

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ МАРКАЗИ
ЎЗБЕКИСТОН ФАЙЛАСУФЛАРИ МИЛЛИЙ ЖАМИЯТИ

МАЪНАВИЯТ

асосий тушунчалар луғати

ТОШКЕНТ – 2021

УЎК: 13:81'374.3(038)
КБК: 87.7
М 37

М 37 Маънавият асосий тушунчалар луғати. [Матн]: луғат. // Қ. Назаров ва б. — Тошкент: «Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти» нашриёти, 2021. — 816 б.

УЎК: 13:81'374.3(038)
КБК: 87.7

Таҳрир хайъати:

О.Салимов, Х.Султонов, А.Абдувахитов,
Д.Кенжаев, А.Аъзамов, М.Хожиматов, М.Қуронов,
Қ.Назаров (тузувчи ва масъул муҳаррир)

Хурматли китобхон, эътиборингизга ҳавола этилаётган луғатнинг ушбу наشري одамзод учун бебаҳо бойлик бўлмиш маънавиятнинг маъно-мазмуни, унинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти билан боғлиқ энг асосий тушунча ва атамаларнинг қисқа изоҳларидан иборат.

Ушбу китоб кейинги йилларда мамлакатимизда миллий қадриятларимизни тиклаш, юртдошларимизнинг маънавий оламини юксалтириш йўлида амалга оширилаётган кенг қўламли ишларнинг яна бир амалий натижасидир.

Айни пайтда луғат ғоят серқирра ва мураккаб маънавият ҳодисасини она тилимизда ифода этадиган тушунчалар, атама ва ибораларни илмий йўсинда, аниқ тизим асосида акс эттириш йўлидаги ҳаракатларнинг инъикоси ҳамдир.

Луғат ушбу соҳага оид масалалар билан шуғулланадиган олим ва мутахассислар, ўқитувчилар, тадқиқотчи ва талабалар, маънавият мавзусига қизиқадиган кенг китобхонлар учун мўлжалланган.

Китоб ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни қуйидаги манзилга юборишингизни сўраймиз: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 100029, Тошкент шаҳри, Матбуотчилар кўчаси, 32-уй. Тел./факс: 239-88-61.

ISBN 978-9943-6173-6-0

СЎЗ БОШИ

Хаёт ҳақиқати шундан далолат берадики, дунёдаги барча билим ва тажрибалар, сўз, тушунча, тасаввур ҳамда хулосалар бевосита ё билвосита инсон фаолияти билан боғлиқ ҳолда вужудга келади, ривожланади, бойиб, такомиллашиб боради ёхуд аксинча – эскириб, умрини ўтаб, заволга юз тутаяди. Айни пайтда шундай бир буюк ҳодиса борки, у токи одамзоднинг онгли ҳаёти мавжуд экан, ҳеч қачон завол билмайди. Шунинг учун ҳам уни ўта ноёб – феноменал ҳодиса деб атаймиз. Бу – соғлом фикрлайдиган, эзгу орзу-умидлар билан яшайдиган инсон ва жамият томонидан ҳамма замонларда ҳам қадрланиб келган маънавият ҳодисасидир.

Дарҳақиқат, башарият ўз ақлини таниганидан, руҳ ва вужуднинг фарқини, ҳаёт маъносини, эзгуликнинг моҳиятини англаганидан буён маънавият унга доимий ҳамроҳ бўлиб келмоқда. Бамисоли буюк мутафаккир шоиримиз Алишер Навоийнинг қаҳрамони Фарҳод афсонавий кўзгуга қараб, ўз тақдирини олдиндан кўра олганидек, инсон ҳам маънавият орқали тарихни, бугунги кунни ва келажакини тасаввур қилиш, баҳолаш ҳамда шу тариқа зарур сабоқ ва хулосалар чиқариш имконига эга бўлади.

Шу билан бирга, бугунги кунда маънавиятни башарият ҳаётида беқиёс ўрин тутадиган, замоннинг талаб ва мезонларига қараб янги-янги имкониятлари очилиб борадиган ноёб ҳодиса, яхлит бир тизим сифатида тасаввур қилиш эҳтиёжи янада ортиб бораётгани ҳам бежиз эмас, албатта. Бу жиҳатдан, маънавият деганда, инсонни – инсон, миллатни – миллат қиладиган, уларнинг кадр-қиммати ва ўзлигини белгилайдиган, асрлар давомида бир бутун тизим сифатида шаклланиб, ривожланиб келган ҳодиса тушунилади. Ушбу ижтимоий феномен чуқур тарихий, назарий ва амалий асосларга эга бўлиб, уни бутун мазмун-моҳияти ва қўлами билан англаш учун яхлит ва тизимли асосда ўрганиш лозимлиги объектив зарурат, бугунги давр тақозосидир.

Бундай кенг қамровли масалалар Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг асарларида назарий ва амалий жиҳатдан ҳар томонлама чуқур асослаб берилмоқда. Ушбу асарлар ва айниқса, «Янги Ўзбекистон стратегияси» китоби мазкур йўналишдаги барча ишлар, ғоявий тарбия ва маърифий фаолият учун муҳим манба бўлмоқда.

Кейинги йилларда юртимизда инсон, унинг манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларига, маънавий дунёсини бойитишга алоҳида эътибор берилмоқда. Ана шу серқирра жараёнда Янги Ўзбекистонни бунёд этиш, Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш масаласи қанчалик долзарб ва муҳим вазифага айланган бўлса, маънавият ҳақидаги қарашларни ҳам бутунлай ўзгартириш, бу борада замон талаб қилаётган азалий мезонларни, ушбу ноёб ҳодисанинг асл маъно-мазмуни, ижтимоий аҳамиятини тиклаш ҳам ўткир заруратга айланди.

Айни пайтда, маънавият ҳодисасининг тарихий генезиси ва ҳозирги даврдаги динамикасини таҳлил қилиш бу жабҳадаги «Маънавиятшунослик», «Маънавият тарихи ва назарияси», «Маънавий тарбия», «Маънавий жараёнлар ва технологиялар», «Маънавий инновациялар», «Креатив

маънавият» каби илмий тушунчалар ва тамойиллар мазмун-моҳиятини тўла-тўқис англаш имконини беради.

Шу билан бирга бу, жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларидаги янгиланиш ва ўзгаришларнинг маънавий ҳаётга таъсирини англаш, ушбу йўналишда шаклланаётган ва тафаккуримизга сингиб бораётган «Янги Ўзбекистон», «Янги Ўзбекистон маънавияти», «Маънавий тараққиёт стратегияси», «Маърифатли жамият тамойиллари», «Янги маънавий макон» каби яна кўплаб янги ва замонавий атамалар ҳамда категориялар маъносини тушуниш учун барча асослар етарли эканини англатади.

Табиийки, буларнинг барчаси мамлакатимизда кейинги йилларда шаклланган бой назарий-методологик манба асосида маънавиятни барча ижтимоий фанлар, айниқса тарихий, фалсафий, культурологик, аксиологик ва умуман инсон камолоти ва жамият тараққиёти нуқтаи назаридан атрофлича ўрганиш бўйича илмий-тадқиқот ишларини янги босқичга кўтаришни тақозо этади.

Аввало бу соҳадаги мавжуд билим ва тушунчалар базасини система-лаштириш маънавият соҳасидаги илмий-амалий ишларимиз самарадорлигини оширишнинг асосий шарти ва гарови бўлиши шубҳасиз. Жумладан, илм-фан тажрибаси ва амалиётидан келиб чиққан ҳолда бундай муҳим вазифани амалга оширишда зарур сўз, атама, ибора ва тушунчаларни тўплаб, уларнинг маъносини шарҳлаш катта аҳамиятга эга.

Чунки илм-фанда бирон-бир соҳани ўрганиш, унинг ўзига хос хусусиятларини тушуниш ва англаш биринчи навбатда ҳар қандай тушунчанинг калити бўлган сўз ва атамаларни ўзлаштиришдан бошланади. Бинобарин, сизнинг ҳукмингизга ҳавола этилаётган ушбу «Маънавият» луғатининг янги нашри ҳам ана шундай талабларни инобатга олган ҳолда чоп этишга тайёрланди.

Ушбу китобда маънавият ҳодисаси аввало тарих ва бугунги кун — Янги Ўзбекистонни янада ривожлантириш ва Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этиш жараёнида инсон, халқ ва жамият тараққиёти, миллий ҳамда умумбашарий қадриятлар, анъаналар, ижтимоий институтлар билан узвий боғлиқ ҳолда чуқур таҳлил қилиниб, унинг тўлақонли таърифи, тушунчалар тизими, асосий тамойиллари замонавий билимларга таяниб, концептуал асосда ёритиб берилди.

Мазкур китобда келгусида янада такомиллаштириш талаб этиладиган жиҳатлар, баҳсли ўринлар, айрим камчиликлар ҳам бўлиши мумкин, албатта. Халқимизнинг маънавий савиясини янада юксалтириш йўлида жонкуярлик кўрсатаётган зиёлиларимиз, ушбу соҳада билим ва тажрибага эга бўлган олим ва мутахассислар, кенг жамоатчилик луғатнинг янги нашри тўғрисида ҳолис фикр-мулоҳазаларини билдирадилар, деб умид қиламиз.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

а. — аср	рив-ш — ривожланиш
араб. — арабча	рус. — русча
б-н — билан	т. — тушунча
ва б. — ва бошқа(лар)	тар-ёт — тараққиёт
ва ҳ.к. — ва ҳоказо(лар)	тахм. — тахминан, тахминий
ва ш.к. — ва шу каби(лар)	ТВ — телевидение
жам-т — жамият	урф-о. — урф-одат
ижт-й — ижтимоий	ФА — Фанлар академияси
икт-й — иқтисодий	фал. — фалсафа
илм. тад. — илмий тадқиқот	фал-й — фалсафий
инг. — инглиз, инглизча	форс-т. — форс-тожикча
ин-т — институт	франц. — француз, французча
лот. — лотинча	хус-н — хусусан
М.О. — Марказий Осиё	хус-ят — хусусият
мад-й — маданий	ш.саб. — шу сабабли
мад-т — маданият	ш.у. — шунинг учун
мам-т — мамлакат	ш-дек — шунингдек
мас. — масалан	юн. — юнонча
маън-й — маънавий	Ў.О. — Ўрта Осиё
маър-й — маърифий	ўзб. — ўзбек, ўзбекча
маъ-ят — маънавият	Ўз-н — Ўзбекистон
мил.ав. — милоддан аввалги	ЎзР — Ўзбекистон Республикаси
мун-т — муносабат	қад. — қадимги
н.назар — нуқтаи назар	ҳиж. — ҳижрий
наз-й — назарий	ҳоз. — ҳозирги
наз-я — назария	

АБАД (араб.) – боқий, мангу, охири, ниҳояси йўқ, макон ва замон таъсиридан холи, доимий барқарор, ҳеч қачон йўқ бўлмайдиган деган маъноларни англатадиган, азалнинг давомийлигини ифода этадиган т. Айрим таълимотларга кўра, азал ва абадда устувор бўлиш фақат Худога хос, бошқа ҳамма нарса ўткинчи, яъни улар азалу абад ўртасида мавжуд бўлади. Она тилимизда А. сўзи негизида шаклланган бир қанча т.лар мавжуд. Чунончи, тоабад, обида сўзлари шулар жумласидандир. Мас., халқимизнинг ўлмас салоҳияти б-н яратилган ноёб моддий ва маън-й ёдгорликларга нисбатан айнан обида сўзи қўлланади. Бу жиҳатдан халқимизнинг энг қадимги даврлардаги ҳаётий тажрибаси, диний, ахлоқий, илмий, адабий қарашларини ифода этадиган «Авесто» китоби бебаҳо маънавий обида бўлиб ҳисобланади.

АБАДИЙ ҚАДРИЯТЛАР – инсон, миллат, жам-т ҳаёти ва фаолияти учун доимий равишда зарур бўладиган қадрият шаклларини ифодалайдиган т. Оила, маҳалла, давлат ва жам-т инс-тлари, она тили, дин, авлодлар ўртасидаги ворилик, тарих ва тарихий хотира, тинчлик, барқарорлик, озодлик ва фаровонлик каби инсон учун ҳамма вақт зарур бўладиган, ҳеч қачон ўз қадрини йўқотмайдиган энг юксак т. ва тамойиллар А.қ. сифатида намоён бўлади. Бу қадриятлар а.лар давомида дунёдаги буюк маърифатпарвар аллома

ва мутафаккирларнинг эътиборида бўлиб келган. Хус-н, халқимизнинг бебаҳо маън-й мероси бўлмиш «Авесто» китобидаги «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» тамойили, Имом Бухорий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Алишер Навоий сингари улуғ аждодларимизнинг асарларида ифода этилган адолатли жам-т, комил инсон, тинчлик ва фаровонлик гоёлари бугунги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда. Ҳамма замонларда ҳам А.қ.ларни асраб-авайлаб, келгуси авлодларга безавол етказиш учун тинимсиз кураш олиб борадиган фидойи инсонлар б-н бирга, бу йўлда тўсиқ бўладиган, А.қ.ларни сохталаштириб, одамзодни асл инсоний қиёфасидан маҳрум этишга уринадиган вайронкор кучлар ҳам албатта бўлади. Ҳоз. мураккаб глобаллашув замонида А.қ.ни сохталаштиришга қаратилган ана шундай таҳдид ва хатарларнинг моҳиятини, ғаразли мақсадларини ҳар томонлама очиб, уларга қарши курашиш муҳим аҳамият касб этади.

АБСУРД (лот. *absurdus* – сохталик, қалбакилик) – муайян нарса, ҳодиса, фикр ёки хулосанинг бемаъни, нотўғри ва ясама эканини ифодалайдиган т. Мантиқда хулоса ва ҳукмларнинг ҳақиқатга мос келмаслигини, санъат ва адабиётда эса сохта руҳ ҳамда хус-ятларни акс эттиради. Фан ва фал.да муайян гоёлар, қараш ҳамда таълимотларнинг ғайриилмийлиги, ҳаётга мос

келмаслиги, одамларни ҳақиқатан йироқ мақсадлар томон бошлаши б-н боғлиқ ҳолатларни ифодалаш учун қўлланади. Абсурдизм XX а. жаҳон адабиётида ҳаётнинг айрим томонлари бемаъни ва мантиксиз эканини тасвирлайдиган оқим сифатида шаклланган. Инг. драматурги С.Беккет, франц. адиби Альбер Камю унинг энг йирик вакилидир.

АВАНГАРДИЗМ (франц. *avant-gardiste*) – XX а. мад-тидаги бир қатор йўналишларни ифода этадиган т. сифатида шаклланган. У бадиий ижод соҳасидаги мавжуд меъёр ва анъаналарни рад этиб, янгича тасвир ва ифода воситаларини янгилик деб талқин этади. Бадиий образ яратишда мумтоз анъаналарни тан олмасдан, асосан шаклга ургу бериш А.нинг асосий хус-ятидир. Модернизм б-н узвий боғлиқ бўлган А. тамойиллари экспрессионизм, кубизм, футуризм, дадаизм, сюрреализм каби оқимларда айниқса яққол намоён бўлади.

«АВЕСТО» – мил.ав. VII–VI а.ларда М.О. худудида, Хоразм воҳасида яратилган ва «Авесто», яъни «Ҳаёт йўриқномаси» деб номланган китоб; зардуштийлик динини шакллантиришга асос бўлган наз-й манбаларнинг умумий номи ва бу диннинг асосий китоби. «Авесто» М.О. халқларининг қад. даврлардаги моддий ва маън-й ҳаёти, диний қарашлари, олам ва одам тўғрисидаги тасаввур, урф-о. ва қадриятлари ҳақида маълумот беради. Асарда Мил.ав. XIII адан то милоннинг IV а.игача бўлган даврдаги тарихий воқеалар акс этган. Олис ота-боболаримизнинг ақл-заковати, қалб қўри маҳсули бўлмиш бу ноёб ёдгорликнинг замон тўфонларидан, қанча-қанча оғир синовлардан ўтиб, бизнинг давримизгача етиб келганининг ўзи бугун биз яшаб турган кўҳна ўлкада қадимдан буюк маданият мавжуд

бўлганидан гувоҳлик беради. Унда маън-й юксакликка даъват этиш, одамлар ўртасида меҳр-оқибат туйғуларини мустаҳкамлашга оид фикрлар, эзгу ғоялар, маъбудлар шаънига айтилган мадҳиялар, дуолар ҳам ўз ифодасини топган. Дуализм, руҳ ва моддий ҳаётнинг ўзаро уйғунлигини тан олишга асосланган зардуштийлик динига кўра, бутун олам ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, тана ва жон, яхшилик ва ёмонлик, эркинлик ва тобелик сингари қарама-қарши ҳодисалар ўртасидаги азалий ва абадий кураш асосига қурилган. Бу кураш яхшилик худоси Ахура Mazda б-н ёмонлик тангриси Ахриман орасидиги доимий олишув тимсолида ҳеч қачон тўхтамайди. Тарихчи Масъудийнинг ёзишича, подшо Доро ибн Доро хазинасида «А.»нинг 12 минг олтин тахтага, Балхийнинг «Форнома» китоби ва Абу Райҳон Беруний асарларида келтирилган маълумотларга кўра эса, 12 мингта мол терисига тилло сувида ёзилган 32 та китобдан иборат нусхаси бўлган. Македониялик Александр мил.ав. 334–329 й.ларда М.О.ни забт этган даврда «А.»нинг қўпгина саҳифалари ёқиб юборилган. Унинг тиббиёт, фалакиёт, фал. ва адабиётга доир бўлимлари эса юн. тилига таржима қилинган. Сосонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган миллодий I а.да зардуштийлик динига бўлган қизиқиш кучайган ҳамда Парфиядаги аршакийлар ҳукмдори Вологес томонидан «А.»нинг турли манбаларда сақланиб қолган ёзма ва оғзаки намуналари қайта тўпланган. Подшо Ардашер (226–242) ва унинг ўғли Шопур (242–272) ҳукмронлик қилган даврда зардуштийлик яна давлат динига айланган ва «А.» алоҳида китоб ҳолида тикланган. Шоҳ Хусрав Ануширвон (531–579) ҳатто руҳонийлар ҳам тушуниши қийин бўлган «А.»ни, авестойи тилдан замонасининг адабий тили ҳисобланган паҳлавий тилига таржима қилдирган. Шу

даврд китобнинг асосий матнига шарҳлар ёзилиб, изоҳлар берилган. Сосонийлар ҳукмдорлари томонидан қайта тикланган бу китоб «Занд Авесто» деб аталган. «Занд» баён қилиш ва изоҳлаш дегани. «Занд А.» зардуштийлик дини таълимотини тўлиқ акс эттиролмайдди. Чунки, бу тўпламга «А.»нинг фақат кишиларнинг ёдида қолган 12 насхи оғзаки қўшимчалар асосида киритилган бўлиб, китобнинг бешдан уч қисми — 18 насхининг матни маълум бўлмагани учун киритилмай қолган. Иккинчидан, китобни қайта тиклаш жараёнида астрономия, тиббиёт, жуғрофия, этика каби фанларга оид асарлар ҳам унинг матнига қўшиб юборилгани ҳақида тахминлар бор. Айни пайтда «А.» асл нусхасининг хажми катта бўлгани боис, диндорларнинг ҳар куни фойдаланиши учун айрим қийинчиликлар туғдирган. Бу ҳолатга барҳам бериш учун китоб қисқартирилиб, унинг «Кичик А.» шакли яратилган. Унга асосан танлаб олинган дуо ва мадҳиялар киритилган. VII–VIII а.ларда Ў.О.нинг араблар томонидан истило қилиниши ва исломнинг кенг тарқалиши б-н зардуштийлик ва унинг асосий китоби бўлмиш «А.»ни ўрганиш тақиқланган. Шу сабабли унинг аксарият саҳифалари йўқолиб кетган ва тўлиқ матни ҳозирга қадар топилмаган. «А.» битиклари қад. юнонлар, римликлар, яҳудийлар, сурияликлар ва б. халқлар томонидан чуқур ўрганилиб, ундаги энг қимматли билимлар, фикр ва ғоялар, амалий тажрибалар ўзлаштириб олинган. Айниқса, «А.» юн. фал.сига ҳал қилувчи таъсир ўтказган. «А.» бўйича а.лар давомида дунёнинг кўпгина мамтларида чуқур илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган ва бу ишлар бугунги кунга қадар давом этмоқда. 1777 йилда немис олими Кленкер «Занд А.»ни немис тилига ўгириб, Рига шаҳрида чоп эттир-

ган бўлса, Даниялик тадқиқотчи Р.Раск XIX а.нинг биринчи чорагида «А.»дан немис тилига бир қатор таржималарни амалга ошириб, 1826 йилда Копенгаген шаҳрида нашр қилдиради. Европалик олим Э.Бюрнуфнинг 1833 йилда «А.»нинг «Ясна» қисмига ёзган шарҳлари ушбу китобни «А.»да янгитдан тушуниш ва кашф этишда муҳим қадам бўлди. XIX а.нинг иккинчи ярмига келиб, Россияда ҳам «А.»га эътибор кучаяди. Рус шарқшуноси К.Коссович 1861 йили биринчилардан бўлиб, «Занд А.»дан 4 бобини таржима қилади. Яна бир рус тадқиқотчиси К.Залеман эса қад. форс адабиёти ҳақидаги очеркларида (1881) «А.» ҳақида маълумот беради. С.Каменский «А.» яшларидан еттитасини рус тилига таржима қилиб, 1900 йили изоҳли луғати б-н чоп эттиради. «А.»нинг кейинги даврдаги тадқиқотчилари ҳақида фикр юритганда, эронлик Иброҳим Пури Довуднинг номи алоҳида тилга олинади. У 1925–1936 йилларда Ҳиндистондаги порс қавми орасида истиқомат қилиб, «А.»нинг тилини мукамал ўрганди, китоб ҳақидаги барча материалларни жамлаб, тўққиз жилддан иборат «А.» китобини чоп эттирди. Шу тариқа уч минг йиллар олдин йўқотилган «А.» саҳифаларини тиклаб, уни ҳоз. замон форс тилига ўгирди. Собиқ совет даврида «А.»нинг илк ватани бўлмиш Ўзбекистонда бу китобни системали равишда ўрганишнинг имкони бўлмади. Қад. аждодларимизнинг эзгу ғоялари, миллий давлатчилик анъаналари, турмуш тарзи ва менталитетини акс эттирган бу китоб фақат мустақиллик йилларида ўзининг ҳақиқий кадр-қимматини топди. Биринчи Президент Ислом Каримов раҳбарлигида амалга оширилган маън-й меросимизни тиклаш, ҳар томонлама кенг ўрганиш ва тарғиб этиш борасидаги кенг қўламли ишлар доирасида «А.» китоби ҳам янгидан халқимизнинг

маън-ий мулкига айлантирилди. Китобнинг халқимиз ва миллий давлатчилигимиз тарихи, умум-башарий цивилизация ривожигадаги улкан аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда 2001 йили «А.» яратилганининг 2700 йиллиги юртимизда халқаро миқёсда кенг нишонланди. Шу муносабат б-н китобнинг тўлиқ матни ўзб. тилига таржима қилиниб, чоп этилди.

АВЛИЁ (араб. валий, дўст) — валий, валоят сўзларидан олинган. Валоят — адоватнинг тескарисидир. Ислом динида мўминлар Аллоҳнинг А.си, Аллоҳ эса уларнинг валийси, яъни дўсти деган ақида мавжуд. Кундалик ҳаётда донишманд, узоқни кўра оладиган, келажакни башорат қила оладиган, маън-й баркамол кишиларга нисбатан қўлланади. Бирон-бир халқнинг маън-й тимсоли даражасига етган инсонлар ҳам шу сўз б-н улуғланади.

АВЛОД (араб. болалар) — тор маънода алоҳида бир шахс, оила ёки сулоланинг давомчиси бўлган фарзандлар ва уларнинг зурриётлари, кенг маънода эса миллат, халқ, цивилизация ривожининг муайян босқичида ягона ғоя, мақсад ва вазифалар б-н майдонга чиқадиган, тарақ-т жараёнида узвийлик ва давомийликни таъминлаб, ўз даври қиёфасини белгилаб берадиган, ижт-й ҳодиса даражасига кўтариладиган кишилар гуруҳи. А.нинг камолотида аждодлар тажрибаси, урф-о. ва анъаналари муҳим роль ўйнайди. А. тарихий даврлар, муҳим ижт-й-сиёсий воқеалар, ижт-й тоифалар, касб-кор ва фаолият соҳасига мансублигига, ёш хус-ятлари, ижт-й хус-ятларига қараб фарқланади. Мас., истиклол даврида вояга етган баркамол А., Иккинчи жаҳон урушида қатнашган А., ёш А., кекса А., эркин А., ёзувчилар А.и, космонавтлар А.и ва ҳ.к. А. т.си наботот ва

ҳайвонот дунёси, инсон меҳнати, ақл-заковати б-н яратилган нарса ҳамда воситаларга нисбатан ҳам кенг қўлланади. Мас., ғўза навларининг кейинги А.и, сут эмизувчилар А.и, янги А. дарсликлари ва ҳ.к.

АВЛОДЛАРАРО ВОРИСИЙ-ЛИК — аждодлар б-н авлодлар ўртасидаги қондошлик алоқалари, мун-т, анъана ва қадриятларнинг давом этишини, наслий, маън-й-ахлоқий яқинликни англатадиган т. Шарқ халқлари ҳаёти жамоавийлик тамойилларига асосланган. Бу мун-тлар ҳар қайси халқ яшаётган заминнинг ўзига хос хус-ятлари б-н бевосита боғлиқ ҳолда шаклланиб, а.лар давомида аждодлардан авлодларга ўтиб келмоқда. А.в.ни маън-й жиҳатдан таъминлашда анъана ва қадриятларнинг давомийлиги муҳим роль ўйнайди. Ҳар қайси даврнинг талаби, ундаги ижт-й-иқт-й ва ғоявий-сиёсий омилларнинг таъсири остида анъана ва қадриятлар шакли ривожланиб, ўзгариб боради. Мас., тил, дин, илм-фан, ёзув ва матнларда тарих, халқ ва миллат ҳақидаги маълумотлар сақланиб, сайқалланиб а.лар мобайнида аждодлардан авлодларга ўтади. Бу эса А.в.ни таъминлашга хизмат қилади. Ижт-й мулоқот ҳам А.в.ни таъминлашнинг муҳим омилдир. Айниқса, оила ва маҳалланинг бу борадаги аҳамияти беқиёс. Бугунги кунда А.в.ни таъминлашда замонавий ахборот воситалари, жумладан, радио, ТВ, матбуот, адабиёт ва санъат асарлари маън-й меросни авлодларга етказиш вазифасини бажаради.

АВЛОНИЙ, Абдулла (1878–1934) — XIX а. охири XX а. бошидаги ўзб. миллий мад-тининг машҳур вакилларида бири, маърифатпарвар шоир, драматург, журналист, олим, давлат ва жамоат арбоби. XX а. бошларида А. жадидчилик ҳаракатига

қўшилиб, Тошкентдаги жадидларнинг фаол иштирокчиларидан бири бўлиб танилди. У янги усулда, янги мактаб очиб, дарс берди ва дарсликлар ёзди. Мактаб-маориф ишларига ёрдам берувчи «Жамияти хайрия» очиб, етим ва боқувчиси йўқ болаларни ўқитди. А. таниқли маърифатпарварлар б-н биргаликда «Нашриёт» (1914), «Мактаб» (1916) ширкатларини тузди. «Хуршид», «Тужжор», «Осиё» газеталарининг майдонга келишида бевосита иштирок этди. Ўз муҳаррирлиги остида «Шухрат» (1907), кейинчалик «Турон» (1917) газеталарини чиқарди. А. асос солган янги усул мактаби гуманистик ва эркин тарбия асосига қурилган, дунёвий илм-фанни болаларга ўргатишни ўз олдига асосий вазифа қилиб қўйган, ёшларни мам-тнинг ижт-й-сиёсий ҳаётига аралаша олиш қобилиятига эга бўлишни таъминлайдиган ҳақиқий халқ мактаби бўлди. Адиб жадид мактаблари учун «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим» дарсликларини тузди. Ахлоқий-дидактик мазмундаги «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» дарслиги (1913) XX а. бошларидаги ўзб. жадид маърифатчилигининг ноёб ҳодисаларидан эди. Унда тарбия ва ахлоқ масалалари биринчи маротаба XX а.нинг талаб ва эҳтиёжлари н.назаридан таҳлил қилинган. А. хулқларни анъанавий яхши ва ёмонга ажратар экан, мулоҳазаларини Гиппократ, Платон, Аристотель, Саъдий Шерозий, Бедил фикрлари б-н асосланган тарзда замонавийликни асосий мезон қилиб олади. Мутафаккирнинг фикрича, ахлоқ, бу — хулқлар мажмуи. Хулқ эса эзгулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён бўлиш шакли. Бинобарин, ҳар бир хулқ эзгулик ва олижанобликнинг ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга бўлинадилар. Лекин, булар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тар-

бия керак. Кишилар туғилишдан ёмон бўлиб туғилмайдилар. Уларни муайян шароит ёмон ёки яхши қилади. Демак, ҳамма нарса тарбияга боғлиқ. «Тарбия ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё садоқат, ё фалокат масаласидур». «Тарбия туғилган кундан бошланади ва умрнинг охирига қадар давом этади» каби ғояни илгари суради. А. тарбия доирасини кенг тушунади. Уни биргина ахлоқ б-н чегаралаб қўймайди. А. масаланинг фал-й асосига кўчади. Жисм б-н руҳнинг узвий бирлиги ҳақида гап очади: «Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопоннинг устуни қўюб, астарини ювуб, овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур». Яна бир ўринда эса «Бадан элак каби кўзлукдур» деган ибора учрайди. А. жисм б-н руҳ, шакл б-н мазмуннинг узвий бирлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, «Ақл жисмнинг пири комили, муршиди яғонасидир». А. фазилатларни шунчаки қайд этмайди, уларнинг конкрет ҳаётий, амалий аҳамияти устида ҳам тўхтаб ўтади. А.нинг виждон ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор. Унингча, виждон — ақл ва тафаккур мезони. Инсон одобини ҳаё ва ифатсиз тасаввур қилиш қийин. А. ҳаё деганда «Ишда, сўзда адабни риоя қилмоқ»ни тушунади, уни инсонийликнинг муҳим белгиси деб билади. А.нинг таъкидлашича, Ватан туйғуси энг инсоний, энг мўъгабар туйғулардан бири. Ватанни шунчаки севиш мумкин эмас. Унинг дарди б-н яшамок, унинг бахтидан қувонмоқ, у б-н фахрланмоқ керак. Ватан Онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъзозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини баҳам кўриш фарзанднинг бурчи. А.нинг фикрича, тилга, мад-тга муҳаббат эса ҳар бир кишининг халқига бўлган

муҳаббатдир: «Хар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурғон ойинаси ҳаёти – тил ва адабиётидир», деган эди мутафаккир. А. ростлик ва тўғри сўзликни инсоннинг энг инсоний сифатларидан деб уқтиради. Адолатни, ҳар бир миллатнинг озод ва бахтли бўлиш ҳуқуқини дунёнинг асоси деб билади, бировга «Жабр қилувчининг ёқаси ҳеч қачон жазо қўлидан қутула олмас»лигини айтади. Адибнинг қарашларида Навоийнинг инсон ҳақидаги машҳур «Инсон – хилқат тожи» н.назари (концепцияси)нинг таъсири яққол сезилиб туради. Унинг фикрича, ҳам ақл фақат инсонгагина насиб этган сифатдир, жаҳоннинг зийнати оқил инсонлардир. Инсон ақли эса илм ва тажриба орқали бойиб боради. Дарҳақиқат, илм инсон учун гоят олий ва муқаддас фазилат эканлиги адиб томонидан атрофлича асослаб берилган. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ»да инсонликни белгиловчи дўстлик, садоқат, меҳнатсеварлик, мунислик ва б. фазилатлар ҳам улуғланиб, бу сифатларнинг зиди бўлган жаҳолат, ялқовлик, гийбат, ҳасад, ҳасислик, иккиюзламачилик каби иллатлар одамийликнинг душмани сифатида талқин этилган. Ушбу асарнинг аҳамияти фақат мактаб доираси б-н чекланмади. У адабиёт ва ахлоқ ҳаваскори учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилди, ўз даври ижт-й-педагогик фикр тар-ётида алоҳида ўрин эгаллади. Адибнинг бу асарда юз кўрсатган маъ-ятга дахлдор қарашлари унинг шеъриятида, драма ва публицистик мақолаларида давом этди. А.нинг ижт-й-сиёсий, ахлоқий, эстетик қарашлари бугунги кунда ҳам ўз қийматини йўқотмаган.

АВТАРКИЯ (юн. *autarkeia* – мустақиллик, ўз-ўзидан қаноатланиш; *autos* – ўзим ва *arkeo* – мўл-кўлчиликда яшамокдаман) – иқт-й, ижт-й, сиёсий ва маън-й маъноларда қўлланидиган, би-

рон-бир шахс, гуруҳ, миллат, давлат ва жам-тнинг ўз холича, бошқалардан ажралган ҳолда яшаши учун қаратилган ҳаракат ёки ҳолатни ифодалайдиган т. Сиёсий соҳада А. фақат давлат доирасида, миллий маҳдудлик муҳотида хўжалик ташкил этиш мақсадида мам-тни бошқа мам-тлардан айириб қўйиш сиёсатини англатади. Ҳоз. даврда ҳам А. дунёнинг турли ҳудудларида тенденциялари мавжуд, уларнинг маън-й оқибатлари ҳам кўзга ташланиб туради. Глобаллашув даврида а. жам-тда маън-й биқиқликнинг кучайишига, унинг ташқи дунёдан ажралиб қолишига олиб келиши мумкин.

АВТОРИТАР ОНГ – янгилик ва ижодийликдан маҳрум бўлган бир қолипдаги тафаккур тарзи. А.о. ижодий онгга зид бўлиб, фикр-мулоҳаза юритиш ва уни исботлашда фақат бир тамойилга таянади.

АВТОРИТАРИЗМ (лот. обрў, нуфуз, эътибор) – маън-й соҳадаги кўпгина масалаларда якка шахснинг обрўси, фикр ва қарашларининг устувор бўлишини англатадиган т. Одатда, жам-т ўз тарақ-тининг мураккаб, қалтис ва масъулиятли даврларини бошидан кечираётган пайтларда майдонга чиқади. XX а.нинг биринчи ярмида авторитаризм асосан салбий ҳолат сифатида намоён бўлди. Чунки миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритган Биринчи жаҳон уруши, 1929 й.да бошланган жаҳон иқт-й инқирози ва шунинг оқибатида халқаро миқёсда зиддият ҳамда қарама-қаршилиқларнинг кескинлашуви каби қатор омиллар бир қанча мам-тларда айрим авторитар шахсларнинг давлатни ҳарбийлаштириш, зўравонлик йўли б-н ҳокимият тепасига келиши ва мустабид тузумларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Ҳоз. даврда А.дан фарқли тарзда,

атоқли давлат арбоблари мураккаб тарихий вазиятларда жам-тни тез ўзгартириш, долзарб масалаларни зудлик б-н ҳал этишда муҳим ўрин тутади, деган қарашлар ҳам йўқ эмас. Бу борада Американинг ўтган а.нинг 30 йилларидаги бўҳрондан қутулишига бошчилик қилган Ф.Рузвельт Франция ва Германияни Иккинчи жаҳон урушидан кейинги инқироз ҳолатидан олиб чиқишда генерал де Голл ва Конрад Аденауэр сингари сиёсатчилар фаолияти мисол қилиб кўрсатилади.

Албатта, ҳар қандай янги мустақил давлат тарақ-тида шу мам-т раҳбарининг обрўси, мавқеи, нуфузи муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тарихидаги қатор давлат арбобларининг ўз юртини ижт-й-сиёсий, икт-й, мад-й-маън-й тиклашдаги хизматлари бунга ёрқин мисол бўлиши мумкин. Маън-й соҳада эса А. турғунлик устувор бўлган бир ёқлама тафаккур ҳамда турмуш тарзини шакллантиргани боис салбий ҳолат сифатида баҳоланади. Бунда кўпроқ муайян авторитет ёки субъектнинг мутлақлаштирилиши назарда тутилади.

АВТОРИТЕТ (лот. *autoritas* — ҳокимият) — якка шахс ёки бир гуруҳ шахсларни куч ишлатмай, зўравонликсиз ўз иродасига мос фикрлаш ёки ишлашга йўналтиришни англатадиган т. Кенг маънода бир шахс ёки ташкилотнинг ҳаётда ёки жам-тдаги норасмий таъсири (мас., тарбия, илм-фан, санъат, мад-т соҳаларида); тор маънода эса, муайян қонун ва қарорларни амалга оширишнинг бир турини билдиради. Кўп ҳолларда А. қонун-қоида ёки ижт-й меъёрларнинг кўпчилик тарафидан тан олинганини англатади. А.нинг мавжудлиги ҳаётда учрайдиган муаммоларни ҳал қилишнинг мураккаблиги б-н боғлиқ. Бу борада А. эгасининг фикр-мулоҳазалари, ноёб истеъдоди ва салоҳиятига

бўлган ишонч муҳим аҳамият касб этади. А. ишлаб чиқаришда, сиёсат ва б. Ижт-й жабҳаларда алоҳида индивидлар ҳамда мансабдор шахсларнинг обрў-эътибори, уларнинг раҳбарлигида эришилган ютуқлар б-н белгиланади. А.га эга бўлган шахс ўзи қарор қабул қилиб, унинг ижросини ўзи назорат қилади, бу жараённинг қандай ва қайси жабҳада амалга ошиши жам-тнинг тарихий ривожига ҳам боғлиқ бўлади. Инг. файласуфи Т.Гоббс «Суверен А.» асарида «...жам-тни анархиядан сақлаш, ҳаммани ҳаммага қарши курашишдан қутқаришнинг ягона чораси А.дир» деган эди. XIX а. анархистлари эса, ҳар қандай индивиднинг эркинлиги ва шахс эгоизмини А. кўриниши сифатида эътироф этган. Немис социологи М.Вебер томонидан яратилган «А.нинг формал типологияси» ғоясига кўра, А. ҳокимиятга эришишда аниқ бир қоидаларга риоя қилиш ва уларни қўллаш чегарасини белгилайди. Шу б-н бирга, унинг фикрича, А. т.си бирон-бир даҳо инсон шахсияти б-н боғлиқ. Шу маънода, А. фақат авлиёлар, атоқли шахслар, мутафаккирлар ва сиёсий дохийларга хос фазилатдир. Ҳоз. замон фал.сида а. тўғрисида хилма-хил қарашлар мавжуд бўлиб, уларда асосан инсон, унинг обрў-эътибори, гоҳида эса баъзи шахсларга хос бўлган, бошқаларда учрамайдиган хус-ятларини улуғлаш ёки мутлақлаштириш (суперинсон ғояси) каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилади.

АВФ ЭТИШ (кечириш) — бағрикенглик, мардлик ва олижаноблик, юксак гуманизм ифодаси бўлган, муҳим тарихий сана ёки умуммиллий воқеалар мун-ти б-н суд ҳукмига кўра жазо тайинланган шахс (маҳкум) ёки шахслар гуруҳининг гуноҳидан кечишга қаратилган сиёсий акт. Ўз-нда А.э. ҳақидаги ЎЗР суд идоралари жазога ҳукм қилган шахсларга нисба-

тан уларнинг ўзлари томонидан авф сўраб берилган илтимосномага биноан қабул қилинади. А.э. акти маҳкумларни асосий ёки қўшимча жазодан бутунлай ёки қисман озод қилиш; жазонинг ўталмай қолган қисмини енгилроқ жазо б-н алмаштириш; судланганликни олиб ташлаш кўринишларида амалга оширилади. А.э. масаласи кўрилатганида содир этилган жиноятнинг ижт-й хавфлилик даражаси, маҳкумнинг шахси, унинг хулқи, меҳнатга мун-ти, жазони ўташ жойларидаги ташаббускор ташкилотлар фаолиятидаги иштироки, қилмишига чин қўнгилдан пушаймон бўлиши, етказилган зарарни ўз ихтиёри б-н қоплагани каби ҳолатлар эътиборга олинади. Амалдаги қонунчиликка биноан, авф сўраб берилган илтимоснома рад этилган тақдирда, олти ойдан кейин яна шундай ариза б-н мурожаат қилиш мумкин. Маҳкум авф этилса, бу ҳақда Президент фармони чиқарилади ва ижро этиш учун юборилади.

АГНОСТИЦИЗМ (юн. *agnostos*: *a* – инкор, *gnostos* – билиш, билишни инкор этиш) – табиат ва жам-т қонуниятлари моҳиятини билиш имкониятларини рад этиб, билимнинг воқеликка мувофиқ эканини исботлаш мумкин эмас, деб ҳисоблайдиган фал-й таълимот. Антик скептицизм ва ўрта а.лардаги номинализм негизда пайдо бўлган. XIX–XX а.лар ижт-й тафаккурида, айниқса, марксистик фал.да мазкур таълимот сунъий тарзда содда-лаштирилиб, унга тўлиқ билишни инкор этувчи таълимот сифатида баҳо берилган. Ваҳоланки, бу таълимот вакиллари объектив борлиқни билиш мумкинлигини бутунлай рад этмайди, билим ва тафаккурининг чекланганини таъкидлайди, холос. Ҳақиқатан ҳам, дунёни мукамал билиш мумкин эмас, инсон дунёнинг сиру синоатини қанчалик чуқур ўрганмасин, унинг

тубига етиб боролмайди, бу оламнинг ҳадди-худуди бўлмагани каби, у ҳақдаги билимлар ҳам чексиздир. Қад. юн. фал.сида скептицизм шаклида, пайдо бўлган (Протагор, Пиррон каби файласуфларнинг қарашлари асосида). А. кейинчалик инг. донишманди Давид Юм ва немис файласуфи Иммануэл Кант ва б. Ғарб олимлари томонидан ривожлантирилган. Агностиklarнинг фикрича, дунёни яхлит ва бир бутун ҳолда билиб бўлмайди. Инсон унинг бир қисминигина билишга қодир, холос. Улар ўз фикрини оқибатнинг сабабдан фарқ қилиши б-н асослаб беришга уринади. Улар оқибат сабабдан фарқ қилади, ш.у. нарса ҳодисаларнинг моҳиятини англаш мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Бу оқим намоёндалари объектив равишда мавжуд бўлган сабаб ва оқибат ўртасидаги боғлиқликни исботлаш мумкин эмаслигига асосланиб, апостериор, яъни тажрибадан олдинги билим воситасида, ш-дек, мантик йўли б-н ҳам оқибат ва сабаб ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш мумкин эмас, деган ғояни илгари суради. Д.Юмнинг фикрига кўра, табиат мўъжизалар китобини тўлиқ очмайди, бизга объектларнинг айрим ташқи сифатларини ўрганиш имконини беради, холос. XIX а.да А. ғояси турли йўналишларда ривожлантирилди. Мас., И.Мюллернинг А.и (физиологик идеализм), Г.Гельмгольцнинг иероглифлар А.и, вульгар материалистлар (Л.Бюхнер, Я.Молешотт)нинг А.и А.Пуанкареннинг конвенциализми, XX а.да эса П.Юшкевичнинг «праксеологик» А.и бунга яққол мисол бўла олади.

АГРЕССИВ ХУЛҚ – шахснинг маън-й бузуқликка асосланган, бошқаришнинг ички дунёсига очиқдан-очиқ салбий таъсир ўтказиб, тажовуз қилиб, уни издан чиқаришга қаратилган ғайриинсоний хус-ят. А.х.нинг шакл-

ланиши, кучайиши ва намоён бўлиши кўпинча ижт-й муҳит б-н боғлиқ ҳолда юз беради. Шахснинг ўзига қаратилган тажовузкорлик «аутоагрессия» (бундай ҳолат шахсдаги патологик ўзгаришларнинг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади) деб аталади. Ўз жонига қасд қилиш, ўзига тан жароҳати етказиш аутоагрессиянинг кўринишларидир. Жаҳолатга ботган, жоҳиллик ва зўравонликни мақсадга эришишнинг асосий ва устувор воситаси деб билладиган шахсларда А.х. кучли бўлади. А.х. нафақат алоҳида шахслар, балки бутун-бутун давлатларга ҳам хос бўлиши мумкин. Бинобарин агрессор — агрессияни содир этган куч якка шахс ёки шахслар гуруҳи, сиёсий-мафкуравий марказлар, давлат ёки бир неча давлатлар бўлиши мумкин. XX а.нинг 30-йилларида фашистлар ҳукмронлик қилган Германия ана шундай тажовузкорлик хус-ятлари б-н инсониятга катта талафотлар келтирди. Бугунги кунда эса дунёдаги террористик ва экстремистик марказлар агрессия ҳаракатлари б-н одамзод бошига янги-янги фожиалар келтирмоқда. Фарбдаги айрим мафкуравий марказлар эса жаҳондаги ёш, рив-ш йўлига кирган мам-тларга информацион усулларда тазйиқ ўтказиш орқали ўзининг агрессив хулқини намоён этмоқда.

АГРЕССИЯ (лот. *aggressio* — хужум) — 1) бирон-бир бузғунчи ғоя, вайронкор мафкурага таяниб амалга ошириладиган информацион-психологик хужум, ахборот хуружи, ғоявий террор ёки маън-й-мафкуравий бузғунчилик; 2) сиёсий маънода, бир давлат томонидан ўзга давлатга уни мустақиллигидан, ҳудудий яхлитлигидан ва тар-ётидан маҳрум қилиш, халқини қарам этиб, бойликларини эгаллаш мақсадида ҳарбий куч ёрдамида амалга ошириладиган босқинчилик. Халқаро ҳуқуқда БМТ Низомини очик-

часига бузган ҳолда бошқа давлатга нисбатан ҳарбий куч ишлатиш А. дейилади. Жиноят ҳуқуқига кўра, ён-атрофдаги одамларга жисмоний зарар ёки руҳий шикаст етказишга қаратилган ҳаракат А. деб баҳоланади. Бу ҳаракатлар ғаразли мақсадлар — бошқаларнинг бойлигига кўз олайтириш, уларни қарам қилиш ниятида содир этилади. А. геноцид, террор, этник ва ғоявий асосдаги қонли можаролар шаклида ҳам намоён бўлади. Бугунги кунда иқтисод соҳасидаги А.га, иқт-й, маъ-ят соҳасидаги А.га эса маън-й А. дейилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бошқаларга нисбатан биринчи бўлиб ҳарбий куч ишлатиш, тажовузкорликни амалга ошириш А. деб баҳоланади. Турли шаклдаги ташқи ва ички А.га йўқ қўймаслик учун аҳоли, айниқса, ёшларни юксак маън-й тамойиллар асосида, ҳушёр ва огоҳ этиб тарбиялаш муҳим аҳамият касб этади.

АДАБ (араб.) — шахснинг тарбиявий даражаси, ахлоқий қиёфаси, маън-й баркамоллигининг асосий шарти ва мезони ўзб. тилидаги одоб ва ахлоқ сўзларининг ўзгарган шакли, маънодоши. Киши А. орқали эл-юрт ўртасида обрў-эътибор, иззат-ҳурмат топади. Халқимиз ҳаётида қадим-қадимдан муҳим роль ўйнаб келгани учун мун-тларнинг деярли барча шакл ва кўринишларига шу н.назардан ёндашилган. Уларга ном ва баҳо беришда А. асосий мезон бўлган. Шу асосда А.нинг турли даража ва кўринишлари шаклланган: бола А.и, қиз бола А.и, келинлик А.и, куёвлик А.и, шогирдлик А.и, касб-ҳунар А.и, мезбон ва меҳмон А.и, тижоратчи А.и, санъаткор А.и, спортчи А.и, юриш-туриш А.и, муомала А.и, сиёсат А.и, баҳс А.и ва ҳ.к. Дунёдаги халқларнинг ахлоқ-одоб меъёрлари, уларнинг дунёқараши, анъана ва қадриятларига қараб, бир-бириникидан тубдан фарқ қилади. Мас., Африкада яшайди-

ган каннибал қабилалари (одам гўштини ейдиган ёввойи қабилалар) орасига тушиб қолган одамлар улар ейдиган овқатни емай қўйса, А. сизлик қилган бўлади. Натижада унга «илтифот» кўрсатган жамоа аъзоларининг норозилигига сабаб бўлади, ҳатто жазога тортилиши ҳам мумкин. Ш.у. ҳам тақдир тақозоси б-н бирон-бир халқ ичида яшаб қоладиган одам унинг урф-о. ва А. меъёрларига бўйсунушга мажбур. Бу – унинг тарбиявий даражасини кўрсатувчи белгилардан бири. Мустақиллик йилларида халқимиз мустабид тузум даврида топталган асл қадриятлари қатори ота-боболаримиз минг йиллар давомида амал қилиб келган одоб-ахлоқ меъёрларига қайтиш имконига эга бўлди. Она тилимизда А. б-н боғлиқ ҳикматли сўзлар, мақолларнинг жуда кўплиги А. миллий маъ-ятимизнинг устунларидан бири эканини тасдиқлайди. Мас., «А.ни адабсиздан ўрган», «А.ли бола элга манзур» ва ҳ.к. А.нинг зидди А.сизлик, ҳаёсизлик, маън-й жиҳатдан тубанликка юз тутишдир. Инсон А.и икки йўл б-н шакллантирилади: 1) наслдан-наслга ўтади; 2) таълим-тарбия, маъ-р-й таъсир, ибрат ва намуна, билим ва кўникма орқали шаклланади. Мавлоно Жалолиддин Румий «Ичиндаги ичиндадир» асарига «Барча билимлар ва фанларни ўзлаштириш аслида А.ни ўрганишдир» деб таъкидлайди. А. одобнинг эквиваленти сифатида қўлланса-да, айрим ўринларда маъно нозикликлари б-н ундан фарқ қилади. Мас., «А.ини беришади», «А.ингни ейсан» каби иборалардаги А. сўзи ўрнида одоб сўзини қўллаб бўлмайди. А. этика, эстетика, психология, жам-т-шунослик, адабиёт сингари фанларнинг асосий мавзуларидан биридир. Адабиёт атамасининг негизини А. сўзи ташкил этиши, бадиий адабиётимизда А. масаласи бош мавзу бўлиб келгани миллий маъ-ят ва тафак-

куримиз тарихи, бугунги ва эртанги ривожини белгилайди.

АДАБИЁТ (араб. одоблар йиғиндиси) – умуминсоний маъ-ятнинг таркибий қисми, адабий фаолият натижаси, жам-т ҳаёти ва унинг такомиллашувида муҳим аҳамият касб этадиган ижод соҳаси. А. икки маънода қўлланади: 1) кенг маънода – барча китоб турлари, газета ва журналларга нисбатан; 2) тор маънода – бадиий А., турли жанрдаги бадиий асарлар мажмуи. Бадиий А. кишилик тар-ётининг маълум бир босқичида юзага келган бўлиб, дастлаб оғзаки ижод намунаси сифатида яратилиб, тилдан-тилга ўтиб, бойиб, сайқалланиб борган. Ёзув пайдо бўлиб, одамларда ёзма нутқ, ёзув мад-ти рив-ши б-н ёзма бадиий А. ҳам шакллана бошлади. Бадиий адабиёт ҳар қайси халқ маънавиятини а.лардан а.ларга олиб ўтадиган асосий воситалардан биридир. Оғзаки ва ёзма А. қайси халққа мансублигига қараб, ўша халқ номи б-н қўшиб юритилади. Мас., ўзб. А.и, грек А.и, немис А.и ва ҳ.к.

АДАБИЙ-МАДАНИЙ МЕРОС – халқимизнинг авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган ниҳоятда қадимий, бой А.-м.м.и бор. У халқимизнинг урф-о.и, расм-русумлари, байрамлари, қадимий битиклар ва археологик топилмалар, халқ оғзаки ижоди намуналари, ёзма бадиий адабиёт ва фан соҳасида яратилган ноёб асарлар, тасвирий ва амалий санъат ҳамда мусиқа дурдоналари, бетакрор меъморий обидалардан иборат. Собик иттифоқ даврида юртимиздаги бой А.-м.м.га бутунлай нотўғри, мафкуравий мун-т ҳукмрон бўлди. Истиқлол туфайли бу борадаги мун-т тубдан ўзгарди, А.-м.м.ни тиклаш, асраб-авайлаш, тарғиб ва ташвиқ этиш бўйича кенг кўламли ишлар ҳоз. кунда ҳам изчил давом эттирилмоқда.

АДАБИЙ ТИЛ — ҳар қайси халқ ва миллат маъ-ятида улкан аҳамият касб этадиган, унинг руҳий оламини моддий шаклда юзага чиқариш ва умумбашарий тар-ёт учун хизмат қилдириш, эл-юртни бирлаштириш, ўзликни англашда муҳим восита бўладиган буюк ижт-й ҳодиса. А.т. умумхалқ тилининг сайқалланган, лексик, фонетик ва грамматик жиҳатдан шу халқ шеваларидаги энг яхши хус-ятларни ўзида мужассам этиб, сайқалланган, ҳамма учун тушунарли ва маъқул меъёрга солинган умуммиллий мулоқот воситасидир. Тарих ва тар-ёт жараёнида А.т. ўзгариб, такомиллашиб боради. Мас., Алишер Навоий давридаги ўзб. адабий тили ҳоз. замон ўзб. А.т.идан фарқ қилади. Истиклол даврида А.т.нинг маън-й ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Айниқса, 1989 йилда ўзб. тилига давлат тили мақомининг берилиши А.т.имиз ривожда мутлақо янги саҳифа бўлди. Ҳоз. даврда ўзб. А.т.и миллий маъ-ятимизнинг ҳақиқий кўзгусига айланиб бормоқда.

АДАПТАЦИЯ (лот. *adaptatio* — мосланмоқ, созланмоқ) — табиат ёки жам-т ҳаётида, инсоннинг маън-й-руҳий оламида кечадиган ўзига хос жараён бўлиб, бирон-бир муҳит ёки шароитга, янгиликка мослашувни англатади. Инсон ҳаётидаги А.нинг самарали кечиши кўп жиҳатдан унинг руҳий, маън-й ҳолатига боғлиқ. Илм-фанда А.нинг қуйидаги турлари мавжуд: сенсор А. (лот. *sensus* — ҳис-туйғу, сезги) — организмнинг турли хил субъектив ўзгаришларга мослашуви; ижт-й А. (лот. *adaptatio* — мослашаман ва *socialis* — ижт-й) — инсоннинг ижт-й муҳит шароитларига узлуксиз тарзда фаол мослашуви, айти пайтда унинг ушбу жараён натижаси сифатида камолга етиши. Ижт-й А.нинг муҳим жиҳати одамнинг ижт-й талаб ва тартибларни қабул қилишини ан-

латишдир. Фарбда ижт-й А. муаммоси илм-фаннинг необихевиоризм ва психоанализ йўналишлари асосида ўрганилади.

АДИБ (араб.) — 1) одоб илмидан сабоқ берувчи муаллим, ибратга муносиб инсон, устоз; 2) адабиётчи, ёзувчи, адабий илмлар бўйича олим. Сўз санъаткорлари, адабий-бадиий соҳа ижодкорларига нисбатан кенг маънода ишлатилади. Аҳмад Югнакий «Хибатул-ҳақоийк» («Ҳақиқатлар армуғони») асарида А. ва адаб сўзларини қуйидагича қўллади: «А. Аҳмад айттим адаб-панд сўзим, // Сўзим бунда қолур, борур бу ўзим». А. т.си тор маънода асосан насрда ижод қилувчи ёзувчиларга нисбатан қўлланади.

АДЛ — адолат, одиллик, ҳаққонийликни ифодалайдиган т. Бу т.ни қуйидагича ҳам изоҳлаш мумкин: 1) судда инсоф ва адолат юзасидан ҳукм чиқариш; 2) тўғрини нотўғридан, ростни ёлғондан ажрата билиш, бирон томонга ён босмаслик; 3) зулмни бартараф этиш, инсоф юзасидан иш кўриш, мазлумни химоя қилиш. Ҳазрат Алишер Навоийнинг «Кимки ҳақиқатни ёлғондан, тўғрини нотўғридан ажрата билса, у ўз адли б-н Фарбу Шарқни ёритган бўлади» деган сатрларида мазкур иборанинг маън-й-маър-й моҳияти мужассамлашган. Тилимизда А. б-н боғлиқ бир талай сўз бирикмалари ҳосил қилинган. Мас., А. мезони деганда адолат тарозуси, яъни қонун асосида ҳақиқатни тиклаган киши, А. қонуни, А. тариқи деганда, шариат низомлари, А.у дод посбони деганда, адолат химоячиси, одил подшо, ҳақгўй қози, Адлу инсоф деганда, ўртада туриб, ҳақиқатни аниқлаш, тўғрилиқ, тўғри қарор қабул қилиш назарда тутилади (Яна қаранг: **АДОЛАТ**)

АДОВАТ (араб. душманлик) — ўзаро ёвлашиш, узоқ вақт даво-

мидаги кек сақлаш, нафрат ва гина-кудурат асосидаги душманлик. А.нинг асосида аксарият ҳолларда бир хил эҳтиёж ва манфаатга эга бўлган, иш асосида рақибга айланган одамларнинг тўқнашуви ётади. Рақиблардан бирининг эҳтиёжи қондирилиши иккинчисининг манфаатига зид келиши ва душманликка сабаб бўлиши мумкин. Бунда томонлардан бирининг ичи қоралиги, ғаразли нияти, бадбин ва кўролмаслиги ҳам адоватга сабаб бўлиши мумкин. А. инсоният тарихида А.лар давомида кузатилаётган ҳодиса бўлиб, баъзида даҳшатли уруш ва қирғинларга сабаб бўлган. Турли давлатлар ўртасидаги А.лар одатда бирон ҳудудни эгаллаш, табиий бойликларга эгалик қилиш мақсадида амалга оширилган. Кундалик ҳаётда турли шаклларда намоён бўлади. Улар маълум маънода психологик асосга ҳам эга. Яъни, одамларнинг истеъдод ва қобилияти, моддий, маън-й имкониятлари ҳар хил бўлиши, шу асосда уларнинг баъзилари ҳаётда кўпроқ, баъзилари эса камроқ муваффақиятга эришиши ҳам уларда бир-бирига нисбатан ҳасад ва адоватнинг уйғонишига сабаб бўлади. Бунда шахснинг қандай тарбия кўргани, ижт-й омил ҳам муҳим роль ўйнайди. Агарда инсон бошқаларнинг ютуғига ҳасад эмас, ҳавас б-н қараб яшашга ўрганган бўлса, табиийки, жам-тдаги кўпгина адоватларнинг олди олинган бўлади. Айниқса, «Ҳасад эмас, ҳавас енгади», «Ҳасаднинг умри қисқа», «Ҳавас бор жойда ҳасадга ўрин йўқ», «Бир кун жанжал бўлган жойда қирқ кун файзбарақа бўлмайди» каби ҳикмат ва мақоллар руҳида тарбия топган халқимиз ҳасад ва адоватни қоралаб, меҳр ҳамда ҳавасга асосланган интилишларни қўллаб-қувватлаб келади. Бу эса жам-тимиздаги меҳр-оқибат муҳитини мустаҳкамлашнинг муҳим омилларидан биридир.

АДОЛАТ (араб. одиллик, тўғрилиқ ҳамма учун баробар бўлган ҳақиқатнинг талаб ва тамойилларига амал қилиниши) — инсониятнинг азалий орзуси, эзгу ғояси, маъ-ят, ахлоқ ва ҳуқуқнинг меъёрий категорияларидан бири. Жам-т ҳаётидаги ҳодисалар, тартиб-қоидаларнинг асл инсоний идеалларга, ҳақиқат мезонларига қанчалик мос эканини аниқлашда ҳамма замонларда ҳам асосий маън-й мезон бўлиб хизмат қилади. Жам-тнинг шахсга, шахснинг жам-тга ва бир шахснинг иккинчи шахсга мун-тида намоён бўладиган А. тамойили ана шу мун-тларни баҳолашнинг ўзгармас мезонидир. А. юсак маън-й қадрият бўлиб, бахт, озодлик, тенглик, дўстлик, тинчлик т.лари каби инсоннинг азалий эзгу интилишларининг тимсолидир. А. ҳақидаги илк тасаввурлар жуда олис замонларга бориб боғланади. Қад. давр мутафаккирлари уни универсал қонун сифатида талқин этган. Мас., Зардушт А.ни «арта» т.си ёрдамида ифода этар экан, уни оламдаги икки кутбдан бири деб ҳисоблайди. Юн. файласуфи Афлотун А. муаммосини тизимли тарзида ўрганиб чиқишга ҳаракат қилган. Унинг ижт-й-сиёсий концепциясида А. ҳукмронлик ва имтиёз т.ларига яқин категория сифатида шарҳланган. Файласуфнинг фикрича, ҳар бир табақа ичида тенглик бўлмоғи, табақалар ўртасида тенглик ҳукм сурмоғи А.дандир. Арас-ту бу ғояларни ривожлантириб, «тенглаштириш» ва «таксимлаш А.и» деган т.ларни қўллаган. Форобий А.ни ижт-й иерархия ва тартибнинг мавжуд бўлиши учун пойдевор яратувчи ҳуқуқий категория деб таърифлаган. XVIII а.га келиб А. ижт-й тенглик б-н боғлиқ ҳолда кун тартибига қўйила бошланди. Ҳоз. замон фал-й адабиётларида А. жам-тдаги барча ижт-й мун-тларни ифода этувчи категория сифатида таърифланмоқда. А. жам-тда олти-

та асосий вазифани бажаради. Биринчидан, жам-тдаги ижт-й мун-тларни мақсадга мувофиқ ташкил этади. Иккинчидан, турли ижт-й гуруҳ ва синфлар манфаатларининг ҳимоя қилинишини таъминлайди, улар орасидаги мувозанатни сақлаб туради. Учинчидан, жам-тдаги мулкчилик мун-тларини, ишлаб чиқариш фаоллигини оширади. Тўртинчидан, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимояловчи восита сифатида хизмат қилади. Бешинчидан, воқеликда кенг илдиз отган, лекин ижт-й тарётга тўсиқ бўлаётган мун-тларни баргараф этишга даъват қилади. Олтинчидан, одамларда келажакка ишонч туйғусини уйғотади ва кучайтиради. А. инсонлар ўртасидаги ўзаро мун-тларнинг асосий мезони бўлгани учун доимо ижт-й аҳамият касб этади. У жам-т (социум) ҳаётида муҳим аҳамият касб этадиган социал қадриятдир, ш.саб. «ижт-й А.» т.сидан фойдаланилади. Ижт-й А. жам-тда демократиянинг мавжудлиги, инсоннинг ижт-й ҳимоялангани, барчанинг қонун олдидаги тенглиги, ш-дек, фуқароларнинг иш б-н таъминлангани, тиббий хизмат, уй-жой, таълим, мад-й неъматларга дахлдорлигини англаувчи ижт-й тизимдир. Ижт-й А. реал қадрият бўлиб, бугунги кунда у фуқаролик жам-тининг узвий бир қисми ҳисобланади. Демократия жам-тда кўпчилик учун ўз қобилият ва салоҳиятини рўёбга чиқариш шароитини яратади. Бу эса ижт-й А. тамойиллари учун катта имкониятларни юзага чиқаради. Ш-дек, *инсоннинг ижт-й ҳимоялангани* ҳам фуқаролик жам-тининг барқарор ривожини таъминлайдиган А. омилдир. Барчанинг *қонун олдидаги тенглиги* ҳам фуқаролик жам-ти ҳаётида муҳим омил сифатида амал қилади. Замонавий фуқаролик жам-тида инсонни инсон қиладиган ижт-й А. асоси — *таълим, тиббий хизмат, уй-жой,*

меҳнат каби неъматлардан ҳамма учун эркин фойдаланиш имкониятининг мавжудлигидир. Инсон доимо жам-т ҳаётида муҳим ўринга эга бўлишга интилиб яшайди, бу — унинг асосий эҳтиёжларидан бири. Фуқаронинг *ҳуқуқ ва бурчларининг мослиги* ҳам фуқаролик жам-тидаги А.ли мун-тларни аниқ изга солувчи омилдир. Бундан нафақат жам-т, балки шахснинг ўзи ҳам катта манфаат кўради. Ана шу мослик туфайлигина инсон бошқалардан ҳурмат ва эътироф кутишга ҳақли. *Жинойатга яраша жазо тизими* бўлмаган шароитда ҳар қандай жам-т тар-ёт борасида қийинчиликларга дуч келиши табиий. Агар жиноятни жазосиз қолдирмайдиган тизим ижт-й мун-тларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш кучига эга бўлса, *меҳнат ва унинг баҳоланиши ўртасидаги мослик* — иқт-й мун-тларни тартибга солади. Бугунги замонавий жам-тни ана шундай мослик қондасисиз тасаввур этиш мушкул. Бу мослик бутун иқт-й тизимнинг пойдеворини ташкил этади.

А.нинг ўзи бирор-бир қадриятни англамайди, лекин қадриятлар ўртасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш хус-ятига эга. Шу боис адолат ҳодисасида жам-тни тартибга солувчилик хус-яти бор. А.да икки маън-й жиҳат — ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Уни маълум маънода ахлоқ соҳасидаги миқдор ўлчовчи ҳам дейиш мумкин: у талаб б-н тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозидир. А. бор жойда ижт-й зулм, бебошликка йўл йўқ. Арасту А. хусусида бундай дейди: «Икки хил А.лилик бор. Бири — қонунга мувофиқлилик. Қонун буюрганини қилиш А.ли иш ҳисобланади. Қонун одамлардан мард, оқил ва фозил бўлишни талаб қилади. Ш.у. ҳам одиллик — энг мукаммал фазилат саналади. Модомики, А.лилик қонунга мувофиқ яшаш экан, қонун эса барчадан адлу инсоф б-н

яшашни талаб қилар экан, қонун асосида иш тутадиган одам — энг фозил одамдир. А.лилик энг яхши фазилатдир». 1991 йил 31 августдан буён мустақил тарақ-т йўлидан қатъият б-н бораётган жам-тимиз тобора демократлашиб, давлат, жам-т ва шахс мун-тларида А. ва гуманизм ғояларига асосланмоқда. Халқимизнинг ўз ери, мулки, шаъну шарафига, ўз юрти, ўз қадриятларига ўзи эга бўлиб, ўз келажигини ўз қўли б-н барпо этаётгани, бу йўлда қўлга киритилаётган буюк марралар юртимизда А. тамойиллари барча соҳаларда амалий тасдиғини топаётганининг яққол ифодасидир. Соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг бир умр «Куч — адолатдадир» деган ҳикматга амал қилиб яшагани халқимизнинг бу борада етарли билим ва тажриба, анъана ҳамда қадриятларга эга эканини кўрсатади. Ана шундай бой меросга суянган ҳолда юртимизда ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролик жам-ти қуриш халқимизнинг асосий мақсадидир. Бу мақсадни амалга оширишда: а) демократиянинг умуминсоний тамойилларига риоя қилинади; б) инсон ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади; в) демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ҳамда қонунлар б-н ҳимоя қилинади; г) барчанинг қонун олдида тенглиги таъминланади. Бугунги кунда А. барчанинг қонун олдида тенглиги ва қонуннинг барчага тенг тегишлилиги эканини англатади. Яъни, «А. — қонун устуворлигида» деган тамойил асосида юртимизда ижт-й мун-тларни ҳуқуқий негизда ривожлантириш мам-тимизда А.ли жам-т барпо этишга қаратилган барча ўзгариш ва ислохотларнинг маъно-мазмунини ташкил этади.

АДОЛАТ ТАМОЙИЛИ — адолат, одиллик, холислик асосида масалага фақат ва фақат инсоф ва диёнат н.назаридан беғараз ёндашиш, ҳақиқатни бош мезон деб

билиш, шу йўлда беминнат хизмат қилиш. А.т.га амал қилиб, мам-тимизда инсон, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини энг олий қадрият сифатида рўёбга чиқариш борасида кенг ўқламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Табиийки, бу ўзгаришлар юртимизда ижт-й адолат ва демократия тамойилларини чуқур қарор топтириш б-н узвий ва чамбарчас ҳам боғлиқ. А.т. алоҳида инсон хатти-ҳаракатидан тортиб мам-тдаги ижт-й-сиёсий ин-тларгача бўлган ўта кенг миқёсдаги мун-тлар тизимига бир хилда ёндашишни тақозо этадиган ноёб ҳодиса — ижт-й ҳодисадир. У баъзан қарама-қарши ва зиддиятли ҳолатларга сабаб бўлади, лекин охир-оқибатда ҳақиқатни юзга чиқаради. А.т. реал ижт-й механизмга эга. Аввало, барқарорлик ва ижт-й ҳамжиҳатликни таъминлашнинг энг муҳим омилдир. А.т. жам-тнинг ўзига хос «асаб толаси» бўлиб, одамларнинг ижт-й кайфиятини яққол ифода этади. Айни пайтда у жам-тдаги эзгу ниятли кучларни ягона мақсад йўлида бирлаштирадиган таъсирчан ва самарали қадриятдир. Бугунги кундаги жам-тимиз ўзининг ижт-й адолат концепциясига эга бўлиб, бунда халқимизга азалдан хос бўлиб келган адолатга ишонч ва эҳтиром туйғуси муҳим аҳамият касб этмоқда. Иқтисодиётда А.т.нинг асосий қоидаси — *ҳисса ва улуш мутаносиблиги, манфаатлар уйғунлигини* таъминлаш масаласи бўлиб, бунда демократик тамойиллар мувозанатга солувчи восита ролини бажаради.

А.т.нинг рационал аҳамиятини ошириш учун аниқ меъёрлар, ўлчовлар талаб этилади. Ҳисса ва улуш бирлиги демократик меъёрларга ҳам мос келадики, бу *иқтисодиётда* — меҳнат ва иш ҳақи; *сиёсатда* — бошқарувдаги иштирок ва бурч; *ҳуқуқда* — эркинлик ва зарурат, ҳуқуқ ва бурч, жиноят ва жазо, *социал соҳада* —

инсоннинг жам-т ҳаётидаги ўрни ва нуфузи, ижт-й мақомининг реал меҳнат натижалари, қобилият ва салоҳиятига қанчалик мос эканида намоён бўлади. Адолатнинг бошқа тамойиллари ҳам демократик мазмунга эга. Улар жам-тнинг барча аъзолари учун умумий ва бир хилда татбиқ қилиниши мумкин. Қуйида А.т.ни умумий тарзда таснифлаб ўтамиз: 1) талаб ва таклиф қоидаси; 2) тенг имкониятлар қоидаси; 3) эҳтиёж қоидаси; 4) ижт-й кафолат қоидаси; 5) хизмат кўрсатиш қоидаси; 6) мутаносиблик қоидаси; 7) эквивалентлик қоидаси; 8) рағбатлантириш қоидаси; 9) касбий лаёқатлилик қоидаси; 10) ижт-й фойдалилик қоидаси. Мазкур қоидалар бозор иқтисодиётига асосланган барча демократик жам-тларда кенг қарор топган. Бу қоидалар ҳаётга қанчалик кенг жорий этилса, фуқаролик жам-ти пойдевори шунчалик мустаҳкам бўлади. Айни пайтда мутахассислар бу қоидаларни тўлдирувчи бошқа принциплар ҳақида ҳам фикр юритади. Америкалик социологлар Р.Хьюсман ва Д.Хэтфилд «адолат омили» т.сини асослаб, уни амалга оширишдаги қўл келадиган қоидаларни келтиради. Булар қуйидагилар: 1) инсон ўзгалар б-н мун-тини ўзининг жам-т ишига қўшган ҳиссаси ва шунинг эвазига оладиган улушини таққослаш орқали баҳолайди; 2) ҳисса ва улушнинг ўзаро мос келмаслиги норозиликка сабаб бўлади; 3) инсон ўзига тегаётган улушдан қониқмаса, ўзича адолатни тиклашга ҳаракат қилади. Хуллас, ижт-й адолатнинг мазкур қоидалари жам-тнинг барча аъзолари учун умумийлиги ва бир хилда татбиқ қилиниши б-н аҳамиятлидир. Ш-дек, бу қоидалар ижт-й уйғунликнинг зарурий асоси ҳисобланади. Гарчи адолат нисбий т.бўлиб, барча учун бир хилда мавжуд бўлмаса-да, демократик жам-тда уни амалга оширишнинг қатъий қои-

далари, меъёрлари таъминланади. Мам-тимизда тар-ёт тадрижий ва босқичма-босқич тарзда амалга оширилаётгани юртдошларимиз манфаатларини ўзаро уйғунлаштиришга, фуқаролик жам-ти асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Бундай шароитда А.т.нинг ўзи жам-т ҳаёти учун муҳим маън-й-ҳуқуқий меъёрга айланади.

АДОЛАТПАРВАРЛИК — одиллик, адолат б-н иш кўриш, қонун асосида, жам-тда шаклланган устувор инсоний мун-тлар доирасида барчага тенг ва холис мун-тда бўлиш. А. этика, эстетика, ҳуқуқшунослик, адабиёт ва жам-тшунослик фанларининг асосий категориясидир. Мам-тимизда фуқаролик жам-ти барпо этиш йўлида амалга оширилаётган ислохотлар ижт-й адолат, демократия, барқарор тар-ёт ва фаровонлик тамойилларини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Замонавий жам-тда бошқа эзгу мақсадлар каби А. муҳитини таъминлаш учун ҳам кескин инқилобий сакрашлар орқали эмас, балки изчил ислохотлар воситасида эришиш мумкин эканини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда. Халқимизнинг тарихан шаклланган қадриятларига кўра, А. жам-т ҳаётида моддий фаровонлик ва маън-й бойлик ўзаро уйғун бўлишини талаб этади. Бугунги кунда жам-т ҳаётида инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг тўлиқ рўёбга чиқарилиши, мулкка эгалик ҳиссининг, тадбиркорлик ва ишбилармонлик каби фаолият шаклларининг мустаҳкам қарор топиши, барча фуқароларнинг ўз имконият ва қобилиятларини намоён қилиши учун етарли имкониятлар яратилаётгани, ҳеч шубҳасиз, ана шундай уйғунликни таъминлаш учун муҳим асос бўлиб хизмат қилади. Албатта, фуқаролик жам-ти ҳаётимизда баъзан учраб турадиган айрим адолатсизлик кўринишлари б-н келиша олмайди.

Бундай камчиликларга барҳам беришда давлат органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлар, сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарув идораларининг А. ва қонун устуворлиги муҳитини жорий этиш борасида яқин ҳамкорликда иш олиб бориши катта аҳамият касб этади. Жам-т ҳаётида ижт-й адолат қоидаларини ҳаётга реал жорий қилиш механизмларини ишлаб чиқишга қаратилган илм.тад.ни кучайтириш; аҳолини аниқ йўналтирилган ҳимоялаш қоидаларига изчил риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратининг замонавий услубларини янада кенгроқ жорий этиш; сиёсий партиялар, нодавлат ташкилотлар ва ОАВнинг турли соҳаларидаги ислохотларни янада изчил ва қатъият б-н амалга оширишда фаол бўлиши айниқса муҳимдир.

АДОЛАТСИЗЛИК — адолатга зид бўлган ижт-й-маън-й ҳолатни ифодаладиган т. Адолат меъёрлари, қонун ва жам-т тамойилларининг бузилиши, маън-й тамойилларга амал қилмаслик А.ни келтириб чиқаради. А. ижт-й, иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ва б. шаклларда намоён бўлади. У гоҳида бутун жам-тга, баъзан шахслар ёки ижт-й субъектларга (синф, гуруҳ, партия, миллат, давлат ва б.) нисбатан бўлиши мумкин. Тарихда А.нинг хилма-хил кўринишлари учрайди, чунончи, босқинчилик урушлари, колониализм сиёсати, халқларни она юртидан зўрлик б-н кўчириш, муайян халқ ёки миллатга нисбатан геноцид уюштириш, миллий маддидан жудо қилишга интилиш, унинг бошига бўҳтонлар ёғдириб, ёмонотлиқ қилиш ва таҳқирлаш ва ш.к. А. нисбий т. бўлиб, унинг бошқа шакллари ҳам учраб туради. А.нинг баъзи шакллари куйидагилар: 1. *Протекционизм* (лот. *protectio* — ҳимоялаш) — ижт-й ҳаёт учун хавfli бўлган иллат.

Махсус адабиётларда протекционизм юқори мансаб ва мавқега эга бўлган шахс томонидан ўзга шахснинг муаммоларини ҳал қилиш учун ноқонуний ҳомийлик кўрсатиш сифатида талқин этилади. Ш-дек, у ҳокимиятни ғаразли мақсад йўлида ноқонуний қўллаш б-н боғлиқ ҳолат тарзида ҳам изоҳланади. 2. *Бюрократизм* (юн. *byro* — девонхона, *kratos* — куч-қудрат, ҳокимият) — ҳокимиятни суистеъмол қилиш, тўрачилик, расмиятчилик йўли б-н муаммонинг ечимини атайлаб мураккаблаштиришни англатади. У жам-тнинг демократлашувига нисбатан жиддий тўсиқ ҳисобланади. Бюрократия ҳал этилмаган ижт-й муаммоларнинг янада мураккаблашувига, баъзан ҳатто кескинлашувига олиб келади. Кўпинча, у ўзи учун муайян имтиёزلарни ноқонуний равишда жорий этишга уринади. Иш жараёнидаги зўравонлик, ишни яхши билмаслик, мансабдорларга кўр-кўрона итоат этиш, расмиятчилик, сансалорлик, буйруқбозлик, кўзбўямачилик каби иллатлар сохта обрўга интилиш, фисқу фасод, такаббурлик, одамларга беписандлик, ёлғон гапириш, шароитга мослашиш орқали пардаланади, натижада протекционизм, маҳаллийчилик, буйруқбозлик каби салбий ҳолатлар юзга келади. 3. *Маҳаллийчилик*. Маҳаллийчилик бирон-бир ҳудудга мансубликка асосланган салбий ҳолатдир. У жам-т ҳаётининг муҳим соҳаларини ўргимчак тўридек ўраб олиб, соғлом фикр, юксак тар-ёт, умумиллий бирлик ва ҳамжиҳатлик йўлида ғов бўлиши туфайли ўта зарарлидир. 4. *Боқимандалик*. Эски тузумнинг оғир асоратларидан бири бўлиб, бозор механизмларининг тараққий топиши б-н тобора заифлашиб боради. Боқимандалик ўзини ўзи муносиб баҳолай олмаслик, ўз қобилияти ва жам-тдаги ўрнини нотўғри тушуниш оқибатидир. Жам-тда

боқимандаликнинг кучайиши икки хил салбий ҳолатга олиб келади. Биринчи ҳолатда шахс ўз хизматларини ортикча баҳолаб юборади. Натижада у «одамлар менинг олдимда қарздор» қабилидаги сохта тасаввурлар б-н ўзига кўпроқ имтиёзлар талаб қила бошлайди. Иккинчи ҳолатда эса шахс ўз имкониятларини етарли баҳолай олмайди ва шу тариқа ношуд, ташаббусдан йироқ, иродасиз одамга айланиб, «Берсанг — ейман, урсанг — ўламан» деган нақлдаги аянчли ҳолатга тушиб қолади. Боқимандаликнинг илдизлари аввало тарбиядаги нотўғри ёндашув б-н боғлиқ. Иккинчидан, шахснинг ижт-йлашув жараёнида узилиш юз бериши, унинг ижт-й мун-тларга тўла жалб этилмаслиги оқибатида келиб чиқади. Бундай кимсалар умрбод «давлат ёки бошқалар мени боқиши керак» деган кайфиятда кун кечиради. Боқимандаликка йўл қўймаслик учун ҳар бир ота-она ўз фарзандини, таълим-тарбия муассасалари (боғча, мактаб, лицей ёки коллеж, ин-т ёки университет) эса ҳар бир ўқувчини, талабани мустақил фикрлайдиган, масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир, ҳуқуқ ва бурчини яхши англайдиган, ёшлигидан замонавий касб-ҳунарларни эгаллаган, меҳнаткаш ва фаол, бунёдкор инсон этиб тарбиялаши лозим. Бугунги давр одамлардан доимо ҳаётга фаол мун-тда бўлиб яшашни талаб этмоқда. Негаки, соғлом рақобат муҳитига асосланган бозор мун-тлари ўз заиф, кучқуввати бўлатуриб, «Олма пиш — оғзимга туш» деб кимнингдир ёрдамига кўз тикиб яшайдиган кимсаларни ҳаётнинг ўзи четга суриб ташлайди. Шундай экан, яратилган имкониятлардан фойдаланиб, ҳар бир фуқаронинг ўзи учун, ўз оиласи учун самарали меҳнат қилиши, ўз имкониятларига таянган ҳолда изланиб, интилиб яшаши бугунги ҳаёт мезонидир.

АЁЛ — яратганнинг буюк мўъжизаси, фарзанд кўрувчи она, никоҳ мун-тларида турувчи инсон; 2) эркакка қарама-қарши жинсдаги шахс, хотин киши; 3) қизалоқ ёки қиз боладан фарқ қилувчи, балоғатга етган катта ёшдаги шахс. А.га кўп ҳолларда эркакнинг жуфти, умр йўлдоши, она сифатида қаралади. А.ларни, жам-тдаги ўрни ва аҳамиятига кўра, алоҳида ижт-й гуруҳ сифатида тавсифлаш ҳам мумкин. Бунда А.лар б-н боғлиқ ижт-й масалалар, уларнинг билим олиши, касб эгаллаши, бандлиги, мавқеи, эркаклар б-н ҳуқуқий тенглиги, болалар тарбияси, оилани мустаҳкамлашдаги ўрни каби масалаларга алоҳида аҳамият қаратилади. Бугунги кунда жам-т ривожига жисмоний куч ишлатиладиган соҳаларнинг қисқариши А.лар меҳнатидан фойдаланиш имкониятини кенгайтириб юборди. А.лар анъанавий ишлаб чиқариш соҳаларидан — тўқимачилик, озиқ-овқат, тикувчилик б-н бир қаторда, соғлиқни сақлаш, таълим, мад-т, спорт, савдо-сотик соҳаларида ишлай бошлади. А.ларга хос зукколик ва саранжомлик, тиришқоқлик бўлмаганида, саноатнинг замонавий тармоқлари — радиоэлектроника, приборсозлик, электротехникани ривожлантириш қийин кечар эди. А.ларнинг ижт-й меҳнатда бандлик даражаси уларнинг иккита муҳим вазифаси — оналик мақоми ва муайян касбга эга ходима сифатидаги куч ва қобилиятини баҳолаш б-н белгиланади. Ҳоз. кунда бу икки вазифани уйғунлаштириш «А.лар масаласи»нинг моҳиятини ташкил этади.

АЁЛЛАР ҲУҚУҚИ — аёл жинсига мансуб шахсларнинг ижт-й, иқт-й, маън-й, сиёсий ва б. ҳуқуқлари мажмуи; аёлларнинг умумий инсон ҳуқуқларига мос ҳамда уларнинг ижт-й ва оиладаги мақомини назарда тутадиган ўзига хос ҳуқуқ

ва эркинликларини англатувчи т. 1945 йилдан бошлаб аёллар ҳуқуқи халқаро ҳуқуқ томонидан тартибга солинувчи муҳим объектлардан бирига айланди. БМТ Низоми эркаклар ва аёллар тенглигини умумий шаклда мустаҳкамлади. Бу ҳуқуқлар 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 16-моддасида эркак ва аёлнинг никоҳ масаласидаги тенглиги ҳақидаги қоида ўз аксини топди. ЎзР ушбу декларацияни ратификация қилган ва Конституциямизнинг 18-моддасига биноан мам-тимиз фуқаролари, жинсидан қатъи назар, қонун олдида тенгдир. Мам-тимизда бу борада кўплаб ишлар амалга оширилмоқда, аёлларнинг қонуний ҳақ-ҳуқуқларини тўла-тўқис рўёбга чиқариш, уларнинг эркинликларини таъминлаш давлат ва жам-тнинг устувор вазифасига айланган.

АЗАМАТ (халқ) — араб тилидан ўзлашган буюклик, катталик маъноларини англатувчи, фахр, гурур туйғусини ифодаловчи сўз. Ўзб. тилининг изоҳли луғатида А. сўзининг бир неча маъноси келтирилади. Яъни, ҳайбатли, улкан маъносидан ташқари, куч-қувватга эга, қудратли; ғайрат-шижоатли, ботир, мард; жисмонан етуқ, забардаст кабилар. Бундан ташқари, бу сўз бир-яқини аниқловчи бўлиб ҳам келади. Шу б-н бирга эркак кишининг исми сифатида ҳам туркий тилларда сўзлашувчи халқлар тилида учрайди. Айниқса, қозоқ халқида А. сўзи киши исмидан ташқари бевосита эр йигит, навкирон эркак маъносида ҳам қўлланиб, жуда оммалашиб кетган фаол т.дир. Мазкур т.нинг белги-хус-ят жиҳати ва бевосита нисбат бериб қўлланилиши сўзлашув нутқи б-н бирга поэтик нутқда ҳам кўп қўлланилади. Мас., буюк ўзб. шоири Ғафур Ғулумнинг ватан ҳақидаги шеърида «Сен минглаб азамат, бо-

тирга доя, Арслон йигитларинг бари сеники» деб, шоир А. сўзини бевосита йигит маъносида ишлатади. Айнан шу т.ни халқ б-н боғлаш, хус-н, ўзб. халқига нисбат бериш кейинги йилларда ОАВда, шоир ва адибларнинг асарларида кўп учрамоқда.

АЙМОҚ — мўғил ва туркий халқларда қад. йирик уруғлардан ажралиб чиққан, турли-туман ҳудудларда яшаса-да, ўзаро қонқариндошлик асосида боғланган инсонларнинг ижт-й бирлигини англатувчи т. А. атамаси бугунги кунда Бурятия ва Олтой ўлкаларида кичик маъмурий ҳудудлар — туман маъносида ишлатилади. Бу сўз мўғил тилида ҳам бўлиб, нисбатан каттароқ маъмурий-ҳудудий бирликни билдиради. XV—XVI а.ларда Фарғона водийси ва Қашқадарё воҳасида яшаган туркий қабилалардан бири А.лар деб аталган. А.лар ўтиши б-н улар миллатимиз таркибига сингиб кетган. Фақат кичик бир бўлаги асримиз бошларигача ўз номини сақлаб келган. 1924 йилги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, ўша вақтда ҳоз. Қашқадарё вилояти ҳудудида яшаган кишилардан 4 мингга яқини ўзини А. уруғининг вакили деб кўрсатган. А. атамаси бир қанча қабила ва уруғлар иттифоқи маъносида ҳоз. Афғонистоннинг шимолида яшовчи баъзи кишиларга нисбатан ҳам ишлатилади. Бу ердаги А.лар таркибига форс тилида сўзлашувчи аҳоли ҳам қиради. 1959 йилги аҳоли рўйхатига кўра, Афғонистонда 50 минг, Эронда 30 минг А. уруғига мансуб аҳоли яшаган. Таркибида А. сўзи иштирок этадиган уруғ-А. атамаси оддий мулоқот жараёнида барча қариндош-уруғлар мажмуасини ифода этади. Аммо расмий нутқ ва раҳбарлик фаолиятида бу т. кадрларни қариндошлик, оилавий яқинлик асосида танлаш ва мансабга кўтаришдек салбий ҳолатни билдиради.

АКСИОЛОГИЯ (юн. *axio* – қадрият ва *logos* – фан, таълимот) – қадриятшунослик, маън-й ҳодисалардан бири бўлган қадриятлар соҳасини ўрганадиган, унинг қонун ва категорияларини тадқиқ қиладиган илм йўналиши, қадриятлар ҳақидаги фан. У XIX а.нинг иккинчи ярмида немис қадриятшуноси Э.Гартман ва франц. олими П.Лапи томонидан илмий истеъмолга киритилган. А. аксиологик онг, қадрлаш туйғуси, аксиологик билиш, қадрлаш тамойилига таяниб тўпланган қадриятлар тўғрисидаги билимлар системасидир. Замонавий А.да объектив, субъектив ва плюралистик оқим ҳамда йўналишлар мавжуд. А. «қадр», «қадрлаш», «қадриятлар», «қадриятлар тизими» каби аксиологик категорияларни, уларнинг турли шаклларини ўрганади. Қадриятлар тизимининг ижт-й тар-ётга боғлиқлик қонуни, қадриятлар тизимининг ўзгариши ва такомиллашуви б-н боғлиқ аксиологик қонунлар ҳам А. шуғулланадиган масалалар доирасига киради. Инсоният тарихининг бир босқичидан бошқасига ўтишда, даврлар алмашиб, янги давлатлар вужудга келганида шаклландиган янги қадриятлар ва қадрият тизимларининг амалиёти масалалари ҳам А. фани ўрганадиган мавзулар ҳисобланади. А. собиқ иттифоқ даврида аниқ фан даражасига етган илмий система сифатида шаклланмаган эди. XX а.нинг 60-йилларигача юртимизда бу соҳада тадқиқотлар олиб борилмади, 90-йилларгача фал-ий қўлланма ва дарсликларда ҳам у алоҳида мавзу сифатида ўз аксини топмади. Ҳатто университетларнинг ижт-й соҳада мутахассислар тайёрлайдиган бўлимларида ҳам А. бўйича махсус курслар ўқитилмас эди. Мавзуга алоқадор тадқиқот, диссертация, рисола ва китобларда ҳам А. иборасига урғу берилмас, бу масала кичик илмий йўналишга

тааллуқли, деб қаралар эди. Ўша даврдаги қадриятлар мавзусига бевосита тегишли бўлган асарларда ҳам А.нинг жуда кўп муҳим масалалари, жумладан, аксиологик қонунлар, аксиологик жараёнлар диалектикаси, аксиологик прогностика, аксиологик прогноз, аксиологик экспертиза, аксиологик баҳолаш, аксиологик зиддият қонуни каби илмий муаммоларнинг таҳлили йўқ. Мустақиллик йилларида фал-ий билимлар системасига нафақат миллий, айтилиши вақтда умуминсоний қадриятлар н.назаридан қараш имконияти пайдо бўлгани сабабли А.га нисбатан ижобий мун-т қарор топмоқда, қадриятлар мавзусига катта эътибор берилмоқда. Айниқса, мамтимизда изчил давом эттирилаётган янги демократик жам-т қуриш жараёни қадриятлар мавзусини ғоят долзарб қилиб қўймоқда. Бугунги кунда қадриятларни қайта баҳолаш, азалий миллий қадриятларимизни тиклаш, асраб-авайлаш ва келажак авлодларга безавол етказиш, ислохот ва ўзгаришларнинг халқимиз онгида янгича қадриятга айланиб бораётган жиҳатларини аниқлаш, мавжуд муаммоларни ҳал қилишда ана шу қадриятларга мос усулларни қўллаш каби масалалар пайдо бўлди. Уларни ечиш аксиологик мавзуларни кун тартибига муҳим масала қилиб қўя бошлади. Ҳоз. даврга келиб мам-тимизда қадриятшунослик масалалари кенг ўрганилмоқда, қатор олий ўқув юртларида «Қадриятлар фал.си» (Аксиология) фани ўқитилмоқда.

АЛИФБЕ (араб алифбосининг дастлабки икки ҳарфи – *алиф* ва *бе* дан олинган) – бирор-бир тилнинг ҳарфлар системаси маълум бир тартибда жойлаштирилган ёзув белгилари (мас., араб А.си, лотин А.си) ёки бўгин белгилар (мас., ҳинд А.си – деванагари) мажмуи. А. илк бор мил.ав. 2000 йил охирларида қад.

угарит ва финикий ёзувининг товуш тизими асосида шаклланган. Фанда бундан илгари Миср иероглифлари санок тизими мавжуд бўлган, деган тахминлар мавжуд. Туркий халқларнинг руний (урхун-энасой) ва уйғур ёзувлари бўлган. Уларни акс эттирган ҳарфлар жадвали товуш белгилари ҳақидаги бошқа манбалардаги маълумотлар ҳамда ана шу ёзув воситасида битиб қолдирилган қадимий ёдгорликлар асосида тузилган. Ҳоз. ҳарфий ва айрим бўғин А.лари финикий А.сидан, оромий (араб, яҳудий), юн. (лот. ва ҳ.к.) ва б. А.лардан келиб чиққан. Араб А.сига — барча араб мам-тлари, ш-дек, Эрон, Афғонистон, Покистон, Хитойнинг Шинжон уйғур автоном райони ҳудудида яшайдиган халқлар, ш-дек, туркий халқларнинг XIII—XX а. бошларигача бўлган ёзув тизимида; лотин А.сига — Америка ва, Австралия қитъасидаги барча халқлар, Европанинг кўпчилик халқлари, Осиё ва Африкадаги баъзи халқлар (Индонезия, Туркия ва б.) ёзув тизимида; кирилл А.сига — Европа, Осиёдаги баъзи халқлар ёзув тизимида; ҳинд бўғин А.сига — Ҳиндистондаги кўпгина элатлар ёзув тизимида амал қилинган ва амал қилинади.

АЛЬКОГОЛИЗМ — ашаддий ичкиликбозлик, спиртли ичимликларни саломатликка ва меҳнат қобилиятига зарар етказадиган даражада, мунтазам равишда меъридан ортиқ истеъмол қилиш туфайли юзага келадиган ва инсоннинг маън-й қиёфасини издан чиқарадиган касаллик шаклларида бири. А. инсон организмни ишдан чиқаради, унинг маън-й-руҳий дунёсини бузади. А.га дучор бўлган кишилар ўз ижт-й вазифасини тўлақонли бажара олмай қолади, одамлар ўртасида обрў-эъгиборини йўқотиб, кўпчилик назаридан қолади. А. ҳодиса сифатида социал касалликлар қаторига киради, чунки у жам-т аъ-

золари онгидаги ижт-й, иқт-й бузилишлар б-н боғлиқ. Қайси жойда А.нинг тарқалиши юқори бўлса, ундаги ижт-й вазият шунчалик нохуш бўлиши кузатилади. А.нинг олдини олиш — А.нинг барча турларининг тарқалишига тўсқинлик қилиш, тўю тантаналар, тадбир ва маросимларда алкоголь ичимликларни имкон қадар камайтириш, инсонларни алкогольнинг зарари ҳақида болалигиданок огоҳлантириш, уларни соғлом турмуш тарзи тамойиллари ҳақида тарбиялаш б-н боғлиқ. Бу борада спиртли ичимликлар сотиш устидан қатъий назорат ўрнатиш, уларни сотишни лицензиялаш, тарқатишни чеклаш тизимини яратиш муҳим аҳамият касб этади.

АЛЛА —1) инсонни маън-й юксакликка ундайдиган, болани ухлатиш жараёнида яккахонлик усулида айтиладиган қўшиқ. У ўзб., уйғур ва тожик халқлари орасида А. номи б-н юритилади. Одатда оддий куйлар б-н, кўп ҳолларда куй ва чолғусиз, бешик ёки беланчакни тебратиш маромига мос равишда ижро этилади. Матни, асосан, тўртлик шаклида, ижро услуби эркин, бадиҳагўйлик йўлида бўлади. А. онанинг болага бўлган меҳр-муҳаббати, умид ва орзулари, яхши ният ва тилаклари б-н бирга, унинг руҳий кечинмаларини ҳам ифода этади; 2) бешик тўйида бешикни олиб кираётган аёллар томонидан айтиладиган қўшиқ. Ижро хус-ятлари байрамона маросим кайфиятига мос; тантанавор доира усули жўрлигида куйланиши мумкин; 3) Ўз-ннинг баъзи ҳудудларида А. номи б-н айтиладиган маросим қўшиқлари. Мас., Бухоро вилоятининг Олот ва Қорақўл туманлари ҳамда Хоразмда дафн маросими жараёнида навбат б-н аёллар (ёки махсус қақиралган А.чи-гўянда, халфа) томонидан бадиҳа усулида айтиладиган қўшиқ ва б. Бугунги кунда А. атамаси деганда кўпроқ

юқорида баён этилган биринчи талқин тушунилади. Бунда А.нинг болани ухлатишга қаратилган шакли қўлланади. А.халқимиз маъятининг ноёб ва қадимий ҳодисаси сифатида гоят кадрлидир.

АЛЛОҲ ТАОЛО (араб. олий даражадаги илоҳ, илоҳий куч, худо) — ислом динида олий илоҳий куч, Худонинг исми. Аллоҳ, Худо, Тангри сўзларига одатда юксак сифат қўшилиб, Аллоҳ таоло, Худойи таоло, Тангри таоло шаклида жуфт қилиб айтилади. Таоло — улуғ, олий деган маънони билдиради. Худонинг қайси сифати тилга олинаётганига қараб, бошқа сифатлар ҳам қўшилади: Ҳақ таоло, Аллоҳи карим, Парвардигори олам... Аллоҳ таолонинг Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифда қайд этилган номлари 99 тадир. Тилимизда энг кўп қўлланувчилари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: Ар-Раҳмон — ўта меҳрибон; Ар-Раҳим — жуда раҳмли; Ал-Малик — подшоҳ; Ал-Қуддус — нуқсонлардан холи; Ас-Салом — офат ва балолардан саломат; Ал-Мўъмин — омон ва омонлик берувчи; Ал-Азиз — иззат ва қудрат соҳиби; Ал-Ҳолиқ — яратувчи, халқ этувчи; Ал-Ғаффор — кечиргувчи; Ар-Раззоқ — ризқ берувчи; Ал-Фаттоҳ — ҳукм этувчи; Ал-Қаҳҳор — голиб; Ал-Алийм — билувчи, доно, илм соҳиби; Ал-Азийм — улуғ, буюк, катта; Ал-Карим — карамли, саховатли, кечиримли; Ал-Ғаний — бой, эҳтиёжсиз; Ал-Ҳақ — ҳақиқатдан мавжуд зот; Ал-Ҳай — тирик; Ал-Воҳид — ягона; Ас-Самад — хожатбарор; Ал-Қодир — қудратли; Ал-Ҳодий — йўл кўрсатувчи; Ар-Рашид — барча иш ва тадбирлари тўғри чиқувчи; Ал-Ҳофиз — сақлагувчи... Аллоҳнинг мазкур ва б. исмларига абду, яъни қул сўзи қўшилиб, киши отлари ясалади: Абдураҳмон — ўта меҳрибон Аллоҳнинг қули; Абдураҳим — жуда раҳмли Аллоҳнинг қули;

Абдулқуддус — нуқсонлардан холи Аллоҳнинг қули; Абдулкарим — карамли, саховатли, кечиримли Аллоҳнинг қули; Абдулғани — бой, эҳтиёжсиз Аллоҳнинг қули; Абдулалим — билувчи, доно, илм соҳиби бўлган Аллоҳнинг қули ва ҳ.к. Фарзандларга бундай исмлар қўйилар экан, уларда шундай улуғ фазилатлар бўлсин, деб ният қилинади. Аллоҳнинг сифатлари инсон сифатларидан тубдан фарқ қилади. Дейлик, Аллоҳни кўрувчи, эшитувчи, билувчи деб таърифлаганимизда, унинг мазкур сифатлари биз таъкидлаганимиздек чегарали эмас. Одам яқинни кўради, яқиндаги товушни эшитади, маълум миқдордаги билимга эга бўлади. Аллоҳ таолога эса узоқ-яқин масофаларнинг барчаси баробар. У биз ҳали айтиб улгурмаган дилимиздаги гапларни ҳам билади ва эшитади. Одатда кўпгина маълумотлар одамнинг ёдидан кўтарилиб кетади. Аллоҳ эса бирор катта ёки кичик воқеани унутмайди. Унинг учун бир сония ҳам, миллион йил ҳам баробар. Унинг илми ўзгариб ёки камайиб қолмайди. Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатлари тўғрисида чуқур баҳс юритиш шаръан ман этилади. Чунки унинг ҳамма сифатлари ўзига хос хус-ятга эга. Уларни билиб, моҳиятига етишга инсон ақли ожизлик қилади. Ш.у. унинг биру борлигига чин иймон келтириб, ожиз ақлни унинг ҳақиқати тўғрисида кўп ўйлаб чарчатишга хожат йўқ. Сўфи Оллаёр айтганларидек: «Фаришталар, набиёлар етмадилар, // Бўйин сундилар-у, фикр этмадилар». Аллоҳ таоло бирор инсонни иймонли бўлишга ёки кофир бўлишга мажбур қилмайди, балки унга ақл, идрок, ихтиёр бериб қўйганки, хоҳласа, ўз ихтиёри б-н саводли ишлар қилиб шариат тақлифларини қабул этади, хоҳласа, иймонли бўлган ҳолда ҳаёт кечиради ёки иймонсиз гуноҳ ишларга қўл уради. Аллоҳ таоло бирор нарсага ўх-

шатилмайди ва бирор нарса ҳам Аллоҳга ўхшатишмайди. Аллоҳ ҳамма жойда ҳозирдир, аммо ўзи бемақондир, яъни коинотнинг бирор жойида маскан тутиб истиқомат қилмайди. Маскан, манзил, макон ва жой махлуқларга, яъни яратилган нарсаларга, жумладан, одамларга хосдир. Тангри таолога вақт, замон ҳам дахлсиздир. Аллоҳ фалон вақтдан бери бор ва фалон вақтгача мавжуд, дейилмайди. У ибтидосиз ва интиҳосиздир. Туғилиш они, яшаш муддати ва ўлим махлуқлар, жум-н, одамларга хосдир. Киши кўзига кўринмагани учун Уни инкор этиш ва Биру борлигига шак келтириш ақлсизлик ва шаккокликдир. Чунки биз дунёда кўп нарсаларни кўрмаймиз, лекин борлигига шак ҳам келтирмаймиз. Мас., рух, ҳаво, электр токи ва ш.к.ни кўрмасак-да, белги ва аломатларидан борлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тангри таолони ҳам кўз б-н кўролмасак-да, беҳисоб аломатларидан билиб, унга иймон келтирамиз. Еру осмон, ою қуёш, тун ва кун, қиш ва ёз, наботот, ҳайвонот ва инсоният олами – буларнинг барчасини Аллоҳ таоло яратганини уларнинг ўзи исботлаб турибди. Фақат уларни идрок этиш учун ибрат кўзи ва иймон нури керак.

АЛОГИЗМ (юн. *a* – инкор қўшимчаси, *logos* – мантиқ, идрок) – инсонга хос ақл ва мантиқнинг ўрни ва аҳамиятини инкор этадиган оқим. А. тарафдорлари табиат ва жам-т тар-ёти ҳеч қандай қонуният, тартиб ва заруратга боғлиқ эмас, балки уларнинг негизида тартибсизлик ҳукмрон, деган қарашга таянади. А. интуиция, ишонч, ақидаларни мантиққа қарама-қарши қўяди ва инсоннинг маън-й камолотига бир томонлама ёндашувга асосланади.

АЛП – ўзб. халқ достонларида гайритабiiй куч-қудратга эга, мардлиги, жасорати, бунёдкорлиги

б-н ажралиб турувчи, тақдири халқ тақдири б-н уйғун оловқалб (пассионар) авлод дарғасининг сифати ва унвони. Айнан ушбу сифатларга эга эпик қаҳрамонни ифодаловчи т. Манбаларда икки кўшин ўртасидаги жанг бошланиши олдидан яккама-якка олишувда иштирок этувчи паҳлавонлар ҳам А. деб юритилган. Ўзб. халқ қаҳрамонлик достонларида А. бош қаҳрамон ҳисобланади. «Ал-помиш», «Гўрўғли» достонларида халқнинг қадимий А.лик ҳақидаги тассавурлар мукаммал бадиий ифодасини топган. Ушбу тизимга кўра, қаҳрамон туғилмасданок «танланган», яъни ҳомий эранлар назарида туради – назаркарда бўлади. Одатда А. халқнинг қуввати сўниб, омма заифлашган бир даврда, уни кучга эндирувчи ўзига хос даъваткор сифатида пайдо бўлади. Заиф авлод ичидан пассионар авлод ва унинг дарғаси – А. етишиб чиқади. Оловқалб авлод омманинг ҳаловатини бузади. Бу жараёнсиз этнос қувватга қирмайди, янги сифат босқичига кўтарила олди. «А.лик дарди» «танланган» қаҳрамон ва «танловчи» – ҳомий эранлар ўртасида бевосита мулоқот бошланганлигини ҳам билдиради. «А.лик дарди» қаҳрамоннинг ерда туғилиб, маълум маънода «ёвойилашган» руҳи ва танининг эранлар иқлимига мослашолмай қаршилик қилишида ўзига хос жиловлаш давридир. Эранлар ўз маконида қаҳрамон жисми – руҳини илоҳий нур ва (сув) шароб б-н тоблаб, эмлаб, дарддан халос этишади. Унга А.лик сиру синоатларини ўргатишади. Қаҳрамон ҳомий-эранлар маконида А. сифатида қайта яралади. Шундан сўнг қаҳрамон чинакам А.лик куч-қудратига, жангчилик санъатига, билимларга, мўъжизакор хус-ятлар ва белгиларга эга бўлади. Алпомиш «ўтда куймас, қилич ўтмас, милтиқ ўқи ботмас...», Гўрўғли тимсолида эса Ер юзи, Ер ости, кўкда ҳам

бемалол юра оладиган шахс намоён бўлади. Кўнглига барча илмлар, тиллар жо бўлади, назари тошни ёриб, эранлар берган оқ-қора патлар б-н турли суратларга кира олади. Эранлар қахрамонга А.лик қурол-аслаҳаларини тортиқ этишади, А. сифатида бажарадиган вазифаси, Ер юзидаги бурчи ва тақдири, ҳаётининг ибтидо-интиҳосини баён этишади. Эранларнинг қахрамонга ҳамкор қилиб ўз шерикларидан бирини тайинлашлари ҳам «А.лик тизимининг» таянч ҳалқаларидандир. Қахрамоннинг ўз А.лигини амалда намойиш этиши ва халқ (қавми) томонидан А. (соҳибқирон) сифатида тан олинishi тизимнинг асосида туради. Алпомишнинг А. сифатида тан олинishi дoston аввалида «ёй отиш» мусобақаси орқали тасвирланса, унинг янги салтанат тузиши эса дoston воқелигини ташкил этади. А.нинг ўз юртида янги салтанатга асос солиши, унинг камолини кўриши, умрининг сўнггида эран мақомига эришиб, улар маконига кетиши «А.лик тизими»нинг якуний ҳалқаларидир. Айни мотивлар «Гўрўғли» дostonида мукамал тасвирланган. Қахрамонга ҳамкор жанговор от ҳам А. босиб ўтган синов ва тобланиш жараёнидан бирма-бир ўтади. Даврлар ўтиши, эпоснинг кейинги сайқал топиши жараёнида «Алпомиш» ва «Гўрўғли» дostonдаги А.лик тизимига тегишли бир қатор тамойиллар янгича бадий талқин этилди. Халқнинг А. ҳақидаги яхлит т.лар негизида идеал қахрамон ҳақидаги тасавурлар мужассам этилган. Эпос талқинига кўра, Ер юзида издан чиққан тартибни ўзанига қайтариш оддий хом сут эмган банданинг қўлидан келмайди. Ергаги тартибнинг бузилиши эса ўз навбатида коинот ва Ер ости дунёси тартибини ҳам издан чиқаради. Шу сабабли коинот вакиллари — ҳомий эранлар бу жараёнга аралашади ва айни вазифани бажарувчи хос ва-

кил танлашади. Ушбу вакил бутун борлиқ (космос, хаос, Ер) кучларининг қуввати пайванд бўлган жойдан униб чиқади. Чунки унинг космос, хаос ҳамда Ерга тобланган руҳи ва тани бутун олам тартибига ҳалал берувчи кучларнинг ҳар бирини ўз жойида (кўкдагисини кўкда, Ергагисини ерга, сувдагисини сувда) ўрнига қўйиш имконини беради. Ш.у. ҳам А. оддий одамлар орасида туғилган хос — танланган киши ҳисобланади. Лекин у чинакам А. сифатида камолга етиш жараёнида лозим бўлган тобланиш, синовлар босқичидан ўтади. Алпомиш ва Гўрўғли каби афсонавий қахрамонлар ана шундай хусиятларга, сифатларга эга шахс, ўзида чинакам комиллик қувватини мужассам этган А. тимсоллардир.

АЛПОМИШ — ўзб. халқининг минг йиллар давомида яратилган қахрамонлик дostonи. У халқимиз орасида жуда кенг тарқалган ва а.лар давомида бахшилар томонидан куйлаб келинган. «А.» дostonи — бутун ўзб. халқининг маън-й мулкидир». Мустақиллик имкониятларидан бири сифатида миллий ифтихоримиз бўлган «А.» дostonининг тўла равишда халқимизга етказилиши мад-й тар-ётимиздаги улкан воқеадир. «А.» дostonи қон-қардош туркий халқлар, шу жумладан, унинг катта бир бўлаги — ўзб.лар орасида қадим-қадим замонларда халқ донолиги-ю, бахши-шоирлар зукколиги, катта талант-истеъдодлари туфайли яратилган. Дoston а.лар давомида авлод-аждодлар, ёшларнинг маъ-яти, мад-ти, ахлоқ-одоби, улардаги Ватан, миллат туйғуларини ўстириш, ш-дек дўст-биродарлик, орият, мардлик, баҳодирлик, паҳлавонлик, қатъиятлилик каби фазилатларни шакллантириш ва камолга етказишда муҳим эҳсон, муҳим тарбия воситаси бўлиб келган. «А.» ота-боболаримиз ижодий даҳосининг бебаҳо ба-

дий ёдгорлиги, жаҳон халқлари эпик ижодиёти намуналари ичида алоҳида ўрин тутувчи, мустақил рив-шимиз даврида миллат бирлиги ва маън-й уйғониш, миллий ғурур ва ўз-ўзини англаш рамзидир. Бу дoston яратилганлигининг катта тўйини халқаро нуфузли ташкилот ЮНЕСКОнинг 1999 йилдаги тадбирлари режасига киритилган. «А.» достони ёш авлодни мардлик, жасурлик, орият, юксак ахлоқ, пок муҳаббат, муҳаббатга садоқат, диёнат, имон-эътиқод, меҳнатга иштиёқ, юртсеварлик, халқпарварлик, оилага, Ватанга фидойилик руҳида тарбиялайди.

АЛЬТРУИЗМ (лот. *alter* — ўзга) — маън-й хокисорлик, фидокорлик ва инсонпарварликни ифодалайдиган т. Уни биринчи бўлиб XIX а.да франц. файласуфи О.Конт муомалага киритган. Лекин бу маън-й тамойил Шарқда жўмардлик номи б-н анча аввал вужудга келган. Ўрта а.ларда мусулмон Шарқда жўмардлик инсонпарварлик ва ватанпарварликни тарғиб этувчи тасаввуф тариқатларидан бири сифатида ўз фал-й асосига эга бўлган. Хусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида бу т.га таъриф берилган. А.(жўмардлик) кишидаги ўз қавмдошига ачиниш хиссидан, унга бахт ва фаровонлик тилаш туйғусидан келиб чиқади, моҳиятан беминнат ҳомийлик, ҳайрия ёки кўмакка асосланади. Ўз манфаатидан ўзга манфаатини устун қўйиб яшаш жўмард инсоннинг ҳаёт тарзига айланади. Бу — оддий хайрия ёки ёрдам эмас, балки муҳтожликнинг ҳар қандай қўринишига қарши ўзига хос курашдир. А. (жўмардлик) худбинликнинг зидди сифатида ашаддий прагматизм ғоясига қарши курашда, маън-й муҳитни соғломлаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Паҳлавон Маҳмуд миллий тарихимизда А.(жўмардлик)нинг ҳақиқий

тимсоли деб эътироф этилган (*Яна қаранг: ЖўМАРДЛИК*).

АМИР ТЕМУР (1336—1405) — Амир Тарағай Баҳодир ўғли, Мовароуннаҳрни мўғиллар истибодоти ва таназзулдан олиб чиқиб, ташқи ва ички хавф-хатарларга қарши халқни бирлаштира олган, халқаро мун-тларда энг оқил йўллارни топа билган буюк давлат арбоби, енгилмас саркарда, ўрта а.лардаги энг катта ва қудратли давлатлардан бирининг бунёдкори, жанг санъати ва қонунларини ишлаб чиққан жаҳонгир лашкарбоши. А.Т. Соҳибқирон, Кўрагон сифатлари б-н ҳам машҳур. Темурийлар сулоласи унга асосланади. У Кеш вилоятининг Хўжайлғор қишлоғида туғилган. А.Т. XIV а.нинг 1370 йилида Мовароуннаҳрнинг барча вилоятларини бирлаштирган мустақил давлатчиликка асос солди. 1370—1405 йиллар давомида мазкур давлат асосида Осиёнинг 27 мам-тини ўзида бирлаштирган улкан салтанат тузиб, бу давлатнинг ҳар томонлама тар-ёти ва тинчлиги, ш-дек, маън-й мад-тининг юксалиши, гуллаб-яшнаши, ўтмиш даврлар ажойиб анъаналарининг янги тарихий вазиятда қайта тикланиши учун шароит яратди. А.Т. тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, меъморчилик ва тарих фанларини ўзлаштирган, турк, араб ва форс халқлари тарихини, диний, дунёвий ва фал-ий билимлардан яхши хабардор бўлган, бутун умр олиму фузалолар, ҳунарманду бунёдкорларга ҳомийлик қилган. А.Т. давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп а.лар давомида Шарқу Фарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеърият беқиёс ривож топди, халқимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. А.Т.нинг маданият ва дин аҳлларига кўрғазган чексиз меҳруруввати, айниқса, ибратлидир.

А.Т. Самарқандни жаҳоннинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айлантирди, атрофидаги қишлоқларга Бағдод, Коҳира, Дамашқ, Фориш (Париж) каби номларни бериш б-н пойтахтнинг улуғворлик мавқеини оширишга ҳаракат қилди. А.Т.нинг башарият олдидagi ўлмас хизматларини маърифатли жаҳон муносиб баҳолаб келмоқда. Соҳибқирон юбилейининг ЮНЕСКО томонидан халқаро миқёсда кенг нишонлангани ана шу эътирофнинг ёрқин далилидир. М.О. Уйғониш даври А.Т. ва унинг авлодлари ҳукмронлиги йилларида мустаҳкам негизга эга бўлди. А.Т.нинг юртимиз, қолаверса, инсоният равнақига қўшган мад-й ва маън-й ҳиссасини ихчам тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин: А.Т. ўз давлатини ақл-заковат ва ҳуқуқий асос билан идора этган... Унинг «Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини қилич билан амалга оширдим», деган сўзлари бунинг ёрқин далилидир; иккинчидан, А.Т. бундан 600 йил аввалоқ ҳеч қандай давлатнинг қўшнилари билан ўзаро алоқа тузмасдан, яъни бугунги тил билан айтганда, ҳамкорликсиз истиқболи бўлмаслигини теран ва яхши англаган... А.Т. қатор хорижий мам-тлар б-н шу жумладан, Франция, Испания, Генуя, Англия, Хитой б-н дипломатик алоқаларни йўлга қўйди. А.Т. ташқи сиёсатида халқаро иқтисодий-савдо алоқаларини кенг миқёсда йўлга қўйиш, ундан барчани, авваламбор, ўзининг халқини баҳраманд этиш бош ғоя бўлиб хизмат қилган. ХХI а.да сиз билан биз халқаро миқёсда адолатли тарзда яратмоқчи бўлган интеграция макони ҳақида А.Т. бундан 600 йил бурун бош қотирган ва шу йўлда сиёсат юритган. У барпо этган ягона иқтисодий-савдо майдонида бугунги кун учун ҳам, бугунги замон учун ҳам ибратли бўлган

вазият мавжуд эди. А.Т.нинг мана бу сўзлари бунга далилдир: «...Салтанатимнинг у четидан бу четигача бирор болакай бошида бир лаган тилла кўтариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим»; учинчидан, Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги тарихий хизматлари ундан ҳам беқиёс. Амир Темур ва унинг авлодлари сабъ-ҳаракатлари билан қурилган мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар, бозорлар, кўприклар, йўллар, бекатлар, ҳаммомлар, каналлар, қалъалар ва б. қатор иморату иншоотларнинг сон-саноқи йўқ. А.Т.нинг бевосита раҳнамолигида бунёд этилган Бибиҳоним жоме масжиди, Гўри Амир ва Аҳмад Яссавий, Занги ота мақбаралари, Оксарой ва Шоҳи Зиндадаги меъморий мўъжизалар, Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд сингари ўнлаб гўзал сарой-боғлар ва бошқа иншоотлар шулар жумласига киради... Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, А.Т. «Ободончиликка ярайдиган бирон қарич ернинг ҳам зое бўлишини раво кўрмасди». Тарих бу кўҳна дунёда ўтган кўп жаҳонгирларни билади. Уларнинг аксарияти фақат бузган. А.Т.нинг улардан фарқи шундаки, у умр бўйи бунёдкорлик б-н машғул бўлган. Унинг «Қай бир жойдан бир ғишт олсам, ўрнига ўн ғишт қўйдирдим, бир дарахт кес-тирсам, ўрнига ўнта кўчат эктирдим», деган сўзлари фикримизнинг далилидир. А.Т. бир ҳақиқатни яхши англаган — жамият эътиқодсиз яшай олмайди. Одамларга дин керак, иймон керак, ишонч керак. У ўз «Тузуқлари»да шундай дейди: «Хар ерда ва хар вақт ислом динини қувватладим». А.Т.нинг Куръони Каримни ёд билгани, диний баҳсларда йирик уламолар билан баробар сўз юритгани унинг маънавияти, иймону диёнати қанчалар пок ва мукаммал эканини билди-

ради. Маълумки, диний таълимот ва тарбиятнинг жам-т ҳаётидаги ўрни ва хизмати ниҳоятда катта. А.Т.нинг ислом динига бўлган мун-тидаги энг муҳим қирра, бу — мусулмончилик ақидаларининг жам-т осойишталиги, равнақи, ижт-й адолат, иймон бутунлиги, маън-й поклик учун хизмат қилдиришга сафарбар этилишидир. Бугун дунёнинг қарийб 50 мамтида темиршунос олимлар фаолият кўрсатмоқда. Темир ва темиррийлар даври ҳақида кўплаб китоблар нашр этилмоқда... Ўтган олти юз йил мобайнида А.Т.га бағишлаб яратилган жиддий асарлар сони Европа тилларида 500 дан зиёд, Шарқ тилларида эса 900 га яқинни ташкил этади. Буюк жаҳонгир А.Т. соҳибқирон ўлими олдидан авлодларига шундай васият қилган: «...Мен шундан таскин топаманким, подшоҳлик давримда кучлиларнинг ожизларга озор беришларига йўл қўймадим. Халқлар осойишталиги борасида қарам фуқаролардан хабардор бўлиб турунлар, қатъиятли ва мардонавор бўлинлар. Улкан давлатни мендай узоқ йиллар давомида бошқариш учун қўлларингдаги шамширни шараф ва номус б-н маҳкам тутинлар... Агар, сизлар менинг васиятларимга амал қилсаларингиз ва б. ишларингизда адолатга, шафқатга кўра иш тутсаларингиз, тинчлик-осудалик Турон заминида узоқ вақт сақланади. Агарда ўзаро низоларга йўл қўйсаларингиз, душманлар тўполон ва тартибсизликларни бошлайдиларки, уларни жиловлашнинг иложи қолмайди. Сизлар бир жон, бир тан бўлсаларингиз, ҳеч ким менинг сўнги васиятларимни бажаришларингизга монелик қила олмайди». Бу доно васиятлар а.лар оша бизнинг давримизга қадар етиб келди. Ундан худди ҳозирги даврнинг нафаси сезилиб тургандай. Улуғ бобокалонимиз бизни адолатга, содиқликка,

бирликка чорламоқда. Ўзаро низо, адоватлардан холи бўлинлар, деб, инсоф, шафқат ва ҳалолликка ундамоқда. Мам-тимиз истиқлолга эришгач, А.Т. шахси яна Ватан ва миллат тимсолига айланди.

АМОРАЛИЗМ (лот. *a* — йўқ, *moralis* — ахлоқ) — маън-й ҳаёт ва шахслараро мун-тда ахлоқ меъёрларининг бузилиши ҳамда уларни инкор этиш, умумэтироф этилган хулқ-атвор мезонларига эътиборсизлик ва уларга енгил-елпи мун-тда бўлиш. Амалиётда А. алоҳида бир шахснинг маън-й етук эмаслиги ёки жам-тдаги муайян кишиларни маън-й тубанликка олиб келувчи ижт-й ҳолатлар б-н ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. А.нинг тарихи қадимдан бошланган, унинг индивидуал, гуруҳларга хос ва ижт-й шакллари маълум. Якка шахсга мансуб А. бир кишининг ахлоқий бузилиши, унинг хулқ-атворидаги жиддий камчиликлар мажмуи тарзида намоён бўлади. Гуруҳларга хос А. эса жам-тнинг бирон-бир қатлами, ижт-й ҳаракат аъзолари орасида кенг тарқалган иллат (бойликка ружу қўйиш, жамоавий бузғунчилик, наркомания, алкогольизм, фоҳишаллик ва фоҳишабозлик ҳамда б.) тарзида кўзга ташланади. Ижт-й А. у ёки бу тарздаги маън-й бузилишнинг бутун жам-тни қамраб олиши ёки уни мажбурлаш тамойилларининг зўрлик б-н амалга оширилиши (мас., атеизм, фашизм, экстремизм, терроризм ғояларининг зўрлик б-н ёйилиши, одамларни шу йўлларга ўтишга оммавий мажбурлаш ёки қад. Помпейдаги оммавий маън-й бузилиш ҳолати) тарзида содир бўлади. А.нинг сиёсий, иқт-й, мад-й, маън-й шакллари ҳам мавжуд. XIX а. ўрталарида Ғарбда анъанавий мад-тнинг инқирози даврида А.нинг бошқача шакли — имморализм ғоялари ривожлана бошлаган. Бу ғояларнинг мазмуни шуки, уларда маън-йликнинг тўла сиёсий

мақсадларга бўйсундирилиши лозимлиги уқтирилади. А.нинг ўта шафқатсиз, инсонийликка зид, ёвуз шакли фашизм ғояси ва амалиётида ўз ифодасини топди. Бунинг энг асосий кўриниши шахсга (фюрер)га сифинишдир.

Бу сифинишда ҳар қандай виждоний мезонлар рад этилади. Тарихий жараёнлар шундан далолат берадики, жам-тда инсонга муҳаббат, ҳурмат, виждон, ахлоқийлик мезонлари бузилиши А.га олиб келади. Ш.саб. унга ва унинг турли кўринишларига қарши кураш таълим-тарбияда муҳим аҳамиятга эга. А. кишиларнинг маън-й бузилиш оқибатида шаклланадиган, расман тан олинган ёки амалда мавжуд бўлган ахлоқ меъёрлари, баҳолар, анъаналар, хулқ-атвор намуналари тизимига мос келмайдиган хатти-ҳаракати, хулқидир. А.ни белгилаш мезонлари мутлақ ёки нисбий бўлиши мумкин. Айрим шахс ёки гуруҳларнинг умуминсоний маъят меъёрларига мос келмайдиган хатти-ҳаракати ва хулқи том маънода ғайриахлоқий деб баҳоланади. «Ёлғон сўзлама», «ота-онангни хўрлама», «зўравонлик қилма», «бировнинг жонига қасд этма», «ўғрилиқ қилма», «бошқаларга ёмонликни соғинма» каби оддий ахлоқий мезонлар инсоният томонидан алар мобайнида асраб-авайлаб келинган, вақт синовидан ўтган ва умум-этироф этилган.

Маън-й мезонларнинг нисбийлиги яхшилик ва ёмонликнинг турли жам-тларда турлича тушунилиши б-н боғлиқ. Маълумки, XX а.нинг иккинчи ярми ва XXI а. бошларида кўпгина Ғарб мам-тларида маън-й бузғунчилик (пала-партиш жинсий мун-тлар, гиёҳвандлик, никоҳсиз оила, оммавий беҳаё клиплар, ахлоқсизлик, зулм ва зўравонликни тарғиб этувчи фильмлар ва б.) жам-т ҳаётининг барча жабҳаларида яққол намоён бўла бошлади. Америкалик япон миллатига мансуб олим

Ф.Фукуяма «Буюк узилиш» (2003) асарида Ғарб оғир касалликка йўлиққан, унинг илк аломатлари 1960 йилларда пайдо бўлган, деган хулосага келади. Ф.Фукуяманинг назарида, унинг асосий аломатлари қуйидагиларда намоён бўлади: 1. *Жиноятчиликнинг ўсиши*. «Жиноятчиликнинг урушдан кейинги тўлқинининг кўтарилиши тахм. 1963 йилларга тўғри келади, ўша вақтдан бери у янада шиддат б-н тезлашди». 2. *Оила инқирози*. «Никоҳ ва болалар туғилиши камайиб кетди; ажралишлар сони кўпайди; АҚШдаги ҳар учта боладан биттаси никоҳсиз туғилмоқда, бутун Скандинавияда эса туғилаётган болаларнинг ярмидан кўпини никоҳсиз туғилганлар ташкил этади». 3. *Аҳоли сонининг камайиши (депопуляция)*. Демографик портлаш муаммоси фақат «Учинчи дунё» мам-тларига хосдир, айти пайтда «барча ривожланган мам-тларда умуман қарама-қарши муаммо — улар аҳолисининг қисқариши масаласи кун тартибиде турибди», узоқ умр кўриш жам-тнинг нафақахўрлардан иборат бўлиб қолиши ва уларни таъминлаш масаласини келтириб чиқаради. 4. *Ижт-й тарқоқлик* — шахснинг ҳаётдан ажралиб қолгани, мун-тларнинг кескинлашуви, кишилар ўртасида ёлғиз яшашга мойиллик кучайиши. Ф.Фукуяма Ғарб жам-ти дуч келган касалликнинг сабаблари ҳақида тўхталиб, улар оиланинг инқирозга учрагани б-н боғлиқ, деган хулосага келади. Ш-дек, Д.Вилкерсоннинг «Хис этиш» китобида Ғарб жамтида «ахлоқий бузукликнинг кучайиши», кабель ТВси орқали беҳаё фильмларнинг намоиш этилиши, гомосексуализм, садизм ва мазохизмнинг тарғиб қилиниши тобора кенг ўрин олаётгани таъкидланади. Буларнинг барчаси, аввало, ёшларнинг дунёқараши, ахлоқ-одоби, маъ-ятига салбий

таъсир этиши шубҳасиз. Ғарб оммавий мад-ти, ғарбона қараш, ғайриахлоқий хатти-ҳаракатларни тарғиб этишда йирик кинокорпорациялар, хус-н, Голливуднинг ҳам «хизматлари» йўқ эмас, албатта.

АМРИ МАЪРУФ (араб. яхшиликка буюриш) — кишиларни яхшилик қилишга, эзгу интилиш ва мақсадларга чорлашни англатувчи т. Ҳоз. пайтда кишилар ўртасида меҳр-оқибат, ўзаро ижт-й ҳамкорлик, яқин қўни-қўшничилик мун-тларни кучайтириш, ёшлар онгида «оммавий мад-т», ғарбона ҳаёт тарзи, миллийликдан чекиниш каби салбий ҳолатларнинг олдини олишда А.м. доирасидаги ваъз-насихатларнинг фойдаси катта. Шу боис, расмий равишда жомеъ масжидларда жума намози олди-дан, ТВнинг махсус «Зиё», «Хидоят сари» каби кўрсатув ва эшиттиришлари, газета ва журналлардаги айрим рубрикаларда А.м. доирасидаги насихатлар бериб борилаётгани диққатга сазовордир. Турли эзгу мақсадлар б-н ўтказиладиган маъракалар, хайру-эҳсон шаклидаги диний маросимларда қилинадиган А.м.да руҳонийлар томонидан ислом дини қоида-амалларига, шариат аҳкомларига риоя этишга, савоб-эзгу ишларни бажаришга даъват этиш, чорлаш мақсадида қилинадиган маъруза ва ваъзлар А.м.нинг мазмун-моҳиятини ташкил этади.

АНАРХИЗМ (юн. *anarchia* — бебошлик, ҳокимиятсизлик) — ҳар қандай давлат ҳокимиятини инкор этувчи таълимот бўлиб, XVIII а.нинг охири ва XIX а.да ғоявий оқим сифатида шаклланган. А.нинг асосчиларидан бири инг. олим Уильям Годвиндир (1756–1836). У «Сиёсий адолат ҳақида илмий иш» асарида жам-тдаги тенгсизлик ва адолатсизликнинг сабаби хусусий мулк эмас, балки давлат

ҳокимиятидир, деб ёзади. А. таълимотининг кенг тарқалишида франц. файласуфи П.Прудон ва рус олими М.Бакуниннинг таъсири катта бўлган. М.Бакуниннинг фикрича, давлат кишини киши томонидан эксплуатация қилинишини вужудга келтиради. У, давлатни йўқ қилиш орқали эксплуатацияга сабаб бўлувчи ҳуқуқий асослар ҳам барҳам топади, деган фикрни илгари сурган ҳолда давлатга қарши курашиш сиёсатини ишлаб чиққан. XX а.да А. ғояларининг ижт-й тар-ётга зид экани аён бўлди. XIX а. охирида А. таъсирида Францияда анархосиндикализм инқилобий ҳаракати пайдо бўлиб, Италия, Испания ва Лотин Америкаси мам-тларига тарқалади. Унинг доктринаси сиёсий партиялар, ҳокимият ва режалаштиришни бутунлай инкор этишга асосланган бўлиб, ишчилар инқилоби воситасида капитализм тузумини афдариш ғоясига таянади. Бугунги кунда дунёда бу ғоя тарафдорлари кўп эмас.

АНАРХИЯ (юн. *anarchia* — бошбошдоқлик) — давлатда ёки жам-тни бошқаришда ягона раҳбарнинг, ҳамма учун мажбурий қонун-қоидалар, одоб-ахлоқ меъёрларининг йўқлиги, ҳокимиятга даъвогар турли сиёсий кучларнинг ўзаро кураши кучайиши оқибатида юзага келадиган ҳолат. Бундай ҳолда жам-т аъзолари, халқ ва миллатнинг умумий бирлиги ва якдиллигини таъминлайдиган маън-й мезонлар ҳам бузилиб кетади, маъ-ят қоидалари ҳамда талаблари қадрсизланади. А., юзак қараганда, демократиянинг бир кўринишига ўхшайди, аммо у бутунлай бошқа ҳодисадир. А. шароитида сиёсий лидерлар кўпаяди. А. индивидуализм сифатида XIX а.да Франция ва Испанияда кенг тарқалди. М.Штирнер, П.Прудон, М.Бакунин А. лидерларидир. XX а. бошларида А. тарафдорларини ҳар

қандай ҳокимиятга қарши, ҳокимиятсизликни ёқловчилар деб тушунар эдилар. А.нинг фал-й асоси индивидуализм — шахсиятпарастлик, субъективизм — ўз қарашларини устун қўйиш, волюнтаризм — ўзбошимчалиқдир. А. тарафдорлари инқилоб, тўнтариш йўли б-н давлатни эгаллашни ҳам қоралайди. А. гоҳида ҳар қандай мустақкам давлат тузумига қарши ғоя сифатида ҳам намоён бўлади.

АНДИША (форс. ўй, мулоҳаза, фикр, ор-номус, иффат, шарм-хаё, уят, ибод, истиҳола, босиқлик) — юксак маъ-ятга хос, тарбия натижасида шаклланадиган маъ-н-й-ахлоқий т. бўлиб, кишидаги хулқ-одоб, тарбия ва маъ-ят б-н боғлиқ сифатларни ифода этади. А. инсон табиатида чуқур илдиз отган, тарихи узоқ ўтмишга бориб тақаладиган, илм ва ҳикматга бой халқнинг тафаккур булоғидан сув ичган маъ-н-й ҳодиса. А. а.лар мобайнида ардоқланиб, аждодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтмоқда. А. иффат, шарм-хаё, уят, истиҳола, ор-номус каби одоб-ахлоқ т.лари б-н узвий боғлиқ. А.ли инсон ҳамиша ақл-идрок ва ҳокисорлик б-н иш юритади, бетгачопарлик қилмайди, ўз хатти-ҳаракатининг оқибатини ўйлайди. А.ли киши ҳеч қачон ўзгаларнинг иззат-нафсига тегмайди, ёши улуғларнинг, аёлларнинг ҳурматини жойига қўяди. Қилаётган ҳар бир ишига босиқлик б-н ёндашади, шошма-шошарлик, ўзибўларчиликка йўл қўймайди. А.ли одамларда ўз халқи ва миллати тақдирига нисбатан масъулият ҳисси юқори бўлади. Улар нафақат ўз халқи, миллати, балки бошқа халқ, миллат ва элатларга ҳам ҳурмат б-н қарайди. Бағрикенглик А.ли одамларга хос хус-ятлардан бири. А.ли одамлар ножўя ҳаракатлардан ўзини тия олади, ўзгаларга ҳам ножўя ишларни раво кўрмайди. Ҳадисларда айтилганидек, А.ли инсон «Одам, энг аввало, ўзидан

уялиши керак» деган ақидага амал қилади. Ҳазрат Алишер Навоий бежиз А., вафо ва ҳаёни ахлоқий фазилатлар ичида биринчи ўринга қўймаганлар. А.ли одамлар ўз қадр-қимматини ҳамиша юқори тутуди ва б.га ҳам шуни раво кўради. А.ли, ор-номусли, шарм-хаёли одамлар элим-юртим деб яшайди, ўзгаларга мурувват қилишни, ёрдамга муҳтож кишиларга кўмак бериш ва тўғри йўл кўрсатишни ўзи учун виждоний бурч ва масъулият деб билади. А.ли кишиларда миллий гурур, миллий ифтихор, орият кучли бўлади. Улар ўз миллати, эл-улуси манфаати ва шарафини ҳимоя қилишни катта бахт деб билади. А.ли одамлар таъмадан ҳазар қилади, ундан нафратланади, бировларга қилган яхшилигини миннат қилмайди, юзига солмайди. Юртимизда А., одоб-ахлоқ, одамийлик каби хислатларнинг қарор топишида Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Усурулмаолий Кайковус, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Аваз Ўтар, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Чўлпон сингари сиймоларнинг хизматлари беқиёс. Мустақиллик йилларида халқимизга хос бошқа фазилатлар каби А. ҳам миллий маъ-ятимизнинг ажралмас қисмига айланиб, ҳақиқий қадр-қиммат касб этиб бормоқда.

АНЖУМАН (араб. йиғин, жам бўлиш) — кенг доирада ўтказиладиган мажлис, йиғилиш, тадбир, кеча, кенгаш; 2) бир даврда яшаб, бир соҳада фаолият кўрсатган атоқли шахслар гуруҳи, жам-ти; 3) бир хил касбдаги ҳунармандларнинг бирор маслаҳатли иш юзасидан вақти-вақти б-н ўтказиладиган мажлиси, шогирдларни ишга ўтказиш маросими, зиёфати. А. ҳаётнинг барча соҳасидаги маъ-н-й,

мад-й, сиёсий, моддий-икт-й масалаларни ва илмий муаммоларни ҳал қилиш жараёни, усули ва воситаси ҳамдир.

АНИМИЗМ (лот. *anima* — рух, жон) — тирик мавжудотлар, предмет ва ҳодисаларнинг гўё руҳ ҳамда жонга асосланиши ҳақидаги тасаввурларни англатади. А. барча ибтидоий диний тасаввурларнинг негизини ташкил этади. А.да моддий объектлар руҳий мавжудотлар дунёси б-н тўлдирилган бўлади. А. атамаси илк бор немис олими Шталь (1708) томонидан илмий муомалага киритилган. 1871 йилда А. атамаси ингл. олими И.Тэйлор томонидан этнография фанида қўлланади. Г.Шталь А.ни ҳаётнинг бошланиши ҳақидаги таълимот деб тушунган, Тэйлор эса уни нафақат жон ва руҳларга ишониш, балки диннинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимот, танадан жоннинг ажралиб чиқиши, диннинг асоси деб ҳисоблаган. Р.Маретт, Фрезер, Л.Штернберг каби файласуфлар анимистик дунёқарашни жодугарлик, афсунгарлик ҳамда бутун табиатни жонлантириш (аниматизм) ҳақидаги тасаввурлар деб талқин этган. Ибтидоий одамлар инсон вафот этганидан кейин унинг руҳи чақалоққа ўтади, руҳи ўзи яшаган жойда бўлади, деб билган. Абадий руҳ ҳақидаги тасаввур шу даврда пайдо бўлган. А. дин ҳақидаги мифологик ривоятлар негизида вужудга келди. XIX а.нинг 70—80-йилларидан А. кенг ўрганила бошланди. Ўтган а.нинг 90-йилларидан бошлаб айрим католик черкови вакиллари (Шмидт ва б.), Маретт ва Вундт сингари олимларда А.ни чекланганликда бир томонлама ҳукм чиқаришда айбловчиларга қарши кураш олиб борди. А. ўз ривожда барча динларга таъсир қилиб, турли мамлаҳатларга тарқалди. А.нинг таъсири М.О. мусулмонлари ҳаётида учраб турадиган айрим маросимлар-

да, жумладан, марҳумлар шаънига турли ҳудойилар, хатми Куръон, исчиқариш каби удумларда сақланиб қолган.

АНТАГОНИЗМ (юн. *antagonistos* — қарама-қарши, рақиб, душман) — ижт-й тар-ёт, жам-т ҳаётидаги фарқ, тафовут ва зиддиятни мутлақлаштириш ғояси. А. атамаси фал-й тафаккур тар-ётида қарама-қарши кучларнинг курашини ифодалаш учун қўлланади. Диний қарашларда А. яхшилик ва ёмонлик, жаҳолат ва маърифат ўртасидаги курашда ўз ифодасини топади. Ўрта а.лар мутафаккирлари табиат, жам-т ва инсон турмушининг барча соҳаларида А. мавжудлиги, уни бартараф этиш зарурати ҳақида фикр юритган. Ислому мусулмонлар ҳаётидаги А.ни ҳал этишнинг маън-й воситаси сифатида эътироф этилади. Советча талқиндаги марксизм фал.сида турли синфлар ўртасидаги А. ижт-й инқилоблар орқалигина ҳал этилиши мумкин, деб таълим берилган. Собик совет даврида инқилоблар ижт-й тузумни ўзгартирувчи, барча синф ва қатламлар манфаатларини уйғунлаштирувчи, улар ўртасидаги А.ни бартараф этувчи омил сифатида нотўғри талқин этиб келинди. Жам-тда мулкдорлар, йирик сармоядорларнинг мавжудлиги А.нинг манбаи, деб нотўғри ташвиқот ишлари олиб борилди. Бугунги кунда А. масалалари *конфликтология* фани доирасида тадқиқ этилмоқда. Бу фан А. ҳақидаги фан сифатида жам-т ҳаётининг барча соҳаларида (жум-н, маъ-ят соҳасида) зиддият ва қарама-қаршиликларни аниқлаш ва уларни ҳал қилиш йўллари ўрганади.

АНТРОПОГЕНЕЗ (юн. *antropos* ва *genesis* — инсон, келиб чиқиш) — инсоннинг келиб чиқиш ва жисмоний ҳамда маън-й рив-ш жараёни. Бу жараён тўғрисида турлича фикрлар, дунёвий ва диний қарашлар

мавжуд. Дунёвий қараш тарафдорлари (Дарвин, Гексли ва Гегель) инсон олий даражада тараққий этган, одамсимон маймунлардан келиб чиққан, деган қарашни илгари суради. Замонавий фан А.нинг ижт-й меҳнат наз-ясини тасдиқламоқда. Онгли ва маъ-ятли инсоннинг пайдо бўлиш ва рив-ши жараёни бир қанча босқичларга бўлинади. Биринчи босқич австралопитекларнинг (инсоннинг энг яқин аж-додлари) Ер юзиде яшаши, табиий жисмларни қурооллар сифатида ишлатиши, сўнгра бу қуроолларни ясай бошлаши б-н изоҳланади. Бу ҳол икки оёқли антропоидларнинг, маъ-ятли инсоннинг ҳайвонот оламидан ажралиб чиқишига шарт-шароит туғдирган. Иккинчи босқич, А.нинг бошланғич поғонасидаги вакилларида — энг қадимги кишилар — питекантроплар ва синантроплардан иборат ибтидоий одамлар шаклланиши б-н боғлиқ. Бу даврдаги энг қадимги одамлар маъ-ятли бўлиб, мунтазам суратда хилма-хил шакллардаги қўпол тош қурооллар ясаган, биргалашиб ҳайвонларни овлаган, оловдан фойдаланган. Уларнинг авлодлари бўлмиш полеантроплар ёки неандерталлар эса анча мураккаб қуроолларни ясаб, дастлабки сунъий иншоотларни (шамол тўсиқларни) яратган, оловни ҳосил қилиш йўлини билган. Юзага келган ижт-й ишлаб чиқариш одамда онг ва нутқнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган, инсон гавдасини шакллантирган. Инсоннинг қарор топиши юз минг йиллар давом этган (Жанубий-Шарқий, Жанубий, Олдинги Осиё ва Африка). Учинчи босқич — ибтидоий пода шаклидаги одам зотининг жам-тга, неандерталларнинг эса ҳоз. шаклдаги инсонга айланишидан иборат. Диний дунёқарашга кўра, инсонни Тангри тўрт унсурдан яратган. Дунёдаги жамики динларда дастлабки одамнинг яратилиши ва унинг исми бир хилда талқин қилинади.

Хуллас, А., нафақат табиий жараён, балки ижт-й, иқт-й ва маън-й ўзгаришлар ҳамда одам зотининг такомиллашув жараёни ҳамдир. Ҳозирга қадар бу жараён маъ-ят ва унинг ривожини назаридан кам ўрганилган ва бу борада тадқиқ этиладиган масалалар кўплигича қолмоқда.

АНТРОПОЛОГИЗМ (юн. *antropos* — инсон, одам; *logos* — таълимот) — инсон табиат ва жам-тининг энг олий қадриятидир, деган қарашга асосланган гоя. Унга кўра, одамзод энг етук ва олий мавжудот, бутун борлиқ инсон ва унинг эҳтиёжлари учун яратилган. Жам-тининг етуқлиги инсонга мун-т, унинг учун яратилган шарт-шароитлар б-н белгиланади. Фал. тарихида А. хилма-хил шаклларда намоён бўлган. Конфуций, Сукрот, Форобий, Беруний ва Навоий сингари мутафаккирлар, XVII–XVIII а. франц. маърифатпарварлари, Фейербах ва Ницше каби немис файласуфлари ижодида бу гоялар ўзининг яққол ифодасини топган. Ҳоз. замонда А. ҳаёт фал.си, социал дарвинизм, фрейдизм каби оқимлар вакиллари қарашларида ривожлантирилмоқда. А. гоясига таянган замонавий антропология фани доирасида олиб борилаётган учта тадқиқот йўналишини ажратиш мумкин: а) табиий антропология; б) ижт-й антропология; в) мад-й антропология. Табиий антропология асосан эволюцион биология, демография ва археологияга таянса, ижт-й ва мад-й антропология одамзод томонидан яратилган мад-т намуналарини тадқиқ этиш б-н шуғулланади.

АНТРОПОМОРФИЗМ (юн. *anthropos* — инсон ва *morpheo* — шакл, кўриниш) — инсонга ўхшашлик, тирик бўлмаган табиатнинг ҳодиса ва предметларига инсоний хус-ятлар бериш, Худо ёки худоларни инсоний қиёфада тасав-

вур этиш. А. жам-т рив-шининг илк босқичларида хукмронлик қилган мифологик дунёқарашнинг дастлабки шакли сифатида вужудга келди. Антик даврда юн. файласуфи А.Ксенофан томонидан худолар қуйидагича танқид қилинган: «Ҳабашлар худоларини қора танли ва бурунлари пучуқ дейди; фракцияликлар эса Худоларини қўқ қўз ва малла соч деб тасаввур этади». Таврот, Инжил ва Қуръонда худонинг қиёфаси ҳақида гап бормайди. А.нинг антропология, психология А. каби турлари мавжуд. А. образлари шеърятда, халқ оғзаки ижодида кенг қўлланади, у ибтидоий жамоалар даврида яратилган афсоналарда кўп учрайди. А. инсоннинг борлиғини, табиат ва жам-тда вужудга келадиган зиддиятларни енгилга қаратилган. Афсонадаги А. илк фикрлаш ҳодисаси бўлиб, инсоннинг ўзини атроф-муҳитдан ажратмаслиги, инсоний сифатларни теваракдаги оламда мавжуд нарсаси ва ҳодисаларига кўчириши натижасида вужудга келган.

АНЪАНА — тарихий жиҳатдан узвийлик ва ворисийликни англатадиган маън-й ҳаёт ҳодисаси, маъ-ятга хос ижт-й категория, аждодларнинг тарихан тўплаган маън-й қадриятларини авлодларга узатиш (бериш) воситаси. А. луғавий маънода мавҳум т. бўлса-да, аслида А.га айланган расм-русумлар, урф-о.лар, маросимлар, удумлар, кўникма, малака, турмуш тарзи ва б. ҳақида фикр юритилганда, у аниқ маъно касб этади. Миллатлар, халқлар, элатларнинг тарихий хотирасига зўр ҳурмат б-н қараш, аввало, А.га айланган жараёнларда ўз ифодасини топади. А.лар халқларнинг тарихий рив-ши жараёнида шаклланади. Одамларнинг турмуш тарзи, моддий шароитлари турли А.ларнинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Муайян ижт-й тартиб-қоидалар, ахлоқ меъёрлари, урф-о., ма-

росим ва б. А. сифатида намоён бўлади. А.ларни: а) ижт-й-тарихий ҳодиса; б) жам-т ҳаётидаги жараёнларнинг таркибий қисми; в) кишилар ҳаёти ва фаолиятини белгилаш мезони; г) жам-т ва одамларни бошқаришнинг маън-й омилларидан бири сифатида ҳам тавсифлаш мумкин. А.лар ёшларни тарбиялаш, уларни кекса авлод тажрибаларига ўргатиш воситаси ҳамдир. Ҳар бир даврнинг ўз А.лари бўлиб, улар вақт ўтиши б-н ўзгариб, мазмунан бойиб боради, баъзилари йўқолади, янгилари вужудга келади. Ш-дек, бир замоннинг А.лари кейинги даврга мос келмаслиги мумкин. Давр талабига жавоб бермайдиган А.лар унутилади, ўтмишга айланади.

А. инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида намоён бўлади. А.ни асосан икки турга бўлиш мумкин: а) А.га айланган хайрли (бунёдкорлик) маросимлар, ишлар, фаолият йўналишлари. Бундай А. ижт-й тар-ёт, миллий равнақ ва инсон камолоти учун мислсиз аҳамият касб этади; б) А.га айланиб қолган зарарли (вайронкорлик руҳидаги) маросимлар, ишлар, фаолият йўналишлари эса ҳар доим инсон онги ва руҳини қашшоқлаштириб, унинг маън-й тубан мавжудот бўлиб қолишига сабаб бўлиб, ижт-й тар-ёт ва инсон камолотига завол етказилади. Тарихий жараёнлар, ижт-й тар-ётнинг олдинга боришига, инсоннинг баркамол, соғлом равнақ топишига хизмат қиладиган ҳамда муайян халқ оммасининг туб манфаатларига мувофиқ келадиган маросимлар, расм-русум, урф-о., турмуш ва тафаккур тарзи, меҳнат малакаси ва б. хайрли А.лар таъсирида ривожланади ва қадриятга айланади. Уларнинг А.га айланишининг уч жиҳати бор: 1) А.нинг муайян халқ, миллат ёки инсоният жамоалари асосий қисми томонидан эътироф этилиб, қадрланиши; 2) муайян жамоа ва жамоатчилик томонидан изчил рағбатлантири-

либ, назорат этиб борилиши; 3) белгиланган муайян вақт ва шароитда ўз-ўзидан такрорланиб туриши шарт. Муайян тарихий шароит ва ижт-й муҳитда инсон ҳақ-ҳуқуқлари ҳамда кадрини улуғлайдиган, руҳини поклайдиган, ижт-й тар-ёт ва шахс баркамоллиги учун хизмат қиладиган, инсонпарварликни қарор топтиришга ёрдам берадиган А.га айланган барча маросимлар, фаолият йўналишлари кадриятларга мун-тни белгилаш мезони бўла олади. А.га айланган ҳар қандай маросим ёки турмуш тарзининг шакли эмас, балки мазмуни, моҳияти муҳимдир. А.га асосланган барча мун-тлар «анъанавийлик» (традиционализм) дейилади. Мас., А.нинг ролини меъёридан орттириб кўрсатиш одатда анъанавийлик т.си б-н ифодаланади. Т.лардаги мазмунни, А.вий турмуш ва тафаккур тарзи асосида замон ва макондан ажратган ҳолда мавҳум идрок этиш ва баъзи А.ларни асоссиз мутлақлаштириш кўпинча ақидапарастликни вужудга келтиради. А.га партиявий, синфий, мафкуравий талаблар асосида ёндашиш, мун-тда бўлиш, ш-дек, бир ҳудуд ёки халққа хос А.ларга бошқа ҳудуд ёки халқ н.назаридан баҳо бериш, шу асосда хулоса чиқариш мутлақо нотўғри. Дунёда қанча халқ, миллат, элат бўлса, ҳар бирининг ўзига хос ва ўзига мос А.лари мавжуд. Уларда миллатнинг қиёфаси акс этади, уларни кадрламаслик миллатга нисбатан ҳурматсизлик ҳисобланади. Ҳар бир халқ ўз А.ларининг соҳиби ва асровчисидир. А.лар умуминсоний ҳамда миллий бўлади. Кўп миллатли давлатларда барча миллатларнинг А.ларига эътибор берилади. Миллий а.лар умуминсоний а.ларнинг бир миллат даражасида намоён бўлишидир. Унда миллатга хос хус-ятлар ўз ифодасини топади. Мас., меҳмондўстлик фазилатини оладиган бўлсак, бу фазилат турли миллатларнинг ҳар бирида ўзга-

ча шаклда намоён бўлади. Юртимизда миллий А.ларимизни асраш ва ривожлантириш масаласига доимий равишда устувор аҳамият берилмоқда. Бу эса халқимизнинг миллий онгини, сиёсий мад-тини юксалтириш, юртдошларимизда миллий гурурни ўстириш б-н чамбарчас боғлиқ.

АПАТИЯ (юн. *apatheia* — бепарволик) — инсондаги эмоционал пассивлик, бепарқлик, ҳиссий лоқайдлик каби кайфиятни ифода этади. Бундай ҳолатда инсон ён-атрофдаги воқеа-ҳодисаларга эътиборсиз бўлади, ҳеч нарсага қизиқиш билдирмайди, унинг жисмоний, руҳий ва маън-й фаоллиги пасаяди. А. узоқ вақт давом этган руҳий бузилишлар туфайли юзага келади ва кечиш муддатига кўра, узоқ ёки қисқа муддатли бўлади. А. ҳолатини ақлий заифликда ва ҳатто узоқ давом этган муайян касалликнинг асорати сифатида ҳам кузатиш мумкин. А.нинг илк босқичларида қизиқиш, хоҳиш ва интилишнинг бирмунча сусайиши, иштиёқ ва майлнинг пасайиши кузатилади. Кейинги босқичларда эса теварак-атрофдаги воқеаларга нисбатан бепарқлик пайдо бўлади. Кўп ҳолларда А. ҳолатидаги кишининг мимикаси камаяди, эмоциялари совуқлашади, у ҳеч қандай кўнгилочар ишларни қилмайди, ҳаттоки оиласи, фарзандлари, яқинларига ҳам лоқайд бўлиб қолади. А.нинг сўнгги босқичларида эса тўлиқ бепарқлик ҳукмрон бўлади, бу ҳолатдаги киши ҳаттоки ўз ташқи кўриниши ва озодалигига ҳам эътибор бермайди. А. маън-й тушқунлик ва руҳий толиқиш оқибати бўлиши ҳам мумкин.

АРАЗ (аразламоқ) (араб. намоён бўлмоқ, белги бермоқ) — ҳоз. ўзб. адабий тилида бу ибора бирон-бир шахснинг бошқа бир шахс томонидан айтилган ноҳақ сўзидан

(ёлфон сўзи, қўпол ҳазили, камситиши ва ҳ.к.), ўринсиз муомаласидан, нолайиқ хатти-ҳаракатидан норозилигини, ранжишини, ҳафалигини ифодаловчи нисбатан ўткинчи ҳис-туйғу маъносида ишлатилади. Бундай кайфият баъзан ранжиган кишининг юз ифодасида, баъзи хатти-ҳаракатларида ошқора намоён бўлиши ҳам мумкин. А.лаш гина қилмоқ, ўпкаламоқ каби енгил ранжиш ҳолатини ифода этадиган т.ларни ҳам англатади. Халқимизда «Араз, гина — уч кунгача», деган ибора бежиз айтилмаган.

АРБОБ — 1) ижт-й-сиёсий ва б. фаолияти б-н халққа танилган, эл-юрт ўртасида обрў-эътибор қозонган машҳур шахслар — жамоат ва давлат А.лари; 2) фан ва санъатда ўз ижодий меҳнати, истеъдод ва маҳорати б-н танилган шахслар — фан ва санъат А.лари; 3) мумтоз тилимизда — бошлиқ, раҳбар, қишлоқ оқсоқоли; 4) XVIII а.нинг ўртаси ва XX а. бошларида Бухоро амирлигида қишлоқ миробларининг бошлиғи.

АРГУМЕНТ (лот. *argumentum* — асос, далил) — асос сифатида фикрнинг исботи учун қўлланадиган мантиқий далил. 1) бирор-бир ақида ёки ақидалар тизими, наз-я, қараш ва н.назарнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини исботлаш учун қўлланадиган мантиқий асос; 2) исбот учун зарур бўлган наз-й манба ёки далил. Мантиқда бирон бошқа ҳукмнинг (ёки ҳукмлар тизимининг) ҳақиқатлигини тасдиқлаш учун келтириладиган ҳукм (ёки ҳукмлар тизими); исботнинг асоси ёки далили, баъзан эса бутун исботнинг ўзи А. деб аталади. Математика ва математик логика (мантиқ)да — мустақил ўзгарувчи функция бўлиб, муайян функциянинг ёки предикатнинг аҳамияти мазкур ўзгарувчи функциянинг қимматига боғлиқ. А. ҳоз. замон

гносеологияси, мантиқ ҳамда табиий фан соҳаларида кенг қўлланади.

АРИСТОКРАТИЯ (юн. *aristokratia* — яхшилар ҳукмронлиги) — 1) илк давлатнинг вужудга келиши ва рив-ши тизимида энг имтиёзли уруғ бошлиқлари ёки бойлар (дворян ёки ер эгаси бўлган юқори табақа вакиллари); 2) иқт-й ҳукмрон синф, зодагонларнинг сиёсий ҳокимияти, ҳукмронлиги. А. биринчи марта антик даврнинг машҳур мутафаккирлари — *Арасту*, *Афлотун* томонидан илк давлат тузумини идора этиш воситаси сифатида ишлаб чиқилган.

АРИСТОТЕЛЬ (Aristoteles, мил. ав. 384—322) — қад. Юнонистонда ўзига хос фал-й таълимот яратган буюк мутафаккир. Фракиянинг Стагира шаҳрида туғилган. Шарқ халқлари орасида Арасту номи б-н машҳур бўлган. А. фан тар-ётининг ўзигача бўлган барча ютуқларини умумлаштириб, фанларнинг ягона тизимини яратиш б-н инсоният маъ-ятида ўчмас из қолдирди. Унинг қарашларига кўра, фанлар борлиқни тадқиқ этиш б-н машғул бўлар экан, ўз моҳиятига кўра, наз-й жиҳатдан одамлар дунёқарашини ўзгартириб боради, бу ўзгаришлар ҳам фанларнинг ўзида, ҳам инсонларнинг оламга нисбатан мун-глари, дунёқарашларида, ҳам улар томонидан таъсир кўрсатилган моддий оламдаги ўзгаришларда ўз аксини топади. А. биринчи бўлиб, ахлоқ (этика)ни мустақил фан сифатида илмий-фал-й билимлар тизимига киритган. А.нинг этикаси дунёвий, ҳар бир озод кишини давлат фуқароси руҳида тарбиялаш масалаларига бағишланган. А.нинг фикрича, ахлоқ масаласини кенг ва атрофлича ўрганиш ҳамда унинг тизимини яратишдан аввал бахт-саодат нималигини аниқлаб олиш лозим. Шунга кўра, аллома фаровонлик, эзгулик, ирода эркинлиги масалаларига алоҳида

эътибор қаратади. А. ахлоқ масалаларига бағишланган махсус асари – «Никомах этикаси»да озчиликка тааллуқли бўлган маън-й идеал таҳлил қилинади. Тарбиядаги ютуқ турмуш тарзига боғлиқ. Энг яхши ҳаёт тарзи ҳақидаги таълимот бево-сита давлат тузилиши ва сиёсатининг мақбул шаклига боғлиқдир. А.га кўра, эзгулик т. аниқ мақсад ва унга доимий интилиш б-н боғлиқ. Эзгулик туғма сифат бўлмасдан, балки кишининг ижт-йлашув жа-раёнида шаклланадиган хислатдир. Бошқача айтганда, унга таълим-тарбия ва меҳнат орқали эриши-лади. А. эзгулик ҳақида умумий мулоҳаза юритибгина қолмасдан, балки уни чуқур таҳлил қилишга ҳаракат қилади, наз-й ёндашув-ни амалий фаолият б-н боғлашга интилади. Мас., унингча, жа-сурлик — бу эзгулик бўлиб, сох-та қахрамонлик ва кўрқоқлик ўртасида туради. Чинакам — қахрамон шундай кишики, у ўз ол-дидаги тўсиқларни енгиб, кўрқмай олға боради. Жасоратли киши эса азоб-уқубатга чидайди, меъёри-да ва оқилона ҳаракат қилади. А. ахлоқий фазилатлар ва иллатлар-ни қўйидагича тасниф қилади: 1) фазилатлар: жасурлик, довю-раклик, мўътадиллик, саҳийлик, савлатлилик, ҳимматлилик, му-лойимлик, тўғрилик, ҳақгўйлик, дилкашлик, меҳрибонлик, одил-лик, ҳалоллик, қонунга биноан адолатли бўлишлик; 2) иллатлар: кўрқоқлик, ўзини тия билмаслик, эҳтироссизлик, исрофгарчилик, хасислик, такаббурлик, пасткаш-лик, мақтанчоқлик, ҳимматсизлик, кўполлик, камситишлик, масхара-бозлик, бемаънилик, тошбағирлик, адолатсизлик. А. этикасида ахло-қий фазилатлар орасида биринчи ўринда адолат туради. А. адолатсиз-лик деганда қонунни бузувчилар, бошқалардан ортинроқ оладиган ва барчага тенг мун-тда бўлмайдиган кишиларни тушунади. Қонунга яраша иш қиладиган, барчага баро-

бар қарайдиган кишиларни адолат-ли деб ҳисоблайди. Унингча, барча кишилар, адолат мутаносиблиги-га амал қилишга розидир. А.нинг буюк хизмати шундаки, у ижт-й-фал-й тафаккур тарихида илк бор эркинликка интилиш-инсон-га хос туғма хус-ят экани ва бу ҳол унинг маъ-яти, ўзлигини англа-ши, юксак мақсадлар ва эзгу амал-лар сари хатти-ҳаракатлари б-н уз-вий боғлиқлигини таъкидлайди. Алломанинг фикрича, инсон ана шу йўлда мутлақ эркин бўлгани боис ўз саъй-ҳаракатларининг оқи-лоналиги ва оқибатлари учун масъ-улдир. А. наздида, кишилар эз-гулик ва ҳузур-ҳаловат т.ларини ўз ҳаёт тарзларига кўра белги-лайди. Кўпол ва илмсиз омма эз-гулик ва ҳузур-ҳаловатни кайф-сафода кўради. А.нинг фикрича, ҳақиқий бахт-саодатни маън-й юк-сак, оқилона фикрлайдиган киши-ларгина англашга қодир бўлади. Маън-й баркамол инсон ақл б-н фазилат бирлигига амал қиладиган кишидир. Фақат ақлли ва фази-латли кишигина энг юксак ҳурмат-эътиборга лойиқдир. А.нинг илмий ва маън-й мероси жаҳон мад-ят ха-зинасида муносиб ўрин эгаллаб, бугунги кунгача илм-фан, тафак-кур ривож, кишиларнинг маън-й-маър-й такомиллашувига хизмат қилиб келмоқда.

АРУЗ (араб. шеър ўлчови, вазн-га солиштириб ўлчаш) — Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари шеърлятида-ги асосий вазн тури бўлиб, чўзиқ ва қисқа ҳижоларнинг маълум тар-тибда келишига, яъни мисралар-даги ҳижолар миқдори ва сифа-тига асосланган. Бинобарин, А. вазни бармоқ вазни сингари мис-радаги бўғинларнинг миқдори ёки гуруҳланиб такрорланиши асо-сида эмас, балки ҳижоларнинг миқдори ва сифатига, яъни қисқа ва чўзиқ ҳижоларнинг маълум тар-тибда такрорланишидан ҳосил бўлади. А. вазнида ундош товуш-

лар б-н тугаган хижолаар чўзиқ, ун-лилар б-н тугаган хижолаар («о» дан ташқари) кўпинча қисқа саналади. Баъзан чўзиқ хижо қисқа хижо, қисқа хижо чўзиқ хижо тарзида ўқилиши ҳам мумкин. Бу ҳодиса «имола» деб юритилган. А. вазнида мисранинг ритмик бўлақлари, яъни хижолаарнинг турок типидаги гуруҳлари рукн деб аталади. Рукнлар хижолаарнинг миқдори ва чўзиқ ёки қисқалигига қараб, саккиз аслга бўлинади ва ҳар бири араб. «фаала» (ҳаракат) сўзидан ясалган махсус ном (қолип) б-н юритилади: 1) фаулун; 2) фоилун; 3) мафойилун; 4) фоилотун; 5) мустафъилун; 6) мафъулотун; 7) мафоилатун; 8) мутафоилун. Бу асллар айрим ўзгаришларга учраб, турли ритмик бўлақларни вужудга келтиради ва шу тарзда вазн рукнлари кўпайиб боради. Рукн бир, икки, уч, тўрт ва ундан ортиқ хижоли бўлиши мумкин. А. вазнининг «рамал», «ражаз», «мутақориб» каби туркумлари бўлиб, бу туркумлар «бахр» деб аталади («бахр» араб., «денгиз» маъносини ифодалайди. Шеър денгиздан олинадиган дурга ўхшатиладигани учун шундай номланган). А. вазни Шарқ шеърятининг асосий турларидан бири сифатида араб поэзиясида вужудга келди, кейинчалик форс-тожик ва туркий халқлар мумтоз поэзиясининг ҳам асосий вазн тури сифатида шаклланди.

АРХАИЗМ (юн. *archaios* — қадимги, кўҳна) — эскириб, истемолдан чиқиб қолган сўз ёки ибора, қоида, талаб, тамойил ва б.ни англаувчи т. Адабиёт соҳасида лексик (аркон, мирзо ва ҳ.к.), фонетик (эрс, бирлан, эмди ва ҳ.к.), морфологик (билур, турур, бўлғай, бурунғи ва ҳ.к.), ш-дек, фразеологик, семантик А.лар мавжуд. А. бадий адабиёт ва санъатда кўпроқ тарихий каларит ҳамда манзараларини акс эттириш, давр руҳини ифода этишда услубий восита сифатида қўлланади. Маъ-ятда эски-

лик сарқити, инкор этилган нарса ва ҳодиса сифатида тушунилади.

АТО — Худонинг лутфу марҳамати, инояти, мукофот, саховат, бағишлаш, тухфа маъносида қўлланадиган т. Ато сўзи б-н ясалган жой номлари кўп. Чунончи, Нурато, Олмаато каби. Нурато — Худонинг марҳамати б-н нур порлаган макон демакдир. А.ю саховат кўрсатиш улуғ инсоний фазилат ҳисобланган. Алишер Навоий А.ни қуйидагича таърифлайди: Улуққа улукча ато айласа, // Кичикка кичикча сахо айласа.

АСАР (араб. из) — китоб маъносида кенг қўлланадиган сўз (осори атика — қад., антик А.лар, ёдгорликлар). Бу сўз из, нишон, белги (ундан А. ҳам қолмаган); таъсир (у бизга А. қилди) маъноларида ҳам ишлатилади. Муайян мазмунни тугал ифодалаган бадий ижод маҳсулоти адабий А. дейилади. А.лар бир неча турга бўлинади: адабий А., рангтаъсир А.и, мусиқа А.и, саҳна А.и ва б.. Меъморлик, ҳайкалтарошлик, наққошлик, бадий дизайн ва б. соҳалардаги ижод намуналарига ҳам А. атамаси қўлланиши мумкин.

АСКЕТИЗМ (юн. *aske* — бирор нарса б-н машғул бўлиш) — зоҳидлик, қаноат қилиб яшаш, моддий бойликлардан имкон қадар камроқ фойдаланиш туйғусига асосланган ғоя. Унинг наз-й асослари ва дастлабки кўринишлари Шарқда, қад. Хитойда, Юнонистон (Спарта давлатида) ва б. ўлкаларда шаклланган. Тибетда лама динига мансуб руҳонийлар, М.О.да таркидунёчилик ва дарвешликни тарғиб қилувчи оқимлар ўрта а.ларда ўзига хос А. мактабларига асос солинган. Тасаввуф тариқатида ҳам бу ғоя тарафдорлари учрайди. Христиан динида бу дунё роҳатларидан воз кечиб, фақат тоат-ибодатга берилганлар аскет деб аталади. Бу ғоя баъзи ҳолларда

бойлик ва мол-дунёга берилганларга қарши яшаш ва умргузаронлик қилиш тарзи сифатида ҳам намоён бўлади. Протестантизмда «бу дунёда аскетизм» тамойили мавжуд. Унга кўра, бу дунёдаги сабр-қаноат нариги дунёда албатта роҳат-фароғат б-н мукофотланади. А.да моддий ва маън-й-руҳий асосларни ажратиб алоҳида кўрсатиш мумкин. Моддий а. одатда мулкдан воз кечиш, оилавий мун-тларни инкор этиш ёхуд унинг жам-тдаги ўрни ва аҳамиятини чеклаш, эҳтиёжларни табиий ва сунъий турларга ажратган ҳолда, табиий эҳтиёжлар устунлигини таъкидлашда намоён бўлади. Маън-й-руҳий а. эса турли маън-й-мад-й ва интеллектуал эҳтиёжлардан воз кечиш, маън-й қашшоқликни улуғлаш, жам-т маън-й-интеллектуал ҳаётида иштирок этишни чеклаш, ҳатто баъзи ҳолларда фуқаролик ҳуқуқи ва сиёсий ҳуқуқларга амал қилишдан бўйин товлаш каби кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Айрим фал-й оқимлар вакиллари илгари сурган таълимотларда А. ижт-й эмас, балки индивидуал ҳаёт тарзига хос ҳодиса сифатида талқин этилади. Мас., киниклар барча табиий, ҳиссий эҳтиёжларни чеклаш ва олий маън-й мақсадларга интилиш лозимлигини тарғиб этган. Ана шу оқимнинг ёрқин вакили — тиланчилик б-н кун кечирган ва бочка ичида яшаган Диоген назарида, олий мақсадга эришиш йўлида давлат ҳам, оилавий мун-тлар ҳам, ахлоқий қадриятлар ҳам тўсқинлик қилмаслиги керак. Ўрта а.ларда А. ердаги ҳаётда ўта камтарликни, барча табиий эҳтиёжларни чеклашни, ҳаёт бойликлари ва уни санъатда акс эттиришда вазминлик ҳамда юксак маън-й тимсолларга интилишни тарғиб этади. Христианлик дини назариётчиларидан бири Августиннинг фикрича, егулик ва ичкилик, ҳид ва товушлар, ранг ва шакллардан лаззатланиш

ўта хавфлидир. Ш-дек, у диний эътиқодга хизмат қилмайдиган, Яратганга нисбатан ишончга таянмаган воқеликни ўрганишга эҳтирос, борлиқни англаш йўлидаги синчковлик ва қизиқувчанлик қўллаб-қувватланиши мумкин эмас, деб уқтиради. Мазкур т.нинг мазмун-моҳиятини ўрганган италиялик социолог В.Парето А.ни хоҳиш-истакларнинг патологик шакли, ижт-йликни ғайритабиий тарзда ҳис этишга таянишни таъкидлайди. Унинг фикрича, кишилар барча эҳтиёжларини қондириш имкониятига эга бўлмагани сабабли уларнинг аксариятидан воз кечишга мажбур бўлади. Хоҳиш-истакларни чеклашга хизмат қиладиган ҳиссиётлар фойдалидир. Аммо уларнинг ҳаддан ташқари ривожини, Парето назарида, А.га олиб келади.

АСКИЯ (араб.) — зийрак, закий, ҳозиржавоб маъноларини англаувчи т. У ўзб. халқ оғзаки ижоди жанрларидан бири бўлиб, унда сўз ўйини, қочириқларга асосланган ҳолда икки ва ундан ортиқ киши ёки гуруҳ халқ йиғинлари (сайл, тўй ва байрамлар)да сўз орқали бир-бирини мот қилиш бўйича мусобақалашади. Тарафлар ўз жавобларини қисқа-лўнда, сермаъно, латиф, таъсирли, жозибали ва кулгули чиқаришга ҳаракат қилади. Жавоб қайтаришда қайси тараф мавзу, жанр доирасидан четлашса ёки сўз танлашда палапартишликка йўл қўйса, енгилган ҳисобланади. А.нинг мазмунли, серзавқ, кулгули чиқишида тарафлардан ҳозиржавоблик, бадиҳагўйлик, ш-дек, мавзуга алоқадор кенг ва чуқур маъноли сўзларни топа билиш, юз, қўз, қўл, тана ҳаракатларидан, товуш ва имо-ишоралардан ўринли фойдалана олиши талаб этилади. А. халқ йиғинлари, оммавий тадбирларда ижро этилгани учун ҳам ўзига хос маън-й таъсир кўрсатиш шаклларида бўлиб,

одамларга эстетик завқ улашиш б-н бирга муайян ҳодисаларга мун-тни ҳам шакллантиради. А. турларини мукамал эгаллаган, катта давраларда тортиша оладиган кишилар А.чи, А.боз деб аталади. Тарихда бундай кишилар бадихагўй номи б-н ҳам юритилган. А.чи халқ тилини, зарофат санъатини пухта эгаллаган, ҳажв усулларидан усталик б-н фойдалана оладиган бўлиши лозим. А.нинг пайров, қофия, ўхшатдим, баҳри байт, сафсата, лоф, афсона, лақаб каби турлари бор. А. ўзб. халқи орасида машҳур бўлиб, унинг тарихи энг қадимги даврдан бошланган. Алоҳида жанр сифатида, айниқса, Фарғона водийси ва Тошкентда кенг ёйилган. XX а.да бу санъат тури янада оммалашди. Мустақиллик йилларида А. ривожланиши ва оммавий байрамлар, тантаналарда А.чиларнинг чиқишларига кенг ўрин берилмоқда.

АСОС (субстанция) — мантиқий тафаккурнинг муҳим шакли ҳисобланган хулоса чиқаришнинг таркибий қисмларидан бири. Нарса ва ҳодисанинг А.и сабабият қонуни орқали намоён бўлади. Табиат ва жам-т ҳодисаларини ўрганиш, билиш, тадқиқ этиш кўп жиҳатдан А. ва асослаш жараёнига боғлиқ. А.лар илм. тад.нинг табиий маҳсули бўлиб, у одатда ихтиролар, кашфиётлар туфайли қарор топади. Моддий оламдаги А.лар ўзгариб туриш характерига эга бўлади. Бу масаланинг бир томони бўлиб, иккинчи томони моддий А.ларнинг мантиқан яқунланган шаклда намоён бўлиши б-н боғлиқ. Умуман илмда, турмушда, ҳар қандай мунозара ва муҳокамада, бирор фикрни исботлаш ёки аниқ хулосага келиш учун фойдаланиладиган фикр А. деб юритилади.

АСОСИЙ ҚОНУН — мазмуни бўйича «Конституция» т.сига мос келади. Маълумки, Конституция нормалари бошқа барча қонунларга

нисбатан олий юридик кучга эга ягона ҳужжат шаклида амал қилади. А.қ. — конституциявий тузумнинг қадриятлари, инс-тлари ва нормалари расман мустаҳкамлаб қўйиладиган энг олий ҳуқуқий ҳужжат. У инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда эркинликлари эълон қилинадиган, кафолатланадиган, ш-дек, ижт-й тузум асослари, бошқарув шакли ва маъмурий-ҳудудий тузилиши, марказий ва маҳаллий ҳокимият органлари тузилишининг асослари, уларнинг ваколатлари, ўзаро мун-тлари, давлат рамзлари ҳамда пойтахти белгилаб қўйиладиган ёзма ҳуқуқий ҳужжат ҳамдир. Мам-тимизда 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган «ЎзРнинг Конституциясини қабул қилиш тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ тасдиқланган ва ҳаётга жорий этилган Конституция амал қилмоқда. У давлатимизнинг А.қ.и бўлиб, муқаддима, олтита бўлим, йигирма олтита боб ва 128 та моддадан иборат, олий юридик кучга эга, бевосита амал қилади ва Ўз-ннинг барча ҳудудларида бир хилда қўлланади.

АСОТИР (араб. афсона) — 1) ибтидоий давр кишилари томонидан коинот, табиат ҳодисаларининг моҳияти, пайдо бўлиш сабабларини ўзларича изоҳлаш мақсадида яратилган оғзаки ҳикоялар; 2) миф, афсона, ривоятларни ўрганувчи фан соҳаси. А. барча халқларнинг ибтидоий даврдаги асосий дунёқараш шакли бўлиб, ўша давр кишиларининг оламини, ўзини қуршаб олган ташқи дунёни маън-й жиҳатдан ўзлаштиришга бўлган лаёқати, ўзига хос интилишларидан дарак беради. А. табиат кучларига руҳий тус бериш, уларни жонлантириш, аниқ ҳиссий образларга киритиш, тирик мавжудотлар (инсон, ҳайвонлар) образи, шакл-шамойилида тасаввур этиш орқали ҳам ифодаланади. А.да бир хил нарс-а-ҳодисаларнинг хус-ятлари бошқа хил

нарса-ҳодисаларга бемалол ўтказилар экан, бу ҳаёл парвозига жуда кенг майдон яратиб берадики, унда ҳаёл сураётган одам, истаган нарсасини тасаввур этиши мумкин. А.нинг тарихий шакллари *фетишизм, тотемизм* ва *анимизм*дир. А.нинг асосий шакллари: этимологик – табиат ва борлиқнинг алоҳида жисм-ҳодисалари пайдо бўлишига доир; космогоник – оламнинг пайдо бўлишига доир; этногоник – авлодлар ва уларга дахлдор табиий-биологик жараёнларга доир антропологик – одамларнинг пайдо бўлишига доир; эсхатологик – уларнинг келажаги тўғрисидаги қарашларидан иборат. Абстракт тафаккурнинг рив-ши натижасида А. абстракцияси вужудга келадик. Унинг маҳсули – ягона худолар тўғрисидаги тасаввурлар ҳисобланади. М.О. халқларининг қад. аждодлари яратган А.ларда еру осмоннинг ягона ҳукмдори сифатида Ахурамазда образи шаклланган. А.нинг муҳим қонунларидан бири шундаки, унинг образ ва қахрамонлари эпосларда акс эта бошлайди ва эпик умумлашмага хос янги хус-ятлар касб этади (мас: Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея»си, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, «Гўрўғли», «Алпомиш» каби халқ дostonлари ва б.). А. образларисиз ҳаҳон адабиёти тарихи ва санъатини тасаввур қилиш қийин. Дантенинг «Илоҳий комедия»си, Гётенинг «Фауст»и, Фарб Уйғониш даврининг тасвирий санъати ва ҳ.к.

АТЕИЗМ (юн. *a* – инкор қўшимчаси, *theos* – Худо; Худони, динни инкор этиш) – илоҳий кучларга эътиқод қилишни инкор этиш. Бизда у қадимдан «даҳрийлик», «худосизлик» каби атамалар б-н юритиб келинган. Жам-тда Худо ва илоҳий кучларга ишонч пайдо бўла бошлаган даврлардаёқ айни пайтда бундай ҳақиқатларга ишончсизлик ҳам шаклланган. Шу маънода атеистик қарашлар

ҳам, теистик қарашлар каби, тафаккур ривожига ўз ўрнига эга. Аммо баъзи ҳолларда улардан бирининг мутлақлаштирилиши иккинчисининг тарафдорларига қарши қурашга, давлат ва жам-тлар ҳаётида моддий ва маън-й йўқотишларга олиб келган. А. илк худосизлик тасаввурлари пайдо бўлган қад. даврлардан ҳоз. кунгача бир неча босқични босиб ўтган. Ҳатто тасаввурлар туфайли кейинчалик дунёвийлик ҳам А. деб қараладиган бўлиб, А.нинг ўзи эса мутлақлаштирила бошланди. XX а.да большевиклар марксистик А. асосида диндан холи жам-т барпо этишни мақсад қилиб қўйди. Марксистик А. Ўз-нда ҳам қанчадан-қанча фожиаларга сабаб бўлди. 30-йилларда республикада «Худосизлар» номи б-н ўзб. тилида журнал нашр этилди. Араб алифбоси бекор қилинган, минглаб китоблар ёқиб, қўмиб ташланди, юзлаб масжид ва мадрасалар ёпилди, вайрон қилинди, араб тили ҳамда ислом тарихининг билимдонлари, руҳонийлар, ҳатто оддий муслмон одамлар ҳам қаттиқ таъқиб ва қувғин остига олинди. Тошкент шаҳрида бутуниттифоқ Илмий атеизм ин-тининг республикалараро филиали очилди (1981). Тоталитар тузум қулагач, «илмий А.» фан сифатида бутунлай йўқ бўлди. Ҳоз. даврда АҚШ ва Фарбий Европа мам-тлари аҳолисининг 8–10 фоизи атеист ҳисобланади. Ер юзиде майда диний фирқалар кўпайган ва диний экстремизм авж олган бугунги кунда бундай қарашни ўзига муайян эътиқод сифатида қараш аънанаси ҳам кўзга ташланмоқда. Кўпгина халқаро ҳужжатларда, мас., Инсон ҳуқуқлари декларациясида: «Ҳар бир инсон фикр, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эгадир» деб ёзилган. Замонавий демократик жам-тларда, шу жумладан, Ўз-нда ҳам фуқаролар учун ҳақиқий виждон эркинлиги ҳуқуқи, яъни хоҳлаган

диниға эътиқод қилиши ёки ҳеч қандай динға эътиқод қилмаслик конституциявий асосда кафолатланган. Ушбу тамойилға изчил амал қилинаётгани ҳуқуқий демократик давлат қуриш жараёнида диний ва дунёвий кадриятларни умуммиллий манфаатларимиз асосида уйғун ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

АТРИБУТ (лот. бағишлайман, хус-ят бераман) — нарса ёки ходисанинг туб моҳиятини ифода этадиган, энг муҳим характерли хус-яти, белгиси. Мас., яхшилик, эзгулик, адолат, эркинлик, ҳақиқат каби т.лар юксак маъ-ятнинг доимий А.ларидир. Фал. фанида А. атамаси дастлаб Арасту таълимотида ишлатилган бўлиб, азалий ҳақиқатни, ўткинчи ва тасодифий ҳолатлардан фарқ қилиш учун қўлланган.

АТРОФ-МУҲИТНИ АСРАШ — она табиат олдидаги маън-й қарздорлик асосида шаклланидиган туйғу; ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, табиатни сақлаш, қайта тиклаш, атроф-муҳитнинг биологик хилма-хиллигини асрашга қаратилган фаолият. А.м.а. табиий бойликларни сақлаш ва улардан унумли, оқилона фойдаланишни назарда тутиб, табиат ва жам-т ўртасидаги мун-тлар уйғунлигини таъминлаш йўлида олиб бориладиган кенг миқёсдаги ижт-й, иқт-й, маън-й, технологик, ҳуқуқий ва б. тадбирлар тизимини ўз ичига олади. Ўз-нда А.м.а. 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун асосида тартибга солинади.

АФОРИЗМ (юн. *aphorismos* — хикматли сўз) — қисқа, лекин чуқур маъноли, муаллифи аниқ гап; хикматли сўзлар. А.нинг асосий қоидаси сифатида шаклан ихчам, образ ва фикрга бой, ҳис-туйғу, ху-

лоса ва ҳолатни аниқ, мукамал акс эттириш, кучли эмоционал ва интеллектуал таъсир кучига эга бўлиш А.нинг асосий хус-ятидир. А. мавзу жиҳатдан чекланмаган, барча соҳаларига оид масалаларни акс эттириши мумкин. Энг муҳими, у фикрни халқ тилига яқин, унинг руҳига мос қилиб ифода этади. Ш.у. ҳам халқнинг руҳи ва фикр-қарашларини ифода этадиган А.лар тез оммалашиб, умуммиллий шиорга айланиб кетади. Мас., Ислоҳ Каримов томонидан айтилган «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак», «Фарзандларимиз биздан кўра билимли, ақлли, доно ва албатта бахтли бўлишлари шарт», «Янги уйни қурмай туриб, эскисини бузманг» каби А.лар бугунги кунда юртимизда умуммиллий шиорга айланиб ҳар бир юрдошимизнинг қалби ва онгидан чуқур жой олган.

АФРОСИЁБ — Самарқанднинг қад. шаҳар харобаси. Шаҳарнинг мазкур қадимги номи мил.ав. VIII—VII а.ларда Турон давлатини бошқарган ҳарбий саркарда ва машҳур давлат арбоби А. номидан келиб чиққан. Туркий манбаларда у А. Эр Тўнға, форсий манбаларда А. номи б-н тилга олинади. Кўпчилик мутахассислар А.ни ҳозирга қадар афсонавий тимсол сифатида эътироф этади. Аммо Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоийнинг асарларида ва яна кўплаб бошқа манбаларда у реал тарихий шахс экани қайд қилинади. А. номи тарихий манбаларда қад. Самарқандга нисбатан XVII адан бошлаб қўлланилади. А. ҳоз. Самарқанднинг шимолий чегарасига туташ кенг тепаликлардан иборат бўлиб, унинг майдони 219 гектар. Тепаликнинг шимоли Сиёб ариғи б-н чегараланган. Жанубий томондан «эски шаҳар» деб аталган қисми Самарқандга қўшилиб кетган. Шаҳарнинг дастлабки тарихи

хақида ёзма манбаларда маълумотлар жуда кам учрайди. Асосий маълумотлар кўҳна шаҳарда ўтказилган археологик қазишмалар натижасида қўлга киритилмоқда. Археологик қазишмалар қалин мад-й қатламларнинг қандай бўлганлигига аниқлик киритиш б-н бирга бойлар ва камбағалларнинг уйлари, хунармандларнинг устахоналарини, савдогарларнинг дўконларини, кўча ва майдонларни, шоҳона саройлар ва ибодатхона, масжид ва мадрасаларни, мудофаа иншоотларини, шаҳарнинг сув б-н таъминланиш тизими ва ҳ.к.ни аниқлашга ёрдам беради. 1930 йилларга қадар А.да олиб борилган археологик қазишмалар қад. Самарқанд тарихига оид жуда кам маълумот берган. II жаҳон урушидан кейин Ўз ФА Тарих ва археология ин-ти олимларидан А.И.Тереножкин томонидан А.да жиддий дала тадқиқотлари ўтказилди. Натижада унинг энг пастки қатламидан мил.ав. VI—V а.ларга тааллуқли буюмлар, уй-жой харобалари топилди. Я.Ф.Фуломовлар (1967—70) ва В.А.Шишкин (1958—66) раҳбарлигида олиб борилган кенг кўламли археологик қазишлар натижасида қад. мад-й қатлам намуналари А.нинг бошқа жойларидан ҳам топилди. 1966 йил 13 июлда А.ни археологик жиҳатдан комплекс ўрганишни ташкил этиш мақсадида Республика ҳукумати-нинг махсус қарори қабул қилинди. Унга кўра, А. «археологик қўриқхона» деб эълон қилиниб, уни ўрганиш ишига Тошкент ва Самарқанд давлат университетлари ҳамда Маданият вазирлигининг Санъатшунослик ин-ти олимлари сафарбар этилди. Аниқ илмий режа асосида бошланган археологик тадқиқотлар туфайли нафақат шаҳарнинг кўп а.лик ёши, балки унинг ҳар хил даврлардаги тарихий топографияси, шаҳар таркиби, шаҳар ҳаётининг рив-ш босқичлари, босқинлар туфайли юз берган

бўхронлар даври аниқланди. Самарқанд ихшидларининг шоҳона саройи очилди. А.да топилган археологик материаллар Самарқанд мил.ав. VIII—V а.ларда Суғдиёнанинг марказий шаҳри сифатида вужудга келганлигини кўрсатади. Мил.ав. 329 йилда шаҳар Александр Македонский қўшинлари томонидан вайрон этилган, унинг излари ҳозиргача шаҳар мудофаа иншоотларида сақланиб қолган. Мил.ав. III—I а.ларда шаҳар ҳаётида яна юксалиш юз берган. Мил.ав. III а.да шаҳар қўшалок мудофаа девори б-н ўраб олинган. У даврларга оид қалин мад-й қатлам А.нинг шимолида, унинг арки жойлашган қисмида яхши сақланган. Археологик материалларнинг гувоҳлиги ҳамда ёзма манбаларда таъкидланишича, ўша даврда Самарқанд орқали Буюк ипак йўли ўтган, ички ва ташқи савдо, хунармандчилик ривож топган. Илк ўрта а.ларда Самарқанд Суғдиёнанинг бош шаҳри сифатида нуфузли мавқега эга бўлиб, шаҳарнинг ижт-й ва икт-й ҳаётида туб ўзгаришлар юз берган. Бадавлат деҳқон хўжаликлари кучайиб, худди шу кезларда уларнинг қасрлари жойлашган А.нинг шимолий қисми мудофаа девори б-н ўраб олинган. Бу ҳолат Мовароуннаҳр ва унга қўшни вилоятларда ҳам юз берган. Бу даврда Самарқанд ҳукмдорлари «ихшид» деб аталган. 712 йилда араб саркардаси Қутайба ибн Муслим қўшин тортиб келганда, Самарқанднинг мудофаа деворлари мустаҳкам бўлиб, атрофи сув тўла хандақ б-н ўраб олинган эди. Қутайба Самарқандга Фарғона, Шош ва турклардан ёрдамга келган лашкарларни енггач, кўмаксиз қолган Суғд ҳокими Гурак ноилож у б-н сулҳ тузади, шаҳарнинг ички қисмини (шаҳристон) арабларга бўшатиб беришга мажбур бўлади. Археологик топилмалар исломга зид бўлган ҳайкал ва деворий расмларнинг атайлаб қилич б-н чопилганини

исботлайди. IX а.нинг иккинчи чорагидан Мовароуннаҳрда ҳокимият сомонийлар қўлига ўтди. Бухоро уларнинг марказига айланди. Шу даврда Самарқанд иқт-й ва мад-й жиҳатдан тез ривожланди. А.да сомонийлар даврида ўймакор ганч нақшлар б-н безатилган саройлар, бадавлат деҳқон хонадонлари, масжид ва мадрасалар, ҳаммом ва қувурлар, тош кўчалар топилмоқда. Шаҳар аҳолисининг сувга бўлган эhtiёжини қондириш мақсадида шаҳар ҳаётининг дастлабки йилларидаёқ Дарғом томонидан канал қазиб, сув келтирилган. Ана шу канал излари ҳоз. шаҳар ҳиёбонининг жанубида, Алишер Навоий ҳайкали қад кўтариб турган масканда очиб ўрганилди. Бу канал Регистон майдони орқали Ҳазрати Хизр масжиди томон чўзилиб кетган. Тарихий манбаларга кўра, А.га жанубдан кираверишда шаҳарни ўраб турган хандақ устига пишиқ фишлардан равоқли сувайриғич қурилиб, унинг тепасидан катта ариқ ўтказилган. Бу ариқни «Жуйи арзиз» («Кўрғошин ариқ») деб атаганлар. Ариқ шу ерда учга бўлинган ва шаҳар оралаб Сиёб ариғига қадар борган. X а.нинг охирида Мовароуннаҳрда ҳокимият қорахонийлар қўлига ўтганда ҳам Самарқандда савдо, ҳунармандчилик, ободончилик ишлари давом этади. Шаҳарда ҳунармандчилик ривожланиб, зодагон деҳқон қасрлари энди шаҳар ташқарисида, уларнинг дала ҳовлиларида марказлашади. 1220 йилда Чингизхон кўшинлари «Жуйи арзиз» тўғонини бузиб, шаҳарни сувсиз қолдирди. Шаҳар мудофаачилари тенгсиз жангда таслим бўлдилар. Босқинчилар шаҳарнинг девор ва дарвозаларини вайрон қилиб, сарой, масжид ва мадрасаларга, аҳоли хонадонларига ўт қўйдилар. Аҳолининг катта қисми жангда қирилди, ҳунармандлар Мўғлистонга ҳайдаб кетилди. Шаҳарнинг сўнгги мудофаачилари Жоме мас-

жидида яшириниб, қаршилиқни давом эттирдилар. Уларнинг оловда ёнган таналари жанг кийимида сақланиб қолган бўлиб, археологик қазилар чоғида топилган. Шундан кейин «Кўрғошин ариқ» қайта тикланмаган. А.да сувсиз қолган аҳоли Сиёбдан чархпалакда сув чиқариб, кун кўрган, кейинчалик аҳоли А.ни бутунлай ташлаб кетган. Кимсасиз харобага айланган қад. Самарқанд авваллари «Ҳисори кўхна», «Қалъаи Ҳисор» деб аталиб, XVII а.дан бошлаб аҳоли орасида «Қалъаи Афросиёб» ёки «А.» деб атала бошлаган. А.да қазилма ишлари айниқса, Самарқандда ЎзФА Археология ин-ти ташкил топгандан кейин кенг қўламда йўлга қўйилди. 1989 йилдан бошлаб А.ни археологик жиҳатдан тадқиқ этиш ишига франц археологлари – Поль Бернар, Франц Гренэ ва б. жалб этилган. Франц археологик миссияси Ўзб-н археологлари б-н бирга А.ни ўрганишда қатнашмоқда. Ўзб. ва франц олимларининг ҳамкорликда олиб борган тадқиқот натижалари қад. Самарқанд тарихига оид қатор масалаларга аниқлик киритди, яъни мил.ав. VI–V а.ларга тааллуқли шаҳар мудофаа деворлари остидан гуваладан қурилган янада қад. девор қолдиқлари очилиб, Самарқанднинг ёши мил.ав. VIII а.нинг ўрталарига оид эканлигини исботлади; шаҳарнинг арқ қисмидан мил.ав. VIII а.га оид мурабба шаклидаги Самарқанд ихшидларининг маҳобатли саройи қолдиқлари очилди. А.да археологик тадқиқот ишлари давом этмоқда. А.да археологик қазилмалар натижасида маҳобатли ранг-тасвирнинг ноёб дастлабки намуналари археолог В.Вяткин томонидан топилган (1913). Кейинги қазилмалар даврида (1965–1968) ўзб. археологлари 30 га яқин сарой хоналарини очишга муваффақ бўлганлар, бу хоналарнинг кўплари деворий расмлар, нақшлар б-н безатилган. Шулардан катта (11x11) ва

кичик (7x7) хоналардаги расмларда бир неча эркак ва аёл арк олдида ўтирган ҳолда тасвирланган. Катта хона деворларига ишланган расмлар деталларга бойлиги, суғд ёзувларининг сақланиб қолганлиги б-н аҳамиятга эга. Хона деворларига ишланган расмларда тўй маросими, Суғд ҳукмдорининг хорижий давлатларнинг элчиларини қабул қилиши, бу элчиларнинг йўлдаги саргузаштлари, йиртқич ҳайвонлар б-н олишув, ов манзаралари, афсонавий махлуқлар тасвирланган. Сақланиб қолган расмлар таҳлили ўрта а. маҳобатли тасвирий санъатининг ғоявий-бадиий йўналиши, мусаввирнинг иш усул ва воситалари ҳақида, тафсилотларга бой маиший саҳналар, этник кўринишлар ўша давр ҳақида фикр юритиш имконини беради. А. деворий расмлари ягона мазмунга бўйсундирилган: марказда Суғд ҳукмдори Вархумон туради, анъаналарга кўра рассом уни бошқаларга нисбатан йирик кўринишда (бутун девор баландлигида, 5–6 м) тасвирлаб, ҳукмдорнинг буюклигини эътироф этади, унга абадийлик, қаҳрамонлик бахш этади. А. деворий расмлари Ў.О.да араблар истилосига қадар маҳобатли рангтасвир санъати юксак даражада ривожлангани, Самарқанд эса унинг маркази бўлганидан далолат беради.

АФСОНА — кишиларнинг борлиқ, табиат, жам-т ва ундаги мунтлар тўғрисидаги ҳаёлий тасаввурларини ифода этадиган т. А. барча халқларнинг ибтидоий даврдаги асосий дунёқараш шакли бўлиб, у ўша давр кишисининг оламини, ўзини қуршаб олган ташқи дунёни маън-й жиҳатдан ўзлаштиришга бўлган лаёқати, ўзига хос интилишидан дарак беради. А. табиат кучларига рухий тус бериш, уларни жонлантриш, аниқ ҳиссий образларга киритиш, тирик мавжудотлар (инсон, ҳайвонлар) тимсоли, шакл-шамойили орқали тасаввур этиш

б-н ҳам ифодаланади. А.да бир хил нарса-ходисаларнинг хус-ятлари бошқа хил нарса-ходисаларга бемалол ўтказилар экан, бу ҳаёл парвозига жуда кенг майдон яратиб берадики, унда ҳаёл сураётган одам, истаган нарсасини тасаввур этиши мумкин. А.нинг асосий шакллари: этимологик — табиат ва борлиқнинг алоҳида жисм-ходисаларининг пайдо бўлиши; космогоник — оламнинг пайдо бўлиши; этногоник — авлодлар ва уларга дахлдор табиий-биологик жараёнлар тўғрисидаги антропологик одамзоднинг пайдо бўлиши ва эсхатологик — унинг келажаги тўғрисидаги қарашлардан иборат. А.нинг муҳим қонуниятларидан бири шундаки, унинг тимсол ва қаҳрамонлари эпосларда ифодаланади ва эпик умумлашмага хос янги хус-ятлар касб этади (мас., Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея»си, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, халқ оғзаки ижоди маҳсули «Гўрўғли», «Алпомиш» дostonлари ва б.). А.вий образларсиз жаҳон адабиёти тарихи ва санъатини тасаввур қилиш қийин (Дантенинг «Илоҳий комедия»си, Гётенинг «Фауст»и, Уйғониш даврининг тасвирий санъати ва ҳ.к.). Дунёқараш сифатида А. илҳом ва ифода шакли сифатида бадиий ижод ва санъатда ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

АФСУС — ўзб. тилида пушаймонлик, қайғу ва изтироб чекиш маъносида ишлатиладиган атама. Кундалик ҳаётда бир неча маъноларда қўлланади: 1) бирон-бир ходисанинг кутилган самарани бермасдан, ўта салбий оқибатларга сабаб бўлишидан, уни ўзгартиришнинг иложи йўқлигидан ўқиниш; 2) муайян ходисанинг ўта салбий оқибат б-н тугаганини тан олиш; 3) бирор шахснинг бошига оғир мусибат ва қайғу тушганда унга ҳамдардлик билдириш; 4) шахснинг мақсадлари, эзгу орзумидлари, хоҳиш-истаклари рўёбга

чиқмаганидан қаттиқ изтироб чекиш. Баъзида «А.-надомат» тарзида ҳам ишлатиладиган ушбу т. офир дарду изтироб, ғам-қайғу ҳолатини, баъзан эса тушкунлик кайфиятини ифода этади.

АФФЕКТ (лот. *affectys* – рухий тўлқинланиш, кучли эҳтирос) – нисбатан тез ва қисқа муддатли, кучли эҳтиросли ва эмоционал ҳолат; шахс учун муҳим ҳаётӣ вазиятларнинг тез ўзгариши б-н боғлиқ ички туғён ва кескин характерли ўзгариш тарзида намоён бўлади; муайян кишининг ўз хатти-ҳаракатларини назорат қила олмай қолишини ифодалайдиган т. Ўта кучли А. ҳолатида феъл-атвори, ўзини тутуши, муомала-мун-ти, объектив воқеликни акс эттиришнинг характер ва мазмуни ўзгаради. А. тушкун ва танг вазиятларда юзага келади. А. ҳолатида кишининг онг доираси тораяди, хулқни назорат қилиш қобилияти йўқолади. Тиббиёт амалиётида физиологик ва патологик А. ҳолати кузатилади. Физиологик А.да киши ўз хатти-ҳаракатини идора эта олиши, кейинчалик барча воқеаларни хотирасида сақлаб қолиши мумкин. «Патологик А.» атамаси илк бор немис психиатри Р.Крафт-Ебинг (1840–1903) қўллаган. Патологик А. онг бузилишининг А.ив ҳолатларини ўзида мужассамлаштиради. Патологик А. қўпроқ рухий касаллик жараёнида, баъзан эса рухий соғлом одамларда ҳам кузатилади. Патологик А.да барча хатти-ҳаракатлар киши хотирасида сақланмайди, шахснинг хатти-ҳаракатлари онгли равишда назорат қилинмайди. Нохос пайдо бўладиган кучли рухий ҳаяжонланиш – физиологик А. (қарахтлик) бўлиб, бундай ҳолатда субъектнинг онги хушёрликни тўлиқ йўқотмайди. Оннинг вақтинчалик неопатологик бузилиши, ўта кучли ҳистуйғу таъсири остида «торайиши»

ўта фаол интенсив ҳаракатлар ва эндокрин тизимидаги функционал ўзгаришлар туфайли юз беради. А. субъектнинг қийин ҳолатларда кескин ва мураккаб вазиятдан чиқиш йўлини топа олмаслиги натижасида вужудга келади. А.ли ҳолат индивиднинг бутун рухий фаолиятида ҳукмрон бўлади, онгу тафаккурдаги барча ижобий жараёнларнинг йўлини тўсади, ақлнинг таъсирини камайтиради, хулқнинг «бузилиши» (тажовузкорлик, тутқаноқ тутуши, ўзини йўқотиб қўйиш)га олиб келади. Жиноий ҳуқуқ амалиётида А. агар айбланувчининг эмоционал ҳаракатлари натижасида юз берган бўлса, жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб қаралади ва жазо белгилаш жараёнига ҳам таъсир кўрсатади. Яъни, жиноят А. ҳолатида содир этилгани инобатга олиниб, қонунда белгиланган тартибда жазо тайин қилинади.

АХБОРОТ (араб. ахбор – хабарлар, маълумотлар) – муайян воқеа-ҳодисалар тўғрисидаги хабар ёки маълумот, уларни тушунтириш, тушуниш ва идрок этишда қадим замонлардан буён қўлланиб келинаётган, кибернетика ва информатиканинг тар-ёти туфайли кейинги вақтда янги, кенг маъно касб этаётган т., ОАВ орқали эълон қилинадиган кўрсатув ва эшиттиришларнинг номи, журналистика соҳасидаги махсус жанр ҳам шундай аталади. Бирон воқеа ҳақидаги батафсил маълумот, давлатлар ўртасидаги музокаралар натижасида тузилган битим ёки шартномалар тўғрисидаги расмий хабар ҳам А. дейилади. Халқаро ҳуқуқда икки ва ундан ортиқ давлат ўртасида олиб бориладиган дипломатик музокаралар натижасида тузилган битимлар, шартномалар ёки қабул қилинган бошқа қарорлар ҳақидаги хабар икки ёки ундан ортиқ давлатлар томонидан эълон қилинади. Икки давлат ўртасида олиб бори-

ладиган музокаралар ҳақидаги А. одатда қўшма А. деб аталади. Кундалик ҳаётда бирор нарса (жараён, иш, ҳодиса) тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун керак бўладиган маълумот ёки янгиликлар ҳам А.дир. Ўтган а.нинг охири ва ҳоз. а. бошида А. воситаларининг жадал рив-ши ХХІ а.ни «Ахборот а.и» деб аталишига сабаб бўлди. Бугунги кунда замонавий А. технологиялари, А.лашган жам-тнинг интеллектуал салоҳиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бугунги кунда А. асосида таълим-тарбия жараёни олиб борилмоқда, ижт-й ҳаёт самарали бошқарилмоқда. Ҳоз. кунда ҳаётнинг бирор-бир соҳасини А.сиз тасаввур этиб бўлмайди. А.лар банки (АБ), А. технологиялари кишилиқ фаолиятининг ажралмас қисмига айланмоқда. А.ларни аниқ мақсадда йиғиш, сақлаш, тизимларга ажратиш ва улардан оммавий тарзда фойдаланишда техник, дастурий, алгоритмик ишлар ва уларнинг ташкилий воситалари беқиёс аҳамиятга эга. А.лаштирилган жам-тнинг ҳар бир бўғинида АБга мурожаат қилинади ва шу асосда замонавий таълим технологиялари яратилади ва таълим-тарбия жараёнларини оптимал бошқариш имконияти вужудга келади. А.ли модуль — таълим мақсадини белгилашга қаратилган, режалаштирилган натижалар б-н чегараланган, фанлараро ва фан ичидаги боғлиқликни ҳисобга олиб тузилган ҳамда якуний назорат тизимини қамраб оладиган ўқув фани мазмунининг мунтазам ва тугалланган қисмидир. А. ресурслари маълумотлар базалари ва банклари, турли хил архивлар, кутубхоналар, музейлар фонди ва б.ни ўз ичига олади. Ресурс — бирор нарса ёки ҳодисанинг захирасини белгилайди, айни вақтда у А. тизимидаги алоҳида ҳужжатлар ва уларнинг бутун бир мажмуидир. А. ресурс маркази (АРМ) — ихтисослашган

муассасада тўпланган ҳамда марказлаштирилган босма ва аудио-визуал материаллар мажмуасидир. АРМ компьютер ва алоқа воситалари ёрдамида қўшимча алоқа манбалари ва материалларига кириш имконини беради. АРМнинг асосий дастури таълим берувчи ва оловчилар томонидан ўқув дастурига мувофиқ тўпланган аудиовизуал материалларни ўз ичига олади. АРМ дастуридаги индивидуал ва технологик манбалар таълим берувчилар, медиатека мутахассислари ҳамда таълим оловчилар ўртасидаги ўзаро мунтазам алоқани таъминлайди. АРМ таълим муассасасидаги янгиликларни ёйишда ўқув муассасаси б-н жам-т ўртасидаги асосий алоқа тармоғи бўлиб ҳисобланади ва шу орқали у таълим оловчиларни зарур А.лар б-н таъминлайди. Таълим муассасасининг АРМи учун китоблар, даврий нашрлар, микрофильмлар, слайдлар, грампластинкалар, компьютерли тизимлар, аудио ва видео ёзувлар асосий манбадир. А. тармоғи (АТ) — алоқа тизимларида компьютерлар ёрдамида А.лашишга хизмат қилувчи қурилмаларнинг бир-бири б-н боғланган ҳолати. А. технологиялари (АТ) — А.ларни йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш, ифодалаш, тизимлаш, узатиш, истеъмолчи учун фойдаланишга қулай ҳолга келтириш жараёни компьютер ва телекоммуникация воситалари ёрдамида амалга ошириладиган, тартибга солинган ва ташкиллаштирилган тизим ва амалий дастурлар мажмуасидир. АТ ва улардан оқилона фойдаланиш тўғрисида инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти, кундалик мулоқот соҳаси, онгу тафаккури кенгайиб боради. Замонавий ҳисоблаш техникаси ва алоқа воситалари асосида А.ларни тўплаш, сақлаш ва керакли манбаларга узатишнинг замонавий компьютерлаштирилган усуллари бугун тобора ривожланиб бормоқда. А. технологияси фани

(АТФ) – а.ларни йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ва режалаштирилган мақсадни амалга ошириш учун техник воситалардан фойдаланишни ўргатадиган фан. АТФ таълим ва кадрлар тайёрлаш жараёнини А.лаштиришнинг оптимал вариантларини топишда асосий интеллектуал манба бўлиб ҳисобланади. А.ни факсимил узатиш (АФУ) одамлар ўртасидаги А. алмашинуви бўлиб, унинг ёрдамида матн, газета, оддий кўлёзма, графика, фотография каби ҳужжатларни бир объектдан иккинчи объектга асл нусхасидек аниқ етказиб бериш жараёнидир. А. олиш кафолатлари ва эркинлиги ҳар бир шахснинг ўзи истаган А.ни излаш, олиш ва тарқатишга ҳақли эканини билдиради. Мустақиллик йилларида юртимизда бу борада мустаҳкам ҳуқуқий пойдевор яратилди. ЎзР Конституциясининг 30-моддасида барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжат, қарор ва б. хил А.лар б-н танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозимлиги белгилаб қўйилган. «А. олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида»ги Қонунга кўра, мам-тимиздаги ҳар бир фуқаро ўз манфаатларига дахлдор А.ларни олиш имкониятига эга. Ҳоз. глобаллашув жараёнида А. ғоявий таъсир ўтказиш воситасига айланиб бормоқда. Айрим мафкура полигонлари ўзларининг ғаразли мақсадларига эришишда А. хуружларидан фойдаланмоқда.

АХБОРОТ НАЗАРИЯСИ – ахборотларни сақлаш, узатиш, қайта ишлаш ва ўзгартириш усуллари-ни ўрганувчи наз-я. У алоқа наз-ясининг муҳандислик муаммолари доирасида юзага келган, сўнг кибернет тизимлар ва бошқариш соҳасига ёйилган. А.н.нинг асосий т.си ахборот ҳисобланади. Фарб олим-и Росс Эшли ахборотни бундай

таърифлайди: «Мавҳумликни бар-тараф этади ва мавҳумлик миқдори б-н белгиланади». А.н.да ахборот-нинг қанчалик фойдали экани ва мақсадга йўналтирилганига урғу берадиган прагматик жиҳат куч-ли. Фойдалилик меъёри мавҳумлик меъёрига боғлиқ. Агар хабар олиш жараёнида истеъмолчи онгидаги муайян масала бўйича мавҳумлик ўзгарса, ахборотнинг фойдалили-ги хабар олингунгача бўлган ва ун-дан кейинги мавҳумлик ўртасидаги фарққа тенг бўлади.

АХБОРОТ ОЛИШ КАФОЛАТ-ЛАРИ ВА ЭРКИНЛИГИ – ҳар бир шахснинг ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва тарқатишга ҳақли эканини ифода этади. Мустақил-лик даврида юртимизда бу борада катта ишлар амалга оширилди. Ав-вало, А.о.к.нинг қонуний асослари ишлаб чиқилди ва улар амал қил-моқда.

АХБОРОТЛАШГАН ЖАМИ-ЯТ – ижт-й-икт-й рив-ш, энг ав-вало, ахборотни ишлаб чиқариш, унга «ишлов бериш», сақлаш ва жам-т аъзоларига етказишга боғ-лиқ эканини англатадиган т. Жам-тни ахборотлаштириш жараёни ҳоз. кунда глобал хус-ятга эга бў-либ, илмий-техникавий ва ижт-й-икт-й рив-шнинг ўзагини таш-кил этмоқда. А.ж. концепцияси бугунги илм-фанда муҳим аҳа-мият касб этмоқда. У индустриал (О.Конт, Ж.Милл ва б.) ва постин-дустриал (Р.Арон, У.Ростоу ва б.) жам-т концепцияси ўрнини эгал-ламоқда. Жам-тни ахборотлашти-риш ўз босқичларига эга. Биринчи босқич – жам-тни электронлашти-риш. Бу босқич ярим ўтказгичлар-ни амалга жорий этиш б-н боғлиқ соф техник жараёнларни ўз ичи-га олади. Навбатдаги – жам-тни компьютерлаштириш босқичида энг янги коммуникациялар ёрда-мида ахборотлаштиришнинг тех-ник негизи шаклланади. Жам-

тнн ахборотлаштириш босқичи, ўз моҳиятига кўра, инсон ва жам-т манфаатлари йўлида ахборот ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш б-н боғлиқ ижт-й-техник ва ижт-й-мад-й жараёндир. Жам-тнн ахборотлаштириш жараёни, бундан ташқари, бир-бири б-н боғлиқ бўлган уч қисмдан таркиб топади: медиатизация (лот. *mediatus* — воситачи) — ахборот тўплаш, сақлаш ва тарқатиш воситаларини такомиллаштириш жараёни; компьютерлаштириш — ахборот қидириш ва унга ишлов бериш воситаларини такомиллаштириш жараёни; интеллектуализация — ахборот яратиш ва уни идрок этиш қобилиятини ривожлантириш, яъни жам-тнинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, жумладан, сунъий интеллектдан фойдаланиш жараёни. Жам-тнн ахборотлаштиришни умумий тарзда замонавий ахборот-техника воситалари ёрдамида ижт-й тузилмалар ва жараёнларни такомиллаштиришдан иборат, деб талқин қилиш мумкин. Ахборотлаштириш ижт-й интеллектуализация жараёнлари б-н узвий боғлиқ бўлади. Бу эса шахс ва у яшаётган ахборот муҳитининг ижодий салоҳиятини ошириш имконини беради. А.ж. олдинги жам-тлардан моддий омилар эмас, балки маън-й омилар — билим ва ахборот биринчи ўринда туриши б-н тубдан фарқ қилади. Ахборот ва билим олиш, улар қайта ишлаш, сақлаш ва узатиш жараёнида жам-т аъзоларининг аксарияти банд бўлади. А.ж.да ахборот ишлаб чиқариш моддий ишлаб чиқаришни сиқиб чиқармайди, балки унинг негизида шаклланиб, бу соҳа ривожига туртки беради.

АХБОРОТЛАШТИРИШ — жам-тнинг маън-й ҳаётида рўй бераётган ижт-й-техник ҳодиса бўлиб, замонавий информაციон-технологик воситалар ёрдамида ижт-й тузилма ва жараёнларни ривожлантириш, такомиллаштириш ва кескин ку-

чайтиришни англатади. А.ни янги жам-т (ахборот жам-ти)ни барпо этиш йўлидаги интеллектуал-гуманистик жараён сифатида тушунган ҳолда демократиянинг рив-шига ва умуман сиёсий ҳаётга информати-канинг таъсири тўғрисида сўз юри-тиш мумкин. А. жараёни зиддият-ли хус-ятга эга бўлгани учун уни баҳолашда ҳар хил ёндашувлар мавжуд. Аксарият ҳолларда унинг ижобий ижт-й оқибатлари тўғрисида сўз юритилади. Жам-тнн сиёсий ва ҳатто жисмоний соғломлаштириш йўлини кўпчилик А.да кўради. Аммо бундай қарашларга «компьютер пессимизми» т.си қарши туради. У А.ни одамларга техник турмуш ва фикрлаш тарзини сингдириш, инсонпарварлик тамойил-ларига қарши боришда айблайди. Шундай қилиб, бугунги дунёда А. жараёнлари сиёсий мунозара-лар объектига ҳам айланмоқда. А. ижт-й-техник жараён сифатида жам-тнинг сиёсий ҳаёти, энг ав-вало, уни демократлаштириш б-н чамбарчас боғлиқ. А.нинг кўлами, суръати ва йўналиши жам-тда со-дир бўлаётган ижт-й-сиёсий ва мад-й жараёнларга, жумладан, фан, таълим, умумий мад-тнинг глобаллашув даражасига ҳам узвий боғлиқ.

АХЛОҚ (араб. хулқнинг кўп-лиги; лот. *moralis* — хулқ-атвор) — маън-й ҳаёт ҳодисаси, ижт-й онг шаклларида бири, маъ-ят соҳасига оид т. Кишиларнинг тарихан таркиб топган хулқ-атвори, юриш-туриши, ижт-й ва шахсий ҳаётдаги ўзаро мун-т, ш-дек жамиятга бўлган мун-тларини тартибга солиб турадиган барқарор, муай-ян меъёр ва қоидалар йиғиндиси. Ахлоқ — бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани. Қад. аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаб-лар мажмуини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида

ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак. Шундай одамгина лафзини сақлайди, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, ватани, халқи учун жонини фидо этишга ҳам ўзини аямайди. А. талаблари кишиларнинг феъл-атвори ва фаолиятида ўз ифодасини топади. Бунда баъзи хатти-ҳаракат ва хулқ-атворлар А.ий, баъзилари А.сизлик деб баҳоланади. А. — ижт-й онгнинг энг қадимий шаклларида бири. Давр ўзгара боргани сари ҳар қандай ҳодиса каби А. ҳам ўзгаради, ривожланиб, такомиллашиб, маън-й мад-тнинг кўринишларидан бирига айланиб боради. А.ни алоҳида фал-й фан — «Этика» ва «Ахлоқшунослик» ўрганади. Унинг А. б-н алоқадор «бурч», «виждон», «ор-номус» каби қатор категориялари мавжуд. А. ҳодиса сифатида ижт-й фаолиятни тартибга солишнинг бошқа шаклларида ўз талабларининг асосланиши ва амалга оширилиши б-н фарқ қилади. А. меъёрлари ҳамма учун баробардир, лекин улар ҳеч кимнинг буйруғи б-н жорий этилмаган бурч, мажбурият тарзида намоён бўлади. Ижт-й ҳаётнинг турли соҳаларида А.нинг ўзига хос меъёр ва қоидалари (меҳнат А.и, хизмат кўрсатиш А.и, касбий, тадбиркорлик, дипломатия этикаси, маиший турмуш, оила А.и) мавжуд ва улар А.нинг нисбатан мустақил соҳаларини ташкил этади. А. ижт-й онг шаклларида бири ҳисобланиб, ҳар бир кишининг жам-т ва оиладаги юриштуриши, тартиб-қоидаларининг йиғиндиси сифатида гавдаланади. Демак, жам-тга, оилага, меҳнатга бўлган мун-тда А. белгилари намоён бўлади. Инсон хатти-ҳаракати ва хулқидаги йўналишлар, энг муҳим белгилар мужассамлашиб, шахс фаолиятида, унинг камол топишида ахлоқнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Халқимиз ахлоқий тафаккур бобида бой меросга эга.

А.қа оид фикрлар «Авесто»да, қад. туркий тош битиклар ва б. ёзма манбаларда ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, халқимиз орасида кенг тарқалган панднома ва одобномаларда, халқ педагогикасида, диний-фал-й рисоалар ҳамда алломалар меросида А. масалаларига кенг ўрин берилган. Жумладан, буюк муҳаддис имом Бухорий «А.нинг яхши бўлиши, таомнинг покизалиги, ростлик ва омонатга хиёнат қилмаслик — мана шу тўрт хислатни Аллоҳ таоло сенга берган бўлсин, дунёвий ишлардан четда қолган бўлсанг ҳам, зарари йўқдир», деб ёзади. Аллома Воиз Кошифий эса «Инсоннинг кадр-қиммати унинг молмулки ёки ижт-й келиб чиқиши б-н эмас, балки маън-й қиёфаси, А.ий сифатлари б-н ўлчанади», деб таъкидлайди. Улуғ маърифатпарвар Абдулла Авлоний А.ни бундай таърифлайди: «Инсонларни яхшилика чақиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладурган китобни А. дейилур. А. илмини ўқиб, билуб амал қилган кишилар ўзининг ким эканини, жаноби ҳақ на учун халқ қилганин, Ер юзида нима иш қилмоқ учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини билмас, ўз айбини билуб, иқрор қилуб, тузатмакға саъй ва қўшиш қилган киши чин баҳодир ва паҳлавон кишидур». Абу Наср Форобий «А.» т.сини кенг маънода талқин қилиб, дини, эътиқоди, ирқи, тилидан қатъи назар, барча инсонларни ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликка чақиради. Дунёда ягона ва бир бутун инсон жамоасини шакллантиришни, унинг ва барча фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб фаолият кўрсатишини орзу қилади. Бу гоё кейинчалик

жаҳондаги кўплаб мутафаккирлар, жумладан, немис файласуфи И.Кант томонидан ҳам илгари сурилган. Бу ғоялар бугунги кунда ҳам нақадар муҳим аҳамиятга эга. Форобийнинг фикрича, юксак А.ий фазилатларга риоя қилган ҳолда ривожланаётган ҳар қандай давлат ўз фуқароларини, шакшубҳасиз, бахту саодат йўлига олиб чиқувчи кучдир. Инсон билимли ва намунали А. эгаси бўлгандагина ижобий хислатлари б-н барчага ўрнак бўла олади.

АХЛОҚ ТУЗАТИШ ИШЛАРИ — муайян шахсга хос маън-й бузилишга нисбатан қўлланадиган жиноий жазо тури. А.т.и. жазо тайинланган шахсда қонунга итоаткорликни, инсон, жам-т ва меҳнатга, турмуш қоидалари ҳамда анъаналарига ҳурмат ҳиссини шакллантиришдан иборат жараён-дир. А.т.и. иш ҳақининг 10 фоиздан 30 фоизгача миқдорини давлат фойдасига ушлаб қолган ҳолда шахсни меҳнатга мажбуран жалб қилишни назарда тутати. А.т.и. фақат асо-сий жазо сифатида 6 ойдан 3 йил-гача, жиноят содир этиш пайтида 18 ёшга тўлмаганларга нисбатан эса — бир ойдан бир йилгача муддатга тайинланади. Қонунда А.т.и.нинг икки тури кўзда тутилган: жазо-ни маҳкумнинг ўз иш жойида ўташ ва жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаган бошқа жойда ўташдан иборат. Жазо муддати уз-луксиз бўлгани учун бу муддат да-вомида маҳкумга меҳнат таъги-ли берилмайди, ишланган муддат умумий ва узлуксиз иш стажига қўшиб ҳисобланмайди.

АХЛОҚ ТУЗАТИШ МУАССА-САЛАРИ — маъ-яти бузилган, ахлоқ талабларига риоя қилмаган кишиларга, жиноят йўлига кирган, амалдаги қонунларга итоат этма-ган кимсаларга нисбатан озодлик-дан маҳрум қилиш тарзидаги жа-зо турларини амалга оширадиган

муассасалар. Улар жиноий-ижроия муассасалари таркибига кирази, озодликни чеклаш, озодликдан маҳрум қилиш, қамоқ тарзида-ги жазо чораларини амалга оши-ришни таъминлайди. А.т.м.нинг қуйидаги тизими мавжуд: ахлоқ тузатиш колонияларининг тўрт ту-ри — тарбия колонияси, қамоқхона ва даволаш-ахлоқ тузатиш муасса-саси. Ҳукм қилинганларни сақлаш тартиби қуйидагича: маҳкумларни — ҳукм қилинганларга алоҳида жой ва ўрин-кўрпа бериб, умум-ётоқхоналарга жойлаштириш; са-ноат ишлаб чиқариши, қишлоқ хўжалигида жамоани меҳнатга жалб этиб, ахлоқ тузатиш; маҳбусларнинг ҳаваскор таш-килотлари фаолият кўрсатиши; жамоавий-тарбиявий тадбир-ларни амалга ошириш; умум-таълим жараёни, касбга ўргатиш ва б. озодликдан маҳрум этиш-га ҳукм қилинганларнинг туза-тишга қаратилган. Ахлоқ туза-тиш колониясида жазони ўташ табақалаштирилган. Уларда бало-ғатга етган шахслар жинсига қараб (умумий, қаттиқ тартиб-ли ва алоҳида тартибли колония-ларда) алоҳида сақланади. Бундан ташқари, битта ахлоқ тузатиш ко-лониясининг ўзида турли тоифа-даги жиноятчилар, турли шароит-ларда — оддий, енгиллаштирилган ва кучли тартибда сақланади. Балоғатга етмаган жиноятчилар-нинг ҳар икки жинсга мансубла-ри тарбия колонияларида умумий ва кучайтирилган тартибда жазо-ни ўтайди, улар одатдаги, енгил-лаштирилган, имтиёзли ва кучли назорат шароитларида сақланади. Умуман, тартибнинг кучлили-ги тарбия колонияларида ахлоқ тузатиш колонияларидан фарқ қилади. Қамоқхонада озодлик-дан маҳрум этилганлик жазоси-ни ўтайдиганлар сони унча кўп бўлмайди. Булар: 1) ахлоқ тузатиш колониясидаги тартибни қасддан бузганлар, жазо тариқасида қамоқ

тартибига ўтказилганлар; 2) жуда оғир жиноят содир этгани учун беш йилдан юқори муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилганлар; 3) такрор оғир жиноятлар содир этган ва бунинг учун ҳукм қилинган шахслар — алоҳида хавфли жиноятчилар.

Қамоқхона энг хавфли жиноятчиларни сақлаш учун мўлжаллангани туфайли у ерда маҳкумлар алоҳида-алоҳида хоналарга жойлаштирилган ҳолда кучли тартиб остида сақланади. Қамоқхонада ҳам сақлашнинг икки тури мавжуд: умумий ва қаттиқ назоратли. Барча А.т.м.ларида озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилинганларга тарбиявий таъсир ўтказишнинг қуйидаги воситаларидан фойдаланилади: тарбиявий (ахлоқий, ҳуқуқий, меҳнат, жисмоний ва б.) ишлар, тартиб (интизом, бажариш ва жазони ўташ шартлари), ижт-й фойдали меҳнат, умумий таълим ва касбий тайёргарлик (биринчи, иккинчи гуруҳ ногиронлари нафақа ёшидаги шахслар учун, уларнинг хоҳишига кўра) олиш, жамоатчилик таъсири (жамоатчилик бирлашмаларининг ахлоқ тузатиш жараёнига кўмаклашиши, оталиғи ва ҳ.к.).

АХЛОҚИЙ АҚИДАЛАР — маън-й ҳаёт талаблари, инсоннинг юриш-туриши, хулқ-атвори, муомаласини тартибга солиб турадиган, бошқариб борадиган ахлоқий т.лар тизими. Ахлоқ ўзининг меъёр ва қоидалари ёрдамида инсон одобини бошқариб боради. Мас., яхшилик ва ёмонлик, бахт, адолат, бурч, виждон, ор-номус, меҳроқибат, шаън, уят, меҳнатсеварлик, жамоа руҳи б-н яшаш, ватанпарварлик, инсонпарварлик, ўзаро ҳурмат, ҳамкорлик, тичликсеварлик, комиллик каби т.лар А.а.нинг таркибий элементидир.

АХЛОҚИЙ ИДЕАЛ — ахлоқ меъёрларига асосланган хулқнинг

юксак даражаси, мукамал ҳолати ҳақидаги тасаввур. У маън-й ҳодиса бўлиб, ахлоқий меъёрларнинг инсон орзу қилган ва юксак даражада шакллангани б-н боғлиқ тасаввурлар мажмуидир. А.и. инсоннинг реал ҳаётдаги турли воқеа-ҳодисаларга мун-тида акс этган ҳолда унинг ҳаётда ўз ўрнини топишига, ҳаётий позициясини мустаҳкамлашга асос бўлиб хизмат қилади. У инсонни маън-й жиҳатдан юксалишга чорлайди, инсоннинг ўтмиш ҳаётини танқидий таҳлил этишга, ҳоз. кунда амалга ошираётган хатти-ҳаракатларини ибрат бўлишга муносиб инсонларники б-н солиштириш, келажакда эса ўз ҳаётини янада мазмунли ташкил этишга хизмат қилади. А.и. инсоннинг амалдаги хулқига нисбатан анча мукамал турмуш тарзидир. Инсон ўз А.и.ини фалол тарғиб қилади. А.и. ахлоқий кадриятлар асосида шаклланади. Бундай ахлоқий кадриятлар эса оила муҳити ёки таълим муассасасида, меҳнат, ўқиш, ўрганиш жараёнида ўзлаштирилади. А.и. шахснинг эътиқоди б-н уйғунлашиб кетади ва реал воқеликдаги ҳодисаларни баҳолаш мезони сифатида намоён бўлади. А.и.нинг ўта мавҳумлашиб кетиши инсон учун кўпгина қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкин. Чунки, идеалнинг реалликдан йироқлашуви ҳамиша зиддиятларга сабаб бўлиб келган. Шахснинг А.и.идаги айрим жиҳатларнинг ўта кучайиши атрофдаги одамларга бўлган талабнинг ҳаддан зиёд ошиши, айрим кадриятларга нисбатан мутаассиблик даражасидаги мун-ти ҳам намоён бўлиши мумкин. Натижада инсон ён-атрофидаги одамлар б-н муроса қилиб яшолмай қолади, ҳаётида низоли вазиятлар кўпроқ юзага кела бошлайди. Шу жиҳатдан А.и. атрофдагиларга бўлган талаб сифатида эмас, балки биринчи навбатда, инсоннинг ўз имкониятлари даражасида ўз олдига қўйган

мақсадига айлангани маъқул. Агар инсон ўз А.и.идаги асосий тамойил ва қадриятларга амал қилишда атрофдаги одамларнинг орзу-интилишларини ҳисобга олган ҳолда иш турса, А. и. унинг учун камолот манбаига айланади.

АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТ — жам-тдаги ахлоқнинг юксаклик даражасини, фуқароларнинг ахлоқий савиясини акс эттирувчи т. У шахннинг жам-тдаги асосий ахлоқ меъёрларини эгаллаши ва ўзгалар б-н шу асосда мун-тда бўлиши, ўзини ахлоқий томондан мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига олади. А.м.нинг энг муҳим омилларидан бири — муомала одоби. Инсонлар бир-бири б-н ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмасмасдан, ўзаро таъсир кўрсатмасдан яшаши мумкин эмас. Бинобарин, мулоқот, муомала инсон учун асосий эҳтиёж, зарурат. Муомала одоби ўзгалар кадр-қимматини, ҳурматини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий-меъорий талабларни бажаришни тақозо этади. Маъноли ва равон сўзлаш, суҳбатдошни тинглай билиш, нутқ мад-ти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Муомала одобида мулоқотнинг асосий воситаси бўлиш тил катта аҳамиятга эга. Халқимизда «Сиз» ҳам, «сен» ҳам бир оғиздан чиқади» деган доно нақл бор. Шу боис мулоқот пайтида суҳбатдошга ҳурмат ифодаси сифатида ҳар бир сўзни суҳбатдошининг кўнглига, қизиқиши ва кайфиятига қараб, ёшини касбу кори, ижт-й ҳамда оилавий аҳволини эътиборга олиб, ҳурматини жойига қўйиб гапириш, мулоқот жараёнида ўринсиз ҳаракатларга йўл қўймаслик лозим. Муомала одобида кишининг кўз-қараши, нигоҳи, сўзсиз (но-вербал) ҳаракатлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Маълумки, одамнинг қарашида, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг сўзга айлан-

маган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Шу маънода, муомала одобида кишиларнинг насиҳат қилмасдан, одоб ўргатмасдан бири-бирига таъсир кўрсатиши ҳам диққатга сазовордир. Ахлоқий етуклик муомала одобини эгаллашдан бошланади. А.м.нинг ўзига хос мун-тлар ифодаси — этикетдир. А.м. муайян ҳолат учун фақат бир хилдаги қоидалаштирилган хатти-ҳаракатларни тақозо этади. А.м.нинг қамрови шу қадар кенгки, у оддий инсоний мун-тлардан халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларгача ўз ичига олади. Мас., сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик А.м.и, мезбон этикети ва ҳ.к. А.м.нинг замонавий кўриновишлари б-н бирга, миллий-анъанавий шакллари ҳам бор, уларсиз ҳар қайси халқ ҳаётини тасаввур қилиш қийин. Мас., саломлашиш одобини олиб кўрайлик. А.м. қоидасига кўра, кўчадан ўтиб кетаётган одам гузарда ёки дарвозасининг олдида турган кишиларга салом бериши, бу аснода ўнг қўл чап кўкракда, юракнинг устида туриши, бош эса таъзимга енгил эгилиши лозим. Кўришиш мад-тида эса қўлнинг учини бериб саломлашиш кўришаётган одамга нисбатан одобсизлик ва менсималикни билдиради. А.м.нинг яна бир жиҳати бор: унда одоб б-н гўзалликнинг уйғунлигини кўришимиз мумкин. Яъни, А.м. орқали одобнинг қатъий қонун-қоидалари чиройли хатти-ҳаракатлар воситасида амалга оширилади. Касбий одоб А.м.нинг юксак шаклларида бўлиб, унинг жам-т ҳаётидаги ўрни беқиёсдир. Муаллимлик одоби, санъаткор одоби, журналист одоби, раҳбар одоби сингари касбий одоб турлари бунга мисол бўла олади. Касбий одоб амалий ахлоқ тарзида намоён бўладиган маън-й ҳодисадир (*Бу ҳақда яна қаранг — АДАБ*).

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ — жам-т маън-й ҳаётидаги муҳим ижт-й

ходиса бўлиб, одоб-ахлоқ тизими-ни, ахлоқий фазилатларни замон талаблари асосида ҳар қайси авлод онгига сингдириш шакли. А.т. адабиёт, психология, этика ва эстетика фанлари ўрганадиган илмий категориядир. А.т. деганда ўсиб келаётган авлодда хулқ-одоб меъёрларига мос келадиган, замон талабларига жавоб берадиган инсоний сифатларни шакллантиришга қаратилган илмий ва амалий ҳаракатлар тизими тушунилади. Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг А.т.си б-н чамбарчас боғлиқ. Ахлоқ тўғрисидаги фанларнинг асосий вазифаси ахлоқий баркамол инсон ва жам-тни тарбиялашнинг йўл-йўриқларини кўрсатиб беришдан иборат. А.т. шу йўлдаги узлуксиз амалий жараёндир. Инсон А.т. орқали ахлоқий қадриятларни англаб етади, ўзида ахлоқий тажрибалар, кўникма ва фазилатларни шакллантиради, ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар асосида яшашга ўрганади. А.т. инсоният тарихи мобайнида иккита муҳим масалага жавоб излайди: бири — қандай яшамок керак, иккинчиси — нима қилиш керагу нима қилмаслик лозим. А.т. — инсонни комилликка элтувчи йўл. Унинг воситалари кўп, бири анъанавий тарбия бўлса, иккинчиси замонавий тарбиядир. Одатда, ҳар икки турдаги воситалардан самарали фойдаланилади. Мактабгача А.т.да эртак ва ривоятлар, панд-насиҳатлар руҳидаги, анъанавий тарбия ўйин ва ўйинчоқлар воситасидаги замонавий тарбия б-н ўзаро уйғун ҳолда қўлланади. А.т.нинг энг кучли воситаси — санъат. У аҳолининг барча табақасини — турли ёш ва касбу кордаги инсонларни қамраб олади. А.т.нинг барча замонлар учун долзарб бўлган йўли намунавийлик тамойилидир. А.т.нинг ақлий-маън-й ва jisмоний тарбия б-н кўшиб олиб борилиши ҳам мақсадга мувофиқдир. Шахснинг А.т.си унинг муомала одоби, этикет қоидаларига риоя эти-

ши, касбий одоби ҳамда ўзгаларга нисбатан мун-тнинг барча турларида кўриниши мумкин. Ахлоқий мун-тлар — кишилар фаолиятини мувофиқлаштириб, уларнинг эзгу, инсоний мун-тларини ифода этади. А.т. тузилмаси — уч омил-асосдан иборат: ахлоқий англаш: (ахлоқий онг), ахлоқий ҳис этиш (ахлоқий ҳиссиёт) ва ахлоқий мун-тлар (ахлоқий хатти-ҳаракатлар). А.т. жараёнида бу омиллар доимо бирга иштирок этиб, бир-бирини тақозо этиб келади. А.т. т.ларига эзгулик, бурч, виждон, сахийлик, хурмат, ҳалоллик, поклик, ростгўйлик каби категориялар киради. Англаб амалга оширилган ҳар қандай ахлоқий қарор замирида ахлоқий ҳиссиёт этади.

АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТЛАР — инсонни яхшиликка чорлайдиган, ёмонликдан қайтарадиган ахлоқий қарашларнинг доимий одати, амалий фаолиятга айланганини билдирадиган т. У инсоний ахлоқ намуналарини ўзида мужассам этади ва маъ-ятнинг ўзагини ташкил этади. Маълумки, Шарқ халқларининг мад-ти, фал.си, дунёқарашида инсондаги А.ф.и қадимдан улуғлаб келинган. Шу маънода, Шарқ ижт-й фикри ва адабиётини А.ф.лар қомуси дейиш мумкин. Шарқ мутафаккирлари — Имом Бухорий, Имом Термизий, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Рудакий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Хофиз Шерозий, Фузулий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби мутафаккирлар А.ф.ларни ўз илмий ва ижодий фаолиятларининг етакчи мавзуси деб билганлар. А.ф. орасида адолатлилик, бағрикенглик, босиқлик, вазминлик, вафодорлик, ватанпарварлик, виждонлилик, гўзаллик, диёнатлилик, дилбарлик, донолик, жасурлик, жавонмардлик, зийраклик, зеболик, заковатлилик, зукколик, ибодилик, илмсе-

варлик, интизомлилик, ишчанлик, илтифотлилик, ифбатлилик, камтаринлик, камарбасталик, кечиримлилик, латофатлилик, лафзи ҳалоллик, матонатлилик, муруватлилик, меҳр-оқибатлилик, меҳрибонлик, меҳнатсеварлик, мўътадиллик, нафосатлилик, одиллик, орасталилик, олижаноблик, олийҳимматлик, очикқўллик, ростгўйлик, раҳм-шафқатлилик, сабрбардошлилик, саховатпешалик, садоқатлилик, самимийлик, тавозелик, теран фикрлилик, талабчанлик, тежамкорлик, улуғворлик, фозиллик, фидойийлик, фаросатлилик, хушмуомалалик, хушфеъллик, қаноатлилик, чидамлилик, шижоатлилик, ширинсуханлик, ўктамлик, қаноатлилик, ғайратлилик, ғазабни жиловлаш, ҳаққонийлик, ҳалимлик, ҳалоллик, ҳаёлилик, ҳожатбарорлик каби хислатлар инсонни улуғлайди, юксалтиради, жам-тдаги мун-тларни ҳам мукамаллаштиради. Халқимиз ана шундай А.ф.лар асосида ўзининг бетакрор маън-й қиёфасига эга бўлиб келади. Мустақиллик йилларида бу фазилатлар янгича маъно-мазмун б-н бойиб, юксак маън-й тарётнинг энг муҳим омилларидан бирига айланмоқда.

АХЛОҚИЙ ҚАРАШ — ахлоқий меъёрлар таснифи, маън-й-ахлоқий ёндашув ва шу асосда шаклланган тафаккур категорияси. Тор маънода фал., социология ва мад-тшунослик фанлари соҳасида умуминсоний ахлоқий тамойилларни ифода этадиган т. Кенг маънода, инсониятга оид барча маън-й ҳодисаларга ахлоқий ёндашувни акс эттиради. А.қ.ларда умуминсоний кадриятлар, кадрлаш мезонлари, ижт-й аҳамиятга эга бўлган маън-й қарашлар, руҳий ҳодисалар акс этади. Оила, кўни-қўшничилик одоби, корхона ва жамоа этикаси, фуқаролик бурч-вазифалари ҳамда уларни ўрганувчи мавзу ҳамда масалалар А.қ.га киради. А.қ. жам-т

ҳаётидаги ғоявий, мафкуравий, маър-й, мад-й ва диний қарашларга таъсир кўрсатувчи тизимдир. А.қ. — оила, жамоа ва жам-тдаги интизомнинг муҳим омилдир, унинг воситасида интизом туйғуси шакланган киши ўз халқи ва Ватанига садоқат б-н хизмат қилади, ҳар бир ишни ўз вақтида сидқидилдан бажаради. Немис ва японларга хос тартиб ва интизомнинг негизида ҳам А.қ.ларнинг мустаҳкамлиги мужассам. Бугунги шиддатли глобаллашув жараёнлари бутун дунёни ўргимчак тўридек қамраб, Ер шари яхлит ижт-й маконга айланиб бораётган экан, ҳеч бир инсон бу ўзгаришлардан четда қолмайди. Ўз моҳиятига кўра, ҳам ноёб, ҳам мураккаб бўлган бу ҳодиса оддий инсон учун ақл бувар қилмас қулайликлар, кўзни қамаштирар даражадаги имкониятларни юзага чиқариши б-н бирга, талайгина муаммолар, ташвиш ва хавотирлар ҳам туғдирмоқда. Уларнинг қаршисида одамзод ожиз қолмоқда. Энг ёмони, инсоннинг дунёқараши, ҳис-туйғулар олами, маъ-яти жиддий хавф остида қолмоқда, баъзан ахлоқ меъёрлари ҳам унутилмоқда. Шундай қалтис вазиятда одамларни бундай хатарлардан огоҳ этиш, эл-юрт, кенг жамоатчилик эътиборини бу масалаларга қаратиш, ёш авлодни маън-й соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш, уларда А.қ.ни шакллантириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Фақат уйғоқ қалб, теран нигоҳ ва эзгу фикрли кишиларгина бундай шароитда ички мувозанатни йўқотмасдан, моддий ва маън-й мезонлар уйғунлиги асосида яшай олади. Бошқача айтганда, жам-тда соғлом муҳитни сақлаб қолиш, уни ҳар томонлама мутаносиб ривожлантириш учун ҳам маъ-ят, унинг амалдаги ифодаси бўлган ахлоқ меъёрлари сув б-н ҳаводек зарур. Бу ҳаёт ҳақиқатини ҳам тарихий ва ҳаётий далиллар, фал-й мушоҳадалар, инсоний кечинма-

лар орқали ёшларга англантиш талаб этилади. Азалдан халқимиз табиатида жамоавийлик, ҳамжихатлик, юксак ахлоқ ва одоб меъёрлари ҳамда анъаналари асосида яшаш ҳисси устувор бўлиб келади. Бу халқимиз яшаган дарё бўйлари ва водийлардаги табиий шароитдан келиб чиқади. Халқимиз а.лар давомида қадимий цивилизация ва мад-т асосларини яратиш асносида нафақат чексиз моддий неъматлар, балки беқиёс маън-й мўъжизалар, шарқона ахлоқни ҳам бунёд этган. Таъкидлаш зарурки, ҳар бир инсоннинг А.қ.и ўзига хос тизим бўлиб, улар ўзаро бирикиб, яхлит ва ягона оламга айланса, бутун бир халқ, миллат ва жам-тнинг А.қ.и бунёд бўлади. Бу А.қ. юксалгани сари халқ ва миллатнинг куч-қудрати ҳам ортиб бораверади, енгилмас кучга айланади.

АҚИДА (араб. ишонч) — шак келтирмасдан, муҳокама қилмасдан бажариш, эътиқод қилиш лозим бўлган қоида ва талаблар. А. қандай шаклда бўлмасин, муайян ишонч ва эътиқод асосида шаклланади. Кишилар ҳаёти ва турмушининг барқарор ҳодисаси сифатида уларнинг маънавияти, таълим-тарбияси ва хулқ-атвориға таъсир қилади. А.га хос энг муҳим жиҳатлардан бири унинг ижт-й хус-ятга ҳамда индивидуал зоҳирийликка эга эканидандир. А. нафақат диний, балки дунёвий асосга, объектив заминга эга бўлиши ҳам мумкин. Аммо бу унинг объектив ҳақиқат эканини англамайди. Диний ақидаларнинг асослари муайян динларнинг асосий натижаларида, уларга хос қонун-қоидалар ва талабларда ифодаланган. Мас-н., ислом ақидаларининг асоси Куръон ва ҳадислардаги меъёр ҳамда кўрсатмалар негизида ишлаб чиқилиб, тартибга солинган. Исломнинг суннийлик мазҳабида эътироф этиладиган ақидалар еттита: булар Аллоҳнинг ягоналиги,

фаришталар, муқаддас китоблар, пайғамбарлар, охират ва тақдирга, инсоннинг қиёмат куни қайта тирилишига ишонишдан иборат. Ислом VII а.да шаклланган бўлса-да, илоҳиёт илмидаги ақидавий таълимотларнинг шаклланишида IX а. охири, X а.нинг биринчи ярми алоҳида аҳамият касб этди. Чунки бу даврда қалом илми тар-ётига улкан ҳисса қўшган мотуридия ва ашъария таълимотлари вужудга келган. Имом Мотуридий ва Имом Ашъарий илмий-маън-й меросида бутун мусулмон оламига хос бўлган умумий қоидалар ўз аксини топган. Бу — аҳли сунна вал-жамоатнинг икки мактаби орасидаги ақидавий масалаларга оид фарқ бўлиб, уларнинг бири *лафзий* (ифодадаги), иккинчиси *маън-й* (мазмуний) тусга эга.

АҚИДАПАРАСТЛИК — кишиларнинг қалби ва онгига мафкуравий тазйиқлар асосида сингдирилиб, эътиқод даражасига кўтарилган дунёқараш шакллари-дан бири. А. иккита шаклда намоён бўлади: ақиданинг дунёвий шакли (*эгоизм, шовинизм, коммунизм, большевизм, атеизм, миллатчилик ва б.*); ақиданинг диний шакли, (*ваҳҳобийлик, «Ҳизб ут-таҳрир», «Ҳизбуллоҳ», «Ал-қоида» ва б.*). Ақидаларни замон ва макондан ажратган ҳолда англаб, уларни мутлақ ўзгармас ҳақиқат деб биладиган, шундай бошқа қарашларни тан олмайдиган ғоявий-мафкуравий оқим вакиллари ақидапарастлар деб юритилади. Исломнинг суннийлик оқими илоҳиётчилари Куръони Карим ва ҳадиси шарифга асосланиб ишлаб чиққан еттита иймон талабини *ақида* деб ҳисоблайдилар. Шиалик оқимида бешта ақида имон талаби ҳисобланади. Булар — Аллоҳнинг ягоналигига, пайғамбарларга, имомат (олий ҳокимият имом — пайғамбар авлоди қўлида бўлиши) га, адл (илоҳий тақдирнинг адо-

латлилиги)га, охиратнинг рўй бе-ришига ишончдан иборат. Бирок барча динларда, жумладан, исломда иймон талабларидан бошқа қатор т.лар ҳам ақида ҳисобланади. Ҳар бир диний ташкилот (диний конфессия) ва муайян диний жамоа ўзи ҳақиқатнинг охириги нуқтаси сифатида қабул қилган илоҳий т.ларга қатъий равишда ишонч руҳини диндорлар онига сингдириш учун жуда кўп воситалар, услублардан фойдаланади. Эътиқодларига хилоф бўлган ўзгача қарашлар ва мун-тлар қарор топишига иложи борича қаршилиқ кўрсатади. Ана шу жараёнда қавмларда муайян андозага тушган яхлит дунёқараш, дунёни ҳис этиш шаклланади. Инсон феъл-атвори, фаолияти маълум бир изга туширилади. Шундан келиб чиқиб, табиий ва ижт-й ҳодисаларга мун-т белгиланади. А.ни фундаментализм, диний экстремизм т.лари б-н ҳам айнанлаштириш уларга ноилмий ёндашувларга сабаб бўлади. Бу т.ларда умумий ўхшаш жиҳатлардан ташқари жиддий тафовутлар борлигини ҳам назарда тутган маъқул. Диний билимларни тарихий даврдан ва реал ижт-й воқелиқдан ажратиб ўзлаштириб олган, бинобарин, динларнинг асл инсонпарварлик моҳиятини тушунмаган ва тушунишни истамаган шахсларни Ақидапарастлар дейиш тўғри бўлади. Аммо А. соф диний мазмундан кўра кенгрок моҳиятга эга эканини эътиборда тутиш зарур. Яъни, А. нафақат динда, балки илм-фанда, жумладан, фал.да ҳам ўзини намоён этиб, ижт-й тар-ёт, миллий истиқлол ва инсон камолоти йўлига гоъвий тўсиқ бўлиши мумкин. Ҳар қандай соҳада чуқурроқ билимга эга бўлмаган ёки дастлабки билимлари б-н чекланиб, ўз устида ишламай қўйган кишилар одатда А.ни рағбатлантирувчи ижт-й куч сифатида майдонга чиқади. А. ўта саяёз билимга эга бўлгани сабабли

бахс-мунозарага тиш-тирноғи б-н қарши чиқади. У ижт-й ва миллий маъ-ятни жиловлаб қўйиб, ижт-й тар-ётни турғунликка, ҳатто орқага кетишига сабаб бўлиши б-н ўта хатарлидир (*Яна қаранг: ЭЪТИҚОД*).

АҚЛ (лот. *rationalis*, юн. *nus, fronesis*; араб. *ал-ақл* – асосланган, мақсадга мувофиқ) – инсон учун ўйлаш, фикрлаш, англаш ва хотирлаш, хулоса чиқариш имконини берадиган қобилият, ноёб маън-й ҳодиса. А. ва А.ий фаолият т.лари қад. юн. фал.сига бориб тақалади. А. т.си Афлотун ва Арасту фал.сида кенг ишлатилган. Арасту наз-й ва амалий А.ни нус ва фронтесис, суст ва фаол шаклларга ажратади. Арасту талқинига кўра, А. аввалига илк моддий негизга ўхшаб шаклсиз бўлган ва воқелиқни идрок қилиш жараёнида доимий фаол А. шаклланиб, тараққий этиб борган ҳамда воқелиқни англашнинг самарали воситасига айланган. Ўрта а.лардаги Яқин ва ўрта Шарқ фал-ий тафаккуридаги А. тўғрисидаги таълимотлар Афлотун, Арасту ва Плотиннинг фал-ий меросидан таъсирланган ва шаклланган. А. калом, тасаввув ва перипатетик фал-ий таълимотларда турлича мақомларга эга бўлган. Калом А.нинг чексиз имкониятларини инкор этмайди, чунки унингча, Аллоҳнинг ўзи олий А. ва донишмандликнинг ягона соҳибидир. Унинг А.и олдида оддий инсоннинг А.и ожиздир. Шундай экан, Аллоҳнинг А.и ва Аллоҳ тўғрисидаги билим бир-биридан тубдан фарқ қилади. Аммо инсон А.ининг мавқеи муҳимдир. А. туйфули инсон ўз ҳис-туйғуларини, олинган хабарларни муайян тартибга келтиради, уларнинг чин ёки ёлғон эканини аниқлайди, Холиқ томонидан яратилганни (халқни) билиб боради. Лекин киши муаммолар моҳиятига чуқур кириб борар экан, унда А.нинг имкониятларига шубҳа пайдо бўла бошлади. Бу эса, иймон-эътиқод учун хавфлидир.

Тасаввуф тариқатлари А.нинг имкониятларини зоҳирий жараёнларни билиш б-н чегаралаб қўяди. Ботинни, Хақни англашга фақат қалб, қалбнинг ҳолати даъво қила олади, деб уқтиради тариқат намоёндалари. Мас., Ғаззолий Аллоҳ ва илоҳийлик б-н боғлиқ масалаларни тўла-тўқис идрок этишга А. ожиз эканини таъкидлайди. Чунки Аллоҳни, ғайб илмларини фақат нақл ва илоҳий туйғу орқали билиш мумкин. Инсон ўз А.и б-н ҳамма нарсанинг мазмун-моҳиятига етишга имкони бўлганида ваҳий орқали зарур илоҳий кўрсатмалар келишига ҳожат қолмаган бўлар эди. Ғаззолий «А. ўзининг ожиз ва нотавонлигини тушуниб етиш учунгина керак холос», деган хулосага келади. Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд фалсида А. т.и муҳим мақомга эга. Уларга қўра, инсон А.и даставвал суст А. кўринишида намоён бўлади. У ашё ва ҳодисаларни билиш жараёнида орттирилган А. соҳибига айланади. Бундай ҳолатда унинг қаршисида ҳеч қандай ғов бўлиши мумкин эмас. Жонли мулоҳаза оддий нарса ва ҳодисаларнинг муҳим бўлмаган айрим хосса ва хус-ятлари (акциденция – араз)ни кашф этиш б-н чегараланса, А. эса, аксинча, уларнинг туб моҳиятини англашни мақсад қилиб қўяди. А.нинг қаршисида ўтмиш, ҳоз. давр ва келажак баб-баробардир. А. макон ва замонда чексиздир. Форобийнинг фикрича, эзгу фикр, донишмандларнинг дурдона ғояларига мангулик муҳри босилганидек А. ҳам абадийдир. Алишер Навоий асарларида А. б-н боғлиқ қуйидаги ибораларни учратамиз: А. аҳли – хушёр онг эгалари; А. деҳқони – т. ва мулоҳаза эгаси, тажрибали, онгли киши; А. қўйи – А.-идрок йўли; А. мезони – онг, А.нинг ўлчови – тарозиси; А. муҳандислари – донишмандлар, олимлар, билимдонлар; А. олдида – онгли тушуниш бўйича, А.ан; А. пири – тафаккур устози, фаросатли кишилар; А. саррофи – А. зар-

гари, А.нинг баҳоловчиси; А. уйи – мия, фикру хаёл; А. хирмони – А. мужассамлиги; А. чири – А.нинг кучи, А.нинг қуввати; А. эшиги – А.нинг йўли, онгли йўл; А. ўти – зехн ўткирлиги, хушёрлик; А. ҳуши – бунга изоҳ ҳожат эмас; А. ҳисоби – онг доираси, чегараси; А.дан бегона – телба; А.и жавоҳиршунос – етук, комил ва сўзнинг яширин сирларини яхши тушунадиган нозиктаъб кишиларнинг идроклиси; А.и зойил – А.и кетган киши; А.и зулмоний – хира А., ўтмас зехн; А.и куни – энг етук А.; А.и маслаҳатбин – маслаҳат кўрсатувчи, тўғри йўл ва тўғри фикрга йўлловчи А.; А.и мушарраф – соф, шарафли А.; А.и мустақим – иккиланмайдиган, тўғри А. эгаси, қатъий фикрли одам; А.и мусоҳиб – фаҳм-фаросатли киши; А.и оз – А.дан адашмоқ; А.и салоҳ – тўғри, соғлом фикр; А.и саркаш – итоатсиз, ўжар, қайсар, бўйин товловчи А.; А.и ситамкора – жабр-зулм қилувчи, жафо етказувчи; А.у фаҳми хурдадои – нозик А.-фаҳм; А.и худбин – фақат ўзини ўйлайдиган шахс; А.и хурдабин – ўткир, сезгир, нозик А. ва х.к.. Алишер Навоий ўз асарларида А. сўзини 27 ўринда қўллаб, унинг 27 даражаси ва 27 сифатини кўрсатиб берган. Демак, А.нинг ўзи битта, лекин одамларнинг А.ий даражаси кўпдир. Барча одамлар А.га эга эканликлари б-н бир хилдир, лекин улар А.ий даражасига қўра бир-биридан фарқ қилади. Ер юзида қанча одам бўлса, ҳаммаси А. даражаси б-н озгина бўлсада, бир-биридан фарқ қилади. Дунёда некбин А. эгалари ва худбин А. эгалари бор. Некбин А. эгаларидаги А. инсониятга эзгулик келтиради, худбин А. эгаларидаги А. эса фақат ўз эгасига наф келтиради. А. бобидаги мисолларни бошқа мутафаккир ва алломалар асарларида ҳам кўплаб келтириш мумкин. Ўрта а.ларда Шарқ мам-лари фалсида «А. алфаъол» деган т. қўлланган. У ислом дунёсида ҳозир ҳам муомалада Фо-

робий, ибн Сино, ибн Рушднинг фал-й таълимотларида «А. ал-фаъол» оламнинг вужудга келишида — дунёвий А. шаклида биринчи сабаб — Аллоҳдан келиб чиқади. Бу дунёвий А. инсондаги индивидуал А.нинг юзага келиши ва ривожига таъсир этиб туради. Ҳар бир инсон А.и ўз навбатида дунёвий А. б-н бирлашишга интилади. Инсоннинг шахсий А.и оламини борган сари чуқурроқ билиб, бир неча босқичларни босиб ўтади. У мутлақ билимлар, яъни оламнинг ибтидоси ва асоси ҳақидаги билимларни ўзлаштиргандан сўнг дунёвий А. б-н бирлашади, уни бойитади. Шахсий А.ий билим б-н бойиган дунёвий А. яна инсон А.ининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Шарқнинг илғор мутафаккирлари «А. ал-фаъол» таълимоти асосида А.нинг қудратини, унинг объектив мазмунини, олам тар-ётидаги аҳамиятини исботлашга ҳаракат қилади. Дунёвий А. б-н инсон шахсий А.ининг мун-ти ҳақидаги таълимот жам-т маън-й мад-тининг узлуксиз бойиб бориши, инсон А.-заковатининг илм-маърифатга қўшган ҳиссаси б-н мангуликка эришиши, ҳар ким тириклигида келгуси авлодларга илм-мад-т соҳасида мерос қолдириши учун интилиши зарурлиги ҳақидаги фикрларни ифода этади. Ҳоз. замон фал-ий тафаккурида рационализм (А.га урғу бериш) ва сенсуализм (жонли мушоҳадапарастлик) каби йўналишлар бир-биридан фарқ қилади. А. б-н жонли мушоҳадани билиш жараёнининг зарур босқичи ва воситалари сифатида талқин этиш ва улардан самарали фойдаланиш муҳимдир. Бугунги кунда инсон А.ини ўрганиш, у б-н боғлиқ сир-синоатларни тадқиқ этишга ниҳоятда катта аҳамият берилмоқда. Дунё глобаллашиб бораётган, ахборот оқими муттасил кучаяётган ҳоз. даврда фақат А.-идрок, эзгу ғояларга эътиқод ва юксак маъ-ят инсоннинг асл табиа-

тини сақлаб қолиши мумкин экани тобора яққол аён бўлмоқда.

АҚЛИЙ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ — кишилар ўртасида тарихан таркиб топган меҳнатнинг асосий шакллари. Жисмоний меҳнат кўпроқ кишиларнинг қўл кучи, жисмоний фаолияти б-н боғлиқ. Жисмоний меҳнатдан фарқ қиладиган ақлий фаолият ҳам тарихий характерга эга бўлиб, жам-тнинг маън-й тар-ётидан бевосита келиб чиқади. Айни пайтда бундай қараш одамзодни иккита катта гуруҳга — моддий ва маън-й бойликларни ишлаб чиқарувчиларга ҳамда жисмоний меҳнат ва ақлий меҳнат кишиларига ажратишга сабаб бўлади, деган нотўғри қарашга келиб қолмаслик лозим. Собик СССР даврида устувор бўлган бундай ёндашувларнинг барчаси ҳаётий заминдан ажралган бўлиб, масаланинг асл моҳиятини ифода этади. Аслида тар-ёт натижасида кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида ақлий ва жисмоний куч ўзаро уйғун тарзда намоён бўлади, бири иккинчисини тўлдиради ва тақозо қилади. Жам-т равнақ эта боргани сари жисмоний меҳнат ходимларининг билим савияси, малакаси, иш унумдорлиги оша боради, шу б-н бирга, ақлий меҳнат кишиларининг онги ҳам бойиб боради. Чунки зин-елининг ҳам, малакали ишчининг ҳам, фермер ёки деҳқоннинг ҳам туб манфаатлари бир — Ватан равнақи, халқ фаровонлигидир. Уларнинг барчаси бир халқнинг фарзандлари, бир мам-тнинг фуқароларидир. Масаланинг моҳиятига шундай қараган ҳолда фикр юритмоқ зарур. Қолаверса, кишилиқ жам-ти яралибдики, унда ижт-й меҳнат тақсимоли сақланиб келмоқда. Биров деҳқончиликка ёки чорвачиликка, биров савдога ёки саноатга, биров муаллимликка ёки олимликка ва ш.к. бошқа ҳунарларга табиатан мойил. Ҳар ким ўз лаёқати, қўлидан келадиган юмушни бажариш, ўзи танлаган соҳа б-н шуғулланишга

интилади. Ҳоз. кунда юртимизда эркин бозор мун-тлари амалда. Хар бир фуқаро қонун имкон берган соҳаларда фаолият кўрсатиб, ҳалол меҳнат қилиб, фаровон яшаши, ақлий ёки жисмоний меҳнат б-н шуғулланиши, тадбиркор бўлиши ёки мулкдорлар сафига қўшилиши мумкин. Бу ҳуқуқлардан, тили, дини ва миллатидан қатъи назар, барча фуқароларнинг фойдаланиши учун зарур шароит ва имкониятлар бор.

АҲАД — бир, битта, воҳид, ягона. Аллоҳнинг сифатларидан бири. Худонинг якка-ягоналиги, ҳеч бир шериги йўқлиги, ёлғиз ва тенгсиз эканини англатувчи т.

АҲИЛЛИК — ягона оила, ягона Ватан туйғуси, умумий мақсад ва манфаатга асосланган, дўстлик, қон-қардошлик, иноқлик ва хайрихоҳлик натижасида ҳосил бўладиган маън-й яқинлик. А. ҳамма жойда — оилада ҳам, жамоада ҳам, маҳаллада ҳам, қўни-қўшничиликда, одамларнинг ўзаро мун-тларида ҳам ҳамиша керак. Ш.у. А. т.сини кенг маънода аҳил дўстлар, аҳил оила, аҳил қўни-қўшнилари, аҳил ҳамкасблар, аҳил маҳалла, аҳил ҳамкор мам-тлар каби маъноларда ишлатиш мумкин. А. байналмилаллик, толерантлик, бағрикенглик, маън-й яқдлик, муайян вазифани қўпчилик ёрдамида бажариш, бир-бирини қўллаб-қувватлаш каби олижаноб ғояларга яқин туради. А. халқимизнинг қон-қонига, руҳига, менталитетига сингиб кетган муқаддас туйғу ҳисобланади. Ш.у. у халқимизнинг урф-о.ларида, анъаналарида, оғзаки ижод намуналари ва кундалик турмуш тарзида доимо улуғлаб, эъзозлаб келинади. «Аҳил бўлсанг, оламини оласан», «Жаҳонда дўстликдан қудратли куч йўқ», «Олтовлон ола бўлса — оғзидагини олдиран, тўртовлон тугал бўлса — унмаганни ундирар» каби ҳикматли сўз, афоризм ва мақоллар А. қандай

буюк фазилат эканини кўрсатади. А. т.сини бир неча шартли атама-ларга бўлиб ўрганиш мумкин: кишилар ўртасидаги ўзаро дўстлик ва А., оилавий А., жамоавий А., қўни-қўшнилари А.и, қон-қариндошлар А.и, маҳалла А.и, ҳамкасблар А.и, миллий А., халқаро А., қитъалараро А., диний бағрикенглик ва ҳ.к. *Кишилар ўртасидаги А.* — кўпроқ кўча-кўйда, таниш-нотаниш одамлар орасида, тўй-маъракаларда намоён бўладиган инсоний фазилат. *Оилавий А.* — эр-хотин, фарзандлар ўртасидаги, оила аъзоларининг ўзаро муомаласида намоён бўладиган, ота-боболарнинг эътиқоди, ваъз-насихатлари, тарбияси, анъана ва урф-о.лари орқали шаклланидиган мун-тлар йиғиндиси. Эр-хотин аҳил яшаса, бир-бирини қанчалик иззат-ҳурмат қилса, ардоқласа, бу албатта, оилада қамол топаётган фарзандлар тарбиясига ижобий таъсир қилади. *Жамоавий А.* — битта корхона, ташкилот ёки муассасада ишлайдиган жамоа аъзоларининг ўзаро мун-тларида намоён бўладиган фазилат. Бунда жамоа аъзолари ишда бир-бирига беғараз, холис ёрдам кўрсатади. Жамоада муайян вазифани бажариш ниятида амалга ошириладиган ижобий хатти-ҳаракатлар унинг аъзолари томонидан маъқулланиши мазкур жамоанинг аҳиллигидан дарак беради. Агар жамоа аҳил бўлмаса, белгиланган режани бажара олмайди. Натижада корхона инқирозга учрайди ёки жамоа раҳбари вазифасидан четлатилади. Одам жам-тда яшаб туриб, ундан четда қола олмайди. Жам-тда яшаш энг аввало А.ни талаб қилади. Айниқса, қўни-қўшничиликда аҳил яшашнинг хосияти жуда улуғ. Қўни-қўшни аҳил бўлса, нур устига нур. Бир қўшни мушкул аҳволда қолганида, бошқалари кўмакка келиб, ёрдам қўлини узатса — бу халқ учун ҳам, жам-т, давлатимиз, динимиз учун ҳам фойдадир. Халқимизнинг

«Ховли олма, қўшни ол», «Ён қўшни — жон қўшни», «Қўшнинг тинч — сен тинч» каби ҳикматли ибораларида қўшнилари орасидаги А., олижаноблик, меҳр-оқибат улуғланади. *Қон-қариндошлар А.и* — инсон ҳаёти мобайнида турли синовлардан ўтади: тўй қилиб, эл олдига дастурхон ёзиши ҳам бир синов; дафн маросими ҳам бир синов; иморат қуриб, уй-жой қилиш ҳам бир синов. Мана шунда қариндош-уруғ, ошна-оғайниларининг ёрдами, маслаҳати, хизмати керак бўлади. Демак, қариндошлар ўртасидаги А. — инсоннинг бутун ҳаётини, яшаш тарзини, унинг қандай инсон эканини синовдан ўтказишда намоён бўладиган энг муҳим ижт-й-маън-й ҳодисадир. Қон-қариндошлари б-н аҳил бўлмаган одамни яхшилар қаторига қўшиб бўлмайди. Халқ шу. ҳам «Бор товоғим, кел товоғим, бормасанг, келмасанг — ўрта ерда син, товоғим», «Боришмасанг-келишмасанг — ёт бўларсан, ёт бўлдингми, бир кун ўзинг мот бўларсан», «Узоқлашган қариндошдан яқинлашган ёт яхши», «Косовинг узун бўлса — қўлинг куймас, оғайнинг қўп бўлса — одам тегмас» каби мақолларни бежиз тўқимаган. *Маҳалла А.и* — бу ҳам ижт-й-маън-й аҳамияти жиҳатидан қўни-қўшни, қон-қариндошлар А.и каби т.лардан кам эмас. Маҳалладаги А. бола туғилиши, фарзанд тарбияси, ёшларнинг камолга етиши, турмуш қуришидан тортиб, то одамни сўнгги йўлга кузатиш маросимигача — барча катта-кичик маърака, тўй-томоша, қўйди-чиқди машмашаларини қамраб оладиган ижт-й мун-тларда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Халқимизда «Ватан маҳалладан бошланади», «Бир болага етти маҳалла ота-она» деган юксак маън-й-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ҳикматли иборалар бор. Шу. маҳалла аҳиллиги халқимиз турмуш тарзида улуғ ахлоқий мезонлар асосида муқаддаслашган.

Мазкур т.нинг аҳамияти мустақиллик йилларида янада ошди. *Ҳамкасблар ўртасидаги А.* — бир касб эгаси бўлган инсонларнинг бир-бирини қўллаб-қувватлаши, дўстона ёрдам бериши, касб сирларини ўртоқлашиши каби мун-тларда намоён бўладиган яқинлик ва самимийлик. *Миллий А.* — битта халқ, битта миллатга мансуб фуқароларнинг ягона мақсадлар йўлида бир тану бир жон бўлиб яшаши миллий А. ҳар қайси халқ ёки давлатнинг тарих синовларидан муваффақиятли ўтиб, ўзининг буюк салоҳиятини намоён этишда беқиёс аҳамият касб этади. *Халқлараро А.* — халқаро миқёсда намоён бўладиган, тинчликпарварлик акциялари чоғидаги А., бирдамлик хатти-ҳаракатлар жаммуи. Ҳоз. глобаллашув шароитида Ер юзида тинчликни сақлаб қолишда халқлар ўртасидаги А. жуда катта аҳамият касб этмоқда. *Миллатлараро А.* ҳам тинчликни сақлаб қолиш, миллатлар ўртасида ҳамкорликни мустаҳкамлашга қаратилган амалий интилишлар ифодасидир. *Динлараро А.* — турли дин ва конфессиялар ўртасида инсоният тақдирига хавф солаётган умумий глобал таҳдидлар — терроризм ва экстремизм, экологик ва технологик фалокатлар, оммавий қиргин қуроллари, уруш ва низолар, гиёҳвандлик, СПИД каби офатларга қарши курашиш, инсонларни эзгуликка, инсоф-диёнатга чақиритишдек умумий мақсадлар йўлидаги бирдамлиги, тинчликсеварлик фаолияти.

АҲОЛИНИНГ РУҲИ ВА КАЙФИЯТИ — жам-тнинг умумий ирода ва интилишини ифода этадиган т. Аҳолининг руҳи деганда жам-тнинг умумий орзу-интилишлари қандай мақсадлар сари йўналгани, унинг сафарбарлик даражаси тушунилади. Муайян шахслар ва жамалар вакиллари ўз халқи руҳининг ифодачиси ҳисобланадилар. Мас.,

Алишер Навоий — ўзб. халқи руҳининг ифодачиси. Аҳолининг руҳи халқнинг тилида, диний қарашлари, маъ-яти ва мад-ти, анъана ва қадриятларида намоён бўлади. А.р.к. узоқ давом этадиган ва ўзига хос тар-ёт натижаси бўлган ҳодисадир. Унга ижт-й-сиёсий ва иқт-й рив-ш, тарихий рив-ш, миллатлараро мун-тлар, мад-й рив-ш ва ш.к. бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. А.р.к. ислохотлар ва ўзгаришларни самарали амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

АҲУРА МАЗДА — Авесто таълимотида зулм ва қабоҳат эгаллаган дунёга, шу жум-н, умидсизликка учраган кишилар қалбига ёруғлик, эзгулик нурини таратувчи, кишиларни ўз кучига, келажакка ишончини мустаҳкамлашга ва унга йўналтирувчи қудратли куч сифатида мадҳ қилинади. А. — қудратли, дунёвий ақл маъносини ифода этади. Мил.ав. 2-мингйилликнинг охирлари ва 1-мингйиллик бошларида Амударё этакларига келиб ўрнашган қабилаларда монотеистик (яккаҳудолик) дунёқарашга катта эҳтиёж юзага келади. Турли тотем, санам ёки тангриларга сиғинган бу қабилаларнинг эътиқодларини бир

ғоя атрофида бирлаштириш, ерли халқ ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиш учун воҳадаги барча кишиларнинг дунёқарашларига мос тушадиган, келажак орзу-умидларининг ифодаси сифатида изчил ғоялар тизимининг яратилишига зарурат туғилади. Бундай тизимни бутун оламнинг қудратли ҳукмдори бўлмиш якка худо тимсолини яратиш орқали эришиш мумкин эди. Ана шундай тарихий зарурат туфайли якка худо — А. тўғрисидаги тасаввурлар шаклланди. А.га эътиқод қилишга даъват этиш пайгамбар Зардушт фаолияти орқали амалга оширилди. Зардушт таълимоти кишиларни ягона тангри атрофида уюшишга чорлаш орқали ерда якка қудратли қавийлар-қайлар (подшолар) салтанати атрофида жипслашишга чақирувчи, улуғ мақсадлар сари йўналтирувчи ўз даврининг мафкураси бўлиб шаклланди. А.ни Хоразмда — Хурмуз, Эронда Ормозд, юнонларда эса Армузд деб аташ расм бўлган. А. образи ўрта Ер денгизи бўйларида, Эрон империясига қарам бўлган шаҳарларда ҳам кенг тарқалган. Бу тимсолнинг таъсири ни ҳатто юнон фал.сида ҳам кузатиш мумкин.

БАДГУМОНЛИК (форс. *бад* — ёмон; *гумон*; фараз, фикр, шубҳа; *лик* — от ясовчи кўшимча) — шубҳаланиш, ҳадиксираш, ишонмаслик ҳолатини ифодаловчи т. Б. асосан инсон феъли б-н боғлиқ бўлиб, халқимиз та-

факкурида одамнинг ёмон феълидан келиб чиқадиган салбий иллат ҳисобланади. Бу ҳолат халқимизнинг «Гумон дўстан ажратар», «Гумон имондан ажратар», «Гумондор кўнгилдан гумон аримас» каби мақолларида қораланган.

Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний Б.ни аҳмоқлик белгиси сифатида қуйидагича таърифлайди: «Ҳамоқат ақл ва маърифатнинг камлигидан ҳосил бўладургон энг ёмон хулқлардан биридур... Аҳмақ кишиларни(нг) бир ишда ақлий ва нақлий далиллар ила қўндириб бўлмас». Б. ғараз, ғайирлик, қўнгил қоралик, ғийбат, чақимчилик кўринишида ҳам намоён бўлади. Б. кишининг нафсонияти, иффа-тига тегади, қўнглини чилпарчин қилади. Бу борада Бедил шундай дейди: «Ёмон сўзлар илан дилларга заҳмат бермагил, Бедил, На ерда тошни жинси бўлса, бўлғай шишага душман». Ўзгаларнинг Б.гига учраган киши руҳий мувозанатини йўқотади, одамларга бўлган ишончи сўнади, ўзини беҳуда ҳақоратланган ҳисоблайди, натижада у жам-тдан ажралиб, одамови бўлиб қолиши, ҳатто атрофдагиларга нисбатан душманлик ҳиссини туя бошлаши мумкин. Ш.у. ҳам беҳуда Б. барча халқларда маъ-ятга зид ёмон иллат сифатида қоралаб келинган.

БАДИЙ АДАБИЁТ — жам-т ва халқ маъ-ятида муҳим ўрин тутадиган оғзаки ёки ёзма шаклдаги бадиий сўз санъати. Б.а. қадим-қадимлардан дастлаб халқ оғзаки ва ёзма ижод намуналари тарзида юзага келган, мусиқа ва драматик санъатга хос хус-ятлар: ҳаракат, сўз ва мусиқа б-н алоқада бўлган. Б.а.да инсоннинг меҳнат фаолияти, мифологияси, тарихий, диний қарашларини ифодалаган. Қўшиқнинг аста-секин маросим томошаларидан ва сўзнинг қўшиқдан ажралиб чиқиши, шеър ёки насрий асарни оғзаки ижро этишдан ёзма ҳолатга ўтилиши ва унинг кейинги мукамаллашуви жам-тнинг турли миллий-тарихий шаклдаги давомли тар-ёти б-н чамбарчас боғлиқ. Ёзувнинг пайдо бўлиши адабиётнинг рив-шида муҳим аҳамият касб этган. Натижада оғзаки ҳикоя ва қўшиқ шакли-

даги адабиёт ўқиш, англаш мумкин бўлган ёзма адабиётга айланди. Б.а. киши онгидаги ҳар бир нарсани ифодалашга, уни чексиз масофа ва даврларга еткази олишга, ҳаётни бир пайтнинг ўзида кўп жиҳатлари б-н қамраб олиш имкониятига эгадир. Ҳаётнинг серқирралиги, ижт-й мун-тларнинг мураккаб ва чигаллигига қараб Б.а.да уларни тасвирлашнинг эпос, лирика ва драма каби ўзига хос шакллари бўлиб, уларнинг ҳар бири турли жанрларни ўз ичига олади. Б.а. норматив, оғзаки сўзлашув тилини, шева ва касб-хунарга оид тил бирликларини қамраб олади. Ш.у. Б.а. тили адабий тилга қараганда кенг қамровли бўлиб, умумхалқ тилининг рив-шига катта ҳисса қўшади. Б.а. нафақат ҳаётнинг ҳаққоний инъикосини яратади, балки кишиларнинг эстетик туйғу ва тафаккурини тарбиялаш, баркамол инсон бўлиб шаклланишида фаол иштирок этади. Б.а.нинг бош вази-фаси эса инсон қалбида эзгуликка муҳаббат, ёвузликка нафратни уйғотишга қаратилади. Хуллас, Б.а. инсоннинг маън-й юксалишига фаол таъсир кўрсатувчи омилдир.

БАДИЙ ИЖОД — адабиёт ва санъат феномени, илҳом б-н боғлиқ маън-й ҳодисалардан бири, эстетик ижод шакли. У тарихий мазмунга эга бўлиб, санъат ва адабиёт турлари йўналишлари б-н боғлиқ. Инсоният тар-ётининг турли даврларида классицизм, романтизм, танқидий реализм, натурализм каби йўналишлар ҳамда шундай Б.и. усуллари шаклланган ва ривож топган.

БАДИЙЛИК — адабиёт фанининг асосий категорияси ҳисобланиб, борлиқни, реалликни акс эттириш, инсоннинг оламга бўлган эстетик мун-тларини ифодалашнинг ўзига хос шакли, воқеликни англаш ва идрок этиш, бадиий тим-соллар орқали тасвирлаш усули.

БАДНАФС(ЛИК) — нафси-ни тия олмаслик, очкўзлик; мол-дунё, бойликка ҳаддан ортиқ ҳирс қўйиш каби маън-й иллатларни англатадиган т. Б. барча замон ва халқларда инсонни тўғри йўлдан оздирадиган ярамас иллат сифатида қораланиб келинган. Қад. юн. асотирларидаёқ нафси-ни тия олмаганларнинг ҳалокатли аҳволи ҳақида ҳикоя қилинади. Мас., мол-дунёга тўймайдиган шоҳ Мидас Б. иллатига дучор бўлади. Очкўз Мидас ўз хизмати учун Дионисдан нимагаки қўл урса олтинга айланишини сўрайди ва Б. туфайли абадий очликка маҳкум этилади. Нафсни тия олган одамгина юксак мартабага эга бўлиши мумкин. «Нафсини тийган киши султон бўлур, Нафсини тиймаган киши ултон бўлур» дейди халқимиз Б. инсонни энг ёмон йўлларга бошлайди. Ўзб. халқида Б.нинг ҳалокатли оқибатлари ифодаланган мақоллар кўп. Мас., «Нафсининг сўзига кирма, у хиёнатга йўл очади», «Олғирлик офат келтиради, Баднафслик — ҳалокат», «Нафсининг ёмони — балонинг кони» ва х.к.. Имом Бухорий, Форобий, Беруний ва Навоий асарларида бу борада ибратли фикрлар кўп. Машҳур италиялик шоир Данте Алигьери «Илохий комедия» достонида Б., еб тўймас мечкайларни дўзахга жойлайди. Рус шоири А.С.Пушкин эса «Олтин балиқча» эртагида Б. қандай оқибатларга олиб келишини тасвирлайди. Унда нафсини тия олмаган очкўз кампир Б. туфайли оҳир-оқибат ёрилган тоғораси б-н қолади. Ислом динида ҳам ҳам Б., очкўзлик қораланган. Мас., саҳиҳ ҳадисларда таъкидланганидек, «Ҳеч ким динни Исломни очкўзлик бузганчалик буза олмайди» (717), «Кишидаги сифатларнинг энг ёмони ўта очкўзлик б-н қаттиқ қўрқоқликдир» (508), «По-дага қўйиб юборилган иккита оч бўрининг зарари кишининг молга ва обрўга бўлган ҳирси унинг ди-

нига келтирган зарарига тенг эмасдир» (703). Шарқ мутафаккирларининг фикрича, Б. амалдорлар жам-тни издан чиқариб, ўзини ҳам, салтанатни ҳалокатга маҳкум этади. Шайх Саъдий бу хусусда шундай дейди: «Нафс тизгинини нопокликдан қайтарувчилар, ярамас ишлардан сақланувчилар мардлик, баҳодирликда Наримон ва Рустам Золдан юқори турадилар. Чунки нафс б-н курашиш, жанг қилиш — бошқа душманлар б-н жанг қилишдан қийинроқдир. Сен илму адабни қўлга ол, адаб гурзиси б-н душманнинг — нафс бошига ур, чунки инсоннинг нафсидан катта душмани йўқдир. Агар сен ақл ва фикр эгаси бўлсанг, ҳадеб нафсинг орзусига йўл бераверма. Агар нафсингнинг ҳамма орзусини бажо этсанг, уни семиртирсанг, у сени бир кун ҳалокат чуқурига ташлайди (Қаранг «НАФС»).

БАДФЕЪЛЛИК (бадфеъл) — ёмонлик, жаҳолат ва жоҳиллик, ахлоқ-одоб қоидаларига зид феъл, ахлоқсизликни ифодаладиган т. Инсоннинг юриш-туриши жам-тда қабул қилинган одоб-ахлоқ меъёрларига риоя этишига қараб инсоний сифатлари ҳақида хулоса чиқарилади. Ўз навбатида, Б. инсонларни бирлаштириб турадиган ижт-й мун-тларнинг бузилишига олиб келади. Б. энг ёмон иллат сифатида кишилик жам-тида ҳамиша қоралаб келинган. Буюк мутафаккирлар маън-й қадриятларга зид бўлган Б. иллатидан халос бўлишга даъват этиб келганлар. Мас., Саъдий Шерозий бу ҳақда шундай деганлар: «Бадфеъл одам шундай бир душман қўлига гирифторки, қаерга бормасин, унинг чангалидан халос бўла олмайди, яъни «Бадфеъл одам балодан қочиб, учса осмонга, // Халос бўлмас, ўз феъли чангалида гирён».

БАЙРАМ(ЛАР) — бирор-бир муҳим ходиса, воқеа, сана-

ни кўпчилик бўлиб, кўтаринки руҳда, хурсандчилик б-н нишонлаш. Б. ҳаётнинг узвий ва муҳим таркибий қисмидир. Б. шахс, оила, жам-т, миллат, давлат, халқаро ҳаётдаги энг муҳим ҳодиса, воқеа, саналарни қайд этади, уларни нишонлашга имконият яратади. У кишиларнинг ҳаёти, фаолиятида эришган ютуқларини ифодалайдиган ҳодисадир. Ўзб. халқида йирик ишларнинг бошланиши ва якунланиши одатда Б.га айланиб кетади. Янги мавсумнинг бошланиши ва илк уруғ қадаш жараёни ҳам деҳқонлар ҳаётида муҳим воқеа бўлганлиги боис байрамона кайфиятда ўтади. Б. инсониятнинг босиб ўтган йўлини теран англашга, ғалабалардан фахрланишга, эртанги кун учун режалар тузишга, келажакка умид боғлашга ёрдам беради. Шу боисдан ҳам, Б. арафасида кишилар бир-бирларини табриклашади, яхши истаклар билдиришади. Б.лар вақтнинг монотонлигини (бир хиллигини) бузиб, унга муайян «шодлик суръати» бахш этади. Шу сабабли, қадимдан Б.лар вақтнинг ўзига хос ўлчови ҳисобланган. Ҳозир ҳам Б. кунда, мас., «Янги йил» нишонланаётганда муайян вақт, яна бир йил ўтганлигини ҳамма сезади, билади. Б.лар вақтнинг қадрига етишга, уни эъозлашга даъват қилади, ҳар бир халқнинг ўзига хос қадриятларини акс эттирадиган «кўзгу» саналади. Чунончи, кишилар Б. чоғида чиройли кийимлар кийишади, лаззатли таомлар тайёрлашади, ўз қобилиятларини намойиш этишади. Ўша кун ҳамма кўтаринки кайфиятда бўлади. Б.лар эркинлик кунини ҳисобланади. Айниқса, умумхалқ Б.и кунда ҳамма дам олади, ташвишлари, дарду аламларини унутади, ўзини шод-хурсанд кўрсатишга ҳаракат қилади. Б. кунда кишилар ўртасида бошқа кунларга қараганда муайян даражада яқинлик, ҳамкорлик вужудга келади. Қадимда бу кун-

да ҳамма бир қозондан овқат еган, бир хил томоша кўрган, битта жойдаги сайилгоҳда сайр қилишган. Б. кунини азал-азалдан тинчлик кунини ҳисобланган. Ўша кунини урушлар, низо, можаролар тўхтатилган, кишилар ўртасидаги адоват, гина-кудурат унутилган, ўзаро аразлашганлар ярашган, жам-тда ўзаро ҳамжиҳатлик юзага келган. Б.да вужудга келадиган кўтаринки кайфият кишиларни эртанги кунга умид боғлашга, келажакка ишонч б-н қарашга ундайди. Б. ижт-й-мад-й ҳаёт кўзгуси сифатида ҳар бир халқнинг ижт-й-икт-й ютуқларини ҳам кенг намойиш қилади. Б. жам-т ҳаётининг таркибий қисми сифатида олдиндан белгиланган, муайян кунда нишонланади. Баъзи Б. кунлари дам олиш кунини, деб эълон қилинади. Ш-дек, муайян касб кунлари ҳам айнан дам олиш — якшанба кунларида ўтказилиши белгилаб қўйилган. Айрим меҳнат Б.ларида дам олиш кунини деб белгиланганмаслиги ҳам мумкин (мас., «Ҳашар», «Чигит қадаш», «Биринчи ҳосил қарвони» каби тадбирлар). Б. халқнинг энг яхши анъаналари, одатлари, ахлоқий қоидаларини мужассамлаштирган ҳолда ёшлар тарбиясида муҳим ўрин тутаяди. Б.нинг маъно-моҳияти уларнинг мазмуни ва гоёсига боғлиқ. Мазмун ва гоё ҳар бир Б.нинг негизини ташкил этади. Тарихий жараёнда Б. гоёси халқнинг ўйи, дарди, орзу-умидларини ифода этиб, ўзгариб, ривожланиб келган. Мустабид тузум шароитида миллий қадрият ва анъаналарга асосланган Б.га социалистик гоёларни сингдиришга ҳаракат қилинган. Зўравонлик б-н сингдирилган гоёлар Б. моҳияти, шаклига путур етказган, айримларининг унутулиши ёки йўқолиб кетишига сабаб бўлган. Мустақиллик даврида халқнинг табиий эҳтиёжини қондирадиган Б. (Наврўз, Ҳосил Б.и) янгича мазмун, янгича гоё б-н бойиган ҳолда қайта тикланди. Анъаналар, маросимлар, театр-

лаштирилган концерт ва томошалар, карнаваллар, намоишлар, халқ ўйинлари Б.нинг асосий таркибий қисми саналади. Ўзб. халқининг анъанавий Б.и ғоят ранг-барангдир. Уларни шартли равишда табиат ва меҳнат фаолияти б-н боғлиқ мавсумий Б.; кишининг шахсий ҳаёти ҳамда оиласи б-н боғлиқ маросим ва тантаналар; маъ-ят б-н боғлиқ Б.; сиёсий саналар ёки диний Б.га ажратиш мумкин. Улар 1 январь — Янги йил, 8 март — Халқаро хотин-қизлар куни, 21 март — Наврўз, 9 май — Хотира ва кадрлаш куни, 1 сентябрь — Мустақиллик куни, 1 октябрь — Ўқитувчилар ва мураббийлар куни, 8 декабрь — Конституция куни, Рўза ҳайити (Ийд ал-фитр) ва Қурбон ҳайити (Ийд Ал-адха) дир. Б. халқ маъ-ятининг таркибий қисми бўлган, инсон ва жомаларнинг ҳаётида муҳим саналган, кенг нишонланадиган тантанали кунларни ифодалайди. У маън-й кўтаринкилик ва бирдамлик б-н бирга, шахсий, миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигининг ифодаси ҳамдир. Ўз-нда нишонланадиган Б.да миллий истиқлол ғоясининг асосий т. ва тамойиллари акс этган. Мустақиллик куни ва Конституция куни ватанпарварлик, юртга садоқат туйғуларини, Ватан ҳимоячилари куни (14 январь) мардлик ва фидойлик фазилатларини тарбиялашга, Ўқитувчи ва мураббийлар куни, Хотира ва кадрлаш куни авлодлар ўртасидаги боғлиқлик, ўзаро ҳурмат, меҳр-муҳаббат, инсоний эҳтиром ва кадр-қимматни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ мамтимизда Рўза ва Қурбон ҳайитлари умумиллий Б. сифатида кенг нишонлаб келинмоқда. Бу Б. кишиларда иймон-этиқод, шукроналик фазилатларини камол топтиради, келажакка ишонч туйғуларини мустаҳкамлайди. Наврўз Б.и ҳар йили юртимизда алоҳида танта-

на б-н нишонланиб, юртдошларимиз қалбига яшариш, яратувчанлик, кўтаринкилик руҳини олиб киради. Ўз-нда халқаро Б. — Янги йил, Халқаро хотин-қизлар куни ва Халқаро болаларни ҳимоя қилиш кунининг (1 июнь) нишонланиши халқимизнинг умуминсоний қадриятларга садоқати рамзидир.

БАЙРОҚ — азалдан ҳар бир давлатнинг мустақиллиги ва суверенитетини ифодалайдиган, унинг гурур-ифтихорига айланган рамзлардан бири. Унда халқ ва давлатнинг тарихи, қадриятлари, дунёқараши ўзига хос тарзда мужассам этилган. Ўрта а.ларда туркий халқларда Б. «туғ» деб юритилган. Ўша даврда Ғарбий Европа шаҳарларида табақа, уюшма ва корхоналар ҳам ўз Б.ига эга бўлган. Бугунги кунда «давлат Б.и», «ҳарбий Б.», «партия Б.и» каби т.лар қўп ишлатилади. Муайян сиёсий кучлар, армия ва қўшин турлари, баъзи гуруҳлар ва ҳаракатлар ҳам ўз Б.ига эга бўлиши мумкин.

БАРАКА — мўллик, фаровонлик, хайр-эҳсон, Худонинг марҳамати туйғули ноз-неъматнинг кўпайиши, тўқинлик. «Дехқонлар ҳар ерда қилсалар ҳаракат элга ҳам кут етқарурлар, ҳам баракат» (Навоий). Б.да хушнудлик, файзу фугуҳ, зиёдалиқ маънолари ҳам бор. Ш-дек Б. сўзи дуо, оқ фотиҳа, яхши тилак, рози-ризалик, осойишталик, қўллаб-қувватлаш маъноларида ҳам қўлланади.

БАРДОШ — маъ-ятли инсоннинг сифатларидан бири, чидам, сабр, қаноат каби сўзлар б-н ифодаланадиган т. У кўпроқ матонат т.сига яқинроқ. «Инсон ҳар бир ишни сабр ва матонат ила юрута, мақсудига тинч ва роҳатга боруб етар. Ҳамиша саодатда яшар» (Абдулла Авлоний). Б. инсоннинг ўз ҳаракатларини мақсадга йўнал-

тира билиш, қийинчиликларни енгиб ўтиш, ҳиссиётларни, жаҳлни назорат қила олиш, қийинчилик ва муаммолар б-н тўқнаш келганда қатъият б-н Б. бера олиш каби ҳислатларни англади. Б. кескин, мураккаб вазиятда юксак маъ-ят ифодасининг руҳий-хулқий шарт-и сифати намоён бўлади. Б.ли бўлиш инсоннинг шахсий ҳаёти, ўз-ўзини англаши, маън-й юксалиши, ахлоқий сифатларининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Б. т.си масъулият, чидамлилик, ор-номус, қадр-қиммат, келажак сари интилиш каби фазилатларни ифода этиб, инсоннинг маън-й юксалиб боришига хизмат қилади. Айниқса, бу т. мам-т тар-ётининг бурилиш палласида, янги жам-т куриш, порлок истикбол сари интилиш жараёнида алоҳида аҳамият касб этади.

БАРКАМОЛЛИК — камолот, балоғатга эришган, бекаму кўст, етук, мукамал, комил, маърифатли кишиларга нисбатан қўлланадиган т.. У инсоннинг ақлий, маън-й, ахлоқий жиҳатдан етуклиги, ўзи танлаган касб-хунарнинг устаси бўлиши, шахс сифатида шаклланиб, Ватан тар-ёти, эл-юрт фаровонлиги учун жон куйдириши, эзгу гоё ва ниятлар б-н бунёдкорлик ва яратувчанлик қобилиятига эга бўлишини ҳам англади. Баркамол инсон бошқаларга ўрнак бўлади, уларни ўз ортидан эргаштиради. Бундай инсонлар қанча кўп бўлса, жам-т шунча баркамол бўлади, илм-фан, мад-т ривож топади. Б. ватанпарварлик, жасорат, ҳиммат, қатъият, ирода мустаҳкамлиги каби фазилатларни ўзида мужассамлаштирган т.дир.

БАРҚАРОРЛИК (ижт-й, маън-й) — жам-тда ҳукм сураётган тинч-тотувлик, бирдамликни асраб-авайлаш ва мустаҳкамлашга асосланган тинч шарт-шароитнинг мавжудлиги; ижт-й қатламлар, гуруҳ

ва сиёсий партиялар ўртасидаги ҳамжиҳатлик; давлат, жамоат ташкилотлари, фуқаролар ўртасидаги мустаҳкам ҳамкорлик қарор топганини англадиган т. Хитой донишманди Конфуций «Фаровонликка эришиш — орзу, ислоҳотлар — унга етиш воситаси, Б. бу — мақсадга эришишнинг асосий шарт-шароитидир», дея бежиз таъкидламаган. Фарб олимлари Р.Дарендроф ва А.Козер аслида Б. ҳеч қачон мавжуд бўлмайди, у беқарорлик арафасидан кейинги ҳолат, жам-тнинг янги беқарорлик олдидан тин олиш даври, деган фикрни илгари сурган. Бундан фарқли ўлароқ, Т.Парсонс «Ижт-й тизим Б.ги қоидалари»ни ишлаб чиқишга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, ҳар қандай жам-тнинг Б.ги унинг ижт-й тузилишини ташкил этадиган элементлар фаолиятининг ўзаро уйғун бўлиши б-н белгиланади. Ана шу уйғунлик доимий Б. омилидир. Бунда давлатнинг вазифаси жам-тнинг энг кичик бўғинлари, жамоалар, ташкилотлар, идоралар орасидаги муносаббатларни сақлаш ва мустаҳкамлашдан иборат. Тарихдан маълумки, жам-т яхлитлигининг таянчлари бўлмиш иқтисодиёт, сиёсат, ижт-й мун-тлар ва маън-й соҳаларда Б.нинг издан чиқиши одатдагидан кўра кучлироқ ижт-й номунаносибликнинг юзага келишига сабаб бўлади. Бундай салбий жараёнлар маъ-ят соҳасида ҳам содир бўлиши мумкин. Уларнинг сабабларини иқт-й ёки сиёсий омиллар таъсири б-н изоҳлаб бўлмайди. Гиёҳвандлик, ахлоқсизлик, инсон зотига ярашмайдиган бошқа хатти-ҳаракатлар ҳам Б.ка салбий таъсир этувчи омиллардир. Б. масаласи 1989 йилда Бразилиянинг Рио де Жанейро шаҳрида бўлиб ўтган Умумжаҳон Конференциясида илк бор сиёсий концепция даражасига кўтарилган эди. Б. концепциясида сиёсий жаҳоннинг яққол устуворлиги кўзга ташланса-да, глобал муаммолар ечимини излаб топиш инсон

маън-й дунёси, ақлий салоҳияти, улкан бунёдкорлик қудратининг тўлиқ сафарбар этилиши б-н узвий боғлиқ. Уз-н мустақилликка эришганидан кейин Б. жам-т тар-ётининг, ислохотларни босқичма-босқич амалга оширишнинг асосий шарти, маън-й юксалиш омилига айланди. Миллий тар-ёт модели ҳам мам-тни барқарор ва босқима-босқич тараққий эттириш тамойилига асосланган. Б. бу борадаги барча ислохотлар ва тадрижий ўзгаришларни амалга оширишнинг асосий шарти, мам-тимиздаги тинч-тотувликнинг ажралмас ҳамроҳидир. Шу б-н бирга, жам-тимиз Б.ги, халқимиз тинч-тотувлигини асраб-авайлаш ва мустаҳкамлаш, ҳимоялашга тай-ёр туриш, бу борада хушёр ва огоҳ бўлиш барчамизнинг маън-й бурчимиздир.

БАТТОЛ(ЛИК) (араб. бекорчи, ишсиз, ёмон) — ёвуз, бераҳм, ваҳший; разил, ярамас; ўзиникини тўғри деб туриб оладиган, тўғри йўл-йўриққа юрмайдиган, ниҳоятда ўжар, қайсар одамга ва хус-ятга нисбатан ишлатиладиган т.лар. Б. жоҳиллик негизда пайдо бўлади. Зеро, жоҳил, илм-маърифатдан йироқ, маъ-ятсиз киши эзгулик ва ёвузлик, одабийлик ва ваҳшийлик, ҳақни ноҳақдан фарқламайди, фақат ўзим ҳақман, деб ҳисоблайди ва ўзгаларнинг фикрига қулоқ тутмайди. Айни шундай кишилар кишилик жам-тида Б.нинг кучайишига сабабчи бўлади. Кайковус одамларни тўрт навга бўлади: «Бири улким, билур ва билғонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керакдур. Бири улдирким, билмас ва билмағонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдирким, билур ва билғонин билмас, ул уйқудадир, уни бедор қилмоқ керакдур. Бири улдирким, билмас ва билмағонин ҳам билмас, ул жоҳилдур, ундин қочмоқ керак». Б.ни тўртинчи — «бил-

мас ва билмағонин билмас»ларга тааллуқли дейиш мумкин. Зеро, Б.га хос ўтакетган ўжарлик, қайсарлик, тўғри йўл-йўриққа кўнмаслик каби хус-ятлар жоҳиллик ва уни англамасликдан келиб чиқади. Абдулла Авлоний назарида, бундай кишилар «жаҳли мураккаб» маразига мубтало бўлган, улар бир нарсани билмас, билмаганини ҳам билмасдан биламан, деб даъво қилади. «Бизда мундай кишиларга «ўзбошимча» ва «ўзибилармон» исмини берурлар». Халқимиз орасида ўтакетган ўжар кишилар «Б.» деб аталган. Мас., «...Ўжар бўлганда ҳам бориб турганисан. Бекорга «Б.» деб лақаб қўйишган эмас» (Б.Раҳмонов. Юрак сирлари). Тарихда не-не жинойтлар, ёвузлик ва ваҳший ишлар айни Б. оқибатида содир этилган. Жумладан, «Мен б-н Отабекни қаматиб, дор остига юборувчи, Отабек тилидан сохта талоқ хати ёзиб, бир-биримиздан жудо этувчи... Б. Ҳомид экан» (Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар). Италиялик шоир Данте Алигьери «Илоҳий комедия» достонида дўзахда азоб чекаётган гуноҳкорлар ҳақида хикоя қиларкан, зўравон ва Б.ни ўзлари тўккан қонлари ичида ботиб ётган ҳолда тасвирлайди.

БАХИЛ(ЛИК) — бирон-бир шахснинг ўсиши, обрў-эътибори ошиши, ютуғи ва истеъдодини ичидан кўра олмасликни ифодаловчи т. Б. шахсиятпараст, худбин ва кўнгли қора кишиларга хос хус-ят бўлиб, одамлар ўртасидаги ижт-й-ахлоқий мун-тларга салбий таъсир қилади, уларни бузади, жам-тадаги инсонпарварлик ва адолатга путур етказди, жаҳолатни кучайтиради. Б. кишилар бошқаларнинг бахтсизлиги, нотинчлиги, муваффақиятсизлигидан мамнун бўлади. Б. халқ оғзаки ижоди намуналари — хикоя, эртақ ва достонларда ҳам энг ярамас одат сифатида тасвирланган. Куръони Карим ва ҳадисларда Б. ҳаром ишлар ва яра-

мас хулққа етакловчи иллат сифатида қораланган. Б. маъ-яти кемтик, бировга ҳеч нарсани раво кўрмайдиган, қизғанчиқ, ҳасис каби иборалар б-н маънодошир. Ҳадиси шарифда баён этилишича, «Одамларнинг энг ёмони ўз аҳлига Б. ва қизғанчиқлик қиладиганидир». Б. киши ўз хулқи б-н Ватаннинг гуллаб-яшнашига, жам-тнинг бойишига, унинг маън-й тар-ётига тўғаноқ бўлади. Б.нинг асосида инсоннинг ўзини бошқалар б-н таққослаши ётади. Агар бирор кимса ўзини муттасил «Мен ўзгалардан кўра ақллироқман», «Мен доимо ҳақман» деб ўйласа, у ҳолда ўзидан ақлли, бахтли одамларни кўрганда ҳасади келиб, уларга нисбатан Б.и ошади. Б. ҳасад ҳисси асосида юзага келади ва доимо у б-н ёнма-ён юради. Ҳасад бу амалга ошмаган Б.дир. Б. эса кўнгилдаги мавжуд ҳасадни амалга чиқаришдир. Ўзгаларнинг ютуғини кўролмаслик оқибатидаги Б. одамларнинг янги марраларни забт этишига тўғаноқ бўлади, яъни Б. кимса ўзи ҳам янгиликка интилмади, бошқаларнинг ҳам фалол бўлишига йўл қўймади. Агар чинакам эркинлик инсоннинг ўз ўзини бошқариши б-н белгиланса, кўнгилда ҳиссиётлар устун турадиган ва хулқи ҳислари орқали бошқариладиган одам ҳеч қачон озод ва эркин бўла олмайди. Фақат ўзи ва ўз хулқини бошқариш қобилияти орқалигина инсон ҳақиқий эркинликка ва фаровон ҳаётга эришиши мумкин

БАХТ — маъ-ят категорияси, ахлоқий онг т.си; кишининг ўз турмушидан мамнунлик, мурод-мақсадга етганлик ҳолати, ҳаётининг бекаму кўстлиги ва муайян маъно касб этганидан ҳосил қиладиган қаноати. Б. юксак ижт-й мазмунга, инсонларни муайян мақсадларга (бахтга эришиш) чорлайдиган, ижобий моҳиятга эга бўлган категориядир. Б.нинг зидди

Б.сизлик ҳисобланади. Б. кўпинча «Б.-саодат» тарзида ҳам қўлланади ва барча замонлар ҳамда халқларда бир хил маънода қўлланади. Категория сифатида Б.нинг турлари, намоён бўлиш шакллари ва хусусиятлари кўп. Мас., Ватан Б.и, шахс Б.и, меҳнат Б.и, ёр Б.и, оила Б.и, қарилик Б.и ва б. Бу ҳар бир инсон, миллат, жам-тнинг нимага интилаётгани, нимани Б. деб тушунишига, нимадан қаноатланишига боғлиқ. Шу маънода Б. кўпроқ маън-й ва субъектив жиҳатлар устувор бўлган категориядир. Аммо бу унинг объектив асослари йўқ, деган маънони англатмайди. Б. қад. даврда эвдемонизм таълимотининг асосий т.си бўлган. Унинг вакиллари Б.ни ҳаётнинг асосий мақсади, кишилар интиладиган маъмуриликка эришилган ҳолат, шод-хуррам бўлишнинг олий кўриниши сифатида талқин этганлар. Антик файласуф Эпикур Б. т.сини ахлоқнинг негизи деб ҳисоблайди. У этикани ҳаётда яшашнинг мақсади тўғрисидаги, азоб-уқубатлардан халос бўлиш, кишиларга Б. келтирадиган ҳузур-ҳаловатга эришиш йўллариини ўргатадиган таълимот, деб қарайди. Мутафаккир инсоннинг жисмоний азобдан ҳамда руҳий ташвишлардан холи бўлишини, яъни инсонни тамомила қониқтирадиган ҳолатни Б. деб тушунади. «Б.га интилиш, — деб таъкидлайди Эпикур, — одам учун табиий нарса, унинг ўзи ҳам роҳатланиш, ҳузур-ҳаловат истайдиган келиб чиқади». Эпикур барқарор руҳий ҳузур-ҳаловатни ўткинчи жисмоний роҳатланишдан устун қўяди. Буюк аждодларимиз ижодида ҳам Б. т.сини ўзига хос тарзда талқин этилган. Мас., Фиробий инсоний хислатларни тўрт турга (наз-й фазилатлар, тафаккур фазилатлари, касбунарс фазилатлари) бўлиб, инсон улар ёрдамида мавжудот оламини ўрганиш, касб-хунарни, илмларни ўзлаштириш орқали Б.га эри-

ша олади. Инсоннинг Б.ли бўлиши унинг соғлиғи, иродаси, ҳаётининг мазмунли ўтишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Инсон юксак жисмоний камолотга эришув йўлида ҳаракат қилганидек, ақлий комилликка ҳам ҳаракат қилса, шубҳасиз, ўзи интилаётган Б.-саодатга эришади. Б. инсон ҳаётининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган, унинг фаолияти, турмуши, шароитлари, жам-тдаги ўрнига берилган ахлоқий баҳодир. Б.нинг мазмуни инсоннинг шахсий ҳаёти доираси б-нгина белгиланмайди. Ўз шахсий манфаатини ўйлаган, бошқалар б-н иймон, инсоф, адолат асосида мун-тда бўла олмайдиган одамни Б.ли деб бўлмайди. Б. инсонлар ўртасидаги мун-тлар асосида белгиланади. Кимки жам-тда, инсонлар орасида ўзининг ҳалол меҳнати, ахлоқ-одоби, бошқалар б-н одилона, ҳалол мун-ти асосида обрў-эйтибор орттирса – ўша Б.ли одамдир. Б. ҳар бир инсоннинг шахсий ҳаётига бевосита дахлдор бўлса ҳам, унинг мезонларини жам-т, жамоатчилик белгилайди. Инсон ўзининг қай даражада Б.ли эканини англамоқчи бўлса, ўзининг молдунёси, оилавий ҳаётигагина эмас, балки бошқаларнинг унга бўлган мун-тига ҳам таянмоғи лозим, чунки Б.ни қандай маънода тушуниш шахснинг ижт-й ўрнига, билими, ёши, дунёқарашига боғлиқ. Б. ҳақидаги кишиларнинг тасаввурлари ижт-й тузум ва ундаги ижт-й мун-тлар мажмуаси б-н узвий боғлиқ. Чинакам Б.ли бўлиши учун ҳар бир шахс эркин, тенг, ўз истеъдоди ва қатъиятини ҳар томонлама намоён қилиш, моддий ва маън-й эҳтиёжларини қондириш имкониятига эга бўлмоғи зарур. Ш-дек, Б.га эришиш учун ҳар бир шахс жам-тда, оилада ўз ўрнини топган, бурч ва маъсулятини англаб етган бўлиши лозим. Одам ўз онги, тафаккури, дунёқараши, хатти-ҳаракати, хулқи, ақл-заковати б-н Б.ли бўлиш учун интили-

ши ва курашиши керак. Инсон ўз тақдирини халқ, Ватан тақдири б-н уйғунлаштиригандагина Б.ли бўлиши мумкин. Б.ли бўлиш орзусида яшаган кишининг қалби пок бўлиши, ўз нафсини тарбиялаши, яхши амалларни бажаришга одат қилиши зарур. Буюк мутафаккир Абу Наср Форобий таъкидлаганидек, «Инсоний вужуддан мақсад – энг олий Б.-саодатга эришувдир; аввало у Б.-саодатнинг нима ва нималардан иборат эканлигини билиши, унга эришувни ўзига ғоя ва энг олий мақсад қилиб олиши, бутун вужуди б-н мафтун бўлиши керак. Кейин бу Б.-саодатга олиб борадиган иш-амал ва воситаларнинг нималардан иборат эканлигини билиб олиши зарур. Сўнгра эса Б.-саодатга эриштирадиган ишларни шахсан бажаришга киришмоғи лозим бўлади». «Ўзидан бошқаларга раҳбарлик қилиш, уларни Б.-саодатга эришув даражасини кўтариш ҳам ҳар кимнинг қўлидан келмайди. Кимда-ким бировни Б.-саодатга эриштириш, зарур бўлган иш-ҳаракатни бажара олишга қудратсиз бўлса, бундай одам сира ҳам раҳбар бўла олмайди». Қадимда бир донишманддан: «Одамни нима Б.ли қилади, бойликми ёки шон-шухратми?» – деб сўрадилар. «Бойлик ҳам, шон-шухрат ҳам одамни Б.ли қила олмайди. Тани-жони соғ киши ҳар қандай бой одамдан Б.лироқдир», деб жавоб берибди донишманд. Дарҳақиқат, соғлиғи йўқ одам Б.ли бўлолмайди, бетоб одамга ҳеч қандай бойлик ҳам татимайди. Ҳамма нарсаси бўла туриб, обрўси бўлмаган инсон дунёда энг Б.сиз кишидир. Киши қалбидан жой олиш – энг улуғ Б.дир. Б.ни совға қилиб бўлмайди. «Вақтинг кетди – Б.инг кетди», «Б. кулгу бор уйга кирар», «Б.ли овчига чўлок кийик йўлиқар» каби мақоллар бевиз айтилмаган. Б. – бу севган киши б-н бирга бўлиш, ҳаётнинг барча ташвишу қувончларини баҳам кўриш, ҳурмат қилиш, ҳар қандай

қийинчиликларда ёрдам бериш, керак бўлса жонини фидо қилиш каби олижаноб фазилатлар мажмуи ҳамдир. Б. фақат ўзи учунгина эмас, балки бошқа киши – севгани учун ҳам яшай билиш демакдир. Ҳаётда оиланинг тинч-тотувлиги, фарзандларнинг камоли ҳам катта Б. Шу боис ҳар бир киши учун оила Б.идан улуғ Б. бўлмаса керак. Фаровон турмуш, тинч ва осойишта ҳаёт, ўғил-қизларнинг роҳатини кўриш ҳамманинг орзуси. Агар ота-она оиладаги Б. б-н қувонса, фарзандлари ҳам уйдаги ҳар бир нарсага, ҳаётга масъулият б-н қарашга одатланади. Бу эса келажакда болаларнинг Б.ли бўлишига асос бўлади. Оилада эркак кишининг хотини ва фарзандларига доимо меҳр-шафқат кўрсатиши оиланинг тинч-тотув яшашига, Б.ли бўлишига олиб келади. Б.ли бўлишни хоҳлаган одам бепарво, илтифотсиз бўлмайди, ҳамиша ўзгаларга яхшилик қилишга интилади. Ҳар бир киши ўзининг келажакини бирон-бир мақсад шаклида олдиндан тасаввур қила олмаса, унинг бунёдкорлик ҳаракати сусаяди, ундай киши бора-бора ўз Б.ини йўқотади.

БАЧКАНА(ЛИК) (форс. болаларча, болаларга хос) – катта ёшдаги кишиларга ярашмаган қилиқлар, болаларча мулоҳаза юритадиган, қисқа ўйлайдиган, юзаки ва хом фикрлайдиган кишини англатадиган т. Одамнинг маън-й қиёфаси унинг хатти-ҳаракатларида намоён бўлар экан, киши ёши, мансаби, мавқеига яраша йўл тутмаса, унинг иши ва қилиқлари ўзгаларнинг ғашига тегади. Ш.у. Б. қилган кишиларга «ёшинга қараб иш қилгин», деб дашном берилади. Б. одамни инсонлик мартабасидан маҳрум этади, бундай кишилар эл ўртасида ҳурматини йўқотади. Абдулла Қаҳҳор «Тўйда аза» ҳикоясида ёшини унутган кишининг фожиасини очиб берган.

Элда ҳурмат ва муҳаббатга сазовор бўлган, ёши анчага борган домла ёш жувонга уйланиш фикрига келди ва буткул ўзгаради, Б. қилиқлар қила бошлайди. Домла ёшига яраша иш қилмагани туфайли ҳатто маҳалланинг ҳам файзи кетгандек бўлади. Ҳурмат туйғуси ғазабга айланади. «Бу ғазаб одамларнинг кўнглидаги домлага бўлган ҳурмат ва муҳаббат туйғусини чирита бошлади. Бора-бора домла деганда одамларнинг кўнглига ғашлик тушадиган бўлиб қолди». Б.ни мутафаккирларимиз одамийликка зид иллат сифатида қоралаб келганлар. Мас., Носир Хусрав назарида «Қирқ ёшда ҳам ақлу одоб бўлмаса, // Бўлади ундайни одам демаса!», Кайковуснинг фикрича, «Ўзига оро берғон қаридин қочғил, нединким зоҳирин безағон қари жохил йигитдан ёмонроқдир...». «Барча халойиқнинг умри қуёш янглиғдур: йигитларнинг қуёши машриқдадур, қариларнинг қуёши мағрибдадур ва мағрибда бўлғон қуёш тез ботгусидур. Бу сабабдин қариларга йигитлар феълин қилмоқ номуносибдур». Алишер Навоий Б. одамни беҳуда овораи саргардонликка мубтало қилишини уқтиради: «Ҳавас бўлса қариға навжувонлик, // Хижолат зоҳир айлар саргардонлик». Хуллас, халқимизда Б. юксак маъ-ятга мос келмайдиган иллат сифатида қораланиб, унга ҳамма замонларда салбий қусур сифатида мун-тда бўлиб келинган.

БАҒРИКЕНГЛИК (толерантлик) – ўзгаларга нисбатан меҳрмурувватли, ғамхўр, сахий, кенгфеълли бўлган, ана шундай маън-й фазилатларга эга кишиларни ифодаловчи т. Б. ўзгаларнинг дунёқараши, диний эътиқоди, миллий ва этник хус-ятлари, анъанамаросимларига ҳурмат-эҳтиромда бўлиш, муомала-мун-тда камситиш ва таҳқирлашларга йўл қўймастик, инсонийликни ҳамма нарсадан устун ҳисоблаб, жамоада, иш жой-

ларида, маҳалла-қўйда бунга рию этишни англатади. Мазкур т. турли диндаги, турли миллат ва элатларга мансуб кишиларнинг бир мам-т доирасида, ягона давлат таркибида баҳамжихат, тинч-осойишта яшашини ифода этади. Б. айрим шахсларга ёки бутун бир халққа хос хус-ят бўлиши мумкин. Б. — ўзб. халқининг энг олижаноб фазилатларидан биридир. Б. миллий ва диний тусда намоён бўлади. *Миллий Б.* — миллатлараро тотувликни англатса, *диний Б.* — турли диний конфессияларга мансуб кишиларнинг ҳамжихатликда яшашини билдиради. Турли динларга эътиқод қилувчилар б-н ҳеч бир динга эътиқод қилмайдиганлар ўртасидаги ҳамжихатлик, ҳамкорлик ва ўзаро ҳурмат ҳам Б.ка киради. Б. тор мутаассибликка зид т.дир. Умуминсоний қадриятларни қадрлайдиган, юксак маърифатли инсон ҳеч қачон диний ва миллий айирмачилик йўлидан бормайди, балки барчага баробар эҳтиром ва одобда бўлади. Ўз-нда мустақилликнинг илк кунлариданоқ изчил амалга оширилаётган Б. сиёсати миллий тарёт, мам-тда қарор топган осойишталикни янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Б. дунёдаги турфа мад-тлар, турли халқлар миллий қадриятлари, анъана ва урф-о.ларини ҳурмат қилишни англатади. Бундай Б. кенг дунёқараш, самимий мун-т, ҳур фикр, виждон ва эътиқод негизида вужудга келади. Б. фақат маън-й бурчгина эмас, сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёж ҳамдир. Б., энг аввало, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш асосида шаклланган фаол мун-тдир. Бу тамойил асослари Конституциямизнинг алоҳида моддаларида мустаҳкамлаб қўйилган.

БАҒРИТОШЛИК — бераҳмлик, шафқатсизликни англатувчи т. Кишилар ўртасидаги инсоний мун-тлар моҳияти, аввало, ин-

сонга эътибор, ўзгаларнинг қадр-қиммати, иззат-нафсини ҳурмат қилиш, одамзод ва табиат ҳақида қайғуришда намоён бўлади. Шундай экан, Б. инсондаги барча олижаноб фазилатларнинг кушандаси бўлиб, бундай кишиларга одамгарчилик, юксак ҳис-туйғу, ўзгаларга меҳр-муҳаббат ва шафқат бегонадир. Халқ оғзаки ижоди, бадиий адабиётда Б. салбий хус-ят, инсон маъ-ятидаги кемтиклик, комил инсон қиёфасига мос келмайдиган т. сифатида қораланади.

БЕБУРД(ЛИК) — кишининг салбий психологик хус-яти бўлиб, мазкур ибора лафзсизлик, субутсизлик, қатъиятсизлик сўзлари б-н маънодош т. Б. ижт-й ҳодиса сифатида нафақат инсонни, балки бутун бошли жам-тни таназзулга етакловчи иллат сифатида ифодаланади. Б.нинг аломатлари сўзда турмаслик, ваъдага вафо қилмаслик, қатъиятсизлик ва мунофиқлик кабиларда намоён бўлади. Б. инсон учун оғир дард бўлиб, бошқаларда салбий таассурот уйғотади. Атрофдагиларнинг ишончини йўқотган субутсиз ва мунофиқ кимсалар ўзлигидан ҳам маҳрум бўлади. Инсоннинг ички дунёси, ҳаётий тамойиллари, хулқ-атвори, юриш-туришига қараб у мансуб бўлган миллат ва жам-т ҳақида хулоса чиқарилади. Мас., юксак маън-й-ахлоқий жиҳатдан етук, умуминсоний фазилатларни ўзида мужассам этган, ўз сўзида собит мард ва жасур инсонлар халқ обрў-эътиборига сазовор бўлса, жам-т қонун-қоидаларига рию қилмайдиган ахлоқсиз, худбин, мунофиқ ва Б. кимсалар эл нафратига дучор бўладилар. Кишининг хулқ-атвори унинг дунёқарашига бевосита боғлиқдир. Ота-онасини эъзозлайдиган, қатъиятли, аҳдига вафодор, жасур ва мард инсонлар буюк ишларга қодир бўлади. Улар ҳеч қачон Ватанга хиёнат қилмайди, миллий равнақи ва юрт фаровонлиги йўлида жо-

нини ҳам аямайди, бор истеъдоди ва салоҳиятини мам-т тар-ётига сафарбар этади. Сўзининг устидан чиқмайдиган, атрофдагиларга бефарқ, қатъиятсиз, бевурд ва мунофиқ кимсалар ўзи туғилиб ўсган Ватанига хиёнат қилишгача бориши мумкин. Мустабид тузум давридаги баъзи Б. амалдорларнинг қатъиятсизлиги ва иродасизлиги, ўз манфаатини халқ манфаатидан, ўз тинчини юрт тақдиридан афзал билгани сабабли мам-тимиз ҳақида турли хил нохуш тасаввурлар уйғонишига сабаб бўлган эди. Бугунги кунда одамларимиз, жам-тимиз мафкурасида Ватан, юрт ғояси устувор бўлмоғи, айниқса, ёшларимизни юксак билимга эга бўлган, ўз сўзида собит турадиган, мард, жасур ва қатъиятли инсонлар этиб тарбиялаш — бугунги куннинг муҳим вазифасидир. Бундай авлоднинг вояга етиши давлатимизнинг халқаро майдондаги обрў-эътиборини янада юксалтириш, мам-тимизнинг ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллашининг мустаҳкам гаровидир.

БЕЗОРИЛИК — маъ-ят талаблари ва ахлоқ қоидаларини бузиш. У менсимаслик, ўзга кишиларга ҳақоратомуз муомала ва шилқимлик қилиш, сўкиниш, яланғоч ҳолда юриш, жониворларга шафқатсиз мун-тда бўлиш, ўсимликларга зарар етказиш ва ҳ.к.ларда ифодаланади. Хулқ-атвор қоидаларига ҳурматсизлик, уриш-дўппослаш, ўзганинг мулкига жиддий зарар етказиш ёки уни нобуд қилиш б-н боғлиқ хатти-ҳаракатлар ҳам Б. ҳисобланади. Бир сўз б-н айтганда, Б. маъ-ятга зид, ғайриахлоқий ҳодиса сифатида намоён бўлади ва жамоатчилик томонидан қораланади.

БЕМЕҲР(ЛИК) — инсоннинг бошқаларга нисбатан салбий ёки нейтрал тус олган ҳиссий мун-

тини ифода этувчи т. Б.ни икки маънода талқин этиш мумкин: биринчидан, у одамларга нисбатан салбий мун-т, тажовуз ва шафқатсизликни англатса, иккинчидан, бефарқлик, тошбағирлик шакли сифатида намоён бўлади. Б. одамда ўзгаларга нисбатан кўпинча лоқайдлик, бефарқлик яққол намоён бўлади. Мас., касал одамга куюнмаслик, муҳтож одамга ёрдам қўлини чўзмаслик ёхуд ҳалокатли ҳодисани индамай кузатиб туриш Б. аломатидир. Б. маълум маънода инсон қалбининг ҳиссий олами, унда ўзгаларга нисбатан шаклланган эмпатияга (ўзгалар ҳолатини ҳис этиш) боғлиқ. Шу маънода, Б. инсоннинг ёшлик давридан оила муҳитида шаклланадиган мун-ти шаклидир. Бу даврда бола тарбиясига эътиборсизлик, кўрс ва кўпол мун-тда бўлиш, камситиш, оилада ота-она ва фарзанд мун-тларидаги ҳиссий ғариблик унинг ҳаётида ўзгаларга нисбатан меҳр ҳиссининг етарли даражада шаклланмаслигига сабаб бўлади. Яқинларига меҳр-оқибатли бўлган инсон қалбида маҳалладошлари, касбдошлар ва б. кишиларга нисбатан меҳр ҳисси шаклланиши шубҳасиздир. Шу б-н бир қаторда, инсоннинг мақсадга интилиши йўлида ортиқча ҳиссиётларни тизгинлай олиш қобилияти, айрим ҳолларда масалага холис ёндашиш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Мас., фарзанд тарбиясида болага ҳаддан ташқари меҳр қўйиш унинг талтайиб кетишига, қатъиятсиз, иродаси заиф бўлиб вояга етишига олиб келиши мумкин.

БЕОДОБЛИК — ахлоқ-одоб қоидаларига зид бўлган хус-ят, инсоннинг ўз фаолиятида бошқалар б-н бўлган мун-тида, иймон, инсоф, андиша, шарму ҳаё, инсонпарварлик каби ахлоқий мезонлар чегарасидан чиқишини англатувчи т. У муайян мақсад йўлида ва мақсадсиз амалга оширилиши мумкин. Бошқа

бир тасниф бўйича Б. анланган ва анланмаган кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Анланган Б.ни одам билиб туриб, ёмон ниятда амалга оширади. Анланмаган Б.га одам ахлоқий мажбуриятни нотўғри тушуниши сабабли йўл қўйиши мумкин. Б. меъёри муайян хатти-ҳаракатнинг мазмунига, унинг амалга оширилишидаги шарт-шароитлар, ш-дек, уни шу ишни қилишга мажбур қилган мотив ва ниятларга боғлиқ. Б. туғма хус-ят эмас, балки тарбиясизлик маҳсулидир. Ш.у. халқимизда «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин» деган нақл бор. Сукут Б., қўполлик ёки ҳасад юзага келтирган ҳар қандай келишмовчиликка қарши энг тўғри жавобдир. Бўлган-бўлмаган нарсани такрор-такрор сўрайвериш ҳам Б.дир.

БЕПАРВОЛИК (бефарқлик, эътиборсизлик, лоқайдлик) — кишидаги ўзгалар ҳаётига, атроф-воқеликка эътиборсизлик, лоқайдликни англатувчи т. Айниқса, давлат ва жам-т ҳаётида жиддий ўзгаришлар содир бўлаётган, Ватан тақдири ҳал бўлаётган паллаларда кишилардан юксак фаоллик, масъулият талаб қилинган шароитдаги бефарқлик нафақат иллат, балки жиноят ҳамдир. Бугунги кунда ҳам Ўз-н келажагини ғайрат-шижоатли, иродаси бақувват, иймон-эътиқоди бут, Ватан тақдирига бефарқ бўлмаган инсонларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган одамдан кўрқиб кетмайсиз. Улардан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на иймон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди. Азалдан маълумки, бепарво одам душмандан ҳам хавфлироқдир. Чунки душманнинг кимлиги, асл қиёфаси сиз учун олдиндан маъ-

лум бўлади. Бироқ лоқайд ва бепарво одамнинг қиёфасини бирданига билиб бўлмайди. Шунинг учун у ичингизда юриб, сизга қарши тиш қайрайдиган душманлар учун имконият яратиб беради. Машхур файласуфлардан бири ана шу ҳаётий ҳақиқатни чуқур таҳлил этиб, қуйидаги ҳаққоний фикрларни баён қилган: «Душманлардан кўрқма — нари борса, улар сени ўлдириши мумкин. Дўстлардан кўрқма — нари борса, улар сенга хиёнат қилиши мумкин. Бефарқ одамлардан кўрқ — улар сени ўлдирмайди ҳам, сотмайди ҳам, фақат уларнинг жим ва бепарво қараб туриши туфайли Ер юзиде хиёнат ва қотилликлар содир бўлаверади». Демак, Б. — иродаси заиф, қатъиятсиз одамларга хос бўлиб, инсонни маъ-ятдан, умуман инсонлик мартабасидан маҳрум этадиган иллатдир.

БЕРУНИЙ, Абу Райҳон (973—1048) — Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний — буюк қомусий олим ва машхур мутафаккир. Б. илм-фаннинг деярли барча соҳалари б-н шуғулланган алломадир. У Яқин ва Ўрта Шарқнинг бой фан-мад-тини пухта ўрганиб, қад. юн. мумтоз илми б-н ҳам чуқур танишиб, йирик аллома бўлиб етишди. У шоир, адабиётшунос олим ҳам эди. Она тили бўлмиш Хоразм тилидан ташқари яна араб, сўғдий, форсий, сурёний, юн., қад. яҳудий ҳамда кейинчалик Ҳиндистонда санскрит тилларини ўрганди. Б. илм-фаннинг ҳамма соҳаларида самарали ижод этиб, 162 китоб ва рисоалар қолдирди. Шулардан атиги 28 таси бизгача етиб келган. Ҳоз пайтда алломанинг «Қад. халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Маъданшунослик», «Масъуд қонуни», «Мунажжимлик санъатидан бошланғич т.лар», «Ибн Сино б-н савол-жавоблар»и нашр этилиб, турли тилларга таржима қилинди. Б.нинг табиий-илмий қарашлари

муҳим аҳамиятга эга. У астрономик кузатишлар орқали Ой ва қуёшнинг тутилиши, уларнинг Ердаги ҳаётга таъсири, гидрогеология, иқлим, календарь (тақвим), сақланиш каби ўта мураккаб муаммоларни янги илғор услуб ва тамойиллар кўмагида ҳал этишга эътибор қаратди. Аҳоли манзиллари, маъдан ва металллар солиштирма оғирлигини белгилаш, табиий ва сунъий танланиш ғоялари, оламларнинг хилма-хиллиги ҳақидаги башоратлар, тажриба, синов, кузатувга изчил мун-т Б. даҳосининг сержило қирралари бўлиб, унинг буюк қомусий олим ва машҳур мутафаккир эканлигини кўрсатиб турибди. Олим кишиларнинг табиатда учрайдиган ҳар қандай ғаройиб ҳодисаларнинг сабабларини уқтириб беришдан қочишлари, уларни тангри донишмандлиги, кароматига ҳавола қилиш б-нгина чегараланишларидан кулади. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида шундай ёзади: «Ҳисоб илмидан хабарсиз киши водий йўлини бир текисда тўғри ёки озгина нишаб деб ўйласа, албатта, у киши айтиб ўтилган ариқни юқорилаб кетади деб ҳаёл қилади. Бундай кишилар ернинг баланд-пастлигини ўлчаш, текислаш, анҳор қазиш ва каналлар ўтқазиш қуролларини ишлатишни яхши билмаганларича уларнинг дилларидан шак-шубҳани кетказиш мумкин эмас». Б.нинг борлиқ тўғрисидаги ғоялари унинг табиий-илмий қарашлари б-н узвий боғланган. Мутафаккирнинг жам-т ва инсон тўғрисидаги қарашлари ҳам ўзига хосдир. Инсон Аллоҳнинг яратувчилиқ фаолияти туфайли пайдо бўлган. У Аллоҳ буюклиги ва донишмандлигининг нишонасидир. Унга инъом этилган сезги аъзолари, ақл, яъни барча нафсий ва ақлий қувватлар беҳудага берилмаган. Улар орқали инсон Аллоҳнинг амр-фармонини эшитиши, ҳис этади, мўъжизаларни мушоҳада қилиб, булар орқали унинг ягоналигидан,

қудратли, доно ва меҳрибон эканлигидан хабардор бўлади. Б.нинг таъкидлашича, жуғрофий омил инсон ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Инсон танасининг ранги, ташқи кўриниши, табиий хоссалари ва хус-ятларидаги фарқ унинг келиб чиқишига алоқадор бўлибгина қолмасдан, балки турар жойлардаги тупроқ, сув, ҳаво, жойнинг фарқига ҳам боғлиқдир. Одамларнинг бир-бирлари б-н бирлашиши, жам-тнинг пайдо бўлиши моддий эҳтиёж натижасидир. Инсон ортиқча жисмоний куч ва қудратдан маҳрум эканлиги, унда ўз-ўзини муҳофаза қилиш воситаларининг йўқлиги, бошқалар томонидан ташкил этилган хуружларга дуч келиши оқибатида уни ҳимоя қиладиган ва эҳтиёжларини қондиришини таъминлай оладиган нарсага доимий зарурият сезади. Айнан шу зарурият уларни бирлашишга даъват этади. Кишиларнинг эҳтиёжлари кўп ва хилма-хилдир. Бунинг учун улар шаҳарлар қуришга эҳтиёж сезадилар, натижада жам-т вужудга келади. Ҳар бир инсоннинг ҳақиқий баҳоси унинг ўзи қодир бўлган хунар, ишни виждонан юксак маҳорат б-н бажаришидир. Пул муомаласи меҳнатнинг айирбошлаши ривож б-н боғланган. Б.нинг фикрича, пуллар, жумладан, олтин, қумуш ўзича ҳеч қандай кадр-қимматга эга эмас. Улар маҳсулотларни алмаштириш жараёнидагина умумий мезон сифатида аҳамият касб этади, ўз вазифасини бажаради. Пулдан ноўрин фойдаланиш ёмон оқибатга олиб келадиган бойликлар яратди. Натижада пул зўравонликка, мажбурий меҳнатга олиб келди. Б.да ижт-й утопик қарашлар ҳам ривож топган, дейиш мумкин. Унинг идеалига кўра, жам-тни бошқариш ўз моҳиятига қараганда, амалдорлардан ўз ҳузур-ҳаловатидан маълум муддат маҳрум бўлишни, зўравонлардан жабр кўрганларнинг ҳуқуқларини тиклаш, айбдорлар-

ни эса жазолашдан иборат бўлмоғи лозимлигини тақозо қилади. Унинг ҳикоя қилишига қараганда, Мағрибда жам-тни бошқариш демократик тарзда олиб борилар экан. Жам-тни идора қилиш «юқори тоифа кишилари ва дехқонлар» орасида навбатма-навбат амалга оширилар экан. Идора қилиш муддати тугагач, ҳукмдор масъулиятли вазифани соғ-саломат ўз зиммасидан соқит қилганлигига атаб фуқароларга зиёфат берар, кишиларга совғалар ҳадя қилар экан. Одил ҳукмдорнинг асосий вазифаси юқори ва қуйи табақа вакиллари ўртасида адолат ўрнатиш, кучли ва ожизлар ўртасидаги тенгликни барқарор этишдан иборатдир. Ш.у. у Ҳиндистонда ҳукмрон бўлган табақачилик (кастачилик) тартибни қоралади. «Тенглик ҳукмронлик қилган жойда қайғу-алам ва очофатлик ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади», деган ғояни илгари сурди. Б.нинг таъкидлашича, жам-т ҳаётида дехқончилик б-н банд аҳолининг ўрни алоҳида эътиборлидир. Ш.у. дехқонлар ҳол-аҳволидан доимо хабардор бўлиб туриш, уларга ғамхўрлик қилиш ҳукмдорнинг бош вазифаси бўлмоғи шартдир. Б.нинг ахлоқ-одобга оид ғоялари ҳам беҳад даражада қизиқарли ва фойдадан холи эмас. Шахснинг ахлоқи жам-т олдидаги бурчини сидқидиллик б-н бажаришига хизмат қилмоғи лозим. Инсоннинг ташқи қиёфаси табиат инъомидир, уни ўзгартиришнинг имконияти йўқ. Бирок, ахлоқий қиёфасини ўзгартириш инсоннинг ўз қўлида. Демак, уни ёмон хулқдан яхши фазилятлар томон айлантириш имкониятлари чексиз. Бунинг учун шахс ўз хулқ-атвори, ҳис-туйғулари устидан ҳукмрон бўлмоғи, руҳини тарбиялаб бориши, уни ахлоқий жарроҳлик воситасида даволаши, ахлоқ-одоб борасидаги китобларда таъкидланган усуллар б-н камчиликларидан қутулмоғи лозим. Ана шундагина, у ўзининг салбий одат-

ларидан холи бўлиб, юксак ахлоқий фазилятлар соҳибига айланади.

БЕҒАРҚЛИК — жам-тга, ҳаётга, атрофдаги одамлар ва ҳодисаларга нисбатан бирор-бир қизиқиш ва аниқ маън-й-ҳиссий мун-тнинг намоён бўлмаслигини ифодалайдиган т. Б.ни ўзини қўлда тутиб тура оладиган, вазминлик ҳолатидан фарқлаш лозим. Вазмин одам ўзини идора қила олиш ҳисобига қалбидаги туғёнларни босиб тура олади ва ўзининг мустаҳкам иродасини намоён қилади. Бундай қусурларнинг хатарли жиҳати ҳам шунда. Шу боис Б. кўпинча атрофдаги кишиларнинг норозилигига сабаб бўлади, бефарқ одам ўзгаларнинг ғамига, ташвишига шерик бўлмагани учун аста-секин жам-тдан ажралиб қолиши мумкин.

БЕҒАМЛИК — бепарволик, лоқайдлик маъносини англатади. Бундай кишилар турмушда юзага келиши мумкин бўлган муаммоларнинг ечимини излашга интилмайди, ҳамиша беғам, беташвиш яшашни кўзлайди. Аммо юксак ахлоқли ва одобли инсон одамларга ва жам-тга нисбатан бепарво бўлиши, беғам бўлиши мумкин эмас. Б. кайфияти охир-оқибат теварак-атрофдагиларга, жам-тга моддий ва маън-й зарар келтириши, мавжуд муаммоларнинг янада кескинлашувига олиб келиши мумкин.

БЕҒАРАЗ(ЛИК) — 1) шахснинг маън-й қиёфасига хос хус-ят, камтарлик, бошқаларнинг ҳаётига аралашмаслик, ўзгалар мақсадларига ҳалал бермаслик, хус-ятларига, ҳасад, кўра олмаслик, бахиллик, бузғунчилик, ўғирлик, ғийбатчилик, манфаатпарастлик ва б. ш.к. иллатлардан холилик сифати; 2) бир инсон томонидан бошқа бир инсонга эзгу, холис ният б-н қилинадиган моддий, маън-й

ёки бошқа бирор бир турдаги ёрдам, қўмаги эвазига ҳеч қандай қайтимга умидвор бўлмаслиги, таъма қилмаслигини билдирувчи т. Б. халқимиз тарихида азалдан муҳим аҳамият касб этиб келган. Энг кўхна бебаҳо ёдгорлигимиз Авестода ифодаланган «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» тамойилида Б. ғояси тажассум топган. Халқимиз орасида кенг тарқалган Хотамтой тимсолида ҳам Б. инсон фазилати намоён бўлади. Юртимизда яшаб, ижод этган кўплаб алломаларнинг ҳаёт тарзи, Б.нинг ёрқин тимсолидир. Урта а.ларда жуда машҳур бўлган жавонмардлик тариқатида Б., саховатпешалик ғоят муҳим мазмун касб этган. Б. ш-дек, гуруҳ, ташкилот, корхона, жам-т, давлат фаолиятида моддий ёки маън-й ёрдамга муҳтож кишиларга қўмак бериш орқали намоён бўлади. Мас., мустақиллик йилларида мам-тимиз томонидан моддий қийинчиликларни бошидан кечираётган ёки табиий офатдан зарар кўрган қўшни республикаларга моддий ёрдам кўрсатиш, жаҳондаги турли давлатларга БМТ, ЮНЕСКО, АЙСЕСКО, Қизил ярим ой ва б. халқаро ташкилотлар, ш-дек, бошқа давлатлар томонидан моддий ва маън-й қўмак уюштирилиши Б.ка мисол бўла олади. Шу маънода, Б.ни инсонлар ёки жам-тларга хос ижобий сифатларни яхлит ҳолда ифодалайдиган т. сифатида таърифлаш мумкин.

БЕҲБУДИЙ, **Махмудхўжа** (1875–1919) — маърифатпарвар, Туркистон жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси. У янги замон ўзб. маданиятининг асосчиси: янги мактаб ғоясининг назарийчиси ва амалиётчиси, ўзб. драмачилигини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист. Ўз даври ижт-й-сиёсий ҳаётининг йирик намоёндаси сифатида мустақил республика ғоясининг яловбардорларидан саналади. Б. Самарқанд

яқинидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида туғилган. Отаси Беҳбудхўжа Солиххўжа ўғли туркистонлик бўлиб, имом-хатиблик б-н шуғулланган. 1894 йилда ёш Б. отасидан айрилади ва тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқ тарбияси ва қарамоғида вояга етади. Тоғаси Мулла Одилдан араб тили илмини ўрганади. 18 ёшида қозихонада мирзолик қила бошлади. Ўз тиришқоқлиги туфайли қози, кейинчалик, муфтий даражасигача кўтарилади. Ёш Б. дунёқарашининг шаклланишида Россия жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспиринскийнинг таъсири катта бўлган. 1893 йилда дастлабки янги усул мактабини очишга муваффақ бўлди. 1899–1900 йилларда Б. ҳаж сафарига боради. Унинг ташаббус ва ғайрати б-н 1903 йилда Самарқанд атрофидаги Халвойи, Ражабамин қишлоқларида янги усул мактаблари ташкил топди. Адиб бу мактаблар учун 1904–1909 йилларда «Рисолаи асбоби савод», «Рисолаи жуғрофияи умроний», «Рисолаи жуғрофияи Русий», «Китобат ул-атфол» «Амалиёти ислом», «Мухтасар тарихи ислом» каби дарслик ва ўқув қўлланмалари ёзди. Б. 1903–1904 йилларда Москва ва Петербургга боради, 1906 й.да Қозон, Уфа, Нижний Новгородда бўлади. Хус-н, у Нижний Новгородда 1906 йилнинг 23 августидан Русия мусулмонларининг турмуш ва мад-ти муаммоларига бағишланган қурултойда туркистонликлар гуруҳини бошқаради ва катта нутқ сўзлайди. Б. маърифатни ўстириш учун мактаб-маориф соҳасидагина хизмат қилиб қолмасдан, драматургия ва матбуотни ҳам йўлга қўйди. Унинг «Падаркуш» (1913) асари ўзб. драматининг илк намунасидир. Муаллиф «Миллий фожиа» деб атаган 3 парда, 4 манзарали бу драма ҳажман ихчам, мазмунан ниҳоятда содда эди. Бу асар ўқимаган боланинг бузуқ йўлларга кириб, ўз отасини

ўлдиргани, нодонлик ва жаҳолат панд бергани ҳақида ҳикоя қилади. «Падаркуш» дастлаб Самарқандда 1914 йилнинг 15 январида сахнага кўйилди. Авлонийнинг «Турон» театр труппаси томонидан Тошкентда 1914 йилнинг 27 февралда намойиш қилинади. Бой ролини А.Авлоний ижро этади. Ўз маишатига ўралиб, дунёни унутган миллатдошларга спектакль кучли таъсир кўрсатди. Халқнинг дунёқараши, миллий онгининг юксалтиришда матбуотнинг ўрни ниҳоятда муҳим эканини билган Б. 1913 йилдан матбуот ишлари билан шуғуллана бошлайди. У «Самарқанд» газетаси ва «Ойна» журналини нашр этишда бош-қош бўлади. Шу кезларда «Нашриёти Беҳбудия» номи б-н ўз хусусий нашриётини очди. 1914 йилнинг 29 майида Б. иккинчи бор араб мам-тлари бўйлаб саёҳат қилади. Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан ғоят муҳим бўлиб, «Ойна» журналининг 1914 йил сонларида чоп этилади. «Ойна» журнали маърифат ва мад-т тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-хуқуқлари, тарихига, тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилди. Айниқса, тил масаласи муаллифнинг ҳамisha диққат марказида турган. Б. Миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисоблайди. Б.нинг публицист сифатидаги фаолияти адиб истеъдодини жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У ўз умри давомида юзлаб мақолалар ёзди. Ўзининг миллат ва Ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини мақола ва чиқишларида теран ифода этди. Ижт-й-сиёсий мавзудаги бу мақолаларнинг аксарияти ўзб. халқининг янги йўналишдаги миллий тафаккури шаклланишида, ҳаётга, турмушга янгича қарашлари тугилишида, ҳақ-хуқуқларини танишида катта аҳамиятга эга бўлди. «Туркистон идораси», «Туркистон-

да мактаб жариди», «Бухорода усули жадид», «Ёшларга мурожаат», «Эҳтиёжи миллат», «Икки эмас, тўрт тил керак» каби публицистик мақолалари ана шундай хус-ятларга эга. Б.нинг ижт-й-фал-й қарашларида маърифатпарварлик ғоялари асосий ўрин тутди. Б. илму маърифат халқ оммаси томонидан ўзлаштириб олингандагина ижт-й тар-ётда ҳал қилувчи кучга айланади, деб фикр юритади. У миллат озодлигини маърифатпарварлик даражаси б-н боғлаб, маърифатни озодликка эришишнинг ягона омили, деб ишонган. Миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижт-й адолатни тиклаб бўлмайди деган ҳулосага келади. Б. истиқлол ҳақида фикр юритар экан, ҳар қандай зўравонликни рад этади. Унингча, зўравонлик ғайрихлоқий, бинобарин, ғайриинсонийдир. Б. истиқлолга еришишни Исмоил Гаспирали сингари муроса йўлини танлаб, руслар ёрдамида маърифатга эришиш, маърифат масаласида ҳақ-хуқуқларни қўлга киритиш, миллий хус-ятларни тиклашда деб билади. Ватан, мустақиллик тақдири ҳал қилинаётган 1917 йилнинг 16–23 апрелида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг ўлка курултойида ҳаяжонли нутқ сўзлайди. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоққа чақиради. Б. катта умид боғлаган «Туркистон мухторияти» яксон этилгач, миллатни, миллий тар-ётни инкор этган шўролар йўли алдов ва зўравонликка асосланганлиги рўй-рост ошкор бўлди. Б. 1919 йилнинг баҳорида Шаҳрисабзда қўлга олиниб, икки ойдан сўнг, Қаршида зиндонга ташланади. Бир неча кундан сўнг, ҳозиргача аниқ бўлмаган маълумотларга кўра Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи б-н зиндон яқинидаги «Подшолик чорбоғи»да ўлдирилган. Шўролар ҳукумати

амир қўли б-н миллатнинг фидойи фарзандини маҳв этганлиги кейинги тадқиқотларда аён бўлмоқда.

БИДЪАТ (араб. янгилик) – анъанавий диний ақидаларга бирор янгилик киритилишини англатувчи т. Қадимда у динларнинг вужудга келиши ва тар-ёти жараёнида қўшилган урф-о. ва маросимлар, турли ўзгартиришлар киритиш, динни ислоҳ этиш ниқоби остида уни бузишга ҳаракат қилиш, диндорларни чалғитиш, тўғри йўлдан адаштириш тарзида тушунилган. Ҳоз. вақтда эски урф-о., расм-русум сифатида талқин этилади. Маълумки, ислом араб бўлмаган мам-тларга жорий этилганда, маҳаллий халқларнинг урф-о.лари, дунёқарашга муайян даражада мослаштирилган эди. Чунончи, аж-додлар мазорларини зиёрат қилиш, дуои фотиҳа ўқиш савоб иш саналади. Аммо ХХ а.нинг сўнгги чорагида авж олган ақидапараст оқимлар, мас., ваҳҳобийлик бундай амалларни Б. (гуноҳ) деб ҳисоблайди. Улар тасаввуф ва тариқатни, умуман, улар назарида Куръон ва Суннатга асосланмаган ҳар бир нарсани Б. деб билади. Бироқ диний уламолар исломга қувват берадиган, унинг маъ-й такомиллиги хизмат қиладиган янгиликларни маъқуллаганлар. Шу асосда «жоиз янгилик» ва «ножоиз янгилик» т.лари келиб чиққан. Б. т.си диний фундаментализмнинг таянчларидан биридир.

БИЗНЕС МАЪНАВИЯТИ – кейинги йилларда маъ-ят соҳасига кириб келган, бизнес б-н шуғулланадиган кишиларнинг бутун умри давомида кучига куч қўшишга, ақл, идрок ва заковатни кенгайтириб, мустаҳкамлашга хизмат қиладиган т. Маъ-ят ва маън-й бойликлар давлат, ташкилот, фирма, корхона ва бизнесменнинг бебаҳо хазинаси ҳамда тар-ёт манбаидир. Бизнес соҳасида маън-

й-ахлоқий меъёрларни унчалик менсимайдиган баъзи тадбиркорлар кўпроқ муваффақиятга эришаман деб ўйлайди. Уларнинг назарида агар ахлоқий тамойилларга риоя қилинмаса, ютуқ ёки фойдани тезроқ қўлга киритиш мумкин. Мас., мижозларни ёки шерикларни алдаган бизнесмен ҳалол тадбиркорга қараганда кўпроқ фойда кўриши мумкин. Лекин бу фойда қисқа муддатли, бир ёки икки маротабалик бўлиб, ҳар доим ҳам шу йўл б-н фойда кўриб бўлмайди. Мижозлар ва шериклар бундай бизнесмен томонидан бир-икки марта алдангандан кейин у б-н алоқани узади. Бу эса охир-оқибат унинг банкротликка учрашига сабаб бўлади. Бундан ташқари, бозор мун-тлари ривожланиб борган сари фирибгар ва алдоқчиларнинг имкониятлари камайиб боради. Чунки ривожланган бозор иктисодиёти шароитида истеъмолчиларнинг эҳтиёжлари кучли ҳимоя қилинади, ошкоралик таъминланади. Бу ҳолатлар эса фирибгарлар ва алдоқчилар, сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг имкониятини чеклаб қўяди. Иккинчи томондан, бозор мун-тларининг юқори даражада рив-ши учун жам-тдаги ахлоқий мун-тлар муайян даражада ривожланган бўлиши керак. Маън-й мун-тлар кўп қиррали ва мураккаб ҳодиса. Ана шу мураккаб тизимнинг иқт-й мун-тлар б-н бевосита алоқадор бўлган ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ташаббускорлик, адолат, виждонлилик каби жиҳатлари бозор мун-тларининг рив-ш даражасига бевосита таъсир кўрсатади. Бизнес ахлоқи маъ-яти унинг таркибий қисми бўлиши б-н бир вақтда унинг ҳосиласи ҳамдир. Маъ-ят инсон тафаккури, ақл-заковати, бутун фаолиятини тизгинлаб турувчи ҳодисадир. Инсон ақли қанчалик ўткир ва қудратли бўлмасин, унинг маъ-яти тубан бўлса, бу ақл ва заковат вайронкор кучга айлана-

ди. Вайронкор куч эса шахснинг атрофидагиларга, жам-тга, оиласи ва ўзига ҳам катта зарар етказди. Соғлом маъ-ят ва унинг таркибидаги умуминсоний қадриятлар инсон ақл-заковати, куч-қудратини бунёдкорлик сари йўналтиради. Юксак маъ-ят ва инсоний ахлоқнинг шу жиҳатлари Б.м. ва хулқида мужассамлашган тақдирдагина у бизнесменнинг ўзига ҳам, фаолият соҳасининг ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

БИЛИМ — ижт-й-тарихий, амалиётда текширилган ва мантиқан тасдиқланган, воқеликни билиш жараёнида эришилган натижа; шу воқеликни инсон онгида тасаввурлар, т.лар, муҳокама ва назрлар орқали ифодаланган инъикоси; кишиларнинг табиат ва жам-т ҳодисалари ҳақида тўплаган маълумотлари; воқеликнинг инсон тафаккурида акс этиши. Воқелик ҳақидаги билган маълумотларимиз Б. даражасига кўтарилиши учун, биринчидан, маълумотларнинг воқеликка мутаносиблиги; иккинчидан, етарли даражада ишонарли бўлиши; учинчидан, далиллар б-н асослангани ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ана шу шартларнинг уйғунлиги мавжуд маълумотларни Б. даражасига олиб чиқади. Инсон ижт-й тар-ёт жараёнида билмасликдан билишга, мавҳум Б.лардан мукамал ва аниқ Б.лар ҳосил қилиш томон боради. Кишининг моддий дунё тўғрисидаги Б.и нисбийдир, у узлуксиз ривожланиб, бойиб боради. Б. кундалик тажриба, кузатиш орқали тўпланadi. Б.ларни тадқиқ этувчи таълимот — эпистемологияда Б.нинг перцептив (ҳиссий), ҳаётий ва илмий Б. шакллари ажратиб кўрсатилади. Илмий адабиётда Б.ларнинг илмий ва илмдан ташқари шакллари ҳам фарқ қилинади. Илм доирасидан ташқари Б.ларга мад-т, адабиёт, санъат, мифология, дин ва ш.к. соҳаларга оид Б.лар киради. Одат-

даги фан соҳаларида тадқиқ этиладиган Б.лар экзотерик (қўзга ташланувчан) Б.лар деб аталса, астрология, ва ш.к. соҳаларга оид Б.лар эзотерик (пинҳоний) Б.лар дейилади. Экзотерик Б.лар илм-фан қоидаларига зид келмайдиган бўлса, эзотерик Б.лар бундай қоидаларга зид келиши ҳам мумкин.

БИЛИШ — маън-й-руҳий ҳодиса, инсоннинг оламни англаш қобилияти, сараланган, тартибга солинган, муайян усул (метод) ёрдамида олинган, маълум мезонларга (меъёрларга) мувофиқ тартибга солинган, ижт-й аҳамиятга эга бўлган, одамлар ва бутун жам-т томонидан айнан Б. сифатида тан олинадиган ахборот. Мазкур мезонларга биноан Б.ни унинг амал қилиш даражасига кўра икки турга ажратиш мумкин: кундалик ёки одатдаги ва махсус (илмий, диний, фал-й ва б.) Б. Ш-дек, турли соҳаларда намоён бўладиган касбий ва амалий Б. ҳам мавжуд. Бундан ташқари, шахсга доир Б., ақлий Б., ҳиссий Б. каби Б. шаклларини ажратиш мумкин. Фал. доирасида эпистемология ва гносеология, фанлараро даражада — фаншунослик, муайян фанларга доир Б. доирасида — Б. социологияси кабилар мустақил фан соҳаларига айланган. Шу маънода, ҳоз. даврда Б. усул ва услублари тўғрисидаги соҳа — методология ҳам алоҳида мустақил йўналишга айланмоқда. Бугунги кунда мистик Б., «оккульт» Б., «парапсихологик» Б. ва ҳ.к.ларга Б.нинг алоҳида турлари сифатида қарала бошланди. Аслини олганда, буларнинг барчаси инсон маън-й оламининг серқирралиги, унда турли-туман жиҳатлар мавжудлигидан далолат беради.

БИОЭТИКА — маъ-ят соҳасидаги илм-фан йўналишларидан бири; ҳоз. замон ахлоқшунослигининг муҳим соҳаси. Б.да инсон ҳаёти энг олий ахлоқий қадрият сифа-

тида талқин этилади, инсонлар ва шахслараро мун-тларнинг маън-й-ахлоқий омили, деб қаралади. Инсоннинг табиат б-н узлуксиз алоқасини ахлоқий тамойиллар асосида таҳлил этиш асосида, табиатни муҳофаза қилиш масъулияти Б.нинг мад-й негизини ташкил этади. Б. ижт-й масалалар б-н бир қаторда, қадриятлар муаммосини ҳам қамраб олади. Б.нинг мақсадларидан бири — инсон хатти-ҳаракати, онги, руҳияти ва ирсиятини ўзгартириш мақсадида ўтказилаётган тадқиқотларни чеклаш мезонларини ишлаб чиқишдан иборат. Б.га тааллуқли муаммоларнинг турли жиҳатлари файласуфлар, ҳуқуқшунослар, социологлар, тиббиёт ходимлари ва ижт-й ахлоқшунослар илмий изланишларида ўз ифодасини топмоқда. Б. муаммосининг долзарблашуви илмий-техника тар-ёти, биогенетика, ирсият технологияси ва ген инженериясининг рив-ши б-н боғлиқ бўлиб, табиий муҳитни муайян мақсадга мос равишда ўзгартириш имконияти яратилмоқда. Табиий эволюция жараёнлари миллион йиллар мобайнида кечган бўлса, эндиликда инсон учун бу жараёнларни кескин жадаллаштириш имкони туғилди. Мас., ирсият технологияси ва биотехнология усуллари воситасида ирсиятни ўзгартириш, тирик мавжудотлар, янги организмлар, биологик роботлар яратиш масалалари илгари сурилмоқда. Бу ҳол инсоннинг яшаб қолиши ва истиқболи б-н боғлиқ талай муаммоларни келтириб чиқармоқда. Шу боис ирсиятга қандай ахлоқий мезонлар, мақсад-муддаолар, қайси қадриятларга таянган ҳолда ёндашиш масаласи тобора долзарб аҳамият касб этмоқда.

БИР ЁҚЛАМА ТАФАККУР — тафаккурнинг чеклангани, унинг воқеликни тўлиқ ва холисона ифода эта олмаслигини англатувчи т. Б.ё.т. моҳиятига кўра, инсон, жам-т

ва ижт-й воқеликда юз бераётган ўзгаришлар, воқеа-ходисаларни асл холича акс эттирмаслик, уни бузиб талқин этиш ёки аксинча, бўрттириб кўрсатиш шаклларида намоён бўлади. Б.ё.т. инсон маъ-ятининг чекланган маҳсули ҳамдир. Зеро, инсон тафаккурга эга мавжудот сифатида дунёни нафақат англаши, балки уни тўғри талқин этиши орқалигина фаолият юритиши мумкин. Шу маънода, Б.ё.т.га эга бўлган кишининг маън-й қиёфаси, инсонларга, оилага, жам-тга нисбатан мунти адоват, ётсираш ёки бефарқлик касб этиши мумкин. Б.ё.т. жам-тнинг маълум тарихий даври (жам-т тар-ётининг аграр, саноатлашган, индустриал, ахборотлашган даврлари), мавжуд ижт-й тузум (ибтидоий, қулдорлик, феодал, капиталистик, коммунистик), ижт-й замон ва макон хус-ятлари б-н ҳам узвий боғлиқдир. Мас., кишиларнинг собиқ тоталитар тузумдаги тафаккури ва ҳоз. мустақиллик давридаги дунёқараши ёки XIX а.даги дунёни англаши ва бугунги тобора глобаллашиб бораётган ахборот а.идаги фикрлаш тарзи ўртасида катта фарқ бор. Б.ё.т. ижт-й воқелик бўлиши б-н бирга индивидуал хус-ятга ҳам эга, яъни алоҳида олинган инсоннинг қарашлари ва тафаккур тарзида ҳам у ёрқин намоён бўлади. Бунда инсоннинг ижт-й келиб чиқиши, жам-тнинг муайян табақасига мансублиги, оилавий шароити, фаолияти, турмуш тарзи, маълумот даражаси, мад-й қадриятларга мун-ти, дўстлари, яшаш даражаси ва сифати каби омиллар муҳим аҳамият касб этади. Азалдан Шарқ мутафаккирлари томонидан инсоннинг Б.ё.т.ини таълим-тарбия, камолот сари интилиш, ўқиш, изланиш орқали бартараф этиш мумкинлиги таъкидланади. Мас., Абу Наср Форобий («Фозил одамлар шаҳри»), Абу Али ибн Сино («Тиб қонунлари»), Ғаззолий («Кимёи саодат»), Али-

шер Навоий («Махбуб ул-қулуб») инсон тафаккурини ривожлантиришда нафақат наз-й билим, тажриба ва кўникмаларни шакллантириш, балки машқ қилиш орқали хотирани чархлаш, оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш, қироат ва ҳ.к. ҳам беқийёс аҳамият касб этишини уқтирганлар. Мустақиллик даврида баркамол авлодни вояга етказиш мақсадида таълим тизимини ислоҳ қилиш борасида амалга оширилаётган ўзгаришлар эркин фикрга эга бўлган комил инсонларни тарбиялашда катта аҳамиятга эга. Бугунги кун тафаккури даъватларига, ҳар қайси халқнинг тилида ва дилида бўлган кўпдан-кўп саволларга тўлақонли жавоб бериш, замоннинг асосий хус-ятлари, башариятнинг рив-ш тамойилларини ўзида яққол акс эттириши, энг устувор тенденцияларни ҳар томонлама ёритиши, таҳлил қила билиши зарур. Бу эса эски тузум асорати бўлмиш Б.ё.т.ни тўлиқ бар-тараф этиш, ижт-й-сиёсий тафаккур ривожини янги босқичга олиб чиқишни талаб этади.

БИРДАМЛИК — кишиларнинг муайян ғояда якдиллиги, маълум бир фаолиятни амалга ошириш жараёнида ҳосил бўладиган маън-й яқинликни англатувчи т. Б. бир гуруҳ кишилар маълумоти, меҳнати, малакаси, касбий маҳорати ва фаолият кўникмаларининг ўзаро мутаносиблигидир. Жам-т учун, умуман кўпчилик учун фойдали бўлган, яъни унум, рағбат, фаровонлик келтирувчи омилларнинг барчаси ҳам Б. тамойилига мос келавермайди. Бунда кишилар фаолият жараёнида умумий Б.га келишлари шарт ҳисобланади. Ш-дек, ижт-й Б.нинг қадри фақатгина моддий неъматлар б-н ўлчанмайди, балки маън-й эҳтиёжларнинг қондирилишида ҳам унинг аҳамияти беқийёсдир. Кенг маънода, ижт-й н.назардан қаралганда ўз вақтида солиқлар тўлаш ёки Ватанни ҳимоя қилиш,

касаба уюшмалар фаолияти соҳаларида ҳам тенглик ва ижт-й меъёрларга риоя этиш талаб этилади. Б. айрим ҳолларда ижт-й адолатнинг эквиваленти сифатида қонун-қоидаларга риоя қилиш, муайян ғоя ва режалар бошида ўзаро келишув ва илиқ мун-тлар замирига қурилади. Б.нинг жам-тшунослик фанида ўрганиладиган қоидалари бозор иқтисодиётига эга бўлган барча демократик жам-тларда кенг тарқалган. Б. қоидалари ҳаётга қанчалик мустаҳкам жорий этилса, фуқаролик жам-тининг иқт-й пойдевори шунчалик мустаҳкам бўлади. Б. ижт-й барқарорликнинг зарурий асоси ҳисобланади. Б. шакл, қоида ва меъёрларининг ҳаётга тобора кенгроқ жорий этилиши инсон манфаатларини уйғунлаштириш, фуқаролик жам-тини шакллантиришга кўмаклашади. Зеро, Б. демократик жам-тда мувозанатни таъминловчи муҳим механизм бўлгани сабабли ҳам фуқаролик жам-тини барпо этиш жараёнлари бу қадриятга тўла-тўқис таяниши табиийдир. Тадрижий ва барқарор рив-ш йўлига кирган жам-тда ижт-й Б.га тўлароқ эришилади. Гарчи, Б. нисбий т. бўлиб, барча учун бир хил бўлмаса-да, демократик жам-тда уни амалга оширишнинг қатъий қоида ва меъёрлари таъминланади, Б.нинг ўзи жам-т ҳаётининг муҳим меъёрига айланади. Ўз-нда Б. умумий якдилликни қарор топтириш ва жам-тнинг янги сиёсий тизимини шакллантиришдан иборат ислоҳотларни амалга оширишнинг муҳим шарти сифатида ўрта қатламнинг вужудга келиши, унинг демократик қадриятлар учун муҳим ижт-й асосга айланиши, шу тариқа жам-тнинг бойлар ва камбағалларга кескин ажралиб қолишининг олдини олишга ҳам хизмат қилади. Халқимизнинг тарихан шаклланган қадриятларига кўра, ижт-й Б. моддий фаровонлик ва маън-й бойлик уйғунлигини

талаб этади. Бу эса, ўз навбатида, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқариш, мулкка эгаллик ҳиссини мустаҳкам қарор топтириш, барча фуқароларнинг ўз имкониятлари ва қобилиятларини тўлиқ намоён қилиши, инсонлар манфаатлари уйғунлигини таъминлаш каби муҳим демократик кадриятларга асосланади. Жам-тимизда Б.ни мустаҳкамлашда давлат, нодавлат-нотижорат ташкилотлар, сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг демократик тартибот, қонунчилик муҳитини жорий этишдаги яқин ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этади.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ (БМТ) — 1945 йилда тинчлик ва хавфсизликни сақлаш учун тузилган, миллатларнинг умумманфаатини ифода этадиган, дунё давлатларининг ўзаро ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган энг нуфузли халқаро ташкилот. БМТнинг мақсади — халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, бунинг учун тинчликни бузувчиларга қарши биргалликда чоралар кўриш; халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойили асосида барча миллатлар ўртасида дўстона мун-тларни шакллантириш ва ривожлантириш; иқт-й, ижт-й, мад-й ва инсоний характердаги халқаро муаммоларни ҳал этишда ҳамкорликни амалга ошириш. БМТ қароргоҳи — Нью-Йоркда, Женевада эса БМТнинг Европа бўлими жойлашган. БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияси БМТ Иқт-й-ижт-й Кенгашининг ёрдамчи органи бўлиб, унинг таркибига 1946 йилнинг 15 феврида тузилган Иқт-й-ижт-й Кенгаш сессиясида 3 йил муддатга сайланадиган вакиллар қиради. Комиссия фаолияти БМТ Низоми тамойилларига қатъий амал қилиш асосида инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш,

бу борадаги саъй-ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш мақсадида давлатлараро ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш ва мустаҳкамлашга йўналтирилган. Унинг фаолиятига БМТ иқт-й-ижт-й Кенгаши ва Бош Ассамблеясига инсон ҳуқуқлари ҳимояси масалалари бўйича тавсиялар ва маърузалар тақдим этиш, ш-дек, шу соҳага оид Халқаро конвенциялар лойиҳаларини тайёрлаш қиради.

БИХЕВИОРИЗМ (инг. *behaviour* — хулқ) — 1) психология фани доирасида ривожланаётган илмий йўналишлардан бири. Унинг тадқиқот предмети кузатиш мумкин бўлган хатти-ҳаракат, фаолиятни ўрганишдан иборат; 2) ҳайвонлар хатти-ҳаракатини ўрганиш асосида уларни инсонни тадқиқ этиш ва фаолиятини бошқариш соҳасида қўллашга таянган ёндашув. Б.га XIX а. охири ва XX а. бошида америкалик олим Э.Торндайк томонидан асос солинган. Фал-й асоси — *прагматизм*. Б. вакиллари амалий психология ва унинг интроспектив (ўзини ўзи кузатиш) услубига қарши чиқиб, эмпирикларни субъективизмда айблади. Бихевиористлар назарида, психология фал.га эмас, балки табиатунослик фанларига таяниб кузатиш, эксперимент ўтказиши, субъектив услубдан объектив услубга суяниши лозим. Б. тирик мавжудотлар руҳий дунёсини ўрганиш бевосита ҳиссий органлар ёрдами б-н акс эттириладиган нарса ва ҳодисаларга йўналтирилиши керак, деган ғояни илгари суради. Б. наз-ясига кўра, психология фанининг предмети психикани эмас, балки инсон ва ҳайвонлар хатти-ҳаракатини ўрганишга йўналтирилмоғи лозим. Б. вакилларининг фикрича, психологиянинг бош вазифаси фақат ташқи таъсир б-н унга қайтариладиган реакциялар ўртасидаги боғланишларни аниқлашдан иборатдир. Б.нинг маъ-ятга зид жиҳати шундаки, у

онгнинг инсон хулқида тутган ўрни ва уни илмий жиҳатдан ўрганиш мумкинлигини инкор этади. Ўтган а.нинг бошларида Б. тамойил ва усуллари педагогика соҳасида, хус-с-н, болаларни тарбиялашда кенг қўлланган. Хоз. вақтда айрим Ғарб мам-тларда руҳий хаста кишиларни даволашда фойдаланилмоқда.

БОБУР, Заҳириддин Муҳаммад (1483–1530) — ўзб. халқининг йирик мутафаккири, давлат арбоби, ўзб. мумтоз адабиётининг кўзга кўринган вакили, тарихчи олим, шоир ва таржимон. Темурийлар авлодидан, Ҳиндистонда «Буюк мўғиллар империяси» деб ном олган давлатнинг асосчиси ҳисобланади. Б. Андижонда туғилди. Болалик йиллари шу ерда ўтди. Унинг отаси Умар Шайх темурийлар сулоласига мансуб бўлиб, ўша даврда Фарғона вилоятида ҳокимлик қилар эди. Б. сарой муҳитида тарбияланди, ёшлигиданоқ, илм-фанга меҳр қўйди, айниқса, адабиёт ва тарих б-н қизиқа бошлади. Отаси Умар Шайх вафотидан кейин Б. 12 ёшда тахтга ўтириб, давлатни бошқариш б-н машғул бўлди. Б. яшаган давр мураккаб воқеаларга бой бўлиб, тахт учун кураш авжга чиққан эди. У давлатни марказлаштириш ва кучли империя тузиш мақсадида Самарқандга юриш қилади ва бир неча уринишлардан сўнг 1496 йилда Самарқандни эгаллайди. Орадан 100 кун ўтиб шаҳарни ташлаб, Андижонга — унга қарши кўтарилган ғалаённи бостириш учун кетишга мажбур бўлади. Б. Андижонни қўлга киритиш учун катта куч сарфлаб 2 йилдан кейингина уни эгаллайди. Кейин яна Самарқандга юриш қилади ва иккинчи марта ишғол қилади. Лекин бу вақтда, яъни 1500 йилда Самарқандга Шайбонийхон катта куч б-н бостириб қиради. Натижада Б. аскарлари б-н Самарқандни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Б. Самарқандни эгаллаш учун яна бир неча бор

ҳаракат қилиб, Шайбонийхон б-н жанг қилади, лекин истаган натижага эриша олмайди. Охири 1504 йилда у 300 дан ортиқ навқари б-н Кобулга қараб йўл олади. XVI а. бошларида Афғонистон тарқоқ эди. Б. турк ва афғон қабилаларини ўзига бўйсундириб, Кобул, Ғазни шаҳарларини қўлга киритади, 1508 йилда ўзини шу ернинг ҳокими деб эълон қилади. Умуман, Б. Афғонистонда 1504 йилдан 1526 йилгача подшоҳлик қилди. Шу давр ичида тарқоқ қабилаларни бирлаштирди, мам-тни иқт-й ва сиёсий жиҳатдан мустақкамлади. У доимо кучли, марказлашган давлат тузиш орзусида бўлди. Б. мам-т ободончилиги, илм-фан ривожига катта эътибор берди, ўзи ҳам рубоий ва ғазаллар битди. Афғонистоннинг хўжалиги ва мад-тига катта эътибор берди, ариқ ва каналлар очди, чорбоғлар солди, йўл, кўприклар қурди, мактаб ва мадрасалар бино қилди, Бухоро олуси, найшакар ва б. хил дарахт кўчатларини келтириб эктирди. Б. маҳаллий аҳолининг диний эътиқодларига, урф-о.ларига эркинлик берди, ерли амалдорларни иззат-хурмат қилди. Булар Б.нинг шон-шуҳратини ошириб юборди. Б. ўзининг тобора мустақкамланиб бораётган давлатини кенгайтириш мақсадида 1526 йилда Деҳли томон юриш қилади. У 1526 йил 21 апрелда Панипат жангида Деҳли султони Иброҳим Лўдий бошчилик қилган армияни енгиб, Деҳлини эгаллайди. Б.нинг Ҳиндистондаги кейинги фаолияти, унинг иқтисодиёт, мад-т, илм-фан, маърифатпарварлик соҳасида қилган ишлари Ҳиндистон тарихида катта роль ўйнади. Б. бу ерда марказлашган кучли давлат барпо қилди. Унинг даврида Ҳиндистоннинг қўшни мам-тлар, хус-н, Россия ва Ў.О. б-н алоқаси кучайди. У мам-т ободончилигига катта эътибор берди, шаҳарларни ривожлантирди, ирригация иншоотлари қурдирди, боғлар барпо қилди. Б. илм-фанни

ривожлантиришга, олим ва шоирларга хомийлик қилишга интилди. У 1530 йилда Аграда вафот қилди. Кейинчалик унинг хоки Кобулга келтирилиб, дафн этилди. Б. ўзб. адабиёти, тарих, география, фал. фанларига улкан ҳисса қўшган мутафаккир. Уни бутун жаҳонга танитган асари «Бобурнома»дир. «Бобурнома» жуда қимматли адабий-тарихий асар бўлиб, у XV а. охири XVI а.нинг 30-йилларигача бўлган мураккаб тарихий даврни ўз ичига олади. Б. ушбу асарда Мовароуннахр, Афғонистон, Хуросон ва Ҳиндистонда рўй берган сиёсий воқеаларга батафсил тўхталади. Унда ўзаро урушлар, тахт учун курашлар, халқ аҳволининг ёмонлашуви ва б. воқеалар баён қилинади. Асарда, ш-дек, Б. Андижон, Самарқанд, Кобул ва Дехлидаги ўз фаолиятига ҳам тўхталади. Бундан ташқари, Б. аруз вазни ва қофияга бағишланган «Муфассал» номли асар ёзган, ҳуқуқшуносликка оид унинг «Мубаййин» рисоласи ҳам маълум, мусиқага бағишланган «Мусиқа илми» номли китоб ҳам битган. Ш-дек, Б. Хўжа Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини форстожик тилидан ўзб. тилига таржима қилган. Б. ўзининг лирик асарлари б-н машҳур бўлиб, у ғазал, рубоий, маснавий ва б. шеърларида ўз ўтмишдошлари Умар Ҳайём, Ҳофиз, Навоийларнинг энг яхши анъаналарини давом эттиради. У гуманист шоир бўлиб, инсонни, унинг эркини, бахтини куйлайди, ишқ-муҳаббат, вафодорлик, меҳру шафқат ҳақида сўз юритади. Б. маърифатни халқ орасига ёйишга, илмни жам-т равақати йўлида хизмат қилдиришга интилди.

БОЗОР — 1) ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида вужудга келадиган мун-тлар йиғиндиси; ушбу жараён амалга ошадиган жой. Б.да моддий ва маън-й ҳаёт, мад-т

ва маъ-ятнинг ўзаро уйғунлиги таъминланади. Б.лар қадимдан кишилар ўртасида турли алоқалар ўрнатиладиган, мад-й тадбирлар ўтказиладиган жой ҳисобланган. Б. мун-тлари кишилардан лафзи ҳалоллик, ўзаро манфаатдорлик ва ҳамкорликни тақозо этади. Б. объекти Б.га, айирбошлаш мун-тларига жалб қилинган иқт-й фаолият маҳсули, иқт-й захиралар, товар, пул ва унга тенглаштирилган молиявий активлардан ташкил топади. Б. субъектлари Б.нинг, айирбошлаш мун-тларининг қатнашчилари, яъни ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар), истеъмолчилар (харидорлар) ва воситачилар ҳисобланади. Б. мувозанати Б.даги талаб ҳамда таклифнинг миқдорий ва таркибий жиҳатидан бир-бирига мувофиқ келишидир. Агар шундай мувофиқлик бўлмаса, Б. мувозанати издан чиқади. Б.нинг вазифалари қуйидагилардан иборат: а) ишлаб чиқариш б-н истеъмолнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлаш; б) Б. ишлаб чиқаришининг янгилашиб туриши, яъни бу жараённинг узлуксиз давом этишига шартшароит яратиш; в) иқтисодиётни тартибга солувчи восита сифатида хизмат қилиш; г) турли мам-тлар, миллатлар ва элатлар, ҳудудлар ҳамда алоҳида кишилар ўртасида ўзаро манфаатли иқт-й ва ижт-й, мад-й алоқаларни ўрнатиш.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ — товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ҳамда бошқариладиган иқт-й тизимдир. Б.и. эркин товар-пул мун-тларига асосланади, унинг негизида товар ва пулнинг турли шакллардаги ҳаракати ётади. Б.и.нинг энг муҳим умумий белгилари қуйидагилардан иборат: мулкчилик шаклларининг хилма-хиллиги; тадбиркорлик ва танлов эркинлиги, рақобат кураши ва муҳитининг мавжудлиги; юқори фойда ва нафга интилиш иқт-й

фаолиятнинг ҳаракатлантирувчи кучи экани; эркин бозор нархларининг талаб ва таклиф, рақобат асосида вужудга келиши; давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг чеклангани. Б.и.ни тарихан шаклланган икки турга ажратиш мумкин. Биринчиси, классик ёки эркин рақобатга асосланган ҳамда фақат объектив бозор қонунлари ҳамда нарх ва рақобат регуляторлари асосида ўзини ўзи тартибловчи, кам таъминланган аҳоли қатламлари, ишсизлар, камбағал ва қашшоқ кишилар ижт-й ҳимоя қилинмайдиган соф Б.и.дир. Соф Б.и. узоқ вақт давомида шаклланиб, Фарбдаги ривожланган мам-тларда XIX а. охиригача амал қилган. Иккинчиси, ҳоз. замон бозор механизми ва давлат томонидан тартибга солинадиган Б.и. бўлиб, XIX а.нинг охири ва XX а. ўрталаригача бўлган даврда шаклланиб, ҳоз. вақтгача такомиллашиб, ривожланиб келмоқда. Б.и.нинг бу шакли хилма-хил, яъни хусусий, давлат, жамоа ва аралаш мулк шакллари асосланади, иқтисодиётни тартибга солишда давлат фаол иштирок этади, хўжаликларни юритишда бизнес режаси ва маркетинг, менежмент тизими орқали бошқариш кучаяди, кам таъминланган аҳолини ижт-й ҳимоялаш тизими амал қилади.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ – бозор иқтисодиётининг амал қилиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни вужудга келтириш, яратиш давридир. Бозор иқтисодиёти умумбашарий тизим бўлгани учун дунё давлатларининг деярли барчаси шу йўлдан бормоқда. Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, бозор иқтисодиётига инқилобий (революцион) ёки тадрижий (эволюцион) йўл б-н ўтиш мумкин. Биринчи ҳолда, туб ислохотларни ўтказиш, аввалги тизимни ва таркиб топган иқт-й мун-тларни бирданига ва батамом синдириш, тугатиш асоси-

да замонавий бозор иқтисодиётига ўтишни тақозо этиб, «фалаж даволаш» усули («шоковая терапия») деб аталади. Бундай жадал ўзгаришлар аҳолининг кенг қатламлари турмуш даражасининг кескин пасайиб кетишига, кишиларнинг оғир, тушкун ҳолатга тушиб қолишига, ишсизлик, камбағаллик ва қашшоқликнинг кучайишига олиб келади. Тадрижий йўл эски иқт-й мун-тларни босқичма-босқич янги бозор мун-тларига айланттириш орқали замонавий бозор иқтисодиётига ижт-й ларзаларсиз, аҳоли турмуш даражасининг кескин пасайиб кетишининг олдини олган ҳолда ўтишни таъминлайди. Ўз-н замонавий, ижт-й йўналтирилган бозор иқтисодиётига босқичма-босқич, яъни тадрижий йўл орқали ўтиш моделини танлади. Бу йўл Б.и.ў. борасида тўпланган жаҳон тажрибасига, мам-тнинг табиий-моддий бойликлари, аҳолининг тарихий, миллий мад-й анъаналари, юксак қадриятлари ва маъ-ятига асосланган.

БОЗОР ИСЛОҲОТЛАРИ – бозор иқтисодиёти ва бозор мун-тларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи. Б.и. ўз мазмунига кўра иқт-й ислохот бўлиб, хўжалик юритиш тизимида, иқтисодиётни бошқаришда, иқт-й сифатни амалга ошириш йўллари ва усулларида йирик қайта қуришлар, ўзгартиришлар, иқт-й тизимни такомиллаштириш ёки эски тизимлардан янгисига ўтиш мақсадида амалга оширилади. Ислохотлар иқт-й тизимнинг самарадорлиги қониқарсиз бўлган, иқт-й инқироз ва тангликлар юз берган, кишиларнинг эҳтиёжларини етарли даражада қондирмаган ҳолларда мам-т ўз тар-ётида бошқа мам-тлардан орқада қолган шароитларда ўтказилади. Иқт-й ислохотлар ларзаларсиз, аниқ мақсадлар кўзланган ҳолда парламент қабул қилган қонунларга биноан ва дав-

лат раҳбарлигида амалга оширилади. Ўз-нда амалга ошириладиган Б.и. ижт-й йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтишга қаратилган. Унда бешта муҳим тамойил асос қилиб олинган: иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш, унинг устунлигини таъминлаш; ўтиш даврида давлатнинг бош ислохотчи бўлиши; қонун устуворлиги ёки барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги; кучли ижт-й сиёсатни амалга ошириш, давлатнинг ижт-й ночор қатлам ва гуруҳларини ҳимоялаш, қўллаб-қувватлаш соҳасида кучли чора-тадбирларни амалга ошириш; бозор мун-тларини босқичма-босқич қарор топтириш. Мам-тимизда иқт-й ўнгланиш, иқт-й рив-ш жараёнлари маън-й покляниш, маън-й юксалиш ҳаракатлари б-н тамомила уйғун равишда ривожлантирилиши давлатимиз ва жам-тимизнинг доимий диққат марказида бўлиб келмоқда. Шу саб. Б.и. бошқа соҳадаги ислохотлар каби пировард натижада ягона мақсадга — инсон манфаатларини таъминлаш, халқимиз учун муносиб турмуш шароитини яратиш, одамларнинг даромади ва фаровонлигини изчил ошириб бориш, ҳар бир инсонга ўзининг интеллектуал, касб ва маън-й салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур имкониётлар яратиш беришга қаратилган.

БОРЛИК — олам ва ҳар қандай турдаги мавжудликни ифодаладиган фал-й категория. Мифология, дин ва натурфалда мавжудликнинг манбаи нима, деган муаммони ҳал этишга уринишлар кўп бўлган. Собик иттифоқда устувор бўлган «Б.» т.си моддийлик б-н айнийлаштирилиб ва мутлақлаштирилиб, «онг» т.сига қарама-қарши қўйилган эди. Янги замон фал.сида Б.нинг тўрт шакли фарқланади: табиий, ижт-й, маън-й, инсон Б.и. Ҳоз. замон фал.сида Б.нинг муқобили — «йўқлик» т.си ҳам атрофлича ўрганилмоқда.

БОТИН (араб. яширин) — асосий фал-й тлардан бири бўлиб, муайян нарса, воқеа-ҳодиса, жараённинг ички мазмун-моҳияти деганидир. Б. зоҳирнинг зидди, ичкининг муқобилидир. Б. зоҳир каби Аллоҳнинг исмларидан бири бўлиб, ушбу маънода у барча сиру асрор ва яширин нарсаларнинг билгувчиси, барчанинг ваҳму тасаввуридан яшириндир, ҳеч бир кўз уни кўришга ва ҳеч қандай ваҳму хаёл уни қамраб олишга қодир эмас. Б. аҳли илоҳий сиру асрордан воқиф бўлган орифлардир. Б. илми (илмул ботин): ботиншунослик, инсон қалбининг аҳволини билиб олиш — «тахлия»дан иборат. Ушбу илми тариқат, ҳақиқат ва тасаввуф илми деб ҳам атайдилар. Тахлия, яъни бўшатмоқ, тасаввуф ва фал. атамаси сифатида ботинни (ички дунёни) ёмон ахлоқ ва ёвуз хислатлардан бўшатиб, тангридан бандани узоқлаштирувчи нарсалардан ўзини тийишни англатади. Б. баъзи ҳолларда ақлнинг амалий кучига ишонч, ақл б-н нарсасоҳисаларнинг асл мазмунини англаб олишни англатади. Баъзи кишилар назарида ҳар бир зоҳирнинг Б.и бор, оламнинг зоҳирий (юзаки) маъносини эмас, балки Б.ий, яъни ички маъносини англаб олиш лозим. Инсон ташқи томондан қандай кўринишидан қатъи назар, унинг Б.ий ҳиссиёти, қалби, қўнгли ниҳоятда нозик ва маън-й жиҳатдан бой бўлиши, ва аксинча, сиртдан қараганда, кам-кўстсиз, салобатли кўринган киши ҳиссиётсиз, қалби кўр бўлиши ҳам мумкин. Б. инсонга бахш этилган неъмат, у буюк кишиларнинг зоҳирий фаолиятида ёрқин ифодасини топган.

БОШҚАРУВ МАДАНИЯТИ — бошқарув ва раҳбарлик соҳасида муайян мақсадга эришиш йўлида инсоний салоҳиятни рўёбга чиқаришга қаратилган мад-й-маър-й тадбирлар мажмуи ва уларни амалга ошириш жараёнининг

намоён бўлишини англатувчи т. Б.м. бошқарилаётган ҳар қандай объектга нисбатан ишлатилади. Шу. Б.м.ни жам-тни бошқаришда ҳам, ташкилот ва муассасаларни бошқаришда ҳам кузатишимиз мумкин. Ўз моҳиятига кўра, Б.м. ташкилот фаолиятида иштирок этувчи барча бўлимлар фаолиятини ўзаро мувофиқлаштириш ва ташкилот миқёсида тарбиявий ишларни амалга ошириш функциясини бажаради. Б.м. ходимлар фаолияти, мақсад-муддаолари ва уларнинг қадриятларини ҳисобга олган ҳолда бошқарувни амалга оширишдир. Оқилона тарзда ташкил этилган Б.м. ташкилотдаги мавжуд инсон ресурсларини жадаллаштириш ва шу орқали меҳнат самарадорлигини янада ошириш имкониятини яратади. Шу б-н бирга, Б.м. қисқа муддатларда кам ҳаражатли ва салмоқли натижаларни қўлга киритиш имконини беради. Б.м.ни такомиллаштириш орқали муайян корхона аъзоларининг ички имкониятлари — билими, тажрибаси, ижодий салоҳияти, ходимларнинг ўзини намоён этишга интилиши каби омилларни рўёбга чиқариб ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкони туғилади. Шу маънода, Б.м. ташкилот мад-ти, хулқ меъёрлари, ходимлар ўртасидаги ўзаро мулоқот такомиллашуви, меҳнатга бўлган оқилона мун-тнинг шаклланишига хизмат қилади. Жам-т тар-ётининг янги рив-ш поғоналарига кўтарилиб бориши б-н Б.м. ҳам давр талабига мос равишда мукаммаллашиб боради. Ҳоз. даврда ташкилот ёки корхонанинг самарадорлиги кўпроқ замонавий рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш б-н белгиланади. Бундай шароитда ташкилотнинг Б.м. иложи бори-ча инновацион лойиҳаларни жорий этишга қаратилган бўлиши лозим. Б.м. ташкилот миқёсида маъмурият ва ходимлар, жам-т миқёсида эса ҳукумат ва фуқаролар ўртасидаги ўзаро мун-тнинг

мазмун-моҳиятини ҳам ташкил этади. Шу боис Б.м. ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб, мукаммаллашиб борадиган т.дир. Хус-н, жам-т тар-ётининг ҳоз. босқичида Б.м. кўпроқ демократик тамойилларни сингдириб бормоқда. Ташкилот миқёсидаги Б.м. раҳбарнинг қуйидагиларга мун-тида намоён бўлади: ходимлар; мавжуд корхонада амал қиладиган фаолият технологиялари; ишлаб чиқаришга сарфланадиган вақт; корхона фаолиятини режалаштириш; ташкилот мақсадига эришиш услублари; ходимларга нисбатан қўлланадиган рағбатлантириш ва жазолаш услублари; корхона миқёсида ходимларнинг лавозими бўйича ўсиш кўрсаткичлари ва ҳ.к. Б.м.ни мазкур жам-тдаги мад-тнинг бир кўриниши сифатида ҳам таърифлаш мумкин. Шу жиҳатдан, муайян ташкилот ва муассасадаги Б.м. давлат бошқарувида амал қиладиган мад-тнинг асосий жиҳатларини ўзида акс эттиради. Б.м.нинг асосий тамойилларини ишлаб чиқишда мазкур жам-т мад-тини белгиловчи асосий омиллар, айниқса, миллий хус-ятларни ҳисобга олиш лозим. Бундан ташқари, иқт-й, ижт-й ва сиёсий мақсадларни ўзаро мувофиқлаштириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бундай зарурат корхона ёки ташкилот рив-шининг асосий шартидир. Б.м. ижт-й назорат шакли сифатида мавжуд билимларни амалиётга муттасил татбиқ этиб бориш жараёни бўлиб, узлуксиз рив-ш, мукаммаллашиб бориш хус-ятига эга бўлиши ҳамда фаннинг сўнгги янгилик ва кашфиётларини акс эттириши лозим. Б.м.ни амалга оширувчилар раҳбарлардир. Замонавий раҳбарларни тайёрлашда уларнинг илмий ва мад-й салоҳиятини, Б.м.ни янада юксалтириш энг долзарб масаладир. Ҳоз. даврга келиб жам-т бошқарувида Б.м.нинг уч асосий тури мавжуд: авторитар, демократик ва либерал. Ўз-н ҳукуқий давлат ва фуқаролик

жам-ти куриш йўлидан борар экан, жам-т бошқарувида демократик бошқарув тамойиллари етакчи ўринга чиқмоқда ва Б.м. шунга мос тарзда намоён бўлмоқда.

БОШҚАРУВ МАЪНАВИЯТИ — маъ-ят тамойилларининг бошқарув соҳасида намоён бўлиши, раҳбарга хос маън-й фазилатлар, жам-т ва давлат ҳаёти, барча соҳалардаги бошқарувнинг маъ-ят талабларига мос бўлишини англаувчи т. Маълумки, мустабид тузум давридаги бошқарув жараёнида кишилар онгига бир томонлама маъ-ят ягона мафкура доирасида сингдириллар, у воқеликдан йироқ, мавҳум ва алоҳида мавқега эга бўлган жам-т «элитасига хос» Б.м. шаклида намоён бўлар эди. Бу даврга хос бўлган бошқарув тамойилларининг мутлақлаштирилиши оқибатида жам-т манфаати охир-оқибатда шахс манфаатига қарама-қарши қўйила бошлади. Бундай мафкуранинг инсон манфаатларини ифода этмаслиги, унинг миллийлиги ва ўзига хослигининг инкор этилиши жам-т аъзоларининг тарғиб этилаётган ғоя ва қадриятлардан, эътиқод ва ишончдан бегоналашувиغا, иккиюзламачиликка олиб келди. Ваҳоланки, ҳар қандай бошқарув фаолияти муайян ҳудудда истиқомат қилаётган халқ ва миллатнинг маън-й фазилатларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозим. Б.м. қандай соҳага тегишли бўлмасин, бу борада фаолият юритаётган инсонларни ёруғ келажак сари етакловчи, уларнинг истиқболни ифодаловчи асосий омилдир. Ш.у. шахс маъ-яти жамоа ҳаёти ва бошқарувида қарор топган қадриятларга мос келмаган ҳолларда ходим ва бошқарув тизими ўртасида зиддият юзага келади. Айнан ш.у. ҳам бошқарув бўғини муайян жам-тда ёъозланувчи қадриятларнинг акс этиши унинг бошқарув самардорлигининг муҳим омили сифатида эътироф этилади. Шу

боис мам-тда давлат ва жам-т бошқарувининг барча бўғинларида маън-й қадриятларимиз ва миллий ғоямизга таянган ҳолда раҳбар ходимларнинг янги авлодини шакллантиришга жиддий эътибор қаратилмоқда.

БРУНО, Жордано (1548–1600) — италиялик буюк файласуф ва табиатшунос. У 1566–75 йилларда монастыр хузуридаги мактабда таълим олган. Диний унвон ва файласуф илмий даражасига эга бўлган. Ўзининг диндорлик фаолиятидан қониқиш ҳосил қилмаган Б. дин ва черковга қарши чиқишлар қилган. Оқибатда католик черкови томонидан таъқиб остига олинган. Ж.Б. 1575 йилда монахликдан воз кечиб, Римга қайтади, сўнгра Швеция, Франция, Англия ва Германияда яшайди. Университетларда астрономия ва фалдан маърузалар ўқийди. Ўрта а. схоластик фал.сига, католик черковига қарши асарлар ёзади. 1582 йилда «Ғояларнинг сояси ҳақида» деб номланган биринчи фал-й асарини яратди. 1584 йилда «Кукун устидаги базм», «Ибтидо ва бирламчи сабаб ҳақида», «Коинот ва олам, чекланмаганлик ҳақида», 1585 йилда «Печаснинг сирри, Килен эшагининг иловаси б-н», 1591 йилда «Жуда оз ва уч қиррали ўлчов ҳақида», «Сон-саноксизлик ва ўлчовсизлик ҳақида» каби асарлари нашр этилади. Мутафакқир 1592 йилда Италияга қайтади. Ўша йили ҳукмрон дин қоидаларига ҳилоф ишлар қилгани учун Венеция инквизициясининг кўрсатмасига мувофиқ қамоққа олинади. Етти йилдан ортиқроқ умрини инквизиция қамоқхоналарида ўтказди. Ундан фал-й, илмий-табиий ғояларидан воз кечишни талаб қиладилар. Б. ўз фал-й эътиқодида собит қолади. Бундан ғазабланган католик черкови Б.ни тириклайин гулханга ташлайди. Б. дин одамлар онгига сингдирилган ва алар мобайнида халқ маъ-ятининг асо-

си бўлиб келаётган диний анъаналар ва маън-й қарашларга ўз асарлари б-н катта таъсир кўрсатгани сабабли кишилар тафаккурида католиклар ўрнатган диний, сиёсий, мад-й, ҳуқуқий ва иқт-й тартибларга нисбатан норозилик юзага кела бошлаган эди. Мантиқан олиб қараганда, жам-тда диний маъ-ят ҳамда қонунларнинг дунёвий маъ-ят ва қонунлар б-н алмашилиши орқали юзага келган Европа Ренессанси даври Б. каби олимларнинг асарлари ва уларнинг халқ орасида кенг тарқалиши б-н боғланади. Б.нинг фикрига кўра, фал.нинг асосий вазифаси табиат устида турган Худони ёки нариги дунёнинг сирларини эмас, балки табиатнинг ўзини ўрганишдан иборат бўлмоғи зарур. Б. фал.сидаги энг асосий ғоя — илоҳийлик ва табиийлик, моддийлик ва идеаллик, тана ва руҳият, ақлийлик ва ҳиссийлик, коинот ва ердаги ҳаётнинг диалектик алоқадорлиги муаммоларини аниқлаб беришдан иборат. Натурфал. ва космология соҳасида Б. бир қатор ғояларни илгари сурдики, улар тўлалигича ўрта а. илоҳиёти ва схоластикаси тамойилларига зид эди. Худди шу ғоялар уни бидъатчиликда айблаш учун инквизицияга асосли дастак бўлди. Б. коинот ва табиат чексиз-чегарасиз, унинг на боши, на охири бор, деган фикрни илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилди. Мутафаккир коинотда мавжуд бўлган турли сайёралар ўртасида ўзаро алоқадорлик ва таъсир борлигини исботлашга уринди. Б. Ренессанс даври анъаналарини давом эттириб, билиш жараёнида ҳар қандай обрў-эътиборга сажда қилишга, уни мутлақлаштиришга қарши чиқди. Б. фай-фларнинг турли баҳс-мунозараларига сабаб бўлган ҳақиқатни аниқлаш жараёни секинлик б-н амалга ошиши тўғрисидаги фикрни илгари сурди. Ушбу жараёнда инсоннинг ҳис-туйғулари, идроки, фаҳм-фаросати, фикр-мулоҳазалари иштирок этади.

Б.нинг таъкидлашича, билиш жараёнида ҳиссий босқичнинг аҳамияти унча катта эмас, чунки ҳис-туйғу инсонга ақлни кўзғатиш, унга ички туртки бериш учун керак. Ақлни кўзғатиш, ҳиссиёт қандай тақомиллашган бўлишидан қатъи назар, айрим ноаниқликлардан холи эмас. Б. таълимоти янги дунёқараш сари босилган улкан қадам эди.

БУДДИЗМ (*Будда* номидан олинган) — диний-фал-й таълимот, вужудга келиши жиҳатидан илк жаҳон дини. Б. асосчиси — шаҳзода Сиддхартха Гаутама (мил. ав. 567—488 йиллар) вафотидан сўнг «Ҳақиқат нажоткори» — «Будда» деб атала бошлаган. Ягона таълимот сифатида шаклланган Б. 18 та мактабга бўлиниб кетган. Бир неча бор уни бирлаштиришга уринишлар натижасиз якунланган. Милодий I а.да Б. хинаяна (кичик арава-ча ёки нажот топишнинг тор йўли) ва махаяна (катта арава-ча ёки нажот топишнинг кенг йўли) оқимларига бўлиниб кетган. Ҳиндистоннинг Шимолий-Шарқда вужудга келган Б. кейинчалик Хитой, Тибет, Жанубий-Шарқий Осиё, Япония, Мўғилистон ва б. давлатларда кенг тарқалган. Кушонийлар даврида Б. М.О.да ҳам давлат дини мақомига эга бўлган. Ҳоз. даврда Б.га 400 млн.дан зиёд эътиқод қилувчилар ва 1 млн. роҳиблар мавжуд. Б. фал.си ведалар матнлари асосида яратилган. Сиддхартха ўз таълимотининг асосий қоидаларини Банорасдаги тарғиботида «тўрт олий ҳақиқат» шаклида баён этган: 1) азоб-уқубат ҳақидаги таълимот; 2) азоб-уқубат сабаблари ҳақидаги таълимот; 3) азоб-уқубатлардан халос бўлиш ҳақидаги таълимот; 4) азоб-уқубатлардан қутулишнинг нажот йўллари топиш ҳақидаги таълимот. Бу сўнги таълимотнинг ечими «Нажотнинг олижаноб саккизлик йўли»да ўз ифодасини топган: тақводорлик эътиқоди, қатъияти, сўзи, иши,

турмуш тарзи, тақводорликка интилиш, тақводорликни орзу қилиш, тақводорлик фикру хаёли б-н яшаш. Бу йўлга амал қилган одам оқибатда юксак камолотга эришади, яъни у архатга (чин ҳақиқатни англаб етган авлиёга) айланади ва нирванага ўтади. Б.да нажот бу дунёдан, яъни сансарадан нирвана (рўшнолик)га ўтишдир. Б.да олам уч босқичли деб таърифланади. Унинг биринчиси энг юқори (арупалока) нирвана. Нирвана мутлақ осойишталик ҳукм сурадиган олам. У ерда инсон барча турмуш ташвишларидан халос бўлади, унинг ҳаётини истаклари ҳам, туйғулари ҳам, эҳтирослари ҳам бўлмайди. Нирвана — қайта туғилишлар силсиласининг олис қисми, инсоннинг бошқа қиёфаларга киришининг тўхташи (яъни, жоннинг қўчиб юриши). Бошқа жаҳон динларидан фарқли ўлароқ, Б. талқинича, жон абадий эмас. Иккинчи олам (рупалока) — бодисатва, рухий мавжудотлар б-н тўлган жаннат. Унда Ами табха (5 олий Будданинг бири, жаннатнинг яратувчиси) ҳукмронлик қилади. Бу оламда руҳ гуноҳидан халос бўлган, лекин энг олий оламга кўтарилмаган авлиёлар яшайди. Оламнинг шу қисмидан кишиларга тўғри йўлни кўрсатиш учун Будда таълимоти юборилади, деб ҳисобланади. Учинчи олам (камалока) — бу энг қуйи оламдир. Унда одамлар ва ҳайвонлар яшайди. Оламнинг бу қисмида руҳ қафасда яшайди. У чангалдан қутулиш ва юқори оламга кўтарилишга ҳаракат қилади. Руҳ юқори оламга ўз-ўзидан эмас, балки одамларнинг савобли ишлари орқалигина кўтарилиши мумкин. Агар одамлар Б.га эътиқод қилсалар, уларнинг жони бир неча бор қайта туғилишдан сўнг жаннатга ва ундан сўнг нирванага кўтарилади. Ёмон кишиларнинг руҳлари эса қуйи дунёда азобланиб, қафас ичида юраверади,

юқори оламга кўтарила олмайди. Агар инсон ҳирсий ҳис-туйғуларга берилиб кетса, ундан қутула олмаса, унинг руҳи бир неча бор қайта туғилишдан сўнг дўзахга тушади. Б. таълимотига кўра, ўлим инсонни ҳаёт азоб-уқубатларидан халос эта олмайди. Сансаранинг огир азоб-уқубатларидан фақат узок қайта туғилишлардан сўнг архат ҳолатига эришган кишиларгина халос бўлиши мумкин. Тирик мавжудот қайта туғилиши натижасида нафақат инсоний, айна пайтда ҳайвон, ўсимлик, ёмон руҳ, Худо қиёфасида ҳам намоён бўлиши мумкин. Лекин, архат ва нирванага фақат инсонгина кўтарила олади. Архат ҳолатига эришиш ва ундан нирванага ўтишнинг ягона йўли — бу «Нажотнинг олижаноб саккизлик йўли»дан инсоннинг ўз кучига таянган ҳолда онгли ҳаракат қилмоғидир. Агар инсоннинг ўзи ҳаракат қилмаса, ҳеч ким ва ҳеч нарса унинг бу дунё азоб-уқубатларидан халос бўлиб нирванага ўтишига ёрдам бера олмайди. Инсон ҳатто худоларга ҳам умид қилмаслиги лозим. Худолар инсонларни халос этолмайди. Зеро, уларнинг ўзлари ҳам бундай азоб-уқубатлардан холи эмас. Худоларнинг ўзлари ҳам сансара қонунларига бўйсунди. Фақатгина Будда ҳақиқий йўлни топгани учун худолардан юқори туради. Бироқ у ҳам одамларни нирванага ўткази олмайди. У фақатгина инсонларни ҳақиқатдан хабардор қилади, азоб-уқубатлардан халос бўлишнинг тўғри йўлини кўрсатади, бу йўлда ҳар бир инсон ўзи мустақил равишда бормоғи лозим. Мил ав. III— I а.ларда Будданинг халос бўлиши ҳақидаги гоё дхармаларнинг олам ва инсон шахси ҳақидаги таълимотида фал-й жиҳатдан асослаб берилган эди. Уларнинг фикрига кўра, инсоннинг халос бўлиши Худо марҳаматига боғлиқ, бунга муқаддас сураларни такрорлаш б-н эришиш мумкин. Бу янги оқим анъ-

анавий мазҳаб хинаянадан фарқли равишда, махаяна, деб ном олган. Махаяна асосчилари Будда таълимотига жаннат тўғрисидаги таълимотни ҳам қўшганлар. Бу таълимот оддий диндорлар учун нирванага қараганда анча тушунарли эди. Гаутама ягона Будда эмас. Бундай Буддалар махаянада 1000 нафарни ташкил этади. Уларнинг энг машҳурлари Гаутама Сиддартха, яъни Будданинг асосчиси; Майтерия – келажак Буддаси, у келгусида дунёни бошқараётган Будданинг вориси; Манжушри-Будда – донолик тимсоли; Арибудда – дунёнинг яратувчиси; Ами табха (Ами табха) – жаннатнинг яратувчиси ва ҳукмдори. Махаянанинг ҳоз. даврдаги энг муҳим кўриниши – ламаизмдир. У XV а. охири XVI а. бошларида Тибетда вужудга келган (тибетча *лама* – энг улуг, олий Будда роҳиби) Будданинг барча ақидаларини қабул қилган ламаизмда инсон фақат ламалар ёрдамида нажот топади, гуноҳлардан покланади. V а.да Будданинг алоҳида оқими – важраяна («*олмос аравача*») шаклланди. Важраяна фал.сининг характерли жиҳати йога амалиётини ҳисобга олган ҳолда Будданинг барча ғояларини умумлаштиришга интилишдан иборат. Хитойда Б. Дао Ци таълимотига мослашган, *даосизм* б-н ҳамоҳанг ҳолда ривожланган бўлса, Японияда бундай ҳолат *синтоизм* б-н боғлиқ. Ҳоз. даврда Будданинг кўзга кўринган назариётчиси ва файласуфи Сузуки ҳисобланади. Будданинг муқаддас матнлари ва манбалари қуйидагилардир: а) «Лалитавистара» («Будда ҳаёти»), «Трипитака» («Уч сават донолик») ва Винопитака (ахлоқий меъёрлар); б) Суттапитака (дуолар); в) Абхидхаммапитака (диний-фал.й масалалар баёни), «Дхаммапада» (Будда фикрлари, ғоялари). Б.да дхармаларнинг нореаллиги ёки шунёт (бўшлиқ) ҳақидаги таълимот Нагаржуна (II а.) томонидан асослан-

ган. Нагаржуна рисоалари барча махаяна сураларидан мантиқий исбот қилиниши ва изчиллиги б-н фарқ қилади. Нагаржуна рационализи Будда мантиғи ривожидан муҳим ўрин тутган. Унинг тафаккурнинг нореаллиги ва мутлақ интуитив билим тўғрисидаги таълимоти кейинроқ пайдо бўлган мактаблар (мадхьямика, вижняванада), айниқса, дзен-Б. таълимотига асос сифатида хизмат қилган. Дзен-Б. таълимоти VI а.да Хитойда пайдо бўлиб, айниқса, Японияда кенг тарқалган. Будданинг ва барча вужудларнинг ягона моҳияти ҳақидаги табиий йўл б-н барча наз-й усуллардан юқори турадиган дао (йўл, тариқат) тўғрисидаги тасаввур дзен-Б.нинг асосини ташкил этади. Бошқа мактаблардан фарқли ўларок, дзен-Б. «йилт этиб кўриниш» тамойилини тарғиб қилади. Будданинг муҳим таълимотларидан яна бири Калачара («Вакт ғилдираги») ҳисобланади. Унинг моҳияти инсон ва коинотнинг ўзаро алоқадорлигида намоён бўлади. Дастлаб диний маросимларни рад этган Б. ўз тарихий тарёти мобайнида уларни тан олишига тўғри келган. Оқибатда сангха (роҳибларнинг меҳнат жамоалари) асосида монастирлар, черковлар, руҳонийлар иерархияси шаклланди. Б. оила, турмуш, байрамларни ҳам қамраб олиб, Б. тарқалган мам-тлар халқлари турмуш тарзига ҳозиргача таъсир кўрсатиб келмоқда. Б.нинг жаҳон мад-ти тар-ётига таъсири ҳам беқиёсдир. Б.га асосланган мад-т ўз фал-си, меъморчилиги, тасвирий санъати, адабиёти, тафаккур шакли б-н ўзига хос руҳият дунёсини вужудга келтирган. 1950 йилда Умумжаҳон Буддистлар биродарлиги ташкил этилган.

БУНЁДКОРЛИК – бунёд этиш, яратувчилик, ижодкорликни аниқлатувчи т. Жам-т тар-ётининг туб бурилиш давларида, ўзгариш

ва ислоҳотларни амалга ошириш жараёнида Б.нинг яратувчанлик, халқни бирлаштириш ва эзгу мақсадлар сари сафарбар этиш имкониятларидан самарали фойдаланиш катта аҳамият касб этади. Бугунги истиқлол даври ва мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида Ватанни севиш, юрт тинчлигини асраш, халқ фаровонлиги йўлида курашиш, эзгу амаллар ва савоб ишларни амалга ошириш — мам-тимиздаги Б.нинг маъномазмунини белгилайди. Тарих ҳам, бугунги ҳаётимиз ҳам ўз гаразли мақсадларига эришиш учун юксак ғояларнинг жозиба кучидан фойдаланишга уринувчи ёвуз кучлар ҳамма замонларда бўлишини кўрсатади. Кабиҳ ниятли кучларнинг асл ниятларини фош этишда бунёдкор ғоялар асосидаги этикод ва дунёқарашнинг аҳамияти катта. Б. бунёдкор ғоялар таъсирида вужудга келади. Бунёдкор ғоялар таъсирида инсон эзгуликка етишиш, миллатлар ва давлатлар эса озодлик ва мустақилликка эришиш учун интилади, адолат ва ҳақиқат тантанаси йўлида курашади, буюк тарихий ғалабаларни қўлга киритади. «Бунёдкор ғоялар» т.си наз-й жиҳатдан асослаб берилган. Бунёдкор ғоялар жам-т ва одамлар, турли гуруҳ ва қатламлар, миллат ва давлатларни тар-ёт сари етаклайди, халқни эзгу мақсад йўлида биргалиқда ҳаракат қилишга ундайди. Ўзида гуманизм талабларини акс эттирадиган, инсон камолоти-га, жам-т ривожига, миллат тарётига, халқнинг ирода ва интилишларига хизмат қиладиган, уни жипслаштириб, олий мақсадларга сафарбар этадиган ғоялар бунёдкор ғоялардир. Улар инсоннинг ички яратувчанлик моҳияти, ижодкорлик табиатидан келиб чиқади, одамларни комиллик ва фозиллик сари ундайди, имон-эътиқодини мустаҳкамлайди, ҳаётига ижобий мазмун бахш этади. Бунёдкор ғоя инсонни улуғлайди, унинг руҳига

қанот бағишлайди. Соҳибқирон Амур Темурнинг пароканда юртни бирлаштириш, марказлашган давлат барпо этиш, мам-тни обод қилиш борасидаги ибратли фаолиятига ана шундай эзгу ғоялар асос бўлган. Ўз-н халқнинг миллий мафкураси бунёдкор ғоялар тизимидан иборат. Бу ғоялар соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш, жам-тда ғоявий бўшлиққа йўл қўймаслик, янгича эътиқод ва дунёқараш эгаларини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Эркин ва фаровон ҳаёт — одамларнинг юқори даражадаги моддий ва маън-й неъматларга эркин тарзда, ўзларининг бор қобилиятлари ҳамда имкониятлари эвазига эришишидир. Мустақиллик миллий қадриятлар, мад-т ва анъаналар, маъ-ятни тиклаб, одамларимиз қалбида миллий гуруҳ ва ифтихор ҳамда ватанпарварлик туйғуларини камол топтиришга замин яратди. Ш-дек, мустақиллигимизнинг ўзига хос мафкурасига айланган миллий ғоя минг йиллар давомида шаклланиб, сайқалланиб келган миллатимиз маъ-яти сарчашмаларидан, бутун инсоният тўплаган тажриба ва қадриятлардан озиқ оладиган Б.ни ўзида ифодалайди.

БУРЧ — маън-й соҳада юксак масъулият, лафзи ҳалоллик, ваъдага вафо қилишни; ҳуқуқий соҳада қонун ҳужжатлари, шартнома, иш бўйича юкланган мажбуриятни англлатувчи т. Б. — инсон маъ-ятининг таркибий қисми, маъ-ят фал.сининг фундаментал категорияларидан бири. Бу т. шахс зиммасига қўйилган талабларга нисбатан масъулияти ва мажбуриятини бажариш маън-й заруратга айланишини ифодалайди. Маън-й қадрият — Б.нинг манбаи инсон бўлиб, унинг мазмун-моҳияти жам-тга, ижт-й тузилмаларга мунтида намоён бўлади. Б. категорияси масъулият, ўзликни англаш, виждон, хулқ каби т.лар б-н боғлиқ ҳолда юзага чиқади. Чунки Б. ин-

соннинг маън-й қиёфасини тавсифловчи т.дир. Б. ижт-й-индивидуал хус-ят ва субъектив жиҳатларга эга. Аввало, у масъулият, мажбурият каби умуминсоний кадриятларга таянади. Ҳар бир киши учун умумий бўлган оила, ота-она, Ватан, халқ олдидаги умумий Б. б-н бир қаторда, Б.нинг индивидуал даражаси ҳам мавжуд. Б. т.си муайян шахсга хос ваъдага вафо, ўз сўзида туриш, обрў-эътибор ва шаънини сақлаш каби хислатларда яққол намоён бўлади. Б.нинг ижт-й-сиёсий ва ҳуқуқий асослари Конституция ва қонунларда ўз аксини топади. Унинг иқт-й асосларини турли шартномаларда яққол кўриш мумкин. Б. эркин, англандан ҳолда танлаб олинган тақдирдагина маън-й-ахлоқий категория сифатида амал қилади. Б.нинг негизларидан бири иймон-эътиқод бўлиб, бундай сифатга эга инсон уни теран англайди, унга садоқатли бўлади. Инсон маъ-ятида Б.нинг алоҳида аҳамият касб этиши масаласи маъ-ятшуносликнинг долзарб мавзуларидан биридир. Б. виждон, эътиқод, масъулият каби т.лар б-н мустаҳкам боғлиқ. Умуман, ҳаётда инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати замирида Б.га садоқат ёки хиёнат ётади. Б.нинг инсонлик Б.и, фуқаролик Б.и, оталик Б.и, оналик Б.и, фарзандлик Б.и сингари барча даврлар учун умумий бўлган т.лари ҳам, журналистлик Б.и, шифокорлик Б.и, олимлик Б.и каби касблар доирасидаги т.лари ҳам мавжуд. Б. т.сининг муҳим жиҳатларидан яна бири унинг маълум вақт мобайнида ва жам-тда ўзига хос тарзда намоён бўлиш хус-ятига эга эканидир. Чунончи, бир тузум ё жам-тда ижобий ҳисобланган Б. талаблари бошқаси учун салбий маъно касб этиши мумкин. Ҳарбийлашган ва ўта мафкуравийлашган жам-тларда эса Б. омма ҳамда шахс ҳаётида фожиавий тус олиши ҳам мумкин. Усталик б-н йўлга қўйилган тарғибот натижасида бундай жам-т аъзолари-

нинг кўпчилиги оқни қора, қорани оқ деб қабул қилади. Бу умумбашарий ва миллий кадриятларни оёқости қилган шафқатсиз тоталитар тузумлар мафкуриси ва амалиётида яққол намоён бўлди. Тарихда ўз Б.ига садоқатли бўлган кишилар тақдири огир кечганига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мас., Фурқат мустамлакачилар мафкурасига хизмат қилганида ҳаёти роҳат-фароғатда кечиши мумкин эди. Лекин у Ватан ва халқ олдидаги Б.ига содиқ қолиб муҳожирликнинг огир қисматига дучор бўлди, Ватанда йироқда вафот этди. Баъзан Б. туфайли кишилар севгисидан, ҳатто ака-укаси, опа-синглиси ёки фарзандидан кечишга ҳам мажбур бўлади. Конституциямизда белгилаб қўйилган Б.ларни бажариш; қонунларга риоя этиш; бошқа кишиларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилиш; халқимизнинг тарихий, мад-й ва маън-й меросини авайлаб-асраш; табиий муҳитга эҳтиёткорона мун-тда бўлиш; қонун б-н белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш; Ватанни ҳимоя қилиш ҳар бир фуқаронинг Б.и экани қайд этилган. Ўз Б.ига содиқлик ҳар бир кишининг ахлоқ-одоби, маън-й қиёфасини ифодаласа, сўзининг устидан чиқмайдиган, ўз Б.ини бажармаган кишилар халқ орасида ҳурмат топмайди. Б. ўз-ўзидан шаклланмайди, у тарбия жараёнида камол топади. Шу маънода, ўз Б.ини яхши англайдиган, ўзига талабчан, иши, билими ва куч-қувватига ишонадиган, ўз кадр-қимматини сақлай оладиган баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказиш бугунги куннинг энг муҳим вазифасидир.

БУХОРИЙ, Муҳаммад ибн Исмоил (810–870) — Куръондан кейин турадиган мўътабар манба — ҳадисларни тўплаш ва уларнинг энг ишончлиларини ажратиб бериш орқали шуҳрат қозонган,

дунё халқлари орасида энг буюк муҳаддис сифатида эътироф этилган аллома. Асл исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғира ибн Бардазбеҳ ал-Жуъафий ал-Бухорий 810 йил 20 июль (ҳижрий ҳисобда 194 йил шаввол ойининг 13-куни) да Бухоро шаҳрида таваллуд топган. Б. олимлардан фарқли ўлароқ, Б. туғилган сананинг аниқлигига сабаб шуки, унинг отаси Исмоил ўз даврининг илмли одамларидан бўлиб, ўғлининг туғилган кунини ўз қўли б-н ёзиб кетган. Б.нинг отаси ёшлик чоғида вафот этган бўлиб, у асосан онасининг тарбиясида вояга етади. У ёшлигидан ақлидрокли, ўткир зехнли ва маърифатга ҳаваси кучли бўлиб, турли илм-фанларни, айниқса, ҳадис илмини зўр қизиқиш б-н эгаллайди. Манбаларда кўрсатилишича, у ўн ёшидан бошлаб ўз юртидаги турли ровийлардан эшитган ҳадисларни, ш-дек, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Вакий ибн ал-Жарроҳ каби олимларнинг ҳадис тўпламларини ёдлаган, устози Шайх Доҳилий б-н ҳадис ровийлари ҳақидаги қизгин баҳсларда қатнашган. 825 йили ўн олти яшар Б. онаси ва акаси Аҳмад б-н Ҳижозга ҳаж ибодатини адо этиш учун йўл олади. Муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинани зиёрат қилгач, олти йил Ҳижозда яшаб қолади, сўнгра ҳадис илми борасидаги билимини янада ошириш мақсадида ўша пайтдаги илм-фан марказлари Дамашқ, Қоҳира, Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларда яшайди. У жойлардаги машҳур олимлардан ҳадис ва фикҳ илмидан таълим олиб, йирик олимлар даврасида илмий баҳслару мунозараларда қатнашади, илм толибларига дарс беради. Б. ҳаётининг кўп қисми мусофирчиликда ўтади. Бу ҳақда унинг ўзи: «Миср, Шом, Месопотамияга икки марта, Басрага тўрт марта борганман. Ҳижозда олти йил яшаганман. Бағдод ва Куфа шаҳарларига неча марта борганим

ҳисобини билмайман», деган экан. У сафар чоғида ҳам, бир шаҳарда муқим турганда ҳам илмини ошириш борасида тинимсиз ишлар, тўплаган ҳадисларини оққа кўчираар эди. Б.нинг ёзишича, Бағдодда истиқомат қилган пайтида кўпинча ой нурида ижод қилиб, қоронғи кечаларда шам ёруғида китоб ёзган. Нишопурлик ал-Ҳокимнинг ёзишича, Б. устозларининг сони тўқсонга атрофида бўлиб, улар орасида Муҳаммад ибн Юсуф ал-Харобий, Убайдуллоҳ ибн Мусо ал-Абасий, Абу Бакр Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр ал-Ҳамидий, ибн Роҳвайҳ номи б-н машҳур бўлган Имом Исҳоқ ибн Иброҳим, Имом Аҳмад ибн Ханбал, Али ибн ал-Мадиний каби ўша замоннинг энг пешқадам алломалари ҳам бор эдилар. Ўз навбатида Б. ҳам кўпгина шогирдларга устозлик қилган. Исҳоқ ибн Муҳаммад ар-Рамодий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Муҳаммад ибн Халаф ибн Қутайб, Иброҳим ал-Харбий, Абу Исо Термизий, Муҳаммад ибн Наср Марвазий, Муслим ибн ал-Ҳажжож каби етук олимлар унинг шогирдларидир. Термизлик машҳур муҳаддис Абу Исо Термизий имом Б.га ҳам шогирд, ҳам сафдош ҳисобланиб, уларнинг ўзаро мун-тлари ниҳоятда яқин бўлган. Узоқ йиллар давомида Шарқнинг турли-туман мам-тларига сафар қилган Б. умрининг охирларида беш йил (863–868) Нишопурда яшаб, мадрасаларда ҳадис илмидан дарс беради. Ўша пайтда Нишопур мусулмон Шарқидаги энг йирик илмий марказлардан бирига айланганлиги сабабли кўп машҳур олимлар шу шаҳарда тўпланган эдилар. Б.нинг Термизий б-н учрашуви ҳам айнан Нишопурда юз бериб, диёримиздан чиққан икки машҳур муҳаддис ўртасида қизгин илмий баҳслар, ижодий учрашувлар бўлиб ўтади. Термизийнинг ёзишича, у ўз асарлари учун кўп маълумотларни Б. б-н бўлган учрашувларидан олган. Шу б-н бирга Б. ҳам

ат-Термизийнинг билимини юқори баҳолаб: «Менинг сендан кўрган фойдам сенинг мендан кўрган фойдангдан ортиқроқ», деб унга нисбатан чуқур ҳурмати билдирган. Араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабий (1274–1347) «Тазкиратул-хуфоз» («Хофизлар ҳақида тазкира») номли асарида ёзишча, ат-Термизий ўз устозининг вафоти туфайли қаттиқ қайғуга ботиб, кўп йиғлаганидан кўзлари кўр бўлиб қолган экан. Б. нафақат йирик олим, балки ўзининг гўзал хулқ-атвори, одамохунлиги, муруввати, ҳиммати ва бекиёс саховати б-н ҳам б.лардан тамомила ажралиб турган. У зехни ўткирлиги ва қувваи хофизасининг кучлилиги б-н ҳам халқ орасида шухрат қозонган. Манбаларда Б.нинг 600 000 га яқин ҳадисни ёд билгани қайд этилган. Б. хориждан қайтгач, ватани Бухорода кўплаб шогирдлар ва уламоларга ҳадис илмидан сабоқ бериш б-н машғул бўлади. Кўпчилик уни ҳурмат қилган, аммо Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухлий б-н Б.нинг алоқаси бузилиб қолади. Бунга сабаб амир олимдан саройга келиб «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ», «Ат-Тарих» китобларидан унинг фарзандларига сабоқ беришни талаб қилган. Лекин Б. «Мен илми хор қилиб, уни ҳокимлар эшиги олдига олиб бормайман, кимга илм керак бўлса, ўзи келсин. Илм бормайди, илмга келинади», деган жавобни айтган эди. Амирга жавоб ёқмай, фитначи, бўхтончи шахсларнинг гапига кириб, Б.га шаҳарни тарк этишни буюради. Шундан кейин имом Б. Самарқандга қараб йўл олади ва бирмунча муддат шаҳар яқинидаги Хартанг қишлоғида ўз шогирдлари ва қариндош уруғлариникида яшайди, сўнгра оғир касалга чалиниб, 870 йил 31 август (ҳижрий 256 йил)да 60 ёшида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади. Б. авлодларга бой қимматли илмий-маън-й мерос қолдирган бўлиб, у ёзган асарларнинг сони йигирма-

дан ортиқдир. Улардан «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ», «Ал-адаб ал-муфрад», «Ат-тарих ас-сағир», «Ат-тарих ал-авсат», «Ат-Тарих ал-кабир», «Китаб ал-илал». «Бирр ул-волидайн», «Асмо ус-саҳоба», «Китаб ал-куна» ва б.ни кўрсатиш мумкин. Буюк алломанинг муҳим асари шубҳасиз, «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»дир. Бу асар «Саҳиҳ ал-Бухорий» номи б-н ҳам машҳур бўлиб, унинг ғоят аҳамиятли томони шундаки, Б.гача ўтган муҳаддислар ўз тўпламларига эшитган барча ҳадисларни танлаб ўтирмай қаторасига киритаверганлар. Б. эса турли ровийлардан эшитган ҳадисларни табақаларга бўлган, уларнинг ишончлиларини ажратиб алоҳида китоб яратган. Аллома ибн Салоҳнинг таъкидлашича, Б.нинг бу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони такрорланмаганлари б-н бирга 7275 та бўлиб, такрорланмайдиган ҳадислар эса 4000 дан иборат. Б.нинг ушбу йирик асари дунё юзини кўрганига тахминан 1200 йил бўлди, ўша даврдан бошлаб токи шу вақтгача у ислом таълимотида Қуръондан кейин иккинчи ўринда турадиган муҳим манба сифатида юқори баҳоланиб келмоқда. Ушбу асарнинг кўплаб нусхалари дунёнинг турли шаҳарларига тарқалган. Ҳатто ўрта а.ларда яшган баъзи адиб ва хатотлар учун бу асар нусхаларини кўчириш тиркчилик манбаи ҳам бўлган. Жумладан, таниқли адиб ва тарихчи ан-Нувайрий (1332 йилда вафот этган) Б.нинг ушбу асаридан саккиз нусха кўчириб, ҳар бирини минг дирҳамдан сотгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Асарнинг 1325 йилда кўчирилган саккиз жилддан иборат бир нусхаси ҳозир Истанбулда сақланмоқда. «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»га кўпдан-кўп шарҳлар битилган. 1974 йили Ў.О. ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ташаббуси б-н жумҳуриятимизда ислом дунёси вакиллари иштирокида алломанинг 1200 йиллик юбилеи нишонланган эди. Унинг

шоҳ асарлари ҳисобланмиш «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» ва «Ал-адаб ал-муфрад» китобларининг Тошкентда қайтадан нашр қилиниши Б. меросини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Тошкентдаги диний олий масҳаднинг Б. номи б-н атай бошлангани ҳам буюк алломага чуқур хурмат-эътиборнинг рамзидир. Ўз-н ҳукуматининг қарори б-н 1998 йилнинг кузида Б. таваллудининг 1225 йиллиги (ҳижрий ҳисобда) дунё миқёсида кенг кўламда нишонланди. Б.нинг Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғида жойлашган мақбараси замонавий — шарқона услубда батамом қайта қурилиб, мусулмон оламининг энг табаррук зиёратгоҳларидан бирига айланди.

БУЮК ДАВЛАТЧИЛИК ШОВИНИЗМИ — бир давлатнинг б. давлат ёки давлатлар устидан сиёсий, мафкуравий, иқт-й ва ҳарбий ҳукмронлигини ўрнатишга қаратилган наз-я ва амалиёт. Хус., XVIII–XIX а.ларда Ғарбий Европа ва Россия империясининг ҳукмрон доиралари бошқа давлатларга нисбатан ана шундай сиёсат олиб борганлар. Б.д.ш. Австрия-Венгрия империяси, Туркия султонлиги сиёсатида ҳам кучли бўлган. Иккинчи жаҳон уруши даврида Германия фашизми ана шундай сиёсат юритиб, немислар «олий» ирққа мансуб миллат сифатида жаҳондаги барча халқлар устидан ҳукмронлик ўрнатиши керак, деб даъво қилган. Урушдан кейинги даврларда ҳам бир қанча мам-тлар томонидан Б.д.ш. сиёсати хилма-хил кўринишда олиб борилмоқда. Б.д.ш. ғайриинсоний хус-ятга эга бўлиб, бошқа халқларни қарам қилиш, иқт-й, сиёсий, мад-й ҳаётда уларни камситишнинг ўзига хос шаклидир. Тарихнинг далолат беришича, иқт-й имкониятлари заифлашган, ижт-й тотувлик мустаҳкам бўлмаган, ички зиддиятлар кучайган, Ватан, миллат тақдиридан ўзининг шахсий ва

тор гуруҳий манфаатларини устун қўядиган, ҳокимиятга даъвогарлик қилишда ўзаро келиша олмаётган сиёсий кучларнинг мавжуд муаммоларни ташқи кучлар ёрдамида ҳал қилишга уриниши, ш-дек, маън-й-руҳий парокандалик, эртанги кунга ишончсизлик кучайиши натижасида айрим мам-тлар Б.д.ш. таъсирига тушиб қолади. Б.д.ш. ҳамиша куч ишлатишга, ҳарбий, иқт-й, сиёсий, маън-й, мафкуравий тазйиққа, зўравонликка асослангани учун ҳам миллатлар ва давлатлараро мун-тларда ишончсизлик ва душманлик кайфиятларининг чуқур илдиз отишига сабаб бўлади. Унинг салбий оқибатлари фақат шу б-н чекланмайди. Шу тариқа, давлат ички зиддиятлар бўҳронига дучор бўлиб, ҳалокатга юз тутлади. Бир сўз б-н айтганда, ўзгаларни қарам қилган халқлар, давлатларнинг ўзлари ҳам ҳеч қачон озод ва эркин бўлолмайди. Бирок, жаҳоннинг айрим ҳудудларида юз бераётган воқеалар бу тажрибадан дунёдаги айрим сиёсий доиралар ва кучлар ҳали ҳам тегишли хулоса чиқариб олмаганидан далолат беради. Бугунги кунда шовинистик кучлар, биринчидан, мам-т аҳолисига ахборот орқали ва мафкуравий йўл б-н тазйиқ ўтказиш, иккинчидан, минтақа давлатлари ичида зиддиятларни юзага келтириш, учинчидан, жаҳон афкор оммасида Ўз-н ҳақида воқеликка зид, нотўғри тасаввурларни шакллантиришга ҳаракат қилмоқда. Бу йўлда улар хилма-хил усул ва воситалардан фойдаланмоқда. Ш.у. Б.д.ш.ни жаҳолатнинг ўзига хос кўриниши сифатида тавсифлаш мумкин. Унга қарши маър-й йўл б-н қурашиш мумкин. Бунда халқаро ҳамжам-т, жумладан, унинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлган ҳар бир давлат б-н ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатиш муҳим аҳамият касб этади. Ана шундагина минтақамиз ҳеч қачон цивилизациялар тўқнашмайдиган, бал-

ки улар бир-бирига ижобий таъсир этиб, бир-бирини бойитадиган маконга айланади. Ўз-нинг тинчликсевар сиёсати ана шу мақсадга хизмат қилади.

БЮРОКРАТИЯ (франц. бюро — девон, юн. кратос — ҳокимият) — расмиятчиликка асосланган бошқарув ва маъмурият тизими. Б. алоҳида моддий ва маън-й имтиёзларга эга маъмурлар фаолиятида намоён бўлади. Б.нинг муқобили тўрачилик, қоғозбозликдир.

БЎЛИБ ТАШЛАБ, ҲУКМРОНЛИК ҚИЛИШ — ғаразли геосиёсий ва геостратегик мақсадларга эришишда қўлланадиган усул ва тамойиллардан бири. Бу тамойилни амалга оширишнинг асосий йўли бирон-бир минтақа ёки мам-т ичида ижт-й парокандаликни келтириб чиқаришдир. Бунда, биринчидан, муайян шаклда мавжуд бўлган ижт-й-икт-й қийинчиликларни бўрттириб кўрсатиш орқали аҳолининг мавжуд ҳолатдан норозилигини уйғотиш, иккинчидан, ўз ноғорасига ўйнайдиган муҳолифатчи кучларни юзага келтириш йўли б-н сиёсий беқарорликни келтириб чиқариш, учинчидан, «мам-тда сўз, матбуот, сиёсий эркинликлар йўқ» қабилидаги тухматдан иборат мафкуравий тазйиқ ўтказиш усуллари қўлланади. Ўз-н мисолида бундай ҳолат баъзи хорижий ОАВнинг мам-тда амалга ошириладиган ижт-й, икт-й, сиёсий, ҳуқуқий, маън-й ислохотлар ҳақида нотўғри ахборот тарқатиши орқали жаҳон жамоатчилигида ҳақиқатга зид тасаввурни шакллантириш йўлидаги хатти-ҳаракатларида яққол кўринади. Муайян минтақага нисбатан олиб қараганда, мазкур тамойил ушбу ҳудудда ҳукмронлик қилишга даъво қилаётган давлат борлигини «асослаш», таъбир жоиз бўлса, шундай давлат тимсолини яратиш йўлидаги уринишларда намоён бўлади. Бундай ғаразли интилиш-

лар Ер юзининг турли нуқталарида ҳар хил кўринишдаги низоларни, давлатлараро мун-тларда эса тангликни юзага келтиради. Натижада, мам-тларнинг моддий-молиявий, маън-й-интеллектуал салоҳияти жам-т тар-ётига хизмат қилиш ўрнига ана шу «образ» таъсирининг олдини олишга йўналтирилади. Шу тариқа асосий мақсадга, яъни муайян давлатни яққалаш, уни заифлаштириб, ўз «иттифоқчи»сига айлантиришга эришилади. «Б.т.х.қ.» тамойилини амалга оширишнинг яна бир йўли — халқаро майдонда муайян мам-т ҳақида нотўғри, ноҳолис тасаввурларни шакллантиришдир. Айни пайтда бу йўлда диний омилдан, яъни гўёки эътиқод эркинлиги бузилаётгани тўғрисидаги сохта маълумотларни тарқатиш усулидан фойдаланишга уринишлар ҳам кузатилмоқда. Буларнинг барчаси «мақсад воситани оқлайди» деган ақида ғаразли геостратегик ғоялар ва манфаатларни рўёбга чиқаришнинг асосий қоидасига айланаётганини кўрсатади.

БЎШ ВАҚТ — вақт шакллари-дан бири бўлиб, кишининг ишдан ташқари вақтининг бир қисми, унинг жисмоний ёки ақлий меҳнат б-н шуғулланмайдиган, баъзида эса жисмонан ва рухан хордиқ олиш учун ажратадиган вақтни англатувчи т. Б.в. шахснинг ҳар томонлама такомиллашуви, дам олиши, ўқиши, умуман, ўзининг билим даражасини, ишлаб чиқариш малакасини ошириш учун, жамоат иши, жисмоний тарбия, спорт машғулотлари ва б. маън-й эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланадиган ишдан ташқари вақтидир. Б.в. кучқувватни тиклашга, жисмоний ва маън-й тар-ётга, ш-дек шахснинг ўз устида ишлашига, мад-й хордиқ чиқаришига, ижт-й-сиёсий фаолият кўрсатишига, ҳаваскорлик фаолиятига сарф қилинади. Б.в. пассив хордиқ — «ҳеч нарса қилмасликни»

хам ўз ичига олади. Б.в.нинг ижт-й қадрият сифатидаги салмоғи унинг ҳажми, тизими ва мазмуни б-н ўлчанади. Кейинги даврларда Б.в. ҳажми ўсиб бормоқда. Бу ўсиш меҳнатда техникадан кенг фойдаланиш, маиший эҳтиёжларга (йўлга, уй ишларига, болалар тарбиясига ва б.) сарфланадиган вақтнинг қисқариб бораётганлиги б-н белгиланади. Б.в. масаласи соғлом турмуш тарзини қарор топтириш б-н узвий боғлиқ. Мустақиллик йилларида Ўз-нда Б.в.ни самарали ўтказиш учун кенг имкониятлар яратилган. Жумладан, мамтимизда кўплаб театрлар, музейлар, кутубхоналар, турли мад-й-маиший тўгараклар фаолият юритмоқда. Лекин мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш ҳар бир кишининг ўзига, унинг дунёқарашига боғлиқ. Киши Б.в.га бекорчи вақт деб қарамаслиги, уни фақат маишат, беҳуда кўнгилхушлик б-н ўтказмаслиги лозим. Оилада, авваламбор, Б.в.ни режали ташкил қила билиш керак. Унда мад-й-маиший муассасаларга бориш, китоб мутолаа қилиш, спорт б-н шуғулланишга алоҳида ўрин ажратиш зарур. Ижодий меҳнат қилиш, малака, илмий-мад-й савияни ошириш, адабиёт ва санъат б-н шуғулланиш Б.в.ни мазмунли ўтказишнинг асосий омилдир. Айниқса, оилада болаларнинг Б.в.ини тўғри ташкил қилишга алоҳида эътибор бериш зарур. Уларнинг Б.в.ини нотўғри ташкил қилиниши турли ижт-й хавфхатарлар: безорилик, ичкиликбозлик, жиноятчиликнинг ўсишига олиб келиши мумкин. Болаларни турли тўгаракларга, жамоат ишларига жалб қилиш, қизиқарли, мазмунли ўйинлар б-н банд этиш, бадий китоблар ўқишларига аҳамият бериш лозим. Умуман, Б.в.дан самарали фойдаланиш турмушнинг мазмунли бўлишига хизмат қилади.

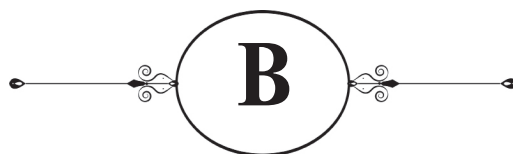
БЎШЛИҚ (маън-й соҳада) — бир сиёсий тизимдан бошқа бир

тизимга ўтиш жараёнида ёки маън-й-маър-й ишларнинг тўғри йўлга қўйилмагани оқибатида юзага келадиган ҳолат. Шахс онгида Б.нинг пайдо бўлиши унинг жам-тдаги ўрни ва ижт-йлашувининг маромига етмагани, мустақил тафаккурининг шаклланмагани ва фикр қарамлиги, сиёсий эътиқодининг заифлиги, ҳуқуқий мад-й савиясининг пастлигида намоён бўлади.

БЎҲТОН (араб. ёлғон, тухмат) — юксак маъ-ят тамойилларига мос келмайдиган, бировни айблаш ёки қоралаш мақсадида ўйлаб чиқарилган асоссиз даъво ёки тухматни ифодаладиган т. Б. шахс, гуруҳ, миллат, жам-т, давлат обрў-эътиборини тушириш мақсадида шахс ёки гуруҳ томонидан уюштириладиган ёлғон ёки тухмат, асоссиз маълумот тарқатишни англатади. Б. орқали кишилар ўртасидаги мун-тларга дарз кетади, жанжалли ҳолатларда ўзаро душманлик вужудга келади. Бироқ, Б. қилиш шахснинг феъл-атворида хос бахиллик, ҳасадгўйлик, кўра олмаслик, очкўзлик, худбинлик, манфаатпарастлик каби иллатлар б-н боғлиқ ҳолда юзага келиши ҳам мумкин. Ижт-й мун-тларда юзага келадиган ҳар қандай низо ва келишмовчиликнинг ўзига хос сабаби бўлгани каби Б.нинг ҳам муайян сабаблари бор. Шу жиҳатдан қараганда, Б.ни бир неча турларга бўлиш мумкин: шахс ёки гуруҳ томонидан амалга ошириладиган ишларни кўра олмаслик, ўзини ўша гуруҳ ёки шахсга қарама-қарши қўйиш оқибатида вужудга келадиган Б. — бундай Б. кўпинча ғийбат, фисқу фасод тарқатиш шаклида намоён бўлади. Шахснинг ўзини ҳимоя қилишга интилиши замирида вужудга келадиган Б. жанжалли ҳолларда қарама-қарши томон далилларини исботлаш қийин бўлиб қолган вазиятларда ўзини оқлаш мақсадида тўқиб чиқарилган ёлғон маълумотларга асосланади. Б.нинг

бу кўриниши амалиётда, айниқса, судлов жараёнида кўп кузатилади; маълум бир шахс ёки гуруҳ томонидан амалга оширилган ишларни йўққа чиқариш мақсадида қилинадиган хужумкор Б. Бундай Б. рақиб томоннинг қилган ишларини салбий н.назардан баҳолаш орқали ўзининг муайян манфатини қондириш мақсадида амалга оширилади. Б., ш-дек, шахс ёки гуруҳни қилинмаган амалий хатти-ҳаракатлар ёки айтилмаган мулоҳазалар учун айблаш тарзида намоён бўлиши мумкин. Мас., ўтган а.нинг 30-йилларида шўро ҳукумати томонидан кўплаб ўзб. зиёлиларининг миллатчилик ва айирмачиликда айбланиши давлатнинг шахсга ёки гуруҳга қарши қаратилган Б.и эди. Ғийбат, тухмат, Б. каби маън-й иллатлар ўз мазмун-моҳиятига кўра бир оз фарқланади.

Ғийбат шахс ёки гуруҳнинг ортидан салбий сифатлашни англатса, тухмат гумон асосида қилинган ёки қилинмаган иш-ҳаракат, айтилган ё айтилмаган фикр-мулоҳазанинг бировга қаратилишини билдиради. Б. эса умуман қилинмаган иш-ҳаракат ёки мулоҳазада тўғридан-тўғри, бегумон айблашни билдиради. Саъдий Шерозийнинг «Кўли қисқа ҳасадчи қилур ғийбат, қилу қол, // Чунки келса рўбарў, тили бўлур гунгу лол», яъни «... хунарсизлар истеъдодли одамларни ёмон кўради, ... шунга ўхшаш, разил одамлар ҳам яхшилик қилишда бирор киши б-н беллаша олмаганларидан кейин, ғийбат, Б. қилишга киришади. Фисқу фасод ва Б.ни халқимиз азалдан маъ-ятга зид, инсон номига номуносиб энг ярамас иллат сифатида қоралаб келади.

ВАЗМИНЛИК — ҳар қандай шароитда ҳам оқибатини ўйлаб, ҳис-ҳаяжонга берилмасдан, фикр-мулоҳаза асосида иш юритиш, оғир-босиқлик фазилати. В. ўзини тута билиш, сермулоҳазалилик, шошилиб хулоса чиқармаслик, етти ўлчаб бир кесишни англатади. Сабртоқат, чидам, мулоҳазакорлик, андишалик, мардлик ва орият вазмин одамга хос хус-ятлардир. Вазмин одамнинг асаблари мустаҳкам бўлади, у жиззакилик қилмайди. Ўзига ёқмаган бирор ноҳўя сўз, ёмон муомала, хато қилинган иш, хатто ҳақорат ҳам вазмин одамни руҳий мувозанатдан чиқара олмайди. Кўпгина луғатларда «оғир»,

«машаққатли», ва «қийин» сўзлари В. сўзининг маънодоши сифатида келтирилади. «Оғир» сўзи инсонга нисбатан айтилганда салбий маънони ҳам англатиши мумкин. Мас., «феъли оғир» деган иборада салбий маъно мужассам. Оғир-босиқ одам, дейилганида эса ижобий маъно — В. англашилади. Кексаларимиз баъзи бир одамларни: «Фалончи роса оғир қарвон-да!» деб таърифлайдилар. Бу иборада ҳам В.ка тааллуқли маънолар мавжуд. Вазмин одам аксарият ҳолларда олижаноб, кечиримли бўлади. Енгилтаклик, шошқалоқлик — В.ка зид ҳолат. Халқимизда «Шошилган ишнинг пушаймони кўп» деган

мақол бор. Алишер Навоий: «Хар кимсаки, айламас ошиқмоқни хаёл, // Ёфроқни ифак қилур, чечак баргини бол», деб ёзган. В. икки хил, бири — туғма, табиат ато қилган В. бўлса, иккинчиси, таълим-тарбия орқали эришилган В.дир. Туғма В. инсоннинг ёшлигидан, ҳатто гўдаклигидан маълум бўлади. Таълим-тарбия орқали эришилган В. эса кейинроқ намоён бўлиши мумкин. Юнон файласуфи ва адиби Плутарх «Подшоҳлар ва саркардаларнинг ҳикматли сўзлари» номли асарида бундай ёзади: «Файласуф Афинадор қариб қолган пайтида уни (Цезарь Августин) уйига келишини илтимос қилган эди, у келди. Хайрлашув чоғида яхши тилаклар б-н Афинадор унга: «Агар Цезарь, газабланадиган бўлсанг, илтимос, ичингда алифбонинг барча йигирма тўрт ҳарфини айтиб чиқмагунча ҳеч нарса гапирма ҳам, ҳеч нарса дема ҳам», деб таъкидлади. Шунда Цезарь унинг қўлларини маҳкам ушлаб: «Сен менга ҳали кераксан!», деб хитоб қилади ва унинг деярли яна бир йил умр кўришига ёрдам берди. Цезарь «Сукутдадир — энг олий мукофот» деган ҳикматни кўп такрорлар эди. Демак, сукут сақлаш, шошма-шошарлик қилмаслик ҳам В.нинг бир кўринишидир. В. барча халқлар, миллатларда ижобий фазилат сифатида кадрланади.

ВАЙРОНКОР ҒОЯЛАР — бунёдкор ғояларга зид бўлган, ёвузлик ва жаҳолатга хизмат қиладиган ғоялар мажмуини ифода этадиган т. Жамтни тубанликка етаклаб, одамларни ғаразли ният ва қабих мақсадларга ундайдиган, халқлар ва давлатларни таназул ва ҳалокатга маҳкум этадиган ғоялар (ўзининг шахсий ёки ижт-й манфаатларини ўзгалар ҳисобига қондириш, босқинчилик, талончилик ва б.). В.ғ. инсонпарварлик тамойилига зид бўлган, бир миллатни бошқасидан устун қўядиган, олий ирқ даъвосида бошқа халқларни қирғин қилиш-

га чақирадиган, жам-тни қарама-қарши қутбларга ажратиб, бўлиб ташлашга сабаб бўладиган ғоялар мажмуидир. Ақидапарастлик ва жангари ирқчилик (рацизм), буюк давлатчилик шовинизми ва ашаддий миллатчилик, фашизм, большевизм, терроризм каби мафқуралар В.ғ.лар жумласига киради.

ВАНДАЛИЗМ — замонавий талқинда маън-й бузғунчилик ва вайронкорликни англатувчи т., тарихий жиҳатдан эса милодий 455 йилда Римни забт этиб, кўплаб антик ва насроний мад-т ёдгорликларини вайрон қилган қадимий герман қабиласининг номидан келиб чиққан атама. Бу ибора илмий муомалада мад-й-тарихий ва моддий бойликларни вайрон қилиш тимсоли сифатида қўлланади. Ҳоз. вақтда В. т.си жамоат тартибини бузишнинг айрим турлари, хус-н, жамоат, хусусий ва коммунал мулкка шикаст етказиш, таълим-тарбия масканлари, транспорт воситаларидаги асбоб ва жиҳозларни ишдан чиқариш, деворларга ғайриахлоқий ёзувларни ёзиш, бир сўз б-н айтганда, бузғунчиликка қаратилган ҳаракатларни англатади. В.нинг барча шакл ва кўринишлари статистикада тўлиқ акс эттирилмаётган бўлса-да, мавжуд маълумотларнинг ўзидек бу иллат баъзи мам-ларда ғоят кенг тарқалганидан далолат беради. Мас., АҚШда бундай хатти-ҳаракатлар оқибатида ҳар йили 200 мингга яқин, жум-н, 15 минг киши атайлаб ёнғин содир этгани учун ҳибсга олинади. Огайо штатидаги 899 оилада ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, улардан 15,5 фоизи бир йилда камида бир марта, 40 фоиздан ортиғи эса икки ва ундан кўпроқ ҳолатларда В. кўринишларига дуч келган. Мутахассисларнинг маълумотларига кўра, бундай хатти-ҳаракатлар жам-тга жуда катта молиявий зарар келтиради. А.Хаубернинг ҳисоб-китобларига биноан, Голландияда

В.дан келаётган кундалик зарар 4 млн. долларни, А.Гольштейннинг маълумотларига кўра, бутун дунёда бу кўрсаткич 1 млрд. долларни ташкил этади. Мас., 1990 йилда АҚШнинг умумтаълим мактабларида вандаллар етказётган зарарни қоплаш учун 600 млн. доллар сарфланган. Фарб мам-тлари илмий адабиётида В. жинойтлари онгли ва онгсиз равишда содир этилиши таъкидланса-да, амалда уларни бир-биридан ажратиш қийин. Чунки ҳар икки ҳолатда ҳам улар келтириб чиқарадиган оқибатлар бир хил: моддий ва мад-й ёдгорликлар вайрон этилади, атроф-муҳитдаги мувозанат издан чиқади ва кўпгина ҳолларда кишиларга жиддий маън-й зарар етказилади. В. хатти-ҳаракатларининг мазмун-моҳияти, иқт-й-ижт-й, психологик ва б. омилларига доир яхлит илмий асосланган концепция ҳозиргача яратилмаган бўлса-да, унга ундовчи сабаблар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) моддий манфаатдорлик (мас., рангли металлларга эга асбоб-ускуналарни ишдан чиқариш, ибодатхона ва зиёратгоҳлардан қимматбаҳо буюмлар — тилла ёки кумуш идишлар, иконалар ва ҳ.к.ларни ўғирлаш); 2) бошқа мақсадларда амалга оширилган В. (мас., нархларнинг пайсасишига йўл қўймаслик учун маҳсулотнинг бутун партиясини ишдан чиқариш); 3) мафкуравий В. (бунда вандалнинг маълум ижт-й-сиёсий мақсадларни кўзлаган бузғунчи ғояси ва унга асосланган хатти-ҳаракатлари муайян ҳокимият шакли, сиёсий ин-т, ижт-й ва миллий гуруҳга қарши қаратилади); 4) қасос, ўч олиш мақсадида амалга оширилган В. (мас., бошқа кишиларнинг ютуқларига ҳасад ва нафрат б-н боқиш, уларга етказилган азоб-укубат ва зарардан ҳузурланиш); 5) ўзлигини чек-чегарасиз намоён этиш, ўта шуҳратпарастлик б-н боғлиқ В. Мас., қад. Юнонистонда

Артемиди ибодатхонасига ўт қўйган Герострат, ўз давлати пойтахти Римни ёқиб юборган император Нерон ёки ҳоз. даврда дунёдаги қатор музейларда сақланаётган бебаҳо санъат асарларига катта зарар етказётган кимсалар В. ғоясининг таъсирига тушган шахслар тимсолидир. Фарб мутахассисларининг таъкидлашича, мазкур ҳодисанинг ўша ҳудуд ва минтақаларда тобора кенг кўламда намоён бўлиб бораётгани, аввало, маъ-ят ва азалий қадриятларнинг инқирозга юз тутаётганидан далолат беради. Бу ҳодисанинг илмий асосланган концепцияси яратилиши В.га қарши курашишнинг замонавий усул ҳамда технологияларини ишлаб чиқиш имконини беради.

ВАРВАРЛИК — маъ-ят талабларига зид ҳолат бўлиб, 1) ижт-й тар-ёт тўғрисидаги баъзи наз-яларда жам-тнинг рив-ш босқичларидан бири; 2) қад. юнонлар томонидан уларга тили нотаниш бўлган қабилаларга берилган ном; 3) замонавий н.назардан қараганда — нодон, жоҳил ва шафқатсиз одамлар фаолияти каби маъноларни англа-тувчи т. ЮНЕСКО қарорига биноан инсониятнинг ноёб тарихий обидалари қаторига киритилган Афғонистоннинг Бомиён вилоятидаги қад. Будда хайкалининг толибонлар томонидан замбараклар б-н ўққа тутиб, вайрон этилиши В.нинг энг ачинарли кўринишидир.

Илм-фанда бу атама биринчи бор америкалик антрополог Л.Морган томонидан қўлланган. Унинг фикрича В., тарихий маънода, жам-т ривожигаги ибтидоий жамоа тузумининг ёввойиликдан кейинги ва цивилизациядан олдинги иккинчи даврини ифода-лайди. Мазкур т. ҳақида шотландиялик файласуф А.Фергюссон 1767 йили чоп этилган «Фукаролик жам-ти тарихи бўйича эссе» китобида фикр юритиб, жам-т тар-ётининг цивилизацияли босқичи ёввойи-

лик ва В. босқичлари негизида вужудга келганини уқтиради. Тажовузкор сиёсат олиб борган давлат ёки уруш тарафдорларига нисбатан ҳам В. атамаси ишлатилади. Мас., Иккинчи жаҳон уруши даврида фашистлар томонидан минглаб шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон этилгани, миллионлаб кишиларнинг қириб ташлангани В.нинг шафқатсиз ифодасидир. Бугунги кунда баъзи Фарб мам-тларида ёшлар томонидан содир этилаётган бузғунчи хатти-ҳаракатлар, турли шаҳарларда уйлар, транспорт воситаларининг ёқиб юборилаётгани, тобора кучайиб бораётган одам савдоси кабилар ҳам бунга мисол бўлиши мумкин.

ВАТАН (араб. туғилиб ўсган жой, она юрт) — кишиларнинг яшаб турган, уларнинг авлод-аждодлари туғилиб ўсган жой, ҳудуд, ижт-й муҳит, мам-тни англатувчи т. В. т. си кенг ва тор маънода қўлланади. Кенг маънода — бутун бир халқ, уларнинг аجدодлари азалдан истиқомат қилиб келган макон. Тор маънода — киши туғилиб ўсган уй, маҳалла, қишлоқ. Инсоннинг уйли-жойли, бошпанали бўлиши, унинг оиласи, бола-чақаси ҳам баъзан В. сўзи орқали ифода этилади. Ш-дек, В. сўзи мумтоз шеър-иятимизда образ сифатида қўлланиб, кўнгил маъносини ифода этади. В. т.си а.лар давомида ижт-й-иқт-й тар-ёт мун-ти б-н ўзгариб, кенгайиб, ривожланиб келган. Қадимда муайян қабила яшаган жой унинг В.и саналган. Жондош ва тилдош қабилаларнинг узвий иттифоқидан элат пайдо бўлган, элат яшаган ҳудуд эл, деб аталган. Мас., ўзб. халқ дostonларида Чамбил эли ибораси кўп тилга олинади. Муайян ҳудуд доирасида марказий бошқарувнинг пайдо бўлиши б-н В. сўзи халқ ва давлат т.ларини ҳам англата бошлаган. Халқнинг тили, мад-ти, иқт-й турмуши, маъ-яти равнақ топиши натижасида киши-

лар ўртасида муштараклик шаклланади. ЎзР миллати, тили ва динидан қатъи назар, шу заминда яшаётган барча инсонларнинг В.и дир. Бу ўринда давлат ва В. айна бир маънони ифодалайди, яъни ЎзР дегаңда В.ни тушунамиз, В. деганда Ўз-ни тасаввур эта-миз. Собиқ мустабид тузум даврида ҳукмрон мафкура биз учун асл В. т.сини сохталаштириб, қалбимиз ва онгимизга мавҳум В. т.сини сингдирмоқчи бўлди. Ўзб. учун умрида бориб кўрмаган, минглаб километр узоқликдаги гиёҳ унмайдиган, ойлар давомида куёш юз кўрсатмайдиган жойлар ҳам гўёки Ўз-н б-н бир қаторда В. эди. Холбуки, В. — тарихан шаклланган, аниқ т. Мустақиллик халқимиз онгида ҳақиқий В. ҳисси, она-юрт т.сини мустаҳкамламоқда. В.ни севиш, уни улуғлаш, сарҳадларини дахлсиз сақлаш, шаъну шарафини юксалтириш йўлида фидокорона хизмат қилиш, ёш авлодни В.га муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш бугунги кунда том маънода шон-шараф ишига айланмоқда.

ВАТАН МАНФААТИ — юксак маън-й тамойиллардан бири; Ватаннинг озодлиги ва мустақиллиги, унинг ҳудудида яшаётган халқнинг тинчлиги ва осойишталиги, бугунги ва келажак ҳаёти-ни, ҳуқуқ ва манфаатларини, барча миллий бойликларни асраб-авайлаш, бойитиш ва ҳимоя қилиш б-н боғлиқ барча мақсад-вазифаларни ифода этадиган т. В.м. миллий манфаатларнинг айна ифодасидир. Дунёдаги ҳар қайси мустақил давлатнинг манфаати унинг ҳудудида яшаётган халқ учун В.м.дир. Ватан ва унинг фарзанди бўлган инсонларнинг шахсий манфаатлари ўзаро уйғунлашиб кетади. Чунки Ватан бўлмаган тақдирда инсоннинг шахсий манфаатларини таъминлаш — она тилида мулоқот қилиш, миллий қадриятлари б-н фахрланиш, оила қуриш, фарзандлар

ўстириш, аждодлар анъанасини муносиб давом эттириш имконсиз бўлиб қолади. Ватанга муҳаббат унинг манфаати йўлида қайғуриш, аждодлар меросига садоқат, миллий маъ-ятдан баҳрамандлик, башариятга ҳурмат, келажак олдиди масъуллик туйғуларини тарбиялайди. Ҳақиқий ватанпарвар инсонлар ўз манфаатларини Ватаннинг тақдиридан, миллати, халқининг миллий кадриятларидан, орзу-истакларидан айри ҳолда тасаввур қила олмайди. Инсон ўзлигини қандай англаса, Ватанини ҳам шундай англайди. Ўзлигини англамаган одам Ватанни ҳам англамайди, В.м. йўлида бирор эзгу иш қилишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. У нафақат Ватанни, ҳаттоки миллати, ота-онаси, оиласи, фарзандлари, ёру биродарлари олдидаги бурчини ҳам ҳис этмайди. Инсон ҳақиқий бахтга эришиши учун фақат моддий бойликнинг ўзи етарли эмас. Ҳам моддий, ҳам маън-й бойликни ўзида мужассамлаштирган одамгина чинакам бахтга мушарраф бўлиши мумкин. Ўз манфаатини В.м.дан юқори қўядиган кимсалар бахт-саодатни фақат моддий бойликка эга бўлишда деб билишади. Афсуски, бугунги кунда «Қаерда яшаш яхши бўлса, ўша ер мен учун Ватан» деб юрганлар ҳам топилади. Бундай кимсаларга «Ватан», «В.м.» деган т.лар бегона. Мам-тимизда ўз мустақил фикрига эга бўлган, ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, ўз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, шахсий манфаати б-н В.м.ни уйғун кўра оладиган шахс маъ-ятини қарор топтириш масаласига катта эътибор берилмоқда.

ВАТАН РАВНАҚИ — миллий истиқлол мафкураси — ҳар бир кишининг манфаатларини юрт манфаатлари б-н уйғунлаштирадиган, уни халқ бахт-саодати йўлида хизмат қилишга даъват этадиган бунёдкор ғоядир. У миллий истиқлол-

нинг олий мақсадларидан бири бўлмиш барчамиз учун муқаддас саналган Ватанимизнинг равнақини таъминлаш, унинг жаҳон майдонида муносиб ўрин эгаллашига эришишини назарда тутди. В.р. ғоясини амалга ошириш бевосита жам-тнинг ижт-й, сиёсий, иқт-й, маън-й-мад-й рившига боғлиқ. Бунда биринчидан, ҳоз. ижт-й барқарорлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик, жам-тни бошқаришда оммавий ташкилотларнинг (хус-н, маҳалланинг) мавқеини ошириш, аҳолини ижт-й ҳимоя қилиш тамойиллари ниҳоятда муҳим. Иккинчидан, ҳаётда демократик тамойилларнинг устуворлиги, муқобил партиялар, жам-тнинг барча жабҳаларини эркинлаштириш, давлатнинг ислохотчилик функцияси, аҳоли сиёсий онги ва мадтини оширишда катта аҳамиятга эга. Учунчидан, бозор мун-тларига хос мулкчиликнинг шаклланиши, иқтисодиётнинг таркибий тизимидаги ўзгаришлар, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш, иқтисодиётни эркинлаштириш, ташқи иқт-й алоқаларни кучайтириш бунда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Тўртинчидан, тарихий меросимизнинг тикланиши, аҳоли интеллектуал салоҳиятини ошириш, фан ва илмий муассасалар, санъат ва адабиётни ривожлантириш, комил инсонни тарбиялаш бўйича миллий таълим дастурининг изчил амалга оширилиши, халқаро мад-й алоқаларни кучайтириш ҳам В.р.га хизмат қилади. Бешинчидан, мамтимиз ҳаётининг барча соҳаларида қонун устуворлигига эришиш, ҳуқуқий-демократик жам-т қуриш соҳасидаги тажрибалар, давлатимизнинг халқаро ҳуқуқ нормаларига амал қилиши — В.р.ни таъминлайдиган шарт-шароитлардир.

ВАТАНПАРВАРЛИК — Ватанининг озодлиги ва ободли-

ги, унинг сарҳадлари дахлсизлиги, мустақиллигининг ҳимояси йўлида фидойилик кўрсатиб яшаш, она халқининг ор-номуси, шон-шарафи, бахту саодати учун куч-ғайрати, билим ва тажрибаси, бутун ҳаётини бахш этишдек дунёдаги энг муқаддас ва олижаноб фаолиятни англатадиган т. В. ниҳоятда серқирра т. бўлиб, тарихий, ижт-й, сиёсий, иқт-й тар-ёт жараёнида доимо такомиллашиб, янги маъно-мазмун б-н бойиб, ривожланиб боради. Ватан манфаати, кадр-қиммати, тақдири, истиқболи, она юртга муҳаббат туйғуси қанча чуқур анланса, В. туйғуси шунча юксак бўлади. Тарихий, ижт-й-сиёсий, маън-й тар-ётнинг турли босқичларида В.нинг янги-янги қирралари намоён бўлиб боради. Ҳақиқий В. Ватанга, она заминга, ўз халқига муҳаббат б-н яшаш, унинг истиқболи, манфаати йўлида тинимсиз меҳнат қилиш ҳамда курашиш зарурати туғилганда жонини фидо қилишни назарда тутади. Ҳар жаҳада Ватанимиз эришаётган муваффақиятлардан қувониш, оғир кунларида унинг учун қайғуриш, ўз юрти б-н ғурурланиш, унинг ҳар бир қаричери, ҳар бир гишти ва гиёҳига, қадимий ва замонавий обидалари, илм-фан ва санъатдаги ютуқларини, моддий ва маън-й бойликларини кўз қорачиғидек асраб-авайлаш — буларнинг барчаси В.дир. Ҳоз. пайтда ёшларимизда В. туйғусини камол топтириш, уларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга. Инсон ўз юртини қандай бўлса шундайлигича севиши, унинг ривожи учун бор имкониятларини ишга солиши лозим. В. кишиларда асосан уч босқичда намоён бўлади: 1) билиш — Ватан т.сига хос қадриятларни эгаллаш; 2) эътиқод — мазкур қадриятлар тўғрисида олган билимларини эътиқодга айлантириш; 3) ҳаракат

— бу эътиқодни амалий ишлар орқали намоён этиш.

ВАТАНФУРУШЛИК — Ватанга хоинлик қилиш, Ватанни сотишни англатувчи т. Бундай ҳаракатлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: мам-т манфаатларига хиёнат қилиш, ўз шахсий манфаатларини кўзлаб иқт-й, сиёсий ва б. жосуслик фаолияти б-н шуғулланиш, душман томонига ўтиб ўз халқи, мам-тига қарши кураш олиб бориш, қўпуровчилик ишлари б-н машғул бўлиш ва ҳ.к. В.нинг моҳияти ватансизлик, Ватанидан бегоналашиш каби ҳодисалар б-н солиштирилганда янада ёрқин намоён бўлади. В. ўз юртининг тинч ва осойишта ҳаётига, унинг озодлиги ҳамда ободлигига путур етказиш, шаъни ва обрўсини нафақат мам-тда, балки жаҳон миқёсида поймол қилиш б-н баробардир. В. давлат ва жаматнинг барқарор тар-ётига таҳдид сифатида ҳам пинҳона, ҳам ошқора тарзда намоён бўлиши мумкин. В.нинг кўпгина сабаблари бўлиб, улардан асосийси бойликка, пулга ружу қўйиб, Ватан манфаатларига хиёнат қилишдир. В. ҳар қандай ҳолатда ҳам оғир жиноят ҳисобланади. ЎзРнинг мудофаа салоҳияти, давлат ҳавфсизлиги ёки ҳудудий дахлсизлиги, суверенитетига зарар етказиш, душман томонга ўтиш, жосуслик қилиш, давлат ва ҳарбий сирларни ошқор этиш, мам-тимизга қарши душманлик фаолиятини олиб бориш — буларнинг барчаси В.нинг кўринишларидир. ЎзР ЖКда бундай жиноятлар давлатга хоинлик сифатида таърифланади.

ВАФО(ДОРЛИК) — юксак маън-й фазилатлардан бири ҳисобланиб, садоқат, ўз аҳду паймонида, сўзда, ваъдада қатъий туришни англатадиган т. Буюк мутафаккир Юсуф Ҳос Ҳожибнинг «Турайин, борайин, юрайин, оламини кезай-

ин, оламда В.ли одам бўлса, мен уни қидирайин» деган сўзларида В.нинг инсон учун нақадар буюк қадрият экани ўз аксини топган. В.дор одам тилини ёлғон, ғийбат ва бўхтон сўзлардан сақлайди. Инсоннинг В.и дилида ва тилида бирдек намоён бўлади. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида В., дўстлик ва садоқат туйғулари юксак даражада улуғланади. Бу фазилатлар, айниқса, Шопур образида яққол ифода этилган. Соҳибқирон Амир Темур В.ни гоят қадрлаган. Бу ҳақда ул зотнинг ўзи «Темур тузуқлари» асарида бундай ёзади: «Мен ҳар кимгаки ваъда берсам, унга В. қилдим, ҳар бир ваъдага хилоф иш қилмадим. Мен доимо ваъдаларимни аниқ бажарсам, шундагина одил бўлишимни ва кимсага жабр етказмаслигимни англадим». В.ли киши олижаноб бўлиб, кишиларни эзгуликка чорлайди, инсонпарварлик йўлига даъват этади, бунинг натижасида бахту саодатга эришади. В.ли инсонлар ҳар қандай вазиятда ҳам бир-бирига содиқ қолади, бир-бири учун жон фидо этишга ҳам тайёр бўлади. В. дунё адабиётининг азалий ва абадий мавзуларидан бири. Яна бир улуғ мутафаккир бобомиз Заҳриддин Муҳаммад Бобур бир рубойида В.ни шундай таърифлайди: «Ҳар кимки, В. қилса – В. топқусидир. Ҳар кимки, жафо қилса – жафо топқусидир. Яхши киши кўрмагай ёмонлик ҳаргиз, Ҳар кимки, ёмон бўлса – жазо топқусидир». Ш-дек, халқ мақолларида ҳам В. улуғланади. Чунончи, «Ваъдага – В., В.сизга – жафо», «Ваъда – В.си б-н гўзал» каби мақоллар шулар жумласидандир.

ВАФОСИЗ(ЛИК) – вафоси йўқ, аҳд, келишувга амал қилмасликни англатадиган хус-ят. В. инсонни дину эътиқодидан, ёру биродарларидан ва оҳир-оқибат ўзлигидан айирувчи ёмон ҳислатдир. «Ишқи

борнинг имони бор», деб бежиз айтмайди доно халқимиз. Инсон учун энг азиз нарса – оила. Айниқса ўзб. халқи учун «оила» муқаддас т.дир. Оиланинг таянчини эса вафо ташкил этади. Зеро, муҳаббат уйнинг пойдевори бўлса, вафо унинг устунидир. В. оилани барбод этади, ҳаёсизлик, риёсизлик, беандишаликни келтириб чиқаради. В. шахват, нафс маҳсули. Уларнинг зидди инсоннинг зийнатли либоси бўлган ифбат ва ҳаёдир. Абдулла Авлоний бу борада шундай дейди: «Зотингга зийнат ўлан иффатни дилда сақлагин, // Шаҳвату нафсинг сани бўлғусидур ақлингга қул. // Ҳар кишининг дунёда йиртилса иффат пардаси, // Нафси шайтондек ани бир кун солур бўйнига гул». В. одамни дўстларидан ҳам маҳрум этади. «Бевафо дўстдан таёқ яхши, Бебахра гулдан – япроқ» дейди халқимиз. Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари назарида, В. аёлларни иффат ва ҳаёдан маҳрум этса, эрларни оила, дўстларидан ажратади, хиёнат йўлига бошлайди. Мас., Афлотуннинг фикрича, «Хотинларнинг вафоси адаб ва номусини сақлашдадир. Эрларнинг вафоси бутун инсоният адабларига шомилдур». Дарҳақиқат, эр йигит нафақат оиланинг таянчи, балки юрт ҳимоячиси ҳамдир. Ёзувчи Ойбек «Кутлуғ қон» романи қаҳрамонларидан бирининг ибораси б-н айтганда: «Эр йигит ер сотмайди, ер сотган эр бўлмайди». Ушбу ҳикмат замири теран маънода ифодаланган (*Яна қаранг: ВАФО(ДОРЛИК)*)

ВАҚТ – оламнинг асосий атрибутларидан бири бўлиб, маконнинг замонда кечишининг асосий мезони, бу жараённинг даврийлиги ва давомийлиги, чексизлигини ифода этадиган т. Замон маконда чексиз бўлгани каби, макон ҳам замонда чексиздир. В. ана шу чексизликни аниқлаштириш, уни

кун ва тун, эра, а., йил, ой, соат, дақиқа ва сонияларга бўлиб тасаввур этишга хизмат қилади. В. фақат бир томонга, илгарига қараб боради. Унинг қайси нуқтада бўлгани ва қайси нуқтада якун топиши — номаълум. У объектив жараён бўлиб, уни тўхтатиб ҳам, орқага қайтариб ҳам, тезлаштириб ҳам бўлмайди. В. инсон умрининг мазмунини ҳам ифода этади. В.нинг объектив хус-ятлари инсон маъ-ятининг шаклланишига, унинг ҳаёт ҳақиқатини англашига кучли таъсир кўрсатади. «В. — одил ҳакам», «Ҳаммасини В. кўрсатади», «В.нинг ўзи тарбиялаб қўяди», «В.дан ўзиб бўлмайди» каби ҳикматли сўзлар ҳам В. мезонини инсон ҳаётида қанчалик катта ўрин тутишини кўрсатади. В. инсон учун энг буюк қадриятдир. Жаҳон тарихидаги буюк шоир ва ёзувчилар, алломалар В. инсонга куч-ғайрат, эзгу ишларга сарфлаш, мазмунли умр кечириш учун берилган беқиёс имконият эканини таъкидлаб, унинг ҳар бир дақиқасини қадрлашга даъват этганлар.

ВЕДАЛАР ВА УПАНИШАДЛАР — диний мазмундаги адабиётлар. Баъзи тахминларга кўра, деярли тўққиз а. (мил.ав. 1500–600 й.) давомида Ҳиндистон ярим оролида яшаб келган қад. халқ ва элатлар томонидан яратилган. Аммо ана шу даврдан кейин ҳам В. ва У.га монанд руҳдаги асарлар яратилгани маълум. В. асосан диний мазмунда бўлса-да, уларда қад. халқларнинг маън-й ҳаёти, ижт-й-икт-й ривож, турмуш тарзи тўғрисида муҳим маълумотлар мавжуд. Анъанавий В. манбаларини шартли равишда бир қанча гуруҳларга бўлиш мумкин. У дастлаб қад. Ригведа, яъни мадҳиялар тўплами шаклида бўлиб, 10 минг шеърдан иборат, 1028 мадҳияни ўзида жамлаган. Бу мадҳияларда диний тасаввурлар, ҳумладан, политеистик — кўпхудоликка оид қарашлар ўз ифодасини топган. Уларда куй-

ланган Индра — момақалдироқ ва орийларни душманлардан ҳимоя қилувчи худо, Сурья — кўёш худоси, Дьяус — фалаклар худоси сифатида гавдаланади. В.нинг Ригведадан кейин шаклланган манбалари Самоведа, Ахчарведа ва Ячкурведадир. В. оламнинг келиб чиқиши, биринчи жавҳар — субстанция, унинг асосида турли жараёнлар, худолар ва бутун оламнинг вужудга келиши ҳақида содда тасаввурларни ифода этади. Бундай жараёнлар мавҳум ижодий куч-қудрат — Праджапати таъсирида рўёбга чиқади. Бундай тасаввурлар, уларнинг мазмун-моҳияти қандай бўлишидан қатъи назар, кишиларнинг кундалик ҳаётини кузатишлари, тажрибаси ва уларга таянган умумлашмалар натижасидир. У. Веда адабиётининг сўнгги босқичини ташкил қилади. Баъзи ҳинд анъаналарига қараганда, улар сони 108 та. Лекин ҳоз. вақтда уларнинг сони 300 га яқин, деган маълумотлар ҳам мавжуд. У. мил.ав. VII–VI а.ларда шаклланди. Уларда Брихадаранъяка, Чхандогъя, Айтарея, Кена, Кауштаки каби фал-й йўналишларнинг таъсири сезилиб туради. У.да оламнинг бутун бир манзараси тасвирланмаган бўлса-да, қурбонлик, илк асос, руҳий моҳият, ҳаётнинг ўзгариб туриши (самсара), одамларнинг яхши ва ёмон аъмолларига қараб бериладиган насиба (карма), анимистик қарашлар, руҳнинг кўчиб юриши (таносух), ахлоқий меъёр ва мезонлар, инсон тақдири каби қатор масалалар бўйича қарашлар илгари сурилган. У.нинг муаллифлари аксарият ҳолларда жам-тнинг қуйи табақаларига мансуб кишилар бўлган. Уларнинг ҳинд жамтида юқори мақомни эгаллаб турган брахманларнинг мавқеини сусайтиришга қаратилган ҳаракатлари жасорат ифодаси эди. У. Ҳиндистондаги маън-й-руҳий ва фал-й жараёнларга катта таъсир кўрсатган. Айниқса, самсара ва

карма ҳақидаги таълимот кўпгина ғоявий йўналишларнинг асосий мавзусига айланган.

ВЕСТЕРНИЗАЦИЯ (инг. *вестерн* — Ғарб) — европацентризм ғоясининг замонавий кўриниши бўлиб, инсоният эришган барча ютуқларни ғарблаштириш, Ғарб дунёсининг ўзига хос тафаккури ва турмуш тарзи натижаси деб кўрсатишга уриниш, Ғарб мам-тларини илғор ва етакчи куч, идеал ҳодиса сифатида тарғиб этишга қаратилган наз-я ва амалиёт. В. т.си XIX а.нинг 50-йилларидан эътиборан, ошқора айтила бошлади. Бугунги кунда В. т.си «космополитизм» («жаҳон фуқаролиги»), «глобаллашув», «оммавий мад-т» категориялари б-н бир қаторда ишлатилмоқда. Ғарбда В. сиёсатини қўллаб-қувватловчилар ҳам, унга мутлақо қарши бўлган гуруҳлар ҳам мавжуд.

XIX а.га келиб жаҳонда мустамлакачилик ҳаракатларининг кенгайиб бориши Осиё, Африка, Австралия ва Америкадаги кўплаб янги-янги халқларнинг бўйсундирилишига олиб келди. Забт этилган ҳудудларда «Европа — мад-тлар ўчоғи» деган ақидага асосланган европацентризм ғояси, ирқчилик ва миллатчилик авж олди. Жаҳондаги барча халқлар Ғарбнинг дини, маъ-яти, маърифати, урф-о.лари ва турмуш тарзидан ўрнак олиши лозим, деган ақида мустамлакачиларнинг асосий ғоясига айланди. Европацентризм ғоялари турли ҳудудларда зўравонлик йўли б-н татбиқ этилди. Бу ғоя асосида европалаштириш (ғарблаштириш) жараёни авж олди. Ғарбча дунёқараш ва турмуш тарзи кенг тарғиб этила бошлади. XIX а.нинг иккинчи ярмида дунё харитаси иқт-й ва ҳарбий жиҳатдан устун мам-тлар ва уларга қарам бўлган, аҳолиси қашшоқ, мустамлака ўлкаларга бўлиниши таъсирида Ғарб халқларининг бошқа халқларга нисбатан устунлиги ғояси илгари сурил-

ди. Бу каби интилишлар XX а. ва айниқса, XXI а.нинг бошларига келиб янада авж олиб, Ғарбдаги сиёсий куч ва марказлар Шарқ жам-тларига «эркинлик ва демократияни олға силжитиш», «адолат ва тартиб ўрнатиш», «цивилизацияга ошно этиш» ва «инсонпарварлик ёрдами кўрсатиш» ниқоби остида амалга оширилаётган сиёсатнинг асл моҳияти ва мақсадлари, аввало, муайян мам-тларни ўзига тобе этиш, уларнинг ер усти ва ер ости бойликларини эгаллаб олиш, миллий кадриятлари, тарихи ва маъ-ятидан жудо этишга қаратилган.

ВИЖДОН — инсонга хос юксак маън-й фазилат, кишининг ўз хатти-ҳаракати, қилмиши, юриштуриши учун одамлар, жамоатчилик олдидаги масъулият ҳиссини англаувчи т. В.ли инсон ҳар бир қилган иши, одамлар б-н бўлган мулоқоти, фаолияти ва фикрларини сарҳисоб қилади. Ноҳақликка, адолатсизликка мурасасизлик б-н қаршилик кўрсатади. В.нинг шаклланишида ижт-й муҳит, оила ва жам-тдаги таълим-тарбия, атрофдаги кишиларнинг мад-ти, ахлоқ-одоби, дунёқараш муҳим аҳамият касб этади. Бу юксак маън-й-ахлоқий фазилат шахсни эзгу мақсад ва амалларга ундаб, ўз фаолиятига холисона, тўғри баҳо беришига хизмат қилади. Тажрибада аслида В.сиз кимсанинг вояга етиб, ўқимишли, катта одам бўлиб етишганидан кейин В.ли бўлиб қолганини учратиш қийин. В. инсоннинг билим даражаси, моддий аҳволи, ижт-й мавқеи б-н белгиланмайди, у юксак маън-йлик, комиллик ва тарбия маҳсулидир. В. маъ-ятдаги таъсир доираси ғоят кенг т.лардан бири. Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи муҳит, жам-тга боғлиқлигини ифодаласа, В. унинг ботиний оламини, қалб туғёни, ички руҳий изтиробини намоён этади. Баъзан жам-т талаблари

б-н В. ўртасида ихтилофлар пайдо бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда жам-т талабларининг ўткинчилик хус-яти, маълум маънода эскиргани яққол намоён бўлади. Зеро, В. кўзга кўринмас, лекин таъсири ва аҳамияти жиҳатидан улкан маън-й-ахлоқий ҳодисадир. Баъзи ҳолларда, В. т.си ўрнида иймон ибораси қўлланади. Иймон аслида диний т. бўлса-да, ҳаётда В. т.сининг синоними тарзида қўлланади. Мас., «иймонли одам» деганда, унинг нафақат диний эътиқоди, балки, аввало, В.ли, ҳалол, ростгўй инсон экани назарда тутилади. Шу маънода, В. ва иймонни бир-бири б-н узвий боғлиқ бўлган эгизак т.лар дейиш мумкин. Диний эътиқодга мун-т «В. эркинлиги» деб юритилиши ҳам бу икки т.нинг ўзаро муштарақлигидан далолат беради. Баъзи адабиётларда В. т.сининг «субъектив» ҳодиса сифатида талқин этилиши ҳамда адолат, бурч, номус сингари т.ларнинг унга нисбатан устунлигини асослашга уришишларни учратиш мумкин. Ваҳоланки, В.сиз одамнинг адолатпарвар, садоқатли, ор-номусли инсон бўлиши амримаҳол. В. энг аввало, ўзгаларга нисбатан бурч ва масъулиятни теран ҳис этишни тақозо этади.

ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ — фуқароларнинг истаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқи. В.э. ҳуқуқи БМТнинг Бош Ассамблеяси томонидан 1981 йил 25 ноябрда қабул қилинган 36–55-сон Резолюциясида белгиланган инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Ўз-н Конституциясининг 31-моддасида: «Хамма учун В.э. кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди»,

деб қайд этилган. В.э. демократиянинг ажралмас таркибий қисмидир; у фуқароларнинг динга мун-тларидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлиги, барча диний конфессияларнинг қонун олдида тенглиги, динга эътиқод қилиш ёки қилмасликка нисбатан ҳеч қандай мажбурият йўқлиги, диний идора ишларига давлатнинг аралашмаслиги, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланиш мумкин эмаслигини ифода этади. В.э. диндорларнинг диний ҳис-туйғуларини ҳақоратламаган ҳолда диний мутаассиблик, жаҳолатпарастлик, даъват ва низога, экстремизмга, қонуний давлатга қарши диний партия, жамоа, уюшма, ҳаракат ва жамғармалар тузилишига қарши ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бориш эркинлигини ҳам кафолатлайди. Мазкур қонуннинг 1- ва 4-моддалари фуқаролар ўзларининг динга бўлган мун-тини эркин белгилаш, маросим ва удумларни бажариш ҳамда қонун олдида барчанинг динга бўлган мун-тларидан қатъи назар тенглигига кафолат беради. Ўз-нда дин ва диний ташкилотлар давлатдан ажратилган, ш-дек, куч ишлатишни тарғибот қилиш, миллатлар ва диний ташкилотлар орасига низо солиш учун диндан фойдаланиш ва конституциявий тузум асосларига қаратилган ҳаракатлар ман этилади. Расмий (қонуний) мақомга эга диний ташкилотларнинг динни тарғиб этишда ОАВ ва матбуотдан фойдаланиш эркинлиги ҳам қонун доирасида кафолатланади. Мас., Ўз-н мусулмонлари диний идораси ўз газета ва журналларига, нашриёт ва кутубхонасига эга бўлиб, уларни тарқатишда алоқа муассасаларидан бемалол фойдаланмоқда. Ҳоз. даврда мам-тимизда 16 та диний конфессия — уюшма мавжуд бўлиб, буларнинг энг йириклари ислом, православ ва яҳудийликдир. Улар ихтиёрида масжидлар, мадрасалар, синагогалар, черковлар, журнал ва

газеталар бор. Бугун Ўз-н мусулмонларидан минглаб фуқаролар ҳаж зиёратига, умра сафарига бемалол бориб келмоқдалар. Барча фуқаролар учун В.э. талаблари ва тамойилларини амалга ошириш имкони тўла таъминланиб, у жам-тимиз маън-й ҳаётининг таркибий қисмига айланган. В.э. ва диний ташкилотлар масаласи ижт-й ҳаётда муҳим ва мураккаб масала бўлиб, унинг замирида шахснинг ҳуқуқи, демократия, адолат-парварлик ва инсонпарварлик каби ижт-й, сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий т.лар туради. БМТ Низомидан тортиб, барча халқаро ҳужжат ва шартномаларда, ҳамма мам-тларнинг Конституцияси ва қонунларида В.э. масаласи ўз ифодасини топган. Ўз-н давлатининг дин соҳасидаги сиёсати ана шу декларациянинг асосий тамойилларига мос тушади. Дунёвий давлатимизнинг дин соҳасидаги сиёсати турли дунёқараш, эътиқодда бўлган кишилар ўртасидаги, давлат б-н дин, диний ташкилотлар б-н давлат ўртасидаги мун-тларнинг амалда ҳуқуқий таъминланишини назарда тутуди. Давлат қонунларида диний эътиқод ҳар кимнинг хусусий иши деб белгиланган. Айни вақтда «Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди» (61-модда). Асосий қонунимиз Ўз-н фуқаросини миллати, ирқи, жинси ва динидан қатъи назар, тенг ҳуқуқли деб билади, ш-дек ўз эътиқодини эркин намоён этиш, ибодат қилиш, урф-о. ва миллий анъаналарини давом эттириш ва уларни ҳурмат қилишни кафолатлайди. Конституцияда белгиланган ушбу қоидалар «В.э. ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунда янада кенгроқ ифодасини топди. Ушбу қонуний ҳужжатларда белгиланган қоидалар дунёвий демократик давлатнинг динга мун-тини акс эт-

тиради. Зеро, Ўз-нда мустақиллик қўлга киритилгандан кейин барпо этилган миллий давлат бу — дунёвий характердаги давлатдир.

ВИТАЛИЗМ (лот. *vitalis* — ҳаётӣ) — тирик табиатнинг нотирик, жонсиз табиатдан сифат жиҳатидан фарқланиши, ҳаётӣ жараёнларни ноорганик олам кучлари ва қонунлари б-н алмаштириб бўлмаслиги, ҳаётӣ жараёнларнинг тирик мавжудотларга хос бўлган ўзига хос номоддий асос: «ҳаётӣ куч», «рух», «энтелехия» ва ҳ.к. белгиланиши тўғрисидаги таълимот. Бундай қарашлар антик даврдаёқ Пифагор, Афлотун, Арасту асарларида илгари сурилган. Фал.да В.га идеалистик ҳамда табиий-илмий ёндашувлар мавжуд. В. ҳаётӣ фаолиятни табиий-илмий талқин қилиш механизмига қарши бўлиб, тирик мавжудотларнинг тизим сифатида мақсадга мувофиқ бўлмаслиги ва механикага хос бўлмаган тар-ёт ва хулқ-атвор жиҳатларига эга эканини эътироф этади. В. учун тирик мавжудотлар ўзига хослигини мутлақлаштириш, улардаги биологик ва кимёвий қонуниятларни инкор этиш, ҳаётӣ ҳодисаларни табиий-илмий асосда талқин этишга имкон берадиган биологик наз-яларга салбий мун-тда бўлиш хосдир. Чунончи, В.нинг йирик вакилларида бири бўлган Дриш Ч.Дарвиннинг эволюцион наз-яси ҳамда Г.Менделнинг ирсият концепциясига кескин қарши чиққан.

ВОЛЮНТАРИЗМ (лот. *voluntas* — ирода) — фал. ва психологиядаги ироданинг устуворлиги ғоясига таянадиган таълимот. В. атамаси 1883 йилда немис файласуфи Ф.Теннис томонидан илмий муомалага киритилган. В.нинг етук вакили А.Шопенгауэр воқеа-ҳодисалар (тасаввурлар) асосида ётган «нарса ўзида»ни бирламчи, ҳеч нимага боғлиқ бўлмаган «олабий

ирода»дир, деб даъво қилади. Унинг фикрича, барча тирик мавжудотларнинг ҳаракатлантирувчи кучи — стихияли инстинктив характерга эга бўлган «яшашга интилиш иродаси» б-н белгиланади. Онгли ирода кўр-кўрона, инстинктив индивидуал ирода маҳсулидир. В.га хос қарашлар ўрта а.ларда Августин, Дунс Скотт таълимотларида ҳам яққол ифодаланган. XVIII а. охирлари — XIX а. бошларида Фарб ижт-й-фал-й тафаккури, айниқса, немис фал.си доирасида ирода устунлиги таълимоти яратилди. Мас., Фихтенинг фикрича, ирода дунёнинг мутлақ ижодий инъикосидир. Гартман назарида эса, ирода барча нарсада мавжуд, у ҳар ерда ва ҳамма нарсага таъсир қилади. Унинг таъкидлашчи, т. ва атамаларда ироданинг бирлиги намоён бўлади. Фал.да ирода борлиқнинг олий тамойили деб талқин этиладиган В. атамаси тарихий жараённинг объектив қонуниятлари б-н б-н ҳисоблашмаслик, ақл ва тафаккурга таяниб иш тутишни инкор этиш, ўз шахсий ёки гуруҳий мақсад ва манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўйиш ҳолларини ифодалаш учун ҳам қўлланади.

ВОРИСЛИК (араб. ворис, меросхўр, мерос қилиб олувчи) — табиат, жам-т ва инсон ҳаёти ҳамда тафаккурининг доимий ўзгариши, рив-шининг узвий боғлиқлигини ифода этувчи фал-й т. Кўчма маънода В. атамаси ажодлар ва авлодлар ўртасидаги узвий боғлиқлик, ота-боболар қолдирган меросга эгалик қилиш, уни асраб-авайлаб, бойитиб, келгуси авлодларга етказиб бериш жараёнининг узлуксизлигини англатиб, ўтмиш, бугунги кун ва келажакдаги воқеа-ҳодисалар ўртасидаги зарурий боғлиқликни ифода этувчи умумфал-й т.дир. В. ўтмиш меросига таянган ҳолда жам-ят тар-ётини юксак босқичга қўтариш ва бу жараённинг узлуксизлигини таъмин-

лашга хизмат қилади. Айнан ана шу боғлиқлик жам-ятнинг иқт-й, ижт-й ва маън-й-маър-й тар-ёти, унинг мазмунан такомиллашувини таъминлайди. В. жараёнини теран англаш, фан, мад-т, маъятнинг тар-ёт қонуниятларини таҳлил қилиш, ўтмишга тўғри ва ҳолисона мун-тда бўлиш имкони яратади. Дарҳақиқат, инсон билими ва маъ-ятининг юксалиши жам-т тар-ётининг илк даврларидан ҳоз. кунгача узлуксиз давом этмоқда. Ана шу жараён мобайнида инсон мукаммаллашиб, кинотни забт этди, ахборотлашган жам-тда ўз имкониятларини намоён этиб, унинг мисли кўрилмаган моддий ва маън-й тар-ётини таъминлади. Бу В.нинг ижобий характерини ифодалайди. Шу боис, жам-т ҳаётининг турли соҳаларини ислоҳ этиш жараёнида В.ни таъминлаш, сақлаш ва унга амал қилиш беқиёс аҳамият касб этади. В. ғоят кенг қамровли т. бўлиб, у биринчидан, бир тарихий давр доирасидаги авлодлараро мун-тларга (горизонтал В.) асосланса, иккинчидан, турли тарихий даврларда яратилган моддий бойликлар, маън-й қадриятлар боғлиқлиги ва узлуксизлигини ифодалайди. Кейинги йилларда жам-тимиз ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислохотларда миллий қадриятларимиз, урф-о. ва анъаналаримиз, ажодларимиз тафаккури ва даҳоси б-н яратилган бебаҳо илмий, мад-й-маър-й меросни тиклаш, асраб-авайлаш ва бойитиш, авлодлар ва ажодлараро В.ни таъминлаш масаласига алоҳида аҳамият қаратиб келинмоқда. Бу саъй-ҳаракатлар жам-т маъ-ятининг юксалиши б-н биргаликда замонавий талабларга жавоб берадиган баркамол ёшларни тарбиялаб вояга етказиш, келажак авлодларга озод ва обод Ватан қолдириш, ворисийлик ришталарининг янада мустаҳкамланишини кўзда тутати.

ГАНДИ, Махатма (2.10.1869–30.1.1948) — асл исми Махатма Карамчанд Ганди, Ҳиндистонда миллий озодлик кураши раҳбарларидан бири, сиёсатчи атоқли мутафаккир. У «Махатма» («Буюк қалб») тахаллуסי б-н машҳур. Г. номи б-н боғлиқ гандизм таълимоти Ҳиндистон Миллий Конгресси (ХМК) расмий мафкураси сифатида тан олинган ва у ҳозирга қадар ҳинд халқи тафаккурига ижобий таъсир кўрсатиб келаётган маън-й омил ҳисобланади. Ҳиндистон мустақиллигининг ашаддий рақибларидан бири У.Черчилл Г.га «Исёнкор фақир» номини берган эди. Гарчи У.Черчелл мазкур лақаб б-н Г.ни халқаро доирада ерга уришни кўзлаган бўлса-да, аслида Г.нинг «фақир»лиги, камтарлиги, сабр матонати бутун ҳинд халқи маъ-ятига таъсир кўрсатган. Мустамлакачиларга қарши курашнинг ўзи асослаган мад-й шаклда бошлаган ва бу йўл бутун дунёда Г.нинг обрў-эътиборини юксак даражага кўтарган. Г. ташкил этган ҳаракат дунёга зулму истибдодга қарши куч ишлатмасдан, маън-й омилларга суянган ҳолда курашиш ва ғалаба қилиш мумкинлигини амалда исботлаб берган эди. Г.чилик Ҳиндистон тарихидаги бутун бир давр мазмунини ташкил этади. Г. «Сатияграха» («Қатъийлик ҳақиқатда», яъни «Куч ишлатмасдан курашиш») ғоясини илгари сурган. Сатияграха таълимотида ахлоқий идеализм ва сиёсий прагматизм бир-бири б-н ўзаро боғланиб кетган. Зўрликка қарши сабр-тоқат, чидамни тан олмаса-да,

унга қарши барча воситаларни ишга солиш Г.нинг ахлоқий принципларига мос келмаган. Г. Ҳиндистонни вайронагарчиликлардан, таназулдан, халқнинг қирилиб кетиши ва кучга асосланган инқилобий ҳаракатлар натижасида юз бериши мумкин бўлган кўплаб фалокатлардан сақлаб қолган эди. Г. ХМК етакчиларидан фарқли равишда ўз таълимотини халқ орасида тарғиб этган, кишиларда юксак маън-й тафаккурни шакллантиришга интилган эди. Унинг тарғиботи оддий, содда, барча бирдай тушунадиган ва биладиган, амал қилиш қийин бўлмаган т. ва ҳаракатлардан иборат эди. У қаршилиқ кўрсатишнинг икки шаклини талаб қилган — ҳамкорлик қилмаслик (давлат хизматидан, биринчи навбатда, армия, полицияда хизмат қилишдан бош тортиш, мустамлакачиларнинг «вакиллик органлари»га сайлов ва давлат мактабларини бойкот қилиш, расмий суд муассасаларини хусусий ҳакамлик б-н алмаштириш, давлат мукофотларидан намойишкорона бош тортиш, чет эл махсулотлари ҳамда тижорат фаолиятини бойкот қилиш ва б.) ва фуқаровий бўйсунмаслик, яъни мавжуд қонунларга амал қилишдан бош тортиш. Булар аслида ҳеч бир — на хорижлик золим, на маҳаллий мазлум ҳаётига хавф солмас, айна вақтда истибдодга қарши норозиликни тўла ифодалай олар эди. Ҳиндистон икки давлатга бўлиб юборилгач (1947), Г. умрининг охиригача диний бағрикенглик (толерантлик) учун кураш олиб борди.

Чунки Хиндистондаги кўп динлилик, аҳолининг турли динларга эътиқод қилиши маън-й бирлашув орқали эришилган ғалабаларга катта хавф туғдирарди. Динлар б-н боғлиқ маън-й тафаккурдаги ранг-баранглик, сиёсий-маън-й бирликнинг бузилиши олдини олиш бу даврда Г. таълимотининг бош йўналишига айланган эди. Г. 1948 йил 30 январидида хинд шовинистик-террористик ташкилоти «Раштрия сваям севак сингх» аъзоси Н.Годзе томонидан ўлдирилган. Хиндистон тарихида буюк роль ўйнаган Г.ни бекорга «Миллат отаси» деб аташмаган. Унинг сатияграҳаси этник, диний каста, тил, минтақавий ва бир халқ орасидаги турлича маън-й қарашлар б-н боғлиқ ҳар хил тўсиқларни бузиб ташлаган эди. Хиндистон бирлиги, истиқлол масаласи Г.нинг ҳаёти мазмунини ташкил этган. Ер юзида «Сарвадойя», яъни («Умумий фаровонлик жам-ти») қуриш сатияграҳа ғоясининг моҳиятини ташкил этган. Унда демократик ва гуманистик тамойиллар ўз ифодасини топган. Г.нинг «Сарвадойя»си мустақиллик учун кураш ғоялари б-н боғланган. Айниқса, халқаро мун-тларда куч ишлатмаслик, бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик, барча муаммоларни музокаралар орқали ҳал этиш, қисқаси тинч-тотув яшаш тамойилларини англатади. Г. фал.си муаммоларни ҳал этиш воситаси сифатида ҳар қандай урушларни инкор этади. Г. номи бугунги кунда Хиндистонда ва бутун дунёда тинчлик, ижт-й ҳамкорлик, динлараро бағрикенгликни англатади. Тамаддун келажаги ҳақида фикр билдираётиб, машхур инг. тарихчи-социологи А.Тойнби: «Дунёда бир кун келиб урушлар, қирғинлар ҳам барҳам топади, Ер юзи халқлари орасидаги кескинликлар бир кун келиб уларни ўз ихтиёрлари б-н фақат бир йўлни танлашларига мажбур қилади. Бу йўл Ганди йўли — тинчлик йўлидир», деган эди.

ГАЛИЛЕЙ, Галилео (1564–1641) — Италиянинг буюк мутафаккири, фал., математика, физика, астрономия ва санъатшунослик каби фан соҳаларида етук асарлар яратган қомусий олим. Г.нинг дунёқараши қуйидаги тамойиллар б-н белгиланади: 1) инсон томонидан уни ўраб турган дунёни қандай бўлса, шундайлигича билиш мумкинлиги; 2) ташқи дунёни инсон сезги аъзоларига таъсир ўтказувчи билим манбаи экани; 3) инсоннинг билиш жараёни илоҳий асос ва ўзига хос номоддий жавҳар орқали бошқарилиши тўғрисидаги фикрларнинг ғайримиллийлиги; 4) ҳақиқий билимга фақат ҳистуйғулар орқали ҳосил қилинган образ — тимсоллар воситасида эришиб бўлмаслиги бу жараён ақлнинг буюк кучи ва мантиқий фаолияти б-н белгиланиши. Бу тамойиллар ўша давр диний ақидаларига тамоман зид бўлгани, инсоннинг ақлий бунёдкорлик фаолияти улуғлангани учун аллома қаттиқ тазйиққа учраган.

ГАРМОНИЯ (юн. *harmoniya* — алоқа, уйғунлик) — маълум тизим элементлари, таркибий қисмлари рив-шининг муайян даврида ўзаро мувофиқ, мутаносиб, узвий боғлиқлик ва алоқдорлик ҳолатини англатувчи т. Г.нинг намоён бўлиш шакллари кўп. Мас., фал.да мазмун ва шакл, бутун ва бўлак, система ва элементлар ўртасидаги мутаносибликка нисбатан ишлатилади; муסיқа санъатида кўпчилик ижро этадиган кўшиқлар (хор) ёки қуйлардаги уйғунликни билдиради; оилада эр ва хотин ўртасидаги бир-бирига мослик, баҳамжихатлик ва тотувликни англатади; маъ-ятда ўзаро ҳурмат ва бағрикенглик асосига қуриладиган барқарорлик ва инсоний мун-тлардаги ўзаро уйғунликни ифодалайди.

ГЕГЕМОНИЗМ (юн. гегемония — етакчилик, бошқариш) — тур-

ли соҳаларда, жумладан, маън-й соҳада ҳам устунлик ва ўз ҳукмига бўйсундиришни англатувчи т. Г. моҳиятан дунё барқарорлигини таъминлаш ёки уни мустаҳкамлашга қаратилган сиёсатга зид ҳодиса бўлиб, ижт-й тар-ёт, жам-т барқарорлиги ва хавфсизлигини издан чиқаради. Баъзи давлатларнинг барча соҳаларда устунлик қилиш ва дунёни ўз ҳукмига бўйсундиришга интилиши инсоният тарихининг турли босқичларида салбий оқибатларни келтириб чиқарган. Г. бирон-бир қудратли кучнинг манфаатларини устувор даражада, бир томонлама таъминлаш мақсадини кўзлагани сабабли у бошқа томоннинг манфаатларига зид бўлиб, ижт-й, сиёсий ва маън-й рив-шга путур етказди. Бундай адолатсизлик етарли имкониятга эга бўлмаган давлатлар ва миллатларнинг халқаро жараёнларда тўлақонли иштирок эта олмаслигига сабаб бўлади. Натижада, табиий равишда бундай мам-тлар халқларида гегемонликка интилган давлатлар ва халқларга нисбатан нафрат, норозилик кайфияти пайдо бўлади, дунё ҳамжам-тининг барқарор ривожидан давлатлараро мун-тларга салбий таъсир этади.

ГЕДОНИЗМ (қад. юн. *hedone* — завқланиш, роҳатланиш) — инсоннинг бутун ҳаёт мазмуни роҳатланишдан иборат, деган ғояни ифода этадиган т. Г.га биноан роҳатланишга интилиш инсоннинг табиий эҳтиёжи, ҳаётининг асосий ҳаракатлантирувчи кучидир. Г. таълимотининг асосчиси Сукротнинг замондоши Аристиппдир (эраמידан аввалги 435—355). Аристипп инсон руҳининг икки ҳолатини — роҳатланиш ва оғриқни фарқлайди. Биринчисига юмшоқлик ва майинлик хос бўлса, иккинчиси қўпол ва руҳиятнинг кучли силкинишларидан иборатдир. Аристипп фикрича, инсон оғриқдан қочиши ва иложи борица роҳатланишга

интилиши оқибатида бахтга эришиши мумкин, жисмоний эҳтиёжларни қондириш эса инсон ҳаётининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Бу таълимотга биноан, ҳузур-ҳаловат, роҳатланиш бахш этмайдиган ҳаракатга эътибор қаратиш ва куч сарфлаш арзимайди. Дарҳақиқат, инсон ҳаётини роҳатланиш ва танага завқ бериш сифатида талқин этиш маълум асосга эга. Роҳатланиш бир қанча омиллар орқали ҳис этилиши ва моҳият жиҳатидан турлича бўлиши мумкин: а) шахснинг ўз устида ишлаш натижасида бирон-бир нуқсонни бартараф этиши; б) бировнинг тазйиқи ва таъсиридан қутулиш; в) бирон-бир эзгу ишни амалга ошириш орқали инсоннинг юксаклигини намоён қилиш; г) ўз-ўзини ифода этиш. Роҳатланиш инсоннинг жисмоний ёки руҳий зўриқиш ҳолатининг мўътадиллашуви, зарур ҳаётий функцияларининг тикланишида ифодаланади. Г. роҳатланишнинг айнан ана шу талқини негизда кейинчалик юзага келади. Г.нинг моҳияти йиллар давомида ўзгариб ва ривожланиб борган. Натижада Г. ҳақидаги барча маълумотлар психологик ва ахлоқий-этик Г.га ажратилган. Г.нинг психологик талқинида инсонни ҳаракатга ундовчи асосий куч бу — завқланиш ва роҳатланишга интилиш, дея эътироф этилади. Ахлоқий-этик Г. эса, инсон ўзининг ёки ўзга кишиларнинг роҳатланиши учун яшаши керак, деган ғояни тарғиб этувчи турли хил фал-й ёндашувларни ўзида мужассамлаштирган. Мас., Г.ни роҳатланиш сифатида тарғиб этувчи ёндашувлардан бирининг асосчиси Эпикур инсоннинг ётсирашдан ва жирканишдан халос бўлиши бу — хоҳиш-истакларни қондириш дея талқин этади. Бу ёндашувда инсон эҳтиёжларининг қондирилиши эмас, балки азоб ва бахтсизликдан халос бўлиш мақсади ифода этилган. Инсон

хаётини гедонистик ёндашув асосида талқин қилиш фал. тарихида марказий масалалардан бири бўлиб келган ва кўплаб файласуф-мутафаккирлар ижодида ўзига хос тарзда ифода этилган. Франц. файласуфи И.Бентамнинг ёзишича, «Табиат инсонни икки асосий борлик: азоб ва роҳат гирдобига туширган. Улар бугун биз нима қилишимиз ва эртага нима б-н шуғулланишимизни белгилаб беради. Хатто ҳақиқат ва ёлгон, сабаб ва оқибат мезонлари ҳам ана шу икки асосий негизга таянади». Г. таълимотида инсоннинг майл ва эҳтиёжлари жам-тда ўрнатилган ижт-й меъёрларга қарама-қарши қўйилади, инсон эркинлигини чекловчи ва унинг ўзига хос хус-ятларини намойиш этишга тўсқинлик қилувчи ҳар қандай ижт-й шарт ва меъёрлар инкор этилади. Г. таълимотининг ижобий жиҳати шундаки, у ўрта а.лар фал.сида диний догматизмга, ахлоқни соф диний талқин этилишига қарши чиққан эди. Ҳоз. даврда ҳам инсоннинг ҳаёт мазмуни шахсий эҳтиёжларни қондиришдангина иборат, деган ғояни ёқлаб чиқадиғанлар оз эмас. Улар фақат шахсий эҳтиёжларни қондиришни ҳаётнинг мазмуни деб билади ва бу йўлда мавжуд ижт-й қонун-қоидаларга беписандлик б-н қараш, хатто уларни инкор этишгача боради. Замонавий гедонистларнинг «Ишлагинг келмаса — ишлама, энг яхши нарсага эга бўлмоқчимисан, уни қўлга кирит» шиори уларнинг ҳаёт мазмунига айланган. Бундай қарашларнинг маън-й қадриятларга зид жиҳати шундаки, гедонистлар ҳар қандай йўл б-н роҳатланишга эришади, бу йўлда бошқалар манфаатини суистеъмол қилади, жам-т талабларини назар-писанд қилмайди, умрини айш-ишрат б-н ўтказишга интилади. Айниқса, катта шахарларнинг пайдо бўлиши ва уларга хос бўлган турмуш тарзи гедонистик қарашларнинг кенг

тарқалишига имкон яратади. Айрим олимлар Г.нинг моҳиятини инсоннинг жинсий майллари б-н боғлиқ ҳолда талқин этишга интилади. Уларнинг назарида, жинсий роҳатланиш асосида юзага келадиган ҳиссиётлар жинсий майлни янада кучлироқ қондиришга ундайди ва шу тариқа асосий эътибор фақат роҳатланишга, лаззатланишга қаратилади. Ғарб фал.сида аскетизм ғояси таълимот сифатида намоён бўлади.

ГЕЛИОЦЕНТРИЗМ, гелиоцентрик тизим (юн. *helios* — Куёш ва лот. *centrum* — марказ) — оламнинг марказида Куёш туриши тўғрисидаги таълимот. Бу ғоя поляк олими Н.Коперникнинг «Осмон сфераларининг айланиши тўғрисида» номли асарида (1543) илгари сурилган эди. Коперник наз-яси дастлаб геоцентризм элементларидан холи бўлмаган. Мас., сайёраларнинг бир хил доиравий ҳаракати, коинотнинг ягона маркази (Куёш) мавжудлиги тўғрисидаги Коперник тасаввурлари шундан далолат беради. Кейинчалик Ж.Бруно, И.Кеплер, Г.Галилей ва б. томонидан бу камчиликлар бартараф этилган. Исаак Ньютон асарларида бутун олам тортишиш қонуни ва механика қонунларининг изоҳлаб берилиши туфайли сайёралар ҳаракатининг хус-ятлари тушунтирилиб берилгач, Г. таълимоти ҳар томонлама асослаб берилди, ш-дек, Ернинг ҳаракатига доир ишончли маълумотлар, унинг муайян орбита бўйлаб ҳаракатланиши тўғрисидаги далиллар қўлга киритилди. Г. ва геоцентризм (Ер — коинот маркази, Куёш ва б. сайёралар унинг атрофида айланади, деб ҳисобловчи таълимот) ўртасидаги баҳс бир неча а. мобайнида фанда дунёқараш ва мафкуравий муаммо бўлиб келди. Хус-н, католик черкови Г.ни христиан дини ақидаларини инкор этишда айблади ва оқибатда Коперникнинг аса-

ри икки а.дан кўпроқ давр мобайнида (1616–1822) таъқиб этилди. Г. хоз. замон астрономия фани ривожига улкан туртки берган, кишиларнинг дунёқараши ва тасаввурларида туб бурилиш ясаган эди.

ГЕНДЕР (инг. *gender* – уруғ) – инсон жинсининг ижт-й-мад-й ва маън-й жиҳатини ифода этувчи т. Г. ибораси ижт-й фанларда жинс мавзусини ўрганишда янгича ёндашув шаклланган паллада, яъни 1950 йиллардан бошлаб киритилган. Бу давргача «жинс» т.си одамнинг анатомио-физиологик хус-ятини англаган ҳолда инсониятни эркак ва аёл жинсларига ажратиш-нигина назарда тутарди. Жинс (яъни, биологик хус-ятлар) эркак ва аёллар ўртасидаги фарқнинг асоси ва бирламчи сабаби, деб талқин этиларди. Лекин одамлар ўртасида биологик фарқлардан ташқари, уларнинг ижт-й вазифалари, хулқи, руҳияти ва ҳиссиётида ҳам муайян тафовут мавжуд эди. Г. деганда турли жам-тларда яшовчи эркак ва аёллар хулқини белгиловчи ижт-й ва мад-й вазифалар меъёрлари мажмуаси тушунилади. Тадқиқотларда турли жинс вакиллари хулқ-атворидаги фарқ (мас., шахснинг психологик сифатлари, хулқ шакллари, фаолият турлари, эркак ва аёллар шуғулланадиган касблар) биологик асосдан кўра кўпроқ ижт-й-мад-й меъёрлар б-н белгиланиши аниқланган. Г. эркак ва аёлларга хос ижт-й модель сифатида жам-тда шаклланади ва у орқали эркак ва аёлнинг жам-т ва унинг турли ин-тларидаги мавқеи белгиланади (оилада, сиёсий тузилмаларда, иқтисодиётда, мад-т, таълим соҳасида ва ҳ.к.). Эркак ва аёл ҳақидаги умумий тасаввурлар негизида вужудга келган Г. тизими турли жам-тларда ўзига хос тарзда намоён бўлади. Г.нинг асосий моҳияти унинг икки кутбилиги ва ички зиддиятга эгаллигидир, яъни Г. ёндашуви асосида жам-тда мавжуд

бўлган жинс мавзусига оид зиддиятли ҳолатлар ўрганилади. Г. жам-тдаги ижт-й табақалашув шакли бўлиб, бунда ирқ, миллат, синфлар, гуруҳлар сингари жинс вакиллари ўртасида ҳам маълум иерархик мунтлар ўрнатилади. Туғилганиданок инсон Г. тизими таъсирида бўлади. Анъанавий урф-о.лар таъсири кучли бўлган жам-тларда туғилиш б-н боғлиқ бўлган турли удумларга риоя этиш, мас., чақалоққа танланаётган кийимнинг рангидан бошлаб ўйинчоқларгача эътибор қаратиш – инсонни ёшлик чоғиданоқ Г. тизимига киритади, оилада фарзандларга бўлган мун-тда ҳам Г. фарқлар кўзга ташланади. Г. тадқиқотлари дастлаб аёллар муаммоларини ўрганиш доирасида амалга оширилгани боис ҳозирга қадар айрим одамлар «Г.» сўзини «феминизм» ибораси б-н айнан бир хил маънода талқин этади. Бироқ, «феминизм» соҳасидаги тадқиқотлар аёлларнинг жам-тдаги мавқеи, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш каби мавзулар доирасида амалга оширилган бўлса, Г. тадқиқотлари, аввало, эркак ва аёл мавқеининг ўзаро нисбати, уларнинг хатти-ҳаракатини белгиловчи хулқ меъёрлари ҳамда уларга асосланган роллар, ана шу ролларнинг шахс шаклланишига таъсир этишини ўрганишга йўналтирилган. Г. мавзусидаги асосий т.лар доирасига қуйидагилар киради: Г. идентификацияси (муайян жинсга мансуб шахсга хос хулқ шакллари); Г. мафкураси (жам-тда Г. фарқларни асослаб берадиган ғоялар); Г. дифференциацияси (табиий деб топилган жинсий тафовутларнинг ижт-й мазмун касб этиши), Г. роллари (ижт-й талабларни бажариш). Асрлар давомида шаклланган ва инсоннинг фаолият йўналишини белгилаб берадиган ижт-й меъёрлар турли жинс вакиллари ўртасидаги ўзаро мун-тни изга солган ҳолда жам-т аъзолари турмушини енгиллаштиради, Г. муаммоларини тез-

ликда ҳал этиш имкониятини яра-тади, энг асосийси, ҳар бир жинсга хос вазифаларни англаш жараёни миллий, мад-й қадриятларнинг ўзлаштирилишига хизмат қилади.

ГЕНЕТИКА (юн. *genesis* – келиб чиқишга оид) – организм ирсияти, ўзгарувчанлиги қонуниятлари ҳамда уларни бошқариш усуллари тўғрисидаги таълимот. Г. фан сифатида генлар кашф этилганидан кейин (Мендель, 1866) шакллана бошланган. Ирсиятнинг хромосома наз-ясининг яратилиши (Морган, 1910) ва бу наз-янинг генларнинг хромосомаларда жойлашганлигини кўрсатиб берганлиги биологияда Г.нинг қарор топиши йўлида янги қадам бўлди. Ташқи муҳит омиллари таъсири остида ўзгарувчанлик генларнинг туб хоссасидир. 1944 йилда оксил эмас, балки нуклеин кислоталар генетик информациянинг муҳим манбаи экани асослаб берилди. ДНК молекулаларининг физикавий, кимёвий ва генетик моҳиятининг Уотсон ва Крик томонидан очиб берилиши (1953) туфайли ҳоз. замон молекуляр Г.си ва молекуляр биологияга асос солинди. 1926 йилда янги йўналиш – популяциялар Г.си вужудга келди. Г. наз-яси ва амалиётининг рив-ш истиқболлари хужайралардан ажратилган генларнинг кимёвий синтези борасида олиб бориладиган тадқиқотлар натижаларига боғлиқ. XX а. сўнгги чорагида инсон Г.си соҳасида кенг қўламли изланишлар амалга оширилмоқда. Айниқса, ген муҳандислиги соҳасида олиб борилаётган изланишларда инсон ирсиятини ўзгартириш ҳамда клонлаштиришнинг маън-й-ахлоқий масалаларига эътибор кучайиб бормоқда. Мамлакатимизда гендер тенглигини таъминлашга қаратилган махсус стратегия қабул қилинган.

ГЕНОФОНД – генлар захираси; турли ген (ирқ)ларнинг тарқалиши, уларнинг нисбий миқдор ва тарки-

бий сифати; муайян организмларнинг тарқалганлиги. Ирсий белгиларни ўрганиш ва аниқлаш инсон генетикаси, жониворлар ҳамда ўсимликлар генетикаси учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳоз. вақтда Г.ни сақлаш муаммоси дунёнинг кўпгина мам-тлари учун долзарб масалага айланган. Табиатга қўпол ва такаббурларча мун-тда бўлишга йўл қўйиб бўлмаслиги, бундай мун-тни табиат асло кечирмаслиги, айниқса, инсон – табиатнинг хўжайини, деган сохта социалистик мафкуравий даъво кўплаб одамлар, бир қанча халқлар ва миллатларнинг ҳаёти учун фожиага айланди, уларни қирилиб кетиши, Г.нинг йўқ бўлиб кетиши ёқасига келтириб қўйди. Шу н.назардан миллат Г.ни сақлаш, ҳар жиҳатдан баркамол, соғлом авлодни тарбиялаб вояга етказиш, одамларнинг табиат, атроф-муҳитга мун-тини ўзгартириш, соғлом турмуш тарзини шакллантириш ва тарғиб этиш муҳим аҳамият касб этади.

ГЕНОЦИД (юн. *genos* – насл-насаб ва лот. *caedere* – ўлдириш, йўқ қилиш) – одам зоти ва инсониятга қарши энг оғир жиноятлардан бирини англатувчи т. Аҳолининг айрим гуруҳларини ирқи, миллати, этник ёки диний белгиларига қараб йўқ қилиш, уларни қасддан буткул ёки қисман қириб ташлашни кўзда тутадиган шарт-шароитларни вужудга келтириш, ш-дек, болалар туғилишини чеклашга қаратилган чоралар. Г. атамаси 1943 йилда асли келиб чиқиши яҳудий бўлган польшалик юрист Рафаэль Лемкин томонидан киритилган бўлиб, 1948 йилда халқаро ҳуқуқ мақомини олган. 1948 йилдан эътиборан Г. БМТ томонидан халқаро жиноят сифатида тан олинган. Г.ни содир этиш ва унга жазо қўллаш бўйича Конвенцияда у инсон ҳаётига қарши қаратилган оғир жиноят сифатида баҳоланган. ЎЗР ЖКда ҳам тинчлик, инсон хавфсизлигига қарши

қаратилган жиноят сифатида қайд этилган. Г. XVIII–XIX а.ларда айрим Европа давлатларининг мустамлакачилик сиёсатида яққол намоён бўлди. Мас., европаликлар Тасмания ороли аҳолисини қирғин қилганлар, охириги тасманиялик 1843 йилда отиб ўлдирилган. Г. апартеидга хос бўлган айрим хусиятларни ўз ичига олади. «Г. жиноятининг олдини олиш ва унинг учун жазолар тўғрисида»ги Халқаро Конвенциясига биноан (1948) Г.ни содир этишга айбдор деб топилган шахслар жинойий жавобгарликка тортилади. XX а.да усмонийлар томонидан арманларни ўлдириш ва қувғин қилиш; II жаҳон уруши даврида нацистлар Германияси томонидан яҳудийларни қириб ташлаш; хорватиялик Павелич режими томонидан сербларни оммавий қирғин қилиш; 1975–1979 йилларда Камбоджада Пол Пот ва Иенг Сари жаллодлари томонидан 3 млн.дан ортиқ камбоджаликларни ўлдириб ташлаш; 1994 йилда Руандада хуту қабилалари томонидан 800 мингга яқин тутси қабилаларининг қирғинбарот қилиниши Г. жиноятига мисол бўла олади. Собиқ мустабид тузум даврида ҳам Г. турли халқлар ва миллатларга қарши амалга оширилган, кўплаб оммавий катағон, қурбонларга олиб келган. Шу. Г. қандай шаклда намоён бўлишидан қатъи назар, дунё жамоатчилиги томонидан инсониятга қарши энг даҳшатли жиноят сифатида қораланади.

ГЕОСИЁСАТ (юн. *geo* — ер, *politika* — ҳудуд ёки давлатни бошқариш санъати) — сиёсий атама бўлиб, давлатнинг ташқи ва ички сиёсатининг йўналиши, унинг мақсад ва вазифаларига, хус-н, географик жойлашуви, мавжуд захиралар орақали бошқа ҳудудларга муайян даражада таъсир ўтказиши қабилад б-н боғлиқ т. Бир қарашда, Г. маъ-ят б-н боғлиқ эмасдек туйилади. Аслида эса муайян мам-т

Г.ни юқорида тилга олинган омиллардан ташқари ижт-й, мад-й ва маън-й жиҳатларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Глобаллашув даври Г.ининг барча имкониятлари инсон равнақи ва хавфсизлигига сафарбар этилиши зарур. Бу, ўз навбатида, кишиларнинг маън-й покланиши, давлатлараро ва инсонлараро мун-тларнинг янги-ча мазмун касб этишига хизмат қилади. Г. атамасини илмий муомалага шведиялик сиёсатшунос олим Р.Челлен олиб кирган. Бу атама I жаҳон уруши арафасида кенг қўлланила бошлади. Ўша даврда яшаган немис олими Ф.Ратцель (1844–1904) давлат сиёсати ва мам-тнинг географик ҳолати ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва алоқадорликка хизмат қиладиган янги геосиёсий концепциянинг наз-й асосларини ишлаб чиқади. Пухта ўйланган мафкуравий асосга таянган ушбу концепцияда «алоҳида маконни ҳис этиш» ғояси илгари сурилиб, ўз чегараларини ўзгартиришни (кенгайтиришни) мақсад қилган давлатлар саъй-ҳаракатини оқлаш борасидаги интилиш кўзга ташланади. К.Хаусхофер (1869–1946) Г. т.сини бундай талқин этиш анъанасини давом эттириб, моҳиятан тажовузкорлик табиатига эга бўлган «немис миллати ҳаётий макони» ғоясини илгари суриб, унинг экспансионистик, империалистик концепциясини ишлаб чиқди. Учинчи рейхнинг ўзига хос мафкуравий қуролига айланган Г. наз-ясининг ана шу кўриниши немис мумтоз геосиёсий мактаблари доирасида амалга оширилган тадқиқотлар натижаларини инкор этиб келди. Америкалик адмирал А.Т.Мэхэн (1840–1914) денгизбўйи ва қуруқликда жойлашган давлатлар ўртасида абадий зиддият мавжудлиги ғоясига таяниб, океан ва денгиз коммуникациялари ҳамда портлари устидан назорат ўрнатилиши муайян мам-тнинг узоқ вақт давомида дунёда геосиёсий устунлигини таъминла-

ши мумкинлиги таъкидланади. XX а.нинг 80-йилларида жаҳоннинг «биполяр» геосиёсий тузилишининг инқирозга юз тутиши ҳамда тар-ётнинг «кўп векторлик» тенденциясининг яққол намоён бўлиши тамоман янги геосиёсий ёндашувларнинг пайдо бўлиши ва шаклланишига сабаб бўлди. Мас., П.Галлуанинг «Г. қудрат манбалари» (1990) асарида давлатнинг имкониятлари, куч-қудрати, унинг ҳудуди, аҳолиси, географик ҳолати, чегаралари ва захираларига (шу жумладан, энг янги оммавий қиргин қуролларига эга экани) боғлиқлиги эътироф этилади. XX а. охирига келиб дунё сиёсий харитаси ўзгариши б-н бу соҳада ҳам муайян ўзгаришлар рўй берди. Аммо дунё бу б-н хавфсизроқ бўлиб қолгани йўқ. Маълумки, дунёдаги йирик давлатлар, хус-н, жуда катта моддий, молиявий имкониятларга эга бўлган турли марказ ва сиёсий доираларнинг пухта ўйланган геосиёсий режалари замирида ривожланган мам-тлар қаторидан ўрин олишга интилаётган янги мустақил давлатларни ўзига тобе қилиш, бўйсундириш, бойликларини эгаллаб олиш, маъ-ятидан жудо этиш мақсадида намоён бўлади. Ўз-нининг ер усти ва ер ости бойликлари, Фарб ва Шарқни ўзаро боғлаб турган макон сифатидаги имкониятлари, аҳолиси, ишлаб чиқариш ва илмий салоҳияти ҳамда б. жиҳатлари улкан имкониятларга эга, келажаги буюк мам-т эканини тан олган ривожланган мам-тлар ўзининг геосиёсий стратегиясида ана шу омилларни эътиборга олиб, Ўз-н б-н барча соҳаларда ўзаро манфатли ва тенг ҳуқуқли алоқаларни янада ривожлантириш заруратини англаб етмоқда. Бу ҳол Ўз-ннинг жаҳон геосиёсий саҳнасида ўзига хос ўрин эгаллаб бораётганидан далолат беради.

ГЕОЦЕНТРИЗМ (юн. *geo* — Ер ва лот. *centrum* — марказ) — ер кур-

расини коинот маркази деб ҳисоблайдиган таълимот. Птоломейнинг геоцентрик наз-ясига кўра, Ер бутун чексиз коинотнинг маркази ҳисобланади. Бундан фарқли ўлароқ, Уйғониш даврининг йирик олими, илмий астрономия асосчиси Николай Коперник (1473—1543) яратган гелиоцентрик таълимотига кўра, коинотнинг маркази — Қуёш экани, Ер ва Қуёш ўз ўқи атрофида айланиши илмий жиҳатдан асослаб берилган.

ГЕРОНТОЛОГИЯ — биология ва тиббиётнинг тирик мавжудотлар, шу жумладан, инсоннинг қаришига оид қонуниятларни ўрганувчи соҳаси. Г.нинг вазифаси қаришнинг илк аломатларини аниқлаш, организм ҳаёт фаолияти жараёнида уларнинг бир-бири б-н алоқадорлигини белгилаш, тирик мавжудотнинг атроф-муҳитга мослашувининг омили б-н боғлиқ жиҳатларини тадқиқ этишдан иборат. Г. қарилик жараёнининг моҳияти, ўзига хос хус-ятини ўрганиш унинг ирсий, биологик, ижт-й, маън-й ва ахлоқий жиҳатларини ҳар томонлама таҳлил қилиш имконини яратади. Геронтологик тадқиқотлар кекса ва қари ёшдаги кишиларга хос бўлган касалликларнинг сабабларини аниқлаш, олдини олишнинг самарали чораларини ишлаб чиқишга йўналтирилган. Г.нинг инсонни ўрганувчи йўналиши — ижт-й Г. соҳасида кекса ёшдагилар учун тинч, осойишта шароит яратиш, ҳаётини мазмунли қилиш уларнинг ҳаётий тажрибасидан ёш авлодни тарбиялаш жараёнида фойдаланиш, кексаларни жам-т ишларига кенг жалб этиш масалалари ўрганилади.

ГИЁҲВАНДЛИК (наркомания) — инсон маъ-ятига зид бўлган, унинг ижт-й-руҳий ҳолатини буткул издан чиқарадиган ғоят хатарли иллат, бедаво хасталик. Унга чалин-

ган кишилар борган сари ҳолдан тояди, ҳиссиётлари қўполлашади, маън-й қиёфасидан маҳрум бўлади, феъл-атворида ахлоқ-одоб меъёрларига беписандлик, хатти-ҳаракатларида тажовузкорлик намоён бўлади. Одатда гиёҳвандлар а. вабоси – ОИТС хасталигига йўлиқиб, ҳаётдан эрта кўз юмади. Г. – жиноятчиликнинг ўсишига, ёшларнинг бузилишига, ҳатто миллат генофондининг айнишига олиб келиши мумкин. Ш.у. ёшларни бу бало-қазодан асраб-авайлаш, уларни санъат, адабиёт, спортга ошно қилиб, баркамол инсонлар этиб тарбиялаш куннинг энг долзарб вазифаларидан биридир.

ГИЛОЗОИЗМ (юн. *hyle* – жисм ва *zoe* – ҳаёт) – борликдаги барча нарсаларни жонли деб ҳисоблайдиган таълимот. Биринчи марта 1678 йилда Кедворт томонидан натурфал-й концепцияларда, хус-н, қад. юн. фал.сида, жонли ва жонсиз материя ўртасидаги тафовутни инкор этиш мақсадида қўлланилган. Бу таълимотга кўра, оламдаги барча нарсалар, органик ёки ноорганик бўлишидан қатъи назар, жонлидир. Фал. тарихида Г. асосланган ёндашув Фалес, Анаксимандр, Анаксимен таълимотларида ҳам учрайди. Г. таълимотига кўра, борлик бу – ҳаёт, йўқлик эса – ўлим демак. Бу т. кейинчалик Уйғоғиш даври файласуфлари Б.Телезио ва Ж.Бруно асарларида ривожлантирилган. Голландиялик аллома Б.Спиноза тафаккур материянинг атрибути сифатида табиатдаги барча нарсаларга тааллуқли экани, франц. файласуфлари Дидро, Робинэ жон ҳар қандай материяга хослигини таъкидлаган.

ГИМНАСТИКА – жисмонан ва маънан баркамол инсонларни тарбиялаш воситаси, тўғри қоматни шакллантириш, соғлиқни мустаҳкамлаш, иродавий фазилатларни тарбиялаш, ҳаракатларни моҳирона, енгил ижро этишга ўр-

гатиш жараёни. Г. таълим-тарбиявий ва соғломлаштириш жараёнларининг ажралмас қисмидир. Жисмоний машқларни бажариш – инсон, айниқса, ёшлар саломатлигини мустаҳкамлаш масалаларини ҳал қилиш шартларидан биридир. Зеро, кам ҳаракатлилик организмнинг кўпгина функцияларига салбий таъсир этиб, қатор касалликларнинг пайдо бўлиш ва рив-ш омили ҳисобланади. Шундай қилиб, Г. кенг маънода, инсонларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш, меҳнат фаоллигини ошириш, умрини узайтириш, меҳнат, турмуш, дам олиш шароитларини яхшилаш, бир сўз б-н айтганда, соғлом турмуш тарзини қарор топтиришга йўналтирилган тарбия усулидир. Бу эса аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш, жисмонан соғлом, маънан баркамол ёш авлодни тарбиялаш, фуқароларни жисмоний тарбия ва спорт б-н фаол шуғулланишга кенг жалб этишга хизмат қилади.

ГЛОБАЛЛАШУВ (лот. *globus* – шар, Ер сайёраси) – XX а.нинг иккинчи ярми – XXI а. бошида жаҳон тар-ётида шаклланган янги умумсайёравий тартиботлар, давлатлар ва кишилар ўртасида ўзаро алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашиши, дунё миқёсида ахборот макони, капитал, товар ҳамда ишчи кучи бозоридаги интеграциялашув, атроф-муҳитга техноген таъсирнинг кучайиши, оммавий мад-т намуналарининг кенг тарқалиши, ахборот-мафкуравий ва диний-экстремистик хуружлар хавфининг ортиб боришини ифода этувчи т. «Г.» атамаси дастлаб америкалик олим Т.Левиттнинг 1983 йили «Гарвард бизнесревью» журналида чоп этилган мақоласида тилга олинган эди (у йирик трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқарадиган турли-туман маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёнини Г. деб атаган). 1985 йилда эса таниқли

америкалик олим Р.Робертсон «*Globalization*» иборасини илмий муомалага киритиб, бу т.ни «одамлар онгида сайёрамизнинг торайиши ҳамда дунёнинг яхлит тарзда англаниши»ни акс эттириб, «дунёнинг бирлашуви ва кишилар ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг кучайишини» ифода этадиган жараён сифатида талқин этади. Мазкур атаманинг мазмун-моҳияти хусусида баҳс-мунозара ҳамон давом этаётган ҳамда бу борада ягона умумий қараш шаклланмаган, яхлит концепция яратилмаган бўлса-да, гуманитар илмнинг турли соҳаларида, чунончи, ижт-й фанларда ушбу жараённинг ўзига хос хус-ятлари, намоён бўлиш шакллари ҳар томонлама ўрганилмоқда. Жумладан, иқтисодиёт фанида диққат-этибор асосан молиявий Г., глобал трансмиллий корпорацияларнинг (ТМК) шаклланиши, иқтисодиётнинг минтақавийлашуви, жаҳон миқёсида савдонинг жадаллашуви каби масалаларга қаратилган. Тарихий асарларда эса Г. жараёни инсониятнинг кўп алик тар-ёт босқичларидан бири сифатида талқин этилади. Сиёсатшуносликда трансмиллийлашув жараёнининг тезлашуви, дунё мам-тлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг кучайиши, БМТ ва б. халқаро ташкилотлар иштирокида янги умумсайёравий тартибнинг шаклланиши тадқиқ этилмоқда. Социология соҳаси мутахассислари мад-тнинг универсаллашуви таъсирида турли мам-т ва минтақа халқлари турмуш тарзининг яқинлашуви ҳамда бир хиллашувини тасдиқлайдиган далилларни изламоқда. Баъзи файласуфлар ХХІ а.да дунёда ягона ахлоқ, умумий маъ-ят, глобал мад-т қарор топишини башорат қилмоқдалар. Бошқалари эса, Кантнинг яхлит абадий дунё ҳамда умумдунёвий ҳуқумат ҳақидаги ғоясига таяниб, турли миллат ва халқлар қадриятларининг уйғунлашувини асослашга интилмоқда. Кейин-

ги йилларда илмий адабиётларда турли фан ютуқларини уйғунлаштириш асосида ҳамда инсониятнинг бирлашуви, ижт-й воқеликнинг универсаллашуви ва кишилар дунёқарашининг кенгайиши тенденцияларига таяниб, Г. жараёнининг умумий наз-ясини яратиш борасида интилишлар (мас., А.Валлерстайннинг тизимли ёндашуви ва ҳ.к.) кўзга ташланмоқда. Шу б-н биргаликда, Г. жараёнининг турли давлатлар ва халқларнинг иқт-й, ижт-й, сиёсий, мад-й ва маън-й тар-ётига салбий таъсирини илмий тадқиқ этишга эътибор кучайиб бормоқда. Г. жараёнининг қуйидаги умумий жиҳатларига эътибор қаратиш мумкин: а) Г. — инсоният тамаддуни ривожининг ички эҳтиёжларини ифода этадиган объектив, табиий-тарихий жараён; б) Г. — ижт-й алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашуви оқибатида сайёрамиз миқёсида иқтисодиёт, техника ва технология, ахборот-коммуникация, сиёсат, ҳуқуқ, бошқарув ва б. соҳалардаги интеграциялашув жараёнларининг кучайиши оқибатида вужудга келган ҳолда ўзига хос тузилма ва ин-тларга таянган ҳолда фаолият юритадиган мураккаб тизим; в) Г. жараёнининг тобора кенг кўламда намоён бўлиши жам-т ҳаёти, кишилар турмуш тарзи ва менталитети (янги эҳтиёжларнинг, коммуникация шарт-шароитлари ва шакллари, қадриятларнинг пайдо бўлиши, оммавий мад-т намуналарини сингдириш орқали) жиддий таъсир кўрсатади; г) Г.нинг замонавий тамаддун ривожининг юқори босқичи сифатида мад-т б-н ўзига хос мун-тлар тизими шаклланиб бормоқда (бир томондан, мад-й фаолиятнинг янги шакл ва усуллари, унинг ботиний моҳиятида туб ўзгаришлар рўй берса, иккинчи томондан, мад-тнинг Г. жараёнига таъсири кучаяди). Ҳоз. даврда Ўз-нда, бир томондан, Г. жараёнининг афзалликларидан (жумладан,

иктисодиётнинг барча соҳаларини замонавий техника ва технологиялар асосида жиҳозлаш, инвестицияларни кенг жалб этиш, жаҳон бозорига интеграциялашув ва ҳ.к.) оқилона фойдаланиш, иккинчи томондан, унинг салбий таъсири (дунёнинг етакчи давлатлари ва трансмиллий корпорацияларнинг табиий захираларга эгалик қилишга интилиши, демократияни силжитиш стратегиясининг амалга оширилиши, оммавий мад-т намуналарининг кенг тарқалиши, терроризм ва экстремизмнинг глобал тус олиши ва ҳ.к.) бартараф этиш борасида пишиқ-пухта ўйланган изчил сиёсат олиб борилмоқда. Г. жараёнининг ижобий жиҳатларини эътиборга олган ҳолда унинг гоёвий-мафкуравий таъсиридан огоҳ бўлиш, айниқса, ёшларимизни бундай хуружлардан асраб-авайлаш гоёси муҳим аҳамият касб этади.

ГНОСТИЦИЗМ (юн. *gnosis* — билиш) — фикрлаш қобилиятига эга бўлган инсонгина борлиқдаги нарсалар ва жараёнларнинг моҳиятини билиши мумкинлигини эътироф этувчи фал-й таълимот. Г. табиат, жам-т ҳақидаги билимлар, т.лар, гоёлар борлиқнинг инъикоси эканини, ўз навбатида, улар борлиққа фаол таъсир кўрсатиши мумкинлигини таъкидлайди. Ушбу таълимот ижт-й борлиқ, инсон ва улар ўртасидаги мун-тларни ўзгартиришга қаратилган бу таъсир инсоннинг наз-й ва амалий фаолияти жараёнида намоён бўлишини эътироф этади.

ГУМАНИЗМ (лот. *humanus* — инсоний) — инсонни улуғловчи фал-й таълимот, инсонпарварлик тамойилларининг устуворлиги барча тузумлар, давлатлар, жамтлар учун асосий фаолият мезони бўлиши лозимлигини ифодалайдиган т. Аксарият Фарб мутахассислари Г.нинг «антропоцентризм» (инсон борлиқ моҳиятининг асосига

қўйилиши) гоёсига таянишини эътироф этади. Ўрта а.лардаги Г. ривожини қуйидаги босқичларга ажратиш мумкин: 1) илк Г. — XIV а.нинг 30–90-йиллари; 2) Г.нинг юксалиш даври — XIV а.нинг биринчи ярми; 3) бевосита гуманистик талқиндаги неоплатонизмнинг таркиб топиши — XV а.нинг иккинчи ярмидан XVI а. бошларигача; 4) Г. гоёлари мазмунидан чекинишлар ва Г. ҳаракатининг сўниш даври — XVI а.нинг иккинчи ярми. Илк гуманистлар инсоннинг ҳаётий эҳтиёжларига эътибор қаратиб, уни борлиқ марказига қўйган. Бу даврда инсон ҳақидаги илмларга, айниқса, шеърий ва ахлоқ илмига қизиқиш кучайган. Қад. юнон ва Рим алломалари яратган мерос жиддий ўрганилган. Бу давр мутафаккирлари ердаги моддий ҳаёт фақат инсон учун яратилган, уни эзгулик ва адолатнинг табиий қонунларига мувофиқ равишда тартибга солиш ҳам инсоннинг ўзига боғлиқдир, деган гоёни илгари сурган. XV а. иккинчи ярмидан бошлаб гуманистлар неоплатонизм гоёларини янгича талқин этишга киришган. Неоплатончилар инсоннинг тангрига бўлган мунтини талқин этишда ибтидоий тасаввурлардан воз кечиб, борлиқни яхлит тизим сифатида тушуниб, табиат ва илоҳий моҳиятнинг ўзаро ички боғлиқлигига эътибор қаратган. Улар ўрта а.ларга хос таркидунёчилик кайфиятидан юз ўгириб, ёруғ дунё гўзаллигини илоҳийлаштирган. Жам-т ижт-й-сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар таъсирида инсон шахси борлиқ асосига қўйилиб, уни улуғлашга йўналтирилган қарашлар мажмуи сифатида талқин этила бошланди. Шу маънода, Г. т.си турли тарихий даврлар ва ҳудудларда тарқалган таълимотлар ва дунёқараш тизимларига татбиқан ҳам қўлланади. Ўзб. тилига кенг маънодаги Г. т.си «инсонпарварлик» деб ўгирилган. Ке-

йинчалик фанга «Антик давр Г.и», «Шарқ Г.и» «Христиан Г.и», «Ислом Г.и» каби т.лар кириб келган. Г. бугунги кунда маъ-ят талаблари ва тамойилларини амалга ошириш усули ва воситаси сифатида хизмат қилиб келмоқда.

ГУМАНИЗМ ҒОЯЛАРИ — мазмун-моҳиятига кўра, башари-ятга хос бўлган, инсонни инсон қиладиган, унинг ҳаётини те-ран маъно-мазмун б-н бойитади-ган юксак маън-й-ахлоқий фази-латларни ўзида мужассам этадиган қарашлар ва таълимотларни ан-глатувчи т. Г.ғ.га кўра, ҳар бир ин-соннинг асосий фазилати табиий эҳтиёжларини қондириш б-н эмас, балки меҳнат қилиш, ақл-идрок ва тафаккурга эга бўлиш, фикр-лай олиш, мад-т ва маъ-ят соҳиби бўлиш б-н белгиланади. Ҳоз. бо-зор иқтисодиёти ҳамда глобал-лашув жараёни жам-т ҳаётининг барча соҳаларига кириб бораётган шароитда инсон кадр-қиммати ма-саласи долзарб мавзуга айланиб бормоқда. Маълумки, жам-тдаги иқт-й, ижт-й-сиёсий мун-тлардаги туб ўзгаришлар инсон тафаккури ва фаолиятига таъсир кўрсатиб, уни янада фаолроқ ҳаракат қилишга ундайди, бу эса, ўз навбатида, жам-т тар-ёти механизмларининг тақомиллашувига олиб келади. Ана шу жараёнда инсонпарвар ғоялардан самарали фойдаланиш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Бундай ёндашувнинг шаклланиши узоқ тарихий тажрибалар б-н уз-вий боғлиқ бўлиб, унинг мазмун-моҳияти Г.ғ.нинг муайян бир давр-да жам-т тар-ётига кўрсатадиган таъсирида намоён бўлади. Азалдан Г.ғ. табиий-илмий, фал-й, ахлоқий, эстетик, ижт-й-сиёсий қарашлар б-н мутаносиб равишда ривожлан-тирилди. Мас., Ғарбда Г.ғ. шаклла-нишида қад. Шарқ фал-й тафакку-ри ва хурфикрлилик анъаналари, юнон ва рим мад-ти, материя ва руҳнинг абадийлиги, ақлнинг фа-

оллиги, ирода эркинлиги, детер-минизм, аверроизм ғояларининг аҳамияти беқиёс бўлган. XIII–XVII а.лар давомида Италияда гу-манистик ғоялар ривожига Лео-нардо да Винчи, Жордано Бруно, Галилей, Макиавелли, Францияда XV–XVI а.ларда яшаб ижод этган Монтень, Раме, Шаррон, Леферд Этапль, Доле, Германияда VI–XVII а.ларда Мюнцер, Рейхлин, Гуттен, С.Франк, Кеплер, Англияда XVI–XVII а.ларда Томас Мор, Ф.Бэкон, Голландияда Роттердамлик Эразм, Польшада Коперник ва унинг из-дошлари, Швейцарияда Парацелс, Чехияда Компенский каби мута-факкирларнинг гуманистик ғоя-лари муҳим аҳамият касб этган. Шарқ фал-й тафаккурида Г.ғ. улуғ аждодларимизнинг қарашларида ўз аксини топган. Жумладан, Имом Бухорийнинг «Ал-Адаб ал-муфрад» («Одоб дурдоналари»), Имом Тер-мизийнинг «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» («Ишончли тўплам») асарла-рида Г.ғ.нинг мазмун-моҳияти илм эгаллаш, ота-она ва фар-зандларнинг бир-бирини хурмат қилиши, таълим-тарбия, хулқ-одоб қоидалари, ҳалоллик, поклик, са-хийлик, адолат, инсоф ва б. ин-соний қадриятларда ифодаланади. Форобийнинг таъкидлашича, ин-сонни бахт-саодатга элтувчи жамоа ҳақиқатан фазилатли, етук, хоси-ятли жамоадир. Инсоннинг кела-жаги, унинг бахт-саодати ҳақида ғамхўрлик қилиш, қайғу-аламига шерик бўлиш ҳисси ўзгаларда, би-ринчи навбатда, давлат арбобида шаклланган бўлмоғи лозим. Му-тафаккир инсон камолоти муам-мосини илм б-н боғлайди. Унинг фикрича, воқелик сир-асроридан бохабар бўлмасдан, Аллоҳ инъом этган ақл неъматидан мавжуд им-коният даражасида фойдаланмас-дан туриб, етук инсон мартабаси-га эришиб бўлмайди, чунки инсон дунё тар-ётининг энг мукамал ва етук яқунидир. Ибн Синонинг инсон тўғрисидаги қарашларида

илм ва ахлоқий фазилат муштараклиги, инсоннинг донишманд ва олижаноб шахс даражасига кўтарилиши мумкинлиги таъкидланади. Ахлоқий равнақ имконияти шубҳасиздир, чунки «гўзалликка ва ахлоқий камолотга интилиш инсонга хос хус-ятдир». Мутафаккирнинг таъкидлашича, кишилар тайёр сифатлар, кўникмалар, фазилат ва иллатлар б-н дунёга келмайди. Улар аслида ҳаётда шахсий ва ўзгалар тажрибаси, аждодлар анъаналари, таълим-тарбия натижасида шаклланади ва муайян ижт-й мавқега эришади. Маҳмуд Қошғарий эса инсонларга яхшилик қилиш, ўзаро ҳурмат, меҳр-шафқатли бўлиш, ночорларга савоат кўрсатиш каби фазилатлар ҳақида сўз юритади. «Халққа яхшилик қил, — дейди мутафаккир, — уни сув остига ташласангда, уни сув устида кўрасан». Юсуф Хос Ҳожибнинг инсонпарварлик руҳи б-н суғорилган илғор ғоялари кейинги даврларда тафаккур рившида муҳим ўрин тутди. Аҳмад Югнакийнинг ижодий меросида ҳам инсон ва унинг фазилатларига алоҳида эътибор қаратилади. Аллома саҳийлик, яхшилик, меҳр-шафқат, дўстлик, камтарлик, тавозеъ каби инсоний хислатларни юксак баҳолайди. «Яхши яроқли ошингни кишига едир, яроқли нарса (кийимлик) топсанг, яланғочларнинг йиртилган кийимини бутла», — дейди мутафаккир. Халқимиз маън-й дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улўғ зот — ҳазрат Алишер Навоийнинг Г.ғ. ривожига қўшган ҳиссаси ҳам беқиёсдир. Улўғ бобомизнинг бебаҳо маън-й мероси, унинг оқиллик, одиллик, саҳийлик, ифбатлилик, шижоатлилик, поклик каби туйғуларнинг инсон ҳаётида тутган ўрни, ҳаром-хариш, риёкорлик, ҳазар қилиш ҳақидаги ғоялари халқимизни, жамики инсониятнинг маън-й юксалиши,

жам-тимизда юксак фазилатларни қарор топтиришда хизмат қилиб келмоқда. Кейинги даврларда яшаб ижод этган мутафаккир ва адиблар ижодида ҳам инсонпарварлик ғоялари ўз давридаги ижт-й-сиёсий ўзгаришлар б-н узвий боғлиқ тарзда ифодаланган. Мас., Юсуф Қорабоғий ижт-й ҳаёт муаммолари, ахлоқ-одоб масалаларига эътибор қаратиб, жам-тдаги адолатсизлик, зўравонлик, ўзбошимчалик, шафқатсизлик, инсонга нисбатан беҳурматлик ва манманликни қоралайди, ақл-заковат раъйига кулоқ тутиш, бахт-саодат, жисмоний ва руҳий-маън-й камолот сари интилишни инсон ҳаётининг мазмуни, деб билади. Бобур, Машраб, Нодира, Анбар Отин асарларида ҳам Г.ғ. б-н уйғунлашган қарашлар илгари сурилган; тенглик, адолат, инсоф, одамгарчилик каби фазилатлар тараннум этилган. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ижт-й-фал-й тафаккур тарихида илгари сурилган инсонпарварлик ғоялари орқали инсон ва жам-тнинг ҳар бир даврга хос мақсад-муддаолари, орзу-умидлари ва дунёқараши ўз ифодасини топган. Мустақиллик йилларида мамтимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотларнинг асосий мақсади — инсон, унинг ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатларини таъминлаш, инсонпарварлик ғояларини кенг тарғиб этишга қаратилган.

ГЎЗАЛЛИК — нафосатшунослик категорияси бўлиб, нарса-ҳодисаларнинг нафислиги ва нафосатини ижт-й-маън-й жиҳатдан баҳоловчи мезон, ижт-й ҳаётда бирон бир нарса ёки кишига хос хус-ятларнинг шаклан ва мазмунан уйғунлигини англатадиган, турли шаклларда намоён бўладиган ва инсонда ёқимли туйғу, завқ, кучли ҳайрат ҳиссини ҳосил қиладиган т. Манбаларда Г.га берилган тавсифлар бу борада яхлит

ёндашув, умумэътироф этилган таъриф йўқлигидан далолат беради. Мас., «Хуварноси Ахура Мазда кўп гўзалдир, гўзалдир жуда» (*Зардушт*), «Г. — бу гоёлардан иборат гоёнинг гоёси» (*Афлотун*), «Г. — бу турли мусикалар, яхши хулкатворга тўғри келадиган, одамлар эришишга ҳавас қиладиган нарсалардир» (*Абу Наср Форобий*), «Ҳар қандай Г., Г.ни англай олган муҳаббат белгисидир» (*Абу Ҳомид Ғаззолий*), «Г.ка муҳаббат кўйишнинг асосида ҳам ақл, ҳам ҳиссиёт ётади» (*Ибн Сино*), «Г. барча тилларда васф этилади ва ҳар қандай ақлга ҳуш келади» (*Умар Ҳайём*), «Г. — манфаатсиз мафтунликнинг, муҳаббатнинг объекти» (*И. Кант*), «Г. — ҳодисага айланган эркинлик» (*Ф. Шиллер*), «Бизга тааллуқли бўлмаган ҳамма нарса гўзал!» (*А. Шопенгауэр*) шулар жумласидандир. Одатда Г. Хушнудлик, завқ бахш этувчи ҳодиса сифатида ҳам талқин этилади. Бу Г.ка нисбатан содда, жўн ва юзаки қарашдир. Аслида Г. ёқимлилик туйғуси б-н узвий боғлиқ бўлган кишиларда эстетик дид, ижт-й-ахлоқий фазилатларнинг шаклланиши ҳамда маън-й эҳтиёжларнинг барқарорлашувига хизмат қилади. Г.нинг яратилиши ҳусусида икки хил қараш мавжуд. Биринчиси — инсон тафаккури ва меҳнатининг маҳсули натижасида яратилдиган Г. бўлиб, бунда ақл, тафаккур, билим, илҳом ва ҳиссиёт устувордир (санъат ва бадиий ижод намуналари, илмий асарлар ва кашфиётлар, моддий неъматлар, маън-й кадриятлар ва ҳ.к.). Иккинчиси — инсон салоҳиятидан ташқарида юзага келадиган, унинг тафаккури ва билимининг маҳсули бўлмаган Г. бўлиб, унда макон ва замон ўзаро уйғун ҳолда намоён бўлади (пурвиқор тоғлар, чексиз уммонлар, осмон жисмлари ва ҳ.к.). Инсоний Г. унинг учинчи шаклидир. Бунда нафақат ташқи кўриниш, қиёфа, балки инсоннинг «ички дунёси»,

маън-й-ахлоқий фазилатлари ҳам муҳим ўрин тутади. Инсон табиий Г.ни дастлаб кўриш, сўнг эшитиш, таъм, ҳид билиш ва тана сезгиси орқали ҳис этади. Бироқ, мазкур бешта сезги ҳам Г.нинг моҳиятини тўлиқ англаш учун етарли эмас. Г. уйғунлик, мақсадга мувофиқлик, мутаносиблик, меъёр, тартиблилик, ҳамоҳанглик, мослик, яхлитлик, бирлик, тенглик каби т. — унсурларнинг мавжудлигини ҳам талаб этади. Бу т.лар нарса-ҳодисаларнинг Г.и ва чиройининг турли жиҳатларини ифода этади. Мас., йилнинг ҳар бир фаслида ўзига хос Г. намоён бўлади. Бироқ, фасл хус-ятлари унинг мафтункорлигидаги унсурлар б-н мос, мутаносиб ва ҳамоҳанг бўлмоғини талаб этади (дарахтларнинг уйғониши ва кўклам безаниши — баҳорий Г., қаҳратон совуқ ва борлиқнинг оппоқ қорга бурканиши — қиш чиройи тимсолидир ва ҳ.к.). Мазкур жиҳатлар Г.даги мафтункорлик, фойдалилик, мўъжизавийлик каби сифатларни такомиллаштиради. Бу сифатлар қулайлик, манфаатдорлик, завқланиш, лаззатланиш сингари Г. хус-ятларини белгилайди. Ана шу сифатлар ва хус-ятлар уйғун бўлган нарса-ҳодисалар ўзида Г.ни намоён этади ва у инсонларга ҳуш ёқади. Ш.у. ҳам эстетика — нафосат фал.си фанида Г. энг юксак кадрият сифатида эътироф этилади. Шу маънода, Г. ҳам инсон тафаккури ва меҳнатининг маҳсули, ҳам табиий тарзда вужудга келадиган ҳодиса, ҳам билишнинг маҳсули бўлган фал-й-эстетик т.дир. Г. муаммоси фал., адабиётшунослик, санъатшунослик каби соҳаларда ўрганилади. Г.нинг наз-й ва амалий таҳлили, маън-й ва ахлоқий моҳияти, ижт-й ва сиёсий аҳамиятини очиб беришга қаратилган тадқиқотларни қуйидагича туркумлаш мумкин: 1) Г. т.сининг тамойил, қонуният ва кадрият сифатида эстетик тафаккур тарихида тутган ўрнини

ёритиш; 2) Г.ни санъат, адабиёт, мад-т ҳамда бадиий ижод жараёнларига таъсири масалаларини таҳлил этиш; 3) табиат, жам-т ва инсон мун-тларида Г.нинг намоён бўлиш хус-ятларига доир тадқиқотлар; 4) Г.нинг моддий неъматлар яратиш ҳамда техникавий тар-ёт жараёнлари б-н боғлиқ бўлган муаммолар; 5) комил инсонни тарбиялашда Г.нинг амалий аҳамияти б-н боғлиқ бўлган изланишлар; 6) Г.нинг миллий ва умуминсоний кадриятлар, маън-й жараёнлар б-н боғлиқ аксиологик-фал-й жиҳатларини ўрганиш. Мустақиллик қўлга киритилгач, Г. категориясини миллий-маън-й кадриятлар ва янгича қарашлар негизда илмий тадқиқ этиш, унинг ижт-й ҳаётга таъсирини ҳолисона баҳолашга эҳтиёж туғилди. Зотан, инсоннинг жам-т, табиат б-н ўзаро мун-тининг ривожланиб бориши пировардида унинг Г.ка бўлган ёндашуви ва қарашларининг янгиланишига сабаб бўлади. Г. эстетиканинг бошқа категориялари орасида кенг қамровли хус-ятга эга эканлиги б-н ажралиб турадиган нисбий т. Ҳоз. даврда Г.нинг ижт-й ҳаёт, саноат, телекоммуникация, санъат, ишлаб чиқариш жараёнларига бевосита ёки билвосита таъсирини кузатиш мумкин. Г. бозор мун-тларида қиймат касб этувчи меха-

низм, ишлаб чиқаришда шакл ва мазмун, техникавий тар-ётда сифат ва қулайлик воситаси, маиший турмушда эса фаровонлик манбаи сифатида такомиллашмоқда. Бугунги кунга келиб, Г. т.си эстетика фани доирасидан чиқиб, турли соҳаларда кенг қўлланаётганини кузатиш мумкин. У нафақат кўзни қувонтирувчи тимсол, балки ижт-й тар-ётнинг муҳим омили сифатида мутаносиблик, уйғунлик, мослик, мақсадга мувофиқлик, меъёр мавжуд бўлган жойда яққол намоён бўлади. Ҳозирда дунёнинг тараққий этган мам-тларида кўплаб эстетик марказлар ташкил этилган. Бу марказлар эстетика, хус-н, Г.нинг амалий аҳамиятига доир ишларни амалга ошириш, муайян тадбирлар ишлаб чиқиш б-н шуғулланади. Мазкур марказлар мода, косметология, шейпинг, маникюр, педикюр, макияж эстетикаси б-нгина чекланиб қолмасдан, балки Г.нинг маън-й тарбиявий аҳамиятини юксалтиришга ҳам эътибор қаратмоғи лозим. Зеро, Г. нарса-ҳодисаларнинг намоён бўлишигина эмас, балки инсоннинг ўша нарса-ҳодисаларга бўлган мун-ти ҳамдир. Уни тадқиқ этиш — инсон ва унинг фаровонлигига оид нарса-ҳодисаларни ўрганиш, Г.нинг янги қирраларини кашф этиш демакдир.

ДАВЛАТ — бутун мам-т миқёсидаги ҳокимиятнинг махсус бошқарув аппарати таянадиган, барча учун қонунлар чиқарадиган ва суверенитетга эга бўлган сиёсий

ташкilotни ифодаловчи т. Д. жам-тнинг ҳокимият кучига, ш-дек, ижт-й неъматлар ҳамда воситаларни тақсимлаш имкониятларига эга бўлган қисми ҳисобланади. Ҳар

бир. Д. бетакрор ижт-й ҳодисадир. У тарихий ва маън-й тар-ётнинг ҳосиласи, муайян бир халқнинг ўзига хос мад-й ривожининг натижасидир. Д. жам-т ривожининг муайян босқичида юзага келган. Ибтидоий жам-тда оксоқоллар, уруф ва қабила бошлиқлари ҳамда диний ҳокимият соҳибларига тегишли бўлган ижт-й ҳокимият аста-секин давлат ҳокимиятига айланган. Д. кенг маъноли т.дир. Д. — жам-т сиёсий тизимининг одамлар, гуруҳлар, синфлар, ташкилотларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини, ўзаро мун-тини ташкил этувчи, йўналтирувчи ва назорат қилувчи асосий ин-т. Д. — ҳокимиятнинг бош ин-ти. Ҳокимият Д. орқали ўз сиёсатини амалга оширади. Д.нинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат: 1) Д. ҳокимиятининг (мажбурлаш, бошқариш аппарати) мавжудлиги; 2) аҳолининг ҳудудий жиҳатдан уюшганлиги; 3) суверенитет; 4) ҳуқуқ ижодкорлиги (қонун чиқаришга қодирлик); 5) аҳолининг кам таъминланган қисмига ёрдам бериш учун сарфланадиган солиқларни йиғиш; 6) ҳудудни қўриқлаш, жиноятчиликка қарши кураш, умумий фаровонлик мақсадларини амалга ошириш. Д. қуйидаги асосий вазифаларни адо этади: хўжалик юмушлари, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва мулк дахлсизлигини муҳофаза этиш, назорат қилиш, мам-т хавфсизлигини таъминлаш, ташқи алоқалар, мад-й-тарбиявий ишлар, ислохотларни амалга ошириш ва б. Д. бошқарув шаклига кўра, монархия ва республикага бўлинади. Монархия мутлақ ва чекланган (парламентар) шаклларда бўлади. Республикалар президентлик республикаси ва парламентар республикаларга бўлинади. Д. тузилиш шаклига кўра, унитар, федератив, конфедератив Д.лардан иборат. Д. сиёсий режим шаклига кўра, демократик, антидемократик, фашистик, тоталитар Д.ларга бўлинади. Д. идо-

раларига вакиллик, ижроия, суд, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва конституциявий назорат идоралари ҳамда б. киради.

ДАВЛАТ БАЙРОҒИ — ҳар қандай давлатнинг ўтмиши, давлатчилик анъаналари, сиёсий тузуми, иқт-й салоҳиятини ифода этадиган рамзлардан бири. Д.б. махсус қонун б-н ёки Конституция асосида расмийлаштирилади. Д.б. — мустақил давлат ва унда яшовчи фуқаролар дахлсизлигининг аниқ ифодасидир. Д.б. айни шу давлатдаги миллий, ҳарбий ва партиявий бирлик ҳамда уюшмаларнинг ҳам рамзий белгисидир. Д.б. одатда бир рангли ёки кўп рангли матодан иборат бўлиб, унинг бир томони дастага маҳкамланади. Матога баъзан турли эмблема ва белгилар туширилади (мас., Швейцария байроғида оқ рангли хоч, Шри-Ланка байроғида — қилич ушлаган шер, Канада байроғида — заранг дарахтининг япроғи тасвирланган). Давлатнинг рамзий белгиларидан бири сифатида Д.б.нинг шаклланиш тарихи узоқ даврларга бориб тақалади. Давлат бошқариш амалиётида давлат раҳбари (подшоҳ, қирол, император, амир, хон ва б.) атрофидагилардан расмий қабул қилинган ва фақат давлат раҳбари кийиши мумкин бўлган либос б-н ажралиб турган. Шу қонидани давом эттириб, давлат раҳбари яшайдиган ёки ишлайдиган иморат ва бинога, дала шароитида — чодирга, ҳарбий юриш вақтида — бош қўмондон ҳаракат воситасига махсус узун таёқ ёки найзага мустаҳкамлаб қўйилган, кўпинча турли суратлар (шер, бургут ва ш.к.) б-н безатилган мато давлат рамзи ва белгиси сифатида ўрнатилган. Д.б. давлат мустақиллигининг рамзи сифатида давлат раҳбари ишлайдиган жойда, олий қонун чиқарувчи орган, ҳукумат, давлат ташкилотлари, элчихона ва консуллик биноларида, халқаро қатновдаги ҳаво ва

денгиз кемаларида ҳамда қонунда белгиланган бошқа вазиятларда кўтарилади. Ўз-н Д.б. ЎзР Олий Кенгаши сессиясида 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган. Д.б.ни ҳақорат қилган шахс ЖКГа биноан жазога тортилади.

ДАВЛАТ ИСЛОҲОТИ – миллий давлатчиликни такомиллаштириш тамойилларидан бири, Ўз-нда янги жам-т қуриш, эски тузумдан бозор мун-тларига ўтиш усули. Ушбу тамойилга кўра, бозор мун-тларига ўтиш даврида давлат иқтисодиёт ва ижт-й турмушнинг барча соҳаларини ўзгартириш дастурлари ва режаларини тузади, уларнинг изчиллик б-н амалга оширилишига раҳбарлик қилади. Ўз-нда ислохотларни амалга оширишда давлатнинг халққа хизмат қилиш функциясини кенгайтиришни таъминлаш бугунги даврда энг оқилона йўл экани исботланди. Ҳоз. ўтиш даврида халқ хўжалигининг, айниқса, унинг етакчи тармоқларининг фаолиятини қўллаб-қувватлаш, нарх-навони тартибга солиб туриш, солиқ солиш ва қарз беришда маълум табақаларга имтиёзлар яратиш, ш-дек, бевосита ёрдам кўрсатиш йўли б-н муҳим тармоқларга мадад бериш давлатнинг бу борадаги асосий вазифаларидир. Ислохотлар жараёнида давлатнинг фаол иштироки, унинг ташаббускори бўлиши, ислохотларнинг асосий йўналишларини, бозорга ўтишнинг асосий йўналишлари ва стратегиясини ишлаб чиқиш вазифасини ўз зиммасига олиши, энг муҳими, уларни бевосита амалга ошириши Д.и. тамойилининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Унга кўра, давлат ислохот жараёнида умуммиллий манфаатларни мужассам ифодалаш ва ҳимоя қилишга, аҳолининг барча кучларини умумий мақсадлар йўлида жипслаштириши зарур. Давлат ўз фаолиятининг ҳуқуқий асослари-

ни, ўзига хос шарт-шароитни вужудга келтиради ва тасдиқлайди. Бундай шароитда ислохотларнинг йўналишларини ишлаб чиқиш, уларни амалга оширишнинг стратегик йўлини белгилаш ва уни ҳаётга изчил татбиқ этиш юзасидан тактик қарорлар қабул қилиш давлат зиммасига юклатилади. Ижт-й муаммоларни ҳал этишда, аҳолини ижт-й ҳимоялашнинг самарали ва аниқ-равшан тизимини вужудга келтиришда давлат катта ўрин тутати. Тадбиркорлик ва ишбилармонлик тузилмаларининг шаклланиши ҳамда рив-шига кўмаклашиш ҳам давлатнинг бурчидир. Ўз-нинг кейинги йиллардаги тар-ёти Д.и. бўлиши нақадар тўғри эканлигини яққол тасдиқлайди.

ДАВЛАТ ГЕРБИ – давлат рамзи; давлатнинг миллий, сиёсий, иқт-й, ижт-й хус-ятлари ва давлат тузуми, жўғрофий ва б. белгиларини шартли равишда ифодалайдиган тамға – белги. Герб давлат муҳрида, расмий бланкаларда, фуқаролик паспортларида, муҳим ҳужжат, пул ва давлат заёмларида акс эттирилади. Гербнинг барча хус-ятлари махсус қонун ёки Конституцияда мустақамлаб қўйилади. Д.г.нинг пайдо бўлиш тарихи мил.ав. учинчи мингйилликларга бориб тақалади. Мас., Шумер давлатининг гербида шер бошли бургут, қад. Рим давлатиникида бургут расми тасвирланган. Д.г. давлатнинг ўзига бўлган ишончини, ўз мустақиллигини ҳимоя этишга тайёр эканини, бунёдкорлик мақсадларини, давлат ва жам-т ҳаётининг турли жиҳатларини шартли расм, белги тарзида ифодалайди. Ана шу сабабдан турли Д.г.ларида қилич ва қалқон, шер ёки бургут, юлдуз, пахта, буғдой бошоқлари, қуёш, дарахт, тоғлар ва ҳ.к. тасвирини кўриш мумкин. Д.г. ҳукуматининг юқори бошқарув органи, Олий суд, ҳарбий трибунал, прокуратура, дипломатик, савдо ваколат-

хоналари ва консуллик бинолари, сессия ва йиғинлар ўтказиладиган заллар, суд биноси заллари ва чегара устунларида акс эттирилади. Ўз-н Д.г. ЎзР Олий Кенгаши сессиясида 1992 йил 2 июлда қабул қилинган. Д.г.ни ҳақорат қилган шахс ЖКга биноан жазога тортилади.

ДАВЛАТ ГИМНИ (юн. мадҳия кўшиғи) — ҳар бир давлатнинг мақсад-муддаоларини шеърӣй матн ва мусиқа жўрлигида тантанали маросимларда ижро этиладиган, ўзининг қонуний мақомига эга бўлган давлат рамзларидан бири. Д.г. шакли ва маъно-мазмунида муайян давлатда истиқомат қилаётган миллат ва элатлар, ижт-й гуруҳ ва табақалар мақсадлари ҳамда қарашлари акс этади. Д.г. ғоявий йўналиши ва акс эттириш воситалари б-н бошқа мусиқий асарлардан фарқ қилади. Гимн давлат ҳаётининг барча соҳаларида беқиёс аҳамият касб этиб, сиёсий ташвиқотнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Гимнлар тантанали байрамлар, сиёсий чиқишлар, расмий давлат қабуллари, ҳарбий парадлар, муҳим меъморӣй ёдгорликлар — ҳайкалларнинг очилиши, аҳамиятли митинглар, тарихий саналарга бағишланган йиғинлар, йирик байналмилал ва миллий қадриятларга бағишловлар, турли давлатлар бошлиқларини кутиб олиш ва кузатиш, ҳарбий қасамёд қабул қилиш, халқаро олимпиада мусобақалари, кинофестиваллар ўтказиш чоғида ижро этилади. Д.г.нинг расмий тус олиб, аста-секин халқаро алоқаларнинг таркибий қисми, давлат мустақиллиги ва халқ озодлиги рамзи сифатида эътироф этилиши Буюк француз инқилоби (1789—1793) даврида яратилган ҳамда Франциянинг Д.г.га айланган «Марсельеза» кўшиғи б-н боғлиқ. Ҳоз. вақтда жаҳоннинг деярли барча мам-тлари ўз Д.г.га эга бўлиб, у давлат мустақиллиги ва суверенитети тимсоли ҳисобланади.

Ўз-н Д.г. ЎзР Олий Кенгаши сессиясида 1992 йил 10 декабрда қабул қилинган. Унинг мусиқасини Мутал Бурҳонов, сўзини Абдулла Орипов ёзган.

ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИ РАМЗЛАРИ

— давлат тимсоллари, яъни унинг суверенитети, миллий ўзига хослиги, иқт-й кўрсаткичлари, ижт-й-сиёсий тузуми, миллий мафқурасини ифода этувчи белгилар, энг муҳим ҳужжатлар, ғоялар ва т.лар. Давлат рамзлари мустақил давлат тимсоллари сифатида давлат байроғи, давлат герби, давлат гимни, мам-т Конституцияси, миллий валютаси, муҳим қарор ва анъаналарида ўз ифодасини топади. Д.м.р. давлат мустақиллигини шартли равишда белгилловчи ташқи белги, рамз ёки тимсоллардир. Улар мазкур давлатнинг тузуми, иқт-й асослари, халқ табиати — менталитети ва б. муҳим белгиларини англатади. Давлат рамзлари кўп алик тарихга эга бўлиб, миллий давлат қурилиши ва мад-й рив-ш тарихи б-н боғлиқ. Мас., Амир Темур яратган марказлашган давлат ўзининг герби — уч халқа шаклидаги тамғаси б-н танилган. Соҳибқирон юришларида лашкар олдида унинг туғи — байроғи олиб юрилган. Юртимиз мустақилликка эришгач, халқимизнинг азалий орзу-истаклари, эзгу интилишлари Ўз-ннинг янги давлат рамзларида ўзининг ёрқин ифодасини топди. Республикамизда давлат рамзлари қонуни томонидан муҳофаза қилинади. ЎзР Олий Кенгаши томонидан 1994 йил 22 сентябрда тасдиқланган ва 1995 йилнинг апрелидан кучга кирган ЎзР ЖКга «Давлат рамзларига ҳурматсизлик қилиш» деб номланган 215-модда киритилган. Унга кўра, ЎзР ёки Қорақалпоғистон Республикасининг давлат байроғи, давлат герби ёхуд давлат мадҳиясига ҳурматсизлик қилган шахс жиноӣй жазога тортилиши қайд этилган.

ДАВЛАТ ТИЛИ – ҳар қандай давлатнинг тарихий тар-ёти негизда вужудга келган, ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг инъикоси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маън-й боғлиқлик воситаси, мам-тда истиқомат қилаётган турли миллат ва элатлар якдиллигини ифода этадиган, давлат доирасида ва давлатлараро мун-тларда ўзаро мулоқот воситаси ҳисобланган, қонуний мақомга эга бўлган ҳамда қонун б-н ҳимояланган расмий тил. Д.т. одатда уч йўл б-н белгиланади: 1) тарихий анъана асосида муайян давлат худудида истиқомат қилувчи барча халқлар мавжуд тиллардан бирини умум тил деб тан олади. У, кўпинча, шу давлатдаги кўп сонли миллатнинг тили бўлади; 2) ҳукумат, президент, парламенти ёки раҳбар органлари томонидан халқаро ёки жаҳон тилларидан бири давлатнинг расмий тили деб эълон қилинади. Давлат органлари, ҳукумат идоралари ва расмий ташкилотларда ёзишмалар фақат шу тилда қабул қилинади ёки жўнатилади, ш-дек, барча музокара, муҳокама, мажлис, сессия, конференция, конгресс ва ш.к. йиғинлар ана шу расмий тилда ўтказилади; 3) давлатнинг қонун чиқарувчи органи ёки мам-т Президенти томонидан жам-т ҳаётининг барча соҳаларида қўлланилиши шарт деб эълон қилинган тил. Англия, Канада, Япония, Хитой, АҚШ, Швеция, Норвегия давлатларида ҳеч қайси тил Д.т. деб эълон қилинмаган бўлса-да, лекин уларда азалдан мам-т аҳолисининг кўп қисмини ташкил қилган халқнинг тили Д.т. расмий тил сифатида тан олинган. Гвинея, Гана, Конго каби собиқ мустамлака давлатларда расмий тил сифатида собиқ мустамлакачилар тили, мас., инг. ёки франц. тили қабул қилинган. Ҳар қандай мам-тда бўлгани каби Ўз-нда ҳам ўзб. тилига давлат мақоми берилиши жараёни осон кечмаган. 1989 йил 19 октябрда қарийб бир а.лик қарамликдан сўнг мам-тда ўзб. ти-

ли Д.т. деб эълон қилинди. Шу тариқа, халқимизнинг муқаддас қадриятларидан бири бўлмиш она тилимиз ўзининг қонуний мақоми ва ҳимоясига эга бўлди. 1992 йил 7 декабрда қабул қилинган Конституциямизда Д.т.нинг мақоми ҳуқуқий жиҳатдан аниқ белгиланиб, мустақкамлаб қўйилди. Шу тариқа ўзб. тили мустақил давлатимизнинг байроғи, герби, мадҳияси, Конституцияси қаторида турадиган, қонун йўли б-н ҳимоя қилинадиган муқаддас тимсоллардан бирига айланди.

ДАВР – замон, воқеалар, ижт-й, иқт-й, сиёсий, маън-й, мафкуравий жараёнларни ифодаладиган вақт оралиғини англатадиган т. У маъ-ят тарихида – жам-тнинг маън-й тар-ёти бошқичларининг турли Д.ларини (мас., мустамлакалик, мутелик, мустақиллик, ҳурфикрлилик ва ҳ.к.) билдиради. Д. бир томондан, вақт б-н боғлиқ ижт-й-тарихий замонни англатса, иккинчи томондан, инсоният ва шахс фаолияти б-н боғлиқ ижт-й жараёни ифодалайди. Тарихда шундай Д.лар бўлганки, уларнинг инсоният маън-й-маър-й, мад-й тар-ётида тутган ўрни ва аҳамияти беқиёс бўлган. Мас., мил.ав. X–III а.лар «Авесто Д.и», VI–I а.лар «Эллинизм Д.и» деб аталса, X–XII а.лар Шарқда «Уйғониш Д.и», XIV–XVI а.лар Европада «Ренессанс Д.и», XV–XVI а.лар М.О.да «Темурийлар Д.и» номи б-н аталиб, инсониятнинг иқт-й, ижт-й-сиёсий, мад-й ва маън-й-маър-й тар-ётида улкан аҳамият касб этган. Мас., М.О.да IX–XII а.ларда улкан мад-й кўтарилиш бўлган, илм-фан, фал., адабиёт ривожланган, инсониятни эзгу мақсадларга етаклаган инсонпарварлик ғоялари илгари сурилган, ақлий ва ижодий тафаккур мислсиз даражада тараққий этган. Бу Д. дунё илмида «Шарқ Ренессанси» ёки «Шарқ Уйғониши» деб юритилади. «Ренессанс» атамаси дастлаб Италияда,

кейинчалик бутун Европадаги мад-й-маън-й юксалиш Д.ига (XIV–XVI а.лар) нисбатан қўлланган. Бу Д.да кўплаб илмий кашфиётлар, бебаҳо санъат асарлари, мад-й ёдгорликлар яратилган. Муҳаммад Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад ал-Фарғоний, Умар Хайём, Мирзо Улуғбеклар жаҳоншумул кашфиётлар қилган. Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Ибн Рушд, Муҳаммад Ғаззолий, Азизиддин Насафийларнинг асарлари тафаккур хазинасини бойитган. Шеърятда Абулқосим Фирдавсий, Жалолиддин Румий, Хофиз Шерозий, Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби даҳолар ўлмас асарлар яратганлар. Миниатюра санъати соҳасида мактаблар пайдо бўлиб, унинг ёрқин намояндаси — Камолиддин Бехзод янги ижодий йўналишга асос солган. Ёхуд «Темурийлар Д.и» т.си ўрта а.ларда Соҳибқирон Амир Темури асос солган давлатни идора этган сулолага нисбатан қўлланади. Темурийлар ҳудуди Шимолда Или дарёси ва Орол денгизидан Жанубда Форс қўлтиғигача, Шарқда Хитой ва Хиндистондан Ғарбда Қора денгизга қадар улкан майдонни қамраб олган. Амир Темури ва темурийлар мам-т мустақиллиги, эл-юрт осойишталиги ва уни обод этишга катта аҳамият берган. Бу Д.да Чингизхон ҳужуми ва мўғилларнинг бетўхтов босқинлари натижасида вайрон этилган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Банокат (Шоҳрухия) каби қад. шаҳарлар қайта тикланиб, обод этилган. Темурийлар Д.ида илм-фан, адабиёт, санъат тараққий этган. Самарқанд мадрасаларида Шамсуддин Хавофий, Қозизода Румий, Ғиёсуддин Жамшид, Али Қушчилар фаолият юритган. «Д.» т.си бошқа фан соҳаларида ҳам қўлланади. Мас., геологияда — геологик чўкинмалар, қатламлар тизими шаклланган вақт оралиғи (мас., Бўр Д.и, Музлик Д.и); математикада — чексиз Д.,

ўнли қасрда такрорланадиган рақамлар гуруҳи; физикада — миқдор ўзгариши тўлиқ циклини тугатиб, ўзининг асл ҳолатига қайтадиган вақт оралиғи; музыкада — тугалланган ёки қисман тугалланган мусиқа қаторини ифодалаб, мусиқа асарининг бир қисмини ташкил этади.

ДАДАИЗМ — модернизм йўналишларидан бири. Унга 1916–1921 йиллари Т.Тцар асос солган. Бу оқимда «*дада*» атамаси муҳим ўрин тутди. «*Дада*» ҳаддан ташқари плюралистик характерга эга бўлгани сабабли аниқ маънога эга эмас. Тцарнинг фикрича, «*дада*» ҳеч нарсани англатмайди. Д.нинг йирик вакилларида бири бўлган Г.Гросснинг таъкидлашича, дадаистлар соф нигилистлар бўлиб, ҳамма нарсани инкор қилади, улар учун ҳеч нарса муқаддас эмас. Уларнинг тимсоли Йўқлик, Бўшлиқ, Туйнук ва х.к. Д. ғоялари негизда онгнинг эркинликка интилиши б-н унинг эрксизлиги ўртасидаги зиддият яққол намоён бўлади. Д. вакиллари онгнинг фикрича, онгнинг эрксизлиги рационал мантиқ ва тилнинг тафаккур устидан ҳукмронлиги оқибатида рўй беради. Шу туфайли Д. ақлсиз, мантиқсиз, тилсиз эркин фикрлаш ғоясини илгари сурди. Тцарнинг фикрича, «индивиднинг асл моҳияти ақлсиз ҳолатдан кейин қарор топади». Д. тарафдорлари ҳар қандай позитив сиёсий дастурни инкор этади. Дадаистлар назарида, бадиий ижоддагина тил ва мантиқнинг танҳо ҳукмронлигини бартараф этиш, индивидуал онгсизликдан озод бўлиш мумкин, деб ҳисобланади.

ДАОЦИЗМ — қад. Хитойда вужудга келган, мутафаккир *Лао Цзи* асос солган диний-фал-й таълимот. Лао Цзи «*Дао*», «*Ци*» таълимотини ишлаб чиққан. Кейинчалик бу таълимот Д. деб аталган. «*Дао*» бу — табиий қонун. Жам-тнинг барча аъзолари табиий қонунга («*дао*») қатъий

бўйсунуши керак. «Дао» қонунини бузган одам табиат қаҳрига дучор бўлади. «Ци» бу — жисмларнинг илдизи, яъни борлиқни ифода этади. У бешта унсур — ер, сув, олов, ёғоч ва металлдан ташкил топган. Дунёдаги барча жисмлар бешта унсурнинг турлича бирикишидан юзага келган. Лао Цзи таълимоти кейинчалик қад. Хитойдаги Мао Цзи ва Ван Чунлар ижодига таъсир кўрсатган.

ДАРАЖА — турли нарса, воқеа-ҳодисалар ва жараёнлардаги ўзгаришларнинг такомиллик босқичи, рив-ш кўрсаткичи. Моддий оламнинг тузилишига кўра, такомиллик даражалари сифатида жонсиз ва жонли табиатни, моддий ва маън-й ҳодисалар уйғунлиги, жам-т ва инсон такомилнинг тар-ёт даражасини кўрсатиш мумкин. Оламнинг тузилишига кўра, у микро Д., макроД. ва мегаД.ларга ажратилади.

ДАҲО(ЛИК) — фавқулодда зехн ва заковат, юксак тафаккур, энг юқори ва ҳар тарафлама ривожланган истеъдод соҳибларига нисбатан қўлланадиган т. Д. истеъдоднинг шундай олий чўққиси-ки, у туфайли инсон ҳар қандай шароитда ўзининг хатти-ҳаракатини аниқ ва самарали бошқара олади, энг зарур пайтда энг оқилона фикрни айта билади, энг керакли режани амалга ошира олади. Бу ишларни у ҳеч бир зўриқишсиз, шошилмасдан, босиқлик, илҳом б-н, ички қувонч ва завқ-шавқ б-н бажаради. Инсондаги бундай фавқулодда истеъдод одатда муайян давр талабига мос равишда намоён бўлади. Ш.саб. инсоният тарихида улкан аҳамиятга эга даврлар Д.ларга эҳтиёж сезади ва уларни етиштиради. Мас., Уйғониш даврида иқт-й зарурат, ижт-й ва маън-й эҳтиёж туфайли Ф.Петрарка, Леонардо да Винчи, Микеланжело ва б. кўплаб Д.ларнинг дунёга келишига сабаб

бўлган. Ёхуд халқимиз маън-й дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган Д., халқимиз онги ва тафаккури, бадиий мад-ти тарихида бутун даврни ташкил этган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намоёндаси, миллатимизнинг гурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткори — ҳазрат Алишер Навоийнинг бунёдкорлик фаолияти, аждодларга қолдирган бебаҳо мероси бутун инсоният манфаатларига хизмат қилиб, адабиятга дахлдордир.

ДАҲРИЙЛИК (араб. замон, даврга эътиқод қилиш) — илоҳий кучларга эътиқод қилишни инкор этиш замон кишиларини пайдо қилади ва чинакам эътиқодни ўлдиради деган эътиқодда бўлишни англатувчи т. Қадимдан Д. т.си «худосизлик», кейинчалик «атеизм» каби атамалар б-н юритилиб келинган. Жам-тда Худо, илоҳий кучларга ишонч пайдо бўла бошлаган даврлардаёқ, улар б-н баробар ҳолда бундай ҳақиқатларга ишончсизлик ҳам шаклланган. Аммо Д.нинг мутлақлаштирилиши давлат ва жам-тлар ҳаётида маън-й йўқотиш ва қабоҳатга олиб келган. Д. қадимда илк худосизлик тасавурлари пайдо бўлган даврдан ҳоз. кунгача бир неча босқични босиб ўтган. Тарихий тар-ёт жараёнида дунёвийлик Д. деб қараладиган, Д. эса мутлақлаштириладиган даврлар ҳам бўлган. Мас., ХХ а.да большевиклар марксистик Д. асосида диндан холи жам-т барпо этишни мақсад қилиб қўйган эди. Ўтган а. 20–30 йилларида амалга оширилган бу сиёсат барча республикалар, шу жумладан, Ўз-нда жиддий салбий оқибатларга, улкан маън-й йўқотишларга олиб келди. Хус-н, республикада «Худосизлар» номи б-н ўзб. тилида журнал нашр этилди. Араб алифбоси бекор қилинган, минглаб ноёб китоб ва қўлёзмалар ёқиб ёки қўмиб ташланди, юз-

лаб масжид ва мадрасалар ёпилди, араб тили ва ислом тарихининг билимдонлари қувғин остига олинди. Тошкент шаҳрида бутуниттифок Илмий атеизм ин-тининг республикалараро филиали очилди (1981). Мустабид тузум қулагач, «илмий атеизм» умуман фан сифатида йўқ бўлди. Айрим манбаларга кўра, ҳоз. даврда АҚШ ва Ғарбий Европа мам-тлари аҳолисининг 8–10 фоизи Д. ҳисобланади. Ер юзиди майда диний фирқалар ва диний экстремизм авж олаётган бугунги кунда бундай қарашни ўзига муайян эътиқод сифатида қараш анъанаси ҳам кўзга ташланмоқда. Кўпгина халқаро ҳужжатларда, мас., Инсон ҳуқуқлари декларациясида: «Ҳар бир инсон фикр, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эгадир» деб ёзилган. Замонавий демократик жам-тларда, шу жумладан, Ўз-нда ҳам фуқаролар учун ҳақиқий виждон эркинлиги ҳуқуқи, яъни ҳар қандай динни эркин танлаб олиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик конституциявий асосда қафолатланган (Яна қаранг: АТЕИЗМ).

ДЕЗИНФОРМАЦИЯ (фран. *des* — салбий ва *information* — ахборот) муайян гуруҳ ва доираларнинг ғаразли мақсадларига эришиш йўлида сохта маълумотлардан фойдаланиш асосида ижт-й фикрни чалғитиш мақсадида матбуот, радио ва ТВда қўлланадиган усул, восита. Мас., Иккинчи жаҳон уруши даврида у ташвиқотда кенг қўлланган. Д. турлари: а) сохта ахборот, овоза ва шовшувлар тарқатиш; б) конфиденциал маълумотлар «оқиб кетиши»ни ташкил қилиш; в) муайян фактларни бўрттириб ёритиш, зиддиятли хабарларни тарқатиш. Д.нинг тарихи, аввало, ОАВнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши б-н узвий боғлиқ, унинг мазмун-моҳияти асосан сиёсий, ғаразли мақсадларни кўзлаган интилишларда намоён бўлади. Биз бундай хатарларга доимо сергак,

огоҳ ва хушёр бўлиб яшашимиз, уларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маън-й тарбия б-н жавоб беришимиз зарур. Ана шундагина аҳолимиз, айниқса, ёшларимиз воқеликка очиқ кўз б-н қараб, жаҳонда ва ён-атрофимизда мавжуд бўлган, тобора кучайиб бораётган маън-й таҳдид ва хатарларни, тарқатилаётган турли маълумот ва ахборотларни тўғри баҳолаб, улардан тегишли хулоса ва сабоқ чиқара олади.

ДЕИЗМ (лот. *deus* — худо) — маърифатчилик даврида вужудга келган диний-фал-й таълимот. Асосчиси — лорд Чербер. Унга кўра, Худо оламни яратиб, унда иштирақ этмайди ва воқеа-ходисаларнинг қонуний жараёнига аралашмайди. Д. инсон ва Худо ўртасидаги доимий алоқа мавжудлиги ҳақидаги тасаввурга асосланган теизм, Худони табиат б-н айнанлаштирувчи пантеизм ва Худонинг мавжудлигини инкор қилувчи атеизмга (дахрийлик) қарама-қарши туради. Д. табиатни ёки ақлни чеклаш ғоясини илгари суради. Деистлар таълимотига кўра, дин ҳамма одамлар учун умумийдир. Бу ғоя лорд Чербернинг «Ҳақиқат ҳақида трактат» асарида ўз ифодасини топган. Д. таълимотини турли фал-й йўналишлар вакиллари ёқлаб чиққан. XVII а.нинг биринчи ярми Д.нинг энг гуллаб-яшнаган даври ҳисобланади. Хус-н, христианликни фақат ахлоқий таълимот сифатида эътироф этган инг. олимлари Ж.Толанд, А.Коллиз, М.Тиндал, А.Шефтсбери, Г.Боллингброк; америкалик олимлар Т.Жефферсон, Б.Франклин, И.Алленлар деист бўлган. Францияда Д. ғояларини Вольтер, Руссо каби файласуфлар ёқлаб чиққан. Германияда Д. фал-й рационализм негизида ривож топади (Лейбниц, Лессинг). Д. ғоялари Кантнинг «Дин фақат ақл

доирасида» асарида илгари сурилган. Ҳоз. замон фал.сида Д. жиддий аҳамиятга эга эмас.

ДЕМАГОГИЯ — кенг жамоатчилик ва халқ оmmasига эҳтиросли, жозибадор, бироқ ёлғон ва сохта сиёсий ваъдалар бериш, хушомадгўйлик қилиш ҳамда фактларни бузиб талқин этиш орқали кишиларнинг онги ва қалбига таъсир қилиб, ўз томонига оғдириш йўли, ғоявий ва сиёсий сафсата тизими.

ДЕМОГРАФИЯ (юн. *demos* — халқ ва *grafos* — ёзаман) — ҳар йили турли сабабларга кўра, вафот этган аҳоли ўрнини дунёга келган янги авлод ҳисобига тўлдириб борилиши қонуниятларини ижт-й-тарихий шароитларга боғлиқ ҳолда ўрганадиган фан. Д.нинг пайдо бўлиши асосан XVII а.нинг иккинчи ярмидан англиялик олим Ж.Граунт (1620—1674) тадқиқотлари б-н боғлиқдир. Д. термини 1855 йилда франц. олими А.Гийар томонидан илмий муомалага киритилган. 1882 йил Халқаро гигиена ва Д. конгрессининг Женевада бўлиб ўтган сессиясида Д. фан сифатида расман тан олингандан кейин XIX а. охири — XX а.ларга келиб жадал ривожланаётган фанлардан бирига айланди. Ўз-нда бу атама асосан 1960 йиллардан қўлланила бошланган. Д.нинг мақсади муайян ҳудуд, мам-т, дунё аҳолиси ва турли миллатларнинг авлодлар алмашуви, ўлиш ва туғилиш жараёни ва омилларини ўрганиш асосида мавжуд муаммолар ечимини ишлаб чиқиш ва демографик истикболни кўрсатиб беришдан иборат. Д.нинг вазифалари: демографик жараёнларни (туғилиш, ўлиш, никоҳ ва ажралиш, оиланинг демографик хус-ятлари, аҳолининг ёш бўйича жинсий ва оилавий таркиби) ўрганиш; демографик башорат (маълум ҳудуд аҳолисининг сони, ёши, жинсий таркиби ва демографик вазиятини эътиборга олган ҳолда истикболини ил-

мий жиҳатдан асослаб бериш)ларни ишлаб чиқиш; демографик сиёсатни, аҳолининг миқдорий ўсишини бошқариш, амалга ошириш ва такомиллаштириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш. Демографик жараёнлар ҳолати ижт-й-икт-й, биологик ва жўғрофик омиллар б-н узвий боғлиқ. Д. социология, иқтисод, тарих, ҳуқуқ, этнология, социал гигиена, аҳоли географияси, тиббиёт, геронтология, генетика, статистика каби фан соҳалари б-н ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланмоқда. Д.да нуфус тарихи, наз-яси ва амалиётини ўрганишга алоҳида аҳамият қаратилади. Палео даври маълумотларига асосланган ҳолда қадим замонлардан аҳолининг ўсиш динамикаси ҳақидаги билимлар тўплаб келинади. Д. доирасида амалга ошириладиган тадқиқотлар аҳоли ва демографик жараёнларга доир дастлабки маълумотларни тўплаш, аҳолишуносликнинг математик наз-ясини ишлаб чиқиш ва демографик таҳлилдан иборат. Ҳоз. даврда Д. нуфус наз-яси асосида ривожланаётган қатор демографик фанларнинг кенг тармоғи тизимини қамраб олади. Бу ҳолат унинг объекти ва предмети, демографик жараёнлар ва ҳодисалар йўналишини белгиловчи омиллар, шарт-шароитларнинг турлитуманлиги б-н боғлиқ. Ҳоз. даврда жаҳоннинг кўпгина минтақаларида демографик вазиятнинг кескинлашуви, нуфус масаласи глобал тус олаётгани Д.нинг жадал ривожига туртки бермоқда. Мас., ривожланаётган мам-тлардаги аҳолининг кескин ошиб бориши б-н боғлиқ «демографик портлаш», иқт-й ривожланган мам-тларда эса, аксинча, демографик таназзул, урбанизация ва халқаро миграция муаммоларининг тобора кескин тус олиб бораётгани демографик тадқиқотлар аҳамиятининг ортиб бораётганидан дарак бермоқда.

ДЕМОКРАТИК ИНСТИТУТЛАР — жам-т ҳаётида демокра-

тик тамойилларни қарор топтиришга хизмат қиладиган ташкилот ва тузилмалар мажмуи. Тарихий жиҳатдан уларни шартли равишда демократик мазмунга эга бўлган анъанавий ижт-й-сиёсий ин-тлар (давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, ОАВ) ҳамда фақат демократик жам-т шароитида фаолият юритадиган махсус ин-тларга, мас., инсон ҳуқуқларига амал қилинишини таъминловчи турли нодавлат тузилмаларга ажратиш мумкин. Демократик жам-тда давлат ҳокимияти ўзининг асосий тармоқлари – қонун чиқарувчи, ижроия ва суд органларига ажратилган ҳолда амал қилади. Олий қонун чиқарувчи орган умумдавлат миқёсида қонунлар чиқариш ҳуқуқига эга. Қонун чиқарувчи ҳокимият доирасида ҳокимиятнинг барча тармоқлари мустақил равишда фаолият кўрсатади. Улар бир-бирини қисман тўлдириб ва тенглаштириб туради. Ижроия ҳокимияти қонун чиқарувчи ва суд идоралари томонидан назорат қилинади. Айни вақтда ижроия ҳокимияти қонунларнинг амал қилинишини таъминлайди. Суд зиммасига эса қонунларнинг Конституцияга мос келишини назорат қилиш, жам-т аъзолари ва ташкилотлар томонидан унга риоя этилишини таъминлаш юкланади. Бу жараёнда кенг ваколатлар доирасига эга бўлган ўз-ўзини бошқаришнинг маҳаллий идоралари ҳам муҳим ўрин тутаяди. Жам-тнинг энг фаол ва уюшган қисмини, унинг ижт-й қатлам ва гуруҳлар манфаатларини ҳимоя қилувчи сиёсий партиялар демократик жам-тнинг муҳим ин-ти ҳисобланади. Сайловлар сиёсий партиялар рақобатини, уларнинг ҳукумат тизимига таъсири ва ўрнини аниқлаб берувчи бош майдон ҳисобланади. Сиёсий партиялар демократия шароитида жам-тдаги хилма-хил қарашларнинг намоён бўлишига хизмат қиладди. Қўп партияли тизим шароитида Д.и.нинг

муҳим қисми бўлган сиёсий оппозициянинг мавжудлиги таъминланади. Ижт-й ҳаракат ва ташкилотлар (ижодий уюшмалар, ёшлар ташкилотлари, хайрия жамғармалари каби) демократик жам-тнинг таркибий қисми ҳисобланади. Бу ташкилот ва бирлашмалар турли ижт-й гуруҳларнинг хилма-хил манфаатларини ифода этади, уларнинг ижт-й-сиёсий фаоллигини таъминлайди. Улар ўзларининг реал мавқеидан келиб чиққан ҳолда давлат ва жамоат ишларида, ижт-й-сиёсий муаммоларни ечишда иштирок этади. Ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш ва тарқатиш б-н шуғулланаётган ОАВ ва ташкилотлар борган сари жам-тнинг энг фаол, мустақил демократик ин-тига айланиб бормоқда. ОАВнинг давлат ва жам-т ҳаётидаги муҳим ўрнини ҳисобга олган ҳолда улар «тўртинчи ҳокимият» деб аталиши ҳам бежиз эмас. Инсон ҳуқуқлари ва эркинлигига амал қилиниши устидан назоратни таъминлайдиган давлат ва нодавлат ташкилотлари (Омбудсман ин-ти, қонунни ҳимоя қилувчи идоралар) муҳим Д.и. ҳисобланади. Жам-тнинг ижт-й ва маън-й ривши, сиёсий, иқт-й, ижт-й муаммоларнинг ҳал этилиши Д.и.нинг қай даражада ривожлангани ва фаолиятининг самарадорлигига боғлиқ.

ДЕМОКРАТИК ТАМОЙИЛЛАР – ҳуқуқий демократик жам-т асосини белгилайдиган демократик қонун-қоидалар мажмуи. Бугунги кунда уларсиз демократияни тасаввур қилиб бўлмайди. Барча фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги ва халқнинг ҳокимият манбаи бўлиб хизмат қилиши Д.т. асосини, ўзагини ташкил этади. Ҳокимиятни монополлаштиришга йўл қўймайдиган тизимни ташкил этадиган давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этилуви ва суд ҳокимиятларига бўлиниши демократиянинг яна бир муҳим тамойилидир. Қарорларнинг қўп-

чилик овоз б-н қабул қилиниши, озчиликнинг кўпчилик иродасига бўйсунуши ҳам Д.т.дан ҳисобланади. Фуқароларнинг фундаментал ҳуқуқ ва эркинликларини (шахсий, сиёсий, иқт-й, ижт-й, мад-й) амалга ошириш – демократиянинг яна бир муҳим тамойили бўлиб, у фақат ҳуқуқий давлатдагина тўлиқ намоён бўлади. Ш-дек, фуқароларнинг ижт-й ва сиёсий фаоллиги ҳамда юксак сиёсий мад-ятини таъминлаш ҳам Д.т. руҳига мос келади. Д.т. сиёсий жараёнларнинг ривожланган шакл ва усулларида қонун доирасида, ҳар хил тазйиқ ва зўравонликларга йўл қўймаган ҳолда фойдаланиш, маҳаллий ўз-ўзини бошқарув идораларининг жам-тни демократик ривожлантириш манфаатлари йўлидаги ваколатларини кучайтиришни назарда тутаяди. Д.т.нинг тўлиқ рўйхати катта. Бундай даражага етиш демократик тар-ёт йўлини танлаган давлатларнинг идеали ҳисобланади. Мустақиллик йилларида демократиянинг асосий тамойилларини изчиллик б-н ҳаётга татбиқ этиб келаётган Ўз-н ҳам ривожланган давлатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллашга интилиб, бу борада салмоқли ютуқларни қўлга киритмоқда.

ДЕМОКРАТИЯ (юн. *demos* – халқ ва *kratos* – ҳокимият) – 1) фуқаролар эркинлиги ва тенглиги тамойили асосида Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган халқ ҳокимиятининг шакли; 2) амалда ўрнатилган ва юзага чиқарилган эркин, адолатли жам-т ва давлатни англатувчи сиёсий т. Тарихий тар-ёт жараёнида «Д.» т.си шаклан ва мазмунан бойиб, такомиллашиб келган. Бу жараён бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Зеро, Д. энг ривожланган давлатларда ҳам юқори такомил нуктасига, идеал даражасига етгани йўқ. Чунки Д. босқичма-босқич ривожланадиган жараён бўлиб, ҳар бир миллат

ва жам-т, ҳар бир даврда уни тушуниш, талқин этиш ва амалиётда қўллашда ўзига хос хус-ятлар намоён бўлади. Бу ўзига хослик халқнинг босиб ўтган тарихий йўли, миллий менталитети, анъаналари, амалдаги ижт-й мун-тларнинг характери каби омиллар б-н белгиланади. Д. характерини белгиловчи умумий мезонлар ҳам бор. Бу Д. тамойилларига риоя қилиниши, демократик қонунларнинг мавжудлиги ва улар асосидаги демократик ин-тлар фаолияти б-н боғлиқдир. Д., мохиятан, инсоннинг ҳар томонлама камол топиши учун берилган имконият, шахс б-н жам-т манфаатлари ўртасидаги уйғунликни таъминловчи омилдир. Айни пайтда Д. қабул қилинган қонунлар, амалдаги тартиб-қоидалар ёрдамида шахс ҳаёти ва фаолиятини тартибга солувчи механизм ҳамдир. Бугунги кунда қўплаб мам-тларда Д. жам-тнинг яшаш тарзига айланиб қолган. Одатда, вакиллик Д.си ва бевосита Д. бир-биридан фарқланади. Вакиллик Д.сида фуқаролар қонунчилик, ижроия ва б. функцияларни бажарувчи органларни сайлайди ва бу функцияларни амалга оширишда бевосита иштирок этмайди. Бевосита Д. шаклида эса фуқаролар турли масалаларни тўғридан-тўғри ўзлари ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Сайловлар бевосита Д.ни яққол намоён этувчи муҳим сиёсий тадбир саналади. Д. асосида қизиқиш, интилиш ва манфаатларни мувофиқлаштириш, мурсога келтириш ва келишиш сиёсати ётади. Шу маънода, Д. жам-тдаги кучларни бирлаштиришга, уни мам-т тар-ёти учун сафарбар қилишга хизмат қилади. Д. инсоният бугунги кунгача қўллаб келган, ижт-й муаммоларни ҳал этишнинг энг оқилона йўли сифатида эътироф этилган. Тарихий жиҳатдан Д.нинг бошланиш нуктаси ҳам, тугаш нуктаси ҳам йўқ. Кишилиқ жам-ти пайдо бўлганиданок, Д. куртаклари пайдо

бўлган, ҳатто, энг тараққий этган мам-тларда ҳам у ўзининг идеал даражасига етгани йўқ. Д.ни бўғиш, унга раҳна солиш мумкин, лекин бутунлай йўқ қилиб бўлмайди. Ҳар қандай даврнинг, ҳар қандай жам-тнинг ва ҳар қандай халқнинг ўзига хос Д.си бўлади. Яъни, демократик тамойилларни белгилашда жам-тнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари асосида шаклланган, халқнинг, миллатнинг ижт-й онги ва психологияси ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Демак, Д. инсониятнинг мад-ти, маъ-яти, ижт-й онги, менталитети, идроки, билим доираси, ишбилармонлик қобилияти, унинг жам-тда эркин яшаш ва меҳнат қилиш кўникмаси б-н биргаликда шаклланиб, ривожланиб борадиган табиий-тарихий жараёндир. Д.нинг муҳим хус-яти шундаки, унда халқ ҳокимияти, яъни озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуш тамойили расман эълон қилинади ҳамда фуқароларнинг эркинлиги ва тенг ҳуқуқлилиги эътироф этилади. Бу шартлар жам-т ҳамда унинг аъзолари ҳаётининг асосий қонуни – муайян давлатнинг Конституциясида акс эттирилади. Д.нинг асосий тамойиллари – тенг ҳуқуқлилиқ, эркин ва демократик сайловлар, ҳурфикрлилиқ, сиёсий плюрализм, кўппартиявийлик, ҳокимиятнинг сайлаб қўйилиши ва халқ олдида ҳисобдорлиги, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши, озчилик фикрининг инobatга олиниши. Д. инсоннинг худди шундай ҳар томонлама баркамол рив-ши учун берилган имкондир. Шу б-н биргаликда, Д. шароитида ҳар бир шахснинг шаклланишига ўзига хос «чегара» ҳам қўйилади, яъни Конституцияга оид қоидалар ва қонунлар орқали шахсларнинг ижт-й ҳаёти ва хатти-ҳаракатлари тартибга солинади. Бундан ташқари, Д. жам-тнинг ахлоқий-психологик иқлимни вужудга келтирадиган шарт-шароитларни ҳам

яратади. Мустақиллик Ўз-нда демократик давлат ва фуқаролик жам-тини қуриш имконини яратди. Бугунги кунда жам-т ҳаётининг барча соҳаларини демократлаштириш, мам-тни модернизациялаш ва либераллаштириш б-н боғлиқ туб ўзгаришлар ва ислохотлар изчиллик б-н амалга оширилмоқда. Ана шу жараённинг фаол иштирокчиси бўлиш барчамизнинг инсоний бурчимиздир.

ДЕМОКРАТИЯ ЭКСПОРТИ

– 1) жаҳондаги айрим қудратли давлатлар ёки бўлмаса давлатлар гуруҳи томонидан суверен давлатларнинг ўз тар-ёт моделини ўзи танлаш ҳуқуқига, қолаверса, демократиянинг маъно-мазмуни, пировард мақсадларига зид равишда унинг «хаммабоп услуби»ни куч ишлатиш йўли б-н бошқа жам-тларга тиқиштириш амалиётини англатади; 2) ёш мустақил давлатларда демократия танқислигини рўқач қилиб, бу мам-тлардаги демократлаштириш жараёнларини сунъий равишда жадаллаштиришга уринаётган айрим кучлар ва сиёсий доираларнинг хатти-ҳаракатларини ифода этади. Аслида, демократия бошқа мам-т ҳудудига, унинг миллий манфаатлари ва хус-ятларини инobatга олмасдан туриб, экспорт қилиниши мумкин бўлган оддий бир товар эмас. Агар демократияга ҳам экспорт предмети сифатида ёндашилса, у бир тарафнинг бошқа тараф устидан устунликка эришиш воситасига айланади. Холбуки, ҳеч бир халқаро ташкилот ё ҳеч бир давлатга ўзга мам-тда зўравонлик б-н демократия ўрнатиш ваколати ҳеч ким томонидан берилган эмас. Демократияни зўрлик б-н бошқа жойга экспорт қилиш демократия тамойилларига ҳеч қачон мос келмайди. Кейинги йилларда яқиндагина мустақилликка эришган мам-тларда демократлаштириш жараёнларини жадаллаштириш зарурлиги ҳақида

айюҳаннос солаётганларнинг бундай интилишлари ортида қандай геосиёсий, стратегик ва иқт-й мақсад-муддаолар тургани сир эмас. Бугунги кунда мустақил давлатлар суверенитетини писанд қилмай, уларнинг ички ишларига аралашаётган «демократия режиссёрлари» аслида дунёга ҳукмронлик қилишга, ўз мам-тларидаги ер усти ва ер ости бойликларини эгаллаб олиш, муайян минтақалардаги тинч-осуда ҳаётни издан чиқариш, ҳокимият тепасига айнан ўша давлатларнинг манфаатларига хизмат қиладиган кучларнинг келишига ёрдам беришга интилаётгани яққол намоён бўлади. Бир сўз б-н айтганда, Д.э. янги кўринишдаги мустамакчилик, гегемонизм ва буюк давлатчилик шовинизмига хизмат қиладиган ҳаракатдир. Шу боис Д.э.нинг ғаразли таъсиридан мам-тимизни асраш, маън-й қадриятларимиз, давлатчилик анъаналаримиз, демакки, миллий тар-ётимизни издан чиқарувчи бундай таҳдидларга қарши огоҳ ва ҳушёр бўлиш, уларга қарши қатъий ва изчил кураш олиб бориш бугунги куннинг долзарб вазифаларидандир.

ДЕМОКРАТИЯНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖИХАТЛАРИ

— халқнинг ҳокимиятни бошқаришда иштирок этиши учун зарур бўлган ҳуқуқий, ғоявий, маън-й, маър-й, ташкилий ва амалий шарт-шароитлар ва хус-ятларни англа-тувчи т. Д.м.м.ж. қўйидагиларни ўз ичига олади: юксак сиёсий тафаккур ва сиёсий мад-т ҳар қандай эҳтирослардан холи, аклидрокка таянган фуқаролик позициясига эга бўлиши, сиёсий жараёнларда фаол иштирок этиш, амалдаги қонунларга қатъий риоя қилиш ва жам-т ривожига ҳамда барқарорлигини таъминлашда масъулиятни англаш ва б. Шу маънода, демократия — юксак

маъ-ят, фуқароларнинг ички мад-ти ва интеллектуал имконияти; фуқароларнинг барча учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўлиқ риоя этиши, инсон ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликларини, умумхалқ ва умумдавлат манфаатларини ҳимоя қиладиган, барчани қонунларга бўйсуниб яшашга ундайдиган умуминсоний, ҳуқуқий ва маън-й қадрият ҳисобланади. Демократияни маъ-ятсиз ва маърифатсиз англаб бўлмайди. У инсон ақл-заковатининг маҳсули ва айни пайтда унинг эркин ҳолда фаровон ҳаёт кечиришининг зарурий шартидир. Демократияни ҳаётга жорий қилишда мам-т халқининг миллий эҳтиёжлари, турмуш тарзи, ахлоқий мезонлари эътиборга олиниши ғоят муҳим аҳамият касб этади. Зеро, барча давлатлар ва халқлар учун демократиянинг бир хил қолипи бўлиши мумкин эмас. Жам-тда демократик қадриятларнинг амал қилиши унда маън-й-маър-й тар-ётнинг кўрсаткичи ҳамдир. Уларнинг уйғунлиги жам-тнинг барқарор тараққий этишига хизмат қилади. Тоталитар тузумдан эркин фуқаролик жам-тига ўтилаётган бир шароитда ҳар бир фуқаро демократиянинг моҳияти ва тамойилларини англаб етиши, эркин яшаш ва эркин фикрлаш кўникмасини ҳосил қилиши ҳамда маън-й-руҳий жиҳатдан демократик яшаш шартларига ўзини тайёрлаб бориши, фикрсизлик, қарамлик, танбаллик ва боқимандалик иллатидан халос бўлиши зарур. Демократия аста-секин, босқичма-босқич шаклланиб, ривожланиб борадиган узлуксиз жараён бўлгани сабабли, у ҳар бир инсоннинг маън-й-маър-й салоҳиятининг муттасил юксалиб боришини тақозо этади.

ДЕПУТАТ (лот. *deputatus* — жўнатилган, юборилган) — ваколатли ҳокимият органларига сайланган шахс. Ўз-нда Д.лар — сиёсий парти-

ялар, ҳокимият органлари, сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари томонидан вакил қилинган ва улар номидан иш юритиш ҳуқуқига эга бўлган шахслардир. Д.ликка номзод кўрсатиш ва сайлаш тартиби турли мам-тларда турлича бўлиб, махсус қонунлар б-н белгилаб қўйилади. Мам-тимизда уларнинг мақоми, ваколатлари, Д.лик фаолиятининг кафолатлари «ЎзРда депутатларнинг мақоми тўғрисида»ги Қонунда белгилаб берилган.

ДЕПУТАТ ЭТИКАСИ — қонун чиқарувчи ҳокимият ва б. вакилик органларида фаолият юритувчи халқнинг ваколатли мухтор вакили, яъни депутатнинг қонунчиликда белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятлари асосидаги фаолияти ҳамда унинг маън-й-ахлоқий қиёфасини ифода этадиган т. Депутатлик мақоми ЎзР Конституциясининг 88-моддаси б-н белгиланган депутатлик иммунитетини қоидаларига асосланади. Ушбу қоидага биноан, депутатнинг шаъни ва кадр-қиммати, шахси қонун йўли б-н муҳофаза қилинади. У жиноий жавобгарликка тортилмайди. Д.э. талабларига мувофиқ, у депутатлик даврида тадбиркорлик фаолияти б-н шуғулланиши мумкин эмас. Депутат жам-тда ўрнатилган ахлоқ-одоб қоидаларига қатъий риоя қилиши лозим. У ўз мақоми ва лавозимини суиистеъ-мол қилиши, бошқа фуқаролар, жам-т ва давлат манфаатларига зарар етказадиган хатти-ҳаракатларга йўл қўймаслиги, маъ-ят талаблари ва ахлоқ-одоб қоидаларига қатъий риоя этиши зарур.

ДИАЛЕКТИКА (юн. *dialektike* — суҳбат, баҳс-мунозара қилиш) — табиат, жам-т ва тафаккур рившининг энг умумий қонуниятлари тўғрисидаги таълимот, фал-й ёндашув ва илмий билиш усуллари-дан бири. Қадимда Д. суҳбат, баҳс-мунозара воситасида ҳақиқатни

очиш йўли ва усули сифатида талқин қилинган. Кейинчалик фал-й тафаккур ривожланиб бориши б-н Д.нинг мазмуни ҳам бойиб борган. Д. борлиқдаги барча нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар мазмун-моҳиятини, уларнинг ўзаро алоқаси, сабаб-оқибат боғланиши, ҳаракати, ўзгариши, таъсирлашуви ва рив-ши б-н боғлайдиган таълимот сифатида эътироф этилади. Д. таълимотига кўра, оламдаги барча нарса ва ҳодисалар, ш-дек, улар ҳақидаги т. ва билимлар доимо ўзгаришда, рив-шда бўлади. Табиий ҳодисаларни, ижт-й ҳаёт ва тафаккур жараёнларини диалектик н.назардан таҳлил қилиш уларнинг объектив алоқадорлигини, зарурий боғланишларини, ўзгариш ва рив-ш қонуниятларини очиб бериш, истиқболни аниқлаш, тар-ётга эришишнинг самарали йўллари ва воситаларини ишга солиш имконини яратади.

ДИЁНАТ (араб. диндорлик, тўғрилиқ, инсоф) — маън-й хус-ят, гуноҳ қилмаслик, савоб ишларни амалга ошириш, иймон-этиқодли, софдил ва мард бўлиш, қонун-қоидаларга қаттиқ риоя этиш, тақводорлик, виждонлилик, инсофлилик каби фазилатларни ўзида мужассамлаштирган т. Д.ли одам ҳаромдан ҳазар қилади, бировнинг зарарига иш қилмайди, ҳамиятли, номусли, ориятли, тўғри сўз, ҳақгўй бўлади. Ватан-парварлик, халқпарварлик, фидоийлик каби фазилатлар ҳам «Д.» т.сининг асосий жиҳатларини ифода этади.

ДИЛ (жон, қалб, юрак, қўнғил) — маъ-ятнинг ғоят муҳим рухий-маън-й омили, унсури бўлмиш ушбу т.лар инсон маъ-ятининг туб моҳиятини ифодалаш учун хизмат қилади. «Қалб шундай бир аъзоки, — дейди Форобий, — у баданнинг бошқа ҳеч қандай аъзолари б-н идора қилинмайди. Ундан

кейин мия келади. У ҳам асосий аъзо саналади. Лекин унинг ҳукмронлиги иккинчи даражалидир. У барча аъзоларни қалб амрига кўра бошқаради, идора қилади. У фақат қалбгагина хизмат қилади. Демак, кишининг асл моҳиятини ифода этувчи Д. унинг барча бошқа қувватларининг манбаи экани аён бўлади. Ш.у. ҳам тасаввуф фал.сида комилликка эришмоқ йўли қалб йўли, дея талқин этилгани бежиз эмас. Зеро, Д.ни поклаш — маънӣ-руҳий жиҳатдан соғлом бўлиш йўли, деб тушунилган. Д.ни поклаш иккинчи даражадаги қувват — қалбга бўйсундириш орқали амалга оширилади. Бу б-н нафс ёки қувватлар уйғунлигига эришилади. Узб. тилидаги «қалб» т.си юн. «анима» ва «псюхе» т.ларига мос келади. Д. фаолиятини ўрганиш эса, шунга мувофиқ равишда «психология» деб аталган. Арастуниги «Қалб ҳақида» номли махсус асари бор. Форобий, Ибн Сино қарашлари Арасту ғояларига ҳамоҳангдир. Ҳинд фал.сида «қалб» т.си «живо» т.сига мос келиб, инсон қалби унинг танасига тутқун деб уқдирилади. Жон ёки қалбнинг танадан қутулиш, озод бўлиш йўли нирвана ҳисобланади. Абу Ҳамид Ғаззолий «Кимёи саодат» асарида «Худони танимоқ подшоҳ Д.нинг сифатидур. Подшоҳ Д.ни ва анинг сифатларини танимоқ Аллоҳни танимоқ қалитидур. Д. гавҳари азиздур, фаришталар гавҳари жинсидандур ва Д.нинг мадани асли Даргоҳи Аҳадиятдурким, ул даргоҳдан келгандур, яъни ул даргоҳда қайтгувчидир. Д. бу олам манзилгоҳида ғарибдурким, мусофирлик учун келибдур», — дея таъкидлайди. Мавлоно Румий «Кўнгилга таъриф бермоқ — бандасига ғоятда мушкул, аммо унинг моҳиятини англаган кишига саодат эшиклари очилади. Шубҳасиз, Ҳақиқатни англашнинг ўзи — Саодатдир», дея таърифлаган. Алломанинг наздида, Д. қанчалик соф бўлса, унинг илму ҳикмати, жамо-

лининг нури шунчалик тиниқ намён бўлади. Дарҳақиқат, инсон ҳалигача кам ўрганилган хилқат, унинг Д.и, руҳияти — сир-синоатга тўла мураккаб дунё. Д. ва жон руҳ б-н ҳамнафас бўлгани учун халқимизда «Жон — азиз, Д. — муқаррам», деган ҳикмат урф бўлгани бежиз эмас.

ДИЛОЗОРЛИК — кўнгилга озор етказиш, дилтанглик келтирувчи хатти-ҳаракат, салбий хус-ятни англатувчи т. Д. кўполлик, жаҳлдорлик оқибатида кишини ранжитувчи сўз ёки хатти-ҳаракат орқали жисмонан ва маънан озор берувчи ахлоқсизлик кўринишидир. Д. — бадхулқлик, муайян ахлоқ меъёрларидан четланиш туфайли кишига нохушлик етказиш. Д.нинг одат тусига айланиши инсонни аста-секин ахлоқан тубанлашувига олиб келади. Д.ни ўзига касб қилиб олганларнинг кўнгли зулм етказиш, ўзгаларга салбий муомалада бўлиш орқали ҳузур-ҳаловат топади. Д. сабабли кишиларнинг бир-биридан кўнгли қолади, гина, араз, низо, ҳасад, ғаразгўйлик каби салбий ҳолатлар пайдо бўлади. Оила, жамоат жойлари, умуман, жам-тдаги хатарли муаммолар синчиклаб ўрганилса, кўпинча уларнинг келиб чиқиши оқибатини ўйламасдан, ҳуда-беҳудага ўзгаларни ранжитиш, уларга озор беришга бориб тақалади. Диловарлик, ҳалимлик, хушмуомалалик, инсонпарварлик каби ижобий хус-ятлар Д.нинг зиддидир. Чиройли сўз эса яхши муомала, меҳроқибат қалитидир. Д. сабабли киши ҳеч нарса ютмайди, аксинча ютқазади, яъни яқин кишилари, кўни-қўшни, маҳалладошлари ва ҳамкасабаларини ўзидан узоқлаштириб, уларнинг бегоналашувига олиб келади. Д. туфайли корхонадан файз, хушмуомалалик, оиладан эса барака кўтарилади. Д.нинг муолажаси ях-

ши тарбия, бағрикенглик, вазминлик, кечирувчанлик, меҳр-оқибат ва б. фазилатларни ихтиёр этишдир. Кишида шундай аъзо борки, у туфайли бутун вужуд пок, соф ёки бузук бўлади. Ҳа аъзо инсоннинг қалбидир. Тил эса дилнинг ойнасидир. Инсоннинг барча фазилатларини биргина Д. барбод қилади. Д. кўринишлари турли шаклда намоён бўлади: кишиларни сўз орқали ранжитиш, жисмонан озор бериш, ҳуқуқларини камситиш, ўзгаларни паст кўриш, илтифотсизлик, моддий нарсаларга зарар етказиш ва ҳ.к. Д. кўринишларига Низомулмулкнинг «Сиярул-мулк» («Сиёсатнома») асарида яхши мисол келтирилган. Халифа Маъмун даврида иккита амири харрос (зиндон бошлиғи) мавжуд бўлиб, уларнинг иши жиноят қилган кишиларни жазолаш эди. Маъмун ўз надими (ходими) орқали уларнинг ишини текшириб шунга амин бўладик, улардан бири ўлимга маҳкум бўлганларга ҳам хушмуомалалик ва адолат б-н мун-тда бўлиб, айбини тан олаётган инсоннинг айбини енгиллаштириш, уларга гуноҳ юклмаслик, ҳатто қатлга маҳкумларга нариги дунёни ҳам чиройли кўрсатиб, маҳбусни хурсандчиликда ўз ихтиёри б-н жон таслим қилишига ёрдамлашади, иккинчиси эса баджаҳл, дилозор, ҳайбатли, кишиларнинг йўқ айбини ҳам бўйнига қўйиб, мажбуран тан олдириб, зиндонбанд қилиб юборадиган кимса бўлади. Унинг дастидан зиндон беайб кишиларга тўлиб кетади. Маъмун уларнинг яхшисини тақдирлаб, мукофотлаб, ёмонини вазифасидан озод этиб ҳайдади. Низомулмулк ана шу мисол орқали яхши, хушмуомала инсон б-н дилозор кимсанинг фарқини кўрсатган. Д. баъзан инсон ўзи хоҳламаган вазиятда ҳам содир бўлади. Бундай ҳолларда Д. келтирган киши пушаймонлик ва виждон азобини ҳис этади. Агар Д.ни ихтиёр қилган киши

ўз қилмишидан пушаймон бўлса, бу инсон феълени тўғри йўлга солиш мумкин. Аксинча, Д. феъл-атвориға сингиб кетган инсонни ахлоқий меъёрларга солиш, тарбиялаш амримаҳол. Д. кишиларни бир-бирдан йироқлаштирибгина қолмай, унинг иш-фаолиятига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Шу маънода, Д.га ҳар қандай вазиятда йўл қўймаслик оқил, фозил, тарбия кўрган кишиларнинг бурчидир.

ДИМОҒДОРЛИК — ўзини бошқалардан юқори қўйиб, ўзгаларни менсимаслик, калондимоғликни англатувчи т. Бундай кишилар ўзини ақлли, доно, билимдон, баобрў деб билади, ўзига ортиқча баҳо беради. Улар нафақат ўзига, балки бошқа кишиларга ҳам наф келтирмайди, аксинча, ўзгаларнинг гашига тегади. Д. ўзб. халқи маъятидаги шарқона ахлоқ-одоб меъёрларига зиддир.

ДИН (араб. ишонч, ишонмоқ) — 1) ижт-й-маън-й ҳаёт ҳодисаси, илоҳий кучларга ишонч-эътиқод асосида шаклланган ғоя ва қарашлар тизими; 2) борлиқни яратувчи ва бошқарувчи олий мавжудот, яъни Худога нисбатан мун-т, тасаввур, урф-о. ва маросимлар мажмуи. Ибодат объектига кўра — жониворлар, руҳлар, жин-алвасти, бутлар, турли илоҳлар ва Аллоҳга сифинувчи Д.ий таълимотлар бир-бирдан фарқланади. Генезиси ва тарқалишига кўра, Д.нинг энг қад., миллий ва жаҳон Д.лари каби шакллари мавжуд. Ҳар бир Д. ўзига хос сифиниш объекти ва расм-русум, ибодат, урф-о. ва ақидаларга эга. Д. ва Д.ий таълимотлар илоҳиётчилар (уламолар), атеистлар (Д.ни инкор этувчилар) ва Д.шунослар томонидан ўрганилган. Фанда Д.нинг пайдо бўлиши тўғрисида ягона фикр йўқ. Ислом Д.и таълимотига кўра, Д. — Аллоҳ томонидан ўз пайғамбарлари орқали башарият оламига жорий этилиши зарур

бўлган илоҳий қонунлардир. Табиат ва инсонни яратган, айна вақтда инсонга тўғри, ҳақиқий ҳаёт йўлини кўрсатадиган ва ўргатадиган илоҳий қудратга ишончли ифода этадиган таълимот. Фалда Д. — ижт-й-тарихий ҳодиса, кишилик жам-ти тар-ётининг муайян босқичида пайдо бўлган ижт-й онг шаклларида бири сифатида талқин этилади. Д.нинг моҳияти турлича изоҳланса-да, унинг асосида ишонч, эътиқод туйғуси ётади. Инсоният тарихида Д. турли шаклларда намоён бўлган. Д.нинг дастлабки кўринишлари *фетишизм, тотемизм, анимизм, сеҳргарлик* ва б.дир. Ш-дек, уруғ-қабила Д.лари, миллий Д.лар (иудаизм, ҳиндуизм, синтоизм, даоизм, конфуцийчилик), жаҳон Д.лари (буддизм, христианлик, ислом) вужудга келган. Ер куррасида энг кўп тарқалган, жаҳон халқларининг асосий қисми эътиқод қилувчи жаҳон Д.ларига буддавийлик, христианлик ва ислом киради. Д. инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган мураккаб ижт-й, маън-й, руҳий вазифаларни бажаради. Хус-н, у кишиларнинг ахлоқий ва маън-й қадриятлар, тарихий ва мад-й меросдан баҳраманд бўлишига хизмат қилади. Айна пайтда ҳар бир Д. турли урф-о., маросим ва байрамлар орқали ўз қавми турмушини тартибга солиш, назорат қилиш, кишиларнинг маън-й-ахлоқий тарбиясини йўлга қўйишга ҳаракат қилади. Ўз-н мустақилликка эришгач, Д.нинг мад-й-маън-й юксалишнинг қудратли омили сифатидаги ўрни ва аҳамияти ортиб бормоқда.

ДИН ФАЛСАФАСИ — диннинг мазмун-моҳияти, ижт-й ҳаётдаги ўрнини тушунтиришга йўналтирилган фал-й билим соҳасидир. Дин ҳамиша фал-й таҳлил объекти бўлиб келган. Дин ҳақидаги фал-й қарашлар дастлаб муайян таълимотларда акс этирилган бўлса,

XVIII–XIX а.ларга келиб, дин фалси алоҳида фан сифатида шаклланди. Бунда Б.Спиноза, Ф.Шеллинг, Г.Гегель, Л.Фейербах каби файласуфлар ҳамда Ф.Шлейермахер, Т.Тиль, С.Кьеркегор каби теологларнинг хизмати катта бўлган. Ҳоз. давр фал-й таълимотларида ҳам Д.ф. ўзига хос тарзда талқин ва таҳлил этилмоқда. Бундай ёндашувларда замонавий Шарқ фал-й таълимотлари, Фарб мактаблари (натурализм, материализм, экзистенциализм, прагматизм, позитивизм, аналитик фал. каби) таъсири катта. Ҳоз. вақтда Д.ф. ўз муаммолари, тадқиқот предмети ва объектига эга бўлган, нисбатан мустақил фал-й билим соҳасига айланди.

ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК — турли диний эътиқоддаги кишиларнинг олижаноб гоё ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшаши, кишилик жам-ти равнақи йўлида хизмат қилишини англатадиган т. Ҳоз. вақтда бу эзгу гоё нафақат диндорлар, балки жам-тнинг барча аъзолари ўртасидаги ҳамкорлик ва баҳамжиҳатликни назарда тутди. Д.б. тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, озода ва обод Ватан қуришнинг муҳим шартидир. Қадимдан диёримизда буддавийлик, зардуштийлик, насронийлик, яҳудийлик, ислом динлари ёнма-ён яшаб келган, мад-т марказлари ҳисобланган шаҳарларимизда масжид, черков, синагогалар фаолият кўрсатган. Уларда турли миллат, элат ва динга мансуб бўлган халқлар, қавмлар ўз диний амалларини эмин-эркин адо этган. Ватанимиз тарихининг энг мураккаб, зиддиятли, оғир даврларида ҳам юртимиздаги мавжуд дин вакиллари ўртасида диний асосда можаролар бўлган эмас. Бу — юртимиз халқларининг Д.б. борасида катта тажрибага эга бўлганидан далолат беради. Ҳоз. вақтда мам-тимизда 16 конфессияга мансуб диний ташкилотлар фаолият юритмоқда. Уларга

Ўз диний маросимларини ўтказиш ва мам-т ҳаётида фаол иштирок этиш учун зарур барча шарт-шароитлар яратилган. Бу борадаги ҳуқуқий асослар Ўз-н Конституциясида, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонунда мустаҳкамлаб қўйилган. Маълумки, дунёдаги динлар асл моҳиятига кўра эзгулик ғоясига асосланади, кишиларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади. Инсон ҳаётининг асл мақсади инсон ва табиатга нисбатан одилона, оқилона мун-тда бўлиш, ҳамisha яхши, савобли ишларни амалга оширишдан иборатдир. Шундай экан, ҳақиқий диний қарашлар ортида Д.б. ётади. ЮНЕСКО Д.б муаммосига алоҳида эътибор бериб, 1995 йилни БМТнинг бағрикенглик йили деб эълон қилди. Ўша йили 16 ноябрда 185 давлат иштирокида Парижда Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси қабул қилинди. Мустақиллик йилларида мам-тимизда ҳам бу соҳада улкан ишлар амалга оширилди. Бугунги кунда республикаимизда икки мингдан зиёд диний ташкилот, шу жумладан, Ўз-н Мусулмонлари идораси, Қорақалпоғистон Мусулмонлари қозияти, Тошкент Ислон ин-ти, 10 та мадраса ва 2003 та масжид, Рус православ черкови, Тошкент ва Ў.О. Епархияси, Православ семинарияси, Рим-католик черкови, Евангел христиан баптистлар черковлари иттифоқи, тўлиқ Инжил христианлар маркази, Христиан семинарияси, Ўз-н Библия жам-ти, 162 та христиан черкови, 8 та яҳудий ва 8 та баҳрий жамоаси, 1 та Кришнани англаш жам-ти, 1 та буддист ибодатхонаси давлат рўйхатидан ўтган.

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ — экстремизмнинг диний соҳада намоён бўлиш шакли. Д.э. муаммоларни ҳал этишда ўта кескин чора-тадбирларни, фикр-қарашларни ёқловчи наз-я ва амалиётни англа-

тади. У намоён бўлиш кўламига кўра, ҳудудий, минтақавий, халқаро шаклларга бўлинади. Бундай қарашлар жуда қадимий илдишларга эга бўлиб, ҳеч қачон чегара билмаган, дин, миллат, ҳудудни танолмаган, барча динлар доирасида ривожланган. Д.э. руҳидаги қарашларни буддизм, христианлик, ислом, католиклар, протестантлар, православлар орасида бирдай учратиш мумкин. Диний экстремистлар қаерда фаолият кўрсатмасин, асосий мақсади диний давлатни барпо қилиш бўлиб, бунга ўзаро низолар, ихтилофлар, қуролли тўқнашувлар орқали, яъни қон тўкиш ва зўрлик б-н эришишни кўзлайди. Бу эса, давлат мустақиллигига ҳам, жам-т тар-ётига ҳам катта ғов бўлади. Экстремистик гуруҳларнинг ягона мақсади ҳокимиятни қўлга олиш бўлиб, бу йўлда улар энг жирканч усулларни қўллашдан ҳам тап тортмайди. Бугунги кунга келиб нафақат ислом дунёси, балки бутун жаҳонда Д.э.нинг асл қиёфаси яққол намоён бўлиб бормоқда. Дунёда инсон ҳуқуқлари ва демократик тамойиллар устувор бўлиб бораётган, қонун ҳамда халқаро ҳуқуқ қоидалари мам-тлар, халқлар, давлатлар ўртасидаги мун-тларнинг асосий тамойилига айланаётган ҳоз. даврда Д.э.га қарши биргаликда курашиш, уни илдизи б-н қўпориб ташлаш, бу борада доимо огоҳ ва хушёр бўлиб яшаш бугунги кундаги энг долзарб вазифадир.

ДИНИЙ ҚАРАШ — илоҳий ва дунёвий т. ва тасаввурлар муштараклигини ифода этувчи маъ-й қараш. «Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда» тамойили асосида мам-тимиздаги турли диний эътиқод ва маслакдаги фуқаролар учун Ватан ягоналиги ғояси илгари сурилади. Зеро, инсон ва маъ-ят, одам ва олам, макон ва замон ўртасидаги мун-тларни уйғунлаштириш замирида жам-тни бирлаштириш,

барқарорлаштириш имкониятлари мужассамдир. Шу тариқа турли эътиқодлар, хилма-хил қарашлар ва мун-тларни уйғунлаштириш концепциясини асослашга йўл очилади. Бунда жам-тни барқарорлаштириш масаласи инсоннинг маън-й-руҳий етуклиги ва комиллиги б-н боғлиқ ҳолда тушунилади. Диний-маър-й қарашлар жам-т тар-ётининг муҳим омили даражасига кўтарилади.

ДИНИЙ ҒОЯЛАР — диний даъватлар, ақидалар, илоҳий қадрият ва мақсадлар ифодаланган қарашлар мажмуи. Улар турли динларнинг амал қилиш йўлини, мавжудлигини таъминлаб берувчи омил бўлиб хизмат қилади. Виждон эркинлиги, инсонларнинг ирқи, миллати, дини, насл-насаби, жинсидан қатъи назар, ўзаро тенглиги таъминланган, умуминсоний ғоялар кўплаб давлатлар ҳаётига сингиб бораётган ҳоз. даврда Д.ғ. ўзининг туб моҳиятини сақлаган ҳолда одамзод ҳаёти, бахту саодати, тарбияси, маърифатида бир сўз б-н айтганда, руҳий покланиш, яхшилик ва эзгуликка интилиб яшашда ғоят муҳим ўрин тутаяди. Диний бағрикенглик ғоясига таянган давлатларда хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган турли миллат вакиллари ҳамжихат бўлиб, бир заминда яшаб, меҳнат қилиб келмоқда. Бу эса кишиларнинг бир замин, бир Ватан учун, олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжихат бўлиб яшашини англатади. Қуръони Каримда келтирилган «Эй инсонлар, дарҳақиқат, Биз сизларни бир эркак ва бир аёлдан яратдик ҳамда бир-бирларингиз б-н танишишингиз (дўст-биродар бўлишингиз) учун сизларни турли-туман халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик», деган калима Д.ғ.даги тотувлик, ўзаро ҳамжихатликнинг ёрқин намунасидир. Ҳоз. замонда бу ғоя эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки бутун жам-т аъ-

золарининг ҳамкорлигини назарда тутаяди, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

ДИНЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР — дин асосида юзага келган турли таълимотларга эътиқод қилувчи айрим кишилар, кичик ёки катта гуруҳлар ўртасидаги хилма-хил алоқалар. Бу ижт-й мун-тларнинг алоҳида тури бўлиб, унда динларнинг ўзига хос жиҳатлари: таълимоти, эътиқоди, ташкилотлари ва б. намоён бўлади. Турли динларга хос хус-ятлар, чунончи, ҳудудийлик (синтоизм) — асосан Япония ҳудудида тарқалган, индуизм — Ҳиндистонда, ислом, буддавийлик, христианлик барча қитъаларда; шаклланиш даври (иудаизм 3000 йилдан кўпроқ, христианлик 2000 йилга яқин, ислом ўн беш а.дан буён мавжуд) б-н боғлиқ жиҳатлар ҳам Д.м.га таъсир кўрсатган. Шахслараро диний мун-тлар кундалик ҳаётини фаолиятда намоён бўлади. Гуруҳий диний мун-тлар турли конфессия вакиллари ўртасидаги музокаралар, диний низолар ва ихтилофларда юзага келади; тинчлик вақтида ҳам муайян мам-т ҳудудида истиқомат қилаётган халқлар орасида турли эътиқоддаги кишиларнинг, диний раҳбарларнинг тинч-тотув яшаш, ҳар қандай масалани муроа асосида ҳал қилиш борасида ўзаро мулоқот юритиши мумкин. Диний фаолиятнинг турли кўринишлари ўзига хос Д.м.ни юзага келтиради. Мас., ўз диний таълимотини ҳимоя қилиш ва б.ини танқид қилиш, бошқа эътиқоддагиларни ўзига оғдириш учун даъват қилиш жараёнида ҳам Д.м. намоён бўлади.

ДИННИНГ ИЖТИМОЙ ВАЗИФАСИ — диннинг жам-т ижт-й ин-ти сифатидаги таъсири, ўрни, фаолият доирасини ифодаловчи т. Дин жам-т, айрим гуруҳ ва шахслар ҳаётида ранг-баранг вазифалар-

ни бажаради. Инсонга Худони ва унинг пайғамбарларини танитиш; оламнинг диний манзарасини яратиш; табиат, жам-т ва инсоннинг моҳиятини тушунтириш; ягона эътиқодга эга диний гуруҳлар хатти-харакатларини тартибга солиш; диний биродарликни мустаҳкамлаш ва қўллаб-қувватлаш; турли диний эътиқодга амал қилувчиларнинг бир-биридан фарқларини қиёслаш; диний аҳкомлар, қоидалар, меъёрлар ва қадриятлар асосида онгни бошқариш (бу вазифалар нафақат эътиқод, ибодат соҳасида, балки инсон ҳаётининг бошқа соҳалари — оила, никоҳ, турмуш ва ҳ.к.га ҳам тааллуқлидир); турли диний таъсир этиш воситалари (фатволар, хабарномалар, рағбатлантириш ва жазо тадбирлари) ёрдамида диндошлар онгига фоний дунё ва боқий дунёдаги ҳаётнинг моҳиятини сингдириш; диндор шахс ёки гуруҳларни ўзгарувчан ташқи муҳитга мослаштириш; диний-ахлоқий ва эстетик қадриятларни, меъёрларни шакллантириш, диний гуруҳнинг баҳамжиҳатлигини таъминлаш; диндорларни диний қадриятлар, меъёрлар, кўрсатмалар, ахлоқий намуналар ва муайян динга хос бўлган хислат ва хус-ятларга ўргатиш, уларнинг ўзлаштирилишига эришиш; ёш авлодни аждоқлар диний тажрибасидан баҳраманд этиш шулар жумласидандир. Диний ташкилотлар фақат диний вазифаларнигина бажариш б-н чекланиб қолмайди, балки дин азалдан маъятимизнинг таркибий қисми сифатида кишиларни, шу жумладан, ёшларни маън-й-ахлоқий жиҳатдан баркамол, фақат эзгуликка интилиб яшайдиган етук инсон қилиб вояга етказишда беқиёс аҳамиятга эгадир.

ДИСКРИМИНАЦИЯ (лот. *discriminatio* — фарқлаш) — 1) маън-й ёки сиёсий камситишни англатадиган т.; 2) бирон-бир шахс, миллат ёки давлат ҳуқуқларининг

бошқа давлат, миллат ёки шахс ҳуқуқларига нисбатан чекланиши. Демократик давлатлар қонунларида ҳамда халқаро ҳуқуқда Д.нинг барча шакллари, жумладан, фуқаролар ҳуқуқларини миллати, ирқи, жинси, дини сабабли амалда ёки юридик жиҳатдан камситишга йўл қўйиш тақиқланади. Ўз-н Конституцияси ва давлатимиз қонунларида барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги кафолатланган ва мам-тимизда Д.нинг ҳеч қандай кўринишига йўл қўйилмайди. Тарихда дунёнинг турли минтақаларида мавжуд бўлган Д. ҳолларига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мас., АҚШда қулчилик Американинг олтинчи Президенти Авраам Линкольн томонидан бекор қилинганлигига қарамай, қора танли фуқароларнинг ирқига кўра камситиш ҳоллари XX а.нинг 60-йилларидагина барҳам топган. Д. ўз моҳиятига кўра, инсон кадр-қимматининг камситилиши, ҳаётий режаларининг барбод қилиниши туфайли унинг маъяти емирилади, муносиб ҳаёт кечириши хавф остида қолади. Ш.у. ҳам 1948 йилда БМТ томонидан қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясида инсон ҳуқуқларини унинг миллати, дини, жинси ва ирқига кўра камситиш тақиқланган. Бу ҳужжат инсоният учун улкан ғалаба бўлди, зеро, у тарихнинг кўплаб даврларида юз берган Д.нинг турли шакллари тўлатўкис бартараф этиш, инсон зоти бу жирканч ижт-й иллат туфайли чеккан заҳматларига чек қўйиш эҳтиёжларидан келиб чиққан эди. Ўз-н ҳам жаҳон ҳамжам-тининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида ушбу ҳужжатни қабул қилган. Ўз-нда ирқи, жинси, миллати, ёши ва ижт-й келиб чиқишидан қатъи назар, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги қонун б-н қатъий белгилаб қўйилгани мам-тимизда бунёд этилаётган демократик давлат ва фуқаролик жам-тининг ин-

сонпарварлик тамойилларига тўлиқ мос келишини кўрсатади.

ДОГМАТИЗМ, ақидапарастлик (юн. *dogma* — фикр, таълимот) — бирор бир фикр, таълимотга, муайян оқим тарафдорларига, ақидаларга кўр-кўрона ишониш, эскирган, қотиб қолган бир томонлама наз-я ва қонун-қоидаларга, ақидаларга асосланган тафаккур тарзини ифода этади. Муайян ақидани кўр-кўрона қабул қилиш ва унга ишониш Д. тарафдорларининг асосий тамойилидир. Улар амалиёт, илм-фан ютуқлари натижасида ҳақиқат тобора ойдинлашиб, муайянлашиб боришини ҳис қилмайди. Уларнинг назарида, т.лар, наз-ялар, гипотезалар, қонунлар ўзгармасдир. Агар биз билишнинг бирор бир томонини мутлақлаштириб, унга ортикча баҳо берсак, Д. томон йўл тутган бўламиз. Д.ни ёқловчилар ўз фал-й қарашлари б-н билишнинг объективлигини, ҳақиқат билишнинг асоси эканини ҳамда объектив олам тўғрисида билимнинг ривожланиб, кенгайиб боришини инкор этади. Бу б-н нисбий ҳақиқатнинг ролини камситиб, мутлақ ҳақиқатни билишнинг бирдан-бир босқичи деб ҳисоблайди. Д.нинг хилма-хил шакллари мавжуд: сиёсий, илмий, диний ва ҳ.к. Улар ижт-й ҳаётда илм-фан, иқт-й, сиёсий ва маън-й соҳаларда ўзига хос тарзда намоён бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам муайян ғояни мутлақлаштириб, тар-ётга тўсиқ бўлиб қолаверади. Мас., айрим диний ақидапарастларнинг инсоният тар-ётининг муайян даврида пайдо бўлиб, емирилиб кетган мусулмон халифалигини тиклашга уринишлари Д.нинг энг ашаддий кўринишларидан биридир.

ДОКТРИНА (лот. *doctrina* — таълимот) — муайян тизимга келтирилган (одатда фал-й, сиёсий ёки мафкуравий характердаги) таълимот, таркибий қисмлари бир-бири б-н чамбарчас боғланган концепция,

тамойиллар йиғиндиси. Таълимот, концепция ва наз-я т.ларидан фарқли ўлароқ, Д. одатда схоластик ва догматик характерга эга бўлган қарашлар тизимини ифодалашда қўлланилади. Мас., муайян давлатнинг сиёсий мақсад-муддаоларини, режа ҳамда интилишларини ифодалайдиган наз-й-амалий ёндашув, қарашлар йиғиндиси сиёсий Д. деб юритилади.

ДУАЛИЗМ (лот. *duo* — икки ёқлама) — моддий ва маън-й асосларни тенг ҳуқуқли деб ҳисоблайдиган таълимот. Фал. тарихида Д.нинг энг йирик вакилларида бири француз файласуфи Р.Декарт эди. У икки асос: моддийлик ва маън-йликнинг ёнма-ён равишда мавжуд бўлишини таъкидлайди. Унинг фикрича, чексиз ва абадий бўлган табиат инсон тафаккурига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади ва ривожланади. Немис файласуфи И.Кант ҳам дуалист бўлиб, унинг фикрича, идеал нарса б-н (инсон онги б-н) бир қаторда ҳодисаларнинг объектив асоси бўлган «нарса ўзида» ҳам мавжуддир, лекин «нарса ўзида»ни билиб бўлмайди. Хоз. даврда Д. психофизик параллелизм наз-яси учун манба сифатида хизмат қилмоқда. Ш-дек, Д. гностицизмнинг (билиш наз-яси) асосий йўналиши бўлиб, бу оқим тарафдорлари моддий ва руҳий дунё ўртасида мустаҳкам чегара мавжуд, деб таъкидлайди. Хуллас, Д. қадимий ғоя ва қарашлар мажмуи бўлиб, моддий ва маън-й асослардан бирининг мутлақлаштирилишига қарши таълимот ҳисобланади.

ДУНЁ (араб.) — 1) инсонни қуршаб турган моддий ва маън-й борлик; 2) космик фазодаги материянинг барча кўринишлари; 3) коинот, юлдузлар олами, 4) Ер, Ер юзи, Ер шари, Ер шаридаги аҳоли; 5) кишилик жам-ти (жамоа), ижт-й муҳит, инсон фаолият кўрсатадиган

макон, тузум; 6) ҳаётнинг, нарса ва ҳодисаларнинг айрим соҳалари, борлиқнинг бирор белгиси б-н бирлашган бўлаги; 7) бутун олам, бутун жаҳон, Д.даги барча одамлар, халқлар; 8) кишининг ички, руҳий ҳаёти ва у б-н боғлиқ ҳодисалар мажмуи; 9) Д.вий, ҳақиқий ҳаёт.

ДУНЁВИЙ ҒОЯ — 1) диний қарашлардан фарқ қиладиган муайян ғояларни ифодалаш учун қўлланадиган т.; 2) жам-т ва инсонни эзгу мақсадлар сари етаклайдиган соғлом фикрлар мажмуи. Бу ғояларни мазмун-моҳиятига қўра, умуминсоний, илмий, фал-й каби бир неча турларга бўлиш мумкин. Д.ғ.лар маълум бир миллат, давлат, халқ ва жам-т эҳтиёжлари, мақсад-муддаолари, манфаатларини амалга ошириш тамойилини ҳам ўзида мужассамлаштиради, дунё мам-тларининг рив-ш йўлини белгилаб олишга доир долзарб ғояларни ташкил этади. Ўз-нда бу ғоялар асосан миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия тамойиллари ва б. ҳаётий ҳақиқатлар сифатида намоён бўлмоқда. Д.ғ.лар адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик руҳини, тар-ёт йўлидаги олижаноб мақсад-муддаоларни ифода этиб, Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги учун хизмат қилмоқда. Улар хурфикрли, мутелик ва журъатсизликдан холи бўлган, билими ва қучига ишониб яшайдиган, ўзининг мустақил қарашларига эга бўлган кишилар жам-тининг ғояларидир. Ш.у. ҳоз. вақтда демократик, умуминсоний мазмундаги ғоялар, ирқи, миллати ва жинсидан қатъи назар, инсонлар, қўплаб мам-тлар ҳаётига чуқур кириб бориб, уларнинг асосий ғояларига айланиб бормоқда. Демократия асосида шакллантирилган ижт-й бағрикенглик ва адолат ҳам унинг таркибий қисмларидан ҳисобланади. Бу ғоялар дунёвий давлатдаги турли миллат ва дин вакилларининг эркин фаолияти,

ҳамжиҳатлиги ва ҳақ-ҳуқуқларини кафолатлайди. Ҳоз. кунда Д.ғ.лар эзгулик йўлида бутун жам-т аъзоларининг ҳамкорлигини назарда тутади, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шартни ҳисобланади.

ДУНЁВИЙЛИК — инсоннинг маън-й мезонларни дунёга нисбатан ўлчаб яшашини англатадиган т. Ҳадиси шарифдаги «Сизларнинг яхшиларингиз дунёни деб охиратни, охиратни деб дунёни унутмаганларингиз» деган ҳикматнинг мазмун-моҳиятини англаб, ҳаётга татбиқ этиши, дунё ва охират ишини уйғунлаштириши, дунё охират экинзори, охират учун амалиёт манбаи эканини тушуниш тамойили мўътадил йўлдир. У фоний ва боқий дунёнинг маън-й-руҳий жиҳатдан уйғунлигини ифода этади. Улуғ аждодларимиз азалдан дунё ва охиратнинг ўзаро муштарак ҳолда тасаввур этганлар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадисларида таъкидланганидек, «Охиратни ўйлаб дунёни, дунёни ўйлаб охиратни эсдан чиқарманглар», зеро дунё охират зироатгоҳидир, дунёни обод қилган кишининг охирати ҳам обод бўлади. Шу н.назардан қараганда, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг «Даст ба қору дил ба Ёр» (Қўлинг ишдаю, қалбинг эса Аллоҳ б-н бўлсин) шиорида ҳам айнан шу мазмун, яъни дунё ва охират ишларини барабар, бирга олиб бориш маъноси мужассам. Даҳрийлик — бу Худонинг борлигига шак келтириш, ишонмасликдир, дунёвийлик эса Аллоҳга имон келтирган ҳолда уни қалбда сақлаб, Яратган инъом этган ақл-заковат, билим ва тажрибани ишга солиш, эл-юртни обод қилишга ҳисса қўшиш, халқнинг ҳурматини қозонишдир. Зеро, «Халқ рози бўлса, Холиқ рози бўлади», дейди улуғ мутафаккиримиз Алишер Навоий. Шу каби халқимизнинг «Бекордан Худо безор», «Сендан ҳаракат — Худодан

баракат» деган ажойиб иборалари бор. Шу маънода узлатга чекиниш, назру ниёз ҳисобига кун кўриш, тиланчилик б-н шуғулланиш Худоба ёқмайдиган одат. Бу художўйлик эмас, балки текинхўрликдир, Нақшбанд хазратлари ибораси б-н айтганда, «бировларга юк бўлишдир». Холбуки, ҳақиқий диндор, эътиқодли киши одамлар ҳожатини чиқариши, ҳожат-мандларнинг юқини енгил қилиши, саховатли бўлиши лозим.

ДУНЁНИНГ ИЛМИЙ МАНЗАРАСИ — дунёнинг ташкил топиши, ўзгариши ва рив-ши масалаларини ўз ичига оладиган илмий, наз-й, фал-й қарашлар, билимлар тизими. У турли фанларнинг ютуқлари асосида шаклланиб, дунёнинг яхлит тимсоли ҳақида тасаввур берадиган илмий билимлар мажмуидир. Дунёнинг фал-й, мифологик, диний ва мумтоз, илмий манзараси т.лари ҳам мавжуд. Дунёнинг диний манзараси оламнинг Худо томонидан яратилгани, илоҳий кучлар таъсирида рив-ши ҳамда боқий дунё мавжудлигини эътироф этади. Айрим файласуфлар Д.и.м.ни ҳақиқий билимлар тизими, объект ҳақидаги мукамал концепция сифатида идрок этади. Гносеологик н.назардан Д.и.м. объектв реалликнинг фан томонидан ўзлаштирилган умумий тимсолидир. Методологик н.назардан Д.и.м. илмий тафаккур рив-шининг муайян босқичида қўлланадиган т.лар тизими, концептуал аппарат сифатида тушунилади. Д.и.м. системалаштирилган билимнинг олий даражаларидан биридир. У барқарор фундаментал тамойиллар ва тасаввурлар йиғиндисини ифода этиб, фан тар-ёти даражасига мос ягона билим тизимини яратади, айни пайтда илмий билим ривожининг якуни ва янги билимлар учун наз-й асос бўлиб хизмат қилади. Д.и.м. моддий оламни ифодаловчи илмий билимлар тизими сифатида намоён бўлади. У икки тамойилга — ягона-

лик ва тар-ёт тамойилига асосланади. Ягоналик тамойилининг ўзига хос хус-ятлари: 1) Д.и.м. билишнинг наз-й даражасида акс этиб, табиатнинг яхлитлигини ифода этишида намоён бўлади; 2) Д.и.м яхлит манзараси ва наз-й билимларнинг асосини инсон тажрибаси ва оламнинг объектив бир бутунлиги ташкил қилади; 3) инсон томонидан объектив оламнинг бир бутун, яхлит моделининг яратилиши, унинг фикрлаш фаолияти ва психикаси табиати б-н боғлиқ. Тар-ёт тамойили бўйича, Д.и.м.ни мукамал ўрганиш бир бутунлик ва тар-ёт тамойилларининг узвий боғлиқлиги махсулидир. Д.и.м. ўзига хос билимлар тизими сифатида фаннинг турли соҳаларидаги хусусий, илмий ёндашув ва қарашлар ёрдамида шаклланади ҳамда ривожланади.

ДУНЁНИНГ МАФКУРАВИЙ МАНЗАРАСИ — жаҳонда рўй бераётган ғоявий жараёнлар, мавжуд мафкура шакллари, уларнинг моҳияти, мақсадлари ва ўзаро муносабатлари б-н боғлиқ ҳолат, хус-ят ва фаолиятини яхлит тарзда акс эттирувчи т. Бугунги дунё муайян яхлитликни ташкил этса-да, ундаги минтақа ва давлатлар, миллат ва халқлар тарихий шарт-шароит, жўғрофий жойлашуви, геостратегик ҳолатига кўра турли мавжега эга. Ҳоз. давр — дунёда ғоявий қарама-қаршилиқлар мураккаб тус олган, мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кучлироқ бўлиб бораётган давр. Шундай экан, уларнинг ўзига хос манфаатларини ифодаладиган мафкуравий таъсир усуллари бўлиши шубҳасиз. Жаҳон сиёсий харитасида кўплаб давлатлар мавжуд бўлиб, уларда турли сиёсий кучлар, партиялар, дин ва диний оқимлар, мазҳаблар, гуруҳ ва қатламлар фаолият кўрсатмоқда. Улар ўзаро фарқланадиган, баъзан бир-бирига зид бўлган манфаатларга эга. Айнан мана шу манфаатлар ўзга халқ-

лар, турли минтақалар, давлатларнинг аҳолиси ёки ижт-й гуруҳлар онгига, турмуш тарзига таъсир ўтказиш, уларни бўйсундириш учун йўналтирилган мақсадларни шакллантиради. Бундан кўзланган асосий муддао эса муайян жойдаги кишиларга иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ва диний қарашларни сингдириш орқали ўз манфаатларини таъминлашга интилишдир. Бундай таъсир ўтказишнинг тинч йўли кўзланган мақсадга олиб келмаганда бошқа мам-тларнинг ички ишларига аралashiш, мавжуд вазиятни атайлаб кескинлаштириш, куч ишлатиш йўли б-н бўлса ҳам, ижт-й беқарорликни юзага келтиришга ҳаракат қилинади. Бугунги дунёнинг мафкуравий манзарасига назар ташланса, аксарият илгор давлатларда умуминсоний қадриятлар ва демократик тамойилларга асосланган мафкуралар амал қилмоқда. Уларда тинчлик ва тар-ёт, инсон ва жам-т камолоти-га хизмат қиладиган умуминсоний ғоялар устувордир. Шу б-н бирга, инсон онгида янгича дунёқараш ва тафаккур тарзи шаклланаётган ҳоз. даврда муайян кучларнинг мафкура майдонида ҳукмронлик қилишга, ўз таъсир доирасини кенгайтиришга қаратилган интилиши кучайиб бормоқда. Тажовузкор миллатчилик ва шовинизм, неофашизм ва терроризм, ирқчилик ва экстремизм мафкуралари шулар жумласидандир. Хус-н, турли шаклларда намоён бўлаётган террорчилик кучли моддий асосга эга бўлиб, мафкуравий хавфи ортиб бормоқда. Бундан ташқари, эътиқод умумийлигига асосланиш (мас., панисломизм), этник бирликка урғу бериш (мас., панславизм, панэронизм, пантуркизм) ва ягона ижт-й-иқт-й ва сиёсий маконда яшаш натижасида юзага келган боғлиқлик асосида (мас., пансоветизм) якка мафкуралар ҳукмронлигини таъминлаш ва шу йўл б-н жаҳон майдонларини мафкуравий жиҳатдан

бўлиб олишга уринишлар ҳам кўзга ташланмоқда. Лекин булар бугунги дунёдаги мафкуравий жараёнларни тўла-тўқис акс эттира олмайди. Чунки глобаллашув шароитида бу жараёнлар янгича тус ва шаклларда намоён бўлиб, ғоявий-мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир қуролига айланиб бормоқда.

ДУНЁҚАРАШ — 1) инсон маъятининг муҳим таркибий қисми, олам ва одам ҳақида бир бутун қарашлар, ғоялар тизимини англатадиган т.; 2) фал-й категория. Д. инсоннинг моҳияти, оламга мун-ти, дунёдаги ўрни, ҳаёт йўли, ўзлигини англашга хизмат қиладиган қарашлар тизимидир. Маън-й тарбиянинг бош мақсади соғлом ақл, эркин тафаккур ва унинг ривожига мос келадиган Д.ни яратишдир. Барча табиий фанлар дунёнинг илмий манзарасини акс эттирса, ижт-й фанлар воқеликнинг ижт-й-тарихий, ғоявий-мафкуравий манзарасини яратади. Д. «дунёни тушунтириш», «дунёни ҳис қилиш», «оламни идрок этиш» каби тлар б-н маънодошдир. У мафкура б-н узвий алоқадор. Чунки мафкура ўзлигимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, жам-тимиз олдидаги олий мақсад ва вазифаларни ифода этади, юртимизда истиқомат қиладиган барча миллат ва элат вакилларини бирлаштириб, буюк мақсадлар сари чорлайди, ёш авлодни ватанпарварлик, юртга садоқат руҳида тарбиялайди, уларнинг соғлом Д. ва мустақил иродага эга бўлишига хизмат қилади. Шу маънода, «мафкура», «маъ-ят» ва «Д.» тлари бири-бири б-н узвий боғлиқ бўлган, бири-бирини тўлдирадиган тлардир. Зеро, мустақил фикр, соғлом Д., мустаҳкам мафкуравий иммунитетга эга, маън-й жиҳатдан баркамол инсонгина мам-тимизда эркин, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамти куриш жараёнининг фаол иштирокчисига айланиши, юртимиз

тар-ётига тўсқинлик қилаётган ҳар қандай тазйиқ ва таҳдидларга бардош бериши мумкин.

ДУНЁҚАРАШНИНГ ЎЗГАРИШИ — мустақиллик йилларида жам-тимиз маън-й ҳаётида рўй бераётган ўзгаришни ифода этувчи, кишиларни ягона мафқура таъсиридан, унга асосланган қарашлар ва тамойиллардан халос бўлиши, воқеа ва ҳодисаларга мун-тда фикрлар, ғоялар хилма-хиллиги асосида янгича ёндашувнинг қарор топишини англатувчи т. Д.ў. ижт-й-маън-й ҳаётдаги ўзгаришлардан айри ҳолда шаклланмайди. Жам-тнинг бир босқичдан иккинчисига ўтиши нафақат иқт-й, сиёсий, балки ижт-й-маън-й ўзгаришларни ҳам тақозо этади. Мас., мустақиллик йилларида тарихан қисқа вақт ичида мустабид тузум давридаги мафқуравий-буйруқбозлик тизимига барҳам берилди, миллий давлатчилик асослари яратилди, ҳокимиятнинг замонавий тизими ташкил этилди, ижт-й ва фуқаролик ин-тларининг фаолияти йўлга қўйилди, эркин бозор мун-тлари шакллантирилди, энг муҳими, аҳолининг онгу тафаккурида туб ўзгаришлар рўй берди, уларнинг фикрлаш тарзи ва дунёқараши ўзгарди. Истиқлол даврида кишилар дунёқараши ва тафаккурида юз берган ўзгаришлар кўйидагиларда намоён бўлади: Ўз-ннинг истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғуриш; ўзи, ўз халқи, Ватанининг қадрқиммати, ор-номусини англаб, уни ҳимоя қилиш; юксак ғоялар, янги-янги кашфиётлар, эзгу ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди, бор имконияти, керак бўлса, жонини юрт истиқболи, элига бахшида этиш ва ҳ.к., бу — ўз нонини ҳалол меҳнат б-н топадиган, холис ва эзгу ишлари б-н эл-юртга наф етказадиган, тириклик мазмунини теран англаб, нафақат бугунги кун лаззатлари, балки, охират ҳақида, унинг ободлиги ҳақида ўйлаб яшайдиган инсонларга хос қарашлардир.

Бошқача айтганда, онгли яшайдиган, мантикий фикрлашга қодир бўлган, ўз қарашларининг маъно-мазмунини ҳар томонлама асослаб бера оладиган, билим ва дунёқарашини бойитиб борадиган одамгина жам-тимиз олдида турган эзгу мақсадларнинг амалга оширилиши, Янги Ўзбекистон барпо этилишига муносиб ҳисса қўша олади.

ДУЎЗАХ (форс. жаҳаннам) — жаҳонда тарқалган диний таълимотларга кўра, диний талабларни бажармаган, эътиқоди суст, гуноҳкор бандалар охиратда жазоланадиган жойни англатувчи т.; жаннатнинг зидди, унга қарама-қарши мазмунни ифодаладиган атама. Қад. динларнинг Д. ҳақидаги тасаввурлари ўша давр одамларининг ҳаётда ёмонлик, ёвузлик қилишдан қайтариб, кўпроқ яхшиликка интилишга чорлаган. Миллий динлар, айниқса, жаҳон динлари: буддавийлик, христианлик ва исломнинг пайдо бўлиши ва кенг тарқалиши б-н уларнинг таълимотларида «Д.» ва «жаннат» т.лари кенг ва батафсил ўз ифодасини топган. Бу диний таълимотларга эътиқод қилувчилар тасаввурида «Д.» т.си чуқур мазмунга эга бўлиб, диндорларни гуноҳ ишлардан қайтариш, яхши савобли ишларни кўпроқ бажаришга чорлайди.

ДУЎСТЛИК — кишилар ўртасида юксак маъ-ят тамойиллари асосида шаклланадиган, ўзаро аҳиллик ва яқинликни англатувчи т. Д. — умумий манфаатлар, ўзаро ишонч ва чуқур ҳиссий мун-тларга асосланган туйғу. Д. қадрият сифатида ижт-й ҳаётда ва шахслараро мун-тларда намоён бўлади. Д. мун-тлари норасмий, «ёзилмаган» қоидаларга асосланади. Бундай мун-тлар ҳар бир инсондан самимийлик, очиқлик, ўзаро ишонч, ҳаққонийлик, хайрихоҳлик фазилатларини намоён этишни талаб қилади. Агар ўзаро мун-тлар

бундай фазилатларга асосланма-са, Д. ҳақида эмас, балки юзаки мун-тлар ҳақида сўз боради. Д.да беғаразлик, доимо ёрдамга тайёрлик ва ҳамкорлик асосий мун-т шакллари сифатида намоён бўлади. Д. шахс учун қийин ва мураккаб вазиятларда бошқа инсон манфаатларини ўйлаш, ўзига талаб қилишдан кўра бошқаларга беришга мойил бўлишдир. Д. ўз моҳиятига кўра, инсоннинг ижт-й мавқеини кўтаради. Турли ёш ва жинсга мансуб кишилар ўртасидаги Д. ҳисси ўзига хос тарзда намоён бўлади. Хус-н, ўсмирлик, йигитлик даврида ўғил болаларда Д. ҳисси ва Д.ка бўлган эҳтиёж кучаяди, аста-секин, ёш ўтиши ва инсоннинг ижт-й фаолиятга чуқур кириб бориши, оила қуриши ва шахсий ҳаётида бошқа аҳамиятли инсонларнинг пайдо бўлиши оқибатида ундаги Д. ҳисси ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб боради. Инсонда Д. ҳиссининг шаклланиши ва намоён бўлиши асосида атрофдагилар б-н мулоқотда бўлиш ва ҳамкорлик қилишга мойиллик ётади. Шахснинг бундай хислатлари эса ёшлик давридан, оилавий муҳит таъсирида шаклланади. Шаклланаётган инсон Д. орқали ўз жинс гуруҳига хос бўлган ижт-й меъёрларни, янги мун-т турларини ўзлаштиради. Шу б-н бирга, Д. инсонга маълум жиҳатдан ўзининг ички, шахсий борлигини намоён қилиш имконини беради. Чунки ўз ички дунёсини очиш орқалигина инсон ўз-ўзини англаши ва бунинг оқибатида шахсий қомилликка эришиши мумкин. Бошқа томондан эса, Д. мун-тларини ўрнатиш ва ўзаро дўстона мун-тлар орқали инсон ўзида мавжуд бўлмаган айрим томонларини ўз дўстларида кўради, унинг шахсида учрамайдиган айрим хислатларни бошқаларда кузата бошлайди. Шу жиҳатдан қараганда, Д. шахс шаклланишида катта тарбиявий аҳамиятга эга. Бошқалар йўл

қўйган хатоларни кўра олиш ёки дўстларига хос бўлган ижобий хислатларга тақлид қилиш орқали инсон янада рив-шга асос топа олади. Д. халқимиз, миллатимиз дунёқараши, эътиқодида мустаҳкам ўрин эгаллаган ижт-й ҳодисадир. Шарқ мутафаккирлари Д.ни, одамлар ўртасидаги яқинликни, «бир ёқадан бош чиқариб, аҳил яшаш»ни доимо тарғиб этиб келганлар. Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида турли миллат вакиллари ўртасидаги биродарлик ва Д.ни, ўзб. халқининг азалдан халқпарвар ва дўстпарвар бўлиб келганини юксак маҳорат б-н тасвирлаган. Бу дostonда Д. инсонийликнинг асосий белгиларидан бири сифатида талқин этилади. Д., садоқат, севги ва вафо жой ва миллат танламаслиги Фарҳод, Шопур ва Ширин тимсолида акс эттирилади. Фарҳод ва Шопур ўртасидаги абадий Д. уларнинг фикрий ва маън-й муштараклиги, эл-юрт, Ватанига муҳаббати ва садоқати, тенгсиз жасорати ва мардлигига асосланади. Ҳақиқий Д.ни донишмандлар икки вужуддаги битта қалб, дейишган. Ўртадаги эътиқод ва маслак бирлиги одамни одамга яқинлаштиради. Халқимизда «Дўстсиз киши – қўлсиз киши» нақли кенг тарқалган. Бу ҳикматга амал қилган киши доимо дўст орттириш ва уларга садоқатли бўлишга ҳаракат қилади, дўстлари, тенгдош биродарлари б-н одоб юзасидан муомалада бўлади, Д. ришталарининг узилишига йўл қўймайди. Д. инсоннинг нафақат шахсий ҳаёти, балки ижт-й мавқеини мустаҳкамлашда ҳам асосий омиллардан биридир. Инсонлар ўртасидаги Д. ҳатто ўзаро адоватда бўлган халқларни ҳам яқинлаштиргани тарихдан маълум. Шу жиҳатдан Д. нафақат алоҳида шахслар, балки халқлар, миллатлар, давлатлар ўртасидаги самимий, беғараз мун-тларнинг ўрнатилиши ва рив-шида беқиёс аҳамият касб

этади ва дунёда тинчлик ҳамда ўзаро ҳамкорлик алоқаларининг мустақамланишига хизмат қилади.

ДЎСТЛИК ВА ҲАМКОРЛИК РУҲИ — ижт-й мун-тларнинг инсонлараро, давлатлараро ва тамаддунлараро алоқаларида намоён бўладиган, уларнинг узвийлиги ва барқарорлигини таъминлайдиган маън-й омил. Дунёдаги кўплаб халқларнинг миллати, диний эътиқоди, дунёқарashi, турмуш тарзидаги тафовутларга қарамай, ижт-й тар-ётга эришгани Д.х.р. б-н белгиланади. Шу боис бугунги таҳликали ва қарама-қаршилиқларга тўла дунёда ижт-й мун-тларнинг барча жабҳаларида айнан шу азалий омилнинг қарор топишига жиддий эътибор қаратиш зарур. Илмий н.назаридан дўстлик, инсон қалбидан чуқур жой олган туйғу сифатида шахслараро мун-тларнинг барча жабҳаларини қамраб оли-

ши қийин бўлса, ҳамкорлик омили ўз хус-ятига кўра, ижт-й мун-тларнинг барча жабҳаларида ифодаланади. Шу маънода, бу икки омил бир-бирини тўлдириши, бойитиши, бир-бирининг ўрнини босиши мумкин. Мас., мун-тларнинг барча турларида (шахслараро, гуруҳлараро, давлатлараро ва б.) дўстлик руҳининг устуворлигига эришиш қийин бўлгани сабабли, кўпинча ўзаро манфаатдорлик маҳсули — ҳамкорлик омили ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Д.х.р.нинг ўзаро уйғунлашувига эришиш учун ижт-й мун-тлар тизимини такомиллаштириш б-н бирга, уларнинг маън-й қадриятлар тизими б-н муштараклигини таъминлаш лозим. Турли даражадаги ижт-й жараёнлар ва мун-тлар маън-й қадриятлар негизига таянган тақдирдагина Д.х.р.нинг жонланиши, ривож ва такомиллашувига имконият туғилади.

ЕНГИЛТАКЛИК — 1) инсонга хос салбий хус-ят, хислат, хатти-ҳаракат; 2) оқибатини ўйламай иш қилиш; 3) одоб доирасидан чиқиш, одоб-ахлоққа зид қилиқни англатади. Е. ҳар қандай жинс ва ёшдаги кишиларга хос хус-ят бўлиши мумкин. Одатда, бирор киши ножўя иш қилиб қўйганда «Е. қилма», дея танбеҳ берилади. Киши Е.дан тийилсагина бошқа яхши хислатларни ўзида намоён этади. Бунинг учун эса у яхши тарбия олган бўлиши лозим. Е. ва енгил ўйлаш оқибатида не-не орзу-умид-

лар б-н қурилган оилалар бузилиб кетади, бўлғуси касб-корини танлашда Е. б-н ёндашган одамлар умр бўйи азият чекади. Е. оқибатида ака-ука, қариндош-уруғ, дўстлар ва яқинлар ўртасига совуқчилик тушиши, баъзи одамлар бир умрга ёмонотлик, шарманда, бебурд бўлиб қолиши мумкин. Е.ка қарама-қарши бўлган сўз шарм-ҳаёдир. Шарм — ножўя хатти-ҳаракатлардан ўзини тия олиш, уялиш ҳисси. Ҳадислардан бирини айтилишича, одам, энг аввало, ўзидан уялиши керак. Чунки ножўя

қилмиши учун ўзидан уялган одамгина бошқаларга ҳам ножўя хатти-ҳаракатни раво кўрмайди. Қад. ажодларимиз азалдан Е. хислатини қоралаб, ҳар ишда оғирвазмин, мушоҳадали бўлиш, ўйлаб иш тутиш лозимлигини таъкидлаб келган. Айниқса, сиёсий соҳада Е., калта ўйлаш жиддий оқибатларни келтириб чиқариши, кўплаб инсонларни азоб-уқубатга дучор этиши мумкинлиги тарихда кўп бор исботланган.

ЕТИМ(ЛИК) — ота-онасиз қолган болалар ҳолатини ифода этадиган иж-й т. Е., яъни ўз оиласидан, яқинларидан вақтинча ёки бутунлай маҳрум бўлган ёхуд муайян сабабларга кўра, ота-онасидан ажралган давлатнинг алоҳида ҳимоясида

бўлади. Шарқда азалдан Е.-есирларга ғамхўрлик қилиш, уларнинг бошини силаш, меҳр-оқибат кўрсатиш юксак қадрият сифатида эъзозлаб келинади. Мустақиллик йилларида яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, бағрикенглик ва саховат каби муқаддас тлар қарор топиб бораётган давлатимизнинг, кўплаб ватандошларимизнинг хайрли, савобли ишларида, хус-н, Е. болаларни моддий ва маън-й жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, хатна тўйларини ўтказиш, ўқиш ва оила қуришига кўмаклашиш, жам-тда ўз ўрнини топишга ёрдам бериш каби амалларда намоён бўлмоқда. Бу ҳол жам-тимизнинг инсонпарварлашуви, мам-тда инсон ҳақ-ҳуқуқ ва манфаатлари олий қадрият эканидан далолатдир.

ЁВУЗЛИК — маъ-ят тамойиллари ва талабларининг бузилишидан ҳосил бўладиган, адолат ва инсонпарварлик тамойиллари ва талабларига қарши жиноятни, фаолият ва хус-ятни англлатувчи т. Ўзининг оқибатига кўра, ижт-й ёмонлик, мотивига кўра, ижт-й бузилишни ифодалайдиган жараён ва хатти-ҳаракатдир. Мас., Американинг истило этилиши натижасида туб аҳоли бўлган ҳиндуларнинг қириб юборилиши, кейинроқ африкалик минглаб кишиларнинг қуллик азобига солиниши, Иккинчи жаҳон уруши даврида миллионлаб бегуноҳ кишиларнинг қириб юборилиши, собиқ иттифоқ давридаги қатагон қилиш сиёсати Ё.нинг яққол мисолидир. Ё. эзгуликнинг

зидди, ахлоқий бузилиш ва маън-й жаҳолат шаклларида биридир. Ё.нинг мазмуни хилма-хил тарзда намоён бўлиши мумкин: тинч аҳолини қирғин қилиш, бегуноҳ одамларни қириб юбориш, одам савдоси, террорчилик, қотиллик, ўғрилик, алдамчилик, иккиюзламачилик, сотқинлик, мунофиқлик ва б. Уни, одатда, иккига ажратадилар — махсус тайёрланган, яъни ўйлаб қилинган ёки ўйланмаган. Ё. эзгуликни инкор этибгина қолмайди, балки ундан бутунлай фарқ қилади. Улар ўртасидаги мун-т яхшилик ва ёмонликнинг кураши каби абадий кураш сифатида намоён бўлади. «Ё.» т.сининг яна бир ўзига хос томони шундаки, унинг ёрдамида инсоннинг ту-

банлиги, ғайриахлоқий фаолияти аниқ кўринади. Чунончи, Чингизхон, Гитлер ёки Сталинни ёвуз инсонлар дейилиши бежиз эмас. Илм-фанда ҳозирга қадар «Ё.» т.си мезоний т.лар қаторига киритилмаган, у фақат ёмонликка маънодош т. тарзида таҳлил этиб келинган. Ё.нинг кўпгина жиҳатлари ёмонликдан, ёмонликнинг баъзи элементлари Ё.дан жой олишини, «сингиб кетиши»ни инкор этиш қийин. Аммо Ё. ва ёмонлик айнан бир нарса, бир хил т.лар эмас. Улар ўртасида муайян фарқ мавжуд: Ё. ижт-й хус-ятга эга, ёмонлик эса, асосан, шахснинг одоби-га, хулқига боғлиқ бўлган салбий ҳодиса. Мас., ёлғончилик ёмонликдир, жаҳолат эса — Ё., чунки ёлғончилик ўткинчи хус-ятга эга. Демак, ёмонликни Ё. б-н айни-лаштириш хато. «Ё.» т.сини англаш кишиларни эзгуликни қадрлашга даъват этади, уларни маън-й баркамолликка ундайди.

ЁЛҒИЗЛИК — инсоннинг узлатдалигини, бошқалардан ажралиб қолганини, жамоадан четлашганини (ўзини-ўзи четлатганини) ифодаловчи ҳолат, кечинма, шахсий ҳиссиёт. Бундай вақтда шахс ижт-й алоқа ва мун-тлардан бутунлай ёки қисман четлашади, унинг ички дунёсида бошқалардан узоқлашиш юз беради. «Ё.» т.си кўп маъноли бўлиб, ижт-й-фал-й, руҳий, социологик ифодаларга эга. Психология н.назаридан Ё. турли руҳий ҳолатлар (депрессия, иложсиз қолишлик, издан чиққан хулқ-атвор, тўлақонли эмаслик) туфайли юз беради. Фал-й маънода Ё. ижт-й сабаблар б-н ифодаланади: бегоналашиш, ижт-й адолатсизлик оқибати инсон дунёқараши ва жам-т ҳаётининг зиддиятлилиги натижаси сифатида намоён бўлади. Ёлғиз киши муайян «вазият қурбони», ижт-й ажралганлик натижаси, шахсий эгоизм ва ўзини бошқалардан устун қўйиш сифатида таърифланиши ҳам мум-

кин. Ё. муаммосининг социологик талқини ҳам ҳар хил. Ёлғиз киши бирор ижт-й гуруҳ (оила, бошланғич жамоа, у ёки бу гуруҳ) да ўзаро алоқаларнинг сусайгани, мун-тлар мазмуни ўзгаргани ва х.к. натижаси сифатида талқин этилиши мумкин. Умуман, социологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, Ё. муаммосида алоҳида шахс ва ижт-й гуруҳлар алоқасининг бирон-бир шаклдаги тавсифи ўз аксини топади. Инсоннинг истеъдоди, қобилияти ва имконияти ҳисобга олинмаган ёки эътироф этилмаган ҳолларда баъзи кишилар атайлаб ёлғиз бўлишни хоҳлайди ва унга бирон-бир тарзда эришишлари ҳам мумкин.

ЁЛҒОН — жам-тда, кишилар ўртасидаги ўзаро мун-тларда намоён бўладиган салбий иллат. Ё. сўз азалдан барча халқлар томонидан тухмат, бўҳтон, чақимчилик, манманлик, кўрслик, кўрқоқлик, бепарволик сингари ўта жирканч иллатлар сифатда қораланиб келинган. Ё. сўз, Ё. хабар жам-тда ҳам, маҳаллада ҳам, оилада ҳам жиддий оқибатларга олиб келиши, кишилар орасига нифоқ солиши, оилаларнинг бузилишига, мам-тда парокандаликнинг юзага келиши сабаб бўлиши мумкин. Айниқса, ахборот-коммуникация воситалари, техника ва технологиялар тараққий этган ҳоз. даврда Ё. хабарнинг қанчалик машъум, бузғунчи роль ўйнаши, халқаро мун-тларда алғов-далғовларни келтириб чиқариши мумкинлигини кўрсатмоқда. Дарҳақиқат, Ё. сўз, Ё.чилик, Ё. хабар ўзининг маъно-мазмуни, моҳияти б-н кишилар ўртасидаги, жам-тдаги ҳамжиҳатликка раҳна солиб, меҳнат жамоалари, оила ва маҳаллада тинчлик-аҳилликни бузишга йўналтирилган бўлади. Шу маънода, Ё. сўз, Ё.чилик — адолат, ҳақиқат, тинчлик-осойишталик, жам-тдаги бунёдкорлик ва яратувчанлик, ташаббускорлик ва тар-ёт-

га тўсқинлик қиладиган маъ-ятга зид иллатдир.

ЁМОН ХУЛҚ — маън-ят рившига тўсқинлик қиладиган, кишиларнинг ахлоқий идеалларига, улар эъозлайдиган қадриятларга зид қиладиган, одамлар орасидаги мун-тларда салбий ҳодиса тарзида намоён бўладиган, инсонийлик талабларига мос келмайдиган хус-ятлар ва хатти-ҳаракатларни ўзида мужассамлаштирган т.лар йиғиндиси. Одатда, Ё.х. кишига одат бўлиб қолган, такрорланиб турадиган салбий ҳаракатлар, яъни одат, қилиқларда намоён бўлади. Ё.х.ли одам деганда ўзининг феъл-атвори, қилган ишлари б-н атрофдагиларга зарар етказувчи ахлоқан нопок кишиларни тушунамиз. А.Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида яхши ва ёмон хулқларни тавсифлаб берган. Асарда ғазаб, шаҳват, жаҳолат, сафоҳат (ахлоқсиз ишларга вақт ва маблағ сарфлаш), ҳамоқат (қайсарлик, ўжарлик), атолат (дангасалик, лоқайдлик, ялқовлик), ҳасосат (таъмағирлик, мол-мулкка ружу кўйиш), раҳоват (боқимандалик, ғайратсизлик), аноният (худбинлик, мутақаббирлик, манманлик), адоват, намимат (чақимчилик, фисқу фасод), ғийбат, ҳақорат, жибонат (қўрқоқлик, юраксизлик), ҳасад, нифоқ (иккиюзламачилик), кизб (каззоблик, ёлғончилик), таъма, зулм кабилар Ё.х. белгилари сифатида қайд этилади ва таърифланади.

ЁМОНЛИК — яхшиликнинг зидди бўлиб, шахс, инсон камолига, маъ-ят ривожига ва жам-т тар-ётига тўсқинлик қиладиган иллат; ёлғончилик, пасткашлик, мунофиқлик, беҳаёлик, раҳмсизлик, номардлик, хиёнат кабилар орқали намоён бўладиган т. Ё. инсондаги ихтиёр эркинлигидан нотўғри ва нопок мақсадда фойдаланишнинг оқибатидир. Адабиётларда Ё. инсондаги шайтоний ва ҳайвоний хислатларнинг ифодаси

тарзида талқин этилади. Ё. орқали инсон фаолияти баҳоланади. Ё.ни англаш орқали яхшиликнинг қадри билинади. Ё. манфаат ва уни қондириш, ўз мақсадига етишиши йўлидаги ноҳўя хатти-ҳаракатнинг ифодаси ҳамдир. Ё. зарарли иллат бўлиб, жам-т тар-ёти учун тўсқинлик қилади. Инсон ўзи ҳамда оиласи учун раво кўрмайдиган Ё.ни бошқаларга ҳам раво кўрмаслиги лозим. Ё. бор жойда хиёнат, ғазаб, кибр, ҳасад, қасд, мунофиқлик каби иллатлар ёнма-ён юради. Ўзгаларга Ё. истовчилар тубан, кибр-ҳавога берилган, ўзини бошқалардан устун кўйиш туйғуси б-н юрадиган мунофиқ кишилардир. Ё. яхшилик б-н қарама-қарши бўлган, у б-н ёнма-ён юрадиган салбий хислатдир. Бундай хислат ахлоқи, феъл-атвори бузуқ, энг тубан шахсга хос бўлиб, у бошқаларнинг иқболини ўйламайди, лекин ўз манфаати йўлида ҳеч қандай ҳаракат ва тубанликдан тоймайди. Бадхулқ, ўзгаларга Ё. истовчи киши биргина кўнгилсизлик натижасида барча яхшиликларни унутди. Яхшиликка Ё. қайтарадиган кишини чаёнга ўхшатишади. Ҳасад ва иғво бор жойда Ё. бўлади, уни ўзгаларга раво кўрувчи инсоннинг ўзи ҳам обрў-эътибор топмайди. Ё. истовчи киши жамоани бузди, одамлар ўртасига нифоқ солади, таълим-тарбияни издан чиқаради. Ё.нинг ҳар қандай кўриниши келажак авлодни юксак маъ-ят руҳида тарбиялашга тўсиқ бўлади.

ЁШЛАР — жам-тдаги ижт-й-демографик гуруҳ, инсон умрининг муайян даврида яшаётган, етуқликнинг қарор топиши, катталар оламига кириш ва унга мослашиш каби ўзига хос хус-ятлар б-н тавсифланадиган т. Ёшлик чегараси беқарор ва аниқ ажратилиши қийин, лекин соҳа мутахассислари кўпинча уни 15–30 йил б-н ўлчайдилар. Ё. баъзи умумий хус-ятлар б-н тав-

сифланади: улар, одатда замонавий ва билимли; янги касблар ва янги турмуш тарзига интилувчан; ижт-й жиҳатдан ҳаракатчан қатлам. Ё.да қадриятларни қайта баҳолаш, катталарга нисбатан ўзгачароқ, яъни уларда эҳтиёжлар ва идеаллар, ахлоқий меъёрларни фаол ўзлашади. Мазкур ижт-й гуруҳга шу тоифа ичидаги мулоқотга мўлжал қилиш хосдир. Ё. ўзига хос қадриятларга кўра, мулоқот, меҳнат, истеъмол, ҳордиқ чиқариш каби мун-тлар тизими б-н фарқланади, бу улар мад-тининг рив-шига олиб келади. Жинси, ёши, маълумот даражаси, касбий

бандлик соҳаси, мад-й-сиёсий маънафатлари ва б.га боғлиқ ҳолда Ё. турлари фарқланади. Таълим турини танлаш ва уни эгаллаш, меҳнат жараёнига кириш, оилани шакллантириш, касбий жиҳатдан ўсиш ва хизмат бўйича илгарिलाш кабилар Ё.нинг асосий муаммолари бўлиб ҳисобланади. Кейинги йилларда бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида уларнинг касб танлаш, меҳнатига ҳақ тўлаш, иш б-н таъминлаш бўйича қатор долзарб вазифалар юзага чиқди. Ўз-нда бу борада жисмонан соғлом, маънан баркамол Ё.ни тарбиялашга катта аҳамият берилмоқда.

ЖАВОБГАРЛИК — инсоннинг муайян фаолият ва хатти-ҳаракати учун, уларнинг оқибатига қараб жамоа, жам-т ёки қонунга кўра давлат олдидаги масъулигини ифодаладиган т. У мазмун-моҳиятига кўра маън-й, ахлоқий ва ҳуқуқий турларга бўлинади. Маън-й-ахлоқий маънода Ж. инсоннинг эл-юрт, жам-т, давлат ва б. қаршисидаги масъулияти, маън-й қарзи сифатида намоён бўлади. Ваъдага вафо қилиш, миллий ва умуминсоний қадриятларга садоқат, оила, маҳалла, жамоа олдидаги ижт-й бурч туйғуси Ж. ҳиссининг асосида ётади. Қонун бўйича Ж. интизомий, маъмурий, моддий ва жинойий турларга бўлинади. Жинойятни содир этган шахс ўз қилмиши учун қонунда белгиланган Ж.ка тортилади. Жинойят учун Ж.ка тортиш ваколати судга берилган ва бундай Ж. жинойий жазони қўллаш б-н амалга оширилади.

ЖАВОНМАРДЛИК (форс. жавонмард — мард йигит) — X–XIII а.ларда Хуросон ва Мовароуннаҳрда кенг тарқалган ижт-й ҳаракат. Ж. борини йўқлар б-н баҳам кўриш, йўғига шукур қилиб, фақат ўз ҳунари эвазига кун кўриш, ўзини дўстлар хизматига бағишлаш, бошқаларга беминнат ёрдам кўрсатиш, ҳожатбарорликни ҳаётнинг мазмуни деб билиш, дўст-биродарлар номуси, шарафини ҳимоя қилиш, зоҳиран ва ботинан пок юриб, пок яшашни ағлатадиган т.. Унинг уч нишонаси бор: вафода хилоф қилмаслик, манфаат талаб қилмаслик, биров сўрашидан олдин ҳозир қилиш. Бундай одамлар тарихда бизнинг халқимиз орасида кўп бўлган. Уларни «фатийлар», «ахийлар», «айёрлар» деб ҳам номлаганлар. Жавонмардлар бир-бирлари б-н алоқа боғлаб, биргаликда муайян эзгу мақсадларни

амалга оширганлар. Уларнинг ўз устозлари ва низомлари бўлган. Улар ҳақида махсус китоблар ёзилиб, покиза хулқлари намуна қилиб кўрсатилган. Жавонмардлар тасаввуфни ўзлари учун ахлоқ кодекси сифатида қабул қилганлар ва кўплари тариқат пешволарига айланганлар. Нажмиддин Кубро, Паҳлавон Маҳмуд, Баҳовуддин Нақшбанд Ж. удумларини давом эттирган зотлардир. Халқимизга хос бағрикенглик, меҳмондўстлик, саховатпешалик, ҳимматлилик Ж. анъаналарида ўз ифодасини топган.

ЖАДИДЧИЛИК (араб. янги) — XIX а. охири XX а.нинг биринчи чорагида М.О., Қрим, Кавказ, Волгабўйи ҳудудларида шаклланган, янги замонавий мактаб, матбаа ва тар-ётнинг илғор усул ва йўллари йўлга чиққан ижт-ймаъ-й ҳаракат. Ж.ни шакллантиришда кўплаб миллат зиёлилари фаол қатнашган. Жам-тни ўртаасрчилик иллатлари, мад-й қоқоқлик ва мустамлака зулмидан, хурофотдан озод қилиш, халқни замонавий тар-ёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлатчилик асосларини бунёд этиш Ж. ҳаракатининг асосий мақсади эди. Туркистондаги Ж. ҳаракатига Бехбудий, Мунавварқори, Фитрат, Чўлпон, Паҳлавон Ниёз Ҳожи, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода, Абдулла Қодирий, «Ёш бухороликлар», «Ёш хиваликлар» ташкилоти раҳбарлари бошчилик қилишган. Бу ҳаракат ўзининг мазмун-моҳиятига кўра, XIX а. бошларида мавжуд бўлган диний ислохотчиликдан фарқ қилади. Огаҳий, Нодира, Аҳмад Дониш, Турди, Махмур, Фурқат, Муқимий каби ижодкорлар мансуб бўлган авлоднинг қарашлари асосан маърифатпарварлик тамойилига таянар эди. Жадидлар эса нафақат маърифат, балки жам-т ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ қилиш, мавжуд

тартибларни ўзгартириш йўлидан бордилар. Ж. ҳаракати ривожини уч босқичга ажратиш мумкин: 1) XIX а.нинг 80-й. охирида мам-тимизда Ж. ҳаракати пайдо бўлди. Тошкентда — Мунавварқори ва Авлоний; Самарқандда — А.Мунзим, С.Азизий, Мулла Қилич; Бухорода — Жўрабой Махсум; Қўқонда — Ҳамза; Наманганда — Сўфизода ва Ибрат каби олиму фузалолар мактаб очиш, ноширлик, саводхонликни ошириш борасида муҳим ишларни амалга оширдилар. Бу жараён I жаҳон урушигача давом этди. Бутун мам-т бўйлаб кўплаб жадид мактаблари фаолият олиб борди. Ш-дек, матбаачилик, ноширлик, илм-фан, адабиёт, мад-т, маорифни миллий асосга кўчиришга интилиш кучайди; 2) I жаҳон уруши Россия империясидаги аҳволни янада мураккаблаштириб юборди, унинг ҳудудида сиёсий ҳаракатлар кучайиб кетди. Бу даврда Ж. ўта ижт-й-сиёсий аҳамият касб этиб, унинг ғоялари асосида сиёсий партиялар тузилди; 3) 1917 йил октябрида Россиядаги давлат тўнтаришидан кейин Қўқонда Туркистон Мухторияти тузилди ва орадан бир йил ўтмасдан, большевиклар томонидан зўравонлик б-н йўқ қилинди. Мухторият раҳбарлари, уни эълон қилишда иштирок этган ёки унга хайрихоҳ бўлганлар ҳам бадарға ва қувғин қилинди, қатағонга учради. XIX а. охири — XX а. бошларида ижт-й-тарихий воқелик ва жадид тараққийпарварларининг сиёсий ва мад-й-маъ-й маслаклари тақозоси б-н жадид адабиёти шаклланди. Бинобарин, ўша даврдаги иқт-й ҳаётда, маориф, матбуот ва турмуш тарзида қарор топаётган ислохотчилик кайфияти адабиёт ва санъатни ҳам четлаб ўтмади, анъанавий йўсиндаги адабиёт ўрнига янги, замонавий адабиёт, янги адабий тур ва жанрлар, ҳатто янги адабий тил шакллана бошлади, публицистика, адабий танқид пайдо бўлди, бармоқ вазнидаги ижт-й,

маъ-й шеърят, роман, хикоя, драматургия майдонга келди. Ж. адабиётининг Бехбудий, Сиддиқий-Ажзий, Абдулла Қодирий, Хожи Муъин, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода, Сидқий Хондайлиқий, Фитрат, Садриддин Айний, Тавалло, Нозимахоним, Мирмулла ва Мирмуҳсин Шермухамедовлар, Сўфизода, Иброҳим Даврон, Абдулла Бадрий, Нусратулла Қудратулла-Миллий, Хуршид, Чўлпон каби ўнлаб намояндалари етишиб чиқди. Ҳатто анъанавий адабий шаклларда ижод этган Завқий, Нодим, Ибрат, Саидахмад Васлий, Каримбек Камий, Хислат, Мискин, Аваз Ўтар, Баёнийлар ижодида ҳам давр воқелиги, замонавий ғоялар аруз вазида ўз ифодасини топди. Булар ҳам, тараққийпарвар ёшлар қатори, маърифатпарварлик қарашларини шеърга солиб ёки мақола шаклида матбуот саҳифаларида фаол қатнашдилар. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш зарурки, жадид адабиёти ушбу ҳаракат ғояларини акс эттирувчи бадиий ҳодиса бўлибгина қолмади. Балки шу ҳаракат замирида туғилди, унинг мақсад ва вазибалари тақозосига кўра майдонга келди, ўша давр маън-й ҳаётига таъсир кўрсатди. Жадид мактаблари — халққа ҳамма нарсадан бундан маърифат тарқатиш, замонавий илм-фанни сингдириш зарурлиги ҳақидаги фикр жадидларнинг маърифатчилик фаолиятидаги энг асосий мақсад эди. Ж.нинг пойдевори, тамал тоши — усули жадид мактаби эди. Зеро, «янги» маънони берувчи «жадид» истилоҳи кириб келишининг ўзи айнан янги усулдаги мактаблар б-н боғлиқ. 1895—1910 йиллар орасида Туркистоннинг Тошкент, Самарқанд, Қўқон каби барча йирик шаҳарларида, қишлоқларида Бухоро амирлиги ва Хива хонликларида ўнлаб «усули савия» мактаблари очилди. 1903 йиллардан Ж. матбуоти учун махсус дарслиқлар тузила бошланди, лекин бу ишлар ғоят қийин

кечди. Бироқ мустабид ҳукумат ва маҳаллий мутаассибларнинг қаршилигига қарамай, жадидларнинг саъй-ҳаракатлари б-н «усули жадид» мактабларининг тармоғи кенгайиб борди. Чинакам маърифат ўчоғига айланган, мад-й таназзулдан сақланиш ва жам-т маъ-ятини мустаҳкамлашда катта аҳамият касб этган янги усул мактабларининг сони 1917 йил бошларига келиб 92 тани ташкил этди. Жадидлар маслагининг амалга ошишида мактаблардан кейинги асосий ўринни матбуот эгаллайди. «Бурунги ўзб. вақтли матбуотининг тарихи» мақоласида Абдулла Авлоний 1905—1917 йиллар давомида ўзб. тилида 23 та газета ва 8 та журнал чоп этилгани ҳақида маълумот беради. «Тараққий» (1906 йил, муҳаррири Исмоил Обидий), «Хуршид» (1906 йил, муҳаррири Мунаввар қори), «Шуҳрат» (1907 йил, муҳаррири А.Авлоний), «Осиё» (1908 йил, муҳаррири Аҳмаджон Бектемиров), «Самарқанд» (1913 йил, муҳаррири М.Бехбудий), «Садойи Туркистон» (1914 йил, муҳаррири Убайдуллахўжа Асатуллахўжа ўғли), «Садойи Фарғона» (1914 йил, муҳаррири Обиджон Маҳмудов) каби қатор газеталар ҳамда «Ойна» (1913—1915 йиллар, муҳаррири М.Бехбудий), «Ал-ислоҳ» (1915—1918 йиллар) каби журналлар шулар жумласидандир. Афсуски, сал ўтмай бу ҳаракат бўғиб қўйилди. Собиқ иттифоқ даврида Ж. ғоявий-мафкуравий жиҳатдан оқланмади, Ж. адабиёти тақиқланди. Гарчи 60-йиллардан кейин бу ҳаракат намояндаларининг айримлари адабий доираларда тилга олина бошлаган бўлса-да, уларга нисбатан умумий тақиқлар ўзгармай қолаверди. Фақат мустақилликдан кейингина бу борада туб ўзгаришлар учун имконият яратилди. Ҳозирги даврга келиб, биринчидан, Ж. ижт-й-сиёсий ҳаракат сифатида эътироф этилди, унинг хизматлари тан олинди. Иккинчидан, жадид ада-

биёти миллий мад-тнинг таркибий қисми сифатида баҳоланиб, ўнлаб китоблар, турли асарлар нашр этилмоқда, қўплаб хайрли ишлар амалга оширилмоқда. Учинчидан, кейинги йилларда а.лар давомида орзу қилинган, жадиждлар ҳам интилиб келган эзгу ғоялар амалга ошмоқда, юртимизда Янги Ўз-ни бунёд этиш имкони пайдо бўлди.

ЖАЗО — инсоннинг муайян хатти-ҳаракати ва қилмишига нисбатан қўлланадиган чора ёки тадбирни ифода этадиган т. У нафақат ҳуқуқий соҳада, балки маън-й жабҳада ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлади. Халқимиз орасида «Оқпадар», «Онаси оқ қилган», «Қарғиш теккан» деган бир қарашда жўн, аммо маън-й жиҳатдан сермазмун иборалар учрайди. Улар бежиз айтилмаган ва бу т.нинг хилма-хил жиҳатлари борлигини англатади. Бирон-бир ножўя хатти-ҳаракат оқибатида обрў-эътиборини йўқотиш, шармисор бўлиб қолиш, ўз номига доғ тушириш, назардан қолиш деб баҳоланадиган ҳолатлар ҳам бу борада муайян маъно-мазмунга эга. Қонунга кўра, Ж. жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми б-н қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чораси. Ж. маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жинойи фаолиятини давом эттиришига тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум, ш-дек, б. шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади. Жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш, қамок, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш асосий Ж. сифатида қўлланади.

ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ (1198–1231) — буюк хоразм-

шоҳлар давлатининг сўнгги вакили, хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг тўнғич фарзанди, мустақиллик учун фидокорона кураши, ажойиб саркардалик фаолияти, шахсий жасорати, Ватанга муҳаббати б-н тарихдан муносиб ўрин олган давлат арбоби. Унинг мўғиллар истилосига қарши кураши ўша давр тарихчилари — Ибн ал-Асирнинг «Ал-комил фи-т-тарих» (1230 йили ёзилган), Шихобуддин Муҳаммад ан-Насавийнинг «Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангберди» ва «Нафатул масдур» (1234 йили ёзилган), Алоуддин Атомалик Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгушой» (1260 йили ёзилган), Рашидиддин Фазлуллоҳнинг «Жомеъ-ут таворих» (1302–1311) асарларида ёритилган. Шихобуддин Муҳаммад ан-Насавий «Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангберди» номли асарида Ж.М.ни қуйидагича тасвирлайди: «У буғдойранг, ўрта бўйли, туркий қиёфали ва туркийда гапирадиган одам эди. Шу б-н бирга форсийда ҳам сўзлаша оларди. Унинг мардлиги, жасурлигига келсак, юқорида ҳикоя қилганим жанглардаги фаолиятини эслаб ўтиш кифоя қилади. У шерлар орасида энг зўр шер эди, кўркмас чавандоз, лашкарлар орасида энг ботир эди. У ювош, мулоим одам эди, жаҳлдор эмасди. У ниҳоятда жиддий эди, кулмасди, фақат жилмайиб қўярди, кам гапирарди. У ҳақгўйликни, адолатни улуғларди, аммо у яшаган даврдаги ғалаёнлар, алғов-далғовлар феъл-атворини ўзгартирди. У қўл остидаги одамларнинг оғир ҳаётини енгилаштиришни хоҳларди, аммо у яшаган давр қонунлари уни зулм қилишга мажбур этарди». Ж.М. Алоуддин Муҳаммад ва унинг туркман канизаги Ойчечакдан (1198 йили) туғилган. У 1215 йилда Фазна, Бомиён, Ғур, Буст, Такинобод, Заминдовар, Шимолий Ҳиндистон ерларига ҳоким ва тахт вориси

этиб тайинланган. Момоси Туркон хотун ва қипчоқ амирларининг норозилиги сабабли укаси Қутбиддин Ўзлокшоҳ фойдасига ворисликдан маҳрум этилди. Алоуддин Муҳаммад фарзандларини 1220 йили тўплаб, ўлими олдида Ж.М. Хоразм ҳукмдори деб эълон қилди. Урганч мудофааси учун этиб келган Ж.М. бу ерда Тукон хотуннинг акаси Хумор Тегиннинг султон деб эълон қилинганлигини ва унга суиқасд уюштирилаётганини сезиб, уч юзта суворийси б-н Урганчни тарк этиб, Хуросон томонга қараб йўлга чиқади. Нишопур яқинида ўзидан икки баробар кўпроқ бўлган душман қўшинини енгиб, шаҳарга киради. Бу ерда қўшин тўплаб Кандаҳорни қамал қилиб турган мўғиллар устига юриш қилиб, уларни тор-мор этади. 1221 йилда Ғазнага этиб келган Ж.М.га олдин қўшилган қайнотаси, Хирот волийси Аминалмулкдан ташқари ҳалаж қабиласи бошлиғи Сайфиддин Йғроқ, Балх волийси Аъзам Малик, афғонлар сардори Музаффар Малик, қорлуқлар бошлиғи Ҳасан Қорлуқ ўз аскарлари б-н қўшилдилар. Ж.М. Валиён қалъасини қамал қилаётган кўпсонли мўғиллар устидан биринчи катта ғалабани қўлга киритди. Бу хабарни эшитган Чингизхон Шиқи Хутуху бошлиқ 45 000 қўшинини Ж.М.га қарши жўнатади. Ғазна яқинидаги Парвон даштида бўлган бу жангда Ж.М. ғалабани қўлга киритган. Лекин ўлжа устидаги жанжал сабаб Аминалмулкдан бошқа саркардалар Ж.М.ни тарк этишади. Бу вазиятдан хабар топган Чингизхоннинг шахсан ўзи Ж.М.га қарши отланади. 1221 йил 25 ноябрда Синд дарёси бўйидаги машъум жангда жасорат ва шижоат б-н курашган Ж.М. мағлуб бўлса ҳам душмани — Чингизхон эътиборига сазовор бўлди. 1224 йилгача шимолий Ҳиндистон худудида давлатни мустаҳкамлаш учун олиб борган курашлари мўғилларнинг

Ҳиндистонга йўлини беркитиб турди. Лекин маҳаллий ҳокимларнинг ўринсиз қаршиликлари Ж.М.нинг Йроққа юз тутишига сабаб бўлди. Бу ерда Кирмон, Исфаҳон ҳокимлари ва укаси Ғиёсиддин Пиршоҳ амирлари Ж.М. ҳокимиятини тан олдилар. 1225–1230 йилларда Ж.М. Озарбайжон, Грузия, Йроқ худудларидаги маҳаллий ҳокимларни бўйсундириб, бу худудга бостириб кирган мўғил қўшинларини бир неча бор (1227–1228–30) тор-мор этди. Кўния султони Алоуддин Кайкубод муҳолиф кучларни Ж.М.га қарши бирлаштирди. Бу ҳолат Ж.М.нинг иккита душман орасида қолишига олиб келди. Аҳиллик ва бирликнинг йўқлиги, алдов ва хоинликлар чет эл босқинчиларига қарши озодлик байроғини юксакка кўтарган Ж.М.нинг тинқасини қуритди ва 1231 йилда у Курдистон тоғларида фожиали равишда ҳалок бўлди. 1999 йил ноябрида юртимизда Ж.М. таваллудининг 800 йиллиги кенг нишонланди ва Хоразмда халқимизнинг бу қаҳрамон фарзандига улугвор ҳайкал ўрнатилди.

ЖАМИЯТ (араб. умумий) — табиатнинг бир қисми, борлиқнинг алоҳида шаклини ифодалайдиган фал-й т.; одамлар уюшмасининг махсус шакли, кишилар ўртасида амал қиладиган кўплаб мун-тлар мажмуаси, ўзида моддийлик ва маън-йликни, объективлик ва субъективликни, табиийлик ва ижт-йликни мужассамлаштирадиган т. Ж. ғоят мураккаб ижт-й тизим бўлиб, у одамлар ўртасида амал қиладиган ахлоқий, диний, сиёсий, иқт-й, ҳуқуқий, мафкуравий ва ҳ.к. мун-тларнинг, тарихан таркиб топган оила, жамоа, миллат, дин, давлат, ахлоқ ва ҳ.к.ларнинг мажмуидир. Ж.нинг моддий ва маън-й ҳаётини бирибирига қарама-қарши қўйиш ҳам, улардан бирини муҳим, бошқасини номуҳим деб ҳисоблаш ҳам бир-

дай хато, унинг маън-й, иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий соҳалари бири-бири б-н ўзаро боғлиқдир. Уларни бошқариш ва такомиллаштиришда давлат ташкилотлари ва кишиларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари муҳим роль ўйнайди. Инсониятнинг улуғ мутафаккирлари доимий ўзгариш ва рив-шда бўлган Ж.нинг туб моҳиятини билишга, инсоннинг Ж.даги ўрни ва ролини белгилашга, тар-ёт мантиғини англашга ҳаракат қилганлар. Қад. даврда Ж. моҳияти мифологик, диний таълимотлар орқали изоҳланган. Ж. моҳиятини илмий-фал-й билиш, унинг яхлит илмий манзарасини яратиш инсоният маън-й тар-ётининг буюк ютуғи бўлди. Илмий билимлар ва фал-й тафаккурнинг рив-ши б-н Ж. моҳиятини илмий асосда ўрганиш имконияти вужудга келган. Ватанимиздан етишиб чиққан Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий сингари улуғ мутафаккирлар Ж.нинг пайдо бўлиши, моҳияти ва истиқболлари тўғрисида илғор илмий қарашларни илгари сурганлар. Бу борада Форобийнинг фозил Ж.ни барпо этиш тўғрисидаги ғоялари, Ибн Синонинг Ж.нинг пайдо бўлиши кишиларнинг бирдамликка бўлган табиий эҳтиёжидан келиб чиққанини, меҳнатнинг ижт-й тақсимланиши Ж. тар-ётининг асоси экани ҳақидаги фикрлари муҳим аҳамият касб этади. Беруний биринчи бўлиб цивилизацияларнинг пайдо бўлишида табиий-географик омилнинг ҳал қилувчи роль ўйнаганини асослашга ҳаракат қилиб, Ж. ҳаётида оила, тил ва мад-тнинг аҳамиятини кўрсатган. Осиёлик мутафаккирларнинг таълимотлари кейинчалик европалик олимлар томонидан ижодий ривожлантирилди. XIX а. ўрталарига келиб Ж.ни илмий асосда тадқиқ этиш, етилган ижт-й муаммоларни оқилона ҳал этишда фан ютуқларидан фойда-

ланиш, Ж. истиқболини олдиндан кўриш ҳаётий заруратга айланди. Ғарбий Европанинг Гегель, Г.Спенсер, Э.Дюркгейм, М.Вебер, В.Парето сингари назарийчилари Ж.ни табиий-тарихий жараён, мураккаб ижт-й система сифатида тадқиқ этдилар. Ҳар бир ўзгарган тарихий даврда Ж. моҳиятини янгича идрок этиш, унга янгича ёндашиш зарурияти пайдо бўлади. Турли тарихий даврда яратилган Ж. тўғрисидаги таълимотларда давр руҳи, Ж.нинг маън-й салоҳияти ўз аксини топади. Ҳар бир тарихий даврда Ж.нинг маън-й-интеллектуал салоҳияти, сиёсий ва ҳуқуқий мад-тига мувофиқ равишда сиёсий бошқариш усули шаклланади ва амал қилади. Демократик Ж. бозор мун-тлари воситасида бошқарилади, давлат иқт-й мун-тларни такомиллаштиришга ёрдам беради, бунда ижт-й рақобат, манфаатдорлик иқт-й рив-шнинг муҳим қонунияти сифатида амал қилади. Демократик давлат Ж. маън-й ҳаётини такомиллаштириш, Ж.нинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш, илм-фанни тараққий эттириш ҳақида кўпроқ ғамхўрлик қилади. Давлат Ж. маъ-ятининг ҳомийси сифатида таълим-тарбия соҳасида туб ислохотларни амалга оширади. Ж. таркибини турли синфлар, социал қатламлар ва гуруҳлар ҳам ташкил этади. Бу таркибнинг хилма-хиллиги меҳнатнинг ижт-й тақсимланиши, мулкчилик турли шакллариининг мавжудлиги б-н боғлиқ. Мустақиллик даврида Ўз-нда амалга оширилган ислохотлар ва демократик Ж. қуриш тажрибаси Ж. тар-ётини ҳуқуқий давлатсиз тасаввур этиб бўлмаслигидан далолат беради. Бу борада ижт-й фаровонлик ва тотувлик комил инсон шахсини шакллантиришга, фуқаролик Ж.и асосларини яратишга, ҳуқуқий билим ва мад-тни ривожлантиришга боғлиқ жараён эканини кўрсатди.

Бугунги кунда иқт-й ислохотларни амалга ошириш, ҳаётни эркинлаштириш, фуқаролик Ж.ини барпо этиш, демократик ин-тларни янада ривожлантириш мам-тимиз тар-ётининг устувор йўналишидир.

ЖАМИЯТНИ АХБОРОТЛАШТИРИШ — жам-т ҳаётининг барча соҳаларида ахборот ресурсларини фаол шакллантириш ва улардан кенг миқёсда фойдаланиш жараёнини ифодалайдиган т. Ж.а. жараёнида ишлаб чиқаришнинг одатдаги технологик усули ва турмуш тарзи ахборот воситалари ва усулларидан фойдаланишга асосланган янгича (постиндустриал) шакл-шамойил ва мазмун-моҳият касб этади. Ахборотлашган жам-т концепциясига кўра, Ж.а. цивилизация рив-шининг янги тарихий босқичи бўлиб, унда ахборот ва билим ишлаб чиқаришнинг энг асосий маҳсуллари билан бири ҳисобланади. Ахборотлашган жам-тнинг ўзига хос хус-ятлари: а) жам-т ҳаётида ахборот ва билимлар ролининг ортиши; б) ялпи ички маҳсулотда ахборот коммуникациялари, маҳсуллари ва хизматлари улушининг кўпайиши; в) глобал ахборот майдонининг яратилиши. Бу эса, ўз навбатида, одамларнинг самарали информацион ўзаро алоқа қилишини, жаҳон ахборот ресурсларидан баҳраманд бўлишини ҳамда уларнинг ахборот маҳсуллари ва хизматларига бўлган эҳтиёжлари қондирилишини тақозо қилади.

«ЖАМИЯТИМИЗНИНГ ЯНГИ ҚИЁФАСИ» — Президент Ш.Мирзиёев томонидан асослаб берилган ва халқимиз тараққиётининг ҳозирги босқичига мос равишда юзага келаётган, кенг қамровли ислохотлар ва туб ўзгаришлар жараёнида шаклланаётган Янги Ўз-нинг замонавий қиёфасини акс эттираётган т. Ушбу т. қотиб қолган воқелик ёки ўзгармас аксиомани англатмайди,

балки халқимиз ҳаётининг ҳамма соҳалари ва жам-тимизнинг барча жабҳаларида рўй бераётган ўзгаришлар ва янгиланишларнинг муқаррар натижаларини акс эттиради.

Шу б-н бирга ушбу т. мам-тимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг бош мақсади инсон, унинг ҳаёти, кадр-қиммати, эҳтиёжлари ва манфаатларига қаратилганлиги ҳамда фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликлари том маънода қадриятга айланаётгани ва ўзгаришлар ҳамда янгиланишларнинг асл мақсад ва муддаоларни ҳам ифодалайди. Айни пайтда мам-тимизнинг барқарор ривожини таъминлаш б-н боғлиқ замонавий парадигмаларга асосланган янги жам-тнинг барпо этиш гоёси халқимизнинг барча қатламлари томонидан қўллаб-қувватланаётгани ва унинг бу гоё атрофида жипслашаётгани ҳам Ж.я.қ.ни барпо этиш жараёнининг мазмун-моҳиятини акс эттиради.

Ж.я.қ. т.сида Ўз-нинг эркин ва бахтли одамлар яшайдиган қудратли ва салоҳиятли давлатга айлантириш, бу борада мам-тимизни дунёнинг 50 та ривожланган, иқтисодиёти барқарор ўсаётган, инсон капитали юқори бўлган рақобатбардош демократик давлатлари қаторига киришини таъминлашга ҳаракат қилинаётгани яққол намоён бўлмоқда. Ушбу т.нинг мазмун-моҳиятида бугунги дунёнинг кўплаб мам-тлари «тўртинчи саноат инқилоби» арафасида турган бир пайтда, мам-тнинг инновацион рив-ш йўлидан жадал ҳаракатланиши, «рақамли иқтисодиёт», «эркин ахборот жам-ти» ҳамда инсонпарвар «ахборот майдони»ни шакллантиришга ҳаракат қилинаётгани ҳам ўз ифодасини топган.

Бугунги кунга келиб, ушбу феноменал т. жам-тимиз ҳаёти, халқимиз қалби ва онгидан чуқур жой олиб, ислохотлар жараёнига катта таъсир кўрсатмоқда. Натижада

бу жараёнда халқимизнинг ҳаётий талаб ва эҳтиёжларини таъминлаш, одамларимизни рози қилиш йўлидаги залворли ишлар ўз моҳияти ва аҳамиятини яққол намоён қилмоқда. Ж.я.қ. т.си учун асос бўлаётган ва унда ўз аксини топаётган энг муҳим жиҳатлар ва амалий ҳаёт мезонлари аввало, бутун мам-тимизда ислохотлар ва янгиланишларнинг кенг кўламда амалга оширилаётганлиги, энг муҳими, рақобатбардош ва ташқи олам учун очиқ ижт-й-икт-й маконни барпо этишга собитқадамлик б-н киришилгани каби тамойилларга таянади.

Ж.я.қ. т.сининг такомили мам-тимизни ривожлантириш бўйича Янги Ўз-н стратегияси тўлиқ амалга ошириш масъулиятининг бутун халқимиз томонидан чуқур ҳис этилаётгани ва ушбу мақсад йўлида аҳолининг барча қатламлари, ҳокимиятнинг вакиллик ва ижро органлари, фуқаролик институтларининг имкониятлари ишга солинаётгани; жам-т қурилиши ва давлат бошқаруви янгиланиб, «Халқ давлат идораларига эмас, балки давлат органлари халққа хизмат қилиши лозим» деган умуминсоний тамойилга амал қилинаётгани б-н узвий боғлиқдир. Бу жиҳатдан, ушбу жараён «Халқ бой бўлса, давлат ҳам бой ва қудратли бўлади» тамойили асосида барчанинг мулк ҳуқуқини ҳурмат қилиш, шахс, жам-т ва давлат манфаатлари уйғунлиги тамойили жорий этилган кучли фуқаролик жамти, конституциявий парламент демократияси, эркин бозор иқтисодиётининг мамлакатимиз ва халқимиз равақининг асосига айланаётганини ҳам ифодалайди.

Буларнинг барчаси жам-тимизнинг янги қиёфасини яратиш, учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этиш йўлидаги ислохотларнинг қатъият ва собитқадамлик б-н амалга ошири-

лаётганини англатади. Зеро, жам-тимизнинг янги қиёфаси ана шундай серқирра ислохотлар жараёнида барпо бўлмоқда, унинг замонавий қиёфаси босқичма-босқич шаклланиб бормоқда. Лекин бу осонгина амалга ошмаслиги, янги жам-т биноси бир кунда тикланиб қолмаслиги аниқ. Инсон манфаатлари устувор бўладиган эркин ва фаровон ҳаёт жўнгина шаклланмаслиги шубҳасиз ва бу Ж.я.қ.ни яратиш борасида барчамизнинг зиммамизда улкан масъулият мавжудлигидан далолат беради.

ЖАМОА(ВИЙЛИК) — одамларнинг ўзаро яқинлиги ва ҳамкорлиги асосида шаклланган, дунё халқларида, жумладан, ўзб.ларда азалдан ижт-й бирликни англатувчи т. Ж. — одамларнинг ўзаро ҳамкорлик ва ёрдамга асосланган ҳаёт кечириш ва турмуш тарзи бўлиб, индивидуализм, шахсий худбинлик, эгоцентризмнинг зидди ҳисобланади. Зеро, оила, меҳнат Ж.лари моддий ва маън-й ишлаб чиқариш жараёнларида кишилар ўзаро бирлашгандагина кўзланган мақсад-муддаоларга эриша олиши мумкинлиги Ж. руҳи шаклланишининг бош омилини ташкил этади. Ж. ижт-й бирлик, маҳалла, элат ва халқларнинг тар-ётини, турмуш тарзининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган энг муҳим омиллардан бири бўлиб, тарихий шарт-шароитлар асосида шаклланган ва юксак маън-й кадрият сифатида қарор топган. Одамларнинг Ж. бўлиб яшаш тамойилларига «Авесто»да, қад. манбаларда, Суқрот, Афлотун, Арасту, М.О. мутафаккирлари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби алломалар меросида алоҳида аҳамият берилган. Абу Наср Форобий ўз асарларида Ж. бўлиб яшашга табиий мойиллик инсон турмуш тарзининг мазмунини ташкил эти-

шини уқтиради. Форобий бу ҳақда қуйидаги фикр-мулоҳазаларни баён қилган: «Хар бир инсон ўз табиати б-н шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга мухтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга киритолмайди, уларга эга бўлиш учун одамлар Ж.сига эҳтиёж туғилади... Ш.саб. яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай Ж. аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Ш.у. инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон Ж.си вужудга келди». Ж. одамлар мақсад-манфаатларининг умумийлиги, ўзаро ҳамкорлик қилишлари зарурлиги, меҳнат ва маиший ҳаётининг фаолиятлари йўналганлиги замида ўзаро биргаликда ҳаракат қилишларини тақозо этишидан вужудга келади. Одамларнинг фаолият турларига мутаносиб тарзда меҳнат, таълим-тарбия, маиший ҳаёт, бадиий ижод, ҳарбий, жисмоний тарбия, спорт, оила каби доираларда Ж.лар вужудга келиши ва самарали амал қилиши мумкин. Ж.лар мўътадил ёки муваққат уюшмалар тарзида фаолият кўрсатиб, мўлжал қилинган мақсад-манфаатлар ва кутилган маън-й-ахлоқий кадриятлар яратиш орқали самара келтиради, инсон фаровонлиги, иқт-й ва сиёсий барқарорлиги, истиқбол бахт-саодати йўлида омилкор хизмат қилади. Ж. тамойили турли тарихий даврларда ва тузумларда ўзига хос тарзда талқин ва тарғиб этилган. Мас., шўролар даврида шахс манфаати кўпчилик манфаатига қарама-қарши қўйилган.

Аксарият Ғарб мам-тларида индивидуализм ва шахсий манфаат устувор аҳамият касб этмоқда. Ж. тамойили а.лар мобайнида Шарқ халқларининг шаклланиши ва рив-шида асосий омиллардан бири сифатида хизмат қилиб қелган. Шарқ оламида, жумладан, Ў.О. шароитида Ж. бўлиб яшаш туйғуси ғоят муҳим аҳамият касб этади ва одамларни бир-бирига яқинлаштиришга, бир-бирини қўллаб-қувватлаб ҳаёт кечиришга замин туғдиради. Эзгу одатимизга айланган Ж. туйғуси жуда тегин тарихий, миллий, диний илдизларга эга, бу туйғу инсоннинг инсон б-н, қўшнининг қўшни б-н, қариндошнинг қариндош, оиланинг оила б-н, энг муҳими, шахсининг жам-т б-н уйғун бўлиб яшашини, етим-есир, бева-бечора ва ногиронларга, мусофирларга сарҳоват кўрсатиш, сидқидилдан, беғараз ёрдам беришни англатади. Минтақамизда яшайдиган халқларга хос Ж.нинг тарихий-ижт-й заминига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Атрофи чўл ва саҳролар б-н ўралган, табиат, иқлими ғоят мураккаб бўлган минтақа шароитига мослашиш зарурати азалдан водийларда, катта сув манбалари — дарё ва анҳорлар бўйида яшаб келган элат ва миллатларнинг минг йиллар давомида бир-бирига мослашиб, яқин елкадош бўлиб, бир-бирининг оғирини енгил қилиб яшашини тақозо этиб келади. Чиндан ҳам, бу заминда истиқомат қиладиган одамларнинг тарқоқ бўлиб яшашга имкони йўқ, табиатнинг ўзи, ҳаётнинг ўзи уларни шу руҳда тарбиялаган. Бир сўз б-н айтганда, Ж. яъни жамул-жам бўлиб яшаш туйғуси халқимиз учун ўзига хос ҳаёт фал.сига, яна ҳам аниқроғи, ҳаёт қоидасига айланиб кетган. Ушбу туйғу бугунги миллий менталитетимизнинг асосини ташкил этади ва бизни бошқалардан ажратиб турадиган хус-ят сифатида намоён бўлади.

ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ — омманинг, аҳоли кўпчилиги қатламининг воқеа-ҳодисаларга, ижт-й жараёнларга нисбатан мун-тини ифодаловчи фикрлари, гоё, қараш ва тасаввурлари мажмуини ифода этадиган т. Ж.ф. ижт-й ҳаёт таъсирида стихияли шаклланиб бориши ёки сиёсий ташкилотлар ва мафкуравий муассасаларнинг омма онига таъсир кўрсатиши натижасида мақсадга мувофиқ ўзгариб бориши мумкин. У ижт-й онгнинг ўзига хос умумлашган ифодаси сифатида, алоҳида фикрларнинг ўзаро алмашинуви, бойиши ва уйғунлашиб бориши натижасида юзага келади. Ж.ф. ақлий, ҳиссий ва иродавий жиҳатларни узвий бирликда ифодалайди ва турли тарзда намоён бўлади. Биринчидан, воқеаларга маън-й мун-т сифатида. Бунда воқеаларни баҳоловчи фикрлар кенг жамоатчилик томонидан бирор-бир тарзда эътироф этилади. Иккинчидан, гоёвий-амалий мун-т сифатида. Унда ҳиссий ва иродавий истаклар, интилиш ва ниятлар оммалашади, жамоатчиликни амалий фаолиятга ундайди. Учинчидан, амалий мун-т сифатида. Бунда кишилар воқеа ва жараёнларга бўлган мун-тларини ўз ҳаракатлари б-н намоён этадилар. Ж.ф.нинг кўпчилиги таяниши унинг таъсир кучини белгилаб беради. Муайян ҳақиқатни турлича изоҳлаш ва талқин этишга асосланувчи плюрализмнинг мавжудлиги жам-тда Ж.ф. ранг-баранглигидан далолат беради. Бунда баъзи кишилар орасида кенг тарқалган ва муайян аҳамиятга эга бўлган фикрлар бошқалар учун эътиборга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Ҳоз. даврда жам-т аъзоларининг барча қатламларини бирлаштирувчи Ж.ф.ни шакллантириш ва муттасил сақлаб қолиш муҳим аҳамият касб этади. Кенг халқ оммасининг ижобий мун-тини мақсадга мувофиқ равишда шакллантириш, доимий ўрганиш ва ҳисобга олиш

тар-ётни таъминлаш ва оқилона қадам қўйишда кучли омил бўлиб хизмат қилади.

ЖАННАТ — диний таълимотларга кўра, дўзах т.сининг зидди, диний эътиқод ва талабларни тўлиқ адо этадиган, эзгулик ишларини қиладиган, меҳр-мурувват кўрсатадиган, бир сўз б-н айтганда, тақводорларнинг вафотидан кейин бахтли ва фаровон яшайдиган маконини англатадиган т. Ибтидоий дин шаклларида, уруғ-қабил динларида Ж. ҳақида чуқур мазмунга эга бўлган тасаввурлар шаклланмаган эди. Ж. ҳақидаги тасаввурлар миллий ва жаҳон динлари пайдо бўлиши б-н ўзига хос шаклда изоҳланди. Агар ибтидоий даврдаги одамлар нариги дунё ердаги ҳаётнинг яхшироқ шакли деб тасаввур этган бўлсалар, жаҳон динлари таълимотида Ж. ва дўзахнинг ҳар бирига алоҳида таъриф ва тафсиллар берилган. Диний ақидаларга кўра, диний талаб ва эътиқодларни тўлиқ адо этган, маросим ва урф-о.ларни бекаму кўст бажо келтирган, ёмонликка, хиёнатга қўл урмайдиган, Худони қалби ва юрагида сақлайдиган кишиларгина Ж.га тушиши мумкин. Ж. ҳақидаги тасаввурлар а.лар давомида кишиларни яхшиликка, ёмон ишлардан ўзини сақлашга чорлаб келмоқда.

ЖАРАЁН — воқеа ва ҳодисалар ривожидagi узлуксизликни, табиат, жам-т ва инсоният ҳаётидаги муттасил ва доимий ҳаракатни ифодаловчи т. Ж. ижт-й, иқт-й, сиёсий, мад-й, маън-й, илмий ва б. соҳаларда намоён бўлиши мумкин. Миқёсига кўра умумбашарий, минтақавий ва миллий аҳамиятга молик Ж.лар бир-биридан фарқланади. Ижт-й Ж.лар, одатда, уларни белгиловчи омиллар ва манбаларга нисбатан сабаб ва оқибат сифатида намоён бўлади. Демак, ҳар қандай Ж., шу жумладан, ижт-й Ж.лар зоҳирий ва ботиний асосларга эга бўлиб, улар

айни чоғда сабаб ва оқибат, зарурият ва тасодифият т.лариди ўз ифодасини топадиган мун-тларни англатади. Ижт-й тар-ётнинг таркибий қисми бўлган Ж.лар жам-т кайфиятига таъсири н.назаридан салбий ва ижобий тарзда намоён бўлиши мумкин. Ж. инсон омилнинг кучи ва қудратига боғлиқ. Уларни бошқариш, мақсад сари йўналтириш муҳим аҳамиятга эгадир.

ЖАРГОН (франц. *jargon* — сафсата) — бирор ижт-й гуруҳнинг ўзига хос мулоқотида учрайдиган сўзлар ва атамаларни ифодаладиган т. Ж. муайян ижт-й муҳитда юзага келади, турли шева ҳамда лаҳжалардан фарқ қилади. Кўп ҳолларда, Ж. инсон маъ-ятидаги салбий қусурлардан бири сифатида намоён бўлади. Уни кучли ривожланган ва аниқ терминларга эга бирор касб тили б-н аралаштирмаслик лозим. Ж. барқарор бўлмайди, у ҳам тил, ҳам услубий жиҳатдан турли-туман ва тезда ўзгарувчан хус-ятга эга. Ёшлар орасида «кетдим» ўрнида «сирпандим», «пул» ўрнида «соққа»; санъаткорлар орасида «хизмат учун хақ олмаслик» ўрнида «томсувоқ», «пул» ўрнида «якан» ва ш.к. Ж.лар учрайди. Ж. баъзида бадиий ижодда асар қаҳрамони хус-яти, табиатини очиб бериш учун хизмат қилади, Ж.лар турли тилларда сўзлашувчи халқ вакилларининг бир-бирлари б-н алоқа қилишида ёки турли халқ вакиллари йиғиладиган жойлар (мас., чегара, портлар)да ҳам пайдо бўлади. Ж.лар қайси ижт-й гуруҳ орасида юзага келган бўлса, деярли фақат шу гуруҳ вакиллари учун тушунарли бўлади, шу тоифадагиларнинг вазият, шароит тақозосига кўра бл.лардан яширин тутиладиган мақсадларига хизмат қилади.

ЖАСОРАТ — инсоннинг юксак камолотга эришганини кўрсатувчи

маън-й-ахлоқий ҳодиса; инсоннинг жам-т ва унинг аъзолари манфаатларини ҳимоя қилиш, муайян вазифани адо этишда фидойилиги, бутун куч ва имкониятларини тўла сафарбар этишини англатадиган маъ-ят категорияси. Кундалик турмушда турли хавфли вазиятлар ва таҳдидларда эл-юрт манфаатлари учун ихтиёрий равишда ўз ҳаётини хавф остига қўйиб бўлсада, ҳалокат олдини олиш ҳам Ж. т.сининг мазмунини ифодалайди. Ж. нафақат уруш ва фавқулоддаги ҳолатларда, бирон-бир кутилмаган ҳодиса туфайли ижт-й ҳаёт ёки инсон ҳаётига бўлган таҳдидни бартараф этишда, балки кундалик турмушда ҳам намоён бўлади. Ж. моддий ёки маън-й манфаатдорлик эвазига амалга оширилмайди, балки у инсоннинг ҳаётини, мақсад ва орзу-умидларини халқ ва жам-т учун бағишлаб, амалга оширган ҳокисор фаолиятининг натижаси ҳамдир. Ш.у. Ж. фақат айрим шахслар ва алоҳида кишиларнинг салоҳияти эмас, балки ҳар бир инсон учун ҳам имкони бўлган маън-й фазилатдир. Ж.нинг мазмуни кўп ҳолатларда оммавий ҳаракатларнинг бошланишида, умуммиллий манфаатларни ҳимоя қилишда биринчи қадам, биринчи қарорларда ва уларни амалга оширишда ҳам ўз ифодасини топиши мумкин. Шу маънода, 1991 йил 31 август санасида миллий истиқлолнинг эълон қилиниши ва мам-тимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари ана шундай Ж. намунасидир. Ватан ва миллат манфаатларини рўёбга чиқаришда улкан воқеа бўлган бу азму қарор юксак Ж. намунаси сифатида жам-тимиз аъзолари учун маън-й қадриятга айлангани бежиз эмас.

ЖАҲОЛАТ, жаҳл, жоҳил (араб. билмаслик, нодонлик) — 1) илмсиз, қоқоқ, мад-тсиз; 2) жаҳлга эрк бе-

рувчи, ўзини идора қилолмайдиган шахсга хос хус-ятларни ифодаловчи салбий ахлоқий сифат. Жоҳил одам — муайян масалани, муаммони ҳал этишда фақат жисмоний кучига таянадиган, жаҳлига эрк берадиган, ўзини идора қилолмайдиган, маън-й тубан шахс. Ж. фозилликнинг зиддидир. Бундай одамлар ўткинчи, юзаки нарсалар, мол-дунё, жисмоний лаззатлар, ҳирсу шахват, обрў, амал, шон-шухратни ҳақиқий бахт, фаровонлик деб ўйлайди ва буларнинг ҳар бири унинг назарида ҳаётдан мақсад, бахт-саодат бўлиб кўринади. Улар обрўпараст бўлиб, ўзаро бир-бирларини мақташ, кўкка кўтаришни яхши кўрадилар, уларни бошқалар сўзда ҳам, ишда ҳам улуглашларини истайдилар. Жоҳил одам мансабпараст бўлиб, барча одамлар унга бўйсунушини, ўзи ҳеч кимга бўйсунмасликни хоҳлайди, унинг фикру зикри ғалабалар нашидасини суришга қаратилгандир. Ж.га қарши маърифат б-н курашиш лозимлиги Ж. — бу ҳиссиётни жоловлай билмаслик оқибатида келиб чиқадиган хатти-ҳаракат, бошқаларга нисбатан бешафқат ва ваҳшиёна мун-тда намоён бўлади. Жаҳл эса инсоннинг ҳис-туйғуга берилиши натижасида юзага келадиган салбий хус-ят сифатида ўзгаларга нисбатан муросаю мадора қилишга тўсиқ бўлади. Жаҳлга берилиш бошқалар б-н келиша олмаслик, зиддиятнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Инсон ҳаётида ақл ва жаҳл ёнма-ён туради. Ақл инсоннинг дўсти бўлса, жаҳл эса унинг ашаддий душмандир. Жаҳл инсон табиатининг енгиллигидан далолат беради. Енгил табиатлилик, иродасизлик инсонда жаҳл учун замин яратади, жаҳл ғолиб келса уни фалокатга элтади. Жаҳл шундай зарарли иллатки, у жоҳилнигина эмас, ҳатто унинг атрофидаги кишиларнинг ҳам умрини эговлайди.

Жаҳлнинг энг ёмон томони шундаки, у нозик табиатли, пок инсонга ҳам, бадхулқ инсонга ҳам бир хил тарзда йўналтирилиши мумкин. Жаҳлнинг тилдаги ифодаси инсондаги барча эзгу фазилатларни йўққа чиқаради, уни тия билиш эса, жамоатчилик олдида эзгу фазилатларни сақлаб қолиш демакдир. Жаҳл хатога йўл очиб беради, у яқин кишилар ўртасига нифоқ солади, парокандаликка сабаб бўлади.

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ — бутун дунё халқлари мад-ти, инсониятнинг тарихий тар-ёт давомида яратган ва яратаётган моддий ва маън-й бойликлари мажмуини ифода этадиган т. «Мад-т» атамаси жаҳон илмий адабиётларида рангбаранг маъноларда ифодаланadi. Араб.да «мад-й», «шаҳарлик» маъносини англатади, қад. Римда «ҳаётни маън-й жиҳатдан янада яхшилаш ва тозалашга қаратилган ғамхўрлик» деган мазмунни ифодалаган. Фарбий Европада мад-т т.си XVIII а.нинг охиридан бошлаб ҳоз. мазмуини касб этган, жаҳон илмий адабиётларида унга ниҳоятда хилма-хил таърифлар берилган. Турли талқинларга қарамай, мад-т т.си қадимдан то бутунги кунгача ўз моҳиятини йўқотмаган умуминсоний ҳодисадир. Ж.м. моддий ва маън-й соҳалар — тасвирий ва амалий санъат, театр, кино, мусиқа, рақс, қўшиқчилик, меъморчилик, адабиёт, илм-фан, ахлоқ, дин, сиёсат, мафкура, фал. ва ҳ.к.дан иборат. Ж.м. фанда ибтидоий, анъанавий, ўрта а. ва техноген каби даврларга бўлиб ўрганилади: 1. Ибтидоий давр (тош а.и)да тош қуроллар, содда рўзгор буюмлари яратилди, оддий турар жойлар қурилди, олов кашф этилди, овдан олдинги ва кейинги машқлар жараёнида маросим, театр санъати, мусиқа, рақс, қўшиқчилик, тасвирий санъат, мифология пайдо бўлди. Дин шакллари (тотемизм,

анимизм, фетишизм, шаманизм ва ҳ.к.) ҳамда олам ҳақидаги дастлабки тасаввурлар шаклланди. Нутқ, ёзув пайдо бўлди. 2. Анъанавий мад-т қад. Шарқ (М.О., Хитой, Хиндистон, Миср, Олд Осиё, Эрон), антик давр (Эгей, Юнон ва Рим) мад-тларини ўз ичига олади. Қад. Шарқ мад-ти кашфиётчи ва асосчи сифатида тарихда қолди. Ёзув ишлаб чиқилди, давлатчилик пойдевори қурилди. Ибтидоий давр маҳсули — мифологик тафаккур кенгайди. Қад. Шарқ мад-тида анъаналарга таяниш устун туради. М.О.да 3–2-мингйилликларда йирик шаҳарлар юзага кела бошлайди. Мил.ав. 1-мингйилликда Зардуштийлик дини ва унинг муқаддас китоби «Авесто» пайдо бўлади. М.О.нинг илк давлатлари Бактрия, Сўғд ва Хоразм ҳисобланиб, тадқиқотлар бу давлатларда мураккаб ижт-й тузилма ва мад-тнинг юқори ривожланганидан дарак беради. Мил.ав. VI а.нинг II ярмида Аҳмонийлар подшолиги таркибига киргач, 200 йил мобайнида унинг таъсирида бўлди. Шаҳарсозлик, туризм равнақ топди. Маҳобатли меъморчилик, ҳайкалтарошлик, кулолчилик ривожланди. Мил.ав. IV а.ларда Шарқ эллинистик мад-ти шаклланди. Бўртма тасвирлар б-н безатилган танга забт этиш йўлга қўйилди. Театр санъати ва мусиқа ривожланди. Юнон-Бактрия даврида савдо-сотик ишлари, шаҳар қурилиши, тасвирий ва амалий санъат гуллаб-яшнади. Меъморчилик, тасвирий ва амалий санъатда маҳаллий услублар ва юнон санъати намуналари уйғунлашиб кетиши кузатилади. Парфия давлати даврида бу анъаналар янада ривож топади. Юнон-Бактрия даврида Далварзинтепа, Ёрқўрғон, Афросиёб, Тахтисангин, Саксанохур ва Ойхонум каби шаҳарлар қурилди. Милодий IV а.и бошларида Кушонлар даврида Буддизм дини кенг тарқалди. Бир қатор шаҳарлар қурилди. Буддизм дини б-н боғлиқ

бўлган меъморчилик юзага келди. Металл буюмлар яшаш ва уларнинг юзасини бўртма тасвирлар б-н безаш санъати ривожланди. Қад. Хиндистон мад-ти мил.ав. 3–2 мингйилликдан милодий VII а. игача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда математика, тиббиёт, фал. равнақ топди. Нолдан фойдаланиб ўнлик санок тизими яратилди, «сон», «туб сон», «синус» каби атамалар пайдо бўлди. Меъморчилик, ҳайкалтарошлик, рассомчилик ривожланди. Тош ибодатхоналар қурилди. Ёғоч меъморчилик равнақ топди, йирик шаҳарлар пайдо бўлди. Хунармандчилик гуллаб-яшнади. Мил.ав. 1-мингйилликнинг II ярмида дастлабки давлатлар пайдо бўлди. Браһманизм — жамоани табақалаштириш юзага келди. Буддизм — биринчи жаҳон дини пайдо бўлди. «Веда» яратилди. Драматургия ривожланди, «Маҳобҳорат», «Рамайна» дostonлари дунёга келди. Қад. Хитой мад-ти мил. ав. 4–3-мингйилликдан милодий III а.игача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр мад-ти бизга кўпроқ кулолчилик буюмлари орқали етиб келган. Тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик ривожланган. Мил. ав. 2-мингйилликда Хуанхэ дарёси воҳасида биринчи давлат пайдо бўлади. Бу давлатни Шан династияси бошқаради. Мил.ав. IV–III а.ларда Буюк Хитой девори қурилган. Конфуцийлик, даоцизм ва б. фал-й таълимотлар юзага келган. Шаҳарлар ва серҳашам мақбаралар қурилган. Қоғоз, чинни, ипак, порох, компос, сейсмограф ихтиро қилинган. Янги тақвим жорий қилинган. Хитой астрономлари Куёшда доғлар мавжудлигини кузатганлар. Тиббиётда игна уколи, нуқтали даволаш кашф этилган. Хитой математиклари биринчи бўлиб ҳисобда манфий сонни қўллаганлар. Қад. Мисрда математика ва геометрия, астрономия, тиббиёт, кимё равнақ топган. Нодир санъат намуналари — Эҳромлар

юксак дид ва ақл-заковат б-н яратилган. Беқиёс ибодатхоналар қурилган. Тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик гуллаб-яшнаган. Қад. Миср ёзуви кўплаб ёзувлар учун асос бўлди. Дин ва унга эътиқод юксалган. Мисрликлар худоларга, тирик Худо – Фиръавнга сиғинишган, жонивор, ўсимлик, тупроқ, сув, Нилни муқаддаслаштиришган. Олд Осиё мад-ти мил. ав. 5–4 мингйилликдан милодий VI а.игача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда Шумер, Аккад, Оссурия, Бобил, Урарту каби давлатлар мавжуд бўлиб, улар Ж.м. ривожига катта ҳисса қўшганлар. Қад. Олд Осиёда маҳобатли меъморчилик ривожланган. Ҳашаматли сарой ва ибодатхоналар қурилган. Деворий сурат ва бўртма тасвирлар яратилган. Мил.ав. XXIV–XXII а.ларда Аккад подшолиги даврида Олд Осиё ерлари ягона давлатга бирлаштирилди. Айни шу даврда Шумер достони «Гильгамиш афсонаси» шаклланди. Тасвирий санъатда реализм устунлик қилди. Аккад даври ҳайкал ва рельефлари ҳаётийлиги б-н характерланади. Қад. Эрон (ахмонийлар) мад-ти мил.ав. VI а.дан бошланиб, мил.ав. V а.да гуллаб-яшнади. Санъат, мад-т равнақ топади. Нафис деворий суратларга эга ҳашаматли саройлар, мустаҳкам мақбаралар қурилди. Математика ва астрономия ривожланган. 60 бўлакли вақт ва бурчак ўлчови, ой фазаларини бўлиш тизими яратилди. Антик давр мад-ти мил.ав. 3 мингйилликдан милодий V а.игача бўлган даврни ўз ичига олади. У Эгей ёки Критмикен мад-ти б-н бошланади. Эгей мад-тининг энг гуллаган даври мил.ав. 2-мингйилликка тўғри келади. Маҳобатли меъморчилик, тасвирий ва амалий-декоратив санъат намуналари яратилди. Сарой қурилишида ёғоч устунлардан кенг фойдаланилган. Тоштарошлик, заргарлик санъати ва кулолчилик ривожланган. Тошдан ваза-

лар, бўртма тасвирлар ишланган. Кулолчилик буюмлари маҳсул бўёқлар б-н сирланган. Қад. Юнон мад-ти мил.ав. XI а.дан то мил.ав. I а.гача давом этади. Қад. Юнон мад-ти мифология ва диний маросимлар б-н боғлиқ ҳолда ривожланди. Фал. шаклланиб, Сукрот, Геродот, Демокрит каби буюк тарихчи ва файласуфлар етишиб чиқди. Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея» дostonлари юзага келди. Меъморчилик, маҳобатли ҳайкалтарошлик юксалди. Ҳунармандчилик, кулолчилик равнақ топди. Илмий фикрлар, тиббиёт, астрономия, география, математика, тарих, адабиёт, театр ривожланди, юнон ёзуви пайдо бўлди. Мил.ав. V–IV а.ларда Юнон классикасига асос солинди. Эллинизм даври мад-ти ўзининг серхашамлиги, дабдабалилиги, Шарқ ва Ғарб синтези, санъат мактабларининг бир-биридан фарқ қилиши, йўналишларнинг рангбаранглиги б-н характерланади. Қад. Италия мад-ти мил.ав. 3–2 мингйилликдан милодий V а.гача бўлган даврни ўз ичига олади. Қад. Рим мад-тида меъморчилик етакчи ўрин эгаллайди. Кўпчиликка мўлжалланган биноларнинг қурилиши, бетоннинг ихтиро қилиниши, арк, кубба, эгри равоқнинг кенг қўлланиши Ж.м.да янгилик бўлди. Дастгоҳ санъати, портрет жанри равнақ топди. Савдо-сотик ривожланди. Серхашам бинолар, мустаҳкам мудофаа деворлари, кўприклар, осма сув қувурлари, фонтан ва ҳовузлар қурилди. Қад. Римнинг энг катта биноларидан бири Колизей амфитеатридир. 3. Ўрта а.лар мад-ти турли мам-тларда турлича бошланган ва давом этган. У Европанинг айрим мам-тларида IV а.да Константин подшолиги даврида бошланиб XIV а.гача, айримларида эса VII–VIII а.ларда бошланиб XVII а.нинг охиригача давом этган. Шарқ мам-тларида ўрта а.чилик бирмунча эрта бошланган ва XIX–XX а.ларгача давом

этган. Ў.О.да шаҳарлар атрофи му-
дофаа девори б-н ўралиб, ичкараси
бетартиб қурилган уйлар ва тор
кўчалардан иборат бўлган. Уйлар
хом гишт ва пахсадан қурилган.
Кўшклар, қўрғон-қасрлар қури-
лиши йўлга қўйилган. Хунарманд-
чилик, санъат, илм-фан ривожлан-
ди. Математика, астрономия, фал.,
тиббиёт, адабиёт тараққий этди.
Абу Али ибн Сино, ал-Беруний, ал-
Хоразмий, ал-Форобий, ал-Фар-
ғоний, Яссавий, Имом ал-Бухорий,
Рудакий, Фирдавсий каби аллома-
лар етишиб чиқди. Амир Темури
даврида Ў.О.нинг мустақил бир бу-
тун давлат қилиб бирлаштирили-
ши мам-тнинг мад-й тар-ётига
ижобий таъсир кўрсатди. Илм-фан,
санъат ва адабиёт, хунармандчилик
ва меъморчилик ривожланди. Бу
даврдан кўплаб йирик ва хашаматли
иншоотлар қурилди, шаҳар ва
қишлоқлар ободонлаштирилди.
Амалий-декоратив санъат, рангли
безак ўзининг чўққисига чиқди.
Амир Темури ва Темирийлар даври-
да Бибихоним жомеъ масжиди, Те-
мурийлар макбараси, Улуғбек мад-
расаси, Оқсарой, Аҳмад Яссавий,
Занги ота, Шайхонтохур, Шоҳи-
зинда меъморлик мажмуалари,
Улуғбек расадхонаси қурилди. Ан-
гор канали қазилди. Қулолчилик
энг сертармоқ соҳа ҳисобланган,
нақш, ҳаттотлик йўлга қўйилган,
миниатюра санъати юксалган, ши-
шасозлик ривожланган. Савдо-
сотик янада кенгайтирилган. Теми-
рийлар даврида Мирзо Улуғбек,
Қозизода Румий, Фиёсиддин Жам-
шид, Али Қушчи, Лутфий, Алишер
Навоий, Камолиддин Бехзод, Хон-
дамир, Мирхонд, Мирзо Бобур ка-
би буюк тарихий шахслар яшаб,
ижод қилдилар. Ҳиндистонда илк
ўрта а.ларда катта тошларни йўниб
ва ғорларга ибодатхоналар қур-
ганлар. Ибодатхона деворлари
бўртма тасвирлар б-н ишланган.
Меъморчиликда ҳайкалтарошлик
муҳим роль ўйнайди. Бобур ва
унинг авлодлари хукмронлик

қилган даврларда Ҳиндистон мад-
ти гуллаб-яшнади. Ислон дини
давлат динига айланади. Янги
шаҳарлар (Агра) вужудга келади.
Шоҳжаҳон даврида Аграда оқ мар-
мардан нодир дурдона — Тожмаҳал
(1632–1650), Дехлида Жомеъ мас-
жиди қурилади. Миниатюра санъа-
ти ривожланди. Уйғониш даври —
Ренессанс мад-ти инсоният
тар-ётидаги муҳим босқич санала-
ди. Дунёвий санъат ва мад-т мисли
кўрилмаган даражада раванқ топ-
ди. Бу даврдан гуманистик ғоялар
илгари сурилгани боис «гуманизм
а.и» деб аталди. Реалликка,
ғўзалликка интилиш кучайди.
Рангшунослик, ёруғ-соя наз-яси,
анатомияда катта ютуқларга эри-
шилди. Кўп қаватли уйлар, янги
шаклдаги иншоотлар қурилди.
Ўрта а.лар кейинги жаҳон халқлари
миллий мад-тининг ривожидан
муҳим босқич бўлди. Бу даврдан Ев-
ропада дастлаб Варварлар мад-ти
вужудга келди. Бинолар ёғочдан
қурилиб, ўймакорлик б-н безатил-
ган. Орнаментал-декоратив санъат
кенг ёйилган. VIII–IX а.ларда Ко-
ролинглар мад-ти вужудга келиб,
марказий қуббали черковлар қу-
рилиши йўлга қўйилган. Бронза-
дан ҳайкаллар ишланган. X–XII а.
ларда Роман а.и мад-ти вужудга
келган. Меъморчилик кенг ривож-
ланган. Бинолар бирмунча паст, де-
ворлари қалин ва мустаҳкам,
кўриниши жиддий, улуғвор қилиб
қурилган. Улар тошдан яратилиб,
ҳайкалтарошлик санъати б-н беза-
тилган. Бино томи гумбаз тарзида
ёпилган. Қасрлар қурилиши урф
бўлган. Тасвирий санъатда воқелик
реал шаклларда, аниқ нисбат ва
фазовий кенгликда берилмайди,
балки асосий эътибор асар ғоясини
томошабинга етказиш ва ритм
ғўзаллиги қонунига қаратилади.
Ўрта а.лар мад-тининг яратувчиси
халқ бўлиб, характер жиҳатидан
оммавий мад-т ҳисобланади. Ма-
д-т кенг омма ичига синга бошлади.
Кўплаб маҳаллий мактаблар пайдо

бўлди. Халқ санъати, амалий-декоратив санъат, санъатда синтез масалалари равақ топди. Меъморчилик композицияларининг табиат б-н уйғунликда ишланиши, ёғоч ва тош ўймакорлиги, ранг ёрқинлиги, металлдан шакл ва буюмлар куйиш, икона санъати шулар жумласидандир. Ўрта Шарқ мам-тларида ўрта а. мад-ти ривожланди, мачитлар қурилди, кейинчалик маҳаллий меъморчилик анъаналари б-н бойиди. Амалий-декоратив ва миниатюра санъати ривожланди. Минорасимон, гумбазсимон қилиб ишланган мақбаралар қад ростлади. 4. Техноген (замонавий) мад-т даврида илм-фан, техника тар-ёти юксалди, географик кашфиётлар, янги қитъалар, денгиз йўлларининг кашф этилиши жаҳон халқларининг ўзаро яқинлашиши ва мад-тнинг жадал рив-шига олиб келди. Фанда билиш, яратиш, ихтиро, лойиҳа тузиш йўлга қўйилди. Мад-тда янги йўналишлар, санъатда янги тур ва жанрлар юзага келди. Ички ва ташқи савдо кенгайди, шаҳарлар кўпайди. Рационализм, маърифатпарварлик пайдо бўлди. XX а. ўрталаридан бошлаб фан-техниканинг кучли тар-ёти туфайли ОАВ жадал ривожланди. Хоз. даврда ахборот технологиялари, универсал коммуникациялар ва интернет кабилар Ж.м.нинг таркибий қисмига айланди.

ЖИНОЯТ — маъ-ят тамойилларига зид бўлган, ҳуқуқий талаблар, қонун-қоидалар, ахлоқий меъёрларга менсимасдан мун-тда бўлиш оқибатида, ўзгалар ҳақ-ҳуқуқларини бузиш натижасида содир этилган ҳодиса. Маън-й категория сифатида Ж. т.си кишиларнинг нопок мақсадларни амалга ошириш йўлидаги жиноий хатти-ҳаракатларини акс эттиради. Башарият тар-ёти давомида жам-т ривож ва равақи учун хизмат қилувчи эзгу муддаоларни мақсад қилиб олганларга зид

равишда, баъзан Ж.лар ҳам содир этилади. Бу ҳодисалар инсонлар маъ-яти ва жам-т тар-ётига хизмат қилмайди, балки уни таназзулга етаклайди. Шу боис инсоният тарихининг барча босқичларида Ж. ҳодисаси қораланиб келади ва унга қарши кураш олиб борилди. Ж.ни келтириб чиқарувчи сабаблар ва мотивларни аниқлаш унга қарши курашда ниҳоятда муҳим. Зеро, ҳар қандай Ж., аввало, ижт-й ҳодиса сифатида тасодифан рўй бермайди. Хаттоки, баъзан тасодифан рўй берган, Ж. дея талқин этиладиган ҳодисалар ҳам, аслида муайян ижт-й илдизларга боғлиқ бўлади. Ш.у. Ж.нинг сабабларини аниқламасдан, унга қарши кураш кўзланган самарани бермайди. Агар Ж.га қарши кураш олиб борилмаса, бир Ж.нинг иккинчисини келтириб чиқариш хавфи ортиб боради. Бу эса, жам-т ҳаётида Ж.чилик деб аталмиш ҳодисанинг илдиз отишига олиб келади, бундай ҳолда жам-тнинг маън-й ҳаётига катта путур етади. Ж.чилик туфайли давлат ва жам-тга катта моддий ва маън-й зарар етиши, кишиларнинг тинч-осойишта турмуши издан чиқиши, ҳаётда барқарорлик ўрнига беқарорлик ва тартибсизликлар рўй бериши мумкин. Бинобарин, Ж. амалдаги ахлоқий, маън-й, ҳуқуқий тамойилларга ёт ҳодисадир. Ҳуқуқшуносликда Ж. қонунда кўзда тутилган бўлиб, жам-т учун хавфли ҳолат (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик кўринишидаги), ижт-й тузум, мам-т сиёсий ва иқт-й тизими, фуқаролар мулки, ҳуқуқи ва эркинлиги, ҳуқуқ-тартиботга таҳдид солиш деб таърифланади. Ж. издан чиққан хулқ-атвор, ҳуқуқбузарликнинг энг хавфли тури. Бошқа ҳуқуқбузарликлардан (фуқаровий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий ва б.дан) жам-тга хавфлилиги (Ватанга хоинлик ёки қотиллик фақат жиноий-ҳуқуқий мақомда бўлиши мумкин) ёки унинг даражаси (маъмурий ва жи-

ной жазоланадиган безорилик, браконьерлик ва ҳ.к.) б-н ажралиб туради. Ҳар қандай Ж.нинг муҳим белгиси (унинг моддий белгиси деб ҳам аталади) унинг хавфлилиги ҳисобланади, яъни жам-т, давлат ва айрим фуқаролар манфаатлари учун зарарлилигида кўринади. Ж. тавсифи (сифат жиҳати) ва жам-тга хавфлилики даражаси (миқдорий тавсифи) бўйича бир-биридан фарқланади. Ҳар қандай Ж. белгиси ғайриҳуқуқийлик, яъни олдиндан ман этилганлик тамойилининг қонунда кўзда тутилганлигидир. У ёки бу ҳаракатни Ж. деб тан олиш учун яна битта белги — айбдорлик талаб этилади, яъни шахснинг ўз хатти-ҳаракатига ва унинг эҳтимоли бўлган оқибатларига мунтини ҳисобга олиш керак бўлади. Ж., одатда, айбдор шахс учун суд ҳукми бўйича жазоланиш мажбуриятини юклайди. Бироқ Ж. ва жазонинг уйғунлиги мутлақ ҳолат эмас, яъни барча мам-тлардаги мавжуд қонунчиликда жиноий жавобгарликдан ёхуд жазони аниқ ўташдан озод қилиш мумкинлиги кўзда тутилган (ҳукм ижросини кечиктириш, шартли ҳукм қилиш ва б.). Ш.у. хатти-ҳаракатларнинг жазога лойиқлиги барча Ж.лар учун мажбурий жиҳат сифатида эмас, балки жиноий-ҳуқуқий таъқиб хавфи ва жазонинг белгиланиши сифатида баҳоланади. Бу, ўз навбатида, алоҳида оғир, катта ижт-й хавф туғдирмайдиган, кам аҳамиятли, ўртача оғир Ж.ларни таснифлаш, уларга хос ҳуқуқий оқибатлар рўйхатини белгилаш ва жазо тайинлашда муҳим амалий аҳамиятга эга.

ЖИНСИЙ БУЗУҚЛИКЛАР — инсоннинг жинсий ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатлари б-н боғлиқ маън-й бузилишнинг намоён бўлиш шакллари. Одатда, ҳар қандай жинсий хулқ меъерининг бузилиши Ж.б. сифатида тушунилади. Афсуски, дунёнинг баъ-

зи мам-тларида Ж.б.нинг айрим шакллари ҳаёт тарзининг таркибий қисмига айланиб бормоқда, ҳаётда уларнинг содир бўлишига одатий ҳол сифатида қараш таомилга кирмоқда. Баъзи ҳолларда бу масаланинг фақат соғлиқ ва тиббиёт б-н боғлиқ жиҳатига эътибор қаратилади. Замоनावий тиббиёт н.назаридан, тиббий аралашувга муҳтож ва даволаниши зарур. Ж.б. дейилганида, инсоннинг жам-т аъзоси эканига, унинг меҳнат фаолиятига, одатий ижт-й фаоллиги ҳамда атрофдагиларга бўлган мунтига ҳалақит берадиган ҳолат тушунилади. Одатда, икки хил жинсий оғишлар фарқланади: тиббий жинсий аралашувни зарур деб топувчи парафилиялар ва саломатлик чегарасидан чиқмайдиган ҳолатлар кўринишлари. Жинсий оғишларни касаллик сифатида талқин этишда қуйидаги тамойиллар асос қилиб олинади ва уларни даволаш лозим деб топилади: а) камида олти ой давомида Ж.б. б-н боғлиқ кечинмаларнинг шахс руҳиятида такрорланиб туриши; б) жинсий хулқ ёки жинсий фантазиялар беморга азоб келтирса, унинг ижт-й нуфузига путур етказса (ишдан бўшатиш, ижт-й нобоп хулқи учун жазо олиш ва ш.к.); в) бузукликнинг бирламчи сабаби алкоголь ёки гиёҳли модданинг истеъмол қилиниши бўлса; г) ўз хулқини назорат қила олмаслик натижасида Ж.б.га оид ҳаракатлар содир этилса. Агар санаб ўтилган белгилар учрамаса, у ҳолда «парафилия» ташҳиси қўйилмайди. Ижт-й меъёрдан оғувчи жинсий хулқ шакли субъектнинг ижт-й нуфузига таъсир этмаса, тиббий аралашув шарт эмас, деб топилади. Бу масаланинг чуқур ижт-й, маън-й жиҳати ва оқибатлари ҳам бор. Чунки Ж.б. фақат жинсий майл натижаси, беозор табиий ҳодиса эмас, балки инсон маъ-ятига, ахлоқийлик талабларига тўғри келмайдиган ижт-й бузилишдир. Қолаверса, бу ҳодиса фақат олис-

даги мам-тларга хос, деган тасав-вурлар б-н хотиржамликка бери-лиш ярамайди. Уларнинг таъсирига қарши курашиш, аҳоли, айниқса, ёшлар қалби ва онгига юксак маъ-ят тамойилларини сингдиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Бу эса маън-й тарбия соҳасида бар-чамизнинг масъул эканимизни, мазкур соҳадаги вазифаларни ба-жаришда фаол бўлишимиз зарур-лигини англатади.

ЖИНСИЙ ТАРБИЯ — инсон-да жинс, жинсий ҳаёт масаласи-га нисбатан маънан баркамоллик хислатларини, соғлом мун-тларни шакллантиришга йўналтирилган ижт-й-маън-й, тиббий ва тарбия-вий таъсир мажмуасидир. Ж.т.нинг вазифаси — улғаяётган авлодни ҳар томонлама маън-й етук инсон қилиб тарбиялашга, ўз жинсига оид хулқни тўла-тўқис ўзлаштиришга ва кейинчалик инсоний вазифа-ларни тўлақонли ижро эта олиш малакасини шакллантиришга, бў-лажак никоҳ ва оилавий ҳаётнинг физиологик ва маън-й асосларини шакллантиришга қўмаклашишдир. Ж.т. болаларнинг жинсий балоғатга етишидан анча аввал бошланади ва уни жинсий ҳаёт масаласига оид тарғиботдан фарқлаш лозим. Жин-сий ҳаёт масаласи бўйича тарғибот ишлари болаларнинг ўсмирлиги давридан, тахм. 8-синфдан бошла-нади ва бунда ўсмирлар б-н жин-сий ҳаёт, жинс физиологияси, са-нитария-гигиенаси каби масалалар муҳокама қилинади. Ж.т. таълим-тарбия жараёнининг асосий та-мойилларига суянади. Ушбу жа-раён, авваламбор, таълим-тарбия муассасаси олиб бораётган тар-биявий ишлар доирасида ва бола-нинг жинси, ёши ва унинг тайёр-гарлиги асосида олиб борилиши лозим. Ж.т. самарадорлигини бел-гилловчи асосий шартлардан би-ри — ота-она, педагог-тарбиячилар ва тиббиёт ходимларини яқдил-лик б-н олиб борадиган фаолия-

тидир. Жинсий ҳаётга оид маса-лаларни муҳокама этиш қанчалик мураккаб, нозик бўлмасин, тибби-ёт ходимлари, педагоглар, ота-она-лар уларни муҳокама қилишдан ўзларини олиб қочмасликлари ва ёшлар қизиққан ҳар бир саволга тўғри ва оқилона жавоб бера олиш-лари лозим. Ж.т.ни шартли равиш-да бир нечта босқичларга бўлиш мумкин. Болаларда оддий гигиеник кўникмаларни ва саломатликка оид хулқ кўринишларини шаклланти-риш лозим. Баданни чиниқтириш, тўғри овқатланиш организм сало-матлигини таъминлаган ҳолда бо-ланинг жинсий жиҳатдан соғлом улғайишини таъминлайди. Оила-да ўзаро ҳурмат ва муҳаббатга асо-ланган маън-й муҳитни яратиш ниҳоятда муҳимдир. Кичик ёш-даги болаларнинг Ж.т.сида улар-нинг физиологик ва психологик хус-ятларини ҳисобга олиш ло-зим. Ж.т.ни тўғри йўналтириш ҳамда ўғил ва қиз бола ўртасида ўринли мун-тларни шакллантириш учун болада уятчанлик, ўзини ти-йиш, доимо ёрдамга тайёрлик каби маън-й фазилатларни шаклланти-риш лозим. Жинсий улғайиш дав-ридаги Ж.т. ўта мураккаб бўлиб, бунда болага нисбатан эътиборли мун-тда бўлган ҳолда унинг орга-низмдаги ўзгаришларни, болага хос бўлган шахсий сифатларни на-зарда тутиш лозим. Шу жиҳатдан, болада ўзга жинс вакиллари-га нис-батан мун-т мад-тини шаклланти-риш катталар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Катталар фақатгина гигиеник маслаҳатлар б-н чекланиб қолмасдан, балки бола организмда бўлиб ўтаётган ўзгаришлар ҳақида ёшларга кўпроқ маълумот бериб боришлари лозим. Ўсмирлик ёшидаги Ж.т.нинг асо-сий негизларидан бири ўғил ёки қизда «ҳақиқий эркак» ва «ҳақиқий аёл» ҳақидаги аниқ тасавурлар-ни шакллантиришдир. Ўсмир бу т.ларнинг нафақат моҳиятини би-лиши, балки уларни ўз ҳаёт тамойи-

лига айлантериши жуда муҳимдир. Ўсмир Ж.т.сига болани ўраб турган муҳит, китоблар, кино, ТВ ва Интернет ҳам таъсир этади. Ушбу омилларни танлашда ҳам ота-оналар турлича йўл тутадилар. Айрим ота-оналар болага ташқи омиллар таъсирини тақиклаш йўлидан борса, бошқалари эса болада оқил танлов малакасини шакллантиришга интилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бола ўзини қизиқтирган маълумотга эга бўлади, бу табиий жараёни тўхтатиб бўлмайди. Лекин, энг асосийси — ота-она ва фарзанд ўртасидаги ишонч муҳитини сақлаб қолиш ва зарур бўлган пайтда фарзанд ота-онасига мурожаат эта оладими ёки йўқми, деган мураккаб савол жавобсиз қолиб кетмаслигидадир. Ўсмирлик ёшида бола қалбида узоқ вақтгача салбий из қолдирувчи қўнғилсизликларнинг юзага келишига йўл қўймаслик лозим. Бундай қўнғилсизликлар инсоннинг нафақат ёшлиги, балки улғайган давридаги ҳаётида, бўлажак оилавий мун-тларида ҳам акс этган ҳолда унинг тақдирига бир умр ўз таъсирини ўтказди. Оиладаги ўғил болалар сингил ва опаларига бўлган мун-т орқали умуман аёлларга нисбатан мун-т меъёрларини ўзлаштирадилар. Отанинг қиз фарзандларга ва онага бўлган мун-ти ўғил бола учун намуна бўлиб ҳисобланади. Худди ш-дек, онанинг отага ҳурматли мун-ти қизларнинг келажакда ўз турмуш ўртоғига бўлган мун-ти намунасидир. Айни пайтда, шундай мун-т орқали ўғил фарзанд ҳам оиладаги ўз ўрни ва ролини англаб боради ҳамда шунга мос равишда улғаяди. Айнан шу омил ота-онанинг оилавий ҳаётдаги ва бола Ж.т.сидаги масъулиятлари қанчалик юксаклигини белгилайди.

ЖОН — инсон ва жонзодлар б-н боғлиқ маън-й-руҳий хус-ятни ифодалайдиган т., қад. қарашларга қўра, инсон ва ҳайвон вужудида (баъзи

ўсимлик ҳам) яшовчи, ўлим ҳолатида танани тарк қилувчи алоҳида куч. Ж.нинг кўчиши ҳақидаги таълимотлар ҳам бор. Космоснинг умумий Ж.лилиги ҳақидаги қарашлар (гилозоизм, панпсихизм) дунёвий Ж. ҳақидаги ғояларнинг асосидир (Платон, неоплатонизм). Аристотель Ж.ни тирик тананинг фаол ибтидоси сифатида талқин қилади. Динларда инсон Ж.и Худо томонидан яратилган такрорланмас, абадий маън-й ибтидо ҳисобланса, пантеистик аверроизмда эса Ж. якка маън-й субстанция сифатидаги индивидуалликдир (монопсихизм). Декарт дуалистик метафизикасида Ж. ва танани иккита мустақил субстанция сифатида фарқланади ва уларнинг ўзаро таъсири масаласини психофизик муаммо сифатида муҳокама қилинади. Ислом таълимотига кўра, фаришталарда Ж., руҳ бор-у, лекин тана, яъни жисм йўқ. Шу боис улар кўзга кўринмайди. Ҳайвонларда тана, Ж. бор-у, бироқ руҳ йўқ. Ўлимидан кейин, яъни танасидан Ж. чиқиб кетгач, ҳайвонлардан ҳеч нарса қолмайди, йўқликка учрайди. Одамда эса тана ҳам, Ж. ҳам, руҳ ҳам мавжуд. Кўпчилик Ж. б-н руҳни бир нарса деб тушуниб келади. Ш-дек, Ж. б-н руҳ сўзлари луғавий жиҳатдан бир-бирига яқиндир. Руҳ араб., Ж. форсча сўз бўлса-да, деярли ўн тўрт а.дан буён тилимизда кенг қўлланиб, ўзлашиб, қўп янги-янги маъноларни англашиб келяпти, эндиликда ўз сўзимизга айланиб кетган. Аммо улар айнан бир т.ни билдирмайди. Абу Хомид Ғаззолий айтишича, одамда жисмоний Ж. ва қалбий Ж. бўлади, одам вафот этгач, ундаги жисмоний Ж. тугайди, Ж.сиз жасад тупроққа айланиб кетади. Лекин одам шу б-н батамом тугаб, йўқликка учрамайди. Одам жисмонан вафот этади, холос. Ундаги қалбий Ж. жасадни тарк этсада, мангу яшаб қолаверади. Қалбий Ж. бу, юқорида тилга олганимиз, руҳдир.

ЖОСУСЛИК — давлат ва жам-т хавфсизлигига қарши жиноят; давлат сири ҳисобланадиган маълумотларни бошқа давлат ёки сиёсий доираларга етказиш, шу мақсадда бундай маълумотларни қўлга кириштириш ёки тўплаш б-н боғлиқ фаолиятни ифода этадиган т. Ж. ўта оғир жиноят ҳисобланиб, кўп мамлаҳларда бундай хатти-ҳаракат учун жазо белгиланган. Бу қилмишни ЎзР фуқароси содир этса, республика суверенитети, ҳуқуқий дахлсизлиги, хавфсизлиги, мудофаа салоҳияти ёки иқтисодиётига зарар етказган ҳолда қасддан содир этилган қилмиш ҳисобланиб, у давлатга хоинлик қилиш деб баҳоланади. Бу хилдаги жиноят

учун қонунчилигимизда тегишли жазо белгиланган. Чет эл разведкаси б-н ҳамкорлик қилишга жалб этилган шахс, башарти, ўзига юклатилган топшириқни бажариш юзасидан ҳеч қандай ҳаракат содир этмасдан, бу ҳақда ўз ихтиёри б-н ҳокимият органларига хабар берса, ўзининг жиноий фаолиятини ихтиёрий равишда тўхтатиб ва қилмиши ҳақида ҳокимият органларига маълум қилса, у жиноий жавобгарликдан озод қилинади. Агар у жиноят очилишига фаол ёрдам берса ва башарти, давлат учун келиб чиқиши мумкин бўлган оғир оқибатларнинг олди олинган бўлса, жазодан ҳам озод этилади (ЖК, 160-модда).

3

ЗАКОТ (араб. поклик, покланиш; садақа) — 1) мол-мулк ва даромадан бериладиган хайр-эҳсон; 2) исломнинг бешта асосий талабларидан бири. Шариатга мувофиқ, муайян бойликка эга бўлган катта ёшдаги мусулмон киши 3. беради. 3. берувчининг маблағи ўзи ва қарамоғидагиларининг зарурий эҳтиёжларидан ортиқча бўлиши лозим. Бу маблағга кишининг жамғармаси, дўконда сотиладиган нарсалари, сотаман деб олиб қўйган нарсалари, бировга берган қарзи киради. У йилда бир марта берилиши шарт бўлган хайр-эҳсон (садақа) қаторига киради ва айни вақтда ибодат ҳисобланади. 3. миқдори маблағларнинг 1/40 улуши (2,5%)га тенг, уни 3. беролмайдиган мусулмонлар олишга ҳақли. 3. аввал қариндошлар орасидаги

муҳтожларга, бундай қариндошлар бўлмаса, камбағал, қарздор, мусофирларга берилади. Дехқонлар ва чорвадорлардан олинадиган 3. миқдори бир оз бошқачароқ белгиланган. 3.нинг асл ҳикмати фақир ва муҳтожларнинг ҳожатини чиқармоқдир.

ЗАМАХШАРИЙ, Маҳмуд (1075—1143) — тўлиқ номи Абул-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад аз-Замахшарий бўлиб, тилшунослик, луғатшунослик, жуғрофия, ҳадис, фикҳ, тафсир, мантиқ, аруз фал., ахлоқ ва адабиёт соҳасида баракали ижод қилган. 3.нинг «Навобиг ул-калим» («Нозик иборалар»), «Атвоқ уз-заҳаб» («Олтин шодалар»), «Ал-фоиқ фи ғариб ил-ҳадис» («Ғариб ҳадислар ҳақида ажойиб асар»), «Мақомоти аз-

Замахшарий» («Аз-Замахшарий мақомлари»), «Ал-Кашшоф» («Куръони Каримга ёзилган тафсир») каби рисолалари бизгача етиб келган бўлиб Ўз-н мустақилликка эришгандан сўнг алломанинг ижодий меросини ўрганишга кенг йўл очилди. Ҳоз. вақтда З. асарларидаги айрим афоризмлар М.Оқилов, «Навобиф ул-калим» («Нозик иборалар») рисоласи эса У.Уватов томонидан арабдан ўзб. тилига таржима қилиниб, чоп этилган. З.нинг инсон маъ-яти ва ахлоқий қарашларининг асосини мўътазила мазҳаби ғоялари ташкил қилади. Алломанинг фикрича, «Ҳар қандай мушкул иш ақл эгалари туфайли ислоҳ қилинур, чунончи еру кўк фақат ўз теграси қутблари атрофида айланур». Инсоннинг ўз хатти-ҳаракатида ақл амрига қараб иш тутиши, ақл-идрок ва тафаккурнинг ўрни, айниқса, илмни эгаллаш, таълим-тарбияга оид фикрларида яққол кўзга ташланади. «Ёки илмий бўл, ёки илмга таяниб иш тутадиган бўл, лоақал илмни тинглаб эшитадиган бўл, бироқ тўртинчиси бўлма, чунки касодга учраб ҳалок бўласан (жувонмарг бўласан)», дейди олим. З. илмнинг жам-тдаги ўрни, баркамол ва комил инсонларни тарбиялашдаги аҳамиятини очиб берган. З. ўз рисолаларида нодонлик, жоҳиллик ва саводсизликни қаттиқ танқид қилади, уларни инсоннинг энг тубан иллатларидан ҳисоблайди. «Илмли бўлиш бир баланд тоққа чиқиш каби кўп машаққатлидир, лекин ундан тушиш осондир, жоҳиллигу нодонлик булоғи чуқур чашма мисоли бўлса-да, бироқ у кўп қийинчилигу азобларга гирифтор қилади». Донишманд инсонларга ҳалол меҳнат қилиб, шунинг эвазига кун кўриш лозимлигини уқтиради. Унинг замондоши — машҳур шоир Рашидуддин ал-Ватвот «ҳатто ўзига зарар бўлса-да, у доимо адолат юзасидан иш тутар эди», деб айтган эди. З. тилшунос

сифатида, нутқ мад-ти ва ўзаро муомала қоидасига катта эътибор беради. Унинг одамларга қўйган биринчи талаби кўп сўзламасликдир, зероки, маҳмадоналик ўзгаларга ёқмайди. З. тўғрилиқ ва покликни улуғлайди, уларни инсоннинг энг яхши фазилатлари сирасига киритади. У Муҳаммад алайҳиссаломни дунёдаги энг тўғри ва пок инсон деб, кишиларни Аллоҳга ва унга иймон келтиришга ундайди. Ҳалоллик ва поклик инсон хулқини безашини айтиб, улар инсонни камолот сари етаклаши, «ҳалол, покиза киши доимо хотиржам ва тинчликда бўлиши, бировга хиёнатун ёмонлик қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтор»лигини таъкидлайди. З. саёҳатларда кўп бўлиб, ўзга мам-тларни кезган, яхшию ёмонни кўриб, дўсту душманни ажрата билган. Ш.у. мутафаккир ҳақиқий содиқ дўстни юксак қадрлаган. «Огоҳ бўлингизки, — деб таъкидлайди у, — карим ва ҳурматли, вафодор одамни йўқотиш эр кишига вафотдан ҳам оғирроқдир». Унинг «Навобиф ул-калим» рисоласида илм-хунар эгаллаш, гўзал фазилатли хулқ-одобли, баркамол инсонни тарбиялаш тўғрисида фикрлар кўп. У инсондаги салбий иллатларни қоралади. Олимнинг фикрича, «Одамнинг ботини зоҳири, дилию тили бир бўлиши керак, шундагина у саҳий ва салим бўлади. Одамлар ичидаги энг ярамаси хасисидир, уларнинг ичидаги энг ялқови — пасткашидир», «Такаб-бурлик ҳеч бир кимсанинг қадр-қиммати ва улуғворлигини зиёда қилмайди, у бор-йўғи довул ичидаги шамолдан б. нарса эмас», — дейди мутафаккир. Айниқса, З. нопок, гердайган, билимсиз такаббур одамларни танқид остига олади. «Эзгулик, хайрли ишларга астойдил кириш, уларни пайсалга солиб, кейин қиларман, деган ўйлардан воз кеч, шайтон йўлдан урадиган шошма-шошарлик б-н эмас, тафаккур ва идрок б-н иш тут», —

деб уларни савоб ва солиҳ ишларни қилишга ундайди.

ЗАМОНАВИЙЛИК — муайян замон ўзгаришлари ва давр даъватини, тар-ёт талабларининг мазмун-моҳиятини чуқур ҳис этиб яшаш; ҳаётда ҳар томонлама ўткир ва долзарб аҳамият касб этаётган масалалар, даврнинг ўзи кун тартибига кескин қилиб қўяётган янги вазифаларни бажариш борасидаги ҳозиржавобликни англатадиган т. Ушбу т. бугунги авлоднинг ўзи бошидан кечираётган аниқ тарихий вақт кесими б-н ҳамнафас, ҳамфикр эканини, ўзини ўтмиш, бугунги кун ва қолаверса, келажак олдида масъуллигини англаши, замонавий ҳодисаларни аниқ тасаввур қила олиш қобилиятини ифодалайди. Замоннинг барча талабларини чуқур ҳис этиш, яъни тарихни яхши билиш ва ҳис этиш, бугунги кун хус-ятларини теран англаш ва фаол бўлиш, келажакни яхши тасаввур этиш ва аниқ мақсадга эга бўлиш — буларнинг барчаси шахс маъ-ятининг муҳим кўрсаткичларидир. Демак, айнан шундай салоҳиятга эга бўлган кишиларгина замонавий тафаккурга эга бўлиши ва ўз келажакига чуқур ишонч б-н қарай олиши мумкин.

ЗАРАР (араб. ёмон таъсир ёки зиён, шикаст, заҳмат) — бир шахсга ёки давлатга, жам-тга, жамоага ва б.га иккинчи шахс томонидан етказиладиган зиённи англатувчи т. З. икки хил тарзда етказилиши мумкин: моддий ва маън-й. Моддий З. — мол-мулкка етказилган зиён бўлса, маън-й З. эса шахснинг ҳаёти ва соғлиғига, обрўсига путур етказишдир. Шахсга етказилган маън-й З. унинг жам-тдаги мавқеи, жамоатчилик ўртасидаги обрўйи, ҳурмат-эътиборига салбий таъсир этади. Кек саклайдиган, фақат ўч олиш нияти б-н яшайдиган дили қора, ҳамиша қалбида бошқаларга З. етказишни ўйлайдиган кишилар

охир-оқибат бундай ҳодисаларнинг сабабчисидир. Бошқаларга З. етказадиган кишилар қалби пок, оқкўнгил инсоннинг қўйнига қириб олиб, сўнгра уларга З. етказишга ҳаракат қилишади. Эл назарига тушган бообрў одамга ҳасад қилиб, унга З. етказишга интиладиган киши нодонни эслатади. Бунда улар ўзларига ифвогарликни қурол қилиб олишади. Ифвогарлар ҳамма ерда ва ҳар қандай вазиятда ўзгаларга зиён етказишга ҳаракат қилишади. Яхшиликни ёмонликдан ажрата олмайдиган кишиларнинг фойдасидан кўра З.и кўпроқдир. Билимли, тарбияли киши бошқаларга З. етказмайди. Чунки улар яхшилик ва ёмонликни фарқлай билишади. Ҳар қандай З.ли ишни кўра била туриб, унинг олдини олиш ўрнига, уни қўллаб-қувватлаб турадиганлар жам-т учун энг З.ли кишилардир. Оқил киши нодон б-н вақтини бекорга ўтказмайди, чунки нодоннинг иши ҳам, сўзи ҳам З.ли эканини яхши билади.

ЗАРАРЛИ ОДАТЛАР — шахс ёки бутун бир миллат, жам-тга тегишли маън-й, мад-й, моддий ўзаро мун-тлар, дунёқараш ва ҳ.к. н.назаридан ғайриинсоний ёки ғайриодатий деб билинадиган хус-ятларни ифодаловчи т. З.о. инсоннинг маъ-ят талабларини яхши англамагани, маън-й тамойилларга риоя қилмагани, нотўғри тарбиялангани оқибатида келиб чиқади. Инсон билим олар экан, ўрганган билимларининг бир қисми бутун ҳаёти давомида унинг доимий амалий кўникмаларига айлана боради. Шунга кўра, З.о. инсон ҳаётининг хоҳлаган вақтида шаклланишини кузатиш мумкин. Бироқ инсон умри болалик ва ўсмирлик, ёшлик, ўрта ёшлик ва кексалиқдан иборат тўрт қисмга бўлиниб (Фобрий, Юсуф Хос Ҳожиб, Навоий), унинг биринчи икки қисмида кўникмаларнинг ҳосил бўлиши кўпроқ жисмоний ва камроқ ақлий

характерга эга бўлади. Учинчи ва тўртинчи қисмида эса кўпроқ ақлий ва камроқ жисмоний моҳият касб этади. Шунга қарамай, инсон онгининг фаоллашуви З.о.нинг йўқолиши ёки аксинча, мукаммаллашуви келтириб чиқаради. Шу жиҳатга кўра, инсон умрининг дастлабки икки қисмида унинг тарбиясига катта аҳамият қаратилади. Муайян шахсга тегишли З.о. индивидуал ёки ижт-й тарзда намоён бўлиши мумкин. Бунда шахснинг З.о.и унинг ижт-й ҳаётда тутган ўрни б-н боғлиқ бўлади. Мас., шахснинг ижт-й ҳаётдаги ўрни паст даражада бўлса, лоқайдлик, дангасалик, ўғирлик каби З.о. индивидуал хус-ятга эга бўлади, аксинча, баланд даражада бўлса, З.о.нинг ижт-й характер касб этишига олиб келиши мумкин. Ана шу жиҳатларига кўра, З.о. миллий, ижт-й, минтақавий ёки умуминсоний кўринишга эга бўлади. З.о.нинг шаклланишига турли омиллар сабаб бўлади, бироқ унинг ижт-й даражада илдиз отишида инсоннинг иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, мад-й, маън-й-руҳий мавқеи муҳим ўрин тутди. Ш-дек, З.о. жинс, ирқ, табиат, анъаналарга мун-тларда ҳам намоён бўлиши мумкин. Мас., «Авесто»да сув, тупроқ, ҳавони ифлослантириш, хайвонларни қириш, ўсимликларни йўқ қилиш зарарлиги қайд этилган. З.о. баъзан жам-т тар-ётига, инсоний мун-тларга салбий таъсир кўрсатадиган хатти-ҳаракатлар, кўникмалар мажмуи тарзида ҳам намоён бўлади. Мас., маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, ҳурматсизлик, лоқайдлик, бепарволик, гиёҳвандлик, мансабпарастлик, манманлик, чекиш, спиртли ичимликлар истеъмол қилиш, қонунларга риоя этмаслик кабилар айнан З.о.лар ҳисобланади. Ҳасад ва бахиллик, кўролмаслик туфайли олис ва яқин тарихимизда не не буюк зотлар азоб-уқубатларни бошдан кечиргани, соғлиғи, ҳатто ҳаётидан жудо бўлганини аччиқ

мисолларда кўриш мумкин. Одамзод ва жам-т ҳаётида оғир асоратлар қолдирадиган ҳасад туйғуси, авваламбор, бошқаларни кўролмаслик, инсоннинг ютуғидан қувониш ўрнига қандайдир куйиниш, ичиқоралик каби З.о.лар инсонийликка мутлақо зид бўлган жирканч одат сифатида характерланади. Бундай З.о.ларга қарши курашиш учун ҳар бир фуқаро тафаккурида юксак маън-й фазилатларни шакллантириш лозим. Бугунги мураккаб ва шиддат б-н ривожланиб бораётган даврда З.о.ларни атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш, уларнинг аҳолига таъсирини ўрганиш миллий манфаатларимиз ва қадриятларимизга, ҳаёт тарзимизга зид бўлган томонларини очиб бериш, фуқароларимиз қалбига миллий тафаккур ва соғлом дунёқараш асосларини мустаҳкамлаш алоҳида аҳамият касб этади. Фақат ана шундай асосда ёшларни ўз фикрига эга, турли маън-й хуружларга қарши собит тура олишга қодир, мустаҳкам иродали ва ватанпарвар инсонлар этиб тарбиялашга эришиш мумкин.

ЗАРАРЛИ ТАЪСИРЛАР — жам-т, миллат, давлат тар-ётини, инсонлар фаолияти, онги ва тафаккурини издан чиқаришга қаратилган уринишлар, хатти-ҳаракатлар мажмуини ифодалайдиган т. З.т.нинг замонавий услублари: маън-й таҳдид, ахборот майдонларини эгаллаб олиш, мафкуравий хуруж, бузғунчилик ҳаракатларини қўллаш орқали келажакка ишончсизлик уйғотишга, давлат сиёсатини обрўсизлантиришга, одамларнинг ўзини Ватан, миллат ҳимоясидан четга тортишга ҳаракат қилиш ва ш.к.. З.т. ўтказишни мақсад қилиб олган ёвуз кучлар бирор хусусий мисолни умумлаштириш, ёлғонни ҳақиқатга ўхшатиб тасвирлаш, кичик хатолардан катта муаммолар мавжудлигини кўрсатиш, ёлғонни такрорлайвериш, шахсий манфаат-

ларни биринчи ўринга қўйиш, хокимиятни халққа ёмон кўрсатиш, миллат душманларига раҳмдиллик, ҳамфикрлик туйғуларини уйғотиш, ростни ёлғонга айлантиришига ҳаракат қилади. Муайян давлат, жам-т ёки ҳудуд н.назаридан, аввало, икки хил, яъни ички ва ташқи З.т.ни ажратиш мумкин. Уларнинг объектив ва субъектив, тарихий (анъанавий) ва замонавий, ижт-й, иқт-й, сиёсий, маън-й, мафкуравий шакллари ҳам бор. Ҳоз. даврда минтақавий, глобал, техноген З.т. мавжудлиги, уларнинг оқибати тўғрисида хилма-хил фикр ва қарашлар баён қилинмоқда. Кейинги йилларда З.т.нинг маън-й соҳадаги оқибати ва уларнинг олдини олиш, уларга нисбатан имунитет ҳосил қилиш масалаларига алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Зеро, ҳар қандай жам-т бундай маккор кучларнинг таъсирини енгиши учун ўзида огоҳлик, мафкуравий хавфсизлик, ватанпарварлик, умуммиллий бирлик каби ижт-й сифатларга эга бўлиши лозимлиги тарихий заруратдир.

ЗАРАРЛИ ҒОЯЛАР — ҳар қандай инсон халқ, жам-т, давлатнинг туб манфаатларига зид бўлган, уларни тар-ётдан қайтариб, ўз измига солиш мақсадида четдан тазйиқ йўли б-н киритиладиган бегона ғоялар йиғиндиси. З.ғ. жам-т таназзулига сабаб бўлади, ғайриинсоний мақсадларга хизмат қилади. З.ғ., моҳиятан, ёвуз кучлар фаолияти ҳамда ҳукмронлигини ифодалайди. Бундай ғояларга ирқчилик, фашизм, терроризм, мустамлакачилик мисол бўлади. Бундай ғоялар инсоният тарихида ўта салбий роль ўйнаган, лекин ҳоз. кунда ҳам мавжуд. З.ғ. инсон табиатида зид бўлиб, уни салбий томонга ўзгартиради, унда носоғлом турмуш тарзини шакллантиради, унинг дунёқарашида қарамлик, тобелик, мутелик муҳитини шакллантиради. Миллий тафаккур

тарзини ўз негизларидан бегоналаштиради, ёт урф-о. ва анъаналарни тарғиб қилади, уларнинг кириб келишига муҳит яратади, мам-тни, халқни ўз миллий қадриятларидан, охир-оқибат ўз тар-т йўлидан четлаштиради, жам-тда миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенгликка раҳна солиб, парокандаликка олиб келади. Шу маънода, З.ғ.га нисбатан маън-й имунитетни шакллантириш ва мустаҳкамлаш — маъ-яти бой, эркин фикрловчи, фаол ёш авлод тарбиясининг муҳим йўналишидир. Бугунги кунда инсон маъ-ятига, халқимизнинг турмуш тарзига, руҳиятига нисбатан қилинаётган ғоявий хуружларнинг усуллари тобора фаоллашиб бораётганини айтиб ўтиш жоиз. З.ғ.ни турли кинофильмлар, ТВ кўрсатувлари ва радио эшиттиришлари шаклида, газета-журналлар, Интернет тармоғи ва б. йўналишларда узлуксиз равишда тикиштириб, миллий қадриятларни барбод этишга, одамларни сохта ғояларнинг таъсири остига олишга мунтазам ҳаракат қилинаётгани сабабли маън-й тарбия ва ғоявий ишларини тизимли равишда, мунтазам олиб бориш зарур.

ЗАРДУШТИЙЛИК (оташпарастлик, зороастризм) — мил.ав. VIII—VII а. қуйи Амударё ҳудудлари ва Марғиёнада вужудга келган яккахудоликни тарғиб этадиган дин. З. Зардушт томонидан ислоҳ қилиниб, такомиллаштирилди. З. таълимоти мил.ав. VII а.да Арйашайона давлатининг инқирозга юз тутган даврида вужудга келди. Бу даврда турли худодарга сажда қилувчи қабилалар ўртасидаги зиддиятлар парчаланиб кетаётган жам-т (давлат)нинг ички қарама-қаршилигини янада кучайтиришга олиб келган. Мам-т инқирозининг олдини олиш учун қабилалар ўртасидаги зиддиятларга барҳам бериб, умумий манфаатлар мушта-

раклигини тарғиб қилувчи муайян мақсадга қаратилган изчил ғоялар яратиш зарурати пайдо бўлган. Бундай таълимот, биринчидан, жам-тнинг ижт-й барқарорлигини сақлаб қолиш учун хизмат қилиши, иккинчидан, уруғ ва қабила динларидан устун турувчи ҳамда барча уруғ ва қабилалар манфаатларига мос келадиган эътиқод шаклини яратиши, учинчидан, ҳар қандай қонли уруш ва хунрезликларга қарши халқларни осойишталикка чақириши, тўртинчидан, давлат чегараларидан ташқари кўчманчи чорвадор қабилалар ҳужумига қарши мам-т ичкарасидаги кучларни жипслаштирувчи ғоялар тизимини шакллантириши ва бундай ғоялар тизими ўз даврининг сиёсий мафкурасидан б. нарса бўлиши лозим эди. Қабилалар ўртасида муштарак манфаатларни шакллантириш учун қабилаларнинг умумий эътиқодини вужудга келтириш зарур эди. Қабилалар орасидаги зиддиятларнинг туб сабабчиси кўпхудолик эканини тушуниб етган Зардушт одамлар бутун оламнинг қудратли ҳукмдори, жаҳоний ақл (соҳиби) Аҳура Маздагагина итоат этиши лозим, деган қарорга келган. Зардушт одамларни Аҳура Маздага сажда қилишга чақириб, инсоният маъ-яти тарихида янги босқични бошлаб берди. Биринчидан, у кўпхудоликка (политеизм) қарама-қарши яккахудоликка (монотеизм), яъни диний эътиқоднинг юқори босқичига қадам қўйган эди. Иккинчидан, илгари одамлар худоларга уларнинг қаҳри, даҳшатли вайрон қилувчи қудратлари олдида ожиз бўлиб, қўрқув даҳшати остида сифинишган бўлса, эндиликда эса 3. одамларни қалби меҳр-шафқат б-н тўлган, яхшилик томон ундовчи, уларнинг ўлимидан кейин мангу фаровон ҳаёт б-н таъминлай оладиган тангри – Аҳура Маздага ибодат қилишга чақирди. 3. диний эътиқодда дуализмни (икки худолик) эмас, яккахудоликни

(монотеизм) тарғиб қилган. 3. таълимотига кўра, дунё – ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва ўлим, ёлғончилик ва ростгўйлик, ваҳшийлик ва эзулик, жоҳиллик ва шафқатлилик, аҳмоқлик ва ақллилик, пастлик ва баландлик, олов ва сув, иссиқлик ва совуқлик каби қарши кучлар ўртасида кечадиган аёвсиз кураш майдони сифатида тасаввур қилинади. Оламдаги барча яхшилик, эзулик, ёруғлик кучларини Аҳура Мазда яратади ва бошқаради. Ёмонлик, тубанлик, ёлғончилик ва х.к. кучларнинг ижодкори ва унинг бошқарувчиси қилиб эса Анхра Манйу тушунилади. Аҳура Мазда ўзининг олтита ёрдамчиси б-н барча ёруғ оламни бошқаради. Бу «мангу яшашга молик муқаддас руҳлар» Аҳура Мазда раҳнамолигида мавжудликнинг турли соҳаларини ўзида мужассам этади. Ҳаёт деб аталувчи барча нарсалар: инсонлар, чорва, олов, ер, осмон, сув ва наботот (ўсимликлар) дунёсига ҳомийлик қиладилар. Муқаддас руҳлар («Авесто» битикларида Амеша Спента дейилади) жами олтита бўлиб, улар Муқаддас руҳ Спента Манйу ёрдамида вужудга келтирилади: 1) Воху Ману – эзгу фикр; 2) Аша Вахишта – энг олий ҳақиқат; 3) Спента – муқаддас эътиқод, диёнатга содиқлик (иймон); 4) Хишатра-Варйа – ҳукмронлик хоҳиши; 5) Ҳарватат – яхлитлик; 6) Амеретат – мангулик; Аҳура Мазда б-н жами еттита. «Еттита ҳамфикрлар, Еттита ҳамризолар, Еттита ҳамкор ҳукмдор, Фикр ва сўз эгалари, Ҳаммасининг ташвиши бир. Ҳаммаси ҳам бир уруғдан, Аҳура Мазда исмли Яратгувчи сарбондан» (Авеста. 19-яшт. Гимн Хварно. Душанбе, 1990, 129-бет. Тоҳир Карим таржимаси). 3. таълимотида Анхра Манйу – барча ёмонлик, зулмат кучларининг тимсоли сифатида тасвирланади, бу кучлар жин, шайтон, иблис, алвас-ти, жодугар, дев, аждаҳо, илон ва х.к.ни яратадилар ва улар ёрдамида

одамлар қалбига қўрқув, даҳшат уруғларини сочиб, ўзларига тобе қилишга уринадилар. Бушйаста — одамларда ялқовлик, дангасаликни кучайтирувчи, одамлар эрта б-н турмоқчи бўлганида ўзининг узун кўллари б-н бошини ёстикқа босиб яна уйкуга элтувчи иблис қиё-фасидаги дев. Гандарва — дарёлар, кўллар, денгиз сувларини бошқарувчи, сув тўфонлари ва тошқинлари, кема ҳалокатларини, Амударёда дагишларни келтириб чиқарувчи қудратли, гавдали, қўрқинчли кўринишдаги, қип-қизил кўзи б-н одамлар қалбига даҳшат солувчи иблис қиёфали дев. Мозон девлари узоқ шимол томонда, мангу қахратон совуқ ҳукмрон бўлган, олис Урал тоғлари орқасида макон тутган, одамлар ҳаётига аралашиб турадиган, уларнинг тақдирларига таъсир кўрсатувчи девлар ва ҳ.к. Одамлар бу икки қудрат ўртасидаги чегарада ҳаёт кечирадилар. Аҳура Мазда ўз ёрдамчилари, маъбуд ва маъбудалари, ҳур фаришталари б-н етти қават осмонни ўзларига маскан тутадилар. Анхра Манйу эса ўз салафлари б-н етти қават ер тагини ўзларига маскан тутадилар. Бу икки ҳукмдор салтанатларининг чегаралари Ер юзасидан, одамлар қалбидан ўтказилади. Одамларга бу икки қудратдан бирини танлаш имконияти яратилади. Агар киши, кўпроқ шу бугунги кун ташвиши б-н қорин ғамидан нарисини ўйлай олмайдиган, шахсий ғаразли манфаат йўлида ёлғончиликдан ҳазар қилмаса, ўлганидан кейин нариги дунёга ишонмаса, бундайлар, албатта, Аҳриман таъсирига учраган одамлар ҳисобланган. Аксинча, бу дунё одамларга синов учун берилганига, ҳақиқий ҳаёт ўлгандан кейин, чинвот (қил кўприк)дан кейин бошланишига ишонса, нариги дунёнинг абдий фароғат умр кечирадиган жаннатига интилса, бу дунёда Аҳура Мазданинги йўлидан бориши, унга амал қилиши, фақат эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амаллар-

га риоя қилиб яшаши зарур бўлади. Аҳура Мазда одамларга тўғри йўлни кўрсатиш учун одамлар орасидан энг сарасини Зардуштни ўзига элчи қилиб танлайди. Зардуштга эзгу фикр ва эзгу сўз тайёр холда дунёвий қудратли ақл — Аҳура Маздадан юборилади. Бу юборилган эзгу фикр ва эзгу сўзга сидқидилдан ёндашиб, уларга амал қилиш одамларга вазифа қилиб юклатилади. Анхра Манйу эса Аҳура Мазда йўлидан одамларни қайтариш учун инсонлар ичидан бирини танлаб, энг буюк қобилият ато этади. Бу танлаган одами Друғванд (Авестода Друж) бўлиб, у ёлғончиликда, бебурдликда, муболаға, ваҳимали гапларни қиёмига етказиб одамлар қалбига даҳшат уруғини сочишда устаси фаранг бўлиб, 3. таълимотига қарши ташвиқот ишларини олиб боради. Зардушт ўз таълимотида (Авестонинг готлар қисмида) чорвачиликка асосланган турмуш тарзига нисбатан ўтроқ деҳқончилик турмуш тарзини қарама-қарши қўйиб, кўчманчи чорвачиликка асосланган ҳаёт тарзига барча ёвузликларнинг манбаси деб қарайди. Ўз жамтининг фуқароларини чўл халқлари яшаш тарзида кўпроқ Аҳриман иродаси қонунлаштирилганидан огоҳ бўлишга чақиради. 3.да оловга сифиниш алоҳида аҳамият касб этади. Олов улар учун муқаддас ҳисобланиб, барча ёруғлик, тозалик, эзгуликнинг манбаси сифатида қаралган. Улар Аҳура Мазданинги қалби куёши нуридан чиқарилган (олинган) оловнигина муқаддас ҳисоблаганлар. Олов манбаларини иккита: биринчиси — Куёш, иккинчиси — Ер ости (жаҳаннам), деб тушунганлар. Куёш нуридан олинган оловга яратувчилик, гуноҳлардан тозаловчи, меҳр ёлқини манбаси сифатида, Ер қаъридан чиққан оловга эса вулқон, қора булутдан чиққан момақалди роқ, йилдирим (яшин) кўринишидаги одамлар, ҳайвонлар ва на-

ботот оламига қиргин келтирувчи сифатида қараганлар. Ш.у. ҳам йилнинг ўзини ҳам Ормузд даври (яъни, Наврўздан то Меҳржон байрамигача) ва Ахриман даврига Меҳржон байрамидан (21 сентябрдан) Наврўз айёми (21 март)гача вақтларга бўлиб тасаввур қилганлар. 3. таълимотида кишилик жам-тижами 12 минг йил умр кўриши келтирилган. Бу даврлар: Аҳура Мазда (олтин) даври Қаяумарс (Говмард, Гоптшоҳ)дан бошланади. Йима Вивахванд ҳукмронлигининг охириги йилларигача давом этган. Ормузд даврида ижт-й адолат тўла тикланган замонлар бўлиб, бу даврда одамлар туғилади, лекин ўлим бўлмайди, деб ҳисобланади. Мазкур давр Йима Вивахванд (Жамшид) кибр-ҳавога берилиб, ўзини Тангри ўрнига қўйиб, одамлар унга сажда қилишини ва сигир гўштини ейишини буюрганидан кейин Ахриман таъсирига мубтало бўлгунча давом этади. Аҳура Мазда Жамшидни абадий умр кўриш ҳуқуқидан маҳрум қилади. Ахриман даври тўла адолатсизликлар авж олган давр бўлиб, у ҳам Аҳура Мазда даврига тенг уч минг йил давом этади. 3. замонидан бошлаб Аҳура Мазда ва Ахриман ўртасида ҳаёт-мамот кураши даври бошланиб, у ҳам уч минг йил давом этади. Зардушт ўлимидан сўнг уч минг йил ўтганидан кейин фаровонлик (Аҳура Мазда) даври бошланиб, бу давр яна уч минг йил давом этиши башорат қилинади ва ҳ.к. 3.да ер, сув, ҳаво, олов мавжудликнинг тўртта асоси сифатида улуғланади. Бу таълимот юнон содда материалистлари (Фалес, Анаксимен, Анаксимандр, Гераклит)нинг фал-й таълимотларига чуқур таъсир қилганини кўриш мумкин. Ш-дек, Аҳура Мазда (дунёвий ақл) руҳ образида Сукрот ва Афлотун фал.сига, Арасту фал.сидаги борлиқнинг тўрт асоси (ер, сув, ҳаво, олов) тўғрисидаги таълимотнинг шаклланишига ҳам 3. ғояларининг катта таъ-

сирини сезиш мумкин. Монийлик, митраизм, маздакийлик таълимотлари 3.нинг ғоявий меросхўрлари ҳисобланади. Аршакийлар ва сосонийлар подшоликлари даврида 3. яна давлат дини даражасига кўтарилди. Араблар Эрон ва Ў.О.ни босиб олганларидан сўнг энг фидойи зардуштийлар иккинчи марта (биринчисида Искандар Зулқарнайндан қочиб) Ҳиндистонда паноҳ топдилар. Ҳиндистоннинг Бомбей шаҳри атрофида ва Гужарат штатида ҳозир ҳам 250–300 минг кишидан иборат Зардуштийлар қавми истиқомат қилади. Эроннинг жанубий тоғлари орасидаги дараларда ҳам кўп минг кишилик Зардуштийлар қавми бор. 3. таълимоти ўзидан кейинги янада ривожланган миллий-минтақавий, жаҳон динлари бўлган яҳудийлик, буддавийлик, христианлик ва ислом эътиқодининг шаклланишида катта аҳамият касб этди. Хус-н, ҳалол, ҳаром, гуноҳ, савоб, жаннат, дўзах, ҳур, фаришта, иблис, шайтон, дев, етти қават осмон, етти қават ер, етти иқлим, дунёвий ақл, дунёвий руҳ, қиёмат, охир замон, қил кўприк, (чинвот), охириги ҳукм ва б. бир қатор т. ва образлар дастлаб 3. китоби «Авесто»да ишлаб чиқилган эди.

ЗЕҲН (араб. идрок, фаҳм, хотира) — шахснинг нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларни тушуниш қобилияти. 3. шахслараро муносабатларда ўзгаларнинг ҳолати ва муносабати тез ва тўғри пайқаб олиш хус-яти ҳам бўлиб, бошқа шахс томонидан амалга ошириладиган хатти-ҳаракат шаклини олдиндан кўра олиш малакасини англатади. 3. алоҳида шахснинг имкониятлари ва қобилиятларининг яхлит тизимидир. Бундай тизим сифатида 3. инсоннинг кузатувчанлигини, ўзгалар фикри ва хиссиётларини мос тарзда ақс эттиришни ҳамда шу ҳолатга мувофиқ жавоб бера олиш малакасини назарда туттади.

3. тафаккур фаоллигида, нутқ ра-
вонлигида, турли одамлар ҳақида
тўпланган бой тажрибада намоён
бўлади. Шу маънода, тез тушуна
оладиган, ақлли, доно кишилар 3.и
ўткир инсонлар ҳисобланади.

ЗИЁЛИ – маън-й баркамол ин-
сон, илмли, ўқимишли, маъри-
фатли шахс маъноларини англа-
тувчи т. Баъзида кундалик ҳаётда
3.га нисбатан «интеллигент» ибор-
раси қўлланади. Бунда кўпроқ ўша
шахснинг билим доираси, тафакку-
ри, қолаверса, мад-й даражаси на-
зарда тугилади. Зеро, «интели-
гент» атамаси «интеллект», яъни
ақл б-н боғлиқ ва демакки, асли-
да ўзб.ларнинг «оқил», «ақл эга-
си» деган сўзлари б-н маънодош.
Халқмиз тарихида 3., маърифатли
кишилар кўп бўлганини яхши би-
ламиз. Улар ўртасида ўқитувчи ва
мураббийлар, устозларнинг ўрни ва
аҳамияти катта.

Чинакам 3. фақат ақл ва би-
лим эмас, қалб ва маъ-ят эгаси ҳам
бўлмоғи зарур. Умуман олганда,
3. деганда, инсонга, айниқса, ёш-
ларга ҳар томонлама ижобий таъ-
сир кўрсатувчи шахслар тушуни-
либ, улар турли соҳаларга мансуб
бўлишлари мумкин. Кўпинча,
ҳаётда таълим-тарбия, илм-фан,
соғлиқни сақлаш, давлат хизмати
тизимларида фаолият кўрсатаётган
фуқаролар ҳам 3. сифатида тушу-
нилади. Ш-дек, 3. шахсга нисбатан
тарихда ўзига хос талаблар мавжуд
бўлган. У оқил, доно ва маърифат-
ли бўлсагина, бутун вужуди, хатти-
ҳаракати, ижодий фаолияти б-н зиё
ва эзгулик тарата олсагина, 3. деб
аталади. 3. инсонлар, ўқитувчи ва
мураббийлар, маър-й ва маън-й ма-
салалар бўйича масъул ходимлар,
илм-фан мутахассисларининг ўз
вақтида бераётган амалий ёрдамла-
ри, тўғри ва ўринли маслаҳатлари
туфайли мам-тимизда тинчлик ва
осойишталик, ўзаро меҳр-оқибат
туйғулари кучайиб бормоқда. Ай-
ниқса, ёшларнинг мустақил ҳаётга

кириб бориши ва жам-тдан ўзига му-
носиб ўрин топишида 3.лар фаоли-
ятининг аҳамияти катта бўлмоқда.

ЗИЁЛИ МАСЪУЛИЯТИ – ин-
соннинг юксак маън-й талаблар-
га мос хус-яти, миллий ва умум-
инсоний қадриятлар, фазилатлар,
билимларни мужассамлаштирган
маърифатли одамнинг ўз соҳаси, ои-
ласи, жамоаси, халқи, Ватани, мил-
лати олдидаги бурчини англаши, ўз
ҳаёти ва фаолиятини шу бурчни адо
этишга оғишмай сафарбар этиши-
ни англаувчи т. 3.м. инсонда эзгу
мақсадларга сафарбарлик ҳиссини
пайдо қилади. Барча замонлар-
да 3.м.ни сезиш жам-тнинг рив-
ши, илм-фан тар-ётига катта таъ-
сир кўрсатгани шубҳасиз. Бугунги
кунда ҳам аҳоли, айниқса, ёш ав-
лод қалби ва онгида Юрт тинчли-
ги, Ватан равнақи, Халқ фаровон-
лиги ғояларига садоқат уйғотишда
3.м.ни ошириш б-н боғлиқ маса-
ла ниҳоятда муҳим аҳамият касб
этмоқда. Бугунги кунда янгича
қадриятлар ва демократик тамойил-
лар моҳиятига, ўз турмуш ва тафак-
кур тарзимизга мос, мам-тимизда
барпо этилаётган эркин фуқаролик
жам-ти талабларига жавоб бера-
диган мун-тларнинг асосий ме-
зонларидан бирига айланиши дар-
кор. Айниқса, бугунги мураккаб
жараёнларни, турли бегона ғоя ва
бузгунчи мафкуралар таҳдидини
ҳар жиҳатдан атрофлича таҳлил
қилиш ва баҳолаш, уларнинг усту-
вор йўналишларини, кимга ва нима-
га қарши қаратилганини аниқлаш,
аҳоли турли қатламларига таъсири-
ни ўрганиш, миллий манфаатла-
римиз, ҳаёт тарзимизга зид бўлган
хуружларнинг моҳиятини очиб бе-
риш, фуқароларимиз қалбида мил-
лий тафаккур ва соғлом дунёқараш
асосларини мустаҳкамлаш б-н
боғлиқ вазифалар бугунги 3.м.ни
белгиловчи асосий омиллардир. Бу
эса фуқароларимизни ўз мустақил
фикрига эга, турли маън-й хуруж-
ларга қарши собит тура олишга

қодир бўлган, иродали, фидойи ва ватанпарвар инсонлар этиб тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади.

ЗИНО (араб. бузуклик, фаҳш, бевафолик) — эркак ва аёлнинг никоҳсиз жинсий алоқада бўлишини англатадиган т. бўлиб, катта гуноҳ ҳисобланади. З. жам-т ва одамлар маъ-ятини бузадиган салбий ҳодиса сифатида қаралади. У халқимиз маън-ятига ёт иллат бўлиб, маън-й меросимиз, анъана ва урф-о.ларимизда қаттиқ қораланади.

ЗОЛИМ — зулм қилувчи киши, жаҳолат йўлида зўрлик ва зулмни одат қилиб олган шахсга нисбатан қўлланадиган атама. Инсоният тарихида З.лар доимо қораланган, адабиёт ва санъатда уларнинг тимсоли сифатида кўплаб образлар яратилган. З.лик нафақат ўзгаларга, балки З.нинг ўзига нисбатан ҳам мунтни англатади. «Билмаганни сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига З.» деган мақол бежиз айтилмаган. «Авесто» китобидаги зулмат ва зулм худоси Ахриман, номини абадий қолдириш илинжида Рим шахрини ёқиб юборган император Нерон ана шундай З. кишилар тимсолидир. Инсоният тарихида рўй берган кўплаб қирғинбарот урушлар, босқинчиликлар, турли халқлар ва мам-тларни истибдогга, азоб-уқубатга солган истилолар З.лик оқибатидир. Бугунги кунда террорчилик, одам савдоси, маън-й-мафкуравий таҳдид ва хуружларга сабаб бўлаётганларни ҳам З.лар дейиш мумкин.

ЗУККО (араб. ақлли, зеҳни ўткир; идрокли, донишманд) — донолик, ақллиликни ифодалайдиган инсоний фазилат соҳибини англатувчи т. Аниқ фикрли, теран тафаккурли, зийрак, «етти ўлчаб, бир кесадиган», чуқур ўйлаб иш кўрадиган кишини З. одам дейишади. З.лик инсонга хос маън-й фазилатлардан бири бўлиб, ибрат-

га лойиқдир. Чунки З. кишилар ҳар бир ишнинг остида яширинган маъноларни, унинг оқибатларини чуқур ҳис этадилар. З.ликнинг озиғи — илмумаърифат. Аммо ўз билимларини ҳаётда тўғри қўллай билган фаросат эгасигина З. инсон даражасига кўтарила олади. «Донога илм — илм, нодонга эсиз илм», дейди халқимиз. Ш.у. ҳам Форобий «Фозил одамлар шахри» асарида инсон эга бўлиши лозим бўлган фазилатлар ичида З.ликка алоҳида эътибор қаратган. Ватан ва миллат келажаги ҳақида қайғурган А.Авлоний ҳам келажак З. кишилар қўлида эканини қайта-қайта таъкидлаган: «Хушёр ва зийрак кишилар куч ва қувватлари бор вақтида келадурган замонларни тушуниб, пул ва молларини ўринсиз ерларга, тўй ва маъракаларга ҳаддан ортукча исроф қилмаслар, ўзларининг роҳати, бола-чақаларининг саодати учун керак бўладурган ер ва боғларини сотмаслар, замонга мувофиқ киши қилмак тўғрисида оқчаларини асло қизғонмаслар». З. киши ҳар бир гапини ўрни, вақти, жойини топиб гапиради, сўзларини беҳуда сарфламайди, ёмон сўз б-н ўзгаларнинг дилини оғритмайди: «Ҳар кишининг фикр, идрокин сўзи билдирғуси, Пистаи бемағз, агар лаб очса, расво бўлғуси» (А.Авлоний). Халқ доимо З. одамларни қадрлаган, уларни ибрат қилиб кўрсатган, З.ликни доноликнинг бош белгиси деб билган. Бунга ўзб. халқининг кўплаб мақоллари, ҳикматлари мисол бўла олади, жумладан: «Доно ҳикмат келтирар, нодон — кулфат», «Йигитнинг зеҳнли бўлгани — адашмай йўлидан юргани» ва ҳ.к. Халқ фаровонлиги ва жам-т барқарорлиги фуқаро ва раҳбарларнинг ақлу фаросати, З.лигига кўп жиҳатдан боғлиқ. Зеро, зеҳнли, З. одам кенг фикрлайди, ҳар бир ишнинг охирини ўйлаб ҳаракат қилади ва ўз зиммасига юклатилган вазифаларни ўз вақтида, ақл б-н адо этади.

ЗУЛМ (араб. эзиш, қийнаш) — золимларнинг мазлумларга зўравонлик б-н қилган ёки қиладиган жабри, шафқатсиз эзиш, истибдодни ёки ўзгаларнинг жони, моли, обрўси, насли, маъ-яти кабиларга зиён етказишни ифодаловчи т. З. инсон табиати ва маън-й бузуклигининг оқибатидир. Ш.у. инсонни комилликка ундовчи барча динларда ҳам З. қаттиқ қораланади. Жумладан, саҳиҳ ҳадислардан бирида Аллоҳ таоло номидан шундай дейилади: «Эй, бандаларим! Мен З. қилмоқни ўзимга ҳаром қилганман ва шу З. қилмоқни сизларга ҳам ҳаром қилганман. Бинобарин, сизлар бир-бирларингизга З. қилмангизлар». Бу борада халқимиз «Кимки бўлар дилозор, ундан элу юрт безор» ёки «Бир кўнгил иморати — Минг Макка зиёрати», дея сабоқ беради. «Инжил»да ҳам З. дўзахий иллат сифатида қораланган ва нафақат амалда, балки оғизда айтилган ҳақоратли сўзни ҳам З. сифатида талқин этилган: «Қадимгиларга: «Одам ўлдирма; ким одам ўлдирса, жавобгарликка тортилади», — деб айтилганини эшитгансизлар. Лекин мен сизларга айтаман: кимки биродарига беҳуда ғазабланса, жавобгарликка тортилади. Кимки биродарига ахмоқ деса, олий маҳкамада жавоб беради. Кимки биродарига телба деса, жаҳаннам оловида жавоб беради». Айрим эътиқодларда инсонгагина эмас, ҳар қандай жонзотга, ҳатто қурт-қумурсқаларга ҳам озор етказиш З. ҳисобланган. Хус-н, даоцизм, ламаизмга эътиқод қилувчи кишилар беҳосдан йўлдаги бирон қумурсқани босиб кетмаслик учун қадам босаётган ерини супуриб юрганлар. Тарихдан маълумки, адолат ва эзгуликка суянган ҳукмдорлар ўз салтанатларини мустаҳкамлаган ва аксинча, З.ни қурол қилиб олганлар эса юртни инқирозга олиб келган. Бундайлар тарихда ёвуз ном қолдиради. Хус-н, қирғинбарот II жаҳон урушини бошлаган Гит-

лер, қатағонлар сиёсатини юргизган Сталин З.кор инсонлар тимсолидир. XX а.нинг биринчи ярмида Италияда Муссолини бошчилигидаги фашистлар Н. Макиавеллининг «Ҳокимиятни сақлаб қолишни истовчи одам золимликка таяниши керак», деган фикрини қурол қилиб олиб, миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритган уруш ғоясини байроқ қилиб олган эдилар. Мутафаккирлар кўпроқ З.нинг киши табиати, маън-й даражаси б-н боғлиқ сабабларига эътибор қаратишган. Хус-н, бу борада Алишер Навоий шундай дейди: «Улки, зарар шевасин тавр этар, Элга демаким, ўзига жавр этар». Абдулла Авлоний З.ни ёмон хулқлар қаторида тилга олиб, шундай сабоқ беради: «Адолат оби ҳаёту, ситам эрур зулумот, Бу зулмат ичра қирганларга йўқ ҳаёт ва нажот». Ёки «Хазон замони келса, гулистон йўқ ўлғондек, На ерда ҳукм сураб З., махв бўлур баракот». Фарб файласуфи Фрэнсис Бэкон шундай дейди: «Фақат нафрат ва қўрқувгина зўравонлик қилишга мажбур этади... Зўравонликка йўғрилган чоралар замирида ёвузлик ётади». Рожер Бэкон З.нинг асосини жоҳилликда кўради ва «Токи жоҳиллик мавжуд экан, инсон ёвузликка қарши бирон чора топа олмайди», дея фикр юритади. З. унга қўл урган одамни ўзлигидан маҳрум этади. Зеро, «З. — ўз-ўзига душманлик, тўхтовсиз равишда ўзликдан қочишга ундовчи безовталиқ ибтидоси»дир (Якоб Бёме).

ЗЎРЛИК — инсоннинг юксак маъ-ят тамойилларига зид фаолият шакли; давлат ва жам-т-ни итоатда сақлаб туриш ёки куч б-н ўзгартириш ҳаракатини изоҳлайдиган ҳодиса. Ижт-й фанлар тарихида кўплаб З. наз-ялари яратилган. Уларда одамлар орасида ва ҳаётда учраб турадиган оддий З. кўринишидан тортиб, босқинчилик, террор, уруш ва

инкилоблар б-н боғлиқ т. ва тамо-йилларни қамраб олган қарашлар учрайди. З.нинг келиб чиқиши ва асл табиати ҳақидаги илмий-наз-й фикр-мулоҳазалар қадимдан турлича ва улар хилма-хил тарзда талқин этиб келинган. Баъзи бир илоҳиётчилар З.ни илоҳий куч-қудрат рамзи сифатида таърифлаб, бундай куч одамларнинг ирода-сини маълум чегаралардан чиқиб кетмаслиги учун хизмат қилади, деб уқтирганлар. XIX а.га келиб, бу борадаги турли наз-яларни яра-тиш авж олди. Чунки ўша даврда ижт-й мун-тларнинг муайян зид-диятли ҳолатини бартараф этиш ёки уни ўзгартириш учун кураш мақсадида З. ишлатиш нисбатан кучайиб кетган эди. З. наз-ясига кўра, ижт-й тенгсизлик, айримлар-нинг бошқаларга З. қилиши на-тижасида пайдо бўлган. Чунончи,

жам-тшунос Дюринг турли синф-ларнинг пайдо бўлиши жам-тнинг бир қисмини бошқа қисмига З. қилиши б-н боғлиқ, деган фикр-ни олға сурган бўлса, австралия-лик социолог Л.Гумпилович З.ни ғолибларнинг мағлублар усти-дан ўрнатилган ҳукмронлиги деб ҳисоблайди. Баъзи Ғарб тарихчи-лари эса кучлироқ қабила бошқа қабилаларни асоратга солиши-ни З.нинг пайдо бўлиши учун ҳал қилувчи сабаб деб тушунтирган-лар. Тарихда З. наз-ясини мустам-лакачи ва милитаристик давлат-лар ўзларининг босқинчилик ва зўравонлик сиёсатларини амал-га ошириш мақсадида татбиқ эт-ган. Бугун эса, диний-экстремис-тик ва террорчи кучлар ўз қабиҳ мақсадларини оқлаб кўрсатиш учун турлича З. наз-яларидан фой-даланишга ҳаракат қилмоқдалар.

ИБН СИНО, Абу Али (980–1037) – тиббиёт соҳасида жаҳон халқлари эътирофига сазовор бўлган, астро-номия, математика, мантиқ, фал., шеърят ва б. қатор фан соҳаларида етук асарлар яратган қомусий олим. И.С. Бухоро шаҳри яқинидаги Аф-шона қишлоғида таваллуд топган. 999 йилда Бухоро қорахонийлар то-монидан босиб олингач, И.С. ўз ва-танини тарк этишга мажбур бўлади. У Хоразм пойтахти Урганчдан бош-пана топади. Бу ерда машҳур олим-лар, жумладан Беруний, Ибн Ироқ ва б. б-н ёнма-ён ижод қилиб, ўз билимини янада ошириш имко-ниятига эга бўлади. Қорахонийлар ва ғазнавийлар ўртасидаги уруш-

лар ўша даврда Бухородаги илмий-ижодий муҳитни издан чиқарган, нотинчлик аҳолининг кундалик ҳаётига айланиб қолганлиги ту-файли И.С. ўз юртига қайта олмай-ди ва қолган умрини бегона юрт-ларда ўтказди. И.С. 1037 йилда Ҳамадон шаҳрида вафот этади. Ун-дан фаннинг турли соҳаларига оид 280 дан зиёд асарлар мерос бўлиб қолган. Улардан 50 таси тиббиёт-га, 40 тадан зиёди табиат ва ижт-й фанларга, 3 та рисола мусиқага, 185 таси фал., мантиқ, психоло-гия, ахлоқ ва ижт-й-сиёсий муам-моларга тааллуқлидир. Олимнинг асарлари орасида «Шифо китоби», «Инсоф китоби», «Нажот китоби»,

«Тиб қонуни», «Билимлар китоби» ва б. ғоят даражада эътиборлидир. И.С. таълимотига кўра, барча мавжудотнинг асоси ва ибтидо-си «вужуди вожиб»дир, яъни Тангридир. Вужуди вожиб — биринчи мохият, жавҳар. Унинг мавжудлиги сабабини б. нарсалардан ахтариш ўринсиздир, чунки биринчи сабаб унинг натижаси, оқибати бўлган хилма-хил жараёнларнинг мохиятига боғлиқ бўла олмайди. Вужуди вожибнинг мавжудлиги унинг ўзига боғлиқ. У — мустақил мохият. Бу — мохият ягона. Аллоҳ зотида камчилик ва нуқсонларнинг учраши имкониятдан ташқарида. Доимий фаоллик биринчи сабабнинг муҳим хус-ятини ташкил қилади. Биринчи сабаб баъзан фаол, баъзан эса фаолликдан холи бўлмоғи мумкин эмас. Унинг яратишдан толиқиши, фаолиятни амалга оширишни исташи ёки истамаслиги мохиятига зиддир. Истамаслик, маъқул кўрмаслик яратувчининг қодир, раҳмдил каби сифатларига путур етказди. Вужуди вожибнинг оқибати вужуди мумкиндир. Вужуди вожиб ва вужуди мумкин бир-биридан вақт н.назаридан фарқланмайди. Улар ўртасидаги фарқ аслида нафислик даражаси б-н белгиланади. Бундан ташқари, барча нарса, жараёнлар ифодаси бўлган вужуди мумкиннинг вужуди вожиб томонидан яратилиши ихтиёрий эмас, балки зарурий, мантиққа зид келмайдиган жараёндир. Воқеликни маън-й ўзлаштириш инсонга хослигини И.С. алоҳида таъкидлайди. Инсоннинг аксарият ҳолларда ўзидан кучли бўлган ҳайвонлардан афзаллиги нимадан иборат? И.С.нинг фикрича, Аллоҳ инсонга шундай куч-қувват ато этганки, шу туфайли у эзулик («хайр»)ни ёмонлик («шарр»)дан, интеллектуал етуклик, камолот («рашад»)ни ёлғон-яшиқ, адашиш («гумроҳ»)дан фарқ қилади. Инсон ақлли мавжудот эканлигидан табиатда муҳим

ўрин эгаллайди, б. мавжудотлардан ажралиб туради. Ақл нуридан баҳрамандлиги сабабли табиатнинг кўр-кўрона тасодифий кучлари таъсиридан бирмунча озод шахсга айланади ҳамда ўзининг амалий ва наз-й фаолиятини «донишмандлик тарозиси» — ақл мезони талабларига мослаштиради. И.С. Арасту ва Форобий анъаналарига таянган ҳолда воқеликни билиш жараёнини инъикос таълимоти б-н боғлайди. Кишиларнинг сезги аъзоларига таъсир эта олмайдиган ҳар қандай нарса, ҳодиса билиш чегарасидан ташқаридадир. Айтиш мумкинки, И.С. билиш жараёнида инъикос ролини чуқур англаган ҳолда нарсаларни танлаб акс эттирилишига аҳамият беради. И.С. меросида илм ва ахлоқ бирлиги муаммоси алоҳида аҳамият касб этади. Ахлоқий раванқ инсонга хосдир, чунки у ақлнинг улкан кучи, тафаккурнинг фаоллигига асосланиб, ҳақиқат б-н ёлғон-яшиқ ўртасидаги чегарани белгилаб олибгина қолмасдан, балки дўстнинг душмандан фарқини ҳам билиб олади. Агар нарсалар, жараёнларнинг мохиятини билишда интеллектуал етуклик, олимлик салоҳияти муҳим бўлса, ахлоқий камолотга эришиш учун бу фазилатларнинг ўзи етарли эмас. Илм ва ахлоқий фазилат муштараклиги инсонни донишманд ва олийжаноб шахсга айлантиради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, инсон ахлоқли ёки ахлоқсиз бўлиб туғилмайди. Кишилар тайёр сифатлар, кўникмалар, фазилат ва иллатлар б-н дунёга келмайди. Улар аслида ҳаётда шахсий ва ўзгалар тажрибаси, аждодлар анъаналари, таълим-тарбия натижасида шаклланади ва муайян ижт-й мавқега эришади. Таълим-тарбия, б. кишилар таъсири остида инсон ижобий ахлоқий фазилатларни ўзида шакллантиради ёки ёмон сифатлар, хус-ятлар соҳибига айланади. Бунда одатнинг қуввати қонун кучи-

га эгадир. Хар бир инсон томонидан ўзида ижобий маън-й-ахлоқий фазилатларни камол топтириш қанчалик қийин бўлса, салбий сифатлардан қутулиш ундан ҳам мураккаброқдир.

ИДЕАЛ (франц. *ideal*; лот. *idealus* — қиёфа, мукаммаллик) — инсон, халқ ва миллат тасаввурида барча эзгуликлар тимсолига айланган, улар доимо интилиб яшайдиган муқаддас орзу-аъмол. Кенг маънода муайян нарса ёки ҳодисанинг энг яхши, гоят қадрли ва мукаммал ҳолатини англатади. Мас., «И. инсон», «И. жамият» ва ҳ.к., тор маънода шахс (инсон) қобилиятларини ифода этадиган мезон. Ҳаётда айрим гуруҳ ва инсонлар учун муайян адабий қаҳрамонлар, кино, санъат ёки спорт юлдузлари, бирон буюк шахс, аниқ киши (ота, она, устоз) ҳам И. бўлиши мумкин. И. алоҳида шахс ёки ижт-й гуруҳнинг мукаммалликка доир сифати, хусияти, хатти-ҳаракати ва фаолиятини ифода этади. И. ахлоқий (шахсга хос ахлоқий сифатлар), ижт-й-сиёсий (ижт-й тузум, жам-т), эстетик (гўзал инсон) ва ҳ.к. шаклларда намоён бўлади. Ҳоз. вақтда жаҳон миқёсида ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамти ижт-й-сиёсий соҳадаги И. бўлиб қолмоқда. Эстетик И. инсоннинг гўзалликка интилишини ифода этадиган тасаввурлар асосида шаклланади ва табиий гўзаллик, инсонга хос хулқ-атвор, одоб меъёрлари ва намуналарини акс эттиради. И. инсон ёки ижт-й гуруҳ хатти-ҳаракатини белгилаб берадиган намуна ва меъёрдир. И. қиёслашга асосланган маън-й т. И. муаммоси фал-й фанлар тарихида муҳим ўрин тутуди. Ахлоқ, таълим-тарбия, маън-й баркамоллик, нафосатшунослик, адабиёт, санъат ва ш.к. соҳалар б-н шуғулланган олим ва мутахассисларнинг қўпчилиги бу масалани четлаб ўтмаган. И.га интилиш шахснинг

ўз замонасидаги одатий шарт-шароитлардан қониқмаслиги, уни тезроқ ўзгартириш учун қилинган хатти-ҳаракати сифатида талқин этилади. И. шахс муайян тарихий прототиплар асосида шаклланиб, замонлар ўтиши б-н афсонавий сифатлар касб этиши, яъни идеаллаштирилиши мумкин. Мас., одил подшо Нўширавон — одиллик, саховатли, жўмард инсон Хотамтой эса саховатпешалик тимсолига айланган. Инсон И. сари интилади, унинг асосий мезон ва талабларидан келиб чиққан ҳолда ўзи ва ўзгаларнинг хатти-ҳаракатларига, жам-тдаги ҳукмрон қараш ва мезонларга баҳо беради. И. инсон ҳаётидаги энг олий маън-й-ахлоқий талаб бўлиб, унга эришиш йўлидаги саъй-ҳаракатлар шахсни камолотга етказди. Албатта, тўлиқ баркамол бўлиш — имкондан ташқари ҳолат. Лекин И.га эришиш йўлидаги интилишнинг ўзи ҳеч нарсага қизиқмай, интилмай яшашдан кўра аълороқдир. Яъни, шунинг ўзи нисбий комилликдир. Муайян тузум талаблари ёки ҳаёт тақозоси б-н ижт-й-ахлоқий И.лар ўзгариши ҳам мумкин. Лекин башарият учун ҳеч қачон ўзгармайдиган И.лар ҳам мавжуд. Булар — адолатли жам-т, тенглик ва дўстлик, дунё миқёсида тинчлик-тотувликнинг ҳукмрон бўлиши, барча халқларнинг ўзаро ҳамкорлик, аҳиллик ва ҳамжиҳатликда яшashi ва ҳ.к. Бундай И.лар инсоният учун а.лар давомида ёруғ маёқ ва зифасини ўтаб, унинг ҳаётига маъно-мазмун бағишлаб келмоқда.

ИДЕАЛИЗМ (юн. *idea* — гоя, фикр) — инсоният тафаккур тарихидаги энг қад. ўзига хос фал-й йўналишлардан бири. У онг ва руҳни борлиқнинг ягона асоси деб эътироф этади. И. олам онг, «мутлақ гоя», «дунёвий рух» ифодаси, гўёки кўланкаси, деб ҳисоблайди. И.га кўра, моддий олам эмас, бизнинг онгимиз ре-

ал тарзда мавжуддир. Моддий борлиқ, нарса-ҳодисалар дунёси, табиат эса онг, сезги, ҳис-туйғу, тасаввур ва т.лар ҳосиласидир. И., ўз моҳиятига кўра, икки – субъектив ва объектив И.га бўлинади. Субъектив И. борлиқнинг асоси сифатида алоҳида индивидуум, субъектнинг онги ва сезгини тан олади. Унинг асосчиси инглиз файласуфи ва епископи Ж.Берклидир. Олимнинг фикрича, нарса-ҳодисаларнинг барча сифат ва хоссалари инсон сезгиларининг намоён бўлиши, холос. Яъни, моддий жисмлар бизнинг онгимиздан ташқарида объектив тарзда мавжуд эмас, одамларнинг сезги, ҳис-туйғуларигина реал мавжуддир. Бундай қараш пировард натижада солипсизм деб аталадиган ҳолат – воқеликни акс эттирадиган субъектдан ўзга барча реал нарса-ҳодисалар, инсон ва инсоният рад этиладиган даражага олиб келади.

Объектив И. эса борлиқнинг асоси сифатида индивидуал онг, сезгини эмас, аксинча, мутлақлаштирилган, илоҳийлаштирилган онгни, «универсал ирода», «мутлақ ғоя» каби категорияларни қабул қилади. Объектив И. тарафдорларининг фикрича, ҳар қандай инсонда мутлақ ғоя мустақил равишда мавжуд бўлади.

И. қад. замонларда вужудга келган. Афлотун қад. юнон объектив И.ининг ёрқин намоёндасидир. Унинг фал-й қарашларида доимо ўзгаришда бўлган моддий дунёга ўзгармас, абадий, ҳар қандай ҳаракатдан холи бўлган «ҳақиқий борлиқ», руҳий моҳиятлар олами, ғоялар салтанати қарши қўйилади. Афлотун ғоялар оламини барча нарсаларнинг ибтидоси, моддий оламини эса унинг маҳсули деб билади. Унингча, реал жисмлар ғоялар оламининг аксидир. Мас., дарахт, от, сув у дунёдаги мавжуд дарахт, от, сув тўғрисидаги ғояларнинг нишонаси, ҳосиласи, холос. Афлотун қад. юнон фал-й

тафаккурида шаклланган сенсуалистик таълимотларни рад этади. Унингча, сезгилар ҳақиқий билим манбаи бўла олмайди, чунки улар нарса-ҳодисалар оламидан бегоналашмаган. Ҳақиқий билим манбаи инсоннинг ўлмас руҳий хотираларидир. Улар ғоялар оламини идрок этиш оқибатида юзага келади. Афлотун фал.сида диалектика баҳс-мунозара жараёнида ишлатиладиган т.ларни қиёслаш ва таҳлил қилиш санъати сифатида талқин этилади.

И. фал-й тафаккур тарихида материализм б-н мунтазам баҳсга киришиб, турли дунёқарашлар ривожига асос бўлиб келди. И. фал-й тафаккур тарихида платонизм, пифагоризм, реализм, кабиллизм, спиритуализм, томизм ва неотомизм, кантчилик, тасаввуф, эмпириомонизм, экзистенциализм, иррационализм каби таълимотларда ўз ифодасини топди.

Дунёнинг каттагина ҳудудида марксизм фал.си ҳукмрон бўлган XX а.да идеалистик таълимотлар ва уларнинг вакиллари эришган илмий ютуқлар кўп ҳолларда камситилиб, сохталаштирилди, И. реакция оқим сифатида баҳоланди ва уни тўлақонли ўрганиш, тарғиб этиш тақиқланди. Бунинг акси ўлароқ, материализм илм-фаннинг чароғон йўли, нурли ғоялар салтанати сифатида талқин қилинар эди. Амалда эса бунинг аксини кўрамиз. Юнон файласуфи Афлотун баҳс-мунозара мад-тида далиллаш – аргументация соҳасида инсон даҳоси қўл урмаган янги жабҳаларни кашф этди; немис файласуфи Гегель инсон тафаккурининг нечоғлиқ мураккаб моҳиятга эга эканини, диалектик тарзда фикр юритиш муҳимлигини таҳлил қилиб берди; веналик психиатр З.Фрейд «либидо» таълимоти (жинсий мойиллик таълимоти) асосида онгдаги онгости қатламида содир бўладиган жараёнларни теран таҳлил этишга муваффақ бўлди.

ИДРОК (араб. ақл воситасида билиш, қабул қилиш) — ақл асосидаги мураккаб билиш жараёни, рухий-интеллектуал қобилият. Тафаккур — фикрлаш, таҳлил этиш орқали билиш бўлса, И. нарса-ҳодисаларнинг хосса ва хусиятларини умумлаштириш орқали билишдир. И. этиш жараёни қисқа ёки узок муддатли бўлиши мумкин. Апперцепция ҳодисаси туфайли одамлар ўз И.ининг мазмуни б-н бир-биридан муайян даражада фарқ қилади. Яъни, улар айнан бир нарсани, ўз билим савияси, маслаги, позицияси, дунёқараши, ижт-й келиб чиқишига қараб, турлича И. қилади ёки акс эттиради. Мас., «илдиз» т.сини биологлар ўсимликларнинг моддий асоси, математиклар илдиз остидаги сонлар, шифокорлар эса тишнинг илдизи, социологлар қариндош-уруғчилик, умумий ижт-й омиллар тарзида И. этади ва қўллади. Апперцепция барқарор ва беқарор апперцепцияга ажратилади. Барқарор апперцепция шахснинг дунёқараши, қатъий маслаги, идеали, позицияси, мотивацияси, қизиқиши, билим савияси, мад-й даражаси, хулқ-атвори, маъ-яти ва касбий тайёргарлигига боғлиқ ўта мураккаб ҳодисадир. Беқарор апперцепция эса шахснинг И. қилиш жараёнидаги эмоционал ҳолати, яъни унинг кайфияти, ғайрат-шижоати, ҳис-туйғуларида ўз ифодасини топади. И. вақт (замон), ҳаракат, фазо (макон) ёрдамида атроф-муҳит, биосфера ва ижт-й турмушнинг моҳиятига дахлдор ахборотларни қабул қилиб туради. Нарса ва ҳодисаларнинг яшаш шакли, узлуксиз ҳаракатда бўлиши, муайян объектив вақт бирлигида ҳукм суриши инсон онгида бевосита акс этади. И. этиш жараёнида унинг феноменлари (юн. *phainomenen* — ноёб, ғайриодатий ҳолат) ҳодисаларни акс эттиришда иштирок этади, мас.: 1) галлюцинация (лот. *hallucinatio* — алаҳлаш, босинқираш, сароб, яъни йўқ нар-

саларнинг кўзга кўриниши, эшитилиши, сезилиши); 2) иллюзия (лот. *illusio* — хато, адашиш, янглишиш); 3) аттракция (франц. *attraction* — ўзига тортиш, маҳлиё этиш, жалб қилиш); 4) яққол кўриниш (рус. ясновидение — олдиндан яққол кўриш, ғойибдан аниқ хабар олиш) кабилар шулар жумласидандир. И.нинг предметлиги, яхлитлиги, аниқ таркибий тузилмага эга экани (структуравийлиги), константлиги (ўзгармаслиги), анланганлиги, танловчанлиги унинг энг муҳим хус-иятларидир. И. муайян турларга, босқичларга (перцепция, апперцепция, антиципация — олдиндан пайқаш; рефлексия — тушуниш, англаш; субсенсор, субцептив, сенсомотор ва ҳ.к.), қонуниятларга, механизмларга эга бўлган билиш жараёнидир.

ИЕРАРХИЯ (юн. *hieros* — муқаддас ва *arche* — ҳокимият) — коинотнинг тузилишидан то давлат, жам-т, табиат, турли тизим ва ташкилотларнинг қуйидан юқорига, юқоридан қуйига, оддийдан мураккабга, мураккабдан оддий тузилмаларга қараб йўналган поғоналари, босқич ва даражалари, ўсиш, юксалиш тартиблари. Абу Наср Форобий моддий мавжудотларнинг илоҳий руҳга яқинлик ва узоклик даражалари ҳақида бундай дейди: «Бу (оламдаги) мавжудотнинг тартиб ва даражалари аввало қуйидан — энг номукаммалликдан бошланади. Сўнг мукаммал бўлгунча ва янада мукаммал ҳолатга етгунга қадар боради. Уларнинг энг қадри пасти (барча табиий нарсалар оламига мансуб) илк моддадир. Унсурлар (сув, тупроқ, ҳаво, олов) бу илк моддадан ҳам кадрлироқ саналади». Табиатда мукаммаллик даражасига кўра, энг қуйидаги маъданлар набобат, ҳайвонот, қушлар олами томон қамол топиб боради. Табиатда «Тил ва т. (онг) соҳиби бўлган жонзотдан ортиқ мукаммал бирор-

та зот йўқ» (Форобий. «Мадина-тул-фозила»). Шарқ фал.сига кўра, ақлли мавжудотлар орасида жисмга нисбатан рух, ақлга нисбатан қалб азизроқ ҳисобланади. Рухлар ҳам, комиллик даражасига кўра, бир неча поғоналарни ташкил этади. Энг мукаммал рух — олий рух — Тангри таолодир. Пантеистик таълимотга кўра, олий рух аввал биринчи осмонда, сўнг иккинчи, учинчи... ва ниҳоят, тўққизинчи осмонда тажаллий этади (шуъла беради). Бу осмонлардан энг юксалги Тангрига яқин биринчи осмондир. Ибн Синонинг энг мураккаб фал-й асарларидан бўлмиш «Хай ибн Яқзон» («Уйғоқ ўғли Тирик») қиссасида инсон ахлоқий, маър-й, маън-й камолотининг босқичлари мажозий суврат ва тимсолларда тасвирланади. Асарда кимсасиз оролда қаровсиз қолган чақалоқни кийик эмизиб ўстиради. Боланинг ақли кира бошлагач, у атрофдаги табиатни, иқлим шароитини, наботот ва ҳайвонот оламини ўргана бошлайди. У ақлий билимлардан аста-секин рухий ва метафизик билимларга, кейин эса ладуний, илоҳий илмларни ўрганишга ўтади. Ибн Туфайл ҳам «Хай ибн Яқзон» асари фояларидан илҳомланиб, худди шу номда йирик фал-й асар ёзади. Унда кимсасиз оролда ёлғиз қолган Инсон Худо берган ақл-фаросати ёрдамида оддий билимлардан аста-секин мураккаб, илоҳий илмларни ўрганиш сари бориши ва пировардида азиз-авлиё бўлиб етишиши тасвирланади. Барча замонларда рухий покланиш ва юксалишни, ҳаққа яқинлашишни истаган одам узлат ва ёлғизликда яшашга интилиши бежиз эмас. Табиат соҳасида И. оддий наботот ва камхужайрали жонзотлар оламидан Инсонга қараб тараққий этишни билдиради. Давлат ва жам-т тузилишида И. иқтисод, хўжалик, саноат, мад-т соҳасида, ҳарбий ва ҳуқуқий ташкилотларда тартиб-интизомга амал қилишни билдиради. Дав-

лат ва жам-т бошқарувида қишлоқ фуқаролар йиғинлари туман ҳокимларига, туман ҳокимлари вилоят ҳокимларига, улар ўз навбатида мам-тимиз ҳукуматида, ҳукуматимиз эса парламентга ва Президентга ҳисобот беради. И. ҳарбий ва диний ташкилотларда катта нуфузга эга. Демократия таъмоийллари кучайган сари И. тизимидаги барча бошлиқлар, турли даражадаги кенгаш аъзолари б-н келишган ҳолда иш юритади, бундай жамоавий бошқарув усулининг ижобий жиҳати шундаки, унда кўп хатоларга йўл қўйилмайди, турли табақа ва тоифаларнинг манфаатлари ҳисобга олинади.

ИЖОД (араб. яратиш, кашф этиш, вужудга келтириш) — бадиий, илмий, амалий асар ёки моддий бойликни яратиш, вужудга келтириш. И., моҳиятан, яратувчилик фаолияти бўлиб, инсон маъятининг амалдаги кўринишини ифода этади. И. инсон фаолиятининг шундай ўзига хос турики, бунда ҳис-туйғу, билим ва тафаккур уйғунлиги асосида моддий ёки маън-й бойлик яратилади. Бу жараёнда инсон илм-фан ва ижод оламида шу пайтга қадар маълум бўлмаган қонунларни кашф этиши, янги усул ёки қоида, андоза ёки модель ихтиро қилиши, оригинал илмий, бадиий асар яратиши мумкин. И. бадиий тафаккур б-н боғлиқ бўлса — бадиий И., илмий тафаккурга оид бўлса — илмий И., техник фаолият б-н боғлиқ бўлса — техник И. деб аталади. Яратувчанлик фаолиятининг самараси, яъни инсоннинг бадиий, илмий, техник тафаккури маҳсули бўлган илмий ва бадиий асарлар, ишланмалар, рационализаторлик ишлари ҳам И. дейилади. И. мураккаб рухий жараён бўлиб, унда шахс руҳиятининг барча қатламлари иштирок этади. И. — меҳнатнинг юксак шакли бўлиб, инсонлар эҳтиёжини қондирадиган ва ижт-й

фойда келтирадиган меҳнатдир. И. эркинлиги — инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ажралмас бир қисмидир. У олим ёки И.корнинг хоҳлаган мавзу ва шаклда ижодий асар яратишини, уни ОАВ, ш-дек, театр, кино санъати асарлари кўринишида оммага етказиш имкониятини назарда тутати. Муайян халқ ёки миллат томонидан яратилиб, алар давомида авлоддан авлодга ўтиб, сайқалланиб борадиган шеърӣ ва насрий асарлар, мақол ҳамда маталлар, ҳикматли сўзу иборалар, хаттотлик, ракс, мусиқа, кулолчилик, меъморчилик, наққошлик, зардўзлик санъати намуналари халқ И.и деган умумий ном б-н юритилади.

ИЖОДИЙ ТАФАККУР — эркин фикрлаш ва ижодкорлик тамойили устувор бўлган тафаккур шакли. «Тафаккур» араб. «фикр» сўзидан ясалган бўлиб, ўйлаш, фикр-мулоҳаза юритиш деган маъноларни билдиради. И.т. эса воқеа-ҳодисаларни қиёслаш, таққослаш, таҳлил этиш асосида фикрни ривожлантириш, унинг янги-янги қирраларини очиш, шу тариқа билим ва тасаввур дунёсини бойитиб боришни англатади. И.т. — инсонга хос энг муҳим хус-ятлардан биридир. Бу хус-ятдан маҳрум бўлган инсон бамисоли ҳамма ишни кўр-кўрона бажарадиган қулга айланиб қолади. И.т. соҳиби ўз мустақил фикрига эга бўлади. У ҳаётга, одамларга эркин мун-тда бўлиб, ҳар қандай воқеа-ҳодиса юзасидан ўз фикрини эркин ифода қила олади. И.т. — жам-тни маън-й янгилаш, одамларнинг онгу тафаккурини юксалтириш, эзгу ғоялар тантанасини таъминлашнинг муҳим шартидир. Ш.у. ҳоз. вақтда мам-тимизда ҳуқуқий демократик жам-т қуриш жараёнида И.т. ривожига алоҳида эътибор берилмоқда. Мутафаккир сўзининг ўзаги ҳам фикрдир. Лекин фикр юритиш қобилиятига эга бўлган одамларнинг ҳаммасини

ҳам мутафаккир деб бўлмайди. Юксак, теран ва қудратли тафаккур соҳиби, миллий ва умумбашарӣ қадриятлар ривожига беқиёс ҳисса қўшган буюк ижодкорлар, аллома ва азиз-авлиёлар мутафаккир деб аташга муносибдир.

ИЖТИМОЙ ИДЕАЛ — жам-т, миллат ва халқ, Ватан ёки айрим ижт-й гуруҳлар ҳаётини энг юксак мезонлар асосида ўзгартириш ҳақидаги орзу-умидлар ва шундай даражага етиш йўлларини кўрсатиб берадиган фикр ва таълимотларни акс эттирадиган т. Давлат ва жамоат арбоблари, мутафаккирлар, файласуфлар, илм-фан ёки санъат аҳли И.и.ни ифода этадиган куч бўлиши мумкин. И.и. қайси ижт-й гуруҳ ёки тоифа манфаатларини кўзлаши, ҳаётийлиги ва инсониятга нақадар фойдали эканига қараб, ижобий, тараққийпарвар, миллий ёки умумбашарӣ аҳамиятга молик бўлиши мумкин. «Авесто»да эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал устувор бўлган жам-т, қад. юнон фал.сида халқнинг доно вакиллари, донишмандлар бошқарадиган маърифатли давлат, ахлоқий баркамоллик, юнон санъатида эса — жисмоний гўзаллик ва ҳарбий қудрат, қулларни итоатда сақлаш, Шарқ фал.си ва диний-ижт-й таълимотларда адолат, комиллик, тасаввуф таълимотида барча иллатлардан покланиб, фахр ва фано мақомига эришиш И.и. ҳисобланади. Инсоният тарихида умумбашарӣ И.и.дан ташқари ҳар бир мутафаккир ёки санъаткорнинг ўзига хос қарашлари бўлиши ҳам мумкин. Мас., Шарқ ва Фарбда Уйғониш даврларида ижод қилган мутафаккирлар Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушд, Ибн Туфайл, Рафаэл, Леонардо да Винчи, Сервантес, Лопе де Вега, Микеланжело ва б.нинг илмий ва бадиий асарларидан ўрин олган инсоният бахтсаодати ҳақидаги И.и.лар бутун

инсоният учун ҳоз. кунларга қадар долзарб бўлиб келмоқда. Алишер Навоийнинг адолатли жам-т ва комил инсон тўғрисидаги қарашлари ҳам И.и.дир. Бугунги Ўз-нда дунёдаги энг ривожланган давлатлардаги каби тар-ёт ва ҳаёт даражасига эришиш, ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жам-ти барпо этиш И.и. бўлиб, халқимиз бу эзгу мақсад сари изчиллик ва қатъият б-н илгарилаб бормоқда.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР — жам-т ҳаётида моддий ва маън-й фаолиятлар натижасида турли субъектлар ўртасида қарор топадиган ўзаро мун-т ва ҳаракат мезонлари. И.м. моддий ва маън-й мун-тларга бўлинади. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш жам-тнинг яшаши ва рив-шининг асосини ташкил этади. Ш.саб. И.м. дан энг муҳими ишлаб чиқариш ва иқт-й мун-тлардир. Ишлаб чиқариш мун-тлари бошқа ҳамма И.м. — сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва ҳ.к. мун-тларнинг характери белгилайди. Барча И.м.нинг ишлаб чиқариш мун-тларига боғлиқ эканини тушуниш жам-т тарихий тар-ётининг қонуниятларини илмий равишда изоҳлашга имкон берди.

ИЖТИМОЙ МУҲИТ — инсоннинг ижт-й мавжудот сифатидаги асосий билим, тажриба ва кўникмаларини, хус-ятларини шакллантирадиган моддий ва маън-й шарт-шароитлар мажмуаси. И.м., кенг маънода, ижт-й-иқт-й тизимни, ишлаб чиқариш мун-тлари, ижт-й ин-тлар мажмуи, ижт-й онг шакллари ва жам-т мад-тини қамраб олади (макромуҳит). Тор маънода, инсон бевосита яшайдиган, меҳнат қиладиган оила ва жаммоа, ўқув даргоҳи, мад-т масканларини ўз ичига олади (микромуҳит). И.м. шахс маъ-ятининг шаклланиши ва рив-шига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Халқимизнинг

«Куш уясида кўрганини қилади», «Карисан-қартасан — ўз наслинга тортасан» каби мақолларида ана шундай таъсирнинг моҳияти ўз ифодасини топган.

ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ҒОЯЛАР — ҳар бир халқ, бутун ба-шариятнинг орзу-умидлари, мақсад-муддаоларини ифода этадиган, эркин ҳаёт ва адолатли тузум, давлат ва жам-т қурилиши, миллат ва элатлар келажаги ҳақидаги умуминсоний ғоялар. Озодлик ва мустақиллик, адолат, ҳақиқат, дўстлик, тенглик ва ҳамкорлик, тинчликсеварлик ва инсонпарварлик ғоялари шулар жумласидандир. А.лар мобайнида бундай буюк, ўлмас ғоялар халқларга куч-қувват ва илҳом бағишлаб, уларни ўз бахту саодати, фаровонлиги учун курашга сафарбар этиб келган.

ИЖТИМОЙ ТАРБИЯ — тарбиянинг муҳим бир шакли, бутун жам-т, халқ, миллат ва табақага кўрсатилган мақсадга мувофиқ маън-й таъсирни ифода этадиган т. И.т. шахс онгу тафаккури, маън-й-маър-й оламини жам-тнинг мақсад ва вазифаларига уйғун ҳамда ҳамоҳанг равишда шакллантириш ва ривожлантириш жараёни, кишиларни ижт-й-иқт-й ва мад-й ҳаётда фаол иштирок эттиришга даъват этадиган барча эзгу таъсир ҳамда омиллар мажмуи. И.т. — тарбиявий таъсирнинг аниқ мақсад асосида амалга ошириладиган, оила тарбияси, маҳалла тарбияси, мактаб тарбияси, ўрта махсус ва олий таълим тарбияси, меҳнат жамоаси тарбияси, жамоатчилик тарбияси каби тарбия ин-тларини қамраб оладиган мураккаб маън-й-маър-й жараёндир. И.т. тизими самарадорлигини ошириш ушбу жараён ташкилотчилари ва тарғиботчиларининг унинг мақсад ва вазифалари, устувор йўналишлари, омил ва воситалари, усул-услублари ҳақида

аниқ тасаввурга эга бўлиши, замон талаблари асосида иш олиб боришига боғлиқ. Мам-тимизда янги жам-т асослари барпо этилаётган ҳоз. шароитда И.т.нинг асосий мақсади фуқароларни инсонпарвар демократик жам-т, ҳуқуқий давлат қуриш ишига сафарбар этиш, ягона умумиллий ғоя атрофида бирлаштиришдан иборат. Унинг асосий вазифаси эса жисмоний бақувват, маън-й етук, руҳан тетик, мустақил фикрлаш, ишлаш ва яшаш қобилиятига эга бўлган, замонамизнинг илм-фан, техника-технология ютуқларини, илғор касб-хунарларни эгаллаган баркамол инсонни шакллантиришдан иборат. Ҳар бир даврнинг ўзига хос И.т. усуллари ва воситалари бўлади. Қадим замонларда И.т. ёш авлоднинг кекса авлод тажрибаларини ўзлаштириб олишидан иборат бўлган. И.т. асосан меҳнат фаолияти (овчилик, чорвачилик, деҳқончилик каби) жараёнида, турли урф-о. ва маросимларни ўтказиш вақтида амалга оширилган. У асосан жисмоний бақувват бўлишга қаратилган. И.т. жисмоний, ҳарбий, ватанпарварлик, тарихий тарбия, маън-й-маър-й, эстетик тарбия сингари турларга бўлинади. Жисмоний, ҳарбий, ватанпарварлик тарбиялари моҳиятида муштараклик ҳам, ўзига хослик ҳам борки, улар шахснинг ижт-йлашувини таъминлайди. Жисмоний тарбияда инсоннинг гавда ва вужуди чиниқтирилади, ҳарбий тарбияда инсонга ҳарбий билим ва малака берилади, ватанпарварлик тарбиясида инсоннинг руҳи тарбияланиб, унда она Ватан тақдири учун масъуллик фазилатлари ривожлантирилади. И.т.лашда ота-она меҳри, Ватан муҳаббати, устоз-шоғирдлик анъаналари, миллий қадриятлар, ш-дек, маҳалла ва жамоат назорати ҳам катта таъсир кучига эга бўлиб, ёшлар камолотида муҳим аҳамият касб этади. Глобаллашув даври тарбиянинг бошқа шакллари қатори

И.т. тизимини ҳам такомиллаштиришни талаб этмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда юртимизда самарали И.т. тизими шакллантирилди. Бунда, айниқса, оила ва маҳалла ин-тини қўллаб-қувватлаш, хотин-қизлар, ёшлар ташкилотлари фаолиятини яхшилаш, турли ижт-й жамғармалар, давлат ва нодавлат ташкилотларни тузиш, ОАВни ривожлантириш борасидаги фармон ва қарорлар муҳим аҳамиятга эга бўлди (*Яна қаранг: ТАРБИЯ*).

ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИК — ижт-й субъектлар (жам-т, табақа, гуруҳ ва шахслар)нинг ижт-й-сиёсий жараёнлардаги иштирокининг, меҳнат ҳамда мад-й-маър-й фаолиятининг кучайиши, қонунда белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва бурчларини тўлиқ амалга оширишга интилиши. И.ф. шахснинг жам-тда ўз ўрнини топиши ва хулқ-атворини онгли равишда бошқаришининг асосий шarti ҳисобланади. И.ф.нинг уч тури мавжуд: ижт-й-сиёсий жараёнлар ва мад-т, меҳнат ҳамда турмуш соҳасидаги. Меҳнат фаоллиги меҳнат мун-тлари соҳасида намоён бўлади ва субъектнинг касбий-ижт-й вазифани бажариши б-н боғлиқ ҳолда юзага чиқади. У И.ф.нинг асосий, белгилловчи тури сифатида эътироф этилади. Унинг шакллари қуйидагича: тежамкорлик, саранжомлик учун ҳаракат, илмий-техникавий ижодда иштирок этиш, рационализаторлик, ихтирочилик ва б. ҳаракатлар. Ижт-й-сиёсий жараёнлар ва мад-т ҳамда турмуш соҳасидаги фаоллик шахснинг ижт-й-сиёсий, мад-й-маър-й жараёнлардаги, шахсий ҳаётдаги фаолиятида намоён бўлади.

ИЖТИМОЙ ҚАТЛАМ — умумий хус-ятлари, интилиш ва манфаатлари ҳамда ижт-й қарашларига кўра алоҳида гуруҳни ташкил этадиган кишилар жамоаси. Собиқ шўролар даврида синфлар ўртасидаги фарқлар қатори

И.қ.лар орасидаги тафовутларни ҳам йўқотиш ғояси илгари сурилган эди. Лекин бу фарқлар табиий рив-ш натижаси бўлгани учун сақланиб қолаверган. Мустақиллик шароитида янги И.қ.лар пайдо бўлмоқда. Мас., ўрта синф — тадбиркор ва ишбилармон одамлар қатлами бозор мун-тлари шароитида жам-т тар-ётида ҳал қилувчи куч сифатида майдонга чиқмоқда.

ИЖТИМОЙ ҚОНУНИЯТ — жам-т ҳаётида объектив мавжуд бўлиб, изчил такрорланиб турадиган воқеа-ҳодисалар ёки тарихий жараён босқичлари ўртасидаги тар-ётни акс эттирадиган барқарор алоқадорлик. И.қ. XVIII а.да француз тарихчилари Тьерри, Менье, Гизо асарларида асослаб берилди. И.қ. категориясининг шаклланишида Гегель қарашлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Маркс ва Энгельс ижт-й тар-ётнинг барча босқичларида қайтарилиб турадиган жараёнларни ҳисобга олиб, ижт-й-икт-й формация наз-ясини яратди. Бу наз-я капитализм ҳалокатини исботлашга қаратилган эди. Унда, И.қ.га ишчилар синфи манфаатлари н.назаридан ёндашилган эди. Ҳоз. вақтда бу қонуниятлар замон ва тар-ёт талабларига жавоб беролмай қолди.

ИЖТИМОЙ ҲАМКОРЛИК — турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишилар ҳамда гуруҳларнинг умумий мақсад йўлида биргаликда, бир ёқадан бош чиқариб фаолият олиб бориши, уларнинг ўзаро ҳамжиҳатлигини ифода этадиган атама. И.х. жам-тда тинчлик ва барқарорлик, юксак тар-ётни таъминлашнинг муҳим омилидир. И.х. бўлмаган жам-тда бошбошдоқлик, турли миллат ва элат вакиллари ўртасида ишончсизлик ортиб, қарама-қаршилик ва зиддиятлар кучайиши, бу эса охиروқибатда оғир инқирозга олиб келиши мумкин. И.х. ғоясини амалга

ошириш йўлида ғов бўладиган энг хатарли тўсиқлар ақидапарастлик, терроризм, экстремизм, айирмачилик, маҳаллийчилик, тажовузкор миллатчилик ва шовинизмдир. Бундай зарарли ғоялар таъсирига тушиб қолган жам-т табиий равишда ҳалокатга юз тутди. Бунга узоқ ва яқин тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мафкураравий курашлар кучайиб бораётган бугунги кунда фуқароларимиз ўртасида И.х.ни кучайтириш долзарб аҳамият касб этади. И.х. масаласи биз учун янги т. бўлмай, ўзининг тарихий илдизларига эга. Маълумки, Ўз-н диёрида қадимдан турли цивилизация вакиллари, мад-й қатламлар, хилма-хил эътиқод ва дунёқарашлар ёнма-ён яшаб, И.х. асосида ривожланиб келган. Бу тупроқда жаҳонни ҳайратга солган цивилизациянинг илдизлари вужудга келган, инсоният тарихининг энг қад. даврларига мансуб диний ва фал-й анъаналар шаклланган. Қад. юнон файласуфи Гераклит бу юртни «фал-й тафаккур бешиги», деб бежиз таърифламаган. Шуни таъкидлаш жоизки, бизнинг цивилизациямиз ўзига хос толерант тафаккурга таянган. Она заминимизда узоқ вақт оташпарастлик, буддавийлик, яҳудийлик, христианлик, ислом динлари биргаликда фаолият кўрсатиб, ривожланиб келгани, табиийки, И.х. мевасидир. Бугунги кунда мам-тимизда турли миллат ва дин вакиллари манфаатларини уйғунлаштириш, улар орасида тотувликни таъминлаш асосида И.х.ка эришиш тар-ётнинг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳисобланади. ЎзР Конституциясининг 8-моддасида «Ўз-н ҳалқини миллатидан қатъи назар, ЎзРнинг фуқаролари ташкил этади» деб аниқ белгилаб қўйилган. «Ўз-н халқи» т.си мам-тимизда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги

ўзаро хурмат, дўстлик, ҳамжиҳатлик асосида жам-тда И.х.нинг таъминланиши учун ҳуқуқий-маън-й пойдевор бўлиб хизмат қилади. Миллий ғоямизнинг асосий тамойилларидан бири ҳам И.х.дир. Бугунги кунда ана шу тамойил асосида юртимизда турли миллат, гуруҳ ва қатламлар ўртасидаги ҳамкорликни янада кучайтириш миллий тар-ётимизда тобора устувор аҳамият касб этиб бормоқда.

ИЖТИМОЙ ХАРАКАТ — биргалликда, уюшган ҳолда жам-т миқёсида амалга ошириладиган ҳаракат шаклини ифода этадиган т. И.х. ижт-й борлиқнинг атрибутив ва универсал характеристикасидир. И.х. жам-тдаги моддий ва маън-й жараёнларни қамраб олади. Тарихий тар-ётни материализм н.назаридан таҳлил этувчи файласуфлар моддий жараёнларни ифода этадиган И.х.нинг устуворлигини қайд этса, уларнинг муҳолифлари бўлмиш идеалистлар маън-й жараёнларни ифода қиладиган И.х.нинг ҳал қилувчи ролини исботлашга уринади. Бироқ моддий ва маън-й жараённи абстракциядагина бири-биридан ажратиш мумкин. Реал воқеликда улар ҳамisha, ҳар қандай ҳолатда ўзаро алоқадорликда бўлади. Жам-тнинг борлиқ шакли сифатида мавжуд бўлишининг асосий шарти ҳам шундан иборат. Бинобарин, И.х. ҳақида гапирганда, нафақат моддий элементлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ҳамда реал ўзгаришларни, балки улар орасидаги турли мун-тларни ҳам назарда тутмоқ зарур.

ИЖТИМОЙЛАШУВ — бирон-бир воқеа-ходиса, шахс ёки ҳаракатнинг ижт-й моҳият касб этиб, кўпчиликка дахлдор бўлиб, ижт-й мун-тлар мужассамига айланиб боришини англатадиган т. И. жараёни ва унинг ўзига хос хус-ятлари фал., социология, ижт-й психология, педаго-

гика, тарих ва этнография фанлари томонидан ўрганилади. И.нинг фал-й талқинига ижт-й психология асосчиси Г.Тард пойдевор яратган. Ш-дек, И. муаммолари З.Фрейднинг классик психоанализида, интеракционизмда, марксизм вакиллари Л.Виготский ва А.Леонтьев ижодида, Т.Парсонснинг таркибий-функционал таҳлилида тадқиқ этилган. Ҳоз. кунда И. жараёнининг ўзига хос хус-ятлари Чикаго ва Айовадаги символик интеракционизм мактаблари ва «психодрама» йўналиши намояндалари томонидан ўрганилмоқда.

И. кишилик мад-ти, хус-н, миллий мад-т анъаналарини ўзлаштириб бориш жараёни сифатида ҳам талқин этилиши мумкин. Мад-й муҳитга мослашиш жараёни сифатида И. инсоннинг бутун умри бўйи давом этади, бироқ бу жараён боланинг 2 ёшдан 6 ёшгача бўлган даврида бошланади. Мазкур даврда бола мад-й қадриятларни ўрганиш жараёнидан узиб қўйилса, И. жараёни тўхтаб қолади. Инсоннинг мад-й анъаналарни ўзлаштириш жараёни унинг индивидуаллигининг шаклланиши б-н ҳамоҳангдир. Шу боис, И. жараёнининг интиҳосида шахс тарихий типининг индивидуал вариантлари юзага келади. Ушбу жараён давомида шахс томонидан ижт-й ролларнинг ўзлаштирилиши «лаззатланиш — азобланиш» (Фрейд таъбири) тамойили ёрдамида мувофиқлаштириб борилади. И. жараёни мураккаб механизмга эга. Бу механизмнинг руҳий ва ижт-й-мад-й жиҳатлари мавжуд. И. механизмининг руҳий жиҳати индивид томонидан маълум ижт-й ролларнинг қабул қилиниши (ёки қабул қилинмаслиги)да намоён бўлади. Унинг ижт-й-мад-й жиҳати эса инсоннинг тил, санъат, дин ва ш.к. орқали мад-й қадриятларни ўзлаштириш жараёнини қамраб олади. И. жараёни ўз босқичларига

эга. Бу босқичларни аниқлашда турли ёндашувлар асос қилиб олинади. Мас., Ж.Миднинг онтогенетик ёндашуви индивидуал И. босқичларини белгилаб беради. Унинг фикрига кўра, бу босқичлар қуйидагилардан иборат: 1) психогенетик босқичда индивид ўз эҳтиёжларини қондириш йўлларини ўрганади; 2) символ босқичда индивиднинг символлари (образлар, идеаллар ва б.) шаклланади; 3) ақлий-концептуал босқичда индивид символлари тизими унинг фаолиятини бошқарувчи механизмга айланади. Онтогенетик ёндашувдан фарқли ўлароқ, филогенетик ёндашувда (М.Петров) И.нинг тарихий эволюциясига эътибор қаратилади. У қуйидаги босқичларга бўлинади: 1) номинация босқичида исмларнинг аҳамияти катта бўлади; ҳар бир исм ўз мазмунига эга ва маълум фаолият тури б-н боғлиқ бўлади; 2) касбий-қабилавий босқичда маълум мазмунга эга бўлган номлар алоҳида индивидларга эмас, балки бирор фаолият тури б-н машғул бўлган оила, уруф ва қабилаларга берила бошлайди (мас., қад. Юнонистонда табиблик қилувчилар ўзларини асклепидлар, темирчилик қилувчилар эса гефестидлар деб атаганлар); 3) универсал-мантикий босқичда ижт-й фаолиятнинг ҳар хил турлари шаклланиб, ўзлаштирила бошлайди, махсус таълим ин-тлари вужудга келади. И. жараёнини тадқиқ этишда ҳам онтогенетик, ҳам филогенетик ёндашувларни инобатга олиш зарур. И.нинг ижт-й функциялари қуйидагилардан иборат: 1) ижт-й-тарихий жараён субъектини шакллантиради; 2) мад-т ва цивилизация тар-ётида ворисийликни таъминлайди; 3) индивидни ижт-й муҳитга мослаштириш орқали жам-тнинг тўқнашувларсиз тараққий этишига замин яратади. Бугунги кунда И. муаммоларини ўрганишда фал-й, социологик,

ижт-й-психологик ва тарихий-этнографик таҳлил натижасида яратилган услуб ва ёндашувлардан комплекс фойдаланиш тенденцияси юзага келмоқда.

ИЗЗАТ-НАФС (араб. иззати нафс — нафсини улуғловчи, ҳурмат қилувчи) — кишининг ўз кадр-қиммати ва сифатларини кадрлаш ҳисси, мавқеи, обрў-эътиборини сақлаш туйғуси, бошқаларнинг беҳурматлик, менсимаслик каби салбий сифатларидан ҳимояланиш хус-ятини англлатувчи т. Бу хислат ёшу қарига хос бўлиб, кишининг маън-й камолоти ва руҳий-иродавий ҳолати ҳамда нафсониятини кадрлаш даражасидан келиб чиқади. Ш-дек, иззат кишининг жам-тдаги дарajasини белгиловчи омил сифатида ижт-й мазмун касб этади. Арасту бундай деган экан: «Иззат тиласанг — ифбатли бўл, улуғлик тиласанг — мулойим бўл, зафар тиласанг — адолат йўлини тут, кадр тиласанг — ростгўй бўл, нажот тиласанг — сабр қил, илм ўрганмоқчи бўлсанг — жидду жаҳд қил». Арасту таълимоти бўйича ифбатлилик кишида иззатлилик даражасини таъминлаш учун муҳимдир. Ифбатли киши ахлоқан мукаммал жиҳатларни ўзида мужассамлантириб, шахсий манфаатни жам-т манфаатларидан устун қўймайди. Шу боис у эл орасида иззат топиб, эҳтиромда бўлади. «Айтишларича, иззат ва улуғликнинг сабаблари бештадир, яъни мазкур бешта сифат кимда бўлса, у одам улуғлик ва иззат отига минади. Улар қуйидагилардир: тўғрисўзлик, сирни яшира билиш, ваъдага вафо, насихатни қабул қилиш ва омонатга хиёнат қилмаслик». Демак, тўғрисўзлик ҳам иззатли кишининг белгисидир. Навоий таъбири б-н айтганда: «Инсонни сўз жудо айлади ҳайвондин, Билгилки, гуҳари шарифроқ йўқ ондин». Демак, шундай экан, сўзнинг улуғлигини идрок этиб,

тўғрисўзлик тамойилларига риоя этиш иззатлиликнинг, демакки, инсонийликнинг муҳим белгисидир. Сирини яшира билмаслик, яъни ҳамма жойда ўзлигини намойиш қилавериш ҳам инсон иззатининг пасайишига олиб келади. Ваъдага вафо қилиш ҳам жам-тда шахс иззатининг ошишига хизмат қиладиган омил сифатида эътиборлидир. Миллий менталитетимизда ваъдага вафо қилиш муҳим ҳисобланиб, ваъдабоз кимсалар, яъни ваъдага вафо қилмайдиганлар қаттиқ қораланиб, жам-тда эътиборсиз кимсалар сифатида қаралади. Насихатни эшитиб, унга амал қилиш – яхши ахлоқ белгиси. Омонатга хиёнат қилмаслик, уни бус-бутун ҳолида эгасига етказиш ҳам инсонийлик аломатидирки, шахснинг иззатлилик даражаси ана шу омиллар б-н белгиланади.

ИККИЮЗЛАМАЧИ(ЛИК) – маън-й иллат сифатида унга бошқа, бунга бошқача гапни сўзлайдиган, икки одамга икки хил муомала қиладиган кишига хос мунофиқлик ва риёкорликни ифода этадиган т. И. бир одамга бир хилда, бошқасига бошқа хилда ёлғон сўзлаб, уларни бир-бирига душман қилади, орада низо чиқаради. У қасддан ёмонлик қилмаган ҳолатларда ҳам, муомаласи, тутган йўлининг ўзи бузгунчиликка олиб келади. И., одатда, самимийдек сўзлайди, самимийдек иш юритади, лекин шу тариқа содда одамларни алдаб, тўғри йўлдан адаштиради. И. дўстни дўстдан, қариндошни қариндошдан, биродарни биродардан ажратади, уларни бир-бирига бегона қилади. И. риёкор, маккор, мунофиқ, безбет бўлганидан унда уят ҳисси бўлмайди. Имом Бухорий «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ»да И. борасида ушбу ҳадисни келтиради: «Абу Хурайра ривоят қиладилар: «Расулulloҳ (с.а.в.): «Қиёмат куни Аллоҳ таолонинг даргоҳида бир одамга бу юзи бирлан, иккин-

чи одамга эрса бошқа юзи бирлан юзланувчи энг ёмон одамларни – Иларни учратасан, дедилар» («Ҳадис», Т., 1996, 2-жилд, 112–113-бетлар). Ҳадисда «ёмон одамлар» эмас, «энг ёмон одамлар» – Илардир, дейилмоқда. Демак, Иларнинг инсонларга, жам-тга келтирадиган зарари бошқа ёмон одамлар келтирадиган зарарларидан кўра кўпроқдир. Ширин сўзлар сўзлаб, баъзида ўзини жуда бечораҳол кўрсатиб, бир ой, икки ойдан кейин қайтараман, деб катта маблағларни қарзга олиб, кейин ундан тонадиган одамлар ҳам борки, улар айни Илардир. Бу йўлга кирган одамнинг ундан чиқиб кетиши борган сари қийинлашади. И. йўқ нарсани бордек, борни эса йўқдек қилиб кўрсатишга уста. У бир маккор ишни амалга ошириб, бошқасига киришади. Айниқса, икки-учта И. бирор нарсада шериклик б-н иш қилса, бир-бирини алдаш борасида мусобақа ўйнаб, охир-оқибатда ҳаммаси чоҳга тушади, бир-бирининг оёғидан тортиб, жарга қулайди. И.нинг бадиий адабиёт ва саҳна санъатидаги кўринишлари Шекспирнинг «Отелло» фожиасидаги Яго ролида жуда маҳорат б-н тасвирланган. «Бўхтоннинг эги йўқ, макрнинг – чеки йўқ» деган мақол бор. Мақолдаги «эг» сўзи яхшилик, эзгуликни англатади. Яъни, бўхтоннинг ҳеч яхши жойи йўқ, бўхтон энг жирканч нарсадир, макрнинг эса чеки-чегараси йўқдир. И. ҳам макр, ҳам бўхтондан иборат бир феълдир. Яна бир мақолда «Не хилда яшасанг, шу хилда ўйлайсан» дейилади. Маккорнинг туриш-турмуши макр экан, унинг хаёли ҳам макр б-н банддир. И.нинг қилмишлари барибир фош бўлади, шунда ҳамма ҳалол одамлар ундан нари бўлишга интилади. Шеър: Маккорнинг доимо риёдир иши, // Фақат ёлғон сўзлар мунофиқ киши. // Бундай одамлардан бўлмасанг узок, // Бир куни келади унинг ташвиши.

ИЙМОН (араб. ишонч) – 1) худо-га бўлган ишонч-эътиқод; кўнгилда ишониш ва тилда иқрор бўлиш; 2) умуман, ишонч; 3) муайян фикр, олий ғоянинг ҳақиқатлигига комил ишониш, шу ишончни эътиқодга айлантириш. Ш.у. ҳам И. сўзи эътиқод сўзи б-н ёнма-ён келиб, иймон-эътиқод тарзида ишлатилади. И. инсон онги ва руҳиятига сингган, ундан мустаҳкам ўрин олган дунёқараш сифатида қудратли ҳаракатлантирувчи куч, инсон иродасини мустаҳкамлаш воситасидир. И. туфайли одам руҳи эзгулик сари интилади, ижт-й-сиёсий ҳаётнинг инсонийлашувида муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, ҳар қандай ғоя ва дунёқараш инсоннинг И.-эътиқодига айлангандагина ҳаракатлантирувчи моддий ҳамда руҳий куч сифатида намоён бўлади. Умуминсоний ахлоқий қадриятлар – сўз б-н иш (амал), тил ва дил бирлиги, инсоф, диёнат, ҳалоллик-поклик, виждонлилик, садоқат, муҳаббат, ватанпарварлик, ш-дек, оила, жам-т, халқ ва бутун инсоният олдидаги бурчни англаш каби фазилатлар И.лилик шартлари ҳисобланади. Ишонч б-н И. т.лари одатий (кундалик) онгда кўпинча бир маънода қўлланади. Наз-й онгда улар ўртасидаги яқинликдан ташқари тафовут ҳам борлиги эътиборга олинади. Ишонч одамлар ва уларнинг уюшмалари ўртасидаги ахлоқий-руҳий ҳолат сифатида ўзаро мун-тлар инсоний тус олишига хизмат қилади. Ишонч муҳити қарор топган жойда кўп муаммолар осонроқ, беозорроқ ҳал бўлади, одамларнинг кўп вақти ва қуввати беҳуда сарфланмайди. Ишончсизлик ва шубҳа барқарор муҳитда инсон шахс сифатида шаклланиши қийинлашади. И. ишончга нисбатан чуқур фал-й мазмунга эга. У дунёқараш ва эътиқод б-н узвий боғлиқ бўлгани сабабли алоҳида нодир руҳий ҳолат сифатида намоён бўлади. Ҳоз. даврда бутун жаҳонда диний дунёқараш

б-н бирга илмий-фал-й дунёқараш ҳам мавжуд. Айрим одамларда диний онг устувор бўлиб, уларда И. диний ақидалар ҳақлигига ишонч асосида шаклланади, баъзи кишиларда эса илмий ҳақиқатларга ишонч устувор бўлгани сабабли, уларда И. дунёвий билим, фал-й дунёқараш негизида юзага келади. Куръони Каримда И.ли инсонларнинг белгилари қуйидагича тавсифланади: улар мўмин, ҳалим, итоаткор, сўзи б-н амали бир, поклик ва ҳалолликка интилувчи, ўз ваъдалари, шартномаларига риоя этувчи, ибодатига амал қилувчи ва ш.у. жаннат ворислари бўлган кишилардир. Илмий ва илмий-оммабоп адабиётларда И. т.си б-н эътиқод т.сини айнан бир нарса деб талқин қилиш ҳолатлари учрайди, ҳатто эътиқодни И.дан устун қўядиган қарашлар ҳам бор. Аслида эътиқод одамнинг онги, аҳволи, руҳияти б-н боғланиб кетадиган, оламдаги нарса-ҳодиса ва жараёнларга алоҳида мун-тни қарор топтирадиган маън-й-руҳий ҳолатдир. Муайян ғоя ва дунёқарашга ҳис-ҳаяжон асосида ёндашув маъносида эътиқод И.га яқин туради, ш.у. ҳам баъзан эътиқодни И. т.сининг маънодоши ёки уни тўлдирадиган т. сифатида қўллайдилар. Собик совет фал.сида И. т.си тадқиқ этилмас эди. Ҳозирча бизнинг замонавий фал.да ҳам у алоҳида тадқиқот объекти бўлгани йўқ, уни ўрганиш, таҳлил этиш ниҳоятда муҳим. Умуман айтганда, уч нарсанинг бутунлигидан И. ҳосил бўлади: эътиқод, иқрор ва амал. Эътиқод — чин дилдан ишониш; иқрор — сўзда буни тан олиш; амал — ишончни яхши ишлар б-н исботлаш. Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида қуйидаги сатрларни ўқиймиз: «Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — иймон йўқ ва ҳар кимда иймон йўқ — андин одамийлик келмак имкони йўқ». Яъни, И.сиз кимса — одам эмас. Тилимизда И. сўзи кенг

қўлланиб, ўта муҳим т.ларни билдиради. Халқимизда «И.сиз» сўзидан ортиқ ҳақорат бўлмаса керак. Бу ҳақорат замирида ишонч-эътиқоди йўқ, худодан, диндан қайтган маъноларидан ташқари виждонсиз, ярамас, разил, диёнатсиз деган мазмун ҳам ифодаланади. Инсон эътиқодсиз, фикрлашсиз яшолмайди. Шахснинг эътиқоди масаласи муҳим муаммолардан бўлиб, унинг шаклланиши, И.лилик даражаси кўп жиҳатдан ижт-й омилларга ҳам бевосита боғлиқ. Бугунги кунда бу масалага эътибор ортиб бораётганининг боиси шундаки, инсон, айниқса, ёшлар учун ғоят зарур бўлган мафкуравий имунитетнинг шаклланишида ундаги И.-эътиқод муҳим аҳамият касб этади. Агар биз ёшларимизда болаликдан бошлаб соғлом эътиқод ва юксак дунёқараш асосларини шакллантира олсак, улар маъ-яти бой, мустақил фикрли ва олижаноб шахслар бўлиб камолга етади.

ИЛЛЮЗИЯ (лот. *illysio* — хато, адашиш, янглишиш) — тана аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни нотўғри (ноадекват) идрок қилишдан иборат билиш жараёни. Баъзан психологияда нотўғри идрок қилишга олиб келадиган қўзғатувчилар конфигурациясининг (лот. *configuratio* — ташқи тузилишда ўхшашлик, ўзаро ўхшаш, ёндош жойлашув) ўзи ҳам И. деб аталади. «Адекват» т.си лот. «*adaequatus*», яъни теппатенг, мутлақо мос, айнан тўғри демакдир. Хоз. даврда кузатишнинг энг самаралиси тасвирларнинг икки ўлчовда ифодаланишидир. И.ларнинг бир туркуми оптик геометрик И.лар бўлиб, улар асосий тасвир б-н уни қуршаб турган фазовий жойлашувида фарқ қилувчи бошқа шакллар ўртасида ўлчов (мезон) мун-тининг бузилишида намоён бўлади. Тасвирлар ёруғ фонда қора фонга нисбатан қорароқ туюлади, яъни улар кон-

траст (франц. *contraste* — кескин қарама-қаршилиқ) ҳолат маҳсулига айланади. Бошқача айтганда, улар ёруғлик б-н фон ўртасидаги мун-т ифодасидир. «Фон» т.си франц. «*fond*» сўзидан олинган бўлиб, асос, негиз, таг маъносини билдиради. Аксарият И.лар кўринадиган ҳаракатлар б-н боғлиқ, чунончи: 1) қоронғуликда ҳаракатсиз ёруғлик манбаида нурларнинг тартибсиз тарқалиши (ёйилиши); 2) фазовий жиҳатдан яқин жойлашган икки ҳаракатсиз стимулнинг тез суръатлар б-н намоён этиб туриши ҳаракат таассуротини вужудга келтиради (стробоскопик ҳаракат); 3) ҳаракатсиз объектни уни қуршаб турган фонга қарама-қарши йўналишга қўйиш ҳаракат туйғусини пайдо қилади (индукцион ҳаракат). И.га мисол тариқасида темир йўл ўртасида туриб уни кузатсак, ҳар иккала чизиқ бора-бора бир-бири б-н қўшилиб ёки кесишиб кетгандек туюлади, ваҳоланки, улар ҳеч қачон бир-бири б-н кесишмайдиган параллел чизиқлардир. Қуёшнинг Ерга нисбатан мунти ҳам худди шундай нотўғри идрок қилинади. Сароб ходисаси И.нинг яна бир кўринишидир. Идрок ходисаси кўрув, эшитув, ҳаракат идроки каби ҳодисаларга хосдир. Мас., осмондаги самолётнинг, узоқдаги автомобилнинг ҳаракатлари инсон томонидан нотўғри идрок қилиниши туфайли жойидан қўзғалмаётгандек туюлади. Аллақандай товуш ва шарпаларнинг эшитилиши эшитиш И.си дейилади. Психологияда кўриш б-н боғлиқ И.нинг олти тури мавжуд экани таърифлаб берилган. И. шахснинг таъсирларга берилувчанлиги, эътиқоди ва мавқеига, ўзини ўзи баҳолаш тизими ҳамда руҳий хасталикка учрашига, юзага келган вазиятга боғлиқ. Ижт-й жойлашув, ассоциация, эҳтиёж, тажриба, эмоциоген омил, трансформация, толиқиш, ахборот кабилар И. манбаидир.

ИЛТИФОТ (араб. ўғириш, буриш, лутф кўрсатиш) — кишига қилинган марҳамат, ҳиммат, диққат-эътибор, яхши мун-тга асосланган инсоний фазилатни ифода этадиган т. И. гўзал инсоний фазилатлардан бири бўлиб, лугатларда кўрсатиб ўтилганидек, кенг ва чуқур маъноларга эга. И. кишилик жам-тини безаб, зийнатлаб турувчи, инсонлар ўртасида меҳр ва шафқат туйғуларини пайдо қилувчи, ривожлантирувчи лутфдир. И. юксак мад-т белгиси бўлиб, И.ли одам ҳеч қачон бировга нисбатан беэътибор бўлмайди, ҳаммага бир хилда чиройли муомала қилади. И. одамлар ўртасидаги мун-т ва муомаланинг ҳиммат, саховат, марҳамат асосида амалга оширилишидир, хушмуомалалиқдир. Мас., автобусда кекса одам ўрта яшар, қўлида боласи ёки оғир юки бўлган аёлга раҳмдиллик б-н жой берса, бу унинг И.идир. Халқимизда қадимдан хонадонга меҳмон келса, уй эгаси — мезбон уни очик чехра б-н кутиб олиб кўришганидан кейин ўтирган ва яна ўрнидан туриб бири-бирига қуллуқ қилган. Бу гўзал И. эди. Агар дўсту ёр ва ошналар, қариндош-уруғлар бири-бирига И.ли ва эътиборли бўлса, уларни боғлаб турган ришталар янада кучаяди. «Навойий асарлари лугати»да лутф сўзига қуйидагича изоҳ берилган: «Мулойимлик, раҳмдиллик, яхши муомала, марҳамат; лутфи олий — олий марҳамат, лутф айламак — яхшилик қилмоқ, марҳамат этмоқ». Алишер Навоийнинг «Хайратул-аброр» асарида лутф бобида шундай мисол келтирилган: «Шоҳ боқиб кўрди чу ношод ани, Лутф этибон ойлади озод ани». Қадимда лутфнинг қуйидаги турлари бўлган: лутфи таъб — зехн ёрқинлиги; лутфи мақол — сўз мулойимлиги; лутфи амийм — зўр марҳамат; лутфи муфрид — юксак марҳамат. Ушбу изоҳлардан маълум бўладики, И.нинг энг юқориси «лутфи олий»дир. Олий лутф деган-

да ўта раҳмдиллик ва марҳамат б-н қилинган яхшиликни тушунмоқ керак. Бундан ташқари, «И.» сўзида хайрихоҳлик маъноси ҳам бор. Хайрихоҳ инсон бировнинг дарду ташвишига бефарқ қараб турмайди, унга ёрдам беришга ошиқади. Шу б-н бирга, хайрихоҳ инсон бировнинг шодлиги, қувончидан қувонади. Мулойим сўзли, чехраси очик, самимий табассумли кишилар орасида низою жанжал эмас, дўстлик ва меҳр ришталари мавжуд бўлади. Мумтоз адабиётимизда И. сўзининг муқобилларидан яна бири қарамдир. Алишер Навоий таъбирича, «Қарам бир жабрланганнинг қаттиқчилик юкини кўтармоқ ва уни ўша қийинчиликдан қутқармоқдир. Қарам бировнинг машаққат тикани оғирлигини кўтармоқ ва у тикан ичидан гулдек очилмоқ ва ўша қилинган ишни қайтиб тилга келтирмаслик, оғизга олмаслик, кишига миннат қилмаслик ва унинг юзига солмасликдир». Демак, И. сўзи ўз фазилатлари б-н ўзгаларга ибрат бўладиган инсонга нисбатан қўлланиб, бундай шахсни баркамол инсон, маъ-яти юксак одам дейиш мумкин.

ИМИЖ (инг. имиж — киёфа, тасвир) — одамлар онгида муайян шахс, ташкилот ёки бошқа ижт-й объектга нисбатан юзага келадиган, идрок этилаётган объект ҳақидаги ахборотни ўзида мужассамлаштирган ва ижт-й хулқ-атворга даъват этадиган муайян синтетик образ. И. турлари: корпоратив И. (компания, фирма, корхона, муассаса, сиёсий партия, жамоат ташкилоти ва ҳ.к. И.и) ва индивидуал И. (сиёсатчи, бизнесмен, артист, раҳбар, ижт-й ҳаракат етакчиси каби алоҳида шахсларнинг И.и)ни фарқлаш мақсадга мувофиқдир. Иккала ҳолда ҳам, яъни ташкилотга нисбатан ҳам, индивид (шахс)га нисбатан ҳам ташқи ва ички И. бўлади. Ташкилотнинг ташқи

И.и — бу уни қуршаган муҳитда, мазкур ташкилотнинг мижозлари, истеъмолчилари, рақиблари, ҳокимият органлари, ОАВ, жамоатчилик онгида у ҳақда шаклланидиган образ, тасаввур. Индивиднинг ташқи И.и вербал, визуал, ахлоқий, эстетик ифода усуллари ва хулқ-атворнинг ҳар хил шакллари дан таркиб топади, у б-н бевосита ёки билвосита алоқага киришадиган одамлар эса бу И. субъекти ҳисобланади. И. масаласида функционал ёндашув тарафдори бўлган инглиз олими Ф.Жевкинз И.нинг қуйидаги турларини таклиф қилади: 1. Кўзгусимон И. — бизнинг ўзимиз ҳақимиздаги тасаввуримизга хос бўлган И. 2. Жорий И. — четдан ташланган назарга хос бўлган И. 3. Мақбул И. — шахс нимага интилаётганини акс эттирадиган И. 4. Корпоратив И. — ташкилотнинг айрим бўлинмалари ёки унинг иш натижалари эмас, балки умуман ташкилот И.и 5. Кўп сонли И. — ягона корпорация ўрнида бир қанча мустақил тузилмалар мавжуд бўлган ҳолда юзга келадиган И.. И. масаласида контекстли ёндашув ҳам бор. У И.нинг мувофиқлаштирилган ҳолда яхлит хус-ят касб этиши, рўёбга чиқариш шарт-шароитларини ҳисобга олиниши, айрим жиҳатлари эса бири-бирига зид бўлмаслиги лозимлигини англатади. Инглиз олимаси Э.Сэмпсон шахсий И. тўғрисида сўз юритар экан, ташқи ва ички омиллар уйғунлигига қараб, И.ни уч турга — ўз-ўзининг И.и, идрок этиладиган И. ва талаб қилинадиган И.га ажратади. Ўз-ўзининг И.и ўтмиш тажрибасидан келиб чиқади ва ўзига нисбатан ҳурмат, ишончнинг ҳоз. ҳолатини акс эттиради. Идрок этиладиган И. — бошқа одамларнинг бизга бўлган мун-тидир. Талаб қилинадиган И. айрим касблар (роллар) муайян И. хус-ятларини талаб қилишини англатади. Айрим ҳолларда бунга кийим тури кўмаклашади. Ҳарбий

уст-бош, судья мантияси, подшо тожи — буларнинг барчаси шахснинг муайян ролларни бажарувчи эканига ишора қиладиган И. белгиларидир. Баъзи тадқиқотчилар харизматик И.ни мустақил тур сифатида таклиф қилади. Харизма, харизмали раҳбар т.сини илмий муомалага социология асосчиларидан бири М.Вебер киритган. И. турларига ёпиқ И.ни ҳам киритиш мумкин. У собиқ иттифоқ даврида аксарият давлат раҳбарларига хос эди. Ҳар бир одам бу И.га ўзи ишонган жиҳатни «юклаши» мумкин эди. Одатда, одамлар муайян шахс ҳақида қанча кам ахборотга эга бўлса, бу шахс уларнинг кўз ўнгида шунча салмоқ касб этади. Инсонга хос фаолият жабҳаларига, И. шаклланидиган турли ижт-й доирага қараб, сиёсатдаги И. (ва сиёсатчилар И.и), бизнес И.и, ташкилот И.и, мам-т И.и каби И. кўринишлари мавжуд бўлиши мумкин. Бу И.лар мазмун жиҳатидан, шаклланиш механизмлари намоён бўлиш шакллари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Шундай қилиб, И.ни шакллантириш оқилона ижт-й бошқарув тизими-га киритилиши мумкин ва лозим, чунки бу масалада фойдаланилмаган имкониятлар кўп. Ўзини, ўз фирма ва ташкилотларини контрагентларга, жамоатчиликка ташиштиришда И.нинг аҳамияти қанчалик муҳим эканини ҳоз. пайтда ҳамма ходим ва раҳбарлар ҳам тўла англаб етгани йўқ, уларнинг аксарияти эскича ишлашда давом этмоқда, шу боис рақобатга асосланган курашда мағлубиятга учрамоқда. Мухтасар айтганда, И. т.си энг муҳим гносеологик муаммо бўлиб, б. барча наз-й-амалий ва технологик муаммолар кўпроқ шу муаммонинг ечимига боғлиқ.

ИМИЖЕОЛОГИЯ (инг. имиж, қиёфа, тасвир, логия — таълимот, фан) — 1) одамларни ёқимли ва жозибали бўлишга, инсонлар-

га нур ва ёруғлик етказишга ундаш; 2) у инсоннинг муносиб шахс бўлишга қаратилган эҳтиёжини ташқи жиҳатдан намоён этишга ёрдам беради; 3) ҳар бир фуқаронинг олижаноб қиёфаси ҳақидаги орзу ва унга эга бўлиш — демократик ва инсоний жам-т қуришнинг зарур шарт; 4) таъсир этиш технологияси. Инглиз адиби Блез Паскаль инсонларга таъсир ўтказишнинг ишонтириш ва ёқиш усули мавжуд бўлиб, иккинчиси энг самарали деб таъкидлар ва бу усулни яхши ўзлаштирмаганидан афсусланар эди; 5) таълим тизимида ўқитиладиган фан. И. ўзида психология, менежмент, нотиклик, ахлоқ, ишчан этикет каби бир қатор соҳалардаги билимларни синтез қилган ҳолда мужассам этади. И. фани инсон, ходим, раҳбар, ташкилот, жамоа, фирма, шаҳар, миллат, давлат каби индивид ва тузилмаларнинг мазмун-моҳияти асосида вужудга келган ташқи кўриниши, қиёфаси, уларнинг шуҳрат ва обрўга эришиши борасидаги тарихий тажрибалари, илмий асослари, шакллари ўрганади. Имижмейкерлик фаолияти ёрдамида уларнинг шуҳратини, нуфузини ошириш имкониятларини очиб беради. У, энг аввало, шахс, раҳбар, ижодкор ва ишбилармон одамнинг қиёфаси, нуфузи, обрўи, фикри, сўзи, ҳаракатлари ва иш фаолиятлари ёрдамида обрў орттириш, ҳурматга сазовор бўлиш, шуҳрат қозониш, инсоннинг энг яхши томонларини очиш ва тарғиб қилиш, ўз даражасига яраша мавқега эга бўлиш каби масалаларни тадқиқ этади. И. инсон, ходим, раҳбардаги ёмон иллатларни йўқотиш, сохта обрў орттираётганларни фош қилиш, инсондаги энг ажойиб ижобий хислатларни умумлаштирган ҳолда гўзал ва баркамол, жозибали, кўркам, истарали, ёқимтой одам бўлишни ўргатади. И. шахс ёки ижт-й тизим ҳақидаги визуал таассуротдир. И. миллий мад-тнинг

фундаментал анъаналарига асосланади. Ўз имижи сари интилиш, жозибатор, хушмуомала бўлиш инсон ва жам-т учун ёқимлидир. Ўзимизга ва бошқаларга ёқмаслик туфайли атрофимизда кўпгина муаммоларга дуч келишимиз мумкин. Фарбада имиж прагматик характерга эга бўлиб, имижмейкер хизматидан сиёсий арбоблар ҳам, таниқли санъаткорлар, бошқа касб эгалари ҳам фойдаланади. И. педагог ва тарбиячилар учун асосий манба ҳисобланади. И.нинг ўзига хос хус-ят ва технологияси шундан иборатки, бунда этика, психология ва б. фанлар узвий уйғунликда ўқитилади. И. ҳоз. замон кишини тарбиялашнинг муҳим таркибий қисми; турли соҳа мутахассислари касбий маҳоратининг муҳим элементи; касбий фаолиятнинг пиар бўйича мутахассис, стилист, имижмейкер каби турларини фарқлаш учун наз-й-услубий асосдир. И.нинг шахсий жозибаторлик технологиясининг энг муҳим вазифаси турли ёшдаги одамларга имиж ҳақида билимлар бериш, уларга бу билимларни ўзлаштиришда ҳамда шахслараро ва ишга доир мунтларни йўлга қўйишда бу билимлардан моҳирона фойдаланишда кўмаклашишдан иборат. Биз ўз ижобий имижимизни яратишда қанча кўп муваффақиятга эришсак, хулқ-атворимиз кўлами шунча бой бўлади ва одамларнинг таассуротларини шунча самаралироқ бошқарамиз. Одамлар бир-бирига ёқишга ҳаракат қиладиган мулоқот жабҳаларида жанжал-тўполонлар чиқмайди, бинобарин, уларнинг соғлиги бузилмайди. Ш.саб. одамларнинг ташқи таровати, мафтункорлиги соғлом турмуш тарзининг муҳим омили, дейиш мумкин. Инсоннинг ҳаётдаги муваффақиятлари ҳам унинг ташқи таровати, жозибаторлиги, бошқа одамларга ёқиш маҳорати б-н узвий боғлиқ. Бунга эришишда И. улкан роль ўйнайди. Ҳамонки шундай экан, И.нинг

қуйидаги шиорига сўзсиз риоя этиш мақсадга мувофиқдир: «Токи тирик экансан, одамларга ёқиш учун мавжуд барча имкониятлардан фойдалан». Буюк мутафаккир Сукрот: «Инсоннинг баркамол ҳаёти — олий санъат», деганида тўла ҳақ эди. «Баркамол ҳаёт» т.си шахснинг муносиб имижини ҳам муҳим элемент сифатида ўз ичига олади. Владимир Даль И.нинг луғавий маъносини образ ва чехра тарзида изоҳлайди. Унинг фикрича, образ — мустаҳкам, турғун ҳолат, чехра эса бу шахснинг ўзгарувчан ташқи кўринишини ифода этади. Сочни замонавий турмаклаш, қимматбаҳо либослар кийиш, мадтли инсон қиёфасида бўлиш — бу ҳали имиж дегани эмас. Маълумки, тадбиркор, одамлар б-н кўпроқ муомалада бўладиган касб эгалари учун бошқаларда яхши таассурот қолдириш муҳим аҳамиятга эга. Одам физиологик жиҳатдан кўримсиз бўлса-да, маън-й фазилатлари кўп бўлса, ўзгаларнинг эътиборини тортади. Ишбилармон киши хушмуомала, кўнгли очик бўлиши, суҳбатдоши б-н сўзлашганда ўзининг фикрларини эркин ифода эта олиши лозим. Унинг учун асосий сифатлардан яна бири — эмпатиядир. Бу инсоннинг ички дунёсини ҳис этиш, уни тушуниш, олдиндан бўладиган музокаралар ечимини ҳис этиш ёки ўз ҳамсуҳбатининг кайфиятини билиб, мавзунини ўзгартириш қобилиятидир.

ИММУНИТЕТ (лот. *immunillare* — бирон нарсадан халос бўлиш, қутулиш) — организмнинг доимий равишда ўз ички барқарорлигини сақлаши, турли хус-ятларга эга ташқи таъсирлардан, хус-н, инфекциялар кириб келишидан ҳимояланишга қодир бўлган реакциялар мажмуаси. Инсон бутун ҳаёти давомида ташқи таъсирга жавобан акс садолар сифатида орттирган билим ва малакалари асосида

ўзида И. тизимини шакллантиради. Охирги пайтларда мам-тимизда инсон маъ-ятига нисбатан ҳам И. атамасини ишлатилмоқда. Бунда инсон онгу тафаккури, унинг билим савияси б-н боғлиқ ҳолда И. тизимининг асосий қисмлари сифатида қуйидагилар ажратиб кўрсатилмоқда: 1) воқеликни тўғри ва тўлиқ акс эттирадиган, инсон маъ-ятининг бойиши ва жам-т тар-ётига хизмат қиладиган билимлар; 2) шундай билимлар замирида шаклландиган ва мафкуравий тажовузлар қаршисида мустаҳкам қалқон бўлиб хизмат қиладиган кадриятлар тизими; 3) ижт-й-икт-й, сиёсий ва мад-й-маъ-й соҳалардаги аниқ мўлжал ва мақсадлар. Мафкуравий И. тизими маън-й баркамол, иродаси бақувват, иймони бутун шахсни тарбиялашда, ҳар қандай реакцион ва бузғунчи ғоявий тажовузларга, маън-й таҳдидларга муносиб зарба бера оладиган ёшларни камол топтиришда қўл келади.

ИМПЕРАТИВ АХЛОҚ (лот. *imperativus* — фармон) — ахлоқшунослик тарихида муайян из қолдирган немис файласуфи И.Кант қарашларида ахлоқий қонунни тавсифлаган асосий т. Кант гносеологияда бўлган каби ўз фал.сида ҳам инсон фаолияти ва хатти-ҳаракатларини асослайдиган умумий ва зарурий қонуниятларни топишга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, И.а. мутлақ, умумий, барча учун аҳамиятли бўлиши шарт, яъни қонун шаклига эга бўлиши керак. Фақат И.а.нинг тамайил ва қоидаларига мос келадиган хулқ-атвор ахлоқийдир. Кант талқинидаги И.а.нинг мазмуни Конфуций ва Гоббснинг «Ўзингга раво кўрмаган нарсаларни бировга ҳам раво кўрма», Локкнинг «Ўзингга раво кўрган нарсани бошқаларга ҳам раво кўр!» деган ҳикматларига ўхшаб кетади. Аслида бундай фикр ва хулосалар бошқа халқлар, давр-

лар ва мутафаккирлар таълимотларида, жумладан, ислом динининг асосий манбаларидан бўлмиш хадисларда ҳам мавжуд.

ИМПЕРИЯ (лот. *imperium* — ҳокимият, ҳукмронлик) — 1) монархияга асосланган давлат бўлиб, унинг тепасида император туради; 2) мустамлака ва қарам мам-тлар халқлари устидан ўз ҳукмронлигини куч б-н ўрнатган ва бу ҳукмронликни қаттиқ зулм ва эксплуатация тизими ёрдамида ушлаб турган мустамлакачи давлат. Айрим йирик монархия давлатлари ўрта а.ларда И. деб аталган. Россияда Пётр Биринчи даврдан (1721) большевиклар диктатураси ўрнатилгунга қадар (1917), Францияда Наполеон Биринчи ва Наполеон Иккинчи даврида, Германияда 1871 йилдан то 1818 йилдаги давлат тўнтаришига қадар И. ҳукмронлик қилган. Ш-дек, мустамлакалари бўлган йирик давлатлар, мас., Буюк Британия доминион ва мустамлакалари б-н бирга Британия И.сини ташкил этган.

ИМПЕРИЯЧА ТАФАККУР — чор империяси даврида Россиянинг мустамлакасига айлан-тирилган ўлкалардаги маҳаллий халқларга нисбатан расмий маъмурият ва ҳукмрон доиралар томонидан амалга оширилган, манманлик ва калондимоғликка, қарам миллатларни иккинчи даражали элатлар деб қарашга асосланган мун-т бўлиб, бу мун-т шўро йилларида ва ундан кейин ҳам давом эттирилди. Россиянинг «Независимая газета»ининг «Бизни империя даврида иккинчи даражали инсонлар ҳисоблар эдилар» номли мақоласида И.т.нинг маъно-мазмунини таҳлил этиб берилган. Мазкур тафаккур шакли жам-т онгига сингиб, маълум даражада, худди табиийдек бир нарсага айланишига Россиянинг мустамлака қарам халқлар устидан

ҳукмронлиги, уларга нисбатан баъзида шафқатсиз, баъзида эса мак-корона олиб борган сиёсати сабаб бўлди. Собиқ СССР даврида Россия империяси худудидаги юздан ортиқ миллат ва элатлар ўрнига янги тарихий бирлик — «совет халқи»ни шакллантириш бўйича сохта наз-я давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бундай сиёсат натижасида миллатлар ва элатларнинг миллий манфаатларига улкан зарар етказилди. 1935—1985 йиллар мобайнида собиқ иттифоқда мактабларда миллий тилларда ўқитиш даражаси 105 тадан 39 тага тушиб қолди, миллий тилларнинг мавқеи қардош республикалар миқёсида пасайиб борди. Иттифоқ республикалари амалда кўп миллатли улкан давлатнинг оддий маъмурий худудларига айланиб қолди.

ИНДИВИДУАЛИЗМ (лот. *individuum* — бўлинмас) — инсоннинг шахсий ҳаёти жамоага боғлиқ бўлмаган, фақат унинг ўзига тегишли алоҳида бир ҳодиса деб қарайдиган, жам-т манфаатларидан инсон ҳуқуқларини мутлақ устун қўядиган фал-й-ахлоқий таълимот. И.нинг наз-й талқини негизида ҳар қайси шахснинг ягона беқиёс эканини, унинг ҳуқуқларини мутлақлаштириш ётади. Аксарият ҳолларда инсон табиатининг ўзида И. мавжуд деб ҳисобланади. И.нинг моҳиятини асослашга қаратилган қарашлар шахсни жамоага қарши қўйиш, шахсий манфаатларни жам-т манфаатларидан устун кўриш б-н боғлиқ ҳолда қад. замонлардан бошлаб шаклланган. Айрим файласуфлар антик даврлардаёқ шахсий ва жам-т манфаатлари ўртасида кескин зиддият вужудга келиши мумкинлигига эътибор қаратган. Бу зиддият турли фал-й оқим ва мактаблар вақиллари томонидан ўзига хос тарзда талқин этилган. Мас., Афлотун ва унинг мактабига мансуб файласуфлар шахс манфаатлари жам-т ман-

фаатларига тўлиқ бўйсундирилиши зарурлигини асослашга интиланган. Киниклар эса, аксинча, ижт-й ҳаёт қадриятларини бутунлай инкор этиб, шахс эркинлиги ва манфаатлари устуворлигини ёқлаб келган. Мазкур таълимотга юнон файласуфи Антисфен асос солган бўлса-да, фал-й адабиётда унинг шогирди, кинизм оқимининг ёрқин вакили — гайриодатий хатти-ҳаракати ва юриш-туриши б-н шуҳрат қозонган Диоген бу масалада кўпроқ тилга олинади. У бой-бадавлат оилага мансуб бўлишига қарамай, тиланчилик б-н кун кечирган ва бочка ичида яшаган. Унинг қарашлари бирёқламалиги б-н ажралиб турган. Диогеннинг фикрича, инсон эркинлиги чексиз бўлиши, давлат ҳам, оила-никоҳ мун-глари ҳам, ахлоқий қадриятлар ҳам унга тўсқинлик қилмаслиги керак. Бундай ёндашув жам-тнинг маън-й-ахлоқий асосларини емириб, турли бузғунчиликларга сабаб бўлади. (Бугунги кунда айрим Фарб мам-тларида индивидуал ҳақ-хуқуқларини химоя қилиш баҳонасида қип-яланғоч бўлиб намоийишга чиқадиган ёшлар, бир жинсдаги одамларнинг никоҳдан ўтишини қонунлаштиришни талаб этаётган баъзи гуруҳлар киниклар таълимоти, уларнинг гоёлари ҳамон бошқача шаклларда яшаб келаётганидан далолат беради.) Ушбу мактаб вакилларида Антисфен, Синоплик Диоген, Кратетнинг фикрича, инсоният тарихи давомида шаклланган барча ижт-й мун-тлар, мад-й кўникмаларга, жумладан, ахлоқ ва одоб меъёрларига ҳам барҳам бериш зарур экан. Гўёки, улар инсоннинг асл моҳиятини ташкил этадиган табиий майл ва интилишларнинг эркин намоён бўлишига тўсқинлик қилар эмиш. Индивид маънан фақат ўзига, ўз вужудидаги табиий эҳтиёжларга таяниши мумкин эмиш. Ҳатто инсон учун энг муқаддас бўлган туйғу — ватанпарварликка зид равиш-

да ўзларини «дунё фуқаролари» — космополитлар деб эълон қилган киниклар ҳар қандай жам-тда инсон ўз билганича, ўз қонунлари асосида яшаши керак, деган гоёни илгари суриб, ҳар қандай ахлоқий чегараларни инкор этган. Уйғониш даврида И. илмий концепция сифатида шаклланди. Гоббс, Гельвеций, Гольбах каби Европа маърифатпарварлари эса, И.ни инсон фаоллиги, айниқса, тадбиркорлик фаолиятининг универсал мезони сифатида эътироф этади. Уларнинг фикрича, ҳатто инсон томонидан ўз яқинларига яхшилик қилиш замирида ҳам ўз манфаатларини тўғри англаш ёки «оқилона худбинлик» (Гольбах) туйғуси ётади. Кант инсон табиатида хос бўлган худбинликни «ўтакетган бадбахлик» сифатида баҳолаб, бу тоифадаги одамларни фақат ўз фойдаси ва манфаатини кўзлаб яшайдиган «ахлоқий эгоист» деб атайди. Шопенгауэр ҳар бир инсоннинг ўзига хос яшаши учун йўналтирилган ирода-интилишни И.нинг асоси деб ҳисоблаган. Ш-дек, Штирнер, Ницше, Сартр, Бергсон ва Ясперс сингари Фарб файласуфларининг қарашларида ҳам И. масалалари ёрқин ифодасини топган. Кишилар дунёқарашини бошқариш, уларнинг қалби ва онгига айрим мафкура полигонларининг манфаатларига жавоб берадиган стандартларни сунъий равишда зўрлаб сингдириш йўлидаги уринишлар тобора авж олаётган ва кенг миқёс касб этаётган ҳоз. глобаллашув даврида Фарб мам-тларида И. нигилизм, скептицизм, цинизм, волюнтаризм, анархизм, эгоизм, авторитаризм каби кескин кўринишларда намоён бўлмоқда.

ИНКВИЗИЦИЯ (лот. *inquisitio* — текширув, қидирув) — католик черкови томонидан эркин фикрли шахсларга, папа ҳокимиятининг гоёвий душманларига қарши курашиш мақсадида XIII а.да ту-

зилган махсус суд муассасаси. У дастлаб бевосита Рим папаси тасарруфида бўлган, 1231 йилдан эътиборан доминиканлар орденига топширилган. И. христианликнинг софлигини сақлаш ғоясини мутлақлаштирган, шу сабабли ақидапарастликка йўл қўйган. И. инсониятнинг ғоявий эркинлигига қарши қатор жиноятларни содир этган, шу маънода у маън-й тубанлик, жаҳолат ва зўравонлик ифодаси сифатида эътироф этилган. Кўплаб олим, ёзувчи ва зиёлилар мавжуд сиёсий тизим ва черков доктринасининг ғоявий муҳолифлари сифатида И. қурбони бўлган. Мас., 1600 йилда Ж.Бруно, 1619 йилда Л.Ванини ўтда куйдирилган. Инквизиторлар сўроқ пайтида оғир жазо ва қийноқларни қўллаган. Бу даврда жосуслик, айғоқчилик, ифвогарлик, сотқинлик ниҳоятда авж олган. Жазога тортилганларнинг мол-мулки черковнинг хусусий мулкига айлантирилгани учун И. черковга катта даромад келтириб турган.

И. Ғарбий Европанинг жуда кўп мам-тларига, кейинчалик Америкага ёйилган. 1480 йили Испанияда алоҳида И. суд маҳкамаси таъсис этилган. Олий инквизитор Торквемада 18 йиллик хизмати даврида 10 минг 220 кишини оловда ёндиргани ҳақида тарихий маълумотлар бор. Унинг жиноятдан 114 минг оила зарар қўрган. И. ғоявий-сиёсий тизим сифатида XIX а. бошларигача фаолият кўрсатган. И. судлари фаолияти 1835 йилда папанинг буйруғи б-н тўхтатилган. И.нинг айрим диний ва сиёсий функциялари муқаддас конгрегация зиммасига ўтказилган. У Ватиканда 1965 йилгача Муқаддас диний конгрегация конгрегацияси номидан иш юритиб, черков фаолиятидан норози ғоявий муҳолифларни католик черковидан чиқариб юборган. 1965 йилда у Диний таълимот конгрегацияси номи б-н қайта ташкил қилинган.

ИНСОН (араб. унутмоқ) — оламдаги бошқа биологик мавжудотлардан ажралиб турадиган муҳим хус-ятларга, яъни ақл, маъят, мад-т, ахлоқ, тафаккур, тил ва б. жиҳатларга эга бўлган ижт-й вужуд, одам зотини англаувчи т. И. наслига хос барча генетик хус-ятлар, ахлоқий нормалар, унинг фаолиятини бошқарувчи хислатлар аждодлардан авлодларга узатилади. Бошқа тирик мавжудотлардан И.нинг туб фарқини кўрсатадиган хус-ятлардан яна бири унинг ўз амалий фаолиятини тартибга сола билишидир. Бу ҳолат И.нинг инсонийлигини белгиловчи энг муҳим хус-ят, мад-т белгисидир. Ш-дек, И.нинг ўз турмуши учун зарур бўлган моддий ва маън-й бойликларни ишлаб чиқариш малакасига эга экани ҳам унинг устувор хус-ятларидан бири ҳисобланади. И. ҳаётида меҳнат асосий ўрин тутди. Меҳнат туфайли И. ўзи яшаётган табиий муҳитни ўзгартиради, моддий ва маън-й бойликлар яратади, ўзини такомиллаштиради. И. организмнинг соф физиологик функциялари, қўл ва оёқларнинг, бош ва юзнинг, тоғайлар, пайлар, суяк ва мускулларнинг рив-ши ҳам бевосита жисмоний меҳнат ва ақлий фаолият б-н боғлиқ. Бундан ташқари, меҳнат И.нинг маън-й, мад-й ривожини учун ҳам асосий шарт-шароит бўлиб хизмат қилади. Меҳнат туфайли И. табиатга таъсир этади, меҳнат қуроллари ясаб, уларни узлуксиз такомиллаштириб боради. Оилавий мун-тлар ва маън-й-ахлоқий нормалар И. учун энг муҳим хус-ятлардан биридир. Оила ва маъ-ят одамнинг ижт-й тарихий мавжудот бўлиб шаклланигандан далолат берарди. Бугунги кунда файласуфлар И.ни ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган учта омил — тана, руҳият ва маъ-ятнинг мажмуи сифатида таърифлашмоқда. И.нинг биологик ҳолати дегандан унинг танасида содир бўладиган морфофизиологик, генетик, мия-

сида рўй берадиган электро-кимёвий ўзгаришлар, унинг ёши, ирқи ва жинсини ифода этадиган жиҳатлар тушунилади. И.нинг руҳий ҳолати мисолида унинг хистуйғулари, кайфияти, кечинмалари, иродаси, темпераменти тушунилади. И.нинг маъ-яти жам-тдаги шарт-шароит ва омиллар натижасида шаклланган фазилатлар, хислатлар, қобилиятлар, билим, кўникма ва малакалар йиғиндиси бўлиб, И.нинг мураккаб, бир бутун биосоциал жонзот эканидан далолат беради. Антик давр фал-й таълимотларида, мас. «Авесто»да И. коинотдаги олий ақл, яъни Яратган б-н уйғун ҳолда яшаши асосланади. Демокрит таълимотида эса И. «кичик олам», микрокосм, софист Протагор фикрича, «барча нарсаларнинг мезони» сифатида талқин этилади. Афлотун ва Арасту назарида, И. мазмун-моҳияти бири-бирдан тубдан фарқ қиладиган икки асос: руҳ ва жисм бирлигида намоён бўлади. Шарқ Уйғониш даврига мансуб Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий каби мутафаккирларнинг қарашларида И.нинг мазмун-моҳиятига янги-ча қараш ва ёндашувлар пайдо бўлади. Бу даврда илгари сурилган инсонпарварлик концепцияларида И.нинг ўзига хос маън-й олами, камолоти ва ижодий имкониятлари чексиз эканига алоҳида урғу берилади. Бундай ҳолат Фарб Уйғониш даври мутафаккирлари ижоди учун ҳам хосдир. Мас., Пико делла Мирандола «Инсон фазилатлари ҳақидаги нутқлар» аса-рида И.ни мустақил рив-ш, ўз воқелигини эркин шакллантиришга қодир бўлган яккаю ягона мавжудот сифатида таърифлайди. Р.Декарт тафаккур — И. мавжудлигидан далолат берадиган ягона омил эканини қайд этади. И.Кант назарида, «И. ўзи нима?» деган савол ҳал қилувчи бош масалага айланиши керак. Бу ўринда файла-

суфнинг И. масаласига ёндашуви Сукротнинг «Табиат нима?» эмас, «И. нима?» деган саволга жавоб излаш кераклиги ҳақидаги фикрлари-га ҳамоҳангдек кўринади. Маълум даражада бундай ёндашув XVII—XVIII а. немис фал.сидаги эмпиризм ва романтизм йўналишлари вакиллари (Гёте, Гердер, Шиллер, Фихте) томонидан қайта тикланади ва ривожлантирилади. Гёте ва Гердер И. масаласига пантеизм анъанаси руҳида ёндашиб, уни табиатнинг ажралмас қисми, руҳий хус-ятлари, инстинкт ва ҳаётий кучлари мавжудот сифатида та-саввур этади. И.нинг тарихийлиги масаласи мантиқий жиҳатдан пухта ишлаб чиқилган Гегель фал.сида И. фаолиятига «дунёвий онг» объективлашувининг олий босқичи сифатида қаралади. И. масаласига рационалистик концепцияларга қарши бўлган XVIII—XIX а. иррационалистик оқимларида асосий эътибор И.нинг тафаккурдан ташқаридаги хус-ятлари: ҳиссиётлари (Гаман, Якоби), иродаси (Шопенгауэр), интуитив ҳис этиш қобилияти (Баадер), ҳаётий куч, майл ва интилишлари (ҳаёт фал.сининг натуралистик биологик йўналиши), мавжудлик омилига (Кьеркегор) қаратилади. Мас., Ницше И.нинг биологик мавжудот сифатида ҳайвонот олами б-н бирлигини таъкидлаб, унинг мазмун-моҳияти онг ва тафаккур б-н эмас, ҳаётий куч ва майллари-нинг ўйини б-н белгиланиши-ни уқтиради. XX а.да И. масаласи персонализм, айникса, экзистенциализм йўналиши вакиллари-нинг (Хайдеггер, Кьеркегор, Сартр, Мерло Понти) тадқиқот мавзусига айланади. Экзистенциализм фал.сида И. эркинлиги юксак қадрият сифатида баҳоланган бўлса-да, маън-й негизга асосланмагани сабабли, Фарб жам-тида ахлоқсизлик, маишатпарастлик, гайритабиий шафқатсизлик майллари-нинг кучайишига тўсқинлик қила олма-

ди. Афсуски, Фарбадаги замонавий фал-й тадқиқотларда ҳам И. масаласига асосан техник-технологик н.назардан ёндашилаётгани, И.нинг мад-й даражаси, маън-й-ахлоқий тақомилига хизмат қиладиган омиллар таҳлилига етарлича эътибор қаратилмаётгани инсонпарварлик ғояларига зид оқим ва қарашлар, ахлоқсизлик майлларининг намоён бўлишига олиб келмоқда. Бугунги кунда Ўз-нда И. т.сининг мазмун-моҳиятини англаш учун бу масалага юксак маъят н.назаридан ёндашиш зарур. Шу боис юртимизда барча ислохот ва ўзгаришлар И. учун, унинг манфатлари учун амалга оширилмоқда.

ИНСОН ГЎЗАЛЛИГИ — инсоннинг ташқи ва ички дунёси, жисмоний ҳамда маън-й хусиятларининг уйғунлиги асосида намоён бўладиган умумий гўзал қиёфаси. И.г., одатда, унинг муомаласи, хулқи, ахлоқ-одоби, исмининг жисмига мослиги, касбу кори, меҳнатқашлиги, ҳам жисмоний, ҳам маън-й баркамоллиги б-н белгиланади. Инсон пайдо бўлганидан буён унинг моҳияти, камолоти, гўзаллиги хусусидаги баҳслар давом этиб келади. Бу борадаги фикрларнинг хилма-хил эканига муайян сабаблар бор. Маълумки, инсон ўзида жисмоний ва маън-й хус-ятларни уйғунлаштирган мавжудот. Қачонки, ана шу хус-ятлар уйғунлашиб, бамисоли парвоздаги қуш қўш қанотидек, баравар ҳаракат қилса, шундагина инсон гўзал ва баркамол бўлади. Одатда, инсоннинг ички (ботиний) гўзаллиги б-н ташқи (зоҳирий) гўзаллигига мун-т билдирилганда, аксарият ҳолларда ички гўзаллик ташқи гўзалликка нисбатан устувор аҳамият касб этиши эътироф этилади. Абдурауф Фитрат ташқи гўзаллик б-н ички гўзалликнинг уйғун бўлиши зарурий шарт эканини таъкидлайди ва «зоҳирий жамол» «ботиний (ички) жамол» б-н,

«яъни яхши хулқ б-н боғлиқ бўлмаса бир тийинга қиммат. Кимки ўз ихтиёри тизгинини ҳайвоний шаҳват қўлига бермаган экан, доимо ички жамолини ташқи гўзаллиги б-н, яъни ҳусни ахлоқини қора кўзлар ва камон қошлар б-н зийнатлайди», деган эди. Бу борада буюк донишманд Умар Ҳайёмнинг «Наврўзнома» асарида баён этилган мана бу фикрлар диққатга сазовордир: «Гўзаллик барча тилларда васф этилади ва ҳар қандай ақлга хуш келади. Дунёда яхши нарсалар кўп, уларни кўриб баҳраманд бўлиш одамларни шод этади ва табиатларини покиза қилади, аммо ҳеч нарса гўзал юз ўрнини боса олмайди, чунки гўзал юз шундай қувонч бахш этадики, бошқа ҳеч қандай қувонч унга тенг келолмайди. Айтадиларки, гўзал юз дунёдаги саодат сабабчисидир. Агар гўзал юз яна яхши хулқ б-н уйғунлашса, бахт-саодатнинг энг юқори даражаси шу бўлади. Бордию, одам ҳам ташқи кўринишдан, ҳам маън-й табиати б-н яхши бўлса, Худо ва одамлар учун севимлидир. Гўзал юз тўрт фазилатга эгадир. Улардан бири шуки, гўзал юз уни кўрган одамнинг шу кунини хайрли этади, иккинчиси, ҳаётдан баҳраманд бўлиш онларини ширин қилади, учинчиси, у одамни очик кўнгилли ва олижаноб этади, тўртинчиси, бойликни кўпайтиради ва юқори мансаб ато қилади». Алломанинг мазкур фикри шахс камолоти учун И.г. муҳим омил эканини исботлайди. Маълумки, инсон нарсаларнинг зоҳирий гўзаллигини ботиний гўзалликка нисбатан биринчи бўлиб пайқайди. У аввало, кўриниб турган гўзалликни ҳис қилади, сўнгра унинг моҳиятига мурожаат этади. Шу маънода, ташқи гўзалликни муайян объект ёки субъект ҳақида дастлабки тасаввур-маълумотни пайдо қиладиган бирламчи асос, дейиш мумкин. Бироқ, чиройли ҳусн инсоннинг баркамол бўлиши учун

кифоя қилмайди. Унинг такомиллашувига кўмак берадиган муайян асослар мавжуд. Булар сирасига ораста кийиниш, ўзгаларга латиф сўзлар б-н муомала қилиш, покиза, озода юриш каби шартлар ҳам киради. Улар нафақат шахснинг ўзига, айти пайтда бошқаларга ҳам кўтаринки кайфият бағишлайди. И.г. учун фақат чиройли қиёфага эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Чиройли табассум, ярашган кийим, хатти-ҳаракатлар И.г. учун зарурий шарт бўлиб, улар шахсни бошқаларга нисбатан чиройли кўрсатади, у ҳақда ёқимли таассурот уйғотади. Албатта, ташқи кўркемлик И.г.нинг мукаммаллашувида ўзига хос аҳамиятга эга. Бироқ, хунукликнинг шундай кўринишлари мавжудки, улар инсон ҳақидаги тасаввурларга салбий таъсир кўрсатади. Уларнинг юзага келишига кўпроқ шахснинг ўзи сабабчи бўлади: бачканаллик, калтабинлик, кўрслик, ҳусни суиистеъмол қилиш, манманлик, риекорлик сингари иллатлар инсоннинг ташқи гўзаллигига раҳна солувчи хунуклик унсурлари саналади. Яхши сўз, ширин калом, чиройли муомала гўзалликнинг маън-й омиллари ҳисобланади. Аксинча, тили ёмон одам халқ кўнглини жароҳатлайди, ўз бошига ҳам офат етказди. Сўзда ҳар қандай яхшиликнинг имкони бор, ш.у. ҳам айтадиларки: «нафаснинг жони бор». Ўзи хунук, гапи бемаъни, овози ёқимсиз одамдан яхшиликни умид қилиш бефойдадир. Бу хусусда Абдулла Авлоний дейдилар: «Зероки, инсоннинг иззати, дунёнинг лаззати яхши сўзларни эшитиб ва кўруб ҳисса олмак, ёмон ва зарарликларини ўқуб, билуб, ўзини тиймак, қўлдан келганча халқ ва миллат фойдасига тортишмак ва бу фано дунёдан яхшилик отини олиб кетмакдадур». Шу маънода, И.г.нинг маън-й-ахлоқий моҳиятига икки хил н.назардан ёндашиш мумкин. Бирин-

чиси – мавжудлиги муайян ички ва ташқи таъсирларга, воситаларга боғлиқ бўлмаган гўзаллик. Бунда кўпроқ инсоннинг ташқи қиёфасига дахлдор хус-ятлар назарда тутилади. Иккинчиси – муайян ижобий фаолият, хатти-ҳаракатлар, амаллар, ботиний туйғулар орқали пайдо бўладиган гўзаллик. И.г.ни эзуликдан ажратиб қўйиш, айтиқса, инсоний мун-тларда бу масалага эътиборсиз бўлиш, унинг моҳиятини бир томонлама талқин қилишга сабаб бўлади ва ҳаётда ижобий натижа бермайди.

ИНСОН МАНФААТЛАРИ – ижт-й манфаат шаклларида бири, жам-тдаги ўзгаришлар ва тар-ётнинг асосий мақсадини инсонга йўналтириш, инсон ҳақ-ҳуқуқлари устуворлигини таъминлашни англатадиган т. И.м. инсон эҳтиёжлари, манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги, унинг энг катта бойлик сифатида жам-тдаги алоҳида ўрни ва аҳамиятини таъминлаш, жам-т, давлат ва инсон ўртасидаги ўзаро мун-тларни оқилона йўлга қўйиш тамойилларига таянади. Маълумки, 1997 йил юртимизда И.м. йили деб эълон қилинди. И.м. йилида инсон омилига янада улкан аҳамият берилди. Кейинги йилларга ном бериш ва мам-тимиз учун устувор йўналишни белгилаб олишда ҳам, аввало, И.м. устувор масала сифатида эътиборга олинмоқда.

ИНСОН МАЪНАВИЯТИ – инсонга хос бўлган ички руҳий ҳолат ва унинг ижт-йлашган шакллари; миллат, давлат ва жам-т маъятининг таркибий қисми; инсоннинг руҳий ва ақлий оламида ифода этадиган атама сифатида шахснинг ахлоқий, мад-й, фал-й, ҳуқуқий, илмий, бадиий, диний тасаввурларини ўз ичига олади. И.м. жам-тда мавжуд бўлган кўп қиррали мун-тлар, ижт-й-икт-й, сиёсий шарт-шароитлар асосида,

турли ин-тлар таъсирида шаклланади. У жам-т аъзоларининг ўзаро мун-тлари, уларнинг ҳаётий тажрибалари давомида сайқалланиб, ривожланаётган кадриятлар тизими сифатида кундалик ҳаётда муҳим ўрин тутлади. Инсон ўз маъ-ятини у ўзини шахс сифатида англаганидан бошлаб, ҳаётининг охиригача шакллантириб, ривожлантириб боради. Инсоннинг ташқи кўринишини қадди-қомати, гавдаси, хатти-ҳаракати ва кийиниши ташкил этса, унинг ички олами фикр юритиши, орзу-истаклари, интилишлари, ҳис-туйғулари, эътиқоди, дунёқараши ва мақсадмуддаоларидан иборат. Маълумки, инсон кўп минг йиллик тарёт жараёнида ўзини ўраб турган табиатни, турли воқеа-ҳодисалар, реал ҳаётий жараёнларни кузатиб, уларнинг вужудга келиш сабаблари ва рив-ш қонуниятлари тўғрисида мушоҳада қилиши натижасида турфа тасаввур ва т.ларга эга бўлган. И.м. унинг маърифати ва мад-глилик даражаси б-н боғлиқ. Чунки у маъ-ятга муттасил ўқиш, ўқиш, ўрганиш, идрок этиш, тажриба орттириш орқалигина эришиши мумкин. И.м. қанчалик мукамаллашиб борса, у шунча баркамол бўлиб, жам-т равнақига кўпроқ ҳисса қўшади. Маъ-ятли инсон нима мақсадда яшаётганини аниқ тасаввур этиб, умрини мазмунли ўтказиш йўлини ахтаради, жам-т аъзолари б-н муомала қилиш мадтини эгаллаб боради. Маъ-ятли инсон ҳар бир масала ва муаммога ақл-идрок, инсоф ва адолат н.назаридан ёндашади, виждон, инсоф, иймон, ор-номус, тўғрилиқ ва ёлгон, ҳалол ва ҳаром т.лари моҳиятини тушунишга интилади. Шу тариқа у яхшиликка бошловчи амалларни бажариб, ёмон хатти-ҳаракатлардан ўзини тияди. Она Ватани, миллати ва халқини севиш, демакки, ватанпарварлик, миллатпарварлик ва халқпарварлик хислатлари И.м.нинг асосий ижт-й омиллари-

дир. Маъ-ятли инсонлар кўпайган жам-тда ақл, соғлом фикр, яхши хулқ, инсоф ва адолат тантанана қилиб, турли салбий иллатлар барҳам топади. Натижада жам-т аъзоларининг келажакка ишончи ортиб, улар ўз фаолиятларини Ватан ва халқ равнақи йўлида сафарбар этади. И.м.ни у мансуб бўлган миллатнинг а.лар давомида шаклланган илдизлари, ижт-й-мад-й тарёти, миллатнинг тарихий-сиёсий тажрибаларидан олинадиган руҳий куч-қувват, ҳар қайси даврнинг илғор янгилик ва анъаналари бойитиб боради. Ш.саб. мустақил Ўз-нда И.м.ни юксалтириш масаласига катта аҳамият берилмоқда. Бу ҳаракатларнинг барчаси И.м.ни юксалтиришга қаратилган.

ИНСОН ШАЪНИ – шахснинг қонун асосида ҳимоя қилинадиган, ҳар қандай шароитда ҳам дахлсиз ҳисобладиган, асл инсоний моҳият ифодаси бўлган ор-номуси, кадр-қиммати ва ғурури, шаъну шарафи бутун маън-й борлигини мужассам этадиган т. И.ш. ўзликни, муқаддас маън-й асосларга, ота-она, ака-ука, опа-сингил, севикли ёр, оила, ижт-й гуруҳ, синф, жам-т, Ватан, халқ, миллат ва ҳ.к.га дахлдорликни англаб этиш, ана шу боғлиқлик ришталарини ҳар қандай вазиятда пок сақлаш, уларни мустаҳкамлашга қаратилган юксак ҳис-туйғу, юксак фазилатдир. Ор, орият деганда, ўзи ва ота-боболари, инсон номига, шаънига муносиб деб билган ишларни қилиш, шундай асосда яшаш, шунга тескари бўлган ишдан ҳижолат тортиш, уялиш, номус қилиш тушунилади. Номус деганда кишининг ҳар қандай шароитда, ҳатто азиз жони эвазига ўз обрўсини сақлаши, орият, диёнат, уят-андиша, шарм-ҳаёни ҳар нарсадан юқори қўйиб яшаш тушунилади. Ориятли одам деб, ўз И.ш.ни кадрлайдиган инсонларга айтилади. Инсоннинг кадр-қимматини ерга уриш, шаъ-

нини топташ энг қаттиқ жиноятдир. Чунки инсон шаънини сақлаш, яъни ҳақиқий инсон бўлиб қолишга интилиш — бу бутун инсоният улуғлайдиган фазилатдир. Бинобарин шундай фазилат эгасини камситиш, ҳақорат қилиш — бутун инсониятга қарши жиноят содир этиш б-н баробардир. Ш. у. инсон б-н муомала-мун-гда — у ким бўлишдан қатъи назар унинг шаънини ҳурмат қилиш умумбашарий қадриятларнинг асосини ташкил этади. Диёнатли, ориятли бўлиш халқимизга хос миллий ахлоқнинг муҳим тамойилларидан бўлиб, И.ш.ни сақлашда бу фазилатлар асосий ўрин тутлади. Диёнат виждон ва имоннинг асосий шартларидан бири бўлиб, ҳалоллик, поклик, тўғрилик каби эзгу тамойилларга амал қилиб, И.ш. ва бурчига садоқат б-н яшашни англатади. Диёнатли киши ориятли бўлади. Орият, ор-номуслилик миллий ғурур, миллий ифтихор туйғуси б-н узвий боғлиқ бўлиб, маън-й етукликнинг муҳим белгисидир. Халқимиз азал-азалдан ор-номус кучлилиги б-н ажралиб келади. Энг оғир ва мураккаб дамларда ҳам ўзлигини сақлаш, ёвларга қарши курашда ота-боболаримизга ор-номуси куч-қувват манбаи бўлиб хизмат қилган. Ор-номуссиз кишилар кадр-қимматни билмайди, улар хиёнатга мойил бўладилар. Борди-ю улар элга бош бўлса, иттифоқ ўрнини нифоқ, адолат ўрнини зулм, дўстлик ўрнини адоват, мурувват ўрнини хасислик, саховат ўрнини бахиллик, муҳаббат ўрнини нафрат, тавозе ўрнини кибр, ҳавас ўрнини ҳасад, шафқат ўрнини бераҳмлик, мулоимлик ўрнини кўполлик, ҳурмат ўрнини тўхмат, қаноат ўрнини таъна эгаллайди. Натижада, жам-т маън-й таназзулга юз ўгириб, И.ш. топталади. Миллий тарбия жараёнида тўлақонли шахс бўлиб вояга етган индивидлар инсонлик шаъни учун курашга кодир бўлади.

Шахс ўзи мансуб бўлган жамоа, миллати ва халқ манфаатларини ҳамма нарсадан, ҳатто ўз жонидан ҳам азиз ва муқаддас деб билади. Ўз қадрини билган одамларгина ўзгаларни қадрай олади, чунки бундай шахсларда қадриятли онг шаклланган бўлади. Қадриятли онг соҳибларида ўз халқи, миллати шаънини ҳар қандай вазиятда ҳам пок сақлаш, унга доғ туширмаслик фазилатлари устувор бўлади. Тарихга мурожаат қилайлик. Буюк соҳибқирон бобомиз Амир Темури бутун Европани зир титратган Йилдирим Боязидни нима учун жангу жадалда енгиб, тиз чўктирди. Чунки у Соҳибқироннинг шаънига тегадиган гапларни айтган эди. Шунинг учун Амир Темури, гарчи уни буюк ҳукмдор ва саркарда сифатида ҳурмат қилса-да, ўз шаъну шарафи учун у билан жанг қилишга мажбур бўлади. Халқимиз қадим-қадим замонлардан буён тарихан камтар, камсухан, табиатан мард, меҳнатсевар, оилапарвар, болажон, саховатпеша, меҳмондўст, бағрикенг, қалби пок бўлиб, унинг бу фазилатлари миллатимиз шаънини улуғлашда, ҳал қилувчи аҳамият касб этиб келган. XIX а.да халқимизнинг феъл-атворини ўрганган венгер тадқиқотчиси Герман Вамбери бундай фазилатларни юксак баҳолайди. У бундай ёзади: «Бу халқнинг ижобий, маън-й жиҳатлари энг аввало уларнинг очиқкўнгил, мард, жиддий, ҳақиқий туркий ҳимматга эга эканида яққол кўзга ташланиб турибди...». Вамбери «Ўзб.лар бир сўзни ўйлаб, мулоҳаза қилиб айтгунича кўшни халқ вакиллари қанчадан-қанча гапни жавраб ташлашини айтади. Ўзб. ўйлаброқ сўз қотади, тўғри гапирадиган, тўғри ҳаракат қиладиган, кўзга тик қарайдиган эркакни мукамаллик намунаси деб билади», деб таъкидлайди у. Далада ўзи б-н ўзи бўлиб, индамайгина ибтидоий омочни тортиб юрган оддий, ҳалол деҳқонни кўрган одам

уни ўз юртининг халоскори деб тасаввур қилиши қийин эканига эътибор қаратар экан, Вамбери ёзади: «Айнан шу одам бизнинг вақтгача М.О.нинг хўжайини бўлиб келди. Чунки шу оддий омуш тортиб юрган ўзб. керак бўлган пайтда отга ирғиб мина олади ва қўлига қурол олиб, ўзини жанг майдонида кўрсатади». Бу фикрлар миллатимиз вакилларида И.ш. алар давомида юксак бўлиб келганининг холис эътирофидир. Ўзб. аёллари ҳақида гап кетганда, Вамбери улар уят, номус, ҳаё ва ибод, ифбат, назокат, ширинзабонлик, оилага садоқат, болаларга чексиз муҳаббат, кийинишда, юриш-туришда анъанавий меъёрларига қаттиқ риоя қилиш каби сифатлари б-н ажралиб туришига эътибор қаратади. Бу ҳам ҳеч шубҳасиз миллатдошларимизда И.ш. юксаклигидан далолат беради. Бугунги кунда ўзликни англаган ҳолда миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлиги асосида яшаш, замонавий билим ҳамда касб-ҳунарларни эгаллаш, меҳнатда, ҳаётнинг турли соҳаларида ўз истеъдод ва қобилиятларини намоён этиб, халқ ва юртига сидқидилдан хизмат этиш И.ш.ни юксалтиради. Дейлик, Ўз-нда тайёрланаётган маҳсулотлар жаҳон бозорида юксак баҳоланишидан гурур ва ифтихор туядиган кишилар ёмон, сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқаришдан орномус қилади. Шу тариқа миллатимиз ҳамда мам-тимиз шаънини улуғлаган бўлади. Ёки спортчиларимизнинг халқаро мусобақаларда эришаётган муваффақиятларидан фахрланиш ҳислари И.ш.ни юксалтиришга хизмат қиладиган омиллардандир. Миллатлараро ва динлараро мун-тларни инсонпарварлик руҳида қарор топтириш, бугунги глобаллашув жараёнларида ўз миллий қиёфамиз, динимиз ва маъ-ятимизни сақлаб қолиш учун интилиш миллатимиз шаъни учун курашнинг бир шакли сифатида намоён бўлмоқдаки, буни ҳар бир

юртдошимиз англаб, тушуниб олиши зарур. Кейинги йилларда мам-тимизда И.ш., унинг кадр-қиммати энг олий қадриятлардан бирига айланди.

ИНСОН ҚАДРИ — одам зотининг Аллоҳнинг энг буюк мўъжизаси сифатида улуғланиши, ҳар томонлама муносиб кадр-қиммат топишини англатадиган т. Инсон учун қадриятлар мезонини англашда дастлаб оила муҳити, ота-она, қариндош-уруғ, ўқитувчилар муҳим ўрин тутди. Айнан ана шу омиллар негизида инсон камол топиб боради. Инсоннинг бутун умри ўзида шахсий қадриятларни такомиллаштириш, ўз қадрини камолга етказиш, жам-т, замонда содир бўлаётган ўзгаришлар қадрини англашга интилишдан иборатдир. Ўзи ва б.нинг қадрини англаб этиш учун инсоннинг маън-й дунёси эзгуликка хизмат қилиши, юксак ижт-й сифатларга эга бўлиши, унинг ўзи эса ҳаётнинг моҳияти ва мақсадини тўғри англайдиган даражада тарбияланган бўлмоғи лозим. Бу маънода, Суқротнинг «Ўз-ўзингни англаб ет!» — деган даъвати ғоят катта аҳамият касб этади. Ўз қадрини англашнинг объектив, субъектив, ижт-й ва шахсий жиҳатлари мавжуд бўлиб, доимий равишда ўзаро алоқадорликда яшайди, инсон табиатининг турли жиҳатларини акс эттиради. Ҳар қайси шахснинг қадри у яшаётган замон, ундаги жараёнлар, ижт-й-тарихий шарт-шароитлар кўзгусида намоён бўлади. Муҳит ва даврнинг талаблари шахснинг қадрини шакллантириб, юксалтириб боради. Унинг ўзи ижт-й мун-тлар субъекти сифатида, ўз қадрининг шахсий талаблари, эҳтиёж ва мақсадлари б-н нақадар боғлиқ эканини тобора кўпроқ англаб боради. Инсон ва унинг қадри муаммоси — фал.нинг азалий мавзуларидан бири. Одам наслининг дунёга келиши, бошқа жонзотлардан фарқи, табиат ва

жам-тдаги ўрни, инсоний фазилатлари, шахсий хус-яти тўғрисидаги масалалар ҳамма давр файласуфларининг диққат марказида бўлиб келган. Маълумки, одамнинг жисмоний тузилиши, табиий-биологик хус-ятларини ўрганиш илмфан оламида ҳамон давом этмоқда. Ижт-й фанларда эса шахс камолоти, унинг ижт-й, маън-й қиёфаси б-н боғлиқ масалалари тадқиқ қилинмоқда. Хуллас, одамзод учун ўзига ўхшаган бошқа кишилар, уларнинг хус-ятлари, жам-тдаги ўрни, қадри, ўтмиши ва келажаги б-н боғлиқ муаммолар қадимдан энг асосий тадқиқот ва кузатиш объекти бўлиб келган. Инсоннинг ўзини қадрият сифатида талқин қилиш б-н унинг қадри ва шахсий даражадаги қадриятлар тизими тўғрисидаги масалалар бири-бирдан фарқ қилади. Бу борада уч йўналишда фикр юритиш мумкин. Биринчидан, ҳар бир инсонни қадрият сифатида қараш мумкин. Бунда инсоннинг ўзи, унинг табиий-тарихий жараёндаги мавжудлиги, тирик жонзотлар орасида ягона ижт-й вужуд экани эътиборга олинади. Бу йўналишдаги таҳлил аниқ инсонга қаратилган бўлиб, уни махсус тадқиқот мавзуси объектига айлантиради. Иккинчидан, инсоннинг қадри, яъни уни ижт-й жараёнлардаги ўрнини, атроф-муҳит ва б. кишилар учун аҳамияти, жам-тдаги мавқеи каби масалаларни тадқиқ қилиш ҳам мумкин. Бундай таҳлил инсоннинг ижт-й-тарихий аҳамиятини ўрганишга асосланади. Учинчидан, шахснинг маън-й олами, қиёфаси, қизиқишлар дунёси, талаб ва эҳтиёжлари, фаолияти б-н боғлиқ қадриятлар тизимини ҳам таҳлил қилиш мумкин. Бунда асосий эътибор қадриятларнинг шахсий (алоҳида, якка) даражада намоён бўлиш шакллари ва хус-ятларига қаратилади. Ҳоз. даврда ҳар қайси одамнинг қадри — аввало, унинг табиатга, ташқи оламда рўй бераётган жараёнларга, бу жараён-

лардаги ўрни ва фаолиятига, турли ирқ, миллат, ижт-й қатламларга мансуб бўлган, ранг-баранг мақсад ва қадриятларга интиладиган кишиларга, ўзига, оила, турмуш, жам-моа ва жам-тдаги мавқеига нисбатан мун-тида яққол кўринади. III-дек, меҳнат, ишлаб чиқариш ва иқтисодиёт борасидаги жараёнлардаги иштироки, жам-тдаги ижт-й эҳтиёжларни қондириш ва моддий бойликларни яратиш жараёнига қўшаётган ҳиссаси ҳам инсон қадрини белгилайди. Қолаверса, сиёсий ўзгаришлар, жам-тни демократлаштиришда қатнашиши, бу жараёнда қандай мақсадларни кўзлаётгани ҳамда қадриятлар тизими тез ўзгариб бораётган бугунги кунда қандай позицияни эгаллаши, ўзини қандай тутиши б-н боғлиқ фаолияти ҳам бу борада муайян аҳамият касб этади. Бундан ташқари, кадр-қиммат инсоннинг маън-й баркамоллиги, билими, қобилияти, истеъдоди, иқтидори ва улардан қандай мақсадларда фойдаланаётгани; ўзининг шахсий, миллий, диний, ирқий, синфий ва б. соҳалардаги манфаат ҳамда мақсадлари, талаб-эҳтиёжлари, интилиш ва фаолиятини умуминсоний талабларга мослаштира олгани б-н боғлиқ сифатларда ифодаланади. Бу борада унинг турли бузғунчи ғоялар, вайронкор мафкура ва б. бидъатларнинг моҳиятини тўғри англаб олгани, уларга нисбатан мун-ти ҳам муҳимдир. Ана шу жиҳатларнинг барчасини ҳисобга олган ҳолда инсон қадрини баҳолаш ва шу асосда шахсларнинг типларини аниқлаш мумкин.

ИНСОН ҚАЛБИ ВА ОНГИ УЧУН КУРАШ — ҳоз. замонда турли усул ва шаклларда кўрсатилаётган ғоявий-мафкуравий таъсирнинг асосий объекти ва мақсадини ифода этадиган ибора. Ғоя ва онг мун-ти ҳақида гап кетар экан, қуйидаги ҳолатларга эътибор бериш зарур.

Биринчидан, муайян ғоя инсон томонидан қабул қилинмаслиги мумкин. Иккинчидан, муайян ғоя шахс онгида фақат ахборот сифатида сақланиб қолиши, яъни кераксиз буюм каби инсон онгининг бир четида «чанг босиб» ётавериши мумкин. Биринчи ҳолатда ғоя инсон онгида ҳеч қандай из қолдирмайди. Иккинчи ҳолатда эса у шахс учун ҳеч қандай ижт-й аҳамиятга эга бўлмайди. Бундан чиқадиган ҳулоса шуки, ғоя фақат инсон қалбини эгаллаган, унинг маън-й-руҳий ҳолатининг узвий қисмига айланган тақдирдагина амалдаги кучга айланади. Ш.у. ҳам бугунги кунда мафкуравий курашнинг бош мақсади инсон қалбини забт этиш орқали унинг онгини эгаллаш бўлиб қолмоқда. Бугунги кунда инсоният қўлида мавжуд бўлган курул-яроғлар Ер курурасини бир неча бор яксон қилишга етади. Буни ҳаммамиз яхши англаймиз. Лекин ҳоз. замондаги энг катта хавф — инсонларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафкуравий курашдир. Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади. Шу маънода аҳоли, айниқса, ёшларимизнинг маънавий оламида бўшлиқ вужудга келмаслиги учун уларнинг қалби ва онгида соғлом ҳаёт тарзи, миллий ва умуммиллий қадриятларга ҳурмат-эҳтиром туйғусини болалик пайтидан бошлаб шакллантиришимиз зарур. Шунини унутмаслик керакки, бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин. Ҳаммамиз яхши билемизки, ҳар қайси давлатнинг чегараларини дахлсиз сақлашда ҳарбий куч-қудрат, курулли кучлар сув би-

лан ҳаводек зарур. Аммо халқимиз, авваламбор, ёш авлодимиз маънавий оламининг дахлсизлигини асраш учун биз нималарга таяниб-суяниб иш олиб боришимиз керак, деган савол бугун барчамизни ўйлантириши табиий. Мен, ҳаётда кўп бора ўз тасдиғини топган ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, бу масалада шундай деган бўлардим: тобора кучайиб бораётган бундай хатарларга қарши доимо сергак, огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшашимиз зарур. Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маънавий тарбия билан жавоб бериш мумкин. Барчамизга аён бўлиши керакки, қаерда бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, ўша ерда маъ-ят энг ожиз ва заиф нуқтага айланади. Ва, аксинча — қаерда ҳушёрлик ва жонкуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур ҳукмрон бўлса, ўша ерда маънавият қудратли кучга айланади.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ — одамларнинг инсонлик шаъну шарафига муносиб тарзда яшаши ва фаолият олиб бориши учун лозим бўладиган ҳақ-ҳуқуқлар мажмуини ифода этадиган т. Бу ҳуқуқлар табиий ҳуқуқлар ва давлат томонидан қонуний асосда қафолатланган ҳуқуқларга бўлинади. Табиий ҳуқуққа яшаш ҳуқуқини мисол қилиб келтириш мумкин. Давлат томонидан қафолатланган ҳуқуқларга сайлов ҳуқуқи, билим олиш ҳуқуқи, нафақа олиш ҳуқуқи каби инсоний ҳуқуқлар киради. И.х. ҳар бир давлатнинг Конституцияси ҳамда амалдаги қонунларида белгиланиб, улар шахсий, ижт-й-икт-й ва сиёсий ҳуқуқларга бўлинади. Шахсий ҳуқуқларга: яшаш ҳуқуқи, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи, турар-жой дахлсизлиги ҳуқуқи, эркин кўчиш ҳуқуқи, сўз

ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи, виждон эркинлиги ҳуқуқи; сиёсий ҳуқуқларга: давлат бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқи, митинглар, йиғинлар ва намойишлар ўтказиш, уларда қатнашиш ҳуқуқи, касаба уюшмаси, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатларга бирлашиш ҳуқуқи: ижт-й-иқт-й ҳуқуқларга мулкдор бўлиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, ижт-й таъминот хизматлари, тиббий хизматлардан фойдаланиш ҳуқуқи, билим олиш ҳуқуқи кирди. И.х. инсоннинг давлат б-н муносабатларидаги ҳуқуқий мақомини, иқт-й, ижт-й, сиёсий ва мад-й соҳалардаги имкониятлари ҳамда орзу-интилишларини тавсиф этадиган т. сифатида ҳам намоён бўлади. И.х.ни эркин ва самарали тарзда амалга ошириш фуқаролик жам-ти ва ҳуқуқий давлатнинг асосий вазифаларидан биридир. И.х.ни мутлақ ва нисбий ҳуқуқларга бўлиш мумкин. Яшаш ҳуқуқи, қийноқларга, зўравонликка, инсон шаънини ерга урадиган бошқа муомала ёки жазо турларига дучор этилмаслик ҳуқуқи, шахсий ҳаётнинг дахлсизлиги ҳуқуқи, шахсий ва оилавий сирларни сақлаш ҳуқуқи, ўз шаъни ҳамда обрў-эътиборини ҳимоя этиш ҳуқуқи, виждон эркинлиги ва динга эътиқод қилиш ҳуқуқи, ш-дек, суд томонидан ҳимоя қилиниш ва одил судлов ҳуқуқи ҳамда шулар б-н боғлиқ энг муҳим процессуал ҳуқуқлар мутлақ И.х. сирасига кирди. Қолган барча И.х. нисбий бўлиб, фавқулудда ёки ҳарбий ҳолат тартиби жорий қилинган вазиятда чеклаб ёки тўхтатиб қўйилиши мумкин. Демократик давлатда мутлақ И.х.ни ҳар қандай вазиятда ҳам чеклаш ёки вақтинча тўхтатишга (бекор қилишга) йўл қўйилмайди. ЎзР Конституциясида инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинлик ва бурчлари, жумладан, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари, сиёсий ҳуқуқлари, иқт-й ҳамда ижт-й ҳуқуқлари, ш-дек, И.х.

ва эркинликларининг кафолатлари белгилаб берилган (18–52-моддалар). ЎзРда барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижт-й келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижт-й мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар (18-модда). Жумладан, яшаш ҳуқуқи – ҳар бир инсоннинг узвий ва ажралмас ҳуқуқи. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш – энг оғир жиноят ҳисобланади (24-модда). Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши; қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситадиган бошқа таътиқларга дучор этилиши мумкин эмас (25–26-моддалар). Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашувлар ҳимояланиш ва тураржойи дахлсизлиги ҳуқуқига; фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга (27–29-моддалар). Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди (31-модда). Мустақиллик йилларида Ўз-нда И.х. ва эркинликларининг устуворлигидан келиб чиқадиган, халқаро миқёсда қабул қилинган янги юридик таътиқ ва талабларга асосланган кенг ҳуқуқий муҳит вужудга келтирилди, мустабид тузумнинг таътиқ ва зўравонлигидан ҳуқуқий меъёрлар сари кескин бурилиш ясалди. Мам-тимиз қонунларини И.х. соҳасидаги халқаро меъёр ва андозаларга мувофиқлаштириш, мазкур соҳада миллий ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш, И.х.ни ҳимоя қиладиган муассасаларнинг яхлит тизимини барпо этиш, И.х.га оид халқаро шартномалар ва ҳужжатларга қўшилишда давом этиб,

бу ҳужжатлар бўйича мажбуриятларни бажаришнинг, барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар шу ҳужжатлар талабларига сўзсиз риоя қилишининг механизми яратилди. Ўз-н жам-тида И.х. инсон эркинликлари, бурч ва мажбуриятлари б-н боғлиқ қарашларни акс эттирадиган т. сифатида миллий ғоянинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Инсоният ўз тар-ёти жараёнида И.х.га оид бўлган махсус қонунчилик тизимини яратган. Бу тизим ўз тар-ётида учта катта босқични босиб ўтган. Биринчи босқич 1789 йилги Франция инқилоби туфайли «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси» қабул қилинган даврдан бошланиб, Биринчи жаҳон урушигача бўлган (1914) муддатни ўз ичига олади. Бу даврда шахс эркинлиги ва фуқаролар тенглиги, инсон шахсининг дахлсизлиги, хусусий мулкка эгалик, сайлаш ва сайланиш каби шахсий ҳамда сиёсий ҳуқуқлар б-н боғлиқ масалалар тартибга солинди. Иккинчи босқичда (1914–1950) инсоннинг меҳнат қилиш, дам олиш, ижт-й ёрдам олиш б-н боғлиқ ижт-й-иқт-й ҳуқуқларига оид қонунчилик асослари мустаҳкамланди. Учинчи босқич XX а.нинг иккинчи ярмидан бугунги кунгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда тинч яшаш, атроф-муҳит тозалигига эришиш, ахборот олиш ҳуқуқи б-н боғлиқ масалалар фаол муҳокама қилиниб, уларни ҳал этиш йўллари қидирилмоқда. Бу даврда И.х. соҳасида халқаро қонунчилик тизими – умумэтироф этилган стандартлар шаклланди. БМТ томонидан 70 га яқин, Европа Кенгаши Бош ассамблеяси томонидан 160 дан зиёд, ЮНЕСКО томонидан 70 дан ортиқ, Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти томонидан 30 дан кўпроқ И.х.га тааллуқли халқаро конвенциялар, декларациялар, пактлар қабул қилинди. Ҳоз. пайтда И.х.

бўйича 400 га яқин халқаро ҳужжат мавжуд. И.х. Умумжаҳон декларацияси БМТ Низомида эълон қилинган бўлиб, мазкур ҳужжат дунёдаги барча халқлар ўртасида ҳамкорликни ривожлантириш, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва уларни тўла амалга ошириш, кишилар турмушини яхшилаш, ижт-й тар-ётни ривожлантиришга кўмаклашиш каби шиорларга асосланади. БМТ Бош ассамблеясида 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган ушбу декларацияга биноан ҳар бир инсон, миллати, жинси, ирқи, табақаси, динидан қатъи назар, декларацияда эълон қилинган ҳуқуқ ва эркинликлардан ҳеч қандай чекланишсиз фойдаланиши керак. Декларация кириш қисми ва 30 та моддадан иборат. БМТнинг И.х. декларациясига кўра, ҳар бир шахс касб танлаш эркинлиги, меҳнат қилиш ва унга яраша ҳақ олиш, меҳнат шароитларини яхшилашни талаб этиш, ишсизликка қарши курашиш, ногиронлик ва қарилик пенсиялари олиш, дам олиш ва вақтинча нафақа олиш ва б. ҳуқуқларга эга. Декларацияга биноан меҳнаткашлар касаба уюшмалари ташкил этишлари ва улардан ўз манфаатларини ҳимоя қилишда фойдаланишлари мумкин. Ш-дек, БМТ доирасида қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича халқаро пактга қўшилган давлатларнинг пакт низомини бажаришини назорат қилиш учун шу пактга доир факультатив протоколга мувофиқ, 1976 йил сентябрда И.х. бўйича Қўмита ташкил этилган бўлиб, у 18 аъзодан иборат. Улар мазкур пактга қўшилган давлатларнинг фуқаролари орасидан танлаб олинган бўлиб, эксперт сифатида фаолият кўрсатади. Қўмитанинг барча қарорлари тавсия хус-ятига эга бўлиб, бирон-бир давлат зиммасига расмий мажбурият юкламайди. Ҳар йили қўмита БМТ Бош ассамблеясига ўз фаолияти ҳақида маъруза тақдим этади. И.х. бўйича

ЎЗР миллий маркази И.х. ва эркинликларини муҳофаза қиладиган халқаро ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари б-н ҳамкорликни кенгайтириш, давлат мурасасалари ходимлари ва барча аҳолининг И.х. бўйича мад-тини ошириш бўйича фаолият олиб боради. Бу ташкилотнинг асосий вазифалари: миллий ҳаракат режаси, ш-дек, Конституция, қонунлар ва И.х. соҳасида умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрлари қоидаларини амалга ошириш стратегиясини ишлаб чиқиш; И.х. соҳасида ЎЗРнинг халқаро ва миллий ташкилотлар б-н ҳамкорлигини ривожлантириш; И.х.га риоя этилиши ва бу ҳуқуқларнинг муҳофаза қилиниши юзасидан миллий маърузалар тайёрлаш; давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига, жамоат бирлашмаларига маслаҳатлар бериш фаолиятини амалга ошириш; тарғибот, ўқув-услубий адабиётларни нашр этиш борасидаги фаолиятни мувофиқлаштириш, давлат органларининг И.х.га риоя этиш ва бу ҳуқуқларни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш юзасидан уларга тавсиялар тайёрлаш; И.х.ларини рағбатлантириш ва муҳофаза қилишнинг турли жиҳатлари юзасидан тадқиқотларни ташкил этиш ва ўтказиш каби муҳим фаолиятни амалга оширишдан иборат.

ИНСОНИЙЛИК — инсонлик, одамгарчилик чегарасида қилинадиган ишлар, одамга ярашадиган, унга зеб бўладиган, шахсини улуғлайдиган фазилатни, ҳаётга, одамзод тақдирига гуманистик мун-тни англададиган т. И. ғоялари узоқ тарихга эга бўлиб, унинг ёрқин ифодаси бўлган ижод намуналари, реал далил ва мисоллар халқ оғзаки ижодиётида, бадий адабиётда, диний ва фал-й таълимотларда, турли халқларнинг тарихи, мад-й меросида алар давомида яшаб келмоқда. Шарқнинг

буюк мутафаккирларидан Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби мумтоз сиймоларнинг асарларида инсон эркинлиги, унинг қадрқиммати, И. ғоялари б-н бирга бир бутун ҳолда илгари сурилади. Хус-н, Алишер Навоий ижодида дунёдаги энг катта бойлик — ҳазрат инсондир, деган ғоя бадий сўз орқали асослаб берилган. Ул зотнинг фикрича, бутун мавжудот, борлиқ инсон учун, унинг бахт-саодати учун хизмат қилиши лозим. «Одавий эрсанг демагил одами, Оники йўқ халқ ғамидин ғами». Алишер Навоийнинг биргина шу байтида унинг ижодида И. нақадар етакчи ўринга чиққани яққол кўриниб турибди. Миллий тафаккуримизнинг бошқа намояндалари ижодида ҳам бу анъана давом эттирилиб, юксак И. маън-й тар-ётнинг муҳим омили сифатида тараннум этилган. Шарқ фал.си ва ижт-й тафаккурида И. ғоялари азалдан кенг тарқалган бўлиб, унинг кўп минг йиллик тарихи б-н чамбарчас боғлиқ. Европада эса И. яхлит дунёқараш тизими сифатида биринчи бор Фарб Уйғониш даврида, яъни XV–XVII а.ларда шаклланди. Ўрта а.ларда Худо ва дин номидан камситиб, ҳақоратлаб, минглаб инсонларни инквизиция гулханига ташлаган шафқатсиз диндорлар ва уларни қўллаб-қувватлаган черков ҳокимиятига қарши, Европада И. ғоялари ўзига хос кураш дастури сифатида намоён бўла бошлади. У ижт-й фикрни кенг қамраб олиб, адабиёт, фал., санъат ва б. соҳалар ривожига янгича мазмун ва руҳ касб этди. XIV–XVII а.ларда И. ғоялари дастлаб Италияда, кейинчалик эса Европанинг бошқа мам-тларида тарқала бошлади. Шундан кейинги а.лар давомида И. ғоялари катта тарихий йўлни босиб ўтди. Жаҳон илмий, сиёсий ва ижт-й фал.сида И., инсонпарварлик «гу-

манизм» номи б-н ривожланди. Бу атама илм-фанда биринчи марта XIX а. бошларида ишлатила бошлади ва XX а.нинг ўрталаригача жам-тдаги адолатсизлик ва тенгсизлик кўринишларини танқид қилиш учун ғоявий асос бўлиб хизмат қилди. Инсониятнинг XV а.дан то XX а.нинг ўрталаригача бўлган тарихи аста-секин И. ғояларини ўзлаштиришга сабаб бўлди ва уларни инкор этиш инсониятни қандай катта фожиаларга ундаши мумкин эканини кўрсатди. Шу асосда Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда дунё тар-ётида туб ўзгаришлар юз бера бошлади ва ҳақиқий И. томон жиддий қадамлар қўйилди. Бунда БМТ, ЮНЕСКО каби нуфузли халқаро тузилмалар ташкил этилгани, бошқа соҳалар қатори гуманитар масалалар ҳам сиёсий муҳокама мавзусига айланганида кўриш мумкин. И. ўзб. миллий менталитетининг таркибий қисмидир. У халқимиз ҳаётида доим мавжуд бўлган ва унинг мутафаккир фарзандлари ижодида ўз ифодасини топган. Яъни, И. ғоялари юртимиз ва халқимиз онгига ташқаридан киритилган эмас, балки халқимиз тафаккури, ижодкорлик даҳоси меваси сифатида яшаб, юксалиб келмоқда. Бу жараён мустақиллик йилларида янада кенг давом эттирилмоқда. Ўз-н барча соҳаларда биринчи галда И. ва инсонпарварликнинг юксак мезони ва талаблари асосида сиёсат олиб бормоқда. Мам-тимиз Конституцияси ва қонунлари, юртимиздаги туб ислохотлар, аввало, инсонни улуғлаш, унинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилгани, халқимиз маъ-ятига, миллий қадрият ва анъаналаримиз ривожига берилаётган эътибор, бу борадаги кенг қўламли ишлар — И.нинг амалдаги ёрқин ифодасидир.

ИНСОНПАРВАРЛИК — инсоннинг юксак ижт-й мақомини бел-

гилаб, бу борадаги диний ва дунёвий, ғоявий-мафкуравий, миллий ва умумбашарий қарашлар, мезонлар туйғу ва т.лар, қадриятлар ва анъаналар системаси, фаолият таъражасини асослаб берадиган таълимотлар, умуман инсонийликка асосланган фаолият ва хатти-ҳаракатни англатадиган т. Ғарбда И. тамойилини дастлаб Европа Уйғониш даври мутафаккирлари илгари сурган, деган қараш мавжуд. Аслида, И. даставвал Шарқда пайдо бўлган. Бундан 3–4 минг йиллар аввал амал қилган қад. сомир мих хатларида инсонийлик, И. деган маъноларни билдирадиган «намлулу» сўзининг учраши, «Авесто»даги «Эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал» ғояси бу фикрнинг барчасида И. ғоялари устувордир. Айниқса, муқаддас ислом динининг асоси ва моҳияти И.дан иборат. Чунончи, ҳадиси шарифда «Одамларга раҳмли бўлмаган кишига Аллоҳнинг ҳам раҳми келмайди», деган сўзлар орқали И.га даъват этилади. Собик Иттифок даврида И. синфийлик н.назаридан талқин этилиб, унинг асл маъноси сохталаштирилди. Мустабид тузум мафкурачиларининг бу борадаги саъй-ҳаракатларини халқ қабул қилмади. Истиқлол даврида мамтимизда И.ни жам-т ҳаётининг асосий тамойилларидан бирига айлантириш йўлида улкан ишлар амалга оширилмоқда.

ИНСОНПАРВАРЛИК ЁРДАМИ — инсоннинг инсон олдидаги муқаддас бурчидан келиб чиққан ҳолда беғараз кўмак ва ёрдам кўрсатишини англатувчи т. И.ё. ҳоз. кунда гуманитар ёрдам асосан ҳалокат юз берган ёки юз бериш хавфи ёқасида турган, тар-ётдан орқада қолиб, қашшоқликка юз тутган ҳудудларнинг аҳолиси, ҳарбий тўқнашувлардан азият чеккан қочоқлар, ногирон ва бемор инсонлар ўртасида текин-

га тарқатиладиган энг зарур кундалик тирикчилик воситалари ҳисобланади. Куролли можаролар шароитида И.ё. тинч аҳолига озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, дори-дармонлар етказиб беришни назарда тутаяди, ўқ-дори ёки жиддий тан жароҳати етказиши ёхуд одам ўлдириш учун ишлатилиши мумкин бўлган қурилмалар, автотранспорт воситалари ва материаллар олиб боришни кўзда тутмайди. И.ё. тезкорлик б-н амалга оширилиши ва турли офатлардан жабрланганларнинг мушқулини осонлаштириш учун қўлланиши б-н бошқа хорижий ёрдамлардан ажралиб туради. Баъзан И.ё. ниқоби остида маҳаллий аҳолини зимдан ўз томонига оғдиришга уринишлар бўлиши ҳам мумкин. Узоқ сақлаш учун мўлжалланган озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармонлар, ичимлик суви, иссиқ кийим-кечак ва шахсий фойдаланиш учун керак бўладиган кундалик буюмлар, чодирлар, ёнилғи И.ё.нинг турлари ҳисобланади.

ИНСОФ (араб. адолат, одиллик, беғаразлик) — адолат ва виждон б-н иш тутиш туйғуси, ҳаётда, ишда бошқаларга мун-гда ҳалоллик ва тўғрилиқни англатадиган т. И.лилик, очикқўнғиллик, самимийлик халқимизнинг энг қад. маън-й фазилатларидан ҳисобланади. И.лилик ҳаётнинг асл мазмунини англашга ёрдам беради, бошқалар б-н ўзини бир қаторда тутиш, улар тўғрисида ғамхўрлик қилиш комил инсоннинг энг муҳим хус-ятларидан бири экани алоҳида уқтирилгани бежиз эмас. И.лилик — мисоли бир завқ. Уни татиб қўриш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Яъни, бу завқнинг нашъасини суриш фидокорликни талаб этади. И. «виждон» т.си б-н боғлиқ, маълум маънода ҳалолликка ўхшаб кетадиган ахлоқий фазилатдир. Лекин ҳалоллик ўз ҳақи ва ҳаққини, яъни моддий ва маън-й ҳуқуқини

ўзгаларнинг ҳақи ва ҳаққига хиёнат қилмаган ҳолда ажратиб яшашни англатади. И.лилик эса ижобийликда ҳалоллик каби юксак фазилатдир: унда киши ўз ҳалол ҳаққидан ўзганинг ҳисобига кечади; «ўзга»нинг шароити ўзиникидан ниҳоятда оғир ва ёмон эканини ҳисобга олиб, ўз қонуний ҳақи ва ҳаққини ёки уларнинг бир қисмини ихтиёрий равишда ўзгага беради, мурувват кўрсатади. И.ли одам олди-бердида ҳам доимо ҳалол, тўғрисиўз, тартиб-интизомли, том маънода тўғри ва виждонли бўлади. Иймон, диёнат ва И. туйғулари ўзаро узвий боғлиқ. Иймонли, диёнатли одамда И. кучли бўлади. Аксинча, иймонсиз, диёнатсиз кишида И.дан асар ҳам бўлмайди. И.ли киши эзгулик, яхшилик ва савоб ишга ташна бўлиб яшайди. Бировга яхшилик қилиш, мурувват ва саховат кўрсатиш, ўз ҳаракатидан маън-й баҳра олиш И.ли одамнинг ҳаёт мезони. Шу тариқа мурувват кўрган кишининг кўнгли тоғдек кўтарилади, боши осмонга етади. Инсонлар ўртасида меҳр-оқибат ортади. И.ли киши олижанобдир. Бундай одамларда мудом яхшилик қилиб яшаш, дўстларидан айб қидирмаслик, бошқаларни тўғри йўлга бошлаш, улар учун синов ва машаққатни ўз елкасига олиш, фақат ўз манфаатини кўзламамаслик, очик юзли, ширин сўзли бўлиш, муҳтожларнинг ҳожатини чиқариш, мулоийм бўлиш каби олижаноб фазилатларни кўриш мумкин. Айни пайтда И. кўрсатган одамнинг иши ҳам юришади, эл-юрт орасида обрў-эътибори ортади. Ш.у. ҳам халқимиз «Инсоф — сари баракка, яъни бараканинг боши инсофдир», — дейди. И. маън-й т. сифатида адолат т.сига яқин. Агар адолат моҳиятан давлатнинг фуқарога, жам-тнинг шахсга, каттанинг кичикка, раҳбарнинг ходимга, инсоннинг инсонга нисбатан ҳалол ва холис, ҳаққоний мун-ти тарзи-

да намоён бўлса, И. адолат мезонинг амалда сақланиши сифатида кўзга ташланади. У фуқаролар, жам-т аъзолари ўртасида инсонийлик, одамгарчилик мун-тларининг миллий қадрият даражасига кўтарилган ахлоқий меъеридир. И. жам-тда меҳр-оқибат, ўзаро хурмат ва аҳиллик муҳитининг мустаҳкамланиши, инсонпарварлик руҳининг кучайиши ва миллий қиёфамизни сақлаб қолишга хизмат қилади.

ИНСОФСИЗ(ЛИК) — маъ-ят та-моийлларида зид фаолият, хус-ят ва хатти-ҳаракатни, диёнатсизликни ифода этадиган т. Инсофсиз, виждонсиз, диёнатсиз кимсадир. Ундан ҳар қандай ёмонликни кутиш мумкин. Кишиларнинг инсофли ёки И. бўлиши аввало, унинг қандай оилада катта бўлгани, қай даражада таълим-тарбия олганига боғлиқ. Одатда етарлича таълим-тарбия кўрмаган, ҳаётда эзгу мақсади йўқ ёки сароб орзу-умидлар б-н яшайдиган, маърифатсиз, жоҳил одамлар ўртасида И. кўп учрайди. Улар фақат тор шахсий манфаатни ўйлаб яшайди. И. нафс балосига учиб, ҳаддан ошишдир. У ғайриахлоқий сифат бўлиб, инсофсиз кишилар худбин кимсалардир. Улар ҳар қандай йўл б-н бўлсин жам-тда маълум бир мавқе, куч-қудратга эга бўлишга интилади. Агар улар жам-тдаги мавқе ва мансабидан ажралиб қоладиган бўлса, эътиборсиз, жирканч, ярамас ва ҳамма нарсадан норози кимсага айланади. Ҳаётдан нолиб яшайди. И. ҳиммат, олижаноблик ва инсоф т.ларининг зидди ҳисобланиб, бундай феъл ўз эгасини уятли, пушаймонли ҳолатларга солади. И.ни бартараф қилишнинг йўли — дунёнинг ўткинчи эканини ҳис этиш, ҳар бир қилинган амалнинг ҳисоб-китоби борлигини билиш, ҳимматли кишилар даврасига яқинлашиш, оптимистик дунёқараш соҳиби бўлиш, иймон, инсоф йўлини тутишдан иборат.

ИНСТИНКТ (лот. *instinctus* — кўзгатиш; илҳом) — тилак, майл, тирик организмнинг ташқи ва ички муҳит таъсирларига нисбатан онгсиз равишда, аммо туғма, мақсадли ҳаракатлари йиғиндиси; рефлекслар. И. мавзуси зоопсихологияда чуқур ўрганилади ва унинг қуйидаги турлари қайд этилади: 1) озуқа топиш ва озикланиш; 2) ҳимояланиш; 3) пода (гала) бўлиб яшаш; 4) насл қолдириш; 5) ўз наслига ғамхўрлик. Дунёдаги ҳар бир жонзот И. асосида яшайди. И.ив хулқда рефлекслар бирин-кетин амалга ошади. Ч.Дарвин «Турларнинг келиб чиқиши» асарида И. мавзусига катта боб бағишлайди. Унга кўра И. «турларнинг танланиш хус-яти асосида вужудга келган, яшаш учун кураш натижасида давом этаётган хатти-ҳаракатлар йиғиндисидир. И. табиий шароитнинг ўзгаришига қараб ўзгариб ва мослашиб бораверади». Ч.Дарвиннинг фикри бўйича, И.лар маълум бир тур учун хулқ-атворнинг стереотип ҳаракатларидир (мас., ариларда уя қуриш). Бундан ташқари, И. ҳайвонни фаолиятга ундовчи импульс, майл вазифасини бажаради. З.Фрейднинг қарашлари ҳам Дарвин концепциясига ўхшайди. Фрейд инсонларни маълум бир мақсадни кўзлаб яшашга улардаги ички майл ва интилишлар мажбур қилади, деган фикрни ёқлаган. Лекин у И.лар фақат эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади, деган қарашга қарши чиққан.

ИНТЕЛЛЕКТ (лот. *intellectus* — ақл, идрок, зеҳн) — кенг маънода: кишининг воқеа-ҳодиса моҳиятини тўлалигича билишига асосланган ва у орқали намоён бўладиган фаолияти; тор маънода: инсоннинг тафаккур, фикр юритиш салоҳияти. И. кишиларнинг ақл, идрок, заковат, маън-й жиҳатдан етуқлик даражасини ҳам билдиради; тасаввур, идрок, синчковлик орқали жам-

ланган материални билиш усуллари (таққослаш, абстракция, т., ҳукм ва ҳ.к.) орқали асосли билимга эга бўлиш ёки мавжуд билимни танқидий таҳлил этиб чиқиш қобилиятини ҳам англатади. Тафаккур тарихида И. тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар турлича бўлган. Урта а.ларда И. иродага бўйсунадими ёки ирода И.гами деган масала бўйича қизғин мунозаралар авжига чиққан. Ўша даврларда И. билишнинг энг юксак – илохий усули сифатида инсон тафаккурига қарши қўйилган. Биринчи н.назар тарафдорлари Дунс Скот ва Уильям Оккам бўлса, иккинчи қараш тарафдорларидан бири Фома Аквинский эди. Ҳоз. замон фал.сида И. ҳам, ирода ҳам мавжуд ҳолатга асосланган ҳолда намоён бўлади ёки И. маъ-ятга тааллуқли бўлгани учун руҳий ҳолат маҳсули сифатида иродадан устун туради, деган тасаввурлар мавжуд. Интеллектуал ресурс инсонларда билим, ҳаётий тажриба ва идрок ҳамда зехн асосида аввало ўз ақлий-омилкорлик салоҳиятини, турмуш тарзини турли йўналиш ва шаклларда янада бойитиш, унинг янги қирраларини очиш, мукаммаллаштириш имкониятидир. Инсон бош мияси қобиғида ўн тўрт миллиарддан ошиқ нейронлар мавжуд. Уларнинг вазифаси инсон фаолиятини ҳар томонлама, тўла бошқаришдан иборат. Кишининг қилаётган ҳар бир ҳаракати нейронлар фаолияти маҳсулидир. Бу жаҳон тиббиётида чуқур ўрганилган ва тўла тан олинган ҳақиқатдир. Ш.у. ҳам, айтиш мумкинки, инсоннинг интеллектуал ўзлигини намоён қилишида унинг имкониятлари – ресурсларининг ўрни беқиёс. Лекин инсон ана шу интеллектуал имкониятлар, яъни ресурсларнинг бор-йўғи 4–4,5 фоиздан фойдаланади. Шундан 4 фоизини 8–11 ёшгача бўлган даврда олади ва қолган ярим фоизини бутун умри давомида қабул қилади. Табиатан иқтидорли кишилар эса

ўша қолган ярим фоиз маълумотни 11 ёшидан кейинги умрига тўғри тақсимлай олиш имкониятига эга бўлади. Инсон бош миясининг физиологик таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, унинг миясидаги интеллектуал куч атом ядросидаги беқиёс кучга тенг бўлар экан. Гап уни қандай ривожлантириш ва қай даражада ишлата билишда. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, бешикдаги ҳар бир гўдакда даҳо бўлиш имкони мавжуд. Ҳамма гап ушбу «даҳо»ни талаб даражасида тарбиялай олишда. Бугунги кундаги илм-фан ҳулосасига кўра инсоният тарихида атиги 400 га яқин киши даҳолик мақомига сазовор бўлган, холос. Бу эса даҳо инсонларни тарбиялаш қанчалик қийин иш эканини кўрсатади. Гап шундаки даҳоларни тарбиялаб вояга етказишда нафақат бир оила ёки бир халқнинг, балки бутун инсониятнинг маън-й ютуқ ва тажрибаларидан фойдаланиш керак бўлади. И. асосидаги билишни биринчи ўрнига қўядиган ва уни ҳиссий билишдан ҳамда амалиётдан ажратиб ўрганадиган фал-й таълим сифатида интеллектуализм антик фал.нинг бир гуруҳ вакиллари (элеатлар, платончилар) интеллектуализм ҳиссий билишнинг ҳақиқатлигини инкор этиб, фақат интеллектуал билишни бирдан-бир ишончли манба деб ҳисоблаган. Янги давр фал.сида интеллектуализм сенсуализмнинг бирёқламалигига қарши чиқади (Декарт, картизианлик, қисман спинозоизм). Ҳоз. замон фал.сида эса, интеллектуализм агностизм ва мантиқий позитивизм таъсирида ривожлантирилмоқда. Умуман олганда, интеллектуализм таълимотининг аҳамияти шундаки, ҳиссий ва интеллектуал билишнинг ўзаро муштараклиги эътироф этилади.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ (лот. *intellegere* — билимли бўлиш) — ижт-й тизимда муайян ўринга эга бўлган,

асосан ақлий меҳнат фаолияти б-н шуғулланадиган зиёлиларнинг ижт-й табақаси. Ақлий, ижодий меҳнат соҳасини асосий касб тарзида танлаган одамлар гуруҳи қадимдан ижт-й меҳнат тақсимооти натижасида алоҳида ижт-й табақа сифатида шакллана бошлаган ва бу жараён ўрта а.лардан янги даврга ўтиш даврида асосан тугалланган. И.га мансуб одамлар аввал эркин билим олиш орқали ақлий меҳнат фаолиятини бошлаган. Кейинчалик улар ўқув юртларида билим олиш б-н бирга, меҳнат соҳасини муайян тизимга туширишга ҳам эришган. И. вакиллари барча ижт-й гуруҳлардан келиб чиққан бўлиши мумкин. Лекин И. ижт-й табақасининг ўзини ўзи тақририй вужудга келтириш (қайта ишлаб чиқариш) жараёни хоз. даврда ўзига хос ҳолат сифатида амал қилмоқда. «Компьютер а.и», «Янги технологиялар а.и», «Ахборот а.и» деган номлар б-н аталаётган бу замонда И.нинг ўрни ва аҳамияти янада ортиб бормоқда. Айниқса, ривожланган мам-тларда ижт-й тизим тобора И.лашиб (зиёлилашиб), унинг миқдор ва сифат даражалари тобора ошиб бораётгани хоз. давр жаҳон цивилизациясига хос умумий қонуният сифатида эътироф этилмоқда.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ, байналмилалчилик (лот. inter — аро, patio — халқ) — турли миллат, ирқдаги кишиларнинг халқаро бирдамлигини ифода этадиган т. И. тарихий тар-ётнинг маълум босқичида, миллатларнинг келиб чиқиши ва миллатлараро мун-тлар натижасида муомалага киритилган т.дир. И.нинг туб моҳиятини инсонпарварлик, толерантлик ғоялари, халқаро ҳамдўстлик, бирдамлик, ҳамжихатлик каби умуминсоний тамойиллар ташкил қилади. И.ни буржуа давлатларининг келиб чиқиши б-н боғлиқ ҳолда изоҳлаш масалага нотўғри ёндашиш де-

макдир. Тарих сабоқларига кўра, халқаро ҳамдўстлик ва ҳамкорлик тамойиллари жаҳон халқларининг турмуш тарзида ҳамisha мавжуд бўлган. И. ғояси Афлотун, Арасту, Форобий, Ибн Сино, Низомий, Навоий ва б. алломаларнинг асарларида атрофлича баён этилган. И. т.сини синфий, сиёсий ва мафкуравий жиҳатдан таърифлаш унинг умуминсоний моҳиятини сохталаштиришга сабаб бўлади. И. ғоялари ва тамойилларининг узлуксиз ривожланиб бориши умуминсоний демократик қадриятлар таъсирининг кучайиши, жаҳонда халқаро толерантликнинг барқарорлиги б-н боғлиқдир. Бугунги кунда юртимизда 130 дан зиёд миллат ва элат вакилларининг ўзаро аҳил, тинч-тотув яшаб келаётгани, Ватан ва мам-тнинг гуллаб-яшнаши учун бир ёқадан бош чиқариб меҳнат қилаётгани И.нинг амалдаги ҳақиқий ифодасидир.

ИНТЕРНЕТ (лот. inter — аро ва net (work) — тармоқ) — 1) катта (глобал) ва кичик (локал) компьютер тармоқларини ўзаро боғлайдиган бутун жаҳон компьютер тизими, бутун дунё бўйлаб фаолият кўрсатадиган халқаро ахборот алмашувининг глобал компьютер тармоғи; 2) турли-туман масалалар ва соҳалар бўйича маълумотларни қамраб оладиган, узоқ масофалардан туриб алоқани амалга ошириш, электрон тижорат, масофавий таълим, аудио, видео, теле, тасвир айирбошлаш ва умуман, кўпданкўп янгилик ва маълумотларни жамлайдиган электрон ахборот воситаси ва дастурини англатувчи т. И.да географик жой, замон ва макондан қатъи назар айрим компьютер ва майда тармоқлараро ўзаро ҳамкорлик унинг глобал информация инфратузилмасини ташкил этади. Кенг кўламдаги янгиликларни турли йўналишларда тарқатиш ва телеконференцияларни ташкил этиш каби муаммолар ечи-

мига амалий ёрдам кўрсатади. Қайдномалар тизими б-н бошқариладиган барча ҳосила тармоқлари ҳамкорликда истеъмолчиларга информацияни сақлаш, эълон қилиш, жўнатиш, қабул қилиш, излаш ва маълум бўлган барча вариантлар (матн, товуш, видеотасвир, фотосурат, графика, муסיқа тарзида ва б. кўринишлар)да информация алмашинуви учун имкон яратади. Ўзб-нда глобал И. тармоғига уланиш масалаларини ҳал этишга 1997 йилдан бошлаб киришилган эди. Бу тармоққа уланган истеъмолчи ишхонадаги (уйидаги) компьютер орқали хоҳлаган давлатдаги И. тармоғига уланиши мумкин ва улардан ахборотларни матн, сурат, графика, жадвал ёки видеотасвир кўринишида олиши мумкин. Ахборот ресурсларига оид кўп масалаларни мам-тимиздаги йирик кутубхоналар шу соҳадаги И. тармоқларига суянган ҳолда ҳал қилади. И. т.си XX а.нинг 60-йилларидан шакллана бошлаган. 1969 йилда ARPA (Илғор тадқиқот лойиҳалари) агентлиги тўпламлар коммутация қилинадиган экспериментал тармоқ яратиш мақсадида тадқиқот бошлайди. Тармоқ яратилиб, у ғоят оддий ҳамда қисқа ном — ARPANET, яъни агентлик тармоғи номини олади. Тармоқ алоқа тизимида маълумотлар оқимини мустақил узатиш технологияларини ўрганиш учун барпо этилган эди. Тадқиқот лойиҳаси муваффақиятли амалга ошгани боис уни яратишда қатнашган кўпгина ташкилотлар бу тармоқдан ўз кундалик мақсадларида фойдалана бошлайди ва 1975 йилда мазкур эксперимент ишчи тармоққа жорий қилинади. Бунда тармоқ учун жавобгарлик DCA (АҚШ Мудофаа алоқаси агентлиги) зиммасига юкланади. Айни вақтда мутахассислар TSP/IP (Transmission Control Protocol / Internet Protocol — Узатиш жараёнини бошқариш протоколлари) И.

Протокол асосларини ишлаб чиқишга киришади. Айнан ана шу вақтнинг ўзида «Internet» атамаси (Interconnected Networks — бирлаштирилган тармоқлар сўзларининг қисқартмаси) кўллана бошлайди. Холбуки, бу вақтда ARPANET иккита алоҳида тармоққа: MILNET (Ғарбий тармоқ) — Маълумот узатиш мудофаа тармоғининг номахфий қисми (DDN) ва янги (ҳажми кичрайтирилган) ARPANETга бўлинган эди. Ўша вақтда бир йўла ҳар иккала тармоқ, назарда тутилиши керак бўлган ҳолларда эса Internet атамаси қўлланган. Ўтган а.нинг 90-йилларда «Жаҳон ўргимчак тўри» — Worldwide Web гиперматн саҳифалари тизими вужудга келди. CERN (Швейцария) компанияси ходими Тим Бернерс-Ли хужжатларни гиперматнли чегаралаш тили — HTML тилини ишлаб чиқади. 1993 йилда NCSA (National Center for Supercomputing Application) ходимлари Марк Андрессен ва Эрик Бина илк браузер — «Mosaic X»ни ишлаб чиқишади. Кейинчалик Mosaic Communications И. саҳифалари браузерининг биринчи версияси — Netscape Navigator 1.0 версиясини тақдим этади. Шунини айтиб ўтиш жоизки, 90-йилларда Майкрософт компанияси бутун дастурий таъминот бозорини бошқаради, Netscape Navigator дастури эса ўзининг онлайн имкониятлари орқали Windows б-н рақобатлашиши мумкин эди. Шунда Билл Гейтс уларнинг рақобатчи эканини англаб, ходимларига бу компанияни дарҳол «ўйин»дан чиқариш тўғрисида буйруқ беради. Шу тариқа браузерлар қарама-қаршилиги бошланади. 1995 йил 7 декабрда Майкрософт Internet Explorer (IE) браузерини ишлаб чиқади. 1997 йил сентябрь ойида браузерлар қарама-қаршилиги Майкрософт компаниясининг ғалабаси б-н тугайди. Ўша вақтда Луис Монье Alta Vista қидирув тизи-

мини ишлаб чиқади. Шу вақтнинг ўзида эса Сиэтлдаги бўлажак «Интернет-дўконлар қироли» — Amazon иш бошлайди. 90-йиллар охириларига келиб, Compaq компанияси Alta Vista қидирув тизимини 3 миллион доллар эвазига сотиб олади. Ўшанда дастлабки И. аукционлар, порталлар, ш-дек, И. тармоғида биринчи марта MP₃ форматдаги мусиқий файллар пайдо бўлади. Орадан бир йил ўтгач, 1998 йилнинг март ойида Netscape компанияси жаҳон навигаторининг бошланғич кодларини очади ва бутун дунёдаги компьютер ихлосмандлари бирлашиб, Mozilla Organization деб номланган ҳамжам-т — кичик лойиҳага асос солади. Кейинчалик у Mozilla Foundation деб қайта номланади. Ҳоз. кунда И. браузерлар жуда кўпайиб кетган. Улар орасида энг оммалашганлари, албатта — Internet explorer, Flock, Netscape, Mozilla Firefox, Avant Browser ва б.дир. Маълумки, 90-йилларнинг ўрталарида И. тармоғига тижорат н.назаридан қаралмас эди. Аммо 1995 йилнинг охириларида Yahoo компанияси биринчи бўлиб И.да реклама тарғиботини бошлайди ва И. орқали даромад кўриш мумкинлигини тушуниб этади. Тез орада Yahoo нинг рақиблари ҳам пайдо бўлади. Уларнинг орасида энг хавфлиси талабалар томонидан яратилган Excite эди. Аммо Yahoo га қараганда Excite тақомиллаштирилган тизимдан фойдаланар эди. Ўша кезларда кўпроқ даромад топиш мақсадида Yahoo ва Excite да рекламалар, фойдали маслаҳатлар, почта сервислари ва чатлар тобора кўпайиб, бу қидирув тизимлари кўнгилочар порталларга айлана борди. Yahoo ва Excite ўртасидаги рақобат шафқатсиз эди, аммо қидирув тизимлари ўзларининг дастлабки йўналишлари бўлган маълумот қидиришни унутиб қўйди. Зарур маълумотни топиш лозим бўлганда Yahoo ва Excite кераксиз нарсаларни чиқариб берар-

ди. Баъзан керакли маълумотларни излаб топиш учун бир кунлаб вақт кетарди. Шу боис кескин тарзда фарқланувчи янгилик зарур эди ва бунинг жавоби Стенфорд университетида топилади. Сергей Брин ва Ларри Пейж 1998 йилнинг биринчи ярмида янги, истиқболли технологияни ривожлантириб, бу янги қидирув тизимига Google деб ном беришди. Ўша пайтда Стенфорд университетининг ётоқхонасидаги Пейжнинг хонаси маълумотларни қайта ишлаш марказини, Брин хонаси эса ишчан офис вазифасини бажарар эди. Оғайнилар ўз ғояларини сотмоқчи бўлишганида муваффақиятсизликка учрайди. Шунда улар бизнес-режа тайёрлаб, ўз компанияларини ташкил этиш учун маблағ излашга тушади. Натижада дастлабки инвестициялар ҳажми 1 миллион АҚШ долларини ташкил этади. Бу пуллар қариндош ва дўстлардан, ш-дек, инвесторлардан тўпланади. Жумладан, Sun Microsystems компанияси ташкилотчиларидан бири Энди Бехтольсхайм ғоя муаллифларига 100 минг АҚШ долларига чек беради. Google қидирув тизими кунига 10 мингта сўровга жавоб беради ва PC Magazine журнали томонидан 1998 йилнинг энг яхши 100 та И. сайти қаторига киритилади. Бугунги кунда Google энг машҳур ва муваффақиятли қидирув тизимларидан бири ҳисобланади, унинг асосчилари Брин ва Пейжнинг даромади эса бир неча миллиард АҚШ долларини ташкил этади. Бугун компьютер технологиялари ҳаётимизда мустаҳкам ўринга эга, компьютер саводхонлиги кўрсаткичи эса кўп ҳолларда инсоннинг юқори савиясини белгилаб берадиган омилга айланиб бормоқда. Эндиликда компьютерда ишлашни билмайдиган ходимни яхши мутахассис дейиш қийин. Агар ўтган а.нинг 90-йиллари ўрталарида ёшларнинг энг сеvimли машғулотлари мусиқа тинглаш ва телекўрсатувлар кўриш

бўлган бўлса, ҳоз. кунда эса компьютер ва И. аввалги қизиқишларни ёш авлод ҳаётидан сиқиб чиқарди. Замонамиз ёшларининг 70 фоизи ўз қизиқиш ва севимли машғулоти ҳақида сўз юритганда спорт, дўстлар б-н суҳбатлашиш, маън-й ва мад-й ҳордиқ чиқариш б-н бир қаторда компьютер технологиялари, И.га бўлган қизиқишини биринчи ўринда тилга олади. Nielsen/Net Ratings компанияси ўтказган сўнгги илмий текширув натижаларига кўра, бутун дунё тармоғига уланаётган ёш болаларнинг сони кун эмас, соат сайин ошмоқда: биргина 2007 йили Европада ёш авлод вакилларининг учдан бир қисми онлайн тизимдан фойдалангани кузатилган. 2008 йили дунё ахборот тармоғида 10 миллион ёш «сайр» қилган бўлса, ҳозирда уларнинг сони аллақачон 13 миллиондан ошиб кетди. Бу кўрсаткич кундан-кунга кўпаймоқда. Бундай онлайн ҳаётда яшайдиган ёшларнинг катта қисми — 4,5 миллиони Буюк Британияга тўғри келади. Улар ҳар куни электрон манзилларини текширади, турли хил сайтлардан маълумот излайди ва чат (глобал тармоқдаги суҳбатхона)лар орқали мулоқотда бўлишади. Германияда ҳозирча 3 миллион ва Францияда эса 1,5 миллион ёш вақтини асосан онлайн тизимида ўтказади. Бир йилдан сўнг бу кўрсаткич икки баробарга ошиши кутилмоқда. Ёш авлоднинг компьютер саводхонлиги баланд, бугун ҳатто олти яшар болалар ҳам блутус (bluetooth) ва спам нималигини катталарга нисбатан яхши билади. Дунёнинг ривожланган мам-тларидан бири Канадада ўн етти ёшгача бўлган 6 минг бола ўртасида ўтказилган тадқиқот натижасига кўра, И.дан фақат ахборот олиш мақсадида фойдаланмас экан. Сўровда иштирок этганларнинг 99 фоизи И.дан фойдаланишини, уларнинг ҳар ўнтасидан саккиз нафари уйда уланиш имкониятига

эга эканини билдирган. Канада ёшларининг ярмидан кўпи И. ва компьютер технологияларини ота-оналаридан яхшироқ билишини айтган. Уларнинг 80 фоизи мустақил равишда И.га уланишини, ота-оналари компьютерга химоя воситаси бўлган филтрлаш дастурини ўрнатиб қўймагани ва фарзандлари қандай сайтларга киришини назорат қилмаслигини тан олишди. Умуман олганда, аксарият ота-оналар, аниқроғи, уларнинг 65 фоизи фарзандлари И.дан фақат уй вазифасини тайёрлаш учун фойдаланади, деган фикрда, ёшлар эса илм олишни энг охириги ўринга қўяр экан. Улар асосан И. орқали музика тинглайди, электрон манзилни текширади, хуллас, вақтичоғлик қилади. Ёшларнинг учдан икки қисми И.га янги дўстлар орттириш ва ким б-ндир суҳбатлашиш мақсадида уланади, уларнинг 15 фоизи бу мун-тларни кейинчалик реал ҳаётда давом эттирар экан. Мулоқотнинг бу каби шакллари яхши, албатта. Бироқ масаланинг иккинчи томони ҳам борки, унга чуқурроқ назар ташлаш лозим. Алоҳида эътибор талаб этадиган жиҳат — И. орқали таъкиб деб номланади. Бугунги кунда виртуал таъкиб ниҳоятда оммалашиб бормоқда. Ўтказилган тадқиқотлар натижаларидан маълум бўлдики, ҳозирда мактаб ёшидаги болалар И.дан тобора эрта фойдаланишга киришмоқда. Мас., бошланғич синф ўқувчилари бемалол мактаб ён-атрофидаги кафе ёки клубга кириб, И.дан фойдаланиши мумкин. Шу боис улар уйда ҳам И.га уланиш имкони бўлишини хоҳлаши табиий. Лекин, мутахассисларнинг фикрича, ёши ўнга етмаган бола одатда мустақил равишда И.дан фойдаланиш учун зарур бўлган танқидий фикрлаш ва шу асосда маълумотларни фарқлаш, уларни ажрата билиш, бошқача айтганда, «филтрлай» олиш қобилиятига эга эмас. Шу сабабли И.дан ёлғиз

қолганда ҳам фойдаланиш эҳтимоли бўлган болани қаттиқ назорат остига олиш керак, унга ўзи ҳақидаги шахсий маълумотларни И. орқали танишган одамларга айтмасликни ўргатиш зарур. Сўнги пайтларда И. орқали таъкиб этиш ёки илмий тилда айтадиган бўлсак, грифинг ҳолатлари кўп кузатилмоқда. Бу каби тармоқ безорилигининг энг биринчи қурбонлари айнан ёшлар қатлами, хус-н, ўсмирлар ҳисобланади. Бир қарашда беозор туюлган чат хоналар ёки махсус мулоқот дастурлари орқали кечадиган суҳбатлар тафаккури энди шаклланаётган болаларни баъзан жиноятгача етаклаб бораётгани ҳаётий ҳақиқат. Грифинг б-н шуғулланадиганлар ёки грифёрлар замонавий ёшларнинг қизиқишларидан жуда яхши хабардор бўлиб, онлайн конференция, форум хоналарида исталган мавзуда суҳбат юритиши, ўзларини уларнинг муаммоларини тушунадиган одамлар сифатида кўрсатиши мумкин, бунинг устига, веб тармоқда анонимликни сақлаш хус-яти қисқа фурсат ичида ишончга кириб олишга имкон яратади. Грифинг б-н курашишнинг энг оддий усули — компьютерга махсус тақиқлов дастурлари (энг машхурлари Киберпатруль ёки Кидс-контрол)ни ўрнатиш. Шунда зарарли манбалардан келадиган барча хабарлар автоматик тарзда филтрланади ёки дастурга ота-оналар томонидан киритилган чеклов туфайли боланинг ўзи қизиқиб ноўя ахборотни олмоқчи бўлганда, автоматик тақиқ ишга тушади. Айни пайтда мазкур дастурлар ҳам тўлиқ ҳафвсизликни қафолатлай олмайди, чунки баъзида улар фойдали ахборотни чеклаб қўйиши ёки кераксизини ўтказиб юбориши мумкин. Ҳоз. кунда кўплаб мам-тларда И.дан фойдаланиш кўникмалари факультатив дарс сифатида мактаб дастурига киритила бошлади. Буни ҳам грифингга қарши курашиш-

нинг ўзига хос усули сифатида кўрсатиш мумкин. Негаки, факультатив дарслар орқали болалар И.дан олинадиган маълумотларнинг қанчалик ҳаққоний ва тўғри эканини текширишга ўргатилади. Бундай дарслар, айниқса, ўсмирлар учун зарур. И.да грифингдан ташқари ўсмир ёшлар учун яна бир қанча хавфлар ҳам бор. Яъни, болалар ва И. муаммоси тобора чуқурлашиб бораётган бир пайтда, экстремистик характердаги секта ва уюшмалар сайтларининг фойдаланишга очиклиги, виртуал фирибгарликка кенг йўл қўйилганини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Болаларнинг қизиқувчан табиати уларни юқорида тилга олинган турдаги сайтларга етаклаши, бу веб-саҳифаларда уларнинг руҳий ёки жисмоний соғлиғига хавф солувчи маълумотларни кўришига олиб келиши табиий. Электрон почта манзиллари орқали олинган хабарлар кучли руҳий таъсир ўтказиб, болаларни И. доирасида ва ундан ташқарида ҳам жиноятга ундаши ҳеч гап эмас. Банк ёки кредит карточкасидаги ҳисоб рақамларни билган болакайлар онлайн савдоларда қатнашиш имкони б-н бирга кичик ўйинчоқдан тортиб то энг сўнги русумдаги машина сотиб олиш ҳуқуқига ҳам эга бўлади. Бу эса уларни виртуал фирибгарларнинг нишонига айлантиради. Шу сабаб глобал тармоқдан фойдаланувчилар кўп бўлган Белорусда бу каби муаммолар қатор янги касбларнинг вужудга келишига ҳам туртки бўлган. Янги турдаги мазкур мутахассисларнинг вазифаси оилада И.дан фойдаланиш маданиятини жорий этадиган ҳамда болаларга психологик, маън-й ҳамда жисмоний зарар етказмайдиган очик ва хавфсиз ахборот маконини яратишдан иборат. Ш-дек, кўплаб жамоат ташкилотлари, нодавлат ташкилотлар ва хусусий компаниялар ўз фаолиятини И.нинг болаларга таъсири ва ундан

бўладиган зарарнинг олдини олиш усулларини ўрганишга қаратган. Жум-н, И. мазмунини баҳолаш ассоциацияси (ICRA) мустақил халқаро ташкилот бўлиб, асосий вази-фаси ота-оналарни уларнинг фарзандларини тармоқда кутаётган кўнгилсизлик ва хавфли мун-тлар ҳақида огоҳлантириш, киберма-конда болаларни нотўғри ахборот-лардан ҳимоялаш ва сўз эркин-лигини таъминлашдан иборат. Ота-оналарга мавжуд муаммолар юзасидан маслаҳат, кўмак беради-ган киберфаришталар (Cyberangels) – И.да болалар ҳуқуқини ҳимоя қилишга йўналтирилган Европада-ги илк ташкилотга 1995 йили асос солинди ва айни пайтда унга АКШ ва Канада каби давлатлар ҳам аъзо-дир. Муаммолар чуқурлашгани сайин бу каби ташкилотлар ҳам кенг кўламда тадқиқотлар ўтказиш ва мавжуд хавф-хатарларга қарши кураш чораларини ишлаб чиқишни кучайтирмоқда. Хус-н, Болаларни асрайлик (Save the Children) халқаро ҳуқуқий ташкилоти ўтказган сў-ровномалар натижасида маълум бўлдики, АКШдаги 15–17 яшар ўсмирларнинг 85 фоизи, Канада ёшларининг 93 фоизи мунтазам ра-вишда И.дан фойдаланади. Комму-никация воситалари тадқиқоти ас-социацияси (Association for the Research of Communication Media) олган натижаларга кўра эса, ўсмирлар катта ёшлиларни 2004 йилдаёқ И.дан фойдаланиш бўйи-ча ортда қолдирган. Испаниянинг Болаларни ҳимоя қилиш агентлиги (Child Protection Agency) тадқи-қотлари натижалари шуни кўр-сатдики, И.дан доимий равишда фойдаланувчи болаларнинг 44 фо-изи виртуал мулоқот пайтида ҳеч бўлмаганда бир марта, 11 фоизи эса бир неча бор таъқиб остига олин-ган. Эътиборли томони шундаки, сўровларда иштирок этган ёшлар-нинг 14,5 фоизи И. орқали нота-ниш одамлар б-н учрашув белгила-ган, 10 фоизи бундай учрашувларга

ёлғиз борган, 7% и бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нарса айтмаган. Дунё миқёсида эса 38% болалар зўра-вонлик руҳидаги сайтларни, 26 фо-из бола миллатчилик характери-даги веб-саҳифаларни мунтазам кузатиб бориши маълум бўлди. 2008 йилнинг охириги ойларида дунёнинг энг машҳур компанияла-ридан бири бўлмиш «Майкрософт» (Microsoft) 28 давлатда ўзининг чат хоналарини ёпишини эълон қилди. Бу ҳаракат болалар муаммолари б-н шуғулланувчи ҳуқуқ-тартибот ҳам-да хайрия ташкилотлари томони-дан тўлиқ қўллаб-қувватланди, чунки эркин ва назоратсиз форум хоналар спам, вирус ва ахлоқсиз ах-боротни тарқатиш манбаига айла-ниб қолган эди. Шу тарика MSNнинг текин чатлари Европа, Яқин Шарқ, Африка, Осиё ва Ло-тин Америкасининг кўплаб мам-тларида ўз фаолиятини тўхтатди. Уларнинг ўрнига Microsoft Messen-ger тезкор хабар алмашиниш тизи-ми жорий қилиндики, эндиликда бу хизматдан фойдаланиш учун шахсий маълумотларни киритиш асосида рўйхатдан ўтиш талаб эти-лади. Чунки ўтган йили Буюк Бри-танияда шов-шувга сабаб бўлган зўравонлар устидан ўтказилган суд жараёнларининг камида 26 тасида қурбонга айланган болалар та-қибчилар б-н виртуал мулоқот орқали танишгани аниқланди. За-монавий технологияларнинг тез суръатларда ўсишига карамай, баъ-зан одамлар улардан қандай оқи-лона фойдаланиш кераклигини тўлиқ англаб етмайди. Компьютер ва И.гача бўлган даврда ўсиб-улғайган аксарият ота-оналар ва муаллимлар агар бола И.дан фой-далана бошласа, албатта, фойдаси-дан зарари кўпроқ, деб ўйлайди. Болани компьютер ёки И.дан чалғитиш ҳаракати замирида асли-да бошқа бир муаммо, яъни катта-ларнинг бу масалада нисбатан са-водсиз экани аниқланди. Бирок агар улар ўзлари аввал технология-

лар саводсизлиги масаласига жиддийроқ ёндашиб, уни бартараф этишса, мақсадга мувофиқ бўларди. Негаки, саводсизлик масаласидан қочиш орқали болани технологиялардан ажратиб қўйиш тўғри эмас. Бунинг устига яна бир жиҳат эътиборга лойиқ: болаларда кибернетик дўстга нисбатан мун-т айнан катталарнинг тутган йўлидан келиб чиққан ҳолда шаклланади. Шубҳасиз, И. билим ва керакли ахборотни олиш учун улкан имкониятлар яратади, бироқ тармоққа жойлаштирилладиган катта ҳажмдаги ахборотнинг барчасини ҳам ишончли ва фойдали деб бўлмайди. Фойдаланувчилар маълумотларнинг тўғрилигини аниқ ажрата билиши учун танқидий фикрлаш қобилиятига эга бўлиши талаб этиларди. Бунинг учун болаларга И.да хоҳлаган одам ўз саҳифасини очиши, унга ҳар қандай маълумотни жойлаштириши, бу борада унга ҳеч ким тўсқинлик қила олмаслигини вақтида тушунтириши зарур. Болаларни кенг доирадаги манбалардан фойдаланишга йўналтириш жараёнида фактларни фикрлардан фарқлашга, тўғрилиги тасдиқланмаган ахборотдан ҳимояланишга уларни ўргатиш айниқса муҳим аҳамиятга эга.

ИНТИЗОМ — қатъий тартиб ва қоидалар асосида изчил ҳаракатни англатадиган т. И.лилик — И.ни маҳкам тутувчи, унга амал қилувчи, бўйсунувчи, тартибли шахсга хос хус-ят. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «И.» сўзига бундай изоҳ берилган: «тартиб, тартибли тузилиш, изчиллик. Жам-тнинг ёки маълум жамоа аъзоларининг амал қилиши, бўйсунуши лозим бўлган қатъий тартиб, қоида. (Мас., ҳарбий И., меҳнат И.и.) «Интизомли лашкар енгилмас» деган мақолда ҳарбий И.нинг қанчалик муҳимлиги қисқа ва оддий баён этилган. И. бўлмаса яхши куролланган, кўп сонли қўшин ҳам

И.ли, озроқ сонли лашкардан енгилиши мумкин, тарихда бунга мисоллар кўп. Луғатда И.га берилган таърифлардан бири «изчиллик»дир. Унга кўра И. изчил, узлуксиз, мунтазам бўлмоғи керак, шундагина у яхши самара беради. Катъий И.га ёшлиқдан ўргатилса, бола катта бўлганида ҳам И.ли бўлади. И. инсон фаолиятининг барча турларида албатта бўлмоғи зарур. И. бўлмаган оила, жамоа ва корхона, муассасада иш унумдорлиги ва сифати паст бўлади. И. бўлмаган жойда парокандалик вужудга келади, усиз ҳеч қандай тадбирни амалга ошириб бўлмайди. И. турлича бўлиши мумкин. Катта корхоналарда ички И. қоидалари ишлаб чиқилиб, жамоа томонидан тасдиқланганидан кейин унга риоя қилиш ҳамма учун мажбурийдир. Айниқса, технологик жараёнда И.ли бўлиш ғоят зарур. Мас., автомобиллар ишлаб чиқарадиган саноат корхонасида технологик И.га риоя қилинмаса, автомобиль сифатини таъминлаб бўлмайди, корхона тўла қувват б-н ишлашга ожизлик қилиб қолади. Инсон ҳуқуқларининг таъминланишига тўсқинлик қилмайдиган, инсоннинг инсонлик шарафига зид талаблар қўймайдиган И. қоидалари бажарилганида ишчи ёлловчига ҳам, ишга ёлланувчига ҳам қулай шароит вужудга келади. И.ли одам вақтдан тўғри фойдаланади, ўз вақтини тўғри тақсимлайди ва мақсадига эришади. И.ли одам сабр-қаноатли бўлади, у нафақат ўзининг, балки бошқаларнинг ҳам вақтини тежайди. И.ли одам аҳдига вафо қилади. И.нинг ўзи ҳам қайсидир маънода одамни тарбиялайди. Мас., аксарият ҳолларда И.ли ўқувчи ёки талаба дарсларни яхши ўзлаштиради, чунки у ўзини назорат қилишни, диққат-эътиборини жамлашни билди. Ҳоз. илмий-техникавий тарёт И. масаласига ниҳоятда катта эътибор қаратишни тақозо этади. И. бўлмаса, транспортдан фойда-

ланиш қандай ҳалокатларни келтириб чиқарган бўлар эди. И. тилимиздаги тартиб, қоида каби сўзлар б-н муайян ҳолатларда маънодош бўлиб келади. Мумтоз адабиётимизда низом сўзи ҳам И. маъносида қўлланганини кузатиш мумкин. Мас.: «Дунёга келган пайғамбарларнинг ҳар бирлари дин ва шариатларини тартиб ва низом ила юритмишлар. Хус-н, ислом дини мукамал равишда тартиб ва низомга риюя қилишдир». Абдулла Авлоний айтганидек, Давлатнинг кони манбаи, тартиб-интизом, // Сарватни пойдори эрур иқтисоди том.// Муҳтожлиғ юзини кўрар деб гумон қилманг, // Тартиб бирла юрса, кишининг иши мудом.

ИНТУИТИВИЗМ (лот. *intuitio* — дикқат б-н кузатмок) — моддий ва маън-й борлиқни, тажриба ва тафаккурга таянмаган ҳолда фақат интуиция ёрдамида билиш мумкин, деб даъво қилувчи фал-й оқим. И. онгни ижт-й амалиёт ва тафаккурга алоқаси бўлмаган алоҳида бир хус-ят, деб ҳисоблайди. И. асосчилари Афлотун, Демокрит, XIX а.дан бошлаб Гегель, Фейербах, З.Фрейд, Ф.Шеллинг, Э.Гартман, XX а.да эса А.Бергсон, Э.Гуссерль ва б.дир. И. тарафдорлари уни мутлақ қимматга, ўзгармас моҳиятга эга, деб талқин этади. Уларнинг назарида, умумий ахлоқий т.лар ўз-ўзидан, исботсиз қабул қилинадиган, интуиция орқали англанадиган ҳолатдир. XX а.да И. иррационализмнинг бир тури сифатида юзага келди. И. асосан икки шаклда намоён бўлган: 1) интеллектуалликка қарши шаклда, яъни интуиция ва интеллектни қарама-қарши қўйиш; 2) интуиция ва интеллектни бирлаштириш (Н.О.Лосский, С.Л.Франк, Е.Н.Трубецкой, француз неотомистлари Э.Жильсон, Маритен, маълум даражада Э.Гуссерль ва феноменология мактаби вакилла-

ри: М.Шиллер, Н.Гартман ва б.). А.Бергсон таълимотига кўра, интуиция ва мантиқий тафаккур бири-бирига зид, чунки интуиция субъект б-н объектнинг қўшилиши натижасида уларнинг ўртасидаги зиддиятнинг ечилиши, баргараф этилишидан келиб чиқади. Экзистенциализм (Марсель) тарафдорларининг фикрига кўра, интуиция ҳиссиёт дунёсини тарқ этиб, маън-й соҳанинг (диний, мистик) «тажриба»сига асосланади. И. ғоялари дастлаб XVII–XVIII а.ларда неоплатончиларнинг (Р.Прайс, Р.Кэдворт, С.Кларк) Кембридж мактаби томонидан системалаштирилди. Сўнгра ушбу таълимот Европа ва АҚШда кенг тарқалади. И. бир гуруҳ ахлоқшунослар томонидан ривожлантирилган. Уларнинг фикрича, энг умумий ахлоқий т.лар (мас., яхшилик ва ёмонлик) «нодир» характерга эга бўлиб, уларга ҳеч қандай б. сифатни нисбат бериб бўлмайди, ҳаттоки улар тўғрисида шубҳаланиш ҳам мумкин эмас, чунки улар «ўз-ўзидан маълум» т.лар деб ҳисобланади. Ушбу таълимотга кўра, ахлоқий т.лар мутлақ характерга эга бўлиб, фан ва ижт-й ҳаёт томонидан исбот қилиниши талаб этилмайди.

ИНТУИЦИЯ (лот. *intuitus* — синчиклаб қарайман) — ҳақиқатни мантиқий далиллар ёрдамисиз, бевосита англаб олиш, савқи табиий йўли б-н билиш қобилиятини англатадиган т. Фал. тарихида И. т.си турлича ифодаланган. Қад. фал-ий қарашларда И. билишнинг алоҳида шакли деб ҳисобланган. Мас., Афлотун таълимотига кўра, билишнинг объекти — ғоялар дунёсидир, моддий дунё, нарсалар тўғрисидаги тасаввурларимиз эса ҳиссий билиш орқали ҳосил бўлади. Ҳиссий билиш, Афлотуннинг фикрича, ҳақиқат эмас, чунки у орқали кишилар ғояни эмас, балки моддий нарсаларни сезади, улар тўғрисидаги тасаввурга эга

бўлади. Ҳақиқатни билиш, унингча, фақат соф тафаккур орқали амалга ошади. Қад. Шарқ фал.сида И. пайғамбарларга, авлиё зотларга хос бўлган махсус билиш усули сифатида талқин этилган. Декарт таълимотида билишнинг бирдан-бир тўғри йўли рационализмга асосланган дедуктив усулдир. У дин ва схоластик фал. ўрнига киши ақлини, илмий билимни юқори қўяди. Декартнинг фикрича, исботнинг дедуктив шакли аксиомаларга асосланади, аксиомалар эса, ҳеч қандай исботсиз соф интуитив тарзда англанади. Спиноза И.ни билишнинг «учинчи хили», нарсаларнинг моҳиятини қамраб олувчи энг ишончли билиш деб ҳисоблаган. XX а. фал.сининг айрим вакиллари (Бергсон, Фрейд) И.ни бутун ижодий фаолиятни белгиловчи яширин, қоронғу, онгсиз, бошланғич ижод, деб қарайди. Бу б-н улар И.ни интеллектга қарама-қарши қўйиб, нарсалар моҳиятига кириб бориш асло мумкин эмас, деган ғояни илгари суради. Ҳоз. замон фал.сининг айрим вакиллари И.ни бевосита билим, воситаланган билим б-н диалектик тарзда боғланган жонли мушоҳада сифатида талқин этади ва И.ни ақлдан устун турадиган, мистик билиш қобилияти, деган қарашни рад қилади. И. ҳақиқатни пайқашнинг оддий йўлларида принципал оғиш эмас, у мазкур оддий йўллarning юз беришининг мантиқий шакли ва амалиёти б-н боғлиқ қонуний шаклидир. Ҳақиқатни гўёки «тўсатдан» пайқаш замирида тўпланган тажриба, илгари ҳосил қилинган билим ётади. И.нинг психологик механизми кам ўрганган, лекин мавжуд тажрибавий маълумотлар унинг замирида индивиднинг атрофидаги муҳит б-н информация, сигналли ўзаро таъсир жараёнида бевосита англанган натижа б-н бир қаторда ёрдамчи (англанмаган) натижани акс эттириш қобилияти бор, деб

ҳисоблашга имкон беради. Бироқ, муайян шароитда амалиёт натижасининг мазкур (илгари англанмаган) қисмини индивид томонидан англаш имконияти туғилади ва бундай интуитив билиш натижалари вақти келиб амалиётда текшириб кўрилади ҳамда мантиқий равишда исбот қилинади.

ИНЪИКОС — наrsa ва ходисаларнинг ўзаро таъсирлашуви асосида ҳосил бўладиган ҳодиса, ҳолат, жараён ва ўзгаришни ифода этадиган т. Бу категория фал.да муҳим ўринга эга бўлиб, онг, тафаккур ва билиш жараёнини тушунтиришга хизмат қилади. И. борлиқнинг барча ҳодисаларига хос умумий хус-ятдир. Зеро, уларнинг барчаси таъсирлашувда ва ўзгаришда. Нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро таъсири ва уларнинг бир-бирида акс этиши ҳар хил экани, И.нинг турли даражаларини фарқлаш имконини беради. Авваламбор, тирик жонзот б-н жонсиз табиат ҳодисаларидаги И.ни фарқлаш мумкин. Жонсиз нарсаларда б. ҳодисалар таъсирида қолган излар, таъсирга мос ўзгаришлар И.дир. Жонсиз табиатдаги И. ўз навбатида турли кўринишларда намоён бўлади. Мисол сифатида механик таъсир излари (қушга қўйилган қадам изи), физик ўзгаришлар (жисмларнинг иссиқдан кенгайиши ёки совуқдан торайиши), кимёвий реакциялар (занглаш, ёниш, емирилиш каби)ни кўрсатиш мумкин. Булар И. таъсирининг оддий акс этишидир. Тирик табиатдаги И. оддий акс этишдан кескин фарқ қилади. Энг содда организм ва ўсимликлардаги оддий таъсирланишдан тортиб, асаб тизимига эга бўлган организмлардаги сезиш ва идрок этишгача бўлган руҳий И. тирик табиатдаги акс таъсир кўрсатиш, ўзини химоя қилиш ва мослашув каби ҳолатларда намоён бўлади. Тирик табиатдаги олий — ижт-й ҳаёт И.дир. Бундай И. юқори даражада ташкиллашган

тизимлар фаоллиги б-н ажралиб туради ҳамда уни биологик модда алмашинувидан тортиб, онгли, ижодий, ўзгартирувчан фаолиятгача кўриш мумкин. Рухий И. организмларда асаб тизими ҳамда бош миянинг эволюцияси б-н бирга келиб чиққан ва ривожланган. Рухий И., яъни сезиш ва идрок этиш ёрдамида организм фаолиятини тартибга солиш таъминланади. Рухий И. (тасаввур, билим) мазмуни куйидагилар б-н белгиланади: акс этишнинг нисбийлиги, яъни ниманинг ва қандай И. этилишига мос даражада фарқланиши; акс этилаётган нарса ёки хус-ятларнинг миқдори жиҳати; И. объектининг тузилиши; И. этилаётган ҳодиса б-н унинг акси ўртасидаги мувофиқлик, ўхшашлик тури; ҳиссий образнинг предметлиги, фикрлар предмет маъносининг акс этиши; И.нинг кадрлилиги; акснинг ҳодисага айнанлиги. Рухий И.нинг шакли муайян нарсага хос мазмунининг мавжудлиги, ифодаланиши ҳамда ўзгариш усули б-н боғлиқ. Рухий И. объектив ва субъектив жиҳатларга эга. И. мазмунининг моддий белгилари (электр токи, электромагнит тўлқинлари ва ш.к.), хоссалари (узлуксиз сигналлар тебраниши каби), ахборот узатиш услуби (табiiй ёки сунъий тиллар ёрдамида) унинг объектив жиҳатларидир. Ғоявий образлар эса И.нинг субъектив жиҳатидир. Инсон билими ана шу образлар, тасаввур, т. ва фикрлардан иборат. Бироқ, инсон билимини психик И.дан сифат жиҳатидан фарқлантирадиган томони ҳам бор. Бу – унинг ижт-йлиги. Айнан ижт-й-мад-й муҳитдаги индивиднинг рухий инъикоси — ҳис қилиш ва идрок этиши — рационал оқлай билишга, тафаккур қилдиш ва англашга айланишини таъминлайди. Ақл И.нинг энг олий шакли бўлиб, унда бевосита ва билвосита, илгари ва айнан шу муддатда акс этган билим намоён бўлади.

ИНҚИЛОБ (араб. ағдарилмоқ, тўнтарилмоқ) — табиат, жам-т ёки тафаккур ривожидан рўй берадиган туб сифат ўзгариши, бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтиш жараёни. И. ижт-й, сиёсий, геологик, илмий-техникавий, мад-й соҳалар моҳиятини англаувчи таянч сифат ўзгаришларини белгилайдиган атама тарзида қўлланади. И. миқдор ўзгаришларининг фал-ий категорияси бўлиб, табиат ва жам-т тар-ётининг босқичма-босқичлиги, тадрижий (эволюцион) рив-шидаги ҳолатидан кескин сифат ўзгаришларига ўтиш жараёнларини англатади. И. б-н тадрижийлик ўртасидаги ўзаро нисбатлар масаласи ижт-й тафаккурнинг энг долзарб ва мураккаб муаммоси бўлиб, жуда узоқ муддат давомида шиддатли содир бўлаётган баҳс-мунозаралар мавзусини ташкил этади. И.ий тар-ёт ўрнига тадрижий рив-шни қўллаб-қувватлаш ҳоз. кунда инсоният тар-ёттида амал қилаётган умуминсоний манфаат ва қадриятлар устуворлиги қонунияти моҳиятидан келиб чиқаётган зарурат бўлиб, улар дунёдан ўзаро қарама-қарши туриш(барбод қилиш)дан кўра ҳар томонлама ҳамкорлик (яратувчанлик)ка асосланган тар-ётнинг нақадар самарали эканини ифода этади.

ИНҚИРОЗ (араб. орқага кетиш, пасайиш, тугаш, охир бўлиш, битиш) — маълум бир воқеликнинг табиат ва жам-т тар-ётининг объектив қонуниятларига зид келиб қолиши, муайян жараёнларнинг вақт ўтиши б-н янги талабларга жавоб бера олмаслиги туфайли юз берадиган танглик ҳолатини англатадиган т. У жам-т ҳаёти, турмуш тарзининг барча соҳаларини қамраб олиши мумкин. И.ни келтириб чиқарувчи сабаблар турлича бўлади. Айтайлик, маълум бир тузумлар, ижт-й-иқт-й мун-тлар аввалбошданоқ тар-ётнинг объек-

тив қонуниятларини инкор қилган ҳолда амал қилгани туфайли та-назул ҳолати юз беради. Шу б-н бирга, ўз вақтида илғор саналган тузум ва мун-тлар вақти келиб тар-ётга гов бўлиб қолиши, янгича талабларга жавоб бера олмаслиги мумкин. Бу ҳол ҳам табиий тарзда И. ҳолатларини келтириб чиқаради. Иқт-й И. жам-т объектив қонуниятларига зид бўлган иқт-й фаолият туфайли юз берадиган бўлса, маън-й ва руҳий И.га инсон камолотининг маън-й ва руҳий жиҳатларига номутаносиб бўлган жараёнлар, воқеа ва ҳодисалар сабаб бўлади. Жам-тдаги И. ҳолатларининг олди олинмаса, у б. соҳаларга ҳам ўз таъсирини ўтказиши мумкин.

ИРОДА — одамнинг ички ва ташки интилишлари, имконият ва салоҳиятини мақсад йўлида сафарбар этиш, қатъият б-н ҳаракат қилиш, синов ва машаққатларни енгиб ўтишга, ҳар қандай шароитда ҳам руҳий мувозанатни сақлашга асос бўладиган маън-й фазилат. Одам И. туфайли турли ҳавойи, кераксиз ҳою ҳаваслардан воз кечади, ўз ҳаёт йўлини белгилаб олади. И. инсон маън-й фаолиятининг юксак босқичи бўлиб, унинг ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам ўз шаънига муносиб ҳолда ақл-идрок, ақл-заковат б-н иш тутишга ундайди. И. орқали инсон ўз хоҳиш-истаклари, хатти-ҳаракатларини қатъий назорат қилиб туради, турли маън-й ва моддий қийинчиликларга бардош беради. Психологик н.назардан инсоннинг турли қийин ва мураккаб вазиятларда мардлик кўрсатиши ҳам бевосита унинг И.сига боғлиқ. Ш.у. ҳам И.ни тадқиқ этишда психология фанида автогенетик (В.Вундт, Н.Ах, И.Линдворский) ва гетерогенетик наз-я алоҳида ўрин тутади. Баъзи хоржий олимларнинг (И.Ф.Гербарт, К.Эренфельс, Э.Мейман) тадқиқотларида И.нинг тафаккур ва ҳиссиёт б-н чамбарчас

боғлиқ экани алоҳида қайд этилади. Фарб илм-фанида немис файласуфи Артур Шопэнгауэр «И. фалсининг» асосчиси сифатида эътироф қилинади. Ваҳоланки, И. масаласи Шарқда, хус-н, Ў.О.даги мавжуд тарихий манбалар ва буюк алломалар меросида юксак даражада таъриф ва тасниф этилган. Жумладан, «Авесто»да И. тангрининг инсон қалбидаги тажассуми сифатида талқин қилинган. Ш-дек, исломда илоҳий адолат инсоннинг И. эркинлигини тақозо этиши уқтирилиб, Аллоҳнинг одиллиги унинг фақат «энг яхши» (ал-аслах) нарсаларни қилиш, дунёнинг тартибини ҳеч қачон бузилмаслик ҳамда барча учун баробар эканида намоён бўлиши таъкидланади. Деярли бир ярим а. мобайнида адолатсизлик, ўзгалар хоҳиш-иродасисининг зўрлаб қабул қилдирилиши б-н боғлиқ хўрлик ва зулм азобларни бошдан кечирган халқимиз мустақилликка эришиб, ўз хоҳиш-иродаси б-н яшаш, қонунлар қабул қилиш, ўз парламенти, ҳукумати ва президентини сайлаш бахтига муяссар бўлди. Босиқлик, камтаринлик, камсуқумлик, меҳнаткашлик, бағрикенглик каби халқимизга хос бўлган кўплаб эзгу фазилатлар кўпроқ И. кучи натижасида юзага келади. Эл-юртимиз бирон бир қарор қабул қилишдан олдин атрофлича ўйлаб, кўпчилик б-н маслаҳатлашиб, халқимиз таъбири б-н айтганда «етти ўлчаб, бир кесиб», кейин аниқ бир хулосага келади. Бу эса ҳаётда енгил-елпи гапларга учмасдан, аниқ мақсадларни кўзлаб, қатъият б-н яшашга асос бўлади. Инсон И.сининг юксак маън-й кўриниши мардлик ҳисобланади. Мард киши бошқаларни алдамайди. Унда орият ва ғурур кучли бўлади. Чунончи, маърифатпарвар аждодимиз Абдурауф Фитрат «Оила» рисоласида И. масаласига алоҳида тўхталиб, ота-оналарни фарзандини И.ли қилиб тарбиялашга даъват этади. У

И. тарбиясининг тўрт банддан иборат босқичини таклиф этади. Болани И.ли қилиб тарбиялашда ота-онанинг назорати ва чеклови эмас, балки болага бериладиган муайян эркинлик муҳим эканини таъкидлайди. Маъ-ят, унинг узвий қисми бўлган И. инсон қалбида камол топиши учун киши қалбан ва виждонан, ақл ва қўл б-н меҳнат қилиши керак. Чунки меҳнат – энг буюк тарбиячи. У И.ни мустаҳкамлайди. Халқимизнинг Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Ибн Сино, Имом Бухорий, Имом Термизий, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари фарзандлари И.си бақувват бўлгани учун ўз фаолият соҳаларида мислсиз ютуқларга эришганлар. И.ли одамда мақсад ва фаолият изчиллиги кузатилади. Олдинга қўйилган мақсадга эришишга бўлган ишонч И.нинг муҳим кучи, бош мезонидир. Катъий ишонч мақсад йўлидаги қийинчиликларни енгиш учун маън-й асос яратади. Ҳар бир жам-т тар-ёти, унинг илғор ғояларини амалга ошиши мазкур жам-т аъзоларининг И.сига боғлиқ. Ш.у. ҳам халқ ва миллат И.сини шакллантиришга, И. тарбиясига аждоқларимиз азалдан катта эътибор қаратган. И.ли бўлиш эътиқодли бўлиш б-н чамбарчас боғлиқ. Чунки ҳаётда маълум бир қараш ва таълимотлар, эътиқодларнинг ғоявий асосини яратиб беради. Эътиқоднинг заиф ёки мустаҳкамлиги, умуминсоний ва миллий манфаатларга мос келиши ёки келмаслиги ҳам И.нинг мустаҳкам бўлиб шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Тарихдан маълумки, даҳо зотлар, умуман ўзини шахс сифатида намоён эта олган барча инсонлар кучли И. эгаси бўлган. Улар ўзида ҳатти-ҳаракатини онгли равишда тартибга солиш ва қўзланган мақсади йўлидаги ҳар қандай тўсиқларни бартараф этиш лаёқатини шакллан-

тирган. Негаки, бу ҳаётда мен шуни хоҳлайман, деган б-н иш битмайди. И.ли одам шу ишни бажаришим шарт, деб ўз олдига қатъий вазифа қўяди ва уни амалга ошириш учун дадиллик б-н киришади. Ҳоз. кунда одамларимиз, авваламбор, ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, И.сини бақувват қилиб тарбиялаш устувор вазифа ҳисобланади. Бунинг учун эса уларда ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш каби фазилатларини қарор топтириш лозим. Улар кучли И. эгаси бўлиши лозим. Шундагина уларни ҳеч қандай зарарли оқимлар, вайронкор кучлар йўлдан ура олмайди. Шу маънода, И. баркамол авлод ва комил инсоннинг шаклланишида муҳим ўрин тутади.

ИРОДА БАҚУВВАТЛИГИ – инсон иродасига хос маън-й хусиятлардан бири: 1) муайян мақсадни юзага чиқариш учун кишида бўлган матонат ва қатъият; 2) инсоннинг маълум мақсад йўлидаги ўз хатти-ҳаракатини, ихтиёр ва хоҳишини онгли равишда йўналтириб туриши, шу йўлдаги қатъияти, мавжуд тўсиқларни енга олишга қодир бўлган руҳий-маън-й салоҳиятини ифода этадиган т. Инсон ички дунёси ва И.б. унинг маъ-ятлигидан дарак беради. Мас., халқимиз ўз бошидан кечирган мустамлақа даврини қўз олдимизга келтирайлик. Қарийб 150 йил давом этган, тарихимизнинг том маънодаги қора кунлари бўлмиш ўша замонда бир пайтлар ўзининг қудратли давлатчилиги, буюк фарзандлари, юксак илму мад-ти, обод шаҳар ва қишлоқлари б-н дунёни ҳайратда қолдирган юртимиз ва халқимиз қандай оғир қийинчиликларга дучор бўлганини яхши биламиз. Бироқ ана шундай даҳшатли даврларда ҳам, зулм ва истибдодга қарамасдан, халқимиздаги И.б. боис ўзлигини йўқотмади. Ти-

ли ва иймон-эътиқодини сақлаб қолди. Ноҳақлик ва зўравонлик ҳукмрон бўлган шундай замонларда ҳам юртимиздан миллат ва халқ қайғуси б-н яшаган ватанпарвар инсонлар етишиб чиқди. Шу тариқа, эл-юртимизнинг а.лар синовида янада кучайиб, тобланиб борган мустақкам иродаси нафақат қадимий маъ-ятимиз, балки миллий ўзлигимизни сақлаб қолишга замин бўлди. Япон ва корейс халқи а.лар давомида шаклланиб, катта бунёдкор кучга айланган ўзига хос миллий маъ-яти орқали ривожлангани бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас. Шу боис, «япон мўъжизаси» ёки «корейс мўъжизаси» ҳақида гап кетганда, мутахассислар биринчи галда «япон характери», «корейс табиати» деган ибораларни тилга олади. Табиийки, улар бу ўринда, аввало мазкур халқларга мансуб маън-й фазилатларни назарда тутди. Яъни, бу халқларнинг ички дунёси, иродаси маъ-ят негизда янада тобланган, камолга етган. Глобаллашув жараёнининг ўзига хос хус-ятларидан бири шундан иборатки, ҳоз. шароитда у мафкуравий таъсир кўрсатишнинг ўткир кууролига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини соғлом фикрлайдиган ҳар қандай одам яхши англайди. Мана шундай вазиятда инсон ўз мустақил фикрига, замонлар синовидан ўтган миллий қадриятларга, соғлом негизда шаклланган дунёқараш ва мустақкам иродага эга бўлмаса, турли маън-й таҳдидларга, уларнинг хилма-хил кўринишдаги таъсирига бардош бериши амримаҳол. Инсон ўз ҳаёти давомида турли муаммоларга, ҳатто кескин вазиятларга дуч келади. Бунда, биринчи навбатда, ўз кучига ишонган, руҳий дунёси, маън-й олами бақувват бўлган инсонгина қийин ҳолатдан чиқиб кета олади. Маън-й бойлик ана шундай пайтда кишига куч ва мадад беради. Шу маънода, инсон-

нинг маъ-яти юксалиши б-н унинг иродаси ҳам мустақкамланиб, тобланиб боради дейиш мумкин. И.б. боис инсон ўзига ишонади, ҳар қандай мураккаб вазифани зиммасига олишдан кўрқмайди. Ш.у. ҳам юксак иродали инсонга суяниш мумкин. Бундай инсонлар бошингизга бирор-бир ташвиш ёки муаммо тушса, лоқайд қараб туролмайди. Лекин бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган кишилардан кўрқиб керак. Чунки уларда на имон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегонадек қарайди. Машҳур файласуфлардан бири бу ҳақда шундай дейди: «Душманлардан кўрқма, нари борса, сени ўлдирши мумкин. Дўстлардан кўрқма, улар нари борса, хиёнат қилиши мумкин. Бефарқ одамлардан кўрқ, улар сени ўлдирмайди, сотмайди ҳам. Лекин уларнинг лоқайдлиги туфайли Ер юзида хиёнат ва қотилликлар содир бўлаверади».

ИРОДА ЭРКИНЛИГИ – ҳар бир шахснинг индивидуал эрки, иродавий майли, хоҳиш-истаги ва улар орқали намоён бўладиган эркин фаолиятини ифода этадиган т. Бу т. фал-й категория сифатида умумий маънода инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларини ўз дунёқарашига кўра, мустақил белгилаб олиши, ўз қарорига асосан иш юритишини билдиради. Инсон бирор ишга азму қарор этар экан, яхшилик ва ёмонлик, ахлоқийлик ва ахлоқсизлик ўртасидан ўзига йўл танлайди. Бу танлов кишининг ўзига боғлиқ бўлгани учун инсон ахлоқий масъулиятга эгадир, шунга кўра унинг фаолияти қораланади ёки олқишланади. Этика тарихида И.э. муаммоси кўпинча идеалистик талқин этилган. Антик давр мутафаккирларидан бири, Эпикур яхшилик ва

ёмонлик фақат инсон ақлидагина мавжуд, ш.у. бизни танлаш эркинлигидан маҳрум қила оладиган куч йўқ деган хулосага келган. И.э. муаммосига тарихда турли ёндашувлар мавжуд бўлиб, мутафаккирлар бу муаммони нотўғри ҳал этишдаги кескин қарашлар волюнтаризм ёки фатализмга олиб келиши мумкин деб ҳисоблаганлар. Инсоннинг ўзи танлаб олган мақсад асосида амалга оширадиган фаолияти охир-оқибатда табиат ва жам-тнинг рив-ш қонуниятларини, яъни объект заруратни ифодалайди. Ушбу заруратга кўра, инсонга фақат ташқи ҳодиса деб қарамаслик лозим, чунки фақат инсон фаолияти табиат ва жам-т қонуниятлари асосланади. Ўз навбатида инсон ҳам атроф-муҳитга таъсир ўтказиш, уни ўзгартиришга ва шу тариқа эркин бўлиш ва танлаш имкониятига эришади. И.э. давлат ва жам-т қурилишида, сиёсий жараёнларда баркамол авлод тарбиясида, айниқса, фуқароларнинг бурч ва масъулиятини чуқур ҳис қилишида муҳим аҳамият касб этади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, маърифатли, маъ-ятли кишилар ўз фаолиятида эркин бўлиб, олди-га қўйган мақсадга эриша олади. И.э.га эга бўлган шахс ҳар қандай вазиятда эҳтиросларини жиловлайди, собитқадамлик ва қатъият кўрсатиб ақл ва идрокка, қонунга, виждон амрига таянган ҳолда иш қўради. И.э. ҳамшиша шахс маъ-яти ва тафаккур тарзининг узвий қисми сифатида қисми сифатида намоён бўлади. Шарқда диний илм, хус-н, калом фал.си ривожланган даврда И.э. мутафаккирлар – Имом Мотуридий ҳамда Имом Ашъарий томонидан қайта таснифлаб ўрганилган ва кўпчилик томонидан маъқулланган. Бу зотлар И.э. борасида турли бузғунчи ғоя ва қарашларга қаттиқ зарба бериб, дин ва унинг ақидавий масалаларини тўғри ҳал этиш йўлларини асослаганлар. Бугунги глобаллашув ва мо-

дернизация даврида давлатлараро, китъалараро ахборот кўламининг мисли кўрилмаган даражада кенгайиши инсоният олди-га ҳаёт ва мамот, яшаш учун кураш ва танлов масаласини қўймоқда. Интеллектуал а. ҳисобланган XXI а. мавжуд муаммоларни бартараф этишда барча халқлар, миллат ва шахсларнинг И.э. кучига таянган ҳолда башари-ятнинг умумий тақдири учун масъулиятни чуқур ҳис қилиб яшашни тақозо этмоқда. Жум-н, бизнинг мам-тимизда ҳам кўзланган эзгу мақсадларга эришишда И.э. тамоили беқиёс аҳамият касб этади. Юртимиз фуқароларининг И.э. дахлсиз бўлиб, қонун муҳофазаси остидадир.

ИРОДАСИЗ(ЛИК) – кишининг ўзини ўзи идора қила билмаслиги, ўз хулқи ва фаолиятини тартибга сола олмаслиги ва ўзини ўзи бошқариш, зарур пайтда ўзини тутишга, жасорат, мардлик, матонат кўрсатишга қурби етмаслиги б-н боғлиқ ҳолатларини ифода этадиган т. Иродасиз инсон озгина муваффақиятсизлик ёки тўсиқдан кўрқиб мақсадидан воз кечади, олдинга юриш ўрнига орқага тисарилади. Вазиятга қараб ўзгараверади. Ўзига, ўзининг куч-имкониятларига ишонмайди, вазият мураккаблашиши б-н ўзига ҳам, б.ларга ҳам хиёнат қилади. Лекин вазият ижобий томонга ўзгара бошлаши б-н уят ва ҳамиятни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, яна майдонга чиқмоқчи, ўзини фидойи қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Ш.у. ҳам бундай одамлар жуда хавфлидир. Чунки уларнинг дўст ёки душманлигини тезда билиб бўлмайди. Улар ҳар қандай қабиҳликлар – сотқинлик, фирибгарлик, тўхмат ва бўҳтондан ҳам қайтмайди. Халқимиз бундай одамларни «Оғирнинг устидан, енгилнинг остидан юради», деб таърифлайди. Дарҳақиқат И. одам ҳеч қачон масъулиятни зиммасига олмайди,

ташаббус кўрсатмайди, «Берсанг ейман, урсанг ўламан», деган ақида асосида яшайди. Иродасиз инсоннинг хатти-ҳаракати, хулқи унинг ўзидан кўра б.ларга кўпроқ зарар келтиради. И. кишида тушкунлик кайфияти устун бўлади. У дунёга ва ҳаётга умидсизлик б-н қарайди, барчанинг фақат салбий, ёмон тарафини кўради. Ўзидаги камчилик ва муваффақиятсизликларнинг сабабчиси ўзгалар деб билади. Замонавий психология фанида И. ҳодисаси кенг ўрганилган. Жумладан, унинг бир тармоғи бўлган патопсихологияда ироданинг ҳар хил даражадаги сусайиш ҳолатлари кутатилади. Мас., абулия – иродага хос ҳар қандай ҳаракатнинг тўхташи ва барча хоҳиш-истакларнинг йўқолиши б-н боғлиқ ҳолда кечадиган касаллик ҳисобланади. Бунда инсон фақат стереотипга айланган бир хилдаги ҳаракатларни амалга оширади. Пировард натижада, у энг оддий физиологик эҳтиёжларни амалга оширишга қаратилган ишларни ҳам бажара олмай қолади. Гипербулия – иродавий хатти-ҳаракатларнинг камроқ даражада сусайиши бўлиб, унда фаолиятнинг гўё кучайиб кетгандек бўлиб туюлиши кўзга ташланади. Гипербулия ҳаддан ташқари кайфи чоғлик ҳолати бўлиб, маниакал ҳолатга тушган беморлардагина кутатилади. Буюк ажодларимиз мустақил ирода соҳиблари бўлгани учун И.ни қаттиқ қоралаганлар. Хус-н, улуғ мутафаккир ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур бундай деб ёзади: «Кўнгли тилаган муродига етса киши, Ё барча муродларни тарк этса киши. Бу икки иш насиб ўлмас оламда, бошин олиб бир сориға кетса киши». И.га чек қўйиш учун инсонларни ёшлигидан тарбиялаш талаб қилинади. И.га чек қўйишда оиладаги, атрофдаги, жам-тдаги муҳит ва инсонларга бўлган мун-т муҳим ўрин тутаяди, чунки атрофдагиларнинг бир-бирларига бўлган мун-

тларини кўрган бола шунга қараб шаклланиб боради. Улар аввал катталарга тақлид қилади, сўнг секин-аста қилаётган ишларининг моҳиятини англайди. Ёшлар иродасини тўғри тарбиялашда ота-онанинг онги, маъ-яти, билими, тарбия кўргани муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, спорт, ҳарбий машқлар б-н шуғулланиш, ибратли бадий китоблар ўқиш, кино ва санъат асарларини томоша қилиш, ҳалол меҳнат иродани тоблайти, инсонни маънан чиниқтиради.

ИРРАЦИОНАЛИЗМ (лот. *irrationalis* — онгсиз, ақлга асосланмаган) – XIX а.нинг биринчи ярмида Европадаги тар-ёт фаннинг турли соҳаларида эришилган ютуқ ва кашфиётлар натижаси бўлиб, бу жараён ўз навбатида фал-й тафаккурдаги ноанъанавий ёндашувларнинг шаклланишига ҳам катта таъсир кўрсатган. Шундай ёндашувлар асосида фал-й муаммолар доираси кенгайиб, турли оқим ва йўналишлар пайдо бўлишига олиб келган. Ш-дек, бу даврда ижт-й-сиёсий ҳаётда кечган мураккаб жараёнлар таъсирида маърифат-парварлик ғоялари ва қарашлар инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, ҳаётнинг мазмуни, кўрқув, масъулият, яшашдан мақсад, демократия, плюрализм каби масалаларга ўрнини бўшатиб бера бошлайди. Файласуфларнинг баъзилари бундай ўзгаришларни таҳлил қилар экан, анъанавий фал-й ёндашувлардан четга чиқиш кераклигини ва асосий эътиборни инсоннинг иррационал моҳиятига қаратиш лозимлигини исботлаш ва асослашга ҳаракат қилган. Чунки анъанавий фал-й ёндашувларда ақл инсон моҳиятини белгилаб берувчи асос сифатида эътироф этилган бўлса, ноанъанавий ёндашувларда ақл эмас, балки инсоннинг мавжудлиги, иродаси, руҳияти, онгсизлиги унинг моҳиятини билишда муҳим аҳамият касб этади. Бундай

қарашларни ўз ичига олган фал-й йўналиш эса И. номи б-н ривожлантирилди. И. йўналиши ўз навбатида волюнтаризм (А.Шопенгаур) ва экзистенциализм диалектикасида (С.Кьеркегор) ўз ифодасини топди. XX а.даги И.нинг ривожи эса фал.даги янги йўналишларнинг шаклланишига олиб келди. Улар жумласига фал-й антропология (М.Шеллер, К.Юнг), феноменология (Э.Гуссерль), рухий таҳлил (З.Фрейд, К.Юнг), структурализм ва постструктурализм (К.Леви Стросс, Ф.Лаунсбери, Ж.Мердок, М.Фуко, Л.Альтюссер, Ж.Деррида, У.Эко), экзистенциализм (М.Хайдеггер, А.Камю, Ж.Сартр, К.Ясперс, Г.Марсель, Н.Бердяев) каби оқимларни киритиш мумкин. И. гоялари XX а.нинг бошларидан мафкуравий қарашларга ҳам таъсир кўрсатиб, либерализм таълимотида ҳам маълум даражада намоён бўлган. Лекин И.нинг мафкуравий асослари бир томонлама ёндашув ва қарашлардан иборат бўлган ортодоксал гоялар мажмуи сифатида неорационализм вакиллари томонидан кескин танқид қилинган. Чунки И. жам-т тар-ётига оид дастурларнинг фан, техника, технология б-н боғлиқ жиҳатларини танқид қилиши истикболдаги стратегик мафкуравий ислохотларни белгилаб олишда турли муаммоларни юзага келтириши мумкин. Фан, техника, технологиянинг ўрнини тўғри баҳоламаслик, инсонларнинг жам-тдан бегоналашуви, келажак тўғрисида қайғурмаслик, ақлнинг одамзод ҳаётидаги ўрнини камситиш, ҳиссиётга берилиш ва б. шулар сирасидандир. И. билишнинг ноақлий (ёки ақлдан қуйи ёки юқори) босқичлари ҳам мавжудлигини тан олади ва шу босқичлар мазмунининг таҳлилига алоҳида эътибор беради. И. инсон рухий фаолиятининг рационаллик доирасидан ташқарига чиқувчи хилма-хил жиҳатларини биринчи ўринга сурадиган турли хилдаги фал-й тизим

ва йўналишларни бирлаштиради. Мас., иродани (волюнтаризм), интуицияни (интуизм), онгсизликни (психоанализ) ва ҳ.к. Барча динларнинг мистик йўналишлари И. (но-рационал) табиатга эга: ислом динида бу тасаввуф бўлса, Хиндистонда шаклланган динларда йога, Хитойда эса дзен-буддизмдир. Диний ақида ва унинг расмий жиҳатлари (шакллари) эса рационал табиатга эга. Шу маънода, И. ўз табиати-га кўра жуда қадимийдир. Фақат XVII–XVIII а.ларга келиб унинг рационалистик жиҳатлари етакчи ўринга чиқиб, XIX а. охирига қадар ҳукмронлик қилиб келди. Ҳоз. давр фани рационалликка асослангандир. Билишнинг рационалликдан (интеллектуалликдан) бошқа юқори шакллари мавжудлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар энг қад. манбалардан бири бўлган хинд фал-й меросида батафсил баён этилган. Унда энг олий ҳақиқатга ривож топган ақл ёрдамида ҳам эришиб бўлмаслиги, унга эришиш учун олий реалликка сингиб, у б-н уйғунлашиб кетиш кераклиги каби гоялар олға сурилган. Бундай сингиб кетиш натижасида инсон онги ёришади, дейилади. Тасаввуфда буни «ишроқ», яъни Ҳаққа (Аллоҳ висолига) етишиш дейилади. XX а.нинг йирик мистик хинд фай.и А.Гхош ақл инсон табиатини тубдан ўзгартира олмайди, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ақл турли тизим ва таълимотларни яратишдан нарига ўта олмайди, чунки, бу тизимларда ифода этилган гояларнинг ўзи тўлиқ эмас, нисбий ҳақиқатдир. Ҳаёт эса ҳеч қандай формула ва тизим доирасига сиғмайди, у инсон интеллектининг иродасига бўйсунмайдиган мураккаб ва чексиз яширин имкониятларга тўлиқдир. А.Гхош онг эволюциясининг ақлдан юқори ва ақлдан қуйи кўп поғоналари мавжудлигини ва ҳоз. давр Европа иррационалистик фал-й оқимлари, хус-н, психоанализ онгнинг ақлдан

б. шаклларини ўрганиш учун эн-дигина илк қадамлар қўяётганини таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, инсон билиш мумкин бўлган ҳақиқатнинг «қора ярим сферик қисми» ҳам бор. Психонализ «онг-сизлик соҳаси» деб ўрганаётган, одамнинг жинсий қувватларини ифода этадиган, бу соҳадан бошқа ақлдан юқори (супраментал) онг соҳаси мавжудлиги ҳамда унинг ўзи ҳам турли даражаларга бўлиниши гоёсини илгари суради.

ИРФОН (араб. билиш, англаш) — билиш, билиб олиш, таниш, қайтадан таниш, тушуниш ва билим маъноларида қўлланади. Бу сўзнинг модули юн. бўлиб сирли ва ғайбли деган маъноларни англатади. И. сўзи умумий маънода, юзаки илмга қарши ўларок, бир нарса аниқ ва ҳар томонлама билиб олишни ифода этади. Мас., «фалон киши ориф шоирдир» деганда, таърифланаётган одам юзаки билимларга қаноат қилмай, тасаввуф, адабиёт, шеър ва бошқа фанларга оид кўплаб масалаларни пухта ўргангани англашилади. И. илоҳий илмлардан бири сифатида Ҳақнинг зоти, унинг исмлари ва сифатларини ишроқ (кўнгил ёруғлиги) орқали билиб олишга қаратилган илм ҳисобланади. Бошқача айтганда аҳлуллоҳ (худони қидирувчилар) Ҳақни таниб олиш учун танлаган йўл И. деб аталади. Табарий И.ни қуйидагича таърифлайди: И. инсон ўз нафсини поклаш, риёзат чекиш, сиғиниш, зикр қилиш, хилватда ўтириш ва жазавога берилиш орқали сайру сулук босқичларидан ўтиб, Худо ва табиат ортидаги кучлар б-н алоқа ўрнатиш ва шу йўсинда унинг қалби илҳом ва ишроқ манбаига айлангандан кейин қатъий ва шубҳасиз ҳақиқатга эришишидан иборатдир. Айрим олимларнинг фикрига кўра, тасаввуф И.нинг бир бўлаги, унинг кўринишларидан бири, яъни тасаввуфдан илова бўлиб, бошқача

йўл-йўриқ ва мазҳабларни ҳам қамраб олади. Унга биноан бир киши сўфий бўлиб ориф бўлмаслиги ҳам мумкин ёки бир киши юзаки суратда тасаввуф тариқатида туриб, И.дан ҳеч қандай баҳра олмаслиги мумкин. Баъзан эса ориф сўзи дарвеш ва сўфийга нисбатан юксакроқ маънода ҳам ишлатилган. Баъзилар И.ни тасаввуфнинг илмий ва зехний томони, тасаввуфни эса, И.нинг амалий томони деб билганлар. Сўфий ақидасининг асоси «бир» бўлиши керак: «бир» дейиш, «бир»ни қидириш ва кузатиш асосида, ягона ва мутлақ зотдан бошқа бирон нарса борасида ўйламаслиги зарур. Тасаввуф ва И. қоидаларига биноан, сўфий, ҳақиқий ориф ва ҳақиқий инсон ўрнида туриши лозим. Инсонларни севиш, уларнинг хизматида бўлиш, айни ҳолда Худонинг борлиги ва бирлигини унутмаслик, сўфийларнинг асосий ақидасидир.

ИРҚ (араб. илдиз) — кишиларнинг ташқи қиёфаси, гавдаси, насли, келиб чиқишидаги ўхшашликларга қараб ажратилган гуруҳлар. Ер юзиде яшаётган барча одамлар келиб чиқиши, тадрижий рив-ши, анатомик тузилиши ва физиологик имкониятлари жиҳатидан ягона биологик тур — ақлли одамга мансубдир. Лекин улар Ер юзиде жойлашган минтақалари, иқлим шароитлари, жуғрофий омиллар, озик-овқат истеъмоли хус-ятларига кўра илм-фанда учта йирик И.га — негроид, европоид ва монголоидга ажратилади. Бу гуруҳлар тана кўзларининг ранги, тузилиши, калла суяклари шакли ва бўлақларининг узун-қисқалигига қараб ажратилади. Учта йирик И.нинг номлари улар тана рангларига қараб, негроидларни — қора танлилар, европоидларни — оқ танлилар, монголоидларни эса сариқ танлилар деб аташ одат бўлиб қолган. Лекин мана шу табиий фарқларни важ қилиб, танасининг

ранги бошқача бўлган кишиларни камситиш, жисмоний ва рухий заифликда айбланиш, ҳақоратлаш ирқчилик сифатида қораланади. Аслида И.лар ўртасидаги фарқ ҳар қайси халқнинг Аллоҳ томонидан яратилган бетакрор мўъжиза эканининг далилларидан бири бўлиб, уларнинг юксак тар-ёт даражасига кўтарилиш имкониятлари, инсоний қадри ва ҳақ-ҳуқуқлари бир хил эканини кўрсатади.

ИРҚЧИЛИК — одамлар ўртасидаги ижт-й тенгсизлик, босқинчилик, зўравонлик ва урушларни кишиларнинг турли ирқларга мансублиги б-н оқлашни тарғиб этадиган ғайриинсоний таълимот. Ирқчилар инсонларнинг ижт-й моҳиятини уларнинг биологик — ирқий белгилари б-н боғлаб, уларни олий ва қуйи, бекаму қўст ва норасо ирқларга ажратади. Унга кўра, олий ирқлар хўжайинлик қилиши, қолганлар эса уларга хизмат қилиши, бўйсунуши шарт. И. таълимоти б. халқларга нисбатан босқинчилик, талончилик, мустамлакачилик сиёсатини асослашга ҳаракат қилади. Фашистлар Германияси айнан мана шундай мафкурага таяниб «олий герман ирқи» ҳукмронлигини ўрнатиш мақсадида Иккинчи жаҳон урушини бошлагани бунга яққол мисолдир. Хоз. ҳам реакцион мафкурага асосланган кайфиятдаги гуруҳлар, уларнинг назариётчилари И. ғояларини тарғиб этиб, гўё «қолоқ» халқларнинг мустақил рив-шга рухий тайёр эмаслиги ҳақидаги пуч даъволар б-н чиқмоқда. Бундай қарашлар халқларнинг озодлигини бўғиш, уларнинг устидан ҳукмронлик ўрнатишга бўлган интилиш натижасида юзага келган. Собиқ Иттифоқ парчаланиб кетганидан сўнг империяча фикрлайдиган баъзи назариётчилар қарашларида ҳам И. кайфиятлари пайдо бўлганини кузатиш мумкин. Бундай қарашларнинг қанчалик

асоссиз эканини ҳаёт кўрсатмоқда. Тарихий тар-ёт давомида турли ирқ вакилларининг аралашуви, ирқий белгиларнинг ўзгариши каби ҳолатлар ҳам юз бермоқда. Бу ерда барча ирқ вакилларининг мад-й тар-ётга бирдек қобилиятли бўлиб, бирор-бир миллат ёки элатни ирқий жиҳатдан камситиш ҳар томонлама ўринсиз эканини исботламоқда. И. инсониятга қарши жиноятдир. ЎзР Конституциясида барча ирқлар ва миллатларнинг тенг ҳуқуқлилиги белгилаб қўйилган. Бу қоида жаҳон ҳамжам-тининг халқаро ҳуқуқ меъёрларига жавоб беради.

ИСБОТ — далил, асос, бирон-бир даъвонинг чинлиги ёки ёлғонлигини асослаб бериш. И. таянадиган ҳукмлар И.нинг далиллари (асослари) деб аталади. Далиллар чин деб қабул қилинади, аммо уларнинг И.и тезисга таянмаслиги лозим, йўқса, И.да мужмаллик деб аталадиган хато келиб чиқади. Тезиснинг чинлигини аниқлаб берадиган И. оддийгина И. деб аталади. Тезиснинг ёлғонлигини аниқлаб берадиган И. эса раддия деб аталади. И. бир қатор хулосалардан иборат, бўлиши ҳам мумкин. Бу хулосаларнинг асослари далиллар ёки улардан келиб чиқадиган қоидалар ёки қўшимча фаразлар ёрдамида амалга ошириладиган И.дир. Бу — сўнгги И. қуйидагича тузилади: фаразлар ёрдамида, айрим қоидалар И. этилади, сўнг, бу қоидаларнинг И.и махсус қоидалар ёрдамида ўзгартирилиб (фаразларсиз), дастлабки И. шаклига солинади. И.да хатолар бўлиши мумкин, бу хатолар тезисни сохталаштиришдан, асоссиз ёхуд хато далилларни қабул қилишдан, И.нинг нотўғри усулидан келиб чиқади. Хатоси бўлган И. асоссиз ҳисобланади. Бироқ, И.нинг асоссизлиги ҳали тезис ёлғонлигининг И.и дегани эмас. Тезиснинг чинлигини ишончли далиллар б-н

эмас, балки талқин ва эҳтимоллар б-н аниқлаб берадиган И.лар ҳам бўлиши мумкин. И. фаннинг тар-ёт даражасига ҳам боғлиқ. Маълумки, XIX а.нинг охирларигача атом борлиқнинг энг кичик бўлинимас заррачаси экани И. қилиб келинган эди. Лекин илм-фаннинг кейинги тар-ёти бундай хулосани рад этди. Борлиқ каби атом ҳам чексиз майда заррачалардан иборат экани, атом ичидаги ҳар қандай майда заррача ҳам янада чексиз майда заррачаларга бўлиниши мумкинлиги И. қилинди. Шу.у. ҳам И. қилишда ўрганилаётган масаланинг моҳиятига янада чуқурроқ кириб бориш талаб этилади.

ИСЛОМ (араб. бўйсунуш, итоат этиш, ўзини Аллоҳ иродасига топшириш) — дунёда энг кенг тарқалган динлардан бири. И. динига жаҳонда қарийб 1,5 миллиард киши эътиқод қилади. Муқаддас И. манбалари Қуръони Карим ва ҳадиси шарифларда айтилишича, инсонларни тўғри йўлга солиш учун Аллоҳ томонидан юборилган охирги илоҳий диндир. Қуръони Каримга кўра, араблар ва яҳудийларнинг умумий бобокалони Иброҳим алайҳиссалом Аллоҳга биринчи бўлиб иймон келтирган. Демак, И. батамом янги эътиқод эмас, балки Муҳаммад алайҳиссалом даврида қайта тикланган диндир. И. динининг келиб чиқиш, қайта тикланиш тарихи (генезиси) ни ўрганишда унинг ижт-й, иқт-й, диний ва мад-й ҳаётда муҳим роль ўйнаганини ҳисобга олиш керак. И. дини қайта тикланган VI а. охири ва VII а. бошида Арабистонни бирлаштириб, шу асосда халқаро савдони барқарор қиладиган, фуқаролар хавфсизлигини таъминлашга қодир ҳарбий кучга эга бўлган ягона марказлашган давлат тузиш тарихий заруратга айланган эди. Айти пайтда, Арабистон ярим оролидаги қабилаларнинг этник ва мад-й жиҳатдан бирлашуви, ягона

араб тили, оғзаки ва ёзма адабиёти, умумий тафаккури шаклланиб, диний қарашларида ўзгариш жараёнлари кечаётган эди. Бошқача айтганда, Арабистонда ўзига хос Уйғониш даври бошланди. И. умматининг пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломга 610 й., яъни 40 ёшида ваҳий келгани илоҳий манбаларда қайд этилган. Аммо бир неча нуфузли кишилар ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг яқин қариндошларини ҳисобга олмаганда, Макканинг кўпчилик аҳолиси, айниқса, қурайш қабиласи зодагонлари дастлабки пайтларда исломий тарғиботларга очикдан-очик қарши чиқади. Муҳаммад алайҳиссалом ўзга ерларда тарафдорлар излашга мажбур бўлади. Аввалига бир гуруҳ мусулмонлар Ҳабашистонга кўчади, сўнг Макка зодагонлари б-н маълум даврдан буён рақобатлашиб келаётган Ясрибдаги Авс ва Ҳазраж қабилаларининг вакиллари 622 й. мусулмон жамоасини ўзига қабул қилиш, Муҳаммад алайҳиссаломни пайғамбар сифатида тан олишга рози бўлади. Мадина ва Макка ўртасида бошланган кураш 8 йил давом этади. 630 йили мусулмонлар Маккани эгаллайди. Макка аҳолиси ёппасига И. динини қабул қилади ва Муҳаммад (с.а.в.)ни Аллоҳнинг элчиси (расули) деб эътироф этади. Ана шундан бошлаб Макка И. динининг марказига, қадимги Каъба ибодатхонаси эса мусулмонларнинг муқаддас зиёратгоҳига айланади. Муҳаммад (с.а.в.) вафотидан сўнг Абу Бакр, Умар ибн Ҳаттоб, Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб пайғамбарнинг ўринбосари (халифа) сифатида ҳукмронлик қиладилар ва И. динини ёядилар. И.нинг асосий ақидаси — «Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ ва Муҳаммад унинг расули». И. дини 5 асос ёки устун (аркон ад-дин ал-исломий)га эга: 1) иймон келтириш; 2) намоз ўқиш; 3) рўза тутиш; 4) закот бериш; 5) имконият топилса ҳаж қилиш. Шу-

лардан биринчиси имон ва қолганлари ибодат деб эътироф этилган. Имон 7 ақидани — Аллоҳга, унинг фаришталарига, муқаддас китобларига, пайғамбарларига, охират кунига, тақдир (яхшилик ва ёмонлик Аллоҳнинг иродаси б-н бўлиши)га ва ўлгандан кейин тирилишига ишонишни ўз ичига олди. И.да ўзига хос диний маросимлар мавжуд. Бундан ташқари, кўпгина ҳолларда маҳаллий халқларда И.гача бўлган урф-о.лар ҳам И. маросимларига уйғунлашиб кетган. Илк И.да динийлик ва дунёвийлик бир-биридан айри бўлмагани боис ғоявий баҳслар диний-сиёсий тус олади. Дастлаб суннийлик ва шиалик йўналишлари вужудга келади. Икки тараф («сунна» ва «шиа») ўртасидаги кураш асносида «хорижийлар» деб аталган учинчи йўналиш ҳам пайдо бўлади. Аммо И. тарихи узра «сунна» асосий йўналиш бўлиб келган. Хоз. кунда ҳам суннийлар мусулмонларнинг мутлақ кўпчилигини (90 фоизидан ортигини) ташкил этади. И. тарихини илмий-фал-й англаш учун Арабистон ярим оролидаги VII а. бошларигача ҳукм сурган ижт-й-сиёсий, иқт-й ва маън-й ҳаёт тўғрисида муайян тасаввурга эга бўлган маъқул. Арабистонда уч минг йил муқаддам бой ва мад-й давлатлар бўлган. Минай ва Сабай подшоликларида мил.ав. 800-йилларда Минай ва Сабай ёзувлари бўлгани ҳам ўша давр мад-й ҳаёти ривожланганидан далолатдир. Арабистон ярим оролининг шимоли-ғарбий қирғоғида, Фаластин чегарасида мил.ав. VI—V а.ларда Сурияни ҳам ўз ичига олган Набитай подшолиги бўлган. Милодий III а.да эса Кимёр давлати шаклланигани маълум. Жан. Арабистонда яшаган Лаҳм, Фассан, Кинда қабилалари шимолга кўчиб, янги цивилизацияга асос солади ва улар тез ривожлана бошлади. Лахмидларнинг Эрон зардуштийлари б-н иттифоқи уларнинг насронийлик

(христианликнинг бир йўналиши) ни қабул қилишларига монелик қилмайди. Фассонийлар эса Византия таъсирида монофизит христианлиги (христианликнинг яна бир йўналиши)ни қабул қиладилар. Марказий Арабистонда Кинда қабиласи ўз подшолигини ўрнатиб, бирлашишга ҳаракат қилади. 25 уруғдан иборат ва анча тарқоқ, мурасасиз яшаётган қурайш қабилаларининг бир қисми Маккада бирлашиб, республикага ўхшаш давлат ташкил этишида Қусай алоҳида роль ўйнади. У V а. бошларида Макка шаҳрининг маркази Доруннадвада Қурайш қабилалари оксоқолларининг маслаҳат кенгашини ташкил этади. Ҳар гал уруш эълон қилинганида бу ерга қурайш қабиласининг байроғи тикилар эди. Мавсумий қарвонлар Доруннадвадан йўлга тушар, қайтишда эса келтирилган молларини Қусайнинг ҳовлисига жойлаштиришар эди. Ўғил болалар балоғатга етгач, шу ерда хатна қилинар, қизлар улғайганда эса шу ерда махсус вакил унинг кўйлагини йиртиб қайтарар, шундан сўнг у бегона кўздан ўзини асрамоғи лозим эди. Қусай Маккада маълум тартиб-интизомга асосланган сиғиниш маросимларини тиклайди, ҳукуматининг доимий қароргоҳи этиб Доруннадвани белгилади. Қурайшлар бойлигининг мнбаи — Каъбага ибодатга келувчилар эди. Қусай уларни овқатлантириш, ҳарбий байроқни сақлаш, экспедицияга қўмондонлик қилиш вазифаларини бажарди. Ҳижратгача арабларда, айниқса, бадавийларда қонли қасос олиш одати кенг ёйилган эди. Қад. сомийлардан қолган бу одат араб қабилалари бирлигининг асоси бўлган оилалар муқаддаслиги, шону шавкатини сақлаш анъанаси ҳисобланган. Шу тариқа И.гача бадавий (кўчманчи) арабларда уруғ руҳи ёки оила дини етакчи бўлган. Бадавийлар араб халқ оғзаки ва ёзма адабиётининг асосчилари эди.

Шу. жанубий арабларнинг лаҳжа (диалект)лари йўқ бўлиб кетди, аммо шимол арабларининг лаҳжалари сақланиб, у Куръон тили сифатида ҳамон яшаб келмоқда. VII а. бошигача кўчманчилар яшайдиган саҳроларда кўпхудолик сақланган бўлса, ўтроқ аҳоли яшайдиган жойлар ҳар томонлама ташқи таъсирга учраган эди. Макка шаҳрида бўладиган катта бозорларга савдо-сотик учун нафақат кўп худоликка ишонувчилар, шу б-н бирга христиан ва яҳудий динларидаги якка-худога сиғинувчилар ҳам келишар эди. Бозор пайтларида 4 ой бадалида босқинчилик ва душманлик вақтинча тўхтатиларди. Бу ерга бадавийлар ҳам келишар, бозорларда қизгин шеърий тортишувлар, мусоҳабалар бўлиб, бунда одоб-ахлоқ, яшашдан мақсад-муддао, иймон-этиқод масалаларига кенг ўрин бериларди. Макка ва Тоиф бозорларидаги баҳс-мунозаралар Байтуллоҳга сиғинишнинг аҳамияти б-н боғланиб кетарди. Баҳслашувчилар орасида албатта ҳанифлар (ҳақиқат изловчи такводорлар) ҳам бўларди. Ислом дини шакллангунга қадар улар араблар орасида якка худога сиғинишнинг (вахдоният) афзаллигини тарғиб қилишарди. Ўша пайтда араблар орасида кенг тарқалган ичкиликбозлик, қиморбозлик ва б. шу каби қусурлар ҳам ҳанифлар танқидига учрар эди. Ҳанифлик ғояси араб қабилаларини ягона динга бирлаштириш истагидан иборат бўлса-да, аммо Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (с.а.в.)нинг диний ислохотига қадар улар муваффақият қозона олмади. Муҳаммад (с.а.в.)га Мусайлима таълимотининг таъсири кучли бўлганига исломшунослар эътиборни қаратади. Ҳанифлар ғоялари маълум даражада Куръони Каримда ҳам ўз ифодасини топган. Савдогарчилик Макка қурайшийларининг асосий касби эди. Айни чоғда христиан ва яҳудий жамоалари ҳам савдо-сотик б-н жиддий шуғулланар эди. Хрис-

тиан жамоаларига нисбатан яҳудий жамоалари анча уюшқоқ, бирлашган эди. Яҳудийлар Макка четида яшар, Ясрибда кўп маблағлари бўларди. Савдо-сотик, пул ва бойлик талвасаси арабларнинг ноаник хаёлий диний ишончига путур етказа олмади. Хошимнинг ўғли Абдулмуталлибдан Абдуллоҳ дунёга келади. И.нинг пайдо бўлиши, араблар орасида ваҳдониятга асосланган диннинг қарор топиши, араб қабилаларининг яккахудо — Аллоҳ ғояси атрофида бирлашиши Абдуллоҳнинг ўғли Муҳаммад (с.а.в.) номи б-н чамбарчас боғлиқ. Юқоридаги фикрлардан маълум бўладики, VI а.нинг охири ва VII а.нинг бошларида, айниқса, Ҳижоз араблари яккахудоликка ўтишга маълум маънода руҳан тайёр эди. Бирок, бир қадриятнинг қадрсизланиши, ҳали одамлар онгига тўлиқ сингмаган ғоянинг қадриятга айланиб, уларнинг қалбида ўрин олиши учун ҳаётини шундай эзгу ишга бағишлаган жасоратли ва ташкилотчи бир шахс керак эди. Муҳаммад алайҳиссалом (570—632) ана шундай шахс сифатида нафақат араблар дунёсида, балки бутун муслмон оламида янги цивилизацияга асос солдики, миннатдор башарият бу олижаноб, фидойи инсоннинг номини ҳар доим зўр ҳурмат ва эҳтиром б-н тилга олади. Ул зотнинг жасорати, инсониятни олий бир ғоя атрофида бирлаштириб, чинакам маън-й гўзал, ахлоқий пок ҳаёт кечирришга қилган даъвати, мушрикларнинг таъқибларидан кўрқмай, буюк диний ислохотни амалга ошира олгани авлодлар учун улкан жасорат мактаби бўлиб қолади. Ота-онасидан жуда эрта жудо бўлган Муҳаммад ибн Абдуллоҳ аввал бобоси Абдулмуталлиб, сўнг амакиси Абу Толибнинг қарамоғида тарбия кўради. 12 ёшида амакиси б-н Сурияга қилган сафари беиз қолмайди. 21 ёшга етганда бадавлат аёл Хадичанинг савдо қарвонини бошқариб Дамашқ

ва Халаб шаҳарларида бўлади. Халол-покдомон, халқ орасида Ал-амин (ишончли) лақабини олган Муҳаммад (с.а.в.) Ҳадичанинг эътиборини жалб этади. Шу б-н бирга 25 ёшли йигит Муҳаммад Ҳадичага нисбатан улуг бир муҳаббат хисларини сезади ва 595 й.да қариндошларининг розилиги асосида 40 ёшли Ҳадичайи киборога уйланади. Ундан Қосим, Абдуллоҳ исмли ўғиллар, Зайнаб, Фуқайя, Умму-Кулсум ва Фотима исмли фарзандлар кўради. Кунлардан бирида Муҳаммад алайҳиссаломнинг қулоғига қандайдир овоз келади. Бундан кўрқиб кетади ва хотини Ҳадичани бу сирдан воқиф этади. Форга борганида овоз яна такрорланади. Ривоятларда айтилишича, Малоика Жаброил алайҳиссалом Аллоҳдан ваҳий келтиради. Бу эса Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ваҳданиятни тарғиб қилиш фаолиятининг бошланиши эди. 40 ёшидан бошлаб у Аллоҳдан келган ваҳийларни ўз қабиладошларига етказди. Биринчи бўлиб Биби Ҳадича, кейин амакиваччасининг ўғли Али, Зайд ибн Хориса И.га киради. Абу Бакр, Зубайр, Талха, Саъд ибн Абу Ваққос, Абдурахмон ибн Авф, Усмон ибн Аффон каби Макка зодагонларининг И.га ўтиб, Аллоҳга иймон келтириши катта аҳамиятга молик бўлади. Бироқ, Маккадаги бошқа қабиладошлари И.ий тарғиботларга тиш-тирноғи б-н қарши чиқади. Муҳаммад (с.а.в.) даставвал мадиналикларни бирлаштириш чораларини излайди ва топади. Мадинадаги иккита асосий қабила — Авс ва Ҳазраж доимо ўзаро олишиб келар эди. Бундай зиддиятнинг давом этиши асло мумкин эмас эди. Муҳаммад (с.а.в.) нинг худди диний руҳи каби тиниқ бўлган сиёсий онги натижасида мусулмон жамоасининг низоми юзага келди. Унга кўра, ансор (мадиналиклар) ва муҳожир (маккаликлар) ягона бир жамоа (уммат) бўлиб, унга ўз эътиқодида қолган ҳолда яҳудий ва

мушриклар ҳам кирар эди. Муҳаммад (с.а.в.) И. умматининг ҳам диний, ҳам дунёвий раҳбари бўлади. Натижада қарама-қаршилик барҳам топиб, барча зиддиятли масалаларни ҳал этиш Аллоҳ ва унинг расули (элчиси) Муҳаммад (с.а.в.) ихтиёрига ўтди. Этник зиддиятларни ҳал этиш йўли топилгач, Муҳаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг ваҳийлари орқали янги диннинг расм-русумларини шакллантира бошлади. Аввало, Каъбага ҳаж қилиш, таҳорат олиш, намоз ўқиш, рўза тутиш расм-русумлари ишлаб чиқилади. Биринчи масжид қурилиб, унда мусулмонлар намозни Қуддуси шарифга қараб ўқий бошлайди. Орадан бир ярим йил ўтгач, мусулмонлар қибласи илоҳий ваҳий орқали Маккага ўзгартирилади. Ваҳдониятга ўтиш араб қабилалари ўртасидаги низоларни бартараф этиш ва уларнинг Аллоҳ ва унинг қудратли ғояси атрофида бирлашиши, жам-тда маъ-ятни қарор топтириш, қудратли ислом давлатини барпо этиш мумкинлигини Муҳаммад (с.а.в.) ва унинг тарафдорлари равшан тасаввур этсалар-да, аммо араб жамоатчилигини бунга ишонтириш учун кенг ташвиқот-тарғибот ишларини йўлга қўйиш б-н бирга, айни чоғда моддий ва ҳарбий қудрат ҳам керак эди. Мадиналиклар ҳам мусулмончиликни аста-секин қабул этади. Маккаликлар учун куч ишлатмасдан бунга эришиш амримаҳол эди. 624 йилда Бадрда, 625 йилда Уҳуд тоғи этагида бўлган жанглар маккаликларни бўйсундириш у ёқда турсин, аксинча, уларнинг ғазабларини ошириб юборади. 626 йилда маккаликлар мадиналикларга қарши катта куч б-н ҳарбий юриш бошлаб, Мадинани қамал қилади. Бироқ, маккаликлар ўз ниятларига эриша олмай, орқага қайтади. Шундан сўнг диний таълимотнинг обрўйи ошиб, бадавийлар ҳам исломга кира бошлайди. Макка мушриклари эса Муҳаммад (с.а.в.)

бошлиқ мусулмонлар б-н тенглик асосида музокара олиб боришга мажбур бўлдилар. Худайбия битимига кўра, маккаликлар мадиналикларнинг Каъба зиёратига келишларига тўсқинлик қилмасликка рози бўлади. Мадиналиклар эса Макка савдо қарвонларига хужум қилмайдиган бўлади. Тез орада Хижоздаги арабларнинг асосий қисми исломни қабул қилиб, Аллоҳ ва унинг расули Муҳаммад (с.а.в.) га имон келтирдилар. 632 йил Муҳаммад (с.а.в.) оила аъзолари б-н бирга Каъбага биринчи марта хаж зиёратига келди ва бу ҳол Макканинг мусулмон оламининг диний маркази сифатидаги мавқеини узил-кесил мустаҳкамлайди. Муҳаммад (с.а.в.)нинг бу зиёрати ўзига хос хайрлашув маросимига ўхшайди. Тарихий манбаларда бу зиёрат «Хажжул вадоеъ», яъни видолашув ҳажи деб номланади. Хаждан қайтгач, орадан уч ой ўтиб Муҳаммад (с.а.в.) 632 йил 8 июнда вафот этади. Расуллуллоҳ (с.а.в.) қазо қилгач, Макка ва Мадина уламолари ижмоъ (келишув) йўли б-н мам-т бошлиғи — ҳалифа (Расуллуллоҳнинг ўринбосари)ни белгилаш тамойилига амал қилиб, Муҳаммад алайҳиссаломнинг энг яқин сафдоши, дўсти ва қайнотаси Абу Бакр (р.а.)га ҳокимиятни топширадилар. Ундан сўнг ҳазрати Умар (р.а.), ҳазрати Усмон (р.а.) ва ниҳоят пайғамбарнинг қариндоши, куёви Али (р.а.) дастлабки И. давлатини бошқарадилар. Тўрт чориёрнинг фақат биттаси — Абу Бакр (р.а.) ўз ажали б-н ўлди, қолганлари ўлдирилади. Муҳаммад (с.а.в.) даврида бошланган халқларни мусулмончиликка киритиш жараёни ҳалифалар даврида, кейинчалик уммавийлар, аббосийлар ҳукмронлиги замонида бошқа халқларга ҳам И.ни ёйиш шиорлари остида давом этади. Фарбдаги айрим илмий адабиётларда «И. экспансияси» деб нотўғри номланган исломлаштириш жараёнига тўғри, ҳаққоний,

илмий-фал-ий асосда ҳолис баҳо бериш муҳим. Ҳақиқат шуки, И. ғоялари у тарқалган мам-тлар халқларининг тарихий тажрибаси, турмуш-тарзи, дунёни ҳис этишлари, қад. қадрият ва анъаналарига мос келгани туфайли тез қабул қилиниб, уларнинг олий қадриятига айланган. Мас., М.О. халқлари а.лар давомида асосан зардуштийлик динига сиғиниб келишган. Ибодатлари, расм-русум ва маросимларида И.га яқин жиҳатлар бор бўлган. Ш.у. бу ерда араб ҳукмронлигидан кейин ҳам И. равнақ топаверди. Бу шуни кўрсатадики, зўравонлик б-н бирон дин ёки олий ғояни маслакка айлантириш амримаҳол. Испанияни араблар босиб олгач, маҳаллий аҳолини ҳам И. динига киритиш учун уринишлар бўлади. Аммо испан халқининг тарихий тажрибаси ва анъаналари кўп жиҳатдан бошқача бўлгани учун улар И.дан йироқлигича қолишди.

ИСЛОҲОТ (араб. тўғрилаш, ўзгартириш) — 1) мавжуд ижт-й тузум асосларига путур етказмасдан ижт-й ҳаётнинг бирон-бир соҳасини ёки барча жабҳаларини замона талаблари асосида ўзгартириш, қайта қуриш; 2) илғор янгиликни жорий этиш. И. ижт-й мун-тларни такомиллаштириш, етилган ижт-й-сиёсий, иқт-й муаммоларни ҳал этиш воситасидир.

ИСРОФГАРЧИЛИК (араб. сарф қилиш) — ўринсиз ёки ортикча сарф-ҳаражат қилиш, нобудгарчиликка йўл қўйишни ифода этадиган т. И. моддий ва маън-й кўринишда бўлиши мумкин. Моддий И., яъни беҳудага пул сарфлаш, бефойда ишга вақт сарфлаш ёки маън-й И. — илмнинг қадрини билмайдиган кишига ўргатиш — соғлом фикр юритувчи одамнинг иши эмас. Исроф қилувчи одам ҳар қанча бой бўлмасин, охир-оқибат қашшоққа айланади. И.

хақида сўз кетганда, хамиша унинг зидди бўлган тежамкорлик борасида сўз юритилади. Ҳар қандай мам-тда миллий бойлигини беҳуда сарф бўлишига йўл қўймаслик жуда муҳим ҳаётий масаладир. Халқ оғзаки ижодида бу хусусда шундай ҳикматлар бор: «Озни бежа, кўпни тежа», «Ифсанг — етасан, совурсанг — кетасан», «Тежоғлиқ иш — бежоғлиқ иш», «Ҳисобини билмаган ҳамёнидан айрилар». Машҳур Шарқ алломаси Муҳаммад Зеҳний «Ўйлаб ҳозирланган оз нарса исроф бўладиган кўп нарсадан афзал» деган. Хазрат Алишер Навоий эса «Исроф сахо эмас ва илтифотни маъно аҳли саховат демас», яъни, «Исроф қилиш — сахийликдан эмас, ақлли, доно одамлар ноўрин сарф-харажатни саховат демас», деганлар. Яна бир маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний эса иқтисод, тежамкорлик борасида сўз юритиб, унинг акси сифатида исрофни таърифлайди. «Иқтисод деб, пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтилуру. Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саховатнинг зидди бахиллик ўлдиғи каби иқтисоднинг зидди исрофдур. Аллоҳ таоло исроф қилувчиларни суймас».

ИСТЕЪДОД (араб. ҳозирламоқ, тайёрламоқ) — қобилиятнинг юқори даражада ривожланганини ифода этадиган маън-й фазилат. И., одатда, барча қобилиятларнинг эмас, бир ёки бир неча қобилиятнинг юқори даражада ривожланганини англатади. И.нинг борлиги ёки йўқлиги тўғрисида инсон фаолиятининг натижаларига қараб хулоса чиқарилади. И.ли кишиларнинг фаолияти ўзининг мутлақо янгича ёндашуви, оригиналиги ва самарадорлиги б-н ажралиб туради. И. доимо ижод б-н ошно бўлади ва муайян ижт-й эҳтиёжларни ўзида акс эттира-

ди. И.ли одамлар нафақат адабиёт, санъат, балки илм-фан ва б. соҳаларда ҳам ижодий қобилиятини намойиш этади. Мас., косиб, деҳқон, темирчи ёки кўнчи И.ли шахс бўлса, ўз касбига ижодий ёндашади ва юқори самарага эришади. И. меҳнат ва тиришқоқлик б-н эгизак ҳодиса. Туғма қобилиятли шахс янгиликларни эгаллашга киришмаса, кўп меҳнат қилмаса, ўз И. куртакларини рўёбга чиқара олмайди. И. ўзига хос кўринишда намоеён бўлади. Чунончи, И.: илмий, бадиий, техник ижодкорликда, спорт ва касб-кор маҳоратида яққол кўринади. Ш-дек, И. инсон амалий фаолиятининг барча соҳаларида ўзига хос тарзда акс этади. И. ҳар бир соҳа мутахассисида ўзига хос тарзда ривожланган ёки ривожлантирилмаган ҳолатда ҳам акс этиши мумкин. Ш.у. ҳам инсон ўз ҳаётий фаолияти давомида билим ва тажрибасини янада ривожлантириши лозим. И.ли шахсни тарбиялашнинг иқт-й, сиёсий, маън-й омиллари бўлиб, жам-тда бундай кишилар учун шарт-шароит яратилиши муҳим аҳамиятга эга.

ИСТИБДОД — босиб олинган халқ ёки юртни турли йўл ва воситалар б-н тутқунликда сақлаб қолишга қаратилган хатти-ҳаракат ҳамда фаолиятлар тизимини англатадиган т. И. бирон-бир давлат, ўзининг иқт-й, сиёсий, мад-й, геостратегик манфаатларидан келиб чиққан ҳолда б. халқ ёки давлатни босиб олишга интилган, босиб олгач, унинг мад-ти, тили, урф-о.ларини йўқ қилишга, барча соҳаларда ўз ҳаётий стандартларини, қарашларини зўрлик б-н жорий этишга ҳаракат қилган тақдирда юзага келади. И. мафкураси босқинчи кучларнинг тафаккур тарзи ва амалиётининг тўғри эканини ҳар томонлама асослашга, тушунтиришга, адолатли деб баҳолашга, кенг халқ оммаси онги-

га сингдиришга қаратилган бўлади. Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, И. ирқчилик, фашизм, шовинизм каби кўринишларда намоён бўлганини кўрамиз. Улар айрим жиҳатларига кўра, бири-биридан фарқ қилса-да, моҳиятан бир хил — босқинчилик, зулм ва зўравонликдан иборат. Афсуски, инсонийликка хилоф бўлган, башариятнинг келажагига, унинг ҳамжиҳат яшашига хавф соладиган бундай мафкура шакллари дунёнинг турли бурчакларида ҳозир ҳам мудҳиш қиёфасини намоён қилмоқда.

ИТОАТКОРЛИК (араб. бўйсунуш) — итоатгўй сўзининг белги оти. Итоатгўй — бировга бўйсунувчи, итоат қилувчи, итоатли. Итоатгўй киши бир тарафдан иродаси суст, ҳар қандай шароитда ҳам сўзсиз бўйсунувчи, тобе одамни билдирадиган маъноли сўз одам сифатида изоҳланса, бошқа тарафдан ўз имкониятлари ўта чекланган бўлганидан бошқалар раҳбарлигидагина бирор ишни қилишга қодир, тўғри, софдил шахсни ҳам назарда тутди. Бу маъноларни нисбат беришда инсоннинг туғма табиати ва феъли, ёшликда олган тарбияси ҳисобга олинади. Бундай одамларда шижоат, журъат туйғулари суст бўлади, улар хато қилиб қўйишдан қўрқади, масъулиятли ишларни бажариш ҳам улар учун қийин кечади. Улар ижрочиликни яхши кўради, шу боис, улар учун буйруқни бажариш буйруқ беришдан кўра афзал ва осонроқ. Ҳар қандай жам-тда И.нинг қонуний меъёрлари мавжуд. Ҳар қандай муассаса, ташкилот, корхона, жам-т ва жамоаларда умумий қонунчилик ёки ички низом асосида белгиланган И. мезонлари бор. Қонун, низом, тузукларда ёзилган ёки одат бўйича шаклланган бўлиб, бундай мезонларга риоя қилиниши шарт. Лекин бошлиқ қонунга хилоф тарзда та-

лаб қўядиган бўлса, унга И. қилиш нотўғри бўлади. Баъзида бундай И. жиноий ишларга ҳам олиб келиши мумкин. Мас., бошлиқ корхона мулки бўлган бирон-бир ашё ёки дастгоҳни ёки пул сифатидаги маблағни ноқонуний тарзда ўзлаштиришни буюрса ва ишчи-ходим бу буйруқни И. б-н бажарса, улар билиб билмай жиноятга шерик бўлиб қолади. Қонун бўйича И. қилиш умумий И.ни таъминлашда муҳим бўлиб, ишни тўғри бошқариш ва белгиланган мақсадга эришишнинг зурур омилidir. Мас., муҳандислар гуруҳи бирон-бир иншоот лойиҳасини тайёрлаш б-н машғул бўлса, турли мутахассислар бош лойиҳачи раҳбарлигида иш олиб боради. Агар гуруҳ аъзолари раҳбарнинг кўрсатмасига И. қилмаса, лойиҳа амалга ошмай қолиши мумкин. Ёки оиладаги мун-тларда И. ва итоатсизлик фарзандлар тарбиясига ижобий ёки салбий таъсир этиши мумкин. Сирасини айтганда, И. ўта мураккаб ва нозик масала бўлиб, уларни шарҳлаш, изоҳлаш ҳамда моҳиятини кўрсатиб беришда ҳар бир ходиса ва жараённинг хус-ятдан келиб чиқиш лозим.

ИТОАТСИЗЛИК (бўйсунмаслик) — ижт-й-маън-й ҳодиса, муайян шахс, ш-дек, гуруҳ, миллат, халқ, жам-т, давлат каби ижт-й бирликларга нисбатан бир хилда қўлланадиган, мақсад ёки манфаатларга боғлиқлиги жиҳатидан турлича мазмун-моҳиятга эга бўлган хатти-ҳаракат, хус-ят ва айни вақтда, дунёқарашни ифода этадиган т. И. итоаткорликнинг зидди бўлиб, ундан тубдан фарқ қилади. Баъзи ҳолларда эса И. ниҳоятда тор маънода ишлатилади. Мас., бирор бир динни билмаган ёки уни била туриб амалларини бажармаган шахсларнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан қўлланади. И.нинг моҳияти, бир томондан, унинг юзага келиши-

га сабаб бўлган воқеа-ҳодиса, нарса ёки жараёнларнинг И. кўрсатаётган томоннинг маън-й қарашларига зидлиги б-н аниқланса, иккинчи тарафдан, И. кўрсатаётган томоннинг салбий дунёқарашига уни тўғри йўлга ундаётган томоннинг таъсир кўрсатишга уриниши б-н аниқланади. Лекин мантиқан ҳар икки ҳолат ҳам И.ни ифода этади. Қуллик, қарамлик, мутелик, босқинчилик каби инсоннинг қадри, ҳақ-ҳуқуқларини поймол этадиган хатти-ҳаракатларга қарши йўналтирилган И. ижобий мазмун касб этади. Қўпчилик томонидан эътироф этилган қонун-қоидалар, тартиб-интизом, қадрият ва анъаналарга бўйсунмаслик эса И.нинг салбий кўриниши ҳисобланади. Одатда ҳар бир кишида ўз эътиқоди, шахсий қарашларига зид келадиган қарор ёки ёндашувга бўйсунмаслик, қўшилмаслик, қаршилик кўрсатиш, қандай бўлмасин ўз манфаатини ҳимоя қилиш ҳуқуқи бўлади. Шу ҳуқуқни англаш туйғуси ва шу асосда ўзини қадрлаш, ўз қарашларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи ҳам бўлади. Бу ўз навбатида, инсоннинг танлаш ҳуқуқи б-н боғлиқ. Борди-ю ҳимоя қилинаётган манфаатлар бутун бир гуруҳ, миллат, жам-т ёки давлатга тегишли бўлса, бу ҳол ижт-й ёки жамоавий И.ни келтириб чиқариши мумкин. Бундан ташқари, И. жам-т ҳаётига оид айрим соҳалар ривожига б-н уйғун ҳолда, ш-дек, алоҳида кўриниш ёки йўналишда вужудга келиши ҳам мумкин. Мас., сиёсий, ҳуқуқий, иқт-й, мад-й, маън-й, миллий, ирқий, ҳудудий ва ҳ.к. И., ш-дек, жамоавий ёки ижт-йлик характериға кўра ички ва ташқи И.ка ҳам бўлинади. Жаҳон тажрибасида бирон-бир мам-тга кўрсатилган ташқи тазйиққа ёки маълум бир мам-т ичида ўз давлат ҳуқумати ёки бошқа давлат, нодавлат ташкилотлари қарорлари, қонунлари, фаолияти, тартиб ва талабларига нисбатан юзага келган И. жа-

раёнларини кўплаб кузатиш мумкин. Ташқи таъсир б-н боғлиқ И., айниқса, ҳарбий ва иқт-й келишмовчиликлар борасида яққол намоён бўлади.

ИФЛОСЛИК — 1) ифлос сўзининг белги оти; 2) нопок ва И. хус-ятига эга бўлган иш, хатти-ҳаракат. Ифлос сўзи нопок нарсалар б-н булганган, булганч маъносида қўлланади. Бу сўзнинг кўчма маъноси: ёмон ишга юрадиган, нопок, разил, қабиҳ, ярамас, одобдан ташқари. И. ҳар қандай қадриятга зид бўлгани учун унинг жам-тдаги барча кўринишлари илдизи б-н йўқ қилиш талаб этилади. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да (Т., 2007) бу сўзнинг қашшоқлик, нотавонлик, ҳеч нарсаси қолмаган, омадсизлик каби маънолари ҳам кўрсатиб ўтилган. Одатда, ифлос нарсадан, пасткаш одамдан ҳамма жирканади. Ифлос нарсани ювса тоза бўлади, лекин ифлос, пасткаш одамни тозалаш мушкул. Пасткаш одамнинг қилар иши, тутган йўли ҳам жирканчдир. Бир мақолда «Ножўя ишдан ёш бола ҳам уялади», дейилади. Чунки разил ва қабиҳ ишнинг ёмонлиги ёш болага ҳам аён. И. қандай кўринишда бўлмасин, барибир ёмон оқибатларга олиб келади. Тозаликнинг акси бўлган нопоклик, кирлик, ахлат тўпланиши турли касалликларга дучор қилиши мумкинлиги ҳаммага маълум. Халқимизда «Ёмоннинг яраси битмас», «Ёмоннинг бир қилиғи ортик» деган мақоллар борки, улар ёмонлик, И. аслида бедаво дард эканини билдиради. Пасткашликнинг турли-туман кўринишлари эса И.дир. Бировнинг моли ва жонига хиёнат қилиш, хасислик, сотқинлик, омонатга хиёнат — буларнинг барчаси пасткашликдандир. Пасткаш, ифлос одамлар меҳр ва шафқатдан йироқ, улар на дўст, на ота-она, на қариндош-уруғ, на қўни-қўшнининг қадрига этади.

Улар учун одамийлик бегона. Улар шахсий манфаат йўлида ҳатто жиний ишларга ҳам қўл уради. И. соғлом одамнинг асабини бузади, уни мувозанатдан чиқаради. Пасткашлик — ноқасликдир. Паҳлавон Маҳмуднинг бир рубойида нокас қуйидагича таърифланади: «Ўт ичра тушиб, юз йил гар қоврилсанг, // Айлансангу кулга ҳар тараф соврилсанг. // Нокас ила бир дам ўтиришдан афзал, // Нокас сўзи баттардир ўлимдан билсанг». Зимдан қилинган ифлос ишни пайқаш, англаш қийин. Бундай пасткашлик кўпроқ разил, қабих одамларга хос бўлади. Аниқ кўриниб турган ифлос ишлар, асосан, бу ҳаддан ортиқ кўп ичиш, муттасил маст-аласт юриш, гиёҳвандлик, ахлоқсизлик б-н боғлиқдир. Ўз эркини бундай балоларга бериб қўйган одам ўзини бошқара олмайди, ким қандай қабихлик, нопоклик ва жиноятга бошласа, ўшанга бораверади. Бундай одамлар нафақат ифлос, пасткаш, балки ҳайвоний хиссиётларга берилган махлуқдир. Ўзини пок тутаман деган инсонлар бундай одамлардан нари юриши, уларнинг таъсирига тушиб қолишдан сақланиши лозим. Бундай одамларни даволаш, албатта мураккаб иш, лекин бунга ҳаракат қилиш, уриниб кўриш савобдир.

ИФТИХОР (араб. фахрланиш, қувониш) — улуғ бир нарсага дахлдорликдан фахрланиш, қувониш, ғурурланиш туйғулари б-н боғлиқ т. Миллий И. ўз миллати, унинг тарихи, миллий қадрият ва анъаналари б-н фахрланиб яшаш туйғусидир. У туфайли тарихий бирлик, қон-қардошлик, тил, мад-д-т, маъ-ят, иқт-й ҳаёт, тақдир ва келажакнинг муштраклиги бирлиги миллат вакиллариининг қалбидан чуқур ўрин олади. Миллий бирдамлик туйғуси — миллий онгининг негизидир. Мустақил тар-ёт йўлидаги ютуқларимиз қўпайгани сари юртдошларимизда Ватани-

миз б-н фахрланиш ҳисси — миллий И. туйғуси ҳам кучайиб бораверади. Бинобарин, миллий И. туйғусининг юксалиши учун барча фуқароларимиз бирдек масъулдир.

ИФФАТ(ЛИЛИК) (араб. соф, покиза, беғубор) — халқимизга хос азалий фазилят бўлиб, маън-й поклик, ор-номус ва ҳаё каби маъноларни англатади. Ифفات ва И. кўпроқ аёлларга хос фазилят бўлиб, бокиралик, шарму ҳаё тимсолидир. Ифفات соҳибаси бировнинг кўзига тик қарашга ҳеч қачон ботинмайди. Ифفات, И. туғма фазилят бўлиб, таълим-тарбия, соғлом муҳит таъсирида кучайиши мумкин. Ифفاتли аёлнинг юзидан иймон, инсоф, диёнат, оққўнгиллик, номус, ҳаё ва беғуборлик нури ёғилиб туради. Ифفات сўзининг лугавий маъноларидан бири тийилишдир. Яъни, ифفاتли инсон ўзини барча нопок, одоб доирасидан ташқарида бўлган хатти-ҳаракатлардан тийишга қодир бўлади. Бундай одамнинг муомаласи ўта андишали бўлиб, у ҳамма вақт беҳуда баҳсларга киришавермайди. Бундай одамлар бошқаларга чиройли ва гўзал мун-тда бўлади, бировнинг нафсониятига тегишдан ўзини сақлайди, ҳаммага бир хилда ҳурмат ва эҳтиром кўрсатади. Бундай ҳусни хулқ соҳибаси бўлган аёлларнинг малоҳати ва латофати, ибоси ва ҳаёси уларга ўзгача гўзаллик бахш этади, чиройига чирой қўшади. Алишер Навоий асарлари луғатида ифفات сўзига бундай изоҳ ёзилган: поклик, покизалик, номус, ёмонликдан сақланиш. Ифفاتли одамга ёмонлик яқинлашмайди, ҳаё, ифفات мисоли бир қалқон бўлиб ёмонликдан асрайди. Дил Ақлдан сўрабди: «Нимадир ифفات?»// Ақл жавоб берибди: «Илоҳий неъмат». // Дил дебди Ақлга: «Яна не дерсан, айт», // Ақл дебди: «Пок сурату пок сийрат!». Абдулла Авлоний ифفات ҳақида шуларни ёзади: «Ифفاتли киши ҳар вақт наза-

ри ибрат ила ҳаракат қилур. Кеча ва кундуз фикри, зикри ватандошларига, қариндошларига яхшилик, хайрихоҳликдан иборат бўлур. Сўзида, феълида содиқ бўлуб, виждонга терс, инсониятга келишмаган муомаладан ҳазар қилур». Иф-фатли, номусли одам б-н мулоқот қилиш кишига хузур бағишлайди. Суҳбатдошни мулойим сўзлашишга ундайди. Агар иф-фатли, ҳаёли инсон оқил бўлса, яна олиму ориф бўлса, унинг ички мад-ти ҳам шунга қараб ошаверади. Бундай одамнинг жам-тда тутган ўрни юксак ва қадрли бўлади.

ИШОНЧ — бирор-бир шахсга унинг сўзи, иши ва хатти-ҳаракатларига хайрихоҳлик ва симпатия б-н қараш, у б-н ҳамкорлик қилиш, яқин мун-ат ўрнатишга асос бўладиган маън-й омил. И. ўзаро тўғрилик, адолатлилик, инсофу диёнат, ҳалоллик, самимийлик ва иймонга асосланади. Кишилар ўртасидаги мун-тлар аниқ маъно-мазмун касб этиб бориши б-н И. мустаҳкамланади ёки аксинча бузилади. Инсонга асоссиз равишда ишонмаслик маън-й савиянинг етарли эмаслиги б-н боғлиқ. И: 1) нимагадир, қандайдир ғоя ёки мафкура ни тўлиқ билиш, уларга меҳр-муҳаббат қўйишга қаратилган қатъий н.назар, маън-й интилиш, эътиқод асоси; 2) маън-й, мад-й, ахлоқий, ижт-й, сиёсий ва б. тамойиллар, меъёрлар, анъаналар, қадриятларни онгли равишда ўзлаштириш йўли б-н тарбияланишнинг асосий усуллари, шахсда эътиқодни шакллантириш омили. И. баъзида инсон ҳаракатини олдиндан белгилаб, сабабга айланади. И.нинг шаклланиши турмуш тарзи, ташқи муҳитнинг инсонга таъсири, ижт-йлашув жараёнининг қанчалик самарали экани, ҳар қайси одамнинг ижт-й ва амалий фаолиятига боғлиқ. И. ижт-й ҳаётнинг барча соҳалардаги фаолиятнинг, инсон ҳаётининг асосий шартли ва мезони ҳисобла-

нади. У бўлмаса яшашнинг маъноси бўлмайди.

ИҚТИДОР (араб. қодир бўлмоқ, қила олмоқ) — шахснинг ижодий хус-яти ва ақлий фаолиятини англатадиган т. И. шахс фаолиятида турли кўринишларда намоён бўлади. Чунончи, илмий, бадиий, техник ижодкорликда, спорт ва касб маҳоратида яққол кўринади. Ш-дек, И. инсон амалий фаолиятидаги барча соҳаларда ўзига хос тарзда акс этади. И. ҳар бир соҳа мутахассисида ўзига хос тарзда ривожланган ёки ривожланмаган бўлиши ҳам мумкин. Ш.у. инсон фаолияти давомида билим ва тажрибасини муттасил ошириб бориши лозим. И. ахлоқий меъёрлар б-н уйғунлашгани сари мукаммаллашиб бораверади. Бундай И. соҳиби жам-т учун, айниқса, зарур бўлади. Чунки И.ли киши ўзига бино қўйиб, қалондимоғ ва ўзбошимча бўлса охир-оқибатда И.ини ҳам увол қилади. И. кўпроқ ақл б-н боғлиқ ҳодиса ҳисобланади. Қобилият эса айрим кишилар тоифаси фаолиятида акс этади. И. ва қобилият бир-биридан фарқ қилувчи жиҳатларга эга бўлсада, лекин улар бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Шу маънода, И. ва қобилиятнинг уйғун бўлиши маън-й баркамолликнинг асосий шартларидан биридир. И. ва қобилиятни шакллантиришда биофизиологик омилар (жисмоний соғломлик, мия фаолиятидаги бир маромдаги ўзгаришлар, ҳатто экологик муҳит ва б.) табиий жараёнлар, ижт-й муҳит (зиёлилар, ҳаётий тажрибага эга бўлган инсонлар, мутахассислар, оила ва б. ш.к. ижт-й мун-тлар), интуитив фаолият ва маън-й-руҳий поклик ўзига хос ўрин тутуди. И., биринчи навбатда, гнесеологик вазифани бажаради. Яъни, инсон И. орқали ўзи яшаётган дунёни билишга, воқеликни яхлит ҳолда идрок қилишга, уни ижобий ўзгартиришга интилади. Бугунги

кунда юртимизда ёзувчилар, шоирлар, илм-фан, мад-т ва санъат аҳли, барча ижодкорларга, И.ли ёшларни қўллаб-қувватлаш масаласига катта аҳамият берилмоқда. Бу эса аҳоли, айниқса ёшлар ўртасида И.ли йигит-қизларни топиш, тарбиялаш ва камолга етказишда муҳим аҳамият касб этади.

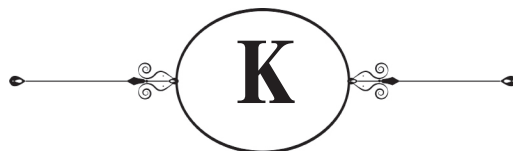
ИҚТИСОДИЁТ — 1) кишилар меҳнати воситасида инсон учун зарурий бўлган моддий неъматлар, ҳаёт шароитлари ва воситаларини яратиш орқали тирикчиликни таъминлаш, ш-дек, ҳаётий эҳтиёжларни қондиришда фойдаланиладиган воситалар, объектлар, жараёнлар мажмуи. И. умумий тарзда ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимот, истеъмол соҳасидаги мун-тларни қамраб олади; 2) муайян мам-тнинг миллий халқ хўжалиги ёки унинг маълум тармоғи (транспорт И.и, қишлоқ хўжалиги И.и ва б.); 3) хўжаликнинг муайян тармоғини, ш-дек минтақа хўжалигини, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг усул ва шакллари, уни бошқаришни ўрганадиган фанлар йўналишлари (саноат И.и, савдо И.и ва б.). Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, И. моҳиятан инсонларнинг моддий ҳаёти б-н чамбарчас боғлиқ бўлсада, жам-т маън-й ҳаётини И.дан ажратиб бўлмайди.

ИҚТИСОДНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИРРАЛАРИ — иқт-й мун-тлар жараёнида шахслар ўртасидаги ўзаро манфаатларни ҳисобга олиш, ҳалоллик, поклик, бағрикенглик, ишончлилик каби фазилатларнинг амал қилишини англатадиган т. Маълумки, иқтисодиётнинг ўзига хос объектив қонун-қоидалари, сир-асрорлари борки, улар б-н ҳисоблашмаслик мумкин эмас. Уларни менсимаслик нафақат иқт-й салоҳиятнинг етишмаслиги, балки маън-й қашшоқлик белгиси ҳисобланади. Иқт-й мун-

тларда маъ-ят масалалари, хус-н, инсонийлик талаблари ва меъёрлари етарлича ҳисобга олинмаса, технократик қарашлар устунлик қилса, ишлаб чиқаришнинг ўсиши, иқт-й рив-ш бўлишига қарамай, жам-тда ахлоқий мун-тлар таназзулга учрайди, ўзаро ишончсизлик кучаяди. Бу охиروқибатда ижт-й-иқт-й таназзулга олиб келиши мумкин. Айрим кишилар, эркин бозор иқтисодиёти шароитида маън-й-маър-й ва ахлоқий кадриятларнинг қиммати тушиб кетади, мад-т ва маъ-ят иккинчи даражали нарсага айланиб қолади, маън-й қашшоқлик авж олади, деб даъво қилишади. Эркин бозор иқтисодиёти б-н маъ-ятни бундай қарама-қарши қўйиш мутлақо ўринсиздир. Аслида, юқорида айтганимиздек, улар бир-бирларини тўлдиради, чунки фақат маън-й соғлом, кучли жам-тгина ислохотларни амалга ошириши мумкин. Мустақиллик йиллари мам-тимизда иқтисодиёт ва маъ-ятнинг ўзаро диалектик боғлиқлиги ҳамда бир-бирига таъсири қонуниятидан келиб чиққан ҳолда иқт-й ва маън-й ҳаётнинг уйғун ҳолда ривожланиб боришига алоҳида аҳамият берилмоқда. Истиқлол йилларида иқт-й ва маън-й жараёнларнинг ўзаро муносиб уйғун тарзда ривожланиб келаётгани мам-тимизда сиёсий-ижт-й барқарорлик ва тар-ётнинг мустаҳкам гарови бўлиб хизмат қилмоқда. Демак, маъ-ят ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб, ривожланиб боради. Ҳоз. кунда юртимизда иқт-й ислохотларнинг янги, юқори босқичига ўтаётган эканмиз, бу фан, мад-т ва маъ-ят тар-ётига ижобий таъсир кўрсатади. «Таълим тўғрисида»ги Қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва уларни амалга ошириш борасидаги ишлар бунга яққол мисол бўла олади. Иқтисод, маъ-ят ва маъри-

фатнинг ўзаро чамбарчас боғлиқ эканини ота-боболаримиз тўғри тушуниб етганлар. Шунга таянган ҳолда улар маъ-яти юксак комил инсон ҳақида бутун бир маън-й талаблар мажмуасини, бошқача айтганда, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Маъ-яти юксак киши бировнинг ҳақиға, давлат, жамоа мулкига хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, Ватани, элу юрти, халқи учун жонини фидо этишга тайёр туради. Бунинг акси ўлароқ, маъ-яти қашшоқ кишилар нопок, фирибгар, порахўр, ўғри, қаллоб бўлиб, Ватан ва миллат манфаатларига бефарқ қарайди. Ўз-н келгусида юксак даражада ривожланган иқтисодиёти б-нгина эмас, балки билимдон, маъ-яти етуқ фарзандлари б-н ҳам ҳаҳонни ҳайратга солиши мам-

тимиздаги ислоҳотларнинг асосий мақсадидир. Бунга эса иқтисод ва маъ-ят, маърифатни бирга, ўзаро мутаносиб, муштарак рив-шига аҳамият берилгандагина тўла эришиш мумкин. Цивилизациялашган бозор мун-глари фақат юксак маъ-ят ва маърифат, ахлоқийлик ва ватанпарварлик негизида бун-ёд этилиши мумкин. Бу борада ҳаммамиз масъул эканимизни чуқур англашимиз лозим. Негаки, маъ-ятли ва маърифатли, иймонли кишиларгина ҳалол меҳнати б-н бойлик яратади, изланувчи, инсофли, меҳнатсевар, тадбиркор, эл-юрт дардига малҳам бўладиган ҳақиқий ватанпарварга айланади. Шундай фуқароларга эга бўлган мам-т ва жам-т иқт-й тар-ёт поғоналаридан юқорига узлуксиз кўтарилиб бораверади.

КАЙФИЯТ — инсон рухий дунёсининг ижобий ёки салбий эмоциялар, ҳис-туйғулар кўринишида юзага чиқадиган, нисбатан узоқ давом этадиган турғун психик ҳолатини ифода этадиган т. К. қўйидаги ўзига хос хус-ятларга эга: Биринчиси — заиф интенсив К. бўлиб, у мамнун К.да ҳам, гамгин К.да ҳам аниқ кўринишга эга бўлмайди. Бундай ҳолатда К. интенсив асаб хуружларига сабаб бўлмайди. Иккинчиси — узоқ муддатли бўлиб, унда К. секин ривожланади ва узоқ вақт давомида ҳис қилинади. Учунчиси — ноаниқ К. бўлиб, маълум К.ни ҳис қилган киши одатда шу К. сабабларини англамайди. Тўртинчиси ўзига

хос дифуз характери бўлиб, унда К. одамнинг фикрлари, хатти-ҳаракат ва мун-гларига таъсир кўрсатади. К. ситуатив эмоция ва аффектлардан ҳам фарқ қилади. У маълум ҳодисаларнинг бевосита натижаси ўлароқ юзага чиқадиган эмоционал реакция бўлмасдан, балки инсоннинг ўз олдига қўйган режалари, қизиқиш ва қутган ишларининг аҳамиятига бўлган эмоционал реакциядир. К. ўз навбатида содир бўлаётган воқеаларга таъсир кўрсатади. Бунда у одамдаги фикрларнинг йўналишини ўзгартириб юбориши мумкин. К. келтириб чиқарувчи сабабларнинг англианиш даражасига боғлиқ ҳолда муайян ноаниқ эмоцио-

нал фон кўринишида (кўтаринки К., тушкун К. ва ҳ.к.) ёки аниқ фарқланган ҳолат (зерикиш, қайғу, соғиниш, кўркув ёки аксинча — мамнунлик, қувонч, ҳайрат ва ҳ.к.) кўринишида юзага чиқади. Ўз К.ини назорат қилиш, уни онгли равишда ўзгартира билиш ўзини ўзи тарбиялашнинг муҳим шартларидан биридир. К.нинг сабабсиз ўзгариб туриши патологик ҳолат ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолат ўта асабийлик, беқарорлик, ўта таъсирчанлик ва ҳ.к. кўринишларда намоён бўлади. К.га таъсир этувчи омиллар ОАВ, газета ва журналлардаги янгилик-хабарлар, турли фикрлар, маън-й-маър-й билимлардир. Маън-й-маър-й материаллар, улардаги ўзига хослик икки хил мазмунга эга. У, биринчидан, К.га таъсир этиб, ўзига хос таскинлик бўлса, иккинчи томондан, К.нинг ўзи, унинг кўтаринкилиги янги-янги ишларга ундайди.

КАЛОМ (араб. нутқ, жумла, гап, сўз) — исломда муайян мантикий далилларга таяниб, диний таълимотни асослашга ҳаракат қиладиган назарий илоҳиёт. К. турли диний-сиёсий гуруҳлар (хорижийлар, қадарийлар, жабрийлар ва ҳ.к.) пайдо бўлиши б-н боғлиқ баҳслар жараёнида вужудга келган ва тараққий этган. «Ҳақ» ислом йўли тизими Х а.га келиб ишлаб чиқилади ва бунини Имом Ашъарий (873—935) ва Имом Мотуридий (870—944) амалга оширадидилар. Шундан сўнг К. ана шу буюк зот асос солган икки мактабни англададиган атамага айланади. Ашъария К.и асосан шофъийлар орасида тарқалган бўлса, мотуридия К.и ҳанафий мазҳаби кенг қўллаб-қувватлади, хус-н, Мовароуннаҳр мусулмонларининг асосий ақидасига айланади.

КАМОЛОТ (араб. камол, комил, мукаммал — тўқислик, бекамукўстлик, юксак натижа, етуклик)

— инсонлар ўртасида жисмоний ва ва руҳий етукликнинг юксак даражасини ифода этиш б-н бирга ҳаётдаги ҳар қандай мукаммал ҳодиса, иш ва ҳаракатга нисбатан ҳам қўлланадиган т. Шунга кўра, К.ни инсоннинг бир ёки бир неча соҳаларда ёхуд мунтларда яққол кўзга ташланадиган, бошқаларникидан ижобий жиҳатлари б-н кескин фарқ қиладиган, ўзгалар томонидан юксак эътироф этиладиган маън-й ёки жисмоний етуклик даражаси деб таърифлаш мумкин. Тарихда турли соҳаларда инсоннинг К.га етгани ёки К.га етишини белгилаб берадиган турли мезонлар бўлган. К. шунчаки комилликка эришиш, камол топиш эмас, балки узоқ давом этадиган таълим-тарбия, умр давомида олинадиган билим ва тажриба, шаклланадиган ақл-идроқ, ахлоқий фазилатларнинг бири-бирини тўлдириб борадиган бир неча босқичдан иборат тизимидир. Комил инсонни вояга етказишда маън-й тарбия ҳал қилувчи ўрин тутаяди. Замонавий комил инсон концепциясига асосан, баркамол шахс юксак маъ-ят соҳибидир. К. йўли зиддиятларга, синов ва машаққатларга, ютуқларга, қувончу изтиробларга тўла йўлдор. Инсон ҳеч қачон ўзининг К. даражасига ўзи баҳо беролмайди. Чунки комиллик шахснинг ўзидан кўра ўзгаларга яхшироқ кўринади. Комил инсон ўзининг комиллигини ҳеч қачон пайқай олмайди. Чунки комиллик ахлоқий етуклик мезони сифатида ҳар бир шахснинг ўзгалар б-н бўлган мун-тида кўзга ташланади. Комил инсон бошқалар б-н мун-т жараёнида шаклланади. Инсон К.ида жисмоний гўзаллик, мукаммаллик муҳим аҳамият касб этади. Жисмонан бақувват, соғлом бўлиш нафақат шахсий, балки ижт-й кадриятдир. К.нинг яна бир муҳим шarti Ватанга, миллатга, эл-юртга садоқат б-н хизмат қилишдир. Ватанни севма-

ган, миллати тарихи ва тақдирига лоқайд қарайдиган инсоннинг комиллиги ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. К. инсоний фазилатларнинг уйғунлигини ифода этади. Кишининг ички ва ташқи дунёси, соғлом фикри, оқилона сўзи б-н амалий фаолияти, тили б-н дили бир бўлиши К.нинг асосий мезонларидир. К. инсоннинг онгли, ижодий фаол мавжудот сифатидаги туб эҳтиёж ва лаёқатларидан бири, ўз салоҳиятини намоён этиш шакли ҳамдир. К. жараёни инсоннинг жам-т ва мад-т б-н алоқасининг моҳиятини акс эттиради, маън-й рив-шни таъминлайдиган омил ҳисобланади. Маън-й-маър-й ишлар, таълим-тарбия, тарғибот ва ташвиқот К.ни шакллантиришга катта таъсир кўрсатади. Таълим муассасалари, тарбия масканлари, маъ-ят ва мад-т ходимлари ҳам комил инсон тарбиясида муҳим аҳамиятга эгадир.

КАМТАРЛИК — инсоннинг маън-й қиёфасига хос хислат, мақтанишни истамайдиган, ютуқларидан мағрурланиб кетмайдиган кишининг хус-яти, шахснинг ўзига ва атрофдагиларга самимий мун-тини ифода этадиган ахлоқий сифат. У манманликнинг зидди бўлиб, кишининг алоҳида юксак сифатларга, моддий ёки маън-й бойликка эга эканини кўз-кўз қилмаслигида намоён бўлади. Бу хислат сўзда ҳам, амалда ҳам кўзга ташланиб туради. К. шахснинг маън-й оламида сабр-тоқат б-н ёнма-ён туради. Сабр-тоқатсиз одам камтар бўла олмайди. Камтар одам ўзгалардан камчилик ахтармайди, балки ўзининг хатоларига танқидий ёндашади. Камтар инсон шуҳрат топиш учун эмас, одамлар, оила, жам-т, халқ ва Ватан олдидаги инсоний бурчини бажариш учун ҳаракат қилади. Эл-юрт учун, халқ учун беминнат хизмат қиладиган инсонларни халқ қадрлайди. «Камтарга — камол, манманга — за-

вол» деган мақол бежиз айтилмаган. Халқимиз ва жаҳон тарихида К.нинг буюк тимсолига айланган шахслар кўп бўлган. Имом Бухорий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Алишер Навоий, Абдухлоқ Гиждувоний, Аҳмад Яссавий, Али Кушчи, Бобораҳим Машраб сингари азиз-авлиё ва алломаларимиз шулар жумласидандир. Ҳазрат Алишер Навоий зикр этганларидек: «Одам бўлган зеби зоҳирдин демас, // Кимки андин фахр этар, одам эмас». К. зоҳирий ва ботиний бўлиб, уларни фарқлаш зарур. К.га бир неча маън-й-ахлоқий сифатлар асос бўлади. Маъ-ятсиз, кибрга берилган одамлар камтар бўла олмайди. Маъ-яти бойиган сари одам камтарлашиб бораверади. Ш.у. халқимизда «Бошоқ тўлган сари ерга эгилади», деб нақл қилади. К. таълим-тарбия, бадиий адабиёт ва санъат таъсирида шаклланиши ҳам мумкин. Камтар одам андишали ҳам бўлади. Бироқ бу ҳолат К. б-н андишалилик айнан бир нарса, деган фикрни туғдирмаслиги керак.

КАСБ ОДОБИ — жам-т томонидан қабул қилинган ахлоқ қоидаларини кишиларнинг ихтисосликларига нисбатан татбиқ қиладиган касбий бурч, шаън, орномус, кадр-қиммат каби хатти-ҳаракатларнинг мажмуи, умумий ахлоқнинг кишилар касб-қоридидаги ўзига хос кўриниши. Одоб (араб. адаб сўзининг кўплиги) — жам-тда эътироф этилган хулқ нормаси. Шахс маън-й ҳаётининг ташқи жиҳатини ифодалайди ва ўзгалар б-н мун-т (оила, меҳнат жамоаси, турли маросимлар)да намоён бўлади. Одоб негизида ахлоқнинг баъзи тамойил ва меъёрлари, ш-дек, мақсадга мувофиқлик ва гўзаллик (эстетика) талаблари мужассам бўлади. Одоб кишининг жам-т орасида ўзини қандай тутиши, одамлар б-н қай йўсинда муомала қилиши, ўз турмуши, бўш вақтини

қандай ташкил этиши, унинг ташқи қиёфаси қандай бўлиши лозимлигига тегишли қоидалар (мас., шарм-ҳаё, камтарлик, хушмуомалалик каби фазилатларни ўз ичига олади. Одоб таълим-тарбия, амалий тажриба жараёнида шаклланади. (ЎзМЭ. Т., 2003, 6-жилд, 461-бет). Баъзи луғатларда «К.о.» атамаси «кишилар ўртасидаги касбий фаолият б-н боғлиқ мун-тларга маъ-й тус берадиган хулқ-атвор кодексидир» дея таърифланган. К.о. т.си барча учун бирдек тааллуқли бўлмаган, балки муайян касб-кор эгаларигагина тегишли ижт-й хулқ-атвор қоидалари, меъёрларидир. 1. *Педагогнинг касбий одоби.* Педагог, аввало, нима учун бу касбни танлаганини теран англамоғи, инсонларни қандай тарбиялаш кераклигини тушуниб етмоғи керак. Бу эса педагогик фаолият ва этикетнинг асосий омилдир. Боланинг ички дунёсига қира билиш, ишонган дўсти бўлиш, уни эзгуликка йўналтириш, жам-тга фойдали инсон этиб вояга етказиш, унда масъулият ҳиссини шакллантириш — педагогиканинг бош тамойилидир. К.о. қонун-қоидалари меҳнат фаолияти жараёнида шаклланади, тақомиллашиб боради. Касбий омилкорлик, ўз ишини яхши билиш, қайси касб бўлишидан қатъи назар, ахлоқий меъёрларнинг бошланишидир. К.о. меъёрлари айнан воқелик, амалиёт б-н узвий боғлиқлиги боис соҳада, шу жумладан, педагогикада юзага келадиган мураккаб масалалар ечимини топишда ёрдам беради. Илғор педагогларнинг ижодий фаолияти бунга мисолдир. Уқув-тарбия жараёнидаги асосий тамойиллардан бири — болани ўз кучига ишонадиган, эркин ва мустақил фикрлайдиган инсон этиб тарбиялашдир. 2. *Журналист одоби.* Журналист одоби ахлоқий-психологик ўзига хослиги жиҳатидан юксак масъулиятни ва маън-й жавобгарликни талаб этади. Чунки, журна-

лист фаолияти ахборот олиш, уни ўрганиш ва етказиб бериш б-н машғул бўлгани боис, у етказилаётган ахборотнинг ҳаққонийлиги, тўғрилиги ва ҳолислиги учун жавобгардир. Бу эса унинг маън-й қиёфаси, ахлоқий сифатлари б-н узвий боғлиқ. Журналист одоби ундан нафақат ижодий изланиш, ўз устида тинимсиз ишлашни, балки жавобгарликни теран ҳис қилиш, иродаси мустаҳкам бўлишини талаб қилади. Шу маънода, журналист одоби ўзини назорат қилиш мезонидир. 3. *Шифокор одоби.* Шифокор одоби қонун-қоидаларида риоя қилиш зарур бўлган қатор муҳим қоидалар ифодаланган. Энг асосий қоидалардан бири — беморга зидан етказмаслик. Яна бир қоида — беморнинг касаллигига оид тафсилотларнинг сир сақлашнишини таъминлашдир. Шифокор қасамёди ҳар қандай вазиятда, ҳатто ҳаётини хавф остига қўйиб бўлса ҳам, беморга ёрдам беришга ундайди. 4. *Раҳбар одоби.* Раҳбар ўз хулқ-атвори б-н атрофидагиларга ўрнак бўлиши шарт. Турли даражадаги раҳбарлар одоби хушмуомала бўлишни, ўзгаларнинг фикр-мулоҳазаларига бефарқ бўлмаслик, сабр-тоқат ва адолат тамойилларига риоя этиш, айниқса, ўз ходимларига нисбатан эътиборли бўлишни талаб этади.

КАСБ МАЛАКАСИ (араб. касб — бирор нарсани ўрганиш, эгаллаш, фойда, ҳунар, машғулот). Касб — махсус тайёргарлик ва иш тажрибаси натижасида маълум бир соҳада касбий фаолиятни амалга ошириш учун наз-й билимлар мажмуасини, амалий кўникма ва малакаларни эгаллаган, шу борада жисмоний имконият, ақлий қобилият ва юридик ҳуқуқларни таъминлайдиган инсоний меҳнат фаолиятининг тури. Касб — кишининг меҳнат фаолияти, доимий машғулот, иш турини малакали бажаришга имкон берадиган билим, маҳорат ва тажрибани талаб этади. Касблар ичи-

да меҳнат фаолиятининг энг тор соҳаси б-н ажралиб турадиган ихтисосликлар бор. Масалан, шифокорлик касбига тааллуқли бўлган жарроҳ, офтальмолог, невролог, дерматолог ва б. ихтисосликлар. Касб, одатда, шахснинг асосий тирикчилик манбаи ҳисобланади. К.м. эса касбни, ишни яхши ўзлаштириш натижасида орттирилган тажриба, кўникма ва маҳоратни англатади. К.м. бирон-бир касб-хунарни эгаллашда тажриба орттириш ҳамда тарбия, таълим, сиёсий ва касбий тайёргарлик масалаларини ҳал этишга ҳар томонлама ёндашишни тақозо қилади. Шахс касбий шаклланишининг икки томони мавжуд: а) шахснинг ўз индивидуал хусиятларга боғлиқ бўлган ички томони; б) жам-тнинг ижт-й-иқт-й ва тарихий шароитлари ҳамда мақсадлари б-н аниқланадиган ташқи томонлари. Бўлажак мутахассисни касбий меҳнат фаолиятига тайёрлаш, унинг меҳнат бозорида рақобат қила олиш қобилиятини шакллантириш мақсадида ижт-й етук шахсни вояга етказиш ва тарбиялаш муҳим аҳамият касб этади. Бу вазифа инсоннинг талаб ва эҳтиёжи, қобилияти, руҳий-жисмоний имкониятлари ҳамда ижт-й ва этник омиллар таъсирини ҳисобга олган ҳолда ўқув жараёни ҳамда ўқув ишлаб чиқариш фаолияти доирасида дастурлаштирилади ва амалга оширилади. К.м. т.си касбий маҳорат б-н боғлиқ бўлиб, бунда бирор-бир ўқув юртини битирувчининг юқори даражада касбий кўникма ва малакаларни эгаллагани тушунилади. У шахснинг меҳнат бозорида эгаллаётган касби бўйича рақобатдошлиги қай даражада эканида намоён бўлади. Касбий маҳорат ишчи кучларининг юқори даражадаги мослашувчанлиги, янгилликларни тез ўзлаштириши, янги ишлаб чиқариш шароитига қисқа муддатда ўта олиши ва фаолият соҳасини мустақил танлаши каби сифатлар б-н белгиланади.

Касбий маҳорат ва лаёқат шахснинг шундай сифатларидирки, улар бўлажак мутахассиснинг ҳаётий ҳамда меҳнат муваффақиятларини белгилаб беради. Мустақил ЎзРда таълимни ривожлантиришнинг янги босқичида касбий педагогика фанининг асосий вазифаси – жаҳон талаблари даражасида янгиланиб бораётган ишлаб чиқариш шароитларига мослаша оладиган, иқтисодиётимизни, маъ-ятимизни юксак даражага кўтарадиган мутахассисларни тайёрлашдан иборат. Шу сабабли бугунги кунда барча фан соҳалари, жумладан, касб таълими бўйича янги ўқув дарсликлари, қўлланма ва тавсияларни яратиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

КАСБИЙ МАДАНИЯТ – инсоннинг олган билим ва тажрибасига асосланган малакали ҳаракатлар ёки меҳнат фаолиятининг маҳсулидан бунёд бўлган нарсалар, ўзгаларда завқ уйғота оладиган ижт-й ҳодиса. Шахснинг К.м.и билим, малака, кўникма, қобилият, ахлоқий ва эстетик рив-ш, дунёқараш, одамлар б-н ўзаро мулоқотининг усул ва шакллари, истеъдодининг рив-ш даражаси каби фаолиятда амалга ошириладиган инсоний куч ва салоҳиятни ўз ичига олади. К.м. инсоннинг меҳнат фаолиятида намоён бўлади.

КИЙИНИШ МАДАНИЯТИ – инсоннинг ташқи қиёфаси, ш-дек, маън-й дунёси, эстетик диди, ахлоқий сифатлари ва ақлий салоҳиятини ифода этадиган т. Кўхна битикларда кийим билим, дид, фаросат, уят каби инсоний фазилатлар б-н боғлиқ ҳолда талқин этилган. Кийим – инсон мад-й даражасининг асосий белгиларидан бири. К.м. инсоннинг гўзаллик, нафосат, назокат, одоб борасидаги қарашларини акс эттиради. Ш.у. баъзи халқларда «Кийимига қараб кутиб оладилар», деган нақл бор. Кишининг кийини-

шига қараб, унинг нафақат маън-й-мад-й даражаси, балки мод-дий аҳволи, касби, мавқеи, ҳатто эътиқодини ҳам аниқлаш мумкин. Ўтмишда кўпгина мам-тларда тур-ли тоифа ва табақа вакилларининг ўзига хос кийиниш усули белгилаб қўйилган. Ҳаёт суръати тезлаш-ган, ўзаро мулоқотга жуда оз вақт сарфланаётган ҳоз. замонда киши ўзини, ўз ақлий салоҳиятини тўлиқ намоён этишга имконияти чеклан-гани туфайли баъзан фақат К.м. орқали жамоатчиликда яхши таас-сурот қолдириш имкониятига эга бўлиши мумкин. Ш.у. К.м. бугун-ги кунда алоҳида илмга айланган. Амалий кийимшуносликда ими-ж-ни яратиш б-н боғлиқ муаммо-лар ўрганилади. Кийимга нафақат қулай, фойдали жиҳатлари, балки ўзгалар б-н мулоқотда шахснинг ўзлигини намоён этиш н.назаридан ҳам ёндашилади. Имиж бўйича му-тахассислар атрофдагиларда ях-ши таассурот уйғотишнинг асосий воситаси қаторида К.м.ни тилга олишлари бежиз эмас. Киши учун энг яхши визит карточкаси – унинг ташқи қиёфаси, яъни кийимидир. Кийим-бошнинг ҳар бир унсури атрофдагиларда ижобий ёки сал-бий таассурот уйғотиши мумкин. Мад-тли, маъ-ятли инсон мулоқот чоғида кийиниш одобига ҳам риоя этади. Кишининг қиёфаси, кийим-боши у ҳақда фақат яхши таассурот қолдириши керак. Кийим одамнинг кайфияти ва руҳий ҳолатига таъсир этиб, унинг хатти-ҳаракати, феъл-атворини ҳам ўзгартиришга қодир. К.м.га эътиборсизлик, нотўғри танланган, ташқи кўринишга мос келмаган уст-бош кишини ноқулай аҳволга солиш б-н бирга, ўзига нисбатан ишончсизликни ҳам кел-тириб чиқариши мумкин. К.м.га риоя этган киши ўзлигини англа-ган одамдир. К.м. «мода» т.си б-н боғлиқ. Ҳар бир даврнинг ўз мо-даси бўлади. Киши модага биноан кийинар экан, замон ва маконга, яъни ўз даври ва жам-тда эътироф

этилган урф-о. ҳамда қоидаларга мослигини намойиш этади. Мода талабларига қараб кийинишни ас-ло унинг кетидан қувиш, модапа-растликка берилиш сифатида ту-шунмаслик керак. Акс ҳолда киши ёши, гавдаси, характери ёки иқлим, йил фасли ва борган жойига (те-атр, тўй, аза, мажлис, хизмат жойи ва ҳ.к.) мос бўлмаган уст-боши б-н кулгили аҳволга тушиши мумкин. К.м. кишининг дидини билдира-ди. Дид кишининг ўзига ярашади-ган ҳамда ўзи ва ўзгаларга ёқадиган кийим танлашда яққол кўринади. Чунки инсон мода учун яшамайди, аксинча, мода инсон учун ярати-лади. Кишининг диди кийим-бош услубини танлаш қоидаларини қай даражада билишига боғлиқ. Би-ринчи қоида кимлар б-н мулоқот қилиши ва ўзи ҳақида қандай та-ассурот уйғотмоқчи экани б-н боғлиқ. К.м. ҳам санъат, маъ-лумки, ҳар қандай одам ўзини, ўзлигини намойиш этишга, одам-лар қалбига йўл топишга ҳаракат қилади. Мас., расмий учрашув ёки музокара пайтида умумэътироф этилган қоидаларга риоя этиш ло-зим. Тантанабоп кийимни ишчан мулоқот пайтида кийиш киши-нинг мад-ти ҳақида салбий фикр уйғотиши мумкин. Худди шундай, «кўча кийими»да театрга бориш ҳам нотўғри. Иккинчи қоида: ки-йимнинг мақсадга мувофиқлиги. Киши кўзланган мақсадга яраша кийинган бўлиши лозим. Учинчи қоида: танланган кийим-бош одам-нинг ҳақиқий қиёфасига, маън-й дунёсига мос бўлиши керак. Бу-нинг учун инсон ўзига тўғри, хо-лисона баҳо бера олиши керак. Франц. ёзувчиси Оноре де Баль-зак бу борада қуйидагиларни ёз-ган: «Зиқна бой бўлиб ҳам, исроф-гар камбағал бўлиб кўриниш ҳам бир хилда ёмон... Ўта шуҳратпараст бўласизми ёки ўта камтар, сиз бир-лик қонунини бузасиз, бунинг оқибатида эса, сизнинг имкони-ятларингиз б-н ташқи қиёфангиз

ўртасидаги мувозанат бузилади». Хуллас, К.м. инсоннинг маън-й дунёси ва ҳақиқий кадр-қиммати унинг модага мос ва қимматбаҳо кийинишида эмас, аввало, ораста, тоза, тартибли, ўзига ярашадиган кийинишида намоён бўлади.

КИТОБ – 1) билим, маъ-ят ва маърифат манбаи; 2) инсонни улуғлайдиган, унда маъ-ят ва маърифат асосларини шакллантирадиган, уни комил қилиб тарбияладиган куч, у дунё ва бу дунёни танитиш манбаи. Биз ўзлигимизни, дунёни, олам ва одам мун-тини К. орқали билиб оламиз. Босмаҳоналар вужудга келгунга қадар қадимий Турон заминидан К.лар котиблар томонидан кўчирилган. Юксак маҳоратли халқ мусаввирлари уларни мўъжаз рангтасвир асарлари миниатюралар б-н безатишган. Уларнинг авлоддан-авлодга ўтиб келаётган санъати беқиёс эди. Аммо йиллаб кўчирилиши сабабли бундай К.лар нархи баланд бўлиб, уларни асосан тор доирадаги сармоядор кишилар сотиб олишар эди. Ўрта а.ларда, К. босиш техникаси ҳали ихтиро этилмаган вақтда ҳар қандай асар қўлда кўчирилиб, К. қилинган. Бу ҳунар эгалари тарихда хаттот ёки К.атчи номи б-н машҳур бўлган. Бу касб энг шарафли ва муқаддас ҳисобланган. Котибнинг саводли экани унинг қадрини юқори даражага кўтарган. Хаттот К.ни кўчириш жараёнида унинг мазмунини ўзлаштира борган. Натижада котиб ўз замонасининг ўқимишли, илм-маърифат эгалари қаторидан жой олган. Араб ёзувида китобат қилинган қўлёзмалар туфайли биз ота-боболаримиз яратиб қолдирган мад-й меросдан баҳраманд бўлмоқдамиз. Шу бебаҳо манбалар туфайли М.О. халқлари жаҳон мад-ти тар-ётига муносиб ҳисса қўшган. Маълумки, Бухоро, Хива, Фарғона, Самарқанд ва Тошкент хаттотлик мактаблари қадимда машҳур бўлган. Фақат

XIX а. охири ва XX а. бошларида Бухорода 75 та, Самарқандда 22 та, Хивада 47 та, Тошкентда 25 та, Фарғонада 38 та машҳур ва таниқли хаттот бўлиб, улар халқимиз яратган асл илмий ва маър-й дурдоналарни бизга китоб холида қолдиришган. Туркистонда нашр ишлари Ў.О. чор Россияси томонидан босиб олинганидан сўнг бошланган. Бу давргача ўлкада босмаҳона ҳам, литография (тошбосма) ҳам бўлмаган. Адабиётга бўлган эҳтиёж эса Туркистонга ташқаридан кириб қолган айрим шарқий тошбосма қўлёзмалар б-н қондирилган, холос. Россияда араб, форс ва туркий тиллардаги К.ларни босиш XVIII а.нинг 20-йилларидан бошланди. Мусулмон (араб) ёзувидаги биринчи рус босмаҳонаси 1723 йили Астраханда пайдо бўлади, сўнгра Петербург, Москва, Қозон, Қрим, Кавказ минтақаларида ишга туширилади. Шарқда К. нашри Европадагига қараганда, ўзига хос хус-ятга эга бўлиб, асосан тошбосма усулида чоп этилар эди. Босмаҳона усули б-н нашр қилиш эса ҳарф териш, турли шрифтларни, босма машина ва б. техник воситалар сингари ривожланган полиграфик база яратишни талаб қилар эди. Шу б-н бирга, нашр ишлари бўйича мутахассис ходимларни тайёрлаш муаммоси юзага келар, ҳарфларнинг мураккаблиги анчагина кийинчиликларни келтириб чиқарар эди. Ўлкани чор Россияси босиб олганидан кейин босқинчи ҳукуматнинг эҳтиёжидан келиб чиқиб, К. нашри учун зарур моддий-техник база яратилди. Нашр ишларининг бир қадар йўлга қўйилиши К.нинг аҳоли орасига чуқур кириб бориши учун йўл очди, юртимизда матбуот иши рив-шига туртки бўлди, фан ва мад-тдаги илғор ғояларнинг тарқалишига ёрдам берди. Ўлканинг босқинчи маъмурияти нашр, матбуот ишларидан шовинистик мафкура таъсирини кучайтириш, империяни мус-

таҳкамлаш аҳолининг турли қатламларига ҳокимият учун мақбул бўлган йўл б-н ғоявий «ишлов бериш» каби мақсадларда фойдаланишга интилки. Ватанпарварлик кайфиятидаги миллий адабиёт ва санъат арбоблари, маърифатчилар, озодлик учун курашчилар ҳокимиятнинг бу мақсадларига қаршилик кўрсатишди. Туркистоннинг табиати, иқтисоди, ишлаб чиқариш кучлари, маҳаллий аҳоли турмуш тарзини тадқиқ этган рус олимларининг К.лари юртимиздаги дастлабки босма нашрлар ҳисобланади. 1868 йили «Заметки о горной стране у вершин Чу и Нарына и о путях следования через нее в Китайский Туркестан» номли К.ча нашр этилади. XIX а.нинг 70-йилларидан бошлаб ўзб. тилида ҳам К.лар чоп қилина бошлади. Шохимардон Иброҳимовнинг 1872 йили нашр этилган «Календарь» номли К.и улардан дастлабкиси эди. У 500 нусхада, 17x13,5 см ўлчамда, муқовасиз чиқарилади. Нашр ишларининг авж олиши босмаҳона ва литография тармоқларининг кенгайишига олиб келади. Хус-н, 1872 йили Туркистон генерал-губернаторлиги девонхонасида босмаҳона очилади. У ҳарбий халқ бошқармаси босмаҳонаси деб номланади. 1877 йили Тошкентда С.И.Лахтиннинг биринчи хусусий босмаҳонаси вужудга келади. Сўнгра О.А.Порцев, И.И.Гейер, П.Д.Немжинов, М.В.Канцельсон, Э.П.Эдельман, Вилиер, Ш.Граевскийнинг босмаҳоналари очилади. Аста-секин ўлканинг бошқа шаҳарларида ҳам босмаҳоналар пайдо бўлади. 1880 йили Янги Марғилон, 1905 йили Андижон шаҳарларида ҳам босмаҳоналар иш бошлади. Асосан ўзб. ва тожик тилларида чиқарилган К.лар тошбосма усулида чоп этилади. Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи – Феруз (1844–1910) хонлик қилган даврда Хива давлатининг бир оз марказлашуви натижасида бу ерда

илм-фан, мад-т ва адабиёт ривожланади. Феруз ташаббуси б-н Хива шаҳрида тошбосма ташкил этилади. Унда Ферузнинг фармони б-н Алишер Навоийнинг «Чор девон», «Хамса» сингари асарлари илк бор чоп этилади. Бундан ташқари, Мунис, Огаҳий, Комил, Баёний, Мирзо, Аваз Ўтар, Девоний, Ниёзий, Чокар сингари шоирларнинг асарлари кўплаб нусхада босилиб чиқди. Хоразм шоирларининг асарларидан ташкил топган баёз, тазкира ва б. халқлар адабиётидан қилинган таржима асарлар ҳам шу матбаада нашр қилинади. Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи ташаббуси б-н сарой кутубхонасида сақланаётган нодир қўлёзма асарларни К. шаклида нашр қилиш мақсадида Эрондан тошбосма (литография) анжомлари Хивага келтирилиши катта аҳамиятга эга бўлади. Эронлик махсус матбаачи – мутахассис Иброҳим Султон тошбосма ускуналарини хон саройига ўрнатгач, унга шогирдлик қилган Отажон Абдалов бу касбни моҳирлик б-н эгаллади. Кейинчалик у ҳамюртлари орасида Отажон босма номи б-н машҳур бўлиб кетади. Бу зехни ўткир, ғайратли матбаачи рус, араб ва форс тилларининг билимдони эди. «1876 йилда Отажон Муҳаммад Раҳимхон Иккинчига ноширлик меҳнатининг илк меваси – «Нисобус-сибён» К.ини тақдим этишга мушарраф бўлади. Абдуносир Фарроҳий қаламига мансуб бу асар К. шаклида Хива литографиясида Отажон Абдалов томонидан илк бор нашр қилинган. «Нисобус-сибён» Хивадагина эмас, балки Ў.О. миқёсида биринчи босма К. ҳисобланади». Шундан сўнг, 1876 йили Абдуносир Фарроҳийнинг «Бола тақдири» К.и нашр этилади. 1880 йили Хоразмда Алишер Навоийнинг «Хамса», Муниснинг «Девони Мунис», «Девони рожа» асарлари чоп қилинади. 1883 йили Тошкентда Сўфи Оллоёрнинг «К.и сабот ул-ојизин» асари босиб

чиқарилади. 1904–1905 йиллари О.Порцев томонидан Алишер Навоийнинг «Хамса» асари нашр этилади. Табиийки, ўзб. халқининг она тилида дастлабки К.лар чиқарилиши миллий зиёлиларнинг қизиқишини уйғотади. XX а. бошларида улардан кўпчилиги К. чиқаришда иштирок этибгина қолмай, ўз тошбосмаларини ҳам очишади. Фулом Ҳасан Орифжонов обрўли миллий ноширлардан бири эди. XX а. бошларида у саҳхоф – муковачи бўлиб ишлайди. Шу даврда Орифжонов рус ноширлари б-н алоқа боғлади ва тошбосма техникаси б-н танишади. Бироқ хусусий литография очиш учун чор ҳукумати цензурасидан рухсат олиш керак бўлар, маҳаллий аҳоли вакили учун эса бу айниқса мушкул муаммо эди. Аммо Орифжонов рухсат олишга эришади ва Москвадан Тошкентга тўртта литографик дастгоҳ олиб келади. Орифжоновнинг «Фуломия» литографияси 1902 йили очилди. Шу б-н бирга Ҳусайн Манаев, Ҳожи Муҳаммад Азимжон Марғилоний ва б. ҳам хусусий литография эгалари бўлишади. Умуман, октябрь тўнтаришигача Туркистонда нашр корхоналарининг кенг тармоғи ишлар эди. Турли пайтларда бу ерда 50 та босмахона, 13 та лито-типография ва 8 та литография фаолият юритган. Босмахоналарда асосан рус тилидаги К.лар чиқарилар ва улар бадиий адабиёт, илм. тад., маълумотномалар, йўлномалар, ўқув қўлланмаларидан иборат эди. Нашрларнинг кўпчилиги турган гапки, ўлкада босқинчи ҳукуматнинг мавқеини янада мустаҳкамлашга қаратилган эди. Рус тилида нашр этилаётган адабиётларга нисбатан маҳаллий миллий тиллардаги К.лар денгиз олдида қатрадек эди. Миллий адабиётнинг моддий нашр базаси анчагина қашшоқ бўлиб, асосан типо-литография ва литографиядан иборат эди. Шунга қарамай, ўзб. тилидаги К.лар салмоғи

ортиб борди. Литография усули б-н ўзб. мумтоз адабиёти асарлари қаторида эски қўлёзма матнлардан олинган назм ва диний асарлар, ўша давр шоирларининг шеърлари, халқ оғзаки ижоди намуналари, таржима асарлари ва турли хилдаги ўқув қўлланмалари ҳам нашр этилди. Мас., Марғилоннинг эски шаҳар қисмида жойлашган Ҳожи Муҳаммад Азимжон Марғилоний босмахонасида 1889–1890 йилларда Фаридиддин Атторнинг «Мантикут-тайр», «Таъбирномаи Хорун ар-рашид», «Фикҳ Кайдони» асарлари нашр этилди. Ф.Орифжонов литографиясида 1908–1913 йиллари Алишер Навоийнинг К.лари 10 мартадан ортиқ чоп қилинди. Наманган уезди Тўрақўрғон қишлоғида Исҳоқхон Ибрат томонидан 1909 йилда очилган «Матбааи Исҳоқия» литографияси «Ибрат лирикаси шеърлар тўплами» (1909) ва «Ёзув тарихи тўплами» (1911) каби асарларни нашр қилди. Туркистонда ўша пайтда 80 дан ортиқ ноширлар мавжуд бўлган. Юқорида номлари келтирилган ноширлар қаторида Мирзааҳмад бинни Мирза Каримнинг номи ҳам машҳур эди. У 50 номда 30 дан ортиқ К. чоп этади. Ношир ва К.фуруш Сиддиқ Хўжандийнинг номи ҳам таниқли эди. Кўриб турганимиздек, миллий К.ларнинг М.О.да кенг тарқалишида тошбосманинг ўрни беқиёс бўлди. Аммо К. нашри давр талабига жавоб беролмас эди. Статистик маълумотларга қараганда, 1913 йили К. нашри бор-йўғи 56 нусхани, ш-дек, ўзб. тилида 33 нусхани ташкил этган, ҳолос. Уларнинг умумий тиражи 100 минг нусхани, ўзб. тилидагиси атиги 8 минг нусхани ташкил этган. Туркистон шароитида маҳаллий миллат вакилларининг умумий аҳолининг 98 фоизини ташкил этганини ҳисобга оладиган бўлсақ, бу жуда кам эди. Шундай қилиб, чор ҳукумати, бошқа соҳалардаги каби, нашр ишлари бўйича ҳам ўлкани маън-й то-

бе қилиш сиёсатини амалга оширишга интилки. Аммо босқинчи ҳукуматнинг мафқуравий ва маъмурий тадбирларига қарамай, кенг халқ оммаси, миллий зиёлилар асрий анъаналарни асраб қолишга, кўхна маън-й меросни бойитишга интилишди. Нашр ишларида миллий тар-ёт учун шафқатсиз кураш кетди. Бу эса ўз навбатида Туркистондаги миллий озодлик курашининг кучайишига туртки берди. Хуллас, К.лар Туркистон халқларининг мад-й ҳаётида сезиларли роль ўйнади. Аммо К. нашр этиш йил сайин ошиб боргани б-н тезкор замон талабларига жавоб беролмас эди. Долзарб сиёсий вази-фаларни ҳал этиш ва муҳим замонавий масалаларни муҳокама қилиш учун эса кундалик адабиёт газета ва журналлар чиқариш зарурати туғилди. Шу тариқа Туркистонда вақтли матбуот вужудга келди. Ўтган а.нинг иккинчи ярмига қадар бутун Ў.О.да биронта ҳам миллий матбаа корхонаси бўлмаган бўлса, ҳоз. кунда бу минтақада кўплаб босмахона фаолият кўрсатмоқда. К., унинг аҳамияти бугунги кунда ҳам асло пасайгани йўқ. Интернет, уяли телефон, мобиль ТВ каби алоқа воситалари кўпайганига қарамадан К. ўзига хос жозибаси, кучини сақлаб қолмоқда. Миллий ўзликни англаш, ёшларимизда юксак маъ-ятни шакллантириш, уларни эзгу фазилатлар соҳибни этиб тарбиялашда К.нинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир.

КОМИЛ ИНСОН — миллий ғоянинг асосий тамойилларидан бири. К.и. ғояси ва уни амалга оширишга бўлган интилиш инсоният цивилизациясининг маъномазмунини ташкил қилади. К.и. ҳақидаги таълимот инсоннинг маън-й, ахлоқий, интеллектуал ва жисмоний н.назаридан етуклик даражасига кўтарилишини кўзда тутди. Юртимизда К.и.ни вояга етказиш масаласига азал-

дан катта эътибор б-н қаралган. Шунинг натижаси ўлароқ тарихимизда ўзининг маън-й фазилатлари, жисмоний имкониятлари б-н жаҳон аҳлини ҳайратга солган буюк баркамол инсонлар кўплаб етишиб чиққан. Улар қолдирган бой илмий, ижт-й-фал-й, маън-й мерос халқимизнинг бебаҳо мулкига айланган. Мас., Абу Али ибн Сино буюк қомусий олим сифатида тиббиёт, математика, астрономия, физика, кимё, биология, доришунослик, рухшунослик (психология), физиология, филология, фал., ахлоқ, эстетика ва жисмоний тарбия каби кўплаб фанларнинг етук билимдони бўлган. Унинг асарлари нафақат Ў.О.да, балки бутун Шарқ ҳамда Ғарб мам-тларида ҳам ҳурмат б-н тилга олинган ва мутолаа қилинган. Кўплаб тарихий асарларда қайд этилишича, Ибн Сино 20–25 ёшидаёқ қомусий олим сифатида шуҳрат қозонган. Шу жиҳатдан ёндашиб, бу улўф аждодларимиз том маънода К.и. бўлган дейиш мумкин. Яна бир буюк аждодимиз Алишер Навоий бир қитъасида «Қамол эт касбким» дея даъват қилганида К.и. учун зарур бўлган кўп хус-ятларни эгаллашни назарда тутган. Аллома боболаримиз қайд этганларидек, инсон ўзини хирс, таъма, нафс, ғафлат, нодонлик, ёвузлик каби иллатлардан покламаса, у ҳеч қачон К.и. бўла олмайди. Алишер Навоий К.и.ни аҳли маъни кишилар деб билган. Аҳли маъни — фикрли одамлар, деган маънони англатади. Фикрсиз халойиқнинг онгида маъни чуқурлиги бўлмайди. Фикрлаш ҳақиқатни англашга интилишни ифодалайди. Ҳамма ҳам чуқур ва мантиқли фикрлаш, мустақил мушоҳада юритиш қобилиятига эга эмас, ш.у. барча ҳам К.и. бўла олмайди. К.и.да, аввало ахлоқий онг ривожланиди, одам ва олам тақдирига виждон б-н қараш қобилияти шаклланади. К.и.лар гуруҳига оқил ва доно, камтар ва

олижаноб, хақиқатпарвар ва фидойи зотларни киритиш мумкин. Бундай фазилатларга эга бўлган кишилар юксак даражада мушоҳада юритиш қобилиятига эга бўлади. Уларда ақл оддий сўз ва т.лардан эмас, балки диёнат, адолат, имон, ишқ, дард каби фазилатлар мужассамидан ташкил топади. Алишер Навоий К.и. ғоясига ўз асарларида қайта-қайта мурожаат қилган. Унинг «Хайратул-аброр» достонида етук шахснинг маъ-ятидаги эзгулик, саховат, софлик, ҳаё, муруват, андиша, адаб, камтарлик, садоқат, қаноат, ростгўйлик, инсоф, адолат, бағрикенглик сингари фазилатлар таърифланиб, руҳий камолот йўллари таҳлил этилган. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, ҳар қандай жам-тда комилликнинг энг асосий белгиси инсоннинг эзгуликка, ижт-й бахт-саодатга, инсонпарварлик ғояларига мун-тида ҳамда уларга асосланган амалий фаолиятида намоён бўлади, яъни жам-тнинг умумий ривожига, инсоният цивилизациясига ижобий таъсир кўрсатадиган комиллик мезони шахснинг баркамоллиги орқали жам-тни фаровон қилишдан иборат бўлган. Инсондаги комиллик, энг аввало унинг фикр, тафаккур ва амалий фаолият эркинлигини англашидадир. Шу маънода, буюқ юнон файласуфи Сукротнинг «Ўз-ўзингни англа», деган даъвати ҳам инсоннинг насл-насабини, ҳаёт мазмунини, кишининг келажак авлодлар олдидаги масъулият ва мажбуриятини англашга қаратилган чақириқдир. К.и.нинг моҳияти, аввало, жам-тни баркамол қилиш йўлидаги саъй-ҳаракатларда намоён бўлади. К.и. ва жам-т мун-тларида ўзаро боғлиқ бўлган икки жараённи кўриш мумкин. Биринчиси, К.и.нинг жам-т тар-ётига ижобий таъсир қилиши. К.и. ғоясининг мавжудлиги ва у б-н боғлиқ амалиёт жам-т рив-ш даражасини белгилайдиган мезон сифатида намо-

ён бўлади. Чунки, биз ҳар қандай жам-тни унда яшаётган кишиларнинг ҳатти-ҳаракатига қараб баҳолаймиз. Иккинчиси, жам-тнинг характери, унинг К.и.ни тарбиялаш борасидаги имкониятларида, унга бўлган мун-тида намоён бўлади. Яъни, эркинлик, мустақиллик К.и. ғоясини амалга ошириш учун тегишли шарт-шароит яратади. Ш.у. ҳам Ўз-нда К.и.ни тарбиялаш учун ижт-й, сиёсий, иқт-й, маън-й, ташкилий вазифалар давлат сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири этиб белгиланган.

КОМПЕТЕНТЛИК — маълум ҳолат хусусида тўғри мулоҳаза юритишга имкон берадиган билимга эга бўлиш, далил-исботли фикр, кишининг муайян соҳада савиясини ифода этадиган атама. К. шахс хус-ятлари ва ҳолатининг мураккаб мажмуи бўлиб, маълум соҳадаги билим, кўникма ва тажрибани мужассамлаштиради. К. инсонга муайян масалаларда фикр билдириш, маълум қарорларни ишлаб чиқишда иштирок этиш ёки ўзи қарор қабул қилиш имконини беради. Ҳоз. замон фанида касбий К., илмий, бошқарув, педагогик, дидактик, методик, ижт-й-психологик К.ка оид тлар кенг қўлланади. Бошқарувга оид К. ана шу соҳага тааллуқли билим ва кўникмаларнинг, раҳбарлик фаолиятида амалий тажрибанинг мавжудлиги б-н белгиланади.

КОМПЬЮТЕР МАДАНИЯТИ — одамнинг ўз фаолиятида ахборот технологиялари мажмуидан тегишли тарзда фойдалана олиши демакдир. Компьютер (инг. to compute, computer — ҳисоблаш, ҳисоблагич) — ҳисобларни бажариш, шу жумладан электрон шаклдаги ахборотни олдиндан белгиланган алгоритм бўйича қабул қилиш, қайта ишлаш, сақлаш ва ишлов бериш учун мўлжалланган техник қурилма.

Дастлаб англиз тилида бу сўз механик қурилмани жалб қилиб ёки унинг кўмагисиз арифметик ҳисобларни бажарадиган инсонни англатган. Кейинчалик унинг маъноси ҳисоблаш машиналарига кўчирилди. Бугунги кундаги замонавий компьютерлар математика б-н бевосита боғлиқ бўлмаган кўплаб масалаларни ҳам бажаради. XX а.нинг 90-йилларидан бошлаб, компьютер атамаси электрон ҳисоблаш машиналари (ЭХМ) атамасини амалда сиқиб чиқарди. Ахборотлашган жам-тда одамлар ноаниқлик шароитида, инқирозли вазиятларда муҳим қарорлар қабул қилишига тўғри келади. Бу масала ажодлар тажрибаси камлик қилади. Одамлар вазиятни мустақил таҳлил қилиш, қабул қилинаётган қарорларнинг оқибатини олдиндан кўриш қобилиятига эга бўлиши талаб этилади. Юксак ижт-й ва ишлаб чиқариш мад-тисиз компьютер технологияларининг рив-ши мумкин эмас, компьютерлардан кундалик фаолиятда самарали ва оқилона фойдаланиш эса компьютер соҳасида муайян билим ва кўникмаларга эга бўлишни тақозо этади.

КОНВЕНЦИОНАЛИЗМ (лот. *conventio* — битим, шартнома, келишув) — XIX а. охири ва XX а. бошларида шаклланган фал-й-илмий йўналишлардан бири. Илмий соҳада фаолият олиб бораётган олимларнинг ўзаро келишуви ва ҳамкорлигини ташкил этишга асосланган концептуал ёндашувларни ишлаб чиққани б-н бошқа фал-й оқимлардан ажралиб туради. Бу йўналишнинг асосчиси А.Пуанкаре ҳисобланса-да, унинг асосий тамойилларини файласуф олимлар Р.Карнап ва К.Айдукевич ишлаб чиққан. К.нинг айрим гоёлари неопозитивизм, операционализм, прагматизм каби оқимларда ўз аксини топган. К.нинг асосий мақсади — илмий наз-я ва т.лар обь-

ектив дунёнинг акси эмас, балки олимлар ўртасидаги ўзаро келишув маҳсули, деган фикрни асослашга қаратилган эди. К. гоёларининг фаол тарғиботчиси Э.Леруа «Фан ва фал.», «Позитив фан ва фал-й тўплам», «Янги позитивизм», «Ақида ва танқид» каби асарларида бу йўналишнинг наз-й асослари ва категорияларини аниқлаштиришга ҳаракат қилган. Ўз навбатида Пуанкаре ҳам «Фан ва гипотезалар», «Фанлар баҳоси» асарларида К.нинг асосий т. ва тамойилларини илмий жиҳатдан таҳлил қилишга уринган. Олимнинг фикрича, нарсаларнинг табиатини билиб бўлмайди. Умуман олганда, К. илмий-фал-й йўналиш илмий тамойиллар тизими сифатида XX а.нинг иккинчи ярмида Фарб фал.си, ш-дек, мантиқ ва фан методологиясидан кенг ўрин олди. Жумладан, илмий-фал-й методология йўналишида тадқиқот олиб борган К.Поппер, И.Лакотос, П.Фейерабанд каби олимларнинг асарларида конвенционалистик қарашлар ўз ифодасини топган. К. маъно-мазмунига кўра, чуқур ва ҳикматга бой фан фал.си сифатида ҳам эътироф этилади. К.да илмий билиш динамикаси чуқур таҳлил қилиниб, илмий фаолиятда тар-ётга нисбатан аниқ мўлжал, мақсадлар бўлиши лозимлиги алоҳида таъкидланади. Мас., К. йўналишининг вакили Динглер шундай хулосага келган.

КОНСЕРВАТИЗМ (лот. *conservativisme* — ҳимоя қилмоқ) — луғавий маънода: а) тар-ётга, янгиликка, илғор гоёларга душманлик; б) эскиликни, эски тартиб-қоида ва тамойилларни сақлаб қолиш, тиклашга интилиш; в) мавжуд тартибот муассасалари ва ижт-й-маън-й қадриятларни ҳимоя қилувчи ижт-й-сиёсий таълимот ва сиёсий қарашлар тизimini англатади. Шу маънода, К. радикализмнинг зидди ҳисобланади. Консерватив гоёлар Местр ва Бональд каби мутафак-

кирларнинг илмий ишларида ўзифодасини топган. Одатда, анъана ва янгиликлар ҳақида гап кетганда, консерватор албатта анъаналар тарафдори бўлади. Тадқиқотчилар орасида «консерваторлик» т.си бўйича умумий қараш йўқ. Анъанавий қарашларга мувофиқ, буюк француз инқилоби даврида жам-тда бўладиган нотинчликдан азият чеккан кишилар қатлами консерватор сифатида баҳоланган. Берк ва Мэл томонидан ривожлантирилган К. ғоялари ҳоз. кунгача ўз таъсирини йўқотмаган. XX а.да К. ғояси Германияда Мюллер Вандер Бург томонидан ривожлантирилди. У собиқ совет жам-тини сақлаб қолиш учун уринган коммунистларни ҳам консерваторлар қаторига кўшади. Бу К.нинг асосий мазмунига бирмунча тўғри келмайди. Негаки, коммунистлар консерватив эмас, балки кўпроқ реакционерлардир. Консерваторлар жам-тда ўзгариш қилишга қарши эмас. Лекин уларни бу ўзгаришлар қай усул б-н амалга оширилиши ташвишлантиради. Э.Берк бу ҳақда бундай дейди: «Ўзгаришга тайёр бўлмаган жам-т ўзини сақлаб қолишга қодир эмас». К. ғоялари ривожини ҳеч қачон бир текис ва силлиқ кечмаган. Бу ҳақда Э.Берк «Франция инқилоби ҳақида ўйлар» асарида бундай деб ёзади: 1) дин фуқаролик жам-тининг асоси ҳисобланади ва сиёсий-ижт-й фаолиятдан юқори туради; 2) жам-т — тарихий рив-ш маҳсули. Агар жам-т ўзгаришга муҳтож бўлса, бу ўзгаришлар аста-секинлик б-н амалга оширилиши керак; 3) ижт-й ҳаётда одамларнинг ҳис-туйғулари катта аҳамиятга эга; 4) жам-т шахсдан юқори туриши керак. Ш.у. шахснинг ҳуқуқлари унинг бурчлари б-н боғлиқ; 5) ҳар қандай жам-т, энг аввало, ҳар хил қатламлар, гуруҳ ва шахслар иерархиясидан иборат; 6) жам-т ва давлатнинг мавжуд бошқарув усуллари янги, амалда ишлатилмаган усуллардан афзалдир. К. негизи-

да вужудга келган неоконсерватизм ғоялари XX а.нинг 70-йилларида пайдо бўлади. Аммо неоконсерватизмнинг шу кунгача аниқ таърифи йўқ. Немис файласуфи В.Баринднинг фикрича, «Неоконсерватизм турли, баъзан бир-бирини инкор қилувчи ғоялар мажмуасидир». НеоК. уч йўналишдан иборат. Биринчи йўналиш — либертаризм бўлиб, унинг асосини шахснинг ҳар қандай мажбурлашдан озодлиги ғояси ташкил қилади. Иккинчи йўналиш — этноцентризм асосида мад-т ва этнос ўрин олган. Учинчи йўналиш ортодоксал йўналиш ҳисобланади. Унга мувофиқ, ҳар қандай келажак авлод ўзининг консерватив ғояларини ўзи белгилайди. Немис олими Колтенбрунер «Мушкул К.» асарида янги К.нинг моҳияти: ворисийлик; барқарорлик; тартибот; давлатнинг обрў-эътибори, нуфузи; озодлик; тушкунлик каби т.лар б-н белгиланишини таъкидлайди. Ворисийлик — анъана ва маън-й меросни сақлашга хизмат қиладиган моддий-маън-й шарт-шароитлар яратиш заруратини билдиради. Анъаналарни сақлаш неоконсерватор учун восита эмас, балки мақсаддир. Чунки анъаналар жам-т мавжудлигининг муҳим шартидир. Барқарорлик — инқилобий ўзгаришлар шароитида миллий қадрият ва анъаналарни сақлашга қаратилган. Тартибот — барқарорлик ва ворисийлик кафолатидир. Чунки, давлатни бошқариш ин-тларининг заифлашуви тартибсизлик ва зўравонликка олиб келади. Давлатнинг обрў-эътибори ва нуфузи — жам-тни бошқариш ва тартиб ўрнатишни таъминлайди. Фақат давлат ҳар хил гуруҳларнинг бузғунчилик ғояларига қарши турадиган куч ҳисобланади. Давлат ҳокимиятини кучайтириш ташқи ва ички ижт-й-икт-й масалалар б-н боғлиқ. Неоконсерваторларнинг фикрича, одам эркин туғилмайди. У фақат ўз имконияти чегарасини

билиб олганидан сўнг эркинликдан озод бўлади. Ўз эркини англаш объектив ижт-й мун-тларга аралашиб имконини туғдиради. Неоконсерваторлар назарида, оқилона эркинлик маълум даражада обрў-эътибор ва тартибни талаб қилади. Тушқунлик асосида эса дунёда адолатли жам-т қуриш мумкинлигига ишончсизлик ётади. Жам-тда мутлақ уйғунлик ва адолат бўлиши мумкин эмас. Ш-дек, ёмонликни бутунлай бартараф этиш ҳам мумкин эмас. Ш.у. икки ёмонликдан зарари камроқ бўлганини танлашга тўғри келади.

КОНСТИТУЦИЯ (лот. *constitutio* — ўрнатиш, тузилиш) — давлатга, жам-тга ва инсонга оид энг асосий ҳуқуқий мун-тларни комплекс тартибга соладиган шу борада бошқа қонунлар учун ҳуқуқий пойдевор вазифасини ўтайдиган, олий юридик кучга эга бўлган, қатъий тизимлаштирилган мам-т мустақиллигининг кафолати бўлган асосий қонун. К. қабул қилиш давлат қурилишининг асосий хус-ятларини аниқ белгилаш имконини яратади, ҳуқуқий ислохотларни соддалаштиради. К. ҳуқуқий тартибга солишнинг энг асосий ва мақбул юридик шаклидир (*Яна қаранг: АСОСИЙ ҚОНУН, ЎЗБЕК-КИСТОН КОНСТИТУЦИЯСИ*)

КОНСТИТУЦИЯВИЙ БУРЧ — ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жам-ти қуриш ҳамда уларнинг ривожини таъминлаш учун адо этилиши, бажарилиши мажбурий бўлган вазифа ва мажбуриятлар. Барча ривожланган давлатлар конституциясида фуқароларнинг бурчларига алоҳида ўрин ажратилган. Мустақил Ўз-н Конституциясида фуқаролар ва давлатнинг бурчларини белгилашда миллий тарихий хус-ятлар, ривожланган мам-тлар тажрибаси инобатга олинган. К.б. Ўз-н давлати ва фуқароларининг Конс-

титутцияда белгилаб қўйилган, бажарилиши шарт бўлган мажбуриятларидир. Фуқароларнинг К.б.лари қуйидагилардир: барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажариши шарт; ЎЗРнинг ҳар бир фуқароси Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдир; фуқаролар Ўз-н халқининг тарихий, маън-й ва мад-й меросини асраб-авайлашга мажбурдир; мад-т ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир; фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона мун-тда бўлишга мажбурдир; фуқаролар қонун б-н белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдир; ЎЗРни ҳимоя қилиш — мам-т ҳар бир фуқаросининг муқаддас бурчидир; фуқаролар, қонунда белгиланган тартибда, ҳарбий ва муқобил хизматни ўташга мажбурдир. ЎЗР Конституциясида давлатнинг бурчлари ҳам аниқ-равшан белгиланган. Улар қуйидагилардан иборат: давлатнинг халқ иродасини ифода этиши, унинг манфаатларига хизмат қилиши, республика ҳудудида истиқомат қиладиган барча миллат ва элат вакилларининг тили, урф-о. ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлаши ва б. К.б.лардан ташқари, Конституцияда акс этмаган, лекин амалдаги қонун ва меъёрий ҳужжатларда ўз ифодасини топган бурчлар ҳам бор (мас., ота-онага ҳурмат, фарзандларга ғамхўрлик, меҳнат ва ишлаб чиқариш интизомига риоя қилиш ва х.к.).

КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ (лот. *constituo* — ўрнатиш) — жам-т ҳаётини қабул қилинган қоида ва қонунларга қатъий риоя этган ҳолда ташкил этиш ва бошқариш жараёнини ифода этувчи тамойил. К. ғояси фақат жам-тнинг қонуний-ҳуқуқий асосларига тая-

ниб қолмасдан, балки ижт-й, сиёсий, иқт-й, маън-й, ахлоқий тамойилларнинг уйғунлигини ҳам ифода этади. Бошқача айтганда, давлат тузуми, унинг таркибий тuzилиши, жам-тдаги умумий қонунқоида ва талабларнинг иқт-й рив-ш жараёнлари, инсонларнинг маън-й камолоти, юксак ахлоқийлиги б-н уйғунлашган ҳолда мам-тнинг Асосий қонуни — Конституциясида акс этиши К. ғоясининг моҳиятини акс эттиради. Бунда жам-т аъзоларининг К.ни, демократик ўзгартиришларни амалга оширишнинг тарихий заруратини англабгина қолмай, балки уни чинакам эркинлик, мустақиллик ва фаровонлик асоси, деб билишига эришиш муҳим аҳамиятга эга. Бу ғояни амалга ошириш ва унинг самарадорлиги жам-т аъзоларининг ҳуқуқий мад-т даражасига боғлиқ. Чунки, қабул қилинган қонунлар сони эмас, балки уларнинг ҳеч бир истисносиз ижро этилиши муҳимдир. Ш.у. ҳам, бир томондан, К. ҳуқуқий мад-тнинг намоён бўлиши, иккинчи томондан, ҳуқуқий мад-т ривожига сифатида намоён бўлади. Ҳақиқий К. қонунлар устуворлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари даражаси, ижт-й-сиёсий кафолатлар характери, уларнинг умуминсоний тамойилларга мослиги б-н белгиланади. Чинакам демократияга интилаётган жам-т ўз халқи манфаатларини, уларнинг ор-номуси, кадр-қиммати ва эркинликларини К. ғояларига асосан муҳофаза қилишга қодир бўлган тақдирдагина кучли, қудратли бўлган давлатчиликнинг ҳуқуқий асосларини ўрнатади. Мустақиллик йилларида Ўз-нда К. ғоясига асосланган давлат тузумининг демократик тамойиллари шаклланди. 1992 йил 8 декабрда ЎЗР Конституцияси қабул қилинди. Бозор мундларига ўтиш, эркин демократик жам-т куришнинг ҳоз. босқичида ҳаёт талабларига жавоб берадиган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни

ишлаб чиқиш ва қабул қилиш механизмлари вужудга келди.

КОНФОРМИЗМ (лот. *conformis* — ўхшашлик, мос келишлик, мослашувчанлик) — шахснинг хулқ-атвори ва фикр-мулоҳазасини бошқа одамларнинг талабларига, хулқиға мувофиқ бўлиши учун уларга мослаштиришга қаратилган мойиллик, унинг мавжуд ҳолатга, ҳукмрон қараш ва фикр-мулоҳазаларга мослашувчанлиги, уларга нисбатан суст мун-тни англатади. Умумий қарорларни қабул қилишда шахснинг фаол иштирок этишини тақозо этадиган, жамоавий қадриятларни сингдириб олиш ва шу туфайли ўз хатти-ҳаракатлари ҳамда манфаатларини жамоа манфаатлари б-н уйғунлаштиришни талаб қиладиган жамоавийликдан фарқли ўлароқ, К. деганда, ўз н.назарига эга бўлмаслик, зўр таъсир кучига эга андозаларга (мас., кўпчиликнинг фикр-мулоҳазаси, тан олинган эътиборли кишининг н.назари, тарихий анъана ва ҳ.к.) кўр-кўрона эргашиш, тева-рак-атрофдаги воқеа-ҳодисаларга танқидий мун-тда бўлмаслик тушунилади. Ахлоқий-сиёсий К.ни психологик мослашувчанлик б-н аралаштириб юбормаслик керак. Чунки, муайян меъёрлар, урф-о. ва қадриятларни ўзлаштириш шахс ижт-йлашувининг зарурий жиҳати ҳамда ҳар қандай ижт-й тизим самарали фаолиятининг кафолатларидан биридир. Кундалик ҳаётда К. «мослашувчанлик» маъносида қўлланади. Бунда К.нинг мезони атроф-муҳит талабларига шахснинг мослашувчанлиги б-н айнан бир хил экани тушунилади. Натижада, шахс гуруҳ таъйиқи остида ўзаро мун-тларини амалга оширувчи, ташқи кучларга ҳамшиша тобе инсон сифатида тасаввур қилинади. Шахслараро мун-тларда унинг мустақил фикрлаши, қарор қабул қилиши, онгли хатти-ҳаракати, дунёқараши, маслаг

инобатга олинмайди. Шу боис ҳоз. замон олимлари ташқи тазйиққа нисбатан шахс томонидан уч хил мун-т билдирилиши мумкинлигини таъкидлашмоқда. Улар қаторига шахснинг таъсирланувчанлиги, яъни ҳеч қандай можаросиз (низоларсиз) гуруҳ фикрини қабул қилиш; ичдан норози бўлган ҳолда онгли равишда ташқи кўринишдаги якдиллик аломати, ифодаси; жамоавий ўзини ўзи аниқлаш (шахснинг жамоа б-н бирдамлиги, унинг кадриятлари, меъёрлари, маслаклари ва идеалларининг шахс томонидан онгли равишда қабул қилиниши) ҳамда фаол ҳимоя қилишни киритиш мумкин.

КОРРУПЦИЯ — уюшган жиний гуруҳнинг шахсий бойлик орттириш, давлат мулкини тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмига, мам-т иқт-й ресурсларига эга бўлиш мақсадида уруғаймоқчилик манфаатларини давлат манфаатларидан устун қўядиган давлат хизмати амалдорлар жиноят содир этилишини англатадиган т. К. лотинча сўз бўлиб айниш, порага сотилиш маъносини англатади ва мансабдор шахснинг бойиш мақсадида ўз мансаби бўйича берилган ҳуқуқларни бевосита суистеъмол қилишидан иборат жиноят ҳисобланади. Мансабдор шахсларни сотиб олиш, уларнинг порага сотилиши ҳам К. дейилади. К. масаласи б-н БМТ ҳам алоҳида шуғулланиб, махсус қарорлар қабул қилган ҳамда бу т.га қуйидагича таърифлар берилган: 1) мансабдор шахслар томонидан давлат мулкини ўғирлаш, талон-тарож қилиш ва ўзлаштириш; 2) ноқонуний фойда олиш учун ўз хизмат лавозимини суистеъмол қилиш; 3) ижт-й бурч ва шахсий таъмагирлик, манфаатлар ўртасидаги зиддият. К. жам-т тар-ётига хавф солувчи таҳдид ҳисобланади ва мам-тда ижт-й ларза, иқт-й тангликнинг вужудга келишига сабаб бўлиб, аҳолининг

маън-й кайфиятига салбий таъсир кўрсатади. Шу боисдан Ўз-н мустақилликка эришган дастлабки кунларданоқ К.га қарши курашга фаол киришиб, тегишли чоратadbирлар кўрмоқда. Фармонларга биноан, ички ишлар ва прокуратура органлари тизимида К.га қарши кураш бўлимлари тузилди. К.га қарши курашнинг энг муҳим йўлларида бири давлат бошқаруви органлари раҳбар ходимлари маъятини ошириш, уларни ватанпарварлик, масъулиятлилик руҳида тарбиялаш бўйича маър-й ишларни кучайтириш ҳисобланади. Ш-дек, К.га қарши курашда жаҳон ҳамжам-ти б-н биргаликда ҳаракат қилиш лозим бўлади. Шу боисдан ҳам ЎзР БМТнинг К.га қарши кураш конвенциясига қўшилган ва бугун юртимизда унга қарши кураш бормоқда.

КОПЕРНИК, Николай (1473—1543) — буюк поляк мутафаккири ва астрономи. 1491—1595 йилларда Краков университетига таҳсил олди. Университетда астрономия ва математика мактаблари шаклланган эди. Н.К. ушбу мактаблар таъсирида ўз илмий интилиш ва қизиқишлари доирасини аниқлаб олади. Н.К. 1495—1504 йилларда Италиянинг Болонья, Падуан, Феррара университетларида астрономия ва фал., табиёт ва ҳуқуқ фанларини пухта эгаллайди, қад. юнон тилини ўрганайди. 1504 йилда Н.К. Польшага қайтди. «Самовий сфераларнинг айланиши» номли асарида оламнинг гелиоцентрик тизимини асослади. Унинг таъкидлашича, Ер оламнинг ўзгармас маркази эмас, негаки, у ўз ўқи атрофида айланиб туради. Иккинчидан, Ер оламнинг марказида турган Куёш атрофида айланиб тургани боис кун ва тун алмашинади. Ш-дек, осмондаги биз кўриб турган юлдузларнинг ҳолати ўзгармасдек туюлади (аслида биз уларни нуқталардан

кузатаётган бўламиз, холос). Ер Куёш атрофида айланиб тургани учун Куёш б. юлдузларга нисбатан ўз ўрнини ўзгартиргандек (яъни, ҳаракатлангандек), сайёралар эса ҳалқасимон ҳаракатланаётгандек кўринади. Биз сайёралар ҳаракатини оламнинг марказида турган Куёшдан эмас, унинг атрофида айланиб турган Ердан кузатаётганимиз учун ҳам бу ҳаракат ҳалқасимон шаклда юз бераётгандек туюлади. Ер атрофида эса фақат унинг йўлдоши Ой айланади, деб ҳулоса қилади мутафаккир. Н.К. ўз мулоҳазаларини фал-й таълимот деб атади. Афтидан, бунга мутафаккирнинг қад. юнон пифагорчилари ғоялари б-н танишгани сабаб бўлса керак. Антик дунё файфларининг илғор ғоялари ҳам Н.К. эътиборидан четда қолмади. Н.К. асослаб берган гелиоцентризм таълимоти ўрта а. дунёқарашида кенг илдиз отган геоцентризмга барҳам берди. Н.К. таълимотининг немис астрономи Иоганн Кеплер ва италян файласуфи Жордано Бруно томонидан ривожлантирилиши унинг христиан дунёқарашига нақадар зид эканини намоён этди. Натижада 1616 йилда мутафаккирнинг шоҳ асари тақиқланган китоблар қаторига киритилди ва икки а.дан кўпроқ вақт (1822 йилга қадар) эътибордан четда қолиб келди. Шунга қарамай, Н.К. ғоялари олам ҳақидаги янги қарашларнинг шаклланишида наз-й методологик асос вазифасини ўтади.

КОСМОПОЛИТИЗМ (юн. *kosmopolites* — дунё фуқароси) — дунё фуқаролигини даъво қилиш, ш-дек, миллий ва давлат суверенитетини рад этиш, турли миллий анъана, мад-т ҳамда ватанпарварлик туйғусидан воз кечиш ғоясини илгари сурадиган қараш. К.нинг негизлари антик давр фал.сида вужудга келган. Қад. юн. файласуфи Лаэртийнинг таъкидлашича, «космополит» сўзи илк бор киниклар

таълимоти вакили синоплик Диоген томонидан қўлланган. Бошқа бир юн. мутаффакири Плутархнинг фикрига кўра, ушбу т.ни китионалик Зенон киритган. Эпиктет назарида эса К. атамасининг муаллифи Сукрот бўлган. Унинг айтишича: «Агарда файласуфларнинг одам ва Худонинг ўртасида яқинлик бор, деган фикрлари тўғри бўлса, унда инсоннинг ватани қаер, деган саволга Сукротнинг мен афиналик ҳам, карфагенлик ҳам эмасман, мен — космополитман, деган сўзлари б-н жавоб бериш лозим» бўлган. Бундай маълумотлар Цицерон асарларида ҳам учрайди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, К. ғоялари софистлар таълимотининг тарафдорлари асарларида ҳам ифодаланган. Антик полисни инқирозига сабаб бўлган Пелопонесс урушлари македониялик Искандар империясининг пайдо бўлиши, кейинчалик эса Рим ҳукмронлигининг кучайиши турли мазмундаги космополитик қарашларни келтириб чиқарган. Македониялик Искандар, Марк Аврелий бу ғояларни янги ҳудудларни қўлга киритиш ҳаракатларида кўрган бўлса, стоиклар — Зенон ва Китиона космополитизм идеалини кишиларнинг ҳаётини умумжаҳон қонунлари орқали амалга ошириш имкони-ни берадиган ягона ижт-й шаклни излашда деб билган. Хус-н, киринаикларнинг космополитик ғояси уларнинг «қаерда яшаш яхши бўлса, ўша жой Ватан» деган иборасида ўз аксини топган. Ўрта а.ларда католик черкови кескин космополитик тенденциялар тарафдори бўлган. Уйғониш даврида дунё фуқаролиги ғоялари феодал тарқоқликка қарши йўналтирилган эди. Бу ғоялар Данте Алигьери, Томмазо Кампанелла, Петрарка, Пико дела Миранделло, Роттердамлик Эразм, Вивес, Рабле, Монтен каби мутафаккирларнинг асарларида ўз аксини топган. Германи-

яда бундай гоёларни Лессинг, Гёте, Шиллер, немис мумтоз фалси вакиллари Кант ва Фихте илгари сурган. Уларнинг К.и ватанпарварлик туйғулари б-н муштарак бўлиб, миллий бирликка эришиш мақсадида юзага чиққан. Кейинчалик К. кескин характерга эга бўлиб, капиталнинг даромад орқасидан қувиш манфаатларини акс эттира бошлайди. Жон Кеннеди «Тинчлик корпуси»ни ташкил этиб, дунёнинг турли жойларига ушбу ташкилотнинг ёш ходимларини юбора бошлайди, уларнинг мақсади — ҳаммага инглиз тилини ўргатиш эди. Аслида, ҳар қандай миллат, катта-кичиклигидан қатъи назар, инсониятнинг бойлигидир ва шу боис уларнинг тили, мад-й ва б. хус-ятларининг йўқ бўлиб кетиши Ер юзидаги миллий ва генетик фонднинг, шахс имкониятларининг қашшоқлашувига олиб келади. Бу ҳақиқатни асло инкор этиб бўлмайди. Лекин шунга қарамай, АКШ Сербияни айнан ушбу мам-т аҳли эътиқод қиладиган православ диний мазҳабида муқаддас ҳайит айёми ҳисобланган кунда бомбардимон қилгани унинг миллий-маън-й анъаналарини назар-писанд қилмаганидан далолат беради. Жаҳон миқёсида юз бераётган ҳоз. жараёнлар миллий давлатларнинг бир-бирига яқинлашуви, иқт-й, сиёсий, ижт-й, мафкуравий ҳамда мад-й жиҳатдан интеграциялашувини тақозо этмоқда. Ушбу тенденциялар, маълум даражада, К. кўринишида бўлиб, глобаллашув жараёнлари таъсирида янада яққол тус олмоқда. Бугунги кунда кишилиқ жам-тининг глобал яқинлашуви, аввало, техник тар-ёт, транспорт воситалари, алоқа ва коммуникация тармоқлари, микроэлектрониканинг рив-ши б-н боғлиқ. Посткоммунистик маконда мустақил давлатларнинг вужудга келиши, уларнинг бозор иқтисодиётига ўтиши ва жаҳон хўжалиқ алоқалари тизимига фа-

ол киришиши глобаллашувнинг яна бир кучли омилига айланди. Ҳоз. даврда глобаллашув жараёнининг кенгайишига аҳолининг ижт-й-иқт-й фаоллиги, айниқса, ишчи кучининг миграцияси сезиларли таъсир қилмоқда. Дунёнинг бирорта ҳам давлати миграция жараёнларидан четда қолаётгани йўқ. Бунинг ҳам ўзига хос сабаблари бор. Аввало, донор давлатлар, яъни мигрантларни етказиб берадиган мам-тларда аҳолининг тез ўсиши, меҳнатга лаёқатли бўлган аҳоли орасида ишсизлик даражасининг юқорилиги, маошнинг пастлиги, етарли даражада ҳаёт кечириш учун зарур бўлган юқори иш ҳақи тўланадиган иш топиш ва ўз касбий маҳоратини ошириш имкониятининг чеклангани шулар жумласидандир. Реципиент, яъни қабул қилувчи давлатлар учун эса, қўшимча арзон иш кучига, юқори малакали мутахассисларга эҳтиёж, ҳаёт шароитлари ва маошнинг юқори даражаси хос бўлиб, бу эса меҳнат миграцияси учун қулай шароит яратмоқда. Аҳолининг силжиши, ўз навбатида, объектив ходиса бўлиб, маълум маънода халқаро алоқалар ва иқт-й ҳамкорликка қўмаклашадиган жараёнларнинг рив-шига, халқаро транспорт ва коммуникация воситаларининг такомиллашувига, ш-дек, аҳолининг халқаро молиявий тузилмалардан кенг фойдаланишига, ахборот тарқатиш суръатига ижобий таъсир этади. Шу б-н бирга, ҳоз. пайтда аҳоли миграцияси б-н боғлиқ салбий жиҳатлар ҳам намоён бўлмоқда. Бу эса ноқонуний миграция тўлқинларининг давлат томонидан доимий равишда назорат қилинишини талаб этмоқда. Мухожирлар орасида уюшган жинойтчилик, низолар ва б. қонунбузарликларнинг вужудга келиши ҳамда ўсиши кўпгина давлатларнинг барқарорлигига салбий таъсир этаётганини мутахассислар таъкидламоқда.

КРИТИЦИЗМ (лот. *kritike* — фикр, мулоҳаза юритиш маҳорати ёки санъати) — инсоннинг билиш жараёнидаги фаолияти тўғри ёки нотўғри ташкил этилганини эътироф этадиган таълимот ҳисобланади. Ш-дек, бу йўналиш инсоннинг билиш фаолиятини ўзини ўзи танқид қилиш орқали такомиллаштириш лозимлигини ҳам кўрсатиб ўтадиган мезонларни ишлаб чиққани б-н ҳам алоҳида ажралиб туради. К.нинг илк фундаментал асослари ва методологияси немис файласуфи И.Кантнинг «Соф ақл танқиди» асарида баён этилган. И.Кант ўз даврида инсоннинг билиш қобилиятини илмий-фал-й н.назардан таҳлил қилар экан, унинг билими қамрай оладиган чегараларни танқидий тадқиқ этиш лозимлигини эътироф этади. Кант фаолиятида билиш жараёнини тадқиқ этиш б-н боғлиқ икки давр мавжуд. Яъни, Кант дастлабки пайтда инсон ақли ёрдамида билиш мумкин бўлмаган нарсаларга ҳам эришиш мумкинлигига ишонган ва ўз фикрини қатъий асослашга ҳаракат қилган. У ўз асарларида билиш борасида барча қийинчиликларни аниқ тасаввур қилиб, тушкунликка тушмасдан, мақсадга етиш мумкин эканини бир неча бор таъкидлаган. Лекин Кант фаолиятининг танқидий даври деб аталадиган иккинчи даврида унинг қалбида ишонч ўрнини ишончсизлик эгаллайди. Натижада, унинг билиш наз-ясида агностицизм — бизни ўраб олган дунёни тўла-тўқис билиш мумкинлигини инкор этадиган танқидий фикр-мулоҳазалар хукмронлик қила бошлайди. К.нинг кейинги ривожчи К.Поппер, Ж.Уоткинс, И.Лакатос, Ж.Агасси, Х.Альберт ва П.Фейерабанд, У.Бартли қарашларида давом эттирилган. Шунингдек, К. ғояларини асос қилиб олган оқимлар танқидий рационализм, Франкфурт мактаби, танқидий реализм каби йўналишларга оид тур-

ли концептуал ёндашувларни ишлаб чиққан. Лекин бу таълимотлар кейинчалик кескин танқидга учраган. Жумладан, Кант қарашларида кўпгина т.лар метафизик маънода акс эттирилган бўлса, Франкфурт мактаби вакиллари таълимоти буржуа жам-тини марксистик ғоялар асосида танқид қилишга асосланган эди. Ш-дек, танқидий рационализм илмий билиш жараёни ва фал-й тафаккурнинг рационал мағзини танқид қилишга асослангани б-н алоҳида ажралиб турган. 1930 йилдан бошлаб К. неопозитивизмни танқид қилиш ва фан тарихининг тадрижий рив-ш босқичларини ўрганиш асосида янги босқичга олиб чиқилган. Бунда М.Полани, Т.Кун, С.Тулмин каби файласуфларнинг концепциялари муҳим ўрин тутди. К.нинг асосий тамойиллари фал. ва фан тар-ётига фақат ижобий таъсир кўрсатиб қолмасдан, кўпгина янги илмий ғоялар, гипотезалар, парадигмаларнинг шаклланишига салбий таъсир кўрсатган. Натижада бундай ёндашувларнинг амалиётда акс эттирилишига чек қўйилган ёки кечроқ ўз тасдиғини топишига олиб келган. Мас., ҳоз. вақтда янги парадигма сифатида эътироф этилаётган синергетика йўналиши доирасида олиб борилаётган илмий баҳс-мунозараларда бу таълимот, яъни синергетикага «сохта фан» ёки «сохта ғоя» деган ёндашувлар ҳам илгари сурилмоқда. Бу эса К.нинг догмалашиб бораётгани натижасидир. К.ни жам-тдаги мафкуравий ўзгаришларга бўлган мун-тларда ҳам кўриш мумкин. Жум-н, мустамлакачилик сиёсатидан қутулган ёш мустақил давлатларда янгича мун-тнинг шаклланиши мураккаб кечиши туфайли жам-тнинг баъзи қатламлари орасида эски тузумни кўмсайдиганлар амалга оширилаётган ислохотларни асоссиз танқид қилишга уринади. Бундай ҳолат, ўз навбатида, маън-й ислохотларни олиб боришда тур-

ли мураккабликларни келтириб чиқариши мумкин. Ш.у. ҳам тафаккурдаги бундай қолипларга қарши курашда миллий ғоянинг улкан бунёдкорлик салоҳияти ва имкониятларига таяниш ғоят муҳим аҳамият касб этади.

КСЕНОФОБИЯ (юн. *xenox* – бегона, четдан келган, қўрқув) – иррационал қўрқув ва бегоналарга нафрат маъносини англатадиган т. К.нинг объекти алоҳида гуруҳ, яъни бошқа дин, ирқ, қабила ёки миллат вакиллари, чет элликлар ҳамда барча «бегоналар»дир. Замонавий социология ва социал психологияда таъкидлаб ўтилган ҳолатлар янада аниқроқ атамалар б-н ифодаланади, мас., гуруҳлараро низо, этноцентризм, этник стереотиплар ва социал сабрсизлик ва ш.к. Бошқа социал-психологик кўринишлар каби К.нинг ўзаги ҳам умумий ҳамда индивидуал онгга бориб тақалади. Одамлар доимо ҳаётий ҳодисаларни урф-о.лар ва умуман, ижт-й воқеликни ўз гуруҳларининг кадр-қимматига кўра ўлчашга мойил бўлишади. Бундай тавсифда эталон, намуна иборалари етакчи ўринга чиқади ва баҳоланаётган ҳодисалар «бизларники» ва «бегоналарники» деган икки катта туркумга ажратилади. Бундай баҳоланиш оқибатида асосан, ўзимизники «уларники»га (бегоналарникига) қараганда яхшироқ, деган хулосага борилади. Ибтидоий жамоа даврида бегоналарга шубҳа, нафрат кўзи б-н қараш ўз қабиласининг бирлигини шакллантириш, уни қўллаб-қувватлашда зарур шароит бўлиб хизмат қилган. Ҳаётимиз ва мад-тимиз глобаллашиб, миллатлараро мун-тлар ривожланиб бораётганига қарамай К. ҳоз. замонда салбий куч сифатида сақланиб қолмоқда. Бундай салбий ҳолатлар кўп сонли конфессионал, ирқий ва этномад-й муаммоларда, турли куч ишлатиш ҳаракатларида намоён бўлади.

К., бир томондан трайболизм, яъни ўзининг ўзакларини ҳар қандай йўл б-н сақлаб қолиш хус-яти бўлса, иккинчи томондан эса специфик идеология ёрдамида кучликлар синфи томонидан, «бегона»лар, яъни социал жиҳатдан кучсизларни эзиш вазифасини бажаради. К. рацизм ёки антисемитизм, фашизм ва миллий экстримизмнинг бир кўринишидир. К. хавфли социал-психологик кўриниш бўлиб, у жабрланувчиларга ҳам, К.ни намоён этувчиларга ҳам жиддий зарар етказиши ва жам-даги мўтадил инсоний мун-тларни бузади. К.ни бартараф этишда ОАВларининг роли беқиёсдир. К.ни енгиш учун, ёшлик чоғиданоқ болани толерантлик руҳида тарбиялаш талаб этилади. Толлерантлик эса, ўз навбатида, ўзига нисбатан танқидий ва б.га нисбатан сабрли бўлишни англатади.

КУТУБХОНА – 1) китоб, журнал ва газеталарни тўплаш, сақлаш ва улардан фойдаланишни таъминловчи мад-й-маър-й ва илмий-ёрдамчи муассаса; 2) маълум бир гуруҳга оид китобхонларга мўлжалланган китоблар туркумининг номи. Ижт-й тар-ётни белгиловчи омиллар орасида китоблар муҳим ўрин эгаллаб, китоб мутолааси жам-т аъзоларининг маън-й юксалишига, тафаккур доирасининг кенгайишига ёрдам берувчи асосий восита ҳисобланади. Машҳур файласуф Дени Дидро «Ким китоб ўқишдан тўхтаसा, билингики, у фикрлашдан ҳам тўхтаган бўлади», деб ёзгани бежиз эмас. Чунки инсониятнинг а.лар давомида тўплаган билим ва тажрибаси, тафаккур олами, маъ-яти, аввало, китобларда акс этади. Ш.у. китоблар азалдан муқаддас ҳисобланиб, улар асраб-авайлаб келинади. Мам-тимизда К.лар қад. даврлардан бошлаб фаолият кўрсатган, жам-т тар-ётига таъсир кўрсатадиган алоҳида мавқега эга бўлган омил сифатида

кадрланиб келган. К.ларнинг жам-тдаги ўрни, мақсад ва вазифалари, унинг ижт-й тузилма сифатидаги аҳамияти беқиёсдир. Мустақиллик йилларида маън-й-маър-й муассаса ҳисобланган К.ларнинг мавқеини ошириш, моддий-техник таъминотини мустаҳкамлаш, К.лар фондини мунтазам равишда янги адабиётлар б-н тўлдириш, электрон асарлар базаларини яратиш, К.ларга кенг китобхонлар оммасини жалб этиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди. Чунки К.лар ижт-й онгни шакллантиришга, айниқса, миллий ғояни ёшлар онгига сингдиришга хизмат қиладиган асосий мад-й маър-й масканлардан бири ҳисобланади. Ш-дек, жаҳон ҳамжам-тидан муносиб ўрин эгаллашда, замонавий илм-фан ютуқларини ўзлаштиришда, илғор ахборот технологияларидан самарали фойдаланишда, ёш авлод маъ-ятини юксалтиришда ҳам К.ларнинг роли катта. Бугунги кунда Ўз-нда 17 мингдан зиёд турли тизим ва кўламдаги К.лар аҳолига зиё ва маърифат тарқатиш йўлида хизмат кўрсатиб келмоқда.

КЎНГИЛЧАНЛИК — инсон табиатидаги мулойимлик, юмшоқ феъллик, раҳм ва шафқатлилик сифатларини ифода этадиган атама. Кўнгли юмшоқ одам жаҳлга, зўрлик ва зўравонликка берилмайди. Кўнгилчан инсон раҳмдил, хушмуомала, бағрикенг, марҳаматли бўлади. Улар «ҳалим кишилар» деб аталади. К. ахлоқий фазилатларнинг энг муҳимларидан саналади. Ҳилм ҳақида мумтоз асарларда таъриф сифатлар кўп учрайди. Ҳадисларда «Ҳилм хулқларнинг саййидидур», «Хар бир иш мулойимлик б-н қилинса, рўёбга чиқиши аниқ ва равшандир», дейилади. Ҳазрат Алишер Навоий «Махбуб-ул қулуб» асарида ҳилм, яъни кўнгли юмшоқлик ҳақида махсус тўхталади. «Ҳилм зикрида»

деб номланган бобда «Ҳилм инсон вужудининг фавоқиҳлиғ боғидир; одамийлик оламининг жавоҳирлиғ тоғи. Ҳилмни ҳаводис дарёсида кишилик кемасининг лангари деса бўлур ва инсоният мезони тошиға нисбат қилса бўлур» (яъни, кўнгли юмшоқлик инсон вужудининг мевали боғи, одамгарчиликнинг асл жавоҳирларга бой тоғи. Кўнгли юмшоқликни ҳодисалар дунёсида кишилик кемасини бошқарувчи лангар чўпи дейиш мумкин ва инсонийликни ўлчовчи, белгиловчи тошга қиёсласа бўлади), дейилади мазкур асарда. Бундай таърифларни ахлоқ-одоб мавзусида яратилган барча мумтоз асарларда учратиш мумкин. Мас., Абдулла Авлоний К.ни инсоннинг энг муҳим фазилати сифатида таъкидлайди: «Ҳилм илми ахлоқ юзасидан инсонга энг керакли нарсадур. Нафснинг роҳати, қалбнинг матонати, фикрнинг саломати, виждоннинг ҳаловати ҳалим табиат бўлмоқ ила ҳосил бўлур. Чунки ҳалим кишилар ҳар қанча қувват ва қудрат соҳиби бўлса ҳам ўзидан ожиз кишиларга шиддат ила муомала қилмас. Фикри саломат кишиларнинг қалби ҳалим, таъби карим ўлур». Айни пайтда К., мулойимлик меъёрида бўлмоғи лозим. У ёмонлик, адолатсизликка нисбатан эътиборсизлик ёки лоқайдликка сабаб бўлмаслиги керак. Акс ҳолда бундай К., анқовлик, журъатсизликка йўйилиб, ножоиз ишларнинг кучайишига, жам-тда маън-й муҳитининг бузилишига олиб келиши мумкин.

КЎППАРТИЯВИЙЛИК — 1) жам-тда бир неча сиёсий партияларнинг мавжудлиги; 2) жам-тнинг эркинлиги демократлашув ва сиёсий хилма-хиллик даражасининг муҳим кўрсаткичи. Мазкур тамойил жам-тда турли партияларнинг эркин фаолияти учун ижт-й-ҳуқуқий шароит яратишни кўзда туттади. Бундай шаро-

итда партиялар ўз дастур ва сиёсатларини Конституция асосида амалга ошириш имкониятига эга бўлади. К. демократик жам-т ҳаёт тарзининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Муайян мам-тдаги сиёсий эркинлик ва инсон ҳуқуқларининг таъминланганлик даражаси ҳам ана шу тамойилга нисбатан аниқланади. Ўз-н мустақилликка эришганидан кейин К. тамойилини амалга ошириш учун юртимизда кенг имкониятлар яратилди. Ўзб-н Конституциясида, «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонунда К.нинг ҳуқуқий асослари ўз аксини топган. Мам-тимизда бугунги кунда мавжуд партиялар ана шу асосда фаолият юритади.

КЎРГАЗМА – моддий ва маън-й соҳадаги фаолият ютуқларини намойиш этиш воситаси. К. орқали инсон ўз меҳнати самарасини кенг оммага кўрсатиш, намойиш қилиш, таништириш ва тарғиб этишга ҳаракат қилади. К.лар асосида катта меҳнат, тажриба ва изланиш ётади. Унга анча олдиндан тайёргарлик кўрилади. Энг сара ишлар (буюм, санъат асарлари ва ҳ.к.) тайёрланади. К. ўтказиш вақти олдиндан белгиланиб, экспонатлар тартиб ва дид б-н жойлаштириб чиқилади. К.лар мақсадига кўра қуйидаги турларга бўлинади: 1) санъат К.лари: уларда тасвирий ва амалий санъат намуналари намойиш қилинади. Улар асосан муаллифларнинг халққа ижодий ҳисоботи тарзида ўтказилади. Санъат К.лари муаллиф ҳамда томошабинларга катта маън-й озик бериб, эстетик завқ бағишлайди. 2) савдо К.лари: ўзига хос реклама вазифасини бажаради ва тижорат мақсадида уюштирилади. Савдо К.ларида исталган буюм ва ашёлар (транспорт, саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш моллари ва ҳ.к.) намойиш қилиниши мумкин. 3) маъ-й-тарғибий (информацион) К.лар: бу турдаги К.ларда

илм-фан ва ишлаб чиқаришдаги ютуқлар намойиш қилинади. Улар халқни фан-техника соҳасидаги энг сўнгги янгиликлар б-н таништиради. Бундан ташқари, К.лар: даврий-мунтазам (ҳар йили, икки, уч йилда бир марта ва ҳ.к.) ва номунтазам (юбилейлар, конгресслар ва ҳ.к.); универсал (фан, техника ва мад-т соҳаларидаги ютуқлар ва маҳсулотлар намойиши) ва ихтисослашган (бир ёки бир неча ёндаш тармоқларни қамраб олувчи); миллий, минтақавий, халқаро ва ҳ.ларга бўлинади. К. маълум бир мақсадга қаратилган, хус-н, оламни воқеа-ҳодисаларни чуқур ва ҳар томонлама идрок этишга, англашга қаратилган бўлиши лозим.

КЎРОЛМАСЛИК – ўзгаларнинг муваффақияти, яхши яшашидан куйиниш, уларга ҳасад ва ғараз б-н қарашни ифода этадиган т. Халқимизда бундай инсонлар ҳақида «Бор бўлсанг – кўролмайди, йўқ бўлсанг – беролмайди», «Кўрганнинг кўзи тўқ, кўролмаснинг ороми йўқ» каби мақоллар бор. К. сўзининг жонли тилда ҳамда бадиий асарларда кўп қўлланадиган маънодоши ҳасаддир. Ҳасад ва ҳасадгўйлик диний дидактик асарларда энг ёмон хулқлардан бири сифатида таърифланади. Ҳадисларда «Ҳасад қилувчилар, сўз юритувчилар, ғайбдан хабар бергувчилар менадан, мен ҳам улардан эмасман», «Мўмин ҳавас қилур, мунофиқ эса ҳасад қилур», дейилади. Ҳасад, кўролмаслик – мунофиқ одамларга хос бўлиб, инсон табиатида чуқур илдиз отадиган бадбин ҳодиса. Шуни назарда тутиб Хусайн Воиз Кошифий «Ҳасад балоси улкан фасодлар пайдо қилур. Чунки ҳасад бағоят жирканч ҳислатдир», дейди. Қад. юн. файласуфи Арасту «Дунёда ҳаммадан кўра ҳасадгўйнинг юки оғирдир, чунки у бечора атрофидаги барча одамларнинг қайғусини ўз устига юклаб

юради», деб айтади. Алишер Навоий ҳасадни касаллик, ҳасадгўйни эса дарди бедаво бемор деб билади: «Ҳасуд бемор, балки муҳлик маразга гирифтор».

Ҳасадгўй одам ҳамкасбларининг муваффақияти ортгани сари, уларга ҳавасланиб изланиш, интилиш ўрнига қўролмаганидан ёмонлик қилишни, зарар етказишни ўйлайди. Нима қилиб бўлса ҳам уларнинг номини булғашга, гийбат, бўҳтон, фитна-фасод б-н бадном этишга ҳаракат қилади. Абдулла Авлоний «Ҳасад ахлоқи замималарнинг (ярамас хулқларнинг) энг зарарлигидур» деб, унга қуйидагича таъриф беради: «Ҳасад деб бир одамга жаноби Ҳақ тарафидан берилган неъмат ва давлатнинг заволини тиламакни айтилуру. Гийбат, бўҳтон, суизан (ҳақорат) каби ёмон хулқлар ҳасаддан туғилуру». Демак, ҳасад, қўролмаслик инсон маъ-ятини тубанлаштирувчи, уни жам-тдан ажратувчи, руҳий ва жисмоний хасталikka бошловчи иллатдир.

КЎЧИРМАЧИЛИК (плагиат) —

а) маън-й соҳадаги бузилишнинг бир кўриниши; б) бировнинг асари, кашфиёти ва б.ини кўчириб, ўзиники қилиб олиш. Бундай ўғрилиқ муаллиф ижозатисиз илмий, адабий, мусиқий ёки бадиий асарни, китоб, диссертация, ри-

сола ва б.ни ўз номидан тўла ёки қисман бостириб чиқаришдан, кашфиёт ёки ихтирочилик натижаларини ўзиники қилиб олишдан иборат. К. бирон-бир кишидан касб ўрганиш, унга тақлид қилиш, турли хунармандчилик, рассомлик, деҳқончилик, чорвачилик ва б.нинг сир-асорини билиб олиш ҳамда ўз фаолиятида қўллашдан фарқ қилади. У устозлар тажрибасидан фойдаланиш, бирон-бир халқ, давлат ёки жам-тда самара берган тар-ёт йўли ёки тамоийларини ўзида қўллаш ва ҳаётга татбиқ қилишдан ҳам фарқланади. Шу маънода, К. шахс маъ-ятининг бузилиши, унинг қинғир йўлларга киришини англатади. Адабиётда бу ҳодиса «адабий ўғрилиқ» деб ном олган. К. ҳолати аниқланганида кўчирмачини судга бериш, етказилган маън-й зарарни қоплашга мажбур қилиш қонунчиликда ўз ифодасини топган. Жумладан, «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунда «Ҳуқуқ эгаси б-н шартнома тузган ҳолда асардан фойдаланилган тақдирда қоидабузар ҳуқуқ эгасига етказилган зарарнинг ўрнини, шу жумладан, бой берилган фойдани қоплаши шарт» экани кўрсатилган (46-модда). К. илм-фанда ҳам олимлик одоби ва шаънига тўғри келмайдиган фаолият тарзида ниҳоятда қораланади.

ЛАГАНБАРДОР — ўз манфаати учун бирор-бир шахс, асосан, мансабдор олдида ўзини жуда тубан тутиб, унга хушомад қиладиган

пасткаш одам; хушомадгўй. Л.лик шундай кишига хос ҳислат, хатти-ҳаракат, хушомадгўйлик. Л.лик инсон шахсиятини ўлдирадиган,

ўзлигидан маҳрум этадиган иллат. Л. ўз манфаати йўлида ҳар қандай тубанликка тайёр бўлади. У мансабдорларга яхши кўриниш ва ундан ўзи истаган неъматларни қўлга киритиш учун ҳар қандай жирканч ишдан қайтмайди. Л. учун муқаддас нарсанинг ўзи йўқ. Дўстлик, муҳаббат, вафо, садоқат туйғулари унга бегона.

Л. ҳамма нарсани пул б-н ўлчайди, атрофидаги одамларга ўз манфаатига хизмат қилиши н.назаридан ёндашади. Мансабдорнинг соясига салом бериб, садоқатини турли йўллар б-н намоиш этишга уринади, аммо фойдаси тегмай қолган одамдан шу заҳоти юз ўгиради.

ЛАЁҚАТ — инсоннинг анатомик-физиологик хус-яти бўлиб, қобилиятлар ривожининг асосидир. Л. — қобилиятнинг наслий мустаҳкамланган омили, қобилият рив-шининг табиий замини. Муайян шароит мавжуд бўлганда Л. қобилиятнинг шаклланиши ва рив-шини таъминлайди. Асаб анализаторларининг айрим туғма хус-ятлари Л.ни ташкил этади. Асаб тизимининг типологик хус-ятлари ҳам Л. сифатида намоён бўлиши мумкин. Муваққат нерв боғланишларининг таркиб топиш тезлиги, мустаҳкамлиги, диққатни тўплаш кучи, асаб тизимининг чидамлиги, ақлий иш қобилияти ҳам Л.га боғлиқ. Ш-дек, биринчи ва иккинчи сигналлар тизимининг мун-ти ҳамда тар-т даражаси ҳам Л. сифатида қаралиши мумкин. Сигналлар тизими ўртасидаги мун-т хус-ятларига қараб, рус олими И.Павлов олий нерв фаолиятининг учта махсус инсоний типини ажратиб кўрсатган. Булар: 1) бадиий тип — биринчи сигнал тизимининг нисбатан устунлиги; 2) фикрловчи тип — иккинчи сигнал тизимининг нисбатан устун бўлиши; 3) аралаш тип — иккала сигналлар тизимининг мувозанати.

Бадиий тип кишилари учун бево-сита таассуротларнинг ёрқинлиги, идрок ва хотиранинг образлилиги, хаёлнинг бойлиги ва жонлилиги, эмоционаллик характерлидир. Фикрловчи типга мансуб кишилар анализ ва системалаштиришга, умумлашган, мавҳум тафаккурга мойил бўлади. Муайян Л. мавжуд бўлганда болада мусикий, адабий, бадиий-тасвирий, математик қобилият жуда эрта шаклланиши ва тез рив-ши мумкин. Мас., машҳур композитор Моцартда мусиқа қобилияти жуда эрта намоён бўлган. Бундай маълумотлар баъзида қобилиятнинг туғмалиги ҳақида нотўғри хулоса чиқаришга ҳам сабаб бўлади. Лекин шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Л. қобилиятнинг рив-шига қафолат бўлолмайди, у қобилиятнинг шаклланиши учун шароитлардан биридир. Инсонда қанчалик кучли Л. бўлмасин, агарда у муайян фаолият б-н қатъий ва мунтазам шуғулланмаса, ундан таниқли мусиқачи, рассом ёки шоир чиқмайди. Қобилиятга нисбатан Л. поливалентлилиги б-н ажралиб туради, яъни айнан бир хил Л. асосида турли хил қобилиятлар шаклланиши ва рив-ши мумкин. Л. кўп қирралидир, шу. ҳар бир қобилиятга муайян Л.и мос келади, деб айтиш мумкин эмас. Демак, айтиш мумкин турли қобилиятлар юзага келиши мумкин. Мас., бадиий тип асосида актёрлик, ёзувчилик, рассомлик, мусиқачилик қобилиятлари таркиб топиши мумкин бўлса, фикрловчи тип заминида эса математика, фал., лингвистикага бўлган қобилият шаклланади. Агар бола ёшлигида ўзини кўрсатмаса, яъни муайян ютуқларга эришмаса, буни Л.сизлик деб қараш керак эмас. Л. инсон рив-шининг турли даврларида ҳам намоён бўлиши мумкин. Демак, Л. шахснинг махсус қобилиятлари таркиб топиши ва рив-ши учун асос бўладиган анатомик-физиологик имкониятдир.

Л. инсоннинг, шахснинг маъ-ят ва маърифатга, табиатдаги бетакрорликни ҳис этишга мойиллик ҳамдир. Л. қанча кучли бўлса, инсондаги бурч ва масъулият туйғуси ҳам шунчалик қатъий бўлади. Шу асосда унда юксак маъ-ят ҳамда маърифат шаклланади.

ЛАТИФА (араб. гўзал, ёқимли; кўплиги латойиф — латифлар, гўзал сўз ва ҳикоялар) — халқнинг нозик фаҳм б-н айтилган кулгули кичик ҳикояси. Л. баъзан нодира, зарифа ва ажиба деб ҳам юритилган. Л. — халқ оғзаки ижодининг энг оммабоп жанрларидан бири. Халқ Л.ларининг қаҳрамони Афанди (Насриддин Афанди) бўлиб, у ўз донолиги, ҳозиржавоблиги, тадбиркорлиги, сўзамоллиги б-н салбий характердаги кишиларни мот қилади. Л. кўпинча Афанди деб ҳам юритилади. Афанди турли миллатларда, мас., тожикларда Мушфикий, туркманларда, қирғиз ва козоқларда Алдаркўса деб номланади. Замонавий Л.лар юмористик характерда бўлиб, уларда бюрократлар, амалпарастлар, боқибегам кишилар енгил кулгу б-н танқид қилинади, эскича ақидалар фош этилади.

ЛАТОФАТ (араб. жозибаторлик, ёқимлилиқ, мулойимлик) — маън-й фазилат бўлиб, унинг соҳиби ҳар қандай давра ё жамоанинг кўрки, одоби, кийиниш мад-ти, озодалиги, мулойим табиати, ҳар бир суҳбатдошига илтифот б-н мурожаат этиши каби қатор хислатлари ўзида мужассам этади. Л. қизлар исми сифатида ҳам кенг тарқалган бўлиб, асосан аёлларга нисбатан қўлланади. Л.ли аёл бу, аввало, гўзал, ёқимли ва жозибатор бўлади. Унинг ўзига жалб этувчанлиги, ўзгаларнинг эътиборли назари, аввало, қиёфасидан, хатти-ҳаракати, ўзини тутишидан сезилади. Ана шу ташқи жозибаторликка нутқи, лафзининг чиройлилиги, мулойимлиги

ва маънодорлиги ҳам қўшилса, ижобий таассурот янада кучаяди. Айни чоғда қиёфаси ёқимли, нозик кўринган айрим шахслар, хус-н, аёлларнинг ички қиёфаси ғариб, лафзи ва фикри тутуруксиз, бетаъин бўлиши ҳам мумкин. Бундай одамларни одатда халқимиз «Усти ялтироқ, ичи қалтироқ», «Ўзини кўру, сўзини кўр» каби ҳикматли иборалар б-н баҳосини беради. Л. сўзи латиф сўзи б-н ўзакдош ва айни пайтда маънодош ҳамдир. Китобий тилда, бадиий адабиётда ёқимлилиқ, майинлик, илтифот ва жозибаторликни латиф шаклида ишлатиш кўпроқ учрайди. Айниқса ўта нозик, жуда ёқимли давра ё ходисаларни латиф давра, латиф кеча, латиф суҳбат ё латиф манзара дея қўллаш инсоннинг ўша давра ё ходисадан бениҳоя қаттиқ таъсирланганини англатади. Тарихий ва бадиий адабиётларда шаҳар ва манзилларга, хус-н, Қўқон шаҳрига шундай сифат бериб, Хўқанди латиф деб аталган. Бу Қўқон шаҳрининг азалдан хушманзара, нозик ҳунарларга бой, диди, таъби баланд кишилар манзили бўлганини англатувчи шаҳар эканига ишорадир. Дарҳақиқат, Қўқонда ўнлаб ҳунармандлик соҳаларининг тараққий этгани, халқнинг санъатсеварлиги, кўплаб олиму фузало, шоиру адибларнинг етишгани ва узоқ даврлар ўз адабий муҳити, санъати, гўзаллиги б-н Ў.О. худудида шуҳрат топгани учун у шундай сифатга сазовор бўлган. Демак, «латофат», «латифлик» тлари, аввало инсонга, давра-жамоага, шаҳар-манзилга нисбатан ижобий таассурот, яхши мун-т ифодаси сифатида қўлланса, иккинчидан аёл гўзаллиги, унинг ташқи ва ички чиройи жозибаторлиги белгиси ҳисобланади.

ЛАҚМАЛИК — ҳар нарсага дарров ишониш, осон алданиш, калтафаҳмлиқ, гўллик. Л. — нодон одамга хос қусур, хатти-

ҳаракат, у ўзида ёмон феъл-атворни жамламаса-да, лекин салбий маънога эга. Чунки, Л. туфайли феъл эгасига ишониб топширилган иш барбод бўлади. Л. дўстлар орасида ишончсизликни, рақиб томонга галаба келтиргани учун ҳам салбий хус-ят касб этади. Мутафаккирлардан бири «Инсонга хос камчиликлар ичида кечиримлилиги соддаликдир», деган эди. Соддалик иллат эмас. Аммо соддалик б-н Л.ни фарқлаш лозим. Л.ни донишмандлар ахмоқлик б-н тенглаштиришган. Абулқосим Фирдавсий бу борада шундай дейди: «Ақл қалб посбонидир. Ақл яна уч қўриқчи: тил, кўз, қулоқнинг устидан ҳам посбонлик қилгувчидир. Зеро, эзгулик ва ёвузлик айнан ана шу уч аъзо орқали қалбга кириб боради». Л.нинг зарари жуда катта. У нафақат шахс маъ-яти, балки жам-т учун ҳам зарарли иллат. Л.нинг зидди зийраклик, огоҳлик, оқилликдир. Л.ни хушёрлик, ўзини меъёрда тутиш бартараф қила олади. Лақма одам бўлар-бўлмас гапларни ўйламасдан гапирaveraди, ўзини тутишни билмайди, натижада хатоларга йўл қўяди. Ш.у. одамлар бундай кимсалардан ўзини олиб қочади. Машҳур рус масалнависи И.Крилов «Тулки б-н қарға» масалида Л.ни танқид қилади. Унда лақма қарға тулкининг мақтовларига ишониб, пишлоқдан маҳрум бўлиб қолади. Абдулла Авлоний бу борада дейди: «Ақл эгаси хийлага алданмагай, // Хийлагарнинг хийласи бошин егай. // Дўст ила душман сўзининг фарқи бор, // Фаҳм этар ҳар кимки, ўлса хушёр».

ЛИБЕРАЛИЗМ (лот. *liberal* — озод, эркин) — ижт-й-сиёсий таълимот ва ижт-й ҳаракат бўлиб, шахс ва жам-т эркинлиги етарли даражада бўлишни кўзда тутадиган ғоя. Л. Испания Конституциясини (1812) тузиш даврида пайдо бўлган. Европада Л. инглиз сиёсий

иктисодчилари наз-ялари б-н боғлиқ ҳолда давлатнинг иқт-й масалаларга ноқонуний аралашмаслигини эътироф этади. Либераллар шахснинг ташаббусини, савдо эркинлиги ва ҳақиқий рақобатни ривожлантиришга ҳаракат қилади. Дастлабки либерал ғоялар Сукрот даврида пайдо бўлиб, адолатли давлат тузишга қаратилган. Кейинчалик Л. Рим қўмондонлари томонидан ривожлантирилган. Диний дунёқараш ва буржуа инқилоблари (XVII–XVIII а.лар) феодал мун-тларнинг емирилиши ва Л.нинг рив-шига олиб келган. Лекин Л. давлат ва инсон озодлигига зарар етказиши мумкинлиги ҳам назарда тутилган. Л.нинг асосий принципи мутлақ озодлик эмас, балки шахснинг максимал эркинлиги, фикрлаши, фикрни баён қилиш ва ҳар қандай динни эътироф этиш эркинлигидир. Европа Л.и намояндалари Локк ва Руссоларнинг фикрича, Л. асосан давлат ва шахс эркинлигини ҳимоя қилган. Бу фикрларни Кюи, Кант, Жефферсон, Франклин, Монтескье, Кондори сингари файласуфлар қўллаб-қувватлаган. Табиий ҳуқуқ ғоялари Америка мустақиллик декларациясида (1776), француз шахс ва фуқаролиги декларациясида (1784) ва инсон ҳуқуқлари декларациясида баён қилинган. Эркинлик ғояси асосан одамларнинг мулкка бўлган мун-ти б-н боғлиқ бўлиб, унинг ижт-й ўрни ва оладиган неъмат миқдорини кўрсатади. Мазкур муаммолар Адам Смит томонидан такомиллаштирилиб, «Халқлар бойлиги» асарида баён қилинган. Унинг фикрича, шахснинг табиий эркинлиги, бозор эркинлиги ва рақобат жам-т ҳаётини барқарорлаштиради. Индивидуаллик тартибсизликка, тартибга ва ўсишга олиб келади. Давид Рикардо ҳам Л.ни таърифлаб, иқт-й эркинлик максимал фойданинг манбаи, деб ҳисоблаган. Ж.Бате Сейнинг «Сиёсий иқтисод трактата-

ти» (1803) асарида бозор қонуниятлари ифода этилган. Бу қонунга асосан иқтисодиётда тақчиллик ва мўлчилик бўлиши мумкин эмас. Давлат ва иқтисодиётни бошқариб, талаб ва тақлифни тенглаштириб туради. Л.нинг янги йўналиши – утилитар фал.ни Бентам, Милл ва б. файласуфлар ривожлантирган. Агар мумтоз Л. давлатнинг иқтисодиётга аралашшига мутлақо қарши бўлса, утилитар фал. баъзан давлат иқтисодиётга таъсир этиши мумкинлигини кўрсатади. Лекин давлат иқт-й эркинликни тақиқ этмасдан, фақат ёрдамлашиши мумкин. Сиёсий Л. шахсларнинг давлат ҳаётида иштирок этиш ҳуқуқини тан олиб, сайловларда қатнашишини шарт деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, сиёсий Л. фуқароларга виждон эркинлиги, сўз ва матбуот эркинлигини, яшаш жойини танлаш ҳуқуқини кафолатлайди. Неоклассик Л. XIX а.да пайдо бўлиб, унинг мазмун-моҳияти Л.Вайлераснинг (1834–1910) соф капиталистик иқтисодиёт концепциясида баён этилган. Вайлерас ижт-й ва сиёсий муаммолардан юқори бўлиб, фақат ишлаб чиқариш ва ресурсларни тақсимлаш муаммоларини кўриб чиқади. Вайлераснинг наз-й концепцияси Иккинчи жаҳон уруши орасидаги иқт-й инқироз сабабларини тушунтириб бера олмайди. Буни йирик инглиз иқтисодчиси, сиёсий нотик Ж.М.Кейнс (1883–1946) таърифлаб беради. Кейнс фикрига кўра, иқтисодиёт капитализм даврида ўсиш ва пасайиш хоссасига эга бўлиб, буни баргараф этиш учун давлат иқтисодиёт ривожини мувофиқлаштириб туриши керак. Давлат эса, Кейнс наз-ясига асосан, молия соҳасида, солиқлар тизимида, давлат қарзи ва уларни сарфлаш борасида фаол иштирок этиши шарт. Кейнс издошлари (Фридманн, Хайек) нолиберал иқт-й концепцияларни яратиб,

давлатнинг иқтисодиётни бошқариш борасидаги ролини тан олди. Уларнинг фикрича, капитализм ўз имкониятларини тўлиқ йўқотмаган ва давлат сўнгги ўн йилликларда иқтисодиётнинг нормал рив-шини таъминлаган. Неолибералчиларнинг фикрича, ҳақиқий капитализм ҳали йўқ, у Л. тўлиқ шаклланган даврда пайдо бўлади. Шундай қилиб, давлатнинг иқт-тга аралашуви иқт-й қонунларга асосланган бўлиши керак. Л. давлат масаласига авторитар марксистик қарашларга қарши бўлиб, жам-т ва иқтисодиётда давлатнинг ролини белгилаб беради. Л. таълимотининг мазмун-моҳияти, асосий ғоя ва тамойиллари унинг ғоявий муҳолифлари бўлган концепциялар – консерватизм ва социализм б-н қиёслаганда, айниқса яққол намоён бўлади. Маълумки, инсоният тар-ёти ва ижт-й-фал-й фикр тарихида Л. таълимоти асосан икки ғоявий оқим – консерватизм ва социализм б-н кескин курашда тобланиди, ҳам ижт-й фал., ҳам сиёсий таълимот, ҳам мафкуравий тизим сифатида афзаллигини намоён этди. У шахс, индивид ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда манфаатларининг устуворлиги ғоясига таяниб, инқилобий ларзаларсиз, қонун ва ижт-й шартнома замирида жамият ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ этиш концепциясини илгари суради. Консерватизм оқими намояндалари Л.ни ўта радикалликда, яъни кескин чораларни қўллашда айбласа, социалистлар, аксинча, унинг мўътадиллигини, инқилобий услубларни инкор этишини қоралаб келади. Консерватизм таълимотининг асосчиси Э.Берк «Франц. инқилоби ҳақида ўйлар» асарида (1790) мавжуд тузум ва қадриятларни ҳимоя қилиб, давлат, жам-т, озодлик, ҳуқуқ, шахс эркинлиги масалаларига доир қарашларини баён этади. Эътиборли жиҳати шундаки, унинг ёнда-

шувида консерватив қарашларнинг либерал ғоялар б-н қоришиб кетганини кузатиш мумкин. Жумладан, давлатнинг мазмун-моҳияти ҳақида тўхталиб, унинг энг мақбул шакли – инг. либерал анъаналарининг мумтоз табиий ҳуқуқ наз-яси б-н уйғунлашган, авторитар бошқарув тизими томонидан инсон ҳуқуқлари таъминлаган тузум, дея таъкидлайди. Шу боис Берк қандайдир мавҳум ижт-й тузум лойиҳалари ҳақида эмас, бутун диққат-эътиборни мавжуд давлат ва жам-т шакллариининг таҳлиliga қаратади. Аслида консерватизм эркинлик ғоясига қарши бўлмаса-да, мазкур таълимот доирасида у ўзгача маъно-мазмун касб этади. Агар Л. таълимоти инсон ҳақ-ҳуқуқлари, шахс эркинлиги ғоясини ёқлаб келган бўлса, Берк «умумий эркинлик» т.си инсон табиатида зид экани ва турли халқлар тарихий тар-ёти мобайнида шаклланган муайян эркинликларгина чинакам аҳамият ва ҳиммат касб этишини таъкидлайди. Л. фал.сида индивидуал эркинликлар ижт-й мун-тлар асосини ташкил этувчи муқаддас қадрият сифатида талқин этилса, консерваторлар назарида, шахс манфаатлари ижт-й мун-тлар тизимига бўйсундирилиши даркор. Зеро, ҳар бир инсон муайян ижт-й қадрият ва манфаатлар тизими доирасида яшайди. Бунда унинг нафақат ижт-й мун-тлари тизимида тутган ўрни, балки шахсиятининг моҳияти ҳам намоён бўлади. Шу маънода, шахс эркинлиги устуворлигининг ёқлаб чиқилиши ёки мутлақлаштирилиши, охир-оқибат инсоннинг ижт-й алоқалар тизимидан узилиб қолишига сабаб бўлади. Консерватив таълимот вакиллари назарида, бу ҳол шахснинг яккалашуви, унинг табиий ҳуқуқ ва эркинликларининг чекланишига олиб келиши мумкин. Дарҳақиқат, XX а.нинг сўнгги ўн йилликларида аксарият ривожланган мам-тларда инсон табиати ва фао-

лиятида жузъий ўзгаришлар содир бўлаётгани, хус-н, худпарастлик аломатлари, ёлғиз яшашга интилаётган одамларнинг тобора кўпайиб бораётгани инobatга олинса, консерватив оқим вакиллариининг бу борадаги қарашлари ҳақиқатга яқин эканини тан олиш лозим. Таъкидлаш жоизки, Л. таълимотининг айрим таниқли намояндалари, мас., Алексис де Токвиль консерватизм замиридаги соғлом фикрларни инкор этмаган, аксинча, ривожлантиришга интилган. Унинг қадриятлар ва манфаатлар, ижт-й тар-ётда адолат тамойили ва аристократиянинг ўрнига доир қарашлари консерватив ёндашувлардан кескин фарқ қилмайди. Табиийки, консерватизм таълимотининг замонавий талқинларида ҳам либерал ғоя ва қарашлар таъсирини кўриш мумкин. Қарийб икки юз йил мобайнида ижт-й-иқт-й тенглик ғоясини инкор этиб келган мазкур оқим вакиллари Л. замирида шаклланган умумий сайлов ҳуқуқи, фуқароларнинг ижт-й муҳофазаси, шахс ҳуқуқ ва эркинликлари тамойилларини бугун тан олишга мажбур. Чунonчи, XX а.нинг иккинчи ярмида консерватизм таълимоти замирида пайдо бўлган «янги ўнлар» оқими ҳам эркин бозор иқтисодиёти, ижт-й ва сиёсий эркинликларни ёқлаб чиқмоқда. Ҳатто ўта консерватив қарашлари туфайли «Темир хоним» дея эътироф этилган Буюк Британиянинг собиқ Бош вазири Маргарет Тэтчер Кейнс сиёсий иқтисодиёти, «келишув» анъаналари ҳамда корпоратив ёндашувлардан воз кечиб, давлатни идора этиш, иқтисодиётни ривожлантиришда монетаризм тамойиллари, либерал ғоя ва қарашларга таяниб фаолият юритгани маълум. Умуман олганда, Л. ва консерватизм таълимотлари ғоявий-мафкуравий, иқт-й ҳамда сиёсий қарашлар н.назаридан фарқланса-да, аммо алар мобайнида бири-бирдан озикланиб,

бири-бирини бойитиб келган. Л. нинг яна бир асосий муҳолифи — социализм (бу ижтимоий-сиёсий таълимот негизида социал-демократик, коммунистик, национал-социалистик йўналишдаги ўнлаб сўл оқимлар вужудга келган) ўртасидаги фундаментал фарқ давлат ва жам-т ҳамда инсон фаолиятининг барча соҳаларига доир масалаларнинг бир-бирига мутлақо қарама-қарши ёндашувлар асосида талқин этилиши ва ҳал этилишида намоён бўлади. Биринчидан, Л. таълимотининг бир неча а.лик тадрижий тар-ёти натижаси ўлароқ, дунёнинг кўпгина мам-тларида инсон ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари, манфаат ва эҳтиёжларини таъминлаган давлат, шахс маън-й камолоти, унинг ботиний ва зохирий имкониятларини рўёбга чиқарадиган ривожланган фуқаролик жам-ти вужудга келган бўлса, социалистик ғоя ва қарашлар асосига қурилган тоталитар тузумларда (социалистик тизим мам-тлари, нацистлар Германияси, Муссолини Италияси, Франко Испанияси ва ҳ.к.) давлат олий қадрият, инсон эса унга сўзсиз хизмат қиладиган қул, оддий мурват сифатида қараб келинган. Албатта, бундай ғайриинсоний ғояларга таянган тузумларда инсон ҳақ-ҳуқуқи ва манфаатлари, ҳатто ҳаётининг ҳам бир чақалик қиммати бўлмаган. Миллионлаб одамларнинг хуни дарё бўлиб оққан, аҳолининг айрим тоифа ва табақалари қириб юборилган, бир қанча миллатлар ватанидан қувғин этилиб, қатагон қилинган XX а.нинг фожиали тарихи шундан далолатдир. Бинобарин, тоталитар тузум ва диктаторлар ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун қурол кучигагина таянмаган, улар ижт-й ҳаётнинг барча соҳаларини назорат қилишга, инсон руҳиятига, умуман оммавий онга хос муайян хус-ятлардан фойдаланишга интилган. Иккинчидан, Л. таълимоти

асосчилари инсон ҳақ-ҳуқуқи ва эркинликлари олий қадрият эканини асослаб берган бўлса, унинг ҳаётини қатъий назорат қилишга уриниш қанчалик даҳшатли оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлигини социалистик ғоя ва мафкура асосига қурилган давлатлар мисолида кўриш мумкин. Учинчидан, Л. хусусий мулк, хусусий манфаатнинг дахлсизлигини ёқлаб чиқади ва мукаммал қонунлар воситасида унинг ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкам ҳимоя этилишини таъминлайди. Л. наз-ясига кўра, мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи — эркин бозор иқтисодиётининг пойдеворига бўлиб қолмасдан, шахс ва жам-т фаровонлигининг асоси ҳамдир. Социалистик маъмурий-бўйруқбозлик тизимида эса мулк тўлиқ давлат томонидан тасарруф этилади, хусусий мулкчилик эса таг-томири б-н суғуриб ташланади. Иқтисодиётни бошқаришда марказлашган режатақсимот тамойиллари ҳукмронлик қилади. Тўртинчидан, Л. таълимоти замирида жам-т иқт-й, ижт-й, сиёсий ва маън-й ҳаётини такомиллашувига хизмат қиладиган турли-туман илмий наз-я ва концепцияларнинг пайдо бўлишига имкон яратилса, социалистик ғояларга асосланган тузумларда яккаю ягона «ҳаққоний» (аслида ўта мавҳум, утопик ва афсонавий қарашлар мажмуасидан иборат бўлган) таълимотга таянилади. Бешинчидан, Л. давлатни идора этиш демократик тамойиллари, хус-н, ҳокимият турли бўғинлари ваколатларининг бўлиниши, ш-дек, фуқаролик жам-тини бошқариш мукаммал ин-тларининг шаклланиши ва рив-шига кенг имконият яратса, «социалистик демократия» — давлат, партия ёки номенклатуранинг яккахукмронлиги, шахсга сифиниш, миллатлараро ва гуруҳлараро зиддиятларнинг кучайиши, ахлоқ ҳамда маън-й қадриятлар таназзулининг тимсоли

бўлиб қолди. Олтинчидан, Л. қарийб уч алик ривожни мобайнида инсониятни тар-ётнинг юксак чўққисига етакловчи, ўзгарувчан, такомиллашиб борадиган таълимот эканини намоён этди. Социализм наз-яси эса гоёвий-мафкуравий ва ижт-й-сиёсий таълимот сифатида давр талабларига дош бера олмай, инқирозга юз тутди. Бир сўз б-н айтганда, Л. ва социализм ўртасидаги тарихий муҳораба эркинлик таълимоти фойдасига ҳал бўлди. Шу боис социалистик мафкура, тоталитар тузум исканжасидан қутулиб, ижт-й-иқт-й тар-ёт сари интилаётган барча давлатларда, шу жумладан, Ўз-нда, либерализм фал.си ва сиёсий таълимотига таяниб, жам-т ҳаётининг жамики соҳаларини эркинлаштириш, фуқаролик жам-ти ин-тларини шакллантириш, демократик кадриятларни амалиётга татбиқ этиш сиёсати изчил амалга оширилмоқда.

ЛИРИКА (юн. *lyra* — қад. юнонларда рубобга ўхшаш мусиқа асбоби бўлиб, улар шу асбобни чалиб қўшиқ-шеър айтганлар; ана шу қўшиқ ва шеърлар Л. дейилган) — бадий адабиётнинг эпос, Л., драма деб номланган уч асосий туридан бири. Л. бирор-бир ҳаётий воқеа-ҳодиса таъсирида туғилган рухий кечинма, фикр ва туйғулар орқали турмушни акс эттиради. Л.да инсоннинг ички дунёси шу инсоннинг ўзи ҳам, ундаги кайфиятни туғдирган ҳаёт шароитларини ҳам тасаввур қилишга имкон беради. Лирик асар, одатда, кичик ҳажмли бўлади. Лекин, шунга қарамай, у ҳам турмушни бадий, образли акс эттиришнинг барча хус-ят ва белгиларига эга бўлади. Л. асарда конкрет индивидуал кечинмалар орқали типик кечинмалар ифодаланади, бу ҳолат лирик асарда бадий умумлаштиришни вужудга келтиради; шоир Л.да муайян шахснинг бевосита ҳаётий

кечинмасини беради, бу б-н асарда характер ва кечинмани индивидуаллаштиради; шоир Л.да ёлғиз ўз фикри, ҳис-туйғусинигина эмас, балки типик кечинмаларни ифодалайди, бу эса ўз навбатида бадий фантазияни талаб этади (бусиз лирик асар шоирнинг фақат шахсий кундалик дафтарига айланар, санъат бўла олмас эди). Демак, бадий фантазия Л. учун ҳам хос хус-ятдир; шоир воқеликни илғор ижт-й идеаллар нури б-н ёритадиган кечинмалар, фикр ва туйғуларни тараннум этади, натижада Л. асар катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади. Бинобарин, Л.нинг композицион тузилишида уч таркибий қисм мавжуд: биринчи қисмда асосий фикр ифодаланади, иккинчи қисмда ёрдамчи, янги мотивлар б-н мавзу очилади, учинчи қисмда фикр ва туйғулар доираси тугалланади, яқунланади. Буни хотима қисм дейдилар. Хотимада фикрлар, туйғулар мужассам тус олади. Мас., Ҳамид Олимжоннинг «Ўрик гуллаганда» шеъридаги бош фикр, асосий мотив қуйидаги гўзал мисраларда ёрқин: Мана сенга олам-олам гул, // Этагингга сикқанича ол. // Бунда толе ҳар нарсадан мўл, // То ўлгунча шу ўлкада қол. Шеърий шакл Л.нинг характерли хус-яти бўлиб, у кишининг ҳис-туйғуга тўла ҳаяжонли нутқини таъсирли ифодалашда қўл келади. Шеърий шакл Л.да оҳангдорлик ва мусиқийликни вужудга келтиради. Бинобарин, Л. асар, гўё ўқиш учун эмас, балки фақат куйлаш учун яратилгандай туюлади. Л.нинг энг қад. турларидан бири — халқ қўшиғи, ашула ва лапарлардир. Шарқ мумтоз Л.си, жумладан, ўзб. мумтоз Л.си ғазал, қасида, мурабба, мухаммас, мусаддас, рубоий, қитъа каби жанрлардан иборат бўлган. Ҳозир Л.ни шеърнинг асосий мазмунига қараб, сиёсий ёки фуқаролик Л.си, фал-й Л., интим (шахсий) Л., табиат ё пейзаж Л.си каби жанр-

ларга ажратадилар. Лекин, уларнинг ҳаммасида ҳам инсон ҳаёти, муҳаббати ва нафрати, севинч ва изтироби ўз лирик ифодасини топади. Чунки ҳар қандай бадиий асарнинг марказида инсон ва унинг ҳаётий кураши, жам-т ва табиат ҳодисаларига маън-й, маър-й мун-ти асосий объект бўлиб туради. Инсоннинг хилма-хил ҳаёт ҳодисаларига ва табиатга мунтидан ранг-баранг Л. лавҳалар, ҳаёт поэзиясининг қаламга олинган турли-туман лирик кўриниши намоён бўлади. Чунончи, инсоннинг ижт-й ҳодисаларга мун-ти фуқаролик Л.сида, табиатга қараши пейзаж Л.сида акс этади ва ҳ.к.

ЛОТИН АЛИФБОСИ — инсон, шахс дунёқараши, билим ва кўникмалари, тажрибаларини ёзма баён қилиш усули сифатида қад. Римнинг Лаций вилоятининг («лотин» сўзи ҳам шундан), хус-н, унинг марказий шахрининг ёзуви, ҳарфий ёзув; ғарбий юнон ёзуви асосида пайдо бўлган. Мил. ав. IX–VIII а.ларда ҳоз. Италия ҳудудига кириб келган алифболи юнон ёзуви аста-секин ривожланиб, фақат мил.ав. III–IV а.лардагина мустақил Л.а. юзага келган. Ушбу ёзувдаги энг қад. ёдгорликларда (мил.ав. VI–IV а.лар) ёзув йўналиши ҳам ўнгдан чапга, ҳам чапдан ўнгга йўналган бўлган, мил. ав. IV а.дан кейингина чапдан ўнгга қараб ёзиш барқарорлашган. Бу даврдаги ёзувда тиниш белгилари бўлмаган, ҳарфлар бош (катта) ва кичик ҳарфларга ажратилмаган. Л.а.да дастлаб 20 та ҳарф бўлган, мил.ав. I а.дан бошлаб юнон тилидан кирган сўзларни ёзиш учун V, Z ҳарфлари қўллана бошлаган. Бу алифбо ўрта а.ларда кўплаб шакл ўзгаришларига учраган ҳолда рившда давом этади. XI а.да W ҳарфи, XVI а.да X ва V ҳарфлари алифбога киритилади. Кейинги ривш даврида, китоб босиш ишлари йўлга қўйилганидан кейин ти-

ниш белгилари, диакритик белгилар пайдо бўлди, бош ва кичик ҳарфлар фарқлана бошланди. Ҳоз. Л.а. икки хил типографик шаклга эга: асл лотин ҳарфлари (иккинчи номи — «антиква») ва гот ёзуви («фрактура» деб ҳам аталади). Уларнинг биринчиси, яъни лотин ҳарфлари энг қад. алифбога яқин бўлиб, ҳоз. амалиётда, асосан, ана шу ҳарфлардан фойдаланилади. Рим империяси қулагач, хус-н, VIII а.дан эътиборан Л.а. Ғарбий Европадаги кўплаб халқларнинг ёзув тизимлари учун асос бўлди. Ҳоз. даврда дунё тилларининг 30–35 фоизи Л.а.дан фойдаланади. Ўзб-нда ҳам 1929–40 йилларда шу алифбо асосидаги ўзб. ёзуви амалда бўлган. Мустақилликка эришганимиздан сўнг она тилимизга яна Л.а. жорий этилди. Ҳоз. ёзувимизда лотин ва крилл алифболари баробар ишлатилмоқда. Бу эса миллий тилимиз ривожини учун катта қулайликлар яратиш б-н бирга, юртимизда турли миллат ва элат вакилларининг ёзма маданияти ривожлантиришда ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Миллий ёзув тизимлари Л.а.га асосланган халқларнинг алифболаридаги ҳарфлар таркиби, албатта, қад. Л.а.дан фарқ қилади. Л.а.нинг тегишли фонетик тизимларга мослашуви диакритик белгиларни киритиш орқали амалга оширилади.

ЛОҚАЙДЛИК — инсон, жам-т, миллат ишига бепарво ва совуққонлик б-н ёндашиш, мунда бўлишни ифодаловчи маън-й иллат. Муайян кишининг гоҳида ўз ҳаёти, ўзгалар фаолияти, атрофда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга бефарқлиги ва лоқайдлигини англлатувчи т. Ҳаётий позициянинг аниқ эмаслиги, долзарб вазифалардан ўзини олиб қочиш, эл-юрт, жам-т ва миллат ташвишларидан четда туриш Л. белгиларидир. Л.ка қарши кураш, замон даъватларига ҳозиржавоб ва давр б-н ҳамнафас,

маънан баркамол кишиларни тарбиялаш бу соҳадаги долзарб вази-фадир.

ЛУТТИБОЗЛИК – 1) Куръонда зикр этилган пайғамбар Лут (а.с.) қавмининг қилиқларига тегишли одатлар, бола ўйнатувчи, баччабоз; 2) ҳоз. маънода бачканалик, шум, айёрлик, маҳмаданалик; 3) қўчма маънода – фирибгар, хийлагар, алдоқчи, найрангбоз маъноларини англададиган т. Л. аслида «луттийбозлик» сўзидан ўзлашган. Л. бадий адабиётда салбий маънода қўлланади. Л. адабиёт, психология, этика ва эстетика фанларининг предметиدير. Мазкур категориянинг зидди ростгўйлик, соддалик, одобилик, ахлоқий комиллик ва х.к. Л.ни ўзига касб қилиб олган

одамлар ишончсиз, зарур вақтда ёрдамга келмайдиган, ижт-й ҳаётда қалб амри б-н яшамасдан, аксинча нафс майлларига қулоқ тутадиган кишилар тоифасидир. Л. иллатини йўқотиш фақат инсоннинг ўзига боғлиқ. Л. қиладиган кишилар жам-тда мустақил фикри йўқ, маҳмадана, хатти-ҳаракати бачкана қилиқлардан иборат кимсалардир. Қаерда қалб ва ақл муштараклиги, иймон-ишонч йўқолиб борса, ўша ерда Л. бошланади. Л.нинг давоси тартиб-интизом, таълим-тарбиядир. Абдурахмон Жомий таъкидлагани каби, «Кўмкўк бу найрангбоз осмон остида, // Бўлсанг ҳар кимсани синаш қасдида, // Фарқ бўлма сўзларинг ҳусн, жамолига. // Нечукдир, назар сол ишин ҳолига...»

МАДАНИЙ ИСЛОҲОТ — мад-й янгилашиш, жам-тнинг бир сифат ҳолатидан юксакроқ янги сифат ҳолатига ўтиш жараёнида иқт-й, ижт-й, сиёсий жабҳалар б-н бир қаторда мад-т ва маъ-ят соҳасида ҳам туб ўзгаришлар ва ислохотларни амалга ошириш жараёнини ифода этувчи т. Бунда жам-т ҳаётининг барча жабҳаларида амалга ошириладиган туб ислохотлар мад-й ҳаёт ва маъ-ят б-н уйғун ҳолда олиб борилиши объектив тар-ёт қонуниятини сифатида намоён бўлади. Чунки, жам-т иқт-й-ижт-й асосларини ислоҳ этиш объектив равишда мад-т соҳасини ҳам тубдан ўзгартириш ва қайта қуришни тақозо этади. Тарихий тар-ёт жараёни, цивилизация ривожининг му-

айян босқичида маърифатпарварлик ҳаракатини (Франция, Англия, АКШ, Голландия, Белгия, Германия ва б.), М.и., илм-фан, санъат ва адабиётни ривожлантириш орқали миллий озодликка, мустақилликка эриши йўлидаги саъй-ҳаракатлар (гандизм, жадидчилик) М.и. амалиётини жорий этиш босқичлари сифатида баҳолаш мумкин. Собиқ мустабид тузум даврида «маданий инқилоб» деб аталган, аслида маданият соҳасида зўрвонлик ва босқинчиликдан иборат бўлган бузғунчи жараёнлар оқибатида азалий урф-о., анъана ва қадриятларимиз, миллий гуруримиз топталди, халқимизнинг минглаб асл фарзандлари: давлат арбоблари, олиму уламолар, зиё-

лийлари қатагон қилинди, бебаҳо илмий, мад-й-маъ-й меросимиз, неча минг йиллик тарихимиз ва мад-тимизга асосланган маън-й ҳаётимизга таъқиб ва тазйиқлар қучайди. Мустақиллик туфайли мам-тимиз ҳаётининг барча соҳалари қатори мад-т, маъ-ят соҳасида ҳам амалга оширилган кенг қўламли ислохотлар миллий ўзлгимизни англаш, кўҳна урф-о. ва анъаналаримизни тиклаш, улуғ аждодларимиз қолдирган бой меросни ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш, уларнинг қадамжоларини обод этиш, илм-фан, санъат ва адабиётни ҳар томонлама ривожлантириш борасида беқиёс имкониятларни юзага чиқармоқда.

МАДАНИЙ МЕРОС — авлодлар томонидан яратилган амалий тажриба, маън-й-ахлоқий, илмий, диний ва маданий қарашлар, халқ мад-ти ва ижодида ифодаланган моддий ҳамда маън-й бойликларни англатувчи т. Ҳар бир давр М.м. ривожига ўзига хос ҳисса қўшади. Мас., Кад. юнон мад-ти доирасида фан, адабиёт ва санъати соҳасида яратилган нодир асарлар ва ёдгорликлар ҳозиргача инсониятни ҳайратга солиб келмоқда. Мам-тимиз ҳудудида мавжуд бўлган тўрт минг йилдан зиёд моддий-маън-й обида умумжаҳон меросининг намнаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Мустақиллик йилларида ана шу бебаҳо М.м.ни тиклаш, уни асраб-авайлаш ва бойитган ҳолда келгуси авлодларга етказиб бериш йўлида улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилиб, изчиллик б-н давом эттирилмоқда. Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Тошкент, Қарши, Термиз, Хива, Марғилон, Шаҳрисабз каби кўҳна шаҳарларимиздаги тарихий ёдгорликлар, масжиду мадрасалар, мақбаралар, қадамжолар ҳам М.м.нинг ажралмас қисмидир. Мам-тимиз мустақилликка эриш-

гач, мустабид тузум даврида таққилаб қўйилган урф-о., маросим ва анъаналар, исломий қадриятлар, миллий байрамлар қайта тикланди, ўзб. тили давлат тили мақомига эга бўлди, жаҳон ва миллий мад-тимиз ривожига улкан ҳисса қўшган буюк сиймоларнинг номлари тикланиб, асарлари ҳар томонлама ўрганилмоқда, қадамжолари обод этилмоқда. Бундай эзгу саъй-ҳаракатлар бой М.м.имизни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш, бойитиш, келгуси авлодларга безавол етказиб беришда беқиёс аҳамият касб этмоқда.

МАДАНИЯТ (араб. шаҳарга оид, фаровон маскан, тар-ёт ўчоғи) — табиат ва ўзаро мун-тларда акс этадиган инсон фаолиятининг ўзига хос шаклини ифодалайдиган т. М. алоҳида индивиднинг ҳаётий фаолияти (шахсий М.), ижт-й гуруҳ ёки жам-тнинг фаолият усулини акс эттиради. Дастлаб М. т.си инсоннинг табиатга мақсадга мувофиқ тарзда таъсири (ерга ишлов бериш, табиий бойликлардан фойдаланиш ва ҳ.к.) ҳамда инсоннинг ўзини тарбиялаши ва билим олиш маъносида қўлланган бўлса, кейинчалик турли халқлар М.нинг ўзаро яқинлашуви, мун-тларининг ифодаси ўлароқ жаҳон М.и, тамаддунлар М.и т.лари пайдо бўлди. М. атамаси кенг маънода қўлланиб, жам-тнинг ишлаб чиқариш, ижт-й-маън-й ҳаётида қўлга киритилган ютуқларни, муайян халқ ёки ижт-й гуруҳнинг маълум даврда эришган натижалари, ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёилик ва маърифатлилиқ ҳамда турмушнинг инсон эҳтиёжларига мос келадиган шароитлари мажмуини ифодалайди. Инсон фаолиятининг икки асосий тури — моддий ва маън-й яратувчанликка кўра, М. моддий ва маън-й М.ларга бўлинади. Моддий М. моддий фаолиятнинг барча соҳалари ҳамда уларнинг ҳар бирида эришилган натижалар — меҳнат қуроллари, турар-

жой, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт, алоқа воситалари ва ш.к.ни ўз ичига олади. Маън-й М.га ақлий ва маън-й яратувчанлик соҳалари – билим, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фал., дин, нафосат, фан, санъат, адабиёт, фольклор, асотирлар ва ш.к. кирди. Уйғониш ва маърифатпарварлик даврларида М. етуқлиги деганда инсон ва жам-т ҳаётида инсонпарварлик, маърифатпарварлик ғоялари устувор ўрин тутиши лозимлиги тушунилган. Жам-тдан ташқарида М. мавжуд эмас. Ижт-й мун-тлардаги ҳар қандай ўзгариш М.га таъсир этади ва унда бу мун-тлар қандай натижаларга олиб келиши ўзига хос тарзда намоён бўлади. Шу боис М. нафақат ўтмиш ёки бугунги кун, балки келажакка нисбатан мун-тнинг ифодаси ҳамдир. М. инсон фаолиятининг ҳам маҳсули, ҳам сифат кўрсаткичи. Инсоният ўзи ҳам пировард натижада М. маҳсулидир. Мад-й муҳит қандай бўлса, инсон ҳам шундай шаклланади. М.нинг ижодкори, энг аввало, халқ. Халқ М.ида аждоқлар яратган моддий ва маън-й бойликлар жамланган. Уларни ўзлаштирамай, билмай туриб, М.ли киши бўлиш мумкин эмас. М. ривожда ноёб истеъдод соҳиблари: фан, адабиёт, санъат аҳли ҳам катта ўрин тутди. Улар туфайли М.да янги ёндашув, ижод турлари, бадиий-эстетик қарашлар юзага келди. Бугунги кунда жаҳон миқёсида кенг тарқалган айрим касб турлари М.нинг алоҳида шакли сифатида эътироф этилади. Мас., китобат М.и, кулолчилик М.и, бинокорлик, машинасозлик, темирчилик, ипакчилик М.лари ва ҳ.к. Бундан ташқари, фанда М.нинг барча халқлар ҳаётида алоҳида ўрин тутадиган турлари ҳам қайд этилади. Мас., қишлоқ хўжалиги М.и, технологик М., минтақавий М. ва ҳ.к. Бу ҳол М. турларини алоҳида-алоҳида ҳамда қиёсий ўрганиш ёндашувининг шаклланиши, фаннинг алоҳида тармоғи сифатида ажралиб

чиқишига олиб келди. М.нинг мам-тимизнинг ижт-й-маън-й тарақтида тутган ўрни беқиёсдир.

МАДАНИЯТ ВА МАЪНАВИЯТ ЎЧОҚЛАРИ — мад-й масканлар, театр, кино, музей, кутубхона, санъат саройи, мад-т ва истироҳат боғлари, маъ-ят ва маърифат маркази, болалар ва ўсмирлар ижод марказлари, ОАВ, нашриётлар, таълим масканлари мажмуини англатадиган т. Кейинги пайтда улар сафига халқаро ва миллий-мад-й марказлар, халқ амалий санъати б-н шуғулланадиган кичик корхоналар, фирмалар ва хусусий устахоналар, оила, маҳалланинг қўшилиши халқ оммасининг ижт-й-мад-й ҳаётда фаол иштирокини таъминлайди. Мустақиллик йилларида юртимизда мад-т ва санъат иншоотларини барпо этиш б-н бир қаторда аждоқларимиз қолдириб кетган улкан мад-й мерос ва тарихий ёдгорликлар қайтадан тикланмоқда, таъмирланмоқда. Шу мақсадда кўплаб қонунлар, фармон ва қарорлар қабул қилиниб, ўз ижросини топмоқда. Ушбу ҳужжатлар миллатимиз мад-ти, санъати, қолаверса, миллий маъ-ятимиз тар-ётида ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилмоқда.

МАДАНИЯТ ФАЛСАҒАСИ — мад-тнинг моҳияти, рив-ш қонуниятлари, тар-ёт босқичлари ва истиқболларини яхлит, бир бутун ҳодиса сифатида ўрганувчи фал-й фан. М.ф. фан сифатида ажралиб чиққани учун ҳам улар ўртасида узвий боғлиқлик бор. Хус-н, фал-й қонун ва категорияларни билиш мад-т ва унинг рив-ш муаммоларини наз-й-методологик жиҳатдан тўғри ечиш учун замин яратади. Айни пайтда М.ф. мад-тнинг хилма-хил кўринишларини таҳлил қилиш асосида фал-й қонунлар ва тларнинг мазмунан бойиши, фал.нинг ижт-й амалиёт б-н алоқасининг кенгайиши ва чуқурлашуви, у илгари су-

раётган хулоса ва қоидаларнинг бойиши ва такомиллашувига хизмат қилади. М.ф. ижт-й тар-ётнинг субъектив, яъни кишилар фаолияти б-н боғлиқ жиҳатларига алоҳида эътибор беради. М.ф.нинг предмети доираси мад-т масалалари б-н чекланган. Шу боис мад-т т.си кенг талқин қилинган тақдирда ҳам бутун жам-тни қамраб ололмайди. М.ф. бошқа фанлар маълумотларидан фойдаланиш б-н бирга ўзининг эмпирик материалларини йиғади ва таҳлил қилади. М.ф. ижт-й-гуманитар фанлар б-н ўзаро таъсирда бўлиб, уларнинг категорияларидан фаол фойдаланади. Мас., фал. фанидан «фаолият», «тар-ёт», «ворислик», «бошқарув» каби т.ларни ўзлаштириб «мад-й фаолият», «мад-й тар-ёт», «мад-й ворислик», «мад-тни бошқарув» каби категорияларни ишлаб чиқади. М.ф. наз-й таҳлил объекти сифатида жуда қадимий илдизга эга. Шарқда Будда, Конфуций, Зардушт, Фарбада антик фал. намояндалари қарашлари бунга мисол бўла олади. Аммо узоқ вақт мад-т-шуносликка оид тадқиқотлар фал., тарих, антропология каби фанларнинг таркибий қисми сифатида ривожланиб келди. XIX–XX а.лар оралиғини М.ф.нинг фан сифатида шаклланишида муҳим босқич дейиш мумкин, чунки бу даврда М.ф.га муҳим ижт-й ҳодиса сифатида жиддий эътибор қаратилди. Жум-н, И.Кант учун М.ф. тар-ёти аввало ахлоқ тар-ёти бўлса, Гегель учун фал. тар-ёти асосий ҳисобланади. Умуман олганда, немис мумтоз фал.си доирасида М.ф.си жам-т ва индивиднинг маън-й ва сиёсий рившининг умумий шакли сифатида талқин этилади ва мад-тнинг турли шакллари инсон мад-й эволюциясининг тарихий босқичлари сифатида таҳлил этилади. Бугунги кунда мад-тнинг моҳиятини таҳлил қилишга йўналтирилган бир қатор ёндашувларни ажратиш мумкин. Натуралистик ёндашув-

да мад-т инсон табиати рив-шининг табиий маҳсули, инсон табиати эволюциясининг якуний босқичи деб ҳисобланса, мумтоз ёндашувда мад-т инсон ва жам-т маън-й ҳаёти б-н айнанлаштирилади, у табиатдан ташқаридаги, гайритабиий ҳодиса сифатида талқин қилинади. Аксиологик ёндашувда мад-т т.си фақат кадриятларга нисбатан қўлланиши мумкинлиги таъкидланса, фаолиятли ёндашув доирасида мад-т инсон ҳаётий фаолиятининг ўзига хос усули, фаолият, унинг манба ва натижаларининг диалектик бирлиги сифатида эътироф этилади. Бундан ташқари, М.ф.си семиотик, структуравий, постмодерн, антропологик ёндашувлар н.назаридан ўрганилиши мумкин. Шундай қилиб, М.ф.нинг талқин этилиши борасида турли-туман ёндашувлар мавжуд бўлса-да, бу т. ва ҳодисанинг яхлит умумэътироф этилган концепциясини ишлаб чиқишга эҳтиёж сақланиб қолмоқда.

МАДАНИЯТСИЗЛИК — инсониятнинг моддий ва маън-й бойликлари, кашфиёт, янгилик, ижод намуналари, маиший ва маън-й соҳаларда эришилган ютуқлар, кадриятлар, мад-т ва маъ-ятдан бебахралик ёки мад-й бойликларга беписандлик, тарбиясизликни ифода этадиган т. М.ни таълим-тарбия, маън-й-мад-й, маър-й тадбирлар воситасида бартараф этиш, кишиларнинг мад-й савиясини ошириш, юксалтириш мумкин. Юртимизда мад-т янгиликларини оммалаштириш ва кенг тарғиб этиш мақсадида театр, клуб, музей, кутубхона, марказ ва саройлар, турли хил мад-т ўчоқлари, тарбия ва таълим муассасаларини барпо этиш ва фаолият самарадорлигини ошириш борасида амалга ошириляётган саъй-ҳаракатлар ана шу мақсадни кўзлайди.

МАДҲИЯ (араб. мақтов, таъриф) — бирор шахс, воқеа ёки нарсанинг

мақтовига бағишланган бадий асар. М. муайян халқ, миллат, давлат ва жам-тнинг орзу-интилишлари, маъ-яти, тарихи, бугуни ва истиқболини ўзига хос тарзда ифода этадиган т. Баъзан асарнинг бир қисми ҳам М.дан иборат бўлиши мумкин. Араб, форс ва ўзб. мумтоз адабиёти анъаналарига кўра, ҳар бир йирик эпик асарнинг бош қисмида (асосан, шеърий) М.лар ўрин олган. Одатда бу М.лар аввало Худога, пайғамбар ва ҳукмдор ва б.га бағишланган. Ш-дек, шоирлар орасида ўзларидан аввал яшаб ижод этган буюк шахсларга М.лар бағишлаш ҳам урф бўлган (мас., Навоийнинг «Хамса»сидаги дostonлар муқаддимасида Низоми, Хисрав Дехлавий, Жомий мадҳи). М. характеридаги асар турли жанрларда (маснавий, ғазал, мухаммас ва б.) ёзилиши мумкин. Муайян давлатга бағишланган шеърий-муסיқий асар ҳам М. ҳисобланади (*Яна қаранг: ДАВЛАТ МАДҲИЯСИ*).

МАЖБУРИЯТ — инсон зиммасига юкланган вазифа, масъулият, ижт-й ҳаёт иштирокчиларининг ўзаро мун-тларини ифодалайдиган жиҳатларидан бири. Шахс, жам-т, давлат ва индивидларнинг ўзаро алоқаларини тавсифлайди. Ана шу мун-тларни белгилувчи меъёр талаблари доирасида субъект томонидан ўз хулқ-атвори ва унинг оқибатлари, ҳаракат қилиш М.ининг ижт-й аҳамиятини англаш, идрок этишини билдиради. М.нинг ижт-й меъёрлар мазмунига боғлиқ ҳолда маън-й-ахлоқий (ахлоқ меъёрлари), сиёсий (сиёсий меъёрлар), юридик (ҳуқуқий меъёрлар) ва б. турларини келтириш мумкин. Маън-й-ахлоқий М. бурч т.си б-н узвий боғлиқ бўлиб, ҳар бир инсон томонидан жам-т, ўз оиласи, яқинларига нисбатан маън-й бурчини теран ҳис этиш, ахлоқ талабларига қатъий риоя этган ҳолда фаолият юритиш, юрт, Ватан

тақдири учун масъулиятни чуқур англаган ҳолда ҳаракат қилишни англатади.

МАЖБУРЛАШ — муайян фаолият ёки хатти-ҳаракатни мажбурий тарзда, зўрлаб амалга оширишни ифодаловчи т. М. сўзи шахснинг ихтиёридан ташқарида, унинг хоҳиш-иродаси, интилишларига мос келмайдиган тарзда бирор ишни, юмушни, хатти-ҳаракатни бажаришга йўналтиришни англатади. М. сўзи ҳам ижобий, ҳам салбий маънода қўлланиши мумкин. Ижобий маънода у шахсдаги салбий хислатларни М. йўли б-н бартараф этишни англатса (мас., чекишни ташлашга М.), салбий маънода инсоннинг ўзи ва жам-т учун номуносиб ишларни бажаришга ундаш маъносида ишлатилади (М., ўғирлик қилишга М.).

МАЗОХИЗМ — австриялик романист Леопольд фон Захер Мазох исмидан олинган бўлиб, кенг маънода, шахснинг ўзига нисбатан деструктив, оғриқли ёки ҳақоратли хатти-ҳаракатларга мойиллигини билдиради. М. — маъятсизлик шаклларида биридир. М.нинг турли кўринишлари мавжуд бўлиб, жинсий М. ахлоқсиз ҳаракатдан лаззатланишни билдиради. Ахлоқий М. эса характер кўринишида бўлади. Психик М. т.си эса шахснинг ўзига нисбатан ҳар қандай кўринишдаги адоват ва деструктив импульсни назарда тутуди ҳамда М.нинг энг кўп тарқалган кўриниши ҳисобланади. Оммавий М. катта гуруҳ ёки популяцияларга хос оммавий тарзда ўз-ўзига зиён етказиш шаклидир. З.Фрейд М.ни садизм (ўлим инстинкти)дан келиб чиққан айбдорлик ҳисси таъсиридаги ўз «Мен»ига қарши қаратилган иккиламчи ҳолат деб таърифлайди. Жинсий М. шериги қаршисида ўзини кулдек итоаткор ва унинг ҳукмронлиги қаршисида ўзини ҳимоясиз сезиш-

дан қониқишдир. М. кўпинча ўсмирлик даврида шахснинг қаршилик кўрсатишга қурби етмаган вақтдаги сексуал ёки жисмоний зўравонликнинг оқибати сифатида талқин қилинади. Маън-й жиҳатдан инсон тафаккурига ўта ёмон таъсир кўрсатувчи салбий феъл-атвор сифатида қайд этилади.

МАИШИЙ ТУРМУШ — инсоннинг ўз жисмоний қуввати ва меҳнатга қобилиятини тиклаши учун зарур бўлган дам олиш, хордиқ чиқариш ва ҳаётдан завқ олиши б-н боғлиқ ҳаёт тарзини англатувчи т. М.т. даражаси инсон учун қулай шароитни таъминлашга хизмат қиладиган ижт-й инфратузилма ривожи. Кишиларнинг моддий ва маън-й турмушини яхшилаш кўп жиҳатдан маиший-коммунал, жисмоний тарбия ва спорт, мад-т, савдо, жамоат транспорти, алоқа муассасаларининг фаолиятига боғлиқ бўлиб, улар кишиларнинг мад-й савияси ва маън-й кийёфасининг юксалишига таъсир кўрсатади. Мас., жойларда таълим уй-жой, коммунал, тиббий хизматларининг сифати, электр энергияси, ичимлик суви, табиий газ б-н таъминланиш ҳолати, маиший хизмат, мад-т муассасаларининг мавжудлиги ва улардан фойдаланиш имкониятлари, жисмоний тарбия ва спорт б-н шуғулланиш шароитлари (болалар спорт майдончалари, спорт клублари ва б.), турар-жойларнинг ободлиги — буларнинг барчаси М.т. такомиллашувига хизмат қиладиган омиллардир. Кейинги йилларда бу борада амалга ошириладиган ҳамда изчил давом эттириладиган улкан бунёдкорлик ишлари халқимизнинг М.т. шароитини тубдан яхшилаш, мад-т ва маъятини юксалтиришга қаратилган.

МАИШАТБОЗЛИК — юксак маъ-ят тамойилларига зид т. бўлиб, маишат, айш-ишратга берилишни ифодаловчи иллат. М. атамаси

барча замонларда салбий маънода қўллаб келинган. М. фақат ўз манфаатини кўзлаган, бировларнинг ҳисобига айш-ишрат қилишга интиладиган кишилар учун хос хус-ят ҳисобланади. М. покиза оиланинг, фарзандлар тарбиясининг қушандаси ҳисобланади. Чунки М.га ружу қўйган одам оиласи, фарзандлари, ота-онасини унутади, М.ни деб у ҳамма нарсадан кечишга тайёр бўлади. Бу эса жам-т учун хавфлидир. Бундан ташқари, айрим ривожланган мам-тлар ижт-й ҳаётига тобора чуқурроқ сингиб бораётган истеъмолчилик фал.си, улкан «лаззатланиш, айш-ишрат» индустриясининг яратилгани шарқона маъ-ятга тамоман зид бўлган ғайрихлоқий хатти-ҳаракатларнинг қонунийлаштирилиши ва энг хатарлиси, бу каби маън-й иллатларни бошқа мам-тларга тиқиштиришга уринишлар М. авж олишига хизмат қилади, айниқса, ёшларимизнинг ахлоқ-одоби, маъ-ятини издан чиқариши мумкин бўлган ғоят жиддий таҳдиддир. Ш.у. бундай хавф-хатарларга қарши изчил кураш олиб бориш, уларнинг моҳияти, мақсадлари ва оқибатларини ёшларимизга тушунтириш М.нинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

МАНИПУЛЯЦИЯ (лот.*manipulus* — қўл ҳаракати) — 1) қўл машқи, қўл ҳаракати, шу жум-н, қўл маҳоратига таянган фокус намойиш қилиш; 2) махинация, алдов, товламачилик, қаллоблик орқали ғаразли мақсадга эришиш; 3) одамда маълум мотивацион ҳолатларнинг (ҳиссиётлар, аттитюдлар, стереотиплар) фаоллашувига олиб келадиган коммуникацион таъсир. Бу таъсир одамни ҳар қандай хатти-ҳаракатга ундаши мумкин. Айрим мутахассисларнинг таъкидлашича, М. — психологик таъсир турларидан бири ҳисобланиб, кишини маълум хатти-ҳаракатларни амалга оширишга билвосита ундаш

орқали бир томонлама ютуққа эришиш мақсадида фойдаланилади. М.нинг хатарли жиҳати шундаки, у ички парокандалик, шахс яхлитлигининг бузилиши, унинг ташқи таъсирга берилиб кетишига сабаб бўлади. Америкалик психолог Р.Чалдини М.нинг бир неча турларини ажратиб кўрсатади: мас., ёрдам сўраш; сотувчининг, рекламанинг харидорга таъсири; сиёсий тарғибот; болаларни тарбиялаш ва ҳ.к. Унинг фикрича, турли хил фондлар учун маблағ йиғувчилар; кўчада савдо қилувчилар; ишбилармонлар; бизнесменлар; савдо агентлари; реклама ходимлари ҳам М.дан кенг фойдаланади. М.нинг таъсири ва оқибатлари айниқса, сохта диний ташкилотлар, ақидапараст гуруҳлар фаолиятида яққол кўзга ташланади. Бунда аввало одамларнинг онгига таъсир этиб, уларнинг хатти-ҳаракати (индивидуал жисмоний ҳаётни бошқариш, тобелик ва бўйсунувчанликни шакллантириш), олаётган маълумотлар ҳақиқий ҳолатни яшириш ёки бузиб кўрсатиш, танқидий маълумотларни тақиқлаш, тафаккурни (ташкilot гојасини мажбуран сингдириш, воқеликдаги ходиса-воқеаларни ана шу гоја н.назаридан «яхши» ва «ёмон»га ажратиш, ҳиссиётларини (шахс ҳиссиётларини заифлаштириш, айбдорлик туйғусини сингдириш, гуноҳ, камчилик ва хатоларни расман тан олишга ундаш, кўрқув ҳиссидан фойдаланиш) назорат этиш орқали ҳар қандай вазифа ёки топшириқни бажарадиган, муайян гоја ва мафкурага тобе этилган, ўзлигидан маҳрум бўлган кимсалар шакллантирилади.

МАНМАНЛИК — ижт-й мун-тларда ўзини ўзгалардан юқори қўйиш, уларга пастназар б-н қараш, бошқаларнинг фикр-мулоҳазаларини эътиборга олмайдиган, фақат ўзини ҳақ деб, ўзгаларни тан олмайдиган кишиларга хос салбий хус-ятни ифодалайдиган ата-

ма. Бундай маън-й тубан, дунёқараши тор ва мад-тсиз одамлар таълим-тарбиядаги хато ва камчиликлар маҳсулидир. Ўзига ҳаддан ташқари бино қўйган, ўзларини ижт-й ҳаётда ҳамма нарсанинг эгаси, таянчи деб ҳисоблайдиган бундай кишилар вақтида ўзини ўзи тарбия қилиб олмаса, охир-оқибатда ахлоқий таназзулга юз тутлади. М.нинг иккинчи ижт-й илди-зи — моддий аҳволи ёмон одамнинг бирданига катта мол-мулкка эга бўлиши ва ўзини ахлоқий жиҳатдан идора этолмай қолишида намоён бўлади. Шу маънода ҳалқимиз орасида «Кўрмаганнинг кўргани курсин», деган ибора бежиз пайдо бўлмаган. Чунки, ҳар бир инсоннинг ижт-й-икт-й, маън-й-демографик, сиёсий-мад-й жиҳатдан жам-тда тутган мавқеи бўлиб, унинг маън-й қонун-қоидалари белгилаб берилган. Жум-н, қандай сиёсий-икт-й мавқега эга бўлмасин, фарзандлар нафақат ота-оналарига, балки маҳалладошларига, ҳамкасбларига ва ҳ.к.га ҳурмат ва эътиборда бўлишлари шарт. М.нинг олдини олишда оила, таълим масканлари, маҳаллалар, меҳнат жамоаларида маън-й тарбияни такомиллаштириш, ҳар бир инсонда камтарлик туйғусини камол топтириш, тева-рак-атрофдаги кишиларнинг фикр ва қарашларига сабр-тоқатлилик, феъл-атворидаги камчиликларга танқидий ёндашиш қўникмасини шакллантириш ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

МАНСАБПАРАСТЛИК — мансабни яхши кўриш, мансабга интилишни ифода этувчи т. М. деганда ҳокимият тармоғининг бирор жабҳасида, давлат органларида, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларида, давлат муниципал муассасаларида, ҳарбий тузилмаларда ташкилий, тақсимот, маъмурий, хўжалик функцияларини доимий ёки вақтинча бажараётган мансабдор шахснинг ўз шахсий манфа-

ати йўлида давлат ёки жам-тнинг қонун б-н қўриқланидиган манфаатларига зиён етказиб ёки унга чап бериб, мансаб пиллапоясидан кўтарилишга ҳаракат қилиши тушунилади. Мансабга интиладиган, мансабни яхши кўрадиган, давлат ва жам-т олдидаги масъулиятини ҳис этмайдиган, уни мақсадга эришиш воситаси деб ҳисоблайдиган кишилар мам-т, юрт ва миллат тақдири ҳақида қайғурмайди, пировардида оёғи ердан узилади. Бугунги кунда мам-тимизда юксак маъ-ятли кадрларни тайёрлаш масаласига берилаётган эътибор ва замонавий раҳбар кадрлар тайёрлашнинг мутлақо янги механизми яратилгани ва амалиётга изчил татбиқ этилаётгани туфайли бундай иллатлар аста-секин барҳам топмоқда.

МАНТИҚИЙ ФИКРЛАШ — инсон томонидан кўриб, эшитиб, билиб, ҳис қилиб ва англаниб турган борлик, воқелик ёки таассуротларнинг бошқалар учун ҳам тушунарли тарзда тафаккур этилишини англатувчи т. Мантиқий фикр юритиш қобилияти барча соғлом инсонларга хосдир. Инсоннинг билиш фаолияти учун М.ф. универсал характерга эга. Тафаккур кўп қиррали, мураккаб, шу б-н бирга, бир бутунни ташкил этадиган ақлий жараёндир. Мантиқ деганда инсонларнинг кундалик фаолиятида, мун-тларида, тартибли, аниқ, асосли, яъни мантиқий ўйлай олиши тушунилади. Барча инсонларнинг фикрлаш қонуниятлари бир хил бўлганидан турли тиллардаги сўзларнинг маъносини тушуна оламиз. М.ф. инсоннинг илмий ва амалий фаолияти соҳасида муҳим аҳамият касб этади. М.ф.нинг олам ва ундаги воқеа-ҳодисалар, инсон ва табиат ўртасидаги мун-тларнинг моҳиятини теран англаш ва шу асосда ҳаётни тўғри ташкил этиш борасидаги ўрни беқиёсдир. Мантиқийлик — тафаккурнинг,

ёзма ва оғзаки нутқда фикрлаш қонунларига амал қилиш жараёндир. Бу жараёнда айният, зиддият, инкорни инкор қонунлари ўзаро уйғун ҳолда намоён бўлади. Айният қонуни ҳар бир нарса-ҳодисанинг айнан ўзига тенглигини, фикрда, сўзлашув ва матнларда тақрор сўзларни тўғри қўллашни билдиради. Зиддият қонуни бир вақтнинг ўзида ҳар бир воқеа-ҳодисани зидди бўлмаслигини тақозо этади. Инкорни инкор қонуни эса муайян шароитда воқеа-ҳодисалар айнан ўша ҳолатда бўлиши ёки бўлмаслигини билдиради. Инсоннинг нутқи, илмий-педагогик, раҳбарлик фаолияти М.ф. б-н уйғун бўлиши зарур. Шундагина фаолиятнинг барча соҳаларида мантиқий кетма-кетлик, изчиллик ва муайян самарага эришиш мумкин. Мантиқсизлик — М.ф.нинг аксидир. М.ф. маън-й-маър-й соҳада ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу борадаги фаолиятни мантиқ қонуниятлари асосида ташкил этиш маън-й-маър-й тадбирларнинг изчиллиги, таъсирчанлиги ва самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади.

МАНФААТ (араб. фойда кўрмоқ) — 1) наф, фойда, самара, натижа; 2) индивид ёки ижт-й гуруҳ фаолиятини, ҳуқуқини белгилайдиган асосий омил; 3) зарурат, эҳтиёж. Индивид ёки ижт-й гуруҳ М.и, аввало, уларнинг ижт-й ҳаётдаги, ишлаб чиқаришдаги ўрни ва мавқеи б-н белгиланади. М. жуда мураккаб, кенг қамровли т. бўлиб, турли давр ва вазиятларда унинг ўзига хос кўринишлари намоён бўлади. М. субъектига кўра, шахс, гуруҳ ва жам-т М.лари, эҳтиёж шаклига биноан моддий ва маън-й М.ларга бўлинади. Маън-й М.лар эса ўз навбатида, мад-й, рухий, ахлоқий ва б. турларга бўлинади. М.лар муайян эҳтиёжларни қондириш б-н боғлиқ ҳолда вужудга келади. Субъект ўз М.ларини қанчалик чуқур англаса, уларни рўёбга чиқариш учун шун-

чалик қулай имконият туғилади. М.ларни чуқур англаб етмаслик шахс ёки гуруҳнинг ўз М.ларига зид фаолият юритишига сабаб бўлиши мумкин. М.ларни англаш даражаси эса шахс ва ижт-й гуруҳнинг маън-й тар-ёт даражасига боғлиқ. М. б-н яқин ва турдош ҳодиса эҳтиёждир. Эҳтиёжсиз М. бўлиши мумкин эмас. Улар ўртасида умумий жиҳатлар б-н бир қаторда, тафовутлар ҳам мавжуд. Эҳтиёжлар бевосита объектга йўналтирилган бўлса, М.лар шу эҳтиёжларни қондириш воситалари, жам-тда амал қилаётган тақсимот тамойилларини ҳам ўз ичига олади. Эҳтиёж ва М. ўртасида зиддият ҳам вужудга келиши мумкин. Мас., гиёҳванд кишининг эҳтиёжини наркотик модда қондиради, аммо бу ҳол унинг М.ларига зиддир. Индивид ва ижт-й гуруҳ фаолиятининг негизида М. ётгани учун ана шу фаолиятни ўрганувчи ахлоқшунослик, ижт-й фал., сиёсатшунослик, иқт-й наз-я каби фанлар М. категориясига мурожаат қилади. М.нинг умумий жиҳатлари, шаклланиш, рив-ш ва қондирилиш қонуниятлари ижт-й фал. фанида ўрганилади. Фал. тарихида М. моҳиятини талқин қилишда турлича ёндашувлар бўлган. XX а.нинг иккинчи ярмида М.нинг онтологик жиҳатларини тушунтиришда икки хил н.назар пайдо бўлди. Улардан бири М.ни объектив ҳодиса, иккинчиси эса субъектив ҳодиса сифатида талқин этади. Биринчи ёндашув вакиллари иккинчисини субъективизмда айбласа, иккинчиси биринчисини вулгарлик ва метафизикада айблайди. Узоқ давом этган бу тортишув айтарли самара бермайди. 90-йилларнинг бошларида М. ҳам объектив, ҳам субъектив воқелик б-н боғлиқ бўлган ҳодиса, деб талқин этила бошланди. Шу маънода индивид ва гуруҳлар фаолияти негизида уларнинг М.лари ётади, деган фал-й қонидани бундай фаолият асосида оддий М. эмас, англаган

М.лар ётади, М.нинг фаолиятга таъсири унинг англаниш даражасига боғлиқ, деб тўлдириш мақсадга мувофиқ. Шу б-н бирга, субъектлар баъзи ҳолларда ўз М.ларига зид ҳаракат қилишлари ҳам мумкин. Мас., оч юрган она зўрға топган овқатини ўзи емай боласига бериши унинг М.ларига зид бўлсада, аммо олий инсоний М.ларга мувофиқдир.

МАНҚУРТ(ЛИК) — ўзлигини англашдан маҳрум бўлган жам-тнинг хус-яти; қундалиқ турмушда ўз тарихини билмайдиган, онги паст, инсонийликдан йироқ одамларга нисбатан қўлланадиган т. Мустақил фикрлашдан маҳрум, итоаткор, жисмоний эҳтиёжнинг қўлига айланган одамлар М. деб аталади. Маълумки, маъ-ят шахс, жам-т ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворидир. Ш.у. ҳам муайян миллатни ўзлигидан маҳрум этиб, қарам қилмоқчи бўлган фотихлар аввало, уни тилидан, тарихидан, маън-й қадриятларидан маҳрум этишга уринган. Босқинчилар миллатга ёт бўлган анъаналарни тикиштириш орқали унинг турмуш тарзини, миллий ўзлигини ўзгартириб юборишни мақсад қилиб қўйган. Ҳоз. даврнинг долзарб муаммоларидан бири — ўзлигини яхши англайдиган, маън-й баркамол авлодни, М.дан холи бўлган замонавий инсонларни тарбиялашдир.

МАРГИНАЛ ВАЗИЯТ (лот. чегаравий ҳолат) — индивиднинг жам-т, ижт-й гуруҳ ва табақалардан, уларнинг манфаатлари ва мақсад-муддаоларидан йироқлашуви, бегоналашувини ифодалайдиган ҳолат. М.в. ижт-й, этник, касбий ва ҳ.к. кўринишда намоён бўлиши мумкин. Кўпинча М.в. муҳожирлик шароитида юзага келади. М.в.га эътиборсизлик, бир томондан, ижт-й низоларга сабаб бўлса, иккинчи томондан индивидни ижт-й фаолла-

шувидан ва М.в.дан чиқиб кетишга ундаши ҳам мумкин.

МАРГИНАЛ ШАХС (лот. *marginalis* — аросатдаги шахс) — муайян ижт-й гуруҳлар ўртасидаги оралиқ вазиятни эгаллаган индивид ёки бирор табақа, қатламга мансуб бўлмаган индивидни ифодаловчи атама. М.ш. атамаси америкалик социолог Р.Парк томонидан XX а.нинг 20-йилларининг иккинчи ярмида мулатларга нисбатан илк бор қўлланган. Унинг фикрича, жам-тда эгаллаб турган мавқеига кўра ўзига хос хусиятларга, яъни безовталиқ, тажовузкорлик, шуҳратпараслик, қизиққонлик, тортинчоқлик ва эгоистик жиҳатларга эга бўлган кишилар М.ш.дир. Маргиналлик ҳолати индивид ёки гуруҳнинг руҳияти, мақоми, жам-тда тутган ўрнига муайян таъсир ўтказиб, уларнинг ижт-й-сиёсий хулқ-атворида яққол намоён бўлади. М.ш. ва маргиналлик кўпроқ қолоқ мам-тлар ижт-й ҳаётига хос ҳодиса бўлиб, айрим ҳолларда жам-т тарётига, унинг иқт-й ва сиёсий барқарорлигига хавф туғдиради. Мас., Бангладеш, Бирма, Шри-Ланка сингари Осиё ва бир қатор Африка давлатларида маргинал қатламлар таъсир кучига эга бўлиб, давлат тўнтаришлари, миллий-этниқ тўқнашув-можарола, уюшган жиноятчиликнинг авж олиши, яъни ижт-й барқарорликнинг издан чиқишига сабаб бўлади. Шундай қилиб, М.ш. деганда мам-т аҳолиси маълум бир қисмининг «аросатда қолган», ўз ижт-й гуруҳидан бегоналашган, бошқа ижт-й гуруҳга қўшилиб, унинг таркибида ўз ижт-й мақомига эга бўлмаган, ҳуқуқий ҳолати ноаниқ ёки ҳақ-ҳуқуқлари аниқ белгиланмаган гуруҳ ёки шахс тушунилади.

МАРДЛИК — 1) инсоннинг маън-й хислати, номардликнинг зидди, ор-номус, виждон ва садоқатни,

шахснинг олижаноблигини ифодалайдиган; 2) мард кишиларга хос иш, хатти-ҳаракатни англатувчи т. М. сўзи халқимиз ўртасида кенг истеъмол этиладиган ва миллатимиз учун хос бўлган фазилатни ифода этадиган сўз ҳисобланади. Мард — эр киши, у бир сўзли ва ҳар қандай ишни беғараз бажарувчи ор-номусли одам. М. сўзи жасорат, қўрқмаслик, ботирлик каби сўзлар б-н маънодошдир. М. сўзи халқимиз онгида инсоф т.си б-н ҳам уйғунлашиб кетган. Негаки, мард кишидагина инсоф бўлади. Инсоф — бу адолат ва виждон амри б-н иш тутиш туйғуси, кишиларга мун-тда ҳалоллик, тўғрилиқ, тенглик, софдиллик ва ҳақиқатгўйликдир. М. фазилати-га эга бўлган кишигина бу т. замиридаги маъно-мазмунни теран англаб этади, уни қадрлайди. М. нима эканини англаган инсон ожизларни ҳимоя қилади, камбағалларга ёрдам беради, забунларнинг кўнглини кўтаради. Азалдан ажодларимиз М.ни юксак қадрлаб, эъзозлаб келганлар. «Ваъдага вафо — марднинг иши», «Мардни меҳнат енголмас», «Марднинг иши — меҳнат» каби мақолларда М.нинг мазмун-моҳияти мужассамлашган. Негаки, жангларда фақат ботир, фидокор инсонгина М. кўрсата олган, ўз Ватанини босқинчилардан ҳимоя қила олган. Мустақиллик йилларида юртдошларимиздаги М. туйғуси айниқса муҳим аҳамият касб этади. Чунки мустақил давлатимиз суверенитети ва ҳудудий яхлитлигини таъминлаш, конституциявий тузумни ишончли ҳимоя қилиш, халқаро террорчилик, экстремизм, диний фундаментализм каби хавф-хатарларга қарши муросасиз кураш олиб бориш зарурати юрт, Ватан тақдири учун қайғурадиган ҳар бир инсондан доимий жасорат, азмушижоат ҳамда М. б-н яшашни талаб этади.

МАРОСИМ — расм-русум, анъанага айланган намоёиш; шахс,

гуруҳ ва жам-т ҳаётидаги муҳим ҳодисаларни нишонлаш шакли. Дастлаб М. диний тизимлар доирасида вужудга келиб, индивиднинг ижт-й тизим б-н алоқалари ифодаланган. Ҳоз. даврда М. асосан, маиший турмуш, сиёсий ва ижт-й тизимлар ҳаётида намоён бўлади. М. таркиби одатда тимсолий ҳаракатларнинг қатъий белгиланган циклик тартибидан иборат бўлиб, рақслар, кўшиқлар, расмлар, предметлар, матнлардан ташкил топади. М.нинг қуйидаги асосий турлари фарқланади: диний М. фуқаролик М.лари, этник М., сиёсий М., дипломатик М. ва ҳ.к. М. турлари кўпинча бири-бири б-н қўшилиб, аралашиб кетади. Улар орасида диний М.лар қад. бўлиб, М.нинг бошқа турлари аста-секин улардан ажралиб чиққан. М.ни ўтказиш индивид ва гуруҳ ҳаётидаги муҳим воқеаларни нишонлашдан ташқари, унинг миқёси, унга сарф қилинган харажатлар ҳажми М. субъектининг ижт-й мавқеи, бойлиги, даромади тўғрисида ҳам гувоҳлик беради. Натижада одамлар қадим замонлардан бошлаб М.ни фақат эътиқод ёки зарурат туфайли эмас, ўз мавқеи, бойлиқларини кўз-кўз қилиш, сохта обрў орттириш мақсадида ҳам бажара бошлаган. Бу ҳол айниқса ўрта а.ларда авж олган. Мас., «Бобурнома»да Султон Маҳмуд Мирзонинг қизи Оқбегимнинг никоҳ тўйи маросимида олтиндан писталар ва кумушдан бодомлар ясаиб, меҳмонларга тортиқ қилингани баён қилинади. М.ларни ўтказишда ҳаддан ортиқ дабдабозлик, расмиятчилик ва ш.к. уларнинг қадр-қимматини туширади.

МАРҒИНОНИЙ, Бурҳониддин (1123 йилда туғилган) — Шарқ Уйғониш даври қомусий алломаларидан бири, жаҳон мад-ти ва илм-фанига қўшган ҳиссаси бутун дунёда эътироф этилган буюк сиймо

— Абул-Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдул Жалил ал-Фарғоний ар-Ришдоний Марғиноний. Уни «Бурҳон уд-дин ва-л-милла» деган ном б-н ҳам аташган. «Милла» олимни улуғлаб, уни мусулмон дунёсидаги халқлар ҳамда ислом динининг далили, исботи деб мадҳ этишдан келиб чиққан. М.нинг туғилган Ватани бугунги Ўз-нинг Фарғона водийсидаги Риштон қишлоғи бўлиб, Марғилоннинг Пирсиддиқ маҳалласида ҳам 13 йил яшаган ва шу ерда ўзининг машҳур «Ҳидоя» китобининг биринчи қисмини ёзиб тугатган. Умрининг сўнгги йилларини Самарқандда ўтказиб, ушбу китобни 1178 (ҳижрий 573) йилда ёзиб битирган. Шомий «Радул мухтор»да ёзишича, Б.М. 400 га яқин Муҳаммад номли фақиҳлар дафн этилган Самарқанд шаҳрининг Муҳаммадийлар қабристони («Турбатул-Муҳаммадийин») ёнида дафн этилган. М. ёшлик чоғларидаёқ Куръони Каримни ёд олиб, ҳадисларни чуқур ўргангани ва 1149 (ҳижрий 544) йилда муқаддас ҳаж сафарига боради. Илмга қизиқиш М.ни узоқ сафарларга бориб, ўша даврнинг асосий фанлари бўйича етук алломалардан таълим олишга ундаган эди. Ана шу интилиш уни ислом оламининг ҳанафий мазҳаби бўйича буюк фақиҳи ва ҳуқуқшунос алломаси даржасига кўтарган эди. М. яшаган замон — Шарқ Уйғониш даврининг биринчи босқичи бўлмиш X–XII асрларда Мовароуннаҳр заминида илму фан гуркираб ривожланган, жам-т тараққиёти учун ислом ҳуқуқини тўғри англаш ва амал қилиш муҳим ижт-й заруратга айланган эди. Бурҳониддин Марғиноний эса ўз асарларида ўша замонларда мўмин-мусулмонлар дуч келадиган долзарб ҳаётий масалалар, жумладан, оилавий ва ижтимоий муносабатлар, мулкчилик, савдо-сотик, жиноят ва жазо, инсоннинг бурч ва масъулиятларига тааллуқли кўп-кўп

мураккаб муаммоларни исломий ҳуқуқ н.назаридан ҳал этиб берган эди. Фикҳ илми бўйича, у ёзган асарлар, айниқса, «Хидоя» китоби, ўша даврда мавжуд ҳамда катта амалий аҳамиятга молик бўлган кўплаб ҳуқуқий муаммоларни ечиб беришга қаратилган ва бу йўналишдаги ўзига хос қулайликлари б-н барчанинг эътирофига сазовор бўлган эди. Котиб Чалабий, Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий, «Хидоя»нинг айрим шарҳловчилари, ш-дек «Ислом Комуси» муаллифлари томонидан берилган маълумотларга кўра, М.фикҳ масалаларига оид яна ўндан зиёд мукамал асарлар яратган. Унинг бизга қадар қуйидаги асарлари етиб келганлиги манбаларда қайд этилади: «Нашрул мазҳаб» («Мазҳабнинг тарқалиши»); «Китоб ал-маносакул-ҳаж» («Ҳаж маросимлари ҳақида китоб»); «Китобун-фил-фароиз» («Мерос ҳуқуқи бўйича китоб»); «Китоб-аттажнийсу вал-мазийд» («Илми зиёда қилувчи китоб»); «Мухторотун навозил» («Мажмуъ ун-навозил») – («Нозил бўлган нарсалар мажмуаси»); «Китоб ул-машойих» («Шайхлар ҳақидаги китоб»); «Мазийдун фи фуруъил-ҳанафия» («Ҳанафий мазҳабига қўшимчалар»); «Шарҳ ал-Жомий-ал-Кабир Муҳаммад аш-Шайбоний» («Аш-Шайбонийнинг «Жомийул-кабийр» асарига шарҳ»); «Бидоят ул-мубтадиъ» («Бошловчилар учун дастлабки таълим»); «Кифоятул-мунтаҳий» («Яқунловчилар учун тугал таълим»). «Бидоят ул-мубтадиъ» асари учун ёзилган 8 жилдлик шарҳ; «Хидоя» («Кифоятул-мунтаҳий» асари учун ёзилган 4-жилдлик шарҳ). Лекин ўрта а. фақиҳларининг кўпгина асарлари каби, Б.М.нинг ҳам асарларининг ҳаммаси бизгача тўлиқ етиб келмаган. Ўз.Р.ФА Шарқшунослик инти Қўлёзмалар хазинасида алломанинг бир қатор асарлари қўлёзма нусхалари бор: «Бидоятул-мубтадиъ» – тартиб рақами 3895, «Маж-

маъ мухторот ан-навозил» – 4624, «Хидоя фи ал-фикҳ» – 11497 (4 нусха), «ал-Кифоя фий шарҳ Хидоя» – 3618, «Хидоя фи ал-фуруъ» – 11046 (33 нусха). Шарқда «Хидоя» номи остида асарлар яратиш анъанаси мавжуд бўлган. «Ал-хидоя» араб. сўз бўлиб, «Тўғри йўлдан олиб бориш», «Ишончли қўлланма» маъносидадир. М. назарда тутган ҳуқуқий масалаларни ёритиш учун фикҳнинг асосий манбалари, ундан кейин Имоми Аъзам Абу Ҳанифа, имом Молик, имом Шофеъий, имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг асарлари, Шайбонийнинг «Зоҳирур-ривоя» деб аталган китоблари («Мабсут», «Зиёdot», «Жомийус-сағийр», «Жомийул-кабийр», «Сияр ус-сағийр», «Сияр ул-кабийр»), Абу Юсуфнинг «Китоб ул-хироҷ», «Адаб ул-қозий», Абу Ҳанифа ва ибн Лайло орасидаги ихтилофлар, Авзоъий, Анас ибн Моликнинг айрим ҳуқуқий масалалар бўйича билдирган фикрларга ёзилган рад китоблари, имом Зуфар, Шайхул-ислом ибн Таймия ибнул-Жавзий асарлари, ш-дек улардан кейин ислом ҳуқуқининг асосий соҳаларида, турли мазҳаблар бўйича жуда кўп асарлар ёзган йирик фикҳ илми мутахассис олимлари қолдирган сонсаноксиз китоблар ва тўпламларни varaқлаб чиқиб, уларда билдирилган фикру мулоҳазаларни бир-бири б-н солиштириб, энг тўғри, маъқул ҳамда ҳаётга мос келадиган хулосаларни чиқариш талаб этилар эди. «Хидоя» тўрт жилддан иборат бўлиб, унинг ҳар бир жилди турли муаммоларнинг ҳуқуқий ечимига бағишланган. М.нинг «Хидоя» асари эса ана шу туйғуларнинг тўғри парвози учун йўл очиб, ўз даврига оид ҳуқуқий масалаларни ихчам, тушунарли, содда ва энг муҳими ҳар қандай табақадаги одамнинг англаши осон бўлган услубда ҳамда жуда кенг миқёсда тадқиқ этиши б-н ажралиб турган. Ҳуқуқий масалалардаги айрим муаммолар бўйича ечимлар бўлмаган ёки

уларни ечишнинг мураккаб услублари амал қилган ва бу мураккаблик нафақат оддий аҳоли балки илмдан яхши хабардор одамлар учун ҳам қийинчилик туғдирган бир замонда М.нинг «Хидоя» асари барчанинг айна муддаоси сифатида майдонга келган ва жуда тез тарқалган эди. Шу жиҳатдан ҳам унинг нафақат М.О. балки бутун муслмон олами маъ-ятининг рившига таъсири катта бўлган.

МАСЪУЛИЯТ — маън-й, ижт-й ва маъмурий-ҳуқуқий соҳаларда кенг қўлланиладиган т.; маъ-ят н.назаридан ёндашилганида бурч; ижт-й маънода жам-т ва б. олдидаги маън-й қарздорлик; маъмурий жиҳатдан, ижт-й тартибга солишнинг турли меъёрларини амалга оширишни назарда тутувчи жамоатчилик назоратининг намоён бўлиши; ҳуқуқий ёндашувда эса асосан юридик жавобгарликни англатадиган серқирра ва кенг маъноли категория. М. муаммосига фанда азалдан эркинлик ва зарурат категорияларининг ўзаро нисбати, шахс хулқ-атвори ва фаолиятининг маън-й-ахлоқий жиҳати н.назаридан ёндашиб келинади. Шу маънода М. т.си фал-й, ахлоқий, психологик, юридик, ижт-й-икт-й соҳаларга хос кўплаб масалаларнинг мураккаб мажмуини қамраб олади. Бу ҳол инсон ва ижт-й борлиқ моҳиятининг мураккаблиги ва ранг-баранглиги б-н белгиланади. Ҳар қандай одам ўзи учун муҳим бирон бир мақсадга эришиш йўлида ҳаракат қилиш усулини танлашда ўз табиатига кўра эркин эканига қарамай, унинг шахсий ҳаёти бутун жам-т ҳаёти, бошқалар олдидаги М.и б-н узвий боғлиқдир. Жам-т эса ўз-ўзини асраш ва рив-ш учун муайян ички тартибни шакллантириб, ўз аъзоларининг номақбул қилмишларини амалда чеклашга мажбур. Шундай қилиб, одамларнинг хулқ-атвор меъёрлари б-н

М.и узвий алоқададир. Бу ҳолат жам-тнинг барча аъзолари бири-бири ва жам-т олдида маълум мажбуриятларни онгли ёки онгсиз равишда қабул қилиши, ш-дек, зарур ҳолларда уларни рўёбга чиқаришга тайёрлигида намоён бўлади. Тарихдан маълумки, ҳокимиятнинг барча бўғинлари барқарор ва М.ли бўлмаса, жам-т изчил рив-ши ва тараққий этиши мумкин эмас. Бу масала ҳоз. дунёда янада муҳим аҳамият касб этмоқда. М.га ахлоқ ва ҳуқуқ категорияси сифатида таъриф берилганида у шахснинг жам-тга нисбатан ўз маън-й бурчи ва ҳуқуқий меъёрларни бажариши б-н тавсифланувчи алоҳида ижт-й ва ахлоқий-ҳуқуқий мунтний акс эттиради. Шу н.назардан М. бошқарув қарорларини қабул қилишда давлат ҳамда жам-т манфаатларининг англаниш даражасидир. Баъзи бир асарларда М. шахс хулқ-атвори устидан ижт-й назоратни амалга ошириш шакли, пировард натижанинг кўзланган мақсадга, бошқарув субъектининг сиёсий, юридик, ижт-й ва б. мун-тларининг объект б-н мувофиқлиги мезонлари, бажарилган иш учун ташкилот, давлат ва жам-т олдида жавоб бериш қобилияти, раҳбарнинг касбий, шахсий ва ишбилармонлик фазилатлари омили, унинг фаолият услуби, бошқарувни рағбатлантириш ва унинг самарадорлиги омили сифатида таърифланади. Технологик тусга эга талқинда бошқарув жабҳасидаги М. — бу ҳокимият органи, унинг раҳбари ва ходимлари қонуний қабул қилинган хизмат фаолияти, хулқ-атвор меъёрлари, қоидалари ва тартиб-таомилларини тан олиши, уларга риоя қилиши, ўз ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги натижаси учун жавоб беришини ифодаловчи т.дир. М.нинг асосий функцияларини ёритишда унинг рив-ш жараёни инсоннинг ҳам ички дунёси, ҳам ташқи муҳит б-н боғлиқ эка-

нига эътиборни қаратиш лозим. Инсоннинг ички рив-ши жам-тга ва унинг мўлжалларига мун-тини белгилайди. Ташқи муҳит эса мавжуд одатлар, анъаналар, ахлоқ қоидалари ва давлат мажбурлови ёрдамида унинг хулқ-атворини тартибга солади. Бундай талқинда ижт-й М. судланиш, маъмурий ёки жиноий жазони қўллаш таҳдиди остида ўз хулқ-атворини мавжуд ижт-й меъёрлар, ижт-й мақсадлар ва қонунларга мувофиқлаштириш зарурлигини ихтиёрий (баъзан мажбурий) қабул қилиш тарзи-да амал қилади. Бу, аввало, инсон жам-т ва унинг қонунларидан ташқарида мавжуд бўла олмаслиги б-н белгиланади. Шахс умумэътироф этилган нормаларни қабул қилмаган ёки бузган тақдирда М. мазкур жам-тнинг яхлитлигини сақлаш мақсадини кўзловчи тартибга солиш омили сифатида хизмат қилади. М.нинг мазкур тартибга солиш функцияси нафақат шахсга, балки ҳар қандай — расмий ва норасмий ижт-й тузилмаларга нисбатан ҳам амал қилади. Бундай ташкилотларга нисбатан М. даражаси давлат ва маҳаллий бошқарувнинг амалдаги нормалари, қонун ва қоидаларига риоя этилиши б-н белгиланади. Зотан, жамоатчилик ҳоз. ташкилотлардан нафақат юксак моддий натижаларни намоён этишни, балки жам-тнинг ижт-й мақсадлари н.назаридан ҳам катта ютуқларга эришишни талаб қилади. М.нинг яна бир муҳим функцияси — гносеологик ёки билиш — тадқиқ этишдан иборат. У ишончли билимни ҳамда янги технологиялар, фан ютуқларини амалиётга татбиқ этишнинг жам-т учун ижт-й муҳим натижаларини таъминлайди. Ижт-й М.нинг бу функцияси роли келгусида, айниқса, дунё миқёсида давом этаётган жам-тнинг ижт-йлашув жараёнлари мун-ти б-н изчил ортиб боради. М.нинг асосан умумдавлат аҳамиятига молик

қарорлар қабул қилиш фаолиятига дахлдор ихтиёрий-бошқарув функцияси гносеологик функция б-н узвий боғлиқ. Бу функция ноаниқ ёки фавқуллодда вазиятда, ш-дек, вақт танқис бўлган шароитда қарор қабул қилиш лозим бўлган ҳолларда алоҳида аҳамият касб этади. М. мураккаб ва кўп даражали ҳодиса бўлиб, у шахс хулқ-атвори устидан ижт-й назорат ва ўз-ўзини назорат қилиш шакли сифатида таърифланиши ҳам мумкин. Шу жиҳатдан М. чораси пировард натижанинг кўзланган мақсад б-н ўзаро нисбати, ш-дек, бошқарув субъектининг объект олдидаги мажбурияти б-н боғлиқ. Айни вақтда, М. — бу ҳар бир кишининг касбий, шахсий ва ишчанлик фазилатлари, унинг фаолият услуби хус-яти, меҳнатининг рағбатлантирувчи ва самарадорлик омилидир. М. шахс мақомининг муҳим кўрсаткичи бўлиб, у, ўз навбатида, инсоннинг давлат ва жам-тдаги ўрни ва ролини тавсифлайди, унинг давлат ва жам-т б-н ўзаро мун-тларини белгилайди. Бунда шахс фаолиятининг самарадорлиги ҳуқуқлар, мажбуриятлар ва М.нинг аниқ ва тўлиқ белгиланганига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Айни вақтда, бу фаолият натижалари учун М. шахснинг мажбуриятлари, ҳуқуқлари, унинг ҳаракатлари самарадорлигига баҳо бериш мезонларининг белгиланишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Буларнинг барчаси М. инсоннинг бурч ва ҳуқуқлари б-н бево-сита боғлиқлигидан далолат беради. Улар бир-бирини тақозо этади ва жамулжам ҳолда ҳар бир инсоннинг жам-тдаги ўрни ва мақомини белгилаб беради. Жам-тнинг турли ин-тлари, уларнинг ижт-й тартиб ва жам-тнинг яшовчанлигини қонун кучи б-н таъминлашга бурчли бўлган хизматчилари зиммасига юклатилган М. алоҳида ижт-й аҳамият касб этади. Чунки айнан бошқарув ходимлари жам-тга қараб мўлжал олувчи шахслар сифатида

шаклланади. Бунда жам-т ва давлат таъсирида хизматчиларнинг муайян ижт-й интизоми ва жавобгарлиги (сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий масъулият) шаклланади. Бошқариш тизимида М. муаммоси давлат ва фуқаролик жам-тининг ички жараёнлари б-н узвий боғлиқ. Миллий давлатчиликни мустаҳкамлаш, ислохотларни изчил давом эттириш, жам-тда барқарорликни таъминлаш лозим бўлган ҳоз. шароитда турли жабҳалардаги жараёнларда М.ни оширишнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Бу жараёнда М., аввало, самарали давлат ва маҳаллий бошқарув ҳамда кадрлар б-н ишлаш сиёсатини олиб боришнинг муҳим омили намоён бўлади.

МАТБУОТ — турли давлат ва нодавлат ташкилотлар, идоралар, ҳаракатлар, бирлашма ва марказлар, ш-дек, ихтисослашган ва ўз лицензиясига эга бўлган хусусий ва юридик шахслар томонидан чоп этиш воситасида обуна ва эркин савдога чиқариш орқали аҳоли ўртасида тарқатиладиган, турлитуман мавзуларни қамраб оладиган ОАВ. Газеталар, журналлар, ахборотномалар, бюллетенлар, ахборот агентликлари, ТВ (кабелли, эфир-кабелли ТВ) ва радиоэшиттиришлар, ҳужжатли кино, электрон ахборот тизими, ш-дек, доимий номга эга бўлган, давлат тасарруфидаги, мустақил ва б. оммавий даврий нашрлар шулар жумласидандир. ОАВ қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда иловалар нашр этиши мумкин. М. кенг маънода, барча босма маҳсулотлар мажмуини, тор маънода, даврий нашрлар, асосан, газета ва журналларни ифодалайди. М. ижт-й онгнинг ўткир ва таъсирчан воситаси сифатида кишилик жам-тига доимий ва фаол таъсир кўрсатади, жамоатчилик фикри ва маъ-ятини шакллантиради, омма онгига муайян қарашларни сингиришнинг қудратли ғоявий оми-

ли ҳисобланади. М. жам-т ҳаётини турли (ижт-й-сиёсий, икт-й-ишлаб чиқариш, илмий-техникавий ва б.) йўналишларда ёритади. М. XV а.нинг ўрталарида Европада таркиб топган. Қарийб 5 а. мобайнида (ОАВнинг бошқа турлари — радиоэшиттириш ва ТВ пайдо бўлгунига қадар) кишилар б-н оммавий мулоқотнинг, билим ва ғоялар тарқатишнинг асосий воситаси саналган. Дастлабки босма нашрлар китоб, рисола ва варақалардан иборат бўлган, XVII а.нинг бошларида газлар, кейинроқ эса журнал ташкил топган; XIX а.нинг ўрталарида М. агентликлари вужудга кела бошлаган. XX а.да оммавий ахборотнинг радиоэшиттириш ва ТВ сингари турларининг пайдо бўлиши ва тараққий этишига қарамай, М. ҳамон жам-тдаги ўз ўрни ва мавқеини кенгайтириб, ижт-й-сиёсий ҳаёт ва фаолиятнинг барча соҳаларига доимий ва самарали таъсир кўрсатиб келмоқда. Тарихий рив-ш жараёнида М.нинг хусусий шахслар, ижт-й гуруҳлар (сиёсий оқимлар, партиялар, касба уюшмалари, мад-й-маъмурий ташкилотлар ва б.), ҳиссадорлик жам-тлари, ҳукумат муассасалари ва б. томонидан таъсис этилган ва уларнинг мақсадларига хизмат қилган қатор турлари вужудга келди. М. қарор топган дастлабки пайтларда Европада черков диний мафқурани тарғиб қилишда босма китоблардан, варақалардан кенг фойдаланди. Жам-т маън-й ҳаётига черков таъсирининг тобора чекланиши заминидан дунёвий М. таркиб топди ва кенг ривожлана бошлади. Илғор ижт-й тузум, демократик тартиблар ўрнатиш учун курашда тараққийпарвар М.нинг хизмати катта бўлди. Ўз-нда М. XIX а.нинг 2-ярмида таркиб топди. Тошкентда 1870 йилда ўлкадаги мустамлакачи ҳукмронлар ташкил этган «Туркестанские ведомости» ва «Туркистон вилоятининг газети» М.О.даги М.нинг илк намуналари

хисобланади. Туркистонда дастлабки тараққийпарвар миллий газлар 1905–07 йиллардан фаолият кўрсата бошлади («Тараққий», «Хуршид», «Шухрат» ва б.). Уларнинг йўлини XX а.нинг 2-ўн йиллигида чоп этилган «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Нажот» газлари, «Ойина» жур. давом эттирди. Миллий нашрлар Туркистонни саводли, маърифатли, тар-ётга эришган, обод, мустақил диёрга айлантириш ғояларини тарғиб қилдилар, 1917 йилдан сўнг, собиқ иттифоқ таркибидаги барча иттифоқдош республикаларда бўлганидек, Ўз-нда ҳам янги сиёсий йўналишдаги партия-совет М.ининг кўп тармоқли тизими қарор топди. Умумдемократик қоидаларга зид равишда М.нинг шақлланиши ва рив-ш жараёни яккапартиявийлик — коммунистик партиянинг мутлақ яккаҳокимлиги шароитида кечди. Газ., жур.лар, китоблар қиёфаси, йўналиши шу ҳукмрон партия раҳбарияти кўрсатмалари асосида белгиланди. Янги давр Ўз-н М.и тар-ётида ҳам сифат жиҳатидан бутунлай янги — демократик рив-ш босқичи бошланди. Эндиликда ташкилотлар, партиялар, уюшмалар, айрим жамоалар, фуқаролар ҳам М. нашрларини таъсис этиш ҳуқуқига эга бўлди. «Тараққий» газетасининг 1-сонидан 27 июнь (1906) санаги Ўз-нда М. ва ОАВ ходимлари қуни сифатида нишонланиб келади (1993 йилдан). Ўз-н М.ига доир масалалар асосан «Ўзбекистон Матбуоти» журналида ёритилади.

МАТБУОТ ЭРКИНЛИГИ — сўз, шахс, виждон эркинлиги сингари сиёсий ҳуқуқлардан бири бўлиб, матбуотнинг эркин фаолият кўрсатишини, кишиларнинг матбуотда ўз фикр-мулоҳазаларини тўсиқларсиз ифода эта олишини ифодалайди. М.э. матбуотнинг моҳиятини, унинг жам-т ҳаётидаги ўрнини белгилайди. Сиёсий жиҳатдан М.э. демократия

кўринишларидан бири сифатида қаралади. «Эркинлик» сўзи ҳар қандай тўсиқ, монелик ва ш.к.дан холи бўлиш, мустақиллик, озодлик маъносини англатади. Шу б-н бирга, эркинлик — англандан заруратдир: инсон ўз олдида турган тарихий, иқт-й, сиёсий заруратни англаб етгандагина том маънода эркин бўлади, эркин фикрлай олади. М.э. ҳам ана шундай хус-ятга эга, яъни жам-т тар-ётига, унинг қонуниятларига жавоб берадиган матбуотгина эркин матбуотдир. Жам-т тар-ётининг бош масалаларини теран англаб етган ҳолда фаолият юритадиган журналистгина эркиндир. М.э. уч асосга: ижт-й-сиёсий, иқт-й, маън-й негизларга таянади. М.э.нинг ижт-й-сиёсий асоси матбуотнинг қандай ижт-й борлиқ ва тузумда фаолият кўрсатиши, ижт-й онгининг қандай кўриниши экани, қандай мафкура ва ғояларга хизмат қилишида намоён бўлади. М.э.нинг иқт-й асоси эса матбуот нашрлари ва ОАВ-нинг ким томонидан, қандай маблағ эвазига чиқарилиши б-н боғлиқ. М.э.нинг маън-й асоси эса уни чиқараётган шахс, гуруҳ, унда хизмат қилаётган журналистларнинг руҳияти, дунёқараши, эътиқоди б-н боғлиқ. Юксак маъятли, эътиқодли, инсоният, жам-т олдидаги масъулиятини чуқур англаб олган, умуминсоний ва миллий қадриятларга хизмат қилувчи, эзгуликка интилувчи журналист доимо эркин бўлади. Аксинча, қоқ, қотиб қолган т.лар, ақидалар асосида ва б. мақсадлар йўлида хизмат қилувчи журналист ҳеч қачон руҳан эркин бўла олмайди. М.э. муаммоси матбуот пайдо бўлганидан буён мавжуд бўлиб, турли жам-тда турлича ҳал этиб келинган. Матбуот вужудга келган илк даврлардаёқ унинг эркинлигини таъминлашга эҳтиёж пайдо бўлган. Тараққийпарвар кучлар ўз фикр ва қарашларини эркин баён этиш учун М. э.ни талаб қила

бошлайди. XVII–XVIII а.ларда Франция, Англия каби мам-тларда юз берган инқилобий воқеалар давридаги М.э. учун кураш бунга якқол мисол бўла олади. Англияда яшаб ижод этган Жозеф Аддисон, Ричард Стил, Францияда Камиль Демулен, Жан Поль Марат ва б. тараққийпарвар журналистлар ўз асарларида халқ оммасининг фикр ва туйғуларини ифода этиб, М.э. учун курашган. XX а. бошида Туркистонда вужудга келган жадид матбуоти намояндалари ҳам мустамлакачи чор ҳукуматининг М.э. борасидаги қаттиқ зулмига қарши чиққан эди. Бу даврда матбуотда ишлаб, публицистика соҳасида ижод қилган Бехбудий, Мунавварқори, Авлоний каби маърифатпарварлар чор Россиясининг сиёсатига қарши чиқиб, эркин миллий матбуотни шакллантириш ва ривожлантириш ғоясини илгари суриб, уни амалиётга жорий этишга ҳаракат қилганлар. Ўз-нда мустабид тузум даврида М.э. «таъмин этилган» бўлса-да, амалда бутун Иттифокда бўлгани каби, юртимизда ҳам журналистлар фаолияти партиявий назоратнинг қаттиқ исканжасига олинган ва унинг мафкурасига хизмат қилишга мажбур эди. Мустақилликни қўлга киритиб, демократик ва ҳуқуқий давлат, адолатли фуқаролик жам-тини барпо этиш йўлидан бораётган мам-тда М.э. сиёсий, ҳуқуқий, иқт-й, ижт-й асослари кафолатланган. ЎзР Конституциясининг 67-моддасида «ОАВ эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Цензурага йўл қўйилмайди», дея қайд этилган. М.э.нинг ижт-й-сиёсий ва ҳуқуқий асослари қабул қилинган қонунларда ўз ифодасини топган.

МАТОНАТ — белгиланган мақсадга эришиш йўлида учрайдиган қийинчилик ва тўсиқларни енгиб ўтишда сабр-тоқат, сабот ва бардош б-н қилинган хатти-ҳаракат ва шахс хулқ-атвориға хос бўлган

кучли иродани ифода этувчи хислат. М.ли инсон ҳар қандай мураккаб вазиятда чексиз сабот ва чидам, қатъият б-н муваффақиятсизликдан чўчимасдан, таъна-маломатлар, бошқаларнинг қаршилигига қарамай, кўзлаган эзгу мақсадига эришиш учун ўзида руҳий ва жисмоний кучни тўлиқ сафарбар эта олади. Жаҳон ва Ватанимиз тарихида қалбида ана шундай жасорат, улкан М. ҳисси ниҳоятда кучли бўлган инсонлар ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам адолат ва ҳақиқат йўлида ўзини аямай, эл-юрт учун қандай ибратли ишларни амалга оширганини кўриш мумкин. Ана шундай М.ли инсон — Зулфияхоним айрилиқ ва ҳижрон азобини бошидан кечирган, аммо «ғам-андух ва ҳасратларни матонат б-н енгиб, тоғдек бардоши б-н вафо ва садоқат рамзига айланган. Минглаб ана шундай инсонлар ҳамма замонларда ҳам барчамиз, бутун инсоният учун фидойилик, жасорат ва М. тимсоли бўлиб келган.

МАТРИАРХАТ (лот. *mater* — она ва юн. *arche* — ҳокимият) — оилауруғчилик мун-тлари ривожининг иккинчи босқичида аёл ҳукмрон мавқега эга бўлиб, мулк ва мансаблар она уруғи тамойили асосида мерос бўлиб ўтган даврни ифодаловчи атама. Никоҳдан сўнг эр хотин жамоасига ўтиб яшаган ва унга тобе ҳисобланган. М. даврида аёл жамоавий ишлаб чиқариш, фарзанд тарбияси, хўжалик ва оилани юритиш ва ҳ.к. ҳамда жамоанинг ижт-й ҳаёти (унинг ишларини бошқариш, жамоа аъзолари ўзаро мун-тларини тартибга солиш, диний маросимларни ўтказиш ва ш.к.) устувор мавқега эга бўлган. Жанубий-Шарқий Осиёдаги минангқабау ва микронезларнинг айрим гуруҳларида ҳозир ҳам М. таъсири сақланиб қолган. М.нинг зидди патриархат, яъни ота уруғининг ҳукмронлигидир.

МАФКУРА (*араб.* фикрлар мажмуи) — муайян ижт-й гуруҳ, қатлам, миллат, жам-т, давлат манфаатлари, орзу-истак ва мақсад-муддаолари ифодаланган ғоявий-наз-й қарашлар ҳамда уларни амалга ошириш тизими. Унда манфаатлар ифодаланаётган куч ва қатламларнинг ўтмиши, бугунги куни ва истиқболи ўз ифодасини топади. Инсоният тарихида турли-туман М.лар бўлган. Турли халқлар ва ижт-й кучларнинг ғоявий раҳнамолари, мутафаккир ва арбоблари, ўзларининг манфаат ва мақсадларидан келиб чиқиб, мафкуравий таълимот ва дастурлар ишлаб чиққанлар. М. муайян диний, фал-ий таълимот асосида яратилади, маълум илмий қараш ва ахлоқий тамойилларга таянади. М.лар ўз моҳияти ва таъсир кучига кўра, жам-тни бирлаштириши ёки уни бир-бирига қарама-қарши тарафларга бўлиб юбориши, давлатнинг жаҳондаги обрў ва мавқеини ошириши ёки тушириши, халқларни юксакликка кўтариши ёки таназзулга дучор этиши мумкин. Юксак мақсадлар, бунёдкор ғояларга асосланган М. ижт-й-иқт-й тар-тга туртки бўлади, маъ-ятни юксалтиради, инсонларни улуғвор ишларга сарфбар этади. Озодлик, эркинлик, мустақиллик, тинчлик, ҳамкорлик ғоялари асосида шаклланган, эзгу мақсадларга хизмат қиладиган М. бунёдкорлик хус-ятига эга бўлади. Вайронкор ғоялар асосида шаклланган М.лар эса жам-т тар-ётига ғов бўлади, миллат ва халқларни асоратга солади. Бундай М. ўз мазмун-моҳиятига кўра, ҳукмрон, мустабид, тажовузкор, босқинчилик, экстремистик, ақидапарастлик шаклларида намоён бўлади. Собиқ иттифоқ даврида М.га умуминсоний қараш шаклланмаган, бунга йўл қўйилмаган эди. Унга тўғри ва ҳолисона баҳо бериш имкони мустақиллик ту-файли очилди.

МАФКУРА ЭВОЛЮЦИЯСИ — муайян мақсад ва манфаатларни ифода этувчи ғоявий-наз-й қарашлар тизимининг вужудга келиши, рив-ши ва интиҳога етиши жараёнини ифодаловчи т. Ҳар қандай мафкура жам-тда янги пайдо бўлган ижт-й-сиёсий кучларнинг талаб-эҳтиёжлари ва мақсад-муддаоларини ифода этувчи янги ғоявий тизим сифатида вужудга келади. М.э. даврида миллат ёки ҳаракатнинг етакчи кучлари, сиёсий арбоблари, мафкурачилари ижт-й онгда орзу-интилиш ва руҳиятда ҳис-туйғуларни бир тизимга соладиган таълимот ва дастурлар яратадилар. Ғоявий тарбия воситалари ва фаоллари орқали бу ғоялар онгга ва руҳиятга сингдирилади. Бу ғоялар кўпчилик онгини эгаллагач, уларни ҳаракатга келтириб, мақсад сари етаклайдиган кучга айланади. Мафкура, вақти келиб, ўз соҳиблари тарих майдонидан тушсалар ҳам, *мафкуравий мерос* сифатида янги даврда ҳам ўз таъсирини сақлаб қолиши мумкин. Бу нафақат эзгуликка хизмат қиладиган, балки ўз моҳиятига кўра ғайриинсоний бўлган мафкура шакллари ҳам тегишлидир.

МАФКУРА ЯККАҲОКИМЛИГИ — муайян давлат, жам-т ёки бир гуруҳ давлатларда ягона мафкуранинг тўла ҳукмронлигини унга хос тамойилларнинг ўзгармас ақидалар тарзида жам-т ҳаётида қатъий ва мутлақ тартибда ўрнатилишини ифодалайдиган т. М.я.нинг моҳияти шундаки, бунда бирон-бир мафкуравий тизим ягона илмий, энг адолатли, жам-тдаги барча қатламлар манфаатларини ифода этувчи мафкура деб эълон қилинади. М.я. шундаки, ўзининг моҳияти ёки бирон-бир жиҳати б-н ундан фарқ қилувчи ғоялар, қарашлар, мафкуралар ёт ва душман мафкуралари сифатида қаралади. Оқибатда миллионлаб кишиларда мутелик, лоқайдлик,

боқимандалик, маҳдудлик, ўзга ғояларга ҳадиксираб қараш руҳияти шаклланади, жам-тнинг маън-й ривожига, илм-фан равнақига жиддий зарар етказилади.

Тарихда М.я.нинг энг кўп тарқалган шакли ақидапарастликдир. Бундай мафкуралар Осиё ва Европа давлатлари тарихида муайян даврларда ҳукмронлик қилган. Ўрта асрларда Ғарбдаги ақидапарастлик мафкураси (инквизиция) ҳурфикрлилик ривожига, жам-т тар-ётига тўсқинлик қилиб келди. Юзлаб аллома-лар, ақл-заковат соҳиблари унинг қурбонига айланди. Бундай салбий анъана коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида ҳам давом эттирилди, кўплаб моддий ва маън-й йўқотишларга сабаб бўлди. Ғарбда юзага келган фан ва техниканинг янги ютуқлари кўр-кўрона инкор этилди, генетика ва кибернетика, политология, конфликтология, аксиология каби фанлар «реакцион» ва «сохта» деб эълон қилинди. Психология, социология, культурология, семиотика, бионика, информатика наз-яси, эргономика каби фан соҳалари етарли даражада ривожлана олмади. Аксарият миллий кадриятлар, урф-о., анъаналар эскилик сарқити деб эълон қилинди. Натижада кўплаб мад-т дурдоналари исзис йўқолиб кетди. XX а.нинг 30-йилларида Италия ва Германияда фашизм ҳам ана шундай ҳукмрон мафкура даражасини эгаллаган эди. Унинг оқибатида дунёдаги миллионлаб инсонларнинг бошига чексиз кулфатлар ёғилди. Мам-тимиз мустақилликка эришгач, миллий ғоямизнинг асосий т. ва тамойиллари, унинг мазмунини ифода этадиган йўналишларни ўз ичига олган ҳар томонлама асосланган таълимот яратилди. Бизнинг Асосий қонунимиз мам-тимизда бирон-бир мафкуранинг мутлақлашуви, яққаҳоқим ақидага айланишига йўл қўймайди. У

фикрлар ранг-баранглигига асосланади, ижт-й ҳаёт, сиёсий ташкилот, мафкураларнинг хилма-хиллигига таянган ҳолда жам-т ривожини таъминлаш йўлида хизмат қилиб келмоқда.

МАФКУРАВИЙ БЕҚАРОРЛИК

— кишилиқ жам-тига хос муайян хус-ятлардан бири; мафкуравий соҳадаги тамойилларнинг қарор топмагани, доимий бўлмагани, муқим бўлмагани каби маъноларни англатади. Бу гоҳида ижт-й ҳаётда мафкураларнинг алмашиб туриши жараёнини изоҳлаш учун ҳам қўлланилади. М.б. асосан, муайян бир ҳудудда давлат тизими бир ижт-й-иқт-й тузумдан бошқасига ўтиш даврида юзага келади. Шу н. назардан олганда, М.б.ни муайян тарихий шароитда юзага келадиган ғоявий ўзгарувчан ҳолат, деб ҳам таърифлаш мумкин. Жам-тнинг янгилиниш босқичларида одатда эски тузум, эски турмуш тарзи б-н биргаликда ўша тузум мафкураси ҳам юз тубан бўлади, бундай ҳол маълум даражада М.б.ни юзага келтиради. Мафкуравий бўшлиқ ва М.б. ҳамоҳангдир, чунки бундай пайтда вазиятдан фойдаланиш илинжида турли ғаразли мақсадларни кўзлаган мафкуралар ҳам бош кўтаради. Агарда ана шундай ҳолатда эҳтиётсизликка йўл қўйилса, жам-т ҳалокат ёқасига келиб қолиши мумкин. Том маънодаги М.б. ана шунда пайдо бўлади. Юзага чиққан турли бегона, ёт мафкуралар б-н янгидан шаклланаётган миллий мафкура ўртасида муросасиз кураш боради. Бу кураш томонларнинг ўзаро вақтинчалик муваффақиятлари тарзида кечиши мумкин. Бундай беқарорлик ижт-й ҳаётга катта салбий таъсир кўрсатади.

МАФКУРАВИЙ БЎШЛИҚ

— жам-т, давлат ва меҳнат жамоаларида вужудга келган вазият, ижт-й муҳит, тарбиявий-мафкуравий иш-

ларнинг заифлашиб қолиши. Бундай шароитда фуқаролар онги ва фаолиятида турли миш-мишлар, сафсаталар устуворлик қила бошлайди. Кишилар хатти-ҳаракати ва руҳиятини бўшанглик, лоқайдлик, бефарқлик эгаллаб олади. Каерда шундай ҳолат юз берса, ўша ерда М.б. ҳукмрон бўлади. Ш.у. ёшларимизнинг маън-й оламида бўшлиқ вужудга келмаслиги учун уларнинг қалби ва онгида соғлом ҳаёт тарзи, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат-эҳтиром туйғусини болалик чоғиданоқ шакллантириб бориш ғоят муҳим аҳамият касб этади.

МАФКУРАВИЙ ВАЗИЯТ — муайян минтақа ёхуд мам-т ҳаётида мафкураларнинг ўрни ва мавқеи, улар ўртасидаги мун-тлар б-н боғлиқ жараён ва шарт-шароитлар мажмуи. XX а.нинг 90-йилларига келиб, жаҳонда социализм лагери барҳам топди. Дунё сиёсий харитасида ўзларининг мустақил тар-ёт йўлини белгилаб олган ўнлаб суверен давлатлар пайдо бўлди. Айни пайтда социалистик ғоялар ҳукмрон бўлиб келган ҳудудни мафкуравий жиҳатдан бўлиб олиш б-н боғлиқ вазият юзага келди. Бу вазият буюк давлатчилик шовинизми, диний экстремизм, тажовузкор миллатчилик каби мафкуравий таҳдидларда намоён бўлмоқда. Бундай вазиятда фақатгина кучли, халқ иродасини ўзида акс эттирган ғояларгина мам-тни, жам-тни ёт ғоялар таъсиридан, мафкуравий тазйиқлардан муҳофаза қила олади. М.в. ўз характери, ҳаракатлантирувчи кучлари ва юзага келиш сабабларига кўра қулай ёки ижобий, ноқулай ёки салбий тусга эга бўлади. Агар мам-тда миллийлик руҳи б-н суғорилган, халқнинг эзгу-мақсадларини ўзида акс эттирадиган, жам-тнинг турли қатламларини бир мақсад томон йўналтирадиган ғоялар ҳукмронлик қилса, у ҳолда бундай мам-тда қулай ёки ижобий М.в. ву-

жудга келган ҳисобланади. Турли хил мафкуралар мавжуд бўлса-да, улар жам-тни ягона умуммиллий мақсадга йўналтирмаса, халқ бегона ғоя ва мафкуралар тазйиқидан холи бўлмаса, бу мафкуралар кишиларнинг орзу-истакларини юзаки акс эттирса, у ҳолда мам-тда ноқулай, салбий, таъбир жоиз бўлса, хатарли М.в. вужудга келади. Бундай ҳолларда мам-т парокандаликка учраб, жам-т ўз тар-ёт йўлини йўқотиши ва боши берк кўчага кириб қолиши мумкин. Ёш мустақил давлатлар учун М.в. масаласи жуда катта аҳамиятга эга. Чунки бундай давлатларнинг келажаги, тар-ёт йўли ана шундай М.в.нинг қандайлигига кўп жиҳатдан боғлиқ. Ш-дек, М.в. жам-тда янги мафкуранинг шаклланиши, рив-ши ва халқ онгига сингдирилиши борасида амалга оширилаётган ишларни, муайян ҳудуд ёки минтақадаги хилма-хил мафкураларнинг ҳукмронлик учун бўлган ўзаро курашларини ҳам англантишини унутмаслик зарур. Айни пайтда М.в. янги, шаклланаётган мафкура б-н ўз «вазифа»сини бажариб бўлган ёки адо эта олмаган мафкура ёхуд унинг қолдиқлари ўртасида муросасиз кураш боришини ҳам ифодалайди.

МАФКУРАВИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ГЛОБАЛЛАШУВИ — ғоявий таъсир ўтказиш имкониятларининг кенгайиши оқибатида Ер юзининг барча минтақаларида мафкуравий кураш умумбашарий миқёс касб этганини ифодаловчи т. Инсоният тарихининг хоз. босқичи ижт-й, сиёсий, иқт-й, маън-й, мад-й ҳаётнинг барча соҳаларида халқаро мун-тларнинг интеграциялашуви ва жадаллашуви б-н характерланади. Ҳус-н, алоқа воситаларининг рив-ши, уларнинг компьютерлаштирилиши, электрон почта, Интернет, космик телерадио алоқа тизимларининг техник-технологик воситалари кучайиб

кетиши, ахборот алмашув сабабли ғоявий таъсир ўтказиш имкониятлари ҳам тобора кенгаймоқда. М.ж.г.да бир-биридан тубдан фарқ қиладиган икки йўналиш, тенденция намоён бўлмоқда. Биринчидан, инсоният цивилизацияси тарихида эришган ҳар қандай моддий ва маън-й қадриятларнинг умуминсоний жиҳатлари тарихий макон доирасидан чиқиб байналмилаллашиб, универсаллашиб бормоқда. Бошқача айтганда, миллийлик ва умуминсонийлик тамойилларининг интеграциялашув жараёни кечмоқда. Иккинчидан миллатлар ва давлатларнинг ижт-й, иқт-й, сиёсий, маън-й-мад-й рившидаги беқарорлик, улар манфаатларидаги ўзига хосликни мутлақлаштириш инсониятга, шу жумладан, ўз миллатининг келажига хавф туғдирадиган салбий ходисаларнинг мафкуралашган ҳолда глобаллашувига олиб келмоқда. Бу халқаро терроризм, экстремизм, фундаментализм ва нарқобизнес ходисаларида намоён бўлмоқда. Бирон бир ҳудуд ёки мам-тда пайдо бўлаётган ғоялар тез фурсатда бутун жаҳонга ёйилмоқда. Натижада одамзод маълум бир давлатлар ва сиёсий кучларнинг манфаатларига хизмат қиладиган, олис-яқин манбалардан тарқаладиган, турли мафкуравий марказларнинг босимини доимий равишда сезиб яшамоқда. Бу жараённинг энг муҳим хус-ятларидан бири — турли мам-тларни мафкуравий забт этиш ғоят катта иқт-й манфаатлар б-н чирмашиб кетганидир. Глобаллашув хоз. шароитда мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий куч ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётгани, бир қарашда арзимас бўлиб туюлган кичкина хабар ҳам улкан зиён етказиши мумкин. М.ж.г. савияси паст аудио ва видеокассеталар, ахлоқсизлик, тубанлик ва ёвузликни тарғиб қиладиган

«санъат асарлари»нинг ҳам кенг тарқалишига сабаб бўлмоқда. Ғоявий-мафкуравий таъсир ва таъжувларнинг олдини олиш учун ҳар бир миллат, давлат ўзининг ғоявий-мафкуравий дахлсизлигини таъминлайдиган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиши зарур. Ана шундай тадбирлар изчил амалга оширилганда М.ж.г. ғоявий қарашлардаги муайян фарқлардан қатъи назар, умуминсоний қадриятлар, тинчлик ғояларига содиқликнинг камол топишига шароит яратади, умуминсоний цивилизация тар-ётининг муҳим омилига айланади.

МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТ — шахс, ижт-й гуруҳ, миллат, жам-тни турли зарарли ғоявий таъсирлардан ҳимоя қилишга хизмат қиладиган ғоявий-наз-й қарашлар ва қадриятлар тизими. Иммуни-тет (лот. *immunitas* — озод бўлиш, қутилиш) тиббий т. бўлиб, организмнинг доимий ички муайянлигини сақлаши, ўзини турли таъсирлардан, ташқи инфекциялар кириб келишидан ҳимоя қилишга қодир бўлган реакциялар мажмуи тушунилади. Содда қилиб айтганда, иммунитет — киши организмнинг турли касалликлардан ҳимоя қила олиш қобилиятидир. Инсонда М.и.ни шакллантириб бориш зарур. Иккинчидан, у ҳар бир авлод учун ўзига хос хус-ятга эга. Учинчидан, иммунитет тизими шакллангандагина жам-тда мафкуравий дахлсизликни таъминлаш мумкин. М.и. тизимининг асосий ва биринчи элементи бу — билим. Аммо, билимларнинг тури кўп. Буюк давлатчилик шовинизми ёки агрессив миллатчилик мафкураси тарафдорлари ҳам муайян «билим»ларга таянади, албатта. Шундай экан, М.и. тизимидаги билимлар объектив бўлиши, воқеликни тўғри ва тўлиқ акс эттириши, инсон маъ-ятини бойитиши ва жам-т тар-тига хизмат қилиши

лозим. Улар ўз моҳият эътиборига кўра, Ватан ва миллат манфаатлари б-н узвий боғлиқ бўлмоғи керак. М.и. тизимининг иккинчи асосий элементи ана шундай илғор билимлар замирида шаклланадиган баҳолар, кадриятлар тизимидир. Зеро, билимлар қанчалик объектив ва чуқур бўлса, унинг замирида юзага келган кадриятлар ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Бир сўз б-н айтганда, кадриятлар тизими М.и.нинг имкониятларини белгилаб беради ва зарарли ғоялар йўлида мустаҳкам қалқон бўлиб хизмат қилади. Аммо билимлар ва кадриятлар тизими мавжудлигининг ўзи М.и.нинг моҳиятини тўлиқ ифода эта олмайди. Зеро, бу икки элемент М.и.нинг учинчи муҳим элементи, яъни ижт-й-икт-й, сиёсий ва мад-й-маър-й соҳалардаги мақсадлар тизими б-н боғлиқ. Ана шундай аниқ мақсадлар тизими бўлмас экан, инсон, миллат ёки жам-т гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона мафкуравий таййикларга дучор бўлаверади.

МАФКУРАВИЙ МАРКАЗЛАР

— муайян ғояни илғари сурувчи, тарғибот ва ташвиқотнинг турли усул, воситалари орқали одамлар онги, руҳиятига таъсир этувчи кишилар уюшмаси, ташкилот ёки муассасалардир. Ўзининг характери, мақсадига қараб маълум партия, гуруҳ, кишилар уюшмаси ёки давлат М.м. ядросини ташкил этиши мумкин. М.м. ўз ҳаракат дастури, мафқурани тарғиб қилиш воситалари, усулларига эга бўлиб, унда муайян ғояга ишонтириш, уюштириш, сафарбар этиш, маън-й-руҳий рағбатлантириш, ғоявий тарбиялаш, мафкуравий иммунитетни сақлаш кабилар муҳим ўрин тутуди. М.м. ўз фаолиятларини яширин ва ошқора йўл б-н амалга оширадилар. Жаҳон тажрибасидан маълумки, айрим М.м., мас., фашизм ўз мақсадларини ошқора эълон қилиб, уларни зўравонлик

йўли б-н сингдирган. Мафқурани яширин йўл б-н тарғиб қилишда вайрон қилувчи ғоя ўзининг сохта жозибаси, алдов ва макр б-н омма онгини заҳарлаб, жам-тда ҳукмрон мавқени эгаллаб олишига алоҳида эътибор берилган. Бугунги кунда уларга қарши соғлом мафқурани тарғиб қилишда таълим-тарбия даргоҳлари, илмий, мад-й-маър-й муассасалар, маҳалла, оила, турли жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари фаолияти муҳим ўрин тутуди. Бу соҳада фан ва илмий муассасаларнинг аҳамияти катта бўлиб, улар аҳолининг ижт-й-руҳий хус-ятларини ҳисобга олган ҳолда мафкуравий тарбиянинг самарали йўллари тадқиқ этиш, турли мафкуравий таҳдидлар хавфнинг олдини олишининг илмий наз-й асосларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланади. Ш-дек, жамоатчилик фикри, аҳоли турли қатламларининг руҳияти, интилишлари, қизиқишлари, қарашларини турли социологик тадқиқотлар, анкета-сўров усуллари орқали ўрганиш ва таҳлил қилиб бориш ҳам турли зарарли ғояларни тарқатадиган М.м.га қарши курашдаги муҳим воситалардан биридир.

МАФКУРАВИЙ МАҚСАД

— ижт-й қатлам, сиёсий гуруҳ, миллат, жам-т манфаатлари, орзу-интилишлари ва хоҳиш иродасини ифода этувчи т. Мазмун-моҳиятига кўра, эзгу ниятларни ўзида акс эттирадиган, халқ томонидан эътироф этиладиган, қўллаб-қувватланадиган ижобий ва ғаразли ниятларни ифодаладиган салбий, шаклига кўра ички ҳамда ташқи ёки геосиёсий М.м.ларни фарқлаш лозим. Ўз-н халқи миллий мафқурасининг асосий мақсади озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Халқ оммасини миллий ғоя атрофида бирлаштириш, кишиларни маън-й-руҳий жиҳатдан улуғвор ишларга тайёр-

лаш ва сафарбар этишдан иборат. Пировард натижага эришишнинг йўллари, воситалари ва усуллари ҳам ушбу мақсаддан келиб чиқади. Ташқи ёки геосиёсий М.м.лар ўз мазмун-моҳиятига кўра, давлатнинг халқаро майдондаги мавқеини мустаҳкамлашга йўналтирилган бўлиб, бундай мақсадлар ўзаро манфаатли ҳамкорликка асосланган бўлса — ижобий, бошқа халқлар ва давлатларга мафкуравий тазйик ўтказишга қаратилган бўлса — салбий характер касб этади.

МАФКУРАВИЙ МУАММОЛАР — ғоявий беқарорликка чек қўйиш, мафкуравий бўшлиқни тўлдириш, мафкуравий таҳдиднинг олдини олиш, мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш б-н боғлиқ масалалар мажмуи. Бундай муаммолар жам-т ҳаётининг бир тарихий босқичидан иккинчисига ўтиш даврида жиддий аҳамият касб этади. Дунёда ранг-баранг дунёқарашлар, турли миллий, диний, сиёсий оқимларнинг ўзига хос ғоялари мавжуд. Уларнинг баъзилари ўзаро уйғун ҳолда бир-бирларини тақозо этса, айримлари бир-бирига мутлақо зиддир. Ғоялар, мафкуралар кураши натижасида дунёнинг айрим минтақаларида оммавий қирғинлар, фожиалар юз бераётган бўлса, бошқа ҳудудларда баъзи давлатларнинг юксак даражада ривожланаётганини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай давлат ёки мам-тнинг тақдири кўп жиҳатдан М.м.нинг қандай ҳал қилинишига ҳам боғлиқ. М.м.лар ичида мафкуравий хавф, таҳдидни бартараф этиш муҳим наз-й ва амалий аҳамиятга эга. Ҳоз. кунда жиддий мафкуравий хавф сифатида диний экстремизм, миллатчилик, шовинизм, маън-й қашшоқлик, ахлоқсизликни тарғиб қилишга асосланган ғоявий қарашлар тизими ва амалиётини кўрсатиш мумкин. Бу хавф ва таҳдидларни бартараф этиш масаласи ҳам мафкуравий муаммолар доирасига ки-

ради. Жумладан, Ўз-н ҳам бугун муайян М.м.ни ҳал қилиш йўлида самарали ишларни олиб бормоқда. Бу, аввало, миллий тар-ётга хизмат қиладиган, халқнинг дунёқарашига мос бўлган соғлом мафкурани шакллантириш б-н боғлиқдир.

МАФКУРАВИЙ ПЛЮРАЛИЗМ (лот. *pluralis* — хилма-хиллик, ранг-баранглик) — ижт-й-сиёсий ҳаётда турли қатлам, партия, гуруҳлар манфаатларини ифода этувчи ғоявий ранг-барангликни, қарашлар ва фикрлар хилма-хиллигини ифодалайдиган т. Мам-тда илғор ғоялар, мафкуралар қанча кўп бўлса, яъни М.п. ҳукмрон бўлса, тар-ётнинг самарали йўлини танлаб олиш учун имконият шунчалик кенг бўлади. Фикрий кураш мафкураларнинг маъно ва мазмун жиҳатидан бойишига, бир-бирини тўлдиришига хизмат қилади. М.п. ижт-й тар-тга хизмат қиладиган янгидан-янги ғояларнинг пайдо бўлишига, турли халқлар, элатлар, миллатлар ва сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини умумий тарзда рўёбга чиқишига шароит яратади. У муқаррар суратда кўппартиявийлик тизимини тақозо этади. Сиёсий партиялар эса ўзлари мансуб бўлган қатламлар, сиёсий гуруҳларнинг манфаатлари, интилишлари, орзу-умидларини умумлаштирган ҳолда ўз ҳаракат дастурлари орқали намоён қилади.

МАФКУРАВИЙ ПОЛИГОН — одамлар ва халқларнинг қалби ва онгини эгаллашга қаратилган турли ғояларнинг ўзига хос синов майдони. Одатда, «полигон» деганда қурол-аслаҳа ва техникани синаш, қўшинларни ҳарбий тайёргарликдан ўтказиш ёки ҳарбий соҳада тадқиқотлар олиб бориш учун мўлжалланган махсус майдон тушунилади. Тарих ўзга ҳудудларни забт этиш мақсадида ишлатиладиган уруш қуролларининг узлуксиз такомиллашиб борганини

кўрсатади. У найзалардан тортиб автоматик қуролларгача, замбараклардан Ер юзининг ҳар қандай нуқтасига беҳато этиб борадиган қитъаларо баллистик ракеталаргача бўлган узоқ такомил йўлини босиб ўтди. Бу қуроллар босиб олиниши керак бўлган ҳудудлар аҳолисини жисмонан йўқ қилишга қаратилган эди. Бугунги кунда эса, ўзга ҳудудларни забт этиш учун уларнинг аҳолисини жисман маҳв этиш шарт эмас. Зеро, турли мафкуравий таъсирлар оқибатида онги ва шуури забт этилган, қараш ва кайфиятлари «маъқул» йўналишга ўзгартирилган ерлик аҳоли кўмагида ҳар қандай бойлик, табиий ресурсларга эгалик қилиш мумкин. Бу эса шу жой аҳолисининг онги ва қалби ёт ва бегона ғоялар синаб кўриладиган майдонга айланганини билдиради. Бугунги кунда М.п.ларда муайян гуруҳлар ва давлатлар ўзларининг ғаразли манфаатларини ифода этаётган турли тажовузкор ғояларни синовдан ўтказмоқдалар. Уларнинг ортида кишиларни, энг аввало, маън-й-мафкуравий жиҳатдан тобе қилиш, пировард натижада эса буткул қарам қилиб олиш мақсади ётади. Бу катта-катта ҳудудларни, айниқса бой табиий ресурсларга эга бўлган минтақаларни эгаллаб олишнинг энг қулай ва камхарж усулидир.

МАФКУРАВИЙ ПРОФИЛАКТИКА — ижт-й ин-тлар томонидан амалга ошириладиган турли шакллардаги ғоявий-тарбиявий, маън-й-мафкуравий ишлар мажмуи бўлиб, у бутун ғоявий тарбия тизимини қамраб олади. М.п. ғоявий бўшлиқни бартараф этиш, мафкуравий парокандаликни олдини олиш ёки бирор-бир ҳудуд, қатлам, гуруҳни ёт ва зарарли ғоялар таъсирдан халос қилиш мақсадида амалга оширилади. Бунда ғоявий таъсирнинг хилма-хил усул ва йўлларида фойдаланилади, турли

воситалар қўлланилади. М.п. тезкор ва қисқа суръатларда ёки аста-секин, босқичма-босқич амалга оширилиши мумкин. Биринчи ҳолатда зудлик б-н чора-тадбирлар қўллаш лозим бўлса, иккинчисида, доимий ва собит қадамлик б-н иш олиб бориш кўпроқ натижа беради. Мафкуравий иммунитет тизимини шакллантиришда маън-й таълим-тарбия тизимига таянган М.п.нинг ўрни катта. Зеро, у моҳиятан, ёт ғояларнинг кириб келишининг олдини олиш ва уларни йўқотишга қаратилган чора-тадбирларга таянади. Таълим-тарбия ва тарғибот-ташвиқот тизими М.п.ни амалга оширишга ёрдам беради. Соғлом мафқурани халқ қалби ва онгига сингдиришга хизмат қиладиган ижт-й тузилмалар, оила, мактаб, маҳалла, давлат ва жамоат ташкилотлари ҳам унда ўз ўрнига эга. Ш-дек, Ватан, халқ манфаатларини, дўстлик ва биродарликни, ўзаро ҳурмат ва бағрикенгликни тарғиб-ташвиқ этувчи эртақлару дostonлар, қўшиқлару рақслар, турли кўриниш ва мазмундаги маън-й-маър-й тадбирлар М.п.ни амалга ошириш шакллари.

МАФКУРАВИЙ СИЁСАТ — муайян ғоявий қарашлар тизимини одамлар онгига сингдириш, зарарли маън-й-мафкуравий таъсирлар, турли кўринишдаги тазйиқларнинг олдини олишга қаратилган услуб ва воситалар ҳамда уларни ишлаб чиқиш, тартибга солиш ва бошқариш б-н боғлиқ фаолият мажмуи. М.с.ни мафкуравий вазифаларни амалга ошириш учун бўлган ҳаракат тарзида ҳам тушуниш мумкин. Бу вазифалар муайян мам-т ёки халқнинг дунё ҳамжам-тида тутган ўрни, нуфузи, халқаро иқт-й, сиёсий, дипломатик алоқалардаги мавқеи, тар-ёт даражаси каби бир қатор кўрсаткичлардан келиб чиқади. Мас., ҳоз. даврда миллий мафкурамиз мустақилликни мустаҳкам-

лаш, мам-тни ҳар томонлама ривожлантириш, эркин ва ёруғ ҳаёт сари олға юришга йўналтириши зарур. Одатда ички ҳамда ташқи М.с. бир-биридан фарқланади. Ички М.с. мам-т, халқнинг ўз олдига қўйган стратегик мақсадларидан келиб чиқиб, тар-ётнинг янги бир босқичга кўтарилиши учун фуқароларни сафарбар қилиш вазифасини ўтайди. Ташқи М.с., ўз халқи ва мам-тининг халқаро майдондаги нуфузини мустаҳкамлаш, мустақил тар-тнинг халқаро мунтлар б-н боғлиқ жиҳатларини таъминлаш ҳамда бегона мафкураларнинг таъсиридан ҳимоя қилишга қаратилган бўлади. М.с.нинг самарадорлиги унинг қандай воситалар, усуллар ва шаклларда юритилишига боғлиқ. Бу ўринда ижт-й тар-ётдаги турли гуруҳлар, синфлар ва қатламлар манфаатларининг ҳисобга олиниши муҳим аҳамиятга эгадир. Мафкуравий таъсир ўтказиш йўллари омма учун қанчалик яқин, тушунарли ва табиий бўлса, ижт-й-гуманитар фанлар ютуқларига таянган ҳолда ташкил этилса, М.с. шунчалик самарали бўлади.

МАФКУРАВИЙ ТАЖОВУЗ — муайян миллат, жам-т, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тузумни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган, фуқаро ва жам-т хавфсизлигига таҳдид солувчи ғоявий-наз-й қарашлар ва унга асосланган амалиёт мажмуи. М.т. ёвуз кучлар ва ҳар хил марказлар томонидан бирон бир мам-тга нисбатан ичкаридан ёки ташқаридан туриб бевосита амалга ошириладиган ғоявий бузғунчиликнинг бир шаклидир. Улар ўз жirkanч мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг диний, миллий ҳиссиётлари, ҳаётда мавжуд бўлган ижт-й-икт-й қийинчиликлардан, ш-дек, замонавий техника, телекоммуника-

ция воситаларидан усталик б-н фойдаланишга ҳаракат қилади. Бугунги кунда М.т. деганда, аҳолининг маълум бир қатламлари, айниқса, ёшларнинг қарашларини ўзларига маъқул бўлган йўналишда ўзгартириш, бузғунчи ғоялар, диний экстремизм, ахлоқсизлик ғояларини сингдириш каби ғаразли мақсадлар тушунилади. Миллий ғоя ўзининг мазмун-моҳияти б-н ана шу каби мафкуравий тажовузларга қарши тура оладиган кишиларни тарбиялашга хизмат қилади. Бу борада барча фуқароларнинг огоҳлиги, фаоллиги, эзгу ғояларга хизмат қилишга тайёрлиги катта аҳамият касб этади.

МАФКУРАВИЙ ТАМОЙИЛЛАР — ҳар қандай мафкуранинг тарбиявий қудрати, унинг таъсирчанлиги миллий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклигига асосланиши б-н белгиланади. Миллий мафкура эса жам-т аъзоларининг миллат манфаатлари, орзу-умидлари, истак-хоҳишларини ўзида мужассамлаштиради. Миллий мафкура, қуйидаги тамойилларга асосланади. Биринчидан, мам-тимизнинг бугунги ҳаёти, ўтмиши, келажаги бутун тақдири учун қайғурадиган, Ватан қисматини ўз қисмати деб биладиган кенг жамоатчиликнинг илғор дунёқараши ва тафаккурига асосланади. Иккинчидан, миллий тарихимиз ва умумбашарий тар-ёт ривожига унутилмас ҳисса қўшган олиму фозилларнинг илмий меросига асосланади. Учинчидан, жам-т мафкураси шу жам-тнинг фуқароси бўлмиш оддий инсон ва унинг манфаатларини ифода этиши, фуқароларнинг беҳавотир, тинч-омон, фаровон яшашини таъминлаш учун куч-ғайрат манбаи бўлмоғи лозим.

МАФКУРАВИЙ ТАРБИЯ — инсон, ижт-й гуруҳ, миллат, жам-т дунёқарашини шакллантиришга,

уларни муайян мақсадларни ифода этадиган ғоявий билимлар б-н қуроллантиришга йўналтирилган жараён. Жам-тдаги ҳар бир ижт-й куч ёки аҳоли қатламлари ўз манфаат ва мақсад-интилишларини ифода этувчи ғоялар тизимини яратгач, бошқа гуруҳларни ҳам шу ғоялар таъсирига тортишга, ўз тарафдорлари сафини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Ғоялар адолатли ва ҳаққоний бўлиб, кўпчиликнинг талаб-эҳтиёжларига мос келса, бу соҳадаги тарбия воситалари таъсирчан, тарбиячилар эса фал ва фидойи бўлса, кўзланган мақсадга эришилади. Жам-т, халқ ҳали ўз манфаатларини англаб етмаган, ўз мафқурасини шакллантириб, мақсадлари сари сафарбар бўлмаган ҳолларда бегона ва зарарли ғоялар таъсирига тушиш эҳтимоли ортиб боради. Бу эса М.т.ни йўлга қўйиш, соғлом мафкура тамойилларини аҳоли қалби ва онгига муттасил сингдиришни долзарб вазифага айлантиради. Ўз-н шароитида М.т.нинг асосий вазифаси — халқимизнинг асрий орзу-истаклари, мақсадларини, миллий мафкурамизнинг моҳиятини кенг жамоатчиликка тушунтириш, айниқса, ёшлар онгига сингдиришдан иборатдир. М.т. жам-тда, авваламбор, оила, мактабгача ёшдаги болалар муассасалари, мактаблар, лицей, коллежлар, олий ўқув юртлири, оммавий ахборот воситалари, жамоат ташкилотларининг биргаликдаги фаолиятини тақозо қилади. Узлуксиз таълим тизими М.т.ни олиб борувчи асосий бўғиндир, зеро мафкуравий мақсадларни кишилар, айниқса, ёшлар онгига сингдириш вазифаси, асосан, ана шу тизим орқали амалга оширилади.

МАФКУРАВИЙ ТАСАВВУР — мафкуравий таъсирнинг инсон онгидаги инъикоси. Бундай инъикос турли шаклларда ўз ифодасини топади ва инсон хотирасида узоқ вақт

сақланиб қолади. Ушбу мафкуравий образлар инсоннинг кундалик амалий фаолиятида ўз ифодасини топади. М.т. ижт-й онгнинг муҳим элементи бўлиб, мафкуравий фаолиятнинг маъноси ва мазмунини ижт-й воқеаликнинг ҳаёлий образи б-н боғлайди. Айни пайтда мафкуравий фаолият, ҳаёлий образлар б-н яқиндан иш кўриш, ўзаро алоқадорлик механизминини яратиш имконини беради. М.т. ижт-й муҳитнинг таъсири остида одамлар кўрсатган турли-туман фаолият туфайли ҳосил бўлади. Бундай ҳолат жам-тда ҳаммиша маълум бир мақсад томон йўналтирилган мафкуравий тизим мавжуд эканлигидан далолат беради. Ўз навбатида, худди шу ҳолат М.т. жам-тда мавжуд бўлган мафкуравий тизим: мафкуравий ин-тлар, мафкуравий муассасалар маҳсули эканлигини инкор этмайди. М.т. ҳосил бўлишида жам-тда мавжуд бўлган турли синфлар, табақалар, гуруҳларнинг ижт-й тажрибаси ҳам катта аҳамиятга эга. Айни пайтда М.т. бошқа мафкуравий муассасаларнинг зарарли тарғибот ва ташвиқотларидан ҳимоя қилувчи «буфер» вазифасини ҳам бажаради.

МАФКУРАВИЙ ТАЪСИР

— мафкуравий жараённинг энг муҳим структуравий компонентларидан биридир. М.т. икки асосий — тўғри, бевосита ва ўзаро алоқадорликка асосланган билвосита шакллар ёрдамида амалга оширилади. М.т. самарадорлиги унинг объекти ва субъектига боғлиқ бўлади. Чунончи, М.т. самарадорлиги М.т. ўтказилиши лозим бўлган кишиларнинг (объект) маълумот даражаси, мад-й савиясига боғлиқ бўлса, ўз навбатида М.т. ўтказаётган идоралар, тарбиявий муассасалар, тарғибот ва ташвиқотчилар (субъект) амалга ошираётган мафкуравий тадбирлар мазмуни ва шаклига, мафкура ходимларининг профессионал

махоратиға, уларнинг инсоний фазилатлари, хислатлариға боғлиқ бўлади. М.т. ўтказилиши лозим бўлган кишиларнинг маълумот даражаси, мад-й, ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий савияси қанча баланд бўлса, мафкуравий таъсир самарадорлиги шунча юқори бўлади. Ўз навбатида, М.т. самарадорлиги унинг объекти б-н унинг субъекти орасидаги ўзаро алоқадорлик механизмининг мустақкамлигига боғлиқ. Бундай ўзаро алоқадорлик механизмининг мазмунида бир-бирига ўргатиш, бир-биридан ўрганиш, бир-бирига устоз, бир-бирига шогирд тамойили ётмоғи даркор. Бундай ҳолатда ҳар бир киши М.т. доирасига тушадиган ва ўша таъсир асосида фаолият кўрсата бошлайди.

МАФКУРАВИЙ ТАҲДИД — ижт-й-сиёсий ҳаракат, оқим ёки сиёсий куч ўз манфаатини ифодаловчи мафкурасини кўрқитув, зўрлик йўли б-н бошқаларга тикиштириш. М.т. жам-т, давлат ёки халқ, миллат ёки элат тақдирига хавф солиб турган, фожиали оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган мафкуравий хавф-хатарлар мажмуаси. Дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракатлар натижасида маън-й йўқотишлар юз бераётгани, миллатнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқаётгани, ахлоқ-одоб, оила ва жам-т ҳаёти онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолаётганини кузатиш мумкин. Ўз-н ҳам бундай таҳдидлардан четда қолаётгани йўқ. Мам-тда инсонпарвар, демократик жам-т қурилаётган ҳоз. шароитда фуқаролар онги ва фаолиятига сиёсий экстремизм, диний ва фундаментализм, этник ва миллатлараро зиддиятлар, коррупция ва жиноятчилик, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик, экологик муаммолар «оммавий мад-т» тажовузи ва х.к. М.т. шаклида намоён бўлаётир. Айниқса, ўрта а. халифалигини қайта ўрнатиш ғояси ҳамда халқаро

террорчилик ва диний экстремизм марказлари орқали моддий-ғоявий таъминланаётган ақидапарастлар мафкураси бугун минтақамиздаги тинчлик ва барқарорлик учун катта хавф бўлиб турибди.

МАФКУРАВИЙ ТИЗИМ — мафкуравий ишларни бошқариш, жам-тнинг турли ижт-й ин-тлари: оила, мактабгача тарбия муассасалари, умумий таълим мактаблари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари, меҳнат жамоалари, маҳалла кенгашлари, жамоат ташкилотлари, мад-й-маър-й уюшмалар тарбиявий имкониятларини мувофиқлаштириш, тартибга солиш, уларни ягона мақсад томон йўналтириш омиллари (иш вақти ва ишдан кейинги бўш вақт) ва воситалари (фан, адабиёт, санъат, матбуот, радио, ТВ, кино, музей ва х.к.), услублари (тушунтириш, ишонтириш, мажбур қилиш) ва усулларининг (алоҳида, жамоавий, оммавий) яхлит бир бутун уюшмаси. Ш-дек, М.т. мафкуравий таъсир йўналишлари (ақлий, маън-й-ахлоқий, ҳуқуқий) ва унинг асосий соҳаларини (меҳнат, жисмоний, эстетик, экологик, жинсий ва х.к.) ҳам ўзига қамраб олади. М.т. бир бутун яхлит уюшма бўлиб, доимо ўзгариб туради. Ушбу тизим самарадорлиги мафкуравий таъсир жараёнининг узлуксизлигига, табақалашганлигига, комплекс ёндашувга боғлиқ. Ушбу тизим доирасидаги мафкуравий ишлар таъсирчанлиги, ҳозиржавоблигини оширишда аҳоли турли табақаларининг ўзига хос миллий-психологик, минтақавий, касб-кор, ёш, жинс б-н боғлиқ хус-ятларини инобатга олиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

МАФКУРАВИЙ ТОЛЕРАНТЛИК (БАҒРИКЕНГЛИК) — хилма-хил қараш, интилиш, ёндашувга эга бўлган ва турли мафкуравий позицияда турувчи кучларнинг жам-т ва миллат манфаатлари

йўлида ҳамкорлик қилишини, эзгу мақсадларни кўзлаб, ҳамжихат фаолият юритишини ифодаловчи т. 1995 йил 16 ноябрда Парижда ЮНЕСКОнинг йигирма саккизинчи сессиясида қабул қилинган «Бағрикенглик тамо-йиллари Декларацияси» Ер юзидаги барча мам-тларда мағкуравий бағрикенгликни шакллантиришнинг умумназ-й асосидир. М.т. ғояси жам-тда а.лар давомида шаклланиб келган бунёдкор ғоялар, эзгу ниятлар ва мақсадларнинг рўёбга чиқиши учун замин тайёрлаб беради. Ҳоз. даврда М.т. ғояси жам-тдаги барча қатлам, ижт-й гуруҳ ва миллатларнинг эзгулик йўлидаги ҳамкорлигини назарда тутуди ва мам-тда тинчлик, барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шартини ҳисобланади. Ўз-н халқи дунёвий давлат, эркин фуқаролик жам-ти қурмоқда. Барпо этилаётган жам-тимизнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари ишлаб чиқилган ва кўпчилик томонидан қўллаб-қувватланаётган бугунги кунда, эзгу мақсадларга йўналтирилган мағкура фаолияти учун бир хил шароит ҳамда имкониятлар яратиб берилмоқда.

МАҒКУРАВИЙ ХАВҒСИЗЛИК — шахс, миллат, жам-т, давлатнинг хилма-хил шаклларда намоён бўладиган мағкуравий тажовузлар турли мағкуравий марказларнинг бузғунчилик таъсиридан ҳимояланганлик даражасини тавсифловчи т. М.х.ни таъминлаш деганда, жам-т маън-й ҳаётида бўшлиқ пайдо бўлишининг олдини олиш, ўзининг пировард мақсадларига мос ва унга хизмат қиладиган ғоялар тизимини шакллантириш, уни муттасил мустаҳкамлаб бориш, фуқароларда мағкуравий иммунитетни шакллантиришдек жараёнлар назарда тутилади. М.х.га ташқи ва ички омиллар ўз таъсирини ўтказиб туради. Бугунги кунда, турли хил мағкура марказлари ва поли-

гонларининг Ўз-нда янги жам-т қуришга тўсқинлик қилиш учун ғаразли ниятларига эришишда мам-тимиз фуқароларидан «қурол» сифатида фойдаланишга интилишларида М.х. учун реал ташқи таҳдидлар мавжудлигини кўради. Ш-дек, қўшни давлатлардаги терроризм, диний экстремизм ва мавжуд сиёсий беқарорлик ҳам мам-тимиз мағкуравий хавфсизлигига ўз таъсирини ўтказди. ЎЗРда миллий хавфсизликни таъминловчи ички омил — жам-тнинг сиёсий-ижт-й, ахлоқий ва маън-й салоҳиятидир. Бундан ташқари, М.х. халқимизнинг асрий анъаналари, тили, дини, маънавияти ва миллий рив-шига хизмат қилувчи умуминсоний қадриятларга асосланади. Ш-дек, давлат идоралари, жамоат ташкилотлари ва уюшмалари, мад-й-маър-й муассасалар томонидан амалга оширилаётган тарбиявий ишлар, маън-й-маър-й тадбирлар тизими М.х.ни таъминлашнинг зарурий шартидир. Мам-тимиз М.х.ги илмий асосланган ижт-й сиёсатга, ҳуқуқий мад-ятга, жам-тнинг маън-й етуқлиги ва демократиялашувига узвий равишда амалга ошириладиган ғоявий тарбияга таянади. Жам-т, давлат ва шахс М.х.ни таъминлаш — давлат сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланади.

МАҒКУРАВИЙ ҚУРОЛЛАР — фуқаролар онгига сингдириш омиллари (иш вақти, бўш вақт) ва воситалари (фан, адабиёт, санъат матбуот, радио, ТВ, кино, музей, тарғибот ва ташвиқот муассасалари ва х.к.), услублари (тушунтириш, ишонтириш, мажбур қилиш) ва усуллари (алоҳида, жамоавий, оммавий) мажмуаси. М.қ. геосиёсий мақсадлар, геосиёсатнинг ҳам таъсирчан воситаси эканлигини унутмаслик даркор. Дунёнинг мағкуравий манзараси тубдан ўзгарган, жаҳонда ғоявий-мағкуравий зиддиятлар кескинлашиб бораётган-

бир пайтда «жаҳон ҳамжам-ти халқаро мун-тлар соҳасида демократик, ўзаро ҳурмат ва ҳамкорлик тамойилларини қарор топтириш учун курашмоқда. Бундай шароитда зўравонлик қилиш, ҳарбий куч ишлатиш ва ҳатто икт-й исканжага олиш қатъий қораланиши аниқ. Лекин ўз ғаразли мақсадларига етишни кўзлаётган турли кучлар геосиёсатнинг энг таъсирчан воситаси сифатида М.қ.дан кенг фойдаланмоқда, одамлар онгига таъсир ўтказишнинг тубан ва маккор усулларини қўлламоқда. Ш.у. ҳам мафкуравий жараёнларнинг ҳар бир ташкилотчиси, ҳар бир тарғиботчиси М.қ. ёрдамида амалга оширилади ижт-й тарбия механизмининг моҳияти, мазмуни ва шакллари аниқ-тиниқ тасаввур қилиши лозим.

МАФКУРАНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ — миллатлар ва давлатлар, турли ижт-й-сиёсий кучларнинг ўз ғоявий тизимларини яратиш ва тарғиб қилишдан кўзлаган мақсадмуддаолари ҳамда ўз мафкуралари орқали ҳал қилиши лозим бўлган вазифалар мажмуи. Ҳар қандай мафкура: а) муайян ғояни одамларнинг онгига ва руҳиятига сингдириш; б) аҳолининг турли гуруҳларини бирлаштириш; в) кўзланган мақсад ва ниятларга эришиш учун одамларни сафарбар этиш; г) уларни маън-й-руҳий рағбатлантириш; д) аҳолини, айниқса, ҳаётга кириб келаётган ёш авлодни ғоявий тарбиялаш ва мафкуравий иммунитетни шакллантириш; е) бошқа мафкуравий ва ғоявий таъсирлардан химоя қилишдек бир қатор вазифаларни бажаради. Юксак ғояларга асосланган, манфаатлар ва фикрлар хилма-хиллигини эътироф этадиган мафкуравий тизимлар ўз соҳибларини тар-ётга элтади. Тор миллий ё синфий талаб-эҳтиёжларни бошқа халқлар ёки гуруҳлар ҳисобига қондиришини ният қилган мафкуралар охир-оқибат барбод бўлади,

ўз тарафдорларини таназзул ва ҳалокатга дучор этади.

МАШВАРАТ (араб. кенгаш, кўрсатма, йўл-йўриқ) — кенгашиш, маслаҳатлашиш асосида амалга ошириладиган иш жараёнини англагувчи т. М. б-н қилинган иш демократиянинг асосини ташкил этади, уни олий қадрият даражасига кўтаради. Унга бўлган мун-т ҳар бир фуқаронинг ички мад-ти, маън-й-ахлоқий қиёфаси, демакки, бутун миллатнинг умуммад-й савиясидан далолат беради. М. асосида жам-т аъзоларининг сиёсий ва ижт-й фаоллиги намоён бўлади. Ҳоз. пайтда М. сўзининг ўрнига кўпроқ кенгаш, маслаҳат сўзлари қўлланади. М. сўзи қадимда, айниқса, буюк саркарда Амир Темур замонида кенг истеъмолда бўлган. Ш.у. ҳам буюк бобомизнинг асарларида мазкур иборани кўп бор қўллаганини кўриш мумкин. Айниқса, Соҳибқирон ҳарбий масалаларни доимий равишда М. б-н атрофдагиларга маълум қилиб, уларнинг маслаҳати б-н ҳал этганини, давлат ишларининг тўқсон тўққиз фозини М. б-н, фақатгина бир фозини қилич б-н ҳал қилганини таъкидлайди. Халқимизнинг «Кенгашли (машваратли) тўй тарқамас» деган доно нақлида М. т.сининг мазмун-моҳияти, унинг миллатимиз сўз бойлиги, маъ-яти б-н узвий боғлиқлиги ифодаланган. Дарҳақиқат, М. б-н амалга оширилган ишнинг пойдевори мустаҳкам бўлади, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган ёши улуғ донишманд кишилар маслаҳати б-н амалга оширилган ҳар қандай юмуш муваффақият келтириши шубҳасиздир. Шу боис таълим-тарбия жараёнида ёшларимиз онгига ана шу ноёб ибораларни сингдириш, ижт-й, маън-й ва ахлоқий аҳамиятини тушунтириб бориш муҳим аҳамият касб этади.

МАЪНАВИЙ БОЙЛИКЛАР — кишилик жам-т тар-ёти жараёни-

да кўплаб авлодлар тафаккури ва ақл-заковати б-н яратилган маън-й мерос, М.б., кўхна тарихий ёдгорликларни ифода этувчи т. Мас., қарийиб уч минг йиллик тарихга эга бебаҳо маън-й обиди, «Авесто», халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлган «Алпомиш» достони, энг азиз ва мўтабар байрам — Наврўз айёми, маъ-ятмизнинг ажралмас қисми муқаддас динимиз, буюк аждодларимиз Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби жадид бобларимизнинг улкан маън-й-маър-й, илмий, ижт-й-фал-й мероси, давлатчилик тажрибаси бугунги кунда ҳам мамтимизнинг ҳар томонлама тар-ёти, ёруғ истиқболга хизмат қилиб келмоқда.

МАЪНАВИЙ БУЗҒУНЧИЛИК

— умуминсоний ва миллий ахлоқ, қадрият, мад-т, дин ва тарбия асосларига зид бўлган, инсон шахсининг тубанлашуви, ижт-й, маън-й-ахлоқий меъёрларга риоя этмаслик, инкор этиш ёхуд уларнинг илдизларини емиришга қаратилган ёвуз хатти-ҳаракатларни англатувчи т. М.б. муайян кучлар, марказлар, шахслар томонидан ўз манфаатларини гоёвий-мафкуравий жиҳатдан таъминлаш, ғаразли мақсадларни кўзлаб, мам-ти ва ўзга давлат халқи, айниқса, ёшларини чалғитиш, уларнинг онгига ғайриинсоний ва ғайриахлоқий гоё ва қарашларни сингдиришга хизмат қиладиган усул ва технологиялардир. Маълумки, XX а.нинг иккинчи ярми ва XXI а. бошларида кўпгина Ғарб мам-тларида М.б. (палапартиш жинсий мун-тлар, гиёҳвандлик, никоҳсиз оила, омавий беҳаё клиплар, ахлоқсизлик, куч ва зўравонликни тарғиб этувчи фильмлар ва б.) жам-т ҳаётининг барча жабҳаларида яққол ни-

моён бўлди. Бу жараённинг чуқурлашуви, даҳшатли тус олаётгани Ғарб олимлари, махсус марказ ҳамда ОАВ томонидан амалга оширилган кўплаб тадқиқот натижаларида акс эттирилган. Мас., бир гуруҳ америкалик олимлар амалга оширган тадқиқот натижасига кўра, тартибсиз жинсий ҳаёт кечираётган ўсмирларнинг 30 фоизи бахтсизлиги, умидсизлиги, ҳаётдан қониқмаслигини тан олган. Уларнинг маълум қисми жинсий ҳасталикка учраган, бошқалари эса чуқур рухий тушқунлик ҳолатига тушиб қолган. Ш-дек, тадқиқотда америкалик ўсмирлар ўртасида жинсий-ахлоқий бузғунчилик, автомашиналарни олиб қочиш, ўғирлик, зўравонлик, вандализм каби ҳолатлар кўпайиб бораётгани аниқланган. Америкалик социолог Ф.Фукуяма Ғарб жам-ти дуч келётган жиддий муаммоларнинг сабаблари ҳақида тўхталиб, улар, аввало, оила ин-тининг инқирозга учрагани б-н боғлиқ, деган хулосага келади. Фукуяма назарида, «Оила — ижт-й капиталнинг муҳим манбаи», яъни айнан оилада фуқаролик ахлоқининг асослари яратилади, унинг ўрнини ҳеч қандай қонунчилик актлари б-н тўлдириб бўлмайди. Д.Вилкерсон эса Ғарб жам-тида ахлоқий бузуқлик авж олиб бораётганига сабаб кабель телевиденияси орқали намойиш этилаётган беҳаё саҳналар, гомосексуализм, садизм ва мазохизм каби ғайриинсоний иллатлар кенг тарғиб этилаётгани деб таъкидлайди. Энг хатарлиси шундаки, Ғарб мам-тлари ўз дунёқараши, андозалари ва ҳаёт тарзини турли-туман воситалар, хус-н, гоёвий-мафкуравий таъсир этиш ўзга миллат ва халқлар турмушига тиқиштиришга уринмоқда. Шу боис гоёвий-мафкуравий таҳдидларга нисбатан сергак, огоҳ ва хушёр бўлиб яшаш мам-тимиз манфаатлари, миллий анъана ва қадриятларимизга ёт гоё ва қарашларнинг мақсад-

муддаоларини теран англаш, айниқса, ёшларимизни бу каби хавф-хатарлардан ҳимоя қилиш, маън-й тарбия тизимини янада тақомиллаштириш М.б.га қарши курашда ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

МАЪНАВИЙ БУРЧ — инсонга хос бўлган юксак маън-й фазилат, унинг ахлоқий майли-истакларининг хис-туйғуларда акс этишини ифодаловчи т. М.б. шахсни баъзан ҳузур-ҳаловатдан, турмуш лаззатларидан маҳрум этиши мумкин бўлиб, у таълим-тарбия жараёнида инсон тафаккурига сингдирилади ёки оилавий, миллий анъаналар тарзида қабул қилинади. Инсоннинг М.б.и унинг маъ-яти, рухияти, тафаккурига ижобий таъсир кўрсатган, тарбиясида муҳим роль ўйнаган нарса, ҳодиса ва шахсларга нисбатан маън-й қарздорлик туйғусидир. Бурч кишининг жам-т, давлат ва б. одамларга нисбатан мунти, улар олдидаги мажбуриятини ифодалайди. М.б. атамаси виждон, эътиқод, масъулият каби т.лар б-н узвий боғлиқдир. Умуман, М.б. инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, ҳар бир хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Улуғ мутафаккир Ибн Сино «Бурч тўғрисида рисола»сида бурч-ни Тангри олдидаги қарздорлик туйғусини бажариш, илоҳий масъулият деб талқин этади. М.б. нафақат масъулиятни, балки ҳар қандай ишга виждонан ёндашишни, эътиқодда собитликни тақозо этади. Бунинг учун инсон, аввало, бурчини чуқур ҳис этиши, ҳар бир хатти-ҳаракатида ана шу мезонга таяниши лозим. М.б. туйғуси халқимизнинг бир неча минг йиллик тарихи, буюк аждоқларимиз, ота-боболаримизнинг амалий тажрибаси негизида шаклланиб сайқал топиб келган. Шу боис бу туйғуни ҳар бир ватандошимиз онги ва қалбига сингдириш орқали мам-

тимиз ҳаётида юз бераётган туб ўзгаришларга дахлдорлик ҳиссини шакллантириш, Ватанимизнинг тараққий этиши ва гуллаб-яшнашига эришиш мумкин.

МАЪНАВИЙ ВОРИСЛИК — миллий-маън-й кадриятлар, урф-о., анъана, ғоялар, тажриба, билимларнинг авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтиши, маъ-ятнинг узлуксиз жараён сифатидаги ўзгарувчанлиги ва авлодлар ўртасида маън-й ришталарнинг узвий боғлиқлигини ифода этадиган т. Бу жараён инсониятнинг тар-ёти давомида тўпланган маън-й бойликларни яхлит ҳолда авлодларга узатиш, кишиларнинг дунёқараши, мад-й савияси, билими ва маън-нинг бойишига хизмат қилади. Турли соҳаларда ворислик механизми ўзига хос тарзда кечади: санъатдаги мезонлар фандагидан, табиий фанлардаги ҳолат гумани-тар фанлардагидан фарқланади. Ворислик (мерос) маҳаллий ёки умумдунёвий шаклларда намоён бўлиши мумкин. Ворисликнинг маҳаллий шаклида мад-тнинг касбий, миллий, этник ва б. жиҳатлари ифодаланса, жамики инсониятнинг маън-й мулкига айланган маън-й бойликларда М.в.нинг умуминсоний шакли намоён бўлади. Мас., қад. Миср эҳромлари, юнон обидалари, Темур ва теурийлар ёдгорликлари каби моддий ва маън-й мерос намуналари бутун башариятнинг маън-й бойлиги ҳисобланиб, авлоддан авлодга ўтиб келмоқда. Аждоқларимиз кейинги авлодларга мерос қолдириш учун халқ оғзаки ижоди, санъатнинг барча усуллари-дан кенг фойдаланганлар. Техника ва технологияларнинг тараққий этиши б-н М.в.нинг янги самарали усуллари: кино тасвири, магнит лента ёзуви, расмда муҳрлаш, компьютер хотирасига жойлаш ва ҳ.к. вужудга келди. Ижт-й тар-ётнинг турли босқичларида маън-й меросни ворисийлик анъаналари асосида авлоддан-авлодга узатиш им-

кониятлари ижт-й-иқт-й, сиёсий, ғоявий омиллар б-н белгиланган. Мас., собиқ шўролар ҳукмронлиги даврида турли халқлар, хус-н, халқимиз ҳам ҳақиқий тарихи, миллий ва маън-й меросини ўрганиш, унинг бебаҳо хазинасидан баҳраманд бўлиш, бу маън-й бойликни авлоддан-авлодга безавол ўтказиш, ворисийлик анъаналари асосида авлоддан-авлодга узатиш ҳуқуқ ва имкониятидан маҳрум этилган эди. Бироқ ҳар қандай оғир ва мураккаб шароитда ҳам аждодларимиз ўзлигини, маън-й меросни йўқотмаган, уларни асраб-авайлаб, келгуси авлодларга бекаму кўст етказиб беришга ҳаракат қилган, авлодлараро ришталарнинг сақланиб қолишига эришган. Мустақилликнинг дастлабки кунлариданок миллий қадриятларимиз, тарихимиз, маъятимиз, улуғ аждодларимиз даҳоси б-н яратилган бебаҳо моддий ва маън-й бойликларни бойитиш ва кенг тарғиб этиш масаласига доимий аҳамият қаратиб келинмоқда. Бу, ўз навбатида, ворисийлик анъаналарининг узлуксизлиги ва бардавмлигини таъминлайди.

МАЪНАВИЙ ЖАСОРАТ — Ер юзидаги барча ўлмас обидаларни, инсоният ҳаётини тубдан ўзгартириб юборган жамики улуғ кашфиёт ва ихтироларни, мумтоз санъат ва адабиёт дурдоналари ҳамда мардлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган инсонларнинг мислсиз ақл-заковати ва юксак маън-й салоҳиятини ифодалайди. Унда инсоннинг ўз ҳаётини маъ-ятни ўстириш ва юксалтиришга бағишлаши, кишиларни тўғри йўлга бошлаш мақсадида ҳар қандай фаолият б-н маън-й жиҳатдан алоҳида намуна кўрсатиши каби хислатлар ўз ифодасини топади.

Мас., неча а.лардан буён юксак тафаккур ва ақл-заковат тимсоли бўлиб келаётган юнон файласуфлари Сократ ва Платон, улуғ

боболаримиз Абу Райҳон Беруний ва Аҳмад ибн Муҳаммад Хоразмий, Нажмиддин Кубро, Амир Темур, Улуғбек, Навоийлар ҳаёти бунинг ёрқин намунасидир.

МАЪНАВИЙ ЗАИФЛИК — маън-й ҳаёт ҳодисаси, жам-т, давлат ёки халқнинг маън-й масалаларда уюшмагани, маъ-ятга етарли эътибор бермагани, тарбия соҳасида ўзибўларчиликка йўл қўйгани натижасида содир бўладиган ижт-й-ғоявий ожизлик ҳолати. М.з. халқ оммасининг туб манфаатлари ва кўнглидаги орзу-интилишларини ифода этадиган, уни тар-ёт сари, улкан мақсадлар йўлида жипслаштирадиган миллий ғоянинг, илмий асосда ташкил этилган, пухта ўйланган ва мунтазам олиб бориладиган маън-й тарбия тизимининг яратилмагани ёки ижт-й ҳаётда амалий ифода топмагани натижасида ҳосил бўлади. Моддий ва маън-й заифлик ўзаро алоқадор т.лар бўлиб, бири иккинчисини тақозо этади. М.з. кўп ҳолларда маън-й беқарорлик ва парокандаликка олиб келиб, ҳатто жам-т ёки давлатнинг инқирозига сабаб бўлади. М.з. миллатнинг бирдамлиги, давлатнинг қудратига путур етказиши, унинг тар-ётини орқага суриб юборади. Мас., Чингизхон босқини, чор Россияси истилоси, большевиклар босқини даврларида айрим ҳукмдорларнинг халқни бирлаштириб, курашга сафарбар этолмагани ўлкамизнинг қарамлик чангалига тушиб қолишига сабаб бўлди. Бундай қарамлик нисбатан маън-й жиҳатдан эзилган ўлкамиз халқини янада заифлаштиришга хизмат қилди. Айниқса, ўлкамизнинг уч хонликка бўлиниб, яхлит давлатчилик анъаналарининг парчаланиши натижасида халқимиз моддий парокандаликка юз тутдики, ушбу салбий омил жам-тнинг маън-й заифлигини вужудга келтиришда туртки бўлди. Тўғри, чор Россияси истилоси шароитида жам-т

маъ-ятидаги заифликларни маърифат ва зиё тарқатиш орқали барта-раф этишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган жадид-маърифатпарварларимиз мактаб ва мадрасалар очишга алик бўлинишлар, сиёсий-харбий истилолар натижасида умумжам-т миқёсида ҳукм сураётган М.з.ни бирданига таг-томири б-н қўпориб ташлашга мавжуд маън-й муҳит ҳам имкон бермасди. Собиқ мустабид тузум шароитида ҳам миллий маъ-ят ва қадриятлар четга суриб қўйилиб, коммунистик мафкура ривожига хизмат қилувчи умумий маъ-ят концепцияси ишлаб чиқилиб, ижт-й ҳаётда тарғиб этила бошланди. Ушбу жиҳат кишиларда эътиқодсизлик, миллий қадриятлардан воз кечиш, миллий тил, урф-о. ва маросимларни менсимаслик каби иллатларни авж олдириб, М.з.нинг ўзига хос кўринишлари сифатида намоён бўлди. Собиқ тоталитар тузум шароитида жам-тда маън-й заиф ҳалқаларни кенгайтириш мақсадида миллий тиллар имкони-ятлари чекланди, улар «коммунистик андозаларга номувофиқ тил» сифатида камситилди. Ушбу салбий жиҳатлар миллий маъ-ят ва тафаккурни заифлаштириш учун сунъий равишда қилинаётган ҳақаратлар эди. Демократия шабадалари насими эса бошлаган 80-йиллар охирида ўзб. тилига ҳам давлат тили (1989 йил 21 октябрь) мақоми берилдики, бундан мақсад миллий тилимизнинг софлигини сақлаган ҳолда халқимизнинг маъ-ятини кўтариш эди. Шу боис, мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб, мам-тимизда халқ маъ-ятини юксалтириш борасида қатор ишлар қилинаётгани, бир томондан, собиқ тоталитар тузум шароитида жам-т тафаккурида шаклланган М.з. жиҳатларини миллий менталитетга хос бўлган маън-й-ахлоқий жиҳатлар б-н тўлдириш бўлса, иккинчи томондан, онги ва дунёқараши эндигина шакллана-

ётган ёшларда М.з.ка йўл бермасдан ҳар томонлама баркамол авлодни шакллантириш масаласига давлат сиёсати даражасида эътибор берилаётганлиги қувонарлидир. Ўз-н халқнинг ҳаётбахш ва адолатли гоёларга таянган юксак маъ-яти тушунтириш ва ишонтириш, таълим-тарбия ва маърифат йўли б-н, фикрлар ранг-баранглигини сақлаб қолган ҳолда М.з.ка барҳам берадиган қудратли куч сифатида намоён бўлади.

МАЪНАВИЙ ЗАРАР — инсоннинг ор-номуси, кадр-қиммати ва фаолияти, обрў-эътибори, жам-тдаги урф-о., қадриятлар, турмуш тарзи, умуман эзгу дунёқарашга зид бўлган фаолият, хатти-ҳаракат ва мун-тни ифодаловчи т. М.з. инсон онгида шаклланган сифат жиҳатидан ижобий характердаги ақлий-руҳий мун-тларга тескари таъсир кўрсатилганда юзага келадиган натижани ифодалайди. Ўз моҳиятига кўра, бу натижа — М.з. инсон дунёқарашини ўзгартириб, маъ-ятсизликка алоқадор хус-ятларнинг намоён бўлишига, руҳий оламига салбий таъсир кўрсатишга ёки маъ-ят асосларига бефарқ бўлиб қолишига олиб келиши мумкин. М.з. шахс томонидан шахсга ёки жам-тга, жам-т томонидан шахсга ёки жам-тга етказилиши мумкин бўлган ҳодисадир. М.з.нинг шахс томонидан жам-тга етказилиши маълум бир шахс томонидан тарғиб қилинган, аслида маҳаллий мад-т унсурларига қарши турувчи ва охир-оқибатда уларнинг йўқотиб юборилишига олиб келувчи мафкуравий гоёларнинг бошқалар томонидан ҳақиқат, тўғри йўл деб қабул қилиниши ёки шунга мажбур қилинишига асосланади. Бундай М.з.нинг шахс томонидан жам-тга етказилиши, айниқса, оғир ва ўрнини қоплаб бўлмас йўқотишларни келтириб чиқаради. Муайян жам-тнинг бошқасига кўрсатадиган

М.з.и таъсирнинг энг фалокатли кўринишларидан бўлиб, бунинг натижасида бир жам-тда мавжуд ўзига хос маън-й қадриятлар бутунлай барҳам топиши ва унинг ўрнига ўзга жам-т маън-й қадриятлари хукмрон мавқега кўтарилиши мумкин. Мас., Европа халқларининг Америка қитъасига кириб бориши нафақат маҳаллий америкалик ҳинду халқларининг, балки уларнинг моддий мад-ти б-н бирга маън-й мад-тининг ҳам йўқолиб кетишига олиб келди. Яшаш учун кураш ҳиндуларни ўз мад-тларидан воз кечишга мажбур қилди ва азалий маън-ятини тубдан ўзгартириб юборди. Жам-тнинг жам-тга, инсоннинг жам-тга ёки жам-тнинг инсонга М.з.и икки хил йўл б-н етказилиши мумкин: жам-т ёки инсон маън-ятига зид М.з. инсон ёки жам-т томонидан ихтиёрий қабул қилиниши ва у натижа бергандагина зарарли эканлиги англаниши мумкин; жам-т ёки инсонга М.з. тазйиқ, тажовуз, умуман куч ишлатиш воситасида етказилиши мумкин ва унинг М.з. эканлиги бошидаёқ маълум бўлади. Ш-дек, етказилган маълум бир М.з.ларга қарши курашиш ва уларни бартараф этиш мумкин, лекин баъзи М.з.ларни бартараф қилиш имкониятлари бўлмайдди. Шу каби бутун инсониятнинг тар-ёти натижасида ёки инсон эркинликларини кенг татбиқ этиш ҳаракати воситасида амалга оширилаётган ишларнинг натижалари б-н бирга юзага чиқарадиган М.з.лар тузатиб бўлмас зарарлар сирасига кириб, тузатишга уриниш тар-ётни ортга суриш б-н тенг бўлиши мумкин, бундай вазиятда воз кечилаётган маън-й қадриятларни тиклашга ҳеч қандай имконият қолмайди. Айни вақтда моддий ва М.з.лар ўртасида ажралмас боғлиқлик мавжудки, шу. қаерда моддий зарар мавжуд бўлса, ўша ерда М.з. ҳам мавжуд бўлади. Мас., чоризм ва шўро истибдоди даврида юрти-

миздан жуда кўп моддий ва маън-й бойликлар ташиб кетилди, кўп қисми йўқ қилинди, яна кўплари эса йўқотишга маҳкум қилинди. Халқимизга хос кўплаб маън-й қадриятлар оёқости қилинди, таъқиб остига олинди, миллатимизни тарихий тафаккурдан беғоналаштиришга ҳаракат қилинди ва ҳ.к. Бугунги кунда М.з. бўйича жавобгарлик фуқаролик Кодексига киритилган янгиликлардан ҳисобланади. Бундан асосий мақсад – мас., ЎЗР Конституциясига мувофиқ, фуқароларга берилган шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга оширилиши ва ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат. Бу қоидага биноан маън-й зарар учун жавобгарлик айбли бўлиш тамойилига асосланади. Зарар етказишда айбланувчи шахс бундай зарарни етказишда ўзининг айби йўқлигини исботлаши керак, агар исботлай олмаса, айбдор деб ҳисобланади ва маън-й зарарни қоплашга мажбур бўлади.

МАЪНАВИЙ ИДЕАЛ – шахс ва жам-т маъ-ятини шакллантирувчи, йўналтирувчи ва ҳаракатлантирувчи, уни савоб ишлар, бунёдкорликка сафарбар қилувчи эзгу ғоя, орзу-мақсад ва ижобий намуналар мажмуини ифодаловчи т. «Идеал» т.си франц. «*ideal*», лот. «*idealus*» сўзларидан келиб чиқиб, қиёфа, мезон, мукамаллик маъноларини англатади. М.и. атама сифатида орзу-интилишларнинг олий мақсадини ифодалайди. У ижт-й аҳамиятга эга бўлган муҳим ахлоқий категория ҳисобланади. Бугунги жам-тимиз ривожи М.и.ни шакллантириш ва уни жам-т маън-й муҳитининг асосий негизи сифатида қабул қилишни тақозо этмоқда. Чунки халқнинг ҳаёти унинг маъ-яти б-н узвий боғлиқ бўлиб, жам-т ахлоқининг илдизи миллат тарихи б-н узвий алоқадор ходиса. Инсон ёшлиқдан азалий анъаналар, урф-о.лар оғушида камол-

га етади. Бу борада оила, маҳалла ва таълим-тарбия даргоҳларидаги маън-й муҳитдаги уйғунлик ва барқарорлик муҳим ўрин тутати. Хеч шубҳа йўқки, М.и. орзуи аждодларимиздан бизга ўтиб келаётган, қон-қонимизга сингиб кетган муқаддас туйғудир. Агар ота-боболаримизнинг турмуш тарзига, тафаккурига назар солсак, улар ақлий етуклик, руҳий поклик, жисмоний баққуватлик ва албатта, ахлоқий камолотга жуда катта эътибор қаратиб, бундай шахсларни идеаллар тимсолида кўрганлар. Олимларнинг тадқиқотларига қараганда, инсоният ўз ахлоқий тар-ёти давомида учта идеалга интилиб келган. Булар эркинлик, тенглик ва қардошлиқдир. Ҳақиқатан ҳам, инсоннинг маън-й тар-ётида эркинлик, тенглик ва қардошлиқ принциплари муҳим ўрин тутати, улар идеалнинг категориялар т.лари бўла олади. Чунки, фикрда, ахлоқда ва фаолиятда эркин бўлган инсонгина ўзлигини англаб етади. Ўзлигини англаган инсон барча кишиларнинг ўзаро тенглигини ҳис эта олади. Бу тенглик принципнинг қарор топишидир. Одамларнинг бир-бирларини ўзаро тенг деб билишлари уларнинг ягона мақсад сари бирлашиб, фаол ҳаракатга ундайди бу қардошлиқ тамойилининг намоён бўлишидир. Бошқача айтганда, ўзлигини англаган киши бошқалар ҳам унга тенг, қардош эканини идрок этади ва ўзгалар ҳаётига дахл қилиш ўзига ҳам катта зарар келтиришини тушунади. Демак, М.и. эзгулик ғоясидан озикланади. Бу ғоя эса инсоннинг ўзлигини англаб етишига туртки берувчи асос сифатида М.и.нинг негизини ташкил этади. Ўзликни англаш б-н эса инсоннинг моҳияти кашф қилинади. Ҳоз. кунда М.и.нинг категориялари аниқ-тиниқ белгилаб олинган эмас. Аксарият мутахассисларнинг фикрича, М.и.нинг ахлоқий категориялари қаторига эзгулик, эътиқодлилиқ, эркинлик т.ларини

киритиш мумкин. Уларнинг зидди ёвузлик, эътиқодсизлик ва мутелеқдир. М.и. жам-тда соғлом ахлоқий муҳитни вужудга келтириш ва кишилар дунёқарашини бойитиш тафаккурни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Истиқлол йилларида юртимизда М.и. маън-й ва ахлоқий тарбияни кучайтириш, тарихий илдизларимизга, миллий ўзлигимизга қайтиш, улуғ аждодларимиз яратган меросни асраб-авайлаш, уни замонавий илм-фан, мад-т ютуқлари асосида бойитган ҳолда келгуси авлодларга етказиб бериш аҳолининг сиёсий онги ва ҳуқуқий мад-тини ошириш каби эзгу мақсадларимизни рўёбга чиқаришга хизмат қилиб келмоқда.

МАЪНАВИЙ ИЛЛАТЛАР — жам-тда ўрнатилган ижт-й, маън-й, ахлоқий, ҳуқуқий, мад-й меъёр ва қоидаларга зид бўлган хатти-ҳаракатларни ифодаловчи т. М.и. маън-й соғломликнинг акси бўлиб, маъ-ятсизлик, яъни инсон ижт-йлашувининг заифлашиши, таълим-тарбия жараёнида йўл қўйилган камчиликлар оқибатида вужудга келадиган маън-й бузилиш ҳодисасидир. М.и. сирасига ёлғончилик, адолатсизлик, ҳурматсизлик, лоқайдлик, бефарқлик, дангасалиқ, бюрократизм, тухмат, бўхтон, ҳасад, хонинлик, ўғирлик, иккиюзламачилиқ, қатъиятсизлик, виждонсизлик, ҳаёсизлик, уятсизлик, орсизлик, номуссизлик ва ҳ.к. иллатларни киритиш мумкин. М.и. жам-т маъ-яти каби тарихий тар-ёт давомида шаклланади, янги-янги кўринишларда намоён бўлади. ХХI а.да Ғарб мам-тларида гиёҳвандлик, бир жинсли никоҳ, бесоқолбозлик, лесбиянлик (яъни аёлнинг аёл б-н турмуш қуриши) ва ҳ.к. М.и. яққол кўзга ташланмоқда. М.и. иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, мад-й, маън-й ва руҳий омиллар, шарт-шароит таъсирида вужудга келади. Мас., иқт-й сабаблар туфайли ўғирлик, ёлғончилик,

харомхўрлик, порахўрлик, тажовузкорлик, ҳақоратгўйлик, лаганбардорлик, қонунларни менсимаслик, уларни ўз манфаатига бўйсундиришга уриниш, ўзгалар ҳуқуқларини поймол қилиш, фаҳшга берилиш, зўравонлик, манманлик, талончилик каби М.и. пайдо бўлди. Давлат ва жам-т бошқарувидаги бошбошдоқлик ҳам аҳоли турли тоифалари, шу жум-н, раҳбар ходимлар фаолияти, қиёфаси ва феъл-атворида айрим М.и.нинг юзага чиқиши сабаб бўлиши мумкин. Ғарб жам-тида яққол намоён бўлаётган инсоннинг иқт-й манфаатлари ва истеъмолчилик майлларининг устуворлиги маън-й қадриятларнинг сақланиши ва келгуси авлодларга мерос тарзида узатилишига тўққинлик қилиб, уларнинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатида маъ-ятга зид иллатларнинг авж олишига олиб келмоқда. Бу ўз навбатида моддий жиҳатдан тараққий этган айрим давлатларни маън-й жиҳатдан таназзулга етакламоқда. Тарихдан маълумки, буюк империялар нафақат иқт-й ёки сиёс-й, балки аввало маън-й-ахлоқий емирилиш оқибатида таназзулга учраган ва парчаланиб кетган. Айниқса, бугунги глобаллашув шароитида маън-й емирилиш, маън-й бузғунчилик жараёнлари ғоят хатарли тус олиб, турли давлатлар ва халқлар маъ-ятига салбий таъсир этмоқда, азалий урф-о. ва анъаналарнинг қадрсизланиши ва оммавий мад-тнинг ёпирилиб кириш хавфини туғдирмоқда. Ш.у. бундай хавф-хатар ва маън-й таҳдидларнинг асл мақсад-муддаолари, оқибатларини теран англаш, бу борада хушёр ва огоҳ бўлиш, замон б-н ҳамнафас яшаш, айниқса, ёшларимиз қалби ва онгига юксак маън-й қадриятларни сингдириш, уларни баркамол инсонлар этиб вояга етказиш давр талабидир.

МАЪНАВИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ — жам-т ва инсон фаолияти

нинг асосий йўналишларидан бири, маън-й бойликлар яратиш, бойликларни ўзлаштириш ва истеъмол қилиш, маън-й қадриятларни ривожлантириш жараёнини англаш т. М.и.ч.нинг муҳим белгиларидан бири — унинг борлиқни англаш, идрок этиш, билиш ва айни пайтда янги маън-й қадриятларни яратишга қаратилгандир. Бу жараёнда, бир томондан, инсон онги ривожланиб, бойиб боради, иккинчи томондан эса, кишиларнинг маън-й эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи ғоялар, билимлар, наз-ялар, бадий асарлар ва б. маън-й қадриятлар яратилади. М.и.ч. кўлами, ҳаётда тутган ўрни жиҳатидан моддий ишлаб чиқаришдан қолишмайди. Собик иттифоқ даврида М.и.ч.ни асосан моддий ишлаб чиқаришнинг ҳосиласи, инъикоси, деб қараб келинган, унинг аҳамияти эътиборга олинмаган. Холбуки, моддий ишлаб чиқаришни маън-й билимлар, малака ва кўникмаларсиз амалга ошириш мумкин эмас. Ш.у. моддий ва М.и.ч. жараёнларини бир-бирдан ажратиш, бир-бирига қарши қўйиш мутлақо нотўғри, ғайриилмий ёндашувдир. Аслида улар бир-бири б-н узвий боғлиқ бўлиб, айни бир жараённинг икки томонини ифода этади. Аммо улар ўртасидаги узвий боғлиқлик улар ҳар бири ўзига хос хус-ятларга эга эканини инкор қилмайди. М.и.ч., аввало, инсоннинг руҳияти, ижодий тафаккури илмий, бадий, ахлоқий ва б. қадриятларга асосланади. Халқ оғзаки ижоди намуналари деб юритиладиган бадий ва мусиқий асарлар халқимиз орасидан етишиб чиққан улкан истеъдод соҳиблари томонидан яратилган бўлиб, М.и.ч.нинг ёрқин тимсолидир. Мас., «Алпомиш» достони эл-юртимизнинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлари ифода этиб, барчамизни ҳақгўйликка, Ватанимиз, юртимиз, оиламиз, дўсту ёри-

миз, ор-номусимиз, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилишга ўргатади. Жам-т ривожланиб, меҳнат тақсимоти кучайган сари М.и.ч. соҳасида ҳам ихтисослашув жараёни кучайиб, санъат, фал., ахлоқ, фан, дин, ҳуқуқ каби онг шакллари пайдо бўлади, айни пайтда уларнинг ҳар бири турли жанр, оқим, йўналишларга бўлина бошлайди. М.и.ч. маҳсулининг яна бир хус-яти шундаки, моддий ишлаб чиқариш натижалари истеъмол жараёнида ўз қийматини йўқотса, М.и.ч. маҳсули истеъмол жараёнида ўз қийматини йўқотмайди, аксинча, ундан қанча кўп одам баҳраманд бўлса унинг қиймати шу даражада ортиб бораверади. М.и.ч. жараёнида ворисийлик тамойили яққол намоён бўлади. Чунки янги билим ва ғоялар, бадий асарлар ажодлар қолдирган маън-й мерос ва унинг бевосита давоми сифатида майдонга келади. М.и.ч.да ижодий ёндашув устуворлиги муҳим аҳамият касб этади. Моддий ишлаб чиқаришда ҳам ижод элементи мавжуд, аммо бу жараён эски андозалар, технологиялар, ёндашувлар асосида ҳам амалга оширилиши мумкин. М.и.ч.ни эса ижодсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

МАЪНАВИЙ ЙЎҚОТИШЛАР

— халқнинг, миллатнинг ўз эрки ва ҳуқуқини қўлдан чиқариши, тили, дини, эътиқоди, урф-о.лари, миллий ғуруридан маҳрум бўлиши, миллий ўзлигини англашга тўсқинлик қилаётган жараёнлар ва хатти-ҳаракатлар мажмуи. М.й. туфайли инсон ўзлигидан айрилади, ким ва қандай шахс, кимларнинг авлоди эканини унутади, ғурурини йўқотади. Пировард натижада М.й. сабабли миллат ўз мустақил тар-ёт йўлидан адашади, жам-т ўзининг барқарор рив-ш тамойилларини йўқотиб, таназзулга юз тутади. М.й. шундай салбий ҳодисаки, у туфайли тарихий хотира заиф-

лашади, миллий тил ва урф-о.лар камситилади, миллий тафаккур ўз аҳамиятини йўқотади. Натижада муайян давлат, миллат ҳаётида ижт-й тар-ётдан четда қолиб кетади. М.й. моддий йўқотишдан фарқ қилади, уни аниқ рақамларда ўлчаб бўлмайди. Аммо унинг оқибатлари аянчли бўлиши муқаррардир. Бугун дунёнинг айрим мам-тларида айнан моддий тамойиллар устуворлиги (моддий фетишизм истеъмолчилик майлларининг кучайиши), маъ-ятга эътиборсизлик кўплаб М.й.га сабаб бўлмоқда. Тарихда М.й. босқинчилик ва урушлар оқибатида кўп бор содир бўлгани маълум. Аксарият ҳолларда босқинчилар муайян халқни тобе этиш, унинг бойликларини эгаллаш учун аввало, маън-ятдан маҳрум этишга интилган. Маън-й оламидан ажралган, қадрият ва урф-о.ларидан жудо бўлган миллат аста-секин ўзлигини, тарихий-этник бирлигини йўқотган. Бу ҳол унинг парчаланиб кетиши, ўз миллий давлатчилик анъаналари, ҳатто тили, турмуш тарзи ва тафаккур услубидан ажралиб қолишига сабаб бўлган. Турли ички ва ташқи хуружлар, миллатнинг бўлинишига олиб келадиган низолар ҳам М.й.га олиб келади. Бундай ҳолларда муайян халқни бирлаштириб турадиган маъ-ят тизимида бузилиш рўй беради, у аста-секин емирилиб, миллатни жипслаштирувчи бекиёс куч ва омил сифатидаги аҳамиятини йўқотади. Миллатнинг ўз мустақиллигидан жудо бўлиши, миллий давлатини бой бериши М.й.нинг энг аянчли оқибатларга олиб келадиган шаклидир.

МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТ

— инсоннинг маън-й хус-ят ва ҳислатлари, жам-тнинг мад-й даражасини акс эттирувчи т. Жам-т ва ўз-ўзини тарбиялаш жараёни, шахснинг хатти-ҳаракатлари ва қиёфасида маъ-ят тамойиллари қанчалик чуқур сингиб кет-

ганлигини намоеън этувчи атама. М.м. «моддий мад-т» т.сидан фарқ қилади, аммо у б-н боғлиқ ва ўзаро алоқада намоеън бўлади. Агар маъ-ят т.си барча маън-й нарсалар ва хус-ятларни — инсониятнинг ижодий, илмий, фал-й, ҳуқуқий, бадиий, диний, ахлоқий ва ш.к. тасаввурлари, т.лари мажмуини англатса, М.м. ана шу т., билим ва тажрибаларнинг кундалик ҳаётда қўлланишини англатади. Турли омиллар: ҳаётий тажриба, тарбия, ахлоқий маърифат, санъат, адабиёт ва ҳ.к.нинг таъсири натижасида шахс муайян даражада ўз онги, ҳулқ-атворида жам-тдаги М.м.ни мужассамлаштиради. Бинобарин, шахс хатти-ҳаракатларида намоеън бўладиган М.м.ни ўта мураккаб тузилган дастурга ўхшатиш мумкин, яъни инсон турли вазиятларда ўзини маън-й жиҳатдан қандай тутиши кераклиги борасида кўмаклашувчи тажрибаларни сингдиради. Ш-дек, М.м. инсон онгининг бетиним ижод қилиб турувчи жиҳатлари — ечими мураккаб бўлган қийин вазиятларда муайян бир қарор қабул қилишга ёрдам берадиган маън-й тафаккур, ҳис-туйғу каби омилларга ҳам суянади. М.м. кишининг ҳаракатлари, воқеликни баҳолай олиш салоҳияти, ахлоқий билим ва тажрибалари, улардан фойдалана билиш қобилияти, яхши-ёмон, ижобий-салбий вазиятларни фарқлаш ва ҳ.к. омиллар б-н ҳам боғлиқ. Ҳар қандай шароитда маън-й-ахлоқий меъёрларга содиқ қолиш ўзгалар ташвишига шерик бўлиш, ахлоққа доир тажрибаларни амалда қўллай олиш, шахслараро мулоқотда ижобий фазилатларни намоеън эта олиш ҳам М.м. даражасини кўрсатиши мумкин. Зеро, ҳар қандай мураккаб вазиятда инсон номига гард юқтирмайдиган хатти-ҳаракатлар қилган шахснигина ахлоқан етук, маъ-яти бой инсон дея оламиз. Масаланинг бошқа томони — моддий ва М.м.нинг ўзаро алоқаси,

бир-бирини тақозо қилиши б-н боғлиқдир. Инсоннинг тўлақонли ҳаёти учун ниҳоятда зарур бўлган мактаблар, кутубхоналар, театр ва б. мад-т ўчоқлари тармоғини кенгайтириш, уларнинг моддий шарт-шароитини яхшилаш ҳамда фаолиятини такомиллаштириш ҳам бу борада ижобий натижалар беради. Афсуски, собиқ иттифоқда мад-тга нотўғри мун-тда бўлинди, унга сарфланаётган маблағлар доим бошқа соҳалардан кам бўлди, натижада халқимиз бу масалада орқада қолиб кетди. Истиқлол давридаги ислохотлар ва барча режаларда мад-т, маърифат, тарбия ва спортни ривожлантириш, бу соҳаларда хизмат қилаётган кадрлар, яъни ўқитувчилар ва шифокорлар, мад-ий-маън-ий муассасалар ва б. соҳаларда меҳнат қилаётган кўплаб мутахассисларни чинакам зиёлилар сифатида тарбиялаш, бир сўз б-н айтганда, маън-й бойликларни яратадиган кишиларга ғамхўрлик қилиш, уларнинг самарали фаолияти учун барча зарур моддий-маън-й шароитларни яратиб бериш энг устувор йўналишлардан бирига айланди. Ўсиб келаётган авлодга, унинг мад-ий-маън-й тарбиясига катта жавобгарлик ҳисси б-н ёндашиш масаласига эътибор кучайиб бормоқда.

МАЪНАВИЙ МЕРОС — маън-й тар-ёт маҳсули, инсон ақл-заковати б-н яратилган, келажак авлодни эзгу тар-ёт сари етаклаш хус-ятига эга бўлган, кишиларнинг онги ва дунёқарашининг ўсиши, оламни билиш ва ўзлаштириш борасидаги саъй-ҳаракатларига куч-қувват берадиган аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган азалий қадриятлар мажмуини ифодаладиган т. М.м. аждодлар тажрибаси, қолдирган маън-й бойликларининг келгуси авлодларнинг амалий фаолияти, тафаккур тарзида қандай аҳамият касб этишига кўра, якка шахс, алоҳида гуруҳ ёки муайян миллат

вакилларига тегишли бўлиши мумкин. Улар маълум миллий тилда яратилгани, миллий мад-й-маън-й анъаналар, қарашларни акс эттиришига кўра миллатга, маълум бир ҳудудда истиқомат қилувчи турли миллатларни қамраб олиши хусиятига кўра жам-тга, маълум бир давлат ҳокимияти амал қилиб турган даврда яратилганига кўра давлатга, инсоният тарихида тутган юксак ўрнига кўра цивилизацияга хос бўлиши ҳам мумкин. Ш-дек, М.м. бир вақтнинг ўзида миллат, давлат, минтақа ва бутун имкониятга тегишли бўлиши ҳам мумкин. Мас., Имом Бухорий ва Имом Термизийнинг диний-маър-й мероси, Абу Али ибн Синонинг тиббиётга оид ёки Мирзо Улуғбекнинг астрономияга доир кашфиётлари, нафақат миллатимиз ва минтақамизда истиқомат қилаётган халқлар, балки жаҳон цивилизацияси, мад-тидан ўрин олган бебаҳо М.м ҳисобланади. М.м. моддий меросдан фарқли равишда оламда ва инсоннинг ички дунёсида рўй берган, бераётган ёки бериши мумкин бўлган интеллектуал ва психологик ҳолатлар, хатти-ҳаракатлар, амалий фаолият ва унинг натижаларини англашга кенг имкониятлар яратиши б-н қадрлидир. Шу б-н биргалликда, М.м.ни моддий меросга қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Чунки бизгача етиб келган моддий мерос инсоннинг онгига таъсири н. назаридан айни вақтда М.м.га айланиши ҳам мумкин. Мас., бизга қадар етиб келган узок ўтмишда яратилган тарихий обидалар моддий меросга мансуб бўлса-да, улардаги муҳандислик, безак ишлари, қурилиш тарихи ва унга оид ашёларининг тайёрланиши, бунёдкорлари ва б. жиҳатларига кўра М.м.га айланади. Худди ш-дек, моддий неъматлар ишлаб чиқариш технологиялари ва ускуналари моддий меросга мансуб бўлса-да, бу борадаги анъаналарнинг ажодлардан авлодларга ўтиши М.м. тарзида

амалга ошади. Шу жиҳатдан олиб қараганда, инсониятнинг ёзма манбаларда акс этмаган кўплаб табиий кўникмалари М.м. тарзида ажодлардан авлодларга ўтиб келади. Ёзувнинг пайдо бўлиши М.м.ни сақлаш ва бойитиш йўлидаги инсоният эришган энг катта ютуқ ҳисобланади. Ёзув туфайли хоз. илм-фанда инсон тар-ёти, жумладан, М.м.ининг беш минг йилдан ортиқ тарихи, Ер ва коинот жисмларининг бир неча миллион йиллик даври ҳақидаги маълумотлар жамланган. Кишилар онги, ички дунёси, тафаккур тарзи, ҳис-туйғуларига таъсир этиб, уларни бойитиш, ривожлантириш, янги ғоявий йўналишларга бошқариш М.м.нинг асл моҳиятини ифодалайди. Ш-дек, бугунги кунда М.м.нинг одамлар ҳаёт тарзига чуқур таъсир этадиган қадрият сифатида аҳамияти тобора яққол намоён бўлмоқда. Жам-т тафаккуридаги ғоявий, мафкуравий, маър-й, мад-й, диний ва ахлоқий қадриятлар, дунёқараш, урф-о., анъаналар ва мун-тлар келажак авлоднинг М.м.ини белгилайди. Ма-д-й қадриятлар ва М.м. минг йиллар мобайнида халқимиз учун қудратли маъ-ят манбаи сифатида хизмат қилиб келган. Узок вақт давом этган кучли мафкуравий таъйиққа қарамай, Ўз-н халқ авлоддан авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва мад-й қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ ажодларимиз томонидан кўп алар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маън-й ва мад-й меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифага айланди. Ўз-ни янгилаш ва ривожлантиришнинг ўз йўли М.м. н.назаридан тўртта асосий негизга асосланади. Бу негизлар: умуминсоний қадриятларга содиқлик; халқимиз М.м.ини қайта тиклаш, мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; инсон-

нинг ўз имкониятларини эркин намоен қилиши; ватанпарварлик. Хозир Ўз-н деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешиklarидан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган. Милодгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу кунгача кўрку файзини, маҳобатини йўқотмаган осори атиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик мад-ти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак бўлганидан далолат беради. Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қад. тошёзувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ кўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фал., тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маън-й бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бу қадар катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади. Халқимизнинг ҳақиқий М.м.и бўлмиш иймон, инсоф, меҳр-оқибат, андиша, орномус, каттага ҳурмат, кичикка иззат, меҳмондўстлик, юртга ва халққа садоқат каби фазилатларини асраб-авайлаб, келажак авлоднинг қон-қонига сингдириш, жам-т кундалик ҳаётида доимо устуворлик касб этиши тўғрисида сўз кетар экан, авваламбор, диндорлар, дин пешволари б-н яқиндан ҳамкорликда, ҳамжихатликда иш олиб бориш зарурияти ҳисобга олиниши керак бўлади. Инсоннинг руҳий покланиши, ахлоқий тарбияси, эл-юрти тинчлигини ўйлаши, осойишта фаолият юритиши ва мил-

латлар тотувлигини сақлаши б-н боғлиқ қадриятларни ифодаловчи М.м.ни ўзлаштиришда дин билимдонларининг ўрни яққол кўриниб туради. Бундан ташқари, диёримиз халқи қадим замонлардан ўзларига маълум бўлган инсоният б-н ҳамфикр бўлиб келдилар, яқиндан алоқа боғлаб яшадилар. Бунга кўпдан-кўп мисоллар бор. Осиёнинг қаъридан Яқин Шарққа, Европа ва Африкага олиб борадиган Буюк Ипак йўли, бутун мад-й оламга таниқли олимлар ва мутафаккирлар, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива сингари давлатлар ва шаҳарлар яратувчилари бўлмиш улўғ аждодларимизнинг ижодиёти ўзининг улўғворлиги ва гўзаллиги б-н ҳозиргача ҳаммилол қолдирган М.м.ни етказиб берди. Аждодларимизнинг руҳи покларини ва урф-одатлари, бизнинг энг яхши анъаналаримиз, М.м. имизнинг қайта тикланиши ислохотларнинг муваффақиятга эришиши, мам-тимиз тар-ётининг муҳим омиллари эканини алоҳида таъкидлаш мумкин. Маълумки, алар мобайнида халқимизнинг юксак маъ-ят, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фал.си ва ислом дини таълимоти б-н узвий равишда ривожланди. Ўз навбатида, бу фал-й-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди. Бугун яратилаётган М.м.имиз ана шу фал.га уйғун ҳолда Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улўғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим. Ўз-н халқи минглаб йиллар давомида барпо этилган улкан М.м. б-н фахрланади. Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термизнинг ноёб тарихий ёдгорликлари, Буюк Шарқ мутафаккирлари ал-Бухорий, ат-Термизий,

Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Бобур асарлари бутун башариятнинг бебаҳо мулки бўлиб қолди. Халқнинг тарихий руҳи уйғонмоқда, маъ-ятнинг кўзи очилмоқда, шу туфайли одамлар қалбида миллий ғурур, она заминга меҳр-муҳаббат туйғулари камол топмоқда. Халқимизнинг Беруний, Ибн Сино, Хоразмий, Фарғоний, Имом Бухорий, Имом Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур, Паҳлавон Маҳмуд, Султон Вайс, Носириддин Рабғузий, Сулаймон Боқирғоний, Баҳоуддин Валад ва унинг буюк фарзанди Жалолиддин Румий, Абулқосим Али Хоразмий, Исмоил Журжоний, Сирожиддин Саккокий, Мунис, Огаҳий, Баёний, Сафо Муғанний, Чокар, Шерозий, Хожихон, Бола баҳши, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Усмон Носир сингари ўнлаб ва юзлаб буюк фарзандлари М.м.ининг — абадиятиниң халққа қайтарилиши мустақил Ўз-ннинг энг ёрқин ютуқлари қаторидан жой олди. Шунга кўра айтиш мумкинки, бирон-бир жам-т маън-й имкониятлари, одамлар онгида маън-й ва ахлоқий кадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта олмайди. Урф-о.лар, анъаналар, халқ оғзаки ижоди, фан, адабиёт, санъат ва б. ҳам М.м. таркибида муҳим аҳамият қасб этади (*Яна қараңг: МАДАНИЙ МЕРОС, МИЛЛИЙ МЕРОС*)

МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ИШЛАР — кенг оммани маън-й ва маър-й жиҳатдан тарбиялаш, уларнинг умумий маън-й савиясини юксалтириш, ижодий қобилиятларини ривожлантириш, бўш вақтларини самарали ўтказишга кўмак берувчи тадбирлар тизимини ифодаловчи т. М.м.и. мазмуни, мақсад-

муддаолари ҳар бир замон ва маконнинг ижт-й, сиёсий, иқт-й, мад-й-маър-й, ғоявий, мафкуравий хус-ятларига чамбарчас боғлиқ ҳолда шаклланади. М.м.и. т.си кенг маънода ўқув муассасалари таълим-тарбия масканлари, клублар, ахборот-ресурс марказлари, мад-т ва истироҳат боғлар фаолиятини қамраб олади. Бунда музей, кинотеатр, театр ва б. мад-й-маър-й муассасалар, ш-дек, ОАВ (газета, журналлар, Интернет, радио, ТВ) муҳим ўрин тутати. Алар ўтиши б-н М.м.и. муассасаларининг кенг тармоғининг ташкил этилиши, уларнинг ўсиши ва такомиллашуви б-н унга раҳбарлик қилиш жараёни ҳам мукаммаллашиб борган. Инсон дунёқарашини шакллантириш, маън-й-ахлоқий тарбия, ғоялар тарғиботи, иқт-й билимларнинг илмий-техникавий тарғибот-ташвиқоти, эстетик ва жисмоний тарбия, бадий ҳаваскорлик, мад-й дам олишни ташкил этиш, ёш истеъодларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш М.м.ининг турли йўналишларидир. Эзгулик ва меҳр-оқибат, улуғворлик ва гўзаллик, виждонийлик ва меҳр-шафқат, бошқаларга ҳурмат ҳамда табиат б-н уйғунликни сақлаш каби маън-й хислатлар ҳар бир кишига аста-секин, тадрижий равишда М.м.и. орқали сингдириб борилади. М.м.и. жараёнида ўқув ва клуб муассасаларида анъанавий шакллар (сухбат, мулоқот, маъруза, спектакль, концертлар, шеърхонлик) б-н бирга мавзули кечалар, китобхонлар конференциялари ва б. тадбирлар уюштирилади. М.м.и. бўйича мутахассислар университетлар, педагогика ва мад-т ин-тлари, мад-т ва санъат коллежларида тайёрланади. Собиқ иттифоқ даврида маън-й-маър-й ишлар тоталитар-мафкуравий фаолиятнинг мустақил соҳаси сифатида шакланган бўлсада, маъ-ят-маърифат масалаларига нотўғри мун-т юритилган, унга сарфланадиган маблағ доимо

бошқа соҳалардан кам бўлган. Инсоннинг тўлақонли ҳаёти учун зарур бўлган мактаблар, кутубхоналар, театр ва б. маъ-ят ўчоқларини кўпайтириш, улар шароитини яхшилаш масаласига жиддий эътибор берилмаган. Кейинги йилларда миллий ғояни шакллантириш, анъаналарни қадрлаш, урф-о.лар, миллий қадриятларни тиклаш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Маъ-ят ва маърифат соҳаларида фаолият юритаётган ўқитувчилар ва шифокорлар, олимлар ва зиёлилар, мад-й оқартув муассасалари ва б. соҳалардаги мутахассисларнинг ижодий фаолияти учун кенг имкониятлар яратилди. Ҳозирги замон, ҳаёт талабига биноан маън-й-маър-й ишларни янги, давр талаби ва манфаатларига мос такомиллашган тизими шакллантирилди. Бунда таълим тизими, музейлар, мад-т уйлари ва саройлари, ахборот ресурс марказлари, мад-т ва истироҳат боғлари оммавий муассасалар сифатида миллионлаб аҳолига маън-й-маър-й хизмат кўрсатмоқдалар. Юртимизда маън-й-маър-й муҳитни янада яхшилаш, минг йиллар мобайнида унинг бағрида сайқалланиб келаётган ибратли анъана ва қадриятларни тарғиб-ташвиқ этиш борасида кўплаб тадбирлар ташкил этилмоқда. Шу мавзуда илмий-оммабоп, публицистик асарлар, ҳужжатли фильмлар ва телекўрсатувлар яратилиб, турли кўргазмалар ташкил қилинмоқда. Бу соҳадаги М.м.и.нинг йўналиши ҳар бир киши онги ва қалбига миллий ғояни сингдириш, баркамол авлодни вояга етказиш, эзгулик, бағрикенглик, инсонпарварлик, меҳр-оқибат, иймон-эътиқодни тарбиялашга, маъ-ятнинг миллий-этник асослари ва замонавийликни уйғунлаштиришга қаратилган.

МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ТАДБИРЛАР САМАРАДОРЛИГИ

— жойларда амалга оширилаётган М.м.т.с. ва тарбиявий ишлардан

кутилган натижага эришилганини ифодалайдиган т. Шу соҳа ходимларининг фаолияти ва тарбиявий салоҳиятидан унумли фойдаланиш даражасининг кўрсаткичи. Бу мақсадга эришиш учун маън-й-маър-й тадбирларни таълим жараёни б-н уйғунлаштириш ва улардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Таълим-тарбия жараёнида М.м.т.с.га таъсир ўтказувчи омилларнинг ҳаракат қилиш механизмлари ва хус-ятларини аниқлаш, улардан унумли фойдаланиш, маън-й-маър-й тадбирлар орқали ёшларни миллий ва умумбашарий қадриятларга садоқат руҳида тарбиялаш ғоят муҳим аҳамият касб этади. М.м.т.с. юқори бўлиши учун уларни тайёрлаш ва ўтказиш жараёнида ёшларда тарбия ва ўзини ўзи тарбиялаш ҳиссини шакллантириш ва ривожлантириш ташкилотчининг диққат марказида бўлиши лозим. Таълим тизимидаги маъруза, амалий машғулоти маън-й-маър-й тадбирлар б-н уйғунлаштириш, бир томондан, таълим самарадорлигини оширса, иккинчи томондан, таълим ва тарбиянинг узвийлигини таъминлашга хизмат қилади. Маън-й-маър-й тадбирларни тайёрлаш ҳамда ўтказишга ёшларни кенг жалб қилиш уларда туйғудошлик ҳиссини уйғотиши ва бу ҳолат ўтказилган тадбирнинг тарбиявий самарадорлигини янада оширади. Маън-й-маър-й тадбирлардан маън-й-ахлоқий тарбияда самарали фойдаланишнинг муҳим шарти шуки, бунда ҳар бир кишининг хус-ятлари, муайян воқеа-ҳодисага нисбатан фикри қай даражада шаклланиганини ҳисобга олиш лозим. Таълим муассасаларида маън-й-маър-й тадбирларни режалаштириш, ташкил қилиш, тайёрлаш ва ўтказишга талаба-ёшларни кенг жалб қилиш, айникса, мавзу танлаш, режа тузиш, сценарий тайёрлаш, тадбир ўтказиладиган хоналарни жиҳозлаш каби юмушларни

талабаларнинг ўзларига топшириш лозим. М.м.т.с.нинг ошиши ўқув юртларида ўтказиладиган маън-й-маър-й тадбирларнинг режа ва сценарийлари профессор-ўқитувчилар ёки ўқув юрти ходимлари томонидан тузилган тақдирда уларни талабалар муҳокамасидан ўтказиш ва муҳокама жараёнида билдирилган фикрларнинг инobatга олинишга ҳам боғлиқ. М.м.т.с.ни ошириш мақсадида ўқув юртларининг маън-й-маър-й муассасалар б-н ҳамкорлигини мустақкамлашнинг аҳамияти катта. Бундай ҳамкорлик, бир томондан, мад-й-маър-й муассасаларни аудитория, томошабин б-н таъминлашга, иккинчи томондан, маън-й-маър-й тадбирларнинг таъсирчанлиги ва самарадорлигини оширишга кўмаклашади. Қолаверса, М.м.т.с. тадбирларнинг мазмунан миллий маън-й-ахлоқий қадриятларимиз, миллий ғоя ва мад-тимиз, маън-й меросимиз б-н уйғун ҳолда ҳамда замонавий шакллар ва интерактив услублар асосида ташкил этилишига боғлиқ.

МАЪНАВИЙ ПОКЛИК — инсон маъ-ятининг гўзаллиги, бойлиги, теранлиги, покизалигини тақозо этувчи, эзгу маън-й фазилатлар мажмуини ифодаладиган т. М.п. инсон дунёга келганидан то сўнгги нафасигача маън-й жиҳатдан қандай яшаб ўтиши кераклиги б-н боғлиқ бўлган билимлар, тажрибалар, тасаввурлардан таркиб топади. Халқимиз минг йиллар мобайнида юксак маъ-ят ва эзгу ахлоқ шарт-шароитлари негизида тарбияланиб келгани боис, бизнинг бу борадаги т., тасаввур, билим ва тажрибаларимиз покиза турмуш тарзини белгилаб келган. Зеро, М.п. энг аввало, эзгулик ва маън-й покликдан таълим беради. Кундалик турмуш тарзидаги оддий тозалликка риоя этиш (ҳовлижой, яшайдиган, овқатланадиган, ўтириб-турадиган хоналаримиз

озодалиги), ҳар қандай юмушнинг мукамал адо қилинишигача ўтадиган вақт мобайнида бизга поклик-покизалик, озодалик, саранжом-саришталик т.си асос бўлади. Шундай экан, бизнинг ташқи озодалигимиз ўз-ўзидан ички (маън-й) озодалиқни, покликни тақозо этади. Бинобарин, халқимизнинг покниятли бўлиши, ниятни эзгуликдан бошлаб то якунигача, (мукамал адо қилгунича) покизаликка риоя қилиб келганлиги замирида ҳам тоза, пок ҳаёт нафаси мавжудлиги, ҳар қандай ишда адолат, ҳақиқат, ҳалоллик, ишонч-эътиқод каби т.ларга таяниши бошқалардан ҳам шуни талаб қилиши бежиз эмас. Минг афсуски, сўнгги юз-юз эллик йиллар мобайнида юртимиз мустақамлақ ҳолатига тушиб қолгани, ҳаёт тарзимизда социализм, коммунизм, даҳрийлик каби бузғунчи ғоялар ўрин олгани сабабли, маъ-ятимиздаги минг йиллик тарбиявий омилларга ҳам дарз кетди. Хус-н, покизалик, ҳалоллик, ишонч-эътиқод туйғулари ўз ўрнини ўғрилиқ, ҳаром-хариш ишлар, фаҳш ва разолат, ўзаро ишончсизлик, таъмагирлик, порахўрлик каби ғайриинсоний иллатларга бўшатиб бера бошлади. Мам-тимиз мустақилликка эришганидан сўнггина халқимиз, миллатимиз ўзлигини англаш, аждодларимиз амал қилиб келган маън-й пок, озода ва гўзал турмуш шароитларини қайта тиклаш имкониятига эга бўлди. Мам-тимизда маън-й қадриятларимизни қайта тиклаш, халқни — халқ, миллатни — миллат қиладиган инсоний фазилатларга қайтиш, отабоболаримиздан мерос бўлиб келаётган асл урф-о.лар, фазилатлар, эзгу ғояларга таяниб яшашимиз лозимлиги ҳаётимизнинг асосий тамойилига айланди. Эндilikда ёшлар тарбияси, таълим соҳаси, турмуш тарзимизда эзгулик ва покликка эътибор кучайди. Дарҳақиқат, мустақил Ўз-н жаҳон

ҳамжам-тидан ўз ўрнини эгаллаган ҳоз. даврда М.п. б-н боғлиқ азалӣ қадриятларимиз, миллатимиз гурури ва шаънини тиклаш, халқаро мун-тларда мам-т обрўйини янада баланд кўтариш муҳим аҳамиятга эга. Бунда халқимиз менталитетига хос бўлган эзгу қадрият — М.п. сингари ноёб фазилатларга, — бағрикенглик, тенглик, тинч-тотувлик, биродарлик, ҳалоллик, тўғрилик, покизалик, адолатпарварлик ва ишонч-эътиқод каби асл миллий хислатларга суяниб иш тутиш турмуш тарзимизнинг бош мезонига айланиб бормоқда.

МАЪНАВИЙ ТАЖОВУЗ — муайян миллат, жам-т, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тузумни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган, шахс ва жам-т хавфсизлиги, маън-й, руҳий дунёсига таҳдид солувчи ғоявий-наз-й қарашлар ва шунга асосланган амалиёт мажмуини ифодалайдиган т. Тили, дини, эътиқодидан қатъи назар, ҳар қайси одамнинг том маънодаги эркин бўлиб яшашига қарши қаратилган, унинг айнан руҳий дунёсини издан чиқариш мақсадини кўзда тутадиган мафкураравий, ғоявий ва информатсион хуружлар М.т. ҳисобланади. М.т. вайронкор кучларнинг ўз моддий, сиёсий манфаатларини кўзлаган ҳолда ҳар хил марказлар томонидан бирон-бир мам-тга нисбатан ичкаридан ёки ташқаридан туриб бево-сита амалга ошириладиган маън-й бузғунчиликнинг муайян шаклидир. Улар ўз мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг маън-й-руҳий ҳиссиётлари, миллий туйғулари, ҳар қандай жам-тда мавжуд ижт-й-икт-й, маън-й муаммолардан, ш-дек, замонавий технология, телекоммуникация, ОАВ, Интернетдан усталлик, фирромлик, ноҳолислик б-н фойдаланишга ҳаракат қилади. Ҳоз. даврда М.т. деганда, аҳолининг

айрим қатламлари, айниқса, ёшлар онги ва қалбига таъсир қилиб, уларнинг қарашларини ўзларига маъқул йўналишда ўзгартириш, диний экстремизм, вайронкорлик, бузғунчилик, ахлоқсизлик ғояларини зимдан тарғиб-ташвиқ этиб сингдириш каби ғаразли мақсадлар англанади. Маъ-ятга қарши қаратилган ҳар қандай тажовуз, таҳдид ўз-ўзидан мам-т хавфсизлиги, унинг миллий манфаатлари, жисмонан ва маънан соғлом авлод келажагини таъминлаш йўлидаги жиддий хатарлардан бирига айланиши ва охир-оқибатда жам-тни инқирозга олиб келиши мумкин. Маън-й тажовузкорлар кўпинча турли ниқоблар, жозиба-ли шиор ва ғоялар ниқоби ортида иш кўради. Бундай кучлар ихтиёрида жуда катта моддий, молиявий ресурслар ва имкониятлар мавжуд бўлиб, улар пухта ўйланган ҳамда давомли мақсадларига хизмат қилмоқда. Ҳоз. даврда дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракатлар натижасида катта маън-й йўқотишлар юз бермоқда, миллатларнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқмоқда, ахлоқ-одоб, оила ва жам-т ҳаёти, онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолмоқда. Энг ёмони, бундай маън-й хуружларнинг пировард мақсади одамни ўзи тугилиб ўсган юрти ва халқидан тонишга, ватанпарварлик туйғуларидан маҳрум этишга ва ҳамма нарсага лоқайд бўлган шахсга айлантиришга қаратилган. Худбинлик ва лоқайдлик, маҳаллийчилик, коррупция ва манфаатпарастлик, бошқаларни менсимаслик, ҳасад, сотқинлик сингари иллатлар ҳам М.т.лар таркибига киради. Ҳоз. даврда турли эски ва янги ғоялар кураши ҳар қачонгидан ҳам кўра шиддатли тус олмоқда. Рангбаранг, баъзан бир-бирига мутлақо зид дунёқарашлар сиёсий, миллий, диний оқимлар, мазҳаб ва секталар ўртасидаги фикр талашувла-

ри гоҳо баҳс-мунозара доирасидан чиқиб, қонли тўқнашувлар, оммавий қирғинларга сабаб бўлмоқда, одамлар бошига беҳисоб қайғу-кулфатлар солмоқда. Бу тортишувлардан кўзланган асосий мақсад — инсон, авваламбор, ёшлар қалбини эгаллаш, муайян мам-т ёки минтақадаги бирор мам-т ёки халқнинг онгига, унинг сезгитуйғуларига таъсир ўтказиш, уни ўз дунёқарашига бўйсундириш, маън-й жиҳатдан заиф ва тобе қилишдан иборатдир. Уч минг йилликдан зиёд ўзб. давлатчилиги тарихи шундан далолат берадики, ҳар қандай зўравон босқинчилар ва юртимизда ҳукмронлик қилмоқчи бўлган кучлар ёвуз ниятларига эришиш учун, аввало, миллий манфаатларимизга тажовуз қилиб, мад-т ва анъаналаримизни йўқ қилиш, шу йўл б-н бизни маън-й жиҳатдан заифлаштиришга, кучқудратимизни йўқотишга ҳаракат қилганлар. Бугунги ҳаёт олдимизга қўяётган аччиқ ҳақиқат шундан иборатки, агар кимда-ким бизнинг мустақил тар-ёт йўлимизни, орзу-мақсадларимизга эришиш йўлини, янги ҳуқуқий демократик давлат ва жам-т барпо этиш йўлини тўсмоқчи бўлса, аввало, ҳали суяги қотмаган, мустақил дунёқараши шаклланиб улгурмаган ёшларнинг онги ва қалбининг мўртлигидан фойдаланиб, уларнинг маъ-ятини бузиб, ўзб. халқининг азалий табиати ва муқаддас одатларига мутлақо зид бўлган вайронкор ғоялар жозибаси б-н чалғитиб, ўзининг ғаразли ва жирканч ниятларини амалга ошириш йўлида қурол қилиб олишга уринади. Бугун дунёда глобаллашув жараёни ҳаддан зиёд кучайган ҳоз. даврда бундай марказлар ва кучлар ўз ғаразли мақсадларини амалга ошириш учун ҳар қандай усулларни ишга солмоқда. Улар бу борада катта куч ва маблағ сарфлаб, одамларнинг миллий, диний ҳиссиётларидан, бизнинг моддий ҳаётимизда мавжуд бўлган ўткинчи иқт-й-ижт-й

қийинчиликлардан фойдаланишга уринмоқда. Бугун тобора такомиллашиб, ҳаётга чуқур кириб бораётган телекоммуникация ва Интернет каби замонавий воситалардан ҳам ўзларининг разил ниятлари йўлида маккорлик б-н фойдаланишга ҳаракат қилмоқда. Шу сабабдан ҳам тарбиявий-ахлоқий масалалар, маън-й ҳаётда, керак бўлса, миллий манфаатларимизга мос келадиган сиёсатни изчил олиб боришда ўз йўлимизни йўқотмаслигимиз учун ҳеч қандай маън-й бўшлиққа йўл қўймаслигимиз даркор. Чунки, бугунги кунда дунёда бораётган курашлар орасида энг катта, энг таъсирчан кураш, аввало, маъ-ят, мафкура майдонларида юз бермоқда. М.т. ва хатарларга қарши ўз вақтида қатъият ва изчиллик б-н кураш олиб борилмаса, турли зарарли оқимлар Ўз-нга ҳам шиддат б-н ёпирилиб кириши, ёшларни ўз гирдобига тортиб кетиши, оқибатда улар ота-она, эл-юрт олдидаги бурчи ва масъулиятини ўйламайдиган, фақат бир кунлик ҳаёт б-н яшайдиган эгоист-худбинларга айланиб қолиши мумкин. Бизга маън-й-мафкуравий таҳдид солиши мумкин бўлган айрим ташкилотлар ўрта а.ларда мавжуд бўлган мусулмон халифалигини тиклаш йўлида фаолият кўрсатмоқда. Албатта, бундан ўн тўрт а. бурунги воқеликни бугун амалда қайта тиклаб бўлмаслиги аён. Лекин уларнинг нияти — ягона маън-й-мафкуравий макон барпо этиб, ислом динини сиёсийлаштириш ва шу асосда ҳукмронлик қилиш, ҳокимиятни қўлга киритишдан иборат. Ҳоз. даврда халифалик каби, «эркин демократия» ва турли «очиқ жам-т моделлари»ни экспорт қилиш, жам-т ва давлат қурилишининг «универсал лойиҳа»ларини ташқаридан импорт қилиш ёки тикиштириш йўлидаги уринишлар ҳам М.т. сифатида баҳоланмоғи лозим. Аслида, инсоният тарихида барчага бирдек маъқул бўладиган бошқарув моде-

ли ҳеч қачон бўлмаган. М.т.нинг «оммавий мад-т» ниқоби остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш ва шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маън-й негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган шакллари ҳам мавжуд. Ҳоз. вақтда ахлоқсизликни мад-т деб билиш ва аксинча, асл маън-й қадриятларни менсимасдан, эскилик сарқити деб қараш б-н боғлиқ ҳолатлар тар-ёт ва ёшлар тарбиясига тажовуз қилмоқда. М.т. шакллариининг аксарияти информацион хуруж ва уйдирмаларни тарқатиш орқали юз бермоқда. Бугунги кунда тобора кучайиб бораётган бундай хатарларга қарши доимо сергак, огоҳ ва хушёр бўлиб яшашимиз зарур. Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маън-й тарбия б-н жавоб бериш мумкин. Ҳоз. даврда ҳар биримиз М.т.ларга нисбатан лоқайдлик, бепарволик ва беғамлик иллатидан халос бўлишимиз, ҳар бир фуқаро юртимизда, жаҳонда содир бўлаётган ҳар қандай воқеа, ходиса, жараёнлар менга, менинг тақдиримга бевосита дахлдор деб ҳисобламоғи даркор.

МАЪНАВИЙ ТАРБИЯ — юксак маъ-ятни тарбиялаш воситаси, муайян шахс, жамоа, муайян гуруҳ, жам-т, миллатда жисмоний баркамоллик, руҳий, ахлоқий, маън-й етуклик каби сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий таълим-тарбия жараёнини ифодаловчи т. Инсоннинг жам-тда яшаши учун зарур бўлган маън-й хус-ятларни тарбиялаш унинг энг асосий қадрият сифатидаги моҳиятини таъминлайдиган қад. ва абадий қадриятдир. Юртбошимиз таъкидлангани-

дек, М.т. масаласида хушёрлик ва сезгирлик, қатъият ва масъулият йўқотилса, бу ўта муҳим иш ўз ҳолига, ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, муқаддас қадриятларга йўғрилган ва улардан озикланган минглаб йиллик миллий-этник асосларга эга миллат маъ-яти ва тарихий хотирасидан айрилиб, охир-оқибатда умумбашарий тар-ёт йўлидан четга чиқиб қолиши мумкин. Ўз-нинг тар-ёт дастури, узоқ ва давомли мақсадларни белгилашда халқнинг моддий ва маън-й оламини юксалтириш, ёш авлодни ажодлар қолдирган ўлмас меросни чуқур ўрганиш, англаш, қадрлаш б-н бирга, умумбашарий қадриятлар, замонавий илм-фан чўққиларини эгаллаш руҳида тарбиялаш масаласи устувор вази-фа қилиб олинган. Чунки, эртага катталар ўрнини босадиган ёшлар айнан шундай озикланган заминда вояга етган тақдирдагина комил инсонлар бўлиб, ҳақиқий таянч ва суянчга, енгилмас маън-й кучга айланиб, жаҳон майдонларида ҳар қандай беллашув ва синовларга тайёр тура оладилар. Инсон ва жам-тнинг мавжудлигини таъминлайдиган қадриятлар М.т. туфайли ажодлардан аста-секин тадрижий равишда авлодларга ўтади. М.т. атамаси кенг маънода инсон шахсини шакллантиришга, унинг ишлаб чиқариш ва ижт-й, мад-й, маър-й ҳаётда фаол иштирокини таъминлашга қаратилган барча маън-й таъсирлар, тадбирлар, ҳаракатлар, интилишлар йиғиндисини англатади. Бундай тушунишда М.т. фақат оила, мактаб, болалар ва ёшлар ташкилотларида олиб бориладиган тарбиявий ишларни эмас, балки бутун ижт-й тузум, унинг етакчи ғоялари, адабиёт, санъат, кино, радио, ТВ, ОАВ ва б. фаолиятини ҳам ўз ичига олади. Ш-дек, кенг маънодаги М.т. т.си таркибига бу соҳада таълим ва маълумот олиш ҳам қиради. Тор маънода, М.т. муайян шахс-

нинг маън-й ривожи, дунёқараши, ахлоқий қиёфаси, эстетик дидини ўстиришга йўналтирилган педагогик фаолиятни англатади. Бундай М.т. оила ва тарбиявий муассасалар ҳамда жамоат ташкилотлари доирасида амалга оширилади. Ҳар қандай М.т. таълим б-н чамбарчас боғлиқ ҳолдагина мавжуд бўлади. Чунки, таълим ва маълумот олиш жараёнида шахснинг билими кўпайибгина қолмай, балки маън-й-ахлоқий сифатларининг қарор топиши ҳам тезлашади. Шу боис ота-боболаримиз қадимдан бебаҳо бойлик бўлмиш илму маърифат, таълим-тарбияни инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шарти ҳамда гарови деб билганлар. М.т. ҳар қандай жам-т ва мам-т ҳаётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Чунки унинг ўсиши ва тар-ёти учун моддий ва маън-й бойликлар ишлаб чиқариш тўхтовсиз равишда юксалиб бориши лозим. Бунинг учун ёш авлод ушбу бойликларни яратишда ўз аجدодларидан юқори даражага кўтарилмоғи даркор. Жам-т тар-ётининг турли даврларида М.т. турлича изоҳлаб келинган. Собиқ иттифоқ даврида ҳукмрон мафкура М.т.га синфий ва партиявий ҳодиса сифатида ёндашишни талаб этган, бу жараёнда миллий хус-ятлар деярли ҳисобга олинмаган эди. Ўз-н истиқлолга эришгач, М.т.га боғлиқ жараёнларга янги ҳамда соғлом тафаккурга таянган ҳолда ёндашув қарор топа бошлади. Уни изоҳлашда ғайриилмий синфий-партиявий ёндашувдан воз кечилди. М.т.нинг миллий ва умуминсоний асосларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Маън-й ва жисмоний баркамол авлодни тарбиялаш масаласи бугунги Ўз-н учун умуммиллий, умумдават миқёсидаги вазифа бўлиб, бу эзгу мақсад йўлида амалга ошириладиган ишларни изчиллик ва қатъийлик б-н давом эттириш мазкур соҳадаги асосий мезонга айланди. Бу борада жам-т.ни доимий

ҳаракатга келтириб турадиган куч — миллий ғоя, миллий манфаатга хизмат қиладиган кадриятларни, илғор демократик қоида ва т.ларни аниқ-равшан тасаввур этиш, уларни ўрганиш, борини асраб-авайлаш, бойитиш, ривожлантириш, халқни, аввало, ўсиб келаётган ёш авлодни ана шу билим ва кўникмалар б-н тарбиялаш — М.т. соҳасидаги энг устувор вазифа ҳисобланади. Масаланинг бу тарзда қўйилишининг асосий сабаби шундаки, бугунги ёшлар нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио, ТВ, матбуот, Интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмоқдалар. Жаҳон ахборот майдони кенгайиб бораётган шароитда, болалар, ёшлар онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма деб бир томонлама тарбия бериш, улар атрофини ахборот даврида темир девор б-н ўраб олиш, замон талабига, жам-т мақсад-муддаоларига ҳам тўғри келмайди. Демак, ёшларни маън-й жиҳатдан шундай тарбиялаш лозимки, улар Интернет — ахборот бозорига кирганда фақат ўзи, эл-юрти учун зарур, фойдали, маън-й асосларга дахл қилмайдиган нарсани олсин. Ёшларга Интернетдан, ахборотдан фойдаланиш, ахборот истеъмоли мад-тини ўргатишда дунёнинг қайси бурчагидан қандай маълумот келмасин, қандай маън-й тажовуз таҳдид солмасин, ҳар қандай ҳолатда ҳам маън-й-руҳий жиҳатдан огоҳ ва ҳушёр, турли ахборий хуружлардан ўзларини йўқотиб қўймайдиган баркамол шахсларни шакллантириш бу соҳадаги М.т.нинг асосий мезони бўлмоғи лозим. Шу боисдан ҳам ўсиб келаётган авлоднинг М.т.сига жавобгарлик ҳисси б-н ёндашиш масаласи доимо оила, маҳалла, мактаб ва таълим муассасалари, умуман, барчанинг диққат-марказида турмоғи лозим. Ёшларни ҳам жисмоний, ҳам маън-й жиҳатдан тўғри тарбиялашда за-

монавий медицина, педагогика, психология фанлари тавсияларини ҳар бир оилада жорий қилиш айниқса зарур. Ҳар бир оила, ота-она, энг аввало, бола тимсолида шахсни кўриши, унинг учун шахсга тегишли барча ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаши борасида ўзининг масъул эканлигини доимо ҳис этиб туриши ниҳоятда муҳим. Истиқлол йилларида камдан-кам мам-тда мавжуд бўлган ноёб идора — маҳалла ҳам миллий-маън-й кадриятларни асраб-авайлашда, эл-юрт тинчлиги ва осойишталигини мустаҳкамлашда, ёшларнинг М.т.си ва уларни комил инсон этиб тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Дунёнинг пасту баландини кўрган маҳалла оқсоқоллари, кайвони онахонлар ўзларининг ҳаёт тажрибаси б-н ёшларга М.т. ва сабоқ бериб, халқ анъаналари давомийлигини асраб-авайлаб келалётгани ибратлидир. Бунда маҳаллага хос ҳаёт тарзи ва турмуш мад-ти, қўни-қўшни ва маҳаллакўй ўртасидаги мун-тларнинг таъсири катта. Хуллас, М.т.нинг қирралари жуда қўп. М.т.да миллий ғоя, миллий ғурурни юксалтиришга хизмат қиладиган тимсоллар, рамзларнинг ҳар бири — катта бир дарслик, кучли тарбия воситаси ҳисобланади. Бундан ташқари, буюк аждодлар таваллуд саналарини нишонлаш ҳам маън-й ва тарихий аҳамиятга эга. Бундай маросимларни ўтказиш орқали ёшлар янги кадриятлар асосида тарбияланади, улар қалбига тарихни англаш ва кадрлаш, ўтмишга ҳурмат б-н ёндашиш, уларни асраб-авайлаш, шу халққа мансублиги б-н ғурурланиш туйғулари сингдирилади. Умуман олганда, маън-й жиҳатдан яхши тарбия олган шахс ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз масъулияти б-н онгли равишда, озода ва хур фикрли инсон бўлиб яшайди. Бундай одамлар уюшган жам-тни, улар барпо этган маън-й-руҳий муҳитни, сохта ақидалар,

вайронкор ғоялар ва маън-й тажовузлар б-н бузиш қийин. Уларни ўзлари ақл-идрок ва қалб амри б-н танлаб олган ҳаётий мақсадларидан чалғитиб ҳам бўлмайди. Ҳоз. даврда М.т. йўналишида мам-т олдидан турган муҳим вазифаларни бажариш, эл-юртга фидойи ва садоқатли, ҳақиқий ватанпарвар, чуқур билимли ва маънан баркамол шахсларни тарбиялаш бу борада хизмат қиладиган зиёли ва хизматчилар, ўқитувчилар ва мутахассислар, умуман, барча маъят ва маърифат соҳаси ходимларининг муқаддас бурчига айланди.

МАЪНАВИЙ ТАРҒИБОТ-ТАШВИҚОТ — 1) муайян гуруҳ, миллат, жам-т, ирқ, этник гуруҳ, ҳудуд халқларига маън-й т. ва тамойилларни сингдиришга қаратилган тизимли ва мақсадли маър-й фаолиятни ифодалайдиган жараён; 2) юртимиздаги турли миллат, ижт-й тоифа, касбу корга мансуб бўлган кишиларни маън-й тажовузлардан огоҳликка чорлаш, мавжуд хавф ва таҳдидларнинг моҳиятини англаб етиш, улар ҳақида жамоатчилик фикрини шакллантириш, энг муҳими, миллий ғоя асосида халқни бирлаштириш, жипслаштириш, ёш авлод онги ва қалбида эзгу ғояларга садоқат туйғуларини тарбиялашга қаратилган усул ва амалий ҳаракатлар мажмуини англатадиган т. Одамлар қалби ва онгида ана шундай инсоний туйғулар қарор топиши, жам-тда олижаноб фазилатлар устувор бўлишида М.т.т. муҳим аҳамиятга эга. М.т.т. аслида таълим-тарбиянинг муҳим кўринишидир. «Тарғибот» атамасининг ўзагини «рағбат» сўзи ташкил этгани боис, у инсонни бирор ҳаракатга рағбатлантиришни назарда тутди. «Ташвиқот» т.сининг ўзаги эса «шавқ» сўзидан олинган бўлиб, у кишида бирор нарсага шавқ, ишонч туйғуларини уйғотишга йўналтирилган. Демак, тарғибот-ташвиқотдан кўзланган

асосий мақсад — нафақат билим орттириш, балки кишини бирор-бир хатти-ҳаракатга ундашдан иборат. Кишилар онгини эски тузум асоратларидан халос этиш, улар қалбига янгича тафаккур, янги ғояларни сингдириш узоқ давом этадиган жараёндир. М.т.т.нинг икки анъанавий йўли мавжуд. Биринчиси — инсоний фазилатларни улуғлаш, юксак маъ-ятли кишилар ҳаёти ва фаолиятини таърифлаш, уларни ибрат, намуна қилиб кўрсатиш орқали кечади. Иккинчи йўл эса иллатларни қоралаш, улардан халос бўлишга даъват, тарғиб-ташвиқ орқали амалга ошади. Бу восита биринчисига нисбатан самаралироқ. Ш.саб. ҳам эришилган ютуқларни ҳолисона эътироф этиб, йўл қўйилган камчиликлар танқидий н.назардан баҳоланиши лозим. Жам-тни маън-й янгилашдан кўзланган бош мақсад — юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш, комил инсонни тарбиялаш, ижт-й ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик каби қатор муҳим масалалардан иборат. Ушбу бунёдкор ғоялар онги ва қалбига сингдирилган жисмоний ва маън-й соғлом авлодни вояга етказиш эса бир йиллик ёки ўн йиллик иш эмас, бунга ҳатто бир авлод умри ҳам камлик қилади. Бунга англаб етмаслик, қандайдир хомхаёллар б-н енгилелпи тарғибот-ташвиқот юритиш кўзда тутилган катта мақсадларни обрўсизлантириб кўяди. Баркамол фарзанд соғлом оилавий муҳитда вояга етади. Бунга эришиш учун — биринчи навбатда, маън-й тарғибот-ташвиқот ишларини ота-оналар онги, уларнинг фарзандларига бўлган мун-тини ўзгартиришга йўналтирмоқ лозим. М.т.т.да улуғ аждодларимизнинг ҳаёт йўли, қолдирган меросини бир ёқламаликка берилмай, тўғри ва ҳаққоний акс эттирмоғимиз даркор. Лекин, бунда фақат ўтмишдаги

сиймолар б-н чекланиб қолмай, бугунги кун қаҳрамонлари, илғор замондошларимиздан ўрнак олиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Токи, улар ёшлар учун том маънода ибрат намунаси бўлсин. Чунки, тарғибот-ташвиқотда фақат ўтмишдан мисол келтириш б-н чекланиб қолинса, бу — кечаги кун б-н яшаш бўлади. Маън-й тарғибот-ташвиқот бора-сида эски даврдан қолган қуруқ, сийқаси чиққан ваъзхонликдан воз кечиб, юрт бугун бошидан кечираётган мураккаб ва машаққатли ҳаёт ҳақиқатига таяниб, жамоатчилик фикрини шакллантиришнинг энг замонавий, таъсирчан усул-усулбаридан фойдаланган ҳолда иш олиб боришни ҳаётнинг ўзи талаб қилмоқда. Ш.саб. ҳам маъ-ят тарғиботчилари, ижт-й соҳа олимлари, мутахассислар, илғор фикрли зиёлилар миллий ғоянинг асосий мақсадларини халққа содда, ҳаққоний, тушунарли тарзда ифода-далаб беришлари муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун нима, қандай тарғиб қилишни аниқ ва пухта тасаввур этмоқ маън-й озик нимадан иборат бўлишини, уни одамлар онгига қай тариха етказиш усуллари-ни ишлаб чиқмоқ даркор. Маън-й озикнинг мезони ҳақиқат ва фақат ҳақиқат бўлиши зарур. Яъни, халққа бор ҳақиқатни очик айтиб, шунга кўндириш, ишончини қозониш ва шу асосда уни янги марраларга интилишга рағбатлантирилади. Ҳар қандай тарбияда, ҳатто юксак ривожланган демократик тарбия тизимида ҳам озми-кўпми бажарилиши шарт бўлган белгилар мавжуд. Мас., бола гўдаклигидан бирор эзгу фазилатга ўргатилмаса, керак бўлса, мажбур қилинмаса, юзқўлини ювмаслик, катталар гапини бўлиш сингари қусурлар унга одат бўлиб қолади. Халқимизга азалдан хос бўлиб келган андиша, ота-онага ҳурмат, илм-маърифатга интилиш каби олижаноб фазилатлар ҳам ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди. М.т.т. ишларида ҳар бир ихтисос, ҳар бир

йўналиш бўйича мутахассислардан фойдаланиш керак. Шундагина ҳар бир кўрсатув, эшиттириш, маъруза, маън-й-маър-й тадбирлар мазмун-моҳияти б-н одамлар қалбига ва онгига етиб боради. Маъ-ят тарғиботи ўткинчи, мавсумий ҳолга айланиб қолмаслиги ҳам лозим. Бугунги мураккаб маън-й жараёнларни илмий-амалий жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш, уларнинг устувор йўналишларини, кимга ва нимага қарши қаратилганлигини аниқлаш, аҳоли турли қатламларига таъсирини ўрганиш, маън-й тажовузлар моҳиятини очиб бериш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Фақат ана шундай асосда аҳоли, айниқса, ёшларни ўз фикрига эга, маън-й тажовузларга қарши собит тура олишга қодир, иродали, фидойи, ватанпарвар инсонлар этиб тарбиялашга эришиш мумкин. Маън-й-маър-й тарғибот ишларининг таъсирчанлигини таъминлайдиган замонавий информатсион ва компьютер технологияларини кенг жорий этиш, жам-т маън-й иммунитетини кучайтиришга қаратилган самарали усул-услугаларни ишлаб чиқиш, давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамда тарғиботчи-ташвиқотчилар учун тегишли тавсия ва қўлланмаларни тайёрлаш бу борадаги муҳим вазифалар таркибига киради. М.т.т.да кенг қамровлилик, узлуксизлик, босқичма-босқичлик, меъёрийлик, шахсий ибрат сингари ташкилий тамойилларга амал қилинган тақдирдагина кўзланган самарага эришиш мумкин.

МАЪНАВИЙ ТАЪСИР — муайян киши ёки миллатнинг бошқасига, бир ёки бир неча ҳодисаларнинг бошқаларига таъсирининг турли кўринишларини ифода этувчи т. М.т. кенг қўлмал мураккаб т. бўлиб, у ўз ичига маъ-ятнинг кўплаб турлари (ахлоқ, ҳуқуқ, нафосат ва б.) орасидаги ўзаро таъсир масалалари-

ни қамраб олади. М.т. т.сини икки хил талқин этиш мумкин: 1) ҳар қандай инсон, унинг камолоти М.т. маҳсулидир; 2) инсон, халқнинг ўзи ҳам бошқалар учун М.т. манбаидир. Чунки ҳар бир киши ўзидан олдин ўтган замондошлардан таъсирланади. Бу таъсир гоҳ муайян меросни қабул қилиш орқали амалга ошса, гоҳ ундан чекиниш ёки инкор этиш орқали юз беради. Ш.у. ҳам М.т. оддий, доимо ҳам тезда намоён бўладиган, аниқ кўриниб турувчи ҳодиса эмас, балки жуда мураккаб жараён бўлиб, турли одамлар, халқлар, маън-й муҳитлар орасида ҳам, бирор миллат ҳамда қардош халқлар доирасида ҳам ўзаро таъсир тарзида амал қилади. Бироқ М.т.нинг юқоридаги кўринишлари асосида индивидуал таъсир ётади. Мас., шундай одамлар, алломалар, ижодкорлар бўладиги, улар бошқалар учун М.т. манбаига айланган. Бунда бирон-бир инсон ёки давр б-н кейингиси ўртасида индивидуал таъсир юз беради. М.т.нинг маълум бир халқ доирасидаги кўринишига бирор-бир аллома ёки мутафаккир изидан борган шу халқнинг кейинги авлоди ҳаёти ва ижодини кўрсатса бўлади. Мас., Алишер Навоийнинг ўлмас анъаналари таъсири ундан кейин яшаган Оғаҳий, Мунис, Муқимий, Фурқат, Завқий, каби шоирлар ижодида намоён бўлди. Кейинроқ Чўлпон, Авлоний, Ҳ. Олимжон, Ғ.Ғуллом, Ойбек, М.Шайхзода каби ижодкорлар ҳам бу барҳаёт анъаналарни давом эттирганлар ва ривожлантирганлар. М.т.нинг яна бир бошқа кўриниши шундан иборатки, унда бирон-бир олим, ёзувчи ёки ижодкор мавжуд анъанани бус-бутун қабул қилиб олади, уни янги шароитда ривожлантиради, ўз даври талабларига мослайди. Мас., Алишер Навоий ўзидан олдин ўтган Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавий анъаналарини давом эттириб, ўзининг бебаҳо «Хамса»сини яратган, ҳам-

сачиликнинг М.т.ини қайта тиклаган ва ўзидан кейингиларга мерос сифатида қолдирган.

МАЪНАВИЙ ТУБАНЛИК — шахснинг тарбиясидаги нуқсон ва иллатларни, маън-й жиҳатдан тарбияланмаганини намоён этувчи салбий хус-ятлар мажмуи. М.т.т.си — инсонларнинг ахлоқий фазилатига қарама-қарши, тескари бўлган хус-ятларни ифодалайди, умуминсоний хулқ-атвор меъёрларидан оғиш натижасида келиб чиқадиган нохуш жиҳатларни билдиради. Ўз манфаати, жони ва танининг роҳатини кўзлаб, «ўзим бўлай»чилик кайфияти б-н ошкора ва махфий равишда йўл қўйиладиган ғайриинсоний хатти-ҳаракат, қилиқ, бадкирдорлик — ҳаром-хариш ишлар, фахш, нафсхўрлик, бахиллик, қитмирлик, таъмагирлик ва порахўрлик, манманлик ва шуҳратпарастлик, хиёнат ва олчоқлик — М.т. иллатларининг турли хил кўринишларидир. Энг ёмони, бутун инсоният нафрат б-н қарайдиган Ватанга хиёнат қилишдек бадбин иш ҳам маън-й жиҳатдан тубан шахсларга хосдир. Ўз қадрини билмаган шахс учун, Ватани, халқи, она юрти ва ҳаётнинг қадри бўлмайди. Бундай нусхалар ҳар қандай разиллик, ҳаром-хариш ишдан қайтмайди. Азалдан муқаддас китобларимизда ҳам, халқимиз орасида ҳам бундай инсонийликка мутлақо зид бўлган жирканч одат ва иллат қаттиқ қоралаб келинади.

МАЪНАВИЙ ФАЗИЛАТЛАР — инсоннинг маън-й қиёфаси, ижт-й ҳаёт, онг ва мун-тлар б-н боғлиқ бўлган, жам-т тар-ёти ва турмуши таъсирида шаклланган маън-й хус-ят ва хислатларининг умуминсоний ҳамда миллий феъл-атвор кўринишларини ифодаловчи т. Шахснинг М.ф.и унинг иймон-эътиқоди асосида ҳалол-поклик, меҳр-шафқат, адолат ва ҳақиқатгўйлик, ватанпарварлик,

катталарга ҳурмат ва кичикларга иззатда бўлиш, камтарлик ва ш.к.да намоён бўлади. Шу маънода, М.ф. эркак ва аёл, ота-она ва фарзандларга мос ўзига хослик жиҳатларига ёки касбий хус-ятларга эга бўлиши ҳам мумкин. Шарқ халқларида М.ф.ни тарбиялашнинг муҳим мезони «Ўзингга нима тиласанг, ўзгаларга шуни тилагин» деган ҳикматда мужас-самлашган. Улуғ аждодларимиз Имом Бухорий ва Имом Термизий ҳикматларида юксак М.ф. тавсифлаб берилган. Абу Наср Форобий жам-т ҳаётида раҳбарларнинг энг муҳим ўн икки М.ф.и, аҳолининг ҳар бир табақасига хос М.ф.ни таҳлил этилган бўлса, Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Кошғарий фуқаронинг одобини, Кайковус эса фарзандларда М.ф.ни шакллантириш йўллари батафсил баён этган. Муқаддас китобларимизда ҳам М.ф.нинг комил инсонни вояга етказиш ҳамда уларнинг жам-т тар-ётида тутган ўрни таъкидланади. Маън-й қадриятлар ижт-й-тарихий, мад-й тар-ёт натижасида шаклланади, такомиллашиб бойиб боради. Шу тариқа миллий мад-т ривожланади. Бу жараёнда маъ-ят аҳли: алломалар, адиб ва зиёлиларнинг миллий онг, миллий рух, миллий ўзига хосликни таъминлаш ва ривожлантиришда тутган ўрни беқиёсдир. Улуғ аждодларимиз Имом Бухорий, Ат-Термизий, Ғиждувоний, Нақшбанд, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби зотларнинг бизга қолдирган бебаҳо маън-й-маър-й, илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон мад-ти хазинасидан муносиб ўрин олиб, инсониятни эзгулик сари етаклаб, ҳар томонлама баркамол инсонларни тарбиялаб вояга етказишга хизмат қилиб келмоқда. Бинобарин, юксак М.ф.ни ўзида мужассам-

лаштирган бу улуг зотларнинг ўзи ҳам биз учун абадул-абад маън-й етуклик тимсоли бўлиб қолади. Халқимиз маън-й тар-ёти жараёнида шаклланиб, сайқал топиб келаётган шарм-хаё, ор-номус, андиша, виждон, инсоф каби хислатлар М.ф.нинг энг ноёб кўринишлари сирасига киради. Мас., шарм – бу ножўя хатти-ҳаракатлардан ўзини тия олиш, уялиш хиссидир. Жам-тда қабул қилинган маън-й мезонларга мос бўлмаган қилмиши учун ўзидан уялган одам ўзгаларга ҳам ана шундай ножўя хатти-ҳаракатни раво кўрмайди. Ўзида ҳаё туйғуси бўлмаган одам ўзгалардан ҳаёли бўлишни талаб қила олмайди. М.ф. т.лар доирасида ор-номус ҳам муҳим ўрин тутаяди. Ор-номус бу ўзига номуносиб ёки эп кўрилмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш, номус қилиш туйғусидир. Орият бу – ор-номус т.лардан ташқари иззатнафс, кадр-қиммат туйғуларини ҳам ифодалайди. Чунки, ориятли одам ўзи, оиласи, маҳалласи ҳамда Ватанининг манфаатлари ва кадр-қимматини юксак тутаяди. Номус эса ифбат, бокиралик маъноларини мужассам этган ҳолда инсоннинг жам-тда ўз мавқеини сақлаши, кўпчилик манфаатларини ҳурмат қилиш ва ардоқлаш, ноўрин хатти-ҳаракатлардан хижолат тортиш туйғуларини, оила, жамоа ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъноларини ҳам англатади. Андиша ҳам М.ф.дан бири сифатида ижт-й ҳаётда муҳим ўрин эгаллаб, ўзб. миллати вакиллариغا хос хус-ят сифатида оқибатни ўйлаб иш тутутиш, мулоҳаза юритиш хиссидир. Андишали киши фаросат б-н иш тутиб, М.ф. соҳиби эканини намоён этади. М.ф.дан яна бири – виждон кишининг кундалик фаолияти, қилмиши, феъл-атворида мужассамлашган оила, маҳалла, жамоа, жам-т, миллат ва Ватан олдида маън-й масъулиятни ҳис этиш туйғусидир. Инсоф эса адо-

лат ва виждон амри б-н фаолият юритиш туйғуси бўлиб, ўзаро мун-тларда ҳалоллик, тўғрилиқ, тенглик, софдиллик ва тўғрисўзликни ифода этади. Инсоф категорияси Шарқ фал.сида инсоннинг жам-тнинг маън-й-ахлоқий меъёрлари н.назаридан ўз хулқ-одобини назорат қилиши ва уни баҳолай олиши сифатида талқин қилинади. Шу б-н биргаликда инсоф виждонли кишининг ёки маълум жамоанинг жам-тга ёки бошқа шахсларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маън-й жавобгарлигини ҳам англатади. М.ф. инсоннинг шахс сифатидаги фаолиятида ҳам, унинг Ватан ва халқ олдидаги масъулиятини ҳис этишида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, жам-т маън-й тар-ётининг ўзига хос мезони сифатида хизмат қилади.

МАЪНАВИЙ ХАВФСИЗЛИК

– инсон, халқ ва жам-т аъзоларини маън-й хуружлар, ғоявий таҳдидлардан ҳимояланиш тизимини ифодаловчи т. М.х. миллий хавфсизликнинг таркибий қисми сифатида умуммиллий манфаатларнинг ҳимоя қилинишга йўналтирилган фаолиятдир. М.х. деганда, миллий манфаатларни таъминлаш эҳтиёжи боис вужудга келадиган ва жам-т аъзолари маън-й, ғоявий-рухий ҳаётининг барқарорлиги ва хавфсизлигини таъминлашга қаратилган фаолият ва узлуксиз жараён тушунилади. М.х. маън-й кадриятлар ривожини таъминлаш, уларни ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилишга йўналтирилиб, маъ-ятдаги рухий, психологик, ахлоқий жиҳатларнинг уйғунлигини таъминлайди. Маълумки, инсон маъ-ятига қарши қилинган таҳдид қуролли хуружларга нисбатан кўпроқ таъсир кучига эга бўлиб бормоқда. Шу боис, бундай таҳдидларнинг олдини олиш учун миллий тар-ётининг барқарорлигини таъминлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ҳар қандай мам-тда жам-т аъзола-

ри манфаатларини ҳимоя қилишда М.х. масалалари устувор аҳамият касб этади. Ижт-й-тарихий тажрибадан маълумки, муайян мам-тни забт этмоқчи бўлган истилочилар, аввало халқнинг руҳияти, маъ-яти ва қадриятларига болта уришга ҳаракат қилади. Миллий маъ-яти ва қадрияти пароканда этилган миллат ва элатлар ўзлигини йўқотади, ҳукмрон мафкура таъсирига тушиб, унинг манфаатларига хизмат қилишга мажбур бўлади. Бугунги кунга келиб бир давлатни бошқа давлат томонидан қурол ёрдамида босиб олиш хавфи камайиб, глобал ахборотлашув таъсирида маън-й омиллар воситасида бошқа халқлар онги, қалби ва руҳиятига таъсир ўтказиш имкони-ятлари бекиёс даражада ошди. Эндилликда ахборот тарқатиш имкони-ятлари, турли халқлар маъ-ятига кучли таъсир ўтказиш, М.х.и заиф мам-тларни қарам қилиш хавфининг кўлами кенгаймоқда. Ш.у. жам-тдаги сиёсий, иқт-й, ижт-й хавфсизлик тизимининг маъ-ят б-н узвий боғлиқлиги таъминланган-дагина миллий хавфсизликнинг яхлит тизимини шакллантириш мумкин. М.х. барқарорлигини таъминлашда эса маън-й омил етакчи ўрин тутаети. М.х.ка ички ва ташқи таҳдидлар таъсир этиши мумкин. Ички таҳдидга маъ-ятимизни заифлаштиришга интиланган собиқ тоталитар тузум асоратлари, хус-н айрим шахслар онгидаги эскича фикрлаш андозаларини, зарарли ва ёт таъсирларга берилган баъзи кишиларнинг ғаразли ташвиқотлари, ўтиш даври қийинчиликларидан фойдаланиб қолишга интилаётган нияти бузук кимсаларнинг ёшларни йўлдан уришга ҳаракат қилаётганларини киритиш мумкин. Миллий, диний қадриятларимиз, анъана ва менталитетимизга ҳамда мам-тдаги миллий бирлик, фуқаровий тотувликка раҳна солаётган, аҳоли онги ва қалбига салбий таъсир этувчи наркотик моддаларнинг кириб кели-

ши «демократияни олға силжитиш» никоби остидаги саъй-ҳаракатлар ташқи таҳдидлар сифатида кўзга ташланмоқда. Мам-тимизга турли воситалар орқали мафкуравий таҳдидлар кучаяётган ҳоз. мураккаб даврда М.х.ни таъминлаш мақсадида аҳоли кенг қатламлари ва ёшлар онгида Ватанга садоқат туйғусини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Бу эса, ўз навбатида, аҳоли М.х.ини таъминлаш, ёшларда турли таҳдидларга қарши маън-й иммунитетни шакллантириш имконини беради.

МАЪНАВИЙ ЭХТИЁЖЛАР – давлат, жам-т ва шахснинг барқарор турмушида моддий эҳтиёжлардан бошқа маън-й талаблар, манфаатлар ва эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилишини ифодаловчи т. М.э. ижт-й, сиёсий, фал-й, илмий, ахлоқий диний, ҳуқуқий ва б. йўналишларда аниқ намоён бўлади. Шу боисдан, М.э. ижт-й онг шакллари таянадиган фаол ҳаракат асосида таъминланади. М.э.нинг қондирилмаслиги жам-т барқарор ҳаётида турли бузғунчи ғояларнинг пайдо бўлишига олиб келиши айрим ҳолларда давлат ва жам-т ҳаётига жиддий хавф туғдириши мумкин. Бундай вазиятда М.э. тарзида намоён бўлган талаблар ва манфаатларни босқичма-босқич қондирилиши б-н ижт-й муаммоларни бартараф этиш мумкин. Халқимиз турмуш тарзида М.э. кадр ва кадрлаш мезонлари орқали намоён бўлади. Жам-т ва инсоннинг ижт-й алоқаларида кадр-қиммати, ор-номусига нисбатан қилинган нотўғри мун-т ёки ҳаракат маъ-ят мезонларига зиддир. Шу маънода, «Қорнимга эмас, қадримга йиғлайман», деган халқ мақоли унинг маън-й эҳтиёжларини ифодалайди. М.э.нинг моддий эҳтиёжлар б-н ўзаро уйғунлиги ҳар бир даврнинг мазмун-моҳиятини белгилайдиган тарихий зарурат ҳисобланади Бугунги кунда мам-

тимиз аҳолининг барча моддий ва М.э.ини таъминлашга қаратилган туб ўзгаришлар, инсон манфаатига хизмат қиладиган ислохотлар, бозор иқтисодиётига асосланган адолатли жам-т, кучли демократик ҳукуқий давлат қуриш, Янги Ўз-ни барпо этиш йўлидан босқичма-босқич илгарилаб бормоқда.

МАЪНАВИЙ ЯНГИЛАНИШ — маъ-ятнинг ўзгариши, рив-ши ва бойиб бориши жараёнини ифодаловчи т. Кишилар ҳаётида, умуман жам-тда юз бераётган воқеа-ҳодисалар шахс онги ва маъ-ятида муайян ўзгаришларни келтириб чиқаради. Иккинчи томондан, маъ-ят воқеликдаги ўзгаришларнинг келиб чиқиши ва содир бўлишига катта таъсир кўрсатади. Янгиланиш маъ-ятнинг туб моҳияти б-н боғлиқ ҳодиса. Агар маъ-ят янгиланиб, бойиб турмаса, жуда тез орада эскириб, тар-ётга ёрдам бериш у ёқда турсин, унга халақит берадиган, тўсиқ бўладиган ҳодисага айланиб қолар эди. Жам-т тар-ётидаги бурилиш, туб ислохотлар даврида маъ-ятда ҳам жиддий ўзгаришлар юз беради ва айни пайтда маъ-ятнинг жам-тда юз бераётган жараёнларга таъсири кучаяди. Бундай паллаларда М.я. суръатлари ҳам тезлашади. Мас., Ўз-н мустақилликни қўлга киритгандан кейин унутилиб кетаётган миллий маън-й қадриятларни тиклаш, уларни ёшлар, аҳоли онгига сингдиришга катта эътибор берилди. М.я.га катта эътибор берилиши халқнинг онги, турмуш тарзи, жам-тдаги воқеа-ҳодисаларга мун-тининг ўзгаришига кучли таъсир ўтказди. Маъ-ятни янгилаш соҳасида олиб борилган ва борилаётган ҳар томонлама чуқур ўйланган сиёсат мам-тда ижт-й-сиёсий барқарорликни таъминлашнинг муҳим омилларидан бири бўлди. Инсоният тарихидан маълумки, М.я. силлиқ ўтадиган жараён эмас. Эски тузум сарқитлари

маъ-ятда муайян давргача сақланиб қолади ва кишиларнинг хулқ-атвориغا, турмушига ўз таъсирини ўтказди. Бундай ҳолат фанда маъ-ят амбивалентлиги, деб аталади. Бу т. маъ-ят таркибида бир пайтнинг ўзида бир-бирига мос келмайдиган, ўзаро зид т. ва тасаввурларнинг маълум бир вақт мобайнида ёнма-ён мавжуд бўлиб туришини англатади. Маъ-ятдаги бундай зиддият оғриқли кечади. Мам-т осойишта тар-ёт даврини бошдан кечириётган пайтда маън-й амбивалентлик деярли бўлмади ёки жуда паст даражада бўлади. Тар-ётдаги бурилиш паллаларида эса амбивалентлик кўпроқ намоён бўлади. Бу ҳолатни одамлар маъ-яти ва хулқ-атворида янгиланишларга ҳозиржавобликни тарбиялаш асосида баргараф қилиш мумкин. Ҳоз. кунда М.я., аввало, қадриятларнинг янгиланиши шаклида намоён бўлади. Бу борада миллий ўзликни англаш, авлодлар меросини тиклаш, асраб-авайлаш, янги замон қадриятларини кўпчилик онгига етказиш ва сингдириш учун ҳаракат қилиш муҳим аҳамиятга эга. Шу б-н бирга, мазкур йўналишда жаҳон халқлари ютуқларидан фойдаланиш, мам-т ҳаётини эркинлаштириш ва модернизациялаш, маъ-ятни юксалтириш ушбу жараённинг таркибий қисмидир. М.я. суръатлари турмушдаги ижобий ўзгаришлар, жам-тдаги инсонлараро мун-тларнинг такомиллашуви ва маъ-ят соҳасида олиб борилаётган тарғибот ишларининг самараси б-н белгиланади. Бу жараёнда ОАВ, таълим-тарбия тизими, театр, кино, бадий адабиёт, санъат, фал., ахлоқшунослик ва б. алоҳида ўрин тутди. Улар айни пайтда маъ-ятнинг таркибий қисмлари ҳам ҳисобланади. Жам-т ва халқ маъ-ятида янги ижобий қадриятлар, янги тузум ва янги турмуш ғоялари қанчалик тез қарор топса, улар қанчалик самарали ва таъсирчан усуллар б-н

тарғиб этилса, М.я. шунчалик самарали амалга ошади. М.я. суръатлари кўп жихатдан давлат ва жамоат ташкилотлари, шу соҳа ҳодимларининг иродаси ва амалий ҳаракатларига ҳам боғлиқ бўлиб, бу соҳадаги ўзгаришлар Ўз-нда жам-т тар-ётининг устувор йўналишига айланган.

МАЪНАВИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ — ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жам-тини шакллантиришга бел боғлаган халқимиз, айниқса, ёшларда юксак маъ-ятни шакллантириш жараёнининг таркибий қисми, тарихий хотирани тиклаш, ўтмиш авлодларга муносиб бўлиш, улар қолдирган маън-й меросни асраб-авайлаш ва такомиллаштириш омили. М.ў.а. жам-т ижт-й-сий ҳаётини демократлаштириш ва янгилаш, янги тафаккурни шакллантиришнинг асосий воситаларидан биридир. Маълумки, шахсда кўплаб ижт-й-инсоний фазилатлар б-н бирга М.ў.а. хус-яти ҳам мужассамдир. Бу ғоят кўп қиррали, мураккаб, айни пайтда, зиддиятли ҳаёт ижт-й ҳодиса бўлгани учун унга комплекс ёндашиш талаб этилади. Аввало, М.ў.а. кенг маънодаги миллий ўзликни англашнинг таркибий қисмидир. Шу маън-й ўзликни англаш миллий тар-ётнинг нафақат белгиси, худди ш-дек, мақсади ҳамдир. Демак, М.ў.а. ижт-й феномен сифатида миллий тар-ёт мақсади б-н уйғунликда талқин этилиши зарур. М.ў.а. субъект (шахс, миллат, халқ) нинг экзистенционал борлиқда ўзининг тарихий-мад-й, ижт-й-ахлоқий диний-руҳий, бадиий-эстетик қадриятларига, борлиқни билишда гносеологик тажрибаларига эга эканини идрок этишидир. М.ў.а.да «халқ руҳи», «халқ қалби» деган т.лар муҳим ўрин тутди. Шу. ҳам маъ-ят муаммоларини тадқиқ этган мутахассислар «руҳ», «қалб» категорияларига мурожаат қиладилар. М.ў.а., аввало, ки-

шининг ўз руҳи ва қалбини идрок этиши бўлиб, ижт-й даражада у халқнинг ўзига хос руҳий-маън-й бирлигини ифода этади. Миллий ўзликни англашга тааллуқли ҳодиса сифатида эса М.ў.а. маълум бир миллат вакилларининг қалбига, руҳига яқин умумий бойликлар, қадриятлар, тасаввурлар, анъаналар, руҳий-маън-й ҳолатлар асосида кишиларни халқ, миллат сифатида бирлаштиради, уларга хос умумий белгилар бахш этади. Одамлар ҳар доим маълум бир ғоялар атрофида бирлашиб, йирик ижт-й кучга, ҳаракатга айланган. Инсон ўзини маън-й-ижт-й куч эканлигини маълум бир қарашлар, ғоялар атрофида бирлашиб намоён қилиши мумкинлигини қадимдаёқ англаб этган. М.ў.а. қанчалик кенг, серқирра, инсон ва жам-т ҳаётининг барча соҳалари б-н боғлиқ бўлмасин, у миллий ғояга асосланади. Демак, миллий ғоя М.ў.а.нинг ўзагидир. М.ў.а. халққа, миллатга оид белгилар орқали ҳам ўз хус-ятини намоён қилади. Дунёда ўзининг маълум бир белгиларига эга бўлмаган халқ, миллат йўқ. Айнан шу белгилар кишиларни бир-бирига яқинлаштиради, улардаги муштаракликни ёрқин намоён этади. М.ў.а.ни ахлоқ, одоб, инсонпарварлик, эзулик, меҳр-мурувват каби инсоний фазилатларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу маънода М.ў.а. т.си маъ-ят б-н узвий боғлиқдир. Маъ-ятнинг бош хус-яти ва вазифаси шахсда ахлоқийликни, инсонпарварликни шакллантиришдир. М.ў.а. шахснинг маън-й дунёси ва шаклланиши каби мураккаб, гоҳо зиддиятли кечадиган, ҳар доим ҳам бир мезон, меъёрлар б-н ўлчанавермайдиган ҳодисадир. Унинг намоён бўлиши ва шаклланиши ҳар доим ҳам шахснинг, ҳатто муҳитнинг ҳам ихтиёрида бўлавермайди. Уларга кўзга кўринмас ижт-й мун-тлар, умумий-ахлоқий нормалар, тарихан шаклланган анъаналар, урф-о.

лар, халқаро вазият, ахборотлар оқими каби омиллар ҳам таъсир этади. М.ў.а. маъ-ятнинг шаклланиш жараёни каби шахснинг бутун умри давомида кечиши мумкин. Аммо бу маъ-ятда ҳам, М.ў.а.да ҳам, шахснинг маълум бир халққа, миллатга тааллуқли эканини англатувчи муқим, хус-ят, белгилар йўқ эканини англатмайди. Халқни халқ, миллатни миллат қилиб турган белгилар унинг а.лар давомида шаклланган муқим, барқарор тарихий-мад-й қадриятлари (тили, турмуш тарзи, анъаналари ва б.) б-н муштарақликда намоён бўлади. М.ў.а.нинг ўзгариши ана шу барқарор миллий-мад-й асоснинг нисбий ўзгариши ифодасидир. Миллий-мад-й асослар маъ-ятда, миллий ўзликни англашда муқим сақланиб қолади, акс ҳолда шахс ҳам, миллат ҳам ўзлигини, ўз хус-ятларини йўқотади. Халқ, миллатнинг шаклланиши б-н бирга М.ў.а. ҳам шаклланиб боради. Миллатсиз М.ў.а. йўқ, М.ў.а.сиз эса миллатнинг бўлиши даргумондир. Улар ўртасидаги диалектик боғлиқликни очиб бериш махсус социал-психологик ёки этнопсихологик тадқиқотлар ўтказишни тақозо қилади. Бу ўринда биз шуни айтишимиз мумкинки, халқнинг, миллатнинг барқарор ижт-й этник бирлик сифатида тарих саҳнасидан жой олиши уларнинг М.ў.а.ига ва тарихий-мад-й жараёнларда уни намоён этишига боғлиқдир. М.ў.а. узоқ тарихий рив-ш жараёнида, кўп авлодларнинг маън-й, илмий, ижодий изланишлари маҳсули сифатида пайдо бўлади. Миллат шаклланган сайин, у аниқ кўринишга, маълум бир тамойиллар, меъёрлар, моделлар, қадриятлар тарзига ўтиб, миллий мад-тнинг ўзак қисмига айланади. Мас., ўзб. халқи М.ў.а.ни «Авесто»дан бошлаб, буюк аждодларимиз меросидаги умуминсоний қадриятлардан излаши бежиз эмас. Чунки ушбу бебаҳо меросда халқимизнинг

орзу-умидлари, ахлоқ, одоб, эзгулик, адолат, порлоқ ҳаёт ҳақидаги ғоялари мужассамлашган. Айнаун ушбу қадриятлар бугун ўзб. халқининг тарихий-мад-й мероси, маън-й мад-тининг ўзаги сифатида ўрганилмоқда. М.ў.а. негизида маън-й камолотга етишга интилиш ётади. Маън-й камолотни назарда тутган киши тинмай ўз устида ишлайди, мукамалликка интилади, маълум бир идеалга етишни мақсад қилиб қўяди.

МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР

— инсон маъ-яти ва ахлоқий қиёфасига дахлдор бўлиб, жам-т аъзоларини тарбиялашга, уларнинг маън-й баркамоллигини таъминлашга хизмат қиладиган қадриятлар тизимини ифодаловчи т. М.қ. деганда, инсон тарбияси ва камолотида муҳим аҳамиятга эга, жам-т ва шахс маъ-ятини юксалтирувчи, тафаккур ривожидан бекиёс аҳамият касб этадиган қадрият шакллари тушунилади. (Мас., урф-о.лар, анъаналар, Ватанни севиш, ўз халқи ва миллатини ҳурмат қилиш, ота-онасини эъзозлаш, тинчлик ва тотувликни сақлаш ва ҳ.к.). М.қ. муайян шароитларда шаклланади ва шу маънода миллий муҳит уларни яратиш ҳамда саралашнинг асосий манбаидир. М.қ.ни англаш кишининг ўз миллати, юрти, элига тегишли қадриятларни асраб-авайлашга хизмат қилади, ўзига ишонч ва ҳурматни мустаҳкамлайди, Ватан истиқболига катта умид б-н қарашга ундайди. Муайян миллат М.қ.ни қанчалик асраб-авайласа, унинг тар-ётида маън-й ва моддий омиллар уйғунлиги шунчалик мустаҳкам ва барқарор бўлади. Фанда М.қ.нинг қатор функциялари ўрганилади. Улар аввало, жам-т аъзоларини ўзини ўзи тарбиялашга, аждодлардан мерос қолган қадриятлар ва идеалларга муносиб бўлишга ундайди. Бу жараёнда икки хил ҳолат кузатилади. Биринчи-

сида М.қ. жам-т аъзолари томонидан онгли тарзда яратилади, яъни одамлар ўзларида мавжуд бўлган маън-й меъёрлар ва мезонлар ҳақидаги т.лар асосида уларга мос келадиган қадрият ва идеалларни яратади. Бундай саъй-ҳаракатлар жам-т аъзоларининг маън-й фаоллигини оширади, излаш, изланиш ва яратувчанликка чорлайди. Иккинчи ҳолатда эса, жам-т аъзолари томонидан ўзлаштирилган билим, турли урф-о.лар ёки бошқа мад-й-маъ-й тадбирлар жараёнида олган таассуротлари ҳам маън-й қадриятларнинг такомиллашувига хизмат қилади. М.қ.нинг шаклланишида ҳар икки ҳолатнинг ҳам таъсири кузатилади. М.қ. ижт-й онг шаклларига мос келадиغان мад-й, маъ-й, ахлоқий, диний, ҳуқуқий, илмий ва ҳ.к. турларга бўлинади. Улар инсоннинг ақли, камолоти, дунёни билиш мақсади, билимларининг ҳақиқатга мос келиш даражасини аниқлаш мезони ёки бирор идеал тарзида ҳам намоён бўлади. М.қ.нинг инсон тарбияси ва жам-тдаги ўрнига доир асосий функцияси ҳам ана шулар б-н боғлиқ. М.қ.нинг яна бир муҳим жиҳати шуки, уларнинг баъзилари инсоният тарихи давомида аста-секин шаклланади ва такомиллашиб боради. Уларнинг миқдори ва сифатининг ортиши жам-т аъзоларининг тафаккур даражасининг юксалиши ҳамда инсоният тар-ёти қанчалик илгарилаб кетганининг кўрсаткичи ҳамдир. Дейлик узок ўтмишда баъзи қадриятлар, газета, радио, ТВ тўғрисида умуман тасаввур бўлган эмас. Бундай янги М.қ.лар а.лар давомида шаклланиб, такомиллашиб, бойиб борган. М.қ. ва қадрият мезонлари миллат маъ-яти ва унга мансуб кишиларнинг хулқ-атворини тартибга солиш ва тўғри йўналтириш функциясини ҳам бажаради. Бундай ўзига хос маън-й бошқаришнинг самарадорлигига эришиш ниҳоятда муҳим. Зеро, М.қ.и бўлмаган мил-

лат йўқ, миллат М.қ.нинг соҳиби, яратувчиси ва асраб-авайлаб сақлаб турувчидир. Агар ҳар бир миллат ўз М.қ.ини асрамаса, бу қадриятларнинг сақланиб қолиши қийин. Миллатнинг таназзули М.қ.нинг таназзулидир. М.қ. миллатнинг тарихи, яшаш тарзи, бугуни, келажаги, урф-о. ва анъаналари, уни ташкил этган авлодлар тафаккури, ижт-й қатламлар, миллий онг, тил ҳамда миллий мад-т б-н узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Кейинги йилларда М.қ.га эътибор кучайди. Зеро, М.қ. мам-тимиз мустақиллиги, халқимизнинг иродасини мустаҳкам қиладиغان, унга куч бағишлайдиган асосий омиллардан биридир. Халқимизнинг а.лардан-а.ларга мерос қолиб келаётган М.қ.и узок тарихий жараёнда шаклланиб, ривожланиб келган. Уларни уч минг йилдан ортиқ даврни мужассамлаштирган халқимиз цивилизацияси яратган. Бизнинг М.қ.имиз ана шу цивилизацияга узвий боғлиқ бўлиб, улар миллатимиз шаклланган макон ва она юртга эҳтиром, авлодлар хотирасига садоқат, катталарга ҳурмат, муомалада мулозамат, ҳаё, андиша каби кўплаб т.ларда ифодаланади. М.қ.имизда жаҳоннинг бошқа халқларига ўхшамайдиган урф-о.лар, расм-русумлар, маросимлар ва анъаналар кўплаб учрайди. Собиқ тизим шароитида М.қ. масаласи кўп ҳолларда эътибордан четда қолиб кетган эди. Мустақиллик туфайли ҳақиқий М.қ.имизни, уларнинг жам-т ижт-й, маън-й-маъ-й ҳаётидаги ўрни ва аҳмиятини англаш, улуғ аждодларимизнинг маън-й, илмий меросини ўзлаштириш, фарзандларимизни М.қ. асосида тарбиялаб вояга етказиш, ана шу бебаҳо бойликни асраб-авайлаш ва бойитган ҳолда келгуси авлодларга бекам кўст узатиш имконияти яратилди. Бу эса М.қ. боқийлиги ва бардавомлигини таъминлашга хизмат қилади.

МАЪНАВИЙ ҚАРАМЛИК — инсон ва жам-т онгу тафаккурининг бўйсундирилиши, қарам этилиши, маън-й тамойилларнинг заифлашуви, мустақил рив-ш имкониятларининг чеклангани, тар-ётдан ортда қолиш, ўзгаларнинг ғоявий-мафкуравий тазйқи оқибатида содир бўладиган салбий ҳолат ва жараёни ифодаловчи т. М.қ. т.сини инсон, шахс, фуқаро, оила, миллат, халқ ва мам-тга нисбатан қўллаш мумкин. Ундан кўзланган асосий мақсад устунликка эришиш, ўзгалардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишдир. Ана шундай хатарли жараёнининг юзага келиши оқибатида шахс ўзлигидан, фуқаро мустақил фикр юритиш, ўз тақдирини ўзи хал қилиши, ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиш имкониятидан маҳрум бўлиши натижасида, оила, миллат, халқ ва мам-т барбод бўлиши мумкин. М.қ.нинг энг «нозик» жиҳати шундаки, у дунёқараш ва руҳият б-н боғлиқ жараёндир. Ўзга давлатларга маън-й қарамлик ҳолатига тушиб қолган миллат сиёсий мустақилликни қўлга киритганидан кейин ҳам узоқ вақт давомида бу қарамлик асоратларидан қутулиши мураккаб кечади. Бу вазифани амалга ошириш эса жуда машаққатли бўлиб, вақт ва катта фидоийликни талаб этади. Зеро, қарамлик — бу ўзгалар хоҳиш-иродасига бўйсунуш, уларнинг кўрсатмалари б-н ҳаёт кечирish демақдир. Шу маънода, М.қ. ўзгаларга маънан бўйсунуш, итоат қилиш, фикран ва қалбан мутеликка мубтало бўлишдир. Шахснинг маън-й қарамлиги ботиний салоҳият ва иймон-эътиқоднинг заифлиги, ироданинг мажруҳлигида намоён бўлади. Миллатнинг М.қ.и эса унинг ўзлигини намоён этиш туйғусидан маҳрум бўлишига, охир-оқибатда ўзга миллатларга тобе бўлишига олиб келади. М.қ. миллатни ҳалокатга маҳкум этадиган даҳшатли омил

ҳисобланади. Мустабид тузум даврида халқимизнинг кадр-қиммати, шаъни ва номуси поймол этилгани, қўҳна тарихимиз ва муқаддас қадриятларимиз топталгани, тақдиримиз жар ёқасида турганини асло унутиш мумкин эмас. Босқинчилар ўзга мамтлар халқларини ўзига сингдириб юбориш учун ўз мафкураси ва ғояларини мажбуран жорий этиш, мад-тига шикаст етказиш, миллий тили, урф-о.лари ва қадриятларини оёқости қилишни ўз сиёсатининг асосий мақсади деб билган. Мад-т ва маъ-ят, азалий қадриятларга зарба бериш халқларни жиловда ушлаб туришнинг энг самарали воситаси эканини истилочи ва босқинчилар яхши билган. Мад-т, маъ-ят ва маърифати емирилган халқлар иймон-эътиқодидан маҳрум бўлиб, оломонлашув, сиёсий манқуртлик, бепарволик, лоқайдлик каби иллатлар авж ола бошлайди ва охир-оқибатда миллий ғурур, ифтихор, миллий қадриятлар аста-секин заифлашади. Ана шу омиллар туфайли муайян мам-т ва унинг халқини мустамлакачилик кишанларида ушлаб туриш, итоаткор қулга айланттириш осон кечади. Мас., Чингизхон ўлкамизга бостириб келганида ўз саркардаларига «Шаҳарларга нодон, иродасиз, аҳмоқ кишиларни бошлиқ этиб тайинланглар, уларни қўллаб-қувватланглар ва кўкларга кўтариб мақтанглар, маҳаллий халқларнинг ақлли, билимли, обрў-эътиборли кишиларини йўқ қилинглар» деб фармон берган экан. Тарих шундай гувоҳлик берадики, ҳамма давр, ҳамма ерларда истилочилар босиб олинган мамтлар худудларида ана шундай сиёсат юритган. Мас., юртимизни тобе этишга уринган босқинчилар, хус-н, чор босқинчилари сиёсати ҳам халқимизни бир неча минг йиллик тарихи, мад-ти, урф-о.ларидан маҳрум қилиш, руҳан, маънан майиб-мажруҳ қилиш кўзланган

эди. Бу чуқур ўйлаб, узоқни кўзлаб ва режалаштириб қўйилган машъум сиёсат эди. Бу сиёсатнинг замирида чор ҳукуматининг манфаатини ҳар томонлама ҳимоя қилиш, мустамлака халқларни, жум-н, ўзб. халқини миллий ўзлигини англашдан буткул маҳрум қилиб, ўтмишини унутган, ватанпарварлик туйғусидан жудо бўлган, истиқболини кўролмайдиган авомга айлантириш муддаоси турган. Тарих, маъ-ят ва маърифат халқнинг ўз ўтмишини билиши ва истиқболини тушуниб етишига ёрдам беради, Ватанни севиш ва у б-н фахрланишга даъват этади, душманларга, босқинчи ва мустамлакачиларга қарши муросасиз кураш олиб боришга, эрк ва адолат учун жасорат кўрсатишга ундайди. Тарихдан маҳрум халқ миллий жиҳатдан ўзини англаб ололмайди, тақдирга тан бериб яшашни ўзига эп кўради. Мустамлакачилар буни яхши англаганлар. Зеро, тарих — халқ маъ-ятининг асосидир. Халқимиз ўтмишда сиёсий, иқт-й жиҳатдан ўзгаларга қарам бўлди, аммо, қанчалик зўравонлик қилинмасин, маън-й қарам бўлмади. Худди ма-на шу омил миллатимизнинг мустақилликни қўлга киритишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзининг чуқур маън-й заминларига эга бўлган миллат руҳан, қалбан сергак бўлиши ва албатта, М.қ.дан ўзини ҳимоя қилишга қодир экани тарихий тажрибада яна бир бор исботланди.

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ — шахс, миллат ва жам-тнинг маън-й мун-тлар, жараёнлар, алоқа ва мулоқотлари мажмуи, ижт-й ҳаётнинг муҳим кўринишини ифодаловчи т. М.х.га бўлган жиддий эътибор ва уни ўрганиш фақат мам-тимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейингина бошланди. Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг тафаккури, турмуш тарзи, маън-й қарашлари ўз-ўзидан, бўш

жойда шаклланиб қолмайди. Уларнинг вужудга келиши ва рив-шида аниқ тарихий табиий ва ижт-й омиллар асос бўлиб, М.х. мезонлари, ахлоқ-одоб қоидалари инсонларга куч-қувват бағишлайди. Аниқроғи, М.х. орқали инсон ва миллат қилинаётган ишларнинг мазмун-моҳиятини аниқ тушуниб этади, ўз меҳнатини фаровонлик ҳамда тар-ёт омилига айлантиришга ҳаракат қилади. Маъ-й тар-ётга хос бўлган умумий қонуниятлардан бири — инсоннинг тўхтовсиз равишда маън-й жиҳатдан юксалиб бориши б-н белгиланади. М.х. жам-тда амал қилувчи ижт-й меъ-ёрларга асосланади. Лекин бу меъ-ёрлар ўз-ўзидан вужудга келиб ривожланмайди, балки шу жам-т фуқаролари, фаол шахслар иштирокида амалга ошади. Демак, маън-й ҳаётнинг шаклланиб бориши ва яшовчанлиги, авваламбор, шу жам-т фуқаролари зиммасига юклатадиган асосий масъулиятдир. Шахснинг маън-й юксалиши ва жам-тнинг маън-й бойлигини сақлаш бир хил қийматга эга ҳолатлардир. Инсон жам-т олдигаги бурчини тўлақонли равишда ижро этиб борар экан, шу б-н бирга ижт-й меъ-ёрларга риоя қилиш мавжуд анъаналарнинг яшовчанлигини таъминлайди, ўз фаолиятига ижодий ёндашуви орқали эса қадриятларнинг замон талабига биноан янада мукамаллашишига қўмак беради. Маън-й юксалиш инсон ҳаёт мазмунининг янада бойишига, унинг шахс сифатида янада комилликка эришишига асос бўлади. Шахснинг маън-й дунёси унинг қадриятлари тизими, эътиқоди ва дунёқарашининг мазкур жам-тда амал қилувчи қадриятлар ва анъаналарга қанчалик мос келиши б-н белгиланади. Қадриятларнинг бундай ўзаро мутаносиблиги М.х.нинг янада мукамаллашиб бориши учун асос бўлиб хизмат қилади. Шахс М.х.ининг етакчи ўринга

чиқиши, авваламбор, жам-т ва давлат бошқарувини инсонлар манфаатига кўпроқ қаратишда, жам-т ижт-й ҳаётининг янгича мазмун касб этишида ўз аксини топади.

МАЪНАВИЙЛИК ВА МОДДИЙЛИКНИНГ УЙҒУНЛИГИ

— инсон ва жам-т ҳаёти ва фаолиятида моддий ҳамда маън-й асосларнинг бир-бирига нисбатан мослиги, ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлигини ифодалайди. Бу борада «Иқтисодиёт жамиятнинг танаши бўлса, маънавият унинг жонидир» деган тамойил аини ҳаёт ҳақиқатини ифодалайди.

МАЪНАВИЯТ (араб. маъно, маънолар мажмуаси) — моддий ҳаёт б-н доимо ёнма-ён юрадиган, инсон, халқ ва жам-т ҳаётининг ажралмас қисми бўлган ижт-й ҳодиса; илмий-фал-й т. Хоз. илм-фанда М. «Маънавиятшунослик», «Маънавият асослари», «Маънавият тарихи ва наз-яси», «Ахлоқшунослик», «Нафосатшунослик» каби фанларнинг асосий категорияси ҳисобланади. «М.» т.сининг илмий, фал-й, адабий тафаккурда ёки оддий халқ тилида қўлланиб келаётган кўплаб таърифларини келтириш мумкин. Улар мазмун-моҳияти жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Аини ҳол бу т.нинг ўзига хос рив-ш эволюциясини акс эттиради ва унинг кенг маънога эга эканидан далолат беради. Шу б-н бирга, ўзида жуда чуқур ва кенг қамровли маъно-мазмунни мужассам этган бу т.га ҳар қайси маърифатли инсон ўзининг ҳаётий қарашлари, шахсий эътиқоди, онгу тафаккури ва дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда турлича таъриф бериши мумкин. Ш.у. ҳам бу масала бўйича илмий адабиётларда, кундалик матбуотда бир-биридан фарқ қиладиган фикр-мулоҳазаларни учратганда, уларни ҳар қайси муаллифнинг ўзига хос дунёқараши, мушоҳада тарзи

ифодаси сифатида қабул қилиш ўринлидир. М. т.сининг мазмуни бугунги кунда фақат «маъни», «маъно» деган сўзлар доирасида чегараланиб қолмайди. Нега деганда, инсонни инсон қиладиган, унинг онги ва руҳияти б-н чамбарчас боғланган бу т. ҳар қайси одам, жам-т, миллат ва халқ ҳаётида ҳеч нарса б-н ўлчаб бўлмайдиган даражада алоҳида аҳамият касб этади. Собиқ иттифоқ даврида маънавият масаласи эътибордан четда қолган эди. Ўша даврда уни яхлит ҳодиса сифатида талқин эта олмаслик бу тўғрида умумий тасаввур ҳосил қилиш имконини бермас эди. Ҳозирги даврда М.га эътибор кучайди, маън-й қадриятларимизни тиклаш ва асраб-авайлаш устувор вазифага айланди. Бу борада кенг кўламли ҳам амалий, ҳам наз-й ишлар амалга оширилди. Мам-тимизда М. соҳасида собиқ иттифоқ давридаги ўта мафқуралашган фанлар ўрнига халқаро андозалар, умуминсоний қадриятлар ва миллий манфаатларимизга мос янги тизим шаклланди. Бизнинг мамлакатимизда «М.» т.си жам-т ҳаётидаги ғоявий, мафқуравий, маър-й, мад-й, диний ва ахлоқий қарашларни ўзида тўла мужассам этади. Ш.у. ҳам бу мавзуда фикр юритганда, мазкур қарашларнинг барчасини умумлаштириб, кенг маънодаги «М.» т.си орқали ифода этиш мумкин. Фарб мам-тлари, жумладан собиқ иттифоқ ўрнида шаклланган баъзи давлатларда М. алоҳида ҳодиса сифатида қаралмайди. У кўпроқ дин ёки ахлоққа алоқадор т. тарзида тушунилади. Гоҳида бу атамалар бир-бири б-н тенглаштирилади, баъзи ҳолларда эса уларнинг иккаласи ҳам М.нинг ўрнини боса олади, деган қарашлари илгари сурилади. Бундан ташқари, М. ахлоқ ёки диннинг таркибига кирди, бинобарин, уни ана шу икки қадриятда мавжуд бўлган хусиятлар мажмуи сифатида тушуниш

мумкин, деган фикрлар ҳам учрайди. Айнан ана шундай ёндашувлар бу мам-тларда М.шуносликни алоҳида фанга айланмаганининг энг асосий сабабларидан биридир. Бизда эса бу борада бутунлай бошқача ҳолат кузатилмоқда, яъни тилимизда фақат М.га доир дунёвий сўзлар, т. ва атамалар ниҳоятда кўп. Халқимизга хос маън-й қадриятлар таркибига кирадиган кўплаб т. ва атамаларни тўғридан-тўғри ўзга тилларга таржима қилиш қийин ва мушкул бир муаммо. Бу миллатимиз маън-й ҳаётининг нақадар бойлигини, халқимизнинг бошқаларга асло ўхшамайдиган бир қатор ўзига хос миллий-этник хус-ятлари мавжудлигини, тилимизда эса шу соҳага доир ўхшаши йўқ сўзлар борлигини аңлатади. «Шуни айтиш лозимки, бу т.лар кимдир шунчаки ўйлаб топган ширин калом, қулоққа хуш ёқадиган сўзлар эмас. Бундай т.лар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқараши, маън-й ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган, онгу шууримиздан чуқур жой олган буюк қадриятларнинг амалий ифодасидир». «М.» т.сига турли н. назарлардан ёндашиш мумкин. Лекин шу нарса аниқки, у М. соҳасининг қонун ва талаблари, т. ва тамойиллари, унинг ўзига хос хус-ятлари ва намоён бўлиш шакллари-нинг мазмун-моҳиятини ифода-далайдиган кенг маъноли т. сифатидаги доимо ўз аҳамиятини сақлаб қолаверади. Бу борада маъ-ятнинг қуйидаги жиҳатларига алоҳида эътибор бериш зарур:

— жам-тдаги ижт-й мун-тлар ва инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқаларни тартибга солувчи талаб ва қоидалар мажмуи;

— маън-й қадриятлар, урф-о. ва анъаналар, идеаллар, эзгу ғоя ва мақсадлар тизими;

— ахлоқ, мад-т, маърифат, дин ва таълим-тарбия тизимидан иборат яхлит маън-й ҳодисалар мажмуи;

— маън-й жараёнлар, инсоннинг ўзини ва ўзи яшаётган дунёни та-

комиллаштирувчи ижодий фаолияти ва унинг натижалари;

— инсон камолоти, унинг маън-й қиёфасининг такомиллашув даражаси, шахсий — ахлоқий хус-ятлар ва маъ-й фазилатлар мажмуи;

— жам-тнинг барча соҳалари б-н ўзаро алоқадор маън-й талаблар ва тамойиллар ҳамда инсон ҳаёти ва фаолиятини белгиловчи мезонлар тизими.

М. инсоний хус-ят ва фазилатлар мажмуи тарзида яна қуйидаги асосий жиҳатларнинг ўзаро алоқасига асосланади. Аввало М. — тақдирнинг эҳсони эмас, у а.лар давомида узлуксиз тар-ёт натижасида камол топган, халқимизнинг онгу тафаккурида озодлик, мустақиллик, она Ватан, меҳр-оқибат, ор-номус каби эзгу т.лар асосида шаклланган. М. инсонга она сути, ота намунаси, аждодлар ўғити б-н бирга сингади. Табиатга яқинлик, жонажон ўлканинг бениҳоя гўзаллигидан баҳраманд бўлиш М.га озик беради, уни кучайтиради. Айни пайтда, М. одамзоднинг ота-онадан табиий тарзда, тўла-тўқис ва тўғридан-тўғри ўтмайдиган, балки унинг етук шахс сифатида шаклланиши ва таълим-тарбия жараёнида юзага келадиган ижт-й фазилатлари мажмуи сифатида амал қилади. Бу фазилатлар инсоннинг моддий ва маън-й фаолиятида ҳам, бошқалар б-н мулоқотида ҳам, жам-т ва ўзгаларга мун-тида ҳам намоён бўлади. Яна бир жиҳати — М. инсоннинг яшаш ва фаолият усули, моддий ва мад-й эҳтиёжлари, унинг тафаккури, дунёқараши, ахлоқий қиёфаси, ижодининг бутун ранг-баранглигини қамраб оладиган ўзига хос ижт-й ходиса сифатида амал қилади. М.га тааллуқли нарса ва ҳодисалар барқарор табиатга ва чуқур тарихий илдизларга эга, кундалик воқеа ва ҳодисалар эса ўзгарувчандир. Шу сабабли маъ-ят бу ҳодисаларга нисбатан муайян асос сифатида намоён бўлиб, улар-

нинг мазмун-моҳиятини, йўналиш ва хус-ятларини белгилайди. У кенг маънода турли ижт-й ўзгаришларни боғловчи бўғин, инсон ва жам-т ҳаётидаги янгиланишларнинг мақбул ёки мақсадга мувофиқ эмаслигини аниқлайдиган умумий мезон вазифасини ҳам бажаради. Бу эса муайян давр ва жам-тдаги ҳолатни, воқеа-ҳодисалар моҳиятини тўлатўқис аниқлаш учун М. соҳасидаги ўзгаришларни диққат б-н ўрганиш зарурлигини англатади. «М.» т.сини таснифлашда умумий мезон бўладиган асосларга қараб, унга хос сифатлар мажмуини янада кенгайтириш мумкин. Бу борадаги ёндашувлар орасида илмий-наз-й, фал-й, аксиологик, этнологик, психологик, культурологик, теологик, эстетик, плюралистик қарашлар алоҳида ўрин эгаллайди.

МАЪНАВИЯТ ВА ДИН — маъят мезонларидан бири бўлган, инсоннинг иймон ва тафаккурини камол топтириш, мустаҳкам эътиқод ва дунёқарашини шакллантиришига хизмат қиладиган диний қадриятлар кишиларнинг юксак маън-й идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзуармонлари б-н узвий боғлиқ тарзда ривожланади. Дин маъ-ят тақомилида, миллий мад-т ва турмуш тарзи, урф-о. ва қадриятлар, анъаналарнинг безавол сақланиши ҳамда а.лар мобайнида халқ қалбига чуқур ўрнашишида маън-й омил бўлиб келган. Инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш, яхшилик, қаноат, саховат, меҳр-шафқат каби фазилатлар кўплаб бошқа омиллар қатори диний қадриятлар таъсирида ҳам ривожланади. Масалан, Ислом динининг илмий асосларини ўрганиш, унинг маър-й-маън-й ғояларини ривожлантириш, мўътадил эътиқод негизларини ишлаб чиқишда Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Мансур Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Нажмиддин Кубро,

Баҳоуддин Нақшбанд каби улуғ аждодларимизнинг хизмати сингган. Уларнинг мероси бебаҳо маън-й бойлигимиздир. Муқаддас динимизни пок сақлаш, унга қарши қаратилган ҳар хил хуружларга зарба бериш, диндан нопок, ғаразли мақсадларда фойдаланишга уринаётган мутаассиб шахсларга қарши курашиш ҳам бизнинг маън-й бурчимиздир.

МАЪНАВИЯТ ВА ИҚТИСОД — жам-тнинг иқт-й тар-ёти б-н боғлиқ мун-тларда маъ-ят масалалари, хус-н, инсонпарварлик талаблари ва меъёрлари ҳисобга олиниши лозимлиги тарихий ҳақиқатдир. Бу маъ-ятнинг ишлаб чиқариш, иқт-й рив-ш б-н узвий боғлиқлигини кўрсатади. Акс ҳолда, жам-тда инсоний ахлоқий мун-тлар таназзулга учрайди, инсонлар ўртасида бегоналашиш кучаяди. Бу эса охир-оқибатда ижт-й-иқт-й таназзулга олиб келиши мумкин. Айрим кишилар эркин бозор иқтисодиёти шароитида маън-й-маър-й ва ахлоқий қадриятлар қадрсизланади, мад-т ва маъ-ят иккинчи даражали нарсага айланади, маън-й қашшоқлик авж олади, деб даъво қилади. Эркин бозор иқтисодиёти б-н маъ-ятни бундай қарама-қарши кўйиш мутлақо ўринсиз, аксинча, юқорида айтганимиздек, улар бир-бирларини тўлдиради, чунки фақат маън-й соғлом, кучли жам-тгина иқт-й ислохотларга тайёр бўлиши мумкин. Мустақиллик йилларида мамтимизда иқтисодиёт ва маъ-ятнинг ўзаро диалектик боғлиқлиги ва бир-бирига таъсири қонуниятидан келиб чиққан ҳолда иқт-й ва маън-й ҳаётнинг уйғун ҳолда ривожланиб боришига алоҳида аҳамият бериб келинмоқда. Ҳозирги даврда иқт-й ва маън-й жараёнларнинг ўзаро мутаносиб уйғун тарзда рившига эришилаётгани мам-тимизда сиёсий-ижт-й барқарорлик ва тар-ётнинг мустаҳкам гарови бўлиб

хизмат қилмоқда. Демак, маъ-ят ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб, ривожланиб боради. Ҳозирда иқт-й ислохотларнинг янги, юқори босқичига ўтиш жараёнида юрти-мизда ишлаб чиқариш тармоқлари жадал ривожланиб, иқт-й юксалишига хизмат қилади. Бу эса фан, мад-т ва маъ-ят тар-ётига ижобий таъсир қилади. Иқтисод, маъ-ят ва маърифатнинг ўзаро чамбарчас боғлиқ эканини ота-боболаримиз теран тушуниб етган. Шунга таянган ҳолда улар маъ-яти юксак, комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини ишлаб чиққанлар. Ундаги асосий ўзак, жиҳат киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан мурасасизлик, бозор мун-тларида инсоф ва диёнат, харидорга мун-тда самимийлик, юмшоқ муомала каби хус-ятлар бўлиши зарурлиги асос қилиб олинган. Маъ-яти юксак киши бировнинг ҳақиқа, давлат, жамоа мулкига хиёнат қилмайди, эл-юртига, оиласига садоқатли бўлади, Ватани, халқи учун ҳатто жонини ҳам аямайди. Бунинг акси ўлароқ, маъ-яти қашшоқ кишилар нопок, фирибгар, порахўр, ўғри, қаллоб, Ватан ва миллат манфаатларига бефарқ қарайди. Келажақда Ўз-н юксак даражада ривожланган иқтисодиёти б-нгина эмас, балки билимдон, маъ-яти етук фарзандлари б-н ҳам жаҳонни ҳайратга солиши учун ҳаракат қилинаётган экан, бунга эса иқтисод ва маъ-ят, маърифатни бирга, ўзаро мутаносиб, муштарак рив-шига аҳамият берилганидагина эришиш мумкин. Маъ-ятли ва маъ-ртли, иймонли кишиларгина ўзининг ҳалол-пок меҳнати б-н бойлик яратадиган, изланувчан, инсофли, меҳнатсевар, тадбиркор, эл-юрт дардига малҳам бўладиган ҳақиқий ватанпарвар бўлади. Шундай фуқароларга эга бўлган мам-т, жам-т иқт-й тар-ёт поғоналарида

узлуксиз юқорига кўтарилиб боради. Юртимиз мақсад қилиб олган цивилизациялашган бозор мун-тлари фақат юксак маъ-ят ва маърифат, юксак ахлоқийлик ва ватанпарварлик негизларида бунёд этилиши мумкин. Буни ҳаммамиз теран англаб олишимиз лозим.

МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ УЙҒУНЛИГИ

— 1) маъ-ятнинг маъ-р-й жараёнлар б-н узвий алоқадорлигини, инсон маъ-ятининг у томонидан ўзлаштириладиган билимлар, амалий тажриба ва қўникмалар ҳосил қилиниши, шахснинг илмий-ижодий камолоти б-н боғлиқлигини ифодаловчи т.; 2) муйаян шахс, ижт-й гуруҳ, жам-т ва давлат ҳаётига хос фаолиятда, урф-о. ва анъаналарида, таълим-тарбия тизимида маън-й омилларнинг билим ва тафаккур ривожини б-н муштараклигини ифодаловчи т. М.м.у. ўзб. халқининг кўп минг йиллик тарихи даврида доимо унинг энг кучли ўзига хос хус-яти бўлиб қелган. Чунки, қадим-қадимдан Ўз-н цивилизациясининг асоси, пойдеворини маъ-ят, маърифат ва ахлоқ кадриятлари ташкил этган ва бу тларни бир-биридан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. М.м.у. жам-т, халқ камолотининг бош омилларидан бири ҳисобланади. Маърифат ҳам ўз навбатида мад-т, маъ-ят тлари б-н чамбарчас боғлиқ, улар уйғун равишда қўлланади. Чунки, маърифат-маъ-ятга олиб келадиган йўл, уни шакллантирувчи воситадир. М.м.у. тарихи жам-т тарихининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. М.м.у. маън-й қарамликни бартараф этувчи куч, у инсонга ақлий, руҳий қувват бахш этадиган омил сифатида намоеён бўлади. У кишиларни жаҳолат чангалидан кутқаради, бузуқ, ёмон, гуноҳ ишлардан қайтаради, эзгу хулқ ва одоб эгаси бўлишга кўмаклашади. Фақатгина чина-

кам М.м.у.га эришган одам инсон қадри, миллат қадриятлари, бир сўз б-н айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жам-тда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжам-тида ўзига муносиб, обрўли ўрин эгаллаши учун фидойилик б-н курашиши мумкин. Шу сабабга кўра, маърифатли кишилардан ташкил топган жам-т равнақ топади, келажаги порлоқ бўлади. Мас., соҳибқирон Амир Темур замонида халқимиз маъ-ят-маърифат борасида жаҳонда донг таратгани бежиз эмас. Маъ-ят сермазмун т. бўлиб, маориф уни ёйиш, кишилар онги ва қалбига сингдириш воситасидир. Маъ-ятни ҳаётга сингдириш фақат маориф орқалигина эмас, маърифат ўчоқлари, турли ижодий уюшмалар, ташкилот, муассасалар, ОАВ ва б. тизимлар орқали амалга оширилади. Бу эса М.м.у.ни таъминлайди, халқ маъ-яти ва маърифатининг юксалишига имкон беради. М.м.у. йўлида ҳар ким ўз иқтидори, истеъдоди, қобилияти, интилишига яраша маълум бир даражага эришади. Аммо, маън-й камолот жам-тда фақат тор доирада қолиб кетса, маън-й-маър-й даража умумижт-й ижобий, илғор ҳаракатларга чорловчи ўзгаришларга олиб келмаса, ҳаёт уйғунлиги, мувозанати бузилади. Шу сабабга кўра маърифат тарқатиш йўли б-н сиёсат ва иқтисод соҳаларида умумижт-й ўзгаришлар содир бўлишига эришиш маъ-ят аҳлининг масъулияти, маъ-ят, маърифатни тарғиб-ташвиқ этиш ҳар бир зиёлининг виждон ишидир. Чунки чинакам маърифатли инсонларгина ўз юртини тараққий топтиришга, уни кўз қорачиғидек асраб-авайлашга, дунёда ўзига муносиб ўрин эгаллашга қодир бўлади. Бу эса устоз ва мураббийлар, ота-оналар, бутун жам-т зиммасига катта масъулият юклайди. Ёшларга таълим-тарбия берадиган, уларни маъ-ят-маърифатга чорлайдиган устозлар ҳурматини жойига қўйиш, уларга муносиб ша-

роит яратиб бериш – энг долзарб вазифалардан бирига айланди. Шу б-н бирга, бу соҳада муаммолар ҳам йўқ эмас. Шўро замони асоратлари, ўша давр тарбияси ҳамон мияси, онгу шуурида сақланиб келаётган айрим амалдорлар фаолияти ижт-й, сиёсий, иқт-й соҳалардаги ислохотларга тўсиқ бўлмоқда. Буюк маърифатпарвар Абдулла Авлоний: «... Маърифатли халқ шижоатли бўлур. Шижоат қалбнинг матонатидан, руҳнинг саломатлигидан иборатдир. Маорифдан, фунундан ва мад-тдан маҳрум бўлган халқ жаҳолат панжаларининг орасида хамир каби эзилгандек, аъфоли замирида ҳам ўз нафсининг ёқасини бўшата олмас... Зероки, жаҳолат ва қўрқинч, фақир ва муҳтожликдан зиёда даҳшатли бир мусибатдир», деган эди. Афсуски, собиқ Иттифок замонида халқимиз ана шундай гирдобга тушиб қолган эди. Мустамлака тузуми қолдирган оғир асоратларни бартараф этишнинг асосий шартларидан бири жам-тда М.м.у.га эришишдир. Чунки, М.м.у. – қуллик тафаккурининг қушандаси, у маън-й қарамлик, қўрқув ва ҳадикни бартараф қилади, инсонга беқиёс илоҳий қудрат, мислсиз салоҳият ато этади. «Иқтисодий ислохотларни ҳал этиш мумкин. Халқнинг таъминотини ҳам амаллаб туриш мумкин. Аммо маън-й ислохотлар, қуллик ва мутелик исқанжасидан озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлиш – бу дунёда бундан ортиқроқ ва бундан шарафлироқ вазифа йўқ». Юртбошимиз томонидан истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ илгари сурилган бу фикр халқимизни маър-й уйғоқликка чорлаш йўлидаги давват сифатида янграган эди. Юртимизда амалга оширилаётган ислохотлар натижасида жам-тимиз озод ва эркин истиқбол сари юз тутди, маъ-ят ва маърифатни ривожлантириш давлат сиёсатининг

Энг устувор йўналишига айланди. Чунки, инсоннинг, халқнинг, жам-тининг ва давлатнинг куч-қудрати фуқароларнинг маън-й-маър-й даражаси б-н баҳоланади.

МАЪНАВИЯТ ВА СИЁСАТ – жам-т ҳаётининг икки таркибий қисми бўлган маъ-ят ва сиёсатнинг ўзаро мун-тлари, боғлиқлиги, узвий алоқадорлиги, бир-бирига нисбатан аҳамиятини ифодаловчи т. Сиёсатнинг маъ-ят б-н боғлиқлиги шунда намоён бўладики, юксак маъ-ят асосига қурилган сиёсат жам-т рив-ши ва унда барқарорлик таъминланишига олиб келади. Бирон-бир мам-тда фақат муайян гуруҳ ва кучлар ҳукмронлигини таъминлашга, халқ оммаси манфаатларига зид ва шу асосда тор доирадаги манфаатларни химоя қилувчи тузумни сақлаб қолишга қаратилган сиёсат – адолатсиз, маъ-ятдан холи бўлган бошқарув усули ва воситасидир. Бу сиёсатнинг жам-т ва мам-т миқёсидаги ҳукмронлиги инсон ҳуқуқларининг поймол этилишига, моддий ва маън-й бойликларнинг талон-тарож қилинишига, зўравонлик, жоҳиллик, текинхўрлик, ўз мансабидан ғаразли ниятда фойдаланиш, порахўрлик каби маън-й қашшоқлашув шакллари вужудга келишига сабаб бўлади. Юксак маън-й қадриятлар асосига қурилган сиёсат эса, энг аввало, инсон зотини улуғлаш, унинг моддий ва маън-й манфаатларини химоя қилиш, мам-тда тинчлик, барқарорликни таъминлашга қаратилгандир. Илм, маърифат, мад-т, техника, технологияни ривожлантириш, фуқароларнинг замонавий билим эгаллашларига кенг йўл очиш ва улар ҳақида ғамхўрлик қилишга қаратилган сиёсат юксак маън-й қадриятларга асосланган бошқарув ҳисобланади. Бундай сиёсатнинг маъ-ят б-н боғлиқ жиҳати шундаки, у мавжуд муаммоларни ҳал қилишда ҳар қандай

гайриқонуний тўполон ва бебошликнинг олдини олишга, энг мураккаб мунозарали муаммоларни ҳам музокаралар, томонларнинг консенсуси орқали ҳал қилишга ёрдам беради. Сиёсатдаги маън-й қашшоқлик жоҳиллик, адолатсизлик ва зўравонликда ўз ифодасини топади, юксак маъ-ят эса тар-ёт ва барқарорликка эришишга ўзининг ижобий таъсирини ўтказади. Ҳар қандай сиёсатнинг мазмун-моҳиятида жам-т, халқ ва инсоннинг мад-й, маън-й фаолияти, интилиши акс этсагина, у халқ томонидан қўллаб-қувватланади. Чунки унда умумхалқ эҳтиёж ва манфаатлари мужассамлашган бўлади. Давлатимизнинг бу борада амалга ошираётган оқилона сиёсати шундан далолат беради. Демак, қайси мам-тда маъ-ятни юксак даражага кўтариш, у ҳақида ғамхўрлик қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган бўлса, ўша мам-тда тинчлик, барқарорлик вужудга келади, илм-фан, маърифат ва мад-т ривожланади. Бу ўз навбатида, мам-т олдида турган турли энг мураккаб муаммоларни маън-й -маър-й йўллар б-н ҳал этиш имконини яратади. Кейинги йилларда мам-тимизда инсонга энг олий қадрият сифатида қараб, ички ва ташқи сиёсатда унинг тинч ва фаровон яшаш ҳуқуқини таъминлашга катта аҳамият бериб келинмоқда. Сиёсатнинг маън-й ҳаётга реал таъсири маърифатни, илм-фан, адабиёт ва санъатни ривожлантириш борасидаги амалий ишларда намоён бўлади. Ўз навбатида, фуқароларнинг юксак маъ-ятга ва маърифатга эга бўлиши мам-тининг ҳар томонлама рив-шига ижобий таъсир кўрсатади. Тарихнинг бу ҳақиқати, яъни маъ-ят ва сиёсатнинг уйғунлиги, ўзаро алоқаси ва боғлиқлиги инсон, миллат, жам-т ва давлат ривожига энг муҳим омиллардан бири экани жам-тимиз тар-ётининг бугунги босқичида ўз ифодасини топмоқда.

МАЪНАВИЯТ КАТЕГОРИЯЛАРИ — инсон камолоти ва жам-т тар-ётининг асосини ташкил этадиган маън-й мезонлар ва тамойилларни, шу соҳага хос нарса ва ҳодисалар, воқеа ва жараёнларни акс эттирадиган энг муҳим ва умумий т.лар тизими. Бу т.лар маъ-ятнинг мазмун-моҳиятини, унинг бошқа соҳалардан фарқини, ўзига хос хус-ятлари ва намоён бўлиш шакллари яққол ифода-далайди. Улар шу соҳадаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим, алоҳида жиҳатларини эмас, балки умуман инсоннинг маън-й ва руҳий оламига, ғоя, ахлоқ, маърифат, мад-т, дин ва б.га хос умумий белгилар, алоқалар ва мун-тларни ҳам акс эттиради. М.к. маън-й ҳаётни чуқур ва мукамал ифодалаши, унинг барча соҳаларида амал қилиши б-н бу борадаги оддий т.лардан фарқ қилади. Шу туфайли ушбу соҳага алоқадор ҳар бир аниқ т.нинг хус-яти ва белгиларини англашда М.к.га асос ва мезон сифатида мурожаат этилади. Категорияларнинг мазмун-моҳиятини тўғри тушуниш ва уларни таснифлаш, ҳар бир фан, қолаверса, инсоният ҳаёти ва ижт-й тафаккур ривожини учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, категорияларни тарихда биринчи бўлиб, Аристотель таърифлаб берган ва бу ижт-й фикр тар-ётида муҳим роль ўйнаган. Уша даврдан бошлаб фал. ўз қонунлари, тамойиллари, категория ва т.ларига эга бўлган фанга айланган. Бу масалага кўплаб мутафаккирлар ва атоқли файласуфлар ҳам катта аҳамият берганлар. Мас-н, Абдулла Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китобида инсонга хос хислат ва ва фазилатларни «Яхши хулқлар» ва «Ёмон хулқлар»га ажратган, уларни миллий педогогика н.назаридан тавсифлаган.

Аммо маъ-ятшунослик ҳозиргача алоҳида фанга айланмагани учун унга хос қонун ва категориялар, т. ва тамойиллар умумий тизимга кел-

тирилмаган эди. Ҳоз. замон илм-фанида бу масала ҳал қилинди. М.к.нинг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш хус-ятлари ва шакллари муайян тизим сифатида тавсифлаш учун наз-й-методологик асослар яратилди. М.к.нинг ҳар бири узоқ тарихий жараёнлар натижасида шаклланган ва инсоният ҳаёти ҳамда жам-т тар-ёти учун муҳим аҳамият касб этган кенг маъноли т.лардир. Маъ-ят, ғоя, мафкура, мад-т, маърифат, дин, ахлоқ, нафосат бу соҳадаги асосий категориялар тизимини ташкил қилади. Ш-дек, инсонга хос руҳият, унинг қалби ва онги, маън-й қиёфаси, ҳис-туйғулари ва кечинмалари мажмуи ҳам ана шу тизим доирасига киради. Ушбу категориялар инсоният тарихи ва жам-т тар-ёти жараёнида бирданига ва бир йўла шаклланиб қолмаган. Шубҳасиз, инсоният узоқ давом этган тарихий жараёнда маън-й ҳодиса ва нарсаларга хос хус-ятлар ва белгиларни чуқурроқ англаб, улардаги жузъий ва умумий томонларини муттасил ўрганганиб борган. Ана шу асосда эзгулик, яхшилик, адолат, дўстлик, бағрикенглик, меҳроқибат, садоқат, вафо, эътиқод, иймон каби кўплаб т.лар шаклланган. Улар инсон камолоти, жам-тнинг маън-й ҳаётида муҳим аҳамият касб этиб бораверган. Шу маънода М.к. инсоннинг ҳаёт ҳодисалари ва улар б-н боғлиқ воқеликнинг моҳиятини, умрнинг мазмуни ва маъносини, ўзининг жам-тдаги ўрни ва кадр-қимматини муттасил англаб бориши натижасида шаклланган т.лардир.

Тарихий рив-ш жараёнида (объектив тарзда), жам-т ва кишиларнинг талаб-эҳтиёжлари натижасида (субъектив тарзда) М.к. шакллари-дан гоҳ бири, гоҳ бошқаси умумий тизимнинг марказига, ҳаётнинг олдинги поғонасига чиқади: юрtdушманлар ҳукмронлик қилганида — озодлик, мустақиллик, диктатура даврида — эркинлик, Ватан

мустақиллигига хавф туғилганида – ватанпарварлик, миллий ўзликни англаш ва миллий уйғониш даврида – тарихий ва мад-й меросни ўрганишга интилиш, уруш шароитида тинчлик ва барқарорликка эҳтиёж кучайиб боради. Шу тарика ижт-й жараёнлар ривожига М.к. маълум бир шаклининг долзарблиги, бошқасининг зарурлигини бир қадар хиралаштиргандай, уларнинг айримлари юксак маъятга яқинлашгандай, бошқалари эса ундан узоқлашгандай бўлиб туюлади.

М.к.нинг намоён бўлиш шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик ҳамда фойдалилик хус-ятларини доимо сақлаб қоладиганлари ҳам бор: инсон вужудининг тириклиги, унинг умри ва ҳаёти, сиҳат-саломатлиги, соғлом насл ва авлодлар ворислиги, ижт-й фаолияти ва мун-глари, меҳнати, билими, муомаласи ва б., булар инсон ва жам-т бор экан ўзининг ижт-й аҳамиятини сақлаб қолаверади, уларнинг қарама-қаршиси бўлган ўлим, касаллик, маъносиз ҳаёт кечирish, билимсизлик ва б. ҳам тарихий жараёнларнинг доимий ҳамроҳидир. Тарётга интилиш бор экан – таназзул ва б. иллатлар инсониятни доимо таъкиб қилади. Юқоридаги ижобий категорияларнинг аҳамияти ҳам уларга тескари бўлган жиҳатларга нисбатан солиштириб аниқланади. М.к.нинг энг олий шакллари идеал-категориялар сифатида қаралади. Жам-т тарихининг ҳамма даврларида одамлар эзгу идеалларга интилиб, уларга эришишни орзу қилиб яшайди. Қундалик ҳаётда ва илмий адабиётларда энг олий идеал-категорияларга нисбатан бир қатор ибора ва т.лар кенг қўлланади: маън-й ва ахлоқий покликнинг умумий белгиси – яхшилик; нафосат белгиси – гўзаллик; билимларимиз ва фан ютуқларининг амалиётга мослиги – ҳақиқат, инсон ҳуқуқларининг

олий ифодалари – эркинлик ва тенглик; сиёсатнинг тўғрилиги – адолат, одамлар ўртасидаги ижобий мун-тлар – дўстлик; энг ҳокисор ва беғараз туйғулар асосидаги қалбларнинг боғланганлиги – мухаббат, орзу-умидларга эришганлик – бахт-саодат, ўз юртини севмоқ ва ардоқлаш – ватанпарварлик ва ҳ.к. Ушбу идеал-категориялар ва уларга нисбатан тескари маънони англатадиган ёмонлик, жаҳолат, ёлғон, эркисизлик, тенгсизлик, адолатсизлик, душманлик, нафрат, хиёнат ва б. ҳаётда муайян тарзда намоён бўлади.

М.к. тизимини тавсифлашда ахлоқ, мад-т, ғоя, мафкура, маърифат ва дин б-н боғлиқ бошқа кўплаб хусусий т.ларни ҳам назардан қочирмаслик лозим. Улар М.к. тизимининг таркибий қисми бўлиб, М.к. ушбу т.лар учун умумий мезон вазифасини бажаради. М.к. бир томондан, инсон тафаккури муҳсули, иккинчи томондан, маън-й воқеа ва ҳодисаларнинг инсон миясида акс этиш натижаси, учинчидан эса инсон онгини воқеликка яқинлашиши ва дунёни билиш воситасидир. М.к. маън-й ҳаёт ҳодисаларини англашда наз-й ва методологик аҳамият касб этади. Бунда М.к.лар биринчидан, инсоннинг жам-тдаги ҳодисалар моҳияти ва мазмунини, уларга хос қонуниятларни англаш жараёнида эришган билимларининг натижаси, иккинчидан, ҳаётни яна ҳам чуқурроқ билиш ва унинг сирлари ҳамда қонуниятларини очишда қўлланиладиган муҳим илмий воситалар ҳисобланади. Уларни бир-биридан ажратиб ёки мутлақлаштириб юбориш нотўғри. Чунки, маъ-ятнинг ўзи бир бутун, яхлит ва кўп қиррали ижт-й ҳодиса бўлганидек, М.к. ҳам ўзаро алоқадорликда намоён бўлади. Илм-фаннинг вазифаси уларни бир-биридан фарқлай олиши ҳамда умумий алоқадорлик ва бир бутунликда тадқиқ этиб, маън-ятнинг хус-ят

ва белгиларини очиш, амалиётда унинг имкониятларидан ижодий фойдаланишга кўмаклашишдан иборатдир. Илмий-наз-й ва методологик н.назардан олганда, М.к. объектив мазмунга эга бўлиб, маън-й ходисалар ва жараёнлар туфайли рўёбга чиқади, намоён бўлади, ҳаётнинг ўзига хос хус-ятлари, томонлари, белгиларини ифодаловчи воқелик сифатида инсон тафаккурида акс этади. Уларнинг ҳар бири маъ-ят йўналишидаги барча фанлар учун илмий-методологик аҳамиятга эга бўлган умумий категориялар ҳисобланади.

Хуллас, М.к. моддий оламдан, унинг т.ларидан тубдан фарқ қилади. Кўп ҳолларда уларнинг баҳоси ва қийматини аниқ рақамларда ифодалаш қийин, уларга хос хус-ят ва қадри жихатларни муайян фоизлар ва кўрсаткичлар б-н ўлчаб бўлмайди. Бу борада ушбу т.ларнинг қадри, инсон ва жам-тга таъсири муҳим аҳамият касб этади. Аслини олганда М.к.нинг аниқ формуласи, конкрет тимсолини топиш қийин, уларнинг мазмун-моҳияти, қадри ва аҳамиятини кўпроқ қиёслаш ва таққослаш орқали билиб олиш мумкин. Шу маънода М.к. инсон ҳаётининг ажралмас қисми, жам-тда амалга ошарётган ўзгаришлар ва жараёнларнинг ҳақиқий мезони, башарият доимо интилиб яшайдиган мақсад ва идеаллар мажмуи, ҳамма замонлар учун уларнинг мазмун-моҳиятини белгилайдиган энг муҳим умуминсоний қадриятларнинг ифодаси бўлиб қолаверади.

МАЪНАВИЯТ ТАРҒИБОТЧИСИ — маъ-ят соҳасидаги янгиликлар ва ахборотларни тарқатувчи, кишиларни эзгуликка даъват этувчи, маън-й ҳаётнинг барча соҳаларидаги илғор жараён ва воқеаларни мунтазам равишда таҳлил этиб, бу борадаги долзарб муаммолар ечимини топиш бўйича хабар, маълумот, таклиф-

ларни оммага тарқатувчи шахсни ифодалайдиган т. М.т. кенг маънода, ижт-й фаолиятнинг алоҳида тури, яъни маъ-ят б-н шуғулланади ва ижт-й-сиёсий, ғоявий, ахлоқий қадриятларни тарғиб қилади. Тор маънода эса у фаолияти маъ-ят, мафкура ва сиёсатни тарғиб этишга қаратилган шахсни англатади. М.т. илмийлик, конкретлик, объективлик, ижт-й ҳаёт б-н чамбарчас боғлиқлик тамойилларга асосланиши, илмий, наз-й, амалий-ташқилий жихатдан етук киши бўлиши лозим. У шахс, жам-т ва давлат эҳтиёжларидан келиб чиқиб, улар манфаатларини ифода этиб, адолатли жам-т қуриш ҳақидаги бунёдкор ғояларни омма орасида ёйиш, кишиларга маън-й, ғоявий-сиёсий таъсир кўрсатиш субъектидир. М.т. ўзи англаган, ўрганган, юрагидан ўтказган, тўғрилигига ишонган маълумотларнинг серқирралиги, янгилиги б-н аҳолини маън-й, сиёсий, иқт-й, ижт-й жараёнларда фаолликка чорлайди. Учинчи минг йиллик ибтидосида дунё миқёсидаги глобаллашув жараёни тезлашгани, маън-й-мафкуравий курашнинг авж олиши, тажовуз ва таҳдидларнинг янги шакллари пайдо бўлиши тарғиботни ўзига хос маън-й-сиёсий таъсир қуролига айлантирмоқда. Ҳоз. даврда мустақил Ўз-нда ҳуқуқий демократик давлат, адолатли фуқаролик жамти барпо этишдек улғувор ва мураккаб вазифаларни ҳал этиш, энг аввало, таълим-тарбия, маъ-ят-маърифат, тарғибот-ташвиқот масаласига бориб тақалади. Истиқлол йилларида ушбу ўта муҳим масалага кенг жамоатчилик диққат-этибори жалб қилинмоқда. Матбуот, ТВ, радио, халқ таълими, олий ва касб-хунар таълим тизимлари орқали одамларда маърифатпарварлик ғояларини тарбиялаш, мактаб-маориф тармоқларига ҳомийлик, саховатпешалик каби эзгу хус-ятлар кучайтирилмоқда. Ш.у. ҳам маън-й-маър-й ишлар-

ни амалга ошириш чоғида барча бир ёқадан бош чиқариб, кўпроқ эришилган ютуқларни фақатгина макташ, уларга махлиё бўлиш ва шу маррада, шу босқичда депсиниб туриш эмас, балки юрт тарётига гов бўлаётган, унга зарар етказаетган муаммоларни очиб ташлаш ва уларни бартараф этишга М.т.нинг бутун куч-гайрати, билими, иқтидори, истеъдоди, қобилиятини жалб этиш даркор. М.т.ларини тарбиячи-устоз деб ҳисоблаш мумкин. Тарбиячи-устоз бўлиш учун бошқаларнинг ақл-идрокини ўстириш, маъ-ят зиёсидан баҳраманд қилиш, ҳақиқий ватанпарвар, ҳақиқий фуқаро этиб тайёрлаш учун, энг аввало, тарғиботчининг ўзи ана шу юксак талабларга жавоб бериши, ана шундай буюқ фазилатларга эга бўлиши керак. Шарқ маъ-яти тарғиботташвиқотида азалдан илм-фанга, соғлом фикр, мантиққа таяниб келинган. Халқни рўшноликка чиқаришнинг асосий йўли – уни саводли қилиш, ортиқча сарф-харажатлар талаб қиладиган маросимларга қарши курашда деган қарашлар устувор бўлган. Ҳоз. даврда ҳам ҳар бир маърифатли, виждонли инсон ақидапарастлик балосига қарши курашиши, халқнинг кўзини очиб, уларга бор ҳақиқатни тушунтириб бериши, одамлар руҳини, онгу тафаккурини, умуман, маъ-ятини химоя қилиши зарур. Элга маън-й т.ларни тарғиб қиладиган, аҳолига тарбия берадиган, тинчлик-осойишталикни сақлаш, маърифатни тарқатиш каби савобли ва хайрли ишларни амалга оширишга даъват этадиган мўътабар жой – мактаблар ва уларда ишлайдиганлар ҳам маъ-ят тарғиботчиларидир. Маъ-ят тамойилларини ёшлар онги ва қалбига сингиши, давлат ва жам-т мақсад-муддаоларини жамоатчилик қўллаб-қувватлашига эришмоқ учун тарғибот-ташвиқот узлуксиз бўлмоғи лозим. Шу маъ-

нода, М.т. янгиликларни англашга қодир, ҳақиқат ва халқ манфаати йўлида курашларга ҳамиша тайёр, мард, фидойи бўлиши лозим. Бундай хус-ятлар эса, тарихдан, аждодлар тажрибасидан маълумки, жамоа, жумладан, маҳалла шароитида шаклланади. Маҳалла – ўзб. жам-тида алоҳида маън-й тарбиявий аҳамиятга молик бўлган ўзига хос демократия мактабидир. Бу ноёб тажриба – аҳолининг маҳалла бўлиб яшаш тарзи жаҳоннинг бошқа мам-тларида кам учрайди. Ш.у. ҳам инсонни жам-т б-н бирга яшашга ўргатадиган, унинг маъ-ятини тарбиялайдиган бирламчи макон – бу маҳалладир. Миллий урф-о.лар, маросимлар тарғиботи чоғида ҳам, бутун инсоният манфаатлари н.назарини, шахс эркинлиги, Ватан ва миллат манфаатларини, миллий қадриятлар мажмуини яхлит уйғунлигини ёдда тутмоқ лозим. Маъ-ят ҳар бир инсон, жумладан, тарғиботчининг ҳар бир хатти-ҳаракатида ўз ифодасини топади. Унинг яшаш тарзи, қилган ишлари, яратган асарлари, меҳнатининг натижалари, атроф воқеликка мун-ти – барча-барчаси маъ-ятнинг кўзгусидир. Олимнинг кашфиёти, мусаввирнинг картинаси, ёзувчининг романи, шоирнинг шеъри, ўқитувчининг, воизнинг маърузаси, бастакорнинг мусиқаси маън-й дунё даракчиларидир, ўзига хос маън-й тарғиботдир. Эзгулик даракчиси, яхшилик тарғиботчиси, энг аввало, ёвузликнинг моҳияти, унинг оқибатларини аудиторияга аниқ-равшан, содда ҳолда изоҳлаб, ундан қайтмоқликка даъват этмоғи даркор. Ўзб. давлатчилиги илк даври маъ-яти, мафкурасини ўзида ифода этган «Авесто» замонидан бошлаб эл-юрт ғамини еган минглаб аждодларимиз, гарчи махсус маош олмасалар-да, миллат, жам-т тар-ётини кўзлаган ҳолда ёвузликка қарши курашиб келгани бежиз эмас. Бугунги кунда ҳам жаҳолатга қарши маърифат қуролини ишга

солиш М.т. зиммасига катта масъулият юклайди. Оилада ва мактабда таълим-тарбияни тегишли даражада ташкил этишга, маън-й тарбия, тарғиботнинг самарали бўлишини таъминлашга, ота-она, белгиланган ўқитувчилар, амалда, бутун жам-т масъул. Маъ-ят ва маърифатни тарғиб-ташвиқ этиш эса ҳар бир ўзини зиёли деб билган, жам-т аъзоси деб ҳисобланган шахсларнинг виждон иши ҳисобланади. Маъ-ят тарғиботида кўп китоб ўқийдиган, маълумотли зиёлиларга мўлжалланган бир оз мураккаброқ ахборотлар б-н тадбиркорлар кайфиятига таъсир этиб, бўлмайди. Ш-дек, ватанпарварлик туйғуларини сингдиришда талабаларга ҳам, фермерларга ҳам бир хил мун-тда бўлиш, бир хил усуллардан фойдаланиш кутилган самарани бермайди. Чунки, турли ижт-й гуруҳ вакилларининг дунёқараши, манфаатлари ва қадриятлари бири-биридан фарқ қилади. М.т. томонидан ҳар бир гуруҳ, табақа, тоифа хус-ятларини ҳисобга олиш кўпроқ самара бериши мумкин. М.т.ларининг ўзлари ҳам эл-юрт орасида обрў-эътибор қозонган, юксак савияли, кўпни кўрган, жонкуяр, оташин, энг муҳими, одамларнинг юрагига ҳаққоний сўзи, ёрқин фикри б-н йўл топадиган ҳалол инсонлар, яъни бунга маън-й ҳуқуқи бор киши бўлиши лозим. Демак, М.т. «Авесто»даги «Эзгуният, эзгу сўз, эзгу амал» тамойилига мос шахс бўлмоғи зарур. Маъ-ят тарғиботида ҳиссиётларга кучли таъсир қилиш, жозибалилик, нонъанавий усулларни қўллаш, ошкоралик, миллий қадриятлар доирасидан чиқмаслик, оммабоп ва тушунарли ифодалаш кўпроқ самара беради. Бугунги ғоят мураккаб, таҳликали дунёда ёшлар маъятини янада юксалтириш, уларни миллий анъана ва қадриятларга ёт бўлган бузғунчи ғоялар, зарарли оқимлар таъсиридан асраш вазифаси М.т. бу соҳада фаоли-

ят юритадиган турли ташкилот ва муассаса зиммасига улкан масъулият юклайди. Бу вазифани амалга ошириш мақсадида ташкилотлар, ижодий уюшмалар, таълим-тарбия муассасалари ва б. жамоат бирлашмаларининг ўзаро уйғун ҳолда фаолият юритишига эришиш муҳим аҳамият касб этади.

МАЪНАВИЯТ ҚОНУНЛАРИ

— маън-й соҳага хос нарса ва ҳодисалар, воқеа ва жараёнлар ўртасидаги доимий ва такрорланиб турувчи узвий алоқадорликни, инсоннинг жам-тдаги ўрни ва аҳамиятини, ҳаётнинг маъно-мазмунини белгилаб берувчи йўл-йўриқлар, қонун ва қоидалар мажмуини англатувчи т. Мазкур қонунлар хилма-хил тарзда, турли шаклларда намоён бўлса-да, жам-тдаги талаблар, яшашнинг қонунқоидалари, инсон умрининг мазмуни ва ҳаёт мезони сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолаверади. Бу борада маън-й ва моддий ҳаёт уйғунлиги, маъ-ятнинг инсон ва жам-т б-н узвий алоқадорлиги, маън-й ҳаётнинг ижт-й тар-ётга боғлиқлиги қонунлари муҳим аҳамиятга эга.

Маън-й ва моддий ҳаёт уйғунлиги қонунининг мазмун-моҳияти ва намоён бўлиш хус-ятлари моддий ва маън-й оламнинг уйғунлиги, жам-тдаги ҳар қандай тараққиёт, ўсиш ва ўзгаришларнинг заминида ана шу икки омилнинг узвий алоқадорлиги ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга эканлигига асосланади. Маълумки, инсон ва жам-т ҳаётида моддий ва маън-й асослар бир-бирига нисбатан қандай ўрин тутиши, уларнинг қайси бири устуворлиги тўғрисида хилма-хил қарашлар ва ёндашувлар мавжуд. Ҳозиргача баъзилар руҳий оламни, маъ-ятни бирламчи деб билсалар, бошқалар эса моддийликни асосий ўринга қўядилар ва шу асосда материализм ва идеализм каби оқимлар ҳам шакллан-

ган. Аслида моддий эҳтиёжларни инсоннинг руҳий оламига қарама-қарши қўйиш, уларнинг бирини устун деб билиш, бошқасини эътиборга олмаслик масалага бир ёқлама қарашнинг яққол ифодасидир. Бундай бир ёқлама ёндашув ҳаёт талабига жавоб бермайди, албатта. Маън-й ва моддий ҳаёт уйғунлиги қонуни эса бундан фарқ қилади, у биз яшаётган ҳаётни ягона ва яхлит воқелик сифатида тушуниш имконини яратади, инсон, миллат ва давлатлар ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Айнан ана шу қонунга кўра, моддийлик дея маънавиятни, маънавият деб моддийликни унутиш, уларнинг бирини мутлақлаштириш, бошқасининг аҳамиятини инкор қилиш ҳаётда ниҳоятда катта йўқотишларга, ижтимоий бўҳронларга олиб келиши мумкин. Кейинги йиллардаги молиявий кризислар бунинг яққол далили бўлиб, фақат бойлик орттириш, фойда олиш илинжида инсоф ва диёнатни, юксак маънавият тамойилларини унутиш қандай аянчли оқибатларга сабаб бўлишини исботлайди.

Маъ-ятнинг инсон ва жам-т ҳаёти б-н узвий алоқадорлиги қонуни ҳам юқорида қайд қилинган асарда асослаб берилган. Ушбу қонун муайян миллат, жам-т ва давлат ҳар бир тар-ёт босқичида шу даврга хос иқт-й, ижт-й, сиёсий рив-ш тамойилларига эга бўлгани сингари, ўзига мос келадиган маън-й, маъ-й ва ахлоқий тартиблар ҳамда тамойиллар тизими-га эга бўлишининг тарихий зарурат эканини ифодалайди. Ҳақиқатан ҳам, инсон ва жам-т ҳаётини маъ-ятсиз тасаввур этиб бўлмагани каби, маъ-ятни ҳам инсон ва жам-тдан ажратиб бўлмайди. Жам-тдаги ўзгаришлар муқаррар равишда маъ-ятга, маъ-ятдаги ўзгаришлар эса жам-тга ўз таъсирини ўтказиши шубҳасиз. Инсоният тарихи ва тар-ётига мазкур қонун н.назаридан қараш ҳар бир даврнинг тузилиши-

га муайян маън-й кадриятлар тизими мос келишини ва бу тизим ижт-й воқеа-ходисалар б-н боғлиқ тарзда намоён бўлишини кўрсатади. Гоявий, ахлоқий, мад-й, маъ-й ва б. соҳаларга алоқадор т. ва тамойиллар ҳам ушбу тизимда ўзига хос ўринни эгаллайди, улар орасидаги фарқ, тафовут ва мун-тлар эса тизимдаги умумий ўзгаришларга боғлиқ бўлади.

Маън-й ҳаётнинг ижт-й тар-ётга боғлиқлиги қонуни маънавиятнинг ўтмишдан келажакка томон рив-ш жараёнидаги тарихийлик ва замонавийлик, инкор, ворислик ва янгилашнининг узлуксизлиги ва давомийлиги б-н боғлиқ тамойилларининг мазмун-моҳиятини ифодалайди. Ушбу қонуниятга кўра, тар-ёт жараёнида бир рив-ш босқичидан бошқасига ўтилганида иқт-й, сиёсий ва мад-й соҳаларда ўзгариш бўлгани сингари, маъ-ят соҳасида ҳам янгилашни рўй беради. Бунда барча маън-й мезонлар бутунлай йўқолиб кетмайди, балки янги даврнинг ижт-й тузилишига ва замон талабларига мос келадиган, эскидан фарқ қиладиган янги маъ-ят тизими шаклланиши заруратга айланади. Бундай ҳолатларнинг узлуксиз такрорланиши эса маъ-ятнинг ижт-й воқелик ва тар-ёт б-н боғлиқлигини ифодалайдиган қуйидаги муҳим хулосага келиш имконини беради: муайян ижт-й воқеликка (яъни, инсоният тар-ётининг бирон бир даврига, жам-тнинг рив-ш босқичига ёки давлат шаклига) муайян маън-й т. ва тамойиллар тизими мос келганидек, ўзгарган ижт-й воқеликка ҳам ўзгача маъ-ят тизими мос келади. Шу маънода, ҳар қандай миллат ва жамият ўзига хос ва мос маънавий кадриятлар тизimini яратиши, уни такомиллаштириб бориши, турли маънавий хуружлар ва таҳдидлардан мутасил ҳимоя қилиши лозимлиги инсоният ҳаётининг абадий қонунидир. Ижт-й воқелик ёки

маън-й ҳаётдаги ўзгаришлар бир-биридан қисман илгарилаб кетиши ёки орқада қолиши ҳам мумкин, ammo бу мазкур қонданинг бутунлай бузилиши, дегани эмас. Ана шу қоида маън-й ҳаётнинг ижт-й тар-ёт б-н боғлиқлик қонунининг асосий мазмун-моҳиятини ифода-лайди.

Ш-дек, маън-й ҳаётнинг ғоя, мафкура, ахлоқ, мад-т, маърифат ва б. б-н боғлиқ хусусий соҳаларга до-ир бир қатор қонун ва тамойиллари ҳам бор. Улар юқорида кўрсатилган қонунлар б-н бирга маъ-ятга хос қонун-қоидалар тизимини ташкил қилади ҳамда шу соҳадаги нарса ва ҳодисалар, воқеа ва жараёнлар орқали намоён бўлади. Мазкур ти-зимни ҳоз. замондаги ўзгаришлар б-н боғлаб ўрганиш нафақат наз-й, балки амалий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу айниқса ҳоз. даврда жаҳонда ва Ўз-нда рўй бераётган ўзгаришларнинг маъ-ят соҳасидаги хус-ятларини билиб олиш, қўлга киритилган илмий далилларни тажрибада қўллаш, мазкур йўналишдаги вазифалар-ни аниқлаш, зарур чора-тадбир-ларни белгилаш имконини беради (*Қаранг: МАЪНАВИЯТ КАТЕГО-РИЯЛАРИ*).

МАЪНАВИЯТНИ ШАКЛЛАН-ТИРАДИГАН МЕЗОНЛАР — ин-сон онгига таъсир кўрсатадиган, унинг дунёқараши, тафаккур тар-зини муайян йўналишга соладиган, ўзгартирадиган, жам-т, мил-латга хос маън-й, мад-й ва моддий асослар, анъаналар, қадриятлар, мерос, турмуш тарзи, ғоялар ва қарашларни умумлаштирувчи т. М.ш.м.ни шартли равишда бир не-ча гуруҳга бўлиш мумкин: биринчи гуруҳ миллат, халқ, давлатчилик, мад-т, меъморий ёдгорликлар ва б. ш.к.ни қамраб олувчи тарихни, минг йиллар давомида ривожланиб келаётган қишлоқ ва сув хўжалиги б-н боғлиқ аграр мад-й анъана-ларни, географик шарт-шароитга

алоқадор тарихий мун-тни ва б.ни ифодаловчи моддий мерос; иккин-чи гуруҳ халқимизга хос бир неча минг йиллик диний эътиқод, таъ-лим-тарбия, ш-дек, барча илм-фан соҳалари ва улар ривожига муҳим ўрин тутган мутафаккирлар ва уларнинг асарлари, халқ ижодини қамраб олувчи мад-й мерос; учин-чи гуруҳ халқимизга хос анъана-лар, урф-о.лар, маросимлар, бай-рамлар, турмуш тарзи б-н боғлиқ бошқа мад-й омиллар; тўртинчи гуруҳ халқ қадриятлари, тафаккур тарзи, мафкураси, халққа хос маън-й хус-ятлар, ғоялар, руҳият ва ўзаро ижт-й мун-тлар; бешинчи гуруҳ ҳоз. жам-тимизда бевосита амалий фаолият юритаётган, инсон тарбиясида катта таъсирга эга, уму-ман, маън-й дунёқараш шакллани-шида бош роль ўйнайдиган таъ-лим-тарбия масканлари, ОАВ, кутубхона, театр, санъат саройлари ва ш.к. бошқа маън-й таълим воси-таларини ўз ичига олади. Маъ-ятни юксалтириш масаласи ҳар бир давр ва жам-тга хос бўлиб, бунда давлат ва жам-т олдида маъ-ятни шакл-лантирадиган ва унга таъсир ўтказадиган барча омил ва мезон-ларни чуқур таҳлил қилиб, улар-нинг бу борада қандай ўрин тути-шини яхши англаб олиш мақсади ҳам ётади. Ҳар қайси халқ ёки мил-латни унинг тарихи, ўзига хос урф-о. ва анъаналари, ҳаётий қад-риятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиий-ки, маън-й мерос, мад-й бойлик-лар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллар сифатида хиз-мат қилади. Мас., шу заминдан етишиб чиққан буюк зотлар, олиму уламолар, сиёсатчи ва саркардалар, умумбашарий цивилизация ва мад-тнинг узвий қисмига айланиб кет-ган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини б-н боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида она юрти-мизда туғилиб камолга етган улуг алломаларнинг хизматлари катта.

Бу кўхна тупроқда милодгача бўлган даврда ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, ҳалихануз ўзининг кўрку тароватини сақлаб келаётган осори атиқаларимиз қадим-қадимдан ўлкамизда деҳқончилик ва ҳунармандчилик мад-ти, меъморлик ва шаҳарсозлик санъати юксак даражада ривожланганидан далолат беради ва мам-тимиз ҳудудда мавжуд бўлган тўрт мингдан зиёд моддий-маън-й обида умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Бундай ўлмас осори атиқалар бу кўхна ўлкада, бугун биз яшаб турган тупроқда қадимдан буюк мад-т мавжуд бўлганидан гувоҳлик беради ва табиийки, инсоннинг маън-й дунёсини шакллантиришда қандай кучли таъсирга эга бўлганига эътиборимизни жалб қилади. Миллий маъ-ятимизда халқ оғзаки ижоди муҳим ўрин тугиб, у миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, уни авлодлардан авлодларга ўтказиб, тарих тўфонларидан, ҳаёт-мамот синовларидан омон чиқариб, ўзлигини доимо сақлаб келаётган эл-юртимизнинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатларини ўзида ифода этади. Шу ўринда М.ш.м.дан бири бўлган муқаддас динимизнинг аҳамияти беқиёсдир. Дин азалдан инсон маъятининг таркибий қисми сифатида одамзоднинг юксак идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонларини ўзида мужассам этган, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаётган гоё ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир. Ҳар бир илмий янгилик, яратилган кашфиёт — бу янгича фикр ва дунёқарашга туртки беради, маъ-ят мезонлари шаклланишига ўзига хос таъсир ўтказади. Шу н.назардан қараганда, заминимизда яшаб ўтган буюк алломаларимиз, мутафаккир бобола-

римизнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти, бемисл илмий-ижодий кашфиётлари бугун ҳам жаҳон аҳлини ҳайратга солаётганини ғурур б-н таъкидлаш лозим. Жам-т эса ўз заминининг мутафаккирлари, дини ва кашфиётлари, маърифат, илму фан, мад-т каби соҳаларидан буларнинг барчасини ўзида уйғунлаштирган халқимизнинг маън-й олами нақадар бой ва ранг-баранг эканини исботлаб беришда, уни намуна қилиб кўрса-тишда фойдаланади. Бундай ноёб ва бебаҳо бойликни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унинг маъно-мазмунини авлодларга етказиш масаласи барча, биринчи галда, зиёлилар, бутун жамоатчилик учун ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланади. Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маъятини шакллантириш ва юксалтиришда, ҳеч шубҳасиз, оиланинг ўрни ва таъсири беқиёсдир. Чунки инсоннинг энг соф ва покиза туйғулари, илк ҳаётий т. ва тасаввурлари биринчи галда оила бағрида шаклланади. Боланинг характери, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маън-й мезон ва қарашлар — яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, орномус ва андиша каби муқаддас т.ларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир. Шу.у. ҳам айнан оила муҳитида пайдо бўладиган ота-онага ҳурмат, уларнинг олдидаги умрбод қарздорлик бурчини чуқур англаш ҳар қайси инсонга хос бўлган одамийлик фазилатлари ва оилавий мунтларнинг негизини, оиланинг маън-й оламини ташкил этади. М.ш.м. ҳақида сўз кетганда, маҳалланинг ўрни ва таъсири хусусида тўхталиш зарур. Маълумки, ўзб. маҳаллалари азалдан чинакам миллий қадриятлар маскани бўлиб келади. Ўзаро меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан қараганда, ҳаримсалар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-томоша, ҳашар ва маракаларни

кўпчилик б-н бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш каби халқимизга хос урф-о. ва анъаналар, авваламбор, маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Халқимизга хос ўзини ўзи бошқарув тизимининг бу ноёб усули қадим-қадимдан одамларнинг нафақат тилида, балки дилида, бутун ҳаётида чуқур жой эгаллагани бежиз эмас. «Маҳалла — ҳам ота, ҳам она» деган ҳикматли нақл ана шу ҳаётгий ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қилинади. Хар қайси хонадон, бутун эл-юртдаги маън-й иқлим ва вазиятни англамоқчи бўлган киши, бу борадаги ҳақиқий манзаранинг ёрқин ифодасини аввало маҳалла ҳаётида худди ойнадек яққол кўриш имконига эга бўлади. М.ш.м.дан яна бири илму маърифат, таълим-тарбия бўлиб, уларга инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шарт ва гарови сифатида қаралган. Келажак пойдевори билим даргоҳларида яратилади, бошқача айтганда, халқнинг эртанги куни қандай бўлиши фарзандларнинг бугун қандай таълим ва тарбия олишига боғлиқ. Бунинг учун хар қайси ота-она, устоз ва мураббий хар бир бола тимсолида, аввало, шахсни кўриши зарур. Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда фарзандларни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш иши таълим-тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси бўлиб қолади. Бу эса таълим ва тарбия ишини уйғун ҳолда олиб боришни талаб этади. Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиш бўлмайди. Ш.у. ҳам ҳозирги даврда, Янги Ўз-ни барпо этиш жараёнида бутун мам-т миқёсида таълим ва тарбия, илм-фан, касб-ҳунар ўргатиш тизимларини тубдан ислоҳ қилишга ниҳоятда катта эътибор қаратилмоқда. Бунда мактаб таълими, айниқса, умумтаълим мактаб-

ларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга эътиборни кучайтириш кун тартибидаги энг муҳим ва жиддий масалага айланди. Ҳоз. кунда истиқлол даврида барпо этилган, барча шарт-шароитларга эга бўлган ўқув юртларида таҳсил олаётган, замонавий касб-ҳунар ва илм-маърифат сирларини ўрнаётган, ҳозирда икки-уч тилда бе-малол гаплаша оладиган минг-минглаб ўқувчилар, катта ҳаётга кириб келаётган, ўз истеъдоди ва салоҳиятини ёрқин намоен этаётган ёш кадрлар мисолида маъятнинг юксалишини кузатиш мумкин ва табиийки, бундай шароитда М.ш.м. ҳам даврга мувофиқлашиб боради. М.ш.м.нинг юқорида зикр этилган мезонларидан ташқари, маъятнинг тарихийлиги ва замонавийлиги, моддий ва мад-й мерос, миллий маън-й обидалар, мамтимиздан етишиб чиққан донишмандлару мутафаккирлар, халқ қахрамонлари, илмий-ижодий кашфиётлар, давлат ва жам-т арбоблари, маън-й тарбиянинг тарихий ва замонавий ўчоқлари, уларнинг маъятга таъсири б-н боғлиқ жараёнлар муҳим аҳамият касб этмоқда.

МАЪНАВИЯТНИНГ АНЪАНАВИЙЛИГИ ВА ТАДРИЖИЙЛИГИ

— аждодларнинг а.лар мобайнида тўплаган маън-й кадриятларини ворисийлик асосида авлодларга узатиш, маън-й меросда тарихий мезонлар ва ижт-й ҳаёт талабларига мувофиқ тадрижий равишда мунтазам бойиб ёки янгилашиб борадиган жараёнларнинг намоен бўлишини ифодаловчи т. М.а.т. маън-й тафаккурнинг босқичма-босқич, даражама-даража ўсиши, анъанавийлик, яъни ворисийлик касб этиши сифатида вужудга келади. Халқнинг тарихий хотираси, маъятига ҳурмат б-н қараш, аввало, маъятга айланган анъана ва маросимларда ўз ифодасини топади. Одамлар турмуш тарзи, моддий

ва маън-й ҳаёти рив-ш жараёнида муайян ижт-й тартиб-қоидалар, ахлоқ меъёрлари, урф-о., маросим ва б. анъана сифатида ўзини намоён этади. М.а.т.ни: а) ижт-й тарихий ҳодиса; б) жам-т ҳаётидаги жараёнларнинг таркибий қисми; в) кишиларнинг моддий, маън-й ҳаёти ва фаолиятини белгилаш мезони; г) жам-т ва одамларни бошқаришнинг омилларидан бири сифатида тавсифлаш мумкин. Шу маънода М.а.т. ёшларни тарбиялаш, уларга кекса авлод ҳаётий тажрибаларини ўргатиш воситаси ҳамдир. Ҳар бир даврнинг ўз маъ-ят тизими бўлиб, у вақт ўтиши б-н ўзгариб, мазмунан бойиб боради, баъзи шакллари трансформацияга учрайди, айримлари йўқолади, янгилари шаклланади. Бу жараёнлар бирданга эмас, аста-секин, тадрижий равишда юз беради. Ш-дек, бир замоннинг маъ-яти иккинчисига мос келмаслиги ҳам мумкин. Улуғ аждодларимизнинг зардуштийлик ёки буддавийлик негизида шаклланган маъ-ятидан ислом негизида шаклланган маъ-яти муайян даражада фарқ қилади. Халқимизнинг бугунги кундаги маъ-яти эса шўро тузуми давридаги маъ-ятдан ажралиб туради. Маън-й меросни чуқурроқ ва кенгроқ ўрганиш, маън-й қадриятларга янги мазмун бағишлаб, қайта тикладан қўзланган мақсад ўтмишга сиғиниш эмас, балки маъ-ятнинг миллий-этник асосларига суяниб, ундан фойдаланиб олға силжиш, тар-ётнинг янги босқичига чиқишдир. Бугун халқимиз мад-й меросига умуминсоний ва миллий қадриятларни ўзлаштириш, маъ-ятни юксалтиришга фойдаси тегишчи маън-й бойлик сифатида, халқнинг асрий маън-й тажрибаси, анъаналарини билиш, тадрижий давом эттириш, ривожлантириш н.назаридан ёндашилмоқда. М.а.т.га илмий ёндашувнинг мезонлари – ўтмиш қадриятларига ҳурмат, инсонпарварлик, ватан-

парварлик, халқчиллик, тараққийпарварликдан иборат бўлиб, улар умуминсоний характерга эга. Одатда, давр талабига жавоб бера олмай қолган удум, расм-русум ва анъаналар унутилиб, ўтмишга айланади. М.а.т инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида намоён бўлади. Бу борада маън-й ҳодисаларни асосан икки турга бўлиш мумкин: а) анъанага айланган хайрли (бунёдкор) маросимлар, ишлар, фаолият йўналишлари. Бундай маън-ят шакллари ижт-й тар-ёт, миллий равнақ ва инсон камолоти учун муҳим аҳамиятга моликдир; б) ўтмишдан мерос қолган зарарли маросимлар, ишлар, фаолият йўналишлари. Булар ҳар доим инсон онги ва руҳини қашшоқлаштириб, унинг маън-й такомиллашувига, ижт-й тар-ёт ва инсон камолотига тўсқинлик қилади. Тарихий жараёнлар, ижт-й тар-ётнинг олға боришига, соғлом авлод равнақига хизмат қиладиган ҳамда муайян халқ оммасининг туб манфаатларига мувофиқ келадиган маросимлар, урф-о., турмуш ва тафаккур тарзи хайрли, эзгу анъанавийлик воситасида ривожланади ва қадриятга айланади. Шу тариқа маън-й тар-ёт тадрижийлик қонунига мувофиқ содир бўлади. Ҳеч бир давр маън-й мероси бутунча, тақлид тарзида бошқа даврга қўчмайди. Уни ҳар бир авлод ўз ҳаёти тажрибаси б-н бойитади ёки янгилайди. Аммо, халқ руҳи, маъ-яти, турмуш тарзида шундай маън-й асослар борки, уларни турли ижт-й тўнтаришлар ҳам йўқ қилолмайди. Мас., ўзб. халқида оилага садоқат, кексаларни иззат-ҳурмат қилиш, меҳмондўстлик, андишалилик, бағрикенглик фазилатлари шулар жумласидандир. Қадимдан юртимизда зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик, яҳудийлик, ислом динлари ёнма-ён яшаб келган, маъ-ят марказлари ҳисобланган шаҳарларимизда ибодатхона, масжид, черков, си-

нагогалар ҳамжихатликда фаолият кўрсатган. Уларда турли миллат, элат ва динга мансуб бўлган халқлар, қавмлар ўз диний амалларини эмин-эркин адо этганлар, турли байрамларни биргаликда нишонлаганлар. Ўз-н тарихининг энг мураккаб, зиддиятли, оғир даврларида ҳам юртимиздаги мавжуд дин вакиллари орасида диний асосда можаролар бўлмаган. Бу — халқимизнинг бағрикенглик борасида катта тажрибага эга бўлганидан далолат беради. Бу улкан маън-й анъана тадрижий равишда ривожланиб, истиқлол даврида ҳам тар-ёт ва барқарорликка хизмат қилмоқда. Демак, маън-й меросда минг йиллар қаърига бориб тақаладиган миллий-этник асос, тарихий-маън-й ўзак ва ижт-й ҳаёт талабларига мувофиқ тадрижий равишда доим бойиб ёки янгиланиб борадиган устки қатламлар мавжуд. Худди ш-дек, мад-й меросда ўз даври учун фойдали, қолган давр талабларига тўғри келмайдиган жиҳатлар ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Аслида тарихийлик б-н замонавийлик, эскилик б-н янгиллик, инкор б-н ворислик ўртасидаги очиқ ёки яширин жараёнлар ижт-й тар-ётнинг асосини ташкил этади. Зиддиятси инкор этиш, тар-ётни ҳам инкор этишдир. Бу зиддиятни батамом бартараф этиш мумкин эмас, аммо уни тадрижий равишда маън-й тар-ётга йўналтириш мумкин. М.а.т. ўзини шахс, ижт-й гуруҳ, элат, миллатнинг кундалик ҳаёти, яъни турмуш тарзида ҳам ифода этади. Турмуш тарзининг моҳияти, мазмуни ва намоён бўлиш шакллари кишиларнинг моддий ва маън-й ҳаёти, меҳнати, соғлиги, хулқ-атвори б-н белгиланади. Муайян элат ва миллатнинг моддий ва маън-й ҳаёти уларнинг яшаш жойлари б-н боғлиқ ҳолда шаклланади ва даврлар мобайнида янгиланиб, тадрижий равишда ўзгариб боради. Халқимиз қадим-

қадимдан ўз ҳаёти ва фаолиятида катталарга ҳурмат, камтарлик, меҳнатсеварлик, меҳмондўстлик, бағрикенглик, софдиллик сингари фазилатлар тарбиясига алоҳида эътибор бериб келган. Бундай фазилатлар миллий урф-о. ва анъаналарда, кундалик ҳаёт тарзи, миллатлараро, динлараро мун-тларда, умуман олганда маъ-ятда акс этади. Халқимиз ҳаётида одоб-ахлоқ меъёрлари асосидаги расм-рлар, одатлар ва анъаналарнинг ўрни ва роли бекиёсдир. Ўзб. халқи азалдан жамоа бўлиб яшаб, маҳалла, кўшничилик удумига қатъий риоя қилиб келмоқда. Оилада туғилган ҳар бир чақалоққа эзгу ниёт б-н исм қўйилган, саводини чиқариш, маъ-ятини ўстириш учун устозмуаллим қўлига топширилган. Фарзандларини юксак маъ-ятли, ҳунарли ва уй-жойли қилиш отоналар фаолиятининг энг муҳим вазифасига айланган. Одамлар, хус-н, ёшлар юриш-туриши, улар амал қиладиган тамойиллар ҳамиша жамоа диққат-эътибори, назарида бўлган. Азалдан келаётган мана шу тамойиллар М.а.т.нинг асосий мезонлари сифатида бугунги кунда ҳам жам-тимизнинг маън-й юксалиши, юртимизда истиқомат қиладиган барча миллат ва элат вакиллари баҳамжихат яшаши ва меҳнат қилиши, фарзандларимизни барқамол инсонлар қилиб тарбиялашга хизмат қилиб келмоқда.

МАЪНАВИЯТНИНГ ИНДИВИДУАЛ ШАКЛЛАРИ — ҳар бир инсоннинг қадри, ҳақ-ҳуқуқлари, эркинлиги, бурчи, масъулияти, ижт-й, иқт-й ва сиёсий жараёнлардаги ўрнини, унинг жам-т, атрофмуҳит ва б. кишиларга таъсири, ҳаётдаги мавқеи, ахлоқий қиёфаси, қизиқишлари, талаб ва эҳтиёжлари б-н боғлиқ маъ-ят шакллариининг шахсий (алоҳида, якка) даражада намоён бўлиш хусусияларини ифодалайдиган т. Муайян кишининг

М.и.ш қатор кўринишларда ва хилма-хил тарзда намоён бўлади. Бу аввало, унинг табиатга, ташқи оламда рўй бераётган жараёнларга нисбатан мун-ти, ушбу жараёнлардаги ўрни ва фаолиятида, турли ирқ, миллат, ижт-й қатламларга мансуб бўлган, ранг-баранг мақсадлар ва маъ-ятга интиладиган кишиларга мун-тида яққол намоён бўлади. М.и.ш. ҳар бир шахснинг ўзига, оила, турмуш, жамоа ва жам-тдаги ўрнига нисбатан мун-тида, жам-тда моддий ва маън-й бойликларни яратиш жараёнига қўшаётган ҳиссасида ҳам кўзга ташланади. Шу б-н бирга шахснинг сиёсий ўзгаришлар, жам-тни демократиялаштиришда қатнашиши, қандай эзгу мақсадларни кўзлаётганлиги б-н боғлиқ фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳоз. даврдаги юксак технологиялар, ишлаб чиқариш ва бошқариш воситаларининг замонавий талабларга ҳозиржавоблиги, бу борадаги шахс малакаси, қобилияти ва кўникмаларини такомиллаштиришга интилиши ҳам М.и.ш.нинг асосий кўрсаткичларидир. Инсонга хос табиий баркамоллик, жисмонан соғломлик, иқт-й талаб ва эҳтиёжларни ахлоқий камолоти ва амалий фаолияти б-н уйғунлаштира олиши, нафосати, билими, қобилияти, истеъдоди, иқтидори ва улардан қандай мақсадларда фойдаланаётгани ҳам М.и.ш.нинг даражасини белгилайди. М.и.ш. тизимида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин: а) ҳар бир инсоннинг табиий-тарихий қадриятлари; б) ахлоқий қиёфаси, нафосати ва гўзаллиги; в) меҳнати ва иқт-й мад-ти; г) индивидуал камолоти ва ижт-й мавқеи; д) қобилияти ва истеъдоди; е) дини, эътиқоди, ҳис-туйғулари. Инсон маъ-ятининг табиий-тарихий жиҳати унинг биологик жонзот, тирик вужуд сифатидаги яшаши, сихат-саломатлиги, ҳаёт кечириш даврлари, болалик, ўсмирлик, етуқлик, қариллик онлари б-н боғлиқ

ҳолда намоён бўлади. Бундай табиийлик ҳар бир тирик вужуд каби одам зотининг ҳар қандай авлоди, қавми, миллат ва элатига тегишлидир. Инсоннинг ахлоқий қиёфаси, нафосати ва гўзаллиги б-н боғлиқ маъ-ят шакллари ўзаро уйғунликда намоён бўлади, улар умуминсонийликнинг шахс қиёфаси б-н боғлиқ индивидуал даражасини ифодалайди. Ахлоқий қиёфа, нафосат ва гўзаллик б-н боғлиқ шахсий маъ-ятнинг ҳар бир шакли, кишиларнинг жам-тдаги бирор типини ажратиб кўрсатиш учун асос бўлиши мумкин. Бу шакллар эса ниҳоятда хилма-хил бўлиб, улар қуйидагиларда кўринади: шахс умри ва ҳаётининг маъноси, яъни яшашдан мақсад, хотира, мерос, ворислик, орзу-умид, бахт-саодат ва б.; шахснинг атроф-муҳит, ватан, давр, оила ва турмуши, севги-муҳаббати, ота-она ва фарзандлари, турмуш гўзаллиги ва б. б-н боғлиқ маъ-ят шакллари; шахснинг эркинлиги, озодлик, тенглик, эътиқод, ахборот олиш, мулкка эғалик қилиш, яшаш, дахлсизлиги б-н боғлиқ маъ-ят; шахсий масъулият, яъни ижт-й заруриятни англаши, унга амал қилиши, тартиб-интизоми, ор-номуси, бурчи, виждони, қадр-қиммати ва б.; шахснинг нафосати, маън-й гўзаллиги, эстетик туйғуси, диди, мад-ти, ўзига, ўзгаларга, табиат ва ташқи муҳитга нисбатан мун-тига алоқадор маъ-ят шакллари. Маъ-ятнинг шахсий даражада намоён бўлиши нисбий хус-ятга эга бўлса-да, аммо у алоҳида кишилар, уларнинг ҳаёти, фаолияти, жам-тдаги мавқеи ва ўрнини белгилашда катта аҳамият касб этади.

МАЪНАВИЯТНИНГ МИЛЛИЙ АСОСЛАРИ — муайян миллат, элатнинг ўзига хос хус-ятлари, анъана ва урф-о.лари, қадриятлари, дунёқараши, тафаккур тарзини шакллантирадиган маън-й асосларини ифодаловчи т. М.м.а. мил-

латнинг тарихи, тар-ёти ва бугунги рив-ш даражасининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Ўз-н халқи ўз маъ-ятининг миллий-этниқ асосларини, тарихий ва мад-й кадрятлари ва ўзига хос ижобий анъаналарини минг йиллар мобайнида асраб-авайлаб, бойитиб келмоқда. Кўп минг йиллик тарихимиз шундан далолат берадики, энг мураккаб даврларда ҳам халқимизнинг мураккаб синовлардан ўтиши, ҳаётнинг турли тўфон ва бўронларига мардона дош бериб, қадди-қоматини тик тутиб яшашига катта мадад бахш этадиган куч — юксак маъ-ят ва адолатга интилиш туйғуси бўлган. Халқимиз ҳаёт йўлини, меросини ўрганар эканмиз, ана шу икки ҳақиқат бу жараённинг бош мезони бўлиб келганига ишонч ҳосил қиламиз. Адолат туйғуси, ўз даврининг ҳуқуқий мезонлари асосида яшаш, ўзганинг мол-мулкига кўз олайтирмаслик, ҳаромдан ҳазар қилиш, инсоф ва диёнат, меҳр-оқибат каби халқимизга хос бўлган эзгу т.лар бугунги кунда ҳам маън-й ҳаёт асосларини ташкил этади. Турли этнос вакилларига ҳурмат, улар б-н баҳамжихат яшаш, динлараро бағрикенглик, дунёвий билимларга интилиш, ўзга халқлар илғор тажрибалари ва мад-тини ўрганиш каби хус-ятлар ҳам халқимизда азалдан мужассам. Шу б-н бирга, миллий характерга хос бўлган мурувват, андиша, ор-номус, шарму ҳаё, ибо-иффат каби фазилатлар, халқимизни кўп жиҳатдан ажратиб турадиган меҳмондўстлик, бағрикенглик, окқўнгиллик хус-ятлари ўзб.она М.м.ани ташкил этади. Қадимдан Ўз-н худудида а.лар давомида турли мад-т ва цивилизациялар ёнма-ён яшаб келган, бу эса тинчликсеварлик, саховат, меҳр-оқибатлилиқ фазилатлари б-н ажралиб турадиган ўзига хос менталитетнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган. Бу нафақат ноёб ўзига хослик, балки аҳамияти ва

моҳияти жиҳатидан бебаҳо бўлган ғоят катта бойликдир. Бир томондан, халқнинг ўзига хослиги ва бетакрорлигини сақлаш учун, бошқа тарафдан, тарихан шаклланган қад. миллий мад-тлар, санъат ва халқ ижодиёти, минг йиллар мобайнида таркиб топган миллий анъана ва урф-о.ларнинг ўзаро яқинлашуви ҳамда бир-бирини бойитишида Ўз-нда яшаётган турли миллат, элат вакиллари ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик ва ҳурмат муҳитини қарор топтириш учун очилаётган имкониятлар юксак аҳамиятга эга. Инсонлар ўртасидаги ана шу ўзаро ҳурмат муҳити, улар қайси тилда сўзлашишидан қатъи назар, Ўз-н деб аталган ягона Ватанда ҳукм сураётган тинчлик, барқарорлик ва осойишталикнинг энг муҳим асоси ва гарови бўлиб хизмат қилмоқда. Ўз-н тарихининг турли саҳифалари кўздан кечирилганда, ўзб. халқи маъ-яти б-н боғлиқ шундай маълумотларга дуч келиш мумкинки, улар ҳалоллик, ҳаромдан ҳазар, таъмагирликдан нафратланиш, камтарлик сингари туйғулар этносга хос энг олижаноб фазилатлар эканидан далолат беради. «Бировнинг ҳақи», «Қиёмат қарз», «Пешона тери», деган т.лар бунинг яққол ифодасидир. Мас., «Бобурнома»да темурий ҳукмдор Умаршайх Мирзонинг нақадар адолатли ва ҳалол инсон бўлганлигини кўрсатувчи бир маълумот келтирилган. Бир йили Хитойдан Фарғонага қелаётган минг кишилиқ қарвон Ўш тоғларида қор кўчкиси остида қолиб ҳалок бўлган. Умаршайх Мирзо дарҳол одамларини юбориб, қарвоннинг юқларини назорат остига олдирган. Эгалари ҳалок бўлган шу молларни икки йилдан зиёд эҳтиётлаб сақлатган. Хуросон ва Самарқандга махсус одам юбориб, қарвон эгаларининг меросхўрларини дараклатиб топтирган ва уларни ўз мам-тига чақиртириб, молларини тўлалигича қўлларига топширган. Ҳоз. даврда ҳам ҳаётимизда шун-

дай эзгу т.лар барқарор ва устувор. Бундай мисоллар М.м.а. мустаҳкам эканидан далолат беради. Хар қандай этнос маъ-ятини унинг тарихи, ўзига хос урф-о. ва анъаналари, ҳаётий кадриятларидан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Бу борада маън-й мерос, мад-й бойликлар, қўхна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омил ва манба сифатида хизмат қилади. Шундай манбалардан бири – халқимизнинг милоддан олдинги даврдаги ҳаёти, дунёқараши, олам ва одам тўғрисидаги тасаввур, урф-о. ва маън-й кадриятлари, ғоялари, диний қарашлари ҳақида маълумот берувчи «Авесто» ҳисобланади. «Авесто» бўйича олам нур ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, тана ва жон, яхшилик ва ёмонлик, эркинлик ва тобелик сингари ҳодисаларнинг азалий ва абадий курашидан иборат. Бу таълимотда эзгулик учун қадам қўйган одам уч асосий тамойил, яъни ниятнинг эзгулиги, сўз ва шартларнинг бутунлиги, амалларнинг инсонийлигига таянсагина мақсадга етиши таъкидланган. Булар инсон ва жам-т ҳаётида ўта муҳим кадриятлар ҳисобланган. М.м.а. инсонни Ерга ва унинг бойликларига бўлган мун-тини ҳам ўз ичига олади. Одамларни дарёларнинг мусаффолиги ва тупроқ унумдорлиги ҳақида ғамхўрлик қилишга даъват этган зардуштийлик айнан бизнинг заминимизда вужудга келгани тасодифий эмас. Бошқа таълимотлар – буддавийлик ва монийлик ҳам табиатни асраб-авайлаш идеал жам-тга олиб борадиган энг муҳим йўллардан бири эканини тарғиб қилган. М.м.а. шаклланишига ижт-й-икт-й, географик-худудий, иқлимий омиллар ҳам таъсир кўрсатган. Мам-тимизнинг асосан текислик ва чўллардан иборат кескин континентал иқлимли географик худудда жойлашгани, қаҳратон қишнинг жазирама иссиқ ёз б-н алмашилиши, баҳор б-н кузининг шиддат б-н кели-

ши ва кетиши ўзб. халқи феъл-атворида аниқлик ва ҳалимлик, қайноқ меҳр, меҳмондўстлик ва андишага ўхшайди. М.м.а.нинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири жам-т ҳаётининг, одамлар турмуш тарзининг кўпроқ анъана, урф-о.лар орқали бошқарилишидир. Қадимдан, Шарқда, жумладан халқимиз турмуш тарзида кўпгина анъаналар қонунлар даражасига кўтарилган. Барча маросимларда маҳалла аҳли иштирок этган. Минг йиллар мобайнида маҳаллалар чинакам миллий кадриятлар маскани, маъ-ят мактаби вазифасини адо этиб келмоқда. Ўзаро аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кишилар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-томоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик б-н бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш сингари анъаналар маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Шу б-н бирга, ҳаётда шундай одат ва эскидан қолган баъзи удумлар борки, уларни маъ-ятнинг миллий-этниқ асослари, халқимизга хос азалий кадриятлар қаторига киритиб бўлмайди. М.м.а.ни сохталаштиришга олиб келаётган, урф-о.лар ниқоби остида тўй-ҳашам ва маърака-маросимларни қатта дабдаба, баъзи жамшидларга айлантириш ҳолатлари ҳам учраб туради. Бунинг негизида баъзи бир кимсаларга хос бўлган шуҳратпарастлик, дабдабозлик, ўзини кўз-кўз қилиш, нопок йўллар б-н топган пули ва бойлигини сиғдира олмаслик каби иллатлар ва эски асоратлар намоён бўлади. Халқимиз учун жамоа, маҳалла-қўй б-н бирга ҳамоҳанг бўлиб яшаш, улар қаторидан чиқмаслик деган т. ниҳоятда қадрли. Сохта урф-о.лар одамлар елкасига машаққатли бир юк, аниқроғи, оғир мажбурият бўлиб тушади. Шу боисдан ҳам ҳоз. даврда улардан воз кечиш зарурати туғилмоқда. Бундан ташқари

хоз. мураккаб дунёда Ўз-нни ўз таъсир доирасига тортишга уринувчи кучлар амалда бизни қад. илдиэларимиздан узиб ташлашга йўналтирилган маън-й таэовуэларни кучайтирмоқдалар. Бундай кучлар бизнинг маҳаллий шароитимиз, анъана ва қадриятларимиз, минг йиллик тарихимизни, маъятимизнинг миллий-этник асосларини билмасдан туриб, ўз фикрини ўтказишга ҳаракат қиладилар. Бундай интилишлар негизида, албатта кимларнингдир манфаати туради. Жаҳон тарихи шундан далолат берадики, ўз миллий анъаналари, қадриятлари, томирлари ва асосларидан узилмаган, ўз кадр-қиммати ва ғурурини сақлай оладиган давлат ва миллат ўз мурод-мақсадига етади. Шу сабабдан ҳам истиқлол йилларида маън-й тикланишнинг ижобий, бунёдкорлик моҳиятини кучайтиришга қаратилган режа ва дастурлар ишлаб чиқилди. Ушбу дастурлар қайта тикланаётган маън-й меросга холис ёндашишга, энг муҳим, умуминсоний қадриятларни бойитадиган ҳамда жам-тни янгилаш талабларига жавоб берадиган, маън-й жиҳатдан ижобий аҳамиятга эга урф-о., маросим, анъаналарни танлаб олиш заруратига асосланган.

МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ — халқимизнинг маън-й тар-ёти, миллий тафаккур пойдевори, халқимиз маъятининг шаклланиши ва такомиллашуви жараёнини ифодаловчи т. Халқимиз маъятининг тарихий илдиэлари заминимизда яратилган қад. тош битиклар, ривоятлар, афсоналар, ҳикоятлар ва достонларга, яъни халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Спитамен, Алпомиш, Ғўрўғли, Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги ривоят ва достонларда ватанпарварлик, мардлик, дўстлик, садоқат, вафо, халқ ва юрт озодлиги учун фидойилик руҳи бадиий тасвирланган. М.т.и. мавзуси

диний дунёқарашлар ва уларнинг энг қад. шаклларида ҳам ўз аксини топган, ҳар бир дин ўзига хос маъ-ят тизимини яратган. Ана шу динларининг асосий китобларида муайян маън-й тизимлар ўз ифодасини топган. М.т.и. такомиллашиб боргани сари, улардаги маън-й т.лар тизими ҳам янги қирраларини намоён қилиб бораверган. Аждодларимизнинг қад. китоби «Авесто»да халқимизнинг ўша даврдаги маъ-яти, мад-ти, урф-о.лари ва қадриятлари ёритиб берилган. «Авесто» зардуштийликнинг асосий китоби бўлгани сабабли унда бу диннинг маън-й т.лар тизими ҳам ўз ифодасини топган. Асарда эзулик, яхшилик, маън-й баркамоллик, ҳурфикрлик, инсонпарварлик каби хислатлар Аҳура Мазда қиёфаси орқали кўрсатилган. «Авесто»да юртимиз заминиде яшаган халқларнинг исломгача бўлган даврдаги табиий-илмий қарашлари, айниқса, ахлоқи ва маъятининг рив-ши тарихига оид ғоят муҳим манбалар бор.

М.О.да маъ-ят тўғрисидаги қарашлар ривожиде VIII–XII а.лар катта аҳамиятга эга. Бу даврда ижт-й-сиёсий ҳаётда муайян тинчлик ҳукм сураётган, ислом дини кўпгина Шарқ халқларининг умумий динига айланган эди. Курьони Каримда таърифлаб берилган маъят тизими халқларимиз тарихи ва мад-тига ниҳоятда катта таъсир кўрсатган. Юртимизда яшаб ўтган ҳар бир мутафаккир, аллома ижодида ислом дини таъсири яққол сезилиб туради. Шу б-н бирга, исломнинг юртимизда тарқалиши давридаги истило оқибатида миллий маъятимизнинг кўп қадриятлари мусулмон маъятига ўрин бўшатгани тўғрисида Абу Райҳон Беруний «Қад. халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида ёзиб қолдирган.

Халқимиз маъ-яти ислом тарқалган халқлар мад-тининг ривожига ҳам катта таъсир кўрсатган.

Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек каби мутафаккирлар, ал-Бухорий, ат-Термизий, Марғиноний, Замахшарий, Насафий, Нажмиддин Кубро, Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст алломалари, Лутфий, Навоий, Бобур, Бедил каби зотларнинг бой меросининг жаҳон цивилизациясига таъсири катта бўлган. Замонавий ислом илоҳиётчиларининг Имом Бухорий асарларини Куръони Каримдан кейинги муқаддас китоблар сифатида тан олаётгани, Имом Термизий ва Нақшбанд қабрлари муқаддас қадамжоларга айлангани бежиз эмас. Милоднинг VIII–IX а.ларига келиб ички урушлар нисбатан барҳам топган, ижт-й ҳаётда нисбатан барқарорлик ҳукм сураётган эди. Бу даврда мад-й рив-ш, илм-фан ҳамда адабиётнинг тар-ётти учун имконият пайдо бўлди. Ҷаҳон даврининг буюк мутафаккирларидан бири Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (783–850) халифа Маъмун ташкил қилган «Байтул-ҳикма»да катта мавқега эга бўлган. У илгари сурган ғояларда маъ-ятнинг умуминсоний жиҳатлари ифодаланган. Хоразмий олимнинг маъ-ятини таърифлар экан, қуйидагича ёзади: «Ўтмиш даврларда ўтган олимлар фаннинг турли тармоқларида асарлар ёзиш б-н ўзларидан кейинги келадиганларни назарда тутардилар. Улардан бири ўзидан аввалгилардан қолган ишларни амалга оширишда бошқалардан ўзиб кетади, уни ўзидан кейин келувчиларга мерос қолдиради, бошқаси ўзидан аввалгиларнинг асарларини шарҳлайди, бу б-н қийинчиликларни осонлаштиради... ўзидан аввалгилар ҳақида яхши фикрда бўлади, такаббурилик қилмайди ва ўзи қилган ишдан мағрурланмайди». Бу сўзлар бутун Шарқ олимлари учун умумий талаб, камолот мезони, ҳоз. интеллектуал мулк эгалари маън-й қиёфасининг асосий хус-яти сифатида намоён бўлади. Шарқ мад-ти тарихида муҳим ўрин тутган ал-

лома Абу Наср Форобий (873–959) ҳам маъ-ятга катта эътибор берган. Форобийнинг маъ-ятга оид қарашлари «Мадинатул-фозила» таълимотида ўз ифодасини топган. Аллома фозил жам-т тўғрисидаги таълимотида юксак ғоялар, адолатли ижт-й мун-тлар қарор топган даврда вужудга келадиган маън-й-ахлоқий хус-ятларнинг умумий тизимини изоҳлаб берган. Форобий бундай жам-тда диний маъ-ят ҳам муайян аҳамиятга эга бўлишини, аммо унда калом (теология) ва фикҳ (ҳуқуқшунослик) вакиллари кишиларнинг маън-й-ахлоқий камолоти учун жавоб берадиган соҳаларни бошқаришлари, ижт-й мун-тларнинг асосий соҳалари эса файласуф-ҳукмдорлар томонидан бошқариб борилишини таъкидлайди. Мутафаккир диний қарашлар ғоявий соҳада энг асосий аҳамият касб этган ўша даврда, нафақат Аллоҳ ғоясини, балки инсон, жам-т ва илм-фан маъ-ятини фал-й билимларнинг асосий мавзуларидан бири сифатида талқин этган дастлабки Шарқ файласуфларидандир. Маъ-ят мавзусини Абу Райҳон Беруний (973–1048) ҳам четлаб ўтмаган. Унинг фикрича, маъ-ятнинг вужудга келиши ижт-й мун-тлар, кишиларнинг яшаш тарзи, моддий эҳтиёжлари, қизиқишлари, манфаатлари, талаблари ва мақсадлари б-н узвий боғланган. Мас., кишилар ўртасидаги ҳамкорлик одамларнинг бирлашиш эҳтиёжлари кўплиги, ҳимоя қилиш қуроллари камлиги ва душманлардан ўзини ҳимоя қилиш зарурати туфайли вужудга келган. Беруний ҳунар, савдо-сотик, мам-тлараро мад-й-илмий алоқаларни кучайтириш, ижт-й ҳаётда илм-фанни ривожлантириш, унинг ролини оширишнинг тарафдори эди. Шу б-н бирга, у босқинчиликнинг юртимиз мад-й ёдгорликларини йўқотиш соҳасидаги сиёсатини қоралайди, мад-й тар-ётда ворисликнинг аҳамиятини таъкидлайди. Маъ-ят ма-

саласи Абу Али Ибн Синонинг (980–1037) ҳам диққат марказида турган. Алломанинг маъ-ятга оид қарашлари «Донишнома», «Соломон ва Ибсол» каби асарларида ўз ифодасини топган. Унинг назарида, ўз ибтидосини Аллоҳдан олган борлиқ ва табиат инсонни ўраб турувчи абадий макондир. Шу жиҳатдан унинг қадри беқиёс, инсон эса ҳамма бойликларни табиатдан олади, ундан ўзига даво топади. Ибн Сино инсон, уни ўз-ўзини идора қилиши ҳақидаги фанларнинг аҳамиятини юксак баҳолайди. Ибн Синонинг фикрича, одамнинг қадри бошқалар б-н ҳамкорлиги, яхши ахлоқий фазилатларга эга бўлишга интилиши, донолиги, бошқаларга яхшилик қила олиши б-н белгиланади.

М.т.и.нинг юртимизга тегишли фал-й-тарихий таҳлили Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Синолар мероси б-нгина чегараланиб қолмайди. Унинг ал-Бухорий, ат-Термизий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Нақшбандий каби забардаст намояндалари бўлган тасаввуф таълимотига ҳам тўғридан-тўғри алоқаси бор. Шу б-н бирга, жаҳон мад-тига бебаҳо ҳисса қўшган Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий каби зотларнинг бу борадаги қарашлари ҳам ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг бутун жаҳонга машҳур бўлган «Саодатнома», «Гулистон» ва «Бўстон», «Баҳористон», «Хамса» каби бебаҳо асарлари жаҳон мад-ти хазинасидан муносиб ўрин эгаллаган. Дунёда уларга қиёслайдиган, маън-й-ахлоқий маъ-ятнинг умумий тизимлари изоҳланган китоблар бармоқ б-н санарли. Ушбу анъана юртимиз мад-ти тарихида асло тўхтаб қолгани йўқ ва бу борада А. Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» (XIX аср охири), А.Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» (XIX а. бошлари) асарларини эслаш kifоя. Алломалардан бири Аҳмад Яссавий (1105–1166) диний, маън-

й-ахлоқий маъ-ятнинг ўша замонга мос келадиган тизимининг намоён бўлиши ва амал қилиш шартларини ислом дини н.назаридан таърифлаб берган. «Девони ҳикмат» мажмуасида Яссавий маъ-ятнинг асосий шакллари – иймон, ҳалоллик, поклик, ҳаё, бардош ва сабр-қаноат, чидам, беозорлик, ҳокисорлик каби хислатларга таъриф берган. Собик шўро даврида Яссавий қарашлари танқид қилинар эди. Аслида, Яссавий тариқати Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган, мад-й меросимизга жуда катта таъсир кўрсатган. Маън-й меросимизда нақшбандия тариқати асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд (1388 йилда вафот этган), Хўжа Аҳрор (1409–1492) ва Хусайн Воиз Кошифий каби илоҳиёт илми алломалари илгари сурган гоё ҳамда қарашларнинг ҳам ўз ўрни бор. Нақшбандия тариқати мусулмон Шарқида кенг ёйилган, Жомий, Навоий ва б. мутафаккирларнинг ҳурмат-эъзозига сазовор бўлган. Ҳазрат Навоий «Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанд» номли асар ҳам ёзган. Нақшбандийликнинг вужудга келишида Яссавий таълимнинг таъсири сезилиб туради. Аммо нақшбандлик тариқати ўзининг кўпгина жиҳатлари б-н бошқа оқимлардан фарқ қилади. Нақшбандияда Аллоҳ висолига етиш учун дунёдан воз кечиш ёки таркидунё қилиш эмас, балки «қўл ишда, кўнгил Аллоҳда» бўлмоғи, поклик, ҳаё, камтаринлик комил инсонга хос асосий фазилатлар экани уқтирилади. Ўрта а.лар маъ-ятида Амир Темур ва темурийлар даврининг, умумбашарий маъ-ятнинг илмий таҳлилида Улуғбек ва у раҳбарлик қилган олимлар мероси катта ўрин тутди. Подшоҳлар, ҳукмдор ва сиёсий арбобларнинг маъ-яти, хулқи, ахлоқ-одоб талаблари, давлат ва сиёсат юритиш санъати баён қилинган «Темур тузуқлари»да ижт-й-сиёсий масалалар б-н бирга маъ-ят масаласига ҳам катта аҳамият берилган.

Ушбу асар Шарқ ва Ғарбда машҳур бўлган, қўп марта чоп этилган. Унда сиёсатдоннинг юриш-туриши, сиёсат бобидаги фаолияти, халқ, қўшин, уламолар, аркони давлат ва б.га мун-ти учун асосий мезон бўладиган маъ-ят тамойиллари ўша замон н.назаридан баён қилинган. Амир Темурнинг тарихимиздаги ўрни ва мам-тни озод қилишдаги хизмати катта. Унинг моҳир давлат арбоби, тажрибали сиёсатдон сифатидаги ўғит ва насиҳатлари кейинги даврнинг сиёсий арбоблари учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилгани шубҳасиз. Умумбашарий маъ-ят таҳлилида Мирзо Улуғбек (1394–1449)нинг фикрлари ҳам ўзига хос ўрин тутди. У ўз атрофига Қозизода Румий, Али Қушчи каби мутафаккирларни тўплади, улар б-н бирга умумбашарий маъ-ят, коинот сирлари, унда рўй бераётган жараёнларнинг аҳамиятини ўрганиш борасида ўз замонасидан илгарилаб кетди. Сирасини айтганда, улар нафақат умумбашарий маъ-ятни тадқиқ этдилар, балки илм-маърифат, ҳақиқат, зиёлилик, фозиллик каби умуминсоний маън-й тамойилларнинг хус-ятларини ҳам изоҳлаб берганлар. Алишер Навоийнинг одил жам-т тўғрисидаги қарашларида умумижт-й маъ-ят тизими, комил инсон таълимотида эса энг етук инсон қиёфасига хос шахсий маъ-ят тизими таърифланиб, улар ўзаро уйғун ҳолда намоён бўлади. Мутафаккирнинг бу борадаги ғоялари бугунги мустақиллик шароитида жам-т маъ-ятини юксалтириш, фарзандларимизни баркамол инсонлар қилиб вояга етказишда беқиёс аҳамият касб этмоқда. Аммо Алишер Навоий вафотидан беш-олти йил ўтар-ўтмас, мам-тда ҳукмронлик қилган темурийлар давлати таназзулга учраб, парчаланиб кетди. Аввал Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги, сўнгра Қўқон хонлиги вужудга келди. Уч юз йилдан ошиқроқ даврни ўз ичига олган

бу жараён хонлик, амирлик, турли сулолалар, уруғлар ўртасидаги урушлар, тинимсиз зиддиятлар орқали кечди. Яхлит цивилизация-мизнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган умумий маъ-ят тизими дарз кетди. XIX а.нинг ўрталарига келиб, амирлик ва хонликларга бўлинганлигига қарамасдан, мустақил яшаган Туркистон Чор Россияси томонидан босиб олинди, юртимиз империянинг мустахлакаси бўлиб қолди. Бу даврга келиб Аҳмад Дониш (1827–1900), Сатторхон (1843–1906), Фурқат (1858–1909), Муқимий (1859–1903) каби адиблар маърифатпарварлик ғояларини кенг тарғиб қилдилар. Мас., А.Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» асарида маън-й мад-т, ахлоқ талаблари ва зиёлиликнинг инсон камолоти учун аҳамияти баён қилинган. Хус-н, XIX а.нинг охирлари ва XX а. бошларида юртимизда «жадидлар» оқими вужудга келди. Ҳаётда рўй бераётган турли ўзгаришларни ўрганиш, умуммиллий маъ-ятимизни жаҳон тар-ёти талаблари н.назаридан таҳлил қилиш борасида М.Бехбудий, Сўфизода, Саидрасул Азизий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитрат каби маърифатпарварларнинг хизматлари беқиёсидир. Чунончи, А.Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» китобида ўзига хос маъ-ят тизими таърифлаб берилган. Асарда фатонат, назофат, ғайрат, риёзат, шижоат, қаноат, илм, сабр, интизом, микёси нафс, виждон, Ватанни севмоқ, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок, зако, лафз, иқтисод, виқор, итоат, садоқат, адолат, муҳаббат, авф каби – «яхши хулқлар», ғазаб, жаҳолат, разолат, адоват, ҳасосат, ғийбат, ҳақорат, ҳасад, зулм сингари «Ёмон хулқлар» теран таҳлил этилган. Афсуски, қатагон йилларида халқимиз маъ-яти ҳазинасидан муносиб ўрин олган бу каби асарлар тақиқланди. Буюк маърифатпарвар бобларимизнинг бой мероси-

ни ўрганиш, уларни тарғиб-ташвиқ этиш чеклаб қўйилди. Фақат республикамик мустақил бўлганидан кейингина ана шундай асарларни чоп этиш, халқимизни маърифатпарвар аждодларимизнинг эзгу ғояларидан бахраманд этиш имкони туғилди.

МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРИХИЙЛИГИ ВА ЗАМОНАВИЙЛИГИ

— 1) маъ-ятнинг шаклланиши, тарихий тар-ёт жараёнида тадрижий тарзда такомиллашуви, инсоният ҳаёти ва ижт-й мун-тларида қарор топиб бориши ва намоён бўлиши; 2) маъ-ятнинг ҳар бир давр ва шароитда ижт-й турмуш талаб-эҳтиёжларини ўзида ифода этган ғоявий куч сифатида янгилашиб, ижт-й тар-ётнинг кундалик талабларига мослашган ҳолда намоён бўлишини ифодаловчи т. Кишилиқ жам-ти тарихида маъ-ятнинг замонавийлашуви «modern» дейилади. Жам-т ижт-й тар-ётида юз берувчи узлуксиз ўзгаришлар М.т.з.нинг асосий манбаи ва гаровидир. Шу маънода, маъ-ят инсоннинг ўзлигини англаши б-н бошланган ва доимо содир бўладиган маън-й комиллик сари интилишидир. Бу ҳол ҳар бир тарихий даврда халқ ва миллатнинг ўзига хос маъ-ятининг шаклланишига олиб келади. Маъ-ятнинг тадрижий тар-ётини мутахассислар томонидан даврлаштиришнинг қуйидаги умумий тамойили қабул қилинган: 1. Қад. маън-й тар-ёт. 2. Ўрта а.лар даври маъ-яти. 3. Янги давр маъ-яти. 4. Бугунги истиқлол давридаги маън-й жараёнлар ва ўзгаришлар бу соҳадаги замонавийликни ифодалайди. Маъ-ятнинг такомил босқичлари шартли бўлса-да, улар орасида ўзаро алоқадорлик ва воририйлик мавжудки, ҳар бир даврда маъ-ят кишилиқ жам-ти тар-ётини таъминлашга хизмат қилган ва авлоддан авлодга энг илғор ғоя ва одат, маросимларни мерос қолдирган «Авесто» ва зардуштий-

лик даври қад. одамлар маъ-ятида анимизм, фетишизм, тотемизм, магия каби қабилавий динларга хос жиҳатларни ўзида мужассам этади. Ўша замон қадриятлари халқ оғзаки ижоди, афсона ва ривоятларда, деҳқончилик ва чорвачилик анъаналарида, урф-о. ва расм-русумларида ўз аксини топган маъ-ят шакллари тарзида намоён бўлади. Бу давр маъ-яти кейинроқ миллий ва жаҳон динлари, илм-фан, адабиёт ва санъат ривожини учун асос бўлган. Бу эса кейинроқ янги давр жаҳон маъ-ятининг юксак тар-ётини таъминлади. Шу тариқа М.т.з. жараёнлари вужудга келдики, ушбу жиҳат бугунги миллий маъ-ятимизнинг шаклланишида ҳамда унинг такомил босқичида аждодларимиз меросининг ўрни беқиёс эканлигини кўрсатади. М.т.з. б-н боғлиқ қонуният шундан иборатки, ижт-й-тарихий тар-ёт натижасида маъ-ятнинг шакллари муайян халқ томонидан яратилиб, тарихнинг ҳар бир босқичида аждодлар қўлга киритган муваффақиятларнинг ижобий қирралари б-н бойитилиб, авлоддан авлодга узатилувчи қадриятлар тизимини ташкил қилади. Мас., ўрта а.ларда Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий сингари буюқ даҳолар томонидан яратилган маъ-ят намуналари, ш-дек, Имом Бухорий, Имом Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд каби алломаларнинг исломий қадриятлар мағзи б-н йўғрилган маън-й мерослари минтақа халқлари тафаккурининг шаклланиши ва рив-шида тар-ётимиз пойдеворида муҳим манба бўлди. Халқимиз кўп минг йиллик тарихий тар-ёт жараёнида бугун биз яшаётган заминда аста-секин тақдирнинг залворли синовларига дош бериб, ўз маън-й борлигини намоён эта олган. Унинг шаклланиш жараёни инсониятнинг энг қадимий даврига бориб тақалади.

Бу борадаги М.т.з. шундаки, унинг ўзига хос тарихий илдизлари бўлиб, Амударё ва Сирдарё оралиғида маън-й-мад-й омилларнинг устуворлиги халқимизнинг ушбу худудда маън-й мад-тини ривожлантиришга, шу б-н бир қаторда, тарихнинг муайян босқичида қудратли давлатчиликни шакллантириб, минтақада ижт-й сиёсий ин-тларни қарор топтиришга олиб келди. Миллий маъ-ятдаги такрорланмас хус-ятлар ҳам халқимизнинг ушбу заминда қадимий илдизларга эга эканлигидан далолатдир. Дарҳақиқат, тарихий тажриба асосида мушоҳада этадиган бўлсак, ушбу заминда миллатимизнинг илдизлари чуқур ва бақувват бўлмаса эди, тарихнинг сиёсий саҳнасида йирик давлатлар тузиб, аҳолини маън-й юксалиш сари йўналтира олмас эди. Машҳур немис файласуфи Гегель ибораси б-н айтганда, «Хар бир давлат қурилиши маълум халқ миллий-маън-й меҳнатининг маҳсули, унинг ўзлигини намоён этиш ва маън-й онглилик даражаси ривожининг пиллапоясидир». Миллий давлатчилик б-н боғлиқ ана шу тамойил маъ-ятнинг тадрижий характерга эга эканлигини белгиловчи омиллардан биридир. Мас., Соҳибқирон Амир Темур томонидан асос солинган булук империя — бир томондан, миллий давлатчиликнинг реал ҳаётдаги ифодаси бўлса, иккинчи томондан, у юксак маъ-ят ривожини таъминлади. Бундай бунёдкорлик тамойили маъ-ятнинг тарихийлигини таъминлаб, авлодлардан авлодларга ўтиб келадиганлиги қувонарлидир. Маълумки, эзгу ғояларга, маън-й меросга, анъаналар ва замонавий талабларга асосланмаган ҳар қандай давлат тизими узоққа боролмайди. Шу б-н бирга, у муайян вақт талаб этадиган, аста-секинлик б-н шаклланиб борадиган мураккаб тарихий жараёнлар. Йиллар мобайнида тарихчилар халқимизнинг миллий давлатчилик б-н боғлиқ анъаналарини

турлича баҳолашди. Собиқ тизим мафкурачилари ушбу тарихни деярли инкор этар эдилар. Ҳақиқий илмга алоқаси бўлмаган, ғаразли сиёсий мақсадга бўйсундирилган бундай н.назар бутун бир минтақа тар-ётига асос бўлган, унга замин яратган, шарт-шароит туғдириб берган давлатчилик тажрибаларини, миллий маъ-ятимизнинг тарихий илдизларини атайлаб тан олмас эди. Аслида эса қадимдан Шарқ миллий давлатчилигида ахлоқ, маъ-ят, комиллик ва адолат асосий мезон қилиб олинган. Инсонпарварлик, эзгуликни ҳимоя қилиш, мад-тни ривожлантириш ҳамма вақт, ҳар қандай шароитда ҳам муҳим соҳа сифатида қаралган. Ш.у. ҳам айнан ана шу заминда инсоният тарихида бурилиш ясаган ва катта аҳамиятга эга бўлган улкан маъ-ят яратилиб, авлоддан авлодга узатилиб, бойитиб ва тақомиллаштириб келинган. Ўзб. давлатчилиги ва қонунчилиги тарихи жуда бой ва қадимий бўлиб, у мил. ав. 3—4 мингйилликлардаёқ шаклланган. Табиийки, давлатчилик қарор топган жойда унинг ўзига хос эҳтиёжларидан келиб чиққан қонунчилиги, тартиб ва тамойиллари ҳам вужудга келади. Бу жараён ижт-й тар-ётнинг турли даврларида халқ дунёқараши, маън-й-руҳий эҳтиёжи б-н бирга мавжуд ахлоқий қоидалар, демакки, маън-й тамойиллар б-н уйғунлашиб кетган. Мас., Имом Бурхониддин Марғинонийнинг 53 китобдан иборат «Ҳидоя» асари маъ-ятимизнинг тарихий асослари орасида алоҳида ўрин тутди. Мазкур асардан ўрин олган фикр илми — ҳуқуқшуносликка доир қатор кўрсатмалар, қонунлар, хулосалар ва фикрлар бу фикрни яққол исботлайди. Кейинроқ бутун Шарқ давлатчилиги айни шу қонуниятларга таяниб, бошқарув усуллари жорий қилганлиги ҳам халқимиз маъ-ятининг тарихийлигини кўрсатувчи омилдир. Соҳибқирон Амир Темур

ҳам ана шундай анъанавийлик асосида ўз давлатида ниҳоятда аниқ ва ҳаётий қонунчиликни жорий этиб, маън-й масалаларга асосий эътибор қаратгани бежиз эмас. Амир Темурнинг марказлашган давлат ва миллат қудратини юксалтириш учун маъ-ят ва адолатга асосланган салтанатга асос солиши, Мирзо Улуғбекнинг фан ва мад-т равнақи, Алишер Навоийнинг адабиёт ва санъат, илм ва ҳунар аҳлига раҳнамолиги, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва б. теурийзодаларнинг турли дин ва мазҳабдаги халқларни бирлаштириб, инсонпарвар жам-тни вужудга келтириш йўлидаги тажрибалари бугунги кунда фахр ҳиссини уйғотади. Буюк аждодларимиз яшаган бу кўҳна заминда қадим-қадимдан буён ҳур фикр қадрланганлиги, фан ва мад-т, адабиёт ва санъатнинг нақадар равнақ топганида М.т.з.ни яққол кўриш мумкин. Фикр эркинлиги туфайли буюк аждодларимиз жаҳоншумул асарлар яратганлар. Улар қолдирган мерос, жам-т аъзолари маъ-ятини юксалтириш б-н боғлиқ интилиш ва ҳаракатлар тарихий тар-ёт жараёнида авлоддан авлодга ўтиб келган. Булар албатта, маъ-ятнинг тарихий характерга эга эканлигини кўрсатади. XX а.нинг сўнгги ўн йилликларида жаҳон ҳамжам-ти рив-шнинг янги босқичига қадам қўйди. Техник тар-ётнинг янада юксалиши бошқа соҳалар қатори маън-й соҳага ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Ахборот олиш ва узатиш воситаларининг замонавийлашиб бориши маъ-ят соҳасида ҳам бугун XX а. анъаналари б-н яшаб бўлмаслигига шароит ҳозирламоқда. Ўтган а. бошларида шахс дунёқарашига ҳар бир халққа хос умумий маън-й қадриятлардан ташқари китоблар, газета ва журналлар катта таъсир кўрсатган бўлса, а. ўрталарига келиб маъ-ятга таъсир кўрсатишда ТВ ва радио муҳим роль ўйнай бошлади. А. сўнгида эса компью-

тер, Интернет ва б. электрон ахборот узатиш воситалари бу таъсирни янги босқичга олиб чиқди. Инсон манфаатларини ҳимоя қилиш, инсон эркини таъминлаш гоёлари замирида кенг тарқалган демократлаштириш жараёнлари қатор маън-й унсурларнинг ўз тарихий шаклларини ўзгартиришига, замонга мувофиқлашишига ва интеграциялашувига сабаб бўлмоқда. Бутун дунё аҳлини қамраб олган глобал иқт-й жараёнлар ҳам тарихий маън-й мун-тларнинг унга мувофиқ ҳолда янгиланиб боришига асос бўлмоқда. Маъ-ятга таъсир этувчи ушбу омилларнинг кучайиб бориши, инсон тар-ёти б-н бирга унинг тарихий асосларига таҳдид ва тажовузларни ҳам вужудга келтирмоқдаки, бу таҳдид ва тажовузлар охир-оқибатда алоҳида миллий бирликларга хос мад-т, маъ-ят, ҳар бир миллатнинг ўзига хос маън-й кўринишига барҳам бериш йўлидан ривожланмоқда. Дарҳақиқат, миллатга хос маъ-ят унинг алар давомида орттирган тажрибаларининг маҳсули экан, ундан воз кечиш ўзлигини йўқотиш б-н баробардир ва аксинча, уни замонга мувофиқ тарзда ривожлантириш тарихий эволюцион тар-ёт тамойилларига мос келади. Шундагина маъ-ят ҳар бир даврда ўзининг тарихийлиги ва навқиронлигини сақлай олади. Янги а.га ўтиш арафасида дунё халқлари маъ-ятидаги кўплаб тарихий анъаналар, урф-о.лар, умуман, мад-й унсурлар ўрнини техник тар-ёт б-н боғлиқ равишда вужудга келган замонавий анъаналар эгаллади. Ҳатто, баъзи ривожланган мам-тларда тарихий асослардан узилиб қолган бундай анъаналарни экспорт қилиш даражасига бориб етилди ва бу маън-й жараёнларнинг глобаллашуви б-н боғлиқ салбий кўринишлардаги ҳодисаларни вужудга келтирмоқда.

МАЪНАВИЯТШУНОСЛИК
— Ўз-н таълим тизимида кейин-

ги йилларда шаклланган янги йўналишлардан бири. М.нинг махсус билим соҳасига айланиши мам-тимиз ҳаётида амалга ошириладиган туб ислохотлар, кишиларнинг онги ва тафаккурида рўй бераётган ўзгаришлар, дунёқарашнинг янгиланиши б-н боғлиқ жараённинг таркибий қисмидир. Ушбу фан қамраб оладиган билимларнинг шаклланиш жараёни инсониятнинг ўзи каби қад. эканлиги шубҳасиз.

Маъ-ятни ташкил этувчи ахлоқ, нафосат, руҳият, гоё, мафкура, мад-т ва маъ-т каби соҳалар б-н боғлиқ масалалар таҳлили қадим замонлардан бошланган. Лекин, кўпчилик шу пайтга қадар ана шу жузъий соҳаларнинг ўзи ҳам маъ-ятни тўла-тўқис акс эттиради, унинг нима эканини улар тимсолида билиб олиш мумкин, бинобарин бу кенг миқёсли т.ни махсус фан доирасида тадқиқ этиш шарт эмас, деган бир ёқлама қараш б-н кифояланиб юрар эди. М.нинг алоҳида ва махсус ўқув фанлари тизимига айланиши мумкин эмаслиги тўғрисидаги тасаввур ва т. ҳам ана шундай қарашларнинг натижаси эди. Бу эса собиқ иттифоқ даврида юқорида санаб ўтилган йўналишларнинг бир-бири б-н узвий алоқадорлигига етарли эътибор берилмаслиги, уларнинг ҳар бири бўйича алоҳида фанлар ўқитилишига сабаб бўлди.

Маъ-ятни яхлит ҳодиса сифатида талқин эта олмаслик, у тўғрисида умумий тасаввур ҳосил қилиш, умумий дунёқараш ва тафаккурни шакллантириш имконини бермас эди. Бугунги кунга келиб аҳвол тубдан ўзгарди, истиқлол йилларида бу соҳа жадал ривожланди, алоҳида илмий-маъ-й йўналишга айланди. Мазкур йўналишнинг мустақил илм. тад. соҳаси ва ўқув фани сифатида ўз ўрнини топаётгани унинг тадқиқот объекти, мавзулари ва т.ларининг умумий тизими тобора

яққолроқ аниқлашаётганидан далолат беради. Айни ҳолда М.нинг «Маъ-ят» т.сидан бошқа «Ахлоқ», «Маданият», «Қадрият», «Маърифат», «Гоё», «Мафкура» каби асосий универсал категорияларини мазкур йўналиш н.назаридан илмий тавсифлаш йўлидаги изланишлар давом этаётганини қайд этиш мумкин.

Ҳоз. даврда кўпчилик аксарият фанларнинг номлари четдан кириб келишига ўрганиб қолган. Аммо «М.» б-н боғлиқ бугунги амалиёт бундан кескин фарқ қилади. Бизнинг мам-тимизда бу соҳада мустақил фаннинг шаклланиши учун барча наз-й ва методологик асослар яратилган.

Мам-тимизда ушбу йўналишдаги фанларни таълим тизими-га жорий этиш бўйича муайян тажриба тўпланди. Бу соҳада мутахассислар тайёрланмоқда, қатор олий ўқув юртларида кафедралар ташкил қилинган. Бугунги кунда ушбу фанлар бўйича ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмалар нашр қилинмоқда. Мазкур соҳа илм.тад.нинг махсус йўналишга айланмоқда.

М. фанлари тизимининг таркибий қисмлари сифатида гоёшунослик (идеология), қадриятшунослик (аксиология), ахлоқшунослик (этика), нафосатшунослик (эстетика), мад-й ва ижт-й руҳшунослик, диншунослик ва мад-тшунослик (культурология) кабиларни кўрсатиш мумкин. Аммо бундан М. ана шу соҳаларни ўрганувчи хилма хил фанлар йиғиндисидан иборат деган хулосага келиш масалани оддий ва жўн тушунишдир.

Аввало, М. — бу маъ-ят тарихи, наз-яси, амалиёти, фал.си ва социологиясининг умумий мажмуидир. Унинг негизини ташкил этувчи соҳа ва йўналишлардан қатъи назар, бу ерда гап М.нинг интегратив, яъни умумлаштирувчи фан сифатидаги мураккаб тизими ҳақида бормоқда. Шу б-н бирга, жам-тдаги

ахлоқ талаблари, урф-о.лар ва анъаналар, уларнинг амалиёти, одамларнинг ҳаёт кечириши ва турмуш тарзини белгилайдиган маън-й тамойиллар ва мезонлар ҳам М.нинг асосий мавзулари қаторига киради. М.га доир билимларнинг инсонни англаш б-н боғлиқ ана шу жиҳати айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у таълим ва маориф тизимида бу фанга нисбатан талаб ва эҳтиёжни белгилайди.

Мам-тимиз таълим муассасаларида ўқитиладиган М. бўйича ўқув фанлари кўплаб муҳим вазифаларни бажаради. Улар жам-т ва инсоният ҳаётида юз бераётган ўзгаришларни маъ-ят н.назаридан баҳолаш, шу соҳадаги қонунқоидалар, т. ва тамойилларнинг мазмун-моҳиятини чуқур ўрганиш имконини яратади.

Мазкур фанларнинг муҳим хус-ятларидан бири ҳоз. замондаги ижт-й жараёнлар, даврнинг ўзи кун тартибига қўяётган янги вазифалар ва маън-й муаммоларнинг мазмун-моҳиятини англаб етиш, бу соҳадаги билимларни ҳосил қилишга қаратилган. Ушбу фаннинг муҳим муаммоларини, маъ-ятнинг ўзига хос хус-ятлари ва рив-ш босқичларини, намоён бўлиш шаклларини чуқур билиб олиш бу соҳада илмий дунёқарашнинг вужудга келишига, ёшларнинг бугунги амалиёт учун зарур бўлган қобилиятларини рўёбга чиқаришга ёрдам беради. М.га доир турли ёндашувларни ранг-баранг ҳодисалар ва ижт-й жараёнларни билишнинг самарали воситаларидан бири сифатида ўзлаштириш жам-тни демократлаштириш ва янгилашга хизмат қиладиган маър-й тадбирлар ва маън-й тарбия б-н боғлиқ устивор вазифаларни амалга оширишга қўмаклашади.

М.ни ўқитишдан кўзланган асосий мақсад юксак маъ-ятга эга бўлган ёш авлодни тарбиялашдан иборат. Бу ўз навбатида мам-тимизда кадрлар тайёрлаш борасида

қўйилаётган асосий вазифалардан биридир. Ана шу вазифаларни бажариш жараёнида М.а.га бўлган талаб ортиб бормоқда. Бу эса ушбу соҳага эътиборни янада кучайтирди. М. фани доирасида маън-й саводхонлик, қонунга итоаткорлик, давлат тизимига ҳурмат, фуқаролик бурчига садоқат каби мавзулар, шахс маъ-ятини ривожлантириш омиллари ва воситаларига ҳам алоҳида аҳамият қаратилади.

Хуллас, «М.» т.сига турли н.назарлардан ёндашиш мумкин. Лекин шу нарса аниқки, у доимо инсон ва жам-тга дахлдор бўлган умумижт-й ҳодиса – маъ-ят соҳасининг қонун ва талаблари, т. ва тамойиллари, унинг ўзига хос хус-ятлари ва намоён бўлиш шаклларининг мазмун-моҳиятини ифодалайдиган фан ва илмий йўналиш сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолаверади.

МАЪРИФАТ (араб. билиш, билим, маълумот, таниш, танишиш) – табиат, жам-т ва инсон моҳияти ҳақидаги билимлар, маълумотлар, таълим-тарбия ва маориф тизими мажмуини ифодаловчи т. Тор маънода М. билимли, маълумотли, маъ-ятли инсонга нисбатан қўлланади. Кенг маънода, кишиларнинг билими, мад-тини оширишга қаратилган маориф ва таълим-тарбияга ҳам М. деб қаралади. Бу сўз илму ирфон маъносида ҳам ишлатилади. М. т.си билим ва мад-тни ёйиш ҳамда юксалтиришнинг ҳамма турлари ва соҳаларини қамраб олади. «Авесто»да М. эзгуликнинг намоён бўлиши, эзгу фикр ва эзгу сўзнинг амалга ошиши тарзида талқин қилинган. Қад. Юнон-рим фал.сида М. сўзи тафаккур ва соф билим дея ифодаланган. Аристотель билимни инсоннинг энг лаззатли ва эзгу фаолияти деб таърифлаган. Платоннинг: «Мукамал билимнинг, яъни мен эгаллаган билимнинг бирдан-бир тури мен ўзим билмаган нарсаларни би-

лишимдир», деган қарашлари замирида ўрганишнинг, билимларнинг чексизлигини англаувчи ҳақиқат ётади. Буюк аждодларимиз Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Ҳаким Термизий, Аҳмад Ясавий, Баҳоуддин Нақшбанд каби алломалар ўзларининг беқиёс М.лари б-н умуминсоний мад-тларнинг рив-шига улкан ҳисса қўшганлар. Ҳаким Термизий «Китоб байан-ал-илм» номли рисоласида М.ни нур, ёруғликка қиёслаган. Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Улуғбек, Навоий ва Бобур боболаримиз М.ни илм, амал, одоб т.лари ўзаро боғлиқ хислатлар деб ҳисоблаганлар. Уларнинг н.назарларига кўра кишининг одоби, хулқи унинг М.и, билимдонлиги б-н чамбарчас боғлиқ бўлиб, инсон қанчалик М.ли бўлса, унинг хулқи шунчалик яхши ва мукамал ҳисобланган. Мас., Роғиб Исфажонийнинг фикрича, илм, амал, адаб юксак унвонга, олижаноб насабга ва бойликка тенгдир. Бу учта унсурга Шарқда ҳам, Фарбда ҳам қатта эътибор қаратилганини ҳисобга олсак, М.нинг салоҳияти, унинг моҳиятини янада чуқурроқ ҳис қилиш мумкин. Фарбда М. деганда ижт-й тафаккурнинг XVII–XVIII а.ларга келиб капитал устувор бўлган мун-тлар даври б-н боғлиқ мад-й-мафқуравий ва фал-й ҳаракатлар тушунилган. Бунда саноатлашув йўлига қираётган ҳар қандай давлатнинг мад-й рив-шида М. қонуний босқич саналади. М.нинг муайян мам-тда намоён бўлиши, унинг миллий хус-ятларидан қатъи назар, бир қанча умумий хус-ятлар б-н ажралиб туради. Бу хус-ятлар сирасига жам-тнинг кенг қатламларини мад-т ва билимга ошно этиш зарурияти б-н боғлиқ бўлган демократизмни; инсон ақлининг чексиз имкониятларига бўлган ишончни англатадиган рационализмни; тарихий оптимизмни; фан ва жам-т тар-ётига, тарихий рив-шнинг ягона мақсадларига бўлган ишончни

киритиш мумкин. Ана шу маънодаги М. илк бор Францияда вужудга келган. XVIII а.нинг бошларида вужудга келган М. 1789 йилги Француз инқилоби бошланиб, абсолютизм кучли инқирозга учраган шароитда ривожланди. Франциядаги М. даврининг етакчи намояндалари орасида Вольтер, Монтескье, Ж.Мелье бор. XVIII а.нинг 40-йилларидан Ламетри, Дидро, Кондильяк, Руссо, Тюрго, Гельвеций ва Гольбах каби мутафаккирлар М.ни ривожлантирдилар. Франц. М.чи файласуфларининг илғор қарашлари умуман М.чилик тафаккурининг мазмунини кўп жиҳатдан белгилади ва фал.нинг кейинги рив-шига сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Нисбатан кечроқ – XVIII а. ўрталаридан бошлаб М. йўлига Германия кирди. Бу даврда Германияда Виланд, Лессинг, Гердер, Клопшток, Гёте, Шиллер каби атоқли мутафаккирлар яшаб ижод қилди. Улар Кант, Фихте, Шеллинг ва Гегелнинг фал-й қарашларига кучли таъсир кўрсатди ва моҳият эътибори б-н уларга замин ҳозирлади. М. т.си б-н боғлиқ М.чилик Фарбда XVIII а.да яхлит оқим сифатида шаклланган бўлса, М. атамаси машҳур немис файласуфи Иммануэл Кантнинг «Маърифат нима?» номли мақоласидан (1784) сўнг илм-фанда узил-кесил қарор топган. Фарб тарихий ва фал-й фанида М. деганда инсон ақл-идрокининг куч ва билимлари тантанасига чексиз ишонч англашилган. Янги даврда Туркистонда маърифатпарварлик ғояларининг тарқалиши Гулханий, Аҳмад Дониш, Огаҳий, Нодира, Увайсий, Анбар отин, Муқимий, Фурқат каби ижодкорлар номи б-н боғлиқ. Миллий уйғониш даври бўлиб тарихга кирган XX а. бошларида жаҳидчилик ҳаракати кенг қулоч ёйди. Бу ҳаракатнинг илғор вакиллари саналган Беҳбудий, Авлоний, Тавалло, Сидқий Хондайлиқий,

Сўфизода, Фитрат, Хамза, Абдулла Қодирий Чўлпон сингари ёзувчи ва шоирлар халқнинг ижт-й онгини М. асосида тарбиялаш учун фидойилик кўрсатдилар. Жаҳидларнинг олиб борган барча ишлари — матбуотнинг йўлга қўйилиши, «Усули жаҳид» мактаби наз-яси ва амалиёти, театрчилик — ҳамма-хаммаси М.чиликка хизмат қилди. Мам-тимиз истиқлолга эришгандан сўнг ҳақиқий М.ни тиклаш ва тараққий эттириш учун кенг имкониятлар яратилди. Бугунги кунда халқимиз М.ини янада ошириш, юксак маъ-ят тамойиллари асосида М.ли ёш авлодни тарбиялаш бу соҳадаги энг устувор вазифага айланди. Илм-фан, маориф, таълим-тарбия тизимини янада такомиллаштириш, уларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга қаратилган қонунлар, қарорлар ва фармонлар ижросини таъминлаш мам-тимизни мазкур йўналишда жаҳоннинг илғор мам-тлари сафига қўшилишига хизмат қилмоқда.

МАЪРИФАТЛИ ИНСОН — ўқимишли киши, зиёли, илмли, ориф, фозил, олим, муаллим, устоз, мураббий, ахлоқан комил инсон. М.и. кўпроқ маориф соҳасида қўлланади. Бироқ, М.и. сўзи ўзагида ориф сўзи ҳам борлиги учун бу бирикмани нафақат таълимда, балки барча соҳалардаги илмларни эгаллаган ва барча ахлоқ меъёрларини ўзлаштирган одоб-ахлоқли кишиларга нисбатан қўлласа бўлади. М.и.нинг зидди жоҳил, саводсиз, беадаб инсондир. М.и. комил инсон б-н тенглаштирилади. Маъ-ят таянчи — М.и.лардир. Жам-тни М.и.ларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Жам-т элитасини, афкор оммасини М.и.лар белгилайди.

МАЪРИФАТПАРВАРЛИК — жам-т ҳаёти, унинг маън-й-маър-й соҳаларида намоён бўладиган жаҳолатга, ижт-й-сиёсий жоҳилликка зид бўлган иж-

т-й-фал-ий ва оммавий-демократик ҳаракатларни ифодаловчи т. Унинг мақсади муайян жам-т ҳаётини ғоявий жоҳиллик ва мафкуравий зўравонликдан, жаҳолат-парастиликдан озод этиб, эркин тафаккур, илғор маър-й фаолият орқали тар-ётнинг барча зарур моддий ва маън-й ютуқларига эришишдир. Фарбда XVIII а.га келиб М. ҳаракатининг Францияда бошланиши жам-тнинг туб ўзгаришлар учун етилганидан далолат берар эди. Фарбда «М.» атамаси биринчи бор XVIII а.да инг. шоири Ж.Милтоннинг «Йўқотилган жаннат» достонида қўлланган бўлса ҳам, у мутлақ қироллик тартиботлари мутлақлашган Франция заминиде амалиётга киритилди. Шу ҳам М. ҳаракатининг тарихий чегаралари «Давлат бу — мен» дейишгача бориб етган Людовик XIV давридан бошлаб, франц. буржуа инқилобигача (1789) бўлган тарихий даврни камраб олади. Демак, «М.» атамаси худди шу даврга нисбатан қўлланади. М. ғоясининг фал-й асоси ҳис-туйғу (сенсуализм) ва икки аслик (дуализм) қарашларидан иборат бўлиб, биринчиси М. ҳаракатининг бошланиш даврида, иккинчиси кейинги йиллардаги рив-ш жараёнларида кўпроқ аҳамият касб этган. М. ҳаракатиға Де Сент-Эвремон, А.Буленвиле, Бейл, Мелье каби таниқли алломалар асос солган бўлиб, кейинчалик Вольтер, Монтескье, Кондильяк, Ламетри, Гольбах, Дидро, Гелвещий, Руссо, Бюффон каби зарбадест тафаккур эгалари томонидан ривожлантирилган. Улар М. тамойилларини бутун Европа бўйлаб кенг тарқалишига ва ом-малашувига муваффақ бўлди. М. ғоялари «маърифат а.и»дан кейин ҳам кенг тарқалиб, ижт-й-сиёсий, миллий-озодлик ҳаракатларининг муҳим омили бўлиб хизмат қилди. XIX а. охири ва XX а. бошларида М.О. халқларининг миллий ҳаракатларини ғоявий-маър-й

тайёрлаб берган ва уларни рухлантириб турган маърифатпарварлар орасида Завқий, Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар ўғли, Аҳмад Дониш, М.Бехбудий, Мунаввар қори, А.Фитрат, А.Чўлпон, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Тавалло каби сиймоларни эътироф этиш лозим. Ўз-нда миллат озодлиги ва юрт фаровонлиги йўлида мардона курашган, бу йўлда кўп қурбонлар берган жадидлар ҳаракати М.нинг ёрқин ифодаси эди. Ш-дек, М. инсониятнинг бир жам-тдан иккинчи жам-тга, бир тарихий даврдан бошқа тарихий даврга ўтиши муҳим аҳамият касб этади. Замонанинг энг етук, онгли, оқ-қорани таниган, фидойи, элим деб, юртим деб яшовчи, узокни кўзловчи маъ-ятли сиймолари М. б-н шуғулланади. Маърифатпарварлар одатда давр учун, жам-тнинг бугуни ва келажаги учун муҳим бўлган ғояларни кўтариб чиқади ва шу ғояни амалга ошириш учун изчил кураш олиб боради. Ҳар бир даврнинг ўз маърифатпарварлари бўлади. Мас., Аҳмад Дониш 1869 йилда, яъни юрти вассалга айлантирилган даврда «Биз — ўзб.лар қачонгача ғафлат уйқусида ётамиз, қачон қолоқликдан қутуламиз», дея фикр юритган. Бу қолоқликдан қутулиш йўлини у маърифатда кўради, халқни маърифатли бўлишга чорлайди. Кейинроқ бошқа маърифатпарварлар ҳам шу ғояни ўз асарларида илгари сурганлар. XIX а.нинг охири ва XX а.нинг бошида вужудга келган жадидчилик ҳаракати вакиллари бу борада ибратли ишларни амалга оширганлар. Улар 1906 йилдан бошлаб, Туркистонда «Тараққий», «Хуршид», «Тужжор», «Самарқанд», «Ойина», «Бухоройи Шариф», «Умид» каби газета ва журналлар чиқарганлар, босмаҳона ва нашриётлар, кутубхоналар, театрлар, янгича мактаблар очганлар, хайрия жам-тларини тузганлар, ўтмиш мад-тимизни, тарихимизни тарғиб қилиш б-н

бирга оламшумул янгиликларни ҳам оммага етказишга ҳаракат қилиб, дунёвий билимларни ҳам чуқур эгаллашга даъват этганлар. Маърифатчилар халқни миллий уйғонишга даъват этиб, «Нажот — илму ирфонда» деб билганлар, халқни маъ-ят йўлига бошлашга ҳаракат қилганлар. Аммо чор истилочилари ва собиқ иттифок даври бунга имкон бермади. Мам-тимизда М.нинг кенг қулоқ ёйиши учун фақат истиқлол йилларида кенг имконият яратилди. Мустақилликка эришиш мун-ти б-н Ўз-нда М.нинг янги даври бошланди. Халқимиз тарихидаги М.ка йўналган ҳаракатлар истиқлол даврида сиёсатнинг бош ғоясига айланди. Энг аввало, тарихий-мад-й меросимиз, унинг асосини ташкил этган юрт ва миллат равнақи, ифтихори учун хизмат қилган, мустабид тузум даврида номи қораланган анъаналаримиз, моддий, мад-й ва маън-й ёдгорликларимиз, юртимиздан етишиб чиққан ва нафақат Ўз-н, балки бутун дунёга доврўф таратган илм-фан, давлат ва дин намояндалари, уларнинг Ватанимизга кўрсатган хизматларини халқ онгига сингдиришга эътибор берилди. Шу кабиларни тарғиб қилиш воситасида ватанпарварлик, халқпарварлик, истиқлолларга садоқат, қийинчиликларга сабр-тоқатлилик, тар-ётга интилиш, замон талабларига мувофиқлик, турли-туман таҳдидларга бардошлилик туйғуларини жонлантириш, халқни мустабид тузумнинг қуллик тафаккуридан халос қилишга катта аҳамият қаратилди. XX а. бошларидаги М.ка йўналтирилган индивидуал ҳаракатлар а. сўнгида давлат ва ҳукумат фаолиятининг бош ғоясига айланди. Мустақиллик даври М.ининг иккинчи босқичи XX а.нинг 90-йиллари ўрталарида маърифат воситалари ва ўчоқларини ҳар томонлама замонавийлаштиришга қаратилган қонунлар ва дастурларнинг ишлаб чиқиши ва

амалга татбиқ этилиши б-н бошланди. Мазкур қонунлар ва дастурлар асосида жам-тнинг мад-й кўринишида катта ўзгаришлар амалга оширилди. Биргина таълим тизимини ислоҳ қилиш ва барча соҳаларда билимли, илғор замонавий мутахассисларни тайёрлаш борасида салмоқли ютуқлар қўлга киритилди. М.ни юксалтиришнинг учинчи, энг оғир ва давомли босқичи янги а. бошларига тўғри келади. Бу даврда давлат ва ҳукумат томонидан мустақил мам-тга мос тарзда шаклланиб бўлган маъ-й дунёқараш, унинг ҳуқуқий асослари ва амалий воситаларини давомли равишда модернизациялашга кенг эътибор қаратилди. Буни бугунги кунда таълим тизимини илғор технологиялар б-н бойитиш, замонавий иншоотлар б-н таъминлаш, илм-фан манбаларини доимий янгилашиб бориши, ижодий, илмий салоҳиятни намоён қилишга кенг имкониятлар яратилиши, тадбиркорлик ва ташаббускорликнинг ривожлантирилишига ҳар томонлама шароитларнинг кенгайтирилиши кабиларда яққол кўриш мумкин. М.ни истиқлол даври, миллий ғоя унинг асосий т. ва тамойиллари орқали шакллантириш борасида маън-й-мад-й ҳаётнинг барча соҳаларида а.ларга татиғулик ишлар амалга оширилди. Илм-фан, мад-т ва санъат соҳасида илм.тад. ишлари б-н бир қаторда истиқлол даври, унинг кенг имкониятларини, моҳиятини акс эттирадиган, давр ва миллат қаҳрамони, унинг хус-ятларини кўрсатувчи асарлар яратилди. Ўзб. тилига давлат тили мақоми берилиши зиёлиларга – илм-фан, адабиёт ва санъат намояндаларига эркин ижод қилиш, халқ руҳини чуқур ҳис этиш орқали юксак савияда асарлар ёзиш имконини берди. Мустақиллик даври М.ининг муҳим хус-яти шундаки, унда бунёдкорлик, эзгу ишлар, Ватан равнақи юрт тинч-

лиги, диний бағрикенглик т.лари нафақат наз-й, айна пайтда, амалий жиҳатдан яхлит тарзда ўз ифодасини топмоқда. М. турли поғона ва даражаларда, тамойиллар асосида юксалиб бормоқда.

МАҚСАД – инсон амалий фаолиятининг аввалдан ўйлаб тайёрланган режаси ва натижаси. М. инсонлар маъ-ятида энг муҳим ўрин тутувчи ақлий-тафаккурий ҳодиса бўлиб, уни келажакнинг лойиҳаси, деб таърифлаш мумкин. Эҳтиёж, манфаат, мотив индивид ёки ижт-й гуруҳ хулқ-атвори, фаолиятининг муҳим таркибий қисмлари бўлса, М. фаолият йўналишини белгиловчи омилдир. М.нинг шаклланишига субъектнинг эҳтиёж ва манфаатлари кучли таъсир кўрсатади. М.нинг реал ва нореал, қисқа муддатли ва узоқ муддатга мўлжалланган, асосий ва иккинчи даражали ва б. турлари бор. Реал М.лар субъектнинг имкониятлари, атроф-муҳитнинг ҳолати, мад-ти ва маъ-яти ва объектив қонуниятларини ҳисобга олса, нореал М.лар фақатгина субъектнинг орзу-истакларини ифодалайди, атрофдаги вазиятни ҳисобга олмайди. М.сизлик — бу мўлжалсиз, шунчаки бесамар хатти-ҳаракатдир. М.сиз яшаш — маъносиз, моҳиятсиз мавжудликдир. М.сизлик инсонни орзу ҳавасини, кизерга кетаётганини истиқболда нималар кутаётганига бефарқликдир. М.сиз одам б-н мўлжалланган манзилга бориб бўлмаганидек, ундай кишининг хатти-ҳаракатлари «бўйсунувчан, тобеликдан», лоқайдликдан ёки маъносиз «саркашлик»дан иборат бўлади. М.сиз, ғоясиз, ҳар қандай одам турли-туман ғоявий-мафкуравий тажовузларга чалинувчан бўлади. Бундай кишилар маън-й қиёфасининг чеклангани б-н ажралиб туради. Жам-т ҳаётида жуда кўп жиноятлар ҳаётда аниқ М.га эга бўлмаслик оқибатида содир этилади. М.сизлик кўп ҳолларда ўсмирлик ва балоғат ёши-

даги ёшлар орасида кўзга ташланади.

МАҚОЛ — қисқа, чуқур маъноли, нутқда кенг қўлланадиган, барқарор шаклга эга халқ оғзаки ижоди жанрларидан бири. М.лар халқнинг, миллатнинг интеллектуал, мад-й, маър-й, маън-й савиясини қисқа ва лўнда фикрларда ифода этиш даражасидир. М.лар халқнинг кўп алик ҳаётий тажрибалари асосида юзага келади. М.лар хилма-хил мавзуларда бўлиб, турмушнинг турли масалаларини қамраб олади. М. нутқ жараёнида муайян вазиятда фикрни лўнда, таъсирчан, образли тарзда ифодалашда жуда ҳам қўл келади. Кўпинча ўғит, насиҳат мазмунида бўлади. М. ўз табиатига кўра, нутқда кўчма ёки ўз маъносида қўлланади, яъни айрим М.лар фақат кўчма («Куш уясида кўрганини қилади»), баъзан ўз маъносида («Дехқон бўлсанг, шудгор қил») ишлатилади.

МАҲАЛЛА (араб. жой, ўрин, макон) — 1) шаҳарнинг маълум бир худудини ўз ичига олган ва аҳолиси бир жамоага бирлашган, ўзини-ўзи бошқаришга асосланган ижт-й-худудий бўлаги; 2) айни бир худудда яшовчилар, М. аъзолари; 3) М. кенгаши ва у ўрнашган бино, М. гузари. М. тарихи қадим замонларга бориб тақалади. Тарихий манбаларда қайд этилишича, жез даврининг ёдгорлиги бўлган Сополлитепада 8 та оила яшаган. Кейинчалик, уларнинг сафига патриархал тизим асосида 100 дан ортиқ оилалар келиб қўшилган. Катта оилалар жамоасини оқсоқоллар бошқарган, улар эса ўз навбатида, оқсоқоллар кенгашига бирлашган. Демак, М. қадимда маҳаллий ҳокимиятнинг ўзига хос шакли, кўриниши тарзида фаолият кўрсатган. М.ларда тарихан шаклланган миллий ва маън-й кадриятларни ҳар томонлама ўрганиш, эъзозлаш ва изчил тарғиб

қилиш имкониятлари кенгдир. Шу боис, Ўз-нда мустақилликнинг илк даврларидан бошлаб, М. ин-тига катта аҳамият берилди ҳамда 1992 йил 12 сентябрда республика «Маҳалла» жамғармасини ташкил этиш тўғрисида» Фармон ва 1993 йил сентябрь ойида «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида» Қонун қабул қилинди. Маҳалла ўз аҳлининг маън-й, руҳий дунёси, мафкуравий онги ва тафаккури, инсонларнинг ўзаро алоқалари, оилавий мун-тларини шакллантирувчи, қўни-қўшничилик, қудандачилик каби муаммо ва масалаларни ҳал этувчи нодавлат ташкилотдир. У жам-т ҳаётида тинчлик ва осойишталикни, ҳамжихатлик ва ҳамкорликни сақлашда меҳр-оқибатлилик, шафқат ва мурувват каби усуллар б-н ҳар қандай мавжуд муаммоларнинг ечимини топа оладиган ижт-й ҳодисадир. Маҳалла аввало, соғлом ижт-й муҳитдир. Бу ерда кучли таъсирга эга бўлган жамоатчилик фикри М. аҳлининг хулқатвори, ўзаро мун-тларини адолат ва маън-й мезонлар асосида тартибга солиб туради. М.да кенг жамоатчилик ўртасида маън-й ишларни самарали йўлга қўйиш учун катта имкониятлар мавжуд. Айниқса, миллий кадриятлар, меҳр-оқибат, эл-юрт шаъни учун кураш каби фазилатлар камол топишида М.нинг ўрни бекиёс. Маҳалла доирасида амалга ошириладиган таълим ва саводхонлик курсларини ташкил этиш, анъанавий байрам ва тадбирлар пайтида муҳтож оилаларга ёрдам кўрсатиш, иқтидорли ёшларни рағбатлантириш, аёллар нуфузини ошириш, турли адолатсизликларнинг олдини олиш, ОАВ имкониятларидан фойдаланиш, бошқа муассасалар б-н ўзаро алоқани яхшилаш, ҳамкорликда тадбирлар уюштириш, турли авлод вакиллари ўртасидаги мун-тларни тақомиллаштириш орқали тарғибот

ўзига хос тарзда амалга оширилади. Яъни, бунда ҳам таъсир воситалари сифатида ижт-й реклама, турли курслар ташкил этиш, оилаларга психологик хизматни йўлга қўйиш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, оталар насихатлари асосида ёшларни тарбиялаш ишида кенг фойдаланиш, ОАВ орқали берилаётган маълумотларнинг психоллингвистик таҳлилини амалга ошириш, ижт-й фикрнинг М.лар бўйича мониторингини олиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Шунда М. фуқаролар, биринчи навбатда, ёшларни миллий ғоя руҳида тарбиялашнинг чинакам таъсирчан ўчоғига айланади.

МАҲАЛЛИЙЧИЛИК

— маҳаллий манфаатларни кўзлаб иш тутиш; миллий ва умумдавлат манфаатларини ҳисобга олмай, уларга зарар келтирувчи, тор маҳаллий манфаатлар доирасида фаолият юритиш. М. аслида қад. ва ўрта а.даги миллий тарқоқлик даврига хос бўлса-да, муайян шаклларда ҳоз. замон жам-тларида, айниқса, миллий манфаатларининг устунлигини тўлиқ англаб етмаган, бирликка эришмаган халқларда кўпроқ сақланиб қолган. Собик иттифоқдаги ҳукмрон мафкура М. илдиз отиши учун қулай шароит яратди. Мустабид тузум парчалашиб, асоратга тушган халқлар эндиликда ўз миллий давлатларини тузиб, янги жам-т қуришга киришдилар. Мулк ўзининг ҳақиқий эгасини топмоқда, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш устувор ва долзарб бўлиб қолди. Ана шундай шароитда М. ўзининг бутун салбий хус-ятлари б-н яққол намоён бўлади. М. этник-минтақавий фикр юритишнинг кўриниши бўлиб, миллий ўзликни англашдан минтақавий ўзликни англаш устунлик қилган шароитларда илдиз отади. М. тамойилининг кучайиши минтақаларнинг ўзини ўзи чегаралаб қўйишга, таркиб топган

хўжалик алоқаларининг кучсизланиши ва парчаланishiга, бинобарин, минтақанинг иқт-й жиҳатдан таназзулига олиб келиши мумкин. М. давлатнинг яхлитлигига реал хавф туғдиради. Мустақил Ўз-нда ҳуқуқий, демократик жам-т асослари мустаҳкамланиб, турли соҳа, тармоқдаги субъектларнинг эркинлиги ошиб борган сари М. ҳам барҳам топиб боради. Тарихий тар-ёт янги жам-тни қуриш учун, аввало, одамлар тафаккурини ўзгартириш, мустақил фикрлайдиган авлодни тарбиялаш зарурлигини яққол кўрсатди. Айни вақтда келажаги буюк давлат қуришга тўсиқ бўлаётган М. иллатидан халос бўлиш ва ягона мақсад атрофида, яъни адолатли, демократик жам-т барпо этиш йўлида бириктириш долзарб вазифа ҳисобланади. Маълумки, халқимизда оила ва қариндошлик мун-тлари маън-й қадриятларнинг муҳим манбаи саналади. Катталарни ҳурмат қилиш, ўзаро ёрдамлашиш, келажак авлод ҳақида ғамхўрлик қилиш ҳамини унинг асосий қоидалари бўлиб келган. Афсуски, бу қадриятларга ҳам совет даврида жиддий путур етди. Мазкур тузум хусусий тадбиркорликни тақиқлаб, «яқинларини қўллаш»га қарши кураш баҳонасида оилалардаги ва қариндош-уруғ ичидаги касбий кўникмаларнинг мерос бўлиб ўтишини йўққа чиқарди. Натижада бу кўникмалар ва ахлоқий меъёрлар тўсиққа учради. Уруғ-аймоқчилик ва ошна-оғайнигарчиликнинг ижт-й бузук шакллари юзага кела бошлади. Шу б-н бирга, қариндошларнинг ўзаро ёрдами баъзи ҳолларда жам-т тарётини секинлаштирадиган танишбилишчилик, М.ка айланиб кетди. Истиклол йилларида бу каби салбий иллатларнинг янги жам-т қуришнинг демократик мезонларига зид экани англаб етилди. Бугунги кунда халқимизнинг мақсад-муддаоларига тўғри келмайдиган салбий қусурлардан халос бўлиш

чоралари кўрилмоқда. Айниқса, бу борада соғлом демократик жараёнлар муҳим ўрин тутмоқда. Демак, ёш авлодни турли маън-й таъжувулардан ҳимоя қилиш ҳақида гапирганда, нафақат халқимизни улуғлайдиган юксак фазилатлар, ш-дек, унинг рив-шига салбий таъсир кўрсатаётган, эски замонлардан қолиб келаётган номаъқул одатларни бартараф этиш зарурлигини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Бу борада, биринчи навбатда, қариндошуруғчилик, М. ва манфаатпарастлик каби иллатлардан жам-тимизни тозалаш ўта муҳим масала бўлиб, у кенг жамоатчилигимиз, айниқса, зиёлилар, олим ва адиблар, санъат ва мад-т аҳли, ўз фаолиятини маъят соҳасига бағишлаган барча инсонларнинг диққат марказида туриши ва масъулиятига айланиши зарур.

МЕДИТАЦИЯ (лот. *meditatio* — фикрлаш) — ақлий фаолиятни муайян бир нарсада тўлиқ жамлаш ҳолати. Бу жараён мууроқаба деб ҳам аталади. Ақл инсоннинг барча ҳис-туйғулари фаолиятини бошқариб турувчи субстанция ҳисобланади. Агар инсоннинг ақли муайян нарса (объект) ҳақидаги ўйлар б-н машғул бўлса, ақл бошқараётган ҳис-туйғулар ҳам, ўзларининг бошқа ҳаракатларини тарк этиб, шу жараён б-н банд бўлади. Мууроқаба жараёнида инсон ўзининг ҳиссиётлари орқали тасаввур қилиш мумкин бўлган объект (қиёфа) бўлиши шарт. Муқорабага тасаввуфда, суфийлар таълимотида муршид ва мурид киришади. М. б-н асосан йоғлар шуғулланади. Мууроқаба қилиш объектлари, яъни йоғ олдиға қўйган мақсадларига мувофиқ жараён ҳар хил бўлади: дхян-йога, карма-йога бхакти-йога ва ҳ.к.

МЕНТАЛИТЕТ (лот. *mens* — ақл, идрок) — жам-т, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихий

таркиб топган тафаккур даражаси, маън-й салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян, ижт-й шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, руҳий қувватини ифода этувчи т. Жам-т, миллат ёки шахснинг М.и уларнинг ўзига хос миллий анъаналари, расм-русумлари, урф-о.лари, диний эътиқод ва қарашларини ҳам қамраб олади. Жам-тнинг, миллатнинг, маълум бир жам-тнинг ёки шахснинг М.ини ўрганиш унга жиддий ёндашишни талаб қилади. Бунинг учун жуда кўп омиллар: ушбу миллат яшаб турган шарт-шароит, тарихий давр, унинг ўтмиши, миллатнинг руҳияти ва б. бир қатор жиҳатлар инobatга олиниши, бошқа миллатлар б-н қиёсий таҳлил этилиши лозим. Ўзб. миллати М.тининг шаклланиш жараёни деярли уч ярим минг йиллик тарихга эга. А.лар давомида ўзб. халқи муҳим савдо-сотик, илм-фан, меъморчилик, ҳунармандчилик марказлари, халқлар ва мам-тларни бир-бири б-н боғлаб турган йўллар чорраҳасида яшагани сабабли, унинг М.и тараққий этиб борган. Оламни идрок этишнинг ижт-й-мад-й ва этник жиҳатлари М.ни шакллантиради ва унда сайқал топади. Дунёнинг турли чеккасида истиқомат қилувчи кишилар учун турлича М. хосдир. Уни фикрлаш, ҳис этиш ва ишонишнинг чуқур манбаи сифатида тушуниш мумкин. М. тилда, анъаналарда, одатларда, онгнинг ўз-ўзини бошқаришида намоён бўлади ва шу маънода у ижт-й онгнинг индивидуал онгдан юқори даражаси ҳисобланиб, кўпинча муайян индивид томонидан идрок этилмайди ва таҳлил қилинмайди, лекин унинг иродасидан холи тарзда хулқ-атворида ва иборалари-да ўз аксини топади. М. даражасида ўтмиш мад-ти ўз сирларини гўё «ошқор этади». Тил М.и оламни тил орқали тасаввур этиш усули. Оддий кишилар ва олий зотлар М.и шўролар тизими

давридаги ва ундан олдинги М. авторитар, қишлоқ хўжалик ходими ва бюрократ М.и ҳақида гапириш мумкин. Ҳар бир миллатнинг М. турфа хил ва ўзига хосдир. Бу ҳол ўз этник мансублигини идрок этишга ёрдам беради, ижт-й ҳамда ахлоқий тажриба миллий шаклларининг авлоддан авлодга ўтишида восита ва зифасини ўтайди. М. маълум даражада муайян мам-т, сиёсий ҳаёт, этник ва мад-й анъаналар, ижт-й алоқаларга боғлиқдир. М. нисбатан муқим, барқарор ҳодиса бўлсада, оммавий онгда иқтисодиёт ва руҳиятдаги мулоқот, силжишлар ва ҳокимият шаклига боғлиқ ҳолда М.да ўзгаришлар юз бериши мумкин. М. илдизлари қанчалик чуқур экани айниқса фольклор мад-тида намоён бўлади. М. ижт-й тарихининг ажралмас жиҳати сифатида кишиларнинг т. ва тасавурлари орқали ифодаланади. Бу т. ва тасавурлар эса тил, ижт-й мун-т, дин, мад-т орқали кишилар онгига сингдирилади.

МЕРОС — ижт-й, иқт-й, маън-й ва ҳуқуқий жиҳатдан хилма-хил мазмунга эга бўлган сермаъно т.: 1) ижт-й маънода, аждодлардан авлодларга ворисийлик асосида ўтиб келаётган, инсоният томонидан ўтмишда яратилган барча моддий ва маън-й бойликларни ифодалайди. Улар оғзаки ва ёзма шаклларда ҳамда ўтмишда яратилган ва бугунги кунда ҳам ўз мавқеини, қадрини сақлаб қолган ҳамда сақланиб келаётган осорياتикалар, барча моддий ва маън-й ҳаётда эришилган ютуқлар; билим ва кўникмалар, тажрибаларни билдиради. М. мансублилигига кўра алоҳида шахс, оила, гуруҳ, жамоа, ҳудуд, миллат, давлат, умминсоний даражаларга бўлиниши мумкин. М. мад-й, тарихий, моддий ва маън-й турларга ҳам ажратилади. Бу турлар ҳам ўз навбатида алоҳида қисмларга эга бўлиб, мас., мад-й мерос объектив ва ин-

дивидуал, анъанавий ва замонавий кўринишларда намоён бўлади; 2) ҳуқуқий маънода, фуқаронинг вафот этиши ёки унинг вафоти суд-ҳуқуқ органлари томонидан қайд қилиниши б-н унинг ворисларига бериладиган мол-мулкни англа-тади.

МЕХАНИЦИЗМ — объектив воқеликдаги барча нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг ўзгариши ва рив-шини механика қонунлари б-н изоҳловчи дунёқараш. XVIII аларда мумтоз механика шаклланиши, рив-ши ҳамда механика қонунларининг мутлақлаштирилиши таъсирида оламнинг механик манзараси вужудга келади. М. таълимоти-га кўра, табиатдаги барча нарсалар, атомлардан тортиб сайёраларгача ўзгармас унсурлардан таркиб топган механик тизимдан иборат ва бу унсурларнинг ҳаракати механика қонунлари б-н белгиланади.

МЕЪЁР — объектнинг сифат ва миқдорий жиҳатдан ўзаро боғлиқлигини англатадиган, мазмун ва шакл, имконият ва воқелик ўртасидаги зарурий уйғунлик таъминланишини ифодалайдиган фал-й т. М. т.си дастлаб Қад. Хиндистон, Хитой ва Юнонистондаги фал-ий қарашларда ўз ифодасини топган. М.О. мутафаккирлари (Ибн Сино, Беруний ва ш.к.) асарларида ҳам М. т.си таҳлил этилган. Улар ўз асарларида табиий ва маън-й-руҳий М.га оид фикр-мулоҳазаларни билдирганлар. М. фал-ий категория сифатида Гегель фал.сида атрофлича таҳлил этилган. Ҳар қандай объектнинг сифати муайян миқдор (моддий тизимларнинг хус-ятлари, унсурлари, сони ва ҳ.к.) б-н узвий боғлиқлиги б-н белгиланади. Уларнинг талабларига риоя қилиш кундалик турмушимизда ҳамда билиш жараёнида кўзланган мақсадга эришимизга имкон беради. Мас.,

«Таъриф тенг ҳажмли бўлиши керак», деган қоидага риоя этиш т.га бериладиган таърифнинг мантиқан тўғри бўлишини таъминлайдиган шартлардан биридир. Агар бу қоида талаби бузилса, таъриф ҳаддан ташқари кенг (мас., «Фан — билимлар тизими») ёки ҳаддан ташқари тор (мас., «Фан — ғояларда ифода этилган билимлар тизими») бўлиб қолади. Гапда ифодаланган М.лар ҳукмни (мулоҳазани) ифода қилиши ҳам, қилмаслиги ҳам мумкин. Мас., «Урушни тарғиб қилиш қатъиян ман қилинади», деган гап М.ий фикр, ҳукмни (мулоҳазани) ифода этмайди. «Саидов ЎЗР. фуқароси сифатида меҳнат қилиш ҳуқуқига эга», деган фикр эса М. (М.ий қоида) ҳақидаги ҳукм (мулоҳаза) ҳисобланади; бунда М. «ЎЗР фуқаролари меҳнат қилиш ҳуқуқига эга», деган фикрдан иборат; ш.у. ҳам у мантиқий қийматга эга, яъни чин фикрни ифода этади. Демак, М. ҳақидаги ҳукмлар (М.ий ҳукмлар) бошқа ҳукмлар сингари мантиқий қийматга эга, яъни тўғри ёки хато фикрни ифода этади. М.лар илмий билишда қоидаларни, услубларни, ҳуқуқий соҳада — ҳуқуқий-М.ий ҳужжатларни (мас., қонунлар, кодекслар, буйруқлар ва ш.к.ни), ахлоқ-одоб М.ларини ва б. соҳалардаги норматив фикрларни ифодалайди. Уларнинг билишдаги ва амалиётдаги аҳамияти ана шу б-н белгиланади. М. доирасида миқдор ўзгаришларининг чегараси мавжуд. Ушбу чегарадан (миқдор ўзгаришлари, унсурларининг катта-кичиклиги, дискретлиги, даврийлиги, боғланиш тартиби, тузилиши, ҳаракати ва ҳ.к.) ҳатлаб ўтилганда, объект бошқа шаклда намоён бўлиши мумкин. М. объектнинг сифат ўзгаришлари, ўз навбатида, миқдорий ўзгаришларга олиб келади. М. мусиқада ритм, гармония, архитектурада ансамбль ва ҳ.к. асосини ташкил этади. Жамтада М. категорияси муҳим илмий-наз-й ва амалий аҳамиятга эга.

МЕҲМОН — ўзга хонадон, маҳалла, юртга самимий ришталарни боғлаш, эзгу ният ва ишларни амалга ошириш мақсадида ташриф буюрувчи киши ёки кишиларни ифодаловчи т. М. келишини халқимиз эзгулик, яхшилик рамзи деб ҳисоблайди. Маълумки, ҳар қандай жам-тда яшаётган кишилар бир-бирлари б-н моддий ва маън-й мун-тларга киришади. Маън-й алоқаларнинг бир қиррасини меҳмон-меzbонлик мун-тлари ташкил этади. Одамларнинг бир-бири б-н борди-келди қилиши, мулоқотда бўлиши, бир-бирига меҳр-оқибат, мурувват кўрсатиши, М.лик ва меzbонлик алоқаларини боғлашлари инсоний фазилат ҳисобланади. Меҳмондўстлик ўзб. халқининг минг йиллар мобайнида таркиб топиб, тажрибасидан ўтиб барчага манзур бўлган прогрессив ва демократик характердаги анъанасидир. М. кутиш юксак одоб, ахлоқ, нафосат, умуман олганда, маъ-ят мактаби ҳисобланади. Меҳмондўстлик орқали дўстлик, ўртоқлик, одамгарчилик, инсонпарварлик туйғуларни шакллантирилади.

МЕҲМОНДОРЧИЛИК ОДОБИ (қоидалари) — инсонларнинг юксак инсоний ва самимий фазилатлари асосига қурилган меҳмонга бориш ва меҳмон кутиш борасидаги ўзаро мулоқоти ва мун-тларида амал қилинадиган одоб-ахлоқ талаблари, муайян тартиб-қоида ва удумларни ифодаладиган т. М.о.халқ турмуш тарзининг ғоятда нозик, юксак мад-ти ва маън-й қадрияти ҳисобланади. М.о.ни билиш, унга амал қилиш маъятлилик белгисидир. Халқимизга хос меҳмондорчиликда қайси уйга меҳмон келса, дарҳол дастурхон ёзилиб, нон ушатилади. М.о. борасида ҳар бир минтақанинг ўзига хос хус-ятлари ҳам мавжуд. Фарғона водийси ва Самарқандда меҳмонга даставвал иссиқ кўк чой берилади.

Тошкентда эса хушбўй фамилчой дамлаш одат тусига кирган. Келган меҳмонга дарҳол қатик таклиф этиш ёки нонуштасига албатта қатик бериш Наманганда яхши одат тусини олган. Сурхондарёликларга меҳмонга борилса, хушбўй кўк чой б-н бирга арча ўтинида пиширилган тандир кабоб келтирилиб, меҳмон ҳурмати жойига қўйилади. Хоразмликлар меҳмонни махсус тайёрланган палов б-н сийлайдилар. Қорақалпоқларнинг балиқ кабоби б-н кулчатойини еган меҳмон у ёқдан яхши таассуротлар б-н қайтади. Фарғона ва Андижонда меҳмон келган хонадонга қўшнилар ҳурмат юзасидан дастурхон чиқарадилар... Меҳмоннинг муҳими ва номуҳими, катгаси ёки кичиги бўлмайди. Меҳмонга сарпо кийдириш одатининг икки маъноси бор. Бири — ўзининг яқин кишисига, қариндошига сарпо кийдирганда узоқлашмаслик, бегоналашмаслик, ҳамжихатлик истаги билдирилади. Иккинчиси — бегонага сарпо кийдириш у б-н дўстлашганлик, қариндошга айланганлик ёки қадрдон бўлиб қолганликнинг рамзий ифодаси ҳисобланади. Ш.саб. хориждан келиб, эл-юрт меҳмони бўлган кишиларга ҳам миллий уст-бош кийдириш анъанага айланиб кетган. Меҳмондорчилик қоидаларидан бири шуки, меҳмон келган уйда бақириб гаплашиш, шовқин солиш, унинг ҳузурида ади-бади айтишиш, уришиб қолиш у ёқда турсин, ҳатто кесатиб гапириб ҳам бўлмайди. Меҳмонга озор бермасликка интилиш эса одамларни қовуштириб, меҳр-оқибатли қилади, дўстлик ва биродарликни келтириб чиқаради, оилада бир-бирига меҳр-муҳаббат, ҳамжихатлик, хотиржамликни янада кучайтиради. М.о. аввало, одамларни меҳмонга таклиф этишдан бошланади. Таклиф этиладиган кишининг вақти бор-йўқлиги билиб олинганидан кейинги-

на уни меҳмонга чақириш мумкин. Меҳмонлар келадиган пайтда дарвоза очиқ туриши керак. Уларни эшик олдида самимият ва очиққўнгиллик б-н кутиб олиш лозим. Совға олиб келганларга ҳам, самимий саломи б-н келганларга ҳам баб-баравар миннатдорлик билдирилади. Сўнг меҳмоннинг ечинишига ёрдамлашиш ва қўл ювганда сочиқ тутиш зарур. Меҳмон келиши олдидан болаларни ювинтириб, яхши кийинтириб қўйиш жуда муҳим. Бу нарса болаларда ҳам меҳмондорчилик аҳамиятини англаш ҳиссини уйғотади. Меҳмон ҳузурида болалар шўхлик қилса, уларга танбех бермаслик керак, чунки бу ҳолат меҳмоннинг иззат-нафсига тегиши мумкин. Меҳмондорчиликни уюштиришда ҳисобга олинадиган жиҳатлар кўп. Қишлоқдан шаҳарга келган меҳмон шаҳар айлангиси, дўконларга киргиси, театрга боргиси келади. Шаҳардан қишлоққа борган меҳмон эса табиатдан баҳра олишни хоҳлайди. Мезбон ана шу ҳолатларни ҳисобга олиши ва диққатга сазовор жойларни азиз меҳмонга таништириши лозим бўлади. М.о.га кўра, дастурхонни чиройли безатиш ва меҳмонни рисоладагидай кутиб олиш ҳам бир санъатдир. Меҳмон учун тузаладиган дастурхон оила аъзолари учун ясатиладиган дастурхондан фарқ қилади. Тўйларда дастурхон бошқача безалади, байрам дастурхони ўзгача бўлади. Дастурхон тузашда икки қоида бор: бири — моддий шароитларни, иккинчиси эса маън-й шароитларни таъминладир. Дастурхонга қўйиладиган таомлар хилма-хиллиги, миқдори ва сифати, овқатланиш асбобларининг етарли миқдорда мавжудлиги, дастурхон тузаладиган жой покиза, қишда иссиқ, ёзда салқин бўлиши — буларнинг ҳаммаси моддий шароитларга киради. Маън-й шароитга меҳмонларни эъзозлаб кутиб олиш, дўстлик ва самимийлик кўрсатиб,

уларга сидқидилдан хизмат қилиш киради. М.о.қоидаларидан яна бири шундаки, бу санъатга оилада ўғил ва қизлар ёшлигиданок ўргатиб борилади, токи улар воёга етганларида турли таомларни тайёрлай билсин, уйига келадиган кишиларни кўнгилдагидек кутиб оладиган меҳмондўст бўлиб етишсин. Қоидага кўра, мезбон учун барча меҳмон бирдек қадрли, бироқ у кексаларга, жамоат орасида обрў қозонган, меҳнати ва билими, истеъдоди ва санъати б-н машхур кишиларга, умуман, эл-юртга хизмат кўрсатган инсонларга алоҳида эътибор бериши зарур. Уларга яхши илтифот, ширин тақаллуф кўрсатиш орқали барча меҳмонлар ҳурмат қилинган бўлади. Бундай инсонлар ўз юриштуриши, билими, инсонпарварлиги, юксак маъ-яти б-н мезбон ва барча меҳмонларга ибрат бўлади. Бу эса меҳмондорчиликнинг оддий борди-келди воситасига эмас, балки ўзига хос одоб-ахлоқ, маъ-ят-маърифат мактабига айланишига сабаб бўлади.

МЕҲМОНДЎСТЛИК — маън-й фазилат сифатида меҳмоннавозлик, меҳмон кутишни одатга айлантиришни ифодалайдиган т. М. барча миллатларга ва элатларга хос. Бироқ, бу хус-ят турли миллатларда турли даражада намоён бўлади. М. хус-ятининг муайян халқда рив-ши ўша халқнинг ўтмиши, тарихи б-н боғлиқ. Савдо б-н кўпроқ шуғулланган халқларда бу хус-ят юқорироқ даражада ривожланган. Мас., Буюк Ипак йўлида жойлашган халқларда, жум-н ўзб.ларда бу хус-ят азалдан юксак даражада ривожланиб, сайқал топиб келмоқда. Бунинг сабабларидан бири шундаки, меҳмонхоналар ривожланмаган қад. даврда савдогарлар йўл-йўлакай турли хонадонларда, хусусий уйларда тўхташига тўғри келган. Меҳмондўст бўлмаган қишлоқлар, овулларни савдогар-

лар четлаб ўтган. Оқибатда савдогарларга М. кўрсатмаган қишлоқ ва овуллар тар-ётдан ортда қолган. М.нинг рив-шига адабиёт ва санъатнинг таъсири ҳам беқиёс. М. он-гида, менталитетида жамоавийлик тамойили устун бўлган миллатлар учун кўпроқ хос. Индивидуализм устувор бўлган мам-тларда М. иккинчи, учинчи даражали аҳамият касб этади. Чунки индивидуализм жамоавийликнинг ва айни пайтда М.нинг зидди бўлиб, шахснинг ички, индивидуал сифатларини олдинги ўринга, унинг ташқи муҳит б-н боғлиқ сифатларини кейинги ўринга қўядиган таълимот ва қарашдир. М.нинг туб моҳияти инсонни улуглаш, унга ҳурмат кўрсатиш б-н боғлиқ. Ш.у. ҳам Шарқ фал.си ва адабиётида М. ва меҳмоннавозликка алоҳида эътибор қаратилган. «Уйлари-га меҳмон қўнмайдиган кишилар ёмон одамлардирлар», дейилади ҳадислардан бирида. М.ка алоҳида ҳурмат б-н қаралиши меҳмон кутиш одоби, расм-русумларига катта эътибор берилишида ҳам намоён бўлади. Бунда меҳмонни кутиб олишдан қузатгунга қадар, мезбон ўзини қандай тутиши кераклиги ва қоидалари батафсил ишлаб чиқилган. М.да меҳмонни очиқ юз б-н кутиб олиш ва кузатиш жуда муҳим экани кўп мақоллар, ҳикматлар ва бадий асарларда алоҳида таъкидланади.

МЕҲНАТ ИНТИЗОМИ — шахснинг меҳнат жараёнида амал қилиши шарт қилиб белгиланган, давлат қонунлари, ташкилот меъ-ёрий ҳужжатлари ва қонунларда акс этмаган, лекин шахс маън-й, ахлоқий мун-тларидан келиб чиқадиган тартиб-қоидалар, меҳнат ваколати, бурч ва эркинликларни қамраб олувчи т. М.и.ни йўлга қўйишда ҳар бир жам-тдаги қадриятлар, урф-о.лар, маъ-ят, мад-т, меҳнатга мун-т, мафкура каби омиллар эътиборга олина-

ди. Ўз-н мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ М.и. мамтимизда фуқаролик жам-ти ва ҳуқуқий давлат қуриш борасидаги стратегик мақсадларнинг таркибий қисмларидан бирига айланди. Ш.у. бевосита демократик тар-ётнинг барча тамойилларига риоя қилган ҳолда М.и. масаласида давлат томонидан қабул қилинадиган қарорларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва бажаришда жамоатчилик фикридан самарали фойдаланишга эътибор берилмоқда. Бу борада жам-тнинг барча тизимида, аввало ҳокимият муассасаларида самарали иш олиб боровчи меҳнат жамоаларининг роли ғоят муҳимдир. М.и. б-н боғлиқ ташаббускорлик, ташкилотчилик ишлари раҳбар ходимларнинг эътиборида туриши М.и.нинг таъминланишида муҳим ўрин тутди. Бу эса раҳбар бошқараётган жамоанинг маън-й иқлимига боғлиқ бўлиб, одамлардаги меҳнатга бўлган мун-т ва сайъ-ҳаракатларнинг фаоллашувига катта ёрдам беради. М.и.ни мустаҳкамлашда ҳар бир ходимнинг маън-й жиҳатдан юксаклиги, ишга ҳалол мун-тда бўлиши, ишлаб чиқаришни рив-ши ва соғлом муҳитни вужудга келтиришида муҳим роль ўйнайди. Агар интизом ва мустаҳкам жамоат тартиби бўлмаса, демократик тамойилларни амалга ошириб бўлмайди. Қонунчилик ички тартиб-қоидаларининг талаби шундан иборатки, ташкилот учун ўзининг бор имконияти ва билими б-н виждонан ишловчи ходимларни тақдирлаш ва интизомини бузувчиларни жазолаш вазифаси ҳам юклатилади. Меҳнат қонунчилигида турли касбда фаолият юритувчи жамоаларнинг ходимлари меҳнат бурчларини намунали бажаргани, меҳнат унумдорлигини оширгани, узоқ вақт ва бенуқсон ишлагани, хизматда ташаббускорлиги учун уларни моддий ва маън-й тақдирлаб бориш назарда тутилади. Мас., ижт-й

соҳада меҳнат жамоа маъмурияти касба уюшмаси меҳнат фаоллари б-н келишилган ҳолда раҳматнома эълон қилиш, бир йўла мукофотлар ва қимматбаҳо совғалар бериш, ходимларни Фахрий ёрлик б-н мукофотлаш, меҳнат дафтарига ва ҳурмат тахтасига ёзиш ҳуқуқига эга. Социал-мад-й ва уй-жой маиший хизмат кўрсатиш соҳасидаги имтиёзлар, Мас., уй-жой шароитини яхшилаш, соғломлаштириш оромгоҳларига йўлланмалар бериш ва ҳ.к.лар ҳам ходимларни рағбатлантиришнинг энг самарали усулларидандир. Бу тадбирлардан тўғри фойдаланиш муассаса раҳбарлари ва мутахассисларига бевосита боғлиқ. Қолаверса, М.и.нинг бундай рағбатлантириб борилиши шахснинг маъ-ятини шакллантириш ва М.и.нинг табиий эҳтиёжга айланишига хизмат қилади. Бироқ, ижт-й муассасалар раҳбарлари фаолиятда фақат яхши ходимларни тақдирлашга эътиборни қаратиб келмоқда. Меҳнат интизомини бузувчи кишиларни принципаал ва қатъий жазолаш, уларга нисбатан ижт-й таъсир ва интизомий жазо чораларини қўллаш ҳам муҳимдир. М.и.нинг ҳуқуқий асосларини бузувчиларга нисбатан маъмурият Ички меҳнат тартиб қоидаларига ва амалдаги меҳнат қонунчилигига мувофиқ интизомий жазо чораларини қўллаши, ш-дек, ижт-й таъсир чораларини кўриши мумкин. Бундай жазоларга танбех, ҳайфсан, қатъий ҳайфсан, уч ойгача кам иш ҳақи тўланадиган ишга ўтказиб қўйиш ёки шу муддат давомида қуйи вазифага тушириш, М.и.ни мунтазам бузиб келгани ёки узрсиз сабаблар б-н ишга келмагани учун ишдан бўшатиш чораларини кўриши мумкин. Шу б-н бирга, маъмурият интизом жазосини қўллаш ўрнига М.и.ни бузганлик тўғрисидаги масалани жамоатчилик муҳокамасига қўйиши ёки жамоат ташкилотларининг муҳокамасига беришга ҳам

хақлидир. Интизомий ёки ижт-й жазо чораларининг қўлланишидан қатъи назар, интизомни жиддий равишда бузган ходимлар қўшимча имтиёзлардан, мукофот пулидан ёки соғломлаштириш оромгоҳлари учун йўлланмалардан тўлиқ ёки қисман маҳрум этилиши мумкин. Интизомий жазо чоралари тўғри қўлланилган ва суиистеъмол қилинмаган ҳамда меҳнат қонунларига ва белгиланган қоидаларга риоя қилинган жойда бу чораларнинг самарадорлиги, одатда, юқори бўлади. Фақат шундай ҳоллардагина интизомий жазо чораларининг нафақат жазоловчи таъсири, балки тарбиявий роли ҳам таъминланади. М.и. б-н боғлиқ жазо чораларини асосан раҳбар қўллар экан, у бунга ҳаддан ортик берилиб кетмаслиги керак. Зеро, бундай ёндашув ижт-й-маън-й муҳитнинг бузилишига, жамоада раҳбарнинг обрў-эътиборининг пасайишига олиб келиши мумкин. Дарҳақиқат, жазо чоралари пухта ўйлаб кўрилмай бўлар-бўлмасга қўлланаверса, жазонинг таъсирчанлиги, меҳнатга оқилона мун-т бўлишига путур етади. Кўп ҳолларда айрим ходимлар интизомий жазо чораларига маънан мослашади ёки кўникиб қолади ва ҳатто М.и.ни ашаддий бузувчилар ҳам жазо чораларини ўзларининг ножўя ҳаракатларининг натижаси деб эмас, балки раҳбар феъл-атвори б-н боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Ш.у. баъзан интизомий жазога тортиш ўрнига М.и.ни бузганлик тўғрисидаги масалани жамоат ташкилотларининг, бутун жамоанинг ёки ўртоқлик судини муҳокамасига ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Хуллас, ҳар бир жамоада фаолият кўрсатаётган раҳбарнинг шахсий, ўзига хос индивидуал сифатлари, маън-й фазилатлари янги замон шароитида шаклланаётган экан, ўзгараётган ижт-й маън-й муҳит М.и.ни янгича ҳуқуқий талаблар асосида таъминлаш, умуман

бошқарув тизимини ҳам янги технологиялар талабига биноан ислоҳ қилиш, янгича дунёқарашга эга бўлган раҳбар кадрларни тарбиялашни тақозо этмоқда.

МЕҲНАТ ЭСТЕТИКАСИ — эстетик категория сифатида инсоннинг ижт-й ва индивидуал ишлаб чиқариш жараёнида гўзалликка нисбатан мун-тини ифодалайди. Инсон меҳнатининг эстетик хус-ятлари илк бор Сукрот суҳбатларида, Аристотелнинг «Поэтика»си, Витрувининг «Меъморчилик ҳақида ўн китоб» асарларида тадқиқ этилган. Европанинг индустриал тар-ёт даврига хос М. э. муаммолари И.Кант томонидан фаллий таҳлил этилган. Шу б-н бирга, мумтоз эстетикада ишлаб чиқариш эстетикаси амалиёт б-н узвий боғлиқ алоҳида йўналиш сифатида қарор топган. М.э. жам-т моддий неъматларини ишлаб чиқариш шароитлари ва унинг натижаларини эстетик ўзлаштириш жараёнини англатади. Илмий-техника тар-ёти ишлаб чиқариш жараёнларини эстетик таъминлаш заруратни вужудга келтирди. Натижада М.э.да янги тармоқ — дизайн (безак санъати) ажралиб чиқди. М.э. моддий-бадий мад-тнинг конкрет шакли, меҳнатни нафосат қонунлари асосида ташкил этишдир. М.э. ишлаб чиқариш жараёнларида ходимларнинг иш муҳитини эстетик безаш, меҳнат маҳсулотларини бадий жиҳозлаш, гўзаллик тамойиллари асосида меҳнат унумдорлигини оширишга қаратилган фаолиятни ўз ичига олади. М.э. санъат наз-яси б-н диалектик боғлиқ ҳолда ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида гўзаллик қонуниятларини қарор топишига, эстетик дид ва туйғуни шакллантиришга хизмат қилади. М.э. жам-т маъ-ятининг ажралмас қисми сифатида инсонни ҳар томонлама баркамол бўлиб вояга етишида зарур тарбиявий восита ҳамдир.

МЕҲНАТСЕВАРЛИК — маън-й фазилат сифатида шахснинг иш-чанлиги, меҳнатни, ишни хуш кўриши ва умуман, инсоннинг меҳнатга мун-тини ифодаловчи т. Унинг натижалари эришилган ютуқ, қўлга киритилган ҳосил ёки маҳсулотнинг миқдори ва сифати б-н ўлчанади. М.нинг зидди ялқовлик, дангасалик, танбаллик, боқиманадалиқдир. Ҳар қандай жам-тда ёшларни М. руҳида тарбиялашга ҳаракат қилинади. Чунки меҳнат қилмайдиган одам бошқалар ҳисобига кун кечиради, у оила, жамоа ва жам-т тар-ётига ҳалақит беради. М. меҳнатнинг ҳар қандай турига нисбатан намоён бўлмаслиги ҳам мумкин. Мас., айрим кишилар ақлий меҳнатни ёқтирмаслиги, жисмоний меҳнат б-н эса жон-дили б-н шуғулланиши, бошқалар эса жисмоний меҳнатни ёқтирмаслиги мумкин. М.нинг шаклланиши фақат шахснинг ички сифатларига эмас, жам-тда мавжуд ижт-й мун-тлар, меҳнат ва маҳсулот тақсимооти тамойилларига ҳам боғлиқ. Мас., шахс ўз ерида унумли ва чин кўнгилдан меҳнат қилиши, бошқаларнинг ерида эса мажбуран, номигагина меҳнат қилиши мумкин. Меҳнат натижаларидан баҳраманд бўлиш имконияти М.нинг кенгроқ ва чуқурроқ ёйилишига хизмат қилади. Меҳнат натижаларидан баҳраманд бўлиш имконияти пасайиб кетса, М. миқёси ва даражаси ҳам камаяди. М.нинг қай даражада ёйилиши, унинг ижт-й қадриятга айланиши кўп жиҳатдан меҳнатнинг хус-ятларига боғлиқ. Мустамлака мам-тларда меҳнат кўпинча мажбурий бўлган. Унинг меваларидан асосан мустабид давлат кўпроқ баҳраманд бўлган. Бундай муҳитда М.нинг кенг ёйилиши мантиққа зид бўлади. Бундай шароитда меҳнат ихтиёрий ва яхши кайфият б-н бажарилган фаолият тури эмас, мажбуран бажарилган кўнгилсиз фаолиятга айланади. М.нинг жам-

тда ёйилиш миқёси ижт-й тар-ётга бевосита таъсир ўтказиши, боқимандаликнинг авж олиши эса мам-тни инқирозга олиб келади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида деҳқончиликни тавсифлар экан, меҳнатнинг ижт-й ҳаётдаги ролини шундай таърифлайди: «Оламнинг ободлиги деҳқонлардан, меҳнат аҳли шодонлиги улардан. Деҳқон ҳар қандай экин экишга қилса ҳаракат — элга ҳам озиқ-овқат етказур, ҳам барокат». М. шахс ва жам-т маъ-ят таркибидаги муҳим сифатлардан бири ҳисобланади. Маъ-ятнинг шаклланиши ва ривожини ҳам кўп жиҳатдан М.нинг мавжудлигига боғлиқ. М. бўлмаганда маъ-ят ҳам бўлмас эди. М.нинг бир қатор хус-ятлари фақат эркин, ижт-й меҳнат жараёнида шаклланади ва намоён бўлади. Улар жумласига шижоат, ғайрат кабиларни киритиш мумкин. М. шунчаки ишда эмас, шижоат ва ғайрат б-н қилинаётган меҳнат жараёнида яққолроқ намоён бўлади. Бундай меҳнат жам-т аъзоларида М.ни шакллантириш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

МЕҲР — ҳолис ва таъмасиз яхши кўриш, севги-муҳаббатнинг теранлашган шаклини ифодаловчи т. М. кишилик жам-тининг маън-й тар-ётида шаклланган ахлоқий фазилат бўлиб, индивидуаллик хус-ятига эгадир. М. кишилар шахсий, оилавий ҳамда этник бирлигини, мақсад ва манфаатларни амалга оширишда эзгулик йўлидаги ижт-й мун-тидир. Баъзи олимлар М. қад. даврда табиат кучларига қарши туриш, инсоннинг ижт-й ҳамкорлиги зарурияти натижасида вужудга келган ижобий ҳис-туйғудир, дейдилар. Бироқ М. туйғусини даврийлаштириш унчалик ҳам тўғри эмас, чунки, у инсон яратилганидан б-ён унинг табиатига хос ҳислатдир. Абу Наср Форобий М. деганда фозил одамларга хосликни тушун-

са, Абу Райхон Беруний назарида инсоннинг олий фазилати ўзгалар ҳақида ғамхўрлик, айниқса, камбағалларга меҳр-мурувват кўрсатишида намоён бўлади. Урта а. Европасида эса одамларнинг ижт-й ҳаётда ўзаро бир-бирига ёрдам бериши, ўзгаларнинг моддий ва маън-й аҳволига эътибор б-н қарашнинг ижт-й меъёри сифатида қарор топган. Жам-т тар-ётида М. шахснинг ўзгалар б-н биргаликда турмуш кечиришидаги ижт-й ҳамкорлик, етим-есир, бева-бечораларга беғараз моддий ва маън-й ёрдам кўрсатишга қобиллик, аниқроғи, сахийлик мад-ти сифатида шаклланган. Ўз-нда жам-тни янада демократлаштиришда М. комил инсоннинг фазилати, миллий гоёнинг тарихий-фал-й, ахлоқий-гоёвий манбаидир. Жам-тни модернизациялаш жараёнида М. миллатни озод ва обод Ватан, фаровон ҳаёт қуришда ўзаро бирлашувида ўзгалар ороми учун ўз оромидан кечишдир. М. инсоннинг давлат ва жам-т мун-тларида турли миллат ва динга мансуб кишилар б-н бунёдкорлик ишида ўзгаларга фойда келтириш қобилятидир. М. инсонга хос барқарор туйғу бўлиб, шахснинг келажак авлодлар бахт-саодати йўлидаги беғараз фаол хатти-ҳаракати ҳисобланади. М. ўз моҳиятига кўра, ахлоқий т. бўлиб, муҳаббатга нисбатан жамоавий бирликни таъминлашдаги ўзаро алоқаларнинг мураккаб қисмини англатади. Чунки, М. шахснинг ўзгаларга беғараз ёрдамани, ўзгалар ғам-ташвишига ҳамдардлигини англатади. М. ижт-й бирдамлик ифодаси сифатида кишилик жам-ти учун жуда зарурдир. Азалдан одамлар икки тоифа «қон-қариндош» ва «бегона»га бўлиниб яшаб келади. Бунда М. баъзан маън-й мезон бўлади. М. ижт-й яқинликнинг муҳим ахлоқий жиҳатидир. Жам-т тар-ётида қон-қариндошлик бир оила, маҳалла, қишлоқ, туман,

вилоят ва миллат доирасида намоён бўлади. М.О. халқлари турмуш тарзида деҳқончилик табиат б-н бевосита боғлиқ бўлиб, жамоавий меҳнатни тақозо этган. Бу ҳол одамлар орасида ўзаро ички қалб бирлиги туйғусини ўстирган. Шу боисдан М.-оқибат икки жиҳатни, яъни шахснинг ўз қавми аъзоларига моддий ёрдам кўрсатиш б-н бирга, уларнинг маън-й ғамташвишларига ҳамдардлик қилишга тайёр туриш фазилатини мужассам этган. Диний таълимотларда М. гоёси асосий тамойиллардан бири ҳисобланади. М. турли мад-т ва динларга эга бўлган миллатни бир-бирига яқинлаштиради, миллий манфаатларни ҳимоя қилишда янада мустаҳкамланади. Унинг ижт-й илдизи оила бўлиб, М. ота-она ва фарзандларнинг маън-й алоқаларида мужассамлашади. Фарзандлар феъл-атвори, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган мезон ва қарашлар — яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас т.ларнинг пойдевори оила шароитида қарор топади.

МЕҲРИБОНЛИК — кишиларнинг ўзаро мун-тларида меҳр-оқибат кўрсатиш, бир-бирига қайишиш, ёрдамлашиш, хушфеъллик, ёрдамга муҳтож бўлган одамларга кўмак кўрсатиш б-н боғлиқ эзгу хатти-ҳаракатларни қамраб оладиган фазилат. Маъно-мазмунига кўра, М. — шафқат, эзгулик, олижаноблик, саховат, инсонийлик каби ҳис-туйғуларга яқин туради. М. — халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган эзгу фазилатлардан бири. Чунки ўзб. халқи азалдан меҳрибон, болажон, ҳеч кимдан ёрдамани, кўмак-далдасини аямайдиган халқ сифатида танилган. Халқимиз орасида меҳр-оқибатлилик, бир-бирига далда бўлиш, оғир дамларда муҳтож кишиларга ёрдам қўлини чўзиш, ҳатто етти ёт бегонадан ҳам меҳр-

шафқатни дариф тутмаслик каби хислатлар ниҳоятда улуғланиб, менталитетимизда бош фазилатлардан ҳисобланади. Мустақиллик даврига келиб, М. фазилатининг ўзб. халқи тимсолида обрўйи янада ошди, кадр-қиммати теранлашди, янги-янги жиҳатлари кашф этила бошлади. Чунончи, байрам кунларида кўпчилик бўлиб қариялар, бева-бечоралар, етим-есирлар, ёрдамга муҳтож кишилар ҳолидан хабар олиш, кам таъминланган оилалар фарзандларининг тўйларини ўтказиб бериш, мактаб-интернатларда етим болаларнинг хатна маросимларини ўтказиш, ёлғиз қолган ва кўмакка муҳтож кишиларга байрам мун-ти б-н совғасалом улашиш каби олижаноб хатти-ҳаракатлар халқимизнинг оқкўнгил, саховатпеша, мард, инсоний туйғуларга бой халқ эканидан дарак беради. Мустақиллик йилларида қариялар уйи қайта номланиб, «Меҳрибонлик уйи» деб аталаётгани ҳам, бу ерда яшайдиган сўққабош, ёлғиз кишиларга меҳр-шафқат кўрсатилаётгани ҳам, бу муассасаларнинг иш фаолиятида халқимиз кўнглидаги М., ширинсўзлик, хушфёъллик каби фазилатлар тобора чуқур ўрин эгаллаётгани ҳам диққатга сазовордир. Чунки, ўзб.лар минг йиллар мобайнида ислом дини анъаналари руҳида тарбия топиб келаётган халқ. Ўзб. халқи ўзининг узоқ йиллик тарихида бахтли-саодатли, шод-хуррам чоғларни ҳам, ташвишли-таҳликали йилларни ҳам, мустамлака даврининг азобуқубатлари-ю, табиий офатлар келтирган кулфатларни ҳам кўп кўрди. Ш.у. халқимиз меҳр-оқибат, М. нима эканини жуда яхши билади, бу каби олий инсоний туйғуларни эъзозлаб-ардоқлайди, кўлидан келган ёрдамни бошқалардан асло аямайди. Ўзб. халқининг бу каби олий фазилатлари бошқа мамлакатларда турли табиий офатлар рўй берганида, биринчилар қаторида

етиб борганида кўрсатган беғараз ва инсонпарварлик ёрдами, М. саъй-ҳаракатлари ўзб. халқининг миллий хус-ятига айланиб кетгани — халқимизнинг халқаро обрў-эътибори ошишида ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

МИЛЛАТ — тил, маъ-ят, миллий ўзликнинг ангаш руҳияти, урф-о.лар, анъаналар ва қадриятлар ягоналиги асосида муайян ҳудудда яшовчи иқт-й алоқалар б-н боғланган мустақил субъект сифатида ўзига хос моддий ва маън-й бойликларни яратувчи кишиларнинг этник бирлиги. М. маълум ҳудудда барқарор яшаб, тарихий тар-ёт давомида ривожланиб, кишиларнинг маън-й-руҳий салоҳият ягоналиги асосида шаклланади. У фақатгина «капиталистик жам-тнинг муқаррар маҳсули» эмас, балки инсониятнинг дунёга келиши ва тар-ётнинг маҳсулидир. М.нинг шаклланиши ва рив-шида моддий омиллар муҳим аҳамиятга эга бўлади, аммо улар М. абадийлигини таъминлашнинг охириги имконияти эмас. Улар М. тар-ёти учун зарурий шарт ҳисобланади. М.нинг абадийлиги, унинг барқарорлигини таъминлашнинг асосий омили унинг ички маън-й-руҳий салоҳиятидир. М.ларнинг ички-руҳий салоҳияти, яратувчилик қобилияти, матонати, тинимсиз меҳнати, тадбиркорлиги ва ўзига хослигини ривожлантириш асосида ҳоз. замон цивилизацияси юзага келган. Мутахассисларнинг фикрича, Ер юзида уч мингга яқин миллат бўлиб, инсониятнинг ўрта ҳисоб б-н 96 фоизини бирлаштиради. Қолган 4 фоиз элат ва қабилалардир. Ҳар бир М. аҳолиси бир неча ўн мингдан бир неча юз миллионгача боради. М.лар беш йирик гуруҳга бўлинади: 1. (Буюк М.лар) хитойликлар, аҳоли со-ни 1 млрд. икки юз эллик млн. дан ортик, хиндлар, америкаликлар, руслар, японлар — ҳар бири

юз млн.дан икки юз, уч юз млн.гача аҳолига эга. 2. Катта миллатлар — 50 млн.дан 100 млн.гача — инг.лар, франц.лар, испандар, олмонлар, турклар ва б. 3. Йирик миллатлар — 10 млн.дан 50 млн.гача — ўзб.лар, португаллар, поляклар, эфиоплар ва б. 4. Ўрта миллатлар — бир млн.дан ўн млн.гача. 5. Кичик М. бир неча ўн мингдан бир млн.гача. Жаҳондаги 27 М. Ер юзи аҳолисининг қарийб 75 фоизини ташкил қилади. Аввало, «М.» т.сига масъулият б-н ёндашиш зарур. Ўринли-ўринсиз ишлатиб, ўқувчи ёки тингловчини чалғитиб қўйиши ҳам мумкин. Мас., «М.» атамасини диний маънода ишлатиб, мусулмон М.и, ислом М.и дегувчилар ҳам бўлган ва ҳозир ҳам бор. Бутун Ер юзидаги бир ярим миллиардга яқин ислом динига эътиқод қилувчилар бир М. вакилларидан иборат эмас, улар орасида араблар, туркий ва форсий халқлар б-н бирга Фарбда инг., фаранг, олмонлардан тортиб, Шарқда япон, индонезиялик, малайзияликларгача, африкалик негрлар ҳам бор. Ислом дунё динларидан бири, унга эътиқод қилувчилар ирқий жиҳатдан ҳам турличадир. Мусулмонларни ягона ислом М.и деб эмас, балки Биру Бор Аллоҳ таолонинг бандалари, ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматлари, деб тушунмоқ жоиз. Мусулмончилик — умматлар бирлиги. Айни пайтда нуфуси 200 миллиондан ошиб кетган барча туркий халқларни ягона турк М.и деб ҳисоблаш ҳам ғайриилмийдир. Буларнинг бари ни ўқ томири бир қардош ва тилдош халқлар дейиш ҳақиқатга яқинроқдир. Ягона ўқилдиздан тарқалган халқларнинг бир-бирларидан йироқлашиш жараёнлари қанчалик узоқ давом этган бўлса, уларнинг бирлашиш жараёни ҳам шунча давом этиши мумкин. Бу жараённи сунъий йўл б-н тезлаштириб бўлмайди. Лекин кишилик жам-тининг хоз. тар-ёт

босқичида масофалар «қисқарди», сайёрамиз «кичрайиб» қолди, ўрта а.ларда 6 ой юриладиган манзилга ҳозир 6 соатда етиш мумкин. Барча соҳаларда узлуксиз борди-келди қилиш имкониятлари беқиёс даражада кенгайди. Туркий халқлар мад-т, санъат, адабиёт, илм-фан, савдо-сотик ва б. соҳаларда ўзаро алоқаларни кучайиши улар ўртасида қардошлик алоқаларининг мустаҳкамланишига хизмат қилади. М. масаласига янада ойдинлик киритиш мақсадида турли қитъа ва мам-тларда яшовчи М.лар ва халқларга оид мисолларга мурожаат этиш мумкин. Мас., корейс халқининг икки мустақил давлати — Корея Халқ Демократик Республикаси ва Корея Республикаси мавжуд. Ваҳоланки, иккала давлатда ҳам корейс М.и яшайди. Австрияда олмон миллати яшаса ҳам, ўзларини австрияликлар деб ҳисоблашади. Швейцарияда асосан уч М. вакиллари — олмон, фаранг ва италянлар яшайди, шу сабабли бу давлат конфедерация деб аталади. Яқин-яқингача икки Олмония — ГДР ва ГФР мавжуд бўлиб, сиёсий тузумига кўра икки хил давлат эди. Шўро сиёсатчилари шарқий олмонларни социалистик М., ғарбий олмонларни капиталистик М., деб тушунтирилар эди. Холбуки, иккала давлатда ҳам ягона бир М. — олмон М.и яшарди. Кейинги воқеалар ривожини — икки олмон давлатининг бирлашуви ўша синфийликка асосланган сохта наз-янинг пучлигини исботлаб берди. Демак, М. т.си, синфий т. эмас. Чунки, бой ҳам, ўртахол ҳам, йўқсил ҳам бир М.га мансуб бўлиш ҳуқуқига эга. Шу маънода собиқ мустабид тузум мафкурачилари ҳар бир М.да икки М., ҳар бир мад-тда икки хил мад-т бор, деган наз-ялари фақат уйдирмадан иборат экани шубҳасиздир. М. кишиларнинг тарихий яхлитлиги, умумиқт-й турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, мад-т, онг, руҳият уйғунлиги

ва муштараклиги демакдир. Ўз давлатисиз ўз қиёфасига эга М. йўқ. М.нинг метиндек жипслиги давлатнинг қудратига боғлиқ. Ва аксинча, миллатнинг жипслиги давлатнинг куч-қудрати даражасини белгилайди. Давлатни тузишда, демакки, М.ни шакллантиришда тарихий шахснинг — йўлбошчининг ўрни ва роли беқиёсдир. Қачонки халқ метиндек бирлашиб ва жипслашган бўлса, ўшанда у ўзининг буюк давлатини барпо этган. Тарихда бунга мисоллар кўп. Мас., Амир Темур XIV а.да тарих сахнасига чиқиб, ана шундай бирлаштирувчилик вазифасини адо этиб, буюк Теурийлар давлатини тузди. Аждодларимиз, ўша давр ибораси б-н айтганда, туркий қавм тарқоқликка барҳам бериб, яхлит М. бўлиб шаклланди. М.нинг жипслик даражаси ўзгариб туради. Турли омиллар таъсирида у гоҳ мустақкамланади, гоҳ заифлашади. Теурийлардан кейин миллатимиз жипслиги анча заифлашди, ягона Туркистон парчаланиб кетди. Шимолий, Шарқий ва Жанубий Туркистон ҳудудлари ўзгалар томондан истило қилинди. Марказий Туркистон ҳудудида бир-бири б-н иттифоқ учта давлат пайдо бўлди. Натижада улар таназзул ёқасига келиб қолиб, охир-оқибатда чоризм истилосига дучор бўлди. Демак, миллат тақдирида давлат, давлат қисматида М. ҳал қилувчи омил ҳисобланади. М. фақат бир халқ вакилларидаганга иборат тарзда шаклланмайди. Ҳоз. ўзб. М.ининг таркиб топишида барча туркий қабила ва уруғлар, олис ўтмишдан Туронзаминда яшаб келаётган аждодларимиз, ш-дек, қадим Суғд эли, Хоразм эли ва б. ҳам иштирок этганлар. Бу ҳол тилимиз, дилимиз, қиёфамиз, урф-о.ларимиз, турмуш тарзимиз, мад-тимиз, санъатимиз, адабиётимиз ва меъморчилигимизда, ҳатто, меҳнат қуролларимизда мужассамлашган. Маълумки, ўзб. халқи келиб

чиқиш жиҳатидан туркийдир. Илк ёзма манбаларимиз Урхон ҳокон Онасой бўйларида давлат қургани ҳақида битилган бўлса, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиблар ёзма адабий тилимизнинг тамал тошини қўйганлар. Ягона миллий адабий тилимиз XII а.даёқ шаклланиб бўлган эди. Бунга Туркистон пири Аҳмад Ясавийнинг «Ҳикмат»лари яққол исбот бўла олади. «Ҳикмат» тили XVI а. фарзанди Бобур тилига ҳам, XX а. адиблари Абдулла Қодирий ва Чўлпон тилига ҳам ўхшашдир. Ягона миллий тилимизни Хоразмда Қутб Хоразмий, Сулаймон Боқирғоний, Рабғузий, Мовароуннаҳрда Саккокий, Ҳиндистонда Хофиз Хоразмий, Рум элида Жололиддин Румий, Насимий, Озарбайжонда Ҳоконий қўллаган ва бойитган. Алишер Навоий ягона адабий тилимизнинг шуҳратини шу қадар баланд қўтардики, бу тил қуёши ёғдуларидан Чиндан Румоғача, Ҳиндистондан то Сибир, Олтой ва Итил бўйларигача нафақат туркий, балки, барча элу элатлар баҳраманд бўлди, М.имиз довруғи оламга ёйилди.

МИЛЛАТЛАРАРО МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИ — шахснинг бошқа халқларга уларнинг вакиллари б-н билвосита ёки бевосита мулоқот тарзида намоён бўладиган одоб-ахлоқ мажмуи. М.м.м. инсоннинг умумий мад-тининг таркибий қисмидир. М.м.м. миллатлараро мун-т жараёнида намоён бўлади. Бу жараёнда ўз миллатининг вакили сифатида у муайян ижт-й вазифани бажаради. Натижада шахс ижт-йлашув жараёнида ўз халқи узоқ тарихий рив-ш жараёнида тўплаган маън-й қадриятлар, одоб-ахлоқ, муомала мад-ти, мезонларини ўзлаштиради. Икки миллат икки мад-т, икки тилга мансуб кишилар ўртасидаги мулоқотда ана шу фарқлар намоён

бўлади. Бу – объектив ҳолат. Агарда суҳбатдошлар бир-бирига яқин, фаол борди-келди қилиб келаётган халқлар вакилларидан иборат (мас., ўзб. тожик, қозоқ, қирғиз, туркман ва х.к.) бўлса, фарқ асосан тилда намоён бўлади. Бир-биридан жуғрофий жиҳатдан узоқ масофада яшаётган миллатлар вакиллари ўртасидаги мулоқотда бир-бирини англаш мураккаброқ кечади. Улар нафақат бир-бирининг тилига тушунмайди, балки имо-ишораларнинг ўзига хослиги туфайли бир-бирининг хатти-ҳаракатларини ҳам тўғри талқин эта олмайди. Бу эса баъзан ноўрин кудуратларга, тушунмовчиликларга олиб келиши мумкин. Мас., Лотин америкаликлар ва Европа халқлари вакиллари мулоқот пайтида суҳбатдошининг кўзларига тик қараб туради, Осиёда эса суҳбатдошнинг кўзига тик қараб туриш беадаблик ҳисобланади. Шу боис турли миллатларга хос мансуб кишиларнинг бир-бирининг урф-о., анъана ва қадриятларини билиши, уларга нисбатан юксак ҳурмат-эҳтиром М.м.м.нинг ривож ва такомиллашувида ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК – миллатлараро аҳиллик, халқаро дўстлик; миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан бири; муайян ҳудуд, давлатда турли миллат вакиллариининг баҳамжиҳат яшаши, ҳамкорликда фаолият юритишини ифодаловчи т. Ер юзидаги 1600 дан ортиқ миллатдан бор-йўғи 200 га яқини ўз давлатчилигига эга, ҳолос. Бундай шароитда бутун дунёда М.т.ни таъминлаш учун уларнинг манфаатлари, руҳияти, интилишларини мунтазам ўрганиб бориш, сиёсий-ижт-й ҳаётда бунини доимо эътиборга олиш зарур. Жаҳон тажрибаси М.т.ни таъминлашга бир ёқлама, юзани ёндашув жиддий муаммолар келтириб чиқариши мумкинлигини кўрсатади. Хус-н, давлат-

га ўз номини берган миллат б-н ўша жойда яшайдиган бошқа миллат ва элат вакиллари орасидаги мун-тлар жиддий эътиборни талаб қилади. Акс ҳолда, жам-т ҳаётидаги тинчлик ва барқарорлик издан чиқиши мумкин. Бу масала бизнинг мам-тимиз учун ҳам жуда муҳим. Ўз-н ҳудудида қадимдан кўплаб миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келган. Улар ўртасида алар давомида миллий низолар бўлмагани халқимизнинг азалдан бағрикенглигини кўрсатади. Миллатлараро мун-тларда уйғунлик вужудга келган мам-тларда кўп миллатлилик жам-тнинг сиёсий-иқт-й рив-шига самарали таъсир этади. М.т. ғояси умумбашарий қадрият бўлиб, турли халқлар биргаликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тар-ётини белгилайди, шу жойдаги тинчлик ҳамда барқарорликнинг кафолати бўлиб хизмат қилади. Бугунги кунда Ер юзида 6 млрд.дан зиёд аҳоли мавжуд. Ўз-н ҳудудида эса 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари яшамоқда. Ҳар бир миллат Яратганнинг мўъжизаси бўлиб, ўз тили, дини, маслағи, қадриятлари, анъаналарига эгадир. Шу боис мазкур маън-й омилларнинг амал қилиши М.т.нинг муҳим шартларидан саналади. Давлатлар бу борада кўпмиллатли (полиэтник) ва бир-миллатли (моноэтник) таркибга эга бўлиб, ҳар бири ўзига хослиги б-н бир-биридан фарқ қилади. Ҳар бир мам-тда турли миллат вакиллариининг мавжудлиги азал-азалдан унга ўзига хос табиий ранг-баранглик бахш этиб келган. Ҳар бир миллатнинг умумий манфаатлари б-н бирга ўзига хос қадриятлари ҳам бор. Умумий қадрият ва хусусий манфаатлар бир-бирига зид келиб қолиши ёки уйғун бўлиши мумкин. Бунда муайян мам-тдаги миллий сиёсат муҳим аҳамият касб этади. Ўз-н каби полиэтник мам-тда турли миллатлар манфаатла-

рини уйғунлаштириш, улар орасида тотувликни таъминлаш тар-ётнинг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳисобланади. Зеро, миллатнинг истиқболи бошқа халқлар ва мам-тларнинг тар-ёти, бутун жаҳондаги вазият ва имкониятлар б-н ҳам боғлиқдир. Бутун дунёда, биринчи навбатда, қўшни мам-тларда ёнма-ён яшаётган этнослар ўртасида тинчлик, осойишталик, барқарорлик, ҳамкорлик, ҳамжихатлик, тенг ҳуқуқли мун-т бўлмаса, улардан ҳеч бири ўзининг порлоқ истиқболини таъминлай олмайди. Шу б-н бирга, бир мам-т доирасида миллий манфаатларни тенг қондириш, улар ривожини таъминлаш жуда мураккаб масала эканини ҳам англамоғимиз даркор. М.т. ғояси ана шу масалани тўғри ҳал қилишга ёрдам беради. Бу ғоя — бир жам-тда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжихатликнинг маъ-н-й асосидир. Бу ғоя — ҳар бир миллат вакилининг истеъдоди ва салоҳиятини тўла рўёбга чиқариш учун шароит яратади ва уни Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадлар сари сафарбар этади. Мам-тимизда ушбу ғояни амалга оширишга катта эътибор берилмоқда. Бундай муҳит миллатлараро мун-тларда турли муаммолар туғилишига асло йўл қўймайди ва умуммиллий ғояларни ҳамкор ва ҳамжихат бўлиб амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Неча минг йиллик тарихимиз шундан гувоҳлик бермоқдаки, олижаноблик ва инсонпарварлик, миллатлараро тотувликка интилиш халқимизнинг энг юксак фазилатларидан ҳисобланади. Бу борадаги анъаналар авлоддан авлодга ўтиб келмоқда. ЎзР Қонституциясининг 8-моддасида «Ўз-н халқини миллатидан қатъи назар, ЎзРнинг фуқаролари ташкил этади», деб аниқ белгилаб қўйилган. «Ўз-н

халқи» т.си мам-тимизда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжихатлик учун маъ-н-й асос бўлиб хизмат қилади. Юртимизда бугунги кунда 130 дан ортиқ миллий-мад-й марказлар ишлар турибди. Уларнинг турли йўналишлардаги фаолияти, биринчидан, ўз вакиллари миллий тарих, урф-о. ва анъаналардан хабардор қилишга, иккинчидан, халқнинг ўз-ўзини англашига таъсир этиб, М.т.нинг мустақкамланишига хизмат қилмоқда.

МИЛЛАТНИНГ ҚАДР-ҚИММАТИ — муайян худудда истиқомат қиладиган этноижт-й бирликнинг тарихи, қадриятлари, анъаналари, мад-ти, маъ-яти, яшаш тарзи, расм-русумлари, урф-о.лари, диний эътиқодларини ўз ичига олувчи т. Миллат ёки мам-т аҳолисининг ижт-й аҳволини акс эттирар экан, у миллий тар-ёт кучларини ҳаракатга ундовчи муҳим омил ҳисобланади. М.қ.қ. инсоннинг ўз миллатига бўлган мун-тини ҳам англатади. Ш-дек, М.қ.қ.ни қандай тушуниш, унга қандай мун-тда бўлиш ҳар бир инсоннинг маъ-яти даражасига боғлиқ. М.қ.қ., миллий эҳтиёжларни қондиришда, бутун дунёдаги миллатлар тар-ёти йўлидаги бевосита алоқаларни мустақкамлашга ҳам ёрдам беради. М.қ.қ.ни ўрганиш, унга мун-т ниҳоятда эҳтиёткорлик ҳамда жиддий ёндашувни талаб қилади. М.қ.қ., яъни миллат тарихи, урф-о.и, анъаналари, маъ-яти ва мад-тининг бузиб қўрсатилиши жиддий хатоларга олиб келиши, мудҳиш ихтилофларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Мустақиллик миллий кадр-қимматни ошириб, маъ-ятини юксалишига, ажодлар хотираси олдидаги масъулиятни чуқур ҳис этишга хизмат қилади. М.қ.қ. миллат тарихининг

азалий ҳамроҳи, ўтмишдан ҳозирга қадар ўз аҳамиятини сақлаб келаётган жам-т ҳаётининг асоси ҳисобланади.

МИЛЛАТПАРВАРЛИК — инсоннинг ҳаёти ва фаолияти давомида ўз миллатининг ўзига хос жиҳатларига ҳурмат ва садоқат руҳида қараши, миллий менталитет, урф-о., тафаккур тарзини чуқур ҳис этган ҳолда миллатнинг ҳар томонлама тараққий топишига хизмат қилиши ва у б-н боғлиқ дунёқарашнинг намоён бўлишини ифодаловчи т. М., маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шакли. Зеро, миллатни севиш, кенг маънода, Ватанни севиш дегани. Ватансиз миллатнинг бўлиши, унинг росмана эркин ва бахтли яшаши мумкин эмас. Бироқ М.ни миллатчилик б-н қориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик ўз миллатини ажратиб олиб, унга «буюк»лик мақомини беришга интилиш бўлса, М. бошқаларни камситмаган ҳолда ўз миллати равнақи учун курашиш, бу йўлда, лозим бўлса, ўз ҳаётини ҳам фидо қилиш демакдир. Чунки ўз миллатини чин дилдан севмаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди. Асл М. — миллий ўзлигини англаб етган инсондир, у ўз миллати б-н фахрланади, у б-н бутун жаҳонда фахрланишни истайди. М. тамойили асосида миллий ғоя ётади, у миллатни севиш амалиётининг илмий-наз-й асоси сифатида майдонга чиқади. М. инсоният тар-ётида миллатларнинг ўрни ва аҳамиятини тўғри тушуниш, Ер юзининг ҳар бир бурчагида мавжуд миллатларни тили, турмуш тарзи, ирқи, ташқи қиёфаси, урф-о.лари, дини, мад-тининг ўзига хос томонларидан қатъи назар, ҳурмат қилиш, уларнинг озодлиги, тенглиги, гуллаб-яшнаши учун шарт-шароитлар яратиб бериш тарафдори бўлишдир. М. ҳар бир кишидан миллатлар ва миллий

мун-тлар соҳасида чуқур билимли бўлишни, улар инсоният тарихида, унинг моддий ва маън-й мад-тининг шаклланишида, ҳоз. замон цивилизациясининг рив-шида жиддий мавқега эга эканлигини билишни тақозо этади. М. барча миллатларга баробар ҳурмат б-н қараш демакдир. Ўз миллатини бошқалардан афзал кўриб, унга имтиёзлар беришни талаб қилиш ёки аксинча, ўзиникини улуғлаб, ўзганинг тили ва мад-тига бефарқ қараш М. қоидаларига зиддир. Шу б-н бирга, М. барча миллатларни, уларнинг фарқ ва тафовутларини ҳисобга олмай туриб тенглаштиришни инкор этади. Ҳар бир миллатга бўлган мун-т уларнинг истиқомат қилиб турган муайян шароитлари, тарихи ва шу асосда бошқа миллатлар б-н ўзаро мун-тларига боғлиқ. Миллатлар ҳам инсонлардек хилма-хил ва турли-туман бўлганлиги боис, ҳар бир миллатга нисбатан мун-тларда ниҳоятда эҳтиёткорлик, муомала мад-ти ва эътибор талаб қилинади. Ҳар бир инсоннинг М.и, авваламбор, унинг ўз миллатига, тилига, мад-тига, анъаналари, урф-о.лари ва расм-русумларига бўлган мун-тида намоён бўлади. Лекин, миллатпарвар бу доирада чекланиб қолмайди, бошқа миллатларни ўз миллати б-н тенг кўради. Мустақил Ўз-ннинг юксалиши ҳар бир инсоннинг М.лик тамойилига содиқ бўлишига ҳам боғлиқ. Чунки, давлатимизнинг келажаги, биринчи навбатда, халқимизнинг уюшқоқлиги, ғурури, тадбиркорлиги ҳамда ҳудудимизда истиқомат қилиб турган ҳар бир кишининг миллати, дини, тили ва эътиқодидан қатъи назар, умуммиллий ғоя атрофида жипслашувига боғлиқдир. Ўз-нда истиқомат қилаётган 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари ана шундай йўлдан бормоқдалар. Шу маънода, мустақиллик йилларида миллатлараро ҳамкорликнинг мустаҳкамланиб бориши мам-тимизда демократик ҳуқуқий дав-

лат ва фуқаролик жам-ти қуриш б-н бир қаторда М.лик туйғусини янада такомиллашувига хизмат қилади.

МИЛЛАТЧИЛИК — миллат айириш, бир миллатни ҳар томонлама улуғлаб, бошқаларининг ҳуқуқ, эҳтиёж ва манфаатларини назар-писанд қилмаслик, уларни ерга уришни англатувчи т. М. миллий маҳдудлик ва мумтозликни тарғиб ва ташвиқ қилишга асосланган, ўз миллатига чуқур ишонч ва ўзга миллатларга ишончсизлик руҳи б-н йўғрилган наз-я ва амалиёт. М. т.сига юқоридаги каби тус бериш кенг тарқалган бўлсада, унинг қамров доирасини турлича талқин қилиш ҳоллари мавжудлигини таъкидлаш зарур. Мас., собиқ иттифоқ даврида М. т.си атайин сохталаштирилган ва миллийликнинг ҳар қандай кўриниши М. сифатида баҳоланган эди. Ҳоз. даврда айрим тадқиқотларда «миллатпарастлик», «миллатпарварлик» ва «М.» т.ларини мазмунан фарқлаш тўғрисида фикрлар билдирилмоқда. Хус-н, М. миллатларнинг тенглигини инкор этиш, ўз миллатини бошқа миллатлардан устун қўйиш, унга имтиёзлар яратишга интилиш, ўз миллатига сажда қилиш, унга холис баҳо бермаслик, камчилик ва нуқсонларини сезмаслик, миллатпарварлик эса миллатларнинг тенглигини тан олиш, барча ирқ ва миллатларга нисбатан тенг мун-тда бўлиш, ўз миллатига, унинг тили, мад-тига бефарқ бўлмаслик тарзида талқин қилинади. М. хилма-хил мазмун ва шаклда намоён бўлиши мумкин. Хус-н, катта ёки кичик миллатларнинг М.ини бошқа миллатларни ассимиляция қилишга қаратилган ёки миллий маҳдудликка йўналтирилган М.дан фарқлаш лозим. Ш-дек, миллий келишмовчиликлар ва низолар келиб чиқишига сабаб бўлувчи тажовузкор М. б-н бир қаторда ундан ҳам хавфлироқ

бўлган яширин, нозиклашган М. ҳам мавжуд. Орий қавмига мансуб бўлмаган халқларни жисмонан йўқ қилиб ташлаш мақсадини кўзлаган национал-социализмда (фашизм) ўзининг энг мудҳиш қиёфасини намоён этган ҳолда М. ирқчилик б-н қўшилиб кетганини кўрамиз. М.нинг турли ижт-й қатламларга тортилиши мумкин бўлган энг содда кўриниши маиший М.дир. Ўзига хос этноижт-й бирлик бўлган миллат ва улар ўртасидаги мун-тлар мавжуд бўлар экан, маиший М. муайян даражада сақланиб қолаверади. Қандай шаклда бўлмасин, М. ортида моҳият эътибори жиҳатдан ўзга халқлар ва мад-тларни камситиш, уларга менсимаслик б-н мун-тда бўлиш туйғулари ётади. Бундай қарашлар, аксарият ҳолларда, миллатнинг тарихий рив-ши давомида рўй берган (баъзан рўй бермаган) адолатсизликларда ҳам муайян халқларни айбдор қилишга уринишлар б-н омухта ҳолда юзага чиқади. Умуман олганда, М. бир томондан, бошқа миллатлар б-н турли соҳалардаги ўзаро фойдали мун-тлардан маҳрум қилиб, миллатнинг маън-й қашшоқлашувига сабаб бўлса, иккинчи томондан, жиддий келишмовчиликларга замин яратади. М. туйғулари бутун миллатни қамраб олган ва давлат тузилмалари томонидан қўллаб-қувватланган ҳолларда эса у миллатлараро мун-тларнинг тараф ҳолатда сақланишига, ўзаро ишончсизлик туйғуларининг илдиз отишига, мавжуд муаммоларни ҳал этишнинг чўзилиб кетишига ва доимий беқарорлик ҳолатининг сақланиб қолишига сабаб бўлади. М. — шахс ёки этнос онгининг ўзига хос ҳолати ва ижт-й-руҳий жиҳатдан йўналтирилган оқим. Ана шу омиллар заминидан М. наз-яси, мафкуриси ва амалиёти вужудга келади. Ш.у. ҳар бир муайян ҳолатда М. тўғрисида сўз юритилар экан, гап маиший турмушдаги М. ёки М. мафкуриси тўғрисида бораётганини

фарқлаш лозим. Маиший турмушдаги М. миллат пайдо бўлганидан буён Шарқда ҳам, Фарбда ҳам мавжуд. М. мафкурасининг моҳиятини ўз миллатининг бошқа миллатлардан устунлигини эъгироф этиш ва тарғиб қилиш ташкил этади. Ш.у. босқинчилар М.и б-н мазлумлар М.ини фарқлаш лозим. Мустамлакачилар ва босқинчилар М.и бошқа халқларни асоратга солиш учун хизмат қилса, мазлум халқлар М.и уларни озодликка олиб чиқиш учун йўналтирилади. М. экспансионизм, изоляционизм, шовинизм, нацизм кўринишларида намоён бўлиши мумкин. М. бир мам-т доирасида турли қарама-қаршилиқни келтириб чиқаради, халқро миқёсда эса, турли мам-тлар халқлари ўртасига нифоқ солади. Халқро қонунчиликка кўра, М. инсон ҳуқуқларини чеклаш ва сиёсий жиноят сифатида баҳоланади.

МИЛЛИЙ АНЪАНАЛАР — миллат ҳаётининг турли соҳаларида намоён бўладиган т.лар, белгилар, хус-ятлар, қадриятлар, фаолият турлари, одатлар ва ҳислатларнинг авлоддан авлодга ўтиши ҳамда мерос бўлиб қолишини ифодаловчи т. М.а. умуминсоний анъаналарнинг бир миллат даражасида намоён бўлишидир. Улар орқали ҳар бир миллатнинг муайян даврдаги ўзига хос хус-ят, ҳаёт тарзи, мад-ти, фани, адабиёти ва б. соҳалардаги эришилган натижалар ва ютуқлари бошқа даврда яшаётган авлодларга етказилади. М.а. ранг-барангдир. Уларда ҳар бир миллатга хос хус-ятлар намоён бўлади. Мас., бутун дунё халқларига хос меҳмондўстлик анъанаси ўзб.ларда русларникидан, грузинларники ингл.ларникидан фарқ қилади. М.а. миллатни бирлаштириш авлодлараро ворисликни таъминлаш воситасидир. Муайян М.а.ни бажаришда кишилар ижт-й келиб чиқишидан қатъи назар, бир хилда ҳаракат қилади.

М.а.да миллатнинг бетақрорлиги, миллат ҳаётининг ўзига хослиги, ворисликнинг муҳим миллий жиҳатлари намоён бўлади. Ҳар бир халқ ўз М.а.ининг соҳиби, уларнинг сақловчисиدير. Миллатнинг ҳар бир авлоди М.а.ни ўтмишдан келажакка етказиб берувчи инсонлар руҳида тарбияланиши керак. Миллатнинг таназзули М.а.нинг ҳам таназзулидир. Собиқ иттифоқдаги мафкуравий тазйиқлар миллатлар ва М.а.га ҳам салбий таъсир кўрсатган эди. М.а.нинг айримлари «ўтмиш қолдиқлари» сифатида баҳоланар, уларнинг барҳам топиши тўғрисидаги ғайримиллий ва ғайриилмий ақидалар тарғиб қилинар эди. Ўз-н мустақилликка эришгандан сўнг М.а.га эътибор кучайди. Улар мустақилликни мустаҳкамлашнинг муҳим воситаси, кишиларни маън-й камолотга етказишнинг омили сифатида катта аҳамият касб этмоқда. М.а.нинг жам-тдаги аҳамияти ва миллат истиқболига таъсири, айниқса, мустақиллик шароитида билинади. Мустақилликнинг вазифаларидан бири — тегишли давлатга ном берган миллатни юксалтириш, дунёга танитиш, миллатнинг кучини, салоҳиятини, қобилиятини, шижоатини ва унинг мустақилликка молик эканини намоён қилишдир. Бундай олижаноб фаолият эса М.а.ни тиклаш, такомиллаштириш ва бойитишсиз мумкин эмас. Чунки, бу — айни миллатнинг авлоддан авлодга ўтиб борадиган ва жамоатчилик фикри б-н муҳофаза қилинадиган ижт-й ахлоқ, ижт-й мун-тларнинг меъёри ҳамда қоидаларидир. Шу маънода, М.а. миллатнинг тарихини, ақл-заковатини, дидини, ижт-й воқеалар ва ҳодисаларга бўлган мун-тини, турмуш тарзини ҳам ифода этади. М.а. барча миллатларда мавжуд, аммо, улар ҳар бир миллатда ўзига хос ва бетақрордир. Ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилишда М.а.ни инобатга

олиш бу соҳадаги муваффақият гаровдир. Мас., Япония, Германия ва б. бир қанча мам-тлар шу омилдан самарали фойдаланиб, юксак натижаларни қўлга киритмоқдалар. Шундай экан, М.а. масаласида жаҳоннинг илғор тажрибасини ўрганиш ўта муҳимдир. Бугунги кунда а.лар мобайнида шаклланган, авлоддан авлодга бебаҳо мерос сифатида ўтиб келаётган М.а. б-н бирга Мустақиллик, Наврўз, Ўқитувчилар ва мураббийлар, Хотира ва қадрлаш куни каби байрам ва маросимларимиздан жам-т ҳаётига замонавий маъно-мазмун бахш этиш йўлида оқилона фойдаланиш зарур. М.а.имизни ўрганиш, тарғиб этиш б-н бир қаторда, тўймаъракаларни, уларнинг таркибий қисми бўлган одат ва удумларни ихчамлаштириш, бу борада исрофгарчилик ва дабадабозликка йўл қўймасликка алоҳида эътибор қаратиш даркор. Кишилар қалбига ишонч руҳини бахш этишга хизмат қиладиган М.а. аждодларимизнинг бебаҳо мероси ва умумбашарий кадриятларга таяниши, ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашга ундаши, мам-тимизнинг дунё ҳамжам-тига интеграциялашувини таъминлашга ёрдам берадиган маън-й омилга айланишига ҳаракат қилиш лозим. Ана шундагина М.а. сабр-тоқат, меҳр-оқибат, андиша, урф-о.ларга ҳурмат, яхшиларга эргашиш, ёмондан қочиш каби халқимиз фазилатларининг янада сайқал топишига хизмат қилади. Шу тариқа, а.лар мобайнида шаклланган, авлоддан авлодга ўтиб келаётган М.а.имиз мам-тимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг муҳим омилга айланди ва миллий ғоя б-н уйғунлашиб, бунёдкорлик ва яратувчанлик ишларига хизмат қилмоқда.

МИЛЛИЙ БИҚИҚЛИК, миллий маҳдудлик — ўз миллатини ўзга миллатлардан узоқлаштириш,

унинг ўзига хослигини химоя этишни тор тушуниб, миллий худбинликни жорий қилиш, ўз миллатининг ўзга миллатлар б-н эркин алоқада бўлишига путур етказиш. М.б. ҳоз. замонадаги иқт-й, сиёсий ва мад-й-маън-й алоқаларнинг моҳиятини тушунмаслик ва уни юзаки талқин этиш маҳсулидир. Ҳоз. замон тар-ёти шундайки, миллатлар, минтақалар, қитъалар, мам-тлар ва халқлар ўзаро мунтларга киришиб, ҳар томонлама яқинлашмасдан ривожлана олмайди. Ана шундай яқинлашиш ва б. мам-тлар ҳамда халқларнинг энг яхши ютуқларини ўзлаштириш ҳар бир миллат гуллаб-яшнашининг зарурий шартидир. Барча ривожланган давлатлар ва миллатлар шу йўлдан бормоқдалар. Аммо бундай ўзлаштириб олиш ижодий равишда амалга оширилмоғи ва ўзлаштираётган миллатнинг ўзига хослиги, унинг тили, мад-ти ва анъаналарига путур етказмаслиги керак. Ш-дек, М.б. миллатларнинг ўзаро тенглигини, миллий мад-тларнинг бир-бирини тўлдириб келишини инкор этиб, ўз миллатини бошқа миллатлардан устун кўриб, бошқа миллатларнинг ҳақ-ҳуқуқларини, мад-ти ва маъ-ятини ўзлаштириш ҳисобига ўзининг миллатига улкан имтиёзлар яратишига интилиш, унинг манфаатларини бошқа миллатлар манфаатларидан афзал кўриш, ўз миллатига сажда қилиб, унга ҳамду санолар ўқиш, кўкларга кўтариб, унга холисона баҳо беролмаслик, мавжуд камчиликлар ва нуқсонларини сезмаслик ва кўрмасликдир. М.б. ҳам миллатпарастлик сингари миллатнинг ўсиши, гуллаб-яшнаши учун энг кўп қийинчиликлар туғдирувчи, унинг ривожига тўсиқ бўлувчи омиллардан биридир. М.б. руҳи б-н суғорилган киши гўёки ўзича ўз миллатига жон-жаҳди б-н хизмат қилаётгандек кўринади, лекин у миллат таназзули учун хизмат қилаётганлигини ўзи ҳам

гоҳида сезмайди. Чунки, у ўзининг қарама-қарши фикрлари ҳамда но-жоиз хатти-ҳаракатлари б-н ўз миллатини бошқа миллатлардан, жаҳон ҳамжам-тидан узоқлаштиради, миллатнинг ривожини сустлаштиради. Ҳоз. замон фани, техника ва технологияси шундай суръатлар б-н ривожланмоқдаки, бундай шароитда ўз миллати учун самарали хизмат қилмоқ учун М.б. қобиғидан чиқиб, барча миллатлар б-н яқиндан мун-тда бўлиш, улардаги фан-техника, ижт-й ҳаётни ташкил қилишнинг самарали янгиликларини қабул қилиб олиш зарур. Ўз миллати учун жон куйдирувчи киши миллатининг ютуқ ва тарихий хизматларидан фахрланади, аммо ҳар қадамда унга танқидий кўз б-н боқиб, доғларни тозалашга, нуқсонларни баргараф қилишга интилади, бу жараёнда фаол қатнашиб, шу орқали ўз миллатининг рив-шини тезлаштиради. М.б.га интилиш ўтган а.ларда жаҳоннинг мустамлакалар ва метрополиялар, қоқоқ ўлкалар ва илғор давлатлар, озод халқлар ва мустабидлик исканжасидаги халқларга бўлиниб кетиши шароитида ғоя ва амалиёт сифатида ривожланиб, умумижт-й тар-ётнинг регрессив ҳолатини таъминлади. М.б. иллатига дучор бўлганлар демократик, маърифатпарвар ҳамда инсонпарвар кучлардан фарқли ўлароқ, ўз миллатининг манфаатларини бошқа миллатлар ҳақ-ҳуқуқларидан юқори қўйиб ҳал этишга интилувчилардир. Истибод даврида ҳукмрон бўлган мафкура М.б. ҳамда миллатчиликка қарши кураш ниқоби остида гегемонликка даъво қилувчи миллат вакилларининг айримларида М.б. хус-ятларини ривожлантирди, ушбу жиҳат ижт-й-мад-й ҳаётимизга ёт бўлган маън-й-мад-й таъсирлар хуружини кучайтирди. Ушбу жиҳатларни миллий тил ва мад-тимизнинг камситилганини, урф-о. ва анъаналар эскилик сарқити си-

фатида четга суриб қўйилгани, динга афъюн сифатида қаралиб, жам-т аъзолари қалбидан юлиб ташлаш учун қилинган ҳаракатларда намоён бўлди. М.б.ка интилиш жам-тда ўз миллати ҳамда унинг имкониятларини юқори қўйиш ўтиш даври қарама-қаршиликлари шароитида кўзга ташланади. Умуммиллий тар-ётдаги ушбу масъулиятли паллада ўзаро тинчлик, тотувлик, миллий ва диний бағрикенгликни тарғиб этиш кўзланган мақсадга этиш йўлидаги энг самарали усулдир. Мустақил Ўз-нинг гуллаб-яшнашини истайдиган ҳар бир фуқаро мам-тимизнинг барча ривожланган давлатлар б-н мунтларининг ҳар томонлама кенгайиши ва чуқурлашиши юртимизда миллатлараро ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоғи лозим. Миллатларнинг ўзаро ҳамжиҳат фаолияти кенгайиб бораётгани, миллатпарварлик ғоялари ўз ўрнини топаётгани жам-тимизда ижт-й ҳамкорлик янада кучайиб бораётганини англади.

МИЛЛИЙ БОЙЛИК — мавжуд ёки муайян давр мобайнида мам-тда тўпланган ёхуд яратилган моддий, мад-й-маън-й мерос, неъматлар ва табиий бойликларнинг мажмуасини ифодаловчи т. М.б. булардан ташқари тўпланган билимлар, касбий малақа ва тажрибани қамраб олади. М.б. бу айрим миллат ёки эллат бойлиги эмас, балки муайян мам-тнинг умумий бойлигидир. У ўзининг шаклига кўра меҳнат орқали яратилган бойлик ва табиат инъом этган бойликдан иборат. Меҳнат орқали яратилган бойлик деганда ишлаб чиқариш жараёнида узлуксиз жамғарилиб келинган хом ашё, ёқилғи, мавжуд машина-ускуна, бино-иншоотлар, аҳолига узоқ муддат хизмат қиладиган буюмлар назарда тутилади. М.б. моддий кўринишга эга бўлса-да, у моддий ва номоддий соҳада фойдаланилади. Моддий соҳадаги бойлик ка-

питал шаклига эга бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқаришга хизмат қилади. Ишлаб чиқариш бинолари, иншоотлари, машина ва механизмлар, транспорт воситалари, йўллар, каналлар, сув омборлари шулар жумласидандир. Номоддий ёки маън-й соҳадаги бойликка ижт-й хизмат кўрсатиш соҳаларидаги таълим, мад-т, санъат, соғлиқни сақлаш, қадриятлар, урф-о.лар ва б. шу қабилар қиради. М.б.нинг алоҳида тури бу — интеллектуал бойлик бўлиб, улар адабиёт ва санъат асарлари, мад-й анъаналар воситасида тўпланган билимлардан иборат. Бойлик аввал яратилади, сўнгра ишлатилади ва ниҳоят ишлаб чиқариш ҳисобидан тўлдирилиб борилади. Маълумки, яратилган маҳсулотнинг бир қисми жорий истеъмол натижасида йўқ бўлиб кетса, бошқа қисми жамғарилади. Жамғарилган маҳсулотлар, биринчидан, ишлатилган бойликнинг ўрнини тўлдирса, иккинчидан, унинг миқдоран ўсиб боришини таъминлайди. Демак, М.б.нинг айланиб туриши унинг сарфланиши, тикланиши ва ўсишидан иборат. М.б. ҳаракати эса йиллар, ҳатто а.лар оша давом этади. Табиий бойликларнинг бир қисми (мас., тупроқ ҳосилдорлиги, сув, ўрмон бойлиги ва ҳ.к.) инсон иштирокида тикланиб туради, бошқа қисми эса (мас., нефть, газ, қўмир, руда захираси ва ҳ.к.) тикланмайди, улар ишлатилиб бўлгач йўқ бўлиб кетади ёки бошқача бойлик шаклига қиради (мас., руда тугагач, у темир-терсак шаклига қиради ва қайтадан ишлатилади).

МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК — муайян миллатнинг ижт-й-иқт-й, сиёсий, маън-й қадриятларига, манфаатларига асосланган, жам-т ижт-й-тарихий тар-ёти натижасида шаклланган давлатнинг шакли. Бирор ҳудудда мутлақ кўпчиликни ташкил қилган миллий этник гуруҳлар ижт-й ҳаётни

ташкил қилиш учун бирлашиб, ўзларининг манфаатларини химоя қилувчи давлатни вужудга келтиради. Миллий давлат уни ташкил қилган миллатнинг дунёқарашига, анъаналарига, руҳиятига мос келади. Давлатчилик тарихан таркиб топган ҳодиса бўлиб, халқнинг ижт-й ҳаёти, тақдири б-н узвий боғлиқ ҳолда шаклланади ва ривожланади. Тарихий тажриба шунини кўрсатадики, давлатчилигидан марҳум бўлган миллат ривожидан миллий емирилиш, парокандалик жараёнлари авж олади. У ўзининг миллий давлатини тиклашга эришсагина ижт-й ва миллий тар-ётнинг истиқболини аниқ белгилаш имконига эга бўлади. Миллат ўз қадриятларини сақлаб қолишни хоҳлар экан, М.д. учун курашади. Чор Россиясининг босқинчилик сиёсати натижасида М.О. халқлари миллий давлатларидан маҳрум бўлдилар. Уларнинг миллий манфаатларига зид бўлган босқинчи давлат минтақа халқларининг М.д. анъаналарини оёқости қилгани, шўро даврида эса миллатларни аралаштириб йўқ қилиб юбориш сиёсати юритилгани оқибатида маҳаллий халқлар ўзларининг миллий қадриятларидан узоқлашди, бегоналашди. Ўз-н халқи мустақиллик шарофати б-н М.д.ни шакллантириш ва ривожлантириш имкониятини қўлга киритди. Бу миллатимиз тақдирида ҳал қилувчи тарихий ҳодиса бўлди. Минг йиллар давомида шаклланган, халқимиз менталитетига мос бўлган М.д. анъаналарига асосланиб, мустақил миллий давлат пойдевори барпо этилди. Истиқлол йилларида мам-тмиз ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган туб ислохотлар жараёнида давлатимиз бош ислохотчи сифатида олдимизда турган буюк мақсадларга эришиш йўлида етакчилик қилиб келмоқда. Бу бир томондан М.д. анъаналаримизнинг такомиллашуви, иккинчи томон-

дан, юртимизда озод ва обод Ватан ҳамда фаровон ҳаёт барпо этишга хизмат қилиши шубҳасиздир.

МИЛЛИЙ МАФКУРА — ижт-й мафкура шаклларида бири, муайян миллатнинг этносоциал бирлик сифатида мавжудлиги ва рив-ши, эркин ва озод тар-ётини асослаш, таъминлашга қаратилган ғоявий-наз-й қарашлар тизими. М.м.ни фақат бир миллат ёки халқнинг мафкураси деб тушуниш тўғри эмас. У муайян давлат ёки жам-тнинг умумий мафкураси ҳам бўлиши мумкин. Миллий т.си нафақат муайян этник бирлик, балки «давлат» маъносини ҳам ифодалаш учун хизмат қилади. Мас., «миллий даромад», «миллий қуроли кучлар» бирикмаларида у «давлат» сўзининг маънодоши сифатида қўлланилади. М.м. миллат ва давлатнинг мустақил рив-шини таъминлашга қаратилган ғоявий-наз-й қарашлар тизими ҳамдир. Миллий ғоя Ўз-нда яшовчи барча миллат ва элат вакилларининг туб манфаатларини, халқимизнинг а.лар мобайнида интилиб келган орзу идеалларини, олижаноб мақсад-муддаоларини ўзида мужассам этади. Халқимиз а.лар мобайнида эзгу ният қилиб келган мустақилликни сақлаш ва мустаҳкамлаш Ўз-ннинг ҳар бир фуқаросининг муқаддас бурчидир. Бунинг учун барча бир ёқадан бош чиқариб, муқаддас она-Ватаннинг ҳаётий манфаатларини юракдан ҳис этган ҳолда уларни рўёбга чиқариш учун фаол ҳаракат қилиши, курашиши зарур. Бу жараён халқимизнинг манфаатларини, уларни ўзида мужассам этадиган миллий ғояни англаш б-н боғлиқ ҳолда кечади. Ватан манфаати ҳар бир фуқаро манфаатлари б-н узвий боғланган. Чунки, Ватаннинг ободлиги халқнинг фаровонлигига боғлиқ. Фуқароси бадавлат мам-тгина моддий ва маън-й тўқис бўлади. Шундай экан, миллий ғоянинг муҳим тамойиллари-

дан бири инсон қадр-қимматини ҳар томонлама юксалтириш, халқ фаровонлигини оширишдан иборат. Бунга эришиш учун халқимиз, юртимиз фуқароларининг ҳамжиҳатлиги ва бирдамлигини мустаҳкамлаш талаб этилади. Бу вазифа миллий М.м.нинг моҳиятини ташкил этади. М.м. ҳар бир кишининг жам-т ҳаётидаги фаолияти, юрти, миллати, ўзи ва оиласи олдидаги бурчи ва масъулиятини қай даражада ҳис этаётгани ва бажараётганини белгилайдиган маън-й мезон ҳамдир. М.м. қуйидаги умумбашарий қадриятларни эътироф этади ва улардан озиқланади: қонун устуворлиги; инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва ҳурфикрлик; турли миллат вакил-ларига ҳурмат ва улар б-н баҳамжиҳат яшаш; диний бағрикенглик; дунёвий билимларга интилиш, маърифатпарварлик; ўзга халқларнинг илғор тажрибаси ва мад-тни ўрганиш. М.м. Ўз-ннинг мустақилликка эришиши ҳақидаги сиёсий, илмий, наз-й, фал-й, тарихий, қарашлар мажмуи, халқни келажакка ишонч, эътиқод руҳида тарбияловчи ғоявий қурол, барча тоифа кишиларни шу мақсад йўлида бирлаштирувчи ғоят қудратли маън-й омил ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, Ўз-ннинг мустақилликка эришишини тарихий муқаррар жараёнлигини кўрсатиш; янги Конституцияда қонунан мақсад қилиб қўйилган адолатли демократик, фуқаролик жам-ти ҳақида илмий-наз-й қоидаларни ишлаб чиқиш зарур. Шўролар замонида мафкура фақат синфий бўлади, у миллий бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобланар эди. Миллий мафкура хусусида ҳатто сўз ҳам юритилмас эди. Бунинг натижасида ўзб. миллатининг миллий онги, дунёқарашини, миллий ғурури, ифтихори анчагина сустлаштириб юборилган эди. Миллий мустақилликка эришилгач, Ўз-н ҳукумати томонидан М.м.нинг наз-й жиҳатдан ишлаб чиқиши,

уни халқ орасида кенг тарғибу ташвиқ қилиш, ҳар бир фуқаро онгига мустақиллик мафкурасининг мазмун-моҳиятини сингдириш, истиқлол йўлига мос ва хос ўзб. миллий мафкурасини илмий асосда яратиш каби ўта муҳим ва шарафли масалалар пайдо бўлди. Миллий М.и.м. юртимизда яшовчи ҳар бир фуқаро халқимизнинг юксак маъ-яти, анъана ва удумлари, улуг бобокалонларимизнинг ўлмас меросидан озиқланади. Адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик ғоялари ҳамда халқимизнинг ишонч-эътиқодини акс эттиради. Жам-т аъзоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўз-ннинг буюк келажагини яратишга сафарбар этади. Миллати ва динидан қатъи назар, фуқароларимизнинг қалбида она Ватанга муҳаббат, мустақиллик ғояларига садоқат ва ўзаро хурмат туйғусини қарор топтиради. Жамоатчилик қалби ва онгига фикрлар хилма-хиллиги, виждон эркинлиги тамойилларига риоя қилган ҳолда маъ-р-й йўл б-н сингдирилади. Миллий М.м.нинг асосий тамойиллари қуйидагиларда намоён бўлади: мам-тнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадлар дахлсизлигини таъминлашга ёрдам бериш; конуннинг устуворлиги, демократия ва ўз-ўзини бошқаришнинг ҳаётда мустаҳкам ўрин эгаллаётганига асосланганлик; миллий ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлигига таяниш; халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос келиш. М.м.нинг асосий сифатлари – унинг мазмун-моҳияти, мақсад ва вазифалари ҳамда намоён бўлиш хус-ятларида ўз аксини топади. Ўзаро узвий алоқадорликда намоён бўладиган бу талаблар қуйидагилардан иборат: тарихий хотирани уйғотиш, ўтмишдан сабоқ чиқариш ва ўзликни англаш мезони бўлиш; халқимизни туб мақсадлари ифодаси ва жам-т аъзоларини бирлаштирувчи ғоявий байроқ вазифасини

ўташ; инсон қалби ва онгига ижобий таъсир этадиган т. ва туйғулар, гўзал ва ҳаётий ғоялар тизимини ўзида мужассам этиш; ҳар бир фуқаронинг эзгу ниятларини рўёбга чиқаришига имкон берадиган энг мақбул йўлни кўрсата олиш; миллат, халқ ва жам-ни бирлаштирувчи куч, юксак ишонч-эътиқодни манбаи бўлиш; Ўз-нда яшовчи барча халқ, миллат, элат, ижт-й қатлам ва дин вакилларига бирдай тааллуқли бўлиш; турли миллат, қатлам, дин вакиллари, сиёсий партия ва ижт-й гуруҳлар мафкурасидан устун турадиган социал феномен – ижт-й ҳодиса мазмунига эга бўлиш; бирон-бир дунёқарашни мутлақлаштирмаслик ёки бирон-бир куч, партия ёки гуруҳ қўлида сиёсий қуролга айланмаслик; ҳар қандай илғор ғояни ўзига сингдириши ва ҳар қандай ёвуз ғояга қарши жавоб бера олиш; субъективизм, волюнтаризм каби иллатлардан холи ва жамоатчиликнинг холис фикрига таянувчи объектив мафкура бўлиш; сўз б-н ишни, наз-я б-н ҳаётни бирлаштира олиш; давр ўзгаришларига қараб, ўзи ифодалайдиган ғоя, манфаат, мақсад-муддаоларни амалга оширишнинг янги-янги воситаларини тавсия эта олиш, яъни янгича вазиятга тез мослашадиган ҳозиржавоб ва ижодий бўлиш. М.м. ана шу қайд этилган сифатларга эга бўлган тақдирдагина жам-т ҳаётида етакчи маън-й-маъ-р-й омилга айланиши ва кутилаётган муҳим вазифаларни бажара олиши мумкин. М.м.нинг асосий тамойиллари – унинг амал қилиши жараёнида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бунда унинг мафкура сифатидаги умумий ва хусусий тамойилларини кўрсатиш мумкин. М.м.нинг умуман мафкура т.сига хос хус-ятлари, мақсад ва вазифалари, амал қилиш тамойиллари бўлиши табиий. Бу борада унга ижт-й воқеликнинг инъикоси экани, жам-т тар-ётининг муайян босқичига мос келиш, ҳаёт ҳоди-

саларини акс эттириш, амалга ошириладиган тарғибот ва ташвиқот тизими сифатида намоён бўлиш каби умумий тамойиллар хосдир. Шу б-н бирга, М.м. қуйидаги бир қатор ўзига хос амал қилиш тамойилларига ҳам эга: мам-тнинг мустақиллигини мустаҳкамлашга хизмат қилиш; давлатимизнинг ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадлари дахлсизлигини таъминлашда ёрдам бериш; қонун устуворлигини таъминлаш; демократия ва ўзини ўзи бошқаришнинг ҳаётда мустаҳкам ўрин эгаллашига асосланиш; миллий ва умуминсоний кадриятларнинг уйғунлигига таяниш; халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос келиши; иқт-й плюрализм ва хилма-хил мулкчиликнинг эркин шаклланишини таъминлаш; давлатнинг бош ислохотчи экани ва мам-тда ижт-й барқарорликнинг таъминланганига таяниш; виждон эркинлиги ва фикрлар ранг-баранглиги муҳитини шакллантириш; ўтиш даврида аҳолининг ижт-й ҳимояланганлиги, жам-т ҳаёти барча соҳаларининг эркинлашуви, ислохотларнинг тадрижийлиги жараёнларига хизмат қилиши. Мазкур тамойилларнинг барчаси бир-бири б-н чамбарчас алоқада ва боғлиқликда намоён бўлади. Бу, ўз навбатида, уларнинг республикамызда яшовчи барча миллат ва элат вакилларининг умумий манфаатларини, халқимизнинг а.лар мобайнида интилиб келган орзу-идеалларини, олижаноб мақсад-муддаоларини ўзида мужассам этиши б-н бедгиланади. Шу маънода М.м.: ЎзР Конституцияси, миллий ва умуминсоний кадриятлар, демократия тамойилларига асосланади. Бинобарин, у қонунийликка, умумэътироф этилган талабларга, умумбашарий тамойилларга ва миллий манфаатларга мос келади; халқимизнинг а.лар давомида шаклланган юксак маъяти, анъана ва удумлари, улуғ боқалонларимизнинг ўлмас меро-

сидан озикланади. Бу миллий мафкурамизнинг чуқур тарихий ва бой маън-й асосга эга эканидан далолат беради; адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик ғоялари ҳамда халқимизнинг ишонч ва эътиқодини акс эттиради. Билемизки, бу улуғ ғоялар истиқлол сари интилган ҳар бир халқнинг эзгу мақсади, ишонч ва эътиқоди бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Бу тамойил унинг жам-т аъзоларини аниқ мақсад сари сафарбар қилувчи, уларни бу йўлда уюштирувчи маън-й омил сифатида моҳиятга эга эканини ифодалайди; жам-т аъзоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўз-ннинг буюк келажигини яратишга сафарбар этади. Бу олижаноб мақсадларга эришиш фуқароларнинг ҳамжихатлигига, ўзимизнинг бурчимизни қай даражада англашимиз, эртанги кунга бўлган ишончимизга кўп жиҳатдан боғлиқдир; миллати ва динидан қатъи назар, мам-тимизнинг ҳар бир фуқароси қалбида она-Ватанга муҳаббат, мустақиллик ғояларига садоқат ва ўзаро ҳурмат туйғусини қарор топтиради. Бу қоида ҳар бир фуқаро онгига Ватаннинг муқаддаслигини сингдиришга хизмат қилади; жамоатчилик қалби ва онгига фикрлар хилма-хиллиги, виждон эркинлиги каби демократик тамойилларга риоя қилган ҳолда маъ-й йўл б-н сингдирилади. М.и.м. яхлит тизим бўлганидан унинг барча хус-ятлари ўзаро алоқадорликда ва узвий боғлиқликда намоён бўлади. М.м.нинг асосий ғоялари ўзининг маъно-моҳияти, фал.си, жозибаси б-н уни тўлдириб, фуқароларимизнинг қалби ва онгига янада чуқурроқ сингдиришга хизмат қиладиган бунёдкор ғоялардир. М.м.нинг асосий ғоялари маърифатли дунёда эътироф этилган умумий қонун-қоидалар ва халқаро андозалар, умуминсоний тамойиллар ва кадриятларнинг устуворлиги, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига оғишмай амал

қилиш, демократия ва гуманизм каби тамойилларнинг талабларига тўла-тўқис мос келади. М.м.нинг бош ва асосий ғоялари — турли сиёсий партия ва ижт-й гуруҳлар мафкурасидан устун турадиган социал феномен, ижт-й ҳодисадир. Бу мафкурада бирон-бир ғоя мутлақлаштирилмайди ёки мавжуд ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида сиёсий қуролга айлантилмайди. М.м.нинг бош ғояси ўз мазмун-моҳиятига кўра, Ўз-ннинг ижт-й-сиёсий тар-тига хизмат қилади, барча сиёсий партиялар, гуруҳ ва қатламларнинг — бутун халқнинг умумий манфаатларини ифодалайди. Мафкурамиз таянадиган қуйидаги умумбашарий тамойил ва қоидалар: қонун устуворлиги; инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва ҳуқуқлиқлик; турли миллат вакилларига ҳурмат ва улар б-н баҳамжихат яшаш; диний бағрикенглик; дунёвий билимларга интилиш, маърифатпарварлик; ўзга халқларнинг илғор тажрибалари ва мад-тини ўрганиш ва ҳ.к. Ушбу қадриятлар асосида шаклланган мафкура, ўз моҳиятига кўра, халқаро талабларга, умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги тамойилларига мос келади, уларни миллий даражада намоён бўлиши учун имкон яратади. Шу б-н бирга, у мам-тимизда яшаётган барча миллат ва элат, дин ва қатлам вакилларининг умумий мақсад-муддаоларини ифодалайди, халқимиз ўтмиши ва келажагини бир-бири б-н боғлайди, унинг асрий орзу-истакларини амалга оширишга хизмат қилади. Бу эса мазкур мафкуранинг жаҳондаги демократик жараёнлар, тинчлик ва барқарорлик, инсон ҳуқуқлари ва виждон эркинлиги каби умумбашарий қадриятлар мазмунига мослигини кўрсатади.

МИЛЛИЙ ИФТИХОР — миллатга хос моддий ёки маън-й ютуқ, муваффақият б-н фахрла-

ниш туйғусини ифодалайдиган т. У инсон маън-й камолотининг қирраларидан бирини намоён этади. М.и. ўз халқининг а.лар давомида яратиб келган барча моддий ва маън-й бойликлари, тарихий мероси, урф-о.лари, анъаналари, одоб-ахлоқи, турмуш тарзи, юксак маъ-яти, барча тарихий ютуқлари ва сабоқларига чексиз ҳурмат ва эъзоз б-н мун-тда бўлиш, авайлаб-асрашни ифодаловчи т.дир. Миллатининг истиқболи учун қайғурмайдиган, ўз халқининг тарихини, миллий қадриятларини, тилини, манфаатларини билмаган, кадрламаган, миллий мансублигини унутган кишиларда миллий ғурур ҳам, миллат б-н фахрланиш ҳам, миллатпарварлик ҳам бўлмайди. Бундай инсонларни маън-й жиҳатдан камол топган баркамол инсонлар дея олмаймиз. М.и.ни тиклаш ва ўстириш маън-й ҳаётимиздаги устувор вазифалардан биридир. Инсон табиатига ўзини муайян ижт-й гуруҳ, қатлам, тоифа, миллат, давлат, минтақа, давр ёки сулола б-н боғлаш хосдир. Шу боис шахс ўз қавми, миллати ва давлатининг эришган ютуқларидан қувониш, уни янада бойитиш ва келажак авлодларга қолдиришга интилиши табиий маън-й ҳодисадир. Халқлар, миллатлар тарихий тарётининг туб бурилиш даврларида жам-тнинг янгиланиши туфайли М.и.ни тиклаш ва ўстириш миллий давлатчилик қурилиши б-н бевосита боғлиқ бўлиб қолади. Миллий маън-й-мад-й қадриятларни атрофлича ва батафсил ёшлар онги, қалбига етказиш, уларни ажодлар яратган маън-й бойликлар б-н озиклантириш М.и.ни тиклаш ва ўстириш омилидир. Бу миллат тарихини ўрганиш, англаш, кадрлаш орқали амалга оширилади. Ўзб. халқи ҳаётида М.и. ўз миллатининг буюк шахслари ҳаёти ва тақдирини ўрганиш б-н янада юксалади. М.и.нинг яна бир вазифаси халқни, миллатни бирлашти-

ради, юксак мақсадлар сари олға бошлайди. Эзгу мақсадларимизга эришиш, жаҳон миқёсида ўзимизга муносиб ўрин эгаллаш, Ватанимизнинг истиқлолини ҳимоялаш, авваламбор, ўзимизга, ўзимизнинг имконият ва салоҳиятимизга, азму шижоатимизга боғлиқ эканини шу юртда яшаётган ҳар қайси инсон чуқур тушуниб олишини тақозо қилади. Шу борада сиёсий, ҳарбий, иқт-й омиллар қаторида М.и. туйғуси ҳам ўта муҳим мезон ҳисобланади. М.и. шундай буюк қудратки, тарихда бу кучга таяниб-суяниб, кўплаб халқлар энг мураккаб синовлардан, давр суронларидан омон чиққан ва б.нинг ҳавасини уйғотадиган эркин ва фаровон ҳаёт қуришга эришган. Одамларимиз онги ва жам-тимиз мафкурасида юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги ғоялари етакчи ўрин тутишига ҳаракат қилинаётгани бежиз эмас. Миллий ғурур, М.и. барча ишларимизнинг пойдевори бўлмоғи керак. Бу муқаддас ғоялар, миллати ва эътиқодидан қатъи назар, шу юртда, шу заминда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаронинг ҳаётига, онгига сингмоғи, ҳар биримиз учун энг катта таянч ва ишончга, ҳақиқий маслакка айланиши лозим.

МИЛЛИЙ-МАДАНИЙ МАРКАЗЛАР – Ўз-нда яшовчи муайян бир миллат вакиллариининг миллий-мад-й эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи жамоат ташкилотлари. Мам-тимизда истиқомат қилаётган турли миллат вакиллариини республика ижт-й, маън-й-маър-й ҳаётида фаол иштирок этишини таъминлаш М.м.м. фаолиятининг муҳим йўналишларидан биридир. Конституциямизда «ЎЗР ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-о.лари ва анъаналарини ҳурмат қилинишини таъминлайди, улар-

нинг рив-ши учун шароит яратади», деб таъкидланган. Бу борада ҳаётимизда кўплаб тадбирлар амалга оширилмоқда. Хус-н, бугун 130 дан ортиқ марказлар мавжуд бўлиб турибди. Мам-тимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элатларнинг ўз она тилида ўқиши учун кенг имкониятлар яратилгани, мактаблар ва олий ўқув юртлари бунга амал қилаётгани, кўплаб тилларда газета ва журналлар чоп этилиб, телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар олиб борилаётгани ҳам бу борадаги самарали фаолиятнинг яққол далилидир. М.м.м. турли жам-т, халқ, миллатлар ўртасида ҳар томонлама ҳамкорлик маъ-ятини шакллантириш, халқларнинг ўзаро ишонч ва ҳурматини ошириш мақсадларига хизмат қилади. Шу жиҳатдан улар томонидан олиб бориладиган ишлар кўпроқ мад-й ва маън-й йўналишда бўлиб, бу жаҳон халқлари, турли мад-тлар интеграциясида муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

МИЛЛИЙ МАНФААТЛАР – миллат, халқ ҳаётини белгилайдиган, унинг фаолиятини маълум мақсадларга йўналтирадиган ижт-й, иқт-й, сиёсий ва мад-й мунтлар, миллий эҳтиёжлар, миллий онг ва тафаккур, анъана ва қадриятларини асраш б-н боғлиқ интилишлар тизимини ифодалайдигант. М.м. эҳтиёжларни қондирувчи шароит ва қадриятлар б-н бирга, уларни яратиш, таъминлашни белгиловчи ижт-й тизимга, мун-тлар ва тамойилларга асосланади. Улар муайян миллат ва халққа мансуб алоҳида кишилар ёки бирор бир давлат фуқароси бўлган одамларнинг шахсий манфаатлари б-н узвий боғлиқ бўлиб, ушбу манфаатларнинг уйғунлашувини ифодалайди. Шу маънода у умум-миллий манфаатлар мажмуидир. М.м.нинг қатор шакллари бор. Моддий ва маън-й манфаатлар ҳар қандай М.м. тизимида асосий ўрин

эгаллайди. Бундан ташқари, жам-тнинг тузилиши ва унинг ҳаётидаги устувор йўналишлар б-н боғлиқ иқт-й, ижт-й, сиёсий, миллий, синфий, партиявий ва б. манфаат шакллари ҳам мавжуд. Ички ва ташқи сиёсат, жам-тдаги туб ўзгаришлар, ислохотлар самарасини таъминлаш, мам-т ҳаётини демократлаштириш, модернизация қилиш жараёнида ҳам М.м. ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бугунги кунда инсон манфаатларини таъминлаш М.м.ни қарор топтиришнинг асосий йўналишларидан бирига айланди. Манфаатлар халқлар ўртасидаги ҳар қандай фаолият ва мун-тлар, кураш, рақобат ёки ҳамкорликнинг асосидир. Унинг таъсирчанлик қудрати ҳам шунда. Миллат ёки мам-т аҳолисининг ижт-й аҳволини инъикос этар экан, у миллий тар-ёт кучларини ҳаракатга ундовчи муҳим омил вазифасини бажаради. М.м.нинг намоён бўлишида унинг умуминсоний манфаатлар б-н уйғунлигига эришишга ёрдам берувчи ижт-й механизмда умумбашарий қадриятлар муҳим ўринни эгаллайди. У миллий эҳтиёжларни қондиришдан манфаатдорлик б-н бутун дунёдаги инсон тар-ёти йўлидаги мақсадлар орасидаги бевосита алоқани мустаҳкамлашга ёрдам беради. Моддий дунё одамларда ўз эҳтиёжларини қондириш қобилиятига кўра мавжуд моддий манфаатлар бирлигини ва улар меҳнат фаолиятини ҳамжиҳатликда амалга ошириш учун жамоаларга бирлашувини таъминловчи асосий ташқи омил ҳисобланади. Инсон ўз манфаатларини рўёбга чиқариш жараёнида нафақат моддий неъматлар, балки маън-й бойликлар, ташкилий-бошқарув тузилмалари, жам-тда мавжуд турли мун-тларни, яъни бутун ижт-й ҳаётни ҳам яратади. Ҳамонки бу ҳаёт инсон фаолиятининг махсули экан, унга инсон борлигининг моддий ифодаси сифатида қараш мумкин. Шундай

қилиб, моддий омил катта аҳамиятга эга, у ижт-й ва шахсий манфаатларнинг бирлашуви учун замин яратади. Маълумки, инсон нафақат ўз эҳтиёжлари, балки манфаатларини ҳам яхши англайди. У ёки жам-т ва давлатнинг ташқи сиёсати кўп сонли омиллар, шу жумладан, мам-тнинг ижт-й-иқт-й ва ижт-й-сиёсий рив-ш даражаси, унинг жуғрофий ўрни, миллий-тарихий анъаналари, ўз суверенитети ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадлари ва эҳтиёжлари б-н белгиланади. Уларнинг барчаси ташқи сиёсат соҳасида М.м.ни таъминлаш б-н боғлиқ фаолиятда мужассамлашади. Шу нарса диққатга сазоворки, ҳоз. замон халқаро-сиёсий тафаккурининг етакчи йўналишларидан бири – сиёсий реализм вакиллари М.м.га ҳар қандай давлат ташқи сиёсатининг бош омили сифатида қарайдилар. Уларнинг фикрича, М.м. халқаро сиёсат соҳасида тўғри йўлни топишга ёрдам беради. М.м.га асосланган ташқи сиёсат қандайдир универсал маън-й тамойиллардан руҳланган ташқи сиёсатдан кўп жиҳатдан устун туради, деб таъкидлайди. М.м. муаммосига қизиқиш Иккинчи жаҳон урушидан кейин айниқса ошди. Унинг атрофида авж олган мунозараларни Г.Моргентау «Янги буюк баҳслар» деб номлади. Бу концепцияни у 1948 йилда нашр этилган «Миллий манфаат ҳимоясига» деб номланган китобида таърифлаб берди. М.м. концепциясини ривожлантиришга Америка томонидан Ж.Кеннан, У.Липпман, К.Уолтц, Э.Фернесс, Ж.Розенау каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. М.м. муаммоси франц. тадқиқотчилари Р.Арон, П.Ренвун, Ж.Б.Дюрозел, Ф.Брайар, Р.Дебре ва б. томонидан ўзига хос тарзда талқин қилинди. М.м. – бир қарашда мавҳум т., чунки унинг мезонлари муайян жам-т ва давлатда ҳукм сурувчи дунёнинг манзараси ва қадриятлар тизими б-н

белгиланади. М.м.нинг моҳияти уни амалга ошириш жараёнида аниқланади. Бу эса ирода ва фаолият омиллари, ш-дек, давлат томонидан қўйилган мақсадларни рўёбга чиқариш воситаларининг мавжудлигини назарда тутлади. Кўпинча, давлат манфаатлари миллий ва ижт-й манфаатлар (фуқаролик жам-ти манфаатлари) га қарама-қарши қўйилади. Баъзан уларнинг ўзаро алоқаси тан олинб, уларни «Миллий манфаат — давлат манфаати», «Давлат манфаати — жам-т манфаати» дихотомияси доирасида белгилаш мақсадга мувофиқ, деб топилади. Бироқ, масаланинг бундай қўйилишини унчалик тўғри деб бўлмади. Бунда халқаро мун-тларнинг ҳақиқий омили сифатидаги миллий давлат ёки миллат-давлат тўғрисида сўз юритиш мумкин. Бу ҳолда М.м. ва давлат манфаатлари синонимлар сифатида эмас, балки ўзаро боғланган ва бир-бирини тўлдирувчи т.лар сифатида намоён бўлади. Зотан, М.м. суверен ҳудудий давлат ва фуқаролик жам-тининг бирлиги сифатидаги миллат манфаатидир. Давлат манфаати ва фуқаролик жам-ти манфаатларига келсак, улар миллий манфаат т.си б-н нафақат мазмунан боғланган, балки унинг таркибини кўп жиҳатдан белгилайди. Халқаро майдонда миллат номидан давлат иш қўради. Ш.у. ҳам халқаро сиёсат лексиконида миллий манфаат тўғрисида сўз юритганда, одатда, давлат манфаати назарда тугилади ва аксинча, давлат манфаати деганда М.м. тушунилади. Суверенитет, ҳудудий яхлитлик, ички ишларга аралашмаслик принципи ва ҳ.к.га дахлдор ҳақиқий, объектив миллий ёки давлат манфаатлари давлатларнинг ташқи сиёсий фаолияти ҳамда халқаро мун-тларни амалга оширишнинг бош омили ҳисобланади. М.м.нинг шаклланиши аста-секин ва узоқ давом этадиган тарихий

жараён бўлиб, у жамулжам ҳолда мазкур халқ ёки мам-тнинг миллий-тарихий тажрибаси мазмуни ва хус-ятини белгиловчи иқт-й, ижт-й, миллий-психологик ва б. омилларнинг мураккаб алоқалари воситасида амалга оширилади. Бундай сифатда М.м. ижт-й-тарихий ҳодиса ҳисобланади ва уларнинг ифодачилари онгидан мустақил мавжуд бўлиши мумкин эмас. Улар муайян миллатнинг ўзига хос хус-ятлари б-н узвий боғлиқдир. М.м.нинг замирида муҳим меъёрлар ва ғоялар ётади. Бу сохта тушунилган ва таърифланган миллий манфаатларда айниқса ёрқин намоён бўлади. М.м. ва давлат манфаатларини таърифлаш ҳамда уларни амалга оширишга қаратилган ташқи сиёсий стратегияни шакллантиришда давлат арбобларининг қадриятлар ва мўлжаллар тизими, уларнинг принциплари ва эътиқодлари — ўзини қуршаган дунёга мун-ти ва жаҳон ҳамжам-тини ташкил этувчи бошқа давлатлар орасида ўз мам-тининг ўрнини қандай тушуниши муҳим роль ўйнайди. Сиёсатнинг глобаллашуви шароитида кўпгина саволлар туғилади. Универсаллашув жараёнлари фаоллашётган ва халқаро ташкилотларнинг роли кучайиб бораётган шароитда М.м. ўз аҳамиятини сақлаб қоладими? Минтақавий ва гуруҳий манфаатлар биринчи ўринга чиққанида М.м. қандай кўриниш касб этади? Айрим мутахассислар ҳоз. дунёда М.м. муаммосининг муҳимлигига шубҳа билдираётганини ҳисобга олсак, бу ва б. саволлар туғилиши табиий бир ҳолдир. Ҳар қандай давлатнинг ташқи сиёсати халқаро мун-тлар тизимида иштирок этувчи бошқа томонларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда тузилган тақдирдагина оқилона бўлади. Бу ҳар қандай давлатнинг М.м.ини белгилаш бошқа давлатларнинг, баъзи бир масалаларда эса — бутун жаҳон

хамжам-тининг манфаатларини ҳисобга олишни назарда тутадиган ҳоз. дунёда алоҳида аҳамият касб этади. Табиийки, ташқи дунёга татбиқ этилган М.м. ўз аҳамиятига ва халқро майдондаги нуфузига кўра фарқ қилади. Бу белгига кўра, ҳаётини муҳим ёки бош манфаатлар ва иккинчи даражали, доимий ва ўзгарувчан, узоқ муддатли ва конъюнктуравий манфаатлар фарқланади. Бош ва доимий М.м. муҳим геосиёсий мезонлар: мазкур давлатнинг давлатлараро мун-тлар тизимидаги ўрни ва роли, унинг обрўси ва ҳарбий қудрати, ўз суверенитетини ҳимоя қилиш ва ўз иттифоқчиларининг хавфсизлигини кафолатлаш қобилияти ва ҳ.к.лар б-н белгиланади. Ҳар бир давлат ўзи кўзлаётган мақсадларнинг муҳимлигини ўзича баҳолайди. Давлатнинг ўз мақсадларини рўёбга чиқариш қобилияти жуда кўп омиллар, чунончи: унинг геосиёсий ўрни, тарихи, мад-ти, сиёсий тизими, раҳбарияти, бошқа давлатлар б-н ўзаро мун-тлари ва ҳ.га боғлиқ бўлади. Давлат ўз манфаатларини ўз ихтиёрида мавжуд барча воситалар: сиёсий, мафкуравий, иқт-й, дипломатик, ҳарбий воситалар б-н таъминлайди. Ҳарбий куч ишлатиш б-н таҳдид қилиш ёки бу кучни амалда ишлатиш энг сўнгги чора ҳисобланади. Иккинчи даражали ва ўзгарувчи манфаатлар юқорида зикр этилган энг муҳим ва доимий манфаатлардан келиб чиқади. Улар ташқи сиёсий омилларга қараб ўзгариб, давлатнинг бош ва доимий манфаатларини амалга оширишда муайян омил бўлиши мумкин. Бирок, кўпинча, давлатнинг хавфсизлиги ва ўз-ўзини сақлаши б-н боғлиқ энг муҳим М.м.ни ёлғиз, бошқа давлатлар б-н иттифоқ тузмасдан амалга ошириш қийин. Бу мақсадга нафақат амалий ҳаракатларни бир-галликда амалга оширишнинг оқилона стратегияси ишлаб чиқиши, балки уни амалга оши-

риш учун қудратли моддий-маън-й асос яратилиши натижасида эришилади. Давлат ташқи сиёсатининг муваффақияти М.м.нинг қай даражада аниқлиги, бу манфаатларни амалга ошириш йўллари ва воситалари қай даражада аниқ тушунилиши б-н белгиланади. М.м. халқро майдондаги устувор мақсадлари орасида мам-т хавфсизлиги ёки миллий хавфсизликни таъминлаш биринчи ўринда туради. Миллий хавфсизлик муаммоси халқро-сиёсий адабиётларда М.м. муаммоси каби кўп баҳс ва мунозараларга сабаб бўлади, аммо ҳар қандай ҳолда ҳам ўз устуворлигини сақлаб қолаверади.

МИЛЛИЙ МАСАЛА — миллий зулм ва зўравончиликнинг тугатилиши, миллатлар ўртасида тенг ҳуқуқли мун-тларнинг ўрнатилиши, уларнинг эркин, ҳар томонлама рив-ши учун шароитнинг яратилиши б-н боғлиқ муаммолар йиғиндиси. М.м. миллатларнинг шаклланиши б-н пайдо бўлган ҳамда турли давр ва шароитлар таъсирида ўзгариб борган. Ҳар қандай миллат қанчалик кичик бўлмасин у инсониятнинг бойлигидир ва ҳар қандай этник бирликнинг ўзига хос хус-ятларининг йўқ бўлиб кетиши ер юзидаги мад-й ва генетик фондга салбий таъсир этади. Шу боис ҳар бир этник бирликни сақлаб қолиш унга мансуб кишиларнинг ва ҳар бир алоҳида давлатнинг энг муҳим вазифасидир. Айни маҳалда бир миллат ўз эҳтиёж ва манфаатлари бошқа миллат ва халқлар вакилларининг худди шундай интилишларини камситиш ҳисобига рўёбга чиқармаслиги лозим. М.м. миллатлараро тизимда ҳам, давлат ичидаги миллий мун-тларда ҳам намоён бўлиши мумкин. Ҳар иккала кўринишда ҳам ижт-й тар-ёт жараёнида вужудга келадиган иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, мад-й, мафкуравий ва б. соҳалардаги барча мураккаб масалаларни ҳал қилиш

қўзда тутилади. Миллий давлатнинг қарор топиши М.м.нинг ҳал қилиниши б-н бир қаторда ички (полиэтик давлатларда) ва ташқи мун-тларда янги вазифаларни келтириб чиқарган. Ўрта а.ларда ва янги даврда М.м. миллатларни миллий зулмдан қутқариш масаласи б-н боғлиқ бўлган бўлса, кейинроқ миллий мустақилликка эришиш муаммосига айланди. Маълумки, XX-а. бошларида бутун дунё Буюк Британия, АКШ, Франция, Италия, Испания, Германия, Португалия, Россия ва б. йирик колониал давлатлар ўртасида бўлиб олинган эди. Мустамлакачилик тизимининг емирилиши б-н М.м.нинг мазмуни муайян даражада ўзгарди, миллатлар ўртасида тенг ҳуқуқли мун-тлар ўрнатиш учун сиёсий асос яратилди. М.м.нинг мазмун-моҳиятини тўлиқ тушуниш миллатнинг моҳиятини тушунишни тақозо қилади. Миллат маълум рухий бирликка эга, ўз ўзини англаган гуруҳнинг тарихан шакланган ижт-й-икт-й ва маън-й бирлиги бўлиб, дунёни ўзига хос қабул қилиш асосида миллий кадриятлар яратган, уларни ўзига хос шаклда ифодаланган. Бу миллий кадриятлар ижт-й ҳаётнинг серқирралигини, сермазмунлигини акс эттириб, инсониятнинг бойлиги сифатида ривожланиб бориши керак. Бу жараёнга тўсиқ бўлувчи барча нарса М.м. вужудга келтиради. М.м. ҳал қилиш борасидаги уринишларнинг бир қанча йўллари инсоният тажрибасида синаб кўрилган. Мас., XVI–XIX а.ларда колониализмга қарши миллий-озодлик ҳаракати авж олган даврда миллийлик тамойили масалани ҳал қилишнинг асоси деб ҳисобланган. Бу ёндашув ҳар қандай шароитда ҳар бир миллат ўз мустақил давлатига эга бўлиши б-н М.м. ҳал бўлади деган қарашга таянган. Миллийлик тамойили тарқоқлик ва миллий зулмга қарши курашда ижобий роль ўйнади. Кейинча-

лик М.м. халқаро масалага айланди. Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи М.м.ни ҳал қилишнинг умумэтироф этилган тамойили дея эътироф этилди. Бу бошқа миллатлар б-н мун-т шаклининг танланишини (ягона давлат таркибига ихтиёрий қўшилиш, автономия, федерация ва суверен давлат ташкил қилиш), ш-дек сиёсий тузум, бошқариш шакллари б-н боғлиқ барча масалаларни мустақил тарзда ҳал қилишни англатади. Ўз-н 1991 й. мустақилликка эришди. Унга тоталитар тузумдан М.м.да ҳам оғир мерос қолди. Кўп миллатли Ўз-ннинг ички ҳаётида ҳам маъ-ят ва б. муаммолар б-н боғлиқ ҳал қилиниши зарур М.м. йиғилиб қолган эди. Ўз-н давлати бу масалани жаҳон тан олган демократия тамойилларининг устуворлигига таянган ҳолда ҳал этмоқда ва бу тамойилларга оғишмай амал қилиб келмоқда. Юртимизда тинчлик ва хотиржамлик, миллатлараро тотувлик ва ҳамжихатлик ҳукм сураётгани шундан далолатдир.

МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТ (лот. *mens* – ақл, тафаккур, фикрлаш тарзи) – миллий онг ва фаолият характери ифодаловчи т. М.м. миллатнинг анъаналари, мад-ти, ижт-й тузилмаси ва турмуш тарзи асосида шаклланади ва ўз навбатида миллий анъаналар, мад-т ҳамда турмуш тарзига акс таъсир кўрсатади. М.м.ни ташкил этувчи компонентлар онгсиз равишда шаклланади ҳамда аждодлардан авлодларга ўтиб боради. Унинг икки томони мавжуд: М.м.нинг консерватив томони аждодлардан авлодларга ўзгаришсиз ўтиб боради ва миллий анъаналарнинг мустаҳкамлигини таъминлайди; М.м.нинг ўзгарувчан томони эса миллий тар-тнинг асосини ташкил этади. М.м. ижт-й ин-тлар ва ижт-й-икт-й муҳитга қараганда нисбатан секинроқ ўзгаради. Шу боис айрим ҳолларда ижт-й-сиёсий ян-

гиланиш жараёнига тўсиқ сифатида намоён бўлиши ҳам мумкин. М.м.нинг ўзгартирилиши миллат ривожини учун замин яратади, бу борадаги янгиликларни миллий онг ва тафаккурга киритади.

МИЛЛИЙ МЕРОС — тарихий тар-ётнинг ўтмишга айланган босқичида муайян миллатнинг ажодлари ақл-заковати, қобилияти ва меҳнати б-н яратилган барча моддий ва маън-й бойликлар мажмуини ифодаловчи т. Ҳар бир миллатнинг М.м.и ўша миллат томонидан яратилган моддий, маън-й ва б. барча турдаги меросни қамраб олади. Уларнинг айримлари умумжаҳон характерига эга бўлса, баъзилари шу миллат эътиборидаги мерос саналади. М.м. миллатнинг тафаккури, даҳоси, дунёқараши, яратувчанлик салоҳиятининг маҳсулидир. Уларсиз яратилган ҳар қандай турдаги мавжудлик М.м. даражасига кўтарила олмайди ва тарихий давр давомида йўқ бўлиб кетади. М.м. миллат тар-ётининг турли тарихий босқичларида вужудга келиб, миллатнинг бевосита ўзи б-н боғлиқ бўлган бойлик ҳисобланади. Ш.у. ҳам у миллатнинг ўз келажагини яратишда таянч ва тажриба манбаи бўлиб хизмат қилади. М.м. куйидагиларда ўз ифодасини топади: 1) миллий урф-о., анъана, маросим, қадриятлар; 2) дунёқараш; 3) турли расм-русумлар; 4) дунё аҳамиятига эга бўлган қашфиётлар; 5) миллатдан етишиб чиққан алломалар ва улар яратган асарлар; 6) давлатчилик; 7) миллий-мад-й бойликлар, тарихий ёдгорликлар ва ҳ.к.. Уларнинг ҳар бири миллат вакиллари саъй-ҳаракатлари б-н а.лар давомида шакллантирилади ва кейинги авлодга мерос сифатида қолдирилади. Миллий урф-о., анъана ва қадриятлар миллат ҳаётининг муайян даврида унинг кундалик турмушида юзага келади. Улар авлоддан-авлодга ўтиб, кундалик ҳаётда такрорланиб, миллат

вакилларининг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атвори ва кўникмаларида ўз ифодасини топади. Миллий анъаналар миллатнинг кўп алик ҳаётида юз берадиган турли табиий ва ижт-й жараёнлар, этносларнинг ижт-й-маън-й эҳтиёжлари асосида вужудга келиб, уларнинг ақлий-ижодий фаолияти негизда атроф-муҳит, табиат, меҳнат жараёнига боғлиқ ҳолда авлоддан-авлодга ўтиб тараққий этган ва а.лараро ажодлар тафаккури, орзу-ўйлари, тажрибалари, ютуқлари ва б. қадриятларини мужассамлаштирган бебаҳо ижт-й-мад-й меросга айланган. Миллий урф-о. ва анъаналарнинг узоқ муддат давомида нисбатан сақланувчанлиги ва айна пайтда, кундалик турмуш ҳаётида такрорланувчанлиги М.м.нинг таркибий қисми бўлишини таъминлайди. Уларнинг нисбатан узоқ вақт амал қилиши, кундалик турмуш ва ҳаётда кўп иштирок қилиши миллат бирлигини мустаҳкамлашга ижобий таъсир кўрсатади. Улар орқали миллат вакиллари ўзаро маън-й яқинлашиб боради ҳамда бошқа миллатларга хос бўлмаган, фақат ўзларига хос бўлган, ўз замонига мос келадиган янги-янги урф-о. ва анъаналарни шакллантириб боради. Миллий қадриятлар миллат эҳтиёжи, манфаатлари, мақсадларига хизмат қиладиган моддий ва маън-й неъматлар мажмуасини ташкил қилади ва М.м.нинг таркибий қисми ҳисобланади. М.м.да миллатга хос бўлган расм-русумлар ҳам муҳим ўрин эгаллаб, улар миллат тарбиясининг маълум тизимида аниқ урф-о., анъана ва қадриятларни шакллантиришга қаратилган муайян, рамзий, масъулиятли ҳаракат ҳисобланади. Расм-русумлар — миллат феъл-атворининг аниқ мақсадини кўзловчи нормаларни шакллантиришнинг энг муҳим воситасидир. Уларнинг ҳарактерли хус-яти шундаки, у аниқ мақсадни амалга ошириш то-

мон қилинадиган ҳаракат бўлиб, урф-о., анъана ва қадриятлар каби шаклланган эмас, балки шакллантиришга қаратилган амалий ҳаракатлар мажмуасини ташкил қилади. М.м.нинг дунё аҳамиятига эга муҳим қисми, фан, мад-т, фал., техника, технология ва б. соҳаларда амалга оширилган кашфиётлар, ғоялар, асарлар, юксак интеллектуал маън-й салоҳият соҳиблари бўлган Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Мирзо Улуғбек каби аждодларимиз томонидан яратилган. Бу кашфиётлар, энг аввало, ўзб. миллатининг М.м.идир. Дунёга машҳур Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз каби шаҳарлар, уларда мужассам бўлган тарихий обидалар, ёдгорликлар, миллий ҳунармандчилик, шаҳарсозлик, кийим-кечак намуналари ва ҳ.к.лар шулар жумласидандир. Шунга кўра, М.м. миллат тарихи салоҳияти, куч-қудрати ва айниқса, келажакнинг ўзга миллатлар ва жаҳон халқлари кўзгусида акс эттирувчи асосий воситалардан бири бўлиб хизмат қилади.

МИЛЛИЙ МУНОСАБАТЛАР

— миллатлараро мун-тларни англаувчи т.. Маълумки, бугун жаҳонда мавжуд 200 дан зиёд мам-тда икки мингга яқин миллат, элат ва қабила яшайди. Улар 5 ярим мингдан ортиқ тилда сўзлашади. Бу тилларнинг 2000 тадан кўпроғи ўз ёзувига эга эмас. Миллий жараёнларнинг энг характерли томони шундаки, инсоният ақл-заковати юксалгани сайин миллатлар ўзаро ассимиляциялашиш томон эмас, балки ўзларининг «мен»ини намойиш қилиш, тасдиқлаш сари жадал суръатлар б-н ҳаракат қилмоқда. Ҳали жаҳонда мавжуд бирорта миллат ёки элат ихтиёрий равишда бошқа миллатлар билан қўшилиб кетган эмас, аксинча айрим миллатлар қашшоқликнинг оғир кулфатларини бошидан кечиришга маж-

бур бўлсалар-да озодлик, эркинлик каби қадриятлардан воз кечмаганлар. Улар озод, мустақил яшаб, ўз урф-о., анъана ва қадриятларини муқаддас билиб, фидойилик кўрсатиб келганлар. М.м. деганда турли миллат ва элатларнинг икт-й-сиёсий ва мад-й-маър-й соҳаларда содир бўладиган ўзаро алоқалар мажмуини тушунмоқ керак. Бундай алоқалар, кўп миллатлар яшайдиган айрим бир мам-т ички ҳаётида ёхуд турли мам-тларда яшайдиган миллатлар ўртасида амалга ошади. Бугунги кунда жаҳонда аҳолисининг таркиби фақат биргина миллатдан таркиб топган мам-тни ёки давлатни топиш қийин. Худди шу. ҳам мам-тлар, давлатлар ўртасида амалга ошириладиган турли соҳалардаги алоқаларда уларда яшаётган миллатларнинг дўстона мун-тлари ҳар қандай давлат тар-ётининг муҳим омили ҳисобланади. Ана шу омил қанчалик мустаҳкам бўлса, давлатлар ўртасида олиб бориладиган турли соҳалардаги алоқалар ҳам шу даражада мустаҳкам бўлади ва ҳар икки томон кутаётган натижаларни беради. Кўп миллатли давлатларда М.м.ни уйғунлаштириш шу мам-тда барқарорлик ва тар-ётнинг кафолати, унинг истиқболини таъминловчи асосий омилдир. Чунки ҳар қандай давлатда миллий низолар ва зиддиятлар ўша давлатда барқарорликнинг барбод бўлишига ва охир-оқибатда унинг емирилишига олиб келади. Шу. ҳам, ҳар қандай мам-тда М.м.ни уйғунлаштириб бориш давлат сиёсатининг энг устувор йўналишларидан бири сифатида қаралади. Собиқ шўролар тузумининг фожиаси шунда эдики, у ўз манфаатларини миллий манфаатлар ҳисобига амалга ошириб келди. Яъни, миллий омилнинг кучи-қудратини назар-писанд қилмади ва синфий манфаатларни қондириш орқали ўз ҳукмронлигини абадийлаштирмоқчи бўлди. Улар зўравонлик б-н турли миллатларни «яқинлаштириш» орқали «ягона со-

вет халқи»ни вужудга келтириш ва кейинги босқичда бутун ер юзида «юксак» миллатларни шакллантириш ҳамда уларнинг ҳукмронлигини таъминлашни мақсад қилган эди. Уларнинг сохта ғоя ва пуч мафкурага асосланган бундай хатти-ҳаракатлари собиқ шўро давлатини емирди ва бутун бир тузумнинг барбод бўлишини тезлаштирди. Ўз-н мустақилликни қўлга киритгач, миллий мун-тларни, юртимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элат вакилларининг ўзаро тотувлиги ва ҳамжиҳатлигини таъминлаш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бўлиб келмоқда.

МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ ТИКЛАНИШ — муайян миллат ҳаётида тарихий тар-ётнинг маълум босқичига келиб мустақилликни қўлга киритиш асосида маъят соҳасида бой берилган имкониятлардан қайта фойдаланиш, маън-й мерос, урф-о.лар, анъаналар, қадриятларнинг тикланиши, миллий ўзликни англаш, ўтмишда яратилган барча моддий ва маън-й бойликларни миллат рив-шига йўналтирилган умум-миллий ҳаракат, фаолият ва жараёнларни наз-й ва амалий жиҳатдан асослаб берадиган концепцияни англаувчи т. Бу масалага алоҳида эътибор бериш зарурлигини таъкидлаётганимизга асосий сабаб шуки, давлатимиз раҳбарининг кейинги асарларида ҳам М.м.т. ғояси ижодий ривожлантирилган ва унинг миллатимиз маън-й тар-ётига хизмат қиладиган асосий йўналишлари белгилаб берилган. М.м.т. миллатнинг қарамлик ҳолатига тушиб қолиши оқибатида ўзининг мавжуд миллий маън-й салоҳиятидан фойдалана олмаслиги ва ўз мустақиллигини қўлга киритиши натижасида улардан фойдаланишга қаратилган фаолият б-н боғлиқ эҳтиёж сифатида юзага келадиган жараён ҳисобланади.

Худди ана шу жараён ўзб. миллати ҳаётида юз берди. Мустақилликни қўлга киритишимиз шарофати б-н мустабит тузум даврида топталиб келинган миллий урф, одат, анъана, қадриятларимиз яна қайта тикланиб, бугунги М.м.т.га хизмат қилмоқда. Бу ғоянинг наз-й ва амалий аҳамияти шундаки биринчидан, бу б-н муаллиф собиқ шўролар даврида маъ-ятни ривожлантиришга учинчи даражали омил сифатида қаралишининг ижт-й-сиёсий, иқт-й ва б. сабабларини кўрсатиб берган. Иккинчидан, маъ-ятни ривожлантирмасдан, шахснинг маън-й руҳиятини ўзгартирмасдан туриб жам-тда кўзланган мақсадни амалга ошириш мумкин эмаслиги илмий жиҳатдан асослаб берилган. М.м.т. ғояси маъ-ят шахс баркамоллигининг энг муҳим мезони ва шунинг б-н бирга уни камолотга элтувчи, ўз-ўзини англаувчи ва ўз имкониятларини юзага чиқарувчи улкан омилдир. М.м.т. концепциясида ватанпарварлик шахс маъ-ятининг ажралмас қисми экани асосланган. Ҳақиқатан ҳам, ўз Ватанини севмаган, унинг тар-ёти учун жой куйдирмайдиган, бепарво ва лоқайд инсон маън-й жиҳатдан баркамол бўлиши мумкин эмас. Шу ўринда «миллий тараққиёт» ва «миллий тикланиш» т.ларининг мазмун-моҳияти ва ўзига хос жиҳатларига эътибор қаратиш лозим. Аслида улар бир-бирини инкор қилувчи т.лар эмас. Аксинча, мероси, тарихий хотираси ва замини мустаҳкам миллатлар учун бу т.ларнинг ўзаро уйғунлиги миллат камолотини таъминлайди. Миллий тар-ёт — эволюцион характерга эга жараёндир. У миллатнинг шаклланиши, такомиллашуви ва юксалиши каби узлуксиз жараён сифатида номоён бўлади. Миллий тикланиш эса, миллат тар-ёти тарихининг муайян босқичида маълум объектив ва субъектив сабаблар туфайли бой берилган салоҳиятни қайта-

дан миллат тар-ётига йўналтириш б-н боғлиқ бўлган жараёндир. Мустақилликни мустаҳкамлаш, маън-й мерос ва кадриятларни чуқур ўзлаштириш, миллатимизнинг ўз-ўзини англашига эришиш, миллий урф-о.лар ва анъаналарни тиклаш ва такомиллаштириш, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини изчиллик б-н мустаҳкамлаш ғоялари М.м.т.да муҳим аҳамият касб этади. Мустақиллик шароитида миллий ғоя ва миллий мафқурани шакллантириш ҳамда уни халқимиз дунёқарашига айланишига эришиш, миллий ғояни аҳоли онги ва қалбига сингдириш, таълим тизимини ислоҳ қилиш, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш асосида баркамол авлодни тарбиялаш бу жараённинг таркибий қисмидир. Шу б-н бира, миллий-маън-й салоҳиятимизнинг жаҳон цивилизациясидаги ўрнини тиклаш ва бугунги кунда маъ-ят, маърифат, фан, техника, технология ютуқларини чуқур ўзлаштириш асосида ҳоз. замон умумжаҳон маъ-яти тизими ривожига ҳисса қўшиш, аҳоли, айниқса, ёшлар онгида мафқуравий иммунитетни кучайтириш, инсониятнинг а.лар давомида яратган ва умумжаҳон мулкига айланган бой меросидан ижодий фойдаланиш ҳам бугунги М.м.т.нинг асосий йўналишларидан биридир. Аждодларимиздан қолган мерос М.м.т. ва мам-т истикболи учун фидоийлик ва илҳом манбаи ҳисобланади. Мам-тимиз бугунги кунда янги демократик жам-тни қуриш сари дадил қадам ташламоқда. Табиийки, бир босқичдан иккинчисига ўтиш, айниқса, зўравонлик асосида қурилган жам-тдан маърифатли, инсон манфаатлари, шахс эркинлиги ва камолотига хизмат қилувчи демократик жам-тга ўтиш осон кечмайди. Балки маълум вақтнинг унда яшаётган барча инсонларнинг фидоийлик б-н меҳнат қилишини талаб этади. Худди мана шу жа-

раёнда юзага келган муаммоларни ҳал қилиш учун юксак маън-й эътиқод ва сабр-тоқат б-н одамларни уюштириш, улар дунёқарашида янги жам-т таффаққурини шакллантириш, эртанги кунимиз давомчилари бўлган ёш авлодни воёга етказиш, унинг жисмонан ва маънан бақувват, юксак маъ-ят, билим ва замонавий таффаққур эгаси бўлишига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тажрибадан маълумки, қайси мам-т ёшлари замонавий фан, техника ва технология ютуқларини қанчалик мукамал эгалласа, мам-т тар-ётига қўшадиган ҳиссаси шунчалик самарали бўлади, маъ-ят юксалади ва мам-тнинг М.м.т.и ҳоз. замон жаҳон цивилизацияси тизимига уйғунлашуви тезлашади. Мам-тимизда ушбу жараённинг самарадорлигини таъминлаш учун ҳар биримизнинг фаол ва фидоий бўлишимиз бугунги тез суръатлар б-н ўзгараётган таҳликали дунёда ўзлигимизни англаш, кимлигимизни, қандай буюк аждодларнинг меросига, неча минг йиллик тарих, бетақрор мад-т ва кадриятларга эга эканимизни ҳис этиб яшаш, бу бойликларни асраб-авайлаб, демократик кадриятлар, бутун жаҳон тар-ёти ютуқлари б-н озиқлантириб, янги ўсиб келаётган авлодга етказишга хизмат қилади.

МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ ҚИЁФА — жам-тдаги турли этнос, халқ, миллатга хос умумий миллий хус-ятлар (негизлар) асосида тарихан шаклланган, уларнинг турмуш тарзи, тили, урф-о. ва анъаналари, кадриятларига хос ва мос бўлган умумий миллий-маън-й хус-ятлар, фазилятлар мажмуасидир. М.м.қ. ҳар бир жам-тга хос бўлган муҳим тарихий, фал-й, ижт-й-сиёсий хус-ят саналади. М.м.қ. тарихан таркиб топган миллий анъана, урф-о., расм-русум, таомилларни ўзида мужассам этади. М.м.қ. айнан бир халққа те-

гишлилиги боис ҳам унинг турмуш тарзи, тарихи, фал.си, ижт-й ҳаётини ифодалаш б-н биргаликда жам-тнинг ўзига хос интеллектуал салоҳиятини белгилайди. Ўзининг М.м.қ.сини йўқотмаган, асл ҳолича сақлаган халқ ўзлигини, ўз миллийлигини қадрлаган ҳисобланади. М.м.қ. халқларни бир-биридан ажратиб турувчи ўзига хос муҳим хус-ят ҳамдир. Дунёда қанча халқ бўлса, уларнинг ҳар бири ўзига хос, бетакрор М.м.қ.га эга. Ўзб. халқининг М.м.қ.си бағрикенглик, тангилик, меҳмондўстлик, болажонлилик, кечиримлилик, соддалик, меҳнаткашлик, андишалилик, қаноатлилик, одоблилик, саховатпешалик, ориятлилик, некбинлик, эътиқодлилик, оқибатлилик сингари фазилатларда мужассамлашган. Мазкур фазилатлар авлоддан-авлодга мерос сифатида ўтиб халқимизнинг М.м.қ.сининг мазмун-моҳиятини ифодалайди.

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ – муайян миллатнинг табиий, тарихий ва ижт-й рив-ш жараёнида яратган моддий ва маън-й бойликлари, у яшаётган ҳудуд, мад-й мерос, миллий мад-т, тил, миллий онг, миллат тарихи, ўтмиши, турмуши ва яшаш тарзи, ҳаётининг тартибқоидалари ҳамда бу б-н боғлиқ миллий хус-ятлар мажмуини ифодалайдиган т.. У умуминсоний қадриятлар тизимида миллатга хос энг умумий жиҳатларни акс эттиради. Бу масаланинг мазмун-моҳияти «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида батафсил таҳлил этилган. Ушбу китобга таянган ҳолда, М.м. тизимининг қуйида таркибий қисмларини ажратиб қўрсатиш мумкин: 1. Миллатнинг генофонди, табиий бетакрорлиги, ўзига хослиги, тарихий ўзгарувчанлиги ва ижт-й рангбаранглиги. 2. Миллат тарихи, ўтмиши, келажаги ва маън-й мероси. 3. Миллий ҳудуд, жам-т ва ундаги жараёнлар, моддий ва мад-й

яшаш шароитлари, иқт-й асос ва ижт-й устқурма б-н боғлиқ жиҳатлар. 4. Урф-о., анъана, маросимлар, турмуш тарзи ва б.даги миллийлик, улар б-н боғлиқ ўзига хос хус-ятлар. 5. Миллий тил, миллий мад-т ва маъ-ят, миллий онг ва миллий руҳ, миллий туйғулар ва ғоялар. Бу қадриятлар муайян миллат кишилари учун умумий бўлиб ҳисобланади. М.м. муайян миллатга мансуб қадриятларни умуминсоний қадриятлар б-н боғловчи халқалардан биридир. Муайян киши ёки шахс умуминсоний қадриятларни англашда ўз фаолиятини ушбу қадриятлар мезонига мослаштиришда М.м. б-н боғлиқ жиҳатларни назарда тутати. Миллат – ҳар қандай М.м.нинг эгаси, М.м. тизими таянадиган ижт-й асосдир. Миллатнинг таназзули – М.м.нинг таназзулидир! Инсоният тарихида Бобил, Византия, Майя империяларини вужудга келтирган халқлар бўлгани маълум, «буюк цивилизациялар» деб юритилган бу этнослар кейинчалик турли халқлар, миллатлар, элатлар б-н қоришиб, ўзларининг умумий-тарихий бирлигини йўқотган ёки тарихий таназзул жараёнлари, уруш ва низолар оқибатида қирилиб кетган. Амазонка бўйлари ва Мексика ўрмонларида ҳозиргача вайроналари сақланиб қолган майя халқи тўғрисида шундай хулоса қилиш мумкин. Қад. даврнинг энг буюк мад-тларидан бирини яратган бу халқ таназзулга учраган, унинг ёзуви унутилган, 100 га яқин шаҳарлари вайронага айланган ва шу тариқа буюк тамаддун бешикларидан бирининг чироғи сўнган. Ҳар бир миллат ўз қадриятларининг яратувчисигина эмас, балки уни асраб-авайловчи ва келажакка етказувчиси ҳамдир. Миллий қадриятларнинг сақланиши учун ҳар бир миллатнинг ўзи масъулдир. Ҳатто бирор империя ёки давлатга қарам бўлган миллатнинг М.м.ни сақлаш туйғуси йўқолиб кетмайди. Мил-

латни М.м.нинг объекти ва субъекти сифатида тушуниш, у б-н боғлиқ М.м. тизимини илмий таҳлил қилишга ижт-й қадрият сифатида қараш имконини беради. Бу эса М.м.нинг намоён бўлиши, унинг тарихий рив-ш жараёнида ўтмишдан келажакка томон ҳаракатини таҳлил қилишга имкон яратади. М.м. кишиларнинг табиий, тарихий ва ижт-й бирлигини таъминлайдиган этник маконда шаклланади, ранг-баранг тарзда, турли шаклларда намоён бўлади, кишининг онгига, ҳаёт тарзига ўзига хос тарзда таъсир қилади. М.м. кишиларнинг ўзаро мун-тларида, ижт-й фаолиятида кўзга ташланади ҳамда ана шу мун-т, фаолият, мақсад, эҳтиёж ва интилишлар учун маън-й асос бўлади. М.м. ва уларнинг алоқадорлиги ифодаси бўлган қадриятлар тизими, миллатнинг ўзи б-н бирга тарих силсиласи, замона зайли, ижт-й ва сиёсий жараёнлар таъсирида шаклланади ва ривожланади. Бу қадриятлар кўпроқ миллатнинг этник хус-ятлари ва этник макони б-н боғлиқ. Халқларнинг ижт-й тар-ёти эса уларнинг миллий-этник қадриятлари раванқи б-н узвий алоқадорликда давом этади. М.м., ўз табиатига кўра, тор доирада сақланиб қолмайди, балки турмуш жараёнида муттасил янгиланиб, бошқа халқлар қадриятлари ютуқлари б-н бойиб боради. Умуминсонийлик туйғуси фақат ўз халқи қадриятини ардоқлаш, тарғиб-ташвиқ этиш б-н чекланмайди, балки у ҳар бир халқ, элат, уруғ қадриятларини қандай ҳолатда бўлса, шундайлигича қабул қилиб, уларни хурмат қилишни тақозо этади. Ҳар бир миллатнинг ўзи қадрлайдиган мад-ти, тили, анъаналари, урф-о.лари, маросимлари ва одоб меъёрлари бор. Дунёда аҳолиси сон жиҳатидан кўп ёки камроқ халқ бўлиши мумкин, аммо мад-й ва маън-й соҳада бири-биридан кам ёки ортиқ миллат йўқ.

Ҳар бир миллатнинг ўзига хос ўтмиши, мад-й ва маън-й қадриятлари, миллий қаҳрамонлари бор. Бошқа миллатнинг ўзга миллат фаолиятини баҳоловчи ҳакам бўлишга ҳаққи йўқ. Бирор бир таълимот давлат шакли ёки яшаш усулини қабул қила олмагани учун муайян миллатни айблаб бўлмайди. Шу маънода, умуминсонийлик туйғуси фақат бир миллат қадриятларини бутун оламга ёйиш йўли б-н эмас, балки барча миллат ва элатлар қадриятларини асраб-авайлаш, хурмат қилиш ва оламдаги миллий ранг-барангликнинг табиий ранг-баранглик б-н узвий алоқада эканлигини англаш йўли орқали бойиб боради. М.м. миллатнинг табиий-тарихий ривожини, ижт-й турмуши, яшаш тарзи, ўтмиши, келажаги, мад-ти, маъ-яти, урф-о.лари, анъаналари, тили, у вужудга келган ҳудуд ва б. б-н узвий боғланган. Улар хилма-хил шаклларда, бир-бири б-н узвий алоқада намоён бўлади, ўзига хос миллий қадриятлар тизимини ташкил қилади. Бу тизимда табиий-тарихий бирликни таъминловчи қадриятлар – қон-қардошлик, мад-й-маън-й яқинлик, ўтмиш ва маън-й мерос, она юрт туйғуси ва б. нисбатан барқарор бўлиб ҳисобланади. Миллатнинг ўзига хослиги, бетакрорлиги, ранг-баранглиги ва ижт-й жараёнда ўзгариб бориши б-н боғлиқ энг асосий қадрияти унинг генофондидир. Генофонд – фақат ирсият орқали ўтадиган табиий ўзига хослик эмас, балки тарихий белгилар, хус-ятлар, ранг-баранглик ва ўзгарувчанликни ҳам ўзида ифодалайди. Ш.у. бирор халқ, миллат, элатни йўқотиш учун қилинган тажовузнинг «геноцид» деб аталиши бежиз эмас. Миллатнинг генофонди унинг энг асосий тарихий, М.м.идан биридир. Бу т. муайян табиий-тарихий ёки биологик бирликнинг маълум бир ҳудудда узок яшаши натижасида шаклланган ва

авлодлардан-авлодларга ўтадиган табиий, биологик хус-ятлари ҳамда жиҳатларининг йиғиндисини ифодалайди. Генофонд т.си айниқса, қон-қариндош миллатлардан таркиб топган халқларнинг тарихий бирлик сифатида ижт-й тар-ётнинг нисбатан узоқ даврида мавжуд бўлиши мумкинлигини ақс эттиради. Миллат тарихий ўзгаришлар, уруш ва қирғинлар натижасида аста-секин ўзгариши, камайиб кетиши мумкин. Аммо унинг генофонди ўзгариши миллатнинг ниҳоятда тез ўзгаришига, авлодларидан мерос қолган табиий-тарихий хислатларининг тез йўқолиб кетишига олиб келади. Собик иттифоқ даврида миллатларнинг генофондини сақлаш муаммолари тўғрисидаги масала б-н боғлиқ тадқиқотлар олиб борилмади. Бу даврда «социалистик эксперимент»лар жараёнида одамлар бошига тушган турли хил қатағонлар, урушлар, бутун-бутун миллатларнинг ўз тарихий ватанидан кўчирилиб юборилиши, сохта широрлар б-н «юз мингчилар», «саксон мингчилар» ва б. ҳаракатлар натижасида аҳоли катта қисмининг кўчиб юриши, экологик тангликлар ва б. мам-тдаги халқлар, миллат ва элатларнинг генофондида салбий таъсир қилмай қолмади. Ўз-нда ҳоз. даврга келиб бу масалага алоҳида жиддий эътибор берилмаётгани, соғлом авлодни тарбиялаш, миллат генофондини соғломлаштириш умумдавлат миқёсидаги вазифага айлангани бежиз эмас. Чунки миллатнинг генофонди унинг бетакрорлигини аниқлатади, бу бетакрорлик эса ушбу миллат тарихий рив-шнинг муайян давлари б-н боғланганлигини кўрсатади. Бу бетакрорликни умуминсонийлик жиҳатидан баҳолаш — ўз миллати қадриятларини холисона тарғиб қилиш, ўзга миллатнинг қадриятларига путур етказмасликка асосланади. Миллий макон ва маъ-ят. М.м. кишилар-

нинг яшаш жойлари, турмуш шароитлари б-н боғлиқликда шаклланади. Ана шундай маън-й қадриятларнинг энг асосийси туғилган Ватан ва она юртини севиш туйғусидир. Ватанни севиш туйғуси — инсон туғилиб вояга етган, у мансуб бўлган тарихий birlikнинг ўтмиши б-н боғланган ижт-й, иқт-й, мад-й муҳитга ва ҳудудга нисбатан бўлган муҳаббатдир. Бу бутун инсониятга хос умумий туйғудир. Ватан туйғусида кишиларнинг ўзи мансуб бўлган тарихий birlik шаклланишига муайян даражада таъсир кўрсатган ҳудудга нисбатан маън-й қарздорлиги, бурч ва масъулияти б-н боғлиқ ижт-й туйғулари намоён бўлади. *Миллий тил ва маъ-ят.* М.м. энг асосий белгиларидан бири — миллат учун умумий муомала воситаси бўлган миллий тилдир. Мутахассислар жаҳонда 5000 га яқин тил борлигини қайд этади, уларни 15 та катта оилага бўлиб ўрганади, тилларнинг такомиллашуви б-н бирга, улар тарқалган ҳудуднинг майдони ҳам ўзгариб боришини таъкидлайди. Мас., VII а.гача Арабистон ярим оролининг бир қисмида тарқалган араб тили, ундан кейинги бир неча а. мобайнида Африка ва Осиёнинг бошқа ҳудудларига ҳам тарқалади. Худди шундай туркий тиллар ҳам Кичик Осиёдан Шарқий Сибиргача бўлган кенг ҳудудда тарқалган. Шу б-н бирга, қадимда Осиёда кенг тарқалган хеттлар тили эса бутунлай йўқолиб кетган. Туркий халқларнинг тили биз учун умуммиллий қадриятдир. Истиқлол йилларида Юртбошимиз таъкидлаганидек, «халқимизнинг муқаддас қадриятларидан бири бўлмиш она тилимиз ўзининг қонуний макоми ва ҳимоясига эга бўлди, ... давлат тилининг ҳаётимиздаги ўрни ва таъсирини кучайтириш, уни том маънода миллий қадриятга айлантириш йўлида илгари тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган улкан ишлар

амалга оширилди». *Миллий маъ-ят ва қадриятлар.* Миллатларнинг маън-й мероси, анъаналари, урф-о-лари, миллий адабиёти, санъати ва блар б-н умуминсоний қадриятларнинг миллий даражадаги намоён бўлиш шакллари боғлангандир. Уларнинг асосида ҳар бир миллат, халқ ёки элатнинг тарихий рив-ш жараёнида авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган мад-й хус-ятлари ва жиҳатлари ётади. Миллат фақат муайян ҳудудда яшайдиган ва бир хил тилда сўзлашадиган кишилардангина иборат эмас, балки умумий мад-й-маън-й жиҳат ва хус-ятлар асосида мавжуд бўлиб турган тарихий-ижт-й бирлик ҳамдир. Мад-т инсоният тарихининг илк даврларидан буён унинг ажралмас ҳамроҳи, инсоннинг ўзи каби қадимийдир. Ҳар бир халқнинг мад-ти ўзига хос ва бетакрор бўлиб, у ривожланиб, такомиллашиб боради. Бу айниқса қон-қардош халқлар б-н боғлиқ мад-й қадриятлар ривожиди катта аҳамият қасб этади. Мад-й-маън-й соҳа б-н боғлиқ М.м.ларнинг амал қилишида учта жиҳатни ажратиш кўрсатиш мумкин: а) кишиларнинг ижт-й онги б-н боғлиқлик; б) кишиларнинг мун-ти ва фаолияти орқали амалга ошиш; в) моддий ва маън-й соҳадаги бирор натижа, ютуқ, бойлик ва б. тарзида намоён бўлиш. М.м. макон ва замонда мад-й соҳадаги бирор кашфиёт, ютуқ, натижа ёки маън-й бойлик тарзида намоён бўлиши мумкин. Халқнинг даҳоси, маън-й-ақлий етуқлиги, билимлари, илм-фанда эришган ютуқлари ана шу натижаларда намоён бўлади. (Мас., Миср эҳромлари, Буюк Хитой девори, Рим ва Афина, Самарқанд ва Бухородаги ёдгорликлар, аллома ва мутафаккирларнинг кашфиётлари ва ш.к.) Ҳар қандай миллат каби халқимиз ҳам ўзига хос, бетакрор М.м.ни яратади. М.м.нинг эгаси сифатида халқимиз ўз қадриятларини асраб-авайлаб, ривож-

лантириб ва такомиллаштириб келмоқда.

МИЛЛИЙ ОНГ — ҳар бир миллат ёки элатнинг узоқ тарихий тарёти, турмуш тарзи, маън-й-диний эътиқоди, мад-й ривож жараёнида шаклланган дунёқароши, тафаккури, эътиқод ва ишонч туйғуларини ифодаловчи т.. Миллат кишиларнинг барқарор тарихий бирлиги бўлиб, умумий турмуш, тил, мад-т, онг ва руҳиятнинг бирлиги, ўзига хослиги негизида қарор топган. М.о. ижт-й ишлаб чиқариш фаолияти, бошқа миллатлар б-н мулоқоти жараёнида пайдо бўлади. У тил б-н узвий боғлиқдир. Тилда ифода этилган буюм, ҳодиса ва рақамлар М.о.да ўз ифодасини топади ва субъектив образлар тарикасида билимга айланади. Ш.у. миллат шаклланиш жараёнининг дастлабки босқичлариданок, аждодлар яратган мерос, ғоя ва т.ларни тил орқали ўзлаштириб, онгига сингдириб боради. М.о. алоҳида миллий муҳитда содир бўлади. Унинг шаклланишига тўпланган билимлар, сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар, санъат ва мад-т ютуқлари, ахлоқ, дин ва ижт-й руҳият, умуман, жам-т онги таъсир кўрсатади. М.о. тарихий тажрибани, аждодлар қолдирган билимлар ва тафаккурмантиқ усулларини ўзига сингдириб олгач, воқеликни ўзлаштиради, вазифаларни ўртага қўяди, келажак лойиҳаларини тузади, миллатнинг бутун амалий фаолиятини белгилайди. М.о. ижт-й фаолият жараёнида шакллантирилади, М.о. ҳам ўз навбатида унга бевосита таъсир ўтказиши, уни белгилайди ва тартибга солиши. Миллат, ўз орзу-мақсадларини рўёбга чиқариш жараёнида табиатни, жам-тни ва ўзини ўзгартиради. Собик тузум даврида М.о. ғайримиллий сиёсат туйфайли чекланган эди. Миллатларнинг онгини, руҳини мустаҳкамлаш ва раванқ топтириш ғоясини ишлаб чиққан шахслар миллатчи си-

фатида қораланган. Мустақиллик даврида М.о. аждодларимиз қолдирган маън-й-мад-й меросга ва кадриятларимизга таяниб, миллий ғурур ва ифтихорни барчанинг қалбига сингдириш омилига айланди. М.о. миллий маъ-ятнинг таркибий қисми сифатида муайян ахлоқий, ҳуқуқий, илмий, мафкуравий кадриятларга асосланган эътиқоддир. М.о. мазмун-моҳияти миллатнинг ўз-ўзини англаш даражаси б-н белгиланади. Бошқа миллатларнинг тарихи, мад-ти, миллий хус-ятлари ва манфаатларига ҳолисона баҳо бера олиши учун миллат, авваламбор, ўз-ўзини англамоғи, тарихи, келажаги, манфаатларини чуқур тушуниб етмоғи лозим. Чунки ўзлигини англаган, М.о.и камол топаётган миллатгина бошқа миллат манфаатларига тўғри мунда бўлиб, уларга ҳолисона баҳо бера олади. М.о. — миллий бирлик ва бирдамлик туйғуси шаклланишининг асосидир. М.о.нинг бу хус-яти мустақиллик шароитида ёшларни тарбиялашда ғоят муҳим аҳамият касб этади. Миллий бирлик, бирдамлик — М.о.нинг белгиси сифатида миллатпарварликни англатади. М.о.нинг ана шу хус-яти туфайли инсонда масъулият туйғуси шаклланади. У ўзининг маълум миллат вакили эканини ҳис этган ҳолда, унинг манфаатларини онгли равишда ҳимоя қилади ва шу йўлда фидойилик намуналарини кўрсатади. Миллатпарварлик ва масъулият туйғуси кучли бўлган инсонгина миллатнинг равнақи ва истиқболи йўлидаги эзгу мақсадларига эришади. Ана шундай хус-ятларга эга инсонларга эҳтиёж кучайган ҳоз. даврда М.о. аҳоли, айниқса, ёшларда миллатпарварлик ва масъулият туйғусини янада камол топтиришга имкон берадиган асосий омиллардан бирига айланмоқда.

МИЛЛИЙ РУҲ — миллатнинг ички руҳий ҳолати, кечинмала-

ри, ҳис-туйғулари, маън-й дунёси, ўй-фикрлари, мақсад ва маслағи ҳамда кайфиятини ифодаловчи т.. Ер юзидаги ҳар бир миллат ўзига хос иродаси, ҳис-туйғу, дид, хулқ, феъл-атвордан иборат маън-й оламига эга. М.р. узоқ тарихий давр мобайнида шаклланадиган жараён бўлиб, у миллат тар-ётида ҳаётбахш манба бўлиб хизмат қилади. Миллат тар-ётида маън-й ва моддий омиллар қанчалик зарур ва шарт бўлса, М.р. шунчалик ҳам муҳим аҳамиятга эга. М.р.нинг ўзига хос хус-ятларини билиш айти вақтда жам-тда мавжуд бўлган қатор муаммоларни ҳал қилишга, миллат ижт-й-сиёсий ҳаёти жараёнларини ўзига хослигини аниқлаш ва уларга тўғри мун-тда бўлишга имкон яратади. М.р. тарихан, объектив ва субъектив омиллар таъсирида секин-аста шаклланади. Объектив омиллар жумласига миллат яшаётган ҳудуднинг майдони ва ҳаёт кечиришга қулайлиги, табиий шарт-шароитлар, ер ости ва ер усти бойликларининг мавжудлиги, аҳолининг сони, ҳайвонот ва ўсимлик оламининг хилма-хиллиги, сув манбаларининг кўплиги, қуёшли кунларнинг миқдори ва ҳ.к.ни киритиш мумкин. Субъектив омиллар эса аҳолининг саводхонлик даражаси, одамларнинг бир-бири б-н ўзаро манфаатли мун-тлар ўрната олиши, мам-т ичида барча миллатлар, динлар, ижт-й гуруҳлар ва б. табақалар вакиллари-нинг ҳамжиҳатлиги, иноқлиги, ҳамкорлиги ва б.ни қамраб олади. Объектив омиллар мавжуд бўлсада, лекин халқ тарқоқ, уюшмаган бўлса, мам-т ва давлат қоқоқ ва қашшоқ бўлиб қолаверади. Ҳоз. замон ривожланган давлатлар ва миллатларнинг тар-ётга эришгани объектив ва субъектив омилларнинг уйғунлашгани ҳамда ишчанлик, ташаббускорлик, тадбиркорлик топқирлик б-н ишга солингани, ҳаёт суръати ва М.р. юқори даражада бўлгани б-н изоҳланади. Айти

вақтда, жам-т тараққий этган сари субъектив омилларнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Ривожланган давлатлар замонавий илм-фан, техника ютуқлари таянган ҳолда Ер қурра сининг табиий жиҳатдан ноқулай ҳудудларида ҳам мўъжизакор ишларни амалга оширмоқдалар. Мас., шимолий қутбга яқин жойлашган Исландияда, ер остидан чиқадиган қайноқ гейзер сувларидан фойдаланиш натижасида субтропик мевалар етиштирилмоқда. Ёки ўз ер ости бойликларига эга бўлмаган Япония энг илғор саноат, техника, технология ва амалий фанни юзага келтирди ва жаҳонда энг рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқармоқда. Бу натижалар бошқа омиллар қаторида тар-ётга йўналтирилган миллий дунёқарашнинг асоси бўлган М.р.нинг қучлигидан далолат беради. XVII–XIX а.лар давомидаги миллий бошбошдоқлик, 1865–1917 йиллардаги мустамлакачилик сиёсати ва, айниқса, 1917–1990 йиллардаги истибдод тузуми ўзб. халқи М.р.ининг ўсишини сустлаштирди, ўлканинг кўп жиҳатдан орқада қолиб кетишига сабабчи бўлди, кишиларимизда ўз миллати ва М.о.га нисбатан бефарқлик ҳис-туйғуларига эга шахсларни шакллантирди. Мустақиллик давридаги юртимизда амалга оширилаётган кенг қўламли ислоҳот ва ўзгаришлар туфайли халқимизга хос М.р. инсон ва жам-т тар-ёттида ҳал қилувчи кучга айланди. Мамтимиз ҳаётини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишга М.р.ни янги поғонага кўтариш — мустақилликнинг энг муҳим ва долзарб вазифаларидан биридир.

МИЛЛИЙ УРФ-ОДАТЛАР — миллатнинг турмуш-тарзига сингиб кетган, унинг шаклланиши ва ривожига хизмат қиладиган ижт-й маданий ҳаётда ўз аксини топган, доим такрорланиб турадиган хатти-ҳаракат, кўпчилик томонидан қабул қилинган хулқ-атвор қоидалари ва

кўникмалар кўринишидир. М.у.-о.лар бизнинг халқимизда ўзига хос ўзб.она тарихий хус-ятларга эга бўлиб, анъанавий ва замонавий кўринишларда намоён бўлади. М.у.-о. алоҳида олинган шахс ва миллат доирасида шаклланиб боради. Мас., ўзб.ларда кичикларнинг катталарга салом бериши, эрта туриб уй ҳовлини супуриб-сидириб, меҳмонларга алоҳида иззатикром кўрсатиш, байрам арафасида бетоб ва қийналганлар, ёрдамга мухтожлар, қариялар ҳолидан хабар олиш шулар жумласидандир. Мустабид тузум даврида кўплаб урф-о.ларимиз эскилик сарқити деб поймол қилинди, бу эса ёшлар таълим-тарбиясига миллий ўзликни асраб-авайлашга ва шу орқали ўзб. миллатининг маън-й ривожига салбий таъсир кўрсатди. М.у.-о. миллат ва элатнинг тарихи, анъаналари, халқ оғзаки ижоди, санъат ва адабиёти, турмуш тарзи ва б. омиллар таъсирида шаклланиб, такомиллашиб боради. М.у.-о. миллатнинг, элат ва этник гуруҳларнинг ўзига хос қиёфасини белгиловчи хус-ят. Мас., миллатимизга хос бўлган қудачилик урф-о.лари муҳим аҳамият касб этади. Мас., шўролар даврида «Бешик тўйи» эскилик сарқити, деб таҳқирланган эди. Ваҳоланки, бешик у б-н боғлиқ урф-о.лар миллий мад-тимизнинг таркибий қисми бўлиб келган. М.у.-о. ва анъаналар ҳар бир миллатда ўзига хос тизимни ташкил этади, халқ томонидан турмуш тарзининг зарурий шарти деб қабул қилинади. М.у.-о.га бефарқлик кишини, миллатни ўзлигидан узоқлаштиради. М.у.о.ларда ватанга, миллатга бўлган ҳурмат-эътибор ва садоқат тажассум топади. Мам-тимизда истиқлол туфайли 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари урф-о. ва анъаналарини асраб авайлаш, такомиллаштириш учун барча имкониятлар яратилган. Бу ҳол миллатлараро мун-тларнинг ривожини,

ўзаро дўстлик ва тотувлик ришталарининг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

МИЛЛИЙ ЎЗЛИК — шахс фаолиятида муҳим ўрин тутиб, шахс ва жам-тининг маън-й камолотида, фуқаролик жам-тининг моддий-маън-й асосларини мустаҳкамлашда улкан аҳамиятга эга. Жам-тдаги маън-й тикланиш миллий ўзликнинг сифатий жиҳатлари б-н чамбарчас боғлиқ. Зеро, ўзликни англаш туфайли инсон ўтмишини хотирлайди, бугуни б-н таққослайди, хулоса чиқаради ва шу асосда келажакка нигоҳ ташлайди. Яъни ўзликни англаш инсонни шахс даражасига кўтариб, маън-й камолот сари етаклайдиган рухий кучдир. Ана шу жиҳатлар бевосита жам-тининг маън-й ривожига ўзига хос аҳамиятга эга бўлади. «Шахс миллий ўзлигини англаши» т.сининг таркибий қисмлари қуйидагилардир: миллатга (этносга) мансубликни, унинг инсоният тар-ётидаги тарихий ўрнини англаш; миллий ғоя ва кадриятларга садоқат; миллатнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини англаш, унинг рив-ш йўлларини билиш; миллий тар-ётга хизмат қилиб, жам-тда фуқаровий бирлиكنи таъминлашга ҳисса қўшиш. Миллий ўзликни — муайян этносга хослик, ўз аждодларининг ижобий фаолиятдан фахрланиш, ўтмишга, миллий кадрият ва урф-о.ларга хурмат-эҳтиром, ўз миллати ва юртдошларининг ютуқларидан рухланиш, ўз фаолиятини миллат ва инсоният тамаддуни ривожига қаратиш, ушбу жиҳатларни ҳар томонлама тарғиб этишдир. Демак, миллий ўзликни англаш ижт-й-тарихий шаклланиш жараёнига ижобий мун-тда бўлиш, ўз этник гуруҳининг ўзга этник гуруҳлар б-н умумий жиҳатлари ва ўзига хос этноспецифик хус-ятларини чуқур идрок этиш б-н бир қаторда, ўз этник гуруҳининг ўзга этнослар доирасидаги ўрни, мавқеи,

манфаат ва ғоялари ҳамда миллий-тарихий кадриятларига ижобий мун-тда бўлиш; ҳар бир этнос миллий менталитетининг шаклланиши ва рив-шида тарихий-мад-й омиллар таъсирини идрок этиш, ўзликни англаб, ўзга этник гуруҳ вакиллари тарихи, мад-ти, урф-о. ва анъаналарига хурмат б-н қараш; ўз миллий-худудий бирлигида истиқомат қилувчи миллатдошлари тақдири, уларнинг ўтмиши ва келажакига, юртнинг равнақиға масъулиятни чуқур ҳис этиш б-н бир қаторда, бошқа мам-тларда яшовчи миллатдошларининг ҳам тақдириға бефарқ бўлмаслик каби жиҳатларда ўз ифодасини топади. Миллий ўзликни англаш халқнинг рив-ш йўналишини унинг халқаро миқёсда ўзаро ҳамкорлик ва бирдамлиги ҳамда умумий фуқаролик менталитетининг шаклланишида Ўзбекистон жам-тини янги сифатий босқичдаги ҳамжиҳатликка йўналтиради. Ушбу мақсадни туб миллат манфаати б-н бир қаторда жам-тдаги барча гуруҳлар манфаатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда изчиллик б-н амалга ошириб бориш миллий тар-ётни таъминловчи асосий омилдир.

МИЛЛИЙ ҚАҲРАМОН — муайян миллатга, халққа мансуб бўлган шахснинг ўша миллат манфаатлари учун фидойилик намуналарини кўрсатиши маъносини англатади. Агар «қаҳрамон», «қаҳрамонлик» т.лари мардлик, довюраклик б-н бирор юмушни бажариб, ҳамма одамлар ҳам қила олмайдиган ишни уйдасидан чиқа олиш, бошқаларга нисбатан алоҳида иқтидор ва имкониятларни намоён эта билиш бўлса, М.қ. сўзи миллат манфаати учун амалга оширилган улкан иш маъносини ифодалайди. Демак, М.қ. т.си бу бир миллатга мансуб бўлган ҳолда ана шу миллатнинг ободлиги, хурлиги, равнақи, шон-шухрати, фаровонлиги ва истиқболи йўлида алоҳида

ва фавқулодда катта хизматлар кўрсатган, ҳатто ўз халқи учун жонини фидо қила олган шахсларга нисбатан қўлланадиган иборадир. Тарихий жиҳатдан олиб қаралса, кўпгина халқларнинг ўтмишида ўз юрти учун фидойилик намуналарини кўрсатган кўплаб сиймолар учрайди. Хус-н, мам-тни, халқни ташқи тажовузлардан сақлаган довурак лашкарбоши, жасур жангчилар, буюк илмий кашфиётлари ёки беқиёс бадиий санъат, адабиёт намуналарини яратиб, ўзи мансуб бўлган халқ ё мам-т шуҳратини оламга ёйган, унинг сиёсий, иқт-й ва маън-й-мад-й салоҳиятининг мустаҳкамланишига ва ривожига жуда муҳим ҳисса қўшган улғу саркардалар, алломалар, адибу санъаткорлар бор. Улар ҳам ўз юрти, халқи ва инсоният тар-ётига алоҳида хизмат кўрсатган фидойилар, қаҳрамонлардир. Бироқ буларнинг аксарияти тарихга халқ қаҳрамонлари, буюк олимлар, улғу ёзувчи, шоир, санъаткорлар сифатида кирган сиймолардир.

М.қ.лик эса халқлар, миллатлар тарихида камдан-кам учрайдиган фавқулодда ноёб маън-й ҳодиса бўлиб, бунда таърифланадиган нисбатлар ниҳоятда катта масъулият ва ҳар томонлама идрок этилган мунтқи тақозо этади.

Халқлар, уруғ ва элатлар ҳали этник бирлик даражасига кўтарилмаган паллада, уларнинг ҳарбий, иқт-й ва маън-й-мад-й имкониятлари етарли даражада шаклланмаган ёки ривож топмаган бир пайтда халқни бирлаштириб, маълум ғоя ва олий мақсадлар йўлида жипслаштириб, ҳар томонлама салоҳият, қудрат касб этишига сафарбар эта оладиган етакчи шахс — М.қ.дир. Мас., улкан ҳудудларни бирлаштириб, буюк давлат қурган ва унинг моддий ва мад-й қудратини беқиёс даражада кучайтирган Александр Македонский, Франция бирлиги ва равнақи, шону шавкати учун бу-

юк хизмат қилган Наполеон Бонапарт, Шарль де Голь, русларда Россия мисолида худди шундай ишларни амалга оширган Петр биринчи ёки рус миллий адабий тили ва бадиий тафаккури ривожига улкан ҳисса қўшган А.С. Пушкинни ўз халқининг М.қ.и деб англаш анъанага айланган. Ҳиндистон озодлиги ва бирлиги учун умрини фидо этган Махатма Ганди, ҳинд халқи ўртасида М.қ. ҳисобланади. Ўзб. миллати тарихида уч буюк шахс миллий қаҳрамон сифатида халқимизнинг яқдил эътирофига сазовор бўлган. Булар ягона ва буюк давлат барпо этган улғу аждодимиз Соҳибқирон Амир Темури ҳазратлари, миллий адабий тилимиз ва юксак миллий бадиий тафаккур асосчиси ҳазрат Алишер Навоий ҳамда мустамлака асоратида қарийб 130 йил яшаб келган ўзб. халқининг миллий мустақиллигини эълон қилиб, уни йиллар оша ижт-й-сиёсий, моддий ва маън-й тар-ёт сари олға бошлаган улкан давлат арбоби Исом Каримовдир. Айнан И.Каримов Амир Темурдан сўнг объектив ва субъектив сабабларга кўра парчаланиб кетган миллий давлатчилик асосларини тиклади ва тарихан янги, мустаҳкам сиёсий, ҳуқуқий, моддий ва маън-й негизга қурилган Ўзбекистон Республикасини барпо этди. Давлатимиз мустақиллигига тажовуз қилган қора кучларни бартараф этишда, рўй бериши мумкин бўлган турли хатарларнинг олдини олиш, мам-т ва миллат бирлигини сақлаш йўлида қатъий ирода ва собитлик кўрсатди. Халқнинг миллат сифатида ўзлигини англаши, миллий-маън-й қадриятларини тиклаши, умумжаҳон ҳамжам-тида ўз ўрнини топиши ва «ўзбек модели» деган ҳам миллий, ҳам умуминсоний ижт-й-иқт-й тар-ёт моделини ишлаб чиқиш, уни изчил амалга ошириш ва улкан бунёдкорлик фаолиятида ақли ва салоҳиятини намоён этади.

МИЛЛИЙ ҒОЯ — 1) миллатнинг ўтмиши, бугуни ва истиқболни ўзида мужассамлаштирган, унинг туб манфаатлари ва мақсадларини ифодалаб, тар-ётга хизмат қиладиган ижт-й ғоя шакли. 2) Мустақиллик йилларида шаклланган, ўзига хос фал-й асоси, илмий-наз-й ва тарихий илдиэларига эга яхлит таълимот. И.А.Каримов томонидан яратилган ушбу таълимот мам-т тар-ётининг объектив зарурати, миллий рившнинг қонуний ҳосиласи сифатида озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этаётган халқимизнинг мақсад-муддаолари ва орзу-интилишларини ифодалайди. Инсоният тар-ёти бирон-бир жам-тнинг эзгу ғоялар ва мафкурасиз ривожлана олмаслигини тасдиқлаб келмоқда. М.ғ. ҳар бир жам-т ижт-й-сиёсий тар-ётини таъминловчи миллий омил сифатида намоён бўлади. Аждодларимиз жам-тнинг барча босқичларида жам-т аъзолари тафаккурига эзгуликка ва бунёдкорликка чорловчи ғояларни сингдириб келганлар. Мас., зардуштийлик динининг «Авесто» китобидаги ғоявий концепция — «Эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал» тамойили бунинг ёрқин далилидир. М.ғ. ўз моҳиятига кўра, халқ, миллат тақдирига дахлдор, қисқа ёки узоқ муддатда ҳал этилиши керак бўлган вазифалар ва мўлжалларни ҳам акс эттиради. Ўз даврида (1941–1945 йилларда) фашистлар босиб олган Францияда «қаршилиқ кўрсатиш» ғоясининг М.ғ. даражасига кўтарилгани ва бу мам-т озод этилиши б-н ўз аҳамиятини йўқотгани фикримизга далил бўла олади. Муайян ғоянинг М.ғ. сифатида майдонга чиқиши миллатнинг мавжуд ҳолати б-н бевосита боғлиқдир. Чунки, ана шу негизга таянган ҳолдагина у миллатнинг қисқа ёки узоқ вақтда эришиши лозим бўлган мақсад-муддаолари ва мўлжалларини тўғри ифодалай олиши мумкин. Ҳар

бир халқ ўз тарихининг бурилиш нуқталарида, аввало мафкура масаласини, унинг ўзагини ташкил этадиган, ўзига хос бирлаштирувчи ядро вазифасини ўтайдиган ижт-й ғояни шакллантириш мумаммосини ҳал қилади. Мам-тимиз учун М.ғ. ҳақидаги масаланинг бугунги амалий аҳамияти шундаки, биз янги жам-т қуриш даврини бошдан кечирмоқдамиз. Айнан шундай пайтда аҳолининг турли қатламлари манфаатларини ҳимоя қилувчи хилма-хил қарашлар шаклланиши мумкин. Бундай шароитда миллат ва жам-тнинг пароканда бўлиб кетишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Акс ҳолда сиёсий, ҳуқуқий, иқт-й ислохотлар ўз аҳамиятини йўқотади, мустақиллик йўлида ғовлар пайдо бўлади. Баъзи собиқ иттифоқ давлатларида жам-тнинг бир-бирига қарама-қарши турувчи кучларга бўлиниб кетгани ёки айрим қўшни мам-тларда маҳаллийчилик заминида жам-тни бўлиб юборишга уринишлар бўлаётгани ҳам ана шунинг оқибатидир. Мам-тимизда эркин, ҳуқуқий-демократик, фуқаролик жам-ти асосларини мустаҳкамлаш, М.ғ.ни жам-тимиз аъзолари онгига сингдиришда мад-й-маър-й муассасаларнинг ўрни беқиёсдир. Ушбу ташкилотлар орқали М.ғ.да устувор йўналишлари сифатида белгилаб берилган қадриятлар тарғиботига эътибор қаратиш, ушбу жиҳат халқимизнинг миллий ўзлигини англаб, мустақилликни мустаҳкамлаш ишига камарбаста бўлишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, ғоя, яъни мақсад кўп ҳолларда амалиётдан илгари юради. Аввал муайян ғоя жам-т аъзоларининг умумий мақсади сифатида илгари сурилиб, сўнг ушбу мақсадни бажариш учун амалий фаолият бошланади. Шу жиҳатдан ҳам М.ғ. ўзлигимизни англаб ижт-й тар-ёт ва барқарорликни таъминлашимиз йўлида муҳим омил бўлиб хизмат

қиладики, ушбу ишларни амалга оширишда маъ-ят соҳаси ходимларининг фаолияти муҳим ўрин тутади.

МИЛЛИЙ ҒУРУР – 1) шахс, ижт-й гуруҳнинг муайян миллатга мансублигидан фахрланиш хисси. Бу туйғу ўзини-ўзи англаш шаклларида бири бўлиб, аждодлар қолдирган моддий, маън-й мерос, ўз халқининг жаҳон цивилизациясига қўшган хиссаси, кадр-қиммати, обрў-эътиборидан фахрланиш ҳиссини ифодалайди. У шахс ва ижт-й гуруҳ хулқ-атворини муайян тарзда йўналтиради, тартибга солади. М.ғ. қўйидаги шаклларда намоён бўлади: миллатнинг ютуқлари, обрў-эътибори б-н фахрланиш, унинг муаммоларига бефарқ қараб турмаслик; ўз элига, миллатига жонқуяр бўлиш; ўз миллатининг моддий, маън-й меросини асраб-авайлаш; халқ одатлари, анъаналари, кадриятларини ҳурмат қилиш, уларни бойитиш ва такомиллаштириш; ўз миллатига меҳр-мухаббатини амалий фаолиятда намоён этиш. М.ғ. маъ-ят таркибида муҳим ўрин тутари. М.ғ. миллатнинг ўтмишида фан, адабиёт, санъат ривожига қўшган хиссаси, буюк алломалари, атоқли сарқардалари фаолияти б-н боғлиқ бўлади. М.ғ.и бўлмаган кимса бошқа миллатларга бош эгувчи космополитга, манқуртга айланади. М.ғ.нинг предмети ва мазмуни, яъни қандай шахслар, қандай воқеа-ҳодисалар б-н фахрланаётгани шу миллатнинг мазкур даврдаги маън-й қиёфасини кўрсатади. Халқлар тарихида шундай даврлар бўлиши мумкинки, унда миллатчилик, шовинистик, ҳатто фашизм ғоялари устуворлик қила бошлайди. Бундай даврларда М.ғ. предмети салбий ҳодисалар: мақтанчоқлик, бошқа миллатларни пастга уриш, ўз миллатининг бошқа миллатларга нисбатан устунлигини тарғиб этиш каби иллатларда намоён бўлади. Бундай ҳоллар миллат

ўзига-ўзи танқидий кўз б-н қарай олмай қолган вазиятларда юз беради. М.ғ. адабиёт ва санъатда ўз ифодасини топади. Алишер Навоийнинг қўйидаги ҳикмати М.ғ.нинг гўзал ифодасидир: «Менга қилса минг жафо, бир марта фарёд айлабон, // Элга қилса бир жафо, минг марта фарёд айларам». Соғлом М.ғ. ўзга миллатга мансуб кишиларга ҳам ҳурмат-эҳтиром кўрсатишни тақозо этади. Бундай туйғуга эга маън-й етук киши миллийликни миллатчиликдан, ҳақиқий М.ғ.ни миллатпарастликдан фарқлай олади, бошқа миллат вакиллариининг иззат-нафси ва ғурурини камситмайди. Мустабид тузум даврида М.ғ.ни ифодалаш миллатчилик б-н тенглаштирилар, муайян миллатга мансублик б-н эмас, балки иттифоқ фуқаролиги б-н фахрланиш талаб этилар, кўпгина миллатларнинг М.ғ.и топталар ва камситилар эди. Мустақиллик кишилар М.ғ.ини ошириб, уни халқ, Ватан, аждодлар хотираси олдидаги масъулиятни ҳис қилишдек мазмун б-н бойитмоқда. Бундай шароитда миллий мустақиллигимиздан фахрланиш, мам-тимизда озод ва обод Ватан, фаровон ва эркин ҳаёт қуриш йўлида фаол меҳнат қилиш, жаҳон ҳамжам-ти ютуқлари, замонавий технологиялардан фойдаланиш М.ғ.ни оширадиган омиллардир. Бу эса, ўз навбатида, юртдошларимизнинг кучи, салоҳияти, бунёдкорлик фаолиятини кўп жиҳатдан белгилайди, уларда соғлом М.ғ. туйғусини шакллантириш учун тинмай изланишга сафарбар этади.

МИЛЛИЙ ҲИС-ТУЙҒУ – муайян мамлакат фуқароларининг ижт-й воқеликда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни ҳис этиш, унга бўлган мун-т б-н боғлиқ рухий-психологик кечинмалар кўриниш ва шакллари мажмуини ифода этувчи т.. У миллий руҳият, мад-й-маън-й мерос, урф-о. ва анъаналар, тарихий тажриба б-н боғлиқ ҳолда

миллат менталитетида якқол намоён бўлади. Турли халқлар ва миллатларда бундай ҳис-туйғуларнинг намоён бўлиш шакллари ўзига хосдир. Бу талай объектив ва субъектив омиллар б-н белгиланади. Жам-тдаги турли қатламларда ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлади. Мас., ёшлар миллий ҳис-туйғусида рационаллик б-н бирга ҳиссий ўзгарувчанлик, максимализм, онгсиз-руҳий ҳаракатларга мойиллик сезилса, ҳар қандай масалага ҳолислик, вазминлик ва мушоҳада б-н оқилона ёндашиш ҳисси ёши улуғларга хос сифатлардир. Мавжуд шарт-шароит, ҳар бир кишига хос темперамент хус-ятлари, миллий-мад-й мерос, кадриятларга бўлган мун-т ҳам М.х.т.га таъсир кўрсатади. Ортикча эҳтиросларга берилмаслик, босиқлик, ақлга таяниб иш кўриш М.х.т.ни ифодаловчи муҳим жиҳатларидир. М.х.т.га мавжуд шарт-шароит б-н ҳисоблашмасдан ҳаддан ташқари эрк бериш воқеа-ҳодисаларнинг ноҳолис баҳоланишига сабаб бўлиши мумкин. Умуман олганда, М.х.т. муайян миллатнинг узоқ давр мобайнида давомида шаклландиган ва ўзгариб борадиган ўзига хос хус-яти бўлиб, уни эътиборга олиш воқеа-ҳодисаларни баҳолашда, уларга мун-т билдиришда ўзига хосликни якқол намоён этади.

МИЛЛИЙЛИК — муайян халққа, миллатга хос бўлган, уни бошқалардан фарқини кўрсатувчи хус-ятлар мажмуи. М. миллатнинг тарихи, кадриятлари, анъаналари, мад-ти, яшаш тарзида якқол намоён бўлади. М.ни билиш ва англаш учун миллатлар ўртасидаги фарқ ва тафовутларни ўрганиш б-н биргаликда, уларни яқинлаштирувчи жиҳатларга жиддий эътибор бериш зарур. Чунки бошқа миллатларнинг ютуқ ва ижобий тажрибасини ўрганиш, уларни ўзлаштириш М.ни бойитади ва ривожлантиради. Инсоният тарихида XX а.

М.нинг ўсиши, миллий давлатчилик тамойили устуворлик касб этгани б-н характерланади. Бу а.да мустамлакачилик тизими барбод бўлди, ўнлаб янги мустақил давлатлар шаклланди. Ана шу а. сўнгида Ўз-н ҳам мустақилликни қўлга киритиб, ўз миллий давлатчилик анъаналарини, урф-о.ларини тиклади. Мам-тимизда маън-й тар-ёт умуминсонийликнинг устуворлиги ва миллий кадриятларга садоқат тамойилларининг уйғунлигига асосланади. Бунда миллий рившнинг ўзимизга хос ва мос йўли — тар-ётнинг ўзб. моделини амалга ошириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Халқнинг маън-й руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш Ўз-нда давлат ва жам-тнинг энг муҳим вазифасидир. Жам-тимизнинг маън-й қиёфасини белгилаб берадиган барча меҳнат соҳалари қонун ҳимоясида бўлиши керак. Халқнинг маън-й-руҳий тикланиши — иқт-й ислохотларнинг ижт-й негизидир. Биз фарзандларимизнинг баркамол руҳий дунёси учун, уларнинг маън-й-ахлоқий жиҳатдан етуқ, жисмонан соғлом бўлиши учун доимо қайғуришимиз, курашмоғимиз даркор. Ана шу жараёнда халқимизнинг М. қиёфаси, руҳияти, дунёқараши, кадриятлари, бир сўз б-н айтганда М.лиги якқол намоён бўлади.

МИСТИЦИЗМ (юн. *mystika* — сирли маросимлар, сирли) — одамларнинг ғайритабиий кучлар ва ҳодисалар б-н руҳий алоқада бўлиш, турли хил воситалар орқали борлиқнинг яширин сир-асроридан воқиф бўлиш ғоясини ифода этувчи т.. У оламни осонликча билиб олиш, табиий ҳодисалар ва руҳий жараёнларнинг инсон томонидан бошқарилиши мушкул экани ҳақидаги ёндашувга асосланади. Натижада моддий ва руҳий ҳодисалар яширин моҳиятнинг рамзи, тимсоли деб талқин этилади. Ҳатто муай-

ян тарихий шароитларда яратилган ҳарфларга, табиатда учрайдиган зоҳирий ўхшашликка, мас., салибнинг баъзи ашёларда учраши, бутларнинг «йиғлаши» кабиларга ғайритабиий тус бериш, уларни илоҳийлаштириш шулар жумласидандир. М.О. илк ўрта асрлар даврининг мутафаккирлари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино фолбинлик, азайимхонлик, сеҳргарлик, астрология, алхимияни фирибгарликнинг ёрқин намунаси деб баҳолаганлар, уларни қўллаб-қувватлаганларни танқид қилиб, табиат сирасорини тажриба ва кузатувнинг қудратли воситаси орқалигина очиб бериш мумкинлигини таъкидлаганлар. Астрономия, математика, мусиқа ривожига ўз даврида самарали таъсир этган қад. юнон файласуфи Пифагор (мил. ав.тахм. 580–500 йиллар) ва пифагорчилар таълимоти ҳам М.дан холи эмас эди. Унда барча нарсалар сонларга қиёсланиб, уларнинг хоса ва хус-ятларидан гармоник нисбатлар келтириб чиқарилади, сонлар унсурлари нарса-ашёлар асоси деб уқтирилади. Сонлар мистификацияси, уларга ғайритабиий мақом ато этиш Пифагор фал.сига хос хус-ятдир. Илм-фан юксак тараққий этган бугунги кунда ҳам М.нинг айрим кўринишларига (мас., руҳлар б-н «суҳбат», айрим буюм ва нарсалар ғайритабиий кучга эга эканини тарғиб этиш ва ш.к.) дуч келиш мумкин.

МИФ (юн. *mifhos* – афсона, ривоят, асотир) — ибтидоий давр кишилари онги ва т.сида инсон, табиат, жам-т ва коинотнинг пайдо бўлиши б-н боғлиқ воқеалар, ш-дек, табиат ва жам-т ҳодисаларининг акс этиши. Ибтидоий инсонлар табиат ва жам-тда содир бўладиган воқеа ва ҳодисаларнинг асл сабабларини тўғри англаб етмаган ва уларга қандайдир ташқи қудрат ифодаси деб қараган. Мас., яшин ва

момақалдинок, ёнғин, тўфон, довул, зилзилалар, қуёш ва ойнинг тутилиши, думли юлдузнинг учиши ва ш.к. ибтидоий одамлар тасавурида ғайритабиий таассурот қолдирган. Ибтидоий кишиларнинг табиат кучлари олдидаги бундай ожизлиги, уларнинг сир-асрорларни билмасликлари оқибатида Ой, қуёш ва юлдузларга, айрим ҳолларда олов, сув, қушлар ва ҳайвонларга, тоғтош ва ҳ.к.га жонли, муқаддас нарсалар деб қараш, уларга сиғиниш, топиниш ҳоллари урфга айланган. Бундай ҳодисаларни ибтидоий кишилар, одатда икки тоифага, яъни дўст ва душман кучларга, яхши-ёмонга, оқ ва қорага бўлиб тасаввур этганлар. Ана шундай тасаввурлар маҳсули бўлган М.да табиат ва жам-т ҳодисалари, ш-дек, ғайритабиий ҳодисалар афсонавий қаҳрамонлар, девлар, аждаҳо, қушлар, баҳайбат ҳайвонлар, жин, пари ва ҳ.к.нинг тимсолида умумлаштирилиб тасвирланган. Бундан ташқари, уларда ибтидоий инсоннинг ўзига хос ожиз томонлари б-н бирга улкан жасорати ва қаҳрамонлиги, айниқса, яхшилик ва эзгуликнинг ёмонлик ва ёвузлик устидан, ёруғликнинг зулмат устидан ғалабасига бўлган чуқур ишонч туйғуси, олижаноб мақсад ва интилишлари ўз ифодасини топган. Ўзининг гоёвийбадий мукамаллиги ва чуқур инсонпарварлик йўналишлари б-н муҳим ва қимматли мад-й-маър-й қадриятлар қаторидан мустаҳкам ўрин эгаллаган М. намуналари мавжуд. Улар қадимги шумер-аккадларнинг «Гилгамиш» ҳақидаги эпоси, Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея», ҳиндларнинг «Маҳабҳорот», «Рамаяна» «Панча-тантра» («Калила ва Димна»), тибет-мўғилларнинг «Гэсэр», М.О. халқларининг «Гўрўғли», «Алпомиш», «Манас», «Қирқ қиз» ҳамда Гершасп Элибек, Каюмарс, Жамшид, Эрхубби, Тўмарис, Широқ, Сиёвуш, Рустам ва б. ҳақидаги аф-

соналари, қалмиқларнинг «Жангар», қадимги исландларнинг «Эдда», грузинларнинг «Амираниани» ва б. кўплаб фольклор асарларидир. Мифология — мифларни ўрганувчи фан сифатида ижт-й онг шакллари дан бири ва кишиларнинг табиий ва ижт-й ҳодисаларнинг моҳиятини англашда илк босқич ҳисобланади. Ибтидоий жамоа даврида дунё асосан мифологик образлар орқали тасаввур қилинган. Бу жараён дунёнинг ибтидоси ва интиҳоси тўғрисидаги тасаввурларни қамраб олишни мақсад қилиб қўймайди. Бундай тасаввурларнинг туб асосида кишиларнинг тева-рак-атрофдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисидаги билимларининг ўта саёзлиги ва табиий муҳитдан ажратган ҳолда тасаввур этмагани ётади. Мифологик тасаввурлар дунёни мифологик образлар орқали англаш жараёни сифатида объект б-н субъект ўртасида, ижт-йлик б-н табиийлик ўртасидаги мун-тларнинг ўта содда ифодаси бўлиб, ўз навбатида тотемизм, фетимизм, анимизм, шомонизм, афсунгарлик ва б. қатор шаклларда намоён бўлади. Мифлар ва маросимлар ибтидоий мад-тнинг ажралмас таркибий қисмлари ҳисобланиб, улар ўз навбатида наз-й қарашлар б-н амалий тажрибаларнинг яхлитлигини ўзида мужассамлаштиради. Мифлар дунёни гайритабиий образлар орқали тасаввур этадиган диний дунёқарашнинг ҳам дастлабки кўриниши бўлиб, у кишиларда абстракт тафаккурнинг, фантазиянинг шаклланаётганидан дарак беради. Дунёни М. образлари орқали англаш жараёнига иккита ёндашувни учратиш мумкин. Мас, XVIII а. франц. маърифатпарварлари Б.Фонтенел, Вольтер, Дидро, Монтескье ва б. М.ни кишиларнинг ваҳшийлик, ёввойилик даври б-н боғлиқ ҳолда тушуниришга интилган. Улар мифларнинг инсоният маъ-яти ривожидagi муҳим ролини инкор этишга уринган.

Мифларга халқларнинг маън-й тарёти учун асос сифатида баҳо берувчи романтизм руҳидаги қарашлар Гердер томонидан асос солинган илмий концепцияда ўз ифодасини топган. М.нинг мазмун-моҳиятини тўлиқ очиб бера олмаган. XX а. бадий адабиётида мифологик образлардан унумли фойдаланиш орқали халқларнинг муайян даврдаги ҳолати, ички дунёси, маън-й такомил босқичларини тўлароқ баён қилишга интилиш кучайди. Ўзбек халқи ҳам ўзининг қадимий мифологик образлари орқали дунёни англаш жараёнидаги ўзига хослик миллий тафаккуримизнинг шаклланишида муҳим асос бўлиб хизмат қилаётганини инкор этиб бўлмайди. Энг қадимги мифологик образлар Пархат, Ардахива, Франхрасйон (Афросиёб) образлари б-н боғлиқ асотирлар бугунги кунда ҳам миллий ўзлимизни англашда муҳим аҳамият касб этаётгани шубҳасиздир. (Яна қаранг: Асотир; Афсона.)

МОНОТЕИЗМ (юн. *monas* — якка, *theos* — худо) — яккахудодлик. Дастлаб руҳлар, фетишлар, тотемлар ва ҳ.к.ларга эътиқод ва сиғиниш кўринишида намоён бўлган бу динлар кишилик жам-ти тарихида миллатлар шаклланаётган даврда илоҳларга сиғиниш кўринишини ола бошлаган. Дастлаб табиат ва жам-тда содир бўладиган ҳодисаларнинг ҳар бири ўз илоҳлари томонидан бошқарилишига ишонч-эътиқод вужудга келган (мас., қад. юнонларда, ҳиндларда ва ҳ.к.). Кейинчалик барча худоларга хос бўлган хус-ятлар якка худога нисбат берилла бошлаган ва натижада ягона худо ёки илоҳга эътиқод шаклланган. Кишилик жам-ти ривожининг энг қадимги даврида политеистик, яъни кўп худодликка эътиқод пайдо бўлган эди. Инсоният, жам-т ривожлангани сайин кишиларнинг диний тасаввурлари ҳам ўзгариб,

якка худолик таълимотига асосланган монотеистик динлар вужудга келган. Милоддан олдинги VII а.да шаклланган буддизм, VI–V а.ларда М.О.да шаклланган зардуштийлик, эрамининг I а.ида шаклланган христианлик ҳамда VII а.да пайдо бўлган ислом дини яккахудолик динларига мисол бўлади. Бу диний таълимотларда олам ва одам ибтидоси, борлиқдаги барча нарсаларнинг, яъни табиат, жам-т, инсон, уларнинг мавжудлиги ва ўзгариши, инсон онги ва тақдири бизни ўраб турган моддий оламдан ташқарида бўлган ягона қудратли куч – Худога боғлаб талқин этилади.

МОТУРИДИЙ, Абу Мансур (870–944) – Самарқанднинг Мотурид қишлоғида туғилган, ўрта а.ларда кенг тарқалган калом илмининг мусулмон оламидаги машхур назариётчиларидан бири, йирик фақиҳ (мусулмон қонуншуноси) ва муфассир (Қуръони Карим тафсирчиси), ислом оламида кенг танилган илоҳиётчи мутафаккир. Тарихий асарларда алломанинг исми тўлиқ тарзда лақаби ва нисбаси б-н биргаликда Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Абу Мансур Мотуридий тарзида қайд этилади. М. Абу Ҳанифанинг содиқ издоши сифатида унинг қарашларини ривожлантирган. Абу Ҳанифа амал мазҳабини, М. эса эътиқод мазҳабини ишлаб чиққан. М. фақатгина мутакаллим (калом, яъни Қуръони Карим маъноларини талқин қилувчи) бўлиб қолмади, балки йирик фақиҳ ва муфассир сифатида ҳам танилди. М.нинг тафсир (Қуръон шарҳи) ва таъвил (Қуръондаги яширин маъноларни ёритиш)га оид (Мас., «Таъвилоту Абу Мансур Мотуридий фит-тафсир» ёки «Таъвилотул Қуръон»), «Мо аҳаз аш-шароиъа» («Шариат асослари манбаси»), «Китаб ал-жадал» («Диалектика ҳақида китоб») каби асарлари машхур. Булардан ташқари, «Китаб ал-усул»

(«Диний таълимот усули китоби») асари борлиги ҳам маълум.

М. «Таъвилот ал-Қуръон» асарида Абу Ҳанифанинг қарашларига суяниб, ўша вақтларда ислом оламида кенг тарқалган турли бузғунчи ғоялар, таълимотлар ва ҳаракатларнинг моҳиятини илмий асосда рад қилиш б-н бутун мусулмон дунёси эътирофига сазовор бўлди. М. замонасининг машхур алломаларидан таълим олган. Тарихчилар улардан қуйидаги тўрт нафар алломани алоҳида ажратиб кўрсатганлар: Абу Наср ал-Иёзий ас-Самарқандий, Абу Бақр Аҳмад Жузжоний, Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий, Нусайр ибн Яҳё ал-Балхийил М.нинг барча устозлари фикҳда Абу Ҳанифага таяндилар, бу охир-оқибатда ҳанафий мазҳабига оид турли фикҳий мактаблар вужудга келишига сабаб бўлди. М.нинг шогирдлари йирик олимлар, ўз даврининг етук шайхлари ҳамда мотуридий-йа Самарқанд калом илми мактабининг вакиллари бўлишган ва ислом оламининг илмий, мад-й, маън-й тар-ёти учун хизмат қилган эди. Исҳоқ ибн Муҳаммад Исмоил ибн Иброҳим ибн Зайд, Абу Қосим қози, Ҳаким ас-Самарқандий, Абдуллоҳ ибн Саҳл аз-Зоҳид Амр ибн Осим ал-Марвазийлар М.дан фикҳ ўрганганлар. Исҳоқ ибн Муҳаммад узоқ вақт Самарқанд қозилигидан бош тортган, «ал-Ҳаким» унвонини олган; Абдул Карим ибн Мусо ибн Ийсо Абу Муҳаммад ал-Фақиҳ ал-Паздавий, ан-Насафий; Абу Абдурахмон ибн Абуллайс ал-Бухорий, Абулқосим Исҳоқ ибн Муҳаммад ал-Маъруф М.дан калом ва фикҳ илмларидан сабоқ олишган. М.нинг тенгдошлари ҳам аллома илмий салоҳияти ва меросини ўрганишда муҳим ўрин тутади. Али ибн Саъид, Абул Ҳасан ар-Рустуғфаний, Муҳаммад ибн Аслам ибн Муслима ибн Абдуллоҳ ибн Муғийра Амр ибн ал-Аздийларнинг М. ҳақидаги

хотира ва мулоҳазалари сақланиб қолган.

2000 йилда буюк мутафаккирининг 1130 йиллик юбилеи кенг нишонланди.

МУАЛЛИМ (араб. таълим берувчи) — турли йўналиш ва даражадаги таълим тизимида ўқувчига амалий таълим-тарбия бериш ишларини амалга оширадиган мутахассис. Ш-дек, М.ларга нисбатан «домла», «устоз», «ўқитувчи» ёки «педагог» атамалари ҳам қўлланилади. М.лик энг қадимий касблардан бири ҳисобланади. Бунинг боиси шундаки, инсон фақат таълим-тарбия туфайли ижт-й меъёр ва одоб-ахлоқ қоидаларини ўзлаштиради, маън-й-маър-й жихатдан ривожланади ва такомиллашади. Тамаддуннинг Оссурия, Бобил, Миср, Туркистон, Ҳиндистон, Хитой сингари қадимий ўчоқларида топилган тарихий-мад-й обидалар гувоҳлик беришича, бу ўлкаларда М.лик бошқа соҳаларга қараганда катта имтиёзларга эга касб ҳисобланган. Қад. Юнонистонда фақат озод кишиларгина М.лик қилишга ҳақли бўлган. Мас., Рим империясидаги ўқув даргоҳларида М.лар император номидан тайинланадиган давлат амалдорлари саналган. Ўрта а.ларга келиб, Фарб мам-тларида М.лик б-н асосан черков ходимлари шуғулланган, шаҳарларда дунёвий мактаблар ташкил топгач, ҳунармандчилик цехлари ва савдогарлар гилдиялари томонидан таклиф этилган ёлланма М.лар пайдо бўлган. Техника тараққий этиб, илм-фан кўлами кенгайиши б-н М.лик энг оммавий касблардан бирига айланди. Чунки таълим олмаган одам техника воситаларидан фойдалана олмас эди. Шу боис кўплаб мактабларни ташкил этиш ва М.ларни тайёрлаш эҳтиёжи пайдо бўлди. Айни пайтда XVIII—XIX а.ларда бой-бадавлат оилаларда мураббий, гувернер сингари уй М.ларидан фойдаланиш урф

бўлди. Шарқ мам-тлари, жум-н, Туркистон ўлкасида ҳам М.лик энг қадрли ва обрўли касб ҳисобланиб, бу соҳа эгалари «устоз» дея эъзозланган. Ўлкага ислом дини кириб келиши б-н ҳар бир маҳаллада масжид ва деярли ҳар бир масжид қошида мактаб ташкил этилган. XIX а.нинг охиридан, яъни ўлкада маърифатчилик ҳаракати пайдо бўлиши б-н М.ликнинг савиясига эътибор кучайди. Туркистонда анъанавий М.лар б-н бирга, Европа мам-тларидан ўзлаштирилган усулларда дарс берадиган янги М.лар ҳам фаолият кўрсата бошлади. Бу ҳол, айниқса, жадидчилик ҳаракати авж олган кезларда анча кенг ёйилди. М.лар савиясининг ошганлиги миллат руҳиятида уйғониш юзага келишига, тар-тининг бир қадар тезлашувига олиб келди. Ўз-н мустақилликка эришгач, мам-тда М.лар тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ўз-нда М. университетлар, педогогика ўқув юртларида тайёрланади. Мам-тда ўқитувчилар малакасини ошириш тизими жорий этилган, ҳар бир М.га ўқитувчилар малакасини ошириш ин-тларида бепул педагогик ва методик ёрдам олиш имконияти яратилган. Мам-тда ҳар йили 1 октябрь «Ўқитувчилар ва мураббийлар» куни умумхалқ байрами сифатида нишонланиши. Республикада «Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси», «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси» сингари фахрий унвонларининг жорий этилиши М.-устозларга нисбатан юксак-эҳтиромдан далолат беради.

МУАЛЛИФ(ЛИК) (араб. тузувчи, ёзувчи) — 1) муайян бадиий, илмий ёки публицистик асар, лойиҳа, ихтиро соҳиби ва б. ижодкорлар; 2) ижодий фаолият б-н шуғулланувчи шахснинг ўз фаолияти маҳсулига нисбатан М.лигини ҳамма томонидан тан олиниши-

ни талаб қилиш ҳуқуқи; 3) фан, адабиёт ва санъат асарларини яратиш, улардан фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш бўйича ҳуқуқий меъёрлар мажмуи. Мамтимизда М.лик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида қатор қонунлар қабул қилинган; М. ЎзР қонунчилиги бўйича, асар ёки кашфиёт кимнинг ижодий меҳнати б-н яратилган бўлса, ана шу фуқаро асар М.и, деб эътироф этилади. Асардан даромад (фойда) олиш мақсадида фойдаланганлиги ёки ундан фойдаланиш бундай мақсадга қаратилмаганлигидан қатъи назар, асар фойдаланилган деб ҳисобланади. Асарнинг мазмунини ташкил этувчи қоидаларни (кашфиётларни, бошқа техникавий, иқт-й, ташкилий ва ш.к. ечимларини) амалий қўлланиш асардан М.лик ҳуқуқи маъносида фойдаланганликни англатмайди. М. ёки ҳуқуққа эга бўлган бошқа шахс шартномага, шу жумладан, очик савдода тузилган шартномага биноан асардан фойдаланиш борасидаги барча ҳуқуқларни ўзга шахсга бериши (фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиши) мумкин. Асардан фойдаланиш ҳуқуқи бир шахсдан бошқа шахсга универсал ҳуқуқий ворислик тартибда ўтади. Ҳуқуқ эгаси бошқа шахсга асардан муайян доирада фойдаланиш учун рухсатнома бериши мумкин. Ундай рухсатнома асардан уни дастлабки шаклида фойдаланиш учун ҳам, қайта ишланган шаклида, хус-н таржима, нусха кўчириш, аранжировка тарзида ва ш.к. усулларда фойдаланиш учун ҳам талаб қилинади. Асардан фойдаланишнинг ҳар бир усули учун ҳуқуқ эгасининг махсус рухсатномаси талаб қилинади. М.лик ҳуқуқи ижодий фаолият натижасига нисбатан, унинг мақсади, кадр-қиммати, ифодаланиш усулидан қатъи назар татбиқ этилади. Асар оғзаки, ёзма шаклда ёки уни идрок этиш имконини бера-

диган бошқа объектив шаклларда ифодаланган бўлиши лозим. М.лик ҳуқуқи эълон қилинган (ошкор қилинган, чоп этилган) асарларга нисбатан ҳам, эълон қилилмаган асарларга нисбатан ҳам татбиқ этилади. М.лик ҳуқуқи ғоялар, концепциялар, тамойиллар, тизимлар, таклиф қилинаётган ечимлар, объектив мавжуд кашфиётларга нисбатан татбиқ этилмайди.

МУАММО — мавжуд билимда ўз ечимини топмаган ва ҳал этиш усули номаълум бўлган масала. Ш. у. ҳам М.ни қўйиш ва ҳал қилиш мавжуд билимлар доирасидан четга чиқишни, ечимининг янгича усули ва услубларини қидиришни тақозо этади. Қандай М.ларни илгари суриш, уни муҳокама қилиш характерини амалий фаолият ва билишга бўлган эҳтиёжлар белгилаб беради. М.ни муваффақиятли ҳал қилишнинг зарур шартларидан бири уни тўғри қўйиш ва аниқ баён қилишдан иборат. Машҳур немис олими В.Гейзенберг айтганидек, тўғри қўйилган савол М.ни ечишнинг ярмидан кўпроғини ташкил этади. М.ни тўғри қўйиш учун М.ли вазиятни аниқ тасаввур қилишнинг ўзи етарли эмас. Бунинг учун М.ни ҳал қилишнинг турли хил усул ва воситаларини ҳам олдиндан кўра билиш керак. М.ларни қўйишда кишиларнинг ҳаётий тажрибаси, билимлари ва иқтидори муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ш.у. ҳам одатда кўп ҳолларда янги М.лар илмий билиш муайян соҳасининг йирик мутахассислари, бой тажрибага эга ва чуқур билимли олимлар томонидан илгари сурилади ҳамда кўпгина ҳолларда узоқ йиллар давомида тадқиқ қилинади. М.ни танлаш маълум бир даражада тадқиқотнинг умумий йўналиши ва хус-ятларини белгилаб беради. Албатта М.нинг илгари сурилиши аввало амалий фаолиятимиз эҳтиёжларига боғлиқ. Чунки фақат амалий фаолиятда киши-

ларнинг эҳтиёжлари ва мақсадлари б-н уларни ҳал қилиш воситалари ўртасидаги зиддият яққол намоён бўлади, илмий изланиш предмети аниқланади. Шу асосда билиш олдига аниқ вазифалар қўйилади. Илмий М. одатда, маълум бир наз-я доирасида вужудга келади. Наз-я кейинчалик илгари сурилиши мумкин бўлган М.ни умумий ҳолда белгилаш ва уни тўғри танлашга ёрдам беради. Ш-дек, ҳар бир М. маълум бир наз-я ёрдамида ҳал қилинади. Баъзи ҳолларда, М. мавжуд наз-яни янгилаш, М.ни ечишга мослаштиришни талаб қилади. М.ни ечиш учун дастлабки тайёргарлик ишлари амалга оширилади. Улар қуйидагилардан иборат: а) мавжуд наз-ялар доирасида тушунтириб бўлмайдиган факт ва ҳодисаларни аниқлаш; б) М.ни ҳал қилиш ғоя ва методологиясини таҳлил қилиш ва уларга баҳо бериш; в) М.ни ҳал қилиш шакли, мақсади ва олинган натижани текшириш йўллари белгилаш; г) М.нинг негизи б-н уни ечиш учун илгари сурилган ғоялар ўртасидаги алоқанинг хус-ятларини кўрсатиш. Бу дастлабки ишлар амалга оширилиб бўлгандан кейин М.ни ечишга бевосита киришилади. М.нинг ечилиши нисбий характерга эга. Бошқача айтганда, ўрганилаётган ҳодисанинг барча томонларини қамраб олиб бўлмаслиги боис М.нинг мутлақ тўлиқ ечимини топиш қийин. Ш.у. ҳам илмий изланиш давомида янги М.лар вужудга келиши ва у мавжуд М.ни бошқача талқин қилишни тақозо этиши мумкин. Мас., И.Ньютон бутун олам тортишиш қонунини кашф қилиб, фақат ўзаро тортишувчи жисмлар ўртасидаги миқдорий алоқаларни аниқлаганини уқдирган эди. А.Эйнштейннинг нисбийлик наз-яси жисмларнинг ўзаро тортишиши муаммосини бошқача талқин қилади ва бу муаммо ҳақидаги тасавурларимизни маълум бир даражада кен-

гайтиради. Жисмларнинг ўзаро тортишишининг табиати, амалга ошиш механизми ҳозиргача тўла очиб берилмаган. Баъзи ҳолларда М.ларнинг ечимини узоқ вақтгача топиб бўлмади. Мас., саратон ҳасталигининг сабабини ўрганиш б-н боғлиқ М. ҳозиргача ўз ечимини топмаган. Бу ҳол бу каби М.лар ечиб бўлмаслигини эмас, балки уларни мавжуд услуб ва воситалар ёрдамида ҳал этиб бўлмаслигини англатади ва шу тариқа М. ечимининг янги воситаларини излашга ундайди. Демак, М. ҳал қилинмагунча илмий изланишлар давом этади.

МУЗЕЙ — тарихий моддий ва маън-й ёдгорликларни тўплаш, сақлаш, ўрганиш ва тарғиб қилиш ишларини амалга оширувчи илм. тад., мад-й-маър-й муассаса. Унинг асосий вазифаси инсонларни маън-й, эстетик, мад-й, илмий, сиёсий, икт-й ва ҳ. эҳтиёжларини қондиришдан иборат. М.лар соҳалар бўйича адабиёт, тарих, мад-т, санъатшунослик, табиатшунослик, қишлоқ хўжалиги, техникага оид ва б.га бўлинади. Ижт-й вазифасига кўра эса маън-й-мад-й, илм.тад. ва ўқув М.ларига бўлинади. М.лар ўз экспонатлари (санъат дурдоналари, моддий ва маън-й ёдгорликлар) орқали инсонларни маън-й-мад-й эҳтиёжини қондиради, уларга эстетик завқ бағишлайди, тарихий ҳақиқатни ошқор этади, дунёқараш ва дидни ўстиради. М.да илм.тад. ишлари ҳам олиб борилади: қад. моддий ва маън-й ёдгорликларни, айниқса, қўлёзмаларни, тўпламларни бутлаш ва ўрганиш; илмий ҳужжатларни тайёрлаш, М. ашёларини сақлаш ва таъмирлаш тартибини яратиш, адабиётлар нашр этиш шулар жумласидандир. М.лар кишиларни тарихдан боҳабар этиб, ўзига хос сабоқ беради. Ўқув масканлари ва б. муассасаларда ташкил этилган М.лар уларнинг тарихи ва фаолиятини ўзида акс эттиради. Замонавий М.лар

тадқиқот, таълим-тарбия ва маън-й-маър-й тарғибот ишларини ўзаро уйғун ҳолда амалга оширадиган мад-т ўчоғидир.

МУНОФИҚ(ЛИК) (араб. иккиюзламачи; муғомбир, ўртага низо солувчи) — юксак маън-й фазилатларга зид, тили бошқа, дили бошқа, сўзи ва иши бир-бирига тўғри келмайдиган шахсга хос салбий хислатни ифодаловчи т. Халқимизда ана шундай иккиюзламачи шахс, оила, жамоа, миллат, халқ олдида ўзини дўст кўрсатиб, орқасидан ёмонлик қиладиган ёки ёмонлик тилайдиган кишилар М. деб аталади. М.нинг хавфли жиҳати шундаки, бундай иллатга чалинган кишилар дўст ниқобига кириб, барча сирасрорлардан хабар топади ва вақти келганда бундан ўз фойдаси ва ғаразли ниятда фойдаланади. Улар душмандан ҳам ёмонроқдир. Чунки, киши ўз душманини яхши билди ва у б-н алоқада эҳтиёткорлик б-н иш тутади, масофада туриб муомала қилади, унга ўз сирлари ва режалаштираётган ишларини ошкор қилмайди. М.ни эса ўзига дўст деб билгани боис, унга ўз сир-асрорларини ишониб айтади ва қутилмаганда унинг хиёнатига дуч келади. Бундай ҳолларда кўрилган моддий зарар эмас, балки маън-й зарар кишини кўпроқ изтиробга солади. М. ислом таълимотида қораланиб, динни юзак қабул қилиб, ўзи эса аввалги қабилавий этиқодига сиғинишни давом эттирган одамларга нисбатан қўлланган. Шу маънода, дилида иймони йўқ, аммо бирор мақсади йўлида мусулмонлар орасида ўзини иймонли, диндор кўрсатиб юрадиган киши М. ҳисобланади. Хадисларда таъкидланганидек: «М.нинг намоз ўқиб, рўза тутгани, «мусулмонман» деб даъво қилгани б-н уч иллати бўлади: ёлгон гапирди, ваъдасига вафо қилмайди, омонатга хиёнат қилади». Тарихдан маълумки, М.лар, иккиюзла-

мачиларнинг қилмишлари охиروқибат фош бўлади ва халқ улардан юз ўгиради. М.лик маън-й-ахлоқий категория, муайян инсон фаолиятида қатъий ахлоқий тамойилларнинг шаклланмагани, унинг маън-й-руҳий жиҳатдан беқарорлиги, феъл-атворида ижобий ахлоқий меъёрлар камол топмагани ва амалий фаолиятида ўзига хос номутаносиблик мавжудлигидан далолат беради. М.ликни келтириб чиқарадиган асосий сабаблардан бири таълим-тарбиядаги нуқсонлар, ёшлар тарбиясига бўлган эътиборсизликдир. Халқимиз М.га нисбатан «Дили бошқа-ю, тили бошқа» деган нақлни бежиз қўлламайди. Тарихнинг гувоҳлик беришича, мустақилликни қўлга киритиб, эндигина оёққа тура бошлаган мам-тларга нисбатан баъзи давлатлар ёрдам қўлини чўзса, б.лари эса ўзини гўё дўст қилиб кўрсатса-да, турли ёлгон ва бўҳтонлар тарқатиб, унинг тикланишига қаршилик қилиш, оёғидан чалиш пайига тушади. Кейинги пайтларда бизнинг мам-тимиз аҳолисига нисбатан ҳам ана шундай «дўст»лар пайдо бўлиб қолди. Ўзб. халқининг манфаатлари тўғрисида «бош қотираётган» ва «ғамхўрлик қилаётган» турли радиостанция ва телеканаллар, газета ва журналлар, интернетдаги баъзи сайтлар ўзларини «қўй оғзидан чўп олмаган»дай қилиб кўрсатишга, ҳаётда гўё ўзб. халқи манфаатларини ҳимоя қилишдан бошқа ҳеч қандай мақсади йўқдай қилиб кўрсатишга уринмоқда. Аслида эса улар турли найранглар б-н одамлар ишончига кириб олгандан кейин асосий мақсадга, яъни конституцион тузумга қарши фаолият олиб бормоқчи, халқ б-н ҳокимият орасига нифоқ солмоқчи бўлади. Бундай қабих ҳаракатлар остида халқимиз орасига ҳар қандай йўл б-н бўлса ҳам раҳна солишга интилиш ётади. Демак, ёлгончилик, М.лик нафақат инсонлар, балки мам-тлар ўртасидаги ўзаро

хамкорлик мун-тларига ҳам нифок солувчи салбий иллат сифатида намоён бўлади.

МУЛОҲАЗА — кишининг нарса, воқеа, ҳодиса ва ҳолатлар ҳақидаги фикри ёки ҳукми. Фикр ёки ҳукм — ақлий фаолият тури, одам мияси ва онгининг маҳсули. Бироқ, М., онгнинг ён-атрофга, борлиққа мун-ти натижасида вужудга келади. Ш.у. М.нинг тўғри ёки нотўғрилиги унинг мавжудликни, борлиқни қандай акс эттириши орқали аниқланади. М. интуиция б-н ҳам боғлиқ. Интуицияда инсон нарса, воқеа-ҳодиса ва ҳолатларнинг қандай кечишини олдиндан билиши, фаҳмлаши мумкин. Бироқ, унинг тагида ижт-й амалиёт, катта ҳаётий тажриба ётади. Ш.у. интуиция ҳам, худди онг каби, кишининг узоқ йиллик изланишлари ва амалий тажрибаси маҳсули сифатида, М.ни юзага келтиради. Мантиқшуносликда М. қуйидагича тасниф қилинади: 1) тасдиқловчи ёки инкор этувчи М.; 2) якка, жузъий ва умумий М.; 3) шартли, фарқловчи ва қатъий М.; 4) эҳтимолий, мавжудий ва зарурий М. Агар фикр ҳолатнинг, нарсанинг маълум бир сифатларини тан олишга қаратилган бўлса, у тасдиқловчи М., агар фикр бу сифатларни рад этишга йўналтирилган бўлса, инкор қилувчи М. дейилади. Нарса, воқеа ва ҳолатлар ўзларининг якка, жузъий ва умумий хус-ятларига эга. Якка хус-ят айнан шу нарсага тааллуқли, айнан шу ҳолатда намоён бўлади. Агар бу хус-ят бошқа нарсаларга воқеа-ҳодиса ва ҳолатларга ҳам тааллуқли бўлса, у гуруҳга, тоифага, туркумга хос бўлган жузъий хус-ятларни юзага келтиради. Агар бу хус-ят бир гуруҳ, тоифа, туркум доирасидан чиқиб, бошқа гуруҳ, тоифа ва туркумларга ҳам тааллуқли бўлса, у ҳар хил доираларга оид умумий хус-ятга айланади. Бу хус-ятлар ўз кўринишларига мос М.ни уйғотади. Шартли М. фикрни би-

роқ нарса, воқеа, ҳодиса ва ҳолатлар б-н шартли тарзда боғланиб келишидан ҳосил бўлади. Мас., «у истаган ин-тга кириши мумкин эди, деган М. воқеа-ҳодисаларни бўлақларга ажратиш натижасида ҳосил бўлади, у зўр билими ёки яхши хотираси туфайли аъло баҳо олган қабилдаги қатъий М. нарса, воқеа-ҳодиса ва ҳолатлар ҳақида чиқариладиган якуний фикр, ҳукм ҳисобланади. Эҳтимолий М. нарса, воқеа, ҳодиса ва ҳолатларнинг ёки улардаги маълум бир хус-ятларнинг бўлиш ёки бўлмаслик эҳтимолидан келиб чиқиб билдириладиган фикр бўлса, мавжудий М. эса ана шу нарса ва ҳолатларнинг ёки улардаги маълум бир хус-ятларнинг борлиги тан олинган фикрдир. Зарурий М. улардаги маълум бир хус-ятларнинг ҳар қандай ҳолатда сақланишини эътироф этадиган фикр ҳисобланади. М., субъектив н. назардан, шахсий, гуруҳий, кўриниши жиҳатдан субъектив ва объектив, мавзулари бўйича илмий, бадий, диний, фал-й ва б. турларга бўлинади. М. фал.нинг билиш наз-яси ва матншунослик соҳаларида кенг тадқиқ этилади.

МУОМАЛА — кишилар б-н мун-т, сўзлашув ва ш-дек, иш, хизмат ва б. барча соҳалар б-н боғлиқ алоқаларни ифода этувчи т. Энг гўзал М. лутф-карамдир. Навоий бобомиз бундай М.ни «М. — пардоз» деб атаган. Халқимизда одамлар б-н тўғри, оқилона М. қила билиш мад-т, олижаноблик аломати деб ҳисобланади. М. мад-тида халқимизга хос кўплаб гўзал фазилатлар намоён бўлади.

МУОМАЛА ОДОБИ — инсонлараро мулоқотда намоён бўладиган одоб-ахлоқ белгиси бўлиб, сўзлашув мад-тини тартибга соладиган ҳамда шахс хулқи гўзаллигини акс эттирадиган маън-й-ахлоқий хус-ятни ифодаловчи т. М.о.да хушфеъллик, хушмуома-

лалик, ҳаё-иболилик, беозорлик, ширинсўзлик, очиққўнгиллик сингари ахлоқий меъёрлар муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, ўзида юксак мад-тни мужассам этган кишилар муомаласида ҳаё, андиша ва иболилик яққол кўзга ташланади. Маърифатли, комил инсонлар ҳаёли ва вафодор кишилардир. Вафосизнинг жабри қанча бўлса, ҳаёсизнинг шаллақилиги, бетгачо-парлиги, беандишалиги ҳам шунча озор келтиради. Бундан ташқари, мулойимлик ҳам М.о.нинг муҳим сифатларидан саналади. Муомаланинг асосий манбаини сўз ташкил этади. М.о.га кўра, яхши-ёмон сўз инсоннинг руҳиятига бевосита таъсир кўрсатади: яхши сўз б-н муомала қилинса — яхшилик топилади, ёмон сўз б-н муомала қилинса — ёмонлик. Мад-йликнинг энг муҳим унсурларидан бири М.о.дир. У моҳиятан, ўзаро ҳамкорликнинг шаклларида бири. Инсон зоти бири-бири б-н ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, бири-бирига таъсир кўрсатмасдан яшаши қийин. Муомала — одам учун эҳтиёж, заруратдир. М.о. бошқа кишилар кадр-қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий-меъерий талабларни бажаришни тақозо этади. Унинг энг ёрқин, сермазун ва ифодали тарзда намоён бўлиши сўз, нутқ воситасида рўй беради. Сўзлаш ва тинглай билиш, суҳбатлашиш мад-ти М.о.нинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис М.о. энг аввало, ширинсуханлик, камсукумлик, босиқлик, хушфеъллик сингари ахлоқий меъёрларда намоён бўлади. Ахлоқий комилликка эришиш М.о.ни эгаллашдан бошланади. М.о.нинг яна бир «кўзгуси», бу — инсоний қараш, нигоҳ, сўзсиз ҳаракатлар. Маълумки, одамнинг қарашида, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг тил орқали ифодаланмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти ўз аксини топади. Чунончи, суҳбатдошининг гапини охи-

ригача эшитмай, қўл силтаб кетиш — муомаладаги мад-тсизликни англатади. Баъзан қараб қўйишнинг ўзи сўздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Умуман олганда, М.о. кишиларнинг бир-бирига таъсири, тарбия ва ўз-ўзини тарбия этиши воситаси сифатида шахслараро мунтларда муҳим аҳамият касб этади. Ш.саб. ёшларимизда М.о.ни шакллантириш ҳоз. кунда жам-тимиз олдида турган муҳим вазифалардан ҳисобланади. Бунда ота-она, маҳалла-қўй, таълим-тарбия соҳаси ходимларининг таъсири катта.

МУРОЖААТ — мулоқот бошланиши б-н боғлиқ нутқий одоб унсури. Суҳбатдошга номини, фамилиясини, отасининг исмини, лавозимини ёки касбий белгисини тилга олиб, юзланишда намоён бўлади. М. 1) самимийликнинг одатдаги ифодаси ва суҳбатдошга билдирилган ҳурмат; 2) муайян хабар кимга аталганини, мазкур М. кимга йўналтирилганини кўрсатиш; 3) муайян кишига ошқора эътибор, М. этувчининг шахсга иш юзасидан ёки бошқа мақсадда субъект сифатида қизиққани; 4) суҳбатдошда ижобий ҳиссиёт ва ундан қаноатланиш туйғусини уйғотиш; 5) ўзаро ҳурмат ҳиссини ифодалайди. Шунга кўра, М. нутқ одоби, самимийлик бурчига амал қилишгина эмас, балки мулоқотни бошқаришнинг психологик йўсини ҳамдир. Исми, отасининг исмини айтиб қилинган М. (Д.Карнеги таъкидлашича, ўз исмини эшитиш инсон қулоғи учун энг ёқимли мусиқани тинглаш б-н баробардир) ишга алоқадор ишончли муҳитни вужудга келтиради.

МУРОСА (араб. бир-биридан розилик, ўзаро келишиш) — сулҳ, масалани қулай, тинч йўл б-н ҳал этиш, шахснинг низоли ва зиддиятли вазиятда келишувга бора олиш қобилиятини ифодаловчи т. М., одатда, инсоннинг

беш хил ҳаракат услубидан бири ҳисобланади. Низоли вазиятда у ана шу услублардан бирини танлашга мойиллик билдиради. Бу ҳаракат услублари қуйидагилар: 1) рақобат – масала айнан бир томон айтганидай ҳал бўлиши керак; 2) ён бериш – бир томон иккинчи томон таъкидлаётган ечимни қабул қилади; 3) компромисс ёки муроса – масала иккала томонни ҳам қисман қониқтирадиган ечим орқали ҳал этилади, лекин асосий манфаатлар қондирилмайди; 4) масалани муҳокама этишдан қочиш, яъни турли баҳона б-н масалани ҳал этувчи узил-кесил ечим қабул қилинмайди; 5) ҳамкорлик – иккала томонни қониқтирувчи ечим изланади ва бу изланиш давомида бир томон иккинчи томоннинг манфаати ҳақида қайғуради, иккинчи томон ҳам жамоа ва ташкилот манфаатини назарда тутган ҳолда ўз муаммоси ечимини излайди. Рақобатда биринчи навбатда шахнинг ўз хоҳишини қониқтириш, ўз манфаатини кўзлаб иш тутиш, бир томонлама ютуққа интилиш асосий мақсад этиб олинади. М.да эса иккала томон ҳам бирор нарсадан воз кечиб, ўзаро келишув битимини тузадилар ва иккала томон учун маъқул бўлмаса ҳам бир тўхтама келадилар. Ҳаётда, одатда, низоли вазиятдаги горизонтал низолар асоратсиз кечади. Чунки горизонтал низоларда бирор-бир хус-ятига қараб, ўзаро тенг бўлган инсонлар, мас., бир корхонадаги ходимлар, бир оила фарзандлари, ёши тенг кишилар, бир синф ўқувчилари ўртасидаги низолар кўринади. Бу тоифа низоларни ҳал этишда М.га келиш осонроқ кечади. Лекин вертикал низоларда М.га келиш анча мушкул, чунки бу низоларда икки киши орасидаги ижт-й мавқе даражаси турлича бўлади. Мас., корхонада раҳбар ва ходим, оилада ота-она ва фарзанд, мактабда ўқитувчи ва ўқувчи мун-тларида бир томондаги мавқе ва тажрибанинг, ёш

кўрсаткичининг юқорилиги туфайли М.га келишдан кўра, бир томоннинг бошқасига ён бериши, низодан қочиш каби ҳаракат услублари самаралироқ амалга ошади. Ш-дек, низоларнинг моҳияти ва ҳал қилиш йўлига кўра, конструктив низоларда инсонлар орасидаги мун-тларнинг тўғри ва рационал ҳал этилишида М.га келиш кузатилади. Чунки бу низоларнинг оқибатида муаммо ижобий ҳал бўлади. Лекин деструктив низоларда ўзаро мун-тларнинг таранглашуви, катта жанжалларга айланиши М.га келиш имконини йўққа чиқаради. Низоларнинг юзага келишининг дастлабки босқичида М.га келиш вазияти кўпинча амалга ошса, низонинг низоли хатти-ҳаракатлар босқичида М.га келиш қийин бўлади. Кўп миллатли мамтада миллатлараро М. муҳитини яратиш катта ижт-й-сиёсий аҳамиятга эга. Айниқса, Ўз-н каби 130 дан ортиқ миллат ва элатга мансуб турли дунёқараш ва турмуш тарзига эга бўлган аҳоли яшайдиган, 15 дан ортиқ диний конфессиялар фаолият кўрсатаётган мам-тда ижт-й М. муҳитини яратиш фавқулодда муҳим аҳамият касб этади. Мазкур муаммо мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ давлат сиёсати даражасига кўтарилган бежиз эмас. Мам-тда юрт тинчлигини таъминлаш ва барқарор муҳитни яратишда миллатлараро мун-тларни мувофиқлаштириш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, М.нинг наз-й асослари ишлаб чиқилди ва амалиётга жорий этилди. Юртимизда инсон ҳуқуқ ва манфаатлари олий қадрият сифатида белгиланиб, бу борада улкан ишлар амалга оширилмоқда. Жум-н, Ўз-н «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси», «Бола ҳуқуқлари тўғрисида»ги конвенция, «Хотин-қизларга нисбатан камситишларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида»ги конвенция, «Халқларнинг тинчликка доир ҳуқуқлари тўғрисида»ги

конвенция, «Дин ва эътиқод асосидаги мурасизлик ва камситишларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида»ги декларация, «Ирқий камситишларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисида»ги халқаро конвенция ва б. халқаро ҳужжатларга қўшилди. Бу эса жамтадаги тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, ижт-й М. тамойилларини амалга оширишда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. М. мад-ти одамларнинг турмуш тарзи, дунёқараши, онги, фикрлаш тарзи б-н боғлиқ бўлган мураккаб ҳодисадир. Ўтиш даврида ижт-й-сиёсий ҳодисалар моҳиятини тўғри ва теран англаш, ундаги ўзгаришлар жараёнини ҳолисона баҳолаш, мантиқий ёндашувларни амалга ошириб бориш М. мад-тини шакллантиришда муҳим ўрин тутаяди. Тарихдан маълумки, жам-т аъзолари умумий мақсад йўлидаги ғояларни бевосита ўз тақдири б-н боғлиқ ҳолда англаса, ҳар бир фуқаро ўз тақдирини мам-т тақдири б-н боғлиқ ҳолда тушунса аҳолиси ўртасида яхлит М. мад-ти вужудга келади. Ана шундай маън-й-руҳий яқдиллик ва М. тамойиллари жам-тда умумий ижт-й-сиёсий барқарорликни таъминлашнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

МУРУВВАТ — инсонпарварлик, бирор кишига қилинган ҳолисона инсоний ёрдам, яхшилик, саховат, лутф. М. саховат б-н уйғун сифат, инсоний фазилат бўлиб, халқимизга хос маън-й хус-ят, миллий қадриятдир. М.ли — М. кўрсатувчи, яхшилик қилувчи, саховатпеша. киши. М. саховатли, меҳр-муҳаббатли, оқибатли инсонларнинг нафақат ўз ташвиши б-н, балки ўзгалар ташвиши б-н ҳам яшашида, уларнинг кимгадир моддий ва маън-й кўмаклашиши, хайру эҳсон қилиш, кўнглини кўтариш сингари инсоний хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Бундай инсонлар кам таъмин-

ланган, боқувчисини йўқотган муҳтожларга, ногиронларга, етимларга моддий ёрдам бериш б-н бирга, бу каби эзгу амалларни ба-жаришни ўз инсоний бурчи, деб билади. Меҳр-мурувват, саховат кўрсатувчи инсонлар ҳамиша эл ўртасида ҳурмат-эътиборга сазовор бўлиб, халқимизнинг дуосини олиб келган. Алишер Навоий бир шеърида М. ҳақида қуйидагича ёзади: «М. — барча бермакдур, емак йўқ, // Футувват — барча қилмоқдур, демак йўқ». Шоир наздида М. одамгарчилик юзасидан қилинган яхшилик, саховат, ҳимматдир, ўзида бор нарсаларни муҳтожларга бериш, емай едириш, киймай кийдириш М. саналади. Футувват эса барчага яхшилик кўрсатиш, аммо эвазига ҳеч нарса талаб, таъма қилмасликдир. Шарқ донишмандлари ҳикматларида ифодаланишича, тўрт нарса кишининг М.идан саналади: тилининг ростгўйлиги, биродарларининг хато-камчиликларини кечириши, аҳли замонининг таниқли кишиларига саховат қилиши, таниш ва қўшниларга озор беришдан тийилиши (Ҳасан Басрий); Кимнинг ҳимматию М.и қанчалик кўп бўлса, шунга яраша одамлар унинг қайғусига шерик бўлади, ҳамдардлик билдиради (Абулқосим Замахшарий). Юрти-мизда истиқлолнинг илк йилларидан халқимизнинг азалий анъана ва қадриятларига асосланадиган, кўпчилик манфаатлари инобатга олинадиган эзгу тадбир — ҳар йилни муайян ном б-н аташ анъанага айланган. Чунончи, 2004 йилнинг «Меҳр-мурувват йили» деб эълон қилиниши юртимизда бундай умуминсоний қадриятлар ҳамиша устувор бўлиб қолишини яна бир бор тасдиқлайди. Меҳр ва М. бирикмаси таркибидаги «М.» сўзи саҳийлик, одамгарчилик ва саховат маъноларини билдиради. Аслида, бу маънолар ўзаро жуда яқин ва муштарак. Мас., инсонда саҳийлик бўлмаса, одамгарчилик,

саховат ҳам бўлмади. Фақат мард инсонгина ожиз ва муҳтожларга ёрдам бериши, пешона тери б-н топган бойлигини бошқалар б-н баҳам кўриши мумкин. Бинобарин, М. — инсондаги энг яхши фазилатлар ифодаси, жўмардлик белгиси. Таъкидлаш лозимки, М. турли шаклларда намоён бўлади. Мас., ғариб ва ожиз кимсанинг кўнглини кўтариш ҳам М. белгиси. Етим-есирлар, кекса ва ногиронларнинг бошини силаш, топган бойлигидан бир қисмини ногиронларга улашиш — бу ҳам М. Демак, М. моддий ёрдамдангина иборат эмас. Аслида мардлик ва олижанобликнинг ҳар қандай кўриниши — М.дир. Билмасдан нотўғри иш қилган одамни кечириш, ёшларнинг хато-камчилигини билиб-билмасликка олиши, аммо мавриди келганда, буни нозик ишоралар б-н тушунтириб қўйиш — бу ҳам М.нинг бир кўринишидир.

МУСТАМЛАКАЧИЛИК — кучли давлатлар томонидан зўрлик б-н эгалланган мам-т ёки худудни сиёсий ва иқт-й мустақилликдан маҳрум этиб, ўзига бўйсундириш, қарам қилиш ғояси асосидаги ўзга халқ ёки мам-тларни босиб олиш, талаш сиёсати. Тарихдан М. империяларнинг шаклланиши ва ўзга давлатларни босиб олиши б-н боғлиқ экани маълум. XX-а. бошига келиб, деярли бутун дунё йирик мустамлакачи давлатлар (Буюк Британия, Франция, Германия, Италия, Испания, Нидерландия, Португалия, АҚШ, Япония, Россия) томонидан босиб олинган эди. Мустамлака мам-тлар б-н бир қаторда, иқт-й ва сиёсий жиҳатдан заиф ва қарам бўлган ярим мустамлакалар ҳам мавжуд эди. Ҳукмрон кучлар ва уларнинг монополистик бирлашмалари мустамлака ва қарам мам-тлардан хом ашё манбаи, даромад олиш бозори, сармоя қўйиш соҳаси, ш-дек, ҳарбий ҳаракатлар ҳамда янги жойлар-

ни эгаллаб олиш учун таянч майдони сифатида фойдаланиб келди. Мустамлака ва қарам ўлкаларнинг халқларини эксплуатация қилиш ва эзиш ҳисобига мустамлакачилар катта даромадга эга бўлди. Қарам ўлкалар эса аграр хом ашё етиштириладиган бир томонлама ишлаб чиқаришга асосланган қолоқ иқтисодиёт б-н қолаверди. Мустамлакачи давлатларнинг дунёни қайтадан бўлиб олишга бўлган интилиши 1914—1918 йиллардаги Биринчи жаҳон урушига олиб келди. Уруш оғриқларидан азият чекаётган халқларнинг миллий-озодлик ҳаракатлари кучайиб борди. Иккинчи жаҳон уруши (1939—1945)дан сўнг эса, жаҳон мустамлакачилик тизимининг тез емирилиши ва қулаши бошланди. Мас., «Африка йили» деб ном олган 1961 йилда Африканинг 21 та давлати мустақилликка эришди. Ўтган даврда мустамлакачиларнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, кўплаб мустамлака ва қарам давлатлар озодликни қўлга киритиб, ўзларининг сиёсий ҳамда иқт-й мустақиллигини мустаҳкамлаб бормоқда. М. барҳам топган ҳоз. шароитда, реакцион мустамлакачи кучлар ҳали ҳам турли усуллар ва шаклларда ўзларининг иқт-й ва сиёсий мавқеларини сақлаб қолишга интилмоқда. Ўзб. халқи ҳам ўз бошидан М.нинг аянчли даврини ўтказди. Аввал Россия империяси, сўнг собиқ совет империясининг М. сиёсати мам-тимиз тар-ёти учун тўсиқ бўлиб келди. Ўз-н давлат мустақиллигига эришган бўлсада, қўлга киритилган истиқлолни ҳар томонлама мустаҳкамлаш бугунги куннинг асосий вазифаси бўлиб қолмоқда. Зеро, ўз таъсир доирасини сақлаб қолмоқчи ёки қарам қилишни орзу қилаётган мустамлакачи кайфиятдаги сиёсий кучлар ватанимиз бойликларига, халқимиз озодлигига қўз олайтиришни қўймаптилар. Ўз манфаатларига эришиш йўлида ҳар қандай

усул ва найранглардан фойдаланувчи, М. ғоялари б-н қуролланган кучларнинг асл қиёфасини очиб ташлаш, уларга қарши мафкуравий иммунитетни шакллантиришда миллий ғоянинг имкониятларидан тўла фойдаланиш давр талабидир.

МУСТАҚИЛ ФИКР – бошқаларнинг фикридан мустақил ва ўзга таъсирлардан холи хулоса, ҳукм ва мулоҳазалар, инсоннинг дунёқараши ва ақлий салоҳиятини ифодаладиган т.. М.ф. инсонда дастлаб оилада шакллана бошлайди. Шахснинг улғая бориши натижасида у ижт-й ин-тлар томонидан мавжуд барқарор восита ва усуллар орқали тўлиқ шакллантирилади. М.ф. миллий онг, миллий ўзликни англаш, миллий ғурур, миллий маъ-ят т.лари таъсирида шаклланади. Ҳар бир жам-т ўз аъзолари онгида М.ф.ни шакллантиришдан манфаатдор бўлади. М.ф.ли кишилар ўзи яшаётган жам-т б-н фаол ижт-й-сиёсий мун-тга кириша олади, ўзининг жам-т олдидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларини теран англаб, уни амалга оширишга лаёқатли бўлади. М.ф. индивидлар, гуруҳлар ва жам-тнинг барча аъзоларига хос хус-ят саналади. Жам-тда бундай шахсларнинг кўпайиши унинг тар-ётига хизмат қилади. М.ф.га эга одам ўз дунёқараши, ақлий салоҳияти орқали жам-тнинг асосий мақсадини чуқур англаб, ўз фаолиятини шу асосда йўналтиради. Бундай шахс теварак-атрофидаги ҳар қандай воқеа-ҳодисаларга нисбатан онгли мун-тда бўлади. У ҳар бир ҳаракатини мулоҳаза б-н амалга оширишга ўрганади. М.ф.га эга шахсни турли мақсадларда ўз измига бўйсундириш мумкин бўлмайди. Чунки, у ўзининг қатъий ҳаётий позицияси ва мушоҳадасига эга. Фикр қарамлиги унинг учун ёт нарса. М.ф.ли баркамол шахсни тарбиялаш, энг аввало, оиладан бошланади. Бу ҳар бир ота ва онанинг шахсий ибрати, таълим-тарбия жараёни-

да мустақил фикрлашга ўргатиб бориши жуда муҳим. Бу ҳар бир отадан юксак маъ-ят ва мад-т, кенг дунёқарашга эга бўлишни тақозо этади. Кейинчалик бу жараён ўқув юртда ўқитувчи-мураббийлар фаолияти орқали такомиллашиб боради. Инсонда соғлом фикрни ва ақлий мувофиқликни шакллантириш ва ривожлантиришнинг энг самарали йўли теран ақл-идроқка эрк беришдир. М.ф. ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Чунки М.ф.га эга бўлган шахснинг иродаси кучли, эътиқоди собит бўлади, у ҳар қандай алдов ва ифволарга кўнмайди, пуч ва ҳавойи фикрларга берилмайди. М.ф.ли шахсда юксак маъ-ят ва маърифат уйғунлашган бўлади. М.ф. шаклланишида билим ва кўникмалар муҳим аҳамият касб этади. Бугунги Ўз-н таълим тизимининг устувор йўналишларидан бири ҳам М.ф.ли шахсларни тарбиялашдир.

МУСТАҚИЛЛИК (араб. тобе эмаслик, ихтиёри ўзидалик, қарам эмаслик) – инсоннинг эркин ва озод равишда, ўз ихтиёри б-н б.ларга бўйсунмасдан иш юрита олиши, миллат, давлат ва жам-т ҳаёти, уларнинг тар-ётини, устувор мақсад ва вазифаларини мустақил тарзда амалга оширилишини англатадиган т.. М. барча жабҳалардаги ҳар қандай камситиш, тобеликни инкор этади, ўзаро ҳурмат, бир-бирини кадрлаш, миллий ва умумбашарий қадриятларга таяниб иш кўриш, кенг дунёқараш ва эркин тафаккур асосида яшаш, фикрлаш, ўз ҳаётини эмин-эркин ўзи ташкил этиш имконияти ва амалиётини билдиради. М. ҳар бир халқнинг, миллатнинг, ҳар бир фуқаронинг ўз истеъдоди ва имкониятларини эркин тарзда намоён этиши учун зарур шарт-шароитларни яратишга йўл очади. М. шахс, оила, гуруҳ, жамоа, миллат, ҳудуд, давлат, умуминсониятга мансуб даражаларга

бўлинади. XVIII–XX а.лар инсоният тарихида мустамлакачилар асоратига тушиб қолган халқларнинг мустақил давлатлар тузиш учун курашлари даври бўлди. Шимолий Америка аҳолисининг мустақиллик учун кураши 1776 йилнинг июлида «Мустақиллик декларацияси»ни қабул қилиш б-н якунланди. XVIII а.нинг 90-йилларидан бошлаб XIX а.нинг биринчи чорагигача бўлган даврда Лотин Америкаси халқлари испан, португал, француз мустамлакачиларига қарши курашиб, бирин-кетин ўзларининг мустақил давлатларини барпо этди. 1830 йилда Юнонистон усмонли турклар империясидан ажралиб, ўз М.лигига эришди. XVIII–XIX а.ларда дунёнинг қарийб ярмини ўз мустамлакаларига айлантирган Буюк Британия истибдодига қарши олиб борилган курашлар натижасида 1876 йилда Канада, 1901 йилда Австралия, 1910 йилда Жанубий Африка, 1921 йилда Ирландия, 1947 йилда Ҳиндистон ва Покистон халқлари ўз М.ини қўлга киритди. Жаҳон тарихида 1917 йилда пайдо бўлиб, зўравонлик тизимини юзага келтирган собиқ иттифок 1991 йилгача сақланиб келди. Шу йили халқимизнинг азалий орзуси ушалди: 1991 йилда Ўз-н ўз мустақиллигини қўлга киритди ва миллий давлатчилигини тиклади. М. халқимизнинг иродаси, ўзб. миллати ҳақ-ҳуқуқи, унинг цивилизацияга қўшган ва қўшаётган бетақрор ҳиссасини жаҳон ҳамжамти томонидан эътироф этилиши ҳамдир. У бизни жаҳоннинг эркин мам-тлари қаторидан муносиб ўрин эгаллашга, бозор иқтисодиётига асосланган, ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жам-ти барпо этишга, халқимизнинг моддий, мад-й ва маън-й салоҳиятини мустаҳкамлашга, юртимиз шон-шухратини дунёга ёйишга имкониятлар яратувчи энг асосий омил бўлиб хизмат қилади. М. мам-т сиёсий тизимида салмоқли ва жид-

дий ўзгаришларга олиб келди. Халқимиз тарихида биринчи бор ҳақиқий мустақил давлатга хос юксак демократик талабларига монанд Асосий қонун – Конституция ва шу асосда кўплаб қонунлар қабул қилинди ва амалиётга татбиқ этилди. Кўппартиявийлик асосида Ўз-н парламенти шакллантирилди, давлат ва жам-т ҳаётининг муҳим ҳуқуқий пойдевори яратилди. М. ижт-й, иқт-й, сиёсий, мад-й соҳаларда туб ислохотларни амалга ошириш имконини яратди. Иқт-й, сиёсий, мад-й ва маън-й соҳаларнинг эркинлаштирилиши туфайли мам-тимизда бозор мун-тлари босқичма-босқич амалга оширила бошлади. М. туфайли мулкка эгалик ва унинг ҳуқуқий асослари шакллантирилди ва чуқур ислох қилинди. М. халқимизни мам-тимиз ҳудудидаги табиий ресурс ва бойликларининг ҳақиқий эгасига айлантирди. Халқимизнинг азалий ҳаёт тарзидан чуқур ўрин олган урф-о.лари, анъаналари, байрамлари М. туфайли қайта жонланди. Ўзб. тилига давлат тили мақоми берилди. Маън-й меросимизнинг дурдоналари она тилимизда нашр этила бошланди. Халқимизнинг тарихи қайта тикланиб, улуғ аجدодларимиз қолдирган бой ва бебаҳо мерос нафақат халқимиз, балки ўзга халқлар томонидан ҳам кенг ўрганила бошланди, ўзлигимизни англаш ва жаҳон афкор оммасига танитиш йўлида улкан қадамлар қўйилди. М. йилларида юртимизда миллий ва диний кадриятларни тиклаш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиб келинди. 1 сентябрь юртимиз, халқимизнинг М. куни байрами деб эълон қилинмоқда. Ш-дек, «Наврўз», «Рамазон» ҳайити, «Ийд» ҳайити каби миллий ва диний байрамларимиз анъанавий тарзда нишонланиб келинмоқда. М. туфайли Ўз-ни дунё таниди ва ўз навбатида мам-тимиз дунё мам-тлари томонидан мустақил дав-

лат сифатида тан олинди. Ҳар бир миллат ва элат, этник гуруҳлар, уларнинг урф-о. ва анъаналари ҳурмат қилиниши сабабли юртимизда 130 дан ортиқ миллат ва элатлар тенг ҳуқуқлик асосда умргузаронлик қилмоқда. М. шарофати б-н Ўз-ннинг истиқлол ва тар-ёт йўли танланди, бозор мунтларига босқичма-босқич ўтилди; истиқлол маъ-ятини шакллантириш ва соғлом авлодни вояга етказиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди. М. даврида Ўз-н БМТга (1992 йил 2 март), Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотига каби ўнлаб халқаро ташкилотларга аъзо бўлди, деярли барча нуфузли минтақавий уюшмаларга қабул қилинди, дунёдаги кўплаб давлатлар (130 дан ортиқ) б-н дипломатик алоқалар ўрнатилди, ўзаро ҳамкорлик мун-тлари йўлга қўйилди. М. даврида мам-тда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, дунё ва минтақа давлатлари ўртасида тинчликпарвар ташқи сиёсат юритилмоқда. М. йиллари улкан қурилишлар ва бунёдкорлик ишлари учун кенг ва катта имкониятлар даври бўлди. М. даврида шаҳар ва қишлоқларимизнинг қиёфаси, аҳолининг онги ва тафаккури, турмуш тарзи тубдан ўзгармоқда.

МУСТАҚИЛЛИК БАЙРАМИ

— мустақиллик кунини нишонлаш. М. ҳар бир халқнинг азалий ва муқаддас орзуси. Ш.у. М. кунини барча озод, эркин, тенглар ичида тенг бўлиб, жаҳон ҳамжам-тида ўз қонуний ўрнига эга бўлган халқлар томонидан энг улуғ миллий байрам сифатида нишонланади. ЎЗР 1991 йил 31 августда ўз давлат мустақиллигини қўлга киритди. 1 сентябрь Мустақиллик кунини — М.б. деб эълон қилинди. Бугун у Ўз-тонда энг муқаддас, энг улуғ миллий байрам. М.б. ЎЗРнинг 1992 й. 3 июлда қабул қилинган «Байрам кунлари ҳақида»ги қонунига

ва ЎЗР Олий Мажлисининг 1995 йил 21 декабрда қабул қилган ЎЗР Меҳнат кодексининг 131-моддасига мувофиқ мам-тимиз ҳудудида нишонланадиган байрам (дам олиш) кунлари қаторидан ўрин олди. М.б. бутун халқимиз томонидан катта хурсандчилик ва қўтаринки руҳ б-н кенг нишонланади. Айни шу кунини эришилган ютуқлар сарҳисоб қилинади, келажак сари дадил одимлар белгиланади, давлатимизнинг олий мукофотлари топширилади.

МУСТАҚИЛЛИК ВА ЭЗГУЛИК МОНУМЕНТИ

— халқимизнинг узоқ йиллар кутган орзу-армонлари ва эзгу мақсадларини ифодаладиган рамз, истиқлолнинг дастлабки йилларида Мустақиллик майдонида бунёд этилган Мустақиллик тимсоли. Унда ЎЗР харитасининг тасвири акс эттирилган. 2005 йилнинг декабрь ойида Мустақиллик монументи мажмуасига туташ ҳолда қўлида фарзандини ушлаб ўтирган бахтиёр она ҳайкали — Эзгулик монументи ўрнатилди. Бу икки меъморий-бадий мажмуага М.э.м. деб ном берилди. М.э.м. халқимизга хос бўлган эзгу фазилатлар — тинчликсеварлик, бағрикенглик, болажонлилик, меҳр-оқибат, самимийлик ва одамийлик хус-ятларини намоён қилади. Мустақиллик майдонига кираверишда М.э.м. б-н яхлит ансамблнинг ташкил этувчи Эзгулик аркаси бунёд этилди. М.э.м. ҳамда Эзгулик аркаси оқ рангдаги узун ва кенг йўлак б-н туташган бўлиб, бу рамзий маънода оқ поёндозни билдиради. Эзгулик аркасининг узунлиги 150 м., асосий пештоқларининг баландлиги 12 м., ён томондаги устунларининг баландлиги 10 м. бўлиб, жами 16 та оқ мрамрдан ишланган устунлардан иборат. Мазкур баланд ва бақувват устунлар мустақиллигимизнинг мустаҳкам пойдеворидан дарак беради. Марказий устунда Ер шари

тасвири ўрнатилган, Ер шари устида эса кўкка интилаётган турналар ишланган. Ер шари узра парвоз қилаётган турналар тинчлик ва эзгулик, бахт-саодат рамзини ифода этади. Бугунги кунда давлат миқёсидаги байрам ва тантаналарда, умумхалқ сайлларида ва янги ҳаётга қадам қўйиш олдидан (келин-куёвлар) монумент пойига гул қўйиш анъанага айланган.

МУТАФАККИР (араб. фикрловчи) — илм эгаси, бир ёки бир нечта фан соҳасини эгаллаган, янги йўналишлар, кашфиётлар яратган олим, фавқулодда зеҳн ва заковат, энг юқори ва ҳар тарафлама ривожланган, чуқур фикрлайдиган истеъдод соҳибини англатувчи атама. Унинг иш қобилияти ва фаолияти бениҳоя юқори даражада бўлади, ўлмас ва улкан мерос қолдиради. М. кўп соҳаларда янги даврни бошлаб беради, улар яратган маън-й бойликлар тарихда бурилиш нуқтаси бўлиб хизмат қилади. М.ларнинг бутун фаолияти ва яратган асарларидан дунёдаги барча халқлар манфаат кўради. Уларнинг номлари боқийдир, токи инсоният бор экан, улар халқлар хотирасида яшайверади. Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Марғиноний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва б. шулар жумласидандир.

МУТЛАҚ (АБСОЛЮТ) РУҲ ВА МУТЛАҚ ҒОЯ — инсоннинг руҳий олами ва маъ-ятини мутлақлаштириш асосида Гегель томонидан таърифланган асосий т.лар. Гегелнинг фикрича, маън-й жараёнларни тўла қамраб олган бу т.лар ўз тарақ-ти давомида объектив руҳ, субъектив руҳ, мутлақ билим каби босқичлардан ўтиб, тақомилга етади. М.р.м.ғ. ҳоз. даврда Ғарбда янги гегелчилар (неогеге-

лизм) қарашларида муҳим т.лар сифатида эътироф этилади.

МУТТАҲАМ(ЛИК) (араб. айбланувчи; шубҳага олинган, айбланган) — ўзаро мун-тлар ва олди-берди масалаларида нопок; фирибгар, қаллоб, муттаҳам одамни англатадиган т.. М. сўзи айрим кишилар характериға ўрнашиб қолган салбий сифатни англатади ва ушбу ибора азалдан қўллаб келинади. Бу сўз б-н ифодаланган шахслар халқнинг назаридан қолган, барчанинг иззат-нафсига теккан киши ҳисобланади. Ш.у. ҳам бу сўзга нисбатан халқда салбий мун-т шаклланган, инсоф ва иффат сўзлари унга антоним ҳисобланади. Негаки, бу сўзлар бокиралик маъноларидан ташқари кишининг ўз маъкеини сақлаш, улуғлаш ва ардоқлаш, хижолат тортиш туйғуларини, оила ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъносини ҳам ифодалайди. Одатда номусли одам маън-й қадриятини баланд тутди. «Қонун тақиқлай олмаган нарсаларни гоҳо номус тақиқлай олади», деган нақл ҳам бор халқимизда. М.лик хус-ятига эга бўлган киши эса на қонунни назар-писанд қилади ва на номусни билади, унинг учун фақат шахсий манфаат устун туради. Ўзига ортиқча бино қўймоқ, гердаймоқ, кеккаймоқ, димоғдорлик — тақабурликни англатиб ва М.ликка яқин т. ҳисобланади. «Манманлик заволга, камтарлик камолга етаклайди», деган нақл шунга ишора бўлса керак. Барча жам-тларда, жум-н халқимизда ҳам инсофли, диёнатли ҳалол инсонлар улуғлаб келинган, М.лар эса қораланган. М. сўзи фақат миллатимиз орасида эмас, балки барча халқларда қадимдан қўллаб келинганини қад. юнон файласуфи Арастунинг қуйидаги сўзлари тасдиқлайди: «М.нинг виждонини кўзғатмоқ учун унга тарсаки тушириш керак». Арастунинг фикридан М. бўлган кишига шафқат қилмаслик керак, уни фақат маж-

бурий йўл б-нгина тарбиялаш мумкин, деган маъно уқилади.

МУҚАДДАСЛИК (араб. қуддус — илохий пок, тоза, азиз, муборақ, табаррук) — кишилар тасавурида илохият б-н боғлиқ бўлган, мумтоз, шарафли, олижаноб, айб ва нуқсонлардан холиликни ифодалайдиган т. М., асосан, шаҳар, илохий китоблар, маълум авлиё-ю анбиё, пиру валийларга бағишлаб тикланган мақбаралар, умуман олганда, халқ маъ-ятида катта из қолдирган ва улуг обрў-эътиборга сазовор бўлган жой ва шахс номларига нисбатан қўлланади. Ш-дек, мазкур т. алоҳида халқларга хос айрим қадриятлар, анъанавий, маън-й тамойиллар, тафаккур тарзи, урф-о.лар, касб-кор кабиларга нисбатан ҳам қўлланиб, уларнинг маън-й жиҳатдан инсон учун катта аҳамиятга эгаллигини таъкидлашга хизмат қилади. Мас., муқаддас Ватан, муқаддас она (аёл), муқаддас иш, муқаддас орзу ва б. худди ана шу маънода ишлатилади.

МУҲАББАТ — одамлар ўртасидаги ишқ, севги, суйиш, ёқтириш, яхши кўриш, меҳр қўйиш кабилар б-н боғлиқ маън-й неъматни ифодаловчи т. М. маъ-ят, фал., этика, эстетика каби фанларнинг муҳим категориясидир. Инсондаги энг олий фазилатлар М. б-н боғлиқдир. Инсонга М., Ватанга М., онага М., ёрга М., фарзандга М., касбга М., санъатга М. — буларнинг бари М.нинг кўринишларидир. М. ва маъ-ят узвий алоқадор, чунки, маъ-ятнинг таркибига кирувчи қадриятлар, ахлоқ, санъат, дин ва б. М.га таянади. Айтайлик, ахлоқ яхшилиқ пойдеворига қурилади, яхшилиқ одамларга, халққа М. туйфайли вужудга келади, санъат атрофдаги воқеликка, табиатга, жам-тга М. туйфайли шаклланади. Дин эса илохга М.ни тақозо этади. «М.» т.си кенг ва тор маъноларда ишлатилади. Тор

маънода бу сўз халққа М., Ватанга М., ёрга М., касбга М. кабиларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида ифодалайди. Кенг маънода у ана шу мун-тларнинг барчасида мавжуд бўлган хус-ятларни ўзида жамлайди. Инсон ўзини М. орқали намоён қилади. М. бўлмаса, инсон ҳақиқий актёр ёки шоир, ўқитувчи ёки ишчи, наққош ёки ёзувчи бўла олмайди, касбига меҳр қўймаган киши том маънодаги мутахассис бўлиши қийин. М. одамларни ўзаро ҳамкорликка, дўстликка чорлайди. М.нинг зидди эса нафрат бўлиб, у одамлар орасига нифоқ солади, жанжаллар, душманлик ва урушларни келтириб чиқаради. Жам-тда М. устувор бўлганда барқарорлик, осойишталик, тинчлик ҳукм суради. Нафрат кучайганда, аксинча одамлар ўртасида ихтилоф пайдо бўлади, халқлар ўртасида курулли низо ва урушларга сабаб бўлади. XX а.да юз берган икки жаҳон уруши, ўнлаб, фуқаролик урушлари, минтақавий низолар шундан далолат беради. Бу хунрезликлар фақат ўз манфаатларини ўйлайдиган, б.ларга М. б-н эмас, нафрат б-н қарайдиган кимсалар, ёвуз кучлар ҳокимият тепасига келиб қолгани натижасидир. Иккинчи жаҳон урушига Гитлер ва унинг ваҳший тўдаси томонидан Германияда ҳокимиятнинг қўлга олиниши сабаб бўлди. Улар тарғиб этган гоя — фашизм фақат ўз ирқини севиб, бошқа барча инсониятга нафрат б-н қарашдан иборат эди. М. ўрнини нафрат эгаллай бошлаганда ва бу туйғу М.дан устун бўлганида инсон ўзининг инсонийлигини йўқотади, унда гайриинсоний, ҳайвонларга хос тажовузкорлик кучаяди. Адабиёт, мусиқа, санъат, дин ёки фал. каби тафаккур шакллари М. туйфайли ва инсонларда М. туйғусини уйғотиш ва қарор топтиришга хизмат қилади. Маъ-ятнинг негизини Ватанга, халққа, инсониятга, табиатга мун-тлар ташкил этар экан, бу мун-тларни шакллантириш-

да адабиёт ва санъатнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Чунки, адабиёт ва санъатнинг асосий мақсади М.ни бадиий бўёқларда ифодалашдир. Адабиёт ва санъат инсонлар ўртасидаги М. туйғули ва шу М.ни куйлаш учун дунёга келган. М. адабиёт ва санъатнинг абадий мавзуси бўлиб қолди. Адабиёт ва санъатнинг М.ни ифодалашдаги ўзига хослик шундаки, уларда муайян инсоннинг, шахснинг М.и ифодаланади. Лекин М.нинг шундай қирралари ҳам борки, уни алоҳида бир шахснинг туйғуси орқали ифодалаб бўлмайди. Хар бир тарихий даврда М. ўзига хос хус-ятларга ҳам эга бўлган. Бу хус-ятларни бир ёки бир неча образлар орқали ифодалаш мумкин эмас. Бундай хус-ятларни англаш учун тарих, мад-т-шунослик, фал., ахлоқшунослик каби фанларнинг ёрдами керак бўлади. М. фақат инсонга хос хус-ятдир. Хайвонлар ўртасида ҳам М.га ўхшаган туйғу бор. Мас., оққушлар ва б. бир қатор парранда ва даррандалар ўз жуфтлари б-н умрбод оила қуради. Лекин, бу туйғуни М. деб бўлмайди. Бу муайян шароитда яшаётган турнинг атроф-муҳит тақозоси б-н вужудга келган инстинктидир. Хайвонларда онг йўқ. Уларда хатти-ҳаракат рефлекслар ва инстинктлар орқали бошқарилади. М. энг юксак инсоний туйғудир. М. ватанпарварлик, халқпарварлик, инсонпарварлик, мардлик, жасорат сингари кўплаб ижобий ва шу

маънода, у маъ-ятнинг энг асосий устунларидан бири, инсонни эзгу мақсадларга етаклайдиган қудратли куч сифатида хизмат қилади.

МЎЪТАДИЛЛИК (араб. қаддиқомати келишганлик, расолик; мутаносиблик; ўрточалик, ўртамиёналик) — ўрточа, ҳаммага маъқул вазият, ҳолатни англатади. М. ибораси ижт-й маънода қўлланганда инсоф, диёнат т.сига мос келади. Хус-н у Шарқ фал.сида шундай талқин этилади. Бу маънода М. — кишининг муайян жам-тнинг ахлоқ меъёри н.назаридан ўз хулқ-одобини назорат қилиши ва холисона баҳолашидир. М. — виждонли одамнинг, жамоанинг жам-та ёки бошқа кишиларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маън-й жавобгарлик ҳисси ҳамдир. Агар киши бирор ишни тўғри бажарса, унда ички қониқиш пайдо бўлади, виждони пок бўлади, атайин нотўғри бажарса, М.дан чиққан бўлади. М. кишини бирор ишни қилишга ундаса ёки қилишдан тортса, бунда у қалб амри тарзида бўлади. Юқоридаги хислатларга эга бўлган киши албатта мўътадил ҳаёт кечиради ва М.ка эга бўлади. М. атамаси табиий-ижт-й воқеа-ҳодисалар, мас., об-ҳавога нисбатан ҳам М. атамаси қўлланади. Об-ҳавоси М. минтақа деганда иссиғи ҳам, совуғи ҳам кишини қийнамайдиган, унинг танасига хуш ёқадиган жой, ҳудуд тушунилади.

НАВОИЙ, Алишер (1441.09.02.— 1501.03.01. Ҳирот) — улуғ ўзб. шои-

ри, мутафаккири, давлат арбоби. Асл исми Алишер Фиёсиддин ўғли,

замондошлари Низомиддин, Мир, Мир Алишер каби номлар б-н атаганлар. Н.нинг ота томондан бобоси Амир Темурнинг Умар Шайх исмли ўғли б-н кўкалдош (эмикдош) бўлиб, кейинчалик Умар Шайх ва Шохрухнинг хизматида бўлган. Отаси Фиёсиддин Баҳодир эса Абулқосим Бобурнинг яқинларидан; мам-тни идора этишда иштирок этган. Онаси Салимабиби – Кобул амирзодаларидан Шайх Абусаид Чангнинг қизи. Н.нинг болалиги Шохрух хукмронлигининг сўнгги йилларига тўғри келган. У темурийзодалар, хус-н, бўлажак подшоҳ Хусайн Бойқаро б-н бирга тарбияланган. 4 ёшидан мактабда савод чиқариб, туркий ва форсий тилдаги шеърларни ўқиб, ёд ола бошлаган. Ўзб. тили б-н бир қаторда форсий тилни ҳам мукамал эгаллаган. Тоғалари Мирсаид – Кобулий, Муҳаммад Али – Ғарибий етук шоир бўлиб, Н.лар уйида тез-тез мушоира қилишар, адабиёт ва санъат ҳақида суҳбатлашар эдилар. Н. 10–12 ёшларидан шеър ёза бошлаган, 15 ёшида шоир сифатида кенг танилган. Шеърларини Навоий тахаллуси б-н туркий ва Фоний тахаллуси б-н форсий тилларида ёзган. Н. Бойқаро саройида муҳрдор (1469–1472), бош вазир (1472–1476) лавозимларида хизмат қилди, Астро-бодга ҳокимлик қилди (1487–1488). Н. бу лавозимларда экан, аввало, бутун кучини мам-тда тинчлик ва осойишталик ўрнатишга қаратди. Вақф ишларини тартибга солишга киришди. Шаҳарларда савдосотиқни, ҳунармандчиликни ривожлантиришга катта аҳамият берди. Н.нинг саъй-ҳаракати б-н қишлоқларда деҳқончилик мад-яти ўсди. Шаҳарлар, хус-н, Хирот янада обод бўлди. Н. ўз давридаги ноҳақликка, адолатсизликка қарши курашини, амалдорларнинг ўз вази-фаларини суистеъмол қилишларини ва таъмагирликларини фош этди, ожиз, муҳтож кишиларни ўз

ҳимоясига олди. Н. мад-т ва санъатнинг чинакам ҳомийси сифатида танилади. Унинг фаолиятида жамтдаги барча ижт-й қатламларга, барча қавмларга бир хил мун-тда бўлиш, ҳеч бирини камситмаслик, ҳамманинг манфаатига баробар хизмат қиладиган жамоат биноларини куришга алоҳида эътибор берди. Хондамирнинг қайд қилишича, 80-йиллар давомида Н. ўз маблағлари ҳисобидан Хиротда ва мам-тнинг б. шаҳарларида бир неча мадраса, 40 та работ, 17 масжид, 10 хонақоҳ, 9 ҳаммом, 9 кўприк, 20 га яқин ҳовуз қурдирган ёки таъмирлатган. Улар орасида Хиротдаги «Ихлосия», «Низомия» мадрасалари, «Халосия» хонақоҳи, «Шифоия» шифохонаси, Куръон тиловатхонаси бўлган «Дорулхуф-фоз» биноси, «Жомеъ масжиди», Марвдаги «Хусравия» мадрасаси, Машҳаддаги «Дорулхуффош» хайрия биноси ва б. ноёб меъморлик ёдгорликлари бор. Бобур қайд этганидек, Н.дан бўлак ҳеч ким бу қадар хайрли бинолар яратишга мушарраф бўлмаган эди. Н.нинг ўзб. тилидаги дастлабки йирик асарларидан «Ҳилолия» қасидаси Султон Хусайн Бойқарога бағишланган бўлса, форсий тилдаги биринчи йирик асари «Тухфат ул-афкор» (1476) қасидаси Жомийга бағишланган эди. 1472–1476 йилларда Н. ўзининг ўзб. тилида ёзган шеърларидан иборат илк девони – «Бадоеъ ул-бидоя» («Бадиийлик ибтидоси»)ни тузди. Мазкур девонда 777 ғазал, 85 рубоий, 52 муаммо, 46 қитъа, 53 фард, 10 туюқ, 10 луғз, 3 мустазод, 5 мухаммас, 3 таржеъ-банд, 2 мусаддас мавжуд. «Бадоеъ ул-бидоядан кейин ўзб.ча шеърлари асосида 1476–1483 йилларда «Наводир ун-нихоя» («Беҳад нодирликлар») девонини тузди. 1481–82 йилларда Н. «Чихл ҳадиси» («Қирқ ҳадис ёки «Арбаин») асарини ёзди. Бунда Муҳаммад (с.а.в.)нинг қирқ ҳадиси тўртликлар шаклида шеърӣ тарзда ифодалаб бе-

рилган. Н. 1485 йил муаммо ёзиш қоидалари ҳақида махсус «Муфрэдот» асарини яратди. Н. ўзб. тилида «Хамса» — беш дoston яратиш мақсадини 1483–85 йилларда амалга оширди. Асар ўзб. адабиёти шухратини оламга ёйиб, жаҳон адабиётининг дурдоналаридан бирига айланди. 1485 йил ўзининг машхур «Назм ул-жавоҳир» асарини ёзди. Н. доим Хусайн Бойқарони адолатли ва маърифатли ҳукмдор қиёфасида кўриш орзуси б-н яшади. Мас., Астрободдан Хусайн Бойқарога, шахзодаларга ва б. амалдорларга ёзган мактубларида уларни инсоф ва адолатга чақирар, давлат идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатиш ва айрим ислохотлар ўтказишга ундар эди. Астрободда Н. б-н Хусайн Бойқаро мун-тларига путур етказувчи гаплар юзага келгач, ҳукмдор Н.нинг Хиротга қайтишига руҳсат беради. Хусайн Бойқаро Н.га бир нечта юксак лавозимларни таклиф қилади. Н. рози бўлмагач, унга «Муқарраби ҳазрати султоний» («Султон ҳазратларининг энг яқин кишиси») деган расмий унвон берилади. 1488 йил Саййид Хасан Ардашер, 1492 йил Жомий, 1493 йил олим ва шоир Паҳлавон Муҳаммад ҳаётдан кўз юмдилар. Н. ўзи учун кадрдон бўлган бу инсонлар хотирасини абадийлаштириш, уларга ўз ҳурматини изҳор этиш учун «Холоти Саййид Хасан Ардашер», «Хамсат ул-мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат»), «Холоти Паҳлавон Муҳаммад» номли рисоаларини ёзди. Астрободда ёза бошлаган «Тарихи мулуки Ажам» («Ажам подшоҳлари тарихи») асарини тугаллади (1489). 1490 йил «Мажолис ун-нафоис» («Нафислар мажмуаси») тазкирасини тузишга киришиб, 1492 йилда тугаллади. Шу вақтнинг ўзида Н. ўзб. тилида шеърят наз-яси, аниқроғи, аруз вазни қоидалари ҳақида «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») илмий қўлланмасини яратди. 1494 йилда туркий тилдаги

мактубларини тўплаб «Муншаот» («Мактублар») мажмуасини тузди. 1495 йил Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асарини «Насойим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари») номи б-н таржима қилиб, уни қайта ишлаб, туркий машойихлар ҳақидаги янги маълумотлар б-н бойитди. Шу боис «Насойим ул-муҳаббат»ни мустақил асар сифатида қараш мумкин. Н. 1492 йиллардан бошлаб туркий тилда ёзилган ҳамма шеърларидан янги, йиғма девон тузишга киришди ва бу иш 1498 йилда ниҳоясига етди. Девоннинг умумий номи «Хазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси») бўлиб, 4 қисмдан иборат бўлганлиги учун «Чор девон» деб ҳам аталган. Тахм. шу йилларда шоир «Девони Фоний» («Фоний девони»)ни тузди. Н.нинг шеърый даҳоси XV а. охирларига келиб яна жўш урди. У 2 йил мобайнида 2 та йирик асар — «Лисон ут-тайр» («Кушлар тили») достони (1498) ва «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») номли илмий асарини (1499) яратди. Н.нинг сўнгги буюк асарларидан яна бири 1500 йилда насрий панднома йўсинида ёзилган «Маҳбуб-ул-қулуб» («Қалблар севгани») асаридир. Н. адабий ва илмий меросини 4 фаслга бўлиш мумкин: 1. Девонлари. 2. Достонлари. 3. Форсий тилдаги шеърый мероси. 4. Илмий-филологик, насрий ва тарихий асарлари. Н.нинг ўзб. тилида яратган шеърый мероси, асосан, 1492–1498 йилларда тартиб қилинган «Хазойин ул-маоний» девонига жамланган. Асар 4 қисмдан иборат. Девоннинг биринчи қисмига «Ғаройиб ус-сиғар» («Болалик ғаройиботлари»), иккинчи қисмига «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик нодирликлари»), учинчи қисмига «Бадоеъ ул-васат» («Ўрта ёш бадиалари») ва ниҳоят, тўртинчи қисмига «Фавойид ул-кибор» («Кексалик фойдалари») деган номлар берилди. «Хазойин ул-маоний» мингларча шеър ва ўнларча шеър турларини ўз

ичига олган мажмуа бўлиб, Шарқ адабиёти тарихида ноёб ҳодисадир. Н. «Хазойин ул-маоний»га қадар «Илк девон» (1465), «Бадоеъ ул-бидоя» (1472–1476 йиллар орасида) ва «Наводир ун-нихоя» (1476–1483 йилларда) девонлари тузилган. «Хазойин ул-маоний» ана шу 3 девон ва кейин ёзилган шеърлар асосида юзага келган. «Хазойин ул-маоний»даги 4 девоннинг ҳар бирида 650 тадан 2600 ғазал, умуман, 4 девонда 210 қитъа, 133 рубой, 86 фард, 52 муаммо, 13 туюк, 10 мухаммас, 10 чистон, 5 мусаддас, 4 таржеъбанд, 4 мустазод, 1 мусамман, 1 таркиббанд, 1 қасида, 1 маснавий, 1 соқийнома мавжуд бўлиб, Шарқ шеъриятининг 16 тури намоёнди. Н.нинг ишқий образлар талқинида рамзийликка кўп ўрин беради. «Ёр» – бу дунё гўзалигина эмас, унингча, бу – бутун борлиқни яратган ва ҳамма нарсани ҳаракатга келтириб турган Аллоҳ ҳамдир. Шоир ўзининг тасаввуфий шеърларида ёрнинг қоши, кўзи, зулфи, сочи (ва ш.к.) деганда Аллоҳнинг куч-қудрати, меҳри, олий даражадаги гўзалликларини кўзда тутди. Улуғ шоир ижодининг шоҳ асари «Хамса» (1483–1485) 5 дostonдан иборат. Булар «Хайрат ул-аброр» («Яхшилар ҳайрати»), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъай сайёр» («Етти сайёра»), «Садди Искандарий» («Искандар девори») дostonларидир. Форс адабиётидаги хамсачиликка жавоб сифатида ўзб. тилида биринчи марта яратилган Н. «Хамса»си бу тилнинг чексиз имкониятларини амалда исбот этди. 52 минг мисрадан иборат бу бешлик XV а. ислом тафаккурининг борлиқ ва табиат, инсон ва жам-т, ахлоқ ва камолот ҳақидаги ўзига хос қомуси эди. Шоир воқеаларни қадим Шарқ тарихининг Хусрав, Баҳром, Искандар каби номлари афсоналар б-н чулганган шахслар, Лайли ва Мажнун каби ошиқлар ҳаётидан олди. Уларга янги мазмун берди, туркона

руҳ киритди. Даврнинг дардли масалаларини, авлодларнинг орзу ва армонларини кўтариб чиқди. «Хамса» замондошларига ниҳоятда зўр таъсир кўрсатди. Абдурахмон Жомий уни ҳаяжон б-н олқишлади. Султон Ҳусайн эса шоирни ўзининг оқ отига миндириб, жиловдорлик қилди. Н.нинг сўнгги достони «Лисон ут-тайр» яратилган. Бу асарини шоир «Фоний» таҳаллуси б-н ёзган. Мазкур асар болалигида севиб ўқигани – Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» («Қушлар тили») достонига жавоб тарзида, шоирнинг ўз таъбири б-н айтганда, «таржима расми била» юзага келтирган шеърий мўъжизаси эди. Достондаги бош ғоя, бош муаммо тасаввуфдаги имон, эътиқод ва маъ-ят масалаларидир. Н.нинг нияти оддий инсонларга инсонийликнинг илоҳий моҳиятини тушунтириб бериш, уларни оғир синовлардан ўтказиб, комил инсон даражасида кўриш. Шоир асарда қушлар тимсолида тасаввуф йўлига кирган ва Аллоҳни кўришга, унга етишишга астойдил киришган солиқ инсонларни тасвирлайди. Асардаги тимсоллар орқали Н. ўзининг тасаввуф таълимоти б-н боғлиқ ғояларини, Аллоҳнинг ҳамма нарсанинг ташқарисида эмас, балки ичида, ўзида эканини кўрсатиш ва исботлашга ҳаракат қилади. Инсоннинг улғурлигини мажозий услуб б-н, таъсирли қилиб, реал ижт-й, ахлоқий ҳодисалар б-н боғлаб тасвирлаган. Тасаввуфнинг ваҳдат ул-вужуд назъси ҳам шу тарзда ўзининг бадиий инъикосини топган. Н. илм. тади ва изланишларининг катта қисми, табиийки, тил ва адабиёт масалалари б-н боғланган. «Мажолисун-нафоис» тазкирасида ўзб. ва форсий тилларда ижод қилган 359 шоирнинг ҳаёти ва ёзган асарлари ҳақида ноёб маълумотлар берилган. «Муншаот» асари катта адабий ва тарихий аҳамиятга эга. Унда Н. туркий тилда ўз замондошлари – подшоҳлар ва шахзодалар, илм ва ада-

биёт аҳиллари б-н олиб борган ёзишмалари жамланган бўлиб, асар мактуб жанрининг мукамал намунасидир. Н.нинг энг муҳим асарларидан бири «Вақфия» бўлиб, бир қарашда, шоир ва буюк давлат ар-бобининг ўзи қурган иморатларига вақфи, яъни расмий хужжатидек қўринса ҳам, аслида унда Султон Хусайн Бойқаро даври давлат тизими, Н.нинг бу давлатни бошқаришдаги ўрни, унинг таржимаи холи, ижт-й-сиёсий ва ахлоқий қарашлари катта билимдонлик ва аниқлик б-н ёритилган. Асарда муаллифнинг айрим фикрлари шеърий шаклда учраса-да, бу асар навойишуносликда Н. насрининг ажойиб намунаси ҳисобланади. Н.нинг адабиёт наз-ясига оид «Муфрадот» («Рисолаи муаммо») асари форсий тилда ёзилган, муаммо ёзиш ва ечиш қоидаларини илмий изоҳлашга бағишланган. Н.нинг «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») ва «Муҳокамат ул-лугатайн» («Икки тил муҳокамаси») асарлари умумтуркий аҳамиятга эга ва б. туркий халқларнинг шеърияти ва тилларини ўрганишга ҳам хизмат қилиб келмоқда. «Мезон ул-авзон» аруз вазни бўйича ўзб. тилидаги биринчи илмий асар бўлиб, унда арузнинг асосий рукнлари ва б. унсурлари, 19 баҳрининг тузилиши, рубойй вазнлари таърифланган, туркий шеърий мисоллар орқали асослаб, изоҳлаб берилган. Ш-дек, аруз вазнига тушмайдиган шеърий вазнлар – туюк, чинга, мустазад, арузворий, буди-будой каби туркий шеърий вазнларга ҳам изоҳ ва талқинлар берилган. «Муҳокамат ул-лугатайн»да туркий (ўзб.) тилининг ижт-й-сиёсий ва мад-й ҳаётдаги ўрни, унинг грамматик мукамаллиги, сўзларга бойлиги форсий тил қоидаларига қийёсланган ҳолда чуқур ва аниқ мисоллар орқали таҳлил этилган. Унинг б. тиллардан қолишмаслиги, ҳатто устун жиҳатларга эга эканлиги исботлаб берилган. «Маҳбуб-ул-

қулуб» насрий асарида муаллиф ўзи яшаган даврдаги ҳар бир табақа вакиллариининг яхши ишлари ҳақида ҳам, айб ва нуқсонлари ҳақида ҳам мулоҳаза юритиб, одамийликни тарғиб қилади, инсонларни яхшиликка чорлайди Асарда Н.нинг инсон ахлоқига ва тарбиясига доир қарашларини, энг ноёб панд ва насиҳатларини халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлари, ш-дек, байт, қитъа, маснавий, рубойй каби шеърий шакллар б-н беаган. «Тарихи мулуки Ажам» ва «Тарихи анбиё ва ҳукамо» Н. Султон Хусайн Бойқаро даври ижт-й-сиёсий тарихига бағишлаб ёзмақчи бўлган асарининг бошланғич бўлақларидир. Улуғ шоир «Тилинг бирла кўнглингни бир тут» дер экан, ўзи ҳамisha бунга риоя қилди. Тил ва дил, сўз ва амал бирлиги Н. даҳосининг мумтоз хислатларидандир. Ўлмас асарлари б-н «сўз мулкининг султони» сифатида шуҳрат топган шоир ўз бунёдкорлик ишлари, эзгу амаллари б-н ҳам авлодлар учун маън-ятнинг буюк сиймоси, инсонийлик намунаси бўлиб қолди. Н. вафот этганидан кейин ўтган давр мобайнида унинг асарлари форсий, туркий ва б. халқлар орасида кенг ёйилди. Кейинроқ Европа халқларида Н. даҳоси ва ижодига қизиқиш, уни ўрганиш кучайди. Асарлари немис, француз ва голланд ва б. ўнлаб хорижий тилларга таржима қилинди. Ўзб. адабиётшунослик фанининг навоийшунослик соҳаси юзага келди. Бу соҳада олимлар ва адиблардан Фитрат, Ойбек, О.Шарафиддинов, С. Айнӣ, В.Зоҳидов, Иззат Султон, А. Қаюмов, П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймонов, Н.Маллаев, С.Фаниева, А. Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, А. Рустамов, Ё.Исҳоқов, Н.Комилов, И.Ҳаққулов, С.Олимов ва б. салмоқли ишлар қилдилар. Мустақиллик бизга барча қадриятларимиз қатори Н. меросини ўрганишнинг кенг уфқларини очди. Эндиликда унинг ижодини аслича, туб

моҳиятини тушуниб ўрганиш имконияти юзага келди. 1991 йилда Н. таваллудининг 550 йиллиги тантанали нишонланди. Н. номи Давлат мукофоти таъсис этилди. Тошкентда Н. номидаги Ўз-н Миллий боғи барпо этилди ва бу боғ ўртасида шоирнинг салобатли хайкали қад кўтарди. Алломанинг 20 жилдли мукамал асарлар тўплами нашр этилди. Мамтимизда Н. хотираси юксак даражада эъзозланади. Бир вилоят, шаҳар, олий ўқув юрти (Самарқанд давлат университети), Тошкентдаги Давлат кутубхонаси, ЎзР ФА Тил ва адабиёт ин-ти, Адабиёт музейи, Тошкентдаги Катта академик опера ва балет театри, Санъат саройи, Тошкентдаги метро бекати, ўнлаб кўчалар ва жой номлари унинг номи б-н аталган. Н. ҳаёти ва ижоди-га бағишлаб адиблар, ҳайкалтарошлар, рассомлар ва бастакорлар, кино ижодкорлари кўплаб асарлар яратишган. Ҳар йили Н. туғилган кун — 9 февраль мам-т миқёсида кенг нишонланади, турли адабий-бадий кечалар, соҳа ижодкорлари б-н учрашувлар, кўрсатув ва эшиттиришлар ташкил қилинади. Илмий-анънавий анжуман ўтказилиб, Н. меросини ўрганиш бўйича қилинган йиллик ишларга яқун ясалади.

НАВРЎЗ (форс. янги кун) — Ў.О. ва Шарқ мам-лари халқларининг қадимий анъанавий байрами. Миллий маънавиятимиз азалдан қандай омил ва мезонлар негизида шаклланиб келаётгани халқимиз учун энг азиз ва энг миллий байрам — шарқона янги йил бўлмиш Н. айёми мисолида, айниқса, ёрқин намоён бўлади. Барчамиз доимо орзиқиб кутадиغان ва катта хурсандчилик, шодиёна билан ўтказадиган Н. байрами биз учун ҳаёт абадийлиги, табиатнинг устувор қудрати ва чексиз саховатининг, кўп минг йиллик миллий қиёфамиз, олижаноб урф-одатларимизнинг бе-

такрор ифодаси бўлиб келмоқда. Мухтасар қилиб айтганда, янгилиниш ва эзгулик тимсоли бўлган Н. фалсафаси халқимизга мансуб одамийлик, меҳр-оқибат, мурувват ва ҳиммат каби юксак хусусиятлардан озикланиб келгани, аждодларимиз асрлар давомида қандай буюк умуминсоний ғоялардан баҳраманд бўлиб, маънавий камол топганининг яна бир тасдиғидир, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди. Кўхна тарихимизни шу маънода кўз ўнгимиздан ўтказиб, таҳлил қиладиган бўлсак, муҳим ва ибратли бир фикрни такроран айтишга тўғри келади. Яъни, ота-боболаримиз руҳий оламининг томир-илдизлари айнан юқорида зикр этилган маънавий заминда, тарихда ҳам, бугун ҳам барчанинг ҳавасини тортиб келаётган олижаноб фазилатлар асосида шаклланган. Н. байрамининг сарчашмалари қад. аждодларимизнинг коинот, Қуёш, Ерга бўлган эътиқодлари асосида вужудга келган. Бундан 4–5 минг йил илгари аждодларимиз Қуёшни энг буюк куч, ҳаёт чашмаси, ёруғлик ва иссиқлик манбаи деб билишган, унга атаб махсус маросимлар ўтказишган. Шу йўсинда митраизм — қуёшпарастлик, унинг заминиде эса оташпарастлик шаклланган. Зардуштийлар оловни қуёшнинг ердаги зарраси — фарзанди деб билиб, қиш ва эрта баҳордаги маросимларда катта гулханлар ёқиб, қиш совуғини «ҳайдашган» ва кўкклами «чақиришган». Айтиш мумкинки, бундай маросимлар қад. халқларда бўлган, кейинчалик улар дунёнинг барча ҳудудларига ёйилиб, турли анъаналар б-н бойитилган. Маросимлар катта байрамга айланиб, «йил боши» вазифасини ҳам ўтаган. Н. коинот ва табиат қонунлари, қуёшнинг ҳамал буржиги кириши, кеча ва кундузнинг тенглашиши, кундузнинг узая бориши, табиатнинг жонланиши, баҳорнинг келиши б-н боғлиқ. Ў.О., жумладан, Ўз-н ҳудудида Н. алар

давомида мазмунан чуқурлашиб, шаклан бойиб борган. Н. байрамида оммавий халқ сайиллари уюштирилган, янги унган кўкатлардан тансиқ таомлар пиширилган, баъзи экинларни экиш бошланган. Дастлаб, Н. байрамини ўтказиш ўтроқ деҳқонларда расм бўлган, кейинчалик улар орқали ярим ўтроқ ва кўчманчи туркий халқларнинг ҳам урф-о.ига айланган. Алар ўтиши б-н турли халқларда Н. байрамини ўтказиш маросимлари уларнинг турмуш тарзига, мафқурасига мослашган. Тарихий манбаларга кўра, Н.ни байрам қилиш Аҳмонийлар давридан бошланган ва Ў.О., Эрон, Афғонистон халқларида энг катта байрамлардан бири ҳисобланган. Н. байрамига тайёргарлик ишлари анча олдиндан бошланган, уй-жой, кўча ва ариқлар тозаланган, кўчатлар экилган, беморлар, кексалар ва бева-бечоралар ҳолидан хабар олинган. Н. халқ ҳаётидаги энг муҳим кун ҳисобланган, чунончи: 1) Н. шундай руҳий кайфиятни вужудга келтирадигани, унда (йилнинг бошқа кунларига нисбатан) ҳамма хурсанд, шод ва бахтиёр бўлади; 2) қадимдан байрамлар (маълум вақтда такрорланиб тургани учун) ўзига хос вақт ўлчови ҳисобланган. Шу жумладан, Н. ҳам вақт ўлчови сифатида хизмат қилган, яъни йил бошини нишонлаш вақти келганда, одамлар яна бир йил ўтганини ҳис қилишган. Демак, Н. вақтни чуқур ҳис қилиш, эъозлаш, қадрига етиш учун шароит яратган; 3) Н. ҳаётнинг энг яхши томонларини акс эттирадиган кўзгу бўлиб келган. Ушбу кун кишилар энг яхши одатларни намойиш қилиб, чиройли либос ва кийимлар кийишган, лаззатли таомлар тайёрлашган, ўз қобилиятларини намойиш этишган, кўтаринки кайфиятда бўлишган. Нақл қилишларича, Н. куни ёмонлар — яхши, ҳасислар — сахий, хунуклар — гўзал, гўзаллар янада гўзал бўлиб кетар экан; 4) Н. жисмоний ва ақлий

меҳнатдан озодлик ҳамда турли мажбуриятлардан эркинлик куни ҳисобланиб, одамлар кундалик иш, вазифа, бурч, ташвишлардан озод бўлган. Байрам кунлари барча қийинчиликлар, дарду аламлар унутилган, кишилар шоду хурсандликда бўлишган. Бу куни одобсизлик, ўғирлик, зўравонлик, фисқу фасод каби ярамас одатлар унутилган; 5) Н. кунида тенглик ҳукм сурган. Ҳамма бир қозондан овқат еб, бир хил томоша кўрган, биргаликда сайилгоҳларга чиқиб, сайр қилишган; 6) Н. куни — тинчлик куни ҳисобланган, урушлар тўхтатилган. Халқ одатларига кўра, бу куни хафачиликлар унутилиб, ўзаро аразлашганлар ярашган, танишлар дўстлашган, ҳамжихатлик, дўстлик руҳи барқарор бўлган; 7) Н. кунида вужудга келган руҳий кўтаринкилик кишиларни эртанги кунга умид боғлашга, келажакка ишонч б-н қарашга, ҳаётни янада гўзал қилишга ундаган. Тарихий тар-ёт жараёнида босқинчилар халқнинг энг сеvimли Н. байрами орқали ўз гоёларини сингдиришга кўп ҳаракат қилишган. Улкага ислом дини киритилганидан кейин Н. байрами ман қилинсада, аммо халқ сеvimли байрамини нишонлашда давом этган. Ў.О. ва Эрон халқлари араб халифалиги ҳукмронлигидан қутулган даврдан (IX–X а.лар) бошлаб, Н. байрамини ўтказиш яна расмий тус олган. Айниқса, собиқ иттифок даврида Н.нинг аҳволи аянчли бўлди. Халқнинг миллий анъаналари шўролар мақсадига хизмат қилмагани учун, унга қарши расмий ва норасмий кураш олиб борилди. Бироқ Н.ни нишонлаш тўхтамади. Анъаналар учун кураш миллат раvнақи учун, миллат раvнақи учун кураш эса мустақилликка эришиш учун курашга айланди. 1990 йилдан эса 21 март «Н.» миллий халқ байрами куни деб эълон қилинди. Мустақиллик шароитида қайта тикланиб, истиқлол гоёлари б-н

суғорилиб, мазмунан ва шаклан бойиган Н. б-н бирга янгиланиш, рухий покланиш, табиий ва мад-й бойликларни сақлашга чорлаш, атроф-муҳитни (маҳалла, қишлоқ, шаҳар кўчалари, маъмурий бинолар, боғлар) тартибга солиш, ободонлаштириш, аҳоли ўртасида меҳр-мурувват, дўстлик, аҳиллик, биродарликни мустаҳкамлаш, миллатлараро ҳамжиҳатлик, тотувликни ривожлантириш омиллари ҳам кучайди. Н. халқимиз учун покланиш, руҳланиш, янгиланиш ва маън-й камол топиш байрами бўлиб қолмоқда. Қад. Н. ўзининг асл моҳиятини сақлаб, янги ғоялар б-н бойиб, аҳиллик, тотувлик, халқлар бирдамлиги ва дўстлиги байрамига ҳам айланган.

НАЗМ (араб. *назм(ун)* — дурни ипга териш, тартибга солиш; юн. *poiesis* — ижодиёт) — кенг маънода: сўз санъати, шеърят, насрий асарлардан фарқли ўлароқ, шеърый шаклдаги асарлар (мас., поэма, ғазал, рубоий, кўшиқ ва б.). Гарчи Н. лирик шаклда табиатни ифодаласада, Н.нинг объекти инсон, унинг ижт-й ҳаёти ва курашидир. «Бутун олам, — деган эди В.Г.Белинский, — барча ранглар, бўёқлар ва садолар, бутун табиат ва ҳаёт формалари Н. ҳодисалари бўла олади». Н. кўчма маънода бирор ҳаётий ҳодисанинг нашъаси, мафтун этишини ифодалайди. Ўзб. мумтоз адабиётида Н. етакчи бўлган, наср нисбатан кам ривожланган эди. Н. шакли насрдан устун кўйилган. Чунки, Н. иррационал ҳодиса (илҳом орқали ёзилдиган) бўлиб, жуда кам инсонларда учрайдиган нодир воқелиқдир, насрни эса меҳнат, изланиш орқали ёзиш мумкин.

НАФРАТ — маън-й-руҳий хус-ят бўлиб, эҳтиёж, хоҳиш, қадриятларга нисбатан салбий мун-тни ифода этувчи туйғу. Н.нинг шаклланишига воқеаларнинг ноқулай кечиши туфайли юзага келган норози-

лик ёки салбий кечинмалар асос бўлади. Тарбия амалиётида Н.нинг шаклланишини назорат қилиш учун маъқул бўлмаган воқеа-ҳодисаларнинг мазмун-моҳияти ва сабабларини очиш зарур. Н. шахсга, фаолиятга, вазиятга қаратилган ҳамда шахсий, гуруҳий, миллий ва б. турларга бўлинади. Н.нинг шахсга қаратилган тури бирор инсоннинг барча ҳаракатлари, фазилатларини инкор этишда, уни доимий равишда танқид қилиш, шахсий хислатларидаги ижобий жиҳатларини кўра билмасликда намоён бўлади. Н.нинг фаолиятга қаратилган турида шахснинг муайян фаолият туридан завқланмаслиги, бирор фаолият б-н банд бўлишни истамаслиги, умуман, ушбу фаолиятни тан олмаслиги кузатилади. Ҳатто муайян фаолиятни амалга ошириш б-н боғлиқ ютуқлар ҳам, Н. мавжуд бўлса, кўзга ташланмайди ва уларни тан олмаслик хоҳиши устун бўлади. Вазиятга қаратилган Н. инсон шаъни, ҳаётига таҳдид соловчи ҳолатларга нисбатан салбий мун-тда намоён бўлади. Н. шахснинг эҳтиёжлари, қадриятларига мос келмаган тақдирда унинг феъл-атворида акс этади. Муайян гуруҳдаги ўзгарувчан жараён ва қонуниятларга мос келмаган хоҳиш-истак таъсирида гуруҳий Н. юзага чиқади. Н.нинг шахсга боғлиқ турида темпераментнинг таъсири кузатилади. Холерик тоифадаги шахсда у кескин, шиддатли, ўзини бошқара билмаслик, жанжалқашлик тарзида очиқ-ошқора намоён бўлади. Флегматик тоифадаги шахснинг Н.ида ички мулоҳаза кучли бўлгани учун ташқи аломатлари яққол ифодаланмайди, унда ақлий мулоҳазага таянган Н. кузатилади. Агар холерик ва сангвиник тоифадаги шахсларнинг бирор вазият, шароитда Н.ини ошқора билдириши одатий ҳол бўлса, флегматик ва меланхолик тоифадаги шахсларда Н. ичидан пухта ўйланган, режалашти-

рилган ҳаракатларнинг маҳсули сифатида намоён бўлади. Ш.у. Н.нинг шахс темпераменти тоифасига мос таъсирини билиш керак. Н. инсон шаъни, мақсади, бахти учун курашда ҳам яққол ифодаланади. Агар инсоннинг муҳим ҳаётий кадриятларига тажовуз, хужум амалга оширилса, унинг Н.и ошкор бўлиши мумкин. Бундай Н. орқали у ўз шаъни, бахтини онгли равишда ҳимоя қилишга интилади. Ҳар бир инсон Н.нинг руҳий таъсирини билиши керак. Мунтазам равишда Н.ланиш киши асаб тизимининг заифлашувига, унинг серзарда бўлишига, меҳнат самарадорлигининг пасайишига, ўзи б-н ўзи овра бўлиб қолишига олиб келади. Ш.у. руҳий машқлар орқали Н.ни ўйламаслик, уни йўқотишнинг хилма-хил усуллари билиш ҳар бир одам учун муҳим ҳисобланади.

НАФС (араб. қалб, кўнғил; инсон; мақсад, интилиш; ғурур, мағрурлик) — 1) ейиш-ичиш ва молдунёга бўлган эҳтирос; 2) шахвоний хирс. Н. инсоннинг моддий ўзлиги, «мен»идир. Тилимизда унинг муқобили мавжуд эмас. Н. изидан эргашадиган инсон унинг қулига айланади. Инсон Н.ни вақтида жиловлан олмас, моддий ва маън-й хатоларга йўл қўяди, охир-оқибат аянчли ахволга тушиб қолади. Н.ни тийишнинг асосий омили маън-й тарбиядир. Маънавият ҳақида фикр юритар эканмиз, бу масалани атрофлича ва чуқур таҳлил этишимиз, унинг фақат ўзимизга маъқул, ижобий томонлари билан чекланиб қолмасдан, ана шундай мураккаб жиҳатларини ҳам назардан четда қолдирмаслигимиз лозим, лўнда қилиб айтганда, бу ўринда гап бири-бирига қарама-қарши бўлган икки хил қараш ҳақида бормоқда. Биринчиси — ўз нонини ҳалол меҳнат билан топадиган, ҳолис ва эзгу ишлар билан эл-юртга наф етказадиган, тириклик мазмунини теран англаб, нафақат бугунги ҳаёт

лаззатлари, балки охират ҳақида, унинг обод бўлиши ҳақида ўйлаб яшайдиган инсонларга хос ҳаётий қарашлар. Иккинчиси — бунга мутлақо қарама-қарши бўлган ёндашув, яъни ҳаётнинг маъно-мазмун ҳақида бошқотирмасдан, бундай саволлар билан ўзини қийнамасдан, фақат нафс қайғуси ва ўткинчи ҳою ҳавасга, ҳузур-ҳаловатга берилиб, енгил-елпи умр кечирадиган, ўзининг ота-она ва фарзанд, эл-юрт олдидаги бурчига умуман бефарқ бўлиб яшайдиган одамларнинг фикр-қарашлари. Мана шундай икки хил дунёқараш асосида пайдо бўладиган оғир саволлар одамзод онгли яшай бошлаган замонлардан буён уни ўйлантириб, қийнаб келади. Дарҳақиқат, Н. инсоннинг ўзи ёки ўзига яқин инсонларнинг манфаатини деб кўпчилик манфаатини эътиборга олмаслиги, бу йўлда ўз Н.и ортидан кетиши ёки бошқа бир манфаатдор томон б-н тил бириктириши, кўпчилик зарари ҳисобига моддий бойлик ёхуд мавқе орттирадиган қарор қабул қилиши каби ҳолларда намоён бўлади. Шарқ мутафаккирларининг эътирофича, шахсий манфаат б-н жам-т манфаати уйғунлигига эриша олмаган инсон халқ ва давлат хизматида узоқ вақт қола олмайди. Фуқаролар назари, жамоат фикри уни бу шарафли, айни пайтда, ғоят масъулиятли фаолиятга нолойиқ эканини ошкор этмай қўймайди. Ш.у. масъул шахслар, етакчилар, энг аввало, Н. тарбияси мактабини ўтаган бўлиши керак. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзган: «Чун менга лутф этти шах девонда муҳр, Бу эди элдин қуйи муҳр урмоғим. // Ким ғурури нафси саркаш маънига, Барчадин бўлғай қуйи ўлтурмоғим. // Чун шикасти нафс ҳосил ўлмади, // Мундин ўлди муҳрни синдурмоғим». Шоир назарида инсон Н.ини жиловлан олмас экан, таъма уни ёлғон ва очқўзликка ундайверади. Ш.у. ҳар бир инсон, энг авваламбор, таъма-

дан узоқ бўлиши керак. Шоҳ де-
нида муҳр уришни топширган ин-
сон давраларнинг тўрини эмас,
пойгагини кўзлаб, Н.ини ўша пой-
гакда туришга ўргатиши керак.
Агар Н.идан голиб бўлолмас экан,
«мухрни синдурмоғи» афзалдир.
Н. инсоннинг моҳиятига яраш-
майдиган қилиқдир. Зеро, таъма
учун тубанлашиш, ўзини сувга-ўтга
уриш ярамайди. Доно халқимиз
Н. қулига айланган, ўз манфаати-
га бошқалар ҳисобидан эришиш-
ни маъкул кўрадиган, фақат ўзини
ўйлайдиган кимсадан Худонинг ўзи
асрасин, дейди. Бағрикенг, ҳалол,
виждонли, меҳр-оқибатли, эл-
юртнинг ғаму ташвиши б-н яшай-
диган кишиларни бошига кўтаради.

НАЦИЗМ — I Жаҳон урушидан
кейин Германияда ташкил топган
национал-социалистик ишчи пар-
тияси б-н боғлиқ бўлган доктри-
на ва сиёсий ҳаракат, кейинчалик
Адольф Гитлер ва унинг тарафдор-
лари томонидан тарғиб қилинган
таълимот. Шарқий Европа мам-
тларида марксизм б-н боғлиқ таъли-
мотнинг кенг ёйилиши ва шу асос-
да коммунистик партияларнинг
ташкил топиши, хус-н, Россия им-
перияси ва унинг мустамлакалари,
атрофидаги мам-тларда коммунист-
тик ҳаракатнинг ғалаба қозониши,
оқибатда давлат бошқаруви тизи-
ми, жам-т қатламларига мун-тнинг
кескин ўзгариши ва бу воқеалар
таъсири Фарбий Европа мам-
тларида ҳам сезила бошлаши жам-
тлар, халқлар, улар тепасида тур-
ган сиёсий тизимлар ўртасидаги
келишмовчиликларни борган са-
ри кескинлаштирди. Айни вақтда I
Жаҳон уруши оқибатида юзага кел-
ган иқт-й инқироз Фарбий Европа
халқларининг қуйи табақаларига
оғир таъсир кўрсатиши бу мам-
тларда «коммунистик хавф»нинг
янада авж олишига сабаб бўлди.
Ишчи-деҳқонлар томонидан бил-
дирила бошланган очиқ норози-
ликлар давлат ҳукуматларини лар-

зага келтириб, ташкил этилган
намоишлар инқилобий тус ола
бошлади. I Жаҳон урушидан оғир
йўқотишлар б-н чиққан Германия
бундай ҳаракатларнинг марказига
айланиб қолган эди. Мана шундай
ҳолат ва жараёнлардан унумли фой-
далана олган Гитлер ҳамда унинг
партияси ўнгллар ва сўллар, Шарқ
б-н Фарб ўртасида ўзига хос учин-
чи позицияни эгаллашга ҳаракат
қилди. Партия етакчилари томони-
дан олиб борилган айёрона ҳаракат
натijasида ўнгллар ва сўллар, анти-
коммунистлар ва социалистлар то-
монидан илгари сурилган ғоялар
национал-социалистлар партия-
си ғоялари сифатида кенг тарғиб
қилиниши тез орада бу партиянинг
ҳам буржуазия, ҳам ҳарбий табақа,
ҳам ишчи-деҳқон синфининг бир
қисмини ўзига оғдириб олиши-
га имкон берди. Партия ғоялари ва
ҳаракатларининг ушбу табақалар
томонидан қўллаб-қувватланиши
тез орада унинг мам-т бошқарув
тизимини қўлга олишига имко-
ният яратди. Н. етакчилари то-
монидан коммунистик ғоялар нем-
ис халқининг бўлиниб кетиши
ва охир-оқибатда миллатни бар-
бод қилиши мумкинлиги, бу хавф-
ларга қарши немис миллати жипс-
лиги ва қудратини намоён этиши
лозимлиги ғоялари Н.нинг асосий
ғоялари сифатида тарғиб қилинди.
Гитлер ҳукумати вужудга келган
қулай имкониятдан фойдаланиб,
кенг тарғибот-ташвиқот ишларини
олиб борган ва бунда немис мил-
латини энг улуғ, танланган, олий
миллат экани, барча миллатлар
ундан паст туриши ва унга хиз-
мат қилиши лозимлиги ғоясини
илгари сурган эди. Бу ғоя Н.нинг
асосини ташкил этиб, нацистлар
уни илмий жиҳатдан асослашга
ҳаракат қилган эди. Мас., Арасту-
нинг юнонлар олий халқ ва барча
қолган халқлар варварлардир, улар
юнонларга бўйсуниб яшашлари ке-
рак, Ницшеннинг ҳаётда энг кучли-
ларгина яшашга ҳақли ва улар ўзга

халқлар устидан ҳукмрон бўлиши лозимлиги ёхуд Г.Карл Юнгнинг христианликнинг обрў-этиборини кучайтириш ва ундаги бўшлиқни ғоявий маън-й ва мафкуравий жиҳатдан тўлдириш зарурлиги ҳақидаги қарашларига таяниб, А.Гитлер кенг миқёсда тарғибот-ташвиқот ишларини йўлга қўйиб, ўта кескин ва тажовузкорона Н.ни ишлаб чиқди ва амалиётга жорий эта бошлади. Н.нинг агрессив сиёсати XX а. ўрталарида юз берган ва жаҳон халқларига оғир талафотлар етказган II Жаҳон урушини келтириб чиқарди. Н. ғояларининг амалда намоён бўлиши ушбу уруш оқибатларида кенг даражада кўзга ташланади ва шунга кўра, Н. жаҳон халқлари томонидан инсон эркинлигини бўғиш, уни хўрлаш, унга нисбатан ёвузларча мун-гда бўлиш, халқларни менсимаслик, инсон орномусини топташ, миллатлараро ихтилофларни келтириб чиқарувчи, тажовузкор характерга эга таълимот сифатида эъгироф этилади. Шу жиҳатдан, Н. ғайриинсоний таълимот ҳисобланади. Нацистларнинг ўзларини миллат учун курашувчилар, миллат фидойилари деб кўрсатишлари улар томонидан илгари суриладиган ғоялар, амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар ўзга халқларни камситиш ёки айб-лаш ҳисобидан амалга оширилиши б-н кўзга ташланиб туради. III-дек, ўзга барча халқларга, уларнинг қадриятларига нафрат б-н қарашни бутун миллат маъ-ятига сингдириш, миллат тафаккурига айлантиришга уриниш Н.нинг ғайриинсоний моҳиятини яққол намоён этади. Н.нинг давлат даражасидаги тизимларда асосий ақидага айланиши инсоният учун ўта хавфли экани тарихда ўз исботини топганига қарамай, баъзи сиёсий доираларда ҳоз. вақтда ҳам нацистик қарашларнинг пайдо бўлиши ва авж олишини кузатиш мумкин. XXI а.да Н. ва фашизм жабр-ситамларини тортган

бир қанча мам-тларда, шу жумладан, Германиянинг ўзида ҳам, неофашизм ёшлар ўртасида яна қайта бош кўтара бошлади. Европанинг қатор мам-тлари ва собиқ совет ҳудудининг Россия, Украина ва Болтиқбўйи давлатларида содир бўлаётган воқеалар бунга мисол бўла олади. Фашизм ва Н.нинг инсоният бошига солган кулфатлари Нюрнберг суд жараёнида ҳар томонлама ўз баҳосини олган эди. Жаҳонда уларнинг қайта бош кўтармаслиги учун барча давлатлар биргаликда ҳаракат қилишга келишиб олди. Аммо тарихдан сабоқ ва хулоса чиқара олмаган кучлар улардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга уринмоқда. Дунё халқлари II Жаҳон уруши иштирокчилари ва фахрийлари б-н биргаликда ҳар йили 9 май куни фашистлар қўлида ҳалок бўлган, концлагерлар азоб-уқубатларини тортган кишилар руҳини ёдлаб ва хотирлаб, ёшларни Н. ва фашизм балосидан огоҳлантиради.

НАҚШБАНД, Баҳоуддин (1318–1389) – ислом тасаввуф илми ва амалиётида юксак мавқега эришган буюк мутафаккир. Асл исми Муҳаммад ибн Муҳаммад Баҳоуддин Н. Бухорий бўлиб, халқ орасида Баҳоуддин, Хожа Баҳоуддин, Баҳоуддин Балогардон ёки Шоҳ Н. номлари ҳам кенг тарқалган машҳур авлиё, нақшбандия тариқатининг асосчиси. У туғилган қишлоқ Қасри Хиндувон (кейинчалик Н. шарафига Қасри Орифон) деб аталган. Унинг оиласи ва фарзандлари тўғрисида маълумотлар йўқ. Отаси тўқувчи ҳамда ўйма нақш солувчи (нақшбанд) бўлган. Н. лақаби унинг отамерос касбидан олинган. Н.нинг биринчи пирини (устози) Хожа Муҳаммад Мосий бўлиб, тасаввуф тариқатини ўрганишида Самосийнинг шогирди Амир Сайид Кулолнинг ҳам ўрни катта бўлган. Манбаларда Н.

яссавия тариқатининг машхур вакили Қусам Шайхдан ҳам таълим олгани қайд этилади. Лекин Н. тўғрисида яратилган кўплаб манбаларда унинг асосий устози машхур тасаввуф алломаси Абдуҳолик Гиждувоний бўлганлиги айтиб ўтилган. Икки марта ҳаж қилган. Иккинчи бор ҳажга отланганда шогирдлари Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Аттор б-н бирга Хуросон, Эрон, Ироқ йўналишида сафарга чиқиб, Балх, Марв, Хирот, Нишопур, Бағдод, Дамашқ каби ўнлаб шаҳарларда бўлади ва ўтмишдаги машхур сўфий алломалар қадамжоларини зиёрат қилади, ўнлаб тариқатлар шайхлари ва уламолари б-н учрашиб суҳбатлар уюштиради. Мазкур сафар унинг ҳаётида 10 йиллик саёҳат сифатида тилга олинади. Сўнг Бухорога қайтган Н. умри охиригача шу ерда яшаб қолади. Н. ҳаёти давомида умуман бойликка интилмаган, оддий ҳаёт кечирган, фақат ўз меҳнати — кимхобга нақш солиш б-н кун кўрган эди. Ўз таълимотини яратишда Юсуф Хамадоний ва Абдуҳолик Гиждувоний назяларига асосланган. Таълимотининг асосида «Дил ба ёр-у, даст ба қор» (Қўнгил Худода, қўл ишда) деган шиор ётади. Н. тасаввуфдаги илгарилари амалда бўлган қаттиқ талабларни бир қадар юмшати, мўътадиллаштири, кундалик турмушга мослади. Унингча, Аллоҳга интилиш қўнгил б-н амалга ошиши керак. Қўл эса иш б-н банд бўлаверсин. Н.нинг таркидунёчилик қилмай ҳам Аллоҳга етишиш мумкинлиги ҳақидаги гоёси мусулмон оламида тасаввуфнинг кенг аҳоли қатламлари ичига кириб боришини таъминлади. Н. вафотидан кейин нақшбандия тариқати кенг ёйилди. XV а.да Хожа Аҳрор Убайдуллоҳ Валий бу тариқатнинг энг йирик раҳнамоси сифатида майдонга чиқди. Жомий, Навоий, Бобур, Машраб каби шоирлар ҳам нақшбандия тариқатида

эдилар. Улар ижодида нақшбандия гоёлари кенг ва атрофли тарғиб этилди. Н., унинг таълимоти хусусида, нақшбандий шайхлар ҳақида талай асарлар яратилган. Биргина, ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасининг ўзида 195 китоб мавжуд. Жумладан, Н.нинг суюкли халифаси Хожа Муҳаммад Порсо ёзиб қолдирган бир неча асар орқали валийликнинг таърифи, Н.нинг тариқатдаги илк даври, унинг суҳбат ва ҳикматли сўзлари б-н танишиш, ислом ақидаси, ибодат, шариат ва тариқат аҳкомларидан баҳраманд бўлиш мумкин. Н.дия тариқати «Хожагон» тасаввуфий-фал-й таълимоти номи б-н ҳам машхур бўлиб, бу ном Абдуҳолик Гиждувоний (1220 йилда вафот этган) таълимоти б-н чамбарчас боғлиқдир. Н.дия тариқати чуқур бунёдкорлик руҳи б-н суғорилган, бу таълимот «Дил ба ёр-у даст ба қор» шиорини ўзига қоида қилиб олган. Унда нафақат имон-этиқод, илоҳий қоидалар, балки дунёвий гоёлар, инсонпарварлик, ахлоқ-одоб қоидалари мужассамлашган. Мустақиллик йилларида Н. шахсияти ва унинг бой маън-й меросини ўрганишга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ўз-нда 1993 йилда аллома таваллудининг 675 йиллиги кенг нишонланди, шу мун-т б-н Бухоро Давлат университети ҳузурида «Н.ия» илмий маркази иш бошлади. Бу ерда тасаввуфий-ирфоний меросни тадқиқ этиш йўлга қўйилди. Бухоро давлат музей-қўриқхонасида ҳам «Н.ия» маркази тузилди. Маъ-ятимизни юксалтиришда нақшбандийликда илгари сурилган ҳалоллик, меҳнатсеварлик, тўғрилиқ, софдиллик, ўзгаларга ёрдам бериш, сахийлик, имон этиқодли бўлиш, меҳр-шафқат каби хулқ-одоб қоидалари, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга.

НОДАВЛАТ ВА ЖАМОАТ ТАШКИЛОТЛАРИ — давлатга қарашли бўлмаган, аммо маълум қонунлар

ёки меъерий ҳужжатларга бўйсунган ҳолда фаолият кўрсатадиган тузилмалар. Улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: 1. Аҳолининг айрим ёки муайян йирик тоифаларининг ижт-й манфаатларини кўзлаб ишлашга ихтисослашган, ҳукуматга қарашли бўлмаган умуммиллий ташкилотлар. Бундай ташкилотлар жумласига «Маҳалла», «Нуроний» жамғармалари, Хотин-қизлар кўмитаси, Ногиронлар уюшмаси, «Камолот» ёшлар ижт-й ҳаракати киради. 2. Ихтисослашган миллий ва халқаро жамғармалар. Уларга «Экосан», «Соғлом авлод учун», «Амир Темур», «Матбуотни демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш», «Оролни қутқариш» жамғармалари, «М.О. мам-тлари мад-т ва фан ар-боблари анжумани» каби ташкилотлар киради. 3. Ҳукуматга қарашли бўлмаган ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилотлар. Шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кўмитаси, Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқуқни ўрганиш маркази, Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш жам-ти кабилар ушбу гуруҳни ташкил этади. 4. Ижодкор зиёлиларнинг миллий жамоат ташкилотлари, мас., ёзувчилар, rassomлар, бастакорлар, архитекторлар, кинематографчилар, ш-дек судьялар ва адвокатларнинг жамоат ташкилотлари. 5. Миллий мад-т марказлари. Улар Ўз-нда яшовчи миллий жамоалар вакиллариининг мад-ти, маъ-яти, урф-о-ларини сақлаб қолиш мақсадида тузилган ташкилотлар ҳисобланади. 6. Умуммиллий жам-тлар ва жамғармалар. Болалар, Меҳрибонлик уйлари тарбияланувчиларини ижт-й ҳимоя қилиш, Талабалар жамғармалари шулар жумласидандир. 7. Ижт-й аҳамият касб этадиган ва ижодий қизиқишлар б-н боғлиқ, асосан, экология масалалари бўйича маҳаллий бирлашмалар. Уларга сайёҳлик ва бадий ҳаваскорлик клублари, ногирон болалар ота-оналарининг бирлашмалари киради. 8. Жамоат муассасалари. Бу гуруҳга «Ижт-й фикр»

жамоатчилик маркази, Журналистларни тайёрлаш халқаро жамоатчилик маркази каби ташкилотлар, ш-дек Самарқанддаги мушкул вазиятларда аёллар ва ўсмирларга руҳий ёрдам кўрсатиш б-н шуғулланувчи «Сабр» ишонч маркази каби ҳукуматга қарашли бўлмаган маҳаллий ижт-й муассасалар киради. Қисман ҳукуматга қарашли ҳолда (давлатнинг ташкилий ва моддий-молиявий қўллаб-қувватлаши ёрдамида) тузилган қатор жамғарма, марказ ва жам-тларнинг ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилотларга айланишини тенденция сифатида эътироф этиш мумкин. Бу Ўз-нда Н.ж.т. ҳаракатининг шаклланишига хос хус-ятдир.

НОМУС — бурч ва қадр-қиммат т.лари б-н боғлиқ бўлган ҳиссиёт, шахснинг ўз қадр-қимматини англаб етиши, шу қадр-қимматнинг жам-т томонидан тан олинishi ёки олинмаслигига бўладиган мун-ти б-н белгиланадиган туйғу. Бироқ, бу улар бир хил маънога эга, дегани эмас. Чунки, Н. ўз қадр-қимматини билишдан ташқари, ҳар бир шахснинг жам-тда эгаллаган ўзига хос мавқеи ва унга доғ туширмай сақлаш-сақламаслиги б-н боғлиқ. Мавқе эса, шахснинг ижт-й ҳаётдаги ўрни, касби, ёши ва унга нисбатан бериладиган ахлоқий даража б-н муайянлашади. Мас., мардикор б-н машҳур бинокор-устаннинг, вазир б-н котибанинг, бобо б-н набиранинг Н.ни тушуниши бир хил эмас. Шу маънода, қадр-қимматни Н. т.сининг дастлабки босқичи, ибтидоси деб айтиш мумкин. Гоҳида Н.ни «ор» т.си б-н чалкаштириш ҳоллари ҳам учраб туради. Лекин, аслида, Н.га нисбатан ор анча тор қамровли, нисбатан залворсиз т.. Чунончи, ориятли одам деганда, ўз сўзининг устидан чиқадиган, садақа тарзида қилинган мурувватлардан баланд турадиган шахс тушунилади. Беор одам — ўз шаънига айтилган

гапларга парво қилмай, ишини ба-жариб кетаверадиган, айтилган-айтилмаган жойларга суқилиб кираверадиган сурбет киши. Н.нинг эса «тоши оғир» — у ижт-йлик хус-ятига эга, кенг қамровли. Н. йўлида инсон ҳатто ўз ҳаётидан кечиши мумкин, одамлар ўз Н.и, оила Н.и, миллат Н.и деб курашади. Бу ҳақда кўплаб бадий асарлар, панд-ўғитлар яратилган. Меҳнат, спорт сингари соҳаларда жамоа Н.и ҳам алоҳида аҳамиятга эга, бунда Н. «обрў» т.си б-н боғланиб кетади. Буларнинг ҳаммаси ўзини хурмат қилиш, ўзига нисбатан атрофдагиларнинг хурмат-иззатини йўқотмаслик учун ўз-ўзини назорат қилиш ҳиссидан келиб чиқади. Н.сизлик инсонни пасткаш, тубан, алдамчи кимсага айлантириб қўяди, ундай одамдан қариндошуруғлар ҳам, жамоа ҳам нафратланади. Ш.саб. ўзини англаб етган ҳар бир шахс ҳеч қачон Н.сизликка йўл қўймайди. Н. иффат, бокиралик маъноларидан ташқари кишининг ўз мавқеини сақлаш, улуғлаш ва ардоқлаш, хижолат тортиш туйғуларини, оила ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъносини ҳам ифодалайди. Одатда, Н.ли одам маън-й қадриятни моддий бойликка алишишни ўзига эп кўрмайди. «Қонун тақиқлай олмаган нарсаларни гоҳо Н. тақиқлай олади», деган нақлга амал қилади. Аксарият ҳолларда «ор-Н.» атамаси ҳам Н. маъносида қўлланади. Н. кенг ва теран маъноли ахлоқий ижт-й т. бўлиб, индивиднинг тўғрилиқ, адолат, ҳаққонийлик, олижаноблик, кадр-қиммат каби хислатларига бериладиган баҳо б-н боғлиқ. Ҳоз. маънодаги Н. т.си бу борада илгари шаклланган қарашлардан тубдан фарқ қилади. Мас., қад. Римда Н. т.си фуқаро тенг ҳуқуқлилиги ғояси б-н аралашиб кетган. Инсон фуқаролик ҳуқуқларидан фойдалангани учунгина Н. унга дахлдор (тегишли) бўлар эди. Рим фуқароси бўлмаганлар Н.дан фойдалана ол-

маган. Н. борасидаги бу ёндашув немисларда буткул қарама-қарши урф бўлган субъектив ёндашув моҳиятан ҳоз. қарашларига яқин келади. Н. инсоннинг давлатда тутган мавқеидан қатъий назар, ҳар бир шахсга хос ахлоқий қадрият эканини, аммо унинг жам-тда муайян синфга мансублигига кўра, турли даражада бўлишини эътироф этади. Мас., рицар учун уят саналган бир ҳолат шахарлик учун ҳар доим ҳам уят ҳисобланавермаган. Н. қадрияти ҳамма халқларда бор. Ўзб. халқида бу т. «ор», «орият», «хаё», «ибо», «иффат», «уят», «поклик», «поқдомонлик» каби сўзлар б-н маънодош бўлиб, юксак инсоний қадриятлардан бири саналади. Шу боис «беномус», «уятсиз», «беҳаё», «нопок» деган сўзлар жуда оғир ҳақорат ҳисобланади. «Етти номус — бир ўлим», «Йигитнинг хуни — юз танга, ор-номуси — минг танга» каби кескин, аммо инсоннинг энг мардона фазилатларини улуғловчи нақллар бежиз айтилмаган.

НОПИСАНДЛИК (форс. маъқулламаслик, маъқул кўрмаслик) — кишининг атрофдагиларга нисбатан менсимаслик, назар қилмаслик иллати. Н. ўзини бошқалардан устун қўйиш, худбинлик, атрофдагиларни менсимаслик сабабларидан келиб чиқади. Н. оқибатида киши ўз устида ишламай қўяди, малака ва тажрибасини оширмайди, манманликка берилиб кетади. Алишер Навоий Н.ни «Маҳбуб-ул қулуб» асарида «Тақаббур шайтон иши ва бийиклик нодон иши. Мутақаббир тенгри дўстлари олида матъун ва тенгри қошида мардуд ва малъун», дея таърифлайди. Н. халқимиз орасида салбий хус-ят сифатида қоралаб келинади.

НОТИҚЛИК (араб. «гапирувчи», «нутқ қилувчи») — риториканинг асосий категорияси ҳисобланиб, нутқ сўзловчининг ўз фикрини лўнда, чиройли, аниқ ва жарангли

ифодалаш санъати. Узоқ даврлардан буён кишиларнинг ўзаро мунтида, бир-бирини тушунишида, фикр алмашишида нутқ, нутқий мун-тлар ҳамиша муҳим аҳамият касб этиб келган. Н.нинг нодир намуналарини яратишда ёзувчи, шоир, санъаткор ва б. мад-й-маър-й соҳа вакилларининг хизматлари катта. Абдулла Кодирий, Абдулла Қаҳҳор, Хамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Шайхзода каби алломаларнинг айрим нутқлари теран мазмуни, ижт-й салмоғи, эмоционал кўтаринкилиги б-н маъ-ятимиз тарихида чуқур из қолдирган. Н. нафақат чиройли сўзларни қўллай олиш, балки фикр орқали мақсадни англашиш, таъсирли сўз топиш ва унинг ижт-й аҳамиятига эътибор беришни ҳам ўз ичига олади. Зе-ро, сўзланган нутқнинг нечоғлик аҳамиятга эга экани нотикнинг савияси, иқтидори, салоҳияти б-н белгиланади. Айрим нутқлар бадий тафаккур ривожига таъсир кўрсатибгина қолмай, балки ижт-й тар-ётнинг муҳим омилига айланиши ҳам мумкин. Бу баъзан қисқагина бир нутқ, минбардан айтилган сўз юракдан отилиб чиқса, бошқа одамлар қалбида ҳам унутилмас из қолдириши мумкинлигини исботлайди. Н.нинг муқобили бу маъвиза, ваъзхонлик, сухандонлик, сўзга чечанлик ва ҳ.к.дир. Нутқнинг моҳияти унинг мад-йлиги, оммавийлиги ва ижт-й қиммати б-н белгиланади. «Мад-й нутқ», «нутқ мад-ти», «Н.» каби риторик т.лар нутқ этикасида келиб чиқади. Нутқнинг характери ана шуларнинг моҳиятини билиш б-н изоҳланади. Н.нинг лингвистик бирлик сифатида ўз хус-ятлари мавжуд бўлиб, уларни инсонларнинг ўзаро фикр алмашишдаги нутқий жараён шакллари дейиш мумкин. Мазкур шакллар тўғри нутқ, нутқ мад-ти ва Н.дан иборат.

НУТҚ — инсон томонидан ижт-й-тарихий тажрибани ўзлаштириш,

авлодларга узатиш ёки алоқа ўрнатиш, ўз шахсий ҳаракатларини режалаштириш ва амалга ошириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёни. Н. ахборот, хабар, маълумот ва янги билим бериш, ақлий топшириқларни ечиш фаолиятидан иборат. Агар тил алоқа воситаси бўлса, Н. айнан шу алоқа жараёнларининг амалга оширилишидир. Н. рив-ши даврлари қуйидагича: 1) 2 ойдан 11 ойгача; 2) 11 ойдан 19 ойгача; 3) 19 ойдан 3 ёшгача. Н. вербал ва новербал туркумдан иборат. Новербал Н. турли имо-ишора, мимика, пантомимика, эхологик, сигнификация, дактилогик (бармоқ Н.и) кўринишларга эга. Вербал Н. оғзаки, ёзма, монологик, диалогик, полилогик, ташқи, ички, экспрессив, импрессив, лаконик (йиғик), эпик (ёйик), аффектив турларга бўлинади. Тилнинг (орфографик, фонетик, морфологик, синтаксистик, орфоэпик, лингвистик, флексив ва б.) қонуниятларига асосланган ҳолда мазмун-моҳиятни узлуксиз, тадрижий равишда ахборотга айлантирувчи Н. тури ёзма Н. дейилади. Пауза, мантиқий урғу, темп, тембр, частота, ритмика ва б. ташкилий қисмлар ҳамда механизмларни ўзида мужассамлаштирган, тилнинг барча қоидалари, қонунлари шартли белгилар сифатида хизмат қилишга асосланувчи Н. тури оғзаки Н. деб аталади. Оғзаки Н. жарангдорлиги, таъсирчанлиги, ахборотларни қабул қилишдаги қулайлиги, узатишдаги ихчамлиги, толиқишнинг олдини олиш имконияти мавжудлиги каби хус-ятлари б-н ажралиб туради. Миллат мад-ти, маъ-яти, фан ва техникаси ютуқлари, санъати ва адабий меросини авлодларга етказиб беришда, миллатлараро алоқа ўрнатишда ёзма Н.нинг аҳамияти беқиёсдир.

НУТҚ МАДАНИЯТИ — нутқнинг адабий тил меъёр-мезонларига асосланган, мантиқ ил-

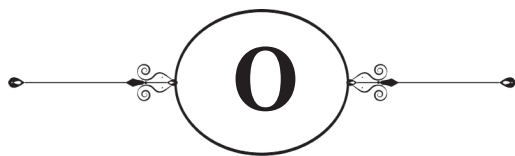
ми талабларига бўйсунган ҳолда намоён бўлиши. Нутқ тафаккур ва фикрлашда ўзаро мулоқот ёрдамида фикр алмашиш воситасининг ҳар бир кишига хос шакли, кўринишидир. Н.м.нинг асосий хус-яти уни илмий, сермазмун, аниқ-равшан, равон, тўғри, таъсирли, бадиий, мантикий, жарангдор, жозибали баён этишдан иборат. Бунинг учун нутқ, аввало, адабий тил қонун-қоидаларига тўлиқ жавоб бериши лозим. Н.м. якка шахслар, чунончи, маърузачи, педагог, суҳандон, давлат ва жамоат арбоби, журналист, муҳбир ва ш.к.нинг нутқлари орқали намоён бўладиган ижт-й ҳодисадир. Инсоннинг интеллектуал савияси, миллатнинг менталитети, маън-й бойлиги ортиб боргани сайин Н.м. ҳам юксалиб боради. Н.м. нутқ сўзлаш, маъруза қилиш, ўзаро мулоқот, савол-жавоб, давра суҳбатларида ўзб. адабий тили бойлигидан самарали фойдаланиш; гоъвий, мафкуравий, маън-й, тарбиявий жиҳатларни сингдириш; халқ оғзаки ижоди, хикматли сўзлар, мақоллар, катталар ўғитларидан ўз ўрнида, меъёрида фойдаланиш; нутқнинг қисқа, аниқ-равшан, теран мазмунли, кенг қамровли бўлишига эътибор бериш; нутқ, маъруза, суҳбат охирида қисқа хулосалар чиқариш; зарурат туғилганда тингловчилар, суҳбатдошлар б-н одоб доирасида, вазминлик асосида баҳслашиш, мунозара юритиш каби хус-ятларни ўзида мужассам этмоғи лозим. Н.м. нотикнинг олдига ҳам муайян талаблар қўяди: нотик нутқ сўзлашга ўз ёши, иши, лавозими, мавқеи кибиларни ҳисобга олган ҳолда, камтарона кийиниб чиқиши; нутқни бошлашдан олдин тингловчилар б-н самимий саломлашиши; нутқ мавзуига оид саволларга лўнда, аниқ-равшан, қисқа жавоб бериши, билмаганларига узр сўраши; нутқ мавзуига доир бўлмаган саволларга жавоб бермаслиги; тингловчилар нафсониятига тегмаслиги, тур-

ли ноўрин хатти-ҳаракатларга йўл қўймаслиги лозим. Юксак Н.м. кишининг умумий мад-ти, фикрлаш мад-ти, тилга нисбатан онгли меҳр-муҳаббатини намоён қилади. Н.м. наз-ясининг асосий т.си тил меъёридир. Н.м.нинг асосий вази-фаси ижт-й тил амалиётига фаол таъсир кўрсатиш мақсадида объектив тил меъёрларини уларнинг барқарорлашган шаклларида, зиддиятларида, тамойиллари ва б.да ўрганишдир. Замонавий Н.м. наз-й ва амалий фан бўлиб, у тил амалиётига таъсир этиш мақсадида адабий тил тарихи, грамматика, услубшунослик ва тилшунослик бўлимларининг ютуқлари ҳамда хулосаларини умумлаштиради. Н.м. наз-ясида адабий тил миллий тилнинг олий шакли сифатида эътироф этилади ва ўзининг энг яхши намуналари б-н халқнинг мад-т соҳасидаги ютуқлари ва анъаналарини мустаҳкамлайди ҳамда бойитади. Н.м. ижт-й ҳодиса бўлиб, у жам-т, фан-техника, мад-й ва адабий ҳаёт ривожига б-н узвий боғлиқ ҳолда тараққий этади. Жам-т аъзоларининг мад-й савияси ортган сари нутқи ҳам жилоланиб, сайқаллашиб, Н.м. қоидалари ва меъёрларига мувофиқ ҳолда такомиллашиб боради. Н.м.нинг шаклланиши ва рив-шида адабиёт, санъат, радио, ТВ ва даврий матбуотнинг алоҳида ўрни бор. Айниқса, адабий тилни меъёрлаштириш ва Н.м. наз-ясини ривожлантиришда лексикография, хус-н, изоҳли, имло, талаффуз, ўқув ва б. махсус луғатлар муҳим аҳамиятга эга. XV а.даёқ ўзб. адабий тилининг Н.м. ва унинг ўзига хос меъёрлари бўлган. Алишер Навоий ҳаётий ва ижодий фаолияти б-н ўз даври Н.м.га, нутқ одобига улкан ҳисса қўшган бўлса, кейинчалик Бобур, Гулханий, Нодира, Огаҳий, Фурқат, Муқимий каби шоирларнинг асарлари тилида ҳам ўша давр Н.м. ўз ифодасини топган. «Яхши сўз — жон озиғи», «Бугдой нонинг бўлмаса ҳам бугдой

сўзинг бўлсин», «Ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир», «Олдига келганни емак — хайвоннинг иши, оғзига келганни демак — нодоннинг иши» каби мақол ва ҳикматли сўзларнинг пайдо бўлиши ҳам ўзб. халқида Н.м. га азалдан эътибор кучли бўлганидан дарак беради.

НУТҚ ОДОБИ — нутқий мулоқот қоидалари, тамойиллари ва шакллариининг йиғиндиси, муомала мад-ти синоними, ижт-й фаолият соҳалари б-н боғлиқ мад-й меъёрлар мажмуи. Н.о. қатор талабларга жавоб бериши керак. Ижобий натижага йўналганлик, низо ва баҳсли ҳолатларни ечишга интилиш, келишиш, битимга эришишга ҳаракат қилиш Н.о.нинг ижобий услубидир. Н.о.га риоя қилмаслик салбий жихат бўлиб, бундай мулоқот низога, тарафкашликка, шахслараро зиддиятга олиб келиши мумкин. Ишга алоқадор мулоқотда объектив мезонлар асосида масалани баҳолаш, вазиятни холис экспертиза қилиш, хулосани аниқ ифодалаш, тенглик, муросасозлик тамойилларидан келиб чиқиш, ўз шахсий фикрига қарши

томоннинг ҳуқуқини тан олиш муҳим аҳамият касб этади. Ш-дек, бу жараён холислик, суҳбатдошига ҳурмат б-н мун-тда бўлиш, мурожаат қилишда, мулоҳаза юритиш ва фикрни ифодалашда мулоқотнинг умуммад-й меъёрларидан фойдаланишни тақозо этади. Н.о.да суҳбат, музокара, мулоқотнинг муайян технологияси (йўриғи) мавжуд. У танишиш, мурожаат қилиш, саломлашиш, хайрлашишнинг муайян шакли б-н боғлиқ. Н.о.нинг мад-й меъёрлари миннатдорчилик, тилак билдириш, кечирим сўраш, илтимос қилиш, таклиф қилиш, маслаҳат беришнинг тартибланган бўлишини назарда тутди. Ишга алоқадор суҳбатнинг мазмуни, аниқ амалий масалаларни муҳокама қилишдан ташқари, юпатиш, ҳамдардлик билдириш, ш-дек, мулозамат, қўллаб-қувватлаш, қўшилмаслик усуллариини ҳам одоб доирасида ифода этиш ва баён қилиш муҳим ўрин тутди. Ёш авлодда Н.о.ни тарбиялаш бугунги кундаги маън-й-маър-й, таълим-тарбия соҳасидаги долзарб вазифалардан биридир.

ОБРЎ — маън-й т., инсоннинг маън-й сифатлари, меҳнат фаолияти, насл-насаби, билими ёки касбий маҳоратига ўзгалар томонидан берилган юксак баҳо. Бошқача айтганда, О. инсоннинг руҳий-психологик, интеллектуал ва амалий хатти-ҳаракатларининг кўпчилик томонидан эътироф этилиши. О. маъ-ятга бевосита тааллуқли бў-

лишига қарамай, унинг пасайиши ёки ошиши кўп омиллар б-н белгиланади. Эзгу мақсадларни кўзлаб амалга оширилган ишлар инсон О.сининг ўсишига, бузғунчи, ёвуз мақсадлар эса унинг О.си пасайишига замин ҳозирлайди. Катта-кичиклигига кўра, О. ўзига хос даражаларга бўлинади ва унинг шаклланиши шахснинг ўз ол-

дига қўйган мақсадларига бориб тақалади. Шахс мақсадлари ва амалга оширадиган ишлари гуруҳ б-н боғлиқ бўлса, олинадиган О. ҳам шу гуруҳ даражасида, жам-тга тегишли бўлса жам-т, давлатга тегишли бўлса давлат, тамаддунга тегишли бўлса тамаддун даражасида бўлиши мумкин. Ш-дек, О. алоҳида ёки бир неча соҳаларга тегишли бўлиши ҳам мумкин. Мас., тиббиётда орттирилган О., асосан, шу ва шунга яқин соҳа вакиллари ўртасида намоён бўлади. Мас., Нобель мукофотини олганлар орасида қўплаб соҳа вакиллари бор. Лекин уларни ҳамма ҳам билмайди, улар маълум соҳа мутахассислари ўртасидагина юксак О.га эга. Бироқ, айрим машхур шахслар мунайн соҳада жаҳон илм-фани ва мад-тига қўшган улкан ҳиссаси туфайли бутун инсониятнинг О.-этиборига сазовор бўлади, уларни барча яхши билади ва ҳурмат қилади. Мас., Мирзо Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги кашфиётлари, Алишер Навоийнинг адабиёт, хус-н, шеърятдаги ижоди уларнинг жаҳон миқёсида улкан О. қозонишига сабаб бўлди. Бундан ташқари, О. гуруҳ, жам-т, давлат, минтақа, шаҳар даражасида ҳам намоён бўлиши мумкин. Мас., тарихда Бухоро «Кувват-ул дин вал ислом», Самарқанд «Сайқали руйи замин», Шаҳрисабз «Куббат-ул илм вал адаб» дея эъзозланган бўлса, Хоразм меъморчилик ва санъат, Тошкент қуролсозлик, Фарғона деҳқончилик мад-ти б-н О. қозонган. Ў.О. эса мад-тлар туташган минтақа сифатида маълум ва машхур бўлган. О. «ном қозонди», «оти чиқди», «довруғ таратди», «хурмат-этибор топди», «шон-шарафга эришди», «тилларда дoston бўлди» каби атамалар орқали ҳам ифодаланади. О. — инсон хизмати тан олинганини ифодаловчи ўзига хос мезон. Хоз. Фарбда, одатда, зоҳирий О. кўрсаткичлари сифатида шахснинг моддий фаровонлиги,

турар-жойи, автомобиль маркаси, матбуотда тилга олинаши, оилавий шифокори ва руҳшуносининг мавжудлиги, касбий муваффақияти ва б.га эғалиги этиборга олинади. Шарқда эса бундан фарқли ўларок, шахснинг эл-юрт олдидаги хизмати, маън-й ютуқлари ёки халқи орасида топган этибори, одамларга кўрсатадиган тарбиявий таъсири кабилар О.нинг асоси бўлиб хизмат қилади.

ОБЪЕКТИВИЗМ — ташқи оламдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларни фал-й таҳлил қилиш, билиш жараёнида субъект хоҳиши ва иродасига боғлиқ бўлмаган тарзда баён этиш. О. ташқи олам нарса ва ҳодисалари қандай бўлса, шундай баён қилишни англатади. Фанда холисликни ёқлаб чиқувчи қарашлар билиш жараёнининг мураккаблигидан келиб чиқадиган, ҳар қандай чекланиш ёки бир ёқламаликни инкор этишга қаратилган. Айниқса, ижт-й воқеликни билишнинг ўзига хослиги бу масалани фал-й муаммо даражасига кўтарди. Ижт-й воқеликни билишда субъектнинг ижт-й-иқт-й манфаатлар б-н боғланиб қолиши билишнинг объективлигига путур етказди. Марксча дунёқарашда О. даражасини синфий манфаатларга мослик даражаси б-н айниёлаштириб, бу масалага ҳам синфий ёндашиш талаб этилган эди. Ижт-й воқеликни билишда объективлик масаласини неопозитивизм намояндалари, хус-н, Б.Рассель умуминсоний манфаатларга мос келиш даражаси б-н ўлчаб, уни мезон қилиб олди. Бундай қарашлар ХХ а.нинг ўрталарида ижт-й воқеликка янгича ёндашиш кераклигини ижт-й заруратга айлангирди ва «янгича фал-й тафаккур» ҳамда «янгича сиёсий тафаккур» услубининг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди. Табиий ва ижт-й воқеликни билиш жараёнида субъектнинг билим, қобилият ва имкониятлари, хоҳиш-иродаси

ҳамда у ҳимоя қилинаётган муайян ижт-й қатлам ва гуруҳлар манфаатлари бевосита намоён бўлади. Уларсиз билиш жараёни амалга ошмайди. Объективлик даражаси тадқиқотчи субъектнинг воқеликни акс эттириш жараёнида кимлар номидан қатнашиши ҳамда у ҳимоя қилаётган манфаатлар доирасининг қўламига қараб белгиланади.

ОГОҲЛИК — инсон ва миллат манфаатларининг асраб-авайланиши, жам-тдаги ижт-й-сиёсий қоидаларга риоя қилиниши, мам-тдаги тинчлик ва барқарорликни таъминлашда ҳушёрликни англа-тадиган т.. Жам-тда мавжуд ижт-й-сиёсий барқарорликнинг таъминланиши ва асралиши бевосита инсон онги, тафаккури б-н чамбарчас боғлиқ. Ҳар бир шахс халқ, жам-т, ўз жамоаси, оиласи олдидаги бурч ва масъулияти ҳамда моддий-маън-й неъматларга эгалик ҳуқуқи мавжудлигини англаб, идрок этиши унда О. туйғусини шакллантиради. О. жам-т ҳар бир аъзосидан унинг тинч ва осойишта ҳаётдан ҳар томонлама манфаатдорлик туйғуси шаклланишида намоён бўлади. Ушбу манфаатдорликни англаган инсон жам-тда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга бефарқ қараб тура олмайди, лоқайдлик қандай оқибатларга олиб келишини тушунади. О. лоқайдликнинг аксидир. Мазкур т.лар мазмун-моҳиятига қўра, муҳим аҳамият касб этади. О. тинчлик ва осойишталик, барқарорликни таъминлашнинг шарти сифатида намоён бўлса, лоқайдлик эса жам-т таназулига замин яратади. Кенг қамровли сиёсий-ижт-й ислоҳотларни бошдан кечираётган, сиёсий барқарорликни таъминлаш йўлида фаолият юритаётган мам-тларда О.ка амал қилиш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Чунки лоқайдлик туфайли бой берилган О. давлат, жам-т ва миллат учун қимматга тушиши мумкин. О. туйғуси миллий ўзликни

чуқур англаш ва уни эъзозлашга интилишдир. Маълумки, ҳар бир халқ, миллат ўзига хос руҳий ва маън-й феъл-атворга эга. Ш.у. ҳам турли минтақаларда яшаётган халқларнинг яшаш тарзи, қадрият ва урф-о.лари ўзаро фарқланган. Жумладан, ўзб.лар, умуман, Шарқ халқларида О. ҳам ор-номус, шарм-ҳаё т.лари каби ҳаётнинг барча жабҳаларида муҳим аҳамият касб этиб келган. Жам-тдаги мавжуд қонунларга бўйсуниб яшашни турмуш тарзига айлантирган, ўз хатти-ҳаракатини маълум қонун-қоидаларга таянган ҳолда амалга оширадиган, юксак ақл-идрок, одоб-ахлоқ ҳамда О.ни ҳаётнинг ҳар бир дақиқасида намоён қиладиган халқ равнақ топади, жам-т маъ-яти юксалади, фуқароларнинг эркин ва фаровон ҳаёти таъминланади. Шу маънода, ҳоз. таҳликали дунёда «Огоҳ бўлинг, одамлар!» деган даъватлар кишиларни теварак атрофга очик кўз б-н қарашга, ҳамиша огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшашга чорлайди. Бугунги кунда О. бебаҳо қадриятларимиз, мустақиллигимиз, тинчлигимиз, ижт-й барқарорлик, тадрижий тар-ёт, жам-тда миллатлар ва фуқаролар хавфсизлиги учун хизмат қилмоқда.

ОДАМГАРЧИЛИК — юксак маън-й фазилатлардан бири бўлиб, беғараз ёрдам кўрсатиш, беминнат хизмат қилиш, инсоний бурчни адо этиш б-н боғлиқ хус-ятни ифодаладиган т.. Ш-дек, О. ўзаро мун-тларда меҳр-оқибат, шафқат, инсонпарварлик тамойилларининг намоён бўлишини англа-тадиган ахлоқий сифат ҳамдир. О. қадимий маън-й қадриятлардан бири, у азалдан ўзаро меҳр-шафқат, беғараз ёрдам, хайрия ишлари, саховат каби туйғуларда ёрқин намоён бўлиб келган. Бироқ О. жам-т ва давлат манфаатларига зид, ноқонуний хатти-ҳаракатларга олиб келмаслиги керак. О. шахслар хатти-ҳаракатида, турмуш тарзи-

да, кундалик воқеа-ҳодисалар асносида кўринадиган фазилатлар — хайрихоҳлик, хурмат-эҳтиром, ҳамдардлик, ишонч билдириш, олижаноблик ва саховат кўрсатиш, ҳиммат, ўзгалар учун ҳаловатдан кеча олиш каби хус-ятларнинг мужассам ҳолатда намоён бўлишидан ташкил топади. Кишиларда О. хус-яти аста-секин, босқичма-босқич шаклланади. Одамийликни, О.ни ҳар қандай шахс, ҳар бир одам ўз хатти-ҳаракати, қилаётган иши, бажараётган вазифаси орқали ҳар кун, ҳар дақиқа намоён этиши мумкин. Бундай ибратомуз хатти-ҳаракатлар, ижт-й мун-тлар О. деб аталмиш улўғ туйғуга уланади ва Ватан, эл-юрт, халқ манфаати, башариятнинг эзгулиги йўлида қилинаётган олижаноб ҳамда беминнат хизматлар қаторидан жой олади. Ш.у. ҳазрат Алишер Навоий бобомиз: «Одамий эрсанг, демагил одами, Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами», деб О. туйғусининг кадр-қимматини юксак эҳтирос б-н куйлаган. О. фазилати жаҳолат, бағритошлик, шафқатсизлик, лоқайдлик каби иллатларга зид т. сифатида талқин қилинади. Инсонийлик қиёфасини йўқотган, ножўя юриш-туриши, ахлоқсизлиги туфайли назардан қолган кимсалар ш.у. «одамгарчиликдан чиқди» деб баҳоланади, уятга қолади.

ОДАТ — маън-й ҳаёт ҳодисаси, инсонга хос хус-ят, кишилар фаолияти ва хулқ-атворини ижт-й тартибга солишнинг тарихан қарор топган шакли. Кўпинча жам-тдаги ижт-й ҳаётда ўхшаш вазиятларнинг такрорланиши О.лар шакли, хулқ-атвор стереотипларининг (бир қолипдаги меъёрлар) юзага чиқишига олиб келади. Булар О. тарзида кейинги авлодга мерос бўлиб ўтади. Жам-тнинг саноатлашувига қадар О. индивиднинг ижт-йлашув вазитаси бўлган. О. технологик, ижт-й ва мад-й тажрибанинг авлоддан-авлодга ўтишида муҳим

аҳамият касб этади. О. ижт-й назорат, гуруҳий жипсликнинг муайян шаклини мустаҳкамлайди, диний, этник ва умумий барқарорликни таъминлайди. Технологик ва ишлаб чиқариш малакалари (тегишли йўриқномада қайд этилмаганлари), ижт-й-сиёсий фаолият шакллари, оила-никоҳ, турмуш тарзи, одамларнинг ўзаро мун-тлари, диний удум, маросимлар ҳам О. ҳисобланади. Жам-т рив-ши жараёнида янгича О.лар шаклланиб, айрим эски О.ларни четга суриши ёки уларга зид тарзда мавжуд бўлиши мумкин. Ҳоз. шароитда О.нинг таъсир доираси торайган, чунки ижт-й мун-тларни тартибга солиш омиллари сифатида ижт-й ин-тлар (давлат, ҳуқуқ, фан, ОАВ, таълим ва ҳ.к.) асосий ўрин эгалламоқда. О. эса ахлоқ, турмуш, фуқаровий удумлар, этник мад-т соҳасида муҳим аҳамият касб этиб келмоқда. Психологияда О. индивид учун ўрганиш бўлиб қолган ва муайян вазиятда бажариш эҳтиёжига айланган хатти-ҳаракатдир. О. стихияли тарзда шаклланиши, муайян тарбия маҳсули, феъл-атворнинг барқарор хус-ятига айланиши мумкин. О.нинг физиологик асоси динамик стереотип, яъни бош мия катта ярим шари пўстлоғидаги асаб тизимидир. О. фаолиятнинг турли соҳаларида (меҳнат, ўқув, спорт ва б.) вужудга келиб, инсон хатти-ҳаракатининг барча томонларини (ахлоқ, билиш жараёни, мад-й-маиший турмуш ва б.)ни қамраб олади. О. фойдали (мас., эрталабки бадан тарбия) ва зарарли (мас., чекиш) бўлиши мумкин. Фойдали О.лар шахс ижобий хислатларининг шаклланишига хизмат қилади. Мас., меҳнат қилиш О.и меҳнатсеварликни ривожлантиради. Аксинча, зарарли О.лар салбий хус-ятларни, мас., вақтни беҳуда ўтказиш О.и дангасаликни, иш-ни охирига етказмаслик О.и иродасизликни келтириб чиқаради. О.

тусини олган хатти-ҳаракатлар кишига мустаҳкам сингиб, табиатининг фазилати ёки иллатига айланади. Ёшлиқдан ижобий О.ларни таркиб топтириб, салбий О.ларга қарши курашиш таълим-тарбиянинг муҳим вазифасидир.

ОДДИЙЛИК (араб. одатдагидек, одатга айланганлик; кундалик, меъёрийлик; соддалик) — 1) одатийлик, ҳар куни рўй берадиган, ўрганиш бўлиб қолганлик; 2) осонлик, унча мураккаб бўлмаганлик; жўнлик; 3) кўп қаторидан, бошқалардан алоҳида ажралиб турмаслик; 4) камтарлик, камсуқумлик белгиси. Халқимиз О.ни ҳаммаша қадрлаб келган. У жам-тнинг барча табақа вакилларига хос хус-ят. Кишининг О.ига қараб, унга баҳо берилган. Баъзан О.ни тўпорилик б-н аралаштириб юбориш ҳоллари учрайди. Тўпорилик ҳам О. каби баъзан ижобий хус-ят касб этади, лекин у айрим ҳолларда гўллик деб ҳам тушунилади. О. кишининг энг яхши хус-яти сифатида улуғланади. Баъзан О. «ҳамият» т.си б-н муштарак ибора сифатида талқин этилади. Оддий одамда ҳамият бутун бўлиши табиий. Ҳамият — ўзининг ва ўзига қарашли кишиларнинг ор-номусини бошқаларнинг тажовузидан ҳимоя қилишга бўлган интилиш, ор-номусни пок сақлаш туйғуси. Бундай интилиш ва туйғуға эга бўлган киши ҳамиятли, оддий одам дейилади. Улар нопокликка бефарқ қараб туролмайди. Аждодларимиз ҳам О.ни юксак хус-ят сифатида улуғлашганлар. Улар бошқалардан ажралиб турмаслик мақсадида оддий турмуш тарзини танлашган. Айниқса, суфийлар ва суфий шоирлар О.ни маъқул кўришган. Ш.у. халқимиз орасида «Буюклик — О.дадир» деган ҳикматли сўз пайдо бўлгани бежиз эмас. О. камтарлик ибораси б-н ҳам ўзаро муштарак. Камтар одам ўзининг оддий юриш-туриши, муомаласи, кийиниши, ўзини

тутиши б-н бирга, бошқаларни ҳам О.га чорлайди.

ОДОБ (араб. «адаб» сўзининг кўплиги) — жам-тда эътироф этилган хулқ меъёри. У шахс маън-й ҳаётининг ташқи жиҳатини ифодалаб, ўзаро мун-тда, оила, меҳнат жамоасида намоён бўлади. О. асосини ахлоқий тамойиллар, меъёрлар, тарбияланганлик даражаси ва эстетик идеал талаблари ташкил этади. О. кишининг жамоада ўзини тутиши, одамлар б-н муомала қилиши, турмуш тарзи, бўш вақтини ташкил этиши, ички ва ташқи олами қандай бўлиши лозимлигига оид қоидаларни (мас., ор-номус, шарм-ҳаё, иффат, камтарлик, хушмуомалалик,) ўз ичига олади. Инсоннинг диний эътиқоди унинг О.ли бўлиб камол топишида муҳим ўрин тутаяди. О., биринчи навбатда, оила муҳитида, қолаверса, таълим-тарбия, ижт-й-фойдали меҳнат, амалий тажриба жараёнида шаклланади. О. — инсонни маън-й камолотга етказувчи жараён, у болалиқдан шаклланади. Ёши улғайган сайин инсоннинг О. даражаси кенгайиб боради. У киши фаолиятини, маън-й етуклиги, маъ-ятини белгилайдиган мезон. О. «тарбияли» маъносини ҳам англатади. У таълим-тарбия маҳсулати, ақл суянчиғи, барча фазилатлар ибтидоси ҳисобланади. Доно халқимизда «Адаб бозорда сотилмас», «О. ақлли киши учун улуғлик ва фазилатдир», «О.и йўқнинг ақли йўқ», «О.сиз ақл, ақлсиз О. йўқ», «О.нинг миллати йўқ», «О.лига имон ҳамроҳ» каби нақлларнинг кенг тарқалиши бежиз эмас. Шундай экан, ақл ва О. бир-бирига боғлиқ, муштарак т.лардир. Инсонда ҳар иккови мавжуд бўлсагина, у камол топади. «Ҳикматнома»да «Адаб икки хилдир: ҳикмат адаби ва хизмат адаби. Ҳикмат адаби поклик ва тўғри йўлга етаклайди, хизмат адаби эса бадавлатлик ва обрўга еткази», дейилади. Эн-

диликда ота-боболаримизнинг О.-ахлоқ ҳақидаги ўғитлари, нақл ва ривоятлари ёшлар қалбига маън-й қадриятларни сингдиришга хизмат қилмоқда. Айниқса, О.лилик ва ахлоқийлик, эзгулик, инсонийлик каби маън-й қадриятлар шахс камолотида дастуруламал вазифасини ўтайди. Ота-онанинг яхши О.и фарзандларга ижобий таъсир қилади. Уларда ватанпарварлик, фидокорлик, садоқат, мардлик, жасурлик, чидамлилик, вазминлик, кадр-қиммат, ташаббускорлик каби хислатларни шакллантиради. О.ли бўлиш эл ўртасида О. сақлаш, насихатларга амал қилиш, инсоф, имонли бўлишнинг асосий омилдир. О. илм эгаллаш, бадий, ахлоқий, шеърый асарларни мутолаа қилиш асосида шаклланади. О.ли киши яхши амалларни одат қилади, кўни-кўшни, дўст-биродарлар, ота-оналар ҳурматини жойига қўяди, соф виждонли бўлади. Демак, тилини О. б-н қуроллантирган, кўлини тўғрилиқка одатлантирган кишигина камолотга етиши мумкин.

ОЗОДЛИК — инсониятнинг азалдан эркин, ҳур ва мустақил яшаш орзу-умидлари, армон ва изтиробларини ўзида мужассам этадиган т. Дарҳақиқат, инсон табиатининг гултожи сифатида ҳамиша О. ва ҳурриятга интилиб яшайди. У доимо ўзини эркин ҳис қилишга, таҳликасиз турмуш кечиришга эҳтиёж сезади. Ш.у. ҳам инсоният тарихининг турли даврларида жаҳоннинг барча минтақаларида О. учун курашнинг шаклан турлича, моҳиятан ўхшаш бўлган ҳурриятга интилиш ҳодисалари мавжуд бўлган. Мустақиллик тенглик сари қўйилган биринчи қадамдир. Чунки, тенглик бўлмаган жойда кимдир кимгадир тобе бўлади. Мутелик бор жойда ҳукмронлик, ўзгалар ҳисобига яшаш каби иллатлар пайдо бўлади. Натижада биз сўнгги бир ярим а. мобайнида бо-

шимиздан ўтказган мустамлакачилик дунёга келади. Жам-т ҳаётида шундай ҳодисалар юз бериши мумкинки, улар аста-секинлик б-н кундалик турмуш мавжларидан қудратли тўлқинларга, майин шабадалардан бўронлару шиддатли довулларга айланади. Бир юз ўттиз йиллик мустамлакачилик даврида ўзлигини йўқотиб, ўтмишини унутта бошлаган халқимиз руҳиятида бора-бора кучли пўртана рўй берди. Маъ-ятнинг беқийёс мўъжизаси шундаки, у макон этган ҳар қандай юрак фақат эзгуликка интилиб яшайди. Мустақилликнинг маън-й қадрияти, тарихий қиймати айнан шу мезон б-н ўлчанса, унинг қадри янада ошади. Унинг халқимиз ҳаётида тутган ўрни яна ҳам қимматлироқ бўлади. Зотан, истиқлол даврида одамлар т.си, тафаккури тубдан ўзгарди. «Юрт», «Ватан», «Миллат», «Мустақиллик» т.лари тобора улкан мазмун касб этди. XX а. интиҳосида дунёнинг қарийб учдан бир қисмида мисли кўрилмаган ҳодисалар содир бўлди. Социализм деб аталган тоталитар тузум, коммунистик мафкура таназулга учради. Жаҳонга, Ер юзига ҳокими мутлақликни даъво этган собиқ иттифоқ жам-т сифатида ҳам, давлат сифатида ҳам қулади. Унинг таркибига кирган иттифоқдош республикалар том маънодаги О. мақомига эришди. О. гоёсининг қудрати шундаки, у одамларнинг ўзаро мун-тлари, мам-тлар ва давлатлараро мун-тларни меъёр-мезонга солади, турли камситишлар ёки ортиқча таъзим-тавозега чек қўяди. О. ўзаро ҳурмат, бир-бирини тан олиш, бир-бирини кадрлаш асосида мам-т фуқароларининг ўзаро мун-тида ҳам, жаҳон давлатлари ўртасидаги алоқаларда ҳам ана шу умуминсоний қадриятларга таяниш, умумий мезонлар асосида яшаш демакдир. О. — жам-тдан ажралмаган ҳолда дунё муаммолари ва ўз тақдири б-н боғлиқ бўлган истиқбол ҳақида ўйлаш. О. — эр-

кин дунёқараш, эркин тафаккур-га суяниб яшаш салоҳияти. Озод яшашга, мустақил фикрлашга, ўз тақдирини белгилашга, ўз ҳаётини ўзи изга солишга қодир одам зиддиятларни осонлик б-н енгади, бу дунёнинг шиддатли муаммолар бўҳрони қаршисида довдираб қолмайди. Ана шу оддий ҳаётий ҳақиқатни давлат мустақиллигига ҳам қиёслаш мумкин. О. мустамлакачиликнинг ҳар қандай шаклини, у тақозо этадиган тўсиқ ва зўравонликларни инкор этади. Айни пайтда О. жаҳон тар-ётининг илғор тажрибалари асосида ўз равақининг ўзига хос тамойилларини ишлаб чиқиш б-н бирга, ягона замин, ягона макон тақдирини белгилашда ўзаро ҳамкорликнинг янги, сифат жиҳатидан юқори бўлган, умуминсоний манфаатларга мос келадиган андозаси асосида яшаш демакдир. О. ғояси — мазлумларни ўз эрки учун курашга чорлайдиган, қуллик ва қарамликнинг ҳар қандай кўринишини инкор этадиган умуминсоний ғоя. Бу ғоя инсоният тарихининг азалий йўлдоши, ўтмишдан ҳозирга қадар ўз аҳамиятини сақлаб келадиган эзгу қадриятни ифодалайди. Унинг мазмун-моҳиятини бир неча йўналишда талқин ва таҳлил қилиш мумкин. У ижт-й маънода — жам-т ҳаётининг қандайлиги ва қай тарзда ташкил этилганини, сиёсий маънода — мустақил ва эмин-эркин яшашни, иқт-й маънода — мулк ва моддий бойликларга барчанинг тенг эга бўлиш имкониятини, маън-й маънода — инсон ва жам-тнинг турли тазйиқлардан ҳолислиги, фикр, эътиқод ва сўз эркинлигини англатади. О. ғояси инсоният тарихида ўчмас ном қолдирган кўпгина алломалар, мутафаккирлар ҳаёти ва ижодининг мазмунини ташкил этади. Алишер Навоийнинг қуйидаги рубоийси бу ғоянинг асл моҳиятини ақс эттиради: «Ғурбатда ғариб шодумон бўлмас эмиш, Эл анга шафику

меҳрибон бўлмас эмиш. // Олтин қафас ичра гар қизил гул битса, Булбулга тикандек ошиён бўлмас эмиш». О. ғоясини умуминсоний, миллий ва шахсий н.назарлардан ҳам талқин қилиш мумкин. Умуминсоний жиҳатдан, бу ғоя бутун Ер юзида тар-ёт ва эркинлик учун курашаётган кишиларнинг музаффар байроғи, демократик жам-т ва давлатлар ҳаётининг устувор тамойилларидан бирини ифодалайди. Миллий жиҳатдан, у ҳар бир миллат ва халқнинг ўз мустақил тар-ёт йўли, ўз тақдирини ўзи белгилай олиши, миллий давлатчилигига эга бўлишини англатади. Шахсий даражада О. — инсон ҳақ-ҳуқуқларининг рўёбга чиқиши, унинг ижт-й-маън-й жиҳатдан эркинлигини билдиради. Бу ғоя миллий истиқлол мафкурасининг асосий т.ларидан бири «Озод ва обод Ватан» иборасида ўз ифодасини топган.

ОИЛА — эр-хотинлик иттифоқига, қариндошлик алоқаларига, умумий хўжалик юритадиган эр ва хотин, ота-она ва болалар, ака-ука ва опа-сингиллар, бобо-бувилар ва б. қариндошлар ўртасидаги мун-тларга асосланадиган кичик ижт-й гуруҳ, жам-тнинг асоси, давлат қудратининг манбаи. О.нинг ҳаёти моддий (биологик, хўжалик) ва маън-й (ахлоқий, ҳуқуқий, психологик) жараёнлар б-н характерланади. О.нинг маън-й олами серқирра ҳодиса бўлиб, наинки О.нинг жам-тдаги сиёсий-ижт-й мавқеини, балки тарихий тар-ётга хос хус-ятлари, ш-дек, иқт-й имкониятлари, демографик ва этнографик, этнопедagogик ва этнопсихологик анъаналарни ҳам қамраб олади. О.нинг инсон маън-й камолотида тутган ўрни ҳам беқиёсдир. Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли анъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, орномус, шарму ҳаё, меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсо-

ний фазилатлар, энг аввало, оилада шаклланади. О. — тарихий категория. Унинг шакл ва функциялари мавжуд ижт-й мун-тлар характери, ш-дек, жам-тнинг мад-й тар-ёти даражасига боғлиқ. Айни вақтда, О. жам-т ҳаётига ҳам кучли таъсир этиб, қатор функцияларни (бола туғиш, уй-рўзгорда меҳнат қилиш, хўжалик юритиш, ўз аъзоларининг жисмоний эҳтиёжларини қондириш, ёш авлодни тарбиялаш, маън-й ва ахлоқий-эстетик камолотига таъсир кўрсатиш) бажаради. Тадқиқотчилар энг қад. даврда тартибсиз жинсий мун-тлар ҳукм сурган, О. ҳали шаклланмаган, бу алоқалар ўрнини гуруҳий никоҳ эгаллаган, кўп жуфтли О. пайдо бўлган, деб ҳисоблайди. Моногамиянинг (бир никоҳли оила) қарор топиши б-н аёллар эркалар томонидан назоратга олиниб, патриархал давр бошланган. Аёл аста-секин ўз эри — хўжайинининг мулкига, қулига айланган. Бойлик орттириш ва уни қонуний ворисларга бериш О.нинг асосий мақсади бўлиб қолган. М.О.да кенг тарқалган қадимий зардуштийликда О. ва никоҳ масаласига муҳим аҳамият берилган. О. ва никоҳ Яратувчининг талабига мос келгани боис уни бузиш тақиқланган. Агар О.да эр ёки хотин ахлоқсизлик, яъни бузуқчилик содир этса, ундай кишилар жазоланган. Шу орқали О. мустаҳкамлиги учун курашилган. Шарқда О. қадимдан муқаддас ватан ҳисобланган. Унинг мустаҳкамлиги дарз кетишига йўл қўйилмаган. Мас., «Авесто»да наслнинг поклиги, тозаллигига ҳам алоҳида эътибор берилган, қариндош-уруғ, ака-уканинг қуда-анда бўлиши қораланган. ЎзР мустақилликка эришгач, О.га бўлган эътибор янада ошди. О. жам-т, давлатнинг энг муҳим ҳужайраси, зарраси, бўғини. О. уч жиҳатни: никоҳни, О.вий мулк ва анжомлар ҳамда улар ҳақидаги ғамхўрликни ҳамда болалар тарби-

ясини ўз ичига олади. Қонунга бинноан, никоҳ тузиш шартларида энг муҳими — никоҳга кирувчиларнинг ўзаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганлиги ҳисобланади. О. поклик ва софлик, икки томонлама муҳаббат, садоқат ва вафодорликка асосланиши керак. О. мустаҳкам, тинч, фаровон, соғлом бўлсагина, жам-тда барқарорлик вужудга келади. Унинг мустаҳкамлиги О.даги тинчлик-хотиржамлик, бир-бирига бўлган самимий мун-т, О. аъзоларининг ахлоқий тарбиясига боғлиқ. Маълумки, хулқ-одоб инсон маън-й қиёфасини ифода этади. О. хулқ-одоб қадриятларини шакллантиришдаги асосий мезон бўлиб, бу жараёнда О., мактаб, маҳалла ва жамоатчилик ташкилотлари фаолиятларининг уйғунликда иш олиб боришлари мақсадга мувофиқдир. О. инсоният узлуксизлиги ҳамда қадриятлар, урф-о. ва анъаналарни, қолаверса, бутун бир халқ мад-й, маън-й меросини авлоддан-авлодга ўтишини таъминловчи омилдир. Айнан О.да инсонларга хос маън-й, ахлоқий қадриятлар: ўзаро ҳурмат, иззат, ишонч, мулозамат, муҳаббат, ҳамкорлик, ҳамдардлик туйғулари яққол намоён бўлади. О.даги энг асосий мезон — икки томоннинг бир-бирини тушуниб, қўллаб-қувватлаши, оғир ва қувончли дамларда бир-бирига ҳамдард-ҳамнафас бўлишини таъминловчи ҳаракат уйғунлигидир. О.нинг муқаддас бурчи ва вазифаси нафақат фарзандни дунёга келтириш, балки уларни юксак маъ-ятли ва маърифатли қилиб тарбиялаш, жам-тда ўз ўрнини мустақил топишига шарт-шароит яратиб беришдан иборатдир. Фарзанд тарбиясида О.даги маън-й муҳитнинг тўғри йўлга қўйилиши, ота-онанинг ибрати ва масъулияти ҳар қачонгидан муҳимдир. О. мун-тлари, асосан, ота-она ва фарзандлар ўртасида кечгани боис ота О.нинг сарбони ҳисобланади. Турли муаммоларни ҳал қилишда ота-

нинг фикри ҳамда маслаҳати муҳим аҳамият касб этади. Бироқ, фарзанд тарбиясида матонатли, фидойи, сабр-тоқатли, баъзан қаттиққўл, тежамкор отанинг ҳам, меҳридарё, бағрикенг юмшоққўнгил онанинг ҳам ўз ўрни бор. О.даги соғлом муҳит, ота-она тарбияси орқали нафақат жам-тнинг бугунги кунни, балки унинг истиқболи, авлодлар ворисийлиги ҳам белгиланади. Оила соғлом экан — жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан — мамлакат барқарордир.

ОИЛА АХЛОҚИ — оила мад-ти ва маъ-ятини ифода этувчи ибора. О.а. миллий ахлоқий қадриятларнинг муҳим жиҳатларидан бири. Халқимиз жуда қадим замонлардан оилани муқаддас ҳисоблаб келган. Оилавий мун-тларга асос бўлган одоб-ахлоқ меъёрлари диний меъёрлардан аввал шаклланган. О.а. ҳозир мавжуд бўлган ахлоқ меъёрларининг энг қадимийси ва энг муҳими. О.а. фақат эр ва хотин ўртасидаги мун-тни ифодалаб қолмай, балки фарзандларнинг етук инсон сифатида шаклланишининг дастлабки ва асосий мезонидир. Бинобарин, маън-й бой, ахлоқан пок ва жисмонан соғлом фарзандларни тарбиялаб вояга етказиш дастлаб оилада амалга оширилади. Инсонга бир умр ҳамроҳ бўладиган инсоний фазилатлар — эзгулик, яхшилик, яратувчанлик, фидойилик, садоқат, мардлик оиладан бошланади. Ўзб.она оила ўз анъана ва тарихига биноан фарзандларини миллий фаросат ва нафосат сарчашмаларидан баҳраманд қилиб тарбиялаб келади. Мас., Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романидаги асосий қахрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари, муомала мад-тидаги назокат, меҳроқибатлилик, меҳмондўстлик, иймонлилик, эътиқодлилик, меҳнатсеварлик каби инсоний фазилатлар ўзб.она миллий оилада шакллана-

ди. Оила ёшларни ахлоқ-одобли, ростгўй, меҳнатсевар, ҳалол бўлиб вояга етиши учун замин тайёрлайди. Оила тарбияси фарзанднинг келажакда ким бўлиб етишишида муҳим ўрин тутаяди. Маълумки, ўзбек халқи азалдан ўзининг болажонлиги, оилапарварлиги билан ажралиб туради. Албатта, фарзандга меҳр қўйиш, уларнинг қорнини тўқ, устини бут қилиш ўз йўли билан, лекин болаларимизни ёшлик чоғидан бошлаб миллий тарбия, ахлоқ-одоб, юксак маънавият асосида вояга етказиш биз учун доимо долзарб аҳамият касб этиб келган. Бу масалага эътибор бермаслик нафақат айрим ота-оналар, балки бутун жамият учун жуда қимматга тушишини ҳам кўпгина ҳаётий мисолларда кўриш мумкин.

Ўз-ўзидан равшанки, юқоридики зикр этилганидек, бола тарбиясида соғлом насл масаласи ҳам муҳим роль ўйнашини инкор этиб бўлмайди. Ақли расо ҳар қайси инсон яхши англайдикки, бу ёруғ дунёда ҳаёт бор экан, оила бор. Оила бор экан, фарзанд деб аталмиш бебаҳо неъмат бор. Фарзанд бор экан, одамзод ҳамиша эзгу орзу ва интилишлар билан яшайди... Бугунги кунда бизнинг қилаётган барча ишларимиз фарзандларимизнинг бахту саодати, уларнинг ёруғ келажак учун амалга оширилмоқда. Лекин бахту саодат фақат бойлик, молу мулк билан белгиланмайди. Одобли, билимдон ва ақлли, меҳнатсевар, иймон-эътиқодли фарзанд нафақат ота-онанинг, балки бутун жамиятнинг энг катта бойлигидир. Демак, бола оилада жам-тнинг, миллатнинг қиёфасини кўради, шу муҳитда унинг табиати, дунёқараши ва миллий ахлоқий қиёфаси шаклланади ҳамда камол топади. Бола учун оиладаги соғлом ижт-й-руҳий муҳит умуминсоний ва миллий ахлоқий қадриятлар манбаидир. О.а. ҳар бир оила аъзосининг маън-й қиёфаси орқали бир-бирини тушунишидир. О.а.

оиланинг шону шарафи, гурури, бурч ва вазифаларини кўрсатиб берувчи мезондир. Оилада покиза насл-насаб туйғуси ва у б-н фахрланиш – пировард оқибатида ватанпарварлик, халқпарварлик ифтихорини юзага келтиради. «Насл» ва «насиба» деган сўзлар ўртасида қандайдир илоҳий боғлиқлик бордек туюлади. Албатта, ҳар бир бандага ризқ-насибани Аллоҳ таоло беради. Лекин бу ҳаётда насибаси бутун ва тўла бўлиши учун инсоннинг ўзи ҳам чин дилдан интилиши, зурриёдини соғлом муҳитда тарбиялаши катта аҳамиятга эга эканини унутмаслик зарур. Шарқона кадриятлар, ахлоққа асосланган ўзб. оилаларида ўз шахсий фаровонлигидан кўра оила шаънининг баланд тутилиши, қариндошуруғ ва яқин одамларга, қўни-қўшниларга ғамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўйилиши – олий даражадаги кадрият бўлиб, оилани ташқи муҳит б-н боғлашга ва мустаҳкамлигини таъминлашга хизмат қилади. О.а. ва маъ-яти қанчалик бой ва теран бўлса, жам-т ҳам шу қадар бой бўлади, оила маъ-ятида жам-т маън-й олами тажаллий топади. Муайян халқнинг миллат сифатидаги ўзига хослиги ҳам унинг маъ-ятида жилоланиб туради. О.а. миллийликнинг барча аломатларини ифодаловчи кўзгу, турмушнинг миллий асоси, Янги Ўзбекистонни қуриш гаровидир.

ОИЛАВИЙ АНЪАНАЛАР – оилада бола-чақа, хонадон, уруғ, авлодлар, эр-хотин, уларнинг наслдан наслга ўтувчи, ҳаётда қарор топган (топаётган) удум, урф-о. ва б. амаллар мажмуасини ифодаловчи т.. Инсониятнинг қадимий мад-й-маън-й кадриятларини ўрганишда О.а. алоҳида аҳамият касб этади. Оиладаги турмуш тарзи, урф-о. ва маросимлар маҳалла б-н боғланган бўлиб, улар ҳар бир оила аъзосининг жамоа б-н мун-тларида, жамоанинг ижт-й вазифалари,

ахлоқий қонун-қоидаларида намоён бўлиб келган. Оилавий маросим ва тадбирлар муайян этник бирлик ҳамда қариндошлар гуруҳидан ташкил топган, маҳалла аъзолари ўртасида ўзаро ҳамкорлик ришталарини мустаҳкамлаш, шахсий ва жамоа манфаатига молик муаммоларни ҳал қилишда алоҳида ўрин тутди. Бундай анъаналар жамоа орқали баркамол шахсларни вояга етказиш, уларнинг онгига миллий ва умуминсоний қадриятларни сингдириш, эзгу ишларга даъват этишда қудратли восита вазифасини бажариб, жамоанинг ижт-й барқарорлигини таъминлайди. Ўзаро меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-тамоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш каби халқимизга хос урф-одат ва анъаналар авваламбор маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Халқимизга хос ўзини ўзи бошқариш тизимининг бу ноёб усули қадим-қадимдан одамларнинг нафақат тилида, балки дилида, бутун ҳаётида чуқур жой эгаллагани бежиз эмас. Биз «Маҳалла – ҳам ота, ҳам она» деган ҳикматли нақлни ана шу ҳаётий ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қиламиз. Этнографик кузатишларга қараганда, Ўзбекистоннинг деярли барча минтақаларида оилавий маросимларни бошқаришда жамоавий мун-тлар – оила, қариндошчилик, никоҳ, жамоага уюшиб меҳнат қилиш кабиларни тартибга солишда эркаклар, айниқса, оқсоқоллар алоҳида ўрин тутган. Ана шундай бошқарув шаклларида бири турли кўринишдаги оила-жамоавий йиғинлар – маслаҳат кенгаши ҳисобланган. Бу ўлкамизнинг айрим туманларида «Қорақозон» деб аталган. Қорақозон оилавий маслаҳатдан каттароқ йиғин бўлиб,

унда маълум уруғ-жамоага мансуб қариндошлар ҳам қатнашиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Оила, уруғ бошлиқлари, оқсоқоллар оила, маҳалла, қишлоқ миқёсидаги йиғинларда ҳал қилувчи имкониётга эга бўлган. Маҳалладаги тўймаъракалар, байрам тадбирлари, сайллар, дафн ва таъзия маросимларига эркаклар орасидан сайлаб қўйилган оқсоқоллар бошчилик қилган. Оиланинг бошқарилиши аввало ёши улуғ кишилар, бобо ёки ота-оналар томонидан амалга оширилган. Улар оилада вазифаларни тақсимлаш, молиявий масалалар, тартиб ва ахлоқий муҳитни йўлга қўйиш кабилар б-н шуғулланганлар. Оилада белгиланган тартиб-қоидалар, урф-о.ларга барча оила аъзолари бўйсунган. Оиласига эътибор бермаган ва бундай талабни бурч сифатида қабул қилмаган шахс — эркак маҳалла йиғинларида муҳокама қилиниб, тартибга чақирилган. Оила бошқаруви ва ижт-й-маиший турмушда, хус-н оилавий маросим ва маъракаларни ташкил қилишда аёлларнинг ҳам ўзига хос ўрни бўлган. Улар нафақат фарзанд тарбияси ёки уй-рўзгор юмушлари, балки маросим ва тадбирларда бош-қош бўлиб оила ва жамоанинг шаъни, нуфузини кўтаришга хизмат қилганлар. О.а.дан бири бўлган никоҳ маросимлари — насл қолдирилиши учун тузилган иттифоқ ҳисобланиб, у шарият ҳукми бўйича соф, тоза бўлиши талаб этилган. Ўзб. оиласида азалдан фарзанд тарбиясига, фарзандларнинг саводли, имон-эътиқодли бўлишига, илм ва ҳунар ўрганишига алоҳида эътибор қаратилган. «Авесто»да келтирилган маълумотларга қараганда, қадимги аجدодларимиз болаларни бенуқсон туғилишига ва чақалоқлигиданоқ нафақат жисмоний тарбиясига, балки унинг ақлан етук бўлишига, ҳикмат ўрганишига, ахлоқий фазилатларни эгаллашларига ҳам алоҳида ғамхўрлик

қилишган. Аждодларимизнинг ўша даврдаёқ ўз авлодини етук, жамтга, Ватанга фидокор, меҳнатсевар инсон қилиб тарбиялаш чора-тадбирларини амалга оширилганлигининг усулларини ўрганиш бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Азалий туркий удумга кўра, ота-онага қараганда, бобо ва момолар бола тарбиясида муҳим ўрин тутган. Бундай О.а. буюк шахслар ва алломалар ҳаётида янада ёрқинроқ кўзга ташланади. Жум-н, Темурий шахзодаларнинг тарбияси асосан уларнинг момолари зиммасида бўлган. Сароймулкхоним Шохруҳ Мирзо, суюкли набиралари Муҳаммадсултон Мирзо, Халилсултон Мирзо ва Улуғбек Мирзолар тарбияси б-н шуғулланган. Оила жам-тнинг алоҳида, шу б-н бирга, узвий қисмидир. Ш.у. ҳам ундаги ўзгаришлар айнан жам-тдаги ўзгаришларнинг акси бўлиб ҳисобланади. Оила манфаатлари эзгулик сари интилаётган мам-т, халқ, миллат манфаатларидан таркиб топади. Мухтасар айтганда, ҳаммамизга аён бўлиши табиийки, оила соғлом экан — жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан — мамлакат барқарордир. Аждодларимиздан бизга мерос қилиб қолдирилган муқаддас анъаналаримиз, гўзал урф-о.ларимиз юртимиздаги ҳар бир оила учун дастуриламал сифатида эъзозланиши, янгилиниши ва келгуси авлодларга бекаму қўст етказилиши мавжуд кадриятларимиз жилосини Ватанга, аждодларимизга бўлган ҳурмат-эътиборини янада ошириши шубҳасиздир.

ОИЛАВИЙ МУҲИТ — оилавий мун-тлар, тарбиявий жараёнлар кечадиган ижт-й-маън-й, ахлоқий муҳитни ифодаловчи т. Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маъ-яти, дунёқараши, тасаввур ва эътиқодини шакллантириш ҳамда юксалтиришда оиланинг ўрни ва таъсири беқиёсдир. Инсон қалби ва

онгидаги энг соф, покиза туйғулар, илк ҳаётий т. ва тасаввурлар, энг аввало, оила бағрида шаклланади. Оила – ҳақиқий маъ-ят ўчоғи, мафкуравий тарбия омили ва муҳити. Айнан оила муҳитида пайдо бўладиган ота-онага ҳурмат, уларнинг олдидаги умрбод қарздорлик бурчини чуқур англаш ҳар қайси инсонга хос бўлган одамийлик фазилатлари ва оилавий муносабатларнинг негизини, оиланинг маънавий оламини ташкил этади.

Кўп йиллик илмий кузатиш ва тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инсон ўз умри давомида оладиган барча хабалнинг 70 фоизини 5 ёшгача бўлган даврида олар экан.

Боланинг онги асосан 5–7 ёшда шаклланишини инobatга оладиган бўлсак, айнан ана шу даврда унинг қалбида оиладаги муҳит таъсирида маънавиятнинг илк куртаклари намоён бўла бошлайди. «Халқимизнинг қуш уясида кўрганини қилади», деган доно мақоли, ўйлайманки, мана шу азалий ҳақиқатни яққол акс эттиради.

Одамзод учун бир умр зарур бўладиган табиий кўникма ва хусусиятлар, масалан, ҳар қайси боланинг ўзига хос ва ўзига мос қобиляти, атрофидаги одамлар билан муомаласи, тенгдошлари орасида ўзини қандай ҳис қилиши, етакчилик хислатларига эга бўлиши ёки бўлмаслиги, керак бўлса дунёқароши – буларнинг барчаси аввало унинг туғма табиати, шу билан бирга, оилада оладиган тарбиясига узвий боғлиқ эканини ҳаёт тажрибаси кўп мисолларда тасдиқлаб беради. Айнан мана шу даврда бола яхши б-н ёмон ўртасидаги фарқни англай бошлайди, оиладаги, ён-атрофдаги воқеа-ҳодисалар хусусидаги таассуротлар унинг онгига сингиб боради. О.м.нинг соғломлиги – ота-она ва б. яқинлари ўртасидаги мунтларнинг мақсадга мувофиқлиги болада соғлом фикр, ижобий фазилат ва интеллектуал сифатларнинг

намоён бўлишига замин яратади. Халқимизга хос устувор фазилатлар асосан О.м.да, ота-она, яқин қариндошларнинг бевосита аралашувида шаклланиб боради. Бу ҳол катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни эъозлаш, меҳнатга тўғри мун-тда бўлиш, урф-о. ва қадриятларни муқаддас билиш қабиларда ўз аксини топади. Бундай сифатларни ўзлаштириб борган ҳар бир ўғил-қизда оилапарварлик, юртпарварлик каби олижаноб фазилатлар камол топади. О.м.нинг носоғломлиги, оила аъзолари ўртасидаги келишмовчиликлар, ўзаро тил топиша олмаслик каби ҳолатлар бола маън-й оламининг шаклланишига салбий таъсир кўрсатади. Унинг феъл-атворида ёлғончилик, хиёнаткорлик, бевафолик каби салбий иллатлар намоён бўлади. Бундай ҳолат жам-тда ўз ўрнини топа олмаган, эътиқодсиз, диёнатсиз, мақсад-маслаксиз инсонларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Оилавий тарбия масаласида хатога йўл қўймаслик учун аввало ҳар қайси хонадондаги маънавий иқлимни ўзаро ҳурмат, ахлоқ-одоб, инсоний муносабатлар асосига қуриш айни муддао бўлур эди. О.м. шахс ғоявий барқарорлигини шакллантирувчи омилдир. Соғлом О.м. нафақат эр-хотиннинг характери хус-яти, балки шу оилага бевосита таъсир кўрсатувчи қариялар, катта авлодлар томонидан сақланиб келган анъаналар асосида ҳам шаклланади. Ҳар бир оила жам-т талаблари асосида яшайди ва замон талабига мос фарзандни тарбиялашда фаол иштирок этади. Эр-хотин томонидан ўзидан олдин ўтган авлод вакиллари эслаш, болалик даври ўтган оилага хос анъаналарни янги ҳаётга олиб кириш О.м.да ва вояга етаётган фарзанд хулқида ўз аксини топади. Ана шундай муҳитда шаклланган шахс индивидуал тажриба б-н бирга ижт-й муҳит талабларини ҳам ўзлаштириб боради.

Бундай мақбул тизимни шакллантиришда ота-онадан билим, уқув, ақлий салоҳият ва зукколик талаб қилинади. О.м.да учала таркибий қисми уйғунлаштириш ва ўзаро мувофиқлаштириш катта маҳоратни талаб қилади. О.м.даги яна бир жиҳат фарзандлар сони ва улар орасидаги мун-т мазмунидир. Ўзб. оилалари аксарият ҳолларда кўп фарзандли бўлиб, бундай шароит бола улғайиши, унинг дунёқараши шаклланишида ўз изини қолдиради. Тарбия жараёнида қадриятларнинг шаклланиши, эътиқод ривожини учун мақбул шароит яратиш ҳамма оилаларда турлича бўлиши мумкин. Бу жараёнга таъсир этувчи асосий омиллар оилдаги болалар сони, улар ёши ўртасидаги фарқ, ўғил ёки қиз фарзандлар нисбати ва б. кўрсаткичлардир. Бола руҳиятида ғоявий барқарорликни шакллантиришда шахснинг ўзига хослиги, унинг ички интилиши ва фаоллиги муҳим ўрин тутаяди. Ҳар бир инсон ўз тар-ёт йўлига, ҳаёт йўналишига эга. Бола улғайиб, турли жамоаларга аъзо бўлар экан, нафақат расмий қоидалар, балки очик-ойдин эътироф этилмайдиган хулқ меъёрларини ҳам ўзлаштириб боради. Салбий хулқ меъёрларини ўзлаштириш О.м.даги нохушликлар ҳамда организмдаги физиологик жараёнлар таъсирида амалга ошади. Тенгқурлари гуруҳига қўшилиш, турли жамоаларга аъзолик муқаррар жараён бўлиб, хулқдан оғдирувчи ҳар қандай таъсирга берилиш ёки берилмаслик О.м.даги тарбияга боғлиқ.

ОИЛАВИЙ НИЗО — оила ҳаётида намоён бўладиган психологик ва ижт-й кескин вазият. Турли оилавий гуруҳлар (биринчи навбатда эр-хотин, ота-она ва болалар, эр-хотин ва уларнинг ота-оналари, баъзи ҳолларда қариндошлар) ўртасида юзага келади. Оила турли ёш ва жинсдаги кишилардан тар-

киб топгани сабабли улар ўртасида низо чиқиши эҳтимоли мавжуд бўлади. Бундай низо ва зиддиятлар ўзаро мун-тларда бир-бирини тушунмаслик ёки тушунишга ҳаракат қилмаслик туфайли юзага чиқиши мумкин. Болалар ва ота-оналар ўртасидаги низо фарзандларнинг катталар таъсиридан қутулишга интилиши ёки ўзини ёлғиз ҳис этиши ва б. сабаблар таъсирида пайдо бўлади. О.н. кескинлашувида йўл қўймаслик, уларнинг бир-бирини тушуниш, муросаю мадора воситасида оқилона ҳал этишга интилиш оила мустақамлиги ва барқарорлигини таъминлашнинг асосий шартидир. Шаҳарларда ўта кескин О.н. маҳаллалар қошида тузилган яраштирув комиссиялари, ҳуқуқшунос ва руҳшунослар маслаҳатида таянган ҳолда ҳал этиш урф бўлмоқда.

ОИЛАВИЙ ТАРБИЯ — бола рив-ши учун энг қулай шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган, уни ижт-й ҳаётга тайёрлашга, ҳар томонлама камол топган шахсни шакллантиришга қаратилган оила фаолияти. О.т. боланинг туғилган кунидан оқ бошланади, унинг тўлиқ мустақил шахс сифатида вояга етгунга қадар ўзгалар назоратида давом этади. О.т.да муваффақиятга эришиш кўп жиҳатдан оилада ҳам ота, ҳам онанинг бўлиши, уларнинг тарбия бобида ўзаро бирдамлиги ва тенглиги, баҳамжиҳатлик б-н ҳаракат қилишига боғлиқ. О.т. ҳис-туйғулар асосига қурилади, чунки тарбиячилар боланинг энг яқин кишиларидир. О.т. асосий йўналишларидан бири — болани хушхулқ бўлишга ўргатиш. О.т.ни мажбурлаш асосига қуриб бўлмайди, муҳими, бола ундан сўралаётганини ўз хоҳиши б-н бажариши лозим. Ҳақиқий тарбиячи болани «тизгинламайди», балки эркин қўяди; камситмайди, аксинча, рағбатлантиради; уни «ясамайди», балки шаклланти-

ради; амр этмайди, балки ўргатади; талаб қилмайди, балки сўрайди. О.т. жараёнида болани шахс сифатида шакллантириш асосан икки йўл б-н амалга оширилади: оила турмуш тарзининг таъсири остида ва ота-оналарнинг махсус тарбиявий таъсир ўтказиши натижасида. О.т.да ота-оналарнинг обрўйи катта аҳамиятга эга. Бунга эришиш учун улар, аввало, ўзлари тарбияланган бўлиши, комиллик сари интилиши, ўзгаларга меҳрибонлик кўрсатишлари талаб этилади. Болаларда тақлид қилишга рағбатни уйғотувчи катта ёшдаги оила аъзоларининг намунаси О.т.даги энг таъсирчан омиллардан биридир. О.т.дан кўзланган мақсад — боланинг одам ва олам ҳақидаги билимларини кенгайтириш, ш-дек, унда ўзига хос феъл-атворни шакллантириш, иродасини чиниқтириш, қобилиятини юзага чиқариш ва ривожлантириш, маън-й комилликка эриштиришдан иборат. О.т.нинг тугал мақсади комил инсонни вояга етказишдан иборат. Бу эса жисмоний, ахлоқий-маън-й, меҳнат ва эстетик тарбиянинг ўзаро уйғун тарзда амалга оширилишини тақозо этади.

ОККУЛЬТИЗМ (лот. *occultus* — сирли, яширин, ботиний) — махсус рухий машқлар, алоҳида маросимлар натижасида айрим инсонларгина била оладиган коинотдаги сирли кучлар мавжудлигини эътироф этадиган таълимот. О. гилозоизм ва пантеизмга яқин туради. О.нинг мустақил соҳа сифатида ажралиб чиқиши сўнгги антик даврдаги эллинлар дини — синкретизм б-н боғлиқ. I–IV а.ларда Александрияда О.нинг афсонавий асосчиси Ремамас Трисмегиста номи б-н боғлиқ адабиётлар тўплами вужудга келади. Шу даврда герметик фанлар ҳисобланмиш алхимия, астрология пайдо бўлади. О.да инсоннинг иродавий хатти-ҳаракатларига оламга тўғридан-тўғри таъсир эта оли-

ши мумкин бўлган ўзига хос табиат кучлари сифатида қаралади. Христианликнинг ҳукмрон динга айланиши б-н О. таъқиб остига олинган ва яширин фаолиятга ўтган. Европадаги Уйғониш даврида О. дунёнинг ўрта а.лар манзарасининг емирилишига, схоластиканинг заифлашуви ва табиатшуносликнинг ривожига таъсир кўрсатди. XVII а.ларда табиий фанларнинг ривожига эса О.га бўлган ишончни маълум маънода йўққа чиқарди. Дунёвий О. жам-тлари шакллана бошлади. Мас., Т.Компанелланинг «Куёш шаҳри», Ф.Бэконнинг «Янги Атлантида» каби асарларида социал утопия О. анъаналари б-н боғлиқ. XIX а. охирларидан турли даврлар ва халқлар оккультиви ва диний-фал-й таълимотларни бирлаштириш асосида янги «универсал» динни яратишга уринишлар бўлган. Хоз. ҳам О. замонавий мунажжимлар, фолбинлар ва х.к. фаолиятида намоён бўлади.

ОЛАМ — инсонни ўраб турган дунё ҳақидаги кенг қамровли т., маълум маънода воқеликнинг ифодаси. Мас., «элементар заррачалар олами» т.си одамга маълум бўлган ва ҳали маълум бўлмаган барча элементар заррачаларни қамраб олади. Агар биз яшаётган бутун коинотни элементар заррачалардан ташкил топган деб ҳисобласак, бу т. бутун коинотни ҳам акс эттириши мумкин. Мас., ўсимликлар О.ига фақатгина ўсимликлар киради, бошқа тирик мавжудотлар: ҳайвонлар ва одамлар бу О.дан четда қолади. Шу н.назардан О. т.си нисбийдир. Баъзида О. деганда барча нарсалар, жисмлар, воқеа-ходисаларни қамраб олувчи умумий тизим тушунилади. Бу маънода О. космологик О. т.сига мос келади. Айримлар уни чексиз ва чегарасиз, блар эса коинот маъносидаги О.ни чекланган объект сифатида талқин этади. «Чексизлик» ва «чегарасизлик» т.лари нисбий маънога эга, бир

тизимда чексиз ҳисобланган объект бошқа тимизда чекланган бўлиши мумкин ва аксинча. О.нинг намоён бўлиш шакллари хилма-хил. Фақат моддий жисмларни ўзига қамраб олган О. моддий О. дейилади. Айримлар уни жисмоний, яъни физик О. деб атайди. Одамнинг маън-й, рухий дунёсини қамраб олувчи дунё маън-й О. деб юритилади. О.нинг мавжудлиги шубҳасиз бўлган ва барча эътироф этадиган қисми реал О.дир. Келажакда мавжуд бўлиши эҳтимоли бўлган О. виртуал О. (лот. *virtualis* — эҳтимолдаги), аниқ маълумотга эга бўлган О. конкрет О., хаёлдаги, тасаввурдаги, идеалдаги О. абстракт О. дейилади. Одамнинг кундалик ҳаётидаги ҳаммага маълум, тан олинган ҳаёти реал О.га мансуб бўлса, унинг хаёлий режалари виртуал О.га, унинг ўзи ва атрофидагилар конкрет О.га, келажакка йўналган орзу-умидлари эса абстракт О.га мансубдир. Одам ўз режаларини реал О.га асосланиб тузса, потенциал О.ининг конкрет реалликка айланиш эҳтимоллиги ошади. Одам О.да бошқалардан ажралиб, яққа бўлиб эмас, балки ижт-й ҳаёт кечиради ва жамоа бўлиб яшайди. Одамлар жамоаси жам-тни, уларнинг ўзаро мун-ти, фаолияти, ўй-хаёллари, идеаллари, мақсад ва маслақлари б-н биргаликда ижт-й О.ни ташкил этади. Одамнинг жам-тдаги бошқа одамлар б-н биргаликда ижт-й фаолият олиб бориши уларнинг ҳар бирига хос бўлган такрорланмас индивидуал О.ларига боғлиқ. Индивидуал О., айна пайтда, ташқи О.ни ҳам, ижт-й О.ни ҳам ўзида акс эттиради, ифодалайди.

ОЛИФТА(ЛИК), олифтагарчилик — амалиётда ҳам ижобий, ҳам салбий маънода қўлланадиган ибора. Ижобий маънода О. замонавий модага мос равишда кийинган озода, ораста кишига, салбий маънода эса яхши кийинган, лекин ўзини тута олмайдиган, қилиғи ху-

нук шахсга нисбатан қўлланади. Салбий маънодаги О. ижобий хус-ятларнинг акси ҳисобланади. О.га «ор» ва «орият» т.лари антоним сифатида қўлланади. Ор ўзига муносиб ёки эп кўрилмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш, номус қилиш туйғусидир. Орият ор-номусдан ташқари, иззат-нафс, кадр туйғусидир. Одатда, ориятли одамлар ўзи ва оиласининг кадрини юксак тутуди, ўзгаларни ҳам кадрлайди. Салбий маънодаги О. эса юқоридаги хус-ятлардан бутунлай мосуво бўлган шахслар ҳисобланади. О. миллат доирасида чекланиб қолган хус-ят эмас.

ОММАВИЙ ЖАМИЯТ — ҳоз. замон жам-тининг ўзига хос қатор томонларини ифодаловчи т.. Жам-т барча соҳаларининг кенг оммавийлашув жараёни тубдан янги меҳнат қуроли — машиналарнинг пайдо бўлишидан бошланган эди. Оммавийлашув иқтисодиёт соҳасида бошланиб, аста-секин жам-тнинг бошқа соҳаларини ҳам қамраб олди. О.ж. наз-яси илдизлари ўрта алардаги анъанавий ижт-й мун-тларга зид равишда шаклланган янги мун-тларга қарши консерватив ғоялар б-н боғлиқ (Э.Берк, Ж.Де Местр, А.Бональд). Янги тартибларнинг муқаррарлигини англаган француз мутафаккири А.Токвиль (1805–1859) янги жам-тни ундаги эркинлик ва тенглик мун-тлари н.назаридан тавсифлайди. У «Демократия — Америкада» асарида: «Менинг диққатимни жалб қилган янгиликлар ичида ҳеч қайсиси шароитларнинг умумий тенглиги каби ҳайратлангирган эмас», деб ёзди. У демократияни гоҳ жам-т барча томонларини тенглаштиришга интилиш, гоҳ «халқ», гоҳ бево-сита бошқариш шакли сифатида талқин қилди, тенгликни амалга ошириш учун марказлаштириш ва бюрократлаштириш ижт-й ҳаётнинг барча соҳалари устидан буржуа назоратини ўрнатишга

олиб келишини кўрсатди. II Жаҳон урушидан сўнг О.ж. концепцияларининг асосий йўналиши авторитар тенденцияларни танқид қилишга қаратилди. О.ж.ни янги-ча талқин қилиш ҳоз. замон жамтидаги муҳим жараёнларни тўғри тушуниш имконини беради. Оммавийлашув жараёни жам-тнинг барча соҳаларида катта имкониятлар очиб бериши б-н бир қаторда маъ-ят соҳасида муайян муаммоларни келтириб чиқаргани туфайли О.ж. концепциялари ҳам кўпдир. Жам-т ҳаётининг турли соҳаларида кечаётган оммавийлашув жараёнлари мазмун-моҳияти, миқёси ва намоён бўлиш шаклига кўра, бир-биридан фарқ қилади. Номоддий ишлаб чиқаришнинг турли кўринишларида маълум даражада оммавий фаолиятнинг технологик, ташкилий ва б. таркибий қисмини яратади. Мас., ҳоз. замон фани минглаб одамларни бирлаштирган йирик ташкилотларни қамраб олади. Бу ҳақиқатан ҳам ахборотни (билимни) оммавий, индустриал шаклда ишлаб чиқаришдир. Истеъмол, инсоний мун-тлар, маиший соҳаларда эса оммавийлашув кишилар фаолиятини қатъий расмий ташкил этишни талаб қилмайди. Лекин бунда ҳам ўзига хос кўринишда оммавий фаолият мавжуддир: иштирақ этадиган индивидларнинг кўплиги, улар фаолиятининг ўхшашлиги, фаолиятни танлаш имконияти н.назаридан эркинлиги ва б. Оммавийлашув жараёнининг ҳар жиҳатдан чуқурлашиб бориши жам-т тар-ётида қонуний, зарурий ҳодиса бўлиб, келгуси жам-т ва инсон қиёфасини белгилашда турли имкониятлар яратади.

ОММАВИЙ МАДАНИЯТ — мад-тнинг мураккаб, ҳамма вақт бир хил талқин қилинмайдиган ўзига хос шакли. О.м.ни Фарб мад-ти б-н боғлиқ ҳодиса деб тушуниш, ш-дек, уни ғоясизлик, сифатсизлик ва дидсизлик намунаси сифа-

тида баҳолаш кенг тарқалган. Айни пайтда, фольклор, халқ мад-ти ҳам О.м. кўринишлари сифатида талқин қилинади. О.м. чуқур ижт-й ва мад-й илдишларга эга. О.м. пайдо бўлишининг ижт-й-икт-й илдишлари йирик саноат ишлаб чиқаришининг пайдо бўлиши б-н боғлиқ. Йирик саноат ривожига ёлланма ишчиларга заруратни туғдирган бўлса, феодал жам-тнинг анъанавий ижт-й тузилмасининг емирилиши одатий меҳнатдан айрилган кишилар оммасини вужудга келтириб, ана шу эҳтиёжни қондиришга хизмат қилди. О.м.нинг шаклланиши ана шу жараённинг инъикоси эди. Зеро, у янги ижт-й қатламларнинг (ёлланма ишчилар ва хизматчиларнинг) ўзларигагина хос бўлган мад-т кўринишини яратишга бўлган интилишнинг натижаси ўлароқ шаклланди. О.м.нинг юзага келиши ва рив-ши айна пайтда ижт-й қадриятларни содда, барча учун тушунарли бўлган тилга кўчириш, оммавий саводхонликнинг ўсиши, нашр маҳсулотларининг пайдо бўлиши ҳамдир. Узоқ вақт давомида дунёқараш ва хулқ меъёрлари устоздан шогирдларга яқка тартибда ўтиб келган. Тарихий тар-ёт, ижт-й тажриба ва дастурлар узатиш механизмининг универсаллашуви уларни янада кенгрок доирага олиб чиқди. Бунга ҳам О.м. шаклланишининг муҳим кўриниши сифатида қараш лозим. Бу жараённинг бугунги кундаги ўзига хос натижасини боғчалар, мактаблар, олий ўқув юртларида таълим-тарбия жараёнининг универсаллаштирилган — ягона андоза ва дастурлар асосида ташкил этилганида кўришимиз мумкин. Бундай универсаллаштириш ҳозирда глобал миқёс касб этмоқда. XX а.да радио, кино, ТВ, видео, компьютерлар тизимининг пайдо бўлиши натижасида О.м. ривожининг янги босқичига қадам қўйилди. Бу босқич кўпчилик учун мақбул бўлган қарашлар ва

қадриятларни шакллантириш имкониятлари кескин даражада ўсгани б-н характерланади. Таъсир этишнинг нозик ва қудратли қуролига айланган реклама, мода каби воситалар ёрдамида оммавий истеъмол мад-тини, интеллектуал фаолият жисмоний меҳнатни ҳар соҳадан сиқиб чиқариш кучайган бир пайтда жисмоний соғлом бўлишга хизмат қиладиган ҳар хил спорт турларини фаол тарғиб қилиш йўли б-н жисмоний баркамол шахсни шакллантиришга уриниш ҳам ана шу жараённинг натижасидир. О.м. халқ мад-тидан фарқли ўлароқ, нафақат миллий, балки миллатлар аро, байналмилал хус-ят касб этиши, айна пайтда, умуман, миллийликдан узоқ бўлиши ҳам мумкин. Кўпгина ҳолларда О.м.нинг муайян намунасининг миллий мансублигини фақат унинг тили ёки ижрочисига қараб ажратиш мумкин. Элитар мад-т кўпчиликка мўлжалланмагани, тушунарсиз бўлгани б-н ажралиб турар экан, бу унинг ташувчиларини жам-тда алоҳида мавқега эга бўлишларига хизмат қилган. О.м. эса кенг халқ ўртасида машхур бўлган ўзининг аниқ муаллифлари б-н ажралиб туради. Халқ мад-ти ҳамма вақт муайян макон б-н боғланган. О.м.да эса бундай локалик кузатилмайди. У аввал бошданок кенг аудиторияга мўлжалланган бўлади. Унда инсонга хос бўлган ҳиссиётлар — муҳаббат, қўрқув, муваффақиятга эришишга бўлган интилиш, ғаройиботга ишонч ва ш.к.га асосланиш устуворлик қилади. Шу йўл б-н О.м. реал ҳаётга қайсидир жиҳатлари б-н ўхшаш, аммо айна пайтда ундан бирмунча узоқ бўлган ҳаёт манзарасини яратади, қарашлар ва қадриятлар тизимини, хулқ моделини шакллантиришга хизмат қилади. О.м. ўзининг мана шу хус-ятлари б-н инсоннинг идеалга бўлган табиий эҳтиёжини қондиришга интилади. О.м олим ва мутахассислар томонидан тур-

лича талқин этилмоқда. Уларни умумлаштирган ҳолда қуйидагича ифодалаш мумкин: 1. О.м. — халқ мад-ти, урф-о.лари, маросимлари, санъати ва ш.к.ни ифодаловчи т. 2. О.м. ОАВ ривож б-н боғлиқ ҳодиса. 3. Оммавий ишлаб чиқариш, «кўнгилочар индустрия» томонидан яратилган, омма истеъмолига мўлжалланган мад-тнинг сийқалаштирилган намуналари кўринишидаги салбий ҳодиса. Бугунги кунда О.м. мад-й-мафкуравий тазйиқнинг энг хавfli қуролларидан бирига айланган. Истеъмолчилик кайфияти ўзагини ташкил этган О.м. асл кишилиқ мад-тига зид, уни поймол этадиган, моҳиятини бузадиган ва охир-оқибат инсонни жон сақлашдан ўзга мақсади бўлмаган жонзот, ҳайвон даражасига туширадиган, халқни эса оломонга айлантирадиган ҳодисадир. Бугунги кунда ОАВ, ТВ мад-тни оммалаштиришнинг асосий воситаси ва манбаи бўлиб хизмат қилмоқда. Бу, аввало, одамларнинг қайғу ва хурсандчилигини ифодалаган, уларни қизиқтирган ҳар қандай муаммони товарга, бир қолипга солинган кўнгилхушликка айлантирилишида намоён бўлади. Глобаллашув жараёнлари ва унинг йўналишларидан бири бўлган О.м. экспанцияси таъсирида қадриятлар тизимида содир бўладиган туб ўзгаришлар «ижт-й мавжудот» ҳисобланган инсонда муайян ўзгаришларни келтириб чиқаради, инсон ва жам-т маън-й-ахлоқий таянчларидан маҳрум этилади, жам-т инқирозга учрайди.

ОНА — 1) фарзандни дунёга келтирган шахсга нисбатан қўлланадиган т.; 2) фарзандни дунёга келтирмаган бўлса-да, уни тарбиялаган ёки тарбиялашда муҳим ҳисса қўшган аёлга нисбатан қўлланадиган т.; 3) ўзб. халқи мадида кекса аёлга хурмат-эҳтиром рамзи сифатида қўлланадиган атама; 4) инсон маъ-ятининг

илк шаклланиш даврларида катта таъсир кўрсатувчи ва авлод дунёқарашининг маълум йўналиш олишида муҳим ўрин тутувчи оила аъзоси. Фарзанд туғилгач, у парваришга муҳтож бўлади, биринчи навбатда, О.нинг меҳр-муруввати б-н тарбияланади, вояга етгач меҳнат қилади, ўзи ҳам фарзандли бўлиб, уларни улғайтириш жараёнида кексаяди. Бу ҳодиса инсоният тарихида узлуксиз жараён бўлиб, О.ларга фарзандини тарбиялаш, билим бериш ҳамда уларга ўз моддий ва маън-й бойликларини етказиш имкониятини берган. О.лар оила, қўшнилар давраси, маҳалла ва ижт-й ҳаётнинг барча шаклларида авлодга бебаҳо тажриба етказишади. Улар ёш авлодга ўз ҳаётлари мисолида ибрат кўрсатади. О.ларга хурмат ва уларга ғамхўрлик ҳамма ерда ва ҳамма вақт инсоният тар-ётининг энг муҳим омилларидан бири бўлиб келган. У инсониятнинг яшаб қолиши ва тар-ёти учун шарт-шароит яратган, ўзини сақлаб қолишга интилиш ва жамтни сақлаш ўртасидаги асосий ўзаро боғлиқлик ҳамда уйғунликни акс эттирган. О.лар учун ўз оиласи, фарзандлари ва яқинларига, жамтга кераклиги, улар учун суюкли эканини ҳис этиб яшаш энг юксак бахт ҳисобланади. О.лар фарзандлари оила ва халқ олдидаги бурч ва масъулиятини англаб, уларнинг ҳаётий режаларига камарбаста бўлиб яшаши ва бунинг ортидан эътибор топишини орзу қилиб яшайди. О.ларнинг беминнат хизмати-га бир умр содиқ бўлиш, уларнинг дуоларини олиш, насиҳатларига қулоқ тутиш ҳам фарз, ҳам қарз ҳисобланади. Шарқда О.ларни қадрлаш миллий менталитет даражасига кўтарилган, жумладан, уларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш ўзб.она миллий қадрият бўлиб, бу ахлоқий фазилат ҳар бир болага ёшлигидан оила даврасида сингдириб борилади. Ўз навбатида, кўчани кўрган, ҳаёт мураккаблиklarини енгган,

қийинчиликда чиниққан, ақли расо О.лар ўтмишдан мерос бўлиб келаётган ва кундалик ҳаёт учун зарур бўлган барча таомил, урф-о.ларни ёшларга ўргатади. Шу тарзда, бир томондан, О. ва фарзанд ўзаро мун-тларининг узвийлиги таъминланса, иккинчи томондан, фарзандларда юксак ахлоқий ва маън-й фазилатлар шаклланиб боришига эришилади. Фарзанд О.дан намуна олиб, ҳаётда ўзидан бирор из, яхши ном қолдиришга интилади. Уларда О. туфайли ҳаётга муҳаббат, ҳаётга ташналик, бунёдкорлик ҳисси шаклланади. О.лар фарзандига сирдош, суянчиқ, устоз, ҳамдард бўлиши маъ-ятимиздаги асосий воқеликдир. Уларнинг ҳаёт тажрибаси, меҳр-муҳаббати, ақлзаковати ёшлардаги куч-ғайратни, жўшқинликни, ташаббускорликни тўғри йўлга солишга, ғоявий бўшлиққа йўл қўймасликка даъват этади. О. умр бўйи ахлоқ-одоб, тарбия, насиҳат б-н камол топиб, энди бошқаларга, авваламбор, фарзандларига маслаҳат бера оладиган, уларга ибрат бўла оладиган ҳаёт донишманди, мураббий, устоз ҳисобланади. О.лар ҳаёт тарзи кўпинча фарзандларнинг «мустақиллик», «озодлик», «эркинлик» т.ларини чин қалбдан ҳис этишига олиб келади. О.лар ҳаётнинг пасту баландини, оғиренгилини, кам-қўстини бошдан кечириб, оқни қорадан, яхшини ёмондан, гуноҳни савобдан, дўстни душмандан, адолатни разолатдан, шукроналикни кўрнамакликдан ажрата олади. Ўзб.ларда О.лар фарзандларини оилали, уй-жойли ва албатта, баркамол, бахтли қилиш ташвиши б-н яшайди. Бу улар ҳаётининг мазмунига айланган. Халқимизда азал-азалдан катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш, уларнинг сўзларини икки қилмаслик каби фазилатлар мавжуд. Чунки, ёшлар О.ларнинг ўғитидан, доно насиҳатларидан, ибратли ҳаётидан хулоса чиқаради. Ҳар бир

Ўзб. оиласида фарзанд ота-О.нинг холидан хабар олиш, уларга зарур шароит яратиб беришни ўз бурчи деб ҳисоблайди. Хадисларда О.га яхшилик қилишнинг қайта-қайта таъкидланиши бежиз эмас. Чунки, О. том маънода фарзандни комиллик даражасига етказди. Шу боис, О.ларни иззат-ҳурмат қилиш, улар учун зарур шароит яратиб бериш фарзандларнинг инсоний бурчидир. Шу боис ЎзР Конституциясида ҳам миллий менталитетимиздан келиб чиққан ҳолда «Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-О.лари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар» (66-модда), деб қайд этилган. Ўз навбатида, катта ҳаётий тажрибага эга, турмуш синовларида чиниққан О. ўтмиш мероси, урф-о.лар ва анъаналарни фарзандлар қалбига жо этиб, бир томондан, авлодлараро мун-тларнинг узвийлигини таъминласа, иккинчи томондан, ёш авлодни баркамол инсонлар қилиб тарбиялашга ҳаракат қилади.

ОНАЛИК БАХТИ — аёлнинг фарзанд кўриш, уни тарбиялаш ва камолга етказиш б-н боғлиқ қувонч ҳисси, табиий туйғу; ҳар бир нозик хилқат вакилининг бир умрлик орзуси. О.б. ўзига яраша масъулият ҳамдир. Чунки инсоният тарихининг ҳамма босқичларида оналар табиий тарбиячи вазифасини бажариб келган. Илк тарбия, ахлоқ меъёрлари, миллий менталитетимизга хос анъана ва кадриятлар она орқали фарзандларга сингдириб борилади. Онадаги камтарлик, андиша, ҳаё-ибо, тартиб-интизом, сабр-қаноат каби ахлоқий фазилатлар наслдан-наслга ўтади. Бу Шарқ хотин-қизларига хос юксак ахлоқий фазилатларда яққол намоён бўлади. Серфарзанд миллат аёли ўзининг кўп сонли болаларини оиласидаги катта ёшли кишилар кўмагида тарбиялайди. Тажрибадан маълумки, оталар тарбия жараёнида бевосита иштирок этмайди. Лекин аёлла-

римизнинг оқилалиги ва уддабуронлиги сабабли оталар кўпинча тарбия жараёнининг марказида бўлади. Чунончи, хонадонларимизда боланинг ҳар бир хатти-ҳаракати мумкин ёки мумкин эмаслиги б-н эмас, балки шу иш отасига ёқиш ёки ёқмаслиги б-н ўлчанади. Ш.у. ҳам ёмон иш қилган болани оналар деярли жазоламайди. Улар бундай чоғда: «Отанг ишдан келсин, айтиб бераман», деган пўписа б-н болаларга таъсир ўтказди. «Отанг билиб қолмасин», «Отанг билиб қолса, уялиб қоласан», «Ундай қилма, даданг хафа бўлади» каби огоҳлантирувчи танбеҳлар аёлларимизнинг тарбия жараёнида кунда такрор ишлатадиган ибораларидир. Она соғлом ва бақувват фарзандлар дунёга келтириши б-н бирга, уларни ота кўмагида одоб-ахлоқли, юксак маъ-ят соҳиби этиб тарбиялашга ҳам масъулдир. Демак О.б.га муяссар бўлган аёлнинг масъулияти ҳам Ватани, ҳам оиласи олдида бениҳоя каттадир. Ана шу вазифани бекаму кўст бажариши учун у ҳам жисмонан, ҳам маънан баркамол бўлиши керак. Зеро, она қандай ҳислат ва фазилатларга эга бўлса, фарзанд ҳам шундай руҳда тарбия топади. Шу маънода, ҳар қандай давлат ва жам-тнинг бугунги куни ҳам, келажги ҳам айнан онага бўлган мун-т б-н ўлчанади. Исломи дини ҳар бир аёл зиммасига турмуш ўртоғи, ота-онаси, жам-тга нисбатан бурчлар юклаган. Аллоҳ имонда, солихлик ва тақвода олий даражадаги аёлларни инсониятга ўрнак қилиб қўйди. Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) завжаи муттоҳаралари Ойша (р.а.) ҳамда қизлари Фотима (р.а.), Исо (а.с.) оналари Биби Марям шулар жумласидандир. Исломи аёлни беҳурмат қилиш, обрўйини тўкиш, уни фисқ учун йўлдан уриш каби салбий ҳолатларни хамиша қоралаб келади. О.б.га муяссар бўлган хотин-қизлар янада кўпроқ ўқиб-ўрганишлари, бутун меҳри, қалб кўрини фарзанд тарбиясига қаратишлари даркор.

ОНГ – ақл-тафаккурни ифода этадиган асосий фал-й категориялардан бири. О. кўп қиррали ва мураккаб бўлгани туфайли фал., психология, психиатрия, физиология, кибернетика, информатика сингари турли фанларнинг ўрганиш объекти ҳисобланади. О. диний талқинда илоҳий ҳодиса, Худо яратган мўъжиза тарзида талқин қилинади. Кўпгина динларда инсон О.и буюк илоҳий ақлнинг митти акси, унинг намоеън бўлиши шакли тарзида таърифланади. Инсон танасидаги руҳ бизнинг истак ва фикрларимиз ташувчисидир. Жон ўлиши б-н О. ҳам ўлади. Бундай қарашларнинг илдизи жуда қадимий бўлса-да, улар ҳамон ўзининг кўплаб тарафдорларига эга. Зеро, О. одам ва унинг яратилиши масаласи б-н бевосита боғлиқ. Кимда-ким олам ва одам яратилганини тан олар экан, О. ҳам Яратганнинг қудрати эканини тан олиши табиий. О. моддийликнинг мияда инсон танаси фаолияти б-н боғлиқ ҳолда талқин қилинади. XVIII а.га келиб, О.ни бевосита инсон мияси фаолияти б-н боғлашга ҳаракат қилган қарашлар ҳам шаклланди. Айни пайтда, материалистик йўналишдаги бундай ёндашувлар доирасида О.нинг моҳиятини бузиб талқин қилиш ҳоллари ҳам учраган. Фал. тарихида «Вульгар материализм» деб ном олган оқим намояндаларининг қарашлари бунга мисол бўла олади. Уларнинг фикрича, худди жигар сафро ишлаб чиқарганидек, мия ҳам О.ни ишлаб чиқаради. Бундай ёндашув натижасида О. идеал эмас, балки моддий ҳодиса, деган хулоса келиб чиқади. Ваҳоланки, сафрони кўриш мумкин, аммо О.ни кўриб ҳам, ушлаб ҳам, ўлчаб ҳам бўлмайди. О. тарихи инсоннинг инсон сифатида шакллана бошлаши тарихи б-н боғлиқ. Узоқ вақт давомида инсон О.и планетар, яъни Ер шари даражасидаги ҳодиса сифатида қараб келинди. Ҳоз. замон

фани мазкур масалага кенгроқ ёндашиш зарурлигини кўрсатмоқда. Чунки, фан далиллари инсон пайдо бўлишини фақат Ерда кечган жараёнлар б-н чеклаб қўйиш тўғри эмаслиги, у коинот эволюциясининг табиий ҳосиласи эканини тобора чуқурроқ исботламоқда. Инсон биологик ва ижт-й ҳаракатнинг ташувчиси экан, унинг шакллари ўртасидаги узвий алоқадорликни, юқори шакллари қуйи шаклларга боғлиқлигини, таянишини, улардан пайдо бўлишини унутмаслик лозим. Бошқача айтганда, улар ўртасида узвий алоқадорлик мавжуд. О. тарихи қуёш тизими ва унда миллионлаб йиллар давомида содир бўлган ўзгаришлардан айрича олиб қаралиши мумкин эмас. Шу жиҳатдан олганда, О.нинг шаклланишини космик ҳодиса сифатида талқин этиш мумкин. О. инъикоснинг олий шакли бўлиб, инъикос муайян таъсир натижасида пайдо бўлади. Бунинг учун эса, ҳеч бўлмаса, иккита объект ва улар ўртасида ўзаро таъсир мавжуд бўлиши лозим. Бунда функционал фаолият кўрсатувчи мия соҳиби ижт-й мун-тларга тортилган бўлиши шарт. О. руҳияти инъикосининг ўзига хос, юксак шаклидир. Аммо, бу ҳол руҳият ва О. т.ларини айнанлаштириш учун асос бўла олмайди. Негаки, руҳият ҳайвонларга ҳам хосдир. Гап инсон руҳияти ҳақида кетганда ҳам, у О. т.сига нисбатан кенг қамровли экани эътиборга олиниши лозим. З.Фрейднинг фикрича, руҳият О.сизлик, О.ости ҳодисалари ва О.нинг ўздан иборат уч қатламдан ташкил топган. Инсон ҳаёти ва фаолиятида О. б-н бир қаторда О.сизлик ва О.ости ҳодисалари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Психологлар фикрича, инсон рив-ш жараёнида кўплаб функциялар О. назорати остидан чиқиб, автоматик характер касб этиши кузатилади. Айтайлик, биринчи марта машинага ўтирганимизда ёки суратга олаётганимизда деярли барча

ҳаракатларимиз О.нинг қаттиқ назоратида бўлади. Вақт ўтиши б-н эса кўпгина ҳаракатларни О.сиз тарзда, англамаган ҳолда бажара бошлаймиз. Бундай ҳолат инсон фаолиятининг хилма-хил соҳалари, йўналишларига О.нинг фаол тарзда аралашини, ҳолатни яна қайта ўз назоратига олиши мумкинлигини инкор этмайди. Хатти-ҳаракатларнинг О.сизлик соҳасига кўчиши, бир томондан, О. «юки»-нинг енгиллашишига хизмат қилса, бошқа томондан, О.нинг асосий куч-қувватини, «диққати»ни инсон ҳаёти учун муҳим бўлган ҳаракат, жараёнларга қаратилишига имконият яратади. О.сизлик доирасига О. назоратидан ташқарида қолган сезги, тасаввур, инстинкт ва интуиция каби ҳодисалар ҳам киради. Ана шу хус-ятларни инобатга олинса, О.сизлик О. мавжудлиги ва рившининг табиий шарт, дейиш мумкин. О.ости ҳодисалари ҳам психик жараёнларнинг муҳим бўғинидир. З.Фрейд фикрича, улар О.сизлик б-н О. ўртасидаги чегаравий соҳадир. «Гап тагида гап бор, коса тагида — ним коса» нақлида О.остиға хос бўлган хус-ятлар ифодаланган, дейиш мумкин. Негаки, ҳар қандай фаолиятимизда айни вақтда биз учун аҳамияти бўлмаган ҳолатлар содир бўлади. Аммо, бу улар кузатилган, назоратдан четда қолади, дегани эмас. Биз учун аҳамиятли характер касб этганда, улар О.остидан О. доирасига кўчиши мумкин. Мас., бирор жойга бораётганда асосан мақсад томон ҳаракат қилинади, аммо йўлда учраган бошқа нарса ва ҳодисалар ҳам кузатилади, эса қолади. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, О.ости инсон О.ли фаолиятининг ўзига хос кузатувчиси сифатида намоён бўлади. О., онтологик маънода, юқори даражада уюшган (ривожланган) материянинг хосси, субъектив борлик сифатида, гносеологик маънода — идеал шакл сифатида тушунилади. Агар объектив

реаллик моддий тизимларнинг турли иерархик, яъни оддий, майда бўлақлардан тортиб, то биосфера ва метagalactica даражалардаги воқелик саналса, унда субъектив реаллик идеал тизимларнинг турли иерархик даражалари, яъни сезги, идрок, тасаввур, т., ҳукм, хулоса, гипотеза, концепция, наз-я, фан, санъат, фал., дин, мифология кабилардан иборат реалликдир. О. таркиби қуйидаги унсурлардан ташкил топади: сезги, идрок, тасаввур, фикр, ҳис-ҳаяжон, ирода. Улар бир бутунликни ташкил этиб, бундан ташқарида, бирга мавжуд бўлмайди. О. ўзаро алоқада бўлган турли унсурлардан (элемент) ташкил топган мураккаб маън-й ахборотга эга. О. инъикоснинг ўзига хос шакли экан, аввало, унда акс эттириладиган объект ҳақидаги муайян билимлар ҳиссий ва рационал шаклда ўз ифодасини топади. Демак, билим О. тузилишининг асосий унсуридир. Ш.у. ҳам билимларнинг бойиб, чуқурлашиб бориши О. рившини характерлайдиган муҳим белги сифатида юзага чиқади. О. тузилишининг яна бир унсури хилма-хил кўринишларда намоён бўладиган кечинмалардир. Уларда инъикос объектига мун-т гавдаланади. Билимларимизнинг чуқурлиги ва кўлами, ҳиссиётларимизнинг намоён бўлиши ёки бўлмаглиги интилишимиз — иродамизга боғлиқ. Ирода кучи оламни англаш жараёнида юзага келадиган ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтишга, кўзлаган мақсад йўлида тинмай ҳаракат қилишга йўл очади. Ирода табиат инъоми эмас, уни тарбиялаш, камол топтириш шахс ҳаётида, унинг жам-тдаги ўз ўрнини топишида муҳим аҳамиятга эга. Зеро, иродасизлик энг улуғ ният ва мақсадларни барбод қилибгина қолмай, инсоннинг тўғри йўлдан тойишига ва жиддий салбий оқибатларнинг келиб чиқишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. О. туфайли билиш ва ҳодисаларни баҳолаш мун-тлари

амалга оширилади ва бундан О.нинг асосий билиш ва ҳис-ҳаяжон уйғотувчилик вазифалари келиб чиқади. О. мазмунини, аввало, инсон тажрибаси давомида ҳамиша тасдиқланиб ва ривожланиб боровчи билимлар тизими ташкил этади. Лекин О. б-н билим бир нарса эмас. Агар билим инсон тажрибаси тасдиғидан ўтган воқелик инъикоси бўлса, О., албатта, воқеликнинг сўзсиз исботланган, ҳақиқий инъикоси бўлмайди. Чунки О. таркибида тахмин, адашиш, алданиш ҳоллари ҳам учрайди. О. таркибида ҳиссиёт ҳам алоҳида ўрин тутаяди. Билиш жараёнида ҳақиқатни билиш ҳиссиёт б-н боғлиқ, шу. ҳам фанда фақат ақлий тафаккур б-н қаноатланиб бўлмайди. О.нинг ҳиссий компонентларини қуйидаги даражаларда тасаввур этиш мумкин: а) турли таъсирларга акс таъсир б-н боғлиқ оддий ҳиссиётлар — очлик, чанқаш ва х.к; б) инстинктив-аффектив ҳолатлар — олдиндан сезиш, кайфият, руҳий зўриқиш, галлюцинация ва х.к; в) ҳиссиёт — севги, ёқтириш, ёқтирмаслик, нафрат. Инсонда ҳайвонлар б-н умумий бўлган ҳиссиётдан ташқари, ижт-й сабабият б-н боғлиқ ҳиссиёт ҳам мавжуд. Агар О.нинг воқеликни билиш фаолиятдан мақсад — объектни тўғри англаш бўлса, ҳиссиёт орқали инсоннинг объектга, ўз фаолияти ва ўзга инсонларга мун-ти турли ҳиссий шаклларда намоён бўлади. Инсоннинг нафақат нарса ва ҳодисалар, уларнинг ҳусиятларини англаб етиши, балки уларнинг қимматини ҳам баҳолаши О.нинг аксиологик жиҳатни ўз ичига олганидан далолатдир. О.нинг субъектив дунёсида объектив реаллик нафақат қайта ишланади, балки унда инсоннинг фаол амалий фаолиятига тайёргарлик: режалаштириш, танлаш, мақсадга интилиш каби ҳаракатлар ҳам бўлади. Бундан ташқари, О. субъектнинг ўз фикри, ҳиссиёти, фао-

лиятини назорат қилиб, маън-й дунёсида ва уни ўраб турган объектив реалликда нималар юз бераётгани ҳақида ўзига ҳисобот беришни тақозо этади. Шундай қилиб, инсон О. нафақат воқелик объектларига, балки жам-т қадриятларига, ўз-ўзига мун-тни ҳам, ўз-ўзини англашни ҳам ўз ичига олади. О. инсонда алоқалар, мун-тлар, объектив дунё қонуниятлари тўғрисида умумий билимлар шаклланишига асос бўлади. О. инсонга мақсад ва режалар тузиш, унинг табиат ва ижт-й муҳитдаги фаолиятини бошқариш, ундаги борлиққа нисбатан эмоционал (ҳиссий), рационал (ақлий) ва амалий мун-тларни бошқариш ва назорат қилишда ёрдам беради. О. сўзи тилимизда ақл сўзига нисбатан камроқ ишлатилади, лекин ўз ўрнида ва ўз маъносидан қўлланади. Одамнинг фикрлаш қобилияти назарда тутилганда, О. ва ақл атамалари маъноси бири-бирига мос келади: О. ҳам, ақл ҳам одам миясининг маҳсулидир. Одам англайди, яъни ақл юритади, фикрлайди. Одамнинг ижт-й ҳаётни тушуниши, сезиши, унга мун-ти унинг О.ида юз беради. Сиёсий О., ижт-й О. иборалари ана шундан келиб чиққан. Воқеликнинг киши миясида унинг бутун руҳий фаолиятини ўз ичига олган ва маълум мақсадга йўналтирилган ҳолда акс этиши О.нинг зуҳуридир. О., ш-дек кишининг руҳий, сиёсий, фал-й н.назари, диний, бадий қарашларининг ҳам мажмуи ҳисобланади. Ижт-й онг деганда ана шулар назарда тутилади. О.ли киши деганда О.га эга, ақл-идрокли одам тушунилса, О.ли ҳаёт иборасида эса бир мақсадга йўналтирилган турмуш ифодаланади. Воқеликни, ижт-й ҳаётни, ўзининг маъқеи ҳамда тарихий ва фуқаролик бурчини тушунадиган, О.и юксак одамга нисбатан О.ли ибораси жуда тўғри келади. Муайян т.га эга, билимли, мад-тли кишига нисбатан ҳам О.ли ибораси ишлатилади. О.ли равиш-

да фикр юритиш — бу О., ақлидрок б-н иш тутишдир. Одам атайин, кўра-била туриб ҳам, яъни О.ли равишда бирор ёмон ишга қўл уриши мумкин. Бу унинг қилмиши дейилади. Одамнинг заковат даражаси — фаҳми, идроки, зехни, донолиги, етуклиги унинг ақлига боғлиқ. Ақли расо деганда, мияси бутун киши тушунилади. Ақли қисқа ёки калта деганда, фаҳм-фаросати йўқ одам назарда тутилади. Бу сўз эс-хуш маъносини ҳам билдиради, мулоҳаза, маслаҳат маъноларини ҳам ифодалаши мумкин. Мас., ақл б-н иш тутди, десак, мулоҳаза б-н, ўйлаб иш қилингани маълум бўлади. Хуллас, О. воқеликни, яъни борлиқдаги барча нарса ва ҳодисаларни акс эттиришнинг юксак, фақат одамга хос шакли. О. тил б-н боғлиқ. Тилда у ўзининг моддий ифодаларидан бирини топади. О. тилда моддийлашгач, унинг фаолияти самараси авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтади.

ОНГСИЗЛИК — онгнинг ирсият н.назаридан талқини; онглик хус-ятининг зидди. Маълумки, инсон онгининг юксак шакллари узоқ ижт-й-тарихий тар-ётнинг кейинги даврида вужудга келган. Шу боис онгнинг пайдо бўлиши тўғрисида мулоҳаза юритганда ижт-й борлиқ, ижт-й тар-ёт, уларга нисбатан мун-т асосий услубий мезон вазифасини бажариб келган ва ҳозир ҳам шундай. Психологик талқинга кўра, О.: 1) воқеликдаги ҳодисалар б-н шартланган рухий жараёнлар, актлар ва ҳолатлар мажмуаси; 2) ташқи ва ички таъсирларга нисбатан субъектнинг ўзига ҳеч қандай ҳисобот бермаслиги; 3) психик акс эттиришнинг шакли, яъни воқеликнинг образи, тасвири, тимсоли ва унга нисбатан субъектнинг мун-ти, мушоҳаданинг махсус предмети сифатида вужудга келмаслиги; 4) қисмларга ажралмайдиган яхлит тузилишга эга экани ва ҳ.к. О.нинг онгликдан фарқи шуки, у акс эт-

тирадиган воқелик субъектнинг кечинмалари, унинг борлиққа мун-ти б-н уйғунлашиб кетади. Ш.у. О.да субъект томонидан амалга оширилувчи хатти-ҳаракатлар натижасини ихтиёрий равишда назорат қилиш ва баҳолаш имконияти мавжуд эмас. О. воқелик субъект томонидан ўхшашлик, айният сингари мантиқий шаклларга асосланиб акс эттирилади. Бу ҳолда бевосита эмоционал ҳис қилиш, эмоционал юқиш ва идентификациялашга дахлдорлик туйғуси орқали турлича ҳодисалар ўзининг тузилиши, моҳияти жихатидан ўзига хосликдан қатъи назар, бир тизимга бирлаштирилади, психологик объектлар ўртасидаги муайян хус-ятлар ўртасидаги тафовутлар, мантиқий қарама-қаршиликлар яққол намоён бўлади. О.да ўтмиш б-н келажак кўпинча бир даврда ҳукм сураётгандек, гўёки улар бирон-бир психик актга бевосита бирлашган тарзда акс эттирилади. О. борлиқни инсон томонидан билишнинг илк шаклларида, ибтидоий тафаккурда, интуицияда, аффеktiv ҳолатларда, саросимага тушишда, гипноз ҳолатида, туш кўришда, одатий ҳаракатларда, ш-дек, интилишлар, ҳиссиёт, хулқ-атворда ўз ифодасини топади. Бунинг сабаблари ва оқибатлари шахс томонидан англаб-ланмайди. З.Фрейд О. деб, ижт-й меъёрлар талаби б-н низоли ҳолат, қарама-қаршилик туфайли онгга кира олмаган, амалга ошмай қолган майллар қисилиш механизми ёрдами б-н бегоналашиб, индивид янглиш айтган сўзида, туш кўришида ва б.да акс этишини тушунади. Фрейднинг психоанализида ва унинг издошлари қарашларида О.нинг юзага келиши тор, чекланган маънода тушунилади ва унинг ўзгарувчан хоссаларининг шаклланиши бир ёқлама таҳлил этилади.

ОПТИМИЗМ (лот. *optimus* — энг яхши) — кечаётган воқеа-ҳодисалар жараёнига нисбатан билдирил-

ган икки хил қарама-қарши фикрлар ёки мун-тларни яхшиликка йўйиш. О. кечаётган воқеа ёки ҳодисанинг порлоқ истиқболига, эзгуликнинг қабоҳат, яхшиликнинг ёмонлик, адолатнинг адолатсизлик, ёруғликнинг қоронғулик, ҳурликнинг зулм устидан албатта ғалаба қилишига кучли ишонишдир. Фал. тарихида оптимистик қарашларни билим соҳиблари турлича ифодалаб, тарғиб қилиб келганлар. Бунга ўрта а. Шарқ ва Европа Уйғониш даври инсонпарварлик ғоялари вакиллари, XVIII а. франц. маърифатпарварлари илгари сурган таълимотлар, XIX а. охири — XX а. бошларида яшаб ижод этган Фурқат, Аҳмад Дониш, Муқимий, Аваз Ўтар каби маърифатпарвар ватандошларимиз фаолиятини мисол тариқасида келтириш мумкин. Уларнинг қарашлари оптимистик руҳ б-н йўғрилган бўлиб, истиқболли келажакка фақат инсон ақлининг эзгу ишларга қодир ишончи орқалигина эришиш мумкин, деган ғоя ифодаланган. Шу н.назардан келиб чиқиб, улар халқ оммасини ҳаётни севишга, инсон ақл-идрокини қадрлашга, илм-маърифатни эгаллашга чорлаган. Тарихий тар-ёт жараёнида оптимистик қарашлар ва уларнинг йўналишлари давр тақозоси ҳамда талабига кўра турлича кўринишларга эга бўлган. Жумладан, диний О., ҳаёлий О., абстракт О., жам-т тар-ётининг эҳтиёжига кўра сиёсий О., бугунги кунда Ўз-нга хос бўлган мустақиллик О.и шулар жумласидан бўлиб, уларни умумлаштирган ҳолда ижт-й О. деб ифодалаш мумкин. Ижт-й О. кишиларнинг мавжуд тарихий жараённинг айнаи вазиятида зарурий рив-ш қонуниятлари талабларига мос келадиган, жамтнинг ижт-й онгини ифодаловчи хоҳиш-иродага эга бўлган аксарият аъзоларнинг маърифатпарвар, инсонпарвар қарашларини намоён этувчи қисмининг ёрқин ке-

лажакка умид-ишончини, умумий мақсадлари, қарашларини рўёбга чиқариш йўлида ижобий-яратувчилик ҳаракатига чорловчи, етакловчи ҳис-туйғулардир. Ҳар қандай тарихий жараённинг асосий белгиларидан бири, ш-дек, унинг минтақавий ва миллий рив-шида жуда катта аҳамиятга эга бўлган О. ижт-й онг мулки сифатида, ҳар бир шахсга ўзининг шу жам-тга, шу миллий муҳитга, мавжуд ижт-й сиёсат ва иқтисодиётга мансублигини англаб етишга бевосита таъсир этади. Шу. у фақат табиий-биологик асосга эга бўлган инстинкт сифатида эмас, балки ижт-й воқелик сифатида шаклланади ва фаолият кўрсатади. Шу боис, оммавий кундалик онг илгари сурилган янги реалистик, оптимистик ғоя ва мафкуравий хиссиётлар б-н бойиб боради. Ҳаёлий О. — амалга ошиши мумкин бўлмаган бесамар орзу, ўй-хаёл, интилишдир (мас., алхимиклар фаолияти, ширакайф кўкнори ҳаёллари). Диний О. эса бу дунёнинг бевафолиги тўғрисида пессимистик фикрлаш б-н бирга, фақат нариги дунё боқий эканига кишиларни ишонтиради ва у дунё роҳати, жаннати умиди б-н фоний дунёда ҳаёт кечирришга ундайди. Реал О. муайян ижт-й тар-ётнинг кишилар фаровонлиги йўлида олдига қўйган мақсад-муродининг амалий ижобати. Мас., Ўз-ннинг мустақил тар-ёт йўлида олиб борилаётган ижт-й ислохотларнинг бугунги кундаги ижобий натижалари бунинг ёрқин ифодасидир. Бугунги кунда Ўз-н халқларининг ҳаётбахш кайфиятининг асосида мустақиллик О.и ётади ва бу туйғу инсон ҳаёти фаровонлиги учун зарур бўлган барча жабҳаларда юз бераётган ислохотларнинг ижобий натижаларида, улар амалиётининг кўлами ва фуқароларнинг миллий ўзлигини эркин намоён этиш имкониятларининг мавжудлигида кўринмоқда, ифода этилмоқда.

ОРИЯТ — инсон маън-й қиёфасига хос иззат-нафс, кадр туйғуларини ифодаловчи т.. О. инсоний хус-ят бўлиб, О.ли инсон ўзи ва оиласи, миллати ва Ватанининг иззат-нафсини, қадрини юксак тутати. У ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам қадрлай билади. О. инсоннинг хатти-ҳаракати, ўзини тутиши ва муомаласида ифодаланади. Инсон О.и оиласи ва бутун миллатнинг О.ини ифода этади. Ўзгалар кадр-қиммати, шаънини ўз кадр-қиммати, шаъни даражасида кўрадиган О.ли инсон юқори обрўга эга бўлади. У ҳамиша адолат учун курашади, бунда унинг энг асосий кўмакчиси пок виждонидир. О. шахсни — шахс, миллатни — миллат, давлатни — давлат сифатида сақлаб қолишга хизмат қилади. О. инсонни нотўғри, ноҳўя хатти-ҳаракатлардан асрайди. Чунки бунга унинг виждони, О.и йўл қўймайди. О.ли инсон муваффақиятсизликка учраса ҳам, ҳеч қачон тушкунликка тушмайди, мақсадига эришиш учун барча қийинчиликларни енгиб ўтишга интилади. Чунки унда О., виждон устун туради.

ОРФЕИЗМ — қад. Юнонистоннинг мистик шоири Орфейга тегишли деб ҳисобланадиган ақидалар, тамойилларни ифода этувчи т.. Орфей қалб, руҳнинг илоҳийлигини, тананинг нопоклигини таъкидлаган. О.да ўлим озод бўлиш сифатида талқин этилади. Унда келажакдаги ҳаёт масаласи марказий ўрин эгаллайди. Бу мистик таълимот кўплаб адабий асарларда, хус-н, орфеик лирикада из қолдирган. Унинг таъсирини пифагоризмда ҳам кўриш мумкин. Антик даврнинг сўнгги давригача унинг ахлоқий таъсири сақланиб қолди, ҳатто Афлотунда биз О.га хос бўлган ҳаётдаги бегоналашувни, келажак ҳаётни орзу қилишни кўришимиз мумкин. Сукрот ҳам ҳоз. ҳаёт бу ўлим, ўлим эса ҳаётнинг бошланиши бўлиши мумкин, деган

тарзда фикр юритгани О.нинг таъсиридан дарак беради.

ОСТОНА — уйга, ҳовлига кириш жойи, дарвозанинг тагига ўрнатилган ёғоч; муайян чегара, белгиланган масканни англатувчи т.. Халқимизда уй О.си, ҳовли О.си, эшик О.си, дарвоза О.си, қўшнининг О.си каби иборалар ишлатилади. Баъзан О. сўзи ўрнида яшаш маъмуаси назарда тутилади. Совчиликка борган киши «О.нгизга бош уриб келдик», «О.нгизни йўқлаб келдик», «О.нгизга қуллик учун келдик», «О.нгизни супуриш учун келдик» каби ибораларни қўллайди. Буларнинг барчаси О. уй, хонадон маъносида қўлланган. О. — одамнинг шакл-шамойили, бўй-баста, кўриниши, жуссаси, юриш-туриши, овози, таровати, хуллас, ички ва ташқи дунёси, у таваллуд топган, униб-ўсган ва камолотга етган жойга монанд бўлади. Маълумки, етти иқлим кишилари етти хилдир. Олис шимолий ўлкаларнинг аҳолиси сайёрамизнинг белбоғи бўлмиш Ер экватори минтақаларида яшовчилардан фарқланади. Демак, одам ўз Ватанининг бир зарраси. Ҳар бир халқнинг О.си ўзига хос ва ҳар бир халқ ўз О.сини ўзича қадрлайди. Бу б-н мазкур сўзнинг миллийлик хус-яти намоён бўлса, ҳар бир халқнинг О.си бўлиши унинг умуммиллий хус-ятини кўрсатади. Шаҳар, қишлоқ ёки мам-т миқёсида О. ана шу ижт-й бирликларнинг пойи, бўсағаси, кириш жойини англатади.

ОТА — 1) оила бошлиғи, алоҳида бир оилага мансуб фарзандларни дунёга келтирган шахслардан бири; 2) ўзб. халқи мад-тида ўзаро мун-тларда бегона бўлса-да, ўзидан бир неча ўн ёш катта эркак шахсга ҳурмат-эҳтиром рамзи сифатида ёшлар томонидан қўлланадиган атама; 3) инсон маъятининг илк шаклланиш давларида катта таъсир кўрсатувчи ва авлод дунёқарашининг маълум йўналиш

олишида муҳим ўрин тутувчи алоҳида оила аъзоси; 4) тарихда кўплаб инсонларга маън-й таъсир ўтказиб, ҳурматини қозонган шахслар, улуғ инсонлар, азиз-авлиёлар, маън-й пирларга нисбатан кўлланган атама. (Мас., ҳоз. Занги Ота, Ўғлонжон Ота, Шайхонтохур Ота, Чўпон Ота, Ҳаким Ота кабилар шулар жумласидандир.) О. ўзб. оиласида асосий ҳолларда бошқарувчи, ҳимоячи, ўз оиласи ва фарзандлари учун барча нарсага тайёр шахс ҳисобланади. Одатда, маън-й жиҳатдан етук О.лар бутун куч-қувватини фарзандларини комил инсон қилиб тарбиялашга, оила турмуши, ижт-й, иқт-й-маиший ҳолатини фаровонлаштиришга сарфлайди. Миллий маъ-ятимизда фарзанд О.сига қандай мун-тда бўлса, ўзига ҳам фарзандларидан шундай мун-т қайтади, деган ақида мавжуд. Ҳадисларда «Кимки О.-онасини рози қилса, Аллоҳ унинг умрини зиёда қилади», дея одамларни бир-бирига яхшилик қилишга буюрилади. Ибратли маън-й-ахлоқий меросдан ўз ижодида унумли фойдаланган Алишер Навоий «Ҳайрат-ул-аброр», «Сади Искандарий» ва б. қатор асарлари ҳамда мактубларида О. б-н ўғил мун-тини фал-й таҳлил қилади. Улуғ мутафаккир Султон Бадиуззамон номига йўллаган мактубида: «Аллоҳнинг ризоси — О.нинг ризосига, Тангри таоло ғазоби — О. ғазобига вобастадир, О. фарзанд учун парвардигордир. Чунки Аллоҳ йўқликдан борликқа фарзандини келтирар экан, сабабчиси қилиб О.ни танлади», деб ёзади. О.нинг ёши улғайиб, кексайган сари билим, ақл доираси, ҳаётий дунёқараши кенгайиб боради, ҳаёт тажрибаси ортади. Маълумки, Шарқ халқлари ҳаёти оилавий турмуш тарзига асосланган. Фарзанд б-н О. ўртасидаги мун-тлар турли вазиятда турлича кечади. Оиладаги ўзаро мун-тларнинг барча учун мақбул бўлиши О.ларнинг

вазмин, мулоҳазали, одилона қарорига боғлиқ. Буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудий «Падаркуш» драмасида ўз қадриятини, ўзлигини унутган фарзанд, ҳатто О.сининг қотилига айланиши ҳам мумкинлигини таъкидлаган. Ислом динига биноан, фарзанд дунёга келгач, О. қуйидаги бурч ва вазифаларни бажариши лозим: 1) фарзандини ҳалол ризқ б-н боқиши; 2) болага чиройли ва маъноли исм қўйиши; 3) имкони бўлса, ақиқа қилиши (зиёфат бериш); 4) ўғил бола бўлса, суннат қилиши; 5) ҳамма фарзандларини бир хилда кўриши; 6) фарзандларини яхши кишилар б-н дўст бўлишига эътибор бериши; 7) болани одобли қилиб тарбиялаши; 8) яхши ва ёмонни ажратишга ўргатиши; 9) касб-хунар ва билим эгаллашга ўргатиши; 10) уйланиш ёки турмушга чиқиш ёшига етганида, фарзандларини оилали қилиши.

Халқимизда азал-азалдан катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш, уларнинг маслаҳатларига амал қилиш каби фазилатлар мавжуд. Ёшлар О.лар ўғити, доно насихатлари, ибратли ҳаётидан хулоса чиқаради. Зеро, «Қарияли уй мактабдир», деб бежиз айтилмаган. Халқда «Қария қариндошлар мойтуғидир», дейилади. Мойтуғ «туғ» сўзидан олинган бўлиб, «байроқ ўрнатиладиган жой», яъни қариндош-уруғлар тўпланадиган маскан, деган маънони англатади. Дарҳақиқат, ҳар бир ўзб. оиласида фарзандлар кўпинча О.-оналар яшайдиган уйда тўпланади, уларнинг дуоларини олишга интилади. Мам-тимизда эл-улус орасидаги оқил, зукко, хушмуомала ҳамда тадбиркор, барчанинг эътибори ва ишончини қозонган О. кўпинча ўз маҳалласи тадбирларини бошқаради. Оқсоқол О. маҳалла ҳаётининг барча жабҳаларига фаол аралашади. Хус-н, маҳалла ёшларининг оилавий ва ўзаро мун-тлари, дўконлар, ошхона, чойхона ва бо-

зорларда савдо қоидаларига риоя этилиши, атроф-муҳитнинг тоза-озодалиги, ободлиги, фуқароларга мад-й хизмат кўрсатиш устидан жамоатчилик назоратини ташкил этишда О.лар, кексаларнинг ўрни катта. Ўзб. маҳаллаларида оқсоқол О. учун «бегона» хонадон ёки «нотаниш» одам бўлмайди. Ш.у. ҳам у исталган хонадонга бемалол эшик қоқиб кираверади, маҳалладошлар б-н сирдош, ҳамфикр бўла олади. Оқсоқоллар жамоатчилик орасида О.-бола, қайнона-келин мун-тларини, бирор хонадондаги носоғлом муҳитни, хуллас, оиланинг оддий икир-чикирларигача ўрганиб, ўз мун-тини билдиради, мавжуд келишмовчиликларни бартараф этишга уринади. Қадимдан маҳалла оқсоқолининг ҳақ-хуқуқлари шу тарзда шаклланиб келган. Оилада О.нинг ўрни ва роли қай даражада бўлса, маҳалла О.си — оқсоқолнинг ҳам мазкур маскандаги нуфузи, мартабаси шундай юқори туради.

ОЧИҚҚЎЛЛИК — инсон маън-й қиёфасига хос хус-ят, сахийлик, қўли очиқлик, хотамтойлик маъноларини англатадиган т. О. ҳар кимга ҳам насиб қилаверадиган хус-ят эмас. Бундай хус-ят айрим одамлардагина учрайди, ш-дек у бойларга ҳам, камбағал одамларга ҳам хос бўлиши мумкин. О. хус-ятига эга бой-бадавлат кишилар кам таъминланган, кўп болали, иқт-й жиҳатдан қийналиб қолган оилаларга савоб учун доимий равишда ёрдам кўрсатиб келади. Баъзан ўртаҳол кишиларда ҳам О. хус-яти бўлади. Бу уларга ажодларидан ўтган бўлиши мумкин. Кўринадик, О. сўзи маъ-ятга бевосита тегишли, негаки, маън-й етук кишигина О. бўлиши мумкин. Ўзб. халқига О. хус-яти азалдан хос, унинг бу хус-яти, айниқса, II Жаҳон уруши давридаги оғир дамларда синалган ва б. халқлар томонидан тан олинган. Ш.у. О.

халқимиз маъ-ятидан чуқур ўрин олган, миллий менталитетимизга хос хус-ят сифатида қадрланади. Ўзб. халқининг О. хус-яти ёзувчи Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон» романи ва шу роман асосида ишланган «Сен етим эмассан» фильмида ёрқин ифода этилган.

ОҚҚЎНГИЛ(ЛИК) — юмшоқ кўнгиллилик, раҳмдиллик, кўнгилчанлик мазмунини англатадиган т. О. кишилардаги энг яхши ижобий хислатларни ифодалайди. О. «раҳмдиллик» сўзи б-н маънодош. Раҳмдил инсон ўзгалар ташвишини ўз ташвиши, хурсандчилигини ўз хурсандчилигидек қабул қилади. Ҳар бир инсонга қўлидан келганича ёрдам беради, ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмайди. Ш-дек, О. «кўнгилчанлик» иборасининг синоними ҳисобланади. Кўнгилчанлик кишига баъзан яхшилик келтирса, баъзан салбий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин. Яхши инсонга қилинган кўнгилчанлик одамга обрў келтиради. Ёмон одамга кўнгилчанлик қилинса, баъзан яхшилик эвазига ёмонлик қайтиши ҳам мумкин. О. — ўзб. халқига хос ижобий фазилат.

ОҚПАДАР — жуда катта гуноҳи, ножўя хатти-ҳаракати учун ота-она томонидан оқ қилинган, лаънатланган, ота-онадан юз ўгирган фарзандга нисбатан қўлланадиган т. О. салбий маъно касб этиб, маълум гуноҳлари туфайли оиладан ажратиб юборилган шахсни англатади. О.лик — фарзанд учун фожиа. Отонанинг қарғишига учраган О. фарзанд Ватанига ҳам вафо қилмайди. Баъзан фарзандга О. тамғаси тушишига оилавий тарбия ҳам сабаб бўлади. Оилада эрнинг хотини, хотиннинг эри олдидаги, улар икковининг фарзандлари, фарзандларнинг ота-оналари олдидаги масъулияти ва бурчининг тўғри бажарилмаслиги ана шундай сал-

бий ҳолатларга олиб келади. Оилавий, маън-й мун-тларда эр-хотин, ота-она ва фарзанд ўртасидаги меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, меҳроқибат каби инсоний туйғуларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёс. Оила аъзолари бир-бирлари б-н умумий турмуш, ўзаро иқт-й, мулкый, ҳуқуқий, ахлоқий, руҳий алоқалар б-н боғланади. Оиланинг биринчи вазифаси ўз насл-насабини давом эттириш, жисмонан ва маънан баркамол фарзандларни тарбиялаш, оилавий муҳитни қарор топдириш, ҳалол меҳнат қилиб, жам-тга фой-

да келтиришдан иборат. Мазкур тизимнинг бирор мурватига путур етганда, ота-она ва фарзандлар ўртасидаги ижт-й мун-т бузилади ва фарзанднинг О. бўлишига асос пайдо бўлади. Халқимизда Олар қадимдан қоралаб келинган. Негаки, ўзб. халқига хос муҳим фазилатлардан бири — ота-она ва катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш. Ушбу т. маъ-ятга бевосита алоқадор бўлиб, у ёшларни ота-она, катталар ва Ватанга нисбатан ҳурмат-эҳтиромда бўлиб, бундай тамгадан холи бўлишга ундайди.

ПАДАРКУШ — ўз отасини ўлдирган қотилга нисбатан қўлланадиган т. П. «онгсиз», «калтабин», «манқурт» сўзларига синоним ҳисобланади. Негаки, П. ўз қилмишини онгсизлик, калтабинлик, манқуртлик асосида бажаради. Тарихдан буюк аллома Мирзо Улуғбекнинг ўғли Абдулатифнинг отасига нисбатан П.лик қилгани маълум. Бундай жирканч ишга қўл урган кимсалар абадул-абад тавқи лаънатга дучор бўлган. Жам-т тарётининг маълум бир даврида унда кучли ижт-й-сиёсий ўзгаришлар бўлиши табиий. Бундай шароитда муайян ғояга кучли эҳтиёж сезилади. Хус-н, ХХ а. бошларида ўзб. халқининг маърифатга бўлган интилиши кучайиб, бу ҳол айниқса, маърифатпарвар-жадидларнинг саъй-ҳаракатларида яққол намоён бўлди. Маърифати юксак одамнинг маъ-яти ҳам юксак бўлади, деган гап ўша пайтларда ўзини оқлади. Маърифатсиз одам маън-й

жихатдан қашшоқ бўлиб, ҳатто ўз отасини ўлдириш даражасигача боришини маърифатпарвар адиб Маҳмудхўжа Бехбудий «П.» драматсида ҳаққоний тасвирлаб берди.

ПАЙҒАМБАР (форс. хабар берувчи, мужда келтирувчи; араб. набий, расул) — Аллоҳнинг хоҳишироодасини, динини бандаларига етказувчи, Аллоҳнинг ўзи танлаган вакили. П. Аллоҳ б-н бандалари ўртасидаги элчи. П.ларнинг биринчиси Одам (а.с.) бўлса, охиргиси Муҳаммад (с.а.в.)дир. П. б-н бир қаторда кўпинча «расул» атамасидан ҳам фойдаланилади. Аммо «расул» сўзи ўзига хос маънога эга. Расул (араб. элчи) — ислом анъанасига кўра, Аллоҳ томонидан танлаб олиниб, вакил қилинган, тарғибот, даъват қилиш вазифаси топширилган, илоҳий китоб нозил қилинган тўрт П.га (Мусо а.с., Довуд а.с., Исо а.с., Муҳаммад с.а.в.)га нисбатан қўлланадиган т. Набий китоб но-

зил қилинмаган П., шу боис ҳамма набий П.дирлар, аммо набийларни расул деб бўлмади. Ақидага кўра, 124 минг П. яшаб ўтган. Қуръони Каримда 25 нафар П.нинг исми зикр этилган.

ПАНТЕИЗМ (юн. *pan* — ҳамма, *theos* — Худо) — Худо б-н оламни айнийлаштирувчи фал-й таълимот. «П.» атамасини биринчи бўлиб инглиз файласуфи Ж.Толанд (1705), сўнгра нидерланд илоҳиётчиси И.Фай (1709) қўллаган. П. турли тарихий даврларда моҳиятан бир-биридан фарқ қиладиган фал-й тизимлар ва хилма-хил қарашларни ўзида акс эттириб келди. П.ни Шарқ ва Ғарб П.ига бўлиш анъанаси мавжуд. Абу Наср Форобийнинг борлиқ ва унинг вужудга келиши ҳақидаги таълимоти пантеистик характерга эга. Унинг қарашларида моддий ибтидо ўзини тангри орқали намоён қилади. Тангрида моддий ибтидо гўёки очик-ойдин ифода этилмаган муайян шаклда мавжуд бўлади. Кейинчалик у ноаниқлик шаклидан ўзини озод қилади, куч-қувватига яраша намоён бўлиб боради. Мутафаккир бу жараёни жўжанинг тухумдан чиқишига қиёслайди. Унинг таъкидлашича, «яратилиш жараёни нарса мавжудлигини сақлашдан иборатдир». Машхур араб файласуфи Ибн Рушд (1126–1198) Абу Наср Форобийнинг пантеистик қарашларини ривожлантириб, Яратганни шаҳар ҳокимига қиёслайди. У «Раддиянинг раддияси» асарида «Коинотни бошқариш шаҳарни бошқаришга ўхшайди. Унда ҳар қандай бошқарув марказдан туриб амалга оширилади. Лекин ҳамма нарса ҳам бевосита ҳукмдор томонидан бажарилавермайди», деб ёзади. Э.Ренаннинг таъкидлашича, Форобий талқинидаги Худо «ғилдиракнинг марказига ўхшаб, унинг сиртқи қисмларини ўз ҳолича айланишига монелик қилмайди». Ибн Сино Форобийнинг анъана-

ларини давом эттириб, «вужуди вожиб» ва «вужуди мумкин»нинг ўзаро мун-тида неоплатоник эманация (нурланиш) таълимотига алоҳида эътибор беради. Мутафаккир нурланиш таълимотига мурожаат қилар экан, уни Яқин Шарқ анъаналарига хос диний-натуралистик тасаввурлар б-н биргалликда ўрганишга ҳаракат қилади. Бунда коинот, фалакнинг табиат ва инсон ҳаётини таъминлашдаги роли алломанинг диққат марказида туради. Аллома назарида, ёруғлик манбаи моҳиятан барча мавжуд ва билиниши зарур ашёларнинг бевосита идрок этилиши мумкин бўлмаган ботиний, яширин, сирли сабабини ташкил этади. Бундай қарашлар тизими пантеистик кайфиятларнинг янада кучайишига олиб келди. Пантеистик анъаналар Ғарбда Иоанн Скот Эриугена (тахм. 810–877), Давид Динанский, лотин аверроизми вакили Сигер Брабантский (тахм. 1240–1281), кейинроқ эса Мейстер Экхарт ва б. томонидан ривожлантирилди. Эриугена схоластик христиан фал.сида биринчилардан бўлиб Худо ва оламнинг ўзаро мун-ти муаммосига мурожаат қилди. Унинг таъкидлашича, воқеликни билишга жазм қилган инсон ақли рўпарасида турган энг муҳим муаммо борлиқ масаласидир. Борлиқ юнонлар томонидан «фидис» (табиат) деб номланган бўлса, лот. «натура» деб аталган. Борлиқ натура экан, демак, Худо ҳам у б-н айнандир. Оламдаги барча ўзгаришлар жараёнида у нарсаларнинг «ибтидоси, оралиғи ва интиҳоси» вазифасини адо этади. Эриугена «Худо ҳамма нарсалардадир... у барча нарсалар моҳияти сифатида барҳаётдир», деган хулосага келади. Мейстер Экхартнинг (1260–1327) фикрича, Худо ўзга нарсаларга нисбатан ўзига хос универсал ижодий фаоллик сифатида намоён бўлади. Унинг таълимотида Худо

ва борлик, Яратувчи ва табиат айнанлаштирилади, оламнинг яратилиши аниқ муддатдан ноаниқ абадийликка кўчирилади. Худо барча нарсалар б-н бирга бўлсада, лекин бирон-бир нарса унинг ўзида мавжуд эканини англаб бўлмайди. Бундай хус-ят инсон зотиغا берилган, холос. «Менинг рухимда шундай куч борки, у Худони идрок эта олади. Худодан бошқа ҳеч қандай нарса менга бунчалик даражада яқин эмас. Худо менинг ўзимга яқинлигимдан кўра яқинроқдир», дейди Экхарт. Худо б-н инсон руҳи ўртасидаги теран ва ички алоқа ҳар қандай инсоннинг Худо б-н боғланишига имкон яратиб беради. Бунинг учун эса образ-гимсол ва тларга таяниб иш кўрадиган оддий билишнинг ўзи етарли эмас. Лекин уни мутлақ илоҳийлик сифатида уқиб, бунга мистик интуиция кўмагида эришилади. П.нинг хилма-хил кўринишлари фал-й тафаккур ривожига ўз таъсирини кўрсатиб келмоқда. Айниқса, ҳоз. вақтда унинг персонализм фал.сидаги мавқеи сезиларлидир.

ПАТЕРНАЛИЗМ (лот. *pater-nus* — отага тааллуқли) — 1) дастлаб Италияда пайдо бўлган, каттанинг кичикка, қариндошнинг қариндошга, устознинг шоғирдга, яқинларга нисбатан ғамхўрлиги асосида фаолият юритишни ифодалаган атама; 2) ижт-й мун-тларга киришаётган томонлар ўртасидаги мавжуд ишлаб чиқариш мун-тларини уйғунлаштириш ва барқарорлаштиришга маън-й омил таъсирини ифодаладиган т. Илк италянча П. т.си асосида иш берувчи б-н иш бажарувчилар ўртасидаги ўзаро мун-тларда иш берувчилар меҳнат тақсимоти, меҳнат муҳофазаси ва меҳнатга ҳақ тўлашда маҳаллий иш бажарувчиларга нисбатан ўз ҳамюртларига имтиёз бераётгани туфайли иш бажарувчилар ҳам меҳнатга эл-

юрт манфаатларини кўзлаб мун-тда бўлишлари лозим, деган қараш ётади. Демак, иш берувчиларнинг ўз ҳамюртларига хилма-хил моддий ва маън-й рағбатлантириш воситаларини қўллаётгани учун иш бажарувчилар ҳам муросага келиб, ижт-й тенгсизлик ва ижт-й адолатсизликка қарши бош кўтармасликлари ватан равнақини таъминлайди. П. ғоясига кўра, жам-тда ўрнатилган ва ҳукм сураётган меҳнат тақсимоти доирасида иш бажарувчилар кўп, улар арзон ва сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариш б-н жаҳон бозорига тез кириб бориб, ватан шон-шарафини оширишга қаратилган «патерналистик» мун-тлар талабларига жавоб берадиган тартиб-қоидаларга бўйсунушлари лозим. П. ғояси кейинчалик Италия доирасидан чиқиб, бошқа ривожланган мам-тлар ижт-й ҳаётига ҳам татбиқ этилди. Ҳоз. цивилизациялашган бозор иқтисодиёти мун-тлари шароитида П. ғояси ривожланаётган мам-тларнинг ижт-й ишлаб чиқариш мун-тларида ҳам намоён бўлмоқда.

ПАРОКАНДАЛИК — тарқоқлик, тартибсизликни ифодаловчи т. П. ибораси тартиб, интизом сўзларининг антоними ҳисобланади. П. қад. саркарда аждодларимиз томонидан ҳам қораланган. Чунки лашкарлар сафидаги П. бутун давлатнинг йўқ бўлишига, кўплаб одамларнинг қирилиб кетишига сабаб бўлган. Душман қўшинига П. солиш йўли б-н ғалабага эришилган. П. яроқли бўла туриб ишсиз юриш, зинокорлик, ота-онага оқ бўлиш, фолчилар сўзига ишониш, сеҳр-жоду б-н шуғулланиш, ирим қилиш, савдосодикда ғирромлик қилиш, биронинг ҳақиға, омонатиға хиёнат қилиш, қасамхўрлик, судхўрлик, ўғирлик, қароқчилик, майхўрлик, бировни масҳара қилиш, ғийбат, туҳмат, бўхтон, бадғумонлик, жо-

суслик, чақимчилик, ёлфончилик, обрўни тўкиш, қотиллик, порахўрлик, бевафолик каби кўпгина салбий хус-ятларнинг пайдо бўлишига олиб келади. П. кенг ёки тор миқёсда рўй бериши мумкин. Кенг миқёсда П. дейилганда, жам-т, давлат миқёсидаги П. тушунилади. Бунда бутун бир халқ, давлат азият чекиши мумкин. Тор миқёсда П. эса бир оила, жамоа ёки муайян гуруҳ доирасида рўй беради. Лекин оила жам-тнинг таркибий қисми ҳисоблангани учун бундай П.дан жам-т ҳам албатта азият чекади. Кўринадик, ҳар қандай тор доирадаги П. ҳам кенг миқёсда салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

ПАЦИФИЗМ (лот. *pacificum* — яраштирмак, битиштирмак) — ҳар қандай урушларга, уларнинг характери ва мақсадларидан қатъи назар, жумладан, адолатли, озодлик урушларига ҳам қарши курашувчи кишилар ҳаракати. Улар кишиларни қурбон қилишга олиб келадиган ҳар қандай қуроли ҳаракатларни, уларнинг моҳияти, келиб чиқиш сабаблари, мақсадлари инсон ахлоқига зид деб қарайди ва қоралайди.

ПЕДАГОГИКА (юн. *país* — бола, *agogos* — раҳбар) — тарбия ҳақидаги таълимот, фан; тарбиялаш санъати. П. тарбия ва таълим соҳасига тегишли билимлар йиғиндиси. У тарбиянинг моҳияти, мақсади, вазифалари ва қонуниятларини, унинг жам-т ҳаёти ва шахс тарётидаги ролини, таълим жараёнини ўрганади. У тарбия наз-яси, дидактикани ўз ичига олади. П. фал., психология, одам анатомияси ва физиологияси сингари соҳалар б-н боғланган. Бугунги кунда П. кўплаб тармоқларга бўлинган илм-фан соҳасига айланган. Болалар П.си, профессионал таълим П.си, оилавий тарбия П.си, олий ўқув юртлари П.си, ҳарбий П., мад-й-

оқартув ишлар П.си, дефектология, П. тарихи ва б. шулар жумласидандир.

ПЛАТОН (мил.ав. 427–347, Афина) — Юнонистонлик буюк фал. Аттика қироли сулоласи вакили Кодра оиласида туғилган. Онаси Периктиона ҳам ўз даврининг таниқли одамлари — машҳур қонуншунос Солон ва ҳукмдор Критийлар сулоласидан. Маълумотларга кўра, Критий П.нинг Суқротдан таълим олишига сабабчи бўлган. Устози Суқротнинг фожиали ўлиmidан (399) сўнг П. Афинани тарк этади. Авваламбор, у Мисрнинг Гелиопол шаҳрида математика, жам-тшунослик, иқт-ёт ва б. фанларда эришилган ютуқлар б-н яқиндан танишади, сўнгра Жанубий Италияга ва Сицилия оролига боради ва илмий фаолиятини давом эттиради. Унинг фал-ий қарашлари «Тимей», «Катта Гиппий», «Федон», «Базм», «Филеб», «Федр», мантикий таълимоти — «Софист», «Театет», «Менон», сиёсий қарашлари эса — «Сиёсат», «Қонунлар», «Критий», «Давлат» ва б. асарларида баён этилган. П. фал.сида «Ғоялар дунёси ва соялар дунёси» асосий ўринни эгаллайди. Унинг таълимотига кўра, «Ғоялар дунёси» бирламчи, «соялар дунёси» эса, иккиламчи. Унингча, ғоя ҳақиқий борлиқни ифодалайди, соялар, яъни оламда мавжуд нарса, ҳодисалар — ўзгарувчан бўлгани боис ҳақиқий бўла олмайди. Чунки ҳақиқий тар-ёт ғоялар дунёсига хос. Ҳақиқий ўзгариш ва тар-ётни ҳамма ҳам билмайди, чунки уларни билиш учун инсон катта ақл, соф тафаккур эгаси бўлиши керак, ўзгарувчан соялар дунёсини билиш учун эса инсонга ҳиссиёт ва идрок етарлидир. «Ғоялар дунёси» замон ва маконга боғлиқ бўлмай, мангу, абадий ва ўзгармасдир, шу. ҳам у ҳақиқий дунёдир. П. таълимотида ижт-й фал., жам-т ва давлат масалалари муҳим аҳамиятга

эга. Унинг сиёсий, педагогик ва ахлоқий қарашлари ҳам «ғоя» таълимоти б-н узвий боғлиқ. Унингча, давлат аристократия кўлида бўлиши ва халқни итоат этишга мажбур қилиши лозим. П. ўзининг «идеал давлат» наз-ясида жам-тни уч табақага: давлат арбоблари — файллар; соқчилар (ҳарбийлар); деҳқонлар ва хунармандларга бўлади. Бундай давлатда донолик, жасорат, меъёр ва адолат каби тўрт тамойил устувордир. Давлатни бошқарувчи шахслар, авваламбор, ана шундай сифатларга эга бўлишлари керак. Унинг ахлоқий қарашлари ҳам ушбу принципларни атрофлича исботлашга қаратилган. П.нинг ахлоқий қарашларига кўра, маън-йликнинг манбаи инсон ва жам-тдан ташқарида туради. Маън-й сифатлар (эзгуликлар) аввалдан индивидга азалдан берилган, эзгулик туғмадир. Олий фазилат оқиллик — жоннинг оқил қисмининг намоён бўлишидир. Бу донишманд файласуфларга хос фазилатдир. Мардлик (қаҳрамонлик ёки руҳнинг кучи) соқчи-ҳарбийлар учун туғма бўлиб, давлатни ҳимоя қилишга қаратилган. П. таълимотича, оқиллик ва мардлик ижобий, фаол фазилатлар. Жоннинг ҳирсий қисмининг мўътадиллик б-н боғлиқлиги хунармандларга, деҳқонларга, яъни халққа хос бўлиб, улар давлатдаги икки юқори табақага бўйсунилари лозим. Фазилатлар пиллапоясининг қуйи қисмида қуллар туради. Улар умуман ахлоқдан ташқарида турадилар ва бирон-бир фазилатга эга эмас, чунки уларда жоннинг мавжудлиги мавҳумдир, дейди файласуф. П.нинг фикрича, одиллик шахсий фазилат бўлмасдан, балки давлат фазилатидир. Идеал давлат мажбурий идорадир. Барча ижт-й ҳаёт олий тамойилга, яъни давлат ердаги ҳаётнинг олий шакли сифатида тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, кишиларни янги фазилатларга, фазовий ҳаётга тайёрлайди. У ўз ва-

зифасини адо этгач, Худонинг ердаги маконига айланади. Файласуф ўзининг сўнгги асари «Қонунлар»да давлат тўғрисида фикр юритиб, маън-й тарбияга катта эътибор қаратади ва қонунчиликни ахлоқий жиҳатдан мустаҳкамлаш тўғрисида гапиради. Файласуф бу асарида маън-й сифатларни (фазилатларни) туғма деб таъкидлайди. Тарбия фақат азалдан инсонга берилган фазилатларни шакллантиради, юзага чиқаради, холос. Бордию, тарбия нотўғри берилса, у ҳолда инсондаги азалий фазилатлар ўзгариши ёки йўқ бўлиши мумкин. Унингча, ахлоқнинг асосини, маън-йликнинг намунасини илоҳият ташкил этади. П. фикрича, маън-й тарбиянинг асосий масаласи бу қонунларга ихтиёрий равишда бўйсуниларга эришилдир. Унинг таълимоти ўзининг аҳамиятини йўқотмаган ва бугунги кунда ҳам ижт-й-маън-й, илмий-маън-й ҳаётнинг турли соҳаларида инсоният тафаккурининг мумтоз намуналари сифатида амал қилиб келмоқда.

ПЛЮРАЛИЗМ (лот. *pluralis* — кўплик, кўп хиллик, кўп сонлик) — монизмга бутунлай зид бўлган фал-й таълимот. П. атамаси биринчи бўлиб немис файласуфи Х.Вольф томонидан 1712 йили илмий муомалага киритилган. П. ижт-й-сиёсий ҳаётда турли ижт-й гуруҳлар ва улар манфаатларини ҳимоя этувчи сиёсий партиялар, касаба уюшмалар, диний ва б. ташкилотлар эркинлигини, ўзаро рақобатни ифодалайди; ҳоз. замон реформизмининг асосий ғояларидан бири. П. бутун борлик асосига ёлғиз материяни (материалистик монизм) ёки фақат рух, ғояни қўядиган (идеалистик монизм) фикрга қарши т.дир. П. намояндалари XVIII–XIX а.ларнинг бошқа анъанавий фал-й таълимотларидан фарқли равишда ўз таълимотларига кенгроқ дунёқараш

тусини берадилар. Онтологик П. ижт-й ҳаётда хилма-хил — иқт-й, жўғрофий, сиёсий, маън-й ва б. омиллар бир хил аҳамиятга эга экани тўғрисидаги гоёни илгари суради. Шу боис, П. мантик ва билиш наз-яси (гносеология) соҳасига ҳам ўтди. Бу эса бир-бирига зид бўлган барча тадқиқот услубларининг тенг эканини эътироф этишга, яъни релятивизм ва конвенционализмга олиб келди. Ахлоқий-ҳуқуқий соҳада П. барча ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга тенг қимматга эга экани эътироф этилди, айримларининг устунроқ қўйилиши эркин танлаш оқибати деб ҳисобланди. Ижт-й-сиёсий соҳада П. кўппартиялилик, барча сиёсий-ижт-й гуруҳлар манфаат ва қарашларининг ўзига хослигини билдиради. Сиёсий П. ҳоз. замон демократик жам-тининг муҳим хус-ятларидан бири саналади. Сиёсий П.нинг асосий белгилари: а) ижт-й қадриятларнинг ҳар хиллиги; б) рақобатчилик ва муҳолифатга йўл бериш орқали ҳаёт ранг-баранглигини таъминлаш; в) жам-т таркибий қисмларининг ўзаро тенглиги ва мустақиллиги; г) диктатура ва зўравонликдан воз кечиш, қарама-қаршилик ва можароларни қонун йўли б-н, тинч ҳал қилиш кабиларда намоён бўлади. П. тамойиллари ижт-й ҳаётнинг барча соҳаларида намоён бўлиши мумкин, шу боис «иқт-й П.», «ижт-й П.», «сиёсий П.» т.лари мавжуд. Сиёсий П.сиз иқт-й ва ижт-й ҳаётда П. бўлмаслиги табиий. Ўз навбатида, сиёсий П. маън-й П.сиз — эски қолип ва ўлчовлардан воз кечишсиз ривожланмайди. Сиёсий П.нинг муҳим кўриниши кўппартиявийликдир. П. ҳоз. замон цивилизациясининг муҳим ютуқларидан биридир.

ПОЗИТИВИЗМ — Фарб мамлакида кенг тарқалган фал-й тафаккурнинг бир кўриниши бўлиб, унинг диққат марказида фал. ва фаннинг ўзаро мун-ти муаммоси

туради. XIX а.нинг 30–40 йилларида марксизм фал.си ўзини ягона илмий дунёқараш деб даъво қилиб чиққанидан бир оз олдинроқ Францияда О.Конт эски фал-й анъаналардан узил-кесил воз кечиш ва янги илмий фал. яратиш зарурлигини таъкидлаб, П. фал.сига асос солди. О.Контнинг фикрича, фал.нинг фан б-н ўзаро «даъвогарлик» тарихи шундан далолат берадики, «метафизик», яъни фал-й муаммоларни илмийлик руҳига мослаштиришга бўлган барча уринишлар беҳуда. Ҳар қандай фан унга ўз ҳукмини ўтказишга жазм қиладиган фал.га муҳтож эмас. У ҳар қандай таянчни фақат ўзида топиши мумкин. Анъанавий фал. муаммоларини илмий н.назардан, яъни тажриба ва ақлий муҳокама кўмагида ҳал қилиб бўлмайди. Метафизика сарқитларини фандан сиқиб чиқариш зарур. Бундай сарқитлардан бири — фаннинг ҳодисаларни сабаб-оқибат тамойили асосида таҳлил қилиши ва уларнинг моҳиятига кириб боришга даъвосидир. Фаннинг вазифаси ҳодисаларнинг «нима учун» эканини уқтириш эмас, балки уларнинг «қандай экан»ини ёритиб беришдан иборат. П. рив-ши жараёнида фандан дунёқарашга бевоқиф тааллуқли муаммолар биринкетин олиб ташланади. Буни XIX а. П.ининг йирик вакиллари Ж.С. Милл ва Г. Спенсер қарашларида яққол кўрамаиз. П. вакилларининг таъкидлашича, билиш, тажриба, субъект-объект мун-ти, нарса, субстанция, воқеликнинг унсурлари, физиологик ва психологик жараёнларнинг ўзаро алоқадорлиги масалалари соф метафизик муаммолар бўлиб, улардан воз кечиш мақсадга мувофиқ. П. негизида мантиқий П., неоП. ва постП. оқимлари вуҷудга келган.

ПОКЛИК — маън-й-эстетик категория сифатида энг муҳим маън-й-ахлоқий талаблардан бири

бўлиб, самимийлик, садоқат, ишонч ва табиийликни ўз ичига олган. *Инсон қалбининг П.и унинг садоқати, ишончи, табиийлиги, самимийлигида билинади.* Пок – а) ифлосликдан холи; тоза (*пок жой, пок кийим*); б) (кўчма) ҳалол, тўғри (*пок инсон*). Нопок – а) тоза, озода эмас, ифлос (*нопок кийим*); б) ҳеч нарсадан ҳазар қилмайдиган, қабих, ярамас (*нопок одам*); в) ёмон, жирканч (*нопок иш*). П. инсон маъятини шакллантиришда муҳим ўрин тутати. Чунки П. мазмунида оқиллик ва эътиқодлилиқ, шарм-ҳаё ва ор-номус, зийраклик ва фаросатлилиқ, ўз ёрига муҳаббатли бўлиш, ҳалоллик, меҳрибонлик каби ижобий хислатлар мужассамлашган. П. – улуғлик. П. турмушда, меҳнатда ва кишилар б-н ўзаро мун-гда намоён бўлиб, у зехн ва идрок тиниқлигидир. Маън-й П. – ахлоқ зиёсидир. Унда руҳ шаффофлиги, сезги туйғулари юксак. Маън-й П. инсонни айб ва камчиликлардан тозалайди, руҳан ҳаётга рағбатлантиради. Инсоннинг пок, озода бўлиши, озодалиқни сақлаши ва унга ҳамиша амал қилиши соғлом турмушнинг асосий омилдир. Пок одам уст-боши, юз-қўллари, уй-жойларини тоза тутати, фарзандларини ҳам шунга ўргатади. Киши ҳаётида ахлоқий П. биринчи даражали вазифадир. Ахлоқий П. таъма ва молпарастликка мутлақо зид. Ишларнинг поки – чиройли ва ҳалол бажарилганида, эътиқодларнинг поки – қатъийликда, таомларнинг поки – ҳалолликда. Демак, пок нарса фақат П.ни келтиради. Пок инсон ширин гапиради, фақат эзгу ишларни бажаради. Алишер Навоий маърифатга эришган ҳар бир киши ахлоқ жихатдан пок, кўнгли оқ, лафзи ҳалол бўлиши шартдир, деб таъкидлаган. У Фарҳодни шундай таърифлайди: «Демакки, кўнгли поку ҳам сўзи пок, Тили поку, ўзи пок». Инсон ўз феълини яхшилаши, хулқини

поклаши, қалбини мусаффо қила олиши унинг ўзига, интилишига боғлиқ. Агар бунга амал қилмаса, ёмон ишларга ўрганиб, разолат ботқоғига ботиши мумкин. П. виждонлилиқ кўринишларидан бўлиб, унинг зидди ёлғончилиқ, ўғрилиқ, хоинлик ва мунофиқликдир. П. – инсоннинг маън-й гўзаллигини белгилайдиган мезон. Инсоннинг П.и, аввало, виждони П.и б-н белгиланади. Пок виждонли инсон инсоф ва фаҳм-фаросат каби маън-й фазилатларга эга бўлади. Инсоннинг бошқалар ҳақ-ҳуқуқини ҳурмат қилиши, аҳдига вафодор бўлиши, садоқатли, шарм-ҳаёли ва ор-номусли бўлиши, уятли ишларга дуч келганда хижолат тортиши, жам-гда қабул қилинган турмуш тарзи мад-тига риоя қилиши, ҳар бир иш учун масъулиятни ҳис қилиши – булар унинг пок ва беғубор инсон эканини кўрсатади. Пок инсон ҳар доим яхшилиқка, яхшилиқ қилишга интилади, бошқалар б-н самимий, илтифотли муомалада бўлади. П. ҳар бир давр, ҳар бир замоннинг талаби бўлган. **Покланиш** – тозаланиш, руҳий ҳаловат топиш демакдир. П. категорияси жисмоний ва маън-й (руҳий), ички (ботиний) ва ташқи (зохирий) каби ўзак т.ларга негиз бўлиб келади.

ПОРАХЎР(ЛИК) – шахсий манфаат, ғаразли мақсад йўлида ҳар қанча товламачилиқ қилишга ҳозир у нозир маън-й қашшоқ кимсага хос иллат. П. учун блар, халқ ва жам-т манфаатлари ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. П. учун, энг аввало, ахлоқий нопоклик, хушомадгўйлик, таъмагирлик, товламачилиқ характерлидир. П.да виждон, инсоф туйғулари бўлмайд, у ўзгалар ҳақи – порани олиш учун виждонини сотади. Таъмагирлик, фирибгарлик, алдамчилик б-н олинган пора ҳаромдир. Қуръони Каримда бошқаларнинг ҳақини ейиш, пора олиш – ҳаром амал

ва гуноҳ экани уктирилиб, бундай гуноҳ ишларни қилмаслик буюрилган: «Мол-дунёларингизни ораларингизда ноҳақ — ҳаром йўллар б-н емангиз! (Яъни, бир-бирингизнинг ҳақингизни еманг!). Ва (гуноҳ қилаётганингизни) билиб туриб, одамларнинг молларидан бир қисмини ҳаром йўл б-н ейиш учун (молларингизни пора қилиб) ҳокимларга узатманг!». П.нинг моддий танг аҳволда яшаётган кишиларга нисбатан таъмагирлиги қабиҳликдир. П. пора олиш, ўз гаразли мақсадини амалга ошириш учун турли йўллар қидиради, у мавжуд қонунларни, тартиб-қоидаларни бузади, ҳақиқатни поймол қилади, эгрини тўғри дейди, қалбаки хужжатлардан фойдаланади ва ҳ.к. П. — ижт-й ходиса бўлиб, энг ёвуз иллатлардан саналади. Ш-дек, у — жиноят, ҳуқуқбузарликнинг бир кўриниши. П.нинг ижт-й зарари жам-т рившига, мам-т мустақиллигини мустаҳкамлаш ишига тажовуз сифатида баҳоланиши лозим. П.нинг энг хавфли кўриниши — давлат муассасаларида ишлаётган, вазифаси инсонлар тақдири б-н боғлиқ, юқори мансабда ўтирган раҳбар шахс томонидан содир этилганидир. П. раҳбар хизмат лавозимини шахсий бойлик орттириш манбаига айлантиради, у нима яхши-ю нима ёмонлигини яхши била туриб, онгли равишда пора олади. Ҳақиқий инсон-парвар, адолатпарвар, иймонли, ҳалол раҳбар ҳеч қачон П. б-н шуғулланмайди. Пора — бир кимсанинг бошқа кимсадан унинг ёки ўзининг муайян ишини битириб бериши эвазига, халқ ва давлат манфаатларига зарар келтирган ва мансабини суистеъмол қилган ҳолда пул ёки бошқа мол-мулк тарзида оладиган улуши. Пора талаб қилиш товламачилик ҳисобланади. П.га назоратсизлик, интизомсизлик, буйруқбозлик, ўта расмиятчилик, одамлардаги

лоқайдлик каби тартибсизликлар йўл очиб беради. Бундай одамлар ва иллатларнинг кучайишига меҳнат жамоалари, ташкилот ва муассасаларда ҳуқуқий тартиб-интизомнинг сусайиб кетгани, айрим шахсларнинг шахсий бойлик орттириш йўлида ўз нафсини тия олмаслиги, кишилардаги ижт-й фаоллик, шахсий жасоратнинг етишмаслиги сабаб бўлади. Бу зарарли иллатга қарши курашилмаса, П. текин бойлик ҳисобига гаштини сураверади. П. б-н маълумотли ҳам, маълумотсиз ҳам, хуллас, турли лавозим ва мансабда ишлаётган кимсалар шуғулланади. П. қинғир ишларини пинҳона тарзда амалга оширишга ҳаракат қилади. Жам-тда П. иллатини тугатиш, ундан халос бўлишнинг мақбул йўлларида бири — ижт-й ҳаётда ошкораликни ошириш, меҳнат жамоаларида назоратни кучайтириш, бу борадаги қонун устуворлигига қатъий риоя қилиш талабини оширишдир. П.нинг авж олиши жам-тни маън-й инқирозга олиб келувчи сабаблардан биридир.

ПОСТИНДУСТРИАЛ ЖАМИЯТ — ижт-й фал. ва социология фанлари доирасида тарихий жараёнга цивилизация ёндашувни ҳамда цивилизация тар-ётининг ҳоз. босқичини ифодалаш учун қўлланадиган т.. П.ж. атамаси биринчи бўлиб америкалик социолог, футуролог Даниел Белл (1919 й. да туғилган) томонидан илмий муомалага киритилган. Белл дастлаб бу т. орқали таълимоти номини («П.ж.нинг вужудга келиши. Ижт-й башоратчиликдаги авантюра», 1973), кейинчалик эса цивилизация реал ривожидagi конкрет босқични ифодалаган. Унинг фикрича, тарих цивилизация о ташкилотларнинг бири ўрнини бошқаси изчил равишда эгаллайдиган уч босқичли жараён (анъанавий жам-т, индустриал жам-т ва П.ж.) сифатида намоён бўлади. П.ж.га

хос хус-ятлар қуйидагилардан иборат: иқтисодиётнинг товар ишлаб чиқаришдан хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга қараб йўналтирилиши ҳамда саноатда илм-фанга асосланган соҳаларнинг устуворлигида; назорат қилинадиган технологик тар-ёт истиқболларини режалаштирувчи метатехнологияларни яратиш имкониятини берадиган янгича технологик соҳанинг ташкил этилишида; жам-тнинг ижт-й структурасидаги мун-тларнинг тубдан ўзгаришида, индустриализм давридаги синфий бўлиниш ўрнига касб-хунарга қараб бўлинишнинг устунлиги, мулкчилик мун-тлари аҳамиятининг ўзгариши оқибатида аввал асосий бўлган меҳнат ва капитал ўртасидаги зиддият ўрнини ишни билмаслик ва касбий маҳорат ўртасидаги зиддият (конфликт) эгаллайди; жам-тнинг муассаса ва ташкилотлари таркибида туб сифатий ўзгаришларнинг юз беришида, илмнинг янги технологик жараёнларнинг асоси, ш-дек, ижт-й ихтилофларнинг бош сабаби сифатида намоён бўлиши; ижт-й ташкилотлар доирасида семантик ва аксиологик урғунинг ўзгариши — анъанавий жам-тда «армия ва черков», индустриал жам-тда — «фирма ва корпорация» устунлик қилган бўлса, П.ж.га келиб, бу жам-тнинг асосий ҳодисаси бўлган илмни вужудга келтирувчи муассаса — университетлар устунлик қилади; мад-т соҳасининг қайта ташкил этилишида унинг ташқи шаклий томонини компьютерлаштириш ташкил этса, ички мазмунини, биринчи навбатда, интеллектуализм ҳамда шу аснода ҳар бир киши томонидан ўзини илм индустрияси сифатида ташкил этиши белгилайди. Д.Белл томонидан яратилган П.ж.нинг асосий концепцияси кейинчалик бошқа социолог ва футурологлар томонидан икки йўналишда ривожлантирилди: П.ж. концепциясини евро-

пача моделини ишлаб чиқишга асосланган радикал йўналиш (Ж. Фурастье, Турен); П.ж.нинг америкача моделини яратишга йўналтирилган либерал йўналиш (Гэлбрейт, К.Э.Боулдинг, Г.Кан, О.Тоффлер). Радикал йўналиши юқори ғоявийлиги ва ижт-й-мад-й муаммоларга махсус қизиқиши б-н характерланса, либерал йўналиш асосий эътиборни амалий тадқиқотларга ҳамда ҳокимият, уруш, бошқарув муассасалари, оила, оммавий коммуникация каби П.ж. доирасида ривожланадиган ижт-й-сиёсий структуравий ташкилий характердаги ҳодисаларнинг сценар моделларини яратишга қаратади.

ПОСТПОЗИТИВИЗМ — XX а.нинг 50–70-йилларида неопозитивизм ғояларини танқид қилиш жараёнида юзага келган Ғарб фал. сининг қатор концепцияларини ифодаловчи истилоҳ. Ушбу концепциялар моҳиятан мантиқий эмпиризм б-н ҳамоҳанг. П.нинг асосий йўналишларига К.Поппернинг танкидий рационализи, У.Куайн ва М.Уайтларнинг прагматик таҳлили, Д.Армстронг ва Ж.Ж.Смартларнинг илмий материализми, П.Фейерабенд ва Р.Рорти концепциялари, ҳоз. замон фал-й реализмининг турли кўринишлари кирди. Айти пайтда, П. атамаси аниқ таърифга эга эмас. Баъзи файласуфлар уни таҳлилий фал. б-н боғласа, б.лари унга тор доирада таъриф беради. Неопозитивизм ривожлангани сайин унинг фал.ни тубдан ўзгартиришга қаратилган саъй-ҳаракатлари ижобий натижа бермаслиги маълум бўлади. Шунга асосланиб, П. намояндалари метафизика б-н фан т.лари орасига қатъий чегара қўйиб бўлмайди, деган хулосага келади. П.нинг таъкидлашича, позитивизмнинг асосий камчилиги шундан иборатки, у эмпиризм тамойилининг аҳамиятига, ҳиссийликнинг ролига ортиқча баҳо беради. Билиш-

нинг дастлабки нуқтаси бевосита қабул қилинган элементлар ёки кузатиш б-н эмас, балки наз-я б-н боғлиқ, чунки наз-ядан илгари ва ундан ташқарида билишнинг бўлиши мумкин эмас. Ушбу тамойиллар К.Поппернинг танқидий рационализида ўз ифодасини топди. П. тарафдорлари мантиқий позитивизмнинг қатъий талабларидан (мас., эмпирик верификация наз-ясидан, фал.ни фаннинг мантиқий методологик таҳлиliga айлантириш ғоясидан) воз кечиб, физикализм ғоялари, илмий реализм концепцияси, редуционистик методология ва ягона фан наз-ясини ривожлантиришга интилади. Бунинг учун неопозитивизмнинг таҳлил қилиш усули ва муаммоларга лингвистик ёндашувидан фойдаланилади. Бу борада Куайн ижоди алоҳида аҳамият касб этади. У онтологияни фанларнинг ўзига хос проекцияси сифатида таърифлайди. Илмий материализм эса руҳийлик ва жисмонийликнинг айнан мослиги ҳақидаги тезисни ёқлайди. Онтологияни фан б-н, реалликни эса тил б-н тенглаштириш тенденцияси бутун П. га хос хус-ятдир.

ПОСТСТРУКТУРАЛИЗМ (неоструктурализм) — структурализм негизида вужудга келган ва уни қайта кўриб чиқишга қаратилган фал-й таълимот. Лингвистик структурализм асосчиси Ф.Соссюр ва структурализмнинг йирик вакили Клод Леви-Строслар фикрича, анъанавий фал-й усул ва лингвистик қоидалар ва б. ижт-й наз-ялар б-н дунёни изоҳлаб бўлмайди. Уларни тубдан қайта кўриб чиқиш керак. П. структурализм намояндалари Ж.Деррида, Фуко ва Лакон таълимотларига суяниб, илгариги лингвистик наз-яни «қайта конструция қилиш асосида феноменология соҳасини, Соссюрнинг лингвистик қарашлари, структурализм ва Лаканнинг

руҳий таҳлилини танқидий таҳлил қилган. Соссюр лингвистик белгиларни термин ва товушда ифодалашнинг бир-биридан фарқини кўрсатган бўлса, П. вакиллари бу терминларнинг бир бутунлиги, бир хиллиги мақсадга мувофиқ эмас, деб ҳисоблайди. Бу т.лар турли маънога эга бўлгани учун уларга мукамал таъриф бериш мумкин эмас, деб таъкидлайди. Умуман олганда, П. структурали бутунлай рад этмайди, балки унга янгича мун-гда бўлишни талаб этади.

ПРАГМАТИЗМ (юн. *pragma* — иш, амал, ҳаракат) — XIX а.да АҚШда вужудга келган фал-й оқим. П.нинг асосий ғоялари Ч.Пирс томонидан ишлаб чиқилди. Бу таълимот XX а.да Ғарб мам-тларида кенг ёйилиб, ижт-й-маън-й ҳаётга кучли таъсир кўрсатди. П. асосида И.Кантнинг «Софокл танқиди» асарида илгари сурилган «Прагматик ишонч» ғояси ётади. Ч.Пирс П.ни «ҳақиқат қадрини манфаатдорлик б-н белгиловчи таълимот» деб таърифлайди. П.нинг асосий ғоялари Ч.Пирснинг «Ишончни мустаҳкамлаш» (1877) ва «Ғояларимизни қандай қилиб равшанлантириш мумкин» (1878) мақолаларида баён этилган. XIX а. охиригача «прагматик тамойил» файласуфлар ва жамоатчиликнинг эътиборини ўзига жалб эта олмади, чунки Пирс таълимотнинг гносеологик масалаларини ёритиб, унинг амалий-услубий жиҳатларини таҳлил этмаган эди. Бу вазифани У.Джеймс амалга оширди ва П.ни америкаликларнинг миллий фал.си даражасига кўтарди. У. Джеймс ибораси б-н айтганда, П. АҚШнинг жаҳон миқёсида иқт-й, сиёсий ва мад-й соҳаларда устунликка эришиши учун наз-й асос яратган эди. П. ҳақиқатни наз-й (гносеологик) масала сифатида тан олмайди. Унингча, ҳақиқат ва амалиёт яхлит ҳолда намоён бўлсагина,

бирор маънога эга бўлади. Ж.Дьюи таъкидлаганидек, ҳақиқат ва амалиёт бирлиги индивид манфаатида акс этади. «Манфаат» т.си эса, ўз навбатида, индивиднинг субъектив қизиқишларини қондирувчи нарсани англатади. П. социологияси «буюк шахслар»га сиғиниш (У.Джеймс), буржуа демократиясини мақтаб, илоҳийлаштириш (Дьюи), ирқчилик, миллатчилик, ҳатто фашистик ижт-й мун-тларни ҳимоя қилиш(Шиллер)гача ўзгариб борди. П.нинг динга нисбатан мун-тида ҳам манфаат «тажрибаси» асосий ўринни эгаллайди. Мас., Ж. Дьюининг «инструментализм»ида анъанавий диний т.лар рад этилади, улар «натуралистик» т.ларга қарама-қарши қўйилади, натижада инсон назоратидан ташқаридаги кучлар таъсирида пайдо бўладиган тобелик тажрибаси уни «художўйлик»ка олиб келади. Демак, «назоратдан ташқаридаги кучлар» — бу Худонинг инсонга кўрсатадиган доимий таъсирининг ўзгинаси. Этикада П. мелиоризмга (ҳаётдаги устувор қоидалар, қонунларнинг такомиллашиб боришига ишониш) таянади. II Жаҳон урушидан сўнг Фарб мам-тларида П. таълимотининг таъсири сусая бошлади.

ПРАГМАТИЗМ ЭСТЕТИКАСИ — Фарб эстетикасида XX а.нинг биринчи ярмида юзага келган ва прагматизм фал.сига асосланган йўналиш. Прагматизм асосчиси Ч.Пирс (1839–1914) т.лар мазмунини унинг амалиётдаги қўлланиши б-н айнийлаштириб кўрсатишга уринган. Ч.Пирс ғоялари эстетик белгиларни тасвирий санъатга киритишга, санъатни қадриятлар тизими сифатида тушунишга, семиотик эстетиканинг кейинги рив-шига таъсир кўрсатган. Прагматизм фал.сининг йирик намояндаси У.Джеймс (1842–1919) томонидан илгари сурилган «онг оқими» тўғрисидаги таълимот модернизм санъатида кенг қўлланил-

ди. У П.э.нинг асосий тамойилини шундай ифодалайди: инсоннинг ҳар қандай фаолиятининг мақсади «ижобий тажриба»га, яъни ёруғ ва кучли ҳаётий кечинмаларга эришишдан иборат. Шундай экан, ижобий тажриба ахлоқий, диний ва эстетик қадриятларни қамраб олиши керак. П.э.нинг кейинги босқичида Ж.Дьюи (1859–1952) ва унинг издошлари қадриятлар тўғрисидаги таълимотга аниқ ифодаланган эстетик асосни татбиқ этишга ҳаракат қилишди. Улар эстетикани диний, илмий, ахлоқий қадриятларни мужассамлаштирган энг олий қадрият, гўзалликни эса ички боғлиқлик ва бир бутунликка эришган тажрибанинг сифат кўриниши тарзида талқин этади. Эстетик тажрибада табиийлик ва ижт-йлик ўртасидаги алоқани аниқлашга интилган прагматизм тарафдорлари санъатнинг ижт-й вазифаларини мад-й-интегратив воқеа, ижт-й ахборот воситаси сифатида талқин қилади. Европа позитивизмдан фарқли ўларок, П.э.да субъектнинг фаоллигига алоҳида эътибор берилади. Жумладан, уларнинг фикрича, эстетик билиш жараёнида субъект (томошабин, ўқувчи, тингловчи) ҳар сафар муаллиф ёки ижрочи томонидан ҳавола этилаётган асарни ўз тажрибаси б-н солиштириш, бирлаштириш йўли б-н уни англайди ва ўзлаштиради. Шу маънода, у субъект мад-й савиясининг юксалиши ва маън-й камолотига хизмат қилади.

ПСИХОАНАЛИЗ — руҳий хас-талиқни даволаш усули ва психологик таълимот. У XX а. бошларида таниқли немис олими Зигмунд Фрейд (1856–1939) томонидан ишлаб чиқилган. П. асосини инсон хулқининг негизини лаззат олишга интилиш (либидо), айниқса, илк болаликда пайдо бўлган жинсий майл ташкил этади, одам хулқини онглилик эмас, балки онгсизлик

бошқаради, деган гоё ташкил этади. З.Фрейд даставвал онглилик, ёлғончилик ва онгсизликдан иборат психиканинг уч босқичини тадқиқ этди. Олдинги икки босқичдан фарқ қилувчи психик даражани (лот. *instantia* — бевосита яқинлик) цензура деб атади. Одатда, цензура иккита функцияни бажаради: 1) инсон томонидан ўзининг шахсий ҳис-туйғулари, мулоҳазалари ва хоҳишларини муҳокама қилади, уларни онгсизлик ҳолатидан сиқиб чиқаради; 2) онгга ёриб киришга интилувчи фаол онгсизликка қаршилик кўрсатади. З.Фрейд шахс тузилишининг янги наз-ясини таклиф этди. Бу наз-я уч хил психик инстанциянинг ҳукм суриши тўғрисидаги фаразни асослашга қаратилди: «У» — лаззатланиш, роҳатланиш тамойилига боғлиқ бўлган инстинктив майлларни қамраб олади; «Мен» (*Ego*) — ташқи олам б-н билвосита алоқага киритувчи психологик инстанция; «Мендан юқори» (*super-Ego*) ўз ичига ижт-й тақиқлар, қонун тусига кирган мажбурий тартиб-қоида ва идеалларни қамраб олади. Унинг фикрича, «Мен» (*Ego*) реаллик тамойилига асосланган ҳолда инсон психикасида ҳаракатланувчи қарама-қарши кучларни мувофиқлаштириш функциясини бажаради. З.Фрейднинг кўрсатишича, инсон фаоллиги қад. авлод-аждодаларидан наслий йўл орқали ўтган инстинктив майллар таъсири б-н белгиланади. Инстинктив майллар, даставвал, жинсий инстинкт ва ўзини ҳимоя қилишга интилиш инстинкти тарзида юзага келади. Лекин жам-т шахсни кўп жиҳатдан чеклаб қўяди, унинг инстинкт ва майлларини «цензура»дан ўтказди. Натижада шахс аксарият инстинкт ва майлларини жиловлашга, тақиқлашга мажбур бўлади. Инстинктив майллар унинг шахсиятига зид бўлган руҳий ҳолат сифатида онгли ҳаётдан сиқиб чиқарилса-да, йўқолиб кетмайди, балки онгсиз-

лик соҳасига ўтказиб юборилади. П. таълимотининг вазифаларидан бири — онгсизлик соҳасидаги «комплекс»ларни аниқлаш ва уларни англашга ёрдамлашишдан иборат. П. намояндалари шахсдаги ички зиддиятларни очиб бериш ва тушунтириш учун «Эдип комплекси» т.сини яратди. Унга кўра, ўғил боланинг ўз онасига нисбатан жинсий майли ва отасининг ўлимини исташи («Эдип комплекси»), яқин қариндоши б-н жинсий алоқа қилишга майллиги жазоланишдан кўрқиб ҳисси б-н тўқнашади. П. вакиллари шахснинг бундан кейинги тар-ётини онгсизлик ҳолатига сиқиб чиқарилган инстинктив майлларнинг турлича комплекслар б-н тўқнашуви ташкил этади; инстинктив майллар ўз қуввати ва фаоллигини сақлаган ҳолда инсоният мад-ти ва инсон фаолияти маҳсулининг ҳар хил шаклларида ўтиб («сублимациялашиб»), онгсизлик ҳолатида шахснинг хулқ-атворини бошқаришда давом этади, деган хулосага келади. П.да онгсизлик б-н онглилик ўртасидаги қарама-қарши мун-тни мутлақлаштириш ҳолатлари учрайдди, бунинг натижасида уларнинг ўзаро бир-бирини тўлдириш имконияти рад этилади.

ПСИХОЛОГИЗМ — ХХ а. охириларида Ғарб социологиясида вужудга келган оқим. Эмпириокритицизм тарафдорларининг таъкидлашича, психологиянинг, ш-дек б. барча фанларнинг ҳам объекти маълум усуллар орқали билиб олинган сезгилар ва сезгилар мажмуаларидан иборат. П.нинг таниқли вакиллари: Г.Тард, Ч.Кули, Ж.Мид, У.Мак-Дугаллар неофрейдизм, структуравий функционал мактаб каби оқим вакиллари ижт-й мун-тлар ва ижт-й тузилма моҳиятини психик фактлар асосида тушунтиришга ҳаракат қилади. П.нинг дастлабки ибтидоий шаклларида ирсий омилларнинг роли

хаддан ташқари бўрттирилади, ижт-й хулқ-атворнинг гўё инсон психикасига азалдан хос бўлган жинсий мойиллик, ваҳшийлик, эффективлик, ўлимга мойиллик ва ҳ.к. б-н боғлиқлиги таъкидланади. П. вакиллари шахс хус-ятлари ёки миллий характери урушлар, ирқий ва синфий конфликтлар сингари ижт-й ҳодисалар б-н боғлашга интилади. Кейинчалик улар ирсий ғоялардан воз кечиб, жам-т, ижт-й тизим ва ташкилот сингари ижт-й ҳодисаларнинг реал мавжудлигини инкор этиш йўлидан боради. П. тарафдорлари кишиларнинг бевосита ўзаро таъсирини таҳлил қилиш доирасидан ташқарига чиқмайди, кўпроқ «бевосита кузатиладиган хулқ-атвор» т.си б-н чекланади. П. таҳлил услублари кичик ижт-й гуруҳ ва жамоаларни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Хоз. замон Фарб социологиясида П.нинг бирёқлама тамойилларини бар-тараф этишга уринишлар кўзга ташланмоқда. Т.Парсонснинг тузилмавий функционал таҳлил наз-яси бунга мисол бўлиши мумкин. П. Дюркгеймнинг «социологизм»и, М.Вебернинг «институционализм»и таъсирида жиддий ўзгаришларга учраб, ҳоз. вақтга келиб П. социологиядаги методологик принцип сифатида намоён бўлмоқда. Бинобарин, мазкур ёндашув шахс маъ-яти, ахлоқий хатти-ҳаракатларига ички руҳий омиллар таъсирини ўрганишда қўлланиши мумкин.

ПСИХОЛОГИЯ (юн. *psyche* — жон, *logos* — таълимот) — «жон», «руҳ» ҳақидаги фан, таълимот. Бироқ ҳоз. даврда «жон» т.си ўрнига «психика», «руҳият» ибораси қўлланмоқда. Ушбу маънода «жон» ва «психика» т.лари айнан бир хил мазмунни билдиради. П. фанининг кейинги даврдаги тар-ёти улар ўртасида талай тафовутларни келтириб чиқарди. Психика тўғрисида

дастлабки тасаввурга эга бўлиш учун, даставвал, психик ҳодисалар моҳияти б-н танишиш керак. Одатда, психик ҳодисалар деганда, ички, субъектив тажриба далилларининг (воқеликнинг) намоён бўлиши тушунилади. Психика ҳаётнинг сезги, идрок, хаёл, тафаккур каби ҳар бири алоҳида олинган яққол шаклларида иборат. Ички субъектив тажрибанинг ўзи, инсондаги қувонч ёки зеркиш туйғулари нималарнидир унинг эсига тушириши, бирон-бир хоҳиш ёки интилиш кечинмалари, хотиржамлик ёки ҳаяжонланиш ҳисларининг барчаси шахснинг ички дунёси таркибий қисмлари, яъни буларнинг ҳаммаси субъектив психик ҳодисалар ҳисобланади. Субъектив ҳодисаларнинг асосий хус-яти уларнинг бевосита субъектга тааллуқли эканлигидир. Агар инсон идрок қилса, сезса, фикрласа, эсласа, хоҳиш билдирса, албатта, ана шу ҳодисаларни бир даврнинг ўзида тушуниб (кузатиб) ҳам туради. Инсон интилса, иккиланса, қарорга келса, биз уларнинг барчасини содир бўлаётганлигини англаб турамыз. Ш.у. психик ҳодисалар бизнинг руҳиятимизда содир бўлишидан ташқари, улар бевосита кўз ўнгимизда намоён бўлиб туради. Образли қилиб айтганда, одамнинг ички дунёсида турли ҳодисалар вужудга келади, кечади, одатда, шахс бундай ҳодисаларни ҳаракатлантирувчи кучи ҳамда уларнинг томошабини ҳисобланади. Психиканинг турли шаклларда кўриниши, жумладан, психик жараёнлар, англашилмаган ҳолатлар, хулқ-атвор, психосоматик ҳодисалар, инсон ақл-заковатининг мўъжизакорлиги моддий ва маън-й мад-т маҳсулини яратади. Ҳар қандай воқеликда, ҳодисаларда, маҳсулларда психика намоён бўлади, ўз хус-ятларини ажратади, фақат улар орқалигина психикани ўрганиш мумкин. Психологик воқелик — субъектнинг ички

кечинмаларининг таркибий қисмлари б-н бир қаторда, уларни объектив шакллари (хулқ-атвор, фаолият маҳсули, ижт-й-мад-й ҳодисалар) орқали психиканинг хусиятлари, ҳолатлари, қонуниятларини ўрганиш тушунилади. Яъни, инсон онгидан ташқари унга боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳукм сурувчи объектив борлиқ (атрофимиздаги нарса ва ҳодисалар, муҳит, шароит) ва б.нинг психикада акс этиши психологик воқелик деб аталади. Бугунги кунда нафақат П., балки

унинг алоҳида соҳалари бўйича ҳам бой илмий материаллар тўпланган. Жаҳон П. фани тажрибасида қатор соҳалар, жумладан, меҳнат П.си (муҳандис П.си, авиация П.си, космик П.си), педагогик П., тиббиёт П.си, саломатлик П.си, маҳсул П., юридик П., ҳарбий П.си, савдо П.си, спорт П.си, умр даврлари П.си, қиёсий П., социал П., психофизиология, экспериментал ва амалий П. кабилар П.нинг мустақил тадқиқот предметига айланган.

РАДИКАЛИЗМ (лот. *radix* — илдиз) — сиёсий тузум ва ижт-й ин-тларни тубдан ўзгартиришга қаратилган ғоя ва ҳаракатларни ифодаловчи сиёсий, диний оқим. Р. умумэътироф этилган анъаналарга бутунлай зид мун-тда бўлиб, кескин ҳаракатларни ёқлаб чиқади. Тарихда бу атама мўътадил ислохотлар тарафдорларига нисбатан ҳам қўлланган. Мас., Буюк Британияда (1832) «Ислохотлар тўғрисидаги Билл»нинг муҳолифларига нисбатан Р. атамаси қўлланган. Кейинроқ эса утилитаризм асосчиларидан И.Бентам ва унинг издошлари «фал-й радикаллар» деб аталди. Ҳозир қатор сўл сиёсий партияларга нисбатан ҳам Р. т.си қўлланади. Ўрта а.лар сўнгги ва Янги давр бошида Р. демократия шиорлари б-н чиқди. Унинг тарафдорлари (Локк, Руссо ва б.) нотабий ижт-й мун-тлар ва шароитларни радикал тарзда оқилона тартиблар б-н алмаштириш ғоясини илгари сурди. Анархистлар эса жам-тдаги ҳуқуқ-

ни ҳимоя қилувчи идораларнинг ортикчалиги, инсон эркини тубдан кенгайтириш лозимлигини ёқлаб чиқди. Уларнинг ғоявий раҳнамоси У.Годвин инсон ақлзаковат ва эркинлик рамзидир, шу. унинг эркини чеклаш керак эмас, деган ғояни илгари сурди. Ҳоз. давр Р.га хос бўлган хусиятлардан бири ижт-й ҳаётнинг ҳам наз-й, ҳам амалий муаммоларини ҳал қилишда зўрлик усулидан фойдаланишга мойилликдир. Тинч йўл б-н ҳал қилиш мумкин бўлган оддий муаммоларни ечишда улар куч, зўравонликдан фойдаланишга интилади. Тарихнинг бурилиш нуқталарида, танглик юз берган ҳолатларда Р. авж олади. Ҳоз. Р. экстремизмнинг наз-й манбаи бўлиб, ижт-й муаммоларни ҳал қилишда зўрлик усуллари ва воситаларидан фойдаланмоқда. Ҳоз. пайтда радикал кайфиятлар ва қарашлар ақлий меҳнат б-н шуғулланувчилар орасида, люмпенлашув кучайган мам-тларда кўпроқ кузатилмоқда.

XX а.да юз берган илмий-техник тар-ёт туфайли ақлий меҳнат вакиллари миқдорининг кескин ошиши ҳар доим ҳам уларнинг моддий турмуш даражасининг кўтарилиши ва ижт-й мавқеининг ортиши б-н бирга кечмайди. Айниқса, ижт-й инқироз ва танглик даврларида зиёлиларнинг люмпенлашуви кучаяди. Бу эса улар орасида радикал кайфиятнинг авж олишига сабаб бўлади. Тарихий тар-ёт шундан гувоҳлик берадики, радикаллар ҳокимият тепасига келган тақдирда ҳам уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этмайди. Етмиш йилдан ортиқроқ ҳукмронликдан кейин большевиклар тарих сахнасидан улоқтириб ташланди. Собиқ шўролар тузуми ўрнида ташкил топган мустақил давлатлар худудида рив-шнинг дастлабки босқичида радикал оқимлар пайдо бўла бошлади. Бу оқимлар баъзи мам-тларда фуқаролар урушини келтириб чиқарди. Унинг кўпчилигида сиёсий Р. диний ниқоб остида намоён бўлди. Улар ислом давлати куриш, халифаликни қайта тиклаш шиорлари б-н чиқиб, жам-тнинг сиёсий, ижт-й-иқт-й ва маън-й-маър-й ривожини тўхтатишга, бу жараёни ортга — ўрта а.ларга қайтаришга интилаётгани ўта хатарлидир. Диний ақидапарастлик ҳам Р.нинг бир кўриниши ҳисобланади. Диний Р.нинг мазмун-моҳияти Р.нинг бошқа кўринишлари каби ўзига мос келмайдиган бошқа ҳар қандай оқим ва қарашларга нисбатан муросасизликда, жам-т тар-ётига зид, ғайриинсоний ғоя ва қарашларни илгари суришда намоён бўлади.

РАМАЗОН (араб. рамиз(да) — қийинчилиқни енгиш) — 1) ҳиж. йил ҳисобининг тўққизинчи ойи, Аллоҳ Мухаммадга (с.а.в.) Қуръонни ваҳий қилиб, Жаброил (а.с.) орқали нозил этган; 2) Р. ойида

болалар шу номда шеърлар тўқиб, эшикма-эшик, уйма-уй юриб айтадилар; 3) Р. ойида туғилган эркаклар исми. Ш.у. бу ой муқаддас ой ҳисобланиб, бир ой давомида рўза тутиш буюрилган. Р. ойида мусулмон халқлари маъ-ятига кўра, халқ, миллат, шахслар орасидаги ҳар қандай низо, келишмовчиликлар, уруш-жанжаллар тўхтатилган. Кишилар орасида аввалдан мавжуд қарама-қаршилиқлар Р. ойида ярашув б-н барҳам топиши савобли иш экани исломда кенг талқин этилади. Бундан ташқари, Р. ойида тутиладиган рўза инсонга ҳам жисмоний, ҳам маън-й фойдалилиги масаласига динда катта аҳамият қаратилади. Рўза (форс. кундузги иш, савм, бирор нарсадан ўзини тийиш) — ислом динида фарз бўлган учинчи рукн бўлиб, ҳар йили Р. ойида бир ой давомида эрта саҳардан шомгача ҳеч қандай овқат емаслик, ичмаслик, чўмилмаслик, чекмаслик, жинсий алоқа қилмаслик талаб этилади. Ш-дек, рўза тутмаслик беморларга, ҳомиладор ва эмизикли фарзанди бор аёлларга, сафарда юрганларга кейин қазосини адо этиш эвазига рухсат берилган. Рўза давомида инсон жисмоний иллатлардан тозаланиш б-н бирга, маън-й жиҳатдан покланишга эришиши, ахлоқсиз мун-тлардан тийилиши лозимлиги илоҳий талаблар сифатида талқин қилинади. Ш.к. жиҳатларига кўра, рўза маъ-ятга ўз ҳиссасини қўшувчи диний урф-о.лардан ҳисобланади. Рўзанинг фарз, вожиб, нафл, макруҳ турлари мавжуд. Ўз-нда Р. ойининг сўнгги куни — Р. хайити байрам сифатида нишонланади.

РАЦИОНАЛИЗМ (лот. *rationalis*, *ratio* — ақл) — ақл инсоннинг билиши ва хулқининг асоси, деб қарайдиган фал-й йўналиш. Р. атамаси XIX а. ўрталарида фал.га кириб келди. Р. анъаналари қад. юнон файласуфларига бо-

риб тақалади. Мас., Парменид билимни ақл воситасида олинган «ҳақиқий» билимга ва сезгилар орқали олинган билимларга ажратди; ақлни ҳақиқатнинг мезони сифатида талқин этди. Янги давр табиатшунослигининг тар-ёти натижасида Р. гносеологик қарашлар таркибига кирди. XVII–XVIII а. мумтоз Р. ўрта а. схоластикаси ва диний догматизмга зид равишда (Декарт, Спиноза, Лейбниц) бутун оламнинг сабабий боғланганлиги ғоясини илгари суради. XVII–XVIII а.да Р. инсон фаолияти ва билишда ақлнинг бирламчилиги ғоясини илгари суриб, жам-тнинг мафқурасига айланди. Ақлни улуғлаш, мадҳ этиш тенденцияси XVIII а. француз материалистларига (Ламетри, Гельвеций, Дидро, Гольбах) ҳам хос эди. Р. сенсуализмга қарама-қарши ҳолда ҳақиқий илмий билимни ҳақиқатнинг асоси ва мезони сифатида намоён бўладиган ақл орқали ҳосил қилиш мумкин, деб ҳисоблайди. Р. илмий билишнинг ягона асосини ақлда деб билади ва бунда ҳиссиётлардан холи (Лейбниц) фикрлаш қобилияти ёки туғма ғоялар (Декарт) мавжудлигини таъкидлайди. Дунёни билишда ҳиссий идрок ролининг инкор этилиши объектив реалликни билишда фикрлар тарқоқлигига олиб келди. Мас., XVIII а.да яшаб ижод этган кўплаб рационалистлар оламнинг моҳияти ёки ибтидосини билиш мумкин эмаслигини (Кантнинг «нарса ўзида»сини) тан олган. Билиш жараёни (Гегелдаги каби) ақлнинг ўз-ўзини билишга қаратилиши, объектив оламнинг рив-ши эса соф мантикий, рационалистик жараён сифатида талқин этилади. XIX–XX а. Фарб фал.сида ақлнинг чексиз кучига бўлган ишонч сусайиб (позитивизм, неопозитивизм ва б.), инсоннинг ҳеч нарса б-н чекланмаган ақлий фаолияти ва ақлнинг куч-қудрати каби идеалларни ҳимоя қилувчи

мумтоз Р. кескин танқид қилинди. Бу танқид иррационализм (фрейдизм, интуитивизм, прагматизм ва экзистенциализм) томонидан ҳамда «чекланган» Р. руҳида олиб борилди. Кейинги вақтларда объектив оламни билишда ақлий ва ҳиссий билишни яхлит диалектик жараён сифатида тан олиш, бу жараёни таҳлил қилишда Р. ва сенсуализм ўртасидаги зиддиятларни ҳал этишга уринишлар кўзга ташланмоқда.

РАҲБАР(ЛИК) (форс. йўлбошчи(лик)) – ўз фаолияти соҳасида юксак кўрсаткичларга (натижаларга) эришган (В.Парето); харизматик (М.Вебер); б.лардан интеллектуал ва ахлоқий жиҳатдан устун бўлган (Дюверже); сиёсий мун-тларда энг фаол, ҳокимият учун интилаётган (Миллс); жам-тнинг ташкиллашган озчилиги (Г.Моска); биологик ва ирсий келиб чиқиши сабабли жам-тда юқори даражага эришган (Ницше); жам-тда юксак даражани эгаллагани боис ижт-й тар-ётга таъсир этувчи (Дюпре); жам-тда юқори мақом ва обрў-эътиборга эга бўлган кишилар. Мутахассисларнинг фикрича, раҳбарлик ташкилот расман мавжуд жойда қарор топади, лидерлик эса психологик мун-тлар асосида вужудга келади. Р. лидерликдан қонуний ўлчовларга эгалиги, расмий ташкилот б-н юзага келиши, ҳуқуқ асосида функцияга киришуви б-н фарқ қилади. Р. ижт-й назорат ва ҳокимият воситачиси бўлса, лидер гуруҳга бирлашган субъектлар меъёр ва мақсадларининг фавқулодда юзага чиқиши б-н боғлиқ психологик мун-тлар ҳосиласидир. Р.нинг фаолияти ҳуқуқий меъёрлар б-н таъминланади, лидернинг фаолияти эса ҳамкорликдаги алоқалар ва мун-тларнинг маън-й-руҳий меъёрлари б-н кафолатланади. Икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг муайян мақсад йўлида бирлашуви ёки бирлаштирилиши гуруҳни ташкил

этади. Гуруҳ мавжуд жойда эса Р. фаолият кўрсатади. Жам-т ичида энг кичик гуруҳ сифатида оилани олсак, унинг таркибида, албатта, раҳнамо ва эргашувчилар мавжуд. Оила Р.и унинг тар-ёт йўналиши, мақсад ва режаларини белгиловчи ҳамда мувофиқлаштирувчи асосий шахсдир. Ш-дек, оилани бошқариш, тартибга солиш, таъминлаш чораларини кўриш каби турли-туман муаммолар унинг зиммасида бўлади. Булар Р.нинг қандай шахс экани, оила муаммоларини қай даражада англай олиши, дунёқараши, тафаккури, қобилияти, тадбиркорлиги каби қатор хус-ятларига боғлиқки, Р. шахсиятини таҳлил қилиш, уни танлаш ва баҳолашни алоҳида тадқиқ этиш Р.шуносликнинг муҳим тадқиқот объекти сифатида майдонга чиқади. Ш-дек, таълим-тарбия берувчи, йўл-йўриқ кўрсатувчи, устоз ёки илмий фаолиятда мураббий, дин – илоҳиёт б-н боғлиқ фаолиятда муршид шахсларга нисбатан ҳам Р. атамасидан фойдаланилади. Р. хар қандай гуруҳ ёки ташкилотда умумий ва чекланган мақсад, вазифалар олдидаги масъулиятдир. Р. деганда, Р. томонидан амалга оширилган ва оширилаётган ҳамда амалга оширилиши кўзда тутилган фаолият, хатти-ҳаракатлар назарда тутилади. Шунга кўра, Р. бошқарувнинг асосий мазмунини ташкил этади. Бошқарувнинг инсониятга маълум учта асосий тури мавжуд: инсон ақл-заковати ёрдамида а.лар давомида тартиблаштирилиб, мад-й анъаналарга сингдирилган, яъни табиийлаштирилган, ёзилмаган қонун-қоидалар ёрдамидаги бошқарув; бевосита тайинланган масъул шахслар ёрдамидаги бошқарув; қонунлар, қўлланмалар, қоидалар каби ёзма, ҳужжатлар ёрдамидаги бошқарув. Хоз. вақтда Р.ка фақат касбий фаолият сифатида қараш анъанаси кучайган ва у

мансабдор ҳамда мансабдорликни ўрганиш соҳаси сифатида ихтисослашган. Сўнгги йилларда мазкур соҳа мутахассислари узоқ тортишувлардан сўнг ушбу т.ларни «мансабдор шахс ва бошқарув функциясини бажарувчи шахс» тарзида талқин қилмоқда. Раҳбарият – бошқарув тизими асосида фаолият кўрсатувчи, энг кичик, кўп тармоқли ташкилот ва уюшмалардан тортиб, давлат ва жам-т доирасида йирик тузилмаларгача барча идораларга хос Р.лардан иборат яхлит гуруҳни ифодалайди. Унда Р. ва раҳбариятдан фарқли равишда бири-бирига бўйсунувчи ёки параллел иш олиб боровчи тармоқлар ва уларни бирлаштирувчи тузилмалар фаолияти асосий масала бўлиб, кўпчилик шахслардан ташкил топган бундай тизимда бир кишининг эмас, балки бутун бир тузилманинг хус-ятлари ҳамда фаолияти бош масала ҳисобланади. Раҳбарият гуруҳлашган идоранинг ташкилий тузилиши б-н бирга, мақсадга кўра тармоқланиш хус-ятлари, ишлаш жараёни, принциплари ва қонуниятлари соҳалар бўйича алоқадорлиги ҳамда мувофиқлиги, шарт-шароитлари ҳамда ш.к. бошқа масалаларни қамраб олади. Раҳбарият масалаларини тадқиқ этиш бугунги кунда, асосан, давлат бошқаруви, персонал бошқаруви, давлат хизмати ва унинг тармоғи бўлган хизмат ҳуқуқи фанлари доирасида амалга оширилади. Лекин раҳбарият қандай ва қанча тармоққа бўлинмасин, ягона тизим бўлганлиги туфайли унинг маълум қонуниятлар, методлар ҳамда принципларга асосланган мақсад ва вазифалари ҳам мавжуд. Уларни ўрганиш, таҳлил этиш, баҳолаш, тадқиқ этишнинг ўзи яхлит йўналишдир. Шуларга кўра, раҳбариятнинг моҳиятини хар томонлама ўрганиш Р.шунослик доирасида амалга ошириладиган

иш ҳисобланади. Р.шунослик Р., раҳбарият, Р.лик б-н боғлиқ масалаларни тадқиқ этувчи фаннинг ўзига хос йўналишидир. Унинг диққат марказида: 1) бевосита ёки билвосита Р.шуносликка доир тарихий, замонавий ёзма манбалар, уларнинг ижодкорлари, Р.шунослик б-н боғлиқ тарихий ва замонавий воқеа-ҳодисалар, амалий жараёнлар, Р.шунослик объектларининг ўзига хос хусиятларини ўрганиш; 2) фан ва амалий жараёндаги масалаларни бир бутунликда олиб, уларнинг рив-ш шарт-шароитлари, асослари, йўналишлари, татбиқ этиш объекти, вазифалари ва б.ни илмий текшириш, мувофиқлаштириш ва қиёсий таҳлил қилиш; 3) соҳага оид қонуниятларни кашф қилиш ва тараққий эттириш, шу мақсадда муайян давр ҳамда келажак учун муҳим ҳулосалар тақдим этишни тизимлаштириш каби масалалар туради. Р.шунослик фанининг бош вазифаси ўз объектларига доир барча масалаларни илмий, амалий ва наз-й жиҳатдан теран ўрганиш воситасида: жам-т тар-ёти учун хизмат қиладиган муҳим ҳулосалар тақдим этиш; эришилган натижаларнинг аҳамияти, татбиқ этиш даври, ўрни ва мақсадларини аниқлаган ҳолда қўллаш учун тавсиялар, дастурлар, тизимлар, функционал механизмларни тақдим этиш, жам-тга хизмат кўрсатиш самарадорлигини асослаш; амалий жараёнларда бошқарувни замонавий билимлар б-н қуролантириб бориш; Р. ходимлар учун вужудга келиши мумкин бўлган янги шарт-шароит ҳамда вазиятда зарур хусиятлар, тартиблар, қоидалар ва б. талабларни башорат қилиш, энг илғор сифатлар, самарали фаолият шакллари, ташкилий механизмлар ҳамда услубларни ишлаб чиқиш ва жорий этишдан иборат. Р.шунослик фанининг ижт-й аҳамияти шундан иборатки, унинг объектлари жам-т ва унинг фаолияти, халқ

турмуш тарзи ва тар-ёт ўртасида боғловчи бўғин ҳисобланади. Р. ҳар қандай ижт-й гуруҳда тар-ётга интилишнинг сиёсий жиҳатдан стратегик, тактик йўналишларини, ҳуқуқий жиҳатдан фаолият имкониятлари ва чегараларини, иқт-й жиҳатдан шарт-шароитлари, моддий асослари ва маҳсулотларини, маън-й жиҳатдан эса тарбиявий, маър-й ва мад-й даражасини шакллантиришда етакчи ўрин тутди. Бу эса Р.дан юксак ақл-заковат, кенг дунёқараш, Р.шунослик фани доирасида эришилган барча ютуқлардан, замонавий маълумотлардан хабардор бўлишни талаб этади. Акс ҳолда гуруҳ, ташкилот, жам-т, давлат фаолиятида жуда чалқаш, ечимини топиш қийин, салбий вазиятларни келтириб чиқарувчи мураккабликлар авж олиб кетиши мумкин. Чунки бошқарувда Р.нинг ҳуқуқий меъёрларга таянган, теран социологик ва психологик таҳлиллар асосида ишлаб чиқилган, яқин ва узоқ даврларга мўлжалланган аниқ стратегик йўналишга эга бўлмаслиги жам-тнинг тартибсиз бошқарилиши оқибатида ечимини топмаган муаммоларнинг кескин кўпайишига ва жам-тдаги турли тоифаларнинг норозилигига олиб келади. Шу маънода, Р. Р.шуносликнинг алоҳида фан сифатида ўрганилиши ташкилот, жам-тнинг тар-ёт сари тез ва илғор ғоялар асосида илгарिलाшига катта таъсир кўрсатади ҳамда юқорида зикр этилган муаммоларни англаш ва ўз вақтида ҳал этишга, демакки, Р. фаолиятининг изчиллиги, сифат ва самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

РАҲБАР МАДАНИЯТИ —

раҳбар ходимлар, етакчилар, йўлбошчиларга хос маън-й қиёфа, ахлоқ-одоб, муомала ва бошқарув мад-тини ифодаловчи сўз бирикмаси. Мад-т, аввало, маън-й бойлик ҳосиласи. Сиёсий мад-ти юк-

сак раҳбар миллат, давлат, халқ манфаати н.назаридан иш тутади, умумманфаатни ўз шахсий эҳтиёж ва манфаатларидан устун қўяди. Раҳбар ва раҳбарликка даъвогар шахс алоҳида хулқ-атворга, маъ-ят ва мад-тга эга бўлиши, уни доимий равишда такомиллаштириб бориши лозим. Бунинг учун сиёсий ҳаётдан хабардор бўлиш ёки иқт-й ва касбий билимларни ўзлаштиришнинг ўзигина кифоя қилмайди. Улар жаҳон тажрибалари асосида шаклланган илғор бошқарув малакаларини ҳам ўзлаштирган бўлишлари керак. Бугунги раҳбар бунга зиммасидаги вазифаларга юксак масъулият б-н ёндашиш, ўзига нисбатан талабчанлик орқали эришади. Мас., у ҳар куни газета-журналлар ўқиши, радио ва ойнаи жаҳон янгиликларидан хабардор бўлиш орқали ҳам маълум даражада билим олиши мумкин. Сиёсат, иқтисод ва маъ-ятга дахлдор китоблар, мумтоз адабиёт, тарихий жараёнларни чуқур мушоҳада қилиш ҳам унинг дунёқарашини кенгайтиради. Агар ақл-заковати, тафаккури, маън-й камолоти, мад-ти б-н раҳбар мустақил фикрлашдан, мушоҳада қилишдан, кундалик воқеа-ҳодисаларни теран таҳлил этиб боришдан узоқлашса, раҳбарлик талаб этган маъ-ятдан узоқлашиб боради. Раҳбар ўзининг маън-й фаолиятини фикрлаш орқали шакллантириб боради. Мушоҳада эса мушоҳададан қувват олади. Америкалик машҳур олим ва ихтирочи Томас Эдисон «Тар-ётнинг буюк вазифаси одамни фикрлашга ўргатишдир», деган эди. Вужуд ялқовлиги фикрлаш ялқовлигидан бошланади, фикрлаш тўхтаган жойда раҳбарнинг маъ-яти ҳам, мад-ти ҳам заифлашиб боради. Раҳбар маъ-ят ва мад-тнинг кучқудратидан эзгу мақсадлар йўлида самарали фойдаланиши, бошқарув тизимидаги ижт-й мун-тларни инсонпарварлик ғоялари асосида ривожлантириб бориши даркор.

Раҳбарнинг танқиди одамларга катта ва асосий таъсир кўрсатувчи вазиятдир. Ш.у. ҳам уни керакли вазиятда ниҳоятда эҳтиёткорлик б-н ишлатиш керак. Зеро, раҳбарлик услуги бошқариш мад-тининг маълум элементларига эга бўлишни тақозо этади. Бошқариш мад-тининг кўринишлари тегишли меъёрлар б-н белгиланадиган мад-т қоидаларини ўз ичига олади. Раҳбарлар б-н оддий одамлар ўртасидаги мун-тлар мад-тлилик қоидаларига асосланмоғи керак. Бу қоидалар ижт-й бурчни юксак даражада англаш, кишилар ўртасида инсонпарварлик мун-тлари, ўзаро ҳурмат, ҳамжиҳатлик ва биродарлик кабилардан иборат. Раҳбарлик мад-тини такомиллаштириш унинг барча элементларига эътиборни кучайтириш демакдир. Буларнинг барчаси раҳбар мад-й савиясининг ўсиб боришига ва сиёсий мад-тининг такомиллашувига катта ёрдам беради. Чунки чекланган тафаккур, чала билим, паст мад-т б-н дунёда рўй бераётган мураккаб жараёнларни теран англаш, масъулиятли вазифа ва мансабни эгаллаб бўлмайди. Бинобарин, демократик асосда шаклланиб бораётган жам-тимиз талаби шуки, сиёсий етук, ақлан ва маънан баркамол, пухта билимга эга бўлган теран тафаккурли кишиларгина раҳбар бўлишга ҳақлидир.

РАҲБАР МАСЪУЛИЯТИ — раҳбар мад-тининг асосий белгиларидан бири бўлиб, унинг маълум соҳага жавобгарлигини ифода этади. У алоҳида шахс, ходим масъулиятдан фарқ қилиб, кўлами кенглиги б-н ажралиб туради. Шу боис, Р.м. ҳамиша муҳим саналган. Масъулият, аввало, ҳар бир кишининг виждони, иймони, қолаверса, жамоа, жам-т, Ватан, миллат олдидаги бурчини теран англашдир. Умуман, масъулият раҳбарнинг зиммасидаги вазифасига нисбатан жавобгарлик туйғусидир.

Масъулиятли раҳбар, энг аввало, ўзига, ўзгаларга нисбатан талабчан бўлади. Раҳбар фаолиятидаги барча салбий ҳодисалар масъулият хиссининг суствлигидан келиб чиқади. Масъулиятсизликнинг энг салбий кўриниши сиёсий масъулиятсизликдир. Сиёсий масъулиятсизлик – сиёсий калтабинлик, сафсатабозлик, найрангбозлик, қаллоблик каби салбий иллатларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Бинобарин, раҳбарлик лавозимидаги кишидан юксак онг ва тафаккур, хушёр идрок талаб этилади. Тарихий тафаккур ва сиёсий онгнинг қай даражада шаклланиши эса, аввало, жам-т тар-ёти, ундаги ички ва ташқи шарт-шароитларга боғлиқ ҳолда кечади. Бугунги кунда раҳбар кадрлар олдига қўйилаётган, қолаверса, ҳаёт тақозо этаётган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат: 1. Раҳбар кўнгли очик, қалби ва кўнгли тоза, ақл-заковат соҳиби, маън-й шаклланган бўлиши керак. 2. Раҳбар ўзини тарбия қилган, ишонч билдириб, юксак мартабага муносиб кўрган эл-юртига ҳалол хизмат қилиши, зиммасидаги масъулиятни ҳис этиб яшамоғи лозим. 3. Раҳбар ақлли, тажрибали, ўз ишининг билимдони бўлган мутахассисларга таянмоғи, уларнинг фикрига қулоқ солмоғи, шунга асосланиб хулоса чиқармоғи керак. Унинг қуйи поғонадаги раҳбар кадрларни тўғри танлаш ва тарбиялаши жуда муҳим. 4. Раҳбарнинг барча ишлари халқ ҳаётига ижобий таъсир кўрсатмоғи шарт. Кимларгадир яхши кўриниш, мақтаниш учун қилинган иш раҳбарнинг келгусидаги фаолиятида салбий из қолдириши мумкин. 5. Раҳбарда халқи ва Ватанига фидойилик, ташаббускорлик, қатъият ва талабчанлик бўлмоғи шарт. Талабчанликни зўравонликка, қатъиятни манманликка айлантириш ўта калтабинликдир. Манманлик,

зўравонлик, ўзгалар фикрига қулоқ солмаслик раҳбар кадрларни яхши мутахассислар, меҳнаткаш, содда ва самимий одамлардан узоқлаштириб қўяди. Раҳбарнинг қўл остидаги ходим ва мутахассисларни кўпчилик олдида шахсига тегиб, ҳақоратлаши унинг ожизлиги, ўз вазифасига нолайиқлиги аломатидир. 6. Раҳбар ҳеч қачон майда гаплар, фисқу фасод, маишатбозликка берилмаслиги керак. 7. Катта раҳбарларнинг кичик раҳбарларни маҳаллийчилик, ошна-оғайничилик, шахсий садоқатига қараб танлаши ўта калтабинлик. Айниқса, янги раҳбар ўзидан олдин фаолият кўрсатган раҳбар даврида ишлаган яхши мутахассисларни ишдан бўшатиши, ўзига рақиб билиши ачинарли ҳол бўлиб, бу умумдавлат манфаатига жиддий зарар етказади. 8. Раҳбар мақтовдан боши айланиб, «доҳий»лик касалига чалиниб қолмаслиги керак. Бундай раҳбарлар атрофида фақат ўз манфаатини ўйловчи «маслаҳатгўйлар», амалпараст, лаганбардор, порахўр, оддий одамларга зугум ўтказувчи кимсалар тўпланиб қолади. Бунинг оқибатида эса халқ ва давлат манфаатларига жиддий зиён етади. 9. Раҳбар нафс балосига қарши турмоғи, ўзидан кичик раҳбарларни ҳам бу балодан асрамоғи керак. 10. Раҳбар адолатсизликка асло йўл қўймаслиги лозим. 11. Раҳбар ўз шахсий ҳаёти, турмуш кечиришида ҳам бошқаларга ўрнак бўлмоғи керак. 12. Раҳбарнинг барча ишлари очик ва ошкора бўлиши лозим. Вақти-вақти б-н халқ олдида ҳисобот бериб туриши уларга обрў келтиради. 13. Раҳбар ўз гоёси, фикри, ҳаракат дастурига эга бўлиши б-н бирга, барчани юрт тар-ёти, халқ тинч-тотувлиги, фаровонлиги йўлида ягона гоё атрофида жипслаштириши шарт. Раҳбарлик ақл-фаросат, куч-ғайрат, изланиш ва топқирликни, ўз устида тинмай ишлашни, тадбиркорликни талаб қилади. «Раҳбар» т.сининг

куйидаги жиҳатлари аҳамиятлидир: 1) раҳбар ижт-й шахс сифатида ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш ресурсларини бирлаштириб, унинг асосий ҳаракатлантирувчи кучини бошқарувчи сифатида омилкорлик б-н иш юритувчи шахс; 2) раҳбар ҳар қандай ишни амалга ошириш учун, аввало, мустақил қарор қабул қилади. Бу қарор раҳбарнинг тадбиркорлик, ишбилармонлик фаолияти мақсадларини белгилайди; 3) раҳбар ўз соҳасига янги гоё, янги ташаббус, янги технологияларни жорий этувчи тадбиркор шахс ҳисобланади; 4) раҳбар меҳнати, айни вақтда, тадбиркорликка асосланган машаққатли фаолиятдир. Унга сарфланган куч, маблағ баъзан вақтинча фойда эмас, зарар келтириши, бунда жамоа фойда ўрнига зарар ҳам кўриши мумкин. У бундай ҳолатларни олдиндан кўра олиши ва бунга тайёр туриши, зарур бўлганда, фаолиятини қайта бошлаши, ўзида бунга кучгайрат топа билиши лозим. Ушбу жиҳатлар раҳбарлик фаолиятининг маълум жиҳатларини намоён этади. Масаланинг иккинчи томони раҳбарлик фаолияти б-н шуғулланувчи кишининг шахси б-н боғлиқ юксак инсоний фазилатлардан иборат. Раҳбар ҳалол-пок, виждонли, иймонли, қаттиққўл, диёнатли, меҳр-шафқатли бўлиши керак. Раҳбарликка эгри йўл, эгри қўл, эгри мақсад б-н эришиб бўлмайди. Феъл-атворида эгрилик бор киши раҳбарлик лавозимида узоқ фаолият юритолмайди. Раҳбар мустақил бўлиши, ижт-й фаолиятнинг қонуний тақиқланмаган ҳамма соҳаси б-н шуғуллана олиши лозим. Шу б-н бирга, у ўзи бошқараётган жамоа орасида обрў-эътиборга эга бўлиши зарур. Раҳбар фаол бўлмаса, жамтада ижт-й фаоллик шаклланмайди. Каттами, кичикми, қандай

мансабда бўлишидан қатъи назар, ҳар бир раҳбар олдида «ўз ишимга талаб даражасида ёндашишим учун нималарни билишим, қандай фазилатларга эга бўлишим керак?» деган савол ҳамиша кўндаланг туради. Бошқарувда тажриба, кўникма, маҳорат, билим, ақл ва идрокнинг роли катта. Аммо, энг аввало, бошқарув – санъат, аниқроқ айтганда, ижоддир. Раҳбарликка ҳам, санъаткор учун зарур бўлганидек, иқтидор ва истеъдод лозим. Кўринадики, ҳар кимдан санъаткор чиқмаганидек, истаган одамдан ҳам яхши раҳбар чиқавермайди. Раҳбар ўз қобилияти, истеъдодини ишга солиб изланади, шу мақсадда ҳаётни, одамларни чуқур ўрганади. Натижада тўплаган билимлари, тажрибаларини бошқарувнинг умумий қонуниятлари асосида шакллантириб, ўзининг раҳбарлик усулини яратади. У ўз бошқарув усуллари шакллантиришда мутлақо эркин шахсдир, аммо унинг раҳбарлик усули ижобий натижа бериши керак. Раҳбарлик фаолиятининг самарадорлиги раҳбар шахснинг тафаккури, ақлидрокига ҳам бевосита боғлиқ. Тафаккур раҳбарга кенг ва чуқур фикрлай олиш, яхшини ёмондан, фойдани зарардан, муҳимни номуҳимдан бехато ажрата олиш имконини беради. Бу – ҳаммага ҳам насиб қилавермайдиган юксак фазилат. Агар раҳбарда мазкур хислатлар шаклланган бўлса, бундай раҳбар бошқарувнинг сирасрорларини мукамал эгаллаб олади, ўз жамоаси ўртасида обрў ва ишонч қозонади. Демак, ҳар қандай раҳбар кенг ва чуқур фикрлай олиши б-н бирга, чаққон ва удабурон, ҳаракатчан ва шижоатли бўлиши ҳам керак. Ш.у. раҳбарлик фаолиятини тафаккур ва ҳаракат бирлиги дейиш мумкин. Раҳбардаги ўзига хос талабчанлик, меҳрибонлик ҳамда масъулият жамоа аъзоларида ҳам жавобгарлик

ҳиссининг шаклланишига сабаб бўлади. Малакали раҳбар кадрлар тизимини муваффақиятли шакллантириш учун ижт-й психология, раҳбар психологияси, бошқарув психологияси каби фанларни яхши ўзлаштириши керак. Раҳбарлик лавозимини эгаллайдиган ҳар бир раҳбар маън-й баркамол бўлмоғи, ўз юрти ва миллати б-н ғурурланмоғи, юксак ахлоқийлик, маън-й етуклик б-н уйғунлашмоғи даркор. Ана шундай раҳбар жам-т, Ватан олдидаги масъулиятини, бурчини теран ҳис қилади, ижт-й ҳаётда инсон манфаатларининг устуворлигини ҳаётий эҳтиёж сифатида қабул қилади.

РАҲБАР МАЪНАВИЯТИ — раҳбарнинг шаклланган (ички) рухий қуввати. Унинг маън-й-психологик мад-ти ажодлар ибратига асосланиб, қадрият даражасида кадрланадиган, шахс маън-й оламини тартибга соладиган, кўникма даражасига етган ҳиссий билимлар мажмуидир. Раҳбар ўз раҳбарлик салоҳиятини такомиллаштириши учун маън-й оламини бойитувчи билимларни эгаллаши, ташаббускорлик қобилиятини ошириши зарур. Раҳбарнинг маън-й мулкига айланган билим унга хошиш-истакларини чегаралай билиш, ўзини ташқи тазйиқ ва таъсирлардан ҳимоя қилишга восита бўлади. Яъни, маън-й жиҳатдан баркамол раҳбар бўлиш ҳар қандай ижт-й-психологик муҳитда ўзини тута билиб, ўзи раҳбарлик қилаётган жамоада ҳамда кенг жамоатчилик орасида соғлом муҳит яратиш ва инсонларга самимий мун-тда бўлишдан қониқиб яшайди. Маъ-яти юксак раҳбар жам-тдаги ёмонлик, адолатсизлик, қонунбузарлик, Ватан манфаатларига зид ҳаракатларга қарши курашда ирода, шижоат ва фаоллик кўрсата олади. Раҳбарларни маън-й-психологик мад-ти даражаси н.назаридан бир неча тоифага

бўлиши мумкин: 1. Маън-й савияси нисбатан паст шаклланган раҳбарлар. Бундай раҳбарлар оддий ахлоқий-руҳий фазилатлардан маҳрум, жам-т маън-й меъёрларини тушуниб етмайдиган ва уларни менсимайдиган шахслардир. 2. Маън-й мад-ти, ахлоқий даражаси паст бўлиши б-н бирга, жамоат фикри, оила, халқ анъаналари ва б. қадриятлар б-н боғлиқ психологик муҳитни бузувчи раҳбарлар. 3. Ахлоқий меъёрларни ҳаётий зарурат сифатида ички ишонч ва туйғу б-н ўзлаштирамай, уларни кўр-кўрона қабул қилувчи раҳбарлар. Бундай раҳбарлар наз-й жиҳатдан юқори билимга эга бўлади, амалда эса бу билимларни қўллай олмайди ёки уларда ташкилотчилик қобилияти етишмайди. 4. Руҳан заиф, маън-й мад-яти анча юқори бўлса-да, адолатсизликни ўткир ҳиссиёт б-н қабул қиладиган раҳбарлар. Уларда ахлоқий билимлар етарли, аммо уларни намоён қилиш учун ташаббускорлик, мустақиллик ва шижоат етишмайди. 5. Маън-й мад-т ва сиёсий-психологик билимларни етарли даражада эгаллаган, ташаббускор, шижоатли раҳбарлар. Улар чуқур билим, теран тафаккур ва ўткир мушоҳада, маън-й ҳиссиётларга бой бўлади. Психологик билимларни атрофлича ўзлаштирган раҳбар ўзида юқори даражадаги мад-т, хулқ, ахлоқ меъёрларини мужассамлаштиради. Бу эса раҳбар ўзида индивидуал ва интеллектуал савияни ҳар томонлама такомиллаштириб боришини тақозо қилади. Раҳбарларнинг шахсий эътиқоди ва маън-й қиёфасини тубдан ўзгартиришга мустақил тар-ёт йўлида тўпланган тажриба, дунё жамоатчилиги ўзб. модели дея эътироф этган ўзимизга хос ва мос тар-ёт йўли, келажаги буюк давлат барпо этиш борасида амалга оширилаётган барча тарихий ўзгаришлар ва янгиланишлар катта ёрдам беради. Ўзининг раҳбарлик фаолиятини,

олдига қўйган мақсадларини аниқ тасаввур қила оладиган, келажак учун қайғурадиган раҳбар ҳеч бир даврда миллий ғоя ва маън-й мафкурасиз камол топиши мумкин эмас. Маън-й қиёфаси, маън-й мафкураси бўлмаган ҳар қандай раҳбар ўз йўлидан адашади. Қайси жам-т маън-й баркамол раҳбарга кўпроқ эга бўлса, ана шу жам-тдаги тарихий тар-ёт, тикланиш кескин сиёсий «ларзалар»сиз, ижт-й «оғриқлар»сиз ва иқт-й «ўпирилишлар»сиз кечади. Маън-й н.назардан юксак, онги тийрак раҳбар учун кадрлар б-н катта йўлга чиқиш, халқ, миллат олдида турган барча муаммоларни ижобий ҳал этиш осон кечади. Раҳбар маъ-ятининг шаклланиши ва ривож, одатда, уч таркибий бўғинда намоён бўлади. Мафкура кўринишидаги биринчи бўғин – маълумот, ахборот тўплаш, асосан сўз, мулоҳаза, ибрат, ғоя ва наз-ялар даражасида ифодаланади. Раҳбар маън-й ме-рос, қадриятлар б-н танишади, уларни ўзлаштиради, янгиликни дунёқарашига сингдиради. Бу ишонч бўғинидир. Иккинчи бўғин – инсонга ёшлигидан сингдирилган мад-й-маън-й қарашлар, ахлоқий қадриятлар, анъаналар, диний-руҳий туйғулар. Бу бўғинда у оиласи, қариндош-уруғлари, маҳалласи, миллати б-н бирлигини ҳис этади. Натижада, унинг онги ва қалбида миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуси шаклланади. Бу бўғин – имон бўғини. Шу боисдан ҳам аждодларимиз «Ватанни севмоқ имондандир» ғоясини илгари сурганлар. Учинчи бўғин билим, ижодий изланиш, фаҳм-фаросат б-н ифодаланади. У тафаккуримизда маърифат, дунёвий маъ-ят тим-солида намоён бўлади. Буюк алломаларимиз ана шу дунёвий маъ-ятни илоҳий маъ-ят б-н узвийликда камолга етказганлар. Агар биринчи бўғин янгиликларни қабул қилиш, иккинчиси қадриятларга, аждодлар руҳига таяниш бўлса, учинчи

бўғин янгиликларнинг ижодий равнақидир. У аждодлар меросига ҳақиқий ворис бўлиб, уларнинг қадриятга айланган қисмини ижодий ривожлантиришни назарда тутлади. Миллий қадриятларни тиклаш, боболар қолдирган маъ-навиятни улуғлаш, ундан ибрат олиш, ўзликни англаш лозим. Зеро, маъ-яти қашшоқ, ўзининг мустақил дунёқараши, фикрига эга бўлмаган одамга ҳар қандай вайронкор ғоя ўз таъсирини ўткази олади. Ўз-нимизнинг эртанги куни маънавий-маданий баркамол, руҳан тетик, мустақил фикрлаш ва ишлаш қобилиятига эга бўлган, замонасининг илмий-техника тараққиёти талабларига мос касб-хунар маҳоратини ўзида мужассам этган, ғурури баланд, иймони бутун, иродаси бақувват, чинакам ватанпарвар, инсофли ва ориятли инсонлар қўлида.

РАҲБАР МАҲОРАТИ – раҳбар-нинг бошқарув санъати сирларини билиши, ходимларни танлашдан тортиб, улар б-н боғлиқ зиддиятли вазиятларда оқилона ечим топа олиши, ўзи масъул жабҳада юксак меҳнат самарадорлигига эришиш учун жамоанинг бунёд-корлик кучларини сафарбар эта олиши, ташкилотчилик қобилиятининг намоён бўлишини англаувчи т.. Р. м.нинг муҳим жиҳати унинг муомала мад-тида акс этади. Самимият, адолат, муомала, ишбилармонлик, асосий муаммо б-н иккинчи даражали вазифаларни ўз вақтида фарқлай билиш, ташаббускорлик, оптимизм Р.м.ни ташкил этувчи омиллардир. Раҳбарнинг узоқни кўра билиши, пировард мақсад ва вазифаларни теран англаши, ҳаёт ва ишлаб чиқариш жараёнида вужудга келадиган мураккаб вазиятларда ўзини йўқотмасдан ноанъанавий, кутилмаган ечимлар ўйлаб топиши, жамоадаги ҳар бир ходим, ишчи кўнглига йўл топа билиши Р.м.нинг

намоён бўлиши ҳисобланади. Яъни, жамоада ҳақиқий раҳбар руҳий кўтаринки кайфият б-н иш олиб бормоғи ва яшамоғи лозим. Раҳбар ҳамиша жамоа аъзоларининг кувонч ва ташвишлари б-н яшаши керак, чунки ҳаётининг кўпгина унутилмас лаҳзалари жамоа муҳитида шаклланади, тарбияланади. Шу тарзда раҳбарнинг энг яхши ташкилотчилик, тadbиркорлик фазилатлари шаклланиб, мукаммаллашиб боради. Бошқариш, энг аввало, кишилар б-н ишлашдир. Раҳбар нотиклик маҳоратига эга бўлиши, тушунарли, ифодали ва таъсирчан, ишонарли ва даъваткор руҳда гапиришга ўрганиши керак. Раҳбарнинг тинглаш маҳорати бугунги кунда долзарб вазифага айланган. Немис файласуфи А.Шопенгауэр «Одамларнинг ўзингиз тўғрингизда яхши фикрга эга бўлишларини хоҳласангиз, уларни тингланг» деган эди. Чунки тинглаш қобилияти гапирувчини илҳомлантиради, руҳлантиради. Шу тариқа янги фикрлар, гояларнинг шаклланишига шароит туғилади. Раҳбар қалби тоза, шижоатли, ишбилармон, ўз мустақил фикрига эга, руҳан тетик, давр талабини онгли ҳис этадиган, раҳбарлик фаолиятида дуч келган ҳар бир салбий ёки ижобий ҳатти-ҳаракатларга ўзида шаклланган салоҳият кучи б-н жавоб бера олиш қобилиятига эга бўлиши керак.

РАҲМАТ (араб. шафқат, марҳамат, меҳрибонлик; ачиниш) – 1) ташаккур ва миннатдорлик, шукроналикни ифодаловчи т.; 2) марҳамат, лутф, эҳсон; 3) эркаклар исми: Р. (Раҳматулла). Р. кўп маъноли сўз. Яхши бажарилган эзгу ишлар учун кишилар Р. орқали ўз миннатдорчилигини билдиради. Р. олган киши катта савобга эга бўлади. Бу сўз б-н бажарилган меҳнатга баҳо берилади. Кимдир кимгадир яхшилик, савоб иш қилган чоғида

ўз хурсандчилигини ифодалаш учун Р. айтилади. Баъзан бу сўз кесатик маъносини ҳам англатиши мумкин. Р. инсоний мун-тлар орқали рўёбга чиқадиган сўз бўлиб, яхши муомалани ҳам англатади. Энг гўзал муомала лутф-карамдир. Алишер Навоий буни муомалапардоз, деб атаган. Халқимиз инсоний муомала қила билишни мад-т, олижаноблик аломати, деб тушунади. Ота-оналар учун фарзандлари ҳақида мақтов, эл-юртдан «Отангга Р.!» деган олқиш эшитиш энг катта саодатдир. Эзгу ишлар қилиш Р.га лойиқдир. Киши яхши иш қилса фақат ўзига эмас, балки ота-онасига ҳам Р. келтиради, одамлар Р. эшитиш учун фақат эзгу ишлар қилишга интилади. Р. сўзи б-н кўрсатилган марҳамат, иноят ҳам ифодаланади. Мас., ёмғир, қор Яратганнинг Р.и дейилади.

РАҲМДИЛЛИК – ўзгаларга нисбатан меҳр-шафқат, меҳрибонлик, инсонпарварлик туйғусини ифодаловчи т. Р.нинг туб моҳияти инсонни ҳурмат қилиш, кадр-қимматини билиш ҳамда уларга меҳрибонлик кўрсатишдан иборатдир. Р. ўзгаларга меҳр-шафқат кўрсатиш, амалий кўмак бериш каби инсоний фазилатларда намоён бўлади. Инсондаги Р. ва меҳрибонлик унинг маън-й гўзаллигидан, нозик табиат эгаси эканидан далолат беради. III-дек, Р. ижобий фазилатлар б-н бойитиб борилади. Раҳмдил киши эзгу ишлар қилишга мойил, қалби дарё инсондир. Улар ўзгаларга нисбатан меҳр-шафқатли бўлади. Раҳмдил инсон яхшиликдан куч олиб, эл манфаатини кўзлайди, ўзгалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўяди. Инсонда ачиниш ҳиссининг мавжудлиги унинг Р.идан далолат беради. Раҳмдил инсоннинг нияти холис, ёрдами беғараз бўлади, ўзгаларга маън-й озиқа беради. Олийҳиммат, раҳмдил, сахий инсон тўлиб-тошиб оқаётган дарёга ўхшайди,

у ўзидаги илм-маърифатдан, эзгу ишлардан ҳаммани баҳраманд қилгиси келади. Хадиси шарифда келтирилишича, «Аллоҳ таоло ўз раҳматини юз бўлак қилди. Тўқсон тўққиз бўлагини Ўзида олиб қолди ва қолган бир бўлагини Ер юзига туширди. (Мана шу бир бўлак раҳм бутун мавжудотларга тақсимланди). Урғочи отнинг ўз боласини босиб олмаслик учун оёғини тортиши ҳам мана шундандир».

РЕАЛИЗМ (лот. *realis* — воқеий нарса) — санъат ва адабиётдаги асосий ижодий услублардан бири. Санъат ва адабиётнинг икки асосий ижодий услуби бор: Р. ва романтизм. В.Г.Белинский «Рус повестлари ва Гоголь повестлари хақида» мақоласида романтизм ва Р. ижодий услубларини кўзда тутиб, поэзияни «идеал ва реалистик поэзия»га ажратган эди. Р.нинг бош принципи турмушни ростгўйлик б-н тасвирлаш, ҳаёт ҳақиқатини тўғри ёритишдир. Типиклик реалистик санъат ва адабиётнинг негизидир. Типик характерларни типик шароитда тасвирлаш ҳаёт ҳақиқати ва унинг қонуниятини тўлароқ ҳамда ёрқинроқ ёритишга, мужассамлаштиришга хизмат қилади. Образлар типиклаштирилмаса, мукамал реалистик асар даражасига кўтарилмади. Реалист санъаткор ҳаётнинг энг муҳим ва характерли воқеа-ҳодисаларини тасвир объекти қилиб олади, ҳаёт воқеликларини саралаб тўплайди, уларни бадий умумлаштиради ва индивидуаллаштирилган типик образларда мужассамлаштиради. Р. элементлари, воқеликни реалистик тасвирлаш тенденциялари, кўпинча, романтизм б-н ёнма-ён ёки аралаш ҳолда намоён бўлади. Шарт-шароит, мавзу ва ёзувчи кўзлаган ижт-й-эстетик мақсаднинг моҳиятига қараб, алоҳида олинган бадий

асарларда романтика ёки романтик тамойиллар етакчи бўлади. Шу б-н бирга, таъкидлаш лозимки, реалистик асарда романтизм элементларининг, романтик асарда Р. элементларининг бўлиши ҳам табиий ҳолдир. Р. ижодий услуби конкрет, тарихийдир. У бир нуқтада туриб қолмади, унинг моҳияти ва ижт-й-эстетик вазифаси ўсиб, ўзгариб борди. Бинобарин, адабиётшуносликда баъзан Р.ни тасниф этиб, «антик Р.», «илк Р.» қаби иборалар ҳам қўлланилади. Ўзб. мумтоз адабиётидаги Р. тенденцияларининг рив-шида мумтоз йўналиш (айниқса, Навоий ижоди), демократик тенденциядаги адабиёт (Турди, Махмур, Гулханий ва б. ижоди) муҳим роль ўйнайди. Муқимий, Фурқат, Завқий ва Аваз Ўтар қаби демократ, маърифатпарвар шоирлар ижоди б-н ўзб. адабиётидаги Р. ўз тар-ётининг янги босқичига кўтарилди.

РЕДУКЦИОНАЛИЗМ (лот. *reductio* — орқага силжиш, олдинги ҳолатга қайтиш, тўхтаб қолиш) — фал.даги методологик тамойил. Унга кўра, материянинг юқори шакллари қуйи шакллариға хос бўлган қонуниятлар асосида тўлиқ тушунтириб берилиши ёки қуйи шаклларга келтирилиши мумкин. Мас., физик ва кимёвий қонунлар ёрдамида биологик ҳодисалар, биологик қонунлар ёрдамида эса ижт-й ҳодисаларни тушуниш мумкин. Р. психологияда бихевиоризм кўринишида, физикада физикани «математикалаштириш», лингвистикада товуш редукцияси ва б. кўринишларда намоён бўлади. Р. ижт-й психология, биология ва б. фанларда ҳам учрайди. Р.нинг социологик концепцияларининг хатарли жиҳати шундаки, улар инсон турмуш тарзидан ижодий фаолиятнинг барча шакллари чикариб ташлашга олиб келади ва унинг ижодий фаолияти ҳамда имкониятларини рўёбга

чиқарилишига тўсқинлик қилади. Психологик Р. ёндашуви психологиянинг мустақил фан сифатидаги мавқеини пасайтиради, унинг қонуниятлари ва категорияларини инкор этади. Шу б-н бирга, Р. редуционалистик ёндашув илмий билимларнинг бирлиги масаласига ойдинлик киритмаган бўлса-да, у илмда янги белгили воситаларни яратишга, сунъий расмий тилларни лойиҳалаштиришга қизиқиш уйғотиб, компьютер мантиғи, кибернетика ва б. соҳаларнинг пайдо бўлиши ҳамда рив-шига замин яратди. Мас., муҳандислик йўналишида билимларнинг рив-ши ва компьютерлаштиришнинг кенг ёйилиши натижасида Р. асосида янги фан соҳаси — синергетика вужудга келди.

РЕНЕССАНС (франц. *renaissance* — уйғониш) — инсоният маън-й тар-ётидаги уйғониш даври. Бизнинг халқимиз ўз тарихида икки бор ана шундай Ренессансни яратган. Биринчиси илк ўрта асрларда, иккинчиси эса Соҳибқирон Темури ва темурийлар даврида рўй берган ва инсоният тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлган. Бугунги кунда юртимизда Учинчи Ренессанс пойдевори яратилмоқда. XIII а.дан эътиборан Европада Р. даври бошланди. Табиийки, ушбу ижт-й-тарихий жараён Европанинг турли мам-тларида турлича кечди. Р. даври Европада уч асосий босқични: илк босқич (XIV а.), етуклик босқичи (XV а.) ва охишлаб қолган сўнгги босқич (XVI а.)ни босиб ўтди. Р. ўзининг илк босқичида бутун Европани эмас, балки унинг энг ривожланган мам-тларини қамраб олди. Р. даврининг илк босқичи излари қад. Италияга бориб тақалади. Р. ғоялари қад. Италияда XII а.даёқ вужудга келган эди. Худди ш.у. ҳам Р. ўзининг илк босқичида соф «итальянча воқеа» эди. Ўз тар-ётининг етук босқичида у бутун Европага хос

хус-ят касб этди. Бу пайтда Европанинг қатор ривожланган мам-тларида хунармандчилик ва савдототиқнинг тез рив-ши бошланди. Кишиларнинг шаҳар томон интилишлари ошиб кетди. Жам-т ҳаётида шаҳарларнинг ўрни ва аҳамияти узлуксиз кучайди. Янги иқт-й мун-тлар қарор топа бошладди. Кишиларнинг турмуш тарзида муҳим ижобий ўзгаришлар содир бўла бошладди. Р. даври ўзига хос янги мад-тни яратди. Ушбу мад-т нафақат динга, балки илм ва фаннинг илғор ютуқларига таяна бошладди. Илк Р. даврида фаннинг буюк қудратли қадриятлари улуғланди ва янада бойиди. Оқибатда Р. даврида Европанинг ривожланган мам-тларида инқилобий ўзгаришлар рўй берди. Чунончи, бу даврга келиб биринчи китоб нашр этилди, Колумб томонидан Америка кашф этилди, Васко да Гама Африкани айланиб ўтиб, Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини очди, Магеллан ўзининг узоқ давом этган саёҳатига асосланиб, Ер куррасининг шарсимон эканлигини исботлади, география ва геодезия фан сифатида эътироф этилди. Математикада символик белгилар қабул қилинди, илмий анатомия ва физиология асосларини фан сифатида ўрганиш бошланди, кимё ва астрономияда катта ютуқларга эришилди, Р. даврига келиб христиан дини ўзининг мафкуравий ҳукмронлик мавқеини йўқота бошладди, ижт-й турмушнинг барча соҳаларида дин ва черковнинг зўравонлик таъсири барҳам топди. Бундай кескин бурилиш фақат фан, фал. санъат ва адабиётдагина эмас, балки христиан динининг ўз қобифида ҳам рўй берди. Яъни, Европанинг бир қатор мам-тларида секуляризация жараёни бошланди. Секуляризация (дин, черков таъсиридан холи бўлиш) жараёни кишилар дунёқарашида диннинг таъсирини камайтириб юборди. III-дек, бу жараён ижт-й турмушнинг

бошқа соҳаларига ҳам ўз таъсири-ни ўтказмасдан қолмади. Оқибатда кишиларнинг фикрлаш мад-тида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берди. Табиийки, фикрлаш мад-тидаги бундай кескин ўзгариш ўрта а. теократизмига қарши кураш зами-нида вужудга келди ва ривожлана бошлади. Эндиликда кишилар-нинг фикрлаш мад-тида гумани-стик қарашлар устуворлик қила бошлади. Табиий ижт-й муҳитда содир бўлаётган ўзгаришларга инсоннинг интеллектуал ақлий им-кониятлари н.назаридан қараш қарор топа бошлади. Кишиларнинг фикрлаш мад-тида гуманистик та-мойилларнинг устуворлиги улар-нинг антик мад-й меросга бўлган қизиқишларини кучайтирди. Қад. юнон файласуфлари Афлотун ва Арасту фал.си қайта таҳлил қилина бошланди. Неоплатонизм, стоиклар фал.си Эпикур ва Цице-рон қарашларига қизиқиш кучай-ди. Р., энг аввало, антик замоннинг мад-й ва фал-й мероси ҳақида эр-кин фикр юритиш, ҳар қандай қоидаларни ўзгармас, мутлақ ҳақиқат деб қарашдан воз кечиш, инсон бисотида мавжуд бўлган қобилият ва исътедодни эркин на-мойиш қилиш учун вужудга кел-ган имконият эди. Худди ш.у. барча ижод аҳли «ёпиқ мактаблар» на-мояндалари эмас, балки мустақил тадқиқотчи сифатида ҳаракат қила бошлади. Ҳар бир тадқиқотчининг ўзига хос баён қилиш, илмий-фал-й асарларни ўзига хос талқин қилиш, воқеликни реал тасвирлаш услублари вужудга келди. Р. мад-тининг асосий тарғиботчилари ва ташвиқотчилари шаҳар аҳолисининг юқори табақалари – йирик ишбилармонлар, меш-чанлар, юқори маълумотга эга бўлган зиёлилар эди. Р. даври мад-ти инсонпарварлик ғоялари б-н йўғрилган ва фал.си инсонни энг олий қадрият эканини ҳар томон-лама исботлашга уринди. Худди шу даврга келиб, ижт-й мун-тларни

баҳолашнинг янги инсонийлик ме-зони вужудга келди. Инсонийлик ажодлар яратган мад-й-маън-й меросни ўзлаштириш қобилияти б-н белгиланди, оламни теоцен-трик тушунишдан антропоцен-трик тушунишга ўтилди. Бундай инқилобий ўзгариш, шубҳасиз, ўта мураккаб жараён бўлиб, тур-ли зиддиятларга тўла эди. Р. дав-ри инсоният босиб ўтган тарихий тар-ёт йўлининг энг муҳим давр-ларидан биридир. Бу давр жаҳон цивилизацияси тар-ётига улкан ҳисса қўшди. Р. даврида гумани-стик ғояларни улуғлаган Данте Алигъери (1265–1321), Падунлик Марсилиё (1278–1348), Франчес-ко Петрарка (1304–1374), Джован-ни Бокаччо (1313–1375), Марсилио Фичино (1422–1495), Пико Дел-ло Мирандола (1463–1495) каби бу-юк зотларнинг катта бир сулоласи етишиб чиқди. Илм-фанга эти-бор кучайди, амалиёт б-н фан ора-сидаги чегара ҳам ўзгара бошлади. Муҳандис ва рассом нафақат ўрта а. замонасидагидек «санъаткор», «тех-ник», балки чинакам ижодкор, яра-тувчи даражасига кўтарилди. Кеп-лер, Галилей, Ковальери сингари ижодкорлар Худо томонидан содир этилган табиий ҳодисаларни ички тузилишидаги ўзаро алоқадорлик қонуниятларини билишга ин-тилдилар. Инсон тўғрисидаги қарашлар Р. даврида янада юксак-ликка кўтарилди бошлади. Энди-ликда инсоннинг қадр-қиммати ҳар томонлама оша бошлади. Ўрта а.ларда мавжуд бўлган инсон — Худо орасидаги иттифоққа ва у ҳақдаги қарашларга дарз кетди. Инсон Худодан ажралиб, мустақил фикрлаш имкониятига эга бўлди. Энди у фалакиётдан эмас, бал-ки ўзидан, ўзининг теранла-шиб бораётган ақл-фаросатидан, гўзаллашиб бораётган танасининг имкониятларидан нажот излай бошлади. Худди шу боис Р. даври антропоцентризмада гўзалликни улуғлаш тамойили устувор мавқега

кўтарилди. Тасвирларда инсон гўзаллигини, айниқса, унинг қиёфасидаги латофатни тасвирлаш ўша давр санъатининг бош мавзусига айланди. Бундай ҳолатни Р. даврининг машҳур мусаввирлари – Боттичелли, Леонардо да Винчи, Рафаэл асарларида кўриш мумкин.

РИВОЖЛАНИШ – тар-ёт, такомиллашув, оламдаги илгариланма ҳаракатни, объектлардаги сифатий ўзгаришларни, борлиқдаги янги шаклларнинг вужудга келишини ифодаловчи фал-й категория. Р., энг аввало, ўзгариш б-н боғлиқ, бироқ ҳар қандай ўзгаришни ҳам Р. деб бўлмайди. Фақат эскидан кейин янги сифатнинг юзага келиши б-н боғлиқ ўзгаришгина Р. бўлиши мумкин. Р. оламнинг умумий тавсифи эмас, балки оламдаги моддий ва маън-й системаларнинг хус-ятидир. Конкрет системалардан ташқарида Р. йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу боис олам ҳақида гап борганида ундаги конкрет системаларнинг чексиз тарёти назарда тутилади. Антик фал. да Р. ғоялари учрамайди. Чунки Р.нинг муҳим томони шундаки, у замон б-н боғлиқ. Зеро, ҳар қандай Р. маълум вақт давомида содир бўлади. Антик фал. эса замонни циклли жараён сифатида тасаввур этарди. Ушбу тасаввурга мувофиқ, барча ҳодисалар такрорланиб туради, борлиқ ўзининг маълум бир ҳолатига қайтаверади. Албатта, бундай тасаввур Р. ғояларига ўрин қолдирмасди. Христиан динининг вужудга келиши вақтнинг келажакка қараб йўналганлиги ҳақидаги тасаввурларни вужудга келтирди. Фаннинг тараққий этиши эса ушбу тасаввурларни табиат ва жам-тдаги ўзгаришларнинг йўналганлиги ва қайтмаслиги ҳақидаги мулоҳазалар б-н бойитди. Бунинг натижасида Р.га доир қатор концепциялар юзага келди. Г.Спенсер Р.ни бутун табиатнинг

тадрижий эволюцияси б-н боғлади. Унинг фикрича, Р. бир хилликдан кўп хилликка, оддийликдан мураккабга қараб борувчи жараёндир. XIX а.нинг иккинчи ярмидан Р.нинг натуралистик концепцияси шакллана бошлади. Ч.Дарвин Р.ни универсал методологик принцип сифатида эмас, жузъий илмий т. сифатида талқин этди. Р.нинг антропологик концепциясига кўра, Р.ни «инсон – табиат» ва «инсон – инсон» мун-тларидан изламоқ лозим. Р.нинг яна бир концепцияси – ижодий эволюционизмда (эмержентизм) Р. янги сифатнинг вужудга келиши тарзида тасаввур этилади. Бу концепция тарафдорларидан бири бўлган Л.Морган ўзининг 1922 йилда чоп этилган «Эмержент эволюция» номли асарида янги сифат системанинг ички ижодий кудрати шарофати б-н вужудга келишини асослаб берди. XX а.да эса Р.нинг янги концепциялари ривожланди. Улардан бири – мувозанат наз-ясида Р. қуйидаги принциплар асосида содир бўлиши баён этилади: 1) Р. «мувозанат – бузилиш – мувозанат» тарзида содир бўлади; 2) мувозанатнинг энг асосий хус-яти унда зиддиятларнинг йўқлигидир; 3) мувозанат ташқи таъсир остида бузилади; 4) мувозанат ташқи таъсирга мослашиш орқали тикланади; 5) мувозанат мутлақ, бузилиш эса нисбийдир. Бу концепция, асосан, Л.Ф.Уорд ва Ле Дантектлар томонидан ривожлантирилди. Конфликт наз-ясида Р.нинг асосий манбаи кишилар, авлодлар, ижт-й гуруҳлар ва миллатлар ўртасида содир бўладиган конфликт б-н боғланади. Ушбу конфликтнинг бартараф этилиши Р.га олиб келади, деб ҳисобланади. Р.нинг энг муҳим концепцияси диалектикадир. Унга кўра, Р.сифатий ўзгариш б-н боғлиқ бўлиб, унинг уч асосий хус-яти мавжуд: 1) Р. орқага қайтмайди; 2) Р. фақат келажакка йўналгандир; 3) Р. зарурийлик б-н боғлиқ. Ушбу уч хус-ят

мавжуд бўлганидагина ўзгариш Р. даражасига кўтарилади. Биринчи хус-ят бўлмаса, ўзгариш ҳар қандай фаолият кўрсатиш жараёни б-н, иккинчи хус-ят бўлмаса, ворисийлик ва алоқадорликка эга бўлмаган жараён б-н, учинчи хус-ят бўлмаса — тасодифий жараён б-н чекланиб қолади. Р. системаларда мавжуд бўлган қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши жараёнида, миқдор ўзгаришларнинг сифат ўзгаришига айланиши, янги сифат томонидан эски сифатнинг инкор этилиши орқали юз беради. Ушбу жараённинг биринчи хус-яти диалектик зиддият қонунида, иккинчи хус-яти миқдорнинг сифатга ўтиши қонунида, учинчи хус-яти диалектик инкор қонунида ўз ифодасини топади. Р. давомида янги сифатнинг вужудга келиши аста-секинлик б-н тадрижий равишда ёки бирдан, қисқа муддатда юз бериши мумкин. Р.нинг биринчи типи эволюцион Р., иккинчи типи революцион Р. дейилади. Р.нинг ҳар қандай типидан ижобий, прогрессив сифатлар жамланиб боради. Бироқ айрим ҳолларда янги вужудга келган сифат регрессив характерда бўлиши ҳам мумкин, шунга қарамаздан Р.да умумий прогрессив йўналиш сақланиб қолади.

РИЁЗАТ (араб. қийналиш, азоб чекиш) — 1) тасаввуфда тариқат шартларидан бири, дарвеш, мурид, суфийнинг нафс истагидан воз кечиб, бу йўлда қийналиши, азоб-уқубатларга чидаши, суфийнинг бутун вужудини Р. супургиси б-н супуриб, кўнгил эгаси ўтирадиган пок манзилга айлантиришдаги машаққатларини англаувчи т.; 2) Математика, алгебра ва астрономия каби фанларнинг ўрта а.да номланиши. Р. инсоннинг маън-й юксалиш мақсади йўлида дуч келадиган ҳар қандай қийинчиликларни бардош б-н енгиб ўтишига қаратилган ҳаракатини англаган. Р. жисмоний ва маън-й, моддий ва ижт-й

қийинчиликларга чидашни ҳам қамраб олган. Р. тариқатда инсон босиб ўтиши керак бўлган бир қанча мақом-даражаларда муҳим роль ўйнаган. Унда энг муҳими инсон маъ-яти синовдан ўтказилган. Маън-й жиҳатдан кучсиз бўлганлар Р. талабларига бардош бера олмаган ва ўз-ўзидан маън-й юксалик даражасига кўтарилишдан маҳрум бўлганлар. Р. ҳар қандай турдаги бойликдан воз кечишни тарғиб қилса-да, бу таркидунёчилик ҳисобланмаган. Бу маънони Баҳоуддин Нақшбанд «Дил ба ёру даст ба кор» деган шиорида ифодалайдики, бу инсон Ҳаққа, маън-й юксаликка эришиши учун тўғри, пок яшаб, ҳалол меҳнат қилиши, айни вақтда Худони, унинг бу ишларни кўриб турганини мудом ёдида тутиши лозимлигини англаган. Шу жиҳатдан олганда, Р. маън-й моҳиятига қўра, дунёдан воз кечишни эмас, балки унга интилиши оқибатида юзага келиши мумкин бўлган салбий хус-ят ва ҳаракатлардан тийилишга ундаган дейиш мумкин.

РОМАНТИЗМ — бадиий адабиёт ва санъатдаги ижодий ёндашув ва услублардан бири. Р., реализм, танқидий реализмнинг ҳар бири адабий тар-ёт жараёнининг маълум босқичида тарихий зарурат сифатида юзага келган, бири иккинчисининг туғилишига замин ҳозирлаган. Ш.у. бу ижодий услубларнинг биридан фарқли белгиларини, ҳар бирига хос хус-ятларни билиб олиш муайян тарихий даврда яратилган асарларнинг қандай йўналишда яратилганини аниқлашга ёрдам беради. Ёзувчи ўз даври учун характерли ҳодиса ва ҳаётий воқеликларни ажратиб олиб, уларни ўз асарида умумлаштириб тасвирлар экан, уларга нисбатан ўз мун-тини билдиради, эстетик жиҳатдан баҳолайди. Ёзувчининг худди ана шу мун-ти ва баҳосида унинг тасвирлаш принципи,

ижодий ёндашуви ўз ифодасини топади. Р. ҳаётнинг ўзидан кўра кўпроқ турмуш ҳақидаги орзу-умидларни тасвирлаш тамойилига асосланади. Ш.у. Р. услуби асосида яратилган асарларда воқеликка нисбатан ижодкорнинг эркин ёндашуви яққол намоён бўлади, яъни тасвирда ҳаётӣй фактга қараганда бадий тўқима устунлик қилади, фантазия, рамзийлик ва бадий муболағага кенг ўрин берилади, юксак тимсолларни тасвирлаш устувор аҳамият касб этади. Романтик асарларда ёзувчи орзу қилган нарсаларни бўрттириб тасвирлайди, ўзи яшаб турган ҳаётдан норозилигини ифода этади. Ш.у. бундай асарларда ёзувчи яшаган давр, ижт-й мун-тлар ифодаланиши б-н бирга, асар қаҳрамони ҳукмрон гуруҳларга қарши қўйилади. Романтик ёзувчилар яратган образлар ҳаёт ҳақиқатидан йироқ, ундан бутунлай ажралиб қолмаган бўлса-да, бу тимсоллар бевосита ҳаётӣй ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатга айланган образи бўлмай, балки улар орзу қилган ҳаётнинг инъикосидан иборат. Р. услуби асосида яратилган асарлардаги образлар романтик образлар дейилади. Мас., Алишер Навоӣй асарларидаги Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун ва б. тимсоллар Р.га йўғрилган бўлиб, буюк мутафаккир шоир улар орқали ўзининг илғор қарашлари, жумладан, эзгулик ва ёвузлик, муҳаббат ва нафрат, яхши ва ёмон амаллар ҳақидаги ғояларини ғоят таъсирчан романтик тасвирлар воситасида ифода этган ҳамда инсонларни юксак маън-й амаллар сари етаклаган.

РОСТГУЙ(ЛИК) — тўғрисўзлик ёки инсоннинг ҳақиқатга интилиши б-н боғлиқ хатти-ҳаракатини ифодаловчи маън-й фазилатни англатувчи т.. Ҳақиқат доимо синфӣйлик, партиявийлик, мафкуравийлик, тарихийлик ва

даврийликдан юқори туради. Р. ҳақиқатни ифода этиш шаклларида биридир. Р. — инсоннинг сўзи, онги, руҳига сингдирган, ижт-й-ҳаётӣй, даврий-тажрибавий хус-ят эмас, балки унинг моҳиятини ифодаловчи фазилат. Мас., тили чиққан ёш гўдакка нима десангиз ишонади, ўзи нимаики деса — рост гапиради. Гўдакнинг соддалиги, ишонувчанлиги, тўғрисини айтишидан биз — катталар куламиз, лекин ҳақиқат устидан, Р. устидан кулаётганимизни ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Гўдак улғайиб, «ақли кириб» боргани сари атроф-муҳитда ёлғон мавжудлигини, баъзи бир ўринда рост гапирса ё кулги бўлиши, ё жазо олиши мумкинлигини англаб этади ва аста-секин ёлғонга ўргана бошлайди, дастлабки маиший ёлғон ижт-й босқичга кўтарилади. Лекин бу ижт-й ҳаёт ёлғонга тўла, деган тасаввур бермайди. Рост ёки ёлғонни ишлатиш тарбия олишига ҳам боғлиқ. Энди у тарбияси, идеали ва характериға кўра, хусусий ёки гуруҳӣй манфаатдорликни таъминловчи ёлғон атрофдаги воқеликнинг ҳамроҳига айланади. Инсонни бу йўлдан фақат юксак маъ-ят, биринчи галда, ахлоқӣй тарбия қутқаради. Эзгулик, номус, қадр-қиммат, инсонпарварлик, ҳалоллик, инсоф нима эканини тушуниб етган кишигина Р. бўла олади. Р. инсондан сабр-тоқат, матонат ва жасоратни талаб қилади. Р. инсон қўрқувдан фориф бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам виждонига қарши бормайди, кимларнингдир кўзига қараб иш тутмайди, яқинлари ёки ҳамкасабаларини хафа қилишдан, ўз моддий манфаатдорлигига зарар етказишдан чўчимади. Р. инсон азият чекиши, таъна-дашномларга қолиши мумкин. Лекин буларнинг ҳаммаси бир одамға ёки муайян гуруҳға воқеликни асл ҳолида етказганидан, уларни нотўғри йўлга солиб юбормаганидан қалбда пайдо

бўлган маън-й қониқиш хисси, хотиржамлик ва ором туфайли ювилиб кетади, ички қувонч унга баланд руҳ бағишлайди. «Тўғри сўзли киши барчанинг эътиборини қозонади. Яхши ишидан янада улуғроқ мартабаларга тавсия этилади. Кадр-қиммати ортади, ҳар ерда сўзи мақбул бўлади. Ёлғончи эса бу фазилатларнинг барчасидан маҳрум бўлиб, унинг орқасидан одамлар нафрат б-н қарашади. Ёлғончи ёлғон сўзи б-н ўзгаларнинг обрўсини тўкмоқчи, ҳуқуқидан маҳрум қилмоқчи бўлади. Ваҳоланки, унинг ёлғон сўзлари ўзи учун зиён бўлиб чиқади» (Хаёлиддин ал-Ҳасаний). Донишмандлар ёлғончиликни энг катта ёвузлик, ёлғончиларни энг разил кишилар сирасига киритишган. Чунки ёлғончи киши ёлғон нарсаларни нақл қилиб, одамлар орасига нифоқ солади. Ўзгалар ҳақида бўлмағур гапларни тарқатади. Бўлган ёки бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида нотўғри ахборот бериб, одамларни адаштиради. Кимнингдир ёлғони туфайли одамлар ишончга лойиқ нарсаларга ишониш, ишончсизликка сазовор нарсаларга ишонмаслик имконидан маҳрум бўлади ва нотўғри қарорлар қабул қилади. Умуман, Р. инсондаги виждон, адолатпарварлик каби хислатлар б-н боғлиқ. Дин-диёнатда ҳам, инсонийлик мартабасида ҳам Р. юксак шарафланади. «Оқил чиндан ўзга демас, аммо барча чинни ҳам демак оқил иши эмас» дея ибрат беради ҳазрат Навоий. Зотан, турмушда эзгуликка хизмат қиладиган ёлғон ишлатиладики, бу айб, гуноҳ саналмайди. Хаста кишини кўргани борилганда, тузуксиз, деб кўнгил олинади. Табиатан хунук ёки ногирон кишиларнинг нуқсон ҳақидаги рост сўзлар зарурат чоғида ҳам улар ҳузурда айтилмайди. Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» асарида шундай ибратли ҳикоят бор: «Бир

султон бир асирни ўлдирмоққа буюрди. Шундай нақл бор: «Ҳар ким жонидан қўл ювса, кўнглида борини тилига келтирар». У бечора тирикликдан умидини узиб, султонни сўқди. Султон: «У ўлимли киши нима деяпти?» – деб сўради. Вазирлар ичида бир оқили бор эди. У айтдики: «Султонимизнинг умри узоқ бўлсин! Бу бечора «Вал-кози-минал-ғайза вал-офина анинноси валлоҳу йухибб-ул-муҳсинина» (Маъноси: «Жаннат ғазабни ютқувчиларникидир ва одамлар гуноҳин кечирувчиларникидир») демоқда». Султон буни эшитиб, асирнинг гуноҳидан кечиб, озод қилди. Аммо оқил вазирнинг душмани – бошқа бир вазир: «Султон хизматида ёлғон сўзламоқ бизнинг мартабамизга лойиқ иш эмас. У гуноҳкор султонни ярамас сўзлар б-н сўқди» деб, сирни очади. Султон у вазирдан ранжиб: «Унинг ёлғон сўзи сенинг тўғри сўзингдан яхшироқдир. Негаки, унинг сўзининг биноти маслаҳатга, сеники эса ғийбат устига қурилган», деди. «Одамлар б-н муомала қиладиганда эҳтиёт бўлмоқ, рост б-н ёлғон сўзни фарқлай билмоқ керак. Ёлғонга суянган хушомад сўзни кўп айтадиганлар кўп бўлганидек, рост сўзни чин дилдан эшитадиганлар ҳам камдир. Бу борада ибрат кўзини очиб, фаросат б-н иш тутмоқ лозим» (Абулбарокот Қодирий).

РУҲ – объектив дунёнинг фаол инъикосини англатувчи. Борлиқни акс эттириш фақат инсонга эмас, жониворлар, ўсимликлар, ҳатто ноорганик дунёга ҳам хос. Модда тарётининг турли босқичларида инъикос ҳам турлича бўлади. Мас., сув ёки кўзгуда атроф борлиқнинг акс этиши физик инъикос бўлиб, унда фаоллик йўқ. Ўсимликлар рившида атроф-муҳитнинг акс этиши (ёруғлик, ҳарорат ва ҳ.к.) биологик инъикос бўлиб, унда қуйи даражадаги фаоллик намоён бўлади.

Ҳайвон ва жониворларнинг рившида, хулқ-атворида атрофдаги воқеа-ҳодисаларнинг акс этиши физиологик ва маълум даражада руҳий инъикос бўлиб (инстинктлар, рефлекслар), улардаги фаоллик ўсимлик дунёсидаги инъикосга нисбатан жуда юқори даражада. Лекин, том маънодаги фаол инъикос инсонга хос бўлиб, бу инъикос Р. деб аталади. Р.нинг фаоллиги шунда кўринадики, у воқеликни қандай бўлса, шундайлигича эмас, балки тартибга солган ҳолда акс эттиради. Ҳоз. воқеалар, ўтмишда бўлган ва келажакда бўладиган воқеалар инсон Р.ида муайян тартиб ҳамда кетма-кетликда ифодаланади. Холбуки, ўтмишда бўлган ва келажакда юз берадиган воқеа-ҳодисалар ҳоз. кунда мавжуд эмас, бироқ у Р.да акс этади. Инсон Р.ининг ҳайвонлар Р.идан асосий фарқи шундаки, инсон ўз хатти-ҳаракатларини англайди ва режалаштиради. Инсон ва ҳайвонлар Р.ида воқеликнинг акс этиши улар томонидан ўз хулқ-атворини назорат қилиш имконини беради. Воқелик ҳайвонлар Р.ида тўғри акс этмаса, улар ўлимга маҳкум бўлади. Ҳайвонлар ўз хулқ-атворларини индивидуал тажриба ёрдамида назорат қилишади. Инсон эса ўз хатти-ҳаракатларининг тўғри ёки нотўғрилигини фақат ўз тажрибаларига эмас, ижт-й амалиётга қиёслаб ҳам назорат қила олади. Р. ҳақидаги дастлабки тасаввурлар ибтидоий тузумда вужудга келган. Улар уйқу, туш, ўлим сингари ҳодисаларни ўзларича талқин қилган. Бу тасаввурларга кўра, Р. танада мустақил ҳодиса бўлиб, одам ухлаганда ҳамда вафот этганда, у танадан чиқиб кетади, уйғонганда эса танага яна қайтиб киради. Антик даврда Р. ҳақида содда илмий тасаввур вужудга келган. Луқмони ҳаким (Алкмеон) талқинича, Р. инсоннинг бош миясида жойлашган. Лекин бу даврдаги тасаввурларга кўра, Р. модданинг бир кўринишидир.

Мас., Гераклит ва Демокрит Р.ни олов, Анаксимен ҳаво, Эмпедокл эса тўрт унсурнинг қоришмаси сифатида талқин қилган. Ўрта а.ларга келиб, Р. тўғрисидаги таълимот анча ривожланди. Абу Али ибн Сино таълимотига кўра, Р.ни танадан ажратиб бўлмайди. Мана шу қоидадан келиб чиқиб, у танадаги касалликни даволаш учун руҳиятдан фойдаланиш услубларини ишлаб чиқди. Янги даврга келиб, Декарт томонидан рефлекслар наз-яси яратилди. Бу Р. тўғрисидаги таълимотлар тарихида олға томон яна бир сезиларли силжиш эди. Иккинчи сигнал системаси тўғрисидаги наз-янинг яратилиши Р. ҳақидаги тасаввурларнинг илмий асосга кўчиши учун қатта туртки берди. Р.га энг яқин бўлган т.лардан бири «онг» т.сидир. Онг ва Р. ўзаро боғлиқ т.лар бўлиб, бир-бирини тўлдириб туради. Р.га алоқадор бўлган тафаккур, хотира, тасаввур сингари ҳодисалар айни пайтда онгга ҳам тегишлидир. Р. ҳақидаги фан — психологиянинг «рефлекс», «инстинкт» сингари категориялари онгости деб аталиши ҳам Р. б-н онгнинг қанчалик боғлиқ эканини кўрсатади.

РУҲИЙ ОЛАМ — шахс ички дунёсига алоқадор ҳодисалар ва жараёнлар. Улар ўзаро боғлиқ, хилма-хил ва мураккаб бўлиб, таркибига ташқи оламни билиш ва мад-т, санъат ҳамда бошқа фаолият воситалари орқали ўзини намоён этиш каби руҳий ва маън-й эҳтиёжлари, қизиқишлари; табиат, жам-т, инсон ва ўзи ҳақидаги тасаввурлари ҳамда билимлари; ҳис-туйғулари; қобиляти, мақсадлари, қизиқишлари, дунёқараши, эътиқоди ва қадриятлари киради. Инсоннинг Р.одаги асосий таркибий қисмларидан бири шахсда шаклланадиган мақсадлар ва идеаллардир. Улар шахсни келажакни башорат қилиш, эртанги

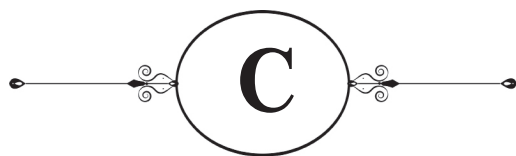
кунини тасаввур қилиш, узоқ ва яқинга мўлжалланган режаларни амалга оширишга тайёрлигини таъминлайди. Мақсад ва режа-сиз инсон — ўз келажакига ишонмайдиган, маъ-ятсиз пессимистдир. Бу мақсадлар доимо ўзининг англанданлиги ва шахс реал имкониятларига боғлиқлиги б-н характерланади. Уларнинг шаклланиши ва онгда ўрнашишида маълум маънода идеаллар ҳам роль ўйнайди. Идеаллар — шахснинг ҳоз. реал имкониятлари чегарасидан ташқаридаги орзу-умидлари, улар онгда бор, лекин ҳар доим ҳам амалга ошмайди. Чунки уларнинг пайдо бўлишига сабаб бевосита ташқи муҳит бўлиб, ўша идеаллар объекти б-н шахс имкониятлари ўртасида тафовут бўлиши мумкин. Бу орзуга яқин келажакда эришиб бўлмаса-да, айнан ана шундай идеаллар одамга мақсадлар қўйиб, унга эришиш йўлидаги қийинчиликларни енгиш учун иродани сафарбар қилишга ёрдам беради. Инсон Р.о.нинг белгилловчи жиҳатлари сифатида унинг қизиқишлари ва дунёқарашини алоҳида ажратиш мумкин. Қизиқишлар ҳам англанданган мотивлардан бўлиб, улар шахснинг атрофида рўй бераётган барча ҳодисалар, оламлар, уларнинг ўзаро мун-тлари, янгиликлар борасида фактлар тўплаш, уларни ўрганишга имкон берувчи омилдир. Қизиқишлар мазмунан кенг ёки тор, мақсад жиҳатидан профессионал, бевосита ёки билвосита бўлиши, вақт жиҳатдан барқарор, доимий ёки вақтинчалик бўлиши мумкин. Қизиқишларнинг энг муҳим томони шундаки, улар шахс дунёқараши ва эътиқодини шакллантиришга асос бўлади. Чунки эътиқод шахснинг шундай онгли йўналишики, унга ўз қарашлари, принциплари ва дунёқарашига мос тарзда яшашга имкон беради. Халқ доимо эътиқодли инсонларни хурмат қи-

лади. Эътиқоднинг предмети турлича бўлиши мумкин: Ватан, дин, фан, касб, ахлоқий меъёрлар, оила, гўзаллик ва ш.к.га эътиқод. Эътиқод ва қизиқишлар ҳар биримиз Р.о.имизнинг муҳим жиҳати бўлган дунёқарашни шакллантиради. Дунёқараш — одамнинг теварак-атрофдаги оламга ва унда ўзининг тутган ўрнига қарашларидан келиб чиққан тизим, унинг фал-й, сиёсий, илмий, диний, ақлий ва эстетик қарашлари йиғиндиси. Дунёқараш — тартибга солинган, яхлит онгли тизимга айлантирилган билим, тасаввурлар ва ғоялар мажмуи бўлиб, у шахсни маълум бир қолипда, ўз шахсий қиёфасига эга тарзда жам-тда муносиб ўрин эгаллашга чорлайди. Мустақиллик даврида шаклланаётган янгича дунёқараш ёшларда Ватанга садоқатни, миллий қадриятлар, анъаналарни эъзозлашни, ўз яқинларига меҳрибон ва танлаган йўлига — касби, маслаги ва эътиқодига содиқликни назарда тутди. Янгича фикрлаш ва янгича тафаккур айнан мустақиллик мафкуриси руҳида тарбия топиб, сайқал топган миллий онг, дунёқараш ва эътиқоддир. Р.о. шахс ва жам-т ўртасидаги узвий боғланишни ҳосил қилади. Инсон ҳаётга қадам ташлар экан, унинг шахс сифатидаги камолоти, Р.о.и шаклланиши ва рив-ши айнан жам-тда содир бўлади.

РЎШНОЛИК (форс. ёритиш, ёруғлик, равшанлик) — бахтли, фаровон ҳаёт, ёруғликни ифодаловчи т. Халқимиз қадимдан бахтли, фаровон турмуш кечиришни орзу қилиб келган, лекин ҳақиқий Р.га Мустақиллик давридагина эришди. Р., ш-дек «эзгулик», «равшанлик» сўзларига синоним тарзда қўлланади. Ш.у. ҳам илмий ва бадий адабиётларда ҳамда кундалик муомалада «Р.га чиқди», «Р. кўрди» сўз бирикмалари кўп учрайди. Р. «халоллик» ва «харом»

т.лари б-н узвий боғлиқ. Халоллик б-нгина Р.га эришиш мумкин. Шариятда ижозат этилган ҳамма нарсалар, ейиладиган озик-овқатлар ва қилинадиган ишлар ҳалол, ижозат этилмаган нарсалар ва ишлар эса ҳаромдир. Аллоҳ таоло ҳаром этилган ишларни қилувчиларга бу дунёда ёки қиёматда, албатта, жазо беради. Хеч ким қилмиши учун жазодан қочиб қутула олмай-

ди. Инсон ҳамиша Р.га интилади. Кенг маънода Р. сўзи мустақиллик сўзи б-н ҳам уйғунлашиб кетади. Демак, Р. сўзи ҳам «мустақиллик» т.сидек кишилар интиладиган маррадир. Тор маънода Р. одамлар бир-биридан кутадиغان яхшиликдир. Хус-н, Р. ўзаро яқин қавм-қариндош, ҳамкасабалар б-н корхонадаги мун-тлар орасида юзага келади.

САБР (араб. аччик, чидам, бардош) — инсон маъятининг таркибий қисми бўлиб, ошиқмасдан кутиш ёки ўзини тия олиш, тоқат, чидам-бардош, ирода ва қаноат қилиш маъносини англатади. С. кишиларнинг турли-туман зиддиятли воқеа-ҳодисаларга бардош қила олишини ҳам ифодалайди. С. — юксак маъят т.си, ақл ва мад-т белгиси, б.ларнинг фикри ва эътиқодига ҳурмат ифодаси ҳисобланади. Мураккаб ижт-й, иқт-й, маън-й муаммоларга нисбатан бағрикенглик б-н мун-т билдириш ва хатти-ҳаракатдаги ҳолислик шахснинг С.и, маъ-яти юксаклигидан далолат беради. У узоқ йиллар мобайнида оила, жамоа, ижт-й шароит, мавжуд анъаналар таъсирида шаклланади. С. исталган даражадаги раҳбар учун фавқулудда муҳим аҳамият касб этади. Зеро, инсоннинг турли вазиятдаги ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларни фарқлаш уқуви, адолатли баҳо бериш лаёқати жамоада соғлом ижт-й-руҳий муҳитни таъминлайди. С. фақат айрим шахсга хос хус-

ят сифатида эмас, балки айрим кишилар, ғоялар, вазиятларга мун-тда намоён бўладиган жамоага хос хус-ят сифатида ҳам қаралади. «С. таги — сариқ олтин», «С.лига ош, С.сизга тош», «С. қилсанг, ғўрадан ҳалво битар», «С. дори каби аччик, оқибати шириндир» каби соф ўзб.она мақоллар замирида не-не улуғ донишмандларнинг, неча-неча а.ларнинг хулосалари мужассамлашган. Ота-боболаримиз бундай ҳикматларга ишониб, уларга амал қилиб яшаган. Яъни, С. чидамли бўлиш, оғир ҳолатлар юз берганда, инсон уларга бардош қилиб, ўзини йўқотмаслиги, ноўя сўзлардан, ўринсиз ҳаракатлардан ўзини тийишидир. Зеро, бу дунё имтиҳонлар оламидир. Инсон ҳаётда турли ҳолатларга дуч келади. Баъзи ҳодисалар кишини шодлантирса, б.лари ғамга солади. С.сизлик ҳаётда хунук оқибатларга олиб келиши мумкин. Ишнинг баракаси ҳам С. б-н боғлиқ. Кўпинча тилимизда таҳлил этилаётган т. «С.-қаноат» тарзида биргалликда ишлатилади. Бу бежиз эмас. Чунки С. учун қаноат, қаноат учун С.

керак. Бироқ С. б-н қаноатни бир нарса деб тушунмаслик лозим. Қаноат асосан, борлик-йўқликка кўниш, оз нарса б-н тирикчилик ўтказишни англатса, С. бошга тушган қулфат, ғам-ғусса, азоб-уқубатга чидашни, ҳар қандай ҳодисанинг натижасини кута олишни билдиради.

САВОБ (араб. яхшилик, эзгулик, ажр) — инсон ва жам-т манфаатига йўналтирилган эзгу ҳаракат; хайрихоҳлик, сахийлик, бошқа кишиларни тушуниш, унинг тақдирига ачиниш, оғирини енгил қилиш, яхшилик келтириш, ўзгаларга беғараз кўмаклашиш, уларнинг бахтини ўйлаш ва унга эришишда кўмаклашишни англатадиган т. Бинобарин, С. сўзи барча яхши ва эзгу ишларга нисбатан ишлатилади. Савоб ишни ҳар ким қилиши керак, савоб ишни ҳар кун қилиш керак. С. ҳам ахлоқий, ҳам диний т. Халқимиз маъ-ятида ахлоқ ва диний эътиқод масалаларининг кўпчилиги алар оша намоён бўлиб келмоқда. Ислонда С.га катта эътибор қаратилади. Диний эътиқодга кўра, С. Яратганга ёқадиган барча эзгу ва яхши ниятли ишлардир. Инсоннинг яхшилик ва ёмонликдан иборат хатти-ҳаракати, фаолияти ислонда С. ёки гуноҳ деб аталади. Диний кўрсатмаларни бажариш, инсон манфаати йўлида фаолият кўрсатиш С. ҳисобланиб, диний тасаввурга кўра, инсоннинг иш китоби (номаи аъмоли) фаришта воситаси б-н ёзиб борилади. Охирида инсонларнинг С. ва гуноҳлари тарзида тортилиб, натижалар Аллоҳнинг ҳукмига ҳавола этилади. Ҳадиси шарифда таъкидланишича, инсоннинг барча С. ишлари жаннатга киргандан кейин эришиладиган даражалар учун керак бўлади. С. иш қилганда хурсанд, гуноҳ иш қилганда хафа бўлган инсон ҳақиқий мўмин саналади.

САВОДСИЗЛИК — муайян билим, саводга эга эмаслик, саводи йўқликни ифодаловчи т. «С.» сўзи унга антоним сифатида қўлланади. «Омилик», «билимсизлик», «ўқимаганлик» каби сўзлар С. сўзига маънодошдир. Инсон бошқа мавжудотлардан фарқ қилиб, онгга, ўз-ўзини англаш қобилиятига эгадир. Шу туфайли илмга интилиш, ўз ҳаётининг мақсад ва мазмунини билишга тирришиш, гўзаллик яратишга, ҳар томонлама баркамол бўлишга уриниш барча давр ва миллат кишиларига хос бўлган умуминсоний, боқий фазилатлардир. Бу умуман инсон моҳиятига хос нарса бўлиб, у бу ёруғ оламда нима учун яшаётганини англашга, келажагига замин ҳозирлашга интилади. Ҳар бир соғлом фикрли одам, инсониятнинг умрбоқийлигини идрок этади ва ўзидан оиласига, фарзандларига, инсониятга нимадир қолдириб кетишни истайди. Шундан келиб чиқиб, умрининг мақсади ва мазмунини белгилайди. Худди шу нарса унинг эътиқодини ифодалайди, саводлилик даражасини белгилайди. Агар инсонда ёшлиқдан китобга, билимга меҳр шаклланмаган, билими саёз, т.лари тор бўлса, у дунёвийликни даҳрийликдан, зиёни жаҳолатдан фарқлай олмайди. Демак, уни ҳар томонлама С. сўзи б-н англатиладиган маънода ифодалаш мумкин. Чўлпон «Кеча ва кундуз» романида С.ни оми эшакка қиёслайди: «У нима, бир оми эшак-да... — дедим мен. Тараққий қилган эмас... газет ўқимайди». Бу ерда эшак сўзига боғланиб келган «оми» ибораси ўринли ишлатилган. У кўчма маънода «ўта саводсиз», «дунёдан хабарсиз» каби маъноларни англатади.

САДОҚАТ (араб. дўстлик, бирдамлик; самимийлик) — инсонга хос энг эзгу маън-й-ахлоқий ҳислатни ифодаловчи т. С. «самимий-

лик», «вафодорлик», «содиқлик», «дўстлик» сўзларига маънодош ҳисобланади. Мас., машҳур француз сайёҳи Кусто бутун умрини уммон ва денгизлар ҳаёти ва ундаги сир-синаотлар, сув остидаги наботот ва ҳайвонот дунёсини кашф этишга бағишлади. Унинг ўз ишига бўлган С.ини бутун дунёдаги соғлом фикрловчи ҳар бир инсон юксак қадрлайди. Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» достонида икки вафодор ёрнинг бир-бирига С.и улуғланади: Ҳиндистонда олиб борилган қаттиқ жангда Темуру Кўрогон душманларнинг барчаси динсиз бўлгани учун уларни қиличдан ўтказишни буюради. Шу пайт икки севишган ногоҳ қотилларга дуч келади. Шоҳнинг жазосидан омон қолиш учун аскарлардан бири севишганларнинг бирини чопмоқчи бўлиб отидан тушади. Уни ўлдириш учун аскар ёнидан тифини чиқарган ҳам эдики, иккинчиси ўз шеригини тиф остида кўриб, уни ҳимоя қилиш учун қотилга бошини тутати. «Агар сенинг мақсадинг бош олиш бўлса, уни қўй, унинг ўрнига бу бошни ола қол!» — дейди у. Аскар унинг бошини олмоқчи бўлган ҳам эдики, униси ҳам худди шу сўзни айтади. У қайси бирини ўлдиришга ошиқса, иккинчиси тоқатсизлик б-н дер эди: «Тез бўл, олдин мени ўлдира қол, то мен ўлгунча лоақал у тирик турсин!» Шу тариқа улар бир-бирига нисбатан чексиз С.и туфайли жонини беришга ҳам тайёр туради. Бир-бири учун жонидан кечишга тайёр икки ёрни кўрган шоҳ ҳам халқнинг гуноҳидан ўтади. Улар чинаккам С. туйғуларини намойиш қилиб, элни ҳам, ўзларини ҳам халос қилади. Маълумки, мустақиллик йилларида шаклланаётган янгича дунёқараш ёшларда Ватанга С.ни, миллий қадрият ва аъналарга муҳаббатни, ўз яқинларига меҳрибонлик, танлаган касби, маслаги ва эътиқодига содиқликни назарда тутати.

САЛОМ, саломлашиш (араб. тинчлик, саломатлик; кўриниш) — кишиларнинг ўзаро учрашган пайтларида урф-о.га кўра бир-бирига нисбатан илиқ мун-тини англатадиган т. С.нинг келинчакни тўйдан кейинги кун эрта б-н олиб чиқиб, куёвнинг ота-оналарига, қариндош-уруғларига таъзим қилдириш маросими ва умуман келинчаклар таъзими, яъни келинсалом ва саҳнада ўйин-томоша майдонларида актёрларнинг томошабинларга таъзими каби шакллари ҳам бор. Нутқий одобда суҳбатдошлар бир-бири б-н таниш ёки нотанишлигидан қатъи назар, нутқий мурожаатнинг ҳар қандай тури С.дан бошланади. «Ассалому алайкум» араб. сўз бўлиб, «Сизга саломатлик, омонлик тилайман», деган маънони билдиради. С.га жавобан «Ваалайкум ассалом», яъни «Сизга ҳам соғлик, омонлик тилайман», деб алик олинади. С. бериш тартиби қуйидагича: ёши кичик — ёши каттага; отлиқ — пиёдага; пиёда — ўтирган кишига; ташқаридан кирган киши — хона ичидагиларга; озчилик — кўпчиликка С. беради. Шеригини ким биринчи бўлиб пайқаган бўлса, унинг С. бериши С.нинг «олтин қоидаси» ҳисобланади. Тарбия кўрганлик ва ахлоқий одоб С.даги олдинмакетинликка б.нинг қадрини пасайтириш ё кўтариш сифатида қарамайди. Лекин халқ орасида юзага келган тартибга кўра, таниш, ёши катта ёки мақоми юқори бўлган шахсни учратганда биринчи бўлиб кичик ёшдагиси каттага С. бериши мақсадга мувофиқдир. Сўз шаклидаги «Ассалому алайкум», «яхшимисиз» бир оз таъзим ёки ўнг қўлни чап кўкрак устига қўйиш б-н тўлдирилиши мумкин. Бунда ёши ёки мақоми бўйича кичик бўлган киши биринчи бўлиб қўл узатишга ҳаракат қилмаслиги керак. Бундай ҳолатда қўл узатиш каттанинг ихтиёрида. Хонага кирганда С. берувчи бир киши б-н

қўл бериб сўрашдими, қолганлар б-н ҳам шундай қилиши зарур (чунки жамоа орасидан биттани ажратиб қўйиш нотўғри). Агар хонада ёки гуруҳда нотаниш одам бўлса, албатта, С. қисқа танишув б-н кифояланиши жоиз. Қўл бериб кўришганда, албатта, қўл узатганнинг кўзига қараб С. бериш керак. Бундай вақтда чап қўлни узатиш одобдан эмас, агар ўнг қўл банд бўлса, албатта, уни бўшатиш лозим. Келувчи хонага кирганда у ердагиларга биринчи бўлиб С. беради. Бу қоида унинг ёши ёки лавозимидан қатъи назар, барчага бирдек тааллуқли. Агар киши бирон-бир муҳим иш б-н банд бўлса, келувчининг умумий С.ига бош қимирлатиб қўйиш б-н кифояланиши мумкин. Бу унинг келувчини пайкагани ва С.ини қабул қилганига ишора бўлади. С.га нисбатан эътиборсизлик қилиш одоб доирасига кирмайди, С. берувчига нисбатан ҳурматсизлик, унинг қадрини пастга уриш, нутқ одоби талабини бажармаслик иш б-н боғлиқ муомаладаги ёмон кўрсаткич ҳисобланади. Қўл бериб сўрашиш одоб доирасидаги, жам-т аъзолари орасидаги С. шаклидир. С.нинг яна ўпишиб кўришиш шакли ҳам мавжуд бўлиб, бу айниқса эркақлар ва ўғил болалар ўртасидаги кўпчилик томонидан маъқулланмайдиган С. шаклидир. Ислом одобида С.нинг энг мақбул ҳамда одоб доирасидаги шакли С. берувчининг ўнг қўлини чап кўксига қўйиб, бошини бир оз эгган ҳолда «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва барокотуху» дейиш ҳисобланади. Бу С.нинг сўздаги тўлиқ ифодаси. Бундан қисқароғи «Ассалому алайкум» ҳисобланади. «С.» ёки «Саломалайкум» ёхуд «Сомалайкум» тарзида С. одобсизлик ёки фаросатсизлик ҳисобланади. Куръони каримнинг «Ан-Нисо» сураси 86-оятда С. одоби ҳақида шундай дейилади: «Сизга С. берилса, сиз ундан

яхшироқ ёки ўшандай алик олинг». С.нинг инсон ва жам-т ҳаётидаги аҳамияти жуда катта. Икки инсон учрашганда мулоқот бир-бирига яхшилик тиллашдан бошланса, бу уларнинг ҳар иккисининг кайфиятига ижобий таъсир кўрсатади. Яхши кайфият эса иш унумининг ошишига, яхшиланишига олиб келади, кишининг ижодий қобилиятининг ўсишига туртки бўлади. С. кишиларни бир-бирига яқинлаштиради. Мас., катта корхонанинг ҳамма ишчи ва ходимлари ҳам бир-бирини танимаса-да, аммо корхона ичида С.-алик қилиб юришади. Йиллар мобайнида бирор марта мулоқотда бўлмаган бўлсалар ҳам, ўзларини бир-бирлари б-н кадронлардек ҳис қилади ва бирор тасодиф туфайли кўча-куйда учрашиб қолишса, эски танишлардек суҳбатлашади. С.нинг яна бир жиҳати — хафалашиб қолганларни яраштириш, аразларни аритишдир. Бир-бири б-н уришиб, хафалашиб қолган инсонлар С. орқали тезда ярашиб кетиши ҳеч кимга сир эмас.

САЛОҲИЯТ — истеъдоднинг бир тури бўлиб, инсоннинг муайян тарзда ўз илҳомини қабул қилишга тайёрлангандан сўнг юз берадиган сифат. Юксак ақл, истеъдод эгалари С.ли кишилар дейилади. С. сўзи киши ёки миллатнинг ички имкониятлари, тўла намоён бўлмаган куч-қуввати маъносида ҳам ишлатилади. Мас., миллий С. — миллат, халқ, мам-т, жам-т куч-қуввати, унинг мавжуд ички, ботиний, вақти соати келганда намоён бўладиган иқт-й, илмий, мад-й, маън-й ва б. имкониятларидир. Миллий С. объектив ва субъектив омилларга боғлиқ бўлади. Объектив омиллар: миллат яшаётган ҳудуднинг кўлами ва ҳаёт кечирлишига қулайлиги, табиий шарт-шароитлар, ер усти

ва ер ости бойликларининг мавжудлиги, аҳолининг сони, ҳайвонот ва ўсимлик оламининг хилма-хиллиги, сув манбаларининг сероблиги, қуёшли кунларнинг кўплиги ва ҳ.к. Субъектив омиллар: аҳолининг саводхонлик даражаси, халқнинг қўшни давлатлар б-н манфаатли мун-тлар ўрната олиши, мам-т ичидаги барча миллатлар, динлар, ижт-й синфлар ва б. табақа вакилларининг ҳамжиҳатлиги. Объектив омиллар мавжуд бўлса-да, лекин халқ тарқоқ, уюлмаган бўлса, мам-т, давлат қолаверди. Аксинча, субъектив омиллар табиий шароит ноқулай бўлса, натижа бермайди. Ҳоз. замон ривожланган давлатлари ва миллатлари ш.у. юксак натижаларга эришганларки, уларда объектив ва субъектив омиллар уйғунлашган ҳамда ишчанлик, ташаббускорлик, тadbиркорлик, топқирлик б-н ишга солинган, ҳаёт суръати доим юқори. Айни вақтда, жам-т тараққий этган сари субъектив омилларнинг ахамияти ортиб бормоқда. Ривожланган давлатлар замонавий техника ютуқлари ва фан ихтироларига суянган ҳолда Ер куррасининг табиий жиҳатдан ноқулай қисмларида ҳам мўъжизакор ишларни амалга оширмоқдалар. Мас., Шимолий кутба жойлашган Исландияда ер остидан чиқадиган қайноқ гейзер сувлардан фойдаланиш натижасида субтропик мевалар етиштирилмоқда. Ёки ўз ер ости бойликларига эга бўлмаган Япония энг илғор саноат, техника-технология ва амалий фанни юзага келтириб, жаҳонда энг рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқармоқда. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Мустақилликка эришгач, Ўз-нда табиий, иқт-й, ижт-й-сиёсий, маън-й-мад-й ҳамда интеллектуал С.га таянган ҳолда жам-т ва давлат ҳаётининг барча соҳаларини тубдан ислоҳ қилиш, юртимизда озод

ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш борасида улкан ютуқлар қўлга киритилмоқда.

САМИМИЙЛИК — бларнинг гапини тинглаш, ҳамфикр бўла олиш, хабардор бўлиш деган маънони англатувчи т. С. — тўғрилигига ишонган, бу ҳақда ўзига ва б. иқроор бўла оладиган нарсаларни қиладиган одамнинг маън-й ижобий сифати. *Самимий* — самимият б-н иш тутувчи, муомала қилувчи шахс, сидқидиллик б-н чин қалбдан билдирилган мун-т. *Самимият* кишиларга қалбан ҳайрихоҳлик билдириш, покдиллик, сидқидилликдир. С. инсондаги энг яхши хислат, олий инсоний фазилатлардан бири бўлиб, ахлоқнинг муҳим меъёрларидан ҳисобланади. С. олдиндан тайёргарликсиз, очик кўнгиллик б-н беғараз, чин қалбдан қилинган табиий муомаладир. Сўз б-н ишнинг бирлиги С.нинг мукамал кўриниши ҳисобланади. Йўл қўйилган нуқсон учун эмас, уни тузатиш ва қайта такрорламаслик учун койиш, камчиликни холисона кўрсатиш, тўғри йўлга солиш С.нинг муҳим жиҳатидир. С. тўғрилик, поклик, оққўнгиллик, бағрикенглик, билимлилик, яхшилик сингари инсоний фазилатлар асосида шаклланади ва ривожланади. С. инсонларнинг ўзаро мун-ти ва мулоқотида, тўғри сўзи ва шунинг амалдаги исботида намоён бўлади. Самимий муомаланинг тескариси такаллуф — сунъий муомаладир. Бу ҳазрат Навоийнинг қуйидаги мисраларида ифодасини топган: «Такаллуф эрур анга фарсудалик, // Анинг таркидур жонга осудалик». (Маъноси: Такаллуф — сунъий муомала танга нотинчлик, чарчоқ келтиради. Уни тарк этиш эса осудалик, осойишталик бағишлайди). Самимий мун-т соф мун-т маъносини англатади. С.ка тескари т. — носамимийлик салбий

хислат ҳисобланади. Кишининг бетамизлиги, ноҳақлиги, лаганбардорлиги, ўзини катта олиши, кимларнидир писанда қилиш, кўполлиги, менсимаслиги, кеккайиши, худбинлиги, бойлик хирси ва мансабпарастлигида С. кўринмайди. Бир кишининг носамимийлиги давра тотувлигини бузади, инсонларнинг кўнгли хира бўлишига, дили озор чекишига олиб келади. Бу, аввало, ўша кишининг ўзига самимий бўла олмаслиги оқибатидир. Носамимийликка жам-тдаги турлиташкилот, қорхона, муассасаларда, меҳнат жамоалари, тўй-маросимлар, катта-ю кичик йиғилишларда ҳам дуч келиш мумкин. Бу нотўғри тарбиянинг натижасидир, унинг кўриниши сўз б-н ишининг бир бўлмаслиги б-н белгиланади. Кишининг сўзи б-н ишининг бир ердан чиқмаслиги шубҳа ва ишончсизликка, жамоада носоғлом муҳит пайдо бўлишига сабаб бўлади.

САНЪАТ — ижт-й онг ва инсон фаолиятининг ўзига хос шакли. С. инсон меҳнати, ақл-идроки, шуури б-н яратилган ижод маҳсулидир. С. асарида шахснинг ўзига хос истеъдоди намоён бўлади. С. инсоният маън-й мад-тининг таркибий қисми, дунёни маън-й англашнинг маҳсуи туридир. «С.» т.си кенг маънода, бадиий қадриятлар, уларни яратиш (бадиий ижод қилиш) ва истеъмол (бадиий идрок этиш) жараёнларини қамраб олади. С. ҳоз. даврга қадар инсоният тар-ёти б-н боғлиқ ҳолда ривожланиб келган. «С.» сўзи жонли тилимизда нечоғли кенг маънода қўлланмасин, табиийки, бизни унинг луғавий эмас, балки истилоҳий маъноси қизиқтиради. Истилоҳий маънода «С.» деганда инсоннинг гўзаллик қонуниятлари асосида борликни бадиий ўзлаштириш (ва ўзгартириш)га қаратилган яратувчилик фаолияти ҳамда унинг натижаси ўлароқ

вужудга келган жами нарсалар тушунилади. Яъни, гўзаллик қонунлари асосида маҳорат ва дид б-н яратилган нарсаларнинг ҳаммаси С.га алоқадордир. С. нинг қуйидаги икки тури фарқланади: амалий ва бадиий (нафис). Амалий С. турларига қулоччилик, наққошлик, каштачилик, зардўзлик, либос яратиш каби соҳалар кирса, бадиий С. турларига рассомлик, мусиқа, ҳайкалтарошлик, кино, театр, бадиий адабиёт кабилар мансуб. Ш-дек, ифодали ва тасвирий С. турлари фарқланади. Баъзи С. турлари тасвирласа, б.лари ифодалайди. Айтайлик, мусиқа – ифода С.и, композитор оҳанглар орқали кечинмаларни ифодалайди ва шу оҳанглар руҳиятимизда муайян бир кайфият ҳосил қилади. Рассомлик б-н ҳайкалтарошлик тасвирий С. турлари бўлиб, унда бирор манзара, ҳолат мусаввир қалбини жунбушга келтириб, қалбида муайян кечинмаларни кўзгатади ва мусаввир ўша манзарани ранг-тасвирга муҳрлайди. Шу тариқа С. асарлари руҳиятимизга озиқ беради. С.нинг турли кўринишлари воқеликни, ундаги ҳодиса, нарса ва ҳолатларни ўзига хос усуллар ёрдамида акс эттиради Мас., мусиқада товушлар, уларнинг ўзаро боғланиши, уйғунлиги орқали; бадиий адабиётда сўз, образлар орқали; тасвирий С.да бўёқлар ёрдамида муайян хиссий образ гавдалантирилади; театрда пьеса қаҳрамонларининг сиймоси актёрлар орқали намоён бўлади. Мавжуд С. турлари орасида бадиий адабиёт етакчи ўрин туттади. Чунки бадиий адабиёт универсал билиш ва ифода воситаси бўлмиш сўз б-н иш кўради. С. ижт-й ҳаётнинг мустақил бир соҳаси бўлиб, жам-тнинг барча томонларига таъсир ўтказади, ижт-й онгнинг ҳамма шакллари б-н алоқага киришади. С. воқеликни бадиий воситалар орқали янада тўлақонли, жозибали

англашга ёрдам беради. С. учун инсон бош мавзу бўлиб хизмат қилади. С.да инсон ҳамма вақт ҳам бевосита ифодаланмайди. С. нарсалардан, табиат ҳодисаларидан инсон учун аҳамиятли бўлган маънони излайди, инсон қалбини поклайди, унинг ҳар томонлама камол топишида муҳим восита бўлиб хизмат қилади. С. қадимий тарихга эга бўлиб, у жам-т тар-ётининг илк босқичларида меҳнат жараёни, ш-дек, кишилар ижт-й фаолиятининг рив-ши б-н боғлиқ ҳолда вужудга кела бошлаган. Ибтидоий С.нинг дастлабки илдизлари сўнгги полеолит даврига, тахм. мил. ав. 40–20 минг йилликка бориб тақалади. С.га доир маълумотлар дастлаб Юнонистонда қадимдан ўрганила бошлангани маълум. Арасту, Афлотун каби ўша даврнинг йирик файласуфлари Юнонистонда С. тарихи б-н ҳам шуғуллангани тўғрисида маълумотлар сақланган. Қад. Римда юнон С.ига катта эътибор б-н қаралган. Мил. дастлабки аларда У.О. мам-тларида меъморчилик ва С.га оид рисолалар яратилган. Урта а.ларда Европада С. илоҳиётнинг (теология) бир қисми бўлиб қолди. Урта а. С.шунослари С.ни нариги дунёнинг бу дунёдаги моддий образи деб баҳолаган. Уйғониш даври С. ривожиди муҳим давр бўлиб тарихга кирди. XIV–XVI а.ларда инсонпарварлик ва реализм ғоялари б-н бир қаторда С.ни черков таъсиридан ажратишга интилиш кучайди ва уни илмий тавсифлаш йўлида муҳим қадам қўйилди. Бу даврда С., унинг наз-яси ва тарихи бўйича қимматли асарлар вужудга келди. Леонардо да Винчининг рассомликнинг илмий асослари ва имкониятлари, тасвирий С.да инсон маън-й ҳаётининг акс эттирилиши каби муҳим аҳамиятга эга бўлган фикрлари, XVI а.да Германияда А.Дюрернинг пропорциялар ҳақидаги илмий фикрлари, Венецияда П.Аретинонинг борлиқни тўғри

акс эттириш бўйича рассомлар олдига қўйган талаблари С.га муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. XVII а.дан бошлаб Германияда Г.Е.Лессинг реализм назарийчиси сифатида «тасвирий С.» атамасини фанга киритди. XIX а.да С.нинг илмий-тарихий асослари мустаҳкамланди, С. фан сифатида шаклланиб тақомилига етди, ўз услубиётига эга бўлди. Францияда Стендаль, Г.Курбе, Германияда И.Гёте ва Г.Гейненинг асарлари С.шунослик фанида катта роль ўйнади. Айнан шу даврда археологик тадқиқотлар кўлами кенгайди, бадиий музейлар очилди. Айниқса, Буюк француз инқилоби ғоялари, И.Кант, А.Шопенгауэр, Г.Ф.Гегель эстетик қарашлари, Россияда эса В.В.Стасов, И.Н.Крамской, И.Е.Репин ва б.нинг С.нинг ҳаётий бўлиши ва ижод эркинлиги хусусидаги қимматли фикрлари, В.Г.Белинский, А.И.Герцен ғоялари С.нинг реалистик йўналиши ривожиди муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ш-дек, бу даврда С. дин б-н ҳам мустаҳкам алоқада ривожланди. Жаҳон С.и дурдоналари – буюк архитектура иншоотлари, Вергилий, Данте, Милтон, Леонардо да Винчи, Рафаэл, Микеланжело тасвирлари, И.С.Бах, И.Гайдн, В.А.Моцарт музикалари, Шарқда эса Ф.Аттор, Ж.Румий, А.Жомий, А.Навий асарлари диний манбалардан илҳом олиб яралган эди. С. одамларнинг эстетик талабларини қондириш б-н бирга, ўз тар-ётининг турли даврларида жам-т аъзоларини маълум руҳда тарбиялаш, уларни ақлий ва ҳиссий жиҳатдан ривожлантириш воситаси сифатида хизмат қилиб келган, уларнинг турли мақсад, ҳис-туйғу, манфаат, идеалларини ифода этган. С. ижт-й онгнинг б. шаклларида ўзининг предмети, мазмуни, воқелиқни ифода этиш усули ва услуби, ижт-й ҳаётда туган ўрни ҳамда вазифалари жиҳатидан фарқ қилади. С. инсоннинг моддий ва

маън-й фаолиятидаги билими, тажрибаси, маҳорати ва қобилиятларини намоён этувчи бадиий ижодиёт маҳсулидир. Эстетик тафаккур тарихида С. нарса ва ҳодисаларни қандай бўлса шундайлигича акс эттириш ва ҳаётни гўзаллик қонунлари асосида бадиий ифодалаш ғоялари сари юксалиб борди. Табиат, жам-т ва инсоннинг ижт-й, маън-й, миллий дунёси С. предмети ҳисобланади. Воқелик қайси шаклда бадиий ифода этилмасин, ижодкор унга маълум ижт-й-эстетик идеал н.назардан мун-т билдиради ва ўз эстетик баҳосини беради. С. инсон учун эстетик завқ-шавқ манбаи; инсон ҳаётига гўзаллик бахш этади; одамларда воқеликка нисбатан ҳиссий мун-тни шакллантиради; ҳаётни кузатиш, ўрганиш ва билиш воситаси; ҳаётни инсон орзу қилган томонга ўзгартиришда ёрдам беради; тарбия воситаси сифатида хизмат қилади; ҳаётдаги гўзалликдан илҳомланишга, хунуқликдан нафратланишга чорлайди; одамлар орасидаги маън-й кўприк, мулоқот воситаси; одамларнинг бадиий-эстетик дидини тарбиялайди, уларда маълум дунёқарашни шакллантиради ва ҳ.к. С. жам-т маън-й ҳаётининг бошқа ҳодисалари (фан, мафкура, ахлоқ) б-н маълум даражада боғлиқдир. С.нинг мақсади дунёни бадиий ўзлаштириш, одамга лаззат бахш эта оладиган, уни маън-й бойита оладиган асарлар яратиш йўли б-н кишиларнинг эстетик эҳтиёжларини қондиришдан иборат. С. асарларининг диққат марказида инсонлар, уларнинг ижт-й алоқаси ва ўзаро мун-тлари, муайян тарихий шароитлардаги ҳаёти, фаолияти туради. Ш.у. ҳам С. асарлари берадиган маър-й билим муайян мам-т, миллат ёки маълум бир тарихий давр ва шахслар ҳақидаги илмий асарлардан олинган маълумотлардан фарқ

қилади. С.нинг тарбиявий кучи унда ифода этилган кечинма ва образларнинг ҳар бир ўқувчи, томошабиннинг қалбига кириб бориши, уларда эстетик завқ уйғотишидадир. С. барча ижт-й онг шакллари сингари ўз тар-ёт қонуниятларига эга. Бу қонуниятлар С.нинг ўз ички хус-ятларидан келиб чиқса-да, ижт-й тар-ёт б-н боғлиқ бўлган халқ, миллат, элат, мам-т ва жаҳон цивилизацияси даражаси бу қонуниятларда ўз ифодасини топади. С. қонуниятларини эстетика, С. шунослик фани ўрганади. С.ни тушуниш, унинг кишилар ҳаётидаги ролини аниқлаш масаласи бутун мад-т тарихи давомида кескин баҳс, тортишувларга сабаб бўлиб келган. Мас., баъзи С.кор ва С.шунослар уни «табиатнинг тақлиди» ёки «воқеликнинг акс эттирилиши» деб ҳисобласа, бошқалари «С.корнинг соф шахсий ижодий маҳсули», «ўз-ўзини изҳор этиш» сифатида талқин этади. Бу С. предметининг мураккаблиги, унинг хус-ятлари ва шакллари, мужассамлаштириш усулларининг хилма-хиллиги ҳамда турли даврларда С. назариётчиларининг синфий ва ғоявий фикрлари ўртасидаги тафовутлар б-н изоҳланади. С.да гўзаллик категорияси муҳим аҳамият касб этади. Эстетика фани – гўзаллик С.нинг зарур шarti эканлигини, гўзалликсиз С.нинг йўқлиги ва бўлиши мумкин ҳам эмаслигини уқтиради. С.да мазмун ва шаклни бир-биридан ажратиб бўлмайди. С.нинг ўзига хос хус-яти унинг воқеликни илғор ғоявий н.назардан туриб бадиий образлар орқали акс эттиришдир. Миллий истиқлол мафкурасини ёшлар онгига сингдириш жараёнида С. алоҳида ўрин тутади. Чунки С. юксак ижт-й ғояларни тарғиб этувчи, инсон маън-й дунёқарашини кенгайтирувчи, уни шахс сифатида тарбияловчи воситалардан биридир.

С. инсониятнинг эзгулик томон ҳаракати учун зарур бўлган ўзаро мулоқотлар воситаси сифатида турли қитъалар ва давлатларни ўзаро боғлайди. Зотан, инсон С. дан эстетик завқ, битмас-туганмас ижодий куч-қудрат олади ва шу маънода С. маън-й юксалишнинг энг таъсирчан қуролига айланади.

САНЪАТШУНОСЛИК — санъатни ўрганадиган ижт-й фанлар мажмуи бўлиб, санъатнинг алоҳида турлари, уларнинг вужудга келиши ва тар-ёт қонуниятлари, ўзига хослиги ва воқеликка мунтини ўрганеди. С. рақс, мусиқа, қўшиқ, театр, кино, тасвирий ва амалий санъат кабиларни ўз ичига олади. Пластик санъатлар доирасида С.нинг санъат наз-яси, санъат тарихи ва бадиий танқид каби турлари мавжуд. Улар ўзаро узвий алоқада бўлиб, ҳар бири ўзининг махсус вазифасига эга. Санъат наз-яси нафис санъатга нисбатан ғоявий мазмун, бадиий шакл, услуб, ифода воситалари, санъатнинг тур ва жанрларига хос махсус хус-ятлари ва б. масалаларни уларнинг ўзаро алоқасида ўрганеди; ш-дек, умумий қонуниятларни, санъат тар-ётининг объектив мантиқи, унинг жам-т б-н мун-ти, жамоа ва шахсга нисбатан таъсирини кўриб чиқади. Санъат тарихи эса санъатнинг умумий тар-ёти («умумсанъат тарихи»)ни бирор мам-т ёки алоҳида даврда ўрганеди ва тадқиқ қилади, санъатнинг бирор тур ёки жанри, оқими, йўналиши ривож, айрим рассомларнинг ижодий услубини таҳлил қилади. Бадиий танқид замонавий бадиий ҳаётни таҳлил қилади, унинг йўналиши, тур ва жанрлари, айрим санъат усталарининг ижоди ва уларнинг алоҳида бадиий асарларини текширади ва баҳолайди; санъат ходисаларини ҳаёт ва ижт-й давр идеали б-н қиёслайди. С.нинг илмий фаолияти кенг ва хилма-

хил: ўрганилаётган соҳа бўйича аниқ далилларни тўплаш, уларни атрофлича ўрганиш ва умумлаштириш; санъат ёдгорликларини экспедициялар ёрдамида очиш, таъмирлаш турлари; ёдгорликларни аниқлаш, рўйхатга олиш ва тартибга солиш; рассом ва унинг асарлари ҳақида маълумот тўплаш, илмий музейлар каталогини тузиш, биографик ва б. маълумотномалар яратиш кабилар киради. С.нинг ижт-й аҳамияти унинг хулоса ва якунларининг илмий аҳамияти б-н бирга санъатни оммалаштириш ва ташвиқ қилиш ҳамда уни тушунтириши б-н белгиланади.

САХИЙЛИК — ҳеч кимдан нарасасини, яхшилигини аямаслик; хотамлик хислатини англатувчи т. Унинг маъно-мазмунини «Очкўзда бўлса ҳам — йўқ, сахийда йўқ бўлса ҳам — тўқ», «Сахий б-н бахил бир қудуқдан сув ичмас», «Сахий топса, барча ер, бахил топса, босиб ер» каби ўзб. халқ мақолларида ўз ифодасини топган. С. қўлидан келганча инсонларга яхшилиқ, мурувват кўрсатиш хус-ятини ўзида мужассам этадиган фазилатдир. Навоий «Хайратул-аброр» достонида С.ни улуғлайди: «Эй хушёр одам, сен шундай одамни сахий деб билки, бахт-давлат унинг бошини юқори кўтариб, аҳволи яхши бўлса ҳам, ёмон бўлса ҳам бировдан молу амал таъма қилмаса». Сахий одам қандай мулоҳаза юритмасин, қўлида бор нарса б-н қўли қисқа одамни хурсанд қилади. Денгизнинг олдида турса ҳам, ундан бир томчи сув сўрамайди; бировнинг ярасини кўрса, малҳамни аямайди. Муҳтож одам бир нарса сўраса, қўлидан келганча унга хайр беради. У сўрамаса ҳам, унинг аҳволини тушуниб, эҳтиёжи ва камбағаллигини эътиборга олади. Эҳсон ва саховат кўрсатиш вақтида бахил бўлмай, танти бўлиш лозим. Чунки бахиллик инсонга хос тубан иллат, лекин С. эса энг нафис

жавоҳирдир. Кимки С. қилишга қодир экан, пул улашишга муносиб экан, ном чиқариш учун гавҳарни ҳовучлаб сочиш, мақтаниш учун этаклаб пул бериш ақлли иш, деб ҳисоблашдан йироқдир. Бундай саховатдан бахиллик яхшироқдир. Қуръонда «Енғлар, ичинғлар! Лекин исроф қилманғлар.» дейилади. Демак, эҳсон беришда ҳам исрофгарчиликка йўл қўймасдан, меъёрни эътиборга олган ҳолда одамнинг эҳсонга қанчалик муҳтож эканлигини ҳисобга олиш лозим. Хайру эҳсон йўлида сарф-харажат қилиш ҳақиқий ҳадядир. Бериш учун олиш ишидан йироқ бўлиш, бераман деб олмай қўя қолиш яхшироқдир. С. қилиб, ночорларга ёрдам қўлини узатган одам, яхшилик йўлида қадр топади. С. кишининг кўрки, унинг зийнати дир.

САХОВАТ (араб. қўли очиқлик, олийҳимматлилик, сахийлик) — 1) баландҳимматлилик, сахийлик; ҳиммат қилиш; ёрдам қўлини узатиш; ҳиммат б-н эҳсону инъомлар улашиш; 2) кўчма маънода табиий бойлик; мўл ҳосил; тўкинлик, мўлқўллик. С. сўзи қўли очиқлик, мурувватлиликни англатади. С.лилик инсонга хос бўлган хус-ятларнинг энг олижанобидир. Чунки ҳамма инсонлар ҳам С.ли бўлиш шарафига муяссар бўла олмади. Ҳазрат Навоий таъкидлашича, «Қандай инъом бўлмасин уни очиқ юз б-н бериш, аччиқ бодани ширин сўз б-н тутиш керак. С. кўрсатган киши муомалада ҳам хато қилмаса, у бир йўла иккита инъом берган бўлади. Кишилар қўлидан сўз б-н наф етказиш келмаса, лоақал кўнглидаги андишаси яхши бўлиши керак. Кўнгли одамларнинг хурсандлигидан шод бўлиши лозим. Лекин биров сенга яхшилик қилмоқчи бўлса, сўз б-н сенга жон бағишламоқчи бўлса-ю, аммо гап б-н буни ифодалай олмаса, яхшиликни тилга олганининг ўзи киши таъбига осойиш ба-

ғишлайди. Худо сени шундай нодир қилиб, дунёдаги одамларга наф келтирувчи қилиб яратди. Кимки унинг шу амрига мансуб бўлса, барча кишилар кўнглига ҳам ёққан бўлади. Бу сифатдан яхши сифатни таниш қийин. Лекин бундан ҳам яхши бир иш бор. Бу — бировга бир нарса бериб, ундан олишни одат қилмаслик; наф келтиришу, лекин бировдан наф қидирмаслик; бериш ишини доим хотирда сақлаб, бериб, бир нарса олишни ўйламасликдир. Бундай одамни инсонларнинг инсони деб, ҳақиқий одамларнинг энг яхшиси деб бил. Уни одамгарчиликни тўла эгаллаган, юз кишининг одамгарчилиги қўлидан келадиган деб тушун!» Кўринадики, С.лилик сидқидилдан қилинган яхшилик бўлиб, у беминнатликнинг нишонасидир. Шарқда ҳимматли ва С.ли кишиларнинг пешвоси сифатида Хотамтой маълум ва машҳурдир. Ҳар бир шахснинг воқеликни идрок этиши, уни қабул қилиши, маълум билимлар тизимига эга бўлиши ижт-й тар-ёт б-н изоҳлансада, унинг ўзига хос томонлари мавжуд. Буни кишиларнинг билими, хулқи, одоби, С.и ва б. хус-ят ҳамда фазилатларининг турфа хиллигида намоён бўлади. Ўз навбатида, индивидуал онг ижт-й ҳаётни таҳлил қилишда, тарихда шахснинг роли ва ўрнини аниқлашда, таълим-тарбия масалаларини тўғри ҳал қилишда катта аҳамиятга моликдир. С. очиқ ва самимий кўнгил мевасидир. Аксинча, бахиллик, хасислик, тор кўнгиллик, кўролмасликнинг оқибатидан бошқа нарса эмас.

САҲИҲ (араб. соғлом, тўғри, хатосиз, дуруст) — энг ишончли деб ҳисобланган ҳадис сифати, ривоят қилувчилар силсиласи то охири муҳаддисига қадар узилиб қолмаган, санаднинг бирор табақасидаги ровийнинг маън-й нуқсони бўлмаган, санаднинг

бирор табақасида ровий ёлғизланиб қолмаган ва барча санадаги ровийларнинг ишончлилиги элга машхур бўлган кишиларнинг ривояти. С. ҳадислар жамланган китобларнинг олтитаси машхур. Мана шулар ичида Имом Бухорийнинг «Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ» асари энг мукаммал ва ишончли ҳисобланади.

СЕВГИ – маън-й жиҳатдан ижобий мун-тнинг юксак даражадаги кўриниши бўлиб, бир инсоннинг бошқа бировга кўнгил қўйиши, кучли ҳиссиётини англатадиган т. С.да бир шахс бошқа инсоннинг ҳаётида ўзлигини бутунлай намоён қилиш ва бу орқали унда ўзига нисбатан худди шундай ҳисларни уйғотиш ниятида бўлади. Бу ҳислар ҳам ўзиники сингари турғун, кучли бўлишини хоҳлайди. С. ҳисси ўта интим мазмунга эга. У баъзида зарурий ёки тасодифан вужудга келадиган ва ўзгарувчан ҳиссиётларда ўзини намоён этади: мулойимлик, ҳайрат, рашк ва ҳ.к. С. эҳтиросли ҳиссиёт сифатида ўзининг намоён бўлишига кўра шахснинг шахсий сифати ва хус-ятларига ҳам боғлиқ. Худди ш-дек, С.ни юзага келтирувчи илк ҳиссиётлар ҳам турлича бўлади. Бу оддийгина ижобий мун-тдан (симпатия) бошлаб, то кучли эҳтирос сифатида намоён бўлувчи турли-туман ҳиссиётларда ўз аксини топади. С. ўз табиатига кўра, табиий майл ва юксак инсоний ҳисларда ўзини намоён этади. Мутахассислар С.нинг асл моҳиятини гоҳида физиологик майл сифатида, гоҳида маън-й юксак туйғу сифатида таърифлайди. Шу мун-т б-н, С. таърифида шахс жинсий майлларининг ижт-й шаклланган сифатга эгаллиги етакчи ўринга чиқади. Бу эса С. туйғусини илмий жиҳатдан тадқиқ этувчи ижт-й фанлар олди-га янги талабларни кўядики, ушбу ҳиссиётни турли хус-ятлардан келиб чиқиб ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Шахснинг

шаклланишида С.нинг аҳамияти беқиёсдир. Инсон ўз С.си йўлида дуч келган фрустрация (иккиланиш) ҳолатлари унинг ёдида бир умрга қолади, узоқ вақтгача уни тўлқинлантиради, турли жараёнларнинг юзага келишига сабаб бўлиши ҳам мумкин. С. инсон ҳиссиётларининг энг кучли ва сирлиси, сержило ва сеҳрлиси сифатида «муҳаббат» т.сига яқин туради. Инсоният бор эканки, С.-муҳаббат одамни сирли туйғулар оламига етаклаган, уни энгиб бўлмас ғовлардан ўтишга ва чўққиларни забт этишга ундаган, уни рағбатлантирган, унга бахтиёр онларни ҳаёя этган. Ҳатто ўлим тўшагида ётган кишига ҳам умид бағишлаб ҳаёт нашъасини суришга, унинг атроф муҳитни ҳамда ўзлигини идрок этишга туртки бўлган. С. туфайли инсон руҳиятида ҳатто ўзига ҳам номаълум бўлган қудрат кашф этилган. Кўҳна ва ҳамиша навқирон ҳисобланган бу туйғу азиз ва муқаддасдир. Шуниси таассуфлики, шу кунга қадар «муҳаббат» т.сига ягона илмий таъриф-тавсиф берилмаган, бевосита унга бағишланган илмий асарлар ниҳоятда танқис. Кишилар онгида бўлгани сингари бадиий асарларда ҳам муҳаббат ҳақидаги турлича, кўпинча бир-бирига зид фикр ва таърифларни учратиш мумкин. Баъзи муаллифлар муҳаббат ҳисларини соф руҳият ҳодисаси сифатида баён этиб, ундаги табиий-физиологик жиҳатни инкор этади. Физиологик компонент ҳайвонларга хос бўлган органик эҳтиёжларни қондиришдан иборат инстинктнинг ифодаланиши сифатида идрок этилади. Ш.саб. ҳам одам ҳайвоний ҳирсдан, жинсий интилишлардан озод бўлиши керак, деб ҳисоблашади ва муҳаббат ҳисларига бир ёқлама ёндашишади. Мумтоз асарларда, жумладан, қад. ҳинд трактатида муҳаббатга бирмунча тўлиқ таъриф берилади: «Ақл майли хурматни

туғдирса, қалб майли дўстликни, тана майли хоҳишни туғдиради. Ақл, қалб ва тана бир бўлиб, С.— муҳаббатни яратади». Вольтер «С.— муҳаббат — бу ҳам қалб, ҳам ақл ва танага бир вақтнинг ўзида ҳужум қиладиган энг кучли, завқли хис-туйғулардан биридир», деб таъриф беради. Бу таърифларни ўзаро таққослаш ва таҳлил қилиш С. — муҳаббатда зарурий руҳий жиҳат б-н бирга физиологик хус-ят ҳам мавжудлигини кўрсатади. С. — инсон маън-й ва жисмоний интилиши эҳтиёжлари ўзаро узвий бирикиб кетган юксак ахлоқий эстетик туйғудир. У инсон ҳаётида энг катта ва қувончли воқеа бўлиб, кишига олам-олам қувонч бағишлайди, у меҳнат ва ижт-й фаолиятига ижобий таъсир қилади. С. инсонга бахт ато қилади, бахт эса инсонда мавжуд бўлган ҳиссиётларнинг бутун бойлигини уйғотади; сахийлик, садоқат, фидойилик, жасорат пайдо бўлади. Ҳақиқий С.да худбинлик бўлмайди. Кимнидир севган ва унинг С.сига сазовор бўлган инсон бой маън-й ҳаёт б-н яшайди, у ўзидаги нуқсон ва камчиликлардан халос бўлишга интилади, ўз-ўзига талабчан бўлади, унда олижаноб, яхши хус-ятлар намоён бўлади, ижодий куч-қуввати ортади. С. инсонни юксак даражадаги маън-й камолотга ундайди, ўз хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атвори учун масъулиятини оширади. Инсон бор экан, у ҳар доим С.-муҳаббатни улуғлайди, энг мўътабар туйғу сифатида юксакларга кўтаради.

СЕНСУАЛИЗМ (лот. *sensus* — хис, сезги) — оламни англаш ва идрок этишда ҳиссий билишнинг аҳамиятини мутлақлаштирадиган таълимот. Инсоннинг сезгилар (кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш, бадан сезгиси) воситасида билиши нарса ва ҳодисаларга хос бўлган ташқи хус-ят, белгиларни фарқлаш, табиий муҳитга мосла-

шиш ва ҳимояланиш учун ёрдам беради. Ҳиссий билиш маълум даражада бошқа мавжудотларга ҳам хос хус-ят. Лекин, инсоннинг ҳиссий билишини улардаги ҳиссий билиш б-н тенглаштириб бўлмайди. Инсоннинг ҳиссий билиши деганда биз ундаги сезгиларни, идрокни, тасаввурни тушунамиз. Инсон билишининг қуйи даражаси бўлган ҳиссий билишнинг бу шакллари нарса ва ҳодисалар, уларнинг маъно-мазмун ҳақида тўлиқ маълумот бермайди. С.нинг айрим элементлари қад. дунё фал.сида, хус-н, чарвако, моизм, софистика, эпикуреизм, стоицизм, Протагор таълимотларидаёқ яққол ифода этилган. Бу таълимотларда ҳиссий билим негизида олинган маълумотлар нафақат ташқи объектлар, балки субъект ҳолати ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Кейинчалик софистлар, Сукрот, Афлотун ва Арас-ту таълимотларида С. т.си рационал (ақл орқали) билишнинг зидди тарзида талқин этилади. Уйғониш ва Янги давр фал.сида С. ибораси эмпиризм б-н узвий боғлиқ ҳолда, баъзан бутунлай айнанлаштирилган тарзда таҳлил қилинади. Бундай ёндашув Ф.Бэкон, Т.Гоббс, П.Гассенди, П.Гольбах, Д.Дидро қарашларида яққол ифодаланган. Мас., Т.Гоббс «Даставвал инсон ҳиссиётида тўлиқ ёки қисман акс этмаган бирорта ҳам т. унинг онгида мавжуд эмас», Гельвеций эса «Инсон ҳиссиётлари орқали идрок этиб бўлмайдиган нарсани унинг онги б-н англаб бўлмайди» дея ана шу ёндашувнинг мазмун-моҳиятини ифода этган. Кант, Гегель ва айниқса, трансцендентализм фал.сида С. буткул инкор этмаган ҳолда асосий урғу рационал билишга қаратилади. Аммо позитивизмда (айниқса, физикализм, мантиқий позитивизм ва эмпиризмда) ва неореализмда (мас., «ҳиссий маълумотлар», «бевосита реализм» концепцияларида) С.нинг

қатор ғоялари, шу жумладан, маън-й-ахлоқий ҳамда ижт-й-педагогик жиҳатлари ривожлантирилади. Постмодернизм фал.сида С. анъанавий метафизикага хос ҳодиса сифатида кескин танқид қилинади. Аммо уларнинг қарашларида ҳам сенсуалистик ёндашув таъсирини кўриш мумкин. Мас., бу ҳол постмодернистлар томонидан ўз қарашлар тизимини «постмодернистик ҳиссийлик»ка асосланганини тан олишида кўринади. Демак, С. билиш ҳақидаги чекланган таълимотдир.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ (франц. *sentimental* — сезувчан) — ўрта а.ларда Ғарбда зодагонларнинг бузуқ ахлоқига қарши норозилик кайфияти ифодаланган оқим. Мазкур оқим намояндаларининг қарашларида хунармандлар, савдогарлар ва деҳқонлар ҳаёти зодагонлар хулқ-атворига қарама-қарши қилиб қўйилди ҳамда оддий кишиларга нисбатан ачиниш ҳислари ифодаланди. С. адабий оқим сифатида классицизмга ва мазкур йўналишдаги асарларга хос мавҳум қоидаларга қарши кураш олиб борган. С. учун шахснинг руҳиятини тасвирлаш асосий мезондир. С. устувор бўлган асарлар инсон ҳиссиёти юксак даражада бўрттириб тасвирланиши б-н ажралиб туради.

СИЁСАТ (юн. *politik* — давлатни бошқариш санъати) — давлат ва жам-тни идора этиш воситаси. С. ўз табиати, мақсади ва амалга ошириш услублари, манфаатларни ифода этиш даражаси б-н фарқланади. «Миллий С.», «демократик С.», «тоталитар С.», «холис С.» ёки «нохолис С.» каби қатор кўринишларда намоён бўлади. Улар халқлар тар-ётига ҳар хил таъсир кўрсатади. Ш-дек, С.нинг ижобий ёки салбий роль ўйнаши мумкинлигини собиқ мустабид тузум тажрибасидан ва айрим давлатлар ҳаётидан билиб

олиш мумкин. С. турли ижт-й гуруҳлар, кучлар манфаатини ўзаро уйғунлаштириш б-н боғлиқ ҳолда кечади. Акс ҳолда, сиёсий ҳаётда бошбошдоқлик, парокандалик, сиёсий таназзул ҳолати юзага келиши ҳам мумкин.

СИЁСАТШУНОСЛИК — сиёсий ҳокимият ва унинг амал қилиш қонуниятлари, категориялари, т.лари, сиёсий ҳаёт оқими, бошқарувчилар б-н бошқариладиганлар ўртасидаги сиёсий мунтлар, бетўхтов содир бўладиган сиёсий жараёнлар моҳияти, мазмуни, асосий йўналишлари, жам-тни сиёсий бошқариш маҳорати, ички ва ташқи сиёсат юритишнинг наз-й-амалий асослари ҳақидаги фан ва билим соҳаси. Сиёсат б-н шуғулланиш жараёнлари давлат ҳокимияти механизмининг шаклланиши б-н бошланган бўлиб, ибтидоий даврлардан бошлаб амал қила бошлаган. Кейинчалик Шарқ давлатчилиги (Миср, Бобил, Шумер, Аккад, Мидия, Форслар давлати, Ассирия, Урарту), Юнон полислари, Рим республикаси, Бақтрия, Хунлар давлати, Парфия, Кушон давлатларида амал қилган ҳокимиятлар сиёсатини ўрганиш, улар ечимини топишга интилиш, сиёсий билимларнинг наз-й-методологик асосларини яратиш зарурияти вужудга келди. Жам-тни сиёсий бошқариш маҳорати ҳамда санъати тўғрисидаги дастлабки сиёсий ғоялар ва таълимотлар, қонун-қоидалар мажмуи яратилиб, амалиётга киритила бошланди. «Авесто»да ифода этилган жам-т сиёсий ҳаётининг тартиб-қоидалари, Хамураппи қонунлари, Ману қонунлари, Ликург, Драконт, Солон қонунлари, Конфуций, Сукрот, Афлотун, Арасту сиёсий таълимотлари, Юстиниан кодекслари, Темур тузуқлари, сиёсий арбобларнинг қарашлари ва Ер куррасининг турли ҳудудларида вужудга келган сиёсий фикр-

мулоҳазалар, ғоялар, таълимотлар мажмуи ҳозирда шаклланиб, кенг кўламда амал қилаётган С. соҳасига манба бўлиб хизмат қилди. С. даст-аввал сиёсий фал. бағрида, кейин эса сиёсий социология таркибида, қисман, сиёсий тарих, сиёсий таълимотлар тарихи, юриспруденция таркибий қисмлари сифатида тадқиқ ҳамда таҳлил этилиб, ўрганилди ва ўқитилди. Лекин Ер юзида ижт-й ишлаб чиқаришнинг умумлашуви, ижт-й-сиёсий мун-тларнинг уйғунлашуви натижасида ривожланган мам-тлар шароитида С.ни алоҳида билим соҳаси сифатида ажратиб ўрганиш ва ўқитишга эҳтиёж сезилди. Ш.у. ҳам XIX а.нинг охирларидан АКШда, кейинчалик Франция, Италия, Германия, Белгия, Голландия каби мам-тларда бу фан ва билим соҳасига алоҳида эътибор берилиб, унинг илмий мактаблари ва илм. тад. марказлари вужудга кела бошлади. БМТ қошида 1949 йилда Сиёсий фанлар халқаро уюшмаси таъсис этилди. Мазкур уюшманинг дастур ва низомини имзолаган ҳар бир БМТ аъзоси бўлган давлат ўзида С. фанини ўқув юртларида ёшларга ўқитиш, журнал ва ўқув қўлланмалар нашр қилиш, илм. тад. марказларини ташкил этиш мажбуриятини олган эди. Ҳоз. кунда БМТга аъзо бўлган барча ривожланган мам-тлар ўқув юртларида С. энг нуфузли ва обрўли ижт-й фанлардан бири сифатида кенг ўқитилади ва тарғиб этилади. С. бўйича журналлар, рисоалар, монографиялар нашр қилинади, илм. тад. марказлари ишлаб турибди. С.нинг категориялари, т.лари, қонуниятлари мазмуни, моҳияти, сиёсий таълим тизими, илм. тад. услублари кенг, ранг-баранг кўриниш ва шаклларда турли мам-тларнинг олимлари томонидан тадқиқ этилмоқда. С. фани Ўз-нда мустақилликка эришилгандан сўнг олий таълим тизимига киритилди. Шу туфайли,

мам-тимизнинг барча олий ўқув юртларида С. фани кенг ўқитилиб, янгидан нашр этилаётган ўқув қўлланмалар ва дарсликлар воситасида ёш авлод сиёсий билимларини ошириш, сиёсий онг даражаси ва сифатини замон талаблари даражасига кўтаришга алоҳида эътибор берилляпти.

СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ

— сиёсий ҳамда маън-й жиҳатдан мутлақо салбий ҳодиса бўлиб, асосий мақсади сиёсат ҳамда маъ-ят бағрида мавжуд беқиёс кенг имкониятлардан ўз вайронкор ғоя ва режаларини амалга ошириш учун интилишда намоён бўлади. Ижт-й ҳаётнинг барча жабҳаларига экстремизмнинг ўз тарафдорлари орқали кириб бориш эҳтимоли кучли. Бу, бир томондан, дунё аҳлининг ҳанузгача экстремизм ҳақида аниқ т.га эга эмаслиги, иккинчи томондан, ақл-заковатга зид йўл б-н ҳокимиятга интилувчи унсурлар мавжудлигига бориб тақалади. Ҳоз. мураккаб даврда экстремизмнинг инсон барҳаётлиги таянчлари бўлмиш сиёсат ва маъ-ятга кириб бориши салбий оқибатларни келтириб чиқариши, ҳаттоки, афғор омма кўз ўнгида сиёсат ва маъ-ятга путур етказиши мумкин. У сиёсатда ақидапарастлик, сиёсий радикализм, ирқчилик, шовинизм, милитаризм, глобал ҳукмронликка даъво қилиш ва айниқса, «демократия экспорти» ва б. кўринишларда намоён бўлса, маъ-ятда унинг моҳиятига ёт ақидапарастлик, «оммавий мад-т», ватангадолик каби турли маън-й бузуқликларда намоён бўлиши мумкин. Дунёнинг бугунги ҳолатига сиёсат ва маъ-ят номидан иш юритувчиларнинг таъсири ҳақида сўз юритилар экан, бир пайтлар сиёсий экстремизмнинг тарихий кўринишларидан бўлган нацизм, фашизм ва тоталитар коммунизмнинг инсониятни қай

ҳолатга туширганлигини эслаш кифоя. Бугунги кунда эса С.м.э. маън-й юксалишнинг улкан марраларидан ҳисобланган жаҳон динларидан (буддизм, христианлик ва ислом) экстремистларнинг маккорона фойдаланишга интилишида ҳам яққол кўзга ташланмоқда. Сиёсий ва маън-й жабҳада содир бўлаётган экстремистик хуружлардан ҳар бир давлат ва дунё ҳамжам-ти жиддий талафот кўрмоқда. С.м.э. бугунги қалтис вазиятда инсонлар, гуруҳлар, элатлар, давлатлар ва ниҳоят мадтлар ўртасига кескин душманлик уруғини сочиб, ҳеч қандай мулоқот, муросага ўрин қолдирмайди, уларни ўзаро қирғинбаротга ундайди. Бугунги кунда унинг олдини олиш, унга қарши курашиш вазифаси долзарблашиб бормоқда.

СИМВОЛ (юн. *symbolon* – рамз, шартли белги, тамға ёки нишон) – ўз табиатига кўра, моддий ёки маън-й ҳодиса бўлиб, муайян гоё ёки т.ни образли – тимсол тарзида ифода этади. С. оддий ёзма ёки товушли тил белгиларидан фарқли ўлароқ, оламнинг муайян ҳодисаси эмас, балки билвосита – ҳиссий ёки мантиқий образ воситасида инсон учун бирор мавҳум т. шаклида акс эттиради. С.ларнинг номи у ифода этувчи т. ёки мазмунга нисбатан барқарор бўлиб, фақат муайян гоё ёки маънони англатиш учунгина фойдаланилади. С.лар, гоҳида, бутун бир сўз, гапни ҳам ифода этиши мумкин. Бу С.ларнинг такомиллашган кўриниши – иероглифларда ифодаланган. Мас., Хитой иероглифлари шулар жумласига киради. Инсоният тарихида пиктография ёки расмли хат ҳам муҳим ўрин тутди. С.ларнинг нарса-ҳодисаларни қулай ва тежамли ифодалаш хус-яти қад. Рим ва Юнонистонда илк бор илмий тадқиқ этилган бўлиб, бунда стоицизм оқимининг намояндалари – Луций Анней

Сенека, Зенон, Хриссипп ва айниқса, Аристотелнинг ҳиссаси беқиёс бўлган. Шарқ илм-фанида Насириддин Тусий, Абу Али Ибн Сино ва б., С. ва белгиларнинг гносеологик имкониятлари хусусида қимматли фикрлар билдиришган. С., белги масаласи, XIX а.нинг иккинчи ярмига келиб, яна кун тартибига қўйила бошланди. Бу жараён, айниқса, математик ёки С.ик логика фанининг шаклланиши б-н бирмунча тезлашди. Математика С.ларининг имкониятлари илмий тафаккур, фан ва техникани тараққий эттириш, инсон билиши чегараларини кенгайтириш вазифаларини ҳал қилиш учун бениҳоя қўл келади. Прагматизмнинг асосчиларидан бири – Чарльз Сандерс Пирс ва бихевиоризм фал.сининг намояндалари Чарльз Моррис, Ричердс ва Огденларнинг С.лар ва белгиларнинг умумий наз-яси – семиотикага асос солганликлари фан тарихида муҳим ўрин тутди. С.ларнинг чексиз имкониятларидан компьютерлаштириш, роботлаштириш, автоматик бошқарув тизимларини вужудга келтириш, оммавий ахборот тизимлари фаолиятини такомиллаштиришда кенг фойдаланилади.

СИМВОЛИЗМ (юн. *symbolisme* – белги, рамз, тимсол ёки уларнинг мажмуи) – XIX а. охири – XX а. бошларида вужудга келган адабий-фал-й оқим. С. дастлаб Францияда, ижт-й ҳаракатлардаги тушкунлик оқибатида вужудга келди (П.Верман, А.Рембо, П.Фор ва б.) ва кейинчалик Европанинг б. мам-тларига ёйилди (К.Бельмонт, Д.Мережковский, З.Гиппус, Ф.Сологуб, А.Белий, қисман А.Блок, В. Брюсов, М.Врубель, В.Митерхольд ва б. ижодида кўзга ташланади). Символистлар бирор т.ни, ҳодисани ифодаловчи ёки эслатувчи шартли белгини бадиий ижод асоси ҳисоблаб, у мавжуд оламни

билиш, тушунишнинг асосий во-ситаси сифатида хизмат қилади, деб ҳисоблайди. С. оқими объектив ҳақиқатни билиш мумкин эмас, деб ҳисобловчи А.Шопенгауэр, Э.Мах ва неокантчилар фал.си-га асосланади. С. индивидуализмни, мистицизмни ташвиқ қилади, ҳаёт кўринишларини «на-риги дунё»нинг символлари си-фатида талқин этади, бу олам «ҳақиқий дунё»нинг ёлғон акси, деб ҳисоблайди. Кўпчилик симво-лист адибларнинг асарлари киноя ва имо-ишораларга тўлиб-тошган, символист шоирлар шаклбозлик-ка берилиб, чуқур мазмунга эга бўлмаган, тушуниш қийин бўлган асарлар, шартли ва умумлашти-рилган образларни, шеърининг махсус тилини яратишга уринган. С. т.сини дастлаб француз шоири Жон Мереас (1856–1910) қўллаган ва наз-й жиҳатдан асослаб бер-ган. С. доктринасига кўра, ҳар бир нарсада ғоя яширинган, уни санъ-ат, аввало, мусиқа, мусиқали шеъ-рийатгина тушунтира олади. Шеъ-рийат билимнинг энг олий шакли бўлиб, динга яқин, унинг ижодко-ри эса илоҳий қудратга эга, олам-да ҳамма нарсанинг мазмуни сим-вол орқали англонади, шоир бунда таржимонлик вазифасини ўтайди. С. тасвирий санъатда модерн ус-луби б-н узвий боғлиқ бўлиб, сим-волист рассом, ҳайқалтарошлар асарларида билиб бўлмайдиган, ақл бовар қилмайдиган дунёнинг ғайритабiiйлигини ифодалайди. XX а.да турли-туман бадий оқим-ларда (эмпрессионизм, сюрреализм, футуризм ва б.) С.нинг таъсири бўлди. Символист театр арбобла-ри шаклбозликка берилиб, мавҳум, схематик образлар орқали инсон-ни тақдир ва ўлим олдида ожиз қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Умуман, символистлар санъатни ҳаётдан узоклаштиришга, ҳаётii ҳақиқатдан кўз юмишга интилади, бадий асарларни реал борлиққа карама-қарши қўяди.

СИНТОИЗМ (япон. синто — худолар йўли) — Японияда кенг тарқалган миллий дин. XVIII а.да С.ни буддизмдан фарқлаш учун «Синто» атамаси қўлланилган. У буддизмдан кўплаб маросим ва та-саввурларни мерос қилиб олган. С. 1868 йилда расман давлат дини деб эълон қилинади ва у 1945 йилгача шундай мақомга эга бўлади. С. асо-сини жуда кўп руҳларга сиғиниш ташкил этади. С.га кўра, илоҳиёт б-н одамлар ўртасидаги мун-тлар Ама-тэрасунинг (Куёш маъбудаси) авлоди ва унинг Ергаги вакили — император (Микадо) орқали амалга ошади. Микадо барча японларнинг яратувчиси — отаси ҳисобланади ва у илоҳийлаштирилади. Япо-ния II жаҳон урушида мағлубиятга учраганидан сўнг Микадонинг илоҳийлиги инкор қилина бош-лади. XIX–XX а.да бир қанча синтоицизмга зид секталар пай-до бўлиб, улар буддизмни рад эта-ди. С. бир неча қатламлардан иборат: Куёш маъбудаси Ама-тэрасудан тарқалган император ои-ласи аъзолари ўз саройида амал қиладиган сулолавii император-ларни илоҳийлаштирувчи С., турли маҳаллий ва умумяпон худоларига топинувчи ибодатхона С.и, маъбуда Ама-тэрасуга топинувчи уй-рўзғор С.и, давлат тизимида кирмаган та-биат объектлари тимсолида гав-даланувчи маҳаллий худолар ва руҳларга топинувчи халқ С.и ва б. Синтоистларнинг муқаддас кито-би бўлмаган, аммо диний афсона-лар учраб туради. VIII а.да оғзаки диний афсоналар асосида «Кодзи-ки» («Қад. ишлар тўғрисида ёзув-лар») номли диний китоб пайдо бўлди. С. дини 1964 йилда давлат-дан ажратилди. Ибодатхона С.и ташкилий жиҳатдан айрим ибодат-хоналар ва уларнинг уюшмаларига бўлиниб кетди.

СКЕПТИЦИЗМ (юн. *skeptikos* — қайта кўриб чиқиш, шубҳаланиш) — IV а.да Юнонистонда юзага кел-

ган, Пиррон асос солган фал-й оқим. У ўз таълимотини Сукрот сингари оғзаки баён қилган: бирон-бир асар ёзиб қолдирмаган. У ҳақда шогирди Томмоннинг асарларида маълумот берилган. Скептиклар антик диалектикадек қудратли қуролга эга эдилар. Улар ўз ўтмишдошлари бўлмиш Гераклит, элейликлар, софистлар, Сукрот, Афлотун, Арастулар диалектикасини ўзларича талқин этганлар. Скептиклар фикрича, ҳақиқат субъективдир. Ш.у. улар ҳақиқатни эҳтимол деб атайдилар. Фал-й йўналишларнинг ҳар бири ўз йўли б-н эзгуликка эришишга олиб боради. Гарчанд С. таълимоти кўп жиҳатдан билиш жараёнининг мураккаб муаммоларини аниқлашга ҳаракат қилган бўлса-да, лексин объектив билишга нисбатан умидсизлик б-н қараш ва рад этиши агностицизмга олиб борди.

СОЛИПСИЗМ (лот. *solus* – якка, ягона, *ipse* – ўзим, ўзи) – субъектив-идеалистик наз-я. Унга кўра, фақат инсон ва унинг онги мавжуддир; объектив олам, шу жумладан, одамлар ҳам фақат инсоннинг (субъектнинг) онгидагина мавжуд бўлади. Умуман олганда, ҳар қандай субъектив – идеалистик таълимот муқаррар равишда С.га келади. Беркли, Фихте, Брюне, айникса, Шупне, Р.Шупнерт-Золдерн каби файласуфлар бу наз-яга анча яқинлашган эди. С. инсон фаолияти ва илм-фанни ҳар қандай маъно-мазмундан маҳрум этади. Ш.саб. субъектив-идеалист файласуфлар ўта С.дан қочишга уриниб, бунинг учун улар ғайрисубъектив, илоҳий онгнинг мавжудлигини асосий қоида қилиб олмоқдалар. С. ҳиссий билишни мутлақлаштиришнинг гносеологик асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

СОТҚИНЛИК – инсон учун умумий бўлган тамойилларга,

миллий манфаатларга садоқатни бузиб, душман томонга ўтиш, унга сирни ошкор этиш. С. хиёнатнинг бир кўринишидир. С. азалдан маън-й жиноят ҳисобланган. Кўчма маънода «сотмоқ» т.си пул эвазига бермоқ, пулга айирбошламоқ маъносини ҳам англатади. Бундан ташқари, сотмоқ – Ватани, давлати сирларини, халқи бойлигини душманга ошкор қилиш, бериш эвазига ўз жонини, ҳаётини сақлаб қолишни ҳам ифодалайди. Сотқин ўз виждони, Ватани, оиласини даромад эвазига пуллаган, душман томонга ўтган, сотилган хоин, хиёнаткор. С.да ор-номус, имон ва виждон туйғулари бўлмайди. Унинг салбий хус-ятлари қаттиқ танқид қилинган ва жам-т ҳамда инсонга хос маън-йлик тамойилларига зид т. сифатида кўрсатилган. Эзгулик ва ҳақиқатга садоқати бўлмаган, уларга ишонмаган одам кўрқинчлидир. Табиатида сотқинлик хусусияти бўлган одам раҳбарлик курсисига ўтириб қолса борми, у ерда осойишталик йўқолди, деяверинг. Иккита одамнинг, иккита мамлакатнинг ўртасидаги урушни ҳам айнан шундай одамлар бошлаб беради. Шу боис бундай одамлардан огоҳ бўлишимиз, уларга ёнимизда ўрин бўлмаслиги лозим. Агар тевааратрофимиздаги бирорта кишида шундай аломатлар сезилаётган бўлса, уларни дарҳол тарбиямизга олиб, тўғри йўлга бошлашимиз керак. Шу муносабат билан тарихда кўп марта ўз тасдиғини топган, мен ҳам ўз тажрибамда синаган ҳаётий бир ҳақиқатни яна бир бор такрорлашни зарур деб ҳисоблайман: агар биз аҳил бўлсак, эл-юрт манфаати йўлида бир тану бир жон бўлиб яшасак, ўзимиздан сотқин чиқмаса, ўзбек халқини ҳеч ким ҳеч қачон енга олмайди. Сотқин ўз фарзандининг келажагини ҳам кўра олмайди, у сотқинлиги б-н оиласи шаънини оёқости қилиб, эл-юрт ўртасида

шарманда бўлади. Хар бир инсон эл бошига кулфат тушганда, душманга нисбатан мун-тлар жараёнида синалади. Бундай ҳолларда турли салбий қусурлар, иллатларга эга, жоҳил, ёвуз, нопок, фирибгар, кўрқок, маън-й қашшок ва тубан шахслар томонидан С., Ватанига, халқига хиёнат содир этиш ҳолатлари ҳаётда учрайди. Бундай шахслар халқнинг ғазаби ва нафратига дучор бўлади. Сотқин ўз Ватани душманлари б-н тил бириктиради, давлат хазинасини душманга талатади, халқини душман ўқиға тутиб беради, эл бошига фалокат устига фалокат келтиради. Диёнатли, ҳалол яшайдиган, маън-й баркамол одам ҳеч қачон С. йўлини тутмайди. (Яна қаранг: *Хиёнат*).

СОХТА ҒОЯ — ёвузлик ва жаҳолатга хизмат қиладиган, давлат, жам-т, миллат манфаатларига зид бўлган, тар-ётга таҳдид соладиган ғоялар мажмуини ифодалайди. У жам-тни тубанликка етаклаб, одамларини ғаразли ният ва қабиҳ мақсадларга ундайди, халқлар ва давлатларни таназзулга, ҳалокатга маҳкум этади. Бундай ғоялар турлича бўлса-да, аслида уларнинг мақсад ва интилишлари битта — ҳокимиятни қўлга киритиш, тинч-осойишта халқ орасида нифоқ ва ихтилофлар чиқариш. Энг ачинарли томони — бундай ёвузликни амалга оширишни мақсад қилиб олган кучлар ҳали онги шаклланиб улгурмаган, тажрибасиз ёшларни ўз тузоғига илинтириб, С.ғ.ларига ишонтирган ҳолда, улардан ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланишидир. Ш-дек, С.ғ.лар инсонпарварлик тамойилига зид бўлган, бир миллатни бошқасидан устун қўядиган, олий ирқ даъвосида бошқа халқларни киргин қилишга чақирадиган, жам-тни тарафқашларга ажратиб, бўлиб ташлашга хизмат қиладиган

ғоялар мажмуидан ҳам иборатдир. Бундай ғояга мисол сифатида «Бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қил» деган ғаразли ғояни келтириш мумкин. Бу ғоя, асосан, геосиёсий ва геостратегик мақсадларга эришишда қўлланади. Уни амалга оширишнинг асосий йўли бирон бир минтақа ёки мам-т ичида ижт-й парокандаликни келтириб чиқариш б-н белгиланади. Бунда, биринчидан, муайян шаклда мавжуд бўлган ижт-й-иқт-й қи-йинчиликларни бўрттириб кўрсатиш орқали аҳолининг мавжуд ҳолатдан норозилигини уйғотиш, иккинчидан, ўз ноғорасига ўйнайдиган муҳолифатчи кучларни юзага келтириш йўли б-н сиёсий беқарорликни келтириб чиқариш, учинчидан, «мам-тда сўз, матбуот, сиёсий эркинликлар йўк», қаилидаги тухматдан иборат мафкуравий тазйиқ ўтказиш усуллари қўлланади. Ўз-н мисолида оладиган бўлсак, бундай ҳолат баъзи хорижий ОАВнинг мам-тимизда амалга оширилаётган ижт-й, иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ислохотлар ҳақида нотўғри ахборот тарқатиш орқали жаҳон жамоатчилигида ҳақиқатга зид тасаввурни шакллантириш йўлидаги хатти-ҳаракатларида яққол кўринади. С.ғ.ни амалга оширишнинг бу йўли — халқаро майдонда муайян мам-т ҳақида нотўғри, ноҳолис тасаввурларни шакллантиришдир. Айни пайтда бу йўлда диний, миллий ва б. омиллардан, яъни гўёки инсон ҳуқуқлари ва эркинлиги бузилаётгани тўғрисидаги сохта маълумотларни тарқатиш усулидан, фойдаланишга уринишлар ҳам кузатилаётир. Буларнинг барчаси «Мақсад воситани оқлайди» деган ақида ғаразли ғоялар ва манфаатларни рўёбга чиқаришнинг асосий қоида сига айланаётганидан далолат беради. Бу эса С.ғ.ларга нисбатан доимо ҳушёр ва огоҳ бўлиш лозимлигини англатади.

СОХТАЛИК — қалбакилик, юзакилик, ясамалик, сохта иш, хатти-ҳаракат ва қаллоблик каби маън-й иллатларни ифодаловчи т. Халқимизда «Одамнинг оласи ичида, нарсанинг оласи сиртида» деган ҳикматли сўз бор. Ҳазрат Навоий С.ни шундай таърифлайди: «Меванинг мағзи бўлгандан кейин унинг пўсти ҳам бўлади; одамнинг душмани ҳам бўлади, дўсти ҳам. Жаҳон яхши ва ёмондан холи эмас, лекин ёмон юзада бўлади, яхши яширин. Кимки тўғрилиқ йўлини билмоқчи бўлса, билсинки, бу икки хил бўлади. Бири шуки, кишининг сўзи тўғри бўлса, унинг сўзи б-н бирга ўзи ҳам тўғри бўлиши керак. Яна бири шуки, ёлғон гапни баъзилар таассуф б-н, уялганидан «Тўғри!» дейди. Олдингиси ҳеч шубҳасиз, яхши, лекин иккинчиси ҳам ёмон эмас. Киши ёлғонни гапирса ҳам кам гапирса! Ёлғон эгриликдан, тўғрилиқ ҳақиқатдан иборатдир. Шам ўз тўғрилиги б-н хурсанд, бошдан-оёқ куйса ҳам, у нурга айланади. Яшин эгриликни одат қилган бўлиб, ҳамма ёқни ёритса-да, ернинг остига қиради». Юқоридаги фикрлардан кўринадики, «ширин ёлғондан аччиқ ҳақиқат афзалдир». «Дилинг Аллоҳда, кўлинг ишда бўлса», яъни инсоннинг суврати ва сийрати муштарак бўлган одам С., юзакилик, ясамалик каби разил иллатлардан мутлақо йироқ бўлади. Муайян шахснинг шахсий ёки ижт-й хулқ-атворида учрайдиган ҳар қандай С., ҳар қандай мунофиқлик жамоа томонидан қаттиқ қораланади.

СОҒЛОМ АВЛОД — жисмонан соғ, маънан баркамол, зарарли таъсирлардан, салбий хислат, иллат ва ш.к.дан холи, тоза, пок, соғлом фикрли авлод. С.а. — соғлом насли, жисмоний бақувват, руҳи тетик, фикри тиник, иймон-этиқодли, маъ-ятли, мард ва жасур, ватанпарвар шахс. Соғлом

боланинг туғилиши, энг аввало, ота-онанинг соғлигига боғлиқ. Соғлом оила бўлмаса, баркамол авлод ҳам, истиқболи порлоқ миллат ҳам бўлмайди. Мам-тимизда бу масалага ниҳоятда катта эътибор бериб келинмоқда. 1993 йил 4 мартда Ўз-нда биринчи олий давлат нишони — «Соғлом авлод учун» ордени, 1993 йил 3 июнда «Соғлом авлод учун» Халқаро хайрия жамғармаси ташкил этилди. Жамғарманинг асосий вази-фаларидан бири, мам-тимизда ёш авлодни соғломлаштириш миллий дастурининг она саломатлигини муҳофаза қилиш қисмини амалга ошириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш ишида халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ва чуқурлаштиришдан иборат. Ҳукуматимиз томонидан 1998 йил — «Оила йили», 1999 йил — «Аёллар йили», 2000 йил — «Соғлом авлод йили», 2001 йил — «Оналар ва болалар йили», деб эълон қилинди. 1998 йил 30 апрелда эса Олий Мажлис «Оила кодекси»ни қабул қилди. ЎзР Хотин-қизлар кўмитаси ҳузурида Республика «Оила» илмий-амалий маркази тузилди. 2000 йил 15 февралда Вазирлар Маҳкамасининг «Соғлом авлод давлат дастури тўғрисида» Қарори қабул қилинди. 2001 йил «Оналар ва болалар йили» деб эълон қилиниши мун-ти б-н ва ЎзР ҳукуматининг 2000 йил 19 декабрдаги 1306-сонли фармо-йишига мувофиқ, 2001 йил 5 февралда Вазирлар Маҳкамаси «Она ва бола» давлат дастури тўғрисида Қарор қабул қилди. Асосий мақсад — соғлом, баркамол авлодни тарбиялаш, ҳар томонлама комил инсонни вояга етказишдан иборат. Ҳоз. кунда ҳам мам-тимизда С.а.ни вояга етказишга катта эътибор берилмоқда. 2008 йилнинг «Ёшлар йили» деб номланиши ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Кейинги йилларда бу борада ниҳоятда улкан ишлар амалга

оширилмоқда. 2016 йилда қабул қилинган ушбу соҳадаги қонун эса, нафақат бугун, балки келажакда ҳам С.а.ни тарбиялаш борасидаги устувор йўналишлар ва долзарб вазифаларни амалга оширишга хизмат қилади.

СОҒЛОМ МАҒКУРА – умуминсонийликнинг устуворлиги тамойилига таянадиган, ижт-й тар-ётни таъминловчи эзгу ва бунёдкор ғоялар тизимига асосланадиган мағкура шакли. Жам-т тар-ётига салбий таъсир кўрсатадиган, одатда унинг таназзули, ҳалокатига сабаб бўладиган фашизм, коммунизм, диний экстремизм каби носоғлом мағкура шаклларида фарқли ўлароқ, С.м. инсоният тар-ётини тезлаштиради. С.м. жам-тимизда бугун мавжуд бўлган хилма-хил фикрлар ва ғоялар, эркин қарашлардан, тоифавагуруҳларнинг интилиш ва умидларидан, ҳар қандай инсоннинг эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, уларнинг барчасини ягона миллий байроқатрофида бирлаштирадиган, халқимиз ва давлатимизнинг дахлсизлигини асрайдиган, эл-юртимизни энг буюк мақсадлар сари чорлайдиган ягона ғоядир. С.м. жам-тдаги мулкий плюрализм, фикрлар ранг-баранглиги, кўппартиявийлик шароитига мос келади. У давлат доктринаси эмас, балки муайян жам-тнинг ҳаёти ва тар-ётини таъминлайдиган умумий тамойилларни ифодалайди. Бундай шароитда давлат ана шу тамойилларга барча фуқароларнинг амал қилишини ҳуқуқий кафолатлайди. С.м.га эҳтиёж бугунги кунда тарихий заруратга айланди. Зеро, бундай мағкурасиз жам-т самарали тараққий эта олмайди. Маълумки, кишилар онгига ўрнашиб қолган эскича мағкуравий қарашлар қолипдан чиқиш мураккаб руҳий жараён дир. Утиш даврига хос бўлган қийинчиликлардан бири ҳам одамлар тафаккури, руҳиятида

туб ўзгаришларга эришиш дир. Зеро, эски мустабид тузум даврида кишилар онгига фақатгина бир мағкура «абдий», «ўзгармас», «мутлак» деб сингдирилган эди. Бугунги кунга келиб ана шундай мағкуравий яккахокимликка барҳам берадиган, умумхалқ ман-фаатларига мос келадиган, аҳо-лининг барча табақалари, қат-ламларининг талаб-эҳтиёжлари, мақсад ва интилишлари, орзу-истакларини қондирадиган С.м. пайдо бўлди. Миллий ғоя ана шу заруратнинг натижаси сифатида вужудга келди. Шунга кўра, эндиги вазифа мустақил Ўз-н ёшларини С.м., миллий тарбия асосида вояга етказиш ҳисобланади. Бунда фарзандларимизнинг ғоявий-сиёсий, меҳнат ва эстетик тарбиясига истиқлол ғоялари н.назаридан ёндашиш талаб этилади. Ёш авлод вакиллари мустақиллик, миллатпарварлик, байналмилал-лик ғояларига асосланган С.м. б-н қуроллансагина, улар Ватан ва халқ, инсон, она юрт қадрига етадиган фуқаролар бўлиб улғаяди. Мустақил Ўз-н ёшларининг С.м. асосида ватанпарвар, халққа қайи-шадиган, фидойи, ота-боболар ишига, истиқлол ғояларига садоқатли қилиб тарбиялашда миллий-адабий қаҳрамонларимиз, Ватан озодлиги, юрт ободлиги, фаровон ҳаёт йўлида жон фидо этган ботирларимиз сиймолари, уларнинг жасорати ибрат, намуна ролини ўйнамоғи мақсадга мувофиқ дир. Ботир Широқ, ва-танпарвар Тўмарис, мард ва ёвқур Жалолиддин Мангуберди, фидойи Нажмиддин Кубро, мустақил ва марказлашган давлат қуриш йўли-да ақл-идроқини, қудратини сарф-лаган Соҳибқирон Амир Темур каби жасур боболаримизнинг ҳаёти ва фаолиятини чуқур ўр-ганмоғимиз даркор.

СОҒИБҚИРОН (араб. саодатли, зафарли, ғолиб) – илми нужум

(астрология) ва афсоналарда қуёш тизимидаги катта сайёралардан иккитаси — Зухро ва Муштарий сайёраларининг маълум бир даражада уйғун келиши вақтида (қирон буржи) туғилган буюк давлат арбобларига нисбатан қўлланадиган т. Одатда, С.нинг бахтли, улуғ мартабали бўлиши олдиндан башорат қилинган. С. сўзининг асл маъноси «қудратли подшоҳ» демакдир. Ривоятларга қараганда, Амир Темур икки шарофатли юлдуз — Зухро ва Муштарий сайёралари бир-бирига яқинлашган пайтда туғилган экан. Астрономия фани мазкур сайёраларнинг ҳар 800 йилда тўқнаш келишини исботлаган.

СУБЪЕКТИВИЗМ — оламдаги барча нарса-ҳодисаларнинг мавжудлиги ва ўзгариб боришини фақат инсоннинг руҳиятига боғлаб тушунтирувчи таълимот. С. инсоннинг наз-й ва амалий фаолиятини мутлақлаштириб, табиат ва жам-тдаги нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг ўзига хос хус-ятлари ва рив-ш қонуниятлари объектив тарзда мавжуд эканини тан олмайди.

СУВЕРЕНИТЕТ (франц. *souverainite* — олий ҳокимият) — давлатнинг ички ва ташқи сиёсатдаги тўла мустақиллиги. Давлат суверенитети ҳақидаги ғоя XVI а.да франц. олими Жан Боден томонидан илгари сурилган. У суверен бўлмаган давлатни давлат деб ҳисобламаган. Ж.Боден бунда давлатнинг олий ҳокимиятини назарда тутган. С. халқнинг тўла ҳукмронлиги ёки халқ бошқаруви тўла-тўқис таъминланган ҳолатдир. Давлат С.и мустақил ички ва ташқи сиёсат олиб бориш, ўз ҳудудининг дахлсизлигини таъминлаш; қонунларни қабул қилиш; уруш ва тинчлик масаласини ҳал қилиш; суд ҳокимиятини амалга ошириш; мансабдор шахсларни тайинлаш;

мустақил валютага эга бўлиш кабиларни тақозо қилади. Халқаро ҳуқуқнинг ривожига жараёнида давлат С.и ҳақидаги ғоя муттасил такомиллашиб, мазмунан бойиб борди. Кўплаб халқаро ташкилотлар, айниқса, БМТ ҳужжатлари, давлатлар конституцияларида бу ғоя ўз ифодасини топган. Республикамининг мустақиллиги давлат С.ининг асосидир. ЎЗР Конституцияси 1-моддасида «Ўзбекистон — суверен демократик республика» эканлиги белгилаб қўйилган. Халқ С.и ғояси XVI а.да яшаган европалик олим Мирсий Падуанский томонидан илгари сурилган. Кейинчалик бу ғояни ҳуқуқшунос олим Иоганн Алтузи (1557–1638) «Сиёсат», француз мутафаккири Жан Жак Руссо «Ижт-й шартнома ёки сиёсий ҳуқуқ таъминлари» асарларида ривожлантирган. Бу ғоя XVIII а.даги Буюк француз инқилобидан сўнг, «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари» Декларацияси (1889 йил) қабул қилиниши б-н янада катта аҳамият касб этди. Бу таъсир натижасида қабул қилинган Франция Республикаси Конституциясининг 3-моддасида «Миллий С. халқники бўлиб, халқ уни ўз вакиллари ва референдум орқали амалга оширади», дея эътироф этилган. Бу тамо-йил жаҳондаги аксарият мам-тлар Конституцияларида ҳам ўз ифодасини топган. Хус-н, ЎЗР Конституцияси 7-моддасида «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. ЎЗРда давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва ЎЗР Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади», дейилган. Халқ С.и ғояси тамо-йиллари қуйидагилардир: а) ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи халқдир; б) барча қонунлар халқ томонидан қабул қилиниши лозим; в) ҳукумат халқ томонидан сайланиши ва халқ назора-

ти остида ўз фаолиятини амалга ошириши зарур. Шарқда С.нинг мазмун-моҳияти мустақиллик т.си орқали ифодаланади. Истиқлол даврида республикамиз ўз суверен ҳуқуқларига тўла-тўқис эга бўлган мустақил мам-тга айланди.

СУДХЎРЛИК (араб. рибо) — фойда кўришга ружу қўйиш, берилган қарз эвазига устама фоиз олишга асосланган маън-й иллатни ифодаловчи т. «Суд» — фойда, «С». — пул қарз бериб, фойда кўриш маъносини англатади. Бу маън-й иллат аслида қатъиян тақиқланган бўлиб, тижоратда бунинг авж олгани ва кўп одамлар қарзларини тўлай олмай, хонавайрон бўлгани учун ислом динида ҳаром, деб эълон қилинган. Аммо ҳозирда банклар тизимида муайян фойда олиш кўзда тутилган. Кредиторларга қарз берганда уларнинг имкониятига қараб олинадиган фойда мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

СУННИЙЛИК (араб. аҳли сунна вал-жамоат) — ислом динидаги тўғри йўлда юрувчи оқимни ифодаловчи атама. Муҳаммад (с.а.в.) мусулмонларнинг келажакда бир неча фирқаларга бўлиниб кетишидан ташвишланиб, улардан биттасини — «фирқаи ножиа» (нажотга эришувчи фирқа) деб атаган. Имом Абу Исо ат-Термизий Абдуллох ибн Амр ибн Ос (р.а.)дан ривоят қилган ҳадисда Пайғамбар (с.а.в.) шундай дейди: «Аниқки, Бани Исроил қавмига келган ҳодисанинг айни ўзи менинг умматимга ҳам келади. Бани Исроил қавми етмиш икки фирқага бўлиниб кетган эди, менинг умматим яқин келажакда етмиш уч фирқага бўлиниб кетади. Барчаси залолатга боради, илло биттаси нажотга. Саҳобалар: «Жаннатга борадиган битта фирқа қайси?», — деб сўрадилар. Расулуллох (с.а.в.): «Мен ва саҳобаларим тутган йўлдагиси», — деб жавоб берди.

Юқорида келтирилган ҳадисларнинг мазмуни шундан далолат қиладики, пайғамбар (с.а.в.) баён этган ва нажотига башорат берган ягона фирқа — бу «аҳли сунна вал-жамоа» яъни С. фирқаси. Бу фирқа аҳли ислом динининг ихлосли, эътиқодли бўйсунувчилари бўлиб, ўзларини Иброҳим (а.с.) қавмидан деб ҳисоблайдилар, Пайғамбар (с.в.а.)нинг шариатида итоат қиладилар. Абдулқоҳир ибн Тохир ал-Бағдодий ат-Тамимийнинг «Ал-фарқ байнал-фирақ» китобида «аҳли сунна вал-жамоа» фирқасидан ҳисобланувчи турли тоифа илм аҳллари ҳақида тўлиқ маълумот берилган. «Аҳли сунна вал-жамоа» мазҳаби бўйича шаръий далиллар тўртта: Куръон, суннат, ижмоъ ва қиёс. Ўз-н мусулмонлари ҳам С. эътиқодига амал қиладилар ва фуқаролик бурчларини бажарадилар.

СУҚРОТ (мил.ав. 469 — Афина — 399) — қад. юнон мумтоз фал.сининг асосчиси, афиналик биринчи файласуф. С. ҳайкалтарош ҳам бўлган. Афинанинг ижт-й ҳаётида фаол иштирок этган. У ўз даврида ҳукмронлик қилиб келатган Афина демократик тузумига қарши чиқиб, янги Худо ҳақидаги ўз фикрини баён қилгани учун Афина руҳонийлари уни даҳрийликда ҳамда ёшларни ахлоқан бузишда айблаб, уни судга тортилишини талаб қилиб чиққанлар. С.га қўйилган айб сиёсий бўлса-да, лекин уни динга қарши чиққанликда айблашган. Айтишларича, С.нинг шогирдлари уни зиндондан озод қилиш ва қочириб юбориш чорасини топганлар. Аммо С. «Афина қонунларини танқид қилсам-да, уларни етук эмас деб билсам-да, аммо бу қонунларни афиналиклар қабул қилган экан, уларга бўйсунмасликка ҳаққим йўқ. Ёшим бир жойга борганида уларни бузиб, авлодларнинг тавқилаънатида қолмай», — деган фикр

б-н зиндондан қочиб кетмаган. С. ўз устидан чиқарилган ҳукмга эътироз билдирмасдан, ўлимни ихтиёрий равишда танлаб, қадахга қўшилган захардан ҳалок бўлади. Файласуф Ксенофонтнинг ёзишича, С. Афина демократиясининг «буюк ютуғи» дея таърифланган – раҳбарларни қуръа ташлаш йўли б-н сайлаш тамойилини кескин қоралаб, давлат мансабдорларини ловия (оқ ва қора ловияларни қопдан олиб ташлаш йўли б-н муайян лавозимга сайлов ўтказиш) воситасида сайлашнинг беъманилиги ҳақида сўзлаб, шогирдлари кўнглида мавжуд қонун-қоидаларга нисбатан нафрат уйғотган. Унинг бу қарашлари давлатга эмас, балки тартиботга қарши бўлган. С. ўз таълимотини оғзаки равишда кўча-кўйда, майдонларда, хиёбонларда ўз шогирдлари ва издошлари б-н суҳбатларда баён қилган, лекин биронта ҳам асар ёзмаган. Унинг фал-й, ахлоқий таълимотини шогирдлари Ксенофонт, Аристофан ва Платонларнинг асарлари орқали билиб олишимиз мумкин. Ксенофонт «Сукрот ҳақида эсдаликлар» асарида ўз устози ҳақида илиқ сўзлар айтиб, уни олижаноб устоз, ахлоқ-одоб борасида ҳаққоний фикр юритган, инсоний фазилатларни қадрлашга даъват этган киши сифатида тасвирлайди. Ёшларнинг ахлоқини бузганлиги тўғрисидаги фикрлар сохтавабўхтон эканлигини таъкидлайди. Платон ўз устозини чуқур мулоҳазали, инсонни улугловчи донишманд сифатида гавдалантириб, ўз фал-й қарашларини «Сукрот» номидаги асарларида баён этган. С. ўзига қадар ўтган ва ўз давридаги файлларнинг табиат борлиқнинг асоси, унинг қонуниятларини ўрганиш керак, деган фикрларига қарши чиқиб, инсон муаммосига, унинг ижт-й ҳаётдаги ўрни, маън-й фазилатлари, ахлоқ-одобга, илмнинг моҳияти масалаларига эътибор қаратиш лозимлигини

уктиради. Сукрот таълимотича, ахлоқ масалалари фал.нинг марказида турмоғи лозим. Жам-т равнақи, тинч ва осойишталикка, фаровон ҳаёт эса ахлоқ-одоб юксак бўлишига боғлиқ. С. инсон билимининг чексизлиги, ҳақиқатнинг нисбийлиги, оламнинг бепоёнлигини теран англаган. Унинг «Куч – билимда», «Қанча кўп билсам, шунча кўп билмаслигимни билдим», «Ўз-ўзингни англа» каби фикрлари жаҳон халқларининг ҳикматли сўзлари хазинасидан жой олган. С. қарашлари инсониятнинг маън-й тар-ётига сезиларли таъсир кўрсатди. С. Перикл хонадони тўғарагида (табиатшунос Архелай, файл. Анаксагор, софизм таъминоти асосчиси Протагор, апориялар муаллифи, парадоксал фикрловчи Зенон, меъмор Фидий ва б. файллар иштирок этадиган тўгарак) «Жам-т жаҳолатдан халос бўлиб, маън-й-маър-й такомиллик сари бориши, инсон эркинлик неъматидан оқилона фойдалана олиши мумкинми?» деган саволни ўртага ташлаган ва умрининг охиригача жавоб излаган. Бу саволга эса ҳозирга қадар жавоб изланади.

СХОЛАСТИКА (юн. мактаб) – Европада христианлик эътиқодини ёйиш, унинг мазмунини тушунтириш ва ақидаларини асослашни мақсад қилган диний-фал-й оқим. Схоластик фикрлаш баъзан кишиларни маълум ақидалар асосида яшашга ундайдиган, ҳатто бузғунчи ғояларга ишонтириш ва вайронкор хатти-харакатларга даъват этадиган тарғибот шакли сифатида ҳам намоён бўлиб келган. IX а.да яшаб ижод қилган Иоан Скотт Эриугена схоластик фал.нинг мустақил ғоявий-наз-й тизими ва ўз муаммолари доирасига эга бўлган илм соҳаси сифатида шаклланишига асос солган. Иқтисодиёти мустаҳкамланиб, ижт-

й-сиёсий ҳуқуқи кенгайиб бо-
раётган шаҳарларда ҳуқуқ,
тиббиёт, меъморчилик, риёзиёт,
механика, бошқарувчиликка оид
илмларга, шу соҳалар бўйича мута-
хассисларга талаб ва эҳтиёж орт-
ган. Фалда эса хурфикрлиликка
интилиш кучайган. С. фал.си
IX а.дан бери муҳокама қилиб
келаётган мавзулар («Инжил»да
келтирилган сўзлар маъносини
тушуниш ва тушунтириш, эъти-
қод ва илм ўртасидаги мун-т,
инсон билимининг табиати ва
б.) яна баҳс доирасига тортилган.
Айниқса, эътиқоднинг илмга,
яратилганнинг Яратувчига, якка-
ликнинг умумийликка мун-ти
муаммосига доир баҳс икки ўзаро
қарама-қарши фал-й йўналиш
– реализм ва номинализмни
келтириб чиқарган. Реализм ва
номинализм кўп а.лар давомида
Ғарб тафаккури тарихида гоҳ
мустақил, гоҳ бошқа таълимотлар
доирасида ривожланган С. фал.си
йўналишларидир. Бу йўналишлар
ўрта а.лар маъ-яти ва фан тар-
ётига жуда катта таъсир кўрсатган.

СЦИЕНТИЗМ (лот. *scientia*
– билим, фан) – илмий билим
инсоннинг энг олий қадрияти,
деган тасаввур берувчи йўналиш. С.
учун илм-фанни мутлақлаштириш,
уни ҳаётнинг бошқа шаклларига
қарама-қарши қилиб қўйиш ва
унга барча муаммоларни ҳал қилиш
воситаси сифатида ёндашишдир.
С. икки хил кўринишга эга:
1) аксиологик кўринишда илм-фан
мад-тнинг энг юксак қадрияти деб
тушунилади, инсон ўз фаолиятида
мад-тнинг фақат шу шаклига
таяниши лозим, деган ғоя илгари
сурилади. Бу ёндашувга кўра,
ижт-й ва мад-й тар-ёт илм-фан рив-
ши маҳсулидир; 2) методологик С.
бўлиб, аниқ ва табиий фанларни
мутлақлаштириб, уларнинг услуб-
ларини универсал, деб ҳисоблайди
ва улар бошқа соҳалар, жумладан,
гуманитар фанлар учун ҳам асос

сифатида хизмат қилиши лозим,
деган фикрни илгари суради.
Хоз. даврда илм-фаннинг жадал
рив-ши, ишлаб чиқаришга янги
технологиялар, компьютер тех-
никаларининг кириб келиши
сциентистик дунёқарашнинг куча-
йишига сабаб бўлди.

СЎЗ ЭРКИНЛИГИ – шахснинг
ўз фикрини билдириш, айтиш
эркинлиги. ЎзР Конституция-
сида С.э. ва виждон эркинли-
ги мустаҳкам кафолатланган. С.э.
ахборот маконининг очиклиги
йўлидан бориб, айнан мана шу
йўл демократиянинг рив-ши,
давлатнинг иқт-й салоҳиятининг
мустаҳкамланиши, мавжуд ижт-й
иллатларнинг бартараф этилишига
олиб боради, деган қарашлар ҳам
бор. Жам-тда турли фикр ва мун-
тларни ифода этишга талаб катта.
ОАВ эса аҳолининг кайфиятини
акс эттиради. Бугунги дунёда
С.э.нинг иккинчи томони ҳам
мавжуд. У нафақат ишонтириш,
балки йўлдан уриши, нафақат
маърифат улашиб, балки
адаштириши ҳам мумкин. Аммо
буларнинг барчаси том маънодаги
С.э.ни ифода этмайди. Зеро,
сўз ва фактларни манипуляция
қилиш бошқаларнинг эркин бўла
олмаслигига сабаб бўлади. Баъзи
мам-тларда истисно ҳолатлар ҳам
мавжуд ва бунда матбуот ман-
фаатлари унданда муҳимроқ, мас.,
иғводан ҳимояланиш, миллий
манфаатларни ҳимоя қилиш, ин-
сонларнинг хусусий ҳаётини ре-
портёрларнинг аралашувидан холи
қилиш манфаатларига бўйсунуши
лозим бўлади. ОАВга нисбатан
уларнинг қанча ҳуқуқлари бўлса,
яна шунча мажбуриятлари ҳам
мавжуд. Бу эса матбуот, радио
ва ТВнинг С.э. б-н боғлиқ им-
кониятлари кенглигидан далолат
беради. ЎзРнинг ОАВ тўғрисидаги
қонунларида бу борадаги барча
тамоийиллар ўз ифодасини топган.

ТАБИАТ — ғоят хилма-хил шакллари, таркибий қисмлари б-н инсониятни қуршаб турган органик ва аорганик олам, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Инсоният унинг бир қисми бўлгани боис, унинг моҳияти бир томондан, табиий (биологик), иккинчи томондан, ижт-йидир. Т. т.си кўпроқ кенг ва қисман тор маъноларда ишлатилади. Кенг маънода Т. бутун объектив борлик, реал воқелик, турли-туман кўринишлардаги олам. Тор маънода Т. фан, асосан, табиий фанлар, табиатшунослик ўрганадиган объектдир. Т. даражалари 2 хил: бирламчи Т., иккиламчи Т.дир. Буларнинг биринчиси, инсониятдан холи, мустасно тарзда, соф табиий ҳолда мавжуд бўлган Т.дир; иккинчиси, инсоният иштирокида ҳосил этилган табиий неъматлар — тупроқ, сув ҳавзалари ва каналлар, дарахтзорлар, экинзору мевазорлар, аҳоли масканлари — шаҳар, қишлоқ ва б. Т. т.си инсоният жам-тининг ҳаёт фаолияти юз берадиган табиий шароитлар мажмуи сифатида ҳам ишлатилади, ўрганилади. Чунки бу маънодаги Т. т.си шунчаки (оддий) фан объекти (предмети) сифатида эмас, инсон ва жам-тнинг тарихан ижт-й мун-тлар тизимида тутган ўрни ва бажарадиган функцияси б-н тавсифланади. Демак, Т. т.си биринчи табиий шароитларни эмас, балки ижт-й-фойдали меҳнат жараёнида бунёд этиладиган моддий неъматларни ҳам ифодалайди. Бу жиҳатдан у шартли равишда иккиламчи ёки аксарият ҳолларда иккинчи Т. деб

аталади. Бинобарин, инсоннинг ҳаёт фаолияти Т.га нисбатан ўрнатиладиган фаолиятининг реал пойдевори (негизи)ни ташкил қилади. Шу боисдан жам-т тар-ёти жараёнида Т.га бўлган мун-тнинг ўзгариб бориши инсоният ҳаёт фаолиятининг хус-яти, миқёси (кўлами) ва йўналишларини белгилайди. Булар оқилона йўлдан борса, Т. б-н инсоният ораси бузилмайди ва аксинча. Инсоният фаолияти турларининг такомиллашуви Т.га бўлган фал-й, яъни наз-й, маън-й, мад-й мун-тни белгилайди. Инсониятнинг Т.га нисбатан мун-ти доим ўзгариб, ривожланиб, гоҳ яхшиланиб, гоҳ ёмонлашиб келмоқда. Мас., ибтидоий жамоа тузумида одамлар Т.ни танги деб ҳисоблашган. Бу ҳол анимизм деб ном олган динда ўз ифодасини топган. У даврда инсон б-н Т. бир-бирига қарама-қарши қўйилмаган, ибтидоий динларда Т. руҳий ибтидонинг оддий гавдаланиши, ундаги ҳамма нарса ўткинчи деб исботланган. Европада XV–XVI а.лардаги Уйғониш (Ренессанс) даврида Т. табиийлик, уйғунлик ва мукамалликнинг намоён бўлиши сифатида талқин этилган. Бу мавқе кейинчалик табиий ҳуқуқ наз-ясида ўз ифодасини топган. Аслини олганда, Т.даги уйғунлик ва мукамаллик мутлақ эмас, нисбийдир. Т.нинг ўзқонунлари бор. Булар ўзининг таъсири, умумийлик даражаси, хус-ятлари жиҳатидан бир-бирдан фарқланади. Мас., яшаш учун кураш қонуни ҳайвонлардан бир-бирининг ку-

шандаси сифатида юз беради; Т.даги қонунлар уч категорияга бўлинади. Қонунларнинг биринчи тури хусусий тор доирадаги қонунлардир; буларга доимий атмосферада босим б-н газ хажмининг ўзаро алоқадорлиги, элементларнинг эркин, муайян турдаги тирик организмлар популяциясининг миқдори ва б. киради. Популяциянинг иккинчи тури умумий қонунлардир. Буларга механиканинг ҳаммага маълум 3 қонуни: электромагнитизм, табиий танланиш қонунлари киради. Бу қонунларнинг учинчи тури энг умумий қонунлар бўлиб, булар қаторига энергиянинг сақланиш қонуни, бутун оламнинг тортилиш қонуни, информацияни ўртача ва ўзгартириш қонуни ва б. киради. Т.дан самарали фойдаланиш учун юқоридаги қонунларни яхши билиш ва уларга амал қилиш тақозо этилади.

ТАБИЙ БОРЛИҚ — инсонни ўраб турган бутун оламнинг намоён бўлиши, хилма-хил шакл ва кўринишдаги борлиқни англатувчи фал-й т. Т.б. тузилиши миқёсий ва ташкилий тузилиш даражаларига ажратилади. Т.б. объектлар миқёси б-н фарқ қилувчи 3 та миқёсий тузилиш даражаларига бўлинади. Улар: микродунё, макродунё ва мегадунё. Т.б.нинг тузилмавий шаклини унинг сифат жиҳатдан рив-ши н.назаридан олиб қаралса, моддий олам бу ҳолда ҳам 3 та даражага ажратилади: аорганик дунё (нотирик табиат), органик дунё (тирик табиат) ва ижт-й дунё (жам-т). Улар бир-биридан хилма-хиллиги, нисбий мустақиллиги ва фаоллиги б-н фарқ қилади. Умуман олганда, Т.б.ни даражаларга ажратиш нисбий бўлиб, гносеологик аҳамият касб этади.

ТАБУ (полинезча *tapu* — тақиқлаш) — диний эътиқод, ирим, кўрқиш ва ш.к. таъсирида маълум

сўз, хатти-ҳаракатлардан тийилиш, уларни чекланган, ман этилган сўз, нарса, ҳаракат деб қарашни англатувчи т. Бу сўз аслида Полинезияда пайдо бўлиб, дастлаб машхур инглиз денгиз сайёҳи Ж.Кук (1828—1879) томонидан Европага маълум қилинган. Полинезия халқлари диний эътиқодига кўра, ҳар бир инсон туғилиши б-н қудратли ғайритабиий ёвуз куч — «мана»га эга бўлади. У табақага мансубликка кўра, ҳар хил даражада намоён бўлади, деб ҳисобланади. Мас., қулларда «мана» йўк, аксинча, буюк сардорлар қудратли «мана» эгаси деб қаралади. «Мана» т.си «Т.» сўзи б-н бевосита боғлиқ. Нимаики «мана» эгаси бўлса, ўша нарса хавфли, яъни унга тегиш ман қилинган — Т. қўйилган. Полинезия халқларида жуда кенг тарқалган Т. тизимини ким бузса, риоя қилмаса, қабила бошлиқлари, зодагонлар томонидан қаттиқ жазоланган. Ш-дек, ўша давр тасаввурларига кўра, Т.ни бузган одамнинг ғайритабиий кучлар, руҳлар, худолар касаллик ёки ўлим б-н жазолайди, деб тушунилган. Ороликларда худо ва руҳга, коҳин ва қабила бошлиқларига алоқадор бўлган ҳамма нарса Т.лаштирилган. Т. одамларнинг дунёқараши ва айниқса, маъ-ятини бошқаришда катта роль ўйнаган. Айни вақтда Т. тизими жам-тда табақаланишни ифодалаган. Т. объектлари — буюмлар, сўзлар, ҳайвонлар ва б. бўлиши мумкин. Аксарият Т.лар моддий буюмлар ва маън-й т.ларга тааллуқли бўлади. Т. инсоният жам-ти шаклланаётган даврда индивид хатти-ҳаракати, дунёқарашини жамоа манфаатларига бўйсундириш эҳтиёжи б-н боғлиқ равишда келиб чиққан бўлиши мумкин. Т. уруғчилик жам-тида инсон ҳаётининг муҳим томонларини, аввало, экзогамия никоҳи меъёрларига риоя қилиниши (мас., уруғ ичида жинсий алоқаларнинг тарқалиши)ни тартибга солган. Жам-т

маън-й жихатдан тараққий этгани сари Т.нинг баъзи қисмлари ода-тий ҳуқуқий меъёрга айланган, кўпчилиги эса диний ва дунёвий маъ-ятга тақиқ сифатида киритилиб, уни бузиш гуноҳ ҳисобланган. Т.нинг бугунги кунда ҳам бар-ча халқларда учрайдиган ўзига хос турлари мавжуд. Унинг, мас., оилавий, наслий, миллий, ҳудудий, минтақавий ва б. турларини санаш мумкин. Эътиборлиси шундаки, бугунги Т. на давлат қонунларида, на диний қонунларда акс этган, одамлар ўз ихтиёрларига кўра амал қиладиган маън-й дунёқарашга айланган.

ТАВҲИД (араб. яккахудолик) — яккахудолик ҳақидаги таълимот. Аллоҳнинг бирлигига ишониш, Уни ягона деб билиш, Аллоҳнинг зотида ҳам, сифатларида ҳам, ишларида ҳам, феълида ҳам, исмларида ҳам, ҳукмларида ҳам шериги йўқ, деб эътиқод қилиш. Т. уч қисмдан иборат: сифатлар Т.и, роббиллик Т.и, илоҳийлик Т.и. Олимлар назарида Т. эътиқодга тааллуқли бўлса, сўфийлар учун у мақсад, мушоҳада, маърифат ҳисобланади. Биринчиси — билиш ва тасдиқ этишга асосланса, иккинчиси — идрокдан завқ олишга суянади. Диний адабиётда Т. — Т.и имоний, Т.и илмий, Т.и ҳолий, Т.и илоҳий каби турларга ажратилади. Ислом динида Т. алоҳида илм сифатида кенг ўрганилган. Ўрта а.ларда ушбу масалага бағишланган кўплаб диний-фал-й асарлар яратилган бўлиб, уларнинг мазмуни асосан инсон эътиқодини мустаҳкамлаш, дунёқарашда мавжуд шубҳа-гумонларни бартараф этиш, одамларнинг маън-й жихатдан қудратли бўлишига қаратилган.

ТАЖРИБА — 1) синов, эксперимент; 2) малака, маҳорат, бирор ҳислатни, иш-ҳаракатни синаб кўриш ёки олинган натижа, хулосани ифо-

даловчи т. Муайян мақсадда амалга ошириладиган ёки оширилган, билиш, аниқлаш ва синаш кабиларга асосланган иш, фаолият. Т. кўриш ёки орттириш деганда, амалий ишда, ҳаётда билим, малака, уқув орттириш, ўрганиш, билиш тушунилади. Ш-дек, Т. объектив дунёни, воқеликни амалий жихатдан ҳиссий эмпирик билиш жараёни; объектив дунё ва ижт-й амалиёт қонунларининг киши онгидаги инъикоси ҳисобланади. Т. бир йўналишда дастлабки тарздаги иш, ҳаракат ва унинг маҳсули сифатида ҳам қадрланади. Т. инсон манфаати ва мақсадини белгилашда муҳим роль ўйнайдиган маън-й омиллардан ҳисобланади. Инсон Т.дан, аввало, маън-й т. ҳосил қилади ва шундай т.лар воситасида унинг дунёқараш шаклланади. Ўз навбатида, дунёқараш инсон маъ-ятининг сифатини белгилаб беради. Шу жихатдан олиб қараганда, тафаккур тарзи, иш-фаолият, хатти-ҳаракат, воқеа-ҳодиса ва б. нарсаларга асосланса-да, инсон маъ-ятини шакллантириш асосларидан бири бўлиб қолади.

ТАЖРИБАСИЗЛИК — тажрибага эга эмаслик, тажриба кўрмаганлик, гўрлик, хомликни англатувчи т.. Кишини доимий равишда тарбиялаш орқали Т. қусуридан халос этиш, салоҳиятини кучайтириш мумкин. Салоҳият эса инсон ўзини муайян тарзда унга келадиган илҳомни қабул қилишга тайёрлангандан сўнг пайдо бўладиган сифатдир. Салоҳият сўзи Т. сўзининг антоними бўлиб, киши ёки жам-тнинг ички имкониятлари, ҳали тўла намоён бўлмаган куч-қуввати маъносида ҳам ишлатилади. Мазкур сўз асосан ёшлиқда қилинган хато, адашиш, тўғри йўл топа олмаслик маъноларини англатади. Халқимизда «Устозкўрмаганшоғирд ҳар мақомга йўрғалар» мақоли бежиз келтирилмайди. Одатда,

хар бир киши, яъни ёшлар бирор касб ёки ҳунар эгаси бўлиши учун албатта тажрибали инсонларнинг маслаҳатларига, йўл-йўриқларига муҳтож бўлади. Навоий «Хайратул-аброр» дostonида худонинг умр кунларини белгилаб кўйгани, унинг ҳар бир фурсати бир ишга мўлжалланганини қуйидагича тасвирлайди: «Ўн ёшгача одам оёғи бойлоқ, гафлатда бўлади; йигирмагача умр билимсизлик, мастлик б-н ўтади. Ўттиз б-н қирқнинг ораси хурсандчилик давридир. Элликка кирганда киши тараққий топмаса, олтмишга етганда унинг иши таназзулдан иборат. Етмишгача киши оёқ устида тура билиши керак. Саксонда унинг ўлтириши фарздир. Тўқсонга киргандан кейин йиқилиши, юзга тўлгандан сўнг жонни тарк этиши керак. Кишининг мақсади табиий яшаш бўлса, истак билдириб, ҳамма ёққа бориши, кўриши лозим». Демак, инсон ўзига берилган ҳар бир фурсатдан унумли ва ўринли фойдаланиши лозим. Яъни инсонда ёшлигидан бирор бир касб эгаси бўлиш ёки илм олиш истаги шаклланиб боради. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги «Хунарни асрабон неткумдир ахир, олиб туфроққаи кетгумдир охир» мисраларидан аён бўладики, инсон эгаллаган ҳунари, билими ва тажрибасини ўзидан кейинги авлодга ўргатиб кетиши ҳам қарз, ҳам фарздир.

ТАКАББУРЛИК (араб. кибр — бошқаларни менсимаслик, ўзини қатта олиш) — 1) кибрли бўлиш; 2) кибрли одамларга хос хатти-ҳаракат. Т. салбий ахлоқий сифат бўлиб, бошқаларга кибр-ҳаво б-н мун-тда бўлиш, уларни менсимаслик, ўз шахси б-н мағрурланишни англатувчи т. Т. манманликнинг бир кўриниши бўлиб, кишининг ўз имкониятларига ортиқча ишониши асосида бларга нисбатан беҳурматликни ифодаловчи салбий

ахлоқий сифат. Т. кибр, манманлик, мағрурлик, мақтанчоқлик, кеккайиш, калтабинлик, жамоадан ўзини юқори кўйиш, бошқалардан устунлигини намоён этиш каби иллатлар йиғиндисидан иборат. Ахлоқ ҳақидаги таълимотлар тарихида кибр-ҳавони кўкларга кўтариб мақтайдиган қарашлар ҳам мавжуд бўлган. Мас., А. Бергсон таълимотида барча одамлар икки гуруҳга: оломон ва элитага бўлинади. Бу таълимотга кўра, оломон юксак ахлоқий сифатларга эга эмас. Қаҳрамонлик, олижаноблик каби сифатлар фақат сараланган элитага хос. Тарих муайян давр ва ҳолатларда қатта-қатта гуруҳлар, кенг халқ оммаси қаҳрамонликлар кўрсатганидан гувоҳлик беради. Шарқ донишмандлари, мутафаккирлари асарларида ҳаётда камтар, ҳокисор одамлар иззат-эҳтиромга сазовор бўлиб келгани, кибр, манманлик, дилозорлик ботқоғига ботганлар эса хору зорликка, фалокатга, ўзгалар нафратига, эл орасида беқадру беъъгибор бўлишга, беҳаловат ҳаёт кечиришга, ҳалокатга дучор бўлгани ҳақида ёзиб қолдиришган. Мас.: «Агар бахт-саодат истасанг, гурур, манманликдан йироқ бўл, ҳикматли сўзларни сокинлик б-н тингла, такаббурлик, адоват, гиначиликдан ҳазар қил. Қайғу-аламлар устинга ҳужум этсалар, бу ҳужумларга ўз адабсизлигинг сабабчидир» (*Жалолиддин Румий*); Тўрт нарса — яъни, бадфеъллик, бадқовоқлик, Т. ва дилозорлик кишига хору зорлик келтиради (*Жаъфар Содик*); «Ўлим қанчадан-қанча такаббур одамларнинг бошларини чуқурга, яъни қабрга улоқтирган»; «Т.ни қанчалик хурсандлигу шодликка томон айлантиришга уринсанг ҳам, асли лой бўлганидан кейин кулол сингари, яъни тупроққа (лой ишларига) қайтиши муқаррар» (*Абулқосим аз-Замахшарий*); «Т. калтабинлар ва инсонийлик тариқидан чиққанларнинг хислатидир; такаб-

бурга салом берма, саломга жавоб қайтариш унга оғирлик қилади, жавоб бермагани эса сенга оғир туюлади» (*Хусайн Воиз Кошифий*); «Инсоннинг қалбига кирган кибр қанча бўлса, ақли ҳам шунча камчиликка эга бўлади. Кибр ва гурурдан узоқ бўл. Кибр кишини эл орасида хор, беқадру беэътибор қилади» (*Муҳаммад ибн Хусайн*); «Яхшилик уйининг калити — камтарликдир, ёмонлик уйининг калити — Т.дир» (*Юсуф ар-Розий*). Т.лик инсоннинг тарбиясизлиги, маън-й қашшоқлиги, мад-тсизлигининг белгидир. Куръони каримнинг «Луқмон» сураси 18-оятда одамларга кибр-ҳаво қилмаслик лозимлиги уқтирилади: «Одамлардан (мутакаббирлик б-н) юзингни ўгирмагин ва ерда кибру-ҳаво б-н юрмагин. Чунки Оллоҳ барча кибр-ҳаволи, мақтанчоқ кимсаларни суймас.» Т. фақат алоҳида шахсларга эмас, катта ижт-й гуруҳлар, этнос ва миллатга хос бўлиши ҳам мумкин. Мас., мустамлака сиёсати юритган давлатларнинг фуқаролари мазлум халқларни менсимай, уларни пастга уриш мун-тида бўлган, уларни одам ўрнида ҳам қўрмаган. Америка ерлик аҳолисининг кўпчилиги мустабид давлатлар томонидан қириб ташланган. Инсоннинг Т.лиги, бошқа иллатлар қаторида, унинг маън-й қашшоқ ва мад-тсизлигини билдирувчи белгидир. Бундан ташқари, Т. юксак маъ-ятга мутлақо зид бўлиб, инсонни юксакликка эмас, тубанликка етаклайди. Маъ-ят ва мад-т эса, аксинча, инсонни эзгуликка чорлайдиган, уни барқарорлик ва тинчликни асрашга ундайдиган муҳим омилдир.

ТАКАЛЛУФ — маън-й қадрият, инсонга хос ахлоқий мад-тнинг кўриниши, б.ларга нисбатан хурмат-эҳтиром, мулозамат шакли. Т. асосида бир шахснинг иккинчи шахсга нисбатан мақтовли муомаласи ва ёқимли мун-ти ётади.

Инсонларнинг бир-бирига Т. қилиши ўзига хос маън-йлик белгисидир. Т. шаклан миллий, мазмунан ахлоқий бўлгандагина инсон учун ёқимли ҳисобланади. Гарчанд, Т.да баъзан самимийлик устувор бўлмаса-да, бироқ унда ёвузлик, ғараз, хоинлик каби иллатлар бўлмайди. Зеро, ўрнида билдирилган ва топиб айтилган Т. кишига доимо ҳузур бағишлайди. Т.да меъёрнинг бузилиши бачканаликка олиб келади. Т. мун-тнинг энг маъқул жиҳатларини топишга шароит яратиб, ўзаро мун-тга киришиш, яъни суҳбатдошларнинг ўзаро муомаласига тегишли муҳитни вужудга келтиради. Т. кишининг бир томондан, муайян масофани сақлашини аниқлашга, иккинчи томондан, қизиқиши ва самимийлигини кўрсатади. Т. ҳақида маън-й меросимизда кўплаб фикр-мулоҳазалар мавжуд бўлиб, асосан, одоб-ахлоқ қоидалари сифатида баён қилинган. Мас., Қайковуснинг ёзишича, «Халойиқнинг орасида бир кишининг қулоғига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар». Т. ва яхши муомала қоидаларига оид қўлланмалар ўрта а.ларда пайдо бўлган. «Испан каби такаллуфли», деган ибора ўша даврлардан қолган. Чунки араблар томонидан Андалусиянинг забт этилиши оқибатида кириб келган ислом мад-ти испанлар ҳаёти ва турмуш тарзига ижобий таъсир этгани боис, улар бу борада бошқа Ғарб халқларидан илгарилаб кетган. Мас., хулқ-атвор ҳақидаги дастлабки трактат 1204 йилда испан руҳонийси Педро Альфонсо томонидан нашр қилингани ҳам шундан далолат беради. Ушбу асар асосида этикет бўйича талай китоблар ёзилиб, уларда хорижий меҳмонларни кутиб олиш, ш-дек, дастурхон атрофида ўзини тутиш

қоидалари, суҳбатлашиш одоби, меҳмон кутиш сир-синоатлари баён қилинган. Замонавий этикетга оид китобларда Т.нинг қатор элемент ва қоидалари кўрсатиб берилган. Чунончи, иш юзасидан суҳбатдошига Т. қилиш учун инсон руҳий жиҳатдан хотиржам бўлсагина яхши таассурот қолдиради. Т. қилишда масофа сақлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Суҳбат жараёнида ҳар бир одам ўз шахсий ҳис-туйғуларига боғлиқ ҳолда муайян ҳолатга мос масофани танлайди. Мас., ҳиссиётга берилувчан кишилар ҳамфикрга ўхшайди ва уларнинг ўзаро Т.и кўпинча ижобий самара беради. Камтар, вазмин кишилар эса, одатда, суҳбатдошини ўзидан «узоқлаштиради», унга Т. қила олмайди. Қошларнинг ҳаракати, кўзларнинг қисилиши, табассум, табиий оҳанг ва эркин ҳолат масофанинг қисқараётганидан дарак беради. Масофани узоқлаштириш учун суҳбатдошнинг исми-шарифи айтиб мурожаат қилинади. Т. қилиш мулоқимлик ва хушмуомалаликни талаб этади. Ш-дек, суҳбатдошнинг ёши, жинси, хизмат ёки ижт-й мавқеини назарга олиш, ўз «мен»ига урғу бермаслик, ўз-ўзини баҳолашда камтарлик зарур. Т.нинг яна бир қоидаси — уни тўғри қабул қилиш, суҳбатдошини тинглай олишдир. Мулоқот чоғида унинг гапини бўлиш, бошқа ишлар б-н шуғулланиш, мас., қоғозларни заруратсиз қидириш, бандлигини кўрсатиш, соатга қарайвериш, учинчи киши б-н суҳбатлашиш, ҳужжатларни имзолаш, телефонда суҳбатлашиш ножоиздир. Мулоқот жараёнида самимийлик, табиийлик, овознинг паст-баландлиги, нутқ суръати, оҳанги, талаффузнинг аниқлиги ҳам суҳбатдошга руҳий таъсир этувчи омиллар бўлиб, Т. қилаётган кимсага нисбатан унинг ҳурматини ошириши ёки аксинча, салбий ҳиссиётларини кучайтириши мумкин. Баланд овоз ҳам, ҳаддан ташқари паст

овоз ҳам кишининг гашига тегади, чарчатади ҳамда унга салбий таъсир этади. Кишининг бир меъёрдаги нутқ оҳанги, шошмасдан, талаффуз б-н сўзлаши эшитган гапларини ўйлаб мушоҳада юритаётганидан далолат беради. Т.га Т. б-н жавоб бериш лозим.

ТАЛОНЧИЛИК — бирон-бир кишига тегишли мол-мулк, миллат ёки давлат ҳудудини талон-тарож қилишни ифодаловчи, салбий маънога эга бўлган т. Маъ-ят тамойилларидан маҳрум бўлган кишигина Т.ни ўзига касб қилиб олиши мумкин. Алишер Навоий «Ҳайратул-аброр» достонида: «Қилган хатоларинг ҳисоблаб чиқилганидан кейин ҳар биттасига юз азоб тортасан. Агар бировдан тортиб олганинг синик игна бўлса ҳам, у ерда олмос ханжар бўлиб бағрингга қадалади», деб Т., ўғрилик б-н инсонларга жабр-зулм кўрсатувчи кимсаларни яхшиликка, инсоф ва диёнатга чорлайди. Т. «ўғрилик» сўзи б-н маънодош ҳисобланади. Талончи, яъни ўғрида ҳеч қандай меҳнат қилмасдан бировнинг шахсий мулкига кўз олайтириш, «тайёрга айёр» қабилида, мулкка бир зумда, дарров эгалик қилиш иштиёқи юқори бўлади. Ш.у. ҳам бундай хусьятга эга бўлган инсонлардан мумкин қадар узоқроқ юришади. Чунки улар ўғрилик қилиб, кишилар «юрагига ваҳима солиб» туришади. Т. кишидан пухта, пишиқ бўлишни талаб қилади. Ш.у. ҳам халқимизда «Ўзингга пухта бўл, қўшнингни ўғри тутма» деган нақл бежиз айтилмаган. Инсон пишиқ-пухта, доимо огоҳ ва хушёр бўлиши лозим. Шу тариқа Т. ва ўғриликка барҳам бериш мумкин.

ТАЛҚИН — жаҳон адабиёт-шунослигида мавжуд матнни тушуниш ва тушунтириш жараёнини ифодаловчи т. Рус тилида «толкование», лот. «интрепретация» сўзлари мазмунига мос келади.

Файласуфлар Т.ни герменевтика-нинг энг муҳим фал-й т.ларидан бири ҳисоблайдилар. Герменевтика Фарбда асрлаб қад. юнон шоирларининг асарларини, кейинчалик «Инжил»ни Т. қилиш таълимоти сифатида майдонга келган. Шарқдаги мавжуд «Илми тафсир», «Илми шарҳ»га шарқона герменевтика-нинг, матнни муайян тизим асосида Т. қилиш намунаси сифатида қараш мумкин. Т. сўзини ҳар соҳа олимлари ўзларига мос равишда қўллайди. Мусиқашунос ижро этилаётган куйни, актёр драматик образларни, театршунос сахнани, таржимон фикрларни, математик олим формулаларни Т. этади. Шу маънода, мазкур истилоҳнинг истеъмол доираси қатъий чегаралаб қўйилган эмас.

ТАМОЙИЛ — бирор-бир таълимот, дунёқарашнинг асосий, бирламчи қоидаси, устувор ғоялари, амалий фаолиятнинг асосий йўналиши. Ш-дек, инсоннинг борлиққа мун-ти, унинг хатти-ҳаракати ва фаолияти меъёрларини белгиловчи ички омил ҳам Т. ҳисобланади.

ТАНАЗЗУЛ — тамаддун ва умумижт-й тар-ётнинг зидди, табиий-ижт-й ўзгаришларнинг беқарорлашуви, инсон ва жам-тнинг заифлашиб, муаммолар ичида қолганини англатувчи т. Одатда, Т.нинг табиий-цивилизациявий, ижт-й, иқт-й, сиёсий, ижодий, психологик турлари ажратиб ўрганилади. Бундан маълум бўладики, Т.нинг турли томонлари, босқичлари, унинг муайян хус-ятлари турли фан вакиллари томонидан ўрганилиб, уларнинг ҳар бири ўзининг соҳасига оид алоҳида наз-яларини ишлаб чиқади ва мукамаллаштириб боради. Ўз навбатида, бу фанларнинг ҳар бири Т.нинг у ёки бу сифатий ўзгаришларини характерлайди. Т. айниқса, ке-

йинги пайтларда жам-тда юз бераётган ўзгаришлар таҳликали тенденциялар, ҳалокатлар хавфи бўлган жараёнларни ҳам ўз ичига олаётгани равшан бўлмоқда. Бу жараёнларни тўғри тушуниб олиш ва уларга тўғри ёндашиб, оқилона ҳулосалар чиқариш ҳар бир инсондан янгича фикрлашни талаб этади. Мас., одамзоднинг табиат бойликларидан талон-тарожлик б-н фойдаланиб келиши оқибатида бугунги кунга келиб глобал экологик инқироз хавфи пайдо бўлди. Ш.у. табиат ва жам-тда юз бераётган ҳоз. жараёнларнинг таҳлили рив-ш категориясини тубдан қайта қўриб чиқишни тақозо қилмоқда. Бунга сабаб Т. вақтида турли хил ўзгаришларнинг зиддиятли характерлари намоён бўлаётганлигидир. Т. мустақиллик даврида нашр этилган илмий, илмий-оммабоп мақолаларда пайдо бўлиб, анъанавий муомаладаги «кризис» ва уни бир-бири б-н қиёслаш асносида улар ўзаро мутлақ айнан эмаслиги, мазмунан фарқланиши кўзга ташланади. Мас., «маън-й Т.» т.си айнан маъ-ят оламида рўй берадиган емирилиш жараёнини ифода этади. Сиёсий Т.да жам-т сиёсий асослари, иқт-й Т.да унинг ишлаб чиқариш кучлари ва мун-тларида кескин вазият, ўта хатарли жараёнлар вужудга келганини англатади. Яккаҳоқимлик, тоталитаризм, терроризм, экстремизм, сепаратизм кабиларни ҳам Т. б-н боғлиқ ҳолда таҳлил этиш мумкин. Т. юн. «инқироз», «янгилиниш» маъносини англатишини эътиборга олиб, тар-ётнинг муайян даврида ижт-й мун-тларнинг эскиргани, замон талабидан ортда қолгани, энг муҳими, унинг замирида янгилиниш бошланаётгани сифатида талқин этиш, бошқача айтганда, Т.ни жам-т ҳаётининг турли соҳаларида вужудга келган инқирознинг энг кескин палласи, янгилинишга эҳтиёж туғилган

ҳолат сифатида ҳам тушуниш мумкин. Шу маънода, бутун дунёда рӯй бераётган молиявий-икт-й инқироз бугунги кундаги Т.нинг намоён бўлиш шаклларида биридир, дейиш мумкин.

ТАНАТОЛОГИЯ (юн. тана — ўлим ва логия — таълимот) — ўлим ҳақидаги таълимот, унинг сабабини ўрганувчи, ушбу жараённинг содир бўлишини (танатогенез), организм тўқималаридаги ўлиш ва у б-н боғлиқ ўзгаришларни ўрганувчи фанлардан бири. У: 1) организмнинг қайта жонланиши (реанимация); қон йўқотиш, асфиксия (инсон қони ва тўқималарида кислород етишмаслиги сабабли бўғилиш) — тасодифий сабаблардан ўлишда қайта тикланиш, шок ва ҳ.к.да ҳаётга қобил организм функцияларининг сўна бориши; 2) касалнинг ўлим олди азобларини енгиллаштириш (эвтаназия) ҳодисаларини ўрганади. Т. атама сифатида рус олими И.И. Мечников томонидан муомалага киритилган. Ҳоз. даврда муттасил ривожланиб, мазмунан кенгайиб бораётган илмий йўналишдир.

ТАНБАЛЛИК — ишёқмаслик, дангасалик каби маън-й иллатларни ифодаловчи т. Т. инсонлардаги салбий хус-ят ҳисобланади. Танбал киши ёлчтиб меҳнат қилмасда, яхши яшашни хоҳлайди, бировларнинг меҳнати эвазига кун кечиришдан асло уялмайди. Т. т.си маълум маънода сурбетликка ўхшаб кетади. Т. турли ёшдаги ҳар бир инсонга нисбатан қўлланиши мумкин. Чунки айрим инсонлар борки, бутун ҳаёти давомида «тирик товон», яъни ўликтиригини ҳам б. кишининг зиммасига юклаб қўяди. Холбуки, бу инсон «тўрт мучаси соғ», жисмонан бақувват, ҳатто «ақлли» ҳам. Айёрлик, меҳнат қилмай кун кўриш каби салбий хус-ятларга эга бўлади. Т. «меҳнатсеварлик», «ишчанлик» каби сўзлар б-н қарама-қарши маъ-

нода келади. Меҳнатсевар кишилар ҳалоллик, пешона тери эвазига кун кўради. Танбаллар эса бунинг акси ҳисобланади, танбаллар бора-бора одамлар нафратига учрайди.

ТАНИШИШ — аввал бир-бирини танимаган кишилар ўртасидаги мулоқотда ўзаро ўзини танитиш, суҳбатдоши ҳақида маълумотга эга бўлишни англатувчи т. Мулоқот ва нутқ одоби таркибий қисми сифатида Т. бир неча мақсадларга қаратилади: 1) суҳбатдошга ўз исми, фамилияси, отасининг исми ҳақида маълумот бериш (ёки ундан маълумот олиш). Мулоқотнинг турли ҳоллари ўзаро танишувга муайян чекловлар қўяди. Хизматга оид, маъмурий Т. тўлиқ таништиришни талаб этади, маиший алоқа эса, зарур бўлган маълумот б-н чекланиши мумкин; 2) суҳбатдошни уни қизиқтираётган масалалар бўйича хабардор қилиш. Т. вазиятида эксплицит (ошкора) ва имплицит (яширин) жиҳатлар мавжуд. Ошкоралик аниқ тарзда қўйилган саволларга жавобдан иборат бўлади. Яширин ҳолатдаги Т. нафақат аввалдан келишилган маълумотни ўзаро алмашиш, балки инсоннинг қиёфаси, табиати, обрўси ҳақидаги тасаввурларни ҳосил қилиш жараёни ҳамдир. Ш.у. Т. жараёнида мулоқотнинг барча унсурлари — кийиниш тарзи, фаҳм-фаросат, вазият ва ҳолатга мувофиқлик, хулқий тажриба, сўзлашув одоби, ўзини тута билишлик муҳим аҳамият касб этади. Т. саломлашишдан бошланади. Саломлашишнинг расмий ёки норасмий тарзи Т. жараёнининг қай йўсинда боришини белгилайди. Биринчи ҳолда бир суҳбатдошнинг б.сига шахсий қизиқиши йўқлиги маълум бўлади. Бунда бир-бирлари ҳақида ортиқча маълумот алмашинмайди. Иккинчи ҳолдаги Т.да норасмий маълумотлар б-н кенг алмашиш мумкин. Т. вақтида эркак кишига

аёл таништирилади. Аёл ўз исмини айтади ва замонавий одатга қўра, қўл узатиши мумкин. Биринчи бўлиб келувчи (агар у керакли жойга мурожаат этаётганига аниқ ишонса) ўзини таништиради. Т. жараёнида муайян мун-тни ойдинлаштирмайдиган ортиқча саволларни бериш, шилқимлик ва б. ҳолатлар мулоқот ҳамда Т. одобининг бузилиши тарзида қабул қилиниши мумкин.

ТАНОСУХ — маън-й оламга хос ҳодиса сифатида талқин этиладиган ва қадимда руҳнинг бир жисм (ўлик)дан бошқа жисм (ўсимлик, ҳайвон, инсон)га ўтиши ҳақидаги таълимот. Бу ақида брахманизм, буддизм, монизм, орфизм, пифагоризм, платонизм ва б. таълимотларда мавжуд бўлган. Т. ҳақидаги қарашларга қўра, инсоннинг руҳи ўлимидан кейин қилган амалларига яраша бошқа бир яхшироқ (агар у тўғри ҳаёт кечирган бўлса) ёхуд аксинча, ёмонроқ бир жисмга ўтади. Т. ё айирувчи, ё бирлаштирувчи бўлади. Бирлаштирувчи Т. маъданлар олаmidан бошланиб, ўсимлик ва ҳайвонот орқали комил инсон руҳигача тадрижий руҳий рив-ш босқичларини босиб ўтади. Айирувчи Т. ўз навбатида, насх (инсон руҳининг бир танадан б. танага ўтувчи), масх (руҳнинг танасидан ҳайвон жисмига қўчиши), расх (инсонларга қўчиши)га бўлинади. Ислом таълимотида Т. наз-яси рад этилса-да, аммо буддизм ва зардуштийлик динлари таъсирида бўлган мусулмон мам-тлари аҳолиси қарашларида, имомия, нусайрия каби шиа оқимларида унинг айрим унсурлари кўзга ташланади.

ТАНҚИД — бирор нарсага баҳо бериш мақсадида уни таҳлил қилиш, муҳокама этиш, у ҳақида салбий фикр билдириш, камчиликларини атрофлича асослаш ва ҳал этиш мақсадида билдириладиган фикр-мулоҳазалар мажмуи. Т.

асосли бўлса, уни эътиборга олиш мавжуд камчиликларнинг олдини олишга, тар-ётга ижобий таъсир этишга олиб келади. Т.га шу боис тар-ёт омили сифатида қаралади. Манфаатлар уйғунлиги асосида амалга оширилган танқидий мулоҳазалар кескинлик ва адоватни келтириб чиқармайди. Т. айрим ҳолларда арзимас камчиликларни бўрттириб кўрсатиш, эркин фикр билдириш имконини суиистеъмол қилиш эвазига мавжуд муҳитда кескинликни юзага келтириши ҳам мумкин. Т. айрим шахс, гуруҳ, жамоага, аниқроғи, улар фаолиятининг натижаларига қаратилган бўлиши мумкин. Бунда шахсий манфаатлар б-н миллий манфаатлар уйғунлиги таъминланганлиги Т.ий фикрларни умумманфаат н.назаридан тўлақонли таҳлил қилишга имкон яратади.

ТАРБИЯ — авлодлараро ижт-й-тарихий ва ҳаётий тажрибани узатишга хизмат қиладиган, оила, таълим муассасалари, ижт-й, сиёсий ва б. ташкилотлар, ОАВ ва б. таъсири остида жисмонан соғлом, маънан баркамол инсонни шакллантириш ва такомиллаштириш жараёнини англатувчи т.. Т. инсонга индивидуал ва ижт-й, онгли ва онгсиз таъсирларнинг йиғиндисини муассамлаштиради, якка кишига, маълум бир жамоага, халқ ёки миллатга қаратилган бўлиб, давлат ва жам-т қурилиши ҳамда рившида муҳим аҳамиятга эга. Турли жамоат ташкилотлари, фан, техника, адабиёт, санъат, ОАВ, радио ва ТВ, тарғибот-ташвиқот ишлари ҳам ижт-й Т.га кучли таъсир кўрсатади. Ёш авлодни тиббий кўрикдан ўтказиш, жисмоний чиниқтириш ҳам Т.га киради. Маълумки, Т.нинг асосий турлари иккита: оилавий ва ижт-й. Оила Т.си оилада ота-оналар, бобо ва бувилар, умуман катта ёшли қариндошлар томонидан болаларни тарбиялашдир. Азалий ўзб. удуми-

га биноан ота-оналар б-н бирга бобо-бувиларнинг Т.вий таъсири кучли. Чунки ҳаётликлариди бобо ва бувилар оиланинг маън-й раҳбарлари бўлишган. Амир Темур, темурийлар хонадониди ўрнатилган тартибга кўра, шахзодалар Т.си б-н уларнинг оналари эмас, бувилари шуғулланишган. Шахзодалар кўкракдан ажратилиб, эсини таниб, ўз-ўзини эплай бошлагач, бувилари измига ўтказилган. Мас., Мирзо Улугбекнинг онаси Гавҳаршодбегим бўлса-да, унинг оилавий Т.си б-н Сароймулкхоним шуғулланган. Амир Темурнинг ўзи ҳам фарзандлари ва неваралари Т.сига жиддий аҳамият бериб, доимо назорат қилиб турган. Оилавий тартиб, яъни оила аъзоларининг бир-бирларига мун-ти, ота-она ва б. катта ёшли қариндошларининг хулқ-атвори, мад-й ва сиёсий савияси, муомала мад-ти, оила даромади, яшаш шароити ва ш.к. омиллар оила Т.сининг асосидир. Оила қанчалик тартибли, яхши хулқ-атворли, аъзоларининг ўзаро мун-тлари самимий бўлса, оилавий Т. ҳам шунчалик самарали бўлади. Т. тизимида асосий ўринлардан бирини умумий таълим мактаблари эгаллайди, чунки, эндигина оила таъсирида бўлган ёш ниҳол, умумий таълим мактабларининг режалаштирилган Т.вий таъсир доирасига киради. Ўша кундан эътиборан, мурғак қалб фаолиятини жам-т, миллат манфаати томон буриш учун дастлабки қадам ташланади. Умумий таълим мактабларида амалга ошириладиган Т.вий ишлар жам-тнинг бошқа ижт-й ин-тлари, оила, мактабгача Т. муассасалари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари, меҳнат жамоалари, турли жамоат ташкилотлари, мад-й-маър-й муассасалар, уюшмалар амалга ошираётган бир бутун, Т.вий таъсир доирасида бўлиб, бу борадаги мақсадли фаолиятнинг таркибий

қисмидир. Баркамол шахс Т.си, уни тўғри амалга ошириш, ижт-й, маън-й ва мад-й ҳаётга тайёрлашдан иборат. Т. мураккаб жараён бўлиши б-н бирга, ҳар бир мам-т ва миллат учун гоёт долзарб масала ҳисобланади. Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний «Т. биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир» деган фикрни бежиз айтмаган. Т. асосан икки негизга – ахлоқ ва оқилликка таянмоғи лозим: биринчиси – яхши фазилатларни ўстирса, иккинчиси – ўзгалар иллатидан ҳимоя қилади (А.Шамфар). Т. аждодларимиз тўплаган яхши фазилат ва ҳислатлар, қадриятлар, ш-дек, улар тўплаган тарихий ижт-й тажриба, барча билим ва илмларни билиш манбаидир. Т. берувчининг профессионал маҳоратини ифодалайди. Шу боисдан, Т. маҳорат, баъзан санъат сифатида талқин қилинади. У инсонни мустақил шахс бўлиб камол топишида ҳал қилувчи омил, жам-т амалга оширган Т.вий ишларнинг натижаси, деб ҳам ҳисобланади. Т. муайян мақсадга қаратилган, аниқ дастур, режа асосида амалга ошириладиган онгли амалий фаолиятдир. Бундай Т.вий таъсир инсон фаолиятини маълум бир ижт-й гуруҳ, табақа, шахс ёки миллат манфаати томон йўналтиради. Инсон шахси ҳамма вақт ҳам фақат онгли, режали Т.вий таъсирнинг маҳсули эмас. Инсон шахсининг камолотида ҳеч қандай дастурсиз, режасиз, стихияли тарзда амалга ошириладиган таъсирнинг (дўсту биродарлар, ҳамкасблар, қариндош-уруғлар суҳбати, бозор ёки чойхонадаги гурунг ёхуд аждодларимиздан мерос бўлиб қолган меъморий ёдгорликлар, табиат манзараларининг таъсири ва б.) ҳам аҳамияти беқиёсдир. Т.нинг оммавий, гуруҳий ва шахсий шакллари мавжуд. Истиқлол туфайли мам-тимизда таълим

ва Т.га бўлган мун-т ўзгарди. Мустабид тузумга хос синфий, партиявий қарашларга барҳам берилиб, баркамол авлод, ҳар томонлама камол топган комил инсонни, шахсни тарбиялашга эътибор кучайтирилди. Шу жиҳатдан, «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда ёш авлодни эзгу ғояларга садоқат руҳида Т.лаш, аждодларимиз меросига таяниш, оила муқаддаслигини сақлаш, фарзандларимизни юртпарвар ва элпарвар, юксак эътиқодли, одоб-ахлоқли ва баркамол этиб Т.лаш барчамизнинг зиммамиздаги асосий, масъулиятли вазифадир.

ТАРИХ — табиат ва жам-тдаги ҳар қандай ўзгариш ва рив-ш жараённи ифодаловчи атама; инсоният ва унинг ҳаёти, авлодлар алмашуви, цивилизациялар, жам-т ва давлатлар шаклланиши, ўтмиши ва тар-ёти б-н боғлиқ жараёнларни ўрганувчи фан. Маънавиятини тиклаши, туғилиб ўсган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, тарихий хотира керак. Ким бўлишидан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди. Инсон учун Тарихдан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир. Бу ғоянинг замирида халқимизнинг ўзлигини англаши ётади. Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас.

Т. фани — инсониятнинг бутун ўтмиши давомида жам-т ҳаётида содир бўлган воқеа, ҳодиса ва жараёнларни яхлит тарзда ўрганади. Бу фан ижт-й-гуманитар фанлар (фал., сиёсатшунослик, социология, иқтисод, психология,

санъатшунослик ва б.) тизимининг таркибий қисмига киради. Турли ижт-й ва гуманитар фанлар инсон ва жам-т ҳаётининг алоҳида жиҳатларини ўрганса, Т.нинг тадқиқот мавзуи — аҳоли, жам-т, мам-т, давлат ҳаётининг ўтмиши ва ҳоз. даври хусусидаги далил ва маълумотларни йиғиш, таҳлил қилиш, тўпланган билимларни маълум бир тизимга солиш ва наз-й жиҳатдан умумлаштиришдир. Т. фани мозийда содир бўлган воқеа, ҳодиса ва жараёнлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, уларнинг илдизи, Т.ни ҳаракатлантирувчи сабаблар, унинг мантиғи ва маъносини кўриш имконини беради. Қачон, қаерда, қандай сабабга кўра қандай воқеа-ҳодиса юз берган, оқибати нима б-н яқунланган, унинг бизга, ҳоз. замонга қандай дахли, аҳамияти бор, деган саволларга жавоб топиш орқали биз Т.дан сабоқ оламиз, уни англаймиз. Инсон, жам-т ва таназ-зулга олиб келадиган йўллардан эса воз кечамиз. Ижт-й ва гуманитар фанлар ҳам, табиий билим соҳалари ҳам Т. тадқиқотлари натижасига таянади. Ҳоз. замон Т. фани алоҳида бўлим ва соҳалардан ташкил топган билимлар мажмуасидир. Ихтисослашиш даражасига қараб, уларни бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳни жам-тнинг (жаҳон Т.и) бутун ва алоҳида томонларини ўрганувчи бўлим ва соҳалар ташкил этади. Жаҳон Т.и, ибтидоий жам-т Т.и, қад. дунё Т.и, ўрта а.лар Т.и, янги ва энг янги Т. шулар жумласидандир. Худудий-географик тамойилга кўра, тарихан бир-бири б-н боғлиқ йирик минтақалар (Европа ва дунёнинг бошқа қисмлари, Қад. Шарқ, М.О.нинг баъзи минтақалари), алоҳида мам-тлар ва халқлар Т.ига ажратилади. Мажмуавий муаммоларни тадқиқ этиш ҳар бир гуруҳ мам-тлар ва халқлар Т.ини (Уйғониш даври, Реформация Т.и ва б.) ўрганиш заруриятидан келиб чиқади. Жаҳон Т.ига глобал

ёндашув б-н бир қаторда микро Т. (шаҳар ва қишлоқлар, алоҳида шахслар, кундалик маиший турмуш) ҳам ўрганилади. Т.нинг алоҳида томонларини ўрганиш Т. фанининг алоҳида соҳаларини ажратишни тақозо этади (мас., ҳарбий, сиёсий, иқт-й, ижт-й, дин, фан, мад-т, санъат, интеллектуал, дипломатия Т.и ва б.). Иккинчи гуруҳни ёрдамчи ва махсус Т. фанлари ташкил этади. Уларни алоҳида фанларга ажратилиши ва рив-ши Т. фанининг хусусий тадқиқот усулларини ишлаб чиқиш заруратидан келиб чиқади. Бунда антропология, археология, этнология мустақил ўринга эга. Ёрдамчи Т. фанларига – манбашунослик, археография, палеография, геральдика, хронология, метрология ва нумизматика киради. Махсус гуруҳ – б. фанлар эҳтиёжидан келиб чиқади (мас., табиий фанлар Т.и, техника Т.и, давлат ва ҳуқуқ Т.и). Т. фанининг Т.ини эса Т.шунослик ўрганadi. Т. фани а.лар мобайнида қўлёзма асарларда ифодаланган ҳаёт, воқеа-ҳодисалар, Т.ий шахслар ҳақида ҳикоя қилишдек оддий баёнчиликдан, муайян цивилизация ҳаётининг шаклланиш босқичлари ва умумий қонуниятларини аниқлаш, умумлаштириш, таҳлил қилиш ва наз-й хулосалар чиқариш каби мураккаб илмий йўлни босиб ўтган. Энг қадимий Т.имиз хусусида мад-й ёдгорликлар ва археологик топилмалар маълумот беради. Асрлар давомида сиёсий, иқт-й, маън-й-маър-й ҳаёт Т.и ҳақида маълумотлар, Сарой йилномалари, Т.чилар, хонлар, подшоҳлар томонидан битилган қўлёзма манбалар шаклида жамлана борган. Ўрта а.лар Т.шунослигида Амир Темур ва темурийлар Т.и айниқса муфассал ёритилган. Нодир қўлёзма манбаларда Ў.О. мам-тларининг географик ҳолати, йирик шаҳарлари ва аҳолиси, уларнинг турмуш тарзи ва машғулотлари, карвон

йўллари, урушлар, ғалаёнлар, ижт-й-иқт-й, сиёсий, маън-й-маър-й ҳаётига доир турли маълумотлар баён этилган. Ў.О. Россия мустамлакасига айлантирилгач, истибод тузуми тартиботлари Т. соҳасидаги илм. тад. қўлами ва мавзусига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ўша давр Т.чиларининг Ў.О., жумладан, Ўз-н Т.ига оид асарларининг аксарияти ўзининг бир ёқламалиги, метропология манфаатларига хизмат қилишга мўлжаллангани б-н ажралиб туради. XX а. бошларида миллий даврий матбуот саҳифаларида Т. муаммоларига оид мақолалар эълон қилина бошлаган. Жадидчилик ҳаракати намояндalари мам-т ривожини, миллат тар-ёти, ўзликни англашда Т. фанига алоҳида эътибор қаратганлар. Хусусан, Маҳмудхўжа Беҳбудий комил инсон тарбияси маъ-ят-маърифат тар-ёти, жам-тний бошқаришда Т. фанининг ўрни бекиёслигини таъкидлаб, асарларида фақатгина Ватан Т.ини эмас, Европа ва жаҳон мам-тлари Т.ини билиш зарурлиги ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирган. Унинг «Мозий истиқболнинг тарозисидир», деган ғояси Т. тажрибасида ўзининг ҳақлигини тўла исботлади. Октябрь тўнтариши амалга оширилгач, совет тузумининг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, унга хос бўлган илм. тад.ни ташкил этишнинг шакл ва усуллари, мақсад ва вазифалари, методологиясини ишлаб чиқиш масаласи илгари сурилди. Коммунистик мафкура томонидан асосий эътибор партия Т.и йўналишига қаратилди, Т.ий изланиш мактаблари йўқ қилиб ташланди. Т. фанини жадаллик б-н сиёсийлаштириш ва ғоялаштириш жараёни юз берди, услубиётда «синфийлик», «партиявийлик» тамойили юзага келиб, «Т.ни синфнинг ўзи яратади» деган қоида қарор топди. Тоталитар тузум зиддиятларига қарамай,

ўта мураккаб шароитда олий таълим тизимида Т. таълимнинг вужудга келиши б-н мутахассис Т.чи кадрлар тайёрлана бошлади. Т. фанининг ташкилий асослари мустақамланди. Ў.О. Давлат университети, Самарқанддаги Олий педагогика ин-тида кўлэзма китоблар, вақфнома ва васикалар йиғилиб, илмий таҳлил қилинди. 1943 йилда Т. ин-тининг ташкил этилиши Т. фани ривожига муайян босқич бўлди, тадқиқотларни маълум илмий йўналишлар ва режа асосида амалга ошириш йўлга қўйилди. Кейинчалик Т. ва археология ин-ти Т.ий тадқиқотлар бўйича илмий марказга айланди. Аммо Т. фани ниҳоятда сиёсийлаштирилиб, илмий-Т.ий тафаккур ҳукмрон идеология қаттиқ назорати остида бўлгани туфайли жуда кўп масалаларнинг асл моҳиятини кўрсатиб, ёритиб бериш имкони бўлмади. Ўз-н мустақилликка эришгач, Т. фани собиқ мафкурадан озод бўлди. Жам-т ҳаётида амалга ошаётган муҳим ижт-й жараёнлар Т. фани олдига ўзб. халқининг ҳаққоний Т.ини яратиш, унинг тар-ёт ва жаҳон ҳамжам-тидаги ўрни ва ролини аниқлаш, Т.ий билимларни оммалаштириш ва тарғиб қилиш орқали миллатнинг маън-й-ахлоқий қадриятлари, мад-ти, қад. анъаналарини тиклаш имконини яратди. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих ин-ти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги 1998 йил 27 июль қарори бу борада муҳим аҳамиятга эга бўлди. «Ўзб. халқи ва унинг давлатчилиги тарихи» концепцияси ишлаб чиқилди. Мам-тда Т. фани соҳасида илм. тад. ушбу концепция доирасида амалга оширилмоқда. Тарихчилар миллатга унинг ҳаққоний тарихини кўрсатиб, исботлаб беришлари керак. Зотан, тарих — халқ маънавиятининг асосидир;

биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарурлиги таъкидланиб, Т.чилар олдига аниқ вазифалар қўйилди. Илгариги даврда ўрганиш тақиқланган, нотўғри талқин этилган мавзулар, жараёнлар Т.ийлик тамойили, илмий холислик асосида — миллий мустақиллик асосида қайтадан ўрганилди. Махсус «Ўз-н Т.и» журнали чоп этила бошланди (1998). «Ўзб. халқи ва унинг давлатчилиги Т.и» республика мунтазам илмий семинари ташкил этилди.

Бугунги кунда Т. фанининг таълим тизимидаги ўрни ва аҳамияти янада ортди. Т.чиларнинг халқаро илмий ҳамкорлигининг кенг имкониятлари вужудга келди. Ўз-н Т. фанининг долзарб муаммолари бўйича халқаро илмий анжуманлар ўтказиладиган марказга айланиб бормоқда.

ТАРИХИЙ АНЪАНАЛАР — тарихий тар-ёт жараёнида вужудга келадиган, авлодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтадиган, кишилар мад-й ҳаётига таъсир ўтказадиган маън-й ҳодисаларни англатувчи т. Т.а. ўзига хос ижт-й қоида сифатида кишилар онига (халқ ёки маълум гуруҳ шу-урига) сингиб кетган тартиб ва қоидалар мажмуи ҳисобланади. Т.а. ҳаётнинг турли жиҳатларини ўзида акс эттириб, кўпроқ урф-о. ва маросимларда намоён бўлади. Бундай анъаналар миллат ва элат ижт-й ҳаётида тарихий во-рислик асосида ҳар бир даврда сайқалланиб, кейинги авлодларга узатиб келинади. Т.а.нинг во-рисийлиги миллат ва халқнинг муайян даврдаги ўзига хос хус-яти, ҳаёт тарзи, мад-ти, фани, адабиёти ва б. соҳаларда эришилган натижа ва ютуқларини кейинги авлодларга бекаму-кўст етиб боришини таъминлайди. Т.а. турлитуман бўлиб, уларда ҳар бир давр-

га хос хус-ятлар мужассам бўлади. Т.а. қайси даврда яратилишидан қатъи назар, мад-й ҳамда маън-й-ахлоқий хус-ятларни ўзида мужассам этади. Т.а. миллат ёки халқни бирлаштириш, авлодларни ўзаро боғлаш, жам-тда умумий бирлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш воситасидир. Т.а.да ахлоқий ва мад-й қирраларнинг бетакрорлиги, муайян халқ, миллат ёки элат ҳаётининг ўзига хослиги, ворисийликнинг муҳим жиҳатлари намоён бўлади. Ҳар бир халқ ўз Т.а.ининг сохиби, уларнинг сақловчиси, ривожлантирувчиси ҳамда келажак авлодларга узатувчисидир. Муайян даврда бу борадаги узилишлар миллий маъ-ятда кўплаб йўқотишларга сабаб бўлади. Собиқ мустабид тузум шароитидаги мафкуравий таъйиқлар миллий қадриятлар б-н бир қаторда Т.а.ни сақлашга ҳам салбий таъсир кўрсатган эди. Мас., Наврўз байрамини нишонлаш қораланиб, уни халқнинг онгидан сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинди. Шу тариқа, Т.а.нинг аксарияти «ўтмиш қолдиқлари» сифатида баҳоланиб, янгича мад-т ва янгича анъаналар шароитида уларнинг барҳам топиши тўғрисидаги сохта ақидалар тарғиб қилинар эди. Ўз-н мустақилликка эришганидан сўнг Т.а.ни тиклашга эътибор кучайди. Улар мустақилликни мустаҳкамлашнинг муҳим воситаси, кишиларни маън-й камолотга етказиш омили сифатида катта аҳамият касб этмоқда. Т.а.нинг жам-тдаги аҳамияти, миллат ва ҳар бир инсонга таъсири, айниқса, ҳоз. даврда яққол намоён бўлмоқда. Истиқлол Т.а.ни янада тўлароқ ва кенгроқ ўрганиб, ижобий жиҳатларини ҳаётга татбиқ этиш, уларни асраб-авайлаш ва келажакка омон-эсон етказиш учун кенг имкониятлар яратди.

ТАРИХИЙ ВОҚЕЛИК (юн. *historia* — ўтмиш воқеалар ҳақида хикоя, бўлган ходисалар; лот.

realis — ҳақиқий мавжуд, реаллик) — тарихда содир бўлган бирор ҳодиса ёки воқеаларни акс эттирувчи жараёни англатувчи т. Т.в. — аслида ўзгармас т., яъни ўтмишни, инсоният босиб ўтган тарихий йўлни, бу жараёндаги воқеа-ходисаларни ҳеч қачон ўзгартириб бўлмайди. Чунки, тарих аллақачонлар рўй берган ва у орқага қайтмайди, яъни ҳеч қачон қайтадан содир бўлмайди. Т.в. маън-й н.назардан инсонларнинг бўлиб ўтган воқеа-ходисалардан тўғри хулоса чиқариши масаласида катта аҳамият касб этади. Асосийси уни қай тарзда ўрганиш, ўзлаштириш ва талқин қилишдадир. Бу борада холислик, ҳаққонийлик, илмийлик асосий мезон ҳисобланади.

ТАРИХИЙ ЁДГОРЛИКЛАР — халқлар ҳаётидаги муҳим тарихий воқеалар, жам-т ва давлат тар-ёти ҳамда тарихий шахслар, ш-дек, фан, техника, мад-т ва халқларнинг маиший турмуши тар-ёти б-н боғлиқ бинолар, иншоотлар, тарихий жойлар ва буюмлар. Умумий хус-ятларига кўра, Т.ё. археологик, меъморий ва маҳобатли санъат ёдгорликларига бўлинади, ш-дек, тарихий бадий қимматга эга бўлган ёзма ёдгорликлар ҳам унга тааллуқлидир. Т.ё.нинг турлари ниҳоятда хилма-хил. Уларнинг қадимгилари археология ёдгорликлари жумласига мансуб бўлиб, булар — кўхна шаҳарлар харобалари, кўрғонлар, манзилгоҳлар, мудофаа иншоотларининг қолдиқлари, анҳорлар, йўллар, тош ҳайкалчалар, тош битик ва суратлар, буюмлар, аҳоли масканларининг тарихий мад-й қатламлари ва б.. Т.ё.лар мам-т, халқ тарихий-мад-й меросининг бир бўлаги ҳисобланади. Унинг таркибига музейларда намоиш этиладиган тарихий ва мад-й ёдгорликлар ҳамда кўзгалмас ёдгорликлар ҳам киради. Ш-дек, маълум сана, воқеа ва шахсларни

абдийлаштириш мақсадида яратилган санъат асарлари: ҳайкал, мақбара, қабртоши, эҳром, зафар тоқи ва ҳ.к. лар ҳам Т.ё. сирасига киради. Мад-й ва Т.ё.ни сақлаш вазифаси умумдават аҳамиятига эга бўлиб, у маън-й тарбиянинг асосий қисмини ташкил қилади. Мад-й ва Т.ё. муҳофазаси – инсоният мад-й меросини сақлаш ва муҳофаза қилиш йўлидаги халқаро, давлат ва жамоатчилик тадбирлари тизимидан иборат. Т.ё., меъморий обидалар, адабиёт, тасвирий ва амалий санъат асарлари, археологик топилмалар, миллий ва халқаро аҳамиятга эга бўлган мажмуалар ва б. давлат томонидан муҳофаза этилади. Мад-й ва Т.ё. муҳофазаси, асосан, Уйғониш давридан бошланган. Буюк француз инқилоби даврида шахсий коллекциялар национализация қилинган ҳамда 1793 йили Лувр музейини ташкил этиш тўғрисида декрет қабул қилинган. XIX–XX а. бошларида кўпгина Европа давлатларида Т.ё. давлат муҳофазасига олинган. II жаҳон урушидан сўнг ЮНЕСКО ташаббуси б-н 1954 йилги Гаага конференциясида Халқаро конвенция ва «Қуролли конфликтлар рўй берганда мад-т бойликларини ҳимоя қилиш тўғрисида» баённома имзоланган. Мад-й ва Т.ё. муҳофазаси б-н Халқаро музейлар кенгаши (1946), Мад-т бойликларини муҳофаза этиш ва реставрация қилиш халқаро тадқиқот маркази (1959), Ёдгорликлар ва диққатга сазовор жойларни муҳофаза этиш бўйича халқаро кенгаш (1965) шуғулланади. Ўз-н ҳудудларида Т.ё.ни сақлаш ишига ўрта аларда ҳам эътибор берилган. Хус-н, Амир Темур, Шоҳрух, Абдуллахон сингари ҳукмдорлар янги тарихий иншоотлар барпо этиш б-н бирга, илгари барпо этилган тарихий обидаларини таъмирлаш ишларига ҳам аҳамият беришган. III-дек, ноёб Т.ё. ҳамда нодир қўлёзма асарлар саройига тўпланиб, махсус муҳофаза этил-

ган. Аммо тез-тез рўй бериб турган босқинчилик ва ўзаро урушлар туфайли Т.ё.нинг аксарияти талон-тарожга учраган ҳамда малакатдан ташқарига олиб чиқиб кетилган. Ўйниқса чор Россияси томонидан Ў.О.нинг босиб олиниши чоғида ва мустамлака йилларида кўплаб Т.ё. метрополияга ташиб кетилган. Шундан кейин Ўз-нда Т.ё.ни давлат йўли б-н муҳофаза этиш, асосан, XX а.нинг 20-йилларидан бошланган. 1920 йили Маориф халқ комиссарлиги қошида музейлар, санъат асарлари ва қадимги ёдгорликларни муҳофаза қилиш Туркистон қўмитаси – Турккомстарис тузилган, кейинчалик Ў.О.да миллий ҳудудий чегараланишдан сўнг бу ташкилот «Средазкомстарис» деб қайта номланган. Лекин шунга қарамадан Совет ҳокимияти йилларида Ўз-ндаги Т.ё., хус-н, тарихий обидалар муҳофазаси кониқарли бўлган деб бўлмади. Аҳолини ўз тарихидан узиб қўйиш ва эътиқодидан маҳрум қилиш мақсадида олиб борилган махсус сиёсат оқибатида Т.ё.ларнинг асосий қисми XX а.да вайрона ҳолига келиб қолди ва маълум қисми бутунлай йўқотилди. Пахтачиликни ривожлантириш шиори остида кўплаб археологик аҳамиятга эга тепалар, мад-й қатламлар шудгор остида қолиб кетди. Т.ё.ни асраб-авайлаш, уларни кейинги авлодларга мерос қолдириш ишига том маънода Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин киришилди. Ҳозир Т.ё.ни муҳофаза қилиш иши б-н ЎзР Мад-т ишлари вазирлиги ҳузуридаги мад-й мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий-ишлаб чиқариш Бош бошқармаси шуғулланмоқда. Республика ҳудудида ва чет мам-тларда сақланаётган ноёб қўлёзмалар, мад-й, Т.ё., хунармандчилик, халқ оғзаки ижоди намуналари, санъат ва бадиий асарлар, театр-муסיқа, қадимги давлатчилик тарихига оид

хужжатлар, қадимги чолғу асбобларини йиғиш, сақлаш ва б. б-н шуғулланиш мақсадида «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси тузилган (1999 йил 12 октябрь).

ТАРИХИЙ МАНБАЛАР — ўтмишдаги воқеа-ҳодисаларни ўрганиш учун асос бўладиган манбалар мажмуи. Т.м. асосан икки турга: моддий ва маън-й манбаларга бўлинади. Моддий манбаларга қадим-қадим замонларда одамлар истиқомат қилган манзилгоҳлар, уларнинг мазорлари, кўҳна шаҳарлар, мудофаа иншоотлари, қасрлар ва уларнинг қолдиқлари, ўша жойлардан топилган меҳнат куруллари, уй-рўзғор буюмлари, зеб-зийнат ашёлари, олтин, кумуш ва мис танга-чақалар, қад. суғориш иншоотларининг қолдиқлари, ш-дек, ибтидоий одамлар ва хайвонларнинг қоя тошларга ўйиб ишланган суратлари, тош ва б. қаттиқ предметлардаги битик ва ёзувлар киради. Маън-й манбалар туркумига эса узоқ ўтмишдан қолган қўлёзма асарлар ҳамда одамларнинг турмуши ва урф-о.ларини ўзида акс эттирувчи турлитуман ашёлар, ш-дек, одамлар онгида сақланиб қолган урф-о., маросим ва анъаналар киради. Табиат ва жам-т ўтмиши б-н боғлиқ ҳар бир нарса Т.м. ҳисобланади. Бу манбаларсиз, уларни топиб, тадқиқ этиб, атрофлича таҳлил қилмай туриб, тарихий жараёнларни тўғри ва ҳолисона англаб бўлмайди.

ТАРИХИЙ ХОТИРА — аждодлар яратган моддий ва маън-й бойликларни кишилар онги ва кундалик амалий фаолиятида қайта намоён бўлиши, эсланиши, кадрланишини ифодаловчи т. Инсон ўзининг Т.х.сига эга бўлмасдан туриб, ҳаётида содир бўлаётган ижт-й ўзгаришларнинг моҳиятини тушуниб етолмайди, ўз келажагини тасаввур қила олмайди. Шу сабабдан ҳам «Тарихий хоти-

расиз келажак йўқ». Т.х. юксак маъ-ят тамойилларининг шаклланиши ва рив-ши учун асосий манба вазифасини бажаради. Худди ш.у. ҳам, ҳамма замонларда халқнинг, миллатнинг Т.х.сини мустаҳкамлаш юртнинг буюк алломалари, давлат арбоблари диққат-эътиборида бўлган. Инсоният авлодларининг ўзаро алоқадорлиги натижасида вужудга келган қадриятлар, яъни аждодлар ва авлодларнинг маън-й мероси умуминсоний мад-й мерос хазинасига қўшилади ва аста-секин Т.х.га айланиб боради. Бошқача айтганда, Т.х. инсониятнинг барча аждодларининг фикрлари, ғоя ва эътиқодлари, орзу-истакларини ўзида мужассамлаштиради. Ш.у. ҳам, инсоннинг маън-й етуклигининг Т.х.си б-н белгиланади, яъни тарих инсон учун буюқ хотира вазифасини бажаради. Ўзлигини билишга интилган, келажакка умид б-н қараган одам, албатта, ўз тарихини ва ўзининг кимларнинг насли ва авлодлари эканини билишга қизиқади. Тарихий илдизини излаган одам, албатта, бир кун мана шундай саволларга дуч келади ва, аминманки, тўғри хулосалар чиқаради. Тарихий хотираси бор инсон иродали инсондир. Ким бўлишдан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди. Т.х.нинг муҳим вазифаси кишиларда ўзликни англаш туйғусини тарбиялаш натижасида миллий ғурур ва ифтихорни вужудга келтиришдир. Миллий ғурур ва ифтихор Т.х. асосида шаклланади экан, у аждодлардан қолган моддий ва маън-й мероснинг блар олдида нечоғлик улкан аҳамият касб этишини англашдан келиб чиқади ва кишида фахр туйғусини пайдо

қилади, аждодларидан, уларнинг инсоният тарихидаги хизматидан ғурурланади. Ҳақиқатан ҳам, тарихни билиш ва ундан ибрат олиб яшаш кишини ҳаёт қийинчиликлари ва турмуш машаққатларига чидамли қилади, унинг келажакка бўлган ишончини мустаҳкамлайди, матонатини оширади ҳамда орзу-умидлар рўёби сари муҳим маън-й далда бўлиб хизмат қилади. Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади ва ўзлигини чуқур англаган миллатдагина Т.х. устувор бўлади. Бизнинг юртимиз дунёдаги энг қад. тамаддунлар қарор топган ҳудудлардан бири ҳисобланади, халқимиз ҳам қад. Миср, Месопотамия мад-ти каби қадимий мад-т ўчоқларидан бирига эга. Бухоро, Самарқанд, Хива, Термиз, Шаҳрисабз, Кўкон, Марғилон каби бир қатор шаҳарларга хос узоқ ўтмиш ва тарихий осори-атиқалар буни исботлаб турибди. Буларнинг ҳаммаси халқимиз нечоғлик қадимий Т.х.га эга эканидан дарак беради. Халқимизнинг бебаҳо ёдгорлиги бўлмиш «Авесто»нинг 2700 йиллиги республикамиз миқёсида кенг нишонланди. Унда битилган «эзгу фикр», «эзгу сўз» ва «эзгу амал» ғоялари ёшларимизни Ватанга садоқат, халқига меҳр-оқибатли қилиб тарбиялашда маън-й асос бўлиб хизмат қилмоқда. Шубҳасиз, юртимизда яшаётган ҳар бир инсон ўзини шу миллат фарзанди деб ҳисоблар экан, аждодларим кимлар бўлган, халқимнинг ибтидоси қаерда, унинг тикланиши, миллат бўлиб шаклланиш жараёни қандай кечган, деган саволларни ўзига бериши табиий. Нега жаҳонга Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Ақшбанд, Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур каби буюк сиймоларни берган бу миллатнинг ҳаёти доим ҳам бир маромда кечмади? Бу халқ

нега XVII а.дан бошлаб эришган юксалиш даражасидан тушиб кетди? Нега сўнгги уч а. мобайнида бошимиз қоқоқликдан чиқмай қолди? Нима учун яна Амир Темур, Улуғбек, Навоий каби зотларни бу даврлар кўрмади. Аждодларимизнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, чор Россиясининг ўлкамизни нисбатан осон забт этишида ана шу қоқоқликнинг ҳам ўрни бўлмаганмикан? Бу қоқоқлигимизнинг сабаблари баъзиларнинг Ватан, халқ манфаатидан кўра шахсий манфаатларини, ўз оилаларининг тинчлигини, ҳузур-халоватларини ўйлашлари сабаб бўлмадими, каби саволлар ҳам табиий. Буларнинг оқибатида эса халқимиздан мерос бўлиб қолган барча маън-й меросимизни унутаёздик ва унга эътиборсиз бўлдикки, оқибатда эркимиздан, еру сувимиздан, барча бойликларимиздан ва бора-бора эса ўзлигимиздан маҳрум бўлдик. Мана шу каби саволлар қаршисида инсон хотирага, Т.х.га мурожаат қилади ва ундан керакли хулосаларни чиқариб олади. Агар хотира бўлмаса, ота-боболаримиз тўплаган керакли билим ва тажрибаларни билмасдан, ҳар кунни, ҳар қадамда янги-янги муаммо ва ғов-тўсиқларга дучор бўлар эдик. Жумладан, даҳшатли урушларга бошқа қайтмаслик, умуман, бундай қирғинбаротларни одамзод тарихидан ўчириб ташлаш учун нима қилиш керак, деган мақсадни ўз олдимизга асосий масала қилиб қўядиган бўлсак, уни ҳал этишда бизга аввало хотира ёрдам беради. Ш.саб. ҳам Мустақилликнинг илк кунлариданок маъ-ят соҳасига алоҳида эътибор қаратилди ва кишиларимизни ҳақиқий тарихимиздан бохабар қилиш куннинг долзарб масаласига айлантирилди. Тарихни яхши билмасдан туриб, юксак маъ-ятга эришиш мумкинми? Албатта, мумкин эмас! Ўз маъ-ятини

тиклаши, туғилиб ўсган юртида ўзини б.лардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, Т.х. керак. Демак Т.х. бу — аввало, ўз халқи ва юрти тарихини чуқур билиш, уни тинимсиз ўрганиш натижаси, ўзидан илгари ўтган аждодларини хотирлаш, уларнинг савобли ишларини унутмаслик, бой меросини асраб-авайлаш туйғуси, ўтмишдан сабоқ чиқариш, тарихда рўй берган воқеа-ҳодисаларни холисона баҳолаш, уларнинг оқибатини тўғри тушунтиришга асосланган маън-й т.дир. Т.х. келажак олддаги қарздорлик, кейинги авлодлар қаршисида ўз бурчини бажариш масъулиятини шакллантирадиган тарбия омили бўлиб, ҳар бир киши учун яшаш мезони, яъни ўз фаолияти ва ижт-й жараёнлар натижаларини ўтмиш б-н қиёслаш, маън-й дунёси, ҳис-туйғулари, мақсад ва интилишларини холисона баҳолаш учун асос бўладиган ҳаёт тамойиллари мажмуидир. Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, ўтмиши бор. Истиқдол йилларида халқимизнинг Т.х.сини тиклаш мақсадида улуғ аждодларимизнинг тўйларини ўтказиш, кўҳна ва навқирон шаҳарларимизни обод қилиш, юртимизни дунёга танитиш учун турли йўналишда улкан бунёдкорлик тадбирлари амалга оширилмоқда. Бу каби тадбирлардан кўзланган мақсадлар, аждодларимизнинг қанчалар буюк шахслар бўлгани, жаҳон илм-фани тар-ётига беқиёс ҳисса қўшгани, минтақамиз жаҳон цивилизациясининг йирик қадимий ўчоқларидан бири эканини олам аҳлига билдиришдан иборат. Ш-дек, бу боболаримизнинг ғайрат-шижоати, юксак ақл-заковати, тадбиркорлик ва элпарварликлари б-н халқимизга, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлодга ҳамиша ибрат намунаси бўлиб қолади. Шўролар даврида Амир Темурнинг буюк саркардалигини тан олган ҳолда уни ёвузликда айблашган эди. Узок

йиллар мобайнида мустамлака ис-канжасида кун кечирган халқимиз ўз ватандошини қадрлаш, унинг тарихий мавқеини муносиб ўринга қўйиш имконидан маҳрум бўлиб келди. Амир Темур номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқ б-н ўчирилди, унутишга маҳкум этилди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий ғурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириш эди. Лекин ўзб. халқи ўз аждодларини, ўз баҳодирларини, асл фарзандларини унутмади, ҳамиша юрагида, қалб тўрида сақлади. Бугунги кунда бу улуғ аждодимизнинг улкан хизматлари эътироф этилмоқда. 1994 йилда Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллиги, 2000 йилда ислом оламининг фикҳ илми даҳолари ҳисобланган аждодларимиз Абу Мансур Мотуридийнинг 1130 йиллиги ва Бурҳониддин Марғинонийнинг 910 йиллиги кенг нишонланди. 1999 йилда халқимизнинг мард ва жасур ўғлони, миллатнинг жасорат тимсоли Жалолиддин Мангубердиннинг 800 йиллиги нишонланиб, Ургенч шаҳрида унга монументал хайкал ўрнатилди. 2000 йилда қадимий Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2700 йилликлари нишонланди. ЮНЕСКО томонидан юртимизда туғилиб ўсган, ўз ижоди б-н жаҳон илм-фани, мад-ти ва санъати равнақиға улкан ҳисса қўшган ўнлаб даҳоларимиз эътироф этилган, 4000 дан ортиқ тарихий обидаларимиз рўйхатга олинган. Жаҳон аҳлининг мам-тимизга, қадимий Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Хива, Шаҳрисабз, Кўкон каби шаҳарларига бўлган қизиқишлари бежиз эмас. Улуғ аждодларимизнинг илмий ютуқлари ва кашфиётларини тан олиш б-н бирга халқимизнинг бунёдкорлик намуналари бўлган обидалари б-н бирга мустақиллик йилларида барпо этилган замонавий бинолар қаторида Имом Бухорий мажмуаси,

Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлиги, Ҳазрати Имом мажмуаси яратилди. Хуллас, истиқлол йилларида халқимизнинг Т.х.сини тиклаш ва такомиллаштириш борасида кўплаб ишлар амалга оширилди. Бу борада ҳоз. даврда юртимиз келажagini ўйлаб заҳмат чеккан, Ватанимиз озодлиги йўлида курашган, миллатимиз равнақи учун умрини бағишлаган, ўзидан обод шаҳару воҳалар, бетакрор гўзал ёдгорликлар қолдирган аждодларимиз меҳнатини юзага чиқариш, уларни қадрлаш, руҳи покларини шод қилиш, эзгу ишларини давом эттириш биз учун, бугунги авлоднинг зиммасидаги энг катта вазифасидир. Зеро, Т.х. ҳар бири-мизга куч-қудрат бағишлайди, ҳаётнинг оғир синовларини муносиб енгиб ўтишга, тара-ётга эришишга ёрдам беради.

ТАРИХИЙЛИК – ўтмишда содир бўлган ҳар қандай воқеа, ҳодиса, жараёни конкрет тарихий вазиятда, муайян шарт-шароит, аввалги ва бўлажак воқеалар б-н узвий алоқада тадқиқ этиш, ўрганиш, англаш ва ундан тўғри хулоса чиқаришни талаб этадиган илмий тамойилни ифодаловчи атама. Т. ўтмишда ва бугунги кунда содир бўлаётган воқеа, ҳодиса, жараёнларнинг одамлар онгида қандай акс этиши, тарихий адабиётлар орқали ижт-й-тарихий рив-ш жараёнини кузатиш, жам-т ривожининг турли босқичларида тарихий билимларнинг ўсиб бориш жараёнини кузатиш имконини беради. Т. маълум босқич ёки даврда ижт-й-сиёсий, мафкуравий муҳитнинг ҳаётга таъсири-ни, у ёки бу йўналишдаги рив-ш ва таназулга юз тутиш сабабларини аниқлайди. Т. тадқиқотларнинг қатор таҳлилий усулларида ўз аксини топади. Қиёсий тарихий усул турли тарихий даврларда тарихий маълумотлар қандай пайдо бўлиши, ҳаракатланиши, ўзгариши ва рив-

ши масалаларини ўрганишда қўл келади. Бу усул жам-т тар-ётида тарихий фикрларнинг пайдо бўлиши ва рив-ш жараёнини аниқлашда қўлланади. Аниқ таҳлилий усул воқеа-ҳодисалар тафсилотининг келиб чиқиш сабаблари, рив-ш жараёнини наз-й ва фактик материалларнинг ўзаро алоқасида таҳлил қилади, уларнинг фанда қандай ёритилганлигини ўрганади. Мантиқий таҳлилий усуллар тарихий жараёнлар, муаммоларнинг ўзига хос хус-ятлари, тузилиши, бошқа тарихий ҳодисалар б-н боғлиқлигини ўрганишда қўлланади. Бошқача ифодалаганда, бу усул маълум босқич ёки даврда тарих фанининг ривожини жам-т тар-ётининг асосий йўналиши б-н боғлиқликда ифодалайди. Хронологик усул воқеа, ҳодиса, жараёнлар ҳақида турли босқич ёки даврда тўпланган тарихий факт ва далилларни ўзаро боғлиқликда ўрганишда қўлланади. Бу эса турли замонда илмий фикрларнинг ҳаракати, муаммога ёндашувда концепциялар, қарашлар, ғояларнинг ўзгариб боришини хронологик тартибда такрорий ёки хилма-хил жиҳатларини очиб беради. Даврийлаштириш усулида маълум бир тарихий-даврий чегарада тарих фанининг сифат, услуб ва хус-ятларининг ўзгаришига ижт-й-икт-й мун-тларнинг таъсири, ҳар бир янги босқичда вужудга келган илмий ғояларни ҳаракатлантирувчи омил ва йўналишлари аниқланади. Ретроспектив таҳлил ҳар бир илмий адабиёт ўз даврига тааллуқли бўлиб, унинг кучли ва кучсиз жиҳатларини ўзида акс эттиришини ҳисобга олади. Бу усулдан фойдаланган тарихчининг вазифаси ўзидан аввалги босқичларда яратилган илмий асарларни замонавий билимлар н.назаридан ўрганиш, уларнинг ижобий ва салбий жиҳатларини таҳлил қилишдан иборат. Собиқ иттифоқ даврида тарих фани ҳам буюк давлатчи-

лик, миллатчилик, партиявийлик, синфийлик ғоялари ва тамойилларининг қурбонига айланганди. Т. ва холислик тамойилига бир ёқлама салбий асосда ёндашилари. Ўтмишга, ўтган давр тарихига, бўлиб ўтган воқеаларга ва ўша давр арбобларига нисбатан муносабат билдирганда бор ҳақиқатни очик акс эттириш керак. Бу нарса ўша одамларни бадном қилиш, улардан ўч олиш ёки б. мақсадлар учун эмас, аксинча, шу йўл билан, аввало, ёшлар тарбиясига ижобий таъсир ўтказиш, ҳаётимиз тарихида ҳақиқатни қарор топтиришга хизмат қилади. Тарихда из қолдирган шахслар хизматлари тўғрисида улар ҳоз. давр талабларига жавоб берадиган янгиликларни бермаганлигига қараб эмас, балки улар ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар яратганлигига қараб хулоса чиқариш Т. тамойилига хос хус-ятдир. Т.ни вақтдан ажратиб бўлмайди. У вақт, муддат ва замонда юз берган ва маълум бир маконда вужудга келган воқеа, ҳодиса, жараёнлар бирлигини, ана шу замон ва маконда шаклланган анъаналар, турлича қарашлар, маън-й-руҳий ҳодисалар, ижт-й мун-тлар замирида ётган маълум мақсад ва интилишларни ўзида мужассам этади. Нохолислик, синфийлик, партиявийлик тамойиллари асосида ёритилган, сохталаштирилган «тарих» кишиларни чалғитади, йўлдан уради. Т., илмийлик, холислик тамойилига асосланган тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди. Хушёр, иродаси мустаҳкам, комил инсонларгина озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш жараёнининг фидойиларига айланади.

ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ — тарихда юз берган бирор ҳодиса ёки воқеаларнинг қачон, қандай объектив ва субъектив шарт-ша-

роитлар асосида юз берганлигини илмий манбалар асосида аниқ акс эттирган билимларни англаувчи атама. Т.ҳ.нинг бузилиши тарих саҳифаларида «оқ доғлар» ва «қора доғлар»нинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу эса тарихнинг нотўғри ёзилишига сабаб бўлиб, ўтмишдаги тарихий воқеа ва ҳодисаларни билишда нотўғри ёки бир томонлама қарашларнинг қарор топишига сабаб бўлади.

ТАРИХНИ АНГЛАШ ВА ҚАДРЛАШ — юксак маъ-ят туйғусини шакллантиришга қаратилган, тарих сабоқларини, эл-юрт келажаги йўлида умр кечирган инсонлар, буюк алломалар фаолиятини англаш, хотирлаш, уларга юксак эҳтиром кўрсатиш, шу тарихни яратган халқ шаънини ҳимоя қилиш орқали бугунги кун ва келажакни қадрлашни ифодаловчи т.. Одамзод ўзининг кечаги кунини хотирлай олсагина, тарихдан зарур хулоса ва сабоқ чиқариб, уни англаб ва қадрлаб, онгли ҳаёт кечирishi мумкин. Ш.у. ҳам хотира, англаш ва қадрлаш доимо ёнма-ён турадиган, ўзаро узвий боғлиқ т.лардир. Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади. Исботталаб бўлмаган ушбу ҳақиқат давлат сиёсатида айланиши зарур. Айни чоғда ўзликни англаш инсоннинг ўз ўтмиши ва аждодлари тарихини билиш ва қадрлашидан бошланишини уқтирмакда. Дарҳақиқат, ўзини англаётган, ўзини тушунаётган ҳар бир одам қандай оилада дунёга келгани, ўз аждодлари кимлар бўлгани, ота-боболари нималар б-н шуғуллангани ва қандай умр кечирганини билиб олишга интилади. Уларнинг фазилатлари, қадриятга айланиб кетган моддий ва маън-й мерослари б-н фахрланиб яшайди. Ўз наслу насабини билиш, келиб чиқишини ўрганиш ҳар бир кишининг бу ҳаётда омонат ёки тасодифий эмаслигини англашга

имкон беради. Инсон тарихни қанчалик кенг ва чуқур англаса, инсоният оламига шунчалик кўпроқ қизиқади, уни тушуниш ва мазмун-моҳиятини англашга, инсон ва ҳаёт, инсоният ва мавжудот ўртасидаги мун-тларни ўрганишга, хуллас, инсоният тарихи б-н қизиқишга ҳаракат қилади. Аксинча, у ўз тарихини қанчалик унутса, ўзлигини шунчалик унутади. Бундай ҳодиса башарият тарихида — турли макон ва замонда, турли ҳолатларда юз берган. У одамзодни ҳаётни тушуниш, қонуниятларини билиб олиш, оламни англаш ва ўзини олий мавжудот сифатидаги қадриятини идрок этиш орқали бутун инсоният тарихини англашга даъват этади. Бундай ноёб маън-й-руҳий эҳтиёж комиллик ва етукликка интилиш туйғусини уйғотади. Ана шу ички туйғу инсоннинг ўз ўтмиши, ажодлари, улардан қадрият сифатида қолган моддий ва маън-й меросга қизиқиш б-н қарашни тақозо этади. Бундай маън-й-руҳий эҳтиёж унинг тарихий хотираси теранлашишига, тарихий фалсининг шаклланишига, шу фал. ва тафаккур орқали ўзининг ҳаётдаги ўрнини аниқ белгилаб олишига имконият яратади, истиқболини кўра олишга рағбатлантиради. Тарихни билмаган, англамаган, уни қадрламаган, тарихдан сабоқ олмаган одам нафақат олис ва яқин ажодлари қандай яшагани, ўзи мансуб бўлган миллат қандай шаклланигани, балки ўз келажагини ҳам тасаввур қила олмайди. Биз ўз тарихимизда ҳеч қачон ҳеч кимга ҳасад, ёвуз ният б-н қарамаганмиз ва б.дан ҳам шуни талаб қилишга ҳақлимиз. Лекин, бу борада ҳам бизга қарши қаратилган маън-й таҳдидлар давом этмоқда. Мафкура соҳасида юрт раънақиға салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган маън-й тажовуз — бу ўзб. миллати тарихини сохталаштириш, турли хил ғайриилмий талқинлар, сиёсий

шиорлар б-н бизни тарихимиздан, шарафли ўтмишимиздан жудо қилишга уриниш тарзида намоён бўлмоқда. Бундай шароитда барчамиз халқимиз ва юртимизни, мустақилликни асрамоғимиз лозим, бунинг учун эса унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, авайлаб ҳимоялаш лозим. Қадрлаш дегани — бу а.лар давомида она юртимизни, халқимиз озодлиги ва истиқлолини, эркин ва фаровон ҳаётини мардлик ва шижоат б-н ҳимоя қилган фидойи ватандошларни ёдга олмақ, уларга муносиб ҳурмат ва эҳтиром кўрсатмоқдир. Ш.саб. ҳам маъятнинг ажралмас таркибий қисми бўлган тарих фани истиқлол йилларида ўзининг ҳақиқий вазифасини адо этишга — халқнинг ўзлигини англантишга хизмат қилишга киришди. Тарихий хотирасиз келажак йўқлиги, тарих миллат учун руҳий озиқ эканлиги, ҳаққоний тарихни тиклаш, унинг ривожини учун барча зарурий шарт-шароит, имкониятлар яратилди. Кун тартибига ҳаққоний тарихни бирламчи манбалар асосида яратиш, уни ҳолисона талқин этиш, баҳс-мунозаралар асосида тарихий ҳақиқатни тиклаш вазифаси қўйилди. Тарих ва ҳоз. замон воқеликлариға мурожаат қилиш бизнинг ижт-й тафаккуримиздан ҳаётни идрок этишнинг мавҳум ва ақидапарастлик қолипларини енгиб ўтишни, мустақил фикр юритиш ва содир бўлаётган жараёнларни ҳолисона баҳолай олиш қобилиятини талаб этади. Қотиб қолган эски ақидалардан воз кечиш — тарих ва ўтмишдан воз кечиш дегани эмас. Кечаги ҳаётдан, тарихдан ҳеч қачон воз кечиш бўлмайди. Тарих қандай бўлмасин, биз учун ҳаётдан сабоқ ва хулосалар чиқариш учун хизмат қилади. Эл-юрт тақдириға дахлдор тарихий адолатни тиклаш, халқ ва миллат ўтмишидаги ёпиқ саҳифаларни тўла очиб бериш,

шу тарихдан сабоқ чиқариб, бугун ва келажакка онгли қарашни шакллантириш эл-юрт учун ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланади. Юртнинг, тарихнинг муқаддаслиги нима б-н белгиланади? Бутун умрини имон ва эътиқод, адолат ва диёнат йўлида фидо этган зотларнинг мўътабар хоклари макон топган замингина муқаддасдир. Агар шундай ажодлар бўлмаса, улар даҳосининг нафаси сезилиб турмаса, ҳар қандай замин оддий тупроқ бўлиб қолаверади. Ш.саб. ҳам тарихий ёдгорликларни тиклаш — бу фақат тегишли маблағ ва куч-имконият топишдангина иборат эмас, балки, биринчи галда, илмий ёндашувни, нозик дид ва маҳоратни, чуқур билим, тажриба ва юксак салоҳиятни, маън-й покликни талаб қиладиган мураккаб соҳадир. Дунё ўткинчи. Дўппини бир бор айлантиргунча орадан шитоб билан йиллар ўтиб кетади. Тарихини, ўзлигини англаб етган, қалбига қулоқ солган ҳар бир инсон ўзига, мен бу фоний дунёда нима иш қилдим, яна қандай ишлар қилишга вақтим ва қурбим етади, деган саволни бериши керак. Ана шу савол инсон қалбини тозалайди, уни савобли, эзгу ишларга чорлайди. Хуллас, маънавиятда инсоннинг имон-эътиқоди, ахлоқи, тарих, ҳаёт маъносини қандай тушуниши, ички дунёси намоён бўлади. Ватан, тарих, халқ олдидаги бурчни англаш ҳам юксак маънавият белгисидир. Маънавий баркамол инсон — ўзининг савобли ишлари билан кечирган ҳаётидан рози кетади. Тарихий қадриятларга, уларни элга қайтариш, танитишга ҳаракатлардан кўзда тутилган мақсад шуки, ҳар бир инсон ўз умрини табаррук зотлар кечирган ҳаёт билан таққослар экан, кўнглидан мен ана шу салафларимизга муносиб ворисманми, деган савол ўтсин. Улар шу қадар буюк мерос қолдирибди, мендан нима қолади,

деган туйғу билан ўз фаолиятини баҳоласин. Айнан юқоридаги сабабларга кўра, тарихни билиш ва қадрлаш миллий ўзликни англаш ҳамда маъ-ят юксалиши б-н узвий боғлиқ масала ҳисобланади.

ТАРҒИБОТ (араб. қизиқтириш, тарқатиш) — 1) кенг маънода, ижт-й фаолиятнинг алоҳида тури бўлиб, аҳолининг ижт-й-сиёсий фаоллигини ошириш мақсадида илмий, бадиий, ижт-й-сиёсий, миллий гоё ва қадриятларни тарғиб этишдир. Т. жараёнида фан, санъат, сиёсий ва мафкура ютуқлари кенг оммалаштирилади, бойитилади ва янада ривожлантирилади; 2) тор маънода, мафкура ва сиёсатни тарғиб этишга қаратилган фаолият. Т. илмийлик, конкретлик, объективлик, ижт-й ҳаёт б-н чамбарчас боғлиқлик тамойилларига асосланиши, ташкилий жиҳатдан уюшган бўлиши лозим. Т. давлат ва жам-т манфаатларини ифода этиб, адолатли жам-т қуриш ҳақидаги гоёлар ва мафкураларни омма орасида ёйиш, кишиларга гоёвий-сиёсий таъсир кўрсатиш воситасидир. Т.нинг энг муҳим вазифаси халқаро ва мам-т ичида юз бераётган ҳаётнинг барча соҳаларидаги илғор тенденция ва воқеаларни мунтазам равишда таҳлил этиш, жам-т тар-ётидаги долзарб муаммолар ечимини топиш, тар-ёт кафолатларини белгиловчи тамойилларни аҳоли қалби ва онгига сингдиришдан иборат. Т. маълумотларнинг серқирралиги, янгилиги б-н аҳолини ислохотларни амалга оширишга чорлайди. Ҳоз. даврда мафкуравий курашнинг авж олиши Т.ни гоёвий-сиёсий таъсир қуролига айлантирмоқда. Т. жам-т ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олса-да, аслида аҳолининг айрим табақалари учунгина мўлжалланган бўлиши ҳам мумкин. Мам-т миқёсида инсонпарварлик, ватанпарварлик, ахлоқий поклик, илмий дунёқараш, диний бағ-

рикенглик каби фазилатларни шакллантиришда Т. муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тажрибаси Т. фақат ижобий (позитив) т. экан деган хулосага келиш тўғри эмаслигидан далолат беради. Чунки Т. жараёнида аҳолини чалғитувчи маълумотлар берилиши, далиллар келтирилиши, ахборотлар тарқатилиши ҳам мумкин. Бу кенг жамоатчиликни саросимага солиб қўяди. Ш.у. ҳам Т.ни позитив (конструктив) ва негатив жиҳатлари алоҳида қайд этилади. Позитив Т. шахс дунёқараши, жам-т барқарорлиги, давлат тинчлиги ва охир-оқибат ҳар бир мам-тнинг маън-й, сиёсий, иқт-й, мад-й юксалишига ижобий таъсир кўрсатади. Т. жараёнида турли ғояларни фарқлаш, яхшиларини ўзлаштириш ва зарарлисини рад этиш учун инсон онги, тафаккури ва маъ-яти ривожланган, унинг ўзи эса мустаҳкам иродали бўлиши зарур. Негатив Т. эса инсонларни чалғитувчи турли маълумот, далилларни тарқатишга қаратилган фаолият ҳисобланади. Негатив Т.да абстракт, тушунарсиз фикрлаш; бирон-бир маълумот, ахборот, далилни фақат ўз фойдасига бўлган қисмини етказиш; реал фактларни хомаки, воқеликка зид хулосалар б-н яқунлаш; ўз вақтида жавоб бермасдан долзарб муаммони «совутиш» ва ҳ.к. акс этади. Ҳоз. замонда бутун дунёда Т.нинг қуйидаги турлари қайд этилади: аҳоли орасида эзгу ғояларни ёйишга хизмат қиладиган Т., ижт-й онгни турли зарарли фикрлардан тозаловчи Т., жамоатчилик фикрини чалғитувчи Т., турли бузғунчи ғояларни тарғиб қилувчи Т. ва ҳ.к. Одатда, Тчилар бир воқеани, битта далилни шундай талқин қила оладики, ундан кенг омма ижобий ёки салбий хулоса чиқариши мумкин. Шундай экан, Тчиларнинг холислик, ҳақиқат тамойиллари асосида иш олиб боришлари жам-т барқарорлигини

таъминлаш ва маън-й юксалишда ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Бугун мам-тимизда эзгу ғояларга хизмат қилувчи Т.нинг ана шу жиҳатига алоҳида эътибор қаратилаётгани бежиз эмас.

ТАСАВВУР – оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг сезги аъзоларига таъсир қилиб, мияда сақланган ҳосилалари асосида қайта тикланган образи, ш-дек, излаш, изланиш, тадқиқот, хаёл суриш кабилар натижасида пайдо бўладиган ҳис-туйғулар мажмуини ифодаловчи т. Бир нарса ёки ҳодисани ўйлаб, уни зеҳнда гавдалантириш, хаёлга келтириш ҳам Т. бўлади. Т. ҳиссий билишнинг олий босқичи бўлиб, ундаги образлар умумлашган тарзда намоён бўлади. Т. сезги ва идрок б-н узвий боғлиқ, лекин улардан фарқ қилади. Сезги ва идрок айнан ҳоз. ҳолатга тегишли бўлса, Т. айна вақтда ҳозирга ҳолатга ҳам, ўтмишга ҳам тааллуқлидир. Бу, айниқса, бадиий ижод табиати ва ижодкорлар фаолиятига хосдир. Зеро, олис-олис замонларни Т. қилмай туриб, ўтмиш ҳақида асар ёзиб бўлмас эди. Т.нинг ўзига хос хус-ятларидан яна бири шуки, у барқарор эмас, онгда узоқ вақт сақланмай, бошқа янги Т.лар б-н алмашилиб, ўзгариб туради. Унинг шу хус-ятини фахмлаган одамзод уни сақлаб қолиш мақсадида ёзувни ва қоғозни ихтиро этган. Ёзилган, қоғозга туширилган Т.нинг излари сақланиб қолади ва маън-й мулкка айланади.

ТАСАВВУФ (араб. сувф – сўфийлик) – исломда инсоннинг руҳий дунёси тўғрисидаги, уни руҳий-ахлоқий жиҳатдан комиллик сари етакловчи таълимот; диний эътиқод, сўфийлик оқими. «Мистицизм», «мистика» сўзлари қад. юнон тилидаги *mystikos* – «яширин», «сирли» сўзидан олинган бўлиб, илоҳият б-н бевосита мулоқот қилиш мумкинлиги ҳақидаги

таълимот. Бу таълимот инсоннинг Худо б-н ақл ва ҳиссиётдан юқори бўлган сирли алоқаси бўлиб, унинг натижасида инсон онгида Худони билиш ҳосил бўлади. Қад. Шарқ ва юнон динларида ҳам инсонни ғайритабиий кучлар б-н боғлайдиган урф-о-лар (*мистериялар*) – мистицизм элементлари бор эди. Яккахудолик динларининг барчасида мистицизмга хос унсурлар мавжуд. Ҳаётнинг барча соҳалари диний эътиқод б-н боғлиқ бўлган ўрта а.ларда Т.нинг роли катта бўлди. Т., «суфий» ёки «мутасаввуф» сўзларининг келиб чиқиши ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Сўфийлик муаллифлари кўпинча унинг келиб чиқишини «сувф» («соф бўлмоқ») ўзагидан ёки «аҳл асуфффа» (Пайғамбарнинг Мадинадаги уйи яқинидаги суффага йиғилувчи зоҳид кишилар) га тегишли деб таъкидлайдилар. Фарбий Европа тадқиқотчилари то XX а.га қадар унинг келиб чиқишини юн. «*sophia*» (*ҳикмат*) сўзидан келиб чиққан деган фикрга мойил бўлишган. Ўрта а. мусулмон олимлари бу сўзнинг «суф» (жун чопон) сўзидан келиб чиққанини таъкидлаганлар. Сўфийларнинг ўша даврдаги асосий белгилари уларнинг дағал жундан кийим кийишлари эди. Бу борада Ибн Халдуннинг фикри ҳақиқатга яқин деб эътироф этилади. Қадимдан таркидунё қилган зоҳидлар жундан тўқилган кийим ёки пўстин кийиб юришни одат қилганлар. Бу б-н улар башанг кийиниб юрувчи аҳли дунёлардан фарқли ҳаёт тарзини ўзларида намоён этганлар. Т. ва сўфий сўзлари IX а.нинг бошларида яшаган Абу Ҳошим Сўфийдан бошлаб жорий этилган. Ундан олдинги даврларда бу атама ўрнида «зуҳд» (зоҳидлик, таркидунёчилик), «тақводорлик», «пархезкорлик» каби иборалар ишлатилган. Мисрлик олим Иброҳим Басюний «Ислонда Т.нинг пайдо бўлиши» номли китобида хиж. III–IV а.ларда яшаб

ўтган олимларнинг Т. ҳақидаги 40 та таърифни келтиради. Шу тариқа, Т. ислом шариати талабларини ихлос б-н бажарган ҳолда зуҳд, тақво, камтарлик каби олижаноб фазилатларни ўзида мужассам этиб, нафсни поклаш йўли б-н комил инсон даражасига эришишга ҳаракат қилишдан иборат. Ислон ҳуқуқшунослигида, шаръий кўрсатмаларни амалга татбиқ этишда 4 та йўналиш бўлганидек, Т.да ҳам бир неча тариқатлар шаклланган. Машхурлари – тайфурия, жунайдия, ҳакимия, қодирия, яссавийя, маломатийя, кубровийя, мавлавия, нақшбандия тариқатларидир. Истиқлол йилларида мам-тимизда ўтмиш меросимизни ўрганиш, унга доир асарларни таржима қилиш, атоқли машойхларнинг мақбараларини қайта қуриш ва таъмирлашга катта аҳамият берилмоқда. Жумладан, Ҳаким Термизий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Шайх Зайниддин, Занги ота, Шайх Хованди Тоҳурларнинг ҳаёти ва ижодларини чуқур ўрганиш, уларнинг бебаҳо меросидан халқимизни баҳраманд этиш борасида кўплаб бунёдкорлик ишлари амалга оширилди.

ТАФАККУР (араб. фикрлаш, ақлий билиш) – инсон маъ-ятининг таркибий қисми, билишнинг оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хус-ятларини аниқлайдиган, улар ўртасидаги ички, зарурий алоқалар, яъни қонуний боғланишларни акс эттирадиган ақлий босқичи. Т. ибораси араб. «фикр» сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўйлаш, муҳокама, мушоҳада ва фикр юришиш маъноларини билдиради. Т. қуйидаги асосий хус-ятларга эга: 1) унда воқелик умумлашган ҳолда акс этади. Ҳиссий билишдан фарқли ўлароқ, Т. бизга нарса

ва ҳодисанинг номуҳим, иккинчи даражали (бу, одатда, билиш олдида турган вазифа б-н белгиланади) белгиларидан фикран четлашган, мавҳумлашган ҳолда, эътиборимизни унинг умумий, муҳим, такрорланиб турувчи хус-ят ва мунтларига қаратишимизга имкон беради; 2) Т. борлиқни билвосита акс эттиради. Унда янги билимлар тажрибага ҳар сафар бевосита мурожаат этмасдан, мавжуд билимларга таянган ҳолда ҳосил қилинади. Фикрлаш бунда нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликка асосланади; 3) Т. инсоннинг ижодий фаолиятдан иборат, бунда нарса ва ҳодисаларнинг энг мураккаб хус-ятларини ўрганиш, ҳодисаларни олдиндан кўриш, башоратлар қилиш имконияти вужудга келади; 4) Т. тил б-н узвий алоқада мавжуд бўлади, яъни фикр маън-й ҳодисадир. У фақат тил орқали, моддий ҳодиса (товуш тўлқинларида, график чизиқлар) тарзида реаллашади, бошқа кишилар бевосита қабул қила оладиган, ҳис этадиган шаклга киради ва одамларнинг ўзаро фикр алмашиш воситасига айланади. Бошқача айтганда, тил фикрнинг бевосита воқе бўлиш шаклидир. Психологларнинг таъбирича, фикрлаш, яъни Т. мияда содир бўладиган жараён бўлиб, сезги органлари ожизлик қилган ўринларда одам ва оламнинг хус-яти Т. орқали ўрганилади. Т. ақлий фаолият, онгли хатти-ҳаракатлар мажмуи бўлиб, теварак атроф, ижт-й муҳит ҳамда борлиқни билиш асоси, инсон фаолиятини оқилона, самарали ташкил қилишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Киши фикрлаш жараёнида ўзи кўрган, идрок қилган, сезган, тасаввур этган нарса ва ҳодисаларнинг тўғрилиги, аниқлиги ҳамда борлиққа мунтини англайди. Т. одам ва олам сирларини ўрганишда ҳосил бўлган қараш, т. ва фаразлар мажмуи, у орқали инсон хулоса ҳамда мулоҳазаларнинг қанчалик тўғри

ёки нотўғрилигини билиб олади. Бу жараёнда у мулоҳаза юритиб, мазкур жараён ва ҳодисалар ўртасидаги мун-тларни, ўзига хос хус-ятларни, уларни бир-бири б-н боғлаб ёки ажратиб турган жиҳатлари ҳамда фаолиятини ўрганади. Т. жараёни фақат инсоннинг мияси б-н эмас, балки қалби ва руҳияти б-н ҳам узвий боғлиқликда кечади. Фикрловчининг ички дунёси қанчалик бой бўлса, унинг фикрлаш савияси ҳам, хатти-ҳаракати ҳам шунга яраша бўлади. Инсон фикрининг теранлиги, тиниқлиги, мантиқийлиги, эркинлиги, мустақиллиги, бадийлиги, ижодийлиги Т.нинг сифатлари ҳисобланади. Инсон дунёни Т.нинг айнан шу шакллари орқали англайди, уни ўзига хос тарзда тасвирлайди, хулосалар чиқаради. Руҳияти уйғоқ, қалби беҳаловат одам бирор нарсага меҳр қўяди, ўзида яратиш, ижод қилиш, кашфиёт очишга эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж эса уни ҳаракатга ундайди, маън-й камолот сари етаклайди. Инсон борки, у фикр юритиш қобилиятига эга. Мутафаккир иборасининг ўзаги ҳам фикрдир. Лекин ҳар бир фикр юрита оладиган кишига нисбатан мутафаккир иборасини қўллаб бўлмайди. Юксак, теран ва атрофлича фикр юрита оладиган, ижт-й фаолиятдан эл-юртига катта наф тегадиган тарихий шахслар, атоқли сиймоларнигина мутафаккир дейиш мумкин. Ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби буюк олимлар, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий сингари улуғ адиб ва шоирлар, имом Бухорий, имом Термизий, Фирғониддин Кубро, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд каби уламолар айни пайтда мутафаккирлар ҳисобланади. Соҳибқирон Амир Темур, Мирзо

Улуғбек, Хусайн Бойқаро ва Захириддин Муҳаммад Бобур каби теурийлар мутафаккир зотлар эди. Амир Темур, Хусайн Бойқаро ва Бобур фаолиятида давлат Т.и устунлик қилган бўлса, Улуғбек фаолиятида илмий Т. етакчи эди. XX а.нинг биринчи чорагида ўзб. жам-тида етакчи ғоя жадиличлик эди. Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирийлар ҳам халқимизнинг мутафаккир фарзандлари эдилар. Инсон Т.и турларига хос хус-ятларни текшириш ва таҳлил қилиш натижасида мустақил фикрлаш инсон олдида турган муаммолари, мақсад ва вазифалари белгиланган ҳолда ўз билими, дунёқараш ва ҳаётий тажрибаларига таяниб, турли йўл ва усул, воситалари ёрдамида ўзининг интеллектуал имкониятлари даражасида мустақил равишда ҳал қилишдан иборат бўлган ақлий фаолиятдир. Киши Т.и мустақиллиги белгиларидан бири — ташаббускорлик бўлиб, у инсоннинг ўз олдига аниқ мақсад, яққол вазифалар қўйиш, уларни амалга ошириш йўлидаги муаммолар ечимини топиш, ниҳоясига етказиш учун зарур бўлган усул ва воситаларни ўзи белгилашида намоён бўлади. Бу фаолиятнинг аниқлиги, вазифаларни бажариш жараёнида янги усул ва воситаларни тез топиш, саралаш ҳамда қўллаш натижанинг салмоғида кўринади. Т. мустақиллигининг танқидийлиги эса мустақил фикрловчини воқеа-ҳодисаларга мун-ти, унинг хус-ятлари, муҳим-номуҳим жиҳатларини ажрата билишида сезилади. Мустақил Т.га эга бўлмаган кишилар тайёр қарашлар асирига айланади ва уларда Т.нинг ўсиши ўзининг табиий даражасидан орқада қолади. Т. қарамлиги, куллиги жам-т ривожига, миллат тар-ётига тўсиқ бўлади. Тафаккур ўзгармаса турмуш ҳам ўзгармайди.

Ш.у. ҳам фикрнинг мустақиллиги унинг сермахсуллиги, самарадорлигини таъминлайди. Қай бир инсон томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, ғоялар, тавсиялар яратилган, наз-й ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай кишининг Т.и сермахсул, самарали саналади. Демак, муайян вақт оралиғида мустақил равишда бажарилган иш кўлами ва сифати (Т.ининг кенглиги, чуқурлиги, танқидийлиги асосида) Т. мустақиллигининг ўлчови бўлиб хизмат қилади. Зеро, Т. мустақиллигига эришиш, яъни мустақил фикр соҳибларини тарбиялаш ва шакллантириш бугунги ўзб. тар-ётининг муҳим маън-й омилларидан бири ҳисобланади.

ТАФАККУР ТАРЗИ — маън-й ҳаёт ҳодисаси, нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хус-ятлари, улар ўртасидаги ички, зарурий алоқалар, қонуний боғланишларни акс эттирадиган билиш шаклини англатувчи атама. Инсон нимани амалга оширмасин, қандай мақсадни илгари сурмасин, албатта уни тафаккур чиғириғидан ўтказади. Зеро, А.Навоий айтганидек: «Ҳар не ишни қилмиш одамзод тафаккур бирла қилмиш одамзод». Т.т.нинг ўзгариши ҳар бир жам-тнинг иқт-й, сиёсий, мад-й, маън-й ҳаётидан, ундаги ўзгаришлардан келиб чиқади. Мустабид тузум шароитида жам-т, миллат, шахснинг Т.т. ўша даврда ҳукм сурган маъмурий-буйруқбозлик, яққаҳокимлик ҳукмронлигидан келиб чиққан эди. Истиқлол туфайли демократик тар-ёт йўли ва машҳур беш тамойилнинг танлаб олиниши кишилар онги, тафаккурида ўзгаришларни амалга ошириш имкониятини берди. Плюрализм ҳар бир нарса ва ҳодиса, жараёнларга турфа қарашлар н.назаридан ёндашиш, Т.т.нинг шарқона қадриятлар

асосида ўзгаришига олиб келди. Мам-тимизда амалга оширилаётган туб ўзгаришларнинг мазмун-моҳиятига миллий ғоя ва ўзб.она қадриятлар, урф-о.ларимиз асосида ёндашилиши туфайли, инсон ўзлиги, миллий гурури, Ватанини янада чуқурроқ англай бошлади. Мустақил ва демократик Т.т. миллатни, мам-тни халққа, жаҳонга танитиб, тенглар ичра тенг бўлиши орқали миллий ўзлгимизни қайта тиклаш, шунинг баробарида уни ҳар қандай хуруж ва «оммавий мад-т» кўринишидан асраб-авайлашга хизмат қилмоқда. Эркинлик ва демократия, сўз ва иш бирлиги жаҳонда кечаётган глобаллашув ва модернизациялаш жараёни б-н уйғунликда Т.т.да ўз ифодасини топмоқда. Айниқса, давлат ва жам-т қурилишида янгича Т.т. намоён бўлмоқда. Т.т. фал., мантиқ ва психология фанларида ҳозиргача тўлиқ ўрганилмаган т.лар қаторига киради. Т.т. одатда воқеликни идрок этиш ва унга нисбатан ўз мун-тини ифода этишга тўла рационал (ақлга, мантиққа асосланган) ва иррационал (ақл ва мантиқ доирасидан чиқадиган, уларга зид ёки ботиний ишончга, ғайришуурий, мистик омилларга таянадиган) бўлади.

ТАШАББУС — бирор ишни бошлаш, даъват этиш б-н боғлиқ хатти-ҳаракат, ғайратни англатувчи т.. Инсон маълум бир мақсадларга интилиш б-н ҳаёт кечирар экан, турли шароитларда иш олиб боради. Ана шундай шароитларда кўзланган мақсадни англаб етиш ва унга эришишнинг илғор йўлларини топишга интилиш Т.ни келтириб чиқаради. Маън-й н.назардан Т. инсон дунёқарашининг тетиклиги, соғломлигини, қийинчиликларни енгиб ўтишга қодирлигини ифодалаб, ҳаётга кўтаринки рух ва ижобий кайфиятда мун-тда бўлишни англади. Т. ҳар бир инсонга, гуруҳга, миллат ва

халққа тегишли бўлиши, расмий, норасмий, объектив ва субъектив, яширин ва очиқ, функционал ва нофункционал, наз-й ва амалий, ижобий ёки салбий каби кўринишларда рўй бериши мумкин. Т.нинг инсон маъ-ятига таъсири одамларни хайрли ва эзгу ишларга сафарбар қилиш, уюштириш хус-ятида яққол кўзга ташланади.

ТАШАББУСКОРЛИК — фаолият жараёнида бирор ишни бошлаш, даъват этиш, ижодий ёндашишда намоён бўладиган шахс хус-ятини англатувчи т.. Т. белгиланган мақсад ёки иш, ҳаракатни амалга оширишда ўзига хос услубдан фойдаланиш ва уни шу мақсад ёки ишга алоқадор барча кишилар томонидан қўллаб-қувватланишига эришишни ҳам ифодалайди. Т. касбга, соҳага, индивидуал ёки ижт-й масала қабиларга қаратилган бўлиши, моддий, маън-й, ҳуқуқий, сиёсий, иқт-й, мад-й ва ҳ.к. мақсадларни ифодалаши мумкин. Ёшлар маъ-ятида Т.ни шакллантириш замон талабидир. Бу соҳадаги адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, мас., бола шахсининг Т.и, ижодий имкониятлари юқори бўлиши бир-бири б-н узвий алоқадор бўлган бир қатор омилларга боғлиқ. Бола ирсияти, асаб тизими, темпераменти ва билиш жараёнлари хус-ятлари б-н бирга, унинг шахси шаклланаётган ижт-й психологик муҳит хус-ятлари, атрофдаги кишиларнинг (оила, синфдошлар, педагоглар ва б.) интеллектуал даражаси, таълим-тарбия жараёни ижодий қобилиятларнинг рившига қай даражада мувофиқлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Мутахассислар фикрича, оилада болага меҳрли мун-т, уларда ижодий иқтидор ва тафаккурни ривожлантириш ижодий, мустақил фикрлаш қобилияти ва Т.нинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади. Таълим-тарбия жараё-

нининг ёшларда Т.ни ривожлантиришга мос бўлиши барча таълим муассасаларида (боғча, мактаб, лицей, коллеж, университет) таълим берувчи ва таълим олувчилар мун-гларини демократлаштириш, ўқитувчининг мавқеига нисбатан қарашни, таълим шакли, мазмуни ва технологияларига янгича, яъни инновацион ёндашувни жорий қилишни тақозо этади. Бундай янгича ёндашув, энг аввало, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги маън-й мун-тни тубдан ўзгартиришни талаб этади. Кўп ҳолларда, мактаблардаги жараёнларда ўқитувчи ҳукмрон бўлиб, улар ўзларини асосан билим, маълумот узатувчи ва ёшларнинг хулқ-атвори бўйича ўз фикрлари, маслаҳатлари, кўрсатмаларини билдирувчи сифатида тутадилар. Бундай ҳолат таълим олувчиларда ижодий, эркин фикрлаш қобилятини, Т.ни ривожлантиришга эмас, балки тайёр билимлар захирасини пасив ўзлаштириш, мажбурий итоаткорликни шакллантиришга мосдир. Таълим шакллари ва анъанавий таълим технологиялари асосан ўқитувчи фаоллигига таянади. Бугунги кунда жорий қилинаётган таълимга янгича ёндашув, инновацион таълим технологиялари кўпроқ таълим олувчилар фаоллигига асосланади, уларда мустақил ўрганиш эҳтиёжи ва кўникмаларини шакллантиради.

ТАШКИЛИЙ МАДАНИЯТ — муайян ташкилот, жамоа, ишчи гуруҳ орасида иш фаолиятини тўғри ва самарали ташкил этиш мад-тини ифодаловчи т.. Бу борада «ишлаб чиқариш мад-ти», «тадбиркорлик мад-ти», «ташкилотнинг ички мад-ти» сингари атамалардан фойдаланилмоқда. Т.м. т.си XX а.нинг 2-ярмидан бошлаб қўллана бошланди. Лекин бу мазкур мад-тнинг XX а. ўрталарида пайдо

бўлганини англамайди. Моддий ва маън-й ишлаб чиқариш вужудга келибдики, Т.м. элементлари мавжуд бўлган. «Т.м.» т.си жуда мураккаб ва кўп қиррали т.дир. У жуда кўп ўзаро узвий боғланган, бир-бирини тўлдирадиган ва ташкилотнинг фаолият юритиши учун асос бўладиган ҳодисаларни камраб олади. Т.м. мазкур ташкилот аъзолари томонидан эътироф этиладиган қарашлар, ғоялар ва кадриятларнинг йиғиндисидан иборат. Ҳоз. кунда Т.м. негизини кадриятлар ташкил этади, деган қараш кенг тарқалган. Кадриятлар ташкилот аъзоларининг хулқ-атвори, мотивация даражаси, фаоллигини белгилайдиган ҳодисадир. Баъзан Т.м. деганда, ташқи белгилар — махсус иш кийими, ташкилот тимсоли кабиларга эътибор қаратилади. Аслида эса бу белгилар Т.м.нинг фақатгина ташқи жиҳатларини ифодалайди, холос. Т.м. т.си дастлаб XIX а.нинг охирларидан қўлланилган. Немис генерал-фельдмаршали Хелмут фон Молтке армияни муайян тамойил асосида ташкил этиш зарурлигини асослаш учун Т.м. атамасини қўллади. Кейинчалик бу атама sanoatchilar томонидан ҳам қўллана бошланди. Турли ташкилотларнинг вакиллари ўзига хос кийимлари, белгилари, тимсолларига эга бўлган ҳоллар кўп учрайди. Мас., ҳоз. кунгача Оксфорд ва Кембриж университетларининг талабалари муайян рангдаги галстук тақишади, Тарту университетининг талабалари эса ўзига хос бош кийим кийиб юришади. Т.м. асосий белгиларига қараб турлича тасниф қилинади. Ҳоз. кунда Ф. Харрис ва Р. Моран таснифлари кўпчилик томонидан эътироф этилмоқда. Бу олимлар Т.м.ни ўнта асосий сифатига қараб таснифлашади: 1. Ташкилотдаги ўз ўрни ва ролини англаш (баъзи мад-тларда вазминлик, ўзини тута билиш, ўзининг ички кайфияти ва муаммоларини сиртга чиқармас-

лик рағбатлантирилса, б.лариди очиклик, хис-туйғуларни очик намоён қилиш сингари ҳолатлар маъқулланади). 2. Коммуникация тизими ва мулоқот тили (оғзаки, ёзма, новербал коммуникациялар, «телефон хукуқи»дан фойдаланиш турли ташкилотларда турлича намоён бўлади; турли соҳалар, турли ҳудуддаги ташкилотларнинг касбий жаргонлари, имо-ишора тили, аббревиатуралари ўзига хос кўриниш ва хус-ятларга эга бўлади). 3. Ташқи кўриниш, кийим-кечак ва ўзини ишда қандай хис қилиши (униформалар, иш услублари, косметика ва тақинчоқлардан фойдаланишнинг турли-туманлиги турлича микромад-тлар мавжудлигидан далолат беради). 4. Овқатланиш, дам олиш б-н боғлиқ бўлган расм-русум ва анъаналар (ташкилот ходимларининг овқатланиши қандай ташкил этилгани, ташкилот ходимлар овқатланишига маблағ ажратиши ёки ажратмаслиги, турли ташкилий мавқега эга бўлган ходимларнинг биргаликда ёки алоҳида овқатланиши ва х.к.). 5. Вақтга мун-т, уни англаш ва ундан фойдаланиш (вақтдан унумли фойдаланиш ёки уни бекор ўтказиш, ташкилот фаолиятидаги вақт кўрсаткичларига бўйсуниш ёки уни мунтазам равишда бузиш). 6. Ходимлар ўртасидаги ўзаро мун-тлар (шахслараро мун-тларга ёш, жинс, миллат, мавқе, маълумот даражаси, тажриба, билимлар ҳажми ва б.нинг таъсир қилиши; шахслараро мун-тларнинг расмийлашиш даражаси, низоларни ҳал қилишнинг қабул қилинган шакллари). 7. Қадриятлар ва меъёрлар (қадриятлар яхши ва ёмон нарсалар тўғрисидаги тасаввурлар йиғиндиси бўлса, меъёрлар муайян шароитда ўзини қандай тутишга доир қоидалар йиғиндиси). 8. Дунёқараш (эътиқод мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, адолат, муваффақият, ўз кучи ва

раҳбариятга ишонч, ўзаро ёрдамга мун-т, ёмонликнинг жазоланиши ва яхшиликнинг қарор топишига ишониш ва х.к.). 9. Ходимнинг рив-ши ва ўзини намоён этишига шароит яратилиши (топшириқни чуқур англамасдан бажариш ёки унга онгли мун-тда бўлиш, ақл ёки кучга таяниш, ташкилотда ахборотнинг эркин ёки чекланган ҳолда айланиб юриши, ижодий вазият ёки қатъий тартиб ўрнатилгани ва б.). 10. Меҳнат этикаси ва мотивация (ишга қадрият ёки мажбурият сифатида қараш, ўз меҳнати натижаларига бефарқлик ёки масъулиятлилик, меҳнат фаолиятининг сифат хус-ятлари, ходимнинг умумий натижадаги улушига қараб тақдирланишида адолатлилик ёки адолатсизлик; ташкилотда ходимнинг касбий ўсишини режалаштиришнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги). Т.м.нинг муҳим элементларидан бири ишга янги қабул қилинган ходимларга мун-тда намоён бўлади. Аввало, янги ходимларни Т.м. элементлари б-н таништириш, шу мад-тга мослаштириш, бошқа ходимлар б-н ўзаро мун-тда қандай қоида ва меъёрларга амал қилинишини ўргатиш лозим. Янги ходимларнинг Т.м.га мослашиш даври уларнинг шу корхонадаги фаолиятида энг мураккаб давр ҳисобланади. Шу б-н бирга, янги келган ходим ўзи б-н бирга аввал ишлаган корхоналаридаги Т.м. элементларини ҳам олиб келади. Ана шундай элементлар ва б. таъсирлар натижасида Т.м. ўзгариб, ривожланиб боради.

ТАШҚИ КЎРИНИШ – инсоннинг ким ва қандай эканлиги ҳақида дастлабки маълумот берувчи, унинг турмуш тарзи ва ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган ташқи ҳолати. Аксарият ҳолларда инсоннинг ташқи гўзаллигига нисбатан юзаки мун-т билдирилади; ташқи гўзаллик

шахсининг чинакам ўлигини намоён қилишига тўсқинлик қилувчи, ўткинчи ҳодиса сифатида қаралади. Ҳоз. давр бундай фикрларни қисман рад этади. Чунки, инсоннинг ташқи гўзаллиги нафақат ўзига, балки бошқаларнинг фаолиятига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Зеро, Т.к.: 1. Одамнинг ўтаётган кунини сермазмун ва хайрли қилади, кайфиятини кўтаради; 2. Инсоннинг ҳаётдан баҳраманд бўлиш онларини ширин қилади ва унга завқ бағишлайди; 3. Одамни очиқ кўнгилли, сертакаллуф ва олижаноб этади; 4. Инсоннинг хурматини оширади ва унинг келажагини белгилайди. Инсон ўзининг Т.к.ига кўпроқ эътибор қаратади. Бу, одатда, чиройли кийиниш, ўзига оро бериш орқали намоён бўлади. Инсоннинг бундай интилишлари унинг ўз хоҳиш-истаги ва ихтиёри б-н амалга оширилаётгани боис объектив ёки субъектив таъсирлар бу фаолиятга кескин қаршилиқ қила олмайди. Мода ҳам аслида инсоннинг ўз Т.к.ини такомиллаштириш зарурати натижасида юзага келади, дейиш мумкин. Инсоннинг муомала одоби унинг Т.к.и учун устувор бўлмаса-да, лекин уни бир қадар юксалтиришда муҳим аҳамиятга эга. Бироқ, ҳар қандай ҳолатда ҳам Т.к.да меъёр асосий ўринни эгалламоғи лозим. Ташқи гўзалликни такомиллаштириш ботиний гўзалликни поймол этиш ҳисобига амалга оширилмаслиги керак. Акс ҳолда, Т.к.ни такомиллаштиришга нисбатан бундай ёндашув инсон гўзаллигининг мукамаллашувига салбий таъсир кўрсатади. Ҳоз. пайтда Т.к.ни такомиллаштиришнинг биологик ва тиббий воситалари мавжуд. Ш-дек, дунёнинг тараққий этган мам-тларида кўплаб эстетик марказлар ташкил этилган бўлиб, бу марказлар Т.к. борасида амалий аҳамиятга доир тадбирлар ишлаб чиқиб, Т.к.нинг анъанавий

усулларини замон талаблари б-н уйғунлаштиришга ҳаракат қилмоқда.

ТАЪМАГИР(ЛИК) — манфаат-парастликнинг кўриниши бўлиб, бутун хатти-ҳаракатини шахсий манфаат олишга қаратган шахсининг хулқ-атворини таърифлайдиган салбий маън-й сифат. Ушбу тлар ҳирс, очкўзлик маъноларини ҳам билдиради. Ўзб. тилида бу сўзнинг маъноси бировдан бирор нарса ундириб қолиш, ўзиники қилиб олишни, шу мақсад илинжида амалга оширилган хатти-ҳаракатларни ифодалайди. Т. қилиш — бировдан бирор нарса ундиришга умидланиш, шунга интилиш, кўз тутишни англатса, ижт-й мун-тларда бу сўз маъноси янада кенгайиб, моддий манфаат кўриш, очкўзлик, мол-дунё орттириш йўлидаги ғаразли ниятлар б-н боғлиқ хатти-ҳаракатларни ҳам билдиради. Шу тариқа, Т. эндиликда киши хулқ-атворидаги энг жирканч ва нафратга лойиқ ҳолатларни ифода қилувчи, бировдан бирор нима ундиришга ружу қўйган, шахсий бойлик орттиришга муккасидан кетган бешафқат, золим кишиларнинг кирдикорларини англатувчи сўзга айланди. Бировнинг молидан Т. қилиш энг ёмон иллатдир. Алишер Навоий «Маҳбуб-ул-қулуб» асарида Т. ҳақида шундай ёзади: «Тамаъ мазаллатға далил ва ғаний томеъ хору залил... тамаъ аҳли лаим, Хорлиғлар боши тамаъ билгил, доимо аzza ман қанаъ билгил». Яъни, Т. тубанликка далил, бойиган Т. одам хор ва пасткаш, хасис кимса, хорликлар Т.дан бошланади, қаноат қилган азиздир. Т. замон ўзгариши, давр тараққий этиши б-н янги-янги кўринишларда ўзини намоён этиб келаётганини кўриш мумкин. Бировнинг ҳалол тер тўкиб, меҳнат б-н топган мол-давлатидан улуш олишга интилиш — одамнинг жам-тдаги

обрў-эътиборини туширадиган, худбинлигини ошкор қиладиган ҳолат ҳисобланади. Бинобарин, Т. шахсни фаровонликка тўғаноқ бўладиган пасткаш, тубан, қаноатсиз кимсалар қаторига киритиш мумкин. Ҳатто, ҳуқуқ фанида жиноят мотивларидан бири сифатида тилга олинадиган бу иллатни намоён этган шахслар ЎЗР ЖКнинг 56-моддаси «к» бандида ғаразли ва б. тубан ниятларда жиноят содир этиши, бу эса жазони аниқлаштирувчи ҳолат экани белгилаб қўйилган. Дарҳақиқат, бировнинг молидан Т. қилиш қундалик ҳаётда шахс намоён қиладиган энг ёмон иллатлардан ҳисобланади. Чунки бу хил иллатга гирифтор бўлган шахслар жам-т тар-ётига гов бўлибгина қолмай, давлат ишига, ўз лавозимига иснод келтириши шубҳасиздир.

ТАҚВО — ислом маъ-ятининг таркибий қисми, Аллоҳдан қўрқиш, ёмон нарсалардан сақланишни англатувчи т.. Шундай фазилат эгалари Т.дор ҳисобландилар. Ҳадисда айтилишича: «Аллоҳдан қўрқишлик — ҳамма ҳикматнинг боши». Аллоҳдан қўрқувчи, унга итоат этувчи банда оилада ҳам, жам-тда ҳам ҳалол яшайди, ҳаромга қул урмайди, охиратда жавоб беришини ўйлаб, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайди, деб қаралади.

ТАҚДИР, қисмат (араб. олдиндан белгиланган ҳаёт йўли) — инсон ҳаёти ва фаолиятини ҳамда оламдаги барча ҳодисаларни якка-ягона яратувчи амрига боғловчи диний тасаввур. У исломнинг суннийлик ва шиалик мазҳабларида расман эътироф этилган. Т. ислом ва христианликда яратувчи худонинг ўзига хос қудрати сифатида намоён бўлади. Исломдаги Т. («тақдири азал») каломда кенг талқин этилган. Калом таълимотининг асосчиси ал-Ашъарий «Т.и азал»ни инсон ирода эркинлиги б-н келиштиришга

ҳаракат қилган. Фал.да Т. т.си асосида фатализм оқими шаклланган.

ТАҚЛИД — б.ларнинг хулқиға эргашиш ёки уларнинг хати-ҳаракатлари, хислатлари, нутқ хус-ятларини маълум даражада ихтиёрий ёки ихтиёрсиз равишда такрорлашдан иборат хулқ шаклини англатувчи т.. Т.нинг физиологик асоси «Т. рефлекс» бўлиб, унинг ёрдамида болаликдан бошлаб мураккаб индивидуал ва ижт-й хулқ таркиб топади ҳамда ҳосил қилинади.

ТАҲДИД — инсон, жам-т ва давлат ҳаёти ҳамда фаолиятига нисбатан муайян давр мобайнида аниқ мақсадга йўналтирилган маҳаллий, худудий, минтақавий ва умумсайёравий салбий омилларнинг тажовузи туфайли аниқ макон ва замонда вужудга келадиган хавф-хатар шакли, муайян беқарор сиёсий-ижт-й ва тарихий вазиятни ифодаловчи т.. Т.лар турли-туман: ички, ташқи, макон н.назаридан эса узоқ ва яқин бўлиши мумкин. Сўнгги йиллардаги воқеалар шундан гувоҳлик берадики, уларни иқт-й, ижт-й, сиёсий, экологик, демографик, маън-й, мафкуравий, ҳарбий, табиий-иқлимий Т.ларга ажратиб, таҳлил этиш мумкин. Ер юзининг турли минтақаларида содир бўлаётган, бутун инсониятга хавф солиб турган турли нохуш ҳодисаларни таҳлил қилган сари, уларнинг барчасида инсон омили бош сабабчи экани ойдинлашади. ХХI а. бошидаги тарихий тажриба шундан далолат берадики, муайян давлат ва миллат хавфсизлиги, барқарорлиги, тар-ёти ҳамда истиқболи кўп жиҳатдан мазкур миллатга хавф солаётган хавф-хатар ва Т.ларни англаб этиш салоҳияти ва қобилияти даражасига боғлиқдир. Т.га нисбатан бефарқлик, лоқайдлик оқибатида таназзулга учраган давлатлар ҳам бўлган. Аксинча, боқийликка

дахлдор миллатлар ҳам борки, улар муваффақиятининг асосий омили бўлғуси Т.ни олдиндан сезиб, унга ўз вақтида жавоб қайтаргани б-н белгиланади. Т.ли ижт-й-сиёсий вазиятни вужудга келтирадиган турли хавф-хатарлар ҳамда уларни бартараф этиш муаммоси буюк ажодларимизнинг сиёсат илмига доир фикр ва хулосаларида ўз аксини топган. Т.ни юзага келтирадиган манбаларни илдиз отмасдан бартараф қилиш, унга нисбатан доимо огоҳ, хушёр бўлиш, гофилликка йўл қўймаслик ҳақидаги фикрлар аллома ажодларимизнинг сиёсий тафаккуридан кенг ўрин олган муҳим жиҳатлардир. Бу борада мутафаккир Абу Наср Форобийнинг «Давлатни ақл-идрок б-н бошқариш — халқ бошига тушган хавф-хатарни камайтириш ва бартараф этишдан иборатдир», деган ҳикматли фикрларини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз (Форобий А.Н. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993.). Буюк ажодларимиз наздида, юртга бўладиган ички ва ташқи хавф-хатарларга нисбатан огоҳ бўлиш муҳим тамойил даражасига кўтарилган ҳамда уларнинг олдини олишнинг асосий шартларидан бири бўлган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асарида таъкидланганидек, «Беклик муқаддаслик ва покликни талаб этади. Хушёрлик, сергаклик у қўйган талаблар қаторининг бошида туради. Бек соғ, хушёр, сергак бўлиши лозим. Улар гофил бўлса, бало ёндашади. Қайси бек хушёр бўлса, элини мустаҳкамлайди, ёв бўйнини янчиб, унинг устига балолар ёғдиради. Ёв бўйнини янчиб ташлашни истаган киши тунда ҳам, кундузи ҳам қулоғини соғ-хушёр тутиши лозим. Хушёрлик туфайлигина ёвни енгиш мумкин, гофиллик беклик боғини бузади» (Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Т., Фан, 1971.). Жалолиддин Давоний эса, юрт хавфсизлигини асрашни дав-

лат сиёсатининг бош йўналишига айлантириш ғоясини илгари суради. Улуғ ўтмишдошларимиз мам-тга бўладиган турли хавф-хатарларнинг ижт-й-ходиса эканлигидан келиб чиқиб, салтанат бошлиқларини давлатнинг хавф-хатарга доимо жавоб беришга тайёрлигини уни идора этишдаги мукамаллик белгиси деб ҳисоблаб, Т.га нисбатан, давлат бошқаруви тизимида ялпи бохабарлик ҳолатини қарор топтириш масаласига катта эътибор берган (Ў.О. мутафаккирлари, алломалари. Т., Фан, 2001.). Жумладан, Амир Темур ўз салтанатини идора этишда барча воқеа-ходисалар, ижт-й-сиёсий жараёнлардан етарли даражада бохабар бўлиб туриш масаласига алоҳида эътибор қаратган. Реал хавф-хатарларни олдиндан кўра билиш, унинг хавфлилик даражасини аниқлаш мақсадида Соҳибқирон мунтазам, узлуксиз ишлайдиган, ўз даври даражасидаги ахборот тизимини шакллантиришни бош вазифа қилиб қўйган. «Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволдан огоҳ бўлиб турдим. Ҳар бир мам-т аҳволи, сипоҳу раиятининг кайфиятини, туриш-турмушини, қилмиш-қидирмишларини, булар ўрталаридаги алоқаларини ёзиб менга билдириб туриш учун диёнатли, тўғри қадамли кишилардан воқеанавислар белгиладим», дейилади «Темур тузуклари»да (Темур тузуклари. Т., 1996.). Амир Темур мам-т ичкарисида ҳам, ташқарисида ҳам юз бераётган каттаю кичик воқеа-ходисалар ҳақида хабар беришларини талаб қилган ва буни давлат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим чораси деб ҳисоблаган ҳамда салтанат барқарорлигига қаратилган чоратадбирларни кўришда маблагни аямасликка даъват қилган. Буюк ажодларимиз жам-тга нисбатан давр ўртага қўйган талаблар моҳиятини англаб етишга интилиб келган. Бунда Т.ли вазиятнинг

келиб чиқишига сабаб бўладиган ички омиллар таҳлили, чиқарилган хулосалар уларнинг фаолиятида алоҳида ўрин эгаллайди. Жумладан, давлат сиёсатидаги соғлом фикр-лилик, унинг давр муддаоси б-н ҳамнафас бўлишига доир масалага ҳам эътибор берилган. Бунда салтанат раҳбари томонидан ўз зиммасига юкланган бурч ва масъулиятни чуқур англаш, раият тинчлиги, омонлигини сақлаш учун мураккаб жараёнлар тизгинини қўлдан бермасликка интилиш, давлат раҳбарининг бутун фикру зикри жам-тда тинчлик ва осойишталикни сақлашга хизмат қиладиган воситаларни излаб топишга қаратилмоғи керак, деган хулосага келинган. Маълумки, жаҳонда вужудга келган мураккаб вазият туфайли ҳоз. даврнинг маън-й-мафкуравий Т.лари тузилиши янада кенгайиб кетди. Замоनावий мафкуравий Т. омили сиёсий, иқт-й, ижт-й, мад-й ва маън-й соҳаларни, яъни кишилик жам-ти ҳамда ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олган. Айни пайтда маън-й-мафкуравий Т. орқали қўзланган мақсадларга эришишда маъ-ят омилидан асосий механизм сифатида фойдаланилмоқда. Мазкур ҳолат маън-й таҳдидларга қарши кураш самарадорлигини ошириш учун кўплаб наз-й муаммоларни ҳал қилишни ҳам ниҳоятда долзарб вазифа қилиб қўймоқда. Маън-й Т. ўз моҳиятидан келиб чиқиб, энг аввало, инсон онги, тафаккури ва хулқ-атворида хавф-хатар солмоқда. Инсон онги ва қалбини вайронкор ва бузғунчи ғоялар б-н издан чиқаришга ҳаракат қилиш унинг энг асосий мазмун-моҳиятини белгилайди. Мафкуравий Т. эса муайян жам-т аъзоларини ягона мақсад ва муддаолардан чалғитиб, миллий менталитетга мос келмайдиган бегона ғоя, фикр, мақсад ва қарашларни четдан туриб экспорт қилиш жараёнида ўзини янада аниқроқ намоён қилади.

Мафкуравий Т.нинг ўта хавфли жиҳати шундан иборатки, у биринчи навбатда, жам-тнинг маън-й соҳасини барбод қилишга йўналтирилган. Чунки айнан маън-й соҳа ҳар қандай жам-тнинг мавжудлиги, яшовчанлигини таъминлайдиган асосий ўзак ҳисобланади. Бугун маън-й-мафкуравий Т. ларнинг турли хил усул ва воситалари ишлаб чиқилмоқда. Киши ҳаёлига келмайдиган оддий гугурт қутисидан тортиб, устимиздаги кийимлар, озиқ-овқат маҳсулотлари, кинофильмларнинг ҳар бирида муайян тарзда катта ёки кичик бўлса-да, маън-й-мафкуравий Т. мавжуд. Бунинг хатарли томони шундаки, маън-й-мафкуравий Т. тарғиботчилари ўз мақсадлари йўлида жуда катта миқдорда маблағ сарфлашмоқда. Мас., бугун АКШда таълим соҳасига нисбатан рекламага 1,5 марта кўп маблағ сарфланмоқда. Маълумки, ҳар қандай миллатнинг, жам-тнинг инқирозга юз тутишига, биринчи навбатда, маъ-ят омилининг сусайиши сабаб бўлади. Ҳоз. вақтда турли тоифадаги душманларимизнинг маъ-ятимизга нисбатан хуружи қуйидаги кўри-нишларда юз бермоқда: экстремистик руҳдаги диний ғояларни тиқиштиришга интилиш; миллий тар-ёт моделига аҳоли ўртасида ишончсизлик уйғотиш; демократия кадриятлари ва демократик тар-ёт имкониятларига нисбатан шубҳа б-н қараш ҳолатини вужудга келтириш; одамлар онгини эзгу ғоялардан чалғитиш; Ғарбга хос бўлган дунёқараш ва хулқ-атвор нормаларини тиқиштиришга ҳаракат қилиш; жамоапарварлик, ижт-й ҳамкорлик руҳини инкор этиб, индивидуализм ғояларини сунъий равишда тиқиштириш; ҳаёлий фаровон турмуш тарзини ваъда қилиш; жам-тни фикр-сизликка ундаш; жам-т аъзолари, айниқса, ёшлар тафаккурида миллий кадриятларга содиқлик

туйғуларини заифлаштириш, халқимиз урф-о.лари, миллий менталитетига бегона одатларни кiritишга интилиш. Ғаразли мақсадларни кўзловчи сиёсий кучлар мафкуравий хуружларни амалга оширишда энг замонавий ахборот тармоқлари, санъат, адабиёт, реклама, ОАВдан иборат яхлит бир тизимдан фойдаланмоқда. Шу боис жам-тимизда маън-й хавфсизликни таъминлаш масаласига кенг қамровли, сифат жиҳатидан бутунлай янги асосларда ёндашиш давримизнинг энг асосий муддаосини ташкил этади. Чунки ўз маън-й хавфсизлигини таъминлай олган жам-тнинггина умри боқий бўлади. Хавфсизликни таъминлаш ҳар биримизнинг бурчимиздир. Маън-й хавфсизликни таъминлашда куйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ: миллий маън-й қадриятларни асраб-авайлаш; ёшларни миллий руҳда тарбиялаш; хорижий санъат намуналарини мунтазам эксперт қилиб бориш; маън-й дахлсизлик масаласини қонунлаштириб қўйиш; инсон иродасини чиниктириб бориш; тарғибот ишларини замонавийлаштириб бориш. Зеро, «маън-й хавфсизлик» т.си жам-т аъзоларининг миллий, инсоний ва шахсий туйғулари, қарашлари, турмуш-тарзи, қадриятлари ҳамда урф-о.ларини дахлсиз сақлашни англатади. Бугунги давр воқелиги ҳар бир масалада янгича тамойиллар асосида ҳам ёндашишни тақозо этмоқда. Муайян т., ғоя ёки тамойилларни англаб олиш ишнинг бир қисми, холос. Шу маънода, маън-й Т.ларга қарши курашда амалий ишларга эътибор бериш асосий масаладир. Бунинг учун жам-т аъзоларида маън-й иммунитетни ҳосил қилиш керак. Ўз тақдиримизни ўзимиз белгилашимиз, истиқлол берган эрк ва озодликни бугунги мураккаб ва баъзан шафқатсиз дунёда бўлаётган турли хавф-хатарлардан сақлаш ҳар

биримизга бевосита боғлиқ. Агар бу фикрни таҳлил қиладиган бўлсак, биринчидан, биз яшаб турган дунё мустақиллигимиз ва тар-ётимиз учун турли хил таҳликаларга тўлиб-тошганлигини англаб етиш қийин эмас. Иккинчидан, кўп жиҳатдан бизнинг хоҳиш-иродамизга бўйсунмайдиган ижт-й, умумжаҳон рив-ш жараёнлари мам-тимиз фуқаролари олдига ғоят масъулиятли талаблар қўяётгани боис, турли Т.ларнинг олдини олиш ва барқарорликка эришиш йўлидаги чора-тадбирларни амалга ошириш ҳар биримизнинг маън-й оламимизга боғлиқ экани тўғрисида аниқроқ тасаввурга эга бўламиз. Демак, халқаро ахборотлашув мам-тлар ўртасидаги алоқаларни тезлаштириш б-н бир қаторда, афсуски, миллий, минтақавий ва глобал хавфсизликка нисбатан янги Т.ларни вужудга келтирмоқда. Мазкур Т.лар олимларнинг Халқаро Федерацияси томонидан ХХI а.даги инсониятга нисбатан бўлган энг етакчи хавф-хатар омили деб эътироф қилиниши ҳам бежиз эмас. Хулоса шундан иборатки, халқаро хавфсизлик ҳам, алоҳида олинган мам-тларнинг тинчлиги ҳам Т.бардош жам-т яратишга кўп жиҳатдан боғлиқ. Жам-тнинг ахборот хавфсизлиги, ўз навбатида, тўғридан-тўғри турли Т.ларнинг олдини олиш, уларга қарши иммунитет ҳосил қилишни англатади. Мустақилликни мустаҳкамлаш, тинчлик ва барқарорликни асрашга алоҳида эътибор бериш ҳар биримиз учун долзарб масала эканини англаб олиш лозим.

ТЕКИНХЎРЛИК – меҳнат қилмай еб-ичиш, кун кўриш, танбаллик, бировларнинг ҳисобига ҳаёт кечиришни англатувчи маън-й иллат. Т. «ишёқмаслик», «дангасалик» сўзларига маънодош, салбий маънога эга бўлган т. ҳисобланади. Инсон ҳеч қандай меҳнат қилмасдан,

бировазларнинг ҳисобига яшаб, кун кўрса, бу унинг худбинлиги аломатидир. Халқимизда тўрт мучаси соғ одам кимнингдир ёрдамига муҳтож бўлса, кимнингдир сояси остида ундан умидвор бўлиб яшаса, «уят» иш, яъни Т. деб ҳисобланади. Чунки соғлом инсон ўзи меҳнат қилиши ва ўз ризқини ўзи териб ейиши зарур. Т. ва қорин ғамида тобе ҳамда муте бўлиб яшаш хору зорликка олиб келади.

ТЕНГЛИК — кишиларнинг жам-тда тутган ўрни ва ҳаёт шароитларидан қатъи назар, маън-й-ахлоқий талаблар ҳаммага бир хил бўлишига асосланадиган маън-й-ахлоқий тамойилни ифодаловчи т., маъ-ятнинг ижт-й-ҳуқуқий соҳадаги асосий тамойилларидан бири, жам-тдаги барча кишилар, қатлам, партия ва ш.к.нинг қонун олдидаги умумий масъулияти ва имкониятларининг бараварлигини англатадиган т. Т. таъминланган жам-тда унинг барча аъзолари яшаш, таълим олиш, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, мулкдор бўлиш, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш, қариганда ёки меҳнат лаёқатини йўқотганда ижт-й таъминот олиш, фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги, сайлаш ва сайланиш каби ҳуқуқларга эга бўлади. Т.нинг мантиқий маъноси айният б-н мос келади. Формал мантиқдаги айният қонунига кўра, агар фикрлар бир хил ҳажмга эга бўлса тенг фикрлардир, агар билдирилган фикрлар мазмун жиҳатидан ўзгармай қолса ҳам, тенг фикрлардир. Т. деганда, мам-тимиз халқларининг барча соҳалардаги амалий Т.и ҳам тушунилади. Т. йўқ жойда самимий дўстлик ҳам бўлмайди. Ҳаётда одамларнинг чин дўст бўлишлари учун, аввало, улар ўзларини бир-бирларига тенг ва муносиб кўришлари керак. Мустақкам дўстлик эса ҳам моддий, ҳам маън-й соҳалардаги Т. ва ўзаро мутаносиблик пойдевори

қурилади. Мустақилликни мустақкамлаш йўлида миллий мун-тлардаги амалий Т. масаласи ҳам катта аҳамиятга эга. Кичик миллатларга паст назар б-н қараш, уларга ишонмаслик ва уларни катта миллатларга муте қилиб қўйиш каби адолатсизликлар тенгсизлик кўринишларидир. Т. инсонларнинг бир жам-тда яшашлари жараёнида ўзаро бир-бирига тенг меҳр-муҳаббатли, раҳм-шафқатли, кадр-қимматини жойига қўйиш, ҳурмат-илтифот кўрсатиш, ор-номусини ҳимоя қилиш, нафсониятини поймол қилмаслик ва ш.к. барчага баравар тарзда инсоний, самимий муомала-мун-тлари б-н изоҳланади. Т.нинг тўлақонли, барқарор бўлиши инсонлар, миллатлар ўртасида тўла тенгҳуқуқлиликка эришишда ҳам ифодаланади. Т. бўлмаган жам-тда адолатсизлик ҳукм суради. Ҳар бир миллат а.лар давомида яратган миллий мад-тлари, қадриятлари орқали мам-тимизнинг маън-й бирлигини озиклантиради. Чунки, миллий илдизга эга бўлган маъ-ятгина бошқа миллатларни бойитадиган мад-й озик беради. Ҳар бир халқда ўз миллий маъ-яти ва қадриятларини яхши биладиган, уларни адабиёт, санъат, фан, матбуот воситасида бошқа халқларга етказиб бера оладиган фозил одамлар бор. Ўз халқининг ноёб қадриятлари, маън-й меросини эъзозлаб, бошқа халқларга ҳам етказиб бера оладиган бундай фозил кишилар миллатларнинг ўзаро яқинлашувига, улар ўртасидаги маън-й Т.нинг мустақкамланиши ва давомийлигини таъминлашга хизмат қилади. Миллат, элат бор экан, унинг шаъни ва шавкатини ҳимоя қилиш, шу жараёнда жаҳон ҳамжам-тида ҳар бир миллат ўз муносиб ўрнига эга бўлиши учун курашувчи фидойи инсонлар майдонга чиқади. Бундай инсонларнинг саъй-ҳаракати, жасорати туфайли миллат ўз мустақиллигига

эга бўлиб, тенглар ичида тенг яшаш имкониятини қўлга киритади. Т. бўлмаган жойда инсоннинг ноҳақ кулфат чекиши, бадном бўлиши, соғлигини йўқотиши, оила аъзоларининг беҳисоб машаққатларга дучор бўлиши, адолатга ишончининг сўниши, рухий тушкунликка, келажакдан умидсизланиш каби изтиробли ҳолатларнинг юзага келиши шубҳасиздир. Оилада ота-она фарзандларининг барчасига моддий ва маън-й жиҳатдан тенг муомала мун-тда бўлмаслиги охир-оқибат фарзандлар ўртасида аҳиллик, оилада эса тинчлик, осойишталикнинг бузилишига олиб келади. Ота-она фарзандларининг тарбияси жараёнида уларнинг ҳаммасига баравар-тенг тарзда маън-й-рухий озуқа, яъни меҳр-муҳаббат, ғамхўрлик, ҳамдардлик кўрсатишлари, уларни тушунишга ҳаракат қилишлари ҳам тўғри тарбиялаш мезонларига киради. Жамоада раҳбарнинг ходимларга нисбатан Т. мун-ти уларнинг моддий ва маън-й тенг ҳуқуқлиликларини таъминлаши, барчага тенг иш шароитлари яратиши, ошна-оғайнигарчилик б-н ўзига яқин одамларга алоҳида эътибор қаратмасдан, балки барчага баравар инсоний муомала қилиши, касб ахлоқи, жам-тда қабул қилинган қонунлар ва адолат устуворлигига риоя этишида намоён бўлади. Қуръони Каримда шундай баён қилинган: «Ким бирон ёмонлик қилса, унга (охиратда ўша ёмонлиги) баробарида жазо берилиши аниқдир. Ва эркакми, аёлми ким мўмин бўлгани ҳолида бирон яхшилик қилса, ана ўшалар жаннатга дохил бўлурлар (ва) у жойда уларга беҳисоб ризқ берилур». Яхши амаллар қилган инсонга кўрсатиладиган марҳаматлар, моддий ва маън-й рағбатлар, ҳадялар, албатта, ёмон амаллар қилган инсонга раво кўрилмаслиги — бу Т.нинг

бузилиши ҳисобланмайди. Зеро, ёмон амаллар қилгувчи киши б-н яхшиликлар қилгувчи кишига бир хилда марҳамат кўрсатилмаслиги адолатдандир.

«ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ»– Амир Темурга нисбат бериладиган, халқимизга хос кўплаб маън-й тамойиллар акс этган тарихий-сиёсий рисола. Ушбу рисола XIV–XV а.лар тарихига оид қимматли манба бўлиб, унда Амир Темурнинг Мовароуннахрни мўғиллардан ҳалос қилиши, ҳокимиятни қўлга киритиши, мустақил ва марказлашган давлат тузиши ҳамда Соҳибқирон олиб борган ижт-й-сиёсий ва мад-й фаолият ҳақида сўз юритилади. «Т.т.» она тилимизда ёзилган, кейинчалик бошқа тилларга, хус-н, форс тилига ўгирилган, яна б. кўп тилларга, хус-н, француз, инглиз, урду ва рус тилларига таржима қилинган. Унинг нусхалари жаҳоннинг кўпгина кутубхоналарида сақланади. «Т.т.»нинг тўлиқ таржимасини машҳур олим А.Соғуний ва шарқшунос олим Ҳ.Кароматов амалга оширганлар. Уни мустақиллик даврида чоп этиш имкони яратилди. «Т.т.» икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда Амир Темурнинг Мовароуннахрда салтанатни қўлга киритиш учун олиб борган курашлари ва бу борада ўз яқинлари б-н ўтказган кенгашлари, амирлар б-н олиб борган музокаралари акс этган. «Т.т.»да буюк Соҳибқироннинг кучли марказлашган давлат тузиш ва миллий давлатчиликни тиклаш борасидаги фаолияти ҳақида муфассал сўз юритилади. «Т.т.»да ёзилишича, Амир Темур салтанатни бошқаришда 12 та қоидага асосланган. Давлатни бошқаришда у ислом дини ва шариатга, адолат, инсоф ва ҳақиқатга таянади, турли табақа ва тоифага мансуб кишиларни тенг кўриб, қилган хизматига

қараб, уларнинг хурматини жойига қўяди. Энг аввало, олиму фузало, саййидлар, шайхлар ва фозилларга таянади, уларни ўзининг энг яқин маслаҳатгўйи, деб билади. Булардан ташқари, «Т.т.»да маъ-ят, ахлоқ ва ҳуқуққа оид қимматли фикрлар баён қилинган. Унда дўстлик, вафодорлик, инсоф, адолат, иймон ва эътиқод, илм-маърифат, касб-ҳунар ва б. инсоний фазилатларга риоя қилиш тўғрисида фикр юритилади. Рисолада, айниқса, фуқароларнинг шариатга ва қонун-қоидаларга сўзсиз бўйсунуши лозимлиги масаласига катта эътибор берилади. Амир Темур ҳукмронлиги даврида ҳар бир вилоятда қозилар қонунларнинг тўла амал қилиниши, тинчлик ва осойишталик ҳукм суришини қаттиқ назорат қилиб турганлар, тартиббузарларни жазолаганлар. «Т.т.»да юқоридагилардан ташқари, сипоҳийлар ва аскарларни сақлаш, уларга озиқ-овқат, маош тўлаш қоидаси, вазирлар ва уларнинг вазифалари, амирлар, сипоҳлар ва б.ни тақдирлаш тартиблари, уларнинг бир-бирига муомаласи, б. ижт-й-сиёсий ва ҳарбий масалалар бўйича муфассал маълумот берилади. Асардаги ушбу фикрлар ҳоз. даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, улардан давлат ва жам-т қурилишини такомиллаштиришда фойдаланилмоқда.

ТЕОЛОГИЯ (лот. *theo* – худо, *logos* – таълимот) – Худо тўғрисидаги фан, таълимот. Худо, унинг сифатлари, белги ва хус-ятлари тўғрисидаги диний таълимотларни асослаш ва ҳимоя қилиш тизими. Т.га муайян дин томонидан белгиланган ақидаларнинг ҳақиқатлигини исботлаш б-н бирга, диндорларнинг ҳаёт тарзи ва меъёрлари мажмуи ҳам киради. Ўрта а.ларда Т. мафкура сифатида давлат ва жам-тни бошқариш ишларида иштирок этган, ш.саб. давлат бошқарувининг теократия

шакли ҳам вужудга келган. Т. ўрта а. мад-тининг барча турларини, илм-фан, фал. ҳамда ахлоқни ўзида мужассамлаштирган ягона тизим шаклида намоён бўлади. Т.ни теософия фани ҳам ўрганеди. Унга кўра, барча тирик мавжудотларнинг ҳаёти уларнинг танасини бошқариб турувчи илоҳий жон, руҳнинг фаолияти б-н боғлиқ. Инсон ўзининг юксак заковати ёрдамида аслида ўзининг илоҳий жон эканини, шу жон б-н табиати бир бўлган Худонинг табиатини англаб етиш имкониятига эга бўлган. Худо – ўзининг қуввати б-н бутун борликда мавжуд бўлган энг кичик тирик заррачанинг ҳам, энг катта тирик мавжудотнинг ҳам ичида алоҳида мавжуд бўла оладиган, айни пайтда бутун борлиқни назорат қилиб бошқариб турадиган, чексиз қудратга эга бўлган Олий Руҳдир. Жон эса Худо қувватининг ажралмас бўлаги ҳисобланган руҳдир. Алоҳида руҳнинг мавжуд эмаслигига қараб, борлиқ тирик ёки ўлик, жонли ёки жонсиз мавжудотларга бўлинади. Т. илмига асосан, Худо – ягона мутлақ манба; унинг табиати уч турли кўринишда намоён бўлади: бутун борлиқ Худонинг ички ва ташқи қувватидан таркиб топган; бутун оламни ана шу икки қувватдан таркиб топган икки оламга бўлиш мумкин: руҳий ва моддий. Худонинг ички қуввати олий, руҳий қувват, ташқи қуввати эса қуйи, моддий қуввати ҳисобланади. Руҳий қувват моддий қувватдан устун ва уни бошқариб туради. Руҳ ўз хоҳиши б-н руҳий оламда ёки моддий оламда яшаши мумкин. Руҳларнинг моддий оламни бошқариш фаолияти аралаш қувват, яъни руҳнинг моддий ҳаётидир. Руҳнинг моддий оламдаги, бир танадан иккинчи тананага ўтиб, рив-ш фаолияти руҳнинг эволюцияси, деб аталади. Инсон тирик мавжудотлар ичида ривожланган онгга эга, ш.саб. руҳ ва модданинг бир-биридан

фарқини англаб етишга кодир мавжудот. Инсонни б. тирик мавжудотлардан ажратиб турувчи ягона хислати ўзининг руҳ эканини англаб етиши ва ҳаётда ана шу илми асосида яшай олиш қобилиятига эгаллигидан иборат. Инсоният тарихида фақат инсонлар жамтидагина мавжуд бўлган турли диний-фал-й таълимотлар замон, макон ва шароитга мос равишда асосан ана шу ягона таълимот, руҳ ва тананинг бир-биридан фарқ қилишини ўрганади. Худди ш.у. ҳам жаҳоннинг бир қатор мам-тлари ўқув юртларида дунёвий илмлар б-н бирга илоҳиёт ҳам ўқитилади. Ш-дек, жаҳоннинг баъзи мам-тларида, жумладан, Миср Араб Республикасида Ал-Азхар, Тунисда Зайтуна, Ҳиндистонда Алигарх, Покистонда Панжоб, Туркияда Анкара диний университетлари фаолият кўрсатиб, Т. асосларини кенг тарғиб қилмоқда. Мустақилликдан сўнг Ўз-нда миллий маъ-ятимизнинг таркибий қисми бўлган ислом маъ-ятининг тикланиши натижасида Тошкентда Ислом Университети очилди. Бу илм даргоҳида ислом дини б-н бир қаторда барча дунёвий илмлар, хорижий тиллар, компьютер асослари ўргатилади.

ТЕРМИЗИЙ, Абу Исо Муҳаммад — мусулмон оламида машҳур олти муҳаддисдан бири. Машҳур олим ва тарихчи Абу Саад Абдулкарим ас-Самъоний «Ал-Ансоб» номли асарида ёзишича, Т. Буғ (ҳоз. Шеробод тумани хижрий 279 йил) қишлоғида вафот этганлиги учун унинг номига кейинчалик ал-Буғий тахаллуси ҳам қўшилган. Алломанинг ёшлик йиллари Термиз шаҳрида ўтган, дастлабки маълумотни ҳам шу ерда олган. Болалигидан ўта зийраклиги, хотирасининг кучлилиги ва ноёб қобилияти б-н тенгқурларидан ажралиб турган Т. диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини эгал-

лаган. Бу борадаги ўз билимларини янада ошириш мақсадида кўпгина Шарқ мам-тларида бўлиб, турли алломалар билимидан баҳраманд бўлган. Шу мун-т б-н у узоқ йиллар Ироқ, Исфаҳон, Хуросон, Макка ва Мадина шаҳарларида яшаган. Кўп йиллар давом этган сафарлари чоғида Т. илм ал-қироат, илм ал-баён, фикҳ, тарих, айниқса, ҳадис илми бўйича ўз даврининг йирик олимлари — машҳур муҳаддислардан таълим олади. Унинг устозларидан Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Кутайба ибн Саид, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Хайлон ва б. машҳур муҳаддисларни кўрсатиш мумкин. Т. қаламига мансуб асарларнинг аксарияти бизгача етиб келган. «Ал-Жомеъ», «Аш-Шамоил ан-набавия», «Ал-илал фил-ҳадис», «Рисола фи-хилоф вал-жадал», «Ат-тарих», «Китоб аз-зуҳд», «Китоб ул-асмо вал-куна» каби асарлар шулар жумласига киради. Т.нинг асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, «Ал-жомеъ» бўлиб, олтига ишончли ҳадислар тўпламларидан биридир. Ушбу асар илмий адабиёт ва манбаларда «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ», «Жомеъ ат-Термизий», «Сунан ат-Термизий» номи б-н ҳам аталиб, Пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти ва фаолиятига доир муҳим манбалардан ҳисобланади. Т.нинг машҳур асарларидан яна бири «Аш-шамоил ан-набавия» бўлиб, баъзи манбаларда «Аш-шамоил ан-набий соллоллоҳу алайҳи вассаллам» номи б-н ҳам келтирилади. Номидан ҳам кўриниб турибдики, бу асар Пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у кишининг сурат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатларига оид 408 ҳадиси шарифни қамраб олган манбадир. Шуни таъкидлаш керакки, Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни тўплаш б-н жуда кўп муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги ҳадислар турли-туман

китоблардан ўрин олган. Лекин Т. асарининг афзаллиги шундаки, у ҳадисларни мунтазам равишда тўплаб, муайян тартибга солган ва яхлит бир китоб ҳолига келтирган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётига доир муҳим манба сифатида «Аш-шамоил ан-набавийя» азалдан исломшунос олимлар, тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортиб келади. Араб тилида битилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. «Аш-шамоил ан-набавийя»нинг XVI а.га оид бир қўлёзмаси Тошкентда, Ўз-н Мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентда мусулмонлар диний идораси буюртмаси б-н «Аш-шамоил ан-набавийя»нинг ушбу қўлёзмаси офсет тарикасида нашр этилиб, унга Зиёуддинхон ибн Эшон Бобохон томонидан қисқача сўзбоши ёзилган. «Аш-шамоил ан-набавийя» сўнгги йилларда ҳам Тошкентда бир неча бор нашр этилди. Бундан ташқари, алломанинг 1200 йиллик юбилейи (1990 йил) мун-ти б-н газета-журналларда асар ва унинг муаллифи ҳақида қўплаб мақолалар, ш-дек, мустақиллик йилларида алломанинг «Сунан ат-Термизий» асарининг биринчи жилди ўзб. тилида нашр этилди.

ТЕРРОРИЗМ (лот. *terror* — қўрқув, даҳшат) — юксак маън-й тамойилларга зид равишда ёвуз мақсадлар йўлида куч ишлатиб, одамларни гаровга олиш, ўлдириш, ижт-й объектларни портлатиш, халқни қўрқув ва ваҳимага солишга асосланган зўравонлик усулини англлатувчи т.. Қўрқитиш ва даҳшатга солиш орқали ўз ҳукмини ўтказишга уриниш Т.га хосдир. У сиёсий, иқт-й, диний, ғоявий, ирқий, миллий, гуруҳий ва индивидуал шаклларда намоён бўлиши мумкин. Таъқиб, зўравонлик, қўпоровчилик ва қотиллик Т.нинг ҳар қандай кўриниши учун

умумий хус-ят бўлиб, буларнинг барчаси инсонпарварлик ғоялари, демократия, адолат тамойилларига зиддир. Ш.у. Т. қандай ниқоб остида амалга оширилмасин, моҳиятан, инсониятга, тар-ётга, эзгуликка қарши жиноятдир. Т.га ҳоз. кунда аниқ, ҳамма учун тушунарли ва мукамал таъриф бериш осон эмас. Чунки у ўта мураккаб феномендир. Бундан ташқари, террорчи кучларга бўлган турлича мун-т унга аниқ таъриф беришни ҳам қийинлаштирмоқда. Террор усулларида консерватив, инқилобий, диний, миллатчи руҳдаги кучлар ҳам фойдаланиши мумкин, лекин уларнинг асосий моҳияти ва мақсад-муддаolari сиёсий тусга эгадир. Т.нинг умумий жиҳатлари ва асосий кўринишларини ўрганишда, ав-валамбор, унинг таърифини, нисбий бўлса ҳам, аниқлаштириб олиш керак. Т. муайян гуруҳнинг рухсат этилмаган ҳолатда онгли равишда куч ишлатишидир. Бунда террорчилар аниқ мақсадни кўзлайди ва ўзини тўла ҳақ деб билади. Бундан шу нарса аниқ бўладики, террорчилардаги мавжуд куч мақсадни амалга оширишда ижт-й-сиёсий муҳит б-н бевосита алоқадорликда бўлади. Ш.у. бирон-бир сабабга асосланган ёвуз мақсад Т.га олиб боради. Т. қўп ҳолатларда кенг миқёсдаги ҳарбий кучлар б-н алоқадор бўлади ва бундай мисоллар тарихда бир неча бор қузатилган. Бундан ташқари, у баъзи давлатларнинг ўзи томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин. Бунда икки хил шаклда куч ишлатилади: жазо бериш органлари ёки ҳарбий кучлар томонидан. Бунда террор сиёсий мақсадларни амалга ошириш ёки аниқ бир режимни жорий қилиш учун амалга оширилади. «Т.» т.си ҳамиша террористик ҳаракатнинг тез суръатда амалга оширилишини билдиради. Бундай ҳодиса сиёсий, этник, диний ва б. кўринишларда

намоён бўлади. Гоявий Т. сиёсий етакчилар томонидан яратилади. Бунга расмий тор доирадаги истисно қилинган ички сабаблар кўрсатилади. Этник Т. субъекти гоявий бўлмасдан, жам-тнинг миллий ва этник жиҳатлари б-н узвий боғлиқдир. Диний Т. муайян бир диний секта ёки гуруҳ таълимотининг жам-тда мутлақлаштирилиши оқибатида пайдо бўлади. Бунда ушбу гоя тарафдорлари блар фикри ва гояларини кескин танқид остига олиб, рад этади ва гоявий-мафкураравий парокандаликни келтириб чиқаради. Диний Т.нинг хатарли жиҳати у қўллайдиган амалий чораларда кўринади. Чунки диний Т. тарафдорлари аксарият ҳолларда қўлида қурол ва баъзан ҳарбий гуруҳларга таяниб ҳаракат қилади. Бугунги кунда ядровий, биологик, бактериологик қуролларнинг террорчилар қўлига тушиб қолиши эҳтимоли энг катта хавфдир. Ҳоз. таҳликали замонда кишилар бошига мислсиз кулфат солаётган ва уларнинг ҳаёти, фарзандлари, мол-мулкига таҳдид қилаётган жиноий Т. кундан-кунга кучайиб бормоқда ва жаҳон ҳамжам-тида жиддий хавотир уйғотмоқда. Иқт-й манфаатларни кўзлайдиган ва моддий бойликларни ўзлаштиришни мақсад қилиб олган бу Т. коррупция каби катта жиноий тизим б-н узвий боғланиб кетган. Унда рақиблари ёки уларнинг яқинларини ўлдириш, ўғирлаб кетиш, зўравонлик, тажовуз б-н кўрқитиб, ўз ҳукмини ўтказишга уриниш, мол-мулкни ўзлаштириб олиш йўлларида фойдаланилади. Бунинг яна бир томони — баъзан бу террор сиёсий, этник, баъзан эса диний характер касб этмоқда. Мана шундай вазиятда террорчиларнинг мақсади ҳокимиятни эгаллашга ҳам қаратилиб, пирамидасимон характерга эга бўлиб бормоқда. Индивидуал Т.нинг субъекти, бошқа Т. ҳаракатларидан фарқли

ўларок, жамоа эмас, ягона шахсдир. Индивидуал террор ҳам ўта хавфли куч ҳисобланади, негаки у жам-тнинг б. аъзоларига таъсир қилиши ва бунинг оқибатида террорнинг оммавий турларини келтириб чиқариши мумкин. У ўз гояларини сингдириш орқали бошқаларни ҳам жам-тга қарши қўйиши мумкин. Кейинги йилларда ҳатто оммавий ахборот соҳасида ҳам Т. элементларидан фойдаланилмоқда. Муайян мафкураравий полигонлар тарқатаётган ахборотлардаги ёвуз ва зарарли гоялар оқими, телеэкранлар орқали узлуксиз намоиш этилаётган жангари фильмлар, болаларга мўлжалланган, бузғунчи гоялар асосида яратилган ўйинлар, компьютер тармоқлари дастурларини ишдан чиқарадиган вируслар тарқатиш шулар жумласидандир. Ўзининг ёвуз ниятларига эришиш учун ҳокимиятни қўлга киритишни кўзлайдиган кучларнинг зўравонлиги ва қўпоровчилиги сиёсий террорга мисол бўлади. Сиёсий Т. нафақат жиноятчи гуруҳлар, ҳатто баъзи тажовузкор руҳдаги расмий реакция сиёсий доиралар ва кучлар томонидан уюштирилиши ва қўлланиши ҳам мумкин. Чоризм империясининг колониал ва шовинистик сиёсати, совет империясининг гоявий қатағонлари халқимизга қарши ўзига хос террор эди. Бугунги кунда ҳам мустақил рив-ш йўлидан бораётган мамтимизга нисбатан ғараз ният б-н қаровчи ёвуз кучлар Т. йўли б-н тар-ёт йўлимиздан чалғитишга, бизни яна қарамлик ва асоратга солишга уринмоқда. Улар ватанфуруш хоинлардан ҳам, Т.ни касб қилиб олган, буюртма бўйича қўпоровчилик ва босқинчилик б-н шуғулланадиган ёлланма халқаро террорчи, жиноятчи гуруҳлардан ҳам фойдаланмоқда. Бугун жаҳон ҳамжам-ти бу бало-қазоларнинг ечимини топиш устида бош қотирмоқда.

ТЕХНОКРАТИЯ (юн. техника ҳукмронлиги, ҳокимияти) – 1) техник ходимлар ва мутахассисларнинг сиёсий ҳокимияти зарурлигини тан олувчи социологик концепция; 2) XX а.нинг 30-йилларида АКШдаги ижт-й ҳаракатнинг номланиши. Т. наз-яси дастлаб Веблен томонидан қўлланган. У «Технологик детерминизмга» эътиборни қаратган ҳолда, техник мутахассисларни ишлаб чиқариш ва ижт-й тар-ётга содиқ хизмат қилувчилар, деб билган. Бунинг учун улар бирлашиб, мам-т саноат ишлаб чиқаришида муҳим бошқарув лавозимларини эгаллаши кераклигини эътироф этган. А.Берл, А.Фриш кабилар Т. концепциясининг янада рив-шига ҳисса қўшганлар. Айниқса, Ж.Голбрайтнинг «Янги индустриал жам-т», «Иқт-й наз-ялар ва жам-тнинг мақсади» каби китобларида Т. ғояси атрофлича асослаб берилган. Кейинги йилларда бу т. техник тамойилларни устувор билувчи сиёсий доираларга нисбатан ҳам ишлатилмоқда.

ТИЛ – инсонлар орасидаги алоқа воситаси, жам-т аъзоларининг фикрни ифодалаш ва ўзаро фикр алмашиши учун хизмат қиладиган восита. Т.нинг табиий-илмий, диний-дунёвий талқинлари бор. Диний талқинга кўра, Т. илоҳий куч томонидан яратилган ва ҳоз. ҳолича инсонга берилган. Дунёвий талқинига кўра, Т. ҳоз. кўриниши даражасига етгунча жуда узоқ эволюцион жараёнларни, яъни инсоннинг ўзининг шаклланиши ва такомиллашуви жараёнлари б-н тенг даврни босиб ўтган. Илм-фан инсон Т.ининг тарихий тар-ёт босқичларини ўрганиши натижасида шундай хулосага келдики, Т. алоқа воситаси, нутқ сифатида, шубҳасиз, фақат инсон миясининг махсулидир. Айрим бошқа жониворлар, мас., шимпанзе, тўтиқуш, чуғурчиқлар ҳам инсонга хос товушлар чиқариб

«гаплашади», хатто, айрим ҳолларда жумла ва ибораларни такрорлайди. Бироқ, улар инсон каби гаплашишга қодир эмас. Оғзаки нутққа ўрганиш – инсониятнинг эволюцион тар-ётда ҳал қилувчи қадам бўлди. Нутқ қобилияти унга инсон цивилизацияси асосларини куриш имкониятини яратди. Дастлабки инсон жамоалари оғзаки нутқни биргаликда ҳаракат қилиш, мудофаа, умуман фаолиятнинг ҳамма турларида ҳамжиҳатлик кўрсатиш, ҳамкорлик қилиш, буйруқларни ифодалаш мақсадига қаратганлар ва бундан узоқ вақт самарали фойдаланганлар. У пайтлардаги инсон Т.ининг сўз бойликлари кўп миқдорда бўлмасад, давр ўтиши б-н, айниқса, кишилар, жамоалар бир-бирининг Т.ини бойитиш имкониятлари туфайли у тобора бойиб, такомиллашиб борди. Чинакам оммавий нутқ юзага келтирувчи ҳар бир кишининг нутқий тажрибаси жуда қисқа ва ўткинчи бўлган, яъни вафот этиши б-н унинг тажрибаси ҳам ўлган. Бир кишининг нутқи инсониятнинг умумий муштарак нутқий тажрибаси сифатида авлоддан-авлодга ўтиб, аввал оғзаки, кейинчалик ёзма кўринишини касб этгунча жуда узоқ замонлар ўтган. Бироқ, Т. оғзаки ва ёзма нутқ сифатида тўла шакллангач, у инсоннинг ҳам жисман, ҳам ижт-й жиҳатдан жуда тез тараққий этишини таъминлади. Т. туфайли инсониятнинг ижт-й ҳаёти, унинг наслининг миқдорий жиҳатдан ўсиши ҳам ақл бовар қилмас даражада илгарилаб кетди. Бир вақтлар тропик ўрмонларда оддий тирикчилик учун жон бериб, жон олиб юрган одамзод нутқ шарофати б-н заминнинг яккаю ягона эгасига айланди. Миқдорий жиҳатдан ҳам ўсди. Ибтидоий одамларнинг дастлабки муомала воситалари ва сўзларидан тортиб, Т.нинг бугунги даражасига етгунча инсоният 3 млн. йилдан камроқ

масофани босиб ўтди. Шаклланиш, тараққий этиш ва такомиллашиш жараёнларида Т.лар, дастлаб, кўпроқ муштараклик ва умумлаштирувчилик вазифасини бажарган, яъни бугунги кунда турли Т.ларда гаплашаётган миллат ва элатлар, авваллари бир-бирини тушунадиган бир Т.да гаплашган, вақт ўтиши б-н, турли-туман объектив сабаблар туфайли, улар бир-бирларидан узоқлашиб, Т.лари ўзаро фарқланадиган шаклга келган. Т.ларнинг бундай ажралиш жараёни (дифференциация) натижасида кўпчилик учун муштарак алоқа воситаси бўлган бир Т.дан кейинчалик бир неча Т. юзага келган. Ҳоз. Т.шуносликда туркий Т.лар деб юритилаётган Т.лар бир-биридан нафақат узоқлашиб, ажралиш хус-ятига, балки бир-бирига яқинлашиб, бир-бирини бойитиш хус-ятига ҳам эгадир. Турли Т.ларнинг бир-бирига таъсири ва ўзаро яқинлашуви натижасида янги Т.лар вужудга келиши ҳам мумкин. Шу б-н бирга, бирон-бир халқнинг фикр алмашиш воситаси бўлишдан тўхтаган ва унда гаплашувчиларнинг йўқ бўлиб кетиши ёки бошқа тарихий, ижт-й, мад-й сабабларга кўра, муомаладан чиққан Т.лар ҳам мавжуд. Бундай Т.ларни ўлик Т.лар дейилади. Мас., шумер, лотин, қад. юнон, санскрит шулар жумласидандир. Т.нинг келиб чиқиши ва эволюция босқичлари ҳақида қад. мисрликлар ва хоразмликлар, юнонлар ва ҳиндлар, хитойликлар ва форслар турли хил илмий фаразларни илгари сурганлар. Улардан айримлари, Т.товуш Т.и сифатида юзага келган деса, бошқалари Т. дастлаб имо-ишора Т.и кўринишида бўлган дейди. Т. одамлар орасида алоқа воситаси сифатида эҳтиёж туфайли табиий суратда вужудга келган (Афлотун), ўзаро алоқа қилиш учун Т.ни одамларнинг ўзлари яратганлар (Демокрит), Т. илоҳиёт

тортиғи («Инжил», «Қуръон») каби қарашлар ҳам бўлган. Т., шубҳасиз, жам-тда ижт-й меҳнат, ижт-й ишлаб чиқариш жараёнида юзага келган муайян жамоа, одамлар гуруҳи ёки алоҳида шахс фаолиятини мувофиқлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилиши керак. Физиологик асосига кўра, Т. икки сигнал тизими вазифасида намоён бўлишини И.П.Павлов кашф этди ва уни инсон психикасига ўзига хос қўшимча деб атади. Т. ва тафаккур ўзаро ажралмас, чамбарчас боғлиқ ҳодисалардир. Лекин уларнинг иккови бир нарса эмас. Т. тафаккурнинг ифода шакли ва яшаш тарзи сифатида инсон онгининг шаклланишида ҳам муҳим ўрин тутади. Онг Т. қобиғидан ташқарида қарор топиши мумкин эмас. Т. белгилари, ўз табиатига кўра, шартли бўлса-да, у реал воқеликни билиш жараёни шартларидан ҳисобланади. Шу жиҳатдан Т. муомала воситаси бўлишдан ташқари, билиш воситаси вазифасини ҳам бажаради. Шу б-н бирга, у тўпланган билимларни, тажрибаларни қайд қилиш, сақлаш ва авлоддан-авлодга ўтказиш воситаси ҳам саналади. Абстракт тафаккур Т. туфайлигина воқе бўлади. Т.нинг мавжудлиги тафаккурнинг умумлаштирувчи фаолиятининг энг зарурий шартидир, Т.сиз бу ҳол мавжуд бўлмас эди. Чунки сўз умумлаштирувчи хус-ятга эга. Т. ўзига хос қонуниятларга эга ва бу қонуниятлар тафаккур қонунларидан фарқ қилади. Бу эса, ўз навбатида, Т.нинг нисбатан мустақил ҳодиса эканини кўрсатади. Т. б-н сўз, мулоҳаза б-н гап айнан бир нарса эмас. Т. ўзининг ички ташкилий томонларига, ўзига хос тизими, тузилмасига эга. Бу тизимдан ташқарида унинг табиати ва белгиларининг моҳиятини тўғри тушуниб бўлмайди. Табиий Т.дан ташқари сунъий Т.лар ҳам бўлади. Сунъий Т.нинг грамматик

қурилиши ва луғат таркиби одатда, сунъий равишда ишлаб чиқилади. Буни биринчи бўлиб 1629 йилда Р.Декарт ишлаб чиққан. Ҳоз. кунда кенг тарқалган халқаро сунъий Т. Л.Л.Заменгор тузган эсперанто Т.идир. Бу сунъий Т.да 5 млн.дан ортиқ одам гаплашади, юзга яқин журналлар нашр этилади. Сунъий Т. деганда, бу тизимга кирадиган ва машина таржимасида ишлатиладиган воситачининг ахборот Т.и ва б. ҳам тушунилади. Кейинги йилларда сунъий, формалашган Т.ларнинг қонуниятлари, уларнинг мантикий синтаксиси ва семантикасини ўрганишга қизиқиш кучайди. Шу мун-т б-н Т. фақат Т.шуносликнинг тадқиқот объектига бўлиб қолмай, балки мантик ва семантиканинг ҳам тадқиқот майдонига айланиши кузатилади. Ер юзида қанча миллат, халқ, элат, қабила бўлса, шунча Т. бор. Т.сиз халқ йўқ. Халқсиз эса Т. ҳам бўлмайди. Булар эгизак т.лар бўлиб, биридан бирини айириб бўлмайди, улар айириб қўйилса, иккиси ҳам ўзлигини йўқотади. Халқ бошқа бир халққа кўшилиб кетса-да, унинг Т.и ўлик Т.га айланади. Кези келганда шуни айтиб ўтиш лозимки, биргина «Т.» сўзи мисолида ҳам Т.имизнинг нақадар бой ва сержило эканини яққол кўриш мумкин. Т. ривожининг ҳоз. ҳолати ўз соҳиби бўлган миллат ёки элатнинг тадрижий раўнақи, босиб ўтган тарихий йўли, жам-тнинг қайси бир тар-ёт босқичида экани, иқтисоди, мад-ти, фани ва маъ-яти каби омилларга боғлиқ. Биз учун эса ўз она Т.имиз бўлмиш ўзб. Т.и азизу мўътабар экани шубҳасиз. Бу эса барчамизнинг Т.имиз софлиги, уни асраб-авайлаш ва такомиллаштириш учун масъул эканимизни англатади.

ТИНЧ-ТОТУВ ЯШАШ — инсонлар, миллатлар, давлатлар ва б. орасидаги мурося ва ўзаро

ҳамкорликка асосланган турмуш тарзи. У турли ижт-й тузумга мансуб мам-тлар ўртасидаги хилма-хил мун-тларда урушдан воз кечишни, низоли масалаларни уруш воситаси б-н эмас, балки музокаралар йўли б-н, уларнинг ички ишларига аралашмасдан, бир-бирларининг ўзаро қонуний манфаатларини ҳисобга олиб иш тутишни тақозо қилади. Бу т. халқларнинг ўз тақдирларини ўзлари мустақил ҳал этишлари, давлатлар суверенитети ва ҳудудий дахлсизлиги ҳамда уларнинг чегаралари мустаҳкамлигини қатъиян ҳурмат қилишни, тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик асосига қурилган ҳамкорликни англатади. Т.т.я. умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ ва шартномалардан келиб чиқувчи мажбуриятларни ҳалол бажаришни тақозо этади. Булар эса, ўз навбатида, алоҳида халқлар маъ-ятида Т.т.я. эҳтиёжи, руҳиятининг қандай даражада аҳамият касб этиши б-н белгиланади. Т.т.я. жаҳондаги барча одамлар, давлатлар ва халқлар манфаатларига жавоб беради, улар ўртасидаги ҳамкорликнинг рив-ши учун, фан ва техника янгиликлари, мад-й ва маън-й қадриятлар б-н ўртоқлашиш учун шароит яратади. Бундай яшаш тарзи халқларни ташқи хавф-хатардан қўриқлаб, миллий ва ижт-й тар-ёт йўлидан мустақил рив-шини таъминлайди, жуда кўп имкониятлар ва кишилар меҳнатидан бунёдкорлик мақсадларини кўзлаб, глобал муаммоларни ҳал қилиш учун шароит яратиб беради. Т.т.я. йўли давлатлар ўртасидаги мун-тларда энг мақбул йўл эканини ҳаёт тобора теран исбот қилиб бормоқда.

ТИНЧЛИК ВА БАРҚАРОРЛИК — урушларга йўл қўймаслик, давлатлараро низо ва можароларни сиёсий воситалар б-н ҳал этиш, мам-т ичидаги келиш-мовчиликларни тинч йўл б-н

бартараф қилиш, инсон ҳуқуқи ва қонун устуворлигини таъминлаш тамойилларини ифодаловчи т.лар. Инсоният тарихида барча миллат ва элатлар ирқи, мад-й бойликлари, урф-о.ларига чексиз ҳурмат б-н қараб келинган. Бугунги замонда маън-й бойликларни сақлаб қолиш учун, аввало, қонли можароларга барҳам бериш, Т.Б., тотувликни қарор топтириш, мад-й мерос, осори-атиқалар, урф-о.ларни асраб-авайлаш, дунё халқларининг илм-фан ютуқларидан бирдек баҳраманд бўлишига эришиш зарур. Т.Б.да: 1) озодлик, адолат ва демократия тамойилларига асосланган дўстона ва иттифоқ мад-ти; 2) зўравонликни қайтарувчи ва низолар пайдо бўлган заҳоти уни бартараф этишга чорлайдиган, муаммоларни мулоқот ва музокаралар йўли б-н ҳал этувчи мад-т; 3) ўз жам-тининг ички ривожидан унинг барча ҳуқуқлари, ҳар бир кишининг ўз имкониятларини амалга оширишда тўлиқ иштирокини таъминловчи мад-тга эришиш ғояси асос қилиб олиниши керак. Т.Б. – бебаҳо неъмат, улуғ саодатдир. Башарият ўз тар-ётининг барча босқичларида, аввало, тинч-тотувликка интилиб келган, у – барқарор тар-ёт гаровидир. Ўзб. халқи Т.Б.ни юксак қадрайди, уни ўз орзу-интилишлари, мақсад-муддаолари рўёбга чиқишининг кафолати деб билади. Ш.у. доимо Яратгандан Т.Б. ҳамда омонлик тилайди. Лекин, афсуски, ҳаётда бу эзгу тилакларнинг ижобат бўлишига доимо қаршилиқ қиладиган кучлар ҳам бор. Улар ўзларининг ғаразли мақсадлари, нафс балоси йўлида башариятни ҳамиша низо-адоват, уруш ва қирғинлар домига тортиб келади. Инсоният тарихига назар ташланса, кейинги беш минг йил мобайнида одамзод ўн беш мингдан зиёд катта-кичик урушларни бошидан кечирганини кўриш мумкин.

Бу – уруш ва Т., хавфсизликни таъминлаш масаласи ҳанузгача инсоният олдидаги энг оламшумул муаммо бўлиб қолаётганидан далолатдир. Ҳолбуки, башарият фақат Т. ва осойишталик барқарор бўлган тақдирдагина ўз олий мақсадларига эришади, моддий ва маън-й юксакликка кўтарилади. Соҳибқирон Амир Темур ва унинг набираси Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилган 40 йил мобайнида мам-тда Т.Б. устувор бўлгани сабабли илм-фан, мад-т юксак тараққий этган, бунёдкорлик ишлари ривожланган, кўҳна заминимиз гуллаб-яшнаган. Аксинча, уруш ва низолар инсонни одамийлик қиёфасидан айиради, жам-тни буткул таназзул ботқоғига ботиради. Ўттиз йилдан буён ўзаро ҳарбий можаролар туфайли цивилизациядан батамом узилиб, дунёнинг энг қоқоқ мам-тларидан бирига айланиб қолган Афғонистон – бунинг яққол далилидир. Бу мам-т ҳудудининг хавф-хатар ўчоғига айланиб қолгани юртимиздаги Т.Б.га, тар-ёт йўлидаги эзгу мақсадларимизни амалга оширишга халақит бермоқда. Бу – дунёда ялпи Т.Б.га эришиш учун, аввало, ҳар бир мам-т ва ҳар бир минтақада Т.Б.ни таъминлаш зарур, деган қарашнинг бугунги кунда ғоятда долзарб аҳамият касб этиб бораётганидан далолат беради. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ биз юрт тинчлигини энг асосий бойлик сифатида асраб келмоқдамиз. Бугунги ва кейинги насллар ҳам кўп меҳнат ва машаққатлар эвазига қўлга киритилган мана шу бебаҳо неъматни асраб-авайлаши зарур. Шундагина улар халқимизнинг асл орзу-интилишларига, истиқлол йўлида жон фидо этган аждодларимиз руҳига муносиб ворис бўла олади. Т.Б. Ватан озодлиги ва мустақиллиги б-н чамбарчас боғлиқ. Бировга қарам бўлган халқ ҳеч қачон эркин ва

фаровон яшай олмайди. Ш.у. ҳам мустақиллик ва Т.ни асраш, мам-тимизни тажовузкор кучлардан ҳимоя қилишга доимо тайёр туришимиз лозим. Юксак маъ-ят, сиёсий мад-т, миллатнинг гоёвий ва мафкуравий етуклиги Т.Б.ни сақлашнинг муҳим омилидир. Халқимиз учун азал-азалдан муқаддас бўлган бу гоё жам-тдаги турлича фикр ва қарашга эга бўлган барча куч ва ҳаракатларни бирлаштиришга ҳамда шу орқали миллий ҳам-жиҳатликни мустаҳкамлашга хиз-мат қилади. Фақат Т.-хотир-жамлик, Б., ўзаро аҳиллик бизга муносиб ҳаёт бахшида этади, ўзимизни, фарзандларимизни бар-ча мусибатлардан асрайди. Т., хотиржамлик ва тотувлик – булар ҳаётбахш чашмалар бўлиб, ҳоз. кунда ҳаёт кечираётганларнинг фарзандлари ва авлодларида эртанги кунга порлоқ келажакка умид ва ишонч уйғотади. Б. эса энг катта бойлигимиз ва муваффақиятли рив-шимиз кафо-латидир.

ТИНЧЛИКПАРВАРЛИК – ин-сонларнинг тинч-хотиржам, яра-тувчанлик, бунёдкорлик, ижод қилиш, яратган ижод маҳсул-ларининг узоқ йиллар мобайнида халқ, эл-юрти, Ватани ва умуман, инсониятга хизмат қилишига ишонч-эътиқод, ҳаётнинг қадрига етиш, тирикликни улуглаш руҳи-даги фаолияти ва хатти-ҳаракатлари б-н боғлиқ тарбиявий йўналиш, хус-ят. Т. хус-яти ўзб. халқининг турмуш тарзи, қўшиқлари, алла ва эртаклари, дostonларида ҳам ифодаланади. Чунки халқимиз тинч-тотув яшашни, бунёдкорлик, яратувчанликни афзал кўради-ган тинчликпарвар, меҳнатқаш, болажон халқ. Халқимизнинг эзгу ниятли, очиқ кўнгилли, ҳаммага яхшиликни раво кўриб яшайдиган халқ эканини кўпчилик чет эллик сайёҳлар, олимлар ҳам таъкидлаган.

Мас., машхур венгер олими Герман Вамбери (1832–1913) ўз асарларида туркийларнинг меҳмондўст, тинч-ликсевар, сабр-қаноатли, оғир-босиқ халқ эканини таъкидлайди. Т. хус-яти киши хулқ-атворида, ха-рактерида тарбия орқали, кўп йил-лик ҳаётий тажриба воситасида таркиб топадиган хус-ят. Одатда, бу каби хус-ят, хислат ёки фазилат-лар кишиларнинг онг-тафаккурида шакллана бориб, бутун бир халқнинг характери, маъ-яти, мил-лий хус-ятини белгилайдиган омилга айланади. Ўзб. халқи ҳам дўстлик, аҳиллик, ҳамжиҳатлик, бунёдкорликни ардоқлаб, шу каби ноёб хислатлари б-н умуминсония-ят тар-ётига ҳисса қўшиб келаятган халқ. Т. халқимиз менталитети, бош-рузу-ниятлари, хулқ-атворидаги бир фазилатлардан ҳисобланади. Бу хус-ят халқимизга хос бўлган маҳалла бўлиб яшаш, бева-бечоралар-га ёрдам бериш, уларга қайишиш, ҳашар ва хайр-эҳсон уюштириш, яхши қўшничилик, саховатпеша-лик каби қатор олижаноб анъана ва урф-о.ларда, тарбия йўсинларида ҳам кўринади. Халқимиз муро-саи мадора, қўшни ҳақи, халқ мул-ки, яхшилик нима-ю, ёмонлик нима эканлигини жуда яхши била-ди. Унга хос «Бир кун уруш-жан-жал бўлган ердан қирқ кун барака қочади», «Ён қўшни – жон қўшни», «Кўшнинг тинч – сен тинч», «Ти-рикликнинг боши бирликда» ка-би сермаъно мақоллар тинчлик, аҳиллик, ҳамжиҳатликнинг асл мазмун-моҳиятини акс эттириб, тарбиявий аҳамиятини таъкидлай-ди. Мам-тимизнинг ҳоз. ташқи си-ёсати ҳам айнан халқимизнинг Т.и, яхши қўшничилик ибрати, беғараз ва соф ниятли халқ эканидан дало-латдир.

ТОБЕЛИК – қарамлик, бировга боғлиқлик ҳолати ёки тобе шахс хус-ятини билдирувчи т. Иқт-й, сиёсий (мас., баъзи давлатларга қарам мустамлака мам-тлар), руҳий

(мас., гиёҳвандликка боғланиб қолиш) ва б. Т.ларни ажратиш мумкин. Ички ташаббус, ғайрат ва шахсий шижоатни намоён эта олмаслик хус-яти ҳам Т.да ифодаланади. Вазиятни бошқариш ва ҳатто ўз тақдирини ҳал этиш ваколатини бошқаларга топшириш ҳам Т.нинг бир шаклидир. Аслида Т. инсон маъ-яти, дунёқарашининг шаклланиш даражасига қараб белгиланади.

ТОКСИКОМАНИЯ (юн. захар, ақлсизлик, иштиёқ, берилиш) – ижт-й-маън-й бузилиш шаклларида бири, интоксикация табиатидаги руҳий касалликлар гуруҳи, психотроп кайф бериш самарасига эга табиий ёки сунъий моддаларга одатланиш, уларни мунтазам ёки вақти-вақти б-н истеъмол қилиш. Т. ижт-й касалликлар тоифасига киради ва инсоннинг ўзи учун ҳам, жам-т ва қонунчилик учун ҳам хавфли ҳисобланади. Намоён бўлиши уч синдром б-н тавсифланади: 1) наркотик таъсири, меъёри ошиб кетганида, қаршилиқ қилиш белгиларининг ўзгарганлик синдроми (модда киритилганда юзнинг буришиб-тиришиб кетиши, барбитларни истеъмол қилганда кайт қилиш ва ҳ.к.), бу – гиёҳвандликда, мас., бошланғич меъёрдан бир неча юз баробар ошиши, истеъмол шаклининг ўзгариши (токсик меъёрнинг ҳар куни қабул қилиниши – мас., бир кунда наркотик модданинг бир неча марта организмга киритилиши ёки барбитларни сурункали қабул қилиш), маст бўлиш шаклининг ўзгариши (кайфнинг бошланғич сархуш қилувчи самарасининг тезда йўқолиши, токсикоманнинг руҳий ва жисмоний ночор ҳамда ногиронлашган аҳволга кириши); 2) руҳий боғланиб қолганлик синдроми (бунинг таркибига наркотик модда хумори устунлик қилган ҳолда у б-н бир вақтда

бу истакка қарши руҳий кураш хоҳиши ҳам мавжуд бўлиши), руҳий хушнудлик ҳолати, бу интоксикация туфайли юз беради, у бўлмаганда нохуш руҳий ҳолат намоён бўлади; 3) табиий боғланиб қолганлик синдроми (бунда очлик ёки чанқоқлик сингари, лекин унга қарши ҳеч қандай курашсиз, бутун диққат-эътиборини наркотик топиш ва қабул қилишга қаратиш), меъёр устидан назоратни йўқотиш баъзан қисман, баъзан ўлимга олиб келувчи миқдорда меъёрни ошириб юбориш, хумор синдроми, интоксикация ҳолатидаги жисмоний тетиклик – фақат шундагина мижоз ўзини озми-кўпми яхши, яъни Т. бошлангунгача бўлган ҳолатга яқин сезади, у тарқалгандан сўнг ўзини тушқун, мажруҳдек ҳис этади. Т. сўзсиз руҳий хасталик ва шахснинг таназзулига олиб келади, умрни ўртача 20–35 йилга қисқартиради. Жиноий ишларга аралашиш хавфини кескин оширади. Т. инсоннинг маън-й дунёқараши издан чиққанлиги ёки пастлигини ҳам билдиради. Т. берилган шахслар на дунёвий, на диний жиҳатдан уни қораловчи манбаларга эътиборсиз, демакки, маън-й жиҳатдан қилаётган ишининг моҳиятини тушунишдан йироқ бўладилар. Бундай шахсларни йўлдан қайтаришда дори-дармон воситаси б-н бир қаторда маън-й-руҳий тушунтириш ишлари ҳам йўлга қўйилади ва кўп ҳолларда маън-й тарбия, тушунтиришдан яхши натижа олинади.

ТОТАЛИТАРИЗМ (лот. *totalis* – куч, барча) – марказлаштирилган ҳокимиятнинг ижт-й-иқт-й ва маън-й ҳаётнинг барча соҳаларига кириб борадиган, уларни тўлиқ назорат остига оладиган сиёсий бошқарув шаклини ифодаловчи т. Немис олимларидан бири Т.нинг асосий хус-ятларини қуйидагича ифода этган: 1) Т. мафқурасининг

хукмронлиги; 2) мазкур мафкурага содиқ ва одатда якка шахс томонидан бошқариладиган ягона партиянинг мавжудлиги; 3) мукамал ривожлантирилган яширин полиция тизими; 4) давлатнинг ОАВ, барча иқт-й, ижт-й, мад-й ин-лари, қурол-яроғ, зўравонлик воситаларини тўлиқ назорат этиши. Шундай қилиб, Т. шароитида давлат бошқарувининг махсус шакли (тоталитар давлат) сифатида жам-т ҳаёти, инсон ҳуқуқи ва эркинликлари, муҳолифат гуруҳлар давлатнинг қатъий назоратида бўлади. Т.да фақат битта партия ёки ягона сиёсий куч мам-т аҳолисининг хоҳиш-иродасини ҳимоя қилиши таъкидланади, аслида эса ҳокимиятни эгаллаб олган ва чексиз ваколатларга эга бир гуруҳ маслақдош кишилар диктатураси ўрнатилади. Т.нинг ёрқин кўринишини ХХ а. биринчи ярмидаги Италия, Германия, иккинчи ярмидаги Испания, Чили ва собиқ Иттифоқнинг коммунистик тартиботида кўриш мумкин. Жумладан, Т. ХХ а.нинг 20-йилларида Германия ва Италиянинг расмий идеологияси сифатида амал қилган. Т. ғояси сиёсий н.назардан этатизм (давлатнинг мам-т иқт-й ва сиёсий ҳаётига фаол аралашуви), авторитаризм (бир кишининг мам-тни мутлақ тарзда ўзи бошқариши) каби т.лар орқали ифодаланади. Тоталитар тузум қурбонларини Иттифоқда социализм қурилиши жараёнида мулкдор ва ер эгаларининг бойликларини тортиб олиш, ўзларини сургун қилиш ёки қириб ташлаш тўғрисидаги 1918 йилдаги декрет мисолида кўрамыз. Бу декретга биноан 2 млн. қулоқ оилалари, яъни 10 млн.дан ортиқ киши «фуқаролар уруши», Ў.О.да «босмачилик ҳаракати» иштирокчилари сифатида қириб ташланган. II жаҳон урушида икки қарама-қарши тоталитар тузумнинг бир-бирини йўқотишга интилиши оқибатида 50 млн.дан ортиқ

беғуноҳ инсонлар қурбон бўлди. Бу урушда собиқ Иттифоқ аҳолисидан 27 млн.дан ортиқ киши, жумладан, 7 млн. аскар ва ҳарбийлар, 20 млн. фуқаро концлагерларда қийноқ ва оммавий қирғин, бомбардимонлар оқибатида ҳалок бўлган. Мавжуд маълумотларга кўра, собиқ Иттифоқда 1917–1991 йиллар мобайнида 60 млн.дан ортиқ киши совет тоталитар тузуми қурбони бўлган. Т. қуйидагиларга таянади: 1) жам-т ҳаётдан норози бўлган энг тубан кишилар; 2) мам-тдаги сиёсий ва иқт-й инқирозни бартараф этиб, янги тартиб ўрнатишни мақсад қилиб қўйган, мутаассибликка берилган, сиёсий ғояларга кўр-кўрона эргашадиган кишилар; 3) ҳукмрон, нияти бузуқ гуруҳлар манфаати йўлида халқ оmmasига таъсир этиш мақсадида тўқиб чиқарилган вольгар-ижт-й афсоналар; 4) ҳокимият битта сиёсий партия томонидан тўлиқ эгалланиб, унинг етакчиси шахсига («дохий», «дуче», «фюрер» ва б.) сифинилади; 5) сиёсат тепасида турганлар томонидан қонунлар б-н чекланмаган, ҳокимиятнинг иқт-й ва сиёсий ваколатлари эгаллаб олинади; 6) жам-тнинг барча ваколатлари давлат ва маъмурият қўлига тўлиқ ўтади; 7) иқтисодиёт ва ижт-й ҳаёт ҳарбийлаштирилади; 8) махфий полиция зўравонлик ва террор, ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишнинг ягона таянчига айланади. Тоталитар тузумда, айниқса, миллий маъят ҳар жиҳатдан камситилади. Миллий тил, кадриятлар, мад-т, маън-й мерос, миллий гурур ва ватанпарварликни ўстиришга йўл берилмайди. Т.нинг ҳукмрон мафкураси ҳар бир миллатнинг ўз маъятини чуқур англаши, миллий ишончни мустаҳкамлаш, эътиқоди ва кадр ҳиссини бойитишини тақиқлайди.

ТОТЕМИЗМ (инг. *totemis*; ҳиндуча атотем — унинг уруғи,

насли) — ибтидоий жам-тнинг илк динларидан бири. У кишиларнинг маълум гуруҳи б-н ҳайвон ва ўсимликларнинг муайян турлари ўртасида ғайритабиий алоқа, қонқардошлик бор, деган эътиқодга асосланади. «Т.» ибораси инглиз саёҳатчиси Дж.Лонг томонидан 1791 йилда илмий муомалага киритилган. Т. XIX–XX а.ларда Дж.Мак Ленан, У.Б.Робертсон-Смит, Фрезер ва б. томонидан тадқиқ қилинган. Т.ни тушунтириш ва тадқиқ қилиш хилма-хил анъана ва тамойилларга асосланади. Улар ичида энг оммавийлари — Т.ни диннинг илк шакли деб баён этиш (Дюркгейм ва б.) ҳамда Т.ни содда ақлий тасниф тизими деб аташ (Леви-Строс ва б.)дир. Руҳшунослик тамойиллари ичида машхури З.Фрейднинг руҳий аналитик тахмини ҳисобланади. Фрейд ибтидоий жам-тнинг илк дини бўлмиш Т. ахлоқий (мад-й) чекланишларни — ўлдиришни тақиқлашни, ўзаро яқин кишиларнинг қон алмашишини (инцест) ишлаб чиқиб, шундан мад-тни яратиш бошланди, деб қайд қилган. Т.да уруғ, қабиланинг ҳар бир аъзоси ҳаёти ва фаровонлиги айнан шу уруғнинг аждоди бўлган тотемга — ўсимлик ва ҳайвонга боғлиқ, деб қаралган. Уша даврларда горлардаги ҳайвон ва ўсимликнинг сурати тотем руҳларининг макони, табиий суратдаги нарса уруғнинг ҳомийси тарзида қабул қилинган. Шунга кўра, улар тотемнинг ёрдамига муҳтож бўлган, унга сеҳр ёрдамида таъсир қилишга уринган. Бу б-н тотемнинг янги авлодига «пок йўл» б-н тотем ўтиб қолишига, сеҳр-жоду б-н тотемга таъсир қилиб, муқаддаслашган ҳайвон, ўсимликнинг сонини кўпайтиришга, уруғ-қабилла фаровонлигини оширишга, тотем кучи б-н уруғ-қабиллага келаётган ҳалокатнинг олдини олишга интилганлар. Дастлаб тотем сифатида ҳайвонлар, кўпроқ ов

ҳайвонлари эъзозланган. Кейинроқ эса, қариндошлик мунглири бошқа ҳайвонларга ҳам ўтган, баъзан ўсимликлар, табиат ҳодисалари бўлган ёмғир, қуёш, шамол ва б.га ҳам тарқалган. Тотемистик эътиқод ва маросимлар муайян кўринишда кўп халқларда, айниқса, Австралиядаги қабилаларда сақланиб қолган. Уларнинг одатлари бўйича, тотем уруғи аъзолари ўртасида ўзаро никоҳ мумкин эмас эди. Австралия миллий аҳолисининг ҳар бир қабиласи ҳайвон ёки ўсимлик номини олган уруғларга бўлинади. Уруғ аъзолари ўз тотемини қариндоши, отаси, акаси, дўсти, деб ҳисоблайди. М.О.да кенг тарқалган мучал ҳам Т. б-н боғлиқ. Одатда, одамларнинг туғилган йиллари мучал б-н айтилади: муш(сичқон), мор(илон), асп(от) ва ҳ.к. Қадимда муқаддаслаштирилган тотемларни ўлдириш, отиш тақиқланган. Мас., ҳиндлар сигир, илон, маймун, фил ва б.ни эъзозласа, бошқа халқларда арча, мурч, исирик, мусича, қалдирғоч, муллатўрғай ва б. эъзозланади. Т. унсурлари жаҳон динлари бўлмиш буддавийлик, христиан ва ислом динида ҳам учрайди.

ТОТУВЛИК — тор маънода, одамлар, оила, маҳалла ёки гуруҳ аъзолари орасидаги ўзаро маън-й-муросавий мун-т; кенг маънода, фуқароларнинг маън-й-ахлоқий мезонлари, хатти-ҳаракатлари, ҳаётга мун-глирида кўзга ташланадиган маън-й ҳодисани англлатувчи т. Т. жам-тда турли хил ижт-й қатлам ва гуруҳларнинг турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишиларнинг ўзаро алоқаларида, уларнинг муайян давлат сиёсатида бўлган мун-глирида ҳамфикрлик тамойили ва у асосидаги ҳамкорликни англлатувчи т. ҳамдир. Т. ижт-й тар-ётда муҳим аҳамият касб этиб, ўзаро бирлик, ҳамжихатликни таъминлаш, манфаатли бирликнинг вужудга

келишида ҳам асосий омилдир. Шу боис инсоният тарихида ижт-й-миллий тар-ёт учун курашган кучларнинг асосий эзгу ғояларидан бири жам-т аҳли ўртасида Т.ка эришиши бўлиб, ушбу омил тантана қилган тақдирдагина умумий муваффақият қўлга киритилган. Шу боис инсоният онгли жам-тининг илк кунларидан бошлаб, бугунги кунгача ушбу ғоянинг амалий ифодасига асосий эътибор бериб келинмоқда. Т.ка эришган жам-тда кишилар ўртасида самимият, меҳр-оқибат, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, аҳиллик каби мун-тлар устувор бўлади. Давлат бошқарувида барча фуқароларнинг манфаатини кўзлаб иш юритиш, табиийки, ижт-й ҳаётда Т. қарор топишининг муҳим омилдир. Т. тинчлик, барқарорлик, ягона мақсад йўлида миллий бирлашувнинг энг муҳим шартидир. Фуқароларнинг маън-й-ахлоқий етуклик даражаси миллатлараро мун-тлар орқали, турли миллат вакилларининг умумий мақсад йўлидаги бирлашуви б-н ҳам боғлиқ. Ушбу ғоя замирида миллати ва элатидан қатъи назар, умумий хонадон – Ўз-н тақдири учун жавобгарлик туйғуси ётади ва у ҳар бир фуқаронинг сиёсий масъуллик ва маън-й дахлдорлик хисси б-н бевосита боғлиқ. Турли дин ва эътиқоддаги инсонларнинг бир-бирига нисбатан муросаи мадорада бўлишлари ҳам жам-тда Т. таъминланишининг муҳим шартидир. Диний Т. турли дин вакилларининг ўзаро мун-тларида ҳамкорлик, ҳамдўстлик ва тенг ҳуқуқлилик тамойилларига риоя этишдир. Мустақил Ўз-нда умумжам-т манфаатларидан келиб чиқиб диний Т.ка эътибор берилмоқда. Аҳолининг асосий қисми ислом дини ва христианликнинг православие мазҳабига эътиқод қилса-да, улар б-н бир қаторда католик ва протестантлар, бошқа мазҳаб вакиллари ҳам ўз мазҳабларига эътиқод қилаёт-

ганлари, барча дин вакиллари орасидаги ўзаро ҳамжиҳатлик мам-тимизда диний Т.нинг таъминланганидан далолатдир. Кўп миллатли жам-тларда ўзаро бирлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш мақсадида миллатлараро Т.ка эришиш зарурий омиллардан бири ҳисобланади. Миллатлараро Т.ка Ўз-н жам-тида миллий ғоянинг асосий тамойилларидан бири сифатида эътибор қаратилмоқда. Маълумки, миллий Т. муайян ҳудуд, давлатда турли миллат вакилларининг баҳамжиҳат яшashi, ҳамкорликда фаолият юритишини ифодаловчи т.. Ер юзидаги 1600 дан ортиқ миллатдан бор-йўғи 200 га яқини ўз миллий давлатчилигига эга, холос. Бундай шароитда бутун дунёда миллатлараро Т.ни таъминлаш учун уларнинг манфаатлари, руҳияти, интилишларини мун-тазам ўрганиб бориш, сиёсий-ижт-й ҳаётда буни доимо эътиборга олиш зарур. Жаҳон тажрибаси миллатлараро Т.ни таъминлашга бирёқлама, юзаки ёндашув жиддий муаммолар келтириб чиқаришини кўрсатди. Хус-н, давлатга ўз номини берган (титул) миллат б-н ўша жойда яшайдиган бошқа миллат ва элат вакиллари орасидаги мун-тлар жиддий эътиборни талаб қилади. Акс ҳолда, жам-т ҳаётидаги тинчлик ва барқарорлик издан чиқиши мумкин. Бу масала бизнинг мам-тимиз учун ҳам жуда муҳим. Ўз-н ҳудудида қадимдан кўплаб миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келган. Улар ўртасида алар давомида миллий мувозанатнинг сақланиб келгани халқимизнинг азалий бағрикенглигидан далолатдир. Миллатлараро мун-тларда уйғунлик вужудга келган мам-тларда кўп миллатлилик жам-тнинг сиёсий-иқт-й рив-шига самарали таъсир кўрсатади. Мам-тимиз Конституциясида «Ўз-н халқини миллатидан қатъи назар, ЎзРнинг фуқаролари ташкил этади» деб

таъкидланиши, «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Конунда эса барча фуқароларга ижт-й келиб чиқиши, ижт-й ва мулкӣй мавқеи, ирқӣй ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга мун-ти, машғулотининг тури ва хус-ятидан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқининг берилиши белгилаб қўйилгани ана шу бағрикенгликнинг замонавий сиёсий-ҳуқуқӣй ифодасидир. «ЎЗР ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-олари ва анъаналарини ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг рив-ши учун шароит яратди». Конституциямизда белгилаб қўйилган ушбу қоида ҳам ҳаётда ўзининг амалий ифодасини топганлиги ижобӣй ҳолдир. Республикамизда миллий-мад-й эҳтиёжларни қондиришнинг муҳим механизмига айланган 140 га яқин миллий-мад-й марказлар фаолият кўрсатаётгани фикримизнинг далилидир. Бундан буён ҳам қўлга киритилган ютуқларни янада мустаҳкамлаш, мамтимизда яшаб келаётган миллатларни ўзаро ҳамжихатлик руҳида тарбиялаш, улар ўртасидаги ўзаро Т.ни мустаҳкамлаш миллий истиқлол мафқурасининг асосий мақсадларидан биридир.

ТУБАНЛИК — 1) паст ҳолатга эгалик, пасткашлик; 2) кўчма маънода, тубан шахсга хос ҳолат — хус-ят; тубан хатти-ҳаракат, разолат. Т.ка бориш ёки Т.ка кетиш — тубан ҳолат, хус-ят касб этишни, тубанлашишни англатади. «Т.» сўзи салбий ҳислат бўлгани «пастлик», «пасткашлик» сўзлари б-н уйғунлашиб кетади. «Пасткаш одамлардан ҳақ сўзни эшитиб бўлмайди. Таги паст одам эътиборга нолойиқдир. У ҳеч қачоң яхшини эътиборга олмайди. Ўзининг ёмон феълени яхши кўрган пасткаш, муқаррарки, халқ орасидаги яхшиларни ёқтирмайди. Одамларнинг қилмишларидан

айб ахтарган одамнинг ўзи айбсиз бўлиши мумкин эмас. Кишининг барча ҳаёллари бузуқ бўлса, тўғри фикрдаги одамларнинг ҳаммасига ҳасадчи бўлади. Одамларнинг хурсандчиликдан ичган майини қон деб билади, таажжубки, ўзи ҳам ичкиси келиб ҳасрат б-н қон ютади. Нақд бойликнинг офати ўғри бўлганидек, яхшилар ҳасадгўй одамлардан доим озор тортишади», — дейди Алишер Навоӣй. Инсонга олий фазилатлардан яна бири босиқлик, ҳалимликдир. Аксинча, ёмонлик, Т., юзсизлик энг ярамас ҳислатларга киради (М.Қошғарӣй. Девон).

ТУРМУШ ДАРАЖАСИ — мам-т аҳолиси, ижт-й гуруҳлар, оилалар, инсоннинг моддий, маън-й ва ижт-й эҳтиёжларини қондириш даражаси (меъёри)ни тавсифловчи т.. Т.д. кишилар эҳтиёжининг таркиби ва рив-ши б-н боғлиқ. Шу б-н бирга, уларни қаноатлантириш учун фойдаланиладиган турмуш неъматлари ва хизматлар миқдори ҳамда сифати б-н ҳам алоқадор бўлиб, у жам-тнинг иқт-й, ижт-й ва сиёсий тузилиши б-н белгиланади. Т.д. фақат жорий ишлаб чиқариш б-нгина эмас, балки миллий бойлик ва кишиларнинг шахсий (хусусий) тўплаган мулки миқдори б-н ҳам боғлиқ. Унга ижт-й-тарихий, табиӣй иқлим, миллий, этник шароитлар ва омиллар ўз таъсирини ўтказади. Т.д. миқдор ва сифат кўрсаткичлари тизимида ифодаланади: истеъмол этилаётган моддий неъматлар ва хизматлар умумий ҳажми, аҳолининг реал даромади, озик-овқат маҳсулотлари ва хизматлар итеъмоли миқдори, пул даромадлари миқдори, меҳнат шароити ва тавсифи, иш ва бўш вақтнинг давомийлиги, тураржой шароити ва қиймати, маӣшқӣй хизмат, ижт-й хизматлар (соғлиқни сақлаш, мад-й, алоқа, транспорт ва ҳ.к.) б-н ифодаланади. Аҳоли Т.д.ни тавсифлашда кишилар эҳ-

тиёжларини кондиришнинг белгиланган даражаси катта аҳамиятга эга. У оқилона истеъмол меъёрлари б-н моддий ва маън-ий неъматларни амалдаги истеъмол кўрсаткичларини таққослаш йўли б-н ўлчанади, бунда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишда эришилган миқдос, табиий иқлим шароити, ёш, оила таркиби, муайян маҳсулотлар, неъматлар, хизматлар шаклидан фойдаланишнинг илмий асосланган меъёрлари ҳисобга олинади. Т.д. т.сидан социологияда ҳаёт сифати, ҳаёт услуоби, ҳаёт тарзи ва б. б-н қиёсий фойдаланилади.

ТУҲМАТ — бировни айблаш ёки қоралаш мақсадида ўйлаб чиқарилган, асосиз даъво, бўҳтон, кишини бошқа гуноҳларга етакловчи иллатни англатувчи т. Т. хоинликнинг бир кўриниши бўлиб, алоҳида бир киши, гуруҳнинг бирор нарса, ҳодисага ўз (шахсий, гуруҳий) манфаати туфайли қасдан қилинган ёки ёмон феъли (ҳасад, нафс, бахиллик, пасткашлик) туфайли содир бўладиган хатти-ҳаракатдир. Бошқача айтганда, Т. бўҳтон, уйдирма, ёлғонлигини билатуриб, бошқа шахсни иззалайдиган (изза қиладиган), шарманда қиладиган сўзларни тарқатиш, киши лафзидан, ҳаракат ёки ҳаракатсизлигидан содир бўладиган салбий ҳодиса. Т. бир шахсга унинг ўзида бўлмаган иллатни тўнкашни англатса, аксинча, шахснинг ўзида бўлган иллатни (ортидан) тўнкаш ғийбат ҳисобланади. Т. биринчи марта содир этилса, маъмурий жазо чораси кўрилади (МЖТК, 40-модда), яна қайтарилган Т. учун жиноий жавобгарлик белгиланган (ЖК, 139-модда). Т. нашр қилиш ёки бошқача усулда кўпайтирилган матнда ёхуд ОАВдан фойдаланиб амалга оширилса, жиддий жазоланади. Т. оғир ёки ўта оғир жиноятларда айблаш б-н боғлиқ, оғир оқибатларга сабаб бўлса ёки

хавфли рецидивист томонидан, фарзгўйлик ёки бошқа паст ниятларда содир этилса, 3 йилгача озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланади. Т. мунофиқлик ва хиёнат кўринишларидан бири бўлиб, алоҳида шахс ёки гуруҳга уларга қилмаган гуноҳ ёки жиноятни, иллат ёки қусурни тўнкашдир. Т. — бир киши ёки гуруҳнинг ортидан уларда бўлмаган ва улар содир қилмаган айблари учун уларга нисбат бериш, ҳақиқага бўҳтон қилишдир. Т.чи — Т. қилувчи кимса. Т. шахс ёки гуруҳнинг обрўсини тўкиш мақсадида қилинади. Т. инсонлар ўртасида ўзаро душманлик, носоғлом рақобат ва шубҳали ҳолатларда кузатилади. Т. жамтда хусусий мулк пайдо бўлган пайтда манфаатларнинг қучли тўқнашувидан юзага келган. Т. диний т.га кўра, тажрид оламида эмас, аксинча, сабаблар оламида кузатилади. Абу Наср Форобий фикрича, «Т. ва қатъийлик (мулиҳ)ка келсак, уларнинг таъсирида тарафлардан бири бутунлай аниқ нарсаларни инкор этади ва ўз моҳияти бўйича тушунарли ва равшан ҳолатларга шубҳа билдира бошлайди. Бу ҳолат то бошқа тараф адашиб, ҳақиқий нарсанинг борлигига шаҳодат берувчи далилларни ҳамда маълум нарсалар ва ҳақиқийлиги аён нарсалар ҳақида хато тасаввур ҳосил қилмагунча давом этаверади. Бу субстанция софистик санъатнинг усулларида биридир. Ш.у. бу санъатнинг мақсади ҳақиқатга ва аниқ далиллар ёрдамида бирор нарсага эришишга тўсқинлик қилишдан иборатдир». (Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. 118-бет). Форобий Т.ни энг ёмон руҳий сифатлар қаторига киритиб, унга субстанция санъати воситасида эришилишини таъкидлайди. Куръони Каримда «Кимки бирон хато ёки гуноҳни қилиб қўйиб, сўнг уни бир пок одамга Т. қилиб отса, муҳаққақки, у бўҳтон ва очик гуноҳни ўз зиммасига олибди» де-

йилган. Ш-дек, унда бўҳтончи учун ҳалокат ва жазо муқаррарлиги уқтирилган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг «Т. зинодан ёмон» (ат-туҳмати шаррил миал зина) деган ҳадислари ҳам Т.нинг жирканч иллат эканига мисол бўла олади. Шарқ мутафаккири Мажидиддин Хавофий фикрича, «Подшоҳга яқин кишилар Т.чи ва ғийбатчи бўлсалар, давлат инқирозга юз тутиб, подшоҳ алмашгусидир. Т.чида ҳақиқат ва инсоф йўқ, Т. б-н ёлғончи ўртасидаги чегарани аниқлаш жуда қийин, чунки Т.чининг қуроли ёлғончиликдир. Т. балосига йўлиққан одамнинг

чеккан изтироби ғоят оғир, лекин у гуноҳсиз бўлса, Т.чи фош бўлади, албатта. Иғвогар, Т.чи ўз нишонига покдил, виждонли, оқил кишиларни олади, чунки у ўзида етишмаган ана шундай сифатлар учун уларга ҳасад қилади». Т. нафақат шахсий мун-тларга, балки жам-тнинг соғлом турмуш тарзига ҳам раҳна солади. Т.га қарши курашнинг оқилона усули кишилар ўртасида самимий мун-тлар ўрнатиш, ҳатто муҳолиф инсонларга ҳам марҳамат кўрсатиш, ҳаммага бирдек яхшилик қилиш, холислик, Т.ни пайдо бўлиб қолиш эҳтимоли бор жойлардан четланиш кабилардир.

УЙ ТУТИШ ОДОБИ (рўзғор одоби) — уй-рўзғор ва оила мун-тларининг маън-й тамойилларига асосланадиган тарихий ва мад-й анъаналардан бири. Мадагга эга бўлган ҳар бир халқ уйни қуришдан тортиб, уни безашгача алоҳида эътибор б-н қарайди. Чунки уй тутиш инсоннинг мавқеи, дид-фаросати, имконияти ва ш.к. жиҳатларини белгилайдиган хус-ятдир. Бу хус-ят ўзб. халқи учун ҳам бегона эмас ва у мад-тимизнинг гўзал бир қисмига айланган. Алломаларнинг бу ҳақда билдирган фикрлари, ибратли мулоҳазалари кўп. Мас., XIX а.да ижод этган фозила аёл Олимат ул-Банот ўзининг «Муошарат одоби» рисоласида уй тутиш поклик ва озодаликка асосланишини, покиза турмуш қуриш б-н бирга покиза уй тутиш лозимлигини таъкидлаб, бу хусусда бир қатор тавсияларни беради:

«уй ва хоналарни чўп-хаслардан, чанг-тупроқлардан супуриб туриш», «ўргимчак уяларини олмоқ ва уй атрофларини соф тутмоқ», «яшайтурган ўринларни, хус-н, уйларнинг ичкариларини ювиб қуришмоқ, ис ва ш.к. нарсалардан соф этмоқ», «фурсати б-н деразаларни очиб, уйнинг ҳавосини алмаштириш» ва б. ишлар У.т.о.нинг зийнатларидандир». Яшайдиган уйимизнинг ички ва ташқи кўриниши, табиийки, ўзимизнинг дидимиздан келиб чиқиб шакллантирилади. Бунда энг асосийси, уйда оила аъзолари ўзини қулай ва эркин ҳис қилишлари учун зарур бўладиган жиҳатларни эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Бунинг учун, аввало, уйни ортиқча, яроқсиз нарсалар б-н тўлдириб ташламаслик керак, бу уйдаги нарсаларнинг жойлашувини бузади. Уйни безатиш ва саранжомлаш-

да деразаларга алоҳида эътибор қилиш мақсадга мувофиқ. Деразалар хонани кенгайтириб ёки кичрайтириб кўрсатиши ҳам мумкин, аммо деразаларни жонли расмга айлантириш ёки мусаввирлик маҳорати б-н б.ча кўриниш бериб беркитиш ҳам мумкин. Хар қандай ҳолатда ҳам деразалар инсонни ташқи олам б-н боғлаб тургани ва уй ичига имкони борича кўпроқ тоза ҳаво киритиб тургани маъқул. Ш-дек, уй жиҳозларини жойлаштиришда уйда ёш болалар бўлишини ҳам эътиборга олиш зарур, чунки жойлаштирилган буюмлар уларнинг бемалол ҳаракат қилишлари учун халақит бермаслиги керак. Танишларни уйдаги қимматбаҳо ва ҳашаматли жиҳозлар б-н мақтаниб, ҳайратга солиш манманлик белгисидир. Шундай хонадонлар борки, соҳиб ва соҳибанинг дидсизлиги натижасида хона қиммат бўлса-да, кераксиз нарсалар б-н тўлдириб юборилади. Бу уйда, бир сўз б-н айтганда, файз йўқ, ўтирган одамнинг нафаси бўғилади, кишини асабийлаштиради. Ошхона ва зарурат хоналарини алоҳида тозаликда сақлаш кишини ноқулай вазиятга тушиб қолишдан асрайди. Гулларсиз уйни тасаввур этиш мумкин эмас. Гуллар уйга гўзаллик бахш этади, айниқса, янги узилган, чиройли гулдасталар ёки қуритилган ўт ва гуллар мажмуаси кишининг кайфиятини кўтаради, образли ифодаларни шакллантиради. Бироқ, гуллар бошқа барча нарсалар каби уйда озодлик, эътибор ва парваришни талаб қилади. Уйда тирик табиатни шакллантириш – тўти, каклик, бедана, канарейка сингари сайроқи қушлар, товус, қирғовул каби чиройли қушларни парвариш қилиш, балиқ, қуён каби чиройли жониворларни боқиш ҳам инсонларнинг табиатга нисбатан мун-тини ўзгартиради, унга нисбатан меҳр пайдо қилади.

Ш-дек, бу ҳолат хонадонда соғлом муҳитни мустаҳкамлайди, тарбия жараёнини барқарорлаштиришга ижобий таъсир кўрсатади.

УЙҒОНИШ ДАВРИ – инсоният тарихидаги ижт-й-маън-й юксалиш, илм-фан ривожини ифодалаш учун XVIII а. маърифатпарвар файласуфлари томонидан илмий муомалага киритилган т. Ўрта а.ларда инсон тафаккури, ижодий куч-қудрати, яратувчанлик имкониятларини одамзод бахт-саодати, эркин ва фаровон ҳаёт кечириши, жам-тнинг гуллаб-яшнаши томон интилишини ифодалайдиган маън-й-ижт-й ҳаракат жараёни. Шарқда У.д. VIII а.дан бошланган бўлиб, мўғил истилоси ва ҳукмронлиги туфайли XIII–XIV а.ларда тўхтатилган ва Амир Темур салтанатида XIV–XV а.ларда янги раванқ босқичида давом этган. Амир Темур давлати парокандаликка учраганлиги сабабли у ҳам XVI а.дан бошлаб инқирозга юз тутта бошлади. Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Исмоил Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Абдуҳолик Гиждувоний, Саъдий, Рудакий, Фирдавсий, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Муҳаммад Бобур каби Шарқ У.д.нинг буюк сиймолари жаҳон цивилизациясига беназир улуш қўшганлар. Улар умуминсоний қадриятлар тарихида мустаҳкам ва абадий ном қолдириб, Фарб У.д.га замин бўлиб хизмат қилдилар. Фарб У.д. XIII а.да Италияда (Данте, Жотте) бошланган бўлиб, XIV–XVI а.ларда Фарбий ва Марказий Европа мам-тларида кенг тарқалган. Бу даврда фан-техника, адабиёт, санъат, таълим-тарбия соҳаларида инсоният истиқбол тар-ётига улкан таъсир кўрсатган ва унинг маън-й ҳаётида ўчмас из қолдирган буюк

ижодкорлар яшаган. Рафаэл, Леонардо да Винчи, Микеланджело, Коперник, Эразм, Роттердамский, Галилей, Бруно, Рабле, Тициан, Веронезе, Петрарка, Боккаччо, Сервантес, Шекспир, Ариосто, Тассо, Дюрар, Ян ван Эйк, Фуке ва б. Европа У.д.нинг атоқли намояндалари сифатида умуминсоний маъ-ят тарихида абадий ўрин эгаллаганлар.

УЛУҒВОРЛИК — табиат, жам-т, инсон ва унинг фаолияти маҳсулотларида намоён бўладиган маън-й-ахлоқий т.. У. белгисига эга бўлган барча нарса ва ҳодисаларга хос бўлган умумийлик — меъёрий баркамоллик бўлиб, табиатда У. баланд тоғлар, қудратли шаршаралар, чексиз океанлар, мавж ураётган денгизлар, тубсиз осмон ва ш.к. тимсолида намоён бўлади. Бу ердаги умумийлик — уларнинг кенг кўламлиги, улканлиги, буюклиги ва туганмаслигидир. Табиатдаги У. инсонда ўзидаги заифликни эмас, балки табиат б-н кўшилиб кетишга интилиш хиссини уйғотади ва кучли таъсир этади. У. хисси ўз-ўзидан қувонч, хайратланиш, эҳтиром, тан бериш туйғуларини ўз ичига қамраб олади, рухий кўтаринкилик бағишлайди. Буларга баъзида кўрқув ҳам қўшилади, лекин у инсонни камситмайди, балки тўсиқларни енгиб ўтишга туртки беради. У. хисси умуминсоний, умумий белгилари б-н бирга ижт-й шартланган, аниқ тарихий табиатга ҳам молик қаҳрамонликда, алоҳида нафосат ва ахлоқий бирликда тўлиқ ҳамда бевосита намоён бўлади. Халқ фидойилари, эл-юрт жонкуярларининг фаолияти, қилган ишлари бир вақтнинг ўзида ҳам У., ҳам мардоналик намунаси бўла олади. Қаҳрамонлик кўпчилик омма т.сида одатдан ташқари, ноёб, кам учрайдиган ҳодисадир. Лекин у кундалик ҳаётда, оддий шароитда энг содда, ҳамма амал қиладиган

ахлоқий қоидалар доирасида ҳам содир бўлиши мумкин ва бунинг ўзи инсонлар назарида улуғвор аҳамият касб этади. Табиат б-н ҳамоҳанг бўлиш, ижт-й фаол, ташаббускор, матонатли, Ватан равнақи йўлида фидойилик кўрсатадиган шахсни шакллантириш бугунги кундаги У. орзусининг асосий мазмунини ташкил этади. Чунки улуғвор ишларни улуғвор шахслар яратади ва бутун бир халқлар тақдирига ижобий таъсир этади. Улуғ ишнинг тағзамини эса ниятнинг, мақсаднинг У.идир. Мас., Амир Темурнинг мақсади Ватанини мўғил босқинчиларидан озод этиш, илм-фан, санъат ва мад-т ривожланган, халқ осойишта ҳаёт кечирадиган салтанат барпо этиш эди. У буюк ҳарбий истеъдоди, ақл-заковатини ишга солиб, бу ниятни амалга оширди. Амир Темур сиймосида тенгсиз саркардалик маҳорати, матонат ва жасорат, давлатчилик ғояларининг У.и мужассамланган эди. Соҳибқирон шахси, ишлари, сўзлари биз учун ибрат, у инсоният тарихининг нодир сиймоларидан бири бўлиб, бутун бир давр унинг номи б-н боғлиқдир. Амир Темур улуғ салтанат қуриш соҳасида У. намунасини кўрсатган бўлса, Низомиддин Мир Алишер Навоий туркий тилда жаҳоншумул бадиий асарлар ёзиб, ўз халқининг маън-й оламини юксакликка кўтарди, она тилининг қудратини баралла намойиш эта олди. Шу каби илмий кашфиётлари б-н жаҳонга номи кетган Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Берунийлар ҳам У. шохсупасидан ўрин олган. Бу зотлар илму фан, ҳикмат ва ижод паҳлавонлари, Шарқ Уйғониш даврининг буюк сиймолари сифатида ҳозир ҳам бизга ибратдир. У. ўзини ҳар томонлама ижодий ифодасини санъатда топади, унинг барча тур, хил ва кўринишлари учун У. мавзулари асосий тасвир объектларидан бири бўлиб хизмат қилади. Санъатнинг турли кўри-

нишлари У.ни тасвирлашнинг хилма-хил имкониятларидан фойдаланади. Санъатдаги У. бадиий мазмун ва шакл имкониятлари воситасида ифодаланади, лекин бунда ҳал ҳилувчи ролни гоё ўйнайди. Гоё мукамал шаклнинг зурурлигини юзага келтириб, санъат асарининг буюклик даражасини белгилаб беради, бу ҳолат ҳаётий ҳақиқатдан қочишга эмас, унга хизмат қилишга даъват этади. Қахрамонлик дostonлари, лирик дostonлар, қахрамонлик фожиаси, қахрамонлик асарлари, симфония, нотиклик, меъморчилик ва ёдгорлик санъати кўринишлари У. мавзусини бадиий ўзлаштириш жараёнида вужудга келган. Чунончи, «Алпомиш» дostonи, Навоий «Хамса»си, Бобурнинг «Бобурнома»си мана шундай муаззам бадиий обидалардир. Навоий яратган беш дostonдан иборат «Хамса» ҳам мазмун-маъноси, улуғвор тафаккур меваси, ҳажми, бетакрор бадиий санъат намунаси экани б-н ҳам ҳайратланарлидир. Ёки «Бобурнома»ни олайлик. Бобур ҳаётининг ўзи бир жасорат намунасидир. У буюк салтанат бунёд этди, ана шу юриш ва урушлар тарихини, турли тақдирлар, қарашларни ёзиб қолдиришга имкон топди. «Бобурнома» нафақат Мовароуннаҳр, балки Афғонистон ва Хиндистон тарихи, одамлари, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини ёритувчи қомусий асардир. Бу асарнинг дунё тилларига 3–4 мартадан таржима қилингани ҳам унинг аҳамияти нақадар буюклигидан далолат беради. Муסיқа соҳасида эса «Шашмақом» У.нинг ёрқин намунаси бўла олади. Мазмун ва маъносининг чуқурлиги, оҳанглар ранг-баранглиги, ҳиссиётлар қамровининг кенглиги, салобат ва жозиба мақомларнинг абадийлигини таъминлаган. Мақомлар буюк шеърятимизнинг қанотлари, аждодлар дарди ва

умидлари, ноласи ва фарахбахш руҳининг ифодасидир. У. меъморчиликда алоҳида аҳамият касб этади. Миср пирамидалари, Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарларининг меъморчилик обидалари, юнонларнинг Парфенони, римликларнинг Колизейи, ўрта аср готик бош черковлари ўзининг салобати, У.и б-н кишини ҳайратда қолдиради. У. туйғусига фақат миқёс ўлчови б-н эришилмайди. Агар айрим обидалар, мас., Бобил минораси, Минораи Калон, Миср эҳромлари ва ш.к. ўзларининг миқёс кўлами б-н ҳайрон қолдирса, блари ўзининг нафислиги, нозик ифодали ранглар, қисмлар ҳамоханглиги, атроф-муҳит билан узвий қўшилиб кетганлиги билан алоҳида аҳамият касб этган (Гўри Амир, Шохизинда, Мустақиллик майдони, Ичанқалъа, Регистон майдони, Мир Араб мадрасаси, Исмоил Сомоний мақбараси ва б.). Истиклол йилларида амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ишлари туфайли У. касб этаётган обидалар жаҳонга юз тутмоқда. Мам-тимизда Амир Темур, Улуғбек, Навоий каби аждодларимизга ҳайкаллар қўйилди. Шу каби Мустақиллик майдони, унда қад кўтарган рамзлар, Бахтиёр она ҳайкали ҳам У.ка мисолдир. Демак, У. тарих, халқ, миллат, озодлик, мардлик, фидойилик т.лари б-н ҳамохангдир. У инсоннинг орзу-армонлари, идеалларини акс эттиради ва ривожлантиради, буюк ишларни амалга оширишга чорлайди, яратувчанлик ва ижодкорликка илҳомлантиради, ҳаётга маъно-мазмун бағишлайди, инсон зотининг маън-й камолотига хизмат қилади.

УМИД(ВОРЛИК) (форс. ишонч; орзу, тилак, истак) — бирор истакнинг амалга ошишига бўлган ишонч; ишонч б-н кутиш; эътиқод. 2. Бирор нарса қилишга, бирор нарсага эришишга бўлган интилиш,

ички ҳиссиёт; истак, орзу, ният. Бирор нарсага умид боғламоқ, орзу қилган нарсанинг амалга ошишига, бунда бировнинг кўмагига умид б-н қарамоқ. Умидвор ҳолат, умидли ҳолатда бўлиш, умид б-н қараш. Бугун мам-тимизда амалга ошириляётган сиёсий-ижт-й ислохотлар жараёнида У. туйғуси б-н яшаш ва меҳнат қилиш айниқса, муҳим аҳамият касб этади Бу эса, энг аввало, келажакимиз пойдевори бўлган — ёшлар онгида ижт-й онг, янгича тафаккурни шакллантириш, уларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш ва уни фаолиятнинг ҳар қандай соҳаларида амалга ошириш учун имкониятлар яратиб бериш, ёшларни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоялашни йўлга қўйишни тақозо этади. Шубҳасиз бу жараён ўз-ўзидан зиддиятларсиз, шахс онги ва турмушига акс таъсир этувчи омилларнинг фаоллашувисиз содир бўлмайди. Бунинг олдини олиш учун эса жам-тда демократик тартибларни, янгича турмуш тарзини шакллантиришга қаратилган қонунлар қабул қилиш б-н бирга, ҳар бир шахсда юксак мақсадлар б-н яшаш қўникмасини ҳосил қилиш, уларда ҳаётга меҳр-муҳаббат, порлоқ келажакка умид-ишонч туйғуларини уйғотиб бориш талаб этилади. Ўз ахдига содиқ, яшашдан мақсади нима эканлигини аниқ билган кишигина, машҳур руҳшунос С.Л.Рубинштейн айтганидек, «ҳаёт субъекти бўла олади». Ҳаётий мақсад шахсни, хус-н ёшларни ҳаётдаги режаларини аниқлаб олишга ва шу режа асосида яшашга, ўз жамоаси, юрти, Ватани ҳаётига бефарқ қарамасдан, муаммоларни ҳал этишда фаол иштирок этишга, ижт-й-тарихий жараёнлар, ислохотлар субъекти бўлишга; янги мун-тларни шакллантиришга, миллий кадриятларни тиклашга; ўзини-ўзи тарбиялашга, бутун салоҳияти ва имкониятларидан самарали фойдаланишга; атроф-

дагиларни ҳам фаол яшашга ундашга, ҳаётни маъноли, ижт-й фойдали ва мақсадли қилишга етаклайди. Бундай тоифадаги кишилар жам-т ҳаётида содир бўляётган ўзгаришларга сергак нигоҳ ташлайди, уларга онгли мун-т билдира олади, зарарли фикр ва ғояларга эргашиб кетавермайди. Уларнинг ҳаёти жўшқин, фаолияти юксак, меҳнати унумли ва фойдали бўлади, ғойибона руҳий мадад, истиқболли янги ғоявий фикрлар уларни амалий-ижодий йўлларга чорлайди. Ёшлардаги бундай эзгу фазилатларни авайлаб-асраш, уларнинг ҳаётга умид ва ишонч туйғуларига заволятказмаслик комил инсонни шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Комилликка интилиш эса ҳар бир инсоннинг муқаддас орзусидир.

УМИДСИЗЛИК (пессимизм) — дунёда ёмонлик устун, келажак одамга яхшилик келтирмайди, у азоб-уқубатга маҳкум, келажак ҳаётда бахт-саодатга, мақсадга эришиб бўлмайди, деган тамоийилларга асосланадиган пессимистик т. У. кишининг келажакка ишончининг сусайиб кетгани, дунёда ёмон одамлар кўплиги, ўз олдига қўйган орзу-мақсадларига эришишига иродаси кучсизлик қилиши, ҳаётда яшашнинг қийинлигидан нолиш, ҳаётга қизиқилишининг сусайиши, ҳаётнинг азобу машаққатлардан, тўсиқлардан иборат эканлиги, муаммоларини ечиш ва муваффақиятларга эришиш учун ҳеч қандай илож-имконият йўқлиги, руҳий тушкунлик ҳолатида намоён бўлади. Инсонлар орасида жаҳолат, гафлат, худбинлик, танбаллик, пораҳўрлик, таъмагирлик, такаббурлик, мансабпарастлик, шухратпарастлик каби иллатларга мубтало бўлган баъзи бир шахслар бор. Айнан мана шу ҳолат кўпчиликнинг У.ка тушишига сабабчи бўлади. Чунки мана шундай шахслар

ўз шахсий манфаати, нафси, хирсини қондириш, шуҳрат қозониш, бойлик орттириш каби мақсадларини амалга ошириш учун маъ-ятга, ахлоққа зид бўлган турли хил тубан ишларга қўл уради. Бундай шахслар б-н бирга ишлаш жараёнида ҳалол меҳнат қилаётган ходимнинг ҳафсаласи пир бўлади, адолатпарварлик, инсонпарварликка ишончи йўқолади, ҳамма жойда ёмонлик устун, уни енгиб бўлмайди деб ўйлайди, орзу-мақсадларига эришиш сароб бўлиб туюлади, белгилаган эзгу мақсадлари ва режалари амалга ошмагач, умидсизликка тушиб, фаол ҳаётдан узоқлаша бошлайди, ўзига ишончни йўқотади. Ҳаётидаги турли кўнгилсизликлар оқибатида ҳам инсон У.ка тушиб қолади. Мас., турмуш ўртоғидан ажралиш, яқинларининг вафоти, қорхонанинг тугатилиши ва б. бунга сабаб бўлиши мумкин. Япон олимлари (Тохоку университети профессори Итиро Цудзи бошчилигидаги тадқиқотчилар) илм. тад.и натижалари айнан аниқ мақсадга эга бўлмаслик ёки эзгу орзуларига эришишига ишонмаслик, фаол ҳаётдан узоқ туриш оқибатида инсоннинг ўз жонига қасд қилиш ҳолатлари кўп учрашини таъкидлайди. Худбин, шахсий манфаатини миллат ва халқ манфаатидан устун қўядиган, бойлик ва шуҳрат орттиришга ружу қўйган, бошқаларни писанд қилмайдиган, манман, такаббур, адолат ва инсонпарварликка зид равишда бошқаларнинг орзу-умидлари ва мақсадларига, рившига, ҳаётда уларнинг мавқеи, ўрнини эгаллашига бефарқ, беписанд қарайдиган кимсалар томонидан ор-номуси, кадр-қиммати, шаъни топталган, оёқости қилинган инсон ҳам У.ка тушади. Унда келажакка ишончсизлик, У. пайдо бўлиб, бундай ҳолатда у иродасининг сустлиги туфайли ўз жонига қасд қилиши ҳолатлари

ҳам ҳаётда учраб туради. У. рухий тушкунлик ҳолати бўлиб, бунда киши руҳан сиқилади, асабийлашади, стресс ҳолатларни бошидан ўтказди. Бунинг натижасида унинг танасида турли хил касалликлар пайдо бўла бошлайди. Суқрот айтганидек, «Рухни даволамай туриб, танани даволаб бўлмайди». Демак, У.ка тушган одамнинг, аввало, руҳини даволаш лозим бўлади. У.ка тушган одамга, ундаги тушкунлик ўткинчи бир ҳолат экани ва вақти келиб ўтиб кетишини; рухий тушкунлик ҳолати ҳар кимнинг бошига тушиши мумкинлигини тушунтириш, ундаги ижобий жиҳатларга, ирода, ақл, билимга эътиборни қаратиш, унинг оиласи, яқин қариндошлари, дўстларига кераклигини ҳис қилдириш, яшаш учун берилган ҳуқуқдан, имкониятдан бахт яратиш учун фойдаланиш зарурлигини уқтириш орқали ҳам унда келажакка ишонч, умид уйғотиш мумкин. У.ка тушган одамнинг қалбига қулоқ солиш, уни ёлғизлатиб қўймаслик ва тушунишга ҳаракат қилиш, яхши сўзларни гапириш, унинг ҳаяжони, дардларини сабр б-н тинглаш, унга эътиборли, меҳрибон ва ҳамдард бўлиш, очиқкўнгиллик б-н самимий муомала қилиш, келажакка ишонтириш ҳамда уни қийнаётган муаммоларни ечишга амалий ёрдам бериш, ғамхўрлик, маън-й ва моддий кўмак кўрсатиш орқали уни ҳаётга қайтариш мумкин. У. ҳолатидан чиқариш учун қўйидаги амалларни бажариш лозим: яъни, У.ка тушган кишига меҳрибонлик кўрсатиш ва ҳамдард бўлиш, ундаги ижобий ўзгаришларни олқишлаш, унинг аҳволдан атрофидаги дўсту биродарларини хабардор қилиш, ёлғизлатиб қўймаслик, янги дўст топиши учун ёрдам бериш, унинг атрофида хурсандлик муҳитини яратиш, аҳволи ёмонлашса, психологик

ва тиббий ёрдам чораларини кўришга интилиш зарур. Бу тадбирларнинг барчаси одамдаги рухий тушкунлик кайфиятини йўқотишга, уни умидли, мазмунли ҳаётга қайтаришга ёрдам беради.

УМР ЙЎЛДОШЛАРНИНГ МУНОСИБЛИГИ — умр йўлдошларнинг биологик, психологик, психофизиологик ҳолати, хус-ятлари, диди, мад-ти, хулқий ва б. жиҳатларининг мос келишини ифодаловчи ибора. У.й.м. оила қурган икки кишига хос жиҳатларнинг уйғунлиги ва ўхшашлигини тақозо этади. Инсон зоти (генетикаси) н.назаридан кишилар 16 хил жуфтликни ташкил этади. Умр йўлдошлари бир-бирига муносиб бўлмаганида, иммуногенетик мос эмасликлари туфайли фарзанд кўрмаганликлари сабаб бўлиши мумкин. Бошқача жуфтликда наслий касалликларнинг такрорланиш хавфи кучаяди (энг асосийси — она ва ҳомиланинг резус ному-таносиблиги ва жуфтликнинг ота-оналари). Шифокорларнинг таъкидлашича, кишиларнинг 10 фоизи умуман генетик тўлақонли эмас ва никоҳдан ўтмасликлари керак. Энг мақбул жуфтликка психологик темпераментларнинг кутбилигида эришилади. Бундан ташқари, интеллект даражаси ҳам тенг келиши лозим. Никоҳга энг кўп мослашувчанлар очиқ характердаги, ҳаётдан завқланувчи, ўзаро мун-тларда меҳрибон кишилар ҳисобланади. Лекин бу сифатлар ҳаддан зиёд ёки жуда юқори даражада бўлса, унда бундайлар оила тузишга ноқобил бўладилар. Серфикр, эзма кишилар, ўз қадр-қимматларини юқори тутувчи, жисмоний ёки интеллектуал камчилиги бор кишилар оилавий ҳаёт учун тўғри келмайди. Амалдаги ажралишларда умр йўлдошларнинг бир-бирига мос эмасликлари ётади. Бугунги кунда фаолият юритаётган оила маслаҳати, оила хизмати бўлимлари

психологик ва б. усуллар ёрдамида, кўпгина кишиларни номутаносиб умр йўлдошилиқ азобидан сақлаб қолишлари ва муваффақиятли оила қуришга кўмаклашишлари мумкин.

УМУМИНСОНИЙ МАЪНАВИЯТ — ҳар бир инсон, жам-т ва барча тоифадаги кишилар учун энг олий қадрият сифатида эъзозланадиган ва умумбашарий аҳамиятга эга бўлган маън-й ҳодисалар, мад-й бойликлар, адабиёт, фан, санъат ютуқлари, дин, сиёсат, ҳуқуқ соҳасидаги натижаларни англатувчи т..

У.м.нинг мазмун-моҳияти. Мутахассисларбут.га хос бўлган кундалиқ тасаввур б-н унинг маън-й мазмун-моҳияти ўртасидаги фарққа эътибор бериш лозим, деб ҳисоблайдилар. Кундалиқ ҳаётда кишилар умумбашарий аҳамиятга молик маън-й бойликлар, кашфиётлар, қадриятлар, дин, фан, адабиёт, мад-т б-н боғлиқ хус-ятлар, жиҳатлар, жараёнларнинг ўзини У.м. сифатида тушунади. Маън-й мазмун касб этадиган нарса ва ҳодисаларга нисбатан ишлатиладиган У.м. ҳар қандай халқ, жам-т ва давлат ҳаёт тарзининг асосий мезони бўлиб ҳисобланади. «У.м.» т.сида маъ-ятни тирик табиатнинг бир қисми бўлган одам зотининг ҳаёти ва камолоти ҳамда тарихий, сиёсий ва б. бирликлар (ижт-й субъектлар) учун аҳамияти ҳам ўз аксини топади. У.м.нинг намоён бўлиш шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик ҳамда фойдалилик хус-ятларини доимо сақлаб қоладиганлари ҳам бор, уларга инсон вужудининг тириклиги, унинг ижт-йлиги, инсон умри ва ҳаёти, сиҳат-саломатлиги, ижт-й фаолияти ва мун-тлари, меҳнати, билими, муомаласи ва ш.к. киради. Улар инсон ва жам-т бор экан, ўзининг ижт-й аҳамиятини сақлаб қолади, уларнинг қарама-қаршиси бўлган ўлим, касаллик, маъносиз ҳаёт

кечириш, билимсизлик ва б. ҳам тарихий жараёнларнинг доимий ҳамроҳидир. У.м.нинг энг олий шакллари маън-й идеал сифатида қаралади. Жам-т тарихининг ҳамма даврларида одамлар ана шу идеалларга интилиб, уларга эришишни орзу қилиб яшайди. Кундалик ҳаётда ва илмий адабиётда энг олий идеаллар бир қатор ибора ва т.лар орқали ифодаланади: маън-й ва ахлоқий покликнинг умумий белгиси — яхшилик; нафосат белгиси — гўзаллик; билимларимиз ва фан ютуқларининг амалиётга мослиги — ҳақиқат; инсон ҳуқуқларининг олий ифодаси — эркинлик ва тенглик; сиёсатнинг тўғрилиги — адолат, одамлар ўртасидаги ижобий мун-тлар — дўстлик; энг хокисор ва бегараз туйғулар асосидаги қалбларнинг муштараклиги — муҳаббат, орзу-умидларга эришиш — бахт-саодат, ўз юртини севиш ва ардоқлаш — ватанпарварлик ва ҳ.к. Воқеликда ушбу идеаллар б-н бирга, уларнинг зидди — ёвузлик, ёмонлик, хунуклик, ёлгон, эркисизлик, тенгсизлик, адолатсизлик, душманлик, нафрат, хиёнат кабилар ҳам муайян тарзда намоён бўлади. Тарихий тар-ёт жараёнида У.м.ни барқарорлаштириш йўллари ва усулларининг бу борадаги мақсадлар б-н уйғунлаштирилиши ижт-й-сиёсий ўзгаришларни амалга ошириш даврида ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Бу ўринда уч асосий жиҳатга эътибор бериш лозим: 1. *Кишиларнинг У.м. ва уларга эришиш йўллари ҳақидаги қарашларида ўтмиш авлодлардан мерос қолган орзу-умидлар, тасавурларнинг ҳам аҳамияти беқиёсдир. Зеро, ҳар бир авлод У.м.ни барқарорлаштириш ва олий мақсадларга эришиш борасида ўтмиш авлодларнинг тасаввур ва хулосаларини мерос қилиб олади, ўз фаолияти, замонасидаги ўзгариш ва жараёнларга ҳам ана шу н.назардан ёндашади.* 2. *Ҳар бир авлоднинг*

ўтмишдошларидан мерос бўлиб келган У.м. тўғрисидаги тасаввур ва орзу-умидларидан ташқари, ўзи тўплаган тажриба, ана шу тажриба асосида вужудга келган қарашлар ҳам бор. Демак, ҳар қандай даврда маън-й идеалга эришиш йўлида ҳаракатлар бошланганда, уларни амалга оширишнинг режа ва дастурлари тузилаётганда, кишиларнинг руҳий-маън-й тайёргарлиги, бу борадаги мақсад, қизиқиш, эҳтиёж ва талабларини ҳисобга олиш зарур. 3. *У.м. тўғрисидаги тасаввурлар, эҳтиёжлар ва интилишлар асосида вужудга келган турли режа ва дастурларда кўпроқ бу борадаги фаолиятнинг наз-й, умумий жиҳатларига эътибор берилади. Бу ҳол, айниқса, жам-т тар-ётда туб бурилиш ва чуқур ўзгаришлар юз бераётган даврда яққол намоён бўлади. Аммо бу борадаги режалардан амалиётга ўтилганида, тажрибада мақсадларга эришиш учун бевосита ҳаракат бошланганида кутилмаган ҳолатлар юзага чиқа бошлайди. Булар эса, ўз навбатида, бош мақсадга эришиш (стратегия) борасидаги кундалик фаолиятда турли хил йўллар, усуллардан (тактика) фойдаланишни талаб қилади. У.м.нинг баъзи шакллари б-н боғлиқ яна бир масала бор: уларнинг ҳаётда қарор топиши муайян тўсиқ ва қийинчиликлар орқали кечади. Натижада, идеал мутлақ, тўла-тўқис амалга ошмайди, унинг баъзи бир жиҳатлари ҳаётга татбиқ этилади, бошқалари эса келажак авлодларга мерос бўлиб қолади. Одамзод эса идеалсиз, унга интилмасдан, келажакка умид кўзларини тикмасдан яшай олмайди. Аммо инсон ҳаётда фақат идеаллар, уларга эришиш тўғрисидаги орзулар б-н қаноатланиб қолмайди. У ўз идеалларига эришиш, уларни барқарор қилиш йўлида бошқа эҳтиёж, талаб ва қизиқишларини қондириши, ўзга кишилар б-н мун-тда бўлиши, жам-т талабларини*

бажариши, ўз бурчини адо этиши ва б. соҳаларда фаолият юритиши лозим. Шу маънода, кишилар доимо идеалга интилиб, реал ҳаётдаги вазифаларни бажариб, орзу-умидлар б-н реал воқелик орасида умр ўтказадилар. Идеалларга интилиш орзуси б-н реал ҳаётда яшаш зарурати ўртасидаги муайян зиддият одамзодни яшашга ундайдиган, умрининг энг қийин, мураккаб даврларида ҳам умид учқунлари сақланиб қолиши учун асос бўладиган умргузаронликнинг асосий тамал тоши, инсон ҳаётининг мазмуни, маъноси ва қадрини белгилайдиган объектив жараёндир. У.м. (айниқса, унинг идеал шакллари) омилкор фаолиятга чорловчи оптимистик ғоялар, шиорлар ролини ўйнаши ҳам мумкин. Бундай ҳолда улар кишини амалий ишлар қилишга ундайдиган, унинг фаолиятига маъно ва мазмун бағишлайдиган, мақсадини аниқлаш имконини берадиган, бирор жараёнга, жам-тда амалга оширилаётган вазифаларга нисбатан шахс ёки ижт-й субъектларнинг қандай мун-тда бўлаётганини ойдинлаштириш имконини берадиган маън-й мезонга айланади. Инсоннинг яшаш жойи, ўтмиш авлодларининг хоки яширинган замин, ўзи туғилган юрти б-н боғлиқ умуминсониятга хос бокира туйғулари бор. Бу туйғулар туғилган уйдан, маҳалла, қишлоқ, шаҳар, кўчасидан тарбиялана бошлайди, киши мансуб бўлган тарихий бирлик, унинг ўтмиши б-н боғланган ижт-й ҳудудга нисбатан мун-тда намоён бўлади. Ҳар бир киши Ер сайёрасининг фарзанди эканини, ўзи учун суюкли ҳудуд, сайёранинг таркибий қисми бўлган Ватанини англаганида, ундаги бу туйғу уни умуминсонийлик талабига мос келадиган инсон даражасига кўтаради. Сайёрамиз кишиларига хос У.м.нинг шаклланиши ва такомиллашуви учун Ер юзида

тирикликнинг вужудга келиши, рив-ши, одам зотининг онгли фаолияти, меҳнати, мад-й ва маън-й камолотга эришиш босқичлари, табиат ва жам-тда амалга оширган ишлари б-н боғлиқ жараёнларни ифодалайдиган тарих ҳам ўз аҳамиятига эга. Тарих — одам зотининг вужудга келган илк даврдан бизнинг кунларимизгача яратилган моддий ва маън-й бойликларини, инсоният ҳаётида рўй берган ўзгаришларни ҳоз. авлод ва келажакка етказиб беришга хизмат қилади. У авлодлар руҳи олдидаги қарздорлик туйғусини қўзғаб, ўтмиш воқеаларини ўрганиш зарурати туғилган ва келажак режаларини тузиш жараёнида рив-шнинг аниқ йўл ва усуллари танлаб олинаётган даврларда юксак маъ-ят мезонига айланади. Бугунги кунда мам-тимизда тарихий хотирани тиклаш, мустақилликни мустаҳкамлаш, аҳоли қалби ва онгида миллий истиқлол ғояларига садоқат руҳини сингдиришга катта аҳамият берилаётгани бежиз эмас. Бу эса, ўз навбатида, халқимизга хос миллий маъ-ятнинг У.м. хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилиши, юртимизда юксак маъ-ят тамойилларининг устуворлигини таъминлаш, соғлом ва баркамол авлодни тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади.

УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР — жаҳондаги барча одамлар, халқлар ва давлатлар учун умумий кадрлаш мезони ҳособланган, умумбашарий аҳамиятга эга бўлган қадриятлар тизимини ифода этадиган т. У.қ. ниҳоятда кенг кўламли ва серқирра т.дир. У озодлик, эркинлик, тинчлик, бахт-саодат каби умумижт-й маъно-мазмун касб этадиган т.лардангина иборат эмас. Уни фақат мад-й бойликлар сифатида тушунишни ҳам мақсадга мувофиқ, деб бўлмайди. Шу б-н бирга, муайян миллий, этник ва б. хусусий қадрият тизимлари ҳам

У.қ.нинг ўрнини боса олмайди. У.қ. тизими ва унинг намоён бўлиш шакллари таҳлил қилиш, аслида, таркибий қисмлари бир-бири б-н диалектик тарзда боғланган умумий тизимни, унинг асосий қисмлари ўртасидаги мун-тларни тадқиқ қилишдир. У.қ. жам-т тар-ётининг муайян даврида яшаётган барча кишилар учун умумий бўлган тизимни ҳосил қилади, бошқа тамойиллар б-н узлуксиз алоқада, зарурий боғланишда намоён бўлади. У.қ.нинг намоён бўлиш шакллари нисбий хус-ятга эга, аммо бу нисбийлик доимо ҳам кўзга ташланавермайди. Тарихий рив-ш жараёнида (объектив тарзда), жам-т ва кишиларнинг талаб, эҳтиёжлари натижасида (субъектив тарзда) У.қ. шаклларидан гоҳ бири, гоҳ бошқаси умумий тизимнинг марказига, ҳаётнинг олдинги поғонасига чиқиб олади, мас., юртда душманлар ҳукмронлик қилганида — озодлик, мустақиллик; юрт мустақиллигига хавф туғилганида — ватанпарварлик; миллий ўзликни англаш ва миллий уйғониш даврида — тарихий ва мад-й меросни ўрганишга интилиш; уруш шароитида тинчлик ва барқарорликка эҳтиёж кучайиб боради. Шу тариқа ижт-й жараёнлар ривожида У.қ.нинг маълум бир шакlining долзарблиги, бошқасининг зарурлигини бир қадар хиралаштиргандай, уларнинг айримлари идеал ҳолатга яқинлашгандек, б.лари эса улардан узоқлашгандек бўлиб туюлади. Бугунги кунда У.қ.лар барча учун умумий мезон бўлиб қолганининг бир қатор сабаблари бор: а) *сайёрамизнинг дунёдаги барча кишилар учун, уларнинг ирқи, миллати, этниқоди ва б. табиий-тарихий ҳамда ижт-й белгиларидан қатъи назар, энг умумий ва шу б-н бирга, чексиз коинотдаги мўъжазгина макон экани тобора яққолроқ ҳис этила бошлангани*; б) *дунёдаги ижт-й хилма-хиллик, сиёсий ва мафкуравий*

ранг-баранглик, турли хил эҳтиёж, қизиқиш, мақсад, интилиш, хатти-ҳаракат, фаолиятнинг тар-ёт талабларига мос келадиган энг умумий маън-й мезонларига муҳ-тожлик сезила бошлангани; в) *даҳшатли қирғин қуроллари, ядро уруши, экологик бўҳрон ва маън-й таназзул каби таҳдидлар б-н юзма-юз келиш натижасида инсоният келажаги, сайёрамиз аҳолиси умумий генофондининг тақдири хавф остида қолгани, инсониятнинг ҳоз. авлоди мансуб бўлган тамаддунларни сақлаб қолиш ўта муҳим аҳамият касб этаётгани*; г) *кишиларнинг қандай ижт-й тузум ва давлатларда яшашидан қатъи назар, ҳамма жойда энг асосий мақсад инсон, унинг ҳаёти, манфаатлари, ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликлари, одамлар учун мазмунли, тўқин ва фаровон турмушни таъминлашда бутун жаҳон аҳамиятига молик универсал технологиялар, илм-фан ютуқлари ҳамда уларни барча ҳаракатларда қўллаш имкониятларининг умумийлиги, бу имкониятларни рўёбга чиқариш учун умумсайёравий ҳамкорлик зарурлиги тобора кўпроқ англаб олинаётгани б-н изоҳланади. Одамлар ўзлари ва атрофдагиларнинг амалий фаолиятини, бирор соҳадаги хатти-ҳаракатларини У.қ. мезони б-н солиштириб, мулоҳаза юритида, хулоса чиқаради, баҳо беради. Ижт-й тар-ёт жараёнида У.қ.нинг устуворлиги талаблари ҳар бир тарихий бирликнинг тарихий рив-ш маҳсули экани, барча инсонларнинг манфаатлари, ҳақ-ҳуқуқлари, орзу-умидлари ҳисобга олиниши даркорлигини кўрсатади. Бу инсоннинг табиий-тарихий ҳақ-ҳуқуқлари унинг яшаш ва умр кечириш ҳуқуқининг табиийлиги ва муқаддаслигини тўлиқ эътироф қилинишини англатади. Ана шу сабабга кўра, истиклол йилларида мам-тимизда У.қ.нинг устуворлиги тамойилга ниҳоятда катта эътибор берилмоқда. Бу қадриятлар жам-*

тимизда амалга оширилаётган ислохотлар ва туб ўзгаришларнинг асосий мезонига айлангани бежиз эмас.

УМУМИНСОНИЙЛИК — инсон, жам-т, давлат ва б. учун умумийлик касб этувчи ҳаёт мезонлари, тар-ёт тамойиллари ва қонуниятлари, умумий қоида ва тартибларни ифодаловчи т. Мазкур т. ҳаётнинг турли жиҳатлари, хилма-хил ижт-й сифат ва ҳусиятларнинг умуминсоний характерга эга эканини англатади. Бу т. турли соҳаларда намоён бўладиган халқаро андозалар, бутун жаҳон аҳамиятига молик жараёнлар, дунёнинг барча ҳудудларига ҳос воқеа-ҳодисаларга нисбатан ҳам қўлланади. Бир сўз б-н айтганда, «У.» одамлар учун умумий бўлган мезонлар, объектив ҳолатлар, ҳусиятлар, шарт-шароитлар ва б.ни ўзида акс эттирадиган т. сифатида ишлатилади. У. одамзоднинг яшаши, умргузаронлиги, амалий фаолияти, инсоният ҳаётининг энг умумий соҳаларига тегишли бўлган маън-й тамойиллар, талаб ва ҳодисалар башариятнинг ўтмиши, бугуни ва келажagini, яшашнинг йўналишлари, қонунқоидалари, талаб ва тартибларини, одамларнинг энг азалий орзумидлари ва идеалларини ўзида акс эттиради. У. жам-т аъзоларининг барчаси учун умумий аҳамият касб этади, инсоният ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, кишиларнинг амалий фаолияти, яшаш тарзи, б.ларга мун-ти ҳам ушбу мезонга мос келиши ёки мос келмаслигига қараб баҳоланади. Мам-тимиз тарётининг ҳоз. даврида У. жам-т ва давлат қурилишини ислоҳ қилиш, ҳаётнинг барча соҳаларида туб ўзгаришларни амалга оширишнинг энг асосий тамойили сифатида намоён бўлмоқда.

УНИВЕРСИТЕТ (лот. *universitas* — мажмуа, йиғинди) — олий ўқув

юрти; илмий муассаса; турли соҳалар учун мутахассисларни тайёрлаш, айна вақтда илм. тад., кашфиётлар амалга ошириладиган олий таълим муассасасини англатувчи атама. Дастлабки Улар мадрасалар шаклида ислом мам-тларида пайдо бўлган эди. Универсал таълим ва илмий кашфиётлар борасида IX–X а.лар ва умуман ўрта а.ларда Бағдод, Балх, Басра, Дамашқ, Қоҳира, Амадон, Табриз, Самарқанд, Бухоро, Насаф, Гурганж, Кеш, Шош шаҳарларидаги мадрасалар ниҳоятда машҳур бўлган ва уларда етишган алломалар Европа мам-тларида ҳам яхши танилганлар. Бу мадрасаларда яратилган кўплаб илмий асарлардан ўрта а.лар Европаси Уларида асосий дарсликлар сифатида фойдаланилар эди. Ҳоз. шаклдаги Уларга асос бўлган илм даргоҳлари эса XII–XIII а.ларда Италия, Испания, Франция ва Англияда пайдо бўлган. Улар асосан маъ-ят, дин, ҳуқуқ, тарих, география, математика, астрономия, табобатга оид фанларни умумлаштирган эди. XVIII–XIX а.дан бошлабгина бу таркибга ижт-й ва техник фанлар ҳам киритила бошлади. Ўз-нда дастлабки шундай У. 1920 йилда Тошкентдаги Халқ У.и асосида яратилди. 1923 йилда у Ў.О. университети деб аталди. 1960 йилдан Тошкент давлат университетига айланди. 2000 йилдан бошлаб Ўз-н Миллий университети деб атала бошланди. Ҳоз. вақтда Ўз-нда турли соҳалар бўйича етук мутахассислар тайёрлашга ихтисослаштирилган 61 та У. фаолият олиб боради. Улар бурунгиларидан ёш авлод тарбияси, билими ва маъ-ятига юксак аҳамият қаратилгани, кашфиётлар учун кенг имкониятлар яратилгани б-н фарқланадилар.

УРУШ — қуролли кучлар асосий ҳал қилувчи восита сифатида қўлланадиган қуролли курашни

англатувчи атама. Бундан ташқари, У.да иқт-й, дипломатик, мафкуравий ва б. барча воситалар ишга солинади. Мам-т ичида ҳам турли ижт-й қатламлар ўртасида ҳокимият учун кураш келиб чиқиши мумкинки, бу фуқаролар У.и дейилади. У.лар, ш-дек, адолатли ва адолатсиз турларга бўлинади. Ўз мам-тининг мустақиллиги ва озодлиги учун олиб бориладиган У. адолатли, бошқа халқ ва мам-тларни ғаразли ниятларда босиб олишга қаратилган У.лар адолатсиз У.лар ҳисобланади. XX а.да юз берган икки жаҳон У.и асосан Ер юзини тақсимлаш ва қайта тақсимлашга қаратилган адолатсиз У.лар эди ва уларда ўн миллионлаб одамларнинг ёстиғи куриди. Ўз-н ўз мустақиллигининг биринчи кунлариданок тинч-тотув яшаш, бошқаларнинг ишига аралашмаслик, мам-тлараро зиддиятларни тинч йўл б-н ҳал қилиш сиёсатини изчил равишда олиб бормоқда. Бутун тарих давомида У. сиёсатни куч ишлатиш орқали давом эттириш тамойили бўлиб келди. Бугунги кунда ядро ва б. ҳарбий қуроолар мислсиз ривожлангани туфайли У. мам-тларнинг иқт-й, сиёсий, мафкуравий ва б. мақсадларига эришиш воситаси сифатида ҳеч бир мазмунга эга бўлмай қолса-да, дунёнинг турли бурчақларида У. ҳаракатлари ва қуроолли тўқнашувлар, ҳарбий можаролар тўхтаётгани йўқ. Замонавий воқелик шундайки, кенг миқёсдаги бирор-бир У. бутун инсоният ҳаёти учун хавф туғдириши мумкин. Шу маънода, Ўз-н яхлит халқаро хавфсизлик тизимини яратиш, тинч-тотув яшаш учун янги ташаббуслар б-н чиқмоқда.

УРУФ (ижт-й birlik) — қон-қариндош кишиларнинг ижт-й-маън-й уюшуви натижасида шаклланган жамоа. Училик инсоният тарихининг қад. даврига хос бўлиб, яшаш учун

кураш ва ташқи душманлардан сақланиш мақсадида кишиларнинг қариндошчилик асосида бирлашуви натижасида пайдо бўлган. Шу йўл б-н кишиларнинг тенг ҳуқуқлилиги, асосий ишлаб чиқариш қурооларининг умумий мулклиги, жамоа меҳнати ва истеъмол қилишнинг умумийлиги таъминланган, никоҳ ва диний маросимлар тартибга солиб турилган, жорий урф-о.лар бузилганда, айбдорлар жазоланган. Зардуштийлик ҳукмрон бўлган даврларда ҳар бир У.га Ўтоға етакчилик қилган, унинг зиммасига ибодатхонадаги доимо ёниб турувчи ўтнинг сўниб қолмаслиги масъулияти ҳам юкланган, ҳозир бу сўз «ўтоғаси» шаклида тилимизда учраб туради. Қадимда ўзб.ларда 92 та У. бўлган: кўнғирот, манғит, минг, барлос, жалоир, найман, қурама, қипчоқ ва б. Ҳар бир кишининг ўз аجدодлари кимлар бўлганини билиш мақсадида қайси У.дан эканини аниқлаши айб эмас. Аммо Училикка муккасидан берилиб, фақат ўз У.и манфаатини кўзлаб, бошқаларни камситиш, атрофига ўз яқинларини тўплаб, қариндош-У.чилик қилиш ягона миллат бирлигига хавф туғдиради. Бу миллатни жипслаштирмайди, балки заифлаштиради, тар-ётга тўсиқ бўлади. Ривожланган миллатларда бундай иллатларга аллақачон барҳам берилган ва одамнинг қайси У.дан келиб чиққанига қараб эмас, қандай фазилатлари борлигига қараб баҳо берилади, кадрланади.

УРУФ-АЙМОҚЧИЛИК — қаранг: *этноцентризм*.

УРФ-ОДАТ — маън-й ҳаёт ҳодисаси; анъаналар сифатида умумхалқ томонидан қабул қилинган, тарихан таркиб топган тартиб-қоида; расм-русум, тамойил. (Мас., ўзб.ларда кичикларнинг катталарга салом бериши, эрта туриб уй-ҳовлини супуриб-

сидириб, тартибга келтириб қўйиш, меҳмонларга алоҳида хурматда бўлиш, байрам арафасида бетоб, ожиз ва қийналганлардан хабар олиш, ёрдамга муҳтожларга ҳашарга бориш ва б.). У.о. ва расм-русумлар бир-бири б-н узвий боғлиқ бўлиб, бири иккинчисининг таркибий қисми ҳисобланади. У.о. ва расм-русумлар ҳар бир миллат ва элатнинг тарихи, турмуш тарзи ва б. омиллар таъсирида шаклланади ҳамда уларнинг ўзига хос қиёфасини белгиловчи хус-ятлардан биридир. Мас., ўзб.ларда қудачилик ниҳоятда катта эътиборни талаб қилади. «Куёвни пайғамбарлар сийлаган», дейилади ва шунга яраша куёвга хурмат-эҳтиром билдирилади. Утмишда ота кизи келин бўлиб тушган маҳалладан отдан тушиб, пиёда ўтган. У.о. ва расм-русумлар миллий анъаналар, миллий тил ва миллий руҳ б-н бир қаторда миллий маъ-ят ва мад-тнинг муҳим қиррасини ташкил қилади. У.о. ва расм-русумлар ҳар бир миллатда ўзига хос тизимни ташкил қилади, миллат томонидан турмуш тарзининг зарурий шарти деб қабул қилинади. У.о. ва расм-русумларга бефарқ киши миллатидан узоқлашиб, узилиб қолади. У.о. ва расм-русумларга хурмат ўз миллатига хурматнинг таркибий қисмлари, кўп миллатли давлатда ўз миллатининг У.о.ларига риоя қилиш ҳамда бошқа миллатлар б-н бўлган дўстона мун-тларига путур етказмаслиги керак. Буюк бобомиз Абу Райҳон Беруний минг йил аввал яратган «Ҳиндистон» асарида шундай деб ёзган: «Бирон халқнинг у ёки бу удумларига баҳо беришда буниси менга ёқади, униси ёқмайди, дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, негаки, ҳар бир халқ удумлари, анъаналари минг йиллар давомида шаклланган ва ўша миллатнинг ҳаёт тарзига айланган». Шу манттиқдан келиб чиқадиган бўлсак, ўз қадриятларимизни улуғлаб, бошқаларникини камситиш тўғри

бўлмайди. Ҳар бир миллатнинг ўзига хос удумлари бор. Бироқ Шарқ б-н Ғарб дунёқараши орасида анчагина жиддий тафовутлар борлигини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Одатлар — халқ табиатининг кўзгусидир. Ҳеч бир халқнинг ҳеч бир одати айрим одамларнинг хоҳиш-истаги, шунчаки ҳаваси б-н дунёга келган эмас. Улар эзгу ниятларнинг ифодаси сифатида, инсонларнинг бир-бирига меҳр-оқибати намо-йиши сифатида туғилади. Улар аслида халқ донишмандлигининг бир кўриниши бўлиб, айнан шу. ҳам узоқ яшайди. Ҳатто замонлар ўтиб, баъзи одатлар янгича ҳаёт талабларига мос келмай қолганда ҳам бир неча ўн йиллар давомида яшаб келаверади. Ўзб. У.о.ларининг шахс маъ-яти, унинг тасаввур дунёси, борлиқни қабул қилиш, рад этиш, англаш, тушуниш куртагини пайдо этиш йўсинига кўрсатган таъсири ортиб бормоқда. Инсоннинг болалик давридаги илк тасаввури, атрофга нисбатан мун-ти, кузатувчанлиги ҳам У.о.лар тарзида шаклланади. Кейинчалик У.о.лар, анъана-удумлар, маросимлар яхлит ҳолда халқ мад-тининг яхлит тимсолига айланади. Шунга кўра, улар ҳар бир халқнинг ижт-й-икт-й, мад-й-сиёсий, маън-й онг даражасидан дарак беради. У.о. турмуш тарзи, мавжуд шарт-шароит негизида шаклланиб, бир қанча ижт-й тузумлар алмашганига қарамай, ҳануз яшаб келмоқда, айримлари янгича мазмун касб этмоқда.

УТИЛИТАРИЗМ (лот. *utilitas* — фойда, наф) — Ғарб маъ-ятига оид наз-я. У. ҳар қандай фаолият ва хатти-ҳаракатнинг фойдалилигини маъ-ят ва ахлоқ-одоб мезони деб билади. Мазкур наз-я XIX а.да Англияда пайдо бўлган ва либерал буржуа қатлами манфаатини ифодалаган. Бентам асос солган У.нинг асосий тамойили шахсий манфаатларни қондириш воситаси

б-н «энг кўп сонли кишиларга энг кўп бахт таъминлаб беришдан» иборат. Шу б-н бирга, У.га кўра, хатти-ҳаракатнинг маън-йлиги ва ахлоқийлиги, унинг натижасида ҳосил қилинган ҳузур-ҳаловат ва азоб-уқубатларнинг ўзаро мувозанатини математик тарзда ҳисоблаб чиқиш мумкин. У. ибораси илк бор англиз файласуфи Дж. С.Милль томонидан илмий муомалага киритилган. Унинг асосий ахлоқий-фал-й асари «У.» деб аталган. Айнан Милль туфайли У. таълимоти фойдалилик тамойилига асосланган ахлоқий наз-янинг алоҳида йўналиши сифатида этика тарихига киритилган. Дж. С.Милль У.га ҳузур-ҳаловатни сифат жиҳатидан баҳолаш тамойили, маън-й-руҳий лаззатларни жисмоний лаззатлардан афзал кўриш талабини киритган. У. баъзи ҳолларда давлат ва ҳуқуқ функцияларини тушунишга ҳам асос қилиб қўйилади. «Фойдалилик» тамойилининг билиш наз-ясига татбиқ этилиши прагматизмнинг пайдо бўлишига туртки беради. Дастлабки ёки мумтоз У. наз-ясининг асосчиси Дж.Бентам француз материалистлари сингари бевосита антропологияга таянган ахлоқий қарашларни илгари суради. Унинг назарида, ҳузур-ҳаловат ва азоб-уқубат – инсон ҳаётининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган асосий табиий тамойиллардир. Шу маънода, ахлоқ ҳам, ҳуқуқ ҳам, давлат ҳам ана шу табиий асос негизида шакллантирилмоғи зарур. Дж.Бентам умумлаштирилган ҳолда ушбу асосни фойдалилик тамойили, чексиз бахт ва фаровонлик манбаи, дея атайди. Бу тамойил файласуф учун шунчаки ахлоқнинг маъно-мазмунини тушунтириб берувчи восита эмас, балки хатти-ҳаракатни баҳолаш мезонларини белгилаб берувчи ҳал қилувчи ахлоқий-меъёрий асос ҳисобланади. Дж.С.Милль устозининг таълимо-

тини ривожлантириб, Арасту ва Эпикур қарашларига таянган ҳолда, ахлоқнинг мазмун-моҳиятини инсоннинг олий мақсад-муддаолари б-н боғлаб талқин этади. У умумманфаатни ахлоқнинг олий тамойили дея эълон қилиб, инсон ҳеч бўлмаса, ўзининг хусусий манфаатларини қондиришга, биринчи галда, касбий ва ижт-й мақсадларини рўёбга чиқаришга интилиши кераклигини таъкидлайди. Дж.С.Милль У. наз-ясининг танқидчилари б-н баҳс-мунозарага киришиб, фойдалилик тамойилига аниқлик киритишга ҳаракат қилади. Унинг назарида, бу тамойил, аввало, «бахт» т.си орқали ифодаланади. Бахт деганда, у шахсий бахтни эмас, умумий бахтни назарда тутаяди: хус-н, шахс бахтли бўлишга интилмадан, ўзга кишиларнинг бахтли бўлишига ҳаракат қилмоғи даркор. У. наз-яси Г.Спенсер, Э.Дюркгейм қарашларига таъсир этган адолат концепциясининг шаклланишига хизмат қилган. «Фойдалилик» тамойили У. асосчилари томонидан турлича талқин этилгани боис ҳоз. замон наз-й тадқиқотларида бу т.га янада аниқлик киритишга уринишлар, гедонистик қарашлар, чунончи, «ҳузур-ҳаловат» т.сини сиқиб чиқариш, «танлаш имконияти»ни кенгайтириш, У. ўрнига «ахлоқий мулоҳазаларни таҳлил қилиш» (эмотивизм, этикада мантиқий позитивизм) наз-ясига қарши қўйиш тенденцияси кўзга ташланмоқда.

УТОПИЗМ (юн. *utopos* – хаёлий, мавжуд бўлмаган жой) – лугавий маънода инсон, давлат ёки жам-тнинг келажакдаги мукамал (идеал) шакли ҳақидаги таълимот. У. ўйлаб топилган, хаёлан тасаввур этилган жам-т ёки орзудаги тузум сифатида қадимдан кўп мутафаккирларга хос бўлган. Ўрта аларда эса бу оқим мавжуд тузумни илоҳийлаштириш, унинг идеал ва

абადийлигини уқтиришга хизмат қилган. Бу борадаги қарашлар англиялик Томас Морнинг (1478–1535) «Утопия», италиялик олим Томазо Компанелланнинг (1568–1639) «Қуёш шаҳри», Ф.Бэконнинг «Янги атлантида» каби асарларида ўз ифодасини топган. Уларнинг идеал жам-т ҳақидаги таълимоти Шарқ мутафаккирларининг бу тўғридаги қарашларидан фарқ қилади. Бу, аввало, шунда кўринадик, Ф.Бэкон, Т.Компанелла ва Т.Мор орзу қилган идеал жам-т Европадан олисдаги ҳаёлий жойда барпо қилинади. Шарқ мутафаккирлари, улардан фарқли ўлароқ, ўзлари яшаб турган жам-тни идеал даражага кўтарилишини орзу қилганлар. У. таълимотлари инсоният тарихида амалга ошмаган қарашлар сифатида шаклланган ва намоён бўлган.

«УЧИНЧИ РЕНЕССАНС ПОЙДЕВОРИНИ ЯРАТИШ» – Президент Ш.Мирзиёев томонидан асослаб берилган, бугунги кундаги ислохотлар ва янгиланишларнинг энг устувор йўналиши ва мақсад-муддаоларини лўнда ва яхлит ифодалайдиган улуғвор ғоя.

Ушбу ғоя Она-Ватанимиз заминининг ўз тарихида бир эмас икки марта, нафақат минтақамиз ўтмишида улкан из қолдирган, балки жаҳон тамаддунига катта таъсир кўрсатган ўзига хос уйғониш, яъни Ренессансларга макон бўлгани ва бугунги ислохотлар натижасида янги уйғониш даври рўй бериши муқаррарлиги ҳақидаги тарихий-илмий манбалар, ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий асосларга таяниб ишлаб чиқилган.

Айни пайтда, юртимизнинг ниҳоятда бой қазилма ва табиий ресурсларга, қудратли иқтисодий ва инсоний салоҳиятга эгаллиги, Президент томонидан ишлаб чиқилган ва кейинги йилларда юксак амалий натижалар бераётган ислохотлар стратегиясининг бардавомлиги ҳам мазкур ғоя ва бу борадаги ҳаётбахш

режаларга асос бераётгани шубҳасиз.

Бу борада Президентимиз таъкидлаганидек, бугун биз ҳам танти, сабр-қаноатли ва меҳнаткаш халқимиз билан бирга улуғ мақсадларни белгилаб, маррани баланд олмоқдамиз. Олдинда бизни улкан вазифалар, катта имкониятлар кутмоқда. Ортимизда, тоғдек таянч ва суянч бўлиб турган кўпмиллатли халқимиз – ҳаёт йўлларида тўғри йўл кўрсатадиган мўътабар нурунийларимиз, меҳнаткаш, оқил-ла опа-сингилларимиз, илғор ва замонавий фикрлайдиган, дунёда ҳеч кимдан-кам бўлмаган азмушижоатли ёшларимиз бор. Энг муҳими, жамиятимизда тинчлик-осойишталик, миллатлараро тотувлик, бағрикенглик ва меҳр-оқибат муҳити ҳукм сурмоқда.

Шу боис, эндиликда демократик ислохотлар йўли – биз учун яккаю ягона ва энг тўғри йўлдир. Бу борада биз ҳар куни изланишдамиз, хориждаги илғор тажрибаларни чуқур ўрганиб, ҳаётимизни, иш услубимизни янгилашга ҳаракат қилмоқдамиз. Биз янги Ўз-ни халқимиз билан биргаликда барпо этамиз, деган улуғвор мақсадни ўз олдимизга қўйганмиз. Бу борада «Жамият – ислохотлар ташаббускори», «Халқ давлатга эмас, давлат органлари халққа хизмат қилиши лозим», «Халқ бой ва фаровон бўлса – давлат бой ва фаровон бўлади» деган янги ғоялар ва «Инсон – жамият – давлат» тамойили кундалик фаолиятимизга тобора чуқур сингиб бормоқда.

Ислохотларнинг амалий натижадорлигини оширишда, жойларда янги ташаббусларни илгари суришда аҳолимизнинг янада фаолроқ, янада ташаббускор бўлишига эришмоғимиз лозим. Энг асосийси, халқимиз шунда яхши билиши керак: олдимизда узоқ ва машаққатли йўл турибди. Барчамиз жипслашиб, тинимсиз ўқиб-ўр-

гансак, ишимизни мукаммал ва унумли бажарсак, замонавий билимларни эгаллаб, ўзимизни аямасдан олдинга интилсак, албатта, ҳаётимиз ва жамиятимиз ўзгаради. Биз Ўзб-нни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислохотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз.

Бунинг учун, авваламбор, ташаббускор ислохотчи бўлиб майдонга чиқадиган, стратегик фикр юритадиган, билимли ва малакали янги авлод кадрларини тарбиялаш зарур. Шунинг учун ҳам боғчадан бошлаб олий ўқув юртигача – таълимнинг барча бўғинларини ислоҳ қилиш амалиёти тобора кенгайиб бормоқда. Нафақат ёшлар, балки бутун жамиятимиз аъзоларининг билими, савиясини ошириш учун аввало илм-маърифат, юксак маънавият керак. Илм йўқ жойда қоқлик, жаҳолат ва албатта, тўғри йўлдан адашиш бўлади. Шарқ донишмандлари айтганидек, «Энг катта бойлик – бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос – бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу билимсизликдир!» Шу сабабли ҳаммамиз учун замонавий билимларни ўзлаштириш, чинакам маърифат ва юксак маданият эгаси бўлиш узлуксиз ҳаётий эҳтиёжга айланиши керак. Тараққиётга эришиш учун рақамли билимлар ва замонавий ахборот технологияларини эгаллашимиз зарур ва шарт. Бу бизга юксалишнинг энг қисқа йўлидан бориш имкониятини беради.

Биз мамлакатимиз тараққиётини янги босқичга қўтариш мақсадида буюк ишларни бошлаганмиз. Халқимизнинг ақл-заковати, куч-қудрати ва салоҳиятига таяниб, биз бу йўлда дастлабки, лекин ўта муҳим ва салмоқли натижаларга эришмоқдамиз. Энди ана шу ютуқларимизни мустаҳкамлаб, янада дадил ва улкан қадамлар ташлашимиз шарт. Чунки

юртимиздаги ислохот ва ўзгаришлар жараёни ортга қайтмайдиган тус олиб, халқилувчи паллага кирмоқда. Натижадорлик ҳаммамиз учун бош талаб, асосий мезонга айланмоқда. Бу борада яқин келгуси йиллар барчамиз учун алоҳида синов ва масъулият даври бўлади. Энди кечаги ютуқ ва марралар, бизни сира қониқтирмайди. Нега деганда, бугунги Ўзб-н кечаги Ўзб-н эмас. Бугунги халқимиз ҳам, кечаги халқ эмас. Амалий натижа билан мустаҳкамланган, ўз меваси, ҳосилини бераётган ислохот одамларнинг қалбига, юрагига тез кириб боради. Ва бундай ислохотни, бундай шиддатли жараённи ҳеч ким, ҳеч қандай куч, тўхтата олмайди.

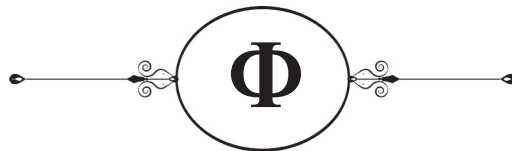
Энг муҳими, ислохотларимиз самарасини юртимизда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир оила бугун ўз ҳаётида ҳис этиши керак. Бунинг учун барча бўғиндаги раҳбарлар фоизлар, рақамлар, қоғознинг ортидан қувмасдан, ҳар бир фуқаро учун, унинг ҳаётий манфаатларини таъминлаш учун ишлаши шарт. Шунда нуроний кексаларимиз, мухтарам отахон ва онахонларимиз, ҳурматли аёлларимиз, азиз фарзандларимиз, жажжи набираларимиз, кўпмиллатли бутун халқимиз биздан рози бўлади.

Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш учун бу йўлдаги ҳар бир мақсад ва вазифага, уларни амалга оширишга айнан шу нуқтаи назардан ёндашсак, ҳар томонлама тўғри бўлади.

УЯТ – инсоннинг умумэтироф этилган талаблар ва одатларга зид хатти-ҳаракати натижасида юзага келадиган, ўзаро мун-тларда бирор киши ёки кўпчилик олдида ўз қилмишидан ўнғайсизланиши, унинг ахлоққа, умуман, маъ-ятга зид эканидан афсус чекишини англатадиган т. У., одатда, ҳаётнинг маънодоши тарзида қўллансада, лекин аслида бу икки маън-й т. бир-биридан фарқ қилади:

хаё фақат бировларнинг ёки ташқи воқеа-ҳодисалар олдида ўнғайсизлик ҳолатини англатса, У. кишининг қилиб қўйган хатти-ҳаракатидан нафақат бошқалар, балки ўз олдида ҳам ноқулай сезиши б-н ажралиб туради. Ш.саб. У.ни маълум маънода виждон азоби б-н боғлиқ маън-й-ахлоқий ҳодиса деб айтиш мумкин. Фарқи шундаки, У. ҳисси маълум бир вақт мобайнида воқе бўлиб, кейинчалик сустлашади ва аста-секин йўқолиб боради, виждон азоби эса инсонни то умрининг охиригача тарк этмайди. М., киши ўзи билмасдан қўпол муомала қилган одам б-н бир неча бор қайта учрашганидан кейин уни изтиробга солган У. ҳисси аста-секин йўқолади. Лекин ўткинчи ҳисларга берилиб, дўсти, яқин кишиси, Ватани, севгилисига хиёнат қилган кишини виждон азоби бутун умр қийнайди. Шу маънода, У. виждон азобининг бир кўриниши сифатида намоён бўлади. У. фақат инсонга хос ҳодиса: «У. фақат инсонга хос туйғудир.

Хайвон У. пайдо қилолмагани учун инсонга яқинлаша олмайди, лекин инсон У.ини йўқотиб, ҳайвонга яқинлашиб қолиши мумкин» (А.Қаҳҳор). Бир донишманд У.ни «виждоннинг сиртқи кўриниши» деб таърифлаган эди. У. энг шафқатсиз қонундан ҳам кучлироқ, қудратлироқдир. Ҳар қандай қонунга ҳам чап бериш мумкин, лекин У.га чап бериб бўлмайди, чунки қонун одамдан ташқарида, У. эса одамнинг қалбида бўлади. Бинобарин, уялаган одамга ҳалол яшаш хосдир. Дунёдаги ҳар қайси халқ ёки миллатга хос туйғулар йиллар, а.лар давомида шаклланади, гоҳ сайқал топади. «У. ўлимдан қаттиқ», «Эр кишининг уялгани ўлгани» каби ўзб. мақоллари ҳам қадимдан бу туйғунинг халқимиз ҳаётида нечоғлиқ юксак маън-й қадрият эканини кўрсатади. Ушбу қадриятни авайлаб-асраш, баркамол авлодни тарбиялашга ёрдам беради, жам-тнинг маън-й баркамоллигини таъминлайди.

ФАН (араб. илм, билим, маҳорат) — дунё ҳақидаги объектив билимлар тизими; уни маълум мақсадлар йўлида ўзгартиришга хизмат қиладиган табиат ва жам-т ҳаётини акс эттирувчи ижт-й онг шакли. Жам-тнинг ижт-й ин-тларидан бири бўлган **Ф.** қадриятлар тизимида ўзига хос ўринга эга. У катта илмий салоҳиятни, ижодий куч-қувватни бирлаштиради, миллат дунёқарашини шакллантиради, таълим-тарбия, ахлоқ меъёрларини

вужудга келтиради, маън-й баркамол инсонни тарбиялайди, мам-та қудратли илмий салоҳиятни яратишга хизмат қилади. Ш.у. Ўз-н зиёлилари **Ф.** ва техникани, тарихий меросимизни чуқур ўрганиб, долзарб мавзуларда тадқиқотлар олиб бормоқдалар, мас., табиий ва ижт-й жараёнларни математик моделлаш, информатика ва ҳисоблаш техникаси, эҳтимоллар наз-яси, геологик жараёнларнинг қонуниятларини ўрганиш, молекуляр-генетик, ген-

хужайра соҳасидаги, тиббиёт, қишлоқ хўжалиги, энергиянинг ноанъанавий турларини яратиш, куёш энергиясини комплекс ва самарали суратда бошқа турдаги энергияга айлантириш ва б. Ўз-нда мустақиллик йилларида Ф. соҳасидаги ислохотларга катта аҳамият берилмоқда. Мас., 2002 йилда Республика Фан ва техника давлат қўмитасининг Ўз-н Фан ва технологиялар марказига айлантирилиши, 2006 йилда эса бу соҳада яна бир тизимли ўзгаришнинг амалга оширилиши кабилар шулар жумласидандир.

ФАНАТИЗМ (лот. *fanaticus*) — муайян ғоя, эътиқодга кўр-кўрона ва кучли ишонишни англатувчи т. Турли даврларда жоҳиллик, ашаддий хурофотчилик, мутаассиблик, жазавакорлик, даргазаблик, телба-тескари иш тутиш маъносида қўлланган. Умуман, Ф.нинг қуйидаги шакллари кўрсатиб ўтиш мумкин: 1) истеъмолчилик Ф.и, яъни муайян моддий-маън-й неъматларни ўзлаштиришга кучли мойиллик; 2) диний Ф. — диний фундаментализм ва экстремизмнинг радикал шакли; 3) сиёсий-ғоявий Ф.; 4) этник, миллий ва ирқий Ф. Диний-фал-й, миллий ва сиёсий жабҳаларда Ф. кўпроқ учрайди. Ф. бу — идеал деб олинган предметга нисбатан завқ-шавқ, кучли иштиёқ б-н талпиниш ҳамда унга нисбатан танқидий мун-тнинг мутлақо йўқлиги б-н характерланади. У. Черчил ибораси б-н айтганда, «фанатик шундай инсонки, у предметни ҳам, ўз фикрини ҳам ўзгартирмайди». Ф.га берилган инсон турли моҳиятга эга бўлган қарама-қарши икки йўлдан бирини танлаб ўтирмайди, у фақатгина ўзининг маълум бир эътиқодини ҳимоя қилади, холос. Унга мос келмайдиган барча қараш ва ғоялар Ф. назарида Яратганга нисбатан шаккоклик, маъ-ятга, инсон қадр-қиммати ва адолат тамойилига зид,

дея талқин этилади. Ўз эътиқодига кўр-кўрона ишонадиган фанатик шахс қарашларининг тўғри-нотўғрилиги, асосланган-асосланмагани ҳақида ўйлаб ўтирмайди, унинг учун қурбон бўлишга шай туради, ўзгалар фикрини эътиборга олмайди. Бундан ташқари, ғояси йўлида тўғаноқ бўладиган ахлоқий меъёрларни инкор этади, уларни бидъат дея эълон қилади. Ўз ғоясига эришиш йўлида ҳеч қандай тўсиқлардан кўрқмайди. Ф. т.сининг ўзидаёқ унинг торлиги, чеклангани, мутаассиблик яққол намоён бўлади. Амалиётда ўзини фанатик-мутаассиб деб атаган кишиларни учратиш қийин, аммо уларнинг аксарияти эътиқодига зид қарашларини илгари сураётган кишиларга шундай тамға қўяди. Мас., насронийлар назарида ўз динига эътиқодли бўлган мажусийлар ўтакетган мутаассиб ҳисобланган. Шу б-н бирга, насронийларнинг ўзи ҳам Рим ҳукмдорлари томонидан мутаассибликда айбланган. Ёки муқаддас инквизиция мутаассибликда барча ташкилотларни ортда қолдириб кетган бўлса-да, насроний ақидаларга зид ғояларни илгари сурганларга бидъатчи деган тамға қўйиб, шафқатсиз жазога маҳкум этган. Ф. диний соҳадан ташқари, сиёсий жабҳада ҳам кенг тарқалган. Мас., француз инқилоби даврида сиёсий партиядан кўра кўпроқ ўзига хос сиёсий мазҳабга ўхшаб кетадиган якобинчилар сиёсий мутаассибликка ёрқин мисол бўла олади. Ф.нинг хатарли жиҳати шундаки, унга йўлиққан одамлар ёки уларнинг гуруҳлари жам-тда беқарорлик тўлқинини келтириб чиқаришга қодир бўлади. Оммавийлик унсури эса муайян бир хатти-ҳаракатлар учун шахсий жавобгарлик ҳиссини йўқотиб юборади, ҳаракатга оммавий тус беради. Ўзининг шак-шубҳасиз ҳақлигига, ҳақиқатни фақат ўзи билишига

ишонч ҳисси сўнгги чораларга — зўравонлик ҳаракатларига мойиллиги билан ажралиб турадиган диний экстремизмнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бугунги кунда дунёнинг кўпгина минтақаларида ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга уринаётган, қанчадан-қанча бегуноҳ кишиларнинг ҳаётига зомин бўлаётган ўтакетган мутаассибларнинг экстремистик хатти-ҳаракати тобора хатарли тус олаётгани барча давлатларнинг бу иллатга қарши биргаликда кураш олиб бориши, кишиларнинг мад-й даражасини юксалтириш, шахсга нисбатан ҳурмат туйғусини шакллантириш борасида саъй-ҳаракатларини бирлаштиришни тақозо этмоқда.

ФАОЛЛИК (араб. тез, шиддатли ҳаракат) — шахснинг ҳаётда маълум бир мақсад йўлидаги илғор ва интилувчан хатти-ҳаракатларни намоён этишини англатувчи т. Жамтнинг тар-ёт б-н доимий мун-тини ушлаб турувчи, инсоннинг ўз-ўзини англаб, ҳар бир ҳаракатини маън-й фаолиятига мувофиқлаштирувчи шахсга хос бўлган энг муҳим ва умумий хус-ят — бу унинг **Ф.идир**. Жам-тдаги ўзгаришларга айнан Ф.га инсонларнинг таъсири катта бўлади. Ш.у. ҳам шахс, унинг онги ва ўз-ўзини англаши муаммолари — унинг Ф.и, у ёки бу фаолият турларидаги иштироки ва уни уддалаши каби бири-бири б-н алоқадор сифатлари орқали баён этилади. Фанда инсон Ф.ининг асосан икки тури фарқланади: а) **ташқи Ф.** — бевосита кўриш, қайд қилиш мумкин бўлган ҳаракатлар, мушакларнинг ҳаракатлари орқали намоён бўладиган Ф.; б) **ички Ф.** — бир томондан у ёки бу фаолиятни бажариш мобайнидаги физиологик жараёнлар (моддалар алмашинуви, қон айланиш, нафас олиш, босим ўзгаришлари) ҳамда, иккинчи томондан, бевосита руҳий жараёнлар, яъни аслида кўринмайдиган,

лекин фаолият кечирishiга таъсир кўрсатувчи маън-й омилларни ўз ичига олади. Мисол учун, узок айрилиқдан сўнг она ўз фарзанди б-н учрашди. Уларда қандайдир ўзига хос фаол маън-й ички жараён кузатилади. Ташқи жиҳатдан эса, Ф.ни биз онанинг боласига интилиши, уни кучоклаши, юзларини силаши, кўзларидан оққан севинч ёшларида кўрамиз. Ташқи Ф. хатти-ҳаракатларда кўринаётган бўлса, ички Ф. кўз б-н илғаб бўлмайдиган эмоционал ҳолатларда намоён бўлади. Бир қарашда ҳар бир шахс ва унинг эҳтиёжларига боғлиқ бўлиб туюлган бундай Ф. турлари аслида ижт-й характерга эга бўлиб, шахснинг жам-т б-н бўладиган мураккаб ҳамда ўзаро моддий ва маън-й мун-тларининг оқибати ҳисобланади. Олимларнинг фикрича, шахс Ф.ининг манбаи унинг турли-туман эҳтиёжларидир. Эҳтиёж — бу индивиднинг рив-ши ҳамда жисмоний ва маън-й жиҳатдан ўзини фаол даражада намоён қилишининг табиий ва ижт-й шароитларга боғлиқ бўлган омилidir.

ФАРЗАНД (форс. бола, ўғил, қиз, насл) — ота-онанинг ўзларидан кейин қолдирадиган зурриёди. Ф. оила қувончи, ҳаётнинг, ажодлар моддий-маън-й ҳаётининг давомийлигини таъминловчи воситадир. Маън-й жиҳатдан кимнинг боласи бўлишидан қатъи назар, ёш жиҳатдан улуғ инсонлар — ажодлар, ёш жиҳатдан кичик инсонлар — авлодларга нисбатан қўлланадиган т. Ф. т.си, ш-дек, инсон томонидан амалга оширилган ишларнинг улуғлигини ифодалаш ва унда инсон меҳнатининг ўрнини кўрсатиш маъносида ҳам ишлатилади ва бу меҳнатнинг халқ, миллат, тамаддун, коинот, ер сайёрасига тегишлилигини ҳам ифодалайди. Мас., «Ер Ф.и», «халқ (миллат) Ф.и», «Коинот Ф.и» ва ҳ.к. Жумладан, миллатимиз,

халқимиз ичидан етишиб чиққан жуда кўп инсонлар дунё халқлари томонидан ана шундай атама б-н тилга олинади. Айни вақтда атама ўзидан кичикка нисбатан иззат, умуминсоний маънода эса чуқур хурмат маъноларини англатувчи т.дир.

ФАРИШТА (форс. малак., хур, филмон) — нурдан яратилган, нафс ва хоҳишга эга бўлмаган, Аллоҳ амрини бажарувчи, кўзга кўринмайдиган махлуқот. Мазкур атама баъзан инсонга нисбатан қўлланиб, одамнинг турли гуноҳлар, ёвуз ниятлар, ахлоқсизлик, бузғунчилик ва б. иллатлардан поклигини, маън-й юксаклиги, безарар ва аксинча, ҳаммага фойдаси тегиши, донишмандлиги, ҳаётда юз берадиган воқеа-ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини кўрган-кечирган тажрибалари воситасида тушунтириб бера олиши, эътиқодлилигини ифодалайди. Шунга кўра, баъзан яхши бир инсон ҳақида гап кетганда, «Ф. одам», «Ф.сифат одам» каби сифатлашлардан фойдаланилади. Аксинча, салбий хус-яти сезилиб турадиган шахс, жойга нисбатан «Ф.сиз» иборасидан фойдаланилади: «Ф.сиз одам», «Ф.сиз уй» ва ҳ.к.

ФАРҒОНИЙ, Аҳмад — VIII–IX яшаб ижод этган, нафақат Осий мам-тлари, балки бутун дунё илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган буюк мутафаккир. Тарихий манбаларда унинг номи Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғоний тарзида қайд этилади. Фарғонада туғилиб ўсган, вояга етган, ўша замоннинг Шарқдагина эмас, балки бутун дунёда илм-маърифат маркази бўлган Бағдод шаҳридаги «Байт ул-хикма» илмгоҳида фаолият кўрсатган. «Байт ул-хикма» аслида мусулмон дунёсининг Ф. вазифасини бажарган. Ф.нинг туғилган йили номаълум, лекин у ал-Хоразмийдан 11 йил кейин,

861 йили оламдан ўтган. Ф.нинг илмий асарлари кўплаб тилларга таржима қилиниб, а.лар оша турли мам-тларда нашр этилган. Ф.нинг асосан олти китоби дунёга маълум ва машхур. «Китоб фи усул илм ан-нужум», яъни «Фалакиёт илмининг усуллари ҳақида китоб». Рисоланинг асл қўлёзмалари матни бир хил бўлса-да, беш ном остида сақланмоқда, яъни: «Алмажистийга бағишланган фалакиёт рисоласи», «Фалак сфералари сабабияти», «Алмажистий» (Птоломейнинг «Алмагест» асари), «Илм ал-хайъа» «Фалакиёт илми» деб ҳам аталади. Бу қўлёзмалар Англия, Франция, АҚШ, Марокаш, Миср ва Санкт-Петербургда сақланмоқда ва тадқиқотчилар диққат-эътиборидадир. Асар 1145 йили Иоанн Севил, 1175 йили Херард Кремон томонидан лотин тилига таржима қилинган ва 1193, 1422, 1537, 1590, 1910 йилларда Гоол, Региомонтон, Шёнер, Христаман, Кампани каби олимлар томонидан Европанинг турли мам-тларида чоп этилган. Фарғоналик бу фозил зотнинг «Астрономия асослари» номли шоҳ асари ўн иккинчи асрдаёқ лотин ва иврит тилларига таржима этилган эди. Европада китоб нашр этиш бошланган XV асрда эса бу асар Италияда, кейинчалик Германия, Франция, Голландия ва АҚШ каби мамлакатларда қайта-қайта чоп қилингани унинг нақадар юксак аҳамиятга эгаллигини кўрсатади. Инсон тафаккурининг бебаҳо маҳсули бўлган бу китоб асрлар давомида астрономия фани бўйича ўзига хос қомус вазифасини ўтаган. Дунёнинг энг нуфузли дорилфунунларида ундан асосий дарслик сифатида фойдаланиб келинган. «Ал-Фарғоний жадваллари» асарининг қўлёзмаси Ҳиндистонда, «Ой Ерининг устида ва остида бўлганида вақтни аниқлаш рисоласи»нинг қўлёзмаси Қоҳирада сақланмоқда. «Устурлоб б-н амал қилиш ҳақидаги

китоб»ни ҳинд олимлари сақлаб келишмоқда. «Етти иқлим ҳисоби» асарининг қўлёзмаси Германияда, «Устурлоб яшаш ҳақидаги китоб» қўлёзмасининг тўртта нусхасини Берлин ва Париждан топиш мумкин. Уни 1919 йили Видеман немис тилида нашр этган. Илмий асарлар, одатда, адабий асарларга қараганда тезроқ эскиради, ҳатто замонамизда яратилган илмий китобларнинг баъзилари эскириб қолганлиги сир эмас. Улар тарихий-илмий қимматга эга бўлиб қолишган-у, лекин қайта нашр қилиниши тақозо этилмайди. Аммо Ф. китоблари XII, XVI ва XX а.ларда қайта-қайта чоп этилгани, уларнинг ниҳоятда ўлмас асарлар эканлигидан далолат беради. Аҳмад ал-Фарғонийнинг Ернинг шарсимон шаклга эгаллиги борасидаги қарашларини орадан саккиз юз йил ўтиб амалда исботлаган машҳур сайёҳ Христофор Колумб Ер меридианининг бир даражаси миқдори ҳақидаги ал-Фарғоний ҳисобларининг тўғрилигига тўла ишонч ҳосил қилдим, деган дастхат қолдирган. Гелиоцентризм наз-ясининг пайдо бўлишидан анча илгари Ф. Ер энг кичик юлдуздан ҳам кичикдир, деган фикр б-н майдонга чиқади ва буни Ер радиусининг осмон радиусига қараганда кичик экани б-н изоҳлайди. Атоқли астроном Ян Гевелий томонидан 1647 йили нашр қилинган «Селенография» китобида Ойдаги кратерлардан иккитаси икки буюк ватандошимиз – Аҳмад ал-Фарғоний ва Мирзо Улугбек номи билан аталади. Ф. Ер ёйининг қайси узунлиги 1 даражага тўғри келишини ўлчаб, бу миқдорни аниқлади ва уни 360 га кўпайтириб, 40 минг 800 километрни ҳосил қилди. Ер меридианининг ҳоз. замон илмий асбоблари ёрдамида ўлчанган узунлиги 40 минг 8 километр чамасидир. Ўртадаги хато ниҳоятда камлиги бугунги кунга қадар жаҳон илм-фан аҳлининг Ф.

дахосига тасанно айтиб келишига сабаб, дейиш мумкин.

Кад. замон ва ўрта а.ларда Куёш ҳамда Ой йиллари, ш-дек, мусулмон мам-тларида Шамсий ва Камарий йил ҳисоблари, кабиса йилини чиқариш, йиллар, эралар бошланишини белгилаш масалалари фақат Куёш, Ой ва Ер ҳаракатларидаги ўзаро табиий – ижт-й ҳодисалар, чунончи, пайғамбар ва подшолар ҳаётидаги воқеаларга ҳам боғлиқ бўлган. Аммо бир сутка ва бир йилда оламнинг чархпалак айланишини рақамлар б-н ифодалашда йилни сутка б-н рационал, бутун сон ёрдамида ўлчаш хануз муаммолигича қолмоқда. Ер Куёш атрофида 365 кун 6 соат 48 дақиқа 46 сонияда бир марта айланиб чиқса, 6 соатдан ҳар тўрт йилда 1 кун чиқариб, бу кабиса йилни 366 кун деб осонлаштирилади, лекин барибир ўша 48 дақиқаю 46 сония муаммолигича қоляпти. Бу масала Ф. замонидан то бугунгача ҳам илм-фанда ҳали ечимини топмаган. Умуман, тақвим муаммосини ижобий ҳал этиш учун БМТда махсус комиссия бир неча йилдан бери ишлашига қарамай, ҳали бирор натижага келингани йўқ. Самовий жисмлар ҳаракатини Ньютон ва Лаплас масса ҳаракатининг динамикаси шаклида, Кеплер геометрик-кинематик йўсинда баён этишган бўлса, Ф. жадваллар тарзда изоҳлаган. Азимутлар, юлдузлар, алмукантаратлар, параллеллар, радиуслар, эклиптика, сферик фалакиёт ва сферик тригонометрия жадваллари шу жумладандир. Ўша вақтларда олам манзараси келгусида қандай бўлиши, яъни, Ой ва Куёш тутилишларини олдиндан айтиб беришнинг ягона усули мана шу жадваллар эди. Жадвалнинг фазилати унинг жонли мушоҳадага ундовчи табиатидир. Қонуниятнинг юқорида тилга олинган шакллари график, статистик, интуитив, мантиқий усуллар ҳам қўшилади. Шундай бўлса ҳам Ф. кашф этган

қонуниятнинг жадвал усули тобора ривожланмоқда.

Маълумки, осмон гумбазида мавҳум тарзда жойлаштирилган меридиан, экватор, эклиптика, азимут, координата ўқлари тизимлари, бурчаклар, нукталарнинг проекцияларини доира асбобга тушириш анча қулайлик туғдиради. Бу асбоб наз-ясини ҳам **Ф.** кашф этди. Горизонтал, экваториал ва эклиптик координата тизимларини қабул қилиш, уларни жойлаштириш, сайёраларнинг эпицикл деб ата-лувчи чизиқлар бўйича, уларнинг марказлари Ер атрофида дерофент номли чизиқлар бўйича ҳаракат қилиши қоидалаштирилди. Аллома бунинг учун сферик учбурчак тригонометрия ёрдамида сферик фалакиётга ва сферик геодезияга ўтди. Косинуслар ва тангенслар сферик теоремаларини яратди. **Ф.** илмий асарларининг XII а.даёқ лотин тилига таржима қилиниши ва бутун Европага тарқалиши Европа Уйғониш даврининг илмий-ижт-й омилларидан бири бўлди. Унинг кашфиётларини жаҳонда тинмай ўрганилди, китобларидан фалакиёт соҳасида асосий қўлланма сифатида фойдаланилди. Улар янги-янги илмий кашфиётларга сабаб бўлди.

ФАТАЛИЗМ (лот. *fatalis* — тақдирга оид, муқаррар) — ҳар бир ҳодиса ҳамда инсоннинг барча хатти-ҳаракатларини тақдирга боғлиқ, деб қаровчи дунёқараш. **Фал.** тарихида **Ф.**ни ирода эркинлиги қандай ҳал қилинганига қараб икки асосий турга ажратиш мумкин: мифологик **Ф.** — иродани ақлдан ташқарида, «қоронғи тақдир» деб қарайди; теологик **Ф.** — тақдир Худо қудратига боғлиқ, инсон туғилишидан олдин унинг ким бўлиши, унинг ҳаётида нималар бўлиши пешонасига ёзиб қўйилган, деб ҳисоблайди. Бу наз-я калом фал. сининг энг муҳим ақидаларидан ҳисобланади. Рационалистик **Ф.** (механистик детерминизм б-н

қўшилувчи) тасодифни ва инсон иродасини азалий тақдирнинг зарур шарти, деб талқин этади. Унинг намояндалари (пифагорчилар, Демокрит, Ницше ва б.) доиравий айланишнинг муайян босқичида воқеа-ҳодисаларнинг муқаррар равишда такрорланишини таъкидлайди.

ФАШИЗМ (итал. *fascismo, fascio* — боғлам, алоқа, боғлиқлик) — мустабидлик руҳидаги сиёсий ҳаракатлар, партия ва режимларни билдиради. Бу оқим I жаҳон урушидан кейин Европа мам-тларидаги тажовузкор таълимотлар асосида пайдо бўлди. **Ф.** пайдо бўлишининг асосий сабаби — жам-тдаги барча ижт-й қатламларни қамраб олган узоқ муддатли глобал инқироз б-н боғлиқ эди. **Ф.** мафқураси ва амалиёти ана шу инқироздан тез ва нисбатан самарали чиқишга уриниш сифатида намоён бўлади. **Ф.** миллий сафарбарлик ва бирдамликка асосланган мафқура бўлиб, I жаҳон урушида мағлубиятга учраган давлатларни бирлаштиришни назарда тутган эди. Бу — жам-т тузилиши ва тизимини янгича ташкил этишга қаратилган миллатчилик ва ирқчилик шакллариининг йиғиндисидир. У жам-тни мажбурий тарзда «бизникилар» ва «бегоналар»га ажратиб, ирқчилик, милитаризм ғоялари асосида «бегоналар»ни йўқ қилишни тарғиб этади. **Ф.** — оммавий сиёсий ҳаракат бўлиб, улкан тарғибот-ташвиқот аппарати асосида омманинг хулқ-атвори ва дунёқарашини бошқарадиган ғоявий мафқуравий технологик мажмуадир. **Ф.**нинг бошқа реакцион диктатуралардан фарқи шундаки, у жам-т ижт-й гуруҳларининг каттагина қисми томонидан қўллаб-қувватланади. Фашистик ҳаракат ва тузумларнинг ижт-й асоси турли мам-тларда нисбатан турлича бўлиб, улар, биринчи навбатда, инқироздан

зарар кўрган ўрта ва қуйи қатлам вакиллари ҳисобланади. Баъзи мутахассислар ўрта синфнинг индустриаллаштириш давридаги хусусий манфаатларининг чеклаб қўйилиши сабабли пайдо бўлди деса, бошқалари Ф.нинг ижт-й асосини ўрта синфнинг экстремистик қисми ташкил этади, деган фикрни илгари суради. Ф. ўзига хос тоталитар ёки авторитар сиёсий мад-тнинг шундай турини яратадики, у инсонларнинг оила, кундалик турмуш, ишлаб чиқариш ва б. соҳалардаги мунглирига, яъни ижт-й ҳаётнинг барча жабҳаларига бевосита таъсир ўтказиши мумкин. Ф. сиёсий ҳаракат ва тузум сифатида турли кўринишларда — монархистик (Испанияда Франко бошчилигида), ҳарбий-фашистик (Чилида Пиночет бошчилигида) тузумлар шаклида намоён бўлиши мумкин.

ФАҲМ-ФАРОСАТ — оддий турмуш ҳодисаларида ҳам, мураккаб ҳаётий мунглиларда ҳам муайян ҳолатни, вазиятни идрок ёрдамида тез англай билиш. Ф-ф. сўзлари халқ орасида одатда қўшма сўзлар шаклида қўлланади. Лекин аслида илмда Фаҳм Фаросатдан фарқланади. Фаҳм — ақл, идрок б-н боғлиқ ҳодиса. Уни Ибн Сино инсоний ақлнинг интуитив кўриниши, мураккаб нарсаларни зудлик б-н илғаб олиш учун ато этилган қобилият деб таърифлайди. Фаросат эса инсонга кўпроқ оддий кундалик турмушдаги воқеликни идрок этишда кўмаклашадиган қобилият бўлиб, у одоб б-н боғлиқ ахлоқий ҳодиса. Мас., осмонни қора булут тўла қоплаб олганини кўриб, йўлга ёмғирпўшсиз ва соябонсиз чиққан одамни бефаҳм ёки фаҳмсиз, чанг, лой пойафзалини ечмай, гиламни босиб, ичкарига кирган одамни фаросатсиз ёки бефаросат деймиз. Кўп ҳолларда фаҳмсиз одам айни пайтда фаросатсиз ҳам бўлади. Бу икки маъ-ят т.си кўпинча ёнма-

ён қўлланиши ҳам мумкин. Ф.ф. — ботиний сезги, ҳис, қалб кўзи б-н кўриш. Тасаввуфда басират кўзи б-н айбни кўриш, пинҳоний кашф айлаш, бошқача айтганда, руҳнинг илоҳий қувват б-н англаб тафаккур этиши туфайли ғайбий маъноларни билишдирки, бунга фаросати ақлия, кашфия ва илоҳия дейилган. Бу Ф.да хато ёки янглишлик бўлмайди. Фаросат соҳибларининг мартабалари тўрт асосий рунга ажратилади: 1. Имон — авом савиясидаги мўминларнинг ҳоли. Бу мартаба дарахларнинг баргига ўхшаш. 2. Валоят — хос мўминларнинг ҳоли. Бу эҳсон мартабаси ҳам дейилади, дарахларнинг меваси кабидир. 3. Нубувват — аҳвас ул-хос. Бу меванинг айнан ўзи. 4. Усолат — хулосаи аҳвас, яъни ўзининг ўзидир. Фаросатнинг биринчи ва иккинчи мартабаси касбий бўлиб, жаҳд ва ғайрат б-н қўлга киритилади. Кейинги иккитаси ваҳбий, яъни Аллоҳнинг лутфидир. Ш-дек, Ф. ва Ф.сизлик инсонлар ақлий қобилиятларини ўзаро солиштириш учун ҳам қўлланилади. Хар бир масалада тўғри муҳокама юритиш орқали хулоса чиқариш ва мустақил шаклланган мантикий фикрлаш жараёнига эга бўлиш фаросатдир. Воқеа-ҳодисаларнинг илдизлари ва сабабларини англаш, умумлаштириш ва тўғри хулосаларга кела олиш қобилияти эса ақлдир. Ф.сизлик эса юқоридаги қобилиятларга эга бўлмаслик, моҳиятни англамаслик ва кузатувчида салбий хулоса уйғотувчи кўплаб ҳолатлар мажмуасидир. Мантикий фикрлаш қобилияти султ ёки паст бўлган суҳбатдошни кўпинча фаросатсизликда айблашади. Интеллектуал машғулотлар (турли интеллектуал ўйинлар, савол-жавоблар) орқали ақлий қобилиятни ривожлантириш, Ф.сизликни бартараф этиш мумкин. Ф.сиз инсон б-н ўтган дақиқалар зерикарли туюлади.

Ф.сизлик остида ирсий омил ётса, уни даволаш анча мушкуллашади. Рухшунос олимлар тадқиқотлари Ф.сизликни келтириб чиқарувчи сабаблар кўлами жуда кенглигини тасдиқлаган. Ф.ли одам тарбия кўрган одамдир. Бундай одамда, аксинча, мулоҳазакорлик, босиқлик хислатлари жам бўлади. Ф. шу каби инсон табиатининг нозиклиги, хушмуомалалиги б-н ажралиб туради. Ф. ф.ли одам кўполлик қилмайди, худа-беҳудага орага суқилмайди. Сухбат пайтида кимга нима дейиш кераклигини обдон ўйлаб кўради. Мас., икки киши сухбатлашганда, тўсатдан қўшилиб, гап қистириш, ўзига алоқаси бўлмаган ишларга аралашиш ёки сухбат чоғида ноўрин ва номақбул қилиқлар қилиш, нохуш сўз айтиш бефаросатликдир. Шу боис Шайх Муслихиддин Саъдий Шерозий «Гулистон» асарининг охириги бобини «Сухбат одобида» деб номлаб, ибратли фикрларни баён этган. Чунончи: «Қаерда қандай гап гапиришни ўрган, айтар гапни ўз пайтида айт, айтиб бўлмас гапдан қайт». Хусайн Воиз Кошифий эса «Ахлоқи Муҳсиний» номли асарида Ф. ни подшоларнинг хислати сифатида таъриф этган. Яъни ёлгонни ростдан ажратиш, ёмонни яхшидан фарқлаш, ҳодисалар моҳиятини, одамларнинг ниятини тез идрок этиш, зехни ўткирлик маъносида тушунтиради. Олмон мумтоз файласуфи Гегелга кўра «Ф.ф. бир бутун яхлит объектларнинг бўлакларга бўлинишидир». Бутунни бўлакларга бўлиш жараёнида Ф.ф.нинг қуввати, бутунни бўлакларга ажрата олиш қобилияти, ўша бўлакларнинг бирининг иккинчиси б-н боғлиқлиги, алоқадорлиги яққол намоён бўлади. Ф.ф.нинг ақлдан фарқи шундаки, у энг аввало умумийликни ўзида мужассамлаштиради, сўнгра ўзига хос фарқни ифодалайди». Гегель қарашларининг мазмун-моҳияти Кьервегор фикрича,

«умумий моҳиятга қаратилган, бунда ўзига хос мавжудлик, индивидуаллик тан олинмаган эди». Ф.ф. ва ақл (интеллект)ни ўзаро алоқадорлиги хусусида олмон файласуфи И.Г.Фихте фикр юритиб, Ф.ф.ининг индивидуал хусиятга эга экани ҳақидаги гоани танқид қилади. У ақл (интеллект) инсон инсонийлигининг энг олий нуқтаси, ундаги ижт-йликнинг асоси эканини таъкидлайди. Ф-ф. мантиқий жихатдан тафаккурнинг дастлабки босқичи ёки ўзига хос усули бўлиб, бунда у кўпинча предмет ёки ходиса тўғрисида тўғри муҳокама юритиш, хулоса чиқариш, фикрлар изчиллигини таъминлаш каби вазифани бажаради. Ф.ф. ва ақл (интеллект)ни ажратиб талқин қилиш Сукротдан бошлаб, Афлотун, Арасту ва кейинчалик Кант, Гегель фал.сида ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Кант фикрича, Ф.ф. хиссий аъзолар орқали олинган ахборотларни маълум бир шаклга солади ва бу жараёнда у предмет-ҳодисани кўпроқ ташқи хусиятларини ўзида акс эттиради, холос. Ақл эса айнан шу ахборотларни анализ ва синтез қилиш натижасида «нарса ўзида» ни билишга интилади. Лекин охир-оқибатда у ҳал қилиб бўлмайдиган зиддиятлар гирдобига тушиб қолади. Ф.ф. тафаккур учун етарли эмас, шу. ҳам ундаги мавҳумликни бартараф этган ҳолда аниқ мулоҳазалар орқали уни янада ривожлантириш лозим. Шу маънода Гегель «Ф.ф.ли тафаккур етарли эмас, у юқори, оқилона билиш шаклларига кўтарилишга имкон берадиган зарур босқичдир, холос», деган эди.

ФЕМИНИЗМ (фран. *feministe*, лот. *femina* — аёл) — аёлларни камситишлардан халос этишни тарғиб қиладиган, ҳуқуқ ва бурчларини жам-тдаги ижт-й воқеалар ҳосиласи сифатида ўрганадиган оқим. Ф. Франция буржуа инқилоби даврида вужудга келган

бўлиб, хотин-қизларнинг ижт-й, ижт-й-сиёсий ва мад-й соҳаларда эркаклар б-н тенг ҳуқуққа эга бўлиши учун кураши, ш-дек, ижт-й-сиёсий курашда иштирок этишини тарғиб этади. Тарихдан маълумки, аёллар ҳукмронлиги давридан эркаклар ҳукмронлиги даврига ўтиш аёлларнинг жам-тда тутган ўрнини ўзгартирди, уларнинг ижт-й ҳаётдаги иштирокини чеклаб, фаолиятини оила доирасига тушириб қўйди. Шу даврдан бошлаб жам-т ва оилани бошқариш эркаклар қўлига ўтди, аёллар эса фарзандларни дунёга келтириш, тарбиялаш, оила бекасига айланиб, эркакларга моддий ва маън-й жиҳатдан қарам бўлиб қолди. Лекин тар-ёт жараёнида ижт-й-сиёсий мун-тларда юз берган ўзгаришлар кишиларнинг ҳаётга мун-ти ўзгаришига олиб келди. Ижт-й ҳаётда адолат, озодлик, инсон қадр-қимматини эътироф этиш ғояси аста-секин етила бошлади. Айни пайтда саноатнинг рив-ши, урбанизация жараёнининг жадаллашуви арзон ишчи кучига эҳтиёжни кучайтирди. Натижада аёллар арзон ишчи кучи сифатида ишлаб чиқаришда қатнаша бошлади. Бир томондан, озодлик ғоясининг вужудга келиши, иккинчи томондан, уларнинг ишлаб чиқаришда қатнашуви ва эркаклар каби эркин яшашга ҳақли экани ҳамда жам-т тар-ётига ўз улушини қўша олиш ғоясининг вужудга келишига замин ҳозирлади. 1789 йилда француз файласуфи Ж.Кондорсе «Аёлларга фуқаролик ҳуқуқини бериш ҳақида» деб номланган мақоласини чоп эттирди ва унда аёлларнинг жам-т аъзоси эканини таъкидлаб, миллатнинг бир қисми сифатида уларга нисбатан мун-тни тубдан ўзгартiriш керак, деган қарашни илгари сурди. 1791 йили Олимпия де Гуж «Фуқаролик ва аёл ҳуқуқи декларацияси»ни тайёрлади ҳамда аёлларнинг эркин фикрлаш ва

ўз фикрини эркин эълон қилиш ҳуқуқига эга эканини таъкидлади. Бу декларация аёллар ҳаракатининг биринчи манифести ҳисобланади. Ш.у. ана шу вақтдан бошлаб де Гуж ҳамда унинг тарафдорлари феминистлар, уларнинг ҳаракати эса Ф. деб атала бошлади. Ҳозирда Ф. қад. ва янги босқичларга бўлиб ўрганилади. Қад. Ф. XVIII а.да вужудга келган бўлиб, XIX а. охиригача ўз таъсирини сақлаб қолди. Бу даврда хотин-қизлар барча йирик ижт-й ҳаракатларда иштирок эта бошлади. Францияда хотин-қизларнинг тенглик учун курашига бағишланган биринчи журнал чоп этилди. Дастлаб хотин-қизларнинг инқилобий клублари пайдо бўлди ва улар сиёсий курашларда фаол қатнашди. Бу даврдаги асосий саъй-ҳаракатлар хотин-қизларнинг оиладаги тутқунлигига қарши қаратилган бўлиб, уларнинг эркаклар б-н сиёсий тенг ҳуқуққа эга бўлишига эришишга йўналтирилган эди. Бунинг учун улар маълумот олиши, эркаклар б-н баробар ишлаши ва ҳақ олишини ёқлаб чиқиш талаб қилинар эди. Буни амалга ошириш ўта мураккаб ҳодиса бўлиб, XX а.да АҚШ Конституцияси таҳлил этилиб, унда аёлларнинг сайланиш ва сайлаш ҳуқуқига эга экани эълон қилинди. Бу ҳолат Ф. ғоясининг янада кенг миқёсда тарқалишига ҳамда янги, хилма-хил феминистик оқимларнинг вужудга келишига шароит яратди. Янги Ф. аёллар тенглиги учун кураш ғоясини қад. Ф.дан мерос қилиб олиш б-н бирга, ўзига хос бўлган хус-ятларга ҳам эга эди. Янги феминистик оқимнинг йўналишларини шартли равишда тўртга бўлиб ўрганиш мумкин. Булардан ташқари, консерватив ғояга эга бўлган антифеминистик йўналишлар ҳам мавжуд. Консерватив йўналиш намоёндалари Зигмунд Фрейд наз-ясига асосланиб, аёллар оила ва оналик вазифасини бажариши

лозимлигини мутлақлаштиради ҳамда аёлларнинг камситилишини инкор қилади. Аёлларнинг жам-т ва оилада юқори мавқени эгаллаши, уларнинг асосий иши — фарзанд кўриш, уни парвариш қилиш ва тарбиялаш экани эътироф этилиб, ишлаб чиқаришда қатнашиш эса уларнинг фаолият доирасига кирмайди, деган ғоя илгари сурилади. Либерал Ф. жам-тдаги ижт-й-икт-й ислохотлар орқали аёллар б-н эркакларнинг тенг ҳуқуқлигига эришиш мумкин, деган фикрни ёқлаб чиқади. Бу оқим намояндлари М.Уолтонкрафт, Г.Милль, Ж.Милль каби инг. феминист олимларининг аёлларни тенглиги ҳақидаги наз-яларига таянади ҳамда шу асосда аёлларнинг эркакларга ҳуқуқий, икт-й ва ижт-й қарамлигига барҳам бериш учун аёллар билим олиши, уни доимий равишда такомиллаштириб бориши, эркинлигини таъминлаш учун имкониятларга эга бўлиши; бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат жараёнида тенг иштирок этиши; бозор шароитларига мослашув жараёнини тезлаштиришда аёлларнинг нуфузини оширадиган қонунлар қабул қилиш зарурлиги каби ғоялар ўртага ташланади. Радикал Ф. XX а.нинг 60-йилларида вужудга келган. У ўзининг кўпгина ғоялари б-н либерал Ф.дан фарқ қилади. Унинг эътибор марказида аёлларнинг табиий хус-ятлари ётади. Радикал Ф. аёллар б-н эркаклар тенглиги ғоясини инкор этиб, барча эзилувчиларни озод қилишни тарғиб этади. Улар қуйидаги ғояни илгари суради: аёллар қадимдан биринчи эзилувчи гуруҳни ташкил этади; аёлларни эзиш жаҳонда кенг тарқалган ижт-й ходиса бўлиб, таҳқиқлашнинг шафқатсиз шаклидир. Радикал Ф. нафақат жам-т тизимини ўзгартиришни, балки фарзандлар тарбиясини ҳам ўзгартиришни талаб қилади. Радикал Ф. намоян-

далари америкалик олимлар Фиресто «Жинслар диалектикаси», О.Брайн «Репродуктив сиёсат» номи асарларида тиббиёт, дин, урф-о.лар, зурриёт қолдириш, ирқчилик, экология ҳамда сиёсий наз-яларни таҳлил қилиб, эркаклар устунлигини таъминлайдиган асосларни илмий жиҳатдан ифодалаб беришга ҳаракат қилган. Радикал Ф. эркаклар ҳукмронлиги аёлларга зуғум ўтказиш манбаи эканини исботлайдиган оқим сифатида машҳур. Улар аёлларнинг жинсий аъзоларини стерилизация қилиш, ҳомилани сунъий йўл б-н тушириш, контрацептив воситалардан фойдаланиш ҳақидаги қонун ва б. меъерий ҳужжатларни доимий равишда назоратга олиш лозимлигини таъкидлайди. Социалистик Ф. аёлларни мустабид тузум таъйиқидан ҳалос этишни тарғиб этадиган ва биологик омилни ҳисобга олмаган ҳолда уларнинг мавқеини жам-тдаги ижт-й воқеалар ҳосиласи сифатида ўрганадиган оқим. Бу наз-я собиқ совет даврида амалга оширилиши натижасида минтакаларда умумий саводхонлик, ўрта ва олий таълим бўйича маълумот даражаси ортди (хотин-қизлар орасида ҳам), тиббий хизмат ва ижт-й ёрдам тармоғи ривожланди, эркаклар ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлиги (сиёсий тенглик, бир хил меҳнат қилиш, бир хил маош олиш каби) қонун б-н мустаҳкамланди. Совет ҳукумати хотин-қизларнинг ишлаб чиқаришда юқори даражада иштирок этишини таъминлади, натижада, улар учун уйдан ташқарида эркаклар б-н баробар ишлаш имконияти, яъни аёллар учун муҳит яратилди, аммо уй-рўзғор ишларининг оғир юки аёллар зиммасида қолаверди. Аслида расмий ҳуқуқ тенглиги б-н яширинган имкониятларнинг реал тенгсизлиги бугунги кунда ҳам мавжудлиги, айрим олима, сиёсатчи, санъаткор аёлларнинг эришган ютуқларига қарамай,

хотин-қизларнинг камситилиши ҳозир ҳам давом этаётганини кўпчилик тан олишни истамайди. Мустақиллик шароитида юртимизда аёлларнинг жам-тдаги нуфузини ошириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, оилани қўллаб-қувватлаш борасида жуда кўп ишлар амалга оширилмоқда. Айниқса, аёллар ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасида тўпланган халқаро тажрибалардан фойдаланиб, тегишли миллий дастурлар ишлаб чиқилмоқда ва амалиётга изчил татбиқ этилмоқда.

ФЕНОМЕНАЛИЗМ (юн. *phainomenon* — юз берувчи) — ноёб, камёб, кам учрайдиган ҳолат ёки инсон, ҳис-туйғу тажрибаси б-н пайқаладиган, ёрқин ҳодисани англатувчи т. б-н боғлиқ бўлган фал-й таълимот. Бунда фақат ҳодисаларгина (феномен) билишнинг объекти ҳисобланади. Ф. ривши натижасида оламни ғоялар ёки «сезги комплекслари» мажмуи, деб билувчи (Ж. Беркли) ҳамда сезгилар замирида нима борлигини билиш мумкин эмас, дейдиган агностицистик (Д.Юм) ёндашувлар пайдо бўлади. Ф. ҳодисалар оламида ташқаридаги мавжудликни («ғоя», «моҳият», «нарса ўзида»ни) эътироф этиб, уни қандай бўлса шундайлигича, «охиригача» билиб бўлмайди деб таълим беради. Ф.даги бундай қараш скептицизм ва агностицизм (И.Кант, О.Конт, Г.Спенсер ва б.) таълимотларига ҳосдир. Ҳоз. замон позитивизмида Ф. лингвистик шаклда намоён бўлмоқда. Унинг асосий тезиси тажрибани «объектив» ёки «феноменалистик» тилда ифодалаш мумкинлигидан иборат. Илгарилари нарсалар ҳақидаги мулоҳазаларни онгнинг мазмуни ҳақидаги қарашлардан иборат қилиб қўйиш батамом мумкинлигини эътироф қилган баъзи неопозитивистлар сўнгги вақтда бу уринишларнинг беҳудалигини англай бошлади.

Ҳақиқий фал-й н.назардан қараганда, Ф.нинг бошланғич тезиси асоссиздир, чунки унда билиш воқелик ва амалиётдан ажратиб қўйилган.

ФЕТИШИЗМ (франц. *fetishisme* тилсим, бут) — табиатдаги нарса ва ҳодисаларга эътиқод қилувчи диний тасаввурлар мажмуи. Этнографияда Ф.нинг тавсифи хилма-хилдир. Дж.Леббок Ф.ни ибтидоий динда инсон хоҳишини Худо бажара олиш имконияти, деб асослаган бўлса, Тэйлор, Спенсер Ф. анимизмнинг бир шакли, деб қайд қилган. Ф. жаҳон динлари таркибида ҳам сақланиб қолган. Жумладан, христианликда икона ва чиримай сақланиб қолган мурдани муқаддаслаштириш, буддизмда «муқаддас ховонча ўғир», исломда «муқаддас жойлар», «қора тош» илоҳийлаштирилган. Кишилиқ тарихи шуни кўрсатадики, ҳар қандай предмет фетиш бўлиб хизмат қилиши мумкин. Мас., ғаройиб шаклдаги тош, ёғочнинг бўлаги, ҳайвоннинг тиши, яхшилаб ишланган шакл, заргарлик буюми. Бундай предметлар даволаш, душмандан асраш ва б. хус-ятларга эга деб тушунилган. Агар бирон киши шундай предметга мурожаат этиб, кейин ютуққа эга бўлса, бунга ўша фетиш ёрдам берди, деб эъзозланган, аксинча муваффақиятсиз чиқса, бундай фетиш ташлаб юборилган ёки бошқаси б-н алмаштирилган, дея талқин этилган. Ибтидоий одам тасаввурида фетишларда буюк куч бор, буюмлар эса жонли, деб тушунилади. Мас., «шамол келмоқда», «шамол ухламоқда» ва б. Фетишлар давр ўтиши б-н мураккаблашиб, кейинчалик тумор, санам (бут) ва б.га мурожаат этишган. Ф.нинг асл ватани Ғарбий Африка бўлса-да, у бошқа юртларга ҳам тарқалган. Ф. жам-тда меҳнат маҳсулотларини тақсимлаш, айниқса, қиймат ва б.нинг ўз-ўзидан рив-ш жараёнида ҳам

юзага келди. Жам-тда Ф. предметларнинг табиий хус-ятлари, функциялари ёки инсон фаолиятининг маҳсулини, ш-дек, индивиднинг табиий хус-ятларини илоҳийлаштириш б-н характерланади.

ФИДОЙИЛИК — бошқалар манфаати йўлида ўз қонуний манфаатларини, ҳатто ҳаётини қурбон қилишга тайёр турган, жам-т учун умумий бўлган олий мақсад ва идеалларни деб ўзидан кеча оладиган кишилар хатти-ҳаракатларини ифодаловчи маън-й т. Ф. тамойилининг мазмуни турли тарихий давр ва ижт-й жараёнларда ўзига хос тарзда намоён бўлади: у маълум бир даврларда оммавийлашиши ёки камайиши мумкин. Чунончи, мустақилликка эришганимиздан сўнг дастлабки пайтларда ўтиш даврига хос бўлган Ф.ка нисбатан худбинлик тамойилининг кучайгани кўзга ташланган бўлса, ҳоз. вақтда эса, аксинча, жам-тимизда Ф. тамойили устувор аҳамият касб этмоқда, «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак!» деган шиор асосида яшаётган кишилар доираси тобора кенгайиб бормоқда. Ана шу маън-й жараён қанчалик тезлашса, янги қурилаётган давлатнинг шакл-шамойили шунчалик муайянлик касб этади. Шу б-н бирга, Ф. маън-й қадриятлардан бири бўлиб, Ватан манфаатлари йўлида Ф. намуналарини кўрсатишга ҳозир бўлган шахсларга хос фазилат. Ватанга, халқига бўлган ҳурмат, муҳаббат, ишонч туйғуси муайян умумий манфаатлар, мақсадлар асосида шаклланиб, кишилар қалбидан чуқур ўрин олади ҳамда фаолиятига таъсир қилиб, уларни масъулиятли вазифаларни бажаришга сафарбар этади. Ф. ўз тақдирини Ватан, миллат тақдирини б-н боғлаган барча кишиларга хос фазилатдир. Ф. сўзда эмас, балки амалий ишларда

намоён бўлгандагина тар-ётнинг ҳал қилувчи омилига айланиши мумкин. Мураккаб шароитларда мустақиллигимизнинг иқт-й, сиёсий, ижт-й, маън-й асослари мустаҳкамланаётган ҳоз. кунда ватанпарварлик эътиқоди амалий ишларда фуқароларнинг кундалик фаолиятида намоён бўлиши катта аҳамиятга эга.

ФИКР (араб. ғоя, ақл, ўй, мулоҳаза) — жонли тил ва матнда ўзига хос турли маъноларни ифодалайдиган бирор нарса, киши ҳақидаги ўй ёки ҳаёл. Мас., «фалончининг Ф.и бошқа ёқларда кезди» десак, унинг ҳаёлини назарда тутган бўламиз. «Ф.га толди» — каттиқ ўйланиб қолди; «Ф. юритди» — бирор хулосага келиш учун нарса ва ходисаларни таққослади; ўйлади; мулоҳаза қилди; разм солди. Ф. бирор иш юзасидан қилинадиган таклиф ёки маслаҳат маъноларида ҳам қўлланади. «Бу иш юзасидан қандай Ф. берасиз» десак, таклиф айтинг ёки маслаҳат беринг, деганимиз бўлади. Ф. ният, мақсад маъноларини ҳам билдиради. «Фалончи бу Ф.идан қайтди» — демак, ниятидан воз кечибди. «Ф.ига тушди» ибораси бирор нарсага эришишга, бирор ишни амалга оширишга бел боғлаш, жазм қилиши, курашиш, пайига тушиш маъноларини ифодалайди. Ф. сўзида якун, хулоса, тўхтам ва қарор маънолари ҳам ифодаланиши мумкин. «Фалончи шундай Ф.га келди» — демак, шундай хулосага келибди. Ф. т., билим, онг ва ақл маъноларини ҳам англатади. Мас., «одам Ф.ни китобдан олади» дейилганда, бу сўз билим ўрнида қўлланилмоқда. Ҳаёт, жам-т ва табиатни тушуниш йўсини, дунёқараш ва маслакка нисбатан ҳам Ф. сўзи ишлатилиши мумкин. Мас., «Ўткан кунлар» романининг қаҳрамонларидан Отабек Марғилонда бўлган бир суҳбатда «Отамнинг ҳам, ўзимнинг

хам қандай Ф. ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмоқчи бўламан», дейди. Янги Ф. ёки эски Ф. дейилганда эса дунёқараш кўзда тутилади.

ФИКР ҚАРАМЛИГИ — кишилар фикри, тафаккури устидан муайян ғояларни ҳукмрон мавқега эгаллигини, инсоннинг содир бўлаётган воқеалар, ижт-й-сиёсий жараёнларни мустақил баҳолаш имкониятидан маҳрум бўлганини ифодаловчи т. Инсоният доимо мустақиллик, озодлик ва эркинликка интилиб яшаган. Ижт-й мун-тлар шаклларига мос равишда иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, маън-й эркинликлар, энг аввало, фикр эркинлиги тарзида намоён бўлган. Ш.у. бошқа миллатлар, давлатлар устидан ҳукмронлик қилган мам-тлар сиёсати ҳамиша босиб олинган халқларни тафаккур қуллигига маҳкум этишга қаратилган. Инсоннинг муайян мафкурага, сиёсатга фикрий қарамлиги мустамлакачилик сиёсатининг энг машғум кўринишидир. Чунки Ф.қ. инсонни ўз-ўзини англашдан маҳрум қилиб, ундаги ижт-й масъулият ҳиссини сўндиришга, сиёсий воқеликка нисбатан лоқайдлик кайфиятининг кучайишига олиб келади. Айни пайтда, бошқача қарашлар б-н ҳисоблашмайдиган мутаассиблар, манқуртлар пайдо бўлишига замин яратади. Тафаккур қуллигидан озод бўлиб, фикрлар хилма-хиллигига, плюрализмга эришиш тар-ётнинг оқилона йўлини танлаш имкониятини беради. Ш.у. ҳам ислохотларнинг дастлабки босқичиданоқ кишиларнинг тафаккурини уйғотиш, ташаббускорлиги, сиёсий фаоллигини ошириш маън-й ўзгаришларнинг марказига қўйилди. Чунки собиқ мустабид тузум, бир томондан, тафаккур қарамлигини рағбатлантирувчи, иккинчи томондан, эркин фикрловчи кишиларни жазолаш, жис-

монан йўқ қилишнинг мукамал мафкуравий механизмини яратган эди. Шунинг оқибатида кишилар онгида сақланиб қолган юқоридан кўрсатма, буйруқ ва қарорлар кутиш каби Ф.қ. кўринишлари, айтиш мумкинки, ислохотларни амалга оширишдаги қийинчиликларга сабаб бўлди. Демократик тамойилларга кўра ривожланаётган мам-тларда фикрлар эркинлиги жам-т тар-ётининг омили бўлганини тарихий тажриба кўрсатиб турибди.

ФИТНА (араб. йўлдан оздириш, ғалаён) — бир ёки бир неча шахс томонидан ўзга шахс ёки шахслар гуруҳига нисбатан ҳақиқий мақсадни ниқоблаб амалга ошириладиган душманлик ҳаракатларини англатувчи т. Ф. сиёсат, кундалик маиший турмуш, дин, ҳарбий соҳа ва б. жабҳаларда намоён бўлиши мумкин. Тарих ва сиёсатшунослик фанларида Ф.лар наз-яси мавжуд. Баъзи тарихчи ва сиёсатшунослар инсоният тарихини Ф.лар тарихи деб талқин қилади. Уларнинг фикрига кўра, инсоният тарихида юз берган барча йирик ҳодисалар Ф.лар натижасидир. Тарихдаги энг катта Ф.лар мисоли сифатида массонлар Ф.си, большевиклар Ф.си, мондиал Ф.лар, мазҳаблар Ф.ларини келтирилади. Шу б-н бирга, Ф.лар наз-яси тарафдорларининг қарашларига кўра, инсоният тарихида глобал Ф.лар, минтақавий Ф.лар, кичик Ф.лар мавжуд бўлган. Бу наз-я тарафдорлари сиёсатшунослик фанининг «конспирология» бўлими вакиллари орасида кўпроқ учрайди. Ф. ва Ф.чилик терроризм ва экстремизм б-н узвий боғлиқ. Террорист ва экстремистлар кўпинча Ф.лар уюштириш йўлидан боришади. Ф.лар наз-ясининг энг асосий камчиликларидан бири шундаки, у жам-т тар-ётдаги қонуниятларни инкор қилади. Унга кўра, жам-т тар-ётни муайян детерминистик қонуниятларга эмас, балки Ф.чиларнинг қобилиятлари,

мақсадлари ва уюшганлик даражасига боғлиқ тарзда амалга ошади. Шу б-н бирга, сиёсий Ф.лар давлатлар ва мам-тлар ҳаётига, ҳарбий Ф.лар урушларнинг натижаларига, молиявий, иқт-й Ф.лар аҳоли фаровонлигига, оилавий Ф.лар оилалар, минтақалар ҳаётига жиддий таъсир ўтказиши мумкин.

ФИСҚУ ФАСОД — инсон ёки бирор воқеа-ҳодиса ҳақида ҳақиқатдан йироқ, ёлғон-яшиқ гап тарқатиш, ижобий сифатларни салбий сифатлар сифатида кўрсатишга уриниш, кичик хато ёки камчиликларни катта қусурлар сифатида тасвирлаш, асоси йўқ гапларни бўрттириб, салбий кўринишда, миш-миш сифатида ёйиш, бирор шахс ёки кўпчилик ҳақида бошқаларда нафрат уйғотишга интилишни билдирувчи т. Инсон ахлоқининг салбий кўринишларидан бири бўлган Ф.ф. дунёвий билимлар доирасида ҳам, диний билимлар доирасида ҳам қораланадиган маъ-ятсизлик кўринишидир. Ф.ф. аслида ғийбат ва ҳасад орасидаги иллатдир. Ғийбат ислом динида катта гуноҳлардан саналади. Хужурот сурасида Аллоҳ: «Айримларингиз айримларингизни ғийбат қилмасин» (12-оят), деб марҳамат қилади. Муҳаммад алайҳиссалом: «Ким биродарини ғийбат қилса, унинг гўштини ебди», — деганлар. Имом Бохилийдан келтирилган ривоятда «Қиёмат кунинда банда ўзи қилмаган савобларни кўриб яратгандан уларни қаердан келиб қолганини сўрайди. Шунда Аллоҳ: «Эй бандам, бу амаллар одамлар сени ғийбат қилганда етган, аммо бу нарсаларни сезмагансан» — дейди. дейилган. (Абу Лайс Самарқандий, Танбеҳ ул ғофилийн. 154-бет.) Ҳоз. замон ахлоқшунослигида ҳам Ф.ф. қораланади. Чунки Ф.ф.дан ҳеч кимга наф йўқ. Бу иш б-н шуғулланувчи одам нафратга учрайди. Ундан ўзини тийган одам

эса ўша биродари ва жамоа олдида юзи қора бўлиб қолмайди. Ф.ф.нинг иккинчи қисми ҳасад бўлиб, у ҳақда ҳадисларда «Душманлик ва ҳасад яхшиликларни ёнғин ўтинни егандек ейди» дейилган. Ҳасан Басрий айтидики, қалбда мусулмонларга адовати ва ҳасади бўлган кишининг дуолари қабул бўлмайди. Чунки ҳасад қилувчи Аллоҳ ҳукмига қарши турувчидир. Ф.ф. туфайли одамлар ҳасадгўйга айланади. Бировни ўзи йўқ вақтида ёмонликка чиқариш ёки ўзи гувоҳ бўлмаган сифатлар б-н таърифлаб, салбий хулосалар яшаш, ниҳоят, бировдан эшитганига чиппа-чин ишониб, уни тарқатиб юриш каби иллатлар мажмуаси Ф.ф. дея қаралади. Ф.ф. туфайли одамлар ораси бузилади, қариндошлик ришталари узилади. Ундан иккала томонга ҳам манфаат йўқ. Ш-дек, Ф.ф. туфайли одамлар орасида кўнгили қолишлар, мунтлар бузилиши пайдо бўлади. У жам-тда доимо кишилар орасида маъ-ятсизлик, ёмонликнинг сабабчиси бўлган. Бунинг олдини олиш учун маън-й юксакликка, маърифатлиликка интилиш лозим. Кишилар ўртасида юксак мад-й, маън-й мулоқотни шакллантириш орқали Ф.ф. кўринишларига барҳам бериш лозим.

ФИТРАТ, Абдурауф (1886, Бухоро — 1938,4,10, Тошкент) — ёзувчи, тарихчи, адабиётшунос, тилшунос, санъатшунос ва сиёсатшунос олим, давлат ва жамоат арбоби. Асл исми Абдурауф Абдурахим ўғли. Биринчи ўзб. проф. (1926). «Мир Араб» мадрасасида таҳсил кўрган. 1402—03 йилларда ҳаж сафари мун-ти б-н Туркия, Хиндистон ва Арабистон мам-тларида, тахм. 1906—08 йилларда эса Марказий Россиянинг Москва, Петербург сингари шаҳарларида бўлган. Шундан кейин Ф. ўқишни давом эттириш истагида 1909—13 йилларда Истанбулда яшаган.

1917 йил февраль воқеаларидан кейин жадидларнинг Бухоро амирлигидаги аҳволи мураккаб-лашгач, Ф. Самарқандга кўчиб бориб, «Хуррият» газетасида муҳаррир бўлиб ишлади (1917–18). Айрим маълумотларга кўра Ф. шу йилларда «Иттиҳоди тараққий» ташкилотининг Эски Бухоро бўлими раиси ҳам бўлган. Колесов воқеаси (1918 йил март)дан кейин эса Тошкентга кўчиб келган. 1919–21 йилларда Афғонистоннинг Тошкентдаги ваколатхонасида таржимонлик қилган, «Чигатой гурунги» маърий-адабий уюшмасини, ш-дек, «Тонг» журналини ташкил этиб, ёш зиёлилар авлодини миллат-парварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашга киришган. БХСР ташкил топиши б-н Ф. 1921 йилда маориф, 1922 йилда хорижия – Ташки ишлар нозири, Халқ хўжалиги кенгаши раиси, МИК ва Халқ нозирлари шўроси раисининг ўринбосариваб.лавозимлардахизмат қилди. У шу даврда БХСР маблағи ҳисобига 70 нафар туркистонлик истиқболли ёшларнинг Германияга бориб ўқишида, Бухорода Шарқ мусиқа мактабининг ташкил этилишида, фан ва мад-т тарихига доир халқ қўлида сочилиб ётган ноёб қўлёзмаларни тўплашда ташаббускор бўлди. Ф.нинг саъй-ҳаракати б-н Бухоро жумҳуриятида турк (ўзб.) тили давлат тили деб эълон қилинди. Ф.нинг адабий мероси бой ва ранг-баранг бўлиб, бадий ижоднинг барча турларида қалам тебратибгина қолмай, ўзб. адабиётининг янги жанр ва турлар б-н бойиши, шеър тузилишининг ислоҳ этилиши, реализмнинг теранлашиши, давр, жам-т ва халқ ҳаёти б-н боғлиқ муҳим ижт-й муаммоларнинг ўзб. адабиётида бадий талқин этилишига улкан ҳисса қўшди. Ф. зуллисонайн шоир бўлиб, адабий фаолиятининг дастлабки даврида асосан форс тилида ижод қилган. Ф.нинг

ўзб. тилидаги шеърлари 1917 йил ва ундан кейинги даврга оид. Маълумки, Февраль инқилобидан кейин Туркистон халқларининг мустақилликка эришишлари учун бирдан-бир тарихий имконият туғилган. Ф. шу даврда халқни мустамлакачилик кишанларини парчалаб, истиқлол учун курашга даъват этувчи шеърлар ёзишга киришган. Аммо анъанавий аруз вазни, унинг назарида, бундай замонавий ғояни ифодалаш, халқни сафарбар этиш кучига эга эмас эди. Ш.у. ҳам Ф. турк ва татар шеърлятида шаклланган, ўзб. халқ оғзаки шеърлятида айрим унсурлари бўлган сочмани миллий адабиётимизга олиб кирди. Шоир «Юрт қайғуси» деб номланган бир шеър ва 4 та сочма ёзди. У «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) шеърый мажмуасининг тузувчиси ва асосий муаллифи. Унинг саҳна асари сифатида намойиш этилган «Мунозара» Ф.нинг насрдаги илк асаридир. «Мунозара» ҳам, «Сайёҳи ҳинди» ҳам Ф. публицистикасининг ёрқин намуналаридан. 1930 йилда қайта ишланган «Киёмат» хаёлий ҳикояси хоз. ўзб. адабиётида фантастиканинг туғилиши ва шаклланишига асос бўлди. Ф. 1916 йилдан бошлаб театр учун кўплаб драматик асарлар яратди. Аммо унинг нафақат 1916–18 йилларда ёзган «Беғижон», «Кон», «Або Муслим», «Темур сағанаси», «Ўғизхон» сингари пьесалари, ҳатто 30-йилларда ёзган «Тўлқин» опера либреттоси (1934) ҳам бизга етиб келмаган. «Темур сағанаси» пьесасида муаллифнинг «Юрт қайғуси (Темур олдинда)» сочмасидаги истиқлол учун кураш ғояси бадий ифодаланган. Ф. ижодининг шу даврдаги етакчи мотиви – большевизмга қарши истиқлол учун кураш ғояси «Чин севиш» (1920) ва «Ҳинд ихтилолчилари» (1923) пьесаларида, айниқса, ёрқин акс этган. Ф. Москвадалик пайтида

«Абулфайзхон» ва «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924), она юртига қайтганидан кейин эса «Арслон» (1926), «Шўриши Восе» («Восе кўзғолони», 1927). «Тўлқин» пьесаларини ёзди. У. 1914–16 йиллардаёқ «Раҳбари нажот» («Нажот йўли»), «Оила» ва «Мавлуди шариф ёки Муръоти хайр ул-башар», 1917 – 20 йилларда «Ўқу» («Ўқи»), «Шарқ сиёсати» ва «Йиғла, ислом», 1925 йилда эса «Мухтасар ислом тарихи» асарини эълон қилди. Ф.нинг мактаб ўқувчиларига мўлжалланган «Ўқу» («Ўқи», 1917 йил, Боку) қўлланмаси ватан, дунё, табиёт, тиббиёт ва гигиена сингари масалалар, ш-дек, ўтмишда яшаган алломалар ҳақида тасаввур беради. 1921 йилда Тошкентда бўлиб ўтган Тил ва имло қурултойида Ф. ўзб. тилининг софлигини таъминлаш ва ривожлантириш масалаларини ўртага ташлади. У «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба: Сарф» (Морфология) (1925), «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба: Наҳв» (Синтаксис) (1926) дарсликларини яратди ва бу дарсликлар 1930 йилга қадар бир неча марта нашр этилди. Ф. «Энг эски турк адабиёти намуналари» (1927), «Ўзб. адабиёти намуналари» (1-ж., 1928) асарларида адабий меросимизнинг энг қад. даврдан сўнгги даврларга қадар яратилган намуналарини тўплаб, муайян тизимга солди. «Кутадғу билиг» сингари ноёб ёдгорликнинг Наманган нусхаси Ф. туфайли қўлга киритилди. «Шеър ва шоирлик» (1919), «Адабиёт қоидалари» (1926), «Санъатнинг маншайи» (1927), «Аруз ҳақида» (1936) сингари мақола ва рисолалари б-н адабиёт наз-яси фанига асос солди. Ф. 1921 йилда Шарқ мусиқа мактабини ташкил этиб, унинг биринчи директори бўлган. У шу вақтдан бошлаб «Шашмақом» куйларини тўплаш ва нотага ёзиб олиш ишларига раҳбарлик қилди. Ф. ташаббуси б-н Ота Жалол ва ота Гиёсдан

Бухоро шашмақоми В. Успенский томонидан илк бор нотага олиниб нашр этилди (Шесть музыкальных поэм (мақом). Бухара-М., 1924). Ф. «Шашмақом», «Ўзбек мусиқаси тўғрисида» мақолалари ва «Ўзбек классик мусиқаси ҳам унинг тарихи» (1927) рисоласи б-н XX а. ўзб. мусиқашунослик фанини бошлаб берди. 1930 йилдан Ф.га сиёсий айб қўйила бошланди. У аксилшўровий фаолият юритишда айбланиб, 1937 йили ҳибсга олинди. Бир ярим йиллик қийноқлардан сўнг «халқ душмани», «аксилинқилобчи» каби б. айбловлар б-н СССР Олий суди ҳарбий коллегияси томонидан суд қилинди ва 1938 йилнинг 4 октябрида отиб ўлдирилди. Ўз-н мустақилликка эришгач, 1991 йил 25 сентябрда Ф.га (вафотидан кейин) Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти берилди. Бухоро шаҳрида Ф. боғи ва уй-музейи ташкил этилди, ҳайкали ўрнатилди. Республикадаги бир неча мактаб, кўча ва хўжаликлар Ф. номи б-н аталади.

ФИҚҲ (араб. билим, т., мусулмон ҳуқуқи) — ислом ҳуқуқшунослиги, фақиҳ мусулмон ҳуқуқшуносидир. Юртимиздан кўплаб буюк ҳуқуқшунослар етишиб чиққан. Абу Мансур Мотуридий Самарқандий, ал-Ҳаким ал-Бухорий, Абу Лайс Самарқандий, Абу Бақр Хоразмий, ан-Нисовий, Абу Зайд Абдуллоҳ Дабусий, Абу Наср Исфижобий, Паздавий Самарқандий, Абу Муъин Насафий, Бурҳониддин Марғиноний, Абу Абдуллоҳ Ҳисомиддин Аҳсикатий Фарғоний ва б. ҳуқуқшуносликка оид нодир асарлар яратганлар. Уларнинг исмларидаги нисбатлар ҳоз Ўз-ннинг деярли ҳамма йирик ҳудудларида ҳуқуқшунослик фани равнақ этганини кўрсатади.

ФОЖИАЛИЛИК — воқеликнинг энг муҳим, чуқур зиддият ва тўқнашувлари: ҳаёт ва ўлим,

озодлик ва мутелик, ақл ва туйғу, қонун ва бурч, шахсий ва ижт-й мун-тларни ўзига хос тарзда ифода этувчи фал-й т. Санъатдаги Ф. ҳақида фикр юритганда санъат асарларидаги фожиали оҳанглар, Ф. санъати ва ниҳоят, Ф. санъат тури каби муаммолар алоҳида мушоҳада қилиниши лозим. Деярли барча буюк ижодкорлар яратган асарларда фожиали оҳанглар мавжуд. Ҳар қандай фожа замирида муайян фожиали тўқнашув, зиддият ётади. Гегель Ф.ни моҳиятли кучлар тўқнашувининг натижаси сифатида бежиз таърифламаган. Чунки, бу тўқнашувлар кураши қандай яқун топиши б-н инсоният истиқболи, ахлоқий тар-ёт узвий боғлиқдир. Бу ҳол фожиани санъатнинг фал-й жиҳатдан энг муҳим турига айлантирадики, у ижодкорга инсониятни бутун тарихи давомида ҳаяжонлантирадиган туб ҳаётий масалаларни ўз олдига қўйиб, ҳал қилиш имкониятини яратди. Фожа қаҳрамони кўпинча ижобий тусда тасвирланади, у ўз даврининг илғор орзу-умидларини ўзида мужассамлаштирган кучли, ёрқин, улуғвор шахс сифатида намоён бўлади. Лекин фожа тўқимасида бошқа турдаги қаҳрамонлар ҳам акс эттирилган бўлиб, Шекспирнинг Макбет ва Ричард, Б.Брехтнинг Куражонага ўхшаш қаҳрамонлари ўз тақдирлари б-н томошабинда ўта зиддиятли ҳис-туйғулар уйғотади. Улар содир қилаётган мудҳиш кирдикорликлар қатъий норозилик, жирканиш, шу б-н бирга, ачиниш туйғусини уйғотади. Одатда, фожа мазмунида қаҳрамоннинг мавжуд шарт-шароитларни тубдан ўзгартиришга фаол интилиши намоён бўлади. Фожианинг тарихий шакли қад. дунё фожиаси (Эсхил, Софокл, Эврипид) эски патриархал тартиботлар емирилиб, тарихда илк синфий жам-т шаклланиши жараёнида вужудга келди. Унга хос бўлган «қисмат оҳанги» табиий ва ижт-й

қонунлар ҳақидаги тасаввурларни акс эттирди. Урта а.ларда Ғарб христиан мафқураси фожа руҳига бутунлай қарши чиққани боис бу даврда бирор-бир арзигулик санъат асари яратилмагани маълум. Фожа ривожининг янги босқичи Уйғониш даврига тўғри келди. Шекспир асарларида Ф. бутун ҳаёт, ижт-й алоқалар ва мун-тларни қамраб олади. Унинг фожиавий асарларида кучли, жасоратли, гурурли, эркин инсон тимсоли яратилди. Шекспир ўз қаҳрамонларининг ўзлигини англашга, инсон руҳини синдириб ҳалокатга етаклаётган тузум шароитида озодликка интилишини ифодалайди. М.Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» драмаси ҳам асосий бадиий оҳанги, ундаги эҳтиросли тўқнашувлар руҳи, улкан ҳиссий таъсир кучи, қаҳрамонларнинг тақдири жиҳатидан ўта фожиавий асардир. Унда ўша даврдаги илдиз отган ижт-й, маън-й-ахлоқий муаммолар қаламга олинади. Асар қаҳрамони фожиали драматик жараённинг асосий субъекти сифатида намоён бўлади. Унинг фаоллиги, ўз орзу-армонлари, ҳатто ўзини қурбон қилиб бўлса ҳам, давлатда тинчлик ва барқарорликни қарор топтиришга интилиши фаолиятининг моҳиятини белгилайди. Санъатда намоён бўладиган Ф. тўқнашувлар, қиёфалар, вазиятларни тўла ва чуқур бадиий инъикос этиш эҳтиёжидан келиб чиқади. Софокл фожиалари Шекспирникидан, Шекспир асарлари Расинникидан қанчалик фарқланмасин, улар ўртасида ўзига хос муштараклик, умумий жиҳат қўзга ташланади. Ҳар қандай фожа замирида кенг кўламли, ижт-й аҳамият касб этадиган муайян фожиали тўқнашув ётади. Ф. санъатда турлича талқин этилиши мумкин. Бу ҳол мазкур жанрга хос умумий хусиятларни инкор этмайди. Фожа услубининг умумий белгилари қаторига кенг умумлашмаларга

интилиш, тафаккур бойлиги, соддалик ва яхлитлик, ҳаяжон ва эҳтиросларнинг юксаклиги кабилар киради. Фожа тарихий даврнинг бурилиш пайтларида, эски ижт-й алоқалар ва мун-тлар барбод бўлиб, қарашлар, эстетик ва ахлоқий ақида-қоидалар қайта баҳоланаётган шароитда равнақ топади.

ФОРМАЛИЗМ (лот. *formalis* — форма, шакл) — борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг шакли ва ташқи кўринишини уларнинг мазмунидан устун қўядиган фал-й йўналиш. Борлиқдаги барча нарса ва ҳодисалар мазмун ва шаклга эга бўлиб, улар бир-бири б-н диалектик боғлиқдир. Бу боғлиқликда мазмун доимо бирламчи бўлиб, шакл эса нарса ёки ҳодиса мазмунининг намоён бўлиш усулидан иборат. Мазмун ва шакл мутаносиб бўлганда, ҳар қандай нарса ва ҳодиса ўз маъно-мазмунига эга бўлади. Мас., инсоннинг мо-ҳиятини белгилловчи муҳим хус-ятлар унинг фикрлаш қобилияти, мақсадга мувофиқ меҳнат қилиш қобилияти, меҳнати жараёнида ўзи ва жам-т учун зарур бўлган турли хил неъматлар яратиши ва энг муҳими олижаноб инсоний фазилатларидан иборатдир. Бар-ча кишиларнинг инсонийлик қиёфасида муҳассамлашган маз-муни юқоридаги белгиларга қараб баҳоланади. Башанг кийинган, қадди-қомати келишган ҳар қандай одамни ташқи кўриниши, қиёфа-си, яъни шаклига қараб олижаноб инсон дейиш нотўғри. Зеро, ҳар бир кишининг инсонийлик мазмуни ташқи кўринишида эмас, балки ички инсонийлик фазилатлари б-н белгиланади. Жам-тда Ф., яъни шаклбозликни мутлақлаштириш кўпинча салбий оқибатларни кел-тириб чиқаради. Жам-тни бош-қаришда Ф. бюрократизм, тўра-чиликда намоён бўлади. Санъат тарихида Ф. саноат ва воқеликни қарама-қарши қўйиш, бадий

шаклни ғоявий мазмундан ажра-тиш, санъат асариди шаклнинг алоҳидалиги ва устунлигини таъ-кидлашдан иборатдир. Албатта, бундай ёндашув ва талқин кўпинча ҳаётий ҳақиқатга зид келади. Мас., айрим жангари, инсон маъ-яти ва ахлоқ-одобига ёт бўлган бузгунчи фильмлар шаклан «жозибали» бўлса-да, мазмунан саёз ёки инсон ва жам-т ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган вайронкор ғоявий мазмунга эгадир.

ФОРОБИЙ, Абу Наср (873—950) — тўлиқ исм-шарифи Абу Наср Ибн Муҳаммад Ибн Узлуғ Тархон бўлиб, Форобий унинг нисбасидир. Ўрта а.лар мусулмон Шарқининг машҳур мутафаккири, қад. юнон фал.нинг энг йирик давомчиси ва тарғиботчиси. Қад. юнон илм-фанининг билимдони сифатида Аристотелнинг «Метафизика», «Физика», «Метеорология» ва ман-тиқ соҳасига оид китобларига, Пто-лемей, Александр Афродезийский ва б.нинг ахлоқ-одоб, псих-я, таби-ий фанлар бўйича яратган илмий рисоаларига шарҳлар ёзган. («Икки файласуф — Арасту ва Галеннинг барча фикрлари тўғрисида китоб», «Арасту ва Гален ўртасида во-ситачилик» ва б.). Айниқса, Арис-тотель фал.сини талқин этиш ва мантиқ соҳасидаги ишлари унинг, дунёда «Ал-муаллими соний» («Ик-кинчи муаллим») ва «Шарқ Арис-тотели» каби номлар б-н шуҳрат қозонишига сабаб бўлди. Ш-дек, Ф. илм-фаннинг турли соҳаларига тааллуқли мумтоз асарлар муаллифи ҳамдир. У биринчилардан бўлиб, ўз даври илмларининг таснифини бериб, инсон маъ-ятининг юкса-лишига улкан ҳисса қўшган. Унинг мусиқага оид асарлари мусиқа наз-ясини бойитди. Шарқда кенг тарқалган най, ноғора, чанг, рубоб каби мусиқа асбобларини таърифлаб, уларнинг кишилар маън-й ҳаётидаги ўрнини кўрсатиб

берган. Ф. математика, тиббиёт, араб тили грамматикаси, мантиқ илмларига оид кўплаб қимматли асарлар ҳам яратган. Борлиқ муаммосини ҳал этишда унинг кейинчалик мусулмон фал-й илмлари йўналишини асослаган «вужуди вожиб» ва «вужуди мумкин»нинг ўзаро нисбатига мурожаат қилиш анъанаси Ф. даҳоси маҳсулидир. Ф. туфайли мусулмон Шарқи фал-ий тафаккурида мантиқ илми чуқур илдиз отди. У билишда мантиққа мурожаат қилмаган кимсани қоронғуда ўтин ёрган одамга ўхшатади. Ф.нинг ижт-й-ахлоқий, сиёсий қарашлари муҳим аҳамият касб этади. Инсонни бахт-саодатга элтувчи жамоа — фазилатли, етук, ҳосиятли жамоа, чунки инсоннинг ўзи дунё тар-ётининг энг мукаммал ва етук якунидир. Инсон бахт-саодатга эришишда олам асослари ҳақидаги илми, табиий жисмларнинг тузилишини, осмон, жонли табиат — ўсимлик ва ҳайвонот олами тўғрисидаги барча билимларни ўзлаштириб олиши лозим. Шундан сўнг у инсонни ўрганишга киришиши ва унинг камолотга эришуви сабаблари бўлмиш хайр-эҳсонли ишлар, гўзал инсоний фазилатларга диққатни жалб этиши зарур. Ф.нинг адолатли, фазилатли жам-т, давлатни талаб ва тамойилларидан келиб чиққан ҳолда бошқариш тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари диққатга сазовордир. Мутафаккирнинг орзу-сидаги адолатли жам-тда кишиларнинг самарали меҳнатига, илм соҳибларига, уларнинг ақл-заковатига, фазилатли ахлоқ-одобига, ҳаётий тажрибасига юксак баҳо берилади. Диний адоват, ўзга динларга эътиқод қилувчиларга нафрат каби сифатлар қораланади. Унинг учун энг муҳими — кишиларнинг шундай динга эътиқод қилиши эмас, балки маърифатнинг тантанаси, илм-фаннинг иқболи, инсон камолоти, бахт-саодат, эзгуликнинг қарор

топиши, инсонларнинг ўзаро ҳамжиҳатлигидир. Бундай жам-тда касб-хунар, илми эгаллашга кенг йўл очиб берилади. Жам-тда тенгхуқуқлик ва эркинлик салтанати ҳукмронлик қилади, якка ҳокимликка барҳам берилади. Давлат бошлиқларини фуқароларнинг ўзлари сайлайди. Сайланган бошлиқлар халқ манфаатларига зид ҳаракат қилса, улар ўз амал-мансабларидан четлаштирилади. Орзудаги давлат арбоблари ўз фаолиятларида адолат, тенгхуқуқлилик, фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб иш тутадилар. Ф.нинг ундан кейинги авлод зиёлилари, машҳур олим ва мутафаккирлари дунёқарашининг шаклланиши ҳамда ривожига таъсири самарали бўлган. Бундан ташқари, бутун Европо Ф. ва б. орқали антик олам мад-ти, жумладан, табиий-илмий ва ижт-й-фал-й ғояларидан хабардор ва баҳраманд бўлди. Алломанинг асосий асарлари «Субстанция ҳақида сўз» («Калом фи-л-жавҳар»), «Қонунлар ҳақида китоб» («Китоб фи-н-навомис»), «Масалалар манбаи» («Уюн-ул-масоил»), «Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи» («Китоб фи ихсо ал-улум ва ат-таъриф»), «Мантиққа кириш китоби» («Китоб ал-мадҳал ила-л мантиқ»), «Фалсафа» т.сининг маъноси ҳақида сўз» («Калом фи маъони исм ал-фалсафа»), «Фазилатли хулқлар» («Ас-сифат ал-фазила») ва б.дан иборат.

ФОҲИША(БОЗ)ЛИК — ўз танасини (асосан, аёллар) сотиш б-н шуғулланиш. Ф. инсон маън-й-руҳий оламидаги бузилишнинг амалий ифодаси бўлса, Ф.бозлик шу ишни ўзига эрмак, кўнгилхушлик, роҳатланиш воситасига айлан-тиришга одатланишни англатади. Ш-дек, ахлоқи бузук кимсаларни уюштириб, фахш ишларни ташкил қилиш ортидан кун кўрувчилар ҳам Ф.бозлар деб аталади. Ф. ас-

лида антик дунёда пайдо бўлган. Хозир баъзи мам-тларда тақиқланган ёки чеклаб қўйилган бўлса, айримларида расман рухсат этилган. Жиноят қонунчилигида зўрлик ишлатиб, қўрқитиб ёки алдаш йўли б-н Ф.ка жалб қилганлиги учун жавобгарлик белгиланади. ЎзР ЖКнинг 131-моддасига кўра, фоҳишахона ташкил этиш ёки сақлаш, ш-дек, ғаразли ёки бошқа тубан ниятларда қўшмачилик қилишга нисбатан жинойи жазо қўлланади. Ф. маъясизлик кўриниши сифатида ҳар қандай жам-тда қораланган. Ислому б. дунёвий динларда бундай салбий ҳолат лаънатланган.

ФУЗАЛО (араб. донишмандлар, зиёлилар) — фазилат, билим ва маърифатда устувор бўлган етуклик, камолот эгаларига нисбатан қўлланилган т. Фозил ва иқтидорли кишилар, Ҳақ таолодан етувчи файз сабаб фазилат, лутфга етишиш. У Шарқда икки қисмга ажратилган: бири — файзи ақдас, яъни илм-мартаба орқали эришилса, иккинчиси файзи муқаддас — унга ҳақиқат ва олий моҳият туфайли эришилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам Ф.лар ўзларида юксак маъ-ят, маърифатни мужассам этган шахслар ҳисобланиб, улар давлат ва жам-т тар-ётига, унинг рив-шига, фаровонлигига катта таъсир кўрсатган. Хус-н, халқни, миллатни танишда, дунёга танитишда, кишилар орасида меҳр-муҳаббат, эзгулик, одамийликни шакллантиришда уларнинг маъ-яти, маърифати муҳим аҳамият касб этади.

ФУНДАМЕНТАЛИЗМ — бирор таълимот ақидаларининг, илоҳий китоблардаги т.ларнинг дастлабки, соф ҳолатини сақлаб қолишни астойдил ҳимоя қиладиган, уларни мажозий маънода талқин этишни рад қиладиган ижт-й, мафкуравий, диний қарашлар мажмуини ан-

латувчи т. Фанда бу атама илк бор Янги давр фал.си вакиллари Ф.Бекон, Р.Декарт ва Ж.Локк сингари файласуфлар асарларида қўлланган. Улар билиш масаласида, агностик фал.ни тушунтиришда Ф.ни келтириб ўтган. Бу т. сиёсий мақсадларда илк бор XX а. бошида америкалик протестантларнинг бир гуруҳи томонидан қўллана бошланди. Улар христианликнинг фундаментал ақидаларини соф асосда қайта тиклаш ва бунда муайян эътиқод б-н боғлиқ наз-яларни қабул қилиш ҳамда бошқаларидан тамомила воз кечишни талаб қилиб чиқади. 70-йиллардан бошлаб бу атама Фарб тадқиқотчилари томонидан ислом оламига нисбатан ҳам қўлланилмоқда. Кейинги вақтда жаҳон матбуотида мутаассиб ислом жангариларини фундаменталистлар деб аташ одат тусига кирди. Аммо диний Ф. ҳамма динларда мавжуд бўлиб, улар ягона умумий хус-ятни ўзида мужассам этади. Протестант Ф.и, проваслав Ф.и, иудаизм Ф.и каби атамалар бугунги кунда кенг ишлатилмоқда. Баъзи мам-тларда диний Ф. сиёсий саҳнада ўз мавқеига эга. Мас., иудаизм тарафдорлари Исроил парламентининг салкам учдан бир қисмини ташкил қилади. Сўнгги пайтларда айрим минтақаларда ислом Ф.ининг кучайиши кузатилмоқда. Бу атама Куръон ва ҳадисни кўр-қўрона талқин этадиган, илк исломга қайтишга қаратилган ақидаларни кенг тарғиб қиладиган, диний-консерватив руҳдаги йўналишга нисбатан ишлатилади. Ислому Ф.и турли-туман йўналиш ва кайфиятдаги гуруҳларни ўз ичига олади. Уларнинг баъзилари сиёсий жабҳада, инқилобий ва ҳатто террористик усуллар б-н қонуний ҳокимиятга қарши курашда ўзини намоеён этса, бошқалари тарғибот-ташвиқот ишлари, диний таълим, турли жамоат ташкилотлари, мактаб, университет, ОАВга кириб бо-

риш, айниқса, фойдаланиш осон бўлган аудио-видео кассеталарни тарқатиш б-н шуғулланади. Ислом Ф.и учун умумий мақсад — гўёки динсиз ёки «соф исломдан чекинган» давлат раҳбарларига суиқасд қилиш ва исломда «ширк»ка (бутпарастликка) барҳам бериш. Транспорт ва коммуникация воситалари шиддат б-н ривожланиб бораётган, халқаро алоқалар тобора эркинлашаётган ҳоз. даврда ислом Ф.и вакиллари ўз ҳаракатларини бутун дунё бўйлаб ёйишга интиломда. Кейинги вақтда рўй бераётган террорчилик ҳаракатлари бу ҳодисанинг нақадар хавфли экани ва унга қарши бирлашган ҳолда курашиш лозимлигини яққол кўрсатмоқда. «Ф.» т.сини кенг шарҳлаганда, жам-т ҳаётининг нафақат диний, балки сиёсий, иқт-й, мад-й ва маън-й ҳаётида рўй бераётган шундай хус-ятга эга бўлган ҳодисаларга ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Баъзи тадқиқотчилар бундай ҳодисаларни «сиёсий Ф.», «иқт-й Ф.», «мад-й Ф.» тлари тарзида изоҳлашга уринмоқда. Муайян сиёсий таълимотнинг жам-т ҳаётига тўла татбиқ қилинишига уриниш ёки бундай таълимотнинг мутлақлаштирилиши сиёсий Ф.ни келтириб чиқаради. Мас., собиқ Иттифоқ даврида ягона коммунистик мафкуранинг мутлақлаштирилиши натижасида жам-тнинг ҳар бир соҳаси мана шу мафкура асосида бошқарилди, фан, санъат, мад-т шу мафкура манфаатларига бўйсундирилди. Ёки фашизм ғоясининг замирида ҳам мана шундай мақсадлар мавжуд бўлган эди. Жам-т ҳаётида кенг миқёсда мад-й ўзгаришлар содир этилаётган ёки мад-тлар ўрин алмашаётган вазиятда мад-й Ф. вужудга келади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида собиқ Иттифоқ замирида халқларнинг ўзаро муштарак мад-тлардан чекиниб, янги мад-тга юз тута бошлаган даврни келтириш мумкин. Бунда

миллатчилик руҳидаги низолар, муайян маконда ўзига хос мад-тни шакллантиришга бўлган уринишлар натижасида турли даражада кўнгилсизликлар келиб чиққан эди. Бундай ҳолатлар этник Ф. б-н алоқадорликда ҳам келиб чиқиши мумкин. Умуман олганда, мазкур атаманинг хус-ятлари ҳамда қайси замон ва маконда пайдо бўлиши, йўналиш ва функциялари, мақсадларига қараб ижобий ёки салбий жиҳатларини аниқлаш мумкин. Мас., фандаги Ф.нинг мақсади билиш бўлса, диний ёки сиёсий Ф.нинг мақсади ҳокимиятни эгаллаш ёки жам-тда ўз тартиб-қоидаларини мустақкам ўрнатишдан иборат. Инсоният тарихи мана шундай можаролар ва уларга қарши кураш б-н ўтган, бундан кейин ҳам бу жараён тўхтаб қолмайди. Бу каби вазиятларда фақат эзгуликка интилиш б-н фожиаларнинг олди олинган. Зеро, халқ тафаккурида юксак ахлоқий-маън-й қадриятларни қарор топтириш орқали уни ёвуз кучларга қарши курашга сафарбар этиш мумкин.

ФУТУРИЗМ (футурология) (лот. *futurum* — келажак ва *logos* — таълимот) — кенг маънода, инсоният келажаги, умумбашарий муаммолар, уларни бартараф қилиш ҳақидаги умумий концепция ёки тасаввурлар мажмуаси; тор маънода, ижт-й жараёнлар ҳамда илмий-техника тар-ётига оид соҳалардаги жараёнларни изчилликда ўрганиш ва келажагини башорат қилиш, ш-дек, статистик ва бошқа маълумотларни қайта ишлашнинг математик усулларини ишлаб чиқиш асосида иқт-й, илмий-техника, ижт-й-сиёсий соҳаларни режалаштириш ва истиқболларини белгилаш имкониятини берадиган фан соҳаси. Ф. атамаси 1943 йилда немис социологи О.Флехтейм томонидан қўлланган бўлиб, у мавжуд барча ижт-й жараёнларнинг истиқболини

башорат қилишга йўналтирилган «келажак ҳақидаги фан», 1960 йилларнинг охирларига келиб эса, ижт-й фанларнинг келажакни башорат қилиш қонуниятлари ҳақидаги фан сифатида ижт-й башоратчиликни англата бошлади. XX а.нинг охирларига келиб, футурологлар икки йўналишга ажралишди: улардан бири — «экологик пессимизм» бўлиб, унинг тарафдорлари Форрестер, Медоуз, Р. Хейл Бронерлар инсоният ривожининг салбий оқибатларини башорат қилсалар, иккинчиси — «илмий-техникавий оптимизм» намояндалари Тоффлер, Месарович, Пасло, Песталь, Фрименлар эса технологик тар-ётнинг ижобий имкониятлардан фойдаланиб, инсоният тамаддунини сақлаб қолиш мумкинлиги ғоясини асослашга ҳаракат қиладилар. Маъ-ят масаласи ҳам бугунги Ф.нинг махсус ва жуда кўпчиликни қизиқтираётган тадқиқот объектларидан бирига айланмоқда. Жаҳон халқлари орасида келажакни қандай тушуниш ва унда яшашга маън-й жиҳатдан қандай тайёргарлик кўриш долзарб мавзу бўлиб бормоқда.

ФУҚАРО (араб. фақир сўзининг кўплик шакли) — муайян давлат Конституцияси ва қонунларида белгиланган ҳуқуқлардан фойдалана оладиган, қонунларда кўрсатиб ўтилган бурчларни бажариш шарт бўлган шахс. Ўтмишда Ф. ўрнида кўпинча табаа, раият сўзлари ишлатилган, мас., Алишер Навоий асарларида раият сўзи кўп учрайди. Хус-н, «Тарихи мулуки аҷам» асарида «Дерларким, етти йил раиятдан хирож олмайди» деб ёзган. Шўролар замонида бу сўз ўрнида асли лот. бўлмиш граждaн ибораси ишлатилган, мустақилликка эришилгач, атамa сифатида Ф. жорий этилди. Ҳуқуқий ўрни қонун б-н мустаҳкамланган шахснинг давлат ичкараси ёки ташқарисида бўлишидан қатъи назар, маълум

бир давлатга қарашлилигига Ф.лик дейилади, бундай ҳуқуққа эга шахс Ф. деб аталади. Ўз-н Ф.си Республiкамиз Конституцияси ва қонунларида белгиланган ҳуқуқлардан фойдалана олади, у қонунларда кўрсатиб ўтилган бурчларни бажариши шарт. Ўз-н Ф.лари миллати, ирки, жинси, касб-кори, ижт-й келиб чиқишидан қатъи назар, Ф. сифатида қонун олдида ҳуқуқан тенгдирлар. Ф.ларнинг ўз Ф.лик ҳуқуқларини билиб олишлари ва химоя қилишлари ҳамда бурчларини чуқур англаб етишлари учун уларни ҳуқуқий жиҳатдан тарбиялаб бориш галдаги зарур вазифалардан биридир. Бу жараён Ф.лар учун маън-й камолот манбаи бўлиши б-н бирга, таълим-тарбия тизими учун ҳам доимий амалий фаолиятдир.

ФУҚАРО МАДАНИЯТИ — фуқаронинг инсоний ривожланганлик даражаси, унинг ижодий кучи, маъ-яти, маърифати ва қобилиятининг амалга ошиш имкониятлари бўлиб, у ҳар бир фуқаронинг ҳаёти ва фаолиятини ташкил этишда, бошқалар б-н мун-тларини белгилашда, фаолияти йўналишларида кўзга ташланади. Ф.м. инсоннинг маън-й ҳаёти б-н чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўзида инсонларнинг предмети фаолияти натижалари, ш-дек, инсон имкониятлари ва қобилиятларини акс эттиради. Ф.м. нафақат жам-т, унинг тинч-осудалиги, фаровонлигига, балки шу б-н бирга алоҳида шахснинг маън-й баркамоллигига ҳам таъсир кўрсатади. Ф.м. оғзаки ижод, санъат, адабиёт ва тарихий меросда акс этиши мумкин. Ф.м. кўп қиррали т., унда инсоният томонидан моддий, маън-й ҳаётда қўлга киритилган, билим, тафаккур, тажриба, урф-о. ва анъаналар уйғун фаолият тарзида намоён бўлади. Давлат ва жам-т тар-ёти, унинг рив-ш тамойиллари Ф.м. б-н узвий боғлиқ.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ – жам-т тар-ётининг аввалги босқичларида давлат ҳокимияти органлари бажариб келган талай вазифаларнинг жамоат ташкилотлари зиммасига ўтиши, давлат фаолияти устидан ижт-й назорат ўрнатилиши. Ф.ж. шаклланиш суръатлари бир қатор омилларга боғлиқ. Сиёсий, ҳуқуқий омиллар Ф.ж. сари боришнинг сиёсий-ҳуқуқий асоси сифатида хизмат қилса, бу жараённинг суръати эса кўп жиҳатдан ташкилий, мад-й ва рухий омилларга боғлиқ. Фуқароларнинг сиёсий, ҳуқуқий мад-ти Ф.ж. қуришнинг муҳим омиллари ҳисобланади. Бу омиллар қанчалик ривожланган, етук бўлса, жам-т ривожини учун шунчалик мустаҳкам пойдевор яратилади. Аммо Ф.ж. барпо этиш жараёнининг изчиллиги ва суръатлари жам-т ҳамда фуқароларнинг мад-ти, маъ-яти ва руҳияти б-н белгиланади. Шарқ ва Ғарб алломалари асарларида Ф.ж. масаласи катта ўрин тутди. Қад. даврда бу муаммо б-н Сукрот, Афлотун, Арасту, Ўрта а.ларда Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Алишер Навоий, Янги даврда Ф.Бэкон, Д.Дидро, Ж.Ж.Руссо, Вольтер, И.Кант, Гегель сингари алломалар шуғулланишган. Ф.ж. масаласига Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри», Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асарларида алоҳида эътибор қаратилган. Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан Ф.ж.га турлича таърифлар берилган. Улар ўртасида умумий жиҳатлар б-н бир қаторда муайян тафовутлар ҳам мавжуд. Бу таърифларни шартли равишда учта асосий туркумга ажратиш мумкин. Мас., Гегелнинг таърифига кўра, Ф.ж. – оила ва давлатнинг муқобили ва айни пайтда улар б-н боғлиқ тизим бўлиб, унда ҳар бир индивид ўз мақсадларига интилади. Лекин, ўзгаларнинг мақсадларини ҳам ҳисобга олмаса, у ўз мақсадларига етиша олмайди; бунда давлат сиё-

сий-маън-й бирлик ва умумий манфаатларни таъминлашга ҳаракат қилади. Маркс таърифига кўра, Ф.ж. хусусий мулкчиликка асосланган жам-т бўлиб, унда ижт-й мун-тлар синфий антогонизмлар шаклида бўлади, бу мун-тлар давлатнинг пайдо бўлиши ва рившини белгилайди. Учинчи туркумга оид таърифга кўра, Ф.ж. индивидларнинг ихтиёрий тарзда ўзларини намоён қилиши, уюшма ва ташкилотларга бирлашиши, давлат ҳокимияти органлари тазйиқидан ҳимояланадиган жам-т бўлиши мумкин. Бу таъриф ҳоз. вақтда кўпчилик томонидан маъқулланмоқда. Мазкур таърифда Ф.ж.нинг давлатга муқобил бўлиши ва айни пайтда унга боғлиқ экани; ҳар бир фуқаро ўз мақсадларига интилиш йўлида ўзгаларнинг ҳам мақсадларини ҳисобга олиши зарурлиги; фуқароларнинг уюшма ва ташкилотларга ихтиёрий равишда бирлашиши; давлатга фақатгина сиёсий-маън-й бирлик ва умумий манфаатларни таъминлаш функцияси юклангани каби жиҳатлар ўз ифодасини топган. Ўз-нда фуқароларнинг уюшма ва ташкилотларга ихтиёрий равишда бирлашиши масаласига алоҳида эътибор қаратилаётганининг сабаби шундаки, ана шу уюшма ва ташкилотларнинг ривожини Ф.ж. шаклланишининг бош омилдир. Уларнинг тараққий этиши эса, кўп жиҳатдан, фуқароларда корпоратив мад-тнинг шаклланиш даражаси б-н белгиланади. Ҳар бир фуқаро жам-тга тўғридан-тўғри эмас, балки турли жамоа, уюшма ва ташкилотларнинг аъзоси сифатида бирлашади. Ф.ж. шаклланишида маън-й ва мад-й омиллар жуда муҳим роль ўйнайди. Жам-т жамоа ва гуруҳлардан, жамоа ва гуруҳлар эса алоҳида фуқаролардан ташкил топади. Инсонлар турли-туман бўлгани сингари, жамоа ва гуруҳлар ҳам ташкилий, мад-й ва рухий жиҳатларга кўра турфа хилдир.

Ф.ж.нинг шаклланиши турли мам-тларда умумий қонуниятлар асосида ва ўзига хос шаклларда юз беради. Ўз-нда Ф.ж. шаклланишининг хус-яти шунда намоён бўладики, мам-тимиз ижт-й тар-ётнинг ўзига хос ва ўзига мос йўлини танлаган. Ф.ж. шаклланишидаги хус-ятлар мам-тимиз тарихи, миллий мад-ти ва маъ-яти ҳамда турмуш тарзидаги ўзига хослик б-н белгиланади. Мас., мам-тимиз аҳолиси турмуш тар-зининг ўзига хослиги маҳалла ин-тининг мавжудлиги б-н изоҳланади. Бу ноёб ижт-й ин-тнинг вужудга келиши Ўз-н ҳудудида шаҳарлар-нинг рив-ши б-н боғлиқ ҳолда кечган. Чорвачилик б-н шуғулланиб келган уруғ ва қабилалар деҳқончи-лик ҳамда ҳунармандчилик б-н шу-ғуллана бошлагандан кейин, кич-чик-кичик қишлоқлар пайдо бўла бошлаган. Қишлоқлар ўтроқлашган уруғ ва қабилалар номи б-н аталган. Мас., Қўнғирот, Найман, Унгут, Қангли, Қипчоқ, Баҳрин, Қиёт, Уйшин сингари топонимлар шулар жумласидандир. Уруғ ва қаби-лаларнинг ўтроқлашуви натижа-сида вужудга келган қишлоқларда деҳқончилик б-н бир қаторда ҳунармандчилик ҳам ривожлана бошлади. Ҳунармандчиликнинг рив-ши эса меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви б-н бирга майда товар ишлаб чиқариш ҳам ривожлана бошлаганини англатар эди. Ша-ҳарларнинг вужудга келиши айнан мана шу майда товар ишлаб чи-қариш, яъни ҳунармандчиликнинг рив-ши б-н боғлиқ эди. Ўз-н ҳудудида ҳунармандчиликнинг рив-шидаги ўзига хос хус-ятлардан бири шунда эдики, у ёки бу касб б-н шуғулланувчи ҳунармандлар кўпинча бир ҳудудда тўпланиб ис-тиқомат қилишар, уларнинг ус-тахоналари ва дўконлари ҳам шу ҳудудда жойлашган эди. Муайян касб эгалари жамланиб истиқомат қиладиган ҳудудлар шу касблар номлар б-н атала бошлаган. Мас.,

Темирчи, Тақачи, Йилқичи, Ки-гизчи, Жевачи, Совунгар, Аравачи, Гиламдўз каби касб номлари б-н аталадиган маҳаллалар айни пайтда касбий уюшмалар ҳам эди. Бир ҳудудда бир касб эгаларининг ис-тиқомат қилиши ва иш фаолияти-ни юритиши бир қатор қулайлик-лар туғдирар, мас., хомашё, тайёр маҳсулот нарх-навоси, солиқлар, янги асбоб-ускуналар ва б. ян-гиликлар тўғрисида тезкор ахборот алмашишга имкон берарди. Бундан ташқари, улар баъзи ускуна ва дастгоҳлардан жамоа бўлиб фой-даланиши ҳам мумкин эди. Ко-лаверса, муайян касб эгаларининг жамоа бўлиб муайян ҳудудда турмуш кечириши, иқт-й танг-ликлар юз берганда, уларнинг салбий оқибатларини биргаликда бартараф қилиш имконини туғдирар эди. Маҳаллалар фақат касбий уюшма эмас, айни пайтда ўзини-ўзи бошқариш органи ҳам эканини назардан қочирмаслик керак. Маҳалланинг асосий не-гизини ташкил қиладиган касб эгалари даҳа, туман, шаҳар ва вилоят миқёсидаги турли йиғин ва машваратларга ўз вакилларини юборар ва шу орқали ижт-й ҳаётга таъсир ўтказар эди. Маҳаллада истиқомат қилаётган касб эга-ларининг жамоа сифатида уюшгани маъмурий идоралар ва ҳокимият вакиллари б-н мулоқот қилишга ҳамда мавжуд масалаларнинг ҳал этилишига хизмат қилган. Ф.ж.ни шакллантиришда нафақат иқт-й, сиёсий ва ҳуқуқий негизлар, балки маън-й асос ҳам ғоят муҳим аҳамият касб этади. Ривожланган Ғарб мам-тлари тажрибаси шундан далолат берадики, жам-тнинг фақат муай-ян, хус-н, иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ривожига эътибор қаратилиши, унинг маън-й-ахлоқий асослари-нинг емирилишига, таназзулга юз тутишига олиб келиши мумкин. Ҳолбуки, мулкчилик шакли ўз-гариши б-н ёки тегишли қонунлар қабул қилиниши б-н Ф.ж. шакл-

ланиб қолмайди. Мазкур масалага эътиборсизлик қандай салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигига талай Фарб мам-тлари воқелиги, мад-й-маън-й ҳаёти мисолида ишонч ҳосил қилиш мумкин. Ф.ж.нинг энг муҳим вазибаларидан бири одамлар онгини, маъ-ятини ўзгартиришдир. Шу боис фал. тар-ётининг турли даврларида адолатли ва маърифатли жам-т барпо этиш масаласини таҳлил этган алломалар (Сукрот, Афлотун, Арасту, Форобий, Ибн Сино, Навоий ва б.) бундай жам-тни фақат моддий негизларга таяниб, маън-й қадриятларни эътиборга олмасдан барпо этиб бўлмаслигини асослаб берганлар (мас., Сукрот Афина демократияси ҳақида фикр юритиб, унинг манбаи фақат ҳокимият ва моддий неъмат эмас, у ҳар бир фуқародан улкан масъулият, тинимсиз машаққатли меҳнат, юксак маъ-ят ва билим талаб этишини уқтиради. Алломанинг бу қарашларига муштарак ғоялар Форобий, Ибн Сино, Уйғониш ва маърифатпарварлик даври мутаффақирлари асарларида ўз ифодасини топган). Ўз-нда мустақилликнинг дастлабки бос-қичлариданоқ ҳуқуқий-демократик

давлат ҳамда замонавий Ф.ж.ни барпо этиш йўлида ижт-й-иқт-й ҳаёт, сиёсат, ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар маън-й-маър-й жабаҳадаги ислохотлар б-н уйғун ҳолда амалга оширилмоқда. Шунга кўра, миллатлар ва динлараро тинчлик-тотувликни мустаҳкамлаш, маън-й-ахлоқий тарбияни кучайтириш, тарихий илдизларига, миллий ўзликка қайтиш, аҳолининг сиёсий онги ва ҳуқуқий мад-тини ошириш, Ф.ж.нинг етакчи ин-тлари — нодавлат, ноҳуқумат ташкилотлар, жамоат уюшмалари, ОАВ, маҳалла фаолиятини такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Айни замонда моддий ва маън-й жараёнларнинг ўзаро мутаносиб тарзда ривожлантирилаётгани, сиёсий-ижт-й барқарорлик, тар-ётнинг мустаҳкам гарови бўлиб, «кучли давлатдан — кучли жам-т сари» тамойилининг амалиётга изчил татбиқ этилишига хизмат қилмоқда. Ф.ж. ривожланиб, такомиллашиб боргани сари ўзб. халқига хос бўлган ҳамжихатлик ва бағрикенглик, меҳр-оқибат, меҳмондўстлик ва саховат, мустаҳкам ирода ва иймон-эътиқод каби азалий маън-й қадриятларнинг аҳамияти ортиб бормоқда.

ХАВФСИЗЛИК — устувор даражада сиёсат, геосиёсат маконига нисбатан қўлланадиган, томмаънода маъ-ят, инсонлараро ҳамжихатлик, ўзаро муруватнинг ифодаси бўлган т. Х. глобал маън-йлашувнинг яққол кўриниши сифатида ижт-й соҳаларнинг барчасидан ўрин

олган тақдирдагина, ҳақиқий Х. муҳити вужудга келганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. XXI а.га келиб, Х.да маън-й жиҳатнинг ўрни кучайишига бўлган эҳтиёж ортиб бормоқда. Олий хилқат сифатида инсоннинг ўзи улуг бурчини тўлақонли ҳис этиши, миллионлаб

юртдошлари, замондошлари тақдири учун жавобгарликни англаши Х.га бўлган талаб б-н уйғунлашиб бормоқда. Зарур даражада Х. таъминланиши учун бугунги кунда шахснинг ўз номидан ёхуд ўз манфаатларидан келиб чиқиб жараёнда иштирок этиши, ўз Х.и учун фақат ўзи қайғуриши камлик қилади. Яъни ҳар бир фуқаро ўз юртдошлари ва шубҳасиз, дунёдаги барча инсонлар Х.и учун куйиниши, яъни ўзгалар, замондошлар номидан иш кўриши лозим. Зеро, XXI а.даги кескин ўзгаришлар оқибатида бир шахснинг Х.и бошқаларнинг Х.ига дахлдорликка айланди. Алоҳида таъкидлаш жоизки, ўтган а.ларда Х. асосан сиёсий чора-тадбирлар, қарорлар ва фаолият орқали таъминланиб турилган. Унинг замирида эса ўша пайтлардаги муайян вазият, халқаро мун-тлар шакли ётган. Бугун эса Х. тобора маън-й жиҳат касб этиб бормоқдаки, инсоннинг яшашга, авлод қолдиришга бўлган ҳақ-ҳуқуқини асраши, унинг ўзидаги интеллектуал, маън-й ва илоҳий салоҳиятни, куч-қудратни рўёбга чиқариши пайсалга солиб бўлмайдиган глобал мақсадга айланмоқда. Х.ни маъ-ят н.назаридан таҳлил қилиш, унинг олам бир бутунлиги, яхлитлигининг таянчи эканини эътироф этишга олиб келади. Х. инсоннинг, миллатнинг моддий-маън-й имкониятларини, билими, тафаккурини рўёбга чиқариш имкониятидир.

ХАЁЛ (араб. ўйлаш, тасаввур қилиш) — маън-й ҳодиса, тафаккур сингари билиш жараёнларидан бири. У инсоннинг руҳий фаолиятида, муайян даражага эга бўлган муаммоли вазият вужудга келишида ҳамда унинг ҳал қилинишида иштирок этади. Бинобарин, Х. ҳам руҳий фаолиятнинг бир тури ҳисобланади. У ҳаётда инсон томонидан идрок этилмаган тасаввур ҳамда ўйдаги ҳолатларнинг вужудга келишидан таркиб топади. Х. муайян ҳиссий

тимсолларга ёки борлиқнинг аниқ андозаларига таянади. Х. учун замон ва макон борасида чегара йўқ. Х. ҳамиша воқеликдан олдинда юради ва уни олға етаклайди. Кашфиётга олиб келувчи гумон, фараз ва сезги ҳам Х.сиз бўлмайди. Бошқача айтганда, Х. воқеликни моҳиятига кўра умумлашган ҳолда идрок этиш ҳодисасидир. Амалий фаолият бошланмасдан туриб, унинг маҳсулини олдиндан тасаввур қилиш ва уларни тимсоллар тариқасида вужудга келтириш Х.нинг асосий вазифаси ҳисобланади. Х. билиш жараёнлари б-н узвий боғлиқликда ҳукм суради, уларни акс эттириш имкониятининг тўлароқ рўёбга чиқишига ёрдам беради. Психологияда суст (пассив), фаол (актив), ихтиёрий, ихтиёрсиз, тикловчи ва ижодий Х. турлари тўғрисида етарли маълумотлар мавжуд. Х.нинг аналитик ва синтетик хус-яти бўйича икки тенденция мавжуд. Аналитик ҳолат Х.нинг мазмунини, предметини тубдан янги образлар, тимсоллар асосида яратишдан, атроф-муҳитнинг ифодаси янги, безакли, жилоли эканини қайд қилишдан иборатлигини тан олишдир. Иккинчи тенденция биосфера, ноосфера тўғрисидаги маълумотлар, тасаввурлар, таъсирланиш, тажрибалар ижт-й-тарихий тар-ёт давомида қайтадан тикланиш орқали Х. маҳсули сифатида сақланиб келади, деган ғояга асосланади. Ҳар иккала тенденция уйғунлашуви орқали ижодий ва тикловчи Х. фарқланади. Халқимизда «Х.нинг учқур оти» деган ибора бор. Бу отга миниб, бир зумда олис Амир Темур замонида бўлиш, Навоий ҳазратлари давридаги Хиротни кўз олдига келтириш ёки келажакка сафар қилиш мумкин. Кишилар қадим замонларда табиат ҳодисаларининг қудратини эътироф этиб, Қуёш, Сув, Олов каби буюк кучларни Х. орқали инсонлар, ҳайвонлар, қушлар қиёфасида тасаввур қилганлар.

Х.даги т. ва тимсолларни бутунлай асоссиз, ҳақиқатга хилоф, дейиш мумкин эмас. Чунки инсон қадимдан то ҳозиргача Х. орқали воқеликнинг турли қирраларини ўрганиб келмоқда. Х. оламни билишнинг, воқеа-ҳодисалар моҳиятини, ички хус-ятларини ўрганишнинг кучли қуролидир. У инсонга реал ҳаёт ҳодисалари заминидаги моҳиятни, ички алоқадорликни тушунишга, келажакни олдиндан кўришга, юксак идеаллар учун курашишга ҳамда эҳтимол тutilган фалокатларнинг олдини олишга ёрдам беради. Ва аксинча, шуни ҳам эътибордан соқит қилмаслик зарурки, реал замондан, реал шароитдан ажралган, юксак идеалларга зид Х. инсониятни янглиштириши, тўғри йўлдан чалғитиши мумкин. Буни хом Х. деса бўлади. Фашизм ана шундай хом Х.дан келиб чиқиб немис халқи бошига, умуман, инсониятга катта талафот етказди. Худди шундай коммунистик утопия ҳам кишилик жам-тига нақадар фалокат келтиргани ва ҳамон келтираётгани кўпчиликка аён дидир.

ХАЙРИХОҲЛИК (араб. хайр — яхшилик, эзулик; форс. хоҳиш-истак, тилак) — 1) маън-й мун-тларнинг ўзига хос алоҳида шакли; 2) ўзга кишиларга бағрикенглик ва меҳрибонлик асосида мун-тда бўлиш; 3) яхши мақсадлардаги ишларни, эзгу хатти-ҳаракатларни қўллаб-қувватлашни англатувчи т. Хайрихоҳ кишилар бир-бири б-н оилавий ва қон-қариндошлик ришталари б-н боғланган, ижт-й мавқеи, моддий таъминлангани бўйича бир-бирларидан фарқланадиган инсонларнинг биродарлиги ҳақидаги умуминсоний ғоялар ва яқинларга меҳр-мурувватли бўлиш тарафдорларидир. Х. — ахлоқий беғараз ҳаракат соҳаси, инсониятнинг ўзи каби қадимий хулқдир. Исломда Х. инсонпарварлик мақсадларида

ҳамда гуноҳдан фориғ бўлиш б-н боғлиқ (гуноҳнинг авф этилиши, жаннатга дохил бўлиш ва ҳ.к.) эзгу амал сифатида талқин этилади. Хайрия ташкилотлари ва уларнинг фаолияти замонавий давлатчилик, жамоатчилик тизимида муҳим ўрин тутди. Х. фаолияти аҳолининг кам таъминланган, эҳтиёжманд қисмига моддий ёрдам кўрсатишнигина назарда тутмайди. У ижт-й фаоллик, меҳр-оқибат кўрсатиш ва маън-й жиҳатдан ўз-ўзини тарбиялаш йўналиши ҳамдир. Бизнинг замонамизга келиб, тилимиздаги бу т. яхшилик йўлида бирор кимсага ён босиш, эзулик йўлида тарафдор бўлиш, шундай ишларда ҳомийлик қилиш маъноларини ҳам англата бошлади. Дарҳақиқат, Х. инсон кўнглидаги эзуликлардан, яхши орзу-ниятлардан, унинг маъ-ятидан дарак бериб, яхшиликка умид билдирган хатти-ҳаракатлардан иборат бўлган ҳолатларни ифодалайди. Шундан келиб чиқиб, Х.ни — кишининг ички гўзаллигини намоён этадиган, яхшиликка йўғрилган истақлар «барометри» деб таърифлаш ҳам мумкин. Хайрихоҳ одамлар жам-тнинг кўрки, ифтихори деб саналишга лойиқ. Зеро, халқ манфаати, Ватан равнақи, эл-юрт фаровонлиги йўлидаги эзгу ишлар, ташаббуслар ҳам айнан хайрихоҳ инсонларнинг покиза орзу-ниятлари туфайли амалга ошади, ҳаракатга келади, вожиб бўлади. Бу эса халқ хотирасида боқий амалларга асос солади, унинг пойдеворини мустаҳкамлайди. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида тоғни ёриб, ариқ қазиган Фарҳоднинг жасорати, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романида Отабекнинг миллатимиз қадриятларининг рамзи сифатида тасвирланиши ёки мустақиллик йилларида халқимизнинг озод ва обод келажаги йўлида амалга оширилган бунёдкорлик ишларининг барчасини кўнглидаги

инжа ва покиза туйғу — Х. учқунларидан яралган мўъжизавий ишлар, дейиш мумкин. Бинобарин, хайрихоҳ инсонларнинг эзгу саъй-ҳаракатлари туфайли ХХІ а.да ҳам ўзб. халқи оламшумул воқеликларга гувоҳ бўлиши шубҳасиздир.

ХАЙРЛАШИШ — маън-й тамоийилларга асосланадиган хатти-ҳаракат шакли, нутқ одоби унсури. Ҳар қандай нутқий мулоқот тури Х. б-н яқунланади. Худди саломлашишдаги сингари хонани тарк этувчи ёки ким учун мақбул бўлса, ўша шахс биринчи бўлиб хайрлашади. Х. шакллари ҳам саломлашиш шакллари сингари сўз (вербал) воситасида («хайр», «қўришгунча», «яхши қолинг») ва новербал — айтилган сўзга қўшимча тарзда энгил таъзим, қўл ҳаракати ва ҳ.к. орқали намоён бўлиши мумкин. Худди шундай талаб қўл бериб Х.га ҳам тааллуқли: катта биринчи бўлиб кичикка қўл узатади. Ташриф буюрувчининг хизмат хонасидан бирор ишга алоқадор масала ҳал этилгандан кейин чиқиб кетиши олдидан суҳбатдошига стол устидан қўл узатиши ножоиз ҳисобланади. Ёши ўзидан катта шахс ёки аёл б-н суҳбатлашган ижт-й ходим учун энг яхши йўл қуйидагилар ҳисобланади: ташриф буюрган, Х. учун ўрнидан туриб кетишга чоғланганда ўриндан туриш, кексайган, айникса, ногирон киши кетаётганда уни эшиккача кузатиш одобдан бўлади. Суҳбатнинг якуни сифатида Х. бир қатор ўзига хос вазифаларни ўтайди: биринчидан, бу одатдаги одобга риоя этиш; иккинчидан, коммуникатив алоқани яқунловчи бир ҳаракат. Х. б-н суҳбат якунига етади ва бўлиб ўтган суҳбат кейинчалик эътиборда қолишига муайян кафолат беради. Ўзб.ларга хос Х. одобининг миллий кадриятлар тизимидаги ўрни катта. Урф-о.имизга кўра, тўғри Х. усулларига амал қилган одам юксак мад-тли, маъ-ятли инсон (шахс) са-

налади. Чунки кишиларнинг ахлоқ-одоби ҳақидаги дастлабки таассурот саломлашиш, мулоқот (суҳбат), Х. вақтида пайдо бўлади. Х. одоби инсонда болаликдан шакллантирилади. Бунда боланинг ахлоқий гўзаллиги ортади. У таълим-тарбия меваси, инсоний фазилат бўлиб, кишининг ички дунёсини намоён этувчи ахлоқий сифатнинг бир қиррасидир. Саломлашганда ёки хайрлашганда айтиладиган «Ассалому алайкум», «Саломат бўлинг» деган сўзларда инсонларнинг бир-бирига ҳурмат-эҳтироми, хайрихоҳлик изҳори б-н бирга теран мазмун ва мулоҳаза мужассамлашган. Булар мулозаматни, инсонларга бўлган камоли эҳтиромни билдиради. Х. инсонларнинг бир-бирига меҳроқибати ифодаси сифатида туғилади ва халқимиз донишмандлигининг тимсолларидан ҳисобланади.

ХАЙРИЯ (араб. яхшилик қилиш, мухтожларга ёрдам бериш) — ҳислат ва фойдали ҳаракат, бошқаларга яхшилик қилиш, камбағалларга ёрдамлашиш; якка шахслар ва ташкилотлар (умуман, давлат, хус-н, корхоналар, фирмалар, жамғармалар ва б.)нинг камбағаллар, кам таъминланганларга раҳм-шафқат юзасидан моддий ёрдам кўрсатишни ифодаловчи т. Ислом ақидаларига кўра, Х. ислом пайдо бўлганидан бошлаб тарғиб этилади. Х. имкони бор ҳар бир мўмин-мусулмоннинг шарафли бурчидир. Ислом дунёсида масжидлар мухтожларга ёрдам кўрсатиш ишида, ш-дек, хайрия қилишда (камбағал, кам таъминланган, бева-бечораларга моддий ёрдам кўрсатишда), беморлар, етим-есирлар, ногиронлар ва кексалар ҳолидан хабар олишда фаол қатнашиб келган ҳамда фуқароларни бунга даъват этган. Аста-секин Х. фақат диний эмас, балки дунёвий кўриниш ҳам касб эта бошлади. Тарихий манбаларда келтирилишича, кўпгина ҳукм-

дорлар, амалдорлар орасида ҳам саховатпешалар бўлган. Хус-н, соҳибқирон Амир Темур, унинг набираси Улуғбек шундай ҳукмдорлардан саналади. Алишер Навоий, Ҳожа Ахрор Валий ўз замондошлари орасида энг саховатли кишилардан ҳисобланганлар. Ўз-нда мустақиллик йилларида Х. ишлари ва махсус Х. жамғармалари таъсис этиш амалиёти кенг қўлланилмоқда. Х. ҳашарлари, «Маҳалла», «Сен ёлғиз емассан» ва б. Х. жамғармалари шулар жумласидандир.

ХАЛҚ (араб. яратилган жонзот, одамлар) — кенг маънода, муайян мам-тнинг барча аҳолиси, тор маънода, тарихий-этноижт-й бирликларнинг турли шакллари, чунончи, миллат, элат, этник бирлик, уруғ ва ҳ.қ.ни ифода этувчи т. Шу маънода, Ўз-н Х.и деганда миллати, дини, тилидан қатъи назар, мам-тнинг барча фуқаролари ҳамда шу юртда доимий равишда истиқомат қилаётган аҳоли тушунилади. Илмий адабиётда Х. атамасини баъзан «этнос» т.сига синоним сифатида қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Юн. «этнос» т.си луғавий маънода Х., қабила, кишилар гуруҳини англатади. Юнон тилидаги «демос» ибораси ҳам Х. т.сини англатади. Лекин бу ибора кишилар гуруҳининг муайян ижт-й-сиёсий жараёнларда фаол қатнашувчи қисмини англатса, «этнос» т.си муайян жой, яъни ҳудудда яшаб, этногенетик ва тилнинг умумийлиги, моддий ва маън-й мад-тнинг муштараклигига асосланувчи Х.нинг локал гуруҳини англатади. Ҳоз. пайтда этнос атамаси фақат илмий доира ва илмий адабиётлардагина қўлланса, «Х.» атамаси эса илмий истефода б-н бирга кундалик ҳаётнинг ижт-й-сиёсий, мад-й, иқт-й ва маън-й жабҳаларида фаол қўлланади. Шу жиҳатдан этнос ва Х. т.лари маълум маънода бир-бирига яқин бўлса-да, аммо мазмун-

моҳияти жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Тор маънода ушбу атамалар эл, элат, миллат, аҳоли, халойик, оломон, муайян гуруҳ вакиллари-ни англатади. Х. сўзи муайян локал ҳудудда истиқомат қилувчи аҳолига нисбатан ҳам қўлланилади. Мас., қишлоқ Х.и, шаҳар Х.и ва ҳ.к. Касб, муайян машғулоти ёки маълум табақага мансуб бўлган кишиларга нисбатан ўқитувчи Х.и, савдогар Х.и, деҳқон Х.и каби сўзлар ишлатилиши учрайди. Замонавий халқаро ҳуқуқда ҳам Х. атамаси кенг қўлланади. Х. биринчи марта халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида 1945 йили БМТ Уставида «Х.ларнинг тенглиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаш» тамойилининг мустаҳкамланиши натижасида тан олинган. Ҳоз. вақтда халқаро ҳуқуқда Х.лар ҳуқуқи турли конвенция ва декларацияларда ўз аксини топган. Шу б-н бирга, халқаро ҳамжам-т томонидан умумий тан олинган ягона «Х.» т.си ҳозирга қадар ишлаб чиқилмаган, фақат халқаро ҳуқуқда эмас, балки этнографик адабиётда ҳам «Х.» т.сига оид баҳс-мунозаралар XIX а.дан буён давом этиб келмоқда. Х. сўзига берилган кўпгина тавсифлардан келиб чиқиб (халқаро ҳуқуқ доктринасида) 100дан ортиқ тавсифлар мавжуд) шундай таърифлаш мумкин: Х. маълум бир давлат фуқароларининг умумий бирлигини англатиши б-н бир қаторда, муайян ҳудудда тарихан таркиб топган, бошқа гуруҳлардан ўз тили, рухий-психологик ҳолати ва мад-ти, ш-дек, умумий онги ва номланиши б-н фарқ қилувчи сиёсий ёки этноижт-й бирлик йиғиндиси. Х. атамаси гоҳида миллат т.сига синоним сифатида ҳам ишлатилади. Ўзб. Х.ининг тарихий шаклланиш жараёни этнотарихий макон б-н чамбарчас боғланган бўлиб, ушбу заминда Х. сифатида ривожланиб келаётган этник бирликдир. Дарҳақиқат, тарихий илдилари

мустаҳкам бўлмаган Х. этносиёсий майдонда йирик, қудратли бир давлатчиликни шакллантириб, келажак авлодларга миллий давлатчилик негизларини, осмонўпар мад-й ёдгорликларни мерос сифатида қолдира олмас эди. Шу жиҳатдан ҳам ўзб. Х.нинг шаклланиш жараёни ва рив-ш босқичлари ушбу замин б-н мустаҳкам боғлиқликда бўлиб, қадимийдир.

ХАЛҚ ДАҲОСИ — халқ истеъдоди, тафаккури, ақл-идроки, иқтидори, салоҳияти, илм-фан ва иқтисодиётдаги куч-қудратининг маълум бир тарихий даврларда юксалишини намоён қилувчи хус-ятни англатувчи т. Жаҳон халқлари тарихи, ижт-й-иқт-й ҳаёти ва тар-ётига таъсир қилувчи бу хус-ят баъзан бир вақтнинг ўзида бир қанча илм-фан соҳаларида ўзини кўрсата бошлайди. Мас., бундан минг йиллар муқаддам Мисрда бунёд этилган мухташам эҳромлар; Хитойдаги тиббиёт ва фал., жам-тни бошқариш соҳаларида эришилган ютуқлар; Ҳиндистондаги ҳай-калтарошлик, мусиқа санъати ва диний тар-ёт; Зардўшт пайғамбар (Авесто) даврида Хоразмда бунёд этилган шаҳарсозлик, сувдан фойдаланиш иншоотлари; Мексика ва Перудаги осори атиқалар; туркий халқларнинг ҳарбу зарб (жанг) санъати — буларнинг бари Х.д. замирида дунёга келган ижод намуналаридир. Х.д. туфайли яралган ютуқлар, ижод намуналари натижасида инсоният тар-ёт сари қадам-бақадам илгарилаб боради, ижт-й мун-тларда, иқт-й ҳаётда, мад-й ва маън-й тар-ётда маълум ютуқларга эришади ва ҳ.к. Агар битта одамнинг истеъдоди бевосита бирон-бир кашфиёт ёки ихтиро б-н боғлиқ ҳолда намоён бўлса, Х.д., халқ истеъдоди ана шундай ихтиро ва кашфиётларни жамулжам ҳолда амалга ошириш, турмушда қўллаш орқали амалиётда намоён бўлади. Ш.у. ҳам Х.д. яратган тар-ёт

намуналари, турмуш афзалликлари, илм-фан ютуқлари тарихий даврлар маънасида кўпроқ идрок қилинади. Ўзб. халқи ҳам ўзининг кўп минг йиллик тарихи мобайнида кишилик жам-ти ривожига хизмат қилаётган, инсоният хотирасида унутилмас оламшумул ютуқларни намоён этиб келаётган халқ ҳисобланади. Халқимизнинг ватан-севарлик, ҳарбу зарб, ташқи душманлардан ҳимояланиш соҳасидаги истеъдоди Тўмарис, Широқ, Ал-помиш, Жалолиддин каби тарихий-афсонавий сиймоларда ўз тажассумини топди. Жаҳон илму фани тар-ётига мислсиз улуш бўлиб қўшилган Маъмун академияси (Хоразм, Кўҳна Урганч, 997—1017 йиллар) намояндalари яратган асарлар кейинчалик математика, фал., тиббиёт, кимё, фалакшунослик, тил ва адабиёт фанлари соҳасида мўътабар манбалар бўлиб қолди (Ибн Хаммор, ал-Журжоний, ал-Беруний, Ибн Сино, ас-Саҳрий, Ҳамид ал-Хоразмийлар). Халқимизнинг марказлашган давлат тузиш, дипломатия, адолатли жам-т барпо этишдаги салоҳияти ўрта а.ларда Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти ва фаолиятида, унинг ҳарбий даҳосида ўз тажассумини топган бўлса, кейинчалик бундай истеъдод унинг набираси Бобуршоҳ тимсолида Ҳинд заминида яна бир бор бўй кўрсатди. Халқимизнинг дин ва маън-й-маър-й соҳадаги иқтидори Имом Бухорий, Имом Термизий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Мотуридий, Имом Марғиноний, аз-Замаҳшарий каби даҳолар фаолияти орқали намоён бўлса, бадиий адабиёт, илм-фандаги юксак тафаккури ва истеъдоди Мусо ал-Хоразмий, Улуғбек, Навоий, Рабғузий, Абулғози Баҳодирхон, кейинчалик эса жадидчилик ҳаракати намояндalари фаолиятида, асарларида акс этди. Натижада халқимиз даҳоси туфайли яралган ижод намуналари, кашфиёт ва

ихтиролар башарият тафаккури ва хотирасининг олтин хазинасига бебаҳоулуш бўлиб қўшилди. Бизнинг қадимий ва бой тарихимизни, улғ аждодларимиз ва улар қолдирган беқиёс маданий мерос башарият маданияти ва ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилганини бутун жаҳон тан олади. Афсуски, мустабид тузум даврида халқимизнинг даҳоси, аждодларимизнинг ақл-заковати туфайли дунёга келган буюк кашфиёт ва ихтиролар, жаҳон илм-фани ва мад-тига қўшган улкан ҳиссани эътироф этмаслик, баъзан эса нотўғри талқин қилинганига гувоҳ бўлдик. Мустақиллик туфайли буюк аждодларимизнинг илмий, бадий, маън-й-маър-й мероси, улкан давлатчилик тажрибаси нафақат мам-тимиз миқёсида, балки бутун дунё жамоатчилиги томонидан эътироф этилмоқда, кенг тарғиб қилинмоқда, буюк мутафаккирларимиз ва саркардаларимизнинг юбилейлари дунё миқёсида муносиб нишонланмоқда. Эндиликда ёш авлод вакиллари илм-фан, мад-т чўққиларини забт этиб, ўтмишдаги аждодлар эришган ютуқларини янада бойитиб, ўзларининг қандай тафаккур соҳибларига ворис эканликларини исботлашлари керак. Бунинг учун мам-тимизда барча имконият ва шарт-шароитлар яратилган. Қолаверса, давлатимиз раҳбарияти юритаётган сиёсат ҳам ёш авлоднинг ҳар томонлама етук, доно, билимли, ўткир ақл-тафаккур соҳиблари бўлиб вояга етишини назарда тутди.

ХАЛҚ МАНФААТЛАРИ — жам-т фаолияти ва ҳукмини белгилайдиган асосий омил сифатида халқнинг мақсадларини ифодаловчи т. Х.м., аввало, унинг жам-т ижт-й ҳаётидаги, ишлаб чиқаришдаги ўрни ва мавқеи б-н белгиланади. Х.м. моддий ва маън-й манфаатларга бўлинади. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Зеро, маън-й манфаатлар

моддий манфаатларни, унинг хус-ятларини белгилаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Биз айрим мамлакатлардан моддий жиҳатдан орқада бўлсакда, аммо юксак ва бой тарихий мерос ва қадриятларимиз орқали маънавий жиҳатдан юқори эканлигимизни эътироф этишимиз лозим. Халқ манфаати б-н яқин ва турдош т. халқ эҳтиёжидир. Эҳтиёжсиз манфаат бўлиши мумкин эмас. Улар ўртасида кўп ўхшашлик ва умумийлик б-н бир қаторда тафовутлар ҳам мавжуд. Эҳтиёжлар бевосита объектга йўналтирилган бўлса, манфаатлар шу эҳтиёжни қондириш воситасидир. Жумладан, маъ-ят ҳам, эҳтиёж ҳам манфаат сифатида Х.м.ининг ажралмас қисмидир. Ш-дек, маъ-яти манфаатига уйғун бўлган жам-т ривожланувчан жам-т ҳисобланади.

ХАЛҚ МАЪНАВИЯТИ — халқ ёки миллат қадриятларининг муайян тартибда, даражада ва йўсинда тизим ҳолига келиши. Ҳар бир Х.м. муайян қадриятлар йиғиндисидан ташкил топади. Бу тизим таркибида озодлик, тинчлик, хотиржамлик, иймон, инсоф, лафз, орият, фаровонлик, катталарга ҳурмат, ҳамкорлик, адолат, меҳмондўстлик сингари умуминсоний қадриятлар муҳим роль ўйнайди. Лекин, айни бир хил қадриятлардан ташкил топишига қарамай, турли халқлар маъ-ятининг ўзига хос бўлиши боиси шуки, ўша айни бир хил қадриятлар маъ-ятда ўзига хос йўсинда акс этади. Мас., бир Х.м.да меҳмондўстлик устувор бўлса, бошқа Х.м.да жасурлик устун бўлиши мумкин. Бундан ташқари, айни бир Х.м. тар-ётидаги бир босқичда ўша меҳмондўстлик ёки катталарга ҳурмат катта ўрин тутса, кейинги босқичда жасорат ёки адолат энг устувор қадрият бўлиб қолиши мумкин. Ш.у. айтиш мумкинки, барча миллатлар маъ-ятида деярли бир хил қадриятларнинг жам-

ланиши миллий маъ-ятларнинг умуминсоний асосини ифодаласа, уларнинг ҳар биридаги ҳар бир кадрият турли даражада ривожлангани ва ўзаро турли йўсинда боғланиши миллийликни ифодалайди. Кадриятлар бирикишидан маъ-ят ҳосил бўлса, маъ-ят негизида мафкура вужудга келади. Мафкура тур жихатидан хилма-хил бўлиши мумкин: оила мафкураси, ижт-й гуруҳлар мафкураси, сиёсий мафкуралар, диний мафкуралар ва б. Бу мафкураларнинг барчаси ҳам бир миллий маъ-ят негизида шаклланса-да, уларга шу маъ-ятнинг муайян жихатлари асос қилиб олинади. Ижт-й гуруҳларнинг мафкураларида бутун халқ ва миллат манфаатларига, орзу-умид ва интилишларига мос бўлган кадриятлар ифодаланса, улар негизида миллий мафкуралар вужудга келиши мумкин. Лекин миллий мафкуралар сиёсий партияларга уюшмаган ижт-й гуруҳ ва қатламларнинг орзу-умидларини ҳам ифодалайди. Миллий мафкура миллий кадриятлар орасида устувор бўлганларини жамласа, миллий ғоя улар ичидаги энг устувор кадриятни ифодалайди. Х.м.да эса ана шу ижт-й гуруҳ, қатлам ва партиялар кадриятлари орасида халқ учун энг мақбул бўлганлари жамланади. Аслида, халқ кадриятларни ижт-й гуруҳ ва партиялардан олмайди, аксинча, бу гуруҳ ва қатламлар халқ кадриятлари орасидан ўзлари учун маъқул бўлганларини танлаб оладилар.

ХАЛҚ ФАРОВОНЛИГИ — халққа муносиб турмуш шароити яратишни ифодаловчи т. Ўз-нда барпо этилаётган жам-тнинг иқт-й асоси ижт-й йўналтирилган бозор иқтисодиётидир. Бугунги кунда дунёдаги барча мам-тлар айнан шу йўлдан тараққий этиб, ўз халқининг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашга эришмоқда. Ўз-н ҳам шундай йўлни танлаган. Ҳозирда

амалга оширилаётган ислохотлар шунчаки ислохот учун эмас, айнан инсон учун, унинг ҳақ-ҳуқуқи ва эркинликлари ҳамда фаровон ҳаётини таъминлаш учун хизмат қилади. Собиқ шўро тузуми одамлар онгига барча фалокатларнинг сабаби хусусий мулкда, деган ғояни сингдириб, сохта тенгликни қарор топтирмоқчи эди. Оқибатда ишламаган одам ишлаган одамдан яхшироқ яшай бошлаган эди. Ҳатто совет кишисининг ўзи ҳам давлат машинасининг мурватига айлантирилган эди. Меҳнатга ҳақ тўлашдаги адолатсизлик боқимандалик кайфиятини, ишлаб чиқаришдаги исрофгарчиликни, ташмачиликни кучайтирди. Одатда, мустабид тузумлар Х.ф.дан, унинг бойиб кетишидан манфаатдор бўлмайди. Ўз-н истиқлолга эришган дастлабки кунларданок якка давлат мулки ҳукмронлигига барҳам берилиб, мулк шакллариининг хилма-хиллигига, жумладан, хусусий мулкка кенг йўл очди. Бугунги кунда мам-тда мулкдорлар синфи шаклланмоқда. Бозор иқтисодиёти жам-тни маълум маънодаги табақаланишга олиб келиши табиий. Х.ф.ни кўзлаган давлат халқнинг кескин табақаланишига — ошиб-тошиб кетган бойлару камбағал-қашшоқларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслик чора-тадбирларини кўриб, бу борада ўзига хос кучли ижт-й сиёсат юритади. Аҳолининг энг кам ҳимояланган ва муҳтож табақаларини ўз вақтида қўллаб-қувватлаш Х.ф. йўлида амалга оширилаётган ислохотлар муваффақиятикафолатидир. Ўз-нда ижт-й ҳимоя чоралари аҳолининг асосан ҳақиқий муҳтож ва эҳтиёжманд қатламларига йўналтирилмоқда. Бу борада давлат манбалари б-н бир қаторда меҳнат жамоалари, жамоат ва хайрия ташкилотлари ҳамда жамғармаларнинг маблағлари ҳам ишга солинмоқда. Бугунги кунда фаровон турмуш асоси — эркинлик,

тадбиркорлик, ташаббускорликдир. Тадбиркорлик фаолиятининг эркинлиги учун конституциявий, ҳуқуқий ва иқт-й шарт-шароит ҳамда кафолатлар яратилиши зарур. Ташаббускорлик ва тадбиркорликни рағбатлантириш, одамларда мулкка эгалик ҳиссини тарбиялаш, кичик ва ўрта корхоналарни изчил ривожлантириш, аҳоли фаровонлиги ва даромадларининг ортишида, ишсизлик муаммосини ечишда муҳим аҳамият касб этади. Табиий бойликлар, ер ресурслари, мам-т иқт-й салоҳияти ҳар бир фуқаронинг эҳтиёжларини кондириш, ўзлигини намоён этиш ва бунёдкорлик қобилиятини рўёбга чиқаришнинг асосий омилларидир. Бугунги кунда Ўз-нда амалга оширилаётган барча ислоҳот ва бунёдкорлик ишлари Х.ф.ни оширишга қаратилган.

ХАЛҚЧИЛЛИК — халқона, муайян халққа хос хус-ятларни ўзида мужассам этган адабиёт ва санъат асари ёки воқеликнинг халққа яқин ва халқ томонидан осон қабул қилинадиган содда, ҳаётий ифодасини англатувчи т. Х. санъат ва адабиётда асосий тамойиллардан бири сифатида намоён бўлади. Х. халқнинг бадиий-ижодий ва ҳаваскорлик фаолиятида, оғзаки бадиий ижодда (фольклор), халқ мусиқасида (мусиқа фольклори), халқ театрида (томоша санъати), халқ ўйинларида (дорбоз, рақс, турфа томошалар), халқ тасвирий, амалий ҳамда безак санъатида ўз ифодасини топиши мумкин. Халқчил бадиий асарлар мазмун-моҳиятида халқнинг турмуш тарзи, яшаш шароитлари, руҳияти, орзу-армонлари, идеаллари, ижт-й ва маиший ҳаёти, меҳнат фаолияти, табиат ва жам-тга қарашлари, эътиқоди ва диний тасаввурлари, теварак-атрофга мун-ти, ўй-фикрлари мужассам бўлади. Айниқса, халқ оғзаки бадиий ижоди миллий мад-тнинг таркибий қисми сифатида

Х.ни ўзида кўпроқ мужассам этгани боис жуда катта ижт-й аҳамият касб этади. Унда Х.ни мужассам этган халқ бадиий диди, воқеликка нисбатан халқона эстетик мун-т, гўзаллик, бадиий сўз кадри, миллий тил имкониятлари ўз ифодасини топган бўлади. Инсоният ижт-й-мад-й тар-ётида Х. муайян миллатнинг ўзлигини англашда, тарихий-мад-й қадриятларига ижобий мун-т муҳитини шакллантиришда, халқнинг руҳини кўтаришда муҳим ўрин тутган. Жам-тда халқчил асарларнинг қиммати халқ қалбидан қай даражада ўрин олгани б-н белгиланади. Шу жиҳатдан ҳам халқчил асарларни яратиш миллий қадриятлар ривожини ва тарғиботида хизмат қилиб, жам-т аъзолари, хус-н, ёшларни Ватан ва халққа садоқат руҳида тарбиялашда муҳимдир.

ХАРАКТЕР (юн. *charaktir* — белги, ажратувчи сифат, хислат) — ижт-й муҳитда таркиб топадиган, шахснинг теварак-атрофдаги воқеликда ва ўз-ўзига мун-тларида ифодаланадиган, унинг муайян вазият ва шароитда намоён бўлувчи хатти-ҳаракатларини белгилаб берадиган барқарор, турғун руҳий хус-ятларининг мажмуаси. Х. хус-ятлари келиб чиқишининг физиологик шароитларидан бири — бу кўчиш механизми асосида турли динамик стереотипларнинг ҳосил бўлишидир. Темперамент типи Х.нинг индивидуал ўзига хос хус-ятларининг пайдо бўлишидаги муҳим психологик шароитлардан бири. Инсон Х.ининг айрим хус-ятларининг ўзаро боғлиқ, бир-бирига тобе яхлит организми унинг тузилмаси (структураси) дейилади. Руҳий хус-ятларнинг ўзаро боғланган тизими симптомокомплекслар ёки факторлар деб аталади. Х. хус-ятларининг 4 та тизими мавжуд: 1) жамоага, гуруҳга, айрим инсонга нисбатан мун-тларни ифодаловчи

хус-ятлар (яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик, такаббурлик ва б.); 2) меҳнат фаолиятига нисбатан мун-тни акс эттирувчи хус-ятлар (меҳнатсеварлик, ялқовлик, виждонлилик, меҳнатга масъулият ёки масъулиятсизлик б-н мун-та бўлиш ва б.); 3) нарса ва ашёларга нисбатан мун-тни ифодаловчи хус-ятлар (озодалик ёки ифлослик, нарсаларга аяб ёки аямасдан ёндашиш ва б.); 4) инсоннинг ўз-ўзига нисбатан мун-тларини ифодаловчи хус-ятлар (иззатнафслилик, шуҳрат-парастлик, мағрурлик, димоғдорлик, камтаринлик ва б.). Х. тузилишининг хус-ятларига уларнинг чуқурлик даражаси; фаоллиги, кучи; барқарорлиги, ўзгармаслиги; маълум даражада пластиклиги кабилар кирази. Х.ни ташкил қилувчи хус-ятлар унинг хислатлари деб номланиб, маън-й ва иродавий туркумлардан иборат. Хус-ят туғма, ўзгармайдиган бўлмайти, шу. у инсоннинг турмуш шароитига боғлиқ ҳолда таркиб топиб, ўзгарувчан ва тарбияланувчандир. Модомики шундай экан, психиканинг индивидуал сифат хус-ятлари шахснинг ижт-й типик мун-тлари б-н бирга қўшилгандагина Х. хислатларини белгилаш имкониятига эга бўлади. Х. ирсият б-н бевосита алоқага кирмайди, чунки у ижт-й қонуниятлар б-н белгиланади. Х. б-н темперментнинг ўзаро мун-ти уларнинг физиологик асослари б-н тавсифланади. Х.нинг шаклланишида бир неча турли психологик механизмлар мавжуд бўлиб, уларнинг изида одатлар муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, Х. умумбашарий сифатлар б-н чекланиб қолмасдан, у миллий ва этнопсихологик хус-ятларга ҳам эга. Шу боисдан ўзб.ларнинг ўзига хос миллий Х. хислатлари мавжуд. Истиклолдан кейин миллий маъят ва қадриятларнинг тикланиши туфайли Х.нинг соф фазилатлари

барқарорлашиб бормоқда. Х.нинг моҳияти, тузилиши ва турларини психологиянинг махсус соҳаси – характерология ўрганади.

ХАРИЗМА (ёки харизматик легитимлик) – бирор шахснинг бошқаларга нисбатан мисли кўрилмаган даражада устун хус-ятларга эгалиги ва ана шу устунлик ёрдамида халқни бошқаришга ҳақли эканини ифодалайдиган т. Х. т.си илк бор италиялик руҳоний Ст.Паул томонидан мўъжизавий қобилиятга эга бўлган пайғамбарга нисбатан ишлатилган. Аммо илмий т. сифатида Х. асосан немис социологи М.Вебер томонидан чуқур тадқиқ қилиниб, «*gnadengabe*» – «эҳсон» дея номланган. М.Вебернинг фикрича, Х. Худо томонидан берилган эҳсондир. Инг. олими Ч. Андриан эса бундай шахсий, яъни харизматик устунликни «*grace*», яъни «қобилият» деб номлаган. Унинг фикрича ҳам, бу – тангри томонидан берилган қобилиятдир. Х.га асосланган сиёсий ҳокимиятни эса Ч. Андриан «эҳсон этилган қобилият ҳокимияти» деб атайди. Қад. даврларда фақат илоҳий мазмунга эга бўлган ушбу т. вақт ўтиши б-н олимлар томонидан реал ҳаётга татбиқ этила бориб, илоҳий қобилиятга эга бўлмаган, аммо устун хус-ятларга, юксак фазилатларга эга бўлган етакчи тарихий шахсларга нисбатан ҳам ишлатила бошлаган.

ХИЁНАТ(КОРЛИК) (араб. макр, хийла, хоинлик) – шахснинг маън-й-ахлоқий жиҳатдан ўзини назорат ва идора қилиш қобилиятининг йўқлиги, ахлоқий бурчларини мустақил равишда шакллантира ва бажара олмаслиги ҳамда ўз қилган ишларига баҳо бера олмаслиги, аҳдлашилган аҳду паймонни бузиши, умумий танланган иш, фуқаролик, дўстлик, севги ва биродарликка содиқ қолмаслик,

бевафолик ҳолатини ифодаловчи т. Бировнинг омонати, моли, жони, тинч яшаш ҳуқуқига, етимлар ва аёллар ҳақиқа, миллат, Ватан, Ватан ғоялари, эл-юрт мақсад ва манфаатларига Х. қилиш маъ-ятсизликдан далолат беради. Х., муслмон қонун-қоидаларига кў-ра, инсонга тақиқланган ва ҳалол бўлмаган фаолият б-н шуғулланувчи, ҳаром ишларга кўл урувчи, ҳаром йўллар б-н кун кечирадиган, алдов йўли б-н турли фирибгарлик ишларини қилувчи, нафси ва ҳирсини тия билмайдиган, мунофиқ, разил, иймонсиз, виждонсиз, маън-й-ахлоқий фазилатларга эга бўлмаган шахслар томонидан қилинади. Кишини ғийбат ва тухмат қилиш ҳам унга нисбатан қилинган Х. ҳисобланади. Одатда, Х. ва бундай аксилмаън-й ҳодисалар маън-й тубан шахслар томонидан содир этилади. Х. қилувчи шахс ўз ҳаёти, нафси, шахсий манфаатини дўсти, ёру биродарлари, халқи ва Ватани манфаатларидан устун кўяди, уларга вафосизлик қилади, уларнинг моддий ва маън-й ҳақларини суиистеъмол қилади. Қуръони Каримда, аҳду паймонни бузиб Х. қилгувчилар энг ёмон кимсалар — золимлар, кофирлар, иймонсизлар экани, улар Аллоҳдан қилмишларига яраша жазо олишлари муқаррарлиги уқтирилган. Бундан ташқари, унда одамлар ўртасида Х. содир этилганда қандай йўл тутиш ва чора кўриш лозимлиги ҳақида маслаҳат қилинган ва тўғри йўл кўрсатилган: «Агар (ўрталарингизда аҳд-паймон бўлган) бирор қавм томонидан Х.ни сезсангиз, уларга (қилган аҳд-паймонларини) баб-баробар қилиб ташланг (яъни, ўрталарингиздаги аҳд-паймон тугаганини ҳар икки тараф ҳам билсин). Албатта, Аллоҳ Х.кор кимсаларни севмас». Сўз б-н иш бирлигига амал қиладиган, ваъдасига вафодор, ҳалоллик қонун-қоидаларига амал қиладиган

иймонли, инсофли, виждонли инсон ҳеч қачон Х. қилмайди.

ХОКИСОРЛИК (форс. чанг, тўзон; ўта камтарлик) — ниҳоят даражада камтар, содда, итоаткорлик, ўзини камтар, бошқалардан паст тутишини англатувчи т. Бу маън-й т.ни алоҳида шахс ва миллат ўзида мужассам этиши мумкин. Шунинг б-н бир қаторда Х.ни меъёр даража-сида билмоқ ва кўрмоқ лозим. Хокисор киши ҳаддан ташқари ўзини паст даражада кўрсатмаслиги керак. Ўз қадр-қимматини билиши лозим. Х. камтарлик белгиси бўлиши б-н бирга у шахсинг маън-й-руҳий, маъ-й-оғизлигини билдирмаслиги керак.

ХОЛИСЛИК (араб. тоза, соф, самимий, холи) — инсоний фазилатлардан бири бўлиб, атрофдагиларга беғараз, чин дилдан, самимий яхшилик қилишни англатувчи т. Х. — ҳаммага бир хил назарда бўлиш, бирор манфаат юзасидан, бирор воқеага ноҳақларча ён босмайдиган, воқеа-ҳодисага адолат юзасидан самимий, таъмасиз ёндашиш. Бирор амални Х. б-н бажариш юксак олижаноблик нишонасидир. Х. фазилати аксарият ҳолларда мухлис инсонларда мавжуд бўлади. Шарқнинг буюк алломаси аз-Замахшарий Х. қилувчи холис, ҳалол-покиза киши доимо хотиржаму тинчликда яшашини, бировга хиёнатга ёмонлик қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтор бўлишини таъкидлаган. Шу маънода, Х. қилган инсон дунёдаги энгадолатли инсондир. Фаридиддин Атторнинг «Тазкиратул авлиё» асарида ёзилишича, шайхлардан бирига бир киши ҳадя келтирса олмабди (вахоланки, шариятга кўра, ҳадяни рад этиб бўлмайди), шайх шундай шаръиати машъру (шаръиятга мувофиқ узр айтибди) келтирибди: «Ҳадянгни қабул қила олмайман, чунки, сенинг дўстинг мендан таълим олмоқда, агар

ҳадянгни олсам, шу молинг сабаб бўлиб дўстингга нисбатан майлим ортгай», дейди. Бу ҳолатни шундай изоҳлаш мумкинки, ҳаммага Х. б-н бирдек дарс ўтаётган мударрис бир кишининг ҳадяси сабабли унинг дўстига майли ортади, уни бошқаларга нисбатан яхшироқ ўқита бошлайди ва шу жойда ноҳолислик пайдо бўлади. Чунки, Х.ни сақлаб қолувчи омил таъмасизликдир. Агар бирор ишга манфаатдорлик, таъма аралашса у ердан Х. кўтарилади. Демак, Х.нинг зидди миннат юклаш, ноҳолислик, ғаразгўйлик, таъмагирликдир. Алишер Навоий «Маҳбубул қулуб» асарида Х.ни энг юксак инсоний фазилат сифатида санайди. Абу Ҳанифа ҳазратлари эса жазирамада ўтказилган маърақада ўзлари қарз берган одамнинг уй девори соясида ўтирмайдилар. Ул зотдан нима учун кун тифидан ўзини сояга олмаётганларининг сабабини сўрасалар, ортиқча таъмагирлик, миннат юклаш бўлиб қолади деб кўрқаман, деган эканлар («Газкиратул авлиё»). Х.га Имом Шофий ҳаётидаги бир ибратли ҳодисани ҳам мисол тариқасида келтириш мумкин. Имом Шофий Каъбада ой ёруғида китоб ўқиётганини кўрганлар: «Шам ёруғига ўгирилиб ўқисангиз бўлмайдими?» деган саволларига жавобан буюқ фақих: «Шам Каъбани ёритиш учун ёнмоқда, китоб мутолааси учун эмас» деган. Шу маънода, Х. нафақат кишиларга, балки барча нарса ва ҳодисаларга нисбатан мун-тда ҳам намоён бўлади.

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ – XI а.да хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун II ташаббуси б-н Хоразм пойтахти Гурганжда (Куйи Урганч) Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл ал-Масихий, Абу Наср ибн Ироқ, табиб Абу-л-Ҳасан Ҳаммор, тарихчи Ибн Мискавайҳ каби машҳур мутафаккир олимларнинг бевосита мас-

лаҳатлари асосида «Дорул-ҳикма ва маърифа» номи б-н ташкил этилган йирик илмий маскан. XI а.нинг 1017 йилига қадар фаолият юритган ушбу илмий масканда даврининг долзарб муаммолари устида илмий изланишлар олиб борилган. Х.м.а. Ў.О.да, хус-н, юртимизда шаклланган илмий-маър-й анъаналарни янада ривожлантирди ва дунё фани рив-шида муҳим ўрин эгаллади. «Дорул ҳикма ва маърифа» олимларининг фаолияти жаҳоннинг кўплаб олимлари-шарқшуносларида катта қизиқиш уйғотган эди. Европалик Эдуард Захаю, рус шарқшунослари академик С.П.Толстов, И.Ю.Крачковский, А.Ю.Якубовский, П.Г.Булгаков, А.М. Белицкий, А.А.Семёнов, ўзб. олимлари академик Я.Фулумов, И.Мўминов, М.Хайруллаев, А.Аҳмедов ва б. ўз тадқиқотларида бу илмий маскан фаолиятини чуқур ўрганиб, унинг ўша давр Академияси сифатидаги аҳамиятини асослаб бердилар. Бугунги кунда у «Маъмун академияси» номи б-н юритилади. Қадимги ва Ўрта а.ларда жаҳонда 4 та академия мавжуд бўлганлиги қайд этилади. Булар Платон (Афлотун) академияси (мил.ав. IV а.), Боғдош шаҳрида «Байтул ҳикма» (IX а.), 1004–1017 йилларда Жужония (Кўҳна Урганч)да Маъмун академияси ва орадан беш а. ўтиб, Самарқандда Мирзо Улуғбек таъсис этган академиялардир. Маърифатпарвар ҳукмдор Абу-л-Аббос Маъмун II мад-й-маър-й ишларнинг рив-ши учун бор кучини ишга солди. Саройда кутубхона қурилиб, шарқнинг турли шаҳарларидан ноёб қўлёзмалар келтирилди. Саройда қурилган мадрасада эса қобилиятли ёшлар диний ва дунёвий илмларга ўргатилди. Айнан шу даврда Хоразмда илмий фикр ўзининг юқори ривожига эришди. Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун II Абу Райҳон Берунийни ўзининг бош маслаҳатчиси этиб тайинлади ва чет эллар б-н дипломатик алоқаларни

бошқаришни унга топширди. 1004 йил Абу-л-Аббос Маъмун II буйруғига кўра Шарқдаги энг йирик мад-й-маър-й марказ — «Дорул хикма ва маърифат» ёки Х.м.а. ташкил этилди ва Беруний ушбу илмий масканга раҳбар этиб тайинланди. Шарқнинг турли давлатларига таниқли олимларни марказга таклиф қилиб чопарлар юборилди. Хоразмликлардан ташқари Х.м.а.да юздан ортиқ олимлар, ҳуқуқшунослар, адабиётчилар, дин пешволари фаолият кўрсатар эдилар. Улар Бухоро, Самарқанд, Жанд, Марв, Нишопур, Балх, Эрон, Ироқ, Хиндистон, Сурия, Миср ва б. мамтлардан келган эдилар. Хоразмшоҳлар сулоласининг ўша даври вақиллари илм ва маър-тнинг баҳосини билар эдилар. Улар олимларга раҳнамолик кўрсатар, фаолиятлари учун барча шароитларни яратиб беришар эди. Х.м.а.нинг шаклланиши ва рив-ши учун маҳаллий илм-фан ютуқлари б-н боғлиқ омилардан ташқари, қадимги грек олимларининг ишлари ҳамда бизнинг буюк аждодларимиз Муҳаммад ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Аҳмад ал-Марвазий, Аббос ал-Жавҳарийларнинг илмий ютуқлари ҳам катта рол ўйнади. Ушбу олимлар IX а.да Бағдоддаги «Байтул хикма»да фаолият юритганлар, уларнинг маън-й мероси бутун дунёга машҳур бўлган. Х.м.а. олимларининг илмий ишлари улар илмий меросини мантиқий давом эттирган, бойитган ва ривожлантиришга ҳисса қўшган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, X-XV а.лар давомида дунёнинг бирор мам-тида «Мажлиси уламо ва орифин» каби илм-фан маркази бўлган эмас. Бу табаррук марказда 21 аллома ва 40 дан зиёд толиблар илм-фаннинг турли йўналишлари бўйича қатор изланишлар олиб бориб, ўз фаолиятлари б-н жаҳон фани ривожига муносиб ҳисса қўшганлар. Бунда хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун II нинг катта

этибори ҳам муҳим аҳамият касб этган эди. Мас., Абу-л-Фазл Байҳақийнинг «Тарихи Масъуд» («Масъуд тарихи») китобида Абу Райҳон Берунийнинг «Машоҳири Хоразм» («Хоразмнинг машҳур кишилари») номли (бизгача этиб келмаган) асаридан парчалар келтирилган бўлиб, унда Беруний хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун II нинг яхши фазилатларини тавсифлаб, унинг саройида етти йил хизмат қилганини ҳикоя қилиши айтилади. Маъмун II саройидаги юксак ҳурмат ва мавқе Берунийга камёб металллар ва қимматбаҳо тошлар устида энг мураккаб кузатиш ва тажрибалар ўтказиш имконини берган ва бу кейинчалик «Минералогия», асарининг юзага келишига замин ҳозирлаган эди. Бундан ташқари Берунийнинг Ибн Сино б-н илмий-фал-й баҳслари натижасида юзага келган фал-й қарашларини қамраб олувчи ёзишмалари (улардан бизга қадар фақат 18 таси этиб келган) ҳам худди шу Х.м.а.да ишлаган йилларига тўғри келади. Бунда Беруний Аристотелнинг ақл б-н ҳис этиш масаласидаги хулосаларига ўзининг кузатиш ва тажриба орқали аниқлаган хулосаларини қарши қўйгани, Ибн Сино эса Аристотелни ҳимоя қилгани маълум бўлади. Абу Али ибн Синонинг қатор асарлари, шу жумладан, «Тиб қонунлари» ҳам айна Х.М.А.да ишлаб юрган кезларида шакллана бошлаган. Абу Саҳл ал-Масихий ал-Журжоний, Абу-л-Хасан Ҳаммор, Абу Абдуллох Илоқий, Ибн Мискавайх, Умар Исфаҳоний, Абу Али Ҳасан ибн Ҳорис Хоразмий Хубубий, Абу Абдуллох ибн Иброҳим ал-Найсабурий, Аҳмад ибн Ҳамид ан Найсабурий, Абу Наср ибн Ироқ ал Ҳамадоний, Муҳаммад ас Саолибий, Маҳмуд ибн Хидр, Абул Хайр ал-Ҳасан ибн Сивор Бехном, Абу Абдуллох Хусайн ибн Иброҳим ат-Табари ан-Натили, Абу Фадл Аҳмад ибн Муҳаммад Саҳрий, Аҳмад ибн

Муҳаммад Хусайн Саҳлий (Суҳайлий) Хоразмий каби ўнлаб етук алломалар Х.м.а.даги фаолиятлари б-н жаҳон илм тар-ётига улкан улуш қўша олдилар. Юқорида қайд этилган номлар ҳоз. кунгача аниқланган Х.м.а.да фаолият юритган олимларнинг нотўлиқ рўйхатини кўрсатади, аммо бу қатордаги номларнинг аксарияти ватандошларимизга тегишлилиги аниқ. Олимлар фаннинг астрономия, математика, кимё, физика, минерология, картография, география, геометрия, табиатшунослик, тиббиёт, фал., тарих, араб тили, мантик, адабиёт, ислом ҳуқуқшунослиги ва б. соҳаларида жиддий тадқиқотларни амалга оширдилар. Улар араб, форс, ҳинд, лотин, грек ва туркий тилларни мукаммал билар эдилар. Грек олимлари Афлотун, Аристотель, Птоломей, Евклид, Пифагор ва Галенларнинг илмий ишларини чуқур таҳлил қилиб, уларга муносиб шарҳлар ёздилар ва янги ғоялар б-н бойитдилар. Таълим астрономия бўйича Беруний, Маҳмуд ибн Хидр, Абул Хайр ал-Хасан, математика бўйича Абу Наср ибн Ироқ ал-Ҳамадоний, кимё бўйича Абул-Хасан Ҳамморлар томонидан амалга оширилгани маълум. Шу даврга келиб Гурганж мадрасалари ва мактаблари ҳақиқий илм масканларига айланган эди. Х.м.а. минтақада фанни ривожлантирибгина қолмай, балки турли давлатлар ўртасидаги мад-й алоқаларни ҳам мустаҳкамлади, турли халқлар, эътиқодларни бирлаштирувчи дўстлик риштаси бўлиб, тарих саҳифасига ёзилди. Бу илмий жамоада гипотеза тарзида олға сурилган ғоялар илм-фаннинг кейинги 500 йили ривожидида ғоят муҳим ўрин тутган. Х.м.а. олимлари Юнонистон, Яқин ва Ўрта Шарқ, Ҳиндистон илм-фан ютуқларини ижодий ва танқидий ўрганиб, уни янада юксак босқичга кўтардилар. Абу Наср ибн Ироқ (Берунийнинг устози) астрономияга доир илмий

асарлари туфайли «Батлимуси соний» («Иккинчи Птоломей») деган фахрий ном олган. Абул-Хасан ибн Ҳаммор мантиқ, фал.да, айниқса, табобатда жуда машҳур бўлгани учун «Букротти соний» («Иккинчи Гиппократ») лақабига сазовор бўлган. Х.М.А. 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий томонидан Хоразмнинг босиб олиниши б-н ўз фаолиятини тўхтатса-да, бу илм масканида ўртага қўйилган илмий ғоялар, муаммолар атрофида мунозаралар давом этди ва ривожлантирилди. 1997 йил 11 ноябрда Президент И.А.Каримовнинг «Хоразм Маъмун академиясини қайтадан ташкил этиш тўғрисида» Фармони эълон қилинди. Ушандан буён Хива шаҳрига кираверишдаги тарихий обиди – қўша дарвоза б-н ёнма-ён жойлашган салобатли, муҳташам бинода Х.м.а. қайтадан тикланиб, фаолият кўрсатиб келмоқда. Х.м.а. таркибида «Археология, тарих ва фал.», «Тил ва адабиёт», «Биология муаммолари» бўлимлари ташкил қилиниб, 9 илмий мавзу бўйича 26 илмий ходим, шу жумладан, 5 фан доктори ва 9 фан номзодлари илм. тад. олиб боришмоқда. 2004 йил 9 ноябрда Ўз-н Вазирлар Маҳкамаси жаҳон илм фани ва мад-тига улкан ҳисса қўшган Х.м.а.нинг бой илмий меросини ҳар томонлама ўрганиш, ёш авлод қалбида миллий ифтихор ва мам-тимиз тарихий ўтмишига чуқур ҳурмат туйғусини камол топтириш мақсадида «Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида» Қарор қабул қилди. Замонавий Маъмун академиясининг олимлари олдига тарихимизнинг номаълум саҳифаларини очиб бериш, айнан шу ердан туриб олимлар ўлканинг экологияси, ер ости сувлари ва тупроғининг минераллашуви муаммолари, Хоразмни бошқа минтақалардан ажратиб турадиган ўзига хос жиҳатларини илмий тадқиқотлар асосида ўрганиш вазифасини

қўяди. Шундан сўнг 2005 йил 11 ноябрда Ўз-н Вазирлар Маҳкамасининг «Хоразм Маъмун академияси фаолиятини такомиллаштириш ва унинг 1000 йиллигини нишонлашга доир қўшимча чоратадбирлар тўғрисида» ги 228-сонли Қарори қабул қилинди. Вилоятдаги барча ташкилот, корхоналар, ўқув юртлари ва илмий муассасалар ушбу масала юзасидан қўшимча чоратадбирлар ишлаб чиқдилар ва уни амалга оширдилар. Янги жиҳозлар, ўқув қўлланмалар, кўргазмали воситалар, музей яратилди, унга дунёнинг етакчи кутубхоналари ва музейларида сақланаётган қўлёзма ва ҳужжатлардан нусхалар олинди, компьютерлар б-н жиҳозланди. Юбилейга бағишланган китоблар, буклетлар, плакатлар чоп этилди. ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти, Урганч Давлат университети ҳамда ЮНЕСКО халқаро жам-ти б-н ҳамкорликда қатор илмий анжуманлар ўтказилди.

ХОРАЗМИЙ, Мусо (783. Хоразм — 850. Бағдод) — тўлиқ номи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ал-Маъжусий бўлиб, математик билимлар тарётида ўчмас из қолдирган буюк аллома. Х. дастлабки билимларини Хоразмда олган. Отаси сарой аёнларидан бўлганлиги, халифа Ҳорун ар-Рашид (хукмронлик даври 786—809-йил)нинг ўғли Маъмуннинг Хоразмга (802—805 йил) ноиб этиб тайинланганлиги ва ўзига тенгдош Х.ни яқин сафдошлари сафига қўшганлиги бўлажак олимнинг кейинги тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнади. 805-йилда Маъмуннинг Бағдод халифалигининг энг қудратли ўлкаси бўлган Хуросонга ҳоким этиб тайинланиши (пойтахти Марв шаҳри) Х.нинг ҳаётида муҳим давр эди. Маъмун Бағдодда «Байт ул-ҳикма» (илмлар уйи) га асос солиб, ўз даврининг етук олимлари, таржимонлари, шоиру

фузалоларига ҳомийлик қила бошлади. «Байт ул-ҳикма»га дўсти Х.ни бошлиқ қилиб тайинлади. Х. бу лавозимда умрининг охиригача фаолият олиб борди. Олимга дастлабки буюк шуҳратни «Ҳисоб ал-Ҳинд» («Ҳинд ҳисоби») номли рисоласи олиб келди. Мазкур рисолада жаҳон фани тарихида биринчи марта ўнлик позицион система ва унинг амалий аҳамияти ҳақида сўз борди. Х.нинг ўнлик позицион системаси инсониятга чексиз қулай имкониятлар яратиб берди. Агар мазкур санок системаси бўлмаганида илмий тафаккур бу даражада такомил топиши амри маҳол бўларди. Мас: 1180 703 051 492 863 рақами ўрта а. ислом олами ва Европада «Минг минг минг минг минг беш марта ва минг минг минг минг тўрт марта ва саксон минг минг минг минг тўртта ва етти юз минг минг минг уч марта ва уч минг минг минг уч марта ва эллик бир минг минг икки марта ва тўрт юз минг ва тўқсон икки минг ва саккиз юз олтмиш уч» деб ўқилган ва ёзилган. Сонларни бу тахлитда ўқиш ва ёзиш математика фанининг, қолаверса, математика б-н боғлиқ, барча фанларнинг рив-шига салбий таъсир кўрсатаётган эди. Х. тўққиз белгидан иборат ҳинд рақами ёрдамида чексиз миқдорларни қайд этувчи ва уни осонлик б-н ифодаловчи санок системасини кашф этди. Ҳиндларнинг тўққиз белгидан иборат рақамлар тизими мукамал санок тизимига айланиши учун «0» («цифр») кашф этилиб, ўз ўрнига қўйилиши керак эди. Х. томонидан «0» (нул-сифр)нинг кашф этилиши инсоният илмий тафаккурининг беқиёс улкан ютуқларидан биридир. Х. томонидан ёзилган «Ҳисоб ал-Ҳинд» китобида энг муҳим олти арифметик амаллар — қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлиш, даражага кўтариш ва квадрат илдиз чиқариш кабилар ишлаб чиқилган ва уларнинг услуб ҳамда қонуниятлари кашф этилган эди.

Х.нинг яна бир буюк хизмати алгебра фанини кашф этганидир. Алгебранинг мустақил фан сифатида вужудга келиши ва рив-ши бевосита Х. фаолияти б-н боғлиқ. «Алгебра» атамасининг ўзи Х. томонидан ёзилган «Ал-китоб вал мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ваал муқобала» («Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб») номли рисоладаги «ал-жабр» сўзининг лотинча талаффуз ифодасидан келиб чиққан. Бу асар бир неча ўнлаб лотин ва б. Европа тилларига таржима қилинган. Алгоритмлар наз-ясини ҳам Х. номи б-н боғланганлиги, ҳатто, «Алгоритм» атамаси ҳам лотинчада ифода этилган «*Dixi Algorithmus*» («дедики ал-Хоразмий») сўзидан келиб чиққанлигини ҳеч ким инкор этолмайди. Алгоритм т.си ҳоз. замон кибернетика, ЭХМ (электрон ҳисоблаш машинаси) ва ҳоз. замон инфор­мацион технология ҳамда жараёнларнинг асосий категориясига айланди. Х.нинг география, тарих, астрономия фанлари соҳалари бўйича қилган хизматлари беқиёс. Халифа Маъмун олимлар олдига Осмон ва Ернинг тўлиқ харитасини тузишни вазифа қилиб белгиланган. Х. бу ишларга бевосита раҳбарлик қилган. Хариталар «Мажмуи ал-Маъмун», «Дунё харитаси» номи б-н юритилган ва у 840 йиллар атрофида ниҳоясига етказилган. Шу мун-т б-н Х. жўғрофияга оид «Китоби сурат ал-арз» номли асар яратган. Бу асарнинг ягона нусхаси (қўлёзма ҳолида) Қоҳирадан топилган. Баъзи манбаларда кўрсатилган 22 та харитадан фақат 4 таси сақланиб қолган. Х. ер юзини «Авесто» таълимоти бўйича 7 иқлимга бўлиб ўрганишни тавсия қилади. Х.нинг юлдузлар жадвали фанда «Хоразмий зиж» номи б-н машҳур. Мазкур жадвалнинг таҳминан учдан бир қисми ал-Фарғоний зижда тўлиқ берилган бўлиб, Фарғоний асарлари орқали Европага кенг тарқалган. Унинг тарихга оид асар-

лари, хус-н, «Хоразмнинг машҳур кишилари» номли асар ёзганлиги ва бу асардан Абу Райхон Беруний тўртта кўчирма олганлиги маълум. Х. ўрта а.ларда етишган ўзб. мад-ти классиги, ўзб. фанининг илк тамал тошини қўйган энг буюк аждоқларимиздандир. «Хоразмий ўз асарлари б-н Шарқ ва кейинроқ Европа риёзиёт илмига асос солди». (С.Толстов). Америкалик машҳур шарқшунос олим Д.Сартон «Хоразмий барча замонларнинг энг улуғ математикларидан биридир... Жаҳон фани тарихининг IX а. биринчи ярмини ҳеч муболағасиз Х. даври деб аташимиз лозим», — деган эди.

ХОТИРА (араб. фикр, тафаккур; гоё; хаёл) — 1) бирор киши ёки нарса ҳақидаги ёдда, эсда сақланган таассурот; 2) эсдалик, ёдгорлик; 3) хотин-қизлар исми. Кишининг бошқа одам ёки нарса ҳақидаги бирор таассуротни эсда сақлаш, эслаб қолиш қобилиятига Х. дейилади. Инсоннинг ўйлаш, фикрлаш қобилияти ҳам Х.га киради. Бирор киши учун қилинадиган иззат-ҳурмат ҳам Х. ҳисобланади. Марҳумлар эсланса, арвоҳ Х. бўлади. Хаёли сочилган, фикри тарқоқ кишига нисбатан «паршонхотир» ибораси қўлланади. Х. инсон аввал ўзлаштирган, ҳис қилган, бажарган, ўйлаган нарсаларни бош мияда сақлаш ва зарур бўлганда тиклаш қобилиятидир. Х. боис кишилар тўплаган тажрибалари, билимларини эсда олиб қолади, қўллайди, келажак авлодга қолдиради. Кўпчилик умуман барча нарсани унутмасликни истайди. Бироқ бу инсонга жуда оғирлик қилади. Яхши Х. эсда қолиши зарур воқеа-ҳодисаларни эсда сақлашгина эмас, балки кет-кет рақ бўлмаган нарсаларни унута бил-лиш ҳамдир. Ш.у. ҳам яхши эслаб қолишнинг асосий шарты — ўйлаш. Нималарни эслаб қолганини ўйлаш, ёдда қолаётган нарсани аввалдан

маълум нарса б-н боғлаш, эслаб қолаётган нарсаларни фикран кўра билиш лозим. Энг муҳими, эслаб қолаётган нарса қачон ва нима учун зарур бўлиши мумкинлиги ҳақида ўйлаш керак. Х. узоқ давр билишнинг умумий муаммолари б-н узвий боғлиқ равишда асосан фал.да ўрганилди. Х. ҳақидаги дастлабки илмий қарашлар Шарқ мутафаккирлари ва юнон файласуфлари таълимотларида учрайди. Хус-н, Форобий Х.ни билишдаги ақлий жараённинг таркибий қисми сифатида қараб, унинг фақат инсонга эмас, ҳайвонга ҳам хос хус-ят эканини алоҳида таъкидлаган. Замонавий психологияда Х. атроф муҳитдаги воқеаликни бевосита ва билвосита, ихтиёрсиз ва ихтиёрий равишда, пассив ва актив ҳолда, репродуктив ва продуктив тарзда, вербал ва новербал шаклда, мантиқий ва механик йўл б-н акс эттирган ҳолда эсда олиб қолиш, эсга тушириш, унутиш ҳамда таниш, эслашдан иборат руҳий жараён сифатида талқин қилинади. Ихтиёрий Х.да муайян материални эсда олиб қолиш олдиндан мақсад қилиб қўйилади. Ихтиёрсиз Х. да бундай мақсад бўлмайди ва у бирор-бир фаолиятда (мас., меҳнат жараёнида ёки ким б-ндир суҳбат пайтида) ўз-ўзидан эсда сақлаб қолинади. Барқарорлиги жиҳатдан ихтиёрий Х. ихтиёрсиз Х. дан самаралироқ. Шу б-н бирга, алоҳида ва умумийлик намоён қилувчи ижт-й ҳодиса, барча таъсирларни ижодий қайта ишлашга йўналтирилган Х. мавжуд. Х.ни қуйидаги муҳим мезонларга мувофиқ турларга ажратиш мумкин: 1. Руҳий фаолият фаоллигига кўра: а) ҳаракат ёки мотор ҳаракат Х.си; б) образли Х.; в) ҳис-туйғу ёки ҳиссиёт Х.си; г) сўз-мантиқ Х.си. Булардан сўз-мантиқ Х.си етакчи ўрин тутади. Х. нинг барча тури бир-бири б-н боғлиқ ҳолда кечади. 2. Руҳий фаолият мақсадига биноан: а) ихтиёрсиз; б)

ихтиёрий; в) механик Х. 3. Руҳий фаолият давомийлигига кўра: а) қисқа муддатли; б) узоқ муддатли; в) оператив Х. Кундалик ҳаётда Х. асосан икки турга — узоқ муддатли ва қисқа муддатли Х.ларга бўлинади. Қисқа муддатли Х.лар ҳатто бир сония ичида гавдаланиб, шу ондаёқ эсдан қўтарилиши мумкин. У аста-секин узоқ муддатли Х.га айланади. Узоқ муддатли Х.лар эса киши ёдида бир умр сақланиб қолиши мумкин. У инсоннинг ҳаёт тажрибасидаги муштараклик, уйғунлик ва барқарорликдан далолат беради. Х. руҳиятнинг ўтмиш ҳолати б-н ҳоз. ва келгусидаги ҳолатларга тайёрлаш жараёнлари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни кўрсатади. Бошқа психик ҳодисалар каби Х. ҳам шахс хус-ятлари, унинг эҳтиёжи, қизиқишлари, одати, феъл-атвори б-н бевосита боғлиқ. Инсоннинг ўзлиги унинг Х.лари мажмуида мужассам бўлади. Инсон Х.си б-н инсондир. Х.сиз киши эса одамийликдан чиқади. Инсоннинг хотираси бўлмаса, у ўз келажагини қандай тасаввур қилади? Агар хотира бўлмаса, ота-боболаримиз тўплаган керакли билим ва тажрибаларни билмасдан, ҳар куни, ҳар қадамда янги-янги муаммо ва ғов-тўсиқларга дучор бўлар эдик... Одамзод ўзининг кечаги кунини хотирлай олсагина, ўтмишдан зарур сабоқ ва хулосалар чиқариб, онгли ҳаёт кечириши мумкин.

ХОТИРА КИТОБИ — Ўзбекистон Республикаси Хукуматининг 1994 йил 16 мартдаги Фармони асосида, собиқ Иттифоқ давлатлари орасида биринчи бўлиб, 1941–1945 йиллардаги II жаҳон урушида ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган ўзб-нлик жангчилар хотирасини абадийлаштириш мақсадида нашр этилган. Ўз-нинг барча вилоят ва туманлари бўйича алифбо тартибида урушда ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган кишилар рўyxатини

ўз ичига олган 34 жилддан иборат мажмуа. Мам-тимизда ҳар йили 9 май Хотира ва кадрлаш куни сифатида нишонлаб келинмоқда. 1995 йили уруш тугаганининг 50 йиллиги мун-ти б-н нашр этилган мазкур 34 жилдлик Х.к.да 1941 йил 22 июндан 1945 йил 3 сентябргача бўлган даврда урушда ҳалок бўлган, ҳарбий госпиталлар ва фашистлар концентрацион лагерларида вафот этган ҳамда бедарак йўқолган 431 мингдан ортиқ ўзб-нлик жангчилар ҳақида маълумотлар киритилган. Х.к.да Қорақалпоғистон Республикаси, барча вилоятлар ва Тошкент шаҳридан фронтга чақирилган, 1941–1945 йиллари Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган ҳамда бедарак йўқолган ватандошларимизнинг муборак номлари зикр этилган. Андижон вилояти Х.к. 3 жилд (40 мингдан зиёд киши), Бухоро вилоятига ажратилган 2 жилд (25000 киши), Жиззах вилоятига бағишланган Х.к.да 6780 дан ортиқ киши ҳақида, Навоий вилоятига бағишланган Х.к. 1 жилддан иборат (8000 га яқин киши) Наманган вилоятига бағишланган Хотира китоби икки китобдан иборат бўлиб, унда тахминан 27000 дан ортиқ киши ҳақида, Самарқанд вилоятига бағишланган Хотира китоби 3 китобдан, Сирдарё вилоятига бағишланган Хотира китоби 1 жилддан иборат бўлиб, унда 3942 киши ҳақида, Сурхондарё вилоятига бағишланган Хотира китоби икки жилддан иборат бўлиб, уларда тахминан 23000 дан ортиқ киши ҳақида, Тошкент вилоятига бағишланган Хотира китоби икки жилддан иборат бўлиб, унда тахминан 30.000 киши ҳақида, Фарғона вилоятига бағишланган Хотира китоби 4 китобдан иборат бўлиб, уларда 50000 киши ҳақида, Хоразм вилоятига бағишланган Хотира китоби икки китобдан иборат бўлиб, уларда тахминан 15000 киши ҳақида маълумот берилган. Бундан ташқари, ҳалок

бўлган ёки бедарак йўқолган жангчиларнинг туғилган йили, оий ва жойи, қайси қисмда хизмат қилгани, ҳарбий унвони, қачон ва қаерда ҳалок бўлгани ёки бедарак йўқолган жойи, аниқ бўлса қаерга дафн этилганлиги кўрсатилган. Қашқадарё вилоятига бағишланган Хотира китоби икки китобдан иборат бўлиб, уларда 20722 киши ҳақида маълумот берилган. Тошкент шаҳрига бағишланган Хотира китоби 4 жилддан иборат бўлиб, унда 52000 киши ҳақида маълумот берилган. Ушбу барча Х.к.лари вилоят ва шаҳар меҳнаткашларининг 1941–1945 йиллардаги уруш даври фаолияти акс этган тарихий очерк б-н бошланади. Китобларнинг асосий қисмида урушда ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган кишиларнинг фамилиялари, исми ва отасининг исми, вилояти, шаҳар туманлари ҳоз. аталиши бўйича алифбо тартибида берилган. Китоб охирида берилган иловага эса армия сафига вилоят ёки шаҳарнинг қайси туманидан чақирилганлиги номаълум бўлган жангчилар ҳамда китоб босмага тушиб кетганидан кейин келган материаллар киритилган. Бундан ташқари, ҳалок бўлган ёки бедарак йўқолган жангчиларнинг туғилган йили, оий ва жойи, қайси қисмда хизмат қилгани, ҳарбий унвони, қачон ва қаерда ҳалок бўлгани ёки бедарак йўқолган жойи, аниқ бўлса қаерга дафн этилганлиги кўрсатилган. Ўтган давр ичида Ўз-н фахрийларини ижт-й қўллаб-қувватлаш «Нуроний» жамғармаси Марказий Кенгаши ва унинг ҳудудий бўлимларига мурожаат этган фуқароларнинг ватандошларимиз хотирасини абадийлаштириш ҳақидаги илтимосларини инобатга олиб, Мудофаа вазирлигининг жойлардаги бўлимлари б-н биргаликда, 1995 йили нашр этилган «Хотира китоби»га кирмай қолган 15590 нафардан ортиқ юртдошларимиз номи излаб то-

пилди ва «Хотира» китобининг қўшимча яна бир жилди юзага келди. Афсуски, 75 йил вақт ўтган бўлишига қарамай, урушга кетган айрим кишилар тақдири ҳанузгача номаълум. Шу туфайли ва б. айрим сабабларга кўра баъзи фамилиялар бу китобга ҳам кирмай қолган бўлиши мумкин. Уларни қидириш ҳануз давом этмоқда.

ХУДБИНЛИК — юксак маъ-ят тамойилларига зид ижт-й ҳодиса, шахсий ёки индивидуал хус-ят ва қадриятларни мутлақлаштириш, бошқаларни менсимаслик натижасида намоён бўладиган ҳаётий тамойил ва ахлоқий сифат, индивидуализм кўринишларидан бири. Х. индивидуал эҳтиёжларни ҳамма нарсадан юқори кўядиган ахлоқий сифат, иллатни, маъ-ятсизликни англатувчи т. бўлиб, бирор-бир инсоннинг моддий-маиший манфаатларининг бошқаларникидан устун қўйилишини билдирувчи манфаатпарастликдан ва ўз шахсини мутлақлаштиришга қаратилган шахсиятпарастликнинг баъзи унсурларидан иборат салбий хатти-ҳаракатлар мажмуидир. Ш-дек, Х. т.си маън-й жиҳатдан инсонни унинг жам-тга ва б. кишиларга мун-ти н.назаридан тавсифлайди. Худбин киши ўз хатти-ҳаракатида фақат ўз манфаатларини кўзлаб иш кўради, жам-т ва теварак-атрофдагиларнинг манфаатлари б-н ҳисоблашмайди. Ахлоқий сифат тариқасида Х. инсоният ахлоқий онги тарихида доимо салбий баҳоланиб келган. Х.ни тарғиб қилувчи наз-ялар ғайриижт-й, реакцион мазмун касб этган, сохта ахлоқий тамойил сифатида Х.га онгли ихлосмандлик эса аморализмга айланиб кетган. Шахс даражасида Х. эгоизм ва индивидуализмга, миллий даражада эса миллатчилик ва буюк миллатчилик шовинизмига олиб келиши м-н. «Х. инсонга заволлик келтиради. Кимки худбин бўлса

халқ назаридан қолади. Эй азиз, агар сен инсон бўлай десанг худбин бўлма, йўқса сен ўз жонингни хатарга ташлаган бўласан. Агар сен улуғликни хоҳласанг, камтарлик йўлини тут», — деган эди донишманд Мухаммад Жавҳар Заминдор. Х. шарқона жўмардлик ахлоқий тамойили ва инсофлилик меъёрининг акси: агар жўмардлик, бирор шахс, жамоа ёки жам-т бахти, фаровонлиги йўлида кишининг ҳатто ўзига энг зарур бўлган нарсалардан ҳам воз кечишига тайёр туришини англатса, Х. ўз манфаатлари йўлида, ҳеч кимни, ҳеч бир жамоани, ҳеч қандай жам-тни тан олмайдиган салбий меъёр эгасининг яққол кўзга ташланадиган хус-яти. Х. ни инсон шахсининг ўзига бўлган муҳаббати б-н айнанлаштирмаслик лозим. Х. муҳаббат ҳиссига эмас, нафс, ҳирс, ружуга асосланиб, адолатсизлик, инсофсизлик ва бераҳмлик хислатларида намоён бўлади. Бинобарин, ҳамманинг ҳам қўлидан жўмардлик келавермайди, лекин инсоннинг ўзига бўлган муҳаббати, бошқаларнинг ҳам ўзига шундай муҳаббати борлигини инкор этмаслиги керак. Шу қоида бузилган жойдан Х. бошланади. Х. жиноят эмас, худбин одам қонунни бузмайди, аксинча, ҳамиша қонун олдида «тоза», «фақат қонуний ҳақи»ни ҳар қандай шароитда, ҳатто бировларнинг фожиаси, ўлими эвазига ундириб олади, холос. Унинг ақидаси: «Гўзал бино қуласа қулайверсин, мен ўзимга тегишли юзта гиштни суғуриб олишим керак!» Х. бизнинг жам-тда ҳам учраб туради. Чунки, қонуннинг мустаҳкамланиб бориши худбин одамлар учун қулайлик туғдиради: улар қонуннинг руҳини — моҳиятини бир четга суриб қўйиб, унинг шаклидан фойдаланишга интилади. Аввалги анъанавий урф-о.лар ҳукмрон бўлган даврларда худбин одам жазоланиши — бир четга чиқариб қўйилиши,

жамоадан, маҳалладан ҳайдалиши мумкин эди. Эндиликда бундай мун-т эркин шахс ҳуқуқларини поймол қилиш, ноқонуний ёндашув деб ҳисобланади. Демак, Х.га барҳам беришнинг ягона бир йўли — жам-тда маън-й-ахлоқий тарбияни замон талаблари даражасида ривожлантириш ва кенг жорий этишдир. Бунинг учун ижт-й-сиёсий жараёнларда, мад-й-маън-й ҳаётда жамоат ташкилотлари фаолиятида, таълим тизимида, оила ва маҳаллада миллий ғоя ва «мафкуравий иммунитет»ни шакллантиришга оид изчил ҳамда самарали тадбирлар ўтказишга жиддий эътибор қаратиш лозим. Айниқса, фарзандларни маън-й-ахлоқий тарбиялаш жараёни оила, мактаб ва маҳаллада кўпроқ кечгани боис улар ўртасидаги фаолиятнинг ўзаро уйғунлигини таъминлаш, айниқса, таълим-тарбия соатларида Х. кўринишлари, унинг жам-т ва кишилар ҳаётига салбий таъсирини бартараф этишга ҳаракат қилиш даркор. Ш-дек, жамоавийлик хус-ятларини, ўртоқ-биродарликни тараннум этувчи санъат асарлари, бадиий адабиёт орқали тарғибот ва ташвиқот ишларини кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

ХУДО — диний сифиниш ва эътиқод қилишнинг объекти сифатида намоён бўладиган буюк қудрат, азалийлик ва абадийлик, яратувчанликнинг тимсоли. Х. турли таълимотларда турлича талқин этилган. Хус-н, Шарқда кенг тарқалган пантеизм (вужудиюн) да Х. табиат (борлик)нинг ўзида, Х. ва табиат бир бутунликни ташкил этади, дейилади. Қад. зардуштийлик динида икки Х. образи: ёруғлик Х.си (марҳаматли Х.) Аҳурамазда ва қоронғилик Х.си (шафқатсиз, ёвуз Х.) Анҳраману (Аҳриман) бир-бирига қарама-қарши қўйилган. Қад. Шарқ динлари ва б. политеистик

динларда Х.лар жуда кўп бўлиб, улардан бири энг асосий, энг қудратли ҳисобланган (мас., қад. бобилликларда Мардук, юнонларда Зевс, славянларда Перун), монотеистик динларда (қаранг: Монотеизм), хус-н, исломда ягона ва қудратли Х.га эътиқод қилиш — асосий диний ақидадир. Х. тасавури тарихий тар-ётнинг усулидир, бошқача айтганда, Х.лар одамларни эмас, одамлар Х.ларни яратган. Қад. диний эътиқодларда Х.ларга сифиниш бўлмай, жонсиз нарсаларга топинилган ёки рух, ажиналар ва б. фантастик образларга эътиқод қилинган. Ибтидоий жамоа тузуми емирилиб, бирлашмалар ривожланаётган, синфлар вужудга келаётган шароитда қабила Х.сининг образи келиб чиқди. Бу образ, аввало, бир қабила бошлигининг бошқа қабила ва унинг Х.сига қарши курашдаги образи бўлган. Кўпгина ўтроқ халқларда шаҳар- давлатларнинг ташкил этилиши б-н қабила Х.лари шаҳар Х. хомийларига айланган. Бир неча қабила ёки шаҳарларнинг бирлашиши б-н энг кучли қабила ёки шаҳар-давлатларнинг Х.лари умумдавлат, миллий Х.ларга айланган, бўйсунган қабила ва шаҳар Х.лари политеистик ибодатхонада иккинчи даражали ўрин эгаллаган. Қад. яҳудийларда Яхве дастлаб қабила Х.си ва маҳаллий Х. бўлган, қад. яҳудий қабилаларининг бирлашиши ва Иудея давлатининг ташкил этилиши б-н умумяҳудийларнинг Х.сига, кейинчалик эса қудратли ягона Х.га айланган. Христиан динида Х. образи милонинг I а.ида шаклланган. Унинг асосини яҳудийлар Х.си Яхве (ота Х.) ташкил этади, лекин бу Х. тимсолига ўғил Х. (Иисус Христос) ва муқаддас рух Х. образлари ҳам сингиб кетган. Буддизмда, дастлаб, Х.ларга сифиниш инкор этилган бўлса-да, кейинчалик будданинг ўзи Х. деб танилган, бу динда у б-н бир қаторда б. Х.лар ҳам бор. Ислом

динида эътиқод қилинадиган якка Х. Аллоҳ деб аталади. Бу Х. Маккада яшаган қад. қурайш қабиласи Х.си бўлиб, Муҳаммаднинг (с.а.в.) тарғиботи б-н VII а.да ислом дини Х.сига айланган. Маккадаги қад. ибодатхона — Каъба Байтуллоҳ (Аллоҳнинг уйи) деб аталиб, муслмонларнинг бош саждагоҳи бўлиб қолган. Асосий монотеистик динлар шаклланиши тарихий жараёни тугалланиши б-н диний-фал-й таълимотлар вужудга келди. Х. фақат эътиқод ва сиғиниш объекти бўлмай, идеалистик фал.нинг т.сига ҳам айланди. Х. тўғрисидаги тасаввур ва унинг турли шаклларига нисбатан турлича қарашлар бор. Уни мутлақлаштириш асосида «теизм», рад этиш оқибатида эса «атеизм» иборалари шаклланган.

ХУЛҚ (араб. феъл-атвор, табиат; кайфият) — кишининг муомала ва руҳий хус-ятлари мажмуи; феъл-характер; инсоннинг маън-й қиёфаси ва фаолиятига хос бўлган ахлоқий т. Х. — эзгулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён бўлиш шакли. Бинобарин, Х. эзгулик ва олижаноблик ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли сифатида намоён бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга бўлинади. Лекин булар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишидан ёмон бўлиб дунёга келмайди. Уларни муайян шароит ёмон қилади. Демак, инсон Х.и, аввало, тарбияга боғлиқ. Маърифатпарвар ватандошимиз Абдулла Авлоний «Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир» деб бежиз таъкидламаган. Х. шахс ҳаёт тарзининг ўзига хослигини, унинг фаолиятида ахлоқий қадриятлар тамойиллари нечоғли ўзлаштирилгани, одоб меъёрлари қай тарзда ама-

лий аҳамият касб этганини ва аксинча, одоб-ахлоққа зид бўлган хислатлар мавжудлигини кўрсатиб туради. Бошқача айтганда, Х. шахс ахлоқий фаолиятининг ўлчами, кўрсаткичидир. Шахснинг гўзал ахлоқий фазилатлар б-н йўғрилган фаолият тарзи яхши Х. намунаси бўлиб хизмат қилса, табиати ва фаолиятида ахлоқий қадриятларга зид амалларнинг намоён бўлиши ёмон Х.га мисол бўла олади. Инсон Х.и унинг маън-й-ахлоқий дунёсининг ўзига хос кўзгусидир. Шахс маън-й-руҳий кечинмалари айни вақтда унинг Х.и орқали амалий аҳамият касб этиб, ўзига хос бўлган фаолият меъёрларини шакллантиради. Х. — кишининг феъли, характери б-н боғлиқ маън-й ҳодиса, инсон табиатининг ахлоқийлик доирасида намоён бўлиши. Инсоннинг ахлоқийлик доирасидаги хатти-ҳаракати Х.дан ташқари одоб ва ахлоқни ҳам ўз ичига олади. Одоб кундалик турмуш масалаларида воқе бўлса, ахлоқ шахснинг жамтга, давлатга, инсониятга бўлган мун-тларида ўз аксини топади. Х. одобга нисбатан кенг, ахлоққа нисбатан тор қамровлидир. Х. оила, меҳнат жамоаси, маҳалла-қўй доирасида яққол кўзга ташланади ҳамда яхшилик ва ёмонлик, жўмардлик, меҳмондўстлик каби маън-й-ахлоқий тамойилларни ўзида намоён этади. ХушХ. инсон ўзгаларга мулойимлик, назокат, ширинсуханлик, меҳрибонлик сингари маън-й қадриятларга таяниб мун-т қилса, бадХ. одам, қўпол, ҳақоратгўй, бемехр, маъятсиз кимса ҳисобланади. ХушХ. лиликни Х.нинг гўзаллиги тарзида эстетика фани ҳам ўрганadi. Ҳадисларда айтилганидек, «Банданинг савоб тарозусида яхши Х.дан оғирроқ иш йўқдир. Унинг даражаси ҳатто намоз ва рўзанинг даражаси б-н баробардир» ёки «Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқ одобидан буюкроқ мерос беролмайди».

ХУЛҚ-АТВОР МАДАНИЯТИ – инсон кундалик ҳаётидаги хулқ-атвор шаклларининг йиғиндиси. Унда шу хулқ-атворга хос маън-й-ахлоқий ва эстетик меъёрларнинг ифодаси акс этади. Яъни, Х.а.м. шахсда шаклланган ижт-й муҳим сифатлар, унинг жам-тдаги маъят, ахлоқ ва эстетик мад-т меъёрларига асосланган кундалик хатти-ҳаракатларининг йиғиндисидир. Агар маън-й-ахлоқий меъёрлар кишилар хатти-ҳаракатининг мазмунини белгилаб, уларни муайян вазиятларда қандай ҳаракат қилиш лозимлиги ҳақида огоҳлантирса, эстетик меъёрлар киши ўз хулқ-атворида ахлоқ талабларини қай кўринишда амалга ошириши, қандай қилиб бу меъёрлар унинг турмуш тарзи б-н табиий равишда уйғунлашиб кетиши, шахснинг кундалик ҳаётини қоидаларига айланиб кетишини белгилайди. Мас., кишиларга бўлган ҳурмат талаби кундалик ҳаётдаги хулқ-атворга қўлланса, у хушмуомалалик, назокатлилиқ, сергаклик, бошқалар вақтини беҳудага кетказмаслик кабиларда акс этади. Ўз зиммасидаги мажбуриятларга садоқат талаби Х.а.м. н.назаридан берилган ваъдаларни амалга оширишдаги аниқлик, келишилган вазифаларни ўз вақтида ва самарали бажариш, омонатни қайтариш кабилар орқали намоён бўлади. Ростгўйлик эса ўзининг намоён бўлиш шаклига кўра тўғрилиқ, софдиллик, адолатпарварлик, ҳаққа хиёнат қилмасликда ўз ифодасини топади. Киши хулқ-атвори этология, психология, социология каби фанлар томонидан ўрганилади. Ушбу ҳодисанинг табиатини аниқлаштиришда унинг бирламчи – «барча тирик жонзотларга хос, уларга атроф-муҳит б-н ўзаро алоқага киришишида зарур бўлган, ҳаракат фаолигини ишга солувчи ва йўналтирувчи ҳодиса» сифатидаги таърифидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

У табиий фаолият бўлиши б-н бирга, муҳиятан ижт-й эҳтиёжларга йўналтирилган, кишиларнинг биргаликда умр кечириш меъёрлари ва қоидалари доирасида, табиий ва ижт-й муҳит омилларининг ўзаро ҳаракати натижасида рўй берадиган ҳодисадир. Х.а.м.га инсон мад-ти ички ва ташқи соҳаларининг барчаси киради: этикет, саломлашиш, кишилар б-н мулоқот қилиш ва жамоатчилик жойларида ўзини тутиш қоидалари, шахсий эҳтиёж ва манфаатлар характерини ўз ичига олган турмуш мад-ти, ишлаш мад-ти ва ишдан ташқари ўзаро мун-тлар, бўш ва шахсий вақтни ташкил қилиш мад-ти (яъни ундан оқилона ва унумли фойдаланиш, вақтни зое кетказмаслик), нутқ мад-ти (фикрини аниқ-равшан ва чиройли ифодалаш), гигиена ва умуман, истеъмол нарсаларини танлашда ўзига хос эстетик дидга эга бўлиш (кийиниш мад-ти, дастурхон тузатиш, уй-жой ясатиш ва б.), инсонга хос мимика ва пантомимиканинг эстетик хус-ятлари, тана ҳаракатлари ва ҳ.к. Маълум маънода, Х.а.м.га меҳнат мад-ти, иш вақти ва жойини тўғри ташкил қилиш қобилияти, имкон қадар фойдали натижаларга эришиш ва самарали қарорлар қабул қилиш, мақсадга мувофиқ усул ва хатти-ҳаракатларни излаш ҳамда қўллашни ҳам киритиш мумкин. Умуман, Х.а.м. ички дунё ва ташқи қиёфадаги барча маън-й-ахлоқий ҳамда эстетик хус-ятларнинг органик бирлиги сифатида талқин қилинади. Баъзан бу хус-ятларга эга бўлиш кишининг жам-тдаги ўрни, мавқеини оширадиган восита сифатида қўлланишига гувоҳ бўламиз. Инсоннинг ички ва ташқи дунёси бир-бирига уйғун бўлсагина, унинг хулқ-атворидаги мад-т яққол намоён бўлади. Лекин ташқи қиёфаси ички дунёсига тўғри келмайдиган инсонларни ҳам учратиш мумкин. Бундайларда хушмуомалалик ва умуман,

жам-тда муайян этикетга риоя қилиш худбинлик тамойилларига асосланган бўлиб, кўпинча унинг замирида кишиларга нисбатан бепарволик, лоқайдлик, бегоналик, ҳатто эҳтиёткорлик (гумонсираш) ва ғазаб мун-глари яширинган бўлади. Х.а.м.нинг бундай расмий тарзда намоён бўлиши инсоннинг асл қиёфасини очиб беролмайди. У бир вақтнинг ўзида инсоннинг ҳам маън-й, ҳам ахлоқий, ҳам эстетик қиёфасини акс эттириши, киши башариятнинг мад-й ютуқларини ўзида қанчалик тўғри ва чуқур ўзлаштиргани, шу б-н бирга, ўзининг ютуғи нималардан иборат эканини кўрсатади. Шу маънода, Х.а.м. жам-т мад-тининг ажралмас қисмидир. Ҳоз. кунда жам-тда тарбияли, хушхулқ, тил ва дил бирлигига эришган, ички ва ташқи олами бирдай гўзал инсонларни кўплаб учратиш мумкин. Аммо кишилар, айниқса, ёшлар орасида тинимсиз ўқиш, изланиш ва жам-тга наф келтириш каби буюк мақсадларни кўйиш ва уларга эришиш, ички дунёсини бойитиш, Х.а.м.ни юксалтиришга интилишдан кўра эътиборини кўпроқ кийиниш, ўзига оро бериш, ташқи қиёфасига қаратаётганлар ҳам йўқ эмас. Машҳур рус адаби А. Чехов ҳақли равишда таъкидлаганидек: «Инсонда ҳамма нарса гўзал бўлиши лозим: юзи ҳам, кийими ҳам, қалби ва ҳатто, фикри ҳам... Мен гўзал юзли, чиройли кийимли кишиларни жуда кўп кўраман, бундай гўзалликдан бошинг айланади, бироқ қалби ва хаёллари... Эй, Худо! Баъзан чиройликкина қобикқа шунчалик қора кўнгил жойлашиб оладими, уни ҳеч бир сиёҳ б-н ўчиролмайсан». Шундай қилиб, Х.а.м. меъёрларда, қоидаларда, тамойил ва идеалларда мустаҳкамланган жам-т ахлоқий талабларини ифодалайди. Улар шахсий тажриба б-н уйғунлашиб, қуйидагиларда намоён бўлади: шахснинг ташқи кўриниши; бош-

қалар олдида ўзини қандай тута билиши; қайси йўлни танлаши; ўз ҳаёт тарзи ва кишилар б-н мулоқотини қай йўсинда ташкил қилиши ва ривожлантириши. Болага ёшлик чоғлариданоқ Ватани, эли, яқинларига меҳр-муҳаббатли ва яхши мун-тда бўлишни сингдириш, унга шахсий намуна бўлиш ҳар бир ота-онанинг биринчи галдаги вазифаси. Кейинги қадам ўз-ўзини тарбиялашдир. Бу – ўз характерини шакллантириш, ўзида чинакам инсоний сифатларни онгли равишда ривожлантириш йўлидир. Бугунги кунда ўқиш, ўрганиш ва ўз-ўзини тарбиялаш учун талай восита ва имкониятлар мавжуд: мактаблар, махсус курслар, ўқув юртлари, кутубхоналар, театр-кино, ТВ ва б. Улардан нафақат ташқи қиёфа ва эстетик дидни шакллантиришда, балки ички дунёни бойитиш, маъ-ятни юксалтириш, гўзалликни қалбдан ҳис этиш, қабул қилиш ва ўрнида ишлата билиш йўлида ҳам фойдаланиш лозим. Бунинг учун инсон тинимсиз ўқиб-ўрганиши, изланиши зарур. Инсон мад-тининг бир қаноти эстетик дид бўлса, иккинчи қаноти унинг ахлоқи, хулқидир. Юсуф Ҳос Ҳожиб айтганидек: «Киши чиройига ички дунёни эшир, Юз кўрки б-н унинг феъл-атвори тенгдир». Зеро, инсонни гўзал қилиб кўрсатадиган унинг чиройи эмас, балки чиройли хулқидир. Хушхулқлик хунук кишини ҳам чиройли қилиб кўрсатади. Чиройли хулқ чиройли кишиларда мавжуд бўлса, нур устига аъло нурдир. Хулқ-атвор қоидаларига риоя этиш, уни ўз ички дунёсига сингдириш, Х.а.м.нинг энг юксак чўққиларига кўтарилиш кишидан ўз устида ҳар куни ишлашни талаб қилади. Бу унинг келажакда ҳар жиҳатдан камол топиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

ХУЛҚ ГЎЗАЛЛИГИ – хусни хулқ, ибратли феъл-атвор, шахснинг

характери ва хатти-ҳаракати орқали ўзгаларга намуна бўла оладиган фазилатлари б-н ижобий ва ёқимли таассурот уйғотувчи ахлоқий камолот белгисини ифодаловчи т. Х.г. инсоннинг ички (ботиний) ва ташқи (зоҳирий) олами уйғунлигига асосланади. Инсоннинг ботиний гўзаллиги унинг одоб, хулқ ва ахлоқий фазилатлари б-н белгиланади. Бу нафосат илмида Х.г. деб аталади. Ботиний гўзаллик бевосита ахлоқий фазилатлар ва мун-тлар б-н боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Бундан ташқари, «хулқ» т.си ахлоқнинг таркибий қисми сифатида инсон камолотида асосий омил ҳисобланади. Инсоннинг Х.г. эстетик ва ахлоқий мазмун касб этади. Эстетик мазмуни шундаки, у «гўзаллик», «улуғворлик», «қизиқарлилик», «туғёнийлик», «хайрат» каби эстетик т.лар орқали намоён бўлса, «эзулик», «бағрикенглик», «ҳалоллик», «виждонлилик» каби ахлоқий т.лар б-н барқарорлашади. Эзуликнинг гўзаллик б-н уйғунлашуви Х.г.ни юзага келтиради. Х.г.ни намоён этувчи сифатлар ва фазилатлар нисбий характерга эга. Улар даврлар ўтиши б-н ўзгаради, сайқаллашади ва бир қатор ахлоқий меъёрлар ҳамда мезоний т.лар орқали такомиллашиб боради. «Иймон», «муҳаббат», «эзулик» каби фал-й-ахлоқий т.лар, «ният», «хавотир», «масъулият» каби мезоний т.лари инсонда Х.г. мазмунини бойитади. Бу т.лар хусусийлик табиатига эга бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида ҳолатларда Х.г.нинг муайян жиҳатларини акс эттиради. Бирок, инсоннинг ахлоқий-эстетик мун-тларида булар бири-бири б-н узвий боғлангандагина чинакам гўзалликка айланади. Инсоннинг амалий хатти-ҳаракати, ахлоқийлиги, нафосатга мун-ти айни пайтда унинг ботиний туйғуларига, қалб кечинмаларига боғлиқ. Бу кечинмалар, одатда, шахс фаолиятидаги яхши аъмол-

ларга кўра — *фазилатлар*, ёмон қилмишларига кўра — *иллатлар* деб аталади. Фазилатлар инсонни ижт-й мавжудот сифатида маъятли, баркамол зот эканини кўрсатса, иллатлар унда ҳайвоний табиатнинг мавжудлигидан далолат беради. Хулқ икки кўринишда намоён бўлади. Биринчиси — яхши, чиройли хулқ. У ҳалоллик, иффат, диёнат, ор-номус, нафсни тийиш, виждон, шижоат, сабр, илмлилик, ғайрат, риёзат, қаноат, сабр, интизом, мунислик, ҳақиқатпарварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик ва ш.к. ижобий туйғуларда намоён бўлади. Бу фазилатлар инсонда Х.г.ни намоён этиб, уни ахлоқий жиҳатдан камолот сари етаклайди. Иккинчиси — ёмон, хунук хулқ. Бу худбинлик, ҳасадгўйлик, таъмагирлик, иккиюзламачилик, фирибгарлик, ифвогарлик, тухматчилик, баднафслик, бадниятлик, дилозорлик, андишасизлик, бевафолик, бераҳмлиқ, товламачилик, беҳаёлик сингари иллатларда ифодаланади. Улар инсонни тубанлик сари етаклайди ва маън-й жиҳатдан қашшоқлашувига олиб келади. Мазкур иллатларни одат қилган кишилар умумтасаввурда жирканч таассурот қолдиради. Х.г.нинг мукамал бўлишида инсон хатти-ҳаракатининг сабаби бўлган ниятнинг алоҳида ўрни бор. Ният бу — инсонни фаолиятга, ҳаракатга ундовчи, ҳали ҳақиқатга айланмаган, аммо айланиш эҳтимоли бўлган ахлоқий-эстетик кечинма. Ният инсоннинг қалбида пайдо бўлиб, аста-секин ҳаракат орқали воқеликка айланади. Шарқ ҳикматлари дурдоналарида Х.г.нинг ўнта белгиси алоҳида кўрсатилади. Булар: 1) бўлар-бўлмасга одамлар б-н жанжаллашмаслик; 2) инсофлилик; 3) бировдан айб қидирмаслик; 4) бирор киши нолайиқ иш содир этган бўлса, уни яхшилик йўлига солиб юбориш;

5) кечиримлилик; 6) муҳтожларнинг хожатини чиқариш; 7) бошқаларга ёрдам қўлини чўзиш; 8) нафсини тия билиш; 9) бошқаларга очик чехра б-н муомала қилиш; 10) доимо яхши сўзлаш. Ушбу белгилардан учтаси, яъни «бўлар-бўлмасга одамлар б-н жанжаллашмаслик», «бошқаларга очик чехра б-н муомала қилишлик», «доимо яхши сўзлаш» инсоннинг хатти-ҳаракати б-н эмас, балки чиройли, ширин сўзи натижасида амалга ошадиган ахлоқий ҳодисалардир.

ХУНУКЛИК — эстетика категорияси, гўзалликнинг акси, инсон гўзаллиги, шаъни, қадр-қиммати, табиатининг сахийлиги ва идеал тасаввурларга хилоф келадиган хус-ят, нарса-ҳодисаларни ифода-лайдиган т. Х.ни идрок этиш киши қалбида турли хил салбий ҳис-туйғу, кайфият қўзғатади. Х. гўзалликка қисман бир жиҳатдангина терс бўлса, у кишида баъзан таассуф, ғазаб, турли характердаги кулги (қувноқ, аччиқ, захарханда) уйғотади; гўзалликка батамом зид келса, жирканчли, ҳатто даҳшатли ҳодисага айланиб, кишида шунга яраша нафратли ҳиссий мун-тни ҳосил қилади.

ХУРОФОТ (араб. уйдирма, беҳуда сўзлар, таги йўқ гаплар) — дев, пари каби ғайритабиий кучларга ишониш ва сифиниш туфайли юзага келган урф-о., ирим-сиримлар. Х. маън-й-руҳий ва маър-й жиҳатдан кишининг табиат ва жам-т, инсон тафаккуридаги сир-асрорларини, нарса ва ҳодисаларни билишдаги ожизлигидир. Х. индивидуал ва ижт-й кўринишда намоён бўладиган иллатлар мажмуасини ифодалаб, миллий, мад-й, маън-й, маиший ҳаётда мавжуд урф-о.лар б-н аралаш тарзда шаклланади. Х.нинг келиб чиқиши, рив-ши ва давомийлигига хилма-хил воситалар сабаб бўлиши мумкин. Бироқ бу воситаларнинг остида борлиқни тушунмаслик,

билимсизлик, бидъат ва мутаассиблик каби қусурлар ётади.

ХУСУСИЯТ — шахснинг ўзига хос барқарор жиҳатларининг мажмуи. Х. фаолият ва мулоқотда юзага келади ҳамда намоён бўлади, шахснинг ўзигагина хос бўлган одатий хулқ-атворни англатади. Индивид Х.ини англаш унинг хулқ-атворини олдиндан билиш эҳтимолини анча оширади ва бу б-н кутилаётган хатти-ҳаракати ва хулқини тўғрилаш мумкин бўлади. Х.ни шахснинг ижт-й турмуши белгилайди, ижт-й тажрибани ўзлаштириш эса Х.нинг одатдаги жиҳатини юзага чиқаради. Ижт-й-одатий бирликда Х. субъектнинг индивидуал ўзига хослиги сифатида намоён бўлади, буни турли-туман такрорланмайдиган вазиятлар пайдо қилади, буларда субъектнинг ижт-йлашуви, унинг тарбияланиши ва шу б-н бирга, табиий омилларга боғлиқ ҳолда индивидуалигининг рив-ши (кўникмалари, жўшқинлиги, олий асаб фаолияти) бўлади. Индивиднинг кўплаб жиҳатлари орасида айримлари етакчи ҳисобланса, айримлари етакчи хислатларнинг рив-ши б-н боғлиқ иккинчи даражали ҳисобланади. Х. инсоннинг атроф-борлиққа мун-тлари тизимида намоён бўлади: бошқа кишиларга мун-тда (киришимлилик ёки биқиклик, ростгўйлик ёки ёлғончилик, одоблилик ёки тўпорилик ва ҳ.к.); ишга мун-тда (масъулиятлилик ёки виждонсизлик, меҳнатсеварлик ёки ялқовлик ва ҳ.к.); ўз-ўзига мун-тда (камтарлик ёки ўз-ўзига маҳлиёлик, ўз-ўзига танқидийлик ёки ўз-ўзига ишонганлик, кеккайганлик ёки камсуқумлик); мулкка мун-тда (сахийлик ёки бахиллик, тежамлилик ёки исрофга йўл қўйишлик, саришталик ёки палапартишлик). Х. инсоннинг дунёқараши, эътиқоди ва ахлоқий тамойилларига боғлиқликда унинг ўз ижт-й-тарихий табиатини кўрсатади. Х. жиҳатининг нис-

батан барқарорлиги унинг мослашувчанлигини инкор этмайди. Х. шаклланишида ижт-й тарбия, шахсинг жамоага қўшилиб кетганлиги ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

ХУШМУОМАЛАЛИК – муҳим аҳамиятга эга бўлган мулоқот шакли бўлиб, у юксак инсоний фазилатлардан бири ҳисобланади. Х. ижт-й аҳамиятига кўра, хушфеълликка нисбатан кенг қамровлидир. У инсоннинг ҳам хатти-ҳаракати, ҳам мулоқоти натижасида вужудга келади. Х. ўз ичига мулойимлик, муросаимадора, оҳисталик, тагдорлик каби сифатларни қамраб олади. Ш-дек, Х. қатъий тартибга асосланган ахлоқий меъёр ҳисобланади: у ўзгани ранжитмаслик, бировга ёмон сўз айтмаслик, баҳс-мунозарага киришганда муҳолифни ҳурмат қилиш, кўрслик ва чапаниликдан холи бўлиш ҳамда суҳбатлашганда эҳтиросларга берилмасликни талаб этади. Х. ҳам маън-й бойлик сифатида шахсинг мад-тли ва чиройли хулқ эгаси эканини билдиради. Х. суҳбатдошларнинг дилини равшан қилиш, кайфиятини хушнуд этиш, кўнгилга таскин бериш учун хизмат қилади. Х. самимийликнинг ифодаси бўлиб, ҳазрат Навоий таъбири б-н айтганда, «Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар, Ҳар нечани ағёр дурур ёр айлар». Оилада ёки жамтда содир бўладиган катта-кичик жанжаллар диққат б-н кузатилса, барчасининг сабаби кўпинча кўпол сўз ёки ёмон муомалага бориб тақалиши аён бўлади. Бир киши ўйламасдан гапириб қўйса, бошқасига шу гап ёқмайди ва натижада ўринсиз жанжал келиб чиқади. Х. – кўпгина муваффақиятларнинг омили, ҳатто тараққий этган жам-т барпо этишнинг асосларидан. Ш.у. ҳам турли даврларда яшаб ижод этган алломалар хушмуомала бўлиш

масаласига катта аҳамият бериб келганлар. Улар доимо бошқаларга яхши сўзларни айтиш, мулойим гапларни танлашга ундаганлар. Яхши, мулойим гап инсоннинг обрўйини орттиради, дўстларини кўпайтиради, у барчанинг ҳурмати-га сазовор бўлади. Кўплаб адабий-тарихий ёдгорликларимизнинг ҳар бир зарварағида аждоқларимиздан мерос бўлган ибратли сўзларга дуч келамиз. Чунки турмуш тажрибалари асосида шаклланган ширинсўзлик, суҳбат одоби ва тарбия масалалари барча замоналарда муҳим ўрин тутган. Жумладан, Амир Хусрав Дехлавий суҳбат одобига кўп эътибор қаратган. Шоир ёмон ниятли, фикри бузуқ, совуқ муомала одамлардан йироқ юришни маслаҳат беради: унинг фикрича, Х. б-н амалга оширилган ҳар қандай иш, тадбир, мулоқот, кенгаш пировардида ўзининг ижобий самарасини берган. Аксинча, кўрслик, жиззакilik, баджаҳллик каби Х.га зид бўлган иллатлар шахсинг ахлоқсизлигини кўрсатади. Чинакам Х.ка айнан бурч сифатида қаралмоғи жоиз. Х. инсон номини улуғлайдиган муҳим омиллардан биридир. Муомала мад-ти – ижт-й ва шахсий ҳаётда кишиларнинг моддий-маън-й эҳтиёжларини қондириш ва б. кўпгина ҳаётгий муамоларнинг ечимини топиш қалити ҳисобланади. Бу қалит – майин ва ширин тилдир. Тил кишиларнинг бир-бирига мун-тлари, муомалаларида ўта нозик ва бағоят муҳим восита. Кишининг кўрки юз, кўз бўлганидек, тилнинг кўрки сўздир. Сўз эса ақл-заковатнинг кўрки. Бунинг маъноси шуки, кишининг ақл-идроки, ахлоқи, билими, мад-й-маър-й савияси маълум даражада унинг муомаласида акс этади. Демак, муомала мад-тининг муваффақияти ўз ўрнида ишлатиладиган оқиллона, ширин сўзлар б-н изоҳланади. «Темур тузуклари»да ёзи-

лишича, Соҳибқирон ўз ҳарбий юришларида қуролни ишга солишга шошилмаган. Муҳолифига вазминлик б-н илиқ муомала қилган, сўнг мақсади хайрли эканини далиллаган. У юз минг кўшин кучи б-н ишғол қилиши мумкин бўлган айрим шаҳар, қалъаларни ҳам илиқ ва асосли дипломатик муомала-мулоқотлар туфайли қўлга киритган. Х. — инсон кўрки, инсонга бўлган самимий меҳр-мурувват мезони. Бу мезонга изчил амал қилиш одамларни бир-бирига яқинлаштиради, ўзаро ишончни мустаҳкамлайди. Муомала мад-ти аслида «Ассалому алайкум», «Ваалайкум ассалом» калималаридан бошланади. Бу сўзлар таниш ёки нотанишликдан қатъи назар, ўзаро мун-тларимизда бир-биримизга бўлган самимий ҳурмат ва эҳтиромни ифодалайди. Саломга алик олмаслик ёки унга лоқайдлик б-н қараш такаббурлик белгисидир. Ўзбекона Х.нинг зийнати фақат самимий саломлашишдагина эмас, айни вақтда бир-биримизга сизлаб мурожаат қилишда ҳам тажассум топади. Шарқ мад-ти ва анъаналари руҳида тарбияланган оилаларда бешикдаги болакайга ҳам сизлаб мурожаат қилишади. Х. бўлиш, уни тасдиқлайдиган сўзларни ишлатишнинг ўзи б-н чекланмайди. Х. хўжакўрсинга бўлмаслиги керак. Балки ҳар бир кишининг бошқаларга бўлган ҳақиқий мунтини акс эттириши, ўзаро алоқани оқилона ва гўзал қилиб кўрсатишга хизмат қилмоғи лозим. Х. турмушда учраб турадиган майда-чуйда кўнгилсизлик, ноқулайлик ва таъби хирачиликдан сақлайди. Чунки ҳаётда киши битта ўзи яшамайди, одамлар б-н доимо ўзаро мун-тда бўлади. Шунга кўра, инсон ўзининг осойишталиги бошқаларнинг осойишталиги б-н боғлиқлигини ҳисобга олмоғи зарур. Айниқса, ёши ўзидан катта бўлган кишиларга ҳурмат,

яъни кексаларга йўл бериш, жой кўрсатиш, транспортга чиқишда ёрдамлашиш, учрашганда биринчи бўлиб саломлашиш, суҳбатда сўзини бўлмаслик, ўзлари сўрамасалар уларга маслаҳат бермаслик каби қоидалар Х. белгиларидир. Шунини таъкидлаш керакки, Х. ҳаётда ва ишдаги камчиликларни очиб ташлаш ва танқид қилишни, ножўя хатти-ҳаракатлар қилаётган кишиларга нисбатан принципиал мун-тда бўлишни рад этмайди. Х. хотин-қизларга бўлган мун-тда ҳам яққол кўринади. Аёл киши қўлидан оғир юкини олиш, транспортга чиқиши ва тушишида ёрдам бериш, бир сўз б-н айтганда, ғамхўрлик қилиш, ҳурмат кўрсатиш ҳар бир эркакнинг бурчи. Хушмуомала киши бировларни ранжитмайди, дилига озор етказмайди. У бошқаларга кўнгилсизлик келтирадиган, уни хижолатга қўядиган нарсалар ҳақида ҳеч қачон гапирмайди, бошқаларга ўзининг тажанглиги ва хафагарчилигини билинтирмайди. Хушмуомала ҳар бир киши инсон шахсини бениҳоя ҳурмат қилади, унга доимо мурувватли, манзиратли, мулоийм ва кўнгилчан бўлади.

ХУШОМАДГҶЙЛИК — лаганбардорликка хос хислат, хатти-ҳаракатни ифодаловчи т. Х. кишилардаги салбий иллатлардан бири ҳисобланади. Х. замирида, албатта, муайян манфаат ётади. Чунки амал, мол-мулк ёки бирон нарсага эгалик истаги, одатда, ноқонуний йўл б-н қондириладиган бўлса, хушомадгўйликка зўр берилади. Х. мун-ти сохталикни, юзакиликни келтириб чиқаради. Инсонга инсоннинг хушомад қилиши ўша инсонни йўлдан чиқаришга, бузишга олиб келади.

ХУШФЕЪЛЛИК — инсоннинг бир қанча маън-й-ахлоқий сифатлари, ана шу сифатларга

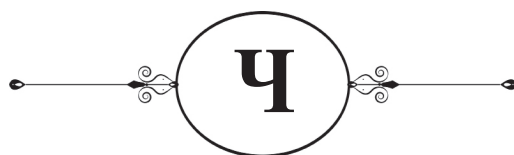
уйғун хатти-ҳаракатлари, бу сифатлар ва хатти-ҳаракатларга мувофиқ дунёқараш, тафаккур тарзини қамраб олувчи хус-ятини ифодаловчи т. Инсондаги Х. кўпинча унинг амалий ҳаёт-фанолияти давомида кўпчилик орасида ўзини тутиши, муомаладаги юмшоқлигига қараб, жамоанинг умумий фикри асосида эътироф этилади ва инсоний сифат даражасига олиб чиқилади. Бунда мазкур сифатга лойиқ шахснинг: биринчидан, бошқалар б-н мунтадаги юмшоқлиги, камгаплиги, ахлоқли сўзлаши каби муомаладаги одобига; иккинчидан, босиқлиги, камтарлиги, ростгўйлиги, яхшиликка мойиллиги каби амалий ҳаракатларига; учинчидан, эзгу фикрлаши, беғаразлиги, дунёқарашни кенглиги каби тафаккур тарзига оид белгиларига аҳамият қаратилади. Баъзан қайд этилган уч йўналишдан биттасига оид сифатларга эга инсонларга ҳам Х. нисбати берилади, лекин бу нисбат фақат маълум бир гуруҳ ичидагина эътироф этилган бўлади. Х.нинг барча йўналишидаги сифатларнинг кўпчилигига эга бўлган инсонлар, одатда, халқнинг фахрли, ибратли вакили сифатида шуҳрат қозонадилар. Мас., Абдуҳолик Ғиждувоний «Мақомоти Юсуф Ҳамадоний» асарида устози Юсуф Ҳамадонийнинг Х. б-н боғлиқ юздан ортиқ сифатларини таърифлаб келтиради ва бу сифатлар у туфайли халқ орасида кенг тарқалганини, нафақат сўфийлар, балки оддий халқ ҳам уларга риоя этишга ҳаракат қилганини таъкидлайди. Х.га эга инсон атрофдаги ахлоқий муҳитни бузмайди. Натижада ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам кўтаринки кайфият, турли-туман омадсизликларнинг ўткинчилигини англаувчи ҳаётбахш бир умид бағишлайди. Жам-т доимо ана шундай одамларни ҳурмат қилади ва улардан ўрناк олишга интилади. Инсоннинг сўзда

ҳам, ҳаракатда ҳам, фикрлашда ҳам ўз газабини боса билиши, норозилигини билдирмаслиги; салбий вазиятларда ёмон сўз, ҳаракат қилиш ёки фикр билдиришга ундовчи истакни тўхтата олиши кучли иродани талаб қилади. Шу боис муомалалилик, босиқлик, камтарлик тамойили асосида иш кўрган шахслар оқил, хушфеъл одамлар саналади ва улар жам-тда ҳам намунавийлик мақомига ноил бўладилар. Х. алоҳида намоён бўлишига кўра хус-ят, қай даражада (яхши, олий) намоён бўлишига кўра эса сифат шаклида амал қилади. Тарихимизда яшаган алломалар, донишмандларимиздан кўпчилигининг қайд этишича, Х. болаликдан ўзгармас шаклда намоён бўлса, у руҳга мансуб бўлади ва хус-ят ҳисобланади, ўзгарувчан бўлса, тажриба орқали ўзлаштирилган, ақлга мансуб бўлади ва сифат ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, ақл даражаси Х.нинг сифат даражасини ҳам белгилайди, ундаги ўзгариш сифат ўзгаришига олиб келади, дейиш мумкин. Жам-тда Х.ни инсоннинг ҳаёт тарзига хулқ-атвори ва мадтидан талаб қилинадиган энг оддий қоида, бурч сифатида сингдиришга ҳаракат қилинади. Ён-атрофдагилар, кўни-қўшнилари, оила аъзолари, маҳалладошлари, касбдошлари ва жамоат жойларидаги ҳамроҳларига диққат-эътиборлилик, ҳаммага ва ҳамма нарсага яхшилик н.назаридан қараш, ёрдамга муҳтож бўлиб турган ҳар қандай одамга таянч-далда бўлиш, унга яхши сўз топиб бера олиш, яхши муомала қилиш – буларнинг барчаси одамнинг Х.ини, мад-тини кўрсатувчи сифатга хос жиҳатлардир. Бу ахлоқий сифат ана шу жиҳатлари б-н қўполлик, жоҳиллик, бадбинлик, тўпорилик каби салбий сифатларга тескари ҳисобланади. Маълумки, ҳар бир жам-тнинг мад-йлик даражаси ундаги фуқароларнинг ўзаро мун-т-

лари мад-тининг юксаклиги б-н белгиланади. Зеро, Х., инсоннинг инсонлигини, тарбиясини, ҳатто жамоадаги ўрнини ҳам аниқ кўрсатиб бера оладиган кўзгудир. Киши шу оддий сифат — Х. б-н бошқаларга кўтаринки кайфият бағишлайди, яшашга бўлган иштиёқни орттиради, намуна ва ибрат кўрсатади. Ш.у. одамлар хушфезл кишини доимо иззат-хурмат қиладилар, унинг шаънига олқиш ва раҳматлар айтиб, ундан ўрнак олишга ҳаракат қиладилар.

ХЎРЛИК — иззат-нафснинг поймол бўлиши, таҳқирланишни англатувчи т. Х. сўзи ташқаридан зоҳир бўлмайдиган, балки одамийлик қадри топталганидан ич-ичдан эзилиш, зил кетиш ҳолатини ҳам англатади. Х. кўрган одам фаолиятининг барча турлари ва ҳар қандай меҳнат кишидан кучли иродани талаб қилади. Чунки ирода кишиларнинг ҳаракат мақсадини белгилаш, унга эришиш восита ва йўл-йўриқларини олдиндан аниқлаб, маълум қарорга келиши ҳамда бу азму қарорни амалга оширишда намоён бўлади. Одамда ироданинг қатъийлиги Х. ҳолатига тушиб қолганда ундан қай тарзда халос бўлишида кўринади. Х. сўзи

«итдек хор бўлмоқ», «ит куни бошига тушмоқ» каби иборалар б-н маънодош ҳисобланади. Х. азобланишнинг энг аянчли кўриниши бўлиб, инсон оғир машаққат ва таҳқирлашни бошидан кечираётганини англатади. Инсон бутун умри давомида бошдан кечирган ҳис-туйғуларини унутиб юбориши мумкин, бироқ ҳеч қачон Х.ни унута олмайди. Чунки хўрланиш дилозорлик, киши кўнглига қаттиқ ботадиган сўзларни ўзида мужассам этадиган, салбий маънога эга бўлган ҳолатни ифодалайди. Халқимизда «Ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир» мақоли бежиз келтирилмайди. Ҳар бир инсон чуқур мушоҳада қилиб, ўйлаб гапириши лозим. Токи, унинг сўзидан ҳеч кимнинг кўнгли озор чекмасин, хўрланмасин. Бу ўринда ҳазрат Навоийнинг: «Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай, Онча борким, Каъба вайрон бўлса обод айлағай» мисраларини келтириш жоиздир. Дарҳақиқат, ҳар бир инсон «юз ўйлаб, бир сўзлаши», яъни ўз фикр-мулоҳазасини ниҳоятда эҳтиёткорлик б-н билдириши лозим. Шунда у кишини хўрламасдан, унинг кайфиятини шод қилади, кўнглини вайрон қилмасдан уни обод қилади.

ЧАҚИМЧИЛИК — барча даврларда қораланиб келинган, бирор ғаразли мақсадни кўзлаб, бирор ҳақида бошқа бировга хабар беришдек иллатни ифодаловчи т. Ч. ёлғон, фисқу фасод, кўролмаслик, гийбатчилик, аламзадалик каби

иллатларнинг шох томиридир. У ёлғон маълумот б-н дўстни душманга, фисқу фасод б-н обод уйни вайронга айлантиради, гийбат ёрдамида хиёнатни амалга оширади. Ч., моҳиятан, бирор-бир инсонни маънан ёки жисмонан

бадном этишга қаратилган разилликдир. Чунки чақимчи ҳар қандай ҳолатда ўз фойдаси ва манфаатини кўзлаб иш тутади. Ш.у. азалдан чақимчи ва Ч. исломда кескин қораланиб, бу хусусда Расулulloҳ (с.а.в.) «Чақимчилар жаннатга кирмайдилар», деб узил-кесил ҳукм чиқарганлар. Чунки Ч. ҳар доим ўз қилмиши б-н ака-ука, ёру биродар, кўни-кўшни, эру хотин, фарзандлар ва ҳатто маҳаллалар, мам-тлар, миллатлар орасини бузади. Аксинча, хафалашиб қолган кишиларни яраштириш, хушмуомалалик б-н узилган ришталарни боғлаш ислом динида катта савоб саналади. Ч. жам-тда кишилар орасида рўй бериб турадиган салбий хулқатвор, хус-ятлар ичида инсон шаънига энг кўп иснод ва нуқсон етказадиган манфий кўринишдаги иллатлардан бири. Чақим, чақув, Ч., чақмачақарлик (гап ташувчилик иллоти), юмалоқ хат ёзиш, шикоятбозлик, аризабозлик каби ёмон таассурот қолдирадиган бундай иллатлар турли шарт-шароит, кўринишларда содир бўлиб, киши кайфиятида ҳамиша нохуш из қолдиради. Чақимчи одам (чақмачақар) ўз кирдикорларини билмасдан, тасодиф туфайли эмас, балки онгли равишда амалга оширади. Ш-дек, бундай тубан ишга у бошқаларга ҳасад қилиш, кўролмаслик, ғаламислик, ўч олиш, попугини пасайтириш, ўзгаларга ёмонликни раво кўриш ва ш.к. ғаразли ниятларда киришади. Баъзан эса чақимчи одам шундай йўл тутажаги ҳақида рақиб томонга шипшитиб ҳам кўяди ёки ўртага ультиматум (ғаразли шартларни) кўйиб, ҳукмини ўтказмоқчи бўлади. Халқимиз ш.у. ҳам гап ташийдиган, чақимчи, айғоқчи, ғийбатчи, тухматчию чақмачақар одамларни ёппасига ёмон кўради, уларнинг ёпиқ ва ноўя ишларидан ҳазар қилади, уларни қоралайди, ҳатто баъзи ҳолларда маҳалладан кўчириб юбориш

каби ҳукмлар б-н жазолайди. Ч.нинг энг мудҳиш оқибатларини халқимиз яқин олтмиш-етмиш йиллар ичида мустабид шўролар ҳокимияти даврида бошдан кечирган эди. Ўтган а.нинг 30-йилларида собиқ Ўттифокда рўй берган сталинча қатагон сиёсатининг машъум оқибатлари натижасида халқимиз ўзининг қанчадан-қанча улуғ ва миллатпарвар, зиёли ва аллома фарзандларидан айрилди. Улар «тройка» деб аталмиш кўмиталарда ўйлаб топилган куракда турмас Ч. туфайли жаҳолат ва қатагон қурбонларига айланди. Афсуски, ҳоз. вақтда ҳам одамлар орасида, жамоада, иш жойида, маҳаллада чақмачақарлик, шикоятбозлик учраб туради. Бу иллатлар ўтмиш сарқити, таг-туғи б-н суғуриб ташланадиган ҳолатлар сифатида қораланади.

ЧИДАМЛИЛИК — инсонга хос сабр-бардош, матонат, сабр-тоқат, ташқи таъсирлар натижасида ўзгармаслик фазилатини ифодаловчи т. Ч. мазмун-моҳиятига кўра: 1. Рухий ёки жисмоний қийинчиликларнинг тугашини сабр-тоқат б-н кутмоқ, уларга сабр-бардош бермоқ. (мас., оғриққа чидамоқ, совуққа чидамоқ, очликка чидамоқ ва ҳ.к.). 2. Маънӣ-руҳий ҳолат ва шароитга сабр-бардошли бўлмоқ. (мас., танқидга чидамоқ, ёлғизликка чидамоқ, ҳақоратга чидамоқ ва ҳ.к.). 3. Нарса ва буюмларнинг Ч.и: кўп ёки кам муддатга чидаши англатади. Ч. мафкуравий соҳада таҳдидбардошлик, иқтисодиётда рақобатбардошлик, тиббиётда иммунитет иборалари б-н маънодошдир. Маъ-ятда Ч. т.си руҳий ёки жисмоний қийинчиликларнинг тугашини сабр-тоқат б-н кутмоқ, танқид ва турли таъйиқларга чидамоқ, бардош бермоқ маъносида қўлланади. Ч.нинг зидди чидамсизлик, мўртлик, бўшлик ёки бўшанглик, сабр-

сизлик, бетоқатлик, заифлик, масъулиятсизлик ва ҳ.к.лардир. Инсонларнинг жисмоний ёки маън-й иродаси Ч.га қараб белгиланади. Нарса, жихоз ва буюмларда Ч. уларнинг баҳосини оширгани сингари инсонлар орасида ҳам Ч. фазилатига эга кишилар алоҳида қадр-қимматга, ҳурматга эга бўлади. Ч. халқимизда кўплаб мақол ва нақлларида ўз ифодасини топган. (мас., «қирқига чидаган, қирқ бирига чидамади», «чидаганга чиқарган» ва ҳ.к.) Ч. кишилиқ жам-тида муҳим ижт-й аҳамият касб этиб, нарсалар ўзгаришига таъсир қилмаса-да, уларнинг сифатини ифодалайди. Ч.нинг хоссаси нарса ва ҳодисаларнинг зарурий эканлигига қараб истифода этилади. Ч. маълум бир ташқи таъсир орқали аниқланади. Ч. инсоннинг индивидуал салоҳияти, имкониятлари орқали юзага келиб, бошқа сифат кўрсаткичларидан кескин равишда фарқланади. Чунки, бардошлилик бирор-бир ташқи таъсир натижаси аниқланса, Ч. ҳам ташқи таъсир, ҳам жонли ва жонсиз жисмининг технологик, психологик ва физиологик тузилишининг хус-ятини намоён этади. Ч. т.сига ёндош ва турдош атамалар қаторига кўникма ҳамда малака ибораларини киритиш мумкин. Аксарият илмий манбаларда моҳирлик Ч. б-н айнанлаштирилади. Ч. инсон томонидан кўникма ва малакаларнинг эгалланиши жараёнида такомиллашиб боради.

ЧИРОЙЛИЛИК – нарсаларнинг ташқи кўринишини, ҳолатини, бажарилган иш ёки қилинган ҳаракатдаги ўзаро ҳамоҳанглик натижасида инсонларда ёқимли таассурот уйғотувчи нарса-ҳодисалар мажмуини ифодаловчи т. Кундалик мулоқотда тез-тез тилга олинадиган «гўзаллик» маънодош. Ч. эстетик т. сифатида гўзалликнинг такомиллашувидаги зарурий шарт бўлиб, у инсонларда завқланиш

ҳосил қилади. Ч. эстетика ҳамда нафосат фал.си фанида кам ўрганилган мезоний т. ҳисобланади. Унга одатда гўзалликка мун-т каби ёндашилади. Аслида Ч. гўзалликдан фарқ қилади. Ч. гўзалликдаги хус-ятни тўлақонли акс эттира олмайди. Тўғри, Ч. ҳам гўзаллик сингари инсоний мун-тларга, табиат ҳодисалари ва ҳайвонот оламига нисбатан ишлатилади. Мас., чиройли одоб, чиройли гул, чиройли оху ва ҳ.к. Бироқ кўзимизга кўринган ва чиройли деб ҳис қилган нарса-ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳам ёқимли бўлавермайди. Биз учун капалаклар чиройли ҳашарот, аммо ботаника илмида уларга ўсимликлар зараркунандаси сифатида қаралади. Ёки сув ўсимлиги ҳисобланган расписка чиройи б-н ҳашаротларни ўзига жалб этади. Бироқ гулга қўнгандан сўнг ҳашаротлар унинг озуқасига айланади. Инсонда ҳам худди шундай, чиройли ҳаракатлар натижаси ҳар доим ҳам ёқимли бўлавермайди. Шунга кўра, Ч. нарса-ҳодисанинг шакли ёки мазмунидаги эстетик хус-яти орқали кишиларда ёқимли тасаввур, хуш кайфият пайдо қилади. Ч. нарса-ҳодисаларнинг фақат бир томонидаги (ташқи ёки ички) ёқимли ҳолатни акс эттиради, холос. Шакл чиройли бўлган пайтда мазмун, мазмун чиройли бўлган ҳолатда шакл тўлақонли бўлмаслиги мумкин. Гўзаллик эса бундан мустасно, у нарса-ҳодисаларнинг фақат бир томонини акс эттирмайди, аксинча, у мазмун б-н шаклнинг уйғунлиги, мослиги, ҳамоҳанглиги, мақсадга мувофиқлиги асосида юзага келади. Шумаънода, гўзаллик ҳам объектив, ҳам субъектив хус-ятга эга. Табиат гўзаллиги эса объект (инсон) ва субъектнинг (ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) тартиби ҳамда уйғунлигига асосланади. Гўзалликдаги уйғунлик ва тартибнинг бузилиши эса инсон, табиат, жам-т мун-т

ларида хунук оқибатларни юзага келтиради. Шу жиҳатдан қараганда, ёқимли бўлган барча нарсаларни «гўзаллик», «гўзал» деб билиш инсонни воқеликни эстетик тарзда ўзлаштиришдаги ҳолислик, ишончлилик ва ҳаққонийликдан чалғитади.

«ЧИФАТОЙ ГУРУНГИ» – Туркистон жадидлари томонидан ташкил этилган мад-й-маър-й ва илмий-адабий ташкилот (1919–1921). *Фитрат* бошчилигида Тошкентда тузилган. *Туркистон мухторияти* ҳукуматининг ағдарилиши ва *Колесов воқеаси* (1918 йил февраль-март)дан кейин асосан Тошкентда фаолият кўрсатаётган жадидлар тактик мақсадларни кўзлаб, совет ҳокимияти б-н яқинлашишга мажбур бўлдилар. *Фитрат* совет ҳокимиятидан сиёсий ташкилот тузиш учун рухсат ололмагач, мад-й қурилишга хизмат қиладиган миллатпарвар ташкилот тузишга интилган. Туркистон АССР миллий ишлар халқ комиссарлиги томонидан «сиёсатга аралашмаслик шарти б-н» «Ч.г.» тузилишига расмий рухсат берилган. Ушбу ташкилот номланиши XIII–XIV а.ларда мавжуд бўлган *Чифатой улуси* ва XIV–XVI а.ларда эски ўзб. тили маъносидан қўлланган чифатой тили каби атама ва истилоҳлар б-н боғлиқ. *Фитрат* ташкилотга ном танлашда Туркистон ҳудудида яшаган туркий халқларга дахлдор меросни ўрганишга эътибор қаратган. «Ч.г.» туркий халқлар мад-ти, санъати, адабиёти, тарихи, тил ва имлоси каби соҳаларни жиддий ўрганишга киришган. «Гурунг» аъзолари ўзб. тилининг софлиги учун курашиш б-н бир қаторда янги ўзб. миллий мад-тини барпо этишга интилганлар. Уша даврда мавжуд бўлган «Темур», «Турон», «Турон тўдаси», «Турк кучи», «Изчи» каби гуруҳ ва уюшмаларга нисбатан «Ч.г.» самарали фаолият кўрсатган.

«Ч.г.» низомида ёзилишича, у бир нечта шўъбалардан иборат бўлган. Бу шўъбалар «Тил ва имло тўдаси», «Адабиёт тўдаси», «Санъат ва театр тўдаси» деб номланган. «Тил ва имло тўдаси»га дастлаб *Чўлпон*, сўнгра *Элбек* раҳбарлик қилган. *Фитрат*нинг «Тилимиз» (1919) мақоласида ушбу тўданинг дастурий йўналиши белгилаб берилган бўлиб, *Элбек*, *Шорасул Зуннун*, *Шокиржон Раҳимий*, *Қаюм Рамазон*, *Ғози Олим Юнусов* каби олимларнинг тилшуносликка оид ишлари ушбу дастурга биноан бажарилган. «Гурунгчилар» томонидан 1919 йилда араб алифбосини ислоҳ қилган ҳолда янги алифбо яратилган. Тил ва имло қурултойи (1921 йил январь) бевосита «Ч.г.» ташкилотчилигида ўтган. «Ч.г.» тарих соҳасидаги иш-ни манбашуносликдан бошлаган. Туркистон ўлкаси *Мусулмонлар бюроси* 1919 йилда *Фитрат*, *Назир Тўрақулов* ва *Лазиз Азиззодадан* иборат хайъат тузиб, тарихий меросни ўрганиш зарурлигига эътибор қаратган эди. Уларнинг *Бухоро*, *Самарқанд* ва *Фарғона* водийсига қилган илмий сафарлари натижасида кўплаб тарихий асарларнинг қўлёзмалари топилди ва Тошкентга олиб келинди. «Ч.г.» адабиёт ва санъат соҳасида муҳим ишларни амалга оширган. *Фитрат*, *Чўлпон*, *Боту*, *Элбек* қаламига мансуб «Ўзб. ёш шоирлари» (1922) тўплами, *Фитрат*нинг «Темур сағанаси», «Ўғузхон», «Або Муслим» ва «Қон» сингари драматик асарларининг эл орасида кенг ёйилиши бунга мисолдир. «Ч.г.» аъзолари ўз гоёларини «Янги Шарқ», «Учқун» газеталари ва «Тонг» журнали орқали ифодалашган. Ташкилотнинг «Ч.г.» номли махсус журналининг 1-сони чоп қилинган, у тақиқланган. 1921 йил бошларида «Ч.г.» ташкилоти фаолияти Туркистон АССР Маориф халқ комиссарлиги томонидан тўхтатилган.

ЧЎЛПОН, Абдулхамид (1898, Андижон — 1938.4.10, Тошкент) — тахаллуси; асл исми Абдулхамид Сулаймон ўгли Юнусов. Шоир, ёзувчи, драматург, таржимон, танқидчи ва жамоат арбоби. Дастлаб мадрасада (1908–12), сўнгра рус-тузем мактабида (1912–14) ўқиган. Ч. 1914 йил «Садои Туркистон» газети б-н ҳамкорлик қилган. «Чигатой гурунги» номли адабий-маър-й, илмий-мад-й ташкилотнинг фаол аъзоси (1919–1920), «Янги Шарқ», «Иштирокиюн» (1920 йилдан «Қизил байроқ», 1922 йилдан «Туркистон») газетида адабий ходим (1919–23), Халқ маориф комиссарлиги қошидаги Илмий кенгаш (1921 йилдан Ўлка ўзб. билим хайъати, 1922 йилдан Илмий хайъат)да раис (1920–23), «Бухоро ахбори» газетида муҳаррир (1921–22), «Турон» театрида директор (1921; 1922–23), «Муштум» журнал ва «Дархон» газетида техник муҳаррир, адабий ходим (1922–23), Ўзб. драма студияси (Москва. 1924–27) ва Ўзб. давлат драма театрида адабий эмакдош (1927–31), СССР ХКС ва Шарқ халқлари марказий нашриётида таржимон (Москва, 1931–34), «Муштум» ва «Гулистон» журналлари ҳамда «Театру» газетида адабий ходим (жамоатчилик асосида, 1935–37). 1914 йил Тошкентда М.Абдурашидхонов ва У.Хўжаев б-н танишиш Ч.нинг миллий уйғониш ҳаракати намояндаси сифатида шаклланишида муҳим омил бўлган. Ч. «Садои Туркистон» газетида дастлабки «Туркистонли қардошларимизга» шеъри, «Қурбони жаҳолат», «Дўхтир Муҳаммадёр») ҳикоялари ва «Адабиёт надир» мақоласини эълон қилиб (1914), шу давр адабиёти намояндalари сафидан ўрин эгаллаган. Туркистон аҳолисининг иқт-й, ижт-й ва мад-й қолоқлик шароитида яшаётганининг асосий сабабини Россиянинг мустамлакачилик сиёсатида кўрган Ч., б. жадидлар қатори, ўз асарлари б-н халқнинг мад-й

ва маър-й савиясини кўтаришга киришган. 1917 йил февраль инқилобидан сўнг Ч. Туркистон мухторият ҳукуматининг барпо этилишида фаол иштирок этиб, мухториятни шарафловчи «Озод турк байрами» шеърини ёзди ва бу шеър ўзб. давлатчилиги тарихида илк мадҳия бўлди. Ч. бу даврда З.Валидий чорлови б-н Оренбургга бориб, Бошқирдистон мухторият ҳукуматининг ташкил этилишида ҳам иштирок этди. Туркистон мухторияти тугатилгач, Ч. «Илмий кенгаш», «Чигатой гурунги», «Нашри маориф» ташкилотлари ва «Турон» театрида адабий, илмий-маър-й ишлар б-н машғул бўлди. Республика мад-т ходимларининг 2-қурултойи (1927)дан кейин Ч.га қарши бошланган кураш уни сиёсий фаолиятдан узоклашишга, ҳатто 1931–35 йилларда Москвага қочиб бориб, мусофирликда яшашга мажбур этди. Ч. 1937 йил 14 июль куни ҳибсга олиниб, кўп ўтмай, отиб ташланди. Ч.нинг адабий мероси шеърят, наср, драматургия, публицистик ва адабий-танқидий мақолалар ҳамда таржимадан иборат. Ч.нинг шеърый асарлари «Ўзбек ёш шоирлари», «Уйғониш» (1922), «Булоқлар» (1923), «Тонг сирлари» (1926) ва «Соз» (1935) тўпламларида, ш-дек, турли газета ва журналларда эълон қилинган. Улар гоъвий-тематик йўналишига кўра 2 гуруҳга ажралади: соф лирика ва ижт-й-сиёсий лирика. Ч. шеърятини жаҳон лирик шеърятининг мумтоз вакиллари даражасига кўтарилган. «Гўзал», «Сезги», «Сирлардан», «Мен шоирми?» сингари шеърлари б-н 20 йилларнинг бошларидаёқ бармоқ вазнига асосланган янги ўзб. шеърятини юксак тар-ёт босқичига олиб чиқди. Унинг 20-йилларда ёзган «Ойдин кечаларда», «Қор қўйнида лола», «Новвой қиз» сингари ҳикоялари ўзб. адабиётидаги наср жанрининг дастлабки мумтоз намуналаридир. Ч. бу ҳикояларида

Ўзб. хотин-қизларининг аянчли тақдирини турли бадиий режада тадқиқ этарди. Умуман, ўзб. хотин-қизларининг мустамлакачилик шароитидаги тақдири тасвири Ч. шеър-ий ижодининг ҳам, кичик эпик асарларининг ҳам, «Кеча ва кундуз» (1936) романининг ҳам асосий ғоявий йўналишини белгилаб берган. Ч. насрий ижодининг муҳим қисмини публицистика ташкил этади. У «Йўл эсдалиги», «Вайронлар орасидан» каби қатор очерк ва публицистик мақолаларида 20-йиллардаги мустамлака ўлка ҳаётининг мудҳиш манзараларини тасвирлаган. Ч. Абдулла Кодирий б-н бирга ўзб. адабиётида реалистик роман ва ҳикоя жанрларининг тарғёт тамойилларини белгилаб берди. Ч.нинг драматургия соҳасидаги дастлабки изланишлари 1919 йилга оид. У шу йили «Темирчи», «Гуноҳ», «Чўрининг исёни» сингари кичик сахна асарларини ёзди. 20-йилларнинг бошларида эса Ч.нинг «Ёрқиной», «Халил фаранг», «Ўлдирувчи» (1921), «Севги ва салтанат», «Чўпон севгиси» (1922) пьесалари майдонга келди (бу асарларнинг аксари бизгача етиб келмаган). Ч. «Турон» театрига директорлик қилган йилларида сахна санъати ва драматургия «сир»ларини, ш-дек, рус тилини пухта эгаллагани туфайли 1924 йил Москвада ташкил этилган ўзб. драма студиясига адабий эмакдош этиб юборилди. Ўзи ҳам студиячилар учун сахна асарлари («Ёрқиной», «Яна уйланаман». «Коровул уйкуси» (Л.Свердлин б-н ҳамкорликда), «Узун қулоқ бобо»)ни ёзди. Рус ва европа драматургларида К.Гоццининг «Маликаи Турондот», Н.В.Гоголнинг «Терговчи», В.Н.Билль-Белоцерковскийнинг «Лаббай», Мольернинг «Хасис» пьесаларини ўзб. тилига таржима қилиб берди. Ч. 1927 йилда Москва ва Боку драма студиялари қатнашчилари базасида Ўзб. давлат намуна труппаси (1929 йилдан Ўзб.

давлат театри) ташкил этилгач, мазкур труппа (театр)нинг адабий эмакдоши сифатида фаолият олиб борди. Шу даврда унинг кишилар ва жам-т ҳаётидаги нуқсонларни ҳажв этувчи «Муштумзўр», «Хужум» (В.Ян б-н ҳамкорликда, 1928), «Ўртоқ Қаршибоев» (1929) каби пьесалари сахна юзини кўрди. Ч. айна пайтда театр таржимони сифатида ҳам самарали ижод қилиб К.Гольдонининг «Икки бойга бир қарол», Лопе де Веганинг «Кўзи булок», У.Шекспирнинг «Хамлет», Ф.Шиллернинг «Босмачилар», Билль-Белоцерковскийнинг «Пўртана», С.Левитинанинг «Хукм», А.Файконинг «Портфелли киши», В.Трегьяковнинг «Наърангни торт, Хитой!», В.Ивановнинг «14-69 рақамли зирхли поезд» пьесаларини ўзб. тилига ўғирди. Ч. адабий эмакдош, драматург ва таржимон сифатида М.Уйғур б-н бирга профессионал ўзб. театрининг тамал тошини қўйди. Ч. адабий меросининг салмоқли қисмини таржима асарлар ташкил этади. Ч. А.С.Пушкин («Борис Годунов», «Дубровский»). Н.В.Гоголь («Терговчи»), И.С.Тургенев («Чўри қиз»), И.Франко («Миллион», «Феруза»), Л.Андреев («Губернатор», «Осилган етти кишининг ҳикояси»). А.П.Чехов («Қочоқ»). А.М.Горький («Илгаклар», «Она») сингари рус ва б. халқлар адабиётининг мумтоз асарларини ҳам катта маҳорат б-н таржима қилиб, замонавий миллий таржима мактабига асос солди. Ч. таржимасидаги В.Шекспирнинг «Хамлет» трагедияси ўзб. таржима санъатининг шоҳ намунасидир. Ч.га Алишер Навоий номидаги Ўз-н Р-си Давлат мукофоти (1991) ва «Мустақиллик» ордени (1999) берилди. 1997 йил Ч.нинг 100 йиллиги кенг нишонланиб, Андижонда Ч. уй-музейи ташкил этилди, вилоятдаги Тиллар пед. ин-ти, ш-дек, лицейлардан бири Ч. номи б-н аталади.

ШАЙТОН (араб. олий даргоҳдан ҳайдалган Азозил номли фариштага берилган ном) – Аллоҳ иродасига бўйсунмайдиган жин, инс, ҳайвон, инсон ва б. маҳлуқларни саркашлик йўлига бошловчи, биз кўролмайдиган, лекин мавжудлиги муқаддас китобларда билдирилган маҳлуқ. Мас., Қуръонда талқин қилинишича, Ш.ни Аллоҳ оловдан яратган, кейинчалик амрига итоат қилмагани учун олий даргоҳдан қувилган, ражим деб лаънатлаган. Лекин Аллоҳ бандаларини синаб кўриш учун Ш.га муҳлат берган. Ш.у. у барчани йўлдан оздиришга ҳаракат қилади. Қуръонда Ш. сўзининг синоними сифатида Иблис ибораси ҳам ишлатилган. Одамлар томонидан эътироф этилган маън-й қадриятларга, диний ва дунёвий, жисмоний ва руҳий мунтларга тўғри келмайдиган, ахлоқ нормаларини бузувчи кўпол, ошкора одамларга нисбатан ҳам Ш., Ш.нинг малайи каби сифатлар ишлатилади. «Аниқки, шайтон сизларга душмандир, бас уни душман тутинглар» (Фотир-6) дея огоҳлантирилган. Ш. Инсоннинг, айниқса, мўминларнинг очик душмандир. Ш. измидагиларнинг бой-фақир, ёш-қари, эркак-аёл, чиройли-хунуклигига қарамай, йўлдан оғдириш пайида бўлади. Ш. инсонларга барча ёмон нарсаларни чиройли қилиб кўрсатади, уларнинг қалбларига васваса уруғини сочиб ихтилофлар, келишмовчиликлар пайдо қилади. Мас., ичкилик, гиёҳвандлик, зино, ўғирлик кабиларни чиройли қилиб

кўрсатади. Ш. измидаги киши деганда, одам боласига хос бўлмаган номақбул йўлларда юрадиган, ўз келажаги, оила тинчлиги, жам-т фаровонлигини ўйламайдиган, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаб, барча инсоний туйғуларидан маҳрум бўлган маън-й қашшоқ киши тушунилади.

ШАНТАЖ (франц.) – ўз мақсадига эришиш, бирон фойда кўриш учун қилинадиган иғво, дўк уриш, қўрқитиш каби ёмон ниятдаги хатти-ҳаракатни англатувчи т. ЎзР жиноят ҳуқуқига кўра, Ш. алоҳида жиноят эмас, балки бошқа жиноятларни амалга ошириш воситасидир. Ш. инсон маъ-яти ва руҳиятига чуқур салбий таъсир кўрсатувчи ҳаракат бўлиб, кўпинча инсонларни ахлоқий меъёрлардан чиқишга олиб боради.

ШАРИАТ (араб. остона ва сув ичиш жойи; йўл; мусулмон оламида қонунчилик) – исломда Аллоҳ жорий қилган амалий ҳукмлар мажмуаси, шунга асосан, Ш. фикҳ маъносида ҳам тушунилади. Самовий динларнинг барчасидаги амалий қисм Ш. деб аталади. Ислом Ш.и ҳукмлари Қуръон, суннат, ижмоъ ва қиёсдан олинади. Ислом Ш.ининг мақсадлари дин, жон, ақл, насл ва молни асрашдан иборат. Ш.да ушбу нарсаларни муҳофаза қилиш учун зарур бўлган барча чоралар кўрилган. Ш.нинг ҳожатлилик мақсадлари эса, кишиларга қулайлик туғдириш ҳамда улардан қийинчилик ва

машаққатни аритишга қаратилган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) раҳбарлигида биринчи Ислом давлати ташкил топганда Ш. меъёрлари ўша давлатнинг асосий қонунлари бўлган ва жам-т ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олган. Кейинчалик 4 халифа, уммавийлар, аббосийлар ва усмонийлар давлатлари вақтида ҳам Ш. давлатнинг қонуни бўлиб келган. Аммо вақт ўтиши б-н турли омилларга кўра, мусулмонлар Ш. ҳукмларидан узоқлаша борганлар. Хозирга келиб фақат Саудия Арабистони давлати ўз Ш.ига амал қилади. Бошқа ислом давлатларида оилавий никоҳ, талоқ, нафақа каби масалаларда ва мерос хусусида Ш.га тўлиқ ёки қисман амал қилинади.

ШАРМ-ҲАЁ – қаранг: ҲАЁ; УЯТ.

ШАРҚ РЕНЕССАНСИ – Шарқ маън-й-маър-й, мад-й ҳаётидаги Уйғониш, яъни Шарқ халқлари ривожининг юксалиш даврлари. Ш.р.ни икки даврга бўлиш мумкин. Биринчиси – М.О.да мўғиллар истилосигача бўлган давр, у ал-Бухорий, ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино каби қомусий олимлар, астроном ал-Фарғоний, Бухоро тарихчиси Наршахий, мутафаккирлар Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Хожиб ва б. номлари ва ижодлари б-н боғлиқ. Бу даврда яшаган мутафаккирларнинг деярли барчаларига кўйидаги хус-ятлар хос: мад-тнинг ўтмишда эришган ютуқларини, хус-н, қад. юнон, хинд, Хитой меросини чуқур ўрганиш ва уни ижодий ривожлантириш; табиатни ўрганишга қизиқишнинг ортиши ва табиий фанлар тар-ёти (астрономия, география, математика, риёзиёт, тиббиёт ва ҳ.к.); рационализм, яъни ақлни ҳақиқат мезони сифатида тан олиш ва бунинг натижасида мантиқни ривожлантириш; ақидапарастлик-

ни рад этиш ва ҳурфикрилиқнинг рив-ши; инсонпарварликни улуғлаш, инсоннинг ахлоқий, маън-й гўзаллигини, камолотини Аллоҳнинг юксак инъоми сифатида талқин этилиши; сўз санъатида муҳаббат; илмий асарнинг ба-дий шаклига алоҳида эътибор берилиши; қомусий билимларга эга бўлишлик. Бу даврда яшаган мутафаккирлар фан ва санъатнинг кўп соҳаларини чуқур билган алломалар бўлган. Бу даврда Яқин Шарқда ал-Маъмун халифалик қилган вақтда (813–833) давлат илм-маърифатнинг ўсишига ёрдам берди. Бағдодда, сўнгра Дамашқда астрономик обсерваториялар қурилди. Бағдодда «Байт ул-ҳикма» («Донишмандлик уйи») ташкил этилди. Бу илм даргоҳларида Ў.О.лик олимлар фаол иштирок этдилар. XI а. бошларида Хоразмда машҳур «Маъмун академияси» ташкил қилинди. Бу ерда Беруний атрофига ўша замоннинг бир гуруҳ олимлари, жумладан, Абу Али ибн Сино, Абу Наср бин Ирок, ш-дек, файласуф Абу Саҳл Масихий, табиб Абулхайр Ҳаммор ва б. олимлар жам бўлиб, кўплаб илмий изланишлар олиб бордилар. Бу даврда табиёт илми, пантеистик фал. б-н бирга ислом илоҳиёти ҳам кенг ривожланди. Муҳаддис сифатида бутун мусулмон оламида машҳур Имом Бухорий, Имом Термизий, калом таълимотининг асосчилари Абу Мансур Мотуридий, Бурхониддин Марғиноний ва Абу Хомид Муҳаммад Ғаззолийлар ислом дини ривожига катта ҳисса қўшдилар. Иккинчи Ренессанс Соҳибқирон Амир Темур ва те-мурийлар сулоласи ҳукмронлик қилган (XIV–XVI а.лар) даврга тўғри келади. Бу даврда яшаб, ижод этган олим ва мутафаккирлар Саъиддин Тафтазоний, Мир Саййид Шариф Журжоний, Муҳаммад Тарағай Улуғбек, Фиёсиддин Жамшид ал-Коший, Алоуддин Али ибн Муҳаммад Кушчи, Абдурахмон

Жомий, Лутфий, Низомиддин Мир Алишер Навоий, Камолиддин Хусайн Воиз Кошифий, машхур тарихчилар Шарафиддин Али Яздий, Мирхонд ва Хондамир, рассомлар Камолиддин Беҳзод ва шоҳ Музаффарларнинг номлари дунёга машхур бўлган. Бу даврда давлатни бошқаришда дин ва тасаввуф қоидаларига алоҳида эътибор берилган. Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд таълимотлари маъят ривожига муҳим аҳамиятга эга бўлди. Илм-фан ривожланди, меъморчилик санъати юксак даражага кўтарилди. Амир Темур Кўксарой масжиди, Шоҳизинда, Бибихоним мадрасасини қурди. Кешда (Шаҳрисабз) Оқсарой барпо этилди. Мирзо Улуғбек даврида Регистонда, кейинчалик Бухоро ва Фиждувонда мадрасалар, Бибихоним масжиди, Гўри Амир мақбараси, Улуғбекнинг фалакиёт расадхонаси қурилди. Илм-фан, хус-н, фал. мантиқ илми ривожига катта эътибор берилди. Бунинг натижасида XIV–XV а.дан бошлаб ислом мадрасаларида мантиқ илмини ўқитиш ҳуқуқ ва тилшунослик фанлари б-н боғлиқ ҳолда олиб борилди. Буюк фалакиётчи олим ва давлат арбоби Муҳаммад Тарағай Улуғбек математика, астрономия, геометрия, тарих, кимё ва б. соҳаларда илм. тад. олиб борди. Унинг энг машхур асари «Зижи жадиди Кўрагоний»да 1118 юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган. Улуғбек Қуёш ва Ой ҳаракатларини, уларнинг тутилиш вақтларини тўғри ҳисоблаб чиққан. У атрофига иқтидорли ёшларни тўплаб, ўзининг илмий мактабини яратди. Шарқ Ренессанси II даврида яратилган фал-й, бадий тафаккур ривожининг ёрқин намунаси Алишер Навоий ижодида ҳам ўз ифодасини топган. Мустақиллигимиз туфайлигина миллатимиз ва жаҳон мад-ти ривожига улкан ҳисса қўшган Шарқ Уйғониш даврини илмий, холис

ўрганиш, баҳолаш имкони пайдо бўлди.

ШАРҚОНА АХЛОҚ — Шарқ халқлари томонидан инсоннинг инсонга, табиат, дин ва дунё, моддий ва мад-й неъматларга, рухий ва жисмоний ҳиссиётларга мун-тида маълум тартибга солинган меъёрларни ифодаловчи т. Хулқ-атвор, юриш-туриш, тарбия, хушахлоқлик, боадаблик, ота-онага, устозларга ҳурмат-эҳтиром, хушмуомалалик, очик юзлилик, вазминлик, камтарлик, ваъдага вафодорлик, тўғрисиқлик ва ш.к. маън-й т.ларнинг Шарқнинг турли-туман халқлари мад-тида яққол кўзга ташланиб туриши Фарб дунёсида Ш.а. т.сининг шаклланишига олиб келган. Ш-дек, Шарқ халқлари тарихини турли томондан ўрганувчи мутахассислар ҳам Шарқда ахлоқ масаласига қадимдан жуда катта эътибор қаратилгани ва а.лар мобайнида бу соҳада эришилган натижалар бутун инсоният тар-ётига катта ҳисса қўшганини таъкидлайдилар.

ШАРҚОНА МАДАНИЯТ — Шарқнинг турли минтақаларида яшовчи жуда кўп миллатларнинг мазмунан ўхшаш ва бир-бирига сингиб кетган, ш-дек, ўзига хос оригиналиги б-н ажралиб турадиган кўхна ва замонавий, моддий ва маън-й мад-тлар мажмуини ифодаловчи т. Мас., архитектура соҳасида Япон, Хитой, Корея услублари, Эронда ўзига хос зинасимон қурилиш услуби, буддизм таъсирида шаклланган Хиндистон биношунослиги, Ў.О.нинг ислом мад-ти б-н қоришиб кетган шаҳарсозлик услублари Шарқни бошқа минтақалардан ажратиб туради. Осиёнинг турк, кавказ каби халқларининг архитектура ва шаҳарсозлигига Европа услублари ўз таъсирини ўтказган. Шарқда ўзига хос тарзда, мустақил ривожланган маън-й

мад-т Европа мад-ти шаклланишига ҳам сезиларли таъсир ўтказган. Ш.м. ва маъ-ятнинг юксалишига, айниқса, ислом дини катта таъсир кўрсатди. Натижада, Ў.О., Эрон, Миср халқлари мад-тлари кучли ривожланиб, ўз навбатида, бу Ғарб халқлари мад-тининг рив-шига туртки берди. Ш.м.нинг бу даврида Дамашқ, Халаб, Рей, Самарқанд, Бухоро, Марв, Шош каби қад. шаҳарлар юксалди ва Басра, Куфа, Фустат (Қоҳира), Фаластинда Рамли, Ироқда Боғдод, Восий каби шаҳарлар қурилди. Бухоро, Журжон, Самарқанд, Ғазна, Балх, Халаб, Қоҳира, Кордова, Севилья, Валенсия, Боғдод, Басра, Дамашқ каби илм-фан ва мад-т марказлари собиқ араб халифалиги худудларида тараққий топди. Ислום илмлари («улум ал ислом») қаторида дунёвий илмлар ҳам ривожланиб математика (риёзиёт), геометрия (хандаса), астрономия (фалакиёт) фанлари; фал. ва тарих, ижтимоиёт ёки жам-тшунослик ҳам юксак чўққиларга кўтарилди. Шарқ мад-ти кўп қиррали ва кўп йўналишли жараёнларни бошидан ўтказган. Тадқиқотчилар Ш.м.нинг маъ-ятга қўшган ҳиссасига юксак баҳо берсалар, фал. тадқиқотчилари уни «Шарқ тилсими» деб ўзига хос номлаганлар. Ш.м. Шарқ халқлари ҳаёти, турмуш тарзида ўхшаш ҳолда намоён бўладиган мун-тларни англатувчи т. Адолат, тинчлик, аҳиллик, инсонпарварлик, маън-й меросга ҳурмат, ватанпарварлик, инсофлилик, ҳалоллик, фидойилик, зиёлилик, меҳнатсеварлик, мардлик, меҳмондўстлик кўпчиликлари Шарқ халқларининг юксак фазилатларидир.

ШАҒҚАТ — кишининг ўзига алоқадор одамга, айбдор, гуноҳкор, ижт-й, иқт-й ва ҳуқуқий жазоланишга лойиқ кимсага кечиримлилик орқали инсонпарварлик кўрсатишини англатувчи т. Ш. ўзб. халқига хос бўл-

ган юксак маън-й фазилатлардан бўлиб, ўзгаларнинг дардини англаш, муҳтож одамларга кўмак ва мурувват кўрсатиш, уларнинг инсон эканини ёдда тутган ҳолда ёрдам, раҳмдиллик кўрсатиш, ҳиммат қилишни билдиради. Одамларнинг ўзаро кундалик ижт-й мун-тларида намоён бўладиган фазилатларини, жам-тдаги онг ва ахлоқнинг юксаклигини белгиловчи инсонийлик тамойилларидан бўлган бу хислатни жам-т ва кишилар фаолиятининг барча жабҳаларида кузатиш мумкин. Ш. ҳисси — Ш.га муҳтож киши ўрнига ҳаёлан ўзини қўйиб фикр юритиш орқали вужудга келадиган, ўзга инсон изтиробларини енгиллатишга қаратилган маън-й-ахлоқий ҳодиса. ўзаб инсондаги ҳайвоний хислат бўлса, Ш. инсонийлик белгиларидан биридир. Мас., бевабечоралар, иқт-й ночор оилалар аҳволдан бохабар бўлиб туриш, кичик ёшдагиларга иззат-ҳурмат, кексаларга мурувват кўрсатиш, гуноҳ ёки айб иш қилиб қўйган кишиларнинг айбидан ўтиш, маҳкум ва маҳбусларга раҳмдиллик, ёрдамга муҳтож кишиларга ҳиммат қўлини чўзиш — халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган мурувват ва Ш.пешалик фазилатлари ҳисобланади. Қуръони Карим ва ҳадиси шарифдаҳаттоурушдамағлуббўлган, асир бўлиб тушган душманларга, ғайридинларга ҳам мурувват, Ш. кўрсатишга даъват қилинади. Мўътабар динимизда тилга олинган бундай бағрикенглик (толерантлик) бугунги кунга келиб, дунёнинг турли халқлари турмуш тарзига, тафаккурига сингдирилмоқда. Унинг акси бўлган салбий хус-ятлар қаторида — қаҳр-ғазаб, нафрат, жоҳиллик, адолатсизлик, бифарқлик, лоқайдлик каби қусур ва нуқсонларни кўрсатиш мумкин. Ш. олдингизда жавобгар, жазога лойиқ одамни, унинг инсоний ҳуқуқи ва табиатини ҳисобга олиб кечиришдир. Ш. универсал табиатга

эга бўлиб, у нафақат инсоннинг инсонга, балки ҳайвонга бўлган мун-тида ҳам намоён бўлади, зеро, ҳайвонга Ш.сизлик қилган одам инсонга ҳам Ш. қилмайди. Бугунги кунда Ш. т.си инсон ҳаётини олий қадрият деб эътироф этиш, унинг яшашга бўлган ҳуқуқини ҳимоя остига олиш н.назаридан долзарб аҳамият касб этмоқда. Диний ақидапарастлик, экстремистик ғоялар ва мафкуравий курашлар Ш.сизликка асосланганини ҳисобга олсак, Ш. т.сининг аҳамияти янада ортиб бораётганини, унинг XXI а. жам-ти учун энг муҳим маън-й-ахлоқий ҳодисага айланганини кўриш мумкин. Мустақиллик даврига келиб, озод ва эркин яшаб, демократик ҳуқуқий давлат бунёд этишга киришган халқимиз онгида бозор сиёсати ва ислохотлар жараёнида Ш., меҳр-мурувват, раҳмдиллик каби фазилатларнинг аҳамияти янада ортиб, маъно-мазмунни кенгайтириб, теранлашиб бормоқда. Эндиликда инсоннинг жам-тдаги манфаатларини ҳимоя қиладиган, хатти-ҳаракатларини шарафлайдиган бундай фазилатларнинг янги-янги қирралари кашф этилмоқда. Шу ўринда байрамларда, кундалик ҳаётда беморлар ҳолидан хабар олиш, бадавлат кишилар томонидан эҳтиёжманд оилаларга кўмаклашиш, меҳрибонлик уйларидаги болақайларнинг хатна тўйларини ўтказиш, тадбиркор ва фермерлар томонидан халқ манфаатини кўзлаб қилинаётган ободонлаштириш ишларини тилга олиб ўтиш мумкин. Шу маънода, янги демократик ҳаётга тамал тоши қўяётган халқимиз вакиллари орасида меҳр-мурувватли, Ш.ли инсонлар кўпаяётгани ҳам ҳаётимизнинг муҳим ютуқларидандир. Қолаверса, қонунчилик соҳасида давлатимиз томонидан жиноят қилиб, озодликка чиққан инсонларга, янги ҳаёт бошлаётган одамларга кўрсатилаётган ёрдам,

уларга яратилаётган шарт-шароит жам-тимизда соғлом маън-й муҳит шаклланаётгани, меҳр-мурувват ва Ш. тўйғулари тобора муҳим аҳамият касб этиб бораётганидан далолатдир. Зеро, раҳм-Ш. чек-чегара билмагани каби, ундан келадиган ажру савоблар ҳам ҳамиша бардавомдир.

ШАҒҚАТСИЗЛИК — маън-й тамойиллар бузилиши оқибатида рўй берадиган, инсонлар ёки жониворларга азоб бериш, уларни қийнаш ёки шуларни амалга оширишга интилишда намоён бўладиган руҳий ҳолатни англатувчи т. Ш. онгли ёки онгсиз тарзда, олдиндан ўйлаб қилинган ёки қизиққонлик оқибати бўлиши мумкин. У хатти-ҳаракат (қийнаш), азоб бериш ёки ҳаракатсизлик шаклида намоён бўлади. Ҳаракатсиз Ш. инсоннинг азобланишини оғирлаштиради, у сўз воситасида азоб ва изтироб етказиш тарзида амалга оширилади. Ш. кишиларга ҳам, ҳайвонларга нисбатан ҳам бўлиши мумкин. Ш. қонуний (болаларни камситиш ва қаттиқ жазолаш, оиладаги кучсизлар таъзирини бериш, ожизларга нисбатан зўравонлик) ва жиноий бўлиши мумкин. Бошқаларга нисбатан ҳам жисмоний, ҳам жинсий қийнаш б-н қўшиб амалга оширилган Ш. садизм тусини олади. Куръони Каримда Ш.нинг барча қўринишлари қаттиқ қораланади. «Ўзларингизни ўзларингиз ўлдирмангиз..» (Нисо, 29). Аллоҳ таоло инсонларни ўз жонига қасд қилмасликка, ш-дек, ўзгаларнинг қонини ҳам ноҳақ тўкмасликка буюради. Ҳадиси шарифда «Ҳар ким ўзини-ўзи бирор нарса б-н ўлдирса, қиёмат куни дўзахда унга ўша нарса б-н азоб берилади» дейилади. Ш. руҳий хасталардагина эмас, руҳий соғлом кишиларда ҳам учрайди. Ш.нинг олдини олиш учун инсонлараро мун-тларни ривожлантириш, фарзандлар қалбида меҳр-муҳаббат

туйғуларини уйғотиш, оила аъзолари ва қўни-қўшнилар б-н самимий мун-т ўрнатиш, улар б-н шафқатсиз муомалада бўлмаслик, ёшликданоқ спиртли ичимликлар ичишига йўл қўймаслик, болаларнинг ғайриижт-й тўдаларга қўшилишига йўл бермаслик, жамтни инсонпарварлаштириш лозим. Тажовузкорлик бошқа шахсни тўлиқ ёки қисман махв этишга йўналтирилади, душманлик мунтидан иборат бўлади, инсонга зарар етказиш ёки уни изтиробга солишга қаратилади. Ш.дан фарқли ўларок, тажовузкорликдаги зарар етказиш, қийноқ ва изтиробга солиш айна мақсад ҳисобланмайди. Кўпинча, тажовузкорлик қизиққонлик, ўз мавқеига ишончсизлик, ҳар нарсага шубҳа б-н қараш, четдан бўладиган хавфни ҳис этиш, безовталиқ кабиларни акс эттиради. Баъзан ижт-й ва педагогик эътиборсизлик ёки эгоистик хус-ятлар б-н боғлиқ бўлиши ҳам мумкин. Ҳоз. замонда юз бераётган глобаллашув жараёнлари таъсирида Ш.нинг кўринишлари бўлган ғоявий тажовузнинг шакл ва йўналишлари ҳам ўзгариб бормоқда. Ҳарбий қурол кучи б-н ўз ғаразли мақсадига эришиш имкониятларидан маҳрум бўлган экстремист ва террорчи гуруҳлар тобора Ш. йўлига ўтмоқда, унинг замонавий хавфли усул ва воситаларидан фойдаланмоқда. Бундай тажовузга фақат умуминсоний ғоялар ва демократик тамойилларга асосланган соғлом мафкура б-н қарши тура олиш мумкинлиги тобора аён бўлиб қолмоқда. Ш.ни бартараф этишнинг ягона йўли — ёш авлод онги ва қалбига юксак маън-й ва маър-й кадриятларни сингдиришдан иборат.

ШАХС — ижт-й-маън-й, ахлоқий моҳиятни ўзида мужассамлаштирган одамни англатувчи т. Бу т. барча ижт-й-гуманитар фанларда ўз предмети н. назаридан

қўлланади, шу асосда хилма-хил талқин этилади. Ш. биофизиологик, ижт-й, маън-й, ахлоқий, эстетик фазилат ва ҳислатларнинг яхлит бир бутунликка айланиши ҳамда мун-тлар тизими б-н қамраб олинишидир. Ш.нинг шаклланиши қуйидаги омиллар б-н боғлиқ: 1) биологик (насл); 2) табиий муҳит; 3) мад-й муҳит; 4) ижт-й тажриба; 5) одамлар б-н мун-т. Ш.нинг биофизиологик жиҳати — овқатланиш, жойлашиш, жинсий алоқага киришиш, бола туғилиши каби индивидуал фаолият б-н боғлиқ ҳодисалардир. Ш. мад-йлашган жонзот сифатида ижт-й-тарихий тажрибага эга бўлган муайян авлод вакили, инсонлараро мун-тлар субъекти бўлиши ҳам мумкин. Бу уч омил ҳам шахс ҳаёти ва фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Шахс — жам-тдаги алоҳида бир киши, одам. Лекин ҳар бир одамга нисбатан «шахс» сўзини қўллаб бўлмайди. Шахс такрорланмас тарихий ҳодисадир. Шахс нимаси б-ндир ажралиб турувчи, ўз маън-й қиёфасига эга одамдир. Бир миллатга мансуб шахслар қиёфасидан миллат қиёфаси шаклланади. Лекин Ш.лар миллат тақдирида салбий ёки ижобий ўрин тутиши ҳам мумкин. Бу уларнинг мад-й даражаси, маъятига боғлиқ. Ш.га нисбатан ижт-й мун-тлар ва онгли фаолият субъекти сифатидаги инсон, индивидни жам-т аъзоси сифатида тавсифловчи ижт-й қимматли хус-ятларнинг барқарор тизими каби тавсифлар ҳам мавжуд. Индивид ижт-й функцияларни ўзлаштириш ва ўз-ўзини англашни ривожлантириш жараёнида Ш. бўлиб етишади. Ижт-й умумийликка қўшилиш (у б-н уйғунлашиш)га интилиш ва шу б-н бирга ижодий индивидуаллик намоён қилиш Ш.ни ижт-й мун-тлар маҳсули ва субъектига айлантиради. Ш.нинг шаклланиши индивидларнинг ижт-йлашуви жараёнида амалга ошади.

ШАХС МАДАНИЯТИ – муайян индивидга тааллуқли, унинг ақли ва қўли б-н яратилган моддий ва маън-й бойликлар мажмуаси, унинг ҳаёти давомида инсонийлик ва маън-й-ахлоқий талабларга риоя қилиши б-н боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатларни англатувчи т. Ш.м. у яратган бунёдкорлик ғоялари, миллий мад-т, маън-й-ахлоқий кадриятларга амал қилишида намоён бўлади. Ш.м. унинг маън-й тарбияланганлик даражасини белгилайдиган мезондир. Ш.м. белгилари қуйидаги маън-й-ахлоқий сифатлар, инсоний мун-тлар, фазилатларни ўзлаштиргани б-н ҳам ифодаланади: иймонли, виждонли, эътиқодли ва диёнатли, хушмуомала ва интизомли бўлиш, ўқиш ва ишга сабабсиз кечикмаслик, билим ва дунёқарашни бойитишга интилиш, ваъдага вафо қилиш, одамларга ёмонлик қилмаслик, яхшилик қилиш ва уни миннат қилмаслик, катталарга ҳурмат ва кичикларга иззатда бўлиш, кексалар, аёллар ва болаларга алоҳида ҳурмат кўрсатиш, бошқаларга хайрихоҳ, илиқ мун-тда бўлиш, камтарлик, бошқаларга лақаб қўймаслик, одамларнинг камчилиги устидан кулмаслик, масхара қилмаслик, ожизларни камситмаслик, атрофдаги одамларнинг меҳнат қилиши ва дам олишига ҳалақат бермаслик, меҳмондўстлик, ўзининг ички ва ташқи дунёсига эътибор бериш, нутқ мадтига риоя қилиш, жамоатчилик мулкани асраб-авайлаш, жисмонан ва руҳан поклик ва ҳ.к. Ш.м. уни жамоа б-н бирлаштиради, кўп дўст орттиришига имконият туғдиради. Ш.м. мукамал бўлиши учун маън-й-ахлоқий фазилатларни бойитиб бориш, ўзини ўзи тарбиялаш, назорат қилиш ва бошқара олиш, ўзига ўзи танқидий ёндаша билиш, дунёқарашни кенгайтириб, мад-й савиясини юксалтириб бориши керак. Абу Наср Форобий бу борада Афлотуннинг қарашларига тўхталиб, шундай ёзади: «Афлотун

ахлоқий фазилатларини қандай ўзлаштириш мумкинлигини тушунтиради. Бундай яхши одатлар вақтинча ўзлашган бўлади, чунки жам-тлар ва барча одамларда одатлар узок муддат ўзлаштирилади. Адолатли, пок, жасур бўлишга одат қилиш, шу б-н бирга, ёмон қилиқлардан қутулиш учун ҳам маълум муддат ўтиши керак. Бу вақт давомида инсон ўзининг ёмон қилиқларидан воз кеча олади. Агар одамда туғма, кучли ғурур туйғуси бўлмаса, у руҳини машқ ила тарбиялаши зарур, чунки ўзи севган инсоннинг кўп иллатларини сезмаслик инсоннинг туғма хислатидир. Зеро шундай экан, шахвоний хоҳишларга эрк бермаслик учун, албатта, кучли ғурур бўлиши керак. Инсонни ҳалокатга олиб борадиган нарсаларни руҳига раво кўрмаслик учун бундай ҳолларда ғазабдан ҳам ижобий фойдалана билиш ва руҳни доимо ўзидан кўнгли тўлмасликка ўргатиш керак. Тарбияли одамлар ўз руҳларини доимо қувониш, ортиқча кулиш, каттик хафа бўлиш, ортиқча қайғуриш каби ҳолатларда мўътадиллик доирасидан чиқмасликка мажбур қила олишлари керак. Одамлар маън-й фазилатларга эришишни истаб, илтижо қилиб, уларни ўзлаштиришга эътибор беришлари керак, токи ахлоқ қонуний, мактовларга сазовор ва илоҳий бўлиб қолсин».

ШАХС МАСЪУЛИЯТИ – жам-тнинг ахлоқий талабларини бажариши н.назаридан шахсни таърифловчи ахлоқ категорияси. Бу т. шахс ва ижт-й гуруҳларнинг ахлоқий камолотида ҳам, ижт-й мун-тларни такомиллаштиришда ҳам қатнашиш даражасини ифодалайди. Ахлоқий талабларни қўллай билиш, уларга риоя этиш ёки этмаслик, инсон қай даражада айбдор эканини Ш.м. белгилаб беради. Шу маънода, Ш.м. ахлоқий

мад-тнинг бурчга мутаносиблигини ифода этади. Бинобарин, Ш.м. инсонга қўйилаётган талабларни бажаришга қодирлиги; уларни қай даражада англаши; фаолият доирасининг кенглиги; талаб қилинаётган натижага эришиш ва ташқи омиллар таъсиридаги ҳаракатларнинг оқибати учун инсоннинг жавобгарлиги; бу оқибатларни олдиндан кўра билиши каби масалаларни қамраб олади. Ушбу масалаларнинг барчаси ахлоқ наз-ячилари томонидан ўзлари яшаган жам-тда инсоннинг ҳақиқатдаги аҳволини қай тарзда намоён эта олганларига кўра ҳал қилинган. Ш.м. ҳақида сўз кетганда, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ўзаро муштараклиги, индивид ёки одамлар гуруҳи ижт-й мунтлар тизимида қандай ўрин эгаллаши ҳам ҳисобга олиниши зарур. Индивидларнинг ижт-й ваколат ва имкониятлари қанчалик кенг бўлса, уларнинг масъулият даражаси шу қадар юқоридир. Ш.м. охир-оқибатда инсоннинг чинакам ахлоқий эркинлиги ҳақидаги масала бўлиб, шахснинг барча ҳус-ятлари уйғунликда ривожланган ҳолдагина тўлиқ амалга ошади. Мутафаккир олим Абдурауф Фитрат масъулиятни шахснинг «маън-й хатти-ҳаракатлари мажмуи» сифатида талқин этади. Натижада Ш.м. маън-й фаолият асоси сифатида унда вужуд поклиги, мустаҳкам ирода, мақбул феъл-атворнинг юксалишига хизмат қилади. Бундай уйғунлик шахснинг ижт-й-ахлоқий муҳитда юксак мад-тли, маъ-ятли ва ҳақ-ҳуқуқини танийдиган киши сифатида намоён этади. Ш.м. бугунги кун воқелигида ҳаётимизда мам-тимизнинг ижт-й-сиёсий, маън-й ҳаётига дахлдор бўлган ўзгаришларнинг фаол иштирокчиси бўлишини туйиб яшаш б-н белгиланади. Бу ҳол шахснинг истиқлол, она-Ватан учун қайғуриши, унинг куч-қудратини мустаҳкамлаш, ўқишда,

меҳнат фаолиятида олдинги сафда бўлиш, «Мен мустақилликка нима бердим, шу азиз Ватанимнинг гуллаб-яшнаши учун қандай ҳисса қўшдим?» деган саволларга жавоб беришни тақозо этади. Ш.м. миллий гоё ва маъ-ятнинг асосий т. ҳамда тамойиллари б-н ҳамоҳанг тарзда баркамол авлодни тарбиялаш вазифасини амалга ошириш имконини беради, чунки масъулиятни ҳис этган, уни виждон амри, чинакам эътиқодига айлантирган шахсгина Ватанга, оилага, ота-онага содиқ фарзанд бўла олади. Шундай қилиб, Ш.м. ҳар бир ватандошимиз зиммасига озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон жам-т қуришда фаол иштирок этиш, маън-й даражасини муттасил юксалтириб бориш масъулиятини юклайди.

ШАХС МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛЛИГИ — ўзликни англаш, Ватан, юрт, жам-т ҳаётига дахлдорлик, ҳуқуқий саводхонлик, қонунга итоаткорлик, фуқаролик бурчига садоқат кабиларнинг инсон фаолияти орқали намоён бўлишини ифодалайди. Инсон шахс бўлиб туғилмайди. У ижт-й мун-тлар жараёнида шахс сифатида шаклланади, баркамоллик даражасига кўтарилади. Ш.м.б.м.дан бири — ўзини ўзи англаш ҳисобланади. Чунки ўзлигини англамаган инсон баркамол шахс даражасига кўтарила олмайди. У ўзини англагандагина ўзгаларни англаши ва ижт-й мун-тларда «мен»ини намоён этиши мумкин. Демак, ўзликни англаш шахс маън-й баркамоллигининг асосий мезонидир. Миллий ўзлигини англамаган шахс маън-й жиҳатдан қашшоқдир. Зеро, миллий ўзликни англаш унга маън-й куч-қудрат бағишлайди. Шу маънода, мазкур омил шахс маън-й такомилнинг муҳим мезони ҳисобланади. Миллий ўзликни англаш омилининг аҳамияти қу-

йидаги ҳолларда яққол намоён бўлади: биринчидан, миллий ўзликни англаш ривожланган бўлса, миллат манфаатлари, шаъни, кадр-қиммати, обрў-эътибори, фурури поймол этилишига қаратилган ҳаракатлар юзага келган вазиятларда, унинг барча вакиллари ўзаро жипслашади; иккинчидан, миллий ўзликни англаш руҳий ҳис-ҳаяжон, эҳтирос омилидир. Мазкур ҳолат ташқаридан қараганда сезилмайди. Уни миллатнинг хатти-ҳаракатлари, интилишлари ва мақсадларини амалга ошириш жараёнида намоён бўладиган салоҳияти орқали билиш мумкин. Руҳий ҳис-ҳаяжон ва эҳтиросларнинг «портлаши» миллатнинг характери, хус-ятлари, миллий ғояларни яратувчи, унинг тар-ётида олдинги сафда турувчи зиёлиларнинг салоҳиятига боғлиқ; учинчидан, миллий ўзликни англаш омили фақат миллий манфаатларни ҳимоя қилиш б-н чекланмайди, балки миллий тар-ёт жараёнида юзага келадиган ички муаммоларни ҳал қилиш ҳамда миллатни бирлаштирувчи ва ҳаракатга келтирувчи вазифани ҳам бажаради. Бу муаммолар мам-тда иқт-й, ижт-й-сиёсий, мад-й-маър-й соҳаларда содир бўлиши мумкин; тўртинчидан, миллий ўзликни англаш миллатнинг муҳим белгиси сифатида, фақат унинг манфаатларини ифодалаш ёки ҳимоя қилиш б-н чекланмайди, балки унинг абадийлигини таъминлаб турувчи мустаҳкам кўрғон ҳамдир. Ш.м.б.м.дан яна бири — ҳуқуқий саводхонлик, ҳуқуқий мад-тга эга бўлиш ҳисобланади. Ҳуқуқий мад-т бу — қонунларни тушуниш, билиш, ҳаётга татбиқ этиш, ижросини таъминлаш, ҳар бир шахс, фуқаронинг ижт-й ҳаётда фаол иштироки ва бундай фаолликни бошқарадиган мезондир. Ҳуқуқий мад-т эгаси бўлган киши жам-т талаблари ва қоидаларига ҳурмат б-н қарайди,

жам-тни бошқаришда ҳуқуқий малака ва билимларига таянган ҳолда фаол иштирок этади. Ш.у. ҳуқуқий саводхонликка эга бўлган шахсни тарбиялаш ғоят муҳим ижт-й вазифа ҳисобланади. Шахс маъ-ятининг мезонларидан яна бири қонунларга итоаткорлик ҳисобланади. Маълумки, қонунлар халқнинг бевосита ёки билвосита иштироки асосида қабул қилинади. Уларнинг қабул қилинишида мам-т фуқароларининг аксарияти, учдан икки қисмининг розилиги асос бўлади. Бу ҳол қабул қилинадиган қонунларнинг легитимлигини таъминлайди. Ш.у. ҳам қонунларга итоат қилиш, қонун асосида яшаш ва меҳнат қилиш ҳар бир инсоннинг фуқаролик бурчи ҳисобланади. Аммо ҳаётда маъ-й жиҳатдан қашшоқ инсонлар билиб-билмасдан, гоҳида эса атайлаб қонунларни бузиши, улардан шахсий манфаатлари йўлида фойдаланиши ҳоллари ҳам учраб туради. Бундай салбий ҳолатларнинг оммавий тус олиши мам-т тар-ётига таҳдид солиши, жам-тнинг ичдан емирилишига сабаб бўлиши мумкин. Қонунларга итоат қилиб яшаётган кишилар қанча кўп бўлса, мам-т ижт-й-сиёсий барқарорлиги шу қадар мустаҳкам бўлади ва унинг тар-ёти жадаллашади. Улар шахс ҳуқуқий мад-тининг қай даражада ривожланганига боғлиқ. Ҳуқуқий мад-ти ва саводхонлик даражаси юксак бўлган кишилар мам-т фуқароларининг кўпчилик қисмини ташкил этиши, жам-тнинг ижт-й-иқт-й, сиёсий, маъ-й-маър-й тар-ётини ҳал қилувчи омиллардандир.

ШАХС МАЪНАВИЯТИ — ҳар бир кишининг ўзини инсоният фарзанди, муайян миллат вакили, давлат фуқароси деб билгани ҳолда ўз Ватани тупроғи, суви, ҳавоси — жамики бойликларини кўз қорачиғидай асраш, унинг ободлиги, равнақи, ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқ

ва эркинликларини ҳурмат қилиш, иззатини жойига қўйиш йўлида чин виждон, иймон, эътиқод, садоқат, ишонч, ҳалоллик, довураклик, беғаразлик, ҳурмат, катта фидойилик ва ақлий теранлик б-н фаолият олиб боришга қаратилган ички руҳий ва ақлий оламининг мажмуини англатувчи т. Ш.м. жам-тда ижт-й ҳаётда шахснинг бахтли яшаши учун тўғри фикрлаш, сўз ва амалнинг бирлиги, рост сўзлаш, ҳалол меҳнат қилиш, хуш ахлоққа эга бўлишдан иборатдир. Ш.м. даражаси унинг кишилиқ жам-тининг юксак ахлоқий қадриятларига қай даражада риоя қилиб яшаши б-н белгиланади. Ахлоқ инсон маъ-ятининг муҳим мезонларидан бири бўлгани боис Ш.м. деганда, авваломбор, унинг ахлоқан баркамоллиги, ўз фаолиятида маън-й қадриятларга, чунончи, адолат, гўзаллик ва эзгулик ғояларига таяниб иш кўриши назарда тутилади. У инсонни бунёдкорлик фаолиятига, эзгу амалларга етаклайдиган, жам-т ҳаётидаги ғоявий, мафкуравий, маъ-й, мад-й, диний ва ахлоқий қарашларни ўзида тўлиқ мужассам этадиган куч сифатида намоён бўлади. Ш.м. деганда халқимиз узоқ тарихи давомида турли синовлардан ўтиб сайқал топиб келаётган ва фақат ижобий фазилатлар тарзида эъзозланадиган маън-й-ахлоқий қадриятлар тушунилади. Ш.м. халқимизнинг турмуш тарзи, урф-о.лари ҳамда анъаналарига, унинг бой оғзаки ва ёзма ижоди, мумтоз адабиёти ва санъатига сингиб кетган бўлиб, инсон маън-й такомилда беқиёс аҳамият касб этади. «Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин», «Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл», «Ўзингга раво кўрмаганни бошқага ҳам раво кўрма», «Ёмон ўз гамида, яхши — эл гамида» сингари хикматларда ҳам аждоқларимиз ардоқлаб келган юксак маън-й фазилатлар ифодаланган.

ШАХС ЭРКИНЛИГИ — юксак маъ-ят тамойилларига мос ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш, унинг озод шахс сифатида меҳнат қилиши, билим олиши, ўзи истаган касб-хунар, диний эътиқод ва б.ни ихтиёрий танлашини ифода этувчи т. Қадимдан эркинлик, озодлик, тенгликни барча инсонларнинг ижт-й мавқеи, дини, ирқи, жинси, миллатидан қатъи назар, қонунлар олдида тенг ҳуқуқлилигини таъминлаши одамзоднинг асосий мақсади бўлиб келган. Ш.э.нинг таркибий қисмлари шахснинг дахлсизлиги, кадр-қиммати, диний эътиқод, виждон, сўз, ижод эркинлиги, хусусий мулкка эғалик ҳуқуқи ва б.дан иборат. Шахснинг дахлсизлиги қоидалари қад. ва ўрта а.ларда чеклаб келинган. Инсоният тарихида Ш.э.ни рўёбга чиқаришда АҚШда XVIII а. охирида қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари тўғрисида Билль» ва буюк француз инқилоби даврида қабул қилинган «Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари декларацияси» муҳим ўрин тутади. Бу борада БМТ 1948 йилда қабул қилган ва унинг Низомига киритилган «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси» катта аҳамият касб этади. Ҳоз. даврдаги илғор, демократик жам-тларнинг қонунларида, хус-н, ЎзР Конституциясида ҳам Ш.э. кафолатланган. Ш.э.га дахл қилиб, моддий ва маън-й зарар етказган, жабр-зулм қилган шахслар қонуний жазога тортилади. Собик шўролар даврида сўз, диний эътиқод эркинлиги, шахснинг миллий туйғулари таъқиб қилинар, миллатпарвар одамлар «миллатчи» деб жазога тортилар эди. Наз-й-фал-й жиҳатдан Ш.э ҳар бир даврда нисбий маънода амал қилади. Таназзулга учраётган жам-тларда турли зўравонлик, ноҳақликлар оқибатида Ш.э. бузилиши, инсонларнинг кадр-қиммати йўқолиб боришига сабаб бўлади. Исломотаълимоти бўйича, инсон ўз ҳаё-

тида яхшилик ёки ёмонлик, савоб ёки гуноҳ ишларга қўл уриши унинг ўз ихтиёрида, Худои таоло бандаларга ёмонлик қил, деб буюрмагани учун улар гуноҳларни ўз ихтиёрига кўра қиладилар ва бунинг учун масъулиятлидилар. Бошқа тарафдан Ш.э. Ватан, халқ, жам-т олдидаги инсоний бурч ва масъулиятни инкор қилмаслиги керак. Бурч ва масъулият Ш.э.ни оқилона бошқариб туради. Бурчини, масъулиятини яхши билган одамларнинг эл-юрт олдида обрўйи, кадр-қиммати ҳам ошиб боради. Бундай кишиларни халқ эъзозлайди. Ш.э.ни юзаки, бирёқлама тушунган одамлар барча ишларда фақат ўз манфаатини ўйлаб, бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқларини топташга уринади. Давлат, қонун томонидан инсон ҳақ-ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши фуқароларнинг илм олиш, меҳнат қилиш, жам-т ҳаётида юз бераётган воқеа-ҳодисалар ҳақида эркин сўзлаш, ижобий ёки танқидий фикрни айтиш, ҳалол меҳнат б-н топилган мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқларидан фойдаланишга имкон беради. Мустақил Ўз-н Конституциясида Ш.э.ни юзага чиқарувчи барча ҳуқуқлар кафолатлаган. Бугун Ўз-нда Ш.э., инсон ҳуқуқларининг муҳофазаси ва кафолати, эътиқод, меҳнат ва касбни эркин танлаш ҳуқуқи, таълим олиш, ижт-й муҳофаза ва б. имкониятлар қонун б-н ҳимоя қилинган. Бугунги мураккаб ва зиддиятли даврда, мам-тимиз сарҳадларига яқин жойларда уруш оқибатида бегуноҳ одамлар қурбон бўлиб, сарсон-саргардон кишилар қўпайиб бораётган бир шароитда Ўз-нда инсон учун энг олий неъмат — яшаш ҳуқуқи ва осойишта ҳаёт кечириш ҳуқуқи тўлиқ таъмин этилган.

ШАХСГА СИФИНИШ — маън-й бузилиш оқибатида шаклланадиган ва муайян шахс ролини

илоҳийлаштириш, унга сиғиниш, хизматларини ҳаддан ташқари улуглашни ифодалайдиган т. Бунда гўё тарихий жараён объектив қонунларга мувофиқ эмас, балки муайян шахснинг хоҳиш-иродаси б-н белгиланади. Қад. замонларда императорлар, дин пешволари — папа, қоҳинлар ва ҳ.к.нинг ҳокимиятлари илоҳийлаштирилган: фиръавнларни — Мисрда, хонларни — Хитойда, қиролларни — Европада, шоҳ, амирларни — Осиёда ва б. Ш-дек, Гегель буюк шахслар «илоҳий рух» соҳиби, қироли, Шеллинг, Карлейль — «даҳо ибодати», Б. Бауэр — «танқидий шахслар» наз-яларининг ижодкорлари эдилар. Маркс, Энгельс, Ленин таълимоти издошларида ҳам муттасил Ш.с. авжига чиқди. Бу эса жаҳон миқёсида салбий оқибатларга олиб келди. Ҳоз. шароитда Ш.с. — шахс мавқеини меҳнаткашлар оммасига тарихнинг яратувчиси деб таъкидлашга уринишлар сифатида намоён бўлмоқда. Ш.с. замонавий қарашларга тамомила зиддир. Мас., замонавий тарих методологияси шахс роли ва ўрнини тарихий жараён б-н чамбарчас боғлиқ деб тан олиб, у шахсий намуна ва халқнинг ижодий фаолияти орқали намоён бўлади, дея таъкидлайди.

ШАХСИЙ ЕТУКЛИК — инсоннинг ижт-й ва маън-й-ахлоқий баркамоллигини англатувчи т. Ҳар бир кишининг ўз ўрнини билиши, одоб-ахлоқ талабларига риоя қилиши, ўзгалар ҳурматини жойига қўйиб, ўз шаъни, кадр-қиммати ва ор-номусини сақлаши, муомала ва билим-кўникмаларини юксак даражада эгаллаб олгани Ш.е. белгиларидир. Ш.е. муаммоларни самарали ечиш ва жам-т мад-й ҳамда моддий қадриятларини яратишга имкон беради. Ш.е. инсон ўзини қўршаб олган оламни тасаввур ёки адашишлардан холи тарзда тўғри тушуниши, ўз хатти-ҳаракати учун масъулиятни зиммасига олишга

тайёрлигини олдиндан кўра билишга лаёқатлиликни назарда тутди. Ш.е. инсон ўз олдига қўйган мақсадига қандай эришиш кераклигини билади; ўзининг ким экани, жам-тда ўз ўрнини билган ҳолда, кучли ва заиф томонлари ҳақида ўзига ҳисоб бера олади. Бундай инсон ўзини ҳурмат қилиш асносида бошқа кишиларни ҳам ҳурмат қилади, уларнинг манфаатларини ҳисобга олиб ҳаракат қилади. Ш.е. кишининг маън-й қадриятлари доирасида индивидуал эҳтиёжларидан ташқари ижт-й масъулият ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ш.е.га психологияда тарбияланганлик ҳолати сифатида қаралади, ҳар бир катта ёшдаги киши унга эришиши лозим, деб ҳисобланади. Ш.е. жисмоний, ахлоқий, маън-й жиҳатдан комил бўлишини назарда тутди. Айниқса, бугунги глобаллашув шароитида «оммавий мад-т» шарқона урф-о., қадриятларимизга салбий таъсир кўрсатаётган бир даврда шахснинг ўзлигини англаши, турли тазйиқлар, истеъмолчилик кайфиятларига берилмаслик, маън-й-мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш Ш.е. даражаси б-н белгиланади. Ш.е.нинг такомиллашувига таъсир кўрсатувчи омиллар тил, тарихий хотира, авлодлар мероси ва қадриятларнинг ворисийлигидир. Ш-дек, шахснинг қизиқиши, қатъий ишонч ва эътиқод уйғунлиги, ОАВ ҳамда ижт-й-сиёсий, мад-й жараёнлардаги ўзгаришларнинг фаол иштирокчисига айланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ш.е. шахснинг ўзида юксак маън-й-ахлоқий қадриятларни, чуқур билим ва авлодлар тажрибасини мужассам этишига хизмат қилади. Мам-тимизда катта куч ҳисобланган (умумий аҳолининг 64%) ёшларимиз Ш.е. субъекти саналади. Зеро, бугунги баркамол ёшлар учун барча шарт-шароит ва имкониятлар яратилгани туфайли улар муқаддас ва азиз Ватанимиз-

ни фан ва санъат, спорт соҳасида дунёга танитмоқда. Ш.е. ёшларимиз нафақат мам-тимизнинг бугунги фахри, ифтихори, балки ёрқин келажаги, порлоқ Ватанимизнинг авлодларидир. Ғ.Ғуломнинг «Аъло Ватаннинг аъло фарзанди, билиб қўйки сени Ватан кутади» сатрларида айнан Ш.е.га интилган ёшларимизнинг маън-й ва мад-й қиёфаси намоён бўлади.

ШАХСИЙ НАМУНА — шахс маъ-ятининг намоён бўлиш шакли ва даражаларидан бири; тақлид қилиш учун намуна вазифасини ўтовчи инсон, ижт-й гуруҳ, жамоанинг ижобий ёки салбий ҳаракати, бир киши ёки гуруҳнинг хатти-ҳаракати бошқалар учун намуна бўлувчи тарбия усулларидан бирини аниқлашувчи т. Ш.н. ижт-й интизом, ўзаро тарбия, анъаналарни асраб-авайлаш ва хулқ-атворни такомиллаштириш воситаларидан бири. Намуна кучи катта аҳамиятга эга. Унинг таъсирчанлиги ижт-й шарт-шароитлар ва имкониятларга боғлиқ. Ш.н.га бўлган эҳтиёж бир ижт-й-иқт-й тузумдан иккинчисига ўтиш, кескин бурилиш даврларида сезиларли даражада ошади. Ш.н. тарбия воситаси сифатида оила, ўқувчи ёшлар, тарбияси оғир кишилар ва б. ижт-й гуруҳлар доирасида қўлланади, гўдаклик ва болалик ёшида эса таълим-тарбиянинг асосий усули ҳисобланади. Ш.н., асосан, оилада — ота-она тарбияси, шахсий ибрати орқали амалга ошади. Қариялар панд-насихати, ота ибрати, онанинг ширин сўзи фарзанд тарбиясида, унинг комил шахс сифатида шаклланишида муҳим омил ҳисобланади. Ш.н. воситали ва воситасиз усулларга эга. Ш.н.нинг воситали усулида тарбиявий жараён, таъсир оилада ота-она ва қариялар, мактабда ўқитувчи ва устоз, жамоада раҳбар, маҳалла, кўча-кўйда обрўли кишилар ёрдамида амалга оширилади. Воситасиз

Ш.н. шахснинг мустақил ўқиб, ўрганиши, ўз-ўзини тарбиялаб, такомиллаштириши (ОАВ, китоб, санъат асарлари), яъни синергетик тарзда намоён бўлади. А. Рудакий айтганидек: «Агар ҳар ким ҳаётдан олмаса таълим, унга ўргата олмас ҳеч бир муаллим». Ш.н. инсон маън-й-ахлоқий қиёфасининг олий кўриниши ҳисобланади. Инсоннинг чехраси, сўзи, хулқ-атвори, муомала мад-ти ташқи томондан кўрса ҳавас қилгудай даражада бўлади. Ш.н. баркамоллик ва етуклик уйғунлигидир. Унда шахснинг нафақат зукколиги ёки маърифатлилиги, айна пайтда ён-атрофдагиларнинг ҳол-аҳволини тушунган ҳолда ижобий томонга ўзгартириш фаолиятини ҳам назарда тутати. Ш.н. юксак бурч ва маъсулият, маъ-ят уйғунлигини ифодаловчи фаолият йиғиндиси б-н белгиланади. Ш.н. ўқиш ва ишда, оилавий ҳаёт ва меҳнат жамоалари фаолиятида кузатилади. Мам-тимизда амалга оширилаётган ижт-й, иқт-й, маън-й ислохотлар, ўзгаришлар, стратегик мақсад ва вазифаларни амалга оширишда Ш.н.нинг ўрни катта. Ш.н. бу – ижт-й фаол шахс тимсолида намоён бўлиб, бундай кишилар обод, эркин ва фаровон жам-т барпо этиш жараёнида асосий куч сифатида майдонга чиқади.

ШАХСНИНГ АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТИ – индивид томонидан ахлоқий онг орқали жам-т мад-тини идрок этиш даражаси; ахлоқ талаблари инсон хатти-ҳаракатлари жам-тнинг шакллантирувчи таъсири остида қай даражада чуқур ва уйғун эканлиги кўрсаткичидир. Ш.а.м. турли омиллар таъсирида: ҳаётий тажриба ва тарбия; билим ва санъат воқитасида шахс жам-тнинг ахлоқий мад-ти ютуқларини турли даражада ўз онги ва хатти-ҳаракатларида жамлайди. Ш.а.м. мураккаб ҳодиса бўлиб, унга кўра инсон кундалик

фаолиятда ахлоқ талаблари асосида иш юритади, онгнинг ижодий элементлари – ахлоқий ақл, интуиция ёрдамида кескин вазиятларда оқилона ахлоқий қарорлар қабул қилиш тажрибасини қамраб олади. Ш.а.м.ни шакллантиришдан мақсад – анъанавий ва ижодий элементларнинг уйғунлигига эришиш, шахс тажрибасини жаммоа ахлоқий мероси б-н бирлаштиришдир. Ш.а.м. унсурларининг яхлит тизими мавжуд бўлиб, бу ахлоқий фикрлаш мад-ти (ахлоқий мулоҳаза юритиш қобилияти, этик билимлардан фойдалана олиш, яхшилиқ ва ёмонликни ажратиш, юзага келган вазиятнинг ўзига хос хус-ятларига ахлоқий меъёрларни қўллай билиш ва ҳ.к.)ни қамраб олади. Ш.а.м. туйғулар мад-ти, инсоннинг «ахлоқий резонансга» қобиллиги, ҳамдардлиги ва жонкуярлигини; ахлоқий тажрибада ҳис-туйғу ва ўйларнинг амалга оширилиш шаклини, уларнинг кундалик ҳаётда хатти-ҳаракат меъёрига айланиб бориш даражасини характерловчи хулқ-атвор мад-ти; шаклларни белгилаб берадиган қоидаларга амал қилиш одобини, мулоқотда шахснинг ўзини тута билишини ўз ичига олади. Ш.а.м. – умумий ахлоқий таъмоилларни билиш, уларни чуқур ҳис этилган қарашларга айлантириш, хатти-ҳаракатларнинг энг оқилона шаклини қўллай билишдир. Унинг ҳар бир элементини ўзлаштириш Ш.а.м.ни шакллантириш ва такомиллаштиришга ёрдам беради. Ш.а.м. олий даражасини «ахлоқий донолик» сифатида ахлоқий фаолиятининг оптималлиги ва уйғунлигини таъминлаб бера олиш, ҳар қандай вазиятда ҳам муносиб хатти-ҳаракат қила олиш деб таърифлаш мумкин. Ш.а.м. масаласи Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари, мас., Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, ал-Форобий, Ибн Сино, А.Навоий, Ж.Румий, Бобур, Н.Хисрав, Фитрат, А.Авлоний,

Беҳбудий, Сукрот, Афлотун, Арасту, Гоббс, Дидро, Ламетри, Рассел, Гегель, М.Кант, Фейербах, В.Соловьёв, Н.Бердяевларнинг илмий-фал-йи қарашларида кенг ёришиб берилган. Ш.а.м. жуда кенг қиррали т. бўлиб, шахснинг моддий ва маън-йи ҳаётдаги эзгу интилишлари, ташқи қўриниши, ҳуққатвори, туриш-турмуши, ўзини тута билиши, кийиниши, овқатланиш мад-ти, умуман, бошқалар учун ибратли фазилатларини ифода этади. Қуръони Каримда Аллоҳ хушҳуққларни севади, бир-бирларингиз б-н гўзал муомалада бўлинг, дея даъват этилади. Ш.а.м. мураккаб серқирра жараён ва ҳодиса ҳисобланиб, давлат ва жам-т тар-ёти, цивилизация жараёнлари б-н боғлиқ ҳолда кечади, миллий ва умумбашарий кадриятларда намоён бўлади. Чунки шахс турфа қўринишларга эга бўлиб, у ўзида шарқона ва ғарбона ахлоқий мад-тни ўзида мужассам этади. Глобаллашув жараёнида дунё миқёсида ахборот оқимининг кучайиши ва кадриятларнинг оммалашуви, айниқса, Ғарб оламида кўзга ташланаётган маън-йи инқироз ғарбона турмуш-тарзи ва кадриятларни, «оммавий мад-т» намуналарини тарғиб этиш орқали ахлоқий мад-йи ва маън-йи кадриятларимизга, ёшларимизнинг онг-шуурига таъсир кўрсатмоқда. Шу боис фарзандларимизни миллий урф-о., анъаналаримиз, бой шарқона меросимизга садоқат руҳида тарбиялаш, уларда юксак маъ-ят туйғуларини шакллантириш орқали ҳар томонлама баркамол авлодни, шахсни вояга етказиш лозим.

ШАҲАР — аҳолиси нисбатан зич, асосан, саноат, савдо, ш-дек, хизмат кўрсатиш, бошқарув, фан ва мад-т соҳаларида банд бўлган йирик маъмурий, мад-йи манзилгоҳ, бевосита қишлоқ хўжалиги б-н банд бўлган аҳоли яшаш жойи. Ш. т.сида социология фани н.назаридан жам-т

мавжудлигининг тарихий-муайян, ижт-йи маконий шакли, аҳолининг яшаш шароитидан тортиб меҳнат ўринларига қадар инсонлар учун яратилган шарт-шароитлар тушунилади. Ш. ўз атрофидаги туманлар учун маъмурий ва мад-йи марказгина эмас, балки уларнинг жойлашиши ва ўсишига катта таъсир кўрсатувчи омил ҳамдир. Ш.лар ибтидоий жамоа давридан синфий жам-тга ўтишда, ҳунармандчилик ва савдо-сотик деҳқончиликдан ажралиб чиқиш даврида пайдо бўлган. Ҳунарманд ва савдогарлар муқим истиқомат қила бошлаган жойлар гавжумлашиб, Ш.ларга айлана борган. Аҳоли пунктларига Ш. мақоми берилиши учун аҳоли сони, бажарадиган функцияси: саноат ишлаб чиқариш, ташкилий-хўжалик, мад-йи-сиёсий, маъмурий ва ҳ.к. бош мезон ҳисобланади. Аҳоли манзилгоҳларини Ш. тоифасига ўтказиш маълум қонуний тартибда амалга оширилади ва чегараси белгиланади. Ш. мақомини беришда кўпгина мам-тлар ўз иқт-йи, ижт-йи-мад-йи ва географик жойлашувига қараб ўз мезонларини ишлаб чиққан. Ўз-нда Ш. мақоми берилиши учун, маълум манзил аҳолисининг сони 7 мингдан юқори бўлиши талаб этилади. Аҳоли сонига кўра, Ш.лар кичик (50минггача), ўрта (50-100 минг) ва катта (100 мингдан ортиқ) бўлади. Ўз-нда 120 Ш., 113 та Ш.ча бор. Шундан 17 таси катта Ш.лар (Тошкент, Самарқанд, Наманган, Андижон, Бухоро, Қўқон, Фарғона, Нукус, Қарши, Урганч, Олмалик, Ангрен, Чирчиқ, Навоий, Марғилон, Термиз, Жиззах), 16 таси ўрта ва қолганлари кичик Ш.лар. Ш.лар бажарадиган вазифаларига кўра, пойтахт, саноат, транспорт, туризм, дин, фан ва мад-т ҳамда илм. тад. марказларига бўлинади. Ш-дек, республикага бўйсунувчи, мухтор республика, вилоят, туманларга бўйсунувчи Ш.ларга ажратилади. Ш.лар инсон-

ларнинг мад-й ва маън-й ҳаётида муҳим роль ўйнайди.

ШАҲАРСОЗЛИК — меъморчиликнинг йирик соҳаси; шаҳар бунёд этиш наз-яси ва амалиёти — аҳоли яшайдиган худудлар (турар жойлар) ни лойиҳа асосида режалаштириш. Ш. ижт-й-иқт-й, санитария-гигиена, қурилиш-техника, бадиий-меъморий масалалар мажмуини қамраб олади. Ш. мажмуи меъморчилик ва қурилиш бунёдкорлиги, жам-тнинг ижт-й тизими ва ишлаб чиқариш кучларининг тар-ёт даражаси, мад-ти, табиий иқлим шароитлари ва миллий ўзига хослиги б-н белгиланади. Ш., ўз навбатида, қишлоқ аҳолиси турар жойларини режалаш, ландшафт меъморчилиги, боғ барпо этиш, туманларни режалаш, саноат корхоналари, дам олиш минтақаларини оқилона жойлаштириш, экология масалалари каби бир неча тармоқларга бўлинган. Ш.да турар-жойларнинг нафақат меъморий-бадиий қиёфаси, эстетик жиҳатларига, балки ободонлаштириш — йўллар, айникса, автомобиль йўлларига, инфратузилма (оқава сув — канализация, газ, электр ва б. муҳандислик таъминотлари)га катта эътибор бериледи. Ш.да янги шаҳар, шаҳарча, қишлоқларни қуриш, қад. шаҳарларни муҳофаза қилиш (реконструкция қилиш), меъморий мажмуалар (қўпроқ турар-жой мавзеларини) бунёд этиш бош режа асосида амалга оширилади. Ш. қадимий тарихга эга. Мил. ав. 3–2-минг йилликларда кент манзилларини қуришда мунтазам режалаштиришдан фойдаланилган (қад. Хитой, Миср, Эрон ва б.). Юнонистонда шаҳарлар сиёсий ва диний марказларни ажратган ҳолда режалаштирилган бўлса (Акрополь ва б.), Қад. Римда шаҳарларни тўғри бурчакли даҳаларга бўлиш услуби қўлланган (Помпей, Остия ва б.). Ўрта а.лар Европасига шаҳарларни стихияли, қалъа деворлари атрофида чизиқли ва айлана-халқали ре-

жалаштириш хос бўлган (Германияда Нёрдлинген, Польшада Краков, Чехияда Прага ва б.). Россияда шаҳарлар тепаликларда, дарёлар қуйиладиган жойларда бунёд этилган (Киев, Чернигов, Новгород, Псков ва б.), ҳамма кўча (йўл)лар шаҳар дарвозасига ёки шаҳар савдо майдонларига олиб борган. Айлана-халқали режалаш — Ш.нинг мумтоз намунаси ўрта а.лардаги Москва шаҳридир. Ўз-н худудида дастлабки шаҳарлар (Сополлитепа, Жарқўтон, Узунқир) мил. ав. II минг йилликнинг биринчи ярмида Жанубий худудларда пайдо бўлган. Ёзма манбаларда эса шаҳар ҳақидаги маълумотлар дастлаб «Авесто»да учрайди. Баъзи шаҳарларнинг (Қарши — Ерқўрғон; Ҳазорасп — Хумбус-тепа кабилар) шаклланишини тадқиқотчилар мил.ав. X–VIII а.лар б-н боғлайдилар. Фарғонадаги энг қад. шаҳарлар (Ашқолтепа, Далварзинтепа кабилар) илк темир даврига оид Чуст мад-тига мансубдир. Аҳамонийлар даврида шаҳар қуриш жадаллашган (Хорамздаги Қалъалиқир, Кўзалиқир ва б.). Ўрта а.ларда шаҳарлар тузилиши мураккаб бўлган, уларнинг таркибига арк, бир ёки бир неча шаҳристон, работ (шаҳристон атрофлари) кирган. Уларнинг ҳар бири алоҳида қалъа девори б-н ўралган. Афросиёб (Самарқанд), Бухоро, Бинкат (Тошкент) Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарларидан бўлган. Бундай шаҳарларни ва улар атрофидаги кичик шаҳар ҳамда қишлоқларни узун деворлар муҳофаза қилган (Бухоро, Тошкент тевагагидаги «Канпир девор»лар, Самарқанд тевагагидаги «Девори қиёмат» ва б.). Темурийлар даврида вайронагарчиликларни бартараф этиш, мамлакат ободончилигини таъминлашда катта Ш. ишлари олиб борилган. Амир Темурнинг Самарқанд ва унинг атрофи, Шахрисабз, Банокат (Шоҳрухия), Шоҳрухнинг Машҳад, Марв ва Хирот шаҳарларида амалга оширган ишлари, Улуғбек томони-

дан Самарқанд регистонида барпо этилган иморатлар бунинг ёрқин намунасидир. Шайбонийлар даврида ҳам бунёдкорлик ишлари давом эттирилиб, айниқса, пойтахт Бухорога катта эътибор берилган. Ривоятларга кўра, Абдуллахон II мингта работ қурдирган. Кўп мажмуаларнинг шаклланиши айнан шу даврга тўғри келади (Бухородаги Лабиҳовуз ансамбли, Пойи қалон, Қўш мадраса, Чор Бакр меъморий мажмуаси, Қаршидаги Регистон майдони ва б.). XIX а.да Кўқон хонлари томонидан Сирдарё бўйлаб бир нечта шаҳар-қалъалар қурилиб, кучли муҳофаа тизими яратилди, Пишпак (Қирғизистон), Шаҳрихон шаҳарлари пайдо бўлди. Кейинги даврларда, жумладан, XX а.да ҳам Ш. ишлари жадал олиб борилди. Мустақиллик йилларида Ўз-нда Ш. кенг миқёсда ривож топиб, замонавий меъморчилик ечимлари асосида шаҳарларнинг қиёфаси кундан-кунга чирой очиб бормоқда. Шу жиҳатлардан олиб қараганда, Ш. инсон мад-ти ва маъ-ятини ривожлантирувчи омиллардан бири бўлиб қолади.

ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ МАЙДОНИ — Ўз-н мустақилликка эришгач, XX а. бошларида юрти-мизда рўй берган қатағонлар на-тижасида қурбон бўлган халқимиз фарзандларининг хотирасини аба-дийлаштириш мақсадида бунёд этилган меъморий мажмуа. Ўзбе-кистон Республикаси Президенти-нинг 1999 йил 12 майдаги Фармо-йишига мувофиқ мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини аба-дийлаштириш комиссияси таш-кил этилди ва «Шаҳидлар хотира-си хайрия жамғармаси» тузилди. Ўз-н Р-си Президентининг «Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида»ги 2001 йил 1 май фармони ҳам мус-табид тузум йилларида қатағон этилган фидойи ватандошлари-мизнинг хотирасини тиклашга

қаратилган бўлиб, Ўз-н Р-си Ва-зирлар Маҳкамасининг 2002 йил 8 ноябрдаги Қарорига мувофиқ ЎЗР ФА «Қатағон қурбонлари хо-тираси» музейи мустақил илмий-тадқиқот муассаси сифатида таш-кил этилди. 2000 йилда эркесвар аждодларимиз қатл қилинган Тош-кент шаҳрининг Юнусобод туман-идаги Бўзсув бўйидаги масканда Шаҳидлар хотираси ёдгорлик маж-муаси қад ростлади. 2002 йилдан бошлаб «Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш ҳақида»ги Фармонга кўра халқимиз ҳар йи-ли Мустақиллик байрами арафаси-да эрк учун шаҳид бўлган аждод-ларимиз хотирасига ўз ҳурматини изҳор этиб келмоқда. Мустабид ту-зум давридаги оммавий қатағонлар туфайли қурбон бўлган, инсон-лик шаъни, кадр-қиммати топтал-ган ватандошларимизнинг ҳурмати ва хотирасини эъзозлаш, ёш авлод-нинг она Ватанга муҳаббат, садоқат туйғуларини кучайтириш бораси-да «Қатағон қурбонлари хотираси» музейининг муҳим аҳамиятга эга эканини назарда тутиб, Ўз-н Рес-публикасининг 2008 йил 5 май-даги Қарорига биноан «Қатағон қурбонлари хотираси» музейи фа-олияти янада такомиллаштирилди. Ўз-н мустақиллигининг дастлаб-ки йиллариданоқ тарихий адолат-ни тиклаш, Ватан озодлиги ва халқ бахт-саодати йўлида шаҳид кет-ган аждодлар хотирасини ёд этиш ишига катта эътибор берилди. Рес-публикамизда Файзулла Хўжаев, Абдулла Кодирий, Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир, Максуд Шайхзода сингари давлат ва мад-т арбоблари-нинг юбилейлари ўтказилиб, уни-верситет, мактаб, кўчаларга улар-нинг номлари берилди. Абдулла Кодирий ва Чўлпон вафотлари-дан кейин Мустақиллик ордени б-н тақдирландилар. Қатағонга уч-раган адабиёт ва санъатимизнинг етук намоянадалари эса Буюк хиз-матлари учун ордени б-н мукофот-ландилар. Ўтган а.нинг 80-йил-

лари бошларида шўроларнинг қатағон қиличи юртимиз узра яна қайралди. Бу гал пахта иши ниқоби остида ўз ишининг билимдони бўлган, ер илмини яхши билган деҳқонлар, пахтакорлар ва етук мутахассислар жиноий жавобгарликка тортилдилар. 25 минг одам камалди. Уларнинг бир қисми айбсиз ҳолда қамокхоналарда ҳаёт б-н видолашдилар. Ноҳақ ҳукм б-н отилдилар. Қатағонга учраган бу жабрдийдаларни ҳибсхоналардан озод қилиш, уларни эркин ҳаёт қўйнига қайтариш ишлари бўйича 80-йилларнинг охирларида Республикамиз ижт-й-сиёсий ҳаётида туб бурилишлар рўй берди. Пахта иши бўйича жиноий жавобгарликка тортилганларнинг иши Ўз-ннинг ўзида кўриб чиқилди ва адолат б-н ҳал қилинди. Бегуноҳ инсонлар оилалари бағрига қайтарилиб, ҳақиқат қарор топди.

ШЕВА (форс. ҳаракат тарзи, тарз, усул) — умумхалқ тилининг маълум ҳудудга хос тармоғи, маҳаллий тилни англатувчи т. Ш. бошқа Ш. тизимларидан фонетик, грамматик, сўз ясалиши ва луғавий белгиларига кўра фарқланувчи лисоний тизим сифатида мавжуд бўлади. Мас., қипчоқ лаҳжасининг манғит ёки сарой Ш.си, қарлук лаҳжасига мансуб марғилон Ш.си ва б. ўзб. тилининг энг кичик ҳудудий кўринишлари. Алоҳида Ш.лар бирикиб, лаҳжани ташкил этади. Ш.лар тизимининг мураккаблик даражаси, асосан, экстралингвистик омиллар: Ш.нинг алоҳидаланиш (ажралиб қолиш) даражаси, муайян Ш. вакиллари-нинг бошқа Ш.лар ва тилларнинг вакиллари б-н алоқа қилиш даражаси, адабий тилнинг Ш.га таъсири ва ш.к.га боғлиқ. Алоҳида ажралиб қолган Ш.ларда унинг вакиллари б-н атрофдаги аҳоли ўртасида алоқаларнинг йўқлиги (географик ёки сиёсий сабаблар, атрофдаги аҳолининг тил, мад-т,

диний эътиқод жиҳатдан айна Ш. вакиллари-дан кескин фарқланиши туфайли), Ш. вакиллари-нинг анъанавий турмуш тарзини сақлаб қолишга астойдил интилиши оқибатида Ш. жуда секинлик б-н ўзгаради, катта ва кичик ёшдагилар тилидаги фарқ жуда кам даражада бўлади. Адабий тил ёки бошқа Ш.нинг кучли таъсири остида бўлган Ш.да аҳолининг турли гуруҳлари нутқига хос бўлган, бири-бирига қарама-қарши қўйилган ва турли даражада фарқланадиган анъанавий (қад.) ва янги қатламлар ажралиб туради. Ана шу эски ва янги қатламлар Ш. доирасидаги аҳолининг ўзига хос маън-й-мад-й белгиларини ёрқин акс эттириб боради. Ш.га қараб уруғ ёки аймоқни белгилаш, уруғ ёки аймоққа қараб инсоннинг феъл-атворини тушуниш тарихда кенг қўлланган. Миллий тил т.сини-инг ҳажми ва қўлланиш доираси кенг бўлиб, ўз ичига лаҳжа ва Ш.ларни ҳам қамраб олади. Ш.лар тилнинг қуйи шакли ва тармоқлари ҳисобланиб, адабий тилни бойитиш учун хизмат қилади. Адабий тил меъёрларининг такомиллашуви, фан ва мад-т тар-ёти, шаҳар б-н қишлоқ ўртасидаги тафовутларнинг камайиб бориши каби экстралингвистик омиллар туфайли Ш.лар ҳам аста-секин ўз хус-ятларини йўқота боради. Ш.лар тилшуносликнинг диалектология бўлимида ўрганилади.

ШИЖОАТКОРЛИК (араб. кўркмас, ботир; форс-т. касб қилиш) — кескин ва мураккаб вазиятда инсон хатти-ҳаракатида намоён бўладиган ғайрат, қатъият, мардлик, жасорат хислатларини англатувчи т. Ш. бирор қийин ишни бажаришга қаратилган кўркўрона интилиш эмас, балки оқилона қарорнинг бир шахс томонидан ёки кўпчилиكنинг иродаси б-н бажарилиши мумкин бўлган ижт-й-маън-й ҳодисадир. Мас., бир олимнинг ун-гача ҳеч

ким қўл урмаган илмий муаммони ҳал қилиш борасидаги шижоати ёки кўпчиликнинг шижоати б-н уруш йиллари Фарҳод ГЭСининг қурилгани ва ҳ.к. Ш. ғайрат б-н ишлаш, қатъиятли бўлиш, фидокорона меҳнат қилишга ундайди. Дангаса, танбал одамлар ҳеч қачон шижоатли бўлолмайди, Ш. уларга бегонадир. Асоссиз таваккал қилиб, бирор ишга киришиш б-н ҳам баъзида яхши натижаларга эришиш мумкиндир, лекин бу Ш. ҳисобланмайди. Зеро, Ш. — пухта ўйланган чора-тадбирлар асосида амалга ошириладиган саъй-ҳаракат, ғайрат. Ш. инсон фаолиятининг барча жабҳаларида: турмушда, меҳнат фаолиятида, ҳарбий соҳада намоён бўлиши мумкин. Чунки танланган йўлдан тоймасдан, мақсад сари мардонавор интилиш шижоатли инсонга хос хус-ятдир. Ш. деганда фақат эзгу, яхши, савоб ишларни бажаришга бел боғлаган жасоратли, довюррак кишиларга хос хислат назарда тутилади. Ғайрат ва Ш.нинг мазмун-моҳияти Мирзо Абдулқодир Бедилнинг куйидаги рубоийсида шундай ифода этилган: «Осмон бўлсанг ерга эгилмоқ яхши, Тупроқ бўлсанг кўкка интилмоқ яхши, Нотавон, бечора бўлмагил зинҳор, Ғайратда, химматда бўл порлоқ яхши».

ШИРИНСЎЗЛИК — ширин, ёқимли сўз айтиш, шундай хислатга эгаликни англатувчи ахлоқий сифатлардан бири. Ш. мурожаат, мун-т, сўзлашув ва умуман мулоқот жараёнида амал қиладиган инсоний фазилатдир. Ш. инсон чиройининг ўзига хос сифатларидан бири ҳисобланади. Ш. амал қиладиган қуйидаги талаблар бор: 1) сўзни талаффуз қилиш, уни қўллаш ва маромини билиш; 2) ширин сўзни ўрнида гапириш; 3) ширин сўзнинг масъулиятини ҳис этиш ва англаш. Мулойим, майин ва овозни пастлатиб гапириш ҳам Ш. шартларидан бири бўлиб, бунда сўзнинг

оҳанги, айтилиши, таъсирчанлигига жиддий эътибор бериш лозим. Зеро, «азизим», «меҳрибоним», «суянчигим», «бўталоғим» каби эркалалаш, юпатишга хос сўзлар баланд овозда айтилса, бундай сўз ўзининг хус-ятини йўқотади. Қуръони Каримда овозни пастроқ қилиб гапириш лозимлиги уқтирилиб, қаттиқ, бақириб гапириш эшакнинг ҳанграшига ўхшатилади: «Сўзлаганда овозингни пастроқ туширгин, зеро, энг ёмон овоз — эшакнинг овозидир», дейилади. Бундан ташқари, хуштабассумли бўлиш ҳам Ш. шартларидан ҳисобланади. Яъни бошқалар тасаввурида яхши таассурот қолдириш учун мулоқот жараёнида очиқ чеҳра б-н сўзлашиш лозим. Бу борада аллома Юсуф Ҳос Ҳожиб шундай деган эди: «Ўзинг себи севувчилар кўпроқ бўлишини истасанг, туз ва нон едир, чеҳрангни очиқ қил... Одамни мафтун қилувчи мана шу икки қилиқдир, мен булардан бўлагини топмадим, топилса сен уни иста». Ширинсўз бўлиш учун инсон бағрикенг, самимий, сафоли одамлар б-н кўпроқ суҳбат қуриши керак, вафо ахлидан бўлган кишиларнинг этакларини ушлаши керак, деб уқтирган улуғ шоир Амир Хусрав. У «Матлабул анвор» достонининг тўққизинчи мақолотида «боли такаббур» калласини тўлдирган кимсаларнинг кўпини кўрдим, улар вайсаб-вайсаб ўтиб кетдилар, дейди. Бу б-н шоир бир томондан, яхши хулқ-одобни, эзгуликни тарғиб этади, яхши хислатларни эгаллашга даъват қилади. Бошқаларга лутф кўрсатиш баробарида ўз яқинлари — ота-онаси, турмуш ўртоғи, фарзандлари, хуллас, барчага меҳрибон бўлиш Ш.нинг зарурий асоси экани эътироф қилинган. Ш. фақат чиройли гап б-нгина белгиланмайди, айни пайтда ҳар қандай чиройли сўз ва эркин фикрда ҳам инсон зийнати намоён бўлавермайди. Гоҳида чиройли сўзларга ўралган ёлғонлар, эркин фикрга асосланган

риёлар ҳам мавжудлигини унутмаслик зарур. Зеро, сўз илоҳий таъсирга эга. Бир оғиз сўз кишига қанот бағишлаши, уни юксакларга кўтариши, мушкул муаммоларни ҳал қилишга йўл очиши, ҳатто умрига умр, обрўсига обрў қўшиши мумкин. Аксинча, бир оғиз айтилган ноўрин сўз б-н ота боладан, ака укадан ажраб кетиши, орага совуқлик тушиб, дўст-биродарларни душманга айлантириши, қисқаси, киши дилини вайрон қилиши, руҳини тушириши, кайфияти, хулқ-атвори ва саломатлигига қаттиқ таъсир этиши мумкин. «Сўз б-н тешилган жойни бигиз б-н теша олмайсан» деб бежиз айтилмаган. Маълумки, кутилмаганда оғир руҳий эзилиш, изтироб чекиш кишининг ҳатто ташқи кўринишини ҳам ўзгартириб юборади. Тиббиёт фанининг гувоҳлик беришича, сўз асаб ва юрак қонтомир ўзгаришларининг энг характерли сабабчисидир. Чунки бош мия марказий нуқталарига таъсир этиш юрак қон-томир тизимининг ҳолатида акс этади. Буюк ҳаким Абу Али ибн Сино ўзининг нодир асарларида кўп йиллик тажрибаларини ҳулосалаб, шундай таъкидлайди: «Инсон ҳар доим навқирон, бардам бўлиши учун бошқа одамларни ранжитмаслиги, дилини вайрон қилмаслиги ҳамда ўзи ҳам хуштабиатли бўлмоғи лозим.» Ш.у. ҳам халқимизда «Хайру эҳсони б-н мушқулини осон қилмаса ҳам ширин сўзи б-н кўнглини тоғдек кўтарди», деган ибора ишлатилади. Ҳар бир инсон ўз нутқининг оҳангига ҳам эътибор бериши лозим. Зеро, бир жумланинг ўзи қандай оҳангда айтилишига қараб, турлича, баъзан, қарама-қарши маъно касб этиши мумкин. Кибрли, дағал оҳанг кишининг ихлосини қайтаради, кўнглини оғритади, ғазабини кўзғайди. Шу боис ҳамиша бамайлихотир, ишонарли, вазмин тарзда, эркин ва табиий оҳангда гапиришга ҳаракат қилиш

керак. Бахт, саодат, толеъ ҳам ширин сўз б-н насиб этади. Бобур бир рубоийсида: «Не хулқ эди, яна кўнглум олдинг сўз ила, Ширин сўзу яхши хулқунгга банда бўлай», дейди. Ширин сўз, яхши хулқ ана шундай бебаҳо неъматдир. Бундай фазилатларга эга бўлган инсоннинг иқболи баланд, юзи ёруғ бўлади. Хусни хулқ ва Ш. бир-бири б-н боғлиқ хислатлар. Инсоннинг одоби қанчалик гўзал, мукамал бўлса, унинг муомаласи ҳам шунчалик гўзал, сўзи ширин бўлади. Бир сўз б-н айтганда, Ш. ниҳолининг илдизи инсон қалбида, меваси эса унинг сўзидадир.

ШИРК (араб. бир нечта худо бор, деб ширк келтириш, политеизм) — шериклик, Аллоҳнинг шериги бор деб эътиқод қилиш, Аллоҳнинг зотида, сифатларида, исмларида, ишлари ва ҳукмларида шериги бор, деб залолатга кетиш. Ибодат, дуо ва ҳукмда, ризқ, яратилиш, итоат ва саждада, ёрдам сўраш, ҳалол-ҳаромни ажратиш ва қурбонлик қилишда, қасам ичиш, ҳаж ёки зиёрат қилиш ҳамда ном қўйишда ширк келтириш мусулмон халқлари маъ-ятида кечирилмас гуноҳ ҳисобланади.

ШОВИНИЗМ (франц. *chauvinisme*, Наполеон I босқинчилик сиёсатининг мухлиси, франц. аскарри Н.Шовен (*Chauvion*) номи б-н боғлиқ) — бошқа миллатларни менсимаслик ва ўз миллатининг уларга нисбатан устунлигини асослашга қаратилган ғоявий-наз-й қарашлар тизими ва амалиёти. Тарихи узоқ бўлса-да, бу атама XIX а.нинг 30-йилларида Францияда пайдо бўлди. Моҳиятан, Ш. миллатчиликнинг ўзига хос шакли бўлиб, бошқа миллатларнинг жаҳон тарихида тутган ўрни, бугунги кунда кишилик жам-ти ривожини таъминлашдаги мавқеи, маън-й-мад-й ҳаётининг ўзига хос томонларини менсимасликка интилишда

яққол кўринади. Ш. кўп сонли халқларнинг кўп миллатли давлат доирасида, ш-дек, уни ўраб турган жўғрофий-сиёсий маконда ҳам ўзининг мутлақ ҳукмронлигини ўрнатиш учун курашида намоён бўлиши мумкин.

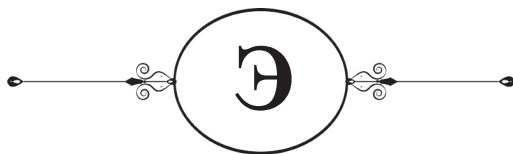
ШОМОНИЗМ (тунгус. *шамон* — ўта ҳаяжонланган, жазавага тушган киши) — Сибирдаги туркий халқларда «шамон» сўзи «қам» деб юритилган. Шомон қабила руҳонийси бўлиб, улар илоҳий кучга эга деб ҳисобланган. Шомонлар урф-о.ларини бажаришни томошага айлантирган. Одатда, шомон ўйинлари кечқурун амалга оширилган. Ўйин охирида шомон беҳол бўлиб йиқилади. Уларга кўра, шомонлар руҳлар б-н пичирлашиб гаплашган. Гўё талвасага тушиб беморларни даволаган. Шомон қабила, уруғ ҳомийси, кўриқчиси, руҳи ҳисобланган. М.О.да ҳам Ш. унсурлари мавжуд. Жумладан, Сурхондарёда гўёки «қора босди», «қора босибди» каби касалликлардан беморни халос қилиш учун кўшночлар талвасага тушиб, ўзини у ёқдан бу ёққа отиб, бемор танасидаги касални қувмоқчи бўлади. Руҳонийлар бу ҳолатда инсондан касалликларни дуо ва қамчи б-н уриб чиқармоқчи бўлади, ҳатто улар шу жараёнда милтиқдан, унинг овозидан, кучли шовқиндан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилади. Бу жараёнда бир эмас, бир неча кўшночлар қатнашиши ҳам мумкин.

ШУҲРАТПАРАСТЛИК (араб. машхур бўлишни севиш) — маъят тамойилларининг бузилиши оқибатида намоён бўладиган шахсий хус-ят; фазилатларини пеш қилиб, шон-шуҳрат кетидан қувиш, юқори мартабага интилишни ҳаёт мазмунига айлантиришни англатувчи т. Ш. киши руҳиятидаги номмақбул ўзгариш натижасидир. Ш-дек, Ш. шон-шуҳрат кетидан қувиш йўлида ҳар қандай

ахлоқсизликдан қайтмайдиган инсонлар тоифасининг хус-яти. Шуҳратпарааст одам доимо атрофидагилар ва жам-т диққат марказида туришга, машхурлик, шовшув, мақтовга ички эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж охир-оқибат уни жам-тнинг ахлоқий-ижт-й талаблари б-н ҳам, индивид сифатида биологик ва маън-й-интеллектуал имкониятлари б-н ҳам мутлақо ҳисоблашмайдиган нафс бандасига айлантириб қўяди. Ш. инсонга хос «мен»лик туйғусининг манманлик б-н туташганида юзага келади. Инсон ўзини бошқалардан кам эмас, ортиқ эканини исботлашга уринар экан, бу «мен»лик туйғусининг меъёридан ортиб кетиши уни инсониятга зид ҳатти-ҳаракатга ундаши мумкин. Ш.у. халқимиз Ш.ни оқламайди, балки унга камтарликнинг зидди сифатида салбий хус-ят, деб қарайди. Ш.нинг ахлоқий иллат сифатидаги хатарли жиҳати шундаки, у рив-ш хус-ятига эга: даставвал киши ўз «мен»ининг бошқа «мен»лардан кам бўлмаслигини талаб қилади, кейин аста-секин унинг баланд туришини хоҳлаб қолади ва нима қилиб бўлса ҳам шу хоҳишни амалга оширишга интилади. Натижада у мавжуд воқеликни, атрофдагиларнинг унга нисбатан мунтини ҳаққоний баҳолай олмайди; қаерда уни «кўтар-кўтар» қилиб мақташса, ўша ерга ўзини уради, ҳаётда инсоний вазифасини бажаришдан чалғийди, тузатиб бўлмас хатоларга йўл қўяди. Мас., Ш.нинг ёрқин тимсолига айланган Герострат абадий шуҳрат қозониш учун дунёнинг етти мўъжизасидан бири — Эфес шаҳридаги Артемида ибодатхонасига ўт қўйган. Унинг номи ҳозиргача таажжуб, ҳайрат ва айна пайтда, нафрат, лаънат б-н тилга олинади. Ш. ҳам худди худбинлик каби замонавий жам-тда авж олган иллатлардан ҳисобланади. Агар худбинликнинг кенг ёйилишига маълум маънода шахс эркинлигининг қонуний муҳофазаси, баъзи

демократик тамойиллар йўл очиб берса, замонавий ОАВ Ш.нинг оммалашувига хизмат қилмоқда. Ницше айтганидек, ҳоз. пайтда ҳар қандай кичкинагина «мен» йўлини топиб, сахнадан, саҳифадан ёки экрандан ўзи ҳақида жаҳонга жар солиш ҳуқуқи ва имконига эга. Матбуот ва сўз эркинлигидан ғаразли мақсадларда фойдаланадиган, «машҳур»лар ҳақида шовшув тарқатаётган кўплаб нашрлар, кўрсатув ва эшиттиришлар Ш.нинг оммалашувини таъминламоқда. Бу жараёнга, айниқса, Ғарб «оммавий мад-ти»нинг салбий намуналари рекламаларда ўзини кўз-кўз қилиш,

уй-жой, қимматбаҳо машина ва ш.к. орқали сохта «имиж» яратувчилар ҳақидаги кўрсатувлар ижт-й онгга таъсир қилмоқда. Шарқона урф-о. ва қадриятларимизга хос бўлган камтарлик, самимийликни йўқотмаслик ҳамда мол-дунё, бойликларни ўткинчи эканини ҳис қилиб, уларни асосий омил, мақсад деб билмаслик, ҳар қандай ҳолатда ҳам инсонийликни сақлаб қолиш керак. Бу эса аждодлар қолдирган маън-й-маър-й меросга таяниб, юксак маън-й идеалларни шакллантириш борасида ташвиқот-тарғибот ишларини узлуксиз олиб боришни тақозо этади.

ЭВДЕМОНИЗМ (юн. *eudaimonia* — бахт-саодат, роҳат-фароғат) — бахт-саодат, роҳат-фароғатни кишилар ҳаётининг олий мақсади деб ҳисоблайдиган ахлоқий йўналиш. Бу ибора этимологик жиҳатдан, биринчидан, қониқиш ҳиссининг субъектив ҳолатини, иккинчидан, қониқишга хизмат қиладиган объектив шароит, яъни ташқи неъматларни англатади. Бу икки жиҳат узвий боғлиқ бўлса-да, баъзан улар бир-биридан фарқ қилиши, мас., барча моддий неъматларга эга одам бахтсиз бўлиши ва аксинча, қашшоқ, уст-боши юпун инсон ўзини бахтли ҳис этиши мумкин. Э. юнон этикасининг асосий тамойилларидан бири бўлиб, у Сукротнинг шахс ички эркинлиги, инсоннинг ташқи дунёга қарам эмаслиги тўғрисидаги ғояси б-н узвий боғлиқ. Э. бахт-саодатни жисмоний ва маън-й ҳузур, лаз-

зат б-н тенглаштирамайди, балки уни кенг маънода, барча жисмоний ва маън-й (кўпинча фуқароликка ҳам оид) қадриятларнинг мажмуи тарзида тушунади. Бу таълимотга кўра, ўз шахсиятида ана шу қадриятларни мужассамлантира олган кишигина чинакам бахт-саодат соҳибидир, шундай бахтгина инсонга ҳақиқий лаззат, фароғат бахш этади. Қад. юнон алломалари Демокрит ва Эпикур Э.нинг ёрқин намояндаларидир. Юнон мутафаккирларининг қарашларида «бахт» тор, индивидуал ахлоқ доирасида (хус-н, бахт инсон ижоди б-н бевосита боғлиқ ҳолда) талқин этилган бўлса, насроний ахлоқда бахт ҳақидаги ахлоқий меъёр ва т.лар онгдан ташқарида бўлган диний тасаввурлар б-н боғлиқлиги асосланади. Бошқача айтганда, инсон ахлоқи ва маъ-ятининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган чи-

накам бахтга қадр-қиммат ва унинг маҳсули бўлган бахт ўртасида зиддият бўлмаган дунёдагина эришиш мумкин. Янги даврда Э. кўплаб файласуфлар томонидан ривожлантирилган. Мас., Б.Спиноза ва П. Гассенди оқилона билиш ва ҳиссий эҳтирослар ўртасидаги зиддиятларга эътибор қаратиб, хузур-халоватни ақл воситасида англаш масаласини ўртага ташлайди. Француз материалистлари (Гельвеций, Гольбах, Вольтер ва б.) «бахт» т.сига ошқора гедонистик тус беради. Улар бахтга интилишни табиий жараён ва шу б-н бирга, асосий ахлоқий тамойил, ҳар қандай жам-т ва инсон фаолиятининг бош мақсади, дея талқин этади. Бу ёндашув имкон борича кўпроқ кишиларнинг бахтли бўлиши тамойилини илгари сурган англис утилитаризми вакиллари томонидан янада ривожлантирилади. XX а. Фарб фал.си ва ахлоқшунослигининг йирик вакиллари Дрейк, Сантаяна, Рассел, Дж.Маккей, М.Шлик, О.Нейрат асарларида ҳам бахт — инсоннинг табиий интилиши маҳсули, ахлоқ эса — унга эришиш йўллари ҳақидаги фан сифатида талқин этилади. Бироқ айрим файласуфлар, чунончи, Нейрат қарашларида «бахт» т.си норматив мазмунга эга бўлмагани боис маънисизлик намоён бўлади: хус-н, унинг назарида, кишилар қандай мақсадларни қўзлаётгани ва қандай натижаларга эришаётгани муҳим эмас, бахтни ҳис этишгина ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу ўринда ахлоқнинг асосий вазифаси — кишилар онгига таъсир этиш, ана шу ҳиссиётни кишилар онгига сингдириш усуллари ҳақидаги фандан иборатдир.

ЭВОЛЮЦИЯ (юн. *evolitio* — авж олдириш, ривожлантириш) — революция (инқилоб)га ва инқилобий йўлга қарши бўлган тадрижий рив-ш усули тўғрисидаги фал-й таълимот. Замонавий эволюцион наз-я бутун борлиқни рив-шда,

деб қарайди. Эволюцион наз-я XIX а.да пайдо бўлди. Ч.Дарвин ўзининг турларни келиб чиқиши тўғрисидаги таълимотида органик оламнинг тадрижий рив-ш қонуниятларини кўрсатиб берди. XX а. охирида табиатшуносликда «катта портлаш наз-яси» пайдо бўлиши б-н коинотнинг кейинги Э.сига қатор аниқликлар киритилди. Ҳоз. замон табиатшунослиги «ҳар қандай мавжудот Э. натижаси»дир, деган ғояга асосланади. Дунёнинг замонавий манзараси Э.нинг умумий характерга эгаллигини исботламоқда. Фанлараро соҳа ҳисобланган кибернетика Э. механизмини ўргана бошлади. XX а. 70-йилларида бу соҳа ҳар қандай объект Э.сини ҳаракатга келтирувчи кучни таҳлил қилишга киришди. Улуғ мутафаккирлар инқилоб вайронагарчиликка асосланган, одамларнинг моддий ва маън-й асосларига зарар етказадиган, қадриятларни йўқ қиладиган ижт-й ҳодиса эканини кўрсатганлар. П.Сорокиннинг фикрича, инқилоб жам-тни ижт-йлаштирмайди, одамлар аҳволини ёмонлаштириб, эркинликни бўғади. Жам-т ўз тарёти йўлида келган инқирозларни ислохотлар орқали ҳал этади. Жам-тнинг босқичли рив-ши ҳақидаги наз-яларда ҳам бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишда туб ўзгаришнинг юз бериши айтилади. Бироқ, моҳиятан, бу ижт-й инқилобдан тубдан фарқ қилади. Ижт-й инқилоб деб сиёсий тизимни зўрлик б-н ва вазиятни ҳисобга олмай ағдариб ташлаш назарда тутилади. Бу эса, жам-т ҳаётини издан чиқаради, халққа кулфат келтиради. Эволюцион ўтиш эса, ҳоз. даврда технологик ўзгаришлар, моддий ва маън-й раванқ, таълим тизимини ислоҳ қилиш орқали рўй бермоқда. Ўз-нинг мустақилликни мустаҳкамлаш, демократик жам-т қуриш ва бозор мун-тларига босқима-босқич ўтиш йўли жаҳон мам-тлари тадрижий

тар-ётининг илфор ютуқларига асосланган. Бу борада амалга ошириладиган тар-ётнинг ўзб. модели ана шу мезонларга жавоб беради.

ЭГОИЗМ (франц. *egoisme*; лот. *ego* — мен) — ижт-й борлиқда шахсий манфаатларнинг инсон фаолиятининг бош мақсади ҳамда жам-т ва атрофдагиларга мун-тни баҳолашнинг асосий мезонига айланганини ифода этувчи ҳаётий фаолият принципини англатувчи атама. Э. вужудга келиши қулдорлик жам-тининг емирилиши ва хусусий мулкнинг вужудга келиши б-н пайдо бўлган ва жам-тнинг бўлиниши, унинг таркибида фаолияти ўз ижт-й мақомини сақлаш ва мустаҳкамлашга қаратилган индивидлар ва ёпиқ гуруҳларнинг шаклланиши б-н узвий боғлиқдир. Товар хўжалиги, айниқса, капиталистик ишлаб чиқариш усулининг ривожини Э. тамойилини турли ахлоқий концепцияларга асосланган инсон фаоллигининг универсал мезонига айлантиради. Оммавий ахлоқий онгда чекланмаган Э. ҳамиша қораланиб, альтруизм тамойили унга қарши қўйиб келинган. Э.га оид концепцияларни фал-й-натуралистик ва ахлоқий-меъёрий гуруҳларга бўлиш мумкин. Биринчи ёндашув замирида инсон — ўзи табиатан худпараст экани ва унга хос шон-шухрат, бахт ва ҳузур-ҳаловатга туғма интилишга таяниб, ўз манфаатлари учун ҳаракат қилиши мумкинлиги ғояси мужассам этилган. Бундай талқин н.назаридан ахлоқий талаблар унинг манфаатларига мос келсагина инсон уларга риоя этиши мумкин. Иккинчи ёндашув — «оқилона анланган Э.» инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги, мунофиқлик ва иккиюзламачиликка барҳам берадиган чинакам ахлоқий тамойил ғоясини илгари суради. Э. мазмун-моҳиятига оид бу икки ёндашувга тегишли қарашлар антик давр алломалари

Демокрит, Эпикур, айрим софистлар таълимотларида ўз ифодасини топган. Э. Уйғониш, айниқса, Маърифатпарварлик даврида яшаб ижод этган Спиноза, Вольтер, Руссо, Дидро, Гольбах каби мутафаккирлар таълимотларида акс эттирилиб, моҳиятан, дунёвий неъматлардан воз кечиш ва индивиднинг черков-феодал иерархиясига бўйсундирилиши ғоясига таянган насроний ахлоққа қарши қаратилган эди. Зеро, тарихий жиҳатдан прогрессив аҳамият касб этган бундай қарашларда ижт-й фойдали фаолиятида нафақат моддий, балки маън-й манфаат тамойилига суянадиган инсонгина жам-т тар-ёти ва фаровонлигига хизмат қилиши мумкин, деган фикр илгари сурилар эди. Психологик н. назардан Э. инсоннинг ўз «Мен»ига қаратилган шахс фаоллиги бўлиб, манманлик, ўзини, ўз манфаатларини ўзгалар манфаатидан устун қўйишда ифодаланadi. Э.да инсон шахсий қизиқишларининг қондирилиши энг юқори даражада туради. Э. қизиқишлар тўқнашган зиддиятли вазиятларда намоён бўлади. Бундай ҳолларда шахс истакларининг қондирилиши бошқалар қизиқишига зид равишда амалга ошади. Шахслараро мун-тларда «Э.» т.си турли хил кўринишларда намоён бўлади. Биринчидан, бу «диктаторлик Э.и», яъни инсонда «ҳамма менинг манфаатимга хизмат қилиши керак», деган ишонч ҳиссида намоён бўлади. Иккинчидан, «шахсий нодирлик Э.и» — «агарда менга қулай бўлмаса, барча риоя қиладиган ахлоқий тамойилларга мен риоя қилмайман» каби қарашларда ифодаланadi. Учунчидан, «анархик Э.» — «ҳар бир одам ўз манфаати йўлида кўнглига келган ишни қилиши мумкин», деган фикрга таянади. Айрим психологларнинг фикрича, Э. ижобий ёки салбий бўлмайди, у феъл-атворнинг қай даражада ривож-

ланганини англатади ва маълум даражада рухий соғлом одамларга ҳам хос бўлган хус-ятдир. Демак, инсоннинг, айниқса, ёшларнинг маън-й камолоти кўп жиҳатдан улардаги эгоистик майлларни тизгинлаш, шахсий манфаатларини ўзга кишилар ва жам-т манфаатлари б-н уйғунлаштиришга интилишига боғлиқ. Бу эса таълим-тарбия тизимини қуйидан юқори босқичигача такомиллаштириш ва ривожлантиришни тақозо этади.

ЭГОЦЕНТРИЗМ (лот. *ego* — мен ва *centrism* — марказ) — эгоизмнинг ўта кескин шакли бўлиб, индивид шахсий манфаатларининг устувор аҳамият касб этиши оқибатида унинг бошқа объект, кишилар фикр-мулоҳазаси ёки тасавурларига нисбатан мун-тини ўзгартиришга қодир эмаслигини англатади. Э. илдизлари субъект томонидан ўзгача, ҳатто қарама-қарши н.назарлар ҳам бўлиши мумкинлиги англанмаслиги, ўзга кишиларнинг психологик хус-ятлари уники б-н айнан мос эканига ишонишига асосланган. Э., айниқса, 12–14 ёшлар атрофидаги болаларда яққол намоён бўлсада, баъзи кишиларнинг кексайган чоғида эгоцентрик майлларнинг кучайиш ҳоллари ҳам кузатилади. Илм. тад.да Э.нинг бир неча турлари қўлланади: билиш Э.и — қабул қилиш ва тафаккур қилиш жараёнларини акс эттиради; ахлоқий Э.и — муайян индивиднинг ўзга кишиларнинг ахлоқий хатти-ҳаракатлари ва фаолиятини қабул қилишга қодир эмаслигидан далолат беради; коммуникатив Э. — субъект томонидан бошқа кишиларга маълумот етказиш жараёнида кузатилади. Бу ҳол т.ларнинг мантиқий ўзагини тан олмасликда, ўзгалар н.назарини менсимасликда намоён бўлади. Э. т.си фанга илк бор таниқли француз олими Жан Пиаже томонидан киритилган. Пиаже Э.ни бола ақлий ри-

вожининг бир неча босқичларида ўзлигини ва дунёни англаш жараёнида тутган йўли ва н.назари сифатида талқин этади. Э.нинг илмий ва турмушда қўлланадиган т.лари ўртасида катта фарқ мавжудлиги боис, унинг пайдо бўлиши талай тушунмовчиликларга сабаб бўлган эди. Кейинчалик Э. т.си фанда кенг маънода талқин этила бошлагани, бир томондан, ривожланаётган фан учун табиий ҳол бўлса, иккинчи томондан, тадқиқот ишларида муайян қийинчиликларни келтириб чиқарди. Э.да индивид бошқалар фикрига зид равишда ўзининг шахсий фикрини ягона маъқул вариант сифатида энг олдинги даражага қўяди. Бундай кишилар учун фақатгина ўз н.назари муҳим. Ш.саб. у бошқаларнинг далил-исботларини қабул қилмаслиги, хом хаёлларга берилиб, воқеа ва ҳодисалар юзасидан хато хулосалар чиқариши мумкин. Шу ўринда «Э.» ва «эгоизм» т.ларини фарқлаш лозим. Эгоист инсон шахсий истакларига мувофиқ фаолият юритиб, ўзгаларнинг қизиқишларини менсимайди ва бундай хулқ шахснинг ахлоқий н.назарига, ўзига хос ҳаётий фал.сига айланади. Э. эса инсоннинг бевосита билиш жараёнлари б-н боғлиқ ҳодисадир. Эгоцентрик инсон бошқалар фикрининг мақсад-муддаоларини, уларнинг манфаатлари нимага асосланганини тушунишга қодир бўлмайди. Бундан ташқари, Э. шизофрения, жазава, васваса каби рухий касалликларга чалинган кишилар орасида ҳам учрайди. Агар эгоцентрик хус-ятга эга бўлган икки инсоннинг суҳбатини кузатадиган бўлсак, бундай вазиятда ҳамсуҳбатлик ҳисси йўқолганининг гувоҳи бўламиз, яъни улар бир-бирини эшитмасдан, суҳбатдошининг фикрини идрок қилмасдан, фақатгина ўз фикрини баён этиш ва тасдиқлаш б-н овора бўлади. Э. муаммоси б-н Ж.Пиажедан ташқари Л.С.Виготский, Ш.Бюпер,

В.Штерн, Г.Айзенк каби олимлар ҳам шуғулланган.

ЭЗГУЛИК — маън-й-ахлоқий категориялар орасидаги энг муҳим т.лардан бири. Э. инсон фаолиятининг асл моҳиятини англатади, Тангри иродасининг инсон қалбидаги тажассуми сифатида намоён бўлади. «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» ғояси «Авесто»дан тортиб барча муқаддас китобларда етакчи ўрин эгаллаши ҳам шундан. Э. инсонга энг кучли маън-й лаззат бағишлайдиган, уни ижт-й шахсга айлантириб, чинакам бахт сари етакловчи фазилат; шахсни комилликка, жам-тни эса юксак тар-ётга етказувчи юксак қадрият. У инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли муайянлашади, юзага чиқади. Уни синфийлик ёхуд партиявийлик қобиғига ўраш мумкин эмас. Чунончи, «синфий душман»ни, яъни бирор-бир шахсни ёки гуруҳни фақат бошқа синфга мансуб бўлгани учун жисмонан йўқотиш, қанчалик бўяб-бежалмасин, Э. бўлолмайди. У том маънодаги ёвузликдир. Тоталитар тузумлар мафкурасида Э.ни бундай талқин этишнинг ноилмийлиги, сохталиги ҳоз. кунда ҳаммага аён. Э. ва ёвузлик одатий, кундалик ҳаёт мезонлари б-н ўлчанмайди, улар ҳам «муҳаббат» ва «нафрат» т.лари сингари қамровлилик ва ижт-йлик хус-ятига эга. Э.нинг ахлоқий идеал б-н боғлиқлиги шундан. Шу туфайли у амалиётда қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик сингари тамойилларни ўз ичига олади. «Муҳаббат» ва «нафрат» жуфт т.сида улар бир-бирини инкор этмай, аксинча, унинг барқарорлигидан далолат берса, Э. ва ёвузлик жуфтлигида ҳар икки т. бир-бирини тамомила инкор этибгина қолмай, улар ўртасида ҳаёт-мамонт кураши кетади ва бу абадий кечадагидан жараён сифатида оламни ҳаракатга келтирувчи куч тарзида намоён бўлади. Э. ва ёвузликнинг яна бир ўзига хос жиҳати

шундаки, бу жуфт т. инсон фаолиятини баҳолаш хус-ятига эга. Уларни инсон табиатидаги Э. ва тубанликни ўлчайдиган ўзига хос тарозига ўхшатиш мумкин. Инсоннинг комиллиги, жам-тнинг маън-й такомилга эришган-эришмагани шу мезон б-н ўлчанади. Айни пайтда ҳаёт ҳақиқати шуни кўрсатадики, ҳар қандай тараққиёт маҳсулидан икки хил мақсадда — эзгулик ва ёвузлик йўлида фойдаланиш мумкин. Агарки башарият тарихини, унинг тафаккур ривожини тадрижий равишда кўздан кечирадиган бўлсак, ҳаётда инсонни камолотга, юксак марраларга чорлайдиган эзгу ғоя ва таълимотлар билан ёвуз ва зарарли ғоялар ўртасида азалдан кураш мавжуд бўлиб келганини ва бу кураш бугун ҳам давом этаётганини кўрашимиз. Чунончи, Ленин, Сталин, Гитлер, Пол Потларни ёвузлик тимсоллари, собиқ шўролар иттифоқини эса «Ёвузлик салтанати» деб баҳоланиши бунинг ёрқин мисолидир. Э. ахлоқ категорияси бўлиб, ахлоқий баҳонинг энг умумий шаклидир. Э. ўзида ижобий нарса, воқеа-ҳодисалар, жараён ва вазият ҳамда фазилатларни мужассам этади. «Авесто» китобида зардуштийлик илоҳи Ахура Мазда — Э., яхшилик, ҳаёт, ёруғлик тимсоли сифатида намоён бўлади. Э. ҳақидаги тасаввурлар халқдан-халққа, а.дан-а.га, авлоддан-авлодга ўтиб шаклланиб келган. Э.нинг маъно-моҳияти ёвузликка қарши курашда ўз ифодасини топади. Ёвузлик ҳамиша ҳам яққол намоён бўлмайди, баъзан у Э. ниқобида ҳам кўриниши мумкин. Бунинг англаб етиш кишидан огоҳлик ва хушёрлик, зийраклик ва лоқайд бўлмасликни талаб этади. Э. ахлоқий баркамоллик негизидир. У олижаноблик, меҳр-оқибат, самимийлик, саҳийлик, беғараз туйғуларда ўз ифодасини топади. Умуман олганда, Э. ижт-й, шахсий хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатни маън-й жиҳатдан баҳолашнинг муҳим мезонидир.

ЭЗГУ ИНТИЛИШ — кундалик ҳаётда давлат ва жам-т ҳаётида ижт-й ҳаётнинг барча соҳаларида озод ва обод Ватан, эл-юрт фаровонлиги, тинчлиги, осойишталиги, миллатлараро ва элатлараро дўстлик, диний бағрикенглик йўлида бунёдкор ишларни амалга ошириш, маън-й-маър-й жиҳатдан юксалиш сари интилишдир. Э.и. инсоний баркамоллик, Ватан ифтихори ва нуфузини, туйғусини юксалтиришга бўлган ҳаракат, фикрлаш ва ташаббус кўрсатишдан иборат фаолият туридир. Халқимиз азалдан меҳнаткашлиги, буюк яратувчилик қувватига эгаллиги, ҳамиша эзгуликка интилиб яшаши, инсоний мун-тнинг ғоят ибратли жиҳатларини турмуш тарзига айлантиргани б-н ажралиб туради. Инсон эзгуликка интилар экан, ўз тақдирини қўшнисининг тақдири, қолаверса, маҳалла ва туман аҳли б-н боғлиқ ҳолда тушунади. Меҳнати натижасини фахру ифтихор б-н умумий меҳнат натижаси деб билади. Э.и. туйғуси — ўз миллий мансублигидан фахрланиш, миллатининг бой тарихи, мад-й ва маън-й меросидан, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасидан ғурурланиш имконияти. Э.и. туйғуси — ўзлигини англаш ва ўзгаларни тушунишга даъват этадиган қудратли куч. Бу туйғу ҳар бир миллатга мансуб ўта нозик ва айни пайтда жуда мураккаб ҳолатдир. Киши, зарур бўлганда, ҳаётидаги жамики неъматлардан ҳеч оғринмасдан воз кечиши мумкин. Бироқ ҳеч ким, ҳеч қачон Э.и.дан тонолмайди. Чунки, Э.и. хисси инсоннинг қон-қонига сингиб кетган. У миллатимизнинг энг юксак қадриятларидан саналади. Жумладан, «Шу азиз Ватан барчамизники», «Биздан озод ва обод Ватан қолсин», «Савоб ишни ҳар кун қилиш керак, савоб ишни ҳар ким қилиши керак» каби даъватлар Э.и. туйғуларининг маъно-мазмунини ифодалайди. Ана шу н.назардан

қараганда, мам-тимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг мазмун-моҳиятида Э.и. ғояси муҳим этилган.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ (лот. *existentia* — мавжудлик) — XX а. бошларида Россияда (Бердяев, Шестов) Германияда (Хайдеггер, Ясперс) ҳамда II жаҳон уруши арафасида Францияда (Сартр, Мерло-Понти, Камю ва ҳ.к.) пайдо бўлган фал-й йўналишлардан бири. Э. мавзу доираси жиҳатидан соф фалдан йироқ бўлиб, асосан, инсоннинг мавжудлиги, тақдири, имон-эътиқоди, ҳаётининг мазмуни ва мақсадлари сингари масалалар таҳлилига эътибор қаратгани боис, у кўпроқ табиий ижодкорлар орасида кенг тарқалади. Бошқа томондан, экзистенциалистларнинг ўзи ҳам (мас., Сартр, Камю, Марель ва б.) ўз асарларида санъат ва бадиий адабиёт воситаларидан кенг фойдаланишга ҳаракат қилган. Э.нинг ижт-й таълимоти шахс ва эркинлик т.лари орқали таҳлил этилади. Э.га кўра, шахс — бош мақсад, жамоа эса унинг моддий мавжудлигини таъминлашга хизмат қиладиган воситадир. Э. намояндалари жам-т унинг ҳар бир аъзосининг эркин маън-й ривзини таъминлаши, шахс эркинлигига тўсқинлик қилувчи омилларга барҳам берадиган ҳуқуқий тартибни кафолатлаши зарур. Экзистенциалистлар эркинликни икки турга ажратади: а) иқт-й ва сиёсий; 2) руҳий-маън-й эркинлик. Улар назарида, чинакам эркинлик кишилар ишлаб чиқарувчилар сифатида ўзаро тўқнашадиган моддият соҳасида эмас, улар экзистенция сифатида намоён бўладиган руҳий-маън-й оламдагина бошланишини таъкидлайди. Э. фал.си инсон борлигини бир неча қатламлардан иборат, деб ҳисоблайди: 1) табиий, яъни унинг биологик, физиологик ва психологик табиати. Бу қатлам табиатшунослик фанлари томони-

дан ўрганилади; 2) ижт-й (социологиянинг тадқиқот йўналиши); 3) тарих, фал., санъатшунослик ва б. фанлар томонидан тадқиқ этиладиган маън-й қатлам. Э. намоёндалари Кантнинг ахлоқий императив, ш-дек, ҳақ ва ҳақиқат, эркинлик ва эркин ирода, дин ва маъ-ят ҳамда виждон категорияларини янги талқин этиб, фал. ривожига салмоқли ҳисса қўшган, санъат ва бадиий адабиётда Э. ғоялари сингишига туртки берган. Э. таълимоти II жаҳон урушининг дастлабки йилларида саросимага тушиб қолган кишиларни мардлик, жасоратга чорлаб, француз қаршилик ҳаракатининг маън-й-руҳий манбаи сифатида хизмат қилди. Шунга қарамай, Э. вакиллариининг ижт-й-сиёсий қарашларида жиддий тафовутлар бўлган. Мас., К. Ясперс ва француз экзистенциалистлари демократик эркинликларни ҳимоя қиладиган либераллар сифатида майдонга чиққан бўлса, Э.нинг айрим вакиллари национал-социалистлар (фашистлар) б-н ҳамкорлик қилиб келган. Э. таълимотининг муайян даражада чекланганини таъкидлаган ҳолда, у ўз даврининг маън-й-руҳий ҳолати ва зиддиятларини фош этиб, инсон бахти, эркинлиги ва кадрқиммати юксак маън-й амал даражасига кўтаришга интилганини эътироф этиш мумкин. Мас., қатор пьеса, роман ва фал-й эсселарда инсон ижт-й ҳаётининг зиддиятлари, шахс онги ва эркин фаолиятининг ғоят муҳим хус-ятларини теран таҳлил этган Ж.П.Сартр ва А.Камюлар авлодлар виждони дея эътироф этилгани бежиз эмас.

ЭКОЛОГИЯ (юн. *oikos* — яшаш жойи, макон, *logos* — таълимот) — тирик организмларнинг ўраб турган тирик ва нотирик табиат б-н мун-глари тизимида антропоген омил ролини ўрганувчи фан. Э. атамасини машҳур немис зоологи Эрнест Геккель (1834–1919) «Орга-

низмларнинг умумий морфологияси» (1866) ва «Дунё яратилишининг табиий тарихи» (1868) асарларида биринчи бўлиб фанга киритган. Табиатни табиат учун муҳофаза қилишга зарурият йўқ. Унинг фақат инсон учун муҳофаза қилиниши Э.нинг ижт-й моҳиятини намоён қилади. Э.нинг йўналишлари кўп: умумий Э. био Э., зоо Э., гео Э., тиббий Э., муҳандислик Э., инсон Э.си ва б. хусусий Э.лар. Ш-дек, онг шакллариининг Э.лашиши тенденцияси кучайиб, иқт-й Э., экоэтика, экоэстетика, экотехнология, экологик ҳуқуқ, экологик сиёсат ва ҳ.к. йўналишлар вужудга келмоқда. Табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг наз-й, амалий ва услубий жиҳатларини жаҳон цивилизацияси манфаатлари асосида муштарак-муҷассам ўрганувчи фал-й фан ижт-й Э.дир. Ҳозир ижт-й Э. ўзининг рив-ш босқичига кирмоқда ва нафақат инсонни ўраб турган табиатни муҳофаза қилиш, балки ижт-й муҳитни ҳам муҳофаза қилишнинг фундаментал наз-яларини ишлаб чиқмоқда.

ЭКСПАНСИЯ (лот. *expansio* — кенгайтириш, ёйиш, тарқатиш) — кучли давлатларнинг дипломатик, иқт-й ва ҳарбий усуллар б-н ўз таъсир доирасини бошқа мам-тларга ёйишга қаратилган сиёсатини ифодаловчи т. Кўп ҳолларда таъсир доирасини кучайтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилади. Тарихда ва ҳозирда ҳам баъзи бир кучли давлатлар бошқа мам-тларни асоратга солиш, янги территорияларни товарлар сотадиган ва капитал сарфлайдиган соҳаларни, хом ашё манбаларини ўзиники қилиб олиш йўллари б-н бундай сиёсатни амалга оширадilar.

ЭКСТРЕМИЗМ (лот. *extremus* — ашаддий) — сиёсатда ашаддий қараш ва чораларга мойиллик. Э.ни вужудга келтирадиган омиллар кўп ва хилма-хил. Улар орасида бир ту-

зумдан иккинчи тузумга ўтиш даврида юз берадиган ижт-й тузилмаларнинг бузилиши, аҳоли қатта гуруҳларининг қашшоқлашуви, иқт-й ва ижт-й танглик каби омилларни кўрсатиш мумкин. Бу омиллар аҳоли турмуш шароитларининг ёмонлашувига олиб келади. Давлат ҳокимиятининг заифлашуви, давлат органларининг обрўсизланиши, ижро интизомининг пасайиб кетиши, кадриятлар тизимининг емирилиши, акселижт-й кайфият ва ҳаракатларнинг кучайиб бориши ҳам Э.ни вужудга келтирадиган сабаблардан ҳисобланади. Э. аҳолининг сиёсий ва ижт-й кайфиятидан мавжуд ижт-й тузилмаларни вайрон қилиш мақсадида фойдаланади. Экстремистик ташкилотлар Конституция ва б. қонуний ҳужжатларга зид тарзда фаолият юритади. Шу маънода, Э. — ҳуқуқий нигилизмнинг бир кўриниши ҳисобланади. XX а.нинг 80–90-йилларида сиёсий Э.нинг намоён бўлиш кўлами кенгайди. Бу даврда одамларни гаровга олиш, сиёсий қотилликлар, сиёсий партиялар аъзоларига қуролли ҳужумлар уюштириш, анархистик, шовинистик ва неофашист гуруҳларнинг фаоллашуви кузатилди. Э. сиёсий, психологик, маиший ва б. кўринишларда бўлиши мумкин. Сиёсий Э.нинг ашаддий кўриниши — терроризмдир. Экстремистлар одамларга қийинчиликларни тезда бартараф қилиш, тартибни кафолатлаш, ижт-й таъминотни яхшилаш сингари ваъдалар беради. Сиёсий Э. «сўл» ва «ўнг» кўринишларга эга. Сўл экстремистлар марксизм-ленинизм, сўл радикализм, анархизм ва ш.к. мафкуралар байроғи остида ҳаракат қилади. Сўл Э.га мисол тариқасида Италиядаги «Қизил бригадалар», Кампучиядаги полпотчилар, Россия Федерациясидаги Э. Лимонов бошчилик қилаётган национал-большевиклар сингари оқимларни келтириш мумкин. Ўнг экстремистлар аксил-

коммунизм, авторитаризм, миллатчилик ва шовинизм руҳида ҳаракат қилади. Ўнг экстремистлар қатор халқаро ташкилотлар — Европа ишчи партияси, Европа ўнг кучлари, Қора Интернационал, Франциядаги «Миллий фронт» қабилага бирлашган. Ўнг ва сўл экстремистлар олиб бораётган фаолият вакиллик демократияси манфаатларига зиддир. Ш.у. ҳам Ғарб сиёсатшунослигида «Ягона Э.», «Икки Э.» ва «Уч Э.» концепциялари мавжуд. «Ягона Э.» концепцияси коммунистик ва фашистик диктатураларнинг мавжудлигидан келиб чиқади. «Уч Э.» концепциясига кўра, фашизм — центристлар Э.и, коммунизм — сўллар Э.и, голлизм эса — ўнгллар Э.идир. Португалиядаги Салазар режими ўнгллар режими ҳисобланади. Диний асосларда вужудга келган экстремистик гуруҳ ва оқимлар Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам мавжуд. Ў.О. мам-тларида, жумладан, Ўз-нда «Ҳизб ут-тахрир», «Акромия», «Нурчилар» сингари диний-экстремистик оқимлар вакиллари қонунга зид ҳолда фаолият олиб боришга уринмоқда.

ЭЛ — қадимий туркий сўз. Э. муайян жой, вилоят ёки ҳудудда истиқомат қиладиган одамлар маъносини англатади. Мас., Хоразм Э.и, Қашқар Э.и. Э. сўзи бир қабилага мансуб кишиларга нисбатан қўлланади. Мас., қипчоқ Э.и, манғит Э.и. Мазкур т. миллат, халқ маъносини ҳам ифодалайди, ш-дек, юрт, мам-т маъноларида ҳам қўлланади.

ЭЛАТ — кишиларнинг тил, ҳудуд, иқт-й ва мад-й жиҳатдан тарихан таркиб топган бирлиги. Э.га кўп жиҳатдан бир-бирига яқин қабилалар бирлашади. Қадимда кишиларнинг Э. бўлиб, бир ҳудудда яшашлари улар орасида умумий манфаатдорлик, қон-қариндошлик ҳис-туйғуларини кучайтирган. Э.лар, кучли қабилаларнинг кучсиз

қабилаларни ўзига бўйсундириши ва улар б-н аралашиб кетиши натижасида ҳам шаклланган. Э. ўз қиёфасини сақлаб қолиши, ривожланиб, миллат даражасига кўтарилиши учун ўз давлатига эга бўлиши керак. Умумий манфаатдорлик ҳисси ва уни ҳимоя қилиш маъсулияти Э.ни вужудга келтирган. Нисбатан марказлашган дастлабки давлатлар Қад. Миср, Қад. Бобил, Қад. Турон ва б. жойларда пайдо бўлган. Сайёрамизнинг бошқа жойларида, жумладан, Ғарбий ва Шарқий Европада Э.лар ўрта а.ларда шаклланган. Дунёда бундай жараёнлар давом этаётган мам-тлар ҳозир ҳам бор. Ш.у. жонли сўзлашув тилида миллат ва элатлар деган иборалар ишлатиб турилади. Кўпинча, Э. деганда, камсонли, мад-й-маър-й, икт-й-сиёсий жиҳатдан нисбатан кам ривожланган халқлар ҳам тушунилади. Собиқ Иттифоқда 1926 йилда аниқланган аҳоли рўйхатида 230 дан ортиқ миллат ва Э. яшайди, дейилган бўлса, 1959 йилги аҳоли рўйхатида бу рақам 129 тага тушиб қолган. Демак, 100 дан ортиқ Э., асосан, кам сонли халқлар ўз миллий қиёфаларини йўқотиб, кўп сонли халқнинг миқдорини оширган. Шўровий мафкура «ўз рив-шига кўра орқада қолган кўпгина элатлар, асосан, майда Э.лар, миллатга айланмаслиги ҳам мумкин. Улар вақт ўтиши б-н икт-й ва мад-й жиҳатдан юксалган бошқа Э. ва миллатлар б-н яқиндан алоқа қилишга ўтиши натижасида илғор халқнинг мад-ти, тилини ўзлаштиради ва аста-секин ўша миллатнинг таркибига сингиб кетади», деб уқтирарди. (Бу кўчирма Ўзб. Совет Энциклопедиясининг 13-жилдидан келтирилди). Бундан кўринадики, Чор Россиясида XVI а.нинг ўрталаридан бошланган бундай сиёсат шўро даврида ҳам пинҳона давом эттирилди. Шуниси қизиқки, қаердаки миллий уйғониш юз бериб, мил-

лий мустақиллик талаб этилса, шу халқни, шу халқ раҳбарларини сепаратизмда айблаш мустамакчиларга хос усулдир. «Сепаратизм» лот.дан олинган атама ҳисобланиб, ажралиб чиқишга, алоҳида бўлишга интилиш маъносини билдиради. Мас., бир бутун мам-тнинг бир вилояти ажралиб чиқишни истаса — бу сепаратизм бўлади, бу ҳаракатнинг тепасида турганларни сепаратчи дейиш мумкин. Бундай интилишларни соғлом фикрли ҳеч бир киши оқламайди ва ёқламайди. Бу мам-тнинг яхлитлигига раҳна солади, бутун бир халқни пароканда қилади. Лекин тили, дини, турмуш тарзи мутлақо бошқача бўлган, ўз ватанига эга бир халқнинг мустақилликни истаб, ҳукмрон тузум исканжасидан ажралиб чиқиши сепаратизм эмас, балки миллий давлатчиликни тиклаш йўлидир. Ўз-нинг мустақилликка эришиши ана шу тамойил мазмунига мос келади.

ЭЛЕКТОРАТ (лот. *electorates* — сайловчи, сайлайдиган) — сиёсий партиялар н.назаридан Парламент, Президент ёки давлат ҳокимияти маҳаллий вакилик органлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларида ўтказиладиган сайловларда муайян сиёсий партия, партияларнинг сайловолди блоки ёки мустақил номзодлар бирлашмалари томонидан кўрсатилган номзодлар учун овоз берувчи сайловчилар гуруҳи. Сайловчилар томонидан у ёки бу сиёсий партия номзодларининг қўллаб-қувватланиши уларнинг манфаатлари муайян партия ёки унинг номзодлари дастурларида, сайловолди ҳужжатлари ва фаолиятида ўз аксини топгани б-н изоҳланади. Ҳоз. замон халқаро сиёсат майдонида гарчи «Э.» атамаси янги ибора бўлмаса-да, бу атама Ўз-н ижт-й-сиёсий ҳаётига мустақилликка эришилгандан сўнг, хус-н, мам-тимизда демо-

кратик жам-тни барпо этиш жараёнида кўппартиявийлик тизими вужудга келиб, ҳақиқий демократик сайловлар ўтказилиши мунти б-н жадал кириб келди. Амалга оширилган парламент ислохоти ва икки палатали Олий Мажлисга ўтказилган сайловларда сиёсий партиялар ўртасида сиёсий рақобатнинг кучайиши туфайли Э. масаласи ўта долзарблик касб этди. Мазкур масала сиёсий партиялар учун нафақат наз-й, балки кўпроқ амалий аҳамиятга эга. Чунки, ўз Э.ини билмайдиган, у тўғрисида етарли тасаввурга эга бўлмаган, унинг ижт-й таркиби, манфаатлари ва эҳтиёжларини ўрганмаган сиёсий партия ўз мақсад-муддаосини белгилай олмайди, истиқболдаги ва жорий вазифаларини аниқлашда қийналади. Бундай партия кимларга таянишини, ким учун фаолият кўрсатиши ва кимлар ўртасида ишлашини, бир сўз б-н айтганда, кимларни ўз ордидан эргаштириши кераклигини билмайди. Табиийки, бу партия узоқ мавжуд бўлмайди. Э. вакиллари у ёки бу сиёсий партияга муайян қатламларга мансуб бўлганлиги ёки сиёсий партия дастурида уларнинг манфаатлари у ёки бу тарзда акс эттирилгани учун эмас, балки мазкур сиёсий партия уларнинг манфаатларини нечоғлик чуқур ўргангани, билиши ва ижт-й-икт-й ўзгаришига мувофиқ дастурий ҳужжатларида инobatга олганига қараб мойиллик билдиради. Энг муҳими, сайловчи сиёсий партиянинг амалий ишларига қараб, уни ташвишлантираётган муаммоларини ҳал қилиши ёки ҳал эта олмаслигига қараб баҳо беради ва қўллаб-қувватлайди. Э. манфаатлари хилма-хил бўлади. Ушбу масалага сиёсий партияларнинг фаолияти н.назаридан ёндашилганда, сиёсий манфаатлар биринчи ўринда туриши, шубҳасиз. Зеро, ҳар қандай партия учун давлат ҳокимияти органлари ва бошқарув идораларида, уларни шаклланти-

риш ва фаолият юритишига сиёсий таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ўз-нда фаолият кўрсатаётган сиёсий партиялар ўз Э.ига эга бўлган партиялардир. Э. орасида мунтазам иш олиб бориш, унинг манфаатларини ифода ва ҳимоя этиш йўлида доимий ҳаракат қилиш сиёсий партияларнинг устувор вазифаларидан бири ҳисобланади. Фақат ана шу йўл б-нгина сиёсий партиялар ўз дастурларида белгиланган стратегик мақсадларга эришишлари мумкин. Ҳар бир партия Э.ининг ўз партияси ғоялари б-н боғлиқ маън-й мезонлари мавжуд бўлади. Ана шу маън-й яқинлик одамларни ягона Э. доирасида бирлаштириб туради. Ш-дек, Э. маъяти партияларнинг айрим масалаларни умумхалқ муҳокамасига қўйиши масаласини белгилаб беради. Партиялар илгари сурадиган ғоялар шу жиҳатдан Э. маъ-ятини кўрсатиб туради.

ЭЛИТА (франц. *elite* — энг сара) — ҳар қандай ижт-й тузилманинг бошқарув, мад-т ва фанни ривожлантириш функцияларини амалга оширувчи олий, имтиёзли қатлами. Э. ҳақидаги наз-ялар даставвал Платон, Ницше қарашларида баён қилинган бўлиб, XX а. бошларида В.Парето, Г.Моско, Михелс таълимотида системали равишда тадқиқ этилган. Ҳоз. Ғарб социологиясида Э.нинг турли мезонлари ва хус-ятлари ўрганилмоқда. Бунда Э. таркибига ҳокимиятга интилаётган ва сиёсий жиҳатдан фаол одамлар (Моско), жам-тда энг кўп обрў ва мақомга, бойликка, оммага нисбатан ақлий ва ахлоқий устунликка эга бўлган одамлар (Ортега Х Гассет), жам-тнинг ноижодий кўпчилигидан фарқ қилувчи ижодий қисми (Тойнби), энг малакали мутахассислар, менежерлар ва бошқарув тизимидаги хизматчилари (технологик детерминация) киритилади. Ҳоз. замон социология-

сининг Э. наз-яси Миллс, Рисмен, Белл каби олимлар қарашларида ҳам ўз ифодасини топган.

ЭЛЧИ — тарихда шоҳ томонидан бирор топшириқ б-н юборилган киши; ҳозирда бир суверен давлатнинг бошқа бир суверен давлатдаги дипломатик вакилларининг энг катта мартабаси, унвони ва шу унвонга эга бўлган шахс. Мазкур мартаба дипломатия ваколатхоналари очаётган давлатлар ўртасидаги битимлар б-н белгиланади. Бунинг учун халқаро урф-о.да эътироф этилган ва 1961 йилдаги дипломатия алоқалари тўғрисидаги Вена конвенциясида ўз тасдиғини топган қоидаларга кўра, дипломатия ваколатхонаси раҳбари турли тоифалар орасидан танлаб олинади. Э. давлат бошлиғи томонидан тайинланади ва ўша давлат бошлиғи томонидан эътироф этилади. Э. деганда, тегишли ваколатхона раҳбари лавозими ҳам тушунилади, аксарият мам-тларда бу олий дипломатия мартабасидир. ЎзР Конституциясида кўзда тутилганидек, чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлардаги Э.ларни ва б. дипломатия вакилларини ЎзР Президенти тайинлайди ва чақириб олади (93-модда, 6-банд). Президент, ш-дек, чет эл дипломатия вакилларидан ишонч ёриқларини қабул қилиб олади (93-модда, 5-банд), яъни ЎзР Президенти чет эл давлати бошлиғидан ЎзР раҳбарига ёзилган расмий мактубларни қабул қилиб олади, ушбу мактубларда дипломатия вакилини тайинлаш ёки чақириб олиш қоидалари баён этилади. ЎзРнинг 1992 йил 3 июлдаги «ЎзРнинг чет эл давлатларидаги дипломатия вакилларини тайинлаш ва уларни чақириб олиш тартиби тўғрисида»ги Қонунида 1961 йилдаги дипломатия алоқалари тўғрисидаги Вена конвенцияси ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этган тамойиллари ва нормаларига биноан ЎзРнинг Э.сини тайинлаш ва чақириб олиш

тартиби белгиланган. Э.хона — бир давлатнинг иккинчи давлатдаги доимий дипломатия ваколатхонаси бўлиб, унга Э. бошчилик қилади. Доимий Э.хоналар XVII–XVIII а.ларда ташкил топган. Ҳоз. вақтда Э.хона мақомини белгилаб берадиган халқаро ҳуқуқий нормалар 1961 йилдаги Дипломатия алоқалари тўғрисидаги Вена конвенциясида акс этган. Ўз-н Дипломатия алоқалари тўғрисидаги Вена конвенциясига 1992 йилнинг 15 январидан кўшилган. Халқаро мунтларда Э. ва Э.хоналар асосида иш олиб бориш жаҳон халқларининг бугунги юксак маън-й ютуғи ҳисобланиб, дипломатик мунтларнинг бундай ташкил этилиши жаҳон халқлари орасида ўзаро ишонч ва тенг ҳамкорлик мунтлари асосида иш олиб боришда қулай имкониятлар яратиш учун хизмат қилади.

ЭЛШУНОСЛИК (этнология, этнография) — элат ва халқларнинг келиб чиқиши ва жойлашиши, ўзаро ўхшаш ва фарқли хус-ятлари, мад-й-маиший ҳаёти, ижт-й ва оилавий турмуш тарзи, маън-й дунёси каби муаммоларни ўрганувчи фан соҳаси. Ш-дек, этносларнинг ибтидоий даврлардан то шу кунгача ўзлиги, урф-о., маросим, маъ-ят ва анъанавий турмуш тарзи, ҳоз. кундаги энг муҳим этнослараро мунтлар, умуминсоний ва умумэтник жараёнлар, этник гуруҳ ва ирқларнинг ўзаро алоқалари, этник онг стереотипи ва этник психология каби масалаларни тадқиқ қилади. Кейинги вақтда этнология фани кўпроқ наз-й муаммоларни, этнография эса амалий масалаларни ўрганишга ихтисослашмоқда. Этнография (юн. *ethnos* — халқ ва *grafos* — ёзаман) фанининг замонавий европача наз-й асослари халқлар тўғрисидаги мустақил фан сифатида XIX а. ўрталарида шаклланди. «Этнос» сўзи илк бор қад. юнон тилидаги манбаларда учрай-

ди. «Этнография» атамаси фанга илк маротаба 1784 йилда А.Шаванн томонидан олиб кирилган. Француз олими Жан Жак Ампер томонидан 1830 йилда «антропологик» (ижт-й) фанларнинг умумий таснифини ишлаб чиқишда халқлар ва уларнинг мад-ти тўғрисидаги янги фаннинг номланиши тарзида махсус изоҳ сифатида қўлланган. Кейинчалик мазкур атама Европа давлатларига жуда тезлик б-н ёйилган. Умуман, этнология мустақил фан сифатида бир қатор этнологлар жам-тлари (1839 йил Парижда Франция этнологлари жам-ти, 1848 йил АКШда Америка этнологлари жам-ти)нинг тузилиши б-н расман тасдиқланган. Кейинчалик Э.нинг наз-й қисми ҳам ривожланиб бориб, унинг асосида этнология фани вужудга келган. Этнология ҳам «халқ тўғрисидаги фан» деган маънони билдиради. Фан соҳаси сифатида Э. (этнография, этнология) XIX а.нинг ўрталарида истеъмолга кирди. Расмий равишда мустақил фан сифатида 1839 йили «Париж этнология жам-ти»га асос солинган даврдан бошлаб тан олинган. Э. дастлаб фактик билимларни тўплайди, кейин уларни таҳлил этиш орқали моҳиятини тушуниб олиб, наз-й хулосалар чиқаради. Э. ўз тадқиқотларини археология, антропология, мад-тшунослик, лингвистика, социология, санъатшунослик каби фан соҳалари б-н боғлиқ ҳолда амалга оширади. Мазкур фанларнинг ўзаро алоқаси туфайли кейинги йилларда қўшалок илмий соҳалар: этник антропология, этномад-т, этнолингвистика, этносоциология, этнопсихология ва б. юзага келди. XIX а. иккинчи ярмида Европадаги бошқа йирик давлатлар сингари Франция сиёсий доиралари томонидан мустамлакачилик сиёсатининг кучайиши ва мустамлакаларни бошқариш механизмининг мураккаблашуви, ўз-ўзидан қарам халқлар тўғрисида кенгроқ маълумотларга эга бўлиш,

уларнинг миллий хус-ятлари, тарихи, турмуш тарзи, мад-ти, маъ-яти ва анъаналари ҳақида батафсилроқ маълумотга эга бўлишни талаб қила бошлаган. Шу боисдан ҳам Э. бу давлатда «этнография» деб юритилган. Францияда мазкур атама XIX а. охиригача илмий истеъмол доирасида бўлган. Этнография жаҳондаги барча халқларнинг, этник уюшманинг турли шакллари, уларнинг келиб чиқиши (этногенези), турмуш тарзи, урф-о.лари, моддий ва маън-й тар-ёт даражаси, уларнинг ўзаро тафовути, умумийлиги ёки ўхшашлигини, этносларнинг ўзига хос хус-ятларини ўрганувчи махсус фан соҳаси ҳисобланади. Э. ҳоз. этносларнинг келиб чиқиши ва шаклланиши, жойлашиши ва этник тузилиши, урф-о.лари, маън-й мад-ти ва миллий хус-ятларини тарихий жараён б-н боғлиқ тарзда ўрганади. Тарихий Э. йўқолиб кетган халқ ва элатлар, ўтмишдаги этник жараёнлар, маиший турмуш ва маън-й мад-т хус-ятларини тадқиқ қилади. Э. фани асосий эътиборни ҳоз. халқларга қаратгани ҳолда, ўтмишда мавжуд бўлган барча этник бирликларни илмий ўрганишга ҳам қаратади. Э.нинг фан сифатидаги асосий объекти халқ ва халқларнинг ўзига хослиги ҳисобланади. Э. фанида турли халқлар этногенези ва этник тарихи, анъанавий ва этник-мад-й жараёнлар, моддий ва маън-й мад-т муаммолари ҳамда этнослараро жараёнлар тадқиқ этилади. XX а. бошларида француз тадқиқотчилари этнографияга тарихий ва наз-й материалларни жалб этган ҳолда изланишлар олиб боришлари натижасида Э. этнологияга айланган ва ҳозирда француз олимлари томонидан асосан этнологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. XX а.нинг сўнгги чорагидан бошлаб Германияда Макс Планк номидаги Этнология ва антропология илм. тад. ин-ти томонидан олиб борилаётган изланишлар алоҳида эъти-

борга сазовордир. Аввало, инглиз-забон мам-тларда халқлар тўғрисидаги фан антропологиянинг бир қисми сифатида ўрганилган. Америкада дастлабки элшунослар жам-ти 1848 йилда тузилган бўлса-да, Э. мактаблари Европанинг бошқа мам-тларига қараганда амалда бирмунча кечроқ шаклланган. Негаки, қитъа аҳолисининг этник ранг-баранглиги ва узоқ йиллар мобайнида мазкур қитъада давом этган иркчилик сиёсати натижасида жисмоний антропологиянинг иркчий ва мад-й фарқларигина ўрганиб келинган. Уз ўрнида шуни ҳам қайд этиш керакки, мазкур йўналишга машҳур олим Генри Льюс Морган томонидан асос солинган. Унинг ибтидоий жам-тда уруғчилик, оила-никоҳ мун-глари типлари таснифи, инсоният тарихини даврлаштириш мавзуларидаги содда тадқиқотлари бир неча ўн йиллар мобайнида Америка элшунослари учун муҳим излашниш йўналишлари сифатида хизмат қилган. Россияда 1846 йил «Рус география жам-ти»нинг тузилиши натижасида Э. йўналишидаги дастлабки тадқиқотларга асос солинган. Рус этнографияси мактабининг шаклланишида машҳур сайёҳ ва тадқиқотчи олим Миклухо Маклайнинг хизмати беқиёсдир. Ў.О. халқлар, шу жумладан, ўзб. халқи элшунослиги ҳақидаги дастлабки маълумотлар археологик ёдгорликлар, илк ёзма манбалар ва турли қадимий тарихга оид материаллардан маълум. Қад. даврларда ва Ўрта а.ларда Амударё ва Сирдарё бўйларида яшаган халқлар ҳаётини ўрганишда зардуштийлик динининг муқаддас китоби — «Авесто», қад. туркий битиклар ва сўғдий ёзувлар, Абу Райхон Берунийнинг «Қад. халқлардан қолган ёдгорликлар», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит-турк», Абу Бакр Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» ҳамда «Насабномаи ўзб.»

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома», Хофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома», Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк», Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома» каби асарлари катта аҳамиятга эга. 1870 йилда Самарқанд, Бухоро, Урганч бўйича уюштирилган илмий экспедиция (Н.Н.Каразин, Н.Е.Симанов)лар ўз даври учун муҳим маълумотларни тўплаш имконини берган. Ў.О. Россия империяси томонидан босиб олинган, ўзб. халқи Э.ини ўрганишга жиддий эътибор қаратила бошланган. Айниқса, 1895 йилда Тошкентда Археология ҳаваскорлари Туркистон тўғрагининг ташкил этилиши натижасида ўзб. халқи этнографиясига оид илмий материаллар йиғила бошланди. Ш-дек, Сатторхон Абдуғаффоров, Мирзо Барот, Мулла Қосимов, Муҳаммад Вафо, Г. Арандренко, Л.С. Берг, ВЛ. Вяткин, М.Ф. Гаврилов, А.Д. Гребенкин, А.А. Диваев, И.И. Иброҳимов, А.В. Каулбарс, П.Е. Кузнецов, Д.Н. Логофет, Н.А. Маев, А.Е. Снесарев, М.С. Андреев, А.А. Семенов, А.Ф. Петровский, А.П. Шишов, В.Н. Наливкин, Н.П. Маллицкийларнинг тадқиқотларида ўзб. халқининг этник тарихи, ижт-й-иқт-й ҳаёти, геосиёсий жойлашуви, ўзаро ички ва ташқи алоқалари, анъанавий турмуш тарзи ва мад-тига доир кўплаб илмий материаллар тўпланган. 1881 йилда маҳаллий ҳокимият томонидан ўз даврининг машҳур элшунос олимларидан ташкил топган «Туркистон туб аҳолисининг маиший турмушини ўрганиш илмий комиссияси» фаолият юритган. Айнан шу комиссия иштирокида машҳур элшунос тадқиқотчи олим А.А.Диваев раҳбарлигида Сирдарё вилояти ва Ў.О. халқлари этнографиясининг билимдонларидан бири М.С.Андреев бошчилигида Самарқанд вилоятида яшовчи эл-улуслар этнографияси ва бой фольклор — халқ оғзаки ижоди намуналарини

ўрганиш бўйича этнофольклористик экспедициялар уюштирилган. 1930 йилларда йирик ўзб. фольклоршунослари Ғози Олим Юнусов ва Ходи Зариповлар ҳамда машҳур рус этнографи Л.П. Потапов томонидан ўзб. халқи мад-ти, этнографияси ва фольклорини ўрганиш борасида уюштирилган махсус экспедициялар жараёнида ҳам маҳаллий аҳолининг ўзига хослиги юзасидан жуда бой материаллар тўпланган. XX а.нинг 20–30-йилларига қадар Э. муаммолари б-н кўпроқ русийзабон олимлар шуғулланган бўлса, 30-йиллар охирига келиб, М.А.Бикжанова, Ш.Иноғомов, Т.Мирғиёсов, М.Юсупов, Х.Хусанбоев, Г.Алимов, А.Болтаев, М.Саиджонов каби маҳаллий мутахассис-этнографларнинг янги авлоди шаклланган. Бу даврда яратилган тадқиқотлар музейлар ва илмий марказларда бажарилган бўлиб, уларнинг асосий илмий натижалари асосан турли журналларда мақолалар тарзидагина эълон қилинган. 1943 йил Ўз ФА Тарих ва археология ин-ти таркибида Этнография бўлимидан ташкил этилиши республикада этнографик илмий изланишларни янада жонлантириб юборди, деб ҳисоблаш мумкин. Бу даврда тадқиқотчилар томонидан асосан тарихий ва замонавий этнография ҳамда ўзб.ларнинг этник муаммолари юзасидан илмий изланишлар олиб борилди. XX а.нинг 70-йилларидан бошлаб Ўз-нинг айрим минтақалари аҳолисидан этник таркибидаги ўзгаришлар ҳақида ҳудудий маълумот берувчи этнографик хариталар тайёрланди (Ш.И. Иноғомов, К.Шониёзов, Х.Тошев, Б.Аминов ва б.). Олий ўқув юртлири учун «Этнология» фанида махсус дарслик (И.Жабборов «Ўзб. халқи этнографияси», Т., 1994), ўқув-услубий қўлланмалар (О.Бўриев, Б.Исҳоқов), «Этнология атамалари луғати» (О.Бўриев) чоп этилди. Юртимиз мустақилликка

эришганидан кейин Э. фани ҳам янги босқичга кўтарилди. Айниқса, этногенез ва этник тарих муаммолари бўйича қатор тадқиқотлар яратилди. Бугунги кунда мам-тимиз илмий муассасаларида Э. фанининг долзарб муаммолари кенг ўрганилмоқда. 2000–2001 йилларда Термиз ва Қаршида этнологик тадқиқотлар маркази ташкил этилди. Мам-тимиз этнологлари АКШ, Англия, Франция, Германия, Япония, Жанубий Корея, Туркия, М.О. республикалари этнологлари б-н илмий-амалий ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишган. Россия ФА Этнология ва антропология ин-ти б-н ҳам доимий ҳамкорлик йўлга қўйилган. Бундай илмий алоқалар юртимизда Э. (этнология, этнография) жаҳон илми б-н ўзаро уйғун ривожланаётганлигидан далолат беради.

ЭМАНСИПАЦИЯ (лот. *emancipatio*) — 1) жабр-зулм, қарамлик, тутқунлик, турли бидъатлардан қутулиш (мас., хотин-қизлар Э.си); 2) тобелик, эскилик сарқити, ақидапарастликдан холи бўлиш; 3) вояга етмаган кишини муомалага лаёқатли деб эълон қилиш. ЎзРнинг фуқаролик ҳуқуқида Э. қоидалари ФКга биринчи марта киритилди. Вояга етмаган шахсни тўла муомалага лаёқатли деб эълон қилиш отананинг, фарзандликка олувчиларнинг ёки ҳомийнинг розилиги б-н васийлик ва ҳомийлик органининг қарорига мувофиқ ёхуд бундай розилик бўлмаган тақдирда, суднинг қарори б-н амалга оширилади. Отана, фарзандликка олувчилар ва ҳомий Э. қилинган вояга етмаган шахснинг мажбуриятлари бўйича, хус-н, у етказган зарар оқибатида келиб чиққан мажбуриятлар бўйича жавобгар бўлмайдилар.

ЭМОТИВИЗМ (инг. *emotive* — ҳиссиётни келтириб чиқарувчи, қўзғалтирувчи) — мантиқий позитивизмнинг ғоялари ва мето-

дологияси асосида вужудга келган ахлоқий наз-я. Мазкур наз-яга кўра, ахлоқий ҳукмлар, атамалар ҳақиқий ҳам, ёлғон ҳам эмас, билиш мазмунидан маҳрумлиги боис уларни тажриба йўли б-н текшириб бўлмайди. Уларнинг аҳамиятли томони ахлоқий ҳиссиётларни намоён қилишга хизмат қилишдангина иборат. Э. ахлоқий тасаввурларни ўз-ўзидан вужудга келади деб ҳисоблайди. Э. XX а.нинг 20-40-йилларида Буюк Британия, Австрия, АКШда кенг тарқалади. Айер, Рассел, Карнап, Рейхенбах қабилар Э.нинг етакчи вакиллари ҳисобланади.

ЭМОЦИЯ (лот. *emovco* — ҳаяжонлантираман, изтироблайман) — маън-й-руҳий ҳодиса, шахснинг муайян воқеликка нисбатан ўз мун-тини ҳис қилишидан келиб чиқадиган, унинг эҳтиёжи ва қизиқиши, нарса ва ҳодисалар б-н боғлиқ бўлган турли даража, мазмун ва шаклдаги ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларининг мажмуаси. Э. атамаси ҳиссиёт т.си б-н бир маънода ишлатилади. Лекин «ҳиссиёт» б-н «Э.» т.сини айнан бир ҳисоблаш мумкин эмас. Белгилари, хус-н, яққол намоён бўладиган ҳиссиётларни ичдан кечиришдан иборат руҳий жараён вужудга келишининг аниқ шаклинигина Э. деб аташ тўғри бўлади. Бироқ ватанпарварлик, жавобгарлик, виждон азоби, масъулият, бурч, онанинг болага нисбатан меҳр-муҳаббати ҳисларини Э. деб аташ мумкин эмас. Ш-дек, уларни кескин чегаралаш ҳам баъзи бир камчиликларга олиб келади. Э. инсон психикасининг ўзига хос соҳаси бўлиб, шахс фаолиятининг айрим жиҳати сифатида ҳаракатдаги ва ўз миёсида теварак атрофдаги оламни акс эттираётган одам томонидан турли тарзда ичдан кечирилади. Э. борлиқда содир бўлаётган ҳодиса ва нарсалардан шахс учун аҳамиятли жиҳатлари ҳақида да-

рак берувчи сигналлар тизими ҳисобланади. Унинг худди шу сигнал функцияси психологияда Э.нинг импрессиив томони дейилади (лот. *impressio* — таассурот). Э. ва у кечишининг турли шакллари фақат сигнал функциясини эмас, балки бошқарувчилик функциясини ҳам бажаради. Мослашиш давридаги ихтиёрсиз ва онгли ҳаракатлар психологияда эмоционал ҳолатларнинг экспрессиив томони деб аталади (лот. *expressio* — ифодалаш). Шахс эмоционал соҳасининг таркибий қисмлари: эмоционал тус (тон), эмоционал ҳолатлар (актив, пассив, астеник, стеник), аффект, стресс, кайфият. Эмоционал ҳолатлар ҳиссий кечинмаларнинг одатдаги ва ўзига хос шаклидан иборатдир. Инсон фаолиятининг қайси бир тури ёки қайси бир соҳаси ҳислардан қайси бирининг устувор, юксак ҳис эканига қараб муайян туркумларга ажратилади: 1) меҳнат фаолиятида кечириладиган ҳислар, яъни праксик ҳислар (юн. *praxis* — иш, фаолият, юмуш); 2) интеллектуал ҳислар (лот. *intellectus* — тушунуш, ақл); 3) ахлоқий ҳислар (лот. *moralis* — ахлоқий); 4) эстетик ҳислар (юн. *aistesis* — ҳиссий идрок). *Ф.Ақромова*

ЭНГ БУЮК ЖАСОРАТ — маън-й жасорат тушунчаси, унинг асл маъноси эса ана шу майдондаги тинимсиз кураш, қийинчиликларни енгиб, инсонга хос улуғворлик, покликни асраб ўта олишдан иборат. Оддий ўт-ўлан ҳаёт учун курашиб, тош қотган ер бағрини ёриб чиқади, ҳар бир жонзот ўз наслини сақлаш учун курашади. Жасорат намуналарини кўрсатади. Инсон ҳаёти ҳам ана шундай тинимсиз курашдан иборат. Аммо инсонга б. жонзотлардан фарқли ўлароқ буюк неъмат — ақл ато этилган, руҳият берилган. У нафақат жисми, балки кўпроқ руҳияти талаблари б-н яшайди, онгли ҳаёт кечириш учун ички дунёси, маън-й оламига су-

янади. Айни маън-й тамойиллар асосида одамзод қадим-қадимдан дунёни диалектик идрок этиб, икки куч – ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги доимий кураш сифатида талкин этиб келган, эзгуликка интилиб яшаган. Дунёдаги кўп халқларнинг эртагу ривоятларида қаҳрамонлар айричорраҳа йўлга рўбарў келадилар ва дунё неъматларини, нафси талаб этган нарсаларни ваъда қилган йўлни эмас, балки фақат «борса-келмас» йўлини танлайдилар. Бунга адолат ва эзгулик рамзи сингдирилиб, шу йўлга кирган инсоннинг маън-й қудратини, ўзидан, хузурхаловатидан кеча олишини англатади. Жаҳон цивилизацияси, ана шу Э.Б.Ж., азму шижоат, маън-й жасорат соҳибларини улуғлаб, шарафлаб келган. Ёзувчи Е.Шварц таъбири б-н айтганда, ҳаммаси тугагини била туриб, севишга жазм этганларга, умрининг ўткинчилигини била туриб, эзгулик учун курашганларга шон-шарафлар ўқиганлар. «Хар куни, ҳар соатда фидойи бўлиш, ўзини томчи ва томчи, заррама-зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий, кундалик фаолият мезонига айлантириш – ҳақиқий қаҳрамонлик аслида мана шу». Яқинлар учун, ўзгалар учун, инсоният учун, бутун борлик учун жон куйдириш ёки азиз жонини фидо қилиш учун инсон метин иродали, буюк қалб эгаси бўлиши керак. Юнон афсоналаридаги Икар каби ҳалок бўлишини била туриб, куюшга, ёруғликка, буюк орзулар сари парвоз қилиш ҳаммининг ҳам қўлидан келавермайди. Аммо инсоният тар-ётини ҳар доим айнан ана шундай одамлар йўлга қўйганлар, шулар тарих ғилдирагини олға силжитганлар. Улардаги Э.Б.Ж. одамлар учун ибрат мактаби бўлган. Эрк ва озодлик йўлида Э.Б.Ж. кўрсатган миллий қаҳрамонларимиз Тўмарис, Широқ, Спитамен биз учун ибрат бўла олади. Инсоният тар-ёт

йўллари белгилаган буюк кашфиётлар, одамларни руҳан покланиш, қалбан улғайишга даъват этган фан, мад-т, санъат ва адабиёт ва б. бунёдкорлик дурдоналари ана шундай маън-й жасорат меваларидир. Сукрот яратган илм, унинг инсон ва жам-тга доир фал.си мана қарийб 2,5 минг йил мобайнида Шарқу Фарб алломаларини руҳлантириб келмоқда. Унинг ҳаёти ва ўлими тарихи инсон руҳий қувватининг чинакам рамзига айланган. Одоб ва ахлоқни фал-й теран тадқиқ қилган Сукрот ҳокимият томонидан айбланиб, ўлим жазосига ҳукм этилади. Шогирдлари унга қамокдан қочиб жонини сақлаб қолишни таклиф этишганда, у бундан воз кечади. Сукрот учун қамокдан қочиш ўзи тарғиб қилган ва ўзи бутун умр риоя этган қоидаларга, Ватанга хиёнат бўлар эди. Зеро, унинг қатъий фикрича, ҳар қандай, ҳатто энг юксак ва адолатли мақсад ҳам, унга эришмоқ йўлидаги паст ва жиноий воситаларни оқламайди. Шарқу Фарб илмининг ривожига кучли таъсир ўтказган, Шарқ илм-фанида «устоди аввал» (биринчи муаллим) деган шарафли ном олган Афлотун нафақат илм-фан, балки маън-й жасорат бобида ҳам Сукротнинг муносиб шогирди бўлди.

Инсониятнинг бугунги тар-ёт даражасини Николай Коперник, Жордано Бруно, Галилео Галилей, Кампанелла каби олимларнинг кашфиётларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ваҳоланки, мас., черков тазйиқларига учраган Ж.Бруно жонини сақлаб қолиш учун ўз кашфиётидан воз кечса, тавба қилса бас эди. Аммо у бундай қилмади ва ўтда куйдирилди. Худди шундай, ўнлаб Европа алломалари жаҳолат қурбонлари бўлишди. М.О.да ҳам юзлаб ана шундай Э.Б.Ж. соҳибларини санаб ўтиш мумкин. Хус-н, Хоразм Маъмун академиясида фаолият кўрсатган Абу Наср ибн Ироқ, Абу Райҳон Беруний,

Ибн Сино, Маҳмуд Хўжандий, Аҳмад ибн Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад ибн Хамид Найсабурий каби алломаларнинг фидойилиги туфайли Шарқ зиё масканига айланди. Уларнинг илмий кашфиётлари, машаққатли меҳнат ортида яратган асарлари жаҳон илм-фанининг ривожига беқиёс ҳисса бўлиб қўшилди. Илоҳий ишқ йўлида Э.б.ж. кўрсатган Мансур Ҳаллож, Насимий, Машраб кабиларни бугунги авлод ёдидан чиқармайди. Эл-юрт мустақиллиги йўлида ўз жонини фидо қилган Нажмиддин Кубро ёки Жалололдин Мангубердиларнинг жасоратисиз, мамтани ривожлантириш, давлатни мустаҳкамлашга умрини бахшида этган Амир Темурсиз, халқ фаровонлиги, жам-т барқарорлиги ҳақида қайғурган Алишер Навоийсиз, Ватан ишқи б-н буюк салтанатни яратган Заҳириддин Муҳаммад Бобурсиз ўзб. халқининг тарихи ва буюк келажagini тасаввур этиш мумкин эмас. XX а.нинг кўп халқлар учун қайғули тарихида ҳам бундай улуғ сиймолар кўп. Мас., Ҳиндистонда миллий озодлик кураши унинг раҳбарларидан бири, атоқли мутафаккир, файл. «Маҳатма» («Буюк қалб») таҳаллуси орқали машҳур бўлган Ганди номи б-н боғлиқ. Ганди муаммоларни ҳал этиш воситаси сифатида ҳар қандай урушларни инкор этган. Ш.у. Ганди номи бугунги кунда нафақат Ҳиндистонда, балки бутун дунёда тинчлик, ижт-й ҳамкорлик динлараро бағрикенглик ғояларининг рамзига айланган. Ўлка тарихига қайтилса, Ўз-н мустақиллигининг илк тамал тошларини қўйган истиқлол фидойилари – жадидларнинг маън-й жасорати ибрат мактаби бўлди. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Ибрат, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир каби юзлаб маърифатпарварлар Туркистон ўлкасини Чор мустамлакачилигидан

халос этиш, юртни тараққий топтириш йўлида ўз хузур-ҳаловатидан воз кечдилар, керак бўлса азиз жонларини қурбон қилдилар. Тарихдан маълумки, Чор ҳукуматининг мустамлака ўлкалардаги сиёсатини шўролар давом эттирди. Бу сиёсатнинг асл моҳияти халқларни, хус-н ўзб. халқини тарихдан айириш, ўзлигини йўқотиш, ўлкани хом ашё базасига айлантиришдан иборат эди. Ш. у. халқнинг миллий тарихи, орияти, мад-тини ҳимоя қилишга ҳаракат қилган ҳар қандай инсонга «халқ душмани», «ватан хоини» каби тағалар босилиб, қатағон қилинди. Шундай таҳликали даврда ҳам ўзб. зиёлилари халқнинг орияти ҳимоясига отланиб, фидойилик кўрсатишди, бу йўлдаги қийинчилик ва таъқиблардан руҳан букилмай дадил туришди. Шундай шахслар қаторида Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Шукрулло сингари шоир ва ёзувчилар, Яҳё Фуломов, Иброҳим Мўминов каби ўнлаб, юзлаб олимларнинг номларини келтириш мумкин. Мас., археолог олим Яҳё Фуломов собиқ Иттифоқ даврида Ўз-нни яхлит пахта даласига айлантириш сиёсати туфайли қаърида тарихий обида ва ёдгорликлар яширинган тепаликлар текисланишига қарши чиқади. Шу туфайли тазйиққа учраганда ҳам олим ўз ҳаётий ва илмий қарашларидан воз кечмади. Тарих ва келажак олдида масъулиятини ҳис этиб тизимга, унинг бемаъни сиёсатига мардона қаршилиқ кўрсатган шундай инсонлар туфайли ўзб. халқининг бой тарихий мероси келажак авлодлар учун сақланиб қолинди. Инсон ҳаётида шундай дамлар бўладики, шахсий дард-аламлар юки уни эзиб ташлайди, руҳий ёки жисмоний дарддан дунё қоронғу бўлиб кетади. Бундай пайтларда фақат катта юрак, букилмас ирода егаларигина ўзини унутишга қодир бўлади. Атоқли ўзб. шоираси Зулфия, ҳассос олим Озод

Шарафиддинов ана шундай маън-й жасорат соҳибларидандир. Умр йўлдоши, ҳаётидаги суянчиғини бевақт йўқотган Зулфия айрилиқ ва ҳижрон азобларига бардош берди, ғам-андух ва ҳасратларини матонат б-н енгди, ўз ижоди, шеър-ияти орқали энг эзгу туйғуларни одамларга улашди. Умрини таълим-тарбия, илм-фанга бахшида этган Озод Шарафиддинов эса умрининг сўнгги йилларида касалликка дучор бўлди, бир неча оғир операцияларни бошидан ўтказганига қарамай, тушкунликка тушмади, ўз дарди б-н ўралашиб қолмади ва ижодий фаолиятини бир зумга ҳам тўхтатмади. Халқ келажаги, Ватан истиқболи учун курашиб, ёниб яшаган ана шундай қаҳрамонлар Э.б.ж. тимсолидир.

ЭНТУЗИАЗМ (юн. *entusiasmos* — илоҳий завқ-шавқ, жонбозлик) — бирор-бир ғоя, идеал ёки мақсадга завқ-шавқ б-н, жон-дилдан берилишни, олий кадриятларга интилишни ифодаловчи т. Антик даврда Э., энг аввало, шоир ва рассомлар ижодида илоҳий қувват асосида жонбозлик б-н нодир санъат асарларини яратишда намоён бўлган. Э. адабиёт ва санъат сирларини ўрганиш ва ижод йўлларини тадқиқ қилишни ҳам қамраб олган. Антик давр файласуфлари илоҳий гўзалликка етиш ниятида жонбозлик б-н қилинган меҳнатни Э. деб таърифлаган. Э. фал-й-ахлоқий ҳодиса сифатида инсон фаолиятини белгиловчи ва йўналтирувчи маън-й мезон ролини ҳам ўйнайди. Э. ижт-й фаоллик даражасини ифодаловчи мезон бўлиб, шахс фазилатлари ва характерини шакллантирувчи муҳим ахлоқий тамойиллардан биридир.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ (юн., франц. *encyclopedie* — билимлар доираси, қомус) — маълум қоидалар асосида тартибга солинган билимлар тўплами, илмий ёки илмий-омма-

боп нашр. Эларнинг юзага келиши деярли уч ярим минг йиллик тарихга эга. Илк Элар Қад. М.О., Миср ва Хитойда пайдо бўлган. Ундан кейин қомусий мазмун ва тусдаги асарлар Қад. Юнонистонда Арасту томонидан яратилган. М.О.да Форобий, Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Бобур қомусчилик тарихига ҳисса қўшганлар. Биринчи ҳақиқий Э. 1751–1780 йилларда 35 жилдда, Д.Дидро бошчилигида, франц. олимлари Монтескье, Вольтер, Руссо ва Д.Аламбер томонидан тайёрланиб, чоп этилди. 1917 йилгача Россияда Брокгауз ва Ефрон ҳамда Гранд Э.си маълум эди. Собиқ шўро даврида унинг мафкураси акс этган Катта Совет Э.си 3 марта нашр этилди. Ш-дек, бир қанча соҳа Э.лари (фал., тарих, техника, география, химия ва б.) ва республикалар Э.лари тайёрлаб чоп этилди. «Ўзб. Совет Э.си» 1971–1980 йилларда 14 жилддан иборат ҳолда чоп этилди. Унга 40 мингдан ортиқ атама-мақолалар киритилди, 10 минг сурат ва 800 та харита илова қилинди. Афсуски, «Ўзб. Совет Э.си» мазмунида яқин ўтмишдаги ҳукмрон мафкуранинг жиддий салбий таъсири бор эди. 1981 йилдан бошлаб, ўзб. қомусчилари 2 жилдли «Энциклопедик луғат», тиббиёт, пазандачилик, болалар учун ва б. Элар чиқардилар. 1997 йилда бир жилдли «ЎзР Э.си» чоп этилди. Ҳукуматимиз томонидан Э. ишига алоҳида эътибор берилиб, 1997 йил 20 мартда «Ўз-н миллий Э.си» давлат илмий нашриётини ташкил этиш тўғрисида» ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарори имзоланди ва матбуотда эълон қилинди. Мазкур қарор мам-тимизда Э. ишини янги поғонага кўтарди, ўзб. тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини, соҳа Э.ларини, кўптлилу луғатлар ва маълумотларни чоп этиш кенг миқёсда ва тартиб-режа асосида мунтазам олиб бориш истиқболини

очди. «Ўзб. миллий Э.си»нинг 12 жилдли нашри амалга оширилди. Давримизнинг илғор мам-тларидаги энциклопедик иш амалиёти шуни кўрсатадики, уларда энциклопедик луғатлар ва умуман маълумотлар чоп этиш айланма (конвейер) саноати йўлга қўйилган бўлиб, турли энциклопедик луғатлар, маълумотномаларда ҳаётдаги илмий, техникавий, луғавий ва б. ўзгаришларни инобатга олиб, тезкор акс эттириш имкониятини беради. Бундан ташқари, ўтмишдаги кўп жилдли Э. луғатидан фойдаланиш, уни ўзи б-н олиб юриш, ундан турли соҳа бўйича маълумотлар олиш ва айни вақтда шу тилдаги ҳар бир сўзнинг маъноси, тарихи, талаффузи ҳақида қисқа, лекин етарли маълумот олиш, турли халқаро иборалар, қисқартмалар, ўлчов бирликлари ҳақида саволларга ҳам жавоб олиш имконини беради.

ЭПОС (гр. *epos* — сўз, нутқ, ҳикоя) — 1) кенг маънода, воқеабанд бадиий асар, бадиий адабиётнинг баён тарзидаги бир тури; 2) тор маънода, халқ Э.и — оғзаки яратилган ва бирор чолғу асбоби жўрлигида оғзаки ижро этиладиган, халқнинг қаҳрамонона ўтмиши, орзу-умидларини ифодаловчи катта эпик асарлар. Э. қад. қабила ёки уруғнинг маиший ҳаётини ҳикоя қилувчи оғзаки ва ёзма шаклдаги бадиий асар ҳамдир. Бу асарлар секин-аста тараққий қилиб, шеърий ва насрий йўлда мукамал бадиий асарларга айланади. Бу жараёнда эпик асарлар такомиллашади, турлича композицион восита ва усулларга эга бўлади, ўзига хос бадиий тил хус-ятларини касб этади. Э., дастлаб воқеликни ўз ҳолича объектив тарзда акс эттирган бўлса, кейинчалик бу нарса тамоман бузилди, яъни объектив воқелик баёни ё муаллиф томонидан, ё шартли ҳикоячи томонидан ёхуд асар қаҳрамони томонидан олиб бориладиган бўлди. Бундан ташқари, Э.да баён шак-

ли ва усуллари бойиди. Бу шакл ва усуллар эса оддий тафсилий баён, диалог, монолог, автор чекиниши, ўйлаш, ички нутқ кабилардан иборат. Э. воқеликни акс эттириш, инсон руҳий оламини чуқур ёритишнинг чексиз имкониятларига эга. Агар лирикада воқелик лирик қаҳрамон, бирор субъект ёки ижодкорнинг ҳис-ҳаяжони, руҳий кечинмалари орқали акс этса, Э.да воқелик ижодкор идеали, дунёқараши доирасида объектив тасвирланади. Халқ Э.и турли халқларда турли шакл, ҳажм ва номда юритилади. Мас-н, ўзб. халқ дostonлари, рус билиналари, украин думалари ва б. Халқ Э.и ўз характерида кўра, бир неча турларга бўлинади, мас-н: қаҳрамонлик Э.и, романтик Э., тарихий Э., жангнома ва ҳ.к. Э.да халқ, мам-т тақдири учун олиб борилган қаҳрамонона курашлар тасвирланса, у қаҳрамонлик Э.и ҳисобланади. Қаҳрамонлик Э.и турли халқларда турли даврларда юзага келган. Бироқ ҳамма ҳолларда ҳам у халқ тақдири ҳал бўладиган ижт-й тузумларнинг ўзгариши даврларида юзага келади. Мас., ўзб. қаҳрамонлик Э.и «Алпомиш» дostonи бунга мисол бўла олади. Э.да халқнинг яхшилик, соф муҳаббат, вафо, ботирлик ва мардлик ҳақидаги орзу-умидлари тасвирланса, у романтик Э. саналади. Ўзб. халқ Э.идаги «Гўрўғли», «Рустамхон» циклидаги дostonлар романтик Э.лардир. Ш-дек, тарих ҳамда жангнома характеридаги Э. ҳам ўзига хос хус-ят ва белгиларга эга. Халқ Э.и фольклорнинг бошқа жанрларидан ўзига хос хус-ятлари б-н ажралиб туради, булар: сюжетнинг кенглиги ва кўпинча, кетма-кет композиция асосига қурилиши, драматизмнинг кучлилиги, барқарор тизимга эга бўлиши, баёнда эпик салмоқнинг етакчилик қилиши, анъанавий типик ўринларга эга бўлиши, бутун воқеаларнинг ягона қаҳрамон б-н боғлиқ ҳолда тас-

вирланиши ва ниҳоят, ўзига хос бадий тилнинг мавжудлиги ва ҳ.к. Халқ Э.ининг энг қад. намуналари ибтидоий жамоа тузуми даврларида пайдо бўлган бўлиб, уларнинг асосий мазмуни инсоннинг меҳнат жараёни ва қабилаларнинг ўзаро тўқнашувларини акс эттириши б-н характерланган. Бу нарса ҳозир кўпгина археологик қазилмалар натижасида топилган ов тасвири, тош қурол, ўк-ёй ёки қилич ва б. қуроллар воситасида жанг қилаётган кишилар тасвирини Э.даги ана шундай тасвирга қиёслаш орқали тасдиқланади. Кейинчалик қад. инсонга хос барча қарашлар тизими бўлган мифология халқ Э.ига материал берди. Қад. ҳинд, юнон Э.и намуналари бунинг тасдиғидир. Умуман олганда, халқ Э.и жуда узоқ тарихий тарётни босиб ўтди. Ҳар бир халқнинг Э.и ўзига хос миллий ва маън-й хусиятларга эга. Чунки уларда шу Э.ни яратган халқнинг қахрамонона ўтмиши, мад-ти, маъ-яти, маиший ва сиёсий ҳаёти, тили ва урф-о.лари, орзу-умидлари акс этади. Халқ Э.и ҳамма вақт умумхалқ ижоди, халқнинг миллий ифтихори, «кишиликнинг бахтли болалиги»ни куйловчи миллий мад-й бойлик ҳисобланади. Ш.у. ҳам халқ Э.и ҳамма вақт катта таълим-тарбиявий аҳамият касб этади.

ЭРКИНЛИК — этика, эстетика, ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик каби ижт-й гуманитар билим соҳаларида кенг ишлатиладиган фал-й т. Луғавий маънода кишининг ўз истаги бўйича иш тутишини англатади. Э. т.си жам-тнинг турли соҳалари б-н боғлиқ ҳолда муайян т.лар орқали талқин этилади. Мас., виждон Э.и, фуқаролар Э.и, ирода Э.и, фикр Э.и, сўз Э.и, матбуот Э.и ва ҳ.к. Э. ҳақидаги илк фал-й қарашлар Шарқда, «Авесто» замонларидаёқ шаклланган. Э.ни ҳимоя қилувчи сиёсий ин-тлар (Спарта ва Афина демократияси,

Солон ва Перикл ислохотлари, Рим ҳуқуқи) тизими Ғарбда, аниқроғи, Қад. Юнонистон заминида ҳам аста-секин вужудга келган. Антик даврда Э. борасида илгари сурилган таълимотлар унинг замонавий концепцияларидан тубдан фарқ қилади. Мас., замонавий ғарбона концепцияларда асосий урғу шахснинг сиёсий-иқт-й назорат ва аралашувдан Э.ига қаратилган бўлса, юнонлар эса зўравонликка таянмаган, қонун асосида амалга ошириладиган ҳокимиятни табиий деб билган ва жам-тнинг шахс устидан ҳукмронлигини тан олган. Бироқ антик даврдаёқ айрим файласуфлар шахсий Э.га интилиш ва жам-т манфаат-эҳтиёжлари ўртасида кескин зиддият вужудга келиши мумкинлигига эътибор қаратган. Бу зиддият турли фал-й оқим ва мактаблар вакиллари томонидан ўзига хос тарзда ҳал этилган. Мас., Афлотун ва унинг мактабига мансуб файласуфлар шахс манфаатлари жам-т манфаатларига тўлиқ бўйсундирилиши зарурлигини асослашга интилган. Чунончи, Афлотун «Қонунлар» асарида «Воқелик сен учун эмас, сен воқелик учун вужудга келасан» деб ёзади. Киниклар эса, аксинча, ижт-й ҳаёт қадриятларини бутунлай инкор этиб, шахс манфаатлари, унинг Э.и устуворлигини ёқлаб келган. Мазкур таълимотни юнон файласуфи Антисфен яратган бўлса-да, фал-й адабиётда унинг шогирди, кинизм оқимининг ёрқин вакили — ғайриодатий хатти-ҳаракати ва юриш-туриши б-н шуҳрат қозонган Диоген кўпроқ тилга олинади. Унинг Э. масаласига оид қарашлари ўта бирёқламалиги б-н ажралиб турган. Диогеннинг фикрича, инсон Э.и чек-чегарасиз бўлиши, давлат ҳам, оила-никоҳ мун-тлари ҳам, ахлоқий қадриятлар ҳам унга тўсқинлик қилмаслиги керак. Бундай талқиндаги Э. жам-т маън-й-ахлоқий асосларини емириб, ёвуз, бузғунчи куч сифати-

да намоён бўлади. Экзистенциализм вакилларининг фикрига кўра, Э. инсоннинг ҳаётдаги масъулияти, ҳамма қилган ишлари учун жавобгар бўлишидир. Теварак-атрофда қилинаётган ҳамма ишлар учун айбни сезиш — бу эркин инсонга хос ҳиссиётдир. «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси»нинг 1-моддасида: «Ҳамма одамлар ўз кадр-қиммати ҳамда ҳуқуқлари бўйича эркин ва тенг бўлиб туғиладилар...», 18-моддасида эса: «... ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин Э.и ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш Э.ини ва таълим олиш, тоат-ибодат қилиш ҳамда диний расм-русум ва маросимларни оммавий ёки ҳусусий тартибда адо этиш, ўз дини ёки эътиқодига яқка ўзи, ш-дек, бошқалар б-н бирга амал қилиш Э.ини ўз ичига олади», деб таъкидланади. ЎзРда барча фуқароларнинг бир хил ҳуқуқ ва Э.ларга эгалиги Конституция б-н кафолатланади. Эътиқод Э.и инсоннинг бирор-бир динга эътиқод қилишида ўз ихтиёри б-н иш тутишини ифодалайди. У инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва Э.лари ичида марказий ўринда турувчи кадриятлардан бири ҳисобланади. Эътиқод Э.и сиёсий, ахлоқий, илмий, диний ва ш.к. хилма-хил турларга бўлинади. Инсон ўз ҳаётида шу турлардан бирига алоҳида ихлос қўйиши, шу турни ўз турмуш тарзи, хатти-ҳаракатлари, орзу-мақсадлари, интилишларини белгиловчи тамойил сифатида қабул қилиши мумкин. Виждон Э.и эса муайян кишининг бирор динга, ғояга эътиқод қилиши ёки эътиқод қилмаслигини англатади. У дунёвий ёки диний билимлар тарафдори бўлиши мумкин. Кимнинг нимага эътиқод қилиши ўзининг ихтиёрида. Бироқ, бу тамойил жамтадаги бошқа умуминсоний талаблар ва фуқаролик бурчларини тан олмаслик, турли ақидаларни мутлақлаштириш, бошқалар учун кадрият бўлган нарсаларни мен-

симасликни билдирмайди. Миллий истиқлол мафқураси шахс Э.и ғоясига таянади. Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, айни пайтда ўз манфаатларини мам-т ва халқ манфаатлари б-н уйғунлаштирадиган инсонгина миллий ғоямиз тамойилларини тўғри баҳолай олади. Эркинлаштириш жараёнида инсон ҳақ-ҳуқуқини таъминлаш, инсонпарварлик ва умуминсоний кадриятларга риоя этиб яшаш жам-т ҳаётининг асосий мезонига айланади.

ЭРКПАРВАР(ЛИК) — инсонга хос юксак маън-й туйғулардан бири. Бу туйғу инсоннинг эркин ва озод яшаши, ҳақ-ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши ғоясига таянади. Зеро, эрксиз инсон — асир, эрксиз миллат — қул, эрксиз мам-т — мустамлака. Э. аввало, ўз миллати, ўз Ватани эрки учун, қолаверса, бошқа халқ ва элатлар эрки учун курашиш ҳаётининг мақсадига айланган инсонлар тамойилидир. Э. инсон қуллик ва мутеликнинг ҳар қандай кўринишини инкор этиши баробарида инсон ҳуқуқларининг том маънодаги ҳимоячиси ҳамдир. У бир томондан, ҳар бир шахснинг сўз эркинлиги, ўз фикрини эркин баён қилиши, сайлаш ҳуқуқи, виждон эркинлиги учун курашади, иккинчи томондан, бутун-бутун миллатлар эрки масаласини ўртага ташлар экан, маълум маънода миллий озодлик ҳаракатлари учун ҳам туртки беради. Одатда, Э. кишилар муайян даврнинг қахрамонига айланади. Чунки улар ўзгалар эрки учун ўз эрки ва ҳатто ҳаётини қурбон қилишдан ҳам чўчимади. Э. тамойилини ҳаётининг маъноси деб билган инсонларнинг маън-й умри боқий, улар келажак авлодлар учун идеал бўлиб қолади. Айни пайтда, Э. кенг ижт-й-сиёсий маънода ҳам қўлланади. Буни Э. давлатлар мисолида кўриш мумкин. Шуни ҳам айтиш керакки, Э. тамойилидан бир оз бўлса-да, ўз манфаатлари йўлида

фойдаланишга, шу орқали сиёсий обрў олишга интилиш ҳоллари ҳам учраб туради. Баъзи давлатлар томонидан ўзга мам-тлар ички ишларига аралашши учун Э.ни ниқоб қилиб иш кўришга уринишлар ҳам йўқ эмас. Бироқ бундай сиёсий «ўйин»лар жаҳон жамоатчилиги томонидан дарҳол илғаб олинади ва фош этилади. Шу маънода, Э., энг аввало, покликни, ҳалолликни тақозо этади.

ЭРКСИЗЛИК – эрkning зидди; қуллик, мутелик, тобелик, мустамлакалик, ихтиёрсизлик, бандилик, ўз майлларини ўзи тасарруф эта олмасликни англатувчи т. Э. қамаш, тутиш, боғлаш, занжирбанд этиш, зиндонга солиш, мустамлака қилиш кабилар орқали амалга оширилади. Э. инсонни таҳқирлаш ва жазолашнинг энг ёмон усулидир. Э. фақат хусусий ҳодиса бўлиб қолмай, у муайян давлат томонидан бошқа мам-тни босиб олиниши оқибатида юзага келган мустамлакалик деб ҳам ҳисобланади. Чунки, бунда тобе мам-тда муайян ҳуқуқий чекловлар жорий қилиниб, шахс, жамоа, давлатга тегишли масалаларни мустақил ҳал қилиш имконияти чекланади. Ўз-н халқи мустақилликка эришиб, ўз эркини, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини қўлга киритди. У инсон ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлайдиган Конституциясига эга. Унга кўра, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари олий кадриятдир.

ЭСТЕТИКА (юн. *aisthetikos* – ҳиссий идрок, сезги) – 1) воқеликни ҳиссий таъсирчан, эмоционал ўзлаштириш; 2) эстетик фаолият қонуниятлари тўғрисидаги фан, нафосатшунослик. Э.га оид дастлабки таълимотлар мил. ав. 2–3 минг йил муқаддам Қад. Миср, Хиндистон, Хитойда вужудга келиб, Қад. Юнонистонда Афлотун, Арасту, римлик Лукреций, Гораций сингари мута-

факкирларнинг асарларида ҳар томонлама ривожланди. Ўрта а.ларда Яқин Шарқ ва М.О.да ҳам ўзига хос эстетик ғоялар вужудга келди. Низомий, Саъдий, Юсуф Хос Ҳожиб, Навоий, Бехзод каби санъаткорлар ижодида гўзаллик ва эзгуликнинг уйғунлигини тараннум этувчи эстетик тасаввурлар таркиб топди. Ш-дек, тасаввуфона қарашлар кенг ёйилди. Ўрта а.лар Европасида «илоҳий гўзаллик» (Аврелий Августин, Фома Аквинский) ҳақидаги тасаввурлар кенг ёйилди. Уйғониш даври арбоблари (Леонардо да Винчи, Л.Альберти, М.Монтень, В.Шекспир, М.Сервантес) табиат б-н жам-т моҳиятан гўзалдир, санъаткор эса, табиат ва инсоннинг гўзаллигини куйлаши керак, деган эстетик тамойилни қўллаб-қувватладилар. Немис мутафаккирларидан Лессинг, Гердер, ш-дек, Гёте, Шиллер санъатда ҳаққонийлик ғоясини илгари сурдилар; Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель каби донишмандлар эстетик тафаккур тарётига самарали ҳисса қўшдилар. Чунончи, Гегель Э. предмети нафис санъатдаги гўзалликдан иборатдир, деган ғояни илгари сурди. XVIII а. ўрталарида немис маърифатпарвари Александр Готлиб Баумгартен (1714–1762) «Поэтик асарга доир баъзи масалалар хусусида фал-й мулоҳазалар» (1735) асарида Э.ни алоҳида фан деб ҳисоблади ва унинг санъатда ёрқин намоён бўлишини кўрсатди. Шўро даврида коммунистик мафқуранинг ҳукмронлиги оқибатида эстетик фикрлар соҳасида ноилмий концепциялар вужудга келди (дунёқараш масаласида материалистик қарашнинг якка ҳукмронлиги; эстетик ҳодиса ҳисобланмиш санъатда партиявийлик, синфийлик тамойили; эстетик меросга синфий ёндашиш ва ҳ.к.). Тафаккур тарихини чуқур ўрганиш Э.ни фан сифатида эътироф этиш имконини берди. Э. фан сифатида эстетик тафаккур тарихи, Э.нинг наз-й-методологик му-

аммолари ва эстетик тарбия масалаларини ўз ичига олади. Э. фал., миллий истиқлол ғояси, социология, санъатшунослик, психология, педагогика каби фанлар б-н узвий боғланган, айна вақтда, уларнинг умумэстетик мад-тни шакллантиришдаги функцияларини амалга оширишда муҳим ўрин тутди. Бозор мун-тларига ўтиш жараёнида умумэстетик эҳтиёжларнинг ортиши, уларни қондиришга қаратилган фаолиятнинг чуқурлашиб бориши, комил инсонни тарбиялаш вазифаларининг чуқурлашуви, ш-дек, ижт-й ҳаётда миллий санъатимиз ролининг ортиб бориши жараёнида Э.ни ўрганиш ва ривожлантиришнинг аҳамияти янада кучайди.

ЭСТЕТИК ДИД — воқеа-ҳодисаларнинг эстетик сифатларини идрок этиш ва баҳолаш жараёнида олинган қониқиб ёки қониқмаслик туйғуси, эстетик мезон. Э.д. инсоннинг фикр-мулоҳазалари, хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари, моддий ва маън-й ижод маҳсулотларида ўз ифодасини топади. Э.д. заминда гўзалликни хунукликдан ажрата билиш ва ундан беғараз шодланиш ҳамда лаззатланиш қобилияти ётади. Э.д. одамларнинг дунёқарашидан, айниқса, эстетик қарашларидан ажралмаган ҳолда амал қилади. Эстетик билимлар ва қарашлар дидда ифодаланиши учун улар шахснинг ички дунёсига, идрок қилиш жараёнининг ўзига сингиб кетиши, шахснинг мустаҳкам эътиқодига айланиши лозим. Э.д. ўзида бевосита ва билвосита, ҳиссий ва ақлий, яқка одам ва жам-т Э.д.и қарама-қаршиликлари бирлигини мужасамлаштиради. Э.д.нинг зиддиятли табиати ҳақида дастлаб Кант мун-т билдирган эди. Кант назарида дид яқка одамга хос бўлган инсоннинг туғма қобилиятидир. Дид шу қадар яқка тартибда ифода топадики, уни ҳеч қандай далиллар б-н инкор этиб бўлмайди. Дид мулоҳазаси

ниҳоятда шахсий табиатга моликдир. Шу боисдан ҳам «дид тўғрисида баҳслашмайдилар». Лаззатланиш объекти бўлган ҳиссийлик, нафосат барча учун баробар даражада аҳамиятлидир, у фақат мазкур шахснинг ўзигагина эмас, балки ҳаммага ёқади. Инсон ўзига ёққан нарсаларни бошқаларга ҳам ёқади деб ўйлайди. Демак, дидлар учун умумий ҳисобланадиган томонлари ҳам бор. Ш.саб. дид тўғрисида баҳслашиш асослидир. Кант иккала мулоҳазани антиномия сифатида таърифлайди. Инсон амалиётининг бой ва хилма-хиллиги маън-й мун-тларнинг ҳам бой ва хилма-хил бўлишига олиб келади, дид эса, уларнинг энг муҳим намоён бўладиган туйғуларидан ҳисобланади. Алоҳида шахснинг Э.д.и унинг бетакрор ҳаётий тажрибаси заминда шаклланади. Табиийки, алоҳида тарбия шароитлари, ҳаётий тажриба, табиати ва эҳтироси таъсири остида у ёки бу эстетик қадриятлар табиат ҳодисалари, инсон моддий фаолияти маҳсулотлари, бадий қийматларга кўпроқ мойиллик вужудга келади. Эстетик онг б-н бадий онгни тенглаштириб бўлмаганидек, Э.д. б-н бадий дидни ҳам тенглаштириш мумкин эмас. Э.д. бадий дид б-н боғлиқ бўлиб, кўп жиҳатдан унинг устига қурилади, лекин у б-н қўшилиб кетмайди. Бадий ва Э.д. ўртасидаги тафовут уларнинг турлича идрок этиш объектларига эга бўлиши б-н боғлиқдир. Икки дид ўртасидаги фарқни ҳисобга олиш б-н бирга, уларни бир-бирига қарама-қарши қўймаслик лозим. Бадий дид ҳамма вақт Э.д.га асосланади, ундан келиб чиқади.

ЭСТЕТИК МУНОСАБАТ — субъект б-н объект ўртасидаги ўзаро ҳаракат ва ўзаро таъсирнинг махсус турини англатувчи фал-й т. Э.м. нафосатли объектдир. Аслини олганда нафосатли бўлмаган нарсаларнинг

ўзи йўқ. Муайян шарт-шароитда ҳар қандай нарса, воқеа-ҳодиса нафосатли табиатга эга бўлиб, Э.м. ва нафосатли баҳо объектга айланиши мумкин. Лекин улар маълум талабларга жавоб беришлари керак: биринчидан, аниқ ҳис-туйғу, сезги-идрок қобилияти ва имкониятига эга бўлиши, иккинчидан, у ёки бу воқеа-ҳодиса инсоний алоқалар ва мун-тларга киришиб, ижт-й аҳамият касб этиши керак. Шундагина муайян воқеа-ҳодиса Э.м. объектга айланади, яъни у ўз қадрини топади, баҳолаш эса воқеа-ҳодисаларнинг қадри ёки ижт-й аҳамиятини англашнинг махсус шаклидир. Инсоннинг воқеликка нафосатли мун-ти аслида воқеликка баҳо беришнинг алоҳида тури, воқеа-ҳодисаларни нафосатли қадрлаш усулидир. Шундай қилиб, нафосатли объект одамларнинг нафосатли эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиладиган воқеликнинг хилма-хил кўринишларида ўз ифодасини топади. Нафосатли объектнинг зарур томони Э.м. субъектидир. Э.м. субъекти ўз таркибида жам-тнинг зарур бўлақларини бириктирган, турли соҳаларда моддий-маън-й фаолият олиб борадиган ижт-й гуруҳлар ҳамда айрим шахслардан иборат жуда мураккаб ижт-й ҳодисадир. Э.м.да ҳис-ҳаяжон махсус ўрин эгаллайди. Ҳис-ҳаяжон Э.м.нинг барча поғоналарида амал қилиб, лаззатланиш, ҳаяжонланиш ҳолати б-н яқунланади.

ЭСТЕТИК ОНГ — оламни эстетик англаш, дунёга инсон мунтининг субъектив томони. У ижт-й онг шаклларида бири сифатида ахлоқий онг, сиёсий онг, ҳуқуқий онг, диний онг, фал-й онг каби ижт-й ҳодисалар б-н бир қаторда туради. Э.о. маън-й-руҳий воқеа-ҳодисалар мажмуи бўлиб, улар ижт-й ҳаёт заминида вужудга келадиган эстетик ҳис, эстетик дид, фикр, орзу-қараш наз-й тизимини англатади. Э.о. ахлоқий онг б-н баробар тарзда,

ижт-й онгнинг бошқа шаклларида олдинроқ вужудга келган. Дастлабки пайтларда эстетик ҳис-туйғу, кечинмалар одамларнинг бевосита моддий ва маън-й фаолиятига чирмашиб кетган бўлиб, табиатни ижт-й тар-ётнинг бу палласида эстетик ҳис-туйғу, кечинма ва мулоҳазалар вужудга келиши ҳамда рив-ши моддий асослар б-н чамбарчас боғланиб кетганида яққол кўзга ташланади. Тарихий рив-ш эстетик ҳис-туйғулар шаклланиши, уларнинг амал қилиш суръатларига эстетик қарашлар ва гоёлар мазмунига кучли таъсир ўтказиб борган. Ш-дек, Э.о. ривожига санъат таъсир кучининг тобора ортиб боришини ҳам таъкидлаш керак. Э.о. ижт-й онгнинг махсус шакли сифатида эстетик фаолият б-н узвий боғлиқ бўлиб, эстетик фаолият жараёнида шаклланади ва қарор топади. Э.о. бадий онг б-н ҳам чамбарчас боғлиқ. Улар бир-бирига яқин т.лар бўлса-да, айнан бир маънони англатмайди. Э.о. воқеликни бутун бирлигича идрок этиб, қайта ишлаш жараёнида вужудга келса, бадий онг воқелик ёрдамида санъатни яратиш ва идрок этиш натижасидир. Бадий онг бадий асарлар тизимида ифодаланса, Э.о.нинг акс этиш кўлами анча кенгдир: у одамларнинг меҳнат фаолияти, унинг натижалари, моддий ва маън-й қадриятларида ўз ифодасини топади.

ЭСТЕТИК ҲИС-ТУЙҒУЛАР

— оламни эстетик англаш асосида шаклланган ҳис-туйғулар. Улар умуман инсон онгининг ажралмас томони бўлиб, нафосатли онг соҳасида махсус ўрин тутади. Улар эстетик онгнинг алоҳида қатлами, унинг пойдеворини ташкил қилади. Э.ҳ.т. эстетик онгнинг барча жабҳаларига сайқал беради ва бойитади. Руҳий ҳаётнинг бошқа бўлақлари сингари Э.ҳ.т. ҳам воқелик инъикосини англатади, лекин бу тарздаги инъикос этиш алоҳида тусда қарор топади.

Уларда билиш, кечинмалар ўзаро чирмашиб кетган бўлади. Хис-туйғулар ҳамма вақт инсоннинг ўз эҳтиёжлари қондирилиши ёки қондирилмаслигига бўлган мунти б-н боғлиқ ҳолда вужудга келади. Ўз моҳиятига кўра, ижт-й табиатли маън-й ҳосилани ташкил этган нафосатли хис-туйғулар маълум физиологик асослар ва шарт-шароитларга ҳам эга. Улар биринчи ва иккинчи оғоҳлантириш (сигнал) системаларининг амал қилиши б-н боғлиқ бўлиб, уларни физиологик ҳамда руҳий-физиологик жиҳатлардан ҳам ўрганиш имкониятини яратади. Э.х.т. ўз шакли, ўзининг намоён бўлиши ва амал қилиши жиҳатидан субъектив табиатга молик бўлиб, инсон ички дунёсининг бир қисми ва субъектив воқеликнинг бир бўлагини ташкил этади. Лекин нафосатли хис-туйғуларнинг конкрет мазмуни бир мақсад томон йўналтирилган инсон фаолиятида ўз ифодасини топади. Энг мураккаб ва турғун Э.х.т. қаторига гўзаллик, олижаноблик, фожиалилик ва кулгилилик хислари киради. Бу қаторда марказий ўринни эстетик хис эгаллайди. Э.х.т. кечинмалардан ажралган ҳолда намоён бўла олмайди, нафосатли хис-туйғунинг ўзи алоҳида кўринишдаги кечинмалар жараёни сифатида содир бўлади. Унинг ўзига хос белгиси субъект б-н объектнинг қўшилиб кетишида намоён бўлади. Эстетик кечинма энгиллик, ҳузурланиш, эстетик объектга нисбатан ишончли мун-тда бўлиш каби белгиларни ўз ичига олади. У субъектнинг алоҳида фаоллиги, хус-н, хаёл, тасаввур қила билиш кучи б-н белгиланади.

ЭТИКЕТ (франц. *etiquette* — маълум жойда ўрнатилган тартиб-қоида) — инсон ва жам-т ташқи мад-тининг асосий қисми бўлиб, унинг қатъий русум тусини олган талаблари а.лар давомида, гўзаллик, интизом, ақл ва идрокнинг мушта-

раклиги асосида шаклланган эстетик меъёрлар мажмуи. Ушбу ибора «этика» атамасига яқинроқ бўлиб, «одоб-ахлоқ», «одат», «маросим» каби т.ларни англатади. Уларнинг мажмуи умумқабул қилинган одатлар, одоб-ахлоқ меъёрлари, маросимлар ўтказиш тартиби ҳақидаги қоидаларни ўзида мужассам этган фан орқали ўрганилади. Э. айрим адабиётларда одоб-ахлоқ, мулозамат ва муомала мад-ти сифатида талқин қилинади. Э. такаллуфнинг майда-чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзини қувонтирадиган мун-т ходисаси ҳамдир. Айни пайтда Э. инсоннинг мад-й даражасини белгиловчи, уни ахлоқий меъёрлар сари етакловчи, комилликка интилишга рағбатлантирувчи муҳим тарбиявий жиҳатларни ҳам қамраб олади. Э.нинг қамрови кенг бўлиб, у маълум маънода халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ҳам назарда туттади. У кўпроқ инсоннинг ташқи мад-ти, ўзаро мун-тларда ўзини тутиш қонун-қоидаларининг бажарилишини бошқаради. Муомала жараёнида инсон ўз мун-тларига ижодий ёндашиб ҳар хил вазиятларда ўзига хос тарзда муомала қилиш имконига эга бўлса, Э. муайян ҳолат учун фақат бир хил тусда қоидалаштирилган хатти-ҳаракатни тақозо этади. Бундай ҳолларда инсон ўзини қандай тутиши, қабул қилинган одоб-ахлоқ нормаларига мувофиқ ёки бу қоидаларга ҳилоф хатти-ҳаракат қилиши кераклигини маълум даражада мустақил ҳал қилади ва ўз ҳаракатларига ўзи баҳо беради. Иш юзасидан мулоқот — инсон ҳаётининг зарурий қисми, ижт-й мун-тларнинг муҳим туридир. Ахлоқий нормалар бундай мун-тларни мувофиқлаштирувчи омил сифатида инсоннинг яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик, тўғрилиқ ва эгриликка йўналтирилган фаолиятини

бошқаради. А.лар мобайнида бой миллий маън-й меросимизда ўз аксини топган анъана, қадрият ва талаблар ахлоқий қирраларни ўзида мужассам этиб, жам-т аъзолари кундалик хулқ-атворларини мувофиқлаштириб, шахс маъяти ҳамда мад-тининг ажралмас қисмига айланган. Ш-дек, умуминсоний қадриятлар, қоида ва талаблар уйғунлиги асосида Э. нормалари ишлаб чиқилганки, буларнинг замирида ҳам ахлоқий меъёр ва тамойиллар ётади. Замоनावий Э. – шахсда ички ва ташқи мад-т уйғунлигини таъминлаб, ундан юксак ахлоқий хатти-ҳаракатни талаб қилади. Инсоннинг ташқи ахлоқий-мад-й хислатларини қамраб олган Э. унинг ички маън-й-рухий даражасига асосланади. Э. қоидаларига амал қилган инсон интизоми ва тартиблилиги б-н ажралиб туриши шарт. Бундай фазилатларга эга бўлган инсон бошқаларга қўполлик қилмайди, ноўрин, ножўя сўзлар б-н ўзга кишилар кўнглини оғритмайди. Э., энг аввало, муомала ва урф-о.лар орқали шаклланади. Иш юзасидан бўладиган ахлоқий мун-тлар доирасида Э.нинг кўп қиррали (универсал) эканини таъкидлаш жоиздир. Э., биринчи навбатда, инсон шахсияти, индивидуаллигини ҳурмат қилишга ундайди. Замоनावий Э. меъёрлари кишилар ўртасидаги мулоқотда мураккаблик ва жимжимадорликдан воз кечиб оддий, самимий, табиий ҳамда ақл-идроққа асосланган мун-т ўрнатиш, бири-бирини тушуниш ва ҳурмат қилишга хизмат қилади. Бизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатимизда, инсоний мун-тларимизда тарихан шаклланган, авлоддан-авлодга ворисийлик асосида ўтадиган Э. қоида ва меъёрлари муомала мад-тимизда ўз аксини топади. Ш-дек, барча амал қилиши лозим бўлган Э. қоида ва талабларидан ташқари касбий Э. меъёрлари ҳам алоҳида ўрин тутаяди. У барча ходимлар то-

монидан касбий функцияларни ахлоқий нормалар асосида бажаришга қаратилган мун-тларнинг шаклланишига хизмат қилади.

ЭТНИК ГУРУҲ — умумий этник ўзликни англаш қобилияти, умумий ном ва мад-т белгиларига эга бўлган ҳамда бошқа жамоалар б-н мунтазам алоқаларга киришувчи инсонлар гуруҳини англатувчи т. Э.г. этнографик гуруҳдан фарқ қилиб, анча кенг ва мавҳум т. ҳисобланади ва кўпинча бир-бирлари б-н ўзаро яқин бир неча халқлар гуруҳини (мас-н, туркийлар, славянлар ва х.к.) англатади. Э.г.ни анча тор доирада тушунувчи қарашлар ҳам мавжуд. Уларга кўра, Э.г. бирор-бир халқ (қабилалар уюшмаси, элат)нинг парчаланиб, алоҳида қисмларга бўлиниб кетиши натижасида вужудга келади. Этнографик гуруҳдан Э.г.нинг фарқини қуйидагича изоҳлаш мумкин: ўз халқи (қабила, элат)дан ажралиб чиққан гуруҳ бошқа халқ таркибига кириб, узоқ муддат яшаб, шу халқнинг тили, хўжалик фаолияти, урф-о.лари, турмуш тарзини қабул қилиб, унга батамом сингиб, ўзини шу халқ номи б-н атайдиган бўлиб қолади. Аммо шу б-н бир қаторда, бу гуруҳ ўз этник номини ўтмишда қайси қабила, элатга мансуб бўлганини, баъзи анъаналарини сақлаб қолган бўлади. Мас-н: қипчоқлар XIX а. иккинчи ярми – XX а. бошларида ўзб. халқи таркибида (ўз лаҳжалари, турмуш тарзи, мад-й ҳаётидаги баъзи хус-ятларини сақлаб қолганликлари туфайли) этнографик гуруҳ бўлган бўлсалар, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, бошқирд ва б. халқлар таркибида улар (қипчоқлар) Э.г. ҳисобланган. Шунга ўхшаш, қанғли, уйшун ва б. уруғлар ҳам юқорида номи қайд этилган халқлар таркибида мавжуд бўлган. Булар ўз этник номларини қайси халқ орасида яшасалар, ўша халқ (қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, бошқирд ва

б.) номлари б-н аташган. Ажралиб чиққан этник қисм, бошқа этнос-ларга қўшилмасдан ўзи мустақил Э.г. бўлиб қолиши ҳам мумкин. Вақт ўтиши б-н унинг таркибига айрим бошқа Э.г.лар қўшилиб, йирик қабила иттифоқини ташкил қилади. Бунга XIII–XIV а.ларда Дашти қипчоқда яшаган қипчоқ Э.г.и мисол бўла олади. Э.г.ларнинг узоқ яшаб қолишида улар урф-о.лари б-н бирга маъ-ятларига тегишли элементларнинг кучлилиги ҳам муҳим роль ўйнаган. Тарихда кичик бир Э.г.нинг ўз маън-й бойлиги б-н катта-катта инсоний бирликларни ўзига сингдириб юборганини ис-ботловчи далиллар ҳам кўп учрайди. Баъзан маълум бир Э.г.га ман-суб маън-й қадриятларнинг бир бутун халқлар қадриятларига ай-ланганини кўриш мумкин.

ЭТНИК ЖАРАЁНЛАР — у ёки бу этнос (этник бирлик) б-н боғлиқликда кечадиган бар-ча ўзгаришларни ифодаловчи т. Э.ж. кенг қамровли т. бўлиб, эт-нос б-н боғлиқ генетик, лингвистик, психологик, хўжалик-иқт-й, мад-й ва маън-й ўзгаришларни ўз ичига қамраб олади. Э.ж. ик-ки хил вазиятда: бўлиниб кетиш-га ҳамда бирлашишга мойил вазиятларда намоён бўлади. Э.ж.нинг биринчи кўриниши учун илгари бўлинмасдан келган этнослардан бир неча этник гуруҳларнинг ёки унинг маълум бир бўлагининг аж-ралиб чиқиши натижасида алоҳида мустақил этноснинг ташкил топи-ши характерлидир. Бирлаштирувчи Э.ж. эса аксинча, турли мустақил этносларнинг ўзаро яқинлашуви, бирикиши ва аралашиб, қоришиб кетиши ҳолатларида намоён бўлади. Мутахассислар фикрича, Э.ж.нинг бу кўриниши мазмун-моҳияти б-н турли мустақил этнослар орасидаги мун-тлардан иборат, шундай экан, бу жараёнларни ахлит ҳолда этнослараро жараёнлар сифатида ҳам ту-шуниш мумкин. Демак, этнослар-

аро жараёнлар Э.ж.нинг ўзига хос бирлаштирувчи кўринишидир.

ЭТНОГЕНЕЗ — муайян халқ-нинг келиб чиқиши, насл-насаби, пайдо бўлишини англатувчи т. Хар бир халқнинг тарихи унинг Э.и ва этник тарихи б-н узвий боғлиқдир. Э. этник тарихнинг маълум босқичларида вужудга келиб, маълум бир этноснинг элат, халқ бўлиб шаклланишига қадар бўлган даврида давом этадиган тарихий ва этномад-й жараёндир. Одатда, бирор-бир халқнинг Э.ини, унинг этник қатламлари таркибини аниқламай туриб, у халқ ҳақида, у таркиб топган ҳудуд ва унинг дав-латчилиги ҳақида бирор илмий та-саввур ҳосил қилиш мумкин эмас. Э. жараёнида этносни белгилловчи ҳудудий омиллар: тил ва этник ном бирлиги, этномад-й бирлик, ижт-й-иқт-й ва хўжалик, этник ном (этноним) ҳамда ўзликни англаш, хус-ят, фазилатлар бирлиги, сиёсий уюшма бирлиги, дин умумийлиги ва б. қатор этник аломатлар муҳим аҳамият касб этади. Ушбу этник аломатлар ва белгиларнинг барчаси содир бўлгандагина этнос — халқ шаклланади, яъни Э. жараёни яқун-ланади. Аммо амалда бу этник ало-матлар барчаси Э. жараёнида, яъни муайян бир вақтда ҳозир бўлиши ёки бир даврда муҳим аҳамият касб этиши мумкин бўлмаган. Жумла-дан, маълум бир халқнинг ташкил топишида тил бирлиги бош роль ўйнаган бўлса, бошқа бир элатнинг шаклланиш жараёнида хўжалик, учинчисида эса моддий мад-т етак-чи белги бўлган. Илмий адабиёт-ларда Э. жараёнининг 2 усули ажра-тиб кўрсатилади: 1) туб (автохтон) этник компонентларнинг ўзаро яқинлашуви, уларнинг қўшилиб, биргаликда тараққий этиб бориши; 2) шаклланган ёки шаклланаётган этник бирликка бошқа ҳудудлардан кўчиб келган компонентларнинг қўшилиши. Одатда, янги этнос-нинг шаклланиши жараёнида. Яъ-

ни Э. босқичида ва ундан кейин ҳам бир хил тарихий ҳамда ижт-й-икт-й сабабларга кўра, унинг таркибига янги этник қатламлар қўшилиб боради. Янги этноснинг вужудга келиши олдинги этник компонентларнинг ўзаро қўшилиб, бир-бирига сингиб кетиши натижаси ҳисобланади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, янги этник бирликнинг шаклланиш жараёнининг охирига етиши б-н ҳам этник жараён тўхтаб қолмайди. Шаклланган этник бирликка турли даврларда янги-янги компонентларнинг қўшилиши ёки ундан ажралиб чиқиб кетиш ҳоллари этник бирлик шакллангандан кейин ҳам давом этиши мумкин. Соҳа мутахассисларининг фикрича, халқларнинг Э.ини ўрганишда қуйидаги муҳим жиҳатларни эътиборда тутиш лозим: а) ҳар бир халқнинг келиб чиқиш тарихи кўп қиррали жараён бўлиб, у ўз ичига шу халқнинг мад-ти ва ижт-й тузилмаси, унинг биологик хус-ятлари, ўзининг жам-тда тутган ўрнини тушуниши, тили, ўзлигини англаш жараёнлари ва хус-ятларини қамраб олади; б) Э. масаласига бир томонлама қараб, уни соддалаштирмасдан, шу халқнинг келиб чиқиши тарихида маълум аҳамият касб этган барча таркибий қисмлар, ҳар бир ҳолат эътиборга олиниши лозим; в) Э. мураккаб ва узок давом этувчи жараён бўлиб, мазкур жараённи босқичма-босқич тиклаш мақсадга мувофиқдир. Шундагина айрим халқлар Э.ига оид муаммоларни илмий н. назардан тўғри ва ҳаққоний очиб бериш мумкин бўлади.

ЭТНОМАДАНИЯТ — социология, антропология, мад-тшунослик, фал., этнопсихология сингари қатор фанлар томонидан ўрганиладиган ҳар бир халқнинг муайян тарихий жараёнда шаклланидиган мад-ти. Э. умуминсоний қадриятлар, мад-й ва ахлоқий анъаналарнинг битмас-туганмас

манбаидир. Ҳар бир халқ мад-ти уч таркибий қисмдан иборат бўлади: 1. Жаҳон мад-тининг таркибий қисми бўлган умуммиллий мад-т. 2. Миллат таркибидаги турли ижт-й гуруҳлар, ҳудудлар, мад-тларнинг ўзаро таъсири натижасида шаклланган мад-т. 3. Турли ижт-й гуруҳлар ва ҳудудлар мад-ти. Ўзб. Э.и жаҳон мад-тининг таркибий қисмидир. Айни пайтда унинг таркибида турли ҳудудлар Э.и мавжуд. Мас., Хоразм Э.и, Фарғона водийси Э.и, Қашқадарё ва Сурхондарё Э.и ва ҳ.к. Э.нинг асосини қадриятлар ташкил этади. П. Сорокин таъбири б-н айтганда, «Қадриятлар ҳар қандай мад-тнинг асоси ва пойдеворидир». Этник қадриятларнинг аксариятида умуминсоний қадриятлар ҳам акс этади. Мас., ўзб. учун хос бўлган меҳмондўстлик қадриятида умуминсоний қадрият ҳам акс этган. Фарқи шундаки, меҳмондўстлик турли миллатларда турли даража ва шаклларда намоён бўлади. Э. бир томондан, социумнинг таркибий қисми бўлса, иккинчи томондан, этнос яшайдиган табиат б-н бевосита алоқадор. Ш.у. ҳам шимол халқлари фольклорида музликлар, бепоён ўрмонлар акс этса, жануб халқлари оғзаки ижодида саҳролар, чўллар, қуёш тафти тараннум этилади. Э.нинг вужудга келиши этногенез б-н параллел ва боғлиқ тарзда юз беради. Этносининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тадрижи Э.да акс этади. Ҳар бир халқнинг этногенези ўзига хос шакл ва усулда юз бергани учун унинг Э.и ҳам ўзига хос бўлади. Ҳар қандай этнос бошқа этнослар таъсирида ва улар б-н ўзаро алоқада шаклланади. Ҳатто оролларда яшовчи қабила ва халқлар ҳам ташқи дунёдан мутлақо ажралган ҳолда ривожланмайди. Бу қабила ва халқлар, аввало, ўзаро, қолаверса, ташқи дунё таъсирида ривожланади. Худди ш-дек, Э. ҳам полиэтниқ муҳитда, яъни кўп ва турли этнослар мад-ти таъсирида шаклланади

ва ривожланади. Э. мавжудлиги ва рив-ши ворислик орқали таъминланади. Лекин бу ворислик ирсий йўл б-н эмас, ижт-й тар-ёт жараёнида, кекса авлод томонидан мад-й анъаналарни ёш авлодга сингдириш, узатиш орқали шаклланади. Э. этник стереотипларда, анъана ва қадриятларда, фольклорда намоён бўлади. Этник ўзини ўзи англаш Э. асосида юз беради. Бу ҳол Э.нинг халқлар ва миллатлар рившида нақадар муҳим ўрин тутишидан далолатдир. Э. бўлмаса, миллий ўзликни англаш мумкин эмас, демак, миллат ёки бошқа этнос мустақил этнос сифатида мавжуд бўла олмайди ва б. этнос мадтига сингиб кетади. Миллий ўзига хослик, миллий характер, миллий менталитет негизида Э. ётади.

ЭТНОЦЕНТРИЗМ (юн. *этнос* — гуруҳ, қабила, халқ ва лот. *центрум* — марказ, жамланиш) — этник онгнинг воқеликдаги ҳодисаларни ўз этник гуруҳи анъана ва қадриятлари н.назаридан баҳоланишини англатади. Э. ижт-й ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга баҳо беришда этник стереотип ва қадриятлар асос қилиб олиншини билдиради. Бу атама XX а. бошларида америкалик психолог Самнер томонидан илмий муомага киритилган. Унинг фикрича, гуруҳ ва қабила ичидаги мун-тлар унинг ташқарисидаги мун-тлардан жиддий фарқланади. Э., бир томондан, этнос доирасидаги бирлик ва бирдамликни билдирса, иккинчи томондан, шу этноснинг бошқа этносларга нисбатан шубҳа ва душманлик б-н қарашини англатади. Э. миллатчилик, уруғ-аймоқчилик, қабилачилик шаклларида намоён бўлади. Миллатчилик ўз миллатини бошқалардан устун қўйиш, бошқа миллатларга менсимай қараш, уларга ишонмаслик кўринишларида мавжуд. Миллатчилик буюк давлатчилик шовинизми ва мазлум миллат мил-

латчилиги шаклларида бўлиши мумкин. Шовинистик сиёсат юри-тадиган давлатлар миллий манфаатлар ниқоби остида бошқа давлатлар, уларда яшайдиган миллатлар манфаатларини камситади. Мазлум миллатлар миллатчилиги эса мустабид тузумга, ҳукмрон миллатга қарши қаратилган бўлади. Шўролар тузуми дохийси Ленин мазлум миллатлар миллатчилигини ижобий ҳодиса сифатида баҳолаган эди. Аслида бу миллатчилик фақатгина мустамлакачи давлатнинг миллатчилигига нисбатан прогрессивроқдир. Аслида эса, мазлумлар миллатчилиги ҳам салбий ҳодиса бўлиб, у ҳукмрон миллатга эмас, ҳукмрон давлат сиёсий тузумига қарши қаратилади. Бунда у миллатчилик хус-яти, яъни этник хус-ятини йўқотиб, соф сиёсий ҳодисага айланарди. Уруғчилик Э.нинг кўринишларидан бири бўлиб, уруғнинг бошқа уруғлардан устунлигини эътироф этиш, унинг манфаатларини бошқа уруғ ва этник бирликлар манфаатларидан устун қўйиш шаклида намоён бўлади. Қабилачилик эса қабила манфаатларини бошқа қабилалар ва этник бирликлар манфаатларидан устун қўйишни билдиради. Уруғчилик ва қабилачилик, айниқса, феодализм тузуми шароитида авж олади. Мас., Чингизхон давлатида ўзи мансуб бўлган қиёт уруғи, унинг амакиваччаси ва лашкарбошиси — Қорачор нўён мансуб бўлган барлос уруғи вакиллари катта имтиёзлар берилган эди. Мингбоши ва ундан юқорироқ лавозимларга фақат шу уруғларнинг вакиллари қўйилар, сипоҳсолор — лашкарбоши лавозимига эса фақат барлос уруғи вакиллари тайинланар эди. Бошқа уруғларнинг имтиёзлари йўқ ёки чекланган эди. Мас., салжиутлар ва қирайтларнинг ҳуқуқлари чекланган бўлиб, уларнинг вакиллари ўнбошилик лавозимидан юқорироқ лавозим-

ларга қўйилмас эди. ХХІ а. бошларида Э. ҳодисаси ривожланаётган ва ривожланган мам-тларда намоён бўлмоқда. Ривожланаётган мам-тлардаги Э.га Африка китъасидаги Руанда давлатида хуту ва тутсилар ўртасида юз берган қонли тўқнашувларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Бу тўқнашувларда юз минглаб одамлар фақат муайян қабила вакили бўлгани учун ўлдириб юборилди. Айрим ривожланган давлатлар томонидан дунёнинг турли бурчакларида ўз манфаатларини ҳимоя қилиш ниқоби остида амалга оширилаётган ўзбошимчаликда Э. юз бераётганига гувоҳ бўлиш мумкин. Э.нинг зарарли оқибатларидан яна бири шундаки, у нафақат сиёсат ва давлатлараро мун-тларда, балки кўпмиллатли ва кўп элатли мам-тларда шахслараро мун-тлар, илм-фан, санъат вакиллари ўртасидаги мун-тларда ҳам зиддиятлар келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Ҳоз. глобаллашув жараёни этник чегаралардан ўтиб, мад-й хилма-хилликни келтириб чиқараётган бўлса, иккинчи томондан, бошқа мад-тлар таъсирига қаршилиқ кўрсатиш мақсадида Э.нинг кучайиши кўзга ташланмоқда. Шунга қарамай, глобаллашув шароитида мад-тлараро мулоқотнинг кучайиши, мад-тларнинг байналмилаллашуви Э.нинг негизларига зарба беради ва унинг сусайишига олиб келади. *Т.Жўраев, А.*

ЭЪТИҚОД (араб. ишонч, иймон) — муайян мақсад, қадриятга ишонч, шу асосда шаклланган тафаккур тарзини ифода этувчи т. Илмий-фал-й адабиётда Э. т.си турлича талқин этилади, жумладан, Э.нинг вужудга келиши учун билим энг муҳим асос вазифасини бажаради. Лекин Э. ва билим айнан бир хил т.лар эмас. Албатта, билимларнинг чинлиги Э.ни мустаҳкам бўлишида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Аммо, ҳар

қандай билим эмас, балки инсон онгида қайта ишлаб чиқилган, яъни тажриба чиғириғидан ўтган, иккинчи марта қайта ҳосил бўлган билимларгина (ғоялар, наз-ялар) Э.нинг мустаҳкам бўлишини таъминлайди. Инсоният тар-ёти жараёнида яратилган билимлар инсоннинг ўзи учун, унинг эҳтиёжлари учун қайта кашф этилгандагина, чинакам Э. даражасига кўтарилади. Билим Э.га айланиши учун бир неча босқичларни босиб ўтади. Чунончи, билим ўз тар-ётининг дастлабки босқичида англаш ҳолатини босиб ўтади. Англаб олинган билим, ўз тар-ётининг иккинчи босқичида тушуниш ҳолатига киради. Инсон, билимларнинг маъно-моҳиятини тушуниб етгач, унинг тўғрилигига (ёки нотўғрилигига) ишонч ҳосил қилади. Тажрибадан маълумки, фақат мустаҳкам Э.га айланган билим (ғоя, наз-я) инсон амалий фаолиятининг такомиллашувига хизмат қилади. Инсон Э.и нафақат турли ҳақиқатларни ўзида акс эттирган билимлар, балки ўша билимларга берган баҳоси, унга бўлган мун-тига ҳам боғлиқдир. Ш.у. ҳам билим (ғоя, наз-я)нинг Э.га айланиши жараёнини таҳлил этганда, у ижт-й амалиёт маҳсули, инсоннинг билиш борасидаги фаолиятининг маҳсули эканини унутмаслик даркор. Э. қуйидаги уч ҳолатни босиб ўтади: а) билим, ғоя, наз-я (яъни ақлий ҳолат); б) билимга берилган баҳо, мун-т (яъни баҳолаш ҳолати); в) ўзлаштирилган билимларни ўз фаолиятига татбиқ этиш, улар асосида ўз хатти-харакатини тартибга солиш (хоҳиш-ирода б-н бошқариш ҳолати). Инсон дунёқарашининг асосий компоненти сифатида Э. билиш, баҳолаш, бошқариш каби функцияларни бажаради. Билиш функциясининг асосида оламдаги турли воқеа-ҳодисалар, жараёнлар содир бўлишига доир билимлар ётса,

баҳолаш функцияси ўзлаштириб олинган билимларга таяниб, содир бўлаётган ўзгаришлар маъномоҳиятини тушуниб олиш б-н боғлиқдир. Бошқариш функцияси эса, инсоннинг ўз хулқ-атвори, хатти-ҳаракатига кўрсатаётган таъсири, уни аниқ мақсад сари йўналтира олиш қобилияти, малакаси б-н боғлиқдир. Демак, билим, ғоя, наз-я инсоннинг амалий фаолияти чиғириғидан ўтгач, ишонч-эътиқодга айланади. Ишонч инсоннинг онглилиги, хулқ-атворини характерласа, иймон кишининг хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Э. инсон хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатининг бирлиги ҳолатини ифодаловчи интегратив т.дир. Ўз навбатида, Э. инсон хатти-ҳаракати йўналишини белгилловчи асосий детерминантдир. Хоҳиш-ирода, истак каби унсурлар Э.нинг инсон амалий фаолиятида намоён бўлиши учун ҳал қилувчи туртки беради. Амалий фаолият эса Э.ни инсон ҳаётий позициясига айлантиради. Шундай қилиб, Э. инсон дунёқарашининг энг барқарор компоненти дир. Худди шу компонент инсоннинг онгли фаолияти, сўзи б-н иши бирлигини таъминловчи мустаҳкам, ишончли кўприқдир. Лекин Э. ўз мазмуни, характериға кўра хилма-хил тарзда (гуманистик, фашистик, коммунистик, расистик ва б.) намоён бўлиши мумкин. Авторитаризм ёки зўравонлик, маъмурий буйруқбозлик ёки ирқчиликка асосланган ҳар қандай Э. шахс мустақиллигини емиради, инсонни буйруқни бажарувчи кўғирчоққа айлантиради. Аниқроғи, дунёқарашида фашистик ёки ғайриинсоний, ирқчилик, буюк давлатчилик шовинизми ёки диний фанатизм устуворлик қилган Э.га асосланган ҳар қандай инсон, ҳеч қачон мустақил шахс даражасига кўтарила олмайди. Дунёқарашида бундай Э. устуворлик қилган киши мустақил фикр-

лаш, мустақил ишлаш, мустақил яшаш мад-тидан маҳрум бўлади. Чинакам билим, ишончга таянган, турмуш синовларидан ўтган илмий ғоя ва наз-яга асосланмаган Э. ғайриилмий Э.дир. Ш-дек, Э. — психологик ҳамда ижт-й-психологик т. бўлиб, одамнинг муайян қараш, таълимот-наз-я, ҳаётий ақида, қадрият ёки фаолият тамойилларини эмоционал-ҳиссий қабул қилиш жараёнида шаклланган собит фикр ва тасаввурлар мажмуи ҳамдир. Бошқача айтганда, Э. маълум қадриятлар, диний ёки дунёвий маслак, мунтларнинг инсон қалбида яшаш фал.си, фаолият дастури сифатида қабул қилинишидир. Агар шу жараённинг оқибати ўлароқ одамда диний ёки дунёвий маслак, ишонч каби турғун мунтлар шаклланган бўлса, биз уни Э.ли одам деб атаймиз. Инсоннинг инсонлиги, унинг жам-тдаги ўрни ва нуфузи ҳам маълум маънода унинг Э.и б-н белгиланади. Айрим инсонлар бутун умри мобайнида фақат битта нарсага Э. қилади. Мас., франциялик машҳур сайёҳ Кусто ва унинг маслакдошлари бир қарашда, бутун умрини денгиз ҳаёти ва ундаги сирли воқеалар, ҳайвонот дунёсини кашф этишга бағишлагандек кўринади. Денгиздан жуда узоқда яшайдиган, ундан манфаат кўрмайдиган одамлар учун бу тадқиқотчиларнинг ҳаёти ва фаолияти кераксиз нарсадек туюлади. Лекин Кустонинг ўз ишига садоқати, Э.и шу даражада кучлики, уни бутун дунё, соғлом фикрловчи ҳар бир инсон жуда юксак қадрлайди. Бу каби одамларнинг бошқа соҳалардаги хизмати кам бўлиши мумкин, аммо башарият уни юксак Э.и учун ҳурмат қилади. Демак, Э.сизликдан кўрқиш керак, агар ҳеч нарсага ишонмайдиган, мақсад-маслаги номаълум кишини кўрсангиз, унга ёрдам бериш лозим, чунки бу одамдаги Э.сизлик нафақат унинг

ўзига, балки атрофдагиларга ҳам зиён келтиради. Э.ли одам, аввало, фойдали иш б-н шуғулланади, ўзгаларга зиён келтирувчи амаллар қилмайди, ёлғон гапирмайди. У ҳамиша лафзига амал қилади, яъни бир нарсани қиламан, деб ахд этса, бутун кучи ва иқтидорини сафарбар қилиб, уни албатта бажаради, бошлаган ишини охирига етказиши. Э.ли инсон нима қилаётганини, нима учун айнан шу ишни қилаётганини жуда яхши билади. Шу боис ҳақиқий Э. эгаси илмга интилади, ўз олдига аниқ мақсад қўйиб яшайди, ҳар томонлама баркамол бўлишга тиришади, яхшиларга ошно бўлиш, буюкликка ҳавас унинг ҳаётини шиорига айланади. Ҳақиқий Э. соҳибини ўзидан оиласига, фарзандларига, инсониятга нимадир қолдиришни истаб яшайди. Ш.у. ҳам Э., шахсдаги журъат, мардлик, фидоийлик, ирода, виждон, қатъият, ҳалоллик, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби фазилатлар б-н боғлиқдир.

ЭҲТИЁЖ — инсон талаблари асосида пайдо бўладиган табиий хус-ят; унинг жонли мавжудот сифатида онгли ҳаёт кечирилишининг муайян шарт-шароитларга тобе-лигини ифода этувчи т. Инсоннинг фаоллиги бошқа мавжудотлардан ҳам моҳиятан, ҳам шаклан фарқланиб, юзага келган Э.ларнинг турли вазиятларда қондирилишида ўз ифодасини топади. Мавжудотлар (хайвонлар) Э.лари мақсадга мувофиқ равишда кечгани, уларни қуршаб олган яшаш муҳитига осонлик б-н мослашувини таъминлайди. Лекин инсонларнинг фаоллиги манбаи ҳисобланган Э.лар биологик шартланганидан ташқари, моддий ва маън-ий маъно-моҳият касб этади. Одамнинг Э.и унга таълим ва тарбия бериш жараёнида шаклланади, яъни инсоният томонидан яратилган ижт-й тарбия, қўникма, малака, одат, маъ-ят, қадриятлар б-н яқиндан тани-

шиш, уларни ўзлаштириш орқали амалга оширилади. Инсон бошқа мавжудотлардан фарқли ўлароқ, ижт-й-тарихий тар-ёт даврининг хусусий Э.ларига хизмат қилувчи муайян буюмни заруратга биноан қайта ўзгартиришга, такомиллаштиришга қодир онгли мавжудотдир. Ш.саб. одамнинг ўз Э.ларини қондириш жараёни ижт-й-тарихий тар-ёт даражаси б-н ўлчанадиган фаолият шакли ва турини эгаллашнинг фаол, муайян мақсадга йўналтирилгани, маълум режага асосланган ижодий кўриниш сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Инсон бир даврнинг ўзида ҳам индивидуаллик, ҳам ижт-йликни акс эттиргани сабабли унинг Э.лари шахсий ва ижт-й хус-ятга эгадир. Одатда, келиб чиқиш хус-ятларига кўра, Э.лар табиий ва мад-й турга ажратилади. Табиий Э.лар таркибига овқатланиш, ташналикни қондириш, жинсий мойиллик, ухлаш, иссиқ ва совуқдан асраш, мусаффо ҳавога интилиш, тана аъзоларига дам бериш кабилар кирди. Ма-д-й Э.лар объектга табиий Э.ларни қондирувчи уй-рўзгор буюмлари, меҳнат фаолияти орқали бошқа кишилар б-н боғланиш воситалари, мад-й алоқалар ўрнатиш усуллари, шахслараро муомалага киришиш услублари, ижт-й турмуш заруратига айланган нарсалар, ўқиш ва тажриба орттириш йўллари кирди. Психология фанида Э.лар ўз предметининг хус-ятига кўра, моддий ва маън-й турларга ажратилади, уларни келтириб чиқарувчи механизмлар манбаи турлича экани эътироф этилади.

ЭҲТИРОС — маън-ий ҳодиса, руҳий жараён бўлиб, кучли ва нисбатан қисқа муддатли эмоционал ҳолат; инсон учун ҳаётини муҳим вазиятларнинг тез ўзгариши б-н боғлиқ, ички туғён ва кескин ифодаланган ҳолат тарзида кечади. Э. содир бўлган воқеага жавоб кўринишида пайдо бўлади. Э.нинг

асосида ички руҳий ҳолатнинг хис қилиниши ётади. Инсоннинг майллари, интилишлари, истаклари ёки ўз олдига қўйган талаблари б-н алоқадорликда юзага келиши мумкин бўлган Э. куйидаги ўзига хос хус-ятларга эга бўлади: 1. Эли кечинмаларнинг отилиб юзага чиқиши. Э. вақтида одам атрофдагиларни сезмаслиги, содир бўлаётган воқеаларда ўзининг шахсий ҳаракатларига ҳисоб бермаслиги ҳам мумкин. 2. Эли кечинмаларнинг қисқа муддатлиги. Э. тез кечадиган жараён бўлгани учун узоқ вақт давом этмайди ва тезда сўнади. 3. Эли кечинмаларнинг маълум даражада назорат қилинмаслиги. Э. кучига кўра бундай назоратсизлик катта ва кичик бўлиши мумкин. Одам Э. ҳолатида

ўз хатти-ҳаракатларини онгли назорат қила олмайди, бошқара олмайди, баъзида нима қилаётганини тушунмайди, ўзини қўлга ола билмайди. Эли кечинмалар томонидан бошқарилаётган одам бу кечинмаларнинг характери ва аҳамиятини заиф англайди. 4. Эли кечинмаларнинг кескин ифодаланиши. Кучли Э. инсонни бутунлай қамраб олади ва унинг ҳаётий муҳим чегараларигача етиб боради. Айниқса, Э. ҳолатида онг фаолиятида кескин ўзгаришлар кузатилади: ақлнинг таъсири тораяди ва кечинмалар б-н узвий боғлиқ бўлган тасаввур ва белгиларнинг миқдори кескин камаяди. Эли киши бошқалардан Эли кечинмалари ва туйғуларининг кучлилиги б-н ажралиб туради.

ЮЗСИЗЛИК — инсоний одоб қоидаларига амал қилмаслик, ўзидаги салбий хус-ят ва камчиликлардан уялмаслик, уларни ошқора намоиш қилган ҳолда амалга оширилган хатти-ҳаракатни ифодаловчи т. «Ю.» салбий маънодаги ибора бўлиб, «ҳаёли», «иболи» қаби сўзларга қарши қўйилади. Ўзида ҳаё туйғуси бўлмаган одам ўзгача ҳаёли бўлишни талаб қила олмайди ва бундай талаб туйғуси унда бўлмайди ҳам. Оила одоби-га кўра, Ю. т.сига тескари бўлган хислатга эга катта ёшлилар болаларга, балоғатга етган фарзандлар, келинлар катталарга очик-сочик ҳолда кўринмайди, бачкана қилиқ қилмайди, бепарда сўзларни айтмайди, улар учун сизсираш

ҳурмат белгиси ҳисобланади. Бундай одамлар кўчага уй кийимида чиқмайди, сўраб келган кишини кўча эшик олдида маҳтал қилиб қўймайди, дарҳол уйга таклиф қилади. Меҳмон кутилганда болаларга покиза кийимлар кийдирилади, ҳовли-кўчалар озода сақланади, хунук кўринган нарсалар кўздан четга олиб қўйилади. Бундай хислатлардан маҳрум бўлиш Ю.га олиб келиши табиий. Ю. сўзи «сурбетлик», «безбетлик» т.ларига маънодош ҳисобланади. «Юзсиз», «сурбет», «безбет» т.си ахлоқсиз, ёмон хулқли, тартибсиз, андишасиз ва бетгачопар кишиларга нисбатан қўлланади. «Юзсиз» сўзи «юзи қора» иборасига ҳам маънодош ҳисобланади. Юзсизлар, яъни юзи

қоралар ножўя хатти-ҳаракатлари б-н иззат-обрўсини йўқотган, эл-юрт дашномига учраган кишилардир.

ЮНЕСКО — БМТнинг маориф, фан ва мад-т масалалари б-н шуғулланувчи ихтисослашган ҳукуматлараро ташкилоти, 1946 йилда тузилган. Мазкур ташкилотга дунёнинг 170 дан ортиқ мам-тлари, жумладан, Ўз-н ҳам аъзо. Ташкилотнинг асосий мақсади маориф ва мад-т соҳасида халқаро ҳамкорликни қўллаб-қувватлаш, мад-й ва илмий-техникавий ахборотларни тарқатиш, ш-дек, таълим масаласида турли чеклаш ва ҳуқуқбузарликка қарши кураш ҳамда миллий мад-тни ҳимоя қилиш ва б. Низомга мувофиқ, ташкилотга аъзо давлатларда ЮНЕСКО ишлари бўйича махсус миллий ҳайъат фаолият кўрсатади. Ташкилотнинг олий органи — унинг бош конференцияси ҳисобланади. Ташкилотнинг штаб-квартираси Париж шаҳрида жойлашган.

ЮРТ ТИНЧЛИГИ — мам-т барқарор тар-ётининг асосий шарти. Тинчлик — инсоннинг ҳаётий эҳтиёжи, эмин-эркин яшаши ва камол топишининг энг зарур омилidir. Ҳар бир инсон учун Ю.т. бебаҳо неъмат, улуғ саодатдир. Башарият ўз тар-ётининг барча босқичларида, аввало, тинчлик-тотувликка интилиб келган. Тинчликни сақлаш ва мустаҳкамлаш масаласи умумбашарий муаммодир. Инсоният тар-ётининг барча босқичларида жам-тнинг асосий масалалари, биринчи навбатда, тинчлик-тотувлик ҳолатидагина самарали ҳал этилган. Шу боисдан ҳам Ю.т. — барқарор тар-ёт гаровидир. Тинчликни сақлаш муаммосини кишиларнинг шунчаки хошиш-истаги, орзу-умидлари б-н ҳал қилиб бўлмайди. Инсоният учун муқаддас бу қадриятга доимо изчил ва қатъий ҳаракатлар ту-

файлигина эришилган. Ўзб. халқи тинчликни юксак қадрлайди ҳамда уни ўз орзу-умидлари, олий мақсадлари рўёбга чиқишининг кафолати, деб билади. Шу боисдан ҳам бобо-момолар дуога қўл очганида, даставвал, Яратгандан тинчлик-омонлик тилайди. Халқимиз орасида ҳам «тинчлик бўлса, ҳар қандай мақсадга эришиш мумкин», деган т. кенг тарқалган. Лекин тарих сабоқлари шундан далолат бермоқдаки, орзу-ниятнинг ўзи б-нгина узоққа бориш қийин. Ю.т. дунё ва минтақалар тинчлиги б-н чамбарчас боғлиқ. Давлатлар ўртасида ўзаро ишонч ва ҳамкорлик мун-тлари тобора чуқурлашиб бориши ҳоз. шароитда тинчликнинг ниҳоятда муҳим омили сифатида катта аҳамият ва чуқур маъно касб этмоқда. Халқаро майдонда рўй бераётган туб сиёсий ўзгаришлар ҳам тинчлик учун курашнинг аҳамиятини янада ошириб юборди. Кўпгина мам-тлар халқларининг миллий истиқлол, демократик эркинликларни асраб-авайлаб, келажак авлодларга етказиш йўлидаги сазй-ҳаракатлари ўз юрти ва минтақаларидаги тинчлик ва барқарорликка боғлиқ экани равшан. «Кўшнинг тинч — сен тинч» мақолининг туб маъносини дунё ҳам, биз ҳам янада теранроқ англамоқдамиз. Кўҳна тарихга назар ташласак, айнан юрт тинч, эл омонликда яшаган даврлардагина халқимиз моддий ва маън-й ютуқларга эришганига гувоҳ бўламиз. Хус-н, Соҳибқирон Амир Темурнинг набираси Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилган 40 йил мобайнида мам-тда тинчлик-барқарорлик устувор бўлгани сабабли илм-фан, мад-т тараққий этган, бунёдкорлик ишлари ривожланган, кўҳна заминимиз гуллаб-яшнаган. Ўзб. халқи тинчликни ўз орзу-интилишлари, мақсад-муддаолари рўёбга чиқишининг шарти деб билади. Ш.у. ҳам доимо Яратгандан тинч-

лик ва омонлик тилайди. Шарқ мам-тларининг қаерига борманг, одамлар бир-бири б-н учрашганда, авваламбор, «Ассалому алайкум» дейишади. Ушбу калом арабдан олинган бўлиб, «Сизга тинчлик ёр бўлсин» деган маънони англатади. «Салом», яъни «тинчлик» сўзи Куръони Каримда 40 марта учрайди. Бу муқаддас китобнинг оятларидан бирида шундай дейилади: «Меҳрибон Парвардигор томонидан одамларга олқиш маъносида «тинчлик» сўзи айтилуру». Бироқ, инсоният тарихида, кейинги беш минг йилда тахм. 15 мингдан ортиқроқ катта-кичик урушлар бўлган экан. Холбуки, башарият фақат тинчлик ва осойишталик барқарор бўлган тақдирдагина ўз олий мақсадларига эришади, моддий ва маън-й жиҳатдан юксалади. Ю.т. энг азиз неъмат эканига бутун жаҳон амин бўлмоқда. Дунёнинг кўп мам-тларида рўй бераётган террорчилик ҳаракати бу борада ҳали кўплаб муаммолар борлигини кўрсатмоқда. Мам-тимиз мустақилликка эришган дастлабки кунларданоқ Ю.т.ни сақлаш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Ўз-н дунёда биринчи бўлиб М.О.ни ядро қуролидан холи майдонга айлантириш, халқаро террорчиликка қарши кураш марказини тузиш ва б. тинчликсевар таклифлар б-н чиқди. Чунки ислохотларнинг натижалари айнан

шу ғояни амалга оширишга бево-сита боғлиқ эди. Ш.у. ҳам миллий истиқлол мафкурасида Ю.т.ни таъминлайдиган шарт-шароитларни яратиш масаласига алоҳида эътибор берилган. Ю.т. — Ватан озодлиги ва мустақиллиги б-н чамбарчас боғлиқ. Бировга қарам бўлган халқ ҳеч қачон эркин ва фаровон яшай олмайди. Ш.у. ҳам мустақиллик ва тинчликни асрашимиз, мам-тимизни тажовузкор кучлардан ҳимоя қилишга доимо тайёр туришимиз лозим. Юксак маъ-ят, мад-т, миллатнинг ғоявий ва мафкуравий етуқлиги Ю.т.ни сақлашнинг муҳим шартидир. Халқимиз учун азал-азалдан муқаддас бўлган бу ғоя жам-тдаги турлича фикр ва қарашга эга бўлган барча куч ва ҳаракатларни бирлаштиришга, шу орқали миллий ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Ўз-ндаги ижт-й ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик Ю.т.ни таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу эса мам-тимизда ички барқарорликни таъминлаш, хорижий давлатлар б-н тенг ҳуқуқли ҳамкорликни ривожлантириш, жам-т ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш ва демократиялаштириш, сиёсий партиялар фаолигини ошириш, белгиланган режа ва мақсадларга эришиш, бир сўз б-н айтганда, бунёдкорлик фаолиятига хизмат қилмоқда.

ЯНГИ ТАФАККУР — оламга ҳушёрлик ва жонқуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур кўзи

б-н қарашни, виждон уйғоқлиги, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат

б-н курашмоқни, фидоийликни, ўзини буюк мақсадлар сари сафарбар этиб, эзгуликни кундалик фаолият мезонига айлантира олишни англаувчи т. Истиқлолга эришганимиздан кейин кишилар онгида халқимизнинг, юртимизнинг улуг тарихи ва бетакрор мад-ти б-н, шу муқаддас заминда яшаётганимиз б-н фахрланиш туйғуси ортиб бормоқда. Я.т. фаровон келажак, муносиб ҳаёт, мустақил давлатчилик ва адолатли жам-т барпо этиш каби улугвор мақсадларга эришиш йўлида халқимизнинг руҳини кўтарадиган миллий мафкура асосида шаклланимоқда. Шу боис ислохотларнинг дастлабки босқичида миллий кадриятларни тиклаш, одамлар тафаккуридаги қуллик кишини йўқотиш, уларда ўзларига ишончли мустақамлашга алоҳида эътибор берилди. Албатта, ислохотлар — Я.т., янгича изланишлар меваси. Бироқ ҳар қандай ислохот ҳам, аввало, инсон манфаатига, унинг ҳаёт синовидан ўтган тажрибаларига ва янги жам-тнинг эҳтиёжларига асосланиши лозим. Тубдан янгиланиш даврида анъаналарга таяниб иш тутиш, улардан янги ўзгаришларга мос ҳолда оқилона фойдаланиш ислохотларнинг изчил ва собитқадамлик б-н амалга ошишига ҳамда жам-т барқарорлигига хизмат қилади. Жам-тни демократиялаштиришнинг иккинчи муҳим шарти одамларнинг тафаккури ва ижт-й савияси б-н демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик мутаносиб бўлишига боғлиқдир. Шу маънода, кишиларимизнинг мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончининг орта боришининг аҳамияти беқиёсдир. Чунки тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур таъйиқдан, қулликдан қутулмаса, инсон том маънода озод ва эркин бўла олмайди. Тар-ёт тақдирини маън-й жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим,

мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маън-й барқамоллик б-н, мустақил тафаккур б-н уйғун ҳолда ривожланиб бориши керак. Ақлий заковат ва рухий-маън-й салоҳият — маърифатли инсоннинг икки қанотидир. Ш.у. Я.т. деганда: 1) Ўз-нинг бугуни ва эртаси ҳақида қайғуриш; 2) шахснинг халқ ва Ватан кадр-қиммати, орномуси ва манфаатларини англаши, уни ҳимоя қилиши; 3) юксак ғоялар, кашфиётлар, ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди, бор имконияти, керак бўлса, жонини юрт истиқболи, элига бахшида этиш назарда тутилади.

ЯНГИЛАНИШ — ижт-й ҳаёт соҳаларида жам-т амал қилиб келган мун-тлар, қарашлар ва ёндашувлар, тамойилларнинг янгича идрок этилиши, мустақиллик ва унинг талабларига мос равишда такомиллаштириш, қайта ташкил этиш, ўзгаришларни амалга оширишдир. Я. — янгича қараш, мустақиллик тафаккури тамойиллари асосида жам-тнинг ижт-й-икт-й, сиёсий, маън-й соҳаларини тубдан ислох этилиши б-н боғлиқ. Илгари амал қилиб келган ғоявий-мафкуравий тамойилларнинг ўрнида янги фикр, ғоя ва мафкуралар, мақсад ҳамда вазифаларнинг белгилаб олиниши ҳаётнинг стратегик йўналишлари, унинг миллий-маън-й негизлари, умуммиллий тамойиллардаги янгича мезонларни ўзида ифода этади. Я. кенг т. бўлиб, у жам-т миқёсида амал қилиши ёки унинг бирон-бир соҳасини қамраб олиши, ҳатто минтақа, дунё миқёсидаги кўламга эга бўлиши мумкин. Мас., жам-тнинг Я.и; иқтисодиётнинг Я.и; онг ва тафаккур Я.и; маън-й ҳаёт, кадриятларнинг Я.и ва ҳ.к. Я. табиат, жам-т ва инсон тафаккури тар-ётининг ажралмас қисмидир. Я.нинг тар-ётдан фарқи шундаки, тар-ёт кўпроқ миқдорий кўрсаткичлар б-н ифодаланса, Я.

унинг сифат белгиларини ифодалайди. Мас., тар-ёт қанчалик ижобий ва кенг қамровли бўлса, илм, фан, техника, иқтисод ва б. соҳаларнинг Я.и шунчалик кенг ва самарали бўлади. Я. табиатда эволюцион қонунлар асосида бевосита ва узлуксиз равишда амалга ошади, жам-тда эса, у илм-фан, маън-й, иқт-й, сиёсий ва б. қадриятлар таъсирида билвосита содир бўлади. Жам-т иқт-й, сиёсий ва ҳуқуқий соҳада қанча эркин бўлса, ижт-й тар-ёт шунчалик тезкор ва самарали бўлиб, ижт-й Я.ни мунтазам таъминлаб туради. Агар жам-т ўз эркини йўқотиб, мустамлака сиёсат таъсирига тушиб қолган бўлса ёки мустақилликни мустақкамлаш б-н боғлиқ ўтиш даврини бошдан кечираётган бўлса, бундай шароитда жам-тнинг Я.и ўтиш даври вазибаларини ҳал қилишни тақозо қилади. Я. ҳам тар-ёт маҳсули, ҳам унинг ривожлантирувчи кучи сифатида хизмат қилади. Маълумки, XVII–XVIII а.ларда илм-фан, фал. соҳаларида Европада рўй берган ижт-й Я. Англия, Нидерландия, Францияда юз берган саноат инқилобининг таъсири эди. Бу инқилоб илм-фаннинг жадал рившига замин ҳозирлади. Радиоэлектроника, атом энергиясидан фойдаланиш, кимё, сунъий моддалар ишлаб чиқариш ва б. соҳаларда эришилган ютуқлар бугунги кунда ижт-й тар-ётнинг тубдан Я.ига олиб келди. Жумладан, бозор мун-тлари иқт-й тар-ётнинг ҳал қилувчи омили сифатида жаҳон миқёсида тан олиниши, тоталитар тузумнинг инкор қилиниши, демократия халқаро мун-тлар тамойилларига айланиб бораётгани Я.нинг универсал хус-ятларидан келиб чиқади. Я. — жам-т ижт-й ҳаёти ва инсон тафаккурида юз берадиган ўзгаришлар мажмуаси. Я. одамга жисмоний озик ва қувват берса, маъ-ятга руҳий озик ва қудрат бағишлайди. Я.да мод-

дий жиҳатдан таъминланиш б-н кифояланиш — онгсиз ва руҳсиз махлуқларга хосдир. Я.га интилиш эса руҳ ва онг эгаси бўлмиш одамга хос фазилатдир. Шу маънода, Я. — инсон руҳий ва ақлий оламнинг мажмуи саналади. Я. — жам-т, миллат ёки алоҳида индивиднинг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, идрокни мужассамлантирувчи т. бўлмай, у бутун бир жам-т учун ҳам хосдир. Я. инсон ва жам-т мад-тининг негизи, инсон ва жам-т ҳаёти маълум йўналишининг бош омилидир. У муайян иқт-й, ижт-й ҳаёт тизимининг шаклланиши, ўзгариши ёки инқирозга юз тутишига кучли таъсир кўрсатади. Я. кенгайиб, амалиётга изчил сингдириб борилса, жам-т равнақ топади, ва аксинча, Я.лар тўлиқ бўлмаса, жам-т борабора таназзулга юз тутиши мумкин. Мустақиллик йилларида Я. масалаларига мун-т тубдан ўзгариб, унинг бойиб боришига кучли эътибор берилаётганининг боиси ҳам шунда. Тўлақонли Я.ларсиз буюк давлат қуриб бўлмайди. Я. жам-т ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворидир. Шу маънода, Я. ва ижт-й тар-ётнинг биз танлаган йўли — республика ҳаётининг иқт-й, сиёсий, ижт-й, маън-й-мад-й ва б. барча соҳаларини қамраб олади. Ўз-нни янгилаш ва ривожлантириш тўрт асосий негизга асосланади. Бу негизлар: умминсоний қадриятларга содиқлик; халқимизнинг маън-й меросини асраб-авайлаш ва ривожлантириш; инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши; ватанпарварликдир.

ЯХШИЛИК — асосий маън-й-ахлоқий т. бўлиб, эзгуликнинг синоними тарзида қўллансада, моҳиятан, бир-бирдан фарқ қилади. Хус-н, эзгулик чексизликда, Я. эса муайян чегара доирасида намоён бўлади. Эзгулик ижт-йлик хус-ятига эга бўлса, Я.,

асосан, шахсинг одоби, хулқиға боғлиқ бўлган ижобий ҳодиса; унда мардлик, очикқўнгиллилик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар тажассум топади. Бироқ унга асос бўлган амалий хатти-ҳаракатлар қахрамонлик, жасорат, ватанпарварлик каби ахлоқий тамойиллар даражасига кўтарила олмайди. Мас., ҳазрат Алишер Навоий бутун умрини ижодий меҳнатга бағишлади, халқимиз, инсоният учун «Хазойин ул-маоний», «Хамса»дек буюк асарлар яратиб, эзгулик тимсолига айланди. Эзгулик маълум маънода абадийлик хус-ятига эга, чунки Навоий асарлари миллионлаб одамларга а.лар мобайнида завқ-шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келмоқда. Айни пайтда, Навоийнинг ўзи бевосита кўплаб Я.лар қилди — мухтож одамларни қўллаб-қувватлади, аҳолининг солиқларини ўз ҳисобидан тўлади, халқ учун ўнлаб иншоотлар қурдирди ва ҳ.к. Унинг бу Я.лари ҳар қанча ижобий ҳодиса бўлгани ҳолда, ўткинчилик табиятига эга. Демак, эзгулик, асосан, билвосита амалга ошириладиган, узоқ келажакка мўлжалланган, яъни стратегик аҳамиятга молик ахлоқий хатти-ҳаракатлар мажмуи; Я. эса, одатда, бевосита муайян давр учун долзарблик хус-ятига эга ахлоқий фаолиятдир. Шундай қилиб, Я.ни юксак ижт-й-маън-й ҳодиса — эзгулик б-н айнанлаштириш тўғри эмас. Бу фазилатларнинг яна бир фарқи шундаки, шахс ва жам-т ҳаётида воқе бўлган эзгулик ҳеч қачон ёмонликка айланмайди Я.да эса бундай эмас: бирор объектга қилинган Я. бошқа бир объект учун ёки Я. қилган субъект учун ёмонликка айланиши мумкин. Ахлоқ ва ахлоқсизлик, маъ-ят ва маъ-ятсизликни фарқлашда Я. муҳим рол ўйнайди. Кенг маънода барча ижобий ахлоқий-маън-й сифатлар Я. б-н боғлиқдир. Мас., қахрамонлик, мардлик, ватанпарварлик ижобий ахлоқий сифатлар

сирасига киради ва Я. б-н узвий боғлиқ. Ёки бўлмаса, маъ-ят тизимидаги «муҳаббат» Я.нинг ибтидоси сифатида талқин қилиниши мумкин. Муҳаббатнинг акси бўлган нафрат ўз объекти учун Я.га асос бўла олмайди. Я. инсонларнинг моддий ёки маън-й манфаатлари б-н боғлиқ тарзда намоён бўлади. Одамлар ўзларининг манфаатларига зид бўлган ҳаракатларни Я. сифатида баҳоламайди. Бу фикрдан Я. ва манфаатлар ўртасида айнанлик мавжуд, улар орасига тенглик белгисини қўйиш мумкин, деган хулоса келиб чиқмайди. Баъзан одамлар ўз манфаатларига зид бўлган ҳодисаларни ҳам Я. сифатида баҳолаши мумкин. Мас., раҳбар томонидан ходимга берилган адолатли жазо адолатпарвар ходим томонидан Я. сифатида баҳолаши мумкин. Фал., фан тарихида Я. объектига нисбатан турлича талқинлар мавжуд. Я.ни ҳар ким қилиши керак, Я.ни ҳар кун қилиш керак, деган ёндашув б-н бир қаторда, Я.ни ҳаммага қилиш керак, деган ғоя ҳам илгари сурилган. Я. одамларга ахлоқий баҳо беришда асосий мезонлардан бири сифатида хизмат қилади. Ахлоқий баҳо уларнинг сўзларига эмас, амалларига қараб берилар экан, уларнинг фаолияти жам-тга, кишиларга нисбатан Я.га йўналтирилганми ёки ёмонликка йўналтирилгани ҳақида хулоса қилишга асос бўлади. Мас., Навоийнинг: «Одами эрсанг, демагил одами, Ониким йўқ халқ ғамидин ғами», деган мисраларида одамийликка Я. н.назаридан баҳо берилади. Кундалик ҳаётда бу мезондан четга чиқиш ҳоллари ҳам учрайди. Одамларни баҳолашда баъзан уларнинг амалларига эмас, сўзлари, хушомадлари, лаганбардорлигига эътибор берилади. Я. т.си мутлақ хус-ятга эга эмас. Я.нинг нисбий жиҳатлари ҳам мавжуд. Айни пайтда Я. т.сидаги нисбий жиҳатларни мутлақлаштириш

хам тўғри эмас. Я. т.си таркибида нисбий жиҳатлар б-н бир қаторда, барқарор хус-ятлар ҳам мавжуд. Я. таркибидаги нисбийлик айнан бир ҳодисага турли шахслар ёки турли даврларда турлича баҳо берилишида кўринади. Я. кўпайиб, ёмонлик камайиб бораётган жам-т маън-й юксаклик, фаровонликка тезроқ эришади. Дунёда Я. б-н ёмонлик ёнма-ён юрганидек, бу т.лар фанда жуфт категориялар ҳисобланади. Я. т.си нафақат ахлоқий ҳодисаларга, балки ижт-й-сиёсий ҳодисаларга нисбатан ҳам қўлланиши мумкин.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН – Президент Ш.Мирзиёев томонидан асослаб берилган ва жаҳон илм-фанида Давлатимиз раҳбари муаллифи сифатида эътироф этилаётган атама, жамиятимизнинг замонавий қиёфасини шакллантириш, янги Ўзбекистонни барпо этиш, учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш борасидаги ислохотларнинг таянч ғоясини ифодаладиган тушунча. Айни пайтда, ана шу ғоя асосида «Янги Ўзбекистон – учинчи Ренессанс сари» шиори шаклланаётгани ҳам бежиз эмас. Я. Ў. аввало, халқимиз миллий тараққиётининг янги даврига қадам қўйгани, жаҳон ҳам-жамиятидан муносиб ўрин эгаллаётгани ва олдимизда кўплаб янги имкониятлар пайдо бўлганини англатадиган тушунча ҳамдир.

Янги Ўзбекистон бу: мамлакатимиз мустақиллигини янада мустаҳкамлаш, эркинлик ва озодликнинг янги даври, бунёдкорлик ва фаровонликнинг янги, юксак босқичи; «Халқ манфаати ҳамма нарсадан улуғ» деган эзгу ғоя амалий ишлар билан ўз тасдиғини топаётган давр. Янги-янги уй-жойлар, замонавий корхоналар, таълим, тиббиёт, маданият ва спорт масканлари, обод қишлоқ ва шаҳарлар юртимиз чиройига чирой қўшаётган давр; катталарга ҳурмат, кичикларга иззат, мададга муҳтож

инсонлар ва оилаларга чинакам кўмак ва ёрдам бериш, меҳр-оқибат кўрсатиш ҳаётимиз қондасига айланиб бораётган давр; жаҳон ҳамжамияти билан, энг аввало, яқин қўшниларимиз билан дўстлик ва ҳамкорлик эшиклари кенг очилаётган, мамлакатимизнинг жозибадор қиёфаси яратилаётган замон; ўзгариб, куч-қудратга тўлиб бораётган, дунё аҳли эътироф этаётган янгиланган жамият, янги жозибадор чирой очаётган мамлакатдир.

Я.Ў. т.си юртимизда бошланган кенг қамровли ислохотлар, келажак сари ташлаётган дадил қадамларимизнинг бардавом бўлишини таъминлаш энг асосий вазифа бўлиши зарурлигидан далолат беради. Бу жараёнда тинчлик ва осойишталикни асраш, жаҳон ҳамжамияти, аввало, қўшни давлатлар билан дўстлик ва ҳамкорликни кучайтириш, мустақил Ўзбекистоннинг, жаҳон ҳамжамиятида ўзига хос ва муносиб ўрни бор давлат сифатида, авлод-аждоғларимиз меросини чуқур ўрганиш билан бирга, ушбу анъаналарни янада юксакроққа кўтариш зарурати Я.Ў. т.сининг мазмун-моҳиятини ва мақсад-муддаоларини ифодаладиган чуқур тарихий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжга, маънавий-маърифий фаолиятлар мезонига айланди.

Бу борада ҳам инсоният тўплаган тажриба, айниқса сўнгги аср ўрталаридаги таназзул ҳолатидан қутилиб, бугунги кунда энг ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олган баъзи давлатларнинг ютуқларига доир ҳаётий мисолларни ўрганиш кўплаб масалаларга жавоб излашда қўл келиши мумкин. Аслида, ХХ аср сўнгига келиб ривожланган давлатлар даражасига етган мамлакатлар ана шундай сермашақат ислохотлар ва ўзгаришлар йўлидан бордилар. Япония, Корея, Хитой,

Сингапур каби давлатлар янги «дунё мўъжизалари»ни яратдилар.

Бугун, бизнинг мамлакатимизда ҳам ўз умрини яшаб бўлган эски парадигмалар чекиниб, янги давр бошланди, янги воқелик бўй кўрсатмоқда. Улкан имкониятлар, кенг кўламли ислохотлар даври келди. Бу жиҳатдан Янги Ўзбекистон стратегияси мамлакатимизда Янги Ўзбекистонни яратиш, Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишнинг энг муҳим омиллари, асосий тамойиллари ва устувор йўналишларини ифодаладиган ҳаёт ва фаолият дастуридир.

Шу маънода, Янги Ўзбекистон тасодифий ҳодиса, жўнгина дунёга келадиган ва ўткинчи бир ижтимоий воқелик эмас, албатта. Бу жиҳатдан, мазкур замонавий феноменнинг мазмун-моҳияти ва ўзига хос хусусиятларини аниқ-тиниқ тасаввур этишимиз зарур. Шу муносабат билан, инсоният тарихи ва халқлар тараққиётининг бир қонунини ҳам эсдан чиқармаслигимиз лозим. Бундай мураккаб жараёнларда инкор, янгиланиш ва ворислик тамойиллари ўз таъсирини кўрсатади. Давр ўтади, одамлар қолади. Уларнинг орасида янгиликка интилувчилар, ислохотларга дахлдорлигини чуқур ҳис этувчи ва янгиланишларнинг омилкор иштирокчисига айланувчилар кўпчиликни ташкил қилади. Лекин эскилик қон қонига сингган, бутун вужуди билан янгиликни истамайдиган консерваторлар ҳам, яшаш осон жойлардан туриб турли ғояларни тарқатадиганлар ҳам сақланиб қоладилар. Афсуски, бугунги давр ҳам бундан мустасно эмас. Бундайлар ислохотлар ва янгиланишларни ичдан бузиш, обрўсизлантиришга уринадилар. Бу йўлда мўмай пул илинжидаги айрим «қаламқашлар», узоқ-яқиндаги аламзада «назариётчи» ва «амалиётчилар», баъзи ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқларга

ёпишиб олган гўр ва тажрибасиз «ОАВ юлдузлари»ни қўлга оладилар. Арзимаган нарсалардан, яъни «пашшадан фил», кичик бир ҳодиса ёки жузъий камчиликлардан фожиа ясашга, ислохотлар жараёнини қоралашга, уни ортга қайтаришга ҳаракат қиладилар.

Лекин, Янги Ўзбекистон улар ўйлаган йўлдан бормайди, ислохотлар жараёни ортга қайтмайди. Тобора янгиланаётган мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар очиқлик ва ошкоралик, шаффофлик замонни, кенг ва чуқур янгиланиш даврининг юксак тимсоли сифатида амалга оширилиши шубҳасиз. Бу эса, ўз навбатида «Янги Ўзбекистон» тушунчасининг феноменал жиҳатлари ва ўзига хос хусусиятларининг замон синовларидан ўтиши ва давр талабларига жавоб беришидек мураккаб жараённинг ҳосиласи сифатидаги истиқболи ва имкониятларини белгилайди.

«ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН СТРАТЕГИЯСИ» – ЎзРси Президенти Ш.Мирзиёевнинг «Ўзбекистон» нашриётида 2021 йилда чоп этилган китоби. «Муқаддима», 7 боб ва «Хотима» қисмларидан иборат ушбу асарда аввало, халқимиз томонидан кейинги йилларда эришилган улкан ютуқ ва марралар учун асос бўлаётган ислохотлар ва янгиланишлар ўз аксини топган, уларнинг мазмун-моҳияти ва стратегик аҳамияти, яқин ва узоқ келажакдаги тадрижи, тараққиёт тамойиллари ва муҳим хусусиятлари ҳар томонлама чуқур таҳлил этилган. Мазкур китоб Давлатимиз раҳбари раҳнамолигида ўз тараққиётининг янги босқичига ўтган халқимиз салоҳиятини янада баланд чўққиларга кўтариш, барча соҳаларда туб ислохотлар ва улкан янгиланишларни амалга ошириш, мамлакатимизни ривожланган давлатлар қаторига олиб чиқиш,

юртимизда энг илғор демократик ва эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнини яхлит ва тизимли акс эттирган. Ушбу асар Янги Ўзбекистонни барпо этиш йўлида қандай амалий чора-тадбирлар амалга оширилаётгани, бу серқирра жараённинг мураккаб ва илгариланма ҳаракат эканлиги, тарихий-фалсафий, мантиқий ва қонуний замини, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий омилларининг барчасини ҳар тарафлама чуқур ёритиб ва исботлаб беришга қаратилган илмий хулоса ва таҳлилларнинг долзарблиги ва аҳамиятини тўла-тўқис исботлади.

Шу билан бирга, *биринчидан*, ушбу асар асло тасодиф эмас, балки Президентимиз онгу-тафаккурида, қалбида узоқ йиллардан буён шаклланиб ва сайқалланиб келган янги стратегия ўз аксини топган китоб, бутун бир даврнинг фалсафий инъикоси, ҳозирги янгилашнишлар жараёнининг объектив заруратидир. Мазкур китоб Янги Ўзбекистон стратегиясининг бутун бўй-басти ва шакли-шамойилини, мазмун-моҳияти ва мақсад-муддаоларини тўла-тўқис акс эттирадиган, халқимизни шу йўлда бирлаштирадиган ва эзгу мақсадлар томон сафарбар қиладиган, бугунги замон тақозосини ифодалайдиган йирик ва яхлит асардир; *иккинчидан*, Президентимиз китоби «Янги Ўзбекистон стратегияси» қандай тарихий, иж-й-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий ва маънавий-маърифий асосларга эга эканлиги, унинг устувор йўналишлари ҳамда имкониятлари ҳақида тўғри тасаввурга эга бўлиш учун барча илмий-назарий хулосаларни, амалиёт учун зарур бўлган долзарб вазифалар ва кўрсатмаларни ўзида жамлаган. Унда тараққиётимиз стратегиясининг тушунча ва категориялари, умуминсоний қонуниятлари ва мамлакатимизга хос хусусиятлари кўплаб мисоллар ва далиллар асосида исботлаб

берилган; *учинчидан*, мазкур асар олис асрлар қаъридан келаётган халқ орзуси, авлод-аждоғларимиз, ота-оналаримизнинг ёруғ кунлар, нурли келажак ҳақидаги умид ва интилишларининг ўзига хос ифодаси, бу йўлда жонини тиккан ёвқур боболаримиз ва момоларимиз хотирасини кадрлаш, Она-Ватанимизни, истиқлолимизни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш, жондан азиз фарзандларимизни комил инсонлар қилиб тарбиялаш учун масъулликимизни яққол англадиган йирик ва яхлит фалсафий асардир; *тўртинчидан*, ушбу китобни муаллифнинг глобаллашиб бораётган шиддаткор дунёнинг нидолари ва чақириқларини чуқур англаши асосида яратилган, замонавий Ўз-нинг жаҳондаги ўрни ва имкониятлари, халқимизнинг яратувчанлик салоҳияти, мамлакатимизнинг истиқболларини жамиятимиз аъзолари, ҳаммамиз теран англашимизга ёрдам берадиган муҳим илмий-назарий манба, дейиш учун барча асослар бор; *бешинчидан*, Президентимиз асари жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларида «Янги Ўзбекистон – Учинчи Ренессанс сари» ғоясини рўёбга чиқариш, бу борада амалга оширилаётган ислохотлар ва кенг кўламли ишлар мантиғини тушуниш, шу йўналишдаги янгиланишлар ва ўзгаришлар жараёнида ҳар биримизнинг ўз ўрнимиз ва масъулиятимизни англашимизга хизмат қиладиган зарур қўлланма, ўзига хос дарслик ҳамдир; *олтинчидан*, мазкур асар кейинги ўн йилликларда бутун дунёга машҳур бўлиб бораётган «Стратегемалар назарияси» ва «Стратегиялогия» фанининг умумий қонуниятлари ва Ўзбекистонга хос намоён бўлиш хусусиятлари, стратегик тафаккур ва стратегик бошқарувнинг жамият ҳаёти ва давлат сиёсатининг барча соҳаларига хос қонун-қоидалари ва муҳим жиҳатларини ўзида тўла-тўқис акс эттирган. Бу жиҳатдан

у, ушбу йўналишдаги илмий изланувчилар ва тадқиқотчилар учун ҳам муҳим методологик қўлланма, кўплаб тадқиқотларни амалга оширишга доир таянч манба бўлиши шубҳасиз.

«Янги Ўзбекистон стратегияси»-да энг аввало, инсонга олий қадрият сифатида муносабатда бўлиш, унинг манфаатларини ислохотларнинг асосий мезони тарзида тушуниш муҳим аҳамият касб этаётгани ҳам асло бежиз эмас, албатта. Бу борада Президентимиз алоҳида таъкидлаганидек, «...юртимизда узоқ йиллар давомида «давлат – жамият – инсон» тамойилига амал қилиб келинди. Давлат қурилиши ва бошқаруви, барча сиёсий тузилмалар, уларнинг иш услуби ва фолияти ҳам ана шу тамойил асосида шаклланди. Аслида эса, аввало, инсон, унинг ҳақ-ҳуқуқлари ва бахт-саодати давлат сиёсати, барча давлат органлари фаолиятининг энг устувор мақсади бўлиши лозим. Жамият қурилиши ва давлат сиёсати ана шу ғояга таяниши ва «Давлат – инсон учун» тамойили асосида ташкил этилиши даркор».

Президент китобида алоҳида таъкидланган мазкур хулосага амал қилиш эса, сиёсий соҳа ва бошқарув тизимининг ҳозиргача сақланиб қолаётган юқоридаги парадигмасини тубдан ўзгартириш, инсонни ва унинг манфаатларини давлат сиёсати ва ислохотларнинг асосий мезонига айлантириш лозимлигидан далолат беради. Бундай ҳолда ушбу соҳадаги асосий парадигма «инсон – жамият – давлат» шаклига айланади ва бу, айни бугунги ҳаёт ҳақиқатини, ҳозирги давр заруратини акс эттиради. Яъни, давлатнинг мавжудлигидан асосий мақсад – инсон ҳаёти ва жамият тараққиётига доир сиёсатни тўғри ташкил қилиш, бу борадаги тизим ва тузилмалар фаолиятини халқ манфаатлари йўлида самарали ташкил этишдан иборатдир. Бу

нуқтаи назардан, кейинги йилларда Янги Ўзбекистонни барпо этиш йўлида амалга ошираётган ислохотларни айнан «Инсон давлат учун эмас, давлат инсон учун» ҳамда «Халқ давлат органларига эмас, давлат органлари халққа хизмат қилиши керак» деган тамойиллар асосида бошлангани асло бежиз бўлмаганини исботлайди.

«Янги Ўзбекистон стратегияси»-нинг юқоридаги фундаментал хулосага асосланган энг асосий ва муҳим фалсафий тамойили китобнинг илк саҳифалариданоқ ўз аксини топган қуйидаги фикрда яққол ифодаланган: «Янги Ўзбекистонни барпо этиш – бу шунчаки хоҳиш-истак, субъектив ҳодиса эмас, балки туб тарихий асосларга эга бўлган, мамлакатимиздаги мавжуд сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий вазиятнинг ўзи тақозо этаётган, халқимизнинг асрий орзу-интилишларига мос, унинг миллий манфаатларига тўла жавоб берадиган объектив заруратдир». Бу жиҳатдан, китобни диққат билан ўқиб-ўрганар эканмиз унда «Янги Ўзбекистон стратегияси»нинг муҳим тамойиллари ва амалий ҳаёт мезонлари яққол намоён бўлганини аниқ-тиниқ англаб олиш мумкин.

Кейинги йилларда амалга оширилаётган «Янги Ўзбекистон стратегияси»нинг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини Президент асари асосида таҳлил қилиш бир томондан, бугунги кунларнинг шукронаси ва унинг қадрига етиш, иккинчидан, мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ислохотлар ва ўзгаришлар жараёнини сарҳисоб қилиш, учинчидан, бу борадаги долзарб ва масъулиятли вазифаларимизни янада чуқурроқ англаб олишга имкон беради.

Айни пайтда, давлатимиз раҳбарининг тарихий далил ва рақамларга, теран илмий фикр ва хулосаларга асосланган «Янги Ўзбекистон стратегияси» асари

жамиятимизнинг бугунги тараққиёт босқичини, ҳозирги кундаги устувор йўналишлар ва вазифаларнинг моҳияти ва мазмунини чуқур ўрганиш, ушбу миллий тажрибани амалиётга

самарали қўллаш жараёни бошланган ҳозирги кунлардаги ўзига хос хусусиятлари ва замонавий имкониятларини янада яққолроқ англашда, ҳеч шубҳасиз, мустақкам назарий асос бўлиб хизмат қилади.

ЎЖАРЛИК — ўз сўзида қайсарлик б-н туриб олиш, ўз мақсади ва муддаосидан қайтмаслик, жам-тда шаклланган ижт-й меъёр ва қоидаларга ўз хулқ-атворини бўйсундирмасликнинг турғун шаклини англаувчи т. Бундай хулқ-атвор ҳаётда ўз ўрнини топиш мотиви б-н шартланган, ш-дек, Ў. характернинг салбий хус-ятларини шакллантирувчи омил сифатида намоён бўлиши мумкин. Одатда, Ў. интеллект даражаси паст бўлган одамларга хосдир. Ў.нинг келиб чиқиш сабаблари болалик ва ўсмирлик даврларидаги нотўғри тарбияга бориб тақалади. Бу нарса кўполликда, болага асоссиз талаблар қўйишда, беҳуда ва ҳаддан зиёд ғамхўрликда ёки боланинг мустақилликка бўлган ҳаққини поймол қилишда намоён бўлади. Кўпинча Ў. болаларда 1–3 ёшларда пайдо бўлади. Унинг психологик негизи «Мен» ҳиссининг шаклланишидир. Бола барча нарсани ўзи бажаришга интилади ва унинг имкониятларини чеклашларига қарши туради. Бола мустақиллиги ва фаоллигининг тараққий этиши, ўзини назорат қила олиши унинг «Мен»и шаклланишининг ирода б-н боғлиқ жиҳатини билдиради. Ў.нинг келиб чиқишини ягона сабаб б-н боғлаб бўлмайди, фақат шуни таъкидлаш

мумкинки, ота-она ва фарзандлар ўртасида мун-тларнинг бузилиши Ў. негизининг асосий шартларидан биридир. Боладаги «Мен» ҳисси, унинг ирода, эмоция ва темпераментини ота-она томонидан ноадекват баҳоланиши бола хулқида маълум муаммоларни юзага келтиради ва Ў. шаклланишидаги омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. У инсоннинг маън-й юксалишига кўпинча салбий таъсир кўрсатади. Ў.нинг муқобили сурлик, қайсарлик каби иллатлардир.

ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШ — маъ-ятнинг кенг миқёсли вазифаларидан бири сифатида ҳар бир шахс ва бутун жам-тни тўғри йўлга солиш учун хизмат қилади. Ахлоқий маънодаги Ў.ў.б. одамлардаги нафсни жиловлаш, салбий оқибатларга олиб келадиган хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш, индивиднинг Ў.ў.б.и, ахлоқнинг инсонпарвар меъёрларини ҳаётга татбиқ этиш каби масалаларни ҳал этишга қаратилгани б-н муҳимдир. Бунда одамларнинг ахлоқи ва ўзаро мун-тлари жам-т фикри ҳамда шахснинг ахлоқий ўз-ўзини баҳолаши асосида маъқуллаш ёки танбеҳ бериш ёрдамида бошқарилади. Ў.ў.б. илдизлари қад. даврларга бориб тақалади.

Қад. Римдаёқ бу бошқариш тури мустақил фаолият сифатида тан олинган. Ў.ў.б., аввало, қон-қардош жамоа — оилада шаклланади. Ў.ў.б. маън-й ҳаётда ҳам кенг тарқалган бўлиб, маҳаллий Ў.ў.б., шахс Ў.ў.б.и, оила Ў.ў.б.и ва х.к. мавжуд. Ў.ў.б. халқ турмуш тарзига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Сиёсий жиҳатдан Ў.ў.б. эса турли жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлари фаолиятида ўз ифодасини топади. Ў.ў.б. — бу ижт-й ишлар юзасидан йиғилишда келишиб ёки сайланган вакиллар ёрдамида қарорлар қабул қилишдир. Ш-дек, мам-тимизда маҳалла Ў.ў.б. тузилмаси сифатида оиладан фуқаролик жамтига ўтиш учун ахлоқий кўприк вазифасини ўтади. Бундай тузилма, ўзига хос ноёб ижт-й ин-т Ғарб оламида йўқ. Бу ҳол мам-тимизда фуқаролик жам-тига ўтиш жараёнининг жадаллашуви ва осон кечишига хизмат қилади. Шу маънода, маҳаллани Ў.ў.б. мактаби, таъбир жоиз бўлса, демократия дарсхонаси, деб аташ мумкин.

ЎЗИНИ ЎЗИ ТАРБИЯЛАШ — шахснинг камолотга интилиши ва ўзини назорат қилиши шакли. Ў.ў.т. шахснинг ўз ижобий сифатларини мақсадга йўналтирган тарзда ривожлантириш, салбий сифатлардан халос бўлишга қаратилган фаолияти бўлиб, уни амалга ошириш учун муайян ирода талаб қилинади. Иродасиз одам ўзини ўзи тарбиялай олмайди. Ў.ў.т. учун шахс маъ-ятида ҳалоллик, виждон, тўғрилиқ, жасорат сингари сифатлар мавжуд бўлиши лозимки, шулар асосида киши Ў.ў.т.и зарурлигига ўзини ишонтиради ва шу йўлда ҳаракат қила бошлайди. Ў.ў.т.да муваффақиятга эришишнинг муҳим шартларидан бири ўзига нисбатан танқидий мун-тнинг мавжудлиги. Ўзининг хатти-ҳаракатларига, хулқ-атворига, бошқаларга бўлган мун-тига танқидий ёндашувнинг йўқлиги Ў.ў.т.ни бошлашга имкон бермайди, ак-

синча ўзига бино қўйиш, ман-манлик каби иллатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Ў.ў.т.нинг муваффақиятини таъминловчи ҳолатлардан бири ўз-ўзини чеклашдир. Ўз-ўзини чеклай олмайдиган одам охир-оқибат салбий сифатларга ботиб қолади. Ў.ў.т.ни фақат салбий сифатлари мавжуд одамларгина эмас, ижобий фазилатлари кўп кишилар ҳам амалга ошириши керак. Чунки мукамалликнинг чеки бўлмайди. Лекин ҳаётда шахснинг салбий хус-ятлари қанча кўп бўлса, Ў.ў.т.га шунча кам ҳаракат қилади ва аксинча, ижобий фазилатлари кўп шахслар Ў.ў.т.га шунча кўп эътибор қаратади. Ў.ў.т.га қанча эрта киришилса, унинг самараси шунча салмоқли бўлади. Зеро, вақт ўтган сайин киши ёмон хислатларга мослаша бошлайди. Хожа Самандар Термизий таъкидлаганидек: «Гўдакликдан ёмон феълга ўрганса, юз меҳнатла уни кам қилиб бўлмас. Яхши йўлга солай дебон уринма, ўсиб қотган шохни хом қилиб бўлмас». Ў.ў.т.нинг зарурлигини одамлар қадим замонлардаёқ англаб етганлар. Лекин у пайтларда Ў.ў.т. индивиднинг кучли, чидамли, чаққон бўлиши сингари шахсий сифатларини ривожлантиришга қаратилган бўлса, кейинчалик шахснинг халққа, жам-тга кўпроқ фойда келтириши зарурлиги англанди. Ҳазрат Алишер Навоий зикр этганидек: «Даврон элининг жисмида жон бўлгил, Ҳам жонларига мояки дармон бўлгил». Ў.ў.т. мақсадини белгилашда шахсда қандай маън-й-ахлоқий идеал шаклланиши муҳим аҳамият касб этади. Шахс идеалларининг шаклланиши эса унинг қандай жам-тда, қандай муҳитда яшаётгани б-н белгиланади. Педагогикага оид адабиётларда Ў.ў.т.ни фақат ижобий фазилатларни шакллантириш вазифаси сифатида талқин қилиш ҳоллари учрайди. Ҳаётда эса, Ў.ў.т. салбий сифатларни ривожлантиришга йўналтирилган ҳолат ҳам уч-

райди. Мас., ўғри ўзининг ўғрилик маҳоратини Ў.ў.т. орқали такомиллаштиради, қаллоб эса ўзида одамларга панд беришнинг самарали усулларини Ў.ў.т. орқали шакллантиради.

ЎЗБЕК ТАБИАТИ (ХАРАКТЕРИ) — ўзб. миллати вакилларига хос бўлган кўплаб маън-й-ахлоқий сифатларни ўзида мужассам этувчи т. Ҳар бир халқнинг миллий тафаккурида шу халққа хос ва мос бўлган, ижт-й-тарихий шароитлар таъсири натижасида шаклланган жиҳатлар мавжудки, у шу халқнинг руҳияти, менталитети, характерини ифодалайди, ижт-й-мад-й тар-ёти ривожини таъминлашда муҳим ўрин тутаети. Иймон ва эътиқодлилиқ, андишалиқ, оилага муҳаббат, болажонлиқ, ҳалоллиқ, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмаслиқ, фарзандларнинг ота-оналари, ака-ука, опа-сингил, қариндош-уруғларига меҳрибонлиги, диний қадриятларни ҳурмат қилиш, саводхонлиқ, саховатлилиқ, хушфёллиқ, ширинсўзлиқ, мардлиқ, одиллиқ, ҳаёллиқ, меҳнатсеварлиқ каби ҳислатлар шулар жумласидандир. Ў.т.нинг яна бир муҳим жиҳати — ота-она, қариндош-уруғларнинг ҳурматини жойига қўйиш, оила муқаддаслиги туйғуларининг баркамол бўлишиға эришиш, ўзаро мунтларда ёнма-ён яшаётган ўзға миллат ва элат вакилларининг манфаатларини ҳисобға олишдир. Ў.т.ға хос бўлган меҳр-оқибат, мурувват, андиша, орномус, шарму ҳаё, ибо-иффат каби бетакрор фазилатлар, бағрикенглиқ, меҳмондўстлиқ, оққўнгиллиқ хусятлари ҳам халқимиз фёъл-атворини ифода этувчи ажойиб ҳислатлардир. Ўзб. миллати вакилларига хос хусятлар миллатнинг кундалиқ турмуш тарзида намоён бўлиб, унинг ўзига хослигини таъминлайди. Характернинг ўзига хослиги шу б-н изоҳланадики, миллат маълум худудда, ташқи ва ички омиллар, муайян шарт-шароитлар таъсирида шаклланади ва бу ҳол миллат-

нинг хулқ-атворида ўз ифодасини топади. Муайян шарт-шароит бир халқдан мулоҳазали, андишалли бўлишни талаб этса, бошқа бир халқнинг шаклланиб, рив-ш шароити ундан жаҳлдорлиққа мойиллиқни талаб этади, ақс ҳолда у ўз этник қиёфасини йўқотади. Турфа характерли кишиларни ҳар бир миллат орасида учратиш мумкин, лекин яхлит миллий характер мавжудлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Миллатлар доирасида кечаётган табиий жараёнлар, яъни уларнинг фёъл-атворидаги ўзига хос жиҳатлар, миллий характердаги мураккаб воқеа-ҳодисалар ўрганилмас, улар б-н тенг ҳуқуқли, ўзаро фойдали мун-т ўрнатилмас экан, миллатлараро мун-тлар ривожини таъминлаш амримаҳол. Собиқ мустабид тузум шароитида миллий хулқ-атвор деярли инкор қилинди, ягона социалистик ахлоқ кодекси ишлаб чиқилиб, уни миллатлар кундалиқ ҳаёти ва турмуш тарзиға, уларнинг ўзига хос жиҳатларига эътибор бермасдан жорий этишға ҳаракат қилинди. Бундай сиёсат табиий равишда миллатлар орасидаги тафовут ва кескинликни кучайтирди. Ўзб. характеридаги андишаллиқ ва унинг замирида пайдо бўлган «етти ўлчаб бир кес» каби ибратли ўғитлар миллатимизға хос хус-ятдир. Герман Вамберининг 1885 йилда Лейпцигда нашр этилган «Туркий халқлар» асарида қайд этилишича, «Ўзб.лар ўзларининг диндош биродарларидек мутаассиб эмас, уларнинг ўртасида муғомбирлиқ, мунофиқлиқ камдан-кам учрайди». Ана шу хус-ятлар миллатнинг тинчликсеварлиги, ҳар қандай вазиятда ҳам андишали бўлишини билдириб, бошқаларни ҳам шунға ундайди. Миллатимизнинг ўзига хос характери этник тар-ёт, ш-дек, миллий давлатчилик ривожини таъминлашда асосий омилдир. Шу маънода, у ўзб. халқининг миллий бирлигидир. Ўз-ннинг бугунги ва

истиқболдаги тар-ёти миллий харақтернинг ўзига хослиги, унинг ривож ва такомил б-н белгиладнади.

ЎЗБЕК ТИЛИ — туркий тилларнинг қарлуқ гуруҳига мансуб тиллардан; янги уйғур тили б-н биргаликда қарлуқ-хоразм гуруҳчасини ташкил этади. ЎзРнинг давлат тили. 1989 йил 21 октябрдаги «Давлат тили ҳақида»ги Қонунга мувофиқ Ў.т.га давлат тили мақоми берилган.. Ў.т. асосан, Ўз-нда, ш-дек, Афғонистон, Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Туркманистон, РФ, Туркия, Саудия Арабистони, Хитой, АКШ, Германия ва б. мам-тларда тарқалган. Ў.т.да сўзлашувчиларнинг умумий сони 26 млн. кишидан ортиқ (Ўз-ннинг ўзида 20 млн.дан, Тожикистонда 1,2 млн.дан зиёдрок, Афғонистонда эса, турли манбаларга кўра, 2,3 млн.дан 4 млн.гача, Қирғизистон ва Саудия Арабистонида 550—600 мингдан ортиқ, Қозоғистон ва Туркманистонда 320—330 мингдан ортиқ) кишини ташкил этади (2000 й.). Ў.т. кипчок, ўғуз, қарлуқ-чигил-уйғур каби 3 та тил бирлиги сифатида шаклланиб, мураккаб диалектал таркиби б-н ажралиб туради. Унда 3 та асосий лаҳжа бор, булар: 1) қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси; 2) кипчок лаҳжаси; 3) ўғуз лаҳжаси. Бу лаҳжалар таркибидаги кўплаб шевалар фонетик, лексик ва қисман морфологик жиҳатдан ўзаро фарқланса-да, уларнинг барчаси ҳам миллий Ў.т.нинг, адабий Ў.т.нинг шаклланишида муайян даражада иштирок этган. Ў.т.нинг лаҳжалари орасида, одатда, қарлуқ-чигил лаҳжаси ҳамда унинг таркибига кирувчи шевалар (Тошкент, Андижон, Фарғона, Наманган, Қўқон, Жиззах, Самарқанд, Қаттақўрғон, Бухоро, Қарши, Ўш, Марғилон, Жалолобод ва б. шаҳарларнинг шевалари) ўзб. адабий тилининг таянч шевалари ҳисобланади. Ўзб.

адабий тилининг меъёрларини белгилашда Тошкент шеваси фонетик жиҳатдан, Фарғона, Андижон шевалари эса морфологик жиҳатдан таянч шевалар деб олинган. Туркий халқлар учун муштарак обида ҳисобланган Ўрхун-Енисей тош битиклари, Ў.О. туркий халқларининг умумий адабий тили намуналари бўлган «Девону луғотит турк», «Қутадғу билиг» каби ўлмас асарлар ўзб. халқининг дастлабки ёзма ёдгорликлари ҳисобланади. Эски ўзб. адабий тилининг шаклланиши XIV а. охири ва XV а.га тўғри келади. Бу давр адабий тилининг шаклланиши ва рив-шида буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳиссаси бекиёсдир. Ўзб. адабий тили Лутфий, Саққокий, Навоий, Бобур ижоди б-н бошланиб, Огаҳий, Фуркат, Муқимийлар ижодида ривожланди, сайқал топди. Шўро даврида олиб борилган нотўғри тил сиёсати ва турли тазйиқлар оқибатида Ў.т.нинг турли соҳалардаги вазифалари ниҳоятда чекланиб қолган эди. Ў.т.га давлат тили мақоми берилгандан кейин, айниқса, Ўз-н мустақилликка эришгач, Ў.т. шаклланишининг янги даври бошланди: Ў.т. хўжалик ҳаётининг барча соҳаларида тўлиқ амал қиладиган полифункционал тил сифатида ривожланмоқда. Ўзб.ларнинг аждодлари, барча туркий халқлар қатори, V—X а.ларда Ўрхун-Енисей ёзувидан ва б. қадимий ёзувлардан фойдаланганлар. XI а.дан 1929 йилгача араб графикаси асосидаги, 1929—40 йилларда лотин графикаси асосидаги ёзувдан фойдаланилган. 1940 йилдан рус графикаси асосидаги ёзув жорий этилган. 1993 йил 2 сентябрда ЎзР Олий Кенгаши «Лотин ёзувига асосланган ўзб. алифбосини жорий этиш тўғрисида» Қонун қабул қилди. Ушбу қонун 1995 йил 6 майда ЎзР Олий Мажлиси томонидан тегишли ўзгартишлар б-н қайта қабул қилинди ва «Давлат тили ҳақида»ги Қонун б-н

бир қаторда, унинг давоми сифатида босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили — бу миллатнинг руҳидир.

Буюк маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлонийнинг сўзлари билан айтганда, «Хар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур»... мустақиллик арафасида ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласида ниҳоятда қизгин, баъзида кескин ва муросасиз баҳс ва тортишувлар бўлиб ўтган эди.

Ниҳоят, 1989 йилнинг 19 октябр кунини бу ўта муҳим масала Олий Кенгаш сессияси муҳокамасига кўйилди. Ва қарийб бир ярим асрлик қарамликдан сўнг мамлакатимизда ўзбек тили давлат тили деб эълон қилинди. Халқимизнинг муқаддас қадриятларидан бири бўлмиш она тилимиз ўзининг қонуний мақоми ва ҳимоясига эга бўлди. Бу Ватанимиз тарихида том маънодаги буюк воқеа эди.

Қабул қилинган қонунда давлат тили билан бирга юртимиздаги барча миллат ва элатларнинг тилларини ривожлантириш, давлат йўли билан ҳимоя қилиш, тили, дини ва миллатидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ўз она тилида таълим, ахборот, керакли маълумот олиш каби ҳуқуқларини кафолатлаш масалалари аниқ белгилаб кўйилган эди. Бу қонун ўша пайтда бошқа республикаларда қабул қилинган тилга оид ҳужжатлардан ўзининг демократик моҳияти билан ажралиб туради. Жумладан, мазкур қонун давлат идораларида ишлаш, таълим олиш, мансаб лавозимлари бўйича кўтарилиш, фуқаролик

сингари масалаларда одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини камситадиган турли шартлар ва «ценз»лардан холи экани билан жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган талаб ва қоидаларга тўлиқ жавоб берад эди. Шунинг учун ҳам у кўпмиллатли халқимиз томонидан ижобий кутиб олингани бежиз эмас.

1992 йил 7 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат тилининг мақоми ҳуқуқий жиҳатдан аниқ белгиланиб, мустақамлаб кўйилди. Шу тариқа ўзбек тили мустақил давлатимизнинг байроғи, герби, мадҳияси, Конституцияси қаторида турадиган, қонун йўли билан ҳимоя қилинадиган муқаддас тимсолларидан бирига айланди.

Ўтган давр мобайнида давлат тилининг ҳаётимиздаги ўрни ва таъсирини кучайтириш, уни том маънодаги миллий қадриятга айлантириш йўлида илгари тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган улкан ишлар амалга оширилди.

Истиқлол йилларида ўзбек тилининг қўлланиш доираси амалда ниҳоятда кенгайгани, уни илмий асосда ривожлантиришга қаратилган тадқиқотлар, тилимизнинг ўзига хос хусусиятларига бағишланган илмий ва оммабоп китоблар, ўқув қўлланмалари, янги-янги лугатлар кўплаб чоп этилаётгани жамият тафаккурини юксалтиришга ўз хиссасини қўшмоқда.

Айниқса, давлат тилининг халқаро миқёсда ҳам фаол мулоқот воситасига айланиб бораётгани эътиборлидир. Хусусан, хорижий мамлакатлар раҳбарлари билан бўладиган учрашув ва суҳбатлар, музокаралар, тегишли ҳужжатларни имзолаш маросимларида, нуфузли саммитларда, расмий матбуот анжуманларида ўзбек тилининг ўрни ва аҳамияти ортиб бораётгани ҳаммамизга ғурурифтхор бағишлайди.

Шу борада ўзбек тилининг компьютер ва Интернет, аниқ фанлар, тиббиёт, иқтисодиёт каби махсус термин ва тушунчаларни талаб қиладиган соҳаларда ҳам кенг қўллана бошлагани унинг имкониятлари нечоғлиқ катта эканини кўрсатади.

Холбуки, бундан йигирма йил олдин оддийгина ариза ёки маълумотномани ҳам ўзбек тилида ёзишнинг имкони йўқ эди. Бугун бу ҳақда гапирсангиз, кўпчилик ёшларнинг ишониши қийин. Чунки ҳозирги пайтда олий ҳокимият идораларидан тортиб маҳаллий бошқарув идораларигача иш юриши она тилимизда амалга оширилмоқда.

Биз аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини янада ошириш устида доимий ишлашимиз зарур. Айниқса, фундаментал фанлар, замонавий коммуникация ва ахборот технологиялари, банк-молия тизими каби ўта муҳим соҳаларда она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, этимологик ва қиёсий луғатлар нашр этиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз».

ЎЗБЕК ХАЛҚИ — ЎзР аҳолисининг асосий қисмини ташкил этувчи миллат номи. Ў.х. нафақат Ўз-н, балки Ў.О.даги энг кўп сонли халқдир. Ў.х. вакиллари Ўз-ндан ташқари Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Туркменистон, Афғонистон, Хитой, Ҳиндистон, Россия, Саудия Арабистони, Корея, Туркия, Германия, АҚШ, Австралия ва дунёнинг кўплаб бошқа мам-тларида ис-

тиқомат қиладилар. Ў.х. туркий тиллар оиласига кирувчи ўзб. тилида сўзлашади. Ў.х.нинг асосий қисмини сунний мазҳабга мансуб мусулмонлар ташкил этади. Жаҳондаги кўплаб халқлар сингари Ў.х.нинг шаклланиши жараёнларининг бошланиши ҳам инсоният тарихининг энг қадим замонларига бориб тақалади. Мураккаб ижт-й-сиёсий ва этник жараёнлар б-н боғлиқ бу ўтмиш жуда катта тарихий даврни ўз ичига олади. Узоқ тарихий тар-ёт йўлида аждодларимиз мураккаб этногенез жараёнларини бошдан кечирганлар. Бу жараёнлар кўплаб қабила, халқ ва элатларнинг ўзаро аралашиб, қоришиб кетиши, мад-й анъаналарнинг уйғунлашиб янги асосларда тараққий топиши тарзида кечган. Ў.О. — икки дарё оралигида туркий ҳамда эроний тилларда сўзлашувчи аҳоли кўп а.лар давомида аралаш яшаб келишган. Мазкур элатлар мад-т, хўжалик юриши усули, турмуш тарзи, урф-о.лар ҳамда антропологик жиҳатдан бир-бирларига ниҳоятда яқин бўлиб, улар фақат турли тилларда сўзлашган, аммо шунда ҳам бир-бирларини яхши тушунган. Иккала тилда сўзлашувчи аҳоли орасида ҳам ўтроқ деҳқончилик ҳамда кўчманчи чорвачилик б-н шуғулланувчи элатлар мавжуд эди. Хуллас, иккала тилда сўзлашувчи халқлар ҳам минтақанинг туб (автохтон) аҳолиси ҳисобланади. Туркий этник гуруҳлар қатламининг илдизлари жуда қадимий эканлиги археологик маълумотлар асосида исботланган. Антропология маълумотлари бронза даврига келиб Ў.О.нинг жанубий вилоятларида баланд бўйли, тор юзли ирқ вакиллари кенг тарқалганидан далолат беради. Жануб аҳолисидан фарқли равишда шимолӣ дашт ва чўл худудларида думалоқ бош, кенг юзли элатлар яшаган. Жанубий қиёфа вакиллари фанда *Ўрта Ер денгизи ирқи вакиллари* деб аталади. Улар

Олд Осиё, Месопотамия, Эрон, Афғонистон, Ў.О., Ҳиндистон каби кенг географик ҳудудларга ёйилган. Шимолий қиёфали одамлар эса Жанубий Сибирдан Қозоғистонга қадар бўлган ҳудудларда, ш-дек, Ў.О.нинг шимоли-шарқий қисми ҳамда Урал ва Волга бўйи минтақаларига тарқалган. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, бронза даврига келиб Ў.О. ҳудудида қад. жанубий ва шимолий қиёфа вакилларининг қўшилиш жараёни бошланади. Бу давр ўлкамиз ҳудудларида мураккаб этник-мад-й жараёнлар юз берганлиги б-н изоҳланиб, айнан мана шу бронза даври қабиалари Ў.О.нинг қад. элатларига асос солган. Мил. ав. II миңг йиллик ўрталаридан бошлаб Ў.О. ҳудудларига шимоли-шарқдан янги этник гуруҳлар кириб кела бошлайди. Уларнинг асосий машғулоти чорвачилиқдан иборат бўлиб, автохтон мад-тдан фарқланувчи мазкур гуруҳлар мад-ти фанда «Тозабоғёб мад-ти» деган ном б-н юритилади. Тозабоғёб мад-тига хос ёдгорликлар Зарафшон дарёси этакларидан ҳамда Тошкент воҳаси, Фарғона водийси ва Шимолий Бактриянинг тоғли ва тоғолди ҳудудларидан топиб ўрганилган. Худди шунга ўхшаш этносларнинг излари Қозоғистон чўллари, Олтой, Жанубий Сибир, Уралолди сингари кенг ҳудудлардан топиб текширилган. Ушбу ўзига хос мад-т «Андроново мад-ти» номи б-н аталиб, унга мансуб элатлар бронза давридаёқ туркий тилда сўзлашганликлари кўпчилик тадқиқотчилар томонидан эътироф этилади. Бошқа фикрларга кўра, андроноволиклар ҳинд-эрон қабиаларига мансуб бўлишган. Ў.О. ҳудудларида яшаган қад. аҳоли илгари қандай номлар б-н аталгани бизга номаълум. Ҳали ёзувнинг ихтиро қилинмаганлиги ва ёзма манбаларнинг мавжуд эмаслиги бунинг асосий сабаби ҳисобланади.

Ў.О. аҳолиси ҳақидаги дастлабки маълумотлар қад. юнон-рим ва форс манбаларида учрайди. Юнон-рим манбаларида Еврооосиёнинг катта ҳудудларида яшовчи қадимий элатлар умумий ном б-н «скифлар» деб аталади. Геродот скифларнинг қадимийликда мисрликлардан қолишмаслигини эътироф этса, Плиний Ў.О. ҳудудларида 20га яқин элатлар яшаганлигини қайд қилади. Қад. манбаларда скифларнинг сак ва массагет қабиалари кўпроқ тилга олинади. Қад. форс манбаларида сакларнинг *сака-хау-маварка*, *сака-тиграхауда* ҳамда *сака-тиай-тара-дарайя* қавмларидан иборат бўлганлиги қайд қилинади. Массагетлар хусусидаги маълумотларнинг таҳлили уларнинг маҳаллий чорвадор қабиаларига мансуб бўлиб, ҳарб ишига мохир бўлганлигидан далолат беради. Қад. манбаларда сак ва массагетларнинг кийимлари, урф-о-лари, ҳарбий маҳорати ва жанг усуллари, қисман эътиқодлари ҳақида маълумотлар учраса-да, уларнинг қайси тилда сўзлашгани ҳамда антропологик белгилари хусусидаги маълумотлар чекланган. Шу боисдан мазкур қавмларнинг у ёки бу ирққа мансублиги хусусида ҳукм чиқариш қийин. Ў.х. таркибида ҳоз. кунларгача сақланиб келаётган ирқий ва этник унсурларнинг маҳаллий халқ таркибига кирган даври ва унинг нисбий миқдори этногенез жараёнларига боғлиқ. Замоनावий Ў.х. антропологиясида мўғил ирқига хос унсурлар б-н бирга шарқ ва европа ирқи унсурлари ҳам учрайди. Шундай экан, Ў.х.ни тўла мўғил ирқига мансуб деб ҳисобловчи фикрлар илмий асосга эга эмас. Ў.х.га хос Ў.О.-икки дарё оралиғи ирқининг шаклланиши масаласида турлича қарашлар мавжуд. Бу борада мутахассислар томонидан бундан б-8 миңг йил илгариги даврлардан бошлаб XVI а.га қадар бўлган саналар қайд қилинади. Аммо замонавий археологик ва антропологик

тадқиқотларнинг натижалари Ў.О.-икки дарё оралиғи ирқининг шаклланиши жараёни бундан 2300–2200 йиллар илгари бошланганини кўрсатмоқда. Мазкур жараёни сунъий равишда қадимийлаштириш ҳам, яшартириш ҳам тарихий ҳақиқатга тўғри келмайди. Ў.х. ўзининг шаклланиши жараёнида бир неча муҳим босқичларни босиб ўтган. Мазкур босқичлар маълум тарихий даврларда ўлкамиз ҳудудига турли халқларнинг бостириб кириши ҳамда халқлар ва мад-тларнинг мураккаб аралашуви жараёнлари б-н боғлиқ. Аҳамонийлар истилоси, Македониялик Александрнинг юришлари, араблар босқини, мўғиллар истилоси ва б. шулар жумласидандир. Ушбу истилолар Ў.О., жумладан, Ў.х. мад-ти, тили ҳамда турмуш тарзига маълум даражада ўз таъсирини ўтказган. Аммо бу юришлар туб аҳолининг ирқи ва этник қиёфасини, антропологияси ва тилини, мад-ти ва урф-о.ларини кескин ўзгартира олмаган. Мил. ав. I минг йилликдан бошлаб ўлкамизнинг қадимги деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўтроқ аҳоли ўзлари яшаб турган ҳудуд номлари б-н атала бошлагани ёзма манбаларда қайд қилинади. Жумладан, Сўғдиёнада — сўғдийлар, Қад. Хоразмда — хоразмийлар, Қад. Бактрияда — бактрийлар, Қад. Шошда — чочликлар, Қад. Фарғонада — парканаликлар истиқомат қилишган. Икки дарё оралиғидаги халқларнинг ерлари доимо ажнабий босқинчиларнинг эътиборини ўзига тортиб келган. Қадимдан она юртимиз ҳудудларига бостириб кирган элатлар минтақа халқлари, жумладан, Ў.х. этногенезида ҳам маълум из қолдирган. Аҳамонийларнинг Ў.О.даги бир қанча вилоятлар устидан ҳукмронлиги икки юз йилдан ортиқроқ давом этганлиги маълум. Шундай экан, форслар Ў.О. халқларининг тили, мад-ти ва қиёфасига таъсир ўтказган, аммо юқорида таъкид-

ланганидек, уни бутунлай ўзгартира олмаган. Александр Македонский юришлари хусусида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Ушбу юришлар натижасида минтақада янги эллинистик давлатлар, жумладан Юнон-Бақтрия давлати ташкил топиб, маҳаллий мад-т эллинизм элементлари б-н бойиган. Бироқ, маҳаллий оксуяклар б-н қариндошлик алоқасини боғлаган юнон-македонлар аслида кичик бир қатламни ташкил этиб, аҳолининг этногенезига жиддий таъсир ўтказма олмаган. Айрим тоғли ҳудудларда уларнинг таъсири ҳоз. кунда ҳам маълум даражада кўзга ташланса-да, бу жараён оммалашмаган. Антропология маълумотларига асосан Ў.х. шаклланиши жараёнининг бир неча муҳим тарихий босқичларини ажратиб кўрсатиш мумкин. Шундай босқичлардан бири мил. ав. III–II а.ларда Ў.О. дашт минтақаларида ҳоз. Ў.х.га хос антропологик қиёфа шакллана бошлаганлиги б-н изоҳланади. Бу эса Ў.х.га хос Ў.О.-икки дарё оралиғи ирқи минтақадан ташқарида, хус-н, Волга дарёси бўйлари ва Уралда, Мўғилистон чўллари ва Байкал кўли атрофида шаклланиб, Ў.О. ҳудудларига кириб келган ва маҳаллий аҳоли ирқини ўзгартириб юборган, деган қарашларнинг ҳақиқатга тўғри келмаслигини кўрсатади. Замоनावий тадқиқотлар Ў.х.га хос антропологик қиёфа Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси, яъни Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, Хоразм ҳамда Жанубий Қозоғистон ва Еттисув минтақасида мил. ав. I минг йилликнинг иккинчи ярмида шакллана бошлаганини кўрсатади. Мазкур аҳоли мил. ав. III–II а.ларда Ў.О.нинг марказий ва жанубий вилоятларига бир неча йўналишда кириб борган ва кенг ёйилган. Ушбу антропологик маълумотлар ёзма манбаларда қайд қилинган халқларнинг жанубга томон силжиши ҳамда шунинг оқибатида Юнон-Бақтрия давлати инқирозга юз ту-

тиб, Катта Юечжи давлат уюшмаси, сўнгроқ эса Буюк Кушон салтанатига асос солиниши даврига тўғри келади. Ў.О.—икки дарё оралиғи аҳолисининг этногенезида муҳим из қолдирган халқларнинг мазкур силжиши натижасида кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий элатлар Сирдарёнинг қуйи оқимидан Марказий Қизилқум орқали Самарқанд атрофларига, сўнгра Қашқадарё воҳасининг қуйи қисми орқали Сурхондарё воҳасига бориб жойлашган. Кейинчалик уларнинг бир қисми Сурхондарё воҳаси орқали жанубий Тожикистон ҳудудларига ўтган. Мазкур элатларнинг иккинчи гуруҳи Бухоро воҳаси орқали Туркменистоннинг жанубий вилоятларига, бир қисми эса Шимолий Афғонистондаги ҳоз. Шибирғон шаҳри атрофларига қадар етиб борган. Мазкур этник жараёнлар натижасида Ў.О.да Ў.х. ва текисликларда яшовчи тожикларга хос помир-фарғона антропологик қиёфалари кенг ёйилган. Ў.О. халқлари тарихида, жумладан Ў.х.нинг шаклланишида Қанғ давлатининг ахамияти ҳам катта бўлган. Мил. ав. III а.да бу давлат Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи бир қанча кўчманчи ва ярим кўчманчи элатларни ўз таркибига бирлаштирган. Мам-тнинг икт-й қудрати ортиб, деҳқончилик, хунармандчилик, савдо-сотик ҳамда мад-т тараққий этган янги-янги шаҳар ва қишлоқлар ташкил топган. Туркий ва эроний тилларда сўзлашувчи халқлар мазкур давлат таркибида ўзаро яқинлашиб, икт-й ва мад-й ҳамкорлик кучайган. Мазкур жараённи Фарғона ва Зарафшон воҳасида ҳам кузатиш мумкин. Шу б-н бирга, Қанғ давлати ҳудудида туркий тилли аҳолининг нуфузи устунлик қилганини ҳам айтиб ўтиш жоиз. Ў.х. аждодлари шаклланишининг муҳим босқичларидан яна бири Эфталийлар давлати ва Фарбий турк ҳоконлиги даврига

тўғри келади. Бу пайтга келиб туркий тилда сўзлашувчи элатларнинг бир-бирлари б-н қўшилиши ва шаклланиши учун қулай шароит етилади. Гарчи, мазкур давлатлар ҳудудларида яшовчи халқлар туркий ва эроний тилларда сўзлашиб, улар аралаш этносларни ташкил қилган бўлса-да, иккала давлатда ҳам туркий тил устунлик қилган. Эфталийларнинг тили хусусида мутахассислар ўртасида турлича қарашлар мавжуд бўлишига қарамай, уларнинг туркий халқлар бўлганлиги ҳақиқатга яқин. Эфталийлар ўз ҳукмдорларини «ябғу» деб аташган. Бундай атама фақат туркий халқларга хос бўлиб, форслар эса ўз ҳукмдорларини шоҳ ёки подишоҳ деб аташган. Бу даврда туркий халқларнинг монолит этник тил бирикмалари қарор топиб, улар Эфталийлар давлати ва Фарбий Турк ҳоконлигининг асосий таянчи бўлиб қолдилар. Араблар истилоси, гарчи, Ў.О. халқларининг мад-ти, эътиқоди ва тилига катта таъсир кўрсатган бўлса-да, уларнинг этногенез жараёнларига таъсири унча катта бўлмаган. Араб тили ва динини кенг ёйиш мақсадида Мовароуннаҳр ҳудудларига кўчириб келтирилган араблар маҳаллий аҳолидан ўзларини тортиб, алоҳида маҳалла ва гузарларда истикомат қилишган. Кейинчалик улар аралашиб, ўлка халқлари таркибига сингиб кетишган. Арабхона номи б-н аталувчи қишлоқ ва гузарларнинг ҳоз. кунда ҳам Республикаимизнинг барча вилоят ва туманларида мавжудлиги фикримизнинг далилидир. Ислом динининг ўлкамизга ёйилиши натижасида араб тили кўпроқ илм-фан тилига айланди, аҳоли эса ўзининг аввалги сўзлашув тилида давом этган, яъни маҳаллий аҳолининг араблашув жараёни юз бермаган. Ў.х. шаклланишидаги энг муҳим босқичлардан бири IX–XII а.лар ҳисобланади. Бу даврга келиб Ў.О., жумладан Мовароуннаҳр ҳу-

дудларида ҳоз. Ў.х.га хос қиёфа узил-кесил қарор топиб, маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил этади. Шу б-н бирга, тожик халқининг шаклланиши ҳам шу даврга тўғри келади. Бир сўз б-н айтганда, узоқ давом этган этник жараёнлар натижасида мазкур даврга келиб Мовароуннаҳр худудларида қадимдан аралаш яшаб келаётган, мад-ти, урф-о.лари ҳамда аждодлари ягона бўлган туркий ва эроний тилларда сўзлашувчи элатлардан икки мустақил — ўзб. ва тожик халқлари вужудга келди. IX а.га келиб сомонийлар сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилгач, дарий тилининг аҳамияти ортиб, у сарой тилига айланди ва бу даврда дарий тилида бадий, илмий адабиётларнинг кўплаб яратилиши бу тилнинг Ў.О. минтақасида мавқеи ошиши ва кенг ёйилишини тезлаштирди. Сомонийлар даврида сарой адабиётида дарий тилини қўллаш рағбатлантирилган. Шу б-н бирга, сомонийлар даврида расмий давлат тили араб тили бўлганини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Давлатнинг барча расмий ҳужжатлари бу даврда араб тилида олиб борилган. Аммо, сомонийлар ҳукмронлиги даври дарий тилининг форс-тожик адабий тили сифатида шаклланишига катта туртки бериб, у сарой тили даражасига кўтарилган бўлса-да, сомонийларнинг қайси халққа мансублиги хусусида турлича қарашлар мавжуд. Жумладан, уларнинг сулоласи Баҳром Чўбинга (Баҳром Гўр) бориб тақалиши ҳамда унинг туркий қавмдан уйлангани, мазкур сулола вакиллари-нинг эса шу никоҳдан тарқалганига асосланган мутахассислар сомонийларни туркий шажара сифатида эътироф этадилар. Ҳатто, Баҳром Чўбиннинг ўзи ҳам туркий элат вакили эканини эътироф этувчи қарашлар ҳам мавжуд. Кейинги манбалар ҳам бунни тасдиқлайди. Жумладан, XV а.да яшаган Муиниддин Натанзий ўзининг «Мунта-

хаб ат-таворих» номли асарида сомонийларнинг кейинги авлодлари хусусида тўхталиб, уларнинг туркийлар эканлигини ёзади. Сомонийлар замонида давлат ишлари араб тилида юритилиб, дарий тилининг сарой тили сифатида раванқ топиши туркий тилнинг мавқеини тушириб, унинг рив-шини тўхтатиб қўймади. Расмий ёзишмалар ва ҳужжатлар давлат тилида олиб борилиб, сарой адабиёти дарий тилида битилган бўлса-да, аҳолининг ўзаро мулоқот тили аввалгича қолган. Умуман, бу давр тили ҳақида сўз кетганда туркий ва дарий тилларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Ривожланган ва ҳатто, сўнгги ўрта а.лар даврида ҳам Мовароуннаҳр аҳолиси иккала тилда бирдай мулоқот қила олган. Ха. охирида Мовароуннаҳрни Қарлуқлар (Қорахонийлар) истило қила бошлайди. Қарлуқларнинг истилочилиқ ҳаракатлари Еттисув ва Шарқий Туркистоннинг унга қўшни бўлган вилоятларидан бошланади. X а.нинг иккинчи ярмида бу ерларда ярим кўчманчи, ярим ўтроқ туркий қавмларнинг ҳарбий жиҳатдан кучли бўлган қудратли давлати вужудга келади. Еттисувдаги туркий қавмлар уюшмаси арғу, тухси, қорлиқ, чигил, яғмо сингари элатлардан ташкил топган эди. Шулардан арғу, тухси, қорлиқ ва чигиллар мад-й жиҳатдан анча тараққий қилган бўлиб, улар фақат овчи, чорвадорлардан иборат бўлмасдан, балки зироатчилик б-н ҳам шуғулланган. Мазкур даврнинг яна бир хус-яти шундаки, шу даврда бу ердаги сўғд мустамлакалари ва шаҳар аҳолисининг сўғдийлар ўрнашган қисмида туркийлашиш жараёни тезлашади. Туркийлашиш, энг аввало, туркий тил ва нутқнинг ғалаба қилишида ифодаланади. Бунини ўша даврда яшаган тилшунос олим Маҳмуд Қошғарий ҳам эътироф этади. Шундай қилиб, X а. охири — XI а. бошларида Мовароуннаҳрда Қорахонийлар ҳукм-

ронлигининг ўрнатилиши б-н қарлуқ, ўғуз, чигил, яғмо ва б. туркий қабила ҳамда уруғларнинг Шош, Фарғона каби вилоятларда яшовчи туркий аҳоли б-н ўтроқ ҳаётга кўчиш жараёни тезлашади. Ўтроқ деҳқон ва хунарманд аҳоли б-н аралашиб, деҳқончилик ҳамда шаҳар мад-тининг бой тажрибаси ва анъаналари ўзлаштирилади. Туркий муштарак тил ва халқ оғзаки эпосига асосланган бадиий адабиёт юзага келади. Натижада туркий тилда сўзлашувчи аҳолининг Мовароуннаҳр асосий нуфусларидан бири сифатидаги мавқеи янада ортади. Шу даврга келиб, туркий адабий тилнинг шаклланиш жараёни ҳам ниҳоясига етади. Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавийларнинг бебаҳо асарлари шу давр туркий адабий тилининг ёрқин намуналаридир. Ў.х. шаклланишдан кейин ҳам этногенез жараёнлари давом этган. Бу борадаги кейинги йирик босқич мўғиллар истилоси б-н боғлиқ. Мўғил истилоси ва уларнинг секин-аста маҳаллий халқлар таркибига қўшилиб кетиши натижасида Чигатой улуси аҳолисининг ташқи қиёфасида мўғил элементлари кучайган бўлса-да, мазкур ҳодиса Ў.х. антропологиясини бутунлай ўзгартира олмади, аҳоли мўғиллашиб кетмади. Аксинча, Мовароуннаҳрга кўчиб ўтган мўғилларнинг ўзлари қисқа муддатда турклашиб туб аҳолига аралашиб кетди. Бу бир қатор сабаблар б-н боғлиқ бўлиб, улардан энг асосийси Ў.О.га бостириб келган Чингизхон кўшинлари таркибида мўғиллар камчиликни ташкил қилиб, уларнинг кўпчилиги туркий элатлардан иборатлиги б-н изоҳланади. Ў.х. этногенезида муҳим роль ўйнаган охириги босқич XV а. охири — XVI а. бошларида Шайбонийхон бошлиқ Дашти қипчоқ ўзб.ларининг Мовароуннаҳрга бостириб кириши б-н боғлиқ. Ана шу вақтдан бошлаб Ў.О.да ўзб. хонларининг ҳукмронлик

даври бошланади. Кўчманчи ўзб.лар деҳқончиликнинг юксак мад-тини эгаллаган Мовароуннаҳр аҳолисига аралашиб, уларнинг кўплари аста-секин ўтроқ ҳаётга ўтиб борган ва шу замида Ў.О.нинг туркий аҳолисига янги бир муҳим қатлам бўлиб қўшилган. Кўчманчи ўзб.лар кейинчалик барча туркий аҳолига ўз номларини бердилар. Шу даврдан бошлаб Мовароуннаҳр аҳолисининг катта қисми ўзб.лар деб атала бошлади. Лекин уларнинг вакиллари Мовароуннаҳр ва Хуросонда илгариги а.ларда ҳам яшганлиги сир эмас. Хуллас, Дашти Қипчоқ ўзб.ларининг Мовароуннаҳр туб аҳолисига қўшилиб кетиши аҳолининг этник қиёфасида дастлаб Олтой турклари, сўнгра Чингизхон бошлиқ мўғиллар аралашуви натижасида юзага келган мўғил ирқи белгиларининг маълум даражада кучайишига сабаб бўлди. Шу боисдан замонавий Ў.х. қиёфасида икки ҳолатни кузатиш мумкин. Жумладан, аҳолининг Дашти Қипчоқ ўзб.ларининг таъсири кучлироқ бўлган қисмида мўғил ирқи белгилари устунлик қилади ҳамда улар «жўкчи» лаҳжасида сўзлашишади, аҳолининг азалдан шу ҳудудда яшаб келаётган қисми эса кўпроқ европа ирқига мойил бўлиб, улар «йўкчи» лаҳжасида сўзлашишади. Бир сўз б-н айтганда, Ў.х. асосан икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам Турон-Туркистон ҳудудларида азалдан яшаб келган элатлар асосида шаклланиган. Иккинчи қатлам эса Волга (Итил) дарёси бўйларида тортиб, то Хоразмнинг шимоли, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларда истиқомат қилувчи чорвадор қавмлар асосида шаклланиган. Бу макон ўтмишда турли номлар, чунончи Дашти Қипчоқ, Олтин Ўрда, Ўзб. вилояти, Ўзб.лар мам-ти, Ўзб. улуси деган номлар б-н аталган. Халқимизнинг бу қатламини шартли равишда шимолий қатлам деб аташ

мақсадга мувофиқдир. Шундай қилиб, Ў.х. этник шаклланиши узоқ давом этган мураккаб жараён-дир. Ў.х.нинг асосини ҳоз. Ўз-н худудида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий сўғдийлар, бохтарлар, хоразмийлар, саклар, массагетлар, қанғлилар ва доволликлар ташкил қилган. Турли даврларда турли мақсадларда кириб келган қабила, элат ва уруғлар давр ўтиши б-н маҳаллий аҳолига ўз таъсирини қисман ўтказган. Бу ўринда шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Ў.х. шаклланиш жараёнининг барча босқичларида маҳаллий аҳоли ташқаридан келган аҳолига нисбатан доимо устунлик қилган. Шу ташқаридан келиб қўшилган элатлар антропологик н.назардан маҳаллий аҳолининг этник қиёфаси ва ташқи кўринишини тубдан ўзгартира олмаган, қад. халқларимизга хос антропологик хусиятлар шу кунларга қадар сақланиб келмоқда. «Ўзб.» этнонимининг келиб чиқиши масаласида мутахассислар ўртасида ҳозирга қадар ягона фикр мавжуд эмас. Нима бўлганда ҳам, «Ўзб.» этнонимининг пайдо бўлган даври Ў.х. шаклланган даврга нисбатан анча ёш ҳисобланади. Шунга қадар халқимиз хоразмийлар, сўғдийлар, фарғоналиклар, бохтарлар, мовароуннахрликлар, чигатоийлар деган турли умумий номлар ҳамда алоҳида уруғ-қабила номлари б-н аталиб келган. Ў.О.да яшовчи барча туркий элатларга нисбатан эса умумий «туркий» атамаси қўлланган. Минтақа халқлари ўзларининг замонавий номларига кейинчалик эга бўлган. Аммо бу бир пайтда юз бермаган. Ў.х. асосини ҳоз. Ўз-н худудларида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий саклар, массагетлар, сўғдийлар, бохтарлар, хоразмийлар, қанғлилар, доволликлар, чочликлар ташкил этган. Турли тарихий даврларда четдан келиб қўшилган аҳоли туб

аҳолига қисман таъсир ўтказган бўлса-да, унинг этник қиёфасини тубдан ўзгартира олмаган.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ МАНФААТЛАРИ — ўзб. халқи ҳаётини белгилайдиган, унинг фаолиятини маълум мақсадларга йўналтирадиган ижт-й мун-тлар, миллий эҳтиёжлар, халқнинг тафаккур даражаси, маън-й салоҳияти, руҳияти, анъана ва қадриятлари тизимидир. Миллий манфаатлар эҳтиёжларни қондирувчи шароит ва қадриятлар б-н бирга, уларни яратиш, таъминлашни белгиловчи ижт-й тизимга, мун-тлар ва тамойилларга асосланган бўлади. Улар ўзб. миллати ва халқига мансуб алоҳида кишилар ёки бирор-бир давлат фуқароси бўлган одамларнинг шахсий манфаатлари б-н узвий боғлиқ бўлиб, бу манфаатларнинг уйғунлашувини ифодалайди. Шу маънода, у умумий манфаатлар мажмуидир. Ў.х.у.м. қўйидагилардан иборат: мам-т мустақиллиги, худудий яхлитлиги, сарҳадларнинг дахлсизлиги; юрт тинчлиги, давлатнинг ҳарбий, иқт-й, ғоявий, экологик, информацион таҳдидлардан муҳофаза этилиши; Ватан равнақи, мам-тда фуқаролараро ва миллатлараро тотувлик, ижт-й барқарорлик муҳитини яратиш; ҳар бир оила ва бутун халқ фаровонлиги; жам-тда адолат устуворлиги, демократия, ўз-ўзини бошқариш тамойилларининг қарор топиши ва ҳ.к. Мам-т аҳолисининг ижт-й аҳолини инъикос этар экан, Ў.х.у.м. миллий тарёт кучларини ҳаракатга ундовчи муҳим омил вазифасини бажаради. Умумий манфаатларнинг намоён бўлишида унинг умуминсоний манфаатлар б-н уйғунлигига эришишга ёрдам берувчи ижт-й механизмда умумбашарий қадриятлар муҳим ўрин эгаллайди. Ў.х.у.м. миллий эҳтиёжларни қондиришдан манфаатдорлик орқали бутун дунёда инсон тар-ёти йўлидаги эзгу ва муштарак мақсадлар орасидаги бе-

восита алоқани мустаҳкамлашга ёрдам беришга қаратилган.

ЎЗБЕКИСТОН КОНСТИТУЦИЯСИ (Асосий қонуни) — 1992 йилнинг 8 декабрида 12-чақириқ ЎЗР Олий Кенгашининг XI сессиясида қабул қилинган. У 6 бўлим 26 боб, 128 моддадан иборат. Ў.К. ўзб. халқининг тарихи, мад-й мероси, миллий анъаналари, кадриятлари, азалий удумлари, илдизларига таянилган жаҳон тажрибаси, умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқий нормалар, қоидалар б-н ҳамоҳанг тарзда яратилган. У эркин ва озод шахсни, баркамол инсонни истиқлол ғояси асосида камол топтиришнинг, ҳуқуқий демократик давлат куришнинг, жам-т ва шахс, улар орасидаги уйғунлик, мутаносибликни таъминлашнинг ҳуқуқий асосидир. Ў.К.нинг моҳияти унинг асосига қўйилган қуйидаги тамойилларда ёрқин намоён бўлади: *1. Давлат суверенитети тамойили.* Ҳокимият суверенитети (мустақиллиги), биринчидан, унинг устуворлиги ва мам-т ичкарисидаги мустақиллигини, иккинчидан, ушбу ҳокимиятнинг ташқи сиёсий фаолиятда, бошқа давлатлар б-н ўзаро мун-тларда мустақиллигини билдиради. *2. Ҳокимият халқчиллиги тамойили.* Халқчил ҳокимият ғояси Конституциянинг бутун мазмунига сингдирилган. У бутун ҳокимиятнинг ҳуқуқий жиҳатдан тўлалигича халққа тегишли эканлигини, халқ ҳокимиятни ҳам бевосита, ўзи сайлаган давлат органлари орқали амалга оширишини англатади. *3. Инсон ҳамда фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги тамойили.* Ўз-н Конституциявий амалиётида биринчи бор республикамиз ҳар бир фуқаросининг яшаш ҳуқуқи; инсоннинг жисмоний ва маън-й дахлсизлиги; инсоннинг шахсий ҳаёт ҳуқуқи; фикр ва эътиқодлар эркинлиги ҳуқуқи; ахборот олиш ҳуқуқи, айбсиз-

лик презумпцияси, суд ҳимояси ҳуқуқи, соғлом атроф-муҳитга эга бўлишдек табиий ва дахлсиз ҳуқуқлари эътироф этилади. *4. Давлат ҳокимиятининг бўлиниш тамойили.* Бу тамойил ЎЗРда давлат ҳокимиятининг уч тармоғи (қонунчилик, ижроия, ва суд ҳокимияти) мавжудлигини, улар ўз вазифаларини мустақил адо этишларини кафолатлайди. *5. Сиёсий ва мафкуравий хилма-хиллик тамойили.* У қонун б-н тақиқланган ҳолатлардан ташқари ҳар қандай жамоат бирлашмалари фаолиятига рухсат этилишида, «Ҳеч қайси мафкура давлат мафкура-си сифатида ўрнатилиши мумкин эмас»лигида намоён бўлади. *6. Демократизм — ЎЗР янги Конституциясининг асосий тамойилларидан биридир.* Конституциянинг муқаддимасидаёқ Ўз-н халқининг демократия, инсон ҳуқуқлари ва ижт-й адолат ғояларига содиқлиги эълон қилинган. ЎЗРда демократия умуминсоний принципларга асосланиши, инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва б. дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланиши кафолатланган. *7. Давлат ва шахснинг ўзаро масъулияти тамойили* Конституцияда ЎЗР фуқароси ва давлатнинг бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқ ва бурчлари б-н ўзаро боғлиқлиги қонуний мустаҳкамланганида ўз ифодасини топган. Суверен Ўз-ннинг Конституцияси — давлатимизнинг Асосий қонуни, миллий маъ-ятимизнинг ҳуқуқий асосидир.

ЎЗБЕКИСТОН МАДАНИЯТИ — Ўз-ндаги тарихий-мад-й ёдгорликлар, урф-о.лар, маросим-байрамлар, маън-й кадриятлар, илм-фан, ахлоқ, санъат ва дин, моддий ва маън-й бойликлар. Ў.м. узоқ тарихга бориб тақалади. Ўз-н қадимий тамаддун ўчоқларидан бири бўлиб, унинг худудида минглаб археология, мад-т ва санъат ёд-

горликлари мавжуд. Ш.саб. уни бир неча тарихий даврларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир: Биринчи давр — эрализгача II минг йиллик. Куйи палеолит — илк тош а.и (1 миллион — 150 минг йил аввал) ашел мад-ятига оид тош қуролларни Фарғона водийси (Норин ва Бақирган сой атрофи)да топилиши бу масканда ибтидоий одамлар истиқомат қилганидан гувоҳлик беради. Сел Унгур ғорида бундан 400–700 минг йил илгари одамлар яшагани ҳақида маълумотлар бор. Ўрта палеолит — Мустъе даври (150–130 минг йил аввал)даги Тешиктош (Сурхондарё) дан топилган жуда кўп тош қуроллар, турли ҳайвон суяқлари, ҳамда неандертал боланинг скелети ғорда яшовчи одамларда ўзига хос содда мад-т асослари вужудга кела бошлаганидан далолат беради. Ибтидоий тешиктошликлар оловдан самарали фойдалана олган. 9 ёшли неандертал бола дафн этилган қабрдан ҳар хил буюмлар ва тоғэчкиси шохининг топилиши ўша даврларда диний тасаввурлар пайдо бўлганини тасдиқлайди. Тешиктошликлар эътиқоди бўйича тош ва шох мурдани химоя қилган. Омонқўтон ғори (Самарқанд), Обираҳмат ва Кўлбулоқ (Тошкент), Қаллачи ва Сўх (Фарғона водийси), Учтут (Навоий)га оид топилмалар (150–130 минг йил олдин), одамлар тўда бўлиб яшаб овчилик б-н ҳаёт кечиргани, ов қуролларидан фойдалана бошлангани, шу б-н бирга овчилик ўйинлари (овга тайёргарлик кўриш машқлари) ҳам пайдо бўлгани ҳақида маълумотлар беради. Қоя ва ғор деворларида ибтидоий одамлар чизган тасвир-расмлардан маълум бўладики, бу даврдан бошлаб одамлар ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини тушунишга ҳаракат қилганлар, уларнинг онги, ҳаракатлари, маросимларида фетишизм — одам учун керакли нарсалар (мас., ёғоч ва тош қуроллар)ни муқаддаслигига ишониш; анимизм

— бу табиатдаги барча ҳодисалар, жисмлар, ҳайвонларнинг жони борлиги ва руҳга ишониш, уларнинг илоҳий кучига сиғиниш; тотемизм — ҳайвон ва ўсимликлар б-н келиб чиқшимиз бир, деб уларни муқаддаслаштириш ва сиғиниш; магия (жодугарлик) — илоҳий куч ёрдамида атрофдаги барча нарса ва ҳодисалар, жонзотларга таъсир ғояси пайдо бўлган. Сўнгги палеолит (30–12 минг йил аввал) даврида Самарқанд макони, Красноводск (Туркменистон), Учтут устахонаси (Навоий), Оҳангарондан топилган ёдгорликлар (меҳнат қуроллари)да эса, санъат (бадий безак) белгилари кўзга ташланади. Тадқиқотлар кўрсатишича, шу даврдан бошлаб аёллар уруғи ҳукмронлиги (матриархат) бошланган бўлиб, улар катта мавқега эга бўлган. Мансаб, насл (авлод) ва мулк она уруғи бўйича мерос бўлиб ўтган. Эркаклар аёлларга бўйсунган. Матриархат даврида аёллар турмушига хос мад-т устувор бўлган. Шу б-н бирга, ўша даврлардан бошлаб бола тарбиялаш, рўзғор юритиш, таом тайёрлаш каби вазифаларни бажаришда аёллар асосий ўрин тутган. Ов қилиш эркаклар вазифаси бўлса-да, овдан кейинги барча тадбирларда аёллар бош роль ўйнаган. Аёллар бошчилигида овчи-эркаклар иштирокида овга, ҳайвонларга бағишланган махсус маросимлар, томошалар уюштирилган. Мезолит даври (мил. ав. 10–6 минг йилликлар) Мачай ғори (Сурхондарё), Обишир (Фарғона водийси)га оид мад-й топилмалар диққатга сазовордир. Бу даврда ов ва меҳнат қуроллари такомиллашиб, камон ва ёйдан самарали фойдаланилган, теримчилик, овчилик, балиқчилик б-н шуғулланиш раванқ топди ва бу машғулотларга оид одатлар пайдо бўлди. Неолит — «янги тош» даври (мил.ав. 6–3 минг йилликлар)да М.О. халқлари ҳаёти ва мад-тида «неолитик инқилобий»

Ўзгаришлар содир бўлди. Қабилалар теримчилик, овчилик, балиқчилик каби ўзлаштирувчи хўжаликда банд бўлиши б-н бир қаторда ишлаб чиқариш хўжалигига ҳам ўтди: ҳайвонлар хонакилаштирилди, содда деҳқончилик пайдо бўлди. Мазкур даврдаги Калтаминор мад-ти алоҳида аҳамиятга эгадир. Узукўл, Тайлоқкўл (Фарғона водийси), Жонбасқалъа (Қорақалпоғистон), Тузкон (Бухоро) ва б. жойлардаги ёдгорликлар таҳлили шуни кўрсатадики, бу даврда икки дарё оралигида одамларнинг турмуш тарзи анча тараққий этиб, ривож топди, тўқимачилик, кемачилик пайдо бўлди, содда деҳқончилик шаклланди, қабила уюшмалари вужудга келди. Жез даври (мил. ав. 3 минг йиллик — 1 минг йиллик боши) ёдгорликлари: Замонбобо (Бухоро), Сувёрган (Қорақалпоғистон), Чуст (Наманган), Амиробод (Хоразм), Сополлитепа (Сурхондарё) топилмалари бу даврга келиб Ў.О. халқлари ҳаётида қатор ўзгаришлар бўлганидан, жумладан, одамларни турмуш тарзи ва мад-ти раванқ топганидан гувоҳлик беради. Бу даврда чорвачилик ривожланади, ўтроқ деҳқончилик шаклланади, сунъий суғоришга асосланган ерлар ўзлаштирилади, буғдой, арпа, тарик, сули кабилар экилади. Иккинчи давр — эрамизгача 1 минг йилликнинг бириңчи ярми. Мил. ав. VII—IV а.ларда Ў.О.да янги типдаги шаҳар мад-ти шакллана бошлади. Жумладан, Сополлитепа, Жарқўтон (Сурхондарё); Анов, Намозгоҳ, Олтинтепа (Туркманистон); Хоразм, Мароканда, Киросота каби жойларда қалъа — шаҳарларнинг вужудга келиши ўша даврга хос юксак мад-т манзилгоҳларини вужудга келтирди. Қалъалар атрофининг ўралиши, шаҳарларда ўзига хос меъморчиликнинг бунёд этилиши, ҳунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқиши, турли касб-ҳунарларнинг раванқ топиши, сод-

да савдо-сотикнинг тараққий этиши, бозор атрофида турли мад-й-маиший масканлар, томошагоҳларнинг пайдо бўлиши, аҳолининг уй-рўзгор, кийинишга алоҳида эътибор бериши — буларнинг ҳаммаси шаҳар мад-тининг камол топишига жиддий замин яратди. Мил. ав. II а.да Ў.О.дан йирик карвон йўллари ўта бошлайди, кейинчалик у «Буюк Ипак йўли» деб ном олди. Бунинг натижасида дашт-чўл йўлларида сарбадорлар, шаҳарларда мусофирхона (меҳмонхона), карвонсаройлар қад кўтара бошлайди. М.О. халқларида қадимдан мавжуд бўлган турли диний қарашлар (тотемистик, политеистик, жодугарлик кабилар) замирида зардуштийлик дини кенг тарқалди. Бу диннинг муқаддас китоби «Авесто» ўша даврнинг муҳим манбасига айланди. Олд Осиёда пайдо бўлган Оромий ёзуви таъсирида Хоразм, Сўғд ва Бақтрий ёзувлари пайдо бўлди. Халқ ижоди (бахшичилик, дostonчилик, эртақхонлик), амалий ижод турлари, халқ ўйинлари, санъат турлари (томоша, рақс, мусиқа), мавсумий маросим-байрамлар кенг ривож топди. М.О. тарихидаги сиёсий-иқт-й ўзгаришлар, бу ҳудуддаги мад-й тар-ётга ҳам жиддий таъсир қилди. Мил. ав. IV—III а.лар давомида Ў.О. ерларининг кўпчилик қисмида эронлик Аҳамонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган. Бу қад. эрон мад-тининг маҳаллий мад-тга таъсирини кучайтирди. Бу даврдан бошлаб Ў.О.да қадимий эрон тили, одатлари, эътиқодлари кенг тарқалди. Учинчи давр — эрамизгача IV а. охири — эрамизнинг IV а.и. Мил. ав. 329—327 йилларда Ў.О. жанубий-ғарбий қисмини Александр Македонский босиб олди ва юнон-македон ҳукмдорлиги 150 йил давом этди. Юнон-македонлар ҳам Ў.О. мад-тига ўз таъсирини ўтказди. Жумладан, бу ҳудудда ҳам юнон архитектураси, ҳайкалтарошлик санъати, театр томоша-

лари пайдо бўлди. Бу таъсирни Ў.О. жанубида пайдо бўлган Юнон-Бактрия давлатида яққол сезса бўлади. Натижада, жанубда юнон ва бактрия мад-тлари уйғунлашди. Милодий а. бошланиши арафасида Кушон подшолиги (I–IV а.лар) вужудга келади ва у борган сари кенгайиб (Ў.О., Афғонистон, Шимол-Хиндистонни ўз ичига олиб), ўша даврда дунёдаги 3та йирик империялар қаторига қўшилади. Кушон даври мад-ти инсоният тарихида ўзининг муносиб ўрнига эга. Меъморчилик, ҳайкалтарошлик, деворий ранг-тасвир, темир, тош, суюқдан юксак бадий савиядаги асарларни яратиш Кушон мад-тининг таркибий қисмига айланди. V–VI а.ларда туркий жангвор кўчманчи қабилалар бирлашмаси асосида вужудга келган Эфталитлар давлатида деҳқончилик ва ҳунармандчилик мад-тига алоҳида эътибор берилган, улкан меъморчилик иншоотлари бунёд қилинган, рангли шишадан турли идиш ва санъат асарлари яратилган, танга пул зарб этиш юқори даражага кўтарилган. Тўртинчи давр — VII–VIII а.лар. Бу а.ларда араблар Ў.О.ни босиб олгандан сўнг бу ерга исломий мад-т — араб ёзуви, ислом дини, одатлари ва байрамлари олиб келинди. Мад-й обидалар (масжид, мадраса, мақбара, намозгоҳ қаби-лар) қурилди ва уларда маън-й-маър-й фаолиятлар олиб бориш тажрибаси ва усуллари йўлга қўйилди. Исломгача мавжуд бўлган мад-т ёдгорликлари, оташпарастлик ва б. динлар б-н боғлиқ ақидаларга қарши кураш олиб борилди. Мад-т араблар келгунга қадар юқори даражада ривожланган бўлса-да, бироқ, бу улкан ҳудуд аҳолисини бирлаштирадиган ягона ҳокимият ва ягона мафкура етишмас эди. Ислом М.О. халқларини маън-й бирлаштириб, бу ҳудудда янги дунёвий мад-т раванқ топишига асос солди. Бешинчи давр — IX–XII а.лар. Бу даврда Мова-

роуннаҳр (икки дарё оралиғи)да илму фан тараққий этди, жаҳонга машҳур тасаввуф илми вужудга келди. Яссавия, Нақшбандия, Кубровия, Бектошия, Увайсия, Қадария, Равшания каби тариқатлар кенг тарқалди. IX–XII а.лар мобайнида маън-й мад-т гуллаб-яшнади. Фал., риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия), жуғрофия (география), тиббиёт (медицина) каби фанлар раванқ топди. Юртимизда дунёвий кашфиётлар (алгебра — ал-жабр асослари, ернинг шарсимонлиги, тиббиёт қонунлари қаби-лар) яратилди. Буюк математик, астроном ва географ, алгебра илмининг отаси — Муҳаммад ал-Хоразмий, «Шайх ур-раис», «Донишмандлар султони», «Табиблар шоҳи» каби буюк ва мўътабар номларга сазовор Абу Али ибн Сино, қомусий билимлар соҳиби, умумжаҳон фани ва мад-тига бебаҳо ҳисса қўшган Абу Райҳон Беруний, иккинчи Арасту номи б-н машҳур, жаҳон фал., мусиқа ва математика илмлари пойдеворини тиклаган Форобий, Навоий таъбири б-н айтганда, кўзи олдида осмон паст бўлган Мирзо Улуғбек, ислом мад-ти ва фани иқлимида жуда катта ўрин тутган Имом Бухорий, Аҳмад Яссавий, туркий адабиёт султони ҳазрат Алишер Навоий, ҳам қалам, ҳам жанг майдонида кўрсатган жасорати б-н машҳур Бобур Мирзо шу тупроқ фарзандларидир. Олтинчи давр — XIV–XVI а. боши. XIV–XVI а.лар — Те-мурийлар даврида М.О.да юксак дунёвий мад-т вужудга келди. Те-мур ёрдами б-н «Карвон йўл-лари»нинг тикланиши ҳамда Самарқандда оламга машҳур олиму фузалолар, ёзувчи, шоирлар, меъ-мору ҳунармандлар тўпланиши на-тижасида юртимиз жаҳон мад-й марказларидан бирига айланди. Те-мур даврида меъморчилик, нақ-қошлик, заргарлик, ўймакорлик, кулолчилик, ойнасозлик, хаттот-лик, адабиёт ҳамда илму фан ри-

вож топди. Самарқанд ва унинг атрофида жаҳонга машҳур боғлар вужудга келди. Кутубхона, расадхона, мадраса ва мақбаралар қурилди. Улуғбек яратган «Юлдузлар харитаси» жаҳон фаолият илмига қўшилган муносиб ҳисса бўлди, Улуғбек обсерваторияси эса дунёдаги энг илғор илмий иншоотларнинг бирига айланди. Улуғ мутафаккир—шоир А.Навоийнинг ижоди ва фаолияти ўзб. адабий тилининг шаклланишида муҳим ўрин тутди. Еттинчи давр — XVII—XIX а. боши. Хонликлар даврида санъат, адабиёт ва илм-фан жадал ривожланди. Ҳар бир хонлик мад-ти ўзига хос кўриниш ва шаклларида ривожланди. Кўкун хонлигида кенг адабий муҳитнинг яратилгани кўплаб жаҳонга машҳур шоир ва шоираларнинг етишиб чиқишига замин яратди. Бу даврда ўзб. театр санъатининг асосий турлари: масхарабозлик, қизикчилик, кўғирчоқбозлик ва дорбозлик камол топди. Рақс санъати соҳасида Фарғона, Хоразм ва Бухоронинг ўзига хос услублари яратилди. Айниқса, Фарғонада «Катта ўйин», «Ўт ўйин», Бухоро ва Самарқандда «Чавки» кабилар халқ орасида кенг шуҳрат қозонган. Ўзб. мусиқа санъатининг маиший, маросим ва тарихга оид турлари кенг тарқалди. Муайян вақтда ижро этиладиган тўй («ёр-ёр»), меҳнат («майда», «ёзи»), мотам («йиғи», «садр») қўшиқлари ҳамда исталган вақтда куйланадиган терма, қўшиқ, лапар, алла, ашула, ялла кабилар халқ орасида машҳур бўлган. Хоразм, Бухоро, Фарғона, Тошкент мақомлари юқори мумтоз санъат турига айланди. Халқ чолғу асбоблари ичида ғижжак, сато, қўбиз, дўмбира, дутор, танбур, рубоб, ганч, сибизға, гажир, най, қўшна, сурнай, карнай, доира, ноғора, сароил кабилар ижрочилик мусиқа санъатининг раванқ топишида асосий ўрин тутди. Саккинчи давр — XIX а. охири ва XX а. бошлари. Бу даврда Россия томо-

нидан Ў.О.нинг босиб олиниши ўзб. мад-тига жиддий таъсир кўрсатди. Истилочилар ўз мад-тини жорий этишга интилдилар. Бироқ, бу ҳодисага нисбатан маҳаллий зиёлилар орасида турли қарашлар, сиёсий-мад-й оқимлар пайдо бўлди. Дин арбоблари соф ислом анъаналари ва қадриятларини бошқа мад-т таъсиридан сақлашга ва Европа мад-тига қарши курашга интилдилар. Маҳаллий зиёлилар орасида пайдо бўлган жадидчилик ҳаракати намояндалари мад-т ва маърифат усуллари янгилаш ва бойитишга ҳаракат қилдилар. Рус истилочилари ичидан чиққан нигилистик қарашга эга вакиллар «пролеткульт» оқимини вужудга келтирди. Пролеткультчилар миллий мад-тни тағ-томири б-н қўпориб, мутлақо янги мад-т барпо этиш ғоясини илгари сурдилар. XIX а. охири XX а.нинг биринчи ярмида Ў.м.га қатор янгиликлар кириб келди. Европага хос клуб, музей, театр, цирк, опера, балет, хор, оркестр, эстрада каби шакллар маҳаллий мад-й ҳаётда ўз ўрнини топа бошлади. Жойларда кўп жанрли ҳаваскорлик ижоди тараққий этди. Мад-т ва санъатни тарғиб қилишда ОАВ — радио, матбуот, ТВ муҳим ўрин эгаллай бошлади. Шўро ҳокимияти даврида муайян ишлар амалга оширилган бўлса-да, бироқ миллий онг, халқ анъаналари, маън-й қадриятларга қарши норасмий кураш олиб борилди. Натижада, ўзб. халқ анъанавий мад-ти ўз «томирлари»дан керакли куч ололмай, яхши тараққий эта олмади. Тўққизинчи давр — 1991 йилдан то бугунги кунгача. Ўз-н мустақилликни қўлга киритгандан сўнгра аждодларимиз томонидан минг йилликлар ичида яратилган бебаҳо мерос — халқ анъанавий мад-тини тиклаш, сақлаш ва тараққий эттириш борасида улкан ишлар амалга оширилмоқда. Мустақилликнинг илк йилларидаёқ Ўз-н БМТга (1992 й.), ЮНЕСКОга (1993 й.) аъзо

бўлди. Бугунги кунда юртимиздаги 4000дан ортиқ мад-й кадриятлар ЮНЕСКО рўйхатига олинган. ЮНЕСКО қарорига мувофиқ, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги, Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги, Марғилоннинг 2000 йиллиги кенг нишонланди. Тошкент шаҳрининг 2200 йиллигини тантанали нишонлашга қарор қилинди. Миллий байрамлар, урф-о.лар ва диний кадриятлар қайта тикланмоқда, заминимиздан етишиб чиққан буюк тарихий шахслар ва мутафаккирларнинг мерослари ўрганилиб, номлари эъзозланмоқда. Аҳмад Фарғоний, Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Марғиноний, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Улуғбек, Навоий каби мутафаккирларнинг юбилейлари ўтказилди. Янги маън-й-ғоявий йўналишлар шаклланди. Бу ижодий изланишлар доирасини кенгайтириб, бадиий тафаккур ривожининг янада жадаллашишига олиб келмоқда. Тарихий-мад-й, маън-й, ахлоқий кадриятларнинг кенг қатламларини қайта идрок этиш ғоялари, янгиланиш тамо-йиллари меъморлик, тасвирий ва амалий безак соҳаларида, мусиқа ва томоша санъатларида, бадиий ва ҳужжатли кино, ТВ тизимида яққол намоеън бўлмоқда.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ — ўзб. халқи маъ-ятининг асоси, юртимиз босиб ўтган тарихий йўл, авлодаждодларимиз ва мам-тимиз тарихи. 34 миллиондан ортиқ аҳолиси бўлган Ўз-н географик жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам М.О.нинг ўзагини ташкил этади, таъбир жоиз бўлса, юраги ҳисобланади. Дунёдаги энг қад. цивилизациялардан бири мана шу минтақада пайдо бўлган. Қад. замонларда Буюк Ипак йўли шу ердан ўтган. Ўзб. халқи давлатчилиги тарихи ўз илдизлари б-н а.лар қаърига бориб тақалади ва уч минг йилдан кўпроқ даврни

ўз ичига олади. Президентимиз алоҳида таъкидлагани каби, Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки, умумжаҳон цивилизацияси бешиklarидан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, саркардалар, сиёсатчилар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган. Эрамизгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу пайтгача кўрку файзини, маҳобатини йўқотмаган осору атиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак бўлганлигидан далолат беради. Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тошёзувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади. Шунинг учун ҳам бу борада жаҳоннинг санокли мамлакатларигина биз билан беллаша олиши мумкин. Истиқлол йилларида Ўз-н ақл-заковат салоҳиятини ривожлантиришга, халқаро илмий-мад-й алоқаларни кенгайтиришга жам-т-шунос олимлар, биринчи навбатда, тарихчилар, археологлар, манбашунослар ва этнологлар катта ҳисса қўшдилар. Ўзб. халқининг этногенезини ўрганиш ва унинг холисона тарихини қайта яратиш, анъаналари, турмуш тарзи ва мад-тини ўрганиш б-н боғлиқ ишлар жуда катта қизиқиш уйғотмоқда. Ҳақиқатан ҳам, дунёда ўзб.нинг қўлидан

келмайдиган иш йўқ. Қозоқнинг буюк оқини Абай эътирофини ҳеч ким инкор эта олмайди: «Ўзб.лар етиштирмайдиган, мўл ҳосил олмайдиган экиннинг ўзи йўқ, ер юзида ўзб. савдогарларининг оёғи етмаган жой йўқ, ўзб.лар уддалай олмаган ишнинг ўзи йўқ... Ўткир зехн, маҳорат, абжирлик ва тадбиркорлик — буларнинг ҳаммаси ўзб.ларга хос хус-ятдир». Қалмиқ адиби Давид Кугултинов юқоридаги фикрга тан бериб, шундай ёзган эди: «Худо ўзб.ларга сахий ва туганмас хазина мисол замин, ана шу замин сингари сахий ва мурувватли маъ-ят, гўзал тил ва жаҳонга татигулик буюк мад-т берди. Бунчалик катта меросга эгалик қилиш ер юзидаги ҳеч бир халққа насиб этмаган». Тарихда «Турон», «Туркистон», «Мовароуннаҳр» номи б-н машҳур бўлган М.О., айниқса, Ўз-н худудида минглаб йиллар давомида юксак мад-т гуллаб-яшнаган, қудратли давлатлар мавжуд бўлган. Улар инсоният тарихида, жаҳон маъ-ятини ривожлантиришда ёрқин из қолдирган. Шу сабабдан ҳам дунёда М.О. бўйича тадқиқотлар олиб борувчи 40 дан зиёд ин-тлар, марказлар, университетлар олимлари ва жам-тлар фаолият кўрсатмоқда (2008). Ҳоз. Ўз-н ерларининг табиати кишилик тарихининг қуйи палеолит (мил. ав. 3 млн. йил — 100-мингинчи йиллик) босқичидаёқ бу ерларда одамзод яшаши учун қулай бўлган. Фарғона водийсининг Сўх сойи соҳилидаги Селунгур ғорида ва Оҳангарон водийсининг Кўлбулоқ маконида топиб ўрганилган илк тош даври ёдгорликларига қараганда, қад. Турон ерларида бундай қарийб 700 минг — 1,5 млн. йил муқаддам ибтидоий одамлар яшаган. Ўрта палеолит (мил. ав. 100–40-минг йилликлар) даврига оид Тешиктош ғоридан топилган 8–9 ёшли болага тегишли суяк қолдиқлари фан оламида жиддий кашфиёт бўлди. Одам суяклари атрофига териб чиқилган архар ва

Бухоро бугуси шохларининг топилиши дафн маросимларининг ибтидоий кўринишлари б-н боғлиқ. Марҳумни қабрга турли буюмлар б-н бирга кўмиш дастлабки диний тасаввурларнинг вужудга кела бошлаганини кўрсатади. Юқори палеолит (мил. ав. 40–12-минг йиллик) босқичида ҳоз. замон одами (кроманьон) шаклланган. Ўша давр одамлари фанда «*Homo sapiens*» — идрокли одам деб номланади. Ҳоз. замон одамининг 3 ирқи — европоид, негроид, монголоид қиёфалари ҳам ўша вақтда вужудга келган. Одам тўдалари қон-қариндош бўлиб яшай бошлаган. Она томондан қариндошлик мустаҳкамланиб, матриархат пайдо бўлган. Тасвирий ва амалий санъатнинг ибтидоий ҳам ўша даврдан бошланган. Мезолит (мил. ав. 12–7-минг йилликлар)да ўқ-ёй кашф этилган, бу ўша давр одамлари ҳаётида буюк бурилиш ясаган. Хайвонларни қўлга ўргатиш бошланган. Мезолит даврида унгулар деворига ўйиб чизилган ёки рангли бўёқлар б-н тасвирланган ибтидоий санъат пайдо бўлган. Булар тотемистик эътиқод б-н боғлиқ бўлиб, улардан бири Сурхондарёнинг Зараутсой дарасида топиб ўрганилган. Неолит, яъни янги тош даври (мил. ав. 6–4-минг йиллик)да овчи жамоалар ертўла, чайла ёки капалар бино қилиб, ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтганлар. Бу даврда оила тарихининг дастлабки босқичи — жуфт никоҳ урф бўлган. Энеолит (мис-тош) даврининг (мил. ав. 4–3-минг йиллик) нодир ёдгорлиги Зарафшон водийсида жойлашган Саразм бўлиб, у ердан сиртига рангдор нақшлар берилган сопол бўлақлари, мис кўзгу, олтин ва кумушдан ясалган мунчоқлар топилган. Жез даврида (мил. ав. 3–2-минг йилликлар) овчилик ва теримчилик ижт-й ва иқт-й ҳаётда ўзининг дастлабки аҳамиятини йўқотган. От, эшак, туя ва ҳўкиздан транспорт воситаси сифатида фойдаланилган, аравалар вужудга кел-

ган. Бу даврда ривожланган Бактрия (Амударё бўйи) деҳқончилик мад-ти шаклланган. Илк шаҳарлар пайдо бўлган. Темир даври (мил. ав. IX а.дан) ёдгорликлари Хоразм, Бактрия, Сўғд, Чоч ерлари ва Фарғона водийсида ўрганилган. Бу даврда хунармандчилик деҳқончиликдан ажралиб чиққан. Меҳнат унумдорлиги ўсиб, қўшимча маҳсулот ишлаб чиқарила бошланган. Бу эса ибтидоий жамоа тузумининг емирилишига олиб келган. Аҳоли коҳинлар, жангчилар, деҳқонлар ва хунармандлар тоифаларига бўлинган. Қабилалар ўртасида ҳарбий иттифоқлар тузилган. Кучли лашкарбошилар «қовий», (кучли, забардаст) унвонлари б-н атала бошлаган. Қовийлик ҳокимияти меросий бўлган. Улар эл-юртни ташқи ёв босқинларидан мудофаа этар, дарёлардан катта-катта каналлар чиқариш ва янги ерларни ўзлаштиришда жамоа ишлари — ҳашарларни ташкил қилардилар. Илк давлатчилик юзага келиши б-н чорвачилик ва хунармандчилик ҳам ривожланиб, савдо-сотик жонланган. «Авесто»дан маълум бўлишича, мил. ав. IX–VIII а.ларда Ў.О.да жам-т асосини катта патриархал оила ташкил этган. Оила, уй ва хонадон «нмана», оила бошлиғи «нманапати» деб аталган. Бир-бирига қариндош оилалар уруғ-жамоаси «вис»ни ташкил этган. Вис уруғдан ташқари қишлоқни ҳам англлатган. Уруғ ёки қишлоқ оқсоқоли «виспати» номи б-н юритилган. Уларнинг вазифаси кенг бўлиб, бир йўла уруғ бошлиғи, қози, диний устоз ва раҳнамо ҳисобланган. «Авесто» маълумотлари ва археологик тадқиқотлар натижалари шундан далолат берадики, мил. ав. VII–VI а.ларда Қад. Хоразм ва Қад. Бактрия давлатлари мавжуд эди. Мил. ав. VI–IV а.ларда Сўғдиёна, Марғиёна, Уструшона, Фарғона ва Парфия каби вилоятлар М.О. ижт-й-икт-й, маън-й ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Мил.

ав. VI а.да М.О. форс босқинчилари томонидан истило қилинган, Аҳамонийлар ҳукмронлиги икки а.дан кўпроқ давом этган. Бу даврда М.О. аҳолиси илк бор зарб этилган танга пуллар б-н муомала қила бошлаган. М.О. халқлари тақдири Қад. Шарқнинг тадрижий тар-ёти б-н узвий боғланиб, унинг ажралмас таркибий қисмига айланган. Мил. ав. 329 йилда македониялик Александр қўшинлари юртимизга бостириб келган. Маҳаллий аҳоли озодлик ва мустақиллик учун курашга кўтарилган. Босқинчиларга қарши қўзғолонга бошчилик қилган Спитамен номи а.лар оша яшаб мардлик ва жасорат тимсоли сифатида авлодларга маън-й-руҳий мадад бериб келган. Александр вафотидан сўнг, унинг салтанати Миср, Македония ва Салавкийлар давлатларига парчаланиб кетган. Мил. ав. III а. ўрталарида Салавкийлардан Юнон-Бактрия давлати ажралиб чиққан. Бу даврда Бактрия, Сўғдиёна ва Марғиёнада кўплаб шаҳарлар қурилган. Кулолчилик, темирчилик, заргарлик ва бинокорлик ривож топиб, қўшни давлатлар б-н савдо-сотик ва мад-й алоқалар кенгайган. Натижада, М.О., Юнон, Ҳинд ва Эрон мад-тларининг илғор анъаналари омухталаниб, ўзига хос қад. юксак маъ-ят шаклланган. Мил. ав. III а. бошларида Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ерларда Қанғ давлати ташкил топган. Қанғ юртлари Шарқда Қад. Фарғона — Даван давлати б-н чегараланган. Қанғ давлати Хитой, Кушон, Парфия, Рим ва Кавказ орти мам-тлари б-н иқт-й, сиёсий ва мад-й алоқада бўлган. Унинг ҳудудидан Буюк Ипак йўли кесиб ўтгани сабабли ташқи савдо алоқаларида сарбонликни қўлда сақлаб туришга интиланган. Мил. ав. 165-йилда Юнон-Бактрия давлатига барҳам берган юечжилар тарихда Кушон подшолиги номи б-н шуҳрат қозонган салтанатга асос солганлар. Қад.

Чағониён вилоятида жойлашган Далварзин унинг пойтахтига айлантирилган. Кужула Кадфиз ҳокимлиги даврида «ябғу», «шоҳлар шоҳи» ва «буюк халоскор» каби жанрангдор унволлар битилган, тангалар зарб этилган. Канишка I (мил. 78-123) даврида пойтахт ҳоз. Пешовар шаҳрига қўчирилган. Кушон подшолигининг Хань давлати ва Рим салтанати б-н иқт-й, элчилик мун-глари юксак даражага кўтарилган. Шубҳасиз, бунда Буюк Ипак йўлининг аҳамияти бекиёс бўлган. Кад. Турон худудида илк ўрта а.ларда аҳоли ижт-й-иқт-й, сиёсий ва маън-й ҳаётида муҳим ўзгаришлар юз берган. Деҳқончилик воҳаларида шаҳарлар сони кўпайиб, улар хунармандчилик, савдосотик, мад-й ҳаёт марказига айланган. IV а. 70-йилларида М.О.да хионийлар ҳукмронлиги ўрнатилган. Бу давлат 120 йилдан ортиқроқ мавжуд бўлган. V а. 20-йилларида Шарқдан Сирдарё ва Орол бўйлари орқали Хоразм ва Амударё хавзасига яна бир кўчманчи чорвадор аҳоли — тохарлар кириб келганлар. Улар манбаларда кидарийлар номи б-н тилга олинади. V а. ўрталарида Эфталийлар шоҳи Вахшунвар Чағониён, Тоҳаристон ва Бадахшонни эгаллаган, Сўғда хионийлар ҳукмронлигига барҳам берилган. Византия тарихчиси Прокопийнинг ёзишича, эфталийларнинг қонуний давлати подшоҳи мутлақ томонидан бошқарилган. Хионий ва кидарийларнинг М.О.га кириб келиши ҳамда Эфталийлар давлатининг ташкил топиши маҳаллий аҳолининг маън-й ҳаётига ҳам маълум даражада таъсир этган. Асрий анъаналари кучли бўлган Тоҳаристон ва Сўғдиёнада кўчманчилар тез орада ўтrockлашиб, маҳаллий аҳоли б-н қоришган ва унинг ижт-й-иқт-й, маън-й ҳаётида фаол иштирок этган. Илк ўрта а.ларнинг ўзига хос мад-ти шакллана бошлаган. Бу, айниқса, бинокорлик, меъморлик ва тасвирий санъатнинг айрим

жабҳаларида кўпроқ намоён бўлган. VI–VIII а.ларда мам-тнинг сиёсий жиҳатдан заифлашуви унинг бир неча майда давлатларга бўлиниб кетишига сабаб бўлган. Сўғд ва Фарғонада ихшидлар, Тоҳаристонда маликшоҳлар, Хоразмда хоразмшоҳлар, Чоч ва Илокда тудун ва деҳқонлар ҳукмронлик қилган. Илк ўрта а.ларда Сўғдда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси «наф» деб аталган. Зодагонлар «озод», шаҳар хунармандлари «озодкор», савдогарлар «ғувокор», зироаткорлар «кашоварз», қул ва чўрилар «бантак» ва «доя» деб юритилган. Бу даврда Турон аҳолиси зардуштий, будда, христианлик, моний ва қам (шомон) каби динларга эътиқод қилган. VIII а. бошларида Мовароуннаҳр Араб халифалиги томонидан истило этилган. Бу даврда содир бўлган мураккаб сиёсий вазиятнинг тадрижий ривожини ва у б-н чамбарчас боғлиқ ижт-й-иқт-й ўзгаришлар мам-т маън-й ҳаётига ҳам кучли таъсир этган. Дастлабки маълумотни Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм мадрасаларида олган М.О. олимлари Боғдод, Дамашқ, Қоҳира, Куфа ва Басрада билимларини оширган. Улар ўз асарларини ўша даврда илм тилига айлантирилган араб тилида ёзишга мажбур бўлганлар. Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳолисининг тез-тез кўзголон кўтариши, мам-т ичида узлуксиз давом этган урушлар Араб халифалиги ҳокимиятини заифлаштириб, мустақил давлатларнинг пайдо бўлишига олиб келган. Ўз-н худудида Карлуқлар, Ўғузлар давлатлари ҳукм сурган. 873 йилда Хуросонда Тоҳирийлар ҳукмронлиги тугатилиб, янги Саффорийлар давлати ташкил топган. Бундай сиёсий ўзгаришдан сўнг Мовароуннаҳр ўз мустақиллигини тўла тиклаб олган. Бу даврда Самарқанд, Фарғона, Шош ва Уструшона вилоятларида Сомонийлар хонадони вакиллари ноиб эдилар. Исмоил даврида Хуросон ҳам Сомонийлар қўл остига

ўтган. Мам-т маън-й ҳаётининг та-янчи бўлган ислом мафкурасига Сомонийлар даврида «устод» — дин ва илм пешволари раҳнамолик қилган. Сомонийлар давридаги сиёсий барқарорлик ва иқт-й кўтарилиш маън-й ҳаёт равнақиға имкон берган. Бухоро, Самарқанд, Насаф, Гурганж, Марв сингари шаҳарлар илмий ва мад-й марказ сифатида тараққий этган. Бу даврда қишлоқ аҳолисининг аксарияти сўғдий, туркий, хоразмийча сўзлашса-да, марказий шаҳарларда давлат тили сифатида қабул қилинган форсий-дарий адабий тили вужудга келган. Форсий-дарийда назм, наср ва илмий асарлар ёзила бошлаган. Бу даврда Мухаммад Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Наршахий, Беруний каби жаҳон фани тар-ётига улкан ҳисса қўшган буюк сиймолар ижод қилганлар. X а. ўрталарида ташкил топган Қорахонийлар давлати подшолари буюк ҳукмдор маъносини англаувчи «арслонхон» ва «буғрохон» унвонлари б-н юритилган. Буюклик, улуғлик эса қадимда туркий халқларда «қора» сўзи б-н сифатланган. 999 йилда Қорахонийлар Бухорони босиб олиб, Сомонийлар ҳокимиятига барҳам берган. X а. охирида Сомонийлар мулки ўрнида Қашқардан Амударёгача чўзилган Қорахонийлар ва Ҳиндистон шимолидан Каспий денгизи жанубига қадар вилоятларни эгаллаган Ғазнавийлар давлати ташкил топган. Сирдарё этакларида яшовчи ўғузлардан ажралиб, Салжуқий номи б-н Хуросонга бориб ўрнашган кучлар Ғазнавийларга қарши жиддий кураш бошлаган. 1040 йилдаги Данданакон жангида Салжуқийлардан мағлуб бўлган Ғазнавийлар тасарруфида Ғазна, Қобул, Қандаҳор ва Панжоб вилоятларигина бўлиб, у кичик давлатга айланиб қолган. Салжуқийлар Тўғрулбек замонида 1055 йилда Боғдода ўз сиёсий ҳукмронлигини ўрнатган. Салжуқийлар 1043 йилда

Хоразмни ҳам бўйсундирган. 1127 йилда Хоразм Қорахитойлар томонидан эгалланган. Улар Хоразмнинг ички ишларига аралашмай, фақат бож ва ўлпон йиғиш б-н кифояланган. XIII а. бошида Хоразм жуда катта худудни эгаллаган буюк давлатга айланиб, унинг чегараси Орол ва Каспий денгизи соҳилидан Ироққа қадар борар, жануби-шарқий сарҳади Ғазна вилоятидан, Еттисув ва Дашти Қипчоқдан ўтар эди. Пойтахти Гурганж шаҳри бўлган. Мовароуннаҳр аҳолисининг Қорахитойлар асоратидан озод бўлиб, Хоразм давлатига бирлашиши ижобий тарихий воқеа эди. Лекин, сиртдан қараганда жуда кучли, нуфузи буюк кўринган Хоразмшоҳлар давлати сиёсий жиҳатдан унчалик мустақкам бўлмаган. Шу сабабга кўра, Чингизхон бошлиқ мўғил босқинчилари Хўжанд ҳокими Темур Малик, 1221 йил бошида Хоразм давлати султони деб эълон қилинган Жалолиддин Мангубердининг қаҳрамонликларига қарамай, Мовароуннаҳрни нисбатан осон истило этишга муваффақ бўлган. Мўғиллар истилоси оқибатида Мовароуннаҳр ва Хоразм иқт-й ва маън-й ҳаётига жуда катта зарар етиб, гавжум ва кўркам шаҳарлар, айниқса, Бухоро, Самарқанд, Гурганж, Марв, Банокат, Хўжанд қабилар харобазорга айлантирилган. Шарқий Туркистон, Еттисув ва Мовароуннаҳр Чингизхоннинг 2-ўғли Чигатойга берилган. Кўчманчи мўғиллар ўт-роқ аҳолидан иборат катта ва мад-й вилоятларни бошқаришда бўйсундирилган халқларнинг зодагон табақа вакиллари хизматидан фойдаланганлар. XIV а. 40-йилларида Чигатой улуси Шарқий Туркистон ва Еттисувдан иборат Мўғилистон ва Мовароуннаҳр қисмларига бўлиниб кетади. Мовароуннаҳрда мўғиллар истилоси оқибатида инкирозга юз тутган фан, адабиёт, маърифат ва мад-тнинг айрим тармоқлари тиклана бошлайди ва

бу даврда, биринчи навбатда, шаҳарсозлик б-н боғлиқ бўлган бинокорлик ва меъморчилик йўлга қўйилади. Уша а.ларда тикланган кўпгина мад-т обидаларидан айримлари бизнинг давримизгача сақланиб қолган. XIV а.нинг 60-йилларида Мовароуннаҳрда сиёсий тарқоқлик кучайиб, ўзаро кураш кескинлашган. Шундай пайтда тарих саҳнасига чиқиб келган Амир Темур Мовароуннаҳр ва Хоразмда тарқоқлик, ўзаро низоларга чек қўйиб, Сирдарё бўйларидан Орол денгизигача бўлган ерларда яшовчи халқларни ягона марказлашган давлат тасарруфида бирлаштирган. Амир Темур ўзининг 35 йиллик ҳукмронлиги даврида Ҳиндистон ҳамда Хитойдан Қора денгизга қадар ва Орол денгизидан Форс қўлтигигача ғоят катта ҳудудни ўз ичига олган улкан салтанатни вужудга келтирган. Салтанат пойтахти Самарқандда Исфохон, Шероз, Халаб, Хоразм, Бухоро, Қарши ва Кеш шаҳарлари меъмору бинокорлари иштирокида саройлар, масжидлар, мадрасалар, мақбаралар қурилган. Бунёдкорлик фаолияти ҳоз. Ўз-н ҳудудидан ташқарида ҳам амалга оширилган. Табризда масжид, Шерозда сарой, Боғдодда мадраса, Туркистонда Хожа Аҳмад Яссавий қабри устига мақбара бино қурдирилган. Бунёдкорлик фаолияти темурийлар даврида ҳам давом эттирилган. Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида ҳам пойтахт шаҳарларда олиму фузалолар, шоиру бастакорлар, меъмору бинокорлар ва наққошу ҳунармандларнинг катта гуруҳи тўпланган. Самарқанд ва Бухоро илму маърифат даргоҳига айлантирилган. Улуғбек фармони б-н Бухоро (1417), Самарқанд (1417–1420) ва Ғиждувонда (1433) мадрасалар қурилган. Бухоро мадарасаси дарвозасига: «Илм олмоқ ҳар бир мусулмон аёл ва эркакнинг бурчидир», деган калима ёзиб қўйилган. Самарқандда дунёга келган расад-

хона астрономия соҳасида жаҳоншумул аҳамият касб этган натижаларга эришган. Темурийлардан сўнг ҳокимиятга келган Шайбонийлар сулоласи 100 йил ҳукм сурган. Пойтахт дастлаб Самарқанд, Убайдуллахон даврида Бухорога (1533) кўчирилган. Шундан сўнг мазкур давлат Бухоро хонлиги деб атала бошлаган. Аштархонийлар сулоласи (1601–1753) даврида сиёсий низо, ички курашлар кучайиб, Бухоро ва Хива хонликлари ўртасидаги урушлар катта талафотларни келтириб чиқарган. Аштархонийлардан сўнг Манғитлар сулоласи (1753–1920) тахтга чиққан даврда ҳам мадрасалар қурилган, лекин уларда асосан, форс ва араб тиллари, диний таълимотлар ўқитилган. Дунёвий фанларга деярли аҳамият берилмаган. 1709 йилда Фарғона водийсида вужудга келган Қўқон, 1511 йилдаёқ шаклланган Хива хонликларидаги ижт-й-сиёсий, маън-й ҳаёт Бухородагидан кескин фарқ қилмаган. Ҳукмрон табақа вакиллари ўртасида бирлик ва аҳилликнинг йўқлиги, моддиятнинг маъ-ятдан устун қўйилиши, бойлик талашиб ўзаро олиб борилган мантиқсиз урушлар оқибатида М.О. халқлари жаҳон ҳамжам-ти ривожидан орқада қолган. Жаҳон бозоридан ажралиб қолганлик хонликлар ва амирликни қоқоқликка маҳкум этган. Бухоро ва Хива мун-ти яхши қўшничиликка асосланмаган эди, ш-дек, Бухоро ва Қўқон ўртасидаги мун-т ҳам душманлик руҳида кечган. XVI а.дан бошлаб М.О. халқлари мад-й ҳаётда XIV–XV а.лардаги мавқеини сақлаб қола олмаганлар. Аксинча, шу даврдан бошлаб мад-й ҳаётда орқага кетиш рўй берган ва узоқ турғунлик даври бошланган. Бунинг биринчи сабаби, марказлашган давлатнинг парчаланиб кетгани бўлса, иккинчиси, диний мутаассиблик, хурофот ва жаҳолат халқлар ҳаётидан аниқ ва табиий фанларни деярли сиқиб

чиқаргани эди. XIX а. ўрталарида мустамлакачи икки империя яъни, Россия ва Буюк Британия стратегик манфаатлари Туркистонда тўқнашган. М.О. давлатлари ҳукмдорлари калтабинликлари, ўз шахсий манфаатларини эл-юрт манфаатларидан устун қўйганлари оқибатида бу икки мустамлакачи империялар ўртасидаги зиддиятлардан фойдалана олмаганлар. Россия ва Буюк Британия келишувига биноан, Афғонистон икки давлатнинг Осиёдаги мустамлакалари ўртасида уларни ажратиб турувчи ҳудуд вазифасини ўтайдиган бўлган. Шундай қилиб, Россия босқини хавфи ҳам ўзаро зиддияти кучли Бухоро, Хива, Қўқон хонликларини бирлаштира олмаган. Россия империяси Туркистонни босиб олгач, дунёнинг энг йирик мустамлакачи мам-тига айланган. Мустамлакачилик маҳаллий халқларга мутлақо ишонмаслик, туркий халқларни камситиш каби буюк давлатчилик ва шовинистик оғулар б-н захарланган эди. Лекин, Россия истилоси натижасида Тошкент ва Фарғона водийсида банклар, хорижий корхоналар очилган. Туркистонда ҳам бозор мун-тлари шакллана бошлаган. М.О. хонликлари бўйсундирилгач, ўзаро урушлар барҳам топган. Бироқ, истиклол учун кураш асло тўхтамаган. XIX а. охири – XX а. бошларида Туркистон ҳаётида муҳим аҳамият касб этган ижт-й-сиёсий, маъ-й жадидчилик ҳаракати юзага келган. Дастлабки жадид мактаблари, газеталари, журналлари нашр этилган. Ўзб. миллий театрига асос солинган. 1917 йил Октябрь тўнтаришидан кейин тузилган Туркистон Халқ Комиссарлари Советига маҳаллий миллат вакилларида бирорта ҳам киши киритилмаган. Минтақадаги миллий демократик давлатчиликнинг дастлабки тажрибаси — Туркистон мухторияти большевиклари томонидан қулатилган. Шўро режими чоризм мустамлакачилик си-

ёсатидан ҳам ошиб тушган. Туркистон ўлкаси Россияга яна бир бор сиёсий ва иқт-й жиҳатдан қарам этилган. Оқибатда, Шўро режими-га қарши, «босмачилик» тамғаси босилган қуролли ҳаракат бошланган. Большевиклар Туркистон минтақасининг бўлиб ташлаб, идора қилиш мақсадида 1918 йил 30 апрелида унга «автономия» берганлар. Сўнгра Туркистонни парчалаб ташлаш учун жиддий тайёргарлик кўришга киришилган. 1925 йил 13–17 февралда ЎзССРнинг тузилиши «ўзб. халқининг миллий давлатчилиги ташкил қилинди» деган фикрни англамайди. СССР таркибидаги ЎзССР амалда ҳеч қандай суверенитет ва мустақилликка эга эмас эди. ЎзССРнинг XX а. 30 йилларидаги ижт-й-сиёсий ҳаёти мустабид Шўро тартиботи мустаҳкамланган ва тоталитар тузум қарор топган, большевиклар партияси якка ҳукмронлиги чўққига чиққан даврга тўғри келади. Партия ҳаётнинг бутун ижт-й-иқт-й, маън-й, мафкуравий ва мад-й соҳаларини бошқаришни ўз қўлида жамлаб олган эди. XX а. 70 йилларига келиб ЎзССРда ижт-й рив-ш муаммоларининг ҳал қилинишидан кўра тезроқ кўпайиб, кескинлаша борган. Бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари ва иқт-й ҳаётни қатъий режалаштириш таъмоили вазиятни янада мураккаблаштириб юборган. 1985–1991 йиллар Ўз-н тарихида халқнинг миллий ўзлигини англаши ва миллий онгининг ўсишида муҳим аҳамиятга эга бўлган босқич ҳисобланади. Марказда бошланган қайта қуриш жараёни Ўз-нда ҳам мустақиллик ғояларининг тикланиши ва шаклланиши учун замин яратган.

1989 йил 23 июнда ЎзКП МК Биринчи котиблигига И.А.Каримов сайлангач, мустақиллик учун далил ҳаракат тезлашган. Шу йилнинг 21 октябрида ўзб. тилига давлат тили мақоми берилиши бунинг

яққол далилидир. 1990 йил 24 мартда Ўз-нда президентлик бошқаруви жорий этилиши ҳам истиқлол сари ташланган янги қадам эди. 1991 йил 31 августда ўзб. халқининг муқаддас, тарихий орзуси рўёбга чиқди — Ўз-н тинч, парламент йўли б-н ўзининг ҳақиқий давлатчилигига эришди. Президент Ислам Каримов раҳбарлигида Ўз-н аҳолисининг миллий-тарихий турмуш ва тафаккур тарзидан, халқ анъаналари ва б. хус-ятларидан келиб чиқиб тар-ётнинг ўзига хос ва мос модели ишлаб чиқилди. Ўз-н демократик, адолатли ижт-й тузум, жаҳон ҳамжам-тидан муносиб ўринни эгаллайдиган ва жаҳон мад-тига салмоқли ҳисса қўшадиган, иқт-й ва маън-й жиҳатдан бой давлат ва жам-т барпо этишни ўзининг стратегик вазифаси деб белгилади. Истиқлолга эришилгач, Ўз-ннинг иқт-й, ижт-й, сиёсий, маън-й-маър-й тар-ётида улкан ишлар амалга оширилди, халқимизнинг ҳаққоний тарихини яратиш имкони очилди. Ўз эрки ва мустақиллигини қўлга киритган халқимизнинг юртимизда Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш борасидаги фаолияти жадаллик б-н давом этмоқда.

«ЎЗБЕКИСТОН – ЯГОНА ВАТАН» — республикада яшовчи барча миллат, элат, дин вакиллари-нинг Ўз-ни ўз Ватани сифатида тан олишини аниқлашчи ғоя. Ўз-н мустақиллигининг энг катта ютуқларидан бири юртимизда миллатлараро ва конфессиялараро тотувликнинг таъминланишидир. Унинг ҳуқуқий асослари Асосий қонунимизда мустаҳкамланган. Зеро, Конституцияда таъкидланганидек, мам-тимизда истиқомат қилаётган 130дан ортиқ миллат ва элат вакиллари, ирқий, миллий мансублиги, диний эътиқодидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлидир. Бугун «ягона Ватан» — «ягона хонадон» т.си янгича мазмун касб

этномоқда. Барча фуқароларнинг ягона оила, бутун мам-т тақдири учун жавобгарлик ҳисси ошмоқда. Албатта, бу борада миллий раванг, ҳар бир миллатнинг ўзига хослиги, тили ва мад-тини такомиллаштириш қонун б-н кафолатлангани муҳим аҳамиятга эга. Ш.у. ҳам умумий хонадон тинчлиги, осойишталиги учун масъуллик бурчи фуқароларнинг юксак даражадаги виждон ва имон ишига айланмоқда. Шахснинг, миллат, элат вакилининг жам-т олдидаги бурчи, масъулияти ошмоқда. Ўз-нда яшовчи ҳар бир миллат вакили республикамизда олиб борилаётган ижт-й-иқт-й ислохотларнинг пировард натижаси — фаровонликдан, осойишталик, тинчлик ва барқарорликдан манфаатдордир. Ватан раванги, Юрт тинчлиги, Халқ фаровонлиги — ҳамма учун муқаддасдир. Кўпмиллатли мам-тимиз фуқаролари орасида ҳамжиҳатлик ва биродарлик туйғуларини кучайтириш «Ўзбекистон — ягона Ватан» ғоясининг амалга ошишини таъминлайди.

ЎЗБЕКЧИЛИК — ўзб. миллатига хослик, унинг маъ-яти, мад-ти, анъана, урф-о.лари б-н узвий боғлиқликни аниқлашчи т. Ў. кенг маъноли т., ўзб. миллатига мансуб кишиларнинг феъл-атвори, юриштириши, сўзлаши, кийиниши, хатти-ҳаракати, одатларида ҳам унга хос кўплаб жиҳатларни кузатиш мумкин. Миллий маъ-ятимизнинг асосий устунларидан бўлган «ахлоқ», «одоб», «мад-т» ва «маърифат» сўзлари, аввало, Ў.га хосликни талаб қилади. Бу т.нинг Ў. анъаналари асосида шаклланиши юксак миллий маъ-ятга етишишнинг энг самарали йўлидир. Инсоннинг ўзи яшайдиган жам-тга оид расм-русумларни ҳурмат қилиши, Ў. анъаналари доирасида ҳаёт кечириши, шундан фахр-ифтихор туйиши, юрти, юртдошларига бўлган мунти унинг маъ-ятини белгиловчи

омиллардандир. Шулардан келиб чиқиб, Ў.ни миллий қадрият деб айтиш мумкин. Ў. анъаналарининг (меҳмондўстлик, олижаноблик, атрофдагиларга ҳурмат-эътибор, яқинларни қадрлаш) бошқа халқ маъ-яти, мад-тига таъсири, инсоният манфаатларига хизмат қилиши унинг умуминсоний хус-яти ҳисобланади. Мустақиллик йилларида Ў. т.си б-н боғлиқ кўплаб миллий қадриятлар юзага чиқди. Чунки ўтган даврда «совет халқи» деган мавҳум т. остида Иттифоқдаги барча халқ ва элатларни (этник хус-ятлари, урф-о. ва анъаналарига хилоф равишда) бир ягона ижт-й бирликка мансуб деб билиш, бунда уларнинг а.лар давомида шаклланган барча ўзига хосликларини бир-бирига сингдириб, йўқотиб юбориш мақсади назарда тутилган эди. Бугун изчил давом этаётган ислохотларнинг бош мақсади халқимизнинг ўз-ўзини англашига, ўз миллий қадрият ва анъаналарини тиклашига қаратилди. Ўз-ўзини англаш эса ўзб. халқининг ўзб. лигини англаш, «Ў.»нинг қандай ҳодиса эканини билиш, шу этник бирликка мансуб улуғ шахсларнинг буюк бунёдкорлик ишлари, яратган ва авлодларга қолдирган моддий, мад-й-маър-й меросга ворислик ҳиссини туйиш б-н белгиланади. Маълумки, Ў. т.си айни чоғда гурур, ифтихор туйғулари учун ҳам асос сифатида хизмат қилади. Шу б-н бирга, ўзб. миллатига мансуб одам ўзбекона андиша, соддалик ё бирор бошқа сабаб б-н ножўя иш қилиб қўйган пайтда «Ў.-да» деган ибора қўлланиб, жонли мулоқотда бу сўз баъзан салбий маънода ҳам қўлланади

ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ — инсоннинг ўзини алоҳида вужуд сифатида бутун борлиқдан ажрата билиши, баҳолаши ва қадрият сифатида англашини ифодаловчи т. Ў.а. шахснинг ўзини ҳақиқий инсон муайян моддий ва маън-й бойлик-

ларнинг эгаси ва улар учун масъул эканини, ягона тил, урф-о.лар, анъаналар, қадриятлар ва давлатга мансублигини, манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етиши жараёнида шаклланади. Ў.а. жам-т олдида турган вазифаларни тўғри англаш, ижт-й тажрибалардан фойдаланиш қонуниятларини билиш, Ватан, миллат олдидаги масъулият туйғуси ҳамдир. Ў.а. му-дом тарихий ривожланиб борадиган шакл ва кўринишларда, турли даражаларда намоён бўлади. Унинг биринчи шаклида инсон ҳис этиш орқали ўзини табиатдан, тевақатрофдаги нарса ва ҳодисалардан ажрата билади. Ў.а.нинг иккинчи шакли янада юқори даражада намоён бўлиб, унда инсон ўзини бирор-бир жамоа, у ёки бу мад-тга тегишли эканлиги орқали англайди. Ва ниҳоят, учинчи, энг юқори даража — ўзини «мен» орқали бошқалар н.назаридан баҳолаши, эркинлигини ҳис этган ҳолда ҳар бир хатти-ҳаракатига бўлган масъулиятни ҳис этиши, ўзи қилаётган ишларининг тўғри-нотўғрилиги, ҳақ ёки ноҳақлигини назорат қила билишидир. Бунда инсоннинг дунёқараши, маъ-яти ва маърифатлиги, унинг индивидуал тарзда шакллангани б-н белгиланади. Ў.а.нинг шаклланиш жараёни ва омиллари Шарқ ҳамда Ғарб алломалари томонидан ҳар тарафлама ўрганилган. Шарқ алломаларидан Имом Бухорий, Имом Термизий, Форобий, Ибн Сино, Насафий, Навоий, Мирзо Бобур ва б. Ў.а.нинг руҳий, ботиний жиҳатларини, инсон маъ-ятининг таркибий қисми, олам ва одам мун-тини билиш асоси экани каби масалаларга эътибор қаратганлар. Ғарб алломаларидан Сукрот, Ф.Бекон, Т.Гоббс, Р.Декарт, Ф.Ницше, З.Фрейд, Э.Эриксон, В.Гегель, И.Кант, Н.Бердяев ва б. Ў.а.нинг зоҳирий жиҳатларини, уни ижт-й борлиқ, макон ва замоннинг фаол ижодкорлиги омили сифатида ўрганганлар.

«Индивидуал онг – ўзини англашдир», деб ёзади И.Кант. Тарихий зарурият остида «инсоннинг жам-т ва б. кишилар б-н мун-тлари жараёнида ўзини назорат этиш ва ўзини идора қилиш каби ҳаётий муҳим восита сифатида пайдо бўлган. Агар меҳнат ва жам-т пайдо бўлмаганида кишида Ў.а. ҳам шаклланмас эди. Шундай экан, Ў.а.сиз жам-т ва ҳақиқий инсоний меҳнат ҳам муваффақиятли ривожланмас эди». Кишидаги индивидуал онг, Ў.а., ўзини назорат этиш, бошқариш тарихий рив-ш жараёнида, меҳнат ва ижт-й мун-тлар таъсирида шакллана борган. XVIII а. охири – XIX а. бошларида янги давр файласуфлари ва немис мумтоз файласуфлари томонидан ривожлантирилган Ў.а. тўғрисидаги қарашлар ҳам эътиборга моликдир. Жумладан, янги давр ижт-й-сиёсий таълимотларида хус-н, Декарт қарашларида Ў.а. «*cogito ergo sum*» т.си орқали ифодаланган. Декарт «Агар мен ҳар қандай нарса ва ҳодиса ҳақида фикр юритадиган бўлсам, мен ўзимни субъект сифатида мавжудлигимни ҳис қиламан», деган. Ў.а. – бу фақат индивидуал ҳодиса ёки жараён бўлмай, балки жамоа ёки бирор-бир халқнинг мақсадли фаолиятдан ҳам иборат. Шу н.назардан ҳам миллий Ў.а.нинг этнопсихологик жиҳатларини тадқиқ қилиш шартдир. Мас., уни шахс (миллат вакили) ва гуруҳ (этнос), миллат ва б. миллат, анъанавий онг ва замонавий менталитет, этнос ва суперэтнос онги, миллий ўзликнинг меҳнат фаолиятида, миллатлараро мун-тларда, турмуш тарзида намоеън бўлиши каби йўналишларда очиб бериш мумкин. Гегель биринчи бўлиб руҳ б-н Ў.а. масаласини уйғунликда қаради. «Билишнинг ҳақлиги Ў.а.дадир, Ў.а. эса билишнинг асосидир, чунки бошқа предметни ҳар қандай билишнинг мавжудлиги Ў.а.дадир. Мен билманки, предмет меники (у ме-

нинг тасаввурим), ш.у. уни билганимда ўзимни англайман». Гегель ўзини англашни: 1) ўзи-ўзи учун мавжуд, «ёлғиз ўзини англаш» ёки ўз нафсига берилган ўзини англаш; 2) ёлғиз ўзини англашнинг бошқа ўзини англашга ўтиши ёки якка ва умумийнинг бирлашиши; 3) бир-бирига яқинлашган ўзини англаш, яъни «умумий ўзини англаш» даражасига ўтишига ажратади. Кейин у ушбу босқичларнинг фал-й-психологик моҳияти ва механизмлари ҳақида фикр юритади. Ў.а., вазиятни идрок этиш, юзга келган муаммога оқилона ёндашиш эмас, кимнингдир, гоҳо «доҳий»ларнинг даъвоси, шиори омmani ҳаракатга келтиради. Ш.у. омма иррационалда, ҳиссиётларга тўла бақириққа, даъватга бўйсунди. Бугунги кунда Ў.а. ижт-й сиёсий жараёнларда фаол иштирок этишни, бўлаётган воқеа-ҳодисаларни теран англаб этишни билдиради. Ўзлигини англаган шахс, айниқса, ёшларимиз ҳар қандай мафкуравий хуружларга берилмайди.

ЎЛАН — халқ ижоди жанри, қўшиқ тури. Дехқонлар, айниқса, чорвадор халқлар орасида кенг тарқалган. Асосан аёллар, қисман эркаклар томонидан чилдирма (доира) жўрлигида ижро этилади. Ўлар баъзан савол-жавобли қўшиқ тарзида, баъзан икки киши томонидан диалог шаклида ҳам айтилади. Ҳар бир тўй маросимида хос Ўлар мавжуд. Ўзб.ларда «Никоҳ тўйи» маросимида қизлар бир томон, йигитлар бир томон бўлиб; «қиз оши» (лапар, қиз зиёфати) маросимида қизлар биргаликда жўр овоз бўлиб; «Чорлари», «Чақирди», «Бешик тўйи» маросимида аёллар якка ва жўр овоз бўлиб Ў. айтишган. Ў.да халқнинг орзу-умидлари, қайғу ва шодлик кайфиятлари ўз ифодасини топади. Халқ орасида муҳаббат мавзусига бағишланган ва ҳажвий Ўлар кенг тарқалган. Ў.

«ёр-ёр» кўшиқларига яқин бўлиб, айрим ўларда ҳар бир мисра «ёр-ёр» радифи б-н айтилади.

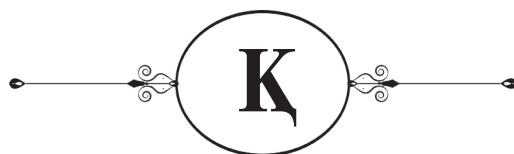
ЎТИШ ДАВРИ — инсоният, давлатлар, мам-тлар, халқлар ва миллатларнинг рив-ш тарихининг бир босқичдан иккинчи бир босқичга, муайян бир сифатий ҳолатдан янги бир сифатий ҳолатга ўтишини англатувчи т. Ў.д. деганда, бирор-бир нарса ва ҳодисанинг, муайян тизим ёки тузумнинг бир сифатий ҳолат, белги, хус-ят, характер, мун-тдан иккинчи бир сифатий ҳолат, хус-ят, характер, мун-тга эга бўлиш жараёни, тар-ётнинг янги сифат босқичига кўтарилиши тушунилади. Бир тизимдан иккинчи тизимга Ў.д. тарихан муайян вақт қисмида содир бўлиб, у а.лар мобайнида шаклланиб қолган ижт-й (давлатлараро, гуруҳлараро, цивилизациялараро ва ҳ.к.) мун-тларнинг вақти келиб эскириши туфайли янги мун-тлар тизими асос солинишини англатади. Бу жараёни тадрижийлик, мавжуд моддий, маън-й, мад-й ва интеллектуал ресурсларнинг мутлақ барҳам топиши эмас, балки уларнинг янги давр талаб ва эҳтиёжларига мос тарзда комплекс янгиланиши натижаси деб қабул қилиш мақсадга мувофиқ. Чунки, эскирган тизимларга нисбатан радикал мун-т билдириш, уни ва унинг моддий, илмий-техник ва маън-й асосларини буткул яқсон қилиш амалиётининг ўта салбий оқибатлари ҳам маълум. Тизимдан тизимга ўтиш иқтисодиёт, сиёсат, ижт-й соҳаларни қамраб олувчи жараёнлиги б-н бир пайтда яққол кўзга ташланувчи маъ-ят ҳодисаси ҳам ҳисобланади. Ҳатто бир маън-й маконда ҳам ўтиш ҳодисаси одатда, турли даврларда турлича кечади. Айни вақтда шу жабҳада қўлга киритилган янги марра умуман ижт-й тар-ётнинг истиқболини таъминлаши мумкин. Тамомила бошқа дунёқарашлар ва

қадриятлар янги тафаккур тизимига ўтиш, унинг иқт-й, сиёсий ҳамда ижт-й мун-тларга ижобий таъсирининг нуфузи, кучини белгилайди. Турли сабабларга кўра, ХХI а.да куртак ёзаётган янги ижт-й жараёнлар, ислохотчиликнинг келажаги айнан шу маън-й соҳада Ў.д.нинг маъно-мазмуни б-н чамбарчас боғланган. Инсоният, халқлар, миллатлар, мам-тлар ва давлатлар тарихи бу — доимий равишда ривожланиб, янгиланиб турадиган объектив қонуний Ў.д.дан иборат бўлиб, маън-й тар-ёт ҳам шу тарзда амалга ошади. Инсоният учун умумий ва қонуний бўлган ижт-й тар-ётнинг Ў.д.лари турли мам-тларда, халқларда турлича кечади. Кўплаб объектив ҳамда субъектив сабабларга кўра, турли цивилизациялар, минтақалар, мам-тларда анъаналар, қадриятлар ва дунёқарашлар турличалиги боис тизимдан-тизимга Ў.д. ҳар хил суръат, услуб ва шакл касб этади.

ЎФИРЛИК — шахснинг маън-й бузилиши ҳодисаси, ўзганинг мол-мулкани яширин равишда талон-тарож қилиш, ўзлаштириб олишни англатувчи т. Ўғри — Ў.ни содир этган шахс бўлиб, юксак маъ-ят талаблари ва тамойилларини бузган киши сифатида қаттиқ қораланади. Ў. инсоният тарихининг ҳамма даврларида ўта салбий ҳислат тарзида қаралади, жам-т ва инсон ҳаётида ниҳоятда нохуш ҳолат ва оқибатларга сабаб бўлади. Кўп ҳолларда, моддий ва маън-й шаклларда намоён бўлади. Мас., илм-фан, адабиёт ва санъатда учраб турадиган кўчирмачилик Ў.нинг муайян тури ҳисобланади. ЎЗР ЖКда Ў. ва унинг қандай содир этилгани (киссавурлик, бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб ёки такроран, ёки хавфли рецидивист томонидан, ё бўлмаса кўп миқдордаги мол-мулкнинг ўғирланиши, уюшган гуруҳ томонидан

содир этилиши ва б.) га қараб жазо белгиланган (ЖК, 169-модда). Эс-хуши жойида бўлган 14 ёшга тўлган шахс Ў. шаклидаги ўзгалар мулкани талон-тарож қилишнинг субъекти бўлиши мумкин. Ў. шахсининг маън-й бузилишини англантиши б-н бирга, бошқа инсонларга нафақат моддий, балки маън-й зарар ҳам келтиришини ифодалайди. Кишилиқ жам-тининг барча

даврларида Ў. ҳам дунёвий, ҳам диний н.назардан қораланган. Тарихда кўпчилик давлатларда Ў. шафқатсизларча жазоланган. Исломда Ў. содир этган киши кўрилган зарарнинг миқдорида қараб ҳадд, таъзир, сазойи, қамок, бирор аъзосини кесиш қаби жазоланишдан ташқари охиратда гуноҳкор сифатида азобланиши ҳам таъкидланади.

ҚАБОҲАТ — маъ-ят талабларига зид, юксак маън-йлик тамойилларига мос келмайдиган қабиҳ иш, ярамас хатти-ҳаракат; қабиҳлик, разиллик, ифлосликни англатувчи т. Қ., қабиҳ сўзи англатган маъно пасткаш, ярамас, фақат ўз манфатини кўзлайдиган кишиларга нисбатан қўлланади. Қабиҳ кимсалар жам-тга, атрофдаги кишиларга ҳеч қачон яхшилиқни раво кўрмайди. Кўпинча Қ. бундай кишиларнинг шахсий хус-ятига айланади. Бу сўз барча халқларда салбий маънони англатади. Қ., ва «разолат» т.лари моҳиятан бир-бирига яқин маънони англатувчи сўзлар бўлиб, ҳар иккаласи ҳам кишидаги энг жирканч, ёмон иллатларни ифодалайди. Қ. домига тушган одам ҳар қандай жирканч ишларга қўл уради, ҳеч кимни аяб ўтирмайди, бинобарин, унинг учун муқаддас нарсанинг ўзи бўлмайди.

ҚАДР — муайян қадриятнинг яъни, бирон-бир нарса, воқеа, ҳодиса ёки бирор идеалнинг инсон ва жам-т учун қадри ва ижт-й аҳамиятини англатадиган т. Қадриятлар му-

аммосига бағишланган илмий-фал-й манбаларнинг кўпчилигида қадриятни «баҳо» т.си б-н қиёслаш, уларга бир хил даража ва кўламдаги т.лар сифатида қараш ҳоллари учрайди. Бу икки т. қиёсланаётганда Қ. т.си эътиборга олинмайди. Бунга собиқ иттифоқ давридаги қадриятга маъ-ят н.назаридан эмас, балки кўпроқ иқт-й т. сифатида «қиймат» тарзида ишлатилгани сабаб бўлиши ҳам мумкин. Рус тилида Қ. ибора-си ишлатилмайди. Қ. т.си ўзб. тилида серқирра маъно ва мазмунга эга, у тилимиздаги баъзи ибора ва сўзларда ўзига хос шарқона фал-й мазмун борлигидан далолат беради. Ана шу сабабдан ҳам ўзб. тилида қадриятнинг мазмунини билиб олиш ва унинг аҳамиятини англаш, аввало, Қ., сўнгра «баҳо» т.ларининг маъносини билиш орқали боради. Инсоннинг инсонга ибрати, тарбиядаги таъсирини унинг ўзи баҳолай олмайди, балки бошқа инсон баҳолайди. Демак, қадрият сифатидаги инсон таъсирида унинг Қ.и, аҳамияти намоён бўлади, бошқа киши эса ана шу бевосита таъсир натижасида унинг

аҳамиятини баҳолайди, Қ.ига баҳо беради. Баҳода тесқари мун-т, бошқа бир кишининг қадрият сифатида қаралаётган объект, нарса, ҳодиса, идеал ва б.га нисбатан мун-ти, уни англашнинг бирор-бир даражаси ўз ифодасини топади. Бу жараёнда субъект қадриятга мунтини баҳо тарзида ифодалайди. Қадриятнинг мазмуни ва аҳамияти баҳода тўла-тўқис акс этмаслиги, турлича ифодаланиши ҳам мумкин. Қадриятнинг ҳақиқий Қ.ини, мазмуни ва аҳамиятини баҳосига қараб аниқлаш қийин бўладиган ҳоллар ҳам учрайди. Мас., баъзи нарсалар (санъат асарлари, обидалар, ёдгорликлар ва б.) Қ.ининг ниҳоятда баландлиги уларга «бебаҳо» деган сифат берилишига сабаб бўлади. Аслида қадриятнинг Қ.ини билиш, унинг аҳамиятини англаб олиш ва баҳолаш бир-бири б-н узвий боғлиқ жиҳатларни ташкил қилади. Қадриятнинг аҳамияти англаб олинмаса, Қ.и тўғри тушунилмаса, унга тўғри баҳо бериб бўлмайди. Айнан шу маънода қадриятни баҳолаш унга бўлган инсоний мун-тни ҳам ифодалайди, бу эса, ўз навбатида, кишиларнинг талаб-эҳтиёжлари ва мақсадлари б-н боғлиқдир. Инсон ниманидир баҳолаётганида ва Қ.ини англаётганида ўз маъ-яти, билими, эҳтиёжлари, талаблари, мақсадларидан келиб чиқади, ўз манфаатларини ҳам унутмайди. Бу эҳтиёж, талаб, мақсадлар ва бирор фойда олишни кўзлаш ҳам маън-й хус-ятга эга бўлганидан, муайян кишиларнинг у ёки бу қадрият, унинг Қ.и ва аҳамияти ҳақидаги фикри (баҳоси) муайян даражада нисбийдир. Кимнингдир ёки ниманингдир Қ.ини баҳолашда иштирок этаётган турли мақсад ва эҳтиёжга эга бўлган кишилар сони ортгани сари, унинг ҳақиқий баҳосини аниқлаш қийинлашиб бораверади. Хуллас, Қ. тилимизда хилма-хил маънони англатади ва маън-й қиёфамизни кўрсатадиган сермазмун т.лардан бири ҳисобланади.

ҚАДРИЯТ — инсон ва жам-т маъ-ятининг таркибий қисми, оламдаги воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар, ҳолатлар, сифатлар, талаб ва тартибларнинг қадрини ифодалаш учун ишлатиладиган т.; «Қадриятшунослик (аксиология)» нинг энг асосий категорияси. Бу категория ўзида Қ. асосининг нафақат қимматини, балки ижт-й аҳамияти, фал-й-аксиологик мазмуни, жам-т ва инсон учун қадрини ҳам ифодалайди. Аксиологлар ундан ҳар қандай нарса, шу жумладан, инсоннинг ижт-й қадрини, аҳамиятини ифодаладиган умумий ва универсал категория сифатида фойдаланадилар. Қ. турли соҳаларда хилма-хил маънода қўлланади. Қ. сўзининг турфа хил маънода ишлатилиши унга берилган таърифларнинг турлича бўлишига олиб келган. Ижт-й фанларнинг қандай соҳасида Қ.га доир тадқиқот олиб борилган бўлса, бу т.га шу жиҳатдан таъриф беришга интилиш одат тусига айланган. Ҳолбуки, Қ. категорияси аксиология (қадриятшунослик)дан бошқа фанларнинг бирортаси учун ҳам хусусий категория эмас. Кундалик мулоқот, ОАВ хабарларида Қ., миллий Қ.лар, умуминсоний Қ.лар каби сўзлар кўп қўлланади. Маън-й бойликлар, ёдгорликлар, маън-й мерос, анъана, урф-о.ларга нисбатан ҳам Қ.лар иборасини умумий атама сифатида ишлатиш ҳоллари учрамоқда. Қ. иборасининг кундалик ҳаётдаги маъноси кишилар ўртасидаги мулоқотда, ОАВ хабарларида ўзига хос тарзда намоён бўлмоқда. Кишилар ҳаёт ва фаолияти жараёнида муқаррар суръатда ўзлари учун Қ. касб этган нарсаларга дуч келадилар, уларнинг аҳамияти, фойдаси ва қадрини англашга, баҳолашга интиладилар. Бундан ташқари, одамлар ўзлари ишониб, гоҳида интилиб, қизиқиб ёки орзу қилиб яшайдиган мақсад, орзу ёки идеалларга нисбатан ҳам Қ. т.си қўлланилади. Хуллас, кун-

далик ҳаётда кўпчилик томонидан қўлланадиган Қ. ибораси одамлар учун бирор зарур аҳамият касб этадиган объект, нарса, ҳодиса ва б.га нисбатан ҳам ишлатилади. Қ.ни аксиология н. назаридан талқин қилиш унинг категория сифатидаги моҳияти, мазмуни, объектив асоси, субъектив жиҳатлари, намоён бўлиш шакллари ва хусиятларини ўрганиш имконини беради. Табиат ва мад-т буюмларининг инсон эҳтиёжини қондириши ва унинг мақсадларига хизмат қилиши таъкидланганда, асосан, уларнинг фойдаси, қиммати назарда тутилади. Ҳақиқатан ҳам, буюмларнинг иқт-й қиммати кишилар учун катта аҳамият касб этади. Аммо буюмнинг қадри ҳисобга олинмаса, масаланинг маън-й жиҳати очилмайди. Қ. буюм ёки нарсанинг иқт-й қийматини ифодалайдиган т.лардан фарқ қилади. Қадриятшуносликда Қ. т.си б-н боғланган объект ўртасида фарқ бор, деб қаралади. Дунёда қадрланадиган одамлар, нарсалар, ҳодисалар, воқеалар, жараёнлар, жойлар ва сифатлар, идеал ва мақсадлар ниҳоятда кўп. Қ. т.си эса уларнинг бирортаси учун тўғридан-тўғри исм, атама ёки бевосита ном бўла олмайди, балки уларнинг қадрини англатадиган т. сифатида намоён бўлади. Қ.ни маън-й-фал-й тушуниш унинг кундалик ҳаётидаги маъносидан фарқ қилади. Бу эса Қ. т.сини унинг ўзи боғлиқ бўлган объектдан фарқлаш (асло ажратиш эмас) б-н бирга, уни объектларнинг турли жиҳатлари (фойдалилик, кераклилик) б-н айнанлаштирмаслик имконини беради. Шундай қилиб, Қ. бирор тарзда ва шаклда зоҳир бўладиган, субъект учун муайян таъсирини намоён қиладиган воқеликнинг турли-туман шакллари, кўринишлари, нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар, мун-тлар, турли сифатлар, хус-ят, ахлоқ ва маън-йлик мезонлари ҳамда б.нинг

субъект учун ижт-й аҳамияти ва қадрини ифодалайдиган умумий аксиологик категориядир. Одамлар гарчанд битта жам-тда, бир даврда ва ўхшаш шароитларда яшаётганликларига қарамасдан, у ёки бу нарсанинг қадри турлича англаб олинади, тушунилади ва талқин қилинади. Ижт-й жараёнлар таъсирида кишиларнинг Қ.лар тўғрисидаги тасавури, қарашлари ўзгаради, бу эса тар-ёт жараёнида одамларнинг турмуш шароитлари, ҳаёти ва маън-й қиёфасидаги ўзгаришлар б-н боғлиқдир. Турли хил жиҳатлар ҳар қандай Қ.нинг қарама-қарши томонларини ташкил қилади. Ижобийлиги ва салбийлиги, баҳоланиши ва аҳамиятига кўра бир-бирига мутлақо зид кўринадиган «яхшилик» ва «ёмонлик», «ҳақиқат» ва «ҳақсизлик», «бахт-саодат» ва «ғам-қулфат», «тадрижийлик» ва «инқилобийлик», «тар-ёт» ва «таназзул», «борлик» ва «йўқлик» каби т.лар ҳаётнинг бир-бири б-н қарама-қарши боғланган жиҳатларини ифодалайди. Қ.лар жам-т ривожига ва кишилар ҳаётининг турли даврларида турлича аҳамият касб этади, тарихий заруратга мос равишда гоҳ у, гоҳ бу Қ. ижт-й тар-ётнинг энг олдинги поғонасига чиқади, бошқалари хиралашгандек туюлади. Натижада ижт-й рив-ш ва тар-ёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган Қ.ни барқарорлаштиришга нисбатан интилиш кучаяди. Мас., юртни ёв босганда — озодлик, империя ҳукмронлиги ниҳоясида — истиқлол, уруш даврида — тинчлик, тутқунликда — эркинлик, хасталик ва беморлик пайтларида — сиҳат-саломатликнинг қадри ортади, уларга интилиш кучаяди. Қ.ларнинг асосий шаклларини аниқлаш борасида олимлар орасида бир хил ва ҳамма эътироф этган ягона н.назар йўқ. Қ.ларни моддий ва маън-й, умумбашарий ва умуминсоний турларга бўлиш мумкин.

Қ. шакллари ҳам уларга мос равишда табиат ва жам-тдаги нарса, воқеа, ҳодиса, жараёнлар ўзаро уйғунликда, қонуний боғланишда, умумий алоқадорликда намоён бўлади. Бундай ҳоллардаги таҳлил жараёнида илмий билишнинг тизимлилик усули, алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик, бутун ва бўлак категорияларининг диалектикасига асосланиш қўл келади. Бунда Қ. шакллари боғланган объект, жараёнларнинг макон ҳамда замонда зоҳир бўлиши, улар ўртасидаги боғланишлар ва алоқаларни ўрганиш, объектив асоси, субъектив жиҳатдан англаниши, умумий, хусусий ва алоҳида жиҳатларини таҳлил қилиш имкони туғилади. Бу эса Қ.ларнинг намоён бўлиш шакллари ўртасидаги ўзаро алоқа, боғланиш ҳамда уларнинг инъикоси бўлган энг умумий Қ. тизимларига хос хус-ятларни ўрганиш имконини беради. Мустақилликкача Қ.лар мавзуси кенг ўрганилмас эди. Истиқлол даврида бу масалага алоҳида эътибор қаратилмоқда, Қ.лар тўғрисидаги фан – қадриятшунослик республикамиздаги ижт-й фанлар тизимида ўз ўрнига эга бўлиб, бу йўналишда тадқиқот ва изланишлар олиб борилмоқда, кўплаб асарлар нашр этилмоқда.

ҚАДРСИЗЛАНИШ – муайян қадрият ёки қадриятлар тизимининг ўз қадрини йўқотиши ёки пасайтириши жараёнини, инсоннинг ўз обрў-эътиборини, мавқеини йўқотиши, назардан қолиши маъносини англатувчи т. Жам-т тарётида содир бўладиган умумий Қ. бирданига, бир кунда ёки тўсатдан эмас, балки тадрижий рўй берадиган жараёндир. Инсоният тарихида қадриятлар тизими қадрсизланиб кетган давлатлар ва империяларнинг таназзулга юз тутгани, йўқ бўлиб кетгани маълум. Мас., собиқ иттифоқ ҳаётининг охирида, 80-йилларнинг охирида ил-

гари зўрлик б-н ушлаб турилган қадриятлар тизимининг бутунлай Қ.и яққол кўришиб қолган эди. Охир-оқибат, бу тузум таназзулга юз тутди ва ҳалокатга учради. Қ. жараёнига сабаб бўладиган кўплаб омиллар мавжуд. Муайян қадрият ёки бир неча қадрият шакллариининг ҳаддан ортиқ бўрттириб юборилиши, мутлақлаштирилиши ёки сийқалаштирилиши, уларга нотўғри мун-тнинг муттасил сиёсат усулига айлантирилиши бунга сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳолда қадриятлар ўз мазмун-моҳиятини, одамларнинг ҳаёти ва фаолияти учун умумий мезон, уларнинг интиладиган идеал ёки уларни муайян мақсадлар сари бирлаштирувчи ва сафарбар қилувчи мезон сифатидаги аҳамиятини йўқотади. Қ. муайян қадрият, миллий манфаатлар, давлат сиёсатига ишончсизлик, одамларнинг «нималар»дандир ҳафсаласи «пир» бўлиши, кўпчиликнинг кўнгли «қолиши» тарзида ҳам намоён бўлиши мумкин. Ҳар бир шахс учун жам-тда ўз атрофидагилар ўртасида ўз қадрини йўқотиш одамийликни йўқотиш б-н баробар бўлади. Ш.у. ҳар бир шахс Қ. сўзи англатадиган маънодаги хус-ят ўзида шаклланиб қолмаслигига интилиши зарур бўлади. Қ. фақат шахслар ўртасидагина бўлиб қолмасдан, балки бошқа соҳаларда ҳам рўй бериши мумкин. Мас., қимматли қоғозлар, пуллар, ашёлар ўртасида ҳам Қ. бўлиши мумкин. Бундай ҳолатни дунё давлатларида ишлатиладиган маблағлар ва қимматли қоғозлар мисолида кўриш мумкин. Баъзан Қ. оқибатида маълум бир мам-тларда пуллар ва қимматли қоғозларни ислоҳ қилишга зарурат сезилади. Қ. иқтисоднинг барча соҳаларини қамраб олиши, муайян давлат ёки бутун жаҳон инқирози тарзида рўй бериши мумкин. Бу иқт-й бўҳронга олиб келади ва бутун дунёда умумий муаммоларни келтириб чиқаради.

ҚАЙСАРЛИК — юксак маъ-ят талабларига жавоб бера олмайдиган, ўзбилармонлик, ўз билганидан қолмасликни англатувчи т.; ўзгалар талабини, вазифасини амалга оширишни инкор этишда намоён бўлувчи хулқ шакли. Аввалига воқеликдаги бирон ҳодисага нисбатан эътироз аста-секин шахслараро мун-тларга ўтиб боради ва инсоннинг ўз-ўзини тасдиқлаши сифатида намоён бўла бошлайди. Қ. ўта ҳиссиётли ёки асаб тизими мўрт одамларда кўпроқ намоён бўлади, ш-дек, аҳамиятли эҳтиёжлар тўсиққа дуч келганда кўринади. Ёш болалар ва ўсмирларда Қ. уларнинг хоҳиш-истакларига доимо пешвоз чиқавериш натижасида ёки мустақил ҳаракатларига имкон бермаслик асосида шаклланади. Катта ёшдаги Қ. эса инсон характери, ҳаётининг инқирозлар, ҳиссиётлар б-н боғлиқ. Тадқиқотлар кўрсатишича, аффектив ҳолатга мойил ва ақлзаковати тор бўлган одамларда Қ. кўпроқ учрайди. Қ. туфайли қатор маъ-ятсизлик кўринишлари вужудга келиши мумкин. Қ., бир томондан, моддий, маън-й жараёнлар б-н боғлиқ ишларни, вазифаларни амалга оширишдан бош тортишни ифодалайди. Иккинчи томондан, ақлий ва жисмоний жиҳатдан қила оладиган ишни атайин қилмасликни билдиради. Бу албатта, инсон маъ-ятининг торлигидан далолат беради. Ҳар қандай шахс, инсонда икки ҳолатни танлаш имконияти бор, яъни яхшилик ёки ёмонлик. Қ., кўпинча, инсондаги салбий кўринишлардан бири сифатида намоён бўлади (*Яна қаранг: УЖАРЛИК*).

ҚАЛБ (араб. юрак) — кўнгил, руҳият, кайфият, тафаккурга боғлаб ишлатиладиган ва инсон руҳий ҳолатини ифодалайдиган маън-й т. Қ. халқ тилида кўпроқ инсоннинг кўнглини билдиради. «Кўнглингга келганини қил», «кўнглим шуни тусаяпти» деганда,

Қ. б-н, Қ. амри б-н қилинадиган ишлар, хатти-ҳаракатлар ва фаолиятлар тушунилади. Шу. Қ.и пок, Қ.и тоза дейилганда, кишининг туриш-турмушидаги, кишилар б-н бўлган ижобий мун-тларининг мужассамлиги тушунилади. Қ., ш-дек, бирор нарсанинг шакл ва маъно жиҳатдан ўртаси, исломда жавҳар макони, эътиқод ва ижодда эса имон гавҳарининг жойи, кўнгил, дил, виждон, юрак, ғайбий мушоҳада маскани, илоҳий ишқ жойи, илми ладуний ери, илоҳий нурлар зухурланган жойдир. Тасаввуфда Қ.нинг етти табақоти саналади: 1. Садр — кўкрак, ислом жавҳарининг ўчоғи. 2. Қ. — юрак, имон жавҳарининг жойи. 3. Шитоф — халқни севиш, халқ учун куйиниш жойи. 4. Фуод — кўнгил, ғайбий мушоҳада маскани. 5. Хиббат ул-Қ. — илоҳий ишқ жойи. 6. Сувайдо — ғайбий мукошафа, илми ладуний ери. 7. Муҳтажун Қ. — илоҳий нурлар зухурланган жой. Қ.ни пок, тоза асраш инсондаги маъ-ятнинг қай даражадалиги, ҳалол-ҳаромнинг фарқига борганлиги б-н белгиланади. Юксак маъ-ят ва маърифатга, холисликка, покликка интилган шахснинг Қ.и ҳам беғубор, пок бўлади ва шу аснода унинг фаолияти, кимлиги ҳам ўз ифодасини топади.

ҚАЛБАКИ(ЛИК) — юксак маън-й фазилатларга зид бўлган ва ҳақиқат меъёрларига риоя қилинмаган ҳолда амалга оширилган нарса ёки ҳодисани ифодаловчи т. Қ. моддий ва маън-й кўринишларда содир этилади. Бу иллат айниқса, маън-й Қ. катта ижт-й-маън-й зарар келтириши мумкин. Маън-й Қ. сохта обрў орттириш, сотқинлик, риёкорлик, ўғирлик каби иллатлар таъсирида вужудга келади. Моддий Қ. эса ҳужжатларни сохталаштириш (пул, қоғозлар, карточкалар ва х.к.) кабиларга қўлланади. Ҳар қандай ижт-й ҳодиса ва жараёнларда тарихий шахслар, воқеалар, ман-

баларни Қ.лаштириш шахснинг фикрлари, хоҳишлари, билим ва кўникмаларини сохталаштиришга олиб келади. Бундай ёндашувлар бугунги кунда ҳам айрим давлатларнинг сиёсатида, маълум мафкуравий қарашларнинг моҳиятида бошқа мам-т, халқларга нисбатан ишлатилмоқда. Халқимиз ҳаётида тарихимиз, мад-тимиз, маъ-ятимизга нисбатан ҳолисона мун-тда бўлмаслик, уни бузиб кўрсатиш, мавжуд тарихий ҳақиқатни Қ.лаштириб, миллатимизга, унинг мад-ти ва маъ-ятига паст назар б-н қараш ҳоллари мустабид тузум даврида кенг қўламда олиб борилган эди. Ҳоз. вақтда иқтисод, мад-т, мафкура ва маъ-ят соҳаларида глобаллашув жараёнларининг таъсири тобора кучайиб бораётган шароитда айрим мам-тларнинг ҳукмрон доиралари ёки уларнинг манфатини ифода этувчи сиёсатчилар томонидан миллий истиқлол ғояси, халқимиз маъ-яти ва мад-ти, анъаналарини ўз андозалари б-н ўлчашга, таққослаш ва камситишга уринишлар давом этмоқда. «Маҳалла» тизимида қарши асоссиз қарашлар, турли диний экстремистик, бузғунчи мутаассиблар чиқишини «демократияни бўғиш» дея баҳоланиши кўзга ташланмоқда. Айниқса, зўравонлик, фахш каби ғайриахлоқий қусурларни видеотасмалар, турли адабиётлар орқали кенг тарғиб этиш, ш-дек, омма орасига миссионерлик, прозелитистик ақидаларни олиб кириш, эътиқоди ва дунёқараши заиф кимсаларни ўз домига тортишга бўлган ҳаракатлар ғоят хатарлидир. Одатда, Қ.лаштирувчи шахс, гуруҳ ва маълум сиёсий доиралар ноҳолис далилларининг фош этилишини хоҳламайди. Шу боис, улар Қ. ақида, қоидаларга мувофиқ равишда ёмон тасаввур ҳосил қилмасликка ҳаракат қилади. Аслида Қ.лаштириш сиёсати пухта ўйланган, турли ибора, сўз, мужмал ғояларни баён

этиш, кўрсатмалар бериш, муайян халқни ўз маъ-ятидан, ҳақиқий тарихи ва адабиётидан жудо қилиш, кишиларда турмуш тарзидан норизо бўлиш, ўткинчи ҳиссиёт ва но-реал хаёлларга берилиш, ўз ҳаёти ва жам-тга тушкунлик назари б-н қараш кайфиятини қўзғаш учун амалга оширилади. Ш.у. Қ. замиридаги хатти-ҳаракатларни теран англаш, унинг мазмун-моҳияти, қандай мақсадларга қаратилганини тушуниш, турли маълумотларга нисбатан атрофлича, илмий-наз-й ва амалий жиҳатдан танқидий ёндашиш муҳим аҳамиятга эгадир.

ҚАНОАТ (араб. мамнунлик; бориға шукур қилиш; камсуқумлик) — озиға ёки бориға кўниш тамоғилиға асосланган маън-й туйғу, бори б-н кифояланиш, нафси тийиқлик б-н кўп нарсаға, ортиқчаликка интилмаслик, қониқиш ҳисси. Қ. бу — еб-ичиш ва кийинишда имкон ва зарурат даражасидан ортиғини талаб қилмасликдир. Қ. борлик-йўқликка кўниш, фақирликни, камбағалликни ор деб билмаслик, оз нарса б-н тирикчилик ўтказишни англатади. Қ.ли бўлиш учун кишида, аввало, сабр туйғуси мустаҳкам бўлиши керак. Айни пайтда сабр учун Қ. лозим. Ш.у. ҳам бу икки т. тилимизда «сабр-Қ.» тарзида биргаликда ишлатилади. Ҳазрат Навоий Қ. хусусида шундай деган: «Кимки сабр-Қ.ни ўзига касб қилган бўлса, билки, бу уни бой қилади. Олтин, кумуш б-н, зебу зийнатларни бойлик деб билма, балки ҳақиқий бойлик сабр-Қ. олтинларидир. Қ. олтини ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу олтинни қўлга киритиб, шу орқали бойишга ҳаракат қил. Кулбада Қ. қилиб ўтирган дарвеш таъмағир шоҳдан афзалдир. Қ. қилганнинг жойи иззат тахтидадир». Демак, Қ. — осуда-лик, хотиржамлик туйғуси бўлиб, киши нафсини ҳар қандай таъмадан эҳтиёт қилишга ҳаракат қилади. Қ.ли киши сабрли, чидам-

ли бўлиши б-н бирга ҳасад, хирс, хорлик каби иллатлардан йироқ бўлади. Қ. — бу кишининг маън-й бойлиги бўлиб, инсонни покликка чорлайди, муҳтожликдан узоқда бўлишини таъминлайди. Бундай кишиларни таъма тузоқларига тушириб бўлмайди. Қ.ли кишининг руҳи озод, эркин бўлади. Хар қандай муҳитда ҳам руҳи хурликда бўлиб, шикаст топмайди. Мутафаккирлар Қ.ни таъмага қарши қўядилар. Қ.ли одамнинг кўнгли, аввало, таъмадан покланган бўлади. Қ.да чинакам фароғат, таъмада эса кони машаққат бор. Қ.ли кишининг бойлиги шундаки, у эл орасида нафси орқасидан хорлик кўрмайди. Демак, нафсига Қ. буюргани учун бу дунёда у ҳеч кимга муте бўлмайди. Қ. йўли — иззат йўлидир. «Яримта нон — роҳати жон», «Оч қорним — тинч қулоғим», деган мақоллар ҳам бежиз тўқилмаган. Хуллас, иззат тилаган киши фақат Қ.дангина таъма қилиши керак. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг бу ҳақдаги ҳадиси шарифларини Навоий ҳазратлари шундай зикр этган: «Иззат тиласанг, айла Қ. тамаъ, Маснади иззат узадур «манн қанаъ»». Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида таърифланган инсоний фазилатлар қаторида Қ.нинг бадийи, фал-й ва б. талқинларига дуч келамиз. Қ. одамни маънан ва руҳан бойитади, уни элни хорликка маҳқум қиладиган эҳтиёжлардан кутқаради. Чунки: «Қ. — суви олинган б-н қуримас булоқ. Қ. — сочган б-н камаймайдиган хазина. Қ. бир экин майдоники, унда иззат ва шафқат деган мевалар унади. Қ. бир дарахтки, шоҳларида истиғно ва ҳурмат деган мевалар пишади. Қ. киши кўнглига равшанлик етказди, кўз ундан ёруғлик касб этади. Қ.ли дарвишнинг қаттиқ нони таъмағири шоҳнинг ноз-неъмат тўла дастурхонидан яхшироқдир. Қ.га одатланган фақирнинг ёвғон умочи олғир бойнинг новвоту ҳолвасидан

тотлироғдир. Шоҳ удирки — олмайдию беради, гадо удирки — сочмайдию теради. Хар кимки Қ.га одатланган бўлса, шоҳлик-гадолик ташвишини билмайди... Қ. бир қўрғонки, унга кирсанг, нафсинг ғалвасидан қутуласан». Навоий талқинида Қ. барча инсоний фазилатларни муҳофаза этадиган, хорлик, муҳтожлик, кадрсизлик, ранжу азоблардан омон сақлайдиган чорадир: «Кимгаки иш бўлди Қ. фани, Билки они қилди Қ. ғани». Яъни, кишининг бойлиги Қ.ни ўзига касб, одат қилиб олганлигидир. Маърифатпарвар ватандошимиз А.Авлонийнинг Қ. ҳақидаги қарашлари ҳам бунга ҳамоҳанг: «Қ. — ҳасад, таъма, хирс, хорлик каби иллатларнинг давоси, нафсимизнинг ғиносидур... Қ. бир хазинадурки, нақдинаси кундан кун ортар. Бу хазинага эга бўлган кишилар умрларини шавқ ва роҳатда кечирурлар. Бунинг ила баробар Қ.сизликдан пайдо бўладурган ҳасад деган жоннинг энг зўр душманидан қутулурлар. Чин инсонлар кишининг молина, мулкина, саодатина, маишатина ҳасад қилмас, Қ.дан айрилмас, умрини роҳатда ўтқарур». Хуллас, донишмандлар Қ.ни эҳтиёжсизлик негизи, иззат ва шарафнинг чинакам тантанаси, деб билганлар. Демак, Қ. фал.си хурлик, қалб ва руҳ озодлиги фал.си ҳамдир.

ҚАРИНДОШЛИК — одамлар орасидаги ижт-й-тарихий қондошлик мун-тлари ва ўзаро маън-й яқинликни ифодалайган тушунча. Жам-тда қариндошлик ришталари тарихан таркиб топган анъана, бурч ва масъулият даражасида авайлаб-асраладиган, шахслараро боғлиқликдан ҳосил бўладиган ижт-й кадрият ҳисобланади. Қ. т.си бутун жаҳондаги халқларга хос, ҳар бир миллатга мансуб кишилар учун умумий тамойилдир. Шарқ, хус-н, М.О. халқларида унга катта аҳамият берилади. Оилавий маро-

симлар, расм-русумлар, тўй ва маъракаларда Қ. якқол намоён бўлади. Жам-гда муайян урф-о. ва анъаналар б-н боғлиқ жараёнларда ҳам Қ. ўз ўрнига эга. Аслида Қ. анъаналари инсоният тарихидаги энг қад. жиҳатлардан бири бўлиб, ҳоз. давргача ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Шу б-н бирга, гоҳида Қ. айрим салбий ҳолатлар, танишбилишчилик, маҳаллийчилик каби иллатларга сабаб бўлиши мумкин. Фарб мам-тларида ҳам бу т.га алоҳида эътибор берилади, унга бағишланган тадқиқотлар учрайди. Мас., Мичиган университети профессори К.Ф.Коттакнинг «Мад-й антропология» дарслигида Қ. гуруҳлари ижт-й бирикма бўлиб, унга аъзолик ўзига хос қоидаларга таяниш ва ҳар бир гуруҳ аъзоси фаолиятининг назорат қилинишини талаб қилади, деб таъкидланади. Унинг фикрича, Қ. атамалари тизими сони чекланган, ота-она авлоди учун ушбу тизимнинг тўрттаси ва ҳар бир авлод учун олти тизими мавжуд бўлиб, унга ака-ука, опа-сингил ва тоға-аммалар кирди. М.О., хус-н, Ўз-н худудида маҳаллий аҳолининг ўтроқ турмуш кечириб келган вакилларида Қ. ришталари муҳим аҳамият касб этиб, у «узок» ва «яқин» Қ. мезонлари б-н фарқланган. Маҳаллий аҳоли томонидан «ота авлод» ҳамда «она авлод» каби ибораларнинг ишлатилиши оддий кундалик турмуш тарзида Қ. ришталарини нафақат тизим, балки даража (категория)га фарқлашда ҳам муҳим омил саналади. Маҳаллий мун-тларда «етти авлод», «етти пушт» ифодаси Қ.ни белгилаб беришда асосий омил саналади. Булар: 1) ота-она, 2) фарзанд, 3) набира, 4) чевара, 5) эвара, 6) нобора, 7) дубора ва 8) бегона. Бу каби ҳолатни К.Ф.Коттак «аждод гуруҳи» сифатида ифодалайди. Унинг фикрига кўра, аждод гуруҳи давомий бўлса-да, унга мансублик янги аъзоларнинг дунёга келиши ва тирикларининг вафот эти-

ши ҳамда кўчиб келувчи ёки кўчи кетувчилар ҳисобига ўзгариб туради. Одатда, аждод гуруҳига аъзолик янги аъзонинг туғилиши б-н белгилаб қўйилади ва абадий сақланиб қолади.

ҚАҲРАМОНЛИК – мардлик, ботирлик, довуракликка хос иш, ҳаракат, мардлик, жасорат намуналарини англатувчи т. Қ. ва кўрқоқлик бир-бирига қарама-қарши сўзлардир. Қ. фавқулодда ёки онгли равишда кўрсатилиши мумкин. Фавқулодда Қ. қалтис вазиятларда ёрқин намоён бўлади. Онгли Қ. эса аста-секин, йиллар мобайнида кўзга ташланиб боради. Мас., жанглarda фавқулодда Қ. кўрсатилса, меҳнатдаги Қ. узок йиллик ҳалол меҳнатнинг самараси ҳисобланади. Кўрқоқ кишилар учун Қ. нималигини тасаввур қилиш қийин бўлади. Ш.у. Қ. ҳар бир кишига хос хус-ят ҳисобланмайди. Юртимиз мустақилликка эришгандан сўнг мазкур сўзнинг қадри янада ошди. Энди кўрсатиладиган Қ. ўз юртимиз, ўз халқимиз учун бўлади. Бу гоёни барчанинг онги ва қалбига сингдириш орқали унинг қадрини янада юксалтириш мумкин. Халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш «Ал-помиш» дostonи миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган Қ. қўшиғидир. Зеро, бу Қ. эпосини куйлаб, уни қалбига, шуурига эш қилган миллатни эса ҳеч қандай куч енга олмайди. Кишилик жамтида ушбу фазилатнинг ўрни жуда муҳим. Лекин кундалик ҳаётда жонкуяр бўлиш, ҳар куни фидойилик кўрсатиш ҳам ҳамманинг қўлидан келавермайди. Бунинг учун инсоннинг қалби пок, иродаси метиндек мустаҳкам бўлиши керак. Шахснинг эзгу мақсад йўлида қилган иши, ҳаракати бошқа бир инсон тақдирида Қ. сифатида намоён бўлиши ҳам мумкин. Ҳар куни, ҳар соатда фидойи бўлиш

ўзини томчилаб, заррама-зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай, тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий, кундалик фазилат мезонига айлантириш — ҳақиқий Қ.дир.

ҚИЁМАТ (араб. ўликларнинг тирилиши, тик туриш, ўриндан туриш) — дунёнинг тугаши ва охират кунининг бошланиши ҳақидаги т. Қуръонда охират кунининг бошланиши б-н боғлиқ даҳшатли ҳодисалар, барча мавжудотларнинг ҳалок бўлиши ва қайта тирилиши, бирма-бир сўроқ қилиниб, савоб ва гуноҳлари ўлчаниши, жаннат ва дўзахга киритилиши, дўзах азоблари, жаннат роҳатлари батафсил баён этилган. Қ. тўғрисида ислом бағрида шаклланган алоҳида фан йўналишларининг барчасида фикрлар билдириб борилиши, бу тўғридаги маълумотларнинг кенг шарҳланиши ва алар давомидаги тарғиботлар одамларни ёвузлик, ёмонлик, ҳаром, динсизлик, бидъат, жоҳиллик ва б. жуда кўп иллатлардан тийиш мақсадига хизмат қилиши б-н маън-й ҳаётда катта аҳамият касб этган. Одамларда Қ. кундаги сўроқдан кўрқиб ҳиссини шакллантириш воситасида маън-й тубанликдан тийилиш, турли-туман эзгу ишларга қўл уриш орқали сўроқ куни шарафланганлар қаторидан ўрин олишга интилиш фикрини шакллантирган. Қ. ҳақида Авесто, Таврот, Инжил, Забур каби бошқа динларнинг илоҳий китобларида ҳам қайдлар мавжуд бўлиб, бу матнларнинг моҳияти бир-бирини тўлдирishi мумкин.

ҚИЁС (араб. таққослаш) — шариат манбаларидан бири (Қуръон, сунна, ижмо б-н бирга). Қ. энг аввало, яхши-ёмонни бир-биридан фарқлай олиш, ажратиш, хулоса чиқариш демакдир. Қ.лаш асосида ҳар бир ишни муҳим ва муҳим бўлмаган қисмларга ажратади, тўғри хулосалар чиқарилади. Бун-

да инсоннинг билими, тафаккури, дунёқараши муҳим роль ўйнайди. Айниқса, унинг маъ-яти, маърифати муҳим аҳамият касб этади. Шахс қанча маъ-ятли, маърифатли бўлса, у шунча адолат, инсонийлик, эзгулик н.назаридан холисона таққослайди ва баҳолайди. Қ.да дастлабки 2 манба — Қуръон ва суннада берилмаган бирор ҳуқуқий масала улардаги шунга ўхшаш масала бўйича берилган кўрсатмага таққослаш йўли б-н шарҳ этилган. Мас., ароқнинг шайтон иши эканлиги, уруш-жанжал, адоват чиқариши сабабидан у Қуръони Каримда ман этилган. Ароқдан бошқа маст қилувчи ичимликлар ҳақида бирор нарса айтилмаган. Лекин мужтаҳид уламолар маст қилувчи ичимликларнинг ҳаммасида ҳам ароқ каби салбий натижалар бўлишини ҳисобга олиб, унга Қ. қилганлар ва ҳаром деб ҳукм чиқарганлар. Шу б-н бирга Қ. ислом динини замон ва тар-ёт ила ёнма-ён юришида асосий омиллардан бири ҳисобланади. Қ.нинг манба сифатида киритилиши шариатнинг ҳуқуқ тизими сифатида шаклланиши ва руҳонийлар, фақиҳларнинг мавжуд мун-тларни ҳимоя қилишдаги мавқеи ошишидан далолат берар эди. Ислом ҳуқуқшунослигида ҳозирда ҳам Қ.га амал қилинади.

ҚОБИЛИЯТ — инсоннинг маън-й қиёфасига хос хислатлардан бири, унинг индивидуал салоҳияти, имкониятларини ифодаловчи т. Қ. билимдан муайян даражада фарқланади. Чунончи, билим бу мутолаа натижаси ҳисобланса, Қ. шахснинг психологик ва физиологик табиатига хос хус-яти саналади. Қ. т.сига ёндош ва турдош атамалар қаторига «кўникма» ҳамда «малака» ибораларини киритиш мумкин. Аксарият илмий манбаларда моҳирлик Қ. б-н айнанлаштирилади. Қ. инсон томонидан кўникма ва малакаларнинг эгалланиши жараёнида

такомиллашиб боради. Хар қандай Қ. тури шахсга тегишли мураккаб психологик хус-ятларга асосланиб, муайян фаолият талабларига мутаносиб хус-ятлар тизимини ўз ичига қамраб олади. Шу. Қ. деганда бирорта хус-ятнинг ўзини эмас, балки шахс фаолиятининг талабларига жавоб бера оладиган ва бу жараёнда юқори кўрсаткичларга эришишни таъминлашга қурби етадиган хус-ятлар синтези тушунилади. Барча Қ. учун таянч хус-ят — бу кузатувчанлик, яъни инсоннинг фаҳмлаш, объектдан муайян жиҳатларни кўра билиш, ажрата олиш кўникмасидир. Бу ҳолат инсон томонидан нарсаларнинг ўзига хослигини, ижодий фаолият маҳсули материалларини кўра билиш имконини намоён қилади. Қ.нинг етакчи хус-ятларидан яна бири — нарса ва ҳодисалар моҳиятини ижодий тасаввур қилишдир. Қ. шахснинг шаклланиш ва рив-ш натижаси бўлиши б-н бирга, табиий манбага ҳам эга. Мазкур манба кўпинча «зеҳн» т.си б-н юритилади. Зеҳн муайян фаолиятга ёки кўплаб нарсаларга нисбатан ўта қизиқувчанлик, мойиллик ва интилишда намоён бўлади. Зеҳн нишонлари деганда Қ. ички имкониятларининг табиий асосини тушуниш керак. У иштиёқ, мойиллик, меҳнатсеварлик, ишчанлик, талабчанлик маҳсулидир. Қ.лар умумий ва махсус туркумларга ажратилади. Умумий Қ. деганда юксак ақлий имконият ва тар-ёт тушунилади. Қ.лар табиий равишда шаклланиши ва муайян режа асосида ривожлантирилиши мумкин. Қ.нинг режа асосида рив-шида оз куч сарфлаган ҳолда катта самара олиш имконияти мавжуд. Қ. шаклланиши ва рив-шининг қуйидаги йўллари ажратиш мумкин: 1) маълум фаолиятга мойиллик ёки интилиш ва фаолият натижалари сифатига биноан, табиий зеҳн нишонларини аниқлаш орқали; 2) мутахассис раҳбарлигида узлук-

сиз фаолиятга жалб этиш орқали шахснинг табиий хус-ятларини такомиллаштириш; 3) умуминтеллектуал вазифаларни бажариш; 4) ноёб Қ.ни такомиллаштиришнинг инновацион воситаларини қўллаш; 5) шахснинг фаоллик аломатларини имкон даражасида ривожлантириш; 6) инсон шахсига индивидуал мун-тни умумий талаблар б-н уйғунликда олиб бориш ва б. Талант ва даҳолик (генийлик) Қ. босқичлари ҳисобланади. Муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган Қ.лар (истеъдодлар) мажмуаси талант дейилади. Муайян жам-т ва миллат ҳаётида ижт-й-тарихий фаолиятда намоён бўлувчи юксак даражадаги истеъдод, ақл-заковат тар-ётининг чўққиси, нодир индивидуал хус-ят даҳолик деб аталади.

КОДИРИЙ, Абдулла (асосий тахаллуслари: Қодирий, Жулқунбой) (1894. 4.10 — Тошкент — 1938.10.4) — XX а. янги ўзб. адабиётининг улкан намояндаси, ўзб. романчилигининг асосчиси; 20-йиллардаги муҳим ижт-й-мад-й жараёнларнинг фалол иштирокчиси. Боғбон оиласида туғилган. Отаси Қодирбобо (1820—1924) хон, беклар қўлида сарбозлик қилган, рус босқини пайтида (1865) Тошкент мудофаасида қатнашган. Отаси бошидан ўтган саргузаштлар Қ.нинг қатор асарлари, хус-н, тарихий романларининг юзага келишида муҳим роль ўйнаган. Қ. мусулмон мактаби (1904—06), рус-тузем мактаби (1908—12), Абулқосим шайх мадрасасида (1916—17) таълим олди; Москвадаги адабиёт курсида (1925—26) ўқиди. Ёшлигиданоқ қад. Шарқ мад-ти ва адабиёти руҳида тарбия топган; араб, форс ва рус тилларини ўрганган. Жаҳон адабиётини ихлос б-н мутолаа қилган. Оиласи камбағаллашганлиги сабабли болаликдан мустақил меҳнат қила бошлади, турли касбларни эгаллади, маҳаллий савдогар-

ларга котиблик ва гумашталик қилди (1907–15). У 1917 йилнинг Октябрь тўнтаришидан сўнг Эски шаҳар озиқа қўмитасининг саркотиби (1918), «Озиқ ишлари» газетасининг муҳаррири (1919), Касабалар шўросининг саркотиби (1920), «Муштум» журнали ташкилотчиларидан ва таҳрир ҳайъати аъзоси (1923–26) бўлди. Қ. ижодий фаолиятининг бошланиши 1910 йилларнинг ўрталарига тўғри келади. «*Садои Туркистон*» газетасининг 1914 йил 1 апрель сонидан Қ. имзоси б-н босилган «Янги масжид ва мактаб» сарлавҳали хабар бўлажак адабнинг матбуотдаги дастлабки чиқиши эди. Орадан кўп ўтмай, унинг «Тўй», «Аҳволимиз», «Миллатимга», «Фикр айлагил» каби шеърлари, «Бахтсиз куёв» драмаси, «Жувонбоз» ҳикояси чоп этилади (1914–15). Қ. ижодининг дастлабки намуналари бўлган бу асарлар миллатпарварлик, маърифатпарварлик руҳида ёзилган бўлиб, жадидчилик ғоялари б-н суғорилган. Қ.нинг «Улоқда» ҳикояси (1916) XX а. боши ўзб. реалистик адабиётининг энг яхши намунаси ҳисобланади. Қ.нинг 1917 йил Октябрь тўнтаришидан кейинги фаолияти асосан матбуот б-н боғланган. Унинг 1919–25 йиллар оралиғида ёзган мақолалари сони 300 га яқин. Қ.нинг публицистик чиқишлари аввало ўша даврнинг тарихий ҳужжати, замонасининг солномаси. 20-йиллар ўрталарида ёзилган «Калвак Махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» сатирик ҳикояларида ҳаётдаги, одамлар табиатидаги муайян салбий ҳодисаларни соф мафкуравий н.назардан туриб, фақат бир ёқлама қоралаш, фош этиш йўлидан бормай, характер ва ҳодисаларни ҳолис туриб, мураккаблиги, зиддиятлари б-н кўрсатишга жазм этади.

Қ. ўзб. адабиётидаги биринчи роман — «Ўткан кунлар»ни яратди (1919–20). «Ўткан кунлар» ёзилган давр ўзб. халқи

учун миллатнинг эрки, озодлиги, мустақиллиги, жаҳондаги ўрни масаласи ҳаёт-мамот аҳамиятига молик эди. Қ. иккинчи йирик асари «Меҳробдан чаён»ни 1928 йил февралда ёзиб тугатди. Роман 1929 йил Самарқандда босилиб чиқди. Гарчи бу роман мавзуи ҳам XIX а. ҳодисалари — «хон замонлари» давридаги ўзбошимчаликларни кўрсатишга қаратилган бўлса-да, унда роман ёзилган давр руҳи кучли. Асарни «Меҳробдан чаён» деб аташ, зиёли уламоларни қахрамон қилиб танлашдан мурод муқаддас даргоҳ — саждагоҳдан чиққан чаёнсифат мунофиқ, қаллоб, тубан кимсаларга, ҳасадгўй, эътиқодсиз кишиларга ишорадир. У 1934 йил қишлоқ ҳаётидан «Обид кетмон» қиссасини ёзди. Асардаги Обид образини ўзб. халқининг меҳнат, деҳқончилик мад-ти бобидаги етуклиги тимсоли, дейиш мумкин. Ёзувчи бу образ тасвирида ҳолис туриб қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш ҳаракатининг бир қанча томонларини ҳаққоний кўрсатиб колхоз тузуми охир-оқибатда одамлардаги ташаббусни, шахсий эгаллик, манфаатдорлик туйғусини сўндиришини айтди. Қ. асарлари, айниқса, романлари, кўплаб тилларга таржима қилиниб келмоқда. Қ. зукко тилшунос, забардаст таржимон сифатида ҳам катта ишлар қилди. Н.В.Гоголнинг «Уйланиш» (1935), А.П. Чеховнинг «Олчазор» (1936) асарларини ўзб. чага таржима қилган. Қозонда босилган «Тўла русча-ўзбекча луғат»ни (1934) тузишда иштирок этган. Қ.нинг 44 йиллик умри 20 йиллик ижт-й ва ижодий фаолият даври кескин курашлар, таъқибу таҳдидлар ичида ўтди. Ростгўй адиб шўро даври ҳақидаги бадиий асарлари, публицистикасида шўро воқелигига хос зиддиятларни, сиёсатдаги хато ва камчиликларни ҳолис туриб кўрсатишга жазм этди. 1926 йил «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» ҳажвиясидаги

танқидий мулоҳазалари учун «аксилнқилобий ҳаракат қилганлик»да айбланиб қамоққа олинади, турли бўҳтонлар б-н судланади. Судда у мардона туриб, ўз шаънини ҳимоя қилади ва оқланади. Аммо 30-йиллар ўрталарига келиб қатағон кампанияси авжига чиққач, Қ. 1937 йил 31 декабрь куни ҳибсга олинди. 9 ойлик қамоқдаги сўроқ-тергов, қийноқ, хўрликдан сўнг Чўлпон, Фитрат каби маслакдошлари б-н бирга қатл этилди. Қ. ҳибсга олингач, асарлари «зарарли» саналиб ўтда ёқилди, кутубхоналардан йўқотилди, уларни ўқиш тақиқланди. Фақат 1991 йилда юртимиз ўз мустақиллигини эълон қилганидан сўнггина Қ.га юксак ҳурмат ва эҳтиром кўрсатила бошланди. Қ. Алишер Навоий номидаги ЎзРси Давлат мукофоти (1991), «Мустақиллик» ордени б-н тақдирланди (1994). Қ. номидаги ЎзРси Давлат мукофоти таъсис этилган. Тошкент мад-т инстига, Тошкентдаги мад-т ва истироҳат боғига, катта кўчалардан бирига, республикамиздаги кўплаб мад-т муассасаларига унинг номи берилган. «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари асосида кинофильмлар (1969, 1996, 1973) ва кўп серияли телефильмлар яратилган.

КОМУСИЙЛИК — шахснинг жуда кўп фанлардан муайян билимга эгаллигини билдирувчи атама. Ўрта а.ларда Шарқда жуда кўп комусий билимдон шахслар етишиб чиққан. Бу даврда фанларнинг рив-ш кўлами кенг эмас эди. Қ. «Хар соҳадан бир шингил» деган маънони билдирмайди. Шахс 5–10 та фан соҳасини эгаллаши ва бу соҳаларга оид қатор асарлар ёзиб қолдириши ҳамда ўша асарларни соҳа мутахассислари эътироф этиши зарур. Комусий билимдон шахслар сифатида Афлотун, Арасту, Улуғбек, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Умар Хайём каби алломаларни кўрса-

тиш мумкин. Фан жабҳаларини кенг кўламли ва кенг қамровли бўлиб кетгани, илмий-техникавий равақ туфайли йиғилган йирик ахборот тизимини яқка инсон ўзлаштира олмайдиган даражадаги ҳолат юзага келгани Қ.нинг намоён бўлишини қийинлаштиради. Фан соҳаларининг ўта чуқурлашиб кетгани ва унинг муаммоларини фақатгина комусий билимлар доирасида ҳал қилиш мураккаблиги ҳам бугунги кунда Қ.га таъсир кўрсатмоқда.

ҚОНУН — объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликнинг шакли, бирор-бир нарсанинг зарурий равишда пайдо бўлишини ифодаловчи қоида, ш-дек, инсоннинг жам-тдаги хатти-ҳаракатларини белгилаб берувчи йўл-йўриқ, қоидалар йиғиндиси (ахлоқий ва ҳуқуқий Қ.лар). Наз-й билимлар тизимида Қ. масаласи марказий ўринни эгаллайди. Агар Беруний, Галилей, Ньютон Қ.лари классик механиканинг негизини яратган бўлса, Ибн Синонинг тиб Қ.лари тиббиёт илмининг асосини ташкил этади. Максвелл Қ.лари классик электродинамикада, генетикада Мендель Қ.лари ана шундай аҳамият касб этади. Қ. аввало, мун-тни ифодалайди. Гегель айтганидек, барча мавжуд нарсалар ўзаро мун-тда бўладилар, мана шу ўзаро мун-т ҳар қандай мавжудликнинг асосидир. Ҳар қандай Қ. дунёдаги барқарорлик, «сокинлик»нинг инъикосидир, сокинлик эса, мун-т орқали ифодаланadi. Ҳар қандай Қ. маълум шароитларда заруриятни ифода этади. Мас., Архимед Қ.и газ ёки суюқликлар учун «оғирлик кучи» ва «итарувчи куч» катталиклари орасидаги зарурий боғланишни кўрсатади.

Табиат, жам-т ва тафаккур ривожини ифодаловчи Қ.ларни 3 турга ажратиш мумкин: 1) хусусий; 2) умумий; 3) энг умумий.

Биринчи гуруҳдаги Қ.лар нарса ва ҳодисалар ўртасидаги нисбатан тор доирадаги алоқаларни функционал тарзда ифодалайди. Иккинчи гуруҳга ҳодисаларнинг умумий хоссалари ўртасидаги мун-тн ифодаловчи Қ.лар киради. Учинчи турдаги Қ.лар, табиат, жам-т, тафаккур ривожининг энг умумий алоқадорликлари, жиҳатлари, тарёти, тенденцияларини ифодалайди. Қ.лар 2 та функцияни бажаради: 1. Тушунтириш. Маълумки, фан бирор-бир ҳодисанинг шунчаки мавжудлигини, рўй беришини эътироф этмасдан, у қандай мавжуд бўлиши ва рўй беришини тушунтиради, унинг моҳиятини ҳам очиқ беради. Тушунтиришнинг асосий кўринишлари қуйидагилардан иборат: сабабли, функционал, тузилмавий. 2. Башорат қилиш (уларни кўпинча наз-й Қ.лар ҳам деб аталади). Бу функция эмпирик Қ.ларнинг мавжудлигини келтириб чиқаришда, башорат қилишда намоён бўлади. Мас., электр наз-яси асосида Максвелл электромагнит тўлқин наз-ясини яратишга муваффақ бўлди, сўнг ушбу фундаментал наз-я асосида бир қанча тажрибалар ўтказилди, эмпирик Қ.лар кашф этилди. Жам-т Қ.лари ҳам инсон ҳаётида жуда муҳим аҳамият қасб этади. Ана шу сабабдан ҳам Ўз-нда мустақиллик йилларида Асосий Қ. — Конституция (1992) ва Қ.лар мажмуи яратилди. Улар мам-тимизда демократик жам-т ва эркин ҳаёт барпо этиш воситасидир. Қ. категориясининг мазмунини чуқурроқ билиш объектив оламдаги ва жам-тдаги ўзаро алоқадорлик моҳиятини англашда муҳим аҳамият қасб этади.

ҚОНУНИЙЛИК — жам-тдаги барча фуқаролар, ташкилотлар томонидан қонун ҳужжатларига тўла риоя қилиниши. Қ.нинг мам-т худудида бир хилда тушунилиши ва қўлланилиши; Конституция ва қонунларнинг устунлиги — барча

норматив ва индивидуал ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция ва қонунлар асосида қабул қилиниши ва уларга зид келмаслиги; инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг, бурчларининг кафолатланганини ифодалайди. Қ.нинг мад-т б-н боғлиқлиги жам-т аъзоларининг юқори даражада мад-тли, жумладан ҳуқуқий мад-тли бўлганларидагина Қ.га эришиш мумкинлигида намоён бўлади. Қ. мақсадга мувофиқликни, қонун ва қонун ости ҳужжатлари давлат ҳамда жам-т манфаатларига мос келишини англатади. Ижт-й-икт-й рив-ш, турли хил шаклдаги мулкчилик, жам-тдаги иқт-й эркинликлар; сиёсий хурфикрилилик, кўппартиявийлик, давлат тузумининг демократик тамойиллари қонун ва қонуности ҳужжатларини татбиқ этиш ва назоратини уюштиришнинг самарали механизми Қ. б-н таъминланади. Қ. шахсий ва ижт-й ҳаётда доимо риоя қилиш шахс маъ-ятининг юксаклигидан дарак беради. Шахс ва жам-т ҳаёти ўзаро уйғун, бир бутун ҳаёт эканини тушунадиган инсонлар маън-й жиҳатдан етук инсонлар бўлиб, улар ҳаётда қонуний талабларга асосланиб яшайдилар.

ҚУРЪОНИ КАРИМ — ислом динининг муқаддас Китоби, 30 пора (қисм), 114 сура, 6236 оят (Замахшарийга кўра, 6666 оят), 77439 калима, 325743 ҳарфдан иборат тўплам. Қ.К. маккавий ва мадинавий сураларга бўлинади. Қ.К.нинг 86 сура, 4613 оят Маккада 610–622 йилларда, 28 сура, 1623 ояти Мадинада 622–632 йилларда (Абдулазиз Мансурга кўра, 91 та сура, 4780 та оят Маккада, 23 та сура, 1456 та оят Мадинада) нозил қилинган. Қ.К.да аввалги замондаги пайғамбарлар ҳаётидан ибрат ва сабоқлар келтирилиб, одамларни тавҳидга (яккахудоликка) чақирилади. Қ.К. оятларини ўз вақтида ёзиб бориш

учун Муҳаммад (с.а.в.) ўзларига тўртта котиб (Али ибн Абу Толиб, Муовия ибн Абу Суфён, Убай ибн Каъб, Зайд ибн Собитларни) тайин этганлар. Қ.К.ни мукамал ёд олган саҳобалар кам бўлган. Устига устак «Ямома» жангида 70 та ва «Мауна» жангида яна 70 та, жами 140 та ҳофизи қуръон даражасига етишган қорилар шаҳид бўладилар. Мана шундай табиий ҳодисалар сабабли Қ.К.ни китоб ҳолига келтириш эҳтиёжи туғилади. Машҳур муҳаддис Абу Убайд ал Хиравийнинг нақл қилишича, Муҳаммад (с.а.в.)нинг вафотига қадар ҳофизи қуръонларнинг сони 24 нафар саҳобаларни ташкил қилган. Қ.К. оятлари мукамал нозил қилиниб тугатилганлиги Муҳаммад (с.а.в.)нинг вафотларидан кейин маълум бўлди. Қ.К. оятлари нозил бўлиш тартиби б-н ёзиб борилмаган, балки Муҳаммад (с.а.в.) ҳар бир сура ва оятни қайси жойга, қайси оятдан олдин ёки кейин ёзишликни мунтазам кўрсатган. Саҳифаларни жам қилиш ва тўлиқ бир китоб шаклига келтириш ҳаракати Хулафои Рошидин даврининг биринчи халифаси Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) замонида бошланган. Бу муҳим вазифани Собит ўғли Зайд бошчилигида тўпланган хайъат бажарди. Собит ўғли Зайд ғоят эҳтиёткорлик б-н иш кўрди. У Қ.К. оятларини фақат қориларнинг хотирасидагиларни етарли деб билмади. Айна дамда, Муҳаммад (с.а.в.) ҳаётлигида тайин этилган ваҳий котиблар томонидан ёзилган ҳамма оятларни кўлга олди. Ҳар бир оят учун икки одил шоҳид (гувоҳ) эшитилди. Гувоҳлар Пайғамбар (с.а.в.) кўз ўнгида бу оятларнинг ҳақиқатан ёзилганига гувоҳлик беришган. Халифа Абу Бакр (р.а.) замонида тўпланган бу Қ.К. нусхаси иккинчи халифа Умар (р.а.)га ўтади. Кейин, Умар(р.а.)нинг қизи ва Муҳаммад (с.а.в.)нинг завжаси (хотини) Ҳафсага қолади. Қ.К.ни

китоб ҳолига келтириш учинчи халифа Усмон (р.а.) даврида якунига етади. 650 йил (ҳиж. 30 йил) Усмон (р.а.) халифалиги даврида Қ.К.нинг ўқилиши борасида баъзи ихтилофлар келиб чиққач, иккинчи хайъат яна тўпланади. Хайъат раиси қилиб Собит ўғли Зайд сайланади. Абдуллоҳ ибн Зубайр, Саид ибн Ос, Ибн Аббос, Анас ибн Моликлар хайъат аъзолари этиб тайинланадилар. Ҳафсадан келтирилган Қ.К. нусхаси асос тутилиб кўпайтирилади. Бу иккинчи хайъатда саҳобалардан 12 киши бор эди. Қ.К. бир ривоятга кўра, 5 нусха, бошқа ривоятларга қараганда 6 ёки 7 нусха қилиб тайёрланади ва мусулмон мам-тларига юборилади. Шундан кейин, Усмон (р.а.) ўша даврга қадар кимда ўзича ҳар кимлардан эшитиб ёки кўчириб олган саҳифалар бўлса, уларни кўйдириб юборишга ва фақат сўнгги хайъат тасдиқлаган Қ.К. нусхаларига риюя этишга буйруқ чиқаради. Қ.К. нусхаларидан бирини Ҳазрати Усмон Мадинада ўзида олиб қолиб, (Ҳафсанинг Китоби ўзига қайтарилади) қолган нусхалари Макка, Шом, Яман, Баҳрайн, Басра, Куфа шаҳарларига бир дондан юборилади. Қ.К.нинг илк нусхалари ўша даврдаги арабларнинг асосий ёзуви саналмиш «куфий» хати б-н ёзила бошлаган. Кейинчалик, араб ёзуви тараққий этиб борган сари Қ.К. хати ҳам ривожланиб, ҳозирда «наسخ» ва «сулс» деб аталувчи нуқталар, ҳаракатлар б-н ишоратлаб кўчириш ишлари амалга оширилди. Бизнинг дёримизга ҳам мазкур мусхафи Усмоний нусхаларидан бири турли сабаблар б-н етиб келган ва айна пайтда Тошкент шаҳридаги Ҳазрати Имом мажмуаси музейида сақланиб келмоқда. Қ.К. шунча давр ўтганига қарамай, 23 йил мобайнида Муҳаммад (с.а.в.)га қандай нозил этилган бўлса, шундай таблиғ этилиб, сўзма-сўз, ҳарфма-ҳарф, асл ҳолича ҳозирга

қадар етиб келди ва турли тилларга таржима қилинмоқда. Бироқ, бу таржима эмас, балки олимларнинг фикрига кўра, Қ.К. маънолари, яъни тафсиллари дидир.

ҚЎРҚОҚЛИК — инсон маъ-яти ва руҳиятида намоён бўлиб турадиган хус-ятлардан бирини ифодалайдиган салбий маънодаги атама. Қ. деганда ўз бурчини унутган, етарли даражада шижоатга эга бўлмаган, бирор ишни бажаришдан қўрқадиган ёки ҳайқадиган кишилар тушунилади. Қ., айниқса, Ватан, халқ тақдири ҳал қилинаётган қалтис даврларда яққол намоён бўлади. Қ. хус-ятига эга бўлган кишиларга сотқинлик, юзсизлик каби иллатлар ҳам хос бўлиши мумкин. Қ. т.си комил инсонни тарбиялашда, яъни кишидаги «мардлик», «қахрамонлик», «ирода мустаҳкамлиги» каби т.ларни шакллантириш ва такомиллаштиришда қўрқув ҳиссини енгишга хизмат қилади. Қ. одамни юксакликка эмас, аксинча тубанликка етаклайди. Қ. «Янтоқдан атир чиқмас, қўрқоқдан ботир чиқмас», «Қўрқоқда уят бўлмас», «Қўрқоқ от ўз соясидан ҳурқар», «Қўрқоқ ўлмасдан бурун ўлар, ўликдан нима кутиб бўлар» каби халқ мақолларида ўзига хос тарзда ифодаланган. Қ. хус-ятига эга бўлган кишиларга муҳим вазифаларни ишониб топшириб бўлмайди, чунки ундаги қўрқув ҳисси унинг барбод бўлишига олиб келиши мумкин. Шу боис, болаликданок бундай иллатдан жирканадиган қилиб тарбиялашнинг аҳамияти беқиёсдир. Қ.нинг хатарли жиҳати шундаки, у бир кишининг қутқуси б-н бошқаларга ҳам юқиши мумкин.

ҚЎРҚУВ — қўрқоқ инсон ҳиссиётининг ажралмас қисмидир. Бу ҳиссиёт бирон кўнгилсиз воқеа кутилаётганда, вазият инсон ҳаёти учун хавфли деб топилганда куза-

тилади. Қ. юзага келишининг асосий сабаби — одамнинг бўлажак хавфни бартараф эта олмаслигидан қайғуришидир. Қ. хавф ҳақидаги хабар бўлиб, бу ҳолат одамга хавф б-н боғлиқ тўсиқни енгиб ўтишга ички куч беради. Қ. ўз функциясига кўра одамни бирон хавф-хатардан огоҳ этиш, организмни зарарланишдан асраш вазифасини бажаради. Лекин, одамлар доимо Қ.дан ўзларини олиб қочадилар ва ушбу ҳолатни энг салбий ҳиссиёт деб баҳолайдилар. Қ.ларни ўрганиш асосида уларнинг асосий икки гуруҳи аниқланди — вазиятли, яъни айни шароитда юзага келган Қ. ва бўлажак вазият юзасидан уйғонадиган Қ. Бу туйғу инсоннинг табиат, жам-т, нарса ва ҳодисаларни англашида билмсизлиги ҳамда ожизлиги белгиларидан ҳисобланади. Бундан ташқари, баъзи бир Қ.лар инсонни фаоллаштиради, баъзилари эса аксинча, инсоннинг ҳаракатини чеклаб, уни қарахт қилиб қўяди. Қ.нинг доимо такрорланиб туриши унинг сурункали ҳолатга ўтишига асос бўлади. Бундай сурункали ҳолатга ўтган Қ. одам танасида доимий зўриқиш ҳосил қилиши натижасида турли касалликлар келиб чиқиши мумкин. Қ. инсоннинг ҳиссий кечинмалари, танадаги сиқувлар ҳамда қўрқинчли ҳолатни кўз олдида келтириш сифатида намоён бўлади. Қ. хавф-хатар ҳақидаги хабар сифатида инсонда журъатсизликнинг уйғонишига, маъ-ятнинг етишмаслигига, натижага умидсизлик б-н қарашга, мағлубиятни кутишга асос яратади. Қ.нинг сурункали равишда такрорланиши ва асосиз равишда юзага келиши фобия ҳолатини шакллантиради. Фобия (лот. *phobos* — қўрқинч) — маълум шароитларда асосиз равишда қўрқиш ва ташвишланишдан иборат, енгиш мумкин бўлмаган муттасил кечадиган руҳий патологик ҳолат бўлиб, беқарор вегетатив дисфункциялар (юракнинг

тез уриши, ҳаддан ташқари кучли терлаш) б-н ҳамкорликда кечади. Одатда, Қ.да мақсадга қаратилган аниқ ҳаракатлар бажарилади. Мас., агрофобия — майдондан, катта кўчадан қўрқиш, каустрофобия — эшикни беркитиб, уйда ўтиришдан қўрқиш, монофобия — ёлғиз қолишдан қўрқиш, атропофобия — кўпчиликдан, халойиқдан қўрқиш, назофобия — касал бўлиб қолишдан қўрқиш. Ш-дек, Қ.нинг

канцерофобия, кардиофобия, эйротрофобия каби кўринишлари ҳам мавжуд. Руҳиятга оид баъзи адабиётларда социофобия атамаси ҳам қўлланилади. Бу — кўпчилик олдида уялиб қолишдан, изза бўлишдан қўрқидир. Умуман, Қ. маън-й номукамаллик кўринишларидан саналиб, инсоннинг руҳий-маън-й жиҳатдан ожизлигини ошқор қилади. Зеро, юксак билимли, маъятли шахс Қ.га берилмайди.

ФАЙРАТЛИЛИК — инсоннинг бирор фаолиятни амалга оширишдаги шижоати, ўз кучимкониятини тўлиқ сафарбар этиш, меҳнатни самарали ташкил қила олиш қобилиятини англатувчи т. Ғ. инсонда фаоллик, қатъият, шижоат каби хислатлар мавжудлигини кўрсатади. Ғайратли одамлар: а) мақсадга эришмагунча тинмайдиган; б) эришилган натижа б-н чегараланмайдиган; в) ҳар қандай ишни аввалгидан ҳам кўра яхшироқ бажаришга ҳаракат қиладиган; г) юксак натижаларга эришгач, қувонч ва мамнунлик ҳиссини бошдан кечири оладиган; д) стратегик ва қийин мақсадларни кўзлайдиган; е) енгил ва осон вазифалар б-н чекланмайдиган; ж) янги ва янада юксак натижаларга эришиб, ишини астойдил ва сидқидилдан олиб борадиган кишилардир. Ғ. шахснинг кадриятлари ва маълум фаолият турида муваффақиятга эришиши эҳтимолига ҳам боғлиқ. Демак, инсондаги Ғ. хус-яти юқорида келтирилган барча сифатлар б-н уйғун

бўлиши шарт. Ғ.да доимий шижоат, қатъият, шиддатлилик, ўз фикри ва ишида собитқадамлик мужассам бўлгани сабабли бундай сифатлар етакчи ёки раҳбар шахс фаолиятида намоён бўлади. Етакчида Ғ. унинг интилиши ва шижоати, аниқ мақсад сари ҳаракат қилиши, ўз кучи ва имкониятига ишончи каби сифатларидан намоён бўлади. Ғ. ундан ўз билими ва имкониятига ишончини, ўзидаги заиф ва кучли томонларини аниқ била олиш, ўзидаги бор салоҳиятни муваффақиятга йўналтири олишни талаб этади. Бу эса мазкур шахс фаолиятининг самарали бўлишини таъминлайди. Қатъият ва шижоатнинг ҳиссиёт б-н уйғунлашуви кутилмаган тезкор натижаларга олиб келиши мумкин. Физиологик жиҳатдан Ғ. шахснинг узок муддат давомида мураккаб вазифаларни бажаришга бардошлилик қобилиятини ҳам билдиради. Шахсдаги Ғ.да унинг қуйидаги сифатлари ифодаланади: а) ташкилотчилик қобилияти; б) бошқа одамлар меҳнати учун раҳбарлик

масъулиятини ҳис этиш; в) ташкилотчилик фаолиятига ички эҳтиёжи; г) ишларни бажаришда эмоционал кўтаринкилик ҳолатини ҳис этиш. Ғ. ҳар қандай ишда шахсининг фаоллиги, шижоати, шиддати, ташкилотчилигига таянар экан, бу хислат нафақат бошқарувда, балки ўқув фаолиятида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ўқув фаолиятидаги Ғ., биринчи навбатда, инсоннинг ўқув фаолиятига киришиб кетиши ҳамда унинг бу борадаги ютуқлари, қатъий тамойиллари, қадриятлари, дунёқараши ва эътиқодини билдиради.

ҒАЙРИАХЛОҚИЙЛИК — маън-й бузилиш оқибатида шаклланадиган, расман тан олинган ёки амалда мавжуд бўлган ахлоқ меъёрлари, талаблар, анъаналар, хулқ-атвор намуналари мос келмайдиган кишиларнинг хатти-ҳаракати, хулқини англатувчи т. Ғ.ни белгилаш мезонлари мутлақ ёки нисбий бўлиши мумкин. «Ёлғон сўзлама», «ота-онангни хўрлама», «зўравонлик қилма», «бироннинг жонига қасд қилма», «ўғрилиқ қилма», «бошқаларга ёмонликни раво кўрма» каби оддий ахлоқий мезонлар инсоният томонидан алар мобайнида ишлаб чиқилган, вақт синовидан ўтган ва умумэътироф этилган қадриятлардир. Ғ.ни белгилашнинг мутлақ мезони ана шу тамойилларга асосланади. Маън-й мезонларнинг нисбийлиги эса турли жам-тларда яхшилик ва ёмонликнинг ҳар хил тушунилиши б-н боғлиқ. Инсон хулқ-атворида Ғ. деб тан олинган хатти-ҳаракат бошқа мад-т ёки тарихий даврга тааллуқли меъёрлар, анъаналар, маън-й қоидаларга зид бўлмаслиги мумкин. Кишиларнинг ахлоқ меъёрларига зид, миллий онг орқали шакллانган хулқи ҳам Ғ. деб баҳоланиши мумкин. Ш-дек, ахлоқий меъёрлар сиёсий ва мафкуравий тавсифда бўлган жам-тда (яъни, сиёсий

мақсадлар ва ғоявий идеалларга мослари ахлоқий ҳисобланадиган жам-тда) умуминсоний ахлоқий мезонларга асосланган хулқ Ғ. сифатида баҳоланиши мумкин. Ш.у. у танқидга ҳамда жам-т томонидан рад этилишга маҳкум деб ҳисобланади.

ҒАЙРИОДДИЙЛИК (араб. ғайр — бошқа, ўзга; оддий — ҳар вақтдагидек) — табиат ва жам-т ҳодисаларини инсон онгида акс этиши (гносеологик) жараёнларининг турли хус-ят ва босқичларини ифодалайдиган фал-й категория. Ғ. табиат ва жам-т воқеа-ҳодисаларининг ҳали илмий тажрибада ўрганилмаган томонларини ифодалайди. Мас., ҳали фанда тўлиқ ўрганилмаган электромагнит майдон хоссалари, Ер шарининг айрим нуқталарида айрим вақтларда магнит майдони кучининг (одатдагига нисбатан кўпроқ) ошиб кетиши ҳоллари, қуёшда содир бўлаётган магнит бўронлари натижасида ву-жудга келадиган иқлим, радиация шароитларининг кутилмаганда ўзгариш ҳолатлари ғайриоддий воқеликлар жумласига киради. Ғ. жам-т тар-ётида ҳам (детерминизм ва эҳтимоллик қонуниятлари) учрайди. Мас., синергетика таълимотида биноан, табиат ва жам-т тар-ёти узлуксиз янгиланиб туриш жараёнидан иборатдир. Бу жараён доим олдиндан режалаштириш, кўра билиш мумкин бўлган натижалар б-н тугамай, балки кўзланган мақсадлардан узок, кутилмаган, ғайриоддий оқибатларга олиб келиши мумкин. Мас., техноген ва антропоген муаммолар воқеликнинг ғайриоддий ифодасидир. Ғ. инсон учун табиий бўлиб, яъни англаб олинган билимлар мантиқига мос келмайди. Ш.у. Ғ. бўлиб туюлган воқеа-ҳодиса табиат ва жам-тда содир бўлсада, уларни баъзан «ғайритабиий воқелик», «ғайритабиий қобилият», «ғайритабиий куч» ва ҳ.к. сифати-

да ҳам талқин этилади. Мас., Нострадамус, Вольф Мессинг, Ванга ва б.нинг табиий қобилиятини инсонлар учун одат бўлиб қолган фақат бугунги билимлар тажрибаси ва хулосалари ёрдамида тушунтириб бўлмайди. Биз учун ҳозирча «ғайриоддий» ҳисобланадиган воқеа-ҳодисага тўлиқ баҳо бериш учун инсон физиологияси, психологияси, интуитив билиш имкониятлари соҳасидаги билимларимизни янада чуқурлаштириш талаб этилади.

ҒАЛАМИСЛИК (араб. ғаламис) — кишилараро мун-тлар ва уларнинг ҳолатига раҳна солувчи; ғийбат, фитна юритувчиликни англатувчи иллат. Ғ. маън-й тамойилларга мос келмайдиган руҳий ҳолат, мақсадга эришишга тўсқинлик қилувчи амалдаги ёки тасаввурдаги тўсқинликнинг юзага келиши б-н ҳам ифодаланади. Ғ.нинг субъектив ҳолати изтиробли безовталиқдан иборат ҳиссий-салбий кечинма, хавотирлик, иложсизлик, жаҳл, ғазаб ва б. ҳисобланади. Ғ. қуйидаги натижаларга олиб келиши мумкин: тажовуз — инсонга, кишилар гуруҳига ёки бошқа мақсадга эришишга халақит берувчи тўсиққа нисбатан куч қўллашни намоиш этиш; хус-ятнинг патологик ривож — удалай олмаслик ҳиссининг пайдо бўлиши, мунтазам равишда ўзига ишонмаслик, шубҳа б-н қараш; асабийлашиш, жазавали ҳолатлар, таназзул ҳолати. Муайян халқ ёки давлатни, бирон-бир шахсни, унинг ютуқларини кўролмаслик, тинч ва барқарор ҳаётига раҳна солиш йўлидаги хатти-ҳаракатлар ҳам Ғ. тарзида намоён бўлиши мумкин. Инсоният тарихида бундай ҳолатлар содир бўлиб туради. Мас., суғориш тизимининг атайлаб узоқ йиллар мобайнида нотўғри қўллангани натижасида қад. Бобил давлатининг ерлари ниҳоятда шўрланиб кетган, аста-секин у жойда яшаш мумкин

бўлмай қолгани, давлатнинг таназзулга юз тутгани маълум. Орадан икки ярим минг йил ўтса-да, бу ерлар ҳамон яшаш учун яроқсизлигича қолмоқда. Ёки ваҳҳобийларнинг Ғ.и туфайли бутун дунё мусулмонлари учун муқаддас ҳисобланган пайғамбаримиз қабрининг таҳқирланиши, салб юришлари, Европада ўрта а.ларда христианликнинг софлигини сақлаш шиори остида ҳурфикрли кишиларнинг қатағон қилиниши, собиқ иттифоқ давридаги қатағонлар ҳам бунга яққол мисол бўлади. Бугунги кунда терроризм инсониятга катта таҳдид солмоқда. Жам-тда доимий кўрқув, фитна — Ғ. муҳитини вужудга келтириш, зўравонлик йўли б-н унинг барқарорлигини бузиш, гуноҳсиз кишилар, жумладан, болаларнинг ҳалок бўлишига олиб келадиган сиёсий мақсадларда ўлдириш ва портлатишлар бу мудҳиш ғоянинг асл моҳиятини кўрсатади.

ҒАРАЗГҮЙ(ЛИК) — маън-й иллат, манфаатпарастлик, бузғунчи мақсад йўлидаги хатти-ҳаракат, пинҳона ва ошқора адоватни англатувчи т. Ғ. инсонга хос салбий хус-ятлардан бири бўлиб, аксарият ҳолларда пинҳона кечадиган руҳий ҳодиса. Ғ. ўзб. тилига араб тилидан ўзлашган сўз бўлиб, этимологик жиҳатдан «манфаат» маъносини беради. Ғ. туфайли ижт-й турмушда соғлом муҳит бузилади, оқибатда кишилар орасидаги дўстлик, диёнат, меҳр-оқибат бузилади. Унинг замирида бошқа кишилар бахт-саодатини кўролмаслик, ёмон ниёт, ғайирлик, ёвуз мақсад яширинган. Ғ.нинг зидди — беғаразлик, холислик, самимиятдир. Ғ. киши атрофдагиларга фақат шахсий манфаатдорлик юзасидан мун-тда бўлади. Ғ.нинг объекти — ён-атрофдагилардан маълум бир киши ёки кишиларга қаратилган адоватли мақсад. Ғ. киши маълум бир ниятини амалга оширмагунча ундан Ғ. асоратларини топиш қийин.

Чунки, у ўз ниятини ҳаммага ошкор қилмайди, Ғ. оқибатида пайдо бўлувчи мақсаднинг ёмонлигини ҳам яхши билади. Ғ. нафақат ўзаро шахсий мун-тларга, балки жам-т турмуш тарзига ҳам салбий таъсир кўрсатади ҳамда кишилар ўртасига адоват, гина-кудурат, бегоналик, охир-оқибат душманлик уруғини солади. Ғ.нинг жам-т олдидаги ижт-й моҳияти — шахсий манфаатпарастликдан иборат. Ғ. мавжуд жойда рив-ш бўлмайди, у нафақат киши маъ-ятини горат қилади, балки жам-т турмушини орқага тортади. Ш-дек, Ғ. фақат ўзгаларга эмас, балки феъл эгасининг ўзига ҳам зарар келтиради. Чунки, у Ғ. туфайли бирор марта ба ёки маън-й-моддий фаровонликка эриша олмайди. Ғ., шаклидан қатъи назар, улкан маън-й йўқотишдир. Ғ.ни бартараф қилиш асосан кишининг ўзига боғлиқ. Қолаверса, ҳамроҳида, ҳамкасбида, кўшнисиди, турмуш ўртоғида Ғ.ни сезган киши ўз вақтида оқиллик б-н уни бу иллатдан воз кечишга даъват этади. Соҳибқирон Амир Темур ўғитларида таъкидланганидек: «Ғ., бузуқи ва ҳасадгўй одамларнинг вазирлар ҳақидаги уйдирмаларини эшитмасинлар, чунки бу табақадаги кишиларнинг душмани кўп бўлади, негак, олам аҳлининг барчаси дунёталабдир. Агар вазирлар бундай одамларнинг кўнглига қарасалар, давлатга хиёнат қилган бўлурлар, қарамасалар, улар вазирларга душманлик қилурлар». Халқимизнинг «Юрагида ғарази бор дўст душмандан баттар» деган мақолида ҳам ана шу иллатнинг моҳияти ифодаланган.

ФИЖДУВОНИЙ, Абдулҳолик (1103–1179) — умуминсоний маъят ривожиди ўчмас из қолдирган мутафаккир, У.О. ва бутун мусулмон оламида кенг тарқалган «хожагон» тариқатининг асосчиларидан бири. У 1103 йилда Фиждувон шаҳрида дунёга келган. Ғ. ўша

даврнинг йирик мутасаввифи Хожа Юсуф ал-Ҳамадонийнинг шогирди, халифасидир. Хожа Юсуф ал-Ҳамадоний Хожа Аҳмад Яссавий ва Ғ.нинг муршиди, пири бўлиб, уларни тасаввуф тариқати вакиллари сифатида вояга етказди. Унинг, шу каби Хожа Ҳасан Андокий ва Абдуллоҳ Барракий каби шогирдлари ҳам ислом оламида машҳур алломалар сифатида қайд этилади. Хожа Юсуф Ҳамадоний зикри хуфия, яъни овоз чиқармасдан дилида зикр қилиш тарафдори эди. А.Ғ. Юсуф Ҳамадоний б-н бирга Балх, Марв, Самарқанд, Исфохон, Бағдод шаҳарларига сафар қилади. 1179 йилда Фиждувонда вафот этади. Маълумки, Ҳамадоний солиқ (тариқат йўлига кирган)лар амал қилиши зарур бўлган тўртта хулқ-одоб қоидадини ишлаб чиққан эди. Булар «хуш дар дам», «назар дар қадам», «сафар дар ватан», «хилват дар анжуман»дир. Ғ. ўз устози ишлаб чиққан қоидалар тизимига яна 4 та қоида киритган эди. Булар «ёдқард», «бозгашт», «нигоҳдошт» ва «ёддошт», деб аталган қоидалардан иборат эди. Ғ. Хожа Юсуф Ҳамадоний шакллантирган тариқат йўлини «хожагон тариқати» таълимоти сифатида элга танитди. Мазкур таълимот кейинчалик нақшбандийлик таълимотининг камол топишига катта таъсир кўрсатади. Ўз навбатида Баҳоуддин Нақшбанд Юсуф Ҳамадоний ва А.Ғ. илгари сурган 8 та қоидага яна 3 та қоида киритади. Бу қоидалар «вуқуфи замоний», «вуқуфи ададий» ва «вуқуфи қалбий» номи б-н юритилади. А.Ғ. бир неча асарларнинг муаллифидир. Шулардан бири «Одоби тариқат» («Тариқат одоби») ёки «Рисолайи васоё» («Насихатлар рисоласи») дейилади. Ушбу рисола А.Ғ.нинг халифаси Хожа Авлиё Кабирга бағишланган. А.Ғ.нинг яна бир асари «Мақомати Хожа Юсуф Ҳамадоний» («Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг тутган ўрни») ёки «Рисолайи соҳибийа» («Дўстлик

ҳақида рисола») деб аталади. Мутасаввифнинг яна бир асари «Аз гуфтори Абдулхолиқ Ғ» («Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг айтганлари») номи б-н юритилган. Булардан ташқари, унинг ҳаёти, ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар манокиб, мақомат ва тазкираларда ҳам қўп учрайди. Ғ. ўз асарларида билим эгаллаш, инсоний фазилат ва хулқ одоби қоидаларини касб қилиш, покланиш, сахий ва камтар бўлиш, нафсни жиловлаш, ҳалоллик, одамийлик, меҳршафқат, ўзгаларга ёрдам бериш, одобли ва хушмуомалали бўлиш ҳақида сўз юритади. Бахиллик, бойликка ружу қўйиш, очқўзлик, ҳасад, ҳаром-ҳариш ишларга берилиш, кибр ва манманлик каби ярамас ва тубан иллатларни қоралайди. Аллома инсон маъятининг оламини англаш б-н боғлиқ жиҳатлари ҳақида фикр юритар экан, «коинот (борлиқ) ожиздир, чунки у сизнинг хизматингизга топширилган. Сиз ҳам ожиз ва ҳожатмандсиз. Фойдаю манфаатга, яроқли нарсаларга муҳтож бўлганингиз учун дунё сизларга бўйсундирилди. Коинотнинг қадр-қиммати ва устунлиги очик-ойдин маълум. Зеро, у сиз учун фойдалидир. Сизнинг коинотдаги устунлигингиз ҳам очик-ойдин равшан. Чунки унинг фойдали ва завқли жиҳатларидан фойдаланишингиз мумкин. Шу боис коинот бир томондан ожиз бўлса, бир томондан саййид-хожадир. Сиз ҳам бир жиҳатдан борлиқни бошқарувчисиз, иккинчи жиҳатдан эса ожизу муҳтожсиз. Коинотнинг ожизлиги сизга муҳтож бўлгани сабабдидир. Устунлиги эса коинот ва унинг хизмати туфайли ҳаёт кечирасиз, хуллас, ҳаётингизни давом эттирмоқ учун барча аъзоларингиз б-н дунё ва коинотдан фойдаланинг», деган фикрларни айтган эди.

Мутафаккир фикрича, зийраклик, хушёрлик тоқати миқдорида уни тасарруф этса ва табиат, хилқат

бахраманд бўладиган даражада идора этса, улар одам яратилиши ва табиати тоқати етадиган меъёردа бўлса, фойдалари бениҳоядир. Бироқ, сабру тоқат чегарасидан тазовуз қилса (чиқса), инсонни тамоман ҳалок этади ва каттаю кичик барча нарсаларни йўқ қилади. Холбуки, инсон хизматидаги бу нарсаларни бошқарувчисидир. Бу ишнинг чораси ва йўли мувоназатни сақлаш, ўлчов доирасида ҳаракат қилиш, ҳаддан ошмасликдир. Бу ҳолатда яшаш, борлиқни давом эттириш ва барқарорлигини сақлаш, боқий ва давом этиш (яшаш) учун фойдалисини олиб, зарарлисини тарк этишга имкон беради. Натижада, инсон яшайди. Шунда тасарруфи остида бўлган нарсалар ундан парвардигорига шикоят қилмайди.

ҒИЙБАТ — бирор кимсани камситиб, айбситиб, ёмонлаб гапириш, фисқу фасод тарқатиш каби маън-й иллатни англаувчи т. Маън-й меросимизда бирор кимсада мавжуд сифат унинг ортидан айтилса ва бу Ғ. қилинаётган одамга ёқмаса Ғ. дейилади. Ш-дек, Ғ. хиёнат кўринишларидан бири ҳисобланади. Ғ. — Ғчининг маън-й тубанлигини кўрсатувчи, инсонлар ва жам-т учун зарарли бўлган, жам-тдаги тартиб-интизомни издан чиқарадиган ва инсонлар ўртасида меҳр-оқибатнинг йўқолиб кетишига сабаб бўладиган иллатдир. А.Авлоний таъкидлашича: «Ғ. деб бир кишининг камчилик ва қусурини орқасидан сўйламакни айтилуру. Ғни сўйламак ҳаром ўлдиғи каби эшитмак ҳам ҳаромдур. Киши ўз нафсига лаззат умиди ила бировни Ғ. қилуб, этини чайнамак гуноҳ ҳам инсоният номина ярашмаган энг ёмон ахлоқи замималардандур». Шарқ донишмандларидан Хаёлиддин Ғасаний фикрича, Ғ. қабиҳ феъллардан биридир. Ғ. оз бўлса-да, келтирадиган зарари катта. Бирор кишининг орқасидан гапириш, айбини топиш,

ёмонлаш, бола-чақаси, хотини, хулқи, бойлиги ҳақида бемаза гапларни гапиришнинг барчаси Ғ. ҳисобланади. Куръони Каримнинг «Хужурот» сураси 12-оятда «... (Ўзгаларнинг айблари ортидан) жосуслик қилиб юрманглар ва айримларингиз айримларни Ғ. қилмасин! Сизлардан бирон киши ўзининг ўлган биродарининг гўштини ейишни яхши кўрурми?! Ана, ёмон кўрдингизми?! (Бас, гуноҳи бундан-да ортиқ бўлган Ғ.ни ҳам ёмон кўрингиз)!...» дейилган. Ш-дек, ушбу сура изоҳи мазмунида ўзгалар ҳақида ёмон гумон қилиш, бировларнинг айбларини топиш учун орқаларидан жосуслик — айғоқчилик қилиб юриш каби ёмон иллатлардан мўминлар қайтарилганлиги, Пайғамбар алай-хиссаломнинг «Ғ. қилиш (бирровни ноҳақ) ўлдиришданда ёмонроқдир» деганлари ҳақида баён қилинган. Амир Темурнинг «Темур тузуклари»да бундай таъкидланади: «Қайси вазир Ғ. гапларни айтса, уйдирма гапларга кулоқ солса, ўзига ёқмаган кишиларни йўқотишнинг пайига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим». Ҳадисда ёзилишича, кимки одамларни Ғ. қилишдан тилини тийса, Тангри ҳам унинг нуқсонларини фош қилмайди. Ғ. б-н шуғулланувчи ҳар қандай шахс ўз қиёфаси, салбий хатти-ҳаракати б-н жам-тда, инсонлар ўртасидаги мун-тларда носоғлом муҳит пайдо қилади ва одамлар соғлиғига, улар ўртасидаги ўзаро мун-тларга салбий таъсир кўрсатади. Ғ. — қалбларга қилинадиган хиёнатдир. Зеро, инсон бошқа гуноҳларни нафсининг лаззати учун қилади. Аммо Ғ. соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бошқа бир кишининг бошига бало ҳозирлайди. Чунки сўз бориб Ғ. қилинмиш кишининг кулоғига етади. У ғазабланиб, Ғ.чидан ўч олиш фурсатини пойлайди. Шундай қилиб, Ғ. соясида икки инсон орасига душманлик

тушади. Шу тариқа, Ғ.дан адоват туғилади ва у туфайли душманлик зўрайиб, ўз ораларида пайдо бўлган хусусий жанжаллар бутун аҳоли орасида нифоқ уруғининг сочилишига сабаб бўлади. Ш.у. Пайғамбар (с.а.в.) ҳадисларида «Ғ.дан сақланингиз, Ғ. зинодан ҳам ёмонроқдур», дейилган.

FOЯ (араб. ғоят сўзининг шакли) — луғавий маънода ниҳоя, интиҳо, охир, поён ҳамда орзу, мақсад, ният, мурод, режа маъноларини англатувчи т. Хоз. даврда Ғ. инсон тафаккурида вужудга келадиган, ижт-й характерга эга бўлган, руҳиятга кучли таъсир ўтказиб, жам-т ва одамларни ҳаракатга келтирадиган, уларни мақсад-муддао сари етаклайдиган улуғвор фикр маъносини англатади. Ғ. одамларни уюштириш, жам-т ҳаётига бевосита таъсир ўткази олиш хус-яти б-н фарқланади ва у иккига: эзгуликка қаратилган — бунёдкор ва бузғунчиликка йўналтирилган — вайронкор Ғ.лардан иборат. Шу маънода, у фал., психология ва б. фанларда қўлланади. Бундан ташқари, мазкур т.нинг махсус, баъзи йўналишларга оид маънолари ҳам бор. Санъат ва фанда Ғ. деб асарнинг бош фикри, наз-я ёки кашфиётнинг умумий тамойилига айтилади. Унда муайян тажриба натижалари умумлашади ва билим шаклига айланади. Бу ҳолда Ғ. фақат мавжуд ҳолатнигина ифодаламайди, балки рив-ш тамойилларини кўрсатади, келажакка ундайди. Ғ.нинг кучи ва таъсири унинг воқеликка қанчалик мос келиш-келмаслигига боғлиқ. Ғ.да ҳаёт, воқелик қай тарзда ўзгариши ҳақида кўрсатма, кўзланган мақсад мужассам ва шу туфайли у йўналтирувчи кучга эга. Ҳамонки, жам-т ўз ривожиди Ғ.га муҳтож экан, Ғ.сиз жам-т йўқ. Фақат икки жиҳатни эсан чиқармаслик керак. Биринчиси шуки, жам-тда эзгу Ғ.лар устунлик қилмаса, ёвуз

Ғлар бош қўтараверади. Иккинчи жихат шундан иборатки, агар жам-тда шу жам-т аъзоларининг манфаатларини ифодалаш, ҳимоя қилиш, йўналтириш, амалга оширишга қаратилган Ғлар ўртага ташланиб, жорий этилмаса, ўзгалар манфаатини кўзлайдиган ёт Ғлар кириб кела бошлайди. Инсон ҳаётида ҳам, жам-т тар-ётида ҳам Ғлар муҳим ўрин тутати. Шу маънода, инсоният тарихи Ғлар тарихидир. Ҳар қандай миллат ва халқ, ҳар қандай ижт-й тузум ва давлат муайян бир тамойиллар ва қадриятлар асосида ҳаёт кечиради ҳамда ўз манфаатлари, мақсад-муддаолари, орзу-интилишларини кўзлаб ҳаракат қилади. Бинобарин, улар ҳаётдаги маълум бир мафкурага таянади. Мафкура эса Ғлар асосида шаклланади. Инсон тафаккури воқеликни идрок этиш мобайнида турли фикрлар, қарашлар, Ғлар ва таълимотлар яратади. Бинобарин, Ғлар ҳам инсон тафаккурининг маҳсулидир. Лекин тафаккур яратган ҳар қандай фикр ёки қараш, мулоҳаза ёки н.назар Ғ бўла олмайди. Фақат энг кучли, таъсирчан, залворли фикрларгина Ғ бўла олиши мумкин. Илмий адабиётларда «Ғ», «мафкура», «идея» ва «идеология» т.лари ишлатилади. «Идея» ва «идеология» кўпроқ Ғарб давлатларида ҳамда рус тилидаги манбаларда учрайди. «Идеология» (*idea* — ғоя, т., *logos* — таълимот) атамаси Ғлар тўғрисидаги таълимотни англатади ва икки хил маънода ишлатилади: Ғларнинг мазмун-моҳияти, шаклланиши, аҳамияти тўғрисидаги билимларни ифодалайди ва илмий соҳа ҳисобланади; муайян Ғни амалга ошириш, мақсадга етиш усуллари, воситалари, омиллари тизимини англатади. Ғларнинг оддий фикрлардан фарқи шундаки, булар гарчи тафаккурда пайдо бўлса-да, инсон (ва жам-т) руҳиятига, ҳатто туб қатламларига ҳам сингиб боради. Ғ шундай қувватга эгаки,

у одамнинг ички дунёсигача кириб бориб, уни ҳаракатга келтирувчи, мақсад сари етакловчи руҳий-ақлий кучга айланади. Ғ моҳиятан ижт-й характерга эга. Муайян Ғлар одатда алоҳида олинган шахс онгида шаклланади, кейинчалик эса жам-тнинг турли қатламларига тарқалади, турли элат ва миллатлар орасида ёйилади. Мустақил ҳаётга қадам қўяётган янги авлод жам-тда мавжуд Ғлар таъсирида тарбияланади, муайян қарашлар ва Ғларни ўз эътиқодига сингдиради, ўз навбатида янги Ғларни яратади ва тарғиб этади.

Ғлар ўз ибтидоси ва интиҳосига эга. Улар ҳам маълум макон ва замонда пайдо бўлиши, жам-т ривожига муайян ҳисса қўшиши, кишилар онги ва қалбидан жой олиши, ўз умрини яшаб, жозиба, куч-қувватини йўқотгач, тарихий хотирага айланиши мумкин. Ғга таъриф бериш учун унинг моҳиятини намоён этадиган асосий хус-ятларни санаб ўтиш лозим. Ғнинг энг муҳим хус-яти — инсон ва жам-тни мақсад сари етаклайдиган, уларни ҳаракатга келтирадиган, сафарбар этадиган куч эканидир. Ижт-й онгнинг барча шакллари — илм-фан, дин, фал., санъат ва бадий адабиёт, ахлоқ, сиёсат ва ҳуқуқ — муайян Ғларни яратади, уларга таянади ва уларни ривожлантиради. Маълум маънода айтиш мумкинки, ҳар бир онг соҳасининг ўз Ғлари мавжуд бўлади. Мазмуни ва намоён бўлиш шаклига қараб, Ғларни бир қанча турларга ажратиш мумкин. Мас., диний, илмий, фал-й, бадий, ижт-й-сиёсий, миллий, умуминсоний Ғлар ва ҳ.к. Диний Ғлар — ҳар бир диний таълимот ва оқимнинг асосини, диний иймон-эътиқоднинг негизини ташкил этувчи ақидалардир. Ибтидоий динлар ҳар бир нарсанинг жонли экани, жоннинг абадийлиги, бут ва санамларнинг, табиий жисм ва ҳодисаларнинг илоҳий қувватга

эгалити тўғрисидаги қарашларга асосланган эди. Мас., хиндларнинг диний тасаввурларига кўра, жон кўчиб юради, бу ҳаётда у инсонда бўлса, кейинги ҳаётда бошқа жонзотга ўтиши мумкин. Илоҳларнинг кўплиги ҳақидаги фикрга таянадиган политеизм динлари вақти келиб монотеистик – яккахудолик Ғ.си асосидаги динларга ўз ўрнини бўшатиб берган. Яккахудолик Ғ.си миллий динларда (мас., иудаизмда), айниқса, жаҳон динлари – христианлик ва исломда ўз ифодасини яққол топган. Хус-н, ислом динида Аллоҳнинг ягоналиги Ғ.си асосида унинг барча ақидалари, рукнлари, талаб ва мажбуриятлари шаклланган. Илмий Ғ.лар – фан тар-ётининг самараси, илмий каш-фиётларнинг натижаси сифатида пайдо бўладиган, турли фан соҳаларининг асосий тамойиллари, устувор қоидаларини ташкил қиладиган илмий фикрлардир. Ғ.ларнинг «ҳаёти», уларнинг пайдо бўлиши, рив-ши, бошқа Ғ.лар б-н ўзаро мун-ти, кураши ва ниҳоят, эскирган Ғ.ларнинг янгилари б-н алмашиниши, айниқса, илмий Ғ.лар мисолида яққол намоён бўлади. Қад. юнон файласуфлари табиий жисмларнинг энг кичик, бўлинмайдиган зарраси деб «атом» т.сини киритган эдилар. Птолемей-Арастудан тортиб, ўрта а. Улуғбек астрономиясигача дунёнинг мар-кази Ер деб ҳисоблаб келганлар; Евклид геометрияси, Ньютон механикаси, Дарвин таълимоти ҳам ўз даврининг энг илғор илмий Ғ.ларига асосланган эди. Илм-фан тар-ёти атомнинг бўлиниши, коинот маркази Ер эмаслигини ҳам ишончли далиллар б-н исботлади; квант механикаси, ирсият наз-яси ва б. кўплаб кашфиётлар қилинди. Дунёга А. Эйнштейн, Н. Бор, Ф. Резерфорд, М.С. Кюри ва б.нинг номларини машҳур қилган ядро физикаси соҳасидаги кашфиётлар ҳам илмий Ғ.лар асосига қурилган. XX а.да инсоният ниҳоятда кўп

илмий Ғ.ларни амалиётга ай-лантирди. Космик ракеталар, компьютер ва уяли телефонлар, ТВ ва б. соҳалардаги ютуқлар бунга ёрқин мисол бўлади. Фан тар-ёти узлуксиз ва чексиздир. Бу жараёнда амалиётда тасдиқланмаган, эскир-ган қарашлар янги илмий Ғ.лар б-н ўрин алмашаверади. Фал-й Ғ.лар – ҳар бир фал-й таълимотнинг асосини ташкил этадиган, олам ва одам тўғрисидаги энг умумий т. ва қарашлардир. Улар бизни ўраб турган дунёни билиш жараёнида, кишилиқ жам-тининг тар-ёти мобайнида тўпланган билимларни умумлаштириш, инсон ҳаётининг маъно-мазмуни, унинг бахт-саодати каби масалалар юзасидан мулоҳаза юритиш асосида шаклланади. Инсоният тарихида турли халқ-ларнинг ақл-заковат соҳиблари, доно файласуф ва илоҳиётчилари турфа хил Ғ.лар яратганлар. Аммо фал-й Ғ.лар ҳақида гап кетганда, жаҳон фал-й фикри ривожига беқиёс хисса қўшган ўзб. мутафаккирлари яратган меросни ёдга олмаслик мумкин эмас. Имом Бухорийнинг ҳақиқий инсонлар ҳақидаги, ал-Хоразмийнинг илмий Ғ.лари, Форобийнинг фозил шаҳар тўғрисидаги, Ибн Синонинг тана ва руҳ мун-тига оид, Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги, адолат ва инсонийлик борасидаги теран фикрлари фал-й Ғ.ларнинг ёрқин намунасидир. Бадий Ғ.лар – адабиёт ва санъат асарининг асосий маъно-мазмунини таш-кил этадиган, унда кўзланган мақсадга хизмат қиладиган етакчи фикрлардир. Улар ҳаётдан олинади, бадий талқинлар асосида баён этилади, ўқувчида муайян таассурот уйғотади. Адабий қаҳрамонларни севиш, уларга эргашиш ҳоллари ҳам ана шу асосда рўй беради. Бадий таъсир воситалари жуда катта кучга эга. Инсон ва жам-т онгини ўзгартиришда, шахс руҳиятига таъсир ўтказишда, одамларни ҳаракат ва жунбушга келтиришда

бадий адабиёт ва санъатнинг аҳамияти беқиёсдир. Миллий Ғ.ни тарғиб этиш, халқ онги ва қалбига сингдиришда ҳам улар муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Ижт-й-сиёсий Ғ.лар — ҳар бир халқ ва умуман башариятнинг орзу-умидлари, мақсад-муддаоларини ифдалайди, эркин ҳаёт ва адолатли тузумни ифодалайди. Озодлик ва мустақиллик, адолат ва ҳақиқат, тинчликсеварлик ва инсонпарварлик Ғ.лари шулар жумласидандир. Асрлар мобайнида бундай буюк, ўлмас Ғ.лар халқларга куч-қувват ва илҳом бағишлаб, уларни ўз эрки учун курашга сафарбар этиб келган. Озодлик Ғ.си — мазлумларни ўз эрки учун курашга чорлайдиган, куллик ва қарамликнинг ҳар қандай кўринишини инкор этадиган Ғ.дир.

ҒОЯВИЙ БЎШЛИК — муайян шароитда жам-т, ундаги тоифа ва қатламларнинг онгида содир бўладиган ғоясизлик, мафкуравий вакуум ҳолатини англатувчи тушунча. Ушбу т.нинг мазмун-моҳияти ва намоён бўлиш хус-ятлари Ислом Каримов асарлари, айниқса, «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида далил ва мисоллар асосида чуқур ёритиб берилган, унинг оқибатларини бартараф қилишга алоҳида эътибор қаратилган. Муайян ақида, фикр ва ғоялар замон танқидига учраганда ёки янги пайдо бўлган ижт-й-сиёсий кучлар томонидан инкор этилганда, давр талабига жавоб берадиган ғоя ва мафкура тўла шаклланиб улгурмаган ҳолларда жам-тда Ғ.б. вужудга келади. Ғ.б.нинг юзага келиши чуқур ижт-й-сиёсий, маън-й-психологик муаммо ва жараёнлар билан боғлиқ. Ғ.б. у вужудга келган вақтгача маълум миллат, халқ, жам-т ёки уларнинг таркибий табақаларидан бири онгида устувор аҳамиятга эга бўлган интилишлар, мақсадлар, орзу-умидлар, амалий ҳаракат асослари барҳам топган, инқироз маълум бир соҳада одамларнинг оммавий

т.си ёки ҳаракатига чек қўйган ва улар шу соҳада барча учун маъқул келадиган бирор-бир ғояга эга бўлмаган шароитда вужудга келади. Бундай шарт-шароит кўпинча давлат тузумининг алмашинуви, ички низолар авж олган ёки жам-тда ғайриинсоний бошқарув тизими амал қилган вақтларда ҳосил бўлади. Шароитга боғлиқ равишда Ғ.б. давомли ёки қисқа муддатли бўлиши мумкин. Ғ.б.ни бир неча турларга бўлиш мумкин. Мас., маън-й Ғ.б. ҳолати жам-т узоқ вақт ўз тарихий маън-й қадриятларидан ажратиб қўйилганда, жам-т маъятига хорижий маън-й анъаналар катта салбий таъсир ўтказиши оқибатида бутун бир жам-тга хос маън-й қадриятлар парчаланиб кетганда юзага келади. Мад-й, сиёсий, ҳуқуқий, икт-й, миллий Ғ.б.ларнинг ҳам ана шундай ўзига хос объектив сабаблари мавжуд. Ғ.б. жам-тдаги маълум бир соҳанинг яхши ривожланмагани ёки ривожлантирилмаётгани б-н ҳам изоҳланиши мумкин. Мас., маълум бир жам-т аъзоларида ташаббускорлик ёки тадбиркорлик хус-ятининг сустлиги ёхуд шу хус-ятларни намоён этишга йўл бермайдиган тўсиқларнинг ҳаддан ташқари кўплиги шу соҳада Ғ.б. ни келтириб чиқаради. Шундан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, маълум бир жам-тга хос Ғ.б. яхлит бўлиши ёки алоҳида йўналишлар б-н боғлиқ бўлиши мумкин. Мас., техник жиҳатдан юксак тараққий этган жам-т маъ-ятида Ғ.б. бўлиши мумкин ва ҳ.к. Ғ.б. яхлит намоён бўлган жам-тлар қарамликка маҳқум бўлади, маълум соҳаларда Ғ.б. га дуч келган жам-тлар эса ташқи таъсирга ён бериб яшашга мажбур бўлади. Шунга кўра, мавжуд давлатлар доимо ўз Ғ.б.ларини беркитиш, ҳимоялаш, унга ёт ғояларнинг кириб қолишига йўл қўймасликка уринади. Бошқалари эса тарафдорлари сафини ёки тобе ҳудудларни кенгайтириш мақсадида ўз ғояларини бошқа жам-тларга

сингдиришга ҳаракат қилади. Одатда, янги ғоялар турлича таъсир кучига эга бўлади. Айрим гуруҳлар уларни жуда тез қабул қилади, баъзи тоифаларнинг аввалги мафкуравий ақидалардан юз ўгириши ва янги ғояларни қабул қилиши эса қийин кечади. Ғ.б. пайдо бўлишининг яна бир манбаи — жам-тда бу соҳадаги тарбиянинг етарли эмаслиги, мафкуравий жараёнларнинг ўз холига ташлаб қўйилганидир. Агар давлат ёки миллат, ижт-й гуруҳ ёхуд қатлам ўз манфаатлари, мақсад-муддаоларини аниқ-равшан ифода этадиган ғояларини кишилар, айниқса, ёш авлод онгига мунтазам сингдирмаса, Ғ.б. пайдо бўлади, ишонч-эътиқод сусаяди, мафкуравий таҳдидлар кучаяди. Ғояси йўқ, эътиқоди бўш одамлар эса, таъсирга тез берилувчан бўлиб, ўз йўлини йўқотиб қўяди. Ғ.б., имонсизлик, манқуртлик жам-т учун жиддий хавф солади. Агар Ғ.б. пайдо бўлса, сўзсиз унинг ўрнини шу халқнинг табиатига бегона турли хил мафкуравий ғоя ва қарашлар эгаллаб олиши ҳамда ўз таъсирини ўтказиши муқаррар. Ш.у. ўз келажagini ўйлаган ҳар бир давлат ва жам-т Ғ.б. пайдо бўлишига йўл қўймаслик, эскирган ақида ва ёт қарашларни инкор этиш б-н бирга, илғор фикрлар, улуғвор мақсад ва эзгу орзуларни одамлар онги ва қалбига сингдиришга ҳаракат қилади. Миллий истиқлол мафкураси Ғ.б.га йўл қўймайди, маън-й ҳаётни бутун халқ ва ҳар бир фуқаронинг манфаатига мос келадиган юксак ва жозибали ғоялар б-н бойитади. Бу, ўз навбатида, фуқароларда эртанги кунга ишонч ва келажакка умид ҳиссини мустаҳкамлайди.

ҒОЯВИЙ ЗИДДИЯТ — турли манфаат, мақсад ва интилишларни ифодаловчи ғоялар ва уларга таянадиган кучлар ўртасидаги зиддият ҳолати ҳамда қарама-қарши мун-тларни ифодаловчи т.

Бундай зиддият замирида талаб-эҳтиёжлар, мақсад-муддаолар, уларни қондириш усуллари, йўллари ва воситаларининг ҳар хиллиги ётади. Озодлик, мустақиллик ва адолат ғоялари б-н босқинчилик, тажовузкорлик ва мустабидлик ғоялари ўртасидаги кураш бунинг ёрқин мисолидир. Инсон ва жам-т бор экан, эзгу ғояларнинг қарама-қаршиси бўлган зулм ва зўравонлик, қабоҳат ва жаҳолат янги-янги шаклларда намоён бўлишга уринади. Лекин улар одамзоднинг адолат, тинчлик ва биродарлик, тар-ёт ва фаровонлик ғояларига таяниб, олий мақсадлар сари интилишини асло тўхтата олмайди. Ғ.з. ва курашлар тарихини ўрганиш шундан далолат берадики, неча минг йиллар давомида эзгу ва тараққийпарвар ғояларга қарши қурол, куч, макр-ҳийла ишлатиб келинди. Қарам халқларга қуллик психологияси сингдирилди. Босқинчиларнинг динлари, қадриятлари зўрлаб татбиқ этилди. Эрк ва мустақиллик, адолат ва ҳаққоният ғоялари шафқатсиз равишда бўғиб қўйилди. Инсоният ўзлигини англай бошлаган ҳоз. замондагина Ғ.з.ларни демократия ва плюрализм тамойили асосида ҳал қилиш имкониятлари пайдо бўла бошлади. Мас., Биринчи Президент Ислом Каримов томонидан юксак мафкуравий мад-тни мужассам этган ғояга қарши ғоя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши маърифат б-н курашиш ҳақидаги тамойилнинг илгари сурилиши ана шу мақсадга йўналтирилган. Ғ.з.лар шу қадар кенг тармоқланишга эгаки, оқибатда унинг юзага келиши, тузилишини ифодаловчи ҳар қандай тизим нисбий характер касб этади. Ғ.з. т.си алоҳида инсоннинг ички дунёси зиддиятларидан бошланиб, қитъалараро юз берувчи зиддиятли мун-тларни ҳам қамраб олади. Ш-дек, Ғ.з. «ғоявий кураш» т.сининг муқобили сифатида ҳам қўлланиб, ундан келиб чиқувчи қарама-қаршиликлар бир-

лиги ва кураши масаласи фал. фанида кенг ўрганилади. Худди шу каби, ғоявий бирлик Ғ.з.нинг зидди ҳисобланади. Инсон онгида маълум бир ғоя ва унинг атрофида бирлашган фикрлар, худди шу инсон онгидаги бошқа бир ғоя ва унинг атрофида бирлашган фикрларга қарама-қарши келганда инсон шуурида, руҳиятида Ғ.з. пайдо бўлади ва бу зиддият улардан бири енгиб чиққандагина барҳам топади. Инсон мун-тларида Ғ.з.лар амалий фаолиятга туртки берувчи асос вазифасини бажаради. Таъкидлаш керакки, бугунги кунда давлатлараро сиёсий, минтақалараро иқт-й, халқлараро ҳуқуқий, миллатлараро мад-й, ҳудудлараро маън-й Ғ.з.лар глобал зиддиятлар даражасига кўтарилгани кўзга ташланади. Давлатлараро сиёсий Ғ.з.лар маълум бир давлат сиёсатида ишлаб чиқилган алоҳида ёки бир неча давлатларга мун-тни ифодаловчи ғояларнинг мазкур давлат ёки давлатлар ғоявий қарашларига қарама-қаршилиги, мос тушмаслигидан келиб чиқади. Ш-дек, маълум бир давлатнинг ўз ҳудуди, ўз жам-ти учун ишлаб чиққан ғоялари, у б-н амалий мун-тдаги бошқа давлатлар ички ва ташқи ҳаётига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ҳолларда ҳам давлатлараро Ғ.з.лар пайдо бўлиши мумкин. Мас., маълум бир давлат ҳудудида яшаб келаётган бошқа давлат фуқаролари, ўзга миллат, ўзга дин, ўзга тил вакиллари эркинликларини чекловчи ғоялар сиёсий амалиётга татбиқ этилганда шундай ҳол юз берганлигини кўплаб давлатларнинг тарихий-сиёсий мун-тларида кузатиш мумкин. Миллатлараро мад-й Ғ.з.лар маълум бир миллатга оид мад-й анъаналарнинг бошқа бир миллат мад-й анъаналарига таъсирининг ортиб бориши оқибатида юзага келадиган зиддият бўлиб, чуқурлашганда низоли жараёнларни вужудга келтириши мумкин. Тарихда бундай воқеалар

ортида келиб чиққан фожиали оқибатлар кўплаб учрайди. Бугунги дунёда юксак техник мад-т ва кўпроқ тарихий анъанавийликка содиқлик икки қутб мам-тлари, халқлари орасидаги Ғ.з.ни ҳосил қилган ва унинг тинч йўл б-н бартараф қилинмаслиги инсониятни ҳалокатга олиб борувчи сабаблардан бири ҳисобланади. Худудлараро маън-й Ғ.з.лар маълум бир ҳудуд халқлари маън-й дунёқараши, анъаналари, қадриятлари, меросининг бошқа ҳудудларга таъсири яққол кучайганда вужудга келади ва б. мун-тларга ҳам таъсир кўрсатади. Мас., биргина диний эътиқод ёки буюкмиллатчилик омили тарихда жуда катта ва узоқ йиллик урушларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Ёки маълум бир миллат маън-й қадриятлари, анъаналари, мероси динига қилинган тажовуз ёхуд тазйиқ жам-тда маън-й Ғ.з.ларни келтириб чиқаргани маълум.

ҒОЯВИЙ МУТААССИБЛИК

— тўғри деб ҳисобланган муайян фикр, ғоя, ақидадан бошқа ҳамма нарсани нотўғри, ёлғон деб билиш, уларни кўр-кўрона инкор этишга асосланган қараш ва амалиётни англатувчи т. Ғ.м. турли йўналиш ва эътиқоддаги кишиларга хос бўлса-да, улардаги умумийлик ўзга ғоя ва эътиқодни ёлғон ҳисоблаш, ўз қарашларини мутлақлаштириш, унга қўшилмаганларга қарши фаолият олиб бориш, уларни йўқ қилишга қаратилган ҳаракатларда яққол кўринади. Ўрта а.лардаги инквизиция, баъзи Ғарб мам-тларидаги неофашизм ғоялари тарафдорлари ҳаракатлари Ғ.м.га мисол бўла олади. Собиқ иттифоқдаги ҳукмрон мафкура ҳам ана шундай жиҳатларга эга эди. Унинг ғояларидан ўзгача фикрлаган кишилар, мас., диндорлар, маърифатпарвар зиёлилар, мад-т, адабиёт, илм-фан намояндлари, давлат арбоблари қатағон қилинган, фanning эса ҳатто бутун бир соҳалари

ривожлана олмаган эди. Генетика, кибернетика, социология, политология, идеология каби соҳаларга бу фанлар б-н боғлиқ мавзуларни тадқиқ этишга изн берилмагани фикримизга далил бўла олади. Ғ.м. муслмонлар орасида ҳам бор. Баъзи мутаассиблар динни худди Пайғамбар алайҳиссалом даврларидаги каби ҳолатга келтириш керак деса, бошқалари ўрта а.лардаги халифаликни барпо қилиш керак, деган ғайриилмий қарашни илгари суради. Натижада, ўз ғояларини амалга оширишга қарши чиққанлар диндан қайтганлар, динни бузаётганлар сифатида эълон қилиниб, уларга қарши курашиб, жисмонан йўқ қилишга ҳаракат қилинади. Ғоялар, аслида ўз моҳиятига кўра, ривожланувчан бўлади. Яъни, илгари сурилган бир ғоя йўлида амалий натижаларга эришган инсонлар мантиқан шу ғояларнинг давоми бўлган, эришилган ютуқларни мустаҳкамловчи янги ғояларни ишлаб чиқади ва бу ҳолат узлуксиз давом этаверади. Бунинг акси ўлароқ, Ғ.м. тарихий ёки замонавий асосларга таянган маълум бир ғояга мустаҳкам ёпишиб олиш, унинг ривожини таъминламасдан, фақат шу ғоя бўйича эришиладиган натижалар б-н чекланишни англатади. Шунга кўра, Ғ.м.нинг бир неча турлари фарқланади. Мас., алоҳида шахс ғоялари устуворлигида шаклланадиган Ғ.м. асосан давлат ва сиёсат арбоблари, дин, илм-фан намояндалари ғоялари негизида вужудга келади ва тарғибот учун шарт-шароит етарли бўлганда кенг тарқалиб, давлат, жам-т ёки халқларнинг катта-катта гуруҳлари учун фалокатли оқибатларга олиб келиши мумкин. Шахс ғоялари асосида вужудга келувчи Ғ.м., аввало, жам-тнинг қўйи табақаларини қамраб олади. Унга, асосан, давлат ва унинг сиёсатидан норози, ш-дек, давлат қонунларига биноан жиноятчи сифатида қайд этилган ва жазоланган фуқаролар эргаша-

ди. Мад-й ёки маън-й н.назардан эса Ғ.м. маълум бир халқ ичидаги мад-й, маън-й анъаналар, қадриятларни тушунмай, унинг ўрни ва аҳамиятини тасаввур қила олмайдиган инсонларни ўз атрофида бирлаштиради. Ғ.м.ни юзга келтирувчи бундай ғоялар маълум жам-тда пайдо бўлиб, унинг ўзида ёйилиши, бир ҳудудда пайдо бўлиб, ўзга ҳудудларда кенг тарқалиши ёки мустаҳкамланиши мумкин. Ғ.м.нинг гуруҳ ғояларига асосланган бошқа бир тури эса бундан ҳам хатарлироқ бўлиб, у бутун инсоният тар-ётига ҳалокатли таъсир кўрсатишга қодирдир. Мад-й, маън-й, иқт-й, сиёсий таъсир, айниқса, унинг четдан бўлиши Ғ.м. юзга келишида асосий омиллардан саналади. Ғ.м.га қарши курашнинг энг самарали йўли, аввало, унинг асосларини тўлиқ аниқлаб, улар қандай оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигини шу ғояларга эргашишга мойил инсонларнинг турли табақа ва тоифалар вакиллари яққол тарзда тасаввур эта оладиган, амалий, ҳаётий далиллар асосида кенг миқёсда тушунтириш ишларини олиб боришдир. Жаҳон халқларининг тарихий тар-ётида Ғ.м.га кўп бор дуч келинган ҳамда бугунги кунда у глобал тус олмаган бўлса-да, ҳоз. даврда турли тамаддун ва жам-тлар ўртасидаги мун-тларда кўзга ташланаётган муаммолар келажакда Ғ.м.нинг авж олишига шарт-шароит яратиб бериши эҳтимолдан холи эмас. Ғ.м.нинг акси ғоявий тар-ёт, маърифат, ҳурфикрлилик бўлиб, унинг асосида кишиларнинг қалби ва онгига эзгулик, ҳамжиҳатлик, бағрикенглик, тотувлик т.ларини сингдириш ётади.

ҒОЯВИЙ ПАРОКАНДАЛИК — жам-т, халқ, ижт-й қатламларнинг ўз мақсадларини аниқ-равшан белгилаб олмагани, орзу-интилишлари ва манфаатларини ифодаловчи мафкура яратилмагани сабаб

ижт-й онг ва маън-й ҳаётда юзага келадиган ғоявий бошбошдоқлик, беқарорликни англаувчи т. Ғ.п., одатда, муайян сиёсий тизим ўз ҳаётини тугатиб, бир тузумдан бошқасига ўтилаётган, ижт-й сиёсий қутблашув ва зиддиятлар кучайган, жам-т турли табақаларга бўлиниб, ҳар бир ижт-й-сиёсий куч ўзининг тор манфаатлари доирасида ўралашиб қолган вазиятларда рўй беради. Бу ҳолат жам-тнинг янада тарқоқлашуви ҳамда бири-бирига душман тарафларга ажралиб кетишига олиб келади. Мам-тда ички зиддиятлар кучайган, қатлам, тоифа, миллий-этник бирликлар ўртасидаги қарама-қаршилик зўрайган ҳолларда ҳам ана шундай ҳол рўй беради. XX а.нинг 80-йиллари охирида Ғ.п. кучайиб, бу ғоявий йўналишлар борган сари кўпроқ одамларни ўзига жалб эта бошлади. Собиқ иттифоқ тузуми таназзулга учраган бир пайтда халқ ўртасидаги ижт-й жонланишнинг оломончилик характери ва турли тартибсизликлар бошқарув тизими, унинг турли қуйи поғоналардаги раҳбарлари, маҳаллий бошқарув органлари раҳбарлари фаолиятида Ғ.п. пайдо бўлишига олиб келди. Собиқ иттифоқ ҳукмронлигининг сўнгги даврларида, ш-дек, миллий мустақиллик ва миллий давлатчилик ғоялари халқнинг барча қатламлари орасида кенг ёйилмаган, ҳали миллий мустақиллик мафкураси шаклланмаган, иқт-й бўҳронлар авж олган бир даврда жам-тдаги Ғ.п.ни белгилаб беришга шарт-шароитлар туғдирган омиллар асосан қуйидагилардан иборат эди: коммунистик партия ғояларини бошқа барча ғоялардан устун қўйиш; бошқарувнинг маъмурий буйруқбозлик усулининг устуворлиги; миллий анъаналарга эскилик сарқити сифатида қараш; диний тарбиядан узоклашиш, бирданига диний эркинлик берилиши; бошқарув ва ишлаб чиқаришдаги кўзбўямачилик,

ижт-й боқимандалик ва раҳбарлар ўртасида коррупциянинг кучайиши; раҳбар кадрлар танлашнинг шахсий мун-тлар асосида амалга оширилиши; кадрлар ўртасидаги масъулиятсизлик, давлат мулкани талон-тарож қилишга мойиллик ва бошқарувдаги лоқайдлик; раҳбар кадрлар ўртасидаги қариндошуруғчилик, ошна-оғайнигарчилик, миллий айирмачилик. Турли мафкуралар ўртасидаги тўқнашувларнинг авж олиши, собиқ марказнинг буюк давлатчилик руҳидаги тоталитар ғояларининг давом этиши, турли экстремистик гуруҳларнинг интилишлари оқибатида дунёвий давлатчилик тамойилларини сақлаб қолишга нисбатан таҳдиднинг пайдо бўлиши; фуқаролар ўртасида авж олган маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик; мам-т рив-шининг стратегик мақсад ва вазифаларини кенг миқёсда ёритиб, тушунтириб берувчи умуммиллий тар-ёт дастурининг тўла ишлаб чиқилмаганлиги, истиқболга доир аниқ тасаввурларнинг шаклланмаганлиги; эски тузумда шаклланган тузилмалар фаолиятининг давом этиши шулар жумласидандир. Умуман, XX а.нинг 80-йиллари охири — 90-йиллар бошида жам-т дунёқараши, шу дунёқараш асосидаги фаолиятни ташкил этиш масаласи маълум бир тизимга солинмаган, жам-тдаги табақа ва тоифаларнинг ғоявий мақсадлари турли-туман бўлиб, айна вақтда турли манфаатлар асосида фаолият олиб борар эди. Тарихдан маълумки, Ғ.п. туфайли давлатлар ва халқлар қарамликка, иқт-й ва мафкуравий исканжага тушиб қолади, таназзул ва тушкунликка йўлиқади.

ҒОЯВИЙ ТАЖОВУЗ — муайян бир жам-т, миллат, ижт-й қатлам ёки гуруҳ онги ва руҳиятига ташқаридан ўтказиладиган мафкуравий хуруж, бегона ва ёт мақсад-манфаатларга хизмат қиладиган ғоявий босқинчилик.

Тарихда Ғ.т. ҳарбий истило, сиёсий таъйиқ ва иқт-й исканжа чоралари б-н боғлиқ ҳолда олиб борилган. Мас., Александр Македонский Ғ.О. халқларини босиб олар экан, уларни итоатда тутиб туришни ўйлаб, катта Ғ.т.ни амалга оширган. Берунийнинг гувоҳлик беришича, у биринчи бўлиб ерли халқнинг мўътабар китоби «Авесто»ни тортиб олиш, унинг бир қисмини ўз юртига юбориш, қолганларини бутунлай йўқ қилиб ташлашга буйруқ берган эди. Негаки, эзгулик ва ёвузликнинг нимадан иборат эканлигини ажратиб берувчи, тушунтирувчи ва амалий ҳаётга жорий этувчи китобни қандайдир қонунлар мажмуасигина эмас, ҳар бир кишининг онгли фикрлаш тарзи, мафқурасига айлантирган халқ устидан узоқ вақт ҳукмронлик қилиш мумкин эмаслигини, бу халқни манқуртга айлантиришда унинг ана шу ғоявий-мафқуравий асосларини йўқотмасдан иложи йўқлигини у яхши билган. Аммо унинг ўйлагани кутилган натижага олиб келмаган. Ёвузликларни ёмон кўрган ва ундан озод бўлиш эътиқодига содиқ бўлган халқнинг қўлидан китобини йўқ қилишга ҳаракат қилинган бўлса ҳам, уларнинг дилидан келажакка ишонч-ни, онгидан миллий ғояни ўчириб бўлмаган. Бу эса эркинлик учун сўнмас кураш оловини ёқиб юборган. Ш.у. македонлар ўша даврда халқни фақат ҳарбий қудрат орқалигина ушлаб тура олганлар. Аммо бу кучнинг аста-секин сусайиши ва халқ ҳаракатининг борган сари фаоллашиб бориши тез орада босқинчилар ҳукмронлигининг барҳам топишига олиб келган. Ғоявий-мафқуравий дунёқарашнинг кучлилиги маҳаллий халқни македонлар таъсирига эмас, македонларни маҳаллий халқ таъсирига тушира олган. Бунда якка шахслар ҳам роль ўйнаган бўлса-да, жам-т руҳияти — ғоясининг ягона нуктада

бирлашиши — озодлик учун кураш энг муҳим ҳамда асосий омил сифатида хизмат қилган. Мўғиллар истилоси ғоят даҳшатли тус олиши, ерли халқнинг қўпгина қисми қирилиб кетишига қарамасдан, уларга қарши курашнинг ғоявий-мафқуравий усулидан фойдаланиш яна Осиё халқлари ғалабасини таъминлаган эди. Бир ғоя ёки тамойил атрофида бирлашиб, уни сидқидилдан ҳурмат қилиб, ҳаётда унга эргашаётганлар сафида туриш ва уни амалга ошириш учун ўз ҳаёти, фикри ва фаолияти б-н иштирок этиш — миллий мафқура, миллатни бирлаштирувчи байроқнинг мавжудлиги (бу даврда диний ва миллий қавмдошлик халқни бирлаштирган ғоянинг бош омили бўлди) халқнинг аста-секин ғалабасига замин ҳозирлаган. Бунда халқ ғоявий бирлигининг таянч кучларидан бири — ислом таълимоти, унинг бирлаштирувчи ғоялари ҳам жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Минг йилдан зиёд давр мобайнида халқимизнинг қалб мулкига айланган ислом дини ўз моҳиятига қўра, инсониятни эзгуликка чорлаш ғояларини ифода этса-да, биз яшаётган минтақага у, аввало, қуч б-н олиб келинган. Араблар ҳам Ғ.О.га бостириб кирганида ҳар жихатдан, жумладан, дунёқараш жихатидан ҳам озодликни жуда сеувучи, ш-дек, ҳар қандай халққа ўз ғоявий таъсири-ни кўрсата олувчи, курашлардан қайтмас халққа дуч келган эди. Улар бу халқни қурол кучи б-н узоқ вақт тутиб тура олмаслигини англаб етгач, қандай бўлмасин, аввало, халқ мафқурасининг негизини ташкил этувчи асосий омил — диний эътиқодни ўзгартириш, миллий урф-о. ва маросимларни ўзлариники б-н алмаштиришга ҳаракат қилган. Халқимиз исломни ўзининг қадимий анъаналари, урф-о. ва маросимлари, тафаккур тарзи б-н бойитган ҳолда ўзлаштирди, уни ўз дунёқарашига мувофиқлаштириб

қабул қилди. Икки мад-тнинг бирикуви натижасида минтақада катта Уйғониш даври вужудга келди. Тафаккур хулосаларини амалда жорий этишга иштиёқманд, табиатида бу нарса ёрқин акс этиб турувчи ерли халқ ислом ғоялари таъсирида ўз зеҳниятида (менталитетида) янги ўзгариш ясади ва фанда ҳам, мад-т ва маъ-ятда ҳам араблар таъсиридан қутулиб, аксинча, уларни ва ҳатто, Европадаги бошқа халқларни ҳам ўз таъсир доирасига тортди. Мас., Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» Европа университетларида асосий дарслик сифатида эътироф этилгани, ал-Хоразмийнинг алгебра фанига асос солгани, Улуғбекнинг астрономия фанига қўшган буюқ ҳиссасини назарда тутсақ, ўша даврда халқимиз тафаккури, дунёқараши ғоявий жиҳатдан қанчалик илгарилаб кетганининг гувоҳи бўламиз. Хуллас, Ғ.т.дан босқинчиликни оқлаш, мустамлака ва қарам халқларни мафкуравий асоратда сақлаш мақсадида фойдаланилган. Ғ.т.нинг муҳим хус-ятлари ҳақиқатни сохталаштириш, тарихни одамлар хотирасидан ўчириш, умуминсоний қадриятларга беписандликдан иборат. Ғ.т. алдаш ва макр б-н, айниқса, ёшларни ота-онасига, жам-тга қарши қўйиш, хиёнат ва сотқинликни фидойилик деб кўрсатиш тарзида ҳам намоён бўлади. Ҳоз. замонда юз бераётган глобаллашув жараёнлари Ғ.т.нинг шакл ва йўналишларига ҳам ўзгаришлар киритмоқда. Ҳарбий қурол кучи б-н ўз гаразли мақсадларига етишиш имкониятидан махрум бўлган экстремист ва террорчи гуруҳлар тобора Ғ.т. йўлига ўтмоқда, унинг янги, янада хавфли усул ва воситаларидан фойдаланмоқда. Бундай тажовузга фақат умуминсоний ғоялар ва демократик тамойилларга асосланган соғлом мафкура б-н қарши тура олиш мумкинлиги тобора аён бўлиб бормоқда.

ҒОЯВИЙ ТУРҒУНЛИК — муайян мафкура тизимидаги такомиллашиш ва янгиланиш жараёнининг тўхтаб, мафкуравий ақидаларнинг реал ҳаёт, амалиётдан узилиб қолиши. Маълумки, ҳар қандай мафкура муайян ижт-й қатлам, миллат, давлат, жам-тнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсад-муддаолари, орзу-интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш тамойилларини ўзида мужассам этадиган тизимдир. Жам-т тараққий этар экан, бу тизим ҳам такомиллашиб, янгиланиб бориши лозим. Шундагина у ҳаёт талаблари, ижт-й тар-ёт қонунларига жавоб бера олади. Акс ҳолда, у янги замон реалликларига мос келмай қолади ва тарих сахнасидан тушиб кетади. Коммунистик мафкуранинг тақдири бунга мисол бўла олади. Демак, мафкуранинг ижт-й ҳаётдан узилиб қолиши жам-т тар-ётига тўсиқ бўлади ҳамда Ғ.т. ҳолатини келтириб чиқаради.

ҒОЯВИЙ ҚАРАМЛИК — миллат, жам-тнинг ўз манфаатлари ва мақсадларига мос келмайдиган, унга зид бўлган ғоявий оқимларга боғлиқлиги, ёт ва бегона ғояларга бўйсунинишни характерловчи ҳолат. Ғ.к. ғоясизлик, ғоявий бўшлиқ ёхуд парокандалик оқибатида келиб чиқади. Ш-дек, Ғ.к. давлат бошқаруви ва ички сиёсат б-н боғлиқ равишда ички характерга ҳам эга бўлиши мумкин. Мас., бошқарув шакли авторитар бўлган ҳолларда бошқарув тизими умумий ғоявий мақсадларни бошқаришни ўз қўлига олади ва кўпчилик бошқарув тизими гуруҳи ғояларига эргашишга мажбур бўлади. Бунда мантиқан кўпчиликка хос ғоявий мақсадлар озчилик томонидан ишлаб чиқилган мақсадларга мажбуран сингдирилади ёки кўпчилиكنинг ғоявий мақсадлари суний равишда бўғиб қўйилади. Натижада, жам-т, давлат фуқароларининг ғоявий жиҳатдан авторитар тузумга

қарамлиги вужудга келади. Жам-т, давлат фуқароларининг ўз тузумларига қарамлиги кўп ҳолларда давлатнинг ичдан бузилишига замин ҳозирлайди. Монархия тузумида монархга, тиранияда тиранлар ва улар ҳукуматларига Ғ.қ. тарихий давлатларда кўп бор кузатилган. Ғ.қ.ни замонавий демократик давлатларда ҳам кузатиш мумкин. Бугунги айрим ривожланган демократик давлатларда сиёсий элита ёки бошқа асосий таъсир кучига эга бўлган элитар табақалар давлат ёки жам-тнинг ғоявий мақсадларини бошқаришда муҳим ўрин тутлади. Улар томонидан ишлаб чиқиладиган турли стратегик мақсадлар, аввало, ўз фуқароларини шу мақсадга қаратиб олишни кўзда тутди. Мас., ўтган а. ўрталарига қадар француз жам-тида айрим Африка мам-тлари албатта Франциянинг мустамлакаси бўлиши керак, деган қараш устувор бўлган эди. Ўтмишда Франция сиёсий элитаси томонидан ишлаб чиқилиб, амалиётга татбиқ этилган бу ғоявий мақсад кўп йиллар давомида бутун француз жам-тини ўз таъсирига тортиб, Ғ.қ.га туширган эди. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Ғ.қ.нинг минтақа, ҳудуд, давлат, жам-т, миллат, ирқ, табақага мансуб умумжам-тга хос кенг, сиёсий, иқт-й, ҳуқуқий, мад-й, маън-й каби жам-т ҳаётининг айрим соҳаларига мансуб ёки санъат, ижод ва б. касбий характердаги мун-тлар б-н боғлиқ кичик турлари кузатилади. Ғ.қ.нинг бундай турлари кўп ҳолларда кўпчилик томонидан эркин тарзда қабул қилинади, яъни жам-т буни Ғ.қ. деб ҳисобламайди ва шу б-н мазкур ғояни тарғиб қилувчи манфаатдор синф ёки гуруҳлар мақсадларини қўллаб-қувватлаш вазифасини бажаради. Америка тарихида қора танли ва қизил танли аҳолига нисбатан олиб борилган сиёсатда оқ танлилар ёки европаликлар ана шундай тарзда Ғ.қ.га туширилган

бўлишига қарамай, ўтган а.нинг ўрталарига қадар жам-т буни Ғ.қ. деб ҳисобламасди. Ғ.қ.нинг бундай тури собиқ иттифоқ ва унинг таркибидаги иттифоқдош республикаларда ҳам кузатилган. Айни шу мун-тларда ирқ, миллат б-н боғлиқ Ғ.қ.ни ҳам кузатиш мумкин. Шунга кўра, Ғ.қ. бир вақтнинг ўзида бир неча турда мавжуд бўлиши, айни вақтда, жам-тнинг ҳам қўллаб-қувватловчи, ҳам қарши турувчи гуруҳларига хос бўлиши мумкин. Бундан ташқари, бугунги кунда кўзда тутилган маълум жам-т, давлат ёки минтақани Ғ.қ.га туширишга интилишларни баъзи ривожланган давлатларнинг стратегик режалари таркибидан ўрин олганини яққол кузатиш мумкин. Ғ.қ. юзага келишига ташқаридан ўтказиладиган мафкуравий таъсирлар энг асосий сабабдир. Тарихда Ғ.қ. асоратига туширилган, мустамлакага айлантирилган халқлар ўз мад-ти, тили ва динидан узоқлашишга, уларни унутишга мажбур қилинган. Вақт ўтиши б-н шу халқнинг илғор вакиллари, фидойи фарзандлари, ҳатто ўз жонини қурбон қилиб бўлсада, озодлик ва мустақиллик учун курашган, қарамликнинг ҳар қандай кўринишига қарши омани кўзғатган. Ҳоз. глобаллашув шароитида Ғ.қ.га солишнинг турли усуллари қўлланмоқда, хилма-хил «овоз»лар, ОАВ, ахборот технологиялари, инвестициялар ёрдамида мафкуравий таъсирлар уюштирилмоқда. Бундай таҳдид ва таъсирларга фақат кучли ғоя, ўзликни англаш, соғлом мафкурагина қарши тура олади. Мафкуравий полигонлар ядро полигонларидан хавфлироқ бўлиб бораётган вазиятда миллий ғояни ёшлар онги ва қалбига сингдириш ниҳоятда муҳим. Миллий ғоя фуқароларни тафаккур қўлигидан қутқаради, Ватан равнақи, Юрт тинчлиги ва Халқ фаровонлигини таъминлашга ёрдам беради,

мустаҳкам мафкуравий иммунитет ҳосил қилишга хизмат қилади.

ҒОЯСИЗЛИК — муайян шахс ёки ижт-й гуруҳнинг онги ва қалбда муайян мақсад сари етакловчи фикрнинг йўқлиги. Ғ., одатда, ҳали ўзлигини англаб етмаган, ўз манфаат ва имкониятларини ифода эта олмайдиган, мақсад-муддаолари ва ҳаётий қадриятларини англаб етмаган кишилар ва тоифаларда учрайди. Ғаётда юксак ғояси, эзгу орзу-интилишлари бўлмаган одам фақат табиий эҳтиёжлар доираси б-н чегараланиб қолади. Ғ. маъ-яти тубан, иймон-эътиқоди суст, мафкураси бузуқ кимсаларни юзага келтиради. Ўз ўтмиши ва насл-насабини билмаслик, тарихий хотирани унутиш ҳам Ғ.нинг бир кўринишидир. Бундай кимсалар ўз ота-онасига қўл кўтариши ҳам, ўз Ватанини сотиши ҳам мумкин. Ғ. ижт-й хатарли ҳодиса бўлиб, шу жам-т ва халққа ёт бўлган бегона кучлар бундай одамлардан мафкуравий таъсир ва руҳий тазйиқ орқали ўз ғаразли ниятларига етиш мақсадида фойдаланадилар. Миллий истиқлол мафкураси ўзининг ҳаётбаш ғоялари, буюк мақсадлари б-н Ғ.нинг ҳар қандай кўринишини инкор этади. У ўз куч-ғайрати, ақл-заковати ва ҳаётини юксак ғоялар йўлида бахш этишга тайёр комил инсонларни тарбиялашга хизмат қилади.

ҒУҒУ — инсонда, унинг атро-фида, миллати, халқи ва давлатида қадр-қиммат, номус, иззат-нафс каби фазилатлар мавжуд бўлиши ёки амал қилиши нати-жасида унинг ўзини-ўзи хурмат қилиш ҳиссини англатадиган маън-й т. Ғ.ли инсон ўз шахсини камситишга йўл қўймайди, Ғ.ини йўқотмаслик йўлида у ҳар қандай қийинчиликлардан, жазоланиш-дан чўчимайди. Ғ. инсоннинг юк-сак маъ-ят эгаси эканидан далолат беради. Ғ. айна пайтда нафақат ин-

соннинг ўзи б-н, балки ўзи ман-суб бўлган жинс ёки этник келиб чиқиши б-н фахрланиш ҳиссини ҳам англайди. Мас., йигитлик Ғ.и, қизлик Ғ.и, миллий Ғ. Лекин Ғ. меъ-ёрида бўлиши, яъни кишининг асл қадр-қимматига мос келиши лозим. Ғ.даги меъёрнинг бузилиши киши-нинг кибрга берилишига олиб ке-лади: у ўзи ва б.нинг қадр-қиммати тўғрисида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун кибр-ҳаво, манман-ликка берилади. Кибрли киши ўзини бошқалардан устун деб билса-да, аслида у ўз қадр-қимматининг ўзгаларникидан паст экани туфай-ли уни сунъий равишда кўтаришга ҳаракат қилади, маън-й бўшлиқни бошқаларга паст назар б-н қараш орқали тўлдиришга интилади, бу йўлда ёлғон ва мактанчоқликдан тонмайди. Пировард натижада, у атрофдагилардан ажралиб қолади, ўзгаларнинг нафратига дучор бўлади, ўзлигидан маҳрум бўлган ахлоқсиз кимсага айланади. Одат-да давлатнинг қанчалик тез рив-ши, бу борада одамларга куч-қувват бахш этиш, мам-тнинг дунё ҳамжам-тида муносиб ўрин эгалла-ши, авваламбор, халқнинг маън-й савияси, Ғ.и ва фахри нечоғлик юк-сак бўлишига боғлиқдир. Ғар бир фуқарода мана шундай туйғуларни шакллантириш миллий Ғ.нинг шаклланишига хизмат қилади. Аж-додларимиз ўз насларини умумба-шарий туйғулар, ўлмас Шарқ фал. си, миллий қадриятларимиз руҳида тарбия қилиб келганлар. Ота-бо-боларимиз а.лар давомида тили-миз, дилимиз ва динимизни, ўзб. нинг ўзлигини ҳар томонлама ас-раб-авайлаб, баркамол авлодларни вояга етказганлар. Бундай фазилат-лар моҳият-эътибори б-н бизнинг заҳматкаш халқимизга муносиб-дир ва бу б-н ҳар қанча фахрлансак арзийди. Шу б-н бирга, улўф аж-додларимизнинг таваллуд саналар-и фақат ўзб. халқи учунгина эмас, балки бутун М.О. минтақасидаги халқлар учун ҳам мад-й ва тарихий

аҳамиятга молик эканини назарда тутишимиз мақсадга мувофиқ. Бундай тадбирлар келажак авлодни тарбиялашда ҳам улкан аҳамият касб этади. Биз бундай маросимларни ўтказиш орқали ёшлари-

мизни янги қадриятлар асосида тарбиялаймиз, уларнинг қалбига тарихий ўтмишга ҳурмат б-н ёндашиш, уларни авайлаб-асраш, шу халққа мансублиги б-н фахрланиш туйғуларини сингдирамиз.

ҲАДИС (араб. гап, суҳбат) — Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) айтган гаплари, қилган ишлари ва б. қилган ишларга мун-ти ҳақида саҳобалар, Пайғамбар алайҳиссаломни қўрган кишилар қилган ривоятларни англатадиган т. Ҳ.лар мазмун-моҳиятига кўра одамларни эзгулик, ўзаро ҳамжихатлик, биродарлик, адолат-парварлик каби юксак инсоний фазилят ва сифатларга эга бўлишга чорлайди. Ўн тўрт а.дан зиёд вақт давомида Ҳ.лар инсонларни жаҳолат ва залолат ботқоғидан ҳидоят ва нажот йўлига даъват этиб келмоқда. Ҳ.лар бир неча турга бўлинади. Пайғамбаримиз (с.а.в.) баъзи Ҳ.ларни айтган пайтларида олдиларида битта киши бўлган. Ўша киши Расулulloҳ (с.а.в.) айтган гапларини бошқаларга етказган. Бундай Ҳ.ни «оҳод», яъни, «бир киши эшитган Ҳ.» деб номланади. Баъзи Ҳ.ларни айтган пайтларида олдиларида кўп кишилар бўлган ва бундай Ҳ.лар «муваотир», яъни, «кўп кишилар эшитган Ҳ.» деб аталади ҳамда энг ишончли Ҳ. саналади. Ҳ.лар Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳаётлигида тартибга солинмаган ва китоб ҳолига келтирилмаган эди. Биринчи Ҳ.лар тўплами Молик ибн Анаснинг «Муваотто», аш-Шофийнинг «Ар-рисола» ва Аҳмад

ибн Ханбалнинг «Ал-Муснад» асарларидир. Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Муслим, Ибн Можжа каби бир қатор муҳаддис олимлар Ҳ.ларни текшириб, уларни саҳиҳ ва заифга ажратиб бердилар. Энг ишончли Ҳ. тўплами — «Олти ишончли тўплам»дир. Бу борада улуғ муҳаддис Имом Бухорийнинг «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» асари энг мукаммал тўплам ҳисобланади. Мустақиллик йилларида Имом Бухорий, Имом Термизий каби муҳаддисларнинг Ҳ. тўпламлари ўзб. тилида нашр қилинди. Ҳ.ларда илгари сурилган тавҳид, диёнат, Ватан ва халққа садоқат, ҳамжихатлик, бағрикенглик, ўзаро ҳамкорликка чорловчи ғоялар ёш авлодни комил инсонлар қилиб вояга етказишда муҳим восита бўлиб хизмат қилмоқда.

ҲАЁ (араб. уят, шарм, ибо; ор-номус; камтарлик, адаб) — ноҳўя, номаъқул хатти-ҳаракатдан тийилиш ҳисси, уят, шармни англатувчи т. Ҳ. ҳисси аслида «ор», «андиша» ва «ибо» каби маън-й фазилятлар б-н яқиндир. Бу т.нинг ахлоқий моҳияти нафосат б-н уйғунлашиб кетади. Ҳ.дан одатда инсон қизаради, бу ҳол айниқса хотин-қизларда ботиний гўзалликни яққол намоён этади

ва улардаги ўзига хос нафислик, майинликни ифодалайди. Инсоннинг ўзи содир этган ёки бошқалар воситасида амалга оширган ахлоқийликка зид хатти-ҳаракатларидан ноқулай вазиятга тушиши, ўнғайсизланиши, мулзам бўлиши уят ҳиссида ҳам намоён бўлади. Лекин бу ҳолатлар уятда ижт-йлик касб этгани сабабли, улар хатти-ҳаракат содир қилингандан сўнг ҳам давом этади ва кўп ҳолларда виждон азобига айланади. Ҳ.да эса мазкур ҳолатлар соф маън-й табиатга эга ва вақт доирасида чекланган бўлиб, улар хатти-ҳаракат содир этилаётган пайтдагина юзга чиқади. Ҳ. — Шарқ халқларига хос бўлган ахлоқий гўзалликнинг гоят кўркам ва ноёб кўриниши. Айни пайтда Ҳ. миллий руҳият б-н йўғрилган т.дир. Ҳ. эркакларга нисбатан аёллар табиатига кўпроқ мос бўлиб, қизлик Ҳ.си, келинлик Ҳ.си, аёллик Ҳ.си, оналик Ҳ.си каби туйғуларда ўз ифодасини топади. Ҳ. кишининг хулқ-атвори, юриш-туриши, атрофдагиларга мун-ти, кийинишда сиполиги, бировнинг юзига тик қарамаслиги, андишали, ор-номусли бўлиши, гапирганда ўйлаб гапириши, баланд овоз б-н гапирмаслиги, қаттиқ кулмаслигида яққол намоён бўлади. Шарқ донишмандлари, хус-н, Абу Лайс ас-Самарқандий, Ғаззолий, Навоий ҳамда Авлоний, Фитрат сингари маърифатпарварлар Ҳ.ни юксак ахлоқий қадрият сифатида баҳолаб, уни одамлар олдидаги Ҳ. ва Аллоҳ олдидаги Ҳ.га ажратганлар ҳамда Ҳ.ни комиллик белгиси, номус тимсоли, вафо б-н муштарак туйғу деб таърифлаганлар. Чунончи, ҳазрат Навоий наздида «Карам ва мурувват ота ва онадурлар, вафо ва Ҳ. икки ҳамзод фарзанд. Ҳар кўнгилниким вафо маскан қилур, Ҳ. ҳам қилур... Вафосизда Ҳ. йўқ, Ҳ.сизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — имон йўқ... Комиллар — аҳли Ҳ. ва ноқислар беҲ.». А.Авлонийнинг фикрича «Ҳ. — дилни равшан

қиладурган бир нурдирки, инсон ҳар вақт шул маън-й нурнинг зиёсига муҳтождир... Ифбатнинг пардаси, виждоннинг никоби Ҳ.дир». Пайғамбаримиз (с.а.в.) «Ҳ. имондадир, имон эса жаннатга элтади», «Ҳ. б-н имон бир-бирига боғлиқ, бири кетса, иккинчиси ҳам кетади», — дея марҳамат қилганлар. Ҳ. инсон қалби, туйғулари, ташқи қиёфасида намоён бўладиган, ифбат ва назокатини оширадиган ақл-фаросат гулшанининг тоза гулидир. Азалдан аёл — Ҳ. рамзи сифатида қадрланиб келинади. Ҳ.ли аёл оиланинг номуси, эрининг хузур-ҳаловати, фарзандларининг меҳрибони, хонадон равнақи, одамларнинг дуру гавҳаридир. Бундай аёлларни халқимиз Ҳ.ли ва вафоли деб билади. Ҳ. одамларга озор бермаслик, айбу нуксонларни қидириб, юзига солмаслик ва ўзидаги ёқимсиз феъл ва гапларни изҳор қилмасликдир. Ҳаётдаги ҳар бир нарсани кўриш, билиш, унинг қадр-қимматини идрок этиш, ўйлаб иш юритиш Ҳ. туйғусининг юксаклигидан далолат беради. Ҳ. — бу поклик, сабр-бардош, қаноат, одоб, ихлосдир. Аёл кишидан Ҳ. кетса, оилада файз бўлмайди. Ҳ.сиз кишилар ор-номусини, дўстлик ва садоқатни ҳам оёқ ости қилишдан тап тортмайди. Ҳ. виждон б-н бево-сита боғлиқдир. Виждонсиз одамларда Ҳ. бўлмайди. Шу б-н бирга, Ҳ.нинг виждондан фарқ қилувчи жиҳатлари ҳам мавжуд. Виждон кўпроқ ташқи муҳит б-н боғлиқ бўлса, Ҳ. туйғуси инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларини бошқалар н.назаридан баҳолаши б-н боғлиқ. Ҳ. туйғуси болалик чоғлариданок шаклланади ва ривожлана бошлайди. У инсонларни нотўғри ва ахлоққа зид хатти-ҳаракатлардан, кишиларнинг манфаатлари, дунё-қараши, жамоа урф-о.лари ва расм-русумларига мос келмайдиган ишлардан тийиб туради. Шу маънода, Ҳ. ножўя хатти-ҳаракатлардан ўзини тия олиш, уялиш ҳиссидир.

Ҳадисларнинг бирида айтилишича, одам, энг аввало, ўзидан уялиши керак. Ножўя қилмиши учун ўзидан уялган одам ўзгага ҳам ножўя хатги-ҳаракатни раво кўрмайди. Халқимиз орасида «Ҳ.сиз» ёки «беҲ.» атамалари қўлланганда, уятсиз иш қилиб хижолат чекмайдиган, беадаб кимсалар тушунилади. Ўзида Ҳ. туйғуси бўлмаган одам ўзгадан Ҳ.ли бўлишни талаб қила олмайди. Ҳ.лилик кишининг маъ-ятли, маърифатли, номусли, очиқ кўнгилли эканини англатади, унинг зидди Ҳ.сизлик эса, аксинча, маъ-ятсизлик, нопокликка мойиллик, бағритошлик каби иллатлар б-н характерланади. Ҳ.ли одамларда ростгўйлик, ширинсўзлик, яхшиликка яхшилик қайтариш, ўз ёрига вафодорлик, дўстликни кадрлаш каби юксак маън-й-ахлоқий фазилатлар мужассамлашган бўлади. Бугунги кунда ҳам Ҳ.лилик ғоят муҳим аҳамият касб этади. Глобаллашув, турли тамаддунларнинг ўзаро алоқалари, яқинлашуви, урбанизация, модапарастлик, истеъмоличилик кайфиятларининг кучайиши кадриятларга салбий таъсир этиши, шу жумладан, Ҳ. хиссининг сусайишига олиб келиши мумкин. Хусайн Воиз Кошифий Ҳ. таъкидлаганидек, «Ҳ. ва андиша дунёда тартиб сақлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Ҳ. йўқолса, ҳеч кимда виждон ҳам қолмайди. У ҳолда дунёда тартиб бузилади. Кишилар бир-бирига бефарқ қарайдиган бўлади». Шу боис, оила ва мактабдаги таълим-тарбия жараёнида Ҳ.лилик хулқий гўзаллик, назокат; Ҳ.сизлик эса ахлоқсизлик ва қўполлик эканини уқтириш, шахс эркинлиги ўзгаларга нисбатан мун-тда масъулият б-н боғлиқлигини изчил равишда тушунтириб бориш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

ҲАЁТ — оламнинг мавжудлиги ва намоён бўлишининг энг мураккаб

шаклларида бири. Ҳ.нинг хилма-хил турлари, шакллари борки, улар борлиқнинг моддий шаклини ҳаракатга келтиришда, бошқаришда асосий ўрин тутди. Ҳ.нинг энг мураккаб шакли инсон Ҳ.идир. У инсон руҳияти, онги, тафаккури б-н чамбарчас боғланган. Ҳар бир одамга бир мартагина Ҳ. кечириш имконияти берилган. Инсоннинг кадр-қиммати шу Ҳ.ни қандай ўтказгани б-н ўлчанади. Инсон табиати ва Ҳ.и у яшаётган жам-тдаги ижт-й муҳитга ҳам боғлиқ. Барқарор жам-тда инсонлар сермазмун Ҳ. кечиради, беқарорлик ҳукм сураётган даврларда эса умр кўпинча самарасиз ўтади. Демак, жам-т қанчалик барқарор ва фаровон бўлса, унда яшайдиган инсонларнинг, келгуси авлодларнинг Ҳ.и шунчалик бахтли ва фаровон бўлади. Ҳ.нинг вужудга келиши ва моҳияти ҳақида ханузгача олимлар бир тўхтама келишмаган. Ҳар бир инсоннинг Ҳ.и такрорланмас ва ўзига хосдир. Инсонни, унинг Ҳ.ини кадрлаш — муҳим ижт-й вазифа. Инсоннинг яхши Ҳ. кечириши, бир томондан, у яшаётган жам-тга боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, табиий муҳитга боғлиқ. Бутун тарихий тар-ёт давомида инсон б-н табиат ўртасидаги мун-т такомиллашиб борган. Инсон табиий муҳитсиз, сув, ҳаво, қуёш ва тупроқсиз яшай олмайди. Бу унсурлар унинг тирикчилигини таъминлайди. Яшаш учун бундай қулай шароит фақат Ер шарида мавжуддир. Ернинг Ҳ. тарқалган қисми биосфера деб аталади. Биосфера тирик мавжудотларнинг Ҳ. кечириш муҳитидир. Агар Ер шари Қуёшга яқинроқ жойлашганида, унинг юзасидаги ҳарорат кўтарилиб, намлик, сув йўқолиб кетган бўлар эди. Агар Қуёшдан узоқда жойлашганида, ундаги ҳарорат пасайиб, ҳамма жой мангу музлик б-н қопланар эди. Хуллас, ҳар иккала ҳолатда ҳам Ер

юзасида Ҳ.нинг пайдо бўлишига имконият туғилмас эди ва ҳ.к. Демак, инсон ўзи учун энг қулай бўлган жойда яшайди. Инсоннинг табиий муҳитга таъсири қад. даврларда кучсиз бўлган. Даврлар ўтиши б-н инсон қўлида қудратли куч-қувват манбалари тўпланган, унинг табиатга таъсири сезиларли даражада ошган. Инсон атроф-муҳитни ифлослантириб, биосферадаги табиий мувозанатни издан чиқара бошлади. Бу масаланинг ечилиши инсоннинг ақл-идрок кучига боғлиқ. Инсон ақл-идрокининг оламга таъсир кўрсатиш чегараси ноосфера деб аталади. Инсон ўзини англамас экан, унинг сайёрамизга ҳалоқатли таъсири борган сари кучайиб, охир-оқибатда унинг ўзини ҳам ҳалоқат ёқасига олиб бориши мумкин. Ҳоз. замондаги экологик муаммолардан бири ҳам инсон фаолияти томонидан атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш ва бу ҳалоқатни тўхтатиб қолишдан иборат. Инсон жам-тда ва табиатда ўзининг тутган ўрнини тўғри англаса, атроф-муҳитни асраб-авайлайди ва Ер юзини гуллатиб яшнатади, Ҳ.нинг бардавомлигини таъминлайди.

ҲАЁТ МАЗМУНИ — инсоннинг ўз ҳаётий мақсад-муддаолари маъно-моҳиятини англаб етиши, борлиқнинг объективлашган мазмунини ўзлаштиришини англатувчи фал-й т. Бу жараён муайян қадриятлар — аждодлар тажрибасини маън-й ва моддий-предметли субстратларида ўзлаштириш шароитида юз беради. Инсон ўзлаштирган борлиқ объективлашган мазмунининг натижалари унинг фаолиятида маън-й-мад-й, моддий қадриятлар, шахслараро мун-тлар, хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатларда — мулоқот ва хулқ-атвор қадрияти сифатида намоён бўлади. «Мазмун» атамасининг маъноси илмий

адабиётларда тушуниш, англаб етиш, ақл-идрок, тўғри фикрлаш, хулосалар чиқариш қобилияти, деб таърифланади. Мазкур маънода у нафақат онг феномени сифатида кўзга ташланади, балки моҳиятнинг ўзгарувчан оламидаги тафаккур жараёнини акс эттиради. Ш-дек, «мазмун» атамаси муайян предметнинг инсон учун муҳимлиги, уни англаб етиш жараёнини ҳам назарда тутлади. Бунда англанаётган предметга (объектга) инсон муайян «маъно» юклайди. «Мазмун» атамасининг 10 дан ортиқ маънолари қайд этилган. Мас., «Инсон ўз ҳаётини англаб етиши жараёни ва унинг маҳсули сифатидаги мазмун» таърифи «инсон ҳаётининг мазмуни» т.сининг маъносини тўлиқ акс эттиради. Бунда мазкур т. муайян инсоннинг маън-й тажрибасини муҷассамлаштиради.

Ўз-ўзидан равшанки, ҳар бир тарихий даврда Ҳ.м. тўғрисидаги масала ўз мезонларига мувофиқ, дастлабки тушунишнинг муайян тузилмасига кўра долзарблашади. Ҳ.м. муаммосини гносеологик жиҳатдан қуйидаги таркибий элементларга ажратиш мумкин: 1) Ҳ.м.га доир мўлжал субъекти, яъни ўз ҳаётини англаётган инсон; 2) мазмун объекти ёки предмети; 3) инсоннинг рефлексив билиш — баҳо бериш фаолиятидаги англаш жараёни; 4) инсоннинг англаш жараёни сифатидаги мазмун натижалари; 5) мазкур натижаларнинг инсоният моддий ва маън-й мад-ти жараёнида объективлашуви. Инсоний қадриятлар ва Ҳ.м.га доир муаммо иррационалистик (Э.Гартман), феноменологик (Э.Гуссерль, М.Шеллер), релятивистик (В.Дильтей), неокантчилик (В.Виндельбанд, Г.Риккерт), социологик (Э.Дюркгейм, М.Вебер) ёндашувлар доирасида жиддий тадқиқ этилган. Тадқиқотчилар мазкур масала жам-т доирасидан ташқарида, яъни ўз ҳолича мавжуд

эмаслиги; ижт-й субъектлар эҳтиёж ва манфаатлари б-н узвий боғлиқлиги; табиатан объектив, лекин субъектив ифода шаклига эга экани; тарихий жиҳатдан белгилангани; муайян иерархияга эга тизим ташкил этишини қайд этади. Ҳ.м. инсоннинг ички дунёси ва ўзини қуршаб турган борлиқни билиш, унга баҳо беришдан иборат субъектив-объектив диалектик жараёнидир. Объектнинг мазмуни субъект «ички дунёси»нинг «ташқи дунё»даги оддий инъикоси ҳисобланмайди, балки фаолият жараёнида юзага келади. Чунки предмет фақат фаолиятда маъно-мазмун касб этади. Англаш жараёни объектнинг англаш предметига айланишига сабаб бўлган субъект фаолияти шаклининг хус-яти б-н сифат жиҳатидан ўзаро боғланади. Субъект фаолиятининг мазмуни унинг мотивацияси объектга мун-ти, субъект учун муҳим хус-ятларини аниқлаш негизи ҳисобланади: ҳодисани англаш — инсоннинг ижт-й-мад-й фаолияти таркибига қандай кириши, улардан нима мақсадда фойдаланилишини аниқлаш демакдир. Хус-н, илмий билиш жараёнида дунёни англаш борлиқнинг онгда аниқ акс этиши тамойилига таянади. Ҳ.м. — инсон ўз маън-й ва моддий-амалий фаолиятини амалга оширишнинг муҳим усулидир. Мазкур амалиёт жараёнида инсон камол топади. Инсоннинг моҳияти унинг ҳаётни англаб етиш ва натижаларини маън-й ҳамда моддий-амалий фаолиятда объективлаштириш қобилиятида ифодаланади. Ҳуллас, Ҳ.м. инсоннинг ўз ички дунёси ва ўзини қуршаган борлиқни англаб етиши сифатида рефлексив-мушоҳада юритишга асосланган билиш — баҳо бериш фаолиятининг маҳсулидир. Бунинг хус-яти шундаки, у бир вақтнинг ўзида ҳам ўз ички дунёсини, ҳам ўзини қуршаган борлиқни билиш ва унга баҳо беришдир. Бунда ўз ҳаёт борлигини

теран англовчи инсон: биринчидан, ўзини-ўзи англаб етиши ва ўзига баҳо бериши; иккинчидан, ўзини қуршаган дунёни англаб етиши ва унга баҳо бериши; учинчидан, мазкур ҳаракат натижаларининг диалектик нисбатини аниқлаш имконига эга бўлади.

ҲАЁТ ФАЛСАФАСИ — кенг маънода ҳаётнинг мазмуни, мақсади ва кадр-қимматига оид муаммоларни тадқиқ ва талқин этувчи фал-й оқим. Ҳ.ф. XIX а.нинг 60–70-йилларида пайдо бўлиб, XX а. биринчи чорагида кенг тарқалган. Кейинчалик таъсири анча пасайган бўлсада, унинг айрим ғоя ва тамойиллари экзистенциализм, персонализм, неогегелянчилик, прагматизм, феноменология каби фал-й оқимлар ривожида муҳим аҳамият касб этган. Ҳ.ф. ҳаётнинг моҳиятини унинг ўзидан англаб олишга интилади. Ҳ.ф. оқими вакилларининг назарида, воқелик руҳ ҳам, материя ҳам эмас, у интуитив тарздагина англаниши мумкин. Ҳ.ф. ҳис-туйғу ва инстинктларни улуғлайди, ақлни танқид ва инкор қилади. Ҳ.ф.нинг асосий т.си «ҳаёт» ҳисобланади ва у турли вариантларда турлича талқин этилади. Фридрих Ницше томонидан асос солинган, кейинчалик Клагес ва Т.Лессинг томонидан ривожлантирилган табиий-биологик талқинда ҳаёт табиийлик б-н қиёсланади ва ҳар қандай сунъийликка қарши қўйилади. Ушбу йўналиш тарафдорлари куч-қудратни улуғлаб, ҳар қандай ғоянинг рўёбга чиқишини кишилар ёки ижт-й гуруҳларнинг манфаатлари б-н боғлайди. Тарихий талқин тарафдорлари бўлмиш Дильтей, Шпенглер, Зиммель, Ортега-и-Гассет ҳаётнинг моҳиятини ички руҳий кечинмалардан излайди. Ҳаёт ва ҳаётийликни борлиқнинг ўзгармас тамойили сифатида талқин этган файласуфлардан фарқли ўларок, бу мутафаккирлар асосий эътиборни

хаётнинг индивидуал шакллари қаратади. Бергсон эса, Гётенинг романтизмдан руҳланиб, хаётнинг пантеистик талқини таклиф этади. Унинг фикрига кўра, хаётнинг моҳияти ўз-ўзини қайта ишлаб чиқариш ва янги шакллари яратишдан иборат. Бергсон хаётнинг биологик шаклини унинг турли кўринишларидан бири сифатида эътироф этади. Ҳ.ф.нинг турли талқинлари ўртасида жиддий фарқни кўриш мумкин бўлса-да, уларнинг бари XIX а. бошлари — XX а. кантианчилик ва позитивизм таъсири туфайли кенг тарқалган методологизм ва гносеологизмнинг ҳукмронлигига қарши курашда яхлит ғоявий оқим сифатида намоён бўлади. Кантианчилик ва позитивизмдан фарқли ўлароқ, Ҳ.ф. хаётий асосга таянган янги онтологик ва гносеологик концепцияни илгари суришга ҳаракат қилади. Унга кўра, хаётий асос воқеликни руҳ б-н изоҳлаган идеалистик фал. воситасида ҳам, воқеликни ўлик материя б-н тушунтиришга ҳаракат қилган табиатшунослик орқали ҳам англаниши мумкин эмас. Зеро, буларнинг ҳар бири хаётий яхлитликнинг биргина жиҳатини эътиборга олади, холос. Мас., Бергсоннинг фикрича, хаётий воқелик бевосита, унинг ботинига кириш имконини яратадиган интуиция орқалигина англаниши, идрок этилиши мумкин. Интуитив билим эса субъектни объектга қарши қўймайди, аксинча, аввалбошданок уларнинг хаётий асосга таянган ҳолда бир-бирига уйғун тарзда намоён бўлишини тақозо этади. Шу б-н бирга, ақл орқали билишдан фарқли ўлароқ, интуитив билишнинг умумий қонуниятларини аниқлаш, ўрганиш мумкин эмас, уни юксак бадиий тафаккурга қиёслаш мумкин, холос. Ҳ.ф. ёндашуви н.назаридан «ижод» ибораси «хаёт» т.сининг синоними ҳисобланади. Ижодий фаолиятнинг қай бир жиҳати

муҳим аҳамият касб этишига қараб, Ҳ.ф.нинг асосий интуицияси ва қарашларининг характери намоён бўлади. Мас., Бергсон ижодни янги нарсанинг вужудга келиши, шаклланаётган табиат бойлигининг ифодаси сифатида талқин этади. Зиммель учун эса, аксинча, ижоднинг асосий жиҳати унинг икки томонлама характери б-н ифодаланади: унинг назарида, ижод маҳсули ҳамisha қотиб қолган ва охир-оқибатда, ижодкорнинг ўзига зид келадиган нарсага айланади. Шу маънода, Зиммель фал.сига хос тушқунлик ҳолати Шпенглернинг фаталистик ва кескин қарашлари б-н туташиб кетади. Билишнинг илмий шаклига танқидий мунтда бўлган Ҳ.ф. ўзгарувчан табиатни англашга хизмат қилмайдиган, соф прагматик мақсадларга — дунёни ўзгартириш ва кишилар манфаатларига бўйсундиришга йўналтирилган илмий билиш табиатининг янги концепциясини илгари суради. Ҳ.ф. фанининг жамтнинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айлангани ва унинг техника ҳамда индустриал иқтисодиёт б-н туташиб кетаётганини эътироф этиб, «нима?» «нима сабабдан?» деган саволларни «қандай?» деган масала б-н алмаштиради. Ҳ.ф. назариётчилари илмий т.лар амалий фаолиятнинг воситаси сифатида, «ҳақиқат нима?» деган масалага бевосита алоқадор эмаслиги, бошқача айтганда, ҳақиқатга даъво қилаётган фан аслида янглиш йўлдан бораётганини асослашга уринади. Шу маънода, XIX а. охири — XX а. бошларидаги жадал техник тар-ёт даврида олимлар, инженерлар ва бюрократ-амалдорлар аристократик индивидуал ижодга — адиб, шоир ва файласуфларга қарши қўйилади. Ҳ.ф. онтология ва гносеологик концепцияни яратиш б-н чекланмай, айниқса, Ницше асарларида яққол намоён бўлган янги дунёқараш шакллари эъқлаб чиқишга интилади. Янги

мажусийлик деб аташ мумкин бўлган бу дунёқараш негизда куч-қудратга асосланган ҳамда ғайритабиий унсурларга таянган дунё ҳақида тасаввур ётади. Табиат кучларини инсон манфаатларига бўйсундиришга интилаётган позитивизм фал.сидан фарқли ўлароқ, Х.ф. инсонни ана шу кучларга бўйсунтиришга, улар б-н уйғунлашиб кетишга, тақдирга қарши бормасдан, унга тан беришга ундайди. Маълум маънода, бундай тушқун ғоялар ўша даврдаги ижт-й-сиёсий вазиятнинг беқарорлиги, эътиқодсизлик ва ахлоқсизликнинг авж олиши б-н изоҳланиши мумкин. Ницше фал.сида, кейинчалик Шпенглер, Ортега-и-Гассет, Зиммель, Селин, А.Камю, Ж.П.Сартр томонидан ривожлантирилган ғожиавий талқин санъат, адабиёт ва кино соҳасида ҳам яққол намоён бўлди. Ҳоз. даврда Х.ф.нинг айрим ғоя ва тамойиллари экзистенциализм, персонализм, айниқса фал-й антропология томонидан ўзлаштирилиб, янгича талқин этилмоқда.

ҲАЁТИЙ МАНФААТЛАР — ҳар бир шахс, жамоа, жам-т ва мам-т ҳаёти учун муҳим аҳамият касб этувчи манфаатлар мажмуасини ифодаловчи т. Маъ-ят ҳам Х.м.нинг таркибий қисми ҳисобланади. Х.м. инсон тафаккурининг босқичма-босқич ривожланиб боришини таъминлаш б-н бирга, унинг маън-й шаклланишига ҳам катта ҳисса қўшади. Одатда Х.м.га мун-т орқали маъ-ят даражасини аниқлаш, ёки аксинча, маъ-ятга қараб Х.м. нималардан иборат эканлигини англаш мумкин. Х.м.га мун-тда маън-й тарбиянинг аҳамияти беқиёсдир. Чунки ҳар бир шахс маън-й тарбия мезонлари орқали ўз Х.м.ини белгилайди. Шахс тафаккуридан мустақкам жой олган Х.м. унинг умр мазмунини ҳам белгилаб беради. Шу жиҳатдан Х.м.ни маъ-ятдан айри холда тасаввур қилиб бўлмайди.

ҲАЁТНИНГ ДАВОМИЙЛИГИ — кишининг ўсиб-улғайиши, камолот сари бориши, ўзга инсонлар, ташқи муҳит, олам, вақт, давр таъсирида, ҳаёт қадрини англаш, фоний дунёнинг ўткинчилиги, ҳаётнинг мазмуни, яшаш мақсади, олам абадийлигининг қадрини англаб етиш жараёнини ифодаловчи т. Инсон ҳаётини туғилиш ва болалик; ўсмирлик ва балоғат; мустақил ҳаёт; кексалик даврларига бўлиш мумкин.

Туғилиш ва болалик даврида инсон дунё юзини кўради, оилага чексиз қувонч, орзу-умидлар олиб келади. Аввало, ота-онаси ва ўзгалар парвариши б-н улғаяди, оила муҳитида гапира бошлайди, юришни ўрганади, сўнгра боғча ва мактабга боради. Бу даврда ота-онанинг мавжуд саъй-ҳаракатлари фарзандларнинг яхши яшаши ва улғайишига сафарбар этилади. Ўзб. оиласида Шарқ мад-тига хос ижт-й ва этномад-й хус-ятлар ўз ифодасини топган. Бунда ота-она, фарзанд, эр-хотин ва қариндошлар ўртасидаги мун-тларда ахлоқий бурч ҳамда ахлоқ меъёрларига алоҳида эътибор берилади.

Ўсмирлик ва балоғат даврида фарзанд улғайиб борган сайин ота-она катта орзулар б-н яшай бошлайди. Фарзанди келажакда етук мутахассис бўлиши ёки ҳунар эгаллаши, бир сўз б-н айтганда, комил инсон бўлиши учун ота-она астойдил ҳаракат қилади. Бу даврда болалар ўзларини эртақлар оламида яшаётгандек ҳис қилиб, нимани истаса, уни амалда ҳам бўлишини хоҳлайди.

Мустақил ҳаёт даври инсон ҳаётининг энг қийин, шу б-н бирга, буюк синовлар даври ҳисобланади. Бу давр ҳар бир инсоннинг ҳаётида турлича кечади. Инсон ҳаёти давомида шундай даврлар бўладики, ёшлиқда ўйламасдан, ҳаётни тушунмасдан қилинган хатти-ҳаракат умр армонига айланиб қолади. Шу боис бу давр

инсон келажagini ҳал қилувчи давр, деб аталиши бежиз эмас. Ҳатто, ҳаётни оқар сувга қиёслашда ҳам теран маъно бор. Вақт ҳеч қачон кутиб турмаганидек, ҳаёт ҳам тўхтовсиз ўтиб кетаверади. Шу маънода, бу давр мобайнида ҳаётни беҳуда ўтказмаслик, ундан самарали фойдаланиш керак. Ҳар бир инсон ҳаёти ютуқ ва камчиликлар, омад ва муваффақиятсизликлардан иборат. Шундай жараёнлар мазкур давр асосини ташкил этади. Маълумки, «ҳаёт» маъносини ҳар ким ўз ҳаёт йўли, ютуқ ва камчиликлари, эришган муваффақият ва омадсизликлари б-н белгилайди. Ҳар кимнинг ҳаёт йўли ўзгача, инсон ёшлигиданоқ ҳаёт йўлини танлайди, ҳар ким ўз орзусига эришиш учун интилади.

Кексалик даврига етгач, ҳар бир инсон босиб ўтган ҳаёт йўлига назар ташлайди, яхши-ёмон қунларини эслайди, сарҳисоб қилади. Агар бахтли ҳаёт кечирган, жам-тга, оиласига наф келтирган бўлса, шукроналар айтади. Баъзиларда эса бунинг акси кузатилади. Ҳаёти давомида бирор марта ҳам ўзгаларга фойдаси тегмаган, кексаларга ширин сўз айтиб, ғамхўрлик қилмаган, ёшларга ибрат бўлмаган кишиларни дунёга келиб, изсиз кетган инсонлар дейиш мумкин... Қарияларни кадрлаш, уларнинг ҳаётини тажрибаларидан кенг фойдаланиш масаласи Қад. Юнонистон, Миср, Хитойда ҳам эътироф этилган. Юнон донишманди Пифагор «...одамлар қирқ ёшида ўз қобилияти ривожининг чўққисига эришади», деб ҳисобласа, Афлотун «...олий даражадаги давлатни бошқаришни ҳаёт тажрибасига эга, ақлли, қобилиятли қариялар олиб бориши керак», деган ғояни илгари суради. Бу фикрлардан кўриниб турибдики, қарияларнинг ибратли ҳаёти, тарбиявий ишлари, панднасихатлари катта аҳамиятга эга. Вақт, умр ўтиши жараёнини ёшлар ва кексалар турлича талқин қилади.

Келажакдаги эзгу орзулари тезроқ рўёбга чиқишини истагани боис, ёшларга вақт секин ўтаётгандек туюлади, тезроқ улғайиб, ҳамма орзулари ушалишини истайди. Лекин, донишманд айтганидек, «Кексаликнинг ҳовлисига кўчиб ўтган», умр поёнига етиб бораётган кишилар учун эса вақт тез илгарилаб кетаётганга ўхшайди. Ҳар икки ҳолатда ҳам яшаш завқи, орзу-умидлар чексизлиги ўз даражасида сақланиб қолади. Чунки ҳаёт ва умид инсоният ҳеч қачон тўймайдиган бойликлардир. Халқимизда «Умр ғанимат, дийдор ғанимат» деган ибора бор. Дийдорлашув ҳаёт мазмунини бойитади. Ота-онанинг фарзандлар б-н дийдорлашувини, унинг ҳис-ҳаяжонини таърифлаш қийин. Қариндош-уруғ, дўст-биродарларнинг дийдорлашувидан ҳам алоҳида завқ-шавқ мужассам. Айниқса, илмга чанқоқ ёшлар устозлар дийдорига доимо интиқ бўлади. Буюк файласуф Умар Ҳайёмнинг қуйидаги мисралари умрнинг бебаҳо эканига ишорадир: «Кекса, ёш – ҳар кимки ҳаётга етар, Ҳаммаси бирма-бир, изма-из ўтар. Бу дунё ҳеч кимга қолмас абадий, Кетилар, кетамиз, келишар, кетар». Ҳар бир инсон ҳаётининг мазмуни эзгу ишлар қўлами б-н ўлчанади, унинг энг қимматли бойликларидан бири – вақтдир. Вақтни бой бериш ўрнини тўлдириб бўлмайдиган йўқотишдир. Вақт қадрига етадиган кишилар ўтаётган оний дақиқани ҳам ғоят қадрлайди, фақат вақт масаласидагина хасислик қилади. Мумтоз шоир Данте «Вақтни бой бераётганида хуноб бўладиган одам энг доно одамдир», деган эди. Умрнинг ибтидоси ва интиҳоси мавжуд. Инсон умри поёнига етаётганини билгач, ўз меҳнати ва фаолияти, катта ижт-й кучнинг кичик аъзоси сифатида ўзидан яхши ном қолдирганидан мамнун бўлади, ҳаётдан қониқиш ҳосил қилади. Машҳур «Авесто» китобида «Бу дунёдан кетар экансан, ортингда

эзгу сўз, эзгу ният, эзгу амаллар қолсин» деб бежиз таъкидланмаган.

ҲАЗРАТИ ИМОМ (903–976) — замондошлари «Ҳазрати Имом» деб улуғлаган бу зотнинг тўлиқ исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший бўлиб, тарихий манбаларда у кишига алоҳида ҳурмат кўрсатилади ва номига «катта», «улуғ» маъносини ифодаладиган «кабир» сўзини кўшиб ёзилади. Х.И, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний каби ислом оламининг мовароуннаҳрлик буюк алломалари орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Х.И. 903 (ҳижрий 291) йили Шошда туғилиб, болалиги ва ёшлиги шу ерда ўтган. Зиёвуддинхон Бобоҳоновнинг таъкидлашича, дастлабки илмни замонасининг машхур муҳаддиси ва фақиҳи Хайсам ибн Кулайбдан олган. Кейинроқ у илм талабида Мовароуннаҳрдаги маърифат ўчоқлари — Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарларда бўлади. Имом Бухорий, Имом Термизий каби мутафаккирлар асарларини кунт б-н ўрганади. Аллома моҳир ҳунарманд бўлиб, қулфсозликда шуҳрат қозонган. Шу боис «қаффол», яъни қулфчи, қулфсоз деган ном б-н танилган. Бу ҳақда машхур тарихчи Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний (1113–1167) «Ал-Ансоб» («Насабнома») асарида бундай ёзади: «Қаффол қулфсозлик касбига нисбат берилган. Қаффол Шоший Шош аҳлидан бўлиб, қулфсозликда шуҳрат қозонган... У фикҳ, ҳадис, усул, тилшунослик илмлари бўйича тенги йўқ олим эди. Қаффол Шошийнинг номи мағрибу машриққа ёйилган». Шайх Муҳйиддин Нававий (1233–1277) айтишича, агар «Қаффол Шоший» деб зикр қилинса, буюк имом Абу Бакр Қаффол Шоший, агар «Қаффол Марвазий» деб айtilса, кейинроқ яшаб ўтган «Кичик Қаффол» ҳақида сўз бораётган бўлади. «Шо-

ший» («Катта Қаффол») номи тафсир, ҳадис, усул, калом илмларида такрор-такрор зикр этилади. Аммо «Марвазий» («Кичик Қаффол») исми эса фикҳга тааллуқли асарлардагина учрайди. Ибн Халликон (1211–1282) «Вафоётул аъён» («Улуғ кишилар вафоти саналари») китобида: «Абу Бакр Қаффол Шоший ўз замонасининг имоми (пейшвоси) бўлган. У фикҳ, ҳадис, усул, тилшунослик фанлари ва шеър санъати бўйича Мовароуннаҳрда олимлар орасида тенгсиз эди. У Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом ва Суғур (Шимолий Сурия)га сафар қилган, унинг донғи бу ўлкаларда кенг тарқалган», — деб қайд этган. Мисрлик тарихчи Тожуддин Субкий (ваф.1370) «Табакотуш шофеъийа ал-кубро» («Шофеъийанингу улуғ даражалари») асарида: «Абу Бакр Қаффол Шоший тафсир, ҳадис, калом, усул, фуруъ, луғат ва шеърийат илмларида ҳамда зухд ва тақвода, очиққўлликда замонасининг пейшқадамларидан бўлган. У кўп илмлар муҳофазасида жонкуяр, ўзи келтирган нарсаларни таҳқиқ этиб, уларни гўзал тасарруф қилувчи замон шахсларидан бири эди», — деб таърифлайди. Ас-Самъоний ўз китобида: «Сайхун дарёси ортидаги, турклар б-н чегарадош шаҳар «Шош» деб аталади. Бу ердан кўплаб имомлар етишиб чиққан», дея шошлик олимлар тўғрисида маълумотлар келтириб, жумладан, Х.И. ҳақида бундай ёзади: «Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший бўлиб, тафсир, ҳадис, фикҳ, тилшунослик илмлари бўйича замонасида унга тенг келадиган олим йўқ эди...». Аҳли сунна вал-жамоанингу Шофеъий мазҳаби фикҳий масалаларини дастлаб Имом Шофеъий ишлаб чиқиб, асар ёзган бўлса-да, уни Х.И. тараққий эттирди. Унинг ҳуқуқшуносликка доир «Китоб фи усулил фикҳ» асари ўз даврида ислом дунёсида кенг қўлланган. Шайх Абу Исҳоқ Шерозий бундай ёзади: «Имом Абу Бакр Қаффол Шошийнинг кўплаб

асарлари мавжуд, ҳеч бир киши ҳали шунча асар тасниф этмаган. У фақиҳлар ичида биринчи бўлиб «ал-Жадалул ҳасан» («Диалектика гўзаллиги») номли баҳс-мунозарага оид асар ёзди. Ш-дек, унинг «Китоб фи усулул фикх» («Фикх усуллари китоби»), «Шарҳур рисола» («Рисола шарҳи») асарлари бор». Тарихчи Абу Саъд Абдулкарим Самъонийнинг таъкидлашича, Х.И. «Далоилун нубувват» («Пайғамбарлик далиллари»), «Маҳосинуш шариа» («Шариат гўзалликлари») китобларини ҳам таълиф этган. Имом Нававий ҳам унинг «Далоилун нубувват» ва «Маҳосинуш шариа» китобларини кўрганини айтади. Х.И.нинг «Жавомиъул калим» («Ҳикматли иборалар тўплами»), «Адабул қози» («Қозининг одоби») каби асарлари борлиги ҳақида ҳам манбаларда қайд этилган. Жумладан, насабшунос олим Хожи Халифа (Мулла Котиб Чалабий) «Кашфуз зунун ан усомоул кутуб вал фунун» асарида Х.И. — Қаффол Шоший қаламига мансуб куйидаги китобларни санайди: «Маҳосинуш шариа фи фуруъ аш-шофеъийа». Ушбу асарнинг ҳажми жуда катта бўлиб, уч жилддан иборат. Бир нусхаси Қоҳирадаги «Фозилия» мадрасасига вақф қилинган; «Жавомиъул калим». Унда Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) муборак ҳадиси шарифларидан намуналар жамланган; «Адабул Қози ʼала мазҳаби аш-шофеъий». Айрим тарихий манбаларда «Тақриб фил фуруъ» ва «Усулуш Шоший» номли асарлар ҳам Х.И. қаламига мансуб деб кўрсатилади. Аммо Хожи Халифа кўрсатишича, биринчи китобни Х.И.нинг ўғли Қосим ибн Муҳаммад Қаффол Шоший таълиф этган, иккинчиси, тошкентлик тадқиқотчи олим Нодирхон Маҳдум Алоуддин Маҳдум ўғлининг сўзига кўра, Низомиддин Шоший асаридир. Х.И. асарларидан бирортаси мам-тимиз китоб ҳазиналарида мавжуд эмас. 1970 йили Зиёвуддинхон Бобохо-

нов томонидан Суриянинг Дамашк шаҳридаги «Зоҳирия» кутубхонасида сақланаётган «Жавомиъул калим» асари қўлёзмасининг фотонусхасигина олиб келинган, холос. Ҳозир у Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасининг қўлёзмалар ҳазинасида сақланяпти. Х.И. илмий меросида «Жавомиъул калим» («Сўзлари қисқа, маъноси кенг ҳадислар») асари етакчи ўринни эгаллайди. Хожи Халифа: «Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шошийнинг «Жавомиъул калим» китоби Имом Бухорий шарҳи мажмуаларидаги Расулulloҳ (с.а.в.) калималари асосида ёзилган», — дея таъкидлайди. Х.И. ўзи «Жавомиъул калим» асарининг аҳамияти тўғрисида қўлёзманинг муқаддима қисмида бундай ёзади: «Бу китобимда Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадислари ичида эшитганларимдан мингта сўз (калима) тўпладим. Уларнинг тузилиши мураккабликдан холи, маънолари чигалликдан йироқ, Пайғамбар ҳидояти б-н қўллаб-қувватланган ва тарбиялангани сабабли фасихларнинг фасохатидан ва балоғат аҳлининг балоғатидан устундир. Мен уларни ўзлаштириш ва эслаб қолишни осонлаштириш мақсадида бири иккинчисининг ортидан келадиган иснодларини олиб ташлаб, сўзларнинг яқинлигига кўра бобларга бўлинган ҳолда келтирдим». Х.И.нинг бу асарида саҳиҳ ҳадислар жамланган. Калималар ва иборалар лўнда, тушунарли, теран шаклда берилган. Ш-дек, китобдан Ислом дини аҳкомларидан ташқари, одоб-ахлоқ, илм-маърифат, таълим-тарбияга доир халқимиз орасида кенг тарқалган матал, мақоллар, нодир ва ҳикматли сўзлар ҳам ўрин олган. Бу ҳол китобнинг халқ оммасига тушунарли бўлишини таъминлаган, кенг тарқалишида ўзига хос таъсир кўрсатган.

Мас., Х.И. ҳақида сўз юритар экан, Ибн Халлиқон сарлавҳадаёқ унинг исми-шарифи ва насаблари

ёнига «*имаму асриҳи била мудофаа*» — баҳсу мунозараларда «ўз а.ининг ҳимояга муҳтож бўлмаган энгилмас йўлбошчиси» иборасини қўшиб ёзади. Ҳ.И. 976 (ҳижрий 366) йили Тошкентда 75 ёшида вафот этади. Алломанинг муборак хоки Тошкентнинг Хазрати Имом (Хастимом) маҳалласидаги Каффол Шоший мақбарасида дафн этилган. Бу ерда, Бароқхон ва Мўйи Муборак мадрасалари, Тилла Шайх ва Намозгоҳ масжидлари ҳам қад ростлаган. Мустақиллик йилларида «Х.И.» маҳалласида жуда қисқа муддатда катта қурилиш-таъмирлаш ишлари амалга оширилиб, мухташам мажмуа бунёд этилди. Халқимиз маън-й меросининг узвий бир қисми бўлган Ҳ.И. меъморий мажмуаси табаррук маскан ҳисобланади.

ҲАЛОЛЛИК (араб. руҳсат этилган, йўл қўйилган; қонуний, асосли; тўғрилиқ, виждонлиқ) — шариат ҳукмига мувофиқ еса, ичса, фойдаланса бўладиган; кишининг ўзига қарашли, ўз меҳнати б-н, пешона тери тўкиб топилган; хиёнат, фирромлик кабилардан холи, қинғирйўлга бормаидиган, бировни алдамайдиган; тўғри, соф, покиза бўлишни талаб қиладиган маън-й-ахлоқий меъёрни англатувчи т. Инсонни маън-й-ахлоқий жихатдан безайдиган ажойиб фазилатлардан бири — ҳалол, покиза яшаш, бировларнинг ҳақиқа заррача бўлса-да, хиёнат қилмасликдан иборатдир. Ҳалол б-н ҳаромни фарқлаш, фақат ўз меҳнати эвазига тирикчилик қилиш, ҳаром-ҳариддан жирканиш, ҳаром-хўрликни энг катта гуноҳ ва ахлоқсизлик деб билиш — Шарқ файласуфларининг энг муҳим ғояларидан ҳисобланади. Ҳ. виждон, адолат ва бурч каби ахлоқий т.лар б-н боғлиқ, инсоннинг ўзгага мунти ўзига мун-тидек соф, покиза бўлишини талаб қиладиган ахлоқий меъёрдир. Даставвал у диний

т. сифатида вужудга келиб, ҳар бир мусулмоннинг емак-ичмаги, жинсий ва иқт-й хатти-ҳаракатларини белгилаб берувчи шаръий меъёр сифатида амал қилган. Кейинчалик Ҳ. нисбатан тор шаръий қобикдан чиқиб, аста-секин шахс ҳаётидаги кенг қамровли ахлоқий меъёрга айланди, теран маън-йлик касб этгани ҳолда, кундалиқ ҳаётдаги инсонийликни белгилайдиган умуминсоний фазилатга айланди. Мас., ҳоз. кунда ихтисослашган меҳнат тақсимотининг такомиллашуви, илм-фан тар-ётининг юксалиши натижасида биз касбий Ҳ., илмий Ҳ., иқт-й Ҳ. ва б. ҳақида гапиришимиз мумкин. Ҳ.нинг мавжудлиги фидойилиқ, ростгўйлик б-н шартланади. Доимо Ҳ. қилиши ёки ҳалол яшаши учун киши албатта нималардандир кечиши, кимларгадир қарши бориши, фақат рост гапириши, сўз б-н иш бирлигига эришиши керак. Шу боис ҳалол инсон жамоатчилик ўртасида обрў-эътиборга эга, ҳурматга сазовор бўлади. Қайси жам-тда ҳалол фуқаролар кўпайса, ўша ерда бахт ва фаровонлик ҳукм суради. Мустабид тузум даврида ёлғон, алдов, нопоклик, ҳаромхўрлик, мунофиқлик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталиқ б-н сингдирилдики, унинг асоратлари ҳозиргача сезилиб туради. Шу боис мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳоз. кунда давлатимиз миллий-маън-й қадриятларни тиклаш, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиришни ўз ички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда. Ҳозирда ҳалол, ростгўй инсонлардан иборат бўлган фуқаролар жамтини қуриш — фақат ахлоқий муаммо эмас, балки келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи ижт-й-сиёсий янги-ланишдир. Ҳ. инсоннинг ички ва ташқи дунёсининг бирлиги,

сўзи б-н хатти-харакати тўғри келишини, атрофдаги инсонларга очиққўнгил ва самимий мунтини ифодаловчи маън-й-ахлоқий фазилатлардан ҳисобланади. Ҳ. жам-тнинг ахлоқий меъёрларига онгли равишда ва ихтиёрий амал қилишга ундайдиган ҳодисадир. Ҳ. инсон характерининг моҳиятидан келиб чиқиб, инсоннинг ўз вазифасини виждонан ва онгли равишда бажаришида намоён бўлади. Чин маънодаги Ҳ. ваъдага вафо қилиш, сўз б-н иш бирлиги демакдир. Сўзининг устидан чиқмаган одам бевурд, белафз одам ҳисобланади. Молу давлат пешона тери б-н, меҳнат б-н топилса ҳалолдир. Ҳ. ростгўйлик, тўғрилик, ахлоқий поклик, самимийлик каби инсоний фазилатлар мажмуасидан иборат. Ҳ. — харомнинг зидди. Ҳалол амалларга қуйидаги фазилатлар киради: меҳнат б-н тирикчилик қилиш, ҳалол ризқ топиш, яхши ният қилиш, яхши сўзлаш, яхши амаллар қилиш, омонат ва қарзларни ўз вақтида қайтариш, етимларни кафилликка олиш, вафодорлик, гуноҳни савоб ишлар б-н ювиш, эҳсон ва садақа қилиш, муҳтожларга қарз бериш, ёрдам кўрсатиш, меҳр-мурувватли, оқибатли бўлиш ва ҳ.к. Ҳ. инсон маъ-ятининг энг эзгу фазилатларидан бири бўлиб, жам-т тар-ётини белгилайди. Жам-тда ҳалол инсонлар қанча кўп бўлса, у шунча тараққий этади. Бинобарин, ҳалол одам вазифасига масъулият б-н ёндашади, қинғир йўллар орқали бойлик орттиришни ўйламайди, иши, халқи, ватанига содиқ бўлади.

ҲАМДАРДЛИК — инсонпарварлик кўринишларидан бири бўлиб, шахснинг бошқаларга мун-ти, уларнинг фикр ва туйғуларини тушуниш ҳамда қўллаб-қувватлашни англатувчи т. Ҳ. — юксак инсоний фазилат, маъ-ят, инсонпарварлик, олижаноблик

белгисидир. Ҳ. ва яхши сўз кишига умид ва илҳом бахш этади. Ҳ. инсонлар ўртасидаги самимийлик, табассум ва беғубор мун-тларда, ўз яқинлари ва б.нинг дардига малҳам бўлиш, эътибор, бошқаларни ўйлаб яшаш, меҳмондўстлик, мулоқот, ширинсўзлик, яхшилик қилиш, мун-тлар мад-тида намоён бўлади. Ҳ. мам-тлараро ва инсонлараро мун-тларда ҳам тажассум топади. Ҳ. Узаро Ҳ. яхши қўшничиликнинг муҳим шартидир. Кишининг тўйига-ку ҳамма ҳам келади, лекин бошига кулфат тушганда биринчи бўлиб қўшнилар Ҳ. билдиради. Инсон бошига ўлим тушганда яхши қўшнилар ҳам, содиқ дўстлар ҳам, қариндош-уруғлар ҳам шундай уқубатли, қайғули, ташвишли пайтларда аздорнинг ёнида таянч ва кўмақдош бўлиш, тўйларда ҳам эҳтиёжманд тарафнинг фикр ва туйғуларини тушунишга чин қалбдан ёндашиш, қўллаб-қувватлаш, маслаҳат ва кўмак бериш, виждон амри б-н ҳаққоний, адолатли фикрлар айтиб, ижобий хулосалар қилиш, яъни Ҳ. бўлиш — чин инсоний фазилатлардан ҳисобланади. Ҳ.дан ташвиш ва ғам енгиллашади. Қандайдир фалокат рўй берганда ҳам, мас., қўшнининг уйига ўт кетганда, қўни-қўшниларнинг бир жону бир тан бўлиб кўмаклашиши, уй ёниб-қуйиб хароб бўлгач, яшаш учун шароит қолмагач, маҳалла аҳли ҳашар йўли б-н қўшнининг уйини тиклаши, ҳар кимнинг қўлидан келганича ёрдам бериши ҳам яхши инсонларнинг ҳамдам ва Ҳ.идан далолатдир. Мас., Ҳ.нинг мам-тлараро кўринишида бирор табиий офатдан зарар кўрган, кулфат оқибатида талафот кўрган давлат аҳолисига қўшни мам-тлар яхши сўз, таъзия изҳор этиб, дардларига шерик бўлишади, моддий ва маън-й томондан кўмаклашади. Инсон ҳаётининг оғир, мусибатли кунларида атрофдаги одамларнинг Ҳ.ига, маън-й-руҳий кўмакка

муҳтож бўлади. Илиқ ва самимий муомала, очиқ чеҳра б-н чин юракдан олиб борилган дўстона суҳбат, дардга шерик бўлиш б-н Х. билдириш кишига нажот, руҳига тетиклик, қалбига умид бағишлайди. Х. жамоадаги маън-й-руҳий иқлимни соғломлаштирувчи, бошига мусибат тушган инсоннинг келажак ҳаётга ишонч б-н қарашига сабаб бўлувчи муҳим омилдир. Маън-й тубан кишилар ҳақиқий Х. билдира олмайди, Х. билдирганда эса, уларнинг Х.и сохта чиқади. Ҳақиқий Х. юксак маън-й сифатлар, фазилатларга эга инсонлар томонидан қилинади. Х. умуминсоний кадриятлардан бири бўлиб, турли халқларда турли кўринишларда учрайди. Х.нинг икки кўриниши мавжуд. Биринчиси, халқ, миллат, яқин танишлар, қариндош-уруғлар бошига тушган мушкулликларга иқт-й ёрдам орқали билдириладиган Х.дир. Иккинчиси, инсонга яқин кишилари вафоти мун-ти б-н таъзия изҳор қилиш, Куръон тиловати орқали Х. билдириш одатидир. Бундай кадриятни нотўғри изоҳловчи ваҳҳобийлик, акромийлик каби тажовузкор оқимлар халқимиз томонидан қаттиқ қораланади. Халқлар ва мам-тлар орасидаги ўзаро Х. башариятга хос мун-т бўлиб, халқро мун-тларнинг мустаҳкамланишига, одамлар орасидаги Х. эса меҳр-оқибатнинг кучайишига хизмат қилади.

ҲАМИЯТ (араб. жаҳли тезлик, жиззакилик; ғайрат, кунт; манманлик, такаббурлик, мағрурлик) — ўзининг ва ўзига қарашли кишиларнинг ор-номусини бошқаларнинг тажовузидан ҳимоя қилишга бўлган интилиш, ор-номусни пок сақлаш туйғусини ифода этувчи т. Шундай интилиш ва туйғуга эга бўлган киши «Х.ли одам» дейилади. Улар жам-тдаги эгрилик, нопокликка бепарқ қараб тура олмайди. Ўз халқи ва ўзга эл-

ларнинг урф-о.ларини ҳурмат қилиш, жам-т қонун-қоидаларига риоя этиш, юрти, оиласи, дўстларининг шарафини сақлаш, ҳимоя этиш ҳам Х. саналади. Х. сўзининг тилимиздаги ҳоз. маъноси «орият», «номус», «қадр-қиммат» т.ларига уйғун бўлиб, салбий маънода деярли қўлланилмайди.

ҲАМКОРЛИК — турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишилар ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги маънан бирлашувини ифодалайди. Х.нинг мустаҳкам ўрин эгаллаши дунёда, мам-тимизда ташкилот ва ижт-й қатламлар, турли ин-тлар ўртасида ўзаро келишувга асосланган алоқаларни таъминлаш зарурати б-н изоҳланади. Жам-тда тотувлик ва барқарор тар-ёт турли шахслар ҳамда тоифалар ўртасидаги Х. ва ҳамжиҳатликка боғлиқ. Шахс манфаатлари миллат ва жам-т манфаатларига уйғунлашган ҳолдагина қатламлар ўртасидаги мун-тлар ва ўзаро Х.ни яхшилаш, жам-тдаги барқарорликни мустаҳкамлашга замин яратиш мумкин. Аксинча, ана шу Х.нинг издан чиқиши ёки мун-тларнинг ёмонлашуви барқарорликнинг бузилишига олиб келади, беқарорлик, сиёсий бошбошдоқлик ва миллий парокандаликни келтириб чиқаради. Х.нинг вужудга келишида маъ-ят катта ўрин тутади. Х.да амалга ошириладиган ишларнинг моҳиятини тўғри тушуниш томонларнинг бирига ишончини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Х. ҳамфикрлик, иттифоқлик, дўстона алоқалар, муаммоларни бартараф этишдаги баҳамжиҳатлик воситасида тар-ётни таъминлаш имкониятларини яратади. Шунга кўра, Х. маъ-ят б-н яқин мун-тдир. Давлатнинг бош ислохотчилик роли, энг аввало, жам-тдаги Х.ни таъминлайдиган маън-й юксаклик, иқт-й асослар, сиёсий вазият, мад-й муҳит, ҳукуқий-қонуний мун-тларни таш-

киллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш фаолиятида намоён бўлади.

ҲАМФИКРЛИК — турли давлатлар раҳбарлари, сиёсий оқимлар, партиялар, жамоат ташкилотлари, якка шахсларнинг ўзаро мулоқотида ягона хулоса ва ечимга келиш жараёнидир. Мулоқотлар бошланишида фикрлар хилма-хиллиги устувор бўлади. Бу жараёнда турлича қарашлар ва кўп фикрлик ўзгармай қолса, ягона ечимга келиш амримаҳол. Томонларни мурасага келтириш, уларни ягона ечимга олиб келиш консенсус наз-яси дейилади. Унинг асосий мақсади — томонларнинг манфаатларига путур етказмаслик ва барчани қониқтирадиган ечимни топишдан иборат. Мас., кўпчилик давлатлар сиёсатчилари давлат сиёсатини дин ва халқ манфаатларини ҳурмат қилиш асосига қуриш керак, деган фикрни илгари суради. Қонун устуворлиги, давлат ва жам-т манфаатлари устуворлигига эришишда ҳам Х. зарур. Айрим давлатлар тарихида халқ манфаатига зид қонунлар қабул қилиш, сўнгра қонун устуворлигини талаб қилиш халқни ночор аҳволга тушириб қўйгани маълум. Шўролар даврида ана шу ҳолатни кузатиш мумкин эди. Баъзан Х.нинг синоними сифатида одамларнинг ўзаро иттифоқлигини ифодалашга хизмат қиладиган ҳамжиҳатлик атамасидан ҳам фойдаланилади.

ҲАРОМ (араб. фойдаланиш, истеъмол этиш шаръан ман этилган нарса; муқаддас; ноқонуний) — шариат ҳукмига мувофиқ ейиш, ичиш, фойдаланишга ярамайдиган, ҳалол бўлмаган, анъана ёки тартиб-қоидаларга кўра ман этилган иш, хатти-ҳаракат; шу йўл б-н топилган нарса; ҳаётида шундай йўл тутувчи кимса қаби маъноларни аңлатувчи т. Зулм, ўғирлик, рибохўрлик, ал-

дамчилик, порахўрлик йўли б-н топилган ҳар бир нарса, ўзи қанча пок бўлса ҳам, топувчига Х.дир. Ш.у. ҳам уламолар мутлақ Х.ни — ўзида Х.лик сифати бор ёки ман қилинган йўл б-н топилган нарсадир, деб таърифлайди. Мусулмон инсон учун Х.дан ҳазар қилиш фарз ҳисобланади. Аллоҳ таоло мўмин-мусулмонларни Х. — ботил йўл б-н бировнинг молини ейишдан қатъий равишда қайтарган. Бир лўқма Х. таом еган одамнинг неча кунлаб дуоסי қабул бўлмаслиги таъкидланган. Мусулмон инсон Х. йўл б-н молу дунё касб қилишдан, худди чўчқанинг гўштини ейишдан ҳазар қилгандек, ҳазар қилиш керак. Х. йўл б-н молу дунё топган одам икки дунёда шарманда бўлади. Бу дунёда азоб-уқубат, турли бало-офатларга йўлиқиб, у дунёда жаҳаннам ичида қолади. Шариатда Х. ҳисобланган нарсани ҳалол деб эътиқод қилган одам кофир бўлади. Аллоҳ таоло ҳалол қилган нарсалар инсон учун моддий ва маън-й фойдалидир, Х. қилинган нарсалар зарарлидир. Ш.у. ҳалол қилинган нарсалар ва ишлар кўпчиликка маълум. Х. қилинган ишларни эслатиб ўтиш ва эслатиб туриш жоиздир. Ота-онага оқ бўлиш, зинокорлик, рибо (судхўрлик), сеҳргар ва фолбинларга ишониш, ўғирлик, қароқчилик, порахўрлик, жосуслик, чақимчилик, ёлғончилик, қотиллик, ноҳақ қон тўкиш, хиёнаткорлик, ўликка дод-вой солиб йиғлаш, савдо-сотикда фирромлик, гийбат, тухмат кабилар Х. амаллардир. Ейладиган нарсалардан тўнғиз, ваҳший ҳайвонлар, ҳаром ўлган ҳалол ҳайвонлар, сўйилганда оққан қон, «бисмиллоҳ» айтмай сўйилган ҳалол ҳайвон гўштлири, динсизлар (мажусий) сўйган ҳайвон гўштлири, маст қилувчи ичимлик ва гиёҳларнинг ҳаммаси ислом шариатида Х. қилинган. Қуръони Каримнинг «Моида» сураси 3-оятда бу ҳақда қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Ўлимтик гўшти,

қон, чўққа гўшти, Аллоҳдан ўзга атаб сўйилган, бўғилиб ўлган, уриб ўлдирилган, йиқилиб ўлган, сузишдан ўлган, (бирор жойини) йиртқич ҳайвон еган ҳайвонлар гўшти сизларга харом. (Шаръий йўл б-н сўйиб) Поклаб олишга улгурганингиз бундан мустасно. Ш-дек, бут-санамларга атаб сўйилганлар ҳам — Х.». Булардан ташқари, эркакларнинг тилла нарса тақиши, ипак кийим кийиши, аёлларнинг эркакча кийиниши, тилла-кумуш идишда овқатланишлар ҳам Х. амаллардан саналади. Фойдаланиши Х. этилган ва истифода қилган кишига фақат зарар берадиган ўсимликларни экиш ва парвариш қилиш ҳам исломда Х. ҳисобланган (мас., наша, қорадори, афюн, тамаки). Бир нарсанинг Х. экани шубҳасиз, очиқ далиллар б-н маълум бўлса, уни экиш ва етиштириш ҳам Х.дир. Мусулмон киши ҳеч қачон Х.га қўл урмаслиги, Х.дан истифода этмаслиги, ундан узоқ туриши керак. Шунга кўра, мас., насронийларга сотиш учун чўққа боқиш ҳам мусулмонга жоиз эмас. Шариятда Х. ишларга одатланган одам гуноҳкор бўлиш б-н бирга, ҳаётда хорлик, шармандалик ва қашшоқликка гирифтор бўлиши таъкидланади. Кенг маънода Х. ахлоқ т.си бўлиб, жам-т аъзолари зиммасига юклатилган ахлоқий-ҳуқуқий талабларнинг виждонан бажарилиши мобайнида шахсий ёки гуруҳ манфаатларини кўзлаб ошқора ё пинҳона бузилишини англатади.

ҲАСАД — ўзга кишидаги ютуқ, омаднинг ўзида бўлишига ички ва ташқи хоҳиш, бошқанинг ҳаёти, фаолияти, атрофдагилар хулқ-атворини кўролмасликни ифодаловчи т. Абдулла Авлоний фикрича: «Х. деб, бир одамга жаноби ҳақ тарафиндан берилган неъмат ва давлатнинг заволини тиламакни айтилур. Ғийбат, бўҳтон, суъизан каби ёмон хулқлар Х.дан туғилур». Х. барча

динларда қораланади. Мас., христиан динида Х. етита гуноҳи кабиралардан бири ҳисобланади. Чунки бу динда айтилишича, Х. қилиш Худо томонидан ўрнатилган тартибдан норозиликни билдиради. Х. ислом динида ҳам қаттиқ қораланади. Мас., Куръони Каримнинг «Фалақ» сурасида таъкидланишича, «Паноҳ тилаб илтижо қилурман тонг Парвардигорига, яратган нарсалари ёвузлигидан, зулматга чўмган тун ёвузлигидан, тугунчаларга дам солувчи аёллар ёвузлигидан, ҳамда Х.чининг Х.и ёвузлигидан». Х. туйғуси одамлар орасида низо, келишмовчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Жамоаларда эса Х. маън-й-ахлоқий иқлимни бузади, корпоратив мад-ятни емириб ташлайди. Одамзод ва жамият ҳаётида оғир асоратлар қолдирадиган ҳасад туйғуси авваламбор бошқаларни кўролмаслик, уларнинг ютуғидан қувониш ўрнига, қандайдир куйиниш, ичиқоралик оқибатида пайдо бўлади.

Шунинг учун ҳам муқаддас китобларимизда ҳасад инсонийликка мутлақо зид бўлган жирканч одат сифатида қаттиқ қораланади. Жумладан, муборак ҳадисларда «Бировга ҳасад қилишдан сақланинг, чунки олов ўтинни қандай куйдириб тугатса, ҳасад ҳам қилган савоб ишларингизни худди шундай куйдириб тугатади», деб айтилгани бежиз эмас.

Азал-азалдан очиққўнғил, салимий ва меҳнатқаш, яхшиликни юксак қадрлайдиган халқимиз бундай иллатлардан доимо ҳазар қилиб келади. Лекин, минг афсуски, умр йўлларида х. балосига кўп дуч келамиз. Олис ва яқин тарихимизда не-не буюк зотлар х. ва бахиллик, кўролмаслик туфайли қандай азоб-уқубатларни бошидан кечиргани, соғлиғи, ҳатто ҳаётидан жудо бўлганини аччиқ мисолларда кўриш мумкин».

Шарқ донишмандлари Х.нинг зарарли иллат экани тўғрисида

шундай фикр юритади: «Дунёда Х. ва гинадан огирроқ гуноҳ йўқ. Чунки, Х.чи кимса одамларнинг шодлигидан пайваста ғам остида юради. Ўзгалар роҳатидан доимо захмат тортади» (*Мухаммад Хусайн*); «Х. балоси улкан фасодлар пайдо қилур. Чунки Х. бағоят жирканч хислатдир», «Х., бошқаларнинг роҳатини кўролмаслик — ҳамма сифатларнинг пастроғидир. Х. химмат пастлиги ва кўнгил хасталигидан ҳосил бўлади (*Хусайн Воиз Кошифий*); «Х. б-н ғазаб икки қанот бўлиб ҳаракатга келса, тоза ва чиройли ҳаётларни хира ва кудуратли қилиб юборади» (*Абу Райҳон Беруний*). Х. ижт-й иллат сифатида ҳам инсоният бошига катта қулфатлар келтирган. Турли халқлар, миллатлар бошқа миллат ва давлатларнинг ютуқ ва муваффақиятларини ижобий қабул қила олмаслик, уни ўзиники қилиб олишга интилиш замирида айнан Х. ҳисси ётади. Юртимиздаги беҳисоб табиий бойликлар, унинг геостратегик шароити жаҳонда бизга нисбатан фақат хайрихоҳлик ёки ҳавас туйғусини эмас, балки х., қора ниятларни ҳам уйғотиши сир эмас. Атрофимизда бизга ҳавас билан қарайдиганлар билан бирга, ҳ. кўзини тикиб турганлар ҳам йўқ эмас. Бундай вазият барчамизни доимо огоҳ, сезгир ва хушёр бўлишга, ягона уйимиз, қўргонимиз, муқаддас оиламиз бўлмиш Ўзб-нимизнинг куч-қудратини мустаҳкамлашга даъват этади, фидойиликка чорлайди.

ҲАШАР — муайян юмушни ихтиёрый, холисона кўпчилик, жамоа бўлиб бажариш. Х. ўзб. халқининг азалий урф-о-ларидан бўлиб, жамоавийликни ўзида тўлиқ акс эттиради. Х. ҳаётий муаммоларни биргаликда ҳал этиш усули, жамоа ҳаётига оид моддий-маиший ва маън-й мазмундаги умумий фаолиятдир. Х.да ўзб. оилалари биргалашиб бир-бирига беғараз ёрдам кўрсатади, иншоот

ва бинолар тиклайди, ночорларга ёрдам уюштиради. Маҳалла, қишлоқ, жамоа ҳудудларига оид муаммоларни ҳал қилишда ҳам, атроф-муҳит тозалиги, ободонлаштиришга доир ишларда ҳам Х.дан фойдаланилган. Халқимизга хос бу қадимий удум бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда.

ҲАЯЖОН — инсон ҳис-туйғулари намоён бўлишининг бир кўринишини ифодаловчи т. Ҳис-туйғулар кишининг ўз ҳаётида нималар юз бераётгани, нималарни билиб олаётгани ёки нима б-н машғул бўлаётганига нисбатан ички эҳтиросли мун-тидир. Ҳис-туйғуларни бошдан кечиришнинг турли — Х., аффект, кайфият, стресс (кучли Х.ланиш), эҳтирос кўринишлари мавжуд. Ҳис-туйғулар шахснинг ҳиссиёт оламини ташкил этади. Кишидаги ҳис-туйғулар унинг эҳтиёжлари қондирилиши жараёни қандай кечаётганидан далолат беради. Х. инсоннинг руҳий ҳолати, фаолияти, ишчанлик даражасига турлича таъсир этиши мумкин. Баъзан Х. кишини ғайратлантурса, бошқа ҳолларда унинг фаолиятини сусайтириб юборади. Кишини тез чулғаб оладиган ва шиддат б-н ўтиб кетадиган ҳис-туйғу психология фанида аффект (ҳиссий портлаш) деб юритилади. Бу пайтда кишининг ўз хулқ-атворини онгли назорат қилиш даражаси пасаяди, диққати, хотираси кескин сусайиб кетади, иродаси ўзига бўйсунмайди. Кайфиятлар унча кучли бўлмаган, лекин узоқ вақт давом этадиган барқарор ҳиссиётдир. Кайфият шоду хуррамлик ёки ғам-қайғуга ботиш, тетиклик ёки ланжлик, Х. ёки маъюслик, жиддийлик ёки енгил-таклик, жиззакилик ёки мулойимлик кабилар тарзида кечади. Стресс — кучли ҳиссий зўриқишдан иборат жараён бўлиб, у хавф-хатар туғилган, киши хафа бўлган, уял-

ган, таҳлика остида қолган вази-ятларда рўй беради. Эҳтирослар деб киши хатти-ҳаракатлари йўналишини белгилайдиган, барқарор, чуқур ва кучли ҳисларга айтилади. Мас., расомликка, муסיқага эҳтирос, бедана уриштиришга эҳтирос ва ҳ.к. Ҳис-туйғулар мазмун жиҳатидан турлича бўлиши мумкин. Интеллектуал (ақлий) ҳис-туйғуларга билишга қизиқиш, ажабланиш, шубҳаланиш, тааж-жубланиш, ишонч каби ҳислар киради. Буларнинг барчаси ижобий, маън-й характерга эга бўлиб, кишини билишга, ўрганишга, иштиёқ б-н ишлашга ундайди. Маън-й ҳис-туйғуларга дўстлик, Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик, ҳамдардлик, содиқлик, меҳнатни севиш кабилар киради. Инсоннинг ахлоқий етуклиги, тарбиялангани ана шу ҳислар орқали белгиланади. Эстетик ҳис-туйғуларга гўзал, чиройли, ёқимли нарсалардан завқланиш, шодланиш, ҳузур қилиш, роҳатланиш кабилар киради. Бу ҳисларнинг манбаи гўзал табиат, санъат, адабиёт, чиройли турмуш кабилар бўлиши мумкин. Шахс интеллектуал, маън-й, эстетик туйғуларни фаолият ва мулоқот жараёнида бошидан кечиради. Ижт-й воқеликка нисбатан бутун ҳиссий мун-тлар бойлигини ифодалагани учун улар юксак ҳис-туйғулар деб аталади.

ҲАҚ — Аллоҳ исмларидан бири, Худо, Бақо; адл, адолат, лаёқат, ростгўй, тўғрисўз. Воқелик ҳақида билдирилган фикрларни ёки фикр-мулоҳазаларнинг воқеликка мос келишини сидқ атамаси б-н номланган. Ҳ. дин ёки мазҳабга ишонтариш учун ишлатилса, сидқ (тўғрилиқ) ҳукм, мулоҳазани, кизб (ёлғончилик) эса унинг зиддини ифодалаган.

ҲАҚИҚАТ (араб. чин, тўғри) — инсон онгида воқеликнинг тўғри, ҳаққоний акс этиши, олам, воқеа-

ходиса, тафаккур маҳсули, мун-тлар ва б.ни аслида қандай бўлса шундай тушунишни ифодалайдиган т. Голландиялик файласуф Спиноза инсон билимларининг воқеликка мувофиқ келишини Ҳ. деб атаган. Ҳ.нинг қуйидаги турлари бир-биридан фарқланади: 1) объектив Ҳ. (оламдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятининг инсон онги ва истакларига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлиги); 2) нисбий Ҳ. (инсон билим доирасининг чеклангани); 3) конкрет Ҳ. (предмет ёки ҳодисанинг ҳамиша аниқ жой ва шароитда мавжудлигининг инсон онгида акс этиши); 4) мутлақ Ҳ. (предмет ёки ҳодиса моҳиятининг инсон онгида тўлиқ акс этиши). Мутлақ Ҳ. нисбий Ҳ.лар мажмуасидан ташкил топади. Ҳ. мезони ижт-й амалиётдир. Ҳ. маъ-ятда энг кўп эътибор қаратиладиган т.лардан бири бўлиб, инсон маъ-ятининг шаклланиши, рив-шида катта аҳамият касб этади. Ҳ.ни чуқур англаш инсон руҳиятига турлича таъсир кўрсатиб, маън-й хус-ятларнинг жонланишига туртки бериш б-н ўз натижаларини намоян этади. Ҳ.ни англаш орқали инсон томонидан амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар ёки тафаккур маҳсули унинг маъ-яти даражасини ҳам белгилаб беради ва шунга кўра, инсон маъ-ятини юксалтириш омилларидан бири ҳисобланади.

ҲАҚОРАТ — кишининг иззатнафси, иффати, гурурига тегадиган сўзлар б-н шаъни ва кадр-қимматини тушириш, таҳқирлаш амалга оширилган ҳаракатни англатувчи т. Ҳ. оғзаки, ёзма равишда ёки хатти-ҳаракат, имо-ишоралар, ш-дек, бошқа шахслар олдида ёки жабрланувчининг эшитишига ишонч ҳосил қилган ҳолда унинг орқасидан амалга оширилиши мумкин. Ҳ. оқибатида маън-й зуғум туфайли шахснинг соғлиғига шикаст етказилиши мумкинлигини ҳам истисно

қилиб бўлмайди. Шахс шаъни ва қадр-қимматини беодоблик б-н қасддан таҳқирлаш турли хатти-ҳаракатларда (мас., беандишалик б-н сўкиш, турли Ҳ.омуз ибора ва мулоҳазаларни ёзиш, юзига тупуриш, жабрланувчига нисбатан беҳаё хатти-ҳаракатлар ва имо-ишоралар қилиш ва ҳ.к.) ифодаланади. Ҳ. қилиш жиноятининг таркиби мавжуд бўлиши учун шахснинг шаъни ва қадр-қимматини таҳқирлаш беодоблик б-н, яъни жам-тда қабул қилинган одоб-ахлоқ қоидаларига мутлақо зид кўринишда ифодаланиши зарур. Ҳ. қилиш одатда бевосита содир этилади, аммо жабрланувчи бу ҳақда хабар топади, деган тахмин б-н сиртдан, воситачи орқали ҳам амалга оширилиши мумкин. Ҳ. қилганлик учун жавобгарлик масаласини ҳал этишда жабрланувчи шахснинг ҳиссиётидан келиб чиқиб, хулоса чиқариш мумкин эмас. Бу ҳиссиёт ўзига ҳаддан зиёд бино кўйиш хус-ятидан келиб чиққан бўлиши ҳам мумкин. Хафа қилиш ҳар хил бўлиши мумкин, аммо уларнинг ҳаммаси ҳам Ҳ. бўлавермайди. Шахс қадр-қимматини таҳқирлайдиган ва беодоблик б-н қилинган ҳаракатгина Ҳ. деб эътироф этилади. Шахсга берилган салбий баҳо ҳақиқатни акс эттиради, аммо у беодоблик б-н баён этилган ҳолларда Ҳ.нинг таркиби мавжуд бўлади. Аксинча, одоб доирасида баён этилган танқид Ҳ. ҳисобланмайди. Ҳ. ҳар доим маълум бир шахсга қаратилган бўлади.

ҲАҚСИЗЛИК — ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум этилган, ҳақ-ҳуқуқ топталган ҳолатни англатувчи т. Ҳ. сўзи адолатсизлик сўзи б-н маънодошдир. Маълумки, ҳар бир инсон адолат б-н иш тутсагина, ҳақиқатга эришади. Амир Темурнинг «Куч — адолатда» деган таъбирини унутмаслик лозим. Адолат ва ҳақиқат ғояси

қонунчилик фаолиятининг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва фуқаролик мун-тлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш, жиноятчиликка қарши курашиш масалалари, ҳаётнинг барча жабҳаларида адолат ва ҳақиқат заминига таяниш зарур. Бу жам-тнинг умумий мад-й-маън-й қиёфасини белгилаш б-н бирга мам-т фуқароларининг маън-й-ахлоқий ва руҳий кечинмаларига ҳам катта таъсир кўрсатади. Ана шунинг ўзи давлат б-н фуқаро, жам-т б-н аҳоли ўртасидаги мун-тлар, уларнинг адолатга таянган ва уйғунлашиб кетган ягона жонли организмга айланиб боришига кенг имконият яратади. Агар жам-т адолатли бўлса, унга адолатпеша шахс раҳбарлик қилса, жам-т аъзолари учун ҳам бахтнинг кулиб боққанидир. Инсон яхши хулқли, олижаноб бўлса, адолатли жам-тда одамларга катта наф етказади. Адолатсиз жам-тда эса ахлоқли шахснинг ахлоқи жам-т ахлоқига мос келмайди. Доно инсон адолатсиз жам-тнинг ахлоқсиз талабларига бўйин эгмайди. Аксинча, унга тўғри йўл кўрсатишга интилади. «Шоҳ ишни адолат б-н юргизса, адолат унинг вайрона мам-тини ҳам обод қилиб юборади. Адолат истовчи зулм ўтидан фиғон қилса, адолатнинг соясидан унга паноҳ бер. Мазлумнинг сўзи тўғри бўлиб чикдими, энди золим ўзингга тегишли одам бўлса ҳам, юзига боқма. Жазолашда ҳам фаросат керак. Ёлғон гапиришга ўрганган одам рост гапира олмайди. Ростгўй одам ҳеч қачон ёлғон гапиришга интилмайди. Чунки тун б-н кун ўзаро мутаносибдир. Зеро, Ҳ. қилиб бировнинг айби учун бошқани гуноҳкор этма, ҳар қўйнинг ўз оёғидан ос. Хаёлингга яхши бир буйруқ келса, уни маслаҳатсиз амалга оширишга ошиқма. Ишончли кишилар фикридан фойдалан». Ҳазрат Навоийнинг Ҳ.,

адолатсизлик ва ҳақиқат ҳақидаги ана шу ўғитларига доим амал қилинса, жам-тда Ҳ.нинг илдизи кўпориб ташланади.

ҲИДОЯТ — тўғри йўл, Ҳақ таоло даъват этган, амр этган йўл, ҳақиқий эътиқод йўлидан юриш, залолатнинг қарама-қаршиси. Ҳ. Аллоҳ ўз бандалари учун кўрсатган энг тўғри йўл ҳисобланади. Қуръони Каримнинг кўплаб оятларида Ҳ. тўғрисида маълумотлар бор. Уларда таъкидланишича, Аллоҳ таоло Ҳ. йўлига ҳаммани ҳам бошламайди, балки ўзи хоҳлаган, танлаган кишиларнигина бу неъматга мушарраф этади. Ҳатто Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Сен хоҳлаган кишингни Ҳ.га эриштира олмайсан, лекин Аллоҳ ўзи хоҳлаганига Ҳ. ато қилур» деган мазмунда оят нозил қилинган. Ҳ. сари даъват қилиш яхши, лекин унга эришиш Аллоҳнинг изни б-н амалга ошар экан. Ҳ. имон-эътиқодни мустаҳкамлайди, маъ-ятни шакллантириш асоси ҳамда омили ҳисобланади. Ҳ.нинг мазмун-моҳиятини маън-й фазилатлар ташкил қилади.

ҲИММАТ (араб. ғайрат, шижоат, жўшқинлик; ҳаракат, ҳафсала, кунт) — одамгарчилик, мурувват юзасидан қилинадиган яхшилик, яхши иш, ёрдам; инсонга хос туйғу, хислатни англатувчи т. Ҳ. мурувватлилик, олижаноблик, мардлик, тантилик, саҳийлик, қўли очиқлик, саховатлилик, улуғворлик, бағрикенглик, буюклик ва хотамтойлик каби тларни ўз ичига қамраб олади. Халқ наздида Ҳ.ли киши доимо мард ва танти ҳисобланган. Бундай инсонларнинг обрў-эътибори баланд, нуфузи эл орасида кучли бўлади. Халқимиз шарқона миллий урф-о.лардан бўлган Ҳ. кўрсатиш фазилатини ҳамиша ардоқлаб келган. Ўзб. халқи юрт бошига қандай ташвиш тушмасин, не балоларни бошидан

кечирмасин, асл саховати б-н ажралиб турган. Ҳ. бу ахлоқнинг асосий қоидаларидан биридир. Унинг замирида саховат, покизалик етакчи ўрин тутаети. Ҳ.ли кишилар ҳар қандай вазиятда ҳам эл фаровонлиги учун қайғуради. Ҳ.ли киши тўғрилиги, оғир-вазминлиги б-н ажралиб туради, одамларга доимо саховат кўрсатиб, ночор, хайру закотга муҳтож бўлганларга ёрдам беради. Ҳ.ли кишида тил ва дил юмшоқлиги, меҳрибонлик, сўз ва муомала мад-ти, ёмонлик қилганга ҳам яхшилик қила олиш кучи, бағрикенглик ва дил поклиги мужассамлашган бўлади. Ҳ.ли киши ҳар қандай ишга аччиғланмайди. Шерюрак бўлиш б-н бирга, бағрикенг ва юмшоқ табиатли бўлади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида саховат ва Ҳ.нинг ўзаро муштараклигини шундай таърифлайди: «Саҳийлик инсоният боғининг ҳосилдор дарахтидир, балки у дарахтнинг ширин мевасидир. Одамийлик ўлкасининг тўлқинли дарёси, балки у тўлқин дарёсининг асл гавҳаридир. Саховатсиз киши — ёғинсиз баҳор булуту ва иси йўқ тотор мушкидир. Мевасиз дарахт ҳам биру, ўтин ҳам бир, ёғинсиз булут ҳам биру, тутун ҳам бир. Саховатсиз киши б-н гавҳарсиз садафни бирдай ҳисобласа бўлади... Саҳий — булутдир. Иши хирмон, балки хазина бермоқ, бахил эса чумолидир, одати дон ва машоқ термоқ... Ҳ.лиларнинг ихтисоси саҳийликдир. Бу икки шарафли сифат (саховатлилик ва Ҳ.лилик) покиза кишиларга хосдир, саҳийлик инсоннинг баданидир, Ҳ. — унинг жони. Ҳ.сиз киши эр сониде эмас, чунки жонсиз баданни киши тирик демас». Ҳ.ли кишига хиёнат — эзгулик, одамийлик, инсонпарварликка хиёнат ҳисобланади. Ҳ. — бу адолат ва диёнатнинг посбони бўлиб, ҳамиша ҳақиқатга интилиб яшайди. Ҳ. атамаси «мурувват» ва «саховат» сўзларининг маъ-

нодошларидан бири. Бу сўз гайрат қилиш, олижаноблик ва бахтиёрлик маъноларини ҳам билдиради. Ҳ.нинг негизида ҳам мардлик ётади. Бошқалардан ёрдамни аямайдиган, ўзини қўйиб, ўзгани ўйлайдиган, бағрикенг, қўли очик, сахий инсонларни халқимиз азал-азалдан «Ҳ.и баланд» деб таърифлаб келган. Бировнинг оғирини енгил қилиш, бор бисотини бошқаларнинг бахти йўлида сарфлаш, молу жонини аямаслик қадимдан энг савоб ишлардан саналган. Ш.у. ҳам назари паст, Ҳ.сиз, саховатдан йироқ одамни халқимиз ҳеч қачон суйган эмас. Ҳ.ли зотлар бўлган аждодларимиз ўз авлодлари учун ахлоқ-одоб ҳақида кўплаб ўғитлар, насихатлар, ривоятлар, асарлар қолдиришган. Ўз-нинг мустақиллиги туфайли уларнинг Ҳ.и бугунги кунда юксак салобат касб этмоқда. Меҳр-мурувват, хайрия, саховат ҳақида гапирганда, барчамиз Ҳ.лиликнинг мазмун-моҳиятини тушуниб олмоғимиз керак. Бир оғиз ширин сўз айтиш ёки бир пиёла чойга таклиф этиш ўзб. халқига хос фазилатдир. Ширин сўз, юздаги табассум инсон учун энг олий Ҳ.дир. Ҳ.лилик ўзининг саховати, меҳр-муҳаббати б-н одамлар қалбига сингиб кетади, хамиша эзгуликка хизмат қилади.

ҲИКМАТ — донишмандлик, фал., махфий сир, ақл ва ҳақиқатга тўғри келадиган теран маъноли мухтасар сўз, ақл-идрок, заковат. Ҳ. маъ-ят ва маърифатнинг асоси ҳисобланади. Ҳ. орқали инсон дунёни билишга, англашга интилади. Ақл — Ҳ. орқали инсон қилаётган ишларининг мазмун-моҳиятини англайди, яхши б-н ёмоннинг фарқини тушуниб етади. Инсон вужудида икки унсур — яхшилик ва ёмонлик мавжуд. Яхшилик эзгуликка интилиш, инсон маън-й камолотининг негизини ташкил қилади. Ш.у. «Ҳ. излаганга Ҳ. бу дунё, иллат излаганга иллат бу

дунё» деган нақлда Ҳ.нинг мазмун-моҳияти ўз ифодасини топган.

ҲОЖАТБАРОРЛИК — бир инсон томонидан бошқа кишига кўмак бериш, унинг ҳожатини чиқариш ифодаловчи т. Ҳ. сўзи «сахийлик» атамасига маънодош бўлиб туюлиши мумкин. Аслида бу икки сўз ўртасида катта фарқ мавжуд. Ҳ. сўзида кимгадир яхшилик қилаётган инсоннинг ўз манфаатларини кўзлаган ҳолда, яъни қилмоқчи бўлаётган яхшилигидан умидворлик туйғуси илинжида бўлиши мумкин. Сахийлик эса чин кўнгилдан, сидқидилдан, беминнат қилинади. Ш.у Ҳ. сўзи кўпгина ҳолларда салбий маънода қўлланади. Чунки кимгадир яхшилик қилиб, яъни ҳожатини чиқариб, бундан наф кутадиган инсонларни худбинлар қаторига киритиш ҳам мумкин.

ҲОМИЙ(ЛИК) — ҳимоя қилиш ишониб топширилган жисмоний ёки ҳуқуқий шахс, қарамоғидагининг қонуний вакили, унинг номидан муайян фаолиятни амалга оширувчи. Айрим ҳолларда битимларни тузиш, мас., қарамоғидаги киши номидан Ҳ.ни ҳадя қилиш мумкин эмас. Фақат 18 ёшга тўлган, ҳимоя функциясини ихтиёрий тарзда ўз зиммасига олган фуқароғина Ҳ. бўлиши мумкин. Ҳ. ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг Ҳ. мақсадларида бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга мол-мулкни, шу жумладан, пул маблағларини қайтармаслик шarti б-н ёки имтиёзли шартларда бериш, улар учун ишлар бажариш, хизмат кўрсатиш ва б.ча тарзда қўллаб-қувватлашда ифодаланадиган ихтиёрий беғараз ёрдамни, фаолиятни англатади.

ҲУРМАТ — маъ-ятнинг муҳим кўринишларидан бўлиб, шахс қадриятлари, иззат-нафси тан олиниб қилинадиган мун-т, ин-

соний фазилат, шахсни, моддий ёки маън-й қадриятларни эъзозлаш хис-туйғусини англатувчи т. Ҳ. — кўполлик, сўкиниш, сурбетлик, кишини камситиш, хафа ва ҳақорат қилиш каби жамоатчилик томонидан инкор этилган, маъ-ятга, мад-тга зид хатти-ҳаракатларни содир этишдан ўзини тия олишдир. Ҳ. — катта ёшдагилар, ота-она, аёллар, устозлар, дўст, кўни-кўшнилари, ўз гуруҳи ва жамоаси, жамоатчилик мулкига нисбатан маън-й-ахлоқий мун-т, ижобий инсоний сифат ҳамдир. *Меҳр-мурувват, саховат кўрсатувчи инсонлар ҳамиша эл олдидан ҳурмат-эътиборга сазовор бўлади.* Ҳ. соф ва ҳақиқий бўлиши керак. Бирор кишини бойлигидан умид қилиб Ҳ. қилиш ножоиздир. Инсонга Ҳ. одобнинг ёрқин тимсоли саналади. Инсонни Ҳ. қилиш — уни қадрлашдир. Инсонга Ҳ.нинг биринчи белгиси бу — табассум б-н самимий салом бермоқдир. Меҳнат жамоасига нисбатан раҳбарнинг Ҳ.и жамоа аъзоларининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши, уларга муносиб меҳнат шароитлари яратиб бериши, жамоа ўртасида ҳар хил мишмишлар тарқалиши, ғийбатчилик, порахўрлик, чақимчилик, лаганбардорлик, адолатсизлик, ноҳақлик каби иллатларга йўл қўймаслиги ва буларга нисбатан муросасиз бўлиши, ҳақ б-н ноҳақнинг, ҳалол б-н ҳаромнинг фарқини ажрата билиши, катта ёшдагилар ва аёлларни эъзозлаши, тарбиялилиги, хушмуомалалиги, кичикларга иззатли бўлиши, жамоанинг ҳар бир аъзосида фаол ҳаётий мун-тни шакллантиришга ҳаракат қилиши, адолатпарварлик, инсонпарварлик сингари ижобий маън-й сифатларга амал қилиши б-н белгиланади. Ота-онани Ҳ. қилиш инсонпарварликнинг таркибий қисми бўлиб, у ҳар бир фарзанднинг, муслмоннинг муқаддас бурчидир. Чунки одамлардаги виждон ва ор-

номус ота-онанинг қадр-қиммати-ни тушунишдан бошланади. Ота-онани Ҳ. қилиш — уларни ранжитмаслик, жисми ва дилига озор бермаслик, меҳр-муҳаббат кўрсатиш, ғамхўрлик қилиш, бетоблигида ёрдам кўрсатиш, кўпол муомала қилмаслик, аксинча, ширинсўз, хушмуомала, меҳрибон бўлиш, кексалигида уларга яхши қараш ва боқиш сингари ижобий мун-тлардан иборат. Исломи дини ота-онани хафа ва норози қилишни ҳаром этган ва улкан гуноҳлар қаторида санаган. Куръони Каримнинг ал-Исро сурасининг 23–24-оятларининг мазмуни қуйидагича: «Парвардигорингиз фақат Ўзига қуллик этишингизни ва ота-онага яхшилик қилишингизни қатъий ҳукм этди. Агар ота-онанинг бирлари ё иккиси ҳузурингизда кексаликка етса, уларга «уф» деманг ва қичқирманг. Уларга юмшоқ сўзланг! Уларга тавозеъли бўлинг! «Парвардигор, улар мени ёшлигимда тарбия қилганлари сабабли уларга раҳм эт!» деб уларни дуо қилинг». Абу Наср Форобийнинг ёзишича, «Афлотун инсон табиатидаги зарурий хислатларни ва уларнинг қарама-қарши жиҳатларини фарқлаш кераклигини тушунтиради. У «... агар инсон ўз мақсадига эришиб, ҳурматга сазовор бўлса-ю, аммо мақсадга эгрилик б-н эришса, бу ҳам зарарли ҳисобланади» деб тушунтиради. Демак, ҳар бир инсон мақсадга ҳалол йўл, меҳнат б-н эришиб, Ҳ.-эътибор қозонишга интилиши лозим. Қалби соф ва беғубор кишигина бошқалар ҳақ-ҳуқуқини Ҳ. қилади, ҳаммага тенг ва самимий Ҳ. кўрсатади. Одамлар бошқа мам-тга борганида маҳаллий аҳолининг тили, дини, урф-о.лари ва тартибини Ҳ. қилиши ҳамда унга риоя қилиши керак. Бундай мун-т шу мам-т аҳолисига нисбатан кўрсатилган Ҳ. ҳисобланиб, бошқа миллат мад-ти, қадриятларининг қадрланишини

англатади. Мас., мусулмон давлатида тор, калта кийиб олган қиз ва йигитдан маҳаллий аҳоли норози бўлиши табиийдир, чунки бу ҳол миллий урф-о. ва мад-та тўғри келмайди. Атрофдаги одамларнинг Х.ига сазовор бўлиш кишига маън-й-рухий озиқ, қувонч, яхши кайфият, кўнгилга таскин бахш этади. Х. инсониятга тинчлик, осойишталик, оилавий бахт, дўсту ёрлар садоқати, турмуш гўзаллигини таъминлайди, меҳнатга рағбатлантирувчи омил сифатида хизмат қилади. Х. ҳаётда инсонларнинг ўзаро ёрдам бериши жараёнида умумий мақсад ва қизиқишга эга жамоа аъзолари ўртасидаги мун-тда ривожланади ва улар ўртасида дўстлик, ишонч, севги, нафсоният, ўзлигини англаш, қадрлаш каби маън-й-ахлоқий сифатлар, туйғуларнинг камол топишига замин яратади.

ХУРФИКРЛИК — маън-й камолот белгиси, муайян ақидаларга эътиқод, эркин фикр юритиб, бирон-бир ғояни мутлақлаштиришга қарши бўлган, маън-й тазйиқларни инкор қилувчи ва ҳақиқатга эришиш йўлида ақлга асосланувчи ижт-й тафаккур йўналишини ифода этувчи т. Х. тарихан турли шаклдаги ақидапарастликни танқид қилишда намоён бўлган. Мас., антик дунёда коинот ва осмон жисмларининг ўзгармаслиги, Қуёш, Ер, Ой, юлдузларнинг ҳаракатланмаслиги тўғрисидаги ақидалар мустаҳкам ўрин эгаллаган эди. Кейинроқ уларга қарши Птоломейнинг Қуёш ва Ойнинг Ер атрофида айланиши тўғрисидаги ғояси пайдо бўлди. Бу ҳол турли ихтиро ва кашфиётларга туртки бўлиб, астрономик кузатишлар олиб боришга имконият яратган эди. Улуғбек астрономияси ҳам ана шу ғоя асосига қурилган бўлиб, кўплаб кашфиётларга сабаб бўлган. Кейинроқ Ер коинот маркази экани тўғрисидаги

ғоя ақидага айланди, черков томонидан ҳақиқат деб қабул қилинди ва мутлақлаштирилди. Бу эса кейинчалик Х.нинг аста-секин кучайишига, кўплаб кашфиётлар, янги-янги сайёралар, коинот сирларининг кашф этилишига олиб келди. Ўрта а.ларда ошқора руҳдаги атеизм ёки атеистик кўринишдаги ақидалар камроқ кузатилган бўлса-да, айрим Х. ҳаракатлари мавжуд бўлган. Буни поп ва монахлар, черков авторитаризми, диний догмалар ва аскетизм танқидида кўриш мумкин. Жам-т ривожланган сари атеизм аниқ мафкуравий йўналиш негизига эга бўлиб борган. У айрим кишиларнинг виждон эркинлиги, эътиқоди доирасидан чиқиб, кўпроқ муайян мафкуравий мақсадларни назарда тута бошлаган. Материалистик фал. ва илмий атеизм зўр бериб тарғиб этган тарихни материалистик тушуниш ғояси орқали диний эътиқод, диннинг инсон ва жам-т ҳаётидаги ўрни, диний қадриятлар ҳам мутлақо инкор этилган. Динга қандайдир «афюн» сифатида қаралган. Унга қарши атеистик кураш, тарғибот ва ташвиқот олиб борилган. Охир-оқибатда динга, соғлом эътиқодга қарши қаратилган ана шундай мақсадлар асосида атеистик мафкура коммунистик мафкура б-н топишади, бир-бирини тўлдиради. Инсоният ижт-й-сиёсий тар-ёти давомида ишонч, сабр-тоқат, қаноат, нафсни тийиш каби фазилатлар орқали иродасини мустаҳкамлаб борган. Бундай ирода кўринишлари мусулмон цивилизациясида ҳам, христиан цивилизациясида ҳам, бошқа диний мад-тлар тарихида ҳам мавжуд бўлиб, фанда бу ходиса аскетизм сифатида эътироф этилади. Аскетизм бориб-бориб айрим шахсларни илохий қобилиятга эга бўлган каромат соҳиблари сифатида илохийлаштириш, исломда эса мол-дунёга, моддий неъматларга иккинчи даражали деб қараш

ҳолатларига олиб келди. Аскетизм — бирор нарса б-н машғул бўлиш эвазига зоҳидлик йўлини тутиш, яъни моддий бойликлардан имкон қадар камроқ фойдаланиб, қаноат қилиб яшаш демакдир. Аскетизм инсонни сабр-тоқатли бўлишга чорласа-да, шахснинг эркин ижодий фаолиятига монелик қилади. Нақшбандия таълимоти вакиллари бунга йўл қўймаслик, шахснинг бунёдкорлик фаолиятини ривожлантириш учун «Дил ба ёру, даст ба кор» (Кўнглинг — Аллоҳда, қўлинг — ишда бўлсин) деган ғояни тарғиб этган. Бу эса инсонни таркидунёчиликдан тийиб, ҳар икки олам саодатига эришишни ўйлаб, тўлақонли фаолият юритишни назарда тутди. Демак, аждоларимиз жам-т манфаатларини ифода этадиган ҳукмрон ғоя ва қарашлардан келиб чиққан ҳолда, барча даврларда ҳам халққа тўғри йўл кўрсатишга интилиб келганлар. Ҳ. нафақат илмий ва диний, балки ижт-й ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида хилма-хил тарзда намоён бўлади. Унинг ақида-парастликдан энг асосий фарқи — янгилик ва тар-ётга интилишидир.

ХУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ — кишиларнинг ҳуқуқий билим даражаси, ҳуқуққа нисбатан онгли мун-т, ҳуқуқни ҳурмат қилиш ва унга риоя қилишни ифодаловчи атама. Ҳ.м.нинг жам-т ривожидан тутган ўрни ва аҳамияти Президентимиз томонидан белгилаб берилган «Тараққиётнинг ўзбек модели»да аниқ-равшан кўрсатиб берилган. Ҳ.м. мам-тимизда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш савй-ҳаракатлари б-н узвий боғлиқ бўлиб, ҳар бир фуқаронинг қонунларга қатъий риоя этиши, қонун бўйича яшаш ва меҳнат қилишини тақозо этади. Ҳ.м.ни такомиллаштириш учун барча фуқароларнинг сиёсий, ҳуқуқий онгини ўстириш, дунёқарашини кенгайтириш, маъ-

ятини юксалтириш муҳим аҳамият касб этади. Ҳ.м. макон ва замонда фарқланиб, ҳозирда ва истиқболда амалга оширилиши лозим бўлган манфаатлар кўлами б-н ўлчанади. Ҳ.м. инсоннинг билим ва тажрибалари орқали нарса ва ҳодисаларни, ижт-й-сиёсий жараёнларни, уларнинг мазмун-моҳиятини англаш, тўғри ёки нотўғрилигини фарқлаш ва шу асосида хулоса чиқариш имконини беради.

ХУҚУҚИЙ ОНГ — ҳуқуқшунослик, фал. соҳаларига оид категория; ҳуқуқий ҳодисаларни акс эттирувчи, ҳуқуқий қадриятларни англаш, зарур ҳуқуқий тартибни сақлаш б-н боғлиқ ижт-й гуруҳ ва индивидуал онгга мансуб т. Ҳ.о. жам-т ҳаётининг ижт-й-икт-й, унинг мад-й-ҳуқуқий, сиёсий шарт-шароитлари б-н тавсифланади. Ҳ.о. — ижт-й ва индивидуал онгга тегишли бўлган, ҳуқуқий билимларни ўз ичига олган ғоялар мажмуи. Ҳ.о. билиш, баҳолаш ва тартибга солиш вазифаларини бажаради. Ҳ.о. жам-т ҳаётида содир бўладиган воқеа-ҳодиса, шахс онгида ҳуқуқий нормаларнинг шаклланиши ва такомиллашувини ифода этади. Ўз навбатида, ҳуқуқ ва унинг амалиётда қўлланиши ижт-й ва индивидуал онг мазмунига таъсир кўрсатади. Ҳ.о.нинг билиш, баҳолаш ва тартибга солиш вазифаларининг мазмун-моҳиятида, бир томондан, билим ва маърифат намоён бўлса, иккинчи томондан, юксак маъ-ят ва муайян ирода-эътиқод ўз ифодасини топади. Бугун жам-тимиз ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар, мам-тимизда юз бераётган туб ўзгаришларнинг пировард самараси, олдимизда турган улкан мақсад-муддаоларга эришиш кўп жиҳатдан ўз ҳақ-ҳуқуқини теран англаб етган, ҳуқуқий меъёрларни чуқур ўзлаштирган ва уларга қатъий амал қиладиган, Ҳ.о.и, билими ва дунёқараши кенг бўлган

инсонларнинг фаол иштирокига боғлиқ.

ҲУҚУҚИЙ ТАРБИЯ — жам-т аъзолари мад-ти ва онгига ҳуқуқий билимларни турли таъсир воситалари орқали узлуксиз сингдириб бориш жараёнини ифодаловчи т. Ҳ.т. воситаларига ҳуқуқий тарғибот, ҳуқуқий таълим ва амалиёт, ўзини ўзи тарбиялаш киради. Ҳ.т. кенг маънода, жам-т аъзоларининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий мад-тини шакллантириш, шахс онгига унинг ҳуқуқ ва бурчларини сингдириш жараёнини англатади. Ҳ.т. тор маънода фуқароларнинг ҳуқуқий билим ва мад-й савияси даражасини оширишга хизмат қиладиган усул ва воситаларни ифода этади. Ҳ.т.нинг давлат ва жам-т тарётида ҳамда фуқаролик жам-ти асосларини қуришдаги ўрни шахснинг, фуқароларнинг ҳуқуқий билими ва кўникмалари даражаси б-н белгиланади. Ҳ.т. мавжуд тузум, давлат ва ҳокимият органлари, маҳалла, оила, ташкилотлар ва уларнинг фаолияти орқали амалга ошади. Ҳ.т. кўп қиррали ва мураккаб жараён ҳисобланиб, унинг муаммолари ҳуқуқшунослик, педагогика ва психология, миллий ғоя, маъ-ят асослари, этика ва эстетика каби фанлар доирасида тадқиқ этилади. Ҳ.т. самарадорлиги оила, маҳалла, таълим-тарбия муассасаларининг маън-й-маър-й соҳадаги фаолиятининг ўзаро уйғун ҳолда амалга оширилиши б-н белгиланади. Ҳ.т. шакллантиришда ОАВ, радио, ТВ, ҳуқуқий мавзулардаги кечалар, давра суҳбатлари ҳам муҳим ўрин тутаяди. Буларнинг барчаси фуқароларнинг биринчи галда ёшларнинг ҳуқуқий онги ва тафаккурини ўстириш, уларни ҳар жиҳатдан баркамол инсонлар этиб тарбиялашга хизмат қиладди.

ҲУШЁРЛИК — инсоннинг жам-т, миллат, давлатнинг тинчлиги, барқарорлиги, фаровон ҳаёти ва

мустақиллигини мустаҳкамлаш ҳамда сақлаб қолишга қаратилган юксак маън-й туйғусини ифода этувчи атама. У оқ-қорани, дўст-душманни, ҳақ-ноҳақни, пок ният-ли инсонни мунофиқдан фарқлаш имконини беришга ундайдиган тушунчадир. Ҳ. бу — ҳоз. кунда ўзларининг ғаразли ниятларини амалга ошириш мақсадида юртимизга ҳар хил йўллар б-н киришга уринаётган, мустақил дунёқараши шаклланиб улгурмаган ёшларимиз қалби ва онгини зарарли ва буғзунчи ғоялар б-н эгаллашга ҳаракат қиладиган ёвуз кучларга қарши курашадиган ва ўз юртини ҳимоя қилишга чорлайдиган даъватдир. Биз бугунги ҳаётга тўғри баҳо бермасак, мустақилликнинг кадрига етмасак, ўз ҳушёрлигимизни йўқотиб, бизни ҳар қадамда кутаётган таҳдидларни, тинч турмушимизга, хавфсизлигимизга раҳна солаётган, оёқ остидан чиқаётган ҳар хил бало-қазоларни пайқамай, сезмай қолишимиз мумкин... Ўз-ўзидан равшанки, бугунги замон воқеликка очик кўз билан, реал ва ҳушёр қарашни, жаҳонда ва ён-атрофимизда мавжуд бўлган, тобора кучайиб бораётган маънавий таҳдид ва хатарларни тўғри баҳолаб, улардан тегишли хулоса ва сабоқлар чиқариб яшашни талаб этмоқда.

Кишиларда Ҳ. ҳиссини шакллантириш, камол топтиришда ижт-й-иқт-й, мад-й, мафкуравий ва тарбиявий омиллар муҳим ўрин тутаяди. Ҳ. шахснинг ҳар қандай фавқулодда вазиятларга тайёр туриши ва хавф-хатар келмасданок уни олдиндан кўра билиш хусусияти ҳамдир. Бу айниқса, давлат ва жам-т бошқарувида, раҳбар ходимлар фаолиятида яққол кўзга ташланади. Буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг «Агар шоҳсен огоҳ сен, Агар огоҳ сен, шоҳсен» ғояси Ҳ. учун ҳаётий тамойил ҳисобланади. Бугунги глобаллашув ва модернизациялаш жараёнида турфа ахборотлар дунё

бўйлаб шиддат б-н тарқалаётган бир пайтда Х.ни шакллантиришга бўлган талаб ва эҳтиёж беқиёс даражада ортиб бормоқда. Шаҳар ва қишлоқларда, маҳаллаларда «Ўз уйингни ўзинг асра» даъвати асосида Х.ни таъминлаш борасида қатор амалий ишлар, чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Табиyki, халқни демократик қадриятлар асосида ҳаётда бўлаётган воқеа-ҳодисалар, янгиликлардан хабардорлиги, турли хатарлардан огоҳлиги Х.нинг муҳим омили ҳисобланади. Шу боис бугунги кунда бу борада аҳоли, айниқса ёшларнинг сиёсий ҳушёрлигини ошириш, уларни юксак маънавий тамойиллар асосида тарбиялаш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Агар биз бу масалада ҳушёрлик ва сезгирлигимизни, қатъият ва масъулиятимизни йўқотсак, бу муҳим ишни ўз ҳолига, ўзибўларчиликка ташлаб қўядиган бўлсак, муқаддас қадриятларимизга йўғрилган ва улардан озикланган маънавиятимиздан, тарихий хоти-

рамиздан айрилиб, охир-оқибатда ўзимиз интилган умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолишимиз мумкин. Шундай экан, бугунги кунда халқимиз онги ва тафаккурида Она юртимизга меҳр-муҳаббат туйғусини янада ошириш, ҳар бир юртдошимизнинг истиқлолнинг мазмун-моҳияти ва имкониятини теран англаб, бор куч-салоҳиятини Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлидаги бунёдкорлик ишларига сафарбар этишига эришиш ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Хуллас, мам-тимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг пировард натижаси сарҳадларимизнинг дахлсизлиги, Ватанимизнинг тинч ва осойишталиги, жамиятимизнинг барқарор тараққиёти б-н белгиланар экан, ҳар бир ватандошимиз, аввало ҳар биримизнинг огоҳ ва ҳушёр бўлишимиз лозимлиги давр талаби, зиммамиздаги улкан масъулият эканини унутмаслигимиз лозим.

МАҚОЛАЛАРНИНГ МАНБАЛАРИ ВА МУАЛЛИФЛАРИ ХУСУСИДА

Мухтарам ўқувчи! Мазкур китобга маънавият билан боғлиқ мингдан зиёд асосий атама ва тушунчалар киритилди. Бундан ташқари, «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси», «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», «Жаҳон фалсафаси қомуси»нинг маънавиятга оид тушунча ва атамаларидан ижодий фойдаланилди. Китобнинг янги нашрини тайёрлаш учун махсус ижодий гуруҳ тузилиб, ушбу жамоа аъзолари атама ва тушунчалар изоҳларини тайёрлашда фалол иштирок этди. Қ.Назаров (126), М.Қаршибоев (24), Б.Умаров (24), А.Холбеков (18), И.Эргашев (21), У.Хаитов (20), В.Қўчқоров (22), Ф.Равшанов (22), Н.Комилов (26), Р.Рустамова (24), Т.Тоғаев (22), А.Бегматов (20), Б.Абдушукуров (22), Б.Исоқов (22), А.Шеров (30), Ш.Ризаев (24), У.Саидов (22), И.Махмудов (22), Н.Назаров (20), А.Ташанов (21) луғатнинг асосий муаллифларидир*.

Шу билан бирга мазкур китобни тайёрлашда қуйидаги мутахассислар ҳам иштирок этдилар: Н.Абдуазизова (8), М.Абдужамилова (14), М.Абдуллаева (4), А.Абдуллаев (1), Р.Абдумажидов (8), М.Абдурахмонов (3), Ф.Абиджанова (4), Ў.Абилов (2), Х.Абулқосимов (6), Н.Агзамова (1), Ф.Акрамова (1), Б.Алиев (7), К.Алиева (8), Х.Алиқулов (4), В.Алимасов (2), Х.Алимов (8), Х.Аҳадов (4); М.Аҳмедов (10), Ф.Аҳмедов (1), Х.Аҳмедов (4), М.Бекмуродов (4), Х.Бобоев (2), А.Бобоев (3), Д.Бозоров (14), С.Бозоров (5), Б.Валиев (7), Э.Дўскораев (1), М.Ёқубова (5), М.Жакбаров (4), С.Жалилова (1), Ш.Жабборов (11), А.Жалолов (1), Ў.Жалолова (2), Р.Жумаев (7), Б.Жуманиёзов (1), Н.Жумаҳўжа (2), Ж.Жўраев (4), Т.Жўраев (8), Н.Жўраев (2), Х.Жўрақобилова (2), А.Иброҳимов (2), Н.Иброҳимова (1), Р.Имомалиева (1), Н.Имомназаров (4), Э.Искандеров (5), З.Исломов (2), Х.Исмоилов (3), [С.Йўлдошев] (6), Б.Каримов (2), Н.Каримов (4), Т.Каримов (4), В.Каримова (4), М.Комилов (3), А.Мадвалиев (2), С.Мамашокиров (2), А.Мансуров (1), Т.Матибоев (2), Т.Махмудов (2), Х.Махмудова (5), З.Минавваров (2), С.Минавваров (4), М.Мирзо (5), М.Мусаев (6), Л.Муҳаммаджонова (12), А.Мўминов (5), И.Насриев (6), Х.Назиров (5), Т.Нишонбоев (3), К.Нишонбоева (2), Г.Нишонбоева (7), А.Норбеков (5), Д.Норқулов (2), М.Нурматова (9), С.Олимов (3), Б.Омонов (2), Т.Ортиқов (4), М.Ортиқов (2), У.Отажонов (10), М.Отақулов (1), С.Отамуродов (11), А.Очилдиев (11), М.Очиллов (2), Ш.Пахрутдинов (5), Ж.Рама-тов (4), Д.Рахимова (7), М.Рахимова (7), А.Рахманов (5), Д.Рустамова (1), А.Сагдуллаев (2), М.Сафарбоев (8), А.Сафаров (2), Ш.Со-диқова (7), И.Соифназаров (2), Ф.Соифназарова (2), И.Сувонқулов (12), Х.Султонов (4), Н.Темирова (2), [Ё.Тоиров] (4), Г.Туленова (2), К.Туленова (2), Ш.Турдимов (1), М.Турдиева (4), М.Турсунова (7),

Б.Тўйчиев (6), Г.Тўлаганова (2) Б.Тўраев (4), Х.Тўхтаев (3), И.Тўхта-
ров (6), Х.Тўхтаров (4), Б.Узоқов (2), У.Уватов (2), А.Умаров (2), М.
Усмонов (6), Э.Умаров (1), М.Умирова (4), М.Усмонов (5), Д.Фай-
зихўжаева (6), [О.Файзуллаев] (3), [М.Холматова](4), Қ.Хоназаров
(4), У.Худойберганова (6), И.Хўжамуродов (2), [А.Чориев] (4), С.Чо-
риев (6), Х.Шайхова (4), А.Шарипов (5), М.Шарипов (4), Б.Шера-
лиев (7), Ф.Эргашев (4), Д.Эргашева (3), А.Эркаев (4), Ж.Эшонқу-
лов (2), К.Юсупов (2), О.Юсупов (1), К.Юнусов (8), А.Яхшиев (12),
А.Ўтамуродов (6), М.Қирғизбоев (2), М.Қаххорова (7), А.Коди-
ров (4), Б.Кодиров (2), Д.Кодирова (4), У.Корабоев (9), [Б.Қосимов]
(4), М.Қосимов (2), Н.Қувватов (2), У.Қулмуродов (9), М.Қуроноф
(6), А.Ғаниев (10), М.Ғаниев (3), М.Ғаффорова (6), К.Ҳайдаров (3),
Х.Ҳайдаров (2), [А.Ҳайитметов] (2), Ж.Ҳасанбоев (2), А.Ҳасанов (5),
Р.Ҳасанов (4), М.Ҳожиева (2), [А.Ҳожиахмедов] (1), М.Ҳошимова (1),
А.Ҳошимов (3), Э.Ҳошимова (3), Б.Ҳусанов (9), С.Ҳусанов (1).

МАЪНАВИЯТ

асосий тушунчалар луғати

Муҳаррир *М. Турсунова*
Мусахҳиҳ *М. Турдиева*
Компьютерда тайёрловчи *Д. Эрматова*

«Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти» нашриёти,
100029, Тошкент шаҳри, Матбуотчилар кўчаси, 32-уй.
Тел./факс: 239-88-61.

Нашриёт лицензияси: АІ №216, 03.08.2012.
Босишга рухсат этилди 12.10.2021. Бичими 70x100 ¹/₁₆.
«Uz-Times» гарнитураси. Офсет усулида чоп этилди.
Шартли б.т. 51,5. Нашриёт б.т. 51,0.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 21-98

«Маънавият» нашриётида чоп этилди.
Манзил: 100047. Тошкент, Тараққиёт 2-берк кўча, 2-уй.
Тел: 71 289 65 66